1ST INTERNATIONAL SILK ROAD CONFERENCE

May 26-27, 2023 / Nakhchivan, Azerbaijan
Nakhchivan State University

PROCEEDINGS BOOK

EDITOR
Prof. Dr. Hacıfakhreddin SEFERLİ

ISBN: 978-625-367-139-6
IKSAD Publications

1st INTERNATIONAL SILK ROAD CONFERENCE

26-27 May 2023

Nakhchivan State University (Azerbaijan)
AZERBAIJAN

EDITOR

Prof. Dr. Hacıfakhreddin SEFERLİ

All rights of this book belong to

IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and jurisdically

IKSAD Publications - 2023©

Issued: 20.06.2023

ISBN - 978-625-367-139-6

CONFERENCE ID

CONFERENCE TITLE

1st INTERNATIONAL SILK ROAD CONFERENCE

DATE AND PLACE

26-27 May 2023

Nakhchivan State University (Azerbaijan)

ORGANIZATION

IKSAD INSTITUTE

Nakhchivan State University (Azerbaijan)

Caucasus University (Turkey)

EDITOR

Prof. Dr. Hacıfakhreddin SEFERLİ

PARTICIPANTS COUNTRY (15 countries)

TURKİYE, AZERBAIJAN, ROMANIA, INDONESIA, AFGHANISTAN, ALGERIA, INDIA, MOROCCO, PAKISTAN, BUCHAREST, NIGERIA, IRANIAN, VIETNAM, MALAYSIA, KAZAKHSTAN

Total Accepted Article: 179

Total Rejected Papers: 53

Accepted Article (Türkiye): 59

Accepted Article (Other Countries): 130

ISBN - 978-625-367-139-6

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Assoc. Prof. Elbrus ISAYEV
Rector of
Nakhchivan State University

CHAIRMAN OF CONGRESS SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Hajifakhreddin SAFARLİ
corresponding member of ANAS

CONGRES ORGANIZING COMMITTEE CHAIRMAN

Phd. Elnara ALLAHVERDIYEVA
Nakhchivan State University

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Husnu KAPU
Kafkas University

Prof. Engin KILICH
Kafkas University

Prof. Hajali NEJEFOGHLU
Kafkas University

Assoc. Prof. Ali HESHIMOV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Ali JABBAROV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Ganira ASKEROVA
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Arife ZEYNALOVA
Nakhchivan State University

Phd. Alvan JAFAROV
Azerbaijan State Pedagogical University

Phd. Aynur GAFARLI
Azerbaijan State Pedagogical University

Head Teacher Nicat YAGUBOV
Nakhchivan State University

Teacher Elnare ALLAHVERDIYEVA
Nakhchivan State University

Teacher Ulviye ISKENDEROVA
Nakhchivan State University

Head Teacher Ali GURBANOV
Nakhchivan State University

Javid ISMAYILOV
Nakhchivan State University

Ilahe HUSEYNOVA
Nakhchivan State University. head of international relations department

Tabriz BAGHIROVA
Nakhchivan State University, Senior Researcher

Gulsum KERIMOVA
Nakhchivan State University, leading researcher

SCIENTIFIC AND ADVISORY BOARD

Prof. Hacıfakhreddin SAFARLI
Corresponding member of ANAS

Prof. Yusif HUSEYNOV
Nakhchivan State University

Prof. Teymur ABBASOV
Nakhchivan State University

Prof. Mammad RZAYEV
Nakhchivan State University

Prof. Sadagat HASANOVA
Nakhchivan State University

Prof. Shamhal MAMMADOV
Nakhchivan State University

Prof. Murat TASHDAN
Kafkas University

Prof. Hakkı CHIFTCHI
Chukurova University

Prof. Halil İbrahim KAYA
Kafkas University

Prof. Levent GELIBOLU
Kafkas University

Prof. Selchuk URAL
Kafkas University

Prof. Emine OZTURK
Kafkas University

Prof. Hanali KERIMLI
Nakhchivan State University

Prof. Mirvari ISMAYILOVA
Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Emine ATAKISHI
Kafkas University

Prof. Onur ATAKISHI
Kafkas University

Assoc. Prof. Murat SARIGUI
Kafkas University

Assoc. Prof. Ercan CENGIZ
Kafkas University

Assoc. Prof. Mükremin OLMEZ
Kafkas University

Assoc. Prof. Ceyhun MAHMUDOV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Cavathan GASIMOV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Shehla SHIRALIYEVA
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Ekram HUSEYNZADE
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Hazar HUSEYNOV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Sevinç ABBASOVA
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Elburus VELIYEV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Arif AGHALAROV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Elchin ZAMANOV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Humar MEMMEDOVA
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Ozlem ULGER
Batman University

Assoc. Prof. Gulhare AHMEDOVA
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Mammad ALIYEV
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Florian MOBO
Philippines Merchant Marine Academy

Assoc. Prof. Dinara FARDAEVA
Russian Academy of Sciences

Assoc. Prof. Ilhama MAMMADOVA
Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Nazile ABDULLAZADE
Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Konul SAMEDOVA
Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. İrade KERIMOVA
Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Sevda ABBASOVA
Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Gulshen MEHERREMOVA
Azerbaijan University of Languages

Phd. Lecturer Kezban Yıldız DALGINLI
Kars Vocational School

Phd. Alparslan KARTAL
Kafkas University

Phd. Konul HASANOVA
Azerbaijan State Pedagogical University

Phd. Arzu ABDULLAYEV
Nakhchivan State University

Phd. Lecturer Fatih ASLANTASH
Kafkas University

Phd. Cavit POLAT
Kahramanmaras Sutcu Imam University

Phd. Flora KERIMOVA
Nakhchivan State University

Phd. Gadir EKBEROV
Nakhchivan State University

Phd. Violla MAKHZOUM
Islamic University of Lebanon

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

PHOTO GALLERY

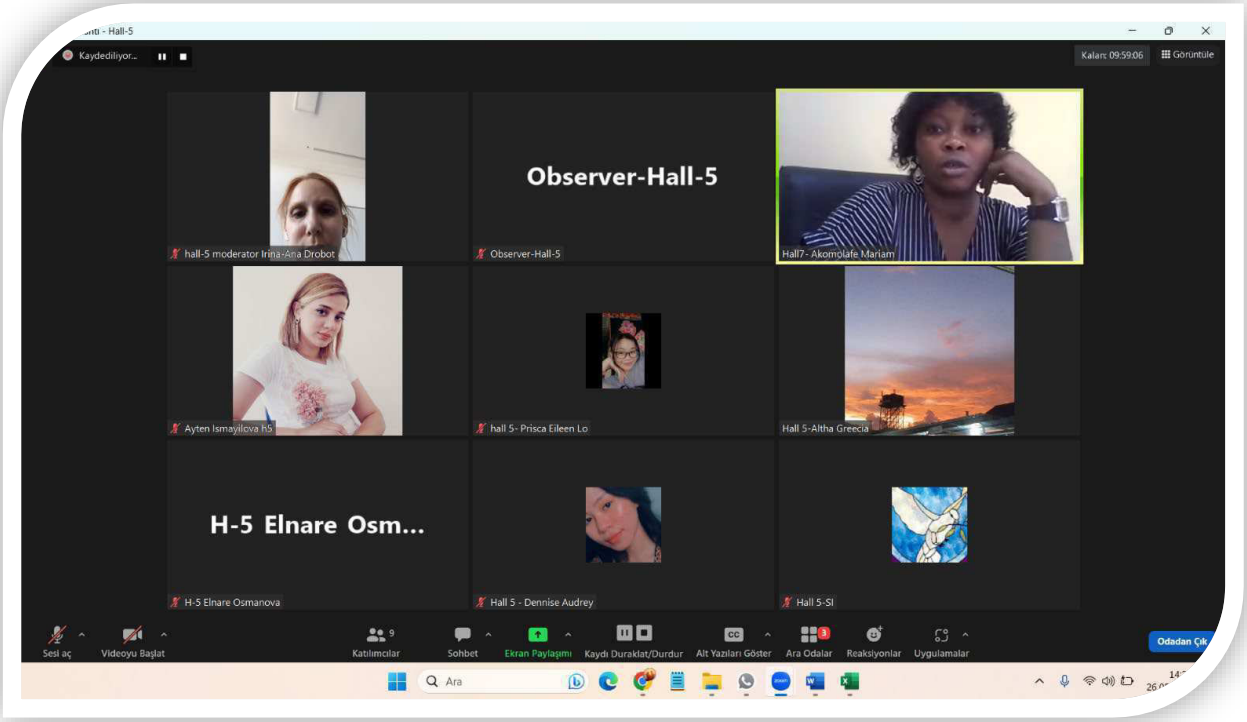

PHOTO GALLERY

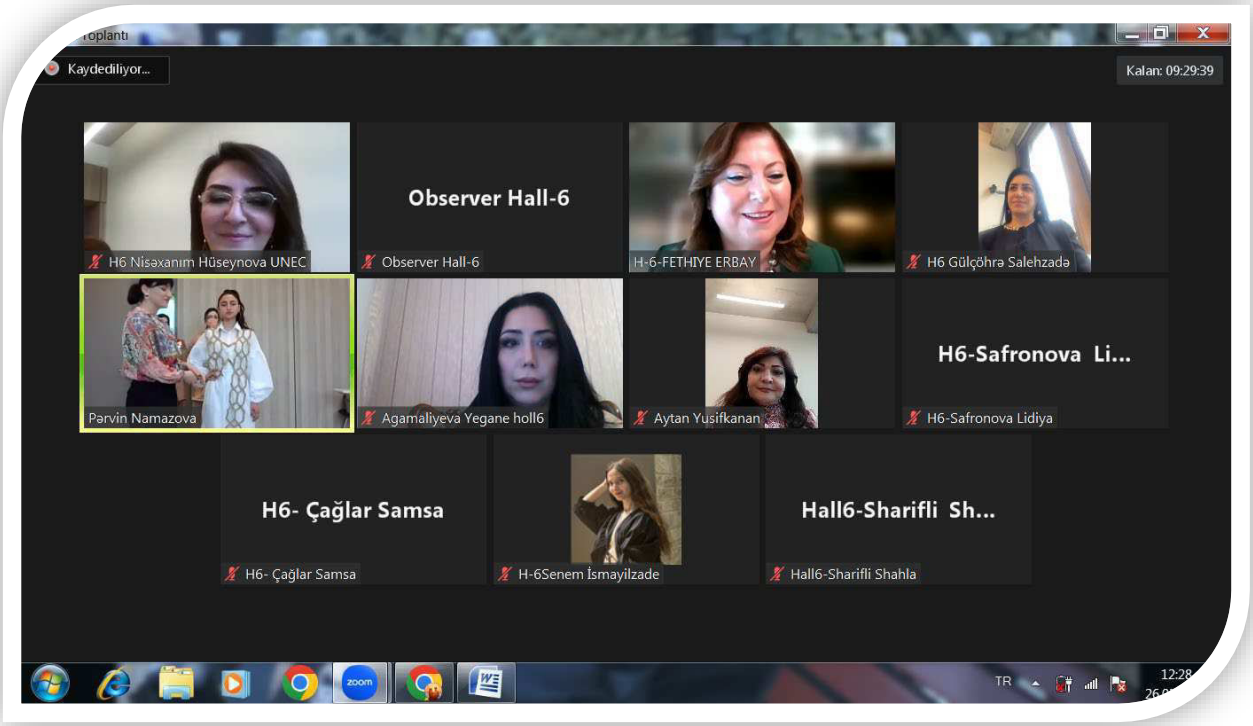

PHOTO GALLERY

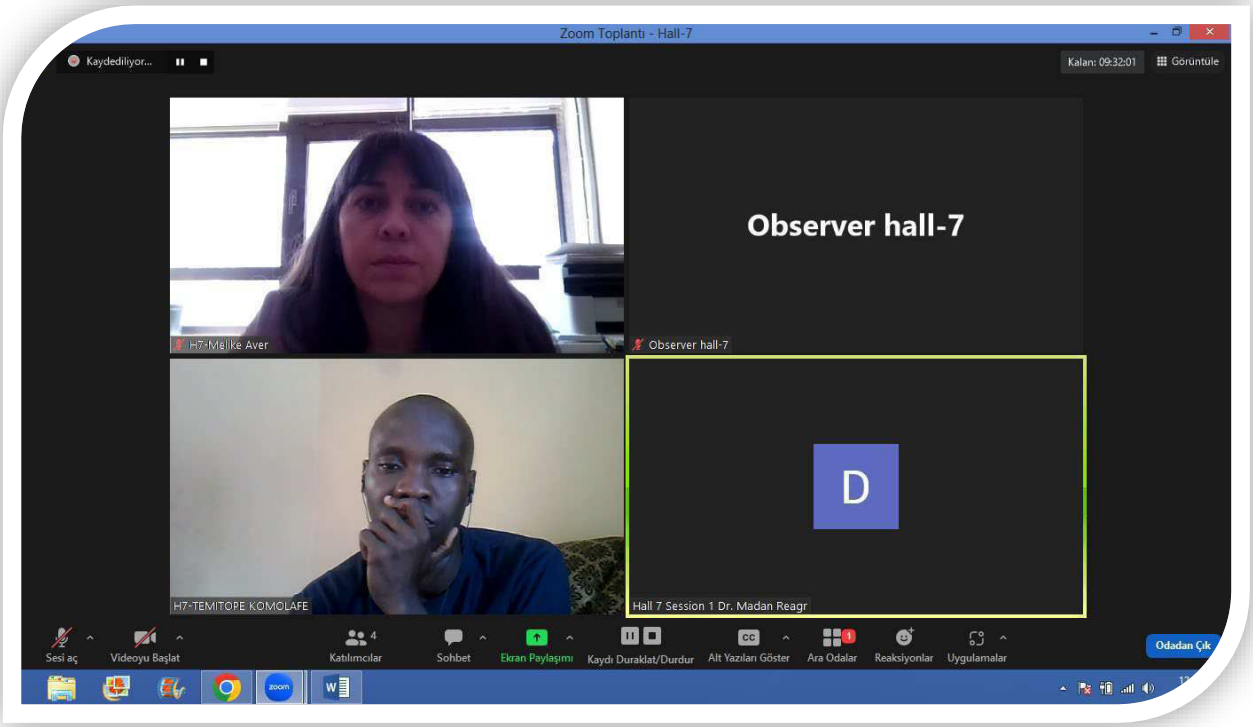

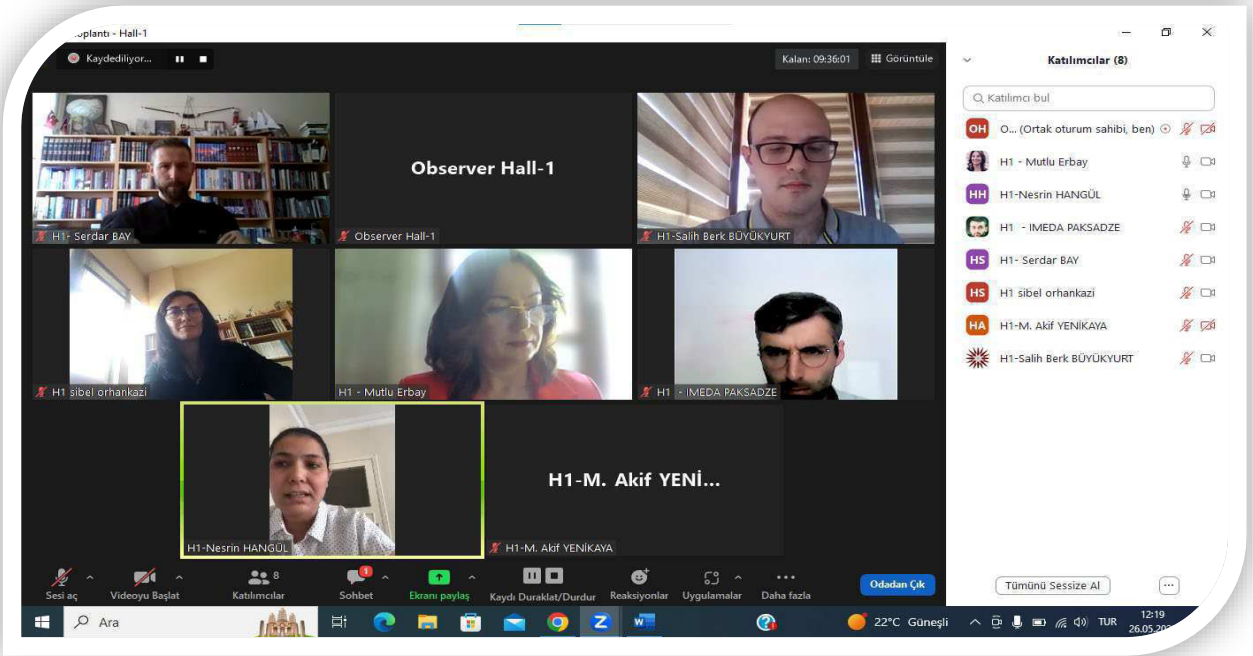

PHOTO GALLERY

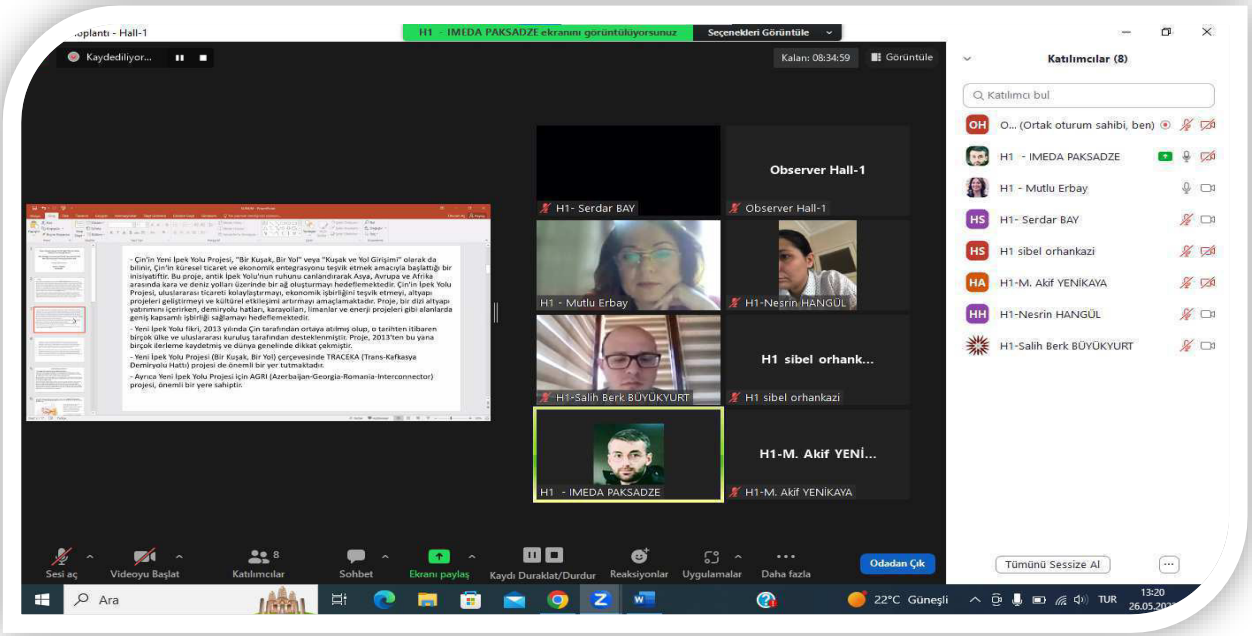

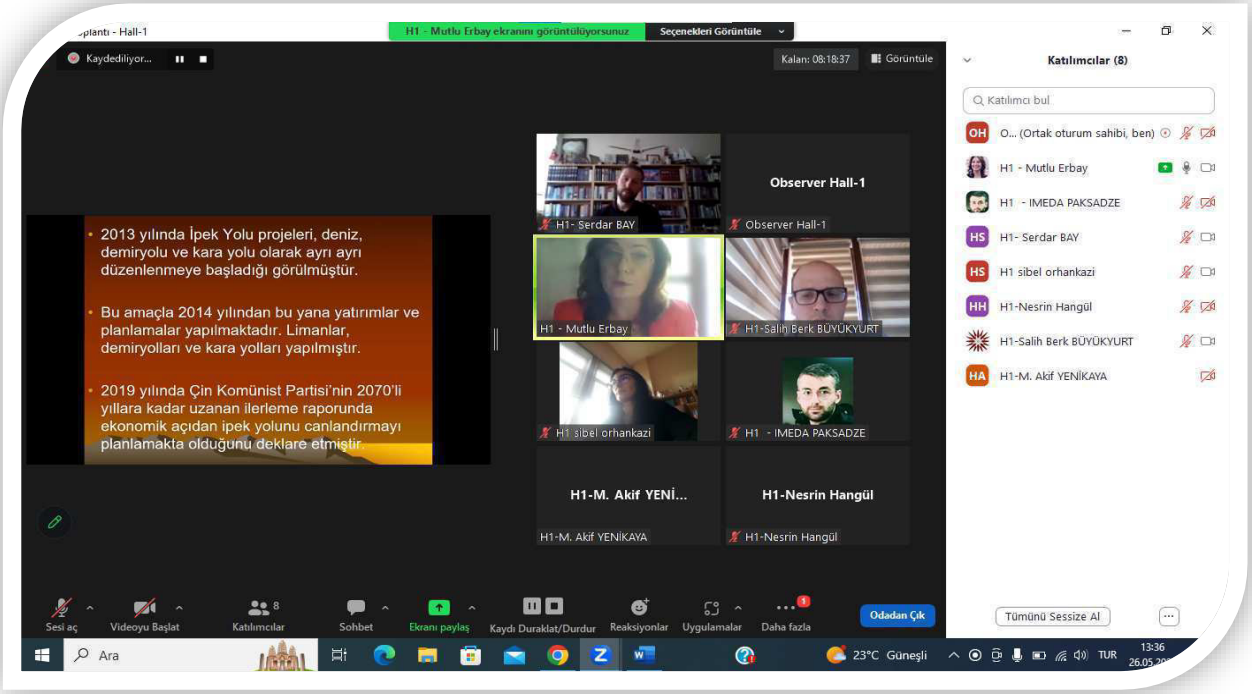

PHOTO GALLERY

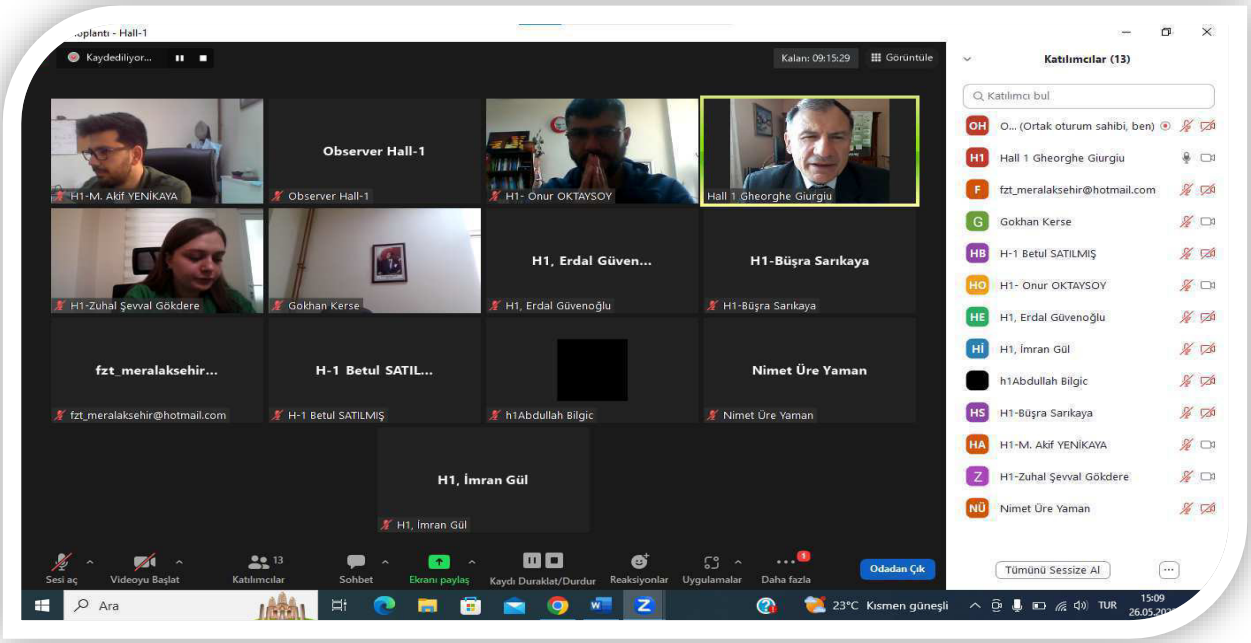

PHOTO GALLERY

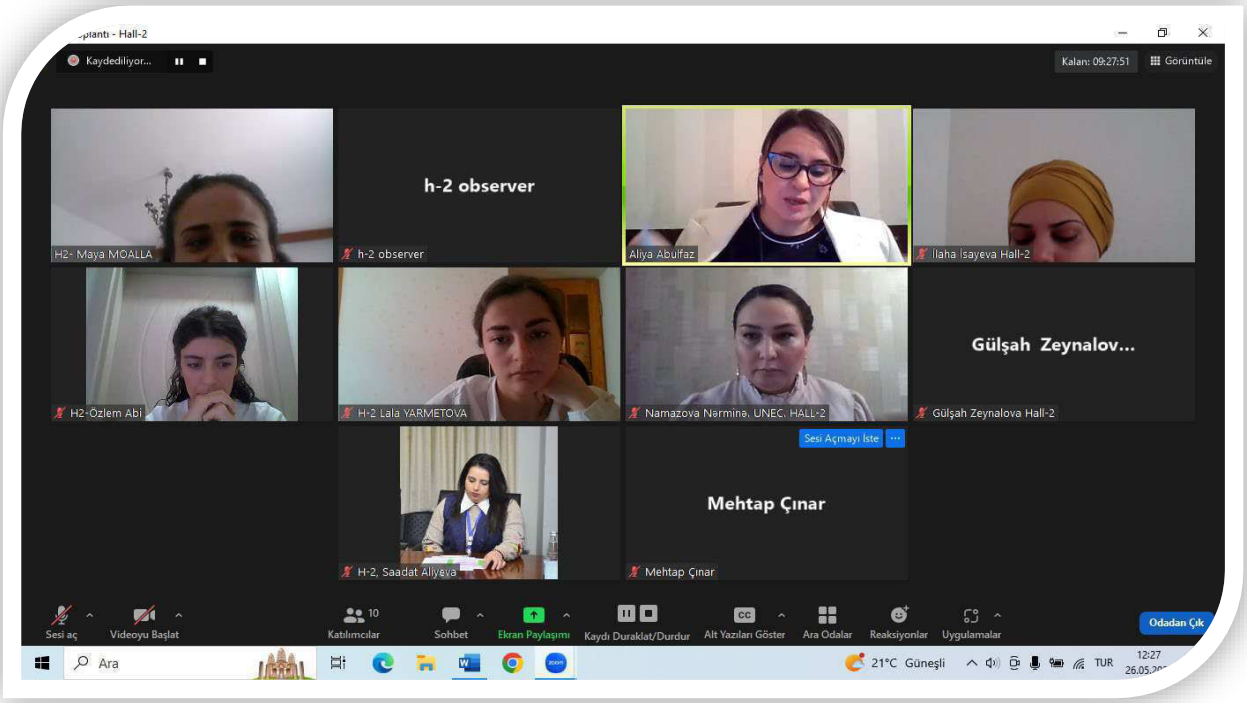

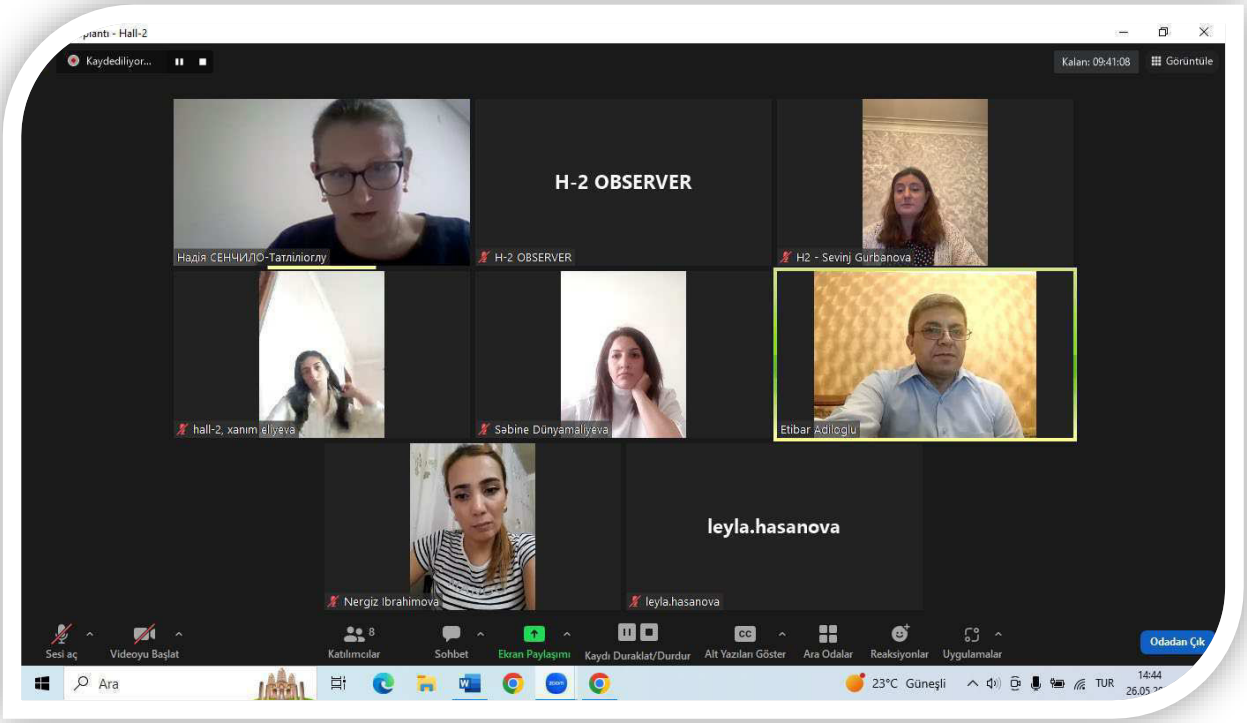

PHOTO GALLERY

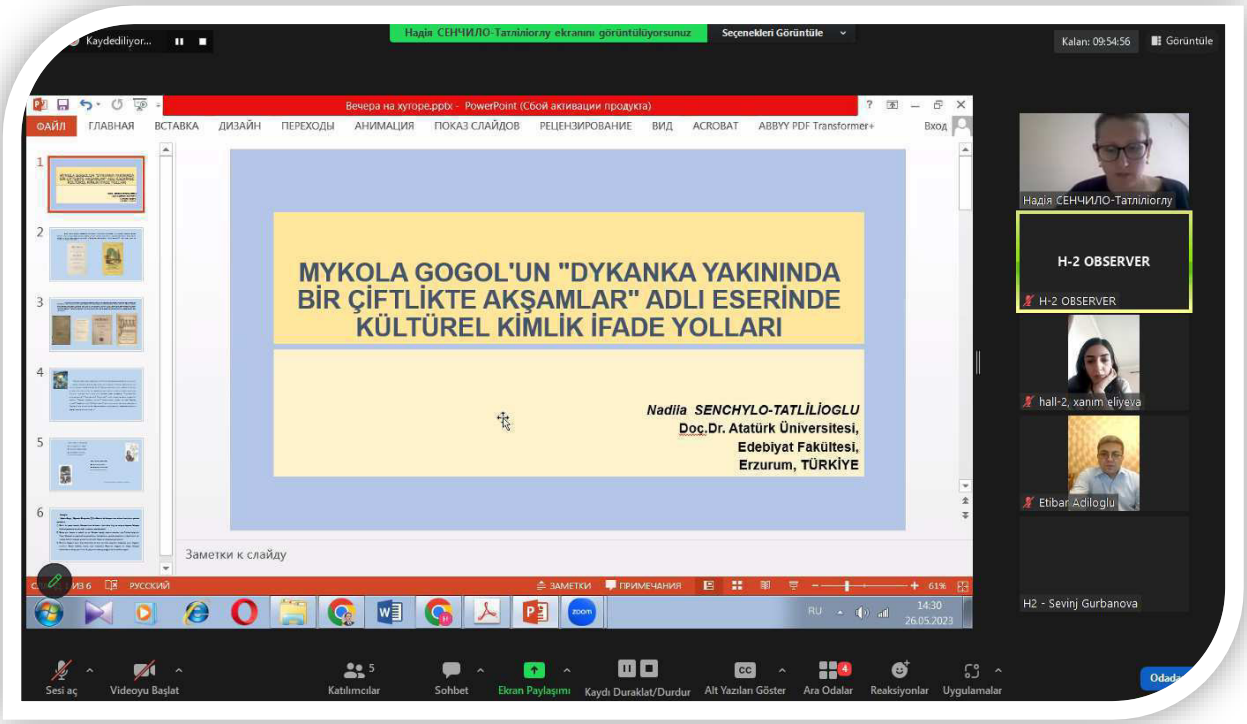

PHOTO GALLERY

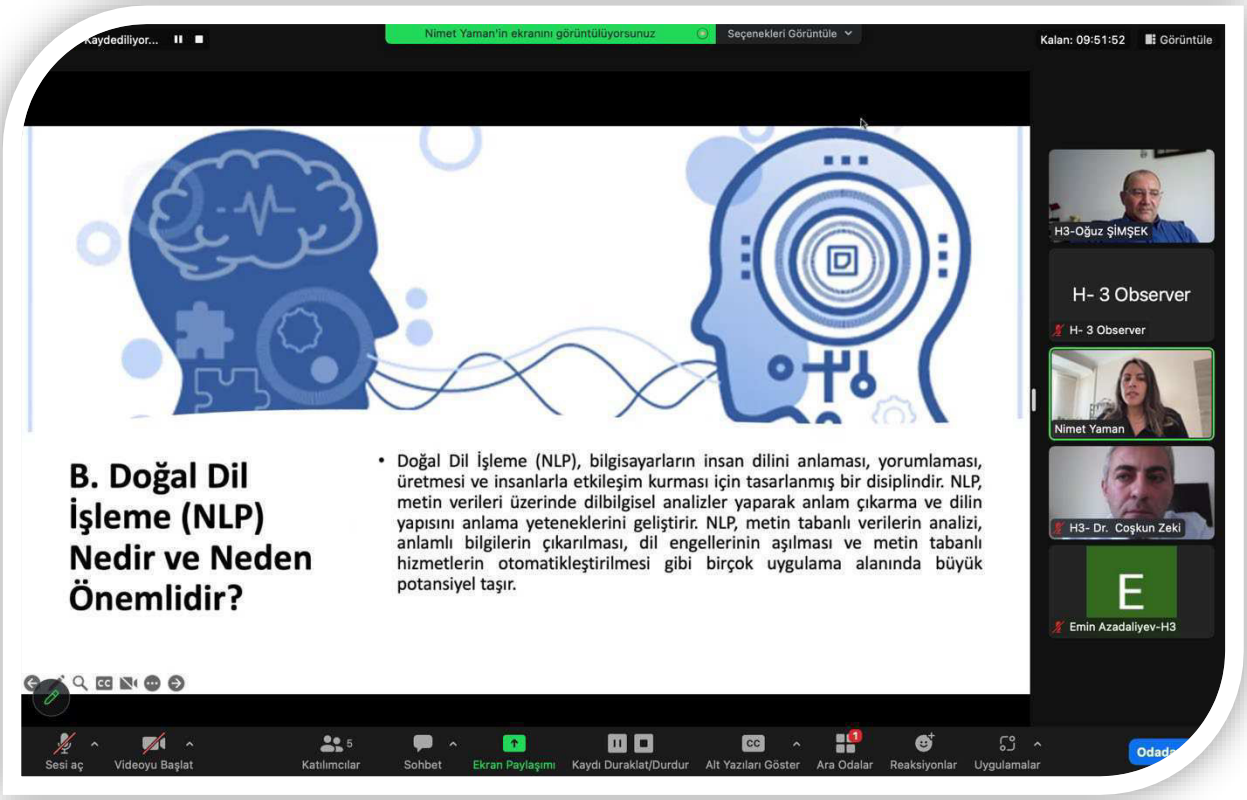

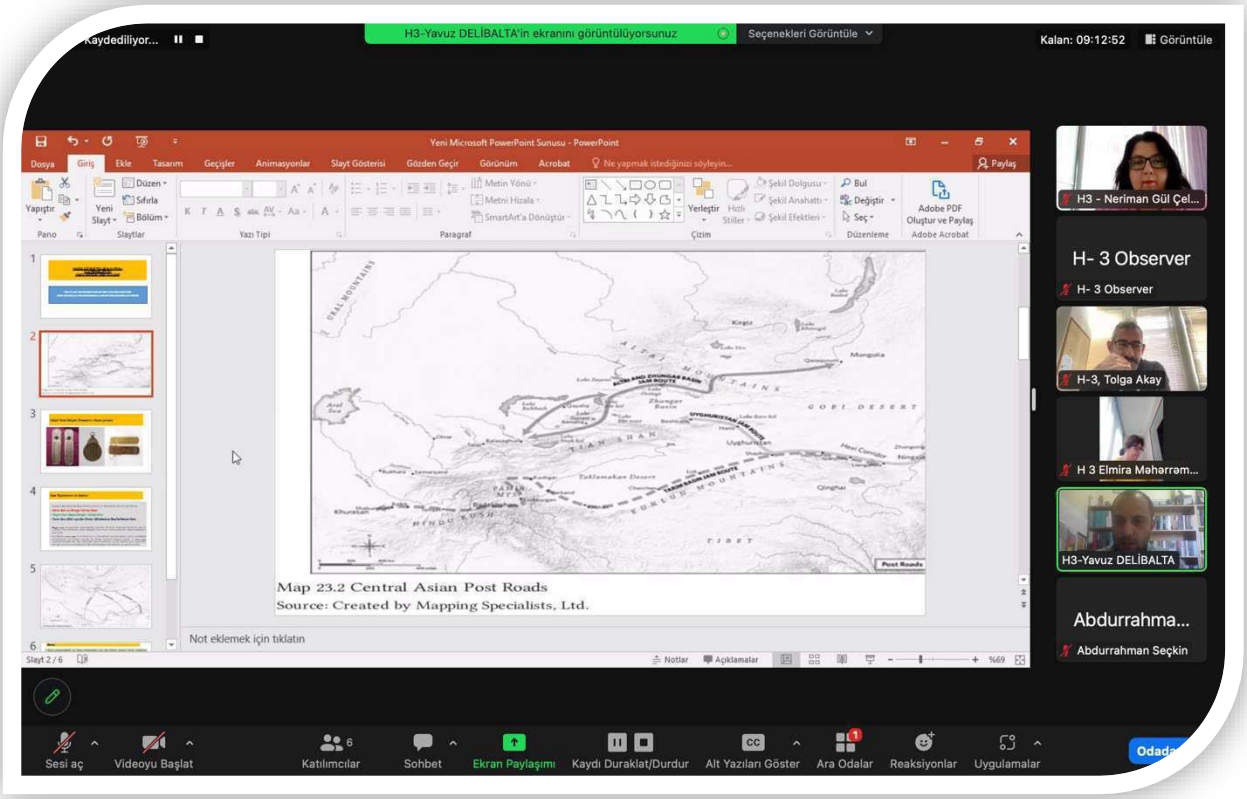

1st INTERNATIONAL

SILK ROAD

CONFERENCE

26-27 May 2023 / Nakhchivan, Azerbaijan

CONGRESS PROGRAM

SciAz
Science Azerbaijan

Nakhchivan State University (Azerbaijan)
Caucasus University (Turkey)
Institute of Economic Development and Social Studies-İKSAD (Turkey)

PARTICIPANT COUNTRIES

TURKİYE, AZERBAIJAN, ROMANIA, INDONESIA, AFGHANISTAN, ALGERIA, INDIA, MOROCCO, PAKISTAN, BUCHAREST, NIGERIA, IRANIAN, VIETNAM, MALAYSIA, KAZAKHSTAN

-Opening Ceremony-

Date: **26.05.2023**
Baku Local Time: **10:00-12:00**
Ankara Local Time: **09:00-11:00**
Place: **Nakhchivan State University**

Assoc. Prof. Elbrus ISAYEV
Rector of Nakhchivan State University
PRESIDENT OF CONGRESS

Prof. Dr. Husnu KAPU
Rector of Kars Kafkas University

Prof. Dr. Mahire HUSEYNOVA
Azerbaijan State Pedagogical University
vice-rector for international relations

Akademik İsmayıl HAJIYEV
Chairman of Nakhchivan Department of ANAS

Dr. Mustafa Latif EMEK
President of IKSAD Institute

Academic Shahin MUSTAFAYEV
President of the International Turkish Academy

Prof. Dr. Azad Novruzov
Rector of the Institute of Teachers

Prof. Dr. Huseyn Yurtdaş
Atatürk University

Hajıfakhraddin SAFARLI
AMEA Naxçıvan bölməsinin akademiki

Prof.Dr. Azamat Akbarov
Chairman, Silk Road Research Academy, Uzbekistan

Prof. Dr. Jamaluddin Husain
USA Purdue University

Prof. Dr. Hakkı ÇiFTÇİ
Adana Chukurova University

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-1 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Dos. Sevinc Abbasova

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dos. Qəhraman Behbudov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE NECESSITIES OF THE CREATION OF THE SILK ROAD AND THE PRODUCTS TRANSPORTED ON THE SILK ROAD
Hüseynov Sadiq Nəsrulla Həsənov Urfan Davud oğlu Rəsulova Nərgiz Aydın qızı İbrahimova Nərgiz Nağı qızı	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN* *Ganja State University AZERBAIJAN*	RESTORATION OF THE 'HISTORICAL SILK ROAD' AND DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN-TURKEY ECONOMIC RELATIONS
Dos. Xəzər HÜSEYNOV	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION MATERIALS AND GLASS PROCESSING INDUSTRY IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC UNDER THE LEADERSHIP OF HEYDAR ALİYEV (1970-1980S)
Nazlı Yaqubova	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	FROM THE ANCIENT SILK ROAD TO THE MODERN SILK ROAD
Rauf Sultanov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	"SOUTH CAUCASUS" WHICH WILL CONNECT THE CASPIAN SEA WITH THE BLACK SEA SUEZ CANAL'S MAGNIFICENT SILK ROAD PROJECT
Dos. Əbülfəz Əzimli	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE LITERARY SILK ROAD OF INTEGRITY
ABBASOVA AYSEL	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	CONTRIBUTIONS OF THE JOINT PROJECTS OF AZERBAIJAN AND TÜRKİYE TO THE RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD
Dos. Sevinc Abbasova	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE FORMATION OF THE INSTITUTIONAL BASIS OF STATE WOMEN'S POLICY IN THE CONTEXT OF CONSTRUCTION OF THE LAWFUL STATE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN BY HAYDER ALIYEV (1998-2003 YEARS)
ÜLVİYYƏ İSGƏNDƏROVA NAİLƏ ƏLİYEVA	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	AZERBAIJAN AND RESTORATION OF THE GREAT SILK ROAD

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-2 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Şamxal Məmmədov

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Gülşah Zeynalova Afət Aslanova	*Azerbaijan State University of Culture and Arts AZERBAIJAN*	FORMATION OF AZERBAIJANI THEATER ARCHITECTURE
Rövşən İsmayılxanlı	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	LEGAL REVIEW TO HISTORICAL TURK CITIES AND SILK ROAD
Dos. Abdulla Mustafayev Ruhiyyə Rzayeva	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE HISTORICAL IMPORTANCE OF OSH AS A MILITARY-STRATEGIC AND CULTURAL CENTER OF THE GREAT SILK ROAD
Senan İbrahimov	*Independent Researcher AZERBAIJAN*	THE ECONOMIC-SOCIAL, HISTORICAL-DIPLOMATIC AND MILITARY-POLITICAL IMPORTANCE OF THE “GATE OF HOPE”
Dos. Elçin Zamanlı	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	NAKHCHIVAN IN THE LIBERATING MISSION OF THE HISTORICAL FIGURE
Şamxal Məmmədov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	TERRORISM IN COUNTRIES ON THE GREAT SILK ROAD IN THE MIDDLE AGES
Əli Qurbanov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	ENVIRONMENTAL SITUATION OF IRRIGATION SYSTEMS OF SHARUR DISTRICT
Gülçin Fizuli qızı Ağayeva	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE ZANGAZUR CORRIDOR IS IN RUSSIA'S GEOSIOLOGICAL INTERESTS
Dos. Rəsul Bağırov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE GREAT SILK ROAD AND ANCIENT DARBAN ART

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-3 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Dos. Mehriban Quliyeva

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Fatma Açıcı	*Kafkas University TURKİYE*	BELIEFS ABOUT BEING A CHILD, PREGNANCY AND BIRTH IN AZERBAIJAN TURKS
Sanubar Safiyeva	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	CURRENT PROBLEMS IN TEACHING ESP AND STRATEGIES FOR SUCCESS
Dos. Zülfiyyə İsmayil	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEW OF HASSAN MIRZAYEV'S RESEARCH ON THE DIALECTS OF DARALEYAZ MAHALY
Assoc. Prof. Dr. Aysel Zahid Khalilova	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	THE IMPORTANCE OF EFFECTIVE EDUCATION MANAGEMENT IN SCHOOLS
Lect. Batuhan BATU Assoc. Prof. Dr. Gönül TEKKURŞUN DEMİR	*Kafkas University TURKİYE* *Freelance writer TURKİYE*	THE RELATIONSHIP BETWEEN IMAGING LEVEL AND SELF-TALKING LEVEL
Lect. Elvan Gökçen Assoc. Prof. Dr. Eyüp İzci Prof. Dr. Burhan Akpınar	*Harran University TURKİYE* *İnönü University TURKİYE* *Fırat University TURKİYE*	THE CASE OF DIGITAL KNOWLEDGE AS THE CONTENT OF VIRTUAL CURRICULUM IN THE INFORMATION AGE PEDAGOGY
Fagana Ahmadova	*Azerbaijan University of Economics AZERBAIJAN*	THE ROLE OF AZERBAIJAN IN THE FORMATION OF THE GREAT SILK ROAD
Dos. Mehriban Quliyeva	*Naxçıvan State University AZERBAIJAN*	Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin məktublarının dil və üslub xüsusiyyətləri. (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri)
Res. Assist. Dr. Sudan ALTUN	*Kafkas University TURKİYE*	FAMILY, BIRTH, NAME-NAMING, CIRCISM AND BAPTISM IN TURKS AND GEORGIANS

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-4 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Dos. Ramiz Qasimov

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. Burhan Akpınar Assoc. Prof. Dr. Ayşenur Kuloğlu Lect. Dr. Ender Özeren	*Fırat University TURKİYE* *Dicle University TURKİYE*	SILK ROAD LEARNING IN THE CONTEXT OF THE HISTORY AND SOCIAL FOUNDATIONS OF TURKISH EDUCATIONAL PROGRAMS: İ. HAKKI SAMPLE
Khudiyeva Ayten Rza gizi Yusifzade Aynur Fikret gizi	*ANAS Central Scientific Library AZERBAIJAN*	ANAS CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY: THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV`S HERITAGE IN ITS ACTIVITY AND DEVELOPMENT
Mammadli Khayala Ilham gizi Mammadova Sura Abuzar gizi	*ANAS Central Scientific Library AZERBAIJAN*	IN THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF ANAS: WHAT IS THE CONTRIBUTION OF "HEYDER ALIYEV'S 100TH ANNIVERSARY": A STUDY OF HEYDER ALIYEV'S LEGACY
Neriman Kirman	*Kafkas University TURKİYE*	TURKISH-AZERBAIJANI AND TURKISH-TURKISH COMPARISON OF THE MAIN TYPES OF WORDS
Tükəz Piriyeva	*Azerbaijan Languages University AZERBAIJAN*	NATIONAL LEADER HAYDER ALIYEV'S INFLUENCE IN THE POLITICAL ARENA AND ROLE IN AZERBAIJAN'S RELATIONS WITH FOREIGN STATES
Sahibə İbrahim qızı Budaqova	*Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN*	HEYDAR ALIYEV PHASE OF AZERBAIJANI-TURKIYE RELATIONS
Prof. Nargiz Akhundova	*BAKIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AZERBAIJAN*	DISTRIBUTION OF RELIGIOUS TEACHINGS THROUGH THE GREAT SILK ROAD
Dos. Ramiz Qasimov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	DEVELOPMENT ISSUES OF THE SCIENCE OF LITERARY SCIENCE IN NAKHCHIVAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-5 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. İlkin GULUSOY

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Lect. Sözer AKYILDIRIM	*Iğdır University TURKİYE*	THE LIFE AND ACTIVITIES OF MEDINA DEFENSE, TURKISH TIGER OMER FAHRETTIN TÜRKKAN PASHA
Hatice BAYTÜRK	*Kafkas University TURKİYE*	ANALYSIS OF THE STORY OF MIR CELAL PASHAYEV AND HEKIM JINAYETOV
Assoc. Prof. Dr. Alparslan KARTAL	*Kafkas University TURKİYE*	THE JOURNEY OF SCIENCE AND SCHOLAR ON SILK ROAD: NIMETULLAH NAHCIVANI AND HADITH CULTU
Assoc. Prof. Dr. Alparslan KARTAL	*Kafkas University TURKİYE*	SUFI HADITH INTERPRETATIONS OF THE GREAT SCHOLAR NIMETULLAH NAHCIVANI
Assoc. Prof. Dr. Alparslan KARTAL	*Kafkas University TURKİYE*	LOVE AND PERCEPTION OF THE PROPHET IN NIMETULLAH NAHCIVANI
Assist. Prof. Dr. Birol Yıldırım	*Kafkas University TURKİYE*	A PERSON ATTRIBUTED TO MUHAMMAD LUTFI FROM ALVAR: MUSTAFA (SEFFI) COSKUN, KNOWN AS THE “EMINENCE OF EFE" OF KARS, AND HIS FOLLOWERS
Assist. Prof. Dr. Birol Yıldırım	*Kafkas University TURKİYE*	MAKSUD COLAK (MAKSUD BABA), A RIFAI AND KADIRI SHEIKH WHO LIVED RECENTLY IN KARS
Assoc. Prof. Dr. İlkin GULUSOY	*Kafkas University TURKİYE*	WOMAN IN MOLLA JUMA’S POEMS
Assist. Prof. Dr. Birol Yıldırım	*Kafkas University TURKİYE*	HASAN ÖZYILMAZ, THE LAST NAQSHI QADIRI CALIPH WHO LIVED RECENTLY IN THE

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-6 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Selçuk Ural

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Faik Gökalp	*Kırıkkale University TURKİYE*	A STUDY ON INVESTIGATION OF THE IMPORTANCE OF TEA (Camellia Sınensis L.) TRADED ON THE SILK ROAD FOR HEALTH BY CHEMICAL CALCULATION METHOD
Mətanət Xudiyeva	*Matanat Khudiyeva At the State Language Commission AZERBAIJAN*	HEYDAR ALİYEV AND THE AZERBAIJANI LANGUAGE
Prof. Dr. Hacali Necefoğlu Assoc. Prof. Dr. Füreya Elif Öztürkkan Prof. Dr. Tunçer Hökelek	*Kafkas University TURKİYE* *Hacettepe University TURKİYE*	EVALUATION OF THE CRYSTAL STRUCTURES OF NICOTINAMIDE COMPLEXES OF CADMIUM BENZOATES
Asist. Prof. Dr. Kezban YILDIZ DALGINLI Prof. Dr. Onur ATAKISI	*Kafkas University TURKİYE*	AN ANALYSIS OF RECENT REPORTS ON HEAT SHOCK PROTEINS AND CANCER
Lect. Melek OZTURKLER Prof. Dr. Onur ATAKISI	*Kafkas University TURKİYE*	LATERAL FLOW IMMUNOASSAY: A RESEARCH ON CREATIVE DIAGNOSTIC DISCOVERY
SEKMAN İlknur KARA Ahmet	*Malatya Provincial Directorate of National Education - Türkiye* *İnönü University TURKİYE*	ANALYSIS OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS' COMMUNICATION SKILLS AND ATTITUDES REGARDING THE TEACHING PROFESSION
Prof. Dr. Selçuk Ural	*Kafkas University TURKİYE*	TURKISH-SOVIET RELATIONS IN TURKISH FOREIGN POLICY IN THE AP PERIOD (1965-1971)
Dr. Celaleddin Yusuf Turkmen Prof. Dr. Emine Atakisi	*Kafkas University TURKİYE*	INVESTIGATION OF THE EFFECT OF VITAMIN D ON OXIDAN/ANTIOXIDANT PARAMETERS IN ENDOTOXEMIC SEPSIS MODEL
Asst. Prof. Dr. Asiye Uluğ Asst. Prof. Dr. Funda Özdemir Değirmenci	*Kafkas University TURKİYE* *Ahi Evran University TURKİYE*	PALAEOENVIRONMENTAL DNA (PALENDNA): UNCOVERING ECOLOGICAL HISTORY

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-1 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 00 : 17 00	14 00 : 16 00

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Burak BÜYÜKTOPÇU	*Kafkas University TURKİYE*	HITLER PROPAGANDA IN GERMAN POSTERS IN WORLD WAR II
Dr. Aynurə Hüseynova	*Azerbaijan University of Languages AZERBAIJAN*	FAKE NEWS ON SOCIAL MEDIA
Assist. Prof. Dr. İrfan Sancak	*Recep Tayyip Erdoğan University TURKİYE*	EVALUATION OF THE TRANSFORMATION IN AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY UNDER HEYDAR ALIYEV FROM A NEOCLASSICAL REALIST PERSPECTIVE
Assoc. Prof. Dr. Kadir SANCAK	*Gümüşhane University TURKİYE*	AZERBAIJAN FOREIGN POLICY IN THE PERIOD OF HAYDAR ALIYEV AS A SUCCESSFUL EXAMPLE OF MULTIPLE BALANCE POLICY
Assoc. Prof. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ	*Çukurova University TURKİYE*	DEVELOPMENT POTENTIAL OF SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF TURK UNION STATES (TURKISH UNION STATES)
Prof. Dr. Tofiq Najafli	*"History of Azerbaijan in the XV-XVIII centuries" department of the Institute of History named after A.A.Bakikhanov ANAS AZERBAIJAN*	"THE ROLE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE TRANSFORMATION OF THE AZERBAIJANI CITY OF TABRIZ INTO AN IMPORTANT TRADE CENTER (XI-XV CENTURIES)"
Elnara Abbasova Mıkayıl	*Azerbaijan University of Economics AZERBAIJAN*	HOW INTERACTIVE LEARNING SURPASSES TRADITIONAL EDUCATION?
Dos. İman CƏFƏROV	*Naxçıvan State University AZERBAIJAN*	"Molla Nəsrəddin" realizmi ilə Ömər Xəyyam optimizminin vəhdəti

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-2 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 00 : 17 00	14 00 : 16 00

HEAD OF SESSION: Dos. Xumar Məmmədova

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Babayev Bağır Həmid oğlu Mustafayeva Gülşən Məhəmməd qızı Kazımov Bəhman Qafar oğlu Hacıyev Niyaməddin Məzahir oğlu	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN* *Ganja State University AZERBAIJAN*	RESTORATION OF THE 'GREAT SILK ROAD' AS A GREAT SUCCESS OF HEYDAR ALIYEV'S DIPLOMACY
Babayev Bağır Həmid oğlu Xatirə İsmayıl qızı İlyasova Yegnə Ehsan qızı Məmmədova Musayev Etibar Adil oğlu	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN* *Ganja State University AZERBAIJAN*	CREATION OF THE EAST-WEST ENERGY CORRIDOR AND AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS
Assoc. Prof. Dr. Rəşad ƏSGƏROV Assoc. Prof. Dr. Bağır BABAYEV Assoc. Prof. Dr. Abbas ƏHMƏDOV	*Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN* *Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD AND PROSPECTS FOR THE FUTURE FOR THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
Hüseynov Sadiq Nəsrulla oğlu Musayev Etibar Adil oğlu Tağıyeva Afərim Vüqar qızı İmanlı Sevinc Salman qızı	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN* *Ganja State University AZERBAIJAN*	SILK ROAD" CONTRIBUTION TO EUROPEAN ENERGY SECURITY
Dos. Xumar Məmmədova	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	GREAT SILK ROAD AND AZERBAIJANI CULTURE
Xırdaxanım Əliyeva	*Azerbaijan State University of Culture and Arts AZERBAIJAN*	MONUMENTAL SCULPTURE IN THE CREATION OF THE PEOPLE'S ARTIST KHANLAR AHMADOV
İsmayıl Qəribli	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	İSMAYIL QƏRİBLİ CLAIMS IN CIVIL CASES AS THE MAIN METHOD OF EXERCISING THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION
Assoc. Prof. Dr. Güllü Həsən qızı İsmayılova	*Azerbaijan State University of Culture and Arts AZERBAIJAN*	THE NECESSITY OF IMPROVING THE EDUCATION SISTEM IN MUSIC
Kamran Vəlizadə	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE PROCESS OF POLITICAL SOCIALIZATION IN THE SILK ROAD COUNTRIES
Bağır Babayev	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	HEYDAR ALIYEV AND THE RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD: GUARANTOR OF AZERBAIJAN-CHINA RELATIONS

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-3 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 00 : 17 00	14 00 : 16 00

HEAD OF SESSION: Dr. Qadir Əkbərov

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Aigul Sergeevna Zhanamkulova Temirlan Borisovich Adyrbaev	*Teacher of Russian language and literature, Republic of Kazakhstan, KSU "Michurinsky KAZAKHSTAN* *History teacher Republic of Kazakhstan, KSU "Michurinsky general education school KAZAKHSTAN*	THE ROLE OF KAZAKHSTAN IN THE GREAT SILK ROAD
Elman Cəfərli	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN FROM THE GREAT SILK ROAD TO THE MIDDLE CORRIDOR
Quliyeva Firuzə Nizami qızı	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	LOGISTICS PROJECTS ON THE 'NEW SILK ROAD' ROUTES OF AZERBAIJAN
Dr. Əlvan Cəfərov ElmiraM əhərrəmova	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	THE ROLE OF ACTIVE LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING
Gülşah Zeynalova	*Azerbaijan State University of Culture and Fine Arts AZERBAIJAN*	PLACE OF THEATER BUILDINGS IN 19TH-20TH CENTURY AZERBAIJANI ARCHITECTURE
Dr. Qadir Əkbərov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	AZERBAIJAN – IN HISTORICAL AND MODERN SILK ROAD TRADE
Karimli Turan Arif	*Azerbaijan University of Languages AZERBAIJAN*	IDEAS OF TURANISM IN WESTERN-EASTERN LITERARY-ARTISTIC THOUGHTS
Hüseynov Yusif Hüseyn oğlu	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	NEW SILK ROAD' IS A WAY OF INTEGRATION AND COOPERATION
Gülsüm Kərimova	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF THE PROBLEM OF USING PROVERBS IN THE EDUCATION OF CHILDREN

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-4 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 00 : 17 00	14 00 : 16 00

HEAD OF SESSION: Dr. Arzu Abdullayev

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Ziyad Rəhimov	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	HEIDEGGER'S VIEW OF THE PROBLEM OF BEING IN PHILOSOPHY
Dos. Dr. Ələkbər Həsən oğlu Cabbarlı	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE GREAT SILK ROAD IS OUR HISTORY
F.ü.f.d, dosent Aygün Orucova	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	ACTIVITIES AND MERITS OF MUHAMMEDTAGI SIDGI IN THE LITERARY AND SCIENTIFIC ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN AT THE END OF THE XIX CENTURY
Aynur Mammadova	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	HAYDER ALIYEV AND OUR MODERN STATE HISTORY
Günel Mehdizadə	*Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN*	PHONOMORPHOLOGICAL DEVELOPMENT AND ADAPTATION OF ANGLICISMS IN MODERN GERMAN
Dr. Arzu Abdullayev	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	ECONOMIC SITUATION IN THE CITY OF NAKHCHIVAN LOCATED ON THE SILK ROAD (XIX CENTURY)
Dr. Əlvan CƏFƏROV Gülşən MEHDİZADƏ	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	DETERMINING THE POSSIBILITIES OF APPLYING THE ACTIVE LEARNING METHOD IN THE EDUCATIONAL PROCESS
Vəfa CƏFƏROVA	*Full secondary school No. 1 of Fuzuli district Physics teacher AZERBAIJAN*	THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FIELD OF COSMONAUTICS IN AZERBAIJAN

Face to Face
Nakhchivan State University

26.05.2023	HALL-5 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 00 : 17 00	14 00 : 16 00

HEAD OF SESSION: Prof. Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ	*Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN*	ABOUT NAKCHIVAN MONUMENTS SERVING THE GREAT SILK ROAD
Dr. Zamin Əliyev	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	FACTORS PREVENTING THE DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL "GREAT SILK ROAD" IN THE MEDIEVAL PERIOD
Günel İsayeva	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE ROLE OF THE RING CORRIDOR IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY
Dr. Elnarə ABDULLAYEVA	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	FUNCTIONS OF SOCIAL MEDIA AND CHALLENGES ARISING WHEN PARTICIPATING IN PUBLIC PROCESSES
dosent Cəmilə Novruz qızı Abdullayeva Elnara Mammad Osmanova	*Azerbaijan State Pedagogical Universty AZERBAIJAN*	BASIC RELATIONSHIPS AMONG INVERSE TRIGONOMETRIC FUNCTIONS
R.ü.f.d dos Cəmilə Abdullayeva İsmayılova Aytən Vasif qızı	*Azerbaijan State Pedagogical Universty AZERBAIJAN*	EVALUATION STANDARDS AND TOOLS
Assoc. Prof. Dr. Kasım TATLILIOĞLU	*Bingöl University TURKİYE*	A CONCEPTUAL OVERVIEW OF OCCUPATIONAL CHOICE
Assoc. Prof. Dr. Murat SARIGÜL	*Kafkas University TURKİYE*	"ANALYSIS OF THE BESMALA INTERPRETATIONS IN THE BEGINNINGS OF SURAS IN ACCORDANCE WITH THE COMMENTS OF NI'METULLAH NAHCIVANI AND OTHER MUFASSIRS (FIL-NAS EXAMPLE)"

Online

Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203

26.05.2023		HALL-1 / SESSION-1	
BAKU LOCAL TIME	13 00 : 15 00	ANKARA LOCAL TIME	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Mutlu ERBAY

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Salih Berk Büyükyurt	*Tekirdağ Namık Kemal University TURKİYE*	THE NAGORNO-KARABAKH ISSUE AND ITS IMPACT ON THE BELT AND ROAD INITIATIVE
Assis. Prof. Dr. Nesrin Hangül	*Kafkas University TURKİYE*	THE PROVINCE OF KARS IN THE 1926, 1927 AND 1928 STATE WARRANTY
Asst. Prof. Üyesi Serdar Bay	*Kafkas University TURKİYE*	CRISIS NN CONCERT OF EUROPEAN: BRITAIN'S OPPOSITION TO AUSTRIA- HUNGARY'S PROPOSAL FOR 1896 BLOCKADE OF CRETE
Assist Prof. Dr. Sibel ORHANKAZİ	*Kafkas University TURKİYE*	RUSSIA'S NAKHICHEVAN POLICY AND NAKHICHEVAN'S STRATEGIC POSITION
IMEDA PAKSADZE	*Kayseri University TURKİYE*	THE STRATEGIC IMPORTANCE OF SOUTH CAUCASUS FOR THE NEW SILK ROAD AND THE RUSSIA-UKRAINE WAR
Assoc. Prof. Dr. Mutlu ERBAY	*Bogazici University TURKİYE*	INTERNATIONAL SILK ROAD ARTISTS CULTURE AND ART ASSOCIATION PLATFORM (ISAC) ARTWORKS

Online	
Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203	
26.05.2023	HALL-2 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Kahraman Kalyoncu

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. Kahraman Kalyoncu Dr. Maya Moalla	*Aksaray* *Independent Researcher Türkiye*	PROVINCIAL CONVERGENCE AND MIGRATION IN TURKEY
LL.M student, Yarmetova Lala Ruhid	*Baku State University AZERBAIJAN*	PROBLEMS OF INTERNATIONAL CRIMINAL RESPONSIBILITY OF STATES
ABULFAZ GULIYEV ALIYA GULIYEVA	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	HAYDER ALIYEV AND ISSUES OF THE TURKISH WORLD
Rauf Sultanov	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	SOUTH CAUCASUS, WHICH WILL CONNECT THE CASPIAN SEA WITH THE BLACK SEA THE MAGNIFICENT SILK ROAD PROJECT OF THE SUEZ CANAL
Musa MURSAGULIYEV Saadet ALIYEVA	*Director of the "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve, Aghstafa, AZERBAIJAN* *Director of the "Avey" State historical and cultural reserve, Gazakh, AZERNAIJAN*	THE MIGRATION WAY OF JEYRANCHOL
Mehtap Çınar	*Kafkas University TURKİYE*	INDUSTRY IN THE DEMOCRATIVE PARTY GOVERNMENT PROGRAMS (1950- 1960)
Prof. Dr. Ramazan Erenler	*Igdir University TURKİYE*	GREEN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES USING SYRINGA VULGARIS L.
Ozlem Abı Prof. Dr. Ramazan Erenler	*Igdir University TURKİYE*	"QUANTITATIVE ANALYSIS OF BIOACTIVE COMPOUNDS IN COMMERCIAL PLANT FOR SILK ROAD BY HIGH PERFORMANCE LIQUID CHROMATOGRAPHY"
Narmina Namazova Rzayeva Aynur İsayeva İlahə	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	PEARLS OF AZERBAIJAN CARPETS IN ARTISTS' WORKS

Online

Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203

26.05.2023	HALL-3 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Oğuz ŞİMŞEK

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dr. Bilal Yıldırım Mehmet Yılmaz	*Hatay Mustafa Kemal University TURKİYE* *Ministry of Education TÜRKİYE*	SELİM SABIT, ONE OF THE PIONEERS OF CONTEMPORARY PEDAGOGY AND DIDACTIC SCIENCE IN TURKEY
Assoc. Prof. Dr. Oğuz ŞİMŞEK	*Iğdır University TURKİYE*	A DIFFERENT ROUTE ON THE TABRIZ-BATUM CARAVAN ROAD IĞDIR CARAVAN ROAD AND CARAVANSERAI
Res. Assist. Nimet YAMAN	*Kafkas University TURKİYE*	GPT-3: AN OVERVIEW OF ITS CAPABILITIES, LIMITATIONS, AND IMPLICATIONS
Assoc. Prof. Dr. AZADƏLİYEV Emin	*Baku Engineering University AZERBAIJAN*	MULTIMEDIA DATABASES
Dr. İsmət Məmmədova	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	THE ROLE OF THE TEACHER IN THE COLLABORATION OF SCHOOL, FAMILY AND COMMUNITY
Dr. Əlvan CƏFƏROV Elmira MƏHƏRRƏMOVA	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	THE ROLE OF ACTIVE LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING
Assist. Prof. Dr. Coşkun ZEKİ	*Kafkas University TURKİYE*	THE ROLE OF NOMINAL PHRASES IN THE FORMATION OF COMPOUND ADJECTIVES IN ARAB LANGUAGE

Online

Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203

26.05.2023		HALL-4 / SESSION-1	
BAKU LOCAL TIME		ANKARA LOCAL TIME	
13 00 : 15 00		12 00 : 14 00	

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Özlem Karadağ Albayrak

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Özlem Karadağ Albayrak	*Kafkas University TURKİYE*	SYSTEM DYNAMICS SIMILATION AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT APPLICATIONS
Assoc. Prof. Dr. Ahu Yazıcı AYYILDIZ Oğuz DOĞAN Gamze KÖSE Ecem DENİZ	*Aydın Adnan Menderes University TURKİYE*	SALES AND MARKETING ACTIVITIES OF MEDICAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF HEALTH TOURISM
Samir Məhərrəmov	*Azerbaijan Tourism and Management University AZERBAIJAN*	ECONOMIC POSSIBILITIES AND PROSPECTS OF NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION
Nizami Zeynalov	*Mingachevir State University AZERBAIJAN*	AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL TRADE RELATIONSHIP SYSTEM (ANTIQUE PERIOD)
Aygun Mammadova	*Azerbaijan State Economic University AZERBAIJAN*	REGIONAL CHARACTERISTICS OF POPULATION INCOME FORMATION
phd. Aynur Bagirli	*Azerbaijan Tourism and Business University AZERBAIJAN*	THE ESSENCE AND ADVANTAGES OF APPLYING THE ELECTRONIC CASE MANAGEMENT SYSTEM TO SOCIAL WORK
DOS. HƏSƏN MƏMMƏDOV	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE GREAT SILK ROAD AS A PART OF THE INTERNATIONAL INFRASTRUCTURE

Online

Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203

26.05.2023	HALL-5 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Dr. Ramona Marinache

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Mohammad Ali AL-Qudah Leyla Muradkhanli	*Khazar University AZERBAIJAN*	ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNIQUES IN IMPROVING THE QUALITY OF SERVICES PROVIDED BY E-GOVERNMENT TO CITIZENS
Thi-Hoang-Anh TRAN	*Can-Tho University VIETNAM*	THE ROLE OF TOURISM EDUCATION AND CAPACITY BUILDING IN SUPPORTING SUSTAINABLE DEVELOPMENT ALONG THE SILK ROAD: A CASE STUDY OF THE XINJIANG UYGHUR AUTONOMOUS REGION, CHINA
Shams Naghiyeva	*Baku State University AZERBAIJAN*	"EAST-WEST" AND "NORTH-SOUTH" INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS
Assoc. Prof. Zivər Zeynalova	*Academy of Public Administration under the President of the Republic of AZERBAIJAN*	SOCIO-ECONOMIC IMPORTANCE OF TAX REFORM IN AZERBAIJAN
Umer Iqbal	*Islamic University of Science & Technology INDIA*	ADDRESSING DIGITAL DIVIDE: A STUDY ON DIGITAL INDIA CONNECTIVITY IN JAMMU AND KASHMIR
Meroua SAHRAOUI	*University of Constantine 1 ALGERIA*	ARENA MODELING OF A LOGISTICS PLATFORM AS A DECISION SUPPORT TOOL
Dr. Ramona Marinache Prof. Dr. Valentina Marinescu	*University of Bucharest ROMANIA*	MOBILITY AND ITS FUTURE DIRECTIONS
Gajender Kaushik	*Gujarat University INDIA*	MAXIMIZING BUSINESS RETURNS TO CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY (CSR): THE ROLE OF CSR COMMUNICATION

Online	
Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203	
26.05.2023	HALL-6 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Fethiye Erbay

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Ismayilzadeh Sanam Huseyn	*Azerbaijan State Economic University AZERBAIJAN*	ARTISTIC CHARACTERISTICS OF NATIONAL ORNAMENTS APPLIED IN MODERN CLOTHES
Assoc. Elfana Gasımova Teac. Parvin Namazova Teac. Lala Gafarova	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	ORNAMENTAL HERITAGE OF AZERBAIJAN ARCHITECTURAL MONUMENTS IN MODERN CLOTHING COLLECTIONS
Nisakhanim Huseynova Gulchohra Salehzadeh Shahla Sharifli	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	THE ROLE OF ART-DESIGN IN FORMING THE CREATIVE SKILLS OF FUTURE DESIGNERS
Şəhla Şərifli	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	ART IN LANDSCAPE DESIGN
Assoc. Lala Mamedova Lidiya Safronova Aytan Yusifkanan	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	REFLECTION OF THE GREAT SILK ROAD IN THE NATIONAL AZERBAIJANI COSTUME
Yegana Aghamaliyeva Ayten Aghayeva Aida Dadashova	*Azerbaijan State University of Economics AZERBAIJAN*	NATIONAL COSTUME AS A FINE ACCENT OF UNIQUE FOLK ART
Prof. Dr. Fethiye Erbay	*Istanbul University TURKİYE*	INTERNATIONAL SILK ROAD MUSEUMS AND MUSEUM RESEARCHERS PLATFORM (IMAB) WORK ON SILK ROAD MUSEUMS
Ass. Prof. Caglar SAMSA	*Kafkas University TURKİYE*	BIBLIOMETRIC ANALYSIS ON CUSTOMER JOURNEY VIA VOSVIEWER

Online

Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203

26.05.2023	HALL-7 / SESSION-1
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
13 00 : 15 00	12 00 : 14 00

HEAD OF SESSION:

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Res. Assist. Melike Aver Assoc. Prof. Dr. Haşim Pıhtılı	*Fırat University TURKİYE*	INVESTIGATION OF THE EFFECT OF CALCINATION TEMPERATURE ON THE OSTRICH EGG SHELL-DERIVED HAP
A. SREESIVASAKTHI R. DEVI Dr. R. SRINIVASAN N.JAYARAMAKANI E.SAM DAVID A.DHAVAMANIKANDAN	*Institute Of Higher Educatıon And Research INDIA*	COMPREHENSIVE REVIEW OF POLYHERBAL FORMULATION AND ITS APPLICATION
Abilov Rashad Saffan oglu Aliyeva Parvin Zakir	*Azerbaijan Research and Design Institute for Energy AZERBAIJAN*	DEVELOPMENT OF NEW WATER INTAKE FACILITIES FOR THE USE OF RIVER FLOW FOR HYDROPOWER PURPOSES ON THE RIVERS KURAK
B.Rohini R. Bala Murali Krishna	*G Pulla Reddy Engineering College(Autonomous) INDIA* *University College of Engineering INDIA*	STUDY OF MECHANICAL PROPERTIES OF CONCRETE USING CITRIC ACID AS ADMIXTURE
Dr. Nassima RIOUCHI Prof. Dr. Mohamed LOUTOU Dr. Oussama RIOUCHI Prof. Dr. Mohamed ABOU-SALAMA	*Université Mohammed Premier MOROCCO*	ELABORATION AND CHARACTERIZATION OF MULLITE REFRACTORY PRODUCTS FROM MOROCCAN ANDALUSITE
Dr. Madan Lal Regar Ms. Bhumika Pareek	*National Institute of Fashion Technology INDIA*	LAC INSECT
Assoc. Prof. Dr. Ameur Belmouhoub Prof. Dr. Assia Abdelouahed	*Technical Science, Civil Engineering, Skikda, ALGERIA*	MECHANICAL PROPERTIES OF CONCRETE MADE WITH RUBBER : A REVIEW
Komolafe T.A. Oladimeji O.A. Adelekun A.	*Department of Computer Engineering, Federal Polytechnic NIGERIA* *Department of Statistics, Federal Polytechnic NIGERIA* *Osun State College of Technology NIGERIA*	A SIMULATION-BASED COMPARATIVE STUDY OF CONTROLLED DELAY (CODEL) WITH RANDOM EARLY DETECTION (RED) FOR NETWORK PERFORMANCE EVALUATION
AkomolafeM.A. OluwagbemiE.B.	*Osun State Polytechnic NIGERIA*	SYSTEMATIC EVALUATION AND ASSESSMENT OF BUULD ING CONST RUCTION ACTIVITIES ONOURENVIRONMENT
AkomolafeM.A. OluwagbemiE.B.	*Osun State Polytechnic NIGERIA*	SIGNIFICANT EFFECT OF MAJOR FACTORS PERFORMANCE ON PUBLIC BUILDING PROJECTS IN OSUN STATE

Online

Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203

26.05.2023	HALL-1 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 30 : 17 30	14 30 : 16 30

HEAD OF SESSION: Assist. Prof. Dr. Muhammed Akif Yenikaya

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Muhammed Akif Yenikaya Assist. Prof. Dr. Erdal GÜVENOĞLU	*Kafkas University TURKİYE* *Maltepe University TURKİYE*	AUTOMATIC DIAGNOSIS OF SKIN CANCER USING DERMOSCOPIC IMAGES: A COMPARISON OF RESNET101 AND GOOGLENET DEEP LEARNING MODELS
Fzt. Büşra Sarıkaya Assoc. Prof. Dr. Meral Sertel	*Kırıkkale University TURKİYE*	EVALUATION OF THE INTENSITY OF DEPRESSION AND FATIGUE IN INDIVIDUALS WITH METABOLIC SYNDROME
Fzt. Zuhal Şevval Gökdere Assoc. Prof. Dr. Meral Sertel Prof. Dr. E. Dilek Keskin	*Kırıkkale University TURKİYE*	THE EFFECT OF VIBRATION, MODIFIED RESTRICTIVE COMPULSORY MOTION THERAPY AND PHYSIOTHERAPY AND REHABILITATION APPLICATIONS APPLIED TO INDIVIDUALS WITH STROKE ON QUALITY OF LIFE
Major Gheorghe Giurgiu Prof. Dr. Med Manole Cojocaru	*Deniplant-Aide Sante Medical Center, Biomedicine, Bucharest, ROMANIA* *Titu Maiorescu University ROMANIA*	NEW HORIZONS IN PSORIASIS MANAGEMENT: WHAT YOU NEED TO KNOW
Dr. Onur OKTAYSOY Assoc. Prof. Dr. Gökhan KERSE	*Kafkas University TURKİYE*	THE EFFECT OF THE DEBATE ACTIVITY ON THE INDIVIDUAL'S MENTAL WELL- BEING LEVEL

Online

Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203

26.05.2023	HALL-2 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 30 : 17 30	14 30 : 16 30

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Nadiia Senchylo-Tatlilioglu

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Nadiia Senchylo-Tatlilioglu	*Atatürk University TURKİYE*	MYKOLA GOGOL'S WAYS OF EXPRESSION OF CULTURAL IDENTITY IN 'EVENINGS ON A FARM NEAR DYKANKA'
Ph.d. Konull Nahmatova	*Institute of Education of the Republic of AZERBAIJAN*	THE STRUCTURE OF A STORY IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE TEXTBOOKS: PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS
Sərdarova Mehriban Nağı qızı	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	THE SILK ROAD IN THE HERITAGE OF HAYDER ALIYEV AS A WAY OF SCIENCE AND EDUCATION
Sevinj Gurbanova	*Azerbaijan University of Languages AZERBAIJAN*	THE SIGNIFICANCE OF THE SAFAVI STATE ON THE GREAT SILK ROAD IN EAST- WEST TRADE
Sevinj Hajiyeva	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	"HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION POLICY IN AZERBAIJAN: CHALLENGES AND SUCCESSFUL REFORMS"
Dos. Şəhla Şirəliyeva Səbinə Dünyamalıyeva	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN* *Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN*	SIGNS OF THE THEORY OF PSYCHOANALYSIS IN LITERATURE
Həsənova Leyla Nizami qızı	*Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN*	HISTORY OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN AND DAGESTANI

Online	
Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203	
26.05.2023	HALL-3 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 30 : 17 30	14 30 : 16 30

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Gülnare Kanbarova

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Neriman Gül Çelebi Assoc. Prof. Dr. Ümit Arpacıoğlu	*Mimar Sinan Fine Arts University TURKİYE*	EVALUATION OF MONUMENTAL RELIGIOUS BUILDINGS IN KONYA, THE CITY OF IPEKYOLU, IN TERMS OF ENERGY EFFICIENCY: SELJUK PERIOD
Dr. Berrin Sarıtunç Elif Uzun Tuğba Saygılı	*Sakarya University of Applied Sciences TURKİYE*	A CASE DETERMINATION OF ARTICLES ON BOLL, SILK PRODUCTION AND SILK TRADE IN THE 1935-1946 ISSUE OF ULUDAĞ MAGAZINE
Assist. Prof. Yavuz DELİBALTA	*Kafkas University TURKİYE*	THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE YAM ORGANIZATION (POST SYSTEM) IN THE COMMERCIAL LIFE OF THE MONGOLIAN PERIOD
Assist. Prof. Dr. Abdurrahman SEÇKİN	*Kafkas University TURKİYE*	THE CITY OF TBILISI AT THE JUNCTION OF THE SILK ROAD XI.-XIII. TRADE THROUGH THE CENTURIES
Assoc. Prof. Dr. Gülnare Kanbarova	*Nakhchivan State University AZERBAIJAN*	THE IIMPORTANCE AND ARCHITECTURE OF BRIDGES ON THE ARAS RIVER IN THE MIDDLE AGES
Məhrux Əfsərağa qızı Dövlətzadə	*Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN*	ISLAM IN THE CONTEXT OF AESTHETIC THOUGHT (END OF THE 19TH CENTURY, BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)
Assoc. Prof. Tolga AKAY	*Kafkas University TURKİYE*	HORSE RACES, STATE AND POLITICS IN THE OTTOMAN STATE

Online	
Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203	
26.05.2023	HALL-4 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 30 : 17 30	14 30 : 16 30

HEAD OF SESSION: MUHAMMAD SULTAN MUBAROK

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Lala Ratu Khotimah Muhammad Taufiq Abadi Happy Sista Devi	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	ANALYSIS OF BUSINESS FEASIBILITY AT THE SAUDI DEPARTMENT STORE BRANCH OF PAMUTIH VILLAGE, ULUJAMI DISTRICT IN VIEW FROM MARKET AND MARKETING ASPECTS
Emilia Alfiesyah MUHAMMAD TAUFIQ ABADI MUHAMMAD SULTAN MUBAROK WILDA YULIA RUSYIDA	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	BUSINESS FEASIBILITY ANALYSIS LIKE MIE AND COFFEE IN BATANG
Sifa'ul Rohmah MUHAMMAD TAUFIQ ABADI	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	ANALYSIS OF BUSINESS FEASIBILITY STUDY OF BOBA YAGA SHOP
M.Syafi'ul Anam MUHAMMAD TAUFIQ ABADI MUHAMMAD SULTAN MUBAROK WILDA YULIA RUSYIDA	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	FEASIBILITY STUDY OF TAMAM BATIK SHOP
Siti Robiah Muhammad Taufiq Abadi Muhammad Sultan Mubarok Wilda Yulia Rusyida	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF MAKE-UP SERVICES ARTIST DUWI SAMAWA WEDDING IN PEMALANG REGENCY
DEFTA NASYA BERLIANI MUHAMMAD TAUFIQ ABADI MUHAMMAD SULTAN MUBAROK WILDA YULIA RUSYIDA	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF S3 CASTING CHIPS BUSINESS
Astri Fajar Zakiya Muhammad Taufiq Abadi MUHAMMAD SULTAN MUBAROK SYAMSUDDIN	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	ONLINE BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS (CASE STUDY AT IKA OLSHOP)
Hilmi Dzaki Muhammad Taufiq Abadi Muhammad Sultan Mubarok Wilda Yulia Rusyida	*State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid INDONESIA*	BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF CHOCOLATE ICE STORE BUSINESS (CASE STUDY THERE IS A CHOCOLATE ICE BUSINESS IN KAJEN)

Online	
Zoom Meetings ID: 961 0545 9518 / Passcode: 010203	
26.05.2023	HALL-5 / SESSION-2
BAKU LOCAL TIME	ANKARA LOCAL TIME
15 30 : 17 30	14 30 : 16 30

HEAD OF SESSION: Lect., PhD Irina-Ana DROBOT

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Kazem. Golizadeh	*Technical and Vocational University IRANIAN*	INVESTIGATING THE STATUS OF HOUSING DEVELOPMENTS UN IRAN DURUNG THE LAST 5 YEARS - ARDABUL CASE STUDY
Kazem. Golizadeh	*Technical and Vocational University IRANIAN*	A STUDY OF THE ARCHITECTURE OF IRANIAN CARAVANSERS DURING THE SAFAVID ERA – A CASE STUDY OF THE CARAVANSERS OF THE MANTEH REGION OF AZERBAIJAN
Olubanjo-Olufowobi, Olufunso	*Mountain Top University NIGERIA*	THE IMPERATIVE OF THE PARADIGM OF PATIENCE IN SOCIAL MEDIA THROUGH THE LENS OF YORUBA ETHOS
Lect., PhD Irina-Ana DROBOT	*Technical University of Civil Engineering BUCHAREST*	JAPAN: SYMBOLIC CULTURAL ITEMS
Que Nhu Duong Yen Nhi Thi Tran	*Can Tho University VIETNAM*	EVALUATE THE IMPACTS OF DETERMINANTS ON ONLINE SHOPPING BEHAVIOR OF YOUTH CUSTOMERS
Dennise Audrey Vitalis Altha Greecia Obit Prisca Eileen Lo	*Keningau Vocational College MALAYSIA*	PRODUCING LIPBALM AND LIPSCRUB FROM HONEY, BROWN SUGAR AND ASIAN PENNYWORT
Nurila Bimakhanbet	*Al-Farabi Kazakh National University KAZAKHSTAN*	CONCEPTS OF MORALITY AND FRIENDSHIP IN EMRE'S POEMS
Sheeba Irfan	University of the Punjab PAKISTAN	"CLIMATE CHANGE IS THE BIGGEST THREAT TO THE INDIAN OCEAN SECURITY"
Muhammad Ismail	*Karakorum International University Gilgit PAKISTAN*	SILK ROAD: TRADE-STRATEGIC CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN THE 21 ST CENTURY

CONTENTS

AUTHOR	TITLE	No
Hüseyin YURTTAŞ Muhammed Emin DOĞAN	İPEK YOLUNDA BİR NEFES	1
Qəhraman Behbudov	THE NECESSITIES OF THE CREATION OF THE SILK ROAD AND THE PRODUCTS TRANSPORTED ON THE SILK ROAD	25
Xəzər HÜSEYNOV	DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION MATERIALS AND GLASS PROCESSING INDUSTRY IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC UNDER THE LEADERSHIP OF HEYDAR ALIYEV (1970-1980S)	33
Nazlı Yaqubova	FROM THE ANCIENT SILK ROAD TO THE MODERN SILK ROAD	39
ƏBÜLFƏZ ƏZİMLİ TAHİROĞLU	NAKCHIVAN GENETIC MERIDIAN HORIZONS: THE LITERARY SILK ROAD OF INTEGRITY	44
ABBASOVA AYSEL	CONTRIBUTIONS OF THE JOINT PROJECTS OF AZERBAIJAN AND TÜRKIYE TO THE RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD	50
Günel Mehdizade	PHONOMORPHOLOGICAL DEVELOPMENT AND ADAPTATION OF ANGLICISMS IN MODERN GERMAN	54
ABBASOVA SEVINC ZAKIR QIZI	THE FORMATION OF THE INSTITUTIONAL BASIS OF STATE WOMEN'S POLICY IN THE CONTEXT OF CONSTRUCTION OF THE LAWFUL STATE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN BY HAYDER ALIYEV (1998-2003 YEARS)	59
Ülviyyə İsgəndərova Nailə Əliyeva	AZERBAIJAN AND RESTORATION OF THE GREAT SILK ROAD	66
Gülşah Zeynalova Afət Aslanova	PLACE OF THEATER BUILDINGS IN 19TH-20TH CENTURY AZERBAIJANI ARCHITECTURE	68
Abdulla Mustafayev Ruhiyyə Rzayeva	THE HISTORICAL IMPORTANCE OF OSH AS A MILITARY-STRATEGIC AND CULTURAL CENTER OF THE GREAT SILK ROAD	79
Senan İbrahimov	THE ECONOMIC-SOCIAL, HISTORICAL-DIPLOMATIC AND MILITARY-POLITICAL IMPORTANCE OF THE “GATE OF HOPE	82
Elçin Zamanlı	MISSIYASINDA NAXÇIVAN NAKHCHIVAN IN THE LIBERATING MISSION OF THE HISTORICAL FIGURE	90
Şamxal Məmmədov	TERRORISM IN COUNTRIES ON THE GREAT SILK ROAD IN THE MIDDLE AGES: HISTORY AND MODERNITY	104
Rəsul Bağırov	THE GREAT SILK ROAD AND ANCIENT DARBAN ART	109
Fatma Açıcı	BELIEFS ABOUT BEING A CHİLD, PREGNANCY AND BIRTH IN AZERBAIJAN TURKS	114
Sənubər Səfiyeva	CURRENT PROBLEMS IN TEACHING ESP AND STRATEGIES FOR SUCCESS	122
ZÜLFİYYƏ İSMAYIL	SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEW OF HASSAN MIRZAYEV'S RESEARCH ON THE DIALECTS OF DARALEYAZ MAHALY	128

Aysel Zahid Khalilova	THE IMPORTANCE OF EFFECTIVE EDUCATION MANAGEMENT IN SCHOOLS	130
Elvan Gökçen Eyüp İzci Burhan Akpınar	THE CASE OF DIGITAL KNOWLEDGE AS THE CONTENT OF VIRTUAL CURRICULUM IN THE INFORMATION AGE PEDAGOGY	131
Fagana Ahmadova	THE ROLE OF AZERBAIJAN IN THE FORMATION OF THE GREAT SILK ROAD	142
Mehriban Asadullasoy (Guliyeva)	LINGUO-STYLISTIC CHARACTERISTICS OF LETTERS OF REPRESENTATIVES OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT (19th century and early 20th century)	146
Sudan ALTUN	FAMILY, BIRTH, NAME-NAMING, CIRCISM AND BAPTISM IN TURKS AND GEORGIANS	154
Burhan Akpınar Ayşenur Kuloğlu Ender Özeren	SILK ROAD LEARNING IN THE CONTEXT OF THE HISTORY AND SOCIAL FOUNDATIONS OF TURKISH EDUCATIONAL PROGRAMS: İ. HAKKI SAMPLE	166
Məmmədli Xəyalə İlham qızı Məmmədova Surə Abuzər qızı	IN THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF ANAS: WHAT IS THE CONTRIBUTION OF "HEYDER ALIYEV'S 100TH ANNIVERSARY": A STUDY OF HEYDER ALIYEV'S LEGACY	176
Neriman Kirman	TURKISH-AZERBAIJANI AND TURKISH-TURKISH COMPARISON OF THE MAIN TYPES OF WORDS	181
Tükəz Piriyeva	NATIONAL LEADER HAYDER ALIYEV'S INFLUENCE IN THE POLITICAL ARENA AND ROLE IN AZERBAIJAN'S RELATIONS WITH FOREIGN STATES	193
Sahibə İbrahim qızı Budaqova	HEYDAR ALIYEV PHASE OF AZERBAIJANI-TURKIYE RELATIONS	195
NARGIZ AKHUNDOVA	DISTRIBUTION OF RELIGIOUS TEACHINGS THROUGH THE GREAT SILK ROAD	198
RAMİZ QASIMOV	DEVELOPMENT ISSUES OF THE SCIENCE OF LITERARY SCIENCE IN NAKHCHIVAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE	199
Sözer AKYILDIRIM	THE LIFE AND ACTIVITIES OF MEDINA DEFENSE, TURKISH TIGER OMER FAHRETTIN TÜRKKAN PASHA	201
Hatice BAYTÜRK	ANALYSIS OF THE STORY OF MIR CELAL PASHAYEV AND HEKIM JINAYETOV	203
Alparslan KARTAL	LOVE AND PERCEPTION OF THE PROPHET IN NIMETULLAH NAHCIVAN	208
Alparslan KARTAL	THE JOURNEY OF SCIENCE AND SCHOLAR ON SILK ROAD: NIMETULLAH NAHCIVANI AND HADITH CULTURE	213
Alparslan KARTAL	SUFI HADITH INTERPRETATIONS OF THE GREAT SCHOLAR NIMETULLAH NAHCIVANI	218
Birol Yıldırım	A PERSON ATTRIBUTED TO MUHAMMAD LUTFI FROM ALVAR: MUSTAFA (SEFFI) COSKUN, KNOWN AS THE “EMINENCE OF EFE" OF KARS, AND HIS FOLLOWERS	224
Birol Yıldırım	MAKSUD COLAK (MAKSUD BABA), A RIFAI AND KADIRI SHEIKH WHO LIVED RECENTLY IN KARS	249
İlkin GULUSOY	WOMAN İN MOLLA JUMA’S POEMS	263
Birol Yıldırım	HASAN ÖZYILMAZ, THE LAST NAQSHI QADIRI CALIPH WHO LIVED RECENTLY IN THE	269

Faik Gökalp	A STUDY ON INVESTIGATION OF THE IMPORTANCE OF TEA (Camellia Sınensis L.) TRADED ON THE SILK ROAD FOR HEALTH BY CHEMICAL CALCULATION METHOD	292
Mətanət Xudiyeva	HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJANI LANGUAGE	303
Hacali Necefoğlu Füreya Elif Öztürkkan Tunçer Hökelek	EVALUATION OF THE CRYSTAL STRUCTURES OF NICOTINAMIDE COMPLEXES OF CADMIUM BENZOATES	305
Kezban YILDIZ DALGINLI Onur ATAKISI	AN ANALYSIS OF RECENT REPORTS ON HEAT SHOCK PROTEINS AND CANCER	315
Melek OZTURKLER Onur ATAKISI	LATERAL FLOW IMMUNOASSAY: A RESEARCH ON CREATIVE DIAGNOSTIC DISCOVERY	316
SEKMAN İlknur KARA Ahmet	ANALYSIS OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS' COMMUNICATION SKILLS AND ATTITUDES REGARDING THE TEACHING PROFESSION	317
Celaleddin Yusuf Turkmen Emine Atakisi	INVESTIGATION OF THE EFFECT OF VITAMIN D ON OXIDAN/ANTIOXIDANT PARAMETERS IN ENDOTOXEMIC SEPSIS MODEL	322
Asiye Uluğ Funda Özdemir Değirmenci	PALAEOENVIRONMENTAL DNA (PALENDNA): UNCOVERING ECOLOGICAL HISTORY	323
Aynurə Hüseynova	FAKE NEWS ON SOCIAL MEDIA	324
İrfan Sancak	EVALUATION OF THE TRANSFORMATION IN AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY UNDER HEYDAR ALIYEV FROM A NEOCLASSICAL REALIST PERSPECTIVE	335
Kadir SANCAK	AZERBAIJAN FOREIGN POLICY IN THE PERIOD OF HAYDAR ALIYEV AS A SUCCESSFUL EXAMPLE OF MULTIPLE BALANCE POLICY	337
Hakkı ÇİFTÇİ	DEVELOPMENT POTENTIAL OF SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF TURK UNION STATES (TURKISH UNION STATES)	343
Tofiq Nəcəfli	THE ROLE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE TRANSFORMATION OF THE AZERBAIJANI CITY OF TABRIZ INTO AN IMPORTANT TRADE CENTER (XI-XV CENTURIES)	361
Elnara Abbasova Mıkayıl	HOW INTERACTIVE LEARNING SURPASSES TRADITIONAL EDUCATION?	370
Babayev Bağır Həmid oğlu Mustafayeva Gülşən Məhəmməd qızı Kazımov Bəhman Qafar oğlu Hacıyev Niyaməddin Məzahir oğlu	RESTORATION OF THE "GREAT SILK ROAD" AS A GREAT SUCCESS OF HEYDAR ALIYEV'S DIPLOMACY	376

Babayev Bağır Həmid oğlu Xatirə İsmayıl qızı İlyasova Yegnə Ehsan qızı Məmmədova Musayev Etibar Adil oğlu	CREATION OF THE EAST-WEST ENERGY CORRIDOR AND AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS	382
Rəşad ƏSGƏROV Bağır BABAYEV Abbas ƏHMƏDOV Nəsimə HƏSƏNOVA	RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD AND PROSPECTS FOR THE FUTURE FOR THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	388
Xırdaxanım Əliyeva	MONUMENTAL SCULPTURE IN THE CREATION OF THE PEOPLE'S ARTIST KHANLAR AHMADOV	395
Bağır Babayev	HEYDAR ALIYEV AND THE RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD ARE THE GUARANTOR OF THE DEVELOPMENT OF FRIENDLY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND CHINA	405
Айгуль Сергеевна Жанамкулова Темирлан Борисович Адырбаев	THE ROLE OF KAZAKHSTAN IN THE GREAT SILK ROAD	413
Elman Cəfərli	NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN FROM THE GREAT SILK ROAD TO THE MIDDLE CORRIDOR	417
Əlvan Cəfərov ElmiraM əhərrəmova	THE ROLE OF ACTIVE LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING	420
Gülşah Zeynalova Elmi rəhbər	PLACE OF THEATER BUILDINGS IN 19TH-20TH CENTURY AZERBAIJANI ARCHITECTURE.	422
Qadir Əkbərov	AZERBAIJAN – IN HISTORICAL AND MODERN SILK ROAD TRADE.	433
Karimli Turan Arif	IDEAS OF TURANISM IN WESTERN-EASTERN LITERARY-ARTISTIC THOUGHTS	440
Hüseynov Yusif Hüseyn oğlu	NEW SILK ROAD" IS A WAY OF INTEGRATION AND COOPERATION	441
Gulsum Karimova	FROM THE HISTORY OF THE RESEARCH OF THE PROBLEM OF USING PROVERBS IN THE EDUCATION OF CHILDREN	448
Gunel Isayeva	THE ROLE OF THE ZANGEZUR CORRIDOR IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY	458
Ziyad Rəhimov	HEIDEGGER'S VIEW OF THE PROBLEM OF BEING IN PHILOSOPHY	464
Ələkbər Həsən oğlu Cabbarlı	THE GREAT SILK ROAD IS OUR HISTORY	467
Aygün Orucova	ACTIVITIES AND MERITS OF MUHAMMEDTAGI SIDGI IN THE LITERARY AND SCIENTIFIC ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN AT THE END OF THE XIX CENTURY	470
Abdullayev Arzu Kamal oğlu	ECONOMIC SITUATION IN THE CITY OF NAKHCHIVAN LOCATED ON THE SILK ROAD (XIX CENTURY)	478
Əlvan Cəfərov Mehdizadə Gülşən Kamal qızı	DETERMINING THE POSSIBILITIES OF APPLYING THE ACTIVE LEARNING METHOD IN THE EDUCATIONAL PROCESS	484

Vəfa CƏFƏROVA	THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FIELD OF COSMONAUTICS IN AZERBAIJAN	486
Günel İsayeva	THE ROLE OF THE ZANGEZUR CORRIDOR IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY	489
Kasım TATLILIOĞLU	A CONCEPTUAL OVERVIEW OF OCCUPATIONAL CHOICE	495
Murat SARIGÜL	ANALYSIS OF THE BESMALA INTERPRETATIONS IN THE BEGINNINGS OF SURAS IN ACCORDANCE WITH THE COMMENTS OF NI'METULLAH NAHCIVANI AND OTHER MUFASSIRS (FIL-NAS SURAS EXAMPLE)	503
Salih Berk Büyükyurt	DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN KUŞAK VE YOL GİRİŞİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	523
Nesrin Hangül	THE PROVINCE OF KARS IN THE 1926, 1927 AND 1928 STATE WARRANTY	544
Serdar Bay	CRISIS NN CONCERT OF EUROPEAN: BRITAIN'S OPPOSITION TO AUSTRIAHUNGARY'S PROPOSAL FOR 1896 BLOCKADE OF CRETE	563
Sibel ORHANKAZİ	RUSSIA'S NAKHICHEVAN POLICY AND NAKHICHEVAN'S STRATEGIC POSITION	576
IMEDA PAKSADZE	THE STRATEGIC IMPORTANCE OF SOUTH CAUCASUS FOR THE NEW SILK ROAD AND THE RUSSIA-UKRAINE WAR	581
Mutlu ERBAY	ARTWORKS OF INTERNATIONAL SILK ROAD ARTISTS CULTURE AND ART ASSOCIATION PLATFORM (ISAC)	592
Kahraman Kalyoncu Maya Moalla	PROVINCIAL CONVERGENCE AND MIGRATION IN TURKEY	604
Yarmetova Lala Ruhid	PROBLEMS OF INTERNATIONAL CRIMINAL RESPONSIBILITY OF STATES	605
ABULFAZ GULIYEV ALIYA GULIYEVA	HAYDER ALIYEV AND ISSUES OF THE TURKISH WORLD	612
Musa MURSAGULIYEV Saadet ALIYEVA	THE MIGRATION WAY OF JEYRANCHOL	614
Mehtap ÇINAR	DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMET PROGRAMLARINDA SANAYİ (1950-1960)	616
Ramazan Erenler	GREEN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES USING SYRINGA VULGARIS L. FLOWERS	630
Özlem Abı Ramazan Erenler	QUANTITATIVE ANALYSIS OF BIOACTIVE COMPOUNDS IN COMMERCIAL PLANT FOR SILK ROAD BY HIGH PERFORMANCE LIQUID CHROMATOGRAPHY	636
Namazova Nərminə Rzayeva Aynur İsayeva İlahə	PEARLS OF AZERBAIJAN CARPETS IN ARTISTS' WORKS	640
Oğuz ŞİMŞEK	A DIFFERENT ROUTE ON THE TABRIZ-BATUM CARAVAN ROAD IĞDIR CARAVAN ROAD AND CARAVANSERAI	651
Nimet YAMAN	GPT-3: AN OVERVIEW OF ITS CAPABILITIES, LIMITATIONS, AND IMPLICATIONS	653
AZADƏLİYEV Emin	MULTIMEDIA DATABASES	662
Əlvan Cəfərov Elmira Məhərrəmova	THE ROLE OF ACTIVE LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING	666

Coşkun ZEKİ	THE ROLE OF NOMINAL PHRASES IN THE FORMATION OF COMPOUND ADJECTIVES IN ARAB LANGUAGE	668
Ahu YAZICI AYYILDIZ Oğuz DOĞAN Gamze KÖSE Ecem DENİZ	SALES AND MARKETING ACTIVITIES OF MEDICAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF HEALTH TOURISM	677
Aygun Mammadova	REGIONAL CHARACTERISTICS OF POPULATION INCOME FORMATION	689
Thi-Hoang-Anh TRAN	THE ROLE OF TOURISM EDUCATION AND CAPACITY BUILDING IN SUPPORTING SUSTAINABLE DEVELOPMENT ALONG THE SILK ROAD: A CASE STUDY OF THE XINJIANG UYGHUR AUTONOMOUS REGION, CHINA	691
Şəms Nağıyeva	ŞƏRQ-QƏRB" VƏ "ŞİMAL-CƏNUB" BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ	713
Umer Iqbal	ADDRESSING DIGITAL DIVIDE: A STUDY ON DIGITAL INDIA CONNECTIVITY IN JAMMU AND KASHMIR	719
Meroua SAHRAOUI Ahmed BELLAOUAR	ARENA MODELING OF A LOGISTICS PLATFORM AS A DECISION SUPPORT TOOL	720
Ramona Marinache Valentina Marinescu	MOBILITY AND ITS FUTURE DIRECTIONS	732
Gajender Kaushik	MAXIMIZING BUSINESS RETURNS TO CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY (CSR): THE ROLE OF CSR COMMUNICATION	733
Ismayilzadeh Sanam Huseyn	ARTISTIC CHARACTERISTICS OF NATIONAL ORNAMENTS APPLIED IN MODERN CLOTHES	734
Elfana Gasımova Parvin Namazova Lala Gafarova	ORNAMENTAL HERITAGE OF AZERBAIJAN ARCHITECTURAL MONUMENTS IN MODERN CLOTHING COLLECTIONS	736
Nisakhanim Huseynova Gulchohra Salehzadeh Shahla Sharifli	THE ROLE OF ART-DESIGN IN FORMING THE CREATIVE SKILLS OF FUTURE DESIGNERS	742
Shahla Sharifli	ART IN LANDSCAPE DESIGN	750
Yegana Aghamaliyeva Ayten Aghayeva Aida Dadashova	NATIONAL COSTUME AS A FINE ACCENT OF UNIQUE FOLK ART	758
Fethiye Erbay	INTERNATIONAL SILK ROAD MUSEUMS AND MUSEUM RESEARCHERS PLATFORM (IMAB) WORK ON SILK ROAD MUSEUMS	764
Caglar SAMSA	A BIBLIOMETRIC ANALYSIS ON CUSTOMER JOURNEY VIA VOSVIEWER	774
Lala Mamedova Lidiya Safronova Aytan Yusifkanan	REFLECTION OF THE GREAT SILK ROAD IN THE NATIONAL AZERBAIJANI COSTUME	788
Melike Aver Haşim Pıhtılı	INVESTIGATION OF THE EFFECT OF CALCINATION TEMPERATURE ON THE OSTRICH EGG SHELL-DERIVED HAP	793

A.SREESIVASAKTHI R.DEVI R.SRINIVASAN N.JAYARAMAKANI E.SAM DAVID A.DHAVAMANIKANDAN	COMPREHENSIVE REVIEW OF POLYHERBAL FORMULATION AND ITS APPLICATION	799
B.Rohini R. Bala Murali Krishna	STUDY OF MECHANICAL PROPERTIES OF CONCRETE USING CITRIC ACID AS ADMIXTURE	801
Nassima RIOUCHI Mohamed LOUTOU Oussama RIOUCHI Mohamed ABOU-SALAMA	ELABORATION AND CHARACTERIZATION OF MULLITE REFRACTORY PRODUCTS FROM MOROCCAN ANDALUSITE	802
Madan Lal Regar Bhumika Pareek	LAC INSECT	803
Ameur Belmouhoub Assia Abdelouahed	MECHANICAL PROPERTIES OF CONCRETE MADE WITH RUBBER : A REVIEW	804
Komolafe T.A Oladimeji O.A Adelekun A Oyejide O.T	A SIMULATION-BASED COMPARATIVE STUDY OF CONTROLLED DELAY (CODEL) WITH RANDOM EARLY DETECTION (RED) FOR NETWORK PERFORMANCE EVALUATION	805
Akomolafe M. A. Oluwagbemi E.B. Ajao F.O.	SYSTEMATIC EVALUATION AND ASSESSMENT OF BUILDING CONSTRUCTION ACTIVITIES ON OUR ENVIRONMENT	815
Muhammed Akif YENİKAYA Erdal GÜVENOĞLU	AUTOMATIC DIAGNOSIS OF SKIN CANCER USING DERMOSCOPIC IMAGES: A COMPARISON OF RESNET101 AND GOOGLENET DEEP LEARNING MODELS	828
Büşra Sarıkaya Meral Sertel	EVALUATION OF THE INTENSITY OF DEPRESSION AND FATIGUE IN INDIVIDUALS WITH METABOLIC SYNDROME	838
Zuhal Şevval Gökdere Meral Sertel E. Dilek Keskin	THE EFFECT OF VIBRATION, MODIFIED RESTRICTIVE COMPULSORY MOTION THERAPY AND PHYSIOTHERAPY AND REHABILITATION APPLICATIONS APPLIED TO INDIVIDUALS WITH STROKE ON QUALITY OF LIFE	847
Major Gheorghe Giurgiu Med Manole Cojocaru	NEW HORIZONS IN PSORIASIS MANAGEMENT: WHAT YOU NEED TO KNOW	863
Onur OKTAYSOY Gökhan KERSE	THE EFFECT OF THE DEBATE ACTIVITY ON THE INDIVIDUAL'S MENTAL WELL-BEING LEVEL	864
Betül Satılmış Selvin Balki Ali Şahin	BALANCE DISORDER IS RELATED TO HIGH DISEASE ACTIVITY IN INDIVIDUALS WITH RHEUMATOID ARTHRITIS: A PILOT STUDY	875
Nadiia Senchylo-Tatlilioglu	MYKOLA GOGOL'S WAYS OF EXPRESSION OF CULTURAL IDENTITY IN "EVENINGS ON A FARM NEAR DYKANKA"	877
Sevinj Gurbanova	THE SIGNIFICANCE OF THE SAFAVI STATE ON THE GREAT SILK ROAD IN EAST-WEST TRADE	885
Sevinj Hajiyeva	HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION POLICY IN AZERBAIJAN: CHALLENGES AND SUCCESSFUL REFORMS	893

Shahla Shiraliyeva Sabina Dunyamaliyeva	SIGNS OF THE THEORY OF PSYCHOANALYSIS IN LITERATURE	899
Həsənova Leyla Nizami qızı	HISTORY OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN AND DAGESTANI	905
Neriman Gül Çelebi Ümit Arpacıoğlu	EVALUATION OF MONUMENTAL RELIGIOUS BUILDINGS IN KONYA, THE CITY OF IPEKYOLU, IN TERMS OF ENERGY EFFICIENCY: SELJUK PERIOD	913
Berrin Sarıtunç Elif Uzun Tuğba Saygılı	A CASE DETERMINATION OF ARTICLES ON BOLL, SILK PRODUCTION AND SILK TRADE IN THE 1935-1946 ISSUE OF ULUDAĞ MAGAZINE	924
Yavuz DELİBALTA	THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE YAM ORGANIZATION (POST SYSTEM) IN THE COMMERCIAL LIFE OF THE MONGOLIAN PERIOD	927
Abdurrahman SEÇKİN	THE CITY OF TBILISI AT THE JUNCTION OF THE SILK ROAD XI.-XIII. TRADE THROUGH THE CENTURİES	940
Tolga AKAY	HORSE RACES, STATE AND POLITICS IN THE OTTOMAN STATE	949
Lala Ratu Khotimah Muhammad Taufiq Abadi Happy Sista Devi	ANALYSIS OF BUSINESS FEASIBILITY AT THE SAUDI DEPARTMENT STORE BRANCH OF PAMUTIH VILLAGE, ULUJAMI DISTRICT IN VIEW FROM MARKET AND MARKETING ASPECTS	961
Emilia Alfiesyah MUHAMMAD TAUFIQ ABADI MUHAMMAD SULTAN MUBAROK WILDA YULIA RUSYIDA	BUSINESS FEASIBILITY ANALYSIS LIKE MIE AND COFFEE IN BATANG	963
Sifa'ul Rohmah MUHAMMAD TAUFIQ ABADI	ANALYSIS OF BUSINESS FEASIBILITY STUDY OF BOBA YAGA SHOP	964
Syafi'ul Anam MUHAMMAD TAUFIQ ABADI MUHAMMAD SULTAN MUBAROK WILDA YULIA RUSYIDA	FEASIBILITY STUDY OF TAMAM BATIK SHOP	965
Siti Robiah Muhammad Taufiq Abadi Muhammad Sultan Mubarok Wilda Yulia Rusyida	BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF MAKE-UP SERVICES ARTIST DUWI SAMAWA WEDDING IN PEMALANG REGENCY	966
DEFTA NASYA BERLIANI MUHAMMAD TAUFIQ ABADI MUHAMMAD SULTAN MUBAROK WILDA YULIA RUSYIDA	FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF S3 CASTING CHIPS BUSINESS	967

Astri Fajar Zakiya Muhammad Taufiq Abadi MUHAMMAD SULTAN MUBAROK SYAMSUDDIN	ONLINE BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS (CASE STUDY AT IKA OLSHOP)	968
Hilmi Dzaki Muhammad Taufiq Abadi Muhammad Sultan Mubarok Wilda Yulia Rusyida	BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF CHOCOLATE ICE STORE BUSINESS (CASE STUDY THERE IS A CHOCOLATE ICE BUSINESS IN KAJEN)	973
Kazem. Golizadeh	A STUDY OF THE ARCHITECTURE OF IRANIAN CARAVANSERS DURING THE SAFAVID ERA - A CASE STUDY OF THE CARAVANSERS OF THE MANTEH REGION OF AZERBAIJAN	974
Olubanjo-Olufowobi, Olufunso	THE IMPERATIVE OF THE PARADIGM OF PATIENCE IN SOCIAL MEDIA THROUGH THE LENS OF YORUBA ETHOS	975
Irina-Ana DROBOT	JAPAN: SYMBOLIC CULTURAL ITEMS	976
Que Nhu Duong Yen Nhi Thi Tran	EVALUATE THE IMPACTS OF DETERMINANTS ON ONLINE SHOPPING BEHAVIOR OF YOUTH CUSTOMERS	986
Dennise Audrey Vitalis Altha Greecia Obit Prisca Eileen Lo	PRODUCING LIPBALM AND LIPSCRUB FROM HONEY, BROWN SUGAR AND ASIAN PENNYWORT	1010
Nurila Bimakhanbet	CONCEPTS OF MORALITY AND FRIENDSHIP IN EMRE'S POEMS	1011
Sheeba Irfan	CLIMATE CHANGE IS THE BIGGEST THREAT TO THE INDIAN OCEAN SECURITY	1012
Muhammad Ismail	SILK ROAD: TRADE-STRATEGIC CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN THE 21ST CENTURY	1013
Özlem Karadağ Albayrak	SYSTEM DYNAMICS SIMILATION AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT APPLICATIONS	1025
Elnarə ALLAHVERDİYEVA	FUNCTIONS OF SOCIAL MEDIA AND CHALLENGES ARISING WHEN PARTICIPATING IN PUBLIC PROCESSES	1037
Kamran VƏLİZADƏ	THE PROCESS OF POLITICAL SOCIALIZATION IN THE SILK ROAD COUNTRIES	1038
Babayev Hüseyn Emil	THE ROLE OF LOGISTICS IN THE DEVELOPMENT OF TRADE RELATIONS BETWEEN COUNTRIES	1044
Xumar MƏMMƏDOVA	GREAT SILK ROAD AND AZERBAIJANI CULTURE	1048
Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ	ABOUT NAKHCHIVAN MONUMENTS SERVING THE GREAT SILK ROAD	1053
İman Cəfərov	“MOLLA NƏSRƏDDIN” REALIZMININ ÖMƏR XƏYYAM OPTIMIZMI ILƏ VƏHDƏTI	1062
Gülnare Kanbarova	THE IMPORTANCE AND ARCHITECTURE OF BRIDGES ON THE ARAS RIVER IN THE MIDDLE AGES	1070
Bilal Yıldırım Mehmet Yılmaz	SELİM SABIT, ONE OF THE PIONEERS OF CONTEMPORARY PEDAGOGY AND DIDACTIC SCIENCE IN TURKEY	1081

Hüseynov Sadiq Nəsrulla oğlu Musayev Etibar Adil oğlu Tağıyeva Afərim Vüqar qızı İmanlı Sevinc Salman qızı	“SILK ROAD” CONTRIBUTION TO EUROPEAN ENERGY SECURITY	1090
Quliyeva Firuzə Nizami qızı	LOGISTICS PROJECTS ON THE "NEW SILK ROAD" ROUTES OF AZERBAIJAN	1095
Güllü Həsən qızı İsmayılova	THE NECESSITY OF IMPROVING THE EDUCATION SISTEM IN MUSIC	1101
Əbilov Rəşad Səffan oğlu	DEVELOPMENT OF NEW WATER INTAKE FACILITIES FOR THE USE OF RIVER FLOW FOR HYDROPOWER PURPOSES ON THE KHOJAZ RIVERS OF THE LACHINSKY DISTRICT	1108
İSMAYIL QƏRİBLİ	CLAIMS IN CIVIL CASES AS THE MAIN METHOD OF EXERCISING THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION	1119
Nizami Zeynalov	AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL TRADE RELATIONSHIP SYSTEM (ANTIQUE PERIOD)	1127
Cəmilə Abdullayeva Ismayilova Ayten Vasif gizi	EVALUATION STANDARDS AND TOOLS	1138
Cəmilə Novruz qızı Abdullayeva Elnara Mammad Osmanova	BASIC RELATIONSHIPS AMONG INVERSE TRIGONOMETRIC FUNCTIONS	1144
Selçuk Ural	TURKISH-SOVIET RELATIONS IN TURKISH FOREIGN POLICY IN THE AP PERIOD (1965-1971)	1155
İsmət Məmmədova	AİLƏ, MƏKTƏB VƏ İCTİMAİYYƏTİN ƏLBİR İŞİNDƏ MÜƏLLİMİN MÜSTƏSNAROLU	1173

İPEK YOLUNDA BİR NEFES

Hüseyin YURTTAŞ
Muhammed Emin DOĞAN

Yanımızdan geçiyor ağır ağır kervanlar,
Bir derebeyi gibi kurulmuş eski hanlar.
Biz bu sonsuz yollarda varıyoruz, gitgide,
İki dağ ortasında boğulan bir geçide..

Özet

Tarihsel geçmişi ve yaklaşık 8000 km uzunluğu ile birçok uygarlığı ve kültürü birbirine bağlayan İpek Yolu, ticaret güzergâhı olmasının yanı sıra dinleri, dilleri, kültürleri, seyyahları, âlimleri ve değerli eşyalarla yüklü kervanları ile doğu ve batıyı birleştiren köprü konumunda olmuştur. İpek Yolu, Çin'den başlayarak batıya doğru Asya'nın bozkırlarından devam eden, Anadolu ve Akdeniz'den geçip, Kuzey Afrika ve Avrupa'ya uzanan, dünyanın en önemli ve hacimli ticaret ağını oluşturmuştur. Geçtiği her medeniyeti zenginleştiren bu yol üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen Çin, Hint, Türk, Arap, Sasani ve Bizans gibi tarihi geçmişe sahip kadim imparatorluklar arasında siyasi çekişmeler ve savaşlar meydana gelmiştir.

Savaşların yaşanması, doğal afetler, kervanları yağmalayanlar, doğu-batı arasındaki ticareti kesintiye uğratmıştır. Kervanların güvenliğini sağlamak adına İpek Yoluna egemen olan devletler bu güzergâhta belli aralıklarla tüccarların ve yolcuların tüm ihtiyaçlarını karşılayabildiği yapılar inşa etmeye başlamışlardır. İslami dönemde Emeviler ve Abbasilerle başlayan ve sınır boylarında inşa edilen Ribatlar, kalevari görünümleri ile savaşçıların barındığı ve ihtiyaçlarının karşılandığı mimari yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanla fonksiyonelliği değişen ve gelişen ribatlar, ticaret yolları üzerindeki menzillerde inşa edilmeye başlanmış ve kervanların konakladığı yerler konumuna gelmiştir.

Ribatlardan gelişen hanlar ve kervansaraylar, 20-40 km aralıklarla yolcuların ve hayvanlarının konakladığı, ticaretin yapıldığı aynı zamanda devletin gücünü ve hâkimiyetini gösteren yapılar olarak 20. yy başlarına kadar varlıklarını sürdürmüştür. Jeopolitik konumu ile erken dönemlerden itibaren deniz ve kara ulaşım ağı bulunan Anadolu, doğudan gelen malların Avrupa'ya ulaşmasında tercih edilen en kestirme yol olmuştur. Orta Asya ve İran'da gelişen, Anadolu'da sultanların ve hayır sahiplerinin vakıfları olan kervansaraylar, ticaretin ve seyahatin devamlılığında oldukça önemli rol oynamıştır.

Anadolu'da Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar döneminde inşa edilen şehirlerarası ve şehir içi hanları gösterdikleri plan, mimari ve süslemeleriyle Türk Sanatının önemli bir yapı grubunu oluşturmaktadırlar. Hanlar, uzun bir yolculuktan sonra insanların ve hayvanların nefes aldıkları bir mekândır.

Abstract

The Silk Road, which connects many civilizations and cultures with its historical background and a length of approximately 8000 km, has been a bridge connecting east and west with religions, languages, cultures, travelers, scholars and caravans loaded with valuable goods. The Silk Road formed the world's most important and voluminous trade network, starting from China and continuing westward from the steppes of Asia, passing through Anatolia and the Mediterranean, and reaching North Africa and Europe. Political conflicts and wars have occurred between ancient empires with a historical past such as Chinese, Indian, Turkish, Arab, Sassanid and Byzantine, who wanted to dominate this road that enriched every civilization it passed.

Wars, natural disasters, looting caravans interrupted the trade between east and west. In order to ensure the safety of the caravans, the states that dominated the Silk Road started to build structures that could meet all the needs of the merchants and passengers at certain distances on this route. Ribats, which started with the Abbasids in the Islamic period and were built along the border, appear as architectural structures where the warriors are sheltered and their needs are met with their fortress-like appearance. The ribats, whose functionality changed and developed over time, started to be built in the ranges on the trade routes and became the places where caravans stayed.

The inns and caravanserais, which developed from ribats, continued their existence until the beginning of the 20th century as structures where passengers and their animals were accommodated, trade was carried out, and the power and dominance of the state at 20-40 km intervals. With its geopolitical position, Anatolia, which has a sea and land transportation network since the early periods, has been the most preferred shortcut for the goods coming from the east to reach Europe. The caravanserais, which developed in Central Asia and Iran, and which were the foundations of sultans and benefactors in Anatolia, played a very important role in the continuity of trade and travel.

Intercity and inner city inns built in Anatolia during the period of Turkish Seljuks and Ottomans constitute an important building group of Turkish Art with their plan, architecture and decorations. Inns are a place where people and animals breathe after a long journey.

Giriş

İnsanoğlunun varoluşuyla birlikte seyahat etme, bir yerden bir yere zorunlu veya merak etmekten dolayı göç etme fikri hep var olmuştur. Bunun sonucu olarak önceleri kendi gücüyle yaptığı yolculuklar zamanla ehlileştirdiği, at, deve ve benzeri hayvanlarla devam etmiş, bu gelişmeyle birlikte yük taşıma ve seyahat daha da kolaylaşmıştır. İnsanın yaşadığı her bölgede seyahat için uygun şartlar oluşturulmuştur. Mevsimler gözlenmiş, hava şartları takip edilmiş, patikalar oluşturulmuş kısacası yolculuk edebilecek ortam, çağın ve imkânların elverdiği ölçüde gerçekleştirilmiştir.

Milattan önceki yıllara kadar uzanan Çin'in Xi-an (Şian) kentinden başlayıp[1], Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar uzanan[2], 1877'de Alman coğrafyacı Ferdinand von

[1] Ali Kılcı, Gökçe Günel, *Anadolu'da İpek Yolu XI-XIV. Yüzyıllarda Yollar ve Kervansaraylar,* Ankara, 2013, 11.
[2] Cengiz Alyılmaz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 24, Erzurum, 2004, 183.

Richthofen tarafından isimlendirilen İpek Yolu, Ortaçağ döneminde doğu ve batıyı birleştiren dünya ticaret yolu olarak bilinmektedir. Yol güzergâhı üzerinde en çok ticareti yapılan ürünün ipek olması nedeniyle bu isimle anılmasına sebep olmuştur[3]. İpek Yolu, Çin'den başlayarak batıya doğru Asya'nın bozkırlarından devam eden, Anadolu ve Akdeniz'den geçip, Kuzey Afrika ve Avrupa'ya uzanan, dünyanın en önemli ve hacimli ticaret ağını oluşturmuştur[4]. Doğu-Batı doğrultusundan olan ana hat, insan vücudundaki ana damarlara bağlanan kılcal damarlar gibi pek çok tali yolla birlikte, tek bir yoldan müteşekkil olmayıp, bir kısmı denize açılan özellikle dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak yeni yolların açıldığı zamanla kıtalararası yol şebekesi olmuştur.

Kuruluş tarihi M.Ö. 4. Yüzyıla kadar indirilen ipek yolu iki ana hattan oluşmaktadır[5]. Bir kolu, Çin'den başlayıp Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Moğolistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan'dan devam edip, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika ülkeleri ile Akdeniz'e kıyısı olan Anadolu'dan geçip Avrupa'ya ulaşmaktadır. Diğer kolu ise Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'e kıyısı olan Anadolu kentlerinden devam edip Tuna Nehri vasıtası ile Orta Avrupa ve Kuzey Avrupa'ya ulaşan kara ve deniz yollarının kullanıldığı yol şebekesi şeklindedir[6](Görsel 1).

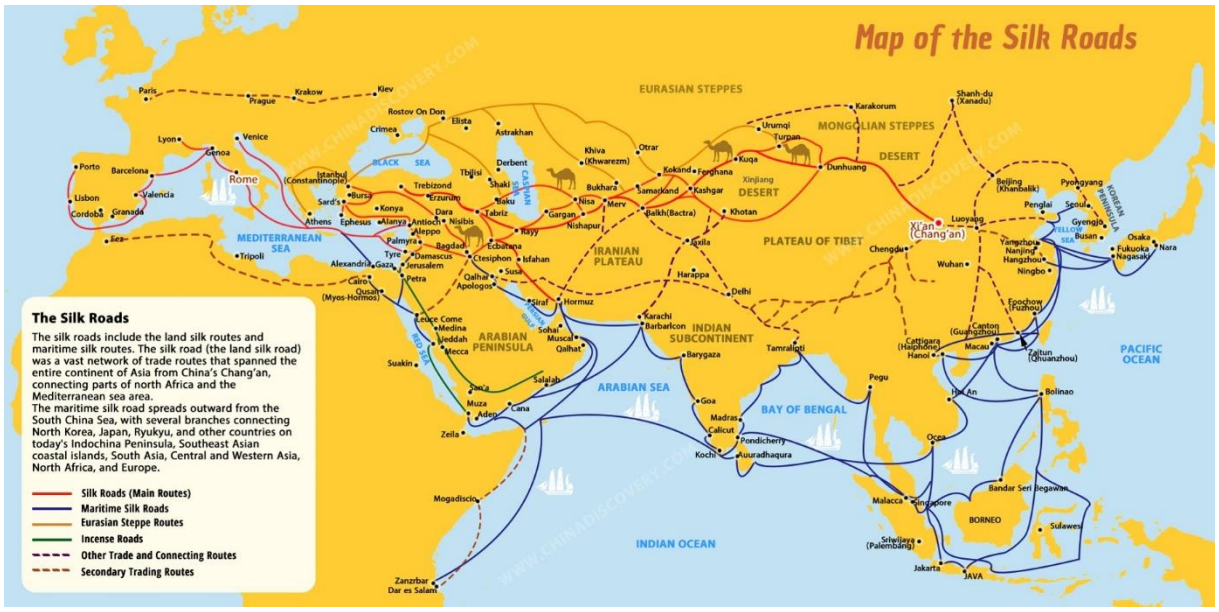

Görsel 1:İpek Yolu Haritası (https://www.chinadiscovery.com/china-silk-road-tours/silk-road-routes.html)

[3] Nebi Bozkurt, "İpek Yolu" *TDVİA,* C.22, İstanbul, 2000, 369.
[4] Memmed Rzayev, Elbrus İsayev, "Türk Halklarının Ekonomik-Kültürel İlişkilerinde Tarihi İpek Yolunun Rolü", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi,* C.4, S. 14, Azerbaycan, 2012, 21., Tahir Erdoğan Şahin, "İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü Ve Türk Dünyası İçin Önemi" *Tarih Araştırmalar Dergisi,* C. 39, S. 67, 2020, 71.
[5] Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler" *Kebikeç Dergisi,* S. 29, İstanbul, 2010, 134.
[6] Hüseyin Çınar, Mehmet Bulut, İlker Yiğit, "Tarihi İpek Yolunun Kuzey Anadolu Güzergâhı" *Medeniyetler Güzergahı İpek Yolunun Yeniden Doğuşu, (Editör Mehmet Bulut),* İstanbul, 2018, 125-126.

Kaynaklarda yolların dağılımından dolayı farklı uzunluklarda belirtilen ancak genel kabul görülen yaklaşık 8000 km uzunluğa sahip[7] yol üzerinde başta ipek olmak üzere Çin'den porselen, kâğıt, baharat, barut, altın, gümüş gibi ziynet eşyalarının ticareti yapılmaktaydı. Zaman içerisinde Orta Asya ve Doğu Akdeniz'den deve, üzüm tohumu, yün, kilim, battaniye, cam ve değerli taşlar, Hindistan'dan parfüm, egzotik yiyecekler, sirk hayvanları, fildişi, kürk, gibi ürünler ticaret mallarını oluşturuyordu[8]. Birçok medeniyet arasında tahıl, yağ, bal, şarap gibi ürünler İpek Yolu ile batıya taşınmaya başlamış ve ülkeler arasındaki ticareti geliştirmiştir[9]. Geçtiği her yeri zenginleştiren medeniyetlerin siyasi, sosyal ve ekonomik prestijlerini sembol eden bu yol, üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen Çin, Hint, Türk, Arap, Sasani ve Bizans gibi tarihi geçmişe sahip kadim imparatorluklar ve coğrafi yakınlığı olan devletlerarasında siyasi çekişmeler ve savaşlar meydana gelmiştir.

Ticaretin yapılması, yaşanan savaşlar, âlimler ve seyyahların yolu kullanmaları medeniyetler arasında dinleri, dilleri, kültürleri birbirine kaynaştırmış zamanla doğu ve batıyı birleştiren köprü konumunda olmuştur. Yolu kullanan seyyahlar, yolculuklarını kaleme almış, sonraki nesle birikimlerini aktarmıştır. Öyle ki Dominiken papaz ve Moğolistan'ın Papalık elçisi Longjumeau'lu Andrew (1245-1247, 1249-1251), Papa İnnocent IV'ün Moğol elçisi Fransizken Papaz John Plano Carpini (1245-1247), Marco Polo'nun amcaları Niccolò Polo (1260-1269) ve Maffeo Polo (1271-1295), Marco Polo (1271-1295), Fas-Tanca'lı gezgin İbn Battuta (1325-1354), İspanya Kralı III. Henry'nin Timur elçisi Ruy Gonzales de Clavijo (1403-1406), Fransız tüccar Jean Baptiste Tavernier (1629- 1675) gibi dönemin önemli seyyahları İpek Yolu güzergâhını kullanarak doğu ve batı arasında gidip gelmişlerdir[10]. Kaleme aldıkları seyahatname ve eserlerinde yolculuklarını, başlarına gelen olayları, dönemin coğrafi ve kültürel özelliklerini anlatarak günümüze taşımışlardır.

Doğal afetler, savaşlar, kervanların yağmalanması, doğu-batı arasında tesis edilen ticareti aksatmıştır. Ticaretin devamlılığı için yola hâkim olan devletlerin yol güzergâhında güvenliği sağlama zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Böylelikle yol güzergâhında bulunan menziller de tüccarların güvenliğini sağlayabileceği, ticaretin yapılabildiği 20-40 km mesafelerde yapılar inşa etmeye başlamışlardır. Bu amaçla inşa edilen ilk yapılar sözlükte ribat (düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak) yapıları oluşturmuştur[11]. Arapça kökenli sözcük olan ribat, nizam, düzen, kontrol etme, önemli yerde nöbet tutma, vazifeye sarılma gibi anlamlara da gelmektedir[12].

[7] Sonradan açılan alternatif yollarla birlikte toplam uzunluk 64.000 km ye kadar ulaşmıştır. Çınar, Bulut, Yiğit, 2018, 125.
[8] Esra Yılmaz, "İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* C. 9, S.2, 2017, 680.
[9] Halil İnalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar,* İstanbul, 2008, 185.
[10] Günel, 134.
[11] İsmail Yiğit, "Ribat", *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, 76.
[12] Selami Sönmez, "Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 16, Erzurum, 2007, 272.

İslamiyet'in ilk yıllarında Hz. Ömer (634-644) döneminde görülen ribatlar, başlangıçta cihad için atların hazır tutulduğu, askerlerin konakladığı, basit çadırlardan ibaret olup, zamanla daha korunaklı müstahkem yapılar olarak inşa edilmeye başlanmıştır[13]. Hz. Osman (644-656) döneminde Bizans'tan kalma kaleler ribat olarak kullanılmıştır. Emeviler (661-750) döneminde ise ribat niteliğinde karakollar ve kaleler inşa edilmiştir[14]. Abbasiler (750-1258) döneminde oldukça gelişen ribatlar, sınır boylarında inşa edilmiş, kalevari görünümleri ile savaşçıların barındığı ve ihtiyaçlarının karşılandığı mimari yapılar olarak görülmektedir. Zamanla fonksiyonelliği değişen ve gelişen ribatlar, ticaret yolları üzerindeki menzillerde inşa edilmeye başlanmış ve kervanların konakladığı yerler konumuna gelmiştir.

İslam dünyası mimarisi içerisinde ortaya çıkan ribatlardan gelişen hanlar ve kervansaraylar yolcuların ve hayvanlarının konakladığı, ticaretin yapıldığı aynı zamanda devletin gücünü ve hâkimiyetini gösteren yapılar olarak 20. yy başlarına kadar varlıklarını sürdürmüştür. Özellikle Türk Devletleri hâkimiyetinde olan yol güzergâhında inşa edilen kervansaraylar, çok mekânlı abidevi boyutlarda görkemli yapılar olarak şehirlerarası kavşak noktalarında ticaret ve hac kervanlarının konakladığı mimari eserlerdir[15].

İpek yolu ağının bu denli önemli olmasında Türklerin rolü oldukça büyüktür. Öyle ki Özbek Atasözünde "Kainatta iki büyük yol vardır. Gökyüzünde Samanyolu, yeryüzünde İpek Yolu" şeklinde önemi vurgulanmıştır[16]. Türk Devletleri tarafından inşa edilen kervansaraylar Türk-İslam dünyasında fonksiyonelliği olan sosyal yapı niteliğinde yüzyıllar boyunca köklü kurumlar olarak varlığını sürdürmüşlerdir.

Hun Devleti döneminden itibaren İpek Yolu üzerinde egemenlik sağlayan Türkler, özellikle Orta Asya'da ticaretin devamlılığını sağlamışlardır. Daha sonra ortaya çıkan Türk devletleri döneminde de bu yolla yapılan ticaretin ayrıcalıklı bir yolu olarak seçilmesine sebep olmuştur[17]. Uygurlar döneminde Çin ile ticari ilişkiler daha çok geliştirilmiş, o dönem oldukça değerli olan Türk atları ile Çin İpeğinin ticareti yapılmıştır[18]. Türk tarihinde ayrı bir yere sahip olan Göktürkler'in miras bıraktığı yazıtlarda, kervanların sevk edilmesinin öğütlenmesi kervan yollarına verilen önemi vurgulamaktadır[19].

İlk Müslüman Türk Devleti olan Orta Asya ve Maveraunnehir'de hüküm süren Karahanlılar (840-1212), oldukça geniş bir coğrafyada yayılım göstermiş, egemenliği altındaki yol güzergâhlarında güvenliği sağlamıştır. Semerkant ve Merv çevresinde, Mâverâünnehir'in çeşitli

[13] Yiğit, 2008, 76.
[14] Yiğit, 2008, 76.
[15] Sönmez, 274.
[16] Memmed Rzayev, Elbrus İsayev, "Türk Halklarının Ekonomik-Kültürel İlişkilerinde Tarihi İpek Yolunun Rolü", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi,* C.4, S. 14, Azerbaycan, 2012, 21.
[17] Rzayev, İsayev, 23.
[18] Rzayev, İsayev, 23
[19] Alyılmaz, 184.

yerlerinde ve sınır bölgelerinde askerî amaçlı ribâtların yapımı devam ettirilmiş, ancak Müslümanlığın yayılması ile birlikte bu yapılar başlangıçta hanikâha, ve daha sonra ticaret yolu üzerinde inşa edilen mimari yapılar kervansaraya dönüştürülmüştür[20]. Pugaçenkova tarafından 11-12. Yüzyıla tarihlendirilen Day/Daye Hatun Kervansarayı, Başane Kervansarayı, Akçakale Kervansarayı kerpiç malzemeden inşa edildiği için günümüze kısmen ulaşabilmiştir. Farsça kitabesinden 1078-1079 yılında Karahanlı hükümdarı tarafından inşa ettirilen Ribat-ı Melik[21], Anadolu dışında inşa ettirilen ve Türkiye Selçukluları dönemi kervansaraylarına plan, mimari özellikleri açısından öncülük eden kervansaray olması ile oldukça önemlidir. Günümüze onarımlarla sağlam ulaşabilen taç kapısı dışında diğer bölümlerin 1973-1977 yılları arasında kazılar sonucu planı ortaya çıkarılmıştır[22] (Görsel 2). Plandan, yapının iki bölümlü olarak klasik han plan şemasını yansıttığı anlaşılmaktadır. Kapalı bölüm sekiz ayakla taşınan merkezi kubbe ile kapatılmış, her iki tarafında küçük avluya yer verilmiştir.[23] Ön cephesinde yer alan taç kapısı abidevi olup, süslemeleriyle dikkat çekmektedir (Görsel 3).

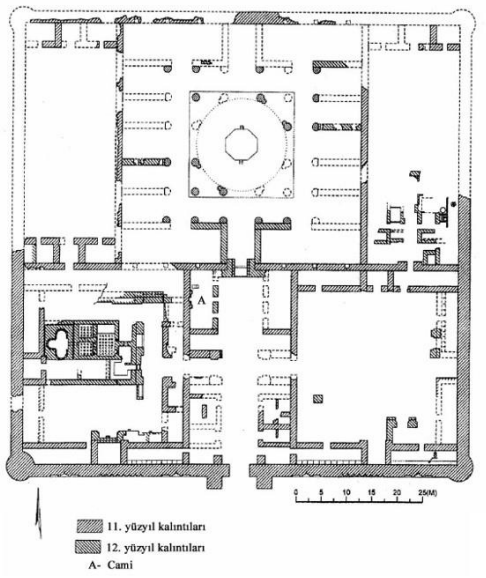

Görsel 2: Ribat-ı Melik Kervansarayı Planı (https://www.sanatinyolculugu.com/ribat-i-melik/)

[20] Şebnem Akalın Eryavuz, "Kervansaray", *TDVİA,* C. 25, İstanbul, 2022, 299.
[21] İnci Kuyulu, "Özbekistan ve Türkmenistan'da Bulunan Ortaçağ Kervansarayları Üzerine Gözlemler ", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* S. 1, İzmir, 1996, 99.
[22] Kuyulu, 99.
[23] Bülent Çetinkaya, Ortaçağ İslam Dünyasında Rİbat (VII-XIII. Asırlar Arası), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Sakarya, 2003, 51-53.

Görsel 3: Ribat-ı Melik Kervansarayı Taç Kapısı (https://okuryazarim.com/ribat-i-melik-kervansarayi/)

963-1186 yılları arasında Meveraunnehir, Horasan Bölgesi, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde hüküm sürmüş olan Türk Devleti Gazneliler, Türk mimarisine önemli katkıda bulunmuşlardır. 1019-1020 yılları arasında Sultan Mahmud tarafından Şehname'nin yazarı Firdevsi'nin hatırına Meşhed yakınında Serahs yolu üzerinde inşa ettirdiği Ribat-ı Mahi Kervansarayı tarihi bilinen en eski Türk kervansarayıdır[24]. Günümüze harabe halde ulaşan kare planlı kervansarayın taç kapısındaki tuğla süslemeleri oldukça dikkat çekicidir (Görsel 4). Dört eyvanlı avlu etrafında şekillenen planı (Görsel 5) ve eyvan kubbe birleşimi ile Büyük Selçuklu yapılarına öncülük etmektedir[25] (Görsel 6).

Görsel 4: Rİbat-ı Mahi Taç Kapı

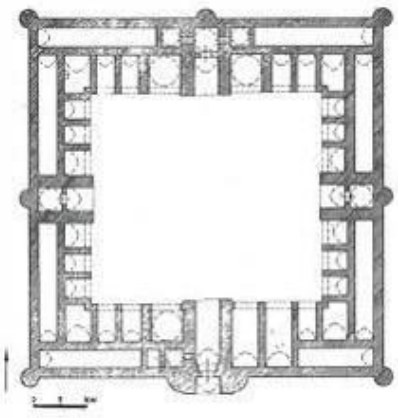

Görsel 5: Rİbat-ı Mahi Planı

[24] Ara Altun, "Gazneliler-Mimari", *TDVİA,* C. 13, İstanbul, 1996, 484.
[25] Altun, 484.

Görsel 6: Ribat-ı Mahi Genel Görünümü (https://www.sanatinyolculugu.com/ribat-i-mahi/)

1040-1157 yılları arasında oldukça geniş bir coğrafyaya egemen olan Oğuz Türklerinin Kınık Boyu tarafından kurulan Büyük Selçuklu Devleti[26], yol güzergâhı üzerinde birçok kervansaray inşa ettirmiştir. Bu dönemde Ribat-ı Anuşirvan, Ribat-ı Zaferani gibi kare planlı, silindirik kulelerle takviye edilerek inşa edilen kervansaraylar karşımıza çıkmaktadır[27]. 1114-1115 tarihinde Meşhed-Serahs yolu üzerinde Şerafeddin Ebu Tahir bin Sadettin bin Ali El Kûmi tarafından inşa ettirilen Ribat-ı Şerif, Büyük Selçuklu Devleti'nin en abidevi mimari örnekleri arasındadır[28]. Tamamen tuğla malzemeden yaptırılan kervansaray, iki avlulu bir düzenlemeye sahip olup, avlu etrafında revaklar ve revakların gerisinde yer alan mekânlarla anıtsal bir plan şeması ortaya konulmuştur[29] (Görsel 7). Taç kapı ve eyvan içindeki süslemeleri Türk-İslam sanatının en güzel örnekleri arasındadır (Görsel 8-9).

[26] Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* İstanbul, 2014., İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar,* Ankara, 2014., Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157),* İstanbul, 2013.
[27] Kuyulu, 99., Çetinkaya, 49-61.
[28] Ayşe Denknalbant- Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Selçuklular-Mimari", *TDVİA,* C. 36, İstanbul, 2009, 392.
[29] Çetinkaya, 61.

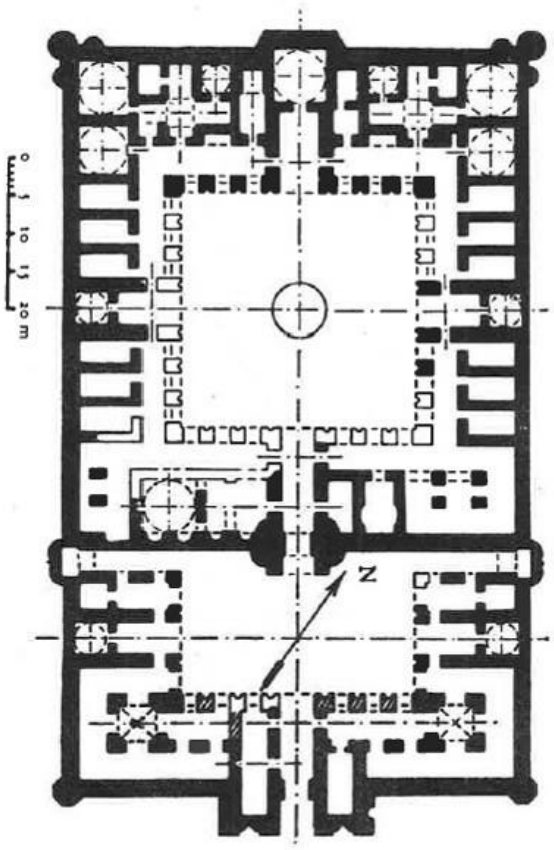

Görsel 7: Ribat-ı Şerif Planı (https://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/ribati-serif)

Görsel 8: Ribat-ı Şerif Genel Görünümü

Görsel 9: Ribat-ı Şerif Taç Kapı ve Detayı (https://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/ribati-serif)

Asya ve Avrupa arasında doğal köprü konumunda olan Anadolu, jeopolitik konumu ve stratejik yapısı ile tarih öncesi dönemlerden itibaren önemini korumuş, uluslararası yolların geçtiği bir konumda olmuştur. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan bu topraklar, zaman içerisinde gelişen tarihin en eski yollarına sahiplik etmiştir. Bu coğrafya üzerinde bulunan kervan yollarının geçmişi Bronz Çağı'na kadar geri gitmektedir. Asurlu tüccarlar tarafından Mısır ve Mezopotamya'ya gerçekleştirilecek ticaret için bu yollar kullanılmıştır[30]. Lidya krallığı döneminde bu ticaret Kral Yolu ile gerçekleştirilmiştir. Sard'dan Susa'ya giden 2700 km'lik yol üzerinde konaklama yerlerinin olduğundan ünlü tarihçi Heredot bahsetmiştir.[31] Özellikle Hititler döneminden başlayarak, Asur ticaret koloni yolları, Pers Kral Yolu, Roma yolu, Bizans İmparatorluğu'nun askeri ve ticari yolları üzerinden ulaşım ve ticaret sağlanmıştır[32]. Roma döneminde oldukça geliştirilen yollarda, İstanbul üzerinden Avrupa içlerine ulaşılmıştır. Âlimlerin, seyyahların, tüccarların, askerlerin binlerce yıl aşındırdığı bu yollar, geçtiği bölgenin coğrafi koşullarına göre şekillenerek geçitler ve doğal güzergâhlar meydana getirmiştir. Her medeniyetten izler taşıyan Anadolu'daki bu rotalar, İpek Yolu'nun aktif bir şekilde kullanılmasıyla ve doğunun Avrupa'ya açılan en kestirme kapısı olması sebebiyle her çağda önemini korumuştur.

İpek Yolu'nun Anadolu'ya geliş yönündeki güzergâha göre üç koldan giriş yapmaktaydı. Güney'de Cizre ve Hasankeyf'ten, ortada Tebriz'den gelip Doğubayazıt'tan geçerek Erzurum, Erzincan ve Sivas'a devam eden, Kuzey'de ise Kars'tan Trabzon'a gelerek oradan Karadeniz limanlarına bağlanan ağdan oluşmaktaydı[33]. Türkiye Selçukluları döneminde önemini daha da artıran ve ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı yollar, birçok kola ayrılarak yol ağının genişlemesine sebep olmuştur. Kuzeyden gelen yol güzergâhı, Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Sinop ve Kastamonu yönünden devam ederek Karadeniz limanlarından ticareti sağlarken, Güneyden geçen

[30] Osman Eravşar, *Anadolu Selçuklu Kervansarayları,* Konya, 2011, 15.
[31] Eravşar, 15.
[32] Günel, 134. Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kervan Yolları,* Ankara, 2007.
[33] Ali Kılcı, Gökçe Günel, *Anadolu'da İpek Yolu XI-XIV. Yüzyıllarda Yollar ve Kervansaraylar,* Ankara, 2013, 11.

yol güzergâhı, Bitlis, Malatya, Kayseri, Kırşehir, Konya, Isparta, Antalya üzerinden Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı[34]. Kısacası doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde neredeyse tüm Anadolu'yu dolaşan bir yol ağı uzanmaktaydı. Yol ağı üzerinde kervanlar gidilecek yöne doğru belli bir güzergâhı takip etmek durumundaydılar. Bunu genelde rehberler ve kılavuzlar eşliğinde yapmışlardır. Özellikle yolculuk esnasında kervanın ve yolcularının güvenliğinden sorumlu kervancı başı bulunmakta, yolculuk bu görevlinin idaresinde gerçekleştirilebilmekteydi. Yolculukta dinlenmek için hem güvenli yerler seçilmek durumundaydı, hem de su kaynaklarının veya yakın sarnıçların olduğu yerler belirlenmekteydi.

Türkiye Selçukluları (1075-1308)[35] döneminde kervan yollarının yayılması ve önem kazanması Anadolu'nun bu dönem içerisinde ekonomik ve kültürel zenginliğinin artmasına sebep olmuştur. Anadolu'da çok sayıda örneğini gördüğümüz hanlar, ribatlar (kervansaraylar), arazi şartlarının elverdiği duruma göre ve bir insanın güneşin doğuşuyla batışı arasındaki süre içerisinde yürüyebileceği mesafede inşa edilmiştir (Görsel 10).

Selçuklu sultanlarının ve maiyetinin kervansaraylara verdiği önem inşa ettirilen abidevi mimari örneklere bakılarak anlaşılabilmektedir. Sultanların vakfı olan bu eserler, merkezi otorite ve devletin gücünü yansıtırken, Anadolu'nun doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine menzillerde kervansarayların bulunması ticaretin devamlılığını sağlamış, yol boyunca devlet korumasında olan tüccarların ilk tercih ettiği güzergâhlar olmuştur. Şehir dışında yer alan hana gelen kervanlar, üç gün boyunca Selçuklu Devleti'nin misafiri olarak kabul edilmiş, tüm ihtiyaçları karşılanmıştır.

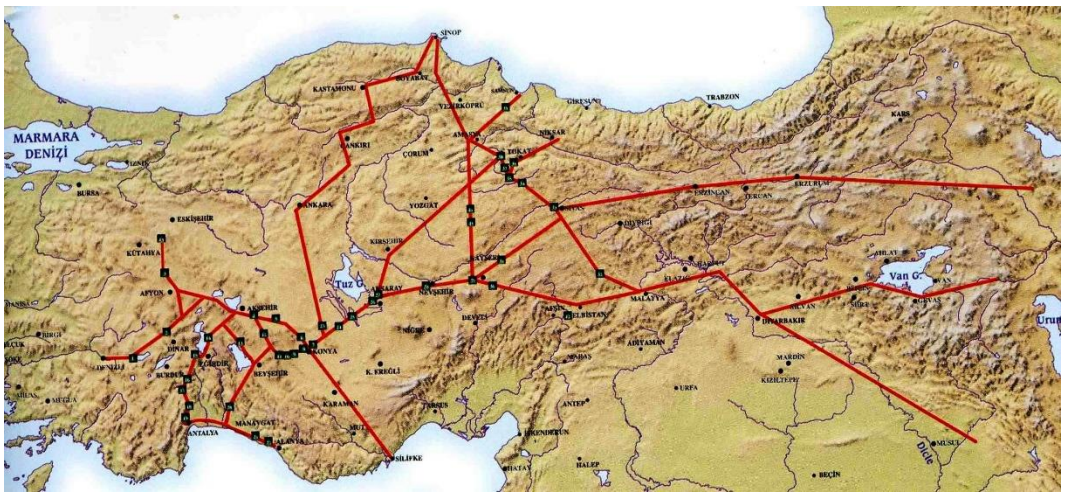

Görsel 10: Anadolu'da İpek Yolu ve Kervansaray Konumları

Türkiye'nin en doğusunda bulunan Ejder Hanı, Iğdır' a 30 km uzaklıkta yer almaktadır. XIII. yy sonu XIV. Yy başlarına tarihlendirilen kervansaray, kapalı mekanlı olarak inşa edilmiş, dikdörtgen plan şemasında ele alınmıştır[36]. Dıştan kalevari bir görünüme sahip olan yapının beden

[34] Günel, 134.
[35] Faruk Sümer, "Anadolu Selçukluları", *TDVİA,* C. 36, İstanbul, 2009, 380-384.
[36] Hasan Buyruk, "Iğdır Kervansarayı ve Kervan Yolu Üzerine Yeni Değerlendirmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 72, Erzurum, 2021.

duvarları köşe kuleleri ile desteklenmiştir. Bezemeli taç kapısından geçildikten sonra 3 sahınlı yapı birimine ulaşılmakta[37], kapalı han plan şemasında inşa edilen Ezine Pazar Hanı ile benzer özellikler göstermektedir (Görsel 11).

Görsel 11: Ejder Hanı Kervansarayı Planı ve Genel Görünümü

Erzurum-Erzincan yolu üzerinde Erzincan'ın Tercan ilçesinde yer alan Mama Hatun Külliyesi, cami, han, hamam, türbe ve köprüden müteşekkildir. Saltuklular'dan II. İzzeddin Saltuk'un kızı ve Muhammed'in kız kardeşi Mama Hatun tarafından, XII. Yüzyıl sonu XIII. yüzyıl başlarında inşa ettirilmiş olduğu kabul edilmektedir[38]. Eş odaklı kervansaraylar grubuna giren yapı, Anadolu'da inşa edilen kervansaraylar içerisinde abidevi örnekler arasındadır (Görsel 12-13). Dört köşesinde köşe kulelerle desteklenen yapının iç mekânın ortasında bir avlu, avlunun etrafında simetrik olarak yerleştirilen odalar ve eyvanlar yer almaktadır[39].

[37] Hamza Gündoğdu, "Iğdır/Şerafettin Ejder Kervansarayu)". Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları. (Ed. Hakkı Acun) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007, 412-413.
[38] Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi,* Erzurum, 2016, 124., Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı,* Ankara, 1990.
[39] Hüseyin Yurttaş, "Tercan Mama Hatun Külliyesi Hakkında Bazı Düşünceler ve Yapılan Son Onarımlar", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, 2001, 637-651., Ayşe Denknalbant, " Mama Hatun Külliyesi", *TDVİA,* C. 27, İstanbul, 2003, 549., Özkan, 144., Ayşıl Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekan-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. *Vakıf Haftası Kitabı: 2-4 Aralık 1991*, Ankara 1992, s. 253-284. Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", *TTK Belleten*, C. 39, 1946, 471-496., Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Yukarı Ülkenin Kadim Cenneti,* Ankara, 2017, 223-233.

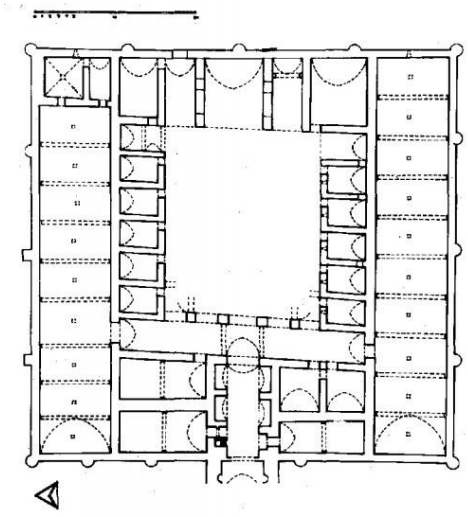

Görsel 12: Tercan Mama Hatun Kervansarayı Planı ve Genel Görünüm (http://www.tercan.gov.tr/mama-hatun-kervansarayi2)

Görsel 13: Tercan Mama Hatun Külliyesi Yapıları (Kervansaray, Hamam, Türbe, Köprü) (http://www.tercan.gov.tr/mama-hatun-kervansarayi2)

Türkiye Selçukluları kervansarayının en anıtsal abidevi örneği olan Aksaray Sultan Hanı, Konya Kayseri yolu üzerinde Sultan Hanı kasabasında yer almaktadır. 1229 yılında Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad tarafından Konya Alâeddin Camii'nin mimari da olan Şamlı Muhammed bin Havlan'a inşa ettirilen yapı, 4680 metrekarelik bir alan üzerine kurulmuş kalevari görünüme sahip, hem açık hem kapalı avlulu klasik han plan şemanın bütün özellikleriyle ele alınmıştır[40]. (Görsel 14-15). Dışa taşıntılı ve gösterişli süslemeleriyle ön plana çıkan abidevi taç kapısından ortasında köşk mescidi bulunan açık avlulu, revaklı ve odalardan oluşan yazlık bölümüne, buradan taç kapı vasıtası ile 5 sahınlı kapalı bölüme ulaşılmaktadır[41] (Görsel 16-17). Mukarnas kavsaralı taç kapı ve Köşk mescidinin kemer ve duvar cephelerinde yer alan süslemeleri Selçuklu süsleme tezyinatının en güzel örneklerini teşkil etmektedir[42] (Görsel 18).

[40] Abdülselam Uluçam, "Sultan Hanı", *TDVİA,* C. 37, İstanbul, 2009, 503-504. Şebnem Akalın Eryavuz, "Kervansaray", *TDVİA,* C. 25, İstanbul, 2022, 299., Hakkı Acun, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, 141–159

[41] Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara 1965, 131-132., Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1990, 147-152.

[42] Gönül, Öney; *Anadolu Selçuklu Mimari ve Süsleme Unsurları*, , Ankara, 1992, 36–37

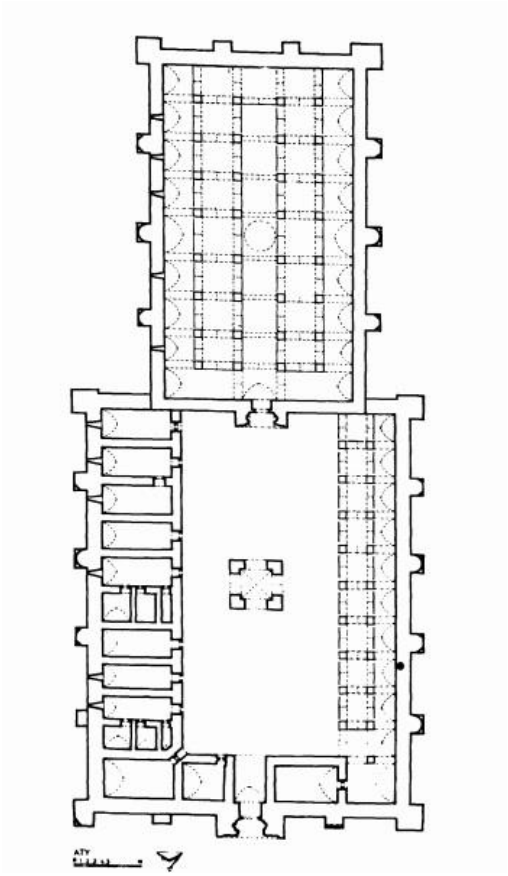

Görsel 14: Aksaray Sultan Hanı Planı

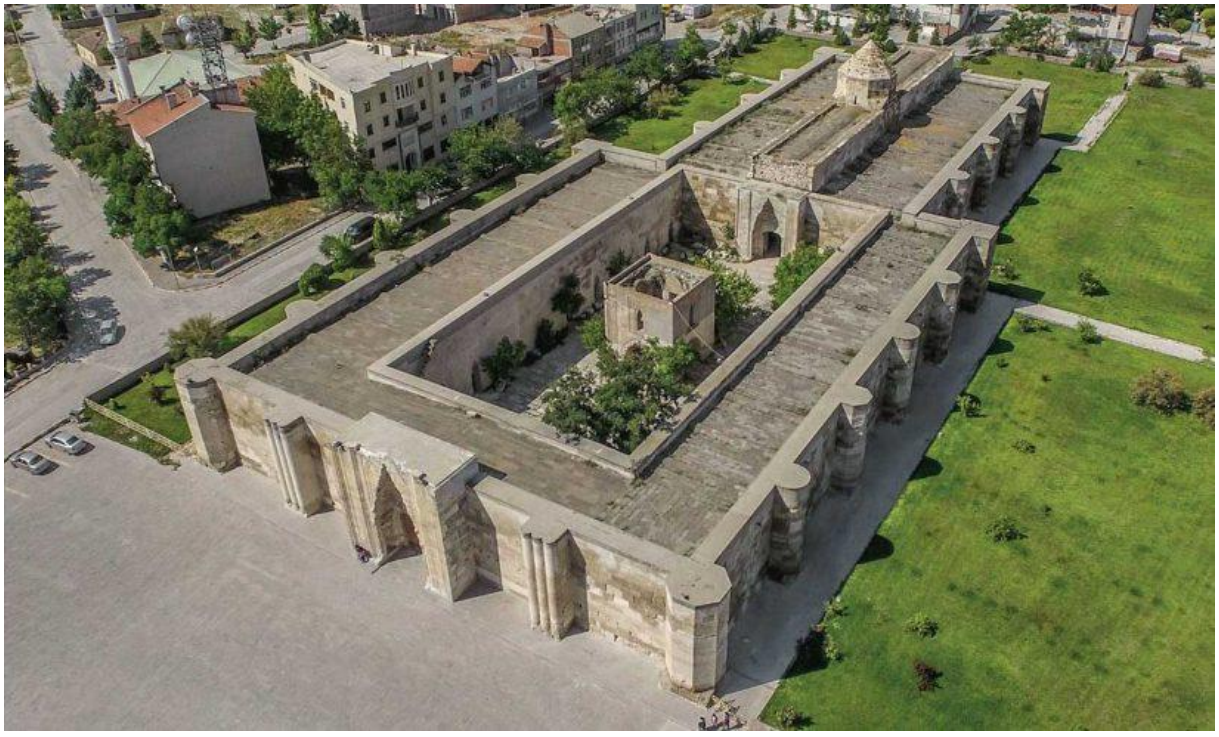

Görsel 15: Aksaray Sultan Hanı Genel Görünüm (sanatinyolculugu.com/kervansaraylar-ve-aksaray-sultan-hani)

Görsel 16: Aksaray Sultan Hanı Taç Kapı

Görsel 17: Aksaray Sultan Hanı Köşk Mescit (https://www.dunyabulteni.net/dunyanin-bir-ucu/aksarayin-sultan-hani-h233226.html)

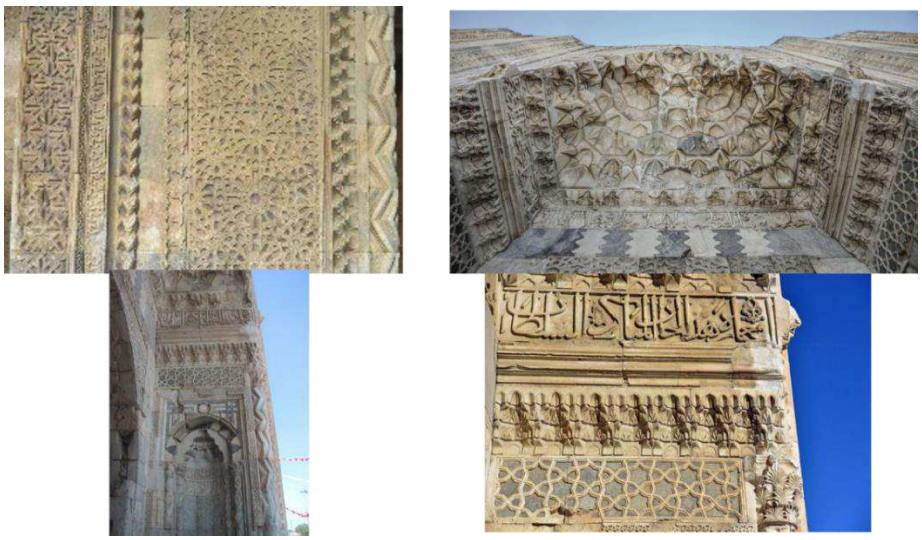

Görsel 18: Aksaray Sultan Hanı Süsleme Detayları (http://www.aksaray.gov.tr/sultanhani-kervansarayi)

Aksaray-Konya yolu üzerinde Tömek köyü yakınlarında yer alan Zazadin Hanı, I. Alâeddin Keykubad döneminde 1235-1237 yılları arasında mimar ve vezir Saadeddin Köpek tarafından inşa edilmiştir[43](Görsel 19). Anadolu'yu baştan sona kervansaraylarla inşa eden Selçuklu Devleti'nin inşa etmiş olduğu kervansaray, klasik han plan şemasında ele alınmış açık ve kapalı avlulu bölümlerden oluşmaktadır(Görsel 20). Oldukça uzun bir avluya sahip olan yapı, giriş kapısı üzerinde yer alan mescidi, kullanılan devşirme malzemeleriyle dikkat çekmektedir[44].

Görsel 19: Zazadin Hanı Genel Görünüm (https://www.rehbername.com/kesfet/zazadin-hani-kervansarayi-ve-muzesi)

[43] Eryavuz, 300.

[44] Ali Baş, "Yeni Buluntuların Işığında Zazadin Han'ın Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya, 1995, s. 101-109
Aslanapa, 157. Acun, 164.

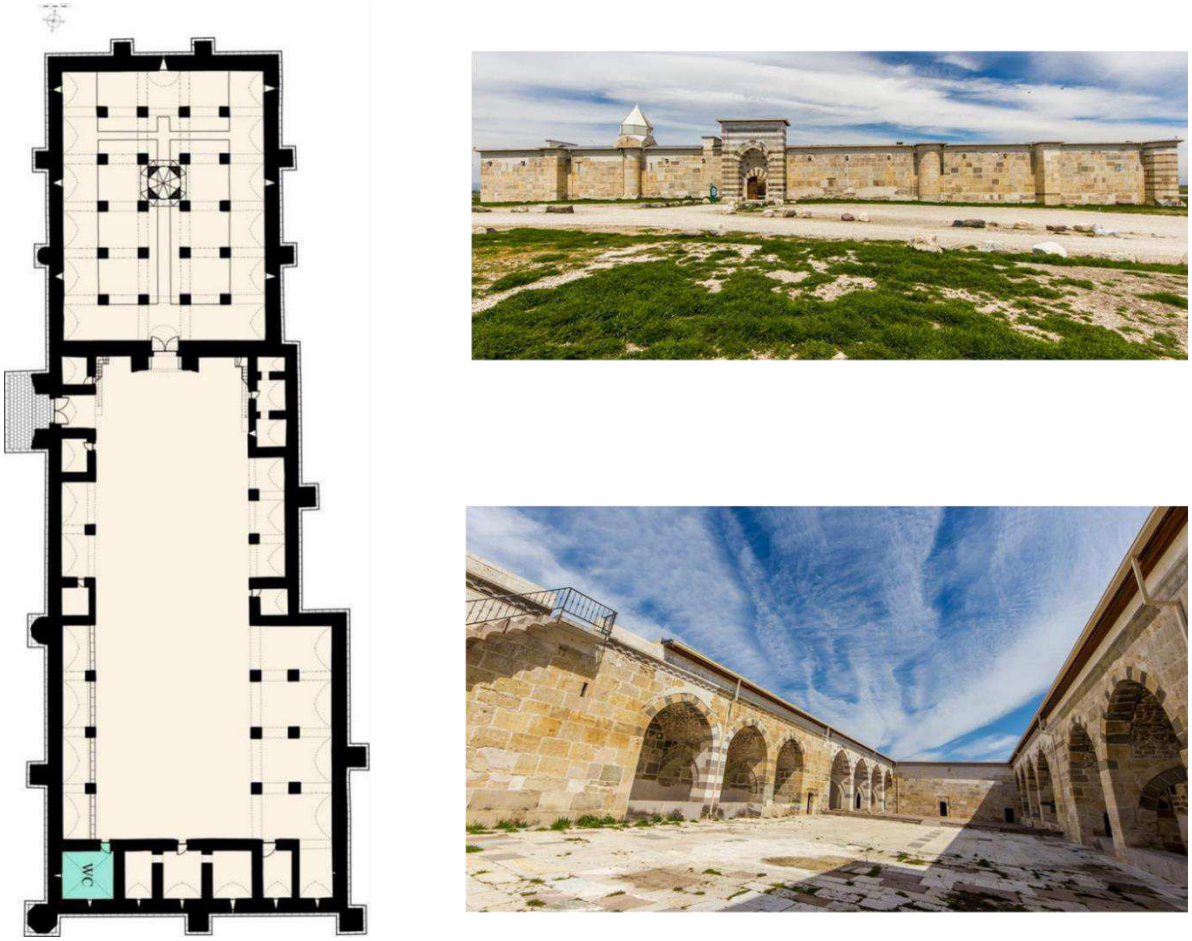

Görsel 20: Zazadin Hanı Plan ve Genel Görünüm (http://www.selcuklu.gov.tr/zazadin-hani)

Anadolu toprakları üzerinde Türkiye Selçukluların inşa ettiği hanlar başkent Konya'ya doğru yoğunluk kazanmaktadır. Doğudan Batıya doğru ana güzergah olarak belirlenen yol Hazar Denizinin güneyinden Tebriz Nahçivan Iğdır Karakurt üzerinden Aras nehrini takiben Anadolu'ya girmekte Erzurum-Erzincan, Sivas Kayseri üzerinden İç Anadolu ve Konya'ya ulaşmaktaydı. Aynı güzergâhtan Bayburt Gümüşhane üzerinden Trabzon limanına ulaşan bir yol da deniz yolu ile İstanbul'a bağlanmaktaydı. Bir ana güzergâh da Anadolu'yu Kuzey-Güney istikamette kat etmekteydi. Alanya ve Antalya limanlarının ele geçirilmesi güneyde başlayan yol Karadeniz'de Sinop ve Samsun'un ele geçirilmesiyle daha işlek hale gelmiştir. Bu liman şehirleri aracılığı ile deniz aşırı ülkelere ticari faaliyetler gerçekleştirilmiş Yabancı tüccarların ticari işleri desteklenmiştir. Bu konuda Türkiye Selçuklu sultanlarının yabancı tüccarlara mallarının güvenliği açısından teminat vermeleri unutulmamalıdır.

Anadolu'da gerçekleştirilen hanların veya ribatların XII. yüzyıla ait olanları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz Bunun en büyük sebeplerinden biri uzun yıllar süren haçlı seferleridir. Yeni kurulmuş bir devletin enerjisini bu olaya harcaması, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması aşamasında büyük bir özveride bulunması, imar faaliyetlerine yeterince zaman ve para

harcayamamasına sebep olmuştur. Mevcut yapılanmanın da ihtiyaçları karşılama yönünde olması, malzemedeki kalitesizlik o döneme ait fazla bir yapının günümüze ulaşmamasına nedendir.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den itibaren her konuda iyileşmenin başlaması imar faaliyetlerini de olumlu yönde etkilemiştir. I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubad zamanları ile peşi sıra gelen II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemi özellikle han yapılarının en parlak zamanını oluşturur. Türkiye Selçukluları döneminde medrese yapılarından sonra en görkemli yapılar hanlardır. Özellikle bu binalarda her dine ve millete mensup yolcuların kalmış olması, devletin ve sultanın gücünü en iyi gösterebileceği bir ortam ortaya çıkarmış, inşa edilen eserlerde boyut, mimari, süsleme en üst düzeyde gerçekleştirilmiştir. Bu hususta I. Alâeddin Keykubad'ın inşa ettirdiği Aksaray Sultan Hanı söylenenleri destekler niteliktedir. Yolcuların her türlü ihtiyacının karşılanabileceği düzeyde tasarlanan kervansaraylarda, kervanla gelen yolcu, handa ağırlanacağı andan itibaren yemesi, içmesi, temizliği, dinlenmesi karşılandığı gibi, hayvanlarının da her türlü ihtiyacı giderilmekteydi. Gelen yolculardan hasta olanlarına hekim çağrılıyor, gerekli olan ilaçlar hazırlanıyordu. Yolcular için özel mescitler de inşa edilmişti.

Sultanlar ve devletin ileri gelen kişilerinin, vezirlerin, atabeklerin yaptırdığı hanların birer vakfı da tesis edilmişti. Yaptıran kişi tarafından bağışlanan menkul ve gayr-ı menkul mallarla karşılanan giderler, yolcuların ihtiyaçlarına yönelikti. Genelde kervansaraylarda kalınan üç gün için yolculardan bir ücret talep edilmezdi. Bu konuda Celaleddin Karatay tarafından Kayseri-Malatya yolu üzerinde yaptırılan Karatay Han, mimarisi, süslemesiyle dikkat çektiği gibi, düzenlenen vakfiyesiyle de önem arz etmektedir. Vakfiyesinde hanlarda kullanılan eşyalar, hanın işletmesi, yöneticilerle ilgili çok dikkat çekici bilgiler verilmektedir. Öyle ki yolculara günlük verilecek et miktarı, tatlı için yapılan arıcılık bile unutulmamıştı.

İnşa edilen hanlar son derece sağlam yapılardır. Yüksek beden duvarları kesme taş malzemeyle inşa edilmiş, yer yer dayanak kuleleriyle desteklenmiştir. Bu dayanaklar yapılara kale gibi bir görünüm kazandırmıştır. Yapı içinde kalan yolcuların can ve mal güvenliği en iyi şekilde sağlanmıştır.

Türkiye Selçukluları'nın bu yapı geleneği Osmanlılar zamanında da köklü geleneği takip ederek hanlara önem verilmiş, mevcut yapılar kullanılmış, şehirlerde "şehir içi hanları" olarak tanımlayabileceğimiz yapılar inşa edilmiş, İpek Yolunun önemini kaybettirmeyerek, ticaretin devamlılığını sağlamıştır. Örneğin Tebriz'den gelen tekstil ürünleri Bursa'ya getirilmiş, bu dönemde Bursa ipek ticaretinin büyük merkezlerinden biri olmuştur[45]. Bursa, Edirne, İstanbul, Diyarbakır, Erzurum gibi büyük şehirlerde inşa edilen hanlar, aynı zamanda ticari hayatın yaşandığı mekânlar olarak dikkat çekmişlerdir. Bu canlılıklarını günümüzde de sürdürmektedirler. Örneğin

[45] Çınar, Bulut, Yiğit, 2018, 130.

Bursa İpek Hanı, Koza Hanı, Diyarbakır Hüsrev Paşa Hanı, Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı bu durumun en canlı örneklerini oluştururlar.

Geçmişin bu görkemli yapıları İpek Yolunun canlı tanıkları olmakla birlikte, günümüzde inşa edildikleri çağın işlevinden uzak, sadece turistik amaçla kullanılmaktadırlar. Yolcuların kalıp, bir nefes aldıkları bu tarihi yapılar, ziyaretlerine gelen turistlerin hayran bakışları altında, geçmişlerindeki yaşanmışlıkları hatırlatmaktadırlar.

Ortaçağ'ın bu görkemli yapılarının yerini günümüzde dinlenme tesisleri almıştır (Görsel 21). Otobüslerle veya özel araçlarla yapılan yolculuklarda verilen molalarda seyahat edenlerin tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte inşa edilen tesislerdir. Geçmişte hayvanların yemi yerine, günümüz araçlarının yakıtlarını karşılayan benzinlikler (Görsel 22), hayvanların nallarını çakan nalbantlar yerine, günümüzde lastik tamircileri bulunmaktadır (Görsel 23). Modern lokantalar, marketler, kaliteli otel odaları, çağın ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmışlardır (Görsel 24). Geçmişte kullanılan patika yollar yerini beş şeritli otobanlara bırakmıştır (Görsel 25). Ancak bir şartla, her şey ücret karşılığında yolcuya sunulmaktadır. Vakıf sistemi, hayır sahipleri ortadan kalkmış, yerini gelir getirici ticari yapılar almıştır.

Görsel 21: Karşılaştırma Görseli 1

Görsel 22: Karşılaştırma Görseli 2

Görsel 23: Karşılaştırma Görseli 3

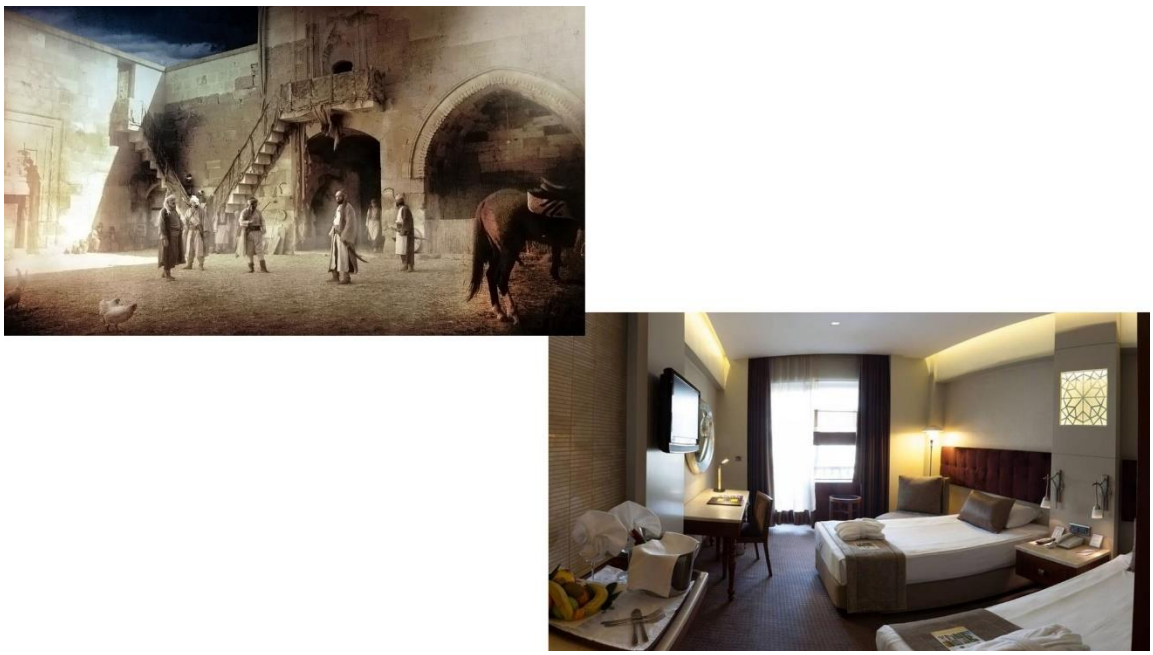

Görsel 24: Karşılaştırma Görseli 4

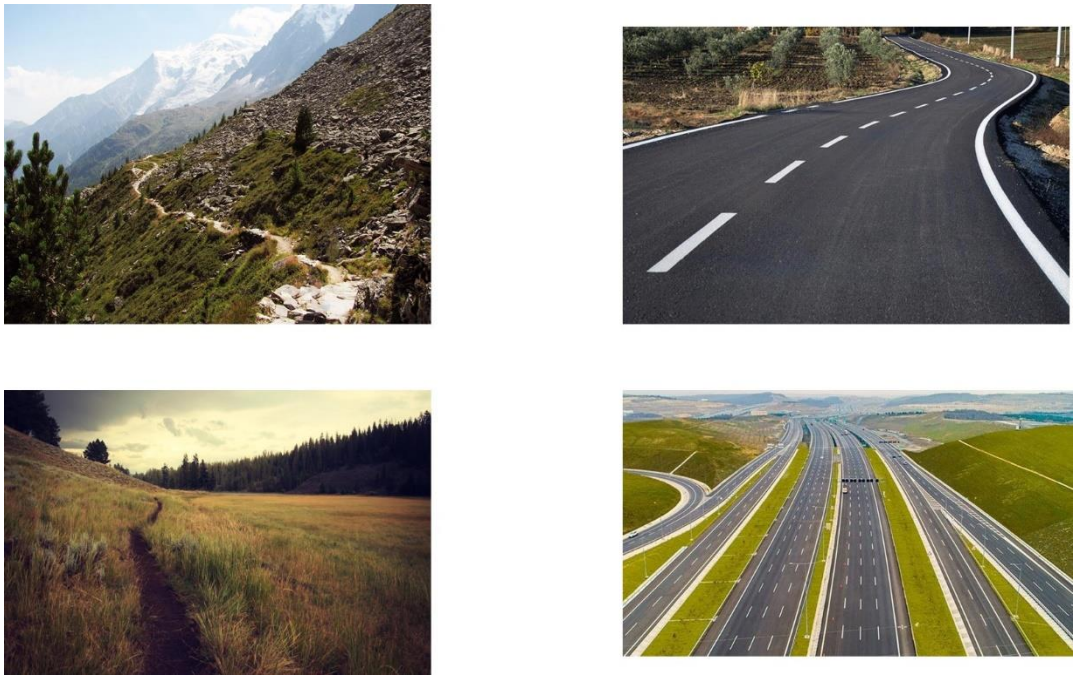

Görsel 25: Karşılaştırma Görseli 5

Şu husus unutulmamalıdır ki ülkeler arası ticari hayat devam edecektir. Yine uzak Doğu'dan Batı'ya, Batı'dan Uzak Doğu'ya mallar taşınacak, seyahatler yapılacak, geçmişte İpek Yolu olarak anılan bu tarihi yolculuk değişen hayat koşullarıyla varlığını devam ettirecektir. Bu seyahatte dinlenme yerleri, her zaman nefes alınacak bir durak olacaktır.

KAYNAKÇA

Altun, Ara, "Gazneliler-Mimari", TDVİA, C. 13, İstanbul, 1996.

Alyılmaz, Cengiz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 24, Erzurum, 2004.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, Ankara, 1990.

Baş, Ali, ″Yeni Buluntuların Işığında Zazadin Han'ın Değerlendirilmesi″, I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 25-26 Nisan 1994, Konya, 1995.

Bozkurt, Nebi, "İpek Yolu" TDVİA, C.22, İstanbul, 2000.

Buyruk, Hasan, "Iğdır Kervansarayı ve Kervan Yolu Üzerine Yeni Değerlendirmeler", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 72, Erzurum, 2021.

Çamlıbel, Faruk Nafiz, Han Duvarları, İstanbul, 2019.

Çetinkaya, Bülent, Ortaçağ İslam Dünyasında RİbatI (VII-XIII. Asırlar Arası), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2003.

Çınar, Hüseyin, Bulut, Mehmet, Yiğit, İlker, "Tarihi İpek Yolunun Kuzey Anadolu Güzergâhı" Medeniyetler Güzergahı İpek Yolunun Yeniden Doğuşu, (Editör Mehmet Bulut), İstanbul, 2018.

Denknalbant, Ayşe, " Mama Hatun Külliyesi", TDVİA, C. 27, İstanbul, 2003.

Denknalbant, Ayşe, Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Selçuklular-Mimari", TDVİA, C. 36, İstanbul, 2009.

Eravşar, Osman, Anadolu Selçuklu Kervansarayları, Konya, 2011.

Eryavuz, Şebnem Akalın, "Kervansaray", TDVİA, C. 25, İstanbul, 2022.

Günel, Gökçe, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler" Kebikeç Dergisi, S. 29, İstanbul, 2010.

Hakkı Acun, Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

İnalcık, Halil, Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 2008.

Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklu ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ankara, 2014.

Kılcı, Ali, Günel, Gökçe, Anadolu'da İpek Yolu XI-XIV. Yüzyıllarda Yollar ve Kervansaraylar, Ankara, 2013.

Kuyulu, İnci, "Özbekistan ve Türkmenistan'da Bulunan Ortaçağ Kervansarayları Üzerine Gözlemler ", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 1, İzmir, 1996.

Merçil, Erdoğan, Büyük Selçuklu Devleti, İstanbul, 2014.

Öney, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimari ve Süsleme Unsurları, Ankara, 1992.

Özgüdenli, Osman Gazi, Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157), İstanbul, 2013.

Özkan, Haldun, Saltuklu Mimarisi, Erzurum, 2016

Rzayev, Memmed, İsayev, Elbrus, "Türk Halklarının Ekonomik-Kültürel İlişkilerinde Tarihi İpek Yolunun Rolü", Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi, C.4, S. 14, Azerbaycan, 2012.

Sönmez, Selami "Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)", Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 16, Erzurum, 2007.

Sümer, Faruk, "Anadolu Selçukluları", TDVİA, C. 36, İstanbul, 2009.

Şahin, Tahir Erdoğan, "İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü Ve Türk Dünyası İçin Önemi" Tarih Araştırmalar Dergisi, C. 39, S. 67, 2020.

Şahin, Tahir Erdoğan, Erzincan Yukarı Ülkenin Kadim Cenneti, Ankara, 2017.

Tuncer, Orhan Cezmi, Anadolu Kervan Yolları, Ankara, 2007.

Turan, Osman, "Selçuk Kervansarayları", TTK Belleten, C. 39, 1946

Uluçam, Abdülselam, "Sultan Hanı", TDVİA, C. 37, İstanbul, 2009

Yavuz, Ayşıl Tükel, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekan-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı: 2-4 Aralık 1991, Ankara 1992,

Yetkin, Suut Kemal, İslâm Mimarisi, Ankara 1965.

Yılmaz, Esra, "İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, C. 9, S.2, 2017.

Yiğit, İsmail, "Ribat", TDVİA, C. 35, İstanbul, 2008.

Yurttaş, Hüseyin, "Tercan Mama Hatun Külliyesi Hakkında Bazı Düşünceler ve Yapılan Son Onarımlar", Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, 2001.

Dijital Kaynaklar

https://www.chinadiscovery.com/china-silk-road-tours/silk-road-routes.html

https://www.sanatinyolculugu.com/ribat-i-mahi/

https://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/ribati-serif

http://www.tercan.gov.tr/mama-hatun-kervansarayi2

https://sanatinyolculugu.com/kervansaraylar-ve-aksaray-sultan-hani

https://www.dunyabulteni.net/dunyanin-bir-ucu/aksarayin-sultan-hani-h233226.html

https://www.rehbername.com/kesfet/zazadin-hani-kervansarayi-ve-muzesi

http://www.selcuklu.gov.tr/zazadin-hani

http://www.aksaray.gov.tr/sultanhani-kervansarayi

THE NECESSITIES OF THE CREATION OF THE SILK ROAD AND THE PRODUCTS TRANSPORTED ON THE SILK ROAD

İPƏK YOLUNUN YARANMA ZƏRURƏTİ VƏ İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏN DAŞINAN MƏHSULLAR

НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ ШЁЛКОВОГО ПУТИ И ТОВАРЫ, ПЕРЕВОЗИМЫЕ ПО ШЁЛКОВОМУ ПУТИ

Qəhraman Behbudov
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə:

Məqalə dünyanın ən böyük ticarət yolu olan ipək yolunun qısa inkişaf tarixi barədə məlumat verilir.

İpək yolunun ilk istiqamətləri Azərbaycan ərazisindən keçdiyindən yol üzərində yerləşən böyük şəhərlərdə ipekçilik geniş inkişaf etmiş, şəhərlər surətlə genişlənməyə başlanmışdır.

Təxminən 8000 km uzunluğunda olan tarixi İpək yolu qədim dünyanın ən geniş ticari və sosial əlaqələr xətti idi. Bu xətt ilə Şərqi, Cənub və Cənub-Şərqi Asiya, Ağdəniz, Şimali Afrika və Avropa ilə əlaqələr qurmaqda idi. İpək yolu Çinli səyyah Chang Cienin eramızdan əvvəl 138-ci ildə çıxdığı Orta Asiya səyahəti ilə bilinməkdədir. Ancaq Tunc dövrünə qədər gəlib çatan bir ticarət yolunun olması heç də şübhəli deyil. Fərqli istiqamətlərdə çox saylı dünya mədəniyyətlərini biribirinə bağlayan İpək yolu mədəni və tarixi baxımdan dünyanın beynəlxalq və qitələr arasındakı ən mühüm bağlantısı olmaqda davam edir.

İpek yolu ticarəti təkcə Şərq mallarının Qərbə gətirildiyinin deyil, həm də bir çox məhsullarında ipek yolu vasitəsi ilə Avropa ölkələrindən Asiya ölkələrinə daşınmasından kecir. Məqalədə diqqəti cəlb edən məqamlardan biridə Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqə daşınan məhsulların adlı siyahısının verilməsidir.

Məqalənin sonunda elmi araşdırmalar nəticəsində həm yerli, həm də xarici mənbələrdən istifadə edilməsi, bir daha bu sahədə mövcud problemlərə münasibət bildirilmişdir.Məhz böyük ipək yolunun bu gündə xalqımızın həyatıda oynadığı mühüm rol öz əksinin tapmışdır.

Açar sözlər: İpək yolu, Çin, daşınan məhsullar, güzərgah, mallar, Asiya, Avropa, Şərq, ticarət, istehsal

Dünyanın ən böyük ticarət yolu İpək yoludur. Çindən Hindistana, Azərbaycana və İrana, Rusiyadan Anadolu torpaqlarına, Suriyədən Romaya qədər fərqli dillərin, fərli mədəniyyətlərin və fərqli xalqların yaşadığı torpaqları birbirinə bağlayan İpək yolu, tarixin çox qədim zamanlarından etibarən fərqliliklərin tanışmasına və dünya mədəniyyətinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Xan xanədanlığı imperatoru Wu-ti-niv eramızdan əvvəl 138-ci ildə Çinli bir elçi olan Chang-Chien-i Hsiung-nuların hücumlarına məruz qalan, çox güvəndikləri ticarət ortaqları Yüeçilərə göndərməsi İpək yolu üzərindəki fəaliyyətin başlanğıcı kimi qəbul edilməkdədir. Changın məqsədi bunları narahat edən, Çin səddinin belə işə yaramadığı səhra xalqı Hsiung-nulara qarşı Yeüçilərə ittifaq təklif etmək idi. Chang-Chien ilk İpək yolu yolçusu kimi qəbul edilsə də, bir çox elm adamları bu qədim yolun daha qədim zamanlarda var olduğunu yazmaqdadırlar. Arxeloji qazıntılar zamanı eramızdan əvvəl 3-cü minillikdə Əfqanıstanın Bədəşxan vilayətindən, Asiyanın qərbinə, Misir, Hindistana zümrüd daşı ticarəti edilməkdə, Sogdiandan firuzə daşı, Baktriadan dəyərli bəzək əşyaları idxal edilməkdəydi. İpək qurdunun kəşfi və ipək qurdunun baramasından əldə edilən ipəyin istifadəsi də Çin mənbələrində eramızdan əvvəl 3-cü minilliyə təsadüf edir. Əfsanələrə görə ipəyin kəşfi Çin imperatoru Huang-tinin həyat yoldaşı Lei-zudur. Lei-zu həm də ipək paltar geyinən ilk insandır. İpəyin tarixi ilə əlaqədar ən qədim mənbə Çinin Zhejiang əyalətindəki Hemudu antik bölgəsində kəşf edilən və eramızdan əvvəl 3600-cü illərə aid olan ipək parçadır. Bununla yanaşı Shang xanədanlığının paytaxtı An-Yangda eramızdan əvvəl 1027-ci ilə aid olan ipəyə sarılaraq basdırılmış bir tunc baltanı qeyd etmək yerinə düşər.

Beləliklər Çinin Chang vasitəsilə Hsiung-nulara qarşı Yüeci, Vu-sun və başqa tayfalarla qurmağa çalışdığı ittifaqlar və aralarında baş tutan diplomatik, mədəni və iqtisadi bağlar İpək yolunun başlanğıcı sayılır. Changın 12 il çəkən yolculuğu sonunda Orta Asiya və digər uzaq ölkələr haqqında özü ilə gətirdiyi dəyərli məlumatlar Çinin dünyaya baxışını dəyişdirmişdir. Həyatını sərf etdiyi təhlükəli səfərlər nədəniylə özündən sonra gələn İpək yolu yolcuları Changı, İpək yolunun qurucusu üünvanı ilə şərəfləndirdilər. Changın bu səyahətindən sonra ticarət yolu açılmış oldu.

Asiya ilə Avropa arasında 8000 km-lik yol, olduqca kompleks bir tutuma sahibdir. Changan, Anxi, Urumçi, Almaata, Kaşqar, Səmərqənd, Mərv, Kabil, Rey, Təbriz, Naxçıvan, Bağdad, Hələb, Şam və Anadolu yarımadası güzərgahına Rusiya Hindistan, Ərəb ölkələri, Afrika və Avropaya gedən alternativ yollar da əlavə ediləndə nəhəng bir şəbəkəyə çevrilməkdədir. İpək yolu başlıca olaraq Şimal və Cənub İpək yolu olaraq adlandırılan iki güzərgahdan keçirdi. Şimal İpək yolu güzərgahı Cənub İpək yolu ilə eyni istiqamətdə Çinin Şangan indiki Sian əyalətindən başlayırdı. Şangan İpək yolunun başlanğıc nöqtəsi olmaqla yanaşı, Tang xanədanlığın paytaxtı və mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulduğu böyük bir mərkəz olması cəhətdən də çox önəmli idi.

Şanganın geniş küçələri Ərəb, Fars, Yəhudi, Yapon, Koreyalı, Vyetnamlı, Türk, Hindli və çox sayda Tibetli sənətkarlar, səyyahlar və tacirlərlə dolu idi.

Şangandan yola çıxan karvan iki həftəlik bir yolculuqdan sonra iki seçənəklə qarşı-qarşıya gəlirdi. İstərsə cənuba dönər, Şengdou və Kunming üzərindən bir neçə həftəlik səyahətlərindən sonra Red-Riverin sahilində yerləşən Honoya gələr və Cənub Çin dəniz yolu ilə İndoneziyaya keçə bilərdi. İstərsə də Şimal İpək yolu istiqamətində qərbə tərəf davam edib, Çin səddinə paralel Heksi dəhlizi boyunca irəliləyib Lanzhouya çata bilərdi. Lanzhou yalnız quru yolu üzərində səhayət edən yolcular deyil Sarı çay üzərində yerləşməsinə görə transit gəmilər üçün də önəmli bir dayanacaq idi.

Tibet platosunun şimal tərəfində yerləşən Hexi koridoru ilə, Qilian dağı Monqol platosunda olan Mozona dağı arasındakı vadi idi. Bu vadidən çətinliklə keçərək Lanzhouya, Turfana, Yiningə, Balasaquna, Daşkəndə, Xivəyə, Ürgəncə gələr Üzrgəncdən Xəzər dənizinin şimalında yerləşən Astraxana ordanda Volqa Çayının sahillərinə və Qaradənizə Krıma çatardılar.

Karvanlarda əşya daşıma işində iqlim şəraitlərinə dayanıqlı olan və daha çox artıq yük daşıma gücünə malik olan atlara dəvələrdən çox üstünlük verilirdi. Xüsusi ilə çöllər və quru bölgələr üçün dəvələrdən Xəzər dənizi kimi rütubətli bölgələr üçün qatırlardan istifadə edilirdi. İki hörgüclü dəvələrə, tək hörgüclü dəvələrdən daha çox zərurət yaranırdı. Dəvənin hörgücündəki yağlar heyvanın çöldə daha uzun müddət dayanmasına və qumlu ərazilərdə daha yaxşı yeriməsinə kömək edirdi. Qatırlar və eşşəklər xüsusi olaraq şəxsi əşyaların, atlar, öküzlər və dəvələr isə arabaların çəkilməsində qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Bir dəvə təxminən 200 kq yük daşıya bilirdi. Bir karvanda bəzən minlərlə heyvan olurdu.

İpək yolunda buğda kimi ağır və yer tutan yüksək dəyəri olmayan malların yerinə dəyərli əşyaların daşınmasına üstünlük verilirdi. Tacirlərə görə aldıqları riskə görə daha çox mənfəət əldə etmək istəyirdilər.

İpək yolu üzərindən daşınan məhsulların başında ipək gəlirdi, belə ki tacirlər Çinlilərdən aldıqları ipəyi (istər hazır, istərsədə xam) satmaq üçün Roma imperatorluğuna aparırdılar. Karvanlar ipəklə yanaşı bir sıra lazımi məhsulları da Avropaya aparırdılar. Bunların içində çini qablar, vazalar, porselenlər, mürəkkəb, xas qoxulu ətriyyatlar, vəhşi atlar, yəhərlər, tunc aynalar, barıt, tibbi avadanlıqlar, kağız və s. kimi mallar var idi. Orta Asiya və Şərqi Ağdənizdən dəvə, üzüm toxumu, yun əşyalar, xalı, kilim, örtüklər, qiymətli daşlar və şüşə gətirilirdi. Xorasan pambıq istehsalında qabaqda idi. Burada istehsal olunan qumaşlar, Çinə, Bağdada və Misirə ixrac olunurdu. Xalı istehsalında isə, ən gözəl xalılar Şərqi Türkistan, Monqolustan, Əfqanıstan, Fars əyaləti, Azərbyacan, Tacikistan və Buxaraya aid idi. Ən bahalı xalılar isə İsfahanda istehsal olunurdu. Hindistandan ədviyyələr, cürbəcür qumaşlar və daşlar, boyalar, fildişi, əhilləşdirilmiş heyvanlar,

eqzotik kürklər, kaşmir yunu, işləmmi pambıq, ispanaq, taxtalar, eqzotik ağaclar, palma yağı, şəkər qamışı şəkəri, ətriyyatlar, yaqut, sapfir və zümrüd kimi bahalı daşlar və s. ticarətə ortaq olurdu. Misirin Dimyat yaxınlarındakı Dabik adı verilən qızıl və gümüş tellərlə qarışdırılaraq bir neçə növ ziynət əşyaları istehsal olunurdu. Həmçinin burada zeytun yağı da istehsal olunurdu. Gümdişapur şəhəri ətriyyatları ilə məşhur idi. Bu ətriyyatlar Çin, Hindistan, Ərəbistan və İspanyaya göndərilirdi.

Şüşə istehsalının əsası Finiklilərə dayanırdı, ancaq bundan da məşhur Hələb şəhərinin şüşələri idi. Dünyanın heç bir yerində Hələbin Nasr Hüsrəv küçəsində istehsal edilən küçəsində istehsal edilən şüşələr qədər gözəli yox idi. Bu şüşələr dünyanın hər yerinə ixrac edilirdi.

Hər şəhərdə kölə bazarları var idi. Şərqi Afrikada xüsusi ilə Sevaki, Badi, Moğadisu, Mombassa, Zəngibar kimi şəhərlərdən Hindistan, Ərəbistan və Misirlə kölə ticarəti edilirdi. Anadolu, Qaradəniz və İstanbulda da kölə bazarları var idi. Cenevizlilər kölələri Ağdəniz ölkələrinə satırdılar. Kuça da çox qabiliyyətli musiqiçi kölələr satılırdı. Kölələr bütün toplumlar üçün ticarət məşğuliyyəti idi. Xüsusi ilə saray ətrafındakı Çinlilər, istirahət etmək üçün yerli kölələrdən fərqli olaraq uzaq ölkələrdən akrobatlar, rəqqaslar, musiqiçilər satın alırdılar.

Daha ətraflı desək, ipək Qərb dünyası üçün İpək yolu üzərindən daşınan ən dəyərli maddədir. Belə ki, bu maddə ticarət yoluna öz adını verdi. İlk dəfə eramızdan əvvəl III minillikdə Çində istehsal olunan ipəyin çox müştərisi var idi. Tacirlər ipəyi almaq üçün minlərlə km yol qət edirdilər. Vəzndə yüngül qiymətdə baha ola bu məhsul bir çox sahələrdə istifadə olunurdu. Ona görə də İpək tacirlərin ən çox daşıdığı məhsullardan biri idi.

Böyük İpək yolunun ilk istiqaməti Cənubi Azərbaycan torpaqlarından keçdiyindən bu coğrafiyada yerləşən Dərbənd, Şirvan, Şəki, Beyləqan, Gəncə, Qəbələ, Naxçıvan kimi böyük şəhərlərdə ipəkçiliyin inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. Çin ipəyinə qarşı rəqabət aparan Azərbaycan ipəyi artıq X-XI əsrlərdə Çin ipəyini bazardan sıxışdırıb çıxartmağa başlamışdır.

Cənubi Asiyadan gələn ədviyyatlar, Şri-lankadan gələn darçın və Çində istehsal edilən Çin darçını qərbin ən çox sevdiyi məhsullardan biridir. Ədviyyələr sadəcə yeməklərdə istifadə olunmurdu, eyni zamanda dini ayinlərdə və dərman hazırlanmasında da çox istifadə olunurdu.

İpək yolu deyə bir yol hələ mövcud olmadığı dövrlərdən əvvəl, Çin Qərb ölkələri ilə "Yeşim yolu" adı verilən şəbəkə üzərindən ticarətlə məşğul idi. Uzun illər boyunca ziynət əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunan qiymətli daş Çin mədəniyyətinin mərkəzindəydi. Çinlilər üçün zümrüd daşı sağlamlıq və uzun ömrün simvolu idi. Çində olan bu inam zaman-zaman dünyanın digər ölkələrinə də yayıldı. Bu səbəbdən də zümrüd İpək yolu üzərindən ən çox satılan məhsullardan biri idi.

İpək yolu ticarəti dediyimiz zaman şərqin eqzotik mallarının Qərbə gətirdiyini düşünürük. Ancaq İpək yolunda ticarət sadəcə Şərqdən Qərbə deyildi. Çin, Koreya, Tayland, Filippin və başqa Şərq ölkələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bir çox zəngin Asiyalıların qəbrində Romada düzəldilən şüşə əşyalar tapdılar. Vazalar, su qabları, nimçə kimi bir çox məhsullar İpək yolu vasitəsi ilə Avropa ölkələrindən Asiya ölkələrinə daşınırdı.

Tayqa, Sibirdən keçən və Şimali Amerikadan Kanadaya qədər uzanan dünyanın ən geniş meşə sahələrindən biridir. İpək yolu ticarətinin ən canlı olduğu dönəmlərdə Tayqa meşələrində tülkü, samur, qunduz, vaşaq və s. Vəhşi heyvanların dərilərini toplayan cəsur insanlar var idi. Bu insanlar şərqin zəngin insanlarına bu kürklərdən hazırlanan paltarları və papaqları sataraq gündəlik güzəranlarını təmin edirdilər. Türk sultanları və xaqanları da kürkdən hazırlanan paltarlar geyərdilər.

Qısa bir müddətdən sonra Sibirin məşhur kürkləri, Avropada üstün istifadə mallarının arasına girdi. İpək və ədviyyə qədər ticari olmasa da kürk zənginlik simvolu olduğu üçün İpək yolunun ən dəyərli məhsullarından biri idi. Bu daşınan malların yanında, nə qədər acınacaqlı olsa da İpək yolunun ən geniş ticarət sahəsi kölə ticarəti idi. O, dönəmlərdə ədviyyə, kürk, ipək kimi mallarla yanaşı kölələrdə alınıb satılırdı. Ancaq buradakı kölə ticarəti heç bir zamanı Afrikadakı qədər ciddi səviyyədə artmamışdır.

Sonda qeyd etmək istəyirəm ki, Avropalı səyyahlar Marco Polo və Ferdinand fon Richtxofen İpək yolu üzərindən daşınan mallardan belə bəhs etmişdirlər.

Şərqdən Qərbə gedən mallar:

- İpək;
- Çay;
- Boya;
- Qiymətli daşlar;
- Çini (qablar, stəkanlar, vazalar, nimçələr);
- Porselen;
- Ədviyyələr;
- Tunc və qızıl məmulatlar;
- Dərman;
- Ətriyyat;

- Fil dişi;
- Düyü;
- Kağız;
- Barıt;

Qərbdən Şərqə gedən mallar:

- Atlar;
- Bijuteriyalar;
- Üzüm;
- Həm eqzotik, həm əhilləşdirilmiş heyvanlar və itlər;
- Heyvan kürkləri və dəriləri;
- Bal;
- Meyvə;
- Züccaciyə;
- Yun örtüklər, kilimlər, xalılar;
- Toxunma əşyalar;
- Qızıl və gümüş;
- Dəvələr;
- Kölələr;
- Silah və sursatlar;

İpək yolu, ipək, ədviyyə, porselen, kağız, qiymətli daşlar, əşyalar və mədəniyyət daşımaçılığı olmuşdur. Ölkələr arasında əlaqələr quraraq ticarətin ana mərkəzi halına gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1.Reyhan Mirzəzadə. Azərbaycanı dünyaya qaytaran insan. Bakı. 1998

2.Tahir Qaffarov. Azərbaycan Respublikası əsrə bərabər on il 1991-2001.Bakı.2002.

3.Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. VII c., Bakı: “Elm”, 2003, 676 s.

4. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: 2012, 214 s.

5. Əmrahov M.İ. Böyük İpək Yolu. *Dərs vəsaiti.* Bakı: 2011, 84 s.

6. Vəliyev V. Azərbaycan-Çin əlaqələri sağlam təməllər üzərində qurulub. "Səs" qəz, 2021-ci il 3 iyun

Resume:

The article provides information on the brief development history of the world's largest trade route, the Silk Road.

Since the first directions of the Silk Road passed through the territory of Azerbaijan, sericulture was widely developed in the big cities located on the road, and the cities began to expand rapidly.

The historic Silk Road, which is about 8000 km long, was the most extensive commercial and social communication line in the ancient world. With this line, he was establishing relations with East, South and Southeast Asia, the White Sea, North Africa and Europe. The Silk Road is known for the journey of the Chinese traveler Chang Chie to Central Asia in 138 BC. However, the existence of a trade route that dates back to the Bronze Age is not at all doubtful. Connecting numerous world cultures in different directions, the Silk Road continues to be the world's most important international and intercontinental connection from a cultural and historical point of view.

The trade of the Silk Road is not only the import of Eastern goods to the West, but also the transportation of many products from European countries to Asian countries through the Silk Road. One of the points that attract attention in the article is the list of products transported from East to West and from West to East.

At the end of the article, as a result of scientific research, the use of both local and foreign sources, the attitude to the existing problems in this field was once again expressed.

Keywords: Silk Road, China, transported products, route, goods, Asia, Europe, East, trade, production

Резюме: В статье представлена информация о краткой истории развития крупнейшего в мире торгового пути Шелкового пути.

С тех пор, как через территорию Азербайджана проходили первые направления Великого Шелкового пути, в больших городах, расположенных на пути, было широко развито шелководство, и города стали быстро расширяться.

Исторический Шелковый путь протяженностью около 8000 км был самой протяженной торговой и социальной коммуникационной линией в древнем мире. Этой линией он налаживал связи с Восточной, Южной и Юго-Восточной Азией, Белым морем, Северной Африкой и Европой. Шелковый путь известен путешествием китайского путешественника Чан Цзе в Среднюю Азию в 138 г. до н.э. Однако существование торгового пути, восходящего к бронзовому веку, нисколько не вызывает сомнений. Соединяя многочисленные мировые культуры в разных направлениях, Шелковый путь продолжает оставаться важнейшей в мире международной и межконтинентальной связью с культурно-исторической точки зрения.

Торговля Шелкового пути — это не только ввоз восточных товаров на Запад, но и транспортировка многих товаров из стран Европы в страны Азии по Шелковому пути. Одним из моментов, привлекающих внимание в статье, является перечень товаров, перевозимых с Востока на Запад и с Запада на Восток.

В конце статьи в результате научных исследований, использования как местных, так и зарубежных источников еще раз было выражено отношение к существующим проблемам в данной сфере.

Ключевые слова: Шелковый путь, Китай, перевозимая продукция, маршрут, товары, Азия, Европа, Восток, торговля, производство.

HEYDƏR ƏLIYEVIN RƏHBƏRLIYI İLƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLIKASINDA TIKINTI MATERIALLARI VƏ ŞÜŞƏ EMALI SƏNAYESININ İNKIŞAFI (1970-1980-CI İLLƏR)

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПО ПЕРЕРАБОТКЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ И СТЕКЛА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ ГЕЙДАРА АЛИЕВА (1970 – 1980-ЫЕ ГОДЫ)

DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION MATERIALS AND GLASS PROCESSING INDUSTRY IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC UNDER THE LEADERSHIP OF HEYDAR ALIYEV (1970-1980S)

Prof. Xəzər HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında tikinti materialları və şüşə emalı sənayesinin inkişafı (1970-1980-ci illər) mövzusunda yazılmış məqalə diqqəti cəlb edir. Məqalədə XX əsrin 70-80-ci illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni sənaye sahələrinin yaradılmasından və həyata keçirilən quruculuq işlərindən bəhs olunur.

Muxtar respublikada əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan sənaye sahələrinin inkişafı ölkəmiz üçün həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye sahələrinin inkişafında olan uğurlar statistik məcmuələr, çap edilmiş bu və ya digər müəlliflərin əsərlərindən, məqalələrdən, dövrü mətbuatdan istifadə edilərək araşdırılmış və elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Açar sözlər: İstehsal sahələri, tikinti sənayesi, şüçə zavodu, iqtisadi potensial, sənaye materialları.

РЕЗЮМЕ

Повествующая о развитии перерабатывающей промышленности по строительным материалам и стеклу (1970-1980-ые годы) в Нахчыванской Автономной Республике под руководством Общенационального вождя Гейдара Алиева заслуживает особое внимание. В статье повествуется по созданию промышленных отраслей и проводимых созидательских работах в Нахчыванской Автономной Республике в 70-ые – 80-ые годы XX века.

Развитие промышленности, проводимое в Нахчыванской Автономной Республике, основоположником которого является Общенациональный Лидер Гейдар Алиев, имеет большое значение как в экономическом, так и политическом плане.

Показанные в статье достижения по развитию промышленных направлений в Нахчыванской Автономной Республике упираются на соответствующие статистические сборники, статьи знатных ученых, на информации периодических изданий

Ключевые слова: производственные отрасли, строительная промышленность, завод по производству стекла, экономический потенциал, промышленные материалы.

Summary

The article written on the development of construction materials and glass processing industry (1970-1980s) in the Nakhchivan Autonomous Republic under the leadership of Great Leader Heydar Aliyev make attention. The article is about the creation of new industries and construction works in the Nakhchivan Autonomous Republic in the 70s and 80s of the 20th century.

The development of industries in the autonomous republic, founded by national leader Heydar Aliyev, is of great importance for our country both economically and politically.

In the article, the successes in the development of industries in the Nakhchivan Autonomous Republic were researched and included in the scientific circulation using statistical collections, published works of different authors, articles, periodical press.

Key words: Production areas, construction industry, glass plant, economic potential, industrial materials.

XX əsrin ikinci yarısının 1970-1985-ci illəri Azərbaycan iqtisadiyyatının keçdiyi əvvəlki inkişaf illəri ilə müqayisədə ən əlamətdar və böyük yüksəliş dövrü kimi tarixə daxil olubdu. Həmin ərəfədə Azərbaycanın yeni rəhbəri seçilmiş Heydər Əliyevin fədakar və böyük vətənpərvər yaradıcı fəaliyyəti respublika həyatının bütün sahələrində olduğu kimi onun sosial-iqtisadi tərəqqisində də əsl dönüş mərhələsi yaratdı. Ulu Öndər Heydər Əliyev həmin dövrdə iqtisadiyyatın mövcud şəraitdə mümkün olan ən münasib strateji inkişaf məqsədlərini əzm və cəsarətlə müəyyən etdi [1, s.198].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi "1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqrasiyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifahının keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur". 1970-1985-ci illərdə, xüsusilə Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə, bütövlükdə Azərbaycan ərazisində yüzlərlə zavod, fabrik, istehsalat sahələri yaradıldı. 218 yerli sənaye müəssisələri işə salındı [1, s.201]. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. 1970-1985-ci illərdə istehsal olunan sənaye məhsulları öz həcminə görə əvvəlki 50 ildəkinə bərabər idi. Həmin illərin Azərbaycanı nəhəng bir tikinti meydanını xatırladırdı. Bakının və respublika rayonlarının siması büsbütün dəyişmişdi [6, s.94].

Azərbaycanda 1970-1985-ci illərdə istifadəyə verilmiş 218 yeni sənaye müəssisələrindən 21-i Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1970-80-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının tikinti materialları emal sənayesi sürətlə inkişaf etmiş və çox sahəli xarakter daşıması ilə səciyyələnmişdir. Əsasən müxtəlif yerli xammaldan istifadə etməklə muxtar respublikanın öz tələbatını ödəmək vəzifəsini yerinə yetirən bu sahənin müəssisələri başlıca olaraq dəmir beton hissələri, kərpic, üzlük plitələr, mərmər, müxtəlif gillər, əhəng, gəc, gips, tikinti daşları, dəmir-beton, asfalt beton hissələri istehsalı üçün çınqıl, qum xammalı hasil edir.

Naxçıvan MR-də küllü miqdarda tikinti materiallarının olmasına baxmayaraq, onların istismar səviyyəsi son dərəcə aşağıdır və muxtar respublikanın demək olar ki, kənardan gətirilən tikinti materialları hesabına ödənilir.

İttifaq tərkibində olan dövrlərdən muxtar respublikaya minlərlə vaqon kubik, sement, taxta-şalban, qum-çınqıl və digər inşaat materialları gətirilirdi. Məlum səbəblər üzündən dəmir yolunun bağlanması 1970-80-cı illərdə böyük quruculuq işləri gedən muxtar respublikanı demək olar ki, iflic vəziyyətə salmışdır [4, s.97].

Muxtar respublikada sement zavodunun olmaması burada tikintinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Halbuki, aparılan geoloji kəşfiyyat işləri burada olan mergil və gil süxurlarının unikal ehtiyatlarını aşkara çıxarmışdır. Bu nöqteyi nəzərdən aşkar edilmiş ehtiyatlar Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində sement zavodunun tikilməsini zəruri edir. Bu isə muxtar respublikada iri həcmli tikintilərin aparılmasına kömək edə bilər.

Keçmiş SSRİ Tikinti Materiallar Sənaye Nazirliyinin və digər nazirliklər qarşısında Naxçıvan MR-də sement zavodunun tikilməsi barədə dəfələrlə məsələ qaldırılmasına baxmayaraq, uzun müddət muxtar respublikada sement zavodu olmamışdır. Halbuki, muxtar respublika tikintisinin sementlə, kubikə, divar daşı, qeyri-filiz materiallarına və s. böyük ehtiyacı vardır.

Məlumdur ki, tikintinin inkişafı, onun keyfiyyətinin yaxşılaşması, əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəsinin artması, tikinti materialları sənayesinin sürətli inkişafı olmadan mümkün deyildir. Tikinti materialları istehsalı inşaat proqramının artmasına nisbətən daha sürətlə inkişaf etməlidir. Lakin Azərbaycan KP MK-nin 1971-ci il iyul pleniumunda göstərilirdi ki, tikinti materialları sənayesi əsaslı tikintinin inkişaf sürətindən və həcmindən geri qalır, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin etmir. Pleniumda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, Naxçıvan MR-də də tikinti materialları sənayesi əsaslı tikintinin inkişaf sürətindən və həcmindən geri qalır, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin etmirdi.

Naxçıvanda sement zavodunun olmaması, kubikin Qaradağdan gətirilməsi və taxta şalbanın Rusiyadan alınması muxtar respublikada tikinti işlərini bir qədər çətinləşdirir, nəqliyyat xərclərini artırırdı.

Xalq təsərrüfatının və əhalinin sürətlə artan tələbatını, habelə uzaqdan daşınmasının çox baha başa gəlməsini nəzərə alaraq, 1970-80-cı illərdə tikinti materialları istehsalının artmasına və bu sahədə yeni müəssisələrin tikilib işə salınmasına xüsusi fikir verilmişdir.

Muxtar respublikada 1973-cü ildə gücü 20 min kub metr olan dəmir-beton məmulatlar zavodu, 1977-ci ildə yenə həmin gücdə yığma dəmir-beton məmulatları zavodu, 1979-cu ildə 50 milyon ədəd butulka istehsalı gücündə şüşə tara zavodu, 1982-ci ildə 10 min kub metr gücündə Şahtaxtı travertin bloklar karxanası, 1984-cü ildə 58,3 min kub metr gücündə yığma dəmir-beton məmulatları panellər zavodu, yenə həmin ildə gücü 52,3 min kub metr olan iri panellər ev tikmə zavodu istifadəyə verilmişdir. Nəticədə tikinti materialları istehsalı bütövlükdə sənayeyə nisbətən

daha sürətlə inkişaf etmiş və onun sənayenin strukturunda xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Sənaye istehsal heyətinin xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 88,3%-i və ümumi məhsul üzrə 2,7%-dən artaraq 1980-cı ildə müvafiq olaraq 8,9 və 3,9% olmuşdur.

Tikintidə yığma dəmir betonlar işlədilməsinin böyük üstünlüyünü və iqtisadi cəhətdən faydalı olmasını nəzərə alaraq, son illər ərzində muxtar respublikada tikilmiş dəmir-beton konstruksiyalar və detallar buraxan sənaye müəssisələrinin tikinti quraşdırma işlərinin sürətləndirilməsində, tikintiləri daha keyfiyyətli tikinti sənaye materialları ilə təmin etməkdə mühüm rol oynamışdır. Bu özünü aşağıdakı rəqəmlərdə göstərir. Belə ki, muxtar respublikada dəmir-beton məmulatı zavodu 1975-ci ildə 22,5 min kub metr, 1980-cı ildə 21,2 min kub metr, 1981-ci ildə 30,7 min kub metr, 1982-ci ildə 25,7 min kub metr, 1983-cü ildə 21,9 min kub metr məmulat istehsal etmişdir. Əmtəəlik beton istehsalı 1975-ci ildə 10,8 min kub metr, 1980-ci ildə 24,3 min kub metr, 1981-ci ildə 31,1 min kub metr, 1982-ci ildə 26,0 min kub metr, 1983-cü ildə 31,4 min kub metr olmuşdur [2, s.28].

Tikinti materialları sənayesi dəmir-beton məmulatları, tikinti daşı, emal olunmuş mərmər, müxtəlif üzlük plitələr, kərpic, inşaat gəci, travertin bloku və i.a. istehsalından ibarət olmaqla çoxsahəli xarakter daşıyır və əsas yerli tələbatı ödəyir. İstehsal olunmuş mərmərin, üzlük plitənin, travertin blokunun bir hissəsi muxtar respublikadan başqa Azərbaycanın digər rayonlarına və xarici ölkələrə də ixrac olunmuşdu.

Şərur rayonunun Şahtaxtı kəndində istehsal olunan yüksək keyfiyyətli travertin üzlük plitələri metro, kinoteatr, inzibati binaların tikintisində və s. yerlərdə işlədilir. Bu keyfiyyətli və qiymətli tikinti sənaye materialı təkcə Azərbaycanda deyil, həm də keçmiş SSRİ-nin başqa rayonlarında və xarici ölkələrdə yüksək qiymətləndirilmişdir. Misal üçün, təkcə 1983-cü ildə istehsal olunmuş 27,6 min kub metr travertinin, 10 min kub metri Moskva, Leninqrad, Minsk, Daşkənd və Soçi şəhərlərinə ixrac olunmuşdu. 1985-ci ildə 47,7 min kub metr istehsal olunmaqla, həmin şəhərlərə travertin bloku ixracı daha da artmışdı [7, s.38].

Muxtar respublikada zəngin travertin yataqları vardır. Bu yataqların qalınlığı 1,5 metr, bəzən daha çoxdur. Travertinlərin ehtiyatlı B kateqoriyası üzrə 1.609000 metr kubdur. Bu travertinlər bir çox ölkələrə, xüsusən Yaponiyaya göndərilirdi [9, s.129].

Muxtar respublikada travertin yataqları Şahtaxtı, Qarabağlar, Xök, Sirab, Badamlı, Buzqov və başqa kəndlərin ərazisində yerləşir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda birinci siyasi hakimiyyəti dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyətə başlayan sənaye sahələrindən biri də şüşə sənayesidir. 1979-cu ildə muxtar respublikada istifadəyə verilmiş şüşə sənayesi Azərbaycanda yeganə olan iri həcmli (50 milyon ədəd butulka istehsalı gücündə) şüşə tara zavodu ilə təmsil olunurdu. Bu zavod Naxçıvan MR-də mineral su istehsalının artması nəticəsində şüşə qablara yaranmış böyük tələbatı ödəmək üçün tikilmişdir. Bu zavodun ümumi tikintisinin sahəsi 3,5 hektar, tam ərazisi isə 12 hektardır. İlk fəaliyyəti dövründə zavodda 450-500 nəfər fəhlə və qulluqçu işləyirdi [8, s.428].

Zavodda tara butulkalardan əlavə transformatorlar yarımstansiyaları üçün təcridedicilər (izolyatorlar) müxtəlif çeşidli məişət qabları və keramika məhsulları istehsal olunur.

Naxçıvan şüşə qablar zavodunun əsas xammalı andaluzit, kvars, qumlardan ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi tikinti materialları ilə son dərəcə zəngindir. Parağaçayın yuxarı axınında, Qapıcıq dağının ətəklərində 3000-3200 metr yüksəklikdə andaluzit yatağı aşkar edilmişdir. Böyük ehtiyata və yüksək keyfiyyətə malik olan andaluzitdən çini, oda və turşuya davamlı materiallar istehsalında geniş istifadə edilə bilər [3, s.191].

Parağaçay yatağında andaluzitin kateqoriyalar üzrə ehtiyatı belədir (m^3-lə): A_2-664,30; B-11804,45; C-25652,14; cəmi- 38120,89 m^3-dir [9, s.131].

Geoloji kəşfiyyatlar zamanı Naxçıvan MR-i ərazisində hədsiz dərəcədə böyük ehtiyatları olan qum, gil, mergil və s. tikinti sənaye materialları aşkar edilmişdir. Bunlar Muxtar Respublikanın Ordubad, Babək, Culfa, Şahbuz, Kəngərli, Şərur və Sədərək rayonlarının ərazilərində yerləşir. Naxçıvan şüşə sənaye zavodunu xammalla təmin edir.

1983-cü ildən qaz yanacağı ilə işləyən zavod 34 milyon ədəd şüşə tara istehsal etmişdir [5, s.84].

Buna baxmayaraq, tələbat yenə də ödənmirdi. Çünki, muxtar respublikada 1983-cü ildə 134,1 milyon yarımbutulka mineral su istehsal olunmuşdur. Buna görə də zavod 1984-1986-cı illərdə butulka istehsalının həcmini xeyli artırmışdır. 1986-cı ildən başlayaraq ildə 60 milyona qədər butulka istehsal etmişdir. 1992-ci ilin iyulunadək zavodda 440 milyona qədər butulka istehsal olunmuşdur [8, s.428].

Ümumiyyətlə, aparılmış araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, 1970-80-cı illər Naxçıvan Muxtar Respublikası öz yekunlarına görə ən yaxşı illər olmuşdur. Uzun müddət sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində geri qalan Azərbaycanın başqa regionları kimi Naxçıvan MR-də 1970-ci illərdə və 1980-cı illərin birinci yarısında çox böyük müvəffəqiyyətləri olmuşdur.

Naxçıvanda iqtisadi potensial aşkar edilmiş, bir sıra təbii sərvətlərin müntəzəm sürətdə istehsal dövriyyəsinə daxil edilməsi, yeni sənaye müəssisələrinin yaranmasına və sənayenin kompleks inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Yeni imkanlar muxtar respublikada məhsuldar qüvvələrin daha geniş inkişafı üçün, xüsusilə əlverişli şərait yaratmaqla bərabər, onun zəngin təbii sərvətlərinin istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsi ehtimalını gerçəkləşdirmişdir.

Yüksək sürətlə və hərtərəfli inkişaf nəticəsində muxtar respublikada sənaye istehsalının həcmi Muxtar Respublikanın yarandığı 1924-cü ildəkinə nisbətən 1984-cü ildə 700 dəfə artmışdır [5, s.78]. 1970-80-cı illərdə 26 iri sənaye müəssisələri tikilmiş və yenidən qurularaq məhsul istehsal etmişdir. Bu müharibədən əvvəlki bütün illər ərzində tikilmiş müəssisələrin sayından üç dəfə yarım çoxdur.

Lakin sonrakı illərdə ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyət, xüsusilə 1988-ci illərdən başlayaraq erməni millətçilərinin Qarabağ ətrafında yaratdıqları fitnəkarlıq, keçmiş SSRİ-nin dağılması nəticəsində ittifaq hökümətinin tərkibinə daxil olmuş respublikalar arasında iqtisadi əlaqələrin pozulması, öz başınalıq və s. amillər başqa regionlar kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası sənayesinə də öz mənfi təsirini göstərmişdi.

Ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. VII c., Bakı: “Elm”, 2003, 676 s.

2. Azərbaycan SSR Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası 60 ildə (60 illik yubileyə həsr olunmuş statistik məcmuə). Bakı: Azərnəşr, 1984, 180 s.

3. Babayev S.Y. Qədim diyarın təbiəti. Bakı: Azərnəşr, 1970, 210 s.

4. 2004-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının yekunları haqqında. “Şərq qapısı” qəzəzeti, Naxçıvan, 2005, 22 yanvar, №14

5. Quliyev C.B., Mədətov Q.Ə., Nadirov A.A. Sovet Naxçıvanı. Bakı: Azərnəşr, 1984, 136 s.

6. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2002, 328 s.

7. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 104 s.

8. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: Elm, 2002, 596 s.

9. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Akademik N.V.Abdullayevin redaktorluğu ilə) Bakı: Elm, 1975, 360 s.

QƏDIM İPƏK YOLUNDAN MÜASIR İPƏK YOLUNA
FROM THE ANCIENT SILK ROAD TO THE MODERN SILK ROAD

Nazlı Yaqubova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin bir subyekti kimi hər bir dövlətin eləcə də Azərbaycanın əsas milli marağı onun ərazi bütövlüyü və suverenliyidir. 2020-ci ilin sentyabrında xalqımız əks-hücum əməliyyatı ilə ərazi bütövlüyünü təmin etdi. İkinci Qarabağ müharibəsi bütün dünyaya Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığını bir daha nümayiş etdirdi. Bu tarixi dövrdə Azərbaycan ordusunun, Azərbaycan diplomatiyasının saysız uğurları dünya hərb tarixinə qızıl hərflərlə yazılıb. Ordu – xalq, dövlət – ordu, xalq –dövlət birliyi dünya ictimaiyyətinə nümayiş olundu. 44 günlük müharibənin hər dəqiqəsi şanlı zəfər tarixidir. Dövlət başçısının uzaqgörən siyasəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokadadan çıxarılması və Zəngəzur dəhlizi artıq artıq tarixi reallıq oldu. 44-günlük Vətən müharibəsinin yekunu olaraq dünya tarixində sayı elə də çox olmayan , düşmənə öz imzası ilə məğlubiyyətini qəbul etdirən kapitulyasiya aktı imzalandı. Şərtləri qalib ölkə - Azərbaycan tərəfindən diktə edilən bəyanat qəbul edildi. Müzəffər ordu və müzəffər ali baş Komandon birliyi üçtərəfli bəyanatla daha da gücləndi Bəyanat tam olaraq Azərbaycanın milli maraqlarını özündə ehtiva edir. Bəyanatın 9-cu bəndinə uyğun olaraq bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilməli və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin edilməli idi. Nəhayət Zəngəzur dəhlizi tarixi reallığa çevrilir. Həmçinin də bu dəhliz tarixi ipək yolunun bərpası deməkdir. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın iqtisadi və siyasi potensialını dəfələrlə artıracaqdır. Həmçinin Cənubi Qafqazda yeni inteqrasiya təşəbbüsləri yaradacaqdır. 3+3 formatı, yəni altılıq platforma reallığa çevrilə bilər. Zəngəzur dəhlizi regiona həm qonşu dövlətləri, həm də dünyanın güc sturukturlarını cəlb edir.

Açar sözlər: Zəngəzur dəhlizi, Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar respublikası, Ermənistan, ipək yolu

Summary

As a subject of the system of international relations, the main national interest of every state, as well as of Azerbaijan, is its territorial integrity and sovereignty. In September 2020, our people ensured territorial integrity with a counter-offensive operation. The second Karabakh war once again demonstrated the heroism of the Azerbaijani people to the whole world. In this historical period, countless successes of the Azerbaijani army and Azerbaijani diplomacy were written in golden letters in the world military history. Army-people, state-army, people-state unity was demonstrated to the world community. Every minute of the 44-day war is a glorious history of victory. With the visionary policy of the head of state, the removal of the blockade of the Nakhchivan Autonomous Republic and the Zangezur corridor have already become a historical reality. At the end of the 44-day Patriotic War, the act of capitulation was signed, the number of which is not very high in world history, accepting the defeat of the enemy with his own signature. The statement, whose conditions were dictated by the winning country - Azerbaijan, was accepted. The unity of the victorious army

and the victorious Supreme Commander-in-Chief was further strengthened by the tripartite statement. The statement fully includes the national interests of Azerbaijan. According to paragraph 9 of the statement, all economic and transport links in the region had to be restored and the construction of new transport communications connecting the Nakhchivan Autonomous Republic and the western regions of Azerbaijan had to be ensured. Finally, the Zangezur corridor becomes a historical reality. Also, this corridor means the restoration of the historical silk road. Zangezur Corridor will increase the economic and political potential of Azerbaijan many times. It will also create new integration initiatives in the South Caucasus. A 3+3 format, that is, a platform of six, can become a reality. The Zangezur Corridor attracts both neighboring states and world power structures to the region.

Keywords: Zangezur Corridor, Republic of Azerbaijan, Nakhchivan Autonomous Republic, Armenia, Silk Road

44-günlük Vətən müharibəsinin yekunu olaraq dünya tarixində sayı elə də çox olmayan , düşmənə öz imzası ilə məğlubiyyətini qəbul etdirən kapitulyasiya aktı imzalandı. Şərtləri qalib ölkə -Azərbaycan tərəfindən diktə edilən bəyanat qəbul edildi. Müzəffər ordu və müzəffər ali baş Komandon birliyi üçtərəfli bəyanatla daha da gücləndi Bəyanat tam olaraq Azərbaycanın milli maraqlarını özündə ehtiva edir. Bəyanatın 9-cu bəndinə uyğun olaraq bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilməli və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin edilməli idi. Nəhayət Zəngəzur dəhlizi tarixi reallığa çevrilir. Həmçinin də bu dəhliz tarixi ipək yolunun bərpası deməkdir. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın iqtisadi və siyasi potensialını dəfələrlə artıracaqdır. Həmçinin Cənubi Qafqazda yeni inteqrasiya təşəbbüsləri yaradacaqdır. 3+3 formatı, yəni altılıq platforma reallığa çevrilə bilər. Zəngəzur dəhlizi regiona həm qonşu dövlətləri, həm də dünyanın güc sturukturlarını cəlb edir.

Qədim "İpək yolu".

Tarixi çox qədim olan İpək yolu Çini orta Asiya vasitəsi ilə yaxın Şərq, və Xəzər dənizi ilə birləşdirən karvan yolu olmuşdur.(1 s 40). Lakin bu nəhəng lahiyə yalnız ticarət yolu deyildi. Böyük İpək yoluna həm diplomatiya yolu, həmçinin kəşfiyyat yolu, eləcə də mədəniyyətlərin çuğlaşması, xalqların yaxınlaşmasını təmin edən müstəsna əhəmiyyətli dəhliz kimi baxmaq olar. " Böyük ipək yolu " termini bizim eradan əvvəl məşhur Çin səyyahı Çjan Syanın səfərindən sonra işlədilib (1 s 49).

Eramızın II əsrində fəaliyyətə başlayan bu yol XVI əsrə qədər mövcud olub. Çindən başlayaraq Balkan yarımadasına qədər irəliləyib. Bu yolla hərəkət edən karvanların ən dəyərli məhsulunun ipək olduğunu nəzərə alaraq bu məşhur karvan yolunun adını 1870-ci ildə alman fotoqrafı Fon Rixtofen " İpək yolu " qoymuşdur (1 s 59).

Azərbaycan ərazisi bu qədim ticarət yolunun əsas keçidlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan Asiya ilə Avropa arasında xüsusi körpü roluna malik olub. Böyük İpək yolundakı ən mühüm keçidlərdən biri də Azərbaycanın qədim torpağı Naxçıvandır. Mənfur düşmənlərin düşünülmüş siyasətlərinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı salınan bu qədim diyar strateji coğrafi mövqeyi və əlverişli təbii şəraiti nəticəsində qədim insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Bütün bu amillər qədim Naxçıvanı hətta Eldənizlər dövlətinin paytaxtına çevirmişdir. Bu tarixi dövrdə Naxçıvan siyasi , iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmişdir. Həm Atabəylər dövlətinin paytaxtı olması, həmiçinin də dünya ticarət yollarının üzərində yerləşməsi bu qədim diyarı sürətli inkişafa yönəldərək Azərbaycanın digər şəhərləri arasında daha da perspektivli etmişdir. Naxçıvan şəhəri cənubdan şimala uzanan Marağa-Dəbil yolunda əsas keçid rolunu oynayırdı.(4 s 54).

Müasir "İpək yolu"

Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini qazanması, müstəqil siyasət həyata keçirən bir tərəfdaş kimi qəbul edilməsi Tarixi İpək yolunun bərpası baxımından Azərbaycanın gələcək perspektivlərindən xəbər verir. Avropa və Asiya arasında əlaqələrin yenidən bərpası və inkişafı fonunda TASİS proqramı meydana gəlmişdir. 1993-cü ilin may ayında TRASEKA

(Avropa-Qafqaz- Asiya nəqliyyat dəhlizi) proqramı qəbul olunub.(2s 126) . Təsadüfi deyil ki, Tarixi İpək yolunun bərpası istiqamətində ən fəal ölkə Azərbaycan seçildi. Bu cür qlobal bir məsələyə Bakı ev sahibliyi etdi. 1998 - ci ilin sentyabrında tarixi ipək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi. 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə keçirilən konfransda xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin çıxışında Avropa və Asiya arasındakı körpü rolu baxımından Azərbaycanın rolu xüsusi vurğulanır.

Bu tarixi ticarət yolu istər region, istərsə də dünya üçün yeni perspektiv deməkdir. Bu dəhlizin yeni imkanları maraqlı dövlətləri özünə cəlb edir. Qeyri-region ölkəsi olmasına baxmayaraq Çin dövləti də Zəngəzur dəhlizində maraqlıdır. Çinin "Bir kəmər bir yol" layihəsi çərçivəsində planlanan 3 ticarət yolundan biri olan " Orta yol " nəqliyyat dəhlizi Zəngəzur dəhlizininin önəmini daha da artırır. " Bir kəmər bir yol " Layihəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri ticari-iqtisadi əlaqələrin ucuz, təhlükəsiz, sürətli yolla təşkil edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə şərti olaraq "Şimal yolu", "Orta yol" və "Cənub yolu" kimi terminlər də daxil edilib. "Şimal yolu" Rusiya ərazisindən keçərək Avropaya uzanan, "Orta yol" Mərkəzi Asiya-Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyəni əhatə edən marşrutu, "Cənub yolu" isə Cənubi Asiya ölkələri ərazisindən keçərək İranı da əhatə edən istiqamətdir. Məsələ burasındadır ki, bu üç əsas yol Cənubi Qafqazda, Azərbaycan ərazisində kəsişir. Azərbaycan tərəfinin məqsədi və mövqeyi qətiyyətli, eyni zamanda aydındır ki,

Zəngəzur dəhlizi, hər şeydən əvvəl, regional əməkdaşlıq qarşısında illərdir dayanan maneələrin aradan qaldırılmasına xidmət etməlidir. Daha sonra regionda dayanıqlı və möhkəm sülh və sabitlik , həmçinin perspektiv imkanlar yaratmalıdır. Dəhlizin mümkün imkanlarını nəzərə alan bir çox dövlət artıq bu reallığı qəbul edərək Zəngəzur dəhlizini dəstəkləyir. Əməkdaşlıq fonunda Azərbaycan " altılıq " platformanı da tam dəstəkləyir. Bu platforma region ölkələrini bir-birinə daha da yaxın edəcək. Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan və Ermənistanın əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sahələrində ortaq fəaliyyət göstərmək üçün xüsusi platformada birləşməsi nəzərdə tutulub. Yəni, bu ölkələr regiondan kənarda olan qüvvələrlə əməkdaşlıq və təhlükəsizlik məsələlərində razılaşdırılmış formada və bir əməkdaşlıq formatının üzvləri kimi iştirak etməlidirlər. Deməli, Zəngəzur dəhlizi həmin altı dövlət üçün geosiyasi və geoiqtisadi aspektlərdə eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir və onun təhlükəsizliyi onların hər birinin vəzifəsidir. belə ki, Cənubi Qafqazda hansısa dövlətin hegemon davranışına son qoyulur. Burada Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə Gürcüstan və İran bir yerdə aparıcı rol oynamalıdırlar. Digər bir məsələ isə Azərbaycanın istənilən əməkdaşlıq platformasına Ermənistanı da aid etməsidir. Bu humanizm bölgədə uzunmüddətli sülh və əməkdaşlıq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Beləliklə Azərbaycanın regionda yaratdığı yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Zəngəzur dəhlizi tarixi bir inkişaf yolu və çox yaxın reallıqdır. Çinin, Avropanın, eləcə də region dövlətlərinin Zəngəzur dəhlizində ortaq maraqları bu tarixi 300 ilə dayanan qədim yolun bərpasını daha reallaşdırır. Qardaş Türkiyə dövləti ilə imzalanan, qardaş sevgisini, qardaş dəstəyini dünyaya nümayiş etdirən "Şuşa bəyannaməsi" bölgədə əməkdaşlığın, sülhün, inkişaf persektividir. Analoqu olmayan bu platforma Azərbaycanı regionda və dünyada söz sahibi edir.

Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı Azərbaycanın qətiyyətli mövqeyi ölkə başçısının Naxçıvan səfərində də özünü göstərmişdir. Prezident İlham Əliyev bu sözləri mayın 10-da Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri zamanı Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsində deyib "Mən təsadüfən Ordubad dəmir yolu stansiyası ilə tanışlığa gəlməmişəm. Çünki bunun da çox böyük rəmzi mənası var. Bu yaxınlarda buradan təqribən 50-60 kilometr uzaqlıqda yerləşən Mincivan qəsəbəsinin ermənilər tərəfindən dağıdılmış dəmir yolu stansiyasında baxış keçirdim. Orada dəmir yolu mövcud deyil. Mənfur düşmən bütün dəmir yolu infrastrukturunu dağıdıbdır, talan edibdir. Orada bir mərkəz olacaq, burada bir mərkəz olacaq. Zəngilanı Naxçıvanla ayıran cəmi 40 kilometrlik Zəngəzur dəhlizidir, hansı ki, açılmalıdır və açılacaqdır". Nəticə olaraq müzəffər ordu, müzəffər ali baş komandon

və müzəffər xalq birliyi sülhün, təhlükəsizliyin, beynəlxalq əməkdaşlığın qarantıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elbrus isayev. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı, "Elm və Təhsil nəşriyyatı" MMC, 2012, 214 səh

2. Əliyev A., Qasımov Ə N., İpək yolu- bəşəriyyətin tərəqqi yoludur. Bakı, Səda, 1999, 178s

3. Kamal A. Zəngəzur dəhlizi: regional və qlobal geosiyasətdə yeri və rolu. Bakı, 30 iyun 2021 – Newtimes.az

4. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı 1996. 84 s

5. Prezident İlham Əliyevin 10 mayı 2021 –ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri zamanı Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi.

6. Prezident kitabxanası 2005 ... Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi . 127 səhifə

7. Vaqif Bayramov. Zəngəzur dəhlizi bütün türk dünyasını birləşdirəcək. Xalq qəzeti.Bakı , 2 aprel 2021

.

NAXÇIVAN GENETİK MERİDİAN ÜFÜQLƏRİ: BÜTÖVLÜYÜN ƏDƏBİ İPƏK YOLU

NAKCHIVAN GENETIC MERIDIAN HORIZONS: THE LITERARY SILK ROAD OF INTEGRITY

ƏBÜLFƏZ ƏZİMLİ TAHİROĞLU
Filogiya üzrə Dosent Doktor, Naxçıvan Dövlət Unirersiteti Tarix-Filologiya Bölümü,

ÖZƏT

NAXÇIVAN- İpək yolunda bir yoldur: genetik mənsubluğundan gələn yoldur.

Naxçıvan bir məkan kimi, Azərbaycan-dır: Oğuz-Əcəm ellərindən bir eldir-məkandır.. Biz-Əcdadlarımız Sümer türklərinin Öz-ü və davamı və varlığı və varisləriyik.

Tarix Sümerlərdən əvvəl bir tayfa tanımır, yazılarından əvvəl bir yazı tanımır. Əcdadımız dünyanın düşüncə modelini icad edib: gördüklərinə forma, məzmun verib, məna aşılayıb.

Mənsubluğun xüsusi sahələri var:

Mənsubluğun zaman bağlılığı: Zaman baxımından qədim və qədim, məkan baxımından geniş və zəngin bir Əgemenliyə sahib olub. Bu əgəmənliyə görə, Biz- Ağrı məkanıyıq, məkanda məkanız. Biz-Ağrıyıq, Ağrı da – Biz.

Biz- Nuhdan əvvəl olan və Nuhla davam edən toplumuq:

Nuhla davam edən Nəslin-Soyun varlıq nişanlarıyıq.

Mənsubluğun Dil bağlılığı: Dil baxımdan Öz olma: Biz-ÖZ-ük; yəni Öz bizlə başlayır.

Məkan baxımından Biz, Ümum Oğuz elləri olmaqla, Böyük Oğuz Məkanları mərkəziyik: biz qədim dünyanın yaradılış nişanlarının ilkin məkanlarından bir məkanıq, yurd-yuvayıq; məkan bizdən məkan alıb Kərkükdən Qara Dənizə-Kaçkara, Avropaya, Dərbənddən, Kaçkara qədər BÖYÜK ÖZ-ün, Oğuzun-Türkün Dil varlığını daşıyırıq.

Biz- Ağrı məkanıyıq, məkanda məkanız. Biz-Ağrıyıq, Ağrı da – Biz.

Biz- Nuhla davam edən və Nuhdan əvvəl olan toplumuq: Nuhla davam edən Nəslin-Soyun varlıq nişanlarıyıq. Biz- Mifoloji (əqlin və düşüncənin, qəlbin ifadə etdiyi ilkin-gerçək) ifadə başlanğıcıyıq. Mifoloji mənsubluq--özünü ifadəetmə: özündə başlanğıc olmadır. Ümumtürk dünyası mənsubluğu da bu başlanğıcdan gəlib. Və Biz- ümumən, Dünyanın Mifoloji gerçəkliyin başlanğıc, Mifoloji İfadə özülüyüz.

Naxçıvan, bütün Əcəm elləri, Azərbaycan Oğuz Türkcəsi məkanlarıyıq. Və Biz-Azərbaycan Türkcəsi bütövlüyü olmaqla, lap ilkindən Sebilillah Məkanıyıq. Səbilillah- "Allahın Yolu" demək. Allahın yolunda olmamaq--azğınlıqdır.. Naxçıvan-qədim dünyanın Türk yaddaşının məkanıdır. Və Naxçıvan bir məkan deyil, məkanlar məkanı deməkdir.

AÇAR KƏLİMƏLƏR: Naxçıvan:genetik meridian üfüqləri, zaman-dil-məkan-öz bağlılıqları.

ABSTRACT

Nakhchivan is a path on the Silk Road: it is a path that comes from genetics.

Nakhchivan is Azerbaijan as a place: it is a land-place from the Oghuz-Ajam provinces.

History knows no tribe before the Sumerians, no script before their writing. Our ancestors invented the thought model of the world: they gave form, content and meaning to what they saw.

There are different areas of affiliation: Temporality of Belonging: Ancient and ancient in time, vast and rich in space had a Sovereignty.

Linguistic connection of affiliation: Belonging from a linguistic point of view: We-OZ-uk; that is, He begins with us.

In terms of location, we are the center of Great Oguz Places, being the All Oguz lands: we are one of the original places of the ancient world's creation marks, we are a home; the place has taken place from us, from Kirkuk to the Black Sea-Kachkar, Europe, from Derbend, to Kachkar, of the GREAT OZ, of Oguz. -We carry the Turkish language.

We are the place of Ağrı, the place in the place. We are Pain, and Pain is Us.

We are the community that continued with Noah and before Noah: we are the tokens of existence of the Generation that continued with Noah.

We are the beginning of the Mythological (primary-real expression expressed by the mind and thought, the heart

Mythological affiliation--self-expression: non-beginning in itself.

Membership of the All-Turk world also came from this beginning. We are the Mythological Expression of the World.

We are Nakhchivan, all Ajam lands, Azerbaijan Oghuz Turkic places. And We-Azerbaijan, being the integrity of the Turkish language, are Sebilillah Place from the very beginning. Sabilillah means "The Way of God". Not being on the path of God is perversion... Nakhchivan is the place of Turkish memory of the ancient world. And Nakhchivan is not a place, but a place of places.

keywords: Nakhchivan:genetic meridian horizons, time-language-space-own connections

GİRİŞ

Naxçıvan- Oğuz-Əcəm ellərindən bir eldir. Naxçıvan vəhdət Bucağı kimi, əcadlarımızın qədim kültür və mədəniyyətindən gələn nişanlar mərkəzidir. Bu mərkəzdən bütün üfüqlərə yol gedir; bu- Genetik varlığımızın Sümer-Əcdad üfüqləri- səma və yer tutumları nəhayətsiz olan yayılım üfüqləridir. Türk-Oğuz Yurdlarının qədim nişanları min-min illərin nişanlardır. Azərbaycan-Oğuz/əcəm ellərinə aid olan məkan tutumları da, zaman qədim dünyanın yaddaşından gələn genetik mənsubluğa aiddir. Bu mənsubolma Millət-soy-toplaum olaraq, Bizim Öz-ümüzi ifadə sübutlarından gələn nişanlara bağlıdır. Məsələn, Biz-Əcdadlarımız Sümer Türklərinin Öz-ü və davamı və varlığı və varisləriyik. Dünyanın yaradılış tarixi haqqında insanın gerçək bilgisi yoxdur. Məsələ bu suala aiddir ki, tarixdən əvvəlki tarixin yaddaş nişanları nələrdən ibarətdir? Hələ ki, Buna aid olan sübutlar Bizim sümer Əcddlarımıza mənsubdur. Və bu məlumdur ki, ən qədim yazı-kitab/Gil lövhələr, qayalar, daşlar üzərində olan yazılar vardır; bu yazılar 12-14 min il əvvələ aid yaxı-nümunələrdir. 7 min il bundan öncəsinə aid olan gil lövhələr üzərin əks olunmuş yazılar vardır ki,son yarım əsrdəoxunduqca yeni elmi-tarixi bilgilər aşkar olub Bu yazıların dili, söz-ifadə tərzi, üslub, mövzular bugüngü Oğuz-AZərbaycan Türkcəsinə aid nişanlardır.Yəni 7 min il əvvəl sözlər necə idisə, indi də o cür davam edir.

Tarix Sümerlərdən əvvəl bir tayfa tanımır, yazılarından əvvəl bir yazı tanımır. Əcdadımız dünyanın düşüncə modelini icad edib: gördüklərinə forma, məzmun verib, məna aşılayıb

Bu mənsubluq təfəkkürün-gerçəkliyin doğuluş zamanından indiyə və indidən mifoloji başlanğıcadək olan ulus, zaman və məkan mənsubluğudur.

BİZ- YARADILŞIN İLKİNDƏN GƏLƏN TOPLUMUN LAYİQLİ NƏSLİNİN VARİSLƏRİYİK.

KÜL-TİGİN (böyük mətn)-də yazıldığı kimi**: "Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaranmış"-**Biz- o yaranışın ilkini təmsil edən toplumuq. Dünyanın-bəşər idrakının mənzilində bir mənzilik**:**

(1) Üzä kök täpri, asra yağ ız yir kılıntukda, ekin ara kisi oğlı kılınmıs. Kisi oğlın ta üzä eçüm , apam Bum ın kağan, İstäm i kağan olurmıs. Olurıpan türk bodunın ilin, tör(üs)in tuta birmis, iti birmis. (Şükürlü Elşən.Əlisa oğlu.2011, s.78).

İndiki şəkildə deyilişi:

(1) Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlu üzərində (ulu) atam-babam Bumın xan, İstəmi xan hökmdar olmuşlar. Xan olmaqla (onlar) Türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar.

Demək ki, Biz- dünyanın qədim adıyıq: bir tayfa, el-ulus, xalq, millət olaraq.

Varlıq nişanına görə qədim insanın yaddaşından gələn yaddaşı, yazısından gələn yazısı, nişanından gələn nişanıyıq; ailəsindən, tayfasından gələn eli, ulusundan gələn ulusuyuq:

bizim əcdadlarımız özünü anlayan, dünyanı anladan Ağıl mərtəbəsində olublar; və əcdadlarımış Öz ilə bağlı nə varsa, hamısına əlamət və nişanlar verib, hər bir əlamətə məna və məzmunlar aşılayıb, formalar verib, onlara model verib- (onları) modelləşdirib.

NAXÇIVAN VƏ NAXÇIVAN: ÖZ OLMANIN GENETİK MƏNSUBLUĞU

Genetik baxımından Naxçıvan-Məkan Mənsubluğunun xüsusi sahələri var: hər şeydən öncə, Bütövlüyə aiddir, İnsanın ilkin yradılışına dair təsəvvür və baxışları və münasibətləri qədimdən qədimdir. Burada o Milli-geneloji- məkan mənsubluğunu bəlirləyən sahələr vardır:

Birincisi, Mənsubluğun zaman bağlılığı: Azərbaycan-Oğuz ellərinin İrqi mənsubluğunda Zaman sübutları vardır. Əsas sübut odur ki, **Zaman baxımından** qədim və qədim, məkan baxımından geniş və zəngin bir Əgemenliyə sahib olub.

Zaman baxımından qədim və qədimdir. Hansı zaman vahidləri vardır? Bunları da konkret bəlirləmək çətindir.Məsələn, kainatın, yeüzünün, göyüzünün nə vaxt yaranma tarixini insan bilmir? Burada məsələni belə nişanlamaq olar? Birincisi, Zamanın Zaman ölçüləri, zamanları üzrə təsbitetmə gərəkdir.

İlkin Zaman və Ruhi mənsubluq: Mifoloi özünüifadənin Zamanı:

"Deyir, Tanrı yeri, göyü yaratmışdı. Yer yerliyində, göy göylüyündə idi. Tanrı isteyir ki, nələrəsə ruh da versin. Ruh olmasa, olmaz axı-nə cannı, nə filan. Tanrı istəyir əvvul bunu dağlara versin. Dağlar hər şeydən ucadı axı. Dağlar and-qəsəm eləyir ki, ruh ağırdı, biz saxlayammarıq. Dalar da belə deyir, suar da, ağaçlar da. Amma adam buna razı olur.Yəni, deyir,ruhu sxlaya bəlləm. Tanrı da deyir ki, bunu sənə əmanət verirəm, həmişəik vermirəm; lazım gələndə ruhu qaytarassan özümə" (Naxçıvan Folkloru.III cild. Naxçıvan, "Əcəmi" 2012, səh.6)**.** Demək ki, Tanrı Zaman və yradılış, İnsan və onun Zaman və Məkan, dil və idraki modellərini təzahür etdirib. Və İnsan Özü genetik olaraq, Zaman içində Zaman, Məkan içində Məkan tapıb. Bu mənada, Bizim əcdad tariximizə aid olan və dünyada o yazılardan qədim olmayan gil lövhələr üzrə müəyyənləşdirmələr var.

İkincisi, Mənsubluğun məkan bağlılığıdır. **Məkan baxımından:**

biz qədim dünyanın yaradılış nişanlarının ilkin məkanlarından bir məkanıq, yurd-yuvayıq;

məkan bizdən məkan alıb;

zaman bizdən zaman alıb;
dünyanın varolma, məskən salma və yayılma kültürü bizimlə başlayıb.
Ecdadımız dünyanın düşüncə modelini icad edib:
gördüklərinə forma, məzmun verib, məna aşılayıb,
xəyalına, təxəyyül və təsəvvürünə sığan nələr varsa, hamısına nişan verib: səs verib, işarə verib;
işarədən işarələr-rəmzlər, işarə, fikir-düşüncə modellərini təsvir edib. Biz dünyanın mifoloji başlanğıcı olaraq, hər başlanğıcda min varlıq nişanlarını görmüşük
tarixin ilkin məskənlərindən bir məskəniyik.
Bu təsbitə görə, Əcdadlarımız Sümer-Türklərin məkan mənsubluğu qədim Orta Asiya- Türküstan məkanlarından—Ural-Altaydan tutmuş, İndiki məkaan mənsubluğu nişanlarından danışsaq, Əcdad-Sümer Türkləri Orta Asiya Türkmənistanından, Orta Şərqdən, ta balkanlara, Balkanlardan ta Orta Asiyayadək olan məkanlarının Məkanında mövcud olub. Məkan baxımından geniş və zəngin bir Əgemenliyə sahib olub. Bu əgəmənliyə görə, Biz- Ağrı məkanıyıq, məkanda məkanız. Biz-Ağrıyıq, Ağrı da – Biz.
Biz- Nuhla davam edən və Nuhdan əvvəl olan toplumuq-- Nuhla davam edən Nəslin-Soyun varlıq nişanlarıyıq.

Mənsubluğun Dil bağlılığı: Dil baxımdan Öz olma: Biz-ÖZ-ük; yəni Öz bizlə başlayır.
Məkan baxımından Biz, Ümum Oğuz elləri olmaqla, Böyük Oğuz Məkanları mərkəziyik: biz qədim dünyanın yaradılış nişanlarının ilkin məkanlarından bir məkanıq, yurd-yuvayıq;məkan bizdən məkan alıb Kərkükdən Qara Dənizə-Kaçkara, Avropaya, Dərbənddən, Kaçkara qədər BÖYÜK ÖZ-ün, Oğuzun-Türkün Dil varlığını daşıyırıq. Məkan baxımından geniş və zəngin bir Əgemenliyə sahib olub.
Biz- Mifoloji (əqlin və düşüncənin, qəlbin ifadə etdiyi ilkin-gerçək ifadə başlanğıcıyıq
Mifoloji mənsubluq--özünü ifadəetmə: özündə başlanğıc olmadır. Ümumtürk dünyası mənsubluğu da bu başlanğıcdan gəlib. Dünyanın Mifoloji İfadə özülüyüz.
Dil baxımdan Öz olma: Biz-ÖZ-ük; yəni Öz bizlə başlayır.
Məkan baxımından Biz, Ümum Oğuz elləri olmaqla, Böyük Oğuz Məkanları mərkəziyik: biz qədim dünyanın yaradılış nişanlarının ilkin məkanlarından bir məkanıq, yurd-yuvayıq;məkan bizdən məkan alıb Kərkükdən Qara Dənizə-Kaçkara, Avropaya, Dərbənddən, Kaçkara qədər BÖYÜK ÖZ-ün, Oğuzun-Türkün Dil varlığını daşıyırıq. **Dil baxımdan Öz olma:** Biz Böyük Oğuz Məkanları mərkəziyik: Kərkükdən Qara Dənizə-Kaçkara, Avropaya, Dərbənddən, Kaçkara qədər BÖYÜK ÖZ-ün, Oğuzun-Türkün Dil varlığını daşıyırıq.
Biz-ÖZ-ük; yəni Öz bizlə başlayır.
İlkin doğuluşun zaman başlanğıcıyıq.
Məkan və zaman hüdudlarına sığmayan bir ÖZ-ük.
Naxçıvan-tarixin tarixidir.
İlkin doğuluşun zaman başlanğıcıyıq.
Məkan və zaman hüdudlarına sığmayan bir ÖZ-ük.
Biz- Ağrı məkanıyıq, məkanda məkanız. Biz-Ağrıyıq, Ağrı da – Biz.

Dünyamızın Əcdad başlanğıcından gələn minlərlə yazılar- gil lövhələr-kitablar vardır ki, onlar hamısı bəşər övladının dərkinin, ağıl və qəlbinin Özünüifadə Kitablarıdır.
Biz- yaradılışa Heyrətdə qalan və Səkkizguşəli Ulduz Modelini icad edən əcdadımızın övladlarıyıq: “İnsan gözünü açdı, gördüklərinə heyran qaldı, heyrət etdi. Və Heyrətin Tenqrilik ucalığından Varlıq nişanlarının mə`na və məzmun, düşüncəsinin məhsulu olaraq, insan Səkkizguşəli Ulduz

Tutumu icad edildi. Bütün bu varlıq nişanlarının və böyük Aləmin bir Yaradıcısı olduğunu düşündü" (Bax: Əzimli Ə.T.Əsəriləri I cild, 2021, səh 20).

Və… Biz- kimiz? Biz Özümüzdə Öz-üz, Sözümüzdə Söz-üz.

Biz-tarixdən qabakkı tarix, tarixin özündə olan tarixiz;

Biz- tarixin davamı olaraq, var olan zamanların sahibi olmuşuq.

Bizim əcdalarımız hər məkanda özünü ifadə edib, varlığını möhkəmlədib.

Öz olma düşüncəsinə malik olub. Bu anlamda, Biz Öz-ük.

Qədim insanın tayfa, el-ulus, el-oba, məskən-mənbə, düşüncə, yaşam meyarları bizimlə başlayıb və davam edib, dərinləşib, genişlənib. Biz-əcdadlarımız olan Sümer Türklərinin Öz-ü və davamı və varlığıyıq. Tarix Sümerlərdən əvvəl bir tayfa tanımır, yazılarından əvvəl bir yazı tanımır. Və Biz- kültürün, mədəniyyətin, idrakın və sevginin, Öz olma qüdrətinin qüdrətindən güc alan İlkin Toplumun Məkan və Zaman Varisləriyik.

Dünya Sümer-Əcdad məkanlarımızdan qədim bir yer tanımır, elmindən qədim bir elm tanımır. Sümerlər Öz-lərinə Kəngər demişlər. İndi İran Körfəzi deyilən yer Gəngər Boğazı-dır. Kəngər Boğazından Ağ dənizə, Qara dənizə, Adriatik dənizinə, Qədim Etruskilər məskəni olan indiki İtaliya məkanları, Kipr-Kıbrıs məkanlarından Avropanın yaylım yerlərinin hamısında biz Özül olmuş İnsana Öz olma düşüncəsi, Əxlaqı, Ədəbi-Elmi aşılamışıq.

Biz- Nuhla davam edən və Nuhdan əvvəl olan toplumuq: Nuhla davam edən Nəslin-Soyun varlıq nişanlarıyıq.

Naxçıvan-tarixin tarixidir.

Biz Naxçıvanıq, Naxçıvan da-Biz.

Bu həm də o deməkdir ki, biz Təbrizik, Təbriz də-Biz.

Biz-Ərdəbilik, Erdəbil də-Biz.

Biz-Həmədanıq, Həmədan da-Biz.

Biz-Dünyanın- Bəşərin ilkin beşiyi olan Urmiyə-yik, Urmiyə də-Biz.

Yaxud: Biz-Kərkük-üZ, Kərkük də-Biz.

Yaxud: BİZ Ərzurumuq, Ərzurum da-Biz.

Yaxud: Biz İrəvanıq, İrəvan da- Biz.

Yaxud: Biz Dərbəndik, Dərbənd də-Biz.

Yaxud: Biz Göyçə-yik, Göyçə də-Biz.

Yaxud: Biz Şuşayıq, Şuşa da-Biz.

Kenger Boğazından Kipr Dəryasınadək Biz-Bizik:

Bizim ruhumuzdur, Dilimiz və yaddaşımız,

Baş yazımızdır.

Bu üzdən DAŞIMIZ AĞIRDIR!

Bəs siz quyruqlar kimlərsiniz?

Biz- Ağrı Dağıyıq, Ağrı dağı da-Biz.

Bəs siz yalaqlar kimlərsiniz?

Kenger Boğazından Kipr Dəryasınadək Biz-Bizik: Bizim ruhumuzdur, Dilimiz və yaddaşımız, Baş yazımızdır.

Biz- Mifoloji (əqlin və düşüncənin, qəlbin ifadə etdiyi ilkin-gerçək ifadə başlanğıcıyıq

Mifoloji mənsubluq: özünü ifadəetmə: özündə başlanğıc olmadır.

Ümumtürk dünyası mənsubluğu da bu başlanğıcdan gəlib. Dünyanın Mifoloji İfadə mənsubluğu- Əqli və Qəlbi gerçəkliklərə görə, milli-genetik mənsubluğuehtiva edən sahələribelə ümumləşdirmək olar:

1) Ruh mənsubluğu; 2) Ağrı Dağı mənsubluğu; 3) Məkan və zaman mənsubluğu; 4) ədəbi mənsubluq; 4) Dil mənsubluğu; 5) Bütövlük: bütöv Azərbaycan mənsubluğu...Və beləcə ətraflar yollarla- Söz yolu, İman-ilqar yolu, vəfa yolu, İgüdlik yolu, Ürfan yoludur, Təsəvvüf yoludur. Bütün bu yolların Ümumi bir Yerüzünün Kıhkəçan---İpək yolu ilə yol alıb.

Naxçıvan lap ilkindən Sebilillah Məkanıdır. Səbilillah-"Allahın Yolu". Allahın yolunda olmamaq--azğınlıqdır. Naxçıvan bir məkan kimi Azərbaycan-dır. Naxçıvan-qədim dünyanın Türk yaddaşının məkanıdır. Naxçıvan bir məkan deyil, məkanlar məkanı deməkdir. Naxçıvan- Təbrizdir-Urmiyədir- Kərkükdür, Hələbdir, Diyarbəkirdir, Karamandır, Niğdədir, Bitlisdir, Yozqartdır, Kırıkkalədir, Erzincandır, Ərzurumdur, Sivasdır, Bayburtdur, Boludur, Gümüşxanədir, Qarsdır, Ərdəhandır, Çıldırdır, Borçalıdır, Aran və Dağlıq Qarabağdır, İrəvandır, Göyçədir, Dərbənddir, Qazaq-Qaramandır, Şəkidir, Şirvandır, Bakıdır, Xəzərdir, Astaradır, Rəştdir, Qaradağdır, Zəncandır, Kərəcdir, Sulduzdur, Həmədandır, Ərdəbildir, Sərabdır, Marağadır, Əhərdir,Təbrizdir, Miyanədir, Sührəvərddir, Hidəcdir, Urmiyədir, Səlmasdır, Xoydur, Makudur—Ağrıdır.

Və Biz- Naxçıvanıq, Ağrıdağ məkanıyıq. Ağrıdağın Ağırlıq məkanıyıq. Ağrıdağı məkanı—Səbilillahda olan Nuh əleyhəsələm və onun tərəfdarlarının məkanıdır.

NƏTİCƏ: MƏKANDA MƏKAN OLUŞU:

Biz - məkanın, Məkan Bizim oluşumuz deməkdir. Və Biz—Bütövüz, heç vaxt nişanları silinməz Varlıq Kitabında Kitabıq: Milli-İrsi mənsubluğa, Bütövlüyə aid Məkan-Meridian üfüqlərinin səma görüntülərində Şəfəqik. Şəfəq Şəfəq doğurar. Şəfəq—Günəşin gəlişinin-Doğuluşunun müjdəsini gətirər: Bütün Aləmlər O Şəfəqdən Şəfəqlənər—Öz işığıda olar—Bütövlük işığında…Azərbaycan-Şəfəq işıqları paylayan Kəhkəşana bənzər: xəbislər o işığı yaxın düşə bilməzlər: çün AZərbaycan şəfəqləri onları kor edər…

Naxçıvan, bütün Əcəm elləri, Azərbaycan Oğuz Türkcəsi məkanlarıyıq. Və Biz-Azərbaycan Türkcəsi bütövlüyü olmaqla, lap ilkindən Sebilillah Məkanıyıq. Səbilillah- "Allahın Yolu" demək. Allahın yolunda olmamaq--azğınlıqdır.. Naxçıvan-qədim dünyanın Türk yaddaşının məkanıdır. Və Naxçıvan bir məkan deyil, məkanlar məkanı deməkdir.

İSTİNAD:

Azərbaycan Folklor Antologiyası: Naxçıvan Folkloru. III cild. Naxçıvan, "Əcəmi" 2012, səh.6)

Əzimli Əbülfəz Tahiroğlu. Linqivistik nəzəriyyə və Poetika" I kitab:Dilin və Nitqin Tətbiqi nəzəriyyəsi və poetikası. Əsərləri 100 cilddə, cild-1. Naxçıvan,Əcəmi, 2021. Səh. 20).

Şükürlü Elşən.Əlisa oğlu. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. Bakı: Mütərcim, 2011. - 124 səh.,s.78)

3 may 2023-cü il.

****

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏNİN BİRGƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ LAYİHƏLƏRİN TARIXI IPƏK YOLUNUN BƏRPASINA VERDIYI TÖHFƏLƏR

CONTRIBUTIONS OF THE JOINT PROJECTS OF AZERBAIJAN AND TÜRKIYE TO THE RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD

ВКЛАД СОВМЕСТНЫХ ПРОЕКТОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ В ВОССТАНОВЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

ABBASOVA AYSEL

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə:

Qədim tarixə malik olan İpək Yolu bu gün yenidən əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. İpək yolu üzərində yerləşən digər ölkələr kimi Azərbaycan və Türkiyənin bu yolun bərpa edilməsində xüsusi maraqları vardır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründən başlayaraq ölkəmizdə bu sahədə xüsusi layihələr həyata keçirilmiş və demək olar ki, Türkiyə bu lahiyələrin hər birinin iştirakçısı olmuşdur. 1998-ci ildə tarixi İpək Yolunun bərpası ilə bağlı Bakı bəyannaməsinin qəbul edilməsi Azərbaycanın bu yola verdiyi önəmi bir daha göstərmişdir. Azərbaycanla Türkiyə arasında qurulan Bakı-Tiblisi-Qars dəmir yolu xətti bu gün İpək Yolu üzərində yerləşən mühüm əhəmiyyətə malik yollardan birirdir. BTC, BTƏ, TANAP və TAP kimi dünya miqyaslı enerji layihələri ilə hər iki ölkə İpək Yoluna öz töhfəsini verməkdədir.

Açar sözlər: İpək yolu, Azərbaycan, Türkiyə, BTQ dəmiryol xətti, TANAP, TAP

Abstract:

The Silk Road, which has an ancient history, has gain importance again today. Like other countries located on the Silk Road, Azerbaijan and Turkey have special interests in the restoration of this road. Since the presidency of national leader Heydar Aliyev, special projects in this field have been implemented in our country, and it can be said that Türkiye has been a participant in each of these projects. In 1998, the adoption of the Baku Declaration on the restoration of the historical Silk Road once again showed the importance Azerbaijan attaches to this road. The Baku-Tbilisi-Kars railway line built between Azerbaijan and Türkiye is today one of the important roads located on the Silk Road. Both countries are contributing to the Silk Road with world-scale energy projects such as BTC, BTE, TANAP and TAP.

Keywords: Silk Road, Azerbaijan, Turkey, BTK railway line, TANAP, TAP

Резюме: Шелковый путь, имеющий древнюю историю, сегодня снова начал приобретать значение. Как и другие страны, расположенные на Шелковом пути, Азербайджан и Турция имеют особые интересы в восстановлении этой дороги. Начиная с президентства общенационального лидера Гейдара Алиева, в нашей стране были реализованы специальные проекты в этой области, и можно сказать, что Турция была участником каждого из этих проектов. Принятие в 1998 году Бакинской декларации о восстановлении исторического Шелкового пути еще раз показало то значение, которое

Азербайджан придает этому маршруту. Железнодорожная линия Баку-Тбилиси-Карс, построенная между Азербайджаном и Турцией, сегодня является одной из важных дорог, расположенных на Шелковом пути. Обе страны вносят свой вклад в Шелковый путь с помощью таких энергетических проектов мирового масштаба, как BTC, BTE, TANAP и TAP.

Ключевые слова: Шелковый путь, Азербайджан, Турция, железнодорожная линия БТК, TANAP, TAP.

1500 ildən çoxdur mövcud olan İpək Yolunun Avropa və Asiya xalqlarının inkişafında mühüm rolu olmuşdur. İpək yolu üzərində yerləşən ölkələr daha sürətlə inkişaf etmiş lakin tarixin müxtəlif dövrlərində İpək yoluna müəyyən hadisələrlə bağlı olaraq zərbələr dəymişdir. Bunlardan birinci Əmir Teymur Şimal yolunu bağlamaq məqsədilə Ürgənc, Həştərxan, Azov, Saray Bərkə, və b. böyük ticarət şəhərlərini dağıdaraq Türküstanın iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün Səmərqənd kimi dünya incilərindən birinin əsasını qoyduğu zaman dəymişdi. İpək Yolu ikinci zərbəni isə böyük coğrafi kəşflərlə almışdır. Bu hadisədən sonra İpək Yolunun əhəmiyyəti xeyli azalmışdır. Orta əsrlərin sonlarında əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirmiş İpək Yolu 3-cü minilliyin əvvəllərində yenidən diqqət mərkəzinə gəlmişdir (2, səh. 80-81).

Çinin sürətli inkişafı onun İpək Yoluna olan ehtiyacını və marağını yenidən gündəmə gətirmişdir. Çinlə eyni zamanda İpək yolu üzərində yerləşən digər ölkələr də bu yolun yenidən canlandırılmasına maraq göstərmişdirlər. Azərbaycan bugün yeritdiyi uğurlu xarici siyasət nəticəsində dünya siyasətində əhəmiyyətini və nüfuzunu xeyli artırmışdır. "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşən ölkəmiz regionun tranzit imkanlarının inkişaf etdirilməsində həlledici rol oynayır və bu, Azərbaycanı mühüm nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevirir. Müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra İpək Yolunun bərpa edilməsi üçün ən çox səy göstərən ölkələrdən biri də məhz Azərbaycan olmuşdur. Bu yolun bərpasında ümummlli lider Heydər Əliyevin fəaliyyətini isə xüsusi vurğulamaq lazımdır. Tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunan beynəlxalq konfransın məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda Avropa Birliyi komissiyası ilə birlikdə həyata keçirməsi təsadüfi deyildir. Bütün bunların fayda və səmərə perspektivlərini əvvəlcədən görən Ümummilli lider haqlı olaraq qeyd edirdi ki, TRASEKA proqramı artıq öz faydasını verməkdədir. Kommunikasiya xətləri, Avropa – Qafqaz – Asiya nəqliyyat dəhlizi magistralı yaradılması və s. artıq iqtisadi fayda gətirir. "İpək Yolu" Azərbaycan üçün strateji cəhətdən əhəmiyyətlidir. "İpək Yolu" ətrafında dünyanın 33 ölkəsi yerləşir. Azərbaycanın həmin ölkələrlə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri milli maraqlara uyğun həyata keçirilir. İpək Yolunun bərpası sadəcə xarici ölkələrin məhsullarını deyil həm də öz təbii sərvətlərini ixrac etmək, inkişaf etmiş texnologiya yaratmaq baxımından əlverişlidir. "İpək Yolu" nun bərpası ilə regional münaqişələrin qarşısı alınır, enerji təchizatı, ticarətin inkişafı, ekologiyanın qorunması təmin edilir (3).

1993-cü ildə imzalanmış TRASEKA sazişinin reallaşdırılması üçün 1998-ci ilin 8-9 sentyabrında Bakıda tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Tədbirdə "Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Çoxtərəfli Əsas Saziş" (Əsas Saziş) adlı mühüm sənəd imzalanmışdır (6, səh. 308).

Bu sənədlərdə nəzərdə tutulan işlərin görülməsi istiqamətində Azərbaycan əməli addımlar atmışdır. Belə ki, 2007-ci ildə Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə arasında Bakı-Tiblisi-Qars dəmiryolu

xəttinin çəkilməsi ilə bağlı razılıq əldə edilmiş və kəmər 2017-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bu xətt Çinin Bir kəmər Bir yol layihəsinin əsas tərkib hissələrindən biri olmaq potensialına malikdir və bölgədə yükdaşımalara öz töhfəsini verməkdədir.

Region ölkəsi və İpək Yolunun üzərində yerləşən ölkə kimi Türkiyənin də bu yolun yenidən canlanmasında xüsusi maraqları vardır. Tarix boyu bir çox mühüm marşrutların həyati kəsişmə nöqtəsi olan Türkiyə İpək Yolunun ən kritik halqalarından biridir. Bu baxımdan Türkiyəsiz İpək Yolu üzərində yerləşən Asiya ilə Avropa ölkələri arasında mədəni, sosial, iqtisadi və ticari əlaqələri tam anlamaq mümkün deyil. İpək Yolu müasir Türkiyənin uzun tarixinin və zəngin mədəniyyətinin əsas elementini təmsil edir (5, səh. 28-33).

Yeni İpək Yolunun təşəbbüskarı Çinin "Marşall planı" sayılır. Çin rəhbərliyi tərəfindən ortaya atılan bu layihə II Dünya Müharibəsindən sonra Amerikanın Marşall planına bənzədilsə də, ondan 12 dəfə böyükdür.

Türkiyə Çinin təşəbbüslərini Marmaray və Yavuz Sultan Səlim Körpüsü layihələri ilə dəstəklədi. Bundan başqa, Ədirnə-Qars və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələri və İstanbul Üçüncü Havalimanı ilə dəstəkləməyə davam edir (4).

Tarixi İpək Yolunun yenidən bərpa edilməsi həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin diqqət mərkəzindədir. Hər iki ölkə qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində bu yolun bərpa edilməsi ilə bağlı mühüm layihələr həyata keçirmişlər. Əlbəttə tarixi İpək yolundan fərqli olaraq müasir İpək Yolu sadəcə ipək daşınması məqsədinə xidmət etmir. Bura yeni-yeni sahələr daxil olmuşdur ki, bura artıq neft və qazın da hərəkət maşrutu daxildir. Azərbaycan enerji layihələrinin gerçəkləşdirilməsində öncül ölkə olaraq Türkiyə və Gürcüstanla Bakı-Tiblisi-Ceyhan boru xəttinin çəkilməsi ilə bağlı müqavilə imzalamış və Avropa ölkələrinin enerji təminatında əsas ölkələrdən birinə çevrilmişdir.

Həqiqətən də Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Bakı-Tiblisi-Ceyhan kəməri nəinki Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxmasını təmin edir, eyni zamanda Türk dünyası dövlətlərinin əsas magistral kəməri kimi region dövlətlərinin neftini də nəql edərək ümumilikdə bu ölkələrin geosiyasi maraqlarının təmin edilməsi funksiyasını da yerinə yetirir. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsində ən başlıca vasitələrdən biri məhz Azərbaycanın Avropa ittifaqının TASİS proqramının İpək Yolu TRASEKA layihəsinə üzv qəbul olunmasından sonra Avropa – Qafqaz – Asiya transkontinental dəhlizinin fəaliyyəti olmuşdur (3).

Aydındır ki, İpək Yolunun siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti böyükdür və onun bərpa edilməsi bu xətt üzərində yerləşən ölkələrə yüksək iqtisadi gəlirlər vəd edir. Bakı-Tiblisi-Ceyhan kəmərinin çəkilişindən sonra Azərbaycan Türkiyə ilə birgə dünya miqyaslı başqa layihələrə də imzasını atdı. Ümumiyyətlə, enerji təchizatının şaxələndirilməsi həmişə Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu əsas prioritetlərdən olmuşdur. Dövlətimizin enerji siyasətinin başlıca məqsədi neft və qaz ixrac boru kəmərləri şəbəkəsini şaxələndirməklə yaxın-uzaq ölkələrə etibarlı çıxış qazanmaqdır. Azərbaycanla Türkiyə arasında TANAP kəmərinin inşasına dair sənədlərin imzalanması bu baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Cənub enerji dəhlizinin əsasını təşkil edən TANAP-ın əsas məqsədi Avropa və Türkiyə istehlakçılarını Azərbaycan qazı ilə təmin etməkdir. Qısa bir zaman kəsiyində beynəlxalq birliyin gündəmində əhəmiyyətli yer tutmuş TANAP layihəsi nəinki 2 qardaş ölkə arasında strateji münasibətləri inkişaf etdirdi, həmçinin, Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələsinin həllinə müsbət təkan verdi. Azərbaycan və Türkiyənin əsas iştirakçısı olduğu və dəstəklədiyi enerji layihələri (Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum, TANAP və TAP qaz boru kəməri və bütövlükdə "Cənub Qaz Dəhlizi") və nəqliyyat layihələri (Bakı–Tbilisi–Qars) Xəzər

hövzəsi ilə Qara dəniz hövzəsi arasında siyasi-iqtisadi əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Azərbaycan və Türkiyənin strateji coğrafi mövqeyi, bir sıra əhəmiyyətli nəqliyyat yollarının bu ərazilərdən keçməsi onları Avropa ilə Asiya arasında etibarlı tranzit ölkələrinə çevirmişdir. Avropa İttifaqının da dəstəklədiyi TRASEKA proqramının - Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi həyata keçirilməsi, güclü nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması gələcək inkişafımız və qarşılıqlı münasibətlərimizin genişlənməsi üçün mühüm şərtlərdən biridir (1, səh. 737).

Böyük Şərq-Qərb dəhlizinin bir hissəsi üzərində görülən bütün bu işlərin tamamlanması Azərbaycanın nəqliyyat daşımalarında böyük tranzit və logistika mərkəzinə çevrilməsinə imkan verəcəkdir. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi bu gün nəqliyyat və energetika sektorundakı işləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Qədim "İpək Yolu"nun bərpası artıq reallıqdır.

Bir zamanlar “Böyük İpək Yolu”nun bərpasına şübhə ilə yanaşanlar, bu gün onunla bağlı layihələrdə iştirak etməyə can atır, Azərbaycanla iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün təşəbbüslər göstərirlər. Avropa-Asiya məkanı mövcud olduqca, bu yol yaşayacaq və hər bir dövlətin iqtisadiyyatının güclənməsinə xidmət edəcək, Azərbaycan və Türkiyə xalqları da bunun bəhrəsini görəcəkdir (2, səh. 78).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, N. (2017). Azərbaycanın Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında fəaliyyəti. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) (s. 737). Bakı: Poliart MMC

2. Əmrahov, M. (2011). Böyük İpək Yolu. Bakı: Mürtəcim.

3. Fərid, İ. (2011, fevral 5). siyasielmler.wordpress.com. Heydər Əliyevin “İpək Yolu” strategiyası və Azərbaycan: https://siyasielmler.wordpress.com/2011/02/05/heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-%E2%80%9Cip%C9%99k-yolu%E2%80%9D-strategiyasi-v%C9%99-az%C9%99rbaycan/

4. İpek, C. D. (2023, aprel 24). "Bir Qurşaq, Bir Yol: Müasir İpək Yolu" layihəsi və Türkiyə. trt.net.tr: https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2017/06/15/bir-qursaq-bir-yol-muasir-ip-k-yolu-layih-si-v-turkiy-753259

5. Özdemir, U. (2019). Turkey and the Silk Roads: linking continents. World Heritage, 28-33.

6. Qəribov, A. (2017). Azərbaycan–Mərkəzi Asiya münasibətləri: Qafqaz–Mərkəzi Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması sahəsində əməkdaşlıq. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Bakı: “Poliart” MMC.

PHONOMORPHOLOGICAL DEVELOPMENT AND ADAPTATION OF ANGLICISMS IN MODERN GERMAN

ФОНОМОРФОЛОГИЧЕСКОЕ ОСВОЕНИЕ И АДАПТАЦИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Günel Mehdizade
Institute of Linguistics named after Nasimi Azerbaijan National Academy of Sciences
ORCID ID: 0009-0009-9621-6829

ABSTRACT:
The article deals with loanwords of English origin integrated into the German language. These words subjected to various changes during assimilation is investigated, detailed information on the basis of suitable examples is given as well. Herewith, the changes that occur on the basis of orthographic, phonetic, morphological and lexical acquisition processes are thoroughly considered. The opinions of well-known English, German and other scientists about loanwords and the results of their scientific research are shown. It is noted that during orthographic acquisition, most words of English origin do not change their written form, but keep their spelling according to the original. The only difference is that names are capitalized according to German spelling. In compound nouns of English origin, hyphens are often used between word components. For example: CD-player, T-shirt, TV-Spielfilm. In addition, in multi-component compound nouns, either a hyphen is placed between the components, or all components are written together and act as parts of a single compound noun. For example: Stand-by-Status or Standby-Status – standby status; Softwareprogramm or Software-Program – software.

According to some researchers, phonetic assimilation means adaptation to the sounds of the learned language, when the sounds of the foreign language are replaced by sounds that are close to the sounds of the source language. During this type of assimilation, the acquisition, spelling, and pronunciation of borrowed words of English origin are the same during integration. For example: Spot, Spray, Sprint.

During morphological assimilation, the grammatical characteristics of borrowed words change under the influence of the German language. The largest group that undergoes changes are nouns (marked as nouns). The verbs appear as derivatives in German, so their composition is the -en ending of the noun and infinitive form.

The integration of nouns from English into a specific gender system in German depends on many factors. It should be noted that most of the monosyllabic nouns taken from the English language are masculine.

Borrowed lexical units obey the laws, functional-stylistic norms of the language that receives them, gradually lose their grammatical features and acquire new features of the language that receives them. However, some nouns do not lose the -er ending in the singular, for example: der Boxer – die Boxer – boxer. Inconsistency is also observed in such words, for example: Test - die Test-s / die Test-e, das Hobby – die Hobbys, das Baby – die Babys.

English nouns behave like German nouns in all kinds of cases.

Thus, the acquired lexical units obey the development laws of the native language, its functional and stylistic norms, which is a prerequisite for their successful functioning in speech. The received unit gradually loses its grammatical features specific to the source language and acquires

new features pertained to the recipient language.

Keywords: words of English origin, German language, phono-morphological acquisition, assimilation

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, языки непрерывно изменяются не только на основе внутренних, но и внешних факторов и, в особенности, посредством контакта с другими языками. Каждый контакт с другой культурой обогащает языки и оставляет в них заметные следы. Заимствования, перешедшие из одного языка в другой, являются своего рода отражением экономического развития и следствием войн, различных исторических событий в истории миропорядка, культур, экономического и технического развития этих стран. В настоящее время в мире нет практически ни одного языка, который ограничился бы только лишь своим лексическим составом, свободным от заимствований и иностранных слов. Немецкий язык, являющийся объектом нашего исследования, как и другие живые языки, подвергается постоянным изменениям и не представляют собой в этом смысле исключения.

О ПРОЦЕССЕ ОСВОЕНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ

Заимствованные слова, в частности англицизмы, при интеграции в немецкий язык, подвергаются различного рода изменениям. Процесс освоения иноязычных заимствований включает в себя несколько видов ассимиляции, а именно орфографическое, фонетическое, морфологическое и лексическое освоение.

Виды освоения англицизмов

При орфографическом освоении большинство англицизмов сохраняют свое написание, соответствующее оригиналу. Единственным различием является то, что существительные пишутся с большой буквы соответственно орфографическим правилам немецкого языка: Underground /underground, Kids /kids. Например звук /c/ в английском языке иногда переходит в немецкое /к/ - stage act / Stage-Akt. В сложных существительных английского происхождения с аббревиатурой при заимствовании между компонентами слова в немецком языке используется в большинстве случаев дефис: CD-player, T-shirt, TV- Spielfilm - художественный фильм. При многокомпонентных сложных существительных между компонентами ставится или дефис или же все компоненты пишутся вместе и выступают как части единого сложного составного существительного, например: Stand-by-Status oder Standby-Status - состояние ожидания; Softwareprogramm или Software-Programm - программное обеспечение.

Под фонетической ассимиляцией по мнению ряда исследователей понимается приспособление к звукам изучаемого языка, когда звуки иностранного языка заменяются звуками, близкими по звучанию к звукам исходного языка. [Пауль 1995; Блумфилд 2001; Вайнрайх 1977, 30]. Такой же точки зрения придерживается также П. Айзенберг: «Для среднестатистического носителя немецкого языка то, как произносятся слова в американском или британском английском, не имеет значения. Он не будет открыто произносить основную гласную в слове Boss, не будет палатализировать / l / в слове cool и т. д.» [Айзенберг, 2001, 187; 2011]. При фонетической интеграции и освоении написание и произношение некоторых английских заимствований совпадают, срв.: Spot, Spray, Sprint.

По мнению Л. Блумфилда, человек, владеющий двумя языками, так называемый двуязычный, хорошо владеющий иностранным языком, может произносить экзогенную форму, соответствующую оригиналу. По всей вероятности он, скорее всего, заменит их звуками своего языка, чтобы избавить себя от «мышечного напряжения» [Блумфилд, 2001].
Б. Карстенсен рассматривая проблему более детально, утверждает, что «степень интеграции английского языкового материала может быть в произношении различным в зависимости от возраста, уровня образования, диалекта и в особенности индивидуальных знаний говорящего» [Карстенсен/Буссе, 1993; 2001]. А Х.Г. Шмиц считает, что в словах Hearing, Park-and-ride und Rock(musik) произносится альвеолярный апроксимант [r], а в словах Slogan, Show, Container, Lady дифтонг произносится вместо онемеченных форм с гласными [o:] oder [e:]. [Шмиц, 2002, 140].

Процесс освоения английских заимствований в языке-реципиенте включает в себя также процесс морфологической ассимиляции. Под морфологической ассимиляцией понимается «изменение грамматических характеристик перенимаемого иноязычного материала под влиянием норм и правил системы принимающего языка». Что касается заимствований из английского языка в немецком языке, самую значительную группу составляют существительные. [Кулешова, 2009, 117]. Следом по степени убывания заимствуются прилагательные, наречия и глаголы. Глаголы в основном выступают как производное, состоящее из английского основного слова плюс инфинитивное окончание - en/, например: stylen, stressen, netten. [Ониско, 2007].

В немецком языке система оформления категории числа имен существительных сложнее и многограннее, чем в английском. Она располагает большим количеством морфологических средств, к которым относятся изменение артикля, изменение корневой гласной на соответствующий умлаут и добавление суффиксов -e, - (e) n, er, -s и нулевого [Макаров, 1973, 98]. Заимствованные из английского языка существительные носители немецкого языка перенимают уже с формой множественного числа, принятой в английском языке и образованный с помощью суффикса -s, который присоединяясь к основе слова не меняет его просодическую структуру. Многие ученые придерживаются мнения, что большинство заимствованных существительных из английского языка образуют форму множественного числа с помощью данного суффикса [Гетцелер, 2008, 204]. Однако некоторые англицизмы сохраняют соответствующую английскому языку неправильную форму множественного числа, например: der Gentleman – die Gentlemen – джентльмен. Существительные, оканчивающиеся в единственном числе на –er, сохраняют это окончание во множественном числе, например: der Boxer – die Boxer – боксер. Наблюдаются также и несоответствия в таких словах, как например: der Test - die Test-s / die Test-e, das Hobby – die Hobbys, das Baby – die Babys, однако die Story – die Storys/ Stories. Субстантивированные англицизмы ведут себя во всех типах склонения как немецкие существительные. Рассмотрим склонение английских существительных в сильном склонении в единственном числе. Например, англицизмы в сильном склонении как в мужском, так и в среднем роде принимают окончание –(e)s:

der Designer - des Designer-s - dem Designer - den Designer;

das Layout - des Layout-s - dem Layout - das Layout

В слабом склонении в мужском роде при обозначении профессии или и принадлежности к определенной группе, существительные с иностранными суффиксами: -ant, - at, -ent. –ist, -nom, -oge принимают окончание – en, например:

der Lobbyist - des Lobbyist-en - dem Lobbyist-en - den Lobbyist-en

При смешанном склонении существительные в единственном числе принимают окончание –(e)s, а во множественном –(e)n, например: der Monitor –s, -en, der Sponsor –s, -en. Большинство субстантивированных англицизмов образуют множественное число с помощью

окончания –s, при этом они не принимают окончание –n в дативе множественного числа и –e в дативе единственного числа. Во всех падежах формы одинаковы. Исключение составляют существительные смешанного склонения, например: der Sponsor, - Sponsor-s, Sponsor -en – спонсор. Некоторые заимствования могут во множественном числе принимать окончание -e, например: der Buss - die Busse, der Boss – die Bosse, der Film - die Filme.

Интеграция существительных из английского языка в определенную систему рода в немецком языке зависит от многих факторов. Этот процесс осуществляется неравномерно, то есть для некоторых англицизмов вариативность характерна лишь на начальной ступени их развития, другие же, такие как, Quiz, Pab, Essay (der/das) и т.д., несмотря на то, что употребляются в немецком языке довольно продолжительное время, имеют несколько вариантов оформления категории рода [Михалк, 2014, 995]. K. Köpke в результате своих исследований пришел к выводу, что две трети заимствованных из английского языка односложных существительных в немецком языке становятся мужского рода. [Köpke, 2011]. Такого же мнения придерживается и M. Шульте-Бекхаузен, считающий правильным мнение о существующей тенденции перехода односложных заимствованных лексических единиц в систему мужского рода [Шульте-Бекхаузен,, 2002, 32].

Важным отличием между английским и немецким является различие в определении рода. При переходе английского слова в немецкий язык каждой лексеме присваивается грамматический род. Важную роль здесь играют лексические и морфологические аналогичные факторы. Род заимствованного англицизма лексически совпадает с родом немецкого эквивалента. Например, мужской род: der Lift – der Aufzug, der Sound – der Laut, der Airport – der Flughafen, der Fight – der Kampf, der Hit – der Schlager, der Run – der Lauf, der Trip – der Ausflug; женский род: die Story – die Geschichte, die Band – die Kapelle, die Crew – die Mannschaft, die Box – die Kiste, die Power – die Kraft; средний род: das Hobby – das Steckenpferd, das Business – das Geschäft, das Copyright – das Urheberrecht, das Image – das Bild. Односложные существительные являются преимущественно существительными мужского рода, например: Back, Block, Boss, Score, Stress, Pop, Hit, Trend.

Морфологическое совпадение (аналогия) определяется сходством суффиксов, которые существуют в обоих языках, например: аналогия суффиксов женского рода -heit, -keit с английским суффиксом -ness, например: Fitness, Wellness, Political Corectness, Hapiness, Fairness. Английские существительные на -er в основном являются словами, обозначающими мужскую специальность или деятельность, такие как: Banker - банкиры, Bodybuilder - бодибилдеры, Designer - дизайнеры, Jogger - бегуны, Killer - киллеры, Dealer - дилеры, Manager - менеджеры, Outsider - аутсайдеры, Partner -партнеры, Reporter - репортеры. Окончание -er имеют также существительные, обозначающие названия приборов и технических устройств: Adapter - адаптер, Computer - компьютер, Decoder - декодер, Printer - принтер, Reader - считыватель, Receiver - приемник, Videorecorder - видеомагнитофон.

Некоторые английские существительные имеют два рода, но значение у них разное. Например: der Pony - пони - передняя часть женской прически, ниспадающая на лоб и das Pony пони - маленькая лошадь или das Service – услуга, подача в теннисе или der Service - услуга, меры, услуги, предложения

Английские слова могут сочетаться с немецкими составными элементами, становясь при этом гибридными соединениями: Milch-shake, Käsetoast, Reiseboom, Raumdesigner, Live broadcast, Round-Table Conference, foulen, Trampen, Testbar, Managertum.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, на конкретных примерах показано, что заимствованные лексические единицы подчиняются законам развития принимающего языка, его функциональным и стилистическим нормам, и это является предпосылкой для их успешного функционирования в заимствующем языке. Эти слова порывают с системой того языка, в котором они существовали ранее, включаются в систему другого языка и оформляются по правилам и средствам этого языка. Отсюда следует, что по мере употребления, заимствованная единица постепенно теряет свои оригинальные грамматические особенности, которые были ей присущи в языке источнике и приобретает новые свойства, характерные для языка-реципиента.

ЛИТЕРАТУРА

Paul, H. (1995) Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen, 400 S. (Nachdruck der Auflage 1880).

Bloomfield, L. (2001) Die Sprache, Edition Praesens Wien, 531 f.

Weinreich, U. (1977) Sprachen in Kontakt: Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeits-forschung. München, 277 S.

Eisenberg, P. (2001) Die grammatische Integration von Fremdwörtern, Berlin/New York, 209 S.

Eisenberg, P. (2011) Das Fremdwort im Deutschen. Berlin\New York. Walter de Gruyter Verlag.

Carstensen, Broder/ Busse, U. (1993; 2001) Einleitung: Theorie und Praxis der Erfassung und Beschreibung von Anglizismen. In: Anglizismen-Wörterbuch: Der Einfluss des Englischen auf den deutschen Wortschatz nach 1945. Bd. 1. Berlin – New York [1]1993, 2001, S. 25* – 73*.

Schmitz, Heinz-Günter (2002) Amideutsch oder deutsch? Zur Geschichte und Aktualität der Fremdwortfrage. In: Das Wort. Germanistisches Jahrbuch der GUS (DAAD). Moskau, S. 135 – 167.

Кулешова Н.А. (2009) Морфологическая и словообразовательная ассимиляция англо-язычных единиц в национальных вариантах немецкого языка на материале прессы Германии. Австрии, Швейцарии дисс…канд. филол.наук.М., 227 с.

Onysko, A. (2007) Anglicisms im Deutschen in German: Borrowing. Lexical Productivity and Written Codeswitching. (Linguistik – Impulse und Tendenzen; 23). am Beispiel des Nachrichtenmagazins Der Spiegel. Tübingen. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 346 p.

Макаров, Р.К. (1973) Грамматическая характеристика иноязычных существительных в современном немецком языке (Дисс….канд.филол.наук. М., 146 с.

Götzeler, C. (2008) Anglizismen in der Pressesprache: alte und neue Bundesländer im Vergleich Greifswalder Beiträge zur Linguistik. Bremen. Hempen, Bd.5, 417 S.

Köpcke, K.M. (1982; 2011) Untersuchungen zum Genussystem der deutschen Gegenwartssprache, Tübingen: Niemeyer, 1982; Walter de Cruyter, 277 S.

Schulte-Beckhausen, M., (2002) Genusschwankung bei englischen, französischen, italienischen und spanischen Lehnwörtern im Deutschen. Eine Untersuchung auf der Grundlage deutscher Wörterbücher seit 1945. Frankfurt am Main: Peter Lang, 430 S.

Михалк, Н.Х. (2014) К вопросу о морфологической интеграции существительных англо-язычного происхождения в немецком языке лингвистики [Текст] /Н.Х. Михалк // Вестник Башкирского университета – №3. – Уфа: РИЦ БашГУ. – С. 994-997.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN RESPUBLIKASINDA HÜQUQI DÖVLƏT QURUCULUĞU KONTEKSTINDƏ DÖVLƏT QADIN SIYASƏTININ INSTITUSIONAL ƏSASLARININ FORMALAŞMASI (1998-2003-CÜ ILLƏR)

THE FORMATION OF THE INSTITUTIONAL BASIS OF STATE WOMEN'S POLICY IN THE CONTEXT OF CONSTRUCTION OF THE LAWFUL STATE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN BY HAYDER ALIYEV (1998-2003 YEARS)

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЖЕНСКОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ ПОСТРОЕНИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ГАЙДЕРОМ АЛИЕВЫМ (1998-2003 ГОДЫ)

ABBASOVA SEVINC ZAKIR QIZI

Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasının dosenti, tarix elmləri doktoru

РЕЗЮМЕ

В представленной статье рассматриваются политические меры в области обеспечения гендерного равноправия в Азербайджанской Республике под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева. Подчеркнуто, что именно благодаря решительным шагам, предпринятым Гейдаром Алиевым, происходила общественно-политическая трансформация женщин. В результате проводимой политики в законодательном порядке было утверждено гендерное равенство; получило своего юридического оформления гарантированное участие женщин в органах государственного управления. Азербайджанская Республика официально подключилась ко многим международным актам и документам по искоренению женской дискриминации. За указанный период гендерная политика азербайджанских властей приобрела институциональную основу. Согласно указу Президента Азербайджанской Республики от 14 января 1998 года был создан Государственный комитет по проблемам женщин, призванный координировать и направить государственную политику по отношении женщин.

6 марта 2000 года последовал новый указ «Об осуществлении государственной женской политики в Азербайджанской Республике», в котором отразились основные направления участия женщин в государственном и общественном управлении. В том же году на основе 12 пекинских стратегий был разработан и начал реализовываться Национальный План Действия по проблемам женщин; в нем были определены конкретные проблемные области и меры для улучшения положений женщин. В статье подробно рассмотрена деятельность правительственных структур по претворению в жизнь этих мер.

В результате осуществляемой политики в Азербайджанской Республике за указанные годы был начат переход к равным возможностям для женщин.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, строительство правового государства в Азербайджане, государственная женская политика, гендерное равенство, гендерное законодательство

SUMMARY

In the present article discusses the policy measures in the field of gender equality in the Republic of Azerbaijan under the leadership of national leader Heydar Aliyev. Stressed that it was thanks to the decisive steps taken by Heydar Aliyev, came socio-political transformation of women. As a result of the policy in law was approved gender equality; received its legal registration of the guaranteed participation of women in government. The Republic of Azerbaijan officially joined many international acts and documents to eradicate female discrimination. For a specified period of gender policy of the Azerbaijani authorities acquired institutional framework. According to the decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated 14 January 1998, the State Committee on Women, to coordinate and direct the state policy on women.

March 6, 2000 followed by a new decree "On the implementation of the state policy regarding women in the Republic of Azerbaijan", which reflected the main areas of women's participation in state and public administration. In the same year, on the basis of 12 Beijing strategies was developed and initiated the National Action Plan on Women; it identifies specific areas of concern and measures to improve the status of women. The article discussed in detail the activities of government agencies to implement these measures.

As a result of existing policies in the Republic of Azerbaijan for the years began the transition to equal opportunities for women.

Key words: Heydar Aliyev, construction of the legal state in Azerbaijan, national women's policy, gender equality, the gender legislation

Azərbaycanda gender siyasətinin hüquqi-normativ bazasının möhkəmləndirilməsində mühüm hadisələrdən biri 2000-ci ilin martın 6-da Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi” haqqında fərmanın imzalanması olmuşdur [**14**, 311-318]. Bu fərman Ulu öndərin ideya-siyasi dünyagörüşünün modernist təməl müddəalarını ehtiva edirdi. Sözügedən dünyagörüşünün gender aspekti aşağıdakı mülahizədə özünün tutumlu ifadəsini tapırdı: “Azərbaycan qadınları XX əsrdə qısa müddət ərzində yüzilliklərə bərabər inkişaf yolu keçmişdir. Onların cəmiyyətdə, ictimai həyatda, ailədəki mövqeyində köklü dəyişikliklər baş vermişdir”.

Müstəqillik illərində qadınların üzləşdikləri çoxsaylı problemlərdən bəhs edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 1998-ci il tarixli fərmanının yerinə yetirilməsi yolunda problemlər açıqlanır: “Fərmanın yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar respublika həyatının müxtəlif sahələrində, ayrı-ayrı nazirlik, idarə və şirkətlərdə, ümumiyyətlə dövlət idarəçiliyi sistemində qadınların təmsil olunmasına dair əldə edilmiş statistik məlumat göstərdi ki, respublikanın 80-dən çox şəhər və rayon icra başçısından yalnız 5-i qadındır və hətta əksər işçiləri qadınlardan ibarət olan dövlət qurumlarında və müxtəlif peşə sahələrində qərar qəbul etmə mövqelərində qadınlar çox zəif təmsil olunurlar. Şəhər və rayonlarda işçilərinin böyük əksəriyyətini qadınların təşkil etdiyi təhsil şöbələrinin 5-nə, səhiyyə şöbələrinin isə 8-nə qadınlar rəhbərlik edir. Respublikada müxtəlif səviyyələrdə qəbul olunan qanunvericilik aktları, qərar və qətnamələr, xüsusilə Nazirlər Kabineti, ayrı-ayrı nazirlik və idarələrdə qəbul olunan qərarlar çox vaxt gender siyasətinin tələbləri baxımından ekspertiza olunmur”.

Prezident fərmanı ilə siyasi qərarların qəbulu prosesinə qadınların cəlb edilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlər müəyyən edilmişdi. Bu sənəd Respublikamızın bütün dövlət strukturlarında qadın və kişilər arasında bərabərliyin təmin olunmasını, müvafiq dövlət proqramlarının hazırlanması ilə qaçqın və məcburi köçkün qadınların işlə təmin olunması, gender nöqteyi-

nəzərindən qanunvericiliyə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur. Nazirlər Kabinetinə ölkədə gedən iqtisadi islahatlar çərçivəsində həyata keçirilən işlərdə gender siyasəti tələblərini rəhbər tutmaqla qadınlar üçün kişilərlə bərabər imkanlar yaradılmasını təmin etmək tapşırılırdı. Sözügedən fərmanı həyata keçirmək üçün hökumət strukturlarına gender məsələsi üzrə məsul şəxslər təyin olunurdu. Fərmana əsasən Azərbaycanın bütün bölgələrində icra hakimiyyəti başçılarının müavinlərindən biri qadınlardan təyin olunmalıdır.

Fərmanın həyata keçirilməsini nəzarətdə saxlamaq funksiyası Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırılmışdı, o isə öz növbəsində hər il prezidentin fərmanının həyata keçirilməsi haqqında müvafiq nazirliklər, idarə və müəssisələrdən toplanmış məlumat əsasında hesabat hazırlayaraq Nazirlər Kabinetinə təqdim edirdi.

Beləliklə, 6 mart fərmanı böyük ölçüdə hakimiyyət strukturlarında gender disproporsiyasını aradan qaldırmaq zərurətindən doğmuşdu və faktiki olaraq ölkəmizin bərabər hüquqlardan bərabər imkanlara, yəni qadın hüquq və azadlıqlarının əməldə təmin olunmasına doğru irəliləyişində olduqca mühüm mərhələ sayıla bilər.

2000-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Azərbaycan Respublikasında qadın məsələləri üzrə 2000-2005-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı" qəbul etmişdir. MFP-nin hazırlanması prosesində bütün hökumət strukturları, həmçinin bəzi qeyri-hökumət təşkilatları iştirak etmişdi [**12**, 27]. Bu proqram milli prioritetləri nəzərə alaraq, qadınlarla əlaqədar müxtəlif növ problemlərin geniş spektrini əhatə edən Pekin Platformasının 12 strategiyası əsasında hazırlanmışdır [**15**, 355-383]. Müəyyən edilmiş strateji sahələr (qadın və iqtisadiyyat, qadın və təhsil, qadın və sağlamlıq, qadın və zorakılıq, qadın və silahlı münaqişələr, qaçqın və məcburi köçkün qadınlar, qadınlar və insan hüquqları, qadınlar və kütləvi informasiya vasitələri, qadın və ətraf mühit, qız uşaqları, qadınların hakimiyyət orqanlarında və qərar qəbul edilməsi proseslərində iştirakı, beynəlxalq qadın təşkilatları ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi) üzrə MFP-nin yerinə yetiriləcəyi 5 illik fəaliyyət müddətində 95 tədbir gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Milli Fəaliyyət Planının müddəalarını həyata keçirmək üçün qurumlararası qrup yaradılmışdı. Milli Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsində həm dövlət strukturlarının, həm də QHT-lərin iştirakı nəzərdə tutulmuşdu. Əlaqələndirici Şuranın üzvləri mütəmadi görüşlər keçirirdi; belə görüşlərdə Milli Planın icrası ilə bağlı əldə edilmiş nailiyyətlər müzakirə edilir və onun həyata keçirilməsində qarşıya çıxan maneələr, həlli yolları müəyyən olunurdu. Doğuş təhlükəsizliyinin və yenicə doğulmuş körpələrə əsas qayğının artırılması məqsədilə BMT Uşaq Fondunun dəstəyi ilə 10 rayonda müvafiq təlimlər keçirilmişdir [**11**, 3].

Beləliklə, genderin dövlət siyasətinə daxil edilməsi strategiyası icraçı orqanların iki səviyyəsində həyata keçirilməyə başlanıldı: Nazirlər Kabinetinin tərkib hissəsi olan nazirlik və idarələr səviyyəsində (Əlaqələndirici Şura); Prezident Aparatı tərəfindən əlaqələndirilən rayon icra orqanları səviyyəsində [**11**, 28].

Tezliklə ölkənin 16 rayonunun icra hakimiyyətləri orqanlarının tərkibində gender problemləri üzrə şöbələr yaradılmış, qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə və qadın QHT-nə isə böyük miqdarda təşkilati-texniki dəstək göstərilmiş, gender bərabərliyinə aid olan tədqiqatlar və vacib beynəlxalq sənədlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və gender bərabərliyi mövzusunda bir sıra kaskad treninqlər keçirilmişdir [**16**, 7]. Bundan əlavə, Milli Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi çərçivəsində hökumətin bütün mərkəzi icra orqanlarına və rayon icra hakimiyyəti orqanlarına gender üzrə məsul şəxslər təyin olundular. Lakin gender üzrə məsul şəxslərin texniki vəzifələri bəzən aydın göstərilmirdi. Həmçinin o dövrdə yerlərdə gender təşəbbüslərini dəstəkləmək üçün resursların çatışmazlığı da çətinliklər doğururdu. MFP-nin effektivliyini məhdudlaşdıran mühüm maneələrdən biri də onun çərçivəsində nəzərdə tutulmuş 95 spesifik tədbirin həyata keçirilməsi üçün yetərli maliyyə vəsaitin ayrılmaması idi. [**12**, 28]

Nəticədə 2000-ci illərin əvvəllərində qadınların dövlət idarəçiliyi strukturlarında və qərar qəbuletmə prosesində iştirakı hələ də qənaətbəxş səviyyədə deyildi. QPDK-nin AR Prezidentinin 2000-ci il 6 mart fərmanında qarşıda qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı 84 rayonda keçirdiyi sorğunun nəticələrinə əsasən, 2003-cü ildə icra hakimiyyəti başçılarının kəndlərdəki 1947 nümayəndəsindən sadəcə 65-i, 2724 bələdiyyə sədrlərindən isə 38-i qadın idi. 1999-cu ildə keçirilmiş bələdiyyə seçkilərində seçilən üzvlərdən 467-si qadın, 21047-si kişi olmuşdur. Rayonlarda fəaliyyət göstərən 927 səhmdar cəmiyyətindən 45-nə, 19609 müəssisənin 1602-nə qadınlar rəhbərlik edirdilər. Hüquq mühafizə və məhkəmə orqanlarında işləyən 17229 nəfərdən yalnız 2278 nəfəri qadın idi. Bundan əlavə, 2004-cü ilin məlumatına əsasən, yalnız 3 qadın icra hakimiyyətinə rəhbərlik edirdi, məhkəmə sistemində 279 kişi və 45 qadın çalışırdı [**17**, 24-25, 54, 60]. O dövrdə icra hakimiyyəti başçılarının 410 müavinindən sadəcə 22 nəfəri, icra hakimiyyəti strukturlarında çalışan 577 şöbə müdirindən isə 55 nəfəri qadın idi. Respublika səhiyyəsində yüksək vəzifələrdə çalışan 88 nəfərdən yalnız 5-i qadın idi [**18**, 49]. Bu məsələdə cəmiyyətdə qadın və kişilərin sosial rolları haqqında stereotiplərin mövcud olması da öz sözünü deyirdi.

2000-ci ildə keçirilən seçkilər nəticəsində ölkə parlamentinin 125 üzvündən 13-ünü, yəni 11%-ini qadınlar təşkil edirdi. Bu, BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının müəyyən etdiyi 30%-lik kvotadan aşağı olsa da, regional ölkələr (Ermənistan, İran, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan) ilə müqayisədə yüksək idi [**19**, 133].

2004-cü ilə aid bilgilərə əsasən, dövlətimizin xaricdəki diplomatik korpusu 175 nəfərdən ibarət idi ki, onlardan 10-unu qadın təşkil edirdi. Azərbaycan Respublikasının 25 səfirindən biri və 2 vitse-konsulundan biri qadın idi. Xarici İşlər Nazirliyinin mərkəzi aparatında diplomatik vəzifələrdə çalışan 199 nəfərdən 41-i, o cümlədən 14 idarə rəisindən yalnız biri və 22 şöbə müdirindən 5-i qadın idi [**13**, 39].

Bəhs etdiyimiz illərdə hökumət qadınların sağlamlığının mühafizəsi ilə bağlı mühüm tədbirlər həyata keçirirdi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 16 fevral tarixli 27s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Gənc Ailə Proqramı (1999-2003) gənc qadınların sağlamlığının təminatı ilə bağlı müəyyən müddəalara malik olmuşdur [**20**].

2000-ci ildən etibarən reproduktiv sağlamlıq proqramı fəaliyyətə başlamışdır ki, bunun da çərçivəsində 27 ailə planlaşması mərkəzi açılmışdır. Bu mərkəzlər tərəfindən müvafiq məlumatlar yayılır və fertil yaş həddində olan qadınlara yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərilir [**11**, 7].

Milli Fəaliyyət Planında strateji istiqamət kimi təsbit olunmuş qadınlara qarşı zorakılıq problemi illə əlaqədar 2001-ci ildən etibarən hüquq-mühafizə orqanlarının (polis, prokurorluq, məhkəmələr) əməkdaşları üçün qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınmasına dair proqram həyata keçirilir. Zorakılığın qarşısının alınması və qadınların zorakılıqdan müdafiəsinə dair polis akademiyası üçün fakültativ kurs təşkil edilmişdir. Polis əməkdaşları, prokurorluq işçiləri və hakimlər arasında keçirilən tədqiqat və sorğular hüquq-mühafizə orqanlarının bu məsələyə münasibətini, informasiya sahəsindəki boşluqlar və qadınların hüquq-mühafizə orqanlarındakı qərar qəbuletmə səviyyəsində iştirakı məsələlərini aşkara çıxarmışdır. 2001-ci ildə Azərbaycan UNİFEM-in "Zorakılıqsız həyat" adlı Regional İnformasiya Kampaniyasında iştirak etmişdir. 2002-ci ildən başlayaraq Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi qadın QHT-lər və siyasi partiyalardakı qadın şuraları ilə birlikdə "Qafqazda gender zorakılığına qarşı 16 günlük hərəkat" aksiyasına qoşulmuşdur ki, bunun da çərçivəsində müvafiq seminarlar, konfranslar və KİV-də müzakirələr aparılmışdır. 2003-cü ildə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi Avropa Şurasının "Qadınların zorakılıqdan müdafiəsi" və "Seksual istismar məqsədilə insan alveri" tövsiyələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və bununla əlaqədar hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarından, eləcə də KİV-dən olan ekspertlərdən ibarət işçi qrupu yaratmışdır. Bu işçi qrupu bu sahəyə aid milli qanunvericiliyin beynəlxalq sazişlərə uyğunluğuna dair ekspert araşdırması aparmış, qadınlara qarşı zorakılığın ləğv

edilməsinə və Azərbaycanın öz öhdəliklərini uğurla yerinə yetirməsinə istiqamətlənmiş tövsiyə və tədbirlər hazırlamışdır [**11**, 10-11].

Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş 26 sentyabr 2000-ci il tarixli "Qaçqın və məcburi köçkün qadınların müvafiq işlə təmin edilməsi proqramı" qərarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi ilə birgə qadınlar da daxil olmaqla qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş müvafiq proqramlar həyata keçirmişdir [**11**, 14].

Qadınların rəhbər orqanların işində və qərar qəbuletmə prosesində iştirakı ilə əlaqədar Milli Fəaliyyət Planında nəzərdə tutulmuş müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində seçilmiş hakimlərin 14%-ni qadınlar təşkil etmişdi. Ali və apelyasiya məhkəmələrinin, eləcə də bir sıra ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin sədrləri qadınlardır. QPDK regionlarda, nazirlik və idarələrdə rəhbər vəzifələrdə çalışan qadınlar haqqında, həmçinin ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri və orada çalışan qadınlar haqqında məlumat bazası yaratmışdı [**11**, 17].

Heydər Əliyev siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri qadınların iqtisadi həyata fəal şəkildə cəlb olunmalarına yönəlmiş tədbirlər təşkil edirdi. Sözügedən dövrdə ölkədə qadın əməyinin müdafiəsinin hüquqi təminatı sahəsində müəyyən addımlar atılmışdı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 20 oktyabr tarixli 170 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan, əmək şəraiti zərərli və ağır olan istehsalatların, peşələrin (vəzifələrin), habelə yeraltı işlərin siyahısı" mühüm hüquqi sənəddir [**21**]. Burada iqtisadiyyatın və istehsalın müxtəlif istiqamətləri üzrə qadın əməyinin sağlamlıq səbəbləri ilə məhdudlaşdırılmalı olduğu sahələr göstərilir.

Ölkənin qanunvericilik bazasında 2001-ci ildən etibarən qadınların vəziyyətinə dair dəyişikliklərin və əlavələrin edildiyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 2001-ci ilin iyunun 22-də qəbul edilmiş "Dövlət qulluqçularının ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün qısaldılmış iş vaxtı haqqında" qanuna əsasən dövlət qulluğunda olan hamilə və yaşyarımadək körpə uşağı olan qadınlar üçün həftədə 36 saatdan çox olmayan iş vaxtı müəyyənləşdirilmişdir [**22**].

Məşğulluğa kömək sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını, eləcə də vətəndaşların əmək sahəsində və işsizlərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət təminatlarını müəyyən edən "Məşğulluq haqqında" Qanunun qəbul edilməsi də (2 iyul, 2001-ci il) bu baxımdan əhəmiyyətli idi [**23**]. Qanunun məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin təməl prinsiplərini təsbit edən 6-cı maddəsində kişi və qadınların ixtisas seçimində bərabər hüquqları nəzərdə tutulur. "Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan vətəndaşların məşğulluğu üçün əlavə təminatlar" adlanan 9-cu maddənin birinci bəndinə əsasən, dövlət iş tapmaqda çətinlik çəkən və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan vətəndaşlara, o cümlədən çoxuşaqlı valideynlərə, yetkinlik yaşına çatmamış uşağı olanlara və əlil uşaq böyüdən qadınlara əlavə iş yerləri və ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, təşkilatlar yaratmaq yolu ilə, xüsusi proqramlar üzrə təlim təşkil etməklə və başqa təlimlər görməklə əlavə təminatlar verirdi. Həmçinin sözügedən kateqoriyadan olan vətəndaşlar üçün işə götürmə kvotaları müəyyən edilirdi.

Bəhs edilən dövrdə ölkədə müxtəlif sosial kateqoriyalar, o cümlədən qadınlar üçün müavinətlər sistemi fəaliyyət göstərirdi. Qadınlar üçün hamiləlik və doğuşa görə, üç yaşına kimi uşağa baxmağa görə, xəstə uşağa qulluq etməyə görə və s. müavinətlər mövcud idi. 2002-ci ildə bütün növ ailə müavinətlərinin ödənilməsinə o dövrün məzənnəsi ilə 190,8 milyard manat dövlət vəsaiti xərclənmişdi ki, bu da 1995-ci ildə analoji məqsədlər üçün sərf olunmuş vəsaitdən 3,6 dəfə çox idi [**13**, 81-82].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə həyata keçirilən qadın siyasəti əldə edilmiş nailiyyətlər, habelə qarşıda duran problemlər "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında" Konvensiya üzrə BMT-nin

müvafiq Komitəsinə təqdim olunmuş məruzədə də öz ifadəsini tapmışdır. 2004-cü ilin yanvarın 17-də Azərbaycan Respublikası hökuməti Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə (QPDK) məlum Konvensiya üzrə ikinci və üçüncü (birləşmiş) məruzəni hazırlamağı tapşırdı. Bu məruzə 1996-2004-cü illəri əhatə edirdi və CEDAW Komitəsinin rəhbər prinsiplərinə uyğun hazırlanmışdı [**13**, 6].

Yeri gəlmişkən, qeyd edərdik ki, birinci məruzədən sonra keçən dövr ərzində Azərbaycan Respublikası hökuməti CEDAW Komitəsinin həmin məruzə ilə əlaqədar yekun qeydlərini (bu barədə əvvəlki yarımfəsildə bəhs etmişdik) nəzərə almaqla qadınların durumunun yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş bir sıra qanunvericilik aktları həyata keçirmişdi ki, ölkə prezidentinin 14 yanvar 1998-ci il və 6 mart 2000-ci tarixli fərmanları, Milli Fəaliyyət Proqramı və o dövrdə qəbul edilmiş məcəllələr buna sübutdur.

Beləliklə, ümummilli lider Heydər Əliyevin strateji kursu qadınların sosial həyatın bütün sahələrinə fəal surətdə, kişilərlə bərabər cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Bəhs etdiyimiz dövrdə əvvəlki illərdə yaradılmış hüquqi-normativ baza daha da dərinləşdirilmiş, mövcud gender siyasəti yeni institusional səciyyə kəsb etmişdir. Ölkə konstitusiyasında vətəndaşların, o cümlədən qadınların hüquq və azadlıqları barədə mövcud müddəalar 1998-2003-cü illərdə qəbul edilmiş qanunverici aktları ilə əməli surətdə gerçəkləşdirilməyə başlanılmışdı. Məhz bu illərdə biz gender bərabərliyinin de-jure səviyyədən tədricən de-facto səviyyəyə keçidi istiqamətində təsirli tədbirlərin görüldüyünün şahidi oluruq. Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması, "Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi" haqqında fərmanın imzalanması, Azərbaycan Respublikasında qadın məsələləri üzrə 2000-2005-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının hazırlanması və həyata keçirilməsi, müasir demokratik hüquq standartlarına cavab verən məcəllələrin qəbul edilməsi və bu məcəllələrdə qadın hüquqlarına hərtərəfli təminatının verilməsi məhz faktiki bərabərliyin bərqərar olması istiqamətində mühüm addımlar sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiya və ona dair Protokollar // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002-ci il 31 mart, № 3 (57), s.269-295
2. "Azərbaycan Respublikası Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamə" // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998-ci il, № 2, s. 376-379
3. "**Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında"** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2003, №2, 4 yanvar, s.2
4. "Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 5 mart 2002-ci il // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002-ci il 31 mart, № 3 (57), s.358-359
5. "Azərbaycan Respublikasının Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 14 yanvar 1998-ci il. Azərbaycan qəz., 1998, 15 yanvar, № 11 (1820), s. 1
6. "Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan, əmək şəraiti zərərli və ağır olan istehsalatların, peşələrin (vəzifələrin), habelə yeraltı işlərin siyahısının" təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, 20 oktyabr, 1999-cu il // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999-ci il, № 10, s. 2237-2269
7. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 iyul, 2001-ci il // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001-ci il, № 8, s.1670-1683

8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktı (2002-ci il avqustun 24-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilib) // http://e-qanun.az/files/framework/data/16/f_16449.htm
9. Azərbaycan. Ölkə üzrə gender qiymətləndirilməsi. Bakı: Asiya İnkişaf Bankı, 2005, 130 s.
10. Azərbaycanda qadınların rolunun artırılmasına dair tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 14 yanvar 1998-ci il. Azərbaycan qəz., 1998, 15 yanvar, № 11 (1820), s. 1
11. Bayramova E. Şabanov Z. Yeniləşən cəmiyyətdə gender mədəniyyəti // Gender. Mədəniyyət (Məqalələr toplusu). Bakı: Adiloğlu, 2003, s. 47-50
12. Cəfərova T. Qərar qəbulu prosesində qadınların iştirakı // Gender. Mədəniyyət (Məqalələr toplusu). Bakı: Adiloğlu, 2003, s. 127-135
13. Dövlət qulluqçularının ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün qısaldılmış iş vaxtı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22 iyun, 2001-ci il // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001-ci il, № 9, s.2011-2012
14. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. İyirmi beşinci kitab (fevral, 2000 – mart, 2000). Bakı: Azərnəşr, 2008, 520 s.
15. Gənc Ailə Proqramı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 16 fevral tarixli, 27s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999-cu il, № 2, s. 398-401
16. Heydər Əliyev və dövlət qadın siyasəti (I kitab). Bakı: Nurlar, 2008, 440 s.
17. Qadın konvensiyası və bizlər. Rəmzi "məhkəmə" janrında monitorinq. Bakı: Qanun, 2004, 83 s.
18. Qasımova Y. Gender meynstriminqi: vətəndaş cəmiyyətinin rolu. Milli Gender mexanizminin monitorinqinin nəticələri. Bakı: 2010, 48 s.
19. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi: uğurlar, problemlər və perspektivlər // "Dirçəliş – XXI əsr", 2001, iyun, №40, s.12-33
20. Parlament tariximizin Heydər Əliyev dövrü. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2013, 559 s.
21. Süleymanova E. Ombudsman təsisatı insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində mühüm vasitədir // "Ombudsman təsisatı: təcrübə və perspektivlər" mövzusunda elmi-praktiki seminarın materialları. Bakı: Ədliyyə Nazirliyi yanında Hüquq Tədris Mərkəzi, 2004, s. 4-17
22. Второй и третий периодический доклад, представленный Правительством Азербайджанской Республики в Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин ООН, 8 марта 2005 г., 104 с. // http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fAZE%2f2-3&Lang=ru
23. Отчет Государственного Комитета по Делам Женщин Азербайджанской Республики по вопроснику для правительств, касающийся осуществления Пекинской платформы действий (1995 год) и решений двадцать третьей специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН (2000 год). Баку: 2004, 32 стр. // http://www.un.org/womenwatch/daw/Review/responses/AZERBAIJAN-Russian.pdf

Аббасова С.З.

AZERBAIJAN AND RESTORATION OF THE GREAT SILK ROAD

AZƏRBAYCAN VƏ BÖYÜK İPƏK YOLUNUN BƏRPASI

Ülviyyə İsgəndərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nailə Əliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Uzun əsrlər boyu Şərq və Qərb ölkələri arasında iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin inkişafında Böyük İpək Yolunun misilsiz əhəmiyyəti olmuşdur. Bu yol Şərqlə Qərbi birləşdirən ən qısa ticarət yolu hesab olunmuşdur.

SSRİ-nin dağılması nəticəsində pozulmuş iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpa edilməsi zərurəti yarandı. Bunun üçün tarixi "İpək Yolu"nun bərpası nəzərdə tutulurdu. Tarixi "İpək Yolu"nu bərpa etmək, Avropa və Asiya arasında iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək zərurətindən TASİS proqramı meydana gətirildi. Avropa Birliyinin İqtisadi Komissiyası isə bu proqrama Qafqaz və Asiya ölkələrini cəlb edərək 1993-cü ildə TRASEKA layihəsini qəbul etmişdir. TRASEKA layihəsi Qafqaz regionu ilə Mərkəzi Asiya dövlətlərinin nəqliyyat şəbəkələrini birləşdirməyi nəzərdə tuturdu. Layihənin həyata keçirilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tarixi əhəmiyyətli yol üzərində yerləşən Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində beynəlxalq konfrans təşkil olundu. Tarixi "İpək Yolu"nun bərpası üçün 1998-ci ilin sentyabr ayında 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən sənədlər imzalanmışdır. İmzalanmış çoxtərəfli sazişlər və sənədlər Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafı, onların təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi, iqtisadi potensialından istifadə olunması, ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün etibarlı zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq yükdaşınmalara yardımın göstərilməsi üçün beynəlxalq avtomobil yolu, beynəlxalq dəmir yolu, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin yaradılması üçün bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. "Yeni İpək Yolu"nun yaradılması ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında, dövlətçiliyimizin siyasi cəhətdən möhkəmlənməsində yeni tarixi bir mərhələ açmışdır. Azərbaycan regionun lider dövlətinə çevrilmiş, regional və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr genişlənmiş, infrastruktur sahələrinin beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan tarixi "İpək Yolu"nun bərpa edilməsinə öz töhfəsini verməklə, əsas inkişaf trayektoriyalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Böyük İpək yolu, ticarət yolu, nəqliyyat dəhlizi, qərarlar, layihə

ABSTRACT

For many centuries, the Great Silk Road has been of unprecedented importance in the development of economic, trade and cultural ties among the countries of East and West. This road was considered the shortest trade route connecting East and West.

As a result of the USSR collapse, it became necessary to restore the broken economic and transport relations. For this purpose, it was planned to restore the historical "Silk Road". From the need to restore the historical "Silk Road", to develop economic relations between Europe and Asia, the

TASIS program was formed. The Economic Commission of the European Union adopted the TRACECA project in 1993, involving the countries of the Caucasus and Asia in this program. The TRACECA project envisaged connecting the transport networks of the Caucasus region and Central Asian states. An international conference was organized in Baku, Azerbaijan on the initiative of national leader Heydar Aliyev in the implementation of the project. In September 1998 with the participation of representatives of 32 states and 13 international organizations, documents of great political and economic importance were signed for the restoration of the historical “Silk Road”. The signed multilateral agreements and documents have created a reliable basis for the development of the countries located in the European-Caucasus-Asia transport corridor, the development of their natural resources, the use of their economic potential and the expansion of trade and economic cooperation.

The Republic of Azerbaijan has adopted a number of decisions to develop the European-Caucasus-Asia corridor, to establish an international highway, an international railway, and an international trade shipping company to assist international cargo transportation. The establishment of the”New Silk Road " opened a new historical stage in the socio-economic development of our country and the political strengthening of our statehood. Azerbaijan has become a leading state in the region, regional and international economic relations have expanded, important measures have been taken to reconstruct infrastructure areas in accordance with international standards. Thus, by contributing to the restoration of the historical Silk Road, Azerbaijan plays an important role in determining the main development trajectories.

Keywords: Great Silk Road, trade route, transport corridor, decisions, project

TEATR BINALARININ XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞINDA YERI.

PLACE OF THEATER BUILDINGS IN 19TH-20TH CENTURY AZERBAIJANI ARCHITECTURE

Gülşah Zeynalova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti II təhsil ili magistrant Elmi rəhbər: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru,

dosent Afət Aslanova

Xülasə

Mədəniyyət tariximizin parlaq səhifələrindən olan milli teatr dövlət müstəqilliyimiz qazanıldıqdan sonra öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Dövlətimizin milli teatra diqqət və qayğısı daha da artırıldı. Aktyor və rejissorların səmərəli, mükəmməl fəaliyyət göstərməsi üçün teatr binalarının təmiri, bərpası işləri həyata keçirildi. Respublikada fəaliyyət göstərən 27 dövlət teatrının və bu şəbəkəyə daxil olan digər qurumların səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə dövlət onlara hər cür qayğı göstərir. Teatr memarlıq abidələrinin sürətli inkişafı şəhərlərimizin görünüşünə də təsir göstərmiş, onların bədii-estetik simasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 22 mart 1873-cü ildə görkəmli islam aləminin ilk təbiətşünas alimi, maarifçi Həsən bəy Zərdabinin rəhbərliyi və dramaturq Nəcəf bəy Vəzirovun aktiv işitraki ilə bir qrup azərbaycanlı ziyalıları "Nəciblər klubu"nda dahi Mirzə Fətəli Axundzadənin "Sərgüzəşti-vəziri-xani Lənkəran" adlı komediyasının səhnəyə qoymağa müvəffəq oldu və bununla, Azərbaycanın peşəkar teatrının əsası qoyuldu. Günümüzdə ölkəmizdə iyirmi altı dövlət teatrı, "Üns" adlı yaradıcılıq səhnəsi, bələdiyyə teatrı, əlliyə yaxın xalq teatrı və on üç teatr studiyası fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycanda "Opera və Balet Teatrı", "Dövlət Milli Dram Teatrı", "Rus Dram Teatrı", "Gənc Tamaşaçılar Teatrı", "Tədris Teatrı", "Musiqili Komediya Teatrı", Pantomima və Kukla teatrları, "Azərbaycan Dövlət Yuğ teatrı", İbrus və Üns teatrları, "Gəncə Dövlət Kukla Teatrı", "Gəncə Dövlət Dram Teatrı", "Mingəçevir Dövlət Dram Teatrı", "Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı", "Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı", "Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev adına Ağdam dövlət Dram Teatrı", "Füzuli Dövlət Dram Teatrı", "İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı" mövcuddur. Azərbaycan milli teatr prosesinin müstəqillik dövründəki güclü inkişaf dinamikası nəticəsində paytaxt teatr şəbəkəsində bu gün yeni yaradılmış bir neçə teatr kollektivi mövcuddur: Yuğ Dövlət Teatrı, Pantomim Dövlət Teatrı, Bələdiyyə Teatrı, İbrus teatrı və.s.

Açar sözlər: teatr, memarlıq, bina, tamaşa, zal.

Summary

The national theater, which is one of the bright pages of our cultural history, entered a new stage of its development after gaining our state independence. The attention and care of our state to the national theater was further increased. Repair and restoration works of theater buildings were carried out for efficient and perfect performance of actors and directors. In order to ensure the efficient operation of 27 state theaters operating in the republic and other institutions included in this network, the state takes care of them in every way. The rapid development of theater architectural monuments also affected the appearance of our cities and played an important role in the formation of their artistic and aesthetic image. On March 22, 1873, a group of Azerbaijani intellectuals, under the leadership of Hasan bey Zardabi, the first naturalist scientist of the prominent Islamic world, and with the active participation of dramatist Najaf bey Vazirov, staged the comedy "Sarguzeshti-vaziri-khani Lankaran" by genius Mirza Fatali Akhundzade in the "Noble Club". managed to put it, and with this, the foundation of the professional theater of Azerbaijan was laid. Today, twenty-six state theaters, a creative stage called "Uns", a municipal theater, about fifty folk theaters and thirteen theater studios are operating in our country. "Opera and Ballet Theatre", "State National Drama Theatre", "Russian Drama Theatre", "Young Spectators Theatre", "Educational Theatre", "Musical Comedy Theatre", Pantomime and Puppet Theaters, "Azerbaijan State Yugh Theatre" in Azerbaijan Ibrus and Uns theaters, "Ganja State Puppet Theatre", "Ganja State Drama Theatre", "Mingachevir State Drama Theatre", "Nakhchivan State Puppet Theatre", "Nakhchivan State Musical Drama Theatre", "Aghdam State Drama Theater named after Abdurrahim Bey Hagverdiyev" ", "Fuzuli State Drama Theater", "Iravan State Azerbaijan Drama Theater" are available. As a result of the strong development dynamics of the Azerbaijani national theater process during the period of independence, there are several newly created theater collectives in the capital's theater network: Yug State Theater, Pantomime State Theater, Municipal Theater, Ibrus Theater, etc.

Keywords :theater, architecture, building, performance, hall.

Tarixə ekskurs etdiyimiz zaman görürük ki, XIX - XX əsrlər Azərbaycan tarixinin iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malik dövrlərdən biridir. Bütün bunlar bizə Azərbaycan memarlığının zənginliyindən, onun çoxsaylı fərqliliklərindən xəbər verir, həmçinin, bu nümunələr arasında özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahib olan teatr memarlığnın öyrənilməsinin vacibliyindən xəbər verir.

Müsəlman Şərqində ilk peşəkar teatrın məhz bizim Vətənimizdə yaranması mədəniyyət tariximizin əhəmiyyətli hadisələrindəndir. O, xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin tarixinə böyük Mirzə Fətəli Axunzadənin adı və məramı ilə bağlı realist bir sənətin yüksəlişi ilə eyni vaxtda daxil olmuş və həmin istiqamətdə də öz yolunu davam etdirməkdədir.

Hələ qədim dövrlərdən zəngin mədəniyyətə sahib Bakı təkcə Qafqazda deyil, Yaxın Şərqdə də öz tarixinə görə qədim şəhərlərdən biri olmuşdur. Bakı şərq və qərbin memarlıq üslublarının xüsusiyyətlərini özündə yüksək səviyyədə qovuşdurduğundan hər zaman özünəməxsus olmuşdur.

Bakıda XIX əsrin sonunda neft sənayesinin inkişafı və bunun sayəsində kapital yığımının artması şəhərin sosial həyatında yeni mərhələnin əsasını qoymuşdu. Belə ki, bəhs edilən dövrdə Bakıda müşahidə edilən bu memarlıq inkişafında yerli və klassik memarlıq ənənələri ilə yanaşı, bir çox Avropa memarlıq ənənələrinin təsiri müşahidə edilir. Neftdən əldə olunan gəlirlər hesabına, eləcə də Bakı milyonçularının bir-birinin bəhsinə Avropada tanınmış memarları Bakıya dəvət olunurdu.

Həmin memarların layihələri əsasında müxtəlif üslublarda monumental abidələrin inşasına xüsusi qayğı göstərilirdi.

XIX əsrdə Sovet İmperiyasının tərkibində inkişaf edən Azərbaycan memarlığı, eləcə də teatr memarlığı sahəsində yeni bir səhifə açıldı. XIX yüzilin 50-ci illərindən başlayaraq baş berən bu proseslər, tikilməyə başlamış teatr abidələri, binasları Azərbaycan memarlığında əhəmiyyətli səhifələrdən biri idi və tamamilə yeni, maraqlı hadisəyə çevrilmişdi. İlk teatr binası Şamaxı şəhərində (1858, memar Q. Hacıbababəyov), sonralar isə Bakı şəhərində "Tağıyev Teatrı" (indiki "Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı") və "Mayılov teatrı"nın inşası Azərbaycanın teatr memarlığı sahəsində atılan mühüm addımlardan olmuşdur.

1910-cu ildə məşhur inşaatçı və mühəndis olan Nikolay Bayev tərəfindən inşa olunmuş "Mayılovlar teatrı" – indiki "Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı" Bakı şəhərinin simasını yaradan əvəzedilməz memarlıq incilərindən biridir. Bina bir il ərzində tikildiyi üçün milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev söz verdiyi kimi bütün inşaat xərclərini ödəyir.

Teatr binasının təyin edilən yerin mərkəzi hissəsində yerləşdirilməsi və dar hissələrdə binanın ətraf ərazisində təxmini 9,6 metr enində boş məkanın saxlanılması 1620 izləyici üçün layihə tərtib edilmişdir. Teatr binasının əsas girişi Torqovaya küçəsindən olmuşdur. Həmin küçədən də keçid vasitəsiylə lojalara aparacaq iki pilləkən quraşdırılmışdır. Binaya kifayət qədər ehtiyat çıxışları əlavə edilmişdi ki, yanğın zamanı teatr binasından insanların tam olaraq evakuasiyası təmin edilsin.

"Teatr binası səhnə tərəfdən yerləşdirilmiş zirzəmilər tamaşaçı zalında ikiyaruslu, foyedə isə üçyaruslu olaraq düşünülmüşdü. Birinci yarusda 776 yerdən ibarət parter yerləşirdi ki, buraya tamaşaçılar bilavasitə foyenin ümumi eni 4,98 metr olan dörd qapısından və hər birinin eni 1,42 metr olan yan dəhlizlərin dörd qapısından daxil olurdular. Hesablamalar göstərirdi ki, qapının hər metrinə 52 tamaşaçı düşür, yol verilən optimal norma isə 1 metr üçün 75 tamaşaçıdır. Zalın ikinci yarusunda yanlardan altı nəfərlik 28 loja yerləşirdi. Liter lojalar şəhər rəisi üçün ayrılmışdır. Yan dəhlizlərdən giriş və çıxışları, küçə ilə rahat əlaqəsi olan iki pilləkən bilavasitə lojalara aparırdı. Səhnə ilə üzüzə Nikolay Bayev ikinci yarusun davamı kimi lojaları yox, amfiteatr və qalereyanı yerləşdiridi ki, bu da ona teatrda yerlərin sayını artırmaq imkanı verdi" [1, səh. 227].

Birinci yarusun foyesindən 406 yerdən ibarət olan amfiteatra ümumi eni 4,27 metr olan iki pilləkən aparırdı. Bu pilləkənlər vasitəsiylə çölə birbaşa çıxış mövcud idi. Həmin çıxışlar ehtiyac olduğu zaman amfiteatrda oturan tamaşaçılara teatrın digər hissələrindən keçmədən rahatlıqla teatrın binasını tərk etmək imkanı yaradırdı. Binanın 328 yerdən ibarət qalareyasında da həmin qayda tətbiq edilmişdi. Aktyorlar üçün foye, artistlər üçün dörd otaq, statistlər üçün iki otaq və bərbərxana səhnənin altındakı zirzəmidə yerləşdirilmişdi. Teatrın birinci yarusunda yerləşən vestibüldə kassalar, ikinci hissədə yerləşən lojalar, foye, amfiteatr, bufet və qalereyalar var idi. Teatr binasında olan üçüncü bölmədə amfiteatrın üzərində foye, dəhliz, qalereya və sanitariya qovşaqları yerləşdirilmişdi.

Teatrın inşası prosesində yaradılmış olan və divar fasadını tamalayan memarlıq dekorları ilə daha da zənginləşdirilmiş detalların fonunda təqdim edilən poetik eyvan öz sadəliyi ilə yaddaqalır. İşıq və kölgə oyunu fasadın kompozisiya quruluşuna dinamika gətirir və canlandırır. Bu da binanın zahiri görünüşünün bədii-estetik xüsusiyyətlərini aydın olaraq göstərməyə kömək edir. Həmçinin, fasadın əsas hissələrinin proporsional nisbətdə bölünməsi, tağ açırımlarının böyük formaları, relyef elementlərinin ahəngdar uyğunluğu teatrın özünəməxsus, cazibəli, ifadəli monumental kompozisiyasını uğurla tamamlayır.

“Teatr binasının tamaşaçı zalının və foyesinin yapma bəzəklərlə daha görkəmli edilmiş, zənginləşdirilmiş interyer tərtibatı istər ümumi kompozisiya baxımından, istərsə də elementlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə görə olduqca güclü təsir bağışlayırdı” [1, səh. 230].

Mayılov teatrı binası həcm-məkan quruluşu, memarlıq həlli və ümuni kompozisiyası baxımından ifadəli məzmuna sahibdir. Çağdaş və özünəməxsus bədii-estetik həll fasadın və interyer tərtibatının dekorativ görünüşünü müəyyənləşdirən amillərdəndir. Bəhs olunan dövrdə bu teatr binası Bakı memarlığında öz əksinin tapmağa başlayan Avropa memarlıq üslubunun xüsusiyyətlərinin bədii təzahürlərindən biri idi.

Teatr binası 1911-1928-ci ilə qədər Mayılov teatrı kimi məşhurlaşmış və insanlar arasında da bu adla tanınmışdı. 18 oktyabr 1918-ci il tarixində Azərbaycan Demokratik Respublikası rəhbərliyi həmin teatr binasını alır və rəsmi şəkildə dövlət teatrı kimi fəaliyyət göstərməsi barədə qərar qəbul etdi. Dövlət opera teatrının yaranma tarixi elə bu vaxtdan başlayır və 1959-cu il tarixindən etibarən “Akademik Opera və Balet Teatrı” adlanır. Azərbaycanda ən böyük musiqili teatrı hesab olunan “Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı” 1920-ci ildən günümüzədək bu binada fəaliyyətdədir. 1928-ci ildən etibarə isə teatr dahi Mirzə Fətəli Axundovun adını daşıyır.

Günümüzdə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı Bakı şəhərinin – paytaxtımızın ən dəyərli memarlıq incilərindən, eləcə də aparıcı sənət ocaqlarından biridir. Teatrın repertuarında milli, klassik, o cümlədən opera və balet sənətinin seçilən əsərləri yer alır. Burada simfonik orkestr, xor kollektivi, opera və balet truppası fəaliyyət göstərməkdədir. Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının binasında dəfələrlə əsaslı şəkildə restavrasiya, təmir işləri aparılmışdır. Bunlar yanğından sonra 1987-1988-ci və daha sonrakı illərdə olmuşdur. 5 may 2022-ci ildən etibarən qədim binada memar Elçin Əliyevin rəhbərliyi və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə yenidən bərpa işləri aparılır.

1873-cü ildə Azərbaycanın milli peşəkar teatrı yaranandan sonrakı dövrdə yerli əhali arasında teatr tamaşaları populyarlıq qazanmağa başlamışdı. Bundan təxminən 10 il sonra tanınmış milyonçu və mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev bəhs etdiyimiz sözdə teatr binalarından sonra bu məsələyə əl atır və Bakı şəhərinə əsl teatr binası bəxş etməyi qərarlaşdırır. Bu ideya ilə 1882-ci ildə görkəmli mesenat təsdiq olunması üçün rəsmi idarəyə Qorçakovskaya və Merkuryevskaya küçələrinin kəsişməsində yerləşən öz mülkiyyəti ərazisində tikilməsi planlaşdırılan teatr binasının layihəsini təqdim edir.

Teatr binasının ucaldılmasına mühəndis və texnoloq olan Ferdinand Lemkul başçılıq etmişdir. Nəhayət, 1883-cü ilin sonlarında teatr binası ucaldıldı. Həmin ilin 23 noyabr tarixində isə tikilinin təhvil-təslimi ilə əlaqədar xüsusi planlaşdırma və yanğına qarşı bir sıra çatışmazlıqlardan ibarət akt tərtib edildi. Aktda əsasən, birinci mərtəbə ilə zalın yuxarı yarusları arasında, məhdud sayda pilləkən və qapıların olması səbəbindən lojalar qalereyası ilə kifayət qədər əlaqənin olmaması haqqında məlumat qeyd edilirdi. Aktyor otaqlarının planlaşdırılması nahamar şəkildə həll edilmişdi. Bütün bunlar son zamanlar səhnədə tez-tez müşahidə edilən yanğınlar zamanı böyük təhlükənin yaranmasına səbəb ola bilərdi. Bundan əlavə, həmin aktda qeyd edilmişdi ki, açıq taxta çatqılı səhnə qutusunun ikiköbərli dam örtüyü də yanğına qarşı həssasdır. Yeni teatr binasının sadalanan bu çatışmazlıqları memarın tamaşa binalarının inşa edilmə xüsusiyyətlərini, spesifikasını və texnologiyasını bilməməsinin nəticəsi olmuşdur.

Teatr binaları Bakı şəhərinin özünəməxsus memarlıq görkəminin yaranmasında əhəmiyyətli dərəcədə iz buraxmışdır. Məsələn ictimai tikililərdən biri olan “Məclis binasının yay klubu” yəni, indiki “Müslüm Maqomayev adına Filarmoniya”nın binası məhz belə binalardandır. Bu tikili mülkimühəndis, memar olan Qavriil Ter-Mikelovun layihəsi üzrə 1910-1912-ci illərdə Bakı

şəhərinin ən uğurlu ərazilərindən birində - Nikolayevskaya və Sadovaya küçələrinin (indiki Niyazi və İstiqlaliyyət küçələrinin) kəsişməsində tikilmişdir. Bu görkəmli tikili Bakı şəhərinin amfiteatr terrasının yüksək səviyyəsində yerləşərək yalnız Qubernator bağı ilə deyil, həmçinin, XX əsrin əvvəllərində formalaşmaqda olan ətraf mühitlə çox gözəl harmoniya yaradır.

Binada ötən əsrdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra müsiqi həvəskarları, sənətsevərlər, müxtəlif ansambl və orkestrlar toplaşırdı və beləliklə, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası yaradıldı. 1936-1937-ci illər ərzində bu memarlıq abidəsində bərpa işləri aparılmışdı. 17 avqust 1937-ci ildə filarmoniyaya Əməkdar İncəsənət Xadimi, görkəmli bəstəkar Müslüm Maqomayevin adı verilərək əbədiləşdirilmişdir.

Yerli filarmoniya binasının xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədi ilə memar Qavriil Ter-Mikelov Azur sahilə - Monte Karloya göndərilir. Memar bu səfərdən sonra Bakı şəhəri üçün Monte Karlo filarmoniyasına olduqca oxşayan bina layihəsi tərtib edir. Monte Karlo filarmoniyası öz bədii-plastik xüsusiyyətlərinə görə Avropanın ən özünəməxsus konsert salonlarından biri hesab olunurdu. Beləliklə, Monte Karlodakı flarmoniyanın yaratdığı təəssürat ilə Qavriil Ter-Mikelov möhtəşəm bina inşa edir.

Beləcə, Bakı şəhərinin obrazı daha bir bədii-estetik zövqlə və yüksək peşəkarlıqla ərsəyə gəlmiş bina ilə zənginləşdirildi. Məclis binasının yay yerləşgəsinin binasında Q.Ter-Mikelovun seçdiyi italyan renessans üslubu abidənin eksteryerinin kompozisiya həllinə daha uyğun idi. Binanın ikl öncə memarlıq-planlaşdırma həlli və tikinti üçün seçilən sahənin yerləşdiyi fəza-məkan quruluşu, əlverişli relyef-məkan iqliminin xüsusiyyətləri bunu müəyyənləşdirən əsas amillərdən idi. Tərtib edilən bi layihədə memar olduqca cazibəli və ifadəli kompozisiya quruluşu yaratmağa nail olmuşdu. Bina bir qədər renesans dövrünə məxsus italyan villalarını xatırladır. Burada işıq və kölgə həcm kütlələrinin bədii-plastik ifadə vasitəsi olaraq istifadə edilir və terrasların, eyvanların çox olması bu təəssüratı daha da gücləndirir.

Binanın bütövlükdə, ayrı-ayrı hissələrinin nisbətləri, elementlərin məharətlə yerinə yetirilməsi o cümlədən, bu detalların son renessans üslubunda zərifliklə işlənməsi yaddaşlarda İntibah dövrünün Palladio, Serlio kimi ustalarının memarlıq quruluşlarını canlandırır. Tikiliyə cənub hissədən baxıldığında klassik orderlərdən istifadə edilməsi incəlik və zərfətlə yerinə yetirilən bina təntənəli, ifadəli çoxyaruslu kompozisiya təəssüratı yaradır.

Q.Ter-Mikelov dekorativ xarakter daşıyan detalların ön hissəsinin inkişafını davam etdirən "qış konsert salonu"nun interyerini də olduqca ifadəli şəkildə həll etmişdir. Həmin tikilidə memarlıq həllinin daxili və xarici məzmunun ahəngini, vəhdətini pozan eklektiktik üsluba yer verilməmişdir. Təkcə memar düşüncəsinin məntiqinə və təcrübəsinə tabe olan İtaliya renessans üslubunun stilizasiyası vardır və bunun arxasından nisbətlərin saflığı, formaların mükəmməlliyi və vəhdətin ahəngdarlığı açılır. Bu binanın tikilməsi ilə ətraf mühitlə çox uyğunlaşan intibah memarlığının maraqlı bir nümunəsini əldə etmiş oldu. Bu abidə günümüzdə də şəhər binaları arasında öz memarlıq bənzərsizliyi ilə yadda qalır.

"Palladiya ruhunda İtaliya intibahı, memarın layihəsini işlədiyi tikilinin obrazlı həllinə son dərəcə yaxşı uyğun gəlirdi. Bu həlli, memarlıq-planlaşdırma ideyasının, tikili üçün ayrılan torpaq sahəsinin yeri – yerin uduşlu relyefini və iqlim xüsusiyyətlərini əvvəlcədən müəyyən edirdi. İctimai məclisin layihəsində koloritli və ifadəli (binanın aid olduğu mövzuya uyğun olaraq) kompozisiya yaradılmışdır. İşıq və kölgə oyunlarının böyük kütlələri ifadə etmək üçün vasitə kimi istifadə edildiyi, terras və verandalara zəngin bina İntibah dövrü İtaliya villalarını xatırladır. Bina dənizə, mənzərəli Bakı buxtasına tərəf yönəlmişdir. Cənub tərəfdən bu binada klassik order sistemindən istifadə etməklə incə və zərif şəkildə ayrın göstərilmiş təntənəli, çoxyaruslu kompozisiya kimi qəbul olunur.Əsas həcm memarlıq kütlələrinin artan ritmik özəyi üzrərində yan qanadlardan mərkəzə

doğru inşa edilib. Bütün həcmli-məkan quruluşu dekorativ fənərlə birgə günbəz və minarə üslublu cinahlardan çıxan düzgün quruluşlu qüllələr tamamlayıb. Fasad mövzusunun inkişafını davam edən dekorativ işləmələr interyerin həllini maraqlı edir. Bu binada memarlığın xarici və daxili vahidliyini pozan eklektikaya yer verilməmişdir. İnteryerlərdə proporsiyaların dəqiqliyinin, formaların gözəlliyinin və bütövlüyünün həmahəngliyini açan, memarlıq düşüncəsinin məntiqinə birlikdə tabe edilmiş, ən gözəl anlamda İtalyan İntibahının yalnız stilizasiyası mövcuddur" [2, səh 34].

1996-2004-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Filarmoniya binası əsaslı surətdə restavrasiya edilmişdir və 2004 cü il yanvarın 27-sində bu görkəmli binanın açılışı baş tutmuşdur.

Bakı memarlığının şah əsərlərindən biri hesab edilən indiki Dövlət Kukla Teatrının binası 1908-1910-ci illərdə İsmayiliyyə sarayı, Murtuza Muxtarov sarayı və s. kimi memarlıq abidələrinin müəllifi memar İosif Ploşkonun layihəsi əsasında ucaldılmış, ilk olaraq, "Fenomen" kinozalı adı ilə fəaliyyətə başlamışdı. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, müxtəlif zamanlarda bu məkanda əyləncə mərkəzi – kaazino, "Satirogit teatrı", "Musiqili Komediya teatrı" və "Kənd Təsərrüfatı nailiyyətləri muzeyi" olaraq fəaliyyətdə olmuşdur.

Borokko üslubunda inşa edilmiş bu zərif memarlıq əsəri yeni bulvarda tikilmişdi. Bu məkan Xəzər dənizinin sahilində o zamanlar yaranmaqda olan "Primorski" bulvarının lap kənarında yerləşirdi. Bakı şəhər hökümətinin 10 iyun tarixli 155 saylı sərəncamı ilə təyin olunan komissiya 11 iyun 1910-cu ildə binaya baxış keçirməli və bütün elektirik qurğuları yoxlanmalı idi. 17 iyun 1910-cu il tarixli "Kaspi" qəzeti artıq "Fenomen" kinoteatrının fəaliyyətə başlaması haqqında yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində məlum olduğu kimi Bakıda ictimai binalarla yanaşı, teatr-tamaşa binalarının planlaşdırma və inşasına yeni memarlıq mövzusu – səssiz kinoların nümayişi üçün sinematoqraf binaları əlavə olunur. Beləcə, yeni bulvarda ilk sinematoqraf binası inşa edilir və "Fenomen" adı altında fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu binanın tikintisi fərdi sahibkarlara 60 000 rubla başa gəldi. Torpağın icarə haqqı ilk 7 ildə 3500 rubl olmuşdu. Gələcəkdə icarə müddəti şəhər hökümətinin qərarı ilə uzadılmalı və ya şəhərin mülkiyyətinə çevrilməli idi.

Yeni tikilmiş "Fenomen" sinematoqrafı 1910-cu ildə - tikildiyi dövr üçün ən böyük kinoteatr idi. Bu tikili digər ictimai binaları ilə müqayisədə şəhərin daha uğurlu və əlverişli hissəsində yerləşirdi. Binanın kifayət qədər hündür olan stilobat üzərində qurulmuş iri orderlə yerinə yetirilmiş və sürahibənd attiklə yekunlaşdırılmış əsas fasadı dəniz kənarında son dərəcə ifadəli, baxımlı, eləcə də təntənəli kompzisiya quruluşu ilə göz oxşayırdı.

Borokko üslubunda tikilmiş "Fenomen" binasının cinah hissələrində yerləşən rifli səthə malik olan iki saxta günbəz tikilinin ümumi siluetini tamamlayır. Bu xüsusiyyət şəhərin bütün özünəməxsus memarlığı üçün ənənəvi olan kompozisiya stilini davam etdirirdi. Mərkəzi fasadın əsas hissəsi açıq pilləkənin apardığı girişin yarımdairəvi tağı ilə vurğulanmışdır. Fasad kompozisiyasının dəbdəbəsi künclər hissələrdə qoyulmuş heykəllərlə daha da gücləndirilmişdir. Onu qeyd etməliyik ki, Bakı şəhərində memarlıq və heykəltaraşlığın sintezi ilk dəfə məhz Ploşkonun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Teatrın sonrakı fəaliyyət dövrünün ilk illərində binanın fasadı qədim yunan tanrıçalarının ikisi öndə, ikisi yanlarda olmaqla dörd qadın heykəlləri ilə üzvi şəkildə bəzədilmişdi. Bina 1921-ci ildə memar Zivər bəy Əhmədbəyovun hazırladığı layihəyə uyğun olaraq köklü şəkildə rekonstruksiya olundu və inqilabdan sonrakı dövrdə "Satir-Aqit" adlı fəhlə teatrı üçün uyğunlaşdırıldı. Eyni zamanda, 1920-ci illərin əvvəllərində yarıçılpaq qadın heykəlləri məkandan çıxarılmış və onların yerləşdiyi nişlər pəncərələrə çevrilmişdir. Maraqlı məlumatlardan biri odur ki, ilk dəfə Bakı şəhərində ictimai yerdə vintelyasiya sistemi bu tikilidə tətbiq edilmişdir. Günümüzdə

fəailliyyət göstərən Abdulla Şaiqin adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrının əsası 1931-ci ildə Molla Ağa Bəbirli tərəfindən qoyulmuşdur.

Bəhs edilən teatrda ilk tamaşa1932-ci ildə göstərilən "Sirk" adlanırdı. 1931-1941-ci illərdə, o cümlədən 1946-1950-ci illərdə müstəqil teatr olaraq, müxtəlif dövrlərdə isə (1941-1946-cı illər) Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar Teatrı və 1950-ci illədə isə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası nəzdində fəaliyyət göstərmişdi.

Müharibədən əvvəl və ondan sonra – XX əsrin 40-cı illərin sonu, hətta 50-ci illərdə bu binada filmlər nümayiş olunurdu. Zalı kiçik və çox havasız idi, çox da ziyarət olunmurdu. 1952-ci ildən 1965-ci ilə qədər binada Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Muzeyi fəaliyyət göstərmişdir. Bu zaman onun qarşısında yerləşdirilən heykəllər götürülmüş və ayrı-ayrı postamentlərdə qapının soluna çoban, sağına isə kolxozçu qadın heykəlləri əlavə edilmişdi. Burada muzey sərgisi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı mövzularında mühazirələr oxunurdu, filmlər nümayiş olunurdu. 3 may 1965-ci il tarixində isə bina yeni status aldı və Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı adı ilə tam müstəqil olan teatr məhz bu binada öz fəaliyyətinə başladı. 1970-ci illərin əvvəllərində Abdulla Şaiqin adını daşımağa başladı.

Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrında yenidənqurma işləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi haqqında" 19 fevral 2007-ci il tarixli sərəncamına əsasən həyata keçirilmişdir. Yenidənqurma-bərpa işləri 2007-ci ildə başlamış və həmin ilin dekabr ayında sonlandırılmışdır. Bu zaman bina ən müasir tələblərə uyğun avadanlıqlarla – səhnə mexanikası, professional səs sistemləri ilə yenidən təchiz edilmişdir. Həmçinin, səhnə və 200 nəfərlik tamaşaçı salonu, qrim otaqları tam olaraq təmir edilmişdi. Eyni zamanda, ikinci mərtəbədə kiçik tamaşaçı salonu olaraq da fəaliyyət göstərən məşq zalı da yaradılmışdı. Bundan əlavə, tikilinin damı örtüyü yenidən qurulmuş, fasadı isə bərpa olunmuşdur. Binanın təkcə fasadı dəyişməmişdir, həmçinin səs və işıq sistemləri tamamilə dəyişdirilmişdir.

Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrının binasının kürsü hissəsi dənizin yaxınlıqda olması nəzərə alınaraq ağlay daşla üzlənmişdi. Bundan başqa, onun fasadı xarici işıqlandırma sistemi ilə təmin edilmişdi. Teatrın foyesində yerləşən pannoları (260 $m^{2)}$ Xalq rəssamı Toğrul Nərimanbəyov işləmişdir. Burada Azərbaycan xalq nağıllarının bütün məşhur personajları təsvir edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Binanın birinci mərtəbəsində görkəmli rəssam Toğrul Nərimanbəyovun məşhur divar rəsmi müəllifin özü tərəfindən bərpa olunmuşdu. Hazırda Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrının səhnəsinə xalq dastanları, nağılları, oyunları, dünya klassik nağılları eləcə də müasir dramaturgiyamıza əsaslanaraq tamaşalar hazırlanır. Azərbaycan milli memarlıq sənətimizin dəyərli incilərindən hesab edilən bu abidə tədqiqata və qorunmağa ehtiyacı olan qiymətli sərvətlərimizdəb biridir.

Naməlum memarın layihəsi əsasında tikilən digər sinematoqraf və yaxud artıq kinoteatr adlandırılan bina Qoqol və Molokanskaya küçələrinin kəsişməsində yerləşən "Mikado" idi. Binanın planlaşma quruluşunu tamaşaçılar üçün yan qalereyalar, vestibül və tamaşaçı salonuyla müəyyənləşən qeyri-mürəkkəb struktur təşkil edirdi.

"Ancaq burada klassik, modern və "Çin" üslubu elementlərinin konqlomeratının nümayiş etdirən kinoteatr arxitekturasının qabarıq şəkildə ifadə olunan eklektizmi şəhərin mərkəzi hissəsinin küçə tikililərinin və məhəllələrinin ümumi xarakterinə kəskin disharmoniya qatdı. Əsas fasad maraqlı şəkildə həll olunmuşdur və tamaşa binasının daxili məzmununa cavab verir. Fasadın tağ açırımları olan aşağı hissəsi teatr mövzusunda barelyefli frontallarla başa çatan plastik şəkildə işlənmiş yuxarı hissə ilə qarşılaşdırılır. İkinci mərtəbədə "Çin" üslubunda künc pavliyonunun əlavə edilməsi kompozisiyanın ciddi tərzinə aşkar uyğunsuzluq qatır. Hər halda, ətraf tikililərə tamamilə yad olan "Çin" üslubu uğur qazanmamış və binanın Bakı Fəhlə Teatrı üçün (indiki "Səməd Vurğun

adına Rus Dram Teatrı") köklü rekonstruksiyasından sonra bütünlüklə aradan qaldırıldı" [1, səh. 237].

25 dekabr 2006-cı il tarixində "Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı" binasında yenilənmə-bərpa işlərinin layihəsi yekunlaşdırılmış və obyektin tikintisinə başlanmışdır. Binanın bərpa və yenidənqurma işləri 2008-ci ilin aprel ayında yekunlaşmışdır. Teatr binasının 547 yerdən ibarət tamaşaçı salonu tam sökülərək yenidən qurulmuşdur. Binada səhnə mexanikası, profesional işıq-səs sistemləri və digər qurğu-avadanlıqları Almaniya və Avstriyadan gətirilən avadanlıqlar ilə təmin olunmuşdur. İyirmi iki hazırlanma otağı və sexləri bütövlükdə yeniləşdirilmiş və dekorasiya anbarı, dülgər, butafor və dərzi sexləri yeni avadanlıqlarla təmin edilmiş və bütün mühəndisi, xarici və daxili kommunikasiyalar (elektrik təchizatı, isitmə, soyutma, havalandırma, drenaj və s.) tam yenidən hazırlanmışdır.

Beləliklə, Bakı memarlığında bina kompozisiya həllində ayrılmaz element qismində heykəltəraşlıq nümunələrinin istifadə edilməsinin daha bir binası meydana gəldi. Bu zamana qədər şəhərin ictimai tikililərinin fasadında heykəllərdən istifadə edilməyə yol verilmirdi. "Fenomen" və "Mikado" dan başqa kinoteatrlar əsasən, yaşayış binalarında və passajlarda fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, kinoteatr "Mulen-Elektrik" (1911) Olqinskaya küçəsindəki passajda yerləşirdi (indiki Caparidze küçəsi, 6 - da ərzaq mağazı). Ev sahibi Haciyevin dar həyətində isə - indiki "Vətən" kinoteatrı kinematoqrafik seanslar üçün yay bölməsi olan xalq tamaşaçı salonu tikilmişdi. Yalnız "Fenomen" və "Mikado" memarlıq həllinin və tikinti keyfiyyətinin müxtəlifliyinə baxmayaraq şəhər tikililəri arasında müvafiq yer tutdular, keçmişdə təkcə yaşayış və ayin qurmaları ilə tanınan şəhərin obrazına keyfiyyət cəhətdən yenilik qatdılar.

1900-1920-ci illərdə Bakıdakı bir çox teatr dərnəkləri, o cümlədən "Hökümət Dövlət Teatrosu" (1930-cu illərə qədər mətbuatda, sənədləşmələrdə, afişalarda və təqvim proqramlarında "teatro" olaraq yazılmışdı) öz tamaşalarını müxtəlif illərdə bir çox binada nümayiş etdirmişdir. XIX əsrin sonlarında bəhs edilən binaların az bir qismində də tamaşalar görstərilmişdi. Bu dövrlərdə teatr afişalarında, mətbuatda və s. tamaşanın Qoşa qala qapısının yaxınlığında yerləşən Gənclər meydanında, zamanında "Haşımov" və "Duma" deyilən meydanda nümayiş ediləcəyi yazılırdı. Bundan başqa, tamaşalar "Köhnə Duma" – hazırda Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin yerləşdiyi binanın ikinci mərtəbəsindəki salonda, indiki "Gənc Tamaşaçılar Teatrı"nın binasının yerində yerləşən "Kolizey" teatrında, Qoşa qala qapısına yaxınlığında yerləşmiş Gənclər meydanındakı bina olan Haşımovun evində göstərilirdi. Milyonçu Hacıbaba Haşımovun evi fasaddan dörd mərtəbədən, tamaşa salonu isə üç mərtəbədən ibarətdir. Bina müəyyən zaman kəsiyində "Siyasi Maarif Evi" adlanırdı və günümüzdə Konstitusiya Məhkəməsi həmin tikilidə fəaliyyət göstərir.

Tamaşalara ev sahibliyi edən məkanlar arasında Sahil bağının qarşısında yerləşən Dənizçilər evinin (Morskoe sobraniye) birinci mərtəbəsini də qeyd etməliyik. Girişi Bülbül prospektindən olan teatr reklam lövhələrində "Bəhriyyə klubu" olaraq qeyd edilirdi. "Dənizçilər evi" əvvəllər "Nəciblər klubu"nda və digər binalarda yerləşmişdi. Günümüzdə burada "Bakı Dənizçilər Klubu" fəaliyyətdədir.

Bəhs olunan dövrdə milyonçu Hacıbaba Haşımovun oğlu Yaponiyanın şəhərlərində səyahətdə olarkən görüb bəyəndiyi kazino binasını Bakı şəhərində, indiki Xaqani küçəsində yerləşən "Rus Dram Teatrı"nın binasının indiki yerində daş və taxta materialdan inşa etdirmişdi. "Pelmel" adlandırılan həmin teatr "həftəbecər" kimi qəbul edilirdi. Çünki, burda kazino ilə yanaşı, həm konsertlər göstərilir, həm əyləncəli musiqili proqramlar nümayiş etdirilir, həm də əsərlər tamaşaya qoyulurdu. "Pelmel teatrı"nın binasında rus o cümlədən, digər millətlərə mənsub olan

sənətsevərlər, teatr və musiqi həvəskarları, o cümlədən əcnəbi truppalar çıxış edirdilər. Bu tikili "Mikado teatrı" adlandırılmışdı.

"İnsanpərvərlər klubu" və ya "İnsanpərvərlər cəmiyyəti" Səməd Vurğun küçəsi ilə L.N.Tolstoy küçəsinin sol tərəfdəki kəsişməsində yerləşirdi. Son illərdə mətbəə olaraq çalışırdı. Günümüzdə burada çoxmərtəbəli bina yerləşir və onun birinci mərtəbəsində isə müxtəlif dükanlar fəaliyyət göstərir. "Qran vio salon"u isə "Azərbaycan" kinoteatrının qarşısında yerləşən sol tərəfdəki ikimərtəbədən ibarət böyük mülkün birinci mərtəbəsi "Lalayev pasajı" kimi tanınmışdır. Uzun müddət bu bina şəhər növbətçi qastronomu yəni, baqqaliyəsi olaraq işləmiş və pasajın daxilində kiçik zal mövcud idi. "Qran vio" kimi tanınan həmin salonda həvəskar teatr qrupları müxtəlif əsərləri səhnələşdirirdilər. Bəhs olunan bina 1886-1896-cı illər ərzində inşa edilmişdir.

Bakı memarlığının əvəzedilməz incilərindən biri İstiqlaliyyət küçəsində (1920-ci ilədək "Nikolayevskaya", daha sonralar "Kommunist" adlandırılmışdır) yerləşən və günümüzdə "Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti"nin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasıdır. Milyonçu Musa Nağıyev möhtəşəm memarlıq abidəsi olan "İsmailliyyə" binasını gənc yaşlarında vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişən oğlu İsmayılın xatirəsinə inşa etdirmişdi. Əsası 1908-ci ildə qoyulan binanın inşası müxtəlif vaxtlarda bir neçə dəfə dayandırılsa da 1913-cü ildə yekunlaşmışdı. Tamaşalar ikinci mərtəbədəki böyük zalda göstərilirdi. Bengendorfun ümumi teatrı isə Balaxanıda yerləçirdi və daha sonralar isə Balaxanı klubu adı ilə tanınmışdır.

XIX əsrin 80-ci illərində Bakı şəhərində teatrlar, sinematoqraflar, konsert salonları, kazinolar ilə yanaşı, daimi və ya müvəqqəti fəaliyyət göstərən sirklər mövcud idi. Sirklər insanların sıx olduğu məkanlarda - bazara yaxın ərazilərdə və ya geniş şəhər meydanlarında yerləşirdi.

Bakı şəhərində Taurek truppasının Nikolayevskaya küçəsində qurulan taxta sirkin ilk inşa layihəsi 1882-ci ildə təqdim edilmişdi. Teatr meydanında "Taurek sirki"nin tikintisindən daha sonra memar A.Koşinskinin hazırladığı layihə əsasında "Forrer sirki"nin binası tikilmişdi. Ancaq tez-tez yanan bina dəfələrlə yenidən inşa edilmiş və funksional baxımdan görkəmi dəyişmişdi. 1890-cı illərdə "Forrer sirki"nin binası artıq teatr-sirk olaraq fəaliyyət göstərirdi. Sirk tamaşaları üçün istifadə olunan bütün həmin binalar hansısa dərəcədə qeyri-kapital cəhət daşıyır və şəhər görünüşünü zənginləşdirmirdi. Çünki, əhəmiyyətli memarlıq xüsusiyyətləri daşımayan və çox hissəsi taxtadan hazırlanan bina sonralar sökülüb yerində dörd mərtəbədən ibarət mülk inşa edilmişdi.

1950-ci illərdən etibarən, Bakı şəhərində müasir memarlıq baxımından bir sıra əhəmiyyətli ictimai binalar inşa edilməyə başlandı. Şəhərsalma nöqteyi-nəzərdən və memarlıq baxımından müxtəlif xüsusiyyətləri olan bu tikililəri birləşdirən bir cəhət də mövcud idi. Memarlar Azərbaycan milli memarlıq ənənələrindən məharətlə istifadə edərək, binaların yaddaqalan olmasına cəhd etmişdilər. Belə tikililər arasında "Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı"nın binası milli və çağdaş üslubu ilə seçilir. 1960-cı ildə inşa olunan bu binanın (ill. II.9.) layihəsini yerli memarlarımız Qəzənfər Əlizadə və M.Mədətov hazırlamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1964 nömrəli, 19 fevral 2007-ci il tarixli "Azərbaycan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi haqqında" və "Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 fevral 2009-cu il tarixli, 228 nömrəli sərəncamları"na əsasən, "Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı"nın binasının çağdaş tələbata uyğun olaraq, tam bərpa işlərinə başlanılmış və 2010-cu il oktyabr ayında tamamlanmışdır.

Məlumdur ki, Bakı nəinki ölkəmizin, o cümlədən dünyanın ən müasir və bənzərsiz şəhərlərindən biridir. Bakı şəhəri hər zaman tarixi cəhətdən, həmçinin memarlıq baxımından bir-birindən maraqlı, diqqətçəkən abidələri, tikililəri ilə göz oxşamışdır. Zaman keçdikcə bu siyahəya yeni, bənzərsiz binalar əlavə olunmuşdur. Belə binalardan biri də "Azərbaycan Dövlət Gənc

Tamaşaçılar Teatrı" idi. 1969-cu ildə ucaldılmış "Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı" özünəməxsus xarici obraza sahib idi. 1988-ci ildə isə bina (ill. II.10.) memar Sənan Salamzadənin layihəsinə uyğun olaraq, yenidən hazırlanmışdır. Binanın interyerində ikinci mərtəbəsində yerləşən foye və tamaşaçı salonu yenidən bərpa edilmişdir. Səhnə tərtibatı yenidən qurulmuş, dördüncü mərtəbədə 2 məşq zalı, beşinci mərtəbədə isə kiçik tamaşaçı salonu yaradılmışdır. Binanın eksteryerində panoram lift quraşdırılmış eləcə də, fasad gecə işıqlanma sistemi ilə təchiz olunmuşdur. Binanın fasadı spayder adlanan sistemli şüşə ilə örtülmüşdür. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı fasadında keramik lövhələrdən ibarət panno yerləşdirilmişdir. Bu binanın zəngin bədii-estetik görkəminin tamalanmasına səbəb olmuşdur.

Bakı şəhərində 1960-cı illərin ortalarında şəhərin mayoru, Azərbaycan dövlət xadimi Əliş Lənbəranski tərəfindən inşa edilən Yaşıl Teatr isə açıq hava altında yerləşir. Burada da ənənvi antik dövrün teatr quruluşlarının planından istifadə edilmişdir. 2500 nəfərlik yerə malik teatr vacib mədəni hadisələrin nümayiş edilməsi məqsədiylə hazırlanmışdı. Yaşıl teatrda il ərzində çoxsaylı tamaşa və konsertər nümayiş olunur. 1993-cü ildə fəaliyyəti dayandırılan teatrda 2005-ci ilin avqust ayında Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə təmir işlərinə başlanıldı.

22 aprel 2006-cı il tarixində yaradılmış "Üns Yaradıcılıq Səhnəsi" teatrının əsas məqsədlərdən biri odur ki, Azərbaycandakı zəngin ənənələrə malik teatr sənətinə dayaqlanan günümüz teatrı müasir səviyyəyə çatdırılsın. Həmçinin, burada şərq və qərb mədəniyyətinin sintezinin bədii-estetik əksinin gördüyümüz "Üns Yaradıcılıq Səhnəsi"nin rəhbəri Nərgiz Paşayevadır.

Müasir Azərbaycanın özünəməxsus memarlığı inkişaf etməkdədir. Yeni üslublar özünü bir çox memarlıq nümunələrində göstərir. Azərbaycan memarları öz milli ruhunu, mədəniyyətini, ənənələrini unutmadan yeni üslublarda özünü sınamışdır. Bu cəhətlər əlbəttə ki, teatr memarlıq abidələrindən də yan keçməmişdir.

"Yuğ" Dövlət Teatrı 1989-cu ildə məşhur rejissor Vaqif İbrahimoğlunun rəhbərliyi ilə yaradılmış, 1993-cü ildən etibarən bu teatr dövlət təsisatına keçmişdir. "Qam-şaman zamanından bəlli olan yuğ mərasimi"nin ("dünyasını dəyişmiş şöhrətli gəhrəmanın xatirəsinə keçirilən ağı, ağlama mərasimi") gözəllik xüsusiyyətləri əsasında formalaşan kollektiv yarandığı gündən etibarən Akademik teatrın binasının üçüncü mərtəbəsindəki kiçik səhnədə fəaliyyət göstərmişdir. Bir müddət öncə Akademik teatrın arxa tərəfində - Murtuza Muxtarov, 83-də yerləşən köhnə hamam binası "Yuğ" teatrına verilmiş və orada əsaslı surətdə bərpa tikinti işləri görülüb. Kollektiv 2003-cü ilin axırlarından öz çıxışlarını həmin binada edirlər.

"Dövlət Pantomima Teatrı" 1994-cü ildən "Dəli yığıncağı" teatr studiyası olaraq öz yaradıcılığına başlamışdır. 2002-ci ildən dövlət statusu alan teatrın kollektivi pantomima janrında göstərilər səhnələşdirən yeganə teatrdır. Bakı şəhərinin Azadlıq prospektində, keçmiş Stanislavski küçəsində yerləşən "Dövlət Pantomima teatr"nın binası 1911-ci ildə qotika üslubunda baptistlərin ibadət evi kim inşa edilmişdir. 1930-cu illərdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dinə qarşı mübarizə başladığına görə bəhs olunan bina onlardan müsadirə olunur. Müqəddəs binada uzun müddət "Şəfəq" kinoteatrı fəaliyyət göstərmişdir. Teatr "Şəfəq" kinoteatrının binasına köçənə qədər Gənc Tamaşaçılar Teatrının binasında fəaliyyət göstərmişdi. Truppanın əsas üzvləri Mədəniyyət və İncəsənət Universitetini məzunları olan istedadlı gənclərdir.

1962-ci il tarixində Bakı şəhərində İncəsənət İnstitutunun nəzdində "Səda" teatrı fəaliyyətə başladı. Hazırda "Səda" Tədris Teatrının ikimərtəbədən ibarət binası, geniş səhnəsi, yüz doxsan nəfərlik tamaşaçı zalı, səs yazma studiyası, müxtəlif məşq otaqları vardır. Bunlar teatrda istənilən tamaşanı hazırlayaraq nümayiş etdirməyə imkan verir.

Günümüzdə Müsəlman Şərqində ilk teatrın, ilk kinonun, ilk operanın yarandığı məkan olan ölkəmizdə - Bakı və digər şəhərlərimizdə mədəniyyət sahəsinin inkişafına olduqca böyük diqqət yetirilir. Çünki, ilk teatr əsərinin səhnələşdirilməsindən günümüzə qədər çox yol irəliləmişdir. Teatr memarlıq abidələrinin yenidən qurulması, bərpa olunması üçün xüsusi tədbirlər görülməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Fətullayev-Fiqarov Ş., XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq.
2. Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. - Bakı: Maarif, 2002.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. // "İncəsənət və mədəniyyət problemləri" №3 (29). Bakı, 2009.
4. Azərbaycanın Tarixi abidələri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı-1958.
5. Bakıda şəhərsalma XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində. Bakı 2013, Şərq-Qərb, 352.
6. Bədəlbəyli Ə. və Qasımov Q. Mirzə Fətəli Axundzadə adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı. - Moskva, 1959
7. Dadaşov S. Mirzə Fətəli Axundzadə adına Lenin ordenli Azərbaycan Opera və Balet Teatrının əlli illiyi.-Bakı:Azərnəşr, 1958.
8. Əfəndiyev R., Kərimov K., Rzayev İ., Həbibov D. Azərbaycan incəsənəti. Monoqrafiya. Bakı: İşıq-1992.

BÖYÜK İPƏK YOLUNUN HƏRBİ-STRATEJİ VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ KİMİ OŞ ŞƏHƏRİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

THE HISTORICAL IMPORTANCE OF OSH AS A MILITARY-STRATEGIC AND CULTURAL CENTER OF THE GREAT SILK ROAD

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ГОРОДА ОШ КАК ВОЕННО-СТРАТЕГИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРА ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Abdulla Mustafayev

NDU, "Ümumi tarix" kafedrasının dosenti

Ruhiyyə Rzayeva

NDU, "Ümumi tarix" kafedrasının baş müəllimi

XÜLASƏ

Elmi məqalədə Böyük İpək Yolunun yaranmasından, onun əhatə etdiyi ölkələrdən, tarixən Qırğızıstan ərazisinə məxsus olan və Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən qədim Oş şəhərinin hərbi-strateji və mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, Böyük İpək Yolu e. ə. II minillikdən başlayaraq təxminən 17 əsr ərzində Çindən başlayaraq Yaponiya, Hindistan, Monqolustan, Azərbaycan, İran, Orta Asiya və digər ölkələri əhatə edən bir karvan yolu olmuşdur.

Orta Asiyanın digər ölkələri kimi, Qərğızıstan da Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməklə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, ticarət karvanları Qırğızıstanın Oş, Ozgen, Balasaqın, Suyab və s. kimi şəhərlərindən keçməklə digər ölkələrə gedirdilər. Bu yol üzərində yerləşməklə Qırğızıstan, o cümlədən onun qədim şəhərlərindən olan Oş şəhəri qədim türk xalqlarının mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Qeyd olunmuşdur ki, Böyük İpək Yolunun iki qolu: Buxara, Səmərqənd, Zamin-Ahsikent-Kuba-Oş-Özgen-At-Bashi (Koşoy-Korqon) ərazilərini əhatə birinci qol və Oş, Alai, Erkestam vasitəsilə Kaşğara, oradan da Çinin bütün bölgələrinə gedən ikinci qol qədim Oş şəhərinin ərazisindən keçirdi. Şimal ticarət yolu Zamidən-Şaş (Daşkənd)-İsficab-Taraz-Merke-Nevaket-Suyab-Barskan Narından keçərək Çinə keçirdi.

Elmi məqalədə Oş şəhərinin Orta Asiyanın ən böyük ticarət mərkəzlərindən biri olduğu göstərilməklə bərabər qeyd olunur ki, bu şəhər regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinin inkişafında da böyük rol oynamışdır. Üç min ildən artıq yaşı olan Oş şəhərinin yerləşdiyi hərbi-strateji, tarixi-coğrafi mövqe onun ticarət-iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi kimi qəbul edilməsinə, müxtəlif sivilizasiyaları özündə birləşdirməsinə şərait yaratmışdır. Həmçinin məqalədə Oş şəhərinin hərbi-strateji, ticarət-iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi olmasını sübut edən faktlar göstərilmiş və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Böyük ipək yolu; Böyük coğrafi kəşflər; Klavdi Ptolomey;Mərkəzi Asiya; Oş şəhəri; Kokand xanlığı; Təxt-i Süleyman

ABSTRACT

The scientific article talks about the creation of the Great Silk Road, the countries covered by it, the importance of the ancient city of Osh, which historically belongs to the territory of Kyrgyzstan and is located on the Great Silk Road, as a military-strategic and cultural center.

It has been shown that the Great Silk Road e. a. Starting from the 2nd millennium, for about 17 centuries, there was a caravan route, starting from China and covering Japan, India, Mongolia, Azerbaijan, Iran, Central Asia and other countries.

Like other countries of Central Asia, Kyrgyzstan has been of great importance due to its location on the Great Silk Road. Thus, the trade caravans went to Osh, Ozgen, Balasagın, Suyab, etc. in Kyrgyzstan. they went to other countries by passing through their cities. By being located on this road, Kyrgyzstan, including one of its ancient cities, the city of Osh, became one of the cultural centers of the ancient Turkic peoples.

It was noted that there are two branches of the Great Silk Road: the first branch covering the territories of Bukhara, Samarkand, Zamin-Ahsikent-Kuba-Osh-Ozgen-At-Bashi (Koshoy-Korgon) and the first branch through Osh, Alai, Erkestam to Kashgar, and from there to all regions of China. the second branch passing through the territory of the ancient city of Osh. The northern trade route passed through Zamiden-Shash (Dashkend)-Isficab-Taraz-Merke-Nevaket-Suyab-Barskan Nar to China.

The scientific article shows that the city of Osh is one of the largest trade centers in Central Asia, and also notes that this city played a major role in the development of the socio-economic situation of the region. The military-strategic, historical-geographical position of the city of Osh, which is more than three thousand years old, has made it possible for it to be recognized as a trade-economic and cultural center and to unite various civilizations. The article also shows and analyzes the facts proving that the city of Osh is a military-strategic, commercial-economic and cultural center.

Keywords: Great Silk Road; Great geographical discoveries; Claudius Ptolemy; Central Asia; Osh city; Kokand Khanate; Throne of Solomon

РЕЗЮМЕ

В научной статье рассказывается о создании Великого шелкового пути, охваченных им странах, значении древнего города Ош, исторически относящегося к территории Кыргызстана и расположенного на Великом Шелковом пути, как военно-стратегического и культурный центр.

Было показано, что Великий шелковый путь е. а. Начиная со 2-го тысячелетия, около 17 веков, существовал караванный путь, начинавшийся из Китая и охватывавший Японию, Индию, Монголию, Азербайджан, Иран, Среднюю Азию и другие страны.

Как и другие страны Центральной Азии, Кыргызстан имеет большое значение благодаря своему расположению на Великом шелковом пути. Так, торговые караваны шли в Ош, Озген, Баласагин, Суяб и т. д. в Киргизии. они отправились в другие страны, проезжая

через их города. Находясь на этой дороге, Кыргызстан, в том числе один из его древних городов, город Ош, стал одним из культурных центров древних тюркских народов.

Было отмечено, что существует две ветки Великого шелкового пути: первая ветка, охватывающая территории Бухары, Самарканда, Замин-Ахсикент-Куба-Ош-Озген-Ат-Баши (Кошой-Коргон) и первая ветка через Ош, Алай, Эркестам в Кашгар, а оттуда во все районы Китая.вторая ветвь, проходящая через территорию древнего города Ош. Северный торговый путь проходил через Замиден-Шаш (Дашкенд)-Исфикаб-Тараз-Мерке-Невакет-Суяб-Барскан-Нар в Китай.

В научной статье показано, что город Ош является одним из крупнейших торговых центров Центральной Азии, а также отмечается, что этот город сыграл большую роль в развитии социально-экономического положения региона. Военно-стратегическое и историко-географическое положение города Ош, которому более трех тысяч лет, сделали возможным признание его торгово-экономическим и культурным центром, объединением различных цивилизаций. В статье также показаны и проанализированы факты, свидетельствующие о том, что город Ош является военно-стратегическим, торгово-экономическим и культурным центром.

Ключевые слова: Великий шелковый путь; Великие географические открытия; Клавдий Птолемей, Средняя Азия; город Ош; Кокандское ханство; Тахт-и Сулейман

UMUT KAPISI"NIN EKONOMİK-SOSYAL, TARİHİ-DİPLOMATİK VE ASKERİ-SİYASİ ÖNEMİ

THE ECONOMIC-SOCIAL, HISTORICAL-DIPLOMATIC AND MILITARY-POLITICAL IMPORTANCE OF THE "GATE OF HOPE

Senan İbrahimov

Azerbeycan Cumhuriyeti

ÖZET

XX. yüzyılın 80-90'lı yılları dünyanın iki en büyük askeri-ekonomik-siyasi gücünden birinin-çokuluslu SSCB'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)- devrimsel yıkılışı ile tarihe düştü. Tabii ki bu yıkılış sürecinde söz konusu mekânda yaşayan tüm halklar eziyet çektiler. Çünkü devrimler ağrısız-acısız ve kansız-belasız yaşanmazlar. Bilinen bir gerçektir ki, SSCB'nin yıkılma planı, alternatif (düşman) kampın özel enstitülerinde hazırlanmıştı ve koordineli bir şekilde yönetilmekteydi. Bu planda uluslararası düşmanlığın alevlendirilmesi ve milli zeminde savaş ve katliamların gerçekleştirilmesi, öncelikli idi. Öte yandan yıkılan imparatorluğun başı Moskova da kendi küresel ırkçı çıkarları için milli çatışmaların alevlendirilmesine özel ilgi göstermekteydi. Amaç, imparatorluktan ayrılmak isteyen halkları kendine bağımlı halde tutmak, onların bağımsız gelişimlerine engel olmak, bölgede egemenliğini ve çıkarlarını korumaya devam etmekti. Bu durum hala devam etmektedir ve anlaşılan uzun süre daha devam edecektir. Çünkü Rusya, eski SSCB mekânında birçok sorunun asıl kaynağıdır. Örneğin Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilmiş Karabağ ve buraya sınır olan 7 ilin boşaltılması ve toprak bütünlüğünün sağlanması uğrundaki mücadelesine karşı milli düşmanlık kartından yararlanmaktadır. Aslında "Böl-parçala-yönet!" ve "Böl ve galip gel!" sloganları tarih boyunca güncelliğini muhafaza etmiş ve günümüzde de bu durum devam etmektedir. Tabii ki bu ayrı bir sohbetin konusudur. Biz sadece yazımıza giriş olarak ve bilgi amaçlı bunları kaydetmekteyiz. Lakin hem Rusya hem de AGİT'in Minsk Grubu'nun eş başkanları ve doğal olarak onların temsil ettikleri devletler unutmaktadırlar ki, Azerbaycan halkı (Türkü) Köroğlu'nun soyundandır. Köroğlu'nun yiğitlerine (askerlerine) ise iyi anlamda "deli" denmektedir. Bir gün bu halk ve Azerbaycan devletinin, dünyanın 50 en güçlü ordusundan biri olan silahlı güçleri harekete geçecek ve sadece Ermenilerin değil, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlanmasına engel olan tüm zalimlere gereken dersi verecektir (Nisan savaşlarında olduğu gibi!)

Anahtar kelimeler: Haydar Aliyev, Suleyman Demirel, Dilucu, Sederek, Igdır, Ümit kapısı, blokad

ABSTRACT

XX. The 80s-90s of the century went down in history with the revolutionary collapse of one of the world's two largest military-economic-political powers-the multinational USSR (Union of Soviet Socialist Republics). Of course, during this demolition process, all the peoples living in the place in

question suffered. Because revolutions cannot be lived without pain and without blood. It is a known fact that the plan for the collapse of the USSR was prepared in the special institutes of the alternative (enemy) camp and was managed in a coordinated manner. In this plan, the exacerbation of international hostilities and the realization of wars and massacres on a national basis were priorities. On the other hand, Moscow, the head of the collapsed empire, was also paying special attention to inflaming national conflicts for its own global racist interests. The aim was to keep the peoples who wanted to leave the empire dependent on itself, to prevent their independent development, and to continue to protect their sovereignty and interests in the region. This situation still continues and will likely continue for a long time. Because Russia is the main source of many problems in the space of the former USSR. For example, it benefits from the card of national enmity against Azerbaijan's struggle for the evacuation of Karabakh occupied by Armenia and the 7 provinces bordering there, and for ensuring its territorial integrity. In fact, “Divide-smash-conquer!” and “Divide and prevail!” slogans have been kept up-to-date throughout history and this situation continues today. Of course, this is the subject of a separate conversation. We save them only as an introduction to our article and for informational purposes. However, both Russia and the co-chairs of the OSCE Minsk Group and the states they represent naturally forget that the Azerbaijani people (Türkü) are descendants of Köroğlu. Köroğlu's valiants (soldiers) are called "crazy" in a good sense. One day, this people and the armed forces of the Azerbaijani state, one of the 50 strongest armies of the world, will take action and teach the necessary lesson not only to the Armenians, but to all the oppressors who prevent the territorial integrity of Azerbaijan (as in the April wars!)

Key words: Haydar Aliyev, Suleyman Demirel, Dilucu, IgdIr, Sadarak, Umit kapısı (The Gate of Hop), blockade

SSCB hızla yıkılırken Moskova, silahsız halkı (halkları) kurşun yağmuruna tutma pahasına da olsa, milli-bağımsızlık mücadelesinin önünü kesmeye çalışıyordu. Bu çerçevede 1990 yılı Ocak ayının 19’unu 20’sine bağlayan gece, tepeden tırnağa silahlanmış ve ekseriyeti Birliğin farklı yerlerinden, özellikle Kuzey Kafkasya’dan çağrılmış, milliyetçe Ermenilerden oluşan Sovyet (Rus) ordusu Bakü’ye yürütüldü, karşıya çıkan herkese ve her şeye ateş açıldı. Bakü’de ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde 146 kişi katledildi, 744 kişi yaralandı, 841 kişi ise yasadışı hapsedildi. Derler ki, etki tepkiye eşittir. Anlaşılan bazen tepki etkiden daha güçlü olur. 20 Ocak katliamında Azerbaycan halkı fiziki, maddi ve manevi kayıplar verse de bu olaydan galip çıktı. Çünkü o zamana kadar merkezi hükümetten olumlu anlamda bir şeyler bekleyenler ve umanlar bile bu faciadan sonra gaflet uykusundan uyandılar ve milli bağımsızlık harekâtı kitlesel hale geldi. Artık herkes anlıyordu ki hem bağımsız devletin kurulması hem de Karabağ sorununun çözülmesi ve toprak bütünlüğümüzün korunması bizim çözeceğimiz bir meseledir.

Bakü’deki Ocak katliamından 1 gün önce, yani 1990 yılının Ocak ayının 18’ni 19’una bağlayan gece Ermeniler, SSCB Savunma Bakanlığı’nın Ermenistan’da bulunan 7’ci Ordusu’nun yardımı ile büyük bir güçle Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin sınır köyü Kereki’ye saldırdılar. Kuvvetlerin eşit olmadığı bir savaşta hafif silahlarla silahlanmış yerel savunma birliği düşmana büyük kayıplar verdirse de geri çekilmek zorunda kalmış ve Kereki köyü işgal edilmiştir. Artık 30 yıldan fazladır ki, işgal devam etmektedir.

Nahçıvan’ın merkezi meydanında düzenlenen mitingin talebine uygun olarak 10 Ocak’ta Nahçıvan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti Meclisi’nin kararı ile Özerk Cumhuriyetin toprak bütünlüğü

ile vatandaşlarının hayatı tehlike altında kaldığından ve Kars Antlaşması'nın şartları kaba şekilde ihlal edildiğinden Nahçıvan ÖSSC, SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etti. Söz konusu dönem açısından bu devrimsel bir adımdı.

Bilgi amaçlı kaydedelim ki, ister Çar, isterse de Sovyet Rusyası'nın yürüttüğü Türk ve Müslüman karşıtı sinsi siyasetlerinin sonucu olarak 1920 yılında Azerbaycan'ın ezeli ve ebedi toprakları olan Dereleyez ve Zengezur bölgeleri Ermenistan'a verilerek Nahçivan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan toprakları arasında bağlantı kopmuştur. Birliğin dağılması sürecinin başlaması ile kuşatma altında kalan Nahçivan'da kısa sürede Ermenistan üzerinden gelen doğal gaz ve elektrik kesildi, gıda kıtlığı yarandı. Düşünün ki, kışın ortasında doğal gaz yok, elektrik yok, sıcaklık yok, su yok, ekmek yok! Hatta o sırada bir yerlerde acından ölenlerin olduğu söylentileri yayılmaya başladı. 1990 yılının 20 Ocak tarihinde Nahçivan'da Olağanüstü Hal ilan edildi ve ordu şehre girdi.

21 Ocak tarihinde Moskova'da yaşayan Haydar Aliyev Azerbaycan'ın Moskova Temsilciliği'ne giderek açıklamada bulundu ve Moskova'nın Azerbaycan halkına karşı kitlesel katliamına itirazını tüm dünyaya duyurdu. 22 Temmuz tarihinde Haydar Aliyev uçakla Bakü'ye geldi. Lakin söz konusu dönemde anti millî yönetim yüzünden 22 Temmuz'da Nahçıvan'a gitti. Her şeyde bir hikmet vardır, derler. Haydar Aliyev'in Nahçıvan'a gelişi bu diyarı Ermeni işgalinden ve soykırımından, en iyi durumda ise 370 binlik halkı açlık ve soğuktan ölmekten kurtardı. Kısa sürede Nahçıvan Ali Meclisi Başkanı seçilen bu büyük şahsiyet, kazandığı benzersiz yaşam ve iş deneyimini çalıştırarak doğup büyüdüğü memleketini tasavvur bile edilemeyecek her türlü reel facialardan kurtardı. Haydar Aliyev'in ileri görüşlü politikası zamanla meyvesini verdi, İran ve Türkiye'den yardımlar, en önemlisi ise elektrik gelmeye başladı. Gıda fişleri ile ahalinin gıda ihtiyaçları kısmen de olsa karşılandı. Aralıklarla elektrik verilmeye başlandı.

Haydar Aliyev'in önce Nahçıvan, sonra ise Azerbaycan'ı her türlü beladan kurtarması, tarihte şahsiyetin rolünün ne kadar önemli olduğunu bir daha gösterdi. Günümüzde on yıllar boyunca savaşın, açlık ve sefaletin, sayısız maddi, manevi ve fiziki zararların rehin aldığı, en kötüsü ise yabancı askerlerin postalları altında ezilen birçok ülke bulunmaktadır. Bu halkların bağrından Haydar Aliyev gibi bir fenomen şahsiyet yetişseydi, onlar bu duruma düşmezlerdi. (4)

Ermenistan 8 Mayıs 1992 tarihinde Şuşa'yı işgal ederken, eşzamanlı olarak Nahçıvan'ın Sederek bölgesine de saldırdı. Söz konusu dönemde Ulu Önder Haydar Aliyev, Türkiye'den yardım talebinde bulundu. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) Antlaşmalarını hatırlatarak, bu hareketin cevabının çok ağır olacağını bildirdi. Türkiye'nin Ermenistan'la sınırdaki askeri birlikleri savaş durumuna getirildi. Bu dönemde önceden av tüfekleri bile toplanmış ve silahsız bir şekilde Ermeni saldırısı ile karşı karşıya kalmış olan Nahçıvan halkı, "Türkün topu İrevan'a çevrilmiştir" diye birbirine güzel haberleri müjdeliyordu. Böylece Kars Antlaşması, Nahçıvan'ın Ermeni saldırısına karşı korunmasında son derece önemli rol oynadı. (12)

Türkiye Cumhuriyeti'nin genel olarak 31 kara gümrük kapısı bulunmaktadır. Bunlardan biri de Dilucu Gümrük Kapısı'dır. Tabii ki, gümrük kapılarının her birinin açılış, önem ve faaliyet tarihi dikkat çeken bir konudur. Lakin Dilucu Gümrük Kapısı hem açılışı hem de ekonomik-sosyal, tarihi-diplomatik ve askeri-siyasi açıdan özel öneme haizdir.

Dilucu Gümrük Kapısı, 20 Mayıs 1992 tarihinde dönemin Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel tarafından

açılmıştır. Bu kapı Türkiye'nin Iğdır ile Azerbaycan'ın Nahçivan Özerk Cumhuriyeti'nin Sederek illerini birbirine bağlamaktadır.

Aslında bu köprü 20 Ekim 1991 tarihinden itibaren geçici köprü olarak kullanılmaya başlanmış ve 18 Kasım'da Türkiye'nin Konya ilinden gıda yüklü ilk kamyon kervanı bu köprü ile Nahçıvan'a insani yardım ulaştırmıştır.

Genellikle açılan her yeni gümrük kapısı, resmi olarak bulunduğu yerin coğrafi ismi ile isimlendirilir. Tabii ki, Dilucu Gümrük Kapısı da bu gerçeklikten istisna değildir. Lakin halk buraya "Umut Kapısı" ismini verdi. Sebep ne idi? İş burasındadır ki açılan "Dilucu Gümrük Kapısı" söz konusu dönemde gerçek anlamda ölüm-kalım savaşı veren Nahçıvan için tam anlamıyla umut kapısı idi. "Umut Kapısı"nın önemini farklı başlıklar altında özetlemeye çalışalım:

1. Ekonomik-Sosyal Önemi. Birlik dağılırken Azerbaycan'la her türlü iletişimi ve ekonomik ilişkileri, özellikle de gıda temini tam olarak kesilmiş olan Nahçıvan, "Umut Kapısı" aracılığıyla kardeş Türkiye'ye çıkış kazandı ve ekonomik-sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya başladı. Nahçıvan vatandaşı Türkiye'ye vizesiz giriş-çıkış fırsatı yakaladı. İnsanlar ürünlerini Türkiye'de satmakla aileleri için kazanç kaynağı elde ettiler. Açılan yeni gümrük kapısı Bakü-Nahçıvan-Türkiye ekonomik ilişkilerinin gelişmesi için elverişli ulaşım sistemi yarattı. (1, 5) Türk şirketleri Nahçıvan'a ayak bastı. En önemlisi ise insanlar arkasız olmadıklarını, Türk halkı gibi bir halkın, Türkiye gibi güçlü bir devletin her zaman olduğu gibi yine de kardeşlerinin arkasında durduğunu derk ettiler. İşte "Umut Kapısı"nın yarattığı imkanlar sayesinde bugün artık Nahçıvan elektrik ithal eden ülkeden ihraç eden bölgeye dönüşmüştür. Nahçıvan'dan Türkiye'ye yılda 120 milyon dolarlık ihraç gerçekleşmektedir.

2. Tarihi-Diplomatik Önem: "Umut Kapısı" tarih boyunca bir olmuş Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin yeni dönemde bir araya gelmeleri, kaynayıp-karışmaları için esaslı ortam oluşturdu. Azerbaycan XX. yüzyılda ikinci defa bağımsızlık kazandıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilere dair anlaşma 1992 yılı Ocak ayında imzalansa da aslında bu ilişkilerin temeli dünya tarihinin fenomen şahsiyetleri Haydar Aliyev ve Süleyman Demirel'in çoklu sayıda temasları ve karşılıklı ameli işbirliği ile daha önceler atılmıştı.

3. Askeri-Siyasi Önem: "Umut Kapısı"nın bulunduğu Nahçıvan bölgesindeki Azerbaycan'la Türkiye sınır hattı mesafe açısından kısa olsa da (sadece 11 km), askeri-siyasi anlamda çok büyük öneme haizdir. Bilgi amaçlı kaydedelim ki, Nahçıvan Ermensitan'la 246 km, İran'la ise 204 km. sınıra sahiptir. (5, 5) Azerbaycan'ın bağımsızlığının temeli de Nahçıvan'da atılmıştır. Daha Sovyetler Birliği zamanında Haydar Aliyev'in çalışmaları sonucunda Nahçıvan'da görülen işler, genel olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığı açısından büyük önem taşımaktaydı. Haydar Aliyev'in başkanlığında düzenlenen Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ali Sovyeti'nin Birinci Oturumu bölgenin isminden "Sovyet Sosyalist" sözlerini çıkardı, devlet yönetim kurumunun isminde değişiklik yaptı, Özerk Cumhuriyetin devlet bayrağı ve diğer sembollerine dair kararlar aldı. Azerbaycan'ın üç renkli milli bayrağı büyük bir fasıladan sonra daha Sovyetler Birliği zamanında ilk defa olarak Nahçıvan'da göndere çekildi ve devlet sembollerinin kabul edilmesine dair Azerbaycan parlamentosunda önerge verildi. Bu kapı Nahçıvan'ın yeni ortamda askeri kudretinin artmasına ve burada Azerbaycan'ın en güçlü askeri birliklerinden birinin şekillenmesine imkân verdi. "Umut Kapısı" Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin coğrafi birliği açısından sembolik bir geçittir. Tesadüfi değildir ki, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları IX. Zirve Toplantısı 3 Ekim 2009 tarihinde tarihi Nahçıvan'da düzenlendi. Şunu da kaydedelim ki, ilk zirve toplantısı 1992 yılında Ankara'da, sonrakiler İstanbul (1994), Bişkek (1995), Taşkent (1996), Astana (1998), Bakü (2000), İstanbul (2001) ve Antalya'da (2006) düzenlenmiştir. Böyle bir toplantının Nahçıvan'da düzenlenmesi aynı zamanda Nahçıvan'ın uluslararası belgelerde, yani Moskova ve

Kars Antlaşmaları ile belirlenmiş olan statüsünün daha da güçlenmesine hizmet etmekteydi. (3, 202) Nahçıvan görüşü Türkçe konuşan devletlerin entegrasyonu açısından tamamen yeni bir aşama oldu. Bu toplantıda Türkçe Konuşan Ülkelerin İşbirliği Konseyi kuruldu ve Nahçıvan Anlaşması imzalandı. Nahçıvan Anlaşması ile Türkçe konuşan ülkelerin devlet başkanlarının zirve görüşlerini teşkilatlandırma alanında çok değerli ve tarihi bir adım atıldı. "Umud Kapısı" sayesinde gerçekleşen tüm bunlar aynı zamanda Nahçıvan'ın gerçek anlamda siyasi bir merkeze dönüştüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yeri gelmişken kaydedelim ki, Macaristan da Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi üyesidir ve bu konseyin tüm kurumlarının çalışmalarına katılmaktadır. Macaristan Cumhurbaşkanı Viktor Obra, Türk Devlet Başkanlarının Kırgızistan'da düzenlenmiş toplantısında (2019) yaptığı tarihi konuşmasında şöyle demiştir: "Biz Kıpçak Türküyüz, Atilla'nın torunlarıyız."(10)

Artık 2008 yılından Macaristan'da "Macar-Turan Vakfı" tarafından 2 yılda bir kez "Hun-Türk Kurultayı", diğer bir ifadeyle "Turan Halklarının Kurultayı" düzenlenmektedir. Bu kurultayın internet sitesi de bulunmaktadır. (9) İlk bu gibi kurultay ise Kazakistan'da yaşayan Madarların girişimi ile bu ülkede düzenlenmiştir. "Macar-Turan Vakfi", 2012 yılında Kazakistan'da, Macaristan'da yapılmış "Hayat Ağacı" isimli muhteşem bir yapıt dikmiştir. Bütün bir ağaçtan yapılmış anıtın ağırlığı 2 ton, yüksekliği ise 9 metredir. O, Macarların ataları olan Madarların Türk halkları ile aynı kökten olduğunun sembolüdür. Turan sözcüğünün iki anlamı bulunmaktadır: Birincisi bu kelime tarihen Arapların dışındaki milletlerin yaşadığı bölge anlamına gelmektedir. İkincisi ve asıl anlamı ise Türklerin, daha kesin ifadeyle Türkçe konuşan halkların yaşadığı arazileri ifade etmektedir.

Birçok Avrupa dilinde Macaristan Hungary, yani Hunların ülkesi şeklinde isimlendirilmektedir. Tabii ki bu tarihi Hun İmparatorluğu ve On-Ogur/Ob-Oguz (On-Oğuz boyu) ile direkt bağlantılıdır. Göründüğü gibi birçok Avrupa halkı Macarların şahsında Atilla'nın torunlarını görmüşlerdir. (15) Macarlar hatta Türk Runi alfabesini yeniden canlandırmaya başlamışlar. Şöyle ki, onlar İncil'i bu alfabe ile basmış, yaşadıkları yerlerin girişlerine isimlerinin Türkçe yazıldığı levhalar asmışlardır. Bu süreç Batı Ukrayna'da (Zakarpatiya) da sürmektedir. (16)

Bilgi açısından kaydedelim ki, Türkiye'nin Ermenistan'la olan Akyaka (Kars) Alican (Iğdır) kara gümrük kapıları Ermenistan ordusunun 3 Nisan 1993 yılında Azerbaycan'ın Kelbecer ilini işgal ettiği tarihten bu yan kapalıdır. Şöyle ki, 23 Mart 1993 yılından 3 Nisan'a kadar yaşanan 10 günlük gergin savaşlarda 701. Askeri Birlik, Kelbecer gönüllüleri ve helikoptercileri, kendilerinden 15 kat üstün olan düşman kuvvetleri ile kuşatma ortamında savaşarak 450'den fazla kayıp vermiş ve kuşatma altında bulunan 60 bin Kelbecerlinin tahliyesini sağlamışlardır.

Kelbecer'in işgalinden sonra 3205 sayılı toplantıda BM Güvenlik Kurulu 822 sayılı Sonuç Bildirgesi kabul etti. Bildirgede tüm işgalci güçlerin Kelbecer ve Azerbaycan'ın işgal edilmiş diğer bölgelerinden hemen çıkarılması talep edilmekteydi. BM Güvenlik Kurulu benzer muhtevaya sahip daha 3 (29 Temmuz 1993 tarihli 853 sayılı Bildirge; 14 Ekim 1993 tarihli 874 sayılı Bildirge; 11 Kasım 1993 tarihli 884 sayılı Bildirge) Bildirge kabul etmesine rağmen, Ermenistan ordusu tecavüzlerine devam etmektedir. Artık 27 yıldır Dağlık Karabağ bölgesi dışında 7 il işgal altındadır ve şimdiye kadar işgalci Ermenistan tarafından bu bildirgelerin talebi olan her hangi bir yükümlülük yerine yetirilmemiştir. Halk arasında müdrik bir söz vardır: "Domuz kendi rızası ile darıdan çıkmaz."

Yine bilgi amaçlı kaydedelim ki, 28 Mayıs 1918 yılı tarihinde Türk-Müslüman dünyasında ve genel olarak Doğu'da ilk demokratik-parlamenter cumhuriyet Azerbaycan'da kurulmuştur. Bu cumhuriyet, tarihi ve cihanşümul faaliyet gösterse de 23 ay yaşaya bilmiş, Sovyet Rusyası'nın işgali ile yıkılmıştır.

Ancak Azerbaycan halkı özgürlük seven bir halk olduğu için XX. yüzyılda ikinci kez (18 Ekim 1991 yılında) bağımsızlığına kavuştu. İlginç bir gerçektir ki, ister Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, isterse de Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğu zaman ilk tanıyan ülke Türkiye Cumhuriyeti Devleti olmuştur. Bu hiç de tesadüfi değildir. Çünkü Azerbaycan halkı (Türkü) Türk halklarının bir parçasıdır. Yeri gelmişken birkaç cümle Türk halkları ile ilgili kaydetmek isterdik. Türk halkları Altay Dil Grubuna mensuptur. Dünyada 24 Türkçe konuşan halk, diğer ifadeyle 86 etnos, alt gruplar vardır. Bunlar dil ve köken farkına göre dört kola ayrılmaktadırlar:

1. Oğuzlar-Anadolu Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Gagavuzlar, Türkmenler, Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları, Türkmenler, Horasan Türkleri vs.

2. Uygurlar-Özbekler, Hazaralar, Salarlar, Uygurlar, Tuvalar, Şorlar, Komasin-Tobollar, Baraba Tatarları, Çulumlar vs.

3. Kıpçaklar-Kazaklar, Karakalpaklar, Kumıklar, Kırgızlar, Altaylar, Nogaylar vs.

4. Bulgarlar-Tatarlar, Bakşurtlar, Karaçaylar, Karaimler vs.

Çağdaş Türk halkaları farklı dinlere mensupturlar. Büyük bir kısmı Müslüman iken, Çuvaş, Gagavuz, Tatar ve Yakutların çoğunluğu Ortodoks Hıristiyan, Karaim ve Krımçaklar Yahudi, Tuvin, Sarı Uygurlar ve Salarların bir kısmı Budist, Altaylar Burhanist, Hakas, Şor, Teleut, Yakut ve Dolganlar Tengrist ve Şamanisttirler. (13)

Türkler sayı bakımından dünyanın en büyük halklarından biridir ve gezegenin tüm kıtalarına dağılmışlardır. Bazı internet sitelerinde Türklerin sayısı ile ilgili verilen bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır. Bu bilgilere göre dünyada yaşayan Türklerin sayısı 160-165, 170 veya 250 milyondur. Oysaki sadece Türkiye'de 55, Çin'de 100, İran'da 40, Özbekistan'da 30, Kazakistan'da 15, Azerbaycan'da 10, Türkmenistan ve Kırgızistan'ın her birinde 6 milyon vs. Türk yaşamaktadır. Eski SSCB, dünyanın kara kısmının 1/6-sını (22402 bin km^2) kapsamaktaydı. Bu ülke nüfus açısından (1 Ocak 1989 tarihi-293 milyon) dünyanın III. ülkesi idi. Çokları bilmese de bu dev ülkenin nüfusunun yaklaşık %75-i, yani 200 milyondan fazlasını Türkçe konuşan halklar oluşturmaktaydı.

Günümüzde arazi açısından dünyanın en büyük ülkesi olan Rusya Federasyonu, 17075,4 min km^2 arazisi ile Gezegenin kara alanının %11,5-ni kapsamakta, 146 milyon nüfusu ile dünyanın 9. ülkesi konumundadır. Resmi istatistiğe göre bu ülkenin nüfusunun %81-i Ruslardan oluşmaktadır. (8) Oysaki, en basit göstergelere (örneğin, ülkenin tarihi, tarihi coğrafyası, Türk halklarının yayılma alanı, bu arazilerde yetişmiş büyük şahsiyetlerin milli mensubiyeti, ülkenin idari-arazi bölümlemesi vs.) bakılacak olursa, ülke ahalisinin ekseriyetini Türkçe konuşan halklar, özellikle de Tatarlar oluştuğunu görülecektir. Öte yandan Rusya Federasyonu'nda 60 farklı grup mevcuttur ve 100'den fazla dilde konuşulmaktadır. Bu halkların en büyüğü Türk halkıdır ve konuşulan dillerin ekseriyeti Türk (Ahıska, Altay, Azerbaycan, Balkar, Barsi, Başkurt, Buryat, Bulgar, Çukot, Çulum, Çuvaş, Dolgan, Evenk, Hakas, Hantı-Mansı, İdil Tatarları, Kalmık, Kara Tatar, Kırım Tatarları, Koryak, Kımık, Kaçar, Gagavuz, Karaçay, Karapapak, Kaşkay, Kazak, Karaim, Kırgız, Nen, Nogay (Nagaybak), Oryat, Özbek, Sarı Uygur, Salar, Svir, Sibir Tatarları, Tabasara, Tatar, Taymır, Teleut, Telengit, Terekeme, Trukhmen, Türkmen, Urum-Kıpçak, Yakut, Yamala vs.) dilleridir. Ayrıca Rusya Federasyonu 89 birimden oluşmaktadır: Buraya 21 cumhuriyet, 1 özerk bölge, 9 bölge, 10 milli mahal, 46 vilayet, 2 federal şehir (Moskova ve Sankt Petersburg) dahildir. (6) Diğer birimler dikkate alınmasa bile, bahsi geçen 21 cumhuriyetin ekseriyeti Türk halklarına mahsustur. Sonuç olarak yaklaşık hesaplamalara göre dünya ahalisinin neredeyse 500 milyona yakını Türkçe konuşmaktadır. Aslında günümüzde Türk dilinin resmen uluslararası dil ilan edilmesi, Türk halklarının en basit hakkıdır.

Tarih boyu Rus ırkçıları diğer halkları asimile etmeğe, halkların (milletlerin) milli mensubiyetlerini, özellikle dillerini elinden almaya çalışmışlardır. Günümüzde Rusya Federasyonu'nda yaşayan birçok Türkçe konuşan halkın (Şorlar-12 binden fazla; Tovalar-Tokalar-Garakaşlar-761 kişi, Çulumlar-355 kişi, Tubalar, Kumandiler-2900 kişi, Telengitler-3800 kişi, Teleutlar-Bayat-Payatlar-2650 kişi, Dolganlar-7261 kişi, Çelknalar-1700, Krımçaglar-1500, Soyotlar-500 vs.) sayıları yeteri kadar azalmış ve maalesef azalmaya devam etmektedir; bu halklar ölüm-kalım savaşı vermektedirler.

Bu halklar yüz yıllar boyunca kendi özelliklerini sürdürmüşlerdir: geyik beslemekte, balık avlamakta, avcılıkla uğraşmaktadırlar. Dini inançları da Totemizm, Şamanizm'dir. Ekseriyetinin yerleştikleri yerleşim bölgelerinin yolu bile bulunmamaktadır. Bu yerlere yalnız helikopterle ulaşmak mümkündür. İlginç olan şudur ki, söz konusu Türkçe konuşan halklar anadillerinde yavaşça konuştukları zaman oradaki Azerbaycanlılar kendilerini anlayabilmektedirler. Bu halklar esasen Bratsk şehrinden 700 km doğuda, Tayga'nın derinliklerindeki Angoya kasabası bölgesinde yaşamaktadırlar. İlginçtir ki, Angoya kasabasında XX. yüzyılın 70'li yıllarında Baykal-Amur Karayolu inşaatında çalışan Azerbaycanlılar yaşamaktadır. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de eski SSCB Başbakanı 1. Yardımcısı görevinde bulunurken buralara gelip çıkmış, inşaatı şahsen denetlemiştir. (11)

Günümüzde Türk halklarının 7 bağımsız devleti vardır. (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kuzey Kıbrıs) Bağımsız Türk devletlerinin dışında Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Saka (Yakutiya), Tuva, Hakasya, Kabarda-Balkariya, Karaçay-Çerkes, Altay Cumhuriyetleri, Taymır (Dolgan-Nen) vs. milli mahalleri ve daha küçük Türkçe konuşan birimler ve Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sincan Uygur Özerk Bölgesi mevcuttur. (7)

Aslında Rusya Federasyonu'nun Tataristan ve Başkurdistan gibi ülke ölçekli birimleri, başında bulanan şahısların karakterine göre bağımsız devlet gibidirler. Örneğin 2010 yılında Çeçenistan Cumhurbaşkanı Ramzan Kadirov, Rusya Federasyonu'nda tek bir Cumhurbaşkanının olması gerektiğini, bu yüzden ülkenin birimleri olan Cumhuriyetlerin başkanlarına devlet başkanı (cumhurbaşkanı) denmemesi gerektiğini ileri sürdü. Bu tekliften sonra dönemin Rusya Cumhurbaşkanı Dimitri Medvedev, Devlet Duma'sı ve Federasyon Meclisi kendisini onaylayan kararlar imzaladılar. Lakin ülkenin en büyük birimlerinden olan Tataristan Cumhuriyeti ve Başkurdistan Cumhuriyeti bu kararları tanımadılar ve anayasalarında gereken değişiklikleri yaparak cumhuriyetleri dahilinde Cumhurbaşkanı statüsünü korudular. Böylece Federasyon yasaları ile söz konusu cumhuriyetlerin bu alandaki yasaları arasında çatışma yarandı. (14) Diğer bir örnek, Rus uçağının Türkiye tarafından vurulması ile neredeyse Türkiye-Rusya savaşı yaşanacaktı. Söz konusu gergin dönemde 1991-2010 yıllarında Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı görevinde bulunan Mintimer Şaymiyev'in, "eğer Rusya Türkiye ile savaşırsa biz Türklerden yana savaşacağız", dediği gayrı resmi olarak yayıldı. Tabi, ateş olmayan yerden duman çıkmaz.

Şunu da kaydedelim ki, Türkiye-Rusya ilişkilerinin neredeyse savaş düzeyine ulaşacağı bir zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyev'in arabuluculuğu ile bu gerginlik ortadan kalktı ve Türkiye-Rusya krizi çözüldü.

Yeri gelmişken burada bir parantez daha açalım; bugün birçok ırkçı Rus SSCB'nin kurucusu Vladimir İliç Lenin'le (1870-1924) ilgili olumsuz şeyler yazmakta, kendisini Rus imparatorluğunun düşmanı olarak tanıtmaktadırlar. Onlara göre aslen Tatar olarak Türk milliyetçiliği yaparak ülkenin idari arazi bölümlemesini düzenlerken, gelecekte milli varlıklarını koruya, geliştire ve bağımsız devletler olabilmeleri için, Türkçe konuşan halklara çeşitli idari-arazi statüler vermiştir. Aslında bu iddianın gerçeklik payı bulunmaktadır. SSCB'nin dağılması bunu açık şekilde gösterdi. SSCB'yi

parçalayan güçlerin sıradaki palanının Rusya Federasyonu'nu bir süper devlet gibi ortadan kaldırmak olduğunu düşündüğümüzde birçok yeni bağımsız Türk devletinin yaranacağı ve XXI. yüzyılın Türk asrı olacağı şüphesizdir.

Azerbaycan'ın bölgesel ekonomik iş birliğine verdiği büyük önem ve uluslararası altyapı projelerinde aktif iştirakinin sonucu olarak, Azerbaycan ile Türkiye arasında uluslararası öneme haiz bir takım bölgesel projeler başarıyla gerçekleştirilmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Hattı (BTE), Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı (BTK), Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) projeleri bu açıdan en güzel örneklerdir.

Sonuç

""Umut Kapısı"nın ekonomik-sosyal, tarihi-diplomatik ve askeri-siyasi önemi" konusunu bir makale hacminde ve çerçevesinde araştırılması bile bunun ne kadar güncel olduğunu göstermektedir. Biz Türk halkları olarak her zaman şanlı tarihimizin sayfalarını çevirmeli ve ibret almalıyız. Çünkü Dağıstan'ın müdrik halk şairi Rasul Hamzatov'un (1923-2003) kaydettiği gibi, "geçmişimize tabanca ile ateş etsek, gelecek bizi topla karşılayacaktır." (2) Bu açıdan konunun diğer yönleri de dikkate alınmakla geniş bir şekilde, hem de bağımsızlığımızın bahşettiği verimli imkanlar çerçevesinde araştırılması zaruridir.

Teklifler. Mevcut araştırmanın doğurduğu teklifler:

1. Konunun geniş ve her yönlü araştırılmasına ihtiyaç vardır;
2. Türk Halkları Ansiklopedisi'nin hazırlanması, ilim adamlarımızın karşısında duran acil görevlerden biridir.

KAYNAKÇA

1. Berhudarlı, Aysel, Azerbaycan-Türkiye ticaret-iktisadi ilişkilerinin çağdaş durumu ve gelişim yolları, Yüksek Lisans Tezi, Bakü, İktisat Üniversitesi, 2015, 76 s.
2. Hamzatov, Rasul, Benim Dağıstanım, 2 cilt, Bakü, Gençlik, 1977, 301 s.
3. Gurbanov, Ramin, Türk halklarının tarihi, II. Kısım, Bakü, İktisat Üniversitesi, 211, 216 s.
4. Penahoğlu, Şemsi, Afganistan: Sovyet İşgalinden Amerikan Müdahalesine, 525-ci Gazete, 03 Haziran 2017.
5. Talıbov Vasif, Kayıdış (1990-1993), Bakü, Azerbaycan, 2008, 840 s.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Rusiyan%C4%B1n_inzibati
7. https://az.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_xalqlar%C4%B-7
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Rusiya-81%
9. www.kurultaj.hu
10. http://qlobal.az/biz-qipcaq-turkuyuk
11. https://lent.az/news/272578
12.https://nuhcixan.az/news/siyaset/20964
13. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%
14. https://tr.wikipedia.org/wiki/Tataristan_cumhurb
15. www.turkist.org
16 http://yvision.kz/post/280028.

TARIXI ŞƏXSIYYƏTIN QURTULUŞÇU

MISSIYASINDA NAXÇIVAN NAKHCHIVAN IN THE LIBERATING MISSION OF THE HISTORICAL FIGURE

Elçin Zamanlı

Naxçıvan Dövlət Universiteti Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə:

80-ci illərin sonlarına doğru yenidənqurma və aşkarlıq prinsiplərinin elan olunmasından istifadə edən ölkə mətbuatı cəmiyyət üzərində daha çox təsirə malik idi. Az qala bir əsrə yaxın yalançı kommunizm xülyalarında batıb qalmış, sovet sistemi süquta uğrayarkən isə ümidsizlik girdabına düşmüş insanlar çıxış yolunu mətbuatda axtarırdılar. Həmin dövrdə Naxçıvanda ümumxalq hərəkatının təsiri ilə sonradan bütün dünya azərnbaycanlılarını vahid ideya ətrafnda birləşdirəcək, eləcə də dünya azərbaycanlılarının qurltaylarının keçirilməsinə stimul yaradacaq sərhəd hərəkatı baş verdi. Məhz həmin gün xalqın iradəsi və yenilməz gücü ilə 70 il göz bəbəyi kimi qorunan SSRİ-nin dövlət sərhəddindəki tikanlı məftillər və istehkamlar sökülmüş, bir-birindən ayrı salınmış vətən övladlarının qovuşması üçün imkan yaranmışdı. Naxçıvanda artıq hadisələr məcrasından çıxmışdı. 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq SSRİ-nin süqutundan istifadə edən Ermənistanın hakimiyyət dairələri Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını silaıhlı hücümlar yolu ilə reallaşdırmağa çalışdılar. Tarixi dilemma qarşısında qalan Naxçıvanı yalnız bütün xalqın ümid yeri və inandığı tarixi şəxsiyyət olan qurtuluşçu lider Heydər Əliyev xilas edə bilərdi. Təsdiq olunmuş tarixi faktdır ki, Şərq dövlətçilik sistemləri məhv olmaq və ya yenicə yaranmaq dilemması qarşısında qalarkən, qurtarıcı lider fenomeninə ehtiyac duyulmuşdur. Heydər Əliyev Naxçıvanı xilas etmək üçün ən kiçik şanslardan belə istifadə etməyə çalışırdı. Bunun ən bariz örnəyi kimi o zaman ABŞ-ın Azərbaycana qarşı tətbiq etdiyi iqtisadi embarqonu yara bildiyini qeyd etmək vacibdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri kimi Heydər Əliyevin ABŞ-dan aldığı humanitar yardımın, adı çəkilən ölkə səfirliyinin nümayəndəsinin bilavasitə Naxçıvana gətirilərək təhvil verilməsi böyük dövlət xadimi və necə böyük syasi manevr ustası olmağın ən böyük tarixi nümünəsi idi

Açar sözlər: Naxçıvan, qurtuluş, Heydər Əliyev, ermənilər, sərhəd hərəkatı,

ABSTRACT

Towards the end of the 80s, the country's press, which took advantage of the announcement of the principles of reconstruction and transparency, had more influence on society. For almost a century, people drowned in false dreams of communism, and when the Soviet system collapsed, people who fell into a vortex of despair looked for a way out in the media. At that time, a border movement took place in Nakhchivan under the influence of the national movement, which would later unite all the Azerbaijanis around a single idea, as well as create an incentive for the holding of congresses of the world's Azerbaijanis. It was on that day that the barbed wire fences and

fortifications on the state border of the USSR, which had been protected for 70 years by the will and invincible power of the people, were dismantled, and there was an opportunity for the reunion of the children of the motherland who were separated from each other. Events in Nakhchivan had already gone out of control. Since the beginning of the 90s, the authorities of Armenia, taking advantage of the collapse of the USSR, tried to implement their territorial claims against Azerbaijan, including Nakhchivan, through armed attacks. Faced with a historical dilemma, Nakhchivan could only be saved by the liberationist leader Heydar Aliyev, who is a place of hope and a historical figure believed by the entire nation. It is a proven historical fact that when Eastern state systems were facing the dilemma of destruction or nascent emergence, the phenomenon of a redemptive leader was needed. Heydar Aliyev tried to use even the smallest chances to save Nakhchivan. As the clearest example of this, it is important to note that at that time the United States was able to create an economic embargo against Azerbaijan. As the chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic, Heydar Aliyev received humanitarian aid from the United States, and the representative of the embassy of the mentioned country was directly brought to Nakhchivan and handed over, which was the greatest historical example of how to be a great statesman and master of political maneuvering.

Key words: Nakhchivan, liberation, Heydar Aliyev, Armenians, border movement

Giriş.

Soyuq Savaşın sovet tərəfinin məğlubiyyəti ilə nəticələnməsi, yeni dünya nizamının yaranacağını öngörən böyük fikir və ideya sahiblərindən olan Frensis Fukuyamanın "Tarixin sonu və sonuncu insan" adlı dünya bestsellerində qeyd etdiyi kimi, "gözlənilməz sürprizlərin içində ən başlıcası yaxın keçmişdə, 80-ci illərin sonundan başlayaraq, demək olar ki, bütün dünyada kommunizmin tamamilə gözlənilməz olan süqutu oldu... XX yüzilliyin 80-ci illərinin başlanğıcından etibarən kommunist dünyasında baş verən dəyişikliklər o qədər tez və arasıkəsilməz şəkildə getməyə başladı ki, biz çox vaxt baş verənlərin miqyasını unudaraq bütün bunları da digər məlumatlar kimi qəbul etməyə başladıq. Buna görə də, geriyə qayıdıb, bu dövrün başlıca hadisələrinə baxmaq faydalı olardı"(1, s.41-58). Həqiqətən alimin dediyi kimi, bu günün prizmasından həmin dövrün inqilabi hadisələrini analiz edib elmi nəticələr çıxarmaq daha doğru olardı. 80-ci illərin sonlarına doğru yenidənqurma və aşkarlıq prinsiplərinin elan olunmasından istifadə edən ölkə mətbuatı cəmiyyət üzərində daha çox təsirə malik idi. Az qala bir əsrə yaxın yalançı kommunizm xülyalarında batıb qalmış, sovet sistemi süquta uğrayarkən isə ümidsizlik girdabına düşmüş insanlar çıxış yolunu mətbuatda axtarırdılar.

1986-cı ildən başlayaraq sovet mətbuatı 60-cı illərin birinci yarısında Xruşovun devrilməsindən sonra toxunulmayan bir mövzuya geniş yer verib, stalinzm dövrünün cinayətləri ilə bağlı tənqidi məqalələr çap etməyə başladı.Bundan sonra mətbuat azadlığı genişlənməyə başladı və bu sahədəki tabular bir-birinin ardınca aradan götürüldü. Artıq 1989-cu ildə mətbuatda Qorbaçovu və sovet rəhbərliyinin ali təbəqəsini də tənqid etmək mümkün idi, 1990-1991-ci illərdə isə bütün Sovet İttifaqı boyunca Qorbaçovun istefasını tələb edən kütləvi nümayişlər keçirilirdi (1, s.59).

Burada bir mühüm məsələyə toxunmaq məncə çox vacibdir. 90-cı illərdən başlayaraq Sovet İttifaqında baş verən ictimai-siyasi hadislərə dair geniş miqyaslı araşdırmalar aparılıb və xeyli elmi əsərlər nəşr olunub. Bu araşdırmaçıların əksəriyyəti, eləcə də ən tanınmışları öz əsərlərində ya istinad etdikləri mənbələrin birtərəfliliyinə görə, yaxud da bilərəkdən Azərbaycandakı müvafiq dövrün mücadilə hərəkatına qeyri-obyektiv yanaşmış, bağışlanmaz tarixi saxtakarlıqlara yol vermişlər. Azərbaycan tarixçilərinin ən mühüm vəzifəsi Avropa və Rusiya tarixşünaslığındakı Cənubi Qafqaza həsr olunan əsərləri əldə edib dərindən incələməli, tarixi saxtakarlıqları aşkar edib

dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırmalıdır. Çox zaman da bu araşdırmaçı tarixçilər Qafqaz və Azərbaycan tarixi coğrafiyası, eləcə də etnik kəsimi haqqında məlumatları ermənipərəst qaynaqlardan götürürlər.

1.Müstəqillik uğrunda mübarizənin Naxçıvan səlnaməsi.

Rusiya tarixi üzrə mütəxəssis, gürcü mənşəli siyasi tarixçi Helene Carrere Dencaussun 2015-ci ildə Türkiyədə nəşr olunmuş "Dünyayı degişdiren altı yıl-1985-1991. Sovyet İmparatorluğunun yıkılışı" adlı zəngin qaynaqlara dayanan əsərində həmin dövrün siyasi proseslərini analiz edərək qeyd edir ki, "azərbaycanlıların 1987-ci ilə qədər Moskvada və Qafqazda mövqeləri çox güclü idi. Onları Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi olduqdan sonra Siyasi Büro üzvlüyünə təyin olunan Moskvadakı nümayəndəsi Heydər Əliyev müdafiə edirdi. Bu zaman artıq sayları 7 milyon olan azərbaycanlılar Qarabağa yönəlirlər və eyni zamanda coğrafi cəhətdən Ermənistan torpaqlarında olan, lakin Türkiyənin dəstəyi sayəsində 1920-ci ildə Qars müqaviləsi ilə türklərin ərazi məsələlərinin həlli ilə Azərbaycana bağlanan kiçik Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşməyə başladılar" (2, s.72-73). Burada müəllif yanlışlıqla Naxçıvanı Ermənistan ərazisi kimi, azərbaycanlı əhalinin isə guya Qars müqaviləsindən sonra Naxçıvana yerləşdiklərini yazır. Qars müqaviləsinin tarixini isə səhv göstərir

80-90-cı illərdə Sovet İttifaqının tərkibindəki keçmiş türk-müsəlman respublikalarında da liberal-demokratik fikirlərin sürətli yayılması ilə milli-azadlıq hərəkatları gücləndi. Bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etdiyi 1920-ci ilin aprelindən XX yüzilliyin sonlarınadək azərbaycanlıların tarixi şüuraltında əsarətdən qurtulma və müstəqil dövlət yaratma əzmi heç zaman sönmədi. Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının dördüncü mərhələsində Qərb və sovet güclərinin dəstəyi ilə Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyən ermənilərin təzyiqi hərəkatın güclənməsinə təsir edən ən böyük tarixi faktor oldu.

Həmin dövrdə Naxçıvanda ümumxalq hərəkatının təsiri ilə sonradan bütün dünya azərnbaycanlılarını vahid ideya ətrafnda birləşdirəcək, eləcə də dünya azərbaycanlılarının qurltaylarının keçirilməsinə stimul yaradacaq sərhəd hərəkatı baş verdi. Məhz həmin gün xalqın iradəsi və yenilməz gücü ilə 70 il göz bəbəyi kimi qorunan SSRİ-nin dövlət sərhəddindəki tikanlı məftillər və istehkamlar sökülmüş, bir-birindən ayrı salınmış vətən övladlarının qovuşması üçün imkan yaranmışdı. Sovet İttifaqının Azərbaycan SSR ərazisindəki İran və Türkiyə ilə dövlət sərhədi yüz minlərlə Azərbaycan oğul və qızının sel gücü ilə bir gündə aradan qaldırılmışdı. Qüdrətli bir dövlətin sərhəd qoşunları və çoxsaylı hərbi hissələri Mərkəzin təlimatı üzrə xalqla toqquşmamaq və baş verənləri seyr etmək zorunda qalmışdılar. O zaman, Sovet dövlətinin süqutundan təqribən iki il əvvəl həyata keçirilən bu hərəkatı doğuran səbəblər, əlbəttə, on illiklər boyu bir-birindən təcrid edilmiş, aralarında keçilməz sədlər çəkilmiş Azərbaycan xalqının təbii hissləri ilə bağlı olsa da, bu hərəkat əslində, Sovet İttifaqının müstəmləkəçi siyasətinə, Kommunist ideoloji sisteminə qarşı xalqın bütün demokratik, azadlıqsevər qüvvələrinin etiraz hərəkatı idi. Bu, Azərbaycanla bağlı qərəzli və ədalətsiz mövqe tutan mərkəzi hakimiyyətə qarşı respublikamızda 1988-ci ilin noyabrından başlanan geniş ümumxalq etiraz hərəkatının yeni şəkildə davamı idi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmağa başlayan erməni separatizminin və onu fəal dəstəkləyən Ermənistan SSR-in təcavüzkar siyasətinin qarşısını almayan, hətta buna gizli-aşkar rəvac verən mərkəzi hakimiyyətə inamsızlığın və haqlı nifrətin coşan bir təzahürü idi. O zaman respublikamızda başlayan geniş xalq hərəkatının Naxçıvan MSSR-dəki fəalları mərkəzi və yerli partiya-sovet rəhbərlərinin, hüquq-mühafizə orqanlarının bütün cəhdlərinə, hədə və təzyiqlərinə baxmayaraq, qətiyyətlə ikiyə bölünmüş Şimali və Cənubi Azərbaycan (İran) arasında humanitar, mədəni, iqtisadi və qohumluq əlaqələrini bərpa etmək məqsədilə əsassız çəkilmiş sərhəd çəpərlərinin və qurğularının sökülməsinin zəruriliyini irəli sürürdülər.(3) https://525.az/news/131663-serhed-herekatindan-hemreylik-ve-azerbaycanciliga-eynulla-medetli-yazir).

Naxçıvandakı sərhəd hərəkatı "içki və uyuşdurucu həblər qəbul etmiş və İrana silah daşıyan" casuslar yığını kimi təqdim edilən Rusiya mətbuatına rəğmən Avropa yazarlarında isə Dəmir Pərdənin o biri tərəfindəki yaşam tərzini görmək istəyən hər yaşdakı insanlar topluluğu olaraq tanıdılır. Bütün Qafqazı eninə uzununa incələyn J.Forsyth qeyd edir ki, 1989-cu ilin payızı və qışında Azərbaycanda başlayan böyük qarışıqlıqlar təkcə Qarabağı deyil, Bakıdan cənub-qərbə doğru Naxçıvana və Gəncədən cənub-şərqə doğru Lənkərana qədər yayılmışdı. Bu zaman sərhədlərin qaldırılaraq uzun zamandır ayrı düşmüş iki Azərbaycanın birləşdirlməsi tələbləri Araz çayı boyunca uzanan İran sərhəddində yerləşən Naxçıvanda meydana gətirmiş xüsusi coşqu öncədən proqnozlaşdırılmamış olaylara səbəb olduğundan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının təhlükəsizlik xidmətlərini təlaşa salmışdı. 70 ildə ilk dəfə olaraq Araz çayı üzərindəki körpülərdən sevinc içində azad surətdə keçən insan izdihamı sərhəd dirəkləri və simlərini, eləcə də nəzarət qüllələrini dağıtmışdılar. Bir neçə həftədən sonra "nizamı" bərpa edən və tikanlı məftilləri yeniləri ilə əvəz edən Daxili İşlər Nazirliyinin sərhədçı dəstələri durumun normallaşması haqqında Moskvaya məlumat vermişdilər (12, s.685). Yeri gəlmişkən Qafqazdan yazan Avropa yazarlarının, tarixçilərinin əksəriyyəti yalnız erməni, ya da ki, ermənipərəst müəlliflərə istinad etdiklərindən Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanın yanlışlıqla ermənilərə aid olduğunu göstərirlər. Avropa tarixçiləri əsasən Hovanesyanın əsərlərinə istinad edirlər.

Amma Amerika tarixçisi Samuel A.Vems öz mükəmməl əsərində Hovanesyanın əsərlərindəki faktların güvənilməz olduğunu, erməni tarixşünaslığının bütünlüklə saxta uydurmalarla dolu olduğunu çox qiymətli mənbələrlə sübuta yetirir. Hətta S.A.Vems əsərində 1992 -ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatları maliyələşdirmək üçün Amerikadan 1.4 milyard dollar aldığını da qeyd edir (13, s.117-383). Bu əsərə görə ABŞ-dakı erməni diasporu Vemsi dəfələrlə təhdid etmiş, 2002-ci ildə isə onu öldümüşlər.

Cenevrə Vebster Universitetinin professoru Vicken Cheterian özünün geniş qaynaqlara dayanan "Kafkasyada savaş ve barış. Rusiyanın sorunlu hududu" adlı çox maraqlı əsərində Azərbaycandakı o dövrün azadlıq hərəkatından bəhs edərkən yazır ki, "1990-cı ilin yanvar ayında Azərbaycanda siyasi durum daha da kəskinləşdi. Kommunist idarəçilərlə Cəbhə liderləri arasındakı anlaşmaya rəğmən nəzarətdən çıxmış bölgələrdəki qruplar istehkamları yararaq İrana keçdilər və Azərbaycanla İran arasında sərbəst keçidin təmin olunmasını tələb etdilər. İlk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında başlayan nümayişlər çox qısa bir müddətdə genişlənərək cənub bölgəsi olan Lənkərana da yayıldı. Xalq Cəbhəsinin radikal qanadına görə bu təbii baş vermiş xalq hərəkatı Azərbaycanın hər iki hissəsinin birləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar idi. Digər tərəfdən hərəkatın liberal-sekulyar kəsimləri bu üsyanlarda səsləndirilən islamçı şüarlara çox şübhə ilə yanaşdılar və bunu sonradan müəyyən qüvvələrin xalq hərəkatını ləkələmək üçün əllərində dəstəvuz edəcəyindən narahat oldular" (6, s.140-141).

Bu dövrdə Naxçıvanın milli azadlıq hərakatında rolu xüsusilə seçilirdi. Çünki 90-cı illərin lap əvvəlində erməni işğalı təhlükəsi ilə üz-üzə qalan və heç bir yerdən kömək ala bilməyən Naxçıvanın siyasi rəhbərliyi xalqın dəstəyinə arxalanaraq böyük siyasi sonucları olacaq bir addım atdı. 1990-cı ilin yanvarın 19-da bütün dünya Naxçıvandan verilən bir bəyanatı heyrətlə dinləyirdi. Azərbaycan SSR-nin tərkibində olan Naxçıvan Muxtar Sovet Respublikasının Ali Soveti SSRİ-nin tərkibindən çıxmaları barədə qərar qəbul etmişdi. Sessiya 1990-cı il yanvar ayının 19-da saat 20-də öz işinə başladı. Sessiya birbaşa adamların toplandığı meydana translyasiya edilirdi. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin binasının üstündə Azərbaycan Demokratik Respublikasının bayrağı vurulmuşdu.

S.Əliyeva sonralar deyirmiş ki, Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin bütün işçiləri öz iş yerində olduğu halda onlardan heç kəs – o cümlədən Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin deputatı, Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi A.Cəlilov, Naxçıvan Vilayət

Partiya Komitəsinin şöbə müdiri – Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin sədri V.Cəlilov və digərləri sessiyaya gəlmədilər. Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin binasında işıqlar keçirilmişdi ki, oraya daş atmasınlar. Belə hal bir neçə gün əvvəl olmuşdu. Bakıdan nümayəndə kimi gəlmiş Z.Hacıyev və başqaları da orada idi (4). https://azpost.info/1990-ci-ild%C9%99-naxcivan-ssri-nin-t%C9%99rkibind%C9%99n-nec%C9%99-cixib/)

Dağlıq Qarabağda başlanmış separatçılıq hərəkatına SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin dəstək verilməsinə qarşı edilən bu siyasi demarş siyasi tariximizdə izini qoydu.

1990-cı ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Respublikasının Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri Səkinə Əliyevanın rəhbərliyi ilə baş tutmuş həmin iclasın qərarı bütün SSRİ-də şok effekti yaratmışdı. Azadlıqsevər Naxçıvan camaatı sessiysnın keçirildiyi günlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını Ali Sovetin binası üzərinə sancdı və bu bayraq orada bir həftə qaldı.1990-cı il yanvarın 27-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərarını ləğv etsədə, həmin qərarın Naxçıvan üçün böyük tarixi əhəmiyyəti oldu (5, s.36-37). Qərarın ən diqqət çəkən məqamı Qars müqaviləsinə əsasən Türkiyəyə kömək üçün müraciət olunması idi.

Naxçıvanda artıq hadisələr məcrasından çıxmışdı. 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq SSRİ-nin süqutundan istifadə edən Ermənistanın hakimiyyət dairələri Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını silaıhlı hücümlar yolu ilə reallaşdırmağa çalışdılar. Naxçıvan diyarı bu zaman çətin sınaqlar qarşısında qalmışdı.1990-cı ilin yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunlarının Bakıya yeridilməsindən 8 saat sonra sovet-erməni silahlı dəstələri Naxçıvan MR ərazisinə hücuma keçdi və erməni quldur dəstələri Sədərək rayonunun Kərki kəndini işğal etdlər. Azərbaycanı Naxçıvanla bağlayan dəmiryol xətləri və avtomobil yolları kəsildi və Naxçıvan həmin vaxtdan başlayaraq blokada şəraitində yaşamağa başladı. Həm Rusiya, həm də Ermənistanın hərbi-iqtisadi blokadaya aldığı Naxçıvanı Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyəti də siyasi blokadaya almışdı. Həmin dövrdə əhalinin özü bölgənin erməni işğalından qurtarılmasında böyük qəhərmanlıq və cəsarət göstərmişdi (7, s.122).

Erməni yaraqlılarının təcavüzkar hərəkətlərinin qarşısını almaq, muxtar respublika əhalisinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün heç bir real addım atılmadığını görən xalq, özü təşkilatlanır, özünümüdafiə və könüllü dəstələr yaradırdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistanla sərhəddə yerləşən bütün kəndlərində postlar qurulmuş, müdafiə işini düzgün təşkil etmək üçün rayonlarda müdafiə komitələri və qərargahlar yaradılmışdı. Xeyli vaxt idi ki, erməni yaraqlıları Şərur rayonunun Kərki kəndinə hücumlar edir, burada yaşayan azərbaycanlıları öldürmək, yaxud buradan çıxarmaq üçün cəhdlər edirdilər. 1990-cı il yanvarın 15-i və 17-də erməni daşnaklarının kəndə hücumu da dəf edildi. Lakin bununla belə, təhlükəsizliklərini qorumaq adı altında ordu nümayəndələrinin göstərişi ilə kəndi qoruyan könüllülər və milis işçiləri kənddən çıxarıldıqdan sonra daxili xidmət qoşunları da Kərkini tərk etdilər. Yanvarın 18-19-da kənd ermənilərin əlinə keçdi . Kərkinin işğalından sonra erməni yaraqlılarının Sədərəyə, Şərura, Gərməçatağa, Buzqova, Şadaya, Günnütə, Cağazirə və b. yaşayış məntəqələrinə hücumları artdı. Yerli əhalidən ölən və yaralananlar olurdu. Bütün bunlar ittifaq və respublika rəhbərliyinin gözü qarşısında baş verir, lakin onlar heç bir əməli tədbirlər görmürdülər. Hakimiyyət dairələrinin fəaliyyətsizliyi Muxtar Respublika əhalisini və rəhbərliyini radikal addımlar atmağa sövq etdi. Xalqın tələbi və təzyiqi ilə yanvarın 19-da çağırılmış sessiya Naxçıvan MSSR-in SSRİ tərkibindən çıxması haqqında məsələni müzakirə etdi. "Naxçıvan MSSR-də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət haqqında" Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin qərarı ilə muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşlarının həyatı təhlükə qarşısında qaldığından, Qars müqaviləsinin şərtləri kobud şəkildə

pozulduğundan Naxçıvan MSSR SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan etdi. Erməni daşnakları Naxçıvanı blokadaya almaq üçün Bakı-Şərur sərnişin və yük qatarlarına basqınlar edir, atəşə tutur, onun hərəkətinə hər vəchlə mane olmağa çalışırdılar. 1990-cı il martın 24-də isə Şərur-Bakı sərnişin qatarı Mehri rayonundan keçərkən ermənilər tərəfindən partladıldı. Aparılan danışıqlar nəticə vermirdi. Sərnişin qatarlarının təhlükəsiz hərəkəti barədə söz versələr də, ermənilər verdikləri sözə əməl etmirdilər. 1991-ci il aprelin 20-də Ordubad-Mehri zonasında Naxçıvan MR Ordubad rayonunun və Ermənistanın Mehri və Sisyan rayonlarının yerli hakimiyyət və hüquq mühafizə orqanları rəhbərlərinin görüşü olmuşdu. Azərbaycan dəmir yolunun Mehri sahəsində dəmiryol nəqliyyatının təhlükəsiz və fasiləsiz işləməsi məsələləri müzakirə edildi. Qatarların hərəkəti bərpa edilsə də, aprelin 28-dən etibarən yenidən dayandırıldı. Çünki həmin gün erməni yaraqlıları Sədərək qəsəbəsini atəşə tutmuş, nəticədə 13 nəfər yaralanmış, onlarla yaşayış evi və ictimai bina dağıdılmışdı. Mayın 7-də Batabat yaylağındakı və Culfa rayonunun Ərəfsə kəndi yaxınlığındakı milis postlarına atəş açılmışdı. Mayın 13-də SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin nümayəndəsinin iştirakı ilə Naxçıvan MR Sədərək rayonu və Ermənistanın Yexeqnadzor və Ararat rayonları sovet və hüquq mühafizə orqanları nümayəndələrinin görüşü keçirilmiş, sərhədyanı rayonda vəziyyət müzakirə olunmuşdu. Naxçıvan Muxtar Respublikasını yaranmış vəziyyətdən xilas etmək, ermənilərin silahlı basqınlarından qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin 7 sentyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi yaradıldı (8, s.170-174).

2.Heydər Əliyevin Naxçıvanın qurtuluşu uğrunda mübarizəsi.

Tarixi dilemma qarşısında qalan Naxçıvanı yalnız bütün xalqın ümid yeri və inandığı tarixi şəxsiyyət olan qurtuluşçu lider Heydər Əliyev xilas edə bilərdi. Təsdiq olunmuş tarixi faktdır ki, Şərq dövlətçilik sistemləri məhv olmaq və ya yenicə yaranmaq dilemması qarşısında qalarkən, qurtarıcı lider fenomeninə ehtiyac duyulmuşdur. Buradaca məşhur filosof və tarixçi Tomas Karleyln məşhur "Qəhrəmanlar" əsərinə müraciət etmək tam yerinə düşür. T.Karleyl yazır ki, "...Dünya tarixi...yer üzündə çalışıb-çapalamış olan böyük adamların tarixidir. Onlar insanlara öndərlik etmiş, insan kütləsinin etməyə çalışdığı şeylərin və ya çatmağa səy etdiyi hədəflərin geniş anlamda yaradıcıları və örnəkləri olmuşlar.Yer üzündə yerinə yetirilənlərin hamısı, yaradılan bütün əsərlər dünyamıza göndərilmiş olan böyük adamlardakı fikirlərin maddi sonuclarından, reallıq və varlıq qazanmasından ibarətdir" (9, s.13).Tam da Karleylin dediyi anlamda Heydər Əliyev Tanrı tərəfindən Naxçıvanı xarici işğaldan qurtarmaq üçün göndərilmişdi.

Moskvada ciddi təqiblər, nəzarət altında yaşayan fərdi pensiyaçı Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyul ayında Vətənə - Azərbaycana - Naxçıvana qayıtdı. Naxçıvan əhalisi onu böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır, ona böyük ümid bəslədiklərini bildirir, milli adət-ənənəyə görə ayağının altında qurbanlar kəsilirdi. Moskva mətbuatı Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti haqqında ardıcıl məlumatlar verməyə başladı. Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən, «İnterfaks» agentliyinin məlumatında deyilirdi: "Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağı davam etdirir. Belə ki, iyulun 22-də Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanında onun yerli əhali ilə görüşü keçirilmişdir. Bəzi məlumatlara görə, 30 minə qədər adam toplanmışdı. Mitinqdə çıxış edərək Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, Azərbaycan xalqı respublikanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və dövlət müstəqilliyi, azad Azərbaycan uğrunda mübarizə aparacaqdır". "Известия" qəzetinin məlumatında isə deyilirdi: "İyulun 22-də axşam, Naxçıvanda Lenin adına meydanda Heydər Əliyevin əhali ilə görüşü

keçirilmişdir. Görüşdə 30 min adam iştirak etmişdir . “Известия” qəzeti 30 avqust 1990-cı il tarixli nömrəsində “Heydər Əliyevlə müsahibə” başlığı altında məqalədə yazırdı: “Bakıda çıxan “Respublika” qəzetində Sov.İKP Siyasi Büronun keçmiş üzvü Heydər Əliyevlə müsahibə dərc edilmişdi... Heydər Əliyev müsahibəsində xüsusi olaraq bildirmişdi ki, bu ilin yanvar ayında Sovet ordusunun Bakıya yeridilməsini və onların dinc əhaliyə qarşı aksiyasını ittiham edir. O, bütün azərbaycanlıları birliyə çağırırdı. Əliyev hesab edir ki, xalq respublikanın real suverenliyinə nail olmaq naminə birləşməlidir» . “АиФ”-nın müxbiri xəbər verirdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun kəndlərindən birində yerli əhalinin Azərbaycanın Ali Sovetinə deputatlığa namizəd, Sov.İKP Siyasi bürosunun keçmiş üzvü Heydər Əliyevlə görüşü keçirilmişdir. Əhali öz həmyerlilərini hərarətlə salamladı və qədim Azərbaycan adətinə görə qurban kəsdilər. Naxçıvan Muxtar Respublikasının partiya təşkilatı və hökumətinin məsul işçiləri də Heydər Əliyevlə birlikdə seçkiqabağı səfərdə iştirak edirdilər. “Комсомольская правда” qəzeti Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə seçkilərdən sonra “Əliyev qayıdır” başlıqlı məqalədə yazırdı: “Uzun fasilədən sonra öz vətəninə qayıdan Heydər Əliyevin ayaqlarının altında xalq adətinə görə kəsilən qurbanların qanı hədər yerə axıdılmadı. Doğma Naxçıvan torpağına qayıdan Siyasi büronun keçmiş üzvü zamanın çağırışına cavab verməyi qərara almışdı. Və səhv etmədi. Kommunist Heydər Əliyev respublikada mandat uğrunda səslərin 95 faizini toplayan, parlaq qələbə qazanan yeganə şəxsdir”. Qəzet Heydər Əliyevin parlamentə seçilməsini onun siyasi nüfuzunun təsirinin genişlənməsi və parlamentdə ciddi siyasi mövqe dəyişikliyinə təsir edəcəyini yazırdı. 1991-ci il sentyabrın 4-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyası Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR-nın xalq deputatı Heydər Əlirza oğlu Əliyevi Ali Məclisin sədri seçdi. “Həyat” qəzetinin 5 sentyabr 1991- ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş hesabatda deyilirdi: «Heydər Əliyev dərhal söz alaraq namizədliyini geri götürdüyünü bildirmişdir. Lakin bir neçə deputat təkidlə onun namizədliyi üzərində dayanmışdır. Deputat Heydər Əliyev dəfələrlə tribunaya qalxıb razı olmadığını israrla bildirsə də, Məclis əksər səslə onu Ali Məclisin sədri seçmişdi”. “Şərq qapısı” qəzeti 2№-li xüsusi buraxılış səhifəsində Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrliyinə seçilməsinə dair “Məclis iflic vəziyyətindən çıxır” başlıqlı məqalədə bu hadisənin Naxçıvanın müqəddəratında həlledici əhəmiyyəti olduğunu böyük inamla qeyd edirdi Məqalədə Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə seçilməsi göstərilirdi. Hələ sentyabrın 2-də Naxçıvan şəhərində çoxminli mitinqdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin yarımçıq qalmış növbədənkənar sessiyasının (növbədənkənar sessiya avqustun 26-da çağırılmışdı) çağırılmasını və Heydər Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsini tələb edirdilər (10, s.47-48).

1991-1994-cü illərdə Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş Amerikalı jurnalist Thomas Goltz “Azerbaycan günlügü.Savaşın yaraladığı petrol zengini bir eski sovyet cümhuriyyetinde müzip bir mühabirin maceraları” adlı qiymətli əsərində həmin ağır günlərdə xalqın qurtarıcı bir liderə hava-su kimi ehtiyacı olduğunu mürəkkəb bir tarixi kontekstdə cərəyan edən hadislər reallığında əks etdirə bilmişdr. Goltz yazır ki, “ Moskvada çox pis münasibət görmüş Heydər evinə, məmləkəti Naxçıvana getdi. Millətin bağrından çıxmış öz övladını qarşılamağa gələn 80 min civarında insan var idi. Sadəcə 300.000 min insanın yaşadığı bir yer üçün bu heç də pis sayılmazdı .O, burada Azərbaycanın SSRİ-dən öz müstəqilliyini sözün tam mənasında almasını və 20 yanvar hadisələrinin günahkarlarının üzə çıxarılmasını tələb edən bir çıxış yapdı. Naxçıvanlılar bu çıxışı çox sevdilər. O qədər sevdilər ki, onlara öndərlik etməsini istədilər.Yeni Naxçıvan parlamentinin, eləcə də Muxtar respublikanın başçısı kimi fəaliyyət göstərə biləcək bir rəhbərə ehtiyac var idi; beləcə Azərbaycan konstitusiyasına görə Bakıdakı Ali Sovetin sədrinin həm də müavini olacaqdı...İnsanlar bu vəzifəni qəbul etməsi üçün Heydərə yalvardılar. Üç dəfə rədd etdi.İnsanlar dördüncü dəfə tələb etdikdə, Heydər qəbul etdi.Qəbul etməməsi durumunda ölkədə xaos baş verəcəkdi. Bunun səbəbi şəxsi ambisiyaları deyildi.Heç bir ambisiyası yoxdu. On dörd il boyunca Azərbaycanı idarə etmiş,

Politbüroda beş il çalışmışdı.Öhdəsinə düşən bütün vəzifələri yerinə yetirmiş, daha artığına ehtiyacı yoxdu.Çətin bir dönəm keçirməkdə olan vətəninə dönmüşdü, sadəcə hamısı bundan ibarətdi"(11, s.118). Naxçıvana gələrkən Heydər Əliyevi düşündürən taleyüklü məsələlər bunlar idi: bölgəni erməni işğalından qurtarmaq, İran və Türkiyə ilə iqtisadi və siyasi münasibətlər qurmaq və bölgə əhalisini aclıq təhlükəsindən xilas etmək. O yaxşı bilirdi ki, Bakıda Naxçıvanı qorumaq üçün heç bir strateji plan düşünülmür, ya da ki, Naxçıvan bütünlüklə taleyin ixtiyarına buraxılıb. Həmin dövrdə Heydər Əliyevin Naxçıvanda qərarlaşmasını istəməyən iqtidar nümayəndələri, eləcə də ona düşmən olan başqa daxili və xarici qüvvələr, ümumiyyətlə Naxçıvanın ermənilər tərəfindən işğalını məqsədəuyğun hesab edirdilər, çünki xarici emissarlarla işbirliyi yapan bu siyasi kəsim Naxçıvanın işğal olunacağı təqdirdə H.Əliyevin böyük bir bölgəsəl güc dəstəyindən məhrum olacağını düşünürdülər.Bu qüvvələr öz siyasi maraqları naminə Azərbaycanın ən mühüm strateji bölgəsini ermənilərə qapdırmağa hazır idilər. Amma onlar tarixdə hər zaman lider-qəhrəmanların mütləq bir planları olduğunu anlaya bilmir və lider-qəhrəmanın yaradıcı imkanlarını nəzərə ala bilmirlər.Yeni yaranan dünya nizamında yaranan milli dövlətlərdə Heydər Əiyev kimi mükəmməl liderlərin gələcək perspektivlərini və ümumazərbaycan miqyasında gedən proseslərə hakim ola biləcəklərini proqnozlaşdıra bilməyən belə yarımağıl siyasətçilər, hətta tez konstitusiyada dəyişiklik edərək prezident seçilmə yaşını 65-də saxlamaqla keçilməz bir baraj yarada bildiklərini düşündülər.

Bu dövrdə Naxçıvanı işğal təhlükəsindən qurtarmaq və əhalinin nisbətən maddi rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün xaricdən əldə olunacaq maddi dəstəyə böyük ehtiyac var idi, çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Bakıda hakimiyyətdə olan qüvvələr Naxçıvana heç bir maddi yardım göstərmirdilrər.Halbuki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə İrəvanda olan səfirlərimiz Məhəmməd xan Təkinski, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və başqaları hər dəqiqə, hər saat mərkəzdən Naxçıvana yardım tələbində bulunurdular, amma əsrin sonunda nədənsə Naxçıvan taleyin ümidinə buraxılmışdı.

Amma Heydər Əliyev Naxçıvanı xilas etmək üçün ən kiçik şanslardan belə istifadə etməyə çalışırdı. Bunun ən bariz örnəyi kimi o zaman ABŞ-ın Azərbaycana qarşı tətbiq etdiyi iqtisadi embarqonu yara bildiyini qeyd etmək vacibdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri kimi Heydər Əliyevin ABŞ-dan aldığı humanitar yardımın, adı çəkilən ölkə səfirliyinin nümayəndəsinin bilavasitə Naxçıvana gətirilərək təhvil verilməsi böyük dövlət xadimi və necə böyük syasi manevr ustası olmağın ən böyük tarixi nümünəsi idi (14, s.421).

Bu dövrdə Türkiyə də gələcək Azərbayacnı bu böyük problemlərdən qurtara biləcək yeganə şəxs kimi Heydər Əliyevi görür və başqa heç bir siyasi şəxsə və ya partiyaya rəsmi dövlət səviyyəsində öz dəstəyini bildirmirdi. Məhz elə buna görə də 1992-ci ilin yanvarında Ayaz Mütəllibovun başçılığı il Türkiyəyə gələn nümayəndə heyətinə qarşı soyuq davranılmışdı. Yeri gəlmişkən tam Rusiyanın adamı olan Mütəllibovun bu səfərdən məqsədi xalqın gözündə Türkiyənin guya siyasi dəstək verdiyi dövlət başçısı görüntüsünü formalaşdırmağa çalışmışdı. Keçmiş diplomat və araşdırmaçı Candan Azer Türkiyədə strateji araşdırmalar müstəvisndə çox yüksək qiymətləndirilən "Babadan oğula Güney Kafkasya.Türkiye-Güney Kafkasya ilişkileri" adlı klassik əsərində qeyd edir ki, bu ziyarətdən öncə başbakan Süleyman Dəmirəlin başçılığı, xarici işlər naziri Hikmət Çətin və digər mühüm dövlət adamlarının iştirakı ilə yapılan toplantıda öncə Bakıdakı Türkiyə səfirliyindən çağırılmış Mehemet Ali Bayar Azərbaycandakı mövcud durum və sonrakı reallaşacaq ictimai-siyasi proseslər haqqında dərin məlumat verdi.Toplantıda Mehmet Ali Bayar bildirir ki, hazırda Ayaz Mütəllibovun xalq arasında heç bir nüfuzu yoxdur və bundan istifadə edəcək Xalq Cəbhəsi nəyin bahasına olursa-olsun öz liderləri Əbülfəz Elçibəyi prezident seçəcəklər. Süleyman Dəmirəlin Elçibəyin dövləti idarəçiliyi ilə bağlı qabiliyyətinin olub-olmamasını soruşan

Dəmirələ Mehmet Ali Bayar cavab veriri ki, o, az da olsa dövlət başçısı olma istedadına malik deyil, ona görə də Azərbaycanın gələcək taleyini həll edə biləcək yeganə şəxs kimi Heydər Əliyevi nəzərdə saxlamaq vacibdir. (14, s.426-427).

Məhz bu zaman Türkiyə ilə Azərbaycan arasında quru əlaqəsini bərpa etmək üçün Naxçıvan hüdudunda körpü yapılmasından qorxuya düşən ermənilər Sədərək qəsəbəsinə silahlı hücümlarını durmadan gücləndirmişdilər.Ermənistanın Türkiyə ictimaiyyətində böyük etirazlar doğuran bu hücumlara qarşı silahlı müdaxilə tələblərinə cavab olaraq mətbuata açıqlama verən baş bakan süleyman Dəmirəlin "dünyanın dəstəkləmədiyi bu hərəkət həm Azərbaycana, həm də Türkiyəyə zərər versə də, hələ ki, hərbi müdaxilənin gündəmdə olmadığını" bildirməsi, hadisələrin artıq Türkiyənin rəsmi siyasi müstəvisində olduğunu bildirirdi. (14,s.444). Amma buradaca bildirməliyəm ki, Türkiyə liderləri Azərbaycanla bağlı oxşar hadisələrdə fərqli tarixi cəsarət nümunələri sərgiləyiblər. Məsələn, Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanı ermənilərdən qurtarmaq üçün birbaşa bölgəyə müdaxilə etdi və işğalın qarşısını müəyyən qədər ala bildi. Ənvər Paşa bolşevik-daşnak qüvvələrini Bakıdan çıxarmaq üçün öz qardaşı Nuru Paşanı 20 minlik ordu ilə Azərbaycana köməyə göndərdi.Mustafa Kamal Atatürk Moskva və Qars müqavilələri ilə Naxçıvanı erməni işğalından qurtarsa da, bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etmək üçün gələn XI ordusuna hər vasitə ilə dəstək oldu. Süleyman Dəmirəl də şəxsi müstəvidə Heydər Əliyevlə olan dostluq münasibətlərinə görə hər zaman Naxçıvana və sonradan ümumilikdə Azərbaycana müəyyən maddi yardımlar göstərsə də, hərbi-siyasi anlamda radikal addımlar ata bilmədi və ya atmadı. Əslində bu Süleyman Dəmirəlin xarici siyasət anlayışı ilə sıx bağlı idi. Buna bu günün prizmasından baxmaq çox maraqlı olardı. Çünki məhz indi Türkiyənin hazırkı prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycana verdiyi möhtəşəm hərbi-siyasi dəstək kontekstində tarixi müqayisə aparmaqla şox önəmli siyasi interpretasiyalar ortaya qoymaq olar. Fikrimcə hər bir liderin fəaliyyətini öz zamanı prizmasından və siyasi anlayış bucağından qiymətləndirmək lazımdır.Amma yenə də bütün dövrlər üçün tarixi paralelliklər aparmaq mümkündür ki, bu da hazırkı tədqiqatımızın mövzusu deyil.Yaxın zaman araşdırmalarımızda bu mövzuya mütləq qayıdacağıq.

Süleyman Dəmirəl Dağlıq Qarabağ müharibəsinin ən kritik dövrlərində Türkiyə Respublikasının baş naziri idi. Hökuməti təkbaşına qura biləcək adamları olmadığından 20 Noyabr 1991 -ci ildə SHP lideri Erdal İnönü ilə koalisiya hökuməti qurdu. Mesut Yılmaz hökumətindən sonra dəfələrlə baş nazir vəzifəsində çalışan Süleyman Dəmirəl yenidən baş nazir kürsüsünü tutdu. Hökumətin qurulması ilə Türkiyənin mövcud siyasi və regional problemlərini qarşısında gördü. Sovetin dağılması ilə yeni qurulan türk cümhuriyyətləri, terror hadisələri, Körfəz böhranı, Bosniya-Herseqovina müharibəsi və nəticədə daxili siyasi qarşıdurmalar və zəif iqtisadiyyat Süleyman Dəmirəlin koalisiya hökumətinin üzləşdiyi ən ciddi problem idi. Ən pisi, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi müstəqilliklə yenidən alovlandı və Qarabağ hadisələrilə erməni məsələsi yenidən dünya gündəminə gətirildi. Bir tərəfdən, "SSRİ -nin dağılmasına hazırlıqsız olaraq yaxalandıq!" qiymətləndirmələri qəzetlərdə və görüşlərdə tez -tez istifadə olunarkən, yeni hökuməti qurmaqla vəzifələndirilən Süleyman Dəmirəl Mesut Yılmazdan "Moskva ilə münasibətlərimizi tədricən pozacaq bir tanınma qərarı (Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması) almamasını" istədi. Süleyman Dəmirəl öz xarici siyasətini təyin edərkən dünyada böyük dövlətlərin hərəkətlərinə qarşı çıxmamaq üçün xüsusi qayğı göstərdi və "böyük dövlətlər buna girmədikcə Azərbaycanı tanımaq baxımından bunu açıq şəkildə nümayiş etdirə bildi. Süleyman Dəmirəl ictimai əhval -ruhiyyəni çox yaxşı təhlil edən bir dövlət adamı idi. Həssas mövzularda canlı danışaraq ictimaiyyətin reaksiyasına tab gətirə bildi. Baş nazir Süleyman Dəmirəl Qarabağla bağlı "dünyanı qaldıracağıq" deyərək, başda ABŞ olmaqla dünya dövlətlərinin diqqətini bölgəyə çəkmək istədi. O, ABŞ Prezidenti Corc Buşla da bu mövzunu müzakirə etdi və ABŞ rəhbərliyi Corc Buşun Dağlıq Qarabağdakı hadisələrdən narahat

olduğunu bildirdi və problemin sülh yolu ilə həlli üçün tərəflərin dərhal atəşkəs elan etməsini istədi. Dağlıq Qarabağ probleminin bağlı, düyünlənmiş olduğunu görən Baş nazir Süleyman Dəmirəl haqlı olaraq çox sağlam siyasət yürütməməsinin səbəblərindən birini Azərbaycanın daxili quruluşuna bağladı. Süleyman Dəmirəl "hər şey Azərbaycanın daxili sabitliyindən asılıdır. Hadisənin bu həddə çatması Azərbaycanın daxili sabitliyindən qaynaqlanır. "3-5 ay ərzində prezidentlik 4-5 dəfə dəyişirsə, buna stabillik demək olmaz "deyə, bu vəziyyəti öz sözləri ilə ümumiləşdirdi. Süleyman Dəmirəl, "Azərbaycan hərbi yardım istəsə nə olar?" sualına da, "belə bir tələb yoxdur və bunun baş vermə ehtimalı da yoxdur. Dünya artıq hadisələrə sahib çıxmışdır. Ancaq yenə də, qan tökülməsi davam edərsə, demokratik dünya güc tətbiq etmək qərarına gələndə razılaşarıq. Bu Türkiyənin zəifliyi deyil. Dünya ilə hərəkət etmək iradəsidir " açıqlamaları ilə o, azərbaycanlıların müdaxilə ümidlərini də kəsdi. Süleyman Dəmirəl Azərbaycanın daxili siyasətini çox yaxından izləyir və şəxsi təsirindən istifadə edirdi. Süleyman Dəmirəl, Əbulfəz Elçibəy ilə işləməklə problemlərin aradan qaldırılacağına inanmırdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin keçid mərhələsindəki qarışıqlıqları böyük dövlətləri incitmədən, Türkiyənin gücü həddində dayandıra bilən və Əbulfəz Elçibəydən daha real və mülayim görünən Heydər Əliyevə Süleyman Dəmirəl dəstək verdi. Münasibətlərdə əsl dönüş 1994 -cü ilin fevralında Heydər Əliyevin Ankaraya rəsmi səfəri ilə başladı və bu səfər qarşılıqlı yadlaşmaya son qoydu. Bu səfər əslində Heydər Əliyev administrasiyasının Rusiya ilə yaxınlaşma siyasətindən tədricən imtina etdiyinin və Qərbə və bu mənada Türkiyəyə yaxınlaşdığının konkret göstəricisi idi. Heydər Əliyev 8-10 fevral tarixlərində iki günlük rəsmi səfəri zamanı Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəllə 10 illik dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi, həmçinin ticarət, investisiya və elmi-mədəni əməkdaşlıq haqqında 15 bəndlik müqavilə imzaladı. (15).

Həmin dönəmdə həqiqətən Heydər Əliyevlə Süleyman Dəmirəlin hələ 1969-cu ildən başlayan və illər keçdikcə daha da möhkəmlənən dostluq münasibətləri Naxçıvanın ağır iqtisadi durumdan qurtulamsında böyük rol oynadı. Naxçıvan Ali Məclisinin sədri olaraq 1992-ci ilin əvvəllərində Ankaraya gələn Heydər Əliyev yüksək səviyyədə qarşılandı və ikitərəfli görüşmələr yapıldı.Türkiyə ikinci dəfə olaraq iqtisadi cəhətdən ağır durumda olan Naxçıvanın qurtuluşunda önəmli rol oynadı. Naxçıvanda nisbətən dinamik həyat şəraitinin bərpa olunması üçün, Heydər Əliyevin Dəmirəllə olan sıx dostluq münasibətləri sayəsində Türkiyə bölgəyə 100 milyon dollar kredit ayırdı. Bu kredit sayəsində Naxçıvanda həyat canlandı, sənayenin fəaliyyəti bərpa olundu, Türkiyədən elektrik enerjisi təmin edildi, xaricdən zəruri idxal məhsullarının axımı gəlişi edildi və yeni tikinti layihələri həyata keçirildi.Bu dostluq münasibətlərinədən Naxçıvana gələn fayda əhalinin Heydər Əliyevə olan inanc və sədaqətini artırdı. Heydər Əliyevin yüksək dövlətçilik bacarığı sayəsində artıq Naxçıvan qurtuluş yoluna çıxmışkən, əksinə Bakıda dəhşətli hadislər yaşanmaqda idi. Xocalı soyqırımı artıq dövlət idarəçiliyini və Azərbaycan kommunistlərinin fəaliyyətini iflic etdi. Əvvəlcə xalqın təkidli tələbi ilə Ayaz Mütəllibov, sonra isə Ali Sovetin sədri Elmira Qafarova istefa verməli oldular. Həmin dövrün ən maraqlı tarixi hadisəsi isə Heydər Əliyevlə Əbülfəz Elçibəyin bağlı qapılar arxasında keçən 8 saatlıq görüşü oldu və bu görüş tarixdə olan bir çox görüşlər kimi əbədi olaraq sirli qaldı (16, s.128-129).

İstər-istəməz belə bir sual yaranır; görəsən o dövrdə Süleyman Dəmirəl Azərbaycana Rəcəb Tayyib Ərdoğan kimi, bütün böyük güclərdən çəkinmədən birbaşa hərbi-siyasi yardım etsəydi, biz "44 günü" elə o zaman addımlayıb Qarabağa çata bilərdikmi?

Qeyd etdiyim kimi artıq Türkiyə 1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvandakı hadisələrə diqqətlə yanaşırdı. Xüsusilə də ermənilərin fəallaşması yeni dünya düzənində bir qədər Paris sülh konfransının başlanması ilə böyük dövlətlərin ermənilərə göstərdiyi yaxın münasibətlərin oxşar nüansları da artıq beynəlxalq siyasi arenada sezilməkdə idi. Hətta bu zaman Türkiyə

Demokratik Sol Partiya sədri Bülənt Ecevit tarixi təcrübəyə dayanaraq hadisələrə daha radikal mövqedən yanaşaraq bildirmişdi ki, Türkiyənin təcili Naxçıvana hərbi müdaxiləsi zəruridir, əks təqdirdə ermənilər bölgəni işğal etdikdən sonra Türkiyəyə qarşı da ərazi iddiasında bulunacaqlar.

Türkiyənin rəsmi dövlət adamlarının bəyanatlarına məhəl qoymayan ermənilər Naxçıvana qarşı hücumlarını davam etdirirdilər. Bu zaman Heydər Əliyevin verdiyi bəyanatda ağır silahlarla silahlanmış ermənilərin Türkiyə-Naxçıvan sərhəddindəki Həsrət körpüsünə yaxınlaşdıqlarını, ölənlərin artıq 15-ə, yaralıların isə 50-yə çatdığını vurğulayırdı. Həmin vaxt Türkiyə Quru Qoşunları komandanı Mühiddin Fisunoğlu vəziyyətlə bağlı ona verilən suallara cavab olaraq, yuxarıdan əmr veriləcəyi halda türk qoşunları bütün tapşırıqlara riayət edəcəklərini bildirmişdi. Türkiyə həmin vaxt Ermənistana xəbərdarlıq edilməsilə bağlı müxtəlif ölkələrdə təşəbbüslər etdi.

Bunun üzərinə ABŞ-ın Xarici İşlər Nazirliyinin səlahiyyətli nümayəndəsi Marqarit Tutviler bəyan etdi ki, onun dövləti Qarabağ və Naxçıvanın statusunun dəyişdirlməsi məsələsinə bir tərfli baxmayacaq. Eləcə də Avropa birliyinin o dönəm başçısı Portuqaliya da bəyan etdi ki, Qarabağ və Naxçıvan məsələsinin hərbi yolla həllini heç zaman qəbul etməyəcəklər.

Həmin dövrdə Türkiyənin Qərb ölkələrindəki diplomatik təşəbbüslərinin müəyyən təsiri danılmaz idi.Ancaq ermənilərin Sədərək üzərinə hücümları davam etdikcə atəşkəs istiqamətində görüşlər də nəticəsiz qalırdı. Bu arada MDB qoşunlarının komandanı Y.Şapoşnikov elan etdi ki, Türkiyənin Naxçıvana hərbi müdaxiləsi üçüncü dünya müharibəsinin başlanğıcı ola bilər.Onun bu mövqeyini Rusiyanın Ankaradakı səfiri Albert Çernışev də diplomatik üslubda daha da dərinləşdirdi. Məhz bu açıqlamalardan cəsarətlənən Levon Ter Petrosyan İrəvanda təşkil etdiyi mətbuat konfransında "Türkiyənin Ermənistanla Azərbaycan arasındakı konfliktə müdaxiləsi problemi daha da ağırlaşdırcaq və eləcə də Türkiyə müdaxilə üçün pərdəarxası oyunlar planlaşdırır" bəyanatı ilə çıxış etdi.

Problemin artıq Türkiyə Böyük Millət Məclisinin gündəminə qaldırılması gələcəkdə bu istiqamətdə çox ciddi addımlar atılacağından xəbər verirdi. Mayın 21-də burada keçirilən müzakirələrdə Türkiyənin xarici işlər naziri Hikmet Çetin problemin diplomatik vasitələrlə həllindən danışarkən, Ecevitle Refah Partiyasının Baş Katibi Şevket Qazan hazırkı müqavilələrin verdiyi imkanlar əsasında Naxçıvana birbaşa hərbi müdaxiləni təklif edirdilər. Süleyman Dəmirəl isə təklif edirdi ki, Ermənistanı bir qədər təhdidlə qorxutmaq daha məqsədəuyğun olar. Artıq bu dövrdə Azərbaycandakı hadisələrdə bilavasitə iştirak edən Türkiyənin xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan konflikti geosiyasi materiala çevrilmişdi.(14, s.445-446).

May ayında Naxçıvanda hərbi-siyasi proseslər çox gərginləşdi. Problemlərin Türkiyə Böyük Millət Məclisində müzakirəsinin sabahı Heydər Əliyev təşkil etdiyi mətbuat konfransında təşəbbüslərinin artıq müsbət nəticələr verdiyini, Türkiyənin hərbi müdaxiləsinə ehtiyac qalmadığını və Şapoşnikovun açıqlamasının axmaq bir bəyanat olduğunu bildirdi. Həmin vaxt ermənilərin hücumları elə güclənmişdi ki, Ermənistan-Naxçıvan sərhəddində yerləşmiş MDB hərbi birləşmələri həyacan siqnalı verməyə başlamışdılar.

Bu zaman İngiltərə sərhədlərin hərbi yolla dəyişdirilməsinə qarşı çıxaraq ATƏT-i təcili toplantıya çağırdı. Londonda yerləşən Beynəlxalq Strateji Araşdırmalar İnstitutunun Fransalı müdiri Frensis Heisborq Anadolu Ajansına verdiyi müsahibədə Türkiyənin Ermənistana hərbi müdaxiləsinin yolverilməz olduğunu, qərblilərin Ermənistanı "tarixin qurbanı" kimi gördüklərindən

onlara böyük simpatiya bəslədiklərini bildirirdi. Heisborqun ifadələri yenə də həmin vaxt Azərbaycan və Türkiyənin qarşı-qarşıya qaldığı təhrif olunmuş zehniyyətin təzahürü idi.

Hətta indi də Avropada yazılan tədqiqatlarda ermənilərin o dövrdə zülmə məruz qalmaları dönə-dönə ifadə olunur. Müasir Fransa tarixçisi Helen Carrer Denkauss son illərin araşdırması olan "Dünyayı degişdiren altı yıl.1985-1991.Sovyet imparatorluğunun yıkılışı" adlı əsərində ermənilərin Qarabağdakı çıxışları xalqların öz müqəddəratını təyin haqqının təzahürü kimi verilir.Burada açıqca olaraq qeyd olunur ki, bu hadisələr başlayanda azərbaycanlıların Moskvda Heydər Əliyev kimi müdafiəçiləri olduğu halda, ermənilər guya məzlum vəziyyətdə köməyə möhtac idilər.Hətta müəllif azərbaycanlıların demoqrafik artımını da ermənilərə qarşı baskı faktoru kimi dəyərləndirir. Avropalı müəllif Qarabağda qanlı hadislərin başlanmasının ilk səbəbkarı kimi azərbaycanlıları göstərir.(2, s.73-82).

Naxçıvanın işğalının qarşısının alınması üçün Türkiyənin ardıcıl diplomatik təşəbbüsləri öz müsbət nəticəsini verdi. Mayın 25-26-da Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəlin Yeltsinlə görüşməsi nəticəsində verilən mühüm bir siyasi bəyanatda, Ermənistanla Azərbaycan arasında baş verən Qarabağ konfliktinin Naxçıvan regionunadək yayılmasından dərin narahatlıq duyulduğu və sərhədlərin silahlı yolla dəyişdirilməsinin yol verilməz olduğu bildirilirdi. Dəmirəlin Yeltsinlə görüşməsinin müsbət nəticəsi kimi Naxçıvana qarşı silahlı basqınlar uzun müddətə dayandırıldı.

Məhz bu zaman , Türkiyə ilə Azərbaycan arasında tək quru bağlantısını bərpa edən və Naxçıvan üçün həyat qapısı olan körpünün açılış mərasimi 1992-ci ilin mayın 28-ə təyini gündəmə gəldi. Artıq bu körpü Azərbaycan daxili siyasətinin də əsas məsələsi olmuşdu. Həmin tarixdə həm də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin üzvləri bu tədbirin əhəmiyyətini azaltmaq və Heydər Əliyevin mühüm daxili hadisələr müstəvisində fəaliyyət görüntüsünü pərdələmək üçün Gəncədə cümhuriyyətin 74-cü ildönümü tədbirini planlamışdılar .Ona görə də Heydər Əliyev körpünün açılışını aprelin 28-nə təyin etdi.Süleyman Dəmirəlin də qatılacağı belə möhtəşəm bir açılış tədbirinin təkcə Heydər Əliyevin adı ilə bağlanmasından qorxuya düşən cəbhəçilər Naxçıvan tədbirində iştirak etmək üçün Gəncədə keçiriləcək yubileyi təxirə saldılar. Buna görə də Heydər Əliyevin göstərişi ilə körpünün tikintisi sürətləndirildi.

Naxçıvan hava limanına ilk enən İsa Qəmbər və başqa siyasətçilər Heydər Əliyevə öz itaətkarlıqlarını büruzə verməyə çalışırdılar.

Türkiyənin baş naziri, dünyaca məşhur Süleyman Dəmirəlin Naxçıvana gəlməsi çox mühüm bir beynəlxalq siyasi hadisə idi. Bununla Türkiyə göstərirdi ki, Naxçıvanın işğalına heç vaxt yol verməyəcək. O zaman 50 minə yaxın naxçıvanlı və Türkiyənin yaxın bölgələrindən gələn insanlar böyük coşqu ilə Süleyman Dəmirəlin və Heydər Əliyevin çıxışlarını alqışlayırdılar. Süleyman Dəmirəl bu hadisənin sadəcə körpü açılışı deyil, bir-birindən ayrı qalan insanların "Ümid" körpüsü üzərində qovuşduğunu və türk millətinin iki ailəsinin burada həsrətlə qucaqlaşdığını bildirirdi. Heydər Əliyev isə bu tədbiri "bir millət iki dövlətin" bir araya gəlməsi kimi qiymətləndirdi (14, s.447-449).

Naxçıvana uğurla rəhbərlik edən Heydər Əliyev öz uzaqgörən siyasəti ilə qonşu İran dövləti ilə də münasibətləri müəyyən qədər tarazlaşdırmağa, bununla da, muxtar respublikanın iqtisadi çətinliklərini bir qədər yüngülləşdirməyə nail olmuşdu. Ali Məclis Sədrinin İrana rəsmi səfərlərində qarşı tərəflə əldə olunan razılaşmalar, İİR-in çoxsaylı nümayəndə heyətinin Naxçıvan

Muxtar Respublikasına işgüzar səfərləri bütün sahələrdə əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu. Naxçıvan-İran əməkdaşlığının möhkəmlənməsində muxtar respublikanın İranın şimal əyalətləri, xüsusən, Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil ilə əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Ali Məclisin Sədri kimi fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdə Heydər Əliyev Mərənd fərmandarı Rza İbadinin başçılığı ilə İİR-in işgüzar dairələrinin bir qrupunu, Şərqi Azərbaycan ostandarı Əkbər Pəhrizkarı qəbul etmiş, birgə danışıqlarda Naxçıvana qaz, elektrik enerjisi verilməsi və digər məsələlər müzakirə edilmişdi. İranın nazirlik və idarələri, özəl şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqələr də inkişaf etdirilirdi. 1992-ci ilin yanvarında İİR-in neft naziri Qulamrza Ağazadə ikitərəfli əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək üçün muxtar respublikaya gəlmişdi. Naxçıvanın İranla iqtisadi, humanitar əlaqələrində, ona yardım göstərilməsində İranın məşhur "Bonyade Mostezəfan və canbazane Enqelabe Eslami" sənaye-ticarət şirkəti mühüm yer tuturdu. 1992-ci ilin əvvəllərindən şirkət Naxçıvanda bir çox iqtisadi layihələri əsaslandırmış və həyata keçirmiş, onun Naxçıvanda nümayəndəliyi təşkil edilmişdi. Heydər Əliyev İranın rəsmi nümayəndələri ilə görüşlərində həmişə onların diqqətini Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə, Naxçıvanın düşdüyü ağır hərbi-siyasi, iqtisadi vəziyyətinə yönəltmiş, dost və qardaş ölkəni Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə etməyə və Ermənistana təsir göstərməyə çağırırdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının İİR ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin yeni mərhələyə qalxmasında Heydər Əliyev başda olmaqla muxtar respublikanın nümayəndə heyətinin İran islam Respublikasının xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayətinin dəvəti ilə 1992-ci il avqustun 22-25-i qonşu dövlətə səfəri mühüm rol oynadı. Səfər zamanı İİR-in dini lideri S. Ə. Xomneyi, Prezident Ə. Ə. Həşimi Rəfsəncani, parlamentin sədri Natiq Nuri, xarici işlər naziri Ə.Ə.Vilayəti, yol və nəqliyyat naziri Səidi Kiya, rabitə naziri Fərrazi, korporasiya naziri Şəfali, energetika naziri Zəncani, neft və qaz naziri Ağazadə, "Bonyade Mostezəfan və canbazane Enqelabe Eslami" fondunun prezidenti Möhsün Rəfiqdust, "Hilal Əhmər" cəmiyyətinin sədri Vahid Dəstiyirdi ilə görüşlər və danışıqlar aparmışdır. Səfərin yekunu olaraq İİR ilə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında protokollar imzalanmışdı. Həmin protokollarda qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi, muxtar respublikaya ərzaq yardımı göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. İran tərəfi Naxçıvana enerji verilməsinə, İİR ərazisindən Culfa-Xudafərin yolu ilə yüklərin Naxçıvana daşınmasına, Poldəşt-Şahtaxtı körpüsünün tikilməsinə razılıq vermişdi. Səfər zamanı həmçinin birgə müəssisələrin açılması, ticarət qaydalarının yüngülləşdirilməsi, gömrük siyasətinin liberallaşdırılması, Naxçıvan şəhərində İİR Baş konsulluğunun açılması qərara alınmışdı. Təbii ki, bütün bunlar Heydər Əliyevin böyük nüfuzunun, ona olan hörmətin ifadəsi idi (18, s.1-2).

Nəticə.

Naxçıvanın müstəqillik illərindəki qurtuluş mübarizəsi Azərbaycan və eləcə də ümumtürk tarixinin böyük bir salnaməsidir. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi 90-cı illərin başlanğıcında da eyni tarixi hadisələr təkrar olunurdu.Yenə də böyük xarici güclərin dəstəyinə arxalanan Ermənistan Naxçıvanı işğal etməklə Türkiyəni bütün türk dünyasından əbədilik ayrı salmağa çalışırdı. Məhz həmin dövrdə Naxçıvanın qurtuluş missiyasını öz üzərinə götürən böyük tarixi lider Heydər Əliyev milli birliyi yaratmaqla və Türkiyənin dəstəyindən yararlanmaqla bu müqəddəs mübarizə estafetini uğurla başa çatdıra bildi. XX əsrin əvvəllərində "türk qapısı" olan Naxçıvanın qurtuluş hərəkatını Moskva və Qars müqavilələri ilə Atatürk başlamışdısa, əsrin sonunda Heydər Əliyev bu hərəkatı qalibiyyətlə sona çatdırdı.

1.Fukuyama F.Tarixin sonu və sonuncu insan. Bakı: 2021.527s.

2. Dünyayı Değiştiren Altı Yıl: 1985-1991, Sovyet İmparatorluğu'nun Yıkılışı.İstanbul:2015.252s.

3.Mədətli E.Sərhəd hərəkatından həmrəylik və azərbaycançılığa. https://525.az/news/131663-serhed-herekatindan-hemreylik-ve-azerbaycanciliga-eynulla-medetli-yazir.

4. 1990-cı ildə Naxçıvan SSRİ-nin tərkibindən necə çıxıb? –"Türkiyəni köməyə çağırdıq…Moskva sərhədin sökülməsinə razılıq verdi" (TARİX)https://azpost.info/1990-ci-ild%C9%99-naxcivan-ssri-nin-t%C9%99rkibind%C9%99n-nec%C9%99-cixib/

5.Məmmədov M.Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər(1988-2005-ci illər).Bakı:2005.208s.

6.Cheterian V. Kafkasyada savaş ve barış.Rusiyanın sorunlu hududu.İstanbul:2017,446s.

7.Naxçıvan Ensiklopediyası.2cilddə.II cild.Bakı:2005.376s.

8.Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan:2012, 192 s.

9.Carlyle T.Kahramanlar.İstanbul:2000, 291 s.

10 .Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: 2004, 472 s.

11.Goltz T. Azerbaycan günlügü.Savaşın yaraladığı petrol zengini bir eski sovyet cümhuriyyetinde müzip bir mühabirin maceraları.İstanbul:2018.595 s.

12.Forsyth J.Kafkasya.Bir tarih.İstanbul:2019.911s.

13.Weems S.A. Ermenistan: terorist "hırıstiyan" devletin sırları.İstanbul: 2006.390s.

14.Azer C. Babadan oğula Güney Kafkasya.Türkiye-Güney Kafkasya ilişkileri.İstanbul: 2011.628 s.

15.Karabulut B. Süleyman Demirel'in Dış Politika Anlayışı.Türk yurdu.Eylül 2011-yıl 100-sayı 289.(elektron jurnal).

16.Adıgüzel H.Zirve.Haydar Aliyevin hayatı.İstanbul:2007. 493 s.

17.Məmmədov M. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü. Azərbaycan.- 2008.- 3 avqust .- S. 1-2.

ORTA ÇAĞLARDA BÖYÜK İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏKİ ÖLKƏLƏRDƏ TERRORİZM: TARİX VƏ MÜASİRLİK

TERRORISM IN COUNTRIES ON THE GREAT SILK ROAD IN THE MIDDLE AGES: HISTORY AND MODERNITY

ТЕРРОРИЗМ В СТРАНАХ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Şamxal Məmmədov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə:

Terrorizm-qədim tarixə malik olan təhlkəli qlobal problemdir. Orta çağlarda tarixi Böyük İpək yolunun üzərində yerləşən ölkələrdə terrorizm geniş yayılmışdı Belə ki, Çindən Aralıq dənizi sahillərinə qədər uzanan bu yol vasitəsilə intensiv karvan ticarəti gedirdi. Bu ticarətdən gələn gəlir region dövlətləri kimi, çoxsaylı feodal qruplaşmalarının və klerikal dairələrin də diqqətini çəkirdi. Öz rəqiblərini aradan qaldırmağın bir yolu da terror idi.

Orta çağlarda formalaşan terror düşüncəsinin və taktikasının bir sıra izləri indi də region dövlətlərinin siyasətində özünü göstərməkdədir. Bu həssas bölgədəki terrorçuluq qavramı, siyasi problemləri terror yolu ilə həll etmək düşüncəsi müasir dövrdə təhlükəli bir şəkil almış, sülh və sosial tərəqqi yolunda ciddi əngələ çevrilmişdir.

Açar sözlər: İpək yolu, terrorizm, orta çağlar, Cənubi Qafqaz

Summary:

Terrorism is a dangerous global problem with an ancient history. In the Middle Ages, terrorism was widespread in the countries located along the historic Great Silk Road. Thus, intensive caravan trade was carried out through this road, which stretched from China to the shores of the Mediterranean Sea. The income from this trade attracted the attention of many feudal groups and clerical circles as well as regional states. One way to eliminate their opponents was terror.

A number of traces of the terrorist thought and tactics formed in the Middle Ages are still visible in the politics of the regional states. The concept of terrorism in this sensitive region, the idea of solving political problems through terrorism has taken on a dangerous image in modern times and has become a serious obstacle to peace and social progress.

Key words: Silk Road, terrorism, middle ages, South Caucasus

Резюме: Терроризм – опасная глобальная проблема с древней историей. В средние века терроризм был широко распространен в странах, расположенных вдоль исторического Великого шелкового пути. Таким образом, по этой дороге, протянувшейся от Китая до берегов Средиземного моря, велась интенсивная караванная торговля. Доходы от этой торговли привлекали внимание многих феодальных групп и клерикальных кругов, а также региональных государств. Одним из способов устранения их противников был террор.

Ряд следов террористической мысли и тактики, сформировавшихся в Средние века, все еще виден в политике региональных государств. Концепция терроризма в этом чувствительном регионе, идея решения политических проблем с помощью терроризма приобрела в наше время опасный вид и стала серьезным препятствием на пути к миру и социальному прогрессу.

Ключевые слова: Шелковый путь, терроризм, средневековье, Южный Кавказ.

Bizim günlərdə beynəlxalq ictimaiyyəti ciddi surətdə narahat edən qlobal problemlərdən (iqlim dəyişmələri, ərzaq çatışmazlığı, etnik münaqişələr, beynəlxalq münasibətlərdə zor işlətmək siyasəti və s.) biri də terrorizmdir. Bir sosial-siyasi hadisə və cinayət əməli kimi terroriz antik zamanlardan məlum idi. Latıncadan tərcümədə qorxu, dəhşət, vahimə anlamını verən **terror** kəlməsi də hələ qədim Roma dövlətində işlədilirdi. Quldarlıq zəmanəsində meydana çıxan bu sosial-siyasi bəla cəmiyyətin özü kimi inkişaf edərək, orta çağlada müxtəlif formalar almış, fərdi terrordan dövlət terrorizminə qədər fərqli çalarlarda təzahür etmişdir.

Bizim günlərdə siyasi anlamda **terrorizm**-hər hansı bir fərdin, təşkilatın və hətta dövlətin öz düşmənlərini təqib etməsi, zorakılıq və repressiyalarla dəhşətə salması, qorxu içərisində saxlaması, fiziki cəhətdən məhv etməsi ideologiyası və siyasəti kimi qavranılmaqdadır. Bu baxımdan terrorizm də müaribə kimidir, siyasətin zorakılıq müstəvisində həyata keçirilməsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, adi qətldən, sui-qəsdən qorxutmaqdan, təhdiddən fərqli olaraq, terrorun arxasında bir qayda olaraq yüksək səviyyədə təşkilatlanmış, kifayət qədər maddi vəsaitlərə malik olan cinayətkar şəbəkələr, bir sıra hallarda isə birbaşa dövlət qurumları dayanır.

Cəmiyyət həyatının digər sahələri kimi, terrorzmin nəzəriyyəsi və taktikası da yüz illər ərzində inkişaf edərək, bizim günlərdə olduqca təhlikəli bir səviyyəyyə çatmışdır. Həmişə olduğu kimi, bu bəşəri bəla birmənalı qavranılmır, hüquqşünaslar və siyasətçilər onu bir cür, demokratik təsisatlar və insan hüquqlarının müdafiəçiləri isə başqa cür qiymətləndirirlər. Lakin qavramından, anlamından, verilən ən müxtəlif siyasi və hüquqi qiymətindən asılı olmayaraq terrorizm hamı üçün qorxudur, on illərdir ki terror içərisində yaşayan Əfqanıstan üçün də, Avropanın «cənnəti» hesab olunuan uzaq Norveç üçün də daimi təhlükədir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi, "Müasir dövrdə terrorçuluq bütün ölkələri hədəfə çevirə biləcəyi üçün qlobal problemdir" (1).

Terrorizmi sülh və tərəqqi yolunda ciddi təhlükə hesab edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2012-ci il 4 may tarixli iclasındakı

çıxışında demişdir: "Terrorizm beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə, o cümlədən bütün üzv dövlətlərdə insan hüquqlarının, fudamentil azadlıqların, demokratiyanın, siyasi müstəqilliyin, suverenliyin, ərazi bütövlüyünün və nəhayət, sosial və iqtisadi inkişafın bərqərar olmasına ciddi təhdiddir" (2).

Belə demək olar ki, terrorizmin tarixi dövlətin tarixi qədər qədimdir. Lakin o qədim zamanlarda elm və texnikanın, terrorçu düşüncənin bəsitliyi şəraitində terrorizm iki başlıca formada-dövlət terrorizmi və təşkilatın tənzimlədiyi fərdi terror halında həyata keçirilirdi. Məsələn qədim Manna hökmdarı Aza, Makedoniya çarı II Filip, Roma dövlət xadimləri Sezar və Siseron dövlət terroru nəticəsində öldürülmüşdülər. Eramızın I əsrində Fələstində Roma ağalığına qarşı mübarizə aparan **"zelotlar"** (**"sikarilər")** isə öz təşkilatları tərəfindən idarə edilən fərdi terrorun icraçıları idi. QədimRoma diktatorları Oktavian, Sulla və digərləri öz siyasi rəqiblərini hakimiyyət uğrunda mübarizədən çəkindirmək, siyasi iradələrini qırmaq üçün onların **"proskripsiya"** deyilən siyahılarını tərtib edərək, terrora məruz qoyurdular (5, s.366).

Orta çağlarda da terrorizm nəzəriyyəsi və praktikası eninə və dərininə inkişaf etdi. Bu, Böyük İpək yolu üzərindəki ölkələrdə özünü xüsusilə qabarıq şəkildə göstərirdi. Belə ki, Böyük İpək yolu vasitəsilə aparılan karvan ticarəti, yolun keçdiyi bütün ölkədərdə istər dövlətə, istərsə də ayrı-ayrı feodal qruplara və dini təriqətlərin başçılarına böyük gəlir vəd edirdi. Buna görə də həmin gəlir uğrunda göstərilən güclər arasında əsrlər boyu qanlı mübarizələr getmişdi ki, bu da çox hallarda özünü məhz terrorizm formasında göstərmişdi. Tərəflər açıq müharibə ilə əldə edilə bilməyənləri, gizli terror yolu ilə əldə etməyə cəhd göstərirdilər. Dərhal terrora haqq qazandırıan, onu müqəddəs vəzifə elan edən hüquqi-siyasi düşüncə tərzi də formalaşırdı. İlk bu cür dövlət terrorizmi və ona haqq qazandıran düşüncə tərzi Böyük İpək yolunun başlanğıc nöqtəsi olan Çində meydana çıxdı. Həmin dövrlərdə Çinin Şandun əyalətinin hakimi olan Şan Yan, onun ardıcılı Xan Vey, imperator Tsin Şi Xuandi və digərlərinin yaratdığı "Legistlər" ("Qanunçular") cərəyanı hesab edirdi ki, dövləti sərt qanunlarla idarə etmək lazımdır. Qanun dedikdə isə legistlər dəhşət yaradan qabaqlayıcı dövlət terrorunu nəzərdə tuturdular. Sonlar Konfusiçiliklə birləşən legizm nəinki bütün orta çağlar boyu, eləcə də ən yeni dövrədək Çinin başlıca rəsmi dövlət ideologiyası oldu. XX əsrdə Çində baş verən vətəndaş müharibələri, "Mədəni inqilab" və başqa bu kimi proseslərin gedişində on milyonlarla insanın dövlət terroru nəticəsində məhv edilməsinin də köklərini bu cür hakim terrorçu düşüncəsində axtarmaq lazım gəlir.

VII əsrdə ərəblər tərəfindən hərbi məğlubiyyətə uğradılan və uzun müddətə öz dövlətçiliyini itirən İran, Ön Asiyada terrorizmin mərkəzi oldu. Çin kimi, İran da Böyük İpək yolunun üstündə yerləşirdi və karvan ticarətinin verdiyi fayda burada da ayrı-ayrı feodal-klerikal dairələr arasında ziddiyyətlərin əsas səbəblərindən idi. Ortadoks İslamın təmsilçisi olan Xilafətə qarşı, müxalifətçi İslamın təmsilçisi hesab olunan İsmaililik təriqətinin tərəfdarlarının dini zəmində başladıqları terror, XI əsrdə Fatimilər dövlətində **nizarilər**, daha sonra Böyük Səlcuq imperatorluğunda **həşşaşilər** adlanan terrorçu qurumların yaranmasına gətirib çıxardı. İslam Şəriqinin geniş regionlarnı əhatə edən Həşşaşilər özlərini "ədalət carçıları", xaçlı ordularına qarşı mübarizlər kimi qələmə versələr də əsil həqiqətdə adi terrorçular və qatillər idi. İranın cənubundakı Qəzvin vilayətində Ələmut vadisini və onu çevrələyən dağ keçidlərini, habelə ətrafdakı digər strateji əraziləri ələ keçirən həşşaşilər Səlcuq dövlətinin daxilində dövlət qurmuş, öz zəmanələri üçün terrorun mükəmməl strategiya və taktikasını yaratmış, qatillər hazırlamağın və göndərməyin ən mükəmməl üsullarını işləyib hazırlamışdılar. Həşşaşilər dövlətinin yaradıcısı və rəhbəri olan, müasirləri tərəfindən "dağların əfəndisi" adlandırılan şeyx Həsən Səbbahın və Ələmut qalasının adının çəkilməsi belə, qaynaqların verdiyi məlumatlara görə, qonşu hökmdarları vahiməyə salırdı. Həsən Səbbahın hazırlayıb

göndərdiyi qatillər məşhur Səlcuq sultanı Məlikşahı və onun dünya şöhrətli vəziri Nizamülmülkü, dövrünün bir sıra mütərəqqi şəxslərini öldürə bilmişdilər. Son həşşaşilərin zamanında məşhur azərbaycanlı alim və dövlət xadimi Nəsirəddin Tusi uzun bir müddətə Ələmut qalasında zindan həyatı yaşamışdı.

Həşşaşi terroru özündən əvvəlki və sonrakı terrorçu qurumlardan fərqli olaraq öz qurbanlarını sadəcə olaraq ox və zəhərlə sakitcə olaraq öldürmür, xəncərlə yaxın məsafədən qətlə yetirdikdən sonra, səs-küy salaraq Həsən Səbbahın adını çəkir, digərlərini də belə bir aqibətlə öləcəkləri barədə dəhşətə salırdılar. Dövlət başçılarının və əyalət hakimlərinin saraylarında özlərinin gizli terror şəbəkəsini yaradan həşşaşilər onları qorxu və tələş içərisində yaşadır, şantaj edir, tələblərini irəli sürürdülər.

XIII əsrin ortalarında monqol mənşəli Hülakilər dövləti tərəfindən Ələmut dövləti məhv edilsə də Həsən Səbbahın yaratdığı terror ənənəsi və düşüncəsi məhv olmadı. Böyük İpək yolunun üzərində bir-birini əvəz edən feodal imperiyalar "dini müxalifətlə mübarizə" pərdəsi altında dövlət terroruna hər vasitə ilə rəvac verirdilər. Teymurilər dövlətinin "Sərbədorilər", "Hürufilər" kimi xalq hərəkatlarına, Sutan Səlimin şiələrə, I Şah Abbasın "Nöqtəvilərə" qarşı yönəldilmiş qanlı divanları dövlət terrorundan başqa bir şey deyildi. XIX yüzilikdə Qacarlar dövlətinin Babilərə qarşı, XX yüzillikdə Pəhləvilər dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı qanlı əməlləri də terrorçu düşüncədən qaynaqlanırdı. Bizim günlərdə İran liderlərinin nəinki öz ölkəsində, eləcə də Suriya, Yəmən, Fələstin, İrak kimi qonşu ölkələrdə terrora rəvac verməsi, Həsən Səbbah ideyalarının yaşadığının bir göstəricisidir.

Orta çağlarda olduğu kimi, yeni və ən yeni dövrdə də Böyük İpək yolu ölkələrində etnik nifrət, irqçilik, dini dözümsüzlük zəminində terrorçu təşkilatların rəvac verdiyi fərdi terror taktikası bir an olsa belə dayanmamışdır. Bu dəfə Cənubi Qafqaz regionu uzun bir dövr ərində erməni terroru iə çalxalandı.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyasının hakim dairələrinin öz geosiyasi maraqarını təmin etmək üçün qonşu ölkələrdən ermənilər kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza köçürməsi hadisələrin başlanğıc nöqtəsi oldu. Qərb müstəmləkəçilərinin və Rusiya imperiyasının açıq dəstəyi və himayəsi ilə XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı imperiyasının ərazilərı ermənilərin "Armenakan", "Qnçak", "Daşnaksütyun", "Ramkavar" kimi terror təşkilatlarının şəbəkəsi ilə büründü. Qanlı erməni terroru nəticəsində yüz minlərlə günahsız insan həlak olsa da, türk hakim dairələri terrorçuları sıxışdırıb ölkədən çıxara bildilər.

XX əsrin əvvəllərindən erməni terror təşkilatları öz fəaliyyətlərin ağırlıq mərkəzini Cənubi Qafqaza keçirdilər. Erməni terroru elə geniş miqyas və kütləvi xarakter aldı ki, hətta özünün "xaç atası" olan çar hökumətini belə, qorxuya salırdı. Bundan sonra regionun zənginliklərini ələ keçirmək, yerli xalqların deportasiyası hesabına "Böyük Ermənistan" yaratmaq məqsədilə genişlənən erməni terroru xroniki şəkil aldı ki, bu gün də davam etməkdədir. Erməni terrorundan ən çox əziyyət çəkən Azərbaycan xalqı dəfələrlə soyqırım və deportasiyalara məruz qaldı.

1918-i ildə qərb dövlətlərinin, ilk növbədə isə Rusiya bolşeviklərinin birbaşa dəstəyi ilə tarixi azərbaycan torpaqları üzərində yaradılan qondarma erməni dövləti dərhal qonşu xalqlara qarşı terror və deportasiyanı öz daxili siyasətinin prioritet istiqamətinə çevirdi. Beləliklə, erməni təşkilatlarının on illiklər ərzində həyata keçirdikləri terror indi dövlət səviyyəsinə transformasiya etdi

XX əsrin 70-ci illərindən bir sıra beynəlxalq şərtlər daxilində Qərbi Avropa və Yaxın Şərq ölkələrində ermənilərin "ASALA", JCAG, ASOA kimi güclü terror təşkilatları yarandı. Bir qədər sonra bunlara "Dro", "Apostol", "Qeqaron", "Kamikadze Eskadronu", "Cavaxk" kimi onlarla yeniləri əlavə olundu. Həmin zamanlardan başlanan Qarabağ faciələri və xarici ölkələrdə türk diplomatlarının qətlə yetirilməsi həmin təşkilatların terrorçu fəaliyyətlərinin kiçik bir hissəsidir. Beləliklə, bir-biri ilə çulğalaşan erməni terror təşkilatlarının və Ermənistan dövlətinin terroru həm də beynəlxalq çalar kəsb etdi. Hazırda erməni terroru beynəlxalq terror şəbəkəsinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir ki, bu barədə də xeyli yazılmışdır.

Maraqlıdır ki, müasir dövrdə ən böyük terror təşkilatları məhz tarixi İpək Yolu üzərində yerləşən Pakistan, Əfqanıstan, İran, Suriya, Fələstin kimi ölkələrdə fəaliyyət göstərir.

Bunlara misal olaraq haliyyədə bəziləri tam, digərləri isə tör-töküntülər halında fəaliyyət göstərən "Hizbullah", "İşıd", "Əl-Qaidə", PKK, "Həmas", "Taliban" kimi terrorçu təşkilatları göstərmək olar. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, hazırda dünyada təqribən 500 terrorçu təşkilat fəaliyyət göstərməkdədir (4, s.30). Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə hər il dünyada terror məqsədilə 5 milyard dollardan 20 milyard dollara qədər vəsait xərclənir (3, s.27). Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, İran, Ermənistan kimi bir sıra ölkələrdə terror dövlət səviyyəsində dəstəklənir və maliyyələşdirilir. Bu regionda mövcud olan 10-dan artıq dövlət bu və ya digər səviyyədə terrorla bağlıdır. Əgər terror nəticəsində meydana çıxan itkiləri və antiterror əməliyyatlarına sərf olunan vəsaitləri də göz önünə gətirsək, yüz milyonlarla yoxsul, hətta aclıq çəkən insanın rifahına yönəldilə biləcək yüzlərlə milyard vəsaitin havaya sovrulduğunu görərik. Lakin bütün bəşəriyyətin, eləcə də bəhs edilən region xalqlarının taleyinə biganə olan, öz geosiyasi maraqlarının və iqtisadi çıxarlarının əsiri olan, baş verən qlobal terrorizm hadisələrinə ikili standartlar siyasəti ilə yanaşan böyük dövlətlər terrorizmdən də öz xarici siyasətlərində istifadə edirlər. Bu isə oluqca təhlükəli olub, terrorçularla bir cəbhədə olmağa bərabərdir.

ƏDƏBİYYAT

1.Heydər Əliyev. ABŞ_da 11 sentyabr 2001-ci il terror hadisələri ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Bəyanatı. "Azərbaycan" qəzeti. 2002.

2.İlham Əliyev. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 04 may 2012-ci il tarixli yüksək səviyyəli iclasında çıxış. "Azərbaycan" qəzeti. 06 may 2012-ci il.

3.Əhmədov X. Terrorizm və beynəlxalq cinayətkarlıq. Bakı, 2003.

4.Məmmədov Ş. Erməni terrorizmi və ikili standartlar siyasəti. Bakı, 2013.

5. Всемирная История, Т.2. Москва,1956.

BÖYÜK İPƏK YOLU VƏ QƏDİM DƏRBƏND SƏNƏRİ

THE GREAT SILK ROAD AND ANCIENT DARBAN ART

Rəsul Bağırov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Erkən orta əsrlərdə Dərbənd şəhəri şimalı. Qafqazı və Şərqi Avropa ölkələrini. Orta və Yaxın Şərq ölkələri ilə birləşdirən mühüm ticarət mərkəzi idi. Dərbəndin coğrafi və təbii mövqedə yerləşməsi, şəhərin iqtisadi inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Dərbənd həm də Azərbaycanın məşhur sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Qafqazda ən yaxşı kətan parçaları Dərbənd sənətkarları toxuyurdular. Buradan xarici ölkələrə kətan parçadan tikilmiş hazır paltarlar göndərilirdi. Dərbənd şəhəri Dəməşq, Bəsrə və başqa şəhərlərlə iqtisadi və mədəni əlaqə saxlayırdı. Dərbənddə pul kəsilirdi. Abbasilər xilafəti dövründə Dərbənd Xəzər xaqanlığı, rus knyazlıqları Bizans, Avropa ölkələri, İran, Çin, İraq, Suriya, Hindistan, orta Asiya və başqa ölkələrlə ticarətdə əsas transit məntəqəsinə çevrilmişdir. Dərbənd vasitəsilə toxuculuq malları ixrac edilirdi. Dərbəndə xarici ölkə tacirlərinin faktoriyaları var idi.

Dünya əhəmiyyətli quru və su yolları üzərində yerləşməsi şəhərdə ticarətin yüksək inkişafını şərtləndirmiş və bu özünü VIII-X əsrlərdə, xüsusilə büruzə vermişdir. Həmin dövrdə Dağıstana Şimali Qafqazdan və Xəzər boyundan ixrac edilən malların hamısı Dərbənddən keçirmiş. Şəhər şərqdə Xəzərlər, ruslar və şimal ölkələri arasında körpü rolunu oynamışdır. Dərbənd həm də karvan yolu, həm də dəniz yolu üzərində Xəzər sahilində limana çevrilir. Azərbaycan bu liman vasitəsilə bir çox ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Açar sözlər: qala, müdafiə. İstehkamı, sədd, ticarət, İpək yolu, Narınqala, Gömrük.Karvan yolu. Liman.

ABSTRACT

North of the city of Darband in the early Middle Ages. Caucasus and Eastern European countries. It was an important trade center connecting the countries of the Middle and Middle East. The geographical and natural location of Derbent has created favorable conditions for the economic development of the city. Darband was also a famous handicraft and trade center of Azerbaijan. The best linen fabrics in the Caucasus were woven by Darband artisans. Ready-made clothes made of linen were sent from here to foreign countries. The city of Darband maintained economic and cultural ties with Damascus, Basra and other cities. Money was minted in Derbend. During the Abbasid caliphate, Darband became the main transit point for trade with the Khazarian Khaganate, Russian principalities, Byzantium, European countries, Iran, China, Iraq, Syria, India, Central Asia

and other countries. Textile goods were exported through Derband. There were factories of foreign merchants in Darban.

Its location on the world-important land and waterways determined the high development of trade in the city, which was especially evident in the 8th-10th centuries. At that time, all goods exported to Dagestan from the North Caucasus and the Caspian Sea passed through Darbend. The city played the role of a bridge between the Khazars, Russians and northern countries in the east. Derbend is becoming a port on the Caspian coast on both the caravan route and the sea route. Azerbaijan maintained trade relations with many countries through this port.

Keywords: fortress, defense. Fortification, barrier, trade, Silk road, Naringala, Customs. Caravan road. Port.

РЕЗЮМЕ

К северу от города Дарбанд в раннем средневековье. Кавказ и страны Восточной Европы. Это был важный торговый центр, соединявший страны Ближнего и Среднего Востока. Географическое и природное положение Дербента создало благоприятные условия для экономического развития города. Дербанд был также известным ремесленным и торговым центром Азербайджана. Лучшие льняные ткани на Кавказе ткали дарбандские мастера. Готовую одежду из льна отправляли отсюда в зарубежные страны. Город Дарбанд поддерживал экономические и культурные связи с Дамаском, Басрой и другими городами. Деньги чеканились в Дербенде. Во времена Аббасидского халифата Дарбанд стал основным перевалочным пунктом для торговли с Хазарским каганатом, русскими княжествами, Византией, странами Европы, Ираном, Китаем, Ираком, Сирией, Индией, Средней Азией и другими странами. Текстильные товары экспортировались через Дербанд. В Дарбане были фабрики иностранных купцов.

Его расположение на суше и водных путях мирового значения обусловило высокое развитие торговли в городе, что особенно проявилось в VIII-X веках. В то время все товары, вывозимые в Дагестан с Северного Кавказа и Каспийского моря, проходили через Дарбенд. Город играл роль моста между хазарами, русскими и северными странами на востоке. Дербенд становится портом на побережье Каспия как на караванном, так и на морском пути. Через этот порт Азербайджан поддерживал торговые отношения со многими странами.

Ключевые слова: крепость, оборона. Крепость, барьер, торговля, Шелковый путь, Наринґала, Таможня, Караванная дорога. Порт.

Azərbaycan ərazisində şəhərlərin inkişafı üç mərhələ keçmişdir. İlk mərhələ e.ə. I minilliyin II yarısından eramızın III-IV əsrlərinədək bir dövrü əhatə edir. Feodalizmin təşəkküləndən, yeni feodal dövlətlərin yaranmasına qədərki dövr (IV-IX əsrlər) II mərhələ, IX əsrdən feodalizmin sürətlə inkişafı və ayrı-ayrı feodal dövlətlərinin yarandığı dövr III mərhələdir, Dərbənd və digər başqa səhərləri hər üç mərhələdə mövcud olduqlarından onların tarixi xüsusi maraq doğurur.

Bəşər tarixində şəhərlərin meydana gəlməsi və inkişafı zəmini müxtəlif olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar şəhərlərin bir qrup feudal malikanələri və ya dini ibadət kompleksləri, yaxud da xırda bazarlar və karvansaralar zəminində meydana gəldiyini iddia edirlər. ümumiyyətlə götürdükdə demək lazımdır ki, tarixən şəhərlər inzibati, hərb və ticarət mərkəzləri kimi meydana gəlmişdir.

Amma yaranma zəminindən asılı olmayaraq bəzi ümumi cəhətlər onların hamısını birləşdirir. Məsələn, şəhərlərin inkişafında əsas rolu sənətkarlıq və ticarət oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın az qala bütün şəhərlərini ölkənin iqtisadi mərkəzləri saymaq olar (Göyüşov, Martinov. s.203-204).

İnkişaf etmiş orta əsr şəhərlərindən fərqli olaraq ilk orta əsr şəhərlərində rabad yox idi. İslama qədərki Şərq şəhərlərinin plan quruluşundan danışarkən görkəmli şərqşünas B.B.Bartold göstərirdi ki, bu dövrdə şəhərlər ancaq iki hissədən, Narınqaladan və Şəhristandan ibarət olmuş və həmin hissələr bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənmişlər.

İlk orta əsrlərdə mövcud olan monarxiyaları öz dövlət sərhədlərini düşmənlərin, xüsusilə, Kocəri tayfaların talançı basqınlarından qorumaq üçün sədd tipli müdafiə istehkamlarının tikilməsi işinə daha çox əhəmiyyət vermişlər. belə ki, ölkəni öz itaəti altılna alan Sasani imperiyası xarici basqınlarınlardan müdafiə olunmaq üçün yerli əhalinin istismar edilməsi hesabına Azərbaycanın Şimalında Beşbarmaq Gilgilçay və Dərbənd sədləri kimi əzəmətli müdafiə istehkamları yaratmışdı.

Böyük Qafqazın Çalqan dağ silsiləsi Xəzərə üç kilometrdən bir az qalmış qurtarır və sahilboyu düzənlikdə dar bir keçid yaranır. Dərbənd səddi bu keçiddən başlayır.

Hələ eradan əvvəl VI yüzillikdə antiq müəlliflər Midiya sərhədlərinin təsvir edərkən "Kaspi qapısı" adlı keçidi qeyd etmişdilər. sonralar ayrı-ayrı qaynaqlarda "Xəzər qapısı", "Alban qapısı", "Hun keçidi", "Qafqaz qapısı", "Dərbənd qapısı" kimi müxtəlif adlar daşımış, həmin keçid qədim dövr və orta əsrlərdə böyük hərbi strateji əhəmiyyət daşımışdır (Qiyasi. 1996, s. 65).

Dərbənd səddinin əsası V yüzildə qoyulub VI yüzildə tamamlanmış sonrakı çağlarda dəfələrlə təmir edilib möhkəmləndirilib. Dərbənd səddi dünya istehkam tikintisinin iri və nadir abidələrindən biridir. Dərbənd səddi tədqiqatların çoxunda iddia edildiyi kimi Şimaldan gələn köçəri basqınların qarşısını almaq üçün deyil, Hun, Xəzər xaqanlığı kimi güclü imperiyaların cənuba genişlənməsini dayandırmaq məqsədi ilə tikilmişdir.

Dərbənd qalasının tikilmə tarixi üstündəki kitabələrinə, orta əsrlərin yazılı qaynaqlarına, eləcə də arxeoloji araşdırmalara və tikinti üslubuna görə aydınlaşdırılmışdır. Şimal qala divarının üstündə V-VII yüzillərin xətti ilə yazılmış 20 pəhləvi və bir neçə Xəzər yazısı aşkar edilmişdir. Onların yeddisinin üstündə divarların tikinti və vergi üzrə dövlət məmuru azərbaycanlı Bərzənşin başçılığı ilə 567-ci ildə (başqa bir oxunuşa görə 547-ci ildə) tikilməsi yazılmışdır. Ayrı kitabədə Aturen adlı başqa bir tikinti işləri başçısı anılır.

Eradan əvvəl I minilliyin II yarısında və bizim eranın əvvəllərində Azərbaycan-Albaniya dövlətində əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatı inkişaf etmiş yaşayış məskənləri tədricən şəhərlərə çevrilməsi prosesi boş vermişdir. Ticarət yollarının üzərində yerləşən bu şəhərlərdən biri də Dərbənd şəhəri idi. Dərbənd şəhəri də onları əhatə edən əkinçi icmaları ilə ən sıx şəkildə bağlı idi (Qiyasi 1996, s. 66).

Dərbənd Azərbaycanın o şəhərlərindəndir ki, yarandığı dövrdən, yadellilərin aramsız basqınlarına baxmayaraq, nə adını, nə də yerini, nə də tarixdəki rolunu dəyişmədən bu günədək yaşayır.

Beynəlxalq transit-ticarət yolları üzərində yerləşən məşhur şəhərlərdən olan Dərbənd yalnız albanların baş qalası, Sasanilərin Qafqazdakı istinadgahı kimi deyil, həm də mühüm orta əsr şəhəri, ən iri ticarət və sənətkarlıq və siyasi mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. M.Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərində Dərbənd "əzəmətli şəhər" adlandırılır və onun küçə və meydanlar sistemini əhatə edən daxili planının olduğu qeyd edilir.

Dərbənd şəhəri bir şəhər kimi hökmdarların hərbi siyasi dayağı və strateji məntəqəsi kimi formalaşmış, sonradan isə inkişaf edərək sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.

Araşdırmalar və yazılı mənbələr göstərir ki, hələ V-VI əsrlərdə Dərbənddə karvansaralar böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dərbənddə dulusçuluq, şüşə istehsalı, dəmirçilik, zərgərlik, daşişləmə, rəngkarlıq və digər sənət sahələrinin geniş yayılması barədə xeyli məlumat toplanmışdır.

Dulusçuluq burada çox yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Müxtəlif təyinatlı xeyli qab-qacaq çoxlu saxsı su borusu, bişmiş kərpic, kirəmit, soba qalıqları, qab-qacaq bişirmək üçün vəsait və s. şəhərin yüksək inkişaf etmiş dulusçuluq istehsalından xəbər verir. Bu dövrdə Dərbənd həm də mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilir və bu zaman o daha da çox Xəzəryanı ticarət yolunun ən böyük ticarət məntəqəsi rolunu oynamağa başlayır (Əliyev V, Bağırov R. 2012, s. 16-17).

Dünya əhəmiyyətli quru və su yolları üzərində yerləşməsi şəhərdə ticarətin yüksək inkişafını şərtləndirmiş və bu özünü VIII-X əsrlərdə xüsusilə büruzə vermişdir. Həmin dövrdə Dağıstana Şimali Qafqazdan və Xəzər boyundan ixrac edilən malların hamısı Dərbənddən keçirmiş. Şəhər şərqdə Xəzərlər, ruslar və şimal ölkələri arasında körpü rolunu oynamışdır. Dərbənd həm karvan yolu, həm də dəmir yolu üzərində Xəzər sahilində əzəmətli limana çevrilir. Xilafətin şimal hüdudlarında sərhəd qalası olan limanı idi. Şəhər dənizin içərilərinə doğru uzanan daş hasarla əhatə edilmişdir. Bu şəhərdə olmuş Əl-istəxri və İbn Hövqəlin məlumatına görə "Bab əl-əbvab sahil şəhəridir. Ortasında gəmilərin yan alması üçün körpü var. körpü ilə dəniz arasında hər iki yandan qoşa divar çəkilmişdir" (8).

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə Dərbənd iri sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrətlənmişdir. Ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi dərbəndin əsas sənətkarlıq sahəsi toxuculuq idi. Arxeoloji təbəqələrdən çoxlu silah metal məmulatları, mis və dəmir filizi qalıqlarının tapılması burada metal emalının inkişafını təsdiq edir. Şüşə əşyaların çoxluğu Dərbənddə şüşə istehsalının yüksək inkişafından danışmağa əsas verir.

Təkcə Azərbaycanda deyil, habelə bütün Qafqazda ən yaxşı kətan parçaları Dərbənd sənətkarları toxuyurdular. Buradan xarici ölkələrə kətan parçadan tikilmiş hazır paltarlar göndərilirdi. Dərbənd bazarı bir çox ölkələrdə məşhur idi. Bu bazarda qızğın qul alveri gedirdi. Hər yerdən buraya dəvə karvanları və gəmilərlə müxtəlif mallar gətirilirdi (Əliyev V, Bağırov R. 2012, s. 65).

Azərbaycan şəhərləri xilafətlə şimali-şərqi Avropa və Asiya ölkələri arasındakı zərbxanalarında kəsilən sikkələrdən Rusiya, Almaniya, Skandinaviya və Pribaltika ölkələri ilə, habelə Şərq ölkələri ilə ticarətdə istifadə olunurdu. Xəzər sahillərindəki Dərbənd, Bakı, Abasqun, Astarabad və başqa limanlar Xilafətin Şimal və Şərq ölkələri ilə ticarətində başlıca mərkəzlər idilər. Dərbənd bazarı şimaldan Xəzərlə mal gətirən əcnəbi və yerli tacirlərin yığnaq yeri idi. Volqa boyundan gələn tacirlər samur, dələ, tülkü xəzi, ox yapışqan, qılınc zirehli geyim, mis mum və başqa mallar gətirirdilər (1, s. 271).

Xilafətin şimal ölkələri ilə ticarət mübadiləsində Dərbənd şəhəri əhəmiyyətli mövqe tuturdu. Ərəb xəlifələri Dərbəndin strateji və ticarət ötürücü məntəqə kimi xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun azad şəhər statusunu saxladılar. Genişlənmiş ticarət Xilafət xəzinəsinə xeyli gəlir və mənfəət gətirirdi. Ticarət məqsədi ilə Dərbəndə gələn yadellilərdən hələ Xəlifə Ömər İbn əl-Xəttabın fərmanında nəzərdə tutulmuş gömrük alınırdı. Bu fərmana görə torpaqlarımıza qədəm basan yadelli tacirlərdən başqa ölkələrdə müsəlmanlardan alınan gömrük haqqı məbləğində 10 faiz haqq alınırdı. Zimmi (müsəlman olmayan yerli) tacirlərdən malının digərinin beşdə birini, müsəlman tacirlərdən isə ümumi dəyəri 200 dirhəmə bərabər olan malına görə 5 dirhəm, yerdə qalan 40 dirhəmlik malına görə 1 dirhəm gömrük haqqı alınır. "Dərbəndnamə" məlumatına görə Xəzərlər ölkəsində ticarət etmək arzusunda olan hər hansı bir dərbənd sakini apardığı malın onda biri dəyərində haqq ödəməli, ya da alveri atmalı idi. İdxal olunan malların, eləcə də qulların, mal-

qaranın və hər cür başqa şeylərin üzərinə qoyulan bir gömrük haqları Xilafət xəzinəsindən hər il 100 mindən 1 milyon dirhəmlik gəlir gətirirdi (8).

Xilafətin zəifləməsindən istifadə edən əmirliklər müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Dərbənddə uzun müddət Dərbənd əmirliyi fəaliyyət göstərmişdir. Dərbənd şəhəri XIII əsrin ilk rübündə daha mürəkkəb, çətin vəziyyətə düşmüşdür. Monqollar Azərbaycanı tərk etdikdən sonar da Dərbənd diqqət mərkəzində qalır. Dərbəndin XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərindəki tarixi daha gərgin hadisələrlə zəngindir. XV əsrdə Dərbənd özünün sərhəd şəhəri mövqeyini qoruyub saxlayırdı.

İngilislərin "Moskva" ticarət şirkətinin fəal üzvü kimi Azərbaycanda olmuş "diplomat" və tacir Antoni Cenkinson tərtib etdiyi "Gündəlik"də Dərbəndin "prespektiv" ticarət əməliyyatlarının başlıca ticarət məntəqəsi olduğu qeyd edilirdi. Bu dövrün digər qaynaqlarında da Dərbənd əzəmətli, Səfəvi dövlətinin başlıca şəhərlərindən biri kimi qeyd olunur.

Böyük İpək yolunun ən mühüm məntəqələrindən olan Dərbənd Azərbaycanın o şəhərlərindəndir ki, yarandığı dövrdən yadellilərin aramsız basqınlarına baxmayaraq nə adını, nə də tarixdəki rolunu dəyişmədən bu günədək yaşayır.

İSTIFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərnəşr, 1994, 680 s.
2. Azərbycan tarixi. 7 cilddə, II cild, Bakı: Elm, 1998, 546 s.
3. Qiyasi C. Dərbənd səddi. Hərbi bilik. 1996, №2, səh. 65-72
4. Göyüşov R.B., Martınov A.İ. SSRİ Arxeologiyası. Bakı: Maarif, 1991, 272 s.
5. Əliyev Vəli, Bağırov Rəsul. Naxçıvanın qədim Qala şəhərləri. Bakı: Elm, 2012, 192 s.
6. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: 1974
7. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
8. https://portal.azer.taq.az.

AZERBAYCAN TÜRKLERİNDE ÇOCUK SAHİBİ OLMA, HAMİLELİK VE DOĞUM İLE İLGİLİ İNANIŞLAR

BELIEFS ABOUT BEING A CHİLD, PREGNANCY AND BIRTH IN AZERBAIJAN TURKS

Fatma Açıcı

Kafkas University

ABSTRACT

According to the Dictionary of the Turkish Language Institution: we can consider birth, which means the work of birth, trust, custody, as the beginning of a new life, the beginning of the process of existence of a living being. The concept of ”birth" is considered important and valuable in every society. For this reason, different approaches are shown in each society according to the cultural structure, beliefs and rituals of this concept society. This is the case for Turkish societies that have rich cultural values and beliefs, and again for Azerbaijani Turks. According to the cultural structure of society, there are also different beliefs about prenatal (pregnancy period), during childbirth and having a child.

“Family” occupies an important place in Turkish societies. For this reason, the child who will join the family, that is, the baby who will be born, is considered quite valuable. From the moment a woman becomes pregnant, the need to protect the mother and child is motivated. On the one hand, the happiness of the new child coming to the family is experienced. Even if the family cannot have children, they perform some rituals in accordance with beliefs in order to have children. Because they think that having a child is a part of the family, that the child is the peace, joy and abundance of the house. At the same time, not being able to have children is also not considered good, and the family strives to have children. When we look at the things that are done to have children, beliefs such as going to shrines, praying, helping people who need help come across.

In this study, the concept of ”birth" was first explained, and then beliefs about having a child in Turkish societies, childbirth and pregnancy were given, and then beliefs about having a child, childbirth and pregnancy in Azerbaijani Turks were given information from sources and people of the region that can be accessed. In the study, the concept of “birth” was examined in three ways: prenatal (pregnancy period), during childbirth and having a child.

Keywords: Birth, Tradition, Belief, Ritual.

ÖZET

Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre: doğma işi, tevellüt, veladet anlamına gelen doğumu; yeni bir hayatın başlangıcı, canlının var olma sürecine başlangıcı olarak görebiliriz. “Doğum” kavramı her toplumda önemli ve değerli görülür. Bu sebeple de her bir toplumda bu kavrama toplumun kültürel yapısına, inanç ve ritüellerine göre farklı yaklaşımlar gösterilir. Zengin kültürel değerlere ve inançlara sahip olan Türk toplumları için ve yine Azerbaycan Türkleri için de bu böyledir.

Toplumun kültürel yapısına göre doğum öncesi (hamilelik dönemi), doğum esnası ve çocuk sahibi olmak ile ilgili farklı inanışlar da meydana gelmektedir.

Türk toplumlarında "aile" önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebepten aileye katılacak çocuk yani dünyaya gelecek bebek oldukça değerli görülür. Kadın hamile kaldığı andan itibaren annenin ve çocuğun korunması ihtiyacı güdülür. Bir yandan da aileye yeni gelecek çocuğun mutluluğu yaşanır. Eğer aile çocuk sahibi olamıyorsa da çocuk sahibi olabilmek için inançlar doğrultusunda bazı ritüeller gerçekleştirirler. Çünkü çocuk sahibi olmanın ailenin bir parçası olduğunu, çocuğun evin huzuru, neşesi ve bereketi olduğunu düşünürler. Aynı zamanda çocuk sahibi olamamak da iyi görülmez ve aile çocuk sahibi olmak için çabalar. Çocuk sahibi olmak için yapılanlara baktığımızda; türbelere gitme, dua etme, yardıma ihtiyacı olan insanlara yardımda bulunma gibi inançlar karşımıza çıkar.

Bu çalışmada da ilk önce "doğum" kavramı açıklanmış ardından Türk toplumlarında çocuk sahibi olma, doğum ve hamilelik ile ilgili inanışlar verilmiş daha sonra da Azerbaycan Türklerinde çocuk sahibi olma, doğum ve hamilelik ile ilgili inanışlara ulaşılabilen kaynaklardan ve bölge halkından bilgilere yer verilmiştir. Çalışmada " doğum" kavramı doğum öncesi (hamilelik dönemi), doğum esnası ve çocuk sahibi olmak üzere üç şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğum, Gelenek, İnanç, Ritüel.

1.Doğum Nedir?

Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre: Doğma işi, tevellüt, veladet anlamına gelir.

"Varlığın başlangıcı olarak doğum tanımlanmaktadır. Memelilerde gebelik süreci anne karnında, kısaca rahimde oluşmaktadır. Rahim kelime anlamı olarak merhamet eden, koruyan, gözeten, acıyan demektir ve "RHM" kökü çok eski bir kelime yapısı olup, sevgi ve merhametin anası şeklinde ele alınmaktadır. Bu tanımlama aynı zamanda Tanrısal bir sıfat olarak da birçok kültürde ve inanışta belirtilmektedir. Doğuma başlarken gebelik sürecinde bile insanın veya hayvanların oluşumunda mana yükü çok fazladır. Sevgi ve merhametin kaynağı sıfatı çok anlamlıdır"[46]

2. Türk Toplumlarında Çocuk Sahibi Olma, Doğum ve Hamilelik İle İlgili İnanışlar

2.a Türk Toplumlarında Çocuk Sahibi Olma İlgili İnanışlar

Kazakistan Türklerinde çocuk sahibi olmakla ilgili "Verirse Allah verir" düşüncesi hâkimdir. Kazaklarda erkek çocuk evin çatısı, kız çocuk ise evin bereketi olarak düşünülür. Çocuk sahibi olamayan kadınlar Baksi'ya okutulur. Baksi kadını efsunlar bunu yaparken "tu tu tu" der. Düşüklerin önüne geçmek için deve yününden yapılan iplik kadının eteğinin önüne yaşlı kadınlar ya da Baksi tarafından Kelam-ı Kadim okunarak dikilir.

[46] KÖSE, H., & AKŞİT, M. (2016). Doğum. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yenidoğan Dergisi,* 1(1), s. 183-190.

Kırgız Türklerinde çocuğu olmayan ya da çocukları ölen kadınlara çocuğu olan bir kadından dokuz ya da kırk yama alarak doğmasını istedikleri çocuk için kundak hazırlarlar.[47]

Ayrıca Kazakistan Türklerinde çocuğu olan bir kadının ya da çocuğunun eşya ya da kıyafetini almak da alan kadının çocuk sahibi olmasını sağlayacağı inancı vardır.[48]

Kırgız Türklerinde çocuk sahibi olamayanlar eksik olarak görülür. Çocuk sahibi olmayan kadınlar beşik toyu ve düğünlere katılamazlar. Çocuğu olmayan kadına doğurmayan kadın anlamındaki töröbögen ayal ve sogonçoğu kanabagan ayal, tuubas (kısır) gibi lakaplar kullanılmaktadır. Çocuğu olmayan erkekler için ise çocuksuz, zürriyetsiz anlamlarına gelen tuyaksız, uruksuz, balası cok kubaş lakapları kullanılmaktadır.

Kırgız Türklerinde çocuk sahibi olamayan kadınlar çocuk sahibi olabilmek için türbelere gider, kutsal sularda yıkanır, şamandan yardım ister. Ayrıca Umay Ene'den de çocuk sahibi olmayı diler ona sığınırlar.

Özbek Türkleri güçlü ailenin çok çocuklu aile olmakla mümkün olduğuna inanırlar. Çok çocuklu ve kalabalık aileler için "İt ol, kuş ol ama çok ol" ve "Yalnız atın tozu çıkmaz tozu çıksa da sesi çıkmaz" "Birleşen uzar birleşmeyen kısalır" sözlerini de söylerler. Özbek aileler için büyük devlet olmak hayırlı evlat sahibi olmakla mümkündür.

Özbek Türklerinde Çocuk sahibi olmak isteyen kadın soğuk suya çok girmemeli ve ekşiyi çok yememelidir. Hamile kalmak isteyen kadın yedi evliya türbesine götürülür ve salı ya da perşembe günü türbede yakınlarıyla birlikte yemek verilir, türbeden hediyeler alınır ve dağıtılır. Daha önce sağlıklı çocuk doğuramamış kadınlar mollaya gider ve molla kilit kilitleme yöntemini uygular bu yöntem asma kilidi kilitli şekilde doğum gerçekleşene kadar tutmaktır. Ayrıca çocuk doğurmak isteyen kadınlar yemek dağıtırlar.[49]

Uygur Türklerinde çocuk sahibi olamayan kadınlar hocalara gider kendi üzerlerine ya da götürdükleri yiyeceğe üfleterek dua okuturlar, kadın yedi evin her birinden bir kâse olarak toplamda aldığı yedi kâse unu hocaya götürür, hoca okur üfler. Daha sonra kadın bu unu tandırda ekmek yapar yedi hafta her çarşamba yer, Elma, üzüm, ekmek de okutulmak için hocaya götürülür, kadın kırk gün her yemek öncesi kırk ihlas okur, beyaz leğene yazılı ayetler atılır, su çalkalanır ve çocuk sahibi olmak isteyen kadın içer, yedi veya on bir kişinin tarlasından buğday ve mısır toplanarak öğütülür ve ekmek yapılır. Kadın bu ekmeği yer ya da hocaya götürüp okutup öyle yer, kurban bayramında kadın uzun elbise giyer, yüzünü örter yedi evden birer parça ciğer alır yer, çocuk sahibi olmak isteyen kadın çok çocuklu ya da sağlıklı çocuğu olan bir kadını bayram namazı vakti öncesinde kucaklayarak "Çocuk doğurdun karnını bana ver, ben doğurmayan karnımı sana vereyim" der ve iç donunun bağını onunla değiştirir, otla pişirilmiş kırlangıç yavrusu yenir, kadın serçelerin yuvasına elini sokar ne çıkarsa onu yer, mısır tarlasından toplanan küçük mısırlardan un yapılır daha sonra undan ekmek yapılarak kadın yer ya da küçük mısırlardan yiyerek mısır gibi çok çocuğu olacağına inanılır. Ayrıca çocuğu olmayan kadın kutsal mekânlara giderek de çocuğu olması için dua eder.[50]

Yakut (Saha) Türklerinde Ayısıit (bereket kültürünü temsil eden figür) önemlidir. Çocuk sahibi olmayanlar Ayısıit adına törenler yaparlar ve çocuk isterler. Ayıısıt'tan özellikle erkek çocuk dileğinde bulunulur.

---

[47] ÇELTİKÇİ O. (2009). "Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-522.

[48] MUKHTARKHANOVA, R. (2020). KAZAK TÜRKLERİNDE (JAMBIL YÖRESİ) DOĞUM ÂDETLERİ. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi, 1*(2), s. 88-93.

[49] SOLMAZ E. (2018). "Özbek Halk Kültüründe Doğum ile İlgili Pratikler", *Folklor Akademi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 127-136.

[50]ÖGER, A. (2012). Uygur Türklerinin Doğum Adetleri. *Turkish Studies, 7*(1), s. 1679-1694.

Kıbrıs Türklerinde çocuğu olmayan kadına okutulmuş elma yedirilir. Elma onlar için üremenin temsilidir.[51]

2.b Türk Toplumlarında Hamilelikle İlgili İnanışlar

Azerbaycan Türklerinde yerikleme inancı hâkimdir. Bu inanca göre bebeğin ana rahmine düşmesinden itibaren kadının canının istediği şeylerle bebeğin cinsiyeti bilinir. Eğer kadın rüyasında balık ve elma görürse kadının çocuğunun kız olacağına inanılır. Kadının canı tatlı isterse de çocuğun erkek olacağına inanılır. Hamile kadının canının çektiği şey muhakkak bulunur ve yedirilir aksi halde çocuğa zarar geleceğine inanılır. Azerbaycan Türklerinde hamile kadının saçı kesmesi de çocuğun ömründen kısacağı düşünülerek yapılmaz

Kazakistan Türklerinde de hamile kadınların yeriklemesi önemsenir. Eğer hamile kadın canı istediği şeyi yemezse çocuğun sağ ve sol yanağında çukur olacağı düşünülür. Kadının karnında çocuk hareket ettiğinde o an kimi gördüyse çocuğunun ona benzeyeceğini düşünürler ve çocukları benzemesin diye kötü huylu, sarhoş, pis kişilere hamilelerin bakmaması gerektiğine inanırlar. Hamile kadın edepten dolayı hamileliğini evde bulunan erkeklerden saklar. Hamile kadına yüklü anlamında "juktu" aşeren kadına ise "jerik" derler. Kadının canı ekşi isterse kız çocuğu, tatlı isterse de oğlan çocuğu doğuracağını düşünürler. Yine kadının ekşi şeyleri istemesi olacak çocuğun haşin ve hırçın olacağını da düşünürler. [52]

Özbekistan Türklerinde kadının canı bir şey istemesiyle gebe olduğu anlaşılır. Genelde bu yiyecekler: erik, ayva, şeker, nar, havuçtur. Aşerme ve aşeren kadının yemek istediği şeyi bulmak Özbekistan Türklerinde de oldukça önemlidir. Gebe kadına çift canlı derler. Kadın hamileyken kimseyle tartışmamalı, saçını kesmemeli, fotoğraf çektirmemeli, takı takmamalı, düğün etinden yememelidir. Ayrıca düğün ve cenazelere katılmamalıdır.

Türkmenistan Türklerinde hamile kadın çocuğun hareketini sağ tarafında hissederse erkek çocuk doğuracağına, karnının orta kısmında hareketini hissederse de kız çocuk doğuracağına inanırlar.

Uygur Türklerinde hamile kadın yalnızken albasması yaşayacağı cin ve şeytanın ona zarar vereceği düşünüldüğünden kadın yastığının altına bıçak koyar. Bunun yanında kadının olduğu odaya kötü ruhlardan korumak için kuş tüyü asılır.[53]

Kıbrıs Türklerinde hamile kadının güle bakarsa kız çocuğunun çok güzel olacağına inanılır. Hamile kadının ceylan eti aşermesi çocuğun iyi bir koşucu olarak doğacağına işarettir.

2.c Türk Toplumlarında Doğum

Kazakistan Türklerinde çocuk doğduğunda diğerlerine haber verme işi doğumu ilk duyan çocuğundur. Müjdeyi veren çocuğa at ya da para hediye edilir. Doğum esnasında kadının yanına ekmek, tuz un koyulur ve doğum yapacak kadına üzerlik koklatırlar. [54]

---

[51]ÇELTİKÇİ O. (2009). "Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-522.

[52] ÇELTİKÇİ O. (2009). "Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-522.

[53]ÖGER, A. (2012). Uygur Türklerinin Doğum Adetleri. *Turkish Studies, 7*(1), s. 1679-1694.

Kırgız Türklerinde de kadın doğum yapacağı esnada çok ağır sancılar çekiyorsa albasması yaşadığını düşünürler ve cin ve şeytan zarar vermesin diye erkekler topluca sesler çıkararak ateş ederler ve kötü ruhları kovarlar.[55]

Altay Türklerinde çocukların ve kadınların koruyucu anaç bir tanrısı olduğuna inanılır. Umay ismindeki bu tanrı doğum esnasında kadınlara kolaylık sağlar. Doğan çocuğu kötü ruhlardan korur. Altay Türkçesinde bu tanrıya : "May-ene, Payana, Bay-ene" de denir. Doğum sırasında yurt adı verilen çadırda ateş yakılarak zemine direk yerleştirilir ve bir urgan bağlanır. Bir ucu duvara bağlanmış urgan hamile kadının koltukları altından geçirilir. Bu uygulama doğum esnasında kadını albasmasından korumak içindir. Doğum esnasında çadırın dışında bulunan erkekler de kötü ruhları kovmak için gürültü çıkararak ve tüfeklerle ateş ederek çadırın etrafında çocuk doğana kadar koşarlar.[56]

Başkurt Türklerinde doğum olduğu zaman bebek toyu düzenlenir.[57]

3. Azerbaycan Türklerinde Çocuk Sahibi Olma, Hamilelik ve Doğum ile İlgili İnançlar

3.a. Azerbaycan Türklerinde Çocuk Sahibi Olma İle İlgili İnanışlar

- Azerbaycan Türklerinde çocukları olmayanlar "eğer bir kızım olsun Seyyid ile evlendireceğim" diyerek adakta bulunurlar. Çocukları olursa da Seyyid' e hediyeler vererek razı ederler. Seyyid razı olmaz ise kızları başkasıyla evlenemez.
- Azerbaycan Türklerinde çocuk sahibi olmak isteyen kadın için sabah ezanı vakti kadınlar toplanıp dua ederler
- Kadının çocuğu olsun diye türbeye götürülür. Miz Mövsüm Ağa, Zencirli Piz, Beş Basmaq, Bibi Heybet Piz, Eshabi- Kehf gibi türbelere gidilir.
- Çocuk sahibi olmak için evden bir şeyler çıkarılıp ihtiyaç sahiplerine dağıtılır.
- Çocuk sahibi olmak isteyen aileler kurban keser ve çocuk dileğinde bulunurlar. Kurban etini de ihtiyaç sahiplerine dağıtırlar.
- Hamile kadınlar mamaçaya (ebe)ye giderler ve orada ebe bitkisel otlarla kadını hamile kalması için muayene eder.[58]

3.b. Azerbaycan Türklerinde Hamilelik İle İlgili İnanışlar

3.b.1 Yerikleme/Aşerme İle İlgili İnanışlar

---

[54] ÇELTİKÇİ O. (2009). "Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-522.

[55] YEŞİL, D. (2013). Türk Dünyasında Doğum Sırasında Gerçekleştirilen Ritüeller. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 2*(6), s. 155-162.

[56] DİLEK, İ. (1996). Altay Türklerinde Çocuğun Doğması ve Doğum Günü Kutlamalarına Dair Bazı İnanışlar. *Türk Bilig* (1), s. 51-54.

[57] KARAGÖZ E. (2016). Başkurt Türklerinin Doğum, Düğün ve Cenaze Merasimlerinden Bazı Tespitler, *International Turkic World Educational Sciences and Social Sciences Congress, held in memory o f Hodja Ahmet Yesevi*, C. 2, s. 201.

[58] Gülnare Tağıyeva, 1980 doğumlu, ilkokul mezunu, Ev hanımı, Bakü- Azerbaycan

Azerbaycan Türklerinde yerikleme inancı hâkimdir. Hamile kadının canının çektiği şey muhakkak bulunur ve yedirilir aksi halde çocuğa zarar geleceğine inanılır.[59]

3.b.2 Doğacak Çocuğun Kız veya Erkek Olacağına Dair İnanışlar

Bebeğin ana rahmine düşmesinden itibaren kadının canının istediği şeylerle bebeğin cinsiyeti bilinir.

- Eğer kadın rüyasında balık ve elma görürse kadının çocuğunun kız olacağına inanılır.
- Kadının canı tatlı isterse de çocuğun erkek olacağına inanılır.[60]
- Hamile kadının başına tuz dökerler ve eğer kadın elini saçına götürürse kızı olacağını, eğer burnunun altına dokunursa oğlu olacağına inanılır.
- Hamile kadının beli ağrırsa erkek çocuğu, karnı ağrırsa kız çocuğu olacağına inanırlar.
- Hamile kadının karnı yumru olursa erkek çocuğu, uzun ve sivri olursa da kız çocuğu olacağına inanılır.
- Hamile kadın çirkinleşirse kız çocuğu olacağına inanılır. Bebeğin annesinin güzelliğini aldığını söylerler.
- Hamile kadın güzelleşirse oğlan çocuğunun ona güzellik verdiği düşünülerek oğlan çocuğu olacak derler.[61]

3.b.3 Hamile Kadının Yapması veya Yapmaması Gerek Şeyler Dair İnançlar

- Azerbaycan Türklerinde hamile kadının saçı kesmesi de çocuğun ömründen kısacağı düşünülerek yapılmaz[62]
- Hamile kadının odasında kırmızı bir şey bulundurulmaz. Hamile kadın kırmızıdan korkar
- Hamile kadın saçını kestirmez. Çocuğun ömründen kısalacağı düşünülür.

3.c. Azerbaycan Türklerinde Doğum İle İlgili İnanışlar

- Azerbaycan Türklerinde doğum sırasında mum ışığı kullanırlar.
- Doğum esnasında doğumun gerçekleştiği yerde kırmızı bir şey bulundurulmaz. Kadının kırmızıdan korkacağı ve doğumunun zor geçeceği düşünülerek yapılan bir şeydir bu.[63]

---

[59] ÇELTİKÇİ O. (2009). "Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-522.

[60] ÇELTİKÇİ O. (2009). "Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-522.

[61] Yusif Seyidzade, 1997 doğumlu, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi, Nahçivan-Azerbaycan.

[62] ÇELTİKÇİ O. (2009). "Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-522.

[63] Gülnare Tağıyeva, 1980 doğumlu, ilkokul mezunu, Ev hanımı, Bakü- Azerbaycan

- Doğum zamanında sancı çabuk gelir ve doğum çabuk olursa kız, geç olursa oğlan çocuğu olacağına inanılır.[64]

SONUÇ

Çalışmamızda Azerbaycan Türklerinde çocuk sahibi olma, hamilelik ve doğum esnası ile ilgili inanışlara değindik edindiğimiz bilgileri araştırıp, sınıflandırarak sunduk.

Araştırmamıza göre şu sonuçlar çıkarabiliriz:

Genel olarak Türk Toplumlarında çocuğun yeri aile kavramı içerisinde büyük önem taşır. Çocuk sahibi olmak Türk Toplumları için mühimdir ve çocuk sahibi olamamak da çoğu zaman toplumca kınanacak, ayıplanacak durum olarak görülmektedir. Bu sebeplerden dolayı çocuk sahibi olabilmek için başvurulan birçok yöntem olduğunu çalışmamızda görmüş olduk. Bunlar araştırma yaptığımız sahalara göre farklılıklar ve benzerlikler göstererek büyük oranda inanç ve ritüellere dayalı uygulamalardır.

Bu uygulamalardan çocuk sahibi olmak için en çok dikkat çeken türbelere gitme, dua etme, yardıma ihtiyacı olan insanlara yardımda bulunma gibi inançlar karşımıza çıkmıştır.

Çalışmamızda hamilelik dönemi süreci ile de karşılaştığımız birçok inanç olmuştur. Bu inançlarda da en çok karşılaşılan "albasması" konusu olmuştur. Hamile kadının albasması yaşayacağı inancı hemen hepsinde görülmüş ve kadını bundan korumak için belli inançları da görülmüştür. Hamilelik dönemi ile en çok dikkat çeken şeylerden biri de "aşerme" konusu olmuştur. Baktığımız toplumların hepsinde hamile kadının aşerdiği şeyin temin edilmesi ve yedirilmesi önemsenmiştir. Buna bağlı olarak aşeren kadının canının istediği şeyi yememesi durumunda çocuğa zarar geleceği veya vücudunda o besinden bir iz kalacağına inanılır. Bunun yanında bazen hamile kadınların bazı besinlere dokunmaması gerektiği ve bazı günlerde bazı yerlerde bulunmaması gerektiği inanıcı da görülmektedir.

Hamile kadının olacak çocuğunun cinsiyeti her toplumda merak konusudur. Türk toplumlarında da doğacak çocuğun cinsiyeti merak edilir ve bazı inançlar çevresinde çocuğun cinsiyeti tahminin de bulunulur. Bunlar kadının vücudundaki değişimler (karnının biçimi, aldığı şekil, yüzündeki değişiklikler, sivilcelenme, güzelleşme, çirkinleşme gibi), canın istediği şeyler(aşerme) ya da kadının hareketleri (Hamile kadının başına tuz dökerler ve eğer kadın elini saçına götürürse kızı olacağını, eğer burnunun altına dokunursa oğlu olacağına inanılması) gibi şeylerdir.

KAYNAKÇA

ÇELTİKÇİ, O. (2009). Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar. *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 511-521.

[64] Yusif Seyidzade, 1997 doğumlu, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi, Nahçivan-Azerbaycan.

DİLEK, İ. (1996). Altay Türklerinde Çocuğun Doğması ve Doğum Günü Kutlamalarına Dair Bazı İnanışlar. Bilig(1), s. 51-54.

KARAGÖZ E. (2016). Başkurt Türklerinin Doğum, Düğün ve Cenaze Merasimlerinden Bazı Tespitler, *International Turkic World Educational Sciences and Social Sciences Congress, held in memory o f Hodja* Ahmet Yesevi, C. 2, s.201.

KOÇKAR, M. (2018). *Folklor Akademi Dergisi*, 1(1), s. 127-137.

KÖSE, H., & AKŞİT, M. (2016). Doğum. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yenidoğan Dergisi*, 1(1), s. 183-190.

MUKHTARKHANOVA, R. (2020). Kazak Türklerinde (Jambıl Yöresi) Doğum Âdetleri, *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi,* 1(2), s. 88-93.

ÖGER, A. (2012). Uygur Türklerinin Doğum Adetleri. *Turkish Studies*, 7(1), s. 1679-1694.

SOLMAZ E. (2018). "Özbek Halk Kültüründe Doğum ile İlgili Pratikler", *Folklor Akademi Dergisi*, C.1, S. 1, s. 127-136.

YEŞİL, D. (2013). Türk Dünyasında Doğum Sırasında Gerçekleştirilen Ritüeller. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2(6), s. 155-162.

ZARİPOVA ÇETİN, Ç. (2009). **Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri**, Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları, s. 62-69

XÜSUSI MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN İNGILIS DILININ TƏDRISINDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN UĞURLA ARADAN QALDIRILMA STRATEGIYALARI

CURRENT PROBLEMS IN TEACHING ESP AND STRATEGIES FOR SUCCESS.

Baş müəllim Sənubər Səfiyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Giriş

Açar sözlər:xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili,autentik matetiallar,məzmun yönümlü,tələbə yönümlü

Qloballaşan dünyada ölkələr arasında həm mədəni, həm iqtisadi, siyasi müstəvilərdə münasibətlər qurulur və nəticə etibarilə xarici dillərin tədrisi, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisi bu prossesdə çox əhəmiyyətli yer tutur. Bütün dünyaya inteqrasiya edə ölkələr ingilis dilindən "lingva-franka"(ELF) olaraq istifadə edir və ingilis dili bir çox sahələrdə əməkdaşlıqları yaradılıb inkşaf etdirilməsində böyük rol oynayr. Ölkəmizin bütün orta və ali məktblərində ingilis dili "xarici dil" (EFL) kimi tədris edilir və hər il bu dildə bir cox sahələrdə fəaliyyət göstərə bləcək gənc mütəxəssislərimiz yetişir. Bu sahələrdən ən vacib və əhəmiyyətliləri də iqtisadiyyat, bizness, tibb və texniki sahələridir. Hər ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri ölkə iqtisadiyyatının inşafına və tərəqqisinə şərait yaradır. Əlbəttə ki, ingilis dili bir ünsiyyət vasitəsi kimi beynəlxalq mühitdə bu əlaqələrin yaradılmasında əsas rol oynayır .

İngilis dilinin tədrisi bir çox istiqamətlərdə aparıla bilər. Bu zaman ingilis dili ikinci xarici dil kim i(EFL), ikinci dil kimi (ESL), xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili (ESP), akademik ingilis dili (EAP)tədris edilə bilər. Bu zaman "Umumi akademik məqsədlər üçün inilis dili" ilə (EGAP) və "Xüsusi məqsədlər üçün akademik ingilis dilini", həmçinin "Ümumi məqsədlər üçün işgüzar ingilis dili" və "Xüsusi məqsədlər üçün işgüzar ingilis dili"ni də bir birindən ayırırıq. Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili bir çox istiqamətlərdə aparılır. Bu tibbi ingilis dili, bizness ingilis dili, hüquqi ingilis dili və s. ola bilir. İngilis dilinin bu formada tədrisində bu sahələrə aid olan

terminalogiyadan, yazışma formalarından geniş istifadə olunur. Bu zaman dilin aspektləri də paralel şəkildə öyrədilir.

Bir çox "ESP" (Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dili) dərslərini onları EGP (Ümumi Məqsədlər üçün İngilis dili) dərslərindən xeyli fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri əsas öyrənənlərin xüsusi peşə sahiblərinin və ya müəyyən ixtisas fakültələrinin tələbələrinin olmasıdır. XMI yüksək dərəcədə öyrənən yönümlü bir yanaşma olduğundan, öyrənənlərin çoxölçülü ehtiyaclarına ciddi diqqət yetirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hutchinson və Waters (1987) ESP-ni məhsuldan daha çox yanaşma kimi görürlər ki, onlar ESP-nin xüsusi bir dili olduğunu, tədris materialı metodologiyasını əhatə etmədiyini nəzərdə tuturlar. Onlar təklif edirlər ki, "ESP-nin əsasında sadə bir sual durur: Dil öyrənən niyə öyrənir xarici dili?" Bu sualın cavabı öyrənənlərə, tələb olunan dilə və öyrənmə kontekstinə əsaslanır və beləliklə, ESP-də "ehtiyacın" üstünlüyünü müəyyən edir. Koffey (1985) XMİ- ni işə qəbulda və akademik dilin öyrənilməsində effektiv olan "cəld və az büdcəli "dil öyrənmə metodu kimi təsvir edib."

Buna görə də, ingilis dilini xüsusi məqsədlər üçün müəllimləri yalnız tələbələrin dil ehtiyaclarına diqqət yetirməklə yanaşı, həm də tələbələrin psixoloji ehtiyac və seçimlərinə xüsusi diqqət yetirməklə, yetkinliyə yönəlmiş hərtərəfli yanaşmaya əməl etməlidirlər. Bu humanist kontekstdə XMI müəllimi eyni vaxtda müəllim və məsləhətçi kimi çıxış edərək inteqrativ yanaşmaya əməl etməlidir. Beləliklə, XMI müəllimləri sinif parametrlərindən kənara çıxmalıdırlar ki, bu da onların tələbələrini müəllimləri ilə sıx əməkdaşlıq yaratmağa təşviq edir. Bu əməkdaşlıqda XMI müəllimləri tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün ən effektiv sillabuslar və təlimat yanaşmaları haqqında faydalı məlumatlar təqdim edir.. XMI müəllimləri həm də dil öyrənənlərin davamlı ehtiyaclarını səmərəli şəkildə yerinə yetirmək üçün fəaliyyətə əsaslanan tədqiqatçılar və nəzəriyyəçilər kimi çıxış etməlidirlər. ESP xüsusilə B2 C1 dil səviyyəli tələbələrə tədris edilməlidir. Bununla yanaşı tədris prossesində araşdırma apararaq öyrətdikləri sahəni dərindən anlamağa çalışaraq biliyin düzgün ötürülməsinə fikir verməlidirlər. Haçson və Votersə görə XMI dili

tədrisində tələbələrin dili öyrənməsinə səbəb olan məzmun və strategiyaya əsaslanan ali yanaşmadır"

XMI tədrisini son dərəcə müxtəlif yönümlü hesab edilir və bu səbəbdən biz tədrisdə müəllimin işinin daha çox şey ehtiva etdiyini vurğulamaq üçün "müəllim" adını "təcrübə edən" termini ilə əvəz olunur. Biz XMI mütəxəssisinin beş əsas rola malik olduğunu görürük:

- Kurs dizayneri
- Material təminatçısı
- Collaborator (Əməkdaş)
- Tədqiqatçı
- Qiymətləndirici

XMI praktikaya əsaslanan dil biliklərdir. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz "Ümumi məqsədlər üçün ingilis dili" (EGAP) və ya Xüsusi məqsədlər üçün işgüzar ingilis dili "EGBP" kursları ilə XMI tədrisinin metodologiyası "Ümumi İngilis dilini"dən köklü şəkildə fərqlənməyə bilər. Ancaq biz ESP-nin tədrisi metodologiyasına təsir edən və tədris konkretləşdikcə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpan bir neçə məsələ ilə üzləşirik:

- ***Müəllimin materialın daşıyıcı məzmununun "ilkin biləni" mövqeyində olmamasıdır.*** Bu zaman tələbələr bir çox hallarda, əlbəttə ki, kurs xüsusi olaraq fənn məzmununa və ya tələbələrin məşğul olduqları işə yönəldildikdə, məzmun haqqında müəllimdən daha çox məlumatlı ola bilər. Tez-tez qeyd olunur ki, bu, XMI müəlliminə sinifdə həqiqi ünsiyyət yaratmaq üçün tələbələrin məzmunu haqqında bilik əldə etmək imkanı verir. Lakin burda cari vəziyyət göründüyündən qat-qat mürəkkəbdir**.** Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, XMI məhz əsas fənn müəllimləri tərəfindən tədris edilməlidrlər .Müəllimlər tapşırıqlara keçməzdən əvvəl öyrədəcəkləri materialı anlamalı və onu müzakirə etməzdən əvvəl məzmunu dərk etməlidir.. Bu şəraitdə müəllimlər sinif təşkilatçıları olaraq qalırlar; onlar sinif üçün aydın məqsədlərə və tədris materialının daşıyıcı məzmununu yaxşı başa düşürlər. Bununla belə, məsələn, biznes hesabatının necə yazılması ilə bağlı daha spesifik bir kurs öyrədərkən,

müəllimin ünsiyyət praktikalarını bilən biznes məsləhətçisinin mövqeyini mənimsəməsi vacibdir, lakin bunun necə olacağına dair tələbələrlə "danışıqlar" apararaq məqsədlərinə çatmaq üçün əldə etdikləri bacarıqlardan düzgün istifadə etməyi başa salmalıdılar. Dərs prosesində tələbə müəlim münasibətləri daha çox tərəfdaşlıq xarakteri daşıyır və sinif söhbəti üçün xarakterik olan Təşəbbüs-Cavab-Davam et formatı burda yoxdur(Sinclair və Coulthard, 1975). Xüsusilə XMI tədrisində sualları verən şagird və cavab verən müəllim ola bilər. Bəzi hallarda ESP müəlliminin rolu sinif müəlliminin rolundan kənara çıxır və tələbələrə təkbətək məsləhətlər vermək üçün genişlənir. Bu, xüsusilə İngiltərə, ABŞ və Avstraliyada EAP vəziyyətlərində çox yayılmışdır, burada tez-tez istifadə edilən ən təsirli vasitələrdiən beziləri tələbələrin esse, hesabat və ya dissertasiya yazmağa cəlb olunması hesab edilə bilər. Akademiklərin ingilis dilindən istifadə edən və həm dil, həm də diskurs məsələlərində məsləhətə ehtiyacı olan beynəlxalq jurnallarda dərc etməli olduğu qeyri-ingilisdilli ölkələrində də oxşar prosedur tətbiq olunur (Ventola və Mauranen, 1991).

- ***XMI tədris edən müəllimlər tez-tez öyrətdikləri kursu planlaşdırmalı və onun üçün material təqdim etməlidirlər. Xüsusilə autentik mətn və videoların sistemli şəkidə olmaması ESP ni tədrisində problem yaradır***. Müəyyən bir dərslikdən əlavə materiallara ehtiyac olmadan istifadə etmək nadir hallarda mümkündür və bəzən bəzi dərsliklər üçün həqiqətən uyğun nəşr olunan material yoxdur**.** Müəyyən edilmiş ehtiyaclar XMİ müəllimlərinin "material təminatçıları" rolu uyğun nəşr olunan materialın seçilməsi, dərc edilmiş material uyğun olmadıqda materialın uyğunlaşdırılması və ya hətta uyğun heç nə olmayan materialın yazılmasını əhatə edir. XMİ tədrisində esas fənn müəllimləri ilə birlikdə dərsliklərin yazlmasında iştirak etmək və materialları hazırlamaq.
- ***Müəllimlərin XMİ- nin tədrisində müəyyən metodlardan istifadə edərək dərsi qurma mexanizmindən xəbərdar olmamalarıdır.*** Hər bir ali tədris müəsisəsi XMİ-ni tədris edən müəllimlərinə əsas fənn müəllimlərinin iştrakı ilə birlikdə xüsusi təlimlər təşkil etməli və bunu mütləq şəkildə integrativ şəkildə etməlidir.

Nəticə

Xarici dili xüsusi məqsədlər üçün tədris edərkən müəllimlər ya həmin sahə üzrə məlumatlı olmalı ya da verilən sahə üzrə mütəxəssis olan müəllimlərlə əməkdaşlıq qurmalıdır. Bəzən isə müəllim tələbələrlə qarşılıqlı müzakirələr apararaq tələbələrin artıq məlumatlı olduğu müvzuya toxunmalı və onlara bildiklərini xarici dildə ifadə etmələrinə şərait yaratmaldır və nəhayət müəllim XMİ-nin tədrisində müvafiq plan və sillabusa əsaslanan materiallarınını hazırlamalıdır. Qısaca desək, müəllim dilin xüsusi məqsədlər üçün tədrisinə xüsusi yanaşmağı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat.

1. Adams, P., B. Heaton and P. Howarth.”Socio-cultural Issues in English for Academic Purposes”
2. Charles, D. 1984. “The use of case studies in Business English.
3. Belcher, D. and G. Braine.1995. Academic writing in a second Language.
4. JET ‚Journal of English Teaching. “Teaching English for Specific Purposes (ESP) to the Students in English Language Teaching (ELT) Vol. 5 No. 01 (2020): Volume 05 Number 01 April 2020
5. Jeremy Harmer “English Language Teaching, Fifth Edition 2015.

ABSTRACT

English for Specific Purposes (ESP) is a branch of English language teaching that focuses on developing language skills for specific domains, such as business, medicine, engineering, and so on. However, despite its importance and relevance, teaching ESP poses several challenges for educators. This article aims to identify the current problems in teaching ESP and suggest strategies for success.

One of the major challenges in teaching ESP is the lack of authentic materials that match the specific needs of the learners. In most cases, textbooks and course materials do not reflect the real-world language demands of the learners, leading to a disconnect between what is taught in the classroom and what the learners encounter in their professional contexts.

Another issue is the diversity of learners' needs and backgrounds. ESP learners come from various disciplines, and they have different linguistic and cultural backgrounds, which can affect their

language learning process. As a result, teachers need to employ flexible teaching approaches that cater to the learners' individual needs and goals.
Moreover, the effectiveness of teaching ESP largely depends on the teacher's knowledge and expertise in the field. Many teachers lack the necessary training and qualifications to teach ESP effectively, resulting in inadequate language instruction and limited opportunities for learners to practice and apply their language skills.
To address these challenges, this article proposes several strategies for success in teaching ESP. These include using authentic materials and integrating technology in language instruction, adopting a learner-centered approach that considers learners' individual needs and goals, providing professional development opportunities for teachers, and establishing partnerships with industry professionals to provide learners with real-world language experiences.
Overall, teaching ESP is a complex and demanding task, but with the right strategies and approaches, it can be a rewarding and fulfilling experience for both teachers and learners.

Keywords: ESP, language teaching, authentic materials, learner diversity, teacher expertise, learner-centered learning professional development

SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEW OF HASSAN MIRZAYEV'S RESEARCH ON THE DIALECTS OF DARALEYAZ MAHALY

HƏSƏN MİRZƏYEVİN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ ŞİVƏLƏRİNƏ AİD **TƏDQİQATLARINA ELMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ**

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL
Dosent Naxçıvan Dövlət Universiteti

ÖZET

Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi, şöhrət ordenli, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyevin yaradıcılığı Azərbaycan elmində böyük bir mərhələ, sütun təşkil edir. Onun zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı filologiya sahəsində əhəmiyyətli bir yerə malikdir. O, sistemli, ardıcıl və konseptual şəkildə qrammatika ilə məşğul olsa da, dilçiliyimizin aktual və problematik məsələlərinə laqeyd qalmamış, vətəndaş-alim mövqeyi nümayiş etdirmiş və yekdil fikir bildirmişdir. Onun üçün dil faktının böyüyü və ya kiçiyi yox idi: O, hər bir dil elementinə böyük problemin ciddi bir ünsürü kimi baxır və tədqiqat müstəvisinə gətirərək tutarlı elmi qənaətlərini ifadə etmişdir.

Azərbaycan filologiyasının inkişafında professor Həsən Mirzəyevin xidmətləri böyük olmuşdur. Onun tədqiqata cəlb etdiyi mövzular həmişə mövzu və mündəricə baxımından seçildiyi kimi, aktullıq baxımından da diqqəti özünə cəlb edir. Alimin xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları və şivələri ilə bağlı araşdırmaları milli tarixin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həsən Mirzəyevin böyük zəhmətlə yazdığı "Dərələyəzin toponim və şivə sözləri", "Dərələyəz folkloru", "Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı" (ensiklopedik məlumat), "Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri" kimi sanballı monoqrafiyalarında Dərələyəz mahalının etnoqrafik mənzərəsi tədqiqat müstəvisinə gətirilir. Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan dilinin şivələrilə bağlı tədqiqatlarını təhlil etdiyimiz zaman qədim dil faktlarının araşdırılması işində professorun elmi marağı qədər də vətəndaş yanğısını müşahidə etmək mümkündür.

Həsən Mirzəyev Dərələyəz şivələrinin leksikasından bəhs edərkən ərazinin şivələrinin Azərbaycan dilinin qərb (orta) Cənub ləhcələri arasında keçid xarakteri olduğunu E.Əzizovun "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası" adlı monoqrafiyasına əsasən təhlil edir.

Həsən Mirzəyev özünün elmi və bədii yaradıcılığında tez-tez doğulduğu Dərələyəzi xatırlatmaqla və xatırlamaqla yurd həsrətli bir insan kimi elindən, obasından didərgin salınan milyonların dərdini göz önünə gətirir, hər bir vətəndaşa bu niskili unutmamağı tövsiyə edir.

Açar sözlər: Həsən Mirzəyev, Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz mahalı.

ABSTRACT

The work of Honored Scientist of Azerbaijan, Order of Glory, Doctor of Philological Sciences, Professor Hasan Mirzayev constitutes a great stage and pillar in the science of Azerbaijan. His rich and varied creativity has an important place in the field of philology. Although he dealt with grammar in a systematic, consistent and conceptual way, he did not remain indifferent to the actual and problematic issues of our linguistics, he demonstrated the position of a citizen-scientist and expressed a unanimous opinion. For him, the fact of language was not big or small: He considered each language element as a serious element of a big problem and expressed his strong scientific conclusions by bringing it to the level of research. Professor Hasan Mirzayev's contribution to the development of Azerbaijani philology was great. The topics he brings to the research are always selected in terms of subject and content, and attract attention in terms of topicality. The scientist's research on place names and dialects of Western Azerbaijan is especially important from the point of view of studying national history. Hasan Mirzayev's monographs such as "Toponyms and Dialects of Darelaez", "Folklore of Darelaez", "Daralayaz District of Western Azerbaijan" (encyclopedic information), "Toponyms and Dialects of Darelaez District" are brought to the level of research. When we analyze the research on the dialects of the Azerbaijani language in Western Azerbaijan, it is possible to observe the civil fire as well as the professor's scientific interest in the investigation of ancient language facts. When talking about the lexicon of Daraleyaz dialects, Hasan Mirzayev analyzes that the dialects of the area are transitional between the western (middle) and southern dialects of the Azerbaijani language based on the monograph "Historical dialectology of the Azerbaijani language" by E. Azizov. Hasan Mirzayev, in his scientific and artistic creations, often mentions and remembers Darelaez, where he was born, as a homesick person, brings to mind the pain of millions who were displaced from their homes and villages, and advises every citizen not to forget this.

Keywords: Hasan Mirzayev, West Azerbaijan, Daraleyaz district.

THE IMPORTANCE OF EFFECTIVE EDUCATION MANAGEMENT IN SCHOOLS

Associate professor.Dr. Aysel Zahid Khalilova
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

ABSTRACT

Effective education management plays a crucial role in ensuring that Higher Education (HE) institutions provide quality education to students. Education management involves overseeing the curriculum, ensuring that teachers are trained and supported, creating a safe and inclusive learning environment, and managing resources efficiently. The importance of effective education management in HE institutions cannot be overstated, as it is necessary to meet the needs of a diverse student body, maintain academic standards, and support the professional development of staff.

One of the key challenges faced by HE institutions in education management is the need to keep pace with the rapidly changing landscape of higher education. This includes meeting the demands of changing student demographics, keeping up with rapidly evolving technology, and adapting to new teaching methodologies. Furthermore, HE institutions must also be able to manage resources effectively to maintain quality while also managing costs.

Best practices in education management include fostering collaboration among staff and stakeholders, developing strong communication skills, and utilizing data to inform decision-making. These practices help to create a positive and engaging learning experience for students while also ensuring that staff are supported and empowered to carry out their roles effectively.

Innovative approaches to education management, such as using digital tools to personalize learning and implementing project-based learning, have the potential to revolutionize the way that HE institutions operate. These approaches help to create a more engaging and effective learning experience for students and can improve outcomes for all stakeholders.

The future of education management in HE institutions is likely to be characterized by an increased focus on technology and data-driven decision-making. This will require HE institutions to embrace new tools and methodologies, and to develop the skills and competencies necessary to operate in an increasingly digital world.

Thus, effective education management is essential for HE institutions to provide quality education to students. By fostering collaboration, utilizing data, and embracing innovation, HE institutions can create a positive and engaging learning environment that supports the academic and professional development of students and staff alike.

Keywords: Education (HE) institutions, student demographics, evolving technology, teaching methodologies, resource management, collaboration, communication.

THE CASE OF DIGITAL KNOWLEDGE AS THE CONTENT OF VIRTUAL CURRICULUM IN THE INFORMATION AGE PEDAGOGY

BİLGİ ÇAĞI PEDAGOJİNDE SANAL EĞİTİM PROGRAMININ İÇERİĞİ OLARAK DİJİTAL BİLGİ OLGUSU

Öğr. Gör. Elvan Gökçen

Harran Üniversitesi Şanlıurfa Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu

Doç. Dr. Eyüp İzci

İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Prof. Dr. Burhan Akpınar

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Bilgi Çağı'nın pedagojik paradigması olan üç boyutlu eğitim ekolojisine uygun sanal eğitim programı ve bu programın içeriği olan dijital bilgi olgusunu irdelemektir. Derleme türünde ve dokümanter analiz yöntemiyle yürütülen çalışmada veriler, nitel metodolojiye uygun olarak çeşitli ölçütlere göre seçilen bilimsel yazılı ve internet kaynaklarıdır. Bu kaynaklar sistematik olarak, çalışmanın amacı doğrultusunda okunmuş, betimlenmiş ve yorumlanmıştır. Bu yorumlardan da birtakım sonuçlara varılmıştır. Bu sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir. Bilgi Çağı'nın sanal ve dijital temelli pedagojik paradigması, buna uygun bir eğitim programı ve program öğeleri gerektirir. Bilimsel anlamda modern eğitim programı; öğrenci, bilgi, öğretmen ve toplum dörtlüsüne göre tasarlanır. Buna göre, Bilgi Çağı'nın eğitim programının tasarımında, bu dört bileşenle ilgili değişimler belirleyicidir. Yeni nesil internet teknolojilerine dayalı bu değişimle; öğrenci, "avatara", bilgi, "dijital forma", öğretmen, "teknoloji yöneticine" ve toplum da, "Akıllı Toplum" şeklinde doğru evirilmektedir. Bunlara, sanal ve dijital teknolojilere dayalı olarak, eğitim ve öğretimin de, "zaman ve mekandan bağımsız sanal ekolojiye" dönüşmesi eklenebilir. Bütün bu evirilme ve dönüşümler, yakın gelecekte makro düzlemde pedagojik anlayışta ve mikro eksen de ise, eğitim programının da değişeceğini göstermektedir. Bu değişimler ontolojik ve epistemolojik anlamda yeni bir eğitim programına işaret etmektedir. "Her gelecek yakındır" ilkesi gereğince, Türk Eğitim Sistemi (TES) ve onun omurgası niteliğinde olan eğitim programlarının bu değişme hazır olması gerekir. Bu hazırlığın ilk adımı, sanal eğitim ekolojisi, "*avatar öğrenci*", "*dijital bilgi*", "*teknoloji yöneticisi öğretmen*" ve "*Akıllı Toplum*" olgularının farkında olup, bilinmesidir. Bu noktada, Bilgi Çağı pedagojik paradigmasına uygun, sanal eğitim programı ve bu programın içeriği olarak dijital bilgi olgusunun analizi önemlidir. Çalışma ile ortaya konulan teorik analizlerde, eğitim programının tasarımına yol gösterecek olan en önemli iki öğedeki değişim, şu şekilde öngörülmüştür: Öğrenci, gerçek ve sanal benlikten oluşan avatara dönüşürken, bilgi de dijital forma evirilecektir. Dolayısıyla program kazanımları, çok kimlikli bireye göre tasarlanırken; bu programın içeriği de, kaynağı, yolları ve değerlendirilmesi radikal biçimde değişen "dijital bilgi" olgusuna

göre düzenlenecektir. Çalışma ile ortaya konulan teorik öngörülerin, eğitim bilimleri ile eğitimde program geliştirme alanlarında literatür oluşumuna katkı sağlaması beklenebilir. Bu katkının da dolaylı olarak, TES'in Bilgi Çağını pedagojisi ve bu pedagojinin sanal ve dijital eğitim program anlayışına uyumu bakımından önemlidir.

Anahtar kelimeler: Sanal programı, Dijital bilgi, Bilgi Çağı pedagojisi.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the virtual education program suitable for the three-dimensional educational ecology, which is the pedagogical paradigm of the Information Age, and the digital information phenomenon, which is the content of this program. In the study, which was carried out in the form of compilation and with the method of documentary analysis, the data are scientific written and internet resources selected according to various criteria in accordance with the qualitative methodology. These sources have been systematically read, described and interpreted in line with the purpose of the study. Some conclusions have been drawn from these comments. These results can be expressed as follows. The virtual and digital-based pedagogical paradigm of the Information Age requires an appropriate education program and program elements. Scientifically modern education program; It is designed according to the quartet of students, knowledge, teachers and society. Accordingly, the changes related to these four components are decisive in the design of the education program of the Information Age. With this change based on new generation internet technologies; The student evolves into "avatar", knowledge as "digital form", teacher as "technology manager" and society as "Smart Society". To these can be added the transformation of education and training into "virtual ecology independent of time and space" based on virtual and digital technologies. All these evolutions and transformations show that the pedagogical understanding at the macro level and the education program on the micro axis will change in the near future. These changes point to a new educational program in ontological and epistemological terms. In accordance with the principle of "Every future is near", the Turkish Education System (TES) and the education programs that are the backbone of it must be ready for this change. The first step of this preparation is to be aware of and know the phenomena of virtual education ecology, "*avatar student*", "*digital information*", "*technology manager teacher*" and "*Smart Society*". At this point, it is important to analyse the digital information phenomenon as the content of the virtual education program and the content of this program in accordance with the Information Age pedagogical paradigm. In the theoretical analyses revealed by the study, the change in the two most important elements that will guide the design of the education program is foreseen as follows: While the student turns into an avatar consisting of real and virtual self, information will evolve into digital form. Therefore, while the program outcomes are designed according to the multi-identity individual; The content, source, ways and evaluation of this program will also be arranged according to the "digital information" phenomenon that has changed radically. It can be expected that the theoretical predictions revealed by the study will contribute to the formation of literature in the fields of educational sciences and curriculum development in education. This contribution is also indirectly important in terms of the TES's Information Age pedagogy and its compatibility with the virtual and digital education program understanding of this pedagogy.

Keywords: Virtual curriculum, digital information, information age pedagogy.

1. GİRİŞ

Yaklaşık bir çeyreğini geride bıraktığımız 21. Yüzyıl, Bilgi Çağı, Enformasyon Çağı, Bilişim Çağı ve Teknoloji Çağı vb. (Garda ve Temizel, 2016) isimlerle adlandırmaktadır. Bu isimlerin ortak noktası, teknoloji ve bilgi olgularıdır. Zaten bu çağı, öncekilerden ayırt eden baskın özellik, bilgi, daha doğrusu teknoloji tabanlı bilgi olgusudur. Adına ne denirse densin 21. Yüzyıl, tam anlamıyla yeni nesil internet teknolojilerinin yaşamın tüm aşamalarına yansıyarak, değiştirdiği bir çağdır. Çağa damgasını vuran yeni nesil internet tabanlı sanal ve dijital teknolojiler, robotik, akıllı sistemler ve yapay zekâ uygulamaları, neredeyse tüm saha ve sektörlerde radikal dönüşümlere yol açmaktadır (Parlak, 2017). Bunlardan birisi de kuşkusuz eğitimdir. Birey ve toplum yaşamıyla doğrudan ilgili olan eğitimdeki bu teknolojik değişim, sadece radikal değil, aynı zamanda dramatiktir de. Çünkü yeni nesil internet tabanlı sanal ve dijital teknoloji uygulamaları, eğitimi derin bir paradigma değişimine zorlamaktadır. Bunun sonucunda ise neredeyse topyekûn sanal ve dijital teknoloji tabanlı hale gelen eğitimin, bütün bileşenlerinin yapı, işlev, anlam ve kapsamı adeta erozyona uğramaktadır. Bu değişim ve erozyonun anlaşılması, birey için olduğu kadar toplumun geleceği için de yaşamsaldır. Çünkü geleceğin dünyası, şimdilerde sanal ve dijital eğitim marifetiyle inşa edilmektedir. Bu çalışmada, yeni nesil internet tabanlı sanal ve dijital teknolojilerin, eğitimin mevcut durumu ve geleceğinde oluşturduğu ve oluşturacağı olası değişimler, formal eğitimin omurgası niteliğinde olan program (Demirel, 1999) üzerinden tartışılmaktadır. Tartışmaların odak noktası, çağa damgasını vuran ve eğitim paradigması ile programları derinden etkileyen dijital bilgi olgusudur.

Bilgi Çağı'nın eğitim paradigması olan dijital pedagoji (Gennett, 2010) doğası gereği, zaman, mekân ve uzamdan bağımsız, merkezi olmayan bir eğitim ekosistemi gerektirir. Yeni nesil internet tabanlı teknolojik kombinasyonlarla oluşturulan bu ekosistemler, sanal eğitim ortamı (Barry ve arkadaşları, 2009) olarak adlandırılmaktadır. Üç boyutlu bu soyut ortamda öğrenci, gerçek ve sanal ben'in bileşkesi niteliğindeki avatar olup; bilgi ise, büyük oranda dijital formdadır. Öğretmenin teknoloji yöneticine (Bakioğlu ve Şentuna, 2001) dönüştüğü bu ortamdaki en radikal değişim, eğitime anlam ve amaç katan ve çağa adını veren bilgi olgusundaki değişimdir. Bu değişim, sadece eğitimi değil, öğretim sürecindeki program, öğrenci ve öğretmenin rol ve işlevini de etkilemektedir. Çünkü en genel anlamda "bilgilendirme süreci" olan eğitimde, program da, bir anlamda "bilgi"nin organize edilmesidir (Akpınar, 2017). Öğretmenin bu süreçteki asıl işlevi de, "bilgi" ile öğrenciyi eşleştirmesidir. Görüldüğü gibi, eğitimin epistemolojik temeli olan "bilgi" olgusu, aynı zamanda eğitimin teorik ve uygulama (öğretim) boyutlarının ontolojik (varlıksal) gerekçesidir de. Eğitim epistemolojik ve ontolojik değişkeni olma hasebiyle, bilgi, bu sürecin

pusulası niteliğindeki programın (Ellis, 2015) da anlam, amaç ve kapsamını şekillendirir. Nitekim bilgi ortadan kaldırıldığında, ortada ne eğitim, ne program ve ne de öğretim kalır. Bu bakımdan son yıllarda sıklıkla vurgulanan eğitimdeki teknoloji dolaylı değişimin anlaşılmasında, anahtar değişken "bilgi" olgusudur. Kaldı ki ilgili literatür incelendiğinde, teknoloji marifetiyle değişen bilgi olgusunun doğası, kaynağı, türleri, yolları ve değeri konularında yeterli birikimin olmadığı da bir gerçektir. Dolayısıyla Bilgi Çağının dijital pedagojisinin gereği olarak dijital forma dönüşen "bilgi" olgusunun epistemolojik eksende anlaşılması, mevcut eğitimin çağa uyumu ile geleceğin eğitim kurgusu bakımından son derecede önemlidir. Bu itibarla, amacı, Bilgi Çağı pedagojinde sanal eğitim programının içeriği olarak dijital bilgi olgusunu irdelemek olan bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlaması beklenebilir.

2. YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, Bilgi Çağı pedagojisinde sanal eğitim programının içeriği olarak dijital bilgi olgusunu tartışmaktır. Bu amaca dayalı olarak çalışma, sosyal ve beşeri olay ve olguları çok yönlü ve detaylı biçimde analiz etmeye uygun olan nitel perspektifte (Punch, 2011; Balyer, 2016) kurgulanmıştır. Veri toplama ve analiz bakımından çalışma, derleme yöntemi ve dokümanter analiz (belge tarama, doküman inceleme) tekniği ile yürütülmüştür. Nitekim literatüre (Yıldırım ve Şimşek, 2013) göre, bu yöntem ve teknikler, nicel olmaktan ziyade, betimleme, yorumlama ve çıkarıma odaklı nitel odaklı çalışmalara uygundur. Çünkü dokümanter analiz, çalışma konusu ile ilgili yazılı belgelerin (dokümanların) içeriğini titizlikle ve sistematik olarak irdelemek için kullanılan bir nitel araştırma tekniğidir (Wach, 2013 aktaran Kıral, 2020: 174).

Dokümanter analizde önemli olan, literatürde mevcut belgelerin incelenmesiyle elde edilen verilerin, çalışma amacına yönelik olarak tarafsız okunması, betimlenmesi ve yorumlanmasıdır (Karasar, 2009: 118). Bu tür çalışmalarda taranan belgelerin kapsamı, çalışma konusu ile ilgili her türlü yazılı belgelerdir (Balcı, 2009: 180). Ancak derleme niteliğinde çalışmalarda veri kaynaklarını teşkil eden bu belgelerin seçimi, bilimsel bakımdan çok önemlidir (Sönmez ve Alacapınar 2016: 108). Bu bakımdan, çalışmada taranan belgeler olan bilimsel kitaplar, makaleler, tezler ve bildiriler, metodolojiye (Baloğlu, 1999; Sönmez ve Alacapınar, 2016; Yıldırım ve Şimşek, 2013) uygun şekilde seçilmiştir. Bu seçimde kullanılan bilimsellik ölçütleri; kitapların belirli yayınevleri tarafından yayımlanmış olması, makalelerin tanınmış eğitim indeksleri ile Dergi Park tabanına kayıtlı ve ISSN numarası olan ULAKBİM ve TR dizinli olması, akademik tezlerin ise, YÖK'ün ulusal tez merkezi arşivine kayıtlı olması şeklinde sıralanabilir. Ayrıca taranan bildiriler için de, bilim kurulu olan ulusal/uluslararası kongre veya sempozyumlarda sunulmuş ve yayımlanmış olması koşulu dikkate alınmıştır. Bunlardan başka çalışmada, veri kaynağını teşkil eden belgelerin bilimsellik, güvenirlik ve geçerlik ölçütlerini karşılanması için de, taranan belgelerde; özgünlük,

orijinallik, tahrifat yapılmaması ve çalışılan konuya uygunluk" ölçütleri aranmıştır. Çalışmanın güvenilirliği için ise, nitel araştırmaların güvenirliği için önerilen (Karataş, 2015; Kirk ve Miller, 1986 aktaran Yıldırım ve Şimşek, 2013), "araştırmacıların çalıştığı konuyu olduğu biçimiyle ve olabildiğince yansız gözlemesini gerekir" ilkesine dikkat edilmiştir. Bu çerçevede, çalışmada veri kaynakları olan belgelerin incelenmesinde "araştırma yanlılığını" ortadan kaldırmak için, araştırmacıların rolü açık biçimde tanımlanmıştır. Bu çalışmada, araştırmacıların rolü, "çalışma amacı doğrultusunda ve belirli ölçütlere göre seçilmiş belgeleri, bu amaç bağlamında, yansız ve tarafsız okuyarak, betimleme, yorumlama ve sonuç çıkarmaktır". Bu ölçütlere göre seçilip, taranan belgeler (dokümanlar), nitel çalışma ve betimsel analizin doğasına uygun olarak (Kıral, 2020; Miles and Huberman, 2016; Glesne, 2014; Merriam, 2013); araştırmanın amacı doğrultusunda okunmuş, betimlenmiş ve yorumlanmıştır. Bu yorumlardan ulaşılan sonuçlar sistematik şekilde sıralanarak olarak okuyucuya sunulmuştur.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Bilgi Çağı Pedagoji

Pedagoji (eğitim bilim), amaç, kapsam ve meşruiyet olarak "bilgi" olgusu üzerine konumlanır. Çünkü en genel anlamda eğitim, eksik bireyi bilgi ile tamamlama etkinliğidir (Akpınar, 2020). Burada, bireyin bilgi vasıtasıyla tamamlanması, eğitimin amacını; bu tamamlamada kullanılacak bilgi, eğitimin kapsamını ve insanın eksikliği ise eğitimin zorunluluğu, yani meşruiyetini ifade eder. Dolayısıyla zaman değişse de, pedagojinin bilgi ile olan bu ilişkisi değişmemekte, değişen ise, söz konusu bilgi olgusudur. Nitekim Bilgi Çağı pedagojisi olarak nitelendirilen eğitim, aslında teknoloji tabanlı bilgi üzerine konumlanmış eğitimdir. Bunu anlamının yolu da, bilgi ile ilgili değişimleri anlamaktan geçmektedir. Nitekim bilgi olgusu tarihin hiçbir döneminde bu denli merkezli konumda olmamıştır. Çağa damgasını vuran ve her türlü değişim ve dönüşümün tetikleyicisi ve hızlandırıcısı olan bilgi, artık sadece eğitim yoluyla elde edilen bir meta veya değer olmayıp, "hayatta kalmanın zorunlu bir yolu" (Bozkurt vd., 2021) haline yükselmiştir. Bilginin yol açtığı bu değişim hızına uyanların ayakta kaldığı, diğerlerinin ise bir şekilde elendiği Bilgi Çağında yaşmaktayız. Bundandır ki, bu çağ, bireye sahip olduğu bilgi, beceri ve yetenekleri doğrultusunda bir yaşam alanı vaat etmektedir (İzci ve Koç, 2012). Bütün bunlar, Bilgi Çağı pedagojisindeki değişimlerin büyük oranda, epistemolojik zeminde gerçekleştiği şeklinde değerlendirilebilir. Aslında bilginin değişim gücü tarihseldir. Frances Bacon, daha 1600'lü yıllarda bunu, "Bilgi bir güçtür, bir kuvvettir." (Kültekin, 2006: 5) şeklinde dile getirmiştir. Yeni olan ise, bilginin, teknolojiyi yedeğine alarak çağı dönüştürmesidir. Nitekim bundan olsa gerek, Bilgi Çağı'ndaki bilgi ile teknoloji birlikteliği, Bilgi-İletişim Teknolojileri (BİT) olarak adlandırılmaktadır.

Bilgi Çağı, insanoğlunun avcı-toplayıcı, tarım ve sanayi toplumlarının ardından geldiği ve BİT'in şekillendirdiği zaman dilimi anlamındadır (Garda ve Temizel, 2016). Salgues, (2018), bu silsileyi, "avcı-toplayıcı toplum, tarım toplumu, endüstri toplumu, bilgi toplumu ve sonrasında fiziksel alan ve siber alanın bütünleştiği toplum 5.0" (Karabacak ve Sezgin, 2019: 324) şeklinde ifade etmektedir. Bilgi Çağının baskın dinamikleri bilgi ve teknoloji olduğuna göre, bu çağda yaşayan Bilgi Toplumu pedagojisinde de bu iki öğenin baskın izleri olmalıdır. Bu izleri, bilginin endüstriyi dönüştürmesi üzerinden ele alan Kocaman-Karoğlu, Bal-Çetinkaya ve Çimşir (2020), "Eğitim 4.0"ı, yenilikçi çağdaki toplumun ihtiyacı olan inovasyon odaklı pedagoji, şeklinde ifade etmektedir. "Her zaman ve her yerde" konumundaki bu pedagojinin işlevini ise, "dijital teknolojilerin kullanımı, kişiselleştirilmiş veri, açık kaynak erişimi, akıllı ajanlar, mobilleşme, bulut bilişim gibi teknolojilerin kullanımının öğretilmesi" biçiminde açıklamaktadırlar. Dijital pedagojinin bu çıktıları, günümüzde "dijital okur-yazarlık" olarak ifade edilmekte ve 21. Yüzyıl becerisi sayılmaktadır. Epistemolojik temelli bir değişimi ifade eden dijital pedagoji, zaman ve mekân kısıtları olmadan, çok zengin ve çeşitli bilgi sunmakta, alternatif bilgiye erişimi kolaylaştırmaktadır. Tabi ki bunun, bilginin ticarileşmesi, belirli fragmanlar halinde üretilmesi ve tüketilmesi ile bilginin itibarsızlaşması (Bayhan, 2019) gibi olumsuz yansımaları da vardır.

Bilgi Çağı pedagojisindeki değişimler, ağırlıklı olarak epistemolojik zeminle ilgili olsa da, bununla sınırlı değildir. Çünkü BİT'in şekillendirdiği Bilgi Toplumu (Bayhan, 2019:14) bireyinin, değişen ihtiyaç ve ilgileri ile öğrenmede tercih ettiği yolların değişmesi de, bunu muhatap alan pedagojinin, bu eksende (ontolojik) değişimini gerektirir. Nitekim Bilgi Toplumu bireyi olan mevcut kuşakların, iletişim, bilgi alma ve eğlenmede sanal ekolojileri tercih ettiği (Ünlü, 2019) bilinen bir vakıadır. Sanal ve dijital teknoloji ortamında doğan bu kuşağın zihni de ağırlıklı olarak teknolojik uyarıcı ve imgelerle şekillenmiştir. Bu şekillenmeye bağlı olarak Bilgi Toplumu bireyinin zihinsel ve algı süreçlerinde değişim beklenebilir ki, bu değişim, bunlara yönelik pedagojiyi de yakından ilgilendirmektedir. Prensky'in (2001), dijital öğrenenler olarak nitelediği bu bireyler için "yapmak", "bilmekten" daha önemlidir. Kendi öğrenme sorumluluğunu alan bu bağımsız bireylerin pedagojik kazanımı ise, bilgiyi kullanarak yeni bilgiler üretmektir (Kocaman-Karoğlu, Bal-Çetinkaya ve Çimşir, 2020: 150). Bunun için ise dijital pedagojinin kapsamı, yapay zekâ ve büyük veri; temel işlevi ise, yapay zeka-insan işbirliğini sağlamak olmalıdır. Bu işbirliğinin sağlanmasında interdisipliner bir yaklaşımla diğer bilimlerin de katkısı önemlidir (Karabacak ve Sezgin, 2019: 324).

3.2.Sanal Eğitim Programı ve Dijital Bilgi Olgusu

Daha önceden de değinildiği gibi, Bilgi Çağı eğitim paradigması olan dijital pedagojinin programı da sanal program olmak durumundadır. Bu noktada, hem eğitimi ve hem de programı

dönüştüren dinamik, bilgi olgusu olduğuna göre, buradaki sanal eğitim programının içeriği de dijital bilgi olmalıdır. Çünkü Bilgi Toplumunun teknolojik bireyi için dijital bilgi, neredeyse önceki insanların fizyolojik ihtiyaçları gibidir (Yeşilorman ve Koç, 2014: 129). Zira teknoloji çağında doğmuş bu bireyler, ontolojik anlamda sanal ve dijital mecralarda var olmaktadırlar. Bu bakımdan sanal eğitim program içeriğinin dijital bilgi olması, hem epistemolojik ve hem de ontolojik bir gereklilik gibi durmaktadır.

Dijital bilgi olgusunu anlamak için öncelikle "dijital" kelimesine bakmakta yarar vardır. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde sıfat olarak "sayısal" ve isim olarak da "verilerin bir ekran üzerinde elektronik olarak gösterilmesi" şeklinde yer alan "dijital" kelimesi, "sayısal" anlamına gelmekte olup, bilgiyi sayısal yollarla işlemek demektir. Buna göre, dijital kavramı "1" ve "0" sayılarının bir araya gelmesi ve bunun sonsuz bir döngüde devam etmesi ile iki bileşenli veri dizilerinin anlam kazanma süreci (Bozkurt vd., 2021: 36) şeklinde tanımlanabilir. Latince "parmak" anlamına gelen "digitus" kelimesinden türetilen ve sayısallaştırma anlamına gelen dijital kavramı, iletişimin sayısal forma dönüşümünü ifade eder (Klein, 2020). Bilginin analogdan sayısala dönüşümünü ifade eden dijital bilgi ile ilgili olarak, "dijitizasyon (0-1'leştirme), dijitalizasyon (sayısallaştırma) ve dijital dönüşüm (sayısal dönüşüm) kavramları kullanılmaktadır. Bilginin dijital forma dönüştürülmesi, yeni bilgi oluşturma, saklama ve işleme bakımından önemli avantajlar sağlar. Örnek olarak, bir resmi "0-1" şeklinde sayısal hale getirdiğimizde, bu resme iki ayrı biçimde sahip oluruz. İlki, gerçek fiziksel kâğıt üzerindeki fotoğraf ve ikincisi ise, bunun sayısal bit/bayt biçimdeki kopyasıdır (Sezen ve Şenaras, 2022: 50). Böylece gerçek dünyadaki içerik, dijital ses ve fotoğrafçılıkta olduğu gibi ikili sayı biçimine dönüştürülerek (Sezgin ve Karabacak, 2020: 18), bunlardan sayısız yeni formlar oluşturulabilir. Bir resim, ses veya metinden türetilen dijitalleşme (sayısallaştırma) ile bunlardaki analog sinyali (bilgiyi), "1'ler" ve "0'lar" şeklinde "bit"lere dönüştürerek, daha kolay ve hızlı şekilde depolanması, korunması, iletilmesi ve işlenmesi mümkün olur (Yankın, 2019: 9). Dijitalleşme ile ilgili bilinmesi gereken temel iki kavram da, dijital yerliler ve dijital göçmenlerdir. Bunlardan dijital yerliler, 1980'den sonra dijital çağda doğup büyüyen genç nesil bireyleri ve dijital göçmenler ise, 1980 öncesinde doğmuş olan nesli ifade etmektedir (Koçdar, 2018: 80).

Eğitim bağlamında, dijital forma dönüşen bilgi, bilgisayarlar tarafından işlenebilir forma dönüşerek, basılı materyaller ve tahtanın yerini alır. Bunun neticesinde mekan ve uzam bağlamlı yüz yüze etkileşim; internet üzerinden uzaktan (online, sanal) iletişime dönüşür (Aral ve Aysu, 2021). Bu dönüşümle, eğitim, zaman ve mekân kısıtlarını aşarak, her yerde ve her zaman gibi bir uzama ulaşır. Böylece çok daha zengin uyarıcı ve mesajlarla öğrenme, daha etkin ve verimli hale gelir (Yankın, 2019). Dijital teknolojilerle zaman, mekân ve uzamdan bağımsız, taşınabilir hale gelen sanal eğitim, okul ve sınıf ile öğretmen ve kitap odaklarının ötesinde, insan merkezli bilişime

(Duan ve arkadaşları, 2021) dönüşür. Üç boyutlu bu soyut ortamın sanal eğitim programı da, bireye, gerçeklik algı ve bilgisi dışında veya buna ek olarak, "soyut evren" (Choi & Kim, 2017) veya "sanal evrende" (Lee, 2021) çok zengin ve çeşitli "paralel hayatlar"(Gaafar, 2021) sunabilir. Böylece sanal program ve dijital bilgi vasıtasıyla bireyin, fiziki gerçekliğe ek olarak, soyut evren algı ve bilgisi de gelişebilir. Bu gelişmelerin ise bireyi, üst düzeyde zihinsel kavrayışı ifade eden "metabilişe" yaklaştırması ve hatta onda, meta (aşkın, ötesi) seviyede algı ve intikale kapı aralaması bile olasıdır. Bütün bunların sonunda, hâlihazırda zaten mevcut olan sanal eğitim, sanal kampüs ve sanal sınıflar realitesinin kaçınılmaz olarak sanal eğitim programını da gerektireceği ve bu program içeriğinin de, dijital bilgi olacağı öngörülebilir. Çünkü mekân, zaman ve uzam ile kitap ve öğretmen bağlamlarına sıkıştırılmış mevcut eğitim ve bilgiyi belirli kalıplara büründürmüş olan program anlayışı, dijital ortamda doğup büyümüş internet neslinin ilgi, ihtiyaç ve beklentilerini karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Bu bakımdan, mevcut eğitimi fiziksel sınırlamaların dışına taşıyacak sanal eğitim programının içeriği, animasyon, simülasyon ve hologramlarla buna imkan veren dijital bilgi (Uğuz, Oral ve Aksoy, 2018; Kiraz, 2014) olmak durumundadır. Böylesi bir eğitim programının tasarımı ise, akıllı sistemler ile yapay zekâ tabanlı bilişim, yazılım, donanım uzmanlarının yanında, pedagog, psikolog, senarist ve animatörlerin de katılacağı bir ekip tarafından geliştirilebilir.

4. SONUÇ

Yaşamakta olduğumuz yüzyıla verilen isimlerden birisi olan Bilgi Çağının en baskın dinamiği, "bilgi" olgusudur. Ancak bu bilgi, özne (süje) ile nesne (obje) arasındaki bağın ürünü olan bilgi'den (Kültekin, 2006: 14) biraz farklıdır. İşte sanayi çağını Bilgi Çağına dönüştüren, pedagojiyi dijitalleştiren ve eğitim programını da sanal ekolojiye eviren bu farktır. Zira eğitimde bilinen anlamdaki, fiziksel ortamda insandan insana olan bilgi tabanlı yüz yüze etkileşim, sanal ortama taşınmış veya taşınma emareleri vermektedir. Zaman, mekan ve uzam bağlamlarını aşan sanal ortamdaki bu iletişim; bir ucunda "*birey+ sanal benden oluşan avatar*" ve diğer ucunda ise "*dijital bilgi /veri seti*" şeklinde dönüşecek gibi görünmektedir. Buna göre eğitimin nihai amacı olan öğrenme de, "*avatar+dijital bilgi"* veya "*avatar+veri seti*" etkileşimine evirilme işaretleri vermektedir. Böylece, eğitimde bilinen "*öğrenci-bilgi-öğretmen*" etkileşiminin; "*avatar-dijital bilgi-moderatör*" (Akpınar ve Akyıldız, 2022) etkileşime dönüştüğü sanal ortamda, öğretmen de, teknoloji yöneticisi (Bakioğlu ve Şentuna, 2001) olmaktadır. Bu etkileşimde, program ise Göker'in (2017) tabiriyle; "*bedensiz özne*" olan avatarın dijital veri setine "*temassız erişimini*" sağlayan izlence olacak gibidir. Zira mevcut eğitim programları, öğrenciye belirli kalıp ve yollarla bilgilenme olanağı sunarken, sanal eğitim programı dijital bilgi vasıtasıyla, bunlara ek olarak öğrenciye "kendi hızında öğrenme", "bağımsız öğrenme" ve belki de en önemlisi "kendi bilgisini oluşturmak" (Park ve Kim, 2022; Uzundağ, 2016) gibi bir olanaklar sunacaktır. Çünkü eğitimde bilgiyi elde etmekten

asıl maksat, bunu zihne depolamaktan ziyade, kullanmaktır (Turan, 2022). Bu bakımdan sanal eğitim programının, öğrencileri, dijital kullanıcısı (avatarları) aracılığıyla her türlü öğretim ortamına dâhil ederek, onlara, sadece izleyen değil, izlediği ve katıldığı etkinliği yeniden üretebilecek eğitim paketi sunması (Hazneci, 2019: 503) çok değerlidir. Sanal izlencenin öğrencilere, yüz ifadeleri, his ve duyu eklemlenmiş paketler üzerinden, kendi hikâyesini oluşturabilme (Choi & Kim, 2017: 1527) olanağı sunması, öğrencilerin yaratıcılığı kadar, kendi kendine öğrenmesi (MacCallum & Parsons, aktaran Avcı, 2017) için de son derece kıymetlidir. Bireye ve duruma özgü bu evirilmeler, pedagoji ve eğitim programında epistemolojik ve ontolojik bir dönüşümü adeta zorunlu kılmaktadır. Zira pedagoji ve eğitim programının asli unsurları olan "bilgi", "birey" ve "öğretmen" unsurlarının anlam, konum ve işlevlerinde, bilginin dijitalleşmesine bağlı olarak ciddi değişimler söz konusudur. Nitekim günümüzün sanal ve dijital teknolojileri ortamında, ne bilgi, eski bilgidir; ne öğrenci ve ne de öğretmen.

Bilginin sayısallaştırılmasıyla, sayısız forma dönüşme olasılığı ve olanağı, eğitim gibi programın da yapı, amaç, işlev, kapsam ve uygulanmasını radikal biçimde etkilemektedir. Şimdilik bu etki, kısmen olsa da, gidişat, yakın gelecekte bunun eğitimi topyekûn dönüştüreceğinin işaretlerini vermektedir. Öyleyse mantıklı olan pedagojide ve onun yol haritası olan eğitim programındaki (Demirel, 1999) bu gidişata beyhude direnmek yerine, onu anlamak, ona göre vaziyet alıp, konum belirlemektir. Kaçınılmaz gibi görünen bu evirilme ve dönüşüm olasılıklarında tedirgin edici olan, bilgisizlik ve belirsizliktir. Bu bakımdan Bilgi Çağının eğitim paradigması, sanal eğitim ve dijital bilgi konularının bilinmesi, hem çağa uyum ve hem de söz konusu tedirginlikleri aşmak için kritik öneme sahiptir.

KAYNAKLAR

Akpınar, B. (2020). *Eğitim Felsefi Akımlar* İçinde Eğitim Felsefesi (Eds. M. Ergün ve A. Çoban). Ankara: Pegem Akademi.

Akpınar, B. ve Akyıldız, T. Y. (2022). Yeni Eğitim Ekosistemi Olarak Metaversal Öğretim. *Journal of History School*, 56, 873-895.

Akpınar, B. (2017). *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Data Yayınları.

Aral, N. & Aysu, B. (2021). "Eğitimde Dijital Dönüşüm ve Çocuk". *International Social Sciences Studies Journal*, 7(81), 1629-1634.

Avcı, K. Ş. (2017). 3 Boyutlu Sanal Öğrenme Ortamında Probleme Dayalı Öğrenmenin, Kavramsal anlama ve problem çözmeye dayalı öğrenme performansı üzerindeki etkisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı.

Bakioğlu, A. & Şentuna, T. (2001). İnternet ile eğitimde öğretmen ve okul yöneticilerinin görevleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(9), 10-18.

Balcı, A. (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Pegem Akademi.

Baloğlu, F. (1999). İnternetteki kaynakların bilimsel çalışmalarda gösterilmesi. *Sosyoloji Konferansları*, 26, 253-257.

Balyer, A. (2016). Öğretmen liderler: Öğretmen algıları üzerine nitel bir araştırma. *İlköğretim Online*, 15(2), 391-407.

Barry, D.M., Kanematsu, H., Fukumura, Y., Ogawa, N., Okuda, A., Taguchi, R. & Nagai, H. (2009). International Comparison for Problem Based Learning in Metaverse. https://www.researchgate.net/publication/2290493 Erişim: 11.10. 2021.

Bayhan, G. (2019). Dijital Çağda Genç Kuşağın Bilgiyle İlişkisi: Parçalanma, Belirsizlik, Seçicilik ve Maruz Kalma. Yüksek Lisans tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.

Bozkurt, A., Hamutoğlu, N.B., Liman Kaban, A., Taşçı, G. ve Aykul, M. (2021). Dijital bilgi çağı: Dijital toplum, dijital dönüşüm, dijital eğitim ve dijital yeterlilikler. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 35-63

Choi, H.s & Kim, S.H. (2017). A content service deployment plan for metaverse museum exhibitions-Centering on the combination of beacons and HMDs. *International Journal of Information Management,*37, 1519-1527.

Demirel, Ö. (1999). *Eğitimde program geliştirme*. Ankara: Pegem A. Yayıncılık.

Duan, H., Li, J., Fan, S.,Lin, Z., Wu, X. & Cai, W. (2021). Metaverse for social good: A university campus prototype. In Proceedings of the 29th ACM International Conference on Multimedia (MM '21), October 20–24, 2021, Virtual Event, China.

Ellis, A. K. (2015). *Eğitim Program Modelleri* (çeviri editörü: Asım Arı). Konya: Eğitim Yayınevi.

Gaafar, A. A. (2021). Metaverse in Architectural Heritage Documentation & Education. *Advances in Ecological and Environmental Research*, 6(10), 66-86.

Garda, B. ve Temizel, M. (2016). Bilgi Çağında Eğitim. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*,12, 23-43.

Glesne, C. (2014). *Nitel Araştırmaya Giriş* (Çev: Ali Ersoy ve Pelin Yalçınoğlu). Ankara: Anı Yayıncılık.

Göker, G. (2017). Dijital Heterotopyalar: "Başka" Bir Bağlamda Yeni Medya. *Selçuk İletişim*, 9(4),164-188.

Hazneci, U.Ö. (2019). Güncel Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarının Eğitim Alanında Kullanımı Üzerine Bir İnceleme. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Uluslararası 100.Yıl Eğitim Sempozyumu 26-28 Ekim 2019 (ss. 499-508). Samsun.

İzci, E. ve Koç, S. (2012). Başarı Yönelim Düzeylerinin İncelenmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(8), 31-43.

Karabacak, Z. İ. ve Sezgin, A. A. (2019). Türkiye'de Dijital Dönüşüm ve Dijital Okuryazarlık. *Türk İdare Dergisi*, 91 (488), 319-343.

Karasar, N. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Nobel Yayın Dağıtım.

Karataş, Z. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 62-80.

Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.

Kiraz, A. (2014). Yapay Zekâ Destekli Sanal Laboratuvar Tasarımı: Çekme Deneyi Uygulaması. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Klein, M. (2020). İşletmelerin Dijital Dönüşüm Senaryoları -Kavramsal Bir Model Önerisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (74), 997-1019.

Kocaman Karoğlu, A., Bal Çetinkaya, K. ve Çimşir, E. (2020). Toplum 5.0 Sürecinde Türkiye'de Eğitimde Dijital Dönüşüm. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 147-158.

Koçdar, S. (2018). *Teknoloji, Toplum ve İnsan* içinde Dijital Okur Yazarlık (Eds: Teyfik Volkan Yüzer, Gülsün Kurubacak ve Muhammet Recep Okur).Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kültekin, S. (2006). Bilgi Toplumu ve Eğitim Programları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı.

Lee, J.Y. (2021). A Study on Metaverse Hype for Sustainable Growth. *International Journal of Advanced Smart Convergence,* 10 (3), 72-80.

Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama için bir Rehber* (Çev. Selahattin Turan). Nobel Yayıncılık.

Miles, M. B. & Huberman, A.M. (2016). *Nitel Veri Analizi* (Çev: Sadegül Akbaba Altun ve Ali Ersoy). Pegem Akademi.

Park, S. M. & Kim, Y. G. (2022). Metaverse: Taxonomy, Components, Applications, and Open Challenges. *IEEE Access*, 10, 4209-4251.

Parlak, B. (2017). Dijital Çağda Eğitim: Olanaklar ve Uygulamalar Üzerine Bir Analiz. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22, 1741-1759.

Punch, K. F. (2011). Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar (Çev: D. Bayrak, H. Bader Arslan & Z. Akyüz) (2. baskı). Siyasal Kitabevi.

Sezen, H. K. ve Eren Şenaras, A. (2022). Dijitizasyon, Dijitalizasyon, Dijital Dönüşüm Kavramlarina İlişkin Bir Değerlendirme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergis*i, 51, 49-59.

Sezgin, A.A. ve Karabacak, Z. İ. (2020). Yükseköğretimde Dijital Dönüşüm ve Dijital Okuryazarlık Dersine Yönelik Betimsel Bir Analiz. *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli Dergisi*, 28(1), 17-30.

Sönmez, V. & Alacapınar, F. G. (2016). *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Anı Yayıncılık.

Turan, H. (2022). Dijitalleşme Sürecinde Okul Temeli Program Geliştirme. *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 41-58.

Uğuz, S., Oral, O. ve Aksoy, B. (2018). STEM Eğitimi İçin Sanal Laboratuvar Oluşturulması. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 69-77.

Uzundağ, K. (2016). Sınıf Öğretmenlerinin Sanal Manipülatiflere İlişkin Görüşleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim dalı.

Ünlü, M. (2019). Dijital çağda e-öğrenme ortamlarının kalitesini artırmaya yönelik gerçekleştirilen uluslararası çalışmalar. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(16), 165-182.

Yankın, F. B. (2019). Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 7(2), 1-38.

Yeşilorman, M. ve Koç, F. (2014). Bilgi Toplumunun Teknolojik Temelleri Üzerine Eleştirel Bir Bakış. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24(1), 117-133.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (9. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

THE ROLE OF AZERBAIJAN IN THE FORMATION OF THE GREAT SILK ROAD

Fagana Ahmadova

Azerbaijan University of Economics, Baku

ABSTRACT

The article deals with the role of Azerbaijan in the formation of the Great Silk Road (GSR) and its interaction with the economy of Azerbaijan. The "Great Silk Road" is a caravan route from the countries of Central and Eastern Asia in ancient and medieval times. Historical trade routes passed through China, Japan, India, Mongolia, Iran, Uzbekistan, Tajikistan, Azerbaijan, and other countries. Interregional trade routes, including the Great Silk Road stimulated the economic interests of civilizations by developing the process of globalization.

Azerbaijan played a significant role not only as an important transit and buyer country on the Great Silk Road, but also as a place of silk, whose production was very fashionable and highly valued in the West. Being an important part of the Great Silk Road, Azerbaijan was named "Strabo's Road" in honor of the geographer Strabo, who used the name "Azerbaijan" for the first time in the history of literature. Some sources call Azerbaijan the "golden gate" of China and Europe. As Azerbaijan was considered the safest part of the Great Silk Road, it was one of the most important directions of the Ancient Silk Road in the Middle Ages. The article deals with the contribution of GSR to globalization processes, its logistical importance in modern times, and problems of stability along the way.

İNTRODUCTİON

Human communication begins with roads. Different roads passing through the territories of different peoples and different races created relations between them. Although the ancient invasions and occupations destroyed the roads covering the territories of many countries to a certain extent, new cities and administrative centers were built and the direction of the roads was changed. However, the old roads continued to operate from time to time. Thus, one of the first transcontinental trade routes considered as a diplomatic route in human history was the "Great Silk Road".

The Great Silk Road was a road that started from Xi'an in China and connected to the Roman trade routes in Europe. The Great Silk Road, which existed from the 2nd century BC to the 15th century AD, started from the shores of the East China Sea, from the city of Sinan, passed through Lanzhou, and reached Dunhuang. The historical Great Silk Road played an important role in inter-imperial relations. This road was under the control of four powerful empires - Rome, Kushan, Parthia and Khan. The Great Silk Road has been an important source in the study of the history of interstate economic relations.

"Great Silk Road" was first introduced by a well-known geographer of the II century and described by the astronomer Claudius Ptolemy. Information about the history of the Silk Road has been preserved in ancient Chinese sources. The Chinese emperor sent embassies to the countries he had trade relations. These embassies used to manage the caravans and establish relations between China and other countries. Chinese goods, especially silk produced in China, found their way to foreign markets. Since the main commodity exported from China was silk, this road was called the "Silk Road". The "Great Silk Road" played an important role in the process of rapprochement of Western relations. There were two routes from China to the West - the southern and northern routes. The southern road passed through the mountains of Pamir and Kashgar and extended to Great Yueji and

Iran. The northern route crossing through the Pamir and Kashgar mountains reached Fergana, Samarkand and the Caspian Sea.

In the early centuries of the ancient Silk Road, Rome, Parthia, and China struggled to mediate trade. In the 5th-6th centuries, a large part of the Silk Road was in the hands of the Persians and Sogdians, and Arab traders from the 7th century. During the Mongol invasion, the centuries-old and developed infrastructure of the Silk Road was destroyed, and trade relations between the countries were disrupted. Many rich cities of Central Asia, Iran, and the Caucasus were turned into ruins. Caravans no longer dared to go to Europe on those roads. Apparently, the Silk Road influenced the formation of events and processes that took place in the entire Eurasian territory. Azerbaijan was no exception in this regard. The Ancient Land of Fire was regarded as a very important region with a strategic position in the "Great Silk Road" chain in ancient times. Azerbaijani cities such as Baku, Barda, Ganja, Sheki, Ardabil, Tabriz, Nakhchivan, located on the Silk Road, played an important role in the fate, political and economic development of the region. Starting from the 2nd century BC, one of the most intensive highways of the Silk Road passed through the territory of Azerbaijan. This path started from China and India. During the Hellenistic period, the presence of the states of Albania and Atropatena in the territory of present-day Azerbaijan, the creation of many cities, the development of commodity-money relations, and the passage of transit-trade routes through this territory led to the further expansion of the country's international relations. Indian pearl oysters and other things began to be brought to these areas from India. Traces of caravan routes passing through the territory of Azerbaijan remain today. This is also confirmed by the examples of material culture found during archaeological excavations.

NATURAL GEOGRAPHICAL CONDITIONS OF AZERBAIJAN.

Studies and facts prove that the intercity trade routes directly connected to the Great Silk Road of Azerbaijan have become international trade routes. Sources and researchers confirm that starting from the 9th century, one of the branches of the Great Silk Road passed through the Caucasus along the northern shores of the Caspian Sea. The cities of Darband, Shamakhi, Ganja, Tabriz, Maragha, and Hamadan, which were famous craft and trade centers of Azerbaijan, were located on this road. The routes through Azerbaijan led to Iran and the Persian Gulf in the south, and to the Black Sea, Asia Minor and the Arabian Gulf in the west. The routes of the Great Silk Road through the interior of Asia from distant China and India to the coasts of the Mediterranean and the Black Sea met the city roads of Azerbaijan, and Azerbaijan, in turn, received revenue from customs duties at that time. The famous "Caravan Road" connecting Eastern Europe and the Volga region with the South Caucasus, Iran, Asia Minor, and India through the Darband Pass was connected with the roads of Azerbaijan. The Kura River also had great importance in Azerbaijan's foreign policy. During the Middle Ages, there were many crossings on this river with ferries and ships. The natural geographical conditions of Azerbaijan showed that it was a country of great commercial importance. The natural geographical conditions of the area have been one of the most important factors that have attracted the attention of geographers and travelers who have often visited the territory of Azerbaijan since BC.

Being an inherent, compound part of Caucasus, Azerbaijan played a remarkable role in international relations and trade, exchange of cultural values and ideas between countries and nations. The territory of historical Azerbaijan was 320,000 km2. It started from Darband in the north, stretching up to Hamadan in the south, from the Caspian Sea in the east up to Asia Minor and Georgia in the west. Russian and Iran empires waged wars over Caucasus, including Azerbaijan lasting hundreds of years, which ended with division of Azerbaijan in the beginning of the 19th century. Northern Azerbaijan (now Azerbaijan Republic) and Southern Azerbaijan (now a part of Iran Islam Republic) emerged since then. Located at the junction of the Great Silk Road between Europe and Asia, Azerbaijan played a decisive role in the implementation of Europe-China silk relations from early times and was known in Europe as an area with special types of silk products.

Despite the fact that the concept of "Silk Road" was taken from the name of the Chinese silk transported in these directions, already in the 10th-11th centuries, Azerbaijani silk began to push it out of the way. Since the first branch of the Great Silk Road passed through the territory of southern Azerbaijan, it gave a strong impetus to the development of sericulture in Darband, Shirvan, Sheki, Beylagan, Ganja, Gabala, Tabriz, Nakhchivan, which have a wide connection with this area, and made each of them famous by creating conditions to become a sericulture trade center. Along this route, silk, then spices, gold, silver, pearls, etc. were transported from the East to Central European countries. Merchants brought tin, zinc, mercury, cloth, etc. from Europe to Eastern countries. In this regard, caravansaries were built in the Baku, Darband, Sheki, Shamakhi, Shirvan regions of Azerbaijan to ensure the convenience of merchants.

Since ancient Nakhchivan is located on important caravan routes connecting East and West, it has been in wide contact with various cultures. Here there are rich historical monuments and settlements that vividly reflect the historical past of our nation. One of the examples of material culture located on the caravan routes is the archaeological monument known as Farhad House was used for merchants to rest and spend the night. This place indicates the existence of many routes on the Nakhchivan-Batabat road in the Middle Ages.

International trade routes were destroyed as a result of great geographical discoveries. After the discovery of the American continent in 1492, the importance of this road decreased significantly. This is due to the presence of goods imported from China and nearby areas in America. After the sea access to India was found, there was almost no need for the Great Silk Road. The Great Silk Road, which began to lose its importance at the end of the 15th century with the discovery of the sea route to America and India, completely collapsed in the 16th century. During its existence, the Great Silk Road played an important role in the life of the countries it crossed and gave a great impetus to the development of their relations. The Great Silk Road, which connected the west and the east for 2000 years, has the opportunity to create a bridge between different cultures and civilizations, as it did 1000 years ago, by restoring its historical significance. Even at that time, Azerbaijan was one of the main trade and transport hubs of this huge road. The country has not lost its geographical position to this day and has been one of the initiators of the restoration of the Great Silk Road.

RESTORATION OF THE "GREAT SILK ROAD".

The basis of the Great Silk Road is the TRASEKA project within the framework of the TACIS program, which was drawn up by the European Union in 1991 for the Newly Independent States. This Project was adopted by the Council of Europe with the consent of the newly independent states of the South Caucasus and Central Asia at the Brussels conference in May 1993. In the field of project implementation, on May 13, 1996, connecting the railway highways of Iran and Central Asia in Sarakhs was an important step. The project envisages the development of economic and trade relations between the states and the integration of the route of the program into the Europe-Caucasus-Asia/TRASEKA/, Trans-European direction. The implementation of the program is made possible by the technical and financial assistance of the European Council, loans allocated by the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development. With the proposal of the European Union Commission, a meeting of representatives of Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Armenia, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan was held in Brussels. In this meeting, issues related to the development of the transport infrastructure of the region were discussed and the document called "Brussels Declaration" was adopted. The "Brussels Declaration" was the first international document defining the importance of the Europe-Caucasus-Asia transport corridor, specific directions, forms and mechanisms of cooperation in the field of its development. In December 1996, the agreement signed by the leaders of the republics of Azerbaijan, Georgia and Ukraine in Odesa on the establishment of the Eurasian transport corridor gave a strong impetus to this work. The agreement was the logical result of the visionary policy of the national leader,

President Heydar Aliyev, and eliminated the threat of blocking the transport of the independent state of Azerbaijan. The international Baku conference was an important stage in the restoration of the "Great Silk Road". On the initiative of President H. Aliyev, the countries of the region decided to hold an international conference on the restoration of the "Great Silk Road" in Baku in September 1998. This prestigious international conference held in Baku was a historic event for independent Azerbaijan. First of all, Azerbaijan confirmed that it played the role of a central hub on the Silk Road, as it did in ancient times. In general, the issues discussed and resolved by the international "Baku Conference" showed that the "Great Silk Road" passing through the territory of the Republic of Azerbaijan is the most convenient and shortest route, in addition to being active all year round. This road is 2000 km away from other corridors. In addition to being short, it is also very profitable in terms of safe transportation of goods. The restoration of this road will contribute to the use of natural resources, the development of trade and mutually beneficial cooperation in Europe, the Black Sea, the Caucasus, the Caspian Sea and Asia.

CONCLUSION

The "Great Silk Road", which existed for more than 1,500 years, played an invaluable role in the life of European and Asian peoples and in the strengthening of their economies. The role and importance of each of the great empires and small states that existed at different times in the "Great Silk Road" is undeniable. There were many wars on the East-West caravan routes. The importance of trade routes created conditions for the formation of mutual relations such as friendship and cooperation between great powers in the Eurasian space. The states that existed in Central Asia and the merchants who lived there often made a lot of money by mediating the caravan routes. Towards the end of the 15th century, the importance of the Caspian Sea began to increase much more than in previous centuries. The Volga-Caspian road became a connecting point between Europe and Asia. In general, Azerbaijan, located in a favorable location, played the role of a "Golden bridge" on the "Great Silk Road". The Great Silk Road, which lost its importance at the end of the Middle Ages, was revived at the turn of the XXI century as a result of a visionary policy. The services of National Leader H. Aliyev in the restoration of this road are undeniable. The creation of the East-West energy corridor is a global-historical event. The importance of the "Great Silk Road", which connects more than 34 countries of Europe and Asia, is immeasurable.

In short, the Silk Road played a major role in establishing relations between the West and the East, Europe, Asia and China, Russia, the Mediterranean, Central and Eastern Europe, and its restoration is necessary in modern times.

REFERENCES

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989

2. Bünyadov T. Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələri // Azərbayan SSRç EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası 1962, №3, s.3-17

3. Əmrahov M. Böyük İpək Yolu. Dərs vəsaiti – Bakı: Mütərcim, 2011

4. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı, “Elm və Təhsil nəşriyyatı” MMC, 2012.

5. İsmayılova V. Şərqdən Qərbə, Şimaldan Cənuba bütün yollar Azərbaycanda kəsişir. “Azərbaycan” qəzeti, 2003, 28 sentyabr

6. Lianlei B. Azerbaijan in the Silk Road Economic Belt: A Chinese Perspective

7. Pashayev B. The Great Silk Road and the Importance of Nakhchivan December 25, 2014In: ASIA, EUROPE, OPINION, POLITICS No Comments

LINGUO-STYLISTIC CHARACTERISTICS OF LETTERS OF REPRESENTATIVES OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT (19th century and early 20th century)

ЯЗЫКОВО - СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ПИСЬМАХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ НАХЧЫВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ (19 век и начало 20 века)

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN MƏKTUBLARININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XIX və XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Mehriban Asadullasoy (Guliyeva)
Naxçıvan Dövlət Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə doğru Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrinin dövrün ictimai - siyasi, ədəbi durumunu göz önündə canlandıran ailə - məişət, dostluq, eləcə də rəsmi dövlət dairələrinə göndərdikləri məktublarının dil və üslub xüsusiyyətləri araşdırılmış, epistolyar üsluba dair elmi mülahizələrə yer verilmişdir. Bu dövrdə mənzum məktublara da rast gəlinir ki, onlar qəzəl, qəsidə formasında yazılır, dövrün çatışmayan cəhətlərini, ictimai - siyasi məzmun daşıyan haqsızlıqlarını əks etdirirdi. Bu səpkidə yazılan məktublar epistolyar janrın inkişafına zəmin hazırlayır və ədəbi yaradıcılıq əlaqələrini genişləndirirdi. Epistolyar üslubun ənənəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bədii məktublar dövrün yazı ünsiyyətinin zənginliyini təqdim edə bilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, ədəbi mühit, məktub, epistolyar üslub, dil və üslub

GİRİŞ.

İdeya - estetik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi mərhələ kimi yadda qalmışdır. Məktublar bədii - sənədli nəsrin təsnifatında özünəməxsus yer alan nümunələrdir. Ümumilikdə, məktub əməli yazı nümunələrinin geniş yayılmış növlərindən hesab olunur. Məsafəli ünsiyyətin ən qədim vasitələrindən biri kimi məktub onu yazanın təhsilindən, sosial statusundan asılı olmayaraq əvvəllər hər bir insanın gündəlik həyatında təsadüf edilirdi. XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin günümüzədək gəlib çıxmış məktublarının ədəbiyyatımızda xüsusi yeri vardır. Ədəbi mühitin real mənzərəsini əks etdirən məktublar aid olduqları dövrün mühüm hadisə və problemlərini özündə qoruyub saxlaya bilmişdir. Öz dövrü üçün mütərəqqi hesab olunan bu məktublarda gerçəklik və dünyagörüşü həm yaradıcılıq əlaqələrinin əks olunmasında, həm də milli düşüncənin, xalqın taleyinin həll olunmasında özünü göstərirdi.

TƏDQİQAT.

Fərdi hisslərin qabarıq şəkildə özünü göstərdiyi epistolyar üslubda dövrün tanınmış ziyalılarının yaşadıqları mühitn ictimai - siyasi hadislərini canlandlrmalarını görməklə yanaşı onların xarakterini, keçirdikləri daxili hisslərini, məktublaşmaya olan mənəvi ehtiyaclarını aydın hiss etmək olur. Məktublaşan insanlar, onlar arasındakı münasibətlərin səmimiliyindən, doğmalığından asılı olaraq məktubun mətnində müxtəlif söz və söz birləşmələrindən istifadə etmişdir. Ən dərin səmimiyyətə malik məktublar adətən, bir - birinə doğma, yaxın insanlar arasında yazılmışdır. Belə məktublarda təntənəli söz və ifadələrı çox da yer verilmir. Cümlələr sadə quruluşda olub, canlı danışıq dilində işlənən leksik vahidlərdən fərqlənmir. Xeyrulla Məmmədov XIX əsrin birinci yarısında xalqla dövlət arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, ictimai zülmə etirazların artması nəticəsində poeziyaya publisist pafosun nüfuz etməsindən bəhs edərək yazır: “Lirik təsvirlərin yerini təhlil və mühakimə tutdu. Bunlar öz ifadəsini epistolyar janrda tapdı (Məmmədov, 2006).

Afad Qurbanov “Dil və üslub” kitabında epistolyar üslubun dil vasitələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1) Hadisənin I şəxs tərəfindən nəql edilməsi və buna müvafiq I şəxs əvəzliyinin işlənilməsi;
2) Nəzərdə tutlan adresata müraciət və II şəxs əvəzliyinin tək və ya cəminin varlığının mövcud olması;
3) Tərkiblər və söz birləşmələri kimi dil vahidlərinin, xüsusən məktubların əvvəlində və sonunda özünü göstərən (ştamplar) standartların olması;
4) Müxtəlif quruluşlu xitabların işlənməsi (Qurbanov, 1992).

Məktub yazan ədiblərin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri məktubun: ailə - məişət, dostluq, rəsmi, açıq məktub janrına aid olmasını müəyyənləşdirir. XX əsrin əvvəllərində görkəmli ədiblər tərəfindən rəsmi üslub açıq məktub janrının nümunələri həm nəzmlə, həm də nəsrlə yazılmış, mətbuatda da çap olunmuşdur.

Epistolyar janr XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus formada qələmə alınmışdır. Bədii mənzum məktub janrı Naxçıvan ədəbi mühitinin təşəkkül etdiyi vaxtlarında epistolyar üslubun yaranmasına zəmin hazırlayır və ədəbi yaradıcılıq əlaqələrinin inkişafına yol açırdı. Naxçıvan ədəbi mühitinin Qüdsi, Fəqir və Sidqi kimi nümayəndələri ədəbi yaradıcılıq əlaqələrini bədii məktub janrı vasitəsilə həyata keçirmişlər. Bu dövrdə qələmə alınan qəzəllərin bir çoxunun məzmununu konkret olaraq məktublar yox, daha çox həmin məktublarla əlaqədar hadisələr, sözlər təşkil edirdi. Klassik şairlərin yaradıcılıq nümunələrində məktuba dair qasid, katib, namə, risalə, çapar, çaparxana kimi o dövr üçün termin sayılan sözlər divan şeirinin formalaşmasına estetik təsir etmiş, poeziyanın xəyal gücü və dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyatımızda ünsiyyətə köməkçi vasitə kimi daxil olmuş bu cür sözlər nitqi zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Ənənəvi aşiq - məşuq münasibətləri - aşiqin keçirdiyi eşq əzabları, eşq duyğuları, vüsal arzusu, ayrılıq atəşi kimi hallar qasidlər vasitəsilə sevgiliyə çatdırılması qəzəllərin süjet xəttini təşkil edir. Bir sözlə, məktubu göndərmək üçün vasitəçi kimi qasid axtarılması, qasidə yalvarışlar, məktubların sevgili tərəfindən necə qarşılanması, nə deməsi qəzəllərdə bədii dildə tərənnüm olunmuşdur. Heyran xanımın da bu mövzuda istənilən sayda qəzəli vardır:

Sifariş eyləmişdim qasidinlə,
Sevincimdən dilim tutmur cavabın (Heyran, 2006).

Etmişdim mənsubiyyət şəkilçili feilin eyləmişdim fonetik variantından istifadə edən Heyran xanım dövrünün məktublaşma ənənəsini poeziyasında yuxarıdakı misralarla təqdim etmişdir. İnversiya hadisəsinin üstünlük təşkil etdiyi poeziyasında Heyran xanım danışıq nitqinə xas olan feilin əmr formasından istifadəyə üstünlük vermişdir:

Yetir salamımı dövrün o mehriban qızına,
Həya nümunəsi, dilbər, pəri nişan qızına (Heyran, 2006).

Klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış forma kimi maraq doğuran epistolyar janrda qəhrəmanların daxili aləmi, həyəcan və duyğuları canlı qələmə alınır, bəzən ictimai həyatın bütün sahələrinə dair xoşagəlməz hallar satira atəşinə tutularaq mənzum məktublarda əks olunurdu. Mənzum məktublar struktur cəhətcə maraq doğurur. Belə ki, hər bir şeirin birinci misrasında müxtəlif bənzətmələrlə məktub ünvanlanana müraciət edilir, daha sonra fərqli mövzulara münasibət bildirilir. Bədii nümunələrdə xitablar təkcə müraciət mənasında işlənməmiş, eyni zamanda, bədii təsvir vasitəsi rolunu ifadə etmişdir.

Mənzum məktublarda canlı və cansız varlıqlara müraciətlə işlədilən xitabların gözəl nümunələri diqqəti cəlb edir: ey badi səba, nəsimi yeli kimi müraciətlərə geniş yer verilmişdir:

Ey badi-səba, sərv boy, ay üzlümü görsən,
Mən quldan o sultana salamlar yetirərsən (Heyran, 2006).

Klassik ədəbiyyatda tez-tez ey vokativinə müraciət olunur. Beytlərdə əsasən başlanğıc rolunu oynayan ey vokativi ilə digər beytlərə girişin əsası da qoyulur. Ümumiyyətlə, danışıq dili ilə əlaqəli olan ey vokativi klassik ədəbiyyat nümunələrində həm başlanğıc və həm də son misralarda tamamlayıcı fikir rolunu oynayır. Klassik ədəbiyyatda aşiqin məşuqəsinə səba yeli vasitəsilə məktub göndərməsi ənənəsi Füzulinin “Leyli və Məcnun”, Şah İsmayıl Xətainin “Dəhnamə” poemalarından başlayaraq geniş yayılmışdır. Naxçıvan ədəbi mühitinin klassik şairləri də bu

ənənəyə sadiq qalmış bütün bu qəm və qüssə, iztirab və həyəcanlarını sevgililərinə Şimal küləyi vasitəsilə göndərirdilər.

Mənzum məktubların sonunda ənənəyə uyğun yazılan dua və salamlar şairin poetik dilində təkrirlər emosional hiss və duyğuları əks etdirmişdir:

Ərz et, səba, bu halımi dildarə sən mənim,
Bildir səlamımı ol məhrüxsarə sən mənim
Əvvəl mənim dilimdən o canana ərz qıl,
Yandırma canımı, əzizim, narə sən mənim (Naxçıvani, 2012).

Nadim ərz et və ərz qıl feillərinin hər iki formasından istifadə etmişdir. Hüseyn Nadim Naxçıvani "Divan" ında məktubun ərəb dilindən risalə, həm də fars dilindən namə yazılış formasından uğurla istifadə etmişdir:

Nadima, bu qəmdə göz yaşın üzarə qıl rəvan,
Mətləbün etsün rəva aləmdə Sultani-zəman,
Yaz qələm əldə risalə, ruzü şəb, eylə fəğan,
Ya Hüseyn, olmuş sənə Nadim nəvaxan, ağlayur (Naxçıvani, 2012).

Başqa bir beytində məktub sözünün sinonimi olan namə ilə əvəz edən şair dil zənginliyini müvafiq sözlərin yerli - yerində istfadə etmək bacarığını sərgiləmişdir:

Yox bir nəfər nigarə yazub namə göndərəm,
Qəm bəstərində ol mahi - tabanı gözlərəm (Naxçıvani, 2012).

Nadim klassik ədəbiyyatda tez – tez rast gəlinən qəm bəstərində (qəm yorğan - döşəyində) mahi - taban (parlayan ay) kimi ona estetik gözəllik bəxş edən sözlərdən istifadə edərək aşiqin məşuqundan səbirsizliklə məktub gözləməsini aydın, başa düşülən bir dildə təsvir edə bilmişdir.

Usta Zeynalabdinin "Naxçıvanda deyildi" mənzum məktubu şairin məşğul olduğu nəqqaşlıq peşəsindən, ağır iqtisadi güzəranından, yoxsul həyat tərzindən bəhs edir. Nəqqaşın mənzum məktubu onun yaşadığı həyatın bütün təfərrüatını əks edə bildiyindən tərcümeyi - hal mahiyyəti daşıyır:

Güman, zəmanə vətəndən məni kənarə salıb,
Yəqinim oldu, qutarmaz bu iş, baharə qalıb.
Bu qış havası, böyük zal, işimdi yağ basma,
Siyəhqələm qələmindən əlimdə yarə qalıb (Qədimov, 2003).

Göründüyü kimi, ədəbi mühitin klassik şairlərin mənzum məktublarda onların ömür yolları, mühiti haqqında qiymətli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Nəqqaş poetik fikirlərində həyatı, çətinlikləri, əlacsızlıqlarını əks etdirmiş, başına gələnlərin sanki əvvəlcədən katib tərəfindən ömrünün qəm dəftərinə yazıldığını, namaz qıldığında isə dualarının köməyi ilə ümidlərinin doğurulacağını aşağıdakı kimi nəzmə çəkir:

Xülasə, çox nigaranəm, unutmuşam özümü,
Sizin də fikr-xəyalınız bu qəmküsarə qalıb.
Məni - şikəstə ki, bir dilfikar Nəqqaşəm,
Yazıbdı katibi - qəm, sözlərim nəmazə qalıb (Qədimov, 2003).

Professor Əsgər Qədimov "XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti" kitabında Qüdsi Vənəndinin Dərbənd seyidlərindən olan şair Eynulla Dərbəndiyə yazmış olduğu ictimai məzmunu ilə seçilən "Ağa Mir Eynulla Dərbəndiyə" başlığı altında qələmə alınan mənzum məktuba diqqəti çəkərək yazır: "Qüdsi özünə həmdəm bildiyi Mir Eynulla Dərbəndiyə "cani - mən, seyyidi - mən" - deyə xitab edərək özünün ictimai vətəndaşlıq kədərini onunla bölüşürdü. Ədəbi yaradıcılıq əlaqələri üçün səciyyəvi olan bu mənzum məktub özünün ictimai məzmunu baxımından daha dəyərli idi. Çünki Qüdsi məktubda mühitə olan tənqidi münasibətini də ifadə edirdi" (Qədimov, 2003).

Cani - mən, seyyidi - mən, səhldi, səndən keçərəm,
Əndəlibanə bu gülşəndə çəməndən keçərəm.
Qoyaram bir tərəfə hirsimi ollam azad,
Özlüyümdən çaxaram, olmasa, məndən keçərəm.
Cəddim ol kimsədi Əbbasü Əlidən keçdim,
Mənə bu çox ki, degül, bir quru təndən keçərəm (Qədimov, 2003).

Qüdsi klassik poetikada geniş şəkildə yayılan təkrir növündən istifadə etmiş keçərəm sözü vasitəsilə ritmiklik yaradaraq son misraları bir - birinə bağlamışdır. Mehriban Quliyeva "Əziz Şərif yaradıcılığında funksional üslublar" adlı məqaləsində məktub yazan şəxsin öz hiss və duyğularını bölüşmək, arzu və istəklərini bildirmək, onu narahat edən məsələlərdə şəxsi mənafeyindən çıxış etməsinə diqqəti çəkmiş, fikrini əsaslandırmaq üçün Nizami Xudiyevin elmi yanaşmasına müraciət etmişdir: "Epistolyar üslubun məzmununu dövrün adamlarının mənəvi xar akteri, daxili mədəniyyəti müəyyən edir. Bu üslubda ictimailik bir qədər arxa plana keçsə də, fərdi hisslər qabarıqlaşa bilər" (Quliyeva, 2019).

Məhəmməd Tağı Sidqinin bütövlüklə şeir şəklində göndərdiyi məktubları da mövcuddur. Qarabağlar kəndindən olan Əmir ağa ilə ədəbi əlaqələrini təsdiqləyən mənzum məktubda şairin hiss və emosiyalarının bədii dildə ifadəsi diqqəti cəlb edir:

Əmira, kağızın yetdi, könül biixityar oldu,
Dili - zarım vüsalın həsrətindən biqərar oldu.
Oyandı dideyi - bəxtim, qəribə huşyar oldu,
Açıldı qönçeyi - qəlbim, xəzanım novbahar oldu,
Bu məktubun mənə bu qəm günündə qəmküsar oldu (Sidqi, 2004).

Çəkdiyi iztirabın təəssüratını poetik dildə yarada bilən şair müasir ədəbi dilimizdə işlənən biixtiyar, biqərar sözlərindən, eləcə də qəlib epitetə çevrilmiş dili - zarım, dideyi - bəxtim, qönçeyi - qəlbim kimi izafət tərkiblərindən istifadə etmişdir ki, onlar da zəngin dil – üslub ənənəsi olan anadilli ədəbiyyatımız üçün səciyyəvi olan leksik vahidlərdən sayılır.

Hüseyn Cavid də məktublarında fikrinin qüvvətlənməsi, hisslərinin tənzimlənməsi üçün poeziyanın qüdrətinə arxalanmışdır:

Var mənim çoxlu gileyim səndən,
Bilməm nə şikayət edim səndən (Cavid, 2005).

Daha sonra dahi şair hal - hazırkı vəziyyətini olduğu kimi məktubunda təsvir edir: "Hər halda mən öz taley imdən şikayətlənməliyəm. Baharın şənlikləri şoranlıq yerdə hasil, səmər verməz və o hər daşın üstündə dayanmaz. Hər şeyin cövhərində qabiliyyət olmaq şərtdir. Ümid və arzu bəsləyirəm ki, itkin və uzaq düşmüş bu qəribə hər axşam və səhər mərhəmət nəzərinizi salasınız". Şair "Toxun acdan xəbəri olmaz" atalar sözünü keçirdiyi hiss və emosiyalara uyğun şəkildə dəyişdirərək bədii dilə gətirmiş, məktubunda real vəziyyətinin nə yerdə olduğunu canlandıra bilmişdir:

Könlünü könlüm kimi əgər etsən,
Məndəki möhnəti sən dərk edərsən.
Tox çörək qayğısını bilməz belə,
Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə (Cavid, 2005).

Başqa bir məktubunda Cavid Sidqiyə yazdığı məktubun ona çatmamasından gileyləndiyini müəllimindən gələn məktubundan öyrəndiyində bu haqlı narazılığın baş vermə səbəbinə aydınlıq gətirərək yazır: "İndi hər iki məktubu stol üstünə qoyub, tarixlərini yoxlayıram. Heç fikir etmirsiniz ki, bu, məktubdur, onda səhv ola bilər, tarixi düzgün yazılmaya bilər. BəIkə də poçtda, çaparxanada itdi... Nəhayət Siz özünüz fikir etsəniz, görərsiniz ki, bu məktubun itməsi nə Sizin ucbatınızdandır, nə də kiçiyiniz məktub göndərməkdə müqəssirdir. Bunların hamısı İran poçtasının intizamsızlığındandır ki, itib - batan şeyin məs'uliyyətini məhz öz üzərinə götürən yoxdur." (Sidqi, 2004). Cavidin bu fikirləri məktubun tərtib olunmasında vacib məqamlara diqqət göstərilməsi fikrini də ortaya qoymuşdur.

Hüseyn Cavidin məqalələrində olduğu kimi məktublarında da, məktəb, tədris, maarif, mədəniyyət, tərəqqi mövzuları əsas xətti təşkil edir. Böyük dramaturqun vətənində müəlliminə yazdığı məktublar dilinin sadəliyi və anlaşıqlı olmasına görə seçilir: "Sizin məktubunuz çatan kimi beş cild "Təshihül - hesab" kitabı və bir şüşə əla mürəkkəb bazardan aldım. Lakin iki - üç gündür ki, nə arxayın, nə də qeyri - arxayın adam tapammıram ki, göndərim (Əsgərzadə, 2015). Professor Lütviyyə Əsgərzadə "Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri" kitabında Cavidin Cənubi Azərbaycanda olduğu vaxtlarda müəllimi Sidqinin vəfatından təsirlənərək onun oğlu Mirzə Məmmədəliyə yazdığı məktubunu gözdən keçirərək şairin mühitin təsiri ilə ərəb - fars mənşəli sözlərə gen - bol yer verdiyini diqqətə çəkir: "Çün əbəvi - məqami Sidqi mərhumun xəbər - vəhşət əsərini qürbət

vilayətdə eşitdim. Nə dərəcədə möhnət və ələmə və qüssəvü qəm bəndeyi - dilxəstə və pərşikəstəyə üz verdi. Elə bilirəm ki, həqiqətdə mənim atam vəfat edibdir. Güman edirəm ki, o mərhumun rehləti heç kəsə məndən artıq təsir eləməyib və eləməyəcəkdir" (Əsgərzadə, 2015).

Epistolyar üslubları ailə - məişət məktubları, dostluq məktubları, rəsmi məktublar və açıq məktublar olaraq janrlara ayıran Afad Qurbanov funksional üslubu səciyyələndirərək yazır: "Bu və ya başqa bir məktubun epistolyar üslubun hansı janrına aid olmasını məktub müəllifinin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir" (Qurbanov, 1992). Əmir ağa cənablarına ünvanlanan doqquz bənddən ibarət olan məktubun son bəndinə diqqət edək:

Əmira, əfv qıl, kağız əlimdə bəski lərzandır,
Qələm əldə sızıldar ney kimi, guya ki, nalandır.
Müfəssəl yazmağa yox haləti, halım pərişandır,
Əgərçi şeir yazmaq Sidqiyə hər dəmdə asandır.
Və lakin çoxdu şüğlüm, bu səbəbdən ixtisar oldu (Sidqi, 2004).

XVI əsrdə daha çox işləklik dairəsi olan ərəb dilindən klassik ədəbiyyatda özünə yer tapan şüğlüm sözünü şair burada məşğuliyyətim çoxdur mənasında işlətmişdir. Klassik ədəbiyyatda istifadə edilən lərzandır (titrəkdir), nalandır, pərişandır kimi bir - birinə yaxınmənalı olan sözlərlə qafiyə yaradan şair şeir yazmaqda mahir olduğunu, lakin çəkdiyi sıxıntıdan halının pərişan olduğunu, yazmağa həvəsi qalmadığını, hisslərinin tərənnümündə yığcamlığa üstünlük verdiyini bədii dilin gücü ilə ifadə edir.

Əziz Şərif "Keçmiş günlərdən" kitabında Cavidin sadə dildə, eyni zamanda poetik fikirlərlə bəzək vurduğu ona ünvanlanan məktubunu olduğu kimi təqdim edir: Əfəndim! Başqalarına məktub yazdığım zaman nasılsa heç üzənməm, xeyr, yanlış söylədim, heç düşünərək yazmam, yəni düşünüb də yazmaq istəməm. Fəqət sizə gəlincə, bir yarpaq kağız əlimə aldımmı, dərhal geniş-geniş sahələr, parlaq-parlaq ülviyyətlər, acı - acı həqiqətlər, xüsusən təsvir və təsəvvürü güc bir çox fikirlər alay-alay gözümdə təcəssüm edər kibi olur. Bütün qardaşlara salam. Ələlxüsus Əzizimin əllərini sıqarım. Xüluskari-bimiqdarınız Hüseyn Cavid Rasizadə (Şərif, 1977). Göründüyü kimi, ədəbi dildə əsasən əşyanın və hərəkətin müəyyən əlamətini, keyfiyyətini bildirən sözlər — epitetlər, sifətlər, zərflər Cavidin poeziyasına bəzək vurduğu kimi Əziz Şərifə yazdığı məktubunda da xüsusi mövqeyə malikdir. Eyni sözün təkrarı ilə düzələn geniş - geniş, parlaq - parlaq, acı - acı, alay -alay təyinləri fikrin poetik gücünü qüvvətlədirmişdir. Bunlar mürəkkəb sifət və zərflərin bir növüdür. Heç bir emosional keyfiyyət olmayan, ümumi mənalı mücərrəd sözləri şair konkret şəraitdə obrazlı şəkildə elə istifadə edir ki, fikir, obraz tamamilə əyaniləşir.

Sidqi onu sevən və yüksək dəyərləndirən, qəzetində işləməyə dəvət edən Məhəmmədağa Şahtaxtılının iş təklifini "əbədi bir səadət" kimi qiymətləndirmişdir. Lakin müxtəlif səbəblərdən Tiflisə qəzetdə işləməyə gedə bilməyən Sidqi Məhəmmədağaya bu təklifə görə minnətdarlıq bildirərək danışıq dilində yer alan emosional dil vahidlərindən istifadə edərək yazır: Bizi dəvət etdiyinizə görə və xüsusilə mənə qarşı yazdığınız məhəbbətli sözlərə görə Siz cənablara öz minnətdarlığımı bildirirəm. Mən özüm bu müqəddəs yolda iftixar etməliyəm. Bu mənim üçün əbədi bir səadətdir. Lakin məni bu yoldan çəkindirən bir maniə varsa, o da ailə vəziyyətimlə əlaqədardır. Mən onlarsız heç bir yerə gedə bilmərəm (Şahtaxtılı, 2008).

Məktublarda emosional ifadə və kəlmələrdən istifadə edilməsi özünü xüsusilə göstərir. Son dərəcə nəzakətli və mütəvazi xitab etmə şəklini əks etdirən bu cür məktubların əksəriyyətində nəcib dil özünü biruzə verməkdədir. Sidqinin Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubu dövrünün dolğun mənzərəsini təqdim etmək baxımından çox təqdirə layiqdir. Burada izafət tərkiblərinin sıxlığı müşahidə olunsa da, məzmun qəliz və yorucu şəkildə deyil: "Şəbnameyi - Bəsirət" bu karxananın banisi və müəssisini və özünü və qatığını çox-çox tərif və tövsif edəndən sonra yazır ki, filvaqe bir elə ləziz və lətif qatıqdır ki, havanın hərarəti nə qədər təsir etsə də yenə də qəlyana gəlməz. Çünki buna qatıq demək olmaz. Ayran şəklindədir" (Sidqi, 2004). Məktubda Sidqi siyasi görüşlərini üstüörtülü, dolayı şəkildə ifadəsinə üstünlük vermiş, səlahiyyət sahiblərini ümumiləşdirmə səviyyəsində yüngül tənqid emişdir.

Ədəbi mühitin məktublarında fərdi yaradıcılıq qabiliyyətindən asılı olaraq giriş və sonluq hissələrdə müraciətlər, sağollaşmalar məktub yazanın əhval - ruhiyyəsindən asılı olaraq qısa, konkret şəkildə

yazılırdı. Ədəbi məktublar daha çox sosial mahiyyət daşıyır. Əslində, ədəbi məktubda epistolyarlıq təkcə onu yazan və ya məktub ünvanlananın olmasındadır. Dövrün tanınmış simaları olan ədiblərin məktublarında müəyyən bir sosial problem haqqında ailəsi, dostu, məsləkdaşı ilə fikirlərini, ümumi dərdlərini bölüşməyindən, yaxud hansısa bir hadisə ilə bağlı bütövlükdə millətin, ictimaiyyətin xeyrinə olan məsələlərdən bəhs edirdilər. Məktubların müraciət hissəsində yazılan şəxsə hansısa formada xitab öz əksini tapmışdır. Məktub nümunələrində bədii və rəsmi xitablara sıxlıqla rast gəlmək olur. Konkret nümunələrdə ədiblərin istifadə etdikləri xitablar məktubların bədii gücünü artırmış, onlara ahəngdarlıq bəxş etmişdir. Ədiblər fərqli məqamlarda, situasiyalarda, fərqli məqsədlərlə müxtəlif cür şəxs və obyektlərə müraciət etmişdilər. Rəsmi çərçivədə olan münasibətlərdə, şəxsin ad və soyadı, yaxud vəzifəsi, titulu bu məqsədlə istifadə edilmişdir.

Ənənəvi məktublarda olduğu kimi naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığında da məktub yazmaq mədəniyyəti salamlardan, məktub ünvanlananın əhval - ruhiyyəsi barədə səmimi suallardan, xoş arzulardan, məktubun yazıldığı yerdə havaların necə keçməsi barədə məlumatlardan başlamış xudahafizləşməklə yekunlaşmışdı. Məktub başlıqları möhtərəm Şərifzadə həzrətlərinə xülusnameyi-acizanəm (Cavid, 2005), Naxçıvanda hüzuri-həmiyyətməndanələrinə (Cavid, 2005), hüzuri-həmiyyətpərvəranələrinə (Cavid, 2005), səmimiyyətpərvər əfəndim həzrətləri (Cavid, 2005), məktub sonluqları isə xüluskari-bimiqdarınız Hüseyn Cavid Rasizadə (Cavid, 2005), lütfdidəniz Rasizadə Hüseyn Cavid Naxçıvani (Cavid, 2005), baqi buseyi-müxalisət (Cavid, 2005), baqi ərzi-ehtiram, baqi müntəzirim (Cavid, 2005) kimi ərəb - fars mənşəli sözlərlə tamamlanmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, məktubların bəzilərini sırf bədii ədəbiyyat nümunələri hesab etmək olar. Belə ki, reallıqda mövcud olan məktublarda obrazlılıq həm müəllif mətnində, müəlllif düşüncələrində, həm də məktublarda yer alan hadisələrə yanaşmalarda özünü göstərir. Ədiblərin, tarixi şəxsiyyətlərin öz dövrünün canlı əksini xanımları, dostları, onların özlərini ən yaxınları ilə yazışdıqları məktublarında açıq - aydın görmək mümkündür. Əli Məhbusun Cəlil Məmmədquluzadəyə yazdığı məktub sanki dialoqvarı bir danışığı xatırladır:

Bacı oğlu!

Bu necə kağızdır yazmısan ki, Sənubər yoldaşları ilə yığışıb getdilər Naxçıvana. Nə Sənubər və nə də yoldaşları Naxçıvana gəlməyiblər. Mən başa düşmürəm, bu necə sözdür? Mənə bir cavab.

Mirzə!

Sənubər Sizdən narazı qalmaz. Fəqət Sənubər çox utancaqdır. Ömründə mənim yanıma gəlməyib və məndən bir qəpikdə olsun istəməyib. Sənubər çox həyalı, utancaq uşaqdır səbəb odur.

Əlişdan Babayev 1930 (Qədimov, 2009).

Məktubların hər ikisində ədiblər danışıq dilini real həyatda olduğu kimi qurmaqla hadisənin canlı təsvirini əks etdrə bilmişdilər. Cəlil Məmmədquluzadənin Əli Məhbusa yazdığı məktublarında əsərləri, yazıb yaratdığı dövrün bütün reallıqları ilə yanaşı, yaxınlarının şəxsi işləri də işıqlandırılmışdır:

Əzizim Əlişdan dayı!

Sənubər Bakıya gələndən sonra mən sənə kağız yazmışdım, amma səndən heç bir cavab yoxdur. Belə görsənir ki, sən haman kağızı almamısan. Sənubər bizdən bixəbər yığışıb gedib Naxçıvana. Vallah, mən bilmirəm dəxi nə eləyəydim ki, Sənubər məndən razı qalaydı. Bu gün Naxçıvan və Ordubad zəlzələsini qəzetdə oxudum, nigaran oldum. Görəsən, bizə səmt adamlardan zəlzələyə giriftar olan yoxdur ki?

Cəlil Bakı, 11 may (1930). (Qədimov, 2009)

Bu məktubların dilini yazıldığı dövr üçün mühüm hadisə hesab etmək olar. Ədəbi mühit nümayəndələrinin məktublarında ərəb, fars, qəliz türk sözlərindən istifadə dövrün dil mənzərəsinin ifadəsi idi. Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığının ilk illərində olduğu kimi məktublarında da ərəb-fars eləcə də, danışıq türkcəsində istifadə edilən sözlərin çoxluğu müşahidə olunur: kürreyi-ərz - yer kürəsi (Ordubadi, 2012), övraqi-həvadis - hadisələr vərəqələri, qəzetlər, fəramuş (Ordubadi, 2012), sandalya, caddə, bulunmaq (Ordubadi, 2012), müsafirət, qiyas (Ordubadi, 2012), şaşırmaq (Ordubadi, 2012), ittixaz (Ordubadi, 2012), güşad (Ordubadi, 2012) və s. Ordubadi də dövrünün bir çox qələm əhli kimi məktublarında gündəlik məişət sözlərini əhatə edən rus və Avropa dillərindən keçən sözlərdən istifadə etmişdir: madam, poçta, fotoqraf (Ordubadi, 2012), verst (Ordubadi,

2012), vintil, priskurant (Ordubadi, 2012), jandarma (Ordubadi, 2012), kartoçka (Ordubadi, 2012), bulvar (Ordubadi, 2012) və s.

Daha çox sadə cümlələrin yer aldığı məktublarda danışığın dialoq forması itir, monoloq aparıcı rol oynamağa başlayır. Fikir birinci şəxs tərəfindən ikinci şəxsə müraciət şəklində söylənilir. Dialoqda üstünlük şifahi nitqin xüsusiyyətlərinə verildiyi halda, monoloqda isə yazılı dilə yaxın kitab leksikası, fikrin geniş ifadə tərzi, bitkinlik və məntiqi ardıcıllıq, tabeli mürəkkəb cümlələrdən geniş istifadə üstünlük təşkil edir. Cümlə, onun quruluşu, eləcə də yığcam cümlələrlə geniş fikirləri ifadə etmək bacarığı məktublarda da müzakitrə olunmuşdur. Sidqinin Cavidə geniş cümlələrlə fikrini ifadə etməsi iradı dövrün aktual məsələsi kimi diqqət mərkəzində olmuşdur: "Bir də yazmışdınız ki, mənim keçmiş məktublarım çox qısadır. Indi onların qısalığına əvəz olaraq, Sizə yazacağım məktubu o qədər uzadacağam ki, onu oxuyub qurtarmaq üçün iki saat əziz vaxtınızı sərf edəsiniz, axırda da mə'nasız və boş olduğuna görə heç bir nəticə almayıb bir xəbər əldə etməyəsiniz və beləliklə keçmiş məktublarıma şükr edəsiniz. Yenə də məktubumun pozğun xəttindən və hərfləri bir-birinin ardına qoşmağımdan danışmışdınız. Digər yerdə isə mürəkkəb sözlər və çətin ibarələr işlətdiyimə işarə etmişdiniz. Nə edim, Mirzə! Xəttimin pozğunluğu vaxtın darlığındandır, necə ki, bu məktubu dar vaxtımda yazmışam. Çətin ibarələrə gəldikdə mənə elə gəlirdi ki, o ibarələr xoşunuza gələcəkdir, yoxsa mənə çətinliyi yoxdur ki, başqa cür yazım. (Kiçiyiniz Hüseyn Rasizadə)" (Cavid, 2005). Məktublarda yığcam, aydın, dolğun ifadə və yazı tərzinin, eləcə də düzgün yazı mədəniyyətinin vacibliyini Cavidin bu məktubunda tamlığı ilə, şəksiz görmək mümkündür. Son olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, mədəni əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayan məktublar ədəbiyyatımıza mövzu və janr baxımından zənginlik, rəngarənglik gətirən orijinal mənbələrdir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin məktubları vasitəsilə onların həyat və fəaliyyətləri, yaradıcılıqları, mühiti, yaşadıqları dövrün ictimai - siyasi, ədəbi - mədəni həyatı, eyni zamanda, yaradıcılıq əlaqələrində yer alan məsləkdaşlarına aid şəxsi məsələlər, onların maraq və qarşılıqlı münasibətləri barədə fikir yürütmək üçün etibarlı, ciddi və obyektiv mənbə sayılır. Ədiblərin məktubları sosial mühitin, eyni zamanda onların ruh hallarını özündə əks etdurən ən tutarlı və qərəzsiz təsvirləridir. Bu məktublar XIX əsr və XX əsrin əvvəllərini, dövrün yaradıcı simalarını tam təsəvvür etmək imkanı yaratmaqla yanaşı, mühtin dil mənzərəsini canlandırmağa da şərait yaradır. Məktublar yazıldığı dövrün dil -üslub xüsusiyyətlərini öyrənməkdə, ədəbiyyat tarixinin araşdırılmasında da mənbə rolunu oynayır. Tədqiqata cəlb olunan bütün faktlar məktubların, həqiqətən, sənətkarların, ədəbiyyat xadimlərinin həyat və yaradıcılığının tədqiqində olan önəmli rolunu bir daha sübut edir. Bu məktublarda maarifpərvər ziyalılarımızın dünyagörüşü, ictimai siması haqqında bitkin mühakimə yürütməklə yanaşı həmçinin yazıçıların səhhəti, sosial vəziyyəti ilə bağlı problemləri də öz əksini tapmışdır.

Məktublarda ədiblərin danışığında xüsusi bir cəhətə də diqqəti yönəltmək lazımdır. Dövrün tanınmış ictimai xadim, maarifçi və ədiblərinin danışıq etikası, nəzakətli davranış mədəniyyəti, ən başlıcası isə nitqi xalqın təfəkkür tərzindən, etik görüşlərindən qaynaqlanmışdır. Məktublarda yer alan qiymətli nümunələr, eyni zamanda dəyərli məlumatlar ədəbi mühiti doğru - düzgün canlandırmağa imkan verir. Qarşılıqlı mənəvi - əxlaqi təsirin ətraflı öyrənilməsində mühüm rol oynayan ədəbi məktublar etik normaların istənilən səviyyədə qurulmasının insanların mədəniyyəti, ümumi inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olmasını, həmçinin dil ünsiyyətinin keyfiyyətcə yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərməsini də ortaya qoyur. Məktubları ədəbi - bədii mövqeyinə görə ümumiləşdirəndə mühitin dil mənzərəsi, ədiblərin poetikasındakı pafos, publisistik çalar onların məramını, məqsədini, aşılamaq istədiyi ideya - məzmunun tamlığını, vətəndaşlıq qayəsini dolğunluğu ilə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. (2005). Əsərləri. Beş cilddə. V cild, Bakı: Lider, 288 s.
2. Əsgərzadə L. (2015). Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri. Bakı: Globe Edit, 240 s.

3. Heyran xanım. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq - Qərb, 232 s.
4. Qədimov Ə. (2003). XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Qüdsi Vənəndi. Bakı: Elm, 376 səh.
5. Qədimov Ə. (2009). Əli Məhbus və əsərləri. Bakı: Nurlan, 120 s.
6. Quliyeva M. (2019). Əziz Şərif yaradıcılığında funksional üslublar. // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri C.67, №1, Bakı: 93 - 99 s.
7. Qurbanov A. (1992). Dil və üslub. Bakı: APU, 46 s.
8. Məmmədov X. (2006). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 212 s.
9. Naxçıvani H. N. (2012). Divan. Bakı: 713 s.
10. Ordubadi M.S. (2012). Həyatım və mühitim. Naxçıvan: Əcəmi, 336 s.
11. Sidqi M. (2004). Əsərləri. Bakı: Çaşıoğlu, 280 s.
12. Şahtaxtlı M. (2008). Taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 166 s.
13. Şərif Ə. (1977). Keçmiş günlərdən, Xatirələr. Bakı: Azərnəşr, 300 s.

SUMMARY

The article deals with the linguistic and stylistic features of letters of prominent representatives of the literary environment of Nakhchivan of the XIX and early XX centuries to socio - political, literary circles, as well as to official state circles reflecting the socio - political and literary situation of that time, and also provides scientific arguments about the epistolary style. During this period, there are also sensible letters written in the form of gazelles, odes, reflecting the shortcomings of the era, its injustice, bearing socio - political content.

Letters written in this style prepared the basis for the development of the epistolary genre and expanded its literary creative connections. Artistic letters reflecting the traditional features of the epistolary style were able to represent the richness of written communication of that time.

Key words: Nakhchivan, literary environment, artistic letters, epistolary style, language and style

РЕЗЮМЕ

В статье были рассмотрены языковые и стилистические особенности писем видных представителей литературной среды Нахичевани XIX и начала XX веков в общественно - политические, литературные круги, а также в официальные государственные круги, отражающие общественно - политическую и литературную ситуацию того времени, а также приведены научные рассуждения об эпистолярном стиле. В этот период встречаются и мензумные письма, написанные в форме газелей, од, отражающие недостатки эпохи, ее несправедливость, несущую общественно - политическое содержание.

Письма, написанные в этом стиле, подготовили основу для развития эпистолярного жанра и расширили его литературные творческие связи. Художественные письма, отражающие традиционные черты эпистолярного стиля, смогли представить богатство письменного общения того времени.

Ключевые слова: Нахчыван, литературная среда, художественные письма, эпистолярный стиль, язык и стиль

TÜRKLERDE VE GÜRCÜLERDE AİLE, DOĞUM, AD KOYMA, SÜNNET VE VAFTİZ

FAMILY, BIRTH, NAME-NAMING, CIRCISM AND BAPTISM IN TURKS AND GEORGIANS

ოჯახი, დაბადება, სახელების განთავსება, წინადაცვეთა და ნათლობა თურქებსა და ქართველებში

Arş. Gör. Dr. Sudan ALTUN

Kars Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Gürcü Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

ORCID ID: 0000-0003-0227-4219

ÖZET

Aile, toplumun yapı taşıdır. Evlilik ile aile olan bireyler, toplumun en önemli müessesesini oluşturmaktadır. Aile ile birlikte birçok ritüel de nesilden nesille aktarıla gelir. Bu çalışma, Türklerde ve Gürcülerde çok önemli yer tutan aile ve onunla ilgili doğum, ad koyma, sünnet ve vaftiz gibi bir takım konuları araştırmaktadır. Gürcistan, Türk halkı için sınır komşusu konumunda bir ülkedir. Zaman içerisinde ekonomik ve stratejik yakın komşuluk ilişkileri bu iki devletin adetlerini de inceleme fırsatı sunmaktadır. Her şeyden önce, ikili ilişkilerinin derinleştiği bir ortak olarak görmektedir. Bu eğitim alanı için de geçerlidir. Türkler ve Gürcüler arasındaki ilişkilerin derinleşmesine katkı sağlayacak olan ülkelerin geçmişini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini tanıması her iki halk için de önemlidir. Görsellerle zenginleştirilmek istenen çalışmada Türk ve Gürcü halklarının geleneklerine kısaca değinilecektir.

Anahtar sözcükler: Aile, Doğum, Ad Koyma, Sünnet, Vaftiz.

ABSTRACT

The family is the building block of society. Individuals who become a family by marriage constitute the most important institution of society. Along with the family, many rituals are handed down from generation to generation. This study investigates the family and its related issues such as birth, naming, circumcision and baptism, which have a very important place in Turks and Georgians. Georgia is a border country for Turkish people. In time, economic and strategic close neighborly relations offer the opportunity to examine the customs of these two states. Above all, he sees himself as a partner whose bilateral relations deepen. This also applies to the field of education. It is important for both peoples to recognize the past, culture, traditions and customs of the countries that will contribute to the deepening of the relations between Turks and Georgians. In the study, which is intended to be enriched with visuals, the traditions of the Turkish and Georgian peoples will be briefly mentioned.

Keywords: Family, Birth, Name Putting, Circumcision, Baptism.

აბსტრაქტი

ოჯახი არის საზოგადოების სამშენებლო ბლოკი. ინდივიდები, რომლებიც ქორწინებით ოჯახად იქცევიან, საზოგადოების ყველაზე მნიშვნელოვან ინსტიტუტს წარმოადგენენ. ოჯახთან ერთად მრავალი რიტუალი თაობიდან თაობას გადაეცემა. ეს კვლევა იკვლევს ოჯახს და მასთან დაკავშირებულ საკითხებს, როგორიცაა დაბადება, სახელის დარქმევა, წინადაცვეთა და ნათლობა, რომელსაც ძალიან მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია თურქებსა და ქართველებში. საქართველო თურქი ხალხისთვის სასაზღვრო ქვეყანაა. დროთა განმავლობაში ეკონომიკური და სტრატეგიული მჭიდრო მეზობლური ურთიერთობები იძლევა ამ ორი სახელმწიფოს ადათ-წესების შესწავლის შესაძლებლობას. უპირველეს ყოვლისა, ის საკუთარ თავს ხედავს პარტნიორად, რომლის ორმხრივი ურთიერთობები ღრმავდება. ეს ასევე ეხება განათლების სფეროს. ორივე ხალხისთვის მნიშვნელოვანია ქვეყნების წარსულის, კულტურის, ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების აღიარება, რაც ხელს შეუწყობს თურქებსა და ქართველებს შორის ურთიერთობების გაღრმავებას. კვლევაში, რომელიც მიზნად ისახავს ვიზუალით გამდიდრებას, მოკლედ იქნება მოხსენიებული თურქი და ქართველი ხალხების ტრადიციები.

საკვანძო სიტყვები: ოჯახი, დაბადება, სახელების განთავსება, წინადაცვეთა, ნათლობა.

GİRİŞ

Aile olabilmek için öncelikle evlilik şarttır. Evlenmenin yapılabilmesi için de, bu olay öncesi bir takım hazırlık ve aşamaların yapılması ve izlenmesi gerekir. Bu nedenle halk hangi millet veya dine mensup olursa olsun (ister köy topluluklarında olsun, ister şehir ve kasabaların geleneksel sınıflarında olsun) bu aşamaları işaretleyen bir takım gelenek ve görenekleri uygulamak zorundadır. Evlenme ile ilgili göreneklerin çoğu söz konusu toplumlarda, kuşaktan kuşağa geçmiş binaenaleyh gelenekleşmiş olup, bunların yanı sıra yapıla gelmekte olan seremoniler de birtakım inançlar ve pratiklerden ibarettir. Ancak çok eski zamandan beri uygulanan ve bugün artık Türkiye Türk topluluğunun malı, kültürünün bir parçası haline gelmiş olan *"Evlenme görenekleri ve seremonileri"*nin batılılaşma süresi sonunda gittikçe değişmekte oldukları da bir gerçektir. (Santur, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/27.php)

1. GENÇ AİLE

İnsanın önemli geçiş dönemlerinden biri olan evlenme ile birey yeni bir hayata adım atar. Bu yeni hayat düzenine geçen birey, sözlü anlatılarda karşımıza çıkan bir tür kahramana benzetilebilir. (Balkaya, 2013: 146)

Bir aile, birlikte yaşamanın başlangıcından ilk çocuğun doğumuna kadar genç kabul edilir. Bu aşamada çiftler için öne çıkan konu, yeni sosyal role uyum sağlama ve ilgili görev ve sorumlulukların yeniden dağılımıdır.

Bu dönemde ebeveynler de ailelerinden ayrılır (eğer daha önce böyle olmadıysa), akrabalarla dostluk ve ilişkilerde yeni sınırlar oluşur, kişisel ve ailevi ihtiyaçlar birbirinden ayrılır.

Genç bir aile, yakınlığı ve kişisel sınırları korumak, evlilikle ilgili konularda sorumluluk almak, cinsel ilişkiler ve çocuk doğurmak gibi hayatın tüm alanlarını ilgilendirebilecek birçok önemli konuda anlaşmaya varmalıdır. Bu aşamanın özgüllüğü nedeniyle, birlikte yaşama sürecinde çiftin birbirini derinlemesine incelemesi gerekir.

J.L. Austin, John R. Searle ve H.P. Grice'nin ortaya attığı ve Mary Louise Pratt tarafından geliştirilen sözeylem/speech-act kuramına göre bir konuşma üç eylem türünü doğurur. Bu eylem türlerinden üçüncü ve sonuncusu dinleyende korku, inanma, yüreklenme gibi etkiler yaratan "etkisöz eylemi/perlucotionary"dir, sezdiri ve işbirliği kavramlarını da içerir. (Ong, 2003: 199)

1. DOĞUM

Türkçe fiil (doğum, doğurmak) (doğmak) kelimesinden gelir ve bunun yeni bir hayatın başlangıcı ve yeni bir hayatın taşıyıcısı - anne anlamına geldiği açıktır. Hamilelere bakılır, istekleri yerine getirilir. Hamilelikte saçlarını kesmezler çünkü hamile kadınlar kendi bedenlerinde yeni bir hayatın taşıyıcısı olarak algılanırlar. Onlara özel önem veriyorlar - sıkı çalışmalardan kaçınmaya çalışıyorlar.

Türk kültürü çerçevesinde hamilelik süreci ile ilgili çeşitli hikâyeler ve efsaneler bulunmaktadır. Gebeliğin ilk aylarında Anadolu köylerinde gebelerin dış görünüşlerine göre doğacak çocuğun cinsiyetinin belirlenmesi yaygın bir uygulamadır. Hamile bir kadının göbeği keskin hatlara sahip ve öne doğru bir şekle sahipse böyle bir durumda erkek, şekli genişlemiş ve yanları düz ise kız doğumu öngörülmektedir. Ayrıca anne adayı hamilelikte güzel görünürse erkek çocuk doğacağına, aksine görünümü bozulursa böyle bir durumda kız annesi olacağına inanırlar ve bu nedenle de anne adayı olurlar. Doğan kızın annesinin güzelliğini elinden aldığına inanır. Ayrıca anne adayının hamilelik döneminde beslenmesinde ayvaya yer vermesinin güzel bir bebek oluşumuna yol açacağına inanılır. (Dzagania, 2010)

1.1. Ebeveynlik

Türkiye'nin doğu bölgelerine kıyasla batı bölgelerinde doğum oranı artmaktadır. Son yıllarda, sağlık hizmetlerinin ilgili alanında devletin resmi politikasının konusu haline gelen sezaryen doğum

yüksek olmuştur. Doğum yaptıktan sonra ilk müjdeciye bir hediye verilir. Tarım bölgelerinde, bir erkek çocuğunun doğumunu kutlamak için bir kızın doğumunu kutlamaktan daha fazla hediye verilir. Türk kültürü ve geleneğine göre doğumdan sonraki yedinci gün bebeğin saçları kesilir, tartılır ve saçın ağırlığına göre bir çeşit sadaka verilir. İslam geleneğine göre her yeni doğan bebek adına bir kurban kesilir. (Ögel, 2001) Çocuğun anne ve babasına böyle bir kurbanın etini yemeleri yasaklanır, etleri fakirlere dağıtılır.

2. AD KOYMA

Türk kültüründe isim verme ritüeli çok önemlidir. Tarihsel olarak Türkler, yeni doğan bebeğe doğumda isim vermezdi. Büyüdükten ve kahraman olmak istedikten sonra şu veya bu isim tavsiye edildi ve isim kahramanca tapuya uygun oldu.

10. yüzyılda İslam'a geçtikten sonra Türkler, İslami adlandırma geleneğini benimsemiştir. Bu geleneğe göre bebeğe doğumdan sonraki yedinci gün isim verilir. Kural olarak, erkekler bir çocuk için bir isim önerir. İsmi seçen kişi çocuğa uygun duayı okur ve ardından çocuğa verilecek isim aynı kişi tarafından üç defa tekrarlanır. Zamanla isimler önemli değişikliklere uğradı. Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra çocuklara ağırlıklı olarak dini isimler önermişlerdir. Modern Türkiye'de en yaygın erkek isimleri şunlardır: Ahmet, Mehmet, Ali ve kadın isimlerinden Elif, Zeynep, Ayşe, Fatma.

Gürcistan'da, putperest dönemde Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından önce çeşitli isimler ve özgür seçim vardı. Daha sonra isim hakkı kiliseye geçmiştir. Kilise, ağırlıklı olarak Yahudi-Yunan-Roma olan İncil'in ve Hıristiyanlık için şehit olan azizlerin yeni doğan evlerini çağırdı. Hristiyanlığın yayılması ve yerleşmesi açısından onlara büyük propaganda değeri verildi. Bugün Gürcistan'da bir çocuğa isim vermek için özel bir ritüel yoktur. En yaygın erkek isimleri: Giorgi, Davit, Irakli, Nikolozi; Kadın isimlerinden Mariam, Tamari, Nino, Salome, Elena.

2.1. Doğum Sonrası Ziyaret

Türk kültüründe yeni doğan bebeğin annesine özel bir önem verilir. Doğumdan sonraki 40 gün bir anne için özel bir dönemdir. Bu süre zarfında ona özel tatlı içecekler ve yiyecekler getirilerek enerjinin geri kazanılmasına yardımcı olur ve vücut bebeği beslemeye yetecek kadar süt üretir. İlk 40 gün anne ziyareti kabul edilir ve bu süreden sonra çocuğa başta giysi olmak üzere çeşitli hediyeler getirilir.

2.2. İlk Dişin Çıkması

İlk diş çıktıktan sonra ona hediyeler vermek ve küçük ritüeller yapmak adettendir. Temel olarak bu, farklı türde tatlılar hazırlayıp komşulara ve akrabalara dağıtmakla ifade edilir. Bir çocuğun ilk kez alt dişi varsa, yaşamı boyunca başkalarına bağımlı olacağına, ilk kez üst dişi varsa, o zaman bağımsız bir insan olacağına inanılır.

3. SÜNNET

Türk halkı, çeşitli dini ve diğer fikir türleri ile ayırt edilir. Türkiye'de yaşayan nüfusun çoğunluğu İslam inancına mensuptur. Bu nedenle, İslam'ın nüfusun kültüründe ve günlük yaşamında önemli bir yer tutması doğaldır. Bunun ifadelerinden biri de sünnet ritüelidir.

Sünnet, bir erkek harfinin derinin ucundan kesilmesine göre bir gelenektir. Sünnet geleneği ilkel toplumda ortaya çıktı ve genç erkeklerin kabilenin tam üyesi olarak kaydedilme törenlerinde

yaygındı. Bu ritüeller, gençleri fiziksel olarak test etmenin yanı sıra kabilenin geleneklerini ve dini inançlarını özümsemeyi amaçlıyordu. Avustralya, Okyanusya ve Afrika halkları arasında sünnet hala korunmaktadır. Sünnet, Yahudilik ve İslam uygulamalarında da bulunur. Yahudilik bebekleri sünnet etti ve Müslümanlar 7-10 yaş arası erkek çocukları sünnet etti. Türk vaftizi için en erken yaş 4-5, en geç 15'tir. Kural olarak yaz, ilkbahar veya sonbahar sonlarında gerçekleşir. Okul dönemini düşünün ve sünnetler çoğunlukla haziran, eylül, cumartesi veya pazar günleri yapılır.

Son zamanlarda sünnet ritüeli doktorlar yardımıyla yapılmaktadır. 7 yaşın altındaki sünnetli erkek çocuklara özel tören kıyafetleri (güzelce süslenmiş beyaz kraliyet kıyafetleri ve başlarına bir taç giydirilir) giydirilir ve hediyeler verilir. Tıpkı düğünde olduğu gibi sünnet töreninde de çocukları süslü bir arabaya bindirilir. Bazı yörelerde söz konusu ritüel iki veya üç gün boyunca kutlanır. Misafirlere özel yemekler ikram edilecek. Aile üyeleri tarafından bir erkek çocuğa adanan hediyeler genellikle misafirlerin hediyelerinden daha değerlidir. Ayinden sonra yaşlılar ona şaka yollu bir şekilde: "Sen zaten bir erkek oldun!" (Gömeç, 2006)

4. VAFTİZ

Vaftiz ayini, Kilise'deki 7 kutsal ayinin en önemlilerinden biridir. Bir kişinin Hristiyan yaşamı vaftizle başlar, çünkü vaftiz edilmiş bir kişi Mesih'in Kilisesi'nin bir üyesi olur. Bir Hıristiyanın ruhani yaşamı vaftizle başlar. Bu suyla yıkanıp yeniden doğmaktır. Vaftiz, Kutsal Ruh'un lütfuyla gerçekleşir, onun gücüyle "günahkâr insanın yenilenmesi" gerçekleşir. Kurtarıcı'nın şu sözlerine dayanmaktadır: "Kişi ruh suyundan çıkmadıkça, elleriyle Tanrı'nın krallığına giremez." Vaftiz ayini bir kişi üzerinde bir kez yapılır: "Günahların bağışlanması için vaftiz olacağım." Bir çocuk genellikle doğumdan kırk gün sonra vaftiz edilir. (Ivelashvili, 1999)

SONUÇ

Bu çalışmada, Türk ve Gürcü yaşam ve gelenekleri ele alınmaktadır. Türkler ve Gürcüler gibi farklı ama aynı zamanda pek çok ortak noktası olan halkların hayatlarında gelenekten, geleneğin

öneminden ve rolünden bahsedilmektedir. Türklerde ve Gürcülerde çok önemli yer tutan aile ve onunla ilgili doğum, ad koyma, sünnet ve vaftiz gibi bir takım konuları araştırılmış Müslüman ve Hıristiyan halkların ritüelleri de benzer ve farklı ritüeller içerdiği gözlemlenmiştir. Gürcistan, Türk halkı için sınır komşusu konumunda bir ülkedir. Zaman içerisinde ekonomik ve stratejik yakın komşuluk ilişkileri bu iki devletin adetlerini de inceleme fırsatı sunmuştur. Her şeyden önce, ikili ilişkilerinin derinleştiği bir ortak olarak görmektedir. Bu eğitim alanı için de geçerlidir. Türkler ve Gürcüler arasındaki ilişkilerin derinleşmesine katkı sağlayacak olan ülkelerin geçmişini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini tanıması her iki halk için de önemlidir. Görsellerle zenginleştirilmek istenen çalışmada Türk ve Gürcü halklarının geleneklerine kısaca değinilmektedir.

Uygun materyalleri inceledikten sonra şu ortaya çıkmaktadır: Türkler ve Gürcüler, uzun yaşamları boyunca kendi varlık biçimlerini geliştirdiler; zengin ve çeşitli gelenekler, görenekler, adetler oluşturdular. Bunlar zamanla değişime uğrasa da toplumun yapı taşı olan aile ve ona ait ritüelleri devam edegelmektedir.

Çalışma, Türk ve Gürcü gerçekliğinde ailenin rolünü, tarihini, toplumsal önemini, işlevlerini göstermektedir. Özellikle, aile gelişiminin bireysel aşamalarına, sağlıklı ve dengeli bir ailenin özelliklerine odaklanır. Aile hakkındaki doğum, ad koyma, sünnet ve vaftiz önemli ritüeller arasındadır.

Tarihsel gelişimi boyunca aile, toplumun en önemli sosyal hücresini temsil eder. Toplumun yaşamındaki sosyo-ekonomik, yasal vb. tüm ana olayları yansıtır. Böylece ailenin değişim ve gelişimi, toplumda süregelen değişim ve gelişim ile sürekli bağlantılıdır.

შესავალი

ქორწინება აუცილებელია ოჯახის შესაქმნელად. იმისათვის, რომ ქორწინება მოხდეს, ამ მოვლენის წინ უნდა ჩატარდეს და დაიცვან მთელი რიგი მომზადება და ნაბიჯები. ამიტომ, არ აქვს მნიშვნელობა რა ეროვნებას ან რელიგიას მიეკუთვნება ხალხი (სოფლის ტრადიციულ თემებში, თუ ქალაქებისა და დაბების ტრადიციულ კლასებში), მათ უნდა გამოიყენონ გარკვეული წეს-ჩვეულებები და ტრადიციები, რომლებიც აღნიშნავენ ამ ეტაპებს. ქორწინებასთან დაკავშირებული ჩვეულებების უმეტესობა ტრადიციული იყო განსახილველ საზოგადოებებში თაობიდან თაობას გადაცემის გამო, და გარდა ამისა, ცერემონიები, რომლებიც ტარდება, შედგება გარკვეული რწმენისა და პრაქტიკისგან. თუმცა ისიც ფაქტია, რომ ვესტერნიზაციის პერიოდის მიწურულს თანდათან იცვლება *„ქორწინების წეს-ჩვეულებები და ცერემონიები”*, რომლებიც უძველესი დროიდან არსებობდა და დღეს თურქული თემის საკუთრება და კულტურის ნაწილი გახდა. (სანტური, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/27.php)

1. ახალგაზრდა ოჯახი

ქორწინებით, რომელიც ადამიანის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გარდამავალი პერიოდია, ინდივიდი დგამს ნაბიჯს ახალ ცხოვრებაში. ინდივიდი, რომელიც გადადის ამ ახალ ცხოვრებისეულ წესრიგში, შეიძლება შევადაროთ ერთგვარ გმირს, რომელსაც ვხვდებით ზეპირ თხრობაში. (ბალკაია, 2013: 146)

ახალგაზრდად ოჯახი ითვლება თანაცხოვრების დაწყებიდან პირველი შვილის გაჩენამდე. ამ ეტაპზე წყვილისთვის წამყვანი საკითხი ახალი სოციალური როლის

მორგება და მასთან დაკავშირებული მოვალეობებისა და პასუხისმგებლობების გადანაწილებაა.

ამ პერიოდში, ასევე, მიმდინარეობს მშობლების ოჯახისგან გამიჯვნა (თუ ეს მანამდე არ მომხდარა), მეგობრებასა და ნათესავებთან ურთიერთობის ახალი საზღვრების ჩამოყალიბება, პირადი და ოჯახური მოთხოვნილებების განცალკევება.

ახალგაზრდა ოჯახს უწევს ბევრ მნიშვნელოვან საკითხზე შეთანხმება, რაც შესაძლოა ცხოვრების ყველა სფეროს ეხებოდეს – სიახლოვისა და პირადი საზღვრების დაცვას, ყოფით საკითხებზე პასუხისმგებლობის აღებას, სექსუალურ ურთიერთობებსა და ბავშვის გაჩენას და ა.შ. ამ ეტაპის სპეციფიკიდან გამომდინარე, თანაცხოვრების პროცესში წყვილს უწევს ერთმანეთის საფუძვლიანი შესწავლა.

ჯ.ლ. აუსტინ, ჯოჰნ რ. სეარლე და ჰ.ფ. გრაისის მიერ წამოყენებული და მერი ლუიზ პრატის მიერ შემუშავებული მეტყველება-მოქმედების თეორიის მიხედვით, მეტყველება წარმოშობს სამი სახის მოქმედებას. მესამე და ბოლო მოქმედების ტიპებიდან არის „პერლუკოციონალური", რომელიც ქმნის ეფექტებს, როგორიცაა შიში, რწმენა და წახალისება მსმენელში და მოიცავს ინტუიციის და თანამშრომლობის ცნებებს. (ონგი, 2003: 199)

2. შვილის დაბადება

თურქული ზმნა (დაბადება, მშობიარობა) მომდინარეობს სიტყვიდან (დაბადება) და თავისთავად ცხადია, ნიშნავს ახალი სიცოცხლის დაწყებას და ახალი სიცოცხლის მატარებელს – დედას. ორსულ ქალს უფრთხილდებიან, სურვილებს უსრულებენ. ორსულობის დროს თმას არ იჭრიან, რადგანაც ფეხმძიმე ქალები აღიქმებიან როგორც საკუთარ სხეულში ახალი სიცოცხლის მატარებლები. მათ მიმართ განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენენ – ცდილობენ ისინი მძიმე სამუშაოს მოარიდონ.

ფეხმძიმობის პროცესთან დაკავშირებით თურქული კულტურის ფარგლებში სხვადასხვა თქმულება და ლეგენდა არსებობს. ფეხმძიმობის პირველ თვეებში ფეხმძიმე ქალების გარეგნობის მიხედვით დასაბადებელი ბავშვის სქესის განსაზღვრა გავრცელებული პრაქტიკაა ანატოლიის სოფლებში. თუკი ფეხმძიმე ქალის მუცელი მკვეთრ კონტურებიანი და წინ წამოწეული ფორმისაა, ასეთ შემთხვევაში ბიჭის, ხოლო თუ მისი ფორმა გვერდებში გაფართოებული და ბრტყელია – გოგოს დაბადებას იწინასწარმეტყველებენ. აგრეთვე, მათ სჯერათ, რომ თუ ფეხმძიმობის პერიოდში მომავალი დედა ლამაზად გამოიყურება, დაიბადება ბიჭი, თუ პირიქით, მისი გარეგნობა გაურესდა, ასეთ შემთხვევაში ის გოგოს დედა გახდება და, შესაბამისად, თვლიან, რომ დაბადებულმა გოგომ სილამაზე დედას წაართვა. ასევე მიჩნეულია, რომ თუკი ორსულობის პერიოდში მომავალი დედა კვების რაციონში შეიტანს კომშს, ეს განაპირობებს ბავშვის ლამაზი გარეგნობის ჩამოყალიბებას. (ძაგანია, 2010)

3. მშობიარობა \ დაბადება

თურქეთის აღმოსავლეთ რეგიონებთან შედარებით, დასავლეთ რეგიონებში შობადობის პროცენტი მატულობს. ბოლო წლების განმავლობაში მაღალია საკეისრო კვეთით მშობიარობა, რაც გახდა სახელმწიფოს ოფიციალური პოლიტიკის საგანი ჯანდაცვის შესაბამის სფეროში. მშობიარობის შემდეგ ამბის პირველ მახარობელს საჩუქარს მიართმევენ. აგრარულ რეგიონებში ბიჭის დაბადების მახარობელთა მიმართ შედარებით მეტი საჩუქარი გაიცემა, ვიდრე გოგოს დაბადების მახარობელთა მიმართ. თურქული კულტურის და მისი ტრადიციის მიხედვით, დაბადებიდან მეშვიდე დღეს ბავშვს თმას ჭრიან, რის შემდეგაც მას წონიან და თმის წონის შესაბამის გარკვეული სახის მოწყალებას გასცემენ ღარიბებზე. ისლამური ტრადიციის მიხედვით, ყოველი ახლადშობილის სახელზე შეიწირება მსხვერპლი. (ოგელი, 2001) ბავშვის დედას და მამას ასეთი მსხვერპლის ხორცის მიღება ეკრძალებათ, ხორცი ურიგდება ღარიბებს.

3.1. სახელის დარქმევა

თურქულ კულტურაში სახელის დარქმევის რიტუალი დიდ მნიშვნელობას ატარებს. ისტორიულად, თურქები ახლადშობილს სახელს დაბადებისთანავე არ არქმევდნენ. მას შემდეგ, რაც ის გაიზრდებოდა და გმირობას ჩიდენდა, ამა თუ იმ სახელს ურჩევდნენ და სახელიც საგმირო საქციელის შესაბამისი იყო.

თურქებმა მე-10 საუკუნეში, ისლამის მიღების შემდეგ, აითვისეს სახელის დარქმევის ისლამური ტრედიცია. ამ ტრადიციის მიხედვით, ბავშვს სახელს დაბადებიდან მეშვიდე დღეს არქმევენ. ბავშვს სახელს, როგორც წესი, მამაკაცები ურჩევენ. სახელის შემრჩევი პირი ბავშვს შესაბამის ლოცვას უკითხავს და შემდეგ იმ სახელს, რომელიც უნდა დაერქვეს ბავშვს, იგივე პირი მას სამჯერ უმეორებს ყურთან. დროთა განმავლობაში სახელებმა მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადეს. ისლამის მიღების შემდეგ თურქები ბავშვებს ძირითადად რელიგიურ სახელებს ურჩევდნენ. თანამედროვე თურქეთში მამაკაცის ყველაზე გავრცელებული სახელებია: აჰმეთ, მეჰმეთ, ალი; ხოლო ქალის სახელებიდან – ელიფ, ზეინებ, აიშე, ფათმა.

საქართველოში სახელთა მრავალფეროვნება და თავისუფალი არჩევანი იყო ქრისტიანობის შემოღებამდე, წარმართულ პერიოდში. შემდგომ სახელის შერქმევის უფლება ეკლესიამ აიღო ხელში. ეკლესია ახალშობილს ბიბლიურ და ქრისტიანობისთვის წამებულ წმინდათა სახლებს არქმევდა, რომლებიც უმთავრესად ებრაულ-ბერძნულ-რომაული იყო. მათ დიდი სააგიტაციო მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქრისტიანობის გავრცელება-დამკვიდრების თვალსაზრისით. დღეს საქართველოში ბავშვისთვის სახელის დარქმევის რამე განსაკუთრებული რიტუალი არ არსებობს. მამაკაცის სახელებიდან ყველაზე მეტად გავრცელებულია: გიორგი, დავითი, ირაკლი, ნიკოლოზი; ქალის სახელებიდან – მარიამი, თამარი, ნინო, სალომე, ელენე.

3.2. მშობიარობის შემდგომი მონახულება

თურქულ კულტურაში ახლადშობილის დედის მიმართ განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენენ. მშობიარობის შემდგომი 40 დღე დედისთვის გამორჩეული პერიოდია. ამ დროის განმავლობაში მისთვის მიაქვთ სპეციალური ტკბილი სასმელები და საკვები, რაც ხელს უწყობს ენერგიის აღდგენას და ორგანიზმის მიერ ბავშვის გამოსაკვებად საკმარისი რძის წარმოქმნას. პირველი 40 დღის განმავლობაში მიღებულია დედის მონახულება, ხოლო ამ ვადის გასვლის შემდეგ კი უკვე ბავშვისთვის მიაქვთ სხვადასხვა სახის საჩუქრები, ძირითადად, ტანსაცმელი.

3.3. პირველი კბილის ამოსვლა

პირველი კბილის ამოსვლის შემდეგ მიღებულია მისთვის საჩუქრების მიძღვნა და მცირე სახის რიტუალების ჩატარება. ძირითადად, ეს გამოიხატება სხვადასხვა სახის ტკბილეულობის მომზადებითა და მეზობლებისა და ახლობლებისათვის დარიგებით. თუ ბავშვს პირველად ქვედა კბილი ამოუვა, თვლიან, რომ იგი ცხოვრების განმავლობაში სხვებზე დამოკიდებული (მუქთახორა), ხოლო თუ პირველად ზედა კბილი ამოუვიდა, მაშინ დამოუკიდებელი პიროვნება იქნება.

4. ნათლობა \ წინადაცვეთა

თურქი ხალხი გამოირჩევა რელიგიური თუ სხვა სახის წარმოდგენების მრავალფეროვნებით. თურქეთში მცხოვრები მოსახლეობის უმრავლესობა ისლამური რწმენის მიმდევარია. აქედან გამომდინარე, ბუნებრივია, რომ მოსახლეობის

კულტურასა და ყოველდღიურ ცხოვრებაში ისლამს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ამის ერთ-ერთი გამოხატულება არის წინადაცვეთის რიტუალი.

წინადაცვეთა – ეს არის წეს-ჩვეულება, რომლის თანახმადაც, მამრის ასოს კანის ბოლოს კვეთენ. წინადაცვეთის ჩვეულება აღმოცენდა პირველყოფილ საზოგადოებაში და გავრცელებული იყო ჭაბუკთა ტომის სრულუფლებიან წევრებად ჩარიცხვის რიტუალებში. ეს რიტუალები მიზნად ისახავდა ჭაბუკთა ფიზიკურ გამოცდას, ასევე ტომის ადათ-ჩვეულებების და რელიგიური წარმოდგენების ათვისებას. წინადაცვეთა დღესაც შემორჩენილია ავსტრალიის, ოკეანეთის, აფრიკის ხალხებში. წინადაცვეთა გვხვდება იუდაიზმისა და ისლამის რელიგიის პრაქტიკაშიც. იუდაიზმის მიმდევრები წინადაცვეთას უტარებდნენ ჩვილებს, ხოლო მუსლიმები – 7-10 წლის ბიჭებს. თურქული ნათლობის ადრეული ასაკია 4-5 წელი, ყველაზე გვიანი – 15. როგორც წესი, ის ტარდება ზაფხულში, გაზაფხულზე ან გვიან შემოდგომაზე. ითვალისწინებენ სკოლის პერიოდს და ყველაზე ხშირად წინადაცვეთას ატარებენ ივნისში, სექტემბერში, შაბათს ან კვირას.

ბოლო პერიოდში წინადაცვეთის რიტუალს ექიმების დახმარებით ატარებენ. 7 წლამდე ასაკის წინადასაცვეთ ბიჭებსაც სპეციალურ საზეიმო ტანსაცმელში აწყობენ (ლამაზად მორთულ თეთრი ფერის მეფურ ტანისამოსში და თავზე გვირგვინს ადგამენ) და საჩუქრებს ჩუქნიან. ისევე როგორც ქორწილის დროს, წინადაცვეთის რიტუალის დროსაც ბავშვებს ასეირნებენ მორთული მანქანით. ზოგიერთ რეგიონში კი აღნიშნული სახის რიტუალის ჩატარებას ორი-სამი დღის განმავლობაში ზეიმობენ. სტუმრებს მიართმევენ განსაკუთრებულ კერძებს. ოჯახის წევრების მიერ ბიჭისადმი მიძღვნილი საჩუქრები კი, როგორც წესი, სტუმრების საჩუქრებთან შედარებით, უფრო ძვირფასია. რიტუალის შემდეგ, უფროსები მას ხუმრობით ეუბნებიან: „უკვე კაცი გახდი!" (გომეჩი, 2006)

5. ქართული ნათლობა

ნათლობის საიდუმლო ეკლესიაში არსებული 7 საიდუმლოდან ერთ-ერთი უმთავრესია. ნათლობით იწყება ადამიანის ქრისტიანული ცხოვრება, რადგან მონათლული ადამიანი ქრისტეს ეკლესიის წევრი ხდება. ნათლობით იწყება სულიერი ცხოვრება ქრისტიანისა. ესაა წყლით განბანვა და ხელახლა დაბადება. ნათლობა ხდება სულიწმინდის მადლით, მისი ძალით ხდება „განახლება ცოდვილი ადამიანის". საფუძვლად უდევს მაცხოვრის სიტყვები – „უკეთუ ვინმე არ იშვას წყლისაგან სულისა, ვერ ხელეწიფების შესვლად სასუფეველსა ღმერთისასა". ნათლობის საიდუმლო პიროვნებაზე ერთხელ

აღესრულება: „აღვიარებ ერთსა ნათლისღებასა მოსატევებელად ცოდვათა”. ბავშვს, ძირითადად, დაბადებიდან ორმოცი დღის შემდეგ ნათლავენ. (ივლაშვილი, 1999)

დასკვნა

ამ კვლევაში განხილულია თურქული და ქართული ცხოვრება და ტრადიციები. მოხსენიებულია ტრადიცია, ტრადიციის მნიშვნელობა და როლი განსხვავებული ხალხების ცხოვრებაში, მაგრამ ასევე ბევრი საერთო წერტილი აქვთ, როგორიცაა თურქები და ქართველები. გამოკვლეულია ოჯახი და მასთან დაკავშირებული საკითხები, როგორიცაა დაბადება, სახელწოდება, წინადაცვეთა და ნათლობა, რომელსაც ძალიან მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია თურქებსა და ქართველებში და დაფიქსირდა, რომ მუსლიმი და ქრისტიანი ხალხების რიტუალებიც მსგავს და განსხვავებულ რიტუალებს შეიცავს. საქართველო თურქი ხალხისთვის სასაზღვრო ქვეყანაა. დროთა განმავლობაში ეკონომიკურმა და სტრატეგიულმა მჭიდრო მეზობლობამ საშუალება მისცა ამ ორი სახელმწიფოს ადათ-წესების შესწავლას. უპირველეს ყოვლისა, ის საკუთარ თავს ხედავს პარტნიორად, რომლის ორმხრივი ურთიერთობები ღრმავდება. ეს ასევე ეხება განათლების სფეროს. ორივე ხალხისთვის მნიშვნელოვანია ქვეყნების წარსულის, კულტურის, ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების აღიარება, რაც ხელს შეუწყობს თურქებსა და ქართველებს შორის ურთიერთობების გაღრმავებას. კვლევაში, რომელიც მიზნად ისახავს ვიზუალით გამდიდრებას, მოკლედ არის მოხსენიებული თურქი და ქართველი ხალხების ტრადიციები.

სათანადო მასალის განხილვის შემდეგ ნათელია გახდა, რომ: თურქებმა და ქართველებმა, თავიანთი ხანგრძლივი ცხოვრების მანძილზე, შეიმუშავეს ყოფის საკუთარი წესი, შექმნეს მდიდარი და მრავალფეროვანი ტრადიციები, ზნე-ჩვეულებები, ადათები, რომლებიც დროსთან ერთად განიცდის ცვლილებებს, მაგრამ თურქულ და ქართულ საზოგადოებებში მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ. მიუხედავად იმისა, რომ ისინი დროთა განმავლობაში შეიცვალა, ოჯახი და მისი რიტუალები, რომლებიც საზოგადოების სამშენებლო ბლოკია, გაგრძელდა.

ნაშრომში ნაჩვენებია ოჯახის როლი თურქულ და ქართულ სინამდვილეში, მისი ისტორია, საზოგადოებრივი მნიშვნელობა, ფუნქციები. ყურადღება გამახვილებულია ოჯახის განვითარების ცალკეულ ეტაპებზე, ჯანსაღი და გაწონასწორებული ოჯახის მახასიათებლებზე. განხილულია ადამიანის შეხედულებები ოჯახზე.

კვლევა გვიჩვენებს ოჯახის როლს, ისტორიას, სოციალურ მნიშვნელობას და ფუნქციებს თურქულ და ქართულ რეალობაში. კერძოდ, აქცენტი კეთდება ოჯახის განვითარების ცალკეულ ეტაპებზე, ჯანსაღი და გაწონასწორებული ოჯახის მახასიათებლებზე. დაბადება, სახელის დარქმევა, წინადაცვეთა და ნათლობა ოჯახის მნიშვნელოვანი რიტუალებია.

ოჯახი თავისი ისტორიული გავითარების მანძილზე წარმოადგენს საზოგადოების უმნიშვნელოვანეს სოციალურ უჯრედს. მასში აისახება საზოგადოებრის ცხოვრებაში მიმდინარე ყველა ძირითადი მოვლენა, სოციალურ-ეკონომიკური, სამართლებრივი და სხვ. ამდენად, ოჯახის ცვლილება და განვითარება განუწყვეტლივ კავშირშია საზოგადოებაში მიმდინარე ცვლილებებსა და განვითარებასთან.

KAYNAKÇA - გამოყენებული ლიტერატურა

Aktar, A. (2010). *İçimdeki Türkiyem*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Bainbridge, M. (1995). *Dünyada Türkler*, İstanbul: Say Yayınları.

Balkaya, A. (2013). *Türkülerin Sosyo-Kültürel Düzenleyicilik Misyonu: Kars'ta "Gelin Terifleme" The Socio-Cultural Coordination Mission Of Folk Songs : "Bride Praise in Kars"*, International Journal of Social Science, Volume 6 Issue 2, p. 139-147, February 2013.

Gömeç, S. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ong, J. W. (2003). *Sözlü ve Yazılı Kültür*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları: İstanbul.

Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 9, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı.

Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Santur, M. E. *Evlenme Adetleri*, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/27.php Erişim Tarihi: 21.02.2023.

გუგუშვილი, მ. (1976). *ახალი ტრადიციები საქართველოში*, მეცნიერება, თბილისი.

ივლაშვილი, თ. (1999). *საქორწინო წეს-ჩვეულებანი საქართველოში*, თბილისი.

მაჩაბელი, ნ. (1978). *ქორწინების ინსტიტუტი ქართლში*, მეცნიერება, თბილისი.

ჩიღვინაძე, გ. (2008). *მზე შინა და მზე გარეთა, ქართული ხალხური დღეობა-დღესასწაულები და წეს-ჩვეულებები აღწერილი ბავშვებისთვის*, მახარობელი, თბილისი.

ძაგანია, ი. (2010). *კულტურათაშორისი დიალოგის მონაწილეები ახალ სოციალურ-კულტურულ გარემოში*, თბილისის ეკონომიურ ურთიერთობათა სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სტატიების კრებული, ქუთაისი.

ჯავახიშვილი, ი. (1965). *მასალები, საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისთვის*, მეცნიერება, თბილისი.

SILK ROAD LEARNING IN THE CONTEXT OF THE HISTORY AND SOCIAL FOUNDATIONS OF TURKISH EDUCATIONAL PROGRAMS: İ. HAKKI SAMPLE

TÜRK EĞİTİM PROGRAMLARININ TARİHİ VE SOSYAL TEMELLERİ BAĞLAMINDA İPEK YOLU İRFANI: İ. HAKKI ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Burhan Akpınar

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Doç. Dr. Ayşenur Kuloğlu

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Öğr. Gör. Dr. Ender Özeren

Dicle Üniversitesi Çermik MYO

ÖZET

Tarihi ipekyolu, esasta ticari bir güzergâh olsa da, felsefi, ilmi, dini ve siyasi izler de bırakan bir iletişim hattıdır. Bu izlerin, Anadolu insanı ve irfanına önemli yansımaları vardır. Bu itibarla, özü itibarıyla insan ve ilim üzerine kurulu eğitim de bundan payına düşeni almıştır. Anadolu irfanını şekillendiren bu pay, ipek yolunun Selçuklu ve Osmanlı maarifine izdüşümü gibidir. Dolayısıyla Selçuklu ile başlayan ve Osmanlı Devleti ile devam eden Anadolu maarifinde, ipek yolunun taşıdığı Türkistan, Afganistan ve İran'ın terbiye ve talim izleri mevcuttur. Bunların bilinmesi, mevcut Türk Eğitim Sistemi (TES)'in omurgası olan eğitim programlarının (müfredatın) tarihi ve sosyal temelleri bakımından önemlidir. Çünkü formal eğitimde insan zihninin inşa edilmesinde kritik işleve sahip eğitim programlarının uzak hedefleri ve kazanımları, büyük oranda söz konusu tarihi ve sosyal arka plana göre şekillenir. Tarihi ipek yolunun, Anadolu irfanında bıraktığı izlerin bahse konu tarihi ve sosyal temellerin oluşumuna katkısı büyüktür. Eğitim programının teorik dayanakları kabul edilen sosyal ve tarihi temeller, yetiştirilecek insan tipinin şekillenmesinde belirleyici role sahiptirler. Bu durum, modern Türkiye Cumhuriyetini ileri taşımada sorumluluk alacak olan gelecek kuşakların yetiştirilmesi bakımından önem arz eder.

Bu çalışmanın amacı, İpek Yolunu üzerinde yaşamış ve Anadolu maarifine katkısı olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin eğitime dair görüş ve uygulamalarını, program bağlamında analiz etmektir. Dokümanter analiz yöntemiyle yürütülen çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır: Tarihi İpek Yolunu üzerinde yaşamış ve bu yolun taşıdığı ilim ve irfan yüklerinden istifade etmiş olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin (1703-1780), eğitime dair görüş ve uygulamalarının, Anadolu ilim ve irfanına ciddi katkıları vardır. Bunlardan biri, Doğu ve Batı bilimlerinin sentezini yansıtan eğitim modelidir. Epistemolojik anlamda a-Priori (Vehbi) ile a-Posteriori (Kesbi) bilgilerin dengesine dayalı bu model, didaktik olduğu kadar, deney ve gözlem de içermekteydi. Teoloji ve bilimi barıştıran bu modelden dolayı, "Zulcenaheyn" olarak adlandırılan İbrahim Hakkı, interdisipliner pedagojinin öncülerindendir. Benzer şekilde, bilgi sınıflaması konusundaki çalışmaları da, çok sonraları modern eğitim programlarına evirilecek olan müfredatın da öncüleri arasında sayılabilir. Son tahlilde, tarihi İpek Yolundan beslenmiş olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin, insan, bilgi, eğitim ve öğretime dair görüşlerinin anlaşılması, TES için uzak hedef belirleme ve mevcut eğitim programlarının kültürel arka planı olan, tarihi ve sosyal temellerinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: İpek yolu, İbrahim Hakkı, Anadolu irfanı, Eğitim programı temelleri.

ABSTRACT

Although the historical silk road is essentially a commercial route, it is a communication line that also leaves philosophical, scientific, religious and political traces. These traces have important reflections on Anatolian people and wisdom. In this respect, education, which is essentially based on human and science, has taken its share from this. This share, which shaped the Anatolian lore, is like the projection of the silk road to the Seljuk and Ottoman education. Therefore, in Anatolian education, which started with the Seljuks and continued with the Ottoman Empire, there are traces of education and training from Turkistan, Afghanistan and Iran carried by the silk road. Knowing these is important in terms of the historical and social foundations of the education programs (curriculum) that are the backbone of the current Turkish Education System (TES). Because the distant goals and achievements of education programs, which have a critical function in the construction of the human mind in formal education, are largely shaped according to the historical and social background in question. The traces left by the historical silk road in Anatolian wisdom have a great contribution to the formation of the aforementioned historical and social foundations. The social and historical foundations, which are accepted as the theoretical foundations of the education program, have a decisive role in shaping the type of human being to be raised. This situation is important in terms of raising future generations who will take responsibility for carrying the modern Turkish Republic forward.

The aim of this study is to analyze the views and practices of İbrahim Hakkı His Holiness, who lived on the Silk Road and contributed to Anatolian lore, on education. In the study carried out with the method of documentary analysis, the following conclusions were reached: The views and practices of İbrahim Hakkı (1703-1780), who lived on the historical Silk Road and benefited from the burden of knowledge and wisdom carried by this road, made serious contributions to Anatolian science and wisdom. One of them is the educational model that reflects the synthesis of Eastern and Western sciences. In epistemological terms, this model, based on the balance of a-Priori (Wahbi) and a-Posteriori (Kesbi) information, included experiment and observation as well as didactics. Because of this model that reconciles theology and science, İbrahim Hakkı, called "Zulcenaheyn", is one of the pioneers of interdisciplinary pedagogy. Similarly, his work on classification of knowledge can be counted among the pioneers of the curriculum that would evolve into modern education programs much later. In the final analysis, understanding the views of İbrahim Hakkı His Holiness, who was nourished by the historical Silk Road, on human, knowledge, education and training is important in terms of setting distant targets for TES and understanding the historical and social foundations of the current education programs, which are the cultural background.

Keywords: Silk road, İbrahim Hakkı, Anatolian lore, Education program foundations.

GİRİŞ

Dünyada hiçbir eğitim sistemi tarihi ve sosyal temellerden ayrı düşünülemez. Zira eğitim, evrensel boyutları olsa da, esasta, içinde hayat bulduğu kültürün tarihi, felsefi ve sosyal gerçekliklerinin ürünüdür. Eğitim, bir taraftan mensup olduğu kültürün ürünü olsa da, diğer taraftan bu kültürü geliştirme sorumluluğu da taşır. Bu iki işlevi bakımından eğitim; geçmiş bugün ve gelecek arasındaki bağlantıyı kuran bir zihinsel bağdır. Bu itibarla, felsefi zemini, Doğu (Asya) gerçekliğinin ürünü olduğu halde, yaklaşık iki asırdır Batı'dan referans alan Türk Eğitim Sistemi (TES)'in bugününü anlamak ve geleceğini kurgulamak için mutlaka tarihi arka planına bakmak

gerekir. TES'in tarihi arka planı, aynı zamanda bugünkü sorunlarının kaynağını bulmak bakımından da önemlidir. Zira tarih, milletlerin olduğu gibi, bunların ortaya koyduğu eğitim gibi müesseselerin de hafızası ve arşivi niteliğindedir.

TES'in tarihi arka planına bakıldığında, kadim ipek yolunun önemli bir yer teşkil ettiği görülebilir. Tarihi ipek yolu, insanlığın ve ticari seyahatlerin en eski ve en önemli olgularından birisidir. Çin'den başlayıp Avrupa'ya uzanan bu uzun hatta "ipek yolu" ismi verilmesi ise nispeten daha yeni bir tarih olan 19. yüzyılın sonlarına rastlar. Literatürde (Işık, 2017: 146) "ipek yolu" ifadesi ilk defa Alman Baron F. Von Richthofen'in 1877 yılında yazdığı bir eserinde kullandığı belirtilmektedir. İnsanlık tarihinin en işlek yollarından birisi olan ipek yolu, Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyayı kapsadığından (Kar, 2017), birçok milleti ticari, dini ve kültürel bakımlardan birbirine bağlayan bir hattır. Bu beynelmilel özelliği ile ipek yolu, sadece ticari bir hat değil, coğrafya ve kültürler arası ve hatta medeniyetler arasında köprü görevi görmüştür. Geçmişi M. Ö. 130'lu yıllara dayandırılan ve Asya ile Avrupa arasında yaklaşık sekiz bin kilometrelik bir hattı kapsayan kadim ipek yolu (Yılmaz, 2017), görece olarak 15. Yüzyıldan sonra önemini kaybetmiştir (Şahin, 2020). Bunda, yeni coğrafi keşiflerle bulunan yeni yol ve rotaların rolü büyüktür. Çin'den başlayarak neredeyse tüm Türk yurtlarından geçip, Anadolu ve buradan da başka coğrafyalara uzanan kadim ipek yolunun, Anadolu irfanına önemli izdüşümleri vardır. Zira ipek yolu asırlarca sadece ticari metaları taşımamış; Çin, Hint, İran, Arap, Türk ve Avrupalı halklar arasında dil, din, fikir ve düşüncelerin etkileşimine de aracılık etmiştir. Bu kültürel etkileşimin izlerini Farabi, İbn-i Sina, Ahmet Yesevi, Yunus ve Mevlana gibi düşünürlerde görmek mümkündür. Bunlar kadar ünlü olmasalar da, Anadolu'da ipek yolunun kültürel etkilerini taşıyan birçok mütefekkir yetişmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı bunlardan sadece birisidir. Tarihi ipek yolunun önemini yitirdiği 18. Yüzyılda yaşayan İbrahim Hakkı (1703-1780), yüzyıllarca süren ipek yolunun bıraktığı iz ve tortulardan istifade etmiştir. Bu itibarla İbrahim Hakkı, ipek yolu mütefekkirleri arasında sayılabilir. Zira İbrahim Hakkı, tarihi ipek yolunun güzergâhı üzerinde bulunan Van, Erzurum, Siirt ve İstanbul illerinde çok bulunmuş ve yaşamıştır. Nitekim İbrahim Hakkı'nın Doğu'dan gelen kervanların uğradığı Van ve Erzurum illerinde sıklıkla bunlarla muhatap olduğu bilinmektedir. Bu muhataplık sırasında Doğu kökenli ilimlerden haberdar olan İbrahim Hakkı, benzer şekilde İstanbul'daki kütüphanelerden de Batı kaynaklı fikir ve ilimleri taramaktaydı. Böylece, ipek yolunun iki aksı olan Doğu ve Batı'nın kadim ipek yolu üzerinde bıraktığı kültürel iz ve tortuları sentezlemiştir. Diğer taraftan, bu sentezleme Doğu'nun dini ve mistik bilgileri ile o dönemdeki Batı'nın pozitif bilgilerini buluşturma anlamına da geliyordu. Bu yüzdendir ki İbrahim Hakkı, "iki kanatlı" anlamına gelen "Zülcenaheyn" olarak nitelendirilmiştir. İbrahim Hakkı'nın bu zülcenaheyn niteliği, epistemolojik anlamda, a-priori (ilm-i Vehbi) bilgiler ile a-posteriori (ilm-i Kesbi) bilgileri sentezlemesini de ifade etmektedir.

Bir Osmanlı mütefekkiri olan İbrahim Hakkı'nın fikir ve görüşlerinde, bu imparatorluğun egemen olduğu coğrafyanın kültürel izleri ile Selçuklu Devletinin bıraktığı mirasın da katkısı vardır. Gerek Osmanlı ve gerekse Selçuklu devletinin hükümran olduğu coğrafyanın ipek yolu üzerinde olması, bu iki devletin kültürel birikiminde ipek yolunun katkıları olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla İbrahim Hakkı'nın, yüzyıllarca Anadolu irfanını şekillendirerek, Selçuklu ve Osmanlı kültür dünyasına katkı sağlayan ipek yolunun mirasından istifade etmiş olması normaldir. İbrahim Hakkı'nın Doğu ve Batı ile dini ve bilimsel bilgileri sentezlemesinde, kadim ipek yolunun bıraktığı kültürel mirasın önemli bir payı olduğu muhakkaktır. Zira ilim ve irfan, birikimsel bir olgu olup, geçmiş güzergâh ve yüzyılların izlerini taşımaktadır. Nitekim İbrahim Hakkı'nın fikri oluşumunda, aldığı eğitimlerin yanında, ipek yolu gibi kültürel hatların tecrübeleri, kendisinin bizatihi deneyimleri ve yaptığı gözlemlerin payı büyüktür. Ayrıca zaman zaman ziyaret ettiği İstanbul'daki saray kütüphanelerindeki okumalarının da İbrahim Hakkı'nın fikirlerinde önemli katkıları olmalıdır. İbrahim Hakkı'nın fikir ve görüşlerinde ipek yolunun kültürel mirasının etkilerini anlamak için ortaya koyduğu eserleri, önemli referans kaynaklarıdır. Bu kaynakların incelenmesiyle ortaya konulacak bu izler, TES'in tarihi ve sosyal arka planına ışık tutabilir. Bu bakımdan amacı, İpek Yolunu üzerinde yaşamış ve Anadolu maarifine katkısı olan İbrahim Hakkı

Hazretlerinin eğitime dair görüş ve uygulamalarını analiz etmek olan bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenebilir.

YÖNTEM

Genel amacı, tarihi İpek Yolunu üzerinde yaşamış ve Anadolu maarifine katkısı olan İbrahim Hakkı'nın eğitime dair görüş ve uygulamalarını analiz etmek olan bu çalışma, Nitel paradigma ve derleme niteliğinde olup, belge tarama yöntemiyle yürütülmüştür. Nitel araştırma paradigması, sosyal ve beşeri bilimlerle alakalı olay ve olgularla ilgili detaylı bilgi toplayarak, bunları çok boyutlu analiz etmektir (Balyer; 2016; Punch, 2013). Nitel paradigma ekseninde yürütülen çalışmalarda bilimsellik için, çalışma amacı ile araştırmacının rolünün açık biçimde tanımlanması önemlidir. Bu bağlamda, çalışmanın genel amacı doğrultusunda şu sorulara cevap aranmıştır:

1) İbrahim Hakkı'nın yaşam serüveni nasıldır ve eserleri nelerdir?

2) İbrahim Hakkı'nın eğitim anlayışı nasıldır?

3) İbrahim Hakkı'nın, yaşadığı ipek yolu bağlamında Anadolu maarifinde bıraktığı izler nelerdir?

Nitel çalışmalarda bilimselliğin (geçerlik ve güvenirlik) ikinci koşulu olan (Miles & Huberman, 2016; Karataş, 2015; Glesne, 2014; Mayring, 2011; Yıldırım ve Şimşek, 2013), araştırmacıların rolü ise, "seçilen belgelerin araştırmanın amacı doğrultusunda, objektif ve yansız olarak okumak, betimlemek ve yorumlamak", şeklinde açıklanmıştır. Bu derleme çalışmasının veri (belge) kaynakları, ilgili literatürden belirli ölçütlere göre seçilmiştir. Belge tarama çalışmalarında irdelenecek kaynakların seçimi, nitel çalışmaların doğasına uygun olacak şekilde aşağıdaki ölçütlere göre belirlenmiştir (Suvacı, 2016; Sönmez ve Alacapınar 2016; Yıldırım ve Şimşek, 2013; Baloğlu, 1999):

- Taranacak belgenin (dokümanın) özgün ve orijinal olması,
- Taranacak belgenin tahrifatlı olmaması,
- Taranacak belgenin çalışılan konuya uygun olması.

Yukarıdaki ölçütlere göre seçilen belge türleri; Kitaplar, makaleler, akademik tezler, kongre/sempozyum bildirileri ve dijital kaynaklar. Bu belgelerin seçiminde ise şu ölçütlere dikkat edilmiştir: Kitaplar (belirli yayınevleri tarafından yayımlanmış olma), makaleler (Dergi Park tabanına kayıtlı ve TR dizinli olma), akademik tezler (YÖK veri tabanına kayıtlı olma). Bunlardan kongre / sempozyum bildirilerinin ise, bilim kurulu olan düzenlemelerde sunulup yayımlanmış olmasına ve dijital kaynakların da alındığı sitelerin akademik tabanlı/uzantılı adresler olmasına dikkat edilmiştir. Seçilen bu belgeler, belge tarama çalışmalarına uygun olan dokümanter analiz (belge inceleme) tekniği (Kıral, 2020; Yıldırım ve Şimşek, 2013) ile çözümlenmiştir. İlgili metodoloji (Karasar, 2009; Balcı, 2009) dikkate alınarak, belgelerin çözümlenmesi şu aşamalara göre yapılmıştır: Belgelerin çalışmanın amacına uygun olarak okunması, betimlenmesi ve yorumlanması.

İBRAHİM HAKKI: YAŞAMI ve ESERLERİ

Bilgi, elde edilme yolları itibarıyla vahiy ve ilham gibi metafizik yollardan başka, gözlem, düşünce ve tecrübe ile de ilgilidir. Bunlardan metafizik kaynaklı bilgiler "ilm-i vehbi" (a-priori) ve insan kaynaklı bilgiler ise "ilm-i kesbî" (a-posteriori) olarak isimlendirilmektedir. Burada özellikle insan aklı ve duyularına bağlı olan gözlem, düşünce ve tecrübeye dayalı bilgiler, bir yönüyle zaman ve kültür bağlamlıdır. Zira herhangi bir kesbî bilgi, üretildiği zaman ve kültürel bağlamlardan bağımsız değildir. Bu itibarla bir mütefekkirin eserlerindeki bilgileri incelerken, onun yaşam macerasının da bilinmesi önemlidir.

İbrahim Hakkı, 2 Muharrem 1115 (18 Mayıs 1703) tarihinde Erzurum'un Hasankale (Pasinler) ilçesinde doğmuştur. Marifetname'de kendi doğumu ile ilgili olarak şu satırları kaleme almıştır (Tekbaş, 2018: 6; Karadeniz, 2014: 5-6):

"Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahar

Kal'a-yı Ahsende İbrahim Hakkı doğdu zâr

Çün sâl-ı hicret erdi o bin yüzle on beşe,

Dünyaya İbrahim Hakkı geldi hôş işe

Kendi velâdetine dedi üç kise tarih,

Ey nur-i mahz hâdim-i aşk Hakka rıza.

1115 1115 1115"

Babası Derviş Osman Efendi, annesi Hasankale eşrafından Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hanım'dır. Erzurum'da henüz beş yaşındayken babası ve yakın çevresinden dini eğitim ile Arapça ve Farsça eğitimi aldıktan sonra, dokuz yaşındayken ilim tahsili için Siirt (Tillo)'ya gitmiştir. Burada "O, asrının biriciği ve çağının yegânesi idi" diye tabir ettiği meşhur İsmail Fakîrullah'a intisap ederek, nassı ilimler yanında matematik ve astronomi eğitimi almıştır. Erzurum ve Tillo'da birçok mütefekkir ve mutasavvıftan ders alan İbrahim Hakkı, imamlık, vaiz ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Hac münasebetiyle Arabistan ve Mısır seyahatleri gerçekleştiren İbrahim Hakkı, bir kısmı manzum olan tasavvuf, itikat, eğitim, tecvid, sözlük, tabiat felsefesi gibi farklı konularda birçok eser yazmıştır. Bu eserlerinde Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini kullanmış olan mütefekkirin en bilinen eseri Ma'rifetnâmedir (Ceviz, 2020). İbrahim Hakkı, henüz altı yaşındayken annesini ve on yedi yaşındayken de " Yâr-ı gârım, dert ortağım, hücredaşım ve gurbette yoldaşım" dediği babasını kaybetmiştir. Şeyhinin kızıyla evlenip, çoluk çocuğa karışmış olan İbrahim Hakkı, mal ve mülke rağbet etmemiş, maddeye değil mânâya öncelik vermiştir. Bu yoldaki motivasyonu ise, kendi tabiriyle, "marifetin (bilmenin) en yüksek derecesi Hakk'ı bilmektir". İbrahim Hakkı'yı tanımada, onun "az yemeyi, az uykuyu, cömertliği, maddeye esir olmamayı" irfan yolunun esasları olarak gören anlayışının bilinmesi önemlidir. Zira sadece teoride kalmayan bu anlayışın, onun yaşamına damga vurmasıyla anlaşılmaktadır. Söylediklerini nefsine tatbik eden mütefekkir, ilim ile amel dengesini çok güzel göstermiştir. Birçok öğrenci yetiştirerek eğitimci vasfını hak eden İbrahim Hakkı'nın ilim ve irşat ile geçen yaşamı (bu tarih konusunda bazı ihtilaflar mevcuttur)19 Cemâziyelâhir 1194 (22 Haziran 1780) tarihinde, 77 yaşında iken Tillo'da son bulmuştur (Tekbaş, 2018; Memduhoğlu, 2015; Karadeniz, 2014). Mütefekkirin yaşamı dikkate alındığında, İbrahim Hakkı; hayırlı bir evlat ve öğrenci, sorumluluk sahibi ve şefkatli bir eş ve baba, müşfik ve müessir bir öğretmen, müdekkik bir araştırmacı ve bilim adamı, bereketli bir ömür sürmüş bir müellif olarak değerlendirilebilir.

İbrahim Hakkı, bizatihi kendisinin listelediği ve sonrasında ona ait olduğu belirtilen pek çok eser kaleme almıştır. Mütefekkir, dini, tasavvuf, ahlak, edep, eğitim, edebiyat, şiir, felsefe, psikoloji, sosyoloji, tıp ve astronomi gibi farklı konularda birçok eser vermiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe dillerindeki bu eserlerin sayısının 54 civarında olduğu belirtilmektedir (Tekbaş, 2018). İbrahim Hakkı'nın bizatihi kendi beyanında göre başlıca eserleri şunlardır: Divan (İlahiname), Marifetname, İrfaniye, İnsaniye, Mecmuatü'l – Maani, Tuhfetü'l – Kiram, Nuhbetü'l – Kelam, Meşakiku'l – Yuh, Sefine-i Nuh, Kenzü'l – Futûh, Definetü'r – Ruh, Ruhu'ş – Şuruh, Ülfetü'l – Enâm, Urvetü'l- İslam ve Hey'etü'l - İslam (Demircioğlu, 2014: 75). Bunların dışında İbrahim Hakkı'nın, İnsan-ı Kamil, Cilâu'l-Kulûb li Tecelli'l-Matlûb, Mecmûay-ı Mekâtip, Kitab-ı Âlem, Raznâme, Şükürnâme, Vuslatnâme, Lügatçe (Karadeniz, 2006: 21) gibi başka birçok eserinin de olduğu bilinmektedir. Bir kısmı manzum olan bu eserlerde, tabiriyle A'dan Z'ye hemen her konuya değinmiştir. Mütefekkirin bu konulara temasında, okumaları ve bu okumalar üzerinden yaptığı eleştiriler ile gözlemlerinin etkisi görülmektedir. İbrahim Hakkı, fen, matematik, astronomi ve anatomi gibi pozitif bilimlerin yanında, sosyal ve beşeri disiplinleri de ele alıp, bunları inter-

disipliner bir anlayışla ve madde ile mana dengesi gözeterek sentezlemiştir. Bazen atıf verdiği ve bazen de değinmediği halde, mütefekkirin eserlerinde, kadim ipek yolu üzerinde iz bırakmış olan İbn-i Sina ve Gazali gibi Doğu düşünürleri ile Kolomb, Macellan ve Kopernik gibi Batı kaşif ve düşünürlerine ait bilgi ve fikirlerin izlerini de görmek mümkündür (Tekbaş, 2018; Demircioğlu, 2014). Bütün bu eserler dikkate alındığında, İbrahim Hakkı zamanının çok önemli bir bilim adamı, mütefekkiri, mutasavvıfı, müderrisi vasıflarını rahatlıkla hat ettiği belirtilebilir.

İBRAHİM HAKKI'NIN EĞİTİM ANLAYIŞI

Yaşadığı zamanın " sıfatının gereği olan birçok disiplinle uğraşma vasfına fazlasıyla sahip olan İbrahim Hakkı, dini ilimlerin yanında fen, matematik, astronomi, astroloji, tıp, psikoloji, eğitim, edebiyat ve sosyal konularda eser vermiştir. Nitekim dini ve dünyevi bu sahalardaki interdisiplinler özelliğinden dolayı İbrahim Hakkı, "iki kanatlı" anlamına gelen "zülcenaheyn" vasfıyla bilinir. İbrahim Hakkı'nın doğrudan eğitime (talim ve terbiye) ve dolaylı olarak da, eğitimi var eden insan ve bilgiye dair görüşlerini eserlerinde görmek mümkündür. Bu çalışmada, oldukça kapsamlı olan bu görüşlerden, eğitim programının (müfredat) amaç ve öğelerine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, İbrahim Hakkı'nın Kenz'ul- Fuluh, İrfâniye ve İnsâniyye gibi eserleri, dolaylı da olsa eğitim-öğretim vasıtaları olmuşlardır (Belada, 2015; Erdem, 2011). Diğer taraftan "Tertib-i Ulum" adlı eseri, eğitim programlarının öncülü olan müfredat niteliğindedir (Tekbaş, 2018). Bir farkla ki, bu müfredat, hem akli hem de nakli ilimler ile sosyal ve fen disiplinlerinin birlikte yer aldığı bir bütünlüktü (Karadeniz, 2006). Bu bakımdan İbrahim program içeriği konusunda, çağdaşı olan birçok düşünür gibi bugünkü modern programlardan da ayrışır. İbrahim Hakkı'nın bu ayrışması, eğitimdeki madde-mana ve din-dünya gibi ikili bakışı itibarıyladır. Bunun sebebi, bilim anlayışı olarak Doğu ile Batı kaynaklarından beslenen düşünürün, insanın bütün boyutlarıyla, dengeli ve bütünsel gelişimine odaklı olmasıyla alakalı olabilir.

İbrahim Hakkı'nın en çok bilinen eseri olan bilimsel ansiklopedi niteliğinde ve hatta bu türün öncüllerinden "Marifetullah", onun eğitim felsefesini yansıtan, mutlak gerçeklik ve hakikat olarak tanımladığı Allah'ı bilmek anlamındadır. Buna göre İbrahim Hakkı'nın eğitim felsefesi, birçok İslam âliminde olduğu gibi, kaynağını Kur'an ve Sünnetten alan, dini ve dünyevi saadetin aracı olan "İnsan-ı Kamil-e" ulaşmaktır. Bu felsefenin eğitime vaz ettiği nihai hedef ise, beden, zihin, duygu ve ruh boyutlarıyla, dengeli ve bütünsel gelişmiş (kendini gerçekleştirmiş) ideal insan profili olan İnsan-ı Kamil-e ulaşmaktır. Felsefenin eğitime yol göstermesi olan bu ideal insan profili, modern eğitimde uzak, politik veya felsefi hedef (Sönmez, 2008) olarak nitelendirmektedir. İbrahim Hakkı taşıdığı zülcenaheyn vasfını, eğitimin amacına da yansıtmıştır. Şöyle ki, İbrahim Hakkı, eğitimde sadece insanın sadece maneviyatı bağlamında ruhu değil, onun fiziksel ve psikolojik yönlerini de öne çıkarmıştır (Memduhoğlu, 2015: 23).

İbrahim Hakkı'nın "zülcehaney" anlayışının yansımalarını, eserlerinde ve müderrislik görevini ifa ederken ki uygulamalarında da görmek mümkündür. Zira İbrahim Hakkı'nın eğitim uygulamaları ve bu süreçte kullandığı soru-cevap, ezber, tekrar, yazarak öğrenme vb. geleneksel yöntemlerin (Bayar, 2018) yanında, Batı orijinli gezi, gözlem ve deney gibi yöntemlerden de yararlandığı (Akpınar vd., 2013) bilinmektedir. Hatta kullandığı öğretim materyallerinden bazılarını bizatihi kendisi tasarlayıp, yapmıştır (Akpınar vd., 2013). Ancak burada, İbrahim Hakkı'nın kullandığı ezberin, "idrakten yoksun kuru kuruya bir ezber olmayıp; idrak ve tefekkür ile anlamaya, tahlil ve tenkit etme ile özümsemeye yönelik bir yöntem olarak gördüğünü (Sakınmaz, 2022: 65) belirtmek gerekir. Ayrıca ortaya koyduğu astroloji ve tipoloji disiplinleriyle, eğitimde bireysel farklılıklar ile kimliğin önemine de vurgu yapmıştır. Müderrisin bu uygulamaları, çağdaş eğitim programlarının çok önemli bir ilkesi olan bireysel farklılıklara (Demirel, 1999), o zamanda vakıf olduğunun işaretidir. Ayrıştığı nokta ise, eğitimin nihai amacı olan dengeli ve gelişmiş insanı yetiştirme konusunda kimi yöntemlerle alakalıdır. Zira İbrahim Hakkı, insan-ı kâmil olabilme yolunda önemli bir eğitim metodu olan riyazet düşüncesi ve uygulamasına inanmaktaydı. Bu

yöntem, bireyin "kendini tanımak ve duygularını yönetmek" için önerdiği, riyazet uygulamasıydı (Göktaş, 2012:42).

Sonuç olarak İbrahim Hakkı, çoğunlukla tarama yoluyla yazdığı çok çeşitli ve türdeki eserlere, kısmen kendi görüşlerini de serpiştirerek; varlık, insan, yaşam, bilgi, ahlak, talim, terbiye ve toplum gibi eğitimi yakından ilgilendiren birçok konuya temas etmiştir. Örneğin en çok bilinen eseri olan, eğitim, bilim ve kültürel bir ansiklopedi niteliğindeki mârifetnâmeyi yazmak için yaklaşık 400 eserden yararlanmıştır. Bu ve diğer eserlerinde bazen doğrudan, bazen de manzum didaktiklerle (Belada, 2015: 28) eğitimin kapsamını oluşturan, insan, bilgi, terbiye ve ahlakla ilgili görüşlere yer vermiştir. Bu bakımdan oldukça sağlam bir nakilci olan İbrahim Hakkı (Bingöl, 1993), yaşadığı Osmanlı'nın gerileme dönemindeki geleneksel pedagoji zihniyet karşısında, Doğu ve Batı sentezine dayalı, dini ve pozitif bilimlerin birlikteliğine dayalı bir ilim ve eğitim anlayışını savunarak, bilim ve kültür tarihimizde derin izler bırakmıştır.

SONUÇ

TES, birçok alt öğeden oluşan milli bir eğitim yapısını ifade eder. Bu yapının her unsuru önemli olmakla birlikte, eğitim programları (müfredat) sistemin omurgası niteliğindedir. Çünkü Devletin eğitime ve dolayısıyla da insana dair uzak ve yakın amaçlarını gerçekleştirmesine aracılık yapan TES, bu aracılığını eğitim programları üzerinden gerçekleştirir. Bu anlamda eğitim programı, devletin eğitim yoluyla ulaşmak istediği amaca giden yolun planı ve pusulası (Demirel, 1999) niteliğindedir. TES'in amacına ulaşmak için icra ettiği tüm faaliyetlere kılavuzluk yapan eğitim programları, bu amaç için ihdas edilmiş olan okul ve sınıflara da ruh ve anlam katar. TES için eğitim programları ne denli önemli ise, eğitim programları için de tarihi ve sosyal temeller o denli önemlidir. Zira zihin inşa eden proje niteliğindeki eğitim programları (Tozlu, 2014); insan, bilgi ve toplum tasavvuru üzerine inşa edilir. İnsan, bilgi ve toplum tasavvuru ise, büyük oranda, geçmişin izlerini taşıyan tecrübeler ve yaşanılan sosyal realitelerle ilgilidir. Tabi ki insan (ontoloji) ve bilgi (epistemoloji) ile zihinsel tasavvurların taşıyıcı olan felsefe de, eğitim programlarının çok önemli teorik dayanaklarından birisidir. Bu bakımdan çağdaş eğitim programları; tarihi, sosyal, bireysel, ekonomik, konu alanı gibi temeller üzerine inşa edilir (Akpınar, 2017). Kuşkusuz bunların hepsi de önemlidir. Ancak bu çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinde, bunlardan tarihi ve sosyal temellere odaklanılmıştır.

Türk Eğitim Tarihi (TET), Türklerin tarih sahnesine çıktığı zamanlara kadar götürülebilir. Nitekim Hun, Göktürk ve Uygurların yaşayış biçimlerine uygun yıllarca sürdürdükleri eğitim sistemlerine sahip oldukları bilinmektedir. Bunlardan Göktürkler, 38 harfli bir alfabeye sahip olup, Orhun Anıtları gibi birçok yazılı eser bırakmışlardır. Benzer durum 14 harfli alfabeye sahip Uygular için de geçerlidir (Akyüz, 1999). İslam'dan sonra önceki tecrübelerini bu yeni medeniyetle sentezleyen Türkler, izleri günümüze dek erişen Farabi, Yusuf Has Hacip, Kaşgarlı Mahmut, Ahmet Yesevi, Mevlana, Yunus Emre ve İbrahim Hakkı gibi birçok düşünür (Sönmez, 2008) ve günümüzdeki programların öncülü niteliğinde olan birçok yazılı eseri insanlık tarihine miras bırakmışlardır. Sonrasında bu miras, Selçuklular ile Osmanlıların eğitim sistemlerinin kuramsal temellerini oluşturmuştur. Burada dikkat çekici olan adı geçen bu düşünürlerin hepsinin de tarihi ipek yolu hinterlandında yaşamış olmalarıdır. Bunlardan çalışmanın konusu olan İbrahim Hakkı, baba soyu olarak, ipek yolu güzergahında meydana gelen 11. Yüzyıl Moğol istilasından kaçarak Erzurum'a yerleşen bir akıncı bir Türk ailesine dayanmaktadır (Karadeniz, 2006: 6).

Felsefi düzlem olarak İslam ve Türk sentezi; sosyolojik olarak da yaşanılan zaman dilimi ve coğrafyanın izlerini taşıyan bu mirasın, kuşkusuz modern TES'e ve tabi ki bunun eğitim programlarına da yansımaları vardır. İslam ve Türk sentezinin ürünü olan bu yansımalara, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle bu coğrafyada yaşayan kadim uygarlıkların tecrübeleri de eklenebilir. Türklerin yaşadığı coğrafya, bu coğrafya üzerindeki serüvenleri ile Anadolu'nun kadim ipek yolu üzerinde olması dikkate alındığında, tarihi ipek yolunun taşıdığı tüm kültürel unsurlarıyla, Selçuklu ve Osmanlı eğitim sistemlerinin felsefi, tarihi ve sosyal temellerine ciddi yansımaları olduğu muhakkaktır. Modern TES, özellikle de tarihi ve sosyal bağlamlarda Selçuklu ve Osmanlı'nın

devamı niteliğinde olduğu için, tarihi ipek yolunun kültürel izlerini (seyreltilmiş de olsa) TES'in tarihi ve sosyal temellerinde görmek pekâlâ mümkündür. Buna göre 17. Yüzyıla kadar TES'in tarihi ve sosyal temellerinin; İslam ve Türk sentezi, Anadolu medeniyetleri ve kadim ipek yolunun taşıdığı kültürlere dayandığı belirtilebilir. Ancak 17. Yüzyılda başlayan ve 18. Yüzyılda dozunu artıran bilimsel, teknolojik, sosyo-ekonomik ve politik gelişmeler, bu yansımaların etkisini Batı lehine giderek azaltmıştır.

17. yüzyılda başlayarak 18. Yüzyılda zirveye çıkan bu söz konusu Batı kaynaklı gelişmelerle, Osmanlı, birçok konuda olduğu gibi eğitimde de yönünü (kısmen de olsa) Batı'ya çevirmiştir. Sonrasında bu yönelişin Cumhuriyet Döneminde artarak devam etmesiyle de, TES'in tarihi ve sosyal temellerinde Avrupa (Batı) etkisi artmaya başlamıştır. Osmanlı'da mektep-medrese çatışmasını başlatan bu durum, modern Türkiye'de eğitimde milli-evrensel kavgasına dönüşmüştür. Bu kavga, zamanla TES'in tarihi ve sosyal temellerinde; Türk İslam sentezi ile ipek yolunun etkilerini seyrelterek, Avrupa ile başlayıp ABD ile devam eden Batı etkisinin artması ile sonuçlanmıştır. Buna göre hâlihazırda, TES'in tarihi ve sosyal temellerinde; ipek yolu dolayımında gerçekleşen Türk İslam sentezine dayalı Selçuklu ve Osmanlı eğitim uygulamaları, Anadolu medeniyetlerinin eğitime dair tecrübeleri ile Batı (Avrupa ve ABD) izlerini görmek mümkündür. Türkiye'nin tarihi ve coğrafi gerçekliği dikkate alındığında, bunda yadsınacak bir şey olmadığı söylenebilir. Zira sayılan tüm unsurlar modern Türkiye'nin tarihi ve sosyal gerçeklikleridir. Yadsınması gereken ise, Türkiye'nin tarihi ve sosyal gerçekliği yansıtmayan "yabancı pedagojik ithalattır". Bu durum her şeyden önce, TES'in resmi kurumu olan ve adında "milli" kelimesi bulunan Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)'in konumuna terstir. İnsan, bilgi ve toplum ile ilgili eğitim programlarında evrensel gerçekliği yansıtan yabancı ithalat (bilgi, teknoloji), organ nakli örneğinde olduğu gibi mümkündür. Ancak bilgi ve teknoloji yerine felsefe (bizim tarihi ve sosyal gerçekliğimizi yansıtmayan) ithal edildiğinde, bu durum, "beyin nakline" dönüşür. Evrensel unsurları olsa da, özünde milli olan eğitim bünyesine, yabancı beyin nakletmek veya bu bünyeyi tamamen yabancı organlarla yaşatmaya çalışmak, TES'in tarihi ve sosyal temellerinin darbe alması demektir. Temelleri darbe alan bir yapının (TES), bugünlerde olduğu gibi, ipi emperyalistlerin elinde olan internet üzerinden gerçekleşen, cazip slogan ve imgelerle süslenmiş küresel pedagojik fırtınalara dayanması çok güçtür. Yapılması gereken, bilim ve teknolojideki evrensel gerçeklikleri yadsımadan, TES eğitim programlarının tarihi ve sosyal temellerini, ipek yolu dolayımlı Türk İslam sentezi ve Anadolu tecrübesi üzerine çatmak olmalıdır. Bu temeller üzerine inşa edilecek eğitim programları, tarihi anlamda, geçmiş-şimdi-gelecek; sosyal anlamda milli-evrensel; sosyal anlamda birey-toplum; politik anlamda Doğu-Batı; epistemolojik anlamda vehbî ilim-kesbî ilim ve ontolojik anlamda ise madde-mana dengesini yansıtmalıdır.

KAYNAKLAR

Akpınar, B. (2017). Eğitimde Program Geliştirme. Ankara: Data Yayınları.

Akpınar, B., Tan, Ç., Gezer, Y. ve Yıldırım, B. (2013). İbrahim Hakkı'nın Talim, Terbiye ve İrşada Yönelik Görüşlerinin Eğitim Bilim Perspektifinden Değerlendirilmesi." International Social Sciences and Ibrahim Hakkı Symposium, Siirt Governorship and Siirt University, 23-25 September, 2013, Siirt, Türkiye.

Akyüz, Y. (1999). Türk Eğitim Tarihi. İstanbul: Alfa Yayınları.

Balcı, A. (2009). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem Teknik Ve İlkeler. Ankara: Pegem Akademi.

Baloğlu, F. (1999). İnternetteki Kaynakların Bilimsel Çalışmalarda Gösterilmesi. Sosyoloji Konferansları, 26, 253-257.

Balyer, A. D. (2016). Öğretmen Liderler: Öğretmen Algıları Üzerine Nitel Bir Araştırma. Elementary Education Online, 15(2), 391-407.

Bayar, M. (2018). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Eğitim Anlayışı. Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 16 (6), 39-66.

Belada, B. (2015). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri. Yüksek Lisans Tezi. Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı.

Bingöl, A. (1993). Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın ilim Anlayışı. Felsefe Dünyası, 9, 14-20.

Ceviz, N. (2020). Hakkı, Erzurumlu İbrahim Hakkı. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hakki-erzurumlu-ibrahim-hakki.

Demircioğlu, A. (2014). İslam Felsefesinde Açlığa Övgü: Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(8), 73-88.

Demirel, Ö. (1999). Eğitimde Program Geliştirme. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Erdem, H. S. (2011). Erzurumlu İbrahim Hakkı'da "İnsanın Hakikati" Sorunu. İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(2), 95-113.

Glesne, C. (2014). Nitel Araştırmaya Giriş (Çev: Ali Ersoy ve Pelin Yalçınoğlu). Ankara: Anı Yayıncılık.

Göktaş, V. (2012). Modern İnsanın Bir İhtiyacı Olarak Riyazet ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Riyazetle İlgili Görüşleri. EKEV Akademi Dergisi, 16 (50), 42-56.

Göktürk, İ. (2022). Türk Kültür Tarihi Üzerine Yazılar. Ankara: İKSAD Yayınları.

Işık, H. (2017). Tarihi İpek Yolu ve Tarih Bölümü Öğrencilerinin Bu Yol Hakkındaki Bilgi Düzeylerinin Değerlendirilmesi. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 145-176.

Kar, A. (2017). İpek Yolu'nun Türk Dünyası Ülkelerine Geçmişten Günümüze Sosyo-Kültürel Etkileri. Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi, 1(2), 3-8.

Karadeniz, H. (2006). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi. Doktora tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı.

Karasar, N. (2009). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Karataş, Z. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1(1), 62-80.

Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15, 170- 189.

Mayring, P. (2011). Nitel Sosyal Araştırmalara Giriş (Çev: Adnan Gümüş, M. Sezai Durgun). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Memduhoğlu, A. (2015). İbrahim Hakkı Erzurum'nin Manzûm İlmihâli. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(2), 11-52.

Miles, M. B. & Huberman, A. M. (2016). Nitel Veri Analizi (Çev: Sadegül Akbaba Altun ve Ali Ersoy). Ankara: Pegem Akademi.

Punch, K. F. (2013). Introduction to social research: quantitative and qualitative approaches. Sage Press.

Sakınmaz, D. Z. (2022). Klasik Dönem ve Günümüzde Ezbere Bakış: Eğitim ve Din Eğitiminde Ezberin Yeri ve Önemi. Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı.

Sönmez V. & Alacapınar F.G. (2016). Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Anı Yayıncılık.

Sönmez, V. (2008). Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı. Ankara: Anı Yayıncılık.

Suvacı, B. (2016). Sosyal Bilimler Veri Tabanında Yayımlanan Lojistik Ve Tedarik Zinciri Makalelerinin Bibliyometrik Profili. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3 (25), 263-281.

Şahin, T. E. (2020). İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi Tad. C. 39 (67), 71-97.

TDV (2000). Türk Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayını.

Tekbaş, M. (2018). İbrahim Hakkı Erzurumlunun Eğitim Anlayışı. Yüksek Lisans Tezi. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ana Bilim Dalı.

Tozlu, N. (2014). Eğitimden Felsefeye. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, E. (2017). İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme. E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 9(2), 672-683.

IN THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF ANAS: WHAT IS THE CONTRIBUTION OF "HEYDER ALIYEV'S 100TH ANNIVERSARY": A STUDY OF HEYDER ALIYEV'S LEGACY

AMEA MƏRKƏZİ ELMİ KİTABXANASINDA : "HEYDƏR ƏLİYEVİN 100 İLLİYİ" NƏ TÖHFƏ: HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN TƏDQİQİ

Məmmədli Xəyalə İlham qızı

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana, baş mütəxəssis

Məmmədova Surə Abuzər qızı

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana, baş mütəxəssis

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanın ümumilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin irsi təbliğinin AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının təcrübəsində öyrənilməsinə həsr edilib. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi müddətdə Heydər Əliyev həmişə kitabxana işi sahəsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Hazırda Azərbaycanda formalaşan kitabxana mədəniyyətinin inkişafında onun xidmətləri böyük olmuşdur.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində respublikada iqtisadi, siyasi və sosial sahədə olduğu kimi, mədəniyyət, təhsil və elm sahəsində də mühüm tədbirlər görülməyə, yeni dövrün tələblərinə uyğun islahatlar keçirilməyə başlandı. Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə təhsil və mədəniyyət sahəsində böyük islahatlar həyata keçirildi, bu sahələrə ayrılan maliyyə vəsaitinin həcmi artırıldı. Müasir dövrün tələbləri ilə Azərbaycanda kitabxana işində də yenidənqurma işlərinə başlanıldı. 1999-cu ildə Milli Məclis tərəfindən "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi.

Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev özündən sonra Azərbaycan xalqına zəngin elmi-irs qoyub getmişdir. Bu irsin tədqiqi və təbliğində Mərkəzi Elmi Kitabxananın tutduğu yer və apardığı təbliğat özünənəxass və böyükdür. MEK-də dövlətçiliyə, azərbaycançılığa, azərbaycanşünaslığa, milli ideologiyaya dair çox qiymətli və zəngin ədəbiyyat fondları yaradılıb və qorunur. Hazırda kitabxananın fondlarında Heydər Əliyev irisinin və qorunması və təbliğinə həsr edilmiş 1500 nüsxədən çox ədəbiyyat toplanmış, onların elektron kataloqu yaradılıb oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Üstəlik kitabxanada təkcə kitab fondunu qorumaqla deyil, həmçinin Heydər Əliyev irsinin təbliği üçün lektoriyalar da tez-tez təşkil edilir.

Kitabxanada ümumilli liderin zəngin elmi-nəzəri irsinin təbliği istiqamətində görülən silsilə işlərdən biri onun barədə yazılan çap nümunələrinin müxtəlif beynəlxalq və daxili sərgilərdə nümayiş etdirilməsidir. MEK-in bu istiqamətdə üzərinə düşən vəzifələrdən biri də, bu elmi-nəzəri irsin qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir.

Açar sözlər: kitab, irs, oxu, mədəniyyət, elm, ədəbiyyat.

SUMMARY

The article is dedicated to the study of the promotion of the legacy of the national leader of Azerbaijan, outstanding statesman Heydar Aliyev in the experience of the Central Scientific Library of ANAS. During his leadership of Azerbaijan, Heydar Aliyev always paid special attention and care to the field of library work. His contributions to the development of the library culture currently being formed in Azerbaijan have been great.

During the years of Heydar Aliyev's rule, as well as in the economic, political and social fields, important measures were taken in the fields of culture, education and science, and reforms were carried out in accordance with the requirements of the new era. At the initiative of the national leader, major reforms were implemented in the field of education and culture, and the amount of financial resources allocated to these areas was increased. According to the requirements of the modern era, reconstruction works were started in the library work in Azerbaijan. In 1999, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Library Work" was adopted by the Milli Majlis.

The great statesman Heydar Aliyev left a rich scientific heritage to the people of Azerbaijan. The role of the Central Scientific Library in the research and promotion of this heritage and its promotion is unique and great. In the Central Scientific Library, very valuable and rich literature funds on statehood, Azerbaijaniism, Azerbaijani studies, and national ideology have been created and preserved. At present, more than 1,500 copies of literature dedicated to the preservation and promotion of Heydar Aliyev's legacy have been collected in the library's funds, and their electronic catalog has been created and made available to readers. Moreover, lectures are often organized in the library not only to protect the book fund, but also to promote the legacy of Heydar Aliyev.

One of the series of works carried out in the library in the direction of promoting the rich scientific-theoretical heritage of the national leader is the display of printed samples written about him in various international and domestic exhibitions. One of the tasks of the Central Scientific Library in this direction is the preservation and transmission of this scientific-theoretical heritage to future generations.

Giriş

Böyük lider Heydər Əliyevin çoxşaxəli genişmiqyaslı fəaliyyətində Azərbaycanda kitabxana işinin inkişafı hər zaman prioritet yer tutub. Xüsusilə müstəqillik illərində kitabxana işinin inkişafında dahi rəhbər Heydər Əliyevin rolu əvəzsiz olub. Heydər Əliyevin bu istiqmətin inkişafında apardığı siyasət respublika miqyasında aparılan kitabxana işinin əsasını təşkil edir. Kitabxana işinə dair dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsas qanunvericilik bazası rolunu oynayır. Ölkə vətəndaşlarının mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüquqları Konstitusiyanın 40-cı və 50-ci maddələrində öz əksini taparaq, kitabxanaların hüquqları təsbit edilmiş, onların qarşısında insanlara kitabxana və informasiya xidmətinin yüksək səviyyədə, qüsursuz və vaxtında təşkil edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.

1996-cı ildə Azərbaycanda “Kitabxana işi haqqında” qərar, 1998-ci ildə isə ölkəmizin tarixində ilk dəfə olaraq “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. 29 dekabr 1998-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış və həmin gündən qüvvəyə minmiş Qanun, həmçinin “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 12 mart 1999-cu il tarixli Fərman qanunun ayrı-ayrı maddələrinin yerinə yetirilməsinə cavabdeh olan dövlət orqanlarını müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycanda kitabxana işinin, Heydər Əliyev irsinin təbliği və tədqiqində AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının rolu böyük və özünəməxsusdur.

Son 30 ildə Mərkəzi Elmi Kitabxananın fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər olmuşdur. Xüsusəndə Heydər Əliyevin 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş AMEA Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinin 54-cü bəndinə əsasən Mərkəzi Elmi Kitabxana (MEK) elmi müəssisə statusu almış, 2014-cü ildə isə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə kitabxana müasir və geniş tutuma malik ayrıca bina ilə təmin olunmuşdur. Heydər Əliyevin kitabxanaya diqqət göstərməsi onun fəaliyyətində müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

MEK öz fəaliyyətində tək kitabxana kimi yox, həm də böyük elm və informasiya mərkəzi rolunu oynayır. Kitabxana geniş spektrli fəaliyyət diapazonuna malikdir ki, bu fəaliyyət sırasına Heydər Əliyev irsinin təbliği və tədiqiq də daxildir. Mərkəzi Elmi Kitabxana bu mühüm sahə üzrə tətqiqat və təbliğat təcrübəsinə malikdir.

Mərkəzi Elmi Kitabxanasında Heydər Əliyev irsinin təbliği yönündə ümummilli liderlə bağlı elmi-kütləvi tədbirlərin tez-tez təşkili olunur. Kitabxanada keçirilən ən uğurlu layihələrdən biri, Heydər Əliyev irsinin tədqiqi və təbliğinə dəstək məqsədilə təşkil edilən silsilə xarakterli "Heydər Əliyev lektoriyaları"dır. Lektoriyalarda respublikanın görkəmli alim və ziyalıları, ictimai xadimlər iştirak edir, fikir mübadiləsi aparılır. Heydər Əliyev irsinin tədqiqi və təbliği sahəsində görülən işlər kitabxana daxili ilə yanaşı ondan kənarda da sistematik olaraq davam etdirilir. MEK daim respublika və beynəlxalq sərgilərdə iştirak edir və H.Əliyevə aid ədəbiyyatın nümayişindən ibarət stendlər təqdim edir.

Azərbaycan vikipediyasında "Heydər Əliyevin 100 illiyinə" 100 məqalə layihəsi

Bildiyimiz kimi, 2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam oldu.

Bunu nəzərə alaraq 29 sentyabr 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Sərəncam imzalamışdır.

Sərəncama müvafiq olaraq Respublikada və ondan kənarda yubileylə əlaqədar tədbirlər planı nəzərdə tutulub. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası daxilində də Ümummilli liderlə bağlı tədbirlər planı hazırlanmışdır. Belə tədbirlərdən biri də Mərkəzi Elmi Kitabxananın Elektron Resurslar şöbəsində Vikipediyada Heydər Əliyevin yubileyi şərəfinə 100 məqalənin hazırlanması və ya mövcud məqalələrin əsaslı redaktə edilməsi olmuşdur.

Qeyd edək ki, Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində qədəm qoyub.

Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev özünün qeyri-adi idarəçilik bacarığı, polad iradəsi və yüksək vətənpərvərliyi sayəsində, uzaqgörən və məqsədyönlü qərarları ilə çox qısa müddətdə respublikamızda sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrin inkişafında böyük sıçrayışa nail olmuşdur. Bu istiqmətdə Azərbaycan vikipediyasında yaradılan "Yenikənd SES", "Şəmkir SES", "Azərbaycanda üzümçülük", "Azərbaycanda şərabçılıq" və digər məqalələrdə Ulu Öndərin bu istiqamət gördüyü böyük işlər öz əksini tapmışdır.

Tariximizin gedişatının və həyatımızın ahənginin köklü surətdə dəyişdiyi, azadlıq və müstəqillik duyğularının milli düşüncəmizdə üstünlük təşkil etməyə başladığı bu illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinin ən parlaq səhifələridir. Ulu Öndərin xalqın yaradıcılıq enerjisini bir məqsədə yönəltməklə tarixi yaddaşın bərpası istiqamətində atdığı qətiyyətli addımlar o dövrdə milli ruhun

canlanmasına xidmət göstərmiş, özünüdərki və soy-kökə qayıdışı təmin etmiş, müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yolun təməl daşına çevrilmişdir. “Azərbaycan Dili və Əlifbası Günü ”, “Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayı”, “Ümid körpüsü”, “Dünya Azərbaycanlılarının I,II,III və IV Qurultay”ları, “Atatürk Beynəlxalq sülh mükafatı”, “Konstitusiya günü” məqalələri Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası və milli məfkurənin həyata keçməsində göstərdiyi gərgin əməyinin nəticələrini göstərir.

Azərbaycan vikipediyasında Heydər irdinini təbliği istiqamətində silsilə şəkildə ərsəyə gətirilmiş məqalələr sırasında “Ümid körpüsü” məqaləsini xüsusilə vurğulamaq istərdim. Ulu Öndər Heydər Əliyev Naxçıvana qayıdıqdan sonra, siyasi müstəviyə çıxarılmış Qars və Moskva müqavilələrinə yenidən baxılaraq, böyük Atatürkün “Türk qapısı” adlandırdığı bu qədim yurd yerində “Bir millət, iki dövlət” şüarı reallığa çevrilmişdi. 1991-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə ilə Naxçıvan arasında müvəqqəti körpü açılsa da, əsas körpünün inşası sürətləndirilmişdi. Bu məsələ Heydər Əliyevin 1992-ci il mart ayının 22-dən 24-dək Türkiyəyə gerçəkləşən səfəri çərçivəsində Ankarada imzalanmış əməkdaşlıq protokolunda da öz əksini tapmışdı.

28 may 1992-ci ildə istifadəyə verilən, Azərbaycan-Türkiyə sərhədində Araz çayı üzərində uzunluğu 286 metr olan, "Dəmir İpək Yolu"nu reallaşdıran, Zəngəzur dəhlizinin qarşısında "yaşıl işıq" yandıran bu tağlı körpününü açılışından artqı 31 il keçib. 1990-cı illərin əvvəllərində Naxçıvan MR-in keçirdiyi iqtisadi çətinliklərin, xüsusilə nəqliyyat blokadasının ləğvində körpünün müstəsna rolu olmuş, muxtar respublikanın dünyaya tanıdılmasına, Qərbə inteqrasiyasına böyük rəvac vermişdir.

Körpü Türkiyənin Dilucu və Azərbaycanın Sədərək sərhəd keçid məntəqələrini birləşdirir. Körpünün tikintisi 1991–1992-ci illərdə aparılmış və 28 may 1992-ci ildə istifadəyə verilmişdir.

1992-ci il may ayının 28-də, Araz çayı üzərində "Ümid körpüsü"nün açılışını gerçəkləşdirmək üçün, 60 millət vəkili və 40-dan çox nüfuzlu KİV nümayəndələri ilə birgə Naxçıvana gələn Türkiyənin o zamankı Baş naziri Süleyman Dəmirəl Naxçıvan Hava Limanında bütün dünyanın diqqətini Türkiyə-Azərbaycan birliyinin sarsılmazlığına yönəldərək deyir:

Azərbaycan özünün ədalətli mübarizəsində tək deyil. Biz dünyanın Azərbaycan haqqında həqiqətləri bilməsi üçün özümüzdən asılı olan hər şeyi edirik və edəcəyik. Sizi əmin etmək istəyirəm ki, Türkiyə həmişə Azərbaycanla birlikdə olub və olacaq. Biz kədəri və sevinci birlikdə bölüşəcəyik.

Heydər Əliyev körpünün açılması zərurətini belə xarakterizə edirdi:

Belə bir körpü tikmək bizim bir azərbaycanlı kimi, şəxsən mənim on illərlə qəlbimdə olan arzu idi. Bu fikir mənim qəlbimdə on illərlə yaşayırdı. Mən özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, gördüyüm bütün başqa işlərlə bərabər, o ümid, həsrət körpüsünün qısa müddətdə tikilməsinin, yaranmasının təşəbbüskarı oldum. Bu gün bu qocaman Araz çayı üzərində, qədim türk dünyasında, Azərbaycan torpağında böyük bir tarixi hadisə baş verir. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında "Ümid" körpüsü, "Həsrət" körpüsü açılır. Biz azərbaycanlılar, türklər əsrlər boyu Araz çayının o sahilində, bu sahilində dost, qardaş kimi yaşamışıq. Ancaq 70 il bir-birimizlə görüşmək üçün, əlaqə saxlamaq üçün həsrət çəkmişik. 70 il biz bu görüşü həsrətlə gözləmişik. İndi isə bizim bu arzularımız, diləklərimiz həyata keçibdir. Naxçıvan ilə, Azərbaycan ilə Türkiyəni bağlayan nəhəng bir körpü tikilmişdir.

Böyük siyasi iradəyə, sarsılmaz əqidəyə malik olan Heydər Əliyevin tükənməz dövlət idarəçiliyi, istedadı onun SSRİ-nin rəhbərlərindən biri kimi çalışdığı və irimiqyaslı layihələr həyata keçirdiyi illərdə özünü bir daha parlaq surətdə təzahür etdirmişdir. Onun tükənməz bu enerjisi Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra da davam etmişdir. Təhsil və idman sahəsində ölçüyə gəlməz iri layihələri

həyata keçirmişdir. “Olimpiya İdman Kompleksləri”, “Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası”, “Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası”, “Azərbaycan Hərbi Dəniz Qüvvələri”, “Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi lisey”, “Azərbaycan Respublikası Dövlət sərhəd xidməti Akademiyası”, “Azərbaycan Respublikası Dövlət sərhəd xidməti Akademiyası”, “Vaqif türbəsi”, “Hüseyn Cavid məqbərəsi”, “Nizami məqbərəsi” Ulu öndərin milli mənəvi dəyərlərə verdiyi qiymətin təcəsümüdür.

Nəticə

Azərbaycan xalqının zəngin milli sərvəti vardır. Bu sərvət sırasına Heydər Əliyev haqda yazılan əsərlər də daxildir. Onları qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq kitabxanaların ən ümdə vəzifəsidir. Kitabı qoruyub saxlayan, onu əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə çatdıran kitabxanalar bu mənəvi irsi qoruyub saxlamalı, bütün oxucuların istifadəsinə verməlidir. Ulu öndərin gələcək nəsillərə vəsiyyəti olan bu ölməz elmi-nəzəri irs içərisində mədəniyyət, kitab, kitabxana və mütaliə məsələləri mühüm yer tutur. Bu səbəbdən cəmiyyətin bütün üzvləri Heydər Əliyev irsini qorumalı və onun təbliğində fəal iştirak etməlidirlər. Mərkəzi Elmi Kitabxana da bu işdə mühüm kitabxana-informasiya mərkəzi kimi öz üzərinə düşən vəzifəsini davam etdirəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxansı – 80 (AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasi elmi əsərlərinin xüsusi buraxılışı). Bakı, 2004, 196 s.
2. Azərbaycan Respublikasının “Kitabxana işi haqqında» Qanunu // Azərbaycan. – 1999. – 14 mart.
3. “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” AR Prezidentinin sərəncamı // Azərbaycan. – 2007. – 20 aprel.
4. “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə AR Prezidentinin sərəncamı// Azərbaycan. -2008. -7 oktyabr.
5. https://science.gov.az/ru/news/open/16926. Kitabxana işinin inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu.
6. AMEA MEK-in hesabatı: 2022-ci il. Baku. Elm. 2023. 146 s.
7. Xələfov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. – Bakı, 2006. – 312 s.
8. Əliyeva-Kəngərli A.İ. Müasir Azərbaycanda elmin informasiya təminatı və kitabxanalar. – Bakı: Elm, 2007. 394 s.
9. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının informasiya fəaliyyətinin menecment problemləri”,(hesabat -AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının arxivi.)
10. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında innovativ siyasət: məqsədi, mərhələləri, inkişaf perspektivləri” (hesabat-AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının arxivi.)
11. Xələfov A.A. AMEA MEK müstəqillik illərində (1991-2004) // AMEA MEK-in Elmi əsərləri. – 2005. – Bur. 6. – s. 25-41,.
12. https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%9Cmid_k%C3%B6rp%C3%BCs%C3%BC. Ümid körpüsü

TURKİSH-AZERBAİJANİ AND TURKİSH-TURKİSH COMPARİSON OF THE MAİN TYPES OF WORDS

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ANA KELİME TÜRLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Öğrencisi, Neriman Kirman

Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCİD: 0009-0007-0941-9034

ABCTRACT

Western Turkish has been formed in two ways in terms of field. One of them is the eastern Oghuz language, which covers the territory of Azerbaijan and Eastern Anatolia, and the other is the western Oghuz language, which covers the Ottoman territory. There were no differences in Eastern and Western Oguz languages at first. Then the field expands to 17. it has formed the eastern and western Oguz Languages in the century. In this respect, there were differences between them. Dec. "Turkish word type" in Turkish and "nitk shares" in Azerbaijani Turkish are shown as an example of these differences.

In Turkish shape information book of Azerbaijan the word type is called as "nitk share" while in Turkish shape information book of Turkey it is called as "word type". However, in some of the books examined, the "word type" is also considered as the "word type". Actually, they both mean the same thing. Nitk shares: The main nitk shares are examined under two headings, namely coal-bearing nitk shares. The main characteristics are noun, adjective, say, evezlik (pronoun), verb, adverb. Kömekçi nitk shares are running, binding, prepositions, modal words and nida. In the book of shape information of the Turkish Language of Turkey, it is called "word type". These are noun, adjective, pronoun, verb, adverb, preposition, conjunction, interjection.

In Azerbaijani Turkish, the pronoun is called evezlik. Turkish number is examined under a separate heading in Azerbaijani Turkish, while in Turkish number is examined as "number adjective" in "adjective of elephants". While Turkish number is not studied much in the Turkish shape information book, it is covered extensively in Azerbaijani Turkish shape information books. There are similarities in both languages, just as there are differences. The formation of these differences was caused by migrations, wars, political and social events. In addition, the Turkish tribes, which changed their geography with these migrations, revealed their own oral characteristics and their own written language. These situations have prepared the environment for the formation of different languages. Azerbaijani Turkish and Turkish of Turkey are examples of these languages. There are also differences and similarities between them.

Keywords: Types of words, if they feel like, grammar, comparison

GİRİŞ

Kelime türleri, paragraftaki cümlelerin belirli bir düzen içerisinde olmasını sağlar. Yani sözcükleri gruplandırması ve açıklanması bakımından kolaylık sağlar. Eğer sözcükler olmasaydı dil diye bir kavram olmazdı. Çünkü sözcükler dilin temel yapı taşlarıdır. Kelimelerin anlaşılır bir şekilde ifade etmesine yardımcı olur. Ağızdan çıkan kelimelerin ve yazılan sözcüklerin doğru aktarılması işlevini görür. Konuşulan kelimelerin anlam bütünlüğünün bozulmasını engeller. Bunlar belirli bir kural çerçevesinde gerçekleşir.

Batı Türkçesinin içinde saha bakımından zamanla iki daire meydana gelmiştir. Bunlardan biri Azerbaycan ve Doğu Anadolu sahasını içine alan doğu Oğuzcası, diğeri Osmanlı sahasını içine alan batı Oğuzca'sıdır. Doğu ve batı Oğuzcaları arasında ilk asırlarda çok küçük saha farkları dışında bir ayrılık mevcut olmamış, bu saha farkları yavaş yavaş genişleyerek ancak 17. Asırdan sonra doğu ve batı Oğuzca dairelerini meydana getirmiştir. Bununla beraber arada yine iki yazı dili olacak kadar fark mevcut değildir. Ve her ikisi de aynı aynı şiveye, yani Oğuz şivesine dayandıkları için Azerbaycan ve Osmanlı Türkçeleri ancak tek bir yazı dilinin kardeş iki dairesi sayılabilirler (Ergin, 2011: s. 15).

Türkiye Türkçesi geniş anlamıyla 13. yüzyıldan itibaren Anadolu ve diğer Osmanlı topraklarında kullanılan ve Batı Türkçesi de denen dönem; dar anlamıyla da Batı Türkçesinin Eski Anadolu (Oğuz) Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinden sonra gelen üçüncü devresidir (Ercilasun, 2011: s. 33).

Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin kullandığı dil büyük oranda aynıdır. Azerbaycan Türkçesi: Türkiye, Gagavuz ve Türkmen Türkçeleri ile Oğuz (Batı/ Güneybatı) grubunda yer alır (Ercilasun, 2007: s. 174).

Türk dili, eski ve zengin bir dildir. Onun zengin bir dil olduğu, ilkin 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un "Divan-ü Lügaat-it Türk adlı sözlüğünde gösterilmiştir. Bu sözlükteki Türkçe kelimelerin ve verilen örneklerin bolluğu, Türk dilinin genişliğini ve zenginliğini belirtmektedir. Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermektedir (Ediskun, 1984: s. 27).

Diller, her kavmin kendi toplum yapısına göre şekillenmiş özel birer anlaşma sistemi oldukları için, dünyadaki kavim sayısınca dil var demektir. Bugün yeryüzünde kaç dil konuşulduğunu kesin bir sayı ile belirtmek güçtür. Bu güçlük, yeryüzünün daha yeterince tanınmamış olan bölgelerinde işlenip incelenmemiş veya daha bir yazı dili durumuna gelememiş birtakım dillerin varlığından ileri gelmektedir. Bunun yanında, bir dile veya dil ailesine bağlılığı henüz kesinleşmemiş bulunan dillerde vardır. Bununla birlikte dil bilimi alanında yapılan çeşitli tespit ve sayımlara göre, dünyada ölü veya yaşayan 3000'in üzerinde dil bulunmaktadır (Korkmaz, 2022: s. 57).

Türk lehçeleri farklı dillerde değişikli göstermiştir. Bu diller kollara ayrılmıştır. Kimi diller "Ural-Altay Dil Ailesine" bağlıyken kimi dillerse "Altay Dilleri Ailesine" bağlı kalmıştır. Tabi bu da dillerde farklılık göstermiştir. Bu farklılıkların oluşmasına göçler, savaşlar, siyasi-sosyal olaylar sebebiyet vermiştir. Bir de bu göçlerle beraber coğrafya değiştiren Türk boyları kendi ağız özelliklerini ve kendi yazı dillerini ortaya çıkarmışlardır. Bu durumlar farklı dillerin oluşmasına ortam hazırlamıştır. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi bu dillere örnektir. Aralarında yine farklılıklar ve benzerlikler de vardır. Son zamanlarda yapılan karşılaştırmalı lehçeler çalışmalarında bu durum görülmektedir. Bu çalışmalar iki dilin arasındaki farklı ve benzer durumları çözümlemekte yardımcı olmuştur. Azerbaycan Türkçesi şekil bilgisi kitaplarında "sayı" tek olarak incelenirken, Türkiye Türkçesindeyse sayı sıfatların içerisinde "sayı sıfatı" olarak incelenir.

Bu çalışmada Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi şekil bilgisi kitaplarında yer alan isim, sıfat, sayı, fiil, zarf kelime türleri üzerinde durulacaktır. Şekil bilgisi kitabında ele alınan kelime türlerinin nasıl açıklandığını bilmek bu konuyu daha iyi anlamamızı sağlar. Yapılan çalışmayla beraber karşılaştırmalı araştırmalar yapmak araştırılacak olan konulara yardım etmede ve gelişmede önemli bir yer teşkil eder.

1. Azerbaycan Türkçesi Şekil Bilgisi Kitapları Hakkında

1.1 Azerbaycan Türkçesinde Şekil Bilgisi Kavramı

Kazımov'un "Müasir Azerbaycan Dili Morfologiya" kitabının giriş kısmında, Azerbaycan dili anlayışı, dilin gramatik kuruluşu, gramer ve onun növleri hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra morfologiya hakkında şu bilgileri vermiştir: Cümlede sözlerin değişmesi farklı şekillere gelmesi kurallarından oluşan, topluluktan bahseden ilmin adıdır. Morfologiya Yunanca "morphe" biçim "loqos" bilim sözlerinden gelmektedir. Morfologiyan'ın esas objektifi sözdür. Morfologiya sözlerin gramerinin özelliklerini öğretir, özellikleri tek tek sözlere değil bütün söz gruplarına dâhil eder. Sözlerin değişmesi, sınıflandırma sistemini ortaya çıkarır. Dilciliğin farklı alanları gibi, gramerin morfologiya şubesi de bağımsız alanlara sahiptir. (Kazımov, 2010: s.24).

Muhtar Hüseyinzaden'in "Müasir Azerbaycan Dili" kitabının giriş kısmında sözün terkibi hakkında genel bilgiler verilir. Hüseyinzade Kazımov'un kitabında morfologiya hakkında açıkladığı bilgilerden farklı olarak şu bilgileri vermiştir: Dilbilgisi, dilin gramer yapısını inceleyen bir bilimdir. Morfologiya gramerin bir parçasıdır. Morfologiyan'ın nesnesi sözdür. Morfologiya sözlük biliminden farklı olarak sözün, tek bir anlamını değil geniş gramer anlamlarını öğrenen bir ilimdir. Morfologiya bütün konuşmanın bölümlerini içermektedir. Sözün benzer ve farklı yönlerini öğrenir (Hüseyinzade,2007: s.5).

1.2 Azerbaycan Türkçesi Şekil Bilgisi Üzerine

Muhtar Hüseynzaden'in "Müasir Azerbaycan Kitabında" şekil bilgisi hakkında edinilen bilgilere göre bağımsız anlamıyla, morfoloji özellikleri söz dizimsele göre gruplaşan söz sınıflarına "nitk hisseler[65]" denilmektedir. Yalnız tek başına alınan kelimenin sözlük anlamı değil sözlük grameri anlamı dikkate alınmaktadır. Dilin sözlük anlamına dâhil olan kelimenin kendisi gelince sözlük türü dikkate alınmaz. Çünkü sözün kendi başına sözlük anlamı vardır. Gramer anlamı yoktur. Her hangi bir sözün nitk hisselerine ait olması için sözlük anlamı ile birlikte, gramer anlamı da dikkate alınmalıdır. Gramer anlamı sözün kendi dâhilinde olmaz, dilbilgisi biçimiyle meydana gelmektedir. Yani sözlerin nitk hisselerine bölünmesi için dilbilgisi yapısına özgü gramer kategorileri olmalıdır. Gramer kategoriyalarını (morfolojik özellikler, söz dizimsel araçlar) düzenler. Böylelikle sözlük anlamına göre sözler gramer anlamı dikkate alınarak biçim, söz dizim vazifesi taşımaktadır. Gramer anlamının hem morfoloji hem de söz dizimsel ifade amaçları vardır. Dilimiz de nitk hisseleri anlamlarına göre gramer biçimsel (morfolojik özellikleri) söz dizimsele göre temel, yardımcı ve özel nitk hisseler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır (Hüseyinzade,2007: s.16-17).

Kazımov'un "Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya)" kitabındaysa sözlük gramer anlamına, morfolojik özelliklerine, söz dizimsel görevine göre farklılık gösteren söz gruplarına "nitk hisseler" denilmektedir. Başka bir değişle nitk hisseler dilimizin kelime dağarcığına dâhil olan sözlerin anlam, biçim ve gramer açısından gruplaşmasından ibarettir. Nitk hisseler, terimini yunan dilinden Latin diline oradan Rus diline aktarılmıştır. Latin dilinde "partes orationis" olarak adlandırılır. Nitk hisselerin düzgün, ilmi açıklaması sözcüklerden birini diğerinden farklı gösteren işaretlerin tam olarak tanımlanması dilin gramer kuruluşunun öğrenilmesine bağlıdır. Tarihte sözlerin "nitk

[65] Sözcük Türleridir.

hisseler" şeklinde açıklanması dilciler tarafından farklı prensiplerle açıklanmış, kelime dağarcığına dâhil edilmiştir. Nitk hisseler genel gramer kategoriyasındandır. Sözlerin "nitk hisselerin" bölünme tarihi çok eskidir. Eflatunun kayıtlarına göre V. asırda Yunan âlimleri isimlerle filleri farklı ele almıştır. Âlimlerin fikrine göre cümle isimlerle fillerin ilişkisinden meydana gelmiştir. Eflatun kendi de isimlerle filleri farklı işlemiştir. Cümlede özne görevinde işlenen sözleri isimlere, haber görevinde işlenenleri fillere dâhil etmiştir. (Kazımov,2010: s. 36-37).

Gülare Abdullayevan'ın " Müasir Azerbaycan Dili Kitabında" gramer kurallarına göre ayrılan söz gruplarına "nitk hisseler" denilmektedir. Gramer sözün ifade ettiği anlamı, barındırdığı soruyu ve cümledeki yerini akılda tutar. Sözün ifade ettiği anlamı sadece ayrı kelime bilgisi ya da sözlük anlamını değil, gramer anlamını da içermekteddir. Gramer anlamının morfoloji, söz dizimsel ifade amaçları vardır. (Abdullayeva, 2013: s. 17).

Buluthan Helilov'un "Müasır Azerbaycan Dilinin Morfologiyası" kitabında nitk hisseler, leksik, morfoloji ve sintaktik ilkelerle açıklanır. Bu ilkelerin açıklanmasında dilciler arasında fikir ayrılığı olmuştur. Leksik ilkede sözün anlamı, morfoloji ilkesinde sözlerin morfolojik biçimde, sintaktik ilkede ise sözlerin cümlede taşıdığı sintaktik görevi yer alır. Bu ilkelerden emin olmadan nitk hisseler sınıflandırılmaz. Leksik ilkede sözün taşıdığı eşya, durum, renk, miktar, hareket vs. gibi kavramlar akılda tutulur. Leksik anlamı olan sözler eşya, hal, durum, renk miktar, hareket vs. anlamları genelleyerek leksik ilkesinin sorusuna cevap verir. Örneğin; kitap, defter eşya grubuna, güzel, çirkin hal, durum grubuna, beyaz, siyah renk grubuna, üç beş, miktar grubuna, gelmek, gitmek hareket grubuna girmektedir (Helilov, 2000: s. 139).

1.3 Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi Üzerine

Leyla Karan'ın "Türkçede Söz Dizimi" kitabına göre kelime türleri şu şekilde açıklanmaktadır: Kelime grubu, bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir. Tek kelime ile karşılanamayan varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri karşılar. Mesela; bilgisayar, akciğer, yarımada, ipek böceği, fotoğraf makinesi, telefon etmek, yok etmek, kör olmak, gibi nesne ve kavramların dilimizde tek kelimelik karşılıkları yoktur. "Hastalanmak, hasta olmak, iyileşmek, iyi olmak" gibi bazı kavramların da hem tek kelimelik hem de iki kelimelik karşılıkları bulunmaktadır. Varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri, anlamlarını genişleterek, belirterek, niteleyerek, pekiştirerek karşılar (Karahan, 2021: s. 39).

Haydar Ediskun'un " Türk Dilbilgisi" kitabında kelimeler, hem yapı hem de anlam bakımından incelenmiştir. Anlam bakımından, kelimeler, birtakım bölümlere, sınıflara ayrılırlar. Bu bölümlerin her birine "kelime çeşidi, kelime sınıfı" denir. Kelime çeşitleri şunlardır: İsim. Sıfat. Zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlem (Ediskun, 1984: s. 103).

Sıddık Akbayır'ın "Cümle ve Metin Bilgisi" kitabında sözcükler, genel anlamda iki grupta toplanır: Ad, eylem, adıl önad, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem ad soylu sözcüklerdir. Sözcük türleri, sözcüğün sözcükle olan ilişkisinden doğar. Yaptığı işlevlere göre şöyle bölümlenir: İsim (Ad), Fiil (Eylem), Sıfat (Önad), Zarf (Belirteç), Zamir (Adıl), Ünlem, Edat (İlgeç), Bağlaç. Sözcükler, kullanımlarına göre dört öbekte toplanır. Sözcük türlerinin öğreniminde bu öbekler oldukça kavratıcı bir işleve sahiptir. Asıl sözcükler: Ad, eylem, Uydu sözcükler: Önad, belirteç, Gölge sözcükler: Adıl, ünlem, Söz ulakları: İlgeç, bağlaç (Akbayır, 2003: s. 62).

2.1 Azerbaycan Türkçesinde İsim

Eşya adı bildiren sözlere isim denir. İsim Arapça ad demektir. Eşya deyince maddi varlık, objektif âlem de ki belirli nesneler, gözle görünen, elle tutulabilen şeyler akla gelir. Taş, duvar, şişe, ağaç, kitap, gemi, at, deve kelimelerin her biri belirli biri ismin anlamına uygundur. Ama fikir, hayal, saadet, güzellik, iyilik, gibi sözler eşya anlamı taşımaz. Bunlar eşyanın kendisini değil insan düşüncesini ifade eder. İsimler "kim? ne? nerede?" sorularına cevap verir. Kelime anlamına göre ikiye ayrılır. Canlı varlıkların isimlerini bildiren ve cansız varlıkların isimlerini bildiren diye ayrılır. Canlı guruba giren insan, hayvan, adları girer. Cansız varlıklarsa soyut isimlerdir. Canlı ve cansız gruplar iki gruba ayrılır: özel isimler, cins isimler. Özel isimler varlığı tek olan eşyanın adını bildirir. İnsan adları, baba adı, lakap, bildiren sözler, dağ, göl, şelale, dere, kitap, gazete, hayvanlar koyulan isimler, eşyalara koyulan isimler (Kırat, Mestan, Aynalı gibi) özel isimlerdir. Cins isimler aynı cinslilerin adını bildirir. Örneğin şehir kelimesi büyük, küçük, eski, yeni olarak değerlendirilir. Kitap kelimesi kurgu, ilmi, ders kitapları cins adını bildirir. Adam kelimesi hem kadın hem de yaşlı herkese kullanılır. Ev, su, mont, çimen, çiçek cins isimlere örnektir (Kazımov, 2010: s. 42-44).

İsim nitk hisselerden biridir. İsimler dilde olan sözlerin önemli kısmını teşkil eder. İsimler bütün varlıkların adlarını bildiren sözlerden ibarettir. İsimin farklı anlam türleri vardır: Farklı kavramları ifade eden isimler anlam türlerine göre üçe ayrılır. Somut, soyut isimler, özel, cins isimler, teklilik, topluluk bildiren isimler. Somut soyut isimler canlı cansız isimleri belirtir. Adam, ağaç, taş, balta, hayvan, meyve, ot, su, gibi örnekler somut isimdir. Ağırlık, uzunluk, güzellik, çirkinlik gibi örnekler ise soyut isimdir. Özel isimlerse varlığı tek olan aynı adı olmayan eşyanın adıdır. Özel isimler, insan adları ve soyadları (Aslanov, Kamal, Kazımov) isim (Gencevi, Füzuli, Vagif, Sabir), ülke isimleri (Azerbaycan, Gürcüstan) şehir isimleri (Moskova, Bakü, Maştağa), dağ, deniz ve çay isimleri (Kepez, Savalan, Araz, Volga, Kür) yönetim, kurum ("Qayğı" şireketi) gazete, dergi isim ("Azerbaycan" dergi) gezegen isimleri (Mars, Jüpiter) hayvanlara verilen adları (Mestan, Alagöz) vs. dâhildir. Cins isimler, aynı cinsli varlıkları bir birinden ayırmak o varlığın tek olduğunu bildirir. Örneğin; insan, taş, ağaç, kitap gibi isimler cins isimlere örnektir. Teklik ve topluluk bildiren isimler, bir kısmı isimlerin tek bir sözden ibaret olduğunu bildirir. Bazı isimlerse topluluk isimi olarak adlandırılır. Örneğin; adam, kuş, inek, at teklik bildirir. Halk, ordu, sürü, topluluk bildiren isimler (Hüseyinzade, 2007: s. 24-25).

Eşyanın adını bildiren kim? ne? nerede? sorularına cevap veren nitk hissesine (sözcük türüne) isim denir. İsmin gramer anlamını eşya bildirir. İsimler canlı cansız, soyut somut dini, efsanevi varlıkların adını bildirir. Örneğin; insan, taş, demir, elma, armut, fikir, ahlak, Allah, Peygamber, cin, şeytan vs. bunlara örnektir (Abduleyeva, 2013: s. 23).

2.2. Türkiye Türkçesinde İsim

Haydar Ediskun "Türk Dilbilgisi" kitabına göre isim kelimesi şu şekilde açıklamıştır: Varlıkları ya da eylemleri bildiren tanıtan kelimeye isim denilmektedir. Sokak, bulut, Osman, Ayla birer varlık ismi, uyumak, gülüş, anlatma, ise birer eylem ismidir. Varlık denince, akla, canlı cansız, somut soyut varlıklar ve bunların cinsleri, türleri, aileleri, bireyleri gelmektedir. İsimler varlıklara verilişlerine göre, varlıkların oluşlarına göre, varlıkların sayılarına göre bölümlere ayrılmaktadır (Ediskun, 1984: s. 104).

Adlar, evrendeki bütün canlı ve cansız varlıkları, duygu düşünceleri, durumları, bütün bunların birbirleriyle olan ilgilerini karşılayan sözcüklerdir. Kuş, ağaç, yastık, kap, us, ağlama, düşünüş, yargı, sakınca gibi örnek gösterilir. Adları incelerken, onların niteliklerine göre bir bölümlemeye gitmemiz gerekir. Bu bölümlemeyi adların anlamlarına, kullanım, yerlerine, biçimlerine, tümcedeki,

görevlerine göre yapılır. Dilbilgisi yapıtları, adları türlü biçimlerde öbeklere ayrılır (Atabay, Özel, Kutluk, 2003: s. 25).

Zeynep Korkmaz " Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi" kitabına göre isim kelimesi şu şekilde ifade edilmektedir: Adlar, evrendeki canlı cansız bütün varlıkları, insan tasavvurundaki somut ve soyut bütün kavramları, tek tek ya da tür olarak karşılayan sözlerdir. At, ağaç, aslan, bağ, balık, baş, başak, bitki, böcek, çocuk, çiçek, dağ, demir, deniz, deve, gelin, insan, kuş, tarla, toprak, sınıf, sürü, yaprak; Ali, Kamil, Ayşe, Çiğdem, Gelibolu, İzmir, Trabzon; başlamak, okumak, anlayış, cesaret, duygu, güzellik, iyilik, rüya vb. örnekler gösterilir. Adları, niteliklerine, dildeki görevlerine, şekil yapılarına, kullanış yerlerine ve taşıdıkları diğer özelliklerine göre birbirlerinden farklı biçimlerde sınıflandırmak mümkündür. Adlar ana nitelikleri bakımından şöylece gruplandırılabilir: Somut soyut, özel adlar, cins adları (tür adları), oluş ve kılış adları (Korkmaz, 2022: s. 229).

Ahmet Bican Ercilasun "Türk Lehçeleri Grameri" kitabına göreyse isim iki şekilde açıklanmıştır: Birincisi, somut ve soyut isimler olarak kendi içinde ikiye bölünür. Somut isimler duyu organlarımızla görüp kavrayabildiğimiz ve tabiatta madde olarak var olan gerçek nesne ve varlıkların adlarıdır. Taş, toprak dağ, ev, balık, Ahmet, Ayşe vb. örnek olarak gösterilir. Soyut isimler ise görünürde madde olarak var olmayan, duyu organlarımızla kavranamayan, ancak zihnimizde var olan kavramların ve niteliklerin adlarıdır. Anlayış, cesaret, inanç, iyilik, kötülük, sevinç, sevgi, melek vb. örnek olarak gösterilir. İkincisi ise özel isim ve cins isim olarak kendi içinde ikiye bölünür. Özel isim somut isimlerden bir kısmı tek varlığa ad olmuşlarsa, bunlara özel isim denir. Kişi isimleri, hayvan isimleri, millet, devlet, topluluk isimleri, dil, din isimleri, gazete, dergi, kitap isimleri bu grupta yer alır. Atatürk, Bilge Kağan, Tekir, Boncuk, Türkler, Türkiye Cumhuriyeti, Türkmenistan, Ankara, Çince, Almanca, Müslümanlık, Türk Dili Dergisi, Kutadgu Bilig gibi. Cins isimlerse aynı türden olan canlı ve cansız bütün varlık ve kavramlara verilen ortak isimlerdir. Ağaç, baba, at, göz, tüfek, gece gündüz gibi (Ercilasun, 2007: s. 49).

Varlıkları bildiren sözcüklere ad denir. Evrendeki canlı, cansız milyarlarca varlığı bize adlar bildirir. Bu varlıklardan bazılarını beş duyumuzla algılar, görür, koklar, ellerimizle dokunabiliriz. Ağaçlar, taşlar, yıldızlar bu tür varlıklardır. Sevgi, melek, şeytan, akıl, özgürlük gibi varlıklar kendi duygu ve düşüncelerimizde bulunan beş duyumuzla algılanamayan varlıklardır. Bu varlıkları elle tutup gözle göremeyiz. Varlıkların bazıları evrende tektir, eşi ve benzeri yoktur (Hengirmen, 2006: s. 116).

3.1. Azerbaycan Türkçesinde Sıfat

Sıfat eşyanın elamet ve keyfiyyet bildiren nitk hissesidir. Sıfatların bir kısmı başka nitk hisselerinden ayrı olarak özel şekli hallere göre değil görev ve anlamlarına göre fark gösterir. Buna göre de bir sözün sıfat olup olmadığını yabancı hallerle değil yaptığı görevi ve içeriği ile tanımlamak gerekir (Hüseynzade, 2007: s. 64).

Maddi varlığın elametini keyfiyyetini bildiren sözlere sıfat denir. Sıfat yanaşma yolu ile eşya adı bildiren sözlerle bağlı olur. Sözdüzeldici şekilciler sistemi vardır. Önemli morfoloji özelliği gibi derece elametlerine sahiptir. İsimleşerek nitelik, mensubiyyet ve hal şekilcileri kabul edilir. Sıfat eşyanın elametini ve ya keyfiyyetini bildiren bir söz grubu gibi başka nitk hisselerinden manasına, morfoloji elametine ve sintaktik görevine göre fark gösterir (Kazımov, 2010: s. 989).

Sıfat eşyanın elamet ve keyfiyyetini bildiren nitk hissesi olup "Nasıl? Ne tür? Hangi?" sorularına cevap verir. Sıfat isimlerden farklı olarak zengin gramer katigoriyasına sahip değildir. Sıfat eşyanın elametini bildirdiğinden bir kural olarak isimle bağlı olur. İsimden önce gelerek onunla yanaşma

elagesine girer. Onu elemet ve ya keyfiyyet bakımından belirler. Elamet deyince dış görünüş, biçimi keyfiyyette ise iç görünüş kabul edilir. Örneğin; uca, hündür, yumru, sarı vs. elamet, turş, şirin, acı vs. ise keyfiyyet bildiren sıfatlara denir. Dilimizde bazı sıfatlar var, hem elamet hem de keyfiyyet bildirir. Örneğin; güzel kız, güzel şair birleşmelerinden birincisinde güzel sözü elamet, ikincisinde ise keyfiyyet bildirir (Abdullayeva, 2013: s. 46).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinde de sıfatlar, üstlendikleri görevleri bakımından iki ana grupta toplanır. Varlığın kendi niteliklerini ifade eden sıfatlara nitelendirme sıfatları, varlığın dış vasıflarını ifade eden sıfatlara ise, belirtme sıfatları adı verilir (Ercilasun, 2007: s. 198).

3.2. Türkiye Türkçesinde Sıfat

Haydar Ediskun sıfat sözcüğünü şu şekilde açıklamaktadır: Varlıkları niteleyen ya da belirten kelimelere sıfat denir. Mavi gök, beyaz bulutlar, çalışkan çocuk, bu kitap, birinci sınıf, bir milyon insan, altışar elma… Bu örneklere göre, mavi, beyaz, çalışkan kelimeleri gök'ün, bulutlar'ın, çocuk'un nasıl olduklarını, yani vasıflarını göstermektedir. Nitelenmiş varlığın niteliklerini bulabilmek için o varlığın isminden önce nasıl sorusunu getirip sorarız; alacağımız yanıt, bize o isimi niteleyen sıfatı gösterir. Nasıl gök? Mavi gök. Nasıl bulutlar? Beyaz bulutlar. Nasıl çocuk? Çalışkan çocuk bunlara örnektir. (Ediskun, 1984: s. 132).

Ad soyundan sözcüklerin bir bölüğünü, geleneksel dilbilgisinde sıfat adını alan sözcükler oluşturur. Genel olarak Türkçede ve Türkiye Türkçesinde sıfatlar sözvarlığı içinde önemli bir yer tutar. Türkçe kökenli sıfatların yanı sıra, dilimizde yabancı dillerden gelme pek çok sıfat da kullanılır. Genellikle bir tanım yaparken ya da bir şeyi anlatırken, tanımladığımız ya da anlattığımız nesnenin özelliklerini, niteliklerini hep sıfatlar yardımıyla ortaya koyarız (Atabay, Özel, Kutluk, 2003: s.61).

Zeynep Korkmaz'a göre sıfat sözcüğü şu şekilde açıklanmaktadır: Türkiye Türkçesinde çok geniş bir yeri olan sıfatlar, adlardan önce gelerek onları niteleyen, nasıl olduklarını gösteren veya çeşitli yönlerden belirten sözlerdir. Açık kapı, boş oda, geniş yer, uzun yol, yaşlı adam, beş kişi, üçer ay, her insan, beşinci sınıf, bu sözler, hangi başarı, yanan ateş, sararmış yaprak buna örnektir. Bazı gramerler, sıfatların da birer ada veya "vasıf ve belirtme adı" olduğuna işaret eder. Aslında sıfatlar da ad soylu sözler olduklarına göre, bir bakıma elbette ad sayılırlar. Ancak, bunların "ad" veya "sıfat" diye adlandırılmaları kullanış biçimlerine bağlı olduğundan, aralarında önemli bir ayrılık vardır. Adlar somut veya soyut bir nesneye ad oldukları, kendi başlarına bir varlığı bir nesneyi karşıladıkları halde, sıfatlarda böyle bir özellik yoktur. Onlar kendi başlarına bir varlığı, bir nesneyi temsil edemezler. Yalnızca varlık ve nesnelerde var olan niteleme ve belirtme özelliklerini soyut olarak gösterirler. Akıllı, küçük, mavi, zengin, birkaç bunlara örnektir. Sıfatın anlam ve işlev bakımından kendi varlığını ortaya koyabilmesi için mutlaka bir adın önünde bulunması ve o adı nitelemesi veya belirmesi gerekir. Örneğin; cıvıl cıvıl kuşlar, dalgalı deniz, düşünen insan, kırmızı gül, bu yıl, şuradaki okul gibi (Korkmaz, 2022: s. 335).

Varlıkların özelliklerini belirten ve adlardan önce gelen sözcüklere sıfat denir. Güzel kız, mavi kitap, küçük ev, yedi gün, bu kalem, hangi çocuk, tertemiz oda. Bazı insanlar, bütün dostlarım gibi. Sıfatlar, adlardan önce gelerek adların niteliklerini ve özelliklerini belirtir. Sıfatlar görevlerine göre iki ana bölüme ayrılır: Niteleme sıfatı ve Belirtme Sıfatı. Niteleme sıfatı, adları niteleyen sıfatlara denir. Niteleme sıfatları genellikle varlıkların iyi, kötü, sarı, kırmızı, az, çok gibi özelliklerini belirtir. Büyük ev, küçük oda, çalışkan öğrenci, güzel kız, çirkin adam, iyi insan, kötü adam, boş kutu, az para, çok iş, ağaçlı yol, yeşil yaprak gibi. Belirtme sıfatıysa, adları sayı belirterek,

göstererek, soru sorarak ya da belgisiz olarak belirten sıfatlara belirtme sıfatları denir (Hengirmen, 2006: s. 132-138).

4.1. Azerbaycan Türkçesinde Sayı

Eşyanın miktarını ve ya sırasını bildiren sözlere sayı denir. Sayı bir grup sözden ibaret olup kendi dâhili mezmununa göre eşyanın miktar ve ya sırasını bildirir. Miktar bildirenlerin morfoloji elameti yoktur. Sıra sayıları hüsusi şekilci vasıtasıyla miktar sayılarından düzelir. Miktar sayıları kuruluşça sade, düzeltme ve terkibi olur. Sayının hem isimlere hem de sıfatlara benzer yönleri vardır. İsimler eşya adı bildirdiği gibi sayılar da müeyyen kemiyyet adlarını bildirir. Örneğin, on bir kemiyyetin, on beş başka bir kemiyyetin adını bildirir (Kazımov, 2010: s. 124).

Sayıda esas nitk hisseleri sırasına dâhildir. 1920'de yazılmış bütün gramer kitaplarında sayılar da sıfatlar gibi isim bahsine dâhil edildi. 1920 yılından 1933 yılına kadar sayılar isim, sıfatlar sırasında anlatıldığından tam anlamıyla bir nitk hissesi gibi tanınmamıştır (Hüseynzade, 2007: s. 82).

Esas nitk hisselerinden biri de sayıdır. Bu nitk hissesi eşyanın miktarını ve sırasını bildirir. 1920 yılına kadar yazılmış bütün gramer kitaplarında sayılarda sıfatlar gibi isim bahsine dâhil edilirdi. Onlar "ismi-eded" adı ile isimlerin bir tipi olarak verilirdi. Sayılar isimden önce gelerek onu açıklamasına, onunla yanaşma elagesine girmesine, cümlede teyin vazifesini uygulamakta sıfata benzer. Ama sıfat elamet, sayı ise miktar ve sıra bildirir (Abdullayeva, 2013: s. 54-55).

4.2. Türkiye Türkçesinde Sayı

Azerbaycan Türkçesinde sayılar ayrı bir başlık altında incelenirken Türkiye Türkçesinde ise sayılar sıfatların içinde ele alınmıştır. Yani ayrı bir başlık altında incelenmemiştir. Bu bakımdan Azerbaycan Türkçesi daha gelişmiştir. Muharrem Ergin'in "Türk Dil Bilgisi" kitabından sayılar sıfatların içinde sayı sıfatları olarak yer almıştır. Ve şu şekilde açıklanmıştır: Sayı sıfatları nesneleri sayılarını bildirmek suretiyle belirten kelimelerdir. Bunlar aslında tek başlarına sayı isimleridir. Sayı sıfatları nesneleri sayı bakımından ya yalnız adet olarak, ya dereceli olarak, ya bölük bölük, ya parça halinde veya topluluk şeklinde belirtirler. Bu fonksiyonlarına göre sayı sıfatları asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları, topluluk sayı sıfatları olmak üzere beşe ayrılırlar (Ergin, 2011: s. 249).

Haydar Ediskun'un "Türk Dil Bilgisi" kitabında da yine sayı sıfatı olarak yer almıştır. Ve şu şekilde sayı sıfatlarını açıklamıştır: Sayı sıfatları, varlıkların sayılarını, sıralarını, eşit bölümlerini, parçalarını belirten sıfatlardır. Muharrem Ergin sayı sıfatlarını beşe ayırırken Haydar Ediskun ise dörde ayırmıştır. Bunlar: Asıl sayı sıfatları, Sıra sayı sıfatları, Üleştirme sayı sıfatları, Kesir sayı sıfatları olmak üzere. Asıl sayı sıfatları, varlıkların sayılarını bildiren sıfatlardır. Örneğin: Bir ceviz, yedi defter, on iki ay, altı bin asker, yüz milyon lira. Sıra sayı sıfatları, varlıkların sıralarını, derecelerini bildiren sıfatlardır. Örneğin: Birinci sınıf, ikinci kat, yüz kırkıncı sayfa. Üleştirme sayı sıfatları, varlıkların eşit bölümlere ayrıldığını bildiren sıfatlardır. Örneğin: Birer portakal, dokuzar fındık, ikişer gün, altışar ay, iki yüzer ya da ikişer yüz lira. Kesir sayı sıfatları, varlıkların parçalarını bildiren sıfatlardır. Örneğin: Yüzde elli başarı, onda bir olasılık, yarım ekmek, çeyrek saat, bir buçuk lira, yarı yol (Ediskun, 1984: s. 134-136).

Sayı sözcüğünü, Neşe Atabay, Sevgi Özel, Dr. İbrahim Kutluk "Sözcük Türleri" kitabın da sayı adlarının sıfat olarak kullanılması başlığı altında açıklamışlardır. Açıklamaya göre: Sayı adlarının, başka bir adın sayısını, ölçüsünü, sırasını belirtmek üzere sıfat olarak kullanıldıkları, bir adla bir tamlama oluşturdukları görülür. Sayı sözcükleri birer addır (Atabay, Özel, Kutluk, 2003: s. 72).

5.1. Azerbaycan Türkçesinde Evezlik (zamir)

Zamir başka nitk hisselerinin (isim, sıfat, say ve zarfın) yerinde işlene, anlamca onu zamir eden ve sözün işlevini yerine getiren nitk hissesidir. Farklı dillere özel tipoloji materyalleri araştırıldığında zamirler diğer nik hisselerine göre daha önemli anlam yükü taşımakta. Danışan, "ben" zamiri ile kendini, "sen" zamiri ile dinleyeni, "o" zamiri ile ya hakkında konuşulan şahsı, ya da eşyayı isim söylemeden gösterir. Böylelikle, "ben, sen, o" zamirleri ayrı ayrı şahısları yalnız ümumi şekilde bildirir (Hüseynzade, 2007: s. 95).

Şahıs, eşya, elamet, kemiyyet, hareket bildiren sözleri ümumi veya geyri- ümumi şekilde zamir eden, ya da sadece onlara işaret eden sözlere zamir denir. Zamirler leksik- gramer seciyyesine, morfoloji hususiyetlerine, sintaktik vazifesine göre fark gösteren orijinal bir kategoriya, hususi bir söz grubudur. Zamir sözlük anlamına göre oldukça soyut, somut anlamda da uzak bir nitk hissedir (Kazımov, 2010: s. 135).

İsim, sıfat, sayı ve başka nitk hisselerinin yerinde işlenerek onların gramer elametlerini kabul eden esas nitk hissesi zamir olarak adlandırılır. Esas nitk hisseleri içerisinde zamir, soyut mezmuna malik olmasıyla farklı olur. Zamirin somut sözlük anlamı yoktur. Zamir hangi nitk hisseye geliyorsa o nitk hissenin memnuna ve gramerine uygunluk gösterir. Buna göre zamirin anlamı ancak cümle, metin dâhilinde olur. Muasir Azerbaycan Dilinde zamirin yedi tane növü vardır: Şahıs zamiri, işaret zamiri, soru zamiri, geyri-müeyyen zamiri, teyini zamirler, inkâr zamiri, nisbi zamirler (Abdullayeva, 2013: s. 64).

5.2. Türkiye Türkçesinde Zamir

Haydar Ediskun zamirleri şu şekilde ele almıştır: Cümlede gerektikçe isimlerin yerini tutan onlara elçilik eden kelimelere zamir denir. Zamirin yerini tuttuğu kelimeye ilinti (merci) diyebiliriz: Ben (konuşsan kimsenin adının yerini tutan kelime) –siz (dinleyen kimselerin adlarının yerini tutan kelime)- bu (I yakındaki bir şeyin adının yerini tutan kelime) – kimi (kişinin adını ya da kimliğini sorup öğrenmek isteyen kelime) vb. İsimler, varlıkları tanıtan kelimelerdir. Zamirler ise, varlıkların adı değil, o adlara geçici olarak elçilik eden, onların yerini geçici olarak tutan kelimelerdir. Zamirlerin başlı başına anlamları yoktur. Varlık adı olmadıkları ya da varlıkları niteleyen ve belirten kelimeler olmadıkları için, cümleler dışında, bize hiçbir kavramı doğrudan doğruya vermezler. Zamir hangi ismin yerini tutuyorsa, anlamı o isimle olan ilgisi sırasında belirir, kavranır (Ediskun, 1984: s. 156).

Zeynep Korkmaz'a göre zamir sözcüğü şu şekilde açıklanmaktadır: Kişilerin ve canlı cansız ad grubunda ki varlıkların yerini tutma, onların işaret veya soru yolları ile temsil etme görevi yüklenmiş olan ad soylu kelime türüdür. Şahıs gösteren "ben, sen, o, bunlar, şunlar, onlar" şahıs zamirleri, dönüşümlülük gösteren "kendim, kendin, kendi, kendisi, kendimiz, kendiniz, kendileri" zamirleri; bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar, işaret zamirleri vardır. "Biri, birisi, başkası, herkes, kimse" vb. belirsizlik zamirleri; "hangisi, kim, ne, neyi, neden" vb. soru zamirleri; bağlama görevi yüklenen bağlama zamiri 'ki' gibi türleri vardır (Korkmaz, 1992: s. 257-258).

6.1. Azerbaycan Türkçesinde Fiil

Eşyanın hareketini bildiren sözlere fiil denir. Fiil Arap sözü olup, iş, hareket, eylem demektir. Şahsın, eşyanın işini, hareketini, hal- vaziyetini bildiren söz grubudur. İşin icra olduğunu bildirdiği gibi işin olmadığını da bildirir. Fillerde iş, hal, hareket, anlamı karışık olur, ama bu anlamlardan biri üstünlük teşkil eder. "Tonqallar yandı, lopalar söndü, fişengler ölezidi," Ses- küy azaldı. Hamı eve çekildi. Pakizenide çağırdılar. Qız getmedi, cümlelerinde işlenmiş çağırdılar fiilinde iş, getmedi

fiilinde hareket, yandı, söndü, ölezidi, azaladı, çekildi sözlerinde hal- vaziyet anlamı daha çok göze çarpmaktadır. (Kazımov, 2010: s. 159).

Fiil eşyanın, iş, hareket ve halını bildiren bir nitk hissedir. Örneğin: Maşın çox süretle gedirdi. Cemille Tahir yanaşı oturdu. Qonaqov tutuldu. Her bir iş de dinamik ve statik (değişmeyen) hareket olduğu gibi müeyyen hal- vaziyyet de vardır. Azerbaycan dilinin fiilleri hem sözlük bileşimi hem de gramer kategoriyalrının zenginliği itibariyle başka nitk hisseleri içerisinde önemli bir yer tutar. Asırlar boyunca mühtelif dillerin tesirine maruz kalan Azerbaycan dili daha çok filler vasıtasıyla kendi milli orijinalliğini muhafaza edebilmiştir (Hüseyinzade, 2007: s. 118).

Fiil eşyanın işve hareket bildiren bir nitk hissesidir. Örneğin: Tüfengi döşeyin üstüne qoymuştu. Eşrefin ağ benizi daha da ağırlaşmıştı. Cahandar ağa özü atın beline qalxdı. Azerbaycan dilinin fiileri zengin gerçek anlam növlerine sahiptir. Bunlar: İş filleri; qazmaq, yazmaq, tikmek vs. Hareket filleri; getmek, gelmek, yürümek, qaçmaq gibi. Tefekkür fiileri; düşünmek, anlamak, derk etmek, başa düşmek gibi. Nitk filleri; danışmaq, dillenmek, dile gelmek, qışqırmaq, söylemek gibi. Görme filleri; bamaq, nezer salmaq, seyr etmek, seyre dalmaq vs. İşitme filleri; işitmek, dinlemek, kulak asmak, kulak vermek gibi. Hal- vaziyet filleri; ağarmak, korkmak, sevinmek, hastalanmak gibi (Abdullayeva, 2013: s. 72-73).

6.2. Türkiye Türkçesinde Fiil

Zeynep Korkmaz'a göre: Şekil bilgisinin addan sonra en önemli ögesi olan fiiller, iş ve hareket bildiren sözlerdir. Fiiller, karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut, soyut nesne ve kavramlarla, ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildirirler; al-,at-, başla-, bilin-, büyü-, dinlen-, getir-, otur-, ört-, sivril-, tut-, uyu-, uza-, ver-, yar-, yaşa-, yeşer-, yıkıl-, gibi. Gramer konuları ne türlü bir sınıflamadan geçirilirse geçirilsin, bunların hepsinde de fiilin yer aldığı görülür. Demek ki fiil, dilin vazgeçilmez bir temel birimidir (Korkmaz, 2022: s.487).

Şimdiye dek gördüğümüz kelimeler, ya canlı ya cansız varlıkların isimleri, ya varlıkları niteleyen ve belirten isimler, ya da cümlelerde bütün bu isimlerin elçileri olan kelimelerdir. O kelimeler isimdirler, hareket anlatmazlar. Oysaki dilde, bir de, varlıkların yardımını isteyen, onların yardımıyla hareket, oluş, kılış, kısaca, eylem anlatan kelimeler de vardır ki, bunlara fiil (eylem) denir. Fiilde, iş demektir (Ediskin, 1984: s. 170).

7.1. Azerbaycan Türkçesinde Zarf

İş ve hareket icra terzini, zamanını, yerini, miktarını, elametin elametini bildiren sözlere zarf denir. Bütün nitk hisselerinde olduğu gibi, zarfın da başka nitk hisseleri ile şekilce benzerliği vardır. Terzi-hareket zarflarının bir kısmı şekilce sıfatlarla (sıfat, zarf), kemiyyet zarflarının bir kısmı saylarla (say, zarf) ortaktır. Bunları birbirinden ayırmak için cümledeki yerini, taşıdığı vazifesini, eşyaya ve harekete, hadiseye ait olmasını göz önüne almak gerekir. Sıfat eşyaya, zarf ise harekete (fiile), elamete (sıfata veya zarfa) ait olmaktadır. Örneğin: Çok geçmişem bu dağlardan; Durna gözlü bulaqlardan(S. Vurğun) cümlesinde çok sözü ne dağın, ne de bulağın çokluğunu bildirir. Çok sözü geçmek işinin kemiyyetini bildirdiği için geyri- müeyyen say değil, kemiyyet zarfıdır (Hüseyinzade, 2007: s. 200).

Hareketin ve ya elametin elametini bildiren sözlere zarf denir. Hareketin elametini deyince zarfların şahıs fillerle, mesder ve fiili bağlama ile elametin elameti deyince zarfların sıfat, fiili sıfat ve zarflarla ilgisi göz önüne alınır. Örneğin: "Bir az evvel sağa sola fırlanan, parça parça qarlar indi yavaş yavaş bax düşür" mısralarında yavaş hyavaş, indi zarfları fiili haberle (yavaş yavaş düşür, indi düşür) bağlı olup hareketin elametini, terzini, zamanını bildirir. Cümledeki evvel, sağa, sola

zarfları fiili sıfata (fırlanan), bire az zarfı ise evvel zarfına ait ve bunlar elametin elametidir (Kazımov, 2010: s. 313).

Esas nitelik hisselerinde olup fiil grubuna dâhil olan zarf hareketin ve ya elametin elametini bildirir. Zarf esasen fiillere bağlı olup onu farklı bakımdan açıklasa da bazen sıfat, bazen fiili sıfat ve zarflarla da ilgilenerek elametin açıklamasdı gibi görünür. Örneğin: " Eşqin, eqidenin hemişe, her vaxt, Her şeyden şirindir dadı dünya da". (B. Vahabzade) Zarflarda bir esas nitk hisesi gibi leksik-gramer anlamı, morfoloji elameti ve sintaktik görevi ile diğerlerinden seçilir (Abdullayeva, 2013: s. 87).

7.2. Türkiye Türkçesinde Zarf

Arapça kökenli zarf kelimesi dil terim olarak gramerdeki bir kelime sınıfını karşılar. Zarf fiillerden, sıfatlardan, sıfat fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık çokluk bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir. Dün geldi, yarın gidecek, daha göndermedi, yıllarca çalıştı, yukarı çıktı, pek sevimli, çok etkili, önceden bildirdi, doğru söyledi, şimdiden başlayınız, görerek öğrendi, ileride konuşacağım; ne iş yapacak? neden gelmiş? bunlar birer örnektir. Zarflar, yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere, sıfatlardan ve kendi türlerindeki zarflardan önce gelmekle birlikte, asıl asıl bulundukları yer fiillerin önüdür (Korkmaz, 2022: s. 427).

Fiillerin ya da filimsilerin, sıfatların, zarfların anlamlarını zaman, yer, yön, durum, nicelik, soru kavramlarıyla belirleyen ya da kısıp sınırlayan kelimelere zarf denir. Dün (gel) –yarın (git) –aşağı (in) –yukarı (çık) –açık (konuş) ağır(yürü) –çok (çalış) –fazla (oku) vb. İsimleri ve isimleşmiş sıfatları belirleyen ya da sınırlayan kelimelere de zarf demek gerekir. "Atın hızlı koşması" "Ailenin en büyüğü" vb. İsim soyundan kelimeler ya da kelime öbekleri, ulaçlar ya da ulaç öbekleri, edatlar ya da edat öbekleri, cümlelerde zarf görevinde bulunabilirler (Ediskun, 1984: s. 18).

Fiilleri, sıfatları veya zarfları; yer, zaman, hal, miktar ve soru bakımından tamamlayan kelimelerdir. Zarflar, sıfatların ve özellikle fillerin önünde kullanılarak onların anlamını tamamlayan bir kelime türüdür. Zarflar kullanım itibariyle zaman, yer, yön, tarz, miktar ve soru zarfları olmak üzere beşe ayrılır (Ercilasun, 2007: s. 56).

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi şekil bilgisi kitabında kelime türü "nitk hisse" olarak adlandırılmaktadır. Nitk hisseler: Esas nitk hisseler, kömekçi nitk hisseler olmak üzere iki başlık altında incelenir. Esas nitk hisseler, isim, sıfat, say, evezlik (zamir), fiil, zarfdır. Kömekçi nitk hisseler, koşma, bağlayıcı, edat, modal sözler ve nidadır. Türkiye Türkçesi şekil bilgisi kitabındaysa "kelime türü" olarak adlandırılmaktadır. Bunlarsa isim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlemdir.

Azerbaycan Türkçesinde zamir evezlik olarak adlandırılır. Ayrıca "sayı" Azerbaycan Türkçesinde ayrı bir başlık altında incelenirken Türkiye Türkçesindeyse sayı "sıfat fillerin" içinde yer almaktadır. Sayı sıfatı olarak ele alınarak incelenmiştir. Sayı, Türkiye Türkçesi şekil bilgisi kitabında çok fazla incelenmezken Azerbaycan Türkçesi şekil bilgisi kitaplarında geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca bazı kitaplarda kelime türleri "sözcük türleri" olarak incelenmiştir. Kitap ismi dahi sözcük türü olarak basılmıştır.

Sonuç itibariyle her iki dilde isim olarak ve inceleme olarak farklılık gösterir. Ancak işlev olarak aynı görevi yerine getirir. Ayrıca konu olarak benzerliklerde mevcuttur. Karşılaştırma yaparken aslında geçmişin içinde barındırdığı gizemli dilleri de gün yüzüne çıkarırız. Bu sayede her geçen

gün faklı dillerle ve benzerliklerle karşılarız. Böylece dillerde eksiklikleri görür ve gidermeye çalışırız.

KAYNAKÇA

ADULLAYEVA, G. (2013). Müasir Azerbaycan Dili, Elm ve tahsil yayınları, Bakı.

AKBAYIR, S. (2003). Cümle ve Metin Bilgisi, Ayrıntı Pegem Akademi, 7. baskı.

ATABAY, ÖZEL, KUTLUK, Neşe,Sevgi, İbrahim (2003). Sözcük Türleri, Papatya Yayıncılık, 2. baskı.

EDİSKUN, H. (2004). Türk Dil Bilgisi, Remzi Kitabevi, 9. baskı.

ERCİLASUN, A. B. (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları, 1. baskı

ERGİN, M. (2011). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları,

HELİLOV, B. (2000). Müasir Azerbaycan Dilinin Morfologiyası, 1. hisse. Bakı.

HENGİRMAN, M. (2006). Türkçe Temel Dilbilgisi, Engin Yayınları, 5. baskı.

HÜSEYİNZADE, M. (20079. Müasir Azerbaycan Dili, Şerq- Qerb, 3. hisse.

KARAHAN, L. (2021). Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, 28. baskı.

KAZIMOV, Q. (2010). Müasir Azerbaycan Dili Morfologiya, Elm ve Tahsil, Bakı.

KORKMAZ, Z. (2022). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları,7. baskı.

NATIONAL LEADER HAYDER ALIYEV'S INFLUENCE IN THE POLITICAL ARENA AND ROLE IN AZERBAIJAN'S RELATIONS WITH FOREIGN STATES

ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ ARENADAKI NÜFUZU VƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ DÖVLƏTLƏRLƏ MÜNASİBƏTİNDƏ ROLU

Müəllim. Tükəz Piriyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

ANNOTASİYA

Dünyada tarix haqqında yazanlar çox olsa da, tarix yaradanların sayı azdır. Hər bir xalqın milli azadlıq və istiqlaliyyət tarixində xilaskar rolunu oynayan dahi insanlar var. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müasir dünya tarixinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşmüşdür.

Qardaş Türkiyə ilə olan tarixi bağlılığımızı davam etdirən Mustafa Kamal Atatürk XX əsrin əvvəllərində demişdir: Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir. XX əsrin sonlarında isə Ulu Öndər demişdir: biz bir millət iki dövlətik. Bu gün o ənəni məhz bugünkü prezidentlər cənab İlham Əliyev və cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan davam etdirirlər.

Şəhidlərimizin, qazilərimizin, ordumuzun fədakarlığı və Ulu Öndərin uğurlu siyasətini layiqincə davam etdirən prezident cənab İlham Əliyevin qətiyyətli iradəsi nəticəsində torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Prezidentimiz İlham Əliyevin də dediyi kimi mən xoşbəxt adamam ki ata nəsihətini yerinə yetirdim. Bu gün şəhidlərimizin və Ulu Öndərin ruhu şaddır və xalqın yaddaşında əbədi yaşayacaqlar.

Fransa Respublikasının 22-ci prezidenti Jak Şirak (Jacques Chirac) demişdir: Azərbaycanın Avropa ölkələri ailəsində özünəlayiq yer tutmasını, böyük təcrübəyə malik, şöhrətli dövlət xadimi Heydər Əliyevin uzaqgörən, müdrik siyasətinin gözəl bəhrəsi kimi dəyərləndirirəm. Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul edilməsi, bu ölkədə insan haqlarının qorunması, demokratiyanın möhkəmlənməsi, daim inkişafda olması məhz Heydər Əliyevin siyasətinin nəticəsidir. Azərbaycanın bəxti onda gətirib ki, bu ölkəyə prezident Heydər Əliyev kimi böyük siyasi iradəyə, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik, müdrik, uzaqgörən və nüfuzlu dövlət xadimi rəhbərlik edir. Prezident Heydər Əliyevi Parisdə qəbul etmək mənim üçün böyük sevincdir. Çoxdandır ki, bizim aramızda qarşılıqlı dostluq münasibətlərindən də artıq əlaqələr yaranmışdır. Mən prezident Heydər Əliyevə dərin hörmət bəsləyirəm.

Fransız politoloqu olan Alan D'Eskar qeyd etmişdir: Cənab Əliyev! 1982-ci ildə Sizin Kremlə gəlişinizlə Sovetlər Birliyinin Yaxın Şərqdəki siyasəti kökündən dəyişdi, ona yeni impuls verildi**.**

Fransa ilə əlaqələrin genişlənməsi öz təsirini fransız dilinin inkişafında da göstərdi. Ulu Öndərin uğurlu siyasətinin nəticəsidir ki, ölkədə bir çox fransız məktəbləri açılıb. Və fransız dilinin daha da yaxşı öyrənilməsi üçün çox geniş imkanlar yaradılıb. Və bu da bizim dünya siyasi arenasına çıxmağımıza və Azərbaycan reallıqları haqqında dünyaya öz fikirlərimizi çatdırmaqda böyük rol oynayır. Və bir fransız dili müəllimi olaraq fransız dilini tədris etməyimdə əsas məqsəd Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya tanıdılmasıdır. Biz həmişə sülhün, ədalətin tərəfində olan ölkə olmuşuq və bu gün də sülhün, ədalətin tərəfindəyik. Biz fəxr edirik ki Azərbaycanlıyıq.

ABSTRACT

Although there are many people who write about history in the world, there are few people who make history. Every nation has geniuses who played the role of saviors in the history of national freedom and independence. The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has left a bright and indelible mark on the history of the modern world as a great personality, an extraordinary intelligence, an innate talent, and a wise statesman.

Mustafa Kemal Atatürk, who continued our historical connection with brother Turkey, said at the beginning of the 20th century: Azerbaijan's joy is our joy, and its sorrow is our sorrow. At the end of the 20th century, the Great Leader said: we are one nation and two states. Today, the current presidents, Mr. Ilham Aliyev and Mr. Recep Tayyip Erdogan, continue that tradition.

As a result of the sacrifice of our martyrs, veterans, our army and the determined will of President Mr. Ilham Aliyev, who continued the successful policy of the Great Leader, our lands were freed from occupation. As our President Ilham Aliyev said, I am a happy person who fulfilled my father's advice. Today, the souls of our martyrs and the Great Leader are happy and they will live forever in the memory of the people.

Jacques Chirac, the 22nd president of the French Republic, said: I value Azerbaijan's rightful place in the family of European countries as a wonderful result of the visionary and wise policy of Heydar Aliyev, a famous statesman with great experience. The admission of Azerbaijan to the Council of Europe, protection of human rights, strengthening of democracy and constant development in this country are the result of Heydar Aliyev's policy. Azerbaijan is lucky that this country is led by a wise, visionary and influential statesman with great political will, rich experience of statehood, like President Heydar Aliyev. It is a great joy for me to receive President Heydar Aliyev in Paris. It's been a long time since we have developed more than mutual friendship relations. I deeply respect President Heydar Aliyev.

Alan D'Escar, a French political scientist, noted: Mr. Aliyev! With your arrival in the Kremlin in 1982, the policy of the Soviet Union in the Middle East changed fundamentally, it was given a new impulse.

The expansion of relations with France also had its effect on the development of the French language. As a result of the successful policy of the Great Leader, many French schools were opened in the country. And a lot of opportunities have been created for learning the French language even better. And this plays a big role in our entering the world political arena and conveying our ideas about the realities of Azerbaijan to the world. And as a French language teacher, my main goal in teaching French is to introduce Azerbaijani truths to the world. We have always been a country on the side of peace and justice, and today we are still on the side of peace and justice. We are proud to be Azerbaijanis.

HEYDAR ALIYEV PHASE OF AZERBAIJANI-TURKIYE RELATIONS

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Sahibə İbrahim qızı Budaqova

AMEAA.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XÜLASƏ:

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin birlik və bütövlük ideyalarının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində yuxarıda qeyd etdiyim Sədərək-Dilucu körpüsünün əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Çünki Sədərək-Dilucu körpüsü Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafının başlanğıcı olub. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev körpünün açılması zərurətini belə xarakterizə edib: "Belə bir körpü tikmək bizim bir azərbaycanlı kimi, şəxsən mənim on illərlə qəlbimdə olan arzu idi. Bu fikir mənim qəlbimdə on illərlə yaşayırdı. Mən özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, gördüyüm bütün başqa işlərlə bərabər, o ümid, həsrət körpüsünün qısa müddətdə tikilməsinin, yaranmasının təşəbbüskarı oldum".

Açar sözlər: Naxçıvan, əməkdaşlıq, coğrafi, sosial, inkişaf

ABSTRACT

I would like to emphasize the importance of the above-mentioned Sederek-Diluju Bridge in the direction of realizing the ideas of unity and integrity of Turkey-Azerbaijani relations. For the Sederek-Diluju Bridge was the beginning of the development of Azerbaijan-Turkey relations. Our national leader Heydar Aliyev characterized the need for opening the bridge as follows: "As an Azerbaijani, building such a bridge was a dream that I personally had in my heart for decades. This idea was in my heart for decades. I consider myself lucky that, along with all the other things I did, I initiated the construction and creation of that bridge of hope and longing in a short period of time".

Keyword: Nakhchivan, cooperation, geographic, social, development

Heydər Əliyev və Türkiyə münasibətlərinin ilk təməli 30 il bundan əvvəl, 1992-ci il mayın 28-də Azərbaycan-Türkiyə sərhədində, Araz çayı üzərində "Ümid" körpüsünün açılışı ilə qoyulub. Həmən tarixdən hər iki qardaş xalq bir-birinə qovuşaraq eldən-elə, könüldən-könülə körpü salaraq 70 illik qardaş həsrətinə son qoydu. Və həm iqtisadi-siyasi, coğrafi həm də hərbi baxımdan çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Məhz həmin dövrdən də Naxçıvanda Ulu öndərin "Bir millət, iki dövlət" fikirlərinin reallığa çevrilməsi mərhələsi başlanıb. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin 1992-ci

il mart ayının 22-dən 24-dək Türkiyəyə səfəri çərçivəsində "Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında əməkdaşlıq protokolu" imzalanıb, Naxçıvanla Türkiyə Cümhuriyyəti arasında gediş-gəlişi təmin etmək məqsədilə Sədərək-Dilucu körpüsünün tikintisinə başlanılıb.

Həmin il mayın 28-də iki ölkə arasında iqtisadi, mədəni, sosial, siyasi əlaqələrin inkişaf simvolu hesab olunan Sədərək-Dilucu körpüsü istifadəyə verilib. Həmin körpünün istifadəyə verilməsi ilə Naxçıvanda blokadanın ağır fəsadlarının tədricən aradan qaldırılmasına, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına, Naxçıvanın muxtar respublika kimi dünya siyasətində oynadığı rolun müəyyənləşməsinə və tanıdılmasına, Qərbə inteqrasiyasına başlanılıb. Bu böyük siyasi gediş eyni zamanda qardaş Türkiyənin şərq vilayətlərinin mədəni və iqtisadi inkişafına təsir göstərib, nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı və beynəlxalq daşımalar üçün yeni fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirib. Sovetlər İttifaqı dağılandan sonra rus-erməni və fars basqılarının qarşısında köməksiz qalan Azərbaycanın yeganə ümidi qardaş Türkiyə idi. Ərazisinin 20 faizini işğal edən bu birləşmələrin qarşısını almaq üçün böyük siyasi gedişlərə və idarəçilik təcrübəsinə malik liderə ehtiyac duyulurdu. Bu boşluğu yalnız dünya siyasətində böyük nüfuz sahibi olan ulu öndər Heydər Əliyev doldura bilərdi.

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin birlik və bütövlük ideyalarının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində yuxarıda qeyd etdiyim Sədərək-Dilucu körpüsünün əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Çünki Sədərək-Dilucu körpüsü Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafının başlanğıcı olub. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev körpünün açılması zərurətini belə xarakterizə edib: "Belə bir körpü tikmək bizim bir azərbaycanlı kimi, şəxsən mənim on illərlə qəlbimdə olan arzu idi. Bu fikir mənim qəlbimdə on illərlə yaşayırdı. Mən özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, gördüyüm bütün başqa işlərlə bərabər, o ümid, həsrət körpüsünün qısa müddətdə tikilməsinin, yaranmasının təşəbbüskarı oldum".

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, muxtar respublikanın sürətli sosial-iqtisadi inkişaf dinamikası, eləcə də qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq Naxçıvana marağı artırır, Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələr durmadan inkişaf edir. Artıq "Ümid" körpüsünün davamı olaraq Naxçıvanla Türkiyə arasında hava nəqliyyatının fəaliyyət göstərməsi və Bakı-Tbilisi-Qars-Naxçıvan dəmir yolu xəttinin inşası blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvanın qardaş ölkə ilə əlaqələrindəki tarixi rolunun bərpasına hesablanmış ən uğurlu addımdır. "Ümid" körpüsünün istifadəyə verilməsi Türkiyə-Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan əlaqələrinin qurulması taleyüklü addım sayılmalı və bunun təkcə Türkiyə ilə Azərbaycanı yox, eyni zamanda Türk dünyasını birləşdirən körpü kimi mühüm hadisə olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Türk dünyası üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən, Şərqlə Qərbin qovşağında, Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşən Naxçıvan tarix boyu düşmənlərin hədəfinə çevrilib. Ötən əsrin sonlarında ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdiyi bir vaxtda ermənilər məqsədli şəkildə Naxçıvanı blokadaya salıb, bu qədim Azərbaycan torpağını ələ keçirmək üçün yenidən məkrli planlar həyata keçirməyi qarşılarına məqsəd qiymuşlar. Belə bir dövrdə ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, burada yaşayaraq siyasi fəaliyyət göstərməsi muxtar respublikanı rus-erməni-fars işğaldan qoruya bildi. Əlbəttə, ulu öndərin əsas məqsədi işğal olunmuş doğma Qarabağımızda müharibəni sülh yolu ilə həll etmək və ilk növbədə atəşkəsə nail olmaq idi. Ölkə daxilində isə vəzifə kreslosu uğrunda gedən çəkişmələr ulu öndərin Böyük planlarını pozur, bundan istifadə edən düşmənlər isə asanlıqla öz mənfur niyyətlərini həyata keçirirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycan naminə bütün əziyyətlərə qatlaşmasına baxmayaraq böyük məqsədlərini həyata keçirə bildi.

Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə arasındakı əlaqələrin bir çox istiqamətlər üzrə uğurla inkişaf dinamikası iki qardaş ölkənin eyni tarixi köklərə bağlılığının əsas

göstəricisidir. Xüsusilə, iqtisadi-ticarət, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər sahələrdə əlaqələrin inkişafı gələcək böyük layihələrin həyata keçirilməsindən xəbər verir. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf perspektivləri sürətləndikcə xarici ticarət əməliyyatlarında ixrac meyllərinin artmasına gətirib çıxardır. Bu proses Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ və digər böyük şəhərlərdə özünün müsbət təsdiqini tapmışdır. Türkiyə hökumətinin qəbul etdiyi tənzimləmə qərarına görə Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı istehsal müəssisələrinin Türkiyəyə məhsul ixracına güzəştlər tətbiq olunması və muxtar respublikaya sərbəst ticarət imkanının verilməsi isə ikitərəfli münasibətlərin uğurlu inkişafının nəticəsidir. Qarşılıqlı münasibətlərdə başlıca sahələrdən birini də elm və təhsil təşkil edir. Azərbaycanın bir çox elm-təhsil ocaqları və Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə Türkiyənin öncül universitetləri arasında sıx elmi əməkdaşlıq əlaqələri və təcrübə mübadilələri uğurla həyata keçirilir. Ordu quruculuğu sahəsindəki əməkdaşlığın genişləndirilməsi artıq ənənə halını alaraq birgə təlimlərin aparılmasına böyük imkanlar açmışdır.

Türkiyə ilə Naxçıvan arasında digər sahələrdə olduğu kimi, gömrük işi sahəsində də qarşılıqlı anlaşma şəraitində möhkəm əlaqələr mövcuddur. Son illərdə qarşılıqlı münasibətlərin daha da dərinləşməsi, birgə əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində ardıcıl iş aparılır, müxtəlif sahələrdə razılıqlar əldə olunur. Məhz bunun nəticəsidir ki, gömrük orqanlarımız 24 saat fəaliyyət göstərir. Hazırda hər iki tərəfdən gömrük infrastrukturunun modernləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər qarşılıqlı münasibətlərə verilən əhəmiyyətin ifadəsidir.

Ümummilli Liderimizin bu məqsədlə həyata keçirdiyi tədbirlərdə dost və qardaş ölkə olan Türkiyə ilə əlaqələrin qurulmasının mühüm əhəmiyyəti olub. Naxçıvanla qardaş Türkiyə arasında iqtisadi-ticarət və humanitar əlaqələrin inkişafı 1992-ci illərdə Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan uzaqgörən siyasətin ən parlaq nümunəsi oldu.

Naxçıvanın Türk dünyasının birlik və həmrəyliyində də xüsusi yeri olub. 2009-cu ildə Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının IX Zirvə Görüşü Naxçıvanda keçirilib. 2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə arasındakı əlaqələrin bir çox istiqamətlər üzrə daha geniş aspektdə uğurlu inkişafına hesablanıb. 2020-ci il fevral ayının 25-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycana səfəri və həmin gün Bakıda hər iki ölkə liderinin rəhbərliyi ilə keçirilən Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının VIII iclası təkcə Azərbaycan və Türkiyə üçün deyil, ümumiyyətlə, regionun gələcək inkişafı baxımından əhəmiyyətli idi. İclasda Türkiyənin Qars şəhəri ilə Naxçıvan arasında dəmir yolu nəqliyyat xəttinin və İqdır-Naxçıvan qaz kəmərinin çəkilməsi barədə imzalanan sənədlər bir sıra mühüm iqtisadi və siyasi tərəfləri ilə yanaşı, Naxçıvanın geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycanın regionda yaratdığı yeni reallıqlar fonunda münasibətlər yeni mərhələyə qədəm qoyub. Cəsarətlə deyə bilərəm ki, Zəngəzur dəhlizinin reallaşması bizim növbəti tarixi qələbəmiz olacaq Vətən müharibəsində qazanılmış Qələbə və regionda kommunikasiyaların açılması Naxçıvanı Azərbaycana, Azərbaycanı isə Türk dünyasına birləşdirəcəkdir. Həyata keçirilməkdə olan Qars-Naxçıvan dəmir yolu layihəsi də Naxçıvanla Türkiyəni birləşdirəcək. Bütün bunlar isə qardaş Türkiyə ilə gediş-gəlişin daha da intensivləşdirilməsinə stimul verəcək. Növbəti mərhələdə bu dəmir yolunun Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanın qərb bölgələri ilə birləşdirilməsi Naxçıvanın inkişafında daha mühüm rol oynayacaq. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi "Şərqi Zəngəzur bölgəsində yerləşən Zəngilanı bizim qədim torpağımız olan Qərbi Zəngəzurla, ondan sonra Ordubad vasitəsilə Naxçıvanla və Türkiyə ilə birləşdirmək bizim növbəti tarixi nailiyyətimiz olacaq".

DISTRIBUTION OF RELIGIOUS TEACHINGS THROUGH THE GREAT SILK ROAD

academician NARGIZ AKHUNDOVA
AKIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY, ANAS

ABSTRACT:

Along the arteries of the Great Silk Road, which ran through Central Asia, India, the Persian Gulf, and the White Sea, not only goods flowed, but also new ideas, the most significant of which were those related to divine revelation. It is the intellectual and religious interaction of this region that has always been active and competitive. The system of local cultures and beliefs interacted with the already established cosmogonic views and, having borrowed and reworked something from them, created a completely new ideological fusion.

The theological framework of the Silk Road is quite confusing. Idols, cults, saints, and local rulers were all tied into one knot. And the contradictions between beliefs were sometimes purely political. And although in all regions of the Silk Road, the existing Indian roots of Hinduism, Buddhism, and Jainism appeared; Zoroastrianism and Manichaeism of farces, Judaism, and Christianity, as well as Islam that came over time from the east - all of them sought to become winners on the battlefields and at the negotiating table, to prove the superiority of their divine blessing and culture. The conclusion was simple - a society created and protected by a true god or deities prospered, and those who sought protection from false idols suffered.

Thus, powerful incentives were created for the rulers, who, through the construction of sanctuaries, invested in a layer of the clergy loyal to them. This process also became a means of uniting the ruling class with religious circles of authoritative religions with moral authority and political power. However, this did not mean at all that the rulers were obedient receivers of existing religious ideas, on the contrary, they themselves could become carriers of new beliefs in order to raise personal authority and independence.

In the first centuries of the existence of the Silk Road Buddhism from India began to penetrate into Central Asia, the texts of the teachings of which were translated into local languages for the accessibility of the local population, but the main point was the fact that this religion was spread by merchants passing along this path, who were looking for support and reassurance in it during a hard journey.

Along with this, the Persian regions, which were experiencing an economic, political, and cultural upsurge, began to unite and engage in confrontation with Buddhism. Spreading across Eurasia, various religions tried to attract the masses of the population, and the contradictions and clashes between them deepened. Christianity, from a small center in Palestine, turned in the first centuries of our millennium into a movement that swept the entire Mediterranean and Asia. The propaganda of Zoroastrianism led to large-scale repressions against Jews, Buddhists, Manichaeans, etc. In turn, the confrontation between the Sassanids and the Byzantine Empire for dominance over trade routes also resulted in an ideological confrontation.

The emergence of Islam, and the formation of an Arab-Muslim state became a revolutionary breakthrough in the region, and the spread of a new doctrine as a result of large-scale conquests became irreversible for most countries located on the Silk Road.

Keywords: Religions, culture, interaction, confrontation, trade, wars.

DEVELOPMENT ISSUES OF THE SCIENCE OF LITERARY SCIENCE IN NAKHCHIVAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ ELMİNİN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

RAMİZ QASIMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÖZET

Mənbələrin məlumatına əsasən, Naxçıvanda elmin inkişafı qədim və orta əsrlər dövrünü də əhatə etmişdir. Atabəylər dövlətinin paytaxtı olan və mərkəzi şəhərlərindən biri kimi fəaliyyət göstərən Naxçıvanda möhkəm elmi ənənələr formalaşmış və müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Orta əsrlər dövrünün görkəmli alimlərindən olan Hinduşah Naxçıvani həm də ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki xidmətləri ilə də şöhrət qazanmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi illərdə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olması Naxçıvanın hərtərəfli inkişafına stimul vermişdir. Bu görkəmli dövlət xadiminin zəngin təcrübəsi və müdrik qərarlarına dayanaraq Naxçıvanda blokadanın çətinliklərinə sinə gərərək elm və təhsilin də inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Heydər Əliyevin ən çətin şərait olmasına baxmayaraq Naxçıvandakı elm və təhsil müəssisələrinə, alimlərə qayğı göstərmiş, xüsusilə ilk və yeganə ali təhsil məktəbi olan Naxçıvan Dövlət Universitetinə şəxsən baş çəkərək onun inkişafını diqqət mərkəzində saxlamışdır. 1990-cı illərdə böhranın hökm sürdüyü bir şəraitdə Heydər Əliyevin müdrik zəkası işığında Naxşıvanda yeni dövrün tənqidi düşüncə meyarları formalaşmış, maddi və mənəvi irsin qorunması, mütərəqqi ənənələr fonunda davam və inkişaf etdirilməsi aktuallıq qazanmışdır. Bu münbit və düzgün meyarlar əsasında Naxçıvanda başqa elmlərlə bərabər ədəbiyyatşünaslıq elmi də inkişaf etmiş və məktəbi formalaşmışdır. Bu illərdə Naxçıvanda ədəbiyyaütşünaslıq elminin inkişafı və məktəb kimi formalaşmasında AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəylinin xidmətləri misilsiz olmuşdur. Bu görkəml alimin rəhbərliyi ilə ədəbiyyatşünaslıq elmi özünəməxsus mövzu istiqamətləri və problemlər əhatəsində inkişaf etmiş, prof. Y.Axundov, prof. Ə.Qədimov, prof. H.Həşimli, Ə.Əzimli, S.Eyvazov, F.Kazımova, L.Əsgərzadə, İ.Cəfərov, N.Əliyeva, R.Qasımov, Ə.Həşimov, M.Sultan, A.Orucova və başqa alimlər məktəbin zənginləşməsində öz elmi tədqiqatları ilə iştirak etmişlər.

Açar sözlər: Naxçıvan, elmi məktəb, ədəbiyyatşünaslıq.

ABSTRACT:

According to sources, the development of science in Nakhchivan covered the ancient and medieval period. Strong scientific traditions were formed in Nakhchivan, which is the capital of the Atabay state and one of its central cities, and has survived to modern times. Hindushah Nakhchivani, one of the prominent scholars of the Middle Ages, also gained fame for his services in the field of literary studies. In this regard, during the years when Azerbaijan regained its independence, the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, was in power and stimulated the comprehensive development of Nakhchivan. Based on the rich experience and wise decisions of this prominent statesman, the development of science and education was put in the spotlight by braving the difficulties of the blockade in Nakhchivan. Despite the most difficult circumstances, Heydar Aliyev took care of scientific and educational institutions and scientists in Nakhchivan, especially by personally visiting Nakhchivan State University, which is the first and only higher education school, and focused on its development. In the 1990s, in a situation where the crisis prevailed, in the light of the wise intelligence of Heydar Aliyev, the criteria of critical thinking of the new era were formed in Nakhshivan, the protection of material and spiritual heritage, and the continuation and development against the background of progressive traditions became relevant. On the basis of these fertile and correct criteria, along with other sciences, the science of literary studies developed and a school was formed in Nakhchivan. During these years, the services of Isa Habibbeyli, a real member of ANAS, in the development of the science of literary studies and formation as a school in Nakhchivan were unparalleled. Under the leadership of this distinguished scientist, the science of literary studies has developed in the scope of unique subject areas and problems, prof. Y. Akhundov, prof. A. Gadimov, prof. H. Hashimli, A. Azimli, S. Eyvazov, F. Kazimova, L. Asgarzade, I. Jafarov, N. Aliyeva, R. Gasimov, A. Hashimov, M. Sultan, A. Orujova and other scientists contributed their scientific knowledge to the enrichment of the school participated with their research.

Keywords: Nakhchivan, scientific school, literary studies.

THE LIFE AND ACTIVITIES OF MEDINA DEFENSE, TURKISH TIGER OMER FAHRETTIN TÜRKKAN PASHA

MEDİNE MÜDAFİİ, TÜRK KAPLANI ÖMER FAHRETTİN TÜRKKAN PAŞANIN YAŞAMI VE FAALİYETLERİ

Öğr.Gör. Sözer AKYILDIRIM

Iğdır Üniversitesi, Iğdır Meslek Yüksekokulu

ORCİD NO: 0000-0002-6847-5913

ÖZET

Birinci Dünya Savaşından yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kaldı. Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Iraktaki tüm Osmanlı garnizonlarının en yakın İngiliz garnizonlarına teslim olması gerekiyordu. Mütarekenin 16. Maddesine göre teslim olması gereken Fahrettin Paşa teslim olmayı reddetti. Kızıldeniz'de demirleyen bir İngiliz torpidosu mütareke şartlarını ve Medine'ye ait maddeyi kendisine bildirdiği halde buna cevap vermedi. Ayrıca Babıali'nin Mondros Mütarekesini tebliği etmek üzere gönderdiği yüzbaşıyı hapsederek İstanbul'u da cevapsız bıraktı. Bir yandan İngilizler, bir yandan Medine'yi kuşatmış olan şerif Hüseyin'in kuvvetleri Medine'nin bir an önce teslim edilmesini istedilerse de bu isteklerine karşılık vermedi. Osmanlı hükümeti (Babıali) İngilizlerin de baskısı üzerine bu defa padişahın imzasını taşıyan bir teslim emrini Adliye Nazırı Haydar Molla ile Medine'ye gönderdi. Fahrettin paşa bu emri de dinlemedi.

Tarihimize Medine Savunması diye geçen bu direniş, askeriyle tek vücut olmuş bir Osmanlı Paşasının vatan ve Peygamber sevgisinin yansımasıdır. Medine Muhafızı Fahrettin Paşa, İngiliz oyunlarıyla, Bedevilerin isyanlarıyla, açlıkla, susuzlukla 50 dereceyi aşan kavurucu sıcakla, başta İspanyol nezlesi ve askerin dişlerini ve çenesini düşüren İskorpit olmak üzere türlü hastalıklarla ve ağır çöl koşullarıyla canla başla mücadele ederek Medine-i Münevvereyi, Hz. Peygamberin kabrini son ana kadar savunmuştur. Bu çalışma 2 yıl 7 ay süreyle Medine'yi, savunan Fahrettin Paşanın yaşamını ve faaliyetlerini ortaya koymak üzere hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Mütareke, Medine, Hicaz

SUMMARY

The Ottoman Empire, which was defeated in the First World War, had to sign the Armistice of Mudros on October 30, 1918. All Ottoman garrisons in Hejaz, Asir, Yemen, Syria and Iraq had to surrender to the nearest British garrisons. Fahrettin Pasha, who was supposed to surrender according to Article 16 of the armistice, refused to surrender. Although a British torpedo anchored in the Red Sea informed him of the terms of the armistice and the article of Medina, he did not respond. He also left Istanbul unanswered by imprisoning the captain sent by the Porte to convey the Armistice of Mudros. On the one hand, the British, on the other hand, wanted the forces of

Sheriff Hussein, who besieged Medina, to surrender Medina as soon as possible, but they did not respond to their demands. Upon the pressure of the British, the Ottoman government (the Porte) sent a surrender order bearing the signature of the sultan, this time to Medina with the Minister of Justice Haydar Molla. Fahrettin Pasha did not listen to this order either.

This resistance, which is known as the Defense of Medina in our history, is the reflection of the love of the homeland and the Prophet of an Ottoman Pasha who was one body with his soldiers. Medina's Guard, Fahrettin Pasha, fought hard against English games, Bedouin rebellions, hunger and thirst, the scorching heat exceeding 50 degrees, various diseases, especially the Spanish flu and Scorpion, which caused the soldier's teeth and jaws to drop, and the severe desert conditions of Medina-i Münevvere, Hz. He defended the grave of the Prophet until the last moment. This study has been prepared to reveal the life and activities of Fahrettin Pasha, who defended Medina for 2 years and 7 months.

Keywords: Ottoman, Armistice, Medina, Hijaz

ANALYSIS OF THE STORY OF MIR CELAL PASHAYEV AND HEKIM JINAYETOV

MİR CELAL PAŞAYEV VE HEKİM CİNAYETOV HİKAYESİ'NİN TAHLİLİ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Hatice BAYTÜRK,
T.C. Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Mir Celal Paşayev, 20. Yüzyılda faaliyet gösteren edebi kişiliği yazarlığıyla Azerbaycan, dünya sanat ve edebiyat hayatına büyük yenilikler yapmış önemli kişiliktir. İçinde yaşadığı toplumun eksikliklerini hikaye ve roman aracılığıyla, ustalıkla kaleme aldığı eserlerinde eleştirmektedir. Halkı bilinçlendirmek ve farkındalık verebilmek için eserler ortaya koymuştur. Milli şifahi edebiyatın, klasik ve çağdaş, nesrin en iyi aneneleri esasında yetişip, mahir hikaye ustası ve romancı gibi yükselmiştir. Mükemmel bir insan, bilim adamı, yazar sadece dünyayı açıklamakla kalmaz, aynı zamanda onu dönüştürür, bilinci, insanların görüşlerini etkileyebilmektedir. Bu anlamda Celal Paşayev'in dünyası çok yönlü yaratıcılık sadece çağdaşlarına değil, gelecek nesillere de bir örnektir. Bugün sadece Azerbaycan'da değil, aynı zamanda onun dışında seçkin bir edebiyatçının hayatı ve eserleri geniş çapta incelenmekte, eserleri ilgiyle basılmakta ve okunmaktadır. Genel olarak Dünya Celal Paşayev, bilimsel-teorik ve edebi-sanatsal faaliyetlerinde Azerbaycan'ın, Azerbaycan halkının entelektüel, manevi, ideolojik, politik, etnokültürel canlılığını, vatandaşlık hakkının kapsamlı bir şekilde tanınmasını, bu uygulamanın kutlanmasını talep etmiştir. Gerçekçiliğin yüzeyi, farklı özelliklere sahip birçok hikayesinde Mir Celal'ın dünyasından yer de vardır. Bilge adam derinlere nüfuz etmek için çok zaman harcamıştır. Temiz, basit karşıtlıkları araştırırken kafa karıştırıcı ve belirsiz açıklamalara boyun eğmeyen ve açık bir dille eserlerini yazmıştır. Bu onun üslup özelliğidir. Bunların hepsi başkaları için de geçerli tartışma ve düzenleme sırasında mümkün olduğunda tavsiye eder ve öğretmiştir.Yıllar geçtikçe, sadece Celal Paşayev'in dünyasının bilimsel mirası değil, aynı zamanda onun iyiliği, büyük ve eşsiz öğretisi, insanlığa olan hayranlığı da inceleniyor ve kalplerinde sevgi dolu ve sevecen bir anıt inşa etmektedir. Yazarın bu zirvedeki yeri sonsuza dek kalacak ve dünya hala dururken merhametli sevgisi yaşayacaktır.

Bu çalışmada Mir Celal Paşayev ve Hekim Cinayetov hikayesinin tahliline değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mir Celal Paşayev, Hekim Cinayetov hikayesi, Tahlil, Edebiyat

ABSTRACT

Mir Jalal Pashayev, 20. A literary personality active in the century, he is an important personality who has made great innovations to the life of art and literature in Azerbaijan, the world with his authorship. He criticizes the shortcomings of the society he lives in through stories and novels in his expertly written works. He has put forth works to raise public awareness and to give awareness. He was brought up on the basis of the best memoirs of national healing literature, classical and contemporary, prose, and rose like a skilled story master and novelist. An excellent person, scientist, writer is able to not only explain the world, but also transform it, influence consciousness, people's opinions. In this sense, Celal Pashayev's world is an example of multifaceted creativity not only to his contemporaries, but also to future generations. Today, the life and works of an outstanding literary scholar are widely studied not only in Azerbaijan, but also outside of it, his works are published and read with interest. In general, World Jalal Pashayev demanded the intellectual, spiritual, ideological, political, ethnocultural vitality of Azerbaijan, the Azerbaijani people in his scientific-theoretical and literary-artistic activities, comprehensive recognition of the

right to citizenship, celebration of this practice. The surface of realism, in many of his stories with different characteristics, there is also a place from Mir Jalal's world. The wise man has spent a lot of time trying to penetrate deep. While exploring clean, simple contrasts, Jul has written his works in a clear language that does not give in to confusing and vague explanations. This is his stylistic characteristic. All of this applies to others as well, he advises and teaches whenever possible during discussion and editing.Over the years, not only the scientific heritage of Jalal Pashayev's world is being studied, but also his goodness, his great and unique teaching, his admiration for humanity, and he has been building a loving and caring monument in their hearts. The writer's place on this peak will remain forever, and his merciful love will live on while the world stands still.

In this study, the analysis of the story of Mir Celal Pashayev and Hekim Kilimetov was mentioned.

Key words: Mir Jalal Pashayev, The story of Doctor Jinayetov, Analysis, Literature

Giriş

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında önemli yerlerden birini tutan Mir Celal, kıymetli hikaye ve romanlar öğretmeni gibi tanınmıştır. Edip'in güldüre güldüre düşündüren, birbirinden güzel ve manalı onlarca eseri edebiyatımızın altın yerine dahil olmuştur (Mir Celal, İsmayılov, 2005: s. 3). Mir Celal, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, medeniyeti ve ilmi tarihinde şöhret bulmuş parlak şahsiyetlerden biridir. O, yetmiş yıllık ömrünün tam yarım asrını çetin lakin manalı, şerefli, ilmi ve pedagoji alanlarında yaratıcılık işine adamıştır.

Mir Celal Ali oğlu Paşayev, 26 Nisan 1908'de Cenubi Azerbaycan'da, Tebriz'in Endebil köyünde doğmuştur. Sonra Kuzey Azerbaycan'ın Gence şehrine gelmiş, tahsil almış, çocukluk ve gençlik yıllarını burada geçirmiştir. 1928. yıllarda okuduğu Gence Darülmüellimini okuyup, Gedebey yedi yıllık mektebine gönderilmiştir. 1929-1930. yıllarda 1 sayılı Gence şehir mektebinde direktör görevinde çalışmıştır. 1930-1931. yıllarda Kazan Pedagoji Enstitüsünün dil-edebiyat fakültesinde okumuş, 1932. yılda Bakü'ye dönerek Azerbaycan Devlet İlmi Araştırma Enstitüsü'nde tahsilini devam ettirmiştir. "Komunist ve Genç işçi" gazetelerinde işlemiştir. 1933. yılda SSRİ İlimler Akademisi Zakafkasya Azerbaycan şubesinin sosyal ilimler bölümüne ilmi işçi götürülmüş, 1934. Yıldan Azerbaycan Yazıcılar birliğine kabul olunmuş, 1936-1941. yıllarda Pedagoji Enstitüsünde ve Devlet Üniversitesinde öğretmenlik yapmıştır. 1940. yılda "Fuzuli'nin şiirsel özellikleri" araştırmasına göre filoloji ilimleri doktoru adına layık görülmüştür. Uzun süre Nizami adına Edebiyat ve Dil Enstitüsünde şube müdürü, 1961. yıldan ise hayatının sonu gibi Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde müdürü ve öğretmenlik yapmıştır. Halka çokça büyük hizmetler gösteren alim, Kasım'ın 1978. yılında Bakü'de hakkın rahmetine kavuşmuştur (İsmayılov, 2010: s. 7).

Edebiyata 20. yılların öncelerinde şiirle gelen Mir Celal'ın bedii istikrarı nesir devrinde parlamıştır. İlk hikaye ve oçerkleri 1930. yılda yayınlanmıştır. Lakin Mir Celal'ın edebi faaliyeti için hikaye ve roman türleri esas yer etmektedir. O, her şeyden önce hikaye ustasıdır. Sovyet devri Azerbaycan edebiyatında hikaye türünün oluşumunda büyük hizmetler göstermiştir. İnsanda sağlam duygular, hoş arzu ve ümitler, gerçekliğe bakış açısı, tenkidi ruh ve ayıklık, haksızlığa, çirkinliğe mücadele aşılayan edibin, yaratıcılığında mühim yer tutmuştur (İsmayılov, 2005: s. 6).

20. yüzyılın 20-30'lu yıllarında edebi alanda ilk önce şiirlerde, daha sonra deneme ve öykülerde ortaya çıkan Mir Celal, kısa bir süre sonra yetenekli ve özgün bir yaratıcı tarza sahip bir yazar olarak tanınmıştır. 1928'de ilk şiirleri basılmıştır ("Denizin Cinayeti", "Annenin Vasiyeti", "Muhbir"). Bundan sonra, 1930'dan beri hikayeler yazmıştır. O devrin "Şerg Kadını" "Genç İşçi", "İnkılap ve Medeniyet", "Edebiyat Gazetesi" gibi yetkili yayınlarında "Doktor Cinayetov", "İfşa" "Merkez Adamı", "Nahalaf", "Bostan Oğrusu","Güç Nümayesi" "İstifade","Destgah Kızı","Hayret" ve diğerleri gibi hikayeler yayınlamıştır. 1932'de, "Sağlam Yollarda" adlı denemelerin ve romanların ilk kitapları, 1935'te "Boy" da yayınlanmıştır. Mir Celal'ın ilk büyük eseri olan "Dirilen Adam" romanı 1935'te ayrı bir kitapla yayınlamıştır. Mir Celal'in "Dirilen Adam", "Genç Adamın Manifestosu", "Yolumuz Hayanadır" romanlarında geçmiş, "Açık kitap",

"Akranlarım", "Taze Şehir" romanlarında ise modern yaşam kaleme alınmıştır (https://portal.azertag.az/az/node/14978)

Alim-yazıcı büyük söz sahipleri Nizami, Fuzuli, Nerimanov, Celil Memmedguluzade, Abdurrhim Hakverdiyev, Mehmet Seyit Ordubadi, Samet Vurgun gibi edebiyatımızın görkemli örneklerinin yanında Lev Tolstoy, Maksim Gorki, Şolohov, Anton Çeehov gibi büyük söz ustaları hakkında da kıymetli ilmi eserler, makaleler yazmıştır. O, edebi yaratıcılık yanında tercüme sahasında da önemli uğurlar kazanmıştır (Mirelemov, 2012: s. 8).

Matbaada basılan ilk ürünlerinden başlayarak çok sayıda eserinde toplumsal meseleleri eleştirel bakış açısıyla ele alan Mir Celal okuyucu tarafından yetenekli bir müellif olarak tanınmaktadır. Azerbaycan toplumunun yaşadığı köklü değişiklikleri aksettiren hikâye, roman, povest ve tiyatro eserleri kaleme almıştır. Azerbaycan'ın hem zengin sözlü edebiyatından hem de klasik edebiyatından yararlanan müellif, çok geçmeden halkın gözünde hikâye ve roman ustası mertebesine yükselmiştir. Eserleriyle Azerbaycan Türk toplumunun kültür seviyesini yükselten, hikâyeleriyle okuru güldürürken düşündüren Mir Celal, arka arkaya neşrettiği çağdaş romanlarıyla da dikkat çekmiştir. Gerek Azerbaycan edipleri hakkında ilmi araştırmaya dayanan çalışmaları, gerekse teorik çalışmaları edebiyat sahasında boşluğu dolduran önemli eserlerdir. Çok yönlü yeteneklerinin içinde dikkat çeken başka bir niteliği başarılı hikâyeleridir. Azerbaycan edebiyatında hikâye türünün gelişip kökleşmesine katkı sağlayan Mir Celal, bu sahadaki verimli çalışmalarıyla dikkat çekmektedir. (Morkoç, 2022: s. 356)

Hekim Cinayetov Hikayesi

Genç talebe, Ramazan Elizade tıp bölümüne müracaat eder. Hastaneye gittiğinde bir not yazar ve acil sağlık yardımının yapılmasını söyler. Babasının başına gelen kötü olaydan endişe duymaktaydı. Babasız kalacağını düşündükçe başına ağrı girmekteydi. Kendine teselli vererek, babamın yarası çok kötü değil diyerek duruma pozitif pencereden bakmaktaydı. Şimdiki hekimler ölüyü diriltir, babam için neden korkuyorum diyerek kendiyle konuşur. Klinikten bir hekim çağırırım, tedaviye başlardı. Ramazan, klinikten içeri girer ve bir tarafta kadınlar vardı ve duruşlarında hastalık vardı. Çoğunun kucağında hasta çocukları vardı, kiminin başı, yüzü, ayağı sarılıydı. Ramazan müdürün odasına gider, durumu izah eder. Müdür, Ramazan'ı dinler ve onu hemşireye yönlendirir sonrasında hekimin yanına gönderir. Hemşire ve Ramazan bahçeye inerler, küçük bir odaya girerler. Beyaz giysili iki genç kız numara için kağıt kesiyordu. Masanın yanında orta boylu, alnının kırışıklıkları uzaktan görünen bir hekim oturuyordu. Önemli bir işi yoktu, sadece kağıt kesen kızlarla sohbet etmekteydi. Doktor ne söylüyorsa kızlarda ona gülmekteydi. Ramazan gözünü masanın üzerine diker ve hekimi gözler. Hekim Cinayetov kendi işine bakmaktaydı. Doktor, Ramazan'a ne istiyorsun der. Ramazan elindeki kağıdı göstererek, Erivanlılar kısmında oturuyoruz. Babam, kuyuda iş yaparken yukarıdan düşen taş, omzunu yaraladı. Kötü hasta kendisi ve buraya getirmek mümkün değildi, yardım gerek der. Hekim Cinayetov, hevessiz bir halde önce Ramazan'ın tıp departmanına yazdığı maruzatı okudu. Kızlardan biri nazlanarak hekime bir şey anlatmaya başladı. Ramazan üzüntülüydü fakat doktor yerinden kımıldamak istemiyordu. Nihayet kız sözünü bitirdi, hekim orda gülmekteydi. Ramazan tıp bölümünün yazmış olduğu yazıyı hatırlattı. Acele etmezseniz babamın hali ağır olacak der. Hekim, hesap defterini ister ve acele etmeden Ramazan'a sorular sormaya başlar. Ramazan bitmek bilmeyen suallerin hepsine cevap verir. Hekim, hiçbir şey olmamış gibi sandalyesine yönelir. Kızlarla gülüşmeye devam eder. Ramazan, hekime acele etmesi gerektiğini söyler ama hekim Ramazan'ı başından gönderme düşüncesindeydi. Hekim, Ramazan'a Erivanlılar sokağı nerede diye sorar, Ramazan ise bu duruma sinirlenir. Vakitten gitmekteydi, hekim uzak olduğunu söylemişti. Siz gitmeyecekseniz ben başka hekim bulurum der Ramazan. Hekim, başka bir odadan bir doktorun gelmesini istetti lakin uzun süre bekleyişten sonra gelmedi. Cinayetov'un kendisinin gitmesi gerekti. Hekim, olduğu yerden zar zor çıkarak yola tutuldu. Ağır adımlarla gittiği için Ramazan da bu duruma sinirlenmekteydi. Ramazan ne kadar acele etse de hekim yavaş hareketlerle etrafına bakarak ilerlemekteydi. Kapıda on dakikadır bekleyen Ramazan'a yetişmişti. Hastanın yanına geldiğinde tıbbi çantasına bakındı ama yanında değildi. Ramazan, "vay

seni" diye kızdı ve unutkanlığına sövdü. Unuttuğu şeyleri getirmek için tekrar ağır adımlarla hareket etti.

Hikâye de Ramazan karakteri hastalığı artan babasına acilen doktor çağırmak zorunda kalmıştır. Bu sırada hekimin ataletine, lakayt davranışlarına, insan hayatına değer vermeyen tutumuna hayret ediyordu. Doktor Cinayetov gibi boş ömür geçiren, anlamsız söz ve tavırlarla vakit öldüren şahısları olumsuz karakter olarak gözler önüne serer. (Morkoç, 2022: s. 359).

Hekim çok naz ile yeriyirdi, ağır addımları ile Ramazanı esebileşdirirdi. Ramazan ne geder telesirdise Cinayetov bir o geder ağır terpenirdi. Bazen ilk defa görürmüş kimi mağazaların vitrinlerine tamaşa etmeyi de unutmurdu. Vay seni… deye teessüflendi. Öz hafizesizliyini söydü. Unutduğu şeyleri getirmek üçün tekrar ağır addımlarla müalicexanaya hareket etdi (Mir Celal, İsmayılov, 2005: s. 19).

Yukarıda verilen parçada Hekim Cinayetov gibi kişileri yazar olumsuz şekilde eleştirmiştir. Kişisel ataletini yenemeyen doktor, Ramazan'ın babasının yanına gitse de unuttuğu tıbbi malzemeleri geri almak için dönmüştür. Hayatta her daim işinin ehli olmayan nice insanlar yer edinmekte ve Ramazan karakteri buna denk gelen kişi olmuştur. Ayrıca yazar ilerlemesine müdahale eden eski ahlakın kalıntılarını eleştirmiştir. Hekim Cinayetov'un durumunu en belirgin şekilde açıklayan söz şöyle olur; vurdumduymaz kör ayvaz: Umursamaz, aldırmaz, duygusuz ve kayıtsız kimselerdir.

Kişiler

Hekim Cinayetov: Masanın yanında orta boylu, alnının kırışıklıkları uzaktan görünen bir hekimdir. Doktorluğu anlamsızlaştıran, görevini usulüyle yerine getirmeyen karakterdir. Hemşirelerle vakit öldüren, yanına müracaat edip gelen kişileri dinlemeyen, umursamaz hareketleriyle insanın sabrını zorlayan kişi olmuştur. İsteksiz bir şekilde bir göreve giderken yavaş hareket edişi, hasta yakınını sinir edecek dereceye getirmiştir. İşi gücü hemşirelerle vakit öldürmektir.

Ramazan: Babasının yaralanması sonucu acil doktor çağırmaya giden, sistemsizliğe sinir olan, işini hakkıyla yapmayanlara karşı duruş sergileyen biridir. Gereksiz durumlara bile sabır göstermiş bir karakterdir. Babasız kalırım endişesi de onu korkutmuştur.

Ramazan'ın Babası: Kuyuda iş yaparken yukarıdan düşen taş omzunu yaralamıştır.

Müdür: Ramazan, yanına gelip durumun acilliğini anlattığı kişidir, Ramazan'ı yönlendiren karakterdir.

Hemşireler: Doktor'un yanında her daim gülüşüp, flört etmektedirler.

Yazar, bunun gibi birçok hicivli hikayeler yazmıştır. Bilinçte atalet, kaleminin hiciv gücünün kalıntılarına, rüşvetine, bürokrasisine karşı yeterince kullanan Mir Celal, hikayelerinde aynı zamanda okuyucuyu düşünmeye zorlar, insanlara insani duygularını da aşılamıştır (Mirelemov, 2012: s. 8).

Mir Celal sadece cumhuriyetimizde değil, diğer cumhuriyetlerde de sadece yurtta değil, ülke dışında da tanınır ve okunur biri olmuştur. Yazarın bir dizi eseri Rusça, Ermenice, Gürcüce, Türkmence, Tacikçe, Ukraynaca, Litvanyaca, Romence, Bulgarca'ya çevrilmiştir. Fransızca, Çekçe, Slovakça gibi birçok ulusun dillerine çevrilip ve dağıtılmıştır. Yaratıcılığın eleştirisi ve edebiyat bilimcilerinin dikkatini çekmiştir. Yazar hakkında denemeler ve makaleler yazılmıştır ve çalışmalar yapılmıştır. Mir Celal hakkında yazanlar arasında M.Arif, M. Cafer, M.Hüseyin, M.İbrahimov, G.Araslı, K.Khandan, A.Şerif, M.Güluzade, G.Efendiyev, A.Zamanov, I.Efendiyev, A.Agayev, A.Guseynov, O.Hasanov, S.Halilov, M.Alioğlu, B.Nabiyev, P.Halilov, Y.Seyidov, K. Memmedov, K.Talibzade, M.Memmedov, S.Kasımzade, B.Vahabzade, Anar, N.Babaev, Mir Cabbar, A.Erivan, H.Alimirzayev, T.Mustalimov, Ş. Alişanlı, A.Nabiev, T.Salmanoğlu ayrıca Yu Rykachev, Yu Karasyov, E.Vladimirov, P.Akhota, I.Sats, N. Veredizade gibi yazarlar, eleştirmenler ve alimler olmaktadır (İsmayılov, 2010: s. 4).

Sonuç

Mir Celal Paşayev, edebiyatın dilini kullanmadaki ustalığı, hikaye kişilerini ön plana çıkarmadaki muvaffakiyeti, hikayenin, Azerbaycan ve dünya edebiyatında kendini göstermesi büyük katkı ve başarılar sağlamaktadır. Hekim Cinayetov hikayesi, 20. yüzyılda Azerbaycan'ın gerçek hayatıyla sıkı bir ilişki içerisindedir. Hikayeler için seçilen karakter ve tiplerden ele alınan sosyal meselelere kadar hemen her konuda gerçek hayatın izlerini bulmak mümkün olmaktadır. İşini layıkıyla yapmamak her zaman sorunlara neden olmuştur, bunun önüne geçebilmek ise akıllarda soru işaretleri bırakmıştır. Yazar, toplumsal sorunları eserleriyle ön plana çıkardığı için kendini ve çalışmalarını ölümsüz yapmıştır.

KAYNAKÇA

İSMAYILOV, Y. (2005). Ön Söz, Mir Celal Seçilmiş Eserleri. Bakı: Şerq-Qerb.

İSMAYILOV, Y. (2005). Mir Celal Seçilmiş Eserleri. Bakı: Şerq-Qerb.

İSMAYILOV, Yakub (2010). Mir Celalın Yaradıcılığı, Bakı-Elm.

MORKOÇ, Ayvaz (2022). Mir Celal Paşayev'in Sanatçı Kişiliği ve Edebi Faaliyetleri, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, s. 355-371.

MİRELEMOV, Hüseyinbala (2012). Söz Sanatkarlığı Zirvesinin Fatihi.

URL 1: (https://portal.azertag.az/az/node/14978)

NİMETULLAH NAHCİVANÎ'DE PEYGAMBER SEVGİSİ VE ALGISI

LOVE AND PERCEPTION OF THE PROPHET IN NIMETULLAH NAHCIVANI

Doç. Dr. Alparslan KARTAL
Kafkas Üniversitesi/Kars, TÜRKİYE

Özet

Nahcivan toprakları, birçok âlim, edip ve sanatkârın vatan tuttuğu münbit bir coğrafyadır. İslam kültürünün çok yoğun yaşandığı bu topraklarda doğup büyüyen İslam âlimlerinden birisi de Baba Nimetullah Nahcivânî olarak bilinen *Şeyh Alvân, Ulvânel-Akşehrî, Nimetullah Baba, Nimetullah Sultan ve Baba Nimet* gibi lakaplarla meşhur olan Nimetullah b. Mahmud Nahçivânî'dir. (ö. 1514) Tahsil ve orta yaş dönemlerini Nahcivan'da geçiren müellif, daha sonra Osmanlı coğrafyasının önemli şehirlerinden olan Konya Akşehir'e yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.

İslamî ilimlerin muhtelif dallarında birçok eser kaleme alan Baba Nimetullah'ın en önemli eserlerinden biri *el-Fevâtîhu"l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye'dir.* Tarihte ilk tasavvufî tefsir olarak kabul edilen *el-Fevâtîhu"l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye*, onun en meşhur kitabıdır. Bir başka önemli eseri ise *Hidayetu'l-İhvân*'dır. Bu eser tasavvufla ilgilidir. Bu eser müellifin genel düşünceleri hakkında da bilgi vermektedir. Yani Baba Nimetullah Nahcivânî'nin tasavvufî görüşlerinin en yoğun olduğu eseridir. Burada da Hz. Peygamber hakkında bazı düşüncelerine rastlanılmaktadır.

Bu çalışmada, Baba Nimetullah'ın elimizde olan eserlerinden yola çıkarak O'nun peygamber sevgisi ve tasavvuru ortaya konulacaktır. Özellikle Türkçe'ye de çevrilen *el-Fevâtîhu"l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye ve Hidayetu'l-İhvan kitapları muvacehesinde bir araştırma yapılacaktır.* Onun günümüze ulaşan eserleri incelendiğinde ondaki Allah ve Peygamber sevgisinin tezahürleri görülebilir. Eserlerinde diğer peygamberleri zikretmekle beraber Hz. Muhammed'e (s.a.v) olan sevgisi en üst düzeydedir. O'na (s.a.v) olan bağlılığını birçok ifadesinde görmek mümkündür.

Anahtar Kavramlar: Nahcivan, Baba Nimetullah, peygamber

ABSTRACT

The lands of Nakhchivan are a fertile geography where many scholars, writers and artists hold their homeland. One of the Islamic scholars born and raised in these lands, where Islamic culture is intense, is Nimetullah b. Mahmud Nakhchivani. (d. 1514) The author, who spent his education and middle age periods in Nakhchivan, later settled in Konya Akşehir, one of the important cities of the Ottoman geography, and died here.

One of the most important works of Baba Nimetullah, who wrote many works in various branches of Islamic sciences, is al-Fevâtîhu'l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye. Al-Fevâtîhu'l-ilâhiyye wal-mefâtihu'l-gaybiyye, which is accepted as the first mystical commentary in history, is his most famous book. Another important work is Hidayetu'l-İhvân. This work is about Sufism. This work also gives information about the general thoughts of the author. In other words, it is the work of Baba Nimetullah Nahcivânî in which his mystical views are most intense. Here, too, some of his thoughts about the Prophet Muhammad are found.

In this study, based on the works of Baba Nimetullah, his love for the prophet and his imagination will be revealed. In particular, a research will be carried out on the basis of al-Fevâtîhu'l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye and Hidayetu'l-İhvan books, which have also been translated into Turkish. When his works that have survived to the present day are examined, the manifestations of his love for Allah and the Prophet can be seen. Although he mentions other

prophets in his works, his love for the Prophet Muhammad is at the highest level. It is possible to see his devotion to him in many of his expressions.
Keywords: Nakhchivan, Baba Nimetullah, prophet

Giriş

Tarihî İpekyolu üzerinde yer alan, Azerbaycan şehirlerinden biri olan ve Ortaçağda "Nakşi cihan" olarak adlandırılan Nahcivan, tarihi milattan binlerce sene önceye dayandırılan kadim bir medeniyet merkezidir. Coğrafî konumu nedeniyle, tarihsel süreçte doğu ile batı arasında, önemli bir geçiş noktası olagelmiştir. (Genç, 1997, s. 1207) Eski ismi ile Albanya, Arapların fethi sonrasında ise Arran olarak adlandırılan bölgenin sınırları içerisinde olan Nahçıvan, bir başka adıyla Neşeva, Ermenistan ile sınırı da teşkil ediyordu. (Velihanlı, 1996, s. 71)

654 yılında İslam ordularının bu toprakları fethi ile birlikte, Nahçıvan artık İslam kültürünün hakim olduğu bir memleket hüviyetine bürünmüştür. Azerbaycan ve Nahçıvan'ın da bağlı bulunduğu Arran bölgeleri, bu dönemde en zengin ve müreffeh dönemlerini yaşamışlardır. (Minorsky, 1937, s. 37) İslam kültürüne ait mimarî yapılar da bu tarihten sonra imar edilmeye başlanmıştır. Kervansaraylar, hanlar, medreseler, mescidler vb. yapılar, Nahçıvan coğrafyasında da tarihsel süreç içerisinde en çok rastlanılan yapılar olagelmiştir.

Nahçıvan'ın İslamlaşması ile birlikte, İslamî ilimlere olan ilgi de artmıştır. Şüphesiz bunda bina edilen medreselerin büyük bir etkisi olmuştur. Bu coğrafyada İslamî ilimler tahsil etme imkanlarının artmasının yanı sıra, İslam medeniyetinin ilim merkezlerine yapılan yolculuklar da ilme ulaşma imkanlarını arttıran hususlardır. Nahçıvanlı olup, ilk tahsilini memleketinde alarak daha sonra Şam, Bağdat, Halep, Mısır gibi ilim merkezlerine göç eden ulemaya ait bilgiler kaynaklarda mevcuttur.

Nahçıvan'da yetişen çok sayıda âlim hakkında kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Bu durum, hicrî ilk asrın ikinci çeyreğinde İslam'la tanışan bu topraklarda yaşayan halkın, kısa zamanda İslam'la bütünleştiğini göstermektedir. Necmüddin Ahmed b. Ebî Bekr b. Muhammed Nahcivanî (ö. 650/1252), Fahrüddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Deylemşah b. Muhammed en-Nahcivanî (ö. 678/1279), Hasan b. Ömer en-Nahcivanî (698/1298), Kemalüddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Fezâil en-Nahcivanî (ö. 658/1259'den sonra), Fahrüddin Hindûşah b. Sencer b. Abdullah es-Sâhibî el-Kîranî en-Nahcivanî (ö. 730/1330), Şemsüddin Muhammed b. Hindûşah b. Sencer b. Abdullah Nahcivanî (ö. 778/1376) gibi çok sayıda âlim Nahçıvanlı âlimler arasında kaynaklarda zikredilmektedir. (Ağaoğlu, 2020, s. 69-72)

Nahçıvan'ın yetiştirmiş olduğu önemli âlimlerden biri de Nimetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî'dir. (ö. 1514) Tefsir tarihinde yazmış olduğu eseri vesilesiyle önemli bir yeri olan müellifin, Hz. Peygamber sevgisi ve tasavvuruna ait görüşlerini ortaya koymak bu çalışmanın amacıdır. *el-Fevâtîhu"l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye ve Hidayetu'l-İhvan* kitapları muvacehesinde yapılacak bu çalışma ile sûfîlerin peygamber tasavvuru konusundaki çalışmalara da bir katkı sunulmuş olunacaktır.

Nimetullah b. Mahmud en-Nahçıvânî ve Hayatı

Hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz âlimlerden birisi olan bu zatın tam ismi Nimetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî olup, Baba Nimetullah, Şeyh Alvân, Ni'metullah Sultan ve Baba Ni'met gibi lakaplarla anılmıştır. Nahçıvan'da doğmakla beraber, ömrünün son bölümlerini geçirdiği ve vafat ettiği yer olan Konya'nın Akşehir ilçesine nisbetle Alvân el-Akşehrî lakabıyla da bilinmektedir. (Kurt, 2007, 33/132) İlk İslamî tahsilini Nahçıvan'da yaptıktan sonra ilmî faaliyetlerde bulunmak niyetiyle Tebriz'e gitmiştir.

Nahçıvânî"nin 892/1487 senesinde Tebriz'de ölüm döşeğinde olan Seyyid Yahyâ Şirvânî'nin halîfesi Halvetî Şeyhi Dede Ömer Rûşenî'yi ziyâret ettiği bilinmekle berâber Nahçıvân"dan kaç senesinde Tebriz'e gittiği zikredilmemektedir. Nahçıvânî tefsirini telife Tebriz'de başlamış ve mezkûr eserini 902 Ramazan (1497) tamamlamış ve 904 Şa'bân (1499) II. Beyazıt (1482-1512) döneminde Tebriz'den ayrılıp Anadolu'ya göç etmiştir. 905/1500 senesinde Konya Akşehir'e

yerleşerek uzun yıllar ilim, irfân ve halkı irşâd ile meşgûl olan mutasavvıf, 920/1514 senesinde vefât etmiştir.(Musakhanov, 2011, s. 2-3) Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, hayatının son 15 yıllık kısmını, o dönem Osmanlı şehri olan Konya'nın Akşehir kazasında geçirmiş ve burada vefat etmiştir. *Nahçıvan'da Sultan Yakup'tan sonra İran'da ortam bozulmuş, bu nedenle Nahçıvânî, ilim adamlarına, âlimlere daha huzurlu ve iyi bir ortam sunan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etmiştir. Tebriz'den ayrılış tarihi 1498 olarak belirlenmiş, Anadolu'ya gelip Akşehir'e yerleşmesi yaklaşık bir yıl sürmüştür. 1499'deki Akşehir'e yerleşme tarihine kadar nerelere uğradığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Seçimini Konya çevresinden yana kullanmış olmasında, Akşehir'in iklimi ve manevi atmosferinin etkisi olmalıdır. Nimetullah Nahçıvânî, Akşehir'de vefatına kadar kaldığı süre içerisinde irşad ile uğraşmış, eserler üretmiş, pek çok da talebe yetiştirmiştir.* (Yurttaş, Köşklü, 2020, s. 158) Kabri Konya ili Akşehir ilçesi Köyceğiz Mahallesi'nde olup, Akşehir Belediyesi'nce kabrine gereken ihtimam gösterilmiştir. Yine belediye, onun en önemli eseri olan tefsirini Türkçe'ye tercüme ederek bastırmıştır. Ayrıca onu tanıtmak amacıyla sempozyum ve benzeri programlar tertiplemiştir.

Nahcivanî'ye nisbet edilen eserler ve yerleri ise şu şekildedir:
Şerh-i Gülşen-i Râz (Süleymaniye Kit. Lala İsmail nr.168)
Terceme-i Nakş-i Fusûs-i Muhyiddin. (Süleymaniye Kit. Pevlev Paşa nr.615 Raşid Efendi nr. 1041)
Hidayetü'l- İhvân (Nuruosmaniye Kütüphanesi nr.1972)
Risâle-i Mükâşefe (Süleymaniye Ktp. Ali Emiri nr.615)
Istılâhatü's – Sûfiyye (Arapça) (Millet Kitabı. Ali Emiri nr.4339)
Hidâye (Farsça) (Millet kütüp. Ali Emiri nr. 1028)
Risâle-i Tahkîkât (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr 615)
Risâle-i Nükât (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr. 615)
Risâle-i Vücûd-ı Mutlak (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr. 615)
Risâle-i Esîle ve'l- Ecvibe (Nuru Osmaniye Kütüphanesi nr. 4840)
Risâle-i Zikriyye (Nuru Osmaniye Kütüphanesi nr. 4899)
Ayrıca, Beyzavî'nin *Envâru't-Tenzîl*'ine de bir haşiye yazdığı nakledilmektedir. (Kurt, 2007, 33/132-133)

Nahcivânî'nin Peygamber Tasavvuru ve Sevgisi

Peygamber tasavvuru konusu, son dönemlerde birçok çalışmanın konusu olmuş; tarihte farklı ekolleri karşı karşıya getirmiş bir konudur. Peygamber tasavvuru konusunda bazı ekol ve meşrepler ifrata düşerek O'nu (s.a.v.) olağanüstü bir insan, hatta beşer üstü bir varlık olarak resmetmişler; bazıları da tefrite düşerek O'nun (s.a.v.) beşeriyet boyutuna aşırı odaklanmadan kaynaklanan bir manevi körlüğe düçar kalarak Allah katındaki makbuliyetine ve tebliğdeki ciddiyetine ve gayretine dikkatlerini temerküz edemeyerek, O'nu (as) vahyi/mesajı iletmekten başka görevi olmayan bir aracı derekesine indirmişlerdir. İfrat ve tefritten halî, doğru bir Peygamber tasavvuru için en temel kaynağın Kur'an olduğu hususunda hemen herkes müttefik olmakla beraber, hadislerin sübûtu, mahiyeti ve anlamı hususundaki tartışmalar, farklı görüşlerin oluşmasına neden olmaktadır. Menkibelere, özellikle kaynağı belli olmayan hikayelere dayalı Peygamber tasavvuru ise en çok eleştirilen ancak halk arasında da en çok benimsenen bir tasavvurun oluşmasına neden olmuştur. (Kartal, 2015, s. 162-163)

Sufilerin peygamber tasavvuru da üzerinde konuşulan, tartışlan bir algılama biçimidir. Hiç şüphesiz tüm sûfilerin ortak bir peygamber tasavvurundan bahsedilemez. Bazıları Kuran ve sünnet çizgisinde bir peygamber tasavvuruna yakınken, bazıları da batınilik çizgisine yakın aşırı bir peygaber algısına sahip olmuşlardır. Bu konuyla ilgili de çalışmalar mevcuttur. (Karapınar, 2006, 2007)

Bir sûfi müfessir olarak, Nahcivânî'nin peygamber tasavvuru, tefsiri özelinde incelendiğinde genel olarak Kuran ve sünnet çizgisindedir. Tefsirinde, bu konuda aslına rastlanılmayan rivayetler yoluyla farklı bir peygamber tasavvuru çizmemiş; onun "yaratılmış" olma yönünü göz önünde tutmuştur. Dolayısıyla beşer üstü bir peygamber tasavvuruna sahip değildir. Ancak onun

sıradanlaştırılmasına da karşı durmuştur. Tüm peygamberlerin en faziletlisi, en yetkilisi, en kamili olarak gördüğü Hz. Peygamber'in, bu anlamda hem beşer üstü görülmesine yönelik bir beyanı olmadığı gibi; hem de sıradanlaştırılmasına da razı olmamıştır. O bir peygamberdir dolayısıyla kuldur; ancak yaratılmışların en faziletlisi, en kâmilidir. (Nahcivanî, 2017, II/317, II/792)

Nahcivanî'ye göre peygamberler, tüm ömürleri boyunca, güzellik ve iyiliklerin yayılmasında öncülük yaparlar. Beğeni gören itaat ve hizmetlerde yarış yaparlar. Dua edip kulluk yaparken, daima Allah'ın rahmetini umarak, gazap ve azabından korkarak kulluk yaparlar. Her durumda Allah'a boyun büküp sonsuz saygı gösterirler. Peygamberler, müminler için rahmet, sevgi ve şefkat kaynağıdır. (Nahcivanî, 2017, III/311-312) Tamamı erkek olan peygamberler, (Nahcivanî, 2017, III/272) beşer olmakla beraber günahlardan korunmuşlardır.(Nahcivanî, 2017, II/410-411) Peygamber, Allah'ın en sevgili dostu ve O'nu temsil eden halifesidir. Allahu Teâla peygamberini (sav) yaratılmışların tamamından fazla sevmeyeni iflah etmez. (Nahcivanî, 2017,II/330) Peygamberlere bazı mucizeler verilmiştir. Hz. İsa'nın babasız doğması, onun için bir mucize; annesi Hz. Meryem için ise bir keramettir. Peygamber Efendimiz'in de en büyük mucizesi Kur'an olmakla beraber diğer peygamberlere verilen mucizeler benzeri mucizeler de verilmiştir. Gaybın ve maneviyatın haberleri, çok eski dönemde yaşayan peygamberlerin hayatları, Kıyametin alametleri, Ay'ın ikiye yarılması gibi…(Nahcivanî, 2017, III/104)

Nahcivanî'nin Peygamber Efendimiz'e sevgisi ise çok müstesnadır. Tefsirinin çoğu yerinde konuyu ne yapıp yapıp Rasulullah'a getirmiş; ve her meseleyi O'na (sav) bağlamıştır. Bütün Ademoğlu'nun Efendisi olduğunu yine bütün peygamberlerin sancağı altında toplanacağını Rasulullah'ın bizzat buyurduğunu ifade etmiştir. Her peygamberin güzel icraatlar ve üstün nitelikler bakımından diğerlerine üstün kılındığını,. Hz. İbrahim'e dostluk, ağırbaşlılık yönüyle, Hz. Musa'ya Allah'la konuşma yönüyle, Hz. Süleyman'a erişilmez bir hükümranlık, Hz. İsa'ya bebek iken konuşma, türlü ikramlar ve göğe çekilme yönüyle faziletler verildiğini ifade eden müellif, () Hz. Muhammed'e ise diğerlerine verilen mucizelerin yanı sıra onlara verilmeyenlerin de verilNahcivanî, 2017, III/39) diğini belirtmiştir ki bunların başlıcaları şunlardır: Bir işaretle Ay'ın ikiye bölünmesi, Miraç, tüm insanlığa peygamber gönderilmesi ve en yüksek kelam olan Kur'an. Ancak mucizeyi verenin de hakikatte Allah olduğunu vurgulamıştır. (Nahcivanî, 2017, II/658,673)

Peygamber Efendimiz'in (sav) sünnetine bağlanmanın hakikate ve kurtuluşa giden yolda en büyük yol gösterici olduğunu savunmuştur. (Nahcivanî, 2017, II/344) Dünyada iyiliğe giden yolu gösterdiği gibi Hz. Peygamber'in ahirette şefaat yetkisine de sahip olacağını öne sürmüştür. (Nahcivanî, 2017, II/383, III/198)

Nahcivanî'nin tefsirinde, Hz. Peygamber'e hitap ifadelerindeki çeşitlilik ve güzellik de onun, Rasulullah'a olan sevgisini ortaya koymaktadır. Tefsirindeki hitap çeşitlerinden bazıları ve tefsirindeki yerleri şu şekildedir:

Yüce Peygamber 2/317, 339,345
Sevgili Peygamber 2/345,654 3/7
Yüce İnsan 2/320,412
Yüce Rasül 2/320,323,333
Sevgili Rasül 2/332,361,384,397,711
En Sevgili Rasül 2/323
Ey Peygamberlerin en Kamili! 2/317,319,330, 352,
354,355,358,372,375,378,387,394,404,412,421,423,425,428,435,437,442,443,447,452,453,455,458
,469,472,477,479,482,490,498,499,511,537,549,550,569,637,642,650,654,669,687,691,705,728,72
9,777,788,792,797 3/28,30,35,37,38,124
Ey Peygamberlerin en Yetkilisi 2/451
Allah'ın Rasulü 2/320
Efendimiz 2/333
Muhammed Efendimiz 2/339
Yaratılmışların En Hayırlısı 2/339,432
En Kamil Rehber 2/339

En Kudretli Peygamber 2/362
Ey Muhammed! 2/422
Muhammed Mustafa 2/432
Ey hidayet ve irşad önderi 2/456
Ey umuma peygamber olarak gönderilen 2/626
En Kamil İnsan! 2/362
Ey Kamil Rasul 2/792
En Sevgili Kul 3/9
Sadık ve salih kul 3/82
Hidayet ve irşad Önderi 3/126

KAYNAKÇA

1. Ağaoğlu, Reşat Ahmet, *Şirvân ve Arrân Bölgeleri Muhaddisleri*, Hiper Yayın, İstanbul, 2020.
2. Aliyeva Nargiz, *Hilafet'in Bilim ve Eğitim Merkezlerinde Azerbaycan Aydınları*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2018.
3. Ba.
4. Kartal, Alparslan, "Ebu'l Hasan Harakani'nin Peygamber Tasavvuru", *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, 2015, ss. 161-175.
5. Kurt, Yaşar, "Nimetullah B. Mahmud" TDV. İslam Ansiklopedisi, C.33, İstanbul, 2007, 132-133
6. Genç, Reşat, "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti", *Yeni Türkiye*, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı:16, Ankara, 1997.
7. İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Şikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdillah, *Tarihu Medinetu Dımaşk*. thk. Muhibbuddin Ebi Saîd Ömer b. Ğarâme el-Ömerî, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1995-1998.
8. İsfizarî, Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddin, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsafı Medineti Herat*, I-II, İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran, 1338.
9. Karapınar, Fikret, "Rivayetlerde İşârî Yorum", Hadîs Tetkikleri Dergisi, 2007, V/2.
10. Karapınar, Fikret, "Muhaddis Sûfilerin Hadîs Usulü ve Hadîsleri Anlama Yöntemleri (H. IV.-V./M. X.-XI. Asır)", SÜSBE (Basılmamış doktora tezi), Konya, 2006
11. Mehmetov, İ., *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul, 2009.
12. Minorsky V., Hudud al-Alam, London, 1937.
13. Velihanlı, Naile, " Hilafetin Azerbaycan'daki İnzibatî Siyasetinin Arap Kaynaklarında Aksi", *Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri*, Bakü, 1996.
14. Yurttaş, Hüseyin, Köşklü, Zerrin, "Nimetullah Nahçıvânî'nin Hayatı ve Kabr-i Şerîfi (Türbesi)", *Doğu Esintileri*, Sayı: 12, ss. 155 – 174.

İPEKYOLU'NDA İLMİN ve ÂLİMİN YOLCULUĞU: NİMETULLAH NAHCİVANÎ VE HADİS KÜLTÜRÜ

THE JOURNEY OF SCIENCE AND SCHOLAR ON SILK ROAD: NIMETULLAH NAHCIVANI AND HADITH CULTURE

Doç. Dr. Alparslan KARTAL
Kafkas Üniversitesi/Kars, TÜRKİYE

Özet

İpekyolu üzerindeki Nahcivan, eski zamanlarda ticaretin konaklarından biri olduğu gibi; önemli âlimlerin ve ediplerin de hem yurdu hem de geçiş yaptığı bir merkez olmuştur. Azerbaycan toprakları ilim ve edebiyat açısından çok velûd olup birçok alim ve edîbe yurt olmakla meşhur olmuştur. Bunların bir kısmı bu topraklarda doğup vefat etmiştir. Ancak bir kısmı Azerbaycan coğrafyasında teşrîf-i cihan eyleyip mütebâki sergüzeşt-i hayatları sâir etraf-ı dünyayı tenvîr ile geçmiştir. Bunlardan biri de Baba Nimetullah Nahcivânî olarak bilinen *Şeyh Alvân, Ulvânel-Akşehrî, Nimetullah Baba, Nimetullah Sultan ve Baba Nimet* gibi lakaplarla meşhur olan Nimetullah b. Mahmud Nahçivânî'dir. (ö. 1514)

Farklı ilim dallarında birçok eser yazan Baba Nimetullah'ın en önemli eserlerinden biri *Hidayetu'l-İhvân*'dır. Bu eser tasavvufla ilgilidir. Tasavvuf literatüründe tenkit eserleri azdır. Mevcut tasavvufî tenkit eserleri, daha çok tasavvufa veya tasavvufla ilgili meselelere dair eleştirilere cevap niteliğindedir. *Hidayetu'l-İhvan* da bu tür bir eserdir. Marifetullah, Vahdet-i Vücûd ve Rüyetullah gibi en çok tenkit edilen tasavvufi meseleler etrafındaki, kelamcı ve felsefecilere ait düşünceleri eleştiren müellif, aynı zamanda tasavvufu doğru algılamayan ve yanlış uygulayanları da tenkit etmiştir. Bu eser müellifin genel düşünceleri hakkında da bilgi vermektedir. Yani Baba Nimetullah Nahcivânî'nin tasavvufî görüşlerinin en yoğun olduğu eseridir. Onu meşhur eden eser ise tarihte ilk tasavvufî tefsir olarak kabul edilen *el-Fevâtîhu"l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye*'dir.

Bu çalışmada Baba Nimetullah Nahcivânî'nin ayet ve hadisleri delil olarak kullanırken kullandığı metodoloji tespit edilecektir. Bu hadisleri hangi düşüncesine nasıl delil getirdiği irdelenecektir. Hadisle ilgili düşünceleri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kavramlar: Nahcivan, Baba Nimetullah, hadis

Abstract

Nakhchivan, on the Silk Road, was not only one of the mansions of trade in ancient times, but also a center where important scholars and writers were both home and transit. The lands of Azerbaijan are very popular in terms of science and literature and have become famous for being home to many scholars and writers. Some of them were born and died in these lands. However, some of them spent their lives illuminating other cities after they were born in the geography of Azerbaijan. One of them is Sheikh Alvân, known as Baba Nimetullah Nahcivânî, Nimetullah b. Mahmud Nakhchivani. (d. 1514)

One of the most important works of Baba Nimetullah, who wrote many works in different branches of science, is Hidayetu'l-İhvân. This work is about Sufism. There are few critical works in Sufi literature. Existing works of Sufi criticism are mostly in response to criticisms of Sufism or issues related to Sufism. Hidayet al-Ihvan is such a work. Criticizing the ideas of theologians and philosophers around the most criticized mystical issues such as Marifetullah, Vahdet-i Vücûd and

Rüyetullah, the author also criticized those who did not perceive Sufism correctly and applied it incorrectly. This work also gives information about the general thoughts of the author. In other words, it is the work of Baba Nimetullah Nahcivânî in which his mystical views are most intense. The work that made him famous is al-Fevâtîhu'l-ilâhiyye wal-mefâtihu'l-gaybiyye, which is accepted as the first mystical commentary in history.
In this study, the methodology that Baba Nimetullah Nakhchivani used while using verses and hadiths as evidence will be determined. It will be examined how he brought these hadiths as evidence for his thought.

Keywords: Nakhchivan, Baba Nimetullah, hadith

Giriş

Asya ile Avrupa arasında ticarî malların taşınması amacıyla tarihsel süreç içerisinde oluşturulan İpek Yolu, sosyal, siyasî ve ekonomik birçok etkilişimin de önünü açmıştır. *Asya ile Avrupa arasındaki yaklaşık 8000 km'lik yol, İpek Yolu yol ağı, oldukça kompleks bir yapıya sahiptir. Changan, Anxi, Urumçi, Almaata, Hoten, Kaşgar, Semerkant, Merv, Kabil, Tahran, Bağdat, Halep, Şam ve Anadolu şehirlerinin bulunduğu güzergâha Rusya, Hindistan, Arap Yarımadası, Afrika ve Avrupa'ya ulaşan alternatif yollar da eklenince İpek Yolu devasa boyutlara ulaşmaktadır. (Yılmaz, 2017, s. 675)*

Zaman içerisinde İpek Yolu'nun farklı güzergahları, rotaları oluşmuştur. Azerbaycan'ın Bakü, Gence, Şeki, Lahıc ve Nahcivan gibi şehirleri de İpek Yolu üzerindeki merkezlerdendir. (Heaton, 2005, s. 27) *İpek Yolu Çin'den Roma'ya, Rusya'dan Hindistan'a, İran'dan Kore'ye farklı dil, inanç ve kültüre sahip coğrafyaları çeşitli yollarla birbirine bağlamış, ekonomik, kültürel ve diğer pek çok alanda eşitlik ve hoşgörü mesajları taşıdığı kadim medeniyetleri zenginleştirmiştir.* (Yılmaz, 2017, s.681) İpek Yolu'nda yapılan yolculukların nedenlerinden ve taşınan değerlerden biri de ilimdir. İlim de tıpkı ticarî mallar gibi menkuldür. İlmin nakli âlimin hicreti iledir.

Nahçıvan, hicrî ilk asrın ikinci yarısında İslamlaşmıştır. 654'te Nahçıvan'ı fetheden İslam orduları, bu şehre önem vermiş; sonraki dönemlerde, bölgesinin başkenti olarak tayin etmişlerdir. Arapların, "Türk toprağı" olarak bildikleri (Bünyadov, 1989, s. 82) Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrini ele geçirmek için çok çetin bir mücadele verdikleri kaynaklarda sabittir. (Kürkçüoğlu, 2007, s. 27-38) Nahçıvan stratejik bir öeneme sahip olduğu için Arapların öncelikli olarak fethettikleri yerlerden olmuştur.

Fetihten sonra, Nahçıvan'ın İslam kültürüyle tanışma süreci başlamıştır. Şehre birçok cami, medrese, han ve kervansaray tarihsel süreç içerisinde bina edilmiştir. Müslüman olan halkın, İslam'ı tanıma gayreti, onları medreselerde ilim okumaya, İslam merkezlerine göç etmeye, İslamî ilimlerde ihtisas kesbetmeye sevketmiştir. Hicrî ilk asırlarda İslam kaynaklarında adı geçen birçok Nahçıvanlı âlimin varlığı, bu konuda Nahçıvan halkının gayretini ve ilme olan merakını göstermektedir. Necmüddin Ahmed b. Ebî Bekr b. Muhammed Nahcivanî (ö. 650/1252), Fahrüddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Deylemşah b. Muhammed en-Nahcivanî (ö. 678/1279), Hasan b. Ömer en-Nahcivanî (698/1298), Kemalüddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Fezâil en-Nahcivanî (ö. 658/1259'den sonra), Fahrüddin Hindûşah b. Sencer b. Abdullah es-Sâhibî el-Kîranî en-Nahcivanî (ö. 730/1330), Şemsüddin Muhammed b. Hindûşah b. Sencer b. Abdullah Nahcivanî (ö. 778/1376) gibi çok sayıda âlim kaynaklarda geçen Nahçıvanlı âlimlerden sadece bazılarıdır. (Ağaoğlu, 2020, s. 69-72)

Hadis ilmi alanında ise Nahçıvanlı âlimlerin özel bir ilgisi vardır denilebilir. Dikkat çeken husus ise hicrî ilk asırlarda, hadis ilminin teşekkülünde dahi Nahçıvanlı âlimlerin varlığıdır. Ebü'l-Hasan Ali b. Tayfûr b. Gâlib en-Neşevî, Ebü'n-Necm Bedr en-Neşevî, Ahmed b. Hicaf (Haccâf) Ebû Bekr el-Azerî en-Neşevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Huseyn b. Nebhân en-Neşevî es-Saffâr, Ebü'l-Fadl Haddâd (Hodadad) b. Âsim b. Bikrân en-Neşevî, Ebü'l-Huseyn İbrahim b. Hamkân b. Muhammed en-Neşevî, Ebü'l-Kâsım Yusuf b. İbrahim b. Yusuf b. Bikrân en-Neşevî, Ebû Hâtim Abdurrahman b. Ali b. Yahya b. Muhammed b. er-Revvâs en-Neşevî, Ebû Musa Hârun b. Hayyân en-Neşevî, Yahya b. Muhammed b. Gâlib en-Neşevî, Ebû Saîd Selim b. Bundâr b. el-Huseyn en-

Neşevî el-İrminî, Ebü'l-Müferrec b. Ebî Abdullah en-Neşevî, Fahrüddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Temîm b. Halef en-Nasibî en-Nahcivanî, Muînüddin Ebû Ali Muhammed b. Ebi'l-Fadl el-Alemî en-Nahcivanî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Abdurrahman en-Nahcivanî (ö. 738/1337) gibi nice Nahçıvanlı muhaddisin kaynaklarda adı geçmektedir. (Ağaoğlu, 2020, ss. 72-75) Nahcivanlı âlimlerin "Neşevî" nisbesiyle anılması, Arapların bu bölgeyi Neşevâ şeklinde de isimlendirmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Nimetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî (ö. 1514) de, bu topraklarda yetişen İslamî ilimlerin farklı alanlarında eser veren önemli bir âlimdir. Hayatı hakkında fazlaca bilgi olmadığından ve bu konuda çokça çalışma yapıldığından (Kurt, 2007, s. 132-133; Yurttaş, Köklü, 2020, ss. 155 – 174) bu konuda ayrı bir başlıkta bilgilendirme yapılmayacaktır. Tefsir ve tasavvuf alanlarında mutahassıs olan müellifin eserlerinde hadislere çokça atıf yapmış olması nedeniyle bu çalışma onun hadisçiliğini ve hadislere bakış açısını ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmamızın sınırlılığı nedeniyle, sadece *el-Fevâtihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatih'u'l-Gaybiyye el-Mudıhatü Li'l-Kelîmi'l-Kur'aniyye ve'l-Hikemi'l-Furkaniyye* ile *Hidayetu'l-İhvan* eserleri özelinde hadisle ilgili görüşleri değerlendirilecektir.

Nahcivânî'nin Hadislerle İlgili Görüşleri ve Hadis Kültürü

Nahcivânî'nin *el-Fevâtihu'l-İlahiyye Ve'l-Mefatih'u'l-Gaybiyye el-MudıhatülLi'l-Kelîmi'l-Kur'aniyye ve'l-Hikemi'l-Furkaniyye* adlı tefsiri, nübüvveti ve Hz. Peygamber'in konumunu merkeze almış; birçok ayeti tefsir ederken sözü Hz. Peygamber'e ve sünnetine ittiba hususuna bağlamıştır. Hadis-i şeriflere konunun izahı yapılırken delillendirme amacıyla başvuran müellif, hadisin kaynağı veya râvilerinden bahsetmemiş, sıhhat durumlarını belirtmemiştir. Bu durum genel olarak müfessirlerde görülen bir durumdur.

Nahcivânî, Allah'ın rızasına erişme yolunda Rasulullah'ın (sav) hadis-i şeriflerinin önemli bir vesile olduğunu, Kur'an'ın sırlarının ancak hadis-i şerifleri okumakla çözüleceğini şu cümleleri ile ifade etmiştir: *Allah Azimüşşân'ın Ki'abı'ndan yol bulup gayene ermen için; Allah Azimüşşân'ın seçkin ve en sevgili Rasulü'nün (sav) hadis-i şeriflerini sebep be aracı edinmen lazım. Çünkü hadis-i şerifler, Kur'anîn sırlarını, tüm remzini ve işaretlerini açıklar; dikkat çekilen meselelerini izah eder. Hidayet caddesinden sarsılıp sapmaktan seni korumayı üstlenir. Tevhidin hakikatine ermek istemendeki kabiliyet ve kapasiten kadar seni muradına erdirir. Hadis-i şeriflerden faydalanmaya devam edeceksin. Bunu yaparken de kendini taklid bağlarından kurtarmaya azmedeceksin.* (Nahcivânî, 2017, II/251) Bu cümleleriyel Nahcivanî Rasulullah'ın hadislerinin, hem Kur'anîn hakikatini anlama yolunda kişiye yardımcı, hem de kurtuluşa giden yolda kişiye rehber olacağını vurgulamıştır. Hadislerden bir ömür boyunca istifadeye devam edilmesini tavsiye eden müellif, bunu yaparken de taklid bağlarından kurtulmak gerektiğini savunmuştur. Burada müellifin kastettiği, hadislerin lafzına aşırı bağlılıktan gelen taklid zihniyeti olduğu düşünülebilir. Yani hadisin bize ne ifade ettiği; güncel olarak nasıl yaşanabileceği ve tatbik edilebileceği hususları önemlidir. Hadisin rivayeti kadar dirayeti, yorumu da önem arz eder. Sadece hadisleri okumak, lafzını ezberlemek bir Müslüman için yeterli değildir. Fıkhu'l-hadis kavramı bu noktada önem arz etmektedir.(Özpınar, 2000) Meşhur hadis alimi A'meş ile talebesi olan meşhur fakih ve mezhep imamı Ebû Hanîfe arasındaki şu konuşma ne kadar dikkat çekicidir:

"Ubeydullah b. Amr dedi ki: Biz A'meş'in huzurunda idik, derken bir adam geldi ve A'meş'e bir mesele hakkında sual sordu. A'meş ise adama cevap vermeyip çevresine baktı, sonra Ebû Hanîfe'ye dönerek:

-Ey Nu'mân! Bu suale karşı bir şey söyle, dedi.

Ebû Hanîfe de: -Bunun cevabı şu şekildedir, dedi.

Bunun üzerine A'meş:

-Neye istinad ederek söylüyorsun bunları, dedi.

Ebû Hanîfe de:

-Senin bize rivayet ettiğin şu ve şu hadislere dayanarak, dedi.

Ubeydullah b. Amr dedi ki: Bunun üzerine A'meş:

-Ey fakihler topluluğu! Sizler hekimsiniz, bizler de eczacıyız, dedi. (İbn Abdilberr, 1994, II/ 1030)

Müellif, her iki eserinde de hadislerin önemi, bir Müslüman için değeri hususunda tespitlerde bulunmuştur. *Hadis-i şerifleri dikkate alma ve manalarını hayata tatbik etme ile ilgili de tavsiyelerde bulunan Nahcivânî, hadislerin Allah tarafından Rasûlü'ne verilmiş bir hikmet olduğunu, (Nahcivânî, Vr. 55a) dolayısıyla bu hikmetlerin lafza dönüşmüş hali olan hadis-i şeriflerden öğüt alınması gerektiğini vurgulamıştır.* (Kartal,2020, s. 2020, s. 187-188) Müellif, Kur'an-ı Kerim'de Rasulullah'a verilen şeylerden biri olarak bahsedilen "hikmet" kavramından mülhem olarak bu değerlendirmede bulunmuş olmalıdır. Kur'an'daki söz konusu hikmet kavramını, Rasulullah'ın sünneti/hadisleri olarak değerlendiren müellif, bu meselede İmam Şafiî ile aynı görüştedir. (Şâfiî, 1996, s. 133) Fahreddin Râzî (ö.606/1210) de bu konuda benzer bir görüş serdetmiş ve ayetlerde geçen "kitab" lafzının indirilen ve kıraat edilen şey mânâsında; "hikmet" kavramının ise Kitab'da bulunmayan ve geniş mükellefiyetler yükleyen vahiy anlamında olduğunu ifade etmiştir. (Râzî, 1981, VIII/126-127)

Allah'ın Kitab'ı olan Kur'an ve içeriğinde bulunan ayetlerle hadisler arasındaki ilişkinin mahiyeti ve sınırları da ulema mabeyninde müzakere edilen; yer yer tartışılan bir konudur. Nahcivânî ayetlerin esas ve hüküm koyucu, hadislerin ise tefsir edici niteliklerinin olduğunu ifade etmiştir: "İlâhî kitapların âyetleri söz söyleyici (nâtıka), resûl ve nebîlerin sözleri beyan edici ve açıklayıcıdır…"(Nahcivânî, Vr. 17a) Nâtıka kelimesiyle, hüküm koyucu, şeriat vaz' edici anlamlarını kastetmiş olmalıdır. Peygamberlerin sözleri ve dar anlamda hadis-i şerifler veya daha umumî anlamıyla sünnet, ayetlerin hükümlerini beyan eden, tatbik usulünü gösteren, kapalı anlamlarını tefsir eden, müşkilleri izale eden bir konumdadır. (Kartal, 2020, s. 187) Bununla beraber, bu ifadeleri, onun sünnetin Kur'an'da açık hüküm bulunmayan durumlarda, hüküm tesis etme yetkisini göz ardı ettiği şeklinde yorumlanamaz.

Yunus Sûresi'nin tefsirinin sonuç kısmında Nahcivânî şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: *Allah'ın Kitabı'ndan ve Sevgili Peygamberi'nin sözlerinden azami derecede faydalanıp olgunluk elde etmeye çalışmalısın. Yine Allah'ın, Yüce Rasülü'nün (sav), değerli arkadaşlarının büyüklerinden, gönül verdiklerinden ve özellikle de ilim, hikmet, yiğitlik, Allah'a, Rasulü'ne, dine, insanlığa hizmeti, Allah'a ve Sevgili Rasulü'ne sınırsız aşkı ve fedakarlığı sebebiyle, Allah'ın rızasına ermekte ayrı bir yeri olan Hz. Ali'den (k.v), değerli çocuklarından ve torunlarından faydalanmasını bilmelisin* .(Nahcivânî, 2017, II/483-484) Müellif, kişinin Kur'an'dan istifade ile beraber, hadis-i şeriflerden, Rasulullah'ın yakınları ve ehl-i beytinden de istifade etmesini tavsiye etmektedir. İslamî bir şuurun elde edilebilmesi için bu kaynakların tamamından yararlanılmalıdır.

Geleneksel tefsirlerde olduğu gibi Nahcivanî'nin tefsirinde de kaynağını zikretmek suretiyle hadis nakline rastlanılmamıştır. Hadisin manası verilmek suretiyle nakilde bulunma yöntemi çokça kullanılmıştır. Hadisin ravileri de çoğunlukla zikredilmemiştir. Ancak İsra Sûresi'nin 46. Ayeti'nin tefsirinde, bir hadisi zikrederken " Said b. Cübeyr'in rivayetine göre" ifadesi yer almaktadır. .(Nahcivânî, 2017, III/33) Nahcivânî, burada hadisi mana ile rivayet etmiş; lafızlara sadık kalmamıştır. Tefsirinin genelinde de mana ile hadis rivayeti yaygındır.

Sonuç

Nahçıvan'ın yetiştirmiş olduğu en büyük alimlerden biri olan Nimetullah b. Mahmud en-Nahcuvânî, tefsir, tasavvuf gibi alanlarda son derece yetkin olan ve farklı alanlarda da eserler verecek kadar ilme vukûfiyeti olan bir alimdir. Tefsirinde ve diğer eserlerinde, konunun izahı yapılırken, görüşlerini delillendirme amacıyla hadislere atıfta bulunmuştur. Hadisleri çoğu kere mana ile rivayet etmiş; hadislerin kaynağını belirtme gereği hissetmemiştir. Hadislerin râvilerinden ve sıhhat durumlarından da bahsetmemiştir. Bu anlamda geleneksel müfessirlerin tavrına uygun hareket etmiştir. Bu durum onun kendini muhaddis olarak görmediği sonucunu doğurmaktadır.

Müellif, hadislerin Kur'anı anlamak için çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Kişinin kurtulaşa erebilmesi, Kur'an'ın esrarını anlaması için hadislerin vazgeçilmez olduğunu söylemiştir. Hadislerin, Hz. Peygamber'in tamamen şahsî tasarrufu ile söylediği sözler olmadığını, onların da dolaylı olarak vahiy mahsulü olduğunu savunmuştur. Kur'an'da Hz. Peygamber'e verilen "hikmet" kavramının hadisler olduğunu savunmuştur. Bu konuda İmam Şafii ile aynı görüştedir. Hadislerin sadece okunması değil anlaşılmasının önemine vurgu yapmış; taklidçi anlayışı eleştirmiştir.

KAYNAKÇA

1. Ağaoğlu, Reşat Ahmet, *Şirvân ve Arrân Bölgeleri Muhaddisleri*, Hiper Yayın, İstanbul, 2020.
2. Bünyadov Ziya, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, Bakü, 1989.
3. Heaton Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005.
4. İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemrî, *Cami'u beyâni'l-ilmi ve fadlih* (thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî), I-II, yy. (Dâru İbni'l-Cevzî), 1414/1994.
5. Kartal Alparslan, "Baba Nimetullah Nahcivanî'nin Hidayetu'l-İhvan Adlı Eserinde İşârî Hadis Yorumları", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 25, 2020, ss. 183-198
6. Kurt, Yaşar, "Nimetullah B. Mahmud" TDV. İslam Ansiklopedisi, C.33, İstanbul, 2007, 132-133.
7. Kürkçüoğlu Erol, Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2007.
8. Nahcivânî, Nimetullah b. Mahmud, *Hidayetu'l-İhvan*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr.1972, İstanbul.
9. Nahcivânî, Ni'metullâh b. Mahmûd, *Nahcivanî Tefsiri*, trc. Ali İhsan Türcan, Akşehir Belediyesi Yayınları, I-V, Konya, 2017.
10. Özpınar, Ömer, *Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fıkhu'l-Hadis İlmi)*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2000.
11. Râzî, Fahruddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.
12. Şâfiî, Ebu Abdillah Muhammed b. İdris b. Abbas, *er-Risale: İslam hukukunun kaynakları*, (Çev: İbrahim Çalışkan - Abdulkadir Şener), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara,1996.
13. Yılmaz Esra, "İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* Cilt:9 Sayı:2 (18), 2017, ss. 672-683.
14. Yurttaş, Hüseyin, Köşklü, Zerrin, "Nimetullah Nahçıvânî'nin Hayatı ve Kabr-i Şerîfi (Türbesi)", *Doğu Esintileri*, Sayı: 12, 2020, ss. 155 – 174.

BÜYÜK ÂLİM NİMETULLAH NAHCİVANÎ'NİN TASAVVUFÎ HADİS YORUMLARI

SUFI HADITH INTERPRETATIONS OF THE GREAT SCHOLAR NIMETULLAH NAHCIVANI

Doç. Dr. Alparslan KARTAL
Kafkas Üniversitesi/Kars, TÜRKİYE

Özet

İpekyolu'nun güzide konaklarından biri olan Nahcivan; ilim adamlarının da uğrak noktalarından biri olagelmiştir. Başka diyarlarda yetişen âlimleri misafir ettiği gibi, bazen de kendi bağrında yetiştirmiş olduğu âlimleri diğer memleketlere göndermiştir. Bu değerlerden biri de Baba Nimetullah Nahcivânî'dir.

Nahçivan'da doğduğu bilinen Baba Nimetullah'ın doğum tarihi bilinmemekle beraber vefat ettiği tarih 920/1514'dir. Akkoyunlular döneminde Nahçivan'da ilk ilim tahsiline başlamıştır. Daha sonra Tebriz'e gitmiş ve tefsir tarihinde Kur'an'ın baştan sona tasavvufî olarak yorumlandığı ve ilk tasavvufî tefsir olarak kabul edilen ***el-Fevâtîhu"l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye'yi*** telif etmiştir. Osmanlı Sultanı II. Beyazıt döneminde 1499 yılında ise Anadolu'ya hicret etmiş ve İpekyolu'nun bir başka önemli şehri Konya'nın Akşehir kazasına yerleşmiştir. Halkı irşat ve ilmî faaliyetlerine burada devam etmiştir. Müellif aynı zamanda mutasavvıf olup tasavvufî bir meşrebe sahiptir. 1514 yılında ise vefat etmiştir.

Tasavvufî meşrebinin bir yansıması olarak, eserlerinde atıfta bulunduğu hadislere işarî/tasavvufî yorumlarda bulunmuştur. Geleneksel tasavvuf kültüründen etkilendiği gözlemlenen müellifin, orijinal yorumları da mevcuttur. İbn Arabî'nin Vahdet-i Vücut düşüncesinin müellif üzerinde tesirleri, yapmış olduğu yorumlardan anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Nahcivanî'nin eserlerindeki hadislere yapmış olduğu tasavvufî yorumlar irdelenecektir. Bu görüşlerin hangi sûfilerin görüşleri ile paralellik arz ettiği; hangilerinden farklı olduğu ortaya konulacaktır. İslamî ilimler özellikle de tefsir alanında yetkin bir alim olan Nahcivânî'nin hadis ve hadis yorumculuğu bu şekilde tespit edilecektir.

Anahtar Kavramlar: Nahcivan, Baba Nimetullah, hadis, tasavvufî yorum

Abstract

Nakhchivan, one of the distinguished mansions of the Silk Road, has also been a frequent destination for scholars. He hosted the scholars who grew up in other lands, and sometimes sent the scholars he had raised in his own bosom to other countries. One of these values is Baba Nimetullah Nahcivânî.

Baba Nimetullah, known to have been born in Nakhchivan, died in 920/1514, although his date of birth is unknown. He started his first science education in Nakhchivan during the Akkoyunlu period. Later, he went to Tabriz and wrote al-Fevâtîhu'l-ilâhiyye wal-mefâtihu'l-gaybiyye, which is considered to be the first mystical exegesis, in which the Qur'an is interpreted as mystical from beginning to end in the history of tafsir. Ottoman Sultan II. During the Beyazıt period, he migrated to Anatolia in 1499 and settled in Akşehir district of Konya, another important city of the Silk Road. Its people continued their educational and scientific activities here. The author is also a mystic and has a mystical disposition. He died in 1514.

As a reflection of his mystical disposition, he made ishari/sufistic interpretations of the hadiths he referred to in his works. There are also original interpretations of the author, who was observed to be influenced by traditional Sufi culture. The effects of Ibn Arabi's idea of Unity of Body on the author can be understood from the comments he made. In this study, the mystical interpretations of Nakhchivani on the hadiths in his works will be examined. Which of these views are parallel to the views of the Sufis; which will be different. The hadith and hadith interpretation of Nakhchivani, who is a competent scholar in Islamic sciences, especially in the field of tafsir, will be determined in this way.

Keywords: Nakhchivan, Baba Nimetullah, hadith, mystical interpretation

Giriş

Kadim Azerbaycan topraklarının en önemli merkezlerinden biri de Nahcivan'dır. Şehrin kuruluşu milattan önce olup tarihsel süreçte birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. İslamla tanışması, İslam ordularının burayı fethettiği 654 yılında vuku bulmuştur. (Memmedov, 1997, s. 72) XI. asırda Sultan Alparslan döneminde Selçuklu hakimiyetine giren şehir, 1250'li yıllarda Moğol istilasına maruz kalmıştır. (Medetov, 1975, s. 7) Sonraki dönemlerde Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safeviler, Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın hâkimiyeti altına giren şehir, daha sonra Azerbaycan'a bağlı iç işlerinde özerk bir devlet olarak teşekkül etmiştir. (Ağayev, 2001, s. 9-17)

Henüz hicrî birinci asrın ikinci yarısında İslam kültürü ile tanışan Nahcivan'da kısa sürede, bu kültüre ait yapılar inşa edilmiştir. Kervansaraylar, medreseler, hanlar vb. İslamî mimarî yapılar, şehrin İslamî kimliğini perçinlemiştir. Tarihi verilere göre, XVII. asırda Nahçıvan'da yaklaşık 10.000 hane, 1000 kadar dükkan, 70 kervansaray, 7 hamam, 70 ibadethane, 40 cami vardı. Evliya Çelebi, Nahçıvan'dan bahsederken bu şehirde, "İslâmbol tarzı" üzere inşâ edilmiş Cenâbî Ahmed Paşa Camisi ve hamamı, Ferhâd Paşa Camisi, Güzel Ali Paşa Camisi, Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa Camisi, Hadım Câfer Paşa Camisi ve Zâl Paşa Hamamı'nın mevcudiyetini tespit etmiştir. (Evliya Çelebi, 2002, s. 119) Medreseler, XX. Yüzyılın başlarına kadar Nahcivan'daki eğitimin yapıldığı yapılar olarak mevcudiyetini devam ettirmiştir. (Halilov, 2017, s. 91) Arapların Arran şeklinde isimlendirdikleri bölgenin önemli eyaletlerinden olan Nahçıvan'da, İslamî ilimlerin okutulduğu çok sayıda medreseden kaynaklarda bahsedilmektedir. Ancak *günümüze gelebilen tek medrese örneği, 1725 tarihli Ordubad Medresesi'dir. 20. yüzyılın başlarında gaz fabrikasına dönüştürülerek tahrip edilen medresenin, dikdörtgen planlı bir avlu etrafında yer alan öğrenci hücreleri ile dersanelerden oluştuğu anlaşılmaktadır.* (Yazar, 2002, s. 178)

Nahcivan'da çok sayıda alim yetişmiş ve İslamî ilimlere katkıda bulunmuştur. Bu âlimlerden birisi de Baba Nimetullah Nahcivanî'dir. Ömrünün bir kısmı Nahcivan'da geri kalanı Konya'da geçen bu zatın, tasavvufî bir meşrebe sahip olması, onun telif ettiği eserlerde işarî yorumlara yer vermsi sonucunu doğurmuştur. Bu çalışmada, müellifin işarî hadis yorumlarına yer verilecektir.

Nimetullah Nahcivânî, Hayatı ve Te'lifâtı

Nahcivan'ın en görkemli ve meşhur âlimlerinden biri olan ve Baba Nimetullah Nahcivânî, Baba Ni'metullah, Şeyh Alvân, Alvân el-Akşehrî, Ni'metullah Sultan ve Baba Ni'met gibi isim ve lakaplarla bilinen zatın tam ismi Ni'metullāh b. Mahmûd en-Nahcuvânî'dir (ö. 920/1514 [?]). Vefat tarihi hususunda bir fikir birliği varken doğum tarihi hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ailesi ve ilim tahsil süreci hakkında da az miktarda bilgi mevcuttur. Bu kadar önemli bir alimin hayatı hakkında az bilginin kaynaklarda mevcut olması dikkat çekicidir. *Taşköprizade, önemli bir tefsiri ve birçok eseri olmasına rağmen Ni'metullah hakkında çok az bilgi bulunmasının sebebini onun fakirliği zenginliğe tercih etmesine, şan ve şöhretten kaçarak kendisini*

gizlemesine bağlar. (Kurt, 2007, s. 132)Yani onun tasavvufî meşrebi, mahviyet ve tevazu içerisinde yaşamasına neden olmuş. Bu sebeple de kendi hayatından eserlerinde bahsetmemiştir.

XV. Yüzyılın ikinci yarısı ile ile XVI. Yüzyıl başlarında yaşayan müellif Nahcivan'da doğmuş ve ilk tahsilini burada almıştır. Bu tarihlerde Nahcivan bölgesi Akkoyunlular'ın idaresi altında ve Türk nüfusun yoğun olduğu bir yerleşim yeriydi. Buradan hareketle Baba Nimetullah'ın da Türk olduğu düşünülmektedir. (Kurt, 1998, s. 39) Ancak bu kesin bir bilgi değildir.

Hayatı ile ile ilgili bilinen şeylerden birisi de Tebriz'e gittiği orada belli bir müddet kaldığıdır. *Nahçıvânî"nin 892/1487 senesinde Tebriz'de ölüm döşeğinde olan Seyyid Yahyâ Şirvânî'nin halîfesi Halvetî Şeyhi Dede Ömer Rûşenî'yi ziyâret ettiği bilinmekle berâber Nahçıvân"dan kaç senesinde Tebriz'e gittiği zikredilmemektedir. Nahçıvânî tefsirini telife Tebriz'de başlamış ve mezkûr eserini 902 Ramazan (1497) tamamlamış ve 904 Şa'bân (1499) II. Beyazıt (1482-1512) döneminde Tebriz'den ayrılıp Anadolu'ya göç etmiştir. 905/1500 senesinde Konya Akşehir'e yerleşerek uzun yıllar ilim, irfân ve halkı irşâd ile meşgûl olan mutasavvıf, 920/1514 senesinde vefât etmiştir.* (Musakhanov, 2011, s. 2-3) Anadolu'ya niçin hicret ettiği ile ilgili bir malumat yoktur. Kabri Konya ili Akşehir ilçesi Köyceğiz Mahallesi'ndedir. Akşehir Belediyesi'nin son dönemlerde, Nahcivanî'yi tanıtmaya yönelik faaliyetleri vardır.

Sufilerin, İslâmî ilimlere önemli bir katkısı vardır. (Gökçe, 2018, ss. 7-34) Özellikle ilk dönem sufilerinin İslamî ilimler içerisinde hadis ilmiyle iştigal etmesi bilinen bir durumdur. (Saklan, 2002, s. 313) Nakşibendî tarikatine mensup olan Baba Nimetullah'ın da tüm eserlerinde tasavvufî meşrebinin yansımalarını görmek mümkündür.

Eserlerini Arapça ve Farsça yazan Baba Nimetullah'ın en meşhur eseri tefsir tarihinde Kur'an ayetlerinin baştan sona tasavvufî açıdan tefsir edildiği ilk tasavvufî tefsir olarak kabul edilen *el-Fevâtihu'1-ilahiyye ve'1-mefatih'u'1-gaybiyye el-mudıhatü li'l-kelîmi'l-Kur'aniyye ve'l-hikemi'l-Furkaniyye'*dir. Aslı Arapça olup Türkçe'ye de tercüme edilen eserin, birçok işarî yoruma da yer vermiş olduğu görülmektedir. (Nahcivânî, 2017)

Müellifin eserleri şu şekilde sıralanabilir:

1. el-Fevâtihu'1-ilahiyye ve'1-mefatih'u'1-gaybiyye el-mudıhatü li'l-kelîmi'l-Kur'aniyye ve'l-hikemi'l-Furkaniyye.
2. Terceme-i Nakş-i Füsûs
3. Şerh-i Gülşen-i Râz
4. Mecmuâ-i Letâif
5. Hidayetu'l-İhvân
6. Risale-i Mükâşefe
7. Hidaye
8. Risale-i Zikriyye
9. Risale-i Es'ile ve'l-ecvibe
10. Risale-i Tahkikat
11. Risale-i Nikat
12. Risale-i Vücûd-i Mutlak
13. Istılahâtu's-Sûfiyye

İşârî/Tasavvufî Hadis Yorumu ve Nahcivanî'nin Hadis Yorumu

Hadislerin sahihlerinin sakimlerinden tefrik edilmesi, yoğun isnad ve rical tenkidi ile geçen hicrî I-IV. asırlardan sonra bu konuların büyük ölçüde halledildiği, artık hadislerin yorumuna ağırlık verilmesi görüşü ön plana çıkmaya başlamıştır. Gerçekten söz konusu dönemde birçok rical tenkidi kitabı, İlel tarzı çalışmalar ve genel olarak tedvin eserleri yazılmıştır. Sûfiler de hadislerin bu yönlerine vurgu yapmışlardır. Hadis yorumlarında zahirî yorumun yanında işârî ve bâtınî yönden yorumlanması ve hadislerin isnadından ziyade hikmetlerine odaklanması gerekliliği ilk dönem sûfilerinin görüşleri arasındadır. (Yıldırım, 2000, ss. 32-50)

Sûfilerin bu görüşleri, hadis yorumunda üçlü bir sınıflandırmayı beraberinde getirmiştir.

1.Zahirî yorum

2.İşârî/tasavvufî yorum

3.Batınî yorum

Aslında bu yorum çeşitlerine yönelik kavramlar tefsir ilminden de alınmış olabilir. Çünkü aynı ayrım, tefsir ilminde de söz konusudur. (Gördük, 2011, ss. 9-47) Ancak ayet ve hadislere yönelik farklı yorumda bulunma Hz. Peygamber'e kadar dayandırılabilir. Nitekim Koçkuzu da bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Kur'ân-ı Kerîm'e ve hadîs-i şeriflere uygulanmak üzere ilk işârî tefsir hareketi, yine Peygamberimiz tarafından başlatılmıştır, diyebiliriz. Her ne kadar tefsir ve hadîs şerhleri bu yöne temas etmeseler de, birçok tasavvuf kitabı ve sûfî tarzda hadîs şerh eden birçok ilmî eser meselenin bu yönünü anlatır" (Koçkuzu, 2001, s. 221-238).

Bir ayetten/hadisten lafızları itibariyle anlaşılan mana için zâhir yorum ifadesi kullanılır. İşârî yorum ise, metnin lafızlarının ilk anlamlarının dışında ama Arapça gramerinin de geniş sınırları içerisinde farklı anlamlara dair yorumlardır. Karapınar'a göre, "işârî" sözcüğü ile de, "sembolik ve remzî olarak, îma ya da işaret yoluyla söylenmek istenen, bu yolla insanın kalbine birdenbire doğuveren" bilgi türü kastedilmektedir." (Karapınar, 2007, s. 90) İşârî yorum ile tasavvufî yorum bazılarınca aynı manaya gelen kavramlar olarak kullanılsa da aslında aralarında nüans vardır. Tasavvufî yorumlar, lafızların anlam sınırlarını aşmıyorsa aynı zamanda işârî yorum olarak değerlendirilir. Aksi durumda batınî yoruma girebilir. Batınî yorum ise, ayet ve hadislerin lafızlarından tamamen kopuk olan ve aşırı bulunan yorumlardır. Batınî yorum ile işarî yorum arasındaki sınır çok net olmasa da ikisini birbirine karıştırmak da doğru değildir. "Bâtınî tefsir ile işârî tefsir arasında metni aşırı zorlama noktasında ciddi bir farklılık bulunmaktadır. Bu sebeple, iki deyimin birbirinden ayrıştırılarak kullanılması daha isabetli gözükmektedir. Bu karışıklığın pek çok kavramda olduğu gibi, ıstılahların ince ayrımlarının dikkate alınmaması ve tam yerleşmemesinden kaynaklandığı da düşünülmektedir" (Karapınar, 2006, s. 281)

Nitelikli bir medrese eğitimi aldığı eserleri tetkik edilince anlaşılan Nahcivânî de hem tefsirinde hem de diğer eserlerinde ayet ve hadisleri zahirî anlamlarına ek olarak işârî olarak da yorumlamıştır. Tefsiri incelendiğinde, çoğunlukla zahirî yorumu esas almakla beraber, zaman zaman işarî/tasavvufî yorumlara da yer verdiği görülmektedir. Şüphesiz bunda tasavvufî meşrebinin ve Nakşibendî tarikatine mensup olmasının etkisi vardır. Ancak yorumları incelendiğinde lafızdan tamamen kopuk, zahirî manayı dışlayan bir yorumla karşılaşılmamıştır. Bu da onun sağlam bir ilim temeline işaret etmektedir. Eserlerinde çokça işarî yorum örneği mevcut olsa da bildirinin sınırları içerisinde birkaç tanesine yer verilecektir.

Nahcivanî, tefsirinde Yunus Sûresi'nin girişinde ve Enfal Suresi'nin sonuç kısmında "Kim benim veli kuluma düşmanlık ederse, ben de ona harp ilan ederim. Kulumu bana yaklaştıran şeyler arasında en çok hoşuma gideni, ona farz kıldığım şeyleri eda etmesidir. Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşmaya devam eder, sonunda sevgime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum. Benden bir şey isteyince onu veririm, benden sığınma talep etti mi onu himayeme alır, korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mümin kulumun ruhunu kabzetmedeki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben

de onun sevmediği şeyi sevmem." (Buhârî, Rikak 38.) hadisine atıfta bulunmuştur. Ona göre, burada bahsedilen kullar, Hakk Teala'dan gayrısını bilmeyip Allah'a vasıl olanlardır. Onlar müritlikten murad olma makamına çıkmışlardır. Hadisteki görmeyi ise "Allah'ın varlığı dairesinde O'nunla (cc) görürler" şeklinde yorumlamıştır. (Nahcivanî, 2017, II/ 310,410) Şüphesiz bu yorum hadisle alakalı yapılan zahirî yorumdan farklıdır. Ancak hadisin lafızları böyle farklı bir yoruma imkan tanımaktadır. Dolayısıyla bu yorumu işarî/tasavvufî yorum olarak değerlendirmek mümkündür.

Nahcivanî'nin ele aldığı hadislerden biri de "Allah'ın ahlakıyla ahlaklanınız." rivayetidir. Nahcivanî bu rivayete meşhur tefsiri, *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihu'l-Gaybiyye*'de Fatiha Suresi'nin tefsirinde de atıfta bulunmaktadır. Bu rivayeti işârî olarak yorumlayarak burada Allah'ın ahlakından kastın, Hz. Peygamber'e inen Kur'an'a tabi olmak olduğunu ifade etmektedir. (Nahcivanî, 1999, I/19) Aynı hadise mana olarak En'am Suresi'nin Sonucu bölümünde de atıfta bulunmuş ve Rasûlullah'ın ahlak konusunda zirve olduğunu ve kişinin ancak O'na tabiiyetle övülen ahlaka ulaşabileceğini söylemiştir. Bunun yolu da Rasulullah'ı sevmektir. (Nahcivani, 2017, II/120)

Nahcivanî'nin atıfta bulunduğu ve yorumladığı bir başka hadis ise Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde tahric edilmiştir: "Sizin adınıza en çok korktuğum şey küçük şirktir. Onun ne olduğu sorulduğunda, o riyâdır…" (İbn Hanbel, V, 428, 429) Bu hadisin zahirî yorumunda kişi ibadetlerini sadece Allah rızası için değil de başkalarını razı etmek veya başkalarından korktuğu için yapması durumunda riyanın söz konusu olacağı ifade edilmiştir. (Münâvî, 1988, I/309) Nahcivanî zahirî manaya teyid eden bazı izahlardan şöyle bir yorumda bulunmuştur: " Hülasa insan, çokluğu ve hatta ikiliği yok ederek yani Allah'tan gayrıyı silip ortadan kaldırarak ibadet etsin.Öyle ki akıl ve marifet sahibi insan Allah için çalışır ve yaptığı karşılığında mükafat dahi istemez." (Nahcivanî, 2017, III/154) Görüldüğü üzere, hadiste belirtilen riyadan kurtuluşun ancak kendi nefsini tezkiye ve Allah'ın varlığında fani olmakla ancak sağlanacağını savunan Nahcivanî, işarî olarak da hadis yorumlamıştır.

Sonuç

Nahcivanî, İslamî ilimlerin farklı dallarında eser veren önemli bir âlimdir. Tasavvufî meşrebi nedeniyle ayet ve hadislerin zahirî yorumu yanında işarî yorumlarda da bulunmuştur. Ancak onun bu konuda aşırıya giderek batınî tevillere girmediği görülmektedir. Özellikle tefsirinde çoğunlukla zahirî yorumla yetindiği, istisnaî olarak işarî veya tasavvufî yoruma gittiği söylenebilir.

Hadisleri yorumlarken de benzer bir durum söz konusudur. Tetkik edebildiğimiz kadarıyla müellif hadis ilminde mutahassıs değildir. Hadislere atıfta bulunurken kaynak belirtmemiş, sıhhatlerinden bahsetmemiştir. Birkaç yer müstesna râvilerinden de bahsetmemiştir. Klasik tefsir geleneğinde bunun örnekleri zaten çoktur. Ancak hadisleri yorumlarken tasavvufî konularla ilişkilendirmiştir. Kendi görüşlerini hadislerle delillendirmiştir. İbn Arabî'den etkilendiği anlaşılmaktadır.

Nahcivanî, tasavvufî yorumlarda bulunurken kendinden önceki sûfilerin görüşlerine atıfta bulunmamaktadır. Kendi kalbine gelen manaları ifade etmektedir. Ancak bu durum onlardan hiç etkilenmediği anlamına gelmez. Tahsil hayatı boyunca okumuş olduğu eserlerdeki fikirlerden pekala etkilenmiş olabilir. Ancak bunlara atıfta bulunma alışkanlığı yoktur denilebilir.

KAYNAKÇA

1. Ağayev, Mehman, "Azerbaycan'ın Nahcivan Eyaletinin Statüsünün Tarihi Gelişimi", YL Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2001.
2. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Yay. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul, 2002.
3. Gökçe, Ferhat, "Sûfîlerin Hadis ve Hadis İlimleri ile Münasebeti", *Oş Devlet Ünıversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 24. Sayı, 2018, ss. 7-34.
4. Gördük, Yunus Emre, "İşârî Tefsirin Mahiyeti, Şer'î Temelleri ve Bâtınî Yorumdan Farkı", *Marife*, Yaz 2011, ss. 9-47
5. Halilov, Taleh, "XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Nahçıvan'da Mescid Okulları ve Medreseler", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5/11, ss. 85-92.
6. Karapınar, Fikret, "Rivayetlerde İşârî Yorum", *Hadîs Tetkikleri Der*gisi, 2007, V/2.
7. Karapınar, Fikret, "Muhaddis Sûfilerin Hadîs Usulü ve Hadîsleri Anlama Yöntemleri (H. IV.-V./M. X.-XI. Asır)", SÜSBE (Basılmamış doktora tezi), Konya 2006
8. Koçkuzu, Ali Osman, "Hz. Peygamber'in Mîzâcı ve Hadîste İşârî Tefsir", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğleri*, Isparta 2001. s. 221-238.
9. Kurt, Yaşar, "Ni'metullah b. Mahmûd", TDV İslâm Ansiklopedisi. 33: 132. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
10. Kurt, Yaşar, *Ni'metullah Nahçıvânî ve Tasavvufî Tefsiri,* OMÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1998.
11. Medetov, G., "Geçmişin Sahifeleri", *Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı*, Bakü, 1975, ss. 7-28.
12. Memmedov, R., *Nahçivan Şehrinin Tarihi Oçerki*, Bakü, 1977.
13. Musakhanov, Orkhan, Ni'metullah Nahçıvânî'nin Hidâyetü'l-İhvân'ı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 2-3.
14. Münâvî, Zeynüddîn Muhammed, *et-Teysîr bi-şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġîr*, Mektebetü'l-İmâm eş-Şâfiî, Riyad, 1408/1988.
15. Nahcivânî, Ni'metullâh b. Mahmûd, Nahcivanî Tefsiri, trc. Ali İhsan Türcan, Akşehir Belediyesi Yayınları, I-V, Konya, 2017
16. Nahcivânî, Ni'metullâh b. Mahmûd, *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihu'l-Gaybiyye,* Dâru'r-Rukab, I-II, Mısır, 1999.
17. Saklan, Bilal, "H.IV.M.X. Asır Sûfilerinin Hadis İlimleriyle İlgileri", *S.Ü.İ.F.D.*, sayı: 7, Konya, 2002.
18. Yazar, Turgay, "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
19. Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, T.D.V, Ankara, 2000.

A PERSON ATTRIBUTED TO MUHAMMAD LUTFI FROM ALVAR: MUSTAFA (SEFFI) COSKUN, KNOWN AS THE "EMINENCE OF EFE" OF KARS, AND HIS FOLLOWERS

ALVARLI MUHAMMED LÜTFÎ'YE NİSBET EDİLEN BİR ZÂT: KARS'IN "EFE HAZRETLERİ" OLARAK BİLİNEN MUSTAFA (SEFFİ) COŞKUN VE TAKİPÇİLERİ

Birol Yıldırım

Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Mustafa Coşkun 1892 yılında Hasankale ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Hasankale'de bitirip 1906 yılında Rüştiye Okuluna kaydedilmiş, bu okulda Arapca ve Farsca eğitimi görmüş ve 1914 yılında okulunu iyi derece ile bitirmiştir. Arapça ve Farsça'nın yanında Rusça ve Ermenice de bilmektedir. Kars'ın kurtuluşunda önemli yaralılıklar göstermiş, esir edilerek Sibirya'ya sürgüne gönderilirken Arpaçay yakınlarında firar ederek Ermenilerin elinden kurtulmayı başarmıştır. Askerlik sonrası Hasankale'ye giderek Alvarlı Efe Hazretlerinden Nakşi dersi ve hilafeti, bir müddet sonra da Erzurumlu İbrahim Baba'dan manevî bir yolla Kadiri dersi ve hilafeti almıştır. Vefat tarihi olan 1972 yılına kadar Kars merkez ve çevresinde vaaz ve irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Kars müftüsü Hilmi Sağır'dan son temsilcisi Hasan Özyılmaz'a kadar birçok halife, ser zakir ve müridan yetiştirmiş, bunların yanında altı adet vaaz defteri, içinde divan da olan bir Mevlid-i Şerif kitabı halkın zihninde canlı bir şekilde yaşayan hoş hatıralar bırakmıştır. Yazdığı mevlidi mübarek gecelerde müridan tarafından okunmaktadır. Kabri Evliya Camii müştemilatı içinde yer alan Hasan Harakânî (v. 425/1033) türbesinde, Harakânî Hazretlerinin yanı başındadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Coşkun, Alvarlı Efe, Nakşilik, Kadirilik. Kars

ABSTRACT

Mustafa Coşkun was born in 1892 in Hasankale district. He completed his first education in Hasankale and was enrolled in Rushtiye School in 1906, studied Arabic and Persian at this school and graduated from school with a good degree in 1914. Arabic Russian and Armenian are also fluent in addition to Persian and Russian. He showed significant injuries in the liberation of Kars, was captured and exiled to Siberia, while he managed to escape from the hands of the Armenians by deserting near Arpaçay. After military service, he went to Hasankale and took the Naqsh lesson and the caliphate from His Holiness Efe of Alvar, and after a while he took the Qadiri lesson and the caliphate from Ibrahim Baba of Erzurum in a spiritual way. He continued his preaching and guidance activities in and around Kars center until 1972, the date of his death. He has raised many caliphs, sermons and disciples, from Kars mufti Hilmi Sağır to his last representative Hasan Özyılmaz, and besides these, he has left pleasant memories that live vividly in the people's minds with six sermon books and a Mevlid-i Şerif book with a divan in it. The mevlid he wrote is read by his disciple on blessed nights. Hasan Harakani, whose tomb is located in the outbuildings of the Evliya mosque (v. 425/1033) in his tomb, next to His Holiness Harakani.

Key Words: Mustafa Coşkun, Alvarlı Efe, Naqshbandısm, Kadirism, Kars.

Giriş

Konuya vakıf olmam Ergin Bulut isimli okur yazar bir arkadaşa şehirde aktif halde bulunan bir zikir cemaatinin olup olmadığını sormamla başladı. Ergin Bey Mustafa Coşkun Efendi'nin son temsilcisi olan Hacı Hasan Efendi'nin evinde torunu Yakup Özyılmaz tarafından dedesinden aldığı izinle devam ettirdiği her Perşembe akşamı ve Pazar akşamı düzenli olarak icra edilen sohbet mahalline götürdü. Sohbet Merhum Hacı Hasan Efendi'nin tek katlı evinde onun da sohbet ve zikirlerini sürdürdüğü iki üç odalı evin küçük bir odasında yapılıyordu. Bu sohbetler sayesinde vefat tarihi 1972 olan Mustafa Coşkun'dan Hacı Hasan Efendiye kadar uzanan süreçte meydana gelmiş büyük bir Alvarlı Efe etkisi ile karşılaştım. Bu etki Kars'da önemli bir manevi hâle oluşturmuştu. Öncelikle toplumun her kesimi bu zatları seviyor ve hürmet ediyordu, ders almadan sohbetlerine katılanlar, ders alarak onların etrafında halkalananlar vardı. Bu manevi oluşumu araştırmayı düşünürken dergahtaki arkadaşlardan Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı başkanı Alparslan Kartal hocanın Mustafa Coşkun Efendi'nin on bir adet el yazması defterlerini günümüz Türkçesine çevirme çabası içinde öğrendim. Defterler Mustafa Coşkun Efendi'nin yakınlarından Lütfi Toksun'da idi. Araştırmalarımız devam ederken Lütfi amca bir defter daha buldu onu da Alparslan hocaya teslim ettim. Bu şekilde on bir defterden oluşan bir koleksiyon ortaya çıktı. Bunun üzerine ben de bu çok az bilinen önemli tasavvufî oluşumun Hasan Efendi'nin müridanından başlayarak hatırat boyutunu araştırmaya karar verdim. İlk mülakatımı da beni bu tasavvuf kitlesi ile tanıştıran Ergin Bulut ile yaptım. Diğer önemli ikinci görüşmem Hasan Efendi'nin samimi ve bilgili müridlerinden Tedaş görevlisi kırk sekiz yaşındaki Murat Günerli ile oldu. Sohbetimiz Tedaş binasındaki nöbet odasında gerçekleşti ve yaklaşık dört saat sürdü. Konuşmaları telefona kaydederek bilgisayara aktardım.

Ben ilk etapta bir yakın dönem tasavvuf adamı olarak sadece Hacı Hasan Efendi'yi var olan hatırat ve varsa yazılı notları üzerinden çalışmayı düşünürken Murat Beyin verdiği bilgiler meselenin geniş mikyasta olduğunu gösterdi. Karşımda önemli bir tasavvufî birikim olduğunu anladım. Bu arada Mustafa Coşkun'un vaaz defterlerini çalışan Alparslan Hoca ile de görüşerek bu konudaki fikirlerimi ona aktardım. Artık hem hatırat hem de eldeki eserler boyutu ile bu müktesebatı ortaya koyacaktık.

Alparslan Hoca eserlerin günümüz Türkçesine aktarımını yaparken bende devam ettiğim sohbet meclisindeki arkadaşlarla görüşerek işe başladım. Hacı Hasan Efendi'nin ser zakiri Yakup bey dergaha bir tane de ajanda getirerek isteyenlerin Hacı Baba ve diğer tarikat büyükleri ile ilgili anılarını yazabileceklerini söyledi.

Görüşmelerim ev, dükkan ziyaretleri, Kars kalesi civarındaki çay ocaklarında buluşmak, namaz vakitleri mahalle camilerine giderek cami görevlileri ve özellikle yaşını almış cemaatle birebir görüşmenin dışında, telefon, whatsapp, hotmail gibi iletişim araçları ile oldu. Görüştüğüm kişilerin çoğunlukla fotoğraflarını çektim. Tanıdıklar vasıtası ile bu görüşme halkası gittikçe genişledi. Derken il dışındaki tanıklara da ulaşmaya başladım. Mustafa Coşkun Efendi'nin kızı Meliha Toksun ve onun oğlu Coşkun Toksun, Mustafa Coşkunun iki oğlundan biri olan merhum Süreyya Coşkun'un hanımı Ayten Coşkun, yine torunu Muzaffer Vedat Coşkun, Efe Hazretlerinin[66] birinci sıradaki halifesi eski Kars müftüsü Hilmi Sağır'ın oğlu nüfus müdürlüğünden emekli yetmiş üç yaşındaki Abdullah Sağır beyle görüştüm.

Bunlara ilaveten Efe Babanın ikinci önemli halifesi olan "Sâdi-i sebat" olarak anılan Küçük Zavotlu/ Boğatepe Muhammed Sadi Efendi'nin oğlu Tevekkül amca, önemli halifelerinden Mülazım amcanın oğlu, çok ağladığı için Ağlar Baba[67] lakabıyla tanınan Dursun Kaplan'ın yeğeni

[66] Yaptığım görüşmelerde Mustafa coşkun için Efe Baba", Efendi Baba", Lütfi Toksun amcanın çokça kullandığı "Efendi Babam", "Efe Hazretleri", "Efem" gibi tabirlerle anıldığını gördüm. Bundan dolayı Mustafa Coşkun yerine zaman zaman bu tabirleri kullandım.

[67] Ağlar Baba lakabı ile anılan bir zat da (1879-1958) yılları arasında yaşamış Bayburtlu İrşadi Baba'dır. (Bkz., Numan Çakır, "Bayburtlu Ağlar Baba'nın "İnnâ Enzelnâ Sûresi Tefsiri" İsimli Eseri", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* Dergisi, 4/7, (Haziran 2018) ss. 86-144.

Ahmet Kaplan ile görüştüm. Çul Hamdi mahlası ile şiirler yazan âmâ bir zat olan Hamdi Efendi'nin Erzurum'da oturmakta olan oğluna ulaştımsa da geri dönüş olmadı. Fakat bu zat ile ilgili birçok kaynak kişi bilgi verdi. Küçük Zavotlu (Küçük Boğatepe) Mehmet Efendi'nin müridi ve ser-zâkiri olan Durmuş Karaman Amca'nın defterinde onun Çul Hamdi mahlasını tapşırarak yazdığı şiirlerini buldum. Bu arada Efe Hazretlerinin yetkin halifelerinden olan Galip Amcanın yakınlarına ulaşarak bilgi ve mezar fotoğrafını aldım. Ayrıca Kars merkezde bir zamanlar halıcılık yaptığı Favori kuyumculuğu ziyaret ederek ondan yadigar kalan nefis iki adet besmele tablosunu fotoğrafladım. Bu arada son temsilci Hacı Hasan Efendi'nin (Hacı Baba) oğlu Yunus Özyılmaz, Cengiz Özyılmaz Alvarlı koluna mensup dergahın halihazırdaki ser zâkiri Hasan Efendi'nin torunu Yakup Özyılmaz bana her türlü yardımda bulunup belge ve bilgi paylaşımında bulundular.

Burada şunu ifade edeyim ki, referans alarak gittiğim görüşmeler dışında Kars halkından aldığım sıcak enerji sayesinde cami kıraathane ve sokakta rastladığım bilgi sahibi olabileceğini düşündüğüm herkesle ayaküstü ya da bir çay evine davet ederek görüşmeler yaptım. Örneğin Kale civarındaki evinden çarşıya doğru gelirken gördüğüm 72 yaşındaki emekli imam Kazım Hoca ve Erzurum'dan Kars'a İspir reyhanı ve değişik baharatlar satmak için gelen yaşlı amca ile yaptığım sohbet bu türdendi. Hatta Kâzım Hoca ile bir başka zaman başka birisi zannederek görüşme teşebbüsüm oldu. Kazım Hoca beni tanıyarak gülümsedi. Daha önce görüştüğüm kişi olduğunu anlayınca selam vererek ayrıldım.

Hali hazırda devam eden bu görüşmelerim sırasında dergah, medrese, vakıf gibi sivil toplum kuruluşlarını da ziyaret ederek hem çalıştığım konu hem de onların faaliyetleri hakkında bilgi topladım. Neticesinde Cumhuriyet döneminde şehirde oldukça canlı bir tasavvufi hayatın olduğuna şahit oldum. Kadiri Rifai, Nakşi, Nakşi-Kadiri kollar oldukça etkili bir şekilde tevhid halkaları kurmuşlar ve haftada bir iki gün zikir meclisleri tesis ederek manevî görevlerini icra etmeye devam etmekte olduklarını anladım.

Görüşmelerin büyük çoğunluğu kale civarındaki çay ocaklarında gerçekleşti. Mustafa Coşkun'un vaaz defterini çalışan Alparslan Kartal Hoca da zaman zaman bu görüşmelere katıldı. Kemal Temel Hocanın köyü olan Çağlayan köyüne meczup İbrahim Abi'yi götürürken yaptığımız ziyaret ve görüştüğümüz kişilerden en yaşlısı olan 95 yaşındaki mermer ustası Muhyittin Amca'ya ve Küçük Zavotlu Mehmet Efendi'nin ser zakiri olan İmdat Toksun amcanın oğlu olan Lütfi Amcanın baba evine ve İmdat amcanın kabrine yaptığımız ziyaret kayda değerdi. Şunu belirtelim ki Lütfi Amca tarikatın yazılı, görsel hatta bazı işitsel kayıtlardan oluşan arşivinin sahibi durumundadır. Zira Mustafa Coşkun Efendi ile akraba olmaları hasebi ile bu kayıtlara ulaşma imkanı bulmuştur. Fakat yaptığımız görüşmeler sayesinde Mustafa Coşkunun asıl kütüphanesinin Efe Hazretlerinin oğlu merhum Süreyya Coşkun'un hanımı Ayten Coşkun hanımda olduğunu anladık. Ayten hanım eserlerin kapak fotoğraflarını göndermeyi kabul etti. Kitap resimlerinin bir kısmını gönderdi diğer kısmını da fotoğraflayıp göndereceğini söyledi. Bu ziyaretler esnasında şehrin meczuplarına kadar birçok renkli kişilik ve olayla karşılaştım. 2021 yılında vefat etmiş olan Mürsel Köse[68] ve hayatta olan Sultan Amca, gibi şehir kültürünü araştıran araştırmacılar, Kazım Kazaklı ve Selami Namlı Hoca gibi şairler, esnaf, sivil toplum temsilcileri, iş adamları gibi birçok renkli kişilik ile tanışma imkanı buldum. Güzel dostluklar kurdum.

Turizm rehberi Özer beyden 1968-70 yılları arasında çocukluk yıllarına dair dinlediğim şu anekdot ise o dönemde halk arasında Hasan-ı hırka diye bilinen Harakânî türbesi etrafında içinde batıl inançlar içerse de oluşan coşkulu bir mahalle yaşamına, tanışıklığa, dayanışma ve kaynaşmaya ışık tutması açısından önemlidir. Her perşembe günü öğleden sonra mahalle halkı öncelikle mum yakıp adak adamak, adanan kurbanları kesmek için Harakânî hazretlerinin türbesi etrafında toplanır. Daha sonra mahalle korteji kaleye çıkarak Celal Baba'da mum yakar, oradaki ağaca çaput bağlar,

[68] Mürsel Köse'nin oğlu merhum babasının 157 sayfalık Kars'ın yakın tarihi ile ilgili kitabını hediye etti. İnceledim. Mürsel Köse, *Elviye-i Selâse: Kars, Ardahan, Batum, 1877-1920 : İşgalden Kurtuluşa : "Kırk Yıllık Kara Günler" ve Ermeniler,* Ankara 2003.

dilek taşına sürterek taş yapıştırıp dilek tutarlar. Celal Baba'da fahri olarak görev yapan Durdağı hocaya Kur'an okutulur. Hoca aynı günün akşamı mahalledeki evlerde de Kur'an okur, yemekler yenir. Bu merasimden dolayı her perşembe kaz pişirilir. Cuma günü öğleden sonra ise Arap Baba'ya çıkılır mum yakılır, dilek dilenir, yemekler yenir. O zaman ki adıyla Hasan-ı Hırka'da kesilen adak kurbanları dağıtılır.[69]

Bu araştırma sürecinde en küçük tanığım son temsilci Hasan Amcanın yedi yaşındaki kız torunu, en yaşlı tanığım ise 95 yaşında ama hala dinç bir mermer ustası olan Muhyiddin amca oldu. Bu arada Alvarlı Efe Hazretlerinin Coşkundan bağımsız gibi görünen Kağızman kolu ve Süleyman Efendi gibi temsilcilerini de inceledim. En ilginç mülakatımı ise Kauzem üzerinden anlattığım İlitam Sistematik Kelam dersini anlatırken yaptım. Sorulan bir soru üzerine konu tasavvufi konulara geldi. Öğrencilerden 52 yaşında bir imam hatip olan Ahmet Işık "Bu anlatılanlar bana tanıdığım birisini, yıllarca cemaatim olan Mülazım Amcayı hatırlattı" dedi ve Mülazım Amcayı anlattı. Yine lisans dersinde Esmanur Keskin isimli öğrenci Hacı Hasan Efendi'nin bir yakını çıktı ve bilgi verdi.

Araştırmalarım esnasında Alvarlı Efe Hazretlerinin Erzurum ile Kars arasında Mustafa Coşkun vasıtası ile çok güçlü manevi bir bağ kurduğunu gördüm. Bu manevî bağ sayesinde İbrahim Hakkı Hazretlerinin *Mârifetname* isimli eseri ve Alvarlı Efe'nin *Hülâsatü'l-Hakayık* isimli divanının şehrin hafızasında önemli bir yer tuttuğunu gördüm. Mustafa Coşkun'un ise verdiği vaazlardan kalan bilgi kırıntıları, örnek yaşayışı, kerametlerinin yanında *"Hazreti Peygamberin Mevlidi ve Koyduğu Yolun Esasları"* isimli eseri mevlid-i şerif ve divanından oluşan 72 sayfalık eseri ile hem kendi adı hem de yetiştirdiği örnek şahsiyetlerin isimleri hafızalarda yaşıyor. Onun ve yetiştirdiği örnek şahsiyetlerin hatıraları belli bir yaş kesimi arasında canlı bir şekilde yaşıyor. Bu tasavvufî oluşumun mensupları mübarek gecelerde evlerde ve zikir ortamlarında bu mevlid-i şerifi okumaktadırlar. Ben de bu toplantılara zaman zaman katıldım.

Fakat şunu söylemeliyim ki, Kars'daki tarihi eserleri yeterince tanıtacak bilgilendirme zayıftır. İbrahim Alanka da bu görüşte olup, Selim maahlası ile yazdığı "Kars'ın bugünkü haline" isimli şiirini yayımlanmamış divanından[70] naklederek bu hususa dikkat çekmiştir. Şiirin konumuzla ilgili kısmı şöyledir:

Camileri harap imaret heyat
Yatırları meçhul görünmez bir hat
Alimleri velileri nişansız merkant
Ayaklar altında ey sadık evlat[71]

Birçok tarihi eser imar edilmiş olmakla birlikte ciddi bir bilgilendirme kesikliği vardır. Bu açıdan Selim isimli bu halk şairinin Kars'a dair yaptığı bu tespit geçerliliğini korumaktadır.

Mustafa Coşkun'un Hayatı

Mustafa Coşkun'un "Bal dede" lakabıyla bilinen Coşkun Efendi ve babası Ahmet Efendi Kars eşrafındandır. Kars'ın Hacı Şerif mahallesi sakinlerinden olan bu zevat 1878 yılı Osmanlı-Rus harbi sonunda "kaça kaç" diye tabir edilen işgal yıllarında babası Ahmet Efendi Kars'tan hicret ederek Erzurum'un Hasankale ilçesine yerleşmiş ve ilçesine göçmüş ve orada vefat etmiştir. Bu arada şunu da belirtelim ki Efe Hazretlerinin torunu Avukat Muzaffer Vedat Coşkun'un verdiği bir bilgiye göre Mustafa Coşkun'un Mehmet Coşkun isimli kardeşi de Hasankale'ye döner, orada

[69] Özer Ulucutsoy (62) Turizim Rehberi, 19.12.2022.

[70] İbrahim Alanka'nın yeğeni Semiha Alanka ile yaptığımız görüşmede öğrendik.

[71] İbrahim Alanka, *Ebu'l-Hasan Harakânî,* Elif Matbaacılık Sanayii, Ankara trs.,56; Yazarın bu eseri Mustafa Coşkun'dan bahseden ilk kaynaktır.

evlenir ve orada vefat eder. Vedat beyin verdiği bilgiye göre çocuğu olmamış ve fakat eşinin yakınları vardır.[72]

Mustafa Coşkun bu zorunlu göçün sonunda yerleşilen Hasankale ilçesinde 1892 yılında dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Hasankale'de bitirip 1906 yılında Rüştiye Okuluna kaydedilmiş, bu okulda Arapca ve Farsca eğitimi görmüş ve 1914 yılında okulunu iyi derece ile bitirmiştir. Kızı Meliha Toksun'un verdiği bilgiye göre Arapça ve Farsca'nın yanında Rusca ve Ermenice de bilmektedir.[73] Birinci cihan harbinin çıkması ve babasının da ölmesi nedeniyle staj eğitimine katılamamış 1915 yılında asker olmuştur. İlk askerliğine Ahmet Fevzi Paşa idaresinde Erzurum'da başlamıştır. İki yıl süren askerlik hizmetinin sonunda Erzurum mevkii müstahkem komutanlığında idareci olarak göreve başlamış, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucunda esir edilerek Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Sibirya'ya sürgüne giderken Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Gediksatılmış köyünden Rusların elinden ayet-el kürsî okuyarak firar etmek suretiyle Kars'ın Arpaçay İlçesine bağlı eski ismi Keçebörk yeni ismi Akçalar olan köydeki dayılarının yanına sığınmıştır. Rusya'da Bolşevik isyanı sonunda Rusya'nın Kars'tan çekilmesi sonucu Ermeniler Kars'ı işgal etmiştir. Türk ordusu, Kazım Karabekir paşa komutasındaki Halit Paşa'ya (Deli Halit lakaplı) bağlı birlikler tarafından Kars'ın Ermenilerden alınması sonunda Kars'a gelerek yeniden orduya katılmıştır. Şevki Paşa emrinde görev yapmakta iken beş ay izinli sayılması sonunda Hasankale'de bulunan ailesinin yanına gitmiştir.

Beş ayın sonunda tekrar Kars'a gelerek Kazım Karabekir Paşa Komutasındaki Halit Paşa'ya bağlı birliğe katılarak Ermeni ve Rus savaşlarına katılarak büyük yararlılıklar göstermiştir. Halit Paşa tarafından bir nevi inzibat komutanı olarak tayin edilmiş, şehirdeki sivil Ermenilerin güvenli bir şekilde tahliyesinde görev almıştır. Aşağıda torunu Muzaffer Vedat Coşkun tarafından gönderilen bilgilendirme notu bu hususa işaret etmektedir.

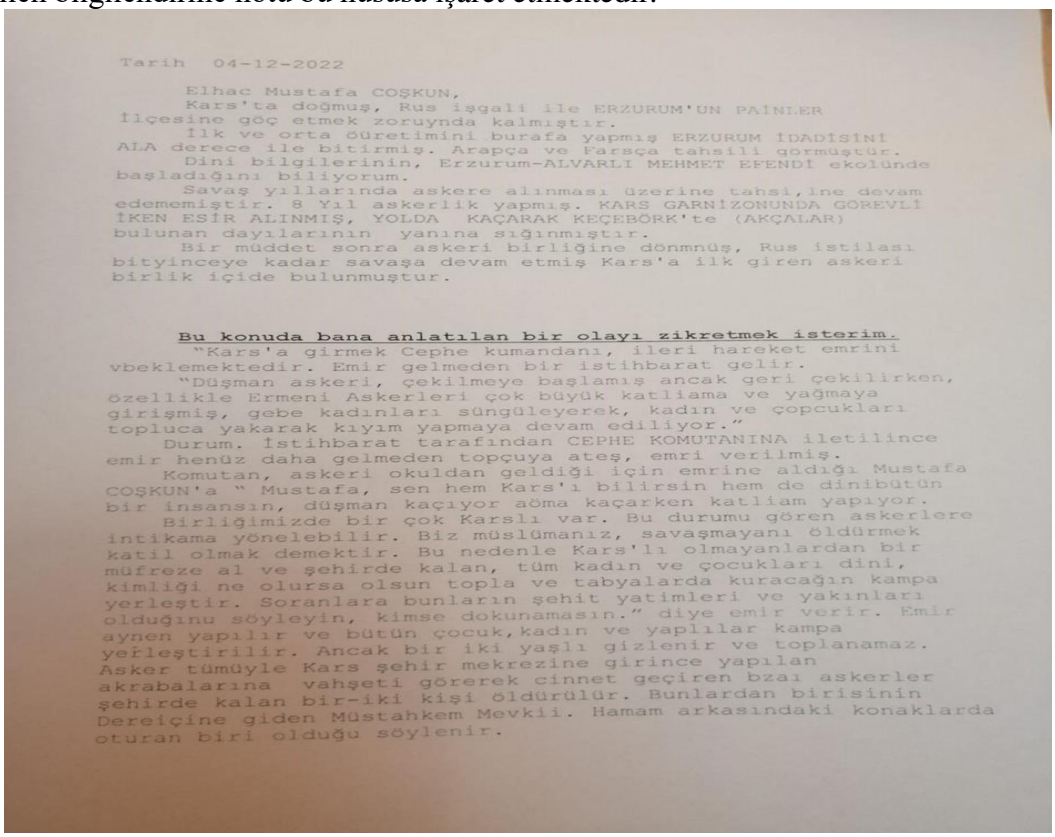

Tarih 04-12-2022

Elhac Mustafa COŞKUN,
Kars'ta doğmuş, Rus işgali ile ERZURUM'UN PAİNLER İlçesine göç etmek zoruynda kalmıştır.
İlk ve orta öğretimini burafa yapmış ERZURUM İDADİSİNİ ALA derece ile bitirmiş. Arapça ve Farsça tahsili görmüştür.
Dini bilgilerinin, Erzurum-ALVARLI MEHMET EFENDİ ekolünde başladığını biliyorum.
Savaş yıllarında askere alınması üzerine tahsi,ine devam edememiştir. 8 Yıl askerlik yapmış. KARS GARNİZONUNDA GÖREVLİ İKEN ESİR ALINMIŞ, YOLDA KAÇARAK KEÇEBÖRK'te (AKÇALAR) bulunan dayılarının yanına sığınmıştır.
Bir müddet sonra askeri birliğine dönmnüş, Rus istilası bityinceye kadar savaşa devam etmiş Kars'a ilk giren askeri birlik içide bulunmuştur.

Bu konuda bana anlatılan bir olayı zikretmek isterim.
"Kars'a girmek Cephe kumandanı, ileri hareket emrini vbeklemektedir. Emir gelmeden bir istihbarat gelir.
"Düşman askeri, çekilmeye başlamış ancak geri çekilirken, özellikle Ermeni Askerleri çok büyük katliama ve yağmaya girişmiş, gebe kadınları süngüleyerek, kadın ve çopcukları topluca yakarak kıyım yapmaya devam ediliyor."
Durum. İstihbarat tarafından CEPHE KOMUTANINA iletilince emir henüz daha gelmeden topçuya ateş, emri verilmiş.
Komutan, askeri okuldan geldiği için emrine aldığı Mustafa COŞKUN'a " Mustafa, sen hem Kars'ı bilirsin hem de dinibütün bir insansın, düşman kaçıyor aöma kaçarken katliam yapıyor. Birliğimizde bir çok Karslı var. Bu durumu gören askerlere intikama yönelebilir. Biz müslümanız, savaşmayanı öldürmek katil olmak demektir. Bu nedenle Kars'lı olmayanlardan bir müfreze al ve şehirde kalan, tüm kadın ve çocukları dini, kimliği ne olursa olsun topla ve tabyalarda kuracağın kampa yerleştir. Soranlara bunların şehit yatimleri ve yakınları olduğunu söyleyin, kimse dokunamasın." diye emir verir. Emir aynen yapılır ve bütün çocuk,kadın ve yaplılar kampa yerleştirilir. Ancak bir iki yaşlı gizlenir ve toplanamaz. Asker tümüyle Kars şehir mekrezine girince yapılan akrabalarına vahşeti görerek cinnet geçiren bzai askerler şehirde kalan bir-iki kişi öldürülür. Bunlardan birisinin Dereiçine giden Müstahkem Mevkii. Hamam arkasındaki konaklarda oturan biri olduğu söylenir.

[72] Muzaffer Vedat Coşkun, 13.12.2022 tarihinde telefonla yaptığım whatsapp mesajlaşması.

[73] Meliha Toksun ile 10.12.2022 tarihinde oğlu Coşkun Toksun vasıtası ile yaptığım whatsapp mesajlaşması.

Askerlikten terhis edildikten sonra Erzurumlu Alvarlı Muhammed Lütfî Hazretlerine intisap etmiş ve bir müddet sonra Muhammed Lütfî Hazretleri tarafından icazet verilerek Kars'a irşad görevi ile görevlendirilmiştir. Muzaffer Vedat Coşkun'un ifadesiyle mensubu olduğu cemaatin de iş'arı ile Kars merkeze gelip baba ocağına yerleşmiştir.[74] 1950 yılında Kars Valisi Niyazi Akı ve Cumhuriyet Baş Savcısının talepleri üzerine Kapalı Ceza evinde fahri vaazlığa başlamıştır. Kars Müftüsü Hilmi Sağıroğlu'nun ısrarı sonucu fahri vaazlık görevini kabullenerek fahri vaazlığa başlamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığınca Kars'a kadrolu vaaz atanıncaya kadar on beş yıl fahri vaazlık yapmıştır. Ücretli hiçbir vazifeyi kabul etmediği gibi gazilik maaşını almayı dahi kabul etmemiş "Ben ücretimi Allah'tan bekliyorum" demiştir. Mürşidi Alvarlı Efenin kendisine teklif edilen müftülük görevini kabul etmediği gibi[75] Mustafa Coşkun da Kars müftülüğü teklifini reddeder. Fahri olarak Kars merkezde camilerde, hapishanede ve düzenli olarak yaptığı köy ziyaretlerinde fahri vaizlik ve irşad faaliyeti ile meşgul olur. Geçimini ise ticaret, arıcılık, hayvancılık ayakkabıcılık gibi el emeğine dayanan işler yaparak sağlar.[76]

Kars'ta Muhammed Lütfi'den almış olduğu Nakşibendi tarikatını devam ettirmekte iken Kadiri tarikatı şeyhi olan Erzurumlu İbrahim Baba'dan (1882-1931)[77] da manevi yoldan Kadiri tarikatı şeyhi olarak yetkili kılınarak pek çok müridi irşad edip onların hidayetine vesile olmuştur.[78]

Durmuş Karaman Amcanın verdiği bilgiye göre Mustafa Coşkun hayatta iken o zamanki Kars Müftüsü Hilmi Sağıroğlu başta olmak üzere birçok kişiye icazet vermiştir. Talebeleri ve yakın arkadaşları tarafından kutbu'l-aktab mertebesinde bir veli olduğu beyan edilmiştir. 09.01.1972 tarihinde Hakkın rahmetine kavuşmuştur. Kars'ta Evliya Cami yanında bulunan Ebul Hasan Harakânî Hazretlerinin türbesine girişte sol tarafta duvarın yanına defnedilmiştir.[79]

Vefatı ile ilgili şöyle bir nakil vardır. Hacı Hasan Efendi Mustafa Seffi Efendi merhum olmadan birkaç saat önce bir rüya görür. Harakani Hazretleri yeşil elbiseler içinde arkada Hasan Efendi önde bir dereden geçer dört dallı bir ağaç vardır. O dallardan birini koparır. Rüyayı Hasan Efendi şöyle yorumlar. Dört dal zamanın dört kutbuna işaret eder. Mustafa Seffi kutuplardan biridir. Anlar ki vefat etmiştir. Hasan Efendi hemen evine gider. Müftü Efendi Hasan amca ve iki kişiyi mezar kazma işi ile görevlendirir. Bir kış günü olması hasebiyle müftü Efendi'nin gösterdiği yeri kazamayıp, Harakânî Hazretlerine daha yakın bir yeri kazarlar. Onların tabiri ile kazmaları adeta Harakânî'ye doğru kayar. Müftü efendi gösterdiği yeri kazmamalarına kızar. Fakat mezar bu sayede çok az bir farkla türbenin çatısı altında kalmış olur. Hasan Efendi yıkama işine ben de katılsaydım diye üzülür. Faakt o gece Efe Hazretlerini teneşirde yıkanırken görür ve su döker.[80]

Telefonla yaptığımız görüşmede Alvarlı Efe ailesinin bir ferdi olan Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü Dr. Öğ. Üyesi Muhammed Lütfi Kındığılı Hoca Mustafa Coşkun'un mezar taşı ile ilgili şu bilgileri verdi: "Mezar tip itibariyle çerçeveli tiptedir. Mezarın ayak ve baş şahideleri dikdörtgen olup, başlık Nakşi sikkesi türünde sarıklıdır. Mezar çerçevesi, ayak ve baş şahideleri mermerdir. Dikdörtgen baş şahidenin ön yüzü boş bırakılmıştır.

[74] Muzaffer Vedat Coşkun, 13.12.2022 tarihinde telefonla yaptığım whatsapp mesajlaşması.

[75] Hâce Muhammed Lutfi, *Hulâsat-ül Hakayık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfi,* İrfan Matbaası, İstanbul 1974, s. 509.

[76] Mustafa Coşkun, *Hazreti Peygamberin Mevlüdi ve Koyduğu Yolun Esasları,* Selçuk Matbaası Tırabzon 1967, s. 4; Durmuş Karaman ile yaptığım görüşmeden

[77] http://erzurumansiklopedi.com/haci-ibrahim-baba/, Erişim tarihi: 11.06.2023; https://www.gulzarihacegandergisi.com/component/k2/haci-ibrahim-baba-hazretleri-ks.html, Erişim tarihi: 11.06.2023

[78] Durmuş Karaman ile yaptığım görüşmeden

[79] Durmuş Karaman Kasım ayı içinde müteaddid zamanlarda muhasebe bürosunda yaptığım yüz yüze görüşme. Durmuş Amca ilerlemiş yaşına rağmen sorduğum soruları hem yazılı hem de sözlü olarak cevaplandırma zahmetinde bulundu.

[80] Murat Günerli, Hacı Hasan Efendiden nakil.

İçyüzüne ise kitabe yerleştirilmiştir. Yüzeyden kabartılan (oyulan) harfler, siyah renkteki boya ile boyanmıştır. Kitabede İslâm harfleriyle (Latin harfleriyle) aşağıdaki ibareler yer alır:"[81]

Mustafa Coşkun (Seffi) Efendi'nin mezar taşları

Coşkun'un vefatından önce tasarlayarak çizdiği başlık seçimi ile Alvarlı ailesinin mezar taşları arasındaki farkı ya da benzerliği sorduğumuzda Muhammed Lütfi Kındığılı aynı olduğunu, Mustafa Coşkun'un da Nakşî sikkesi tercih ettiğini dile getirdi. Bu alanda uzman olan Muhammed Lütfi Kındığılı'ya göre sadece Alvarlı ailesi değil, bölgedeki sarık dilim sayısı ya da ölçüleri gibi küçük farklar hariç yagın bir şekilde bu tarz sikke tercih edilir.[82]

Coşkun Toksun'un verdiği bilgilere göre başındaki sarığı Mustafa Coşkun'nun kendisi çizer. Mithat Toksun amca da İstanbul'da yaptırır. Taşlar Efe'nin vefatından bir yıl sonra mezarı yapılarak konur. Önce mezarı tahtalara kadar açarlar. Aradan bir yıl geçmesine rağmen güzel bir koku gelir. Bunun üzerine mezarı açıp bakalım derler. Müftü Efendi ve Mikdat amca kızar ve mezarı açtırmazlar. Bu şekilde mezar bugünkü halini almış olur. Coşkun Toksun'a göre Efe Hazretleri Mithat Toksun'u çok sever. Süreyya Coşkun ve Mithat amca hastalık döneminde Efe Baba'ya çok hizmet ederler. Hatta Mithat amca ölüm döşeğinde iken Mustafa Coşkun ziyaretine gelir. Mithat

[81] Muhammed Lütfi Kındığılı ile yaptığımız telefon görüşmesinden

[82] Bkz.,Muhammet Lütfü Kındığılı, "Alvarlı Muhammed Lütfi Efe ve Ailesine Ait Mezar Taşları" *Sanat Dergisi,* 2018 s.31, ss.29-44.

amca “beni hemen kaldırın” der. Çevresindekiler yapma deseler de, “Hacı baba gelmiş nasıl yatarım” der ve ruhunu teslim eder. Mezar taşındaki yazıları ise Müftü Efendi yazdırır. Mezar taşında yer alan “Seffi” ifadesi Lütfi Toksun’a göre Hızır (a.s.) tarafından verilmiştir.

Mustafa Coşkun Efendi hafta iki defa Perşembe ve Pazar akşamları müridlerini toplamak suretiyle evinde sürdürdüğü irşad faaliyetlerinin yanında Yusuf Paşa ve Evliya Camiinde ve o zaman istasyon mahallesinde bulunan cezaevinde hastalığı ilerleyene kadar vaazlar vermiştir.[83]

Vedat Coşkun’un verdiği bilgi göre Efe Hazretlerinin aile efradı ve geçim kaynakları şu şekildedir:

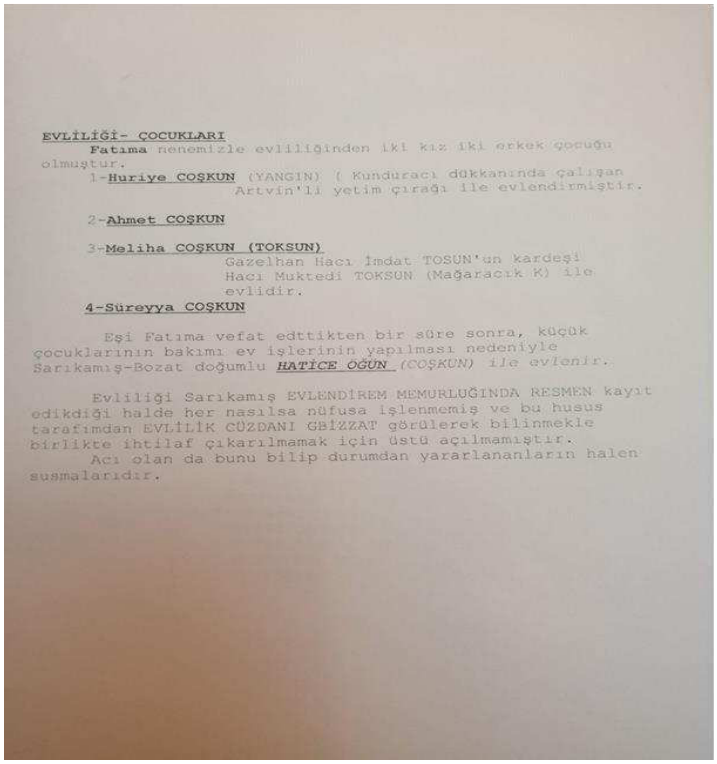

EVLİLİĞİ- ÇOCUKLARI

Fatıma nenemizle evliliğinden iki kız iki erkek çocuğu olmuştur.

1-Huriye COŞKUN (YANGIN) (Kunduracı dükkanında çalışan Artvin'li yetim çırağı ile evlendirmiştir.

2-Ahmet COŞKUN

3-Meliha COŞKUN (TOKSUN)
Gazelhan Hacı İmdat TOSUN'un kardeşi Hacı Muktedi TOKSUN (Mağaracık K) ile evlidir.

4-Süreyya COŞKUN

Eşi Fatıma vefat edttikten bir süre sonra, küçük çocuklarının bakımı ev işlerinin yapılması nedeniyle Sarıkamış-Bozat doğumlu HATİCE OĞUN (COŞKUN) ile evlenir.

Evliliği Sarıkamış EVLENDİREM MEMURLUĞUNDA RESMEN kayıt edikdiği halde her nasılsa nüfusa işlenmemiş ve bu husus tarafımdan EVLİLİK CÜZDANI GİBİZZAT görülerek bilinmekle birlikte ihtilaf çıkarılmamak için üstü açılmamıştır.
Acı olan da bunu bilip durumdan yararlananların halen susmalarıdır.

[83] Lütfi Toksun ile yaptığım görüşmeden.

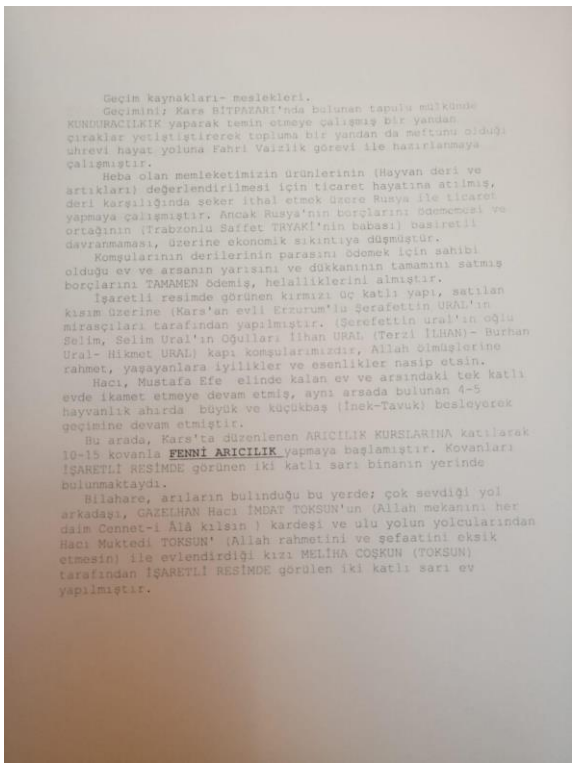

Geçim kaynakları- meslekleri.
Geçimini; Kars BİTPAZARI'nda bulunan tapulu mülkünde KUNDURACILIKIK yaparak temin etmeye çalışmış bir yandan çıraklar yetiştiştirerek topluma bir yandan da meftunu olduğu ührevi hayat yoluna Fahri Vaizlik görevi ile hazırlanmaya çalışmıştır.
Heba olan memleketimizin ürünlerinin (Hayvan deri ve artıklarını değerlendirilmesi için ticaret hayatına atılmış, deri karşılığında şeker ithal etmek üzere Rusya ile ticaret yapmaya çalışmıştır. Ancak Rusya'nın borçlarını ödememesi ve ortağının (Trabzonlu Saffet TRYAKİ'nin babası) basiretli davranmaması, üzerine ekonomik sıkıntıya düşmüştür.
Komşularının derilerinin parasını ödemek için sahibi olduğu ev ve arsanın yarısını ve dükkanının tamamını satmış borçlarını TAMAMEN ödemiş, helalliklerini almıştır.
İşaretli resimde görünen kırmızı üç katlı yapı, satılan kısım üzerine (Kars'an evli Erzurum'lu Şerafettin URAL'ın mirasçıları tarafından yapılmıştır. (Şerefettin ural'ın oğlu Selim, Selim Ural'ın Oğulları İlhan URAL (Terzi İLHAN)- Burhan Ural- Hikmet URAL) kapı komşularımızdır, Allah ölmüşlerine rahmet, yaşayanlara iyilikler ve esenlikler nasip etsin.
Hacı, Mustafa Efe elinde kalan ev ve arsındaki tek katlı evde ikamet etmeye devam etmiş, aynı arsada bulunan 4-5 hayvanlık ahırda büyük ve küçükbaş (İnek-Tavuk) besleyerek geçimine devam etmiştir.
Bu arada, Kars'ta düzenlenen ARICILIK KURSLARINA katılarak 10-15 kovanla **FENNİ ARICILIK** yapmaya başlamıştır. Kovanları İŞARETLİ RESİMDE görünen iki katlı sarı binanın yerinde bulunmaktaydı.
Bilahare, arıların bulunduğu bu yerde; çok sevdiği yol arkadaşı, GAZELHAN Hacı İMDAT TOKSUN'un (Allah mekanını her daim Cennet-i Âlâ kılsın) kardeşi ve ulu yolun yolcularından Hacı Muktedi TOKSUN' (Allah rahmetini ve şefaatini eksik etmesin) ile evlendirdiği kızı MELİHA COŞKUN (TOKSUN) tarafından İŞARETLİ RESİMDE görülen iki katlı sarı ev yapılmıştır.

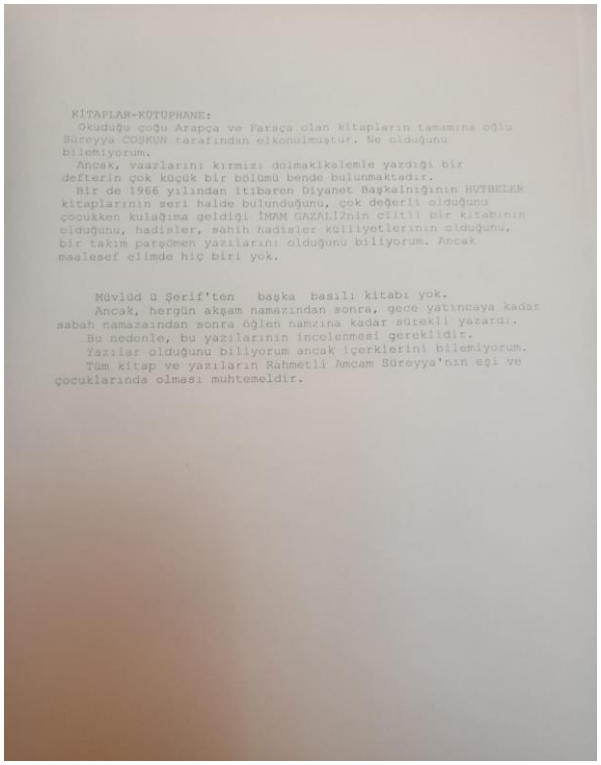

KİTAPLAR-KÜTÜPHANE:
Okuduğu çoğu Arapça ve Farsça olan kitapların tamamına oğlu Süreyya COŞKUN tarafından elkonulmuştur. Ne olduğunu bilemiyorum.
Ancak, yazılarını kırmızı dolmakalemle yazdığı bir defterin çok küçük bir bölümü bende bulunmaktadır.
Bir de 1966 yılından itibaren Diyanet Başkalnığının HUTBELER kitaplarının seri halde bulunduğunu, çok değerli olduğunu çocukken kulağıma geldiği İMAM GAZALİ'nin ciltli bir kitabının olduğunu, hadisler, sahih hadisler külliyetlerinin olduğunu, bir takım parşömen yazılarını olduğunu biliyorum. Ancak maalesef elimde hiç biri yok.

Mûvlûd ü Şerif'ten başka basılı kitabı yok.
Ancak, hergün akşam namazından sonra, gece yatıncaya kadar sabah namazından sonra öğlen namzına kadar sürekli yazardı.
Bu nedenle, bu yazılarının incelenmesi gereklidir.
Yazılar olduğunu biliyorum ancak içerklerini bilemiyorum.
Tüm kitap ve yazıların Rahmetli Amcam Süreyya'nın eşi ve çocuklarında olması muhtemeldir.

Muzaffer Vedat Coşkun tarafından Mustafa Coşkun'un geçim kaynaklarına, kütüphanesine, yazı hayatına ve eserlerine dair gönderilen bilgi notu.

Burada Muzaffer Vedat Coşkun'dan şu notu düşmekte fayda vardır. Vedat Coşkun'un anlattığına göre 1940lı yıllarda Arpaçay'da tevhid ile ilgili bir savcılık soruşturması olur. Süreyya ismindeki savcı bu ibadetin suç olmadığı kanaatini belirterek beraat kararı verir. Efe Hazretleri de o

yıllarda doğan oğluna savcının ismi ola Süreyya ismini verir.[84] Fakat bu olayı Ayten Coşkun hanım kabul etmez.[85]

Efe Hazretlerinin kızlarından biri olan Meliha Toksun hanım şu anda 89 yaşında olup İstanbul'da yaşamaktadır. Babası vefat ettiğinde 38-39 yaşlarındadır. Evleri iki oda bir holden ibaret olup tek katlıdır. Mustafa Coşkun gündüz vaaz eder gece yazarmış. Yazdıklarını sayfa sayfa biriktirir onları kitap haline getirmek ister. Fakat muvaffak olamaz. Zira yüksek tansiyondan dolayı felç geçirir ve son altı senesi bu şekilde sıkıntılı geçer. Meliha Toksun hanım babasının vefatından sonra İstanbul'a göç eder. Muzaffer Vedat Coşkun Mustafa Coşkun'un madalyalarını almak istese de Meliha hanım istemez. Zira Efe Hazretleri hayatında "Ben ücretimi Allah'tan alacağım" diyerek ne madalyaya ne de dünyalık bir menfaate ve ücrete tevessül etmemiş,[86] Lütfi Toksun'un ifadesi ile madalyalarının mahşer yerinde takılmasını beklemiştir.

Mustafa Coşkun iki defa hacca gider birini Diyanet İşleri gönderir. Hacca gidişinde bizim hacılarda Türk bayrağı ve temizlik malzemeleri yoktur. Yetkililere çıkışır ve hacılara Türk bayrağı ve temizlik malzemeleri temin edilir.[87]

Mustafa Coşkun'un gelini merhum Süreyya Bey'in hanımı Ayten Hanımla telefon ve mesajlaşmalar üzerinden yaptığımız görüşmelerde birinci elden önemli bilgilere ulaştık. Öncelikle Mustafa Coşkun Efenin kütüphanesinin büyük oranda onda olduğunu öğrendik. Bu kütüphaneden nadide örneklerin resimlerini bize attılar. Mustafa Coşkun'un evinden en son Süreyya bey ve ailesi ayrılır. Dolayısıyla kitapların büyük kısmı onlarda kalır. Süreyya Bey ve Ayten Hanımın oğullarından birinin isminin Mustafa Coşkun olduğunu, sülalede dedesinin ismini taşıyan tek torun olduğunu öğrenmiş olduk. Ayten hanım Coşkun'u hiç görmemiş. Efenin o zaman hayatta olan ikinci eşi Hatice hanım ile birlikte bir sene yaşamış. Hatice hanım eşine âşık zarif bir kadınmış. Süreyya Bey'in annesi yani Coşkun'un ilk hanımı erken vefat ettiği için babası onunla çok ilgilenmiş, onun için Süreyya Bey babasına çok bağlıymış. Süreyya Bey babasının evini Mustafa Coşkun vakfı yapmak istese de muvaffak olamamış.[88] Bu durum Lütfi Toksun'un içinde bir ukde olarak kalmış olacak ki istasyon mahallesinde babasından kalan evi vakıf haline getirme düşüncesini görüşmelerimizde sürekli dile getirmektedir.

Efe Hazretleri Erzurum'a has bir tatlı olan kadayıf dolmasını çok güzel yapar. Oğlu merhum Süreyya bey Ayten hanıma kadayıf dolmasını babası kadar güzel yapamadığından yakınır. Gelini Ayten hanım duyumlarına dayanarak göre Mustafa Coşkun tam anlamıyla bir din büyüdür. Ev halkına güzel telkinlerde bulunur. Onlara dini kurallar hususunda baskı yapmaz. Çağın şartlarına uymalarını ister. Temiz ve düzenli giymelerini ister. Ayten hanım Süreyya beyi genç yaşta kaybeder. Efe Hazretlerinin yakınlarında bulunan müridleri onu yalnız bırakmaz ziyaretlerine gelirler. Muzaffer amca Süreyya Bey'in vefatında ayakları ağrıdığı için taziyeye gidemez. Bunun üzerine merhumun çocuklarını toplantısına davet ederek onları görür. Kars'da bulundukları sırada ise Durmuş Karaman amcanın babası Oruç dede Ayten hanıma mevsiminde ağuz[89] getirir. Ayten Hanım en fazla Zavotlu Mehmed Efendi'nin ismini duyar. Süreyya Bey de ona çok saygı duyar.[90]

Meliha Toksun hanım babasının şu iki kerametini anlattı. Hocası Alvarlı Efe Hazretlerinin hanımı vefat ettiğinde aynı gün hocasına "başınız sağ olsun yoldayım geliyorum" mealinde bir

[84] Muzaffer Vedat Coşkundan konu ile ilgili aldığım bir whatsapp mesajı.

[85] Ayten Coşkunla yaptığım telefon görüşmesi.

[86] Coşkun Toksun Meliha Toksun Hanım'dan nakil.

[87] Ayten Coşkun ve Coşkun Toksun'dan nakil.

[88] Ayten Coşkun'dan nakil.

[89] Yeni doğurmuş ineğin doğumdan sonraki ilk sütünden yapılır.

[90] Ayten Coşkun'dan nakil.

taziye telgrafı çeker. Alvarlı Efe Hocasına telgrafı yanındakilere göstererek "bakın Mustafa'dan telgraf geldi" der. Bu olayı şahit olanlar anlatır. O günün şartlarında Kars'dan Erzurum'a aynı günde telgrafın gitmesi mümkün değildir. Yine Hacı Mehmed Efendi ile Erzurum'da bulundukları bir sırada sabah namazı sularında annesinin vefat ettiğini söyler ve hemen Kars'a döner. Annesinin vefat haberini alır.[91]

Tarikatı

Divanında yer alan Mustafa Coşkun mahlası ile yazdığı şiirleri incelediğimizde Nakşî – Küfrevî silsilesine mensub olan Alvarlı Efe Hazretlerine olan mensubiyeti açıkça görülür ve Kadirî kimliği ve Erzurum ilim havzasından nasıl beslendiği ve bu birikimi Kars'a da taşıdığı açıkça anlaşılır. Alvarlı Efe Hazretlerinin ve İbrahim Hakkı Hazretlerinin hatırası Kars'da o kadar canlıdır ki sanki bu şehirde yaşamışlar ve yeni vefat etmişler gibidir.

Beni hayran bırakan,
bu tevhidin eseridir eseri
Varlığımı mahveyleyen,
bu tevhidin eseridir eseri

Şeyhim Lütfüden aldım,
hep aşkiyle boyandım
Cahaletten uyandım
kime diyem haberi ben haberi

Hamdü lillah feda ettim,
cahi malı bu ruha
Bana lütfeyleyen ancak
hûdâyı lemyezelidir ezeli

Altmış üç yaşında oldum,
çekmem asla kederi
Hep gelenler gitti birbir
şu cihanda seferiyim seferi

Hemdü lillah Mustafa Coşkun
bu babda bendimiş
Tariki Şahi nekşi Kadiri'nin
kemteriyem kemteri[92]

Dinle hakıkat sözü, Mustafa Coşkun anla
Muhammed Lütfü gibi Sultandan alan alsın[93]

Bulan mürşidi kâmili okur ilm-i ledüinnden
Bu varlık külli mahvoldi kemali şah'ı nekşiden

Hemen durma be hey kardeş! Muhammed lütfi'ye ulaş
Ki almış mustafa Coşkun anın hüsnü ziyasından[94]

[91] Coşkun Toksun vasıtasıyla Meliha Toksun'dan nakildir.

[92] Coşkun, *a.g.e.,* s. 21.

[93] Coşkun, *a.g.e.,* 41.

[94] Coşkun, *a.g.e.,* 72.

Vâris'i Peygamber Muhammed Lütfî
Dünya'dan elveda eylemiş gider
Şeriat babından aldığı dersi
Halka tebliğ etti Hâlik'e gider

Ahkâm-ı Şeriat fiilinde idi
Nûrî Esma daim dilinde idi
Piri Küfrevi'nin izinde idi
Vâsil-i Hakk olmuş Hakkına gider

Erzurum ilidir rical yatağı
Muhammed Lütfî'dür Kutbu zamanı
Velâkin esrarı cümle nihanı
İbrahim Hakkı'nın peşine gider

Hasan Kalesi'nin sultanı şahı
Şah-ı Bahaddin halife gâhı
Hakk'ka sâlikleri Hakka Rahmanı
Mevlâna Halid'in emrine gider

Hatmi Hacâgâh'ı her gün okurdu
Ümmeti Muhammed ihsan bulurdu
Rahmeti Rahman'a çok yalvarırdı
Vâsili Hak olmuş Mevlâ'ya gider

Nehnu Kasemnâda verdiği vâ'di
Âhkâmı şer ile kemâle erdi
Şah-ı risâletin emrine gitti
Şüphesiz sadıklar Sultan'a gider

İhlas-ı Şerif okur mü'minler ağlar
Bağbansız kalmadı bahçeler bağlar
Anasız kalan yavrular ağlar
Sebat eden mü'min Sûbhan'a gider

Hidayet-i Hak olursa ezel
Lütfî'ye lütfeder Hûdâ'yı Lemyezel
Mustafa Coşkun esrarı sezer
Sıdkile çalışan Allah'a gider

H.Muhammed Lütfî'nün vefat tarihi:
Rumi : 1372 Milâdi: 1956[95]

İrşad için Kars'a ilk gelmesi ve muhite yabancı olması nedeniyle kendisine bilhassa dönemin müftüsü başta olmak üzere din adamları tarafından her konuda zorluk çıkartılması, zamanın hükümetince de dergah ve kuran kursları gibi dini kuruluşlara sıkı baskı uygulanması nedeniyle baskılara fazla dayanamayıp şeyhi Muhammed Lütfî Hazretlerine mektup yazarak Erzurum'a dönmesine müsaade edilmesini ister. Muhammed Lütfi Efendi ise yazdığı cevabi mektubunda görevine devam etmesini ister ve içinde önemli bir müjdeyi barındıran şu dizeleri

[95] Coşkun, *a.g.e.,* 51-52.

yazarak gönderir. Şiirin son kıtasında çektiği bu çilelere sabrederse Hasan Harakânî Hazretlerine mihman yani misafir olacağını müjdeler. Fakat mektubun aslını görmeden net bir şey söylemek mümkün değildir. Mektupla gönderildiği söylenen şiir şöyledir:

Halifeyi ruhu zaman padişah
Yakında sahibi vatan olacak
Sana ruhsat versin o yüce Allah
Velâkin emrine uyan olacak

Emrine uyanlar vatan perveri
Güzel tevkifatlar kalırmı geri
Şeriat sultanı dinin rehberi
Hükm-ü adeleti ilân olacak

Ziynet veren cevapları tutmalı
Fikri yanlışları hep unutmalı
El bir edip umum harbe gitmeli
İntikam almağa aslan olmalı

Aslanlar mahyeti hedefi dindar
Mahiyet etrafın müdefa eder
Kovarak düşmanı koşarak gider
Kahraman kadrini bilen olmalı

Kahramanlar Hakkın sevgili kulu
Zalimler elinden şaşırır yolu
Kolları çermeli pazular dolu
Yiğidin kabzesi alkan olacak

Kabzeler kan ile boyanır görür
Ümmeti pir saklar dayanır görür
Yakında bir sahip uyanır görür
Elinde sancağı elvan olacak

Elvandır sancağı rengi kırmızı
Ayetli bezenmiş ayı yıldızı
Yâ Rabb'i sen sakla bil cümlemizi
Canımız canana kurban olacak

Canımız kurbandır din sahibine
Hazzarar küffarlar gelecek dine
Kâfirler düşecek biri birine
Kendinden kendine ziyan olacak

Ziyandır içine düşer ihtilâl
Gün be gün artırır Gani Zülcelâl
Yakında duyarsın böyle bir ehval
Milleti İslâm handan olacak

Teşriflerinize hayran oldular
Ebedi gitmeyip tadı kaldılar
Mustafa Coşkun'a mürid oldular

Şad olur gönüller aslan olacak

Lütfî der ki bu cihanın perveri
Hakkın sevgilisi peygamber yarı
Kars şehrinde yatan Hasan Harkânî
Nihan gelip sana mihman olacak[96]

Mustafa Coşkun Efendi'nin irşad faaliyetleri ile ilgili ulaşabildiğimiz tek kitabi bilgi İbrahim Alanka'nın[97] eserinde[98] yer almaktadır. Yazar anlatımını "1946 tarihinde Nakşi ve Kadri şeyhlerinden el-Hac Mustafa Coşkun Efendi'den dinlediğim menkıbe" başlığı altında vermiştir: "Yüce Şeyh Ebu'l Hasan Harakânî Hazretlerinin bin bir türlü menkıbesinden bir tanesini Kars'da 1946 yılında askerken bu sırada tanıştığım el-Hac Mustafa Coşkun Efendi'nin kendi evi tekke halindeydi bir gün akşam kendi evine davet olunmuştum birçok dervişleri sohbet halkasına toplanmış pür dikkat üstadı dinliyorduk acayip bir tulûat vardı o gece. Hep evliyalardan bahsediyor velayet makamlı erenlerden dür döküyordu. Sohbeti Ebu'l Hasan Harakânî Hazretlerine gelince bu zat da başka bir tecellî zuhûr etti. Yüce faziletlerinden kemal derecesinde keramet ufuklarında cevelân ettiğinden irfan okyanusları gibi olduğundan ve vecd ile bahsederken O'nun kabri etrafını bir cennet bahçesine teşbih ediyordu ve bunu ancak "Gözü açık olanlar görür" diye noktalıyordu. O bütün evliyaya feyiz kaynağıdır. Bütün evliya O'nun manevi huzurunda hürmet ve tazimle boyun büker, himmet isterler. O'nun ruhi yüceliği karşısında sultanlar kul olur müşkiller giderilir maneviyat cilveleri ruhları rahmet katreleri gibi istiâp eder. Cüneydî Bağdâdîler, Şemsi Tebrizîler, Celaleddîn-i Rûmîler, kendisinden sonra gelen daha nice manevi sultanlar O'nun tasavvuf deryasından dolup taştılar.

Kur'ân-ı Kerîm'in esrarı O'nun kalbinden coşuyor dilinden dökülüyordu. O, esrar-ı Kur'ân tecellî-i Sübhandı. "Resulullah'ın nesl-i necibinden gelen şecere-i famile onu yüceler seyrinde bütün evliyaya rehber etmiştir" diyerek O'nun dünya görüşünü şu menkîbesiyle özetliyordu: Ebul Hasan Harakânî bir sohbetlerinde toplanan dervişlerine şöyle bir ders veriyordu. Tabi ki dervişlerin ziyareti mâlum; şeyhin zikir halkasına oturur duasına iştirak eder, sohbetinden noksanlarını tamamlar, maddî- seyr-i sülûk mertebelerini alabilsinler.

Tohumu tam mevsimde eken üstad onlara bir hikayeyi nakle başlar ve şöyle buyurur: "Belh şehrinde yüce bir zat vardı ilim irfan dağıtırdı etrafına, cömert sofrası açıktı her gelip gidene. Üstelik mahir kerametleri dillere destan olmuştu. Bu hareketle karakteri evine o kadar izdihama boğdu ki geniş bir ovada karargah kurmaya mecbur oldu. Maddi varlığı yerinde olduğu için büyük ovanın ortasında bir çadır kurdurur. Öyle ki çadırın işlemeleri zümrütten, zincirleri altından, kazıkları gümüşten böylece gelip giden misafirlerini rahat ve huzur içinde ağırlayabiliyor. Bu tutum yüce zatı daha da geniş kütlelere nâm ve ün itibariyle tanıtıyordu.

Uzun yoldan nâmını ve faziletini işiten bir grup ziyaretçi gelir. Büyük insan seccadesinde murakabe halindedir. Ziyaretçi ise çadırın dışında çadırı temaşa etmektedir. İçlerinden biri kuruntuya kapılarak hiç bu ziynet bu şaşadar varlığın içinde oturan kimsede maneviyat olur mu diye mırıldanmasın mı?

---

[96] Mektubun aslı İmdat Toksun amcada imiş. İmdat amca daktilo edilmiş bir nüshasını da Durmuş Karaman'a vermiş.

[97] İbrahim Alanka Hafız Paşa İmam Hatibi olarak görev yapmıştır. Kars müftülüğünden kısa bir resmi bilgi alarak fotoğraflardan oluşan "Ekler" bölümünde gösterdim. Halk arasında yaptığım araştırmada ise henüz bir yakınına ulaşamadım. Kitabın kapağında içinde divanda olan yedi adet eserinin çıkacağı belirtilmektedir. (Bkz., Derleyen ve Yazan İbrahim Alanka, *Ebu'l-Hasan Harakânî,* Elif Matbaacılık Sanayii, Ankara trs.)

[98] 56 sayfalık küçük bir eser olup, kasım ayı içinde Dr. Kültüral Aydemir ile yaptığımız ziyarette zamanında efe hazretlerine yakın bir kişi olan müridlerden Seyfi Koç'tan aldık.

Kapısı kapalı çadır içindeki o büyük insan o kuruntu erbâbına seslenir: Buyurun içeri, dışta kalmayın. Bu açık bir şifre idi. İçeri giren ziyaretçilerin hal ve hatırlarını sorar onlara güzel güzel sohbetler eder. "Kalp Allah'ın sarayıdır. Oraya sakın harami (hırsız) koymayın" der. Tatlı sohbet bu zatın sohbetini dinleyip ziyaretlerinin kabulünü arz ettikten sonra gitmeleri için müsaade isterler. Müsaade eder. "Beni arkadaş etmez misiniz?" diye sorar. Son dersi vermek için zamanını arar. İşin sırlarının farkına varmayan bu ziyaretçiler "Hay hay efendim buyurun" derler. Büyük insan-ı kamil bunlarla beraber hayli yol alırlar. Bir ara dervişlerden biri ani bir tereddüt geçirir. Büyük insan-ı kamil niçin böyle tiksinerek duruverdin" der. Derviş kekeleyerek "Şu asamın ucunda bir gümüş yüsküf var idi o herhalde sizin makamda düşüvermişti de haberim olmadı Onu düşmüş görünce kalbim acıdı da ondan duraklayıverdim" der. Bunun üzerine büyük insan-ı kamil hemen irşad kapısını açar ve der ki; "Evlat bak o gördüğün gümüş kazıkları yere çakmışız çadırı da yerine terk etmişiz onların sevgi eserinden kalbimizde ufacık bir iz bulamazsınız. İşte ben o kadar serveti, câhı, varlığı koyup gittiğimde onlardan kalbimi acıdan hiçbir şey olmuyor da seni âsanın ucundaki bayağı bir yüsküf neden bu kadar acı veriyor. Hayret verici değil mi?"

Evlat işte eşyanın yeri mutlak eşyanın yeri olmalıdır. Kalbin yeriyse Allah (c.c.) sevgisidir, muhabbetidir. Âsanızın ucuna taktığınız süs alameti olan yüsküf bayağı cüce haliyle sizi Allah'ın muhabbetinden ne kadar da uzaklaştırmış. "Bak işte o yüsküf o bayağı madde, seni Allah'ın muhabbetinden uzaklaştıran düşmanın, ayağının dibinde diye" dervişin yüsküfünü gösterir. "Benim yolum burada bitti" der. Makamına avdet edeceği sırada, "Size son sözüm her şeyi değerine göre yerinde muhafaza edin eşyanın mutlaka bir yeri vardır, onun yerini sakın değiştirmeyin. Allah muhabbeti yanında gümüş yüsküf yakut taşı bile olsa çay taşı kadar önemi yoktur. Her şey emanettir emanete hainlik gerekmez. Kalp de emanettir. Hem öyle bir emanettir ki; Allah'ın tecellî ettiği bir saraydır. O sarayın sahibi Allah'tır. Ona hiç ama hiç ihmal gerekmez" der ve ayrılır gider. Bu ziyaretçi zevat da alacakları derslerini fazlasıyla alırlar.

Vecd ile bu menkıbeyi Ebul Hasan Harakânî Hazretlerinden nakleden Hacı Mustafa Coşkun Efendi, gazelhan dervişlerinden birkaçına işaret eder. Onlar da koro halinde şu mısraları okurlar:

Hubb-i Rahman isteyenler dürr ü mercan istemez
Derdini derman bilenler derde derman istemez

Derd ise bir dürr ü mercan gerden-i cân gevheri
Lübb-i irfan isteyenler şöhret u ş an istemez

Şehperi zenbûrî değmez bu cihan kaşanesi
Seyr-i cânan isteyenler kasr-i cihan istemez

Bu fenada sim ü zerler od salar can-gehlere
Mah-i taban isteyenler necmi seyran istemez

Öyle bir dilbere el ver dâd-res olsun sana
Bâkî bir cân isteyenler fânî bir cân istemez

Bu nukûşatî cihanı nakş eden nakkâşı gör
İlmi irfan isteyenler güli reyhan istemez

Mir'atı hikmete bak Lütfi aref dersin oku

Canı kurbân isteyenler cane kurban istemez

Bununla sohbetini hitama erdiriyordu ediyordu H. M. Coşkun”[99]

Dr. Kültüral Aydemir ile birlikte Mustafa Coşkun’u çok yakından tanımış bir isim olan Seyfi Koç amca ile Kars merkezde bulunan Paşa çayırı mahallesindeki evinde güzel bir söyleşi yaptık. Seyfi Koç amca bir zamanlar şehirde oldukça sözü geçen bir şahsiyettir. Yedi kişiden oluşan Kars Barış Derneği üyesidir. Borsa başkanı İsmet Çelik tarafından kurulan derneğin misyonu köy köy dolaşarak halk arasındaki anlaşmazlıkları sulh yolu ile çözmektir.[100] Seyfi amcadan hem Mustafa Coşkun ve Alvarlı koluna dair, hem de şehirdeki diğer hususlara dair çok canlı hatıralar dinledik. Öncelikle şunu belirtelim ki, Seyfi amca askerden geldikten sonra Mustafa Coşkun ile tanışır. Mustafa Coşkun Yusuf Paşa Camii'nde vaaz eder ve onun vaazlarına düzenli olarak devam eder. Buna ilaveten 1960 ile 1972 yılları arasında Mustafa Coşkun'un evinde icra ettiği tevhid meclisine düzenli olarak devam eder. Bu meclisler perşembeyi cumaya, pazarı pazartesine bağlayan geceler icra edilir. Cemaatin en gençlerinden olduğundan çay hizmetini o görür. Coşkun'un evinde içtiği çayın lezzetini hala unutamamıştır. Mustafa Coşkun’un tevhidhanesi evinin salonu olup yaklaşık 30 metrekare civarındadır. 30-40 kişiyi alacak kapasitedir. Salonda küçük bir kütüphane vardır. Mustafa Coşkun Efendi 100 esma çektirdikten sonra sağ elinin içini sol eline vurarak zikri durdurur. İmdat amca def çalar ilahi söyler. Efe Hazretleri zikrin tesiriyle coşanları, kendinden geçenleri salavat çekerek durdurur. Çok ahenkli ve tempolu zikir çekilir. Zikir kuûdî yani oturarak icra edilir. Seyfi amca Mustafa Coşkun'un vefatında müftü Efendi veciz bir konuşma yapar ve Kars’da manevî bir güneşin battığını dile getirir. vvv

Seyfi amca Efe Hazretlerinin Yusuf Paşa’da verdiği bir vaazdan şu nakilde bulunur. Amerika ve Rusya’nın aya insansız uydular gönderdiği bir zamandır. Mustafa Coşkun Efendi Yusuf Paşa camiinde vaaz ederken cemaatten birisi kağıda yazarak aya gidilip gidilmeyeceğini sorar. Mustafa Coşkun Efendi ise aya, gezegenlere, yıldızlara gidilebileceğini ama kravat takıp caka satarak değil çalışarak olacağını söyler. Konunun detaylarını merak edenleri evindeki sohbet meclisine davet eder.

Seyfi amca Efe Baba’dan birçok keramet görür. Bunlardan hatırladıkları birkaçı şöyledir: Seyfi amca bir arkadaşıyla Erzurum'da o zamanın parası ile 150.000 liraya bir işyeri kiralarlar. Bu paranın ellisini peşin geri kalanı taksitle ödeyeceklerdir. İşyeri sahibinden üç gün izin alarak Kars'a gelirler Seyfi amca yolda gelirken otobüsün içinde kafasını cama dayar ve bu işin iyi olduğunu Erzurum’da da evlenip bir ev açmayı planlar. Birinci hanımı hasta yaşlıdır. Bu düşüncelerle Kars’a gelir. Arkadaşı ile birlikte gerekli parayı ayarladıktan sonra Seyfi amcanın akşına Efe Hazretlerine konuyu danışmak ve onun duasını almak gelir. Arkadaşı ile birlikte huzura çıkarlar ve konuyu izah ederler. Meseleyi Seyfi amcanın kendisinden yaşça büyük arkadaşı anlatır. Gerekli parayı ayarladıklarını her şeyin tamam izin istemek için geldiklerini söyler. Mustafa Coşkun Efendi celalli bir şekilde sert bir hitaplı “olmaz” der. Seyfi Amca bunun üzerine çok üzülür başını yere eğer. Bunun üzerine Efe Hazretleri Seyfi amcaya dönerek “orada da evleneceksin ev tutacaksın iki evli olacaksın öyle mi” der. Seyfi amca bu işten vaz geçer.

---

99 Alanka, *a.g.e.,* s.34-38; Mustafa Coşkın hakkında bilgi veren ilk kaynak İbrahim Alanka’nın bu eseri olup diğerleri bu bilgiden faydalanmışlardır. Bkz., Yavuz Selim Uzgur, “Davet Yazısı”, *II. Uluslararası Harakani Sempozyumu “Fütüvvet”,* Edt., edt. Muhammed Emre Uzgur, Hakrakani Vakfı Yayınları, Kars 16-18 Ekim 2015, ss. 14-17, s. 15; Ertuğrul Bayraktar, *Kars Ebu'l-Hasan-ı Harakani Hazretleri Hayatı, Camisi ve Türbesi* (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum-2019, s. 24.Halil Celep, “Şeyh Ebü’l-Hasan Harakânî’nin Hayatı Hocaları ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında Sûfî Kimliği”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 295-311, s. 298.

100 Bkz., https://bilgece.net/kars-ili-kars-baris-dernegi, Erişim tarihi:25.06.2023.

Seyfi amcanın kardeşinin çocuğu olur. Bunun üzerine Seyfi amcanın annesi git Hacı Babaya söyle de çocuğa bir isim koysun der. Seyfi amca da meseleyi Efe'sine iletir. Mustafa Coşkun çocuğun isminin Muhammed Lütfi olmasını ister. Bunun üzerine Seyfi amcanın içinden şöyle bir düşünce geçer. Halk arasında genelde Muhammed ismi ağır gelir denir. Buna binaen Lütfî olsun da Muhammed ismi olmasın diye düşünür. Coşkun Efendi Seyfi amcaya dönerek üç defa "Muhammed olsun iyidir münasiptir" der.

Seyfi amcanın bir akrabası hastadır Erzurum'a gidecektir. Dördüncü derecede tüberküloz yani verem hastasıdır. Seyfi amca hastaya "Erzurum'a gitmeden bir efeme görünelim" der. Hasta Efe beni ne tanıyacak diye itiraz eder. Seyfi amcanın ısrarı üzerine Efe Hazretlerinin huzuruna çıkarlar. Mustafa Coşkun Efendi evinde Kur'an-ı Kerim okumaktadır. Ayak üstü biraz beklerler. Coşkun Efendi bitirdikten sonra Seyfi amcaya hitaben "buyurun oturun" der. Meseleyi anlatınca "hastanın neyi var ki hastanız iyileşmiş" der. Efe hasta olan kişiyi tanımamaktadır. Hasta buna rağmen Erzurum'a gider kontrollerini yaptırır. Doktorlar bir şeyinin kalmadığını söylerler.

Seyfi amcanın en etkilendiği kerameti ise şudur. Seyfi amcanın Haydar isminde bir berber komşusu vardır. Ona tıraş olurken berber Efe Hazretlerine hakaret eder. Seyfi amca buna çok kızar koltuktan fırlar ve berberi dövmek ister. Oradakiler bırakmazlar. Yüzünün bir tarafı tıraşlı bir tarafı tıraşsız bir şekilde oradakiler dışarı çıkarırlar. Berberin kalfası gelerek Seyfi amcanın tıraşını kendi dükkanında tamamlar. Seyfi amca mürşidini o kadar bağlıdır ki mürşidine hakaret eden bu berberi öldürmeye karar verir. O gece Mustafa Coşkun Efendi rüyasına girerek Seyfi amcaya "evladım Haydar'la bir işin olmasın o bana gelecek" der. Sabah erkenden Seyfi amca sebze haline giderken Coşkun Efendi ile karşılaşır. Selamlaşırlar. Efe baba Rüyada söylediği gibi Coşkun Efendi kimseyle işin olmasın der. Bir hafta berberle küs kalırlar konuşmazlar. O haftanın cuması Seyfi amca Cuma namazı için abdest almaktadır. Abdesti tamamlamak üzere olup sol ayağını yıkarken omuzuna arkadan bir el de değer. Döner bakar ki berber Haydar'dır. Seyfi amca bunun üzerine "buyur Haydar abi" der. Berber Hacı Babanın nerede vaaz ettiğini sorarak kendisini de götürmesini ister. Birlikte yürürler. Fakat hiç konuşmazlar. Vaaz Yusuf Paşa camiindedir. Namazın akabinde cemaat dağıldıktan sonra berber gidip Mustafa Coşkun Efendi'nin eline giderek öper. Ayaküstü 15-20 dakika Efe berberle sohbet eder. Berber tekrar elini öper Seyfi amcanın yanına gelir birlikte dükkana gelirler. Her ikisi de konuyu bir daha açmaz. Berber Coşkun Efendi'nin anlattıklarından bahsetmez. Seyfi amca da sormaz.[101]

Doksan yaşına merdiven dayamış, bir kurtuluş savaşı gazisinin oğlu olan Saim Boz amca ile yaptığımız söyleşide Saim amca Mustafa Coşkun ve son halifesi Hasan amcayı kastederek "Evliyadan sonra evliya idi" diyerek söze başladı. Coşkun vaizlik görevini maaş almadan yapar. İki inek[102] ve yirmi arı ile geçinir. Arılarından oldukça saf bal sağar. Ayakkabıcılık yapar. "Ben Allah'ın ayetini para ile satmam, dünyaları verseler değişmem" der. Saim amca ameliyatlı olmasına rağmen her sabah dükkanı açmadan Harakânî külliyesini ziyaret etmeyi ihmal etmez. Onları sürekli hayır dua ile anar. Saim amca Mustafa Coşkun ile yaşadığı şu hatırayı anlattı: Mustafa Coşkun, Hasan amca, Saim Boz Muzaffer amcanın Halitpaşa caddesindeki halıcı dükkanındadırlar. Saim amcanın gençlik dönemidir. Gözü dükkanın önünden geçen bir kadına kayar. Bunun üzerine Mustafa Coşkun Saim amcayı çağırarak, "Birisi senin hanımına baksa hoşuna gider mi" diye sorar. Saim amca yok deyince Efe, "Git bana dışarıdan üç tane yumurta al gel" der. Efe gelen yumurtaları bir tabağa kırar ve bunlar arasında bir fark olup olmadığını sorar. Saim amca meseleyi anlar. Bu olay altmışlı yıllarda yaşanmıştır.[103]

---

[101] Seyfi Koç 28.11.2022 tarihinde Dr. Kültüral Aydemir ile yaptığımız yüz yüze söyleşiden.

[102] Mehmet Uzgur abisi Hacı Murat Uzgur ile birlikte Mustafa Coşkun'u ziyarete giderler. Efe Hazretleri Kaleiçi mahallesindeki evinde tulum giymiş elinde sopa ile inekleri suladıklarını görür, elini öperler. (Mehmet Uzgur'dan Abdülkerim Çağlar nakletti. Tasavvuf doktora öğrencisi, Din kültürü Öğretmeni/Kars Sarıkamış)

[103] Saim Boz 20.11.2022 tarihinde Eski Garajların arkasındaki dükkanında yaptığım söyleşiden.

Yine aynı dükkanda Mustafa Coşkun Efendi ihvanat ile oturmaktadır. Epey bir müddet oturduktan sonra "Buradan üç buçuk kişi geçti" buyurur. Hâlbuki kalabalık bir cadde olup insanlar sel gibi akmaktadır. Bu ifade ile insanlardaki maneviyat eksikliğine dikkat çekmiştir.[104]

Dr. Kültüral Aydemir mezarlıklarda evliyaullah ve şehit kabri arayışındadır. Bu arayışını Kars merkezdeki Bülbül mahallesindeki mezarlıkta sürdürür. Bu arada bir yakının mezarını temizleyen bir vatandaş bu durum dikkatini çeker. Ne aradığını sorunca "Evliya ve şehit kabri arıyorum" der. Bunun üzerine Mustafa Coşkun'u kastederek "Burada ne arıyorsun Efe Hazretlerine gitsene" der. O da bildiği halde Efe Hazretlerinin kim olduğunu sorar o kişi de Mustafa Efe der. Bunun üzerine adam Efe Hazretlerinden nakil babamdan dinlediğim bir olayı anlatayım der. Olay Saim Boz amcanın yaşadığı türden bir olaydır ve şöyle gelişir. Efe Hazretleri kendi ayakkabı dükkanının önünde dururken bazı gençlerin yoldan geçen bayanlara yan gözle baktıklarını görür. Gençleri tanımaktadır. Eve giderken onları evine davet eder. Gençler evine geldikten sonra onlardan birine, "Evladım git üç tane yumurta al gel" der. Gencin biri getirir. O üç yumurta ile kendi evinden üç yumurtayı bir kaba kırar. "Bunlar evdeki yumurtalar bunlar sizin getirdiğiniz yumurtalar. Arada bir fark var mı" diye sorar. Gençler "yok" derler. Bunun üzerine Efe sözü kadınlara getirerek hepsinin bir olduğunu dışarıdaki kadınlara bakmak yerine kendi evlerindeki helal eşlerine yönelmelerini anlatmış olur.[105] Aynı olayı eski müridlerden Saim Boz (90 yaşında peynirci) amca da Mustafa Coşkun'nun harama bakmasından dolayı dükkanında kendisine anlattığını söyledi.

Durmuş Karaman amcadan ise şu dikkate değer anıyı dinledim. Efe Hazretlerinden ders alan amca oğlu bilahare başka bir ile PTT telsizcisi olarak atanır. Fakat günlük virdlerine devam edemez. Bunun üzerine rüyasında dizlerine kadar çamura saplanır. Fakat ne kadar uğraşsa da kurtulamaz. Bunun üzerine şeyhi Mustafa Coşkun gelerek onu çam anda şeyhi Mustafa Coşkun Hazretlerinin gelip elinden tutarak onu çamurdan çıkarır. Fakat tekrar derslerini ihmal eder. Bunun üzerine rüyasında beline kadar çamura saplandığını görür. Şeyhi yine gelir kendisini kurtarır. Bu uyarılar üzerine bir müddet derslerine devam eder. Fakat işlerinin yoğunluğu sebebiyle yine ara verir. Akabinde gördüğü rüyada göksüne kadar çamura saplanmış olup şeyh efendi gelir kendisini kurtarır. Fakat "kendine dikkat et ve derslerini aksatma, bir daha gelmem" diye uyarır.[106]

Seksen üç yaşındaki Fehmi Amcanın Coşkunla yaşadığı iki karşılaşması ise şöyledir: Sabah erkenden hamama giderken yolda şeyh efendi ile karşılaşır. Şeyh efendi nereye gittiğini sorunca hamama gideceğini söyler. Bunun üzerine "şu hamama gitme bu hamama git" şeklinde tavsiyede bulunur. dediğini. Şeyh efendi şehre doğru Fehmi amca hamamlar bölgesine doğru gider. Fakat Efe'nin gitmesini söylediği hamama değil de başka bir hamama gider. İçeri girince şeyh Efendi'nin göbek taşında oturduğunu görür ve utanarak hamam hücrelerinden birisine girer. Kendisini keselemek için yanına gelen tellaka göbek taşı üzerinde oturan şeyhin gidip gitmediğine bakmasını söyler. Bunun üzerine tellak, "Hamama ilk gelen sensin, senden başka hamama kimse gelmedi" der. Fehmi amca hücreden çıkarak tekrar bakar ve şeyhin orada olmadığını görür. Yine bir gün sokakta çekirdek çıtlatırken Efe Hazretlerine denk gelir. Efe Hazretleri sokakta çekirdek çıtlatmanın uygun olmadığını söyler. Fakat bir başka zaman yine çekirdek çıtlatırken mürşidine denk gelir. Mahcup olur ve bir daha sokakta çekirdek çıtlatmaz.[107]

Kars'tan birisi Alvarlı Efe Hazretlerine bir meselede danışmak üzere Alvar'a gider. Alvarlı, "Orada Kunduracı Mustafa Efe'ye git selam söyle bir de pilavını ye. O senin işini halleder" diyerek

[104] Murat Günerli, Hacı Hasan Efendi'den nakletti, 11.03.2022.

[105] Dr. Kültüralp Aydemir 04. 12. 2022 tarihinde Pazar zikri sonrası Hasan Amcanın dergah olarak kullanılan evinde yaptığım görüşmeden.

[106] Durmuş Karaman, 05.12.2022.

[107] Fehmi Amca ile oğlunun dükkanında yaptığımız söyleşiden

geri gönderir. Adam Mustafa Efeyi bulur fakat genç olması hasebiyle onun maneviyat sahibi olabileceğinden kuşku duyar ve dükkanın kapısından geri döner. Bunun üzerin Efe Hazretleri, "Amca gel sana bir pilav borcum var, yiyelim de öyle git" der. Adam şaşırır elini öper, meselesini aktarır. Mustafa Efe ise, "Senin işin halloldu" diyerek adamı uğurlar.

Efe Hazretlerinin samimi müridlerinden Dursun Kaplan'ın yeğeni olan Ahmet Kaplan da Mustafa Coşkun'dan şu sözü nakleder: "Ben evliyayım" diye caka satan en önemlisi de manevî sırları ehil olmayan kişilere ifşa eden namusunu ifşa etmiş olur.[108] Benzer bir anlayış Alvarlı Efe'de de vardır.

Tasavvuf sırrını nâ-ehline neşreyleyen zâlim
Verip nâmûsunu ağyâr eline kâre dönmektir

Tasavvuf nüshaları var yine erbâbına mahsûs
Haramdır mübtedîlere haram ile sürünmektir

Sabîlere tezevvüc lezzetin söyleyen ahmaklar
Hakîkatte olup sârık zâhir sâdık görünmektir

Görünmezden mukaddem mihr-i ma"nâ kalb-i tâlibde
Güneşten bahsi kılmaklık hayâsızlardan olmaktır

Nice yüz bin makâmâtı terakkî eylese âşık
Tasavvuf neşrine me"mur olur mu bunu bilmektir

Bu dînin a"zam-ı şartı kıyâs-ı nefs ü insâfdır
Yerinde sâmit u sâbr bu babda râhı almaktır

Mutasavvuf mütevâzi olur kor yerlere yüzler
Dayanıp Lutfî Mevlâ"ya iman ile sevinmektir[109]

Kırklı yıllarda şeyhin evinde tevhid yapıldığının şikayet edilmesi üzerine karakoldan iki polis görevlendirildiği, polislerin eve yaklaşmaya başlamaları anında tevhid sesini duyduklarını ama eve iyice yaklaşıp camdan baktıklarında ses duymadıkları gibi adamları da görmediklerini, evden uzaklaşmaya başladıklarında tekrar tevhid asesini duymaya başladıklarını, gelip eve baktıklarında ses duymadıklarını ve adam da göremediklerini, bu durumu birkaç kez tekrarlayıp kimseyi görüp duymamaları üzerine karakola geri döndüklerini, sonradan şeyhe mürid olan polislerden birisi anlatmıştır. Bu anlamda Mustafa Coşkun Efendi, Şevket isminde bir polisi irşad ederek Bursa'ya tayin etmiştir.[110]

[108] Ahmet Kaplan ile yaptığımız telefon görüşmesinden.

[109] Alvarlı Efe, *Hülasat,* 152.

[110] Durmuş Karaman ile yapılan söyleşiden.

Polis Şevket Er Efendi Lütfi Toksun Arşivinden

Muhammed Lütfî Hazretlerinin Mustafa Coşkun Hazretlerini halife tayin edip irşat için Kars'a gönderdiğinde bazı müridleri "Efe oğlunu niçin halife tayin etmedin" diye sorduklarında Efe Hazretleri, "Evlatlarım benim elimde olsa oğlumu halife tayin ederdim ama Allah Teala bana ne vermiş ise aynısını da Mustafa'ya vermiş ben nasıl ona vermem" buyurmuştur.[111]

İkinci cihan harbinin son anlarında Ruslar Kars'ın Akyaka kazası hududuna asker yığması üzerine Kars'tan göçmeyi düşünen Durmuş Karaman amcanın babası Oruç dede göçünü yüklemeye başlar. Mahalleden Namaz Dede bunu görerek, "Oruç ağa ilkbahar değil ki yaylaya gidiyorsun bu sonbaharın son günlerinde bu göçü niye yüklüyorsun" diye sorunca Oruç dede, "Bu kafir Rus hududa asker yığdı Ben de Erzincan'a dayılarımın yanına göçeceğim" der. Bunun üzerine komşusu, "Göçten vaz geç arabanı boşalt ben dün Erzurum'dan geldim Avlarlı Efe'yi ziyarete gittim, Rusların teşebbüsünü anlattım ve Kars'tan göç etmeyi düşündüğümü söyleyerek Efe'nin fikrini aldım o da bana, "Korkmayın Mustafa Kars'ta olduğu müddetce o kâfir Kars'a giremez rahat olun dedi" der. Bunun üzerine Oruç dede yükünü boşaltır ve göçten vaz geçer.[112] Müftü Hilmi Sağır Mustafa Coşkun'a "Dünyayı nasıl gönlümüzden çıkaracağız" der. Bunun üzerine Mustafa Coşkun, "Diyelim tesbih diziyorsun bırakıp namaza gideceksin" buyurur.[113]

Meliha Toksun hanım şu anda 89 yaşında olup İstanbul'da yaşamaktadır. Babası vefat ettiğinde 38-39 yaşlarındadır. Evleri iki oda bir holden ibaret olup tek katlıdır. Mustafa Coşkun gündüz vaaz eder gece yazarmış. Yazdıklarını sayfa sayfa biriktirir onları kitap haline getirmek ister. Fakat muvaffak olamaz. Zira yüksek tansiyondan dolayı felç geçirir ve son altı senesi bu şekilde sıkıntılı geçer. Meliha Toksun hanım babasının vefatından sonra İstanbul'a göç eder. Muzaffer Vedat Coşkun Mustafa Coşkun'un madalyalarını almak istese de Meliha hanım istemez. Zira Efe Hazretleri "ben Allah'tan alacağım" diyerek ne madalyaya ne de dünyalık bir menfaata, bir

[111] Durmuş Karaman ile yapılan söyleşiden.

[112] Durmuş Karaman ile yapılan söyleşiden.

[113] Murat Günerli, Hacı Hasan Efendiden nakletti.

ücrete tevessül etmemiştir.[114] Burada şunu belirtelim ki, Meliha Hanım fotoğrafının çalışmaya konulmasına razı olmamıştır.[115]

Mustafa Coşkun Efendi Kore savaşına katılan asker için şu dizeleri yazmış, bu şiiri halkın duygularına tercüman olmuştur:

Kore'ye gönderdik biz dahi kuvvet
Ulul emre eylemişiz itaat
Gâzilere ni'met şehide rahmet
Nuri iman kamalına maşallah

Radyolar söyler daim bahsinden
Kore'de harbeden Türk Askerinden
Allah Allah sedaları sesinden
Cevlânına savaşına maşallah

Türkiye vicdanı cevherler saçtı
Kore'de emriyle bir cephe açtı
Yumruğiyle düşman önünden kaçtı
Sancağına İmanına maşallah

Sağında solunda müttefik ordu
Dinsiz Ordusuna vururlar süngü
Mağlup olur düşman hem sulha doğru
Sâdık olan sözlerime maşallah

Ahvali harbi sormayın bize
Cedbe ced intikal etmiştir bize
Bütün Türkler cümlesi de bir söze
Askerine Ordusuna maşallah

Kahraman kumandan subay erleri
Korede şan verdi tekrar her biri
Dünyanın sülhüne verir nizamı
Sadakatta ikrarına maşallah

Mustafa Coşkun yüreği acı
Türkiye milleti cümle duaci
Elbet söner Kominizmin ocağı
İman ile inanana maşallah[116]

[114] Coşkun Toksun vasıtası ile Meliha Toksun Hanımdan.

[115] Coşkun Toksun ile yaptığımız telefon görüşmesinden. 19.12.2022.

[116] Coşkun, *a.g.e.,* s. 33-34.

BAZI GÖRSELLER

Mustafa Coşkun şehrin ileri gelenleri ile birlikte bir uğurlama merasiminde

Efe Hazretlerinin Kaleiçi Mh. Müstahkem Mevkii C. No: 27 Evinin Yeri (Kaynak Foto Çilem)

Efe Hazretlerinin kabrinin eski hali (Foto Çilem)

Sonuç

Sonuç bağlamında şunu söyleyebiliriz ki bilebildiğimiz kadarıyla şu ana kadar akademik bir çalışmaya konu olmamış Mustafa Coşkun verdiği vaazlardan kalan bilgi kırıntıları, örnek yaşayışı, kerametlerinin yanında *"Hazreti Peygamberin Mevlidi ve Koyduğu Yolun Esasları"* isimli eseri mevlid-i şerif ve divanından oluşan 72 sayfalık eseri ile hem kendi adı hem de yetiştirdiği örnek şahsiyetlerin isimleri Kars ve çevresinde hafızalarda yaşamakta, bunun yanında Mustafa Coşkun'un önemli referans kaynakları olan Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Alvarlı Efe Hazretleri de şehirde yakından tanınmakta, onların meşhur şiirleri dilden dile dolaşmaktadır. Bu kolun mensupları mübarek gecelerde evlerde ve zikir ortamlarında bu mevlid-i şerifi okumaktadırlar. Ben de bu toplantılara zaman zaman katıldım. Fakat basit bir takım girişimlerle onları daha görünür kılmak gelecek nesiller açısından elzemdir.

Öncelikle Evliya Camiinin ismi görünür bir şekilde yazılmalı, minaredeki tanıtım yazısındaki büyük imla hataları düzeltilerek tabela yenilenmelidir. Ayrıca cami haziresinde yer alan zatların isimleri kale meydanının girişine yazılarak onların yerleri belli edilmelidir. Evliya camiinde yapılan dualarda Harakânî Hazretlerinin ismi büyük bir hürmet ve tazimle anılmakta diğer zevatın adı "civarında medfun bulunan zevat" şeklinde geçmektedir. Hazirede yatan Mustafa Coşkun, Hafız Kurban, Şeyh Süleyman Efendi ve Hasan Özyılmaz'ın da isimlerinin zaman zaman anılması şehrin bu anlamdaki hafızasını canlı tutacaktır. Ayrıca Mustafa Coşkun, Muhammed Sadi Efendi, Hasan Efendi gibi zatların isimleri cadde, sokak ve bir takım uygun müesseselere verilmelidir. Kars halkı ve yetkilileri şehrin önemli değerleri olan Âşık Şenlik, Âşık Murat Çobanoğu, Âşık Şeref Taşlıova gibi önemli kültürel değerlerinin isimlerini her fırsatta cadde, sokak ve yurt, okul gibi binalarda yaşatmaktadırlar. Murat Çobanoğlu ve Şeref Taşlıova isimlerinin iki kız yurduna verilmesi buna güzel örnektir. Bu vefalı tavır Mustafa Coşkun ve yetiştirdiği örnek şahsiyetlere de göstermelidir.

Sonuç olarak Mustafa Coşkun'un Cumhuriyetin ilk yıllarında kendi evinde kurmuş olduğu tevhid halkası günümüzde de devam etmektedir. Cemaatin bir kısmı mübarek geceler gibi ulvî zamanlarda evlerde bir araya gelirken, son temsilci Hasan Özyılmaz'ın torunu Yakup Özyılmaz Hacı Hasan Efendiden kalan evde Perşembe ve Pazar zikirlerini sürdürmektedir.

Saha araştırmam sırasında sorduğum sorulara içtenlikle cevap vermekle kalmayıp, bilmediğim kaynaklara ulaşmamı sağlayan, fotoğraf belge ve bilgi veren, arabası ile gezdiren "soğuk iklimin sıcak kanlı ve mütevazı insanları" olan Kars halkına içten teşekkürlerimi sunar, minnet duygularımı iletirim. Ayrıca resimleri düzenleyerek bana teknik destek sunan Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Yunus'a ve çalışmamın her aşamasında desteğini gördüğüm Doç. Dr. Alparslan Kartal'a, Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Lütfi Kındığılı'ya Efe Hazretlerinin başta muhterem kızı seksen dokuz yaşındaki Meliha Toksun hanım başta olmak üzere bilgi ve belgelerine başvurduğum gelini Ayten coşkun, Muzaffer Vedat Coşkun ve Coşkun Toksun'a bolca arşivinden yararlandığım Lütfi Toksun'a, Durmuş Karaman, Seyfi Koç, Murat Günerli ve dedesi Hasan Efendi'nin dergahında bizleri her hafta misafir eden Yakup Özyılmaz'a isabetli fikirleri ile beni yönlendiren, ve birçok kişi ile tanışmamı sağlayan Dr. Kültüral Taşdemir ve isimlerini sayamadığım herkese iyilik ve güzellikler dilerim, isimlerini andığımız büyüklerimizi rahmet ve minnetle anarım.

KAYNAKÇA

Alanka, İbrahim, *Ebu'l-Hasan Harakânî,* Elif Matbaacılık Sanayii, Ankara trs.

Coşkun, Mustafa, *Hazreti Peygamber 'in Mevlüdü ve Koyduğu Yolun Esasları,* Selçuklu Matbaası Trabzon 1967.

Çakır, Numan, "Bayburtlu Ağlar Baba'nın "İnnâ Enzelnâ Sûresi Tefsiri" İsimli Eseri", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* Dergisi, 4/7, (Haziran 2018) ss. 86-144.

Hâce Muhammed Lütfî, *Hulâsatü'l-Hakāyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfî,* Damla Yayınevi, İstanbul 2011.

Karamehmetoğlu, Tuğçe, Karamehmetoğlu, "Kastamonu Kalesi ve Aşıklı Sultan Türbesi Üzerine", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13/70, 2020, 78-85, 83.

Kındığılı, Muhammet Lütfü, "Alvarlı Muhammed Lütfi Efe ve Ailesine Ait Mezar Taşları" *Sanat Dergisi,* 2018 s.31, ss.29-44.

Köse, Mürsel, *Elviye-i Selâse: Kars, Ardahan, Batum, 1877-1920 : İşgalden kurtuluşa : "Kırk Yıllık Kara Günler" ve Ermeniler,* Ankara 2003.

https://www.facebook.com/profile/100004705963135/search/?q=mustafa%20co%C5%9Fkun, http://erzurumansiklopedi.com/haci-ibrahim-baba/, Erişim tarihi: 11.06.2023.

https://www.gulzarihacegandergisi.com/component/k2/haci-ibrahim-baba-hazretleri-ks.html, Erişim tarihi: 11.06.2023.

YAKIN DÖNEMDE KARS'DA YAŞAMIŞ BİR RİFAİ KADİRİ ŞEYHİ: MAKSUD BABA

MAKSUD COLAK (MAKSUD BABA), A RIFAI AND KADIRI SHEIKH WHO LIVED RECENTLY IN KARS

Dr. Öğretim Üyesi Birol Yıldırım

Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Oğlu Ahmet Çolak'tan aldığımız bilgiye göre Maksud Çolak Efendi 1341 yılında Kars'ın Sarıkamış ilçesinin Akören Köyündeç çiftçi bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelir. Babası Sefer Efendi Annesi Nazire Hanımdır. Maksud Çolak okuma yazmayı Mardin'de dört yıl süren askerlik yıllarında öğrenir. Kendisi marangozluk mesleği ile iştigal eder.

Maksud Baba tarikat görevini Erzurumlu Hacı Mevlüd Baba (1887-1994)'dan alır. Mevlüd Baba, Peygamber Efendimizin torunlarından Hz. Hüseyin'in soyundan otuz dokuzuncu torunu olup, 1887 yılı bir mevlid gecesi Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Hacı Ahmed (Sanamer) Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Annesinin adı Nene, Babasının adı Yakup'tur. Yöre halkı Seyyid-i saadat olan bu neslin her erkek evladına hürmeten Baba, kıza evladına ise Ana diye hitap etmişlerdir. Mevlüd Babanın dedesi Seyit Ahmet Efendi Yakup Efendiye mevlid kandilinde bir oğlu olacağı, onun ismini Mevlüd koymasını öğütler. Böylece doğmadan ismi konulmuş olur. Dede Hacı Ahmet Efendi on yedi yaşına kadar yanından ayırmadığı torununu manevi terbiyeden geçirerek ona Rifâî ve Kadirî şeyhliği vermiştir. 107 yaşına kadar sağlıklı bir hayat yaşayan Mevlüd Baba, 29 Ekim 1994 yılında vefat etmiş ve Erzurum merkezde bulunan Yenişehir semtindeki Hacı Ahmet Baba camiinin bahçesine defnedilmiştir.

Maksud Baba 1999 yılına kadar Sarıkamış ilçesindeki evinin yanındaki dergahda irşad faaliyetlerini sürdürür. Bu tarihten itibaren Kars halkından aldığı davet üzerine Evliya Camiinde Perşembe akşamları coşkulu tevhit halkaları kurmaya başlar. Dr. Kültüral Taşdemir'e göre Kars'daki dini hayatı canlandırır. İl merkezindeki Kadirilererin zakiri olan Mehmet Uzgur ve Alvarlı Efenin bir kolu olarak faaliyet sürdüren Hasan Özyılmaz ile güzel diyaloglar kurar. 2004-2005 yılında Evliya Camiindeki faaliyetlerine son vererek kiraladıkları değişik mekanlarda tevhide devam ederler. Bu faaliyetlerini hayatının sonuna kadar sürdürür..

22.07.2021 tarihinde Sarıkamış merkezde vefat eder ve naaşı Sarıkamış Meydan Camiinde kılınan ikindi namazına müteakip Sarıkamış Mezarlığı'nda defnedilir. Geride hoş hatıralar coşkulu bir şekilde devam eden bir tevhit halkası ve etkili bir dergah bırakır.

Biz bu çalışmamızda Maksud Baba'nın oğlu tarafından bize intikal ettirilen şiir ve yazılarını inceleyeceğiz. Çalışmamız alanında ilk ilmi inceleme olacaktır. Oğlundan duyduğumuz şu sözü aktararak metni noktalayalım. "İster bir yaşa, ister yüz sonuç ölümdür."

Anahtar Kelimeler: Maksud Baba, Rifai, Kadiri, Kars.

ABSTRACT

According to the information we received from his son Ahmet Çolak, Maksud Çolak Efendi was born in 1341 in the village of Akören in the Sarkamis district of Kars as the son of a farming family. His father is Sefer Efendi and his mother is Nazire Hanım. Maksud Colak learns to read and write during his military service years, which lasted four years in Mardin. He himself is engaged in the carpentry profession.

Maksud Baba takes the duty of the sect from Hacı Mevlüd Baba (1887-1994) from Erzurum. Mawlud Baba, one of the grandsons of our Prophet, Hazrat. He is the thirty-ninth grandson of Hussein's descendant and was born in Hacı Ahmed (Sanamer) Village of Khorasan district of Erzurum province on the night of Mawlid in 1887. His mother's name is Nene, his father's name is Jacob. The local people have addressed every male child of this generation, who are Sayyid-i saadat, as Father out of respect, and the daughter as Mother. Mevlut's paternal grandfather Seyit Ahmet Efendi Yakup Efendi advises him that he will have a son in the mevlut lamp and to name him Mevlut. Thus, his name will be given before he is born. Dede Hacı Ahmet Efendi gave his grandson, whom he did not leave his side until he was seventeen, spiritual education and gave him the Rifai and Kadiri sheikhdom. Mevlut Baba, who lived a healthy life until the age of 107, died on October 29, 1994 and was buried in the garden of Haci Ahmet Baba mosque in the Yenişehir district located in the center of Erzurum.

Maksud Baba continues his teaching activities in the dergah next to his house in Sarikamis district until 1999. From this date on, upon the invitation he received from the people of Kars, he began to set up enthusiastic tawhit rings on Thursday evenings in the Evliya Mosque. Dr. According to Kültüral Taşdemir, it revives the religious life in Kars. He establishes beautiful dialogues with Mehmet Uzgur, who is the zakir of the Kadiriers in the city center, and Hasan Özyılmaz, who continues to operate as a branch of Alvarlı Efenin. in 2004-2005, they stopped their activities at the Evliya Mosque and continued monotheism in various places they rented. He continues these activities until the end of his life..

He died on 22.07.2021 at the Sarıkamış center and his body was buried at the Sarıkamış Cemetery after the afternoon prayer held at the Sarıkamış Square Mosque. Pleasant memories leave behind a ring of monotheism that continues enthusiastically and an effective journal.

In this study, we will examine the poems and writings of Maksud Baba that were sent to us by his son. Our study will be the first scientific examination in its field. Let's end the text by quoting the following remark we heard from your son. “Whether you live for one age or a hundred, the result is death.”

Keywords: Maksud Baba, Rifai, Kadiri, Kars.

Giriş

Oğlu Ahmet Çolak’tan aldığımız bilgiye göre[117] Kars’ın önemli manevî değerlerinden biri olan Maksud Baba,1341 yılında Kars’ın Sarıkamış ilçesinin Akören Köyünde çiftçi bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelir. Babası Sefer Efendi Annesi Nazire Hanımdır. Maksud Çolak okuma yazmayı Mardin’de dört yıl süren askerlik yıllarında öğrenir. Kendisi marangozluk mesleği ile iştigal eder. Maksud Baba tarikat görevini Erzurumlu Hacı Mevlüd Baba (1887-1994)’dan alarak vefat tarihi olan 22.07.2021 tarihine kadar kesintisiz olarak devam eder. Maksud Baba’nın vefatı sevenlerini derinden üzer. Yerel medya tarafından Kars ve Sarıkamış halkının gündemine taşımıştır. Cenazesi

[117] Ahmet Çolak ile kişisel iletişim Mayıs 2023.

sevenleri tarafından Sarıkamış'ta toprağa verilir.[118] Yerine Kars merkezden Abdullah Erdağı'yı bırakmıştır. Abdullah Erdağı'da Maksud Baba'nın bol miktarda dijital kayıt vardır. Bunlardan ben de bir kısmını dinledim.[119]

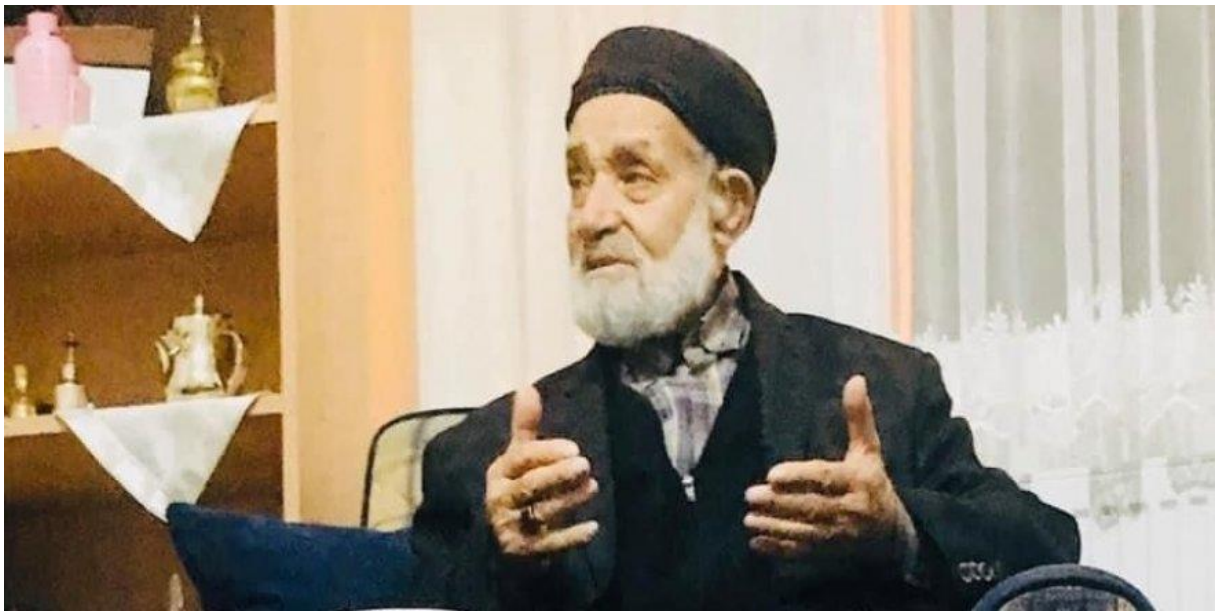

Maksud Baba[120]

Maksud Baba'nın Kabri ve bir gurup seveninin ziyareti.[121]

Biz bu çalışmamızda Maksud Baba'nın kendi el yazısından çıkan bazı şiirlerini inceleyeceğiz. Ele alacağımız ilk şiir mürşidi Mevlüd Baba'ya yazılmıştır. Mevlüd Babanın evlad-ı Resulden olduğu

[118] https://www.gazetekars.com/rifai-tarikati-seyhi-mahsud-baba-hazretleri-sarikamista-vefat-etti-35404h.htm
[119] Abdullah Erdağı, Kişisel İletişim, Haziran 2023.
[120] https://www.gazetekars.com/rifai-tarikati-seyhi-mahsud-baba-hazretleri-sarikamista-vefat-etti-35404h.htm
[121] https://www.facebook.com/photo/?fbid=681090683774756&set=pcb.681090753774749, Erişim tarihi: 15.06.2023

üzerinden durulmakta olup, Mevlüd Baba'nın 1970 yılında gerçekleşen teşrifinden duyulan sevinç dile getirilmiştir.

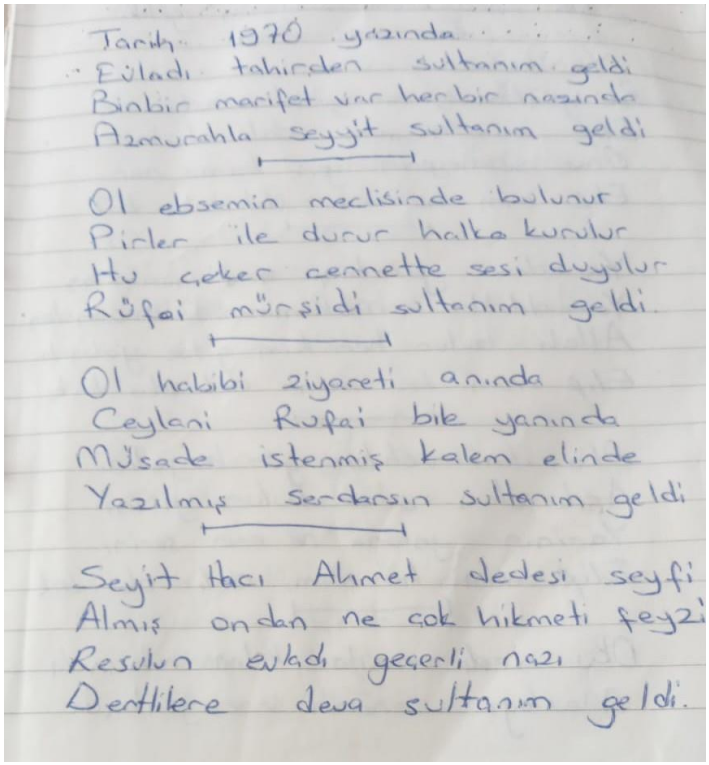
Tarih 1970 yazında
Evladı tahirden sultanım geldi
Binbir marifet var herbir nazında
Azmucahla seyyit sultanım geldi

Ol ebsemin meclisinde bulunur
Pirler ile durur halka kurulur
Hu çeker cennette sesi duyulur
Rüfai mürşidi sultanım geldi.

Ol habibi ziyareti anında
Ceylani Rufai bile yanında
Müsade istenmiş kalem elinde
Yazılmış serdarsın sultanım geldi

Seyit Hacı Ahmet dedesi seyfi
Almış ondan ne çok hikmeti feyzi
Resulun evladı geçerli nazı
Dertlilere deva sultanım geldi.

Bir diğer şiirinde dört halife efendimizden bahsedilmekte, pirler mürşidler meclisinde karar kılmanın önemi üzerinde durulmaktadır. Mürşid-i kâmillerde çok hüner olduğunu dile getirlmekted ve terk-i dünya[122] üzerinde durulmaktadır.

[122] Süleyman Uludağ, "Mâsivâ", *TDV*, 2003, XXVIII, s. 76.

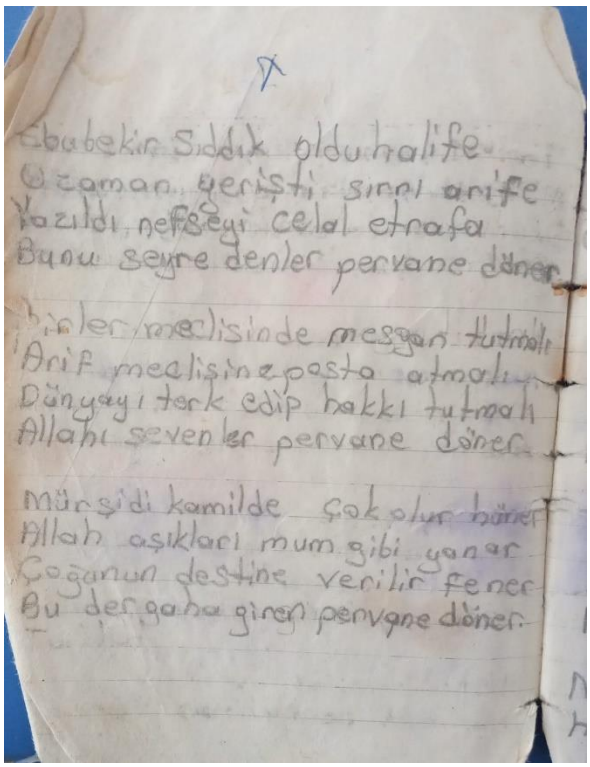

Ebubekir Sıddık oldu halife
O zaman gerişti sırnı arife
Yazıldı nefseyi celal etrafa
Bunu seyre denler pervane döner

Birler meclisinde mesgan tutmalı
Arif meclisine posta atmalı
Dünyayı terk edip hakkı tutmalı
Allahı sevenler pervane döner

Mürşidi kamilde çok olur hüner
Allah aşıkları mum gibi yanar
Çoğunun destine verilir fener
Bu dergaha giren pervane döner

Ancak bir kısmını okuyabildiğimiz aşağıdaki şiirinde ise ömrünün gaflet ile geçtiğini dile getirilmekte bu yüzden yolu sarpa sardığını die getirmektedir. Dertlerini bilemediği gibi kimseden de bir çare soramamıştır.

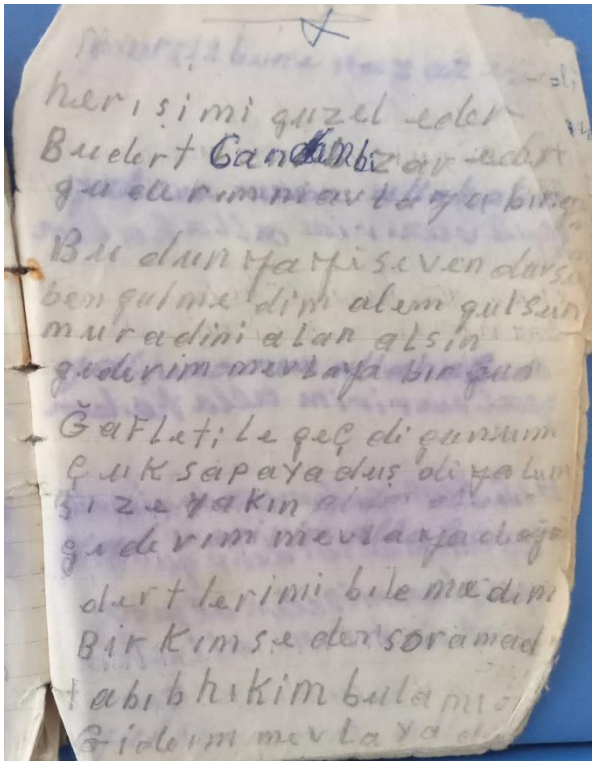

herişimi güzel eder
Bu dert Candan bizar eder
gederim mevlaya bir gün
Bu dünyayı seven dursun
ben gülmedim alem gülsün
muradini alan alsın
gederim mevlaya bir gün
Gafletile geç di gunum
çuk sapaya duş di yalum
sıze yakın
gederim mevlaya doğa
dertlerimi bilemedim
Bir kimse der soramad
tabıb hıkim bulamı
Gidem mevlaya

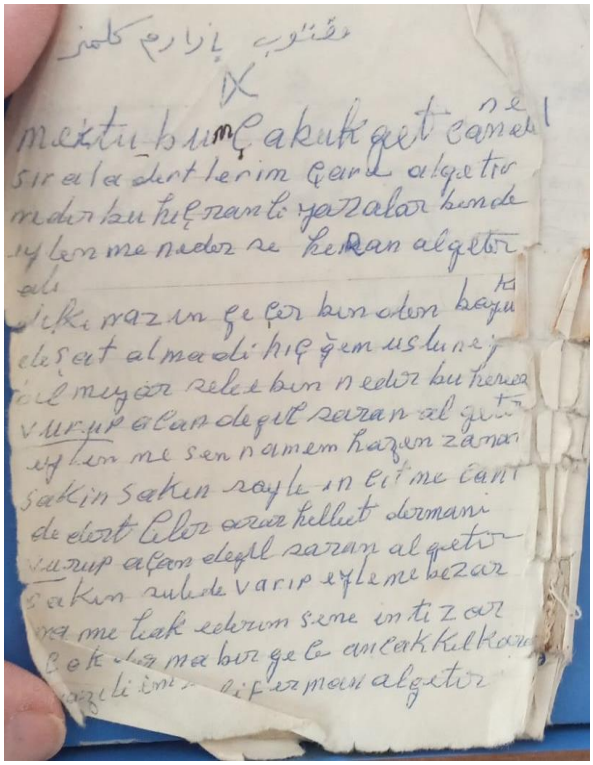

Aşağıdaki şiirinde ise Ramazan sevincini ve bu ay vesilesi ile elde ettiği manevi kazanımları dile getirir.

Kur'ân'ın hafızlar tarafından okunarak ihya edildiği bu ayda katı kalpler yumuşamalıdır. Maksud Baba'nın temennisi bu ay vesilesi ile kalplerin tazelenmesidir. Öyle ise rızaullaha ulaşmak için çalışmak gerekir. Maksud Baba'nın bu mübarek ay vesilesi ile gözyaşları sel gibi akar. Zira bütün çabalarına ve hassasiyetine rağmen af ve mağfirete eremeyeceğinden korkar.

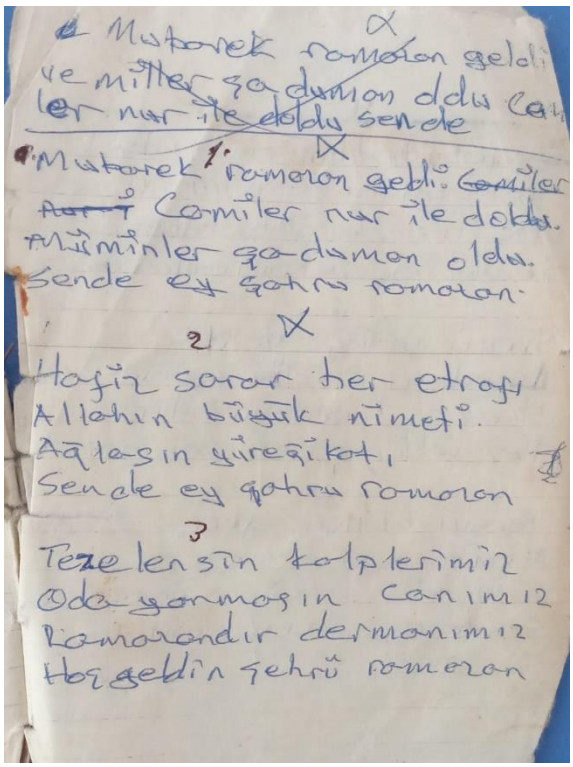

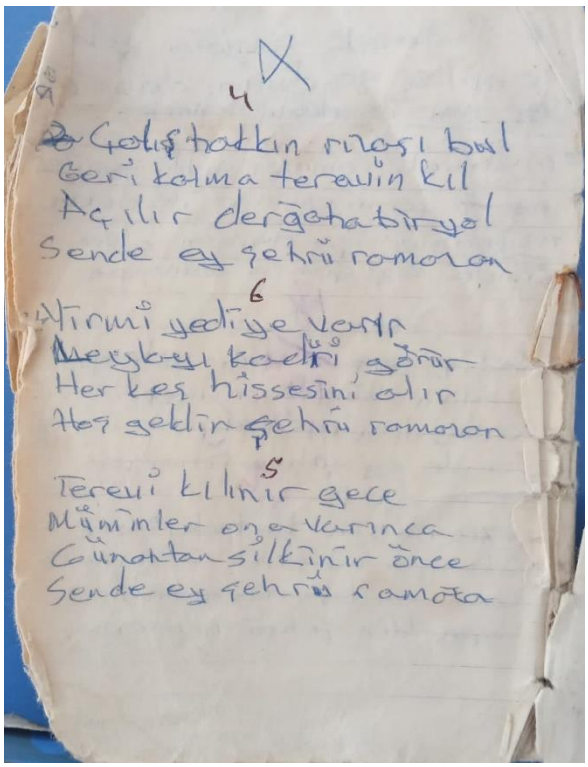

4

Çalış hakkın rızaşı bul
Geri kalma terevin kıl
Açılır dergâha bir yol
Sende ey şehrü ramazan

6

Nirmi yediye varır
Meylayı kadri görür
Her keş hissesini alır
Hoş geldin şehrü ramazan

5

Terevi kılınır gece
Müminler ona varınca
Günahtan silkinir önce
Sende ey şehrü ramaza

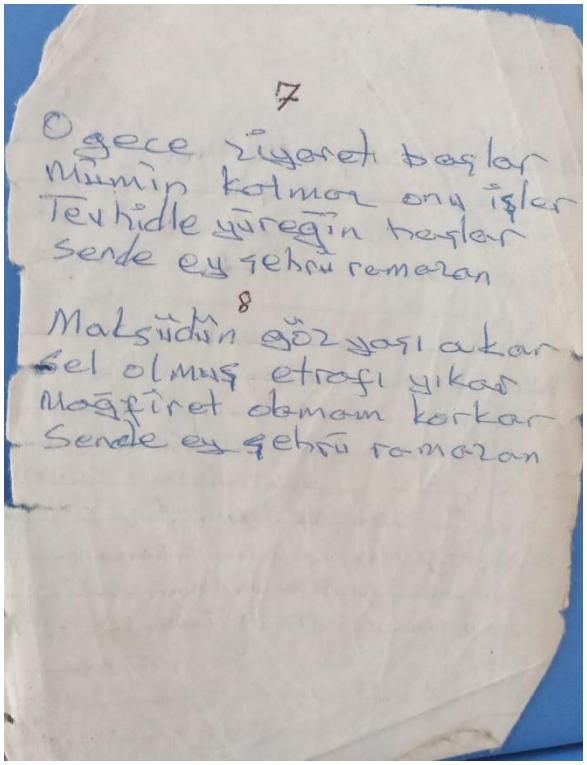

7

O gece ziyaret başlar
Mümin kalmaz onu işler
Tevhidle yüreğin başlar
Sende ey şehrü ramazan

8

Maksüdün göz yaşı akar
Sel olmuş etrafı yıkar
Mağfiret olamam korkar
Sende ey şehrü ramazan

Maksud Baba aşağıdaki şiirnde 63 yaşına geldiğinden bahsetmektedir. Bilindiği üzere Peygamber Efendimiz (s.a.v.) 63 yaşında vefat etmesi nedeni ile ona derin bir aşkla bağlı olan Ahmed Yesevî 63 yaşına gelince yer altındaki çilehanesine çekilerek geri kalan ömrünü bu şekilde geçirmiştir. Zira 63 yaşında vefat etmeyi bir sünnet olarak kabul etmiş, bundan dolayı bu yaşından itibaren yer üstünde pek nadiren görülür olmuştur. Bu düşüncesini şöyle dile getirmiştir:“Altmış üçte sünnet dedi işitip bildim, Mustafâ’ya mâtem tutup girdim ben işte. “Elvedâ” deyip yer altına ayak bastım, Aydın dünyâyı Harâm kılıp Hakk’ı sevdim” [123] “Altmış üçte oldu ömrüm sonunda tamâm,

[123] Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet,* edit. Mustafa Tatcı, Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2016, s. 63.

Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte"[124] der. Anadolu halkı 63 yaşını geçince "Haddi aştık, ama emrihak vaki olmadı" diye yakınır. [125]

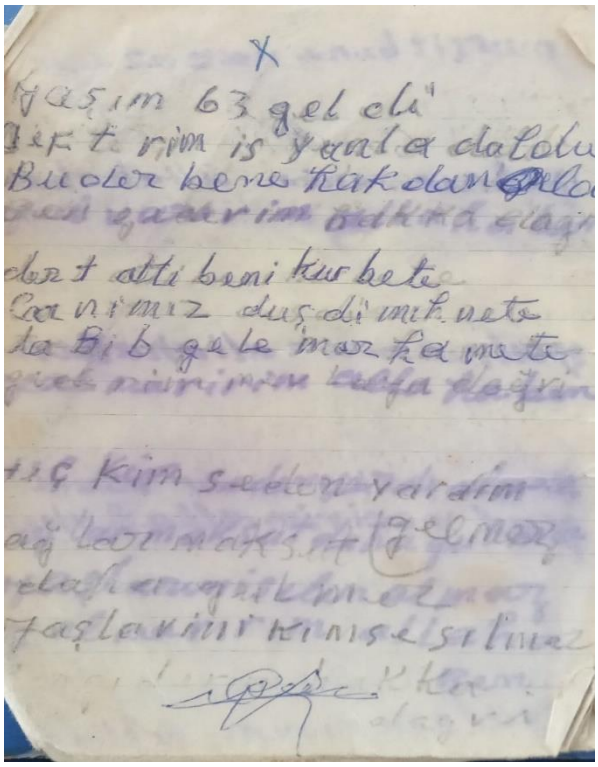

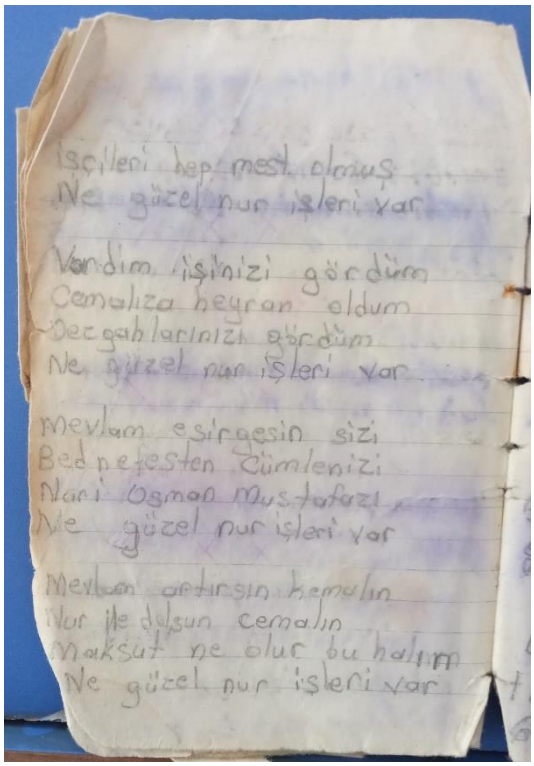

[124] Yesevi, *Dîvân-ı Hikmet,* s. 64; Gurbet, M. Gurbet, "Ahmet Yesevi'nin Milli Kimlik Tasavvurunda Sünnetin Rolü", *International Social Sciences Studies Journal,* 7/85, 2021, ss.2948-2956 s.2951.

[125] Mehmet Güneş, "Türk Kültüründe "Gül" ve Muhammedî Sevda", *Türk Yurdu Dergisi,* Mart 2011 - Yıl 100 - Sayı 283.

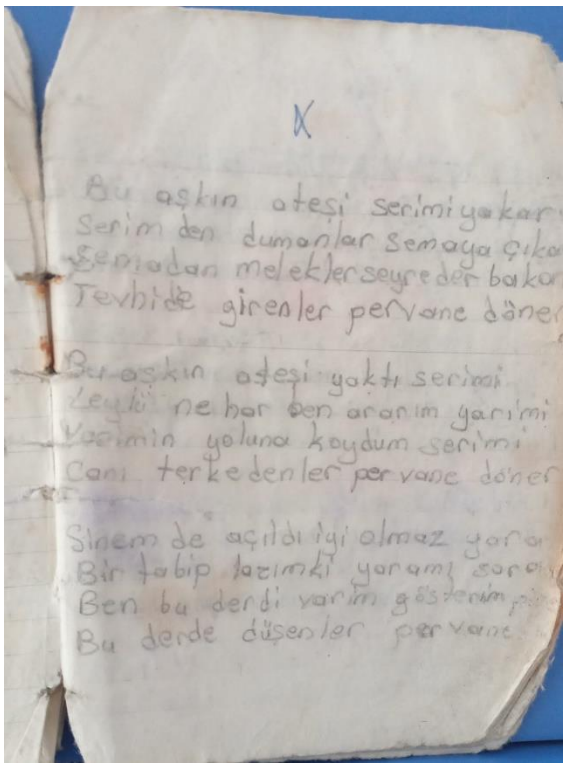

Bu aşkın ateşi serimi yakar
Serimden dumanlar semaya çıka
Semadan melekler seyreder bakar
Tevhide girenler pervane döner

Bu aşkın ateşi yaktı serimi
Leyli ne har ben ararım yarimi
Yarimin yoluna koydum serimi
Canı terkedenler pervane döner

Sinem de açıldı iyi olmaz yara
Bir tabip lazımki yaramı sara
Ben bu derdi varim gösterim
Bu derde düşenler pervane

Aşağıdaki şiirinde ise haç ibadeti esnasındaki duygu ve düşüncelerini, özellik kutsal topraklardan ayrılırken hissettiği can yakıcı firak duygusunu dile getirmekte, buradan ayrılmadan af ve mağfirete uğramayı istemektedir.

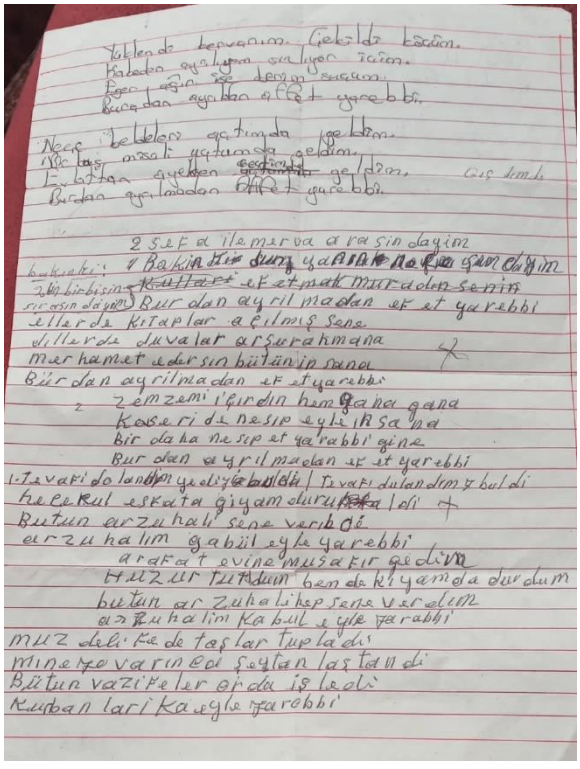

Yüklendi bervanım. Çekildi kaçım.
Kabeden ayrılıyom sıalıyor içim.
Eğer aşın ise derim suçum.
Buradan ayrıldan affet yarebbi.

Neçe beldeleri açtımda geldim.
Nicaş misali açtımda geldim.
Evlattan ayrılan çeşitimde geldim.
Burdan ayrılmadan affet yarebbi.

2 Sefa ile merva arasindayim
bakınki: 1 Bakin dur yanan neçe şandayim
2 bir bir bisin sırasindayim Kullari ef et mak muradan senin
Burdan ayrilmadan ef et yarebbi
ellerde kitaplar açılmış sene
dillerde duvalar arşurahmana
merhamet edersin bütün insana
Bürdan ayrilmadan ef et yarebbi
2 zemzemi içirdin hem gana gana
Koseri de nesip eyle insana
Bir daha nesip et yarabbi gine
Burdan ayrilmadan ef et yarebbi
1. Tevafi dolandım yediyi buldi | Tevafi dulandım 7 buldi
hecekul esfata giyam duruldi
Butun arzuhali sene verildi
arzuhalim gabül eyle yarebbi
arafat evine musafir gedim
Huzur tutdum bende kiyamda durdum
butun arzuhali hep sene verdim
arzuhalim kabul eyle yarabbi
muz deli fede taşlar tupladi
mine ye varinca şeytan laştandi
Bütün vazifeler orda işledi
Kurban lari ka eyle yarebbi

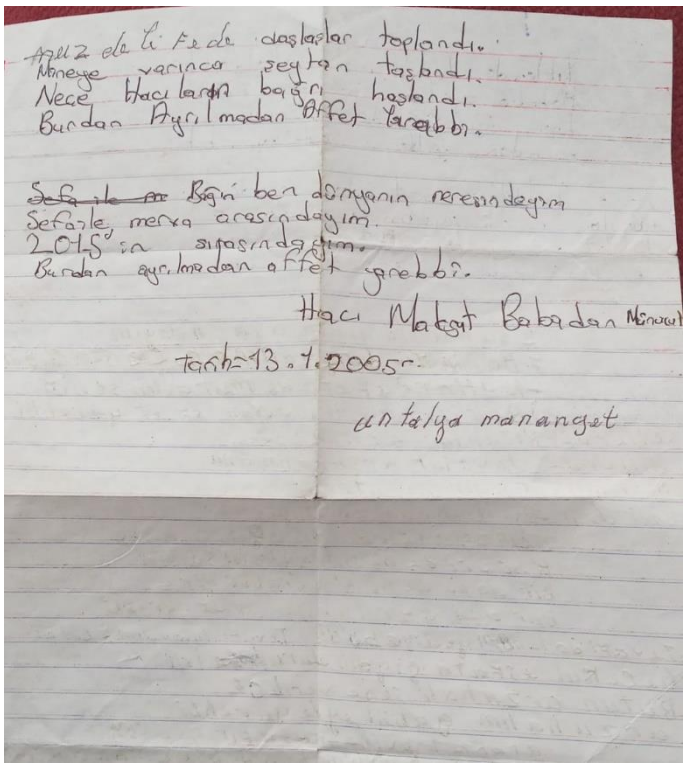

Aşağıdaki şiirinde hurûf-i mukattadan[126] bazı harflerin sırlarına işaret etmektedir. Bu meyanda vehbi ilim[127] okuyanların neye erişeceklerini dile getirmektedir.

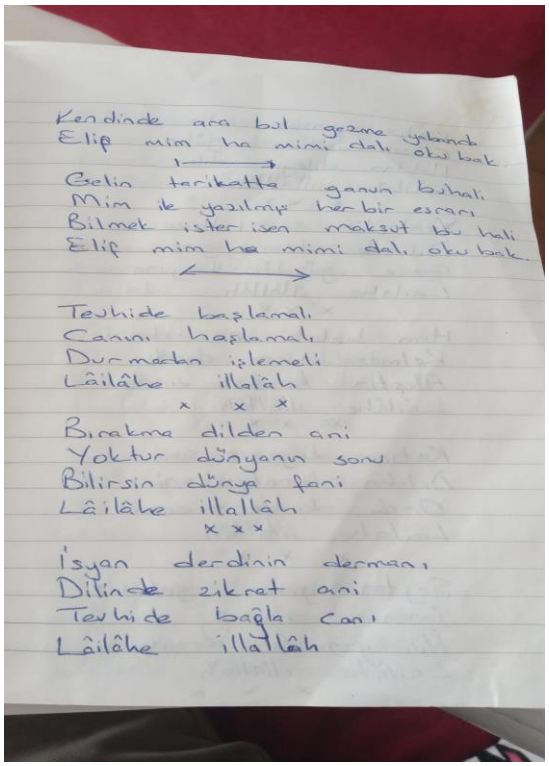

[126] Bkz., Ahmet Yürekli, "Yûsuf b. Hilâl es-Safedî'nin Tefsirinde Hurûf-ı Mukatta'a Yorumu", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (2022), 307-333.

[127] Müzekkir Kızılkaya, "Sabûhî Ahmed Dede'nin İlim ve Hikmet Anlayışı", *Sufiyye,* Haziran 2021/Sayı: 10 , ss. 132-162.

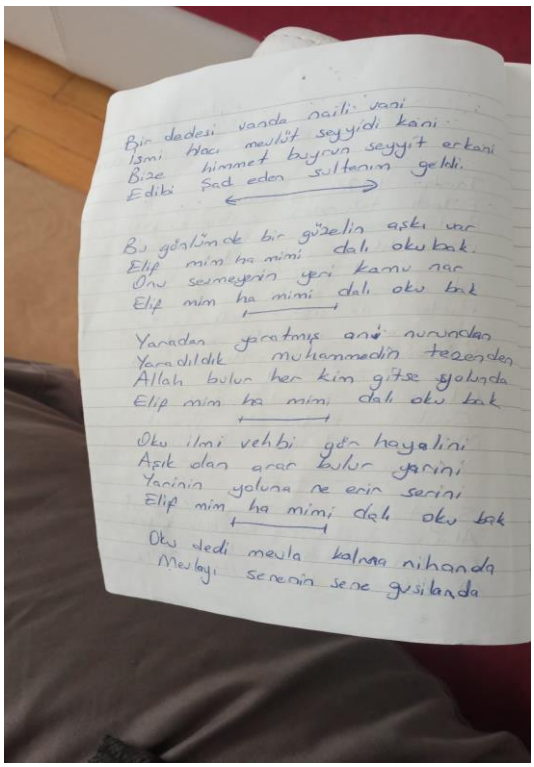

Bir dedesi vanda naili vani
İsmi hacı mevlüt seyyidi kani
Bize himmet buyrun seyyit erkani
Edibi şad eden sultanım geldi.

Bu gönlümde bir güzelin aşkı var
Elif mim ha mimi dalı oku bak.
Onu sezmeyenin yeri kamu nar
Elif mim ha mimi dalı oku bak

Yaradan yaratmış ani nurundan
Yaradıldık muhammedin tezenden
Allah bulur her kim gitse yolunda
Elif mim ha mimi dalı oku bak

Oku ilmi vehbi gör hayalini
Aşık olan arar bulur yarini
Yarinin yoluna ne erir serini
Elif mim ha mimi dalı oku bak

Oku dedi mevla kalma nihanda
Mevlayı senenin sene gusilanda

inkar eden münkirin şah damarı da dahi bütün mahlukat Allah Teâlâ'yı zikreder.[128]

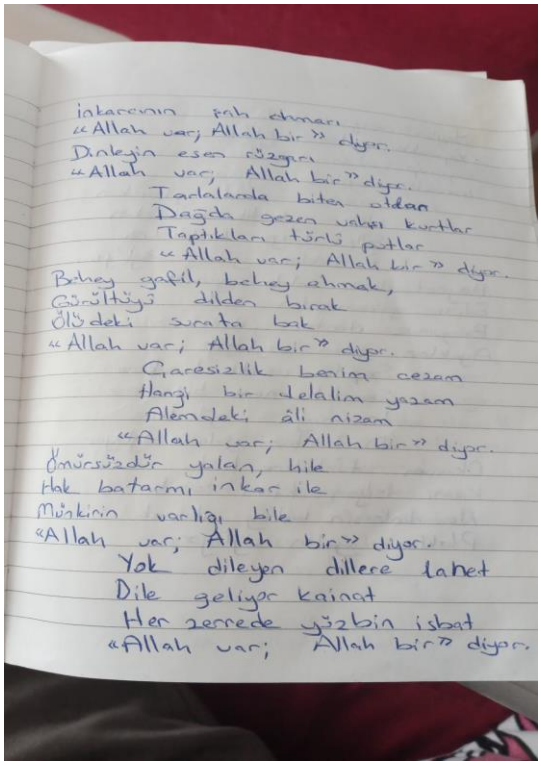

inkarcının şah damarı
«Allah var; Allah bir» diyor.
Dinleyin esen rüzgarı
«Allah var; Allah bir» diyor.
Tarlalarda biten otlar
Dağda gezen vahşi kurtlar
Taptıkları türlü putlar
«Allah var; Allah bir» diyor.
Behey gafil, behey ahmak,
Gürültüyü dilden bırak
Ölüdeki surata bak
«Allah var; Allah bir» diyor.
Çaresizlik benim cezam
Hangi bir delalim yazam
Alemdeki âli nizam
«Allah var; Allah bir» diyor.
Ömürsüzdür yalan, hile
Hak batarmı inkar ile
Münkirin varlığı bile
«Allah var; Allah bir» diyor.
Yok dileyen dillere lanet
Dile geliyor kainat
Her zerrede yüzbin isbat
«Allah var; Allah bir» diyor.

Bu şiirinde de nihayi talebi rızaullah olduğunu "Lâ matlûbe illallah"ı tekrar ederek dile getiren Maksud Baba derdine derman arama sadedinde en sonunda mürşidin kapısını çalmak gerektiğini dile getirirken, onun savaşının nefsi ile olduğunu da beyan etmektedir.

[128] Celil Kiraz, "Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 15 / 2 (Haziran 2006), 100-132.

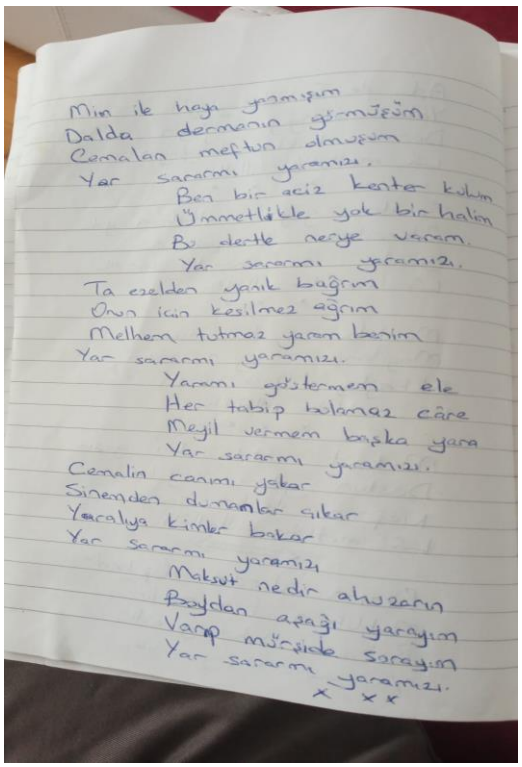

Min ile haya yanmışım
Dalda dermanın görmüşüm
Cemalan meftun olmuşum
Yar sararmı yaramızı.
Ben bir aciz kenter kulum
Ümmetlikle yok bir halim
Bu dertle nerye varam.
Yar sararmı yaramızı.
Ta ezelden yanık bağrım
Onun için kesilmez ağrım
Melhem tutmaz yaram benim
Yar sararmı yaramızı.
Yaramı göstermem ele
Her tabip bulamaz câre
Meyil vermem başka yara
Yar sararmı yaramızı.
Cemalin canımı yakar
Sinemden dumanlar çıkar
Yaralıya kimler bakar
Yar sararmı yaramızı
Maksut nedir ahuzarın
Boydan aşağı yarayım
Varıp mürşide sarayım
Yar sararmı yaramızı.
x x x

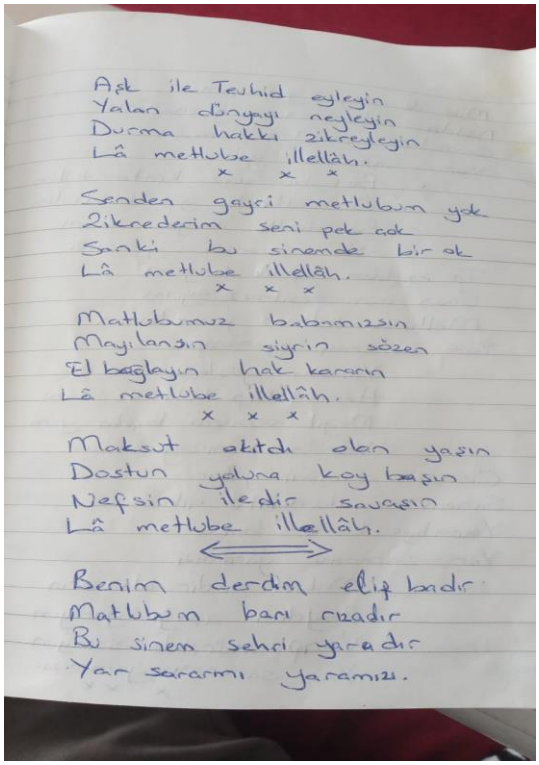

Aşk ile Tevhid eyleyin
Yalan dünyayı neyleyin
Durma hakkı zikreyleyin
Lâ metlube illellâh.
x x x
Senden gayri metlubum yok
Zikrederim seni pek çok
Sanki bu sinemde bir ok
Lâ metlube illellâh.
x x x
Matlubumuz babamızsın
Mayılansın siyrin sözen
El bağlayın hak kararın
Lâ metlube illellâh.
x x x
Maksut akıtdı olan yaşın
Dostun yoluna koy başın
Nefsin iledir savaşın
Lâ metlube illellâh.
⟺
Benim derdim elif badır
Matlubum barı rızadır
Bu sinem sehri yaradır
Yar sararmı yaramızı.

Yine kelime-i tevhidi sıkça tekrar ettiği her olumlu neticeyi ona bağladığı aşağıdaki şiirinde kalp aynasının silinmesi üzerinde durmakta, kelime-i tevhidin dile yerleştiği gibi kalbe de inmesinin gereğinden söz ederken halet-i neziri yani ölüm anını hatırlatmakta, derviş halkalarının terkedilmemesini salık vermektedir.

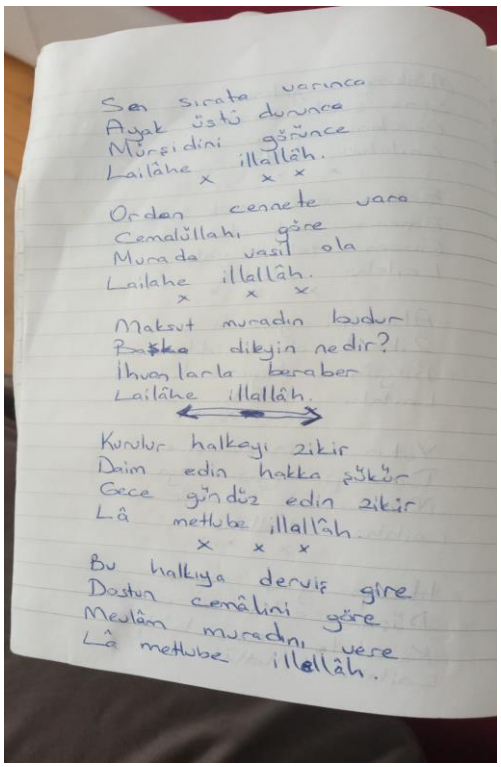

Sen sırata varınca
Ayak üstü durunca
Mürşidini görünce
Lailâhe illallâh.
x x x

Ordan cennete vara
Cemalüllahı göre
Murada vasıl ola
Lailahe illallâh.
x x x

Maksut muradın budur
Başka dikyin nedir?
İhvanlarla beraber
Lailâhe illallâh.

Kurulur halkeyi zikir
Daim edin hakka şükür
Gece gündüz edin zikir
Lâ metlube illallâh.
x x x

Bu halkiya dervîş gire
Dostun cemâlini göre
Mevlâm muradını vere
Lâ metlube illallâh.

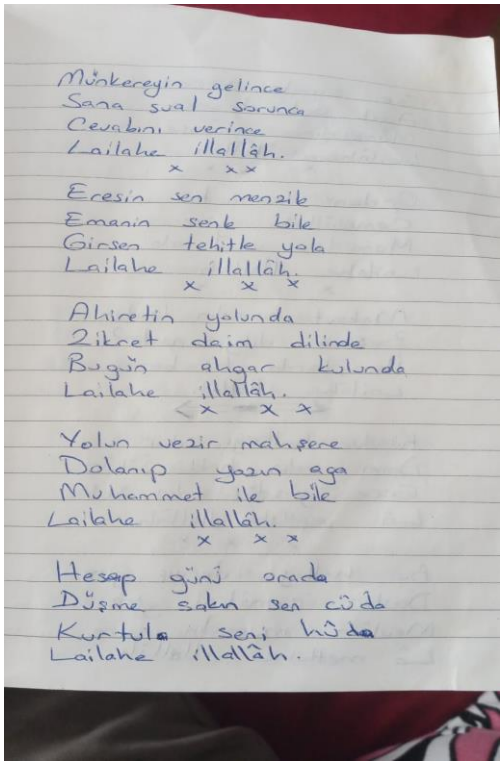

Münkereyin gelince
Sana sual sorunca
Cevabını verince
Lailahe illallâh.
x x x

Eresin sen menzile
Emanın senle bile
Girsen tehitle yola
Lailahe illallâh.
x x x

Ahiretin yolunda
Zikret daim dilinde
Bugün ahgar kulunda
Lailahe illallâh.
x x x

Yolun vezir mahşere
Dolanıp yazın aga
Muhammet ile bile
Lailahe illallâh.
x x x

Hesap günü orada
Düşme sakın sen cüda
Kurtula seni hûda
Lailahe illallâh.

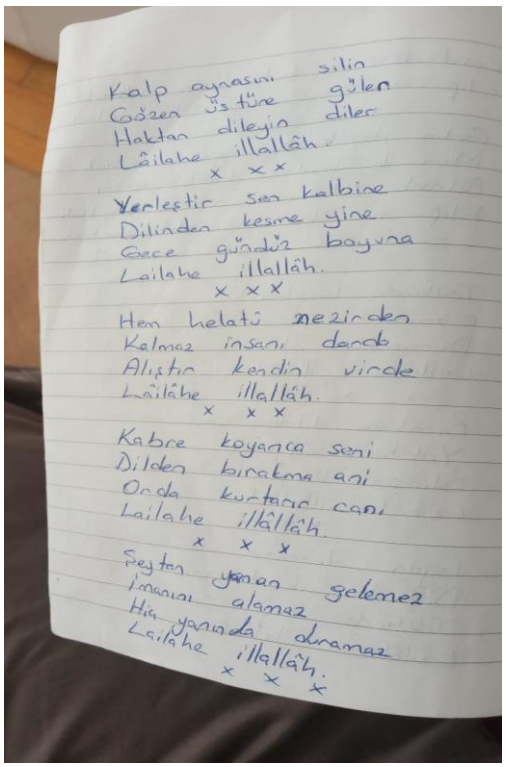

KAYNAKÇA

Güneş, Mehmet, "Türk Kültüründe "Gül" ve Muhammedî Sevda", *Türk Yurdu Dergisi,* Mart 2011 - Yıl 100 - Sayı 283.
Kızılkaya, Müzekkir, "Sabûhî Ahmed Dede'nin İlim ve Hikmet Anlayışı", *Sufiyye* Haziran 2021/Sayı: 10 , ss. 132-162.
Kiraz, Celil *"Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi",* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15 / 2 (Haziran 2006): 100-132.
Uludağ, Süleyman "Mâsivâ", *TDV,* 2003, XXVIII, s. 76.
Yesevî, Ahmed, *Dîvân-ı Hikmet,* edit. Mustafa Tatcı, Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2016.
Gurbet, M.,"Ahmet Yesevi'nin Milli Kimlik Tasavvurunda Sünnetin Rolü", *International Social Sciences Studies Journal,* 7/85, 2021, ss.2948-2956.
Yürekli, Ahmet, "Yûsuf b. Hilâl es-Safedî'nin Tefsirinde Hurûf-ı Mukatta'a Yorumu" *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 7/2 (2022), 307-333.
Ahmet Çolak ile kişisel iletişim Mayıs 2023.
Abdullah Erdağı, Kişisel İletişim, Haziran 2023.
https://www.gazetekars.com/rifai-tarikati-seyhi-mahsud-baba-hazretleri-sarikamista-vefat-etti-35404h.htm, Erişim tarihi: 20.06.2023.

WOMAN İN MOLLA JUMA'S POEMS

MOLLA CUMA'NIN ŞİİRLERİNDE KADIN

Doç. Dr. İlkin GULUSOY
T.C. Kafkas Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi
Orcid id: 0000-0002-0768-9803

ÖZET

Azerbaycan klasik aşık edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri olan, onu şiirsel değerlerle zenginleştiren Molla Cuma, koşma, muhammes, garayli, divani, tecnis, mani, bayatı, gazel ve deyişme edebî türlerinde yazmış olduğu eserleriyle aşık şiirinin ölümsüz örneklerini oluşturmuştur. Onun Azerbaycan Türkçesinin sanatsal olanaklarını kullanarak lirik, romantik, felsefi ve didaktik konularda yazdığı şiirler âşık şiirine yeni bir soluk kazandırmıştır. Molla Cuma'nın eserleri, yazılı ve sözlü edebiyatın, hece ve aruz ölçüsünün etkileşimi ve zenginliği açısından öne çıkan nadide sanat incileridir. İçerik ve biçim çeşitliliği, kendine has şiir dili ve üslubuyla öne çıkan Molla Cuma'nın yaratıcılığında coşku ve övgü içerikli şiirlerin - güzellemelerin ayrı bir yeri vardır.

Sevdiği ve övdüğü kızın adını gizlemek için ona İsmi-Punhan diye hitap eden Molla Cuma, bir kadının güzelliğinden bahsederken klasik edebiyatta olduğu gibi saç, yüz, göz, kaş, kirpik, dudak, yanak, diş, dil, boy, boy, vücut, göğüs, bel, parmak, tırnak, el ve bilek gibi uzuvları yüksek bir ustalıkla şiire kazandırmış, mecazlı söz sanatını ustaca kullanarak Azerbaycan güzellerinin özgün portrelerini sözlerle çizmeye çalışmıştır.

Bütün bu uzuvlar klasik Azerbaycan şiirindeki karşılıkları ve sıfatları ile birlikte (zülf-yılan, zülf-kement, dudak-bal, bel-ince, göğüs-mermer, dil-bülbül, dil-tatlı, kirpik-ok, göz- cellat, dil-şeker, göz-humar, yanak-tomurcuk, yüz-ay, diş-inci vb.) kullanıldığı için şairin şiirlerinin daha okunaklı ve sevilir olmasını sağlamıştır.

Şair, şiirlerini sade bir dille yazmış ve şiirlerinde âşık olduğu el kızlarına "güzeller şahı, ela gözlü ceylan, bülbül seslim, ey zavallı ceylanım, canım yarim, aziz yarim, sevdiciğim, ceylan, güzel, zalim, tatlı dudaklım, kurban olduğum, geyik gözlüm, terlan bakışlım, ey turna seslim, vefasız, hasret kaldığım, kumral gözlüm, dilber" diye hitap etmiştir. Kendisinden önceki aşık edebiyatı geleneklerine hakim olan Molla Cuma, kadın tasvirlerinde klasik şiir unsurlarını kullanmış, zengin teşbihleriyle paha biçilmez eserler ortaya çıkarabilmiştir.

Anahtar kelimeler: Molla Cuma, Azerbaycan edebiyatı, aşık, kadınlar, şiir

ABSTRACT

Molla Juma was one of the prominent representatives of the classical Azerbaijan Ashuq literature who enriched it with poetic values and created immortal examples of Ashiq poetry with his works written in the literary genres of couplet, mukhammas, garayli, divani, tajnis, bayati, ghazal and dialogue. Using the literary possibilities of Azerbaijani Turkish, he created the poems on lyrical, romantic, philosophical and didactic topics which brought a new spirit to Ashiq poetry. Molla Juma's works are rare pearls of art that stand out from the point of view of interaction, benefit

and enrichment of written and oral poetry, in the size of eruz and syllabic size. Poems glorifying Azerbaijani girls have a special place in the creativity of Mullah Juma, whose works are distinguished by variety of content and form, unique poetic language and style.

In order to hide the name of his beloved and glorified girl Molla Juma addressed her as İsmi-Punhan and as in classical literature managed to create original portraits of Azerbaijani beauties figuratively using a lot of metaphorical words describing their hair, face, eyes, eyebrows, eyelashes, lips, cheeks, teeth, tongue, height, height, figure, chest, waist, fingers, nails, hands, wrists to poetry with high skill, etc.

All these parts of body along with epithets and opposites in classical Azerbaijani poetry (curl-snake, curl-ribbon, lip-honey, waist-slim, chest-marble, tongue-nightingale, tongue-sweet, eyelash-arrow, eye-rainbow, cheek-bud, face-moon, tooth-pearl, etc.) allowed the poet to be more readable and loved.

Molla Juma wrote and created his poems in simple folk language and described the girls he loved as "The King of Beauties", "Black-eyed Gazelle", "My Charming", "My Nightingale", "My Beautiful Half", "My Beauty", "My Deer Eyed", "My Hawk-eyed" etc. Molla Juma who was well acquainted with the traditions of Ashug literature used classical elements of poetry in describing the images of women.

Key words: Molla Juma, Azerbaijan literature, ashug, woman, poem

GİRİŞ

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının milli adət və ənənələrinin, tarix və mədəniyyətinin, folklorunun araşdırılmasında, yaşamasında və dünyaya tanıtdırılmasında önəmli yerə sahibdir. Xalq dilinin gözəlliyi, axıcılığı, rəvanlığı və şeiriyyəti aşıq ədəbiyyatında daha qabarıq şəkildə görünməkdədir (Quliyev, 2017: 263) Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında həm ifaçılıq qabiliyyətinə, həm də yaradıcılıq keyfiyyətinə görə misilsiz rol oynamış ustadlardan biri də Molla Cümədir. (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2004: 590).

Şirvan aşıq məktəbinin klassik ənənələrini davam etdirən, onu poetik dəyərlərlə zənginləşdirən Molla Cümə aşıq şeirinin ölməz nümunələrini yaratmışdır. İlk gənclik illərindən aşıq yaradıcılığına mehr salan, xalq şeiri şəkillərində qoşub-düzən Molla Cümə zaman keçdikcə lirik-aşiqanə, fəlsəfi-didaktik şeirin ən yaxşı nümunələrini yaratmış, təkcə məlum şəkillərdə düzüb-qoşmamış, özü yeni-yeni şeir şəkilləri yaratmış, Azərbaycan dilinin bədii imkanlarından istifadə etməklə aşıq poeziyasına misli-bərabəri olmayan bir poetik düşüncə gətirmişdir (Nəbiyev, 2006: 121).

R. Orsər, aşıq-şairin yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək yazır ki, Molla Cümənin əsərləri yazılı şeirlə şifahi şeirin, əruz vəzni ilə heca vəzninin qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birindən bəhrələnməsi və zənginləşməsi baxımından diqqətçəkən nadir sənət inciləridir. XX əsrin Azərbaycan aşıq şeirində dərin məna, məzmun, rəngarəng forma, poetik dil və üslub baxımından onunla müqayisə oluna biləcək ikinci aşıq-şair yoxdur..." (Orsər, 2018: 106).

Molla Cümə yaradıcılığında əsas yeri məhəbbət lirikası tutur. Aşığın müxəmməs, gəraylı, divani, təcnis və deyişmələrindəki yüksək sənətkarlıq, ülvi məhəbbət hissləri, nəhayətsiz həyat eşqi, canlı və təbii lirik duyğular, əxlaqi-estetik duyumlar kütlələrin zehninə, təfəkkürünə, dünyagörüşünə güclü təsir göstərir, onları daim düşündürür. (Molla Cümə, 2006: 9). Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının öndə gələn təmsilçilərindən biri olan, onu bədii və poetik cəhətdən zənginləşdirən Molla Cümə qoşma, müxəmməs, gəraylı, təcnis, bayatı, qəzəl və deyişmə ədəbi janrlarında yazdığı əsərləri ilə aşıq şeirinin əvəzsiz nümunələrini yaratmış, Azərbaycan türkcəsinin bədii imkanlarından yararlanaraq lirik, romantik, fəlsəfi və didaktik mövzularda yazdığı şeirlərlə

aşıq şeirinə yeni bir ruh gətirmişdir. Məzmun və şəkil baxımından zəngin olan şeirlərini heca və əruz vəznlərində düzüb-qoşan, özünəməxsus üslubu ilə seçilən xalq aşığının yaradıcılığında görüb-bəyəndiyi el qızlarına həsr etdiyi aşiqanə şeirlərin, gözəlləmələrin xüsusi yeri vardır.

"Ədəbiyyatşünaslıq" ensiklopedik lüğətində göstərildiyi kimi, çox vaxt qoşma və müxəmməs formalarında yaradılan gözəlləmədə şair, yaxud aşıqlar qəşəng qız və gəlinlərin, bəzən də sevgililərinin gözəlliyini, ağıl və mərifətini təsvir, onlara hörmət və məhəbbət duyğularını tərənnüm edirlər." (Mirəhmədov, 1998: 111). Molla Cümənin şeirlərində də bu xüsusiyyət hakim olub, şairin sözlə görüb-bəyəndiyi qızların portretini yaratdığını görmək mümkündür:

Əliabad kəndində, Koxa tabunda
Bir gözəl görmüşəm yüz qız içində.
Geyinmiş qütəbbər, al yaşıl donda,
Süzülən bal kimi qarpız içində.

Çarğatı qırmızı, köynəyi ağdı,
Dodağı qaymaqdı, həm kərə yağdı,
Bir taza çavandı, yaşı uşağdı,
Açılmış bənövşə yarpız içində.

Yerişi göyçəkdi kəklikdən, qazdan,
Bədəni ağ olan qardan, kağızdan,
Molla Cümə ismin salmaz ağızdan,
Ölüncə danışar hər söz içində.
(Molla Cümə, 2006: 124)

Qaşların qələmdir, gözlərin büllur,
Dodağın meyindən badələr dolur,
Yanağın qönçədir, əl dəysə solur,
Üzünün alnına qəmər demişəm.

Dişlərin incidir, dürdür, zəbərcət,
Dəhanın şirindir – bal ilə şərbət,
O dilin, damağın şəkərə nisbət,
Sinənin üstünə mərmər demişəm.
(Molla Cümə, 2006: 99)

Gözəl, səndən xəbər alım
Var əndamın qarmı sənin?
Dilin şirin, ləbin ballı,
Bizə rəhmin varmı sənin?

Qəddin çinar, belin şüşə,
Dişlərin oxşaq gümüşə,
Buxağındı gül-bənövşə,
Yanaqların narmı sənin?
(Molla Cümə, 2006: 54)

Bulaq üstə bir qız gördüm,
Kəsilməmiş nara bənzər.
Yanında bir gəlin durmuş,
Ağ sinəsi qara bənzər.
Qaradı gəlinin qaşı,
Haçadır zülflərin başı,
Qız qəfəsdə Tovuz quşu,
Gəlin bağda bara bənzər.
(Molla Cümə, 2006: 30)

E. Əlibəyzadənin təbirincə desək, bu şeir parçalarının bədiiliyini təmin edən, ilk növbədə, sadəliyidir, şair gözələ məxsus səciyyəvi cəhətləri sadəcə, amma poetik zövqlə saymışdır. …Həmin parçaların bədiiliyi, estetik zövq verən, ürəyə yatan cəhəti də bu əlamətlərin seçilib həyatda olduğu kimi doğru və səliqəli, canlı dildəki kimi şirin və koloritli verilməsidir (Əlibəyzadə, 2008: 307).

Molla Cümə gözəlləmələrində qadınlara məxsus bütün xüsusiyyətlərin təsvirinə yer vermişdir. Demək olar ki, qarşılaşdığı qadınların hamısını sevgiylə, hörmətlə övən aşığın bəzən bu vəziyyətdən dolayı özünü (gözünü) qınadığını da görürük:

Xəstə canım, qürbət eldə gəzirsən,
Bir kimsə dərdimə dava qılırmı?
Namərd gözüm, hər göräni sevirsən,
Kor olginən, gör işığa gəlirmi? (Molla Cümə, 2006: 91)

Qadınların zahiri gözəlliyi ilə yanaşı, danışığı, gülüşü, yerişi, duruşu, nazı, zarafatı, bir sözlə, bütün davranışları hər zaman aşığın diqqət mərkəzində olmuşdur; məs.:

Apardı ağlımı qaşların tağı,
Dostuna eyləyər oyun, mazağı,
Şirin-şirin danışıban gülmağı,
Baldan ləziz, ol şəkkərdən artıqdır.

Gözəlliyə əcəb vermiş haqqı-say,
Sağalda laçındır, səkməkdə humay,
Boyu uzun, beli incə, qaşı yay,
Var əndamı qızıl güldən artıqdır. (Molla Cümə, 2006: 69)

Yerişi ördəkdir, duruşu qazdır,
Sallanışı fitnə, hər işi nazdır,
Cümə də nə qədər mədh etsə azdır,
Bunun hər tərifi elə carımış. (Molla Cümə, 2006: 82)

Cüməyəm, ayrıldım ala gözündən,
Şirin söhbətindən, gülər üzündən,
Düşmüşəm dərdinə, dərman özündən,
Təbibim loğmana dedin, nə dedi? (Molla Cümə, 2006: 94)

Aşıq poeziyasında sövq-təbii olaraq dünyəvi gözəllik, insanın, təbiətin göz-könül oxşayan ahəngdar varlığı, fiziki kamilliyi uydurma, xəyali gözəlliklərə qarşı qoyulur. Aşıq sevgilisinin gözəllik təcəssümü olan gözlərində, al yanağında, büllur buxağında, inci kimi dişlərində, nazəndə yerişində, həmahəng qamətində, incə gülüşündə, ağıllı danışığında bu gerçək dünyanın gözəlliklərinin zirvəsini, tacını görür. (Əfəndiyev, 1983: 51).

Bu baxımdan aşığın "Yanağın" şeiri də öz orijinallığı və bədiiliyi ilə seçilir:

Sataşdı gözlərim, gördü didarın,
Sərimi sevdaya saldı yanağın.
Eşitdim söhbətin, şirin göftarın,
Şəkərdi ləblərin, baldı yanağın.

Bu necə gözlərdi, bu necə qaşdı,
Bu dərdən qurtulsam, ürəyim daşdı,
Cərgə-cərgə bir-birinə yanaşdı,
Dörd ətrafı tamam xaldı yanağın.

Bu necə qamətdi, bu necə beldi,
Bu qədər naz etmə, aşiqin öldü.
Sağ üzün bənövşə, sol üzün güldü,
Əhmədi almadan aldı yanağın.

Bir yeniyetməsən, özün də tuncu,
Narın çiçəyisən qızılgül qoncu,
Süleyman möhrüsən, Qarunun gənci,
Satılsa qiymətsiz maldı yanağın.

Bir sevindir Molla Cümə bədbaxtı,
Bir busə verginən, ürəyim axdı,
Nişanları çoxdu, yadımdan çıxdı,
Bircə bu fikrimdə qaldı yanağın. (Molla Cümə, 2006: 127)

Göründüyü kimi, şair bu qoşmada sadəcə bəyəndiyi gözəlin yanağından deyil, bütün məziyyətlərindən bəhs etmişdir. Şeirdə gözəlin vücudu, boyu-buxunu, üzü, gözü, qaşı, dodağı, xalı, nazı, zərifliyi yanağının fonunda ustalıqla təsvir edilmişdir. Bununla da Molla Cümə bir növ, kiçik həcmli bir ədəbi janr olan qoşmada az sözlə çox fikir ifadə etmənin mümkünlüyünü isbatlamışdır.

Molla Cüməni digər aşıqlardan ayıran xüsusiyyətlərdən biri gözəlləmələrindəki müraciət şəklidir. Digər klassik aşıq ədəbiyyatı nümayəndələri kimi qoşma və gəraylılarında **ceyran, dilbər, a bivəfa, gözəllər şahı** xitabları ilə yanaşı, başqa aşıqların dilində çox müşahidə edilməyən **alagöz ceyran (**Baxıb ötməginən, alagöz ceyran, Bir qayıt bu yana, amandı, aman.), **sevdiyim (**Nəçün gülüb-danışmırsan, sevdiyim, Səbəb nədir ahü zarə düşübsən?), **həsrətin çəkdiyim** (Həsrətin çəkdiyim, gör nə deyirəm, Zülmünə, hicrinə qəhər demişəm), **maral gözlüm (**Maral gözlüm, ovçudanmı ürkmüsən, Səkib gələn çöllərinə dolanım), **ey bülbül sədalı, tərlan baxışlı** (Ey bülbül sədalı, tərlan baxışlı, Bu xəlqi yolunda az bezar eylə.), **ey durna avazlı, tovuz baxışlı (**Ey durna avazlı, tovuz baxışlı, Əcəlsiz ölürəm, bir nəzər eylə.), **ay miskin maralım (** Cümənin dərdini yetirdin yüzə, Ay miskin maralım, sən ağlayanda**), başına döndüyüm xubların şahı (**Başına döndüyüm xubların şahı, Zülmü özünə ad etmə, Əziz), **ay ləbi zülalım** (Qorxuram soluxar o gül yanağın, Ay ləbi zülalım, sən ağlayanda.**), ey dili bülbül, saçları sünbül, sinəsi qəndil (**Ey dili bülbül, saçları sünbül, Sinəsi qəndil, qəndin mütədil**), ay bülbül sədalım (**Bir od saldın cigərimin başına, Ay bülbül sədalım, sən ağlayanda**), sevdiciyim** (Sevdiciyim, məndən sənə nəsihət, Hər yetənə, yalancıya aldanma), **ala gözlü nazlı dilbər** (Ala gözlü nazlı dilbər, Nur tökülür qabağından.), **ay acıdil (**Cüt durmuşuz balkon üstdə, Yandım, aman, ay acıdil**)** və s. kimi müraciət formaları onun özünəməxsus üslubunu göstərən əsas amillərdəndir.

Nəticə

Azərbaycan klassik aşıq ədəbiyyatında özünəməxsus dəst-xətti olan Molla Cüməni Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Aşıq Ələsgər kimi gözəllik aşiqi adlandırmaq olar. Onun şeirlərinin böyük bir qismini el qızlarına həsr olunan gözəlləmələr təşkil edir. Bu şeirlərdə saç, üz, göz, dodaq, yanaq, diş, qaş, kirpik, dil, boy, qamət, əndam, sinə, əl, bilək,

barmaq, dırnaq, zülf kimi leksik vahidlərdən istifadə edərək qadın gözəlliyini böyük ustalıqla təsvir edən Molla Cümə Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının məzmun və şəkil baxımından inkişafında böyük rol oynamışdır.

Qaynaqca

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (2004), 1-ci cild, Bakı: Elm.
2 .Əfəndiyev, O. (1983), Aşıq poeziyasının estetik problemləri. – Bakı: Azərnəşr.
3. Əlibəyzadə, E. (2008). Azərbaycan dilinin tarixi: 2 cilddə. II c. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
4. Mirəhmədov, Ə. (1998), Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası N-PM.
5. Molla Cümə (2006), Seçilmiş Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb.
6. Nəbiyev, A. (2006), Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə (orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı). – Bakı: Elm.
7. Orsər, R. (2018). Şəkidən Gələn Səslər. Bakı.
8. Quliyev, İ. (2017). Azerbaycan Âşık Edebiyatı: Tarihte ve Bugünü. Ölümünün 50. Yılında Uluslararası M. Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu (21-22 Kasım 2017) bildirileri / editör Fikret Turan, Emine Temel, Harun Korkmaz. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2017, s. 263-270.

YAKIN DÖNEMDE YAŞAMIŞ SON NAKŞİ KADİRİ HALİFESİ

HASAN ÖZYILMAZ, THE LAST NAQSHI QADIRI CALIPH WHO LIVED IN THE RECENT PERIOD

Dr. Öğretim Üyesi Birol Yıldırım

Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

06.09.1928 yılında Kars'da doğan Hasan Özyılmaz Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi'nin Kars'daki halifesi olan Mustafa Coşkun (Seffi) Efendi'ye intisap ederek kırk yıl boyunca onun hizmetinde bulunmuştur. Yaklaşık elli yıl boyunca bu manevi ocağın bir temsilcisi olarak kanaat önderliği yapmış birçok talebe yetiştirmiştir. Müridleri kendisini Hasan Baba-î Karsî olarak ifade etmekte olup, vefatından sonra da kendisine bağlılıklarını samimiyetle sürdürmektedirler. Vefatından sonra bu manevi görevi üstlenmesi için yazılı imzalı bir not bıraktığı torunu Yakup Özyılmaz her perşembe ve pazar akşamları kesintisiz bir şekilde tevhit halkaları kurarak serzakirlik görevini sürdürmektedir. Dergah olarak Hasan Efendi'nin mütevazi evi kullanılmaktadır. Hasan Efendi yardımseverliği, cömertliği ve mütavazi kişiliği ile Kars halkı tarafından hep hatırda tutulmaktadır. 30.10.2020 tarihinde vefat etmiş ve rüyasında gördüğü üzere mürşidi Mustafa Coşkun'un da medfun bulunduğu Harakanî külliyesine defnedilmiştir.

Biz bu çalışmamızda Hasan Efendi'nin kendi el yazısı defterlerinden ve tanıyanların hatıralarından da yararlanarak tasavvufî şahsiyetini ortaya koymaya çalışacağız.

ABSTRACT

Born on 06.09.1928 in Kars, Hasan Özyılmaz Alvarlı Muhammad Lütfi Efendi's caliph in Kars, Mustafa Coşkun (Seffi) Efendi was intip and served him for forty years. As a representative of this spiritual January for about fifty years, he has been a leader of opinion and has raised many demands. His disciples express themselves as Hasan Baba Karsi, and they continue their devotion to him with sincerity after his death. Thursday Sunday evenings, his grandson Yakup Özyılmaz, who left a signed written note to take on this spiritual task after his death, continues his duty as serzakir by establishing monotheism rings every Thursday and Sunday evenings without interruption. Hasan Efendi's modest house is used as a magazine. Hasan Efendi is always remembered by the people of Kars with his benevolence, generosity and mutual personality. he died on 30.10.2020 and was buried in the Harakani complex, where his murshidi Mustafa Coşkun was also a medfun, as he saw in his dream.

In this study, we will try to reveal Hasan Efendi's sufi personality by using his own handwritten notebooks and the memories of those who knew him.

Keywords: Hasan Özyılmaz Nakşilik Kadirilik Kars.

Giriş

06.09.1928 yılında Kars'da doğan Hasan Özyılmaz Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi'nin Kars'daki halifesi olan Mustafa Coşkun (Seffi) Efendi'ye intisap ederek kırk yıl boyunca onun hizmetinde bulunmuştur. Yaklaşık elli yıl boyunca bu manevi ocağın bir temsilcisi olarak kanaat önderliği yapmış birçok talebe yetiştirmiştir. Müridleri kendisini Hasan Baba-î Karsî olarak ifade etmekte olup, vefatından sonra da kendisine bağlılıklarını samimiyetle sürdürmektedirler. Vefatından sonra bu manevi görevi üstlenmesi için yazılı imzalı bir not bıraktığı torunu Yakup Özyılmaz her perşembe ve pazar akşamları kesintisiz bir şekilde tevhid halkaları kurarak serzakirlik görevini sürdürmektedir. Dergah olarak Hasan Efendi'nin mütevazi evi kullanılmaktadır. Hasan Efendi yardımseverliği, cömertliği ve mütavazi kişiliği ile Kars halkı tarafından hep hatırda tutulmaktadır.

30.10.2020 tarihinde vefat etmiş olan Hasan Efendi, rüyasında gördüğü üzere mürşidi Mustafa Coşkun'un da medfun bulunduğu Harakanî külliyesine özel izinle defnedilmiştir. Bu üzücü vefat haberi yerel medya tarafından gündeme getirilerek halk haberdar edilmiştir. Düzenlenen cenaze namazına haberde de geçtiği üzere her kesimin yetkili temsilcileri katılarak Hasan Efendi'nin birleştirici kişiliğinin etkisini gözler önüne sermişlerdir.[129]

Not defterleri dışında hakkında yazılı bir kaynak bulunmayan Hasan Efendi hakkında aşağıdaki verilerle giriş mahiyetinde bir bilgilendirme yapmak istiyoruz. Aşağıda sunduğumuz fotoğrafların bir kısmını aile fertlerinden bir kısmını da sosyal medyadan temin ettik. Mustafa Coşkun'un torunu olan Avukat Muzaffer Coşkun'un yazarak bize gönderdiği iki not mürşidinin Hasan Efendi hakkındaki görüşlerini çok iyi özetlemektedir:

[129] https://www.gazetekars.com/haci-ozyilmaz-ozel-izinle-defnedildi-32435h.htm

Cemaatin en mütevazilerinden olan Rahmetli Hasan Amca, maddi alemin tüm nimet ve rütbelerinden kaçınan birisiydi.
Kibirden suret-i kattiyede uzak dururdu.
Tevhit, öncesi ve sonrası yapılan sohbetlerde, hizmeti kimseye bırakmazdı.

Ben, ayakkabıları düzenlerdim, Hacı Muzaffer Amca, (Yaşıyorsa Mevlam esenlikler ihsan etsin, vefat etmiş ise Allah Mekanını, her daim Cennet kılsın) çay demler, doldurur Hacı Hasan Amca çayları bizzat kendi dağıtır kimseye bırakmazdı.

Kendisine sorulmadan, asla sohbete girmez, ARAYA KARIŞMAZ, fikir beyan etmezdi.
Herkese yardım ve hizmet eder ve daima cemaatin en arka sırasında otururdu.
Ancak gazel ve ilahilerin ifası sırasıda, herkes onu arar, özellikle Efe Dedemin "Gel oğul gel" diye ricasıyla yer açılır ve Rahmetli Hacı İmdat Amcayla birlikte insanın iliklerine işleyen ilahileri ifa ederdi. Gazeller İslâm mütefekkirlerinin fikirlerini ve vecizelerini içerir, insanı irşad ederdi.
Hasan Amcam, Tevhit sırasında sürekli vecd halinde olurdu.
Rahmetlik, asla öne atılmaya çalışmaz, hep hizmete koşar, yardım ve hasnatta asla geri durmazdı. Kendi dertlerini unutur, başkalarının her türlü sıkıntısına ortak olurdu.

Bu davranışlarının anlamlı olup olmadığını, Efem'e sorar dururdum.

Cevabı;

" O ve onun gibiler, benlik aleminin, aldatıcı ve kışkırtıcı maddiyatı, mevkii ve malı peşinde koşmazlar. Daima salih amelleriyle, hizmetleriyle manevi yerlerini yükseltmeye çalışırlar. Hasan Oğul, cemaatin ışık saçan gözleri, insanı celbeden gönlüdür. Göreceksin, toplumu daha da ileriye taşıyacaktır. Allah o ve onun gibilerden razı olsun. Sen de onlardan örnek al, benlik ve kibir peşinde asla koşma, SİYASETE SAKIN GİRME" diye nasihat olurdu.

Bir gün, Tevhit sonrası sohbette, çaylar içilirken, "Küçücük bir gözün, aleme yansıyacak her şeyi nasıl içerebildiği, DOYUMSUZ olduğu, bu hali ile insanı kötülüğe, günaha sürükleyebileceği, konusu işlenmişti.

Toplantı sonunda, Efe Dedeme, " Gözümüzü bu kötülüklerden nasıl koruyalım" diye sordum.

Efem, "bunu önce düşün sonra, bu konuda, çok yol almış HASAN AMCANA sor." dedi. Rahmetliye sordum.

"Niye dedene sormadın" dedi. Anlattım.

Rahmetlik, güldü, " Allah gözünü doyusun" lafının bir anlamı da hak vaki olup üzerine toprak dökülünce o doyumsuz göz öyle bir doyar ki bir daha acıkmaz." dedi.

Biz ölmeden önce ölenleriz, heabımız görülmeden hesabını vermeye çalışanlarız. Bu nedenle gözümüzün kötülüklerinden kaçınmak için TOPRAĞA BAKARIZ."

Bu nasihatı o gün bu gün tutarım. Ve elhamdülillah bir çok günahdan kaçındım. Allah Hacı Hasan Amcama gani gani rahmet etsin. Mekanını daima Firdevs Cenneti kılsın.

Ahmet ARSLAN @ahmetarslan36 · 20s

Kars'ımızın Kanaat Öndelerinden, ahirete irtihal eden Hacı Hasan Özyılmaz'a Rabbim'den rahmet; ailesi ve sevenlerine başsağlığı ve sabır diliyorum.

Rabbim, rahmeti ile muamele eylesin İnşaAllah.

13 24 199

Hacı Hasan Efendi'nin cenazesinden[130]

[130] https://www.karsguncel.com/kars-ta-kanaat-onderi-hasan-ozyilmaz-yasamini-yitirdi_30025f.html

Cenazesine her kesimden insan katılarak onu son yolculuğuna uğurlamıştır.[131]

Hacı Hasan Efendi'nin Evliya camii haziresindeki kabri. Vefatından önce buraya defnedileceğini, bu hususta maneviyattan izin aldığını dile getirmiş. Onu dört dörtlük bir insan olarak tanımlayan Ebu Bekir Keleş Hocanın ifadesi ile resmi izinler bir günde çıkmış.[132]

[131] https://www.gazetekars.com/haci-ozyilmaz-ozel-izinle-defnedildi-32435h.htm.
[132] Ebu Bekir Keleş ile kasım ve aralık ayları içinde yaptığımız müteaddit görüşmelerden.

HACI
HASAN BABA-Î KARSÎ
[- K.S -]
NAKŞİ VE KADİRİ
HALİFESİ
HASAN ÖZYILMAZ
D : 06.02.1928

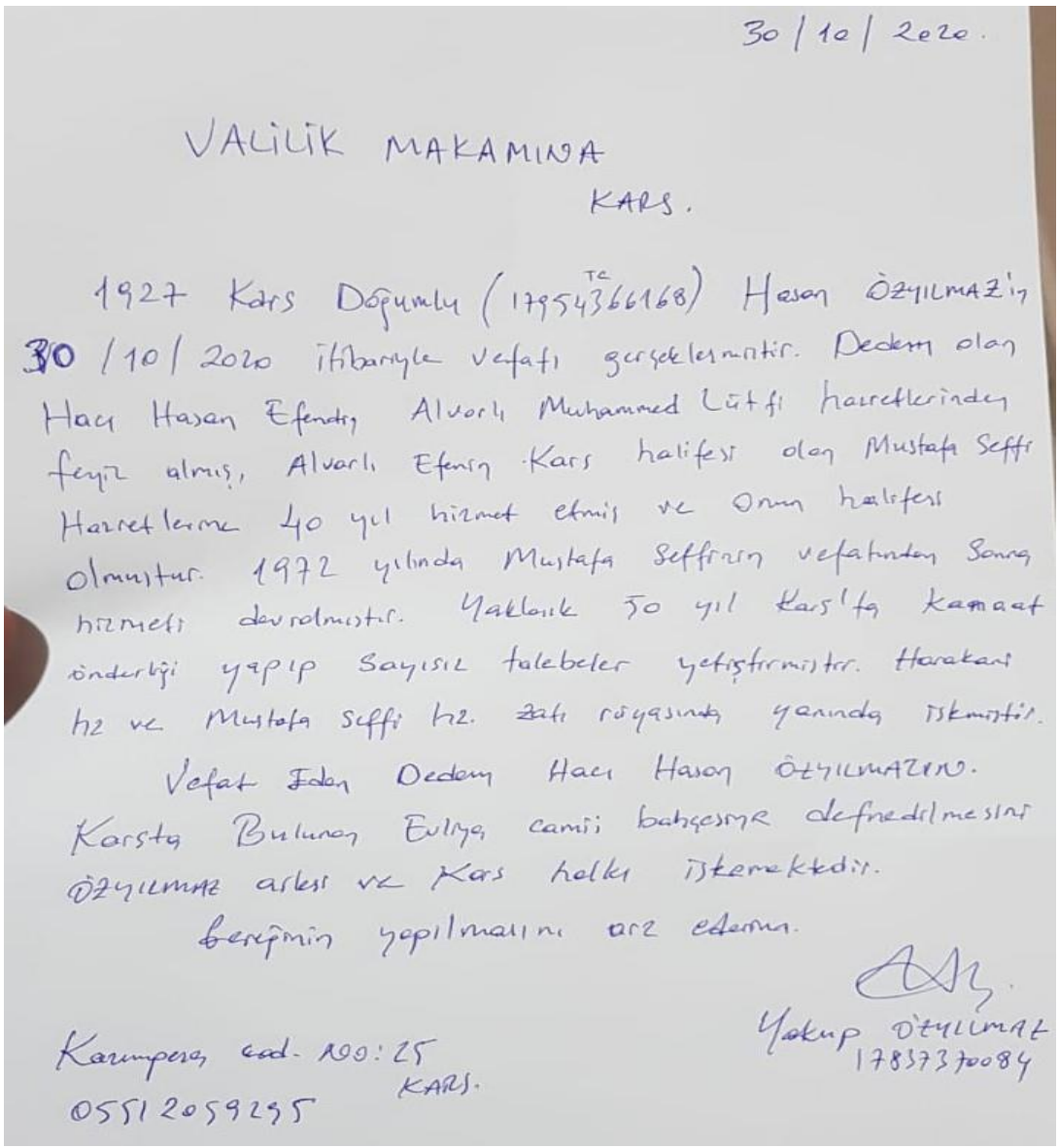

30 / 10 / 2020.

VALİLİK MAKAMINA
KARS.

1927 Kars Doğumlu (TC 17954366168) Hasan ÖZYILMAZ'ın 30 / 10 / 2020 itibariyle vefatı gerçekleşmiştir. Dedem olan Hacı Hasan Efendi, Alvarlı Muhammed Lütfi hazretlerinden feyiz almış, Alvarlı Efenin Kars halifesi olan Mustafa Seffi Hazretlerine 40 yıl hizmet etmiş ve Onun halifesi olmuştur. 1972 yılında Mustafa Seffinin vefatından Sonra hizmeti devralmıştır. Yaklaşık 50 yıl Kars'ta kamaat önderliği yapıp Sayısız talebeler yetiştirmiştir. Harakani hz ve Mustafa Seffi hz. Zatı rüyasında yanında iskmiştir.

Vefat Eden Dedem Hacı Hasan Özyılmazın. Karsta Bulunan Evliya camii bahçesine defnedilmesini Özyılmaz ailesi ve Kars halkı istemektedir.

Gereğinin yapılmasını arz ederim.

Yakup Özyılmaz
17837300 84

Karumpera cad. No: 25
KARS.
0551 205 92 95

Hacı Hasan Efendi'nin Harakânî türbesine defnedilmesi için verilen dilekçe ve Hasan Amcanın torunu ve ser zakiri tarafından yazılan kısa özgeçmişi.

Hacı Hasan Efendi oldukça sevilen bir zattır. Yaşlı bir hanımın mezar ziyareti (Fotoğraf Yakup Özyılmaz)

Şimdiki Torunu ser zakir Yakup Özyılmaz. Hasan Efendi'nin torunu

Hacı Hasan Efendi’nin şu anda aktif olan dergah konumundaki evinden Alvarlı Efe Ayrıntısı

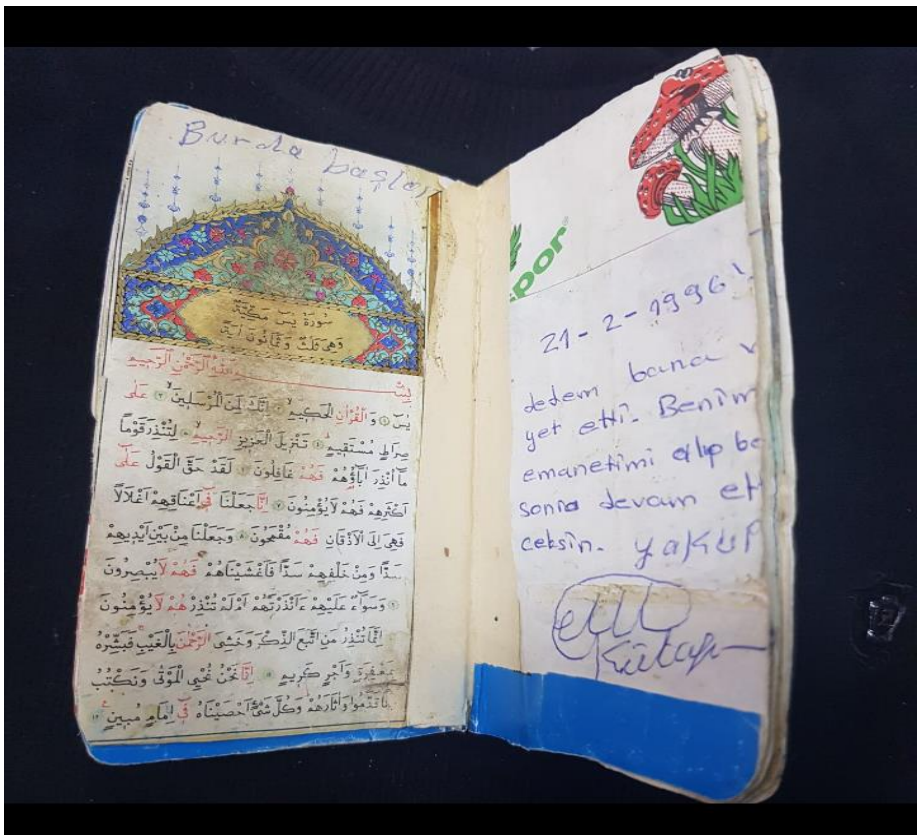

Hacı Hasan Efendi'nin Torunu Yakup Özyılmaz'a verdiği kendisinden sonra ders çektirme görevi vasiyeti Hasan Amcanın imzasıyla. Bu kola ait bulabildiğimiz tek yazılı izin belgesi. Mustafa Coşkun Efendi görevlileri siyah bir tesbih vererek tayin edermiş. Zavotlu Mehmet Efendi ve İmdat Toksun da bu geleneği devam ettirmiştir.

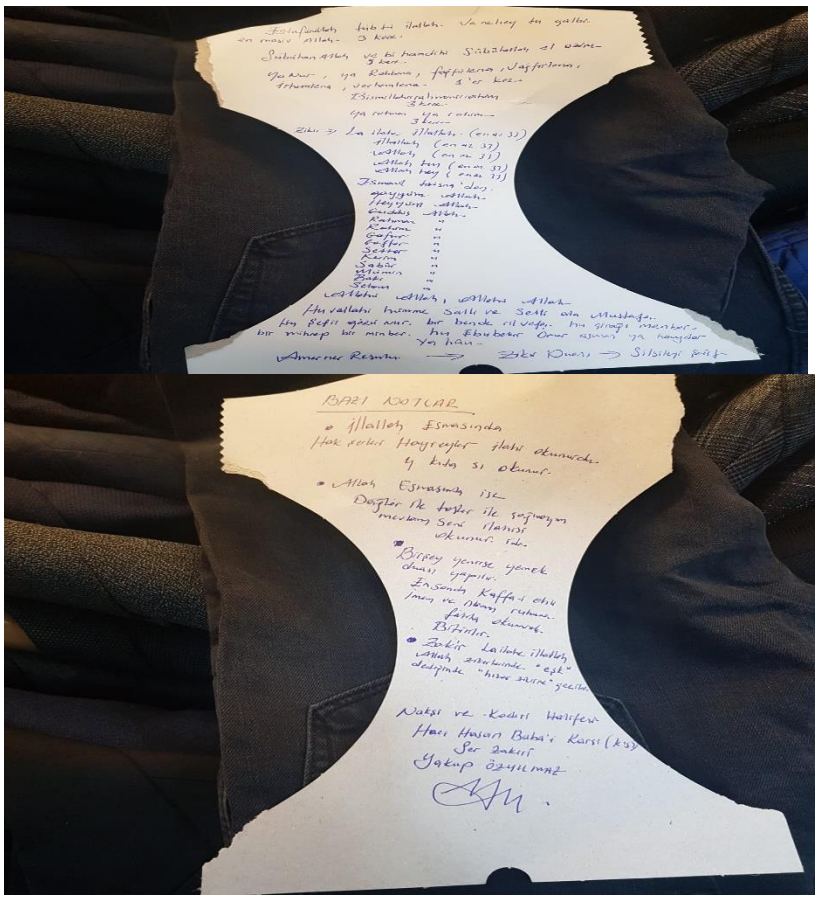

Yakup Özyılmaz ‘ın bizim için yazdığı haftalık tevhidde okunan esmalar

Murat Günerli ve Dr. Kültüral Taşdemir. Murat Günerli tevhid sonrası Sümmanı Baba'nın bir atışmasını okuyor.

Alperenler Türbesi.[133] Hasan Amcanın gördüğü bir rüya sonucu merhum Temel Yıldırım tarafından inşa edilmiştir.[134]

[133]https://www.google.com/search?q=kars+alperenler+t%C3%BCrbesi+R%C3%9CYA&sxsrf=ALiCzsZgha7c3DueW4qkBb1SyhGNRPkbTA:1671231487214&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjVz4e5nv_7AhXqYPEDHS0TBx0Q_AUoAXoECAEQAw&biw=1536&bih=754&dpr=1.25#imgrc=RvPmAAVEJGuA3M

[134] Murat Günerli ve merhum Temel Yıldırım'ın oğlu Yunus Yıldırım ile yaptığım söyleşiden; Benzer bir rüya olayı da Kastamonu'da olmuştur. Tuğçe Karamehmetoğlu, "Kastamonu Kalesi ve Aşıklı Sultan Türbesi Üzerine", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13/70, 2020, 78-85, 83; https://turbeler.org/detay/805-alperenler-turbesi, Erişim tarihi: 16.06.2023.

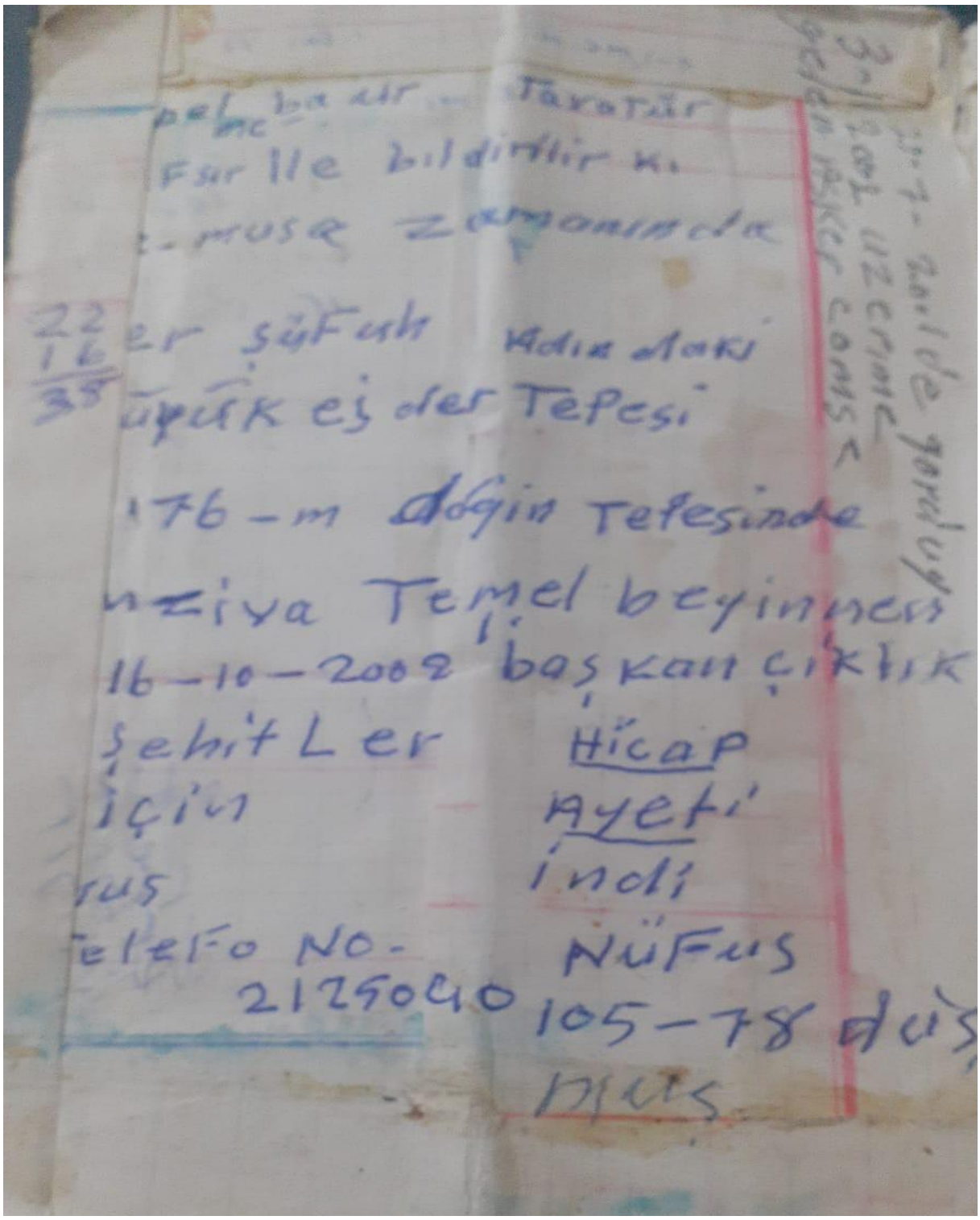

Türbenin inşaatı ile ilgili Hacı Hasan Efendi'nin notları. Murat Günerli'nin verdiği bilgiye göre inşaat o günkü para ile 8000 lira tutmuş.

Alperenler türbesinin inşaatında hususunda görüşüne baş vurduğumuz hayırsever Temel Yıldırım'ın oğlu Yasin Aşkın Yıldırım.

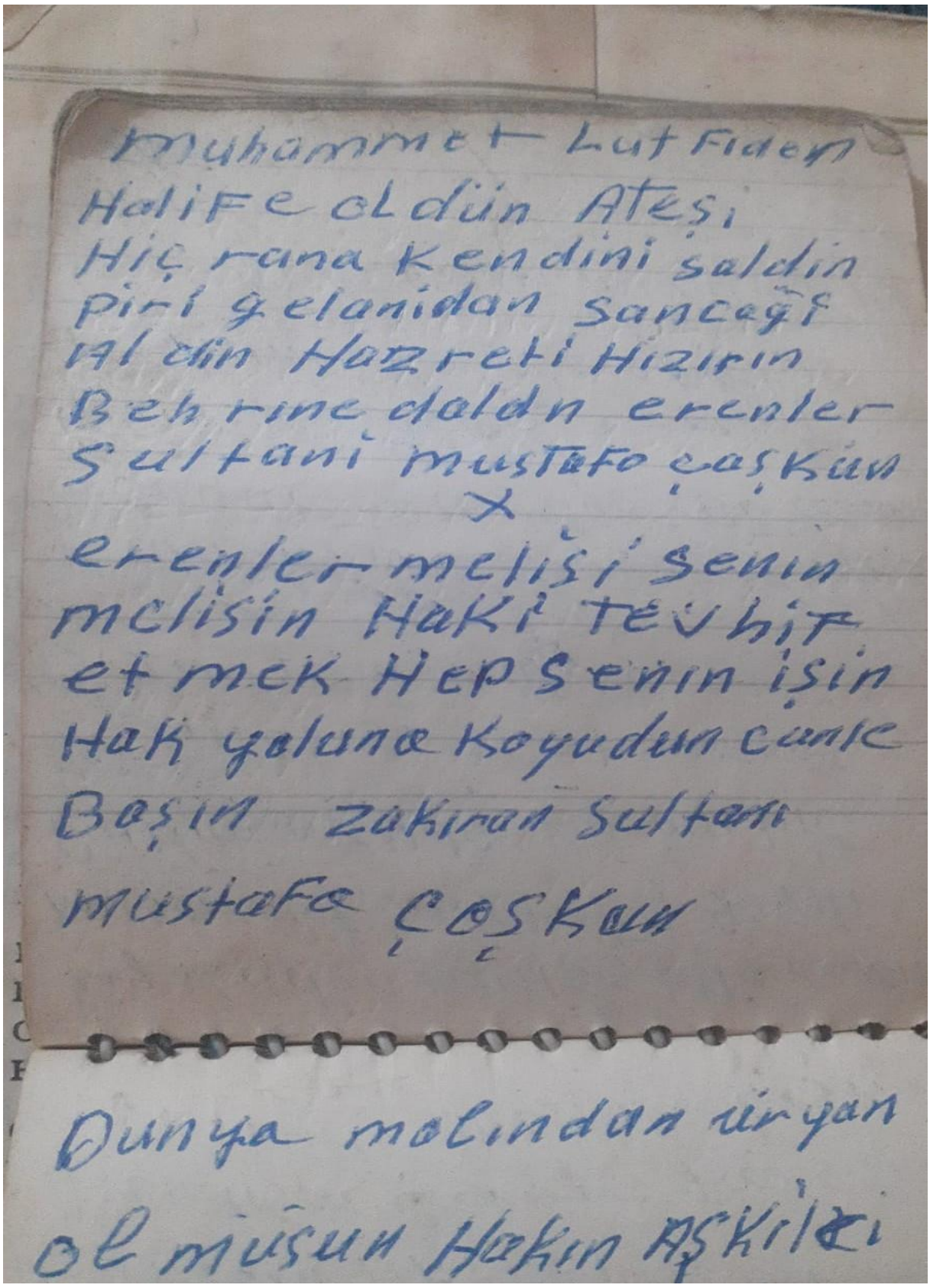

Hacı Hasan Efendi tarafından Mustafa Coşkun'a yazılan bir şiir. Bu şekilde beş altı şiiri daha var. Bir de gördüğü rüyalarını yazmış.

Hacı Hasan Efendi'nin samimi müridlerinden Şahin Yıldız (48)'ın oğlu Hasanbaba Yıldız. Kale meydanında tarih anlatıyor.[135] Şahin beyin isteği üzerine Hasan Efendi bu çocuğun ismini Hz. Hasan Efendimiz'e istinaden "Hasan" olarak koyar.

KAYNAKÇA

Karamehmetoğlu, Tuğçe, "Kastamonu Kalesi ve Aşıklı Sultan Türbesi Üzerine", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13/70, 2020, 78-85, 83.

https://www.gazetekars.com/haci-ozyilmaz-ozel-izinle-defnedildi-32435h.htm, Erişim tarihi: 11.06.2023.

https://turbeler.org/detay/805-alperenler-turbesi, Erişim tarihi: 16.06.2023.

https://www.google.com/search?q=hasanbaba+y%C4%B1ld%C4%B1z&sxsrf=APwXEddzBJDVeLGDePXt4sx_D1le33QqbA:1686500783893&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjapIyB0bv_AhUQSfEDHWMUDnoQ, Erişim tarihi: 11.06.2023.

[135] https://www.google.com/search?q=hasanbaba+y%C4%B1ld%C4%B1z&sxsrf=APwXEddzBJDVeLGDePXt4sx_D1le33QqbA:1686500783893&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjaplyB0bv_AhUQSfEDHWMUDnoQ, Erişim tarihi: 11.06.2023.

A STUDY ON INVESTIGATION OF THE IMPORTANCE OF TEA (Camellia Sınensis L.) TRADED ON THE SILK ROAD FOR HEALTH BY CHEMICAL CALCULATION METHOD

İPEK YOLU ÜZERİNDE TİCARETİ YAPILAN ÇAY (Camellia Sınensıs L.) BİTKİSİNİN SAĞLIK AÇISINDAN ÖNEMİNİN KİMYASAL HESAPLAMA YÖNTEMİ İLE ARAŞTIRILMASI ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

Associate Professor Faik Gökalp
Kırıkkale University, Yahşihan/Kırıkkale, 71450 Turkey
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4363-3839

ABSTRACT

There is a widespread opinion that tea, a plant originating from the Far East, was first consumed in China. When looking at the Silk Road routes extending to the west in the 12th century, tea bales were used commercially instead of money. However, along the Silk Road, they formed the first examples of teahouses in cities such as Beijing, Bukhara and Samarkand, where the caravans consumed tea during their rest and offered them to each other. When we look at Anatolia, it is seen that the tea culture started earlier in the eastern provinces where the Silk Road passed. After the Turks embraced Islam, the consumption of tea spread in Anatolia under the influence of the Yesevi school. In this study, the effects of the main active ingredients (Epicatechin, Epigallocatechin, Epicatechin, Epigallocatechingallate) in the tea plant, whose historical consumption dates back to ancient times and reached Anatolia via the Silk Road, on the oncogene cancer receptors were investigated by using the chemical calculation method regarding the importance of health. This method is important in terms of giving direction to experimental and clinical studies and preventing time and material loss. Here, the interaction points have been determined by emphasizing how this chemical interaction is and its mechanism.

Keywords: Tea (Camellia Sinensis L.), Epicatechin, Epigallocatechin, Epicatechingallate, Epigallocatechingallate, chemical calculation

ÖZET

Uzak doğu menşeli bir bitki olan çayın ilk defa Çin de tüketildiğine dair yaygın bir görüş vardır. 12. yüzyılda batıya doğru uzanan İpek yolu güzergahlarına bakıldığında, para yerine ticari anlamda çay balyaları kullanılmıştır. Bununla birlikte İpek Yolu boyunca kervanların istirahatleri zamanlarında çay tükettikleri ve birbirlerine ikram ederek Pekin,Buhara ve Semerkant gibi şehirlerde çayhanelerin ilk örneklerini oluşturmuşlardır. Anadolu ya baktığımızda, İpek Yolunun geçtiği doğu illerinde çay kültürünün daha erken başladığı görülmektedir. Türklerin İslamiyeti benimsemesinin ardından Yesevi ekolünün etkisiyle çay tüketimi Anadolu da yayılma göstermiştir. Bu çalışmada, tarhi olarak tüketimi eskiye dayanan ve İpek Yolu ile Anadolu ya ulaşan çay bitkisindeki başlıca önemli etken maddelerin (Epikateşin, Epigallokateşin, Epikateşingallat, Epigallokateşingallat), sağlık açısından önemine dair kimyasal hesaplama yöntemi kullanılarak özellikle onkojen kanser reseptörleri üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu yöntem deneysel ve kliniksel çalışmalara yön vermesi aynı zamanda zaman ve madde kaybını önlemesi açısından önemlidir. Burada bu kimyasal etkileşimin nasıl olduğu ve mekanizması üzerinde durularak etkileşim noktaları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çay (Camellia Sınensıs L.), Epikateşin, Epigallokateşin, Epikateşingallat, Epigallokateşingallat, kimyasal hesaplama

GİRİŞ

İpek yolu, ismini Batıya kervanların taşıdığı ipekten alır. Sadece ipek değil diğer ticari ve kültürel değeri olan ürünlerde taşınmıştır. Bu yol üzerinde ürünler kara ve deniz olmak üzere farklı yollardan batıya ulaşmışır. Bu yolun güzergahlarında farklı rotaların olduğu literatürden (Pamuk, 2007; Bakırcı, 2014;Deniz, 2016;) anlaşılmaktadır. İran kolu üzerinde bir kolu Tebriz üzerinden Anadoluya geçerken bir koluda kuzeybatıda Nahçivana ve kuzeydoğuda Bakü ye uzanır (Çağlar, 2021).

Çay ilk olarak yaklaşık beşbin yıl önce Çinde kaynar suya çay yapraklarının düşmesi sonucu Çin impararatorunun tadını beğenmesi ile ortaya çıktığı ve uzun süre ilaç olarak kullandılıktan sonra yaygınlaşmaya başladığı rivayet edilir. Anadolu coğrafi konum olarak

İpek yolu üzerinde bulunması Batıdan ve Avrupadan önce çay ile tanışmasına vesile olmuştur. (Üstün, Demirci, 2013).

12. yüzyılda Çinden batıya doğru uzanan İpek yolu üzerinde bazı güzergahlarda parar yerine çay balyaları kullanılmış yine bu yol üzerinde yolculuk eden kervanlar birbirlerine çay ikram etmişler ve Buhara,Semerkand ve Pekin deilk çayhanelerin örnekleri ortaya çıkmıştır (Bilici, 2019; Gürsoy, 2005).

Çayda başlıca etken madde olarak, polifenol grubundan kateşinler, kateşinlerden de epigallokateşingallat (EGCG), epigallokateşin (EGC), epikateşingallat (ECG), epikateşin (EC), kateşin (C), gallokateşin (GC) ve gallokateşingallat (GCG) değişik miktarlarda bulunmaktadır (Cooper et al., 2005)

MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada çaydaki başlıca etken maddelerin sağlık açısından önemini ortaya koymak amacıyla bu etken maddelerin ligand olarak konkojen bir kanser reseptörü olan 5p21 ile etkileşim kimyasal hesaplama yöntemi olan doking (Bikadi, and Hazai,2009; Huey,et al.,2007) kullanılarak tespit edilmiştir.

BULGULAR VE SONUÇ

Çaydaki başlıca etken madde ligandların onkojen kanser reseptörü ile etkileşimi Tablo 1.d e verilmiştir.

Tablo 1. Çaydaki başlıca etken madde ligandların onkojen kanser reseptörü ile etkileşimi ile ilgili doking skorları

Receptör (5p21) / Ligands	**Epicatechin**	**Epigallocatechin**	epikateşingallat	epigallokateşingallat
	EC	**EGC**	**ECG**	**EGCG**
5p21	-6.51	-5.46	-6.00	-6.24

Tablo 1 gösterildiği gibi çaydaki başlıca etken ligandların onkojen kanser reseptörü ile etkileşimiile doking değerleriyle bakıldığında oldukça iyidir. Büyükten küçüğe sıralandığında;

Epicatechin > EGCG > ECG > Epigallocatechin

Çaydaki Epicatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Tablo 2.de verilmiştir.

Tablo 2. Epicatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

hydrogen bonds	**polar**	**hydrophobic**	**other**
LYS16 (-1.3437)	TYR32 (-0.9609)	PRO34 (-1.6315)	ASP33 (-0.9029)
SER17 (-0.6174)	THR35 (-0.6505)	VAL29 (-0.5016)	ALA18 (-0.4529)

Epicatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Şekil 1de gösterilmiştir.

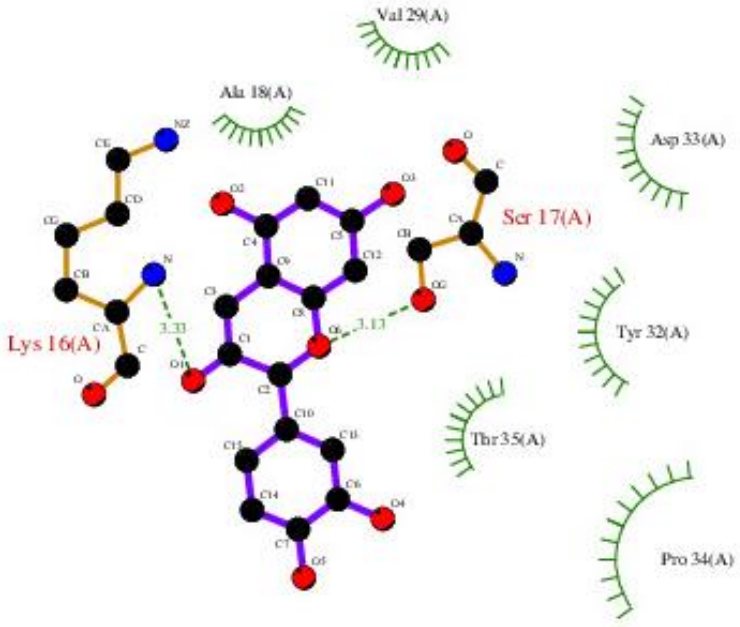

Şekil 1. Epicatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

Epicatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları Şekil 2 de gösterilmiştir.

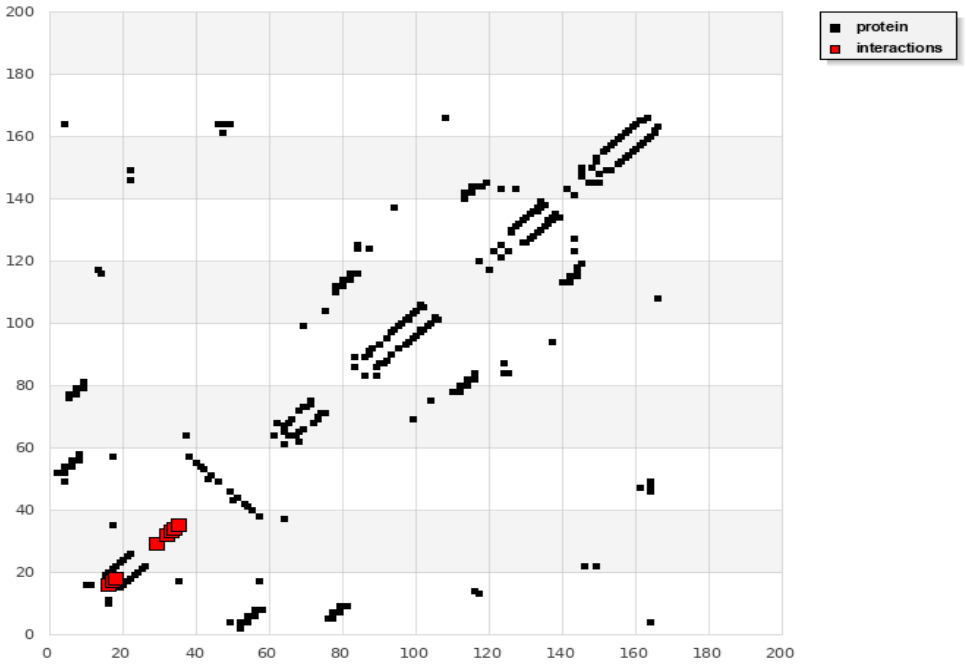

Şekil 2. Epicatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları

Şekil 2 deki etkileşim noktaları sırasıyla: 16: LYS17: SER18: ALA29: VAL32: TYR33: ASP34: PRO35: THR

Çaydaki EGCG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Tablo 3.de verilmiştir.

Tablo 3. EGCG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

hydrogenbonds	**polar**	**cation-pi**	**hydrophobic**	**other**
SER145 (-0.3075)	ASP30(-0.9734)	PHE28(-1.4722)	ALA146(-0.4035)	LYS117(-2.2963)
	ASP119(-0.3809)			LYS147(-0.9191)
	ASN85(-0.2914)			ASN116(-0.474)
ALA18(-0.3597)				

EGCG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Şekil 3 de gösterilmiştir.

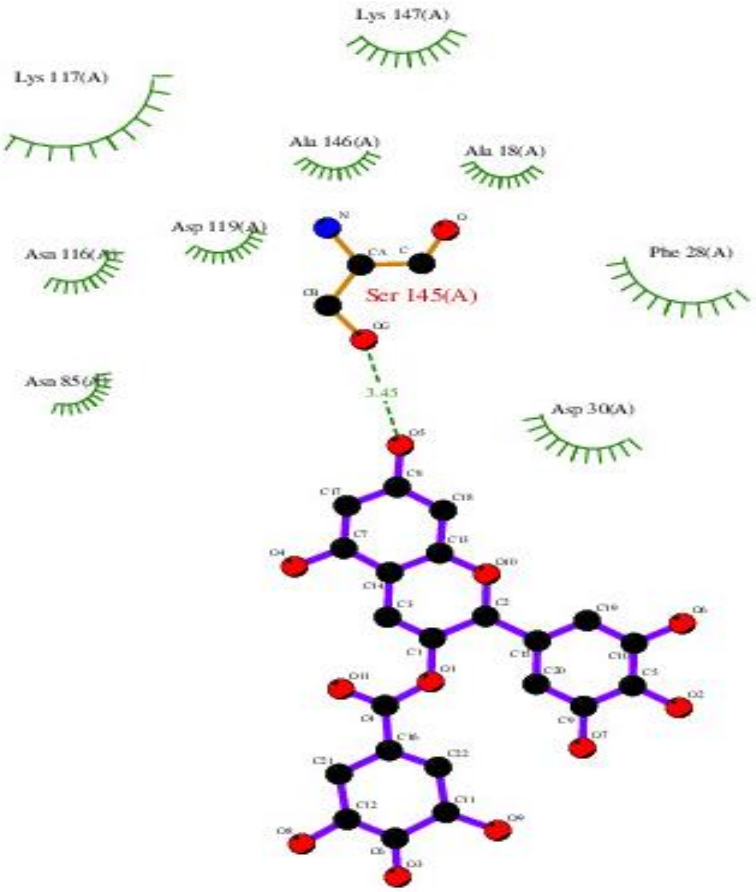

,

Şekil 3. EGCG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

EGCG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları Şekil 4 de gösterilmiştir.

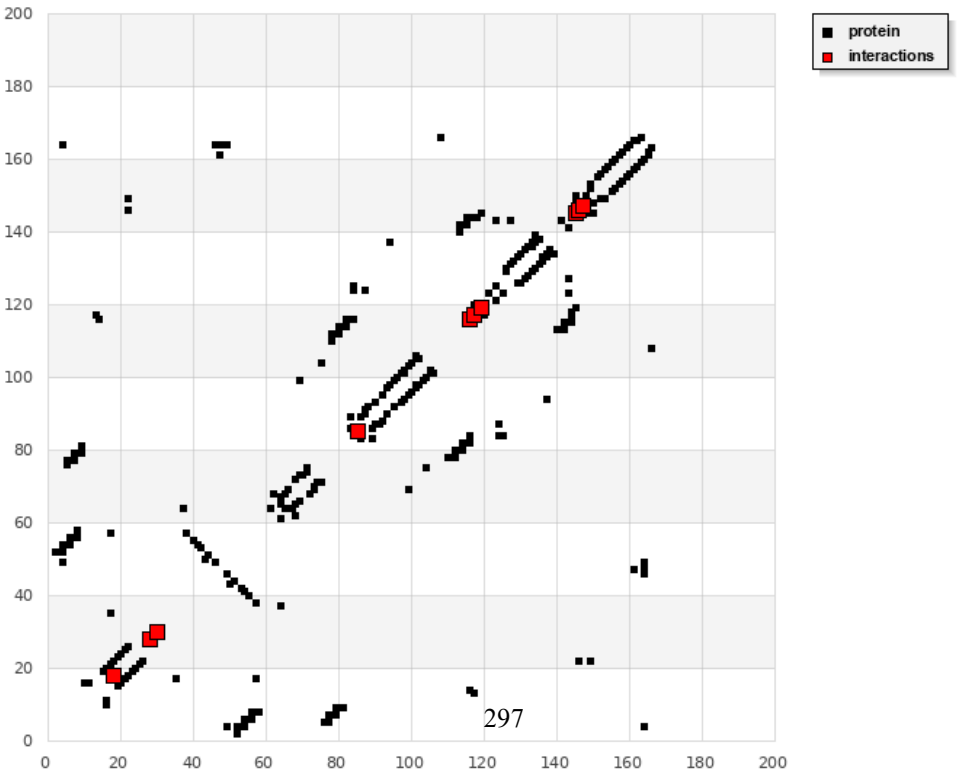

Şekil 4. EGCG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları

Şekil 4 deki etkileşim noktaları sırasıyla: 18: ALA28: PHE30: ASP85: ASN116: ASN117: LYS119: ASP145: SER146: ALA147: LYS

Çaydaki ECG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Tablo 4.de verilmiştir.

Tablo 4. ECG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

hydrogen bonds	**polar**	**hydrophobic**	**other**
GLY60 (-0.3105)	TYR32 (-1.4866)	PRO34 (-1.1197)	ALA18 (-0.2837)
GLN61 (-0.7111)		VAL29 (-0.2019)	
LYS117 (-0.5255)			

ECG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Şekil 5 de gösterilmiştir.

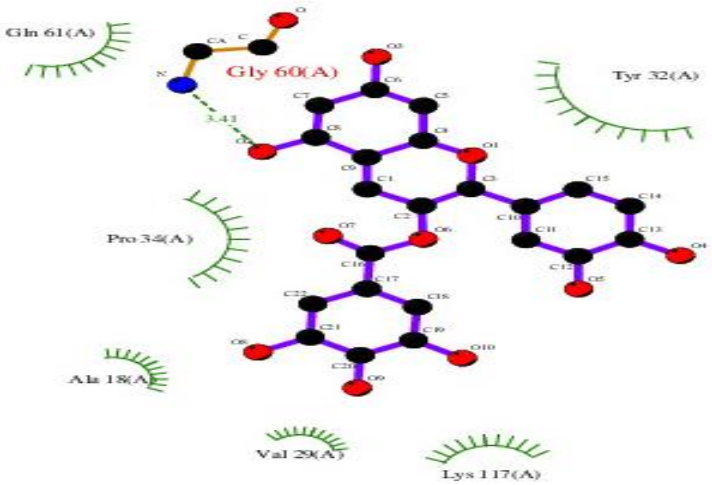

Şekil 5. .ECG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

ECG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları Şekil 6 da gösterilmiştir.

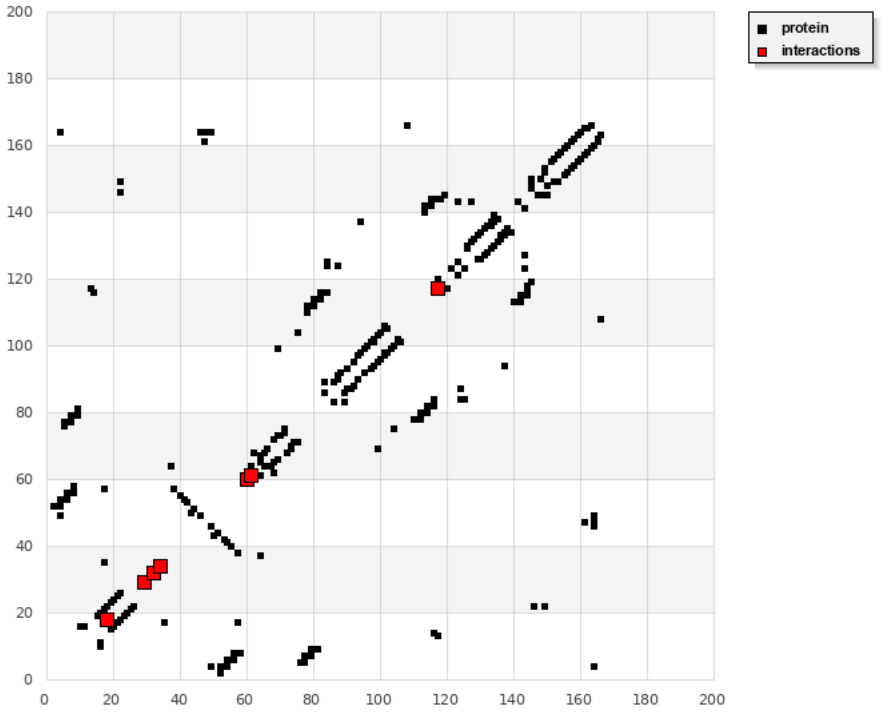

Şekil 6. ECG ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları

Şekil 6 da ki etkileşim noktaları sırasıyla: 18: ALA29: VAL32: TYR34: PRO60: GLY61: GLN117: LYS

Çaydaki Epigallocatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Tablo 5.de verilmiştir.

Tablo 5. Epigallocatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

hydrogen bonds	**polar**	**cation-pi**	**other**
THR35 (-0.4022)	LYS16 (-1.9481)	TYR32 (-1.2186)	PRO34 (-1.0491)
	SER17	PHE28 (-1.2023)	ALA18 (0.7964)
(-1.2475)			
	ASP30		VAL29 (5.244)
(-1.1743)			
	ASP57 (-0.1125)		

Epigallocatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar Şekil 7 de gösterilmiştir.

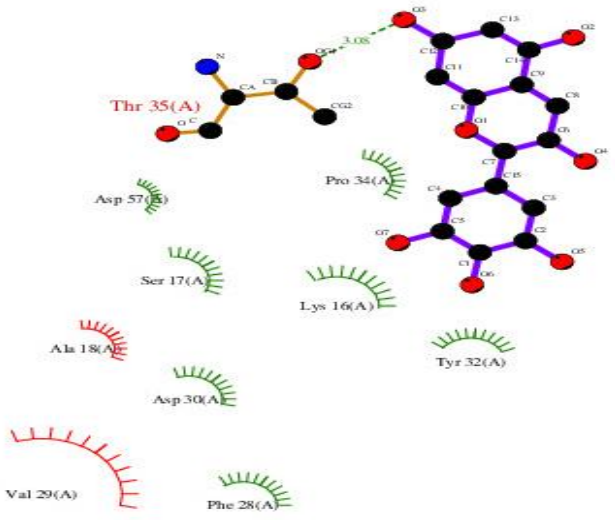

Şekil 7. Epigallocatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim sonucu oluşan bağlar

Epigallocatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları Şekil 8 de gösterilmiştir.

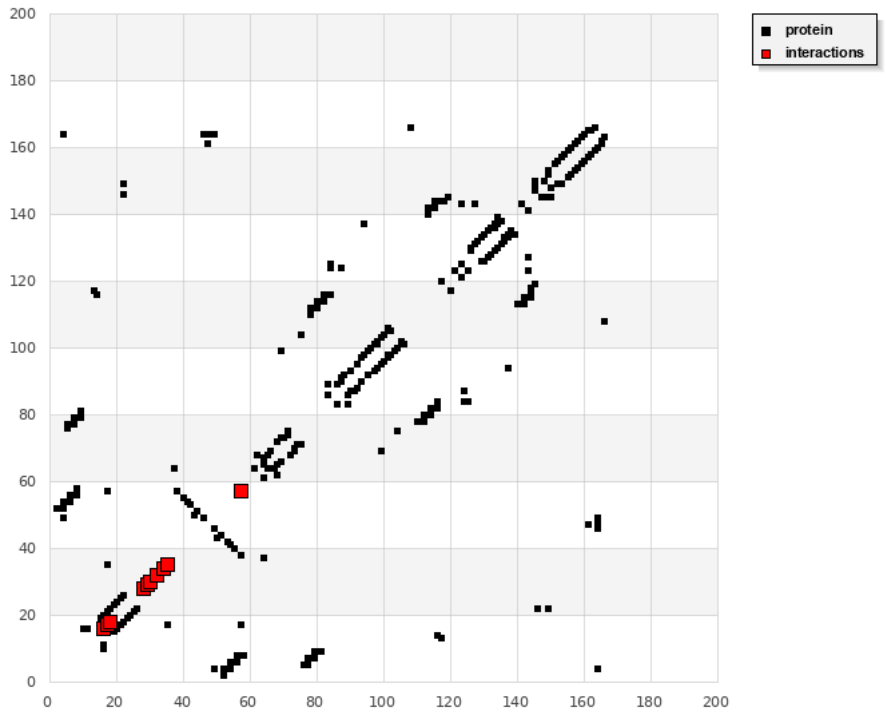

Şekil 8. Epigallocatechin ligandı ile 5p21 onkojen reseptörü arasındaki etkileşim noktaları

Şekil 8 da ki etkileşim noktaları sırasıyla: 16: LYS17: SER18: ALA28: PHE29: VAL30: ASP32: TYR34: PRO35: THR57: ASP

SONUÇ

Çaydaki etken maddelerin onkojen kanser reseptörleri ile moleküllerarası yapmış olduğu etkileşimler literatür (Gökalp,2022;2023) çalışmalarındanda anlaşıldığı gibi durumun mekanizmasını açıklaması açısından önemlidir.

Acknowledgments

Bu çalışma, Kırıkkale Üniversitesi Bilim İnsanı Yetiştirme ve Altyapı Kurma ve Geliştirme 2022/091 no lu Projesi ile desteklenmiştir.

KAYNAKLAR

Pamuk, B. (2007). "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(2):125-143.

Bakırcı, M. (2014). "Coğrafi Açıdan Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", *Avrasya Etüdleri*, 45(1):63-86.

Deniz, T. (2016). "Yeni Umutların Işığında Tarihi İpekyolu Coğrafyası", Marmara Coğrafya Dergisi, (34):195-202.

Çağlar, G. (2021). "İpek Yolunda Ticaret Ve Taşımacılık", *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 7(38):568-577.

Üstün, Ç., & Demirci, N. (2013). Çay bitkisinin (camellia sınensıs l.) tarihsel gelişimi ve tıbbi açıdan değerlendirilmesi. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, *3*(3), 5-12.

Bilici, K. Akademik Tarih (TR) Aylık Blog Dergisi/Ekim-Kasım 2019 Sayısı akademiktarihtr. com. ,Erişim 27-4-2023.

Deniz Gürsoy, *Demlikten Süzülen Kültür: Çay*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 29-30.

Cooper R, Morré DJ, Morré DM. (2005) Medical benefits of green tea: part I. review of non-cancer health benefits. *TheJournal of Alternative and Complementary Medicine.* 2005; 11(3):521-528.

Bikadi, Z., Hazai, E., (2009) .Application of the PM6 semi-empirical method to modeling proteins enhances docking accuracy of *AutoDockJ. Cheminf.* 1, 15.

Huey, R., Morris, G. M., Olson, A. J. and Goodsell, D. S.A.(2007) Semiempirical Free Energy Force Field with Charge-Based DesolvationJ. Comput. Chem. 28, 1145-1152.

Gökalp, F. (2022). Therapeutic effect of some natural active compounds for breast cancer. *Medical Oncology*, *39*(8), 115..

Gökalp, F. (2023). A Study on Natural Control against Nematodes and Whiteflies with Marigold, Known as an Antagonist Plant. *Journal of Chemical Ecology*, 1-5.

Gökalp, F. (2022). The curative effect of some natural active compounds for liver cancer. *Medical Oncology*, *40*(1), 57.

HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJANI LANGUAGE

HEYDƏR ƏLIYEV VƏ AZƏRBAYCAN DILI

fil.üzrə f.d. Mətanət Xudiyeva

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitorinq Mərkəzinin baş mütəxəssisi

ÖZET

Dili yaşadan və inkişaf etdirən xalq, xalqı yaşadan isə onun dilidir. Azərbaycan dili uzun və ziddiyyətli bir yol keçərək inkişaf etmiş və zənginləşmiş, tarixin ağrılı-acılı sınaqlarından uğurla çıxaraq Azərbaycan xalqının milli mənliyi və ən dəyərli, əvəzolunmaz sərvətinə çevrilmişdir. Dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr verən Azərbaycan xalqı qədim və zəngin mədəniyyətə malikdir. Hər bir şəxsiyyətin öz xalqına olan məhəbbəti mənsub olduğu millətin tarixinə, dilinə, dininə və mədəniyyətinə münasibəti ilə ölçülür. Bu gün dünyada 50 milyondan çox azərbaycanlı bu dildə danışır, öz milli mədəniyyəti və tarixi ilə haqlı olaraq qürur hissi keçirir.

Dilin zənginləşməsi, saflaşması, beynəlxalq nüfuz qazanması, dünya dilləri arasında özünəməxsus yer tutması xalqın dəyərli ziyalıları və ictimai xadimləri tərəfindən hər zaman həyata keçirilib. Dədə-babalarımız bu sərvəti göz bəbəyi kimi qorumuş, klassiklərimiz Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsində əllərindən gələni əsirgəməmiş, tarixi şəxsiyyətlərimiz isə dövlət dili kimi rəsmiləşməsinə və inkişafına qayğı göstərmişlər.

Dilimizin inkiaşafı və qorunmasında H.Əliyevin müstəsna rolu danılmazdır. Ana dilimizin qürur zirvəsinə yüksəlişi yolunda Heydər Əliyevin gərgin əməyi və gördüyü işlər qürurvericidir. Sözdə bir-iki kəlmə ilə ifadə edilən bu taleyüklü vəzifələrin yerinə yetirilməsinin arxasında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin gecəli-gündüzlü, ağlasığmaz dərəcədə gərgin və məqsədyönlü fəaliyəti dayanır. Heydər Əliyevin dövlətin dili ilə bağlı müzakirələrdə söylədiyi fikirlər söz olaraq qalmadı, o, Azərbaycan dilinin bütün sahələrdə yayılmasına çalışaraq ciddi işlər gördü. H.Əliyev cənablarının Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərindən danışarkən onun yazı mədəniyyətimiz, əlifba islahatı və türk dünyasının birləşdirilməsi sahəsində gördüyü tarixi xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. H.Əliyev verdiyi fərmanların reallaşması istiqamətində gördüyü işlərlə təsdiq etdi ki, Azərbaycan dili, sadəcə olaraq bir ünsiyyət vasitəsi kimi başa düşülməməlidir.

Ulu öndərin Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılmasına, dilimizin öyrənilməsi tədqiqinin fəallaşdırılması, cəmiyyətdə tətbiq dairsənin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə verdiyi fərman və sərəncamlar, etdiyi çox dəyərli çıxışlar, mülahizələr, göstərişlər, heç şübhəsiz, həm də Azərbaycanda dövlətçiliyin, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi.

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəviyyat bayrağıdır. Hər bir azərbaycanlı anlamalıdır ki, ulu babalarımızın, aqillərimizin bizə yadigar qoyduqları bu dil tarixdir, mənəviyyatdır, Azərbaycan xalqının varlığı və Azərbaycan adlı müstəqil dövlətin əsas simvoludur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dövlət dili, dövlətçilik, lider, şəxsiyyət

ABSTRACT

The Azerbaijani language is considered as the national identity and the most valuable wealth of the Azerbaijani people. Its enrichment and purification have been carried out by valuable intellectuals and public figures of the people throughout history.

One of the most prominent figures in the development and preservation of the Azerbaijani language is Heydar Aliyev, whose exceptional role is undeniable. Heydar Aliyev's hard work and efforts in the rise of the Azerbaijani language to the peak of pride are highly appreciated. He did serious work to spread the Azerbaijani language in all fields and confirmed with his work the importance of the Azerbaijani language as more than just a means of communication. His historical services in the field of writing culture, alphabet reform, and unification of the Turkic world also played a significant role in the development of the Azerbaijani language.

The decrees and orders given by Heydar Aliyev for the purpose of increasing state care for the development of the Azerbaijani language, activating the study of the language, expanding its scope of application in society, and strengthening control over this work, served to strengthen statehood and independence in Azerbaijan.

Overall, the Azerbaijani language is considered as the flag of spirituality of the Azerbaijani people. Every Azerbaijani should understand that this language, which was left as a relic by their great-grandfathers and intelligent, is the history, spirituality, and existence of the Azerbaijani people and the main symbol of the independent state called Azerbaijan.

Key words: Azerbaijani language, state language, statehood, leader, personality.

EVALUATION OF THE CRYSTAL STRUCTURES OF NICOTINAMIDE COMPLEXES OF CADMIUM BENZOATES

Prof. Dr. Hacali Necefoğlu
Kafkas University, Türkiye

Doç. Dr. Füreya Elif Öztürkkan
Kafkas University, Türkiye

Prof. Dr. Tunçer Hökelek
Hacettepe University, Türkiye

ABSTRACT

In this study, the crystal structures of nicotinamide complexes of cadmium arylcarboxylates were discussed. These complexes exhibit different structural properties such as monomeric, dimeric, ionic, polymeric and supramolecular. Six of these complexes, which have eleven different examples in the literature, have a dimeric structure. The coordination number of cadmium in all dimeric complexes is seven, and these dimeric complexes contain the water molecule. The number of coordination in the monomeric complex containing 2-nitrobenzoate anion is six, while the number of coordination in the monomeric complex containing 2,4,6-trimethylbenzoate anion is seven. The 4-formylbenzoate anion in the ionic complex is located outside the coordination sphere. The main ligand of the polymeric complex is terephthalic acid, and it is the only complex that does not contain a water molecule among the nicotinamide complexes of cadmium aryl carboxylate. The asymmetric unit in the supramolecular complex, which has an interesting structural architecture, contains two different molecules. In the supramolecular structure, 2-hydroxybenzoate ligand is a monodentate coordinate in one molecule and a bidentate coordinate in another. In a study in which nicotinamide complexes of cadmium 3-fluorobenzoate were synthesized by classical and hydrothermal methods, 3-fluorobenzoate anions form a bridge in the complex synthesized by the classical method, while nicotinamide molecules form a bridge in the complex synthesized by the hydrothermal method.

Keywords: Cadmium Complex, Arylcarboxylate, Nicotinamide, Crystal Structure.

INTRODUCTION

Many coordination compounds containing carboxylate groups have been the subject of many studies due to their structural properties and application areas. Many parameters such as the central metal atom, the main and auxiliary ligands used and their functional groups being

nucleophilic or electrophilic, pH, solvent, synthesis method and temperature affect the structural diversity. Cadmium complexes also attract the attention of inorganic chemists due to their structural properties. The attractiveness of cadmium lies in the fact that in the case of the chemistry of carboxylates, it can be considered as a fairly close analogue of Mn(II), Fe(II), Co(II), Ni(II), Cu(II), and Zn(II). The properties of cadmium compounds significantly expand the possibilities for the synthesis of carboxylate complexes in comparison with the use of compounds with 3d-metals (Sen et al., 1999; Bhattacharya et al., 2013). Thus, the noticeably greater stability of cadmium complexes makes it possible to carry out a number of syntheses of its carboxylate complexes in aqueous media. The main differences in the composition and structure of cadmium and 3d-metal complexes are due to the fact that a noticeably longer cadmium-element bond length leads to a significant decrease in steric effect, and the ability of cadmium to exhibit large coordination number can manifest itself in the fact that, unlike 3d elements, it can form complexes of different structures with ligands of a similar nature. And the ability to exhibit a coordination number greater than six can lead to the formation of the same types of metal backbones with monodentate and chelating ligands. In the case of cadmium compounds, the influence of the nature of the carboxylate anion is much stronger. The greater stability of cadmium complexes is also reflected in the formation of stable intermediates with coordinated solvent molecules, which is much less common in the case of 3d metals (Sidorov and Eremenko, 1918). It should be noted that the structure of Cd(II) complexes differs significantly from the complexes of 3d metals, including Zn(II), and the variation of the molecules of the N-donor ligand and carboxylate anions, which are part of the complexes, makes it possible to trace dependence of the structure and properties of compounds on the steric features of the ligands. A typical difference between the chemistry of Cd(II) and Zn(II) can be shown using acetate complexes as an example. Zinc(II) acetate is a mononuclear coordination compound $[Zn(H_2O)_2(OAc)_2]$. Whereas in the case of cadmium(II) acetate, due to the chelate-bridging coordination of carboxylate anions, the already polymeric complex $[Cd(H_2O)_2(OAc)_2]_n$ (Shmelev, 2020).

Cadmium(II) has four, five, six, seven and eight coordination numbers. In a study comparing the structures of the 200 cadmium (II) complexes whose crystal structure was determined, it was found that in 19.8 % of these complexes, coordination numbers of cadmium had four and five. In addition, in 56 % of these complexes, the coordination number of cadmium was reported to be six. In the same study, seven-coordinate cadmium (II) complexes were reported to be less common in the literature (Sen et al., 1999).

In this study, the structures of nicotinamide complexes of cadmium arylcarboxylates with monomeric, dimeric, ionic and polymeric and supramolecular structures were discussed.

Mononuclear Complexes

Among the nicotinamide complexes of Cd(II) arylcarboxylates, two mononuclear compounds whose crystal structures have been studied are known. The Cd atom in the nicotinamide complex of cadmium 2-nitrobenzoate lies on a center of inversion in an all-trans octahedral environment. In the structure where all ligands are monodentate coordinated, there are also two uncoordinated water molecules (Figure 1). In the crystal, the complex interacts with the uncoordinated water molecules through O-H…O and N-H…O hydrogen bonds, forming a layered network. Cd-O_{COO}, Cd-O_w and Cd-N bond lengths are 2.325 Å, 2.326 Å and 2.329 Å,

respectively (Zhang et al., 2009). A similar configuration is observed around the Cd atom in the diethylnicotinamide complex of cadmium 4-cyanobenzoate (Cd-O_{COO}, Cd-O_W and Cd-N bond lengths are 2.259 Å, 2.319 Å and 2.334 Å, respectively) (Akduran et al., 2016). This type of structure is frequently encountered in monomeric nicotinamide complexes of 3d-metal arylcarboxylates (Çaylak et al., 2007; Hökelek et al., 2007; Hökelek and Necefoğlu, 2007a; Hökelek and Necefoğlu, 2007b; Şahin et al., 2007a; Şahin et al., 2007b; Necefoğlu et al., 2011)

An example of a second mononuclear structure is the nicotinamide complex of Cd(II) 2,4,6-trimethylbenzoate (Figure 1). In this structure, 2,4,6-trimethylbenzoate anions are coordinated as bidentate (Cd-O_{COO} 2.297 Å and 2.527 Å), while nicotinamide (Cd-N 2.371 Å) and water molecules (Cd-O_w 2.306 Å) are monodentate. There is a pentagonal bipyramidal coordination circle around the cadmium atom, and the coordination number of cadmium is seven (Fig. 1) (Hökelek et al., 2018). The cadmium atom shows similar structural behavior in the isonicotinamide complex of cadmium 4-formylbenzoate, where Cd-O_{COO} 2.307-2.606 Å, Cd-O_w 2.327 Å, Cd-N 2.320 and 2.336 Å (Hökelek et al., 2009).

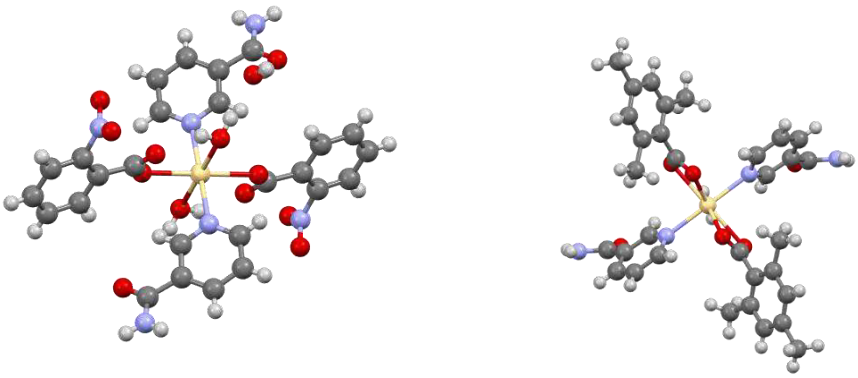

Figure 1. Molecular structures of the nicotinamide complex of cadmium 2-nitrobenzoate (in left) (Zhang et al., 2009) and is the nicotinamide complex of Cd(II) 2,4,6-trimethylbenzoate (in right) (Hökelek et al., 2018).

Binuclear Complexes

Binuclear complexes of cadmium arylcarboxylates with the formula $[Cd_2(ArCOO)_4(NA)_2(H_2O)_2]$ (ArCOO – arylcarboxylate anion, NA - nicotinamide molecule) appear in two different structures. The first of these structures is schematically given in Figure 2.

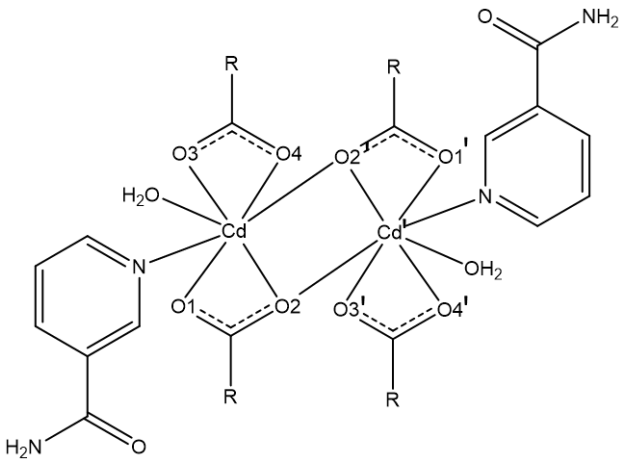

Figure 2. The general molecular structure of the nicotinamide complexes of Cd(II) 4-methyl- (Dincel et al., 2012), 4-methylamino- (Hökelek et al. 2010a), 4-dimethylamino- (Hökelek et al. 2010b) and 3-fluorobenzoates (Öztürkkan Özbek et al., 2020).

As seen in the figure, in the nicotinamide complexes of Cd(II) 4-methyl- (Dincel et al., 2012), 4-methylamino- (Hökelek et al. 2010a), 4-dimethylamino- (Hökelek et al. 2010b) and 3-fluorobenzoates (Öztürkkan Özbek et al., 2020)one of arylcarboxylate anions around the cadmium atom acts as tridentate ligands (Figure 2). Namely, molecules of the complexes are built from centrosimmetric binuclear metal fragments interconnected by two chelate-bridging acid anions, and cadmium atoms complete the environment by coordinating one chelating acid anion, one monodetate nicotinamide and one water molecules. The coordination number of each cadmium atom in such dimeric complexes is seven. The bond lengths formed by the cadmium atom and the distances between the two cadmium atoms and selected bond angles are given in Table 1.

Table 1. The bond lengths and angles of the binuclear complexes.

R	4-CH_3-C_6H_4COO [15]	4-CH_3NH-C_6H_4COO [16]	4-$(CH_3)N$-C_6H_4COO[18]	3-F-C_6H_4COO[18]
Cd-O1	2.635 Å	2.510 Å	2.571 Å	2.285 Å
Cd-O2	2.272 Å	2.319 Å	2.285 Å	2.585 Å
Cd'-O2	2.527 Å	2.563 Å	2.576 Å	2.591 Å
Cd-O3	2.374 Å	2.384 Å	2.351 Å	2.198 Å
Cd-O4	2.340 Å	2.317 Å	2.336 Å	2.697 Å
Cd-O_w	2.299 Å	2.315 Å	2.317 Å	2.383 Å
Cd-N	2.324 Å	2.327 Å	2.334 Å	2.249 Å
Cd…Cd'	3.780 Å	3.820 Å	3.812 Å	4.078 Å
O1-Cd-O2	52.85°	54.22°	53.78°	53.09°
O3-Cd-O4	55.62°	55.71°	55.96°	52.90°
Cd-O2-Cd'	103.78°	102.88°	103.13°	144.10°

In the isonicotinamide complex of Cd(II) 3-hydroxybenzoate, which has a similar claster structure, unlike the binuclear complexes mentioned above, the coordination number of the cadmium atom is 6 due to the absence of a water molecule around the coordination. In addition, four uncoordinated water molecules in this compound intermolecular O-H···O and N-H···O hydrogen bonds link the molecules into a three dimensional network. The distance between two cadmium molecules is 3.818 Å (Zaman et al., 2012).

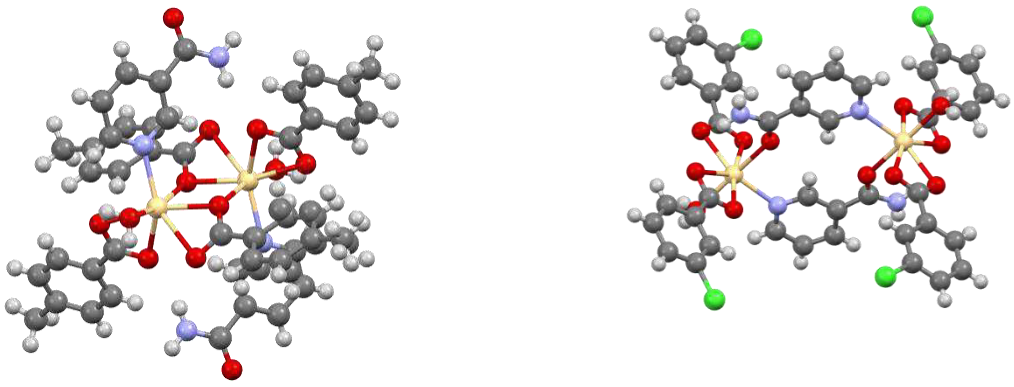

Figure 3. Molecular structures of the nicotinamide complex of cadmium 4-methylbenzoate (in left) (Zaman et al., 2012) and the nicotinamide complex of Cd(II) 3-chlorobenzoate (in right) (Bozkurt et al., 2013).

In the centrosymmetric binuclear nicotinamide complex of cadmium(II) 3-chlorobenzoate, the Cd(II) atom is coordinated by one hetero-N atom from one bridging nicotinamide ligand (Cd-N 2.338 Å) and one O_{CO} atom from another symmetry-related bridging nicotinamide ligand(Cd-O_{CO} 2.318 Å), four O_{COO} atoms from two 3-chlorobenzoate ligands (Cd-O_{COO} 2.323 Å, 2.480 Å, 2.545 Å, 2.311 Å) and one water molecule (Cd-O_w 2.302 Å) in an pentagonal bipyramidal geometry (Figure 3). The Cd···Cd' distance is 7.165 Å (Bozkurt et al., 2013).

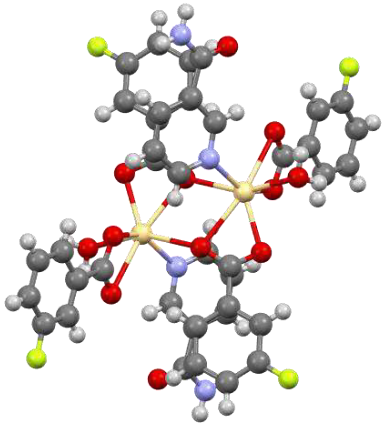

Figure 4. Molecular structure of the nicotinamide complex of cadmium 3-fluorobenzoate (Öztürkkan Özbek et al., 2020).

Unlike the nicotinamide complex of Cd(II) 3-fluorobenzoate, which is synthesized by crystallization at room temperature, the complex with the same formula obtained by hydrothermal synthesis is isomorphic to the nicotinamide complex of Cd(II) 3-chlorobenzoate mentioned above. In this complex, which has a binuclear structure, two nicotinamide molecules act as a bidentate-bridge (Cd-N 2.341 Å, Cd-O_{CO} 2.330 Å) between two cadmium atoms Cd …Cd' 7.204 Å). By the coordination of four chelated oxygen atoms from 3-fluorobenzoate anions (Cd-O_{COO} 2.302 Å, 2.533 Å, 2.342 Å, 2.442Å) and one water molecule (Cd-Ow 2.315 Å), the coordination environment of the cadmium atom is completed to the pentagonal-bipyramid (Figure 4) (Öztürkkan Özbek et al., 2020).

Complexes with ionic, supramolecular, and coordination polymer structures

Among the nicotinamide complexes of cadmium arylcarboxylates, there is an ionic complex. In this complex, where 4-formylbenzoate is the primary ligand, there are two nicotinamide molecules coordinated over the pyridine ring nitrogen atom and four coordinated water molecules in the cationic unit (Figure 5). There are two 4-formylbenzoate anions in the anionic unit. In the three-dimensional network, cationic and anionic units are connected to each other through hydrogen bonds. The Cd-N bond distance is 2.305 Å (Deng et al., 2007).

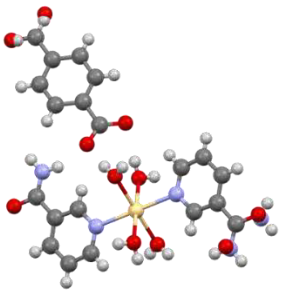

Figure 5. Molecular structure of the nicotinamide complex of cadmium 3-formylbenzoate (Deng et al., 2007).

The cadmium 2-hydroxybenzoate nicotinamide complex is an example of a supramolecular structure. There are two independent molecules in the asymmetric unit of the crystal structure. There is octahedral coordination around the cadmium atom in one unit and pentagonal bipyramidal coordination in the other unit (Figure 6). The unit with octahedral coordination has a trans structure. All ligands were monodentate coordinated. In the other unit, two 2-hydroxybenzoate anions are bidentate chelate coordinated, water and nicotinamide molecules are monodentate coordinated. The structure also contains four uncoordinated water molecules. Cd-N1 (six coordinated unit) and Cd-N2 (seven coordinated unit) bond distances are 2.3118 Å and 2.2824 Å, respectively (Çaylak Delibaş et al., 2013).

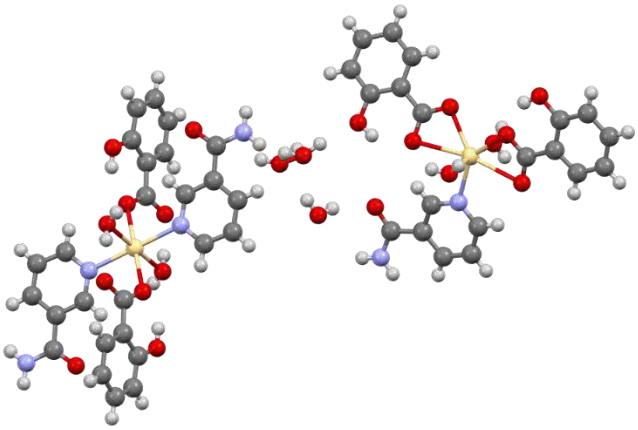

Figure 6. Molecular structures of the nicotinamide complex of cadmium 2-hydroxybenzoate (Çaylak Delibaş et al., 2013).

The cadmium benzenedicarboxylate nicotinamide complex has a coordination polymer structure. In the crystal structure, there is a bidentate chelate 1,4-benzenedicarboxylate anion, two nicotinamide molecules, two bidentate bridge 1,4-benzenedicarboxylate anion around the cadmium atom. In three-dimensional networks, NH···$O_{(COO)}$ is connected by hydrogen bonds. Cd-N distances are determined as 2.358 Å and 2.348 Å. The bond distances between the bidentate chelate coordinate 1,4-benzenedicarboxylate anion and cadmium are 2.297 (Cd-O5) and 2.465 (Cd-O6) Å. Cd-O3 and Cd-O4 distances in carboxylate anion bridges are 2.167 Å and 2.224 Å, respectively (Chisca et al., 2018) (Figure 7).

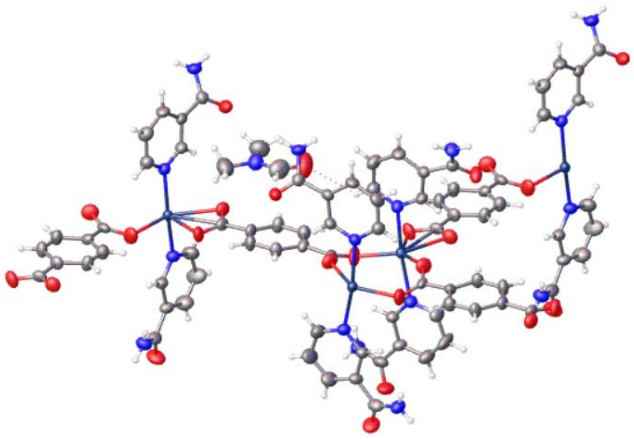

Figure 7. Molecular structures of the nicotinamide complex of cadmium 1,4-benzenedicarboxylate (Chisca et al., 2018).

CONCLUSION

As a result, nicotinamide complexes of cadmium arylcarboxylates have different structural properties. Arylcarboxylates with different functional groups may have different coordination abilities. Cd-O and Cd-N bond distances can vary in monomeric, dimeric and coordination polymer structures. While arylcarboxylates can be coordinated in the form of monodentate, bidentate chelate, bidentate bridge in crystal structures, there are examples of structures where they are not coordinated. Nicotinamide molecules can be coordinated as monodentate or bidentate bridges.

REFERENCES

Akduran N., Sertçelik M., Aydogdu Ö., Necefoglu H. and T. Hökelek. (2016) *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* E72: 1827-1829. DOI: https://doi.org/10.1107/S2056989016018247

Bhattacharya B., Dey R. And Ghoshal D. (2013) Synthesis, crystal structure and photo luminescent property of a 3D metal-organic hybrid of Cd(II) constructed by two different bridging carboxylate. *Journal of Chemical Sciences* 125(3): 661–666. DOI: 10.1007/s12039-013-0397-7.

Bozkurt N, Dilek N, Çaylak Delibaş N, et al. (2013) Di-μ-nicotinamide-κ ^{2} N^{1} : O ;κ ^{2} O : N^{1} -bis[aquabis(3-chlorobenzoato-κ ^{2} O , O')cadmium]. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 69(7): m389–m390. DOI: 10.1107/S1600536813015948.

Çaylak Delibaş N, Necefoğlu H and Hökelek T (2013) Diaquabis(2-hydroxybenzoato-κ O^{1})bis(nicotinamide-κ N^{1})cadmium–diaquabis(2-hydroxybenzoato-κ ^{2} O^{1} , $O^{1'}$)(nicotinamide-κ N)cadmium–water (1/2/4). *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 69(4): m191–m192. DOI: 10.1107/S1600536813006168.

Çaylak N, Hökelek T and Necefoğlu H (2007) Diaquabis(4-fluorobenzoato-κ *O*)bis(nicotinamide-κ *N* ^{1})cobalt(II). *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 63(5): m1341–m1343. DOI: 10.1107/S1600536807016534.

Chisca D, Croitor L, Petuhov O, et al. (2018) Tuning structures and emissive properties in a series of Zn(II) and Cd(II) coordination polymers containing dicarboxylic acids and nicotinamide pillars. *CrystEngComm* 20(4). The Royal Society of Chemistry: 432–447. DOI: 10.1039/C7CE01988B.

Deng Z-P, Gao S and Ng SW (2007) Tetraaquabis(nicotinamide-κ *N*)cadmium(II) bis(4-formylbenzoate). *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 63(9): m2323–m2323. DOI: 10.1107/S160053680703927X.

Dincel Ö, Tercan B, Çimen E, et al. (2012) Bis(μ-4-methylbenzoato)-κ^{3} *O* , *O* ′: *O* ;κ^{3} *O* : *O* , *O* ′-bis[aqua(4-methylbenzoato-κ^{2} *O* , *O* ′)(nicotinamide-κ *N* ^{1})cadmium]. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 68(12): m1510–m1511. DOI: 10.1107/S1600536812047046.

Hökelek T and Necefoğlu H (2007a) Diaquabis[4-(dimethylamino)benzoato-κ *O*](nicotinamide-κ *N* ^{1})cobalt(II) dihydrate. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 63(4): m1078–m1080. DOI: 10.1107/S1600536807012111.

Hökelek T and Necefoğlu H (2007b) Diaquabis[4-(dimethylamino)benzoato-κ *O*](nicotinamide-κ *N* ^{1})manganese(II) dihydrate. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 63(5): m1279–m1281. DOI: 10.1107/S1600536807016029.

Hökelek T, Çaylak N and Necefoğlu H (2007) Diaquabis(4-bromobenzoato-κ *O*)bis(nicotinamide-κ *N* ^{1})cobalt(II). *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 63(7): m1873–m1874. DOI: 10.1107/S1600536807028358.

Hökelek T, Yılmaz F, Tercan B, et al. (2009) Aquabis(4-formylbenzoato-κ^{2} *O* ^{1} , *O* $^{1'}$)bis(isonicotinamide-κ *N* ^{1})cadmium(II) monohydrate. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 65(11): m1416–m1417. DOI: 10.1107/S1600536809042640.

Hökelek T, Süzen Y, Tercan B, et al. (2010b) Bis[μ-4-(dimethylamino)benzoato]-κ^{3} *O* , *O* ′: *O* ;κ^{3} *O* : *O* , *O* ′-bis{aqua[4-(dimethylamino)benzoato-κ^{2} *O* , *O* ′](nicotinamide-κ *N* ^{1})cadmium(II)}. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 66(7): m782–m783. DOI: 10.1107/S160053681002163X.

Hökelek T, Sağlam EG, Tercan B, et al. (2010a) Bis[μ-4-(methylamino)benzoato]-κ^{3} *O* , *O* ′: *O* ;κ^{3} *O* : *O* , *O* ′-bis{aqua[4-(methylamino)benzoato-κ^{2} *O* , *O* ′](nicotinamide-κ *N*)cadmium(II)}. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 66(12): m1559–m1560. DOI: 10.1107/S1600536810046258.

Hökelek T, Özkaya S and Necefoğlu H (2018) Crystal structure and Hirshfeld surface analysis of aquabis(nicotinamide-κ *N* ^{1})bis(2,4,6-trimethylbenzoato-κ^{2} *O* , *O* ′)cadmium(II). *Acta Crystallographica Section E Crystallographic Communications* 74(2): 246–251. DOI: 10.1107/S2056989018001494.

Necefoğlu H, Özbek FE, Öztürk V, et al. (2011) Diaquabis(4-bromobenzoato-κ *O*)bis(nicotinamide-κ *N* [1])copper(II). *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 67(7): m900–m901. DOI: 10.1107/S1600536811021696.

Öztürkkan Özbek FE, Sertçelik M, Yüksek M, et al. (2020) The superiority of the classical synthesis compared to the hydrothermal synthesis upon the structural, optical absorption and fluorescent properties of new Cd(II) 3-fluorobenzoate complexes with Pyridine-3-carboxamide/Pyridine-3-carboxylate. *Inorganica Chimica Acta* 509: 119694. DOI: 10.1016/j.ica.2020.119694.

Şahin Onur, Büyükgüngör O, Köse DA, et al. (2007) Diaquabis(4-fluorobenzoato-κ *O*)bis(nicotinamide-κ *N*)cobalt(II). *Acta Crystallographica Section C Crystal Structure Communications* 63(6): m243–m245. DOI: 10.1107/S0108270107019750.

Şahin O., Büyükgüngör O, Köse DA, et al. (2007) trans-Diaquabis(3-hydroxybenzoato-κO1)bis(nicotinamide-κN1)copper(II). *Acta Crystallographica Section C: Crystal Structure Communications* 63(11). 11. International Union of Crystallography: m510–m512. DOI: 10.1107/S0108270107047142.

Shmelev M. A. (2020) Polynuclear Homo- and Heterometallic Complexes of Cd(II) with Aromatic Monocarboxylic Acid Anions. PhD Thesis, N. S. Kurnakov Institute of General and Inorganic Chemistry, Russian Academy of Sciences, Moscow, p. 12.

Sidorov A. A., Eremenko I. L.. (1918) Carboxylates of cadmium and 3d-metals. Programme and abstracts of IX. National Crystallochemistry Conference, Suzdal, p. 82.

Sen S, Kumar Saha M, Kundu P, et al. (1999) Synthesis and structure of a heptacoordinated cadmium(II) complex. *Inorganica Chimica Acta* 288(1): 118–121. DOI: 10.1016/S0020-1693(99)00048-1.

Zaman IG, Çaylak Delibaş N, Necefoğlu H, et al. (2012) Bis(μ-3-hydroxybenzoato)-κ [3] *O* [1] , *O* [1′] : *O* [1] ;κ [3] *O* [1] : *O* [1] , *O* [1′] -bis[(3-hydroxybenzoato-κ [2] *O* , *O* ′)(isonicotinamide-κ *N* [1])cadmium] tetrahydrate. *Acta Crystallographica Section E Structure Reports Online* 68(2): m198–m199. DOI: 10.1107/S160053681200219X.

Zhang K-L, Yang B, Lin J-G, et al. (2009) trans,trans,trans-Diaquabis(nicotinamide-κN)bis(2-nitrobenzoato-κO)cadmium(II) dihydrate. *Acta Crystallographica Section E: Structure Reports Online* 65(3). 3. International Union of Crystallography: m292–m292. DOI: 10.1107/S1600536809005479.

AN ANALYSIS OF RECENT REPORTS ON HEAT SHOCK PROTEINS AND CANCER

Asist. Prof. Dr. Kezban YILDIZ DALGINLI
Kafkas University, Kars, Turkey,

Prof. Dr. Onur ATAKISI
Kafkas University, Kars, Turkey

ABSTRACT

Heat Shock Proteins (HSPs), also called stress proteins, are ancient and widely conserved chaperones found in different organisms. Heat shock proteins (HSPs) are highly conserved, cytoprotective proteins, the best know function of which is to facilitate the proper folding of nascent proteins. HSPs are considered as a sensitive stress biomarker against a wide range of stressors. The HSPs can be divided into six major families, including HSP100, HSP90, HSP70, HSP60, HSP40 or J-proteins, and HSP20 or small HSP group, which are categorized according to their molecular masses.

As the case of high/large number of data, the bibliometric-aided analysis is widely applied to reduce the dimensions, which subsequently provide core topics of a theme. The current study was hypothesized as that revealing the answers for the concerns given above would contribute to enhance our understanding, directing or design the new studies coupled with the novel findings.

In this context, Web of Science databases were used to determine the reports on “heat shock proteins” given under the title of “article title, abstract, keywords”. Accordingly, 28,269 document results were recorded. However, the documents received were later restricted to reports containing the terms "cancer". In this context, after briefly entering the following criteria, 4,705 document results were recorded; (TITLE-ABS-KEY (HEAT SHOCK PROTEIN) AND (cancer) AND LIMIT-TO (PUBYEAR, 2022), (LIMIT-TO (PUBYEAR, 2021) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2020) OR LIMIT-TO (PUBYEAR, 2019) OR LIMIT - TO (PUBYEAR, 2018) The results were identified as 216, 243, 214, 245, and 202, respectively. These documents were exported to CSV form and then used for further analysis using VOSviewer software. Along with the analysis, the main interests of the current were addressed on the following concerns; what were the research trends linked to Heat Shock Proteins” and “cancer”, considering the number of reports, terms, keywords and spatial distribution in the last five years. Accordingly, considering the 35 major clusters corresponding to the 1088 items were observed.

Keywords: heat shock proteins, cancer, stress, bibliometric analysis.

LATERAL FLOW IMMUNOASSAY: A RESEARCH ON CREATIVE DIAGNOSTIC DISCOVERY

Lecturer Melek OZTURKLER

Kafkas University, Kars, Turkey

Prof. Dr. Onur ATAKISI

Kafkas University, Kars, Turkey

ABSTRACT

The lateral flow method is commonly known as the immunochromatographic method because it uses immunological components (antibody/antigen) that move across the membrane surface via capillary action. The method is based on the reaction of an analyte/antigen (Ag) with a selective antibody (Ab) to form an Ab-Ag complex. The effectiveness of the test depends on the efficiency of Ab-Ag complex formation and its ability to detect the rate of formation. Lateral flow immunoassay (LFA) are paper-based immunochromatographic card tests that can be used to detect and to quantify the presence of analytes in mixtures where the sample is placed in a test kit and results are displayed for an average of 5 to 30 minutes. LFA-based tests are used for qualitative and quantitative analyzes of specific antigens, antibodies and gene amplification products in a variety of biological samples such as serum, plasma, whole blood, urine, saliva, sweat and other fluids.

In this context, the Web of Science databases was employed for identification of the relevant reports concerned with “lateral flow immunoassay”, which were given in the “article title, abstract, keywords”. Accordingly, 1983 document results were recorded. But the retrieved documents were then restricted for reports that contain terms “disease”, “cancer”, “human”, “animal”, “virus” “bacteria” and “hormone”. The results are respectively; It was determined as 376, 77, 457, 80, 248, 142, and 25. In this context, the results of 1292 documents were recorded after briefly entering the following criteria; (TITLE-ABS-KEY (LATERAL FLOW IMMUNOASSAY))AND (LIMIT-TO (PUBYEAR , 2022) OR LIMIT-TO (PUBYEAR , 2021) OR LIMIT-TO (PUBYEAR , 2020) OR LIMIT-TO (PUBYEAR , 2019) OR LIMIT-TO (PUBYEAR , 2018)”. The results were determined as 346, 344, 253, 195, 154, respectively.

LFA strips contain specific sections with antibodies to which the analyte will or will not bind, depending on the desired biomarker. By showing sensitivity and specificity in clinical, food safety, veterinary and environmental tests, LFAs have become one of the point of need tests that can provide fast and easy results without the need for laboratory equipment. Continual improvements in the sensitivity and reproducibility of the test are ongoing. The most important thing is that these tests can be used effectively outside the laboratories. It will continue to provide ease of use in field studies of medicine and veterinary practices and in traditional clinical settings.

Keywords: Lateral flow immunoassay, antibody/antigen, diagnostic

ANALYSIS OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS' COMMUNICATION SKILLS AND ATTITUDES REGARDING THE TEACHING PROFESSION

SINIF ÖĞRETMENLERİNİN İLETİŞİM BECERİLERİ VE ÖĞRETMENLİK MESLEĞİNE İLİŞKİN TUTUMLARININ İNCELENMESİ

SEKMAN İlknur

Malatya İl Milli Eğitim Müdürlüğü - Türkiye

KARA Ahmet

İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi – Türkiye

ÖZET

Bu araştırmanın amacı; sınıf öğretmenlerinin iletişim becerileri ve öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarını incelemek ve aralarındaki ilişkiyi tespit etmektir. Araştırmada nicel araştırma türü olan tarama modeli kullanılmıştır. Araştırma 2018-2019 eğitim-öğretim yılı ikinci döneminde Malatya ili merkez ilçelerindeki 15 ilkokulda görevini sürdüren 350 sınıf öğretmeni ile gerçekleştirilmiştir. Veri toplamak için sınıf öğretmenlerinin iletişim becerilerini ölçmek amacıyla Korkut Owen ve Demirbaş Çelik tarafından geliştirilen "İletişim Becerileri Ölçeği" (2014) ile öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarını ölçmek amacıyla Ünişen ve Demirel (2018) tarafından geliştirilen "Öğretmenlerin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutum Ölçeği" isimli iki 5'li likert tipi ölçekler kullanılmıştır. Araştırmaya katılım sağlayan sınıf öğretmenlerinin iletişim becerileri ve öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları bazı değişkenler açısından incelenmiştir. İncelenen değişkenler cinsiyet, mezun olunan yükseköğretim kurumu, mesleki kıdem, okutmakta oldukları sınıf düzeyi ve sahip oldukları iş doyumu düzeyidir. İstatistiksel olarak farkların anlamlı düzeyde olup olmadığını tespit etmek için yapılan testler ise, bağımsız gruplar t-testi, tek yönlü varyans analizi, Mann Whitney U testi, Kruskal Wallis H ve Pearson Korelasyon testleridir. Test sonuçlarına göre, sınıf öğretmenlerinin iletişim becerilerinde, cinsiyetleri ve mezun oldukları fakülte açısından anlamlı farklar bulunmamıştır. Sınıf öğretmenlerinin iletişim becerilerinde mesleki kıdemleri açısından ise, iletişime özen gösterme, iletişim kurmaya isteklilik, iletişim ilkelerine uyma, etkin dinleme ve sözel olmayan iletişim alt boyutlarında anlamlı düzeyde farklar tespit edilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları incelendiğinde ise cinsiyetleri ve sahip oldukları iş doyumu seviyesi açısından bütün alt boyutlarda anlamlı düzeyde farklar olduğu belirlenmiştir. Sınıf öğretmenlerinin mezun oldukları yükseköğretim kurumu ve okutmakta oldukları sınıf düzeyi açısından ise farkların anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Sınıf öğretmenlerinin öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarında mesleki kıdemleri açısından değer verme, mesleki gelişime açıklık ve mesleki tükenmişlik alt boyutlarındaki farkların anlamlı düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Sınıf öğretmenlerinden mesleki kıdemleri fazla olan öğretmenlerin mesleğe yönelik tutumlarının diğerlerine göre daha iyi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarının ise olumlu olduğu ve tutum puanlarının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin iletişim becerileri ile öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları arasında pozitif yönlü zayıf düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir. Araştırmanın sonuçlarından yola çıkarak sınıf öğretmenlerinin iletişim becerilerinin iyileştirilmesi için eğitim destekleri verilmeli ve öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarını olumlu yönde geliştirmek için ise özellikle iş doyumunu artırmaya yönelik düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Tüm bu sonuçlar doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin iletişim becerileri ve öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları yorumlanıp, uygulayıcı ve araştırmacılara bu alanlarda önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Sınıf Öğretmeni, İletişim Becerisi, Öğretmenlik Mesleği, Tutum

ABSTRACT

The purpose of this research is to examine primary school teachers' communication skills and their attitudes towards the teaching profession and to determine the relationship between them. The survey model, which is a quantitative research type, was used in the study. The research was carried out with 350 primary school teachers working in 15 primary schools in the central districts of Malatya in the second semester of the 2018-2019 academic year. In order to collect data, two 5-point Likert-type scales, "the Communication Skills Scale" (2014) developed by Korkut Owen and Demirbaş Çelik to measure the communication skills of primary school teachers and "the Attitude Scale of Teachers towards the Teaching Profession" (2018) developed by Ünişen and Demirel to measure their attitudes towards the teaching profession, were used. According to the test results in terms of professional seniority in communication skills of primary school teachers, significant differences were found in the sub-dimensions of being attentive to communication, willingness to communicate, obeying communication principles, active listening, and non-verbal communication. When the attitudes of primary school teachers towards the teaching profession were examined, it was determined that there were significant differences in all sub-dimensions in terms of their gender and their job satisfaction level. It was determined that the differences were not significant in terms of the higher education institution they graduated from and the grade level they were taught.

Primary school teachers' attitudes towards the teaching profession were found to be significantly different in the sub-dimensions of valuing their professional seniority, openness to professional development, and professional burnout. It has been concluded that primary school teachers with higher professional seniority have better attitudes towards the profession than others. Primary school teachers' attitudes towards the teaching profession were found to be positive and their attitude scores were high. A weak positive correlation was found between primary school teachers' communication skills and their attitudes towards the teaching profession.

Based on the results of the study, educational support should be given to improve the communication skills of primary school teachers, and regulations should be made especially to increase job satisfaction in order to improve their attitudes towards the teaching profession in a positive way. In line with all these results, primary school teachers' communication skills and attitudes towards the teaching profession were interpreted, and suggestions were made to practitioners and researchers in these areas.

Keywords: Primary School Teacher, Communication Skill, Teaching Profession, Attitude

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF VITAMIN D ON OXIDAN/ANTIOXIDANT PARAMETERS IN ENDOTOXEMIC SEPSIS MODEL

Dr. Celaleddin Yusuf Turkmen

Kafkas University Health Sciences Institute,

Prof. Dr. Emine Atakisi

Kafkas University, Faculty of Veterinary, Department of Biochemistry

ABSTRACT

The study intends researching impact of vitamin D on oxidation products, antioxidant molecules that take part in free radical metabolism and free radical levels in endotoxemic sepsis model created by applying Lipopolysaccharide (LPS) to rabbits.

32 New Zealand rabbits were divided into two groups. For 24 weeks, first group was fed with standard rabbit feed to which vitamin D was added while second group was fed with rabbit feed to which vitamin D was not added. At the end of 24 weeks, blood samples were taken, plasmas were obtained and vitamin D was measured with rabbit-specific commercial ELISA kit. After deficiency was detected, both groups were divided into two further groups and four groups were created. Group I with rabbit feed deficient in vitamin D (Vit D-), Group II with standard rabbit feed (Vit D+) and administered single dose physiological saline solution through vena auricularis. Group III with rabbit feed deficient in vitamin D (Vit D- (+) LPS), Group IV with standard rabbit feed (Vit D+ (+) LPS) and administered single dose 150 μg/kg LPS through vena auricularis.

Levels of plasma nitric oxyde (NO), malondialdehyde (MDA), reduced glutathione (GSH) were measured with chemical method, levels of melatonin and 8- hydroxy -2-deoxyguanosine (8-OHdG) with ELISA method. Levels of GSH were found low at Group III and Group IV in comparison to Group II ($p<0,05$), levels of melatonin high at Group II in comparison to Group I and at Group IV in comparison to Group III ($p<0,01$), levels of MDA high at Group I and III in comparison to Group II ($p<0,05$), levels of 8-OH high at Group III in comparison to Group I and Group II ($p<0,01$), levels of NO low at Group II and Group IV in comparison to Group I, high at Group III in comparison to Group II ($p<0,01$).

In conclusion, presence of MDA and NO, lipid peroxidation products, statistically high at the group fed deficient from vitamin D in comparison to the group that has sufficient vitamin D, while presence of melatonin, an important antioxidant molecule, statistically low at the group fed deficient from vitamin D in comparison to the group that has sufficient vitamin D supports the fact that vitamin D has antioxidant properties.

Keywords: Antioxidants, Melatonin, Oxidants, Sepsis, Rabbits, Vitamin D

PALAEOENVİRONMENTAL DNA (PALENDNA): UNCOVERING ECOLOGICAL HISTORY

Asst. Prof. Dr. Asiye Uluğ
Kafkas University, Türkiye

Asst. Prof. Dr. Funda Özdemir Değirmenci
Ahi Evran University, Türkiye

ABSTRACT

Palaeoenvironmental DNA (PalEnDNA) is accepted as ancient DNA (aDNA) extracted from palaeoenvironmental samples obtained from marine and lake sediments, ice, fossil materials, dental calculus, soils and deposits in different archaelogical sites. Palaeoecological research using PalEnDNA has include dexamination of bacteria, animals and plants to reconstruct past environments and evaluate ecosystem change throughtime. Since PalEnDNA samples contain biological material of different content, they constitute an important resource for extensive flora and fauna studies. Analysis with PalEnDNA offer the opportunity to examine organisms that were distributed in different ice ages from a biological and archaeological point of view. PalEnDNA has been used to examine the process of past agriculture, animal domesti-cation, ancient human life, and human-environment interactions. PalEnDNA-based research workflow includes site selection, sampling, coring, DNA extraction, DNA amplification, DNA sequencing and data analysis. In this study, detailed information will be given about how to perform PalEnDNA based research for archaeological, floral and faunal studies to reconstruct past environments by considering use, attributes and limitations of PalEnDNA.

Keywords: PalEnDNA, flora, fauna, ancient DNA, archaelogical sites

FAKE NEWS ON SOCIAL MEDIA

SOSİAL MEDYADA SAXTA XƏBƏR

Doç. Dr. Aynurə Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universiteti

XÜLASƏ

Yalanla həqiqət arasındakı sərhədin çətin müəyyənləşdirdiyimiz müasir dünyada həm ənənəvi mediada, həm də sosial media platformalarında bir çox xəbərlər arasıkəsilməz şəkildə paylaşılır. Bu xəbərlər arasında yalan və uydurma məlumatlarla yanaşı, təsdiqlənmiş məlumatlara əsaslanan xəbərlər də az deyil. Sosial media platformalarında müxtəlif faktlara söykənməyən saxta xəbərlərin paylaşılması bir çox problemlər yaradır. Əslində yaranma tarixi dəqiq məlum olmayan saxta xəbər 2 yerə ayrılır: misinformasiya və dezinformasiya. Hər birinin ayrı məqsədləri olsa da məna baxımında yalan xəbəri əks etdirir. Yalan xəbərlər ictimai-siyasi prosesdə ictimai bəzən yalnış fikrin yaranmasına səbəb olur və bəzən də böyük çaşqınlıq yaradır.

Müasir dövrdə sosial media digər media orqanlarına nisbətən daha çox izlənildiyindən xəbərin paylanılması daha sürətli gedir. Yeni hadisə baş verən zaman sosial medianın insanlara təsir gücündən istifadə edib saxta xəbərlərə geniş şəkildə yer verilir. COVİD-19 pandemiyası və II Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan sosial mediasında saxta xəbərlərin sayı daha da artması buna misal ola bilər. Son dövrdə hələ də tam həllini tapmayan COVİD-19 və Qarabağ torpaqları uğrunda münaqişə yalnız Azərbaycanda deyil, ölkədən kənarda da bir çox dövlətləri düşündürən aktual məsələ olduğundan sosial mediada yayılan saxta xəbərlər əsasında araşdırılması da böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan sosial media istifadəçilərinin ən çox Feysbuk, Tvitter və İnstaqramdan istifadə etdiyini nəzərə alsaq, ən çox saxta xəbərlər də bu sosial şəbəkələrdə paylaşılır. Tədqiqatda sosial şəbəkələrdə – Feysbuk, Tvitter və İnstaqramda paylaşılan misinformasiya və dezinformasiya nümunələri konkret nümunələr əsasında araşdırılacaqdır. "COVİD-19"la bağlı araşdırma çərçivəsində keyfiyyətli tədqiqat metodları arasında keys tədqiqatına üstünlük verilmiş və məlumatlar vəziyyətin təhlili texnikası ilə təhlil edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində araşdırılacaq sənədlər (sosial media məzmunu) teyit.org analiz platforması vasitəsilə əldə edilir.

Açar sözlər: xəbər, sosial, media, Feysbuk, Tvitter, İnstaqram

ABSTRACT

In today's world, where the line between lie and truth is getting blurred, many news are shared rapidly both in traditional media and social media platforms. Among these news, there are many news based on false, false and fabricated information as well as confirmed information. Sharing various unproven information and news on social media platforms creates many problems. In fact, fake news whose origin is unknown is divided into 2 parts: misinformation and disinformation. Although each of them has different purposes, it reflects false news in terms of meaning. False news in the socio-political process sometimes creates a false opinion of the public and sometimes creates great confusion.

In modern times, social media is more followed than other media outlets, so news is spread faster. When a new event occurs, the influence of social media on people is used and fake news is widely spread. An example of this is the increase in the number of false news on Azerbaijani social media during the COVID-19 pandemic and the Second Karabakh War. Due to the fact that the recently resolved COVID-19 and the conflict for the Karabakh lands are a pressing issue not only in Azerbaijan, but also in many countries outside the country, it is of great importance to investigate it based on fake news spread on social media.

Considering that Azerbaijani social media users mostly use Facebook, Twitter and Instagram, most of the fake news goes on these social networks. In the study, examples of misinformation and misinformation shared on social networks - Facebook, Twitter and Instagram will be examined based on specific examples.

Within the scope of this research the case study was preferred among the qualitative research methods and the data were analyzed with the case analysis technique. Documents to be examined within the scope of the research (social media content) teyit.org obtained through the validation platform.

Key words: news, social, media, Facebook, Twitter, Instagram

Giriş

Cəmiyyətin baş verənlərdən ictimaiyyətin xəbərdar olmasında və ictimai rəyin formalaşmasında media çox mühüm rol oynayır. Qəzetlərdən başlayan medianın tarixi cəmiyyəti məlumatlandırma prosesi getdikcə alətlərin və texnologiyaların inkişafı ilə yeni müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrinə çevrildi.

Xəbərlərin çatdırılma üsulu hər bir KİV üçün müxtəlif prioritetlərə və formatlara əsaslanır. Xəbər qəzetlərdə yazılanda daha çox məlumat ön plana çıxır, radioda ancaq səs, televiziyada isə xəbərin görüntüləri ön plana çıxır (GJYLBEGAJ 2018, 3).

Bu gün üçün ən yeni kütləvi kommunikasiya vasitəsi rəqəmsal mediadır. Rəqəmsal media bir çox ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da xəbərləri izləmək üçün ən çox seçilən kütləvi kommunikasiya vasitəsidir. Rəqəmsal medianın digər kütləvi informasiya vasitələrindən fərqləndirən xüsusiyyəti onun həftənin 7 günü, günün 24 saatı məlumat əldə etmək və qarşılıqlı əlaqədə olmaq imkanıdır. Jurnalistika da bu inkişafdan təsirləndi və anlıq xəbərlərdə bir-biri ilə yarışan xəbər saytları ortaya çıxdı. Ənənəvi media və internet jurnalistikasının fərqli şərtləri olduğundan, eyni media qrupu və eyni məlumatlara malik saytlar bu iki ayrı platformada fərqli jurnalistika istiqaməti özünə götürmüşdür. Bu fərq medianın strukturlarından qaynaqlanır və onlar müxtəlif şərtlər altında öz yayım siyasətlərini davam etdirirlər. Medianın rəqəmsallaşması, eyni zamanda müxtəlif informasiya bolluğu içərisində bəzən fakt xəbərlə saxta xəbəri ayırd etmək çətin olur. Xüsusilə də, yeni siyasi olay, ictimaiyyətdə çaxnaşma meydana gələndə onlayn media özünə daha çox izləyici qazanmaq üçün diqqət cəlb etmək metoduna keçir, bununla da bir çox saxta xəbərlər meydana gəlir. Saxta xəbər məzmun və mahiyyət etibari ilə iki yerə bölünür: misinformasiya və dezinformasiya.

Misinformasiya xəbər müəllifinin özündən asılı olmadan saxta xəbəri yaymasıdır. Əlbəttə, burda jurnalist peşəkarlığı da rol oynayır. Çünki peşəkar jurnalist xəbərin mənbəyini dəqiqləşdirmədən heç vaxt tələsik yalan informasiya verməz. Ancaq nəzərə alsaq ki, son dövrlərdə müxtəlif xəbər saytları peşəkarlıqdan daha çox oxucu auditoriyası yığmağa, müxtəlif reklamlarla qazanc əldə etməyə daha çox tələsir. Bunun nəticəsində də, cəlbedici xəbəri eşidən jurnalist böyük sayda oxucuları "tık tələsi"nə salır. Yeni media texnologiyalarının, xüsusən də sosial medianın gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi ilə insanlar informasiya istehsal etmək və yaymaq azadlığına malikdirlər. Sosial media kanallarının istifadəçilərinə təqdim etdiyi bu azadlıq mühiti bir çox problemləri gündəmə

gətirib. Sosial medianın liberal təbiəti informasiya axınının çox sürətlə baş tutmasına səbəb olur.

Oxuculara geniş fürsət verməklə yanaşı, doğru məlumatı yalan məlumatdan ayırmağı da çətinləşdirib. Yalanın istehsal və paylama kontekstini fərqli ölçülərə daşımasında, sosial media platformalarının məzmunun istehsalında və yayılmasında istifadəçilərinə təqdim etdiyi liberal mühit, internetdən gündən-günə artan istifadə, ucuz və çox asanlıqla veb-sayt qurmaq imkanının olması və məkan məhdudiyyəti olmayan portativ cihazlarla internetə çıxışın monopoliyasında olması kimi amillər təsirli olmuşdur.

Xəbərin yeni media mühitlərində mənbə göstərilmədən müxtəlif platformalarda paylaşılması, xəbərin əsas keyfiyyətlərinin əskik edilərək buraxılması, məzmunun orijinal olmaması, redaksiya nəzarətinin zəif əsasda formalaşması və ya ümumiyyətlə təsdiqlənməmiş məlumatların paylaşılması, saxta xəbərlər gündən-günə daha çox adiləşir, istehsal və yayılma xəbərlərdə etibarlılıq və etibarlılıq probleminin ön plana çıxmasına səbəb olur.

Müasir dünyada kommunikasiya texnikasındakı dəyişiklik və çevrilmənin son mərhələlərindən biri də internetin xətti bir proses olaraq baş verən ünsiyyət prosesini bir çox nöqtədən bir çox nöqtəyə dəyişdirməsidir. Bu dəyişikliyin əsas tikinti bloklarından biri Web 1.0-dan Web 2.0-a keçiddir.

Həyatımızın böyük bir sahəsini əhatə edən sosial media platformalarıdır. Sosial media Web 2.0-ın struktur xüsusiyyətlərinə əsaslanan və məzmunun istifadəçi tərəfindən yaradılmasına, dəyişdirilməsinə və yayılmasına imkan verən internet əsaslı proqramlar qrupu kimi müəyyən edilir. Sosial media əsasən fərdin digər fərdlərin qruplarına təsir göstərməsinə imkan verən hər hansı yüksək miqyaslı və əlçatan kommunikasiya texnologiyasına və ya texnikasına aiddir (TAŞDEMİR и KARADENİZ 2021).

Sosial media platformalarında nəzarət mexanizminin olmaması, kontentin yayılmasına nəzarətin istifadəçilərin monopoliyasında olması bu platformalarda dövriyyədə olan məzmunun həqiqiliyinin yoxlanılması və təsdiqlənməsi zərurətini ortaya çıxarıb. Bu səylər nəticəsində First Draft Network (firtdraftnews.com) qurulan ilk platformalardan biri oldu və bu platformaya Tviter və Feysbuk kimi sosial media platformaları, Washington Post və CNN kimi çoxsaylı media qurumları və xəbər agentlikləri daxil idi. Zamanla AFP və Reuters kimi Google 2017-ci ildə 48 ölkədə xəbər faktı doğrulama xidmətləri göstərməyə başladı.

Türkiyədə doğrulama platformalarından biri olan teyit.org 2016-cı ildə jurnalist Mehmet Atakan Foça tərəfindən təsis edilib. Qeyri-kommersiya platforması kimi yaradılmış teyit.org insanların onlayn mühitlərdə dəqiq və etibarlı məlumatlara asanlıqla daxil olmasını təmin etmək üçün yaradılmışdır(TAŞDEMİR и KARADENİZ 2021).

İnformasiyanın digər növü dezinformasiyadır ki, bu misinformasiyadan fərqli olaraq konkret olaraq məqsədyönlü surətdə oxucunu aldatmağa xidmət edir. Bu məsələ də müxtəlif siyasi məqsədlər rol oynayır. Sosial mediada redaktor yanaşmasının olmaması, müxtəlf informasiya yaymaqda sərbəstlik dezinformasiyanın geniş imkan açmasına səbəb olmuşdur.

Son iki ildə misinformasiya və dezinformasiya Azərbaycan sosial mediasında iki mövzu ətrafında diqqət çəkir: II Qarabağ müharibəsi və COVİD-19. Hər iki mövzu ətrafında saxta xəbəri araşdırmaq Azərbaycan araşdırma jurnalistikası üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

COVİD-19 saxta xəbərləri sosial mediada

Çində ortaya çıxan və qısa müddətdə dünyaya yayılan Covid-19 virusu Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən 11 mart 2020-ci ildə pandemiya elan edilib. Pandemiyanın elan edildiyi vaxtda 114 ölkədə 118 mindən çox yoluxma və 4291 ölüm qeydə alınıb. Təxminən bir ilin son dövründə bu rəqəmlər; 104 milyon xəstəliyə və 2 milyon ölümə çatdı. Türkiyə 2,5 milyon hadisə və 26 min ölümlə pandemiyadan çox təsirləndi. Pandemiyaya qarşı alınan qərarların gündəlik həyata təsirləri araşdırıldığında vəziyyətin ciddiliyi başa düşülür. Dünyada epidemiyanın yayılmasının qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərdən bəziləri bunlardır: Müəyyən vaxtlarda müəyyən insanlar üçün komendant saatı, maskasız dövriyyənin qadağan

edilməsi, gediş-gəlişin məhdudlaşdırılması, distant təhsil, müxtəlif yerlərin məhdudlaşdırılması kimi ümumiləşdirilə bilər (TOPSAKAL T. и FERİK F. 2021)

Bəzən virusdan marketinq məqsədi ilə də istifadə edirlər. Məsələn, bu gün xəbər yayılır ki, zəncəfil, sarımsaq və başqa ərzaqlarla qidalananlar koronavirusa tutulmurlar, səhəri günü həmin məhsulun qiyməti bazarda qat-qat artır. Halbuki, Çində çoxlu sarımsaq yeyən bir yaşlı qadın da koronavirusa yoluxub. Hətta Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarında belə sarımsağın koronavirusdan müdafiə xüsusiyyətiylə bağlı hər hansı dəlil yoxdur (Paşayeva (Hüseynova) A. 2020).

Covid-19 pandemiyası 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində başlayıb. Uhanda daha əvvəl insanlarda aşkarlanmayan yeni növ kovidin müəyyən edilməsi ilə xəstəlik qısa zamanda bütün dünyanı təsir altına aldı. Covid-19 adlanan bu xəstəlik Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən 11 mart 2020-ci ildə pandemiya olaraq təyin edilib. Həmin tarixdə Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən Türkiyədə ilk Covid-19 hadisəsinin görüldüyü açıqlandı. Bütün dünyanı bürüyən epidemiyanın ilk günündən bu yana həqiqəti sübuta yetirilməyən bir çox yalan, yalan və uydurma xəbərlər üzə çıxıb. Sosial media platformalarında həyatımızın bir parçasına çevrilən pandemiya ilə bağlı ağızdan-ağıza, etibarsız və etibarsız xəbərlər paylaşılıb və xəbərin mənbəyinə baxmayın, bu xəbərlərə inanılmağa başlayıb. onların etibarlılığını araşdırmadan.

Tədqiqat çərçivəsində Teyit.org yoxlama platformasının Covid-19 peyvəndi ilə bağlı yalan, yalan və uydurma məlumatlarla bağlı yoxlanılmış təhlilləri müzakirə edilib. Bu əhatəyə uyğun olaraq ölkəmizdə Covid-19 hadisəsinin ilk görüldüyü 11 mart 2020-ci il – 10 mart 2021-ci il tarixləri arasında bir illik müddətdə, xüsusilə sosial mediada Covid-19 peyvəndi ilə bağlı iddialara münasibətdə platformalar. Teyit.org saytında ümumilikdə 40 məzmun təhlil edilib.

"AB'nin Çin menşeli Sinovac aşısı olan kişilere Schengen vizesi vermeme kararı aldığı iddiası" adlı xəbər Teyit.org saytında saxta xəbər olduğu aşkara çıxarılmışdır. Təhlil dərc edildikdən sonra Türkiyə 19 avqust 2021-ci il tarixindən etibarən peyvənd sertifikatı müraciətinə daxil edilmişdir. Lakin şərtlər arasında Sinovac peyvəndi olanların sertifikat ala bilməyəcəyi barədə məlumat yoxdur (Öyküm Hüma Keskin 2021).

Azərbaycanda da vaksinasiya ilə bağlı müxtəlif fake xəbərlər gedirdi. Azərbaycanda Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin Bakı, Abşeron və 7 iqtisadi rayon üzrə (Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Dağlıq Şirvan, Yuxarı Qarabağ) şəhər, rayon və kənd əhalisi arasında apardığı statistik sorğuya əsasən aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir. Respondentlərlə müsahibələr 2021-ci ilin 22-24 yanvar tarixlərində aparılıb (Əhalinin COVID-19 əleyhinə vaksinasiyaya münasibəti 2021).

Şəkil 1. *Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin əhalinin peyvənd olunması ilə bağlı Bakı, Abşeron və 7 iqtisadi rayon üzrə apardığı sorğu ilə bağlı statistik nəticə*

Türkiyədə Tviter hesabında paylaşılan xəbərlərə görə Sosial mediada yayılan xəritənin Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolu bölgələrində peyvəndin az olduğunun və bu bölgələrdə ayrı-seçkiliyin edildiyinin göstəricisi olaraq paylaşılması yalan xəbəri teyit.org vasitəsilə saxta xəbər olduğu aşkara çıxarılmışdır. Çünki istifadə olunan xəritə əraziyə görə deyil yaş kateqoriyasına görə bölünmüşdür (Ezgi Toprak 2021).

Coronavirus Turkish Agency Tviter hesabında paylaşılan saxta xəbərə görə, Pfizer & BioNTech tərəfindən hazırlanmış Covid-19 peyvəndinin könüllülərdə üz iflicinə səbəb olması iddiası ilə bağlıdır. Sosial media və xəbər saytlarında peyvənd tədqiqatlarında iştirak edən dörd könüllünün üçüncü, doqquzuncu, otuz yeddinci və qırx səkkizinci günlərdə üz iflici olduğu iddia edilib. Bu kontekstdə alimlər üz iflici ilə peyvənd arasında fərq qoyurlar. Bildirdilər ki, birbaşa əlaqə yaratmaq mümkün deyil. Çünki peyvəndin üz iflicinə səbəb olduğunu göstərən kifayət qədər məlumatın olmadığını bildirdilər (Beşire Korkmaz 2020).

II Qarabağ müharibəsi ilə saxta xəbərlər sosial mediada

2020-ci il sentyabrın 27-də səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələri iriçaplı artilleriya qurğularından Azərbaycan ordusunun yaşayış məntəqələrini və cəbhəboyu mövqelərini intensiv atəşə məruz qoyaraq genişmiqyaslı hücuma keçib. Ermənistan ordusunun hücumunu dayandırmaq və mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan ordusunun komandanlığı bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatına başlamaq qərarına gəlib. Bu toqquşmalar nəticəsində Ermənistanda hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik elan edildi. Azərbaycanda hərbi vəziyyət və komendant saatı, sentyabrın 28-də isə qismən səfərbərlik elan edilib. Toqquşmalar sürətlə böyüyərək İkinci Qarabağ müharibəsinə çevrildi.

Bir çox ölkələr və həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı hərbi əməliyyatları dayandırmağa, hər iki tərəfi gərginliyi azaltmağa və danışıqları təxirə salmadan davam etdirməyə çağırıb. Əfqanıstan, Ukrayna, Pakistan, Türkiyə və Şimali Kipr Türk Respublikası Azərbaycana dəstək ifadə ediblər.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı informasiya müharibəsi də səmərəli qarşılandı, həqiqətən də, Azərbaycan informasiya meydanında Ermənistanı məğlub etdi. Ermənistan tərəfindən yayılan yalan xəbərlər vaxtında təkzib edilib, dünya ictimaiyyətinə obyektiv məlumatlar çatdırılıb. Kiberhücumlar qənaətbəxş şəkildə ləğv edildi.

Prezident İlham Əliyev ermənipərəst medianın qarayaxma kampaniyalarını təkbaşına zərərsizləşdirmək və informasiya cəbhəsindəki səyləri dəstəkləmək üçün dərin biliyi, dəmir məntiqi və təkzibedilməz arqumentlərindən istifadə edib.

Azərbaycanlı hakerlər bir sıra erməni saytlarına daxil olaraq prezident İlham Əliyevin beynəlxalq aləmdən "Qarabağ Azərbaycandır, nida işarəsi", o cümlədən "Erməni əsgəri ölmək istəmirsə, Azərbaycan torpaqlarından çıxmalıdır" sözlərini yayıblar". Ermənistan saytlarında Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun şəkilləri də yerləşdirilib. Sentyabrın 27-də günorta saatlarında başlayan hücumlarda ümumilikdə 90 erməni saytı sındırılıb.

Həmçinin, mümkün erməni təxribatlarının qarşısını almaq üçün Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin Elektron Təhlükəsizlik Xidməti vətəndaşları sosial şəbəkələrdəki keçidlərə daxil olmamağa, elektron poçt və ya telefon mesajlarında fayl və ya keçidləri yükləməməyə çağırmışdı. Sentyabrın 29-da "Anti-Armenia Team" haker qrupu Ermənistan silahlı qüvvələrinin 10 GB məxfi sənədlərini ələ keçirib.

Nəticədə, 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi qarşıdurma media texnologiyalarının təkamülündə dönüş nöqtəsinə çevrildi.

Məşhur sosial media vasitəsi olan Instagram heç vaxt belə siyasi platformalar siyahısına daxil edilməyib. Bu, istifadəçilərin şəxsi şəkillərini və ya əşyalarının (mallarının) fotoşəkillərini yaymaq, yaymaq və satmaq üçün paylaşa biləcəyi sosial media platformasıdır. Instagram ən populyar platformalardan biridir və onun məzmunu sürətlə Azərbaycanda genişlənir.

Bugünkü sosial şəbəkələr hər bir ənənəvi medianın yarışdığı metamediadır. Onlar öz səhifələrini qurublar və bütün SMM qaydalarına əməl edərək Facebook, VK və Tviter vasitəsilə inamla trafik cəlb edirlər.

II Qarabağ müharibəsi dövründə Tviter hesabı istifadəçilərinin sayı çoxaldı, buna da səbəb Prezident İlham Əliyevin torpaqların işğaldan azad edilməsi ilə bağlı qələbə xəbərlərinin öz şəxsi hesabında paylaşılmasıdır (Əliyev İlham 2020).

Şəkil 2. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi tvitter hesabında işğaldan azad olunmuş torpaqlar haqqında paylaşımı*

Şəkil 3. *Erməni Feysbuk səhifəsində Azərbaycan ordusunda vuruşan Suriya əsgərləri haqqında saxta xəbər*

Şəkil 4. *Erməni Feysbuk səhifəsində Azərbaycan ordusunda vuruşan Suriya əsgərləri haqqında saxta xəbər*

II Qarabağ müharibəsi dövründə İctimai TV-nin aparıcısı Jalə Həsənli 2020-ci il sentyabr ayında Füzuli rayonunun 4 kəndi və Cəbrayılın 2 kəndinin işğaldan azad edilmiş kəndlərinin adlarını sadalayanda sevinc göz yaşlarını efirdə gizlətməmişdi. Ermənilər bu dəfə də saxta xəbərdən istifadə edərək Jalə Həsənlini erməni televiziya aparıcısı kimi qələmə verərək Qarabağda öldürülmüş insanlar üçün göz yaşı tökdüyünü qeyd etmişdilər (Ermənilərin daha bir YALANI: İTV-nin xəbər aparıcısı Jalə Həsənli «erməni» kimi təqdim edildi 2020).

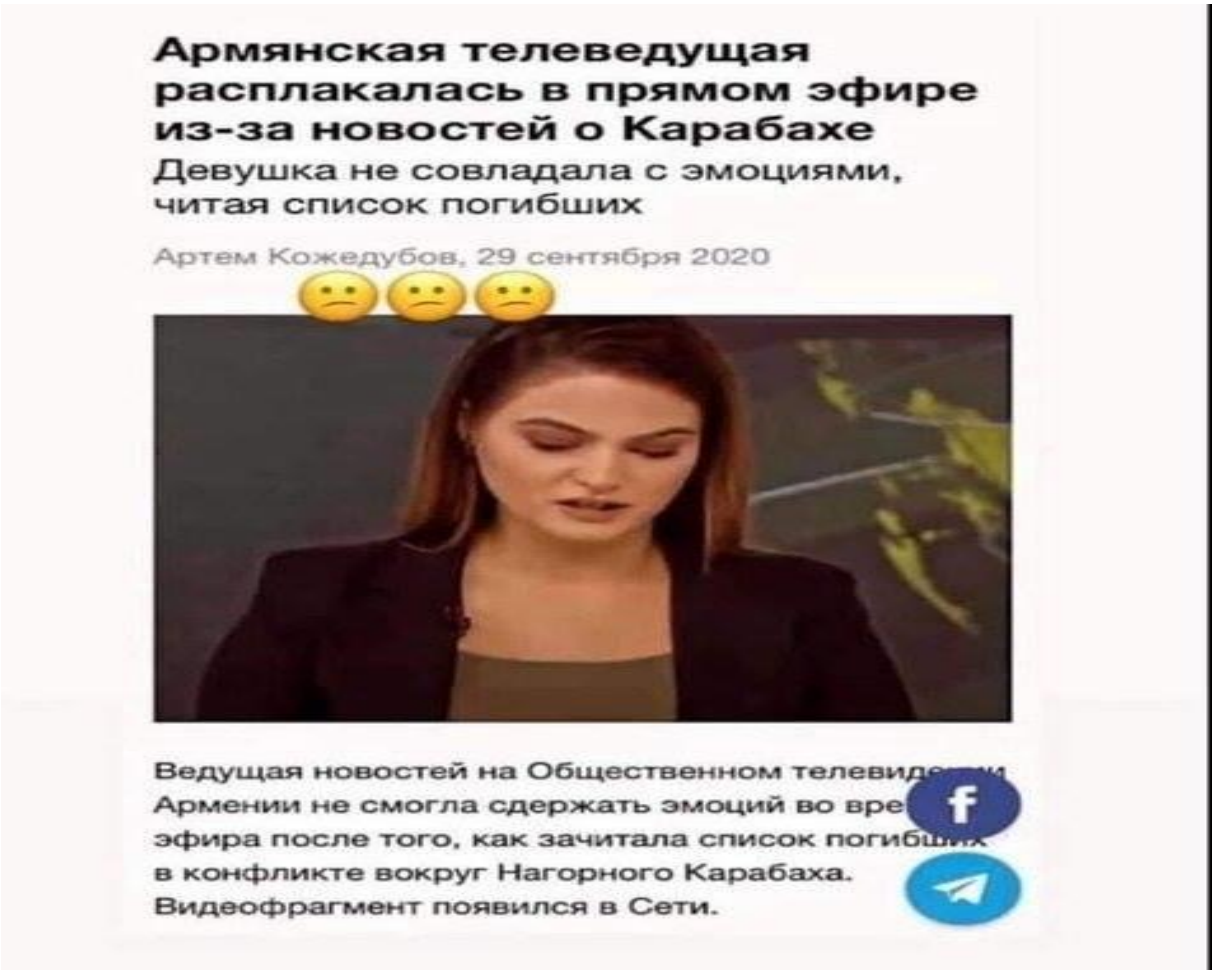

Şəkil 5. *İTV aparıcısı Jalə Həsənlini erməni aparıcısı kimi qələmə verərək Qondarma Dağlıq Qarabağda öldürülən ermənilər üçün ağladığını saxta xəbəri*

Ermənilər Mərkəzi Seçki Komissiyasına daxil olmaqla bütün Azərbaycan vətəndaşlarının məlumatlarını götürərək "hamimiz.com" saytına daxil olaraq azərbaycanlı vətəndaşları Qarabağda şəhid olmuş kimi vermişdir. Məsələn: Aynurə Niyaz qızı Paşayevanın məlumatlarını götürərək saxta şəkildə şəhid olmuş kimi verilmişdir və hazırda həmin sayt işləmir.

Şəkil 6. *Ermənilər azərbaycanlıların məlumatlarını əldə edərək saxta hamımız.com saytı yaratmış və azərbaycanlıları şəhid kimi təqdim etmişdir*

Ermənilər Telegram kanallarında müxtəlif şəkillər vasitəsi ilə azərbaycanlıların döyüşdən qaçması ilə bağlı xəbərlər yayırdılar. Bu xəbərin yalan olması ilə bağlı Teyit.org saytı da araşdırma aparmış yalan olması haqqında açıqlama vermişdir (Ayşe Ece Zübeyir 2020) .

Nəticə

İnternet texnologiyasının gündəlik həyatın bir hissəsinə çevrilməsi ilə insanların hər hansı mövzu, vəziyyət və hadisə ilə bağlı əldə etdikləri məlumat ekosistemi yenidən formalaşmağa başlayıb. Bu formalaşma prosesi doğru və etibarlı məlumat əvəzinə yalan, yalan və uydurma xəbərlərin sürətlə yayıldığı bir mühiti də özü ilə gətirmişdir. Xüsusilə də sosial media platformalarının inkişafı və yayılması bir çox təsdiqlənməmiş xəbərlərin tirajlanmasına səbəb olub.

Müasir dünyada məlumatların sürətlə istehsalı və yayılması vasitələrdən biri olan sosial media platformaları insanların xəbərləri qəbul edib yaymaq ehtiyaclarını qarşılayan bir mühit kimi ortaya çıxır. Lakin bu platformalarda yayılan xəbərlərin təsdiqi və yoxlanılmasında problemlər zaman keçdikcə artır.

II Qarabağ müharibəsi dövründə ermənilər tərəfindən yayılan dezinformasiyalara qarşı Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Facebook səhifəsində dəfələrlə şəhid və yaralılar, hərbi texnika və silahlar barədə məlumatların paylaşılmaması haqqında paylaşımlar edirdi. Azərbaycan sosial şəbəkəsində erməni saxta xəbərlərinə qarşı informasiya müharibəsində #KarabakhisAzerbaijan, #WeWillWin, #DontBelieveArmenia, #StopAzerbaijanAggression, #StopArmenian genocide adlı həştəqlər paylaşılması da saxta xəbərin yayılmasına qarşı ən güclü mübarizə tədbiri idi.

Saxta, yalan və uydurma xəbərlərlə bağlı müzakirələrin artdığı Covid-19 pandemiyası dövründə yalanla həqiqət arasındakı fərq getdikcə əhəmiyyətini artırıb. Çünki sosial media platformalarında demək olar ki, hər gün pandemiya ilə bağlı saxta, yalan və uydurma xəbərlər

hazırlanır və tirajlanır. Bu kontekstdə pandemiya ilə bağlı yalan, yalan və uydurma xəbərlər insanların düzgün xəbər almaq hüququ qarşısında ciddi problem kimi ortaya çıxır. Çünki sosial media platformalarında Covid-19 pandemiyası ilə bağlı təsdiq olmadan və təsdiqlənməmiş xəbərlər insanların pandemiya ilə bağlı məlumat bombardmanı və informasiya çirklənməsi ilə üzləşməsinə səbəb olur. Bu vəziyyət onlayn mühitlərdə dolaşan məzmunu təsdiqləmək üçün qurulan yoxlama platformalarının əhəmiyyətini günü-gündən artırır.

Ədəbiyyat:

Ayşe Ece Zübeyir. 2020. «Videonun savaştan kaçan Azerbaycanlıları gösterdiği iddiası». https://teyit.org/analiz/videonun-savastan-kacan-azerbaycanli-kurtaricilari-gosterdigi-iddiasi.

Beşire Korkmaz. 2020. «Pfizer & BioNTech'in geliştirdiği Covid-19 aşısının gönüllülerde yüz felcine neden olduğu iddiası». https://teyit.org/analiz/pfizer-biontechin-gelistirdigi-covid-19-asisinin-gonullulerde-yuz-felcine-neden-oldugu-iddiasi.

Ermənilərin daha bir YALANI: İTV-nin xəbər aparıcısı Jalə Həsənli «erməni» kimi təqdim edildi. 2020. Azərbaycan: Kanal 13. https://www.youtube.com/watch?v=AMYnrX8p0zY&t=35s.

«Əhalinin COVID-19 əleyhinə vaksinasiyaya münasibəti». 2021. https://stm.az/az/news/568/ehalinin-covid-19-eleyhine-vaksinasiyaya-munasibeti-press-reliz.

Əliyev İlham. 2020. «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi tvitter hesabı». https://twitter.com/azpresident/status/1319632010101596162.

GJYLBEGAJ, Viola. 2018. «Fake News In The Age Of Socıal Medıa». *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 4(11): 383–91.

Öyküm Hüma Keskin. 2021. «AB'nin Sinovac aşısı olanlara Schengen vizesi vermeme kararı aldığı iddiası». https://teyit.org/analiz/sinovac-asisi-olanlara-schengen-vizesi-verilmeyecegi-iddiasi.

Paşayeva (Hüseynova) A. 2020. «Koronavirus yaradıcılığı, "ağız ədəbiyyatı", "fake" xəbərlər - ŞƏRH». *Report İnformasiya agentliyi*. https://report.az/edebiyyat/koronavirus-yaradiciligi-agiz-edebiyyati-fake-xeber/.

TAŞDEMİR, Erdem, и Betül KARADENİZ. 2021. «Covid-19 Pandemisi Hakkında Sosyal Medyada Üretilen Yalan Haberleri Doğrulama Platformları Üzerinden Okumak: Teyit.Org Örneği». *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi* 11(2): 59-83.

TOPSAKAL T., и Ferhat FERİK F. 2021. «Haber Sitelerinin Covid-19 Aşılarına Yönelik Yaklaşımı ve Haber İçeriklerinin Değerlendirilmesi». *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 0(35): 370-86.

EVALUATION OF THE TRANSFORMATION IN AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY UNDER HEYDAR ALIYEV FROM A NEOCLASSICAL REALIST PERSPECTIVE

AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINDA HAYDAR ALİYEV'LE YAŞANAN DÖNÜŞÜMÜN NEOKLASİK REALİST BAKIŞ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Assist. Prof. Dr. İrfan Sancak

Recep Tayyip Erdoğan University

ABSTRACT

There are basically two things expected from a theory in the discipline of international relations. The first of these is its explanatory power and the second is its ability to foresee. By the 1990s, the inability of existing theories to predict the end of the Cold War created the need for a new theory. This need was filled with neoclassical realist theory. According to neoclassical realism, which is not a system but a foreign policy theory, the scope, and ambitions of a country's foreign policy are primarily guided by its place in the international system and its relative capacity. However, the impact of this capacity on foreign policy is indirect and complex. This is because systemic pressures must be transformed at the unit level through intervening variables. Therefore, the theory differs from classical realism and is called neoclassical realism. Intermediate variables play an important role in the foreign policy analysis of neoclassical realism. There are four intermediate variables that affect the foreign policies of states: Leader image, strategic culture, state-society relationship, and domestic institutions. These variables influence foreign policy decisions within systemic constraints and in interaction with each other. In general terms, the foreign policy pursued by Azerbaijan during the Heydar Aliyev era was influenced by the limitations of the international system, but Aliyev's foreign policy approach was also decisive in this policy.

Aliyev, who had great political experience gained during the USSR before becoming the president of Azerbaijan, was a statesman who knew the balances in the region and the world very well. Aliyev, who stayed away from emotional politics during his presidency, brought about significant changes in Azerbaijan's foreign policy. The effects of these changes were seen in oil exports, the problems with Armenia, and the relations with other states. Relations with Turkey, on the other hand, were conducted within the framework of the "one nation, two states" discourse, but with the awareness of two sovereign states.

In this study, leader image, which is one of the four main variables of neoclassical realism, will be discussed in the context of Heydar Aliyev, and the change in Azerbaijan's foreign policy and the impact of Aliyev's leadership on this change will be emphasized.

Keywords: Azerbaijan, Neoclassical Realism, Foreign Policy, Heydar Aliyev

ÖZET

Uluslararası ilişkiler disiplininde bir teoriden temelde beklenen iki şey vardır. Bunlardan ilki açıklama gücü, ikincisi ise öngörebilme yeteneğidir. 1990'lı yıllara gelindiğinde mevcut teorilerin Soğuk Savaş'ın bitişini öngörememeleri yeni bir teori ihtiyacını ortaya çıkardı. Bu ihtiyaç neoklasik realist teori ile dolduruldu. Bir sistem değil dış politika teorisi olan neoklasik realizme göre bir ülkenin dış politikasının kapsamı ve emelleri her şeyden önce o ülkenin uluslararası sistemdeki yeri ve özellikle göreli kapasitesi tarafından yönlendirilir. Ancak bu kapasitenin dış politikadaki etkisi dolaylı ve karmaşıktır. Çünkü sistemik baskılar birim düzeyinde araya giren değişkenler vasıtasıyla dönüştürülmelidirler. Bundan dolayı teori klasik realizmden farklılaşarak, neoklasik realizm olarak adlandırılmaktadır. Neoklasik realizmin dış politika analizinde ara değişkenler önemli bir role sahiptir. Devletlerin dış politikalarını etkileyen dört ara değişken vardır: Lider imajı, stratejik kültür, devlet – toplum ilişkisi, iç kurumlar. Bu değişkenler sistemik sınırlamalar dâhilinde ve birbirleri ile etkileşim içinde dış politika kararlarının alınmasında etkili olurlar. Genel hatlarıyla Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan'ın takip ettiği dış politikaya bakıldığında uluslararası sitemin sınırlamalarının etkili olduğu ancak Aliyev'in dış politika anlayışının da bu politikada belirleyici olduğu görülmektedir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmadan önce SSCB döneminde büyük bir siyasi tecrübe edinmiş olan Aliyev, bölgedeki ve dünyadaki dengeleri çok iyi bilen bir devlet adamıydı. Cumhurbaşkanlığı döneminde duygusal siyasetten uzak duran Aliyev, Azerbaycan'ın dış politikasında önemli değişikliklere imza attı. Bu değişikliklerin etkileri petrol ihracatında, Ermenistan ile yaşanan sorunlarda ve diğer devletlerle olan ilişkilerde görüldü. Türkiye ile ilişkiler ise "tek millet, iki devlet" söylemi çerçevesinde ancak iki egemen devlet bilinciyle yürütülmüştür.

Bu çalışmada neoklasik realizmin dört ana değişkeninden biri olan lider imajı Haydar Aliyev bağlamında ele alınacak, Azerbaycan dış politikasında yaşanan değişim ve bu değişimde Aliyev'in liderliğinin etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Neoklasik Realizm, Dış Politika, Haydar Aliyev

ÇOKLU DENGE POLİTİKASININ BAŞARILI BİR ÖRNEĞİ OLARAK HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASI

AZERBAIJAN FOREIGN POLICY IN THE PERIOD OF HAYDAR ALIYEV AS A SUCCESSFUL EXAMPLE OF MULTIPLE BALANCE POLICY

Doç. Dr. Kadir SANCAK

Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü,

ORCID:0000-0001-9266-5592

ÖZET

Devletler varlıklarını muhafaza etmek ve bu varlığı sürdürebilmek için politikalar geliştirirler. Her devlet sahip olduğu güç unsurlarını dikkate alarak kendisi için rasyonel olduğunu düşündüğü politik modellerden birini uygular. Söz konusu politik yöntemlerden biri denge politikasıdır ve denge politikasını, dünyadaki farklı güç merkezleri arasında taraf olmadan dengeli bir ilişki tesis etmek ve söz konusu güç merkezlerini birbirleri ile dengelemek şeklinde tarif etmek mümkündür. Denge politikası tarihte birçok ülke tarafından uygulanmış ve bunu başarılı bir şekilde uygulayan liderlerden biri de Haydar Aliyev olmuştur.

Haydar Aliyev, Sovyetler Birliği döneminden gelen tecrübesi ile birlikte Azerbaycan dış politikasında yeni bir anlayışı hakim kılmıştır. Önceki yönetimin özellikle Rusya ve İran'ı dışlayan politikalarının aksine Azerbaycan siyasetine etki edebilecek bütün güçleri dikkate alan çoklu bir denge politikası takip etmeye başlamıştır. Bu bağlamda özellikle enerji alanındaki antlaşmalarda ve benimsenen dış politika dilinde farklı güç merkezleri olarak sayabileceğimiz Rusya, İran, Türkiye, ABD ve Avrupa ülkeleri arasında dengeyi muhafaza edecek bir politik tutum sergilemiştir. Bunun neticesi olarak da siyasi ve ekonomik istikrarı sağlayarak Azerbaycan'da yeni bir dönem başlatmıştır.

Bu çalışmanın amacı Haydar Aliyev'in Azerbaycan'da uyguladığı dış politikayı çoklu denge politikası bağlamında açıklamaktır. Bunun için öncelikle uluslararası ilişkilerde çoklu denge politikasının kavramsal yapısı ele alınacaktır. Devamında ise çoklu denge politikasının başarılı bir uygulama örneği olarak Haydar Aliyev dönemi Azerbaycan dış politikasında yaşanan gelişmeler anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çoklu denge politikası, Azerbaycan, Haydar Aliyev, Rusya, İran, Türkiye

ABSTRACT

States develop policies to preserve and maintain their existence.Each state applies one of the rational political models for itself, taking into account the power elements it has. One of these political methods is the balance policy. Balance policy can be described as establishing a balanced relationship between different power centers in the world without taking sides and balancing the powers of these centers with each other.

Balance policy has been implemented by many countries in history and one of the leaders who successfully implemented it was Heydar Aliyev. Heydar Aliyev, with his experience from the Soviet Union period, has made a new understanding dominant in Azerbaijan's foreign policy. Contrary to the policies of the previous administration that excluded Russia

and Iran, Azerbaijan started to follow a multiple balance policy that takes into account all the forces that may affect its politics.

In this context it has adopted a political stance that will maintain the balance between Russia, Iran, Turkey, the USA and European countries. As a result of this, it started a new era in Azerbaijan by providing political and economic stability. The aim of this study is to explain the foreign policy of Heydar Aliyev in Azerbaijan in the context of multiple balance policy. For this, first of all, the conceptual structure of the multiple balance policy in international relations will be discussed. In the following, developments in Azerbaijan's foreign policy during the Heydar Aliyev period will be explained as an example of successful implementation of the multiple balance policy.

Keywords: Multiple balance policy, Azerbaijan, Heydar Aliyev, Russia, Iran, Turkiye

GİRİŞ

Dünyadaki bütün ülkeler varlıklarını sürdürebilmek için güçleri ölçüsünde bir dış politika belirlemekte ve onu uygulamaya çalışmaktadır. Devletler dış politikalarını belirlerken iç ve dış faktörleri dikkate almaktadır. Bir ülkenin sahip olduğu ulusal güç unsurları iç faktörler bağlamında belirleyici olurken uluslararası sistemin yapısı da dış faktörler içinde en önemlisidir. Devleti yöneten karar mekanizmaları bu iç ve dış faktörleri dikkate alarak ülke menfaatleri için uygun olan dış politikayı oluşturmaktadırlar.

Siyasi tarih içerisinde gücün temerküzü bağlamında farklı siyasal yapılar dünyada hakim olmuştur. Söz konusu siyasal yapı devletlerin dış politika tercihlerini etkilemiş ve şekillendirmiştir. Uluslararası sistem içerisinde güç ilişkilerini dikkate alarak uygulanan politikalardan biri de denge politikası olmuştur.

Bu çalışmada Azerbaycan'da Haydar Aliyev döneminde uygulanan dış politika kavramsal bir çerçeve üzerine oturtularak açıklanmaya çalışılmaktadır. Söz konusu dönemi açıklayabilecek en uygun modelin denge politikası olduğu düşünülerek konu bu model üzerinden ele alınmaktadır.

1.Kavramsal Çerçeve/Denge politikası

Uluslararası ilişkilerde denge politikasından söz edildiğinde ilk akla gelen sistem güçler dengesi sistemidir. Güç/ler dengesi en yalın haliyle gücün sistem içerisinde büyük devletler veya ittifaklar arasında dengeli dağılımını ifade etmektedir.(Demirel, 2019) Burada sistemin işleyişi küresel ölçekte güç sahibi olan devletleri merkeze alarak ele alınmaktadır. Ancak bu çalışmada sözü edilen denge sistemi bundan farklıdır ve burada bahsi geçen denge politikasının merkezinde göreceli olarak daha zayıf ülkeler de yer almaktadır.

Her devlet varlığını muhafaza etmek ve ülke menfaatlerini gerçekleştirmek gayesi ile bir dış politika belirlemektedir. Ancak sistemde hegemon olmayan devletlerin belirledikleri bu politikaların uygulanabilmesi için ihtiyaç duydukları gücü ulusal kaynaklarından sağlamaları her zaman mümkün olmamaktadır. Bu durumda söz konusu ülkeler başka devletlerle ittifaklar kurarak veya güçlü devletler arasında denge politikaları takip ederek bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden denge politikasında ikinci seçenek konu edilmekte, yani güçsüz olan devlet ulusal menfaatlerini gerçekleştirmek için güçlü devletler arasındaki rekabetten faydalanmaktadır. Söz konusu denge ikiden fazla güçlü ülke arasındaki ilişkiler bağlamında gerçekleşiyorsa bunu çoklu denge olarak ifade etmek doğru olacaktır. Tarihte farklı zaman dilimlerinde uygulanan bu politika Haydar Aliyev örneği üzerinden ele alındığında daha iyi anlaşılacaktır.

2.Azerbaycan Dış Politikası

Haydar Aliyev liderliğindeki Azerbaycan çoklu güç dengesine dayanan bir dış politika takip etmiştir. Bu politikanın uygulanmasında tarih, kültür, din, etnik yapı, ekonomi, jeopolitik, siyasal güç dağılımı gibi unsurlar belirleyici olmuştur.(Yılmaz ve Sayın, 2019) Söz konusu unsurlar bağlamında dengenin taraflarını ABD/AB, Rusya, İran ve Türkiye oluşturmuştur.

2.1. Azerbaycan Dış Politikasındaki Denge Unsuru Ülkeler

2.1.1 Rusya

Rusya Federasyonu, mirasçısı olduğu Sovyetler Birliği'ne nazaran daha güçsüz bir ülke olsa da yine de küresel sistemin en önemli aktörlerinden biri olmaya devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte on beş yeni cumhuriyet bağımsızlıklarına kavuşmuş ancak Rusya'nın bu devletler üzerindeki nüfuz tesis etme isteği sona ermemiştir. Söz konusu cumhuriyetlerin bağımsız politikalar belirleme çabalarına saygı göstermeyen Rusya eski Sovyet havzasını arka bahçesi olarak niteleyerek BDT üzerinden nüfuzunu devam ettirme gayreti göstermiştir.(Güler ve Teke, 2021:22) 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren Azerbaycan topraklarında yüz elli yıldan fazla hüküm süren Rusya ile Azerbaycan arasında tarihi, ekonomik ve siyasi unsurlar bağlamında güçlü ve karmaşık bir ilişki ağı oluşmuştur. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen akabinde Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki nüfuzu tartışılmaz bir gerçekliktir. Bu nedenle söz konusu durumu dikkate almadan uygulanacak politikaların da başarılı olma ihtimali oldukça düşüktür.

2.1.2. AB ve ABD

Haydar Aliyev'in iktidara geldiği 1993 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte ABD ekonomik, askeri ve siyasi güç bağlamında dünyanın tek süper gücü haline gelmiştir.(Efegil ve Musaoğlu, 2009:11) Benzer bir şekilde Avrupa ülkeleri arasında işbirliğini sağlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu, 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Anlaşması ile birlikte Avrupa Birliği (AB) adını alarak yeni bir evreye geçmiştir. Ekonomik ve siyasi anlamda küresel bir aktör haline gelen AB, ABD ile birlikte –Batılı ülkeler olarak- özellikle dünyadaki enerji güvenliği bağlamında söz sahibi bir aktör konumuna gelmiştir.(Mor, 2010:513) Bu durum ekonomik gelişmesinin temel dinamiği enerji kaynakları olan Azerbaycan için göz ardı edilmemesi gereken bir gerçeklik olarak ortaya çıkmıştır. Özetle Batılı ülkeler, ekonomik ve siyasi güç bağlamında Azerbaycan dış politikasındaki başlıca denge unsurlarından biri haline gelmiştir.

2.1.3. Türkiye

Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 90'lı yıllarda sahip olduğu ekonomik, askeri ve siyasi güç unsurları bağlamında Rusya ve Batılı ülkelerden zayıf olsa da ortak tarih, soy birliği, din ve dil gibi unsurlar sayesinde Azerbaycan'la iyi ilişkiler kurmuştur. Söz konusu ilişkiler başlangıç aşamasında daha ziyade ortak kültürel değerler üzerinden yürütülmüş, sonrasında ekonomi/ticaret alanındaki büyük projelerle desteklenmiştir. (Aslanlı, 2018) "Bir millet, iki devlet" söylemi ile somutlaşan bu yakınlıkta Türkiye diğer güç merkezlerine karşı Azerbaycan'a destek vererek çoklu dengenin bir ayağını meydana getirmiştir.

2.1.4. İran

İran ile Azerbaycan arasında tarihi ve mezhepsel bağlar bağlamında ortak değerlerin varlığından söz etmek mümkündür. Azerbaycan'daki mezhep faktörünün halk üzerinde İran toplumundaki kadar etkisi olmasa da halkın büyük çoğunluğunun Şii olması, Şii dünyanın lideri olma iddiasındaki İran'a önemli avantajlar sağlamaktadır. Ayrıca hem karadan hem de Hazar Denizi'nden sınır komşusu olmaları da İran'ın önemini artırmaktadır. Özellikle Nahçıvan ile Azerbaycan'ın ana ülkesi arasında karayolu bağlantısının İran üzerinden

kuruluyor olması İran'ın pozisyonunu güçlendirmektedir.(Neciyev ve Gasımlı, 2020) Sahip olduğu güç projeksiyonları bağlamında Rusya ve Batılı ülkelerden daha zayıf olsa da İran, Azerbaycan'ın dış politikasında denge unsuru bir aktör olarak değerlendirilmektedir. Bu durum Haydar Aliyev'in iktidara geldiği 1993 yılı dikkate alındığında daha net görülmektedir.

2.2- Haydar Aliyev Öncesi Dönem Dış Politika

2.2.1. Ayaz Mutallibov Dönemi

18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı daha önce Sovyet Yönetimi tarafından atanmış bulunan Ayaz Mutallibov olmuştur. Mutallibov, bağımsızlık sonrası büyük ölçüde boykot edilen seçimlerde yeniden seçilerek görevini devam ettirmiştir. Genel itibariyle Rusya'yı merkeze alan bir dış politika takip eden ve bu bağlamda Rusya yanlısı olarak nitelenen Mutallibov ilk adım olarak Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılarak bu politikayı somutlaştırmıştır. Kendisinden sonraki cumhurbaşkanları gibi Mutallibov'un da en temel dış politika sorunu Karabağ Meselesi olmuştur. Ermeni güçleri desteklediklerı bilinen Ruslarla Ortak Savunma Anlaşması'na imza atan Mutallibov her şeye rağmen Karabağ meselesinin çözüm merkezi olarak Rusya'yı görmeye devam etmiştir. Bu durum Mutallibov'un siyasi ömrünün kısa olmasının da nedenini oluşturmuştur. (Sancak, 2018:59,60)

Rusya yanlısı bir dış politika anlayışına sahip olan Mutallibov, İran ve Türkiye ile de iyi ilişkiler tesis etme bağlamında karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmiştir. Ancak bu girişimler Rusya merkezli dış politikanın gölgesinde kalmış ve Rus Ordusunun 366. Alayının Hocalı Katliamı'nda aktif rol oynaması Mütallibov'un istifa etmesine neden olmuştur.(Öraz Beşikçi, 2016:239)

2.2.1. Elçibey Dönemi

Mütellibov'un istifa sonrası yeniden seçimler yapılıncaya kadar üç ay boyunca ülkeyi Meclis başkanı Yakup Memmedov yönetmiştir. 7 Haziran 1992 tarihinde yapılan seçimlerde oyların yaklaşık yüzde 60'ını alan Ebulfez Elçibey Azerbaycan'ın ikinci cumhurbaşkanı olmuştur. Selefi Mutallibov'un aksine Rus karşıtı ve Türk milliyetçisi olan Elçibey,(Kamraya, 2001:221) bunun bir yansıması olarak ilk yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmiştir. "Yolumuz Mustafa Kemal'in yoludur" ifadesini kullanan Elçibey, bir anlamda *Azerbaycan'ın Türkiyeleştirilmesi* programını uygulamaya başlamıştır. (Sancak, 2018:62) Genel olarak Türkiye ve -Batılı ülke olarak- İngiltere ile yakın ilişkiler tesis etmeyi esas alan bir dış politika benimseyen Elçibey,(Cabbarlı ve Abdullayeva, 2009) Rusya ve İran ile ilişkiler konusunda farklı bir politika takip etmiştir.

Rusya'ya güvenmeyen ve Rus karşıtlığı ile bilinen Elçibey dış politikada yaptığı hamlelerle bu durumu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Göreve başladığında Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu(BDT) üyeliğini iptal etmiş ve dahası Rus askerlerinin ülkeden çekilmesini istemiştir. Daha önce hiçbir eski Sovyet Cumhuriyetinin başaramadığı bu hamleler(Öraz Beşikçi, 2016:241) dönemin şartlarında oldukça *cesur* adımlar olarak nitelendirilmiştir.

Elçibey, Rusya'yı karşısına alan politikanın benzerini İran'a karşı da yürütmüştür. İran'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgeleri Güney Azerbaycan olarak tanımlayan ve kuzey ile güneyin birleşmesinden söz eden Elçibey'in ifadeleri İran'ın toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu durum İran'da Elçibey yönetimine karşı ciddi bir tepki meydana getirmiştir. Netice olarak Elçibey, dönemin konjonktürünü çok fazla dikkate almadan özellikle Türkiye ve Batı ülkeleri ile yakın ilişkiler tesis ederken Rusya ve İran'ın tepkisini çeken politikalar takip etmiştir. Bu politikaların da etkisiyle Ermeni işgalinin genişlemesi Elçibey'in iktidarını zayıflatmış ve 18 Haziran 1993 tarihinde Bakü'den ayrılarak cumhurbaşkanlığına veda etmesine neden olmuştur. (Sancak, 2018:63-66)

2.3-Haydar Aliyev Dönemi Dış Politika

Elçibey'den sonra üçüncü cumhurbaşkanı olarak Azerbaycan'da iktidara gelen Haydar Aliyev, selefi Elçibey'in aksine Sovyetler Birliği döneminde üst düzey idari görevlerde bulunmuş tecrübeli bir siyasetçi idi. Nitekim takip ettiği dış politikada bu tecrübenin faydaları net olarak görülmüştür. Öncelikle yaptığı hamlelerle kendisinden önce takip edilen politikaların verdiği hasarı tamir etmiş ve takip ettiği denge politikası ile ülkesini istikrara kavuşturmuştur.

Aliyev ilk olarak Rusya'yı rahatsız eden politikalarda değişikliğe gitmiş ve Rusya'nın desteğini almaya çalışmıştır. Bunun en önemli ve açık göstergesi olarak Azerbaycan'ı Elçibey döneminde ayrıldıkları BDT'ye yeniden üye yapmıştır.(Nagiyev, 2021:87) Aliyev, iktidarının başlangıcında Rusya'ya yakınlaşmış ancak bu durum Rusya yanlısı genel bir dış politikaya dönüşmeden dengeye oturtulmuştur. Aliyev, bir yandan Rusya ile ilişkiler tamiri ederken diğer yandan Karabağ meselesini Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı(AGİT) ve Birleşmiş Milletler üzerinden çözme talepleriyle Batılı ülkeleri sürece dahil etmiştir. Bu denge politikasını sürdürmek için Azerbaycan petrollerini güçlü bir koz olarak kullanmıştır. 1994 yılında 8 ülkeden (Azerbaycan, ABD, Büyük Britanya, Rusya, Türkiye, Norveç, Japonya, Suudi Arabistan) 13 şirket (Amoco, BP, McDermott, Yunocal, SOCAR, LUKoil, Statoil, Exxon, Türkiye Petrolleri, Penzooil, Itochu, Remko, Delta) ile imzalanan *Asrın Petrol Anlaşması*(İbrahimov, 2012,64) söz konusu dengeler üzerinde inşa edilmiştir.

Aliyev, iktidarının başlangıcında Türkiye ile ilişkilerde selefi Elçibey'in aksine mesafeli bir politikayı tercih etmiştir.(Tokluoğlu, 2012:39) Ancak ilerleyen yıllarda daha yakın ilişkiler tesis edilmiş ve petrol anlaşmalarında Türkiye'nin lehine düzenlemeler yapılarak bu durum somutlaştırılmıştır. Özellikle liderler seviyesinde kurulan ikili ilişkiler iki devlet tek millet söylemleri ile desteklenmiştir.

Azerbaycan dış politikasında önemli bir denge unsuru olan İran ile Elçibey döneminde yaşanan güven bunalımını aşmak için Aliyev ciddi bir çaba sarfetmiştir. İlişkileri tamir için İran'a resmi ziyaret gerçekleştiren Aliyev, ABD'nin doğrudan taraf olarak karşı çıkmadığı enerji anlaşmalarına İran'ı dâhil ederek dengeyi muhafaza etmiştir. (Sancak, 2018:68)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Haydar Aliyev oldukça çalkantılı bir dönemde Azerbaycan'da iktidara gelmiş ancak takip ettiği denge politikası ile ülkesini istikrara kavuşturmuştur. İktidarının başlangıcında ilk olarak önceki dönemlerde takip edilen tek yönlü politikaların meydana getirdiği tahribatı ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Tecrübeli bir devlet adamı olan Aliyev henüz etkin bir silahlı gücü olmayan ve ekonomisi çökmüş bir Azerbaycan'ın kendi imkanları ile ülke menfaatlerini korumaya gücünün yetmediğini anlamıştır. Böyle bir durumda bölgesel ve küresel güç mücadelelerinden yararlanarak ayakta kalmaya çalışmış ve bunun için de özellikle elinde güçlü bir koz olarak değerlendirdiği Azerbaycan petrollerini kullanmıştır. Azerbaycan üzerindeki askeri, siyasi ve ekonomik etkisi bariz olan Rusya ile iyi ilişkiler kurarken Batılı ülkeleri de ihmal etmemiştir. Özellikle Karabağ meselesinde ve petrol anlaşmalarında Rusya'nın tahakkümünü kırabilmek için Batılı ülkelerle ve şirketlerle anlaşmalar yapmıştır.

Aliyev küresel güçler arasında bir denge oluştururken bölgesel güçleri de gözardı etmemiştir. Böylece dış politikayı çoklu bir güç dengesi üzerine inşa etmiştir. Türkiye ile ilişkilerde her ne kadar iki devlet bir millet gibi hamasi söylemler kullanmış olsa da dış politikada duygusal değil rasyonel bir tutum benimsemiştir. İktidarının ilerleyen yıllarında Türkiye ile ilişkileri geliştirirken İran'ı tedirgin edecek politikalardan da uzak durmuştur.

Aliyev, ABD/AB, Rusya, İran ve Türkiye gibi küresel ve bölgesel aktörler arasındaki rekabetten başarıyla yararlanmıştır. Azerbaycan'ı önce içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi krizlerden kurtarmış, Karabağ meselesini stabil hale getirmiş ve sonrasında ise özellikle

petrolden gelen gelirle birlikte Azerbaycan'ı hızla büyüyen ve kalkınan bir ülke haline getirmiştir. Çoklu denge politikası olarak tanımlayabileceğimiz bu politika ile uluslararası ilişkilerde hamasetin değil, rasyonel politikaların önemli olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

Aslanlı, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 25 (1), 15-27.

Cabbarlı, H. ve Abdullayeva, V. (2009). Azerbaycan Dış Politikası`nın Temel Özellikleri (1991- 2009), 21. Yüzyıl Dergisi.

Demirel, E. (2019). Güç Dengesi Teorisi Perspektifinden Birleşmiş Milletler. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (2), 575-601.

Efegil, E. ve Musaoğlu, N. (2009). Soğuk Savaş Sonrası Dönemin Uluslararası Sisteminin Yapısına İlişkin Görüşler Üzerine Bir Eleştiri, Akademik Bakış, 2 (4).

Güler, M. Ç. ve Teke, M. A. (2021). Resmi Belgeler Işığında Rusya'nın Dış Politika Eğilimi, SETA Vakfı, İstanbul.

Ibrahimov, R. (2012). Azerbaijan Oil Production As A Main Locomotive Of State Economy, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 1(1), 61-74.

Kamrava, M. (2001) State-Building in Azerbaijan, Middle East Journal, 55 (2), 216-236.

Mor, H. (2010). Avrupa (Birliği) Bütünleşme Süreci ve Sorunları, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 14(1).

Nagiyev, Y. (2021). Güç Dengesi Bağlamında Rusya'nın Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasındaki Rolü. Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi, 1 (1), 78-96,

Neciyeva, E. ve Gasımlı, T. (2020). Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018), Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (4), 1267–1273.

Öraz Beşikçi, S. (2016). Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 16 (2).

Sancak, İ. (2018). Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri. Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (13), 57-71.

Tokluoğlu, C. (2012). Azerbaycan, İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım (Ed.), Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Yılmaz, R ve Sayın, F. M. (2019). Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4(1), 23-42.

DEVELOPMENT POTENTIAL OF SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF TURK UNION STATES (TURKISH UNION STATES)

TÜRKBİRDEV (TÜRK BİRLİĞİ DEVLETLERİ) SOSYO-EKONOMİK YAPISI GELİŞME POTANSİYELİ

Doç. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ
Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
https://orcid.org/0000-0003-2912-8051

ÖZET

Türk Birliği Devletleri adı altında kurulan Türk Cumhuriyetleri ile ilgili ortaya çıkan sosyo-ekonomik-kültürel ve politik meseleler ve çözümleri, bu uğurda yapılan çalışmalar oluşturulacak katkılar doğrultusunda birleşme sürecinde Türk dünyasında ekonomik, sosyal, kültürel, politik, ilmî ve siyasî açıdan çeşitli alanlarda yapılan faaliyetler ve gelişmeler Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan Türk Cumhuriyetleri ve birçok muhtar ve özerk Türk topluluklarının sosyo ekonomik gelişme potansiyeli açısından küreselleşme karşısında karşılaştıkları bazı önemli meseleler Dini, Hukuki, Siyâsî, Askerî, Ekonomik, politik, Kültürel, Dinî, Eğitim, Kalkınma, İşbirliği, Çevre meseleleri, sürdürülebilir kalkınma, büyüme olarak karşımıza çıkmaktadır. TÜRKBİRDEV oluşumu için, önce bu anlayışın güçlü, zayıf, fırsat ve tehditleri belirlenmeli, politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik yapı ve süreçler birlik içerisinde gelişme koridorları açmalı buna yönelik sosyo ekonomik stratejiler belirlenmelidir. Bu güçlü stratejiler, jeopolitik, jeostratejik, ekostratejik temelde; ileride siyasi, askeri, ekonomik, kültürel, sosyal birlik ve kenetlenme hedefi olan uluslararası bir oluşum içinde TÜRKBİRDEV'in dünyada, bulunduğu bölgede itibarını artıracak süreçler, sistemler ve yapılar açısından ve Dünya ekonomisinden ve gelişmesinden daha fazla etkin olabilmesi için sosyo ekonomik somut projeler entagrasyon sürecin eklemlenmelidir. Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan arasında Orta Asya Devletler Birliği ile sıkı ekonomik entegrasyon, kurulacak tek millet temelli ezeli ve ebedi ideali, stratejik ülküsü TÜRBİRDEV Ortak Pazar ve ortak para birimi, güvenlik gibi konular Türk toplulukları ve Türk devletleri açısından olduğu kadar Türkiye içinde son derece önemlidir. Bütün bunlar küresel anlamda akılcı ve gerçekçi bir şekilde, Avrasya Birliği'ne, bölgesel anlamda da Orta Asya Devletler Birliği'ne giden yolun içerisinde; bölge içinde ve dışında barış, güvenlik istikrara katkı sunmak, ortak dış politika; siyasi, savunma ve güvenlik, ekonomik, ticari, enerji, eğitim, sağlık, bilim ve tıp, ulaşım ve haberleşme, kültürel, sanatsal ve sportif vb. alanlarda sıkı ilişki ve işbirliği, stratejik ortaklık ve stratejik eklemlenmeleri dayanışma ve işbirliği açısından ve değişen sosyo-ekonomik yapısı, problemleri, çözüm yolları önemli aşamalarıdır. Bu çalışmada; TÜRKBİRDEV'in politik, sosyal, ekonomik, siyasi ve iktisadi yapının tam tesisi için idari ve kurumsal reformların gerçekleştirilmesiyle, sosyal ve ekonomik yapının çağdaş dünyaya uyum sürecinde işgücü, istihdam, sağlık, sosyal güvenlik ve eğitim gibi konuları hakkında detaylar işlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Birliği Devletleri, Sosyal Yapı ve Ekonomik Yapı

SUMMARY

Socio-economic-cultural and political issues and solutions arising in relation to the Turkish Republics established under the name of the Turkic Union States, the activities and developments in various fields in the Turkish world in terms of economic, social, cultural, political, scientific and political aspects in the process of unification in line with the contributions to be made in this endeavor Kazakhstan, Azerbaijan, Turkmenistan, In terms of socio-economic development potential of the Turkic Republics of Uzbekistan and Kyrgyzstan and many other autonomous and autonomous Turkic communities, some of the important issues they face in the face of globalization are Religious, Legal, Political, Military, Economic, Political, Cultural, Religious, Education, Development, Cooperation, Environmental issues, sustainable development, growth. For the formation of TÜRKBİRDEV, first, the strengths, weaknesses, opportunities and threats of this understanding should be determined, political, economic, sociological and technological structures and processes should open development corridors within the union and socio-economic strategies should be determined. On the basis of these strong strategies, geopolitical, geostrategic, ecostrategic; socio-economic concrete projects should be articulated in terms of processes, systems and structures that will increase the reputation of TÜRKBİRDEV in the world, in the region where it is located, in an international organization with the goal of political, military, economic, cultural, social unity and cohesion in the future, and in order to be more effective in the world economy and development. Kazakhstan, Uzbekistan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Kazakhstan, Uzbekistan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Turkmenistan with the Central Asian Union of States, the eternal and eternal ideal based on one nation to be established, the strategic ideal TÜRBİRDEV Common Market and common currency, issues such as security are extremely important for Turkic communities and Turkic states as well as for Turkey. All these in a rational and realistic way in the global sense, in the path leading to the Eurasian Union and the Central Asian Union of States in the regional sense; to contribute to peace, security and stability within and outside the region, common foreign policy; political, defense and security, economic, commercial, energy, education, health, science and medicine, transportation and communication, cultural, artistic and sports, etc. In terms of solidarity and cooperation in areas such as close relations and cooperation, strategic partnership and strategic articulations and changing socio-economic structure, problems and solutions are important stages. In this study, we have tried to elaborate on issues such as labor force, employment, health, social security and education in the process of adaptation of the social and economic structure to the modern world, with the realization of administrative and institutional reforms for the full establishment of the political, social, economic, political and economic structure of TURKBIRDEV.

Keywords: Turkish Union States, Social Structure and Economic Structure

1.GİRİŞ

Türk Birliği Devletleri adı altında kurulan Türk Cumhuriyetleri ile ilgili ortaya çıkan sosyo-ekonomik-kültürel ve politik meseleler ve çözümleri, bu uğurda yapılan çalışmalar oluşturulacak katkılar doğrultusunda birleşme sürecinde Türk dünyasında ekonomik, sosyal, kültürel, politik, ilmî ve siyasî açıdan çeşitli alanlarda uzun vadeli entegrasyon maksadıyla yapılan faaliyetler ve gelişmeler Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve

Kırgızistan Türk Cumhuriyetleri ve birçok muhtar ve özerk Türk topluluklarının sosyo ekonomik gelişme potansiyeli açısından küreselleşme karşısında karşılaştıkları bazı önemli meseleler Dini, Hukuki, Siyâsî, Askerî, Ekonomik, politik, Kültürel, Dinî, Eğitim, Kalkınma, İşbirliği, Çevre meseleleri, sürdürülebilir kalkınma, büyüme olarak karşımıza çıkmaktadır. Potansiyel olarak ise bölgenin jeopolitiği büyük bir stratejik öneme sahip olmakla beraber Dünya enerji rezervlerinin çok önemli bir kısmı bölgede bulunuyor. Bu jeopolitikle Türk ve akrabalarını korumak Türk dünyasının ve Türk devletlerinin en önemli görevidir. Dünyanın iki büyük enerji rezervi var, biri Orta Doğu, ikincisi Türk dünyası TÜRKBİRDEV oluşumu için, önce bu anlayışın güçlü, zayıf, fırsat ve tehditleri belirlenmeli, politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik yapı ve süreçler birlik içerisinde gelişme koridorları açmalı buna yönelik çok boyutlu bağın sosyo ekonomik stratejiler belirlenmelidir(Tarık Demirkan, "Macaristan Başbakanı Orban: 'Yüzyıllarca Türk halklarıyla birlikte yaşadık, bundan gurur koruması'", BBC Türkçe , 13 Kasım 2021, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59276998). Türkiye'nin yanı sıra Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan ve diğer Türki cumhuriyetlerde yaşanan gelişmeler sonucunda Türk dünyasının birlik ve beraberliğinin bir fırsat olmaktan çıkıp stratejik bir gereklilik olduğu ve güvenlik çıkarlarını ortaklaşa belirlemesi ve siyasi ve ekonomik entegrasyonu sürdürmesi için önem arzetmektedir(https://www.setav.org/en/new-steps-for-integration-of-turkic-world-in-samarkand/). Uluslararası gelişmeler doğrultusunda derinleşmeye devam eden büyük güç rekabeti, dünyadaki güç savaşları, jeopolitik açıdan büyük bir öneme sahip olan Türk dünyası açısından bazı riskleri ve belirsizlikleri beraberinde getirirken, bu gelişmeler doğru yerde, doğru zamanda doğru adımlarla ve güçlü stratejilerle potansiyeliyle Türk dünyasının bir bütün olarak daha etkili olabilmesi için verimli ve etkin çalışmaları ve projeleriyle büyük fırsatlar yaratmaktadır. Spesifik olarak, Türk devleti, Batı, Rusya ve Çin arasındaki gerilimler arasında kendi aralarındaki sorunları çözmek ve entegrasyon sürecini hızlandırmak için rasyonel bir platform oluşturabilir. Bu güçlü stratejiler, jeopolitik, jeostratejik, ekostratejik temelde; ileride siyasi, askeri, ekonomik, kültürel, sosyal birlik ve kenetlenme hedefi olan uluslararası bir oluşum içinde TÜRKBİRDEV'in dünyada, bulunduğu bölgede itibarını artıracak süreçler, sistemler ve yapılar açısından ve Dünya ekonomisinden ve gelişmesinden daha fazla etkin olabilmesi için sosyo ekonomik somut projeler entagrasyon sürecin eklemlenmelidir(Muhammet Tarhan, Emre Karaca, Mehmet Şah Yılmaz, "Türk Dünyası Entegrasyona Yelken Açtı", Anadolu Ajansı, 13 Kasım 2021, https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turk-dunyasi-entegrasyona- yelken-acti/2419967).

Bu kapsamda Türk devletlerinin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel standartlarını yükseltmek ve ihtiyaç duyulduğunda gerekli kaynakları sağlamak için deneyimlerini bir araya getirecek işbirliği mekanizmalarının geliştirilmesine yönelik adımlar atılmıştır. Bu süreçte örgütün uluslararası hukuku da destekleyen çok taraflı işbirliği kültürünü desteklenmelidir. https://avim.org.tr/en/Yorum/FROM-TURKIC-COUNCIL-TO-ORGANIZATION-OF-TURKIC-STATES Özellikle son günlerde Türk dünyasının toparlanmaya başladığı çok stratejik, tarihi ve kritik bir dönemde Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan arasında Orta Asya Devletler Birliği ile sıkı ekonomik entegrasyon, kurulacak tek millet temelli ezeli ve ebedi ideali, stratejik ülküsü TÜRBİRDEV Ortak Pazar ve ortak para birimi, güvenlik gibi konular Türk toplulukları ve Türk devletleri açısından olduğu kadar Türkiye içinde son derece önemlidir. Bütün bunlar küresel anlamda akılcı ve gerçekçi bir şekilde, Avrasya Birliği'ne, bölgesel anlamda da Orta Asya Devletler Birliği'ne giden yolun içerisinde; bölge içinde ve dışında barış, güvenlik istikrara katkı sunmak, ortak dış politika; siyasi, savunma ve güvenlik, ekonomik, ticari, enerji, eğitim, sağlık, bilim ve tıp, ulaşım ve haberleşme, kültürel, sanatsal ve sportif vb. alanlarda sıkı ilişki ve işbirliği, stratejik ortaklık

ve stratejik eklemlenmeleri dayanışma ve işbirliği açısından ve değişen sosyo-ekonomik yapısı, problemleri, çözüm yolları önemli aşamalarıdır. Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan arasında Orta Asya Devletler Birliği TÜRKBİRDEV'in politik, sosyal, ekonomik, siyasi ve iktisadi yapının tam tesisi için idari ve kurumsal reformların gerçekleştirilmesiyle, sosyal ve ekonomik yapının çağdaş dünyaya uyum sürecinde işgücü, istihdam, sağlık, sosyal güvenlik ve eğitim gibi konuları iş yapılabilirlikleri rekabet güçleri mevcut ekonomik potansiyelleri güçlü, zayıf, fırsat ve tehditleri potansiyellerin belirlenmesinde Türk dünyası, Orta Asya başta olmak üzere Rusya-Ukrayna savaşıyla ortaya çıkan enerji, gıda krizinde hayati rol oynayan büyük önem arz etmektedir.

2.TÜRK DÜNYASINA YÖNELİK GENEL EĞİLİMLER

Türk Dünyası 2040 Vizyonunda yer alan ekonomi, enerji ve lojistik alanlarındaki işbirliği hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir aktördür. Bunun için de hem mekansal derinlik de, dağlık, kıyılık, ovalık ve geçitlik bölgede ekonomik yapı ve dokuya ait tarım, sanayi, hizmetler ve ticaret sektörleri alanlarında uygun yatırım iklimleri oluşturabilecek ve ülkeler arasında Türk Dünyasının dilde, fikir de, iş de birliğini ve beraberliğini sağlayacak politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik yapı, süreç ve sistemler kurulmalı ve kurumsallaşmalıdır. Bu bağlamda; bölgesel ve uluslararası alanda siyasi ve ekonomik işbirliğine yönelik planlanan gelecek perspektifleri hayata geçirilebilirse ciddi gelişme sağlanacaktır. Türk dünyasının küresinin dünya nizamına yol verebileceği milli plan, organizasyon, yöneltme, koordinasyon ve denetim sağlanır etkin ve verimli iş birliğini daha da güçlendirme adına katkı koyarak gelecekte TÜRKBİRDEV'in daha da genişlemesi, faaliyet alanlarının ve yoğunluğunun artması beklenmektedir(https://avim.org.tr/en/Yorum/FROM-TURKIC-COUNCIL-TO-ORGANIZATION- OF-TURKIC-STATES).

Son zamanlarda gelişme gösteren, stratejik döngüler, jeopolitik şoklar, pandemik gelişmeler, bölgesel çatışmalar sadece TÜRKBİRDEV'in geleceği için temel bir endişe kaynağı haline gelmekle kalmadı ancak aynı zamanda, devletlerin son yıllarda bu konuda ne yapıp yapamayacakları ve nasıl yapabilecekleri konusunda da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bu bağlamda TÜRKBİRDEV'in sürdürülebilir kalkınmasına katkı koyabilmek için çevresel ve pandemik şoklarla başa çıkmak, politik ve siyasi riske ilişkin endişeler hiçbir zaman TÜRKBİRDEV'e yönelik potansiyel risklerin tipik listesinde yer almıyordu, ancak sadece iş odaklı risk analizlerinin çoğunda, öncelikli olarak aşağıdakilere odaklanan nominal ilgi içindeki potansiyel sosyal, ekonomik ve siyasi çalkantılar da dahil olmak üzere TÜRKBİRDEV'in yerel kaynaklarıyla daha geniş sistemik ve devletlerarası jeopolitik risklere odaklanmaktadır. TÜRKBİRDEV kaynakları devletlerin iç siyasetinde yatsa da küresel olarak yayılan ve kısır döngüleri ve aşağı yönlü sarmalları serbest bırakma potansiyeli yüksektir. Bunlar ise ticaret kısıtlamaları, küreselleşmeden orantısız bir şekilde yararlanan ekonomiler, içe dönük stratejilerin yükselişi ticaret dengelerinde asimetrileri de beraberinde getirmiştir, pazara erişimin önündeki engeller, tarifeler, sübvansiyonlar ve sanayi politikasının yeniden ön plana çıkmasının yanı sıra göreceli kazançlar (kimin daha çok kazandığı), dağılımsal hususlarla ilgili endişelerle ve ulusal güvenliğe yönelik gerçek veya varsayılan riskler. kotalar, haksız rekabet ve teknoloji savaşları, ihracat kontrolleri, boykotlar tarafından tetiklenen meta riskler, siber saldırılar ve zorlayıcı ekonomik devletçiliğin diğer tipik tek taraflı kullanımları TÜRKBİRDEV için geleneksel yöntemlerden daha geniş ve daha derin ikinci ve üçüncü dereceden etkiler. Bundan dolayı; karşılıklı iş riskleri. Devletlerin TÜRKBİRDEV ortak paydasında karşılıklı bağımlılığı benimseme veya engelleme konusundaki farklı eğilimleri iki zıt iç siyasi-ekonomi stratejisinin izini sürmektedir. Ütopik bir söylem olan gerçek dünya stratejileri tanım gereği vizyon, misyon ve aksiyomlarıyla asla

ideal tiplerle eşleşmez, daha ziyade bir süreklilik boyunca uzanır. TÜRKBİRDEV stratejisinin İdeal tipinde dışa dönük stratejiler, dışa açılmayı yararlı hale getirecek ve küresel pazarlara erişim yoluyla ekonomik büyümeyi vurgulayarak kalıcı ve sürekli kılacaktır. Bu tematik strateji çerçevesinde; piyasalar, sermaye ve teknoloji; bölgesel işbirliği ve öngörülebilirlik; ve yerel belirsizliği azaltan, tasarrufları teşvik eden, dış ticareti geliştiren tam istihdam, fiyat istikrarı, ekonomik büyüme ve ödemeler bilançosundaki denge, gelir dağılımında adalet, yoksullukla mücadele, kırsal alan kalkınması gibi makro ekonomik istikrar yatırımı ve TÜRKBİRDEV katılımını teşvik ederek ekonomilerini birbirine daha derinden bağlamıştır. Bu dışa dönük stratejiler tarifeleri, sınır ötesi engelleri ve işlem maliyetlerini düşürmenin yanı sıra, ticari gerilimler de dahil olmak üzere ticaretle ilgili jeopolitik meta riskler azaltmayı, teknoloji ve inovasyon geliştirmeyi, firmaların ticareti kolaylaştırmasına, verimliliği en üst düzeye çıkarmasına ve teknolojik iyileştirmeye katkıda bulunur amaçlamaktadır.

Harita 1. Türk dilliler, Türkiler veya genel olarak Türkler

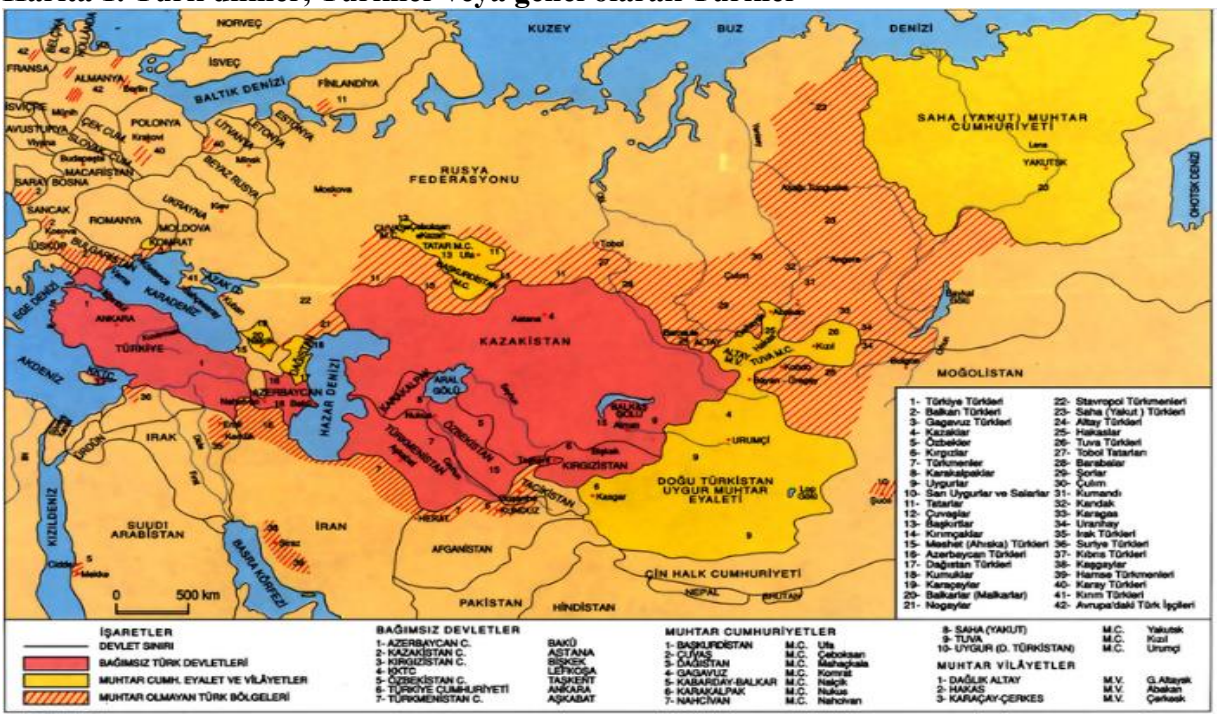

Devlet,Nadir(2023), "Türkler", Cilt: 20 Sayfa: 15-47, https://www.altayli.net/federe-ve-muhtar-turk-cumhuriyetleri.html

Değişik adlarla bilinen Türk dilli halklar, Türkiler veya genel olarak Türkler olarak adlandırılan soydaşlarımız dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunmakla birlikte, batıdan doğuya doğru sıraladığımızda yoğun olarak A.B.D. ile Kanada, Avrupa Birliği, Balkanlar, eski Sovyet cumhuriyetleri, Türkiye'ye komşu ülkeler ve Uzak Doğu'da Çin, Japonya ve Avustralya gibi ülkelerde bulunmaktadırlar. 1991 'in sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılması ile beş yeni Türk cumhuriyeti ortaya çıkmış, 1974'te bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ile yeryüzündeki bağımsız Türk cumhuriyetlerinin sayısı yediye yükselmiştir. Ancak KKTC Türkiye'nin dışında başka ülkeler tarafından tanınmadığı için Birleşmiş Milletler Teşkilatında altı Türk devleti temsil edilmektedir(Devlet, N.2023).

Harita 2. Turan Devletleri

Devlet,Nadir(2023), "Türkler", Cilt: 20 Sayfa: 15-47, https://www.altayli.net/federe-ve-muhtar- turk-cumhuriyetleri.html

Bunların dışında kalanlar ya özerk cumhuriyet veya özerk bölge statüsüne sahiptirler, ya da bazıları büyük bir nüfusa sahip olmalarına rağmen bulundukları ülkelerde kendilerini temsil edecek resmi organları bulunmamaktadır. Biz işte bunları statü ve nüfus kesafetine göre incelemeye çalışacağız. Bağımsız olmayıpta belli bir özerklik statüsüne sahip Türk topluluklarının büyük çoğunluğu eski Sovyetler Birliği veya bugünkü adı ile Bağımsız Devletler Topluluğu'nda (BDT), daha doğrusu bu topluluğun en mühim üyesi olan Rusya Federasyonu'nda bulunmaktadırlar. Dolaysıyla BDT'deki (Bağımsız Devletler Topluluğu) Türk soyluları coğrafî bölgelerde incelemek ve sonradan ayrı ayrı onların potansiyelleri hakkında fikir yürütmek kanaatimizce en uygun metot olacaktır. BDT'deki Türkler bir birine komşu olan dört coğrafi bölgede yaşamaktadırlar:

1. İdil-Ural
2. Kafkasya
3. Sibirya
4. Orta Asya (Batı Türkistan)

İdil (Volga)-Ural bölgesinde başlıca Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar; Kafkasya'da Azeriler, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Nogaylar; Orta Asya'da Kazak, Türkmen, Özbek, Kırgız, Karakalpaklar; Sibirya'da Yakut (Saha), Tuva, Hakas ve Altaylılar yaşamaktadır. Rusya Federasyonu'nda 21 cumhuriyet bulunmakta olup, bunların dokuz adedi (Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kabarda Balkar, Karaçay- Çerkez, Saha, Tatar, Tuva) Türk cumhuriyetidir. Bunların dışında Özbekistan'a bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Moldova'ya bağlı Gagauz Cumhuriyeti bulunmaktadır. Nahçevan Özerk Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı ise de, Nahçevan ancak bir bölge adı olup, etnik bir kimliği belirtmediği için biz onu özerk Türk cumhuriyetleri içinde mütalaa etmedik. Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sincang-Uygur Özerk Bölgesi de özerk bir statüye sahip bir bölgedir. Kısacası dünyada yedi bağımsız Türk Cumhuriyetine ek olarak on iki özerk Türk cumhuriyet veya özerk bölgesi bulunmaktadır (1945'te lağv edilmiş Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bu sayıya eklenmemiştir). Takriben 90-100 milyon Türk dilli halk bağımsız cumhuriyetlere, 15 milyon kadarı özerk cumhuriyetlere sahip olup, kalan 75-80 milyon Türk dilli halk ise her hangi bir siyasi statüye sahip değildir. Avrupa Birliği'nin değişik ülkelerinde veya Bulgaristan'daki Türkler, bulundukları ülkelerin parlamentolarına temsilciler yollamalarına rağmen, o yörelerin

Türklerini bulundukları ülkelerde ayrı bir etnik statüye sahip olmadıkları için bağımlı Türk ülkeleri statüsünde değerlendirmemektedir.

3. TÜRKBİRDEV SOSYO EKONOMİK YAPISI VE İŞ YAPILABİLİRLİKLERİ

Avrupa ve Orta Asya coğrafyasında yer alan, 10380 ABD Dolarıyla üst orta gelir gurubunda 82.319.704 nüfusuyla iş yapılabilirlik sıralamasında 33.sırada 76,8 skoruyla yer alan Türkiye bu verileriyle TÜRKBİRDEV için büyük potansiyel içermektedir.

Tablo:1.Türkiye İş yapılabilirliği

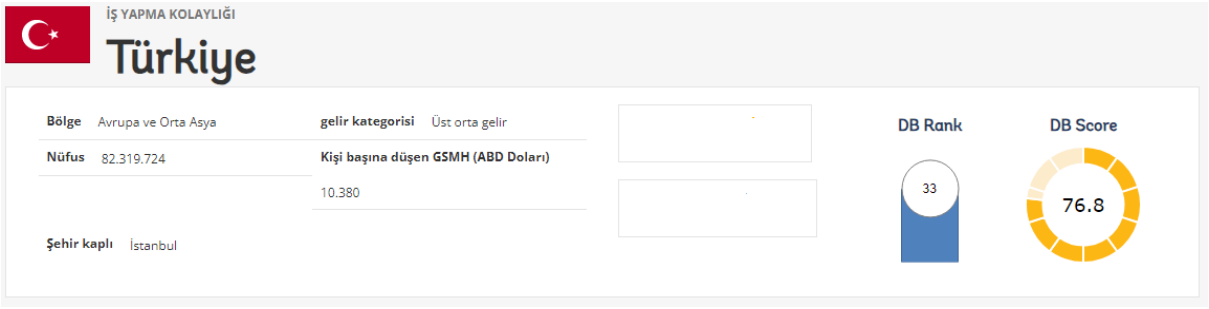

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/turkey

Türkiye'nin İş yapılabilirlik açısından iş kurmak, inşaat izinleri, elektirik, tapulaştırma, kredi, azınlık yatırımcıları koruma, vergi ödemeleri, sınır ötesi ticaret ve sözleşmelerin uygulanması, iflasın çözülmesi gibi hususlar Tablo 2'de 2019-2020 yıllarına ait görülmekte ve skordaki değişim oranı yüzdesel olarak puanlanmıştır.

Tablo:2.Türkiye İş yapılabilirliği Skor Sıralaması

Konular	DB 2020 Sıralaması	DB 2020 Puanı	DB 2019 Puanı	Skordaki değişim (% puar
Etraflı	33	76.8	75.3	↑1.5
İş kurmak	77	88.8	88.2	↑0.6
İnşaat İzinleri İle Mücadele	53	73.8	73.4	↑0.4
Elektrik Almak	41	84.5	81.2	↑3.3
tapulaştırma✔	27	81.6	79.9	↑1.7
Kredi Almak	37	75.0	75.0	..
Azınlık Yatırımcılarını Koruma	21	76.0	76.0	..
Vergi ödemek✔	26	86.6	74.8	↑11.8
Sınır ötesi ticaret	44	91.6	91.4	↑0.2
Sözleşmelerin Uygulanması	24	71.4	71.8	↓0.4
İflasın Çözülmesi	120	38.5	40.7	↓2.2

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/turkey

Avrupa ve Orta Asya coğrafyasında yer alan, 4050 ABD Dolarıyla üst orta gelir gurubunda 9942334 nüfusuyla iş yapılabilirlik sıralamasında 34.sırada 76,7 skoruyla yer alan Azerbaycan bu verileriyle TÜRKBİRDEV için büyük potansiyel içermektedir.

Tablo:3.Azerbaycan İş Yapılabilirliği

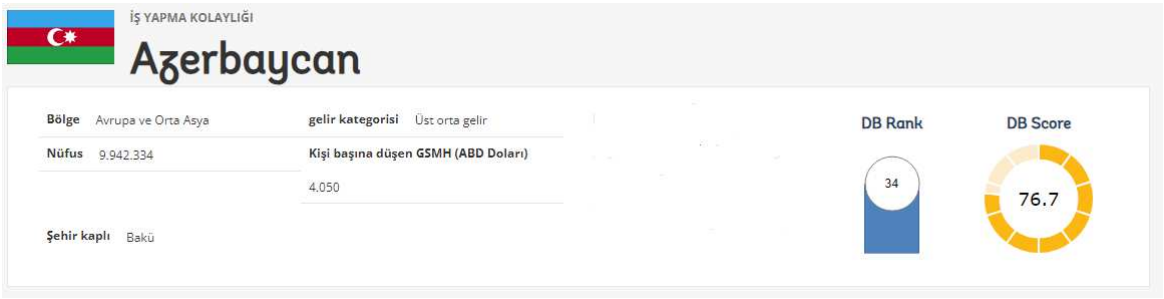

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/azerbaijan

Tablo:4.Azerbaycan İş yapılabilirliği Skor Sıralaması

Konular	DB 2020 Sıralaması	DB 2020 Puanı	DB 2019 Puanı	Skordaki değişim (% puan)
Etraflı	34	76.7	73.6	↑3.1
İş kurmak	9	96.2	96.1	↑0.1
İnşaat İzinleri İle Mücadele	59	73.4	73.1	↑0.3
Elektrik Almak	80	77.3	77.3	..
tapulaştırma✔	44	75.4	72.2	↑3.2
Kredi Almak✔	1	100	80.0	↑20
Azınlık Yatırımcılarını Koruma✔	105	50.0	46.0	↑4
Vergi ödemek ✗	40	84.0	84.6	↓0.6
Sınır ötesi ticaret	83	77.0	77.0	..
Sözleşmelerin Uygulanması✔	28	70.3	65.7	↑4.6
İflasın Çözülmesi	47	63.5	63.8	↓0.3

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/azerbaijan

Azerbaycan'ın İş yapılabilirlik açısından iş kurmak, inşaat izinleri, elektirik, tapulaştırma, kredi, azınlık yatırımcıları koruma, vergi ödemeleri, sınır ötesi ticaret ve sözleşmelerin uygulanması, iflasın çözülmesi gibi hususlar Tablo 3'de 2019-2020 yıllarına ait görülmekte ve skordaki değişim oranı yüzdesel olarak puanlanmıştır.

Tablo:5. Azerbaycan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2021-2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2021	2022	2023
Azerbaycan	Gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	milyarlarca		30.256	31.662	32.611
Azerbaycan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	Birimler		2.989.999	3.091.804	3.146.755
Azerbaycan	Toplam yatırım	GSYİH yüzdesi			17.314	16.595	17.155
Azerbaycan	Gayri safi milli tasarruf	GSYİH yüzdesi			32.188	43.976	33.144
Azerbaycan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları	dizin			280.886	319.659	355.621
Azerbaycan	Mal ve hizmet ithalat hacmi	Yüzde değişimi			-15.302	0,744	-8.327
Azerbaycan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi	Yüzde değişimi			4.294	15.746	-8.056
Azerbaycan	İşsizlik oranı	Toplam işgücünün yüzdesi			5.952	5.886	5.820
Azerbaycan	Nüfus	Kişiler	Milyonlarca		10.119	10.241	10.363
Azerbaycan	Genel devlet geliri	Ulusal para birimi	milyarlarca		33.895	42.264	37.537

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,923,925,927,&s=NGDP_R,NGDPRPC,NID_NGDP,NGSD_NGDP,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,GGR,BCA,&sy=2021&ey=2023&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Sosyo ekonomik yapıda bazı diğer göstergeler ise Tablo:5'te hem Azerbaycan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat rakamları 2021-2022-2023 yılları itibariyle verilmiştir.

Tablo:6. Kazakistan İş Yapılabilirliği

Avrupa ve Orta Asya coğrafyasında yer alan, 7830 ABD Dolarıyla üst orta gelir gurubunda 82.319.704 nüfusuyla iş yapılabilirlik sıralamasında 25.sırada 79,6 skoruyla yer alan Kazakistan bu verileriyle TÜRKBİRDEV için büyük potansiyel içermektedir.

Tablo:7.Kazakistan İş yapılabilirliği Skor Sıralaması

Konular	DB 2020 Sıralaması	DB 2020 Puanı	DB 2019 Puanı	Skordaki değişim (% puan)
Etraflı	25	79.6	78.0	↑1.6
İş kurmak✔	22	94.4	93.0	↑1.4
İnşaat İzinleri İle Mücadele✔	37	76.5	74.3	↑2.2
Elektrik Almak	67	81.6	81.6	..
tapulaştırma✗	24	82.4	85.0	↓2.6
Kredi Almak✔	25	80.0	65.0	↑15
Azınlık Yatırımcılarını Koruma	7	84.0	84.0	..
Vergi ödemek	64	78.2	78.0	↑0.2
Sınır ötesi ticaret	105	70.4	70.4	..
Sözleşmelerin Uygulanması	4	81.3	81.3	..
İflasın Çözülmesi✗	42	66.7	67.8	↓1.1

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/kazakhstan

Kazakistan'ın İş yapılabilirlik açısından iş kurmak, inşaat izinleri, elektirik, tapulaştırma, kredi, azınlık yatırımcıları koruma, vergi ödemeleri, sınır ötesi ticaret ve sözleşmelerin uygulanması, iflasın çözülmesi gibi hususlar Tablo 7'de 2019-2020 yıllarına ait görülmekte ve skordaki değişim oranı yüzdesel olarak puanlanmıştır.

Tablo:8. Kazakistan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2021-2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2021	2022	2023
Kazakistan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	Birimler		766.330.653	781.583.852	805.666.280
Kazakistan	Toplam yatırım	GSYİH yüzdesi			26.409	24.899	25.130
Kazakistan	Gayri safi milli tasarruf	GSYİH yüzdesi			22.420	27.672	23.210
Kazakistan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları	dizin			493.871	567.732	651.904
Kazakistan	Mal ve hizmet ithalat hacmi	Yüzde değişimi			-10.948	12.204	1.615
Kazakistan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi	Yüzde değişimi			-16.504	9.180	10.229
Kazakistan	İşsizlik oranı	Toplam işgücünün yüzdesi			4.900	4.900	4.800
Kazakistan	Nüfus	Kişiler	Milyonlarca		19.503	19.737	19.964
Kazakistan	Genel devlet geliri	Ulusal para birimi	milyarlarca		14.358.747	22.629.852	23.140.358
Kazakistan	cari hesap bakiyesi	Amerikan doları	milyarlarca		-7.862	6.262	-4.716

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,923,925,927,&s=NGDP_R,NGDPRPC,NID_NGDP,NGSD_NGDP,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,GGR,BCA,&sy=2021&ey=2023&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Sosyo ekonomik yapıda bazı diğer göstergeler ise Tablo:8'de hem Azerbaycan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat rakamları 2021-2022-2023 yılları itibariyle verilmiştir.

Tablo:9.Kırgızistan İş Yapılabilirliği

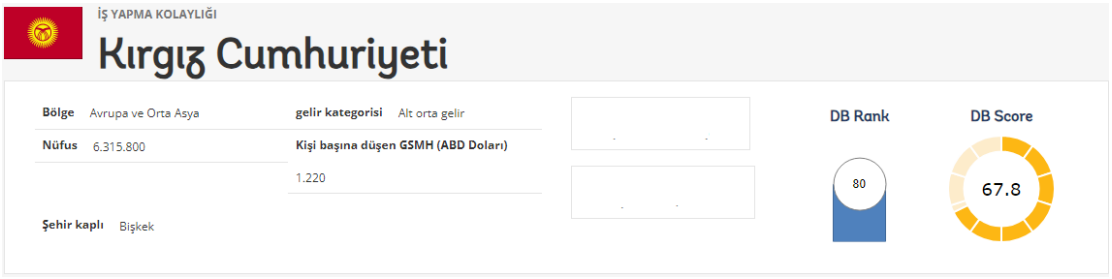

Avrupa ve Orta Asya coğrafyasında, 1220 ABD Dolarıyla alt orta gelir gurubunda 6315800 nüfusuyla iş yapılabilirlik sıralamasında 80.sırada 67,8 skoruyla yer alan Kırgız Cumhuriyeti bu verileriyle TÜRKBİRDEV için potansiyel içermektedir.

Tablo:10. Kırgız Cumhuriyeti İş yapılabilirliği Skor Sıralaması

Konular	DB 2020 Sıralaması	DB 2020 Puanı	DB 2019 Puanı	Skordaki değişim (% puan)
Etrafı	80	67.8	65.4	↑2.4
İş kurmak	42	93.0	93.0	..
İnşaat İzinleri İle Mücadele	90	69.0	68.9	↑0.1
Elektrik Almak✔	143	58.6	55.4	↑3.2
tapulaştırma	7	90.3	90.3	..
Kredi Almak✔	15	85.0	80.0	↑5
Azınlık Yatırımcılarını Koruma	128	40.0	40.0	..
Vergi ödemek✔	117	67.2	51.5	↑15.7
Sınır ötesi ticaret	89	74.7	74.7	..
Sözleşmelerin Uygulanması	134	50.4	50.4	..
İflasın Çözülmesi	78	50.0	49.9	↑0.1

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/kyrgyz-republic

Kırgızistan'ın İş yapılabilirlik açısından iş kurmak, inşaat izinleri, elektirik, tapulaştırma, kredi, azınlık yatırımcıları koruma, vergi ödemeleri, sınır ötesi ticaret ve sözleşmelerin uygulanması, iflasın çözülmesi gibi hususlar Tablo 10'da 2019-2020 yıllarına ait görülmekte ve skordaki değişim oranı yüzdesel olarak puanlanmıştır.

Tablo:11. Kırgız Cumhuriyeti GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2021-2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2021	2022	2023
Kırgız Cumhuriyeti	Gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	milyarlarca		176.928	188.135	194.812
Kırgız Cumhuriyeti	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	Birimler		26.587.851	27.687.645	28.106.613
Kırgız Cumhuriyeti	Toplam yatırım	GSYİH yüzdesi			24.758	22.836	24.034
Kırgız Cumhuriyeti	Gayri safi milli tasarruf	GSYİH yüzdesi			16.309	-3.957	14.317
Kırgız Cumhuriyeti	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları	dizin			185.235	211.001	234.945
Kırgız Cumhuriyeti	Mal ve hizmet ithalat hacmi	Yüzde değişimi			17.194	24.488	-3.374
Kırgız Cumhuriyeti	Mal ve hizmet ihracatı hacmi	Yüzde değişimi			12.128	31.862	27.778
Kırgız Cumhuriyeti	İşsizlik oranı	Toplam işgücünün yüzdesi			9.014	9.014	9.014
Kırgız Cumhuriyeti	Nüfus	Kişiler	Milyonlarca		6.654	6.795	6.931
Kırgız Cumhuriyeti	Genel devlet geliri	Ulusal para birimi	milyarlarca		245.585	354.227	367.725

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,923,925,927,&s=NGDP_R,NGDPRPC,NID_NGDP,NGSD_NGDP,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,GGR,BCA,&sy=2021&ey=2023&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Sosyo ekonomik yapıda bazı diğer göstergeler ise Tablo:11'de hem Azerbaycan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat rakamları 2021-2022-2023 yılları itibariyle verilmiştir.

Tablo:12. Türkmenistan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2021-2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2021	2022	2023
Türkmenistan	Gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	milyarlarca		111.980	113.984	116.639
Türkmenistan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	Birimler		18.202.783	18.265.772	18.438.060
Türkmenistan	Toplam yatırım	GSYİH yüzdesi					
Türkmenistan	Gayri safi milli tasarruf	GSYİH yüzdesi					
Türkmenistan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları	dizin			639.073	712.414	760.300
Türkmenistan	Mal ve hizmet ithalat hacmi	Yüzde değişimi			-6.390	2.470	2.280
Türkmenistan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi	Yüzde değişimi			32.575	-10.210	3.577
Türkmenistan	İşsizlik oranı	Toplam işgücünün yüzdesi					
Türkmenistan	Nüfus	Kişiler	Milyonlarca		6.152	6.240	6.326
Türkmenistan	Genel devlet geliri	Ulusal para birimi	milyarlarca		24.143	29.766	29.870

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,923,925,927,&s=NGDP_R,NGDPRPC,NID_NGDP,NGSD_NGDP,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,GGR,BCA,&sy=2021&ey=2023&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Sosyo ekonomik yapıda bazı diğer göstergeler ise Tablo:12'de hem Azerbaycan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat rakamları 2021-2022-2023 yılları itibariyle verilmiştir.

Tablo:13. Özbekistan İş Yapılabilirliği

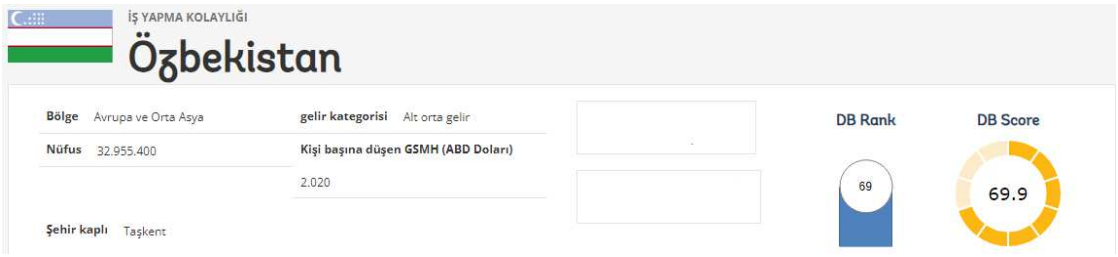

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies

Avrupa ve Orta Asya coğrafyasında yer alan, 2020 ABD Dolarıyla alt orta gelir gurubunda 32955400 nüfusuyla iş yapılabilirlik sıralamasında 69.sırada 69,9 skoruyla yer alan Özbekistan bu verileriyle TÜRKBİRDEV için büyük potansiyel içermektedir.

Tablo:14. Özbekistan İş yapılabilirliği Skor Sıralaması

Konular	DB 2020 Sıralaması	DB 2020 Puanı	DB 2019 Puanı	Skordaki değişim (% puan)
Etrafı	69	69.9	67.8	↑2.1
İş kurmak	8	96.2	96.0	↑0.2
İnşaat İzinleri İle Mücadele	132	61.7	61.4	↑0.3
Elektrik Almak	36	86.9	86.0	↑0.9
tapulaştırma	72	67.9	67.0	↑0.9
Kredi Almak	67	65.0	65.0	..
Azınlık Yatırımcılarını Koruma✔	37	70.0	62.0	↑8
Vergi ödemek✔	69	77.5	76.9	↑0.6
Sınır ötesi ticaret✔	152	58.2	49.8	↑8.4
Sözleşmelerin Uygulanması✔	22	71.9	68.2	↑3.7
İflasın Çözülmesi	100	43.5	45.2	↓1.7

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/uzbekistan

Özbekistan İş yapılabilirlik açısından iş kurmak, inşaat izinleri, elektirik, tapulaştırma, kredi, azınlık yatırımcıları koruma, vergi ödemeleri, sınır ötesi ticaret ve sözleşmelerin uygulanması, iflasın çözülmesi gibi hususlar Tablo 14'de 2019-2020 yıllarına ait görülmekte ve skordaki değişim oranı yüzdesel olarak puanlanmıştır.

Tablo:15. Özbekistan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2021-2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2021	2022	2023
Özbekistan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar	Ulusal para birimi	Birimler		18.818.405,678	19.483.549,361	20.078.717,511
Özbekistan	Toplam yatırım	GSYİH yüzdesi			40.126	39.043	38.448
Özbekistan	Gayri safi milli tasarruf	GSYİH yüzdesi			33.201	40.479	34.923
Özbekistan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları	dizin			110.849	123.538	138.158
Özbekistan	Mal ve hizmet ithalat hacmi	Yüzde değişimi			6.565	14.550	15.633
Özbekistan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi	Yüzde değişimi			4.984	15.638	23.218
Özbekistan	İşsizlik oranı	Toplam işgücünün yüzdesi			9.625	8.851	8.351
Özbekistan	Nüfus	Kişiler	Milyonlarca		34.559	35.271	36.025
Özbekistan	Genel devlet geliri	Ulusal para birimi	milyarlarca		191.491.464	261.536.401	286.971.392
Özbekistan	cari hesap bakiyesi	Amerikan doları	milyarlarca		-4.820	1.155	-3.255

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,923,925,927,&s=NGDP_R,NGDPRPC,NID_NGDP,NGSD_NGDP,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,GGR,BCA,&sy=2021&ey=2023&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Sosyo ekonomik yapıda bazı diğer göstergeler ise Tablo:15'de hem Özbekistan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat rakamları 2021-2022-2023 yılları itibariyle verilmiştir.

Tablo:16. Azerbaycan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Konu Notları	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2022	2023
Azerbaycan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar		Ulusal para birimi	Birimler		3.091.804	3.146.755
Azerbaycan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları		dizin			319.659	355.621
Azerbaycan	Mal ve hizmet ithalat hacmi		Yüzde değişimi			0,744	-8.327
Azerbaycan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi		Yüzde değişimi			15.746	-8.056
Azerbaycan	İşsizlik oranı		Toplam işgücünün yüzdesi			5.886	5.820
Azerbaycan	Nüfus		Kişiler	Milyonlarca		10.241	10.363

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,186,925,927,&s=NGDPRPC,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,&sy=2022&ey=2023&ssm=1&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Sosyo ekonomik yapıda bazı diğer göstergeler ise Tablo:16'da hem Azerbaycan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat rakamları 2022-2023 yılları itibariyle verilmiştir.

Tablo:17. Kazakistan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Konu Notları	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2022	2023
Kazakistan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar		Ulusal para birimi	Birimler		781.583.852	805.666.280
Kazakistan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları		dizin			567.732	651.904
Kazakistan	Mal ve hizmet ithalat hacmi		Yüzde değişimi			12.204	1.615
Kazakistan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi		Yüzde değişimi			9.180	10.229
Kazakistan	İşsizlik oranı		Toplam işgücünün yüzdesi			4.900	4.800
Kazakistan	Nüfus		Kişiler	Milyonlarca		19.737	19.964

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,186,925,927,&s=NGDPRPC,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,&sy=2022&ey=2023&ssm=1&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Tablo:18. Kırgız Cumhuriyeti GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Konu Notları	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2022	2023
Kırgız Cumhuriyeti	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar		Ulusal para birimi	Birimler		27.687.645	28.106.613
Kırgız Cumhuriyeti	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları		dizin			211.001	234.945
Kırgız Cumhuriyeti	Mal ve hizmet ithalat hacmi		Yüzde değişimi			24.488	-3.374
Kırgız Cumhuriyeti	Mal ve hizmet ihracatı hacmi		Yüzde değişimi			31.862	27.778
Kırgız Cumhuriyeti	İşsizlik oranı		Toplam işgücünün yüzdesi			9.014	9.014
Kırgız Cumhuriyeti	Nüfus		Kişiler	Milyonlarca		6.795	6.931

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,186,925,927,&s=NGDPRPC,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,&sy=2022&ey=2023&ssm=1&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Tablo:19. Türkmenistan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Konu Notları	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2022	2023
Türkmenistan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar		Ulusal para birimi	Birimler		18.265.772	18.438.060
Türkmenistan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları		dizin			712.414	760.300
Türkmenistan	Mal ve hizmet ithalat hacmi		Yüzde değişimi			2.470	2.280
Türkmenistan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi		Yüzde değişimi			-10.210	3,577
Türkmenistan	İşsizlik oranı		Toplam işgücünün yüzdesi				
Türkmenistan	Nüfus		Kişiler	Milyonlarca		6.240	6.326

Tablo:20. Özbekistan GSYİH, Nüfus, Toplam Yatırım, Tasarruf, Enflasyon, İhracat ve ithalat 2022-2023

Ülke	Konu Tanımlayıcı	Konu Notları	Birimler	Ölçek	Ülkeye/Serilere Özgü Notlar	2022	2023
Özbekistan	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, sabit fiyatlar		Ulusal para birimi	Birimler		19.483.549.361	20.078.717.511
Özbekistan	Enflasyon, ortalama tüketici fiyatları		dizin			123.538	138.156
Özbekistan	Mal ve hizmet ithalat hacmi		Yüzde değişimi			14.550	15.631
Özbekistan	Mal ve hizmet ihracatı hacmi		Yüzde değişimi			15.638	23.218
Özbekistan	İşsizlik oranı		Toplam işgücünün yüzdesi			8.851	8.351
Özbekistan	Nüfus		Kişiler	Milyonlarca		35.271	36.025

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,186,925,927,&s=NGDPRPC,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,&sy=2022&ey=2023&ssm=1&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bütün bu potansiyelleri ekonomik ve sosyolojik yapı bağlamında değerlendirdiğimiz de TÜRKBİRDEV için her bir ayrı iş ortağı ekonomisi sunulmuştur. Azerbaycan için Gürcistan iş ortağı ekonomisi olabilmekte, Kazakistan için; Belarus ve Kırgız Cumhuriyeti İş Ortağı ekonomik olarak mümkün, Kırgız Cumhuriyetinin barındırdığı ekonomik potansiyellere yapısal paralellik arz eden Kazakistan ve Özbekistan ekonomik bağlamda iş ortağı olarak tespit edilmiştir.

Tablo 21. İş Ortağı Ekonomisi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti

Raporlama Ekonomisi ↑	İş Ortağı Ekonomisi ↑	Yıl ←	
Azerbaycan	Gürcistan		5
Kazakistan	Belarus		4
	Kırgız Cumhuriyeti		2
Kırgız Cumhuriyeti	Kazakistan		5
	Özbekistan		5

https://stats.wto.org/

Diğer yandan Türkiye için ise; Cezayir, Angola, Bosna Hersek, Azerbaycan, Burkina faso, Çad, Fildişi Sahili, Gambiye, Gine, Gine Bissau, Kırgız Cumhuriyeti, Libya, Moldova Cumhuriyeti, Mozambik ve Katar raporlamayla belirlenmiştir.

Tablo 22. İş Ortağı Ekonomisi, Türkiye

Raporlama Ekonomisi ↑	İş Ortağı Ekonomisi ↑	Yıl ←	
türkiye	Cezayir		5
	Angola		3
	Azerbaycan		2
	Bosna Hersek		2
	Burkina Faso		5
	Çad		1
	Fildişi Sahili		5
	Gambiya		4
	Gine		5
	Gine-Bissau		3
	Kırgız Cumhuriyeti		3
	Libya		2
	Moldova Cumhuriyeti		3
	Mozambik		5
	Katar		2

https://stats.wto.org/

Son olarak Özbekistan için ise,Küba, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti ve Tacikistan Raporlama Ekonomisi ile iş ortağı ekonomisi seçilmiştir.

Tablo 23. İş Ortağı Ekonomisi, Özbekistan

Özbekistan	Küba
	Kazakistan
	Kırgız Cumhuriyeti
	Tacikistan

https://stats.wto.org/

Bu bilgiler ışığında TÜRKBİRDEV kendi içerisinde politi, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik açıdan gelişmelerini tamamlayıp güçlü, zayıf yönlerini ve fırsat ve tehditleri giderip dilde, iş de, fikir de birliği, iriliği ve diriliği ekip ruhu, işbirliği ve dayanışma ruhuyla oratk coğrafi ve zaman derinliği içerisinde çözüme kavuşturmalıdır.

KAYNAKÇA

Baldwin, R., and R. Freedman. 2020. Supply Chain Contagion Waves: Thinking Ahead on Manufacturing “Contagion and Reinfection” from the COVID Concussion. VoxEU. 1 April.

Devlet,Nadir(2023), “Türkler”, Cilt: 20 Sayfa: 15-47, https://www.altayli.net/federe-ve-muhtar-turk-cumhuriyetleri.html

Grossman, G. M., and E. Helpman. 2020. When Tariffs Disturb Global Supply Chains. NBER Working Paper. No. 27722. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research

John, G., and K. Raman. 2020. Weathering the Storm: Supply Chain Resilience in an Age of Disruption. Gartner Research. ID G00467851. Stamford, CT.

Kashiwagi, Y., Y. Todo, and P. Matous. 2018. Propagation of Shocks by Natural Disasters through Global Supply Chains. RIETI Discussion Paper Series. No. 18-E-041. Tokyo: Research Institute of Economy, Trade and Industry. Kastner, S. L. 2007. When Do Conflicting Political Relations Affect International Trade? Journal of Conflict Resolution. 51 (4). pp. 664–688

Meng, B., and M. Ye. Forthcoming. Smile Curves in Global Value Chains: Foreign- vs. Domestic-owned Firms; the U.S. vs. China. Structural Change and Economic Dynamics.

Tarhan,Muhammet, Emre Karaca, Mehmet Şah Yılmaz, “Türk Dünyası Entegrasyona Yelken Açtı”, Anadolu Ajansı, 13 Kasım 2021, https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turk-dunyasi-entegrasyona- yelken-acti/2419967

https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=912,916,917,186,925,927,&s=NGDPRPC,PCPI,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,&sy=2022&ey=2023&ssm=1&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/turkey

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/azerbaijan

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/uzbekistan

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/kyrgyz-republic

https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/kazakhstan

https://www.setav.org/en/new-steps-for-integration-of-turkic-world-in-samarkand/

https://avim.org.tr/en/Yorum/FROM-TURKIC-COUNCIL-TO-ORGANIZATION- OF-TURKIC-STATES

.

THE ROLE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE TRANSFORMATION OF THE AZERBAIJANI CITY OF TABRIZ INTO AN IMPORTANT TRADE CENTER (XI-XV CENTURIES)

AZƏRBAYCANIN TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN MÜHÜM TİCARƏT MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİNDƏ BÖYÜK İPƏK YOLUNUN ROLU (XI-XV ƏSRLƏR)

Prof., Dr. Tofiq Nəcəfli

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun "Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi" şöbəsinin müdiri, t.e.d., prof.

ABSTRACT

The historical experience of mankind proves that trade is the basis of good relations between nations and countries. It is the development and expansion of trade relations that allow the processes taking place in the world to move to a peaceful channel. The role of trade routes in the implementation of these connections is unprecedented.

Among the trade routes, the Great Silk Road is the most historically important in the recognition and rapprochement of peoples and states, the implementation of economic and cultural ties. This route was a caravan route that connected China with the Middle East, the Black Sea, the Caspian Sea and the Mediterranean through Central Asia. The significance of this road was not limited to international trade. The Great Silk Road connecting Asia with Europe was of exceptional importance in the development of political, diplomatic, and cultural relations between different peoples, it was a reconnaissance route for sources of natural resources, as well as for military purposes.

The Great Silk Road had a positive impact on the development of the cities of Azerbaijan as an important trade and craft center, ensuring the creation of well-known markets in the Near and Middle East.

The transition of the Great Silk Road under the control of the Seljuks gave new life to trade and economy in the countries located along this route. During the Seljuk era, the regular control of trade routes and the provision of security further expanded the existing trade relations between the Middle East and Central Asia, Indian ports, and Eastern Europe, this situation brought brisk trade and economic growth to the region. The city of Tabriz, located on the Great Silk Road, was the gateway to the Caucasus and Eastern Anatolia in all its splendor. The role of the Great Silk Road in the transformation of the city of Tabriz into one of the largest trading centers in the Near and Middle East is invaluable. According to some primary sources, in the XI-XV centuries Tabriz, the city of Azerbaijan, located on the Great Silk Road, experienced a period of growth and contributed to the regulation of international economic and cultural relations of our country.

Keywords: Great Silk Road, Tabriz, Azerbaijan, Middle East, China.

Giriş

Bəşəriyyətin tarixi təcrübəsi sübut edir ki, xalqlar, ölkələr arasında xoş münasibətlərin əsasını ticarət təşkil edir. Məhz ticarət əlaqələrinin inkişaf edib genişlənməsi dünyada baş verən proseslərin dinc məcraya yönəlməsinə şərait yaradır. Bu əlaqələrin həyata keçirilməsində ticarət yollarının rolu misilsizdir.

Ticarət yollarının içərisində ən mühümü tarixən xalqların, dövlətlərin bir-birini tanımasında, yaxınlaşmasında, iqtisadi və mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsində müstəsna əhəmiyyəti olan Böyük İpək yolu olmuşdur. Bu yol Çini Orta Asiya vasitəsilə Yaxın Şərq, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizi ilə birləşdirən karvan yolu olmuşdur. Bu yolun əhəmiyyəti yalnız beynəlxalq ticarətlə məhdudlaşmırdı. Asiyanı Avropa ilə əlaqələndirən Böyük İpək yolu müxtəlif xalqların siyasi-diplomatik və mədəni münasibətlərinin inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb etmiş və təbii ehtiyat mənbəyi axtarışı, eləcə də hərbi məqsəd daşıyan kəşfiyyat yolu olmuşdur.

"Böyük İpək yolu" termini bizim eradan əvvəl II əsrdə məşhur Çin səyyahı və diplomatı Çjan Syanın Qanfu adlı bir hunun köməyi ilə Orta Asiyaya səfərindən sonra meydana gəlmiş, bundan sonra Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilləri ilə Çin arasında "Böyük İpək yolu" adlı məşhur karvan yolu açılmışdı (Mahmudov, 2012, 22).

Sonralar bu ifadə mürəkkəb kommunikasiya sistemini, Asiya, Aralıq dənizi regionu və Avropa ölkələri arasındakı əlaqələri anlatmaqla yeni məzmun qazanmışdır. Orta əsrlərdə Böyük İpək yolu ölkələr arasında ticarət və mədəni əlaqələrin inkişafına əvəzsiz töhfələr vermişdir.

Bu yol ilə hərəkət edən karvanların daşıdığı yüklər içərisində çoxluq təşkil edən və üzərində ən qiymətli məhsulun ipək olduğunu nəzərə alaraq təməli e.ə. II əsrdə qoyulan bu məşhur karvan yolunun adını 1877-ci ildə tanınmış alman coğrafiyaçısı Ferdinand von Rixtofen tərəfindən "İpək Yolu" adlandırılmışdı (Frye, 2009, 165; Uhlig, 2000, 11; Tezcan, 2014, 97).

Böyük İpək yolu mövcud olduğu bütün dövrlərdə sanki öz həyatının "fəsil dəyişmələrini yaşayıb: Böyük İpək yolunun "yazı", "yayı", "payızı" və "qışında" onun fəaliyyətinin yüksəlişi, enişi və yenidən yüksəlişi prosesləri çox dramatik şəkildə bir-birini əvəzləyib. Hətta yüzilliklər boyu insanların və ticarət karvanlarının səsini eşidən, nəfəsini duyan bu yollar zamanın hansısa dolaylarında unudulub, ot basıb, görünməz olub, amma qoruyan çaylara yenidən su gələn kimi, bu yollar da yenidən dirçəlib, tamam başqa nəsillərin, üzərində başqa yükləri, mədəniyyətləri daşıyan karvanların səsinə, nəfəsinə şahidlik edib. Bəzən həmin yolların alternativləri meydana çıxıb (Feyziyev).

Böyük İpək yolu sadəcə bir ana xətt deyil, çox fərqli karvan yollarını birləşdirən və ilk başlanğıcını Çindəki Xiandan başlayan və Avropada Romanın ticarət yollarına birləşən yol idi. Bu yol VII-VIII əsrlərdə özünün ən parlaq dövrlərini yaşamışdı (Hansen, 2004, 20).

Beləliklə, eramızdan əvvəl II əsrdən başlayaraq eramızın XVI əsrinə qədər mövcud olmuş Böyük İpək yolu şaxəli şəkildə Şərqdən Qərbə uzanan Şərqi Çin dənizi sahillərindən, Sinan şəhərindən başlamış Lançjoudan keçərək Dunxuana qədər uzanmışdır. Türk xalqlarından uyğurların yaşadığı ərazidə iki yerə haçalanan Böyük İpək yolunun cənub qolu Turfan çökəkliyinə cənubdan söykənmiş dağların ətəklərindən keçərək Pamir dağlarını aşmış, Fərqanə vadisinə daxil olduqdan sonra Səmərqənd şəhərinə, Buxaraya, Xarəzmə doğru getmişdir. Bu şaxənin bir qolu İrana və oradan Hindistana, digər qolu isə Kopetdağın şimal ətəyi ilə Xəzər dənizinin cənub hissəsindən keçərək Azərbaycana daxil olmuşdur (Budaqov, 1998, 64).

Böyük İpək yolu yüzilliklər boyunca bəşər sivilizasiyasını təmsil edən ayrı-ayrı xalqların və mədəniyyətlərin təmasını tarixdə ən uzun və davamlı şəkildə təmin etmişdir. Böyük İpək yolu insanlar, cəmiyyətlər, dövlətlər və mədəniyyətlər arasında tarixi əlaqənin elə bir yaddaş

saxlancını yaradıb ki, bu təməl üzərində onu hər dəfə bərpa etmək, daha mükəmməl kommunikasiya funksiyasına çatdırmaq üçün həmişə bir zəruri qüvvə tapılaraq özünün səfərbərlik imkanını irəli sürüb.

1. IX-XI ƏSRLƏRDƏ BÖYÜK İPƏK YOLUNUN AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Azərbaycanın şəhərlərarası ticarət yolları birbaşa Böyük İpək yolu ilə birləşərək beynəlxalq ticarət yoluna qovuşmuşdu. Qaynaqlar təsdiq edir ki, IX yüzillikdən başlayaraq Böyük İpək yolunun qollarından biri Xəzər dənizinin şimal sahilləri boyunca Qafqazdan keçmişdir. Bu yolda Azərbaycanın məşhur sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən olan Təbriz, Marağa, Naxçıvan, Dərbənd, Şamaxı, Gəncə, Həmədan kimi şəhərləri yerləşirdi. Azərbaycandan keçən əsas marşrutlar – cənubda İrana və İran körfəzinə, qərbdə Qara dəniz, Kiçik Asiya və Ərəbistan körfəzinə gedirdi (Quseynov, 2000, 10).

Asiyanın içərilərindən – Uzaq Çin və Hindistandan gələn, Aralıq və Qara dəniz sahillərinə çıxan Böyük İpək yolu Azərbaycanın şəhər yolları ilə qovuşduğu üçün həmin dövrdə Azərbaycan da öz növbəsində gömrük haqqından gəlir götürürdü. Şərqi Avropanı və Volqaboyunu Dərbənd keçidi ilə Cənubi Qafqaz, İran, Kiçik Asiya, Hindistanla birləşdirən məşhur "Karvan yolu" Azərbaycan yolları ilə əlaqələnirdi (İsgəndər, 1995, 9).

Azərbaycanın cənub rayonlarında ən mühüm iqtisadi mərkəz Ərdəbil şəhəri idi. Ərdəbil ölkənin şimalında yerləşən Bərdə və Dərbənd kimi mühüm ticarət mərkəzləri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Bundan başqa Ərdəbildən Zəncan, Marağa və Amid istiqamətlərində daha üç karvan yolu keçirdi. Bu ticarət yolları həm ölkənin cənubundakı Sərab, Xoy, Zəncan, Miyanə, Xunəc, Gülsəra, Marağa, Urmiya, Salmas və başqa şəhərlər arasında əlaqə yaradır, həm də göstərilən sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərini Ərdəbil-Bərdə və Ərdəbil-Amid karvan yolları, eyni zamanda, ölkənin Cənub rayonlarını Qara dəniz, Aralıq dənizi və İran körfəzi sahillərindəki ticarət mərkəzləri ilə, həmçinin Orta Asiya ilə əlaqələndirirdi. Bundan başqa, Marağa-Dəbil yolu, Urmiya, Salmas, Xoy və Naxçıvan şəhərlərinin ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı (Mahmudov, 1996, 54; İsayev, 2012, 64).

Böyük İpək yolu Azərbaycanda mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi şəhərlərin inkişafına müsbət təsir göstərdi, Yaxın və Orta şərqdə tanınan bazarların yaranmasını təmin etdi. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində iki məşhur beynəlxalq bazarın – Bərdə şəhəri yaxınlığında "Kürki" və Ərdəbil-Marağa ticarət yolunun üstündə Xunəclə Marağa arasında yerləşən "Gülsəra" bazarının şöhrəti dünyaya yayılmışdı. Bu bazarlara müxtəlif xalqların nümayəndələri olan tacirlər gəlir, buradan cürbəcür ipək parçalar, qızıl, gümüş, qırmız boyağı, zoğal, ətir, sirkə, yəhər-yüyən, at, qatır, mal-qara, qoyun-quzu və s. alıb aparırdılar.

Gülsəra bazarına Azərbaycanda istehsal edilən yerli mallar və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bərabər, qonşu vilayətlərdən, Şərq və Qərb ölkələrindən bir sıra məhsullar gətirirdilər. İbn Havqəlin yazdığına görə, Gülsəraya Yəmən, Misir, İraq, Qərb ölkələrindən, Suriyadan, Xorasandan, Orta Asiyadan və s. vilayətlərdən tacirlər gəlirdilər. Gülsərada böyük miqdarda ticarət əməliyyatının şahidi olan İbn Havqəl yazır ki, Gülsəra bazarında bir dəfədə bir milyon qoyun-quzu satılırdı (Şərifli, 2014, 438-439). Bərdə və Gülsəra bazarları (yarmarkaları) ölkədə iqtisadi həyatın inkişaf etməsinin təzahürü idi. Bərdə və Gülsəra yarmarkaları Azərbaycan vilayətlərinin ticarətini özündə birləşdirməkdən başqa, demək olar ki, dünya ticarətinin mərkəzinə çevrilmişdi. Belə böyük dünya bazarının Azərbaycanda əmələ gəlməsi iqtisadiyyatın, şəhər həyatının, sənətkarlıq və ticarətin daha sürətlə inkişaf etməsinə təsir göstərirdi (Şərifli, 2014, 439).

Böyük İpək yolunun Səlcuqların nəzarətinə keçməsi bu yol üzərində yerləşən ölkələrdə ticarət və iqtisadiyyata yeni nəfəs verdi. İslam Şərqinin geniş ticarət və mədəniyyət potensialına malik olan şəhərləri və bu şəhərlərin satlıq mallarını dünyanın hər yerinə daşıyan peşəkar tacirlər təbəqəsi yarandı. "Böyük İpək yolunun şərq istiqamətinə nəzarət edən Səlcuq türkləri

tacirlərə xüsusi zəmanətlə təhlükəsislik xidməti göstərirdilər" (Liu, 2010, 106). "Şərq və Qərbin sultanı" ləqəbini alan Səlcuq imperatorları Böyük İpək yolunun çox hissəsinə rəhbərlik etməyə başladılar. Böyük Səlcuq imperatorluğu Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər uzanan geniş bir ərazini əhatə etməklə Yaxın və Orta Şərqin ictimai-iqtisadi və hərbi-siyasi həyatına güclü təsir göstərdi.

Məhz Səlcuq imperiyasının apardığı siyasət nəticəsində bu dövrdə ticarət əlaqələri yenidən canlanaraq türk dünyası ilə qarşılıqlı əlaqənin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Xüsusilə Böyük Səlcuq imperatorluğunda tətbiq olunan vahid pul sistemi həm Azərbaycanın daxilində, həm də xarici ölkələrlə karvan ticarətinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərdi. Şəhərlərin həm ölkədaxili iqtisadi əlaqələrində, həm də beynəlxalq ticarətdə rolu daha da artdı (Azərbaycan tarixi, 2009, 240).

Səlcuqlar dövründə ticarət yollarının mütəmadi olaraq nəzarət altında saxlanması və təhlükəsizliyin təmin olunması Yaxın Şərq ilə Orta Asiya, Hindistan limanları və Şərqi Avropa arasında mövcud ticarət əlaqələrini daha da artırmış, bu vəziyyət bölgəyə canlı bir ticarət və iqtisadi yüksəliş gətirmişdi (Kafesoğlu, 1986, 108-109).

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan şəhərləri bir sıra ölkələrlə ticarət edir və dünya ticarətinin fəal iştirakçısı idi. Azərbaycan şəhərlərinin bir tərəfdən dəniz ticarətinə, digər tərəfdən karvan-tranzit ticarətinə cəlb olunması daxili ticarətin inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Xəzər dənizində Azərbaycanın bir neçə limanı vardı. Bunlardan ən mühümü və ticarət əhəmiyyətinə malik olanı Dərbənd limanı idi. Bakı limanı o qədər də böyük əhəmiyyətə malik deyildi. Dərbənd Azərbaycanın əsas dəniz limanı hesab olunurdu (Bartold, 1903, 151).

Azərbaycan ərazisində Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, Beyləqan, Marağa, Şəmkir şəhərlərində iri bazarlar mövcud idi. Elxanilər dövlətinin hökmranlığı illərində Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri arasında ticarət əlaqələri daha da genişlənir, Çinlə intensiv iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlanılırdı.

Şübhə yoxdur ki, Böyük İpək yolunun üzərində yerləşən müxtəlif ölkələrin şəhərlərindəki "ticarət depoları" özünəməxsus reqlament əsasında fəaliyyət göstərirdi (Liu, 2010, 70-71). Böyük İpək yolu sferasına daxil olan ölkə, vilayət və şəhərlər inkişaf edirdi. "Avrasiya ipək ticarəti bazarının transfermasiyası" (Liu, 2010, 87) daha geniş və çoxtərəfli iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Orta əsr şəhərlərində o zamankı beynəlxalq ticarətin tələbatına uyğun olaraq, spesifik istehsal və təsərrüfat sahələri yaranırdı. Beynəlxalq siyasətdə hərbi qüdrətlə yanaşı, iqtisadi potensial, ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsi və bu səviyyəyə, vergi ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq, dövlətin maliyyə əsasları getdikcə daha ciddi amilə çevrilir. Ölkələr, şəhərlər, ticarət mərkəzləri arasında rəqabət meydanı da genişlənir. Daha qüdrətli dövlətlər Böyük İpək yolu uğrunda "böyük mübarizəyə" başlayırlar.

Orta əsrlərdə Şərq ölkələri ilə Avropa arasında ticarət əlaqələri başlıca olaraq Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərindəki ticarət mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Asiyanın içərilərindən, Uzaq Çindən və Hindistandan Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə gələn karvan yollarının əksəriyyəti isə Azərbaycan ərazisindən keçib gedirdi (Mahmudov, 2012, 43).

2. XIII-XV ƏSRLƏRDƏ TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN MÜHÜM TİCARƏT MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİNDƏ BÖYÜK İPƏK YOLUNUN ROLU

1213 və 1220-ci illərdə – iki dəfə Azərbaycana səyahət etmiş Yaqut Həməvinin "Böyük İpək yolu" üzərində yerləşən sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan Təbriz şəhəri barədə məlumatı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Səyyah yazır: "Təbriz Azərbaycanda ən məşhur şəhərdir. Bu şəhər kərpic və əhəngdaşından yaxşı hörülmüş divarları olan şoxəhalili, gözəl bir şəhərdir. Şəhərin içərisindən çoxlu kiçik çaylar keçir; o bağlarla əhatə olunmuşdur; burada meyvə ucuzdur... Təbriz evləri rənglənmiş qırmızı kərpicdən və əhəngdaşından tikilmişdir və onlar çox gözəl görünürlər.... Təbrizdə əbalıq parça, siqlatun, xətayi, atlas və başqa parçalar

toxunur. Həmin parçalar buradan bütün şərq və qərb ölkələrinə ixrac olunur" (Yaqut, 1983, 21-22; Mahmudov, 2012, 91; Əliyeva, 1999, 156-157).

Məşhur italyan səyyahı Marko Polonun XIII əsrin ikinci yarısında Yaxın və Orta Şərqin ən böyük sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan qədim Azərbaycan şəhəri Təbriz haqqında məlumatı xüsusilə qiymətlidir. Səyyah Təbriz haqqında yazır: "Təbriz böyük şəhərdir... Başqa şəhərlər və qalalar da çoxdur... Lakin Təbriz ən gözəlidir... Təbriz əhalisi ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur: burada olduqca bahalı zərxara və ipək parçalar toxunur... Təbriz yaxşı yerdədir: bura Hindistan, Bağdad, Mosul... və bir çox başqa yerlərdən mal gətirirlər: bura şərq malları almaq üçün avropalı tacirlər, xüsusən genuyalılar gəlirdilər... Buradan qiymətli daş-qaş alınır. Daş-qaş burada boldur. Bura gələn tacirlər çox böyük qazanc götürürlər... Şəhər çoxlu dadlı meyvəsi olan bağlarla əhatə olunmuşdur" (Polo, 1940, 111-112).

Marko Polo Təbriz şəhərində müxtəlif Şərq ölkələrindən gəlmiş tacirlərlə yanaşı, avropalıların da qızğın ticarət etdiyini təsdiq edir. XIII əsrin 70-ci illərində və həmin əsrin sonlarında – iki dəfə Azərbaycanda olmuş Marko Polo Təbrizin Avropa-Şərq iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirildiyi çox mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzi olduğunu göstərir. İtalyan səyyahı Təbrizin xarici ticarət əlaqələrindən bəhs edərkən yazır ki, bura Şərq malları almaq üçün Avropa tacirləri, xüsusən, genuyalılar gəlirlər (Polo, 1940, 23; Puteşestviya, 1961, 34; Mahmudov, 2006, 53).

Marko Polonun verdiyi məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, XIII əsrin sonlarında Azərbaycan ipəyinin, xüsusən xam ipəyin əsas alıcıları Venesiya və Genuya tacirləri idi. Avropalılar Azərbaycan ipəyini, əsasən, Ön Asiya, Qara və Azov dənizi sahillərindəki ticarət mərkəzlərindən alıb aparır, bu qiymətli məhsulun dalınca Şamaxı və Təbriz kimi Azərbaycan şəhərlərinə də gəlib çıxırdılar.

İtalyan tacirlərinin Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycanla ticarət əlaqəsi saxladıqları da məlumdur. Qara dəniz ətrafı ölkələrlə ticarəti öz inhisarlarında saxlayan Genuya tacirləri Qara Dənizdən Azova, oradan isə Don çayı ilə hərəkət edib Volqaya keçmiş, beləliklə, Xəzər sahili ticarət mərkəzlərində Genuya gəmiləri görünməyə başlamışdı. Bu maraqlı tarixi faktı məhz Marko Polonun səyahətnaməsi də təsdiq edir. Xəzər dənizində "... Genuya tacirləri bir az əvvəl başlamışlar: bura öz gəmilərini keçirmişlər" (Polo, 1940, 20; Puteşestviya, 1961, 33; Mahmudov, 2012, 110-111).

XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatı yenidən dirçəlməyə başladı. Bu dövrdə ölkənin iqtisadi mərkəzlərində əsas əmtəə xam ipək, pambıq, taxıl, ipək, yun və pambıq parçalar, kətan parça, pambıqdan toxunmuş parça məmulatı, dəvə yunundan hazırlanmış parça və yun bürüncəklər, çuxa, çalma, xalça, tabaq, kasa, kuzə, daraq, çəkmə, musiqi alətləri, dəri məmulatı, keçə, mis qablar, saxsı və ağac məmulatı, zinət əşyaları və s. idi.

Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Təbriz şəhəri bütün əzəməti ilə Qafqaza və Şərqi Anadoluya açılan qapı idi (Sarıahmetoğlu, 2015, 321). Bu dövrdə Təbriz Yaxın və Orta Şərqin ən böyük şəhərlərindən biri hesab edilirdi (Heydərov, 1979, 26). Hülakular imperiyası kimi geniş ərazili dövlətin paytaxtı olması Təbrizin Asiya-Avropa ticarətindəki rolunu daha da artırdı. Yaxın və Orta Şərqin mühüm ticarət mərkəzlərində möhkəmlənmək üstündə rəqabət aparan, hətta bir-biri ilə müharibələr edən Venesiya və Genuya respublikaları Təbrizdə möhkəmlənmək üstündə də müharibələr edirdilər. Venesiya respublikası Xəzər dənizində gəmiçilik sahəsində xüsusi imtiyazlar əldə keçirmiş, Hülaku hökmdarı Əbu Səidlə (1316-1335) müqavilə bağlayaraq Hülakular imperiyası ərazisində imtiyazlı ticarət hüququ əldə etmişdi. Təbrizdə Venesiyanın ticarət məntəqələri açılmış, Venesiya konsulluğu fəaliyyətə başlamışdı (Onullahi, 1982, 60).

Böyük İpək yolunu əsasən ipək ticarətinin həyata keçirildiyi ticarət yolu kimi görmək İpək yolunun dünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına verdiyi töhfələrə göz yummaq olardı. Çünki

bu yolda Şərqlə Qərb arasında nəinki ticarət malları daşınırdı, həm də tacirlərin kürəyində mədəni elementlər də mübadilə edilirdi (Rtveladze, 2005, 196). İpək yolu boyunca karvanlarla birlikdə tacirlərlə yanaşı cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən olan diplomatlar, macəraçılar, sənətkarlar, zəvvarlar da Şərqlə Qərb arasında hərəkət edirdilər (Kalan, 2014, 47).

Bəhs olunan dövrdə Təbriz ticarət mərkəzi olmaqdan əlavə, həm də böyük mədəniyyət mərkəzi idi. XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə – Rəbi Rəşididə xüsusi elm ocağı – ali mədrəsə yaradılmışdı. Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsindən sonra o, Şərqdə yaradılmış ilk ali təhsil ocağı idi. Burada təlim, müalicə, elmi idarələr və rəsədxana vardı. Bu elm ocağında Hindistan, Çin, Misir, Suriya və Azərbaycandan olan 500-dən artıq alim, fəqih dərs deyirdi. Şərqin müxtəlif ölkələrindən buraya 6-7 minə qədər tələbə gəlirdi (Piriyev. 2003, 279-280). Təhsilin həmin dövr üçün yüksək səviyyədə olması və Şərqin böyük mütəfəkkirlərinin burada cəmləşməsində "Böyük İpək yolu"nun rolu danılmazdır.

XIV əsrin 20-30-cu illərində Təbrizdə olmuş avropalıların məlumatları Böyük İpək yolu üzərində yerləşən şəhərin ticarətdə tutduğu mövqeyi müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir. 1321-ci ildə Təbrizdə olmuş italyan səyyahı Odorik de Pordenon yazır: "Təbriz şahanə şəhərdir. Ticarət baxımından dünyada Təbrizdən yaxşı şəhər yoxdur. Çünki yer üzündə elə mal tapılmaz ki, Təbriz anbarlarında həmin maldan olmasın. Şəhərin yerləşdiyi mövqe də çox yaxşıdır. Ona görə ki, dünyanın hər yerindən adamlar ticarət üçün oraya gəlirlər... Şahın bu şəhərdən əldə etdiyi gəlir Fransa kralının Fransadan əldə etdiyi gəlirdən çoxdur" (Onullahi, 1982, 62).

Bu bir daha təsdiq edir ki, XIV əsrin I yarısında Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Təbriz şəhəri Yaxın və Orta Şərqin mühüm ticarət mərkəzi kimi özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamış, Şərq tacirləri ilə yanaşı Avropa ölkələrindən olan tacirlər şərq mallarını almaq üçün buraya gəlmişlər.

XIV əsrin son rübündə Əmir Teymur da Hülaku hökmdarları kimi Avropa ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqəsi yaratmaq siyasəti yeridir, Avropa-Asiya ticarətində Səmərqəndin rolunu artır-mağa çalışırdı. Teymurun yeritdiyi bu siyasət də, dolayısı ilə Avropa-Asiya ticarətində Azərbaycanın rolunu artırırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Teymur istilaları, xüsusən də Həştərxanın alınıb dağıdılması (1395), Qızıl Orda ilə Teymurilər dövləti arasındakı ziddiyyətlər, hərbi toqquşmalar Qara dəniz sahillərindəki ticarət mərkəzlərinin Həştərxan vasitəsi ilə Orta Asiya, Hindistan və Çinlə ticarət əlaqələrini çətinləşdirdi. Nəticədə, Orta Asiyadan, habelə, Hindistan və Çindən Azərbaycana gələn ticarət yolları daha da canlandı (Mahmudov, 2006, 56).

1400-cü ildə Teymurun Bağdadı ələ keçirib dağıtmasından sonra Azərbaycanın, xüsusən Təbrizin xarici ticarət əlaqələri daha da genişləndi.

Əmir Teymurun işğalları dövründə Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və başqa Şərq ölkələrinin ərazisini gəzib dolanmış Qərbi Avropa səyyahı, diplomat, dominikançılar ordenin üzvü, Roma papasının Şərqdə xristianlığı yaymaq siyasətinə müvafiq olaraq 1377-ci ildə yepiskop sifəti ilə Azərbaycana (Naxçıvana) göndərilmiş, 1398-ci ildə isə papa IX Bonifasi (1398-1404) tərəfindən Sultaniyyə və bütün Şərqin arxiyepiskopu təyin olunan İoann de Qalonifontibusun 1404-cü ildə yazdığı əsərində (İoann, 1980), Qafqaz dağları, burada yaşayan müxtəlif dilli xalqlar barədə danışarkən Azərbaycan haqqında da çox maraqlı məlumatlar verilir. Səyyah ilk növbədə qədim ipəkçilik diyarı Şəkidən bəhs edir. Yurdumuzun bu qədim parçasını "məhsuldar, olduqca bol suyu, taxılı, heyvanları, ipəyi və düyüsü olan çox gözəl bir ölkə" kimi təqdim edilir (İoaan, 1980, 25; Mahmudov, 2012, 125).

1403-1406-cı illərdə Kastiliya kralı III Enrikonun Teymur sarayına göndərdiyi elçisi Rui Qonsales de Klavixonun verdiyi qiymətli məlumatlar Azərbaycan şəhərlərinin sənətkarlıq,

ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi inkişaf etdiyini bir daha təsdiq edir (Puteşestvenniki, 1961, 58; Mahmudov, 2006, 54).

Klavixonun Təbriz şəhəri haqqında məlumatı daha qiymətlidir. Şərqin bu qədim ticarət və mədəniyyət mərkəzi haqqında Klavixonun məlumatı başqa Avropa səyyahlarınınkından daha genişdir, hərtərəflidir. Səyyah yazır: "Şəhərdə çoxlu abad küçə və döngələr var. Bu küçələrdə və döngələrdə müxtəlif şeylər satılır; zövqlə düzəldilmiş dükanlar var. Küçə və döngələr arasında çoxlu qapısı olan, alkasalarlara (üstüörtülü bazarlar – T.N.) bənzəyən böyük binalar var... Alkasarların müxtəlif küçələrə darvazaları var. Küçələrdə müxtəlif şeylər, məsələn, ipək və pambıq parçalar, boyaq və tafta, ipək və mirvari satılır... Bu şəhər çox izdihamlıdır, ticarət şəhəridir... Bu şəhərdə kaşı və sal daş, mavi rəng və qızıl suyu, ... müxtəlif gözəl şüşələrlə son dərəcə qəribə bəzək vurulmuş çox böyük binalar və məscidlər var... Bu şəhər çox böyükdür. Pul, mal cəhətdən olduqca varlıdır... Deyirlər ki, əvvəllər onun əhalisi daha çox olub; hər halda indiki əhalisi də iki yüz min nəfər və daha çox olar. Şəhərdə çox yaxşı, təmiz və müxtəlif üsullarla bişirilmiş ət, müxtəlif meyvələr satılan bir neçə meydan var... Şəhərin küçə və meydanlarında çoxlu hovuz və kəhriz var... Bundan başqa, şəhərdə gözəl və bəzəkli məscidlər var. Dünyada ən yaxşı hamamlar buradadır" (Klavixo, 1990, 77-78; Mahmudov, 2012, 131). Kastiliya elçisi tranzit ticarət yolu üzərində yerləşən dünyanın ən gözəl və zəngin şəhərlərindən biri olan Təbriz şəhərini belə təsvir edir!

Klavixonun məlumatları bir daha təsdiq edir ki, XIV əsrin sonlarında Qızıl Orda xanı Toxtamışın və Əmir Teymurun dağıdıcı hücumlarına, ayrı-ayrı feodal hakimlərin viranedici basqınları nəticəsində əldən-ələ keçməsinə və talan edilməsinə baxmayaraq Azərbaycanın Təbriz şəhəri Yaxın və Orta Şərqin mühüm ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi öz nüfuzunu qoruyub saxlamaqla yanaşı, tranzit ticarət yolları üzərində yerləşdiyinə və geniş ticarət əlaqələri saxladığına görə daha da inkişaf etmişdi.

XV əsrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, xüsusən Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq karvan yollarının daha da canlanması Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Təbrizin iqtisadi həyatına müsbət təsir göstərdi. Məhz Avropa-Asiya ticarətində əlaqələndirici rol oynadığı üçün Təbriz Yaxın və Orta Şərqin ən böyük ticarət mərkəzinə çevrildi. Ön Asiya ticarət mərkəzləri vasitəsi ilə İtaliyadan gətirilən mahud və şüşə məmulatı, Şəki, Şirvan, Gilan və Yəzdin xam və toxunulmuş ipəyi, Hindistandan, habelə Seylondan və Malakkadan gətirilən nadir boyalar və ədviyyat, cürbəcür daş-qaş, Qahirə, İsgəndəriyyə və İstanbuldan gətirilən müxtəlif cür sənətkarlıq məmulatı məhz Təbriz bazarlarında satılırdı. Demək olar ki, bütün Şərqin ticarət sinirlərini özündə birləşdirən Təbriz, həm də Şərq mallarını xarici ölkələrə ixrac edən başlıca məntəqə idi. Təbrizin ixracatında xam ipək əsas rol oynayırdı. Təbriz və başqa Azərbaycan şəhərlərinin ticarət əhəmiyyətinin artması, ümumiyyətlə, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri ərazisindən keçən karvan yollarının canlanması ilə əlaqədar idi (Mahmudov, 2006, 57).

XV əsrdə Azərbaycan ərazisindən çox mühüm əhəmiyyəti olan beynəlxalq karvan yolları keçirdi. Bu yollardan Yaxın və Orta Şərq bazarlarını Təbriz-Xəzərsahili Azərbaycan rayonları və Həştərxan vasitəsilə Moskva ilə birləşdirirdi (Mahmudov, 2006, 57-58).

Azərbaycanın cənub rayonları üçün Təbrizdən Trabzon, Hələb, Beyrut, Dəməşq, Konya, Bursa, İstanbul və b. ticarət mərkəzlərinə gedən ticarət yollarının, başqa sözlə Qara dəniz və Aralıq dənizi ticarətinin mühüm əhəmiyyəti olduğu halda, Azərbaycanın şimal rayonları üçün Volqa-Xəzər yolunun, yəni Rusiya ilə ticarətin böyük əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan ərazisindən keçən digər mühüm karvan yolu Hindistan, İran və Azərbaycan torpaqlarını Qara dənizlə əlaqələndirən Hörmüz-Şiraz-Rey-Təbriz-Trabzon ticarət yolu idi. Bu yol vasitəsilə Trabzon və Kafaya aparılan Şərq malları, xüsusilə xam ipək venesiyalı və genuyalı tacirlərin əlinə keçir, Konstantinopol vasitəsilə bütün Avropaya yayılırdı (Mahmudov, 2006, 58).

İtalyan diplomatı Ambrocco Kontarininin səyahətnaməsi XV əsrin son rübündə Təbriz şəhərinin ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi xarici ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxladığını

göstərir. A.Kontarininin Təbriz haqqında məlumatı son dərəcə yığcam olmasına baxmayaraq, Yaxın və Orta Şərqin bu böyük iqtisadi mərkəzinin beynəlxalq ticarət əlaqələri barədə aydın təsəvvür yaradır. O, yazır: "... Təbriz xeyli böyük şəhərdir... Bir neçə bazarı var. Bura olduqca çoxlu ipək gətirilir ki, sonra da bu ipək, karvanlarla Hələbə yola salınır... İpək parçalar, kəhrəba və başqa müxtəlif xırdavatla qızğın ticarət gedir" (Ambrogio, 2006, 90; Mahmudov, 2012, 176-177).

NƏTİCƏ

İlkin qaynaqların təsdiq etdiyi kimi, XI-XV əsrdə Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycanın Təbriz şəhəri özünün yüksəliş dövrünü yaşamış, ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi və mədəni əlaqələrinin tənzimlənməsinə öz töhfəsini vermişdir. Bu yolun Çin-Mərkəzi Asiya-Qafqaz-Aralıq dənizi regionunu birləşdirən tarixi marşrutu bəhs olunan dövrdə Azərbaycandan keçdiyindən, Təbriz şəhəri sürətlə inkişaf edir, böyüyür, klassik Şərq memarlığının incəliklərini özünə nəqş edən karvansara kompleksləri ilə zənginləşir, beynəlxalq ticarətin özünəməxsusluqlarını mənimsəyirdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT.

1. Ал-Хамави, Йакут. (1983). Муджам ал-Булдан (Сведения об Азербайджане). Пер. с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку: Элм.
2. Ambrogio Contarininin Seyahatnamesi. (2006). Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz. /Uzun Hasan ve Fatih Mücadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. Caterino Zeno ve Ambrogio Contarininin Seyahatnameleri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
3. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci *ilə* qədər). (2009). Bakı: Çıraq.
4. Бартольд, В. В. (1903). Историко-географический обзор Ирана. СПб: Изд-во: Тип. В. Киршбаума.
5. Budaqov, B. (1998). Böyük İpək (karvan) yolu, *Tarix və onun problemləri*, №3, s. 64-70.
6. Əliyeva, N. A. (1999). Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı: Çaşıoğlu.
7. Feyziyev, C. İpək yolu və türklər. https://cavansir.feyziyev.com/bloq/elmi/ipek-yolu-medeniyyeti-ve-turkler.php
8. Frye, Richard N. (2009). Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası. Çev. F.Tayanç - T.Tayanç. Ankara: Arkadaş Yayınları.
9. Hansen, D.R. (2004). "Kariz: Turfan Tın yeraltı su kanalları", Çeviri: Doğa Konukman, *Bilim ve Utopya dergisi*, s.19-21.
10. Heydərov, M. (1979). "Orta əsr Azərbaycanında şəhər həyatı", *Elm və həyat jurnalı*. Bakı: №11, s. 25-27.
11. Иоанн, де Галонифонтибус. (1980) Сведение о народах Кавказа (1404 г.). Перевод с англ. З.М.Буниятова. Баку: Элм.
12. İsayev, E. (2012). Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm *və* təhsil.
13. İsgəndər, H. (1995). Azərbaycanın yol tarixi. Bakı: Azərnəşr.
14. Kafesoğlu, İ. (1986). Selcuklu tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
15. Kalan, E. (2014). "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları", *Avrasya Etüdleri, İpek Yolu Özel Sayısı*, sayı 45, s. 43-62.

16. Клавихо, Руи Гонсалес де. (1990). Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Превод, предисловие и коментарий И.С.Мироновой. М: Наука.
17. Kürkçüoğlu, E. (2005). "V-XV. Yüzyıllarda Bakü petrolleri ve bölgenin sosyo-ekonomik hayatına etkileri" *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 27. Erzurum: s. 247-256.
18. Гусейнов, Р. (2000). «Великий шелковый путь: из прошлого в будущее». *"İrs" toplusu*, №1 (yanvar-fevral), c. 10-12.
19. Liu, Xinru. (2010). The Silk Road in World History. New York: Oxford University Press.
20. Mahmudov, Y. M. (1996). Azərbaycan tarixi intibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Altay dünyası.
21. Mahmudov, Y. M. (2006). Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil.
22. Mahmudov, Y. M. (2012). Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Təhsil
23. Onullahi, S. M. (1982). XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm.
24. Piriyev, V. Z. (2003). Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan.
25. Поло, Марко. (1940). Путешествие, *Перевод* со *старо-французского* И.П.Минаева. Вступительная статья, комментарий и редакция *перевода* К.И.Кунина. *Ленинград:* Художественная литература.
26. Путешественники об Азербайджане. (1961). Под ред. Э.М.Шахмалыева. т.1. Баку: АН *Азербайджанской* ССР, Ин-*т* истории.
27. Ртвеладзе, Э. (2005). Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии, Ташкент: Университет мировой экономии и дипломатии.
28. Sarıahmetoğlu, N. (2015). "Tarihi Süreç İçinde Azerbaycan ve İpek Yolu", İpek Yolu, TKHV Yayınları, İstanbul: s. 321- 336.
29. Şərifli, M.X. (2014). IX əsrin ikinci yarısi - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Turxan NPB.
30. Tezcan, Mehmet. (2014). "İpek Yolu'nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Say: 3/1, s. 96-123.
31. Uhlig, Helmut. (2000). İpek Yolu, (çev. A.Kırım). Ankara: Okyanus Yayıncılık.

HOW INTERACTIVE LEARNING SURPASSES TRADITIONAL EDUCATION?

ƏNƏNƏVI VƏ INTRAKTIV TƏLIM METODLARININ MÜQAYISƏLI TƏHLILI

PH.D Elnara Abbasova Mıkayıl

UNEC(The University of Economy)

ABSTRACT:

Interactive learning is steadily replacing traditional methods of education. With the rapid shift of schools toward interactive learning, it is best to learn and adapt new teaching and learning techniques focused on modern resources and technology. Interactive learning plays a vital role in enhancing education. Getting students to be more involved in learning widens their horizons and empowers them better for the future. Technology will undoubtedly continue to evolve, and it's essential to adjust your classroom style to align with its advancements.The functions of schools are changing fundamentally. From traditional textbooks to smart boards, the Indian education system has come a long way.

Key words: Traditional method, intractive method, teaching tecnologies, subject

ÖZET

Dövlətimizin dünya ölkələri ilə hərtərəfli əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, müasir dünyada aparıcı xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi bugünkü reallığı əks etdirir. Bunun əsasında ingilis dili ölkəmizin ali və orta təhsil müəssisələrində tədris edilən əsas fənlərdən birinə çevrilmişdir. Tədqiqat apardığımız "Ənənəvi və intraktiv təlim metodlarının müqayisəli təhlili "" mövzusu bu günkü aktuallığı özündə ehtiva edir.

İstər qabaqcıl təcrübənin, istərsə də xarici ölkələrin təhsil sahəsindəki innovasiyalarının öyrənilməsi məqsədilə sistemli və ardıcıl pedaqoji araşdırmaların aparılması vacib hesab edilməlidir. Bu təcrübələrin hər birinin müasirliyini, səmərəliliyini şərtləndirən keyfiyyətin müəyyənləşdirilməsinə, onların yeni şəraitdə forma və məzmun cəhətdən yeniləşdirilərək tətbiq olunmasına üstünlük verilməlidir.(3,45)

Açar sözlər- Ənənəvi, intraktiv, təlim texnologiyaları, subyekt.

Fəal təlim metodlarının mahiyyəti və məzmunu təcrübə və müşahidələr sübut edir ki, müasir təlim texnologiyaları üçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir:

- müəllimin özünün fəallığı ilə şagirdin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi;
- müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- hərəkətli,süjetli,musiqili didaktik rollu oyunlardan istifadə,sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkküründə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi.

Yeni pedaqoji texnologiyalar fəal təlimə əsaslanır. Təlimin subyek xarakter daşıması, tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi, dərsin dialoq şəklində aparılması, müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın, qrup işindən geniş istifadə, şagirdlərin birgə fəaliyyəti, təlim vasitələrinin və tapşırıqların müxtəlifliyi və yeniliyi və s. fəal təlimin üstün xüsusiyyətlərindəndir ki, ümumi təhsil məktəblərində tətbiqinə səy göstərilir.

Müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinin yeni modeli əsasında nəzərdə tutulmuş peşə fəaliyyətinin ümumi əsasları, ixtisas sahələri və innovasiyalar üzrə təlimlərdə iştirakına diqqət daha da artırılmalıdır.

Ümumi təhsil məktəblərində kompyuter sayının artırılmasına, laboratoriyaların zənginləşdirilməsinə və sayının çoxaldılmasına, müəllim və laborantların təlim kurslarına cəlb olunmasına və təlim kurslarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ehtiyac vardır.(2, 55)

1.İKT-nin tətbiqi innovativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün metod kimi təklif edilməsidir.

2.Tədris-təlim prosesində rəqəmsal texnologiyaların geniş istifadəsinə maneçilik törədən amillərin aradan qaldırılması üçün rəqəmsal şəbəkə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə, təhsil müəsissələrinin ölkədaxili internet şəbəkəsi ilə əhatə olunmasına və sürətli internet əlaqəsi ilə təmin edilməsinə şərait yaradılmalıdır.

3.Multimediya xarakterli dərsliklərin və digər tədris vasitələrinin işlənilməsi, yayılması və təhsil prosesinə tətbiq olunması sürətləndirilməlidir.

Respublikanın rayonlarında təhsili idarəedənlər və informatika müəllimləri mərkəzləşmiş qaydada, uzunmüddətli kreditlə kompüter dəstləri və noutbuklarla təmin edilməlidir.

Yeni pedaqoji texnologiyalar fəal təlimə əsaslanır. Təlimin subyekt-subyekt xarakter daşıması, tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi, dərsin dialoq şəklində aparılması, müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın, qrup işindən geniş istifadə, şagirdlərin birgə fəaliyyəti, təlim vasitələrinin və tapşırıqların

müxtəlifliyi və yeniliyi və s. fəal təlimin üstün xüsusiyyətlərindəndir ki, ümumi təhsil məktəblərində tətbiqinə səy göstərilir.

Müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinin yeni modeli əsasında nəzərdə tutulmuş peşə fəaliyyətinin ümumi əsasları, ixtisas sahələri və innovasiyalar üzrə təlimlərdə iştirakına diqqət daha da artırılmalıdır.

2.Tədris-təlim prosesində rəqəmsal texnologiyaların geniş istifadəsinə maneçilik törədən amillərin aradan qaldırılması üçün rəqəmsal şəbəkə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə, təhsil müəsissələrinin ölkədaxili internet şəbəkəsi ilə əhatə olunmasına və sürətli internet əlaqəsi ilə təmin edilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir. Onlardan birincisi, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir. İlkin araşdırmalar göstərir ki, Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə

uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması təbii ki,Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

- İkincisi, inkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tətbiqinin həyata keçirilməsi vacib bir məsələ olub, aktuallığı ilə seçilir. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür. Pedaqoji innovasiyalar kimi öyrənilən bu təcrübələrin keyfiyyət göstəricisi həmin ölkənin vətəndaşlarının ümumi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir və gənc nəsildə formalaşan həyati bacarıqlar ümumi səviyyənin zəruri göstəriciləri kimi çıxış edir.

Ənənəvi pedaqoji tədqiqatların bir mühüm cəhəti kimi istənilən yanaşma eksperimental və təcrübi qaydada sınaqdan keçirilməli, bundan sonra hər hansı innovasiyanın tətbiqinə qərar verilməlidir.

Mövzunun aktuallığı. XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir.Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur. **Mövzunun işlənmə dərəcəsi**. Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası,fəal və interaktiv metodlar sahəsində müəllif məktəblərinin, novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməli, ümumiləşməli və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına,pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Tədqiqatın məqsədi. İstər qabaqcıl təcrübənin, istərsə də xarici ölkələrin təhsil sahəsindəki innovasiyalarının öyrənilməsi məqsədilə sistemli və ardıcıl pedaqoji araşdırmaların aparılması vacib hesab edilməlidir. Bu təcrübələrin hər birinin müasirliyini, səmərəliliyini şərtləndirən keyfiyyətin müəyyənləşdirilməsinə, onların yeni şəraitdə forma və məzmun cəhətdən yeniləşdirilərək tətbiq olunmasına üstünlük verilməlidir.

Fəal təlim metodlarının mahiyyəti və məzmunu təcrübə və müşahidələr sübut edir ki, müasir təlim texnologiyalarıüçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir:

- müəllimin özünün fəallığı ilə şagirdin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi;
- müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- hərəkətli,süjetli,musiqili didaktik rollu oyunlardan istifadə,sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkküründə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi.

Tədqiqatın qarşısında duran vəzifələr. Müasir təlim texnologiyaları tələbələr aşağıdakı keyfiyyətləri aşılamalıdır:

müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək;

öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyəti;

özünü qiymətləndirmək;

əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi);

başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı;

öz fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etmək;

kreativ təfəkkürün inkişafı;

birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi və qərar çıxarmağı.

Müasir təlim texnologiyaları dərsə qədər hazırlıq prosesində müəllimin, dərsdə isə şagirdlərin fəallığını tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur fəal təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi "interaktiv təlim metodları" anlayışından istifadə olunur. Belə ki, "interaktivlik" termini "dialoqu, qarşılıqlı təsiri" bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin "problem – dialoji", "problemli", "evristik təlim" anlayışlarından da istifadə olunur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Fəal(interaktiv) təlim – tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Bu təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

müəllim tərəfindən şüurlu surətdə(iradiolaraq)idraki problem situasiyasının yaradılması;

problemin həlli prosesində şagirdlərinf əaltədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;

şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini,qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.(5,77)

Şagirdin mövqeyi – "kəşf edən", "tədqiqatçı" mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir.Şagirdlər təlim prosesinin tamhüquqlu iştirakçısı olaraq, bu prosesdə tədqiqatçı kimi çıxış edirlər və bilikləri fəal axtarış və kəşflər prosesində mənimsəyirlər.

Müəllimin mövqeyi – fasilitator ("bələdçi", "aparıcı") mövqeyidir, problemli vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, şagirdlər qarşısında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodiki kömək göstərir. (4,90)

Fəal (interaktiv) təlim metoduna aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər malikdir:

Təlimin subyekt- subyekt xarakter daşıması,

Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;

İştirakçıların bütün dərs zamanı fəallığı,

Dərsin əvvəlində problemli situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin probleminhəllinə yönəldilməsi,

Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə şagirdlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi,

Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi,

Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması,

Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət;

Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənib onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur.

Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca prinsipləri - demokratikləşmə, humanistləşdirmə,fərdiləşdirmə, diferensiallaşdırma, inteqrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhdən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin- təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə – öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər.(6,89)

İnteraktiv təlim dərsdə yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

Əsasında öyrədən (təlimçi) deyil, öyrənən duran Konstruktivizim nəzəriyyəsinə istinadən öyrənən cisim və hadisələrlə bilavasitə əlaqədə olur və bunun nəticəsidə onların əlamətlərini qavrayır, qarşıdakı problemi həll edir. O, fərdi şəkildə işləməyə və təşəbbüs nümayiş etdirməyə həvəsləndirilir, öyrənən əqli təhlilin məhsulu olan öyrənmə prosesində yeni bilikləri ilkin biliklərlə əlaqələndirərək ən yaxşı nəticəyə nail ola bilir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri xüsusən qeyd edirlər ki, öyrənmə prosesinə mühit və öyrənənin fikir və münasibəti təsir edir. Konstruktivist təlim insan beyni üzrə son zamanlar aparılan tədqiqat və öyrənmə prosesinin necə baş verməsi haqqında olan biliklər üzərində qurulmuşdur. (5, 67)

Ədəbiyyat

1.A.M. DerkachCase-method in teaching
Spetsialist, 4 (2010), səh. 22-23
2. View Record in Scopus [2]
3.R. Korsiny, A. AuerbakhPsychological Encyclopedia
Piter, Saint Petersburg (2003)
4. A.P. PanfilovBasics of Management. Complete Guide in Case-Technologies Piter, Saint Petersburg (2004) [4]
5. W. SwapCreating Value with Knowledge: Insights from the IBM Institute for Business Value
Alpina Business Books, Moscow (2006)
6. I.V. VachkovBasic Technologies of Group Training
Izd-vo "Os-89", Moscow (1999)

“BÖYÜK İPƏK YOLU”NUN BƏRPASI HEYDƏR ƏLİYEV DİPLOMATİYASININ BÖYÜK UĞURU KİMİ

RESTORATION OF THE "GREAT SILK ROAD" AS A GREAT SUCCESS OF HEYDAR ALIYEV'S DIPLOMACY

ВОССТАНОВЛЕНИЕ «ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ» КАК БОЛЬШОЙ УСПЕХ ДИПЛОМАТИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ:

Babayev Bağır Həmid oğlu

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Mustafayeva Gülşən Məhəmməd qızı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, b/m, Gəncə Dövlət Universiteti,

Kazımov Bəhman Qafar oğlu

B/m.Gəncə Dövlət Universiteti,

Hacıyev Niyaməddin Məzahir oğlu

B/m., Gəncə Dövlət Universiteti,

XÜLASƏ:

Böyük İpək yolu bəşəriyyət üçün bənzərsiz bir mədəni dəyər ifadə edir. Buna görə də YUNESCO dünyanın qədim xalqlarının indiki nəsillərə qoyduğu nəhəng mədəni irsin yalnız geniş öyrənilməsinə deyil, həm də qorunmasına da xüsusi diqqət yetirir.

Böyük İpək yolu bizim çoxminillik tarixi-mədəni irsimizdir. Qədim sivilizasiyaların əlamətdar nailiyyətlərindən biri elə haqlı olaraq Böyük İpək yolu hesab olunur. Bu yol bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq, Aralıq dənizindən Sakit okeana qədər nəhəng, geniş, hüdudsuz ərazilərdə müxtəlif ölkələri və xalqların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini özündə birləşdirdi. Əsrlər boyu bu yol boyunca fikir, texnologiya, sənətkarlıq, inanc mübadiləsi aparılmışdır. Qədim tarixi salnamələrdə naməlum ölkələr, xəzinələr və sərgüzəştlər axtarışında səhraları və dağları aşan cəsur qabaqcılların şücaətləri əks etdirilir. Səyyahları isə heç zaamn heç bir şey qorxutmadı- nə uzun illər çəkən çox uzun və çətin bir yol, nə karvanlara hücum edən nəhəng, döyüşkən köçərilər, nə də qum fırtınalarının tez-tez yolları nə qədər keçilməz etdiyi susuz Asiya səhraları.

Bu gün bir çox ölkələrin xalqları tarixi köklərini öyrənməyə, əxlaqi- mənəvi sərvət və dəyərlərinin mənşəyini, və onların dünya mədəniyyətinə əlaqələrini-inteqrasiyalarını anlamağa çalışırlar. Buna görə də son illərdə Böyük İpək Yoluna elmi və ictimai marağın

artması, mədəni, iqtisadi, turizm əlaqələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin ən vacib amili kimi canlanması fikri heç də təsadüfi deyildir.

Məqalədə "Böyük İpək yolu"nun bərpası istiqamətində Azərbaycan Respublikasında görülən işlər faktlar əsasında təhlil edilir. Tarixi İpək yolunun bərpası ilə əlaqədar aparılan danışıqlarda Azərbaycan Respublikasının tutduğu mövqe və bu istiqamətdə həyata keçirilən diplomatiyanın başlıca məqsədləri təhlil süzgəcindən keçirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Böyük İpək yolu"nun bərpasında həyata keçirdiyi gərgin siyasi məqamlar xüsusilə vurğulanmışdır. Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin bərpa edilməsi dünya xalqlarının iqtisdi inkişafına və qarşılıqlı əməkdaşlığına bir töhvə olduğu tədqiq olunur. Məhz "Tarixi İpək Yolu"nun bərpasında Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərinin olması şərh olunur.

Açar sözlər: Tarixi İpək Yolu, nəqliyyat dəhlizi, infrastruktur, Avropa-Qafqaz-Asiya, diplomatiya, "TRASEKA", proqram

Summary:

The Great Silk Road represents a unique cultural value for humanity. Therefore, UNESCO pays special attention not only to the wide study, but also to the preservation of the vast cultural heritage that the ancient peoples of the world have left to the present generations.

The Great Silk Road is our long-standing historical and cultural heritage. The Great Silk Road is considered to be one of the remarkable achievements of ancient civilizations. This path, for the first time in the history of mankind, connected the material and spiritual cultures of different countries and peoples on vast, vast, boundless territories from the Mediterranean Sea to the Pacific Ocean. Over the centuries, ideas, technologies, crafts, and beliefs have been exchanged along this path. Ancient historical chronicles reflect the exploits of brave pioneers who overcame deserts and mountains in search of unknown countries, treasures and adventures. Travelers, however, were not afraid of anything - neither the too long and difficult path, which took many years, nor the huge warlike nomads attacking caravans, nor the thirsty Asian deserts, because of which sandstorms often made the roads impassable.

Today, the peoples of many countries are striving to study their historical roots, to understand the origin of their moral and spiritual wealth and values, as well as their connection with world culture-their integration. Therefore, it is not by chance that scientific and public interest in the Great Silk Road has increased in recent years as the most important factor in the interaction of cultural, economic, and tourist ties has revived.

The article analyzes the work done in the Republic of Azerbaijan on the restoration of the "Great Silk Road" on the basis of facts. The position of the Republic of Azerbaijan in the negotiations on the restoration of the historical Silk Road and the main goals of diplomacy carried out in this direction are being analyzed. The tense political moments realized by the national leader Heydar Aliyev in the restoration of the "Great Silk Road" are particularly emphasized. It is studied that the restoration of the Europe-Caucasus-Asia transport corridor is a contribution to the economic development and mutual cooperation of the peoples of the world. It is in the restoration of the "historical Silk Road" that the unprecedented merits of Heydar Aliyev are noted.

Keywords: historical Silk Road, transport corridor, infrastructure, Europe-Caucasus-Asia, diplomacy, TRACECA, program

Резюме

Великий шелковый путь представляет собой уникальную культурную ценность для человечества. Поэтому ЮНЕСКО уделяет особое внимание не только широкому изучению, но и сохранению огромного культурного наследия, которое древние народы мира оставили нынешним поколениям.

Великий шелковый путь – наше многовековое историко-культурное наследие. Великий шелковый путь считается одним из замечательных достижений древних цивилизаций. Этот путь впервые в истории человечества соединил материальную и духовную культуры разных стран и народов на обширных, обширных, бескрайних территориях от Средиземного моря до Тихого океана. На протяжении веков на этом пути происходил обмен идеями, технологиями, ремеслами и верованиями. Древние исторические хроники отражают подвиги отважных первооткрывателей, преодолевших пустыни и горы в поисках неведомых стран, сокровищ и приключений. Путешественников, однако, ничего не пугало — ни слишком длинного и трудного пути, на который уходило много лет, ни огромных воинственных кочевников, нападавших на караваны, ни измученных жаждой азиатских пустынь, из-за которых песчаные бури часто делали дороги непроходимыми.

Сегодня народы многих стран стремятся изучить свои исторические корни, понять происхождение своих нравственных и духовных богатств и ценностей, а также их связь с мировой культурой - их интеграцию. Поэтому не случайно в последние годы возрос научный и общественный интерес к Великому Шелковому пути как к возрождению важнейшего фактора взаимодействия культурно-экономических и туристских связей.

В статье на основе фактов анализируется работа, проделанная в Азербайджанской Республике по восстановлению «Великого Шелкового пути». Анализируется позиция Азербайджанской Республики в переговорах о восстановлении исторического Шелкового пути и основные цели дипломатии, проводимой в этом направлении. Особо подчеркнуты напряженные политические моменты, реализованные общенациональным лидером Гейдаром Алиевым в восстановлении «Великого Шелкового пути». Изучено, что восстановление транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия является вкладом в экономическое развитие и взаимное сотрудничество народов мира. Именно в восстановлении «исторического Шелкового пути» отмечены беспрецедентные заслуги Гейдара Алиева.

Ключевые слова: исторический Шелковый путь, транспортный коридор, инфраструктура, Европа-Кавказ-Азия, дипломатия, ТРАСЕКА, программа

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi və yeni istiqamətdə inkişaf etdirilməsində "TRASEKA" proqramı üzrə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin-"Böyük İpək Yolu"nun bərpa edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən zəruri məsələlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim "İpək Yolu"nun yenidən bərpa edilməsinə dair ilk addımlar hələ 1991-ci ildə atılmışdı. Elə həmin ildə Avropa Şurası tərəfindən TASİS-yardım proqramı qəbul edilmiş və bu proqramda yeni müstəqil dövlətlərdə demokratik islahatların keçirilməsini sürətləndirmək, milli dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatı sistemini formalaşdırmaq, xüsusilə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə xidmət edən yeni nəqliyyat dəhlizi layihələrinin yaradılması və həyata keçirilməsinə kömək göstərmək nəzərdə tutulmuşdu.

Belə layihələrdən biri 1993-cü ilin mayında qəbul olunmuş "Avropa-Qafqaz-Asiya transqafqaz nəqliyyat dəhlizi" proqramıdır. Avropa Birliyi komissiyasının təklifi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan nümayəndələrinin Brüsseldəki görüşündə regionun nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmişdir. "Brüssel bəyannaməsi" Avropa-Qafqaz Asiya nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyətini, onun inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlığın konkret istiqamətlərini, forma və mexanizmlərini müəyyənləşdirmiş ilk beynəlxalq sənəd olmuşdur [6].

Böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan "Brüssel bəyannaməsi"nin qəbul olunmasından sonra region dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində əlaqələr dinamik xarakter almışdır. Belə ki, 1996-cı il mayın 13-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev İran İslam Respublikasının prezidentinin dəvəti ilə Məşhəd-Sərəxs-Təcən dəmiryolunun açılış mərasimində iştirak etmək üçün qonşu İran dövlətində rəsmi səfərdə oldu. İranla Türkmənistanın sərhəddində Hərirud çayı üzərindəki körpüdə Məşhəd-Sərəxs-Təcən dəmir yolunun təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Elə həmin gün Türkmənistanın Sərəxs şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan və Türkmənistan arasında iqtisadi əlaqələrə dair iki sənəd-tranzit yükdaşımalarının tənzimlənməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş və dəmiryol nəqliyyatının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi haqqında müqavilə imzalandı [11,s.222].

Məşhəd-Sərəxs-Təcən dəmiryolunun açılışında və digər mərasimlərdə iştirak edən dövlət və hökumət başçıları EKO-nun üzvü olan ölkələrin IV zirvə toplantısında iştirak etmək üçün Aşqabada gəldilər. Bu yüksək toplantıda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının yenidən təşkili və qurulması məsələsinə dair qarşılıqlı anlaşma haqqında memorondum və "Aşqabad Bəyannaməsi" imzalandı [11,s.223].

1996-cı ilin dekabr ayında Odessada Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna respublikaları başçılarının Avrasiya nəqliyyat dəhlizi yaradılması haqqında saziş imzalaması da bu işə qüvvətli təkan oldu [12,s.220] Ümumilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin məntiqi nəticəsi olan bu saziş və müqavilələrin imzalanması müstəqil Azərbaycan dövlətinin nəqliyyat blokadasına alınması təhlükəsini aradan qaldırdı. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Dəmiryolu Naziri bildirmişdir ki, 1995-ci ildə Azərbaycan tam nəqliyyat blokadasında idi. Bu çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün prezidentimizin təşəbbüsü ilə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin baş marşrutunda yerləşən dörd ölkənin rəhbərləri-Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan prezidentləri arasında müqavilə və saziş imzalandı. Bunun nəticəsində Transqafqaz dəhlizinin açılmasının və respublikamızın nəqliyyat blokadasından xilas olmasının başlanğıcı qoyuldu [8].

Nəqliyyat blokadasını dəf etmiş Azərbaycan dövlətinin rəhbərliyi region ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə yeni nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına çalışırdı. Uzun müddət aparılan danışıqların nəticəsində Azərbaycan hökuməti 1998-ci ilin yanvar ayında Bakı yaxınlığında Orta Asiya neftinin Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan əraziləri vasitəsilə Qara dənizin Batum limanına çatdırılması üçün nefti tankerlərdən dəmiryol sisternlərinə yükləməyə imkan verən Dübəndi terminalının istifadəyə verilməsinə nail oldu [5]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər Qazaxıstanın Tengiz yatağından çıxarılan neft tankerlərlə Bakıya gətirilir, Azərbaycan və Gürcüstan dəmir yolları vasitəsilə Avropaya ixrac olunurdu. Yeni terminalın istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Dəmiryol Nazirliyinin rəhbərliyi bildirmişdi: "Qazaxıstanın Aktau limanından Batumiyə qədər 1600 km məsafə vardır. Gəmilərlə Dübəndiyə gətirilən neft boru kəməri ilə Əli Bayramlıya nəql olunurdu. Sonra neft dəmir yolu ilə Batumi limanına daşınır və orada tankerlərə yüklənilirdi. Bu gündən etibarən Dürbəndi stansiyasından da dəmir yolu ilə neft göndəriləcəkdir. Biz ümid edirik ki, 1998-ci ildə Batumi limanına 4 milyon ton neft göndərə biləcəyik. Ümumiyyətlə, ildə 4 milyon ton Qazaxıstan neftini daşımaq imkanı olan bu stansiyanın istifadəyə verilməsi nəticəsində Azərbaycan dəmir yolunda yük daşınmasının həcmi 1,4 dəfə artacaqdır" [5]. Göründüyü kimi, Dübəndi terminalının istifadəyə verilməsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafında böyük müvəfəqqiyyət idi.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə region ölkələri və böyük dövlətlər tərəfindən 1998-ci ilin sentyabr ayında Bakıda "Böyük İpək Yolu"nun bərpa edilməsinə dair beynəlxalq konfransın keçirilməsinə şərait yaradıldı.

1998-ci il sentyabrın 8-də səhər saat 10^{00}-da iştirakçı ölkələrin dövlət bayraqları ilə bəzədilmiş, aparılmış hazırlıq işlərindən sonra yüksək beynəlxalq forumların keçirilməsi səviyyəsinə uyğun görkəm almış "Gülüstan" sarayında Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans təntənəli şəraitdə öz işinə başladı [13].

Konfransda Azərbaycan, Avstriya, Ermənistan, Belçika, Bolqarıstan, Macarıstan, Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanıstan, Gürcüstan, İran, İspaniya, İtaliya, Qazaxıstan, Çin, Qırğızıstan, Moldova, Monqolustan, Niderland, Norveç, Polşa, Rusiya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Tacikistan, Türkiyə, Ruminiya, Ukrayna, Özbəkistan, Finlandiya, Fransa, İsveç, Yaponiya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi Komissiyası, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Avtomobil Nəqliyyatçıları İttifaqı, Avropa Nəqliyyat Nazirləri Komfransı, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dəmir Yollarının Əməkdaşlığı Təşkilatın nümayəndə heyətləri iştirak etmişlər [4,s.122].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümumilli lider Heydər Əliyev konfransı açaraq bildirdi ki, bu gün konfransda 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətləri iştirak edir. Konfransda 9 ölkə dövlət başçıları-prezidentlərlə təmsil olunmuşdur. Bir ölkədən nümayəndə heyətinə Baş Nazir rəhbərlik edirdi. Təkcə nümayəndə heyətləri üzvlərinin sayı 180 min nəfər idi. Konfransa 20 ölkədən 210 mətbuat nümayəndəsi-jurnalistlər kütləvi informasiya orqanlarının nümayəndələri dəvət olunmuşdu [2].

Qədim "İpək Yolu"nun bərpa edilməsinə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri ayrılmışdır. Bu baxımdan konfransda çıxış edən Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı nümayəndə heyyətinin başçısı Olivye Dekampın göstərdiyi faktları qeyd etmək yerinə düşərdi: "Biz nəqliyyat sahəsində sərmayədarların öhdəlikləri kimi

1,8 milyard dollara malikik. Bank 15 nəqliyat layihəsində və dəhlizində iştirak edir. Hər bir dəhlizin təkmilləşdirilməsi üçün 85 milyon dollar nəzərdə tutulmuşdur. Bu layihələr Gürcüstandan başlayıb Qazaxıstanadək uzanır" [10]. Maraq doğuran digər fakt ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə, konfransın keçirildiyi dövrə qədər Avropa Birliyi tərəfindən Azərbaycana 225 milyon dollar yardım edilmişdir. TRASEKA proqramı çərçivəsində isə Azərbaycan 7 milyon 650 min ekun məbləğində investisiya qoyulmuşdur. Bu vəsaitin 6 milyondan çoxu respublikamızda körpülərin, sərhəd postlarının tikilməsinə, bərpasına və Bakı limanında bir sıra yenidənqurma işləri aparılmasına sərf olunmuşdur [7].

Tarixi "İpək Yolu"nun bərpa edilməsinə qiymət verərək Ümummilli liderimiz, prezident Heydər Əliyev bildirmişdir ki, Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişafında qədim "İpək Yolu"nun bərpasını nəzərdə tutan TRASEKA proqramının həyata keçirilməsinə başlanması mühüm yer tutur. Bu nəhəng nəqliyyat dəhlizinin mərkəzində yerləşən ölkə kimi, Azərbaycan Şərq və Qərbin qovuşmasında mühüm rol oynayır. Dünyanın ən böyük dövlətlərindən biri və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvi olan Çin Xalq Respublikası, həmçinin, nəhəng intellektual potensiala malik Yaponiya bu illər ərzində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi tərəfdaşına çevrilmişdir ki, bu, xarici siyasətimizin şəksiz uğurlarıdır [3].

Böyük İpək Yolunun bərpası Şərq-Qafqaz-Qərb ölkələrində mövcud olan təbii, iqtisadi və mənəvi potensial imkanlarından səmərəli istifadə etməyə və bu əsaasda sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, mədəni-məişət, ədəbiyyat və incəsənəti yeni inkifaş mərhələsinə çatdırmağa və beləliklə də, dünyanın müxtəlif dövlətləri ilə həmin sahələrdə mübadiləni gücləndirməyə zəmin yaradır. Avropa və Asiyanın mərkəzi hissəsində yerləşən və 34-dən artıq dövlətin ərazisindən keçərək onları öz varlığında birləşdirən Böyük İpək Yolunun müasir elmi-texniki inkişaf dövründə iqtisadi, siyasi və sosial baxımdan əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir [1,s.183;9]

Bəli, doğrudan da Böyük İpək Yolu Tasis-Traseka proqramı çərçivəsində Avropa, Asiya və Qafqaz xalqları və dövlətləri arasında faydalı və səmərəli əməkdaşlığın inkişafında mühüm rola malik olmaqla, Ümummili lider Heydər Əliyevin uzaqgörən diplomatiyasının sayəsində reallaşmış, inkişaf edərək bu gün dövlətimizin Beynəlxalq aləmdə bütün sahələrdə inteqrasiyasını təmin etməkdədir.

Ədəbiyat siyahısı

1. Aqil Əliyev, Əbülfəz Qasımov, Natiq Qasımov. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı:.1998.
2. "Azərbaycan" qəzeti. 9 sentyabr 1998
3. Heydər Əliyev. Azərbaycan XX əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. B. 1997.
4. Heydər Əliyev. İşığı-İpək Yolu. Bakı. 2000.
5. "Xalq" qəzeti. 6 yanvar 1998.
6. "Xalq" qəzeti. 9 sentyabr 1998.
7. "Xalq" qəzeti. 11 sentyabr 1998.
8. "Respublika" qəzeti. 6 yanvar 1998.
9. "Respublika" qəzeti. 10 sentyabr 1998.
10. "Respublika" qəzeti. 12 sentyabr 1998.
11. Reyhan Mirzəzadə. Azərbaycanı dünyaya qaytaran insan. Bakı. 1998
12. Tahir Qaffarov. Azərbaycan Respublikası əsrə bərabər on il 1991-2001.Bakı.2002.
13. "Бакинский рабочий". 8 сентября 1998.

ŞƏRQ-QƏRB ENERJİ DƏHLİZİNİN YARADILMASI VƏ AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRDƏ

CREATION OF THE EAST-WEST ENERGY CORRIDOR AND AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

СОЗДАНИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОРИДОРА ВОСТОК-ЗАПАД И АЗЕРБАЙДЖАН В МЕЖДУНАРОДНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Babayev Bağır Həmid oğlu

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xatirə İsmayıl qızı İlyasova
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə Dövlət Universiteti,

Yeganə Ehsan qızı Məmmədova
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə Dövlət Universiteti,

Musayev Etibar Adil oğlu
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

XÜLASƏ

7-8 sentyabr 1998-ci il tarixlərində Bakıda Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 9 ölkənin (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) dövlət başçılarının, 13 beynəlxalq təşkilatın və 32 dövlətin nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Bu konfransın yekunlarına əsasən Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı əsasında "Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş" imzalanıb və Bakı Bəyannaməsi qəbul edilib.

Əsas Çoxtərəfli Sazişin müddəalarına uyğun olaraq TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin Bakıda yerləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilib və 21 fevral 2001-ci ildə onun açılışı olub. Beləliklə, Azərbaycan Tarixi İpək Yolunun bərpasına öz töhfəsini vermiş, əsas inkişaf trayektoriyalarının müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Çin Xalq Respublikasının təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "İpək Yolunun iqtisadi kəməri" layihəsinin iştirakçısıdır. 2015-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyevin Çin Xalq Respublikasına dövlət səfəri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında “Vahid İpək Yolu İqtisadi Kəməri”nin yaradılmasının birgə təşviqi ilə bağlı anlaşma Memorandumu imzalanıb.

Məqalədə TACİS və TRASEKA proqramları çərçivəsində həyata keçirilən layihələrin beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyəti tədqiq olunur. Bu layihələrin birbaşa iştirakçısı və həyata keçirildiyi regionun əsas aparıcı dövləti olan Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdəki rolu təhlil olunur. Şərq-Qərb dəhlizinin ölkələr arasında beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsində mühüm əhəmiyyəti, TASIS proqramı çərçivəsində həyata keçirilən

TRASEKA layihəsinə əsasən bərpa, Avropa Birliyindən başlayıb Qafqaz, Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya gedən nəqliyyat dəhlizinin inkişaf perspektivləri təhlil süzgəcindən keçirilir. Həmçinin bu beynəlxalq layihə çərçivəsində Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaradılması dünya enerji təhlükəsizliyinə bir töhfə olmaqla yanaşı, iqtisadi, mədəni əlaqələrin də inkişaf etdirilməsinə xidmət etdiyi ətraflı şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: Qafqaz, Xəzər, Azərbaycan, TASİS, TRASEKA, Avropa, iqtisadi, dəhliz

SUMMARY

On September 7-8, 1998, an event dedicated to the restoration of the historical Silk Road was held in Baku on the initiative of national leader Heydar Aliyev with the participation of the heads of state of 9 countries (Azerbaijan, Turkey, Georgia, Ukraine, Moldova, Romania, Bulgaria, Uzbekistan, Kyrgyzstan), delegations of 13 international organizations and 32 states.an international conference was held. Following the results of this conference, on the basis of the TRACECA program of the European Union, the "main multilateral agreement on international transport for the development of the Europe-Caucasus-Asia corridor" was signed and the Baku Declaration was adopted.

In accordance with the provisions of the main multilateral agreement, it was decided to locate the permanent secretariat of the TRACECA intergovernmental commission in Baku, and its opening took place on February 21, 2001. Thus, the history of Azerbaijan has contributed to the restoration of the Silk Road, played an important role in determining the main trajectories of development.

Currently, the Republic of Azerbaijan is a participant in the Silk Road Economic Belt project, implemented on the initiative of the People's Republic of China. In December 2015, within the framework of the state visit of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev to the People's Republic of China, a Memorandum of Understanding was signed between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the People's Republic of China on joint promotion of the creation of the Silk Road Single Economic Belt.

The article examines the international economic significance of projects implemented within the framework of the TACIS and TRASEKA programs. The role of Azerbaijan, which is a direct participant in these projects and the main leading state of the region in which they are implemented, in international economic relations is analyzed. The importance of the East-West corridor in expanding international relations between the countries, restoration of the TRACECA project implemented under the TASIS program, analyzes the prospects for the development of a transport corridor from the European Union through the Caucasus, the Caspian Sea to Central Asia. It is also analyzed in detail that the creation of the East-West energy corridor within the framework of this international project is not only a contribution to global energy security, but also serves to develop economic and cultural ties.

Keywords: Caucasus, Caspian, Azerbaijan, Tacis, TRACECA, Europe, economic, corridor

Резюме

7-8 сентября 1998 года в Баку по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева состоялось мероприятие, посвященное восстановлению исторического Шелкового пути с участием глав государств 9 стран (Азербайджан, Турция, Грузия, Украина , Молдова, Румыния, Болгария, Узбекистан, Кыргызстан), делегации 13 международных организаций и 32 государств.состоялась международная конференция.

По итогам этой конференции на основе программы ТРАСЕКА Европейского Союза было подписано «Основное многостороннее соглашение о международных перевозках для развития коридора Европа-Кавказ-Азия» и принята Бакинская декларация.

В соответствии с положениями основного многостороннего соглашения было принято решение о размещении постоянного секретариата межправительственной комиссии ТРАСЕКА в Баку, и его открытие состоялось 21 февраля 2001 года. Таким образом, история Азербайджана способствовала восстановлению Шелкового пути, сыграли важную роль в определении основных траекторий развития.

В настоящее время Азербайджанская Республика является участником проекта «Экономический пояс Шелкового пути», реализуемого по инициативе Китайской Народной Республики. В декабре 2015 года в рамках государственного визита Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в Китайскую Народную Республику между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Китайской Народной Республики был подписан Меморандум о взаимопонимании. Китай о совместном продвижении создания Единого экономического пояса Шелкового пути.

В статье рассматривается международное экономическое значение проектов, реализуемых в рамках программ ТАСИС и ТРАСЕКА. Анализируется роль Азербайджана, который является непосредственным участником этих проектов и главным ведущим государством региона, в котором они реализуются, в международных экономических отношениях. Значение коридора Восток-Запад в расширении международных отношений между странами, восстановление проекта ТРАСЕКА, реализуемого в рамках программы ТАСИС, анализируются перспективы развития транспортного коридора из Европейского Союза через Кавказ, Каспийское море в Центральную Азия. Также подробно анализируется, что создание энергетического коридора Восток-Запад в рамках данного международного проекта является не только вкладом в глобальную энергетическую безопасность, но и служит развитию экономических и культурных связей.

Ключевые слова: Кавказ, Каспий, Азербайджан, Тасис, ТРАСЕКА, Европа, экономический, коридор.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın çox zəngin xammal ehtiyatı və intellektual potensialı, Avropadan Asiyaya uzanan yolda əlverişli coğrafi mövqeyi, onun dünya birliyində nüfuzunun güclənməsinə imkan verir. TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasında körpü "Böyük İpək Yolu"nun bərpası isə ölkəmiz qarşısında daha yeni intensiv inkişaf üfüqləri açır. Azərbaycan dövlətinin mövcud potensialı ölkə ərazisində bütün rabitə vəsitələrini inkişaf etdirmək və qlobal informasiya sistemi yaradılmasında iştirak etməyə imkan verir.

Tarixi "İpək Yolu"nun bərpası üzrə 1998-ci il sentiyabrın 8-də "Gülüstan" sarayında yekun sənədlərinin imzalanma mərasimi oldu. Azərbaycan, Ermənistan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumuniya, Tacikistan, Türkiyə, Özbəkistan və Ukraynanın dövlət başçıları və nümayəndə heyətlərinin rəhbərləri "Avropa–Qafqaz–Asiya" dəhlizinin inkişafına dair beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli sazişi imzaladılar [2]. Həmçinin, "Bakı bəyanaməsi" və "Tarixi İpək Yolu"nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekun rəsmi məlumatı da imzalandı [8].

Bu sazişlərin imzalanmasının yüksək qiymətləndirərək Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev konfransın sonunda yekun nitqində qeyd etdi ki, bu gün konfransımızda bütün nümayəndə heyətlərinin 45 çıxışı oldu və beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan üç sənəd imizalandı. Birincisi , Avropa–Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat

haqqnda əsas çoxtərəfli saziş və onun texniki əlaqələri; İkincisi, "Bakı bəyanaməsi"; Üçüncüsü, "Tarixi İpək Yolu"nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekun məlumatı"dır. Birinci sənəd 14 dövlət tərəfindən imzalandı. "Bakı bəyannaməsi"ni bir çox dövlətlər imzaladı. Üçüncü sənəd yekun rəsmi məlumatdır ki, bu sənəd 29 dövlətin və Avropa Birliyinin nümayəndə heyətləri tərəfindən imzalanmışdır [5].

Bu yolun bərpası, həmçinin, Avropa, Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii ehtiyatlardan istifadəyə, ticarətin inkişafına və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa kömək edəcəkdir.

Beynəlxalq Bakı konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsinin bariz nümunəsi kimi Xəzər Dəniz Donanmasındakı inkişafı da qeyd edə bilərik. Belə ki, Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı yeni ipək yolunda baş körpüyə çevrilmişdir. Bərə keçidi dünya standartlarına uyğun şəklidə yenidən qurulmuşdur. Xəzər Nəqliyyat Donanmasında yük tutumu 320 min ton olan 69 gəmi, o cümlədən 34 tanker və 27 quru yük, 8 sərnişin gəmisi və bir bərə gəmi vardı [6,s.221]. Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanının yük dövriyyəsi sürətli xarakter almış və liman üzrə 1996-cı ildə 485 min ton, 1997-ci ildə 1570 min ton və 1998-ci ildə təkcə neft terminalı vasitəsi ilə 4 milyon ton neft nəql edilmişdir [1,s.170]. Göründüyü kimi, Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı Xəzər dənizi sahilində öz mövqeyini qoruyub saxlamaqla yanaşı, TASIS-TRASEKA proqramı çərçivəsində fəaliyyətini genişləndirmişdir.

"Böyük İpək Yolu"- TRASEKA proqramı layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində 2002-ci ildə də irimiqyaslı tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal terminalında Bakı–Tibilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin təntənəli şəraitdə təməli qoyulmuşdur [4,s.156]. Həmin ilin dekabrın 6-da Londonda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin rəhbərləri ilə Bi-pi şirkətinin rəhbərliyi arasında görüş keçirilmişdir. Görüşdə Bi-Pi şirkətinin idarəetmə qrupunun direktoru Riçard Oliver Qazaxıstan Neftinin Aktau-Bakı-Tibilisi-Ceyhan marşrutu ilə nəql edilməsi barədə Londonda Azərbaycan və Qazaxıstan arasında aparılmış danışıqların nəticəsini yüksək qiymətləndirmişdir [3].

TACIS, TRASEKA kimi programlar və EBRD kimi təşkilatlar vasitəsilə verilən dəstəklər, Orta Asiyanı Qafqaz və Türkiyə üzərindən Avropa Birliyinə bağlamağı prioritetli bir hədəf olaraq təyin etmişdir. TRASEKA və GUUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldova) kimi cəhdlər, Orta Asiya və Qafqazın ticarət, siyasi və təhlükəsizlik strukturları baxımından Avropa dəyərlərinə yaxınlaşmasını hədəfləməkdədir. Orta Asiya və Qafqaz, Almaniya kimi bəzi dövlətlərlə çox millətli enerji firmalarının əhəmiyyətli maraq sahəsi olmaqdan başqa, AB-nin yumşaq güc sahəsini genişləndirməyə xidmət edəcək qonşuluq siyasəti çərçivəsində qiymətləndirilmişdir. Buna müqabil, ən azından yanvar 2009-cu qədər, AB-nin Rusiyanın maraqlarını enerji üzərindən zədələyəcək cəhdlərdən qaçındığını təsbit etmək mümkündür. Rusiyanın AB-nin ən böyük üçüncü ticarət ortağı olması, başda Qazprom mərkəzdə olmaq üzrə AB-də güclü bir lobbisinin olması və AB üzvlərinə böyük investisiyalar etməsi kimi səbəblər Rusiyaya bir növ ixtiyarlı bir ölkə kimi göstərir. AB ilə Rusiya arasındakı bu xüsusi əlaqənin təbii qaza söykənən bir arxa planı vardır. Rusiya təbii qaz üzərindən AB-nin ən əhəmiyyətli enerji tədarükçüsüykən, AB Rusiyanın enerji məhsullarının ən böyük satın alıcısıdır[7, s.1-5].

Soyuq Müharibə dövründə, üstəlik ABŞ-ın əks istiqamətdəki təzyiqinə qarşı, 1967-ci ildə başlayan qaz ticarəti, heç bir siyasi və ya iqtisadi xarici faktordan təsirlənmədən günümüzə qədər problemsiz bir şəkildə davamlı artmışdır. Yanvar 2009-cu ildəki Rusya-Ukrayna təbii qaz böhranı bu mənada çox əhəmiyyətlidir. Rusiya ilə Ukrayna və Rusiya ilə Belarus arasında qaz əvəzi, tranzit ödənişi, saxlama miqdarları kimi mövzularda bir neçə dəfə böhran çıxmış olsa da 1967-ci ildən bu yana kəsilməz davam edən Rusiyadan Avropaya qaz axını 2009-cu ildə tarixdə ilk dəfə durmuş və bəzi Avropa ölkələri qışın ortasında pis duruma düşmüşdülər. AB-nin Orta Asiya və Qafqaza enerji təchizatı təhlükəsizliyi üzərindən baxışının bu böhranla birlikdə tamamilə dəyişdiyini söyləmək mümkün deyil. AB-nin Orta

Asiya və Qafqazı enerji təchizatı müxtəlifliyini əhəmiyyətli bir Paydaş olaraq görməsi Komissiya tərəfindən dəstəklənərkən, üzv ölkələrin Rusiya və Qazpromla etdikləri ikitərəfli sazişlər səbəbiylə çətinə düşdülər. Komissiyanın cəhdləri və təlqini ortaq bir AB enerji siyasətinə doğru (Ən azından prinsipləri təyin baxımından) bir gediş vardır. Komissiya Orta Asiya və Qafqazdan Avropaya uzanan Poseidon, Nabucco və bənzəri layihələri qaynaq müxtəlifliyi vurgusuyla Orta Şərq və Afrikadan gələcək xətlər qədər dəstəkləməkdədir.

Orta Asiya və Qafqazı Avropaya bağlayan mövcud iki xətt (BTC neft və BTƏ təbii qaz) Azərbaycan qaynaqlıdır. Orta Asiyadan Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan başlayıb və Xəzəri qət edərək (Trans-Xəzər layihələri) ya da Xəzəri by pass edərək İran üzərindən Türkiyəyə çatacaq layihələrə bu ölkələrin daxil edilməsinin önündəki ən əhəmiyyətli mane isə Rusiya ilə qurmuş olduqları orqanik bağ və Çinə neft və qaz satma imkanlarının artmaqda olmasıdır. Qısacası mövcud şərtlərdə böyük dəyişiklik olmadığı müddətcə, Avropa ölkələrinin Azərbaycan xaricində Türkmənistan, Qazaxıstan ya da Özbəkistandan enerji təchizatı etməsi çox da asan deyil. Rusiya AB-nin enerji tədarükündə ən əhəmiyyətli aktorkən, Orta Asiya neft və qazının ən böyük itxalatçısıdır. Necə ki, AB hal-hazırda Nabucconun tək tədarükçüsü olan Azərbaycan xaricində ehtiyac duyduğu qazı əvvəlcə Orta Şərqdən tədarük etmə səyindədir.

Ümumiyyətlə, "Böyük İpək Yolu"nun bərpası və Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaradılması XXI yüzilliyin astanasında qlobal tarixi hadisələrdəndir. Bu layihələrin reallaşdırılması ilə yol boyunca yerləşən dovlətlər arasında iqtisadi əlaqələr möhkəmlənəcək, eyni zamanda ölkəmizdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi sürətlənəcək, iqtisadiyyatımız yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir.

Bu gün bizim müasirlərimiz vaxtilə dünyanın məşhur səyyahlarının, diplomatlarının keçib getdiyi qədim karvan yolunu yenidən mənimsəyirlər və onlar belə hesab edirlər ki, bu yolun İpək sapına neçə-neçə ölkələr düzülmüş, Azərbaycan isə hələ o vaxtlar da nəhəng yolun əsas ticarət və nəqliyyat qovşaqlarından birinə çevrilmişdir. Həmin ənənələrin davamı kimi Azərbaycan 1993-cü ildə Brüssel konfransında Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın digər yeni müstəqil dövlətləri ilə birgə qoşulduğu Avropa Birliyinin Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına texniki yardım üzrə TRASEKA proqramının fəal iştirakçısı olmuşdur.

İpək Yolunun bərpasının ölkələr arasında beynəlxalq əlaqələringenişlənməsində mühüm əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirən Avropakomissiyası nümayəndə heyətinin başçısı Fransua Lyamuerinin fikrinəgörə Avropa Birliyi öz inteqrasiya prosesinə 50-ci illərdən başlayaraqiştirakçı ölkələr arasında sıx əməkdaşlıq yoluna qədəm qoyaraq Parissazişini imzalamış və əslində Avropa kömür və polad ittifaqı yaratmaqla xeyli dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinə əlverişli şərait yaratmışdır. O, inanır ki, TASIS proqramı çərçivəsində həyata keçirilən TRASEKA layihəsinə əsasən bərpa, Avropa Birliyindən başlayıb Qafqaz, Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya gedən nəqliyyat dəhlizi inkişaf etdirilməklə qədim İpək Yolu dirçəldilmişdir.

Tarixi İpək yolunun bərpası ilə Cənubi Qafqaz dünya birliyinə yenidən inteqrasiya etməklə xalqların qarşılıqlı iqtisadi-mədəni-siyasi əlaqələrində mühüm rol oynayacaq və oynamaqdadır. TRASEKA proqramı genişləndirilərək çoxşaxəli kommunikasiya xətlərinin çəkilməsini zəruri edir. Bu gün də bu istiqamətdə böyük işlər görülür.

Yaxın tariximizi diqqətinizə çatdırmaqla onu qeyd etmək istəyirik ki, təsadüfi deyildir ki, tarixi İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans məhz Azərbaycanda keçirilmiş və onu Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində Avropa Birliyi komissiyası ilə birgə həyata keçirmişlər. Bütün bunların səmərə və faydasının perspektivlərini əvvəlcədən görən respublika prezidenti haqlı olaraq mötəbər yığıncaqlarda qeyd edir ki, 1998-ci ildən bəri həyata keçirilən TRASEKA proqramı artıq öz faydasını verir. Yəni kommunikasiya xətləri, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi magistralı yaradılması və s. həyata keçirilən tədbirlər özü iqtisadi fayda gətirir. O ki, qaldı siyasi mənfəətə, biz bir-birimizlə nə qədər çox

əməkdaşlıq etsək, əlaqə saxlasaq, o qədər çox tərəfdaş olacağıq və bu bir o qədər siyasi fayda gətirəcəkdir. Ən başlıca siyasi fayda isə sülhü, sabitliyi, dövlətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etməkdən ibarətdir. Bütün bunlar hamısı birlikdə həm iqtisadi, həm də siyasi faydaları təşkil edir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq münasibətlərinin inkişafına müsbət mənada təsir göstərəcək "Böyük İpək Yolu"nun bərpasına marağı olan dünya dövlətlərinin münasibətlərinə nəzər yetirdikdə də bu inam bir daha özünün təsdiqini tapır.

TRASEKA proqramı əsasında Azərbaycan dövləti beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin birbaşa iştirakçısı olmaqla yanaşı, həm də regional əməkdaşlıqda icraçı ölkəyə çevrilmişdir. Bu onu göstəriri ki, Şərq-Qərb arasında strateji üstünlüyüə malik Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə iqtisadi əlaqələrdə mühüm vasitəçi dövlətə çevrilmişdir. Əlbəttə bütün bunlar Ulu öndər Heydər Əliyevin yürütdüyü xarici siyasətin məntiqi nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1.Heydər Əliyev. İşığı-İpək Yolu. Bakı, 2000.
2. "Xalq" qəzeti. 9 sentyabr 1998.
3. "Xalq" qəzeti. 7 dekabr 2002.
4.Ramiz Mehdiyev. XXI əsrdə milli dövlətçilik, Bakı,2003.
5. "Respublika" qəzeti. 10 sentyabr 1998.
6.Tahir Qaffarov. Azərbaycan Respublikası əsrə bərabər on il 1991-2001.Bakı,2002.
7. Mert Bilgin, Türkiye'nin Küresel Konumu, İstanbul, IQ Yayınları, 2008.
8. "Бакинский рабочий" газеты. 9 сентября 1998.

TARIXI İPƏK YOLUNUN BƏRPASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLIKASI ÜÇÜN GƏLƏCƏK PERSPEKTIVLƏRI

RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD AND PROSPECTS FOR THE FUTURE FOR THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Rəşad ƏSGƏROV

Doç.dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,

Bağır BABAYEV

Doç.dr. Naxçıvan Dövlət Universiteti,

Abbas ƏHMƏDOV

Doç.dr Naxçıvan Dövlət Universiteti,

Nəsimə HƏSƏNOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti,

XÜLASƏ

Üçüncü minilliyə qədəm qoyan dünyada minilliyin ən mühüm tarixi hadisələrindən olan Böyük İpək Yolunun bərpası illər keçdikcə özünü doğruldacaq və böyük inamla Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayacaqdır. Tarixi Böyük İpək Yolu hazırda Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi coğrafiyanı əhatə edir. Tarixi İpək Yolu yeni nəqliyyat dəhlizi olub, Türkiyədən başlayaraq İrana və ordan da Orta Asiya respublikalarına (Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Qazaxıstan) daxil olaraq Çinə qədər uzanacaqdır. O, bir neçə fərqli istiqamətlərdən keçən çoxşaxəli nəqliyyat yollarını özündə birləşdirəcəkdir. Burada isə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə daxil olan əsas və ən böyük işlək marşrutlardan biri Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizidir.

Böyük İpək Yolunun bərpasında Beynəlxalq Bakı konfransının keçirilməsi mühüm mərhələ olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə region ölkələri və böyük dövlətlər tərəfindən 1998-ci il sentyabr ayında Bakıda "Böyük İpək Yolu"nun bərpa edilməsinə dair beynəlxalq konfransın keçirilməsi qərara alındı. 1998-ci il sentyabrın 8-də səhər saat 10-da iştirakçı ölkələrin dövlət bayraqları ilə bəzədilmiş "Gülüstan" sarayında "Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans" təntənəli şəkildə öz işinə başladı.

Böyük İpək Yolu çox zəngin xammal ehtiyatına və intellektual potensiala malik, Avropadan Asiyaya uzanan yolda əlverişli coğrafi mövqeyi olan Azərbaycanın dünya birliyində nüfuzunun güclənməsinə imkan verəcəkdir. TRACECA adlanan bu layihə Avropa Birliyinin TASİS (MDB üzvlərinə göstərilə texnik yardım layihəsi) layihəsi çərçivəsinə 1993-cü ilin may ayında Brüsseldə (Belçika) keçirilən konfransda 8 ölkənin (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstanın və Orta Asiya respublikalarının) iştirakı ilə qəbul edilib.

TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan "Böyük İpək Yolu"nun bərpası ölkəmiz qarşısında yeni inkişaf üfüqləri açır. Bu yolun bərpası, həmçinin, Avropa, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii

ehtiyatlardan istifadəyə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hər zaman kömək edəcəkdir. Ümumiyyətlə, "Böyük İpək Yolu"nun bərpası və Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaranması XXI yüzillikdə dünyanın ən mühüm qlobal tarixi hadisələrindən biridir.

Açar sözlər: Üçüncü minillik, Böyük İpək Yolu, Heydər Əliyev, Beynəlxalq Bakı konfransı, TRACECA, TASİS, Şərq-Qərb, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi

SUMMARY

Entering the third millennium, the restoration of the Silk Road, one of the most important historical events of the millennium in the world, will justify itself over the years and with great confidence will serve as a bridge between East and West. The historical Great Silk Road covers the geography along which the East-West transport corridor currently runs. The historic Silk Road has become a new transport corridor that stretches from Turkey to Iran and further to China, including the Central Asian republics (Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Kazakhstan). It will include multi-faceted transport routes that pass through several different directions. Here, one of the main and busiest routes included in the East-West transport corridor is the Europe-Caucasus-Asia transport corridor.

An important milestone in the restoration of the "Great Silk Road" was the holding of the international Baku Conference. At the initiative of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev, the countries of the region and major states decided to hold an international conference on the restoration of the "Great Silk Road" in Baku in September 1998. On September 8, 1998, at 10 o'clock in the morning, the "International Conference on the Restoration of the Historical Silk Road" solemnly began its work in the Gulistan Palace, decorated with the national flags of the participating countries.

The Great Silk Road will strengthen the authority of Azerbaijan in the world community, which has rich reserves of raw materials and intellectual potential, an advantageous geographical position on the way from Europe to Asia. This project, called TRACECA, was adopted within the framework of the European Union's TASIS project (Technical assistance project for CIS members) at a conference in Brussels (Belgium) in May 1993 with the participation of 8 countries (Azerbaijan, Armenia, Georgia and the Central Asian republics).

The restoration of the "Great Silk Road", which serves as a bridge between Europe and Asia, provided for by the TRACECA program, opens up new horizons of development for our country. The restoration of this route will also contribute to the use of natural resources and mutually beneficial cooperation in the regions of Europe, the Black Sea, the Caspian Sea and Asia. In general, the restoration of the "Great Silk Road" and the creation of the East-West energy corridor are among the most important world historical events in the XXI century.

Keywords: The Third Millennium, the Great Silk Road, Heydar Aliyev, Baku International Conference, TRACECA, TASIS, East-West, Europe-Caucasus-Asia transport Corridor

Böyük İpək Yolunun bərpası onu araşdıran tarixçilər, siyasətçilər, sosioloqlar və filosoflar üçün bu gün də çox aktual olan bir məsələdir. Bu günkü Böyük İpək Yolu qədim zamanlarda məhz Şərqlə Qərbi, Cənubla Şimalı, Avropa ilə Asiyanı birləşdirən əsas yol olmuşdur. Böyük İpək Yolu maddi, elmi və texniki nailiyyətlərin və dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Çünki Azərbaycanın çox zəngin xammal ehtiyatı və intellektual potensialı, Avropadan Asiyaya uzanan yolda əlverişli coğrafi mövqeyi onun dünya birliyində nüfuzunun güclənməsinə imkan verir. TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan Böyük İpək Yolunun bərpası ölkəmiz qarşısında yeni inkişaf üfüqləri açır. "Bu yolun bərpası, həmçinin, Avropa, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii ehtiyatlardan istifadəyə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hər zaman kömək edəcəkdir. Ümumiyyətlə, Böyük İpək Yolunun bərpası və Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaranması XXI yüzilliyin qlobal tarixi hadisələrindəndir. Avropa-Asiyanın mərkəz hissəsində yerləşən və 34-dən artıq dövlətin ərazisindən keçərək onları birləşdirən bu yolun əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz qədər əhəmiyyətlidir" (Əmrahov, 2011:8-9).

İpək Yolu bəşəriyyətin keçdiyi mədəni inkişafı tarix boyu sürətləndirmiş, mədəni mübadilənin genişləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Tarixən iqtisadiyyatın bu şah damarı ilə hərəkət edənlər Şərqdən-Qərbə və Qərbdən-Şərqə ticarət malları daşımaqla yanaşı, həm də müxtəlif xalqların, sivilizasiyaların mədəniyyətini də daşımışlar. Qədim İpək yolu ölkəmizin də tarixində zəngin irs qoymuşdu. Bu gün ölkəmizin müxtəlif bölgələrində qorunan qədim şəhər qalıqlarının, karvansarayların, hamamların, türbələrin və sair kimi abidələrin bir çoxu ölkəmizin mədəni irsi olmaqla yanaşı, həm türk dünyasının, həm də Böyük İpək Yolunun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Asiyanın və Avropanın kəsişməsində yerləşdiyinə görədir ki, buradan keçən "Böyük İpək Yolu"nun həmin nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizləri bir çox dövlətlər üçün geniş imkanlar açır. Çünki xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyaları bərqərar edildi. Azərbaycanın xarici siyasət kursunda mövcud reallıqları nəzərə alındı, ölkəmizin milli mənafelərinin qorunmasına yönəlmiş əməli dəyişikliklər edildi. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Qafqaz uğrunda yenidən nüfuz mübarizəsinə qoşulmuş Avropa ölkələri və ABŞ-la, postsovet ölkələri ilə, o cümlədən tezliklə keçmiş nüfuzunu özünə qaytarmaq niyyətində olan Rusiya, Qərblə açıq qarşıdurma şəraitində olan İran, müsəlman dünyası, türkdilli dövlətlər və Türkiyə, yeni dünya liderliyinə iddialı olan Çin, Yaponiya kimi ölkələrlə əlaqələrin normal məcraya yönəldilməsi məqsədilə xarici əlaqələrin prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir.

Balanslaşdırılmış xarici siyasət xəttinin yürüdülməsi yeni qurulmaqda olan Azərbaycan dövlətinin güclənməsi, siyasi, iqtisadi və hərbi gücünü bərpa etməsi üçün ən ideal yol idi. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, bu nəqliyyat dəhlizinin əsas məntəqələrindən biri kimi çıxış etməsi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizləri məsələsində tutduğu prinsipial mövqe və yürütdüyü uzaqgörən xarici iqtisadi siyasət, TRASEKA layihəsinin reallaşmasına mühüm töhfə verdi. TRASEKA layihəsi üzrə ən mühüm tədbir-beynəlxalq konfrans da məhz Heydər Əliyevin diplomatik səyləri ilə 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilib.

Avrasiyanın mərkəzində, Şərq ilə Qərbin qovuşuğunda yerləşən Azərbaycan tarixi İpək Yolunun vacib ölkələrindən biri olub və biri olaraq qalmaqdadır. Müasir dövrdə Azərbaycan öz tarixi ənənələrinə söykənərək, beynəlxalq ticarət dəhlizlərinin yaradılmasında fəal iştirak edir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın coğrafi və iqtisadi imkanlarını düzgün qiymətləndirərək, ölkəmizin beynəlxalq ticarət daşımalarında fəal iştirakı ilə bağlı əməli işlər görmüşdü. Bu istiqamətdə onun təşəbbüsü ilə 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlət nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə "TRACECA-Tarixi İpək Yolunun Bərpası" Beynəlxalq Konfransı keçirilib. Məhz bu önəmli toplantıda Avropa-

Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq tranzit daşımalarının daha səmərəli təşkilinin hüquqi əsasları qoyulub" (Əlibəyli, 2021).

"Böyük İpək Yolu" bu gün də çox aktual olan bir məsələdir. "Böyük İpək Yolu" nun bərpasına dair ilk addımlar hələ 1991-ci ildə atılmış, 1993-cü ildən etibarən isə bu sahədə əməli işlər görülməyə başlanmışdır. 1993-cü ilin mayında "Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi" proqramı qəbul olundu ki, bunun da davamı kimi 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda "Böyük İpək Yolu" beynəlxalq konfransı keçirildi. Konfransda 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir" (Əmrahov, 2011:8).

Böyük İpək Yolunun bərpasında beynəlxalq Bakı konfransının keçirilməsi mühüm mərhələ olmuşdur. Bakı konfransının çağırılmasına dünyanın aparıcı dövlətləri, xüsusilə ABŞ böyük hazırlıq işləri görmüşdü. Bu baxımdan, 1998-ci il iyunun 23-də ABŞ senatının xarici əlaqələr komitəsi tərəfindən senator Sem Braunbeqin təklif etdiyi "İpək Yolu strategiyası haqqında akt" adlı qanun layihəsinin müzakirə edilib qəbul olunmasının əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

Böyük İpək Yolunun Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsi heç vaxt öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Ticarət, alış-veriş əlaqələrinin həyata keçirilməsi mədəniyyətlərin inteqrasiyası ilə yanaşı gedirdi. Lakin ölkəmiz 70 il ərzində Sovet İttifaqının tərkibində olduğu dövrdə Çinlə mal mübadiləsi və mədəniyyətlərarası əlaqələr yalnız Mərkəzdən-Kreml vasitəsilə həyata keçirilirdi. Azərbaycan Çin xalqı üçün "su len", yəni, sovet respublikası idi (Seyidov, 2020). İstiqlaliyyət əldə edən Azərbaycan özü müstəqil şəkildə müxtəlif dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələr yaratmağa başladı. Bu prosesdə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Aparılmış məqsədyönlü işlərin nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə region ölkələri və böyük dövlətlər tərəfindən 1998-ci il sentyabr ayında Bakıda "Böyük İpək Yolu" nun bərpa edilməsinə dair beynələxalq konfransın keçirilməsi qərara alındı. 1998-ci il sentyabrın 8-də səhər saat 10-da iştirakçı ölkələrin dövlət bayraqları ilə bəzədilmiş "Gülüstan" sarayında "Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans" təntənəli şəkildə öz işinə başladı (Əmrahov, 2011:64).

Konfransı giriş sözü ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev açaraq bildirmişdir ki, konfrans müstəqil dövlətlərə kömək sahəsində Avropa Birliyinin göstərdiyi səmərəli səylərin nəticəsidir. H.Əliyev 1993-cü ilin mayında qəbul olunmuş "Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi", TRASEKA proqramından bəhs edərək Avropa Birliyi komissiyasının təklifi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ermənistan, Tacikstan, Özbəkistan nümayəndələrinin Brüsseldə görüşdüyünü, Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyətini, onun inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlığın konkret istiqamətlərini, forma və mexanizmlərini müəyyənləşdirən ilk beynəlxalq sənəd olduğunu bildirmişdi (Əmrahov, 2011:65).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Böyük İpək Yolunun bərpası prosesinə öz töhfəsini verdi, inkişafın başlıca trayektoriyalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadı. Hazırda ölkəmiz "İpək yolunun iqtisadi kəməri" layihəsinin fəal iştirakçısıdır. Bu layihə də məhz Çin Xalq Respublikasının təşəbbüsü ilə gerçəkləşdirilməkdədir. Yeri gəlmişkən, 2015-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Çinə dövlət səfəri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikasının Hökuməti arasında "İpək yolunun iqtisadi kəməri"nin yaradılmasının birgə təşviq edilməsi ilə bağlı qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum imzalanmışdır 2017-ci ilin 30 oktyabrında istismara verilmiş və Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmiryol şəbəkələrinin birləşdirilməsini təmin edən Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu marşrutu Böyük İpək Yolunun polad magistrallar üzərində bərpasıdır (Seyidov, 2020).

Böyük İpək Yolu üzərində bu layihənin yaradılması və həyata keçirilməsi region ölkələri üçün onun cəlbediciliyini yüksəldir, Mərkəzi Asiya ölkələrinin-Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Tacikistanın, eləcə də Əfqanıstanın Avropa və dünya bazarlarına çıxışını asanlaşdırır, onların ticarət əlaqələrinin, iqtisadiyyatlarının inkişafında, dünyaya inteqrasiya olmalarında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin başlıca üstünlüklərindən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası Gürcüstan ərazisi vasitəsilə Türkiyə ilə birbaşa dəmiryolu xətti əldə edir, bu isə üç dövlət arasındakı münasibətlərin bundan sonra daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Daha bir məsələ isə adı çəkilən xəttin Naxçıvan Muxtar Respublikasına qədər uzadılması ilə bağlıdır. Gələcəkdə Qarsdan Naxçıvana ayrıca bir dəmiryolu xəttinin çəkilməsi nəzərdə tutulur ki, bu da Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni blokadasından çıxarılmasına və onun nəqliyyat müstəqilliyinin təmin olunmasına imkan verəcəkdir.

Sevindirici haldır ki, qədim İpək Yolu üzərində yerləşən şəhərlərimizin tarixi-memarlıq abidələri qorunmaqda və qeyri-maddi mədəni irsimiz yaşadılmaqdadır. Mədəni irs nümunələrimiz UNESCO siyahılarına daxil edilmiş, mədəni irsimizin qorunmuş, onlar beynəlxalq aləmdə tanıdılmışdır ki, bunlar da müstəsna xidmətlərdir.

Böyük İpək Yolunun əsas qovuşuqlarından biri də Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş tarixi və əzəli torpaqlarıdır. Böyük İpək Yolunun keçdiyi ərazilərdə min illər boyu mövcud olan bənzərsiz memarlıq abidələrinin, karvansaraların, qədim məscidlərin, mədrəsələrin məhv edildiyini görürük. Bu gün Azərbaycanın haqlı qələbəsi sayəsində, incəsənət nümunələrinin tezliklə öz görkəmini, yeni simasını bərpa edəcəyinə və bu yolun inkişafa, sülhə, inteqrasiyaya aparan yol olacağına şübhə etmirik.

UNESCO üzrə Milli Komissiyamız və ölkəmizin aidiyyəti qurumları tərəfindən İpək Yolu üzərində yerləşən tarixi abidələrimizin transseriyalı nominasiya olaraq Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməsi istiqamətində müvafiq işlər aparılmaqdadır. Düşünürük ki, ölkəmizin sözügedən platformaya qoşulması Azərbaycanın və türk dünyasının ortaq mədəni irsi və tarixinin dünyada tanıdılması, eləcə də turizminin inkişafına dəstək verəcək.

UNESCO üzrə Milli Komissiyamız digər ölkələrin milli komissiyaları ilə regional, o cümlədən TÜRKSOY-la əməkdaşlıq çərçivəsində İpək Yolu Proqramı ilə bağlı da məsləhətləşmələr aparır. Cari ildə UNESCO üzrə Azərbaycan və Türkiyə Milli Komissiyalarının iclaslarında bu məsələ ətrafında müzakirələr aparılıb. Digər tərəfdən, ölkəmiz İpək Yolu Seriyalı Ümumdünya İrs Nominasiyasının Əlaqələndirici Komitəsinin iclaslarında mütəmadi olaraq təmsil olunur.

İnanırıq ki, Azərbaycan istər tarixi abidələri, istər multikultural zənginliyi, tolerantlığı, istərsə də digər potensial imkanları baxımından UNESCO-nun İpək Yolu layihəsində iştirakı ilə UNESCO-nun təbliğ etdiyi əsas dəyərlərin təşviqinə, eləcə də Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Türkdilli ölkələrin regional əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə töhfə verəcək.

Son illərdə Çin və Azərbaycan arasında ticarət əməkdaşlığı pandemiya və digər mənfi nəticələri dəf edib və müsbət irəliləyişə nail olub. Çin Azərbaycanın dördüncü ən böyük ticarət tərəfdaşı kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayıb. Çin statistikasına görə, 2022-ci ildə ikitərəfli ticarət artımı 15%-ə çatıb ki, bu da Çin-Azərbaycan ticarət əlaqələrinin möhkəmliyini və sabitliyini tam sübut edir. Çin Azərbaycan bazarına böyük əhəmiyyət verir. Çindən Azərbaycana əsas ixrac malları on il ərzində tekstil, ayaqqabı və baş geyimi kimi mallardan maşın və avadanlıqlar, elektron məhsullar və avtomobillər kimi qabaqcıl istehsal məhsullarına dəyişdirilib. Bu, Azərbaycan istehlakçılarının seçim imkanlarını zənginləşdirib və Azərbaycanın iqtisadi inkişafına, sənaye transformasiyasına və modernləşməsinə təkan verib (Tağıyeva, 2023).

Zəngəzur dəhlizinin açılışı təkcə Azərbaycan və bölgə ölkələrinə deyil, Çindən, hətta Yaponiya və Koreyadan başlayaraq Qərb ölkələrindəki geniş bir coğrafiyaya əhəmiyyətli və müsbət təsirini göstərəcək. Bu dəhlizin açılması, əslində, Ermənistanın özü üçün hamıdan artıq gərəklidir. 30 ildir ki, dünyaya haray salıb ki, bizi blokadaya alıblar. İndi yollar açılır, qoşulmaq istəmir, yeni təhlükələrdən dəm vurur. Məsələyə geniş perspektivdən baxsaq, bu dəhşizin açılması ilə nəinki Azərbaycan, Türkiyə, İran, Ermənistanın, eləcə də Rusiya, Orta Asiya, Çin, Koreya, Yaponiyaya qədər çox geniş bir ərazinin bir-birinə bağlanması çox asanlaşacaq.

Sovet rejiminin Zəngəzuru Ermənistana verməklə Azərbaycan ilə Naxçıvanı bir-birindən aralı salması günümüzdəki ən böyük problemlərdən biridir. Məlumdur ki, 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli bəyanatda Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında kommunikasiya bağlantısının yaradılmasını özündə ehtiva edən maddə yer almışdı. Ermənistanın Meqri rayonunun ərazisindən keçəcək Zəngəzur dəhlizinin yaradılması bütün region dövlətlərinin maraqlarına cavab verir.

Qısaca olaraq belə deyə bilərik ki, Zəngəzur dəhlizi Çinin əvvəlcə "Bir nəsil, bir yol" sonra isə "Nəsil-yol" adlandırdığı XXI əsrin yeni ipək yolu layihəsinin tərkib hissəsi ola bilər. Çünki Zəngəzur dəhlizi elə bir coğrafiyada yer alıb ki, onun mövqeyi orta yol, orta xətt olaraq, həqiqətən də, böyük əhəmiyyətə malikdir. Türkdilli dövlətlər arasında münasibətlərin gücləndirilməsində və türkdilli xalqların tarixi, mədəni irsinin, adət-ənənələrinin tanıdılmasında Böyük İpək Yolunun rolu danılmazdır.

Bu sırada Orta Dəhliz adlandırılan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu təkcə Azərbaycana deyil, bütün dünyaya böyük perspektivlər açır, yüklərin daşınması üçün təhlükəsiz marşrutlardan sayılır. Böyük İpək yolunun yenidən canlandırılmasına yönələn bu dəhlizin əhəmiyyəti getdikcə artmaqda davam edir (İsmayılova, 2023).

Azərbaycanın dünya birliyində inteqrasiyasında bütün bir bölgələri əhatə edən İpək Yolu mədəniyyəti mühüm rol oynayır. Azərbaycanın qarşısında böyük məqsədlər durur. Bunlar dünyanın yalnız siyasi deyil, həm də iqtisadi, elmi, informasiya məkanlarına inteqrasiya amillərini də əhatə edir. Ölkənin geosiyasi vəziyyəti nəzərə alınaraq, hərtərəfli iqtisadi və sosial inkişafın təmin olunması üçün beynəlxalq maliyyə institutları, iqtisadi təşkilatlar, regional birliklərlə əməkdaşlıq genişləndirilir. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesini sürətləndirmək üçün tədbirlər görülür (Ömərov, 2014).

Digər tərəfdən, Türk dünyasının birləşməsini istəməyən İran da bu vəziyyətdən narahatdır. Ancaq İran başa düşməlidir ki, eyni köklərə bağlı, eyni dili, mədəniyyəti, tarixi paylaşan xalqların bir-biriləri ilə mədəni, ticari, iqtisadi əlaqələr qurmaq cəhdləri təbiidir və bu, gec-tez baş verəcək.

Üçüncü minilliyə qədəm qoyan dünyada minilliyin ən mühüm tarixi hadisələrindən olan Böyük İpək Yolunun bərpası illər keçdikcə özünü doğruldacaq və böyük inamla Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayacaqdır. Tarixi Böyük İpək Yolu hazırda Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi coğrafiyanı əhatə edir. Tarixi İpək Yolu yeni nəqliyyat dəhlizi olub, Türkiyədən başlayaraq İrana və ordan da Orta Asiya respublikalarına (Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Qazaxıstan) daxil olaraq Çinə qədər uzanacaqdır. O, bir neçə fərqli istiqamətlərdən keçən çoxşaxəli nəqliyyat yollarını özündə birləşdirəcəkdir. Burada isə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə daxil olan əsas və ən böyük işlək marşrutlardan biri Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizidir.

TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan "Böyük İpək Yolu"nun bərpası ölkəmiz qarşısında yeni inkişaf üfüqləri açır. Bu yolun bərpası, həmçinin, Avropa, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii ehtiyatlardan istifadəyə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hər zaman kömək edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, “Böyük İpək Yolu”nun bərpası və Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaranması XXI yüzillikdə dünyanın ən mühüm qlobal tarixi hadisələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Böyük İpək Yolu və Türk Dünyası” adlı beynəlxalq elmi konfrans təşkil edilib. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 27 may 2021.
2. Əmrahov Mais. Böyük İpək Yolu. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011. 84 səh.
3. Əlibəyli Əziz. Zəngəzurdan Pekinə və Londona qədər. https://stm.az › news › zenge... 09.09.2021
4. Ömərov Vahid. Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasında İpək Yolu mədəniyyətinin rolu. Səs qəzeti, 28 Mart 2014.
5. İsmayılova Aynur. Böyük İpək yolunun yenidən canlandırılmasına yönələn Orta Dəhlizin əhəmiyyəti artmaqdadır. “Iki sahil” qəzeti, 25 yanvar 2023
6. Məmmədov Telman, Böyük İpək Yolu uğrunda böyük savaş – Anqlosaksonların “təmizləmə” əməliyyatı cenub.azhttps://cenub.az › Siyasi 11-03-2022
7. Tağıyeva Aygül. Çin "Yaşıl İpək Yolu"nun tikintisi üçün Azərbaycanla əməkdaşlığa hazırdır. https://sputnik.az › keyword.. 29.03.2023
8. Seyidov Elçin. Azərbaycan Respublikası müasir İpək yolu qurşağında. Geostrategiya jurnalı, 2020 N 1

MONUMENTAL SCULPTURE IN THE CREATION OF THE PEOPLE'S ARTIST KHANLAR AHMADOV

XALQ RƏSSAMI XANLAR ƏHMƏDOVUN YARADICILIĞINDA MONUMENTAL HEYKƏLTƏRAŞLIQ

Xırdaxanım Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti magistrant

XÜLASƏ.

Xalq rəssamı, rəssam-heykəltəraş Xanlar Əhmədov müasir Azərbaycan heykəltəraşlığının aparıcı simalarından biridir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan incəsənətində özünəməxsus yer tutur, çoxsaylı əsərləri ilə milli incəsənətimizə verdiyi tövhələri ilə seçilir. Yaradıcılığının peşəkarlıq mərhələsində olan sənətkarın fəaliyyəti çoxşaxəli olmaqla rəngkarlıq, qrafika və heykəltəraşlığın müxtəlif növlərini əhatə edir.

Bakıda (Ə.Əzimzadə adına Dövlət Rəssamlıq Məktəbi, 1961-1966) və Daşkənddə (A.Ostrovski adına Rəssamlıq İnstitutu, 1966-1972) ixtisas təhsili almışdır. Yaradıcılığı boyu klassik heykəltəraşlıq ənənələrinə sadiq olan X.Əhmədov fərdi üslubunun formalaşmasında məşhur fransız heykəltəraşı E.A.Burdelin fakturanı işləməsi, həcmlərin paylaşdırılması, səthlərin emalı kimi amilləri üstün tutmuşdur. Bu baxımdan onun əsərləri xüsusi canlılıqla, ifadəliliklə fərqlənirlər.

Ümumiyyətlə X.Əhmədov yaradıcılığında tarixi janr və tarixi portret əsas yer tutur. Xalqımızın uzaq və yaxın keçmişinə daim maraq göstərmiş heykəltəraşın yaratdığı obrazlar sırasında Ə.Şixlinski, S.Mehmandarov, R.Rza, N.Gəncəvi, Ə.Vahid, Cavad xan, Tomiris və s. vardır. Konkret tarixi şəxslərlə yanaşı X.Əhmədovun yaradıcılığında ümumiləşdirilmiş simvolik obrazlar da xüsusi yer tutur. (Səhər, Analıq, Xoşbəxtlik, Qələbə və s.). Son illər ərzində heykəltəraş Respublikanın şəhərlərində, parklarında (Gəncədə "Sarı gəlin" kompozisiyası) inzibati binalarda (Gəncə Dövlət Filarmoniyası) bir sıra maraqlı abidələr yaratmış, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra dağıdılmış mədəni irsimizin bərpasında aktiv sənət fəaliyyəti ilə seçilir.

Fəaliyyəti dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilən sənətkarın yaradıcılığında monumental heykəltəraşlıq xüsusi yerə malikdir. Heykəltəraşlığın bu yönümündə aldığı ixtisas təhsili ona monumental formaların miqyas-həcm quruluşunu, məkanla uyarlılıq prinsiplərini və sərt materiallarla tökmə xüsusiyyətlərini mənimsəmək imkanı vermişdir, ideya və obraz axtarışlarının vəhdəti isə onun texniki icra bacarıqları ilə uyğunlaşır. Heykəltəraş yaratdığı hər bir əsəri məkanla bağlayır, əsər üzərində çalışmağa başlarkən onu ilk mərhələdən belə sonrakı mühiti ilə əlaqələndirir.

Yaradıcılığının aparıcı istiqamətini təşkil edən monumental heykəltaraşlıq Xanlar Əhmədovun materialla yanaşı, nəzərdə tutulan ərazi-məkanın miqyasını, relyef xüsusiyyətini, əsərin yerləşəcək ətraf mühitini ciddi tədqiq etməyə vadar edir. Məhz bu səbəbdən Əhmədov Azərbaycanın tarixi-coğrafi vəziyyəti haqqında ciddi biliklərə malikdir, Vətənimizin hər bir regionunun tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafik və geoloji materialını gözəl tanıyır. Sonda Xanlar Əhmədovun ölkəmizin fərqli regionlarında ucaldılan əsərləri mühiti ilə harmoniya yaradır.

Böyüdüyü paytaxt Bakı ilə yanaşı, onun əsərləri Respublikanın bir çox bölgələrini əhatə edir. Bu irihəcmi heykəllərdən Bülbülün, Ü.Hacıbəylinin Şuşadakı, M.Ə.Sabirin Şamaxıdakı, F.Əmirov, Q.Qarayev, M.F.Axundov, Ü.Hacıbəyli, A.Məlikov, Niyazinin Gəncədəki, M.Hüseynin Qazaxdakı, Aşıq Pərinin Cəbrayıldakı, H.Z.Tağıyevin Bakıdakı abidələrini və Şirvanda "Bayraq sancan əsgər", Laçında "Ata və oğul", Bakıda "Xoşbəxt uşaqlıq" kompozisiyalarını və s. abidələrinin adlarını çəkmək olar.

Açar sözlər: Xanlar Əhmədov, heykəltaraş, Azərbaycan təsviri sənəti, yaradıcılıq, əsər, monumental heykəltəraşlıq

SUMMARY.

People's artist, artist-sculptor Khanlar Ahmadov is one of the leading figures of modern Azerbaijani sculpture. From the second half of the 20th century, he occupies a special place in the art of Azerbaijan, and stands out for his contributions to our national art with his numerous works. The activity of the artist, who is at the professional stage of his creativity, is multifaceted and includes various types of painting, graphics and sculpture.

He received specialized education in Baku (A. Azimzade State Art School, 1961-1966) and Tashkent (A. Ostrovsky Art Institute, 1966-1972). K.Ahmadov, who is faithful to the traditions of classical sculpture throughout his creativity, prioritized the factors such as texture processing, volume distribution, and surface processing by the famous French sculptor E.A. Bourdel in the formation of his personal style. From this point of view, his works are distinguished by their special liveliness and expressiveness.

In general, the historical genre and historical portraits occupy the main place in the work of Kh. Ahmadov. A. Shikhlinski, S. Mehmandarov, R. Rza, N. Ganjavi, A. Vahid, Javad Khan, Tomiris, etc. are among the images created by the sculptor, who was always interested in the distant and recent past of our people. there is In addition to concrete historical figures, generalized symbolic images also occupy a special place in Kh. Ahmadov's work. (Morning, Motherhood, Happiness, Victory, etc.). In recent years, the sculptor has created a number of interesting monuments in the cities and parks of the Republic (the "Yellow Bride" composition in Ganja) and administrative buildings (the Ganja State Philharmonic), and is distinguished by his active artistic activity in the restoration of our cultural heritage destroyed after the Second Karabakh War.

Monumental sculpture has a special place in the work of the artist, whose activity is highly appreciated by the state. The specialized education he received in this direction of sculpture gave him the opportunity to master the scale-volume structure of monumental forms, the principles of adaptation to place and the properties of casting with hard materials, and the unity of the search for ideas and images is compatible with his technical execution skills. Sculptor connects each work he creates with space, when he starts working on the work, he connects it with his surroundings even from the first stage.

Monumental sculpture, which is the leading direction of his creativity, prompts Khanlar Ahmadov to seriously study the scale of the intended territory-space, relief features, and the environment where the work will be located, along with the material. It is for this reason that Ahmadov has serious knowledge about the historical and geographical situation of Azerbaijan, he knows well the history, culture, ethnographic and geological material of each region of our Motherland. In the end, Khanlar Ahmadov's works erected in different regions of our country create harmony with their environment.

In addition to the capital Baku, where he grew up, his works cover many regions of the Republic. Among these large-scale sculptures are those of Bulbul, U. Hajibeyli in Shusha, M.A. Sabir in Shamakhi, F. Amirov, G. Garayev, M.F. Akhundov, U. Hajibeyli, A. Malikov, Niyazi in Ganja, M. Huseyn in Gazakh, Ashiq Parin in Jabrayil, H.Z Taghiyev's monument in Baku and the compositions "Victory" in Shirvan, "Father and Son" in Lachin, "Happy Childhood" in Baku, etc. the names of monuments can be mentioned.

Keywords: Khanlar Ahmadov, sculptor, Azerbaijani fine art, creativity, work, monumental sculpture

Xalq rəssamı, heykəltəraş Xanlar Əhmədovun bədii fəaliyyəti geniş diapozona malik olmaqla bərabər, yaradıcılığında monumental heykəltəraşlıq xüsusi önəm təşkil edir. Bu əsərlərin təsnifatında janr seçiminə əsaslansaq, portretlər üstünlük təşkil edir. Fərdi yanaşma, obrazın psixoloji həllinin onun texniki və faktura göstəriciləri ilə müqayisəsi heykəltaraşın 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşada yaratdığı heykəl-büstlərdə vurğulanır.

Xanlar Əhmədov Şuşa şəhərində 1984-cü ildə heykəltəraş Namiq Dadaşovla birgə məşhur xanəndəmiz, opera müğənnisi Bülbül və Azərbaycanın müasir peşəkar musiqi sənətinin banisi, bəstəkar Ü.Hacıbəyovlinin büstlərini yaratmışdır. Tariximizin sonrakı mərhələlərində "Güllələnmiş heykəllər" olaraq qeyd olunan bu abidələr (digəri Xurşidbanu Natəvanın heykəli, müəllifi H.Abdullayeva) 1982-ci ildə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən Şuşa Mədəniyyət evinin həyəti üçün sifariş edilmişdi.

1984-cü ildə ərsəyə gələn büstlər Birinci Qarabağ müharibəsində Şuşa şəhərinin işğalı zamanı (8 May, 1992) erməni vandalizminin qurbanı olur. Lakin H.Əliyevin təşəbbüsü ilə 1993-cü ildə Bakıya gətirilən heykəllər Milli İncəsənət Muzeyinin qarşısında yerləşdirilir. 2000-ci ildə isə bu heykəllər muzeyin kolleksiyasına daxil edilir. Erməni vandallığının izlərini daşıyan büstər zədələnmişdi; güllələnmiş, sındırılmış, bir sözlə "yaralanmışdı". İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı, 2020-ci il, 8 Noyabr tarixində Şuşa şəhəri işğaldan azad edilir. Büstlər 2021-ci ildə öz keçmiş məkanlarına qaytarılır, yanvarın 14-ündə Prezdent İ.Əliyevin Şuşaya səfəri zamanı heykəllərin açılışı baş tutur.

Bülbülün və Hacıbəylinin monumental büstləri eyni materialda (tunc), eyni üslubu xüsusiyyətlərlərə əsaslanaraq ümumi konseptdə həll edilib. Obrazların tanınmasını təmin edən əsas meyar, portret oxşarlığı qorunub. Bülbülün xəfif gülümsər, mehriban obrazı, həmçinin Üzeyir bəyin ciddi və ziyalı duruşu, lakin bunların da fövqündə duran yaralı simaları ilə bu büstlər tariximiz haqqında çox şey deyir.

Birinci Qarabağ müharibəsinin ilk illərində Laçında heykəltəraşın möhtəşəm bir abidəsi ucaldılır. Yaşanmış faciəvi hadisələrdən təsirlənən Xanlar Əhmədov xalqımıza acı günlər yaşatmış ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri bir əsərlə ümumiləşdirmişdir. Müəllif baş verən faciəni bir ailənin müstəvisindən ucaldır və millətin, Vətənimizin tarixi taleyinin kontekstində tamaşaçıya izlədir.

Bu tipli kompozisiyalar üçün heykəltəraş səciyyəvi olaraq dinamik həllə üstünlük verir, üslubi baxımdan impressionist ruhlu əsər yaradır. Heykəltaraş baş verənlərin acı ardıcıllığını göstərir və kompozisiyanın strukturu, ritmlər və siluetlər vasitəsi ilə faciəni tamaşaçıya da yaşadır. Övladı qucağında qaçarkən düşmən tərəfindən tuşlanan və vurulan atanın ağrılı ifadələri sanki bir an əvvəl baş verənlərin təcəssümüdür. Pozaların verilməsində Əhmədovun daimə artıq pafosdan qaçması, yığcam effektlərlə işləməsi əsərdə bəlli olur. Təəsüf ki, əsər müharibə illərində dağıdılmışdır.

Bayılda doğum evinin önündə yerləşən “Xoşbəxt uşaqlıq” (1970) heykəli Əhmədovun simvolik həllərə meyillərini açıqlayır. Əsgər Kərimovla həmmüəlliflikdə yaranan bu abidədə 3 uşağın qayğısız və sevinc dolu anları əksini tapmışdır. “Milli geyimlərdə təqdim olunmuş bu usaqlarda müəlliflər xalqımızın zaman-zaman formalaşan maddi-mənəvi dəyərlərini gələcəyə daşıya biləcək xələflərinin nikbin və oynaq görkəmlərini bədiiləşdiriblər.”[1, s.13].

Əsərə dinamika bəxş edən kompozisiyanın assimetrik quruluşu oynayan, gülən, rəqs edən uşaqların şıltaq enerjisinin bədii təzahürüdür. Kompozisiyanın əsasını kökləri torpaqdan gələn çiçək açmış ağac və bu ağacın “meyvələri” qismində çıxış edən 3 uşaq təşkil edir. Açılmış çiçəkləri, bəxş etdiyi abu hava ilə bahar təsuratı bağışlayan abidə ömrün ən gözəl illərini “ömrun baharını” uşaqlıq illəri ilə assosiasiya edir. Uşaqların olduğu hər yer sanki yaşıllaşır, çiçək açır. Tuncdan tökülmüş abidə 2,10 metr hündürlüyündədir.

Portret janrına mütəmadi müraciətlər Xanlar Əhmədovun yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. 1979-cu ildə M.Ə.Sabirin Şamaxıda açılan ev-muzeyinin qarşısında heykəltaraş şairin büst abidəsini yaradmışdır. Daş postament üzərində yerləşdirilən şairin tuncdan tökülmüş baş portretinin kompozisiyası Əhmədovun modernist həllərə meyillərini əks edir. Büstün yaxa hissəsində ənənəvi daş evlərin silueti əks olunmuşdur. Oradan uzanan qol çiçəklənmiş ağac formasında həll edilmişdir. Şairin portretinin ikonoqrafik detalları: başında buxara papağı, sifət cizgilərinin işlənməsi, ağır, dolgun baxışlı gözləri əsərdə vurğulanır.

Əsası 1959-cu ildə qoyulan M.F.Axundov adına Azərbaycan milli kitabxanasının binasının fasadında yerləşən M.Ə.Sabirin (N.Dadaşovla birgə) və R.Rzanın heykəllərinin müəllifi X.Əhmədovdur. 1988-1990-cı illərə ərsəyə gətirilən heykəllər betondandır. Heykəllərin oxşar bədii xüsusiyyətləri onların aşağı doğru dikəlmiş baxışlarında əks olunub. Sabir uzun mantosu, buxara papağı və əlində şeirlərindən ibarət əlyazmasıyla, Rəsul Rza xarakterik üz cizgiləri, geyimi və jestləri ilə insanların yaddaşlarındakı obrazlarını əks etdirir.

Xanlar Əhmədovun Gəncədəki fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Heykəltəraş burada bir sıra monumental abidələrin müəllifidir. 2012-2017-ci illərdə inşa edilmiş Fikrət Əmirov adına Gəncə Dövlət Filarmoniyasının tağlarında yerləşən görkəmli bəstəkarların heykəlləri X.Əhmədov imzasını daşıyır. Klassisizm üslubunda tikilmiş binanın üçüncü mərtəbəsinin eyvanında Əhmədov üslubi vəhdətə riayyət edərək Azərbaycan musiqisinin klassiklərinin portretlərini nisbətən sabit ovqatda yaradıb. Burada professional musiqisiqimiz banisi Üzeyir Hacıbəyovun, bəstəkarlarımız Fikrət Əmirov, Qara Qarayev, Niyazi Tağızadə və Arif Məlikovun heykəlləri yerləşdirilib.

Texniki və metrik ölçülərin standartları çərçivəsində portretlərin hər biri təsvir olunan obrazın fərdi və peşəkar xüsusiyyətlərini açıqlayır. Heykəllərin hər biri ayrı-ayrı jest, poza və mimikalarda olmaqla hərəkətdə təsvir edilib. Tuncdan 3,10 sm hündürlükdə hər bir heykəl bu “musiqi kompozisiyasının”nın bir hissəsidir. Siluetlərin modelləşdirilməsində hiss edilən oynaqlıq və elastiklik, qıvrımların axar formalarla verilməsi əsərlərə plastik yüngüllük gətirmişdir.

Əsası 1921-ci ildə qoyulmuş Gəncə Dövlət Dram Teatrının yeni binasının qarşısında qoyulan Cəfər Cabbarlı və Mirzə Fətəli Axundovun heykəlləri X.Əhmədov imzasını daşıyır (Namiq Dadaşov və Şərif Şərifovla birgə). 24 iyul 2014-cü ildə tikintisinə başlanılan binanın tamamlanması 2021-ci ilə təsadüf edir. Antik Yunan order sistemi kontekstində işlənən və çoxsütunlu peripter şəklində həll edilən binanın fasadının giriş hissəsinin iki yanında Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli simaları binanın memarlıq xüsusiyyətləri ilə vəhdətdə yerləşdirilib. Belə ki, fasad rəngi ilə eynilik, həmçinin heykəllərin postamentlərinin binanın sütunları ilə oxşar xüsusiyyətlərə sahib olması (sütünların yuxari və aşağı hissələrində istifadə olunan çıxıntılar) bu harmonikliyi təmin eləmiş, həmdə dekorativ şərh vermişdir. Eyni tipdə hazırlanmış abidələr yüksək postament (h-110 sm) üzərində, eyni ölçüdə həll edilmişdir. Tarazlıq və simmetriklikliyə əsaslanaraq yaradılmış lahiyə memarlıq və heykəltəraşlığın gözəl vəhdəti ilə ərsəyə gəlmişdir.

Teatrın həyətində Xanlar Əhmədov daha bir maraqlı kompozisiya yaradmışdır. Onun simvolik obraz "Sarı Gəlin" kompozisiyası Azərbaycan mədəniyyətində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sarı gəlinin təsviri obrazı Əhmədov tərəfindən əlçatmaz, incə sevgi timsalında ideya həllini tapmışdır. Əsər getdikcə kiçilən alçaq üç mərtəbəli qranit kürsü üzərində yerləşdirilmişdir. Mahnının sözlərindn ilhamlanaraq, müəllif əsas vurğuları qız obrazı və onun qeyd olunan atributları üzərində qurur. "Saçın ucun hörməzlər, gülü sulu dərməzlər" misralarına toxunaraq postamentin mərhələli dinamikasını hörüklü incə Azərbaycan qızının obrazı davam edir. Əlindəki çiçək də mahnının sözləri ilə canlı assosiasiyalar törədir. Ümumiləşdirilmiş simvolik heykəldə simanın önəmi şərtidir. Bununla belə, çiyinlərindən aşağı düşən şalı, geyiminin axarlı qatları, duruşu və həcmlərin yerləşməsi ilə Xanlar Əhmədov bağ-park heykəltəraşlığı üçün əhəmiyyətli olan siluet həllininin oxunmasını təmin etmişdir.

Xanlar Əhmədovun yaradıcılığında məşhur Bakı milyonçusu, mesenat H.Z.Tağıyevin portreti müstəsna yer tutur. Abidənin yaradılması ilə bağlı ilk təşəbbüs 2019-cu il, martın 1-də Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezdent Mehriban Əliyevanın mədəniyyət və incəsənət nümayəndələriylə görüşü zamanı səsləndirilir. Əməkdar artist Bəhram Bağırzadənin bu təklifindən sonra Ölkə başçısının Sərəncamına əsasən Mədəniyyət Nazirliyi, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti və Heydər Əliyev Fondu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin heykəlinin hazırlanması ilə bağlı açıq müsabiqə elan edir. Tanınmış, həmçinin gənc heykəltəraşların və əcnəbi müəlliflərin təqdim etdiyi 26 əsərdən Xanlar Əhmədovun lahiyəsi qalib seçilir. 18 yanvar 2022-ci il tarixində açılışı baş tutmuş abidənin yaradılma zərurəti Tağıyev kimi bir şəxsiyyətin öz xeyirxah əməlləri, vətəndaş cəsarəti ilə Azərbaycan xalqının tarixində oynadığı əhəmiyyətli rolundan irəli gəlmişdi.

Heykəltəraş Tağıyevin qəbul olunmuş heykəl eskizini daha öncədən 10-15 il əvvəldən hazır etmişdi. Müsabiqə elan olunandan sonra isə müəllif daha iki variant hazırlamış, hazırkı heykəlin üzərində də işləmiş, ümumilikdə müsabiqəyə 3 heykəl nümunəsi təqdim etmişdir: Tağıyev kresloda, ayaq üstə və bir də faytonda olan fiqurlardan ayaq üstə variant müsabiqədə qalib seçilir.

H.Z.Tağıyevin ayaqüstü fiquru realist üslubda, portret oxşarlığı ilə həll edilmişdir. Xanlar Əhmədov Hacını rəssam İ.Brodskinin 1912-ci ildə çəkdiyi məşhur portretindən bizə tanış olan ənənəvi parad libasında, öz orden və medalları ilə, sağ əlində əsa, sol əlini isə belinə qoymuş şəkildə, təsbeh ilə təsvir etmişdir. Sadə, konkret və realist yanaşma fiqurun əsas özəlliyidir. Heykəlin dəqiqliklə işlənmiş elementləri: Tağıyevin medalları, barmağındakı üzük, üst geyiminin boyun və bilək hissələrindəki ornamentlər, geyimin qırışları, saqqal, buxara papaq və s. xırdaçılıq kimi qəbul edilmir, əksinə obrazın tanınmasına xidmət edən elementlər kimi çıxış edir. Qeyd olunan ikonoqrafik detallar Tağıyevin məlum bədii və tarixi fotolarından qaynaqlanır.

Şux və düzgün qaməti, qürurlu əzəməti, düyünlənmiş qaşları, nəciblik, xeyirxahlıq, alicənablıqla dolu, arzularına yönəli düşüncəli baxışlarıyla Əhmədov tariximizdə xeyirxahlıq rəmzi olan Tağıyevin ümumiləşdirilmiş obrazını yarada bilmişdir. Hacının həyat yoluna işıq salan ən önəmli bir nüans onun əlləridir. Diqqət yetirsək görərik ki, bu əllər aristokrat əlinə bənzəmir, sözün əsl mənasında zəhmətkeş fəhlə əlləridir.

Heykəl 2,3 metr hündürlüyündə tunc və bürünc qarışığından tökülmüşdür. Dünyada, mədəniyyət və incəsənətdə baş verən yeniliklər müasir şəhər heykəltəraşlığının postmodernist ruhda həll edilməsini zəruri edir. Bu məqsədlə edilmiş yeniliklər şəhərlərin heykəltəraşlıq mənzərəsinin demokratikləşməsinə və memarlıq mühütinin yüngülləşməsinə səbəb olur. H.Z.Tağıyevin heykəli yerləşdiyi məkanda məhz bu prinsipləri nəzərə almaqla ucaldılmışdır. Abidənin postamentsiz qoyuluşu, öz sadəliyi ilə daim xalqın içində olub, ona arxa-dayaq olan "Millət atası"nı xalqdan uzaqlaşdırmamaq məqsədi daşıyır, "Xalqın atası" xalqın içində olmalıdır ideyasına əsaslanır.

“Şərəfli tarixi keçmişimizin bədiiləşdirilməsində müstəsnə xidmətləri olan X.Əhmədov bütünlüklə obrazın yaddaqalanlığına yetişmiş, bədii ümumiləşmənin gücünə, yapma üsulunun lakonizminə nail olmuşdur.” [2, s.45].

Məşhur xeyriyyəçinin xarakterində olan bütün cəhətlərin heykəldə əksini tapması obrazın inandırıcılığını qüvvətləndirmişdir: sadəlik, xeyirxahlıq, nəciblik, alicənablıq...və saymaqla bitməyən bütün yaxşı xüsusiyyətlərlə Xanlar Əhmədov sözün əsl mənasında “Xeyirxahlıq” abidəsi yaratmışdır.

Xanlar Əhmədov yaradıcılığında monumental relyef kolpozisiyalara da yer vermişdir. O Bakı metrosunun ən son tikilmiş stansiyası olan “Azadlıq prospekti”nin bədii tərtibatını hazırlamışdır. 2011-ci ildə ərsəyə gələn kompozisiya stansiyanın foyesini bəzəyir. Burada müəllif qardaşı heykəltəraş Z.Əhmədov və A.Qazıyevla birgə Azərbaycanın tarixi abidələrini əks etdirən irihəcmli relyef əsərləri ərsəyə gətirmişdir.

Monumental heykəltəraşlığın ən maraqlı növlərindən biri sayılan memorial heykəllər Xanlar Əhmədovun yaradıcılığında geniş yer tutur. Ölkənin sayılıb-seçilən tarixi şəxsiyyətlərinin, mədəniyyət və ictimai xadimlərinin obrazlarının əbədiləşməsində heykəltəraşın xidməti danılmazdır.

Xanlar Əhmədovun müəllifi olduğu bir sıra abidələr ölkənin müxtəlif bölgələrində ucaldılmışdır. Onun Salyanda və İsmayıllıda yerləşən xatirə abidələri öz ritmik forması və ekspressiv həlli ilə diqqət çəkir. Bir çox heykəltəraş kimi Xanlar Əhmədovun da memorial yaradıcılığının əsas hissəsi Fəxri Xiyabanla bağlıdır. Burada X.Əhmədov imazını daşıyan Ə.Elçibəy, M.Hüseynov, M.Araz, S.Abbasəliyəv, H.Bağırov, S.Rüstəm, Q.Aslanov, İ.Qayıbov və s. memorial abidələri yer alır.

1983-cü ildə Xanlar Əhmədov Fəxri Xiyabanda görkəmli heykəltəraş Arif Qazıyevlə bərabər Azərbaycanın dövlət və ictimai-siyasi xadimi Sabit Abbasəliyevin memorial abidəsini yaratmışdır. Memarı olmayan abidəyə ayrılmış kiçik sahədə içi oval formasında yonulmuş qara qranit stela (h-170 sm) kompozisiyanın mərkəzi elementi kimi yerləşdirilmişdir. Stelanın mərkəzi yuxarı hissəsinə S.Abbasəliyevin tuncdan tökülmüş qorelyef portreti (h-45 sm) bərkidilmişdir. Abidənin simvolik məğzini stelanın oval formasıyla verən müəlliflər bununlada mərhumun qısa ömür yolunda yarımçıq qalmış həyatı və fəaliyyətini vurğulamağa çalışmışlar.

1985-ci ildə Xanlar Əhmədov Azərbaycan-sovet bəstəkarı, dirijor və pedaqoq, Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri Orkestrinin bədii rəhbəri və baş dirijoru Səid Rüstəmovun qəbrüstü abidəsini yaratmışdır. Abidə X.Əhmədovun I Fəxri Xiyabanda ilk müstəqil işidir. Orijinal kompozisiya həllinə malik olan memorial iki hissədən ibarət olub, boz qranitdə işlənmiş, üzərindəki təsvir və yazılar isə tuncdan hazırlanmışdır.

Xüsusi zərifliyi və plastik incəlikləri ilə X.Əhmədov sadə və təsirli memorial abidə ərsəyə gətirmişdir. Bu abidə də özlüyündə S.Abbasəliyevin abidəsi kimi yıgcam və sadə həll edilmişdir, kompozisiyanı iki həcmli həndəsi formaya bölən sənətkar sağ hissədə (h-155 sm) bəstəkarın özünü, sol hissədə (h-125 sm) isə onun yaradıcılığını barelyef təsvirlərlə ifadə etmişdir. Birinci lövhədə S.Rüstəmovun tunc portret barelyefi və adı eyni materyalla həkk edilmişdir, ikinci lövhə isə S.Rüstəmovun həyat və yaradıcılıq yoluna işıq tutan obrazlı təsvirdən ibarətdir. Müəllifin burada musiqi alətinin təsvirini verməsi xüsusi məna ifadə edir. Bu musiqi aləti S.Rüstəmovun həyat və yaradıcılığında əvəzsiz yer tutur.

İlk baxışda tar və bu tarın ifasına çoşğun enerji ilə köklənmiş insanın bütün mənəviyyatı ilə tara tabe olması və sanki bu musiqi alətiylə bütünləşərək, emosional duyğular içərisində yox olub musiqi ritminə, notuna çevrilməsi anı o qədər yığcam həll edilmişdir ki, bir təsvirlə sanki bəstəkarın bütün həyatı səciyyələndirilmişdir.

1992-ci ildə X.Əhmədov Respublikanın baş prokuroru İsmət Qayıbovun portretini icra etmişdir. Fəxri Xiyabanda fərdi abidələrdən əlavə memorial komplekslər də vardır. İsmət Qayıbovun abidəsi belələrindəndir. Abidə kompleksin heykəltəraşlıq işləri X.Əhmədov başda olmaqla tanınmış sənətkarlardan ibarət heykəltaraşlar qrupuna həvalə edilmişdi.

Müxtəlif heykəltəraşlar tərəfindən vahid kompozisiyada icra olunmuş memorial 1992-ci ildə tamamlanmış, geniş uzunsov sahədə yerləşən on bir abidədən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının ilk Baş Prokuroru İsmət Qayibovun portreti güclü psixoloji təsir gücünə malikdir. Sima hər şeyi deyir: ciddi, yorğun, aşağı yönəlmiş düşüncəli baxışlar, çatılmış qaşlar...90-ci illər kimi ölkə üçün çətin və keşməkəşli bir zamanda öz peşəsini məsuliyyəti ilə yerinə yetirməyə çalışan və bu yolda əlindən gələni əsirgəməyən şəxsiyyətin obrazı bu obrazın gərəktirdiyi bütün xüsusiyyətlərlə doludur. Müəllif portreti bütün fərdi xüsusiyyətləri ilə, bizə fotolardan tanış olan gənc, yaraşıqlı və ciddiyyət dolu xarizmasıyla təsvir etmişdir. Portret o qədər ifadəli həll edilmişdir ki, öz canlılığı ilə heyran edir.

X.Əhmədov 1997-ci ildə Azərbaycanın görkəmli memarı və memarlıq tarixçisi, professor Mikayıl Hüseynovun memorial abidəsini (memarlar S.Sultanov və E.Qasımzadə) hazırlamışdır.

Sadə bir qədər də yığcam həll olunmuş abidə tərtibatı ilə diqqət çəkir. Ciddi həndəsi kəsimli şaquli yerləşən sütun formasında hazırlanan abidə sanki M.Hüseynovun sənətinə ehham vurur, onu Azərbaycan memarlığının dayaq sütunu kimi səciyyələndirir. Ətraf məkanla olduqca gözəl uyğunluq əldə etmiş abidə əhatə olunduğu ağaclarla iç-içə harmonik görkəm əldə etmişdir. Abidədə abşeron daşından (h-325) həm üzlük, həm də fon kimi istifadə olunmuşdur. Daşın yuxarı və aşağı hissəsində istifadə olunan stalaktiklər sayəsində abidəyə xüsusi dekorativlik və bədiilik verilmişdir. Sütun səkilli daşın çarpaz qoyuluşu və daxilinin oyuq şəklində tərtibiylə müəllif sanki memarın portretini masa üzərinə yerləşdirilmiş dəzgah əsəri kimi təqdim etmiş, başı üzərindəki stalaktitlərdən ibarət forma isə memarın hər zaman öz yaradıcılığında qədim memarlıq ənənələrinə sadiqliyini ifadə edir.

Daşın mərkəzi hissəsində yerləşdirilmiş memarın tuncdan hazırlanmış portretində (h-65 sm) müəllif detallara olduqca həssaslıqla yanaşmışdır. X.Əhmədovun memarla şəxsi münasibəti var idi və bu səbəbdən müəllif porterin obrazını daha dərindən mənimsəmiş və xarakterin verilməsində ciddi səylə çalışmışdır. Buna misal olaraq memarın hər zaman kimisə dinləyən zaman əlini çənəsinə qoyması detalını unutmamış və bunu portretdə də qeyd etmişdir. M.Hüseynovun siması nəciblik, səmimiyyət, mehribanlıq kimi humanist hisslərlə zəngindir.

Bir il sonra X.Əhmədov M.Hüseynovun abidəsinə görə "Bakılı" Beynəlxalq cəmiyyətinin təsis etdiyi "Humay" mükafatına layiq görülmüşdür.

X.Əhmədov həm də Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazın da memorial abidəsinin müəllifidir. Memarı Cəfər Qiyası olan abidə birinci Fəxri Xiyabanda 2005-ci ildə yaradılmışdır. M.Arazın məşhur misralarından ("Vətən daşı olmayandan, olmaz ölkə vətəndaşı...") ilhamlanan müəllif memorialda ölməz şairin vətənə və torpağa sədaqətlə bağlılığını ifadə etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə X.Əhmədov şairin heykəlini qranit blokdan yonmuş, obraza "Vətən daşı" anlamını yükləmişdir. Abidə qırmızı qranit yerlikdən, qara qranitdən hazırlanmış sinə daşından, M.Arazın bütöv fiqurundan (h-280 sm) və stela formasında kitabədən (h-160 sm) ibarətdir.

Üzərində romb şəkilli ornament olan səkkiz guşə şəklində və bir qədər qabarıq həll edilmiş sinə daşı sanki bir mücrüdür və onun içində "ən qiymətli xəzinə" yerləşir. Sinə daşının üzərində həkk olunmuş "Bu daşın altında Məmməd Araz yaşayır" sözlərilə müəllif şairin ölməz ruhunun və sənətinin əbədiliyinə işarə edir. Stela şəkilli kitabədə isə şairin adı və "Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin..." şeirindən bir bənd həkk edilmişdir. Şairin qara qranitən yonulmuş heykəli ailəsinin istəyi nəzərə alınmaqla ilə bir qədər gənc görkəmdə

təsvir edilmişdir. Uzun üst geyimində təsvir olunmuş şair bir əlində vərəqlər tutur, digər əliylə isə heykəlin arxalandığı qayaya işarə edir. Bununla müəllif həm şairin yaradıcılıq eşqinə, həmdə sinə daşı üzərindəki sözlərə əsaslanaraq M.Arazın yaradıcılıği ilə memorial abidə arasında əlaqə yaradır.

"...Müəllif çox böyük ustalıqla görkəmli sənətkarın heykəlində onun vətənpərvər kimliyini duyur, şücaətli xarakterini, qətiyyətli vətəndaş təbiətini çatdırmağa müvəffəq olmuşdur. Buna isə şairin ilk növbədə monumental obrazını yaratmaqla və onun şux, qamətli duruşunu, sərbəst, rahat və qətiyyətli naturasını, sakit, amma çox şey danışan qətiyyəti sima və xarakterik sifət cizgilərini vurğulamaqla nail olmuşdur" [3, s.68].

Heç şübhəsiz ki, Xanlar Əhmədovun ən samballı əsərlərindən biri milli azadlıq hərəkatının lideri, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri, Azərbaycan Respublikasının ikinci prezdenti Əbülfəz Elçibəyin memorial abidəsi hesab oluna bilər. Memarı Cəfər Qiyasi olan abidə memar-heykəltəraş birliyinin uğurlu nümunəsi olaraq 2006-cı ildə ərsəyə gətirilmişdir. Bütünlüklə qırmızı mərmərdən hazırlanmış abidə 3 hissədən ibarətdir. Ümumi sahəsi 450 sm x 900 sm təşkil edən məkanda eks-Prezidentin yaddaşlarda qalan obrazı əyaniləşdirilmişdir. Kompozisiya Elçibəyin ayaqüstə tunc fiqurundan (h-300 sm), liderin arxasında olan və xalq-lider birliyini simvolizə edən steladan və sinə daşından ibarətdir.

Keçmiş prezdentin tunc fiquru 50 sm-lik mərmər və 20 sm-lik tunc kürsü üzərində yerləşdirilmişdir. Fiqurun arxasındakı stela (h-400 sm) stalaktitlərlə bəzədilmiş, bu da özlüyündə bu tarixi şəxsin milli ruhunun ifadəsinə yönəlmiş elemenlərdən biridir. Stelaktitlər vasitəsilə stelanı ön və arxa hissələrə ayıran müəllif, ikinci hissədə dövlət rəmzlərimizdən olan ay və ulduzun təsvirini fiqurun başı üzərində yerləşdirmiş, bununla da vətəninə, xalqına sədaqətlə xidmət edən, Azərbaycançılıq məfkurəsini daim öndə tutan şəxsiyyətin məqsədi-amalının birliyinə işarə etmişdir. Qızıl suyu ilə həkk edilmiş yazı və rəmzlər abidənin möhtəşəmliyinə qatqı göstərmişdir.

"Əbülfəz bəyin sakit və səmimiyyət dolu duruşu, nəhayətsiz arzuların işığına zillənmiş baxışları, çarpazlaşan əllərinin səciyyəvi birliyi heykəltəraşın təqdimatında bizi haqqını almış bir şəxsiyyətlə üz-üzə qoyur" [1, s.13].

Heykəlin ciddi simasında obrazın mürəkkəb hissləri təzahür etmişdir. Mənəvi gücü və müdrik şəxsiyyətinin dolğun əksi, məğrur duruşunun ifadəsi əsl lider xarakterinin sərgilənməsinə xidmət edir. Portetin psixoloji dilini aydınlaşdırarkən obrazın nəzərə çarpan ziyalılığı, möhkəm iradə və humanizmi X.Əhmədov profesionallığının nəticəsidir.

Xanlar Əhmədovun İkinci Fəxri Xiyabanda yerləşən digər diqqətəlayiq əsəri Azərbaycanın görkəmli teatr və kino aktyoru, xalq artisti Hacıbaba Bağırovun memorial abidəsidir. Abidə öz orijinal kompozisiya həlli ilə Fəxri Xiyabanda yerləşən bir çox memorialdan seçilir. Abidənin məğzini daim səhnədə neçə-neçə tamaşalarla xalqın rəğbətini qazanmış gülüş ustasının elə səhnədə olan təsviri təşkil edir.

2007-ci ildə ərsəyə gətirilmiş abidə 3 hissəli həll olunmuşdur. Mərkəzdə aktyorun özü, yan hissələrdə pərdəni xatırladan detallarla müəllif səhnə abu-havası yaratmışdır. Abidə üçün ayrılmış sahəyə qara qranitdən yerlik döşənmiş, mərkəzdə qırmızı qranitdən sinə daşı və üzərində eyni materialdan başdaşı formasında postament (hansı ki, üzərində aktyorun adı və yaşam illəri əks olunmuş stela kimi xidmət edir) və postamentin üzərində isə aktyorun tuncdan yarım fiquru yerləşdirilmişdir. Klassik üslubda hazırlanmış qranit kürsünün (h-50 sm) sağ və sol ətrafında, sərbəst şəkildə memoriala bitişməyən poliestradan hazırlanmış teatr pərdələri yerləşdirilmişdir. Kürsünün bu tip həlli müəllifin Azərbaycan aktyorluq sənətinin korifeylərindən olan H.Bağırovun şəxsiyyətinə duyulan hörmətini ifadə edir. Pərdə detallarında istifadə olunan materialın möhkəmliyi və yüngüllüyü pərdənin rəng və qırışlarının ifadəsində incəlikləri təsvir etməkdə yardımçı olmuşdur. Abidədə müxtəlif

materialların qovuşması memorialı monotontuqdan xilas etmiş, xüsusi canlılıq və ifadəlilik bəxş etmişdir.

Xanlar Əhmədov abidəni elə məharətlə həll etmişdir ki, bu səhnə görünüşü abidəni nə ağırlaşdırmış, nə də yorucu möhtəşəmlik vermişdir. Roldan-rola girən, öz istedadı ilə hər kəsi valeh edən H.Bağırovun bu təsvirində müəllif onu hər hansı bir obrazda deyil, öz kimliyində canlandırmışdır. Ciddi geyimi və siması göstərir ki, artıq aktyor səhnədə öz rolunu ifa edir, buda onun son roludur. Bu dünyada bütün obrazları məharətlə canlandırmış sənətkarın, son mənzilində öz kimliyində olması abidəyə fəlsəfi anlam yükləyir. O artıq burada başqası ola bilməz, öz kimliyi, sadəliyi, səmimiyyəti və mehribanlığı... ilə yaddaşlarda həkk olunan obrazı ilə özü olmalıdır.

"Artilleriyanın Allahı" ləqəbi verilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi nazirinin müavini, general-leytenant Əliağa Şıxlinskinin Yasamal qəbiristanlığında (Qurd qapısı) yerləşən Qəbrüstü abidəsinin müəllifi də X.Əhmədovdur. Abidə vəsiyyətə əsasən sadə olmalı idi, bunu məkan sıxlığı da məcburi etmiş oldu, bununla belə X.Əhmədov kompleks üçün olduqca uğurlu bədii həll tapdı.

Yan-yana sıralanmış 3 məzarın başdaşısı ağlay daşından bütöv fon kimi həll edilmişdir. Sinə daşı və başdaşının üzərindəki tanıma lövhələri qırmızı qranitdə icra olunmuşdur. Mərkəzdə Ə.Şıxlinskinin məzarı yerləşir. Həndəsi bucaqlara bölünmüş fon oxvari həll edilmiş, generalın adı yazılı lövhə isə bir qədər irəli çıxaraq postament rolunu oynamışdır. Bu postamentin üzərində Şıxlinskinin əhəngdaşından hazırlanmış qorelyef büstü yerləşdirilib.

Qorelyefin təşkilində X.Əhmədov generalın xatirə lövhəsində icra etdiyi portret təsviri tətbiq etmişdir. Müəllif generalı portret oxşarlığı ilə hərbi geyimdə öz medalları və papağı ilə təqdim edir.

Memorial abidələrin bir növü də xatirə lövhələridir. Xanlar Əhmədov bu sahədə də uğurlu irsə malikdir. Onun əsərləri sırasında bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin ev muzeyləri üçün hazırladığı xatirə lövhələri hədsiz çoxdur. C.Cabbarlı, Ə.Şıxlinski, Ə.Əzimzadə, Ə.Pepinov, Q.Xalıqov, M.Hüseyn, S.Bəhlulzadənin Bakıda, H.Cavidin Naxçıvanda və Bülbülün Şuşada yerləşən xatirə lövhələri təkcə tanınma nişanı olmayıb, bütün detallaıyla ithaf edilmiş şəxsiyyətlər haqqında nəsə deməyə çalışırlar. "Onların arasında C.Cabbarlı ilə bağlı lövhə sözünün adi mahiyyətini çox üstəliyir desək yanılmarıq. Dramaturqun kəskin dönüşdən sonra donmuş baxışlarında 35 illik yarımçıq ömrün təzadlı yaşantılarını duymaq çətin deyil" [1, s.13].

Xanlar Əhmədov Şuşada məşhur opera müğənnisi, Azərbaycan peşəkar vokal sənətinin banisi Bülbülün ev muzeyinin xatirə lövhəsinin müəllifidir. 1982-ci ildən 1992-ci ilə (Şuşanın işğalına) kimi muzeyin fasadında yerləşən lövhə büründən hazırlanmış, müğənninin uşaqlıq illərini təsvir edirdi.

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan ediləndən sonra başlanan intensiv bərpa-quruculuq işləri ilə əlaqədar olaraq Bülbülün ev muzeyi də bərpa olunmuş, buradakı heykəltəraşlıq işləri yenidən X.Əhmədova həvalə olunmuşdur. Bu məqsədlə heykəltəraş Şuşaya səfər etmişdir.

2021-ci ildə açılışı baş tutmuş muzeyin yenidən bərpa edilmiş bürünc xatirə lövhəsi eyniylə əvvəlki kompozisiyanı təkrar edir. Heykəltəraş bu evdə doğulub, uşaqlıq illərini burada keçirən müğəninin 3 hissəli həll etdiyi lövhənin mərkəzi hissəsində uşaq yaşlarında olan relyef görüntüsüylə təqdim edir. Xalq artisti milli geyimdə əlində dəfi ilə sanki ifa məqamındadır, dairəvi kompozisiyada portretin ətrafı Qarabağ təbiətini əks etdirən yaşıllıqlarla əhatələnmişdir. Bununla sənətkar Qarabağın Azərbaycan musiqisinin beşiyi olması faktına diqqət yönəltmişdir. Portretin sağ və sol hissələrində məlumatlandırıcı lövhələr Azərbaycan və ingilis dillərinde yerləşdirilmişdir. Əvvəlki lövhədə isə bu kiril və rus

dillərində idi. Muzeyin həyətində Bülbülün işğal zamanı vandallığa məruz qalaraq məhv edilmiş büstü və onun yeni versiyası yerləşdirilmişdir.

1994-cü ildə yaradılmış Əmircanda görkəmli rəssam Səttar Bəhlulzadənin ev muzeyinin xatirə barelyefində X.Əhmədov sənətkarın ən tipik xüsusiyyətlərini çatdırmağa çalışmışdır. Heykəltəraş rəssamı profildən, sanki küləklə dalğalanan uzun saçları, xarakterik üz cizgiləri, böyük əlləri və məğrur baxışıyla təsvir etmişdir. Ahənglə rəqs edən saçlar və pencəyinin qırışları obraza romantik abu-hava qatmış, poetik və dinamik təsvir əldə olunmuşdur.

Heykəltəraş Azərbaycan karikaturasının banisi, görkəmli rəssam Əzim Əzimzadənin tuncdan hazırlanan xatirə lövhəsinə daha orijinal yanaşmışdır. Çərçivə daxilində rəssamın profildən portreti yerləşdirilmiş, bir qədər aşağıda yerləşdirilən məlumatverici lövhə isə dioqonal xətt üzrə palitra şəklində həll edilmişdir. Çərçivəyə dolanmış parça və onu davam etdirən dalğavari formalar lövhəyə xüsusi dekorativlik vermişdir.

Xanlar Əhmədovun monumental yaradıcılığı illərin təcrübəsiylə əldə etdiyi biliklərin tətbiqiylə ərsəyə gələn, memarlıq və ətraf mühitlə qarşılıqlı uyarlığı nəzərə alaraq özündə həm keçmişin ənənələrini yaşadan, həm də müasir heykəltəraşlıq tendensiyalarının əks olunduğu sənət əsərləridir. Müəllif emalatxanasında onlarla dəzgah əsərinin monumentləşdiriləcəyi günü səbrsizliklə gözləyir. Heykəltəraşın Gəncəli Cavad xanın, Ə.Şıxlinskinin, S.Mehmandarovun və s. heykəllərinin monumentləşdirilməsi şəxsi istəyi və arzusudur. Zənnimizcə heykəltəraşın bir sıra önəmli mövzulara toxunan və ölkəmizin küçə ve meydanlarında ucaldılmağa layiqli olduqca çoxlu əsəri vardır: bunlardan Xocalı faciəsi kimi ağrılı və önəmli mövzuya toxunan kompozisiyaları qan yaddaşımızı təzələmək, daim aktual saxlanılması baxımından abidələşdirilməyə layiqli əsərlərdəndir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bağırov V. Azərbaycanda kiçik formalı heykəltəraşlığın inkişafı (XX əsr), Bakı, 2004;
2. Əliyev Z. Lirik duyğuları romantika ilə qovuşduran sənətkar // Azadlıq qəz. 11-12 iyun, 2006, s. 13;
3. Mahmudov Rasim. XX əsr heykəltəraşlığının üslub problemləri, Bakı, 2008
4. Əliyev Z. Heykəltəraş ömrü: Xalq rəssamı Xanlar Əhmədovun yaradıcılığına baxış. // Kaspi qəz, 25-27 fevral, 2017, s. 24;
5. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin heykəlinin hazırlanması ilə bağlı açıq heykəltəraşlıq müsabiqəsi elan olunub // Yeni Azərbaycan, 26 aprel, 2019, s. 7
6. Seyidəhmədli G. Azərbaycan memorial heykəltəraşlığının bədii xüsusiyyətləri (fəxri xiyabanın abidələri əsasında), Bakı 2017;
7. Seyidəhmədli G. Xanlar Əhmədovun yaradıcılığında memorial abidələr // Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri jurnalı, 2014, s. 18-23;
8. Seyidəhmədli G. 1991-ci ildə faciəvi şəkildə həlak olan Azərbaycanın siyasi elitasinin memorial kompleks abidəsi // İncəsənət və mədəniyyət problemləri, 2014, s. 23-30
9. Səfərli Ağasoy H. Müstəqillik dövründə Azərbaycanın dəzgah heykəltəraşlığı. Bakı 2016.

HEYDAR ALIYEV AND THE RESTORATION OF THE HISTORICAL SILK ROAD ARE THE GUARANTOR OF THE DEVELOPMENT OF FRIENDLY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND CHINA

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TARİXİ İPƏK YOLUNUN BƏRPASI AZƏRBAYCAN-ÇİN DOSTLUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ QARANTIDIR

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ - ГАРАНТ РАЗВИТИЯ ДРУЖЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА С КИТАЕМ

Bağır Babayev

Doç.dr. Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

"Böyük İpək Yolu" adı ilə tanınan beynəlxalq ticarət yolları sistemi çox qədim zamanlardan fəaliyyət göstərmişdir. O, Şərqdə Çindən başlayaraq, Qərbdə Şimali Afrika və İspaniyaya qədər geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Böyük İpək Yolu adət-ənənələri, mədəni inkişaf səviyyəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən bir çox xalqları və ölkələri bir araya gətirirdi. Böyük İpək Yolu yarananda sonar müxtəlif coğrafi şəraitdə yaşayan və müxtəlif təbii ehtiyatlara malik olan ayrı-ayrı bölgələr coğrafi mövqeyinə görə beynəlxalq əlaqələrdə tranzit rol oynadılar. Belə regionlara Avropanı Asiya ilə, şimal çöllərini Qədim Şərq ölkələri ilə, Xəzəryanı bölgəni Qara dənizlə birləşdirən yolların keçdiyi Azərbaycan ərazisi də daxildir.

Şərqlə Qərbi bir-birinə birləşdirən qədim tarixi Böyük İpək Yolu Hindistana dəniz yolunun və Amerikanın kəşfindən sonra tədricən əhəmiyyətini itirməyə başladı. Lakin XX əsrin sonlarında dünyanın siyasi sistemlərində baş vermiş kəskin dəyişikliklər, konkret desək, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranmış geosiyasi şərait tarixə gömülmüş İpək Yolunu yenidən gündəmə gətirdi. Yeni müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının yaranması xalqların yaxınlaşmasında, onların qarşılıqlı zənginləşməsində, xalqlar və ölkələr arasında etimadın möhkəmlənməsində böyük rol oynamış Böyük İpək Yolunun bərpası ideyasını canlandırmışdır. Hətta o, Böyük İpək Yolu kimi dəyərləndirildi və yeni dünyanın ictimai-siyasi-iqtisadi quruluşunda ciddi mahiyyət daşmağa başladı.

Bu gün də çox aktual olan Böyük İpək Yolunun bərpasına dair ilk addımlar hələ 1991-ci ildə atılmış, 1993-cü ildən etibarən isə bu sahədə əməli işlər görülmüş, həmin ilin mayında "Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi" proqramı qəbul olunmuşdu. 1998-ci ilin sentyabr ayının 7-8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və Avropa Birliyinin dəstəyi ilə Bakı şəhərində "TRASEKA-Tarixi İpək Yolunun bərpası" Beynəlxalq Konfransı keçirilmiş, əsas nəticə olaraq Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi haqqında memorandum-saziş imzalanmışdır.

Azərbaycanla Çin arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasının tarixi 1992-ci ilin aprelində olmuşdur. Bundan qısa müddət sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Çin Xalq Respublikasına ilk rəsmi səfərindən sonra isə Çinin dövlət nümayəndələri Bakıya rəsmi səfərlərə gəlirlər. Bununla da Azərbaycanla Çin arasındakı iqtisadi, elmi, təhsil və mədəniyyət sahələrində əlaqələrin inkişafı və möhkəmlənməsi təmin edilir. Bu gün Pekin Azərbaycan məhsullarının Çinə ixracını fəal dəstəkləyir və Azərbaycan tərəfini Çin bazarına yönəlmiş irimiqyaslı beynəlxalq sərgilərdə iştiraka dəvət etməkdə davam edir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ipək yolu, Çin-Azərbaycan münasibətləri, bir kəmər bir yol

SUMMARY

The system of international trade routes, known as the "Great Silk Road", has been functioning since very ancient times. It covered a vast territory, starting with China in the East and ending with North Africa and Spain in the West. The traditions of the Great Silk Road united many peoples and countries that significantly differed in the level of cultural development. Since the formation of the Great Silk Road, individual regions living in different geographical conditions and possessing different natural resources have played a transit role in international relations due to their geographical location. These regions include the territory of Azerbaijan, where the roads connecting Europe with Asia, the northern steppes with the countries of the Ancient East, the Caspian Sea with the Black Sea pass.

The ancient historical Great Silk Road, which connected East and West, gradually began to lose its importance after the opening of the sea route to India and America. But the dramatic changes that took place in the political systems of the world at the end of the twentieth century, namely the geopolitical conditions that developed after the collapse of the Soviet Union, once again brought to the surface the Silk Road, drowned in history. The creation of new independent states, including the Republic of Azerbaijan, revived the idea of restoring the Great Silk Road, which played a great role in bringing peoples closer, enriching them, and strengthening trust between peoples and countries. Even it was valued as the Great Silk Road, and it began to acquire a serious essence in the socio-political and economic structure of the New World.

The first steps to restore the Great Silk Road, which is so relevant today, were taken back in 1991, and since 1993 practical work has been carried out in this area, in May of the same year the program “Trans-Caucasian Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia” was adopted. On September 7-8, 1998, at the initiative of the President of the Republic of Azerbaijan, our national leader Heydar Aliyev and with the support of the European Union, an international conference “TRACECA-Restoration of the historical Silk Road” was held in Baku, the main result of which was the signing of a Memorandum-agreement on the Europe-Caucasus-Asia transport corridor.

The date of establishment of diplomatic relations between Azerbaijan and China is April 1992. Shortly after that, after the first official visit of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev to the People's Republic of China, Chinese state representatives arrive in Baku on an official visit. This ensures the development and strengthening of relations between Azerbaijan and China in the economic, scientific, educational and cultural spheres. Today, Beijing actively supports the export of Azerbaijani products to China and continues to invite the Azerbaijani side to participate in major international exhibitions aimed at the Chinese market.

Key words: Haydar Aliyev, Silk Road, China-Azerbaijan relations, one belt one road

РЕЗЮМЕ

Система международных торговых путей, известная как "Великий Шелковый путь", функционировала с очень древних времен. Он охватил обширную территорию, начиная с Китая на Востоке и заканчивая Северной Африкой и Испанией на Западе. Традиции Великого Шелкового пути объединяли многие народы и страны, существенно отличавшиеся по уровню культурного развития. С момента образования Великого шелкового пути отдельные регионы, живущие в разных географических условиях и обладающие различными природными ресурсами, играли транзитную роль

в международных отношениях из-за своего географического положения. К таким регионам относится и территория Азербайджана, где проходят дороги, соединяющие Европу с Азией, северные степи со странами Древнего Востока, Прикаспий с Черным морем.

Древний исторический Великий Шелковый путь, соединявший Восток и Запад, начал постепенно терять свое значение после открытия морского пути в Индию и Америки. Но резкие изменения, произошедшие в политических системах мира в конце двадцатого века, а именно геополитические условия, сложившиеся после распада Советского Союза, вновь подняли на поверхность Шелковый путь, утопленный в истории. Создание новых независимых государств, в том числе Азербайджанской Республики, возродило идею восстановления Великого Шелкового пути, сыгравшего большую роль в сближении народов, их взаимном обогащении, укреплении доверия между народами и странами. Даже его ценили как Великий Шелковый путь, и он начал приобретать серьезную сущность в общественно-политическом и экономическом устройстве Нового Света.

Первые шаги по восстановлению Великого Шелкового пути, столь актуального и сегодня, были предприняты еще в 1991 году, а с 1993 года в этой области была проведена практическая работа, в мае того же года была принята программа “Транскавказский транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия”. 7-8 сентября 1998 года по инициативе Президента Азербайджанской Республики, нашего общенационального лидера Гейдара Алиева и при поддержке Европейского Союза в Баку была проведена Международная конференция “ТРАСЕКА-восстановление исторического Шелкового пути”, главным результатом которой стало подписание Меморандума-соглашения о транспортном коридоре Европа-Кавказ-Азия.

Датой установления дипломатических отношений между Азербайджаном и Китаем является апрель 1992 года. Вскоре после этого, после первого официального визита Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в Китайскую Народную Республику, государственные представители Китая прибывают в Баку с официальным визитом. Тем самым обеспечивается развитие и укрепление связей между Азербайджаном и Китаем в экономической, научной, образовательной и культурной сферах. Сегодня Пекин активно поддерживает экспорт азербайджанской продукции в Китай и продолжает приглашать азербайджанскую сторону к участию в крупных международных выставках, направленных на китайский рынок.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, шелковый путь, китайско-азербайджанские отношения, один пояс, один путь

Tarixən qədimdən Qafqaz ərazisində yerləşən ölkə-Asiya ilə Avropanın kəsişməsində olan Azərbaycan tarix boyunca İpək Yolunun inkişafında, xüsusilə Mərkəzi Asiyanı Anadolu, Qara dəniz və Qərblə birləşdirməkdə mühüm rol oynamışdır. Böyük İpək yolu dünyanın iki ucunda fərqli nöqtələri birləşdirən yeganə xətt deyil. Şərqi Asiya, Hindistan Yarımadası, Orta Asiya, Orta Şərq və Şərqi Afrikanı əhatə edən və Avropada bitən saysız-hesabsız marşrutlar şəbəkəsindən ibarət idi.

O, Xəzər dənizinin qərb sahilində və Qafqaz dağlarının ətəklərində yerləşən ölkə kimi, qədim dövrlərdən bəri sivilizasiyaların əlaqəsində, quru və dəniz yollarının kəsişməsində əsas rol oynayıb. Orta əsrlər dövründə Azərbaycan mədəni inkişafı ilə uzun müddət İpək Yolu üzərində mühüm ticarət mərkəzi olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyəti orada meydana çıxan dahi mütəfəkkirlər-riyaziyyatçılar, astronomlar, filosoflar və şairlər hesabına,

eləcə də, Orta Asiya, Yaxın Şərq və Avropa ölkələrindən, həmçinin Hindistan, İran və Türkiyədən gələn alimlərin təsiri ilə zənginləşdi.

"Böyük İpək Yolu" adı ilə tanınan beynəlxalq ticarət yolları sistemi çox qədim zamanlardan fəaliyyət göstərmişdir. O, Şərqdə Çindən başlayaraq, Qərbdə Şimali Afrika və İspaniyaya qədər geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Böyük İpək Yolu adət-ənənələri, mədəni inkişaf səviyyəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən bir çox xalqları və ölkələri bir araya gətirirdi. Böyük İpək Yolu yaranandan sonar müxtəlif coğrafi şəraitdə yaşayan və müxtəlif təbii ehtiyatlara malik olan ayrı-ayrı bölgələr coğrafi mövqeyinə görə beynəlxalq əlaqələrdə tranzit rol oynadılar. Belə regionlara Avropanı Asiya ilə, şimal çöllərini Qədim Şərq ölkələri ilə, Xəzəryanı bölgəni Qara dənizlə birləşdirən yolların keçdiyi Azərbaycan ərazisi də daxildir.

Şərqlə Qərbi bir-birinə birləşdirən qədim tarixi Böyük İpək Yolu Hindistana dəniz yolunun və Amerikanın kəşfindən sonra tədricən əhəmiyyətini itirməyə başladı. Lakin XX əsrin sonlarında dünyanın siyasi sistemlərində baş vermiş kəskin dəyişikliklər, konkret desək, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranmış geosiyasi şərait tarixə gömülmüş İpək Yolunu yenidən gündəmə gətirdi. Yeni müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının yaranması xalqların yaxınlaşmasında, onların qarşılıqlı zənginləşməsində, xalqlar və ölkələr arasında etimadın möhkəmlənməsində böyük rol oynamış Böyük İpək Yolunun bərpası ideyasını canlandırmışdır. Hətta o, Böyük İpək Yolu kimi dəyərləndirildi və yeni dünyanın ictimai-siyasi-iqtisadi quruluşunda ciddi mahiyyət daşmağa başladı. Bu yolun bərpası, həmçinin, Avropa, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii ehtiyatlardan istifadəyə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hər zaman kömək edəcəkdir. Ümumiyyətlə, Böyük İpək Yolunun bərpası və Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaranması XXI yüzilliyin qlobal tarixi hadisələrindəndir (Əmrahov, 2011:9).

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Qafqaz uğrunda yenidən nüfuz mübarizəsinə qoşulmuş Avropa ölkələri və ABŞ-la, postsovet ölkələri ilə, o cümlədən tezliklə keçmiş nüfuzunu özünə qaytarmaq niyyətində olan Rusiya, Qərblə açıq qarşıdurma şəraitində olan İran, müsəlman dünyası, türkdilli dövlətlər və Türkiyə, yeni dünya liderliyinə iddialı olan Çin, Yaponiya kimi ölkələrlə əlaqələrin normal məcraya yönəldilməsi məqsədilə xarici əlaqələrin prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir. Balanslaş-dırılmış xarici siyasət xəttinin yürüdülməsi yeni qurulmaqda olan Azərbaycan dövlətinin güclənməsi, siyasi, iqtisadi və hərbi gücünü bərpa etməsi üçün ən ideal yol idi. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, bu nəqliyyat dəhlizinin əsas məntəqələrindən biri kimi çıxış etməsi və Prezident Heydər Əliyevin Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizləri məsələsində tutduğu prinsipial mövqe və yürütdüyü uzaqgörən xarici iqtisadi siyasət, TRASEKA layihəsinin reallaşmasına mühüm töhfə verdi. TRASEKA layihəsi üzrə ən mühüm tədbir- beynəlxalq konfrans da məhz Heydər Əliyevin diplomatik səyləri ilə 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilib.

Böyük İpək Yolunun Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsi heç vaxt öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Qərblə Şərqi birləşdirən Böyük İpək Yolu öz tarixi mahiyyətinə yenidən qovuşaraq mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında körpü rolunu oynayacaqdır **(Seyidov, 2020).** Ulu öndərin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda 9 ölkənin (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) dövlət başçısının, 13 beynəlxalq təşkilatın və 32 dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi (Əlibəyli, 2021: Əmrahov, 2011:8).

Bu tədbirin yekunlarına əsasən, Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı üzrə "Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş" imzalanmış və Bakı Bəyannaməsi qəbul olunmuşdur. Əsas Çoxtərəfli Sazişin müddəalarına uyğun olaraq, Bakıda TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının

Daimi katibliyinin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi və 21 fevral 2001-ci ildə onun açılış mərasimi keçirildi.

Əsas Çoxtərəfli Sazişin müddəalarına uyğun olaraq TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin Bakıda yerləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilib və 21 fevral 2001-ci ildə onun açılışı olub. Beləliklə, tarixi İpək Yolunun bərpasına töhfə verən Azərbaycan əsas inkişaf trayektoriyalarının müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Hazırda Azərbaycan Çinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "İpək Yolunun iqtisadi kəməri" layihəsinin iştirakçısıdır. 2015-ci ilin dekabrında Prezident İlham Əliyevin Çinə dövlət səfəri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında "İpək Yolu İqtisadi Kəməri"nin yaradılmasının birgə təşviqi ilə bağlı anlaşma memorandumu imzalanıb.

Çin Azərbaycanla bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində əməkdaşlığı möhkəmləndirməyə çalışır, inkişaf təcrübəsini bölüşməyə və Azərbaycan tərəfi ilə birgə layihələr həyata keçirməyə hazırdır. Hazırda Çin müəssisələri Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin istehsalı üzrə bir sıra irimiqyaslı layihələr həyata keçirir, həmçinin enerjiyə qənaət və tullantıların azaldılması sahəsində əməkdaşlığın artırılması imkanlarını araşdır. Gələcəkdə də Çin müəssisələri Azərbaycanın enerji və iqtisadi transformasiyasına müsbət töhfə verməkdə davam edəcək, çünki Çin bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir və son illərdə "yaşıl enerji" generatorlarının quraşdırılmış gücünə görə ardıcıl olaraq dünyada birinci yeri tutur (Tağıyeva, 2023).

Son illərdə Çin və Azərbaycan arasında ticarət əməkdaşlığı pandemiya və digər mənfi nəticələri dəf edib və müsbət irəliləyişə nail olub və Çin Azərbaycanın dördüncü ən böyük ticarət tərəfdaşı kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayıb. Çin Azərbaycan bazarına böyük əhəmiyyət verir.

Çindən Azərbaycana əsas ixrac malları on il ərzində tekstil, ayaqqabı və baş geyimi kimi mallardan maşın və avadanlıqlar, elektron məhsullar və avtomobillər kimi qabaqcıl istehsal məhsullarına dəyişdirilib. Bu, Azərbaycan istehlakçılarının seçim imkanlarını zənginləşdirib və Azərbaycanın iqtisadi inkişafına, sənaye transformasiyasına və modernləşməsinə təkan verib.

Pekin Azərbaycan məhsullarının Çinə ixracını fəal dəstəkləyir və Azərbaycan tərəfini Çin bazarına yönəlmiş irimiqyaslı beynəlxalq sərgilərdə iştiraka dəvət etməkdə davam edir. Azərbaycandan Çinə ixrac edilən malların növləri tədricən ənənəvi xam neft və neft məhsullarından kimyəvi maddələr və ərzaq məhsulları kimi daha geniş sahələrə doğru genişlənir.

Bəzi analitiklər Yeni ipək yolu proyektini Marşall Planı ilə müqayisə edirlər. Ancaq aradakı əsas fərq İpək yolu proyektinin Çin üçün daha çox iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməsidir. Çin ifrat istehsal problemini ən qısa zamanda həll etməyə çalışır.

Müasir ipək yolu əvvəlkinə nisbətən həm həcm cəhətdən, həm də beynəlxalq əlaqələr aspektindən xeyli böyükdür. Dəniz quru və hava nəqliyyat yolları vasitəsilə Asiya qitəsindən Avropaya qədər məsafədə olan bütün məntəqələri birləşdirəcək bu mega proyekt keçmişdən bu günə doğru davam edən ticarət əlaqələrini əvvəlki vəziyyətinə qaytarmağa xidmət edəcək. Bu proyektin Asiya və Avropa qitəsində 65 ölkənin qarşılıqlı əməkdaşlığı ilə həyat keçirilməsi mövcud iştirakçı olan bütün ölkələrin iqtisadi-siaysi və sosial gələcəkləri üçün əhəmiyyətli yerə malikdir. Daxil olan ölkələin ümumilikdə iqtisadi gücü 20 trilyon ABŞ dollarını keçir. Həmçinin yeni ipək yolu Çin ilə Avropa qitəsi arasında olan ticari yük daşımaların müddətini 45 gündən 15 günə kimi azaldacaq.

Qədim ipək yolunun yenidən bərpası zamanı dəniz və quru yollarının üzərində yerləşən dövlətlərin iqtisadi-siyasi əməkdaşlığı qaçılmaz haldır. Həyata keçirilməsi planlanan bu keçiş

xəttləri 6 koridordan ibarətdir.Bu koridorlar Avropa Asiya və Afrika qitələrində yerləşərək "Bir Kəmər-Bir Yol" proyektinin coğrafi struktur üzrə formalaşmasından təşkil olunacaqdır.

Türkiyənin beynəlxalq arenada yeni ticari imkanlar axtardığı məlumdur. Öz geostrateji mövqeyinə görə, Türkiyə ipək yolunda xüsusi yer tutmaq istəyir. Məhz buna görə Şərqi Türkistan məsələsinin qabardılması iki ölkə arasında olan mədəni-iqtisadi və ticari əlaqələrə təsir göstərmir. Bunun başlıca səbəbi Çin və Türkiyənin İpək yolu proyektinin həyata keçirildiyi zaman əldə edəcəyi əvəzolunmaz çoxyönlü mənfəətdir. Türkiyənin son illərdə infrastrukturun yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirdiyi və keçirəcəyi layihələr olan İrandan Trabzona sürətli qatar xətti TANAP təbii qaz boru kəməri və 3-cü hava limanı yeni ipək yolunun bərpasına nə qədər əhəmiyyət verdiyinin əsas göstəriciləridir. **(İsmayılova, 2023).**

30 oktyabr 2017-ci il tarixində istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Trans-Koreya və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşdirilməsini təmin etməklə qədim İpək Yolunun polad magistrallarda bərpasıdır.

Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin əsas üstünlüklərindən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Gürcüstan ərazisindən Türkiyə ilə birbaşa dəmir yolu əlaqəsi alır və bu, iki dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Daha bir məsələ ondan ibarətdir ki, bu xətt Naxçıvan Muxtar Respublikasına qədər uzadılsın. Gələcəkdə Qarsdan Naxçıvana ayrıca dəmir yolu xəttinin çəkilməsi planlaşdırılır ki, bu da muxtar respublikanı erməni blokadasından çıxarmağa və onun nəqliyyat müstəqilliyini təmin etməyə imkan verəcək

Bu gün də Şərq və Qərb arasında xüsusi əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan inkişaf etmiş böyük dövlətlərin diqqət mərkəzindədir. Həm iki qitə arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsində tranzit kimi, həm də iri enerji layihələrinin icrasında tərəf olaraq Azərbaycan xüsusi rol oynayır.

Yeni nəqliyyat dəhlizi Türkiyədən İrana və ordan da Orta Asiya respublikalarına (Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstan) daxil olaraq Çinə qədər uzanacaq. Tarixi İpək Yolu hazırda Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi coğrafiyanı əhatə edir. Bir neçə fərqli istiqamətlərdən keçən çoxşaxəli nəqliyyat yollarını (dəmir yolu, avtomobil, boru kəmərləri və s.) özündə birləşdirir. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə daxil olan əsas və ən böyük işlək marşrutlardan biri Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizidir (Allahverdi, 2023).

Maraqlıdır ki, hazırda dünyanın nəhəng güc mərkəzlərindən birinə çevrilməkdə olan Çin Xalq Respublikasından başlayan Böyük İpək Yolunun inkişafı ilə paralel, onun təhlükəsizlik məsələsi də aktuallaşır. Təbii ki, bu böyük iqtisadi dəhlizin əhatə etdiyi ölkələrin inkişafı, kiçik və ya inkişaf etməkdə olan ölkələri qloballaşma adı altında öz təsiri altına almağa çalışan güc mərkəzlərində qısqanclıq doğurur. Belə olan halda, Böyük İpək Yolu layihəsinin təhdidlə üzləşəcəyini qaçılmaz hesab etmək olar. Digər tərəfdən də, İpək Yolunun keçdiyi Şərqdə Çin, Orta Asiyada Qazaxıstan, Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Kiçik Asiya regionunun bir hissəsini əhatə edən İran və s. kimi ölkələr bugünkü dünya güclərinin diktəsindən kənar siyasət yürüdür və öz inkişafını sürətləndirməyə çalışır.

Ölkələr arasındakı münasibətlər bir-çox hallarda Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin effektiv işləməsinə maneələr yaradır. Hazırda İranın sanksiyalar altında olması, Ermənistan-Azərbaycan arasındakı münasibətlər dəhlizin səmərəli işləməsinə əsas maneələrdən hesab olunur (Allahverdi, 2023). Bu isə o deməkdir ki, güc mərkəzləri ilə, daha konkret desək, Qərblə hesablaşamamağa çalışan dövlətlər artıq "hədəfə çevirilirlər". Deməli, bir vaxtlar müstəqillik qazanmış postsovet ölkələrinə dəstək, bir tərəfdən də sosisalizm quruluşunu yaşadan Çin Xalq Respublikası ilə Qərbi birləşdirmək üçün texniki yardım məqsədilə yaradılan Böyük İpək Yolu əhatə etdiyi dövlətlərin iqtisadiyyatında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarır və onların inkişafına səbəb olmaqla ciddi rəqabət meydanlarında Qərb dairələri üçün arzuolunmaz "problem"ə çevrilir. Bu da öz növbəsində Böyük İpək Yolu ölkələrini bu

iqtisadi dəhlizin təhlükəsizliyini əmin şəkildə qorumaq ətrafında düşünməyə vadar edir.

TRACECA-nın daha səmərəli işləməsi üçün ən əhəmiyyətli keçidlərdən biri Zəngəzur dəhlizidir. Bu dəhlizin açılması haqqında bəhs etdiyi marşrutun da effektivliyini daha da çoxaldacaq. Çünki, Azərbaycan və Ermənistan təkcə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizində deyil, eyni zamanda Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin üzərində yerləşən ölkələrdir. 2000-ci il sentyabrın 12-də Sankt-Peterburqda keçirilən ikinci Avrasiya Nəqliyyat Konfransı zamanı Rusiya, İran və Hindistan arasında Şimal-Cənub dəhlizinin yaradılması haqqında hökumətlərarası saziş imzalanıb. Daha sonra bu layihəyə 13 ölkə, o cümlədən Türkiyə, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan da qoşulub. Yüklər Şimal-Cənub dəhlizi ilə 3 əsas istiqamətdə hərəkət edir: Bunlardan birincisi "Mərkəzi marşrut" adlanır və Xəzər dənizindən keçir (Allahverdi, 2023).

Zəngəzur dəhlizinin açılışı Azərbaycan və bölgə ölkələri ilə birlikdə Çindən, hətta Yaponiya və Koreyadan başlayaraq Qərb ölkələrindəki geniş bir coğrafiyaya əhəmiyyətli və müsbət təsirini göstərəcək. Bu dəhlizin açılması, əslində, Ermənistanın özü üçün hamıdan artıq gərəklidir. İndi yollar açılır, qoşulmaq istəmir, yeni təhlükələrdən dəm vurur. Məsələyə geniş perspektivdən baxsaq, bu dəhşizin açılması ilə nəinki Azərbaycan, Türkiyə, İran, Ermənistanın, eləcə də Rusiya, Orta Asiya, Çin, Koreya, Yaponiyaya qədər çox geniş bir ərazinin bir-birinə bağlanması çox asanlaşacaq.

Qısaca olaraq belə deyə bilərik ki, Zəngəzur dəhlizi Çinin əvvəlcə "Bir nəsil, bir yol" sonra isə "Nəsil-yol" adlandırdığı XXI əsrin Yeni İpək Yolu layihəsinin tərkib hissəsi ola bilər. Çünki Zəngəzur dəhlizi elə bir coğrafiyada yer alıb ki, onun mövqeyi orta yol, orta xətt olaraq, həqiqətən də, böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bugünki reallıqlar fonunda tranzit ölkəsi olmaq vacibdir. Lakin bunun əhəmiyyəti yeni iş yerləri və yerli istehsalatarla bağlıdır. Bu səbəbdən biz iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsi üzərində ciddi işləyirik. Hesab edirik ki, nəqliyyat sahəsi bizdə ixracımızı şaxələndirməyə imkan verəcək, çünki biz xidmət ixrac edəcəyik (İsmayılova, 2023).

Sovet rejiminin Zəngəzuru Ermənistana verməklə Azərbaycan ilə Naxçıvanı bir-birindən aralı salması günümüzdəki ən böyük problemlərdən biridir. Məlumdur ki, 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli bəyanatda Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında kommunikasiya bağlantısının yaradılmasını özündə ehtiva edən maddə yer almışdı. Ermənistanın Meqri rayonunun ərazisindən keçəcək Zəngəzur dəhlizinin yaradılması bütün region dövlətlərinin maraqlarına cavab verir.

Bəyanatda sözügedən dəhlizin təhlükəsizliyinin Ermənistan tərəfindən təmin edilməsi kimi bir maddə də yer alıb. Ancaq ədalətsiz ərazi bölgüsünün nəticəsi olaraq bu torpaqları öz ərazisi hesab edən ermənilər, yəqin ki, Zəngəzur adını da qəbul etmirlər. Beləliklə də, hər hansı bir dəhlizin açılacağı fikrini yaxına buraxmaq istəmirlər. Şübhəsiz ki, onlar bu bəhanələrlə bölgədə çıxılmaz vəziyyət yaratmağa çalışırlar.

Zəngəzur dəhlizi Türk dünyasının gələcəyi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın qardaş və dost ölkələrlə əlaqələrində hər hansı bir problem yoxdur, bu dəhliz Türkiyə, Naxçıvan və Azərbaycanı bir-birinə daha möhkəm şəkildə bağlayacaqdır. Belə olan halda, sadəcə, tərəflər-Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya məhdud iştirakçı qpup sayılmır. Çin, Avropa İttifaqı kimi fərqli qüvvələr də layihəyə cəlb olunmalıdır. Maraq dairəsi böyüdükcə bu məsələnin reallaşması daha da tezləşə bilər. Bu mənada tərəflərin bir masa ətrafında oturub müvafiq qərar vermələri məsələnin həllini sürətləndirər.

Digər tərəfdən, Türk dünyasının birləşməsini istəməyən İran da bu vəziyyətdən narahatdır. Ancaq İran başa düşməlidir ki, eyni köklərə bağlı, eyni dili, mədəniyyəti, tarixi paylaşan xalqların bir-biriləri ilə mədəni, ticari, iqtisadi əlaqələr qurmaq cəhdləri təbiidir və bu, gec-tez baş verəcək.

ƏDƏBİYYAT:

1. Aydın Allahverdi. Böyük İpək Yolu üzərindəki Zəngəzur dəhlizi “düyününü” kim açacaq? https:// azinforum.az › boyuk... 09 May 2023
2. Əlibəyli Əziz. Zəngəzurdan Pekinə və Londona qədər. https://stm.az › news › zenge... 09.09.2021
3. Əmrahov Mais. Böyük İpək Yolu. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011. 84 səh
4. İsmayılova Aynur. Böyük İpək yolunun yenidən canlandırılmasına yönələn Orta Dəhlizin əhəmiyyəti artmaqdadır. “Iki sahil” qəzeti, 25 yanvar 2023
5. . Məmmədov Telman, Böyük İpək Yolu uğrunda böyük savaş – Anqlosaksonların “təmizləmə” əməliyyatı cenub.azhttps://cenub.az › Siyasi 11-03-2022
6. Ömərov Vahid. Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasında İpək Yolu mədəniyyətinin rolu. Səs qəzeti, 28 Mart 2014
7. Tağıyeva Aygül. Çin "Yaşıl İpək Yolu"nun tikintisi üçün Azərbaycanla əməkdaşlığa hazırdır. https://sputnik.az › keyword.. 29.03.2023
8. Seyidov Elçin. Azərbaycan Respublikası müasir İpək yolu qurşağında. Geostrategiya jurnalı, 2020 N 1.

THE ROLE OF KAZAKHSTAN IN THE GREAT SILK ROAD

РОЛЬ КАЗАХСТАНА В ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ.

Айгуль Сергеевна Жанамкулова

Учитель русского языка и литературы, Республика Казахстан, КГУ «Мичуринский общеобразовательная школа

Темирлан Борисович Адырбаев

Учитель истории Республика Казахстан, КГУ «Мичуринский общеобразовательная школа

АННОТАЦИЯ

В статье указано то, что Казахстан и на сегодняшний день играет ключевую роль в Великом Шелковом пути. Казахстан не утерял свои позиции, в Центральноазиатском регионе, что и поспособствовало дальнейшему развитию ВШП, но уже на современных магистралях XXI века, которые и по сей день связывают Восток и Запад. Современный ВШП всё также притягивает и помогает развиваться государствам, которые вкладывают свои деньги. Современные дороги и туристические маршруты, историческое прошлое в призме современных технологий должны дать бурный толчок развитию страны. Казахстан совместно с другими государствами пытается возродить былое величие Великого Шелкового пути.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, межнациональные и межрегиональные отношения, культурный туризм, историческое наследие, историко-культурный и туристский центр.

ANNOTATION

The article states that Kazakhstan still plays a key role in the Great Silk Road. Kazakhstan has not lost its position in the Central Asian region, which contributed to the further development of the GSR, but already on the modern highways of the 21st century, which to this day connect East and West. The modern GSR still attracts and helps to develop the states that invest their money.

Modern roads and tourist routes, the historical past in the prism of modern technologies should give a rapid impetus to the development of the country. Kazakhstan, together with other states, is trying to revive the former greatness of the Great Silk Road.

Key words: The Great Silk Road, interethnic and interregional relations, cultural tourism, historical heritage, historical, cultural and tourist center.

ВВЕДЕНИЕ

«Уникальное географическое расположение Казахстана – в самом центре Евразийского материка – с древнейших времен способствовало возникновению транзитных «коридоров» между различными странами и цивилизациями. Начиная с рубежа нашей эры, эти сухопутные маршруты трансформировались в систему Великого Шелкового пути – трансконтинентальную сеть торговых и культурных связей между Востоком и Западом, Севером и Югом Большой Евразии. Он стал устойчивой платформой для становления и развития глобального взаимообмена товарами и интеллектуального сотрудничества между народами. Ключевыми посредниками важнейшей торговой магистрали древности и Средневековья, обеспечивающими безупречную организацию и безопасность транспортных артерий, стали насельники Великой степи. Степной пояс соединил китайскую, индийскую, персидскую, средиземноморскую, ближневосточную и славянскую цивилизации». Трудно не согласиться со словами Н.А.Назарбаева, который очень четко и верно подметил о том, что казахская земля является тем самым «коридором»[1]. В свое время сам Петр I говорил о значимости казахской земли, указывая на то, что Казахстан является ключом к Средней Азии, но самое главное открывал путь к Китаю. Казахская земля стала одной из главных арен, где столкнулись интересы, многих крупных государств, которые существовали в разные исторические периоды времени. Воевали в основном за землю, если кочевники преследовали цель контролировать крупные пастбищные земли, то великие империи пытались держать в контроле те самые трассы великого шелкового пути. По истечению многих веков к Казахстану не потеряли интерес, крупные государства, которые и по сей день преследуют свои экономические интересы, безусловно наша страна богата полезными ископаемыми, которые были открыты в большей части в XVII-XX века. Но самым важным фактором является естественно выгодное местоположение нашей страны, Казахстан стал тем самым коридором, между Европой и Азией, между Европой и Китаем. Но нужно понимать, что на территории Казахстана вдоль трасс, появлялись крупные города, которые на данный момент стали одними из центров притяжения туристов со всего Казахстана.

История соприкосновения миров.

Начало возникновения и первые трассы на территории Казахстана восходят к III—II тыс. до н. э. В связи с разработкой месторождений лазурита в горах Бадахшана и нефрита в верхнем течении р. Яркендарьи, в районе Хотана. В середине I тыс. до н. э. стал функционировать Степной путь, протянувшийся из Причерноморья к берегам Дона, затем в земли савроматов в Южное Приуралье, к Иртышу и, далее, на Алтай, в страну агрипеев, населявших район Верхнего Иртыша и о. Зайсан. По этому пути распространяли шелк, меха и шкуры, иранские ковры, изделия из драгоценных металлов. В распространении драгоценных шелков участвовали кочевые племена саков и скифов, через посредство которых диковинный для того времени товар попадал в Центральную Азию и Средиземноморье[2].

Великий Шелковый путь способствовал бурному развитию науки, техники и технологий, межнациональных и межрегиональных отношений и, в целом, обмену культурными ценностями. Такое совпадение не является случайным. Оно говорит о преемственности диалога цивилизаций прошлого и настоящего, бесценном опыте пространственного перемещения прежних поколений, не потерявшем своего функционального значения и сегодня. На Казахстанском участке трассы Великого Шелкового пути в VI-VII вв. наиболее оживленным становится путь, проходивший из Китая на запад через Семиречье и Южный Казахстан[3]. От основной трассы Шелкового пути, проходившей через Южный Казахстан и Семиречье, сходили дороги на север и восток, которые вели районы Центрального и Восточного Казахстана в степь Дешти Кыпчак, позднее известную как Сары-Арка, к берегам Иртыша, на Алтай и в

Монголию. Здесь проходил степной путь, по которому передвигались племена конных конников. Богатые скотом, шерстью, кожами районы Центрального Казахстана были вовлечены в систему торговых связей, в том числе и международных.[5]

На маршрутах караванных путей были представлены многие культуры, обычаи и традиции, религии - исламская, христианская, буддистская, конфуцианская. Наследием той эпохи являются многочисленные памятники истории и культуры. Это настоящие жемчужины древнего и средневекового восточного архитектурного искусства и культуры. 218 таких объектов вошли в Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения и местного значения (11277 объектов) в Казахстане[4].

Великий Шелковый путь представлял собой транзитно-коммуникационную систему евразийского пространства и выполнял множество функций, определивших его роль и значение в современных условиях отношений между Западом и Востоком. В эпоху высокой международной конкуренции туристский спрос претерпевает значительные динамичные изменения[5].

В этой связи разработаны новые принципы и подходы к формированию и продвижению туристского продукта Республики Казахстан

Новая жизнь ВШП.

На данный момент реализуется программа "Возрождение Великого Шелкового пути". Данная программа включает центральные и восточные части Кызылординской области, южно-восточную и северо-западную части Южно-Казахстанской области и юго-западную часть Жамбылской области.

Ключевые места туристского интереса:

1) современный город Туркестан;

2) мавзолей Ходжа Ахмеда Яссауи (объект ЮНЕСКО);

3) археологические объекты средневекового городища Отрар и отрарского оазиса, включенные в предварительный список ЮНЕСКО;

4) археологический комплекс Сауран;

5) Каратауский государственный природный заповедник с палеолитическими участками и геоморфологией; петроглифы Арпа-Узень, включенные в предварительный список ЮНЕСКО;

6) "Сайрам-Угамский" государственный национальный природный парк;

7) "Аксу-Джабаглинский" государственный природный заповедник;

8) комплекс "Байконур";

9) горный курорт "Каскасу";

10) города Кызылорда, Сарыагаш, Шардара, Тараз.

Центральным объектом кластера стал город Туркестан, позиционирующий себя как духовный, историко-культурный и туристский центр Казахстана на уровне признанных международных центров паломничества и туризма[6].На всем пространстве Великого Шелкового пути, всю историю его существования активно шла торговля, взаимное обогащение различных культур. Это сыграло огромную роль в экономическом и культурном развитии многих стран и целых народов, в развитии общечеловеческой цивилизации. Вполне закономерно, что ВШП стал объектом Всемирного наследия ЮНЕСКО. Заявка, которую подали Казахстан, Китай и Кыргызстан о внесении Шелкового пути в список Всемирного наследия была утверждена на 38 сессии комитета Организации Объединенных наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО). Заявка включала 33 исторических памятника, расположенных вдоль Шелкового пути, в Китае - 22, в Казахстане - 8, Кыргызстане – 3[7].

В рамках реализации международного транспортного коридора "Западная Европа – Западный Китай" будет создана современная туристская инфраструктура для размещения, отдыха и получения необходимых сервисных услуг туристами с привязкой к уникальным объектам туризма регионов и соответствующими условиями на западных и восточных "пограничных воротах" республики[8].

Проект, известный как «Новый Шелковый путь», позволит Казахстану возродить его историческую роль в качестве связующего звена Азии и Европы, а также укрепит статус нашей страны как одного из важнейших международных транспортных и транзитных узлов на евразийском континенте. Для этого у Казахстана есть все необходимые условия: внутриполитическая и экономическая стабильность, выгодное географическое расположение[9]. Природные ресурсы, выгодное местоположение должны стать ключом к развитию туризма в Казахстане.

Вывод

Великий шелковый путь очень тесно связывают с туризмом, ведь историческое наследие в миксе с природными богатствами нашей земли, может стать толчком для бурного интереса со стороны иностранцев, и активному развитию региону за счет вливания инвестиции, даже после стольких веков, Великий шелковый путь оставил свои след в истории человечества, и по сей день хоть и не так ярко, но всё же выполняет свои функции, соединения Восток и Запад, Азия и Европу, а тем самым связующим элементом является Казахстан. Нужно просто использовать рационально, полученные возможности, как это делает Турция, находясь на стыке цивилизаций.

Список использованной литературы

1.Из статьи Первого Президента РК – Елбасы Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи»

2.https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9138-Великий шелковый путь на территории Казахстана. Город и степь.

3.Бартольд В.В. - Сочинения. Том 8.М. 1973,- 687 с

3.Государственная программа «Мэдени мура» - Культурное наследие Казахстана, постановлением Правительства

4.Республики Казахстан от 6 ноября 2008 года №1016. - Астана, 2008. - 12 с

5.Liszewski S. Naukaozynauki o turystyce//Turysm.-2010, 2(20)-Lodz, Pp.37-45

6. Hall C.M., Camboume B. and others, 2002, Wien tourism around the world: development, management and markets. Oxford-Amsterdam-Boston-London-New York-Paris-San-Fiego-San-Francisco-Singapore-Sydney-Tokyo. - Pp.67-80.

7.Официальный сайт Всемирной туристской организации (WorldTourism , UNWTO). - URL: http://www2.unwto.org/ru 4 UNWTO План действий по Шелковому пути 2016/2017 гг. Мадрид.-2016

*8.*Ердавлетов С.Р. Развитие научных исследований туризма в Казахстане/Туризм Казахстана: проблемы и перспективы. Материалы V международной научно-практической конференции. - Алматы, 2014. - С. 6-14

9.https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31233915&pos=4;-98#pos=4;-98
Автокоридор «Западная Европа - Западный Китай» укрепит статус нашей страны

NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN FROM THE GREAT SILK ROAD TO THE MIDDLE CORRIDOR

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV və BÖYÜK İPƏK YOLUNDAN ORTA DƏHLİZƏ AZƏRBAYCAN

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГАЙДЕР АЛИЕВ и АЗЕРБАЙДЖАН ОТ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ ДО СРЕДНЕГО КОРИДОРА

Elman Cəfərli

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ:

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan yerləşdiyi geostrateji məkan baxımından regional və beynəlxalq layihələrdə mühüm rol oynamağa başladı. Xüsusilə 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev ölkədə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın həm öz iqtisadi resurslarına görə, həm də tranzit ölkə kimi qlobal əhəmiyyəti artdı. Əvvəlcə 1994-cü ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan məşhur neft kontraktı imzalandı. Bu müqavilənin imzalanmasında Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkəti ilə yanaşı dünyanın 7 ölkəsinin dünyada məşhur 11 şirkəti iştirak etdi. 1998-ci il sentyabrın 8-9-da isə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda Böyük İpək yolunun bərpasına dair beynəlxalq konfrans keçirildi. Həmin konfransda 13 beynəlxalq təşkilatın və dünyanın 32 ölkəsinin nümayəndəsi iştirak etdi. Rəsmi olaraq "Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans" adlanan tədbirin nəticəsi olaraq, "Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş", "Bakı Bəyannaməsi" və "Tarixi İpək Yolu"nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekun məlumatı" kimi beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan üç sənəd imzalandı. Beləliklə, Azərbaycan son dərəcə ciddi bir qlobal layihənin əsas iştirakçılarından, hətta təşkilatçılarından birinə çevrildi.

Heydər Əliyevdən sonrakı dövrdə onun əsasını qoyduğu dövlətçilik siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da genişləndirilərək inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın dünya enerji, nəqliyyat və logistika sisteminə daha dərindən inteqrasiyası ilə nəticələndi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz xətti, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu işə salındı. Nəticədə son 20 ildə Azərbaycan regionda bütün aparıcı nəqliyyat, enerji və kommunikasiya infrastrukturu üzrə layihələrin həyata keçirilməsində aparıcı ölkəyə çevrildi. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin səbəb olduğu qlobal problemlərdən sonra hazırda Azərbaycan xüsusən Avropa məkanı və Asiya üçün mühüm enerji aktoru və tranzit ölkə kimi çıxış edir. Digər tərəfdən Çindən Türkiyəyə və eləcə də Avropa ölkələrinə və əks istiqamətdə yük daşımalarının artırılmasına xidmət edən Şərq-Qərb (istər aşağı dəhliz, istərsə də yuxarı) dəhlizlərində Azərbaycan tranzit ölkə kimi mühüm mövqedədir. Eləcə də əsasən Hindistan subkontinentindən və Fars körfəzi regionundan yüklərin Rusiya, Qərbi Avropa, Baltikyanı və Skandinaviya ölkələrinə çatdırılmasına xidmət edən Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizinin qərb marşurutunda da Azərbaycan ərazisi böyük əhəmiyyət daşıyır. Hazırda Çin ilə Avropa İttifaqı arasında quru əsaslı ticari əlaqələrin genişləndirilməsində Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) dəmir yolu layihəsinin dəyəri xeyli artmışdır. 2014-cü ilin fevral ayında Azərbaycan, Qazaxıstan və Gürcüstanın təşəbbüsü ilə yaradılan Orta Dəhliz özündə 9 ölkəni birləşdirir. Dəhlizin nəqliyyat imkanlarından isə 15 ölkənin yükdaşıma şirkətləri istifadə edir. Dəhliz boyunca 60-a yaxın ölkə yerləşir və bu ölkələrdə bütövlükdə 4,5 milyard nəfər yaşayır. Çinin irəli sürdüyü "Bir kəmər, bir yol" layihəsinin əhəmiyyətli hissəsini əhatə edən Orta Dəhliz layihəsi Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə yaxından və əsaslı iştirakının növbəti nümunəsidir. Bu baxımdan Azərbaycan dövlətinin açılmasına çalışdığı

Zəngəzur dəhlizi də Orta Dəhliz layihəsinin mühüm həlqələrindən birini təşkil edəcəkdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, İpək Yolu, tranzit ölkə, İlham Əliyev, Orta Dəhliz, Zəngəzur dəhlizi, nəqliyyat və logistika

После восстановления независимости в 1991 году Азербайджан стал играть важную роль в региональных и международных проектах с точки зрения своего геостратегического положения. Особенно после того, как в 1993 году к власти в стране вернулся общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев, мировое значение Азербайджана возросло как благодаря его экономическим ресурсам, так и как транзитной стране. Во-первых, в сентябре 1994 года был подписан знаменитый нефтяной контракт под названием «Контракт века». Помимо Государственной нефтяной компании Азербайджана, в подписании этого контракта участвовали 11 всемирно известных компаний из 7 стран. 8-9 сентября 1998 года по инициативе Гейдара Алиева в Азербайджане состоялась международная конференция по восстановлению Великого шелкового пути. В этой конференции приняли участие представители 13 международных организаций и 32 стран мира. По итогам мероприятия, официально названного «Международная конференция по восстановлению исторического Шелкового пути», подписаны три документа международного значения: было принято «Основное многостороннее соглашение о международном транспорте для развития коридора Европа-Кавказ-Азия», «Бакинская декларация» и «Информация Международной конференции по восстановлению «Исторического Шелкового пути». Таким образом, Азербайджан стал одним из главных участников и даже одним из организаторов чрезвычайно серьезного глобального проекта.

В период после Гейдара Алиева политика государственности, заложенная им, получила дальнейшее развитие и расширение Президентом Ильхамом Алиевым, что привело к более глубокой интеграции Азербайджана в мировую энергетическую, транспортную и логистическую систему. Введены в эксплуатацию магистральный экспортный трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан, газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум, железная дорога Баку-Тбилиси-Карс. В результате за последние 20 лет Азербайджан стал ведущей страной в реализации всех ведущих транспортных, энергетических и коммуникационных инфраструктурных проектов в регионе. После глобальных проблем, вызванных российско-украинской войной, Азербайджан в настоящее время выступает в качестве важного энергетического игрока и транзитной страны, особенно для Европы и Азии. С другой стороны, Азербайджан занимает важное положение в качестве транзитной страны в коридорах Восток-Запад (как нижних, так и верхних), которые служат для увеличения грузоперевозок из Китая в Турцию и страны Европы и наоборот. Также территория Азербайджана имеет большое значение в западном маршруте транспортного коридора Север-Юг, который в основном служит для доставки грузов с Индийского субконтинента и региона Персидского залива в Россию, страны Западной Европы, Прибалтики и Скандинавии. В настоящее время значение железнодорожного проекта «Средний коридор» (Транскаспийский международный транспортный маршрут) значительно возросло в расширении наземных торговых отношений между Китаем и Европейским Союзом. Созданный в феврале 2014 года по инициативе Азербайджана, Казахстана и Грузии Средний коридор объединяет 9 стран. Транспортными средствами коридора пользуются транспортные компании 15 стран. Вдоль коридора расположено около 60 стран и в общей сложности в этих странах проживает 4,5 миллиарда человек. Проект «Средний коридор», который охватывает значительную часть выдвинутого Китаем проекта «Один пояс, один путь», является

еще одним примером тесного и принципиального участия Азербайджана в международном мире. В связи с этим Зангезурский коридор, который пытается открыть Азербайджанское государство, станет одним из важных звеньев проекта Среднего коридора.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Шелковый путь, транзитная страна, Ильхам Алиев, Средний коридор, Зангезурский коридор, транспорт и логистика

After regaining independence in 1991, Azerbaijan began to play an important role in regional and international projects in terms of its geostrategic position. Especially after the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, returned to power in the country in 1993, the world significance of Azerbaijan increased both thanks to its economic resources and as a transit country. First, in September 1994, the famous oil contract called the "Contract of the Century" was signed. In addition to the State Oil Company of Azerbaijan, 11 world famous companies from 7 countries participated in the signing of this contract. On September 8-9, 1998, on the initiative of Heydar Aliyev, an international conference was held in Azerbaijan on the restoration of the Great Silk Road. Representatives of 13 international organizations and 32 countries of the world took part in this conference. As a result of the event, officially called the “International Conference on the Restoration of the Historic Silk Road”, three documents of international importance were signed: the “Basic Multilateral Agreement on International Transport for the Development of the Europe-Caucasus-Asia Corridor”, the “Baku Declaration” and the “Information of the International Conference on the restoration of the "Historical Silk Road". Thus, Azerbaijan has become one of the main participants and even one of the organizers of an extremely serious global project.

In the period after Heydar Aliyev, the policy of statehood, laid down by him, was further developed and expanded by President Ilham Aliyev, which led to a deeper integration of Azerbaijan into the world energy, transport and logistics system. The Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline, the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, and the Baku-Tbilisi-Kars railway were put into operation. As a result, over the past 20 years, Azerbaijan has become a leading country in the implementation of all the leading transport, energy and communication infrastructure projects in the region. After the global problems caused by the Russian-Ukrainian war, Azerbaijan now acts as an important energy player and transit country, especially for Europe and Asia. On the other hand, Azerbaijan occupies an important position as a transit country in the East-West corridors (both lower and upper), which serve to increase freight traffic from China to Turkey and European countries and vice versa. Also, the territory of Azerbaijan is of great importance in the western route of the North-South transport corridor, which mainly serves to deliver goods from the Indian subcontinent and the Persian Gulf region to Russia, the countries of Western Europe, the Baltic states and Scandinavia. At present, the significance of the railway project "Middle Corridor" (Trans-Caspian International Transport Route) has increased significantly in expanding land-based trade relations between China and the European Union. Created in February 2014 on the initiative of Azerbaijan, Kazakhstan and Georgia, the Middle Corridor unites 9 countries. Corridor vehicles are used by transport companies from 15 countries. There are about 60 countries along the corridor and a total of 4.5 billion people live in these countries. The Middle Corridor project, which covers a significant part of China's One Belt, One Road project, is another example of Azerbaijan's close and principled involvement in the international world. In this regard, the Zangezur corridor, which the Azerbaijani state is trying to open, will become one of the important links in the Middle Corridor project.

Keywords: Heydar Aliyev, Silk Road, transit country, Ilham Aliyev, Middle Corridor, Zangezur Corridor, transport and logistics

THE ROLE OF ACTIVE LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING

YARADICI TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFINDA FƏAL TƏLİMİN ROLU

Dr. Əlvan Cəfərov

ADPU-nun ETM-nin əməkdaşı

ElmiraM əhərrəmova

ADPU-nun ETM-nin əməkdaşı

XÜLASƏ

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir. Onlardan birincisi, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir. İlkin araşdırmalar göstərir ki, Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İkincisi, inkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tətbiqinin həyata keçirilməsi vacib bir məsələ olub, aktuallığı ilə seçilir. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür. Pedaqoji innovasiyalar kimi öyrənilən bu təcrübələrin keyfiyyət göstəricisi həmin ölkənin vətəndaşlarının ümumi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir və gənc nəsildə formalaşan həyati bacarıqlar ümumi səviyyənin zəruri göstəriciləri kimi çıxış edir.

Ənənəvi pedaqoji tədqiqatların bir mühüm cəhəti kimi istənilən yanaşma eksperimental və təcrübi qaydada sınaqdan keçirilməli, bundan sonra hər hansı innovasiyanın tətbiqinə qərar verilməlidir.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası,fəal və interaktiv metodlar sahəsində müəllif məktəblərinin, novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-

psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməli, ümumiləşməli və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına,pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Açar sözlər: təhsil,müəllim, interaktiv

SUMMARY

The development of the education system in Azerbaijan, bringing it to the level of world standards, is characterized by the organization of activities in two directions. The first is to study, summarize and analyze the achievements in the field of education in the country. First of all, it is important to determine the current state of education, the needs of society and what has been achieved in the formation of civil society and identify potential opportunities for the future. Preliminary research shows that the Republic has accumulated a lot of advanced experience in the field of personality formation, assessment of achievements, as well as education management as a result of building the activities of both teachers and schools in accordance with the requirements of society. Therefore, the generalization of these materials and their widespread use is, of course, important in terms of rebuilding the Azerbaijani education system on a national basis.

Secondly, it is important to study and summarize the progressive aspects of the work experience of developed foreign countries and implement them taking into account the national and spiritual characteristics, and is distinguished by its relevance. Much has been done in this direction in Azerbaijan in recent years. The quality of these practices, studied as pedagogical innovations, is determined by the general level of development of the citizens of that country, and the life skills formed in the younger generation act as necessary indicators of the general level.

As an important aspect of traditional pedagogical research, any approach must be tested experimentally and empirically, after which it must be decided to apply any innovation.

At the beginning of the 21st century, the reconstruction, modernization of the Azerbaijani education system and the implementation of this work using active and interactive methods are considered a priority problem. New pedagogical research is needed to solve them.

The development trend of the education system, the useful experience of author schools, innovative teachers in the field of active and interactive methods, the results of pedagogical and psychological research should be constantly systematized, generalized and require updating the content of the educational process. The solution of these problems poses as an important problem the introduction of the concept of active and interactive methods in the field of education, the pedagogical process on a scientific basis, and actualizes the application of technological approaches in education as a whole.

Keywords: education, teacher, interactive

PLACE OF THEATER BUILDINGS IN 19TH-20TH CENTURY AZERBAIJANI ARCHITECTURE.

TEATR BINALARININ XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞINDA YERI.

Gülşah Zeynalova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti II təhsil ili magistrant

Elmi rəhbər

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afət Aslanova

XÜLASƏ:

Mədəniyyət tariximizin parlaq səhifələrindən olan milli teatr dövlət müstəqilliyimiz qazanıldıqdan sonra öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Dövlətimizin milli teatra diqqət və qayğısı daha da artırıldı. Aktyor və rejissorların səmərəli, mükəmməl fəaliyyət göstərməsi üçün teatr binalarının təmiri, bərpası işləri həyata keçirildi. Respublikada fəaliyyət göstərən 27 dövlət teatrının və bu şəbəkəyə daxil olan digər qurumların səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə dövlət onlara hər cür qayğı göstərir. Teatr memarlıq abidələrinin sürətli inkişafı şəhərlərimizin görünüşünə də təsir göstərmiş, onların bədii-estetik simasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 22 mart 1873-cü ildə görkəmli islam aləminin ilk təbiətşünas alimi, maarifçi Həsən bəy Zərdabinin rəhbərliyi və dramaturq Nəcəf bəy Vəzirovun aktiv işitraki ilə bir qrup azərbaycanlı ziyalıları "Nəciblər klubu"nda dahi Mirzə Fətəli Axundzadənin "Sərgüzəşti-vəziri-xani Lənkəran" adlı komediyasının səhnəyə qoymağa müvəffəq oldu və bununla, Azərbaycanın peşəkar teatrının əsası qoyuldu. Günümüzdə ölkəmizdə iyirmi altı dövlət teatrı, "Üns" adlı yaradıcılıq səhnəsi, bələdiyyə teatrı, əlliyə yaxın xalq teatrı və on üç teatr studiyası fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycanda "Opera və Balet Teatrı", "Dövlət Milli Dram Teatrı", "Rus Dram Teatrı", "Gənc Tamaşaçılar Teatrı", "Tədris Teatrı", "Musiqili Komediya Teatrı", Pantomima və Kukla teatrları, "Azərbaycan Dövlət Yuğ teatrı", İbrus və Üns teatrları, "Gəncə Dövlət Kukla Teatrı", "Gəncə Dövlət Dram Teatrı", "Mingəçevir Dövlət Dram Teatrı", "Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı", "Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı", "Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev adına Ağdam dövlət Dram Teatrı", "Füzuli Dövlət Dram Teatrı", "İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı" mövcuddur. Azərbaycan milli teatr prosesinin müstəqillik dövründəki güclü inkişaf dinamikası nəticəsində paytaxt teatr şəbəkəsində bu gün yeni yaradılmış bir neçə teatr kollektivi mövcuddur: Yuğ Dövlət Teatrı, Pantomim Dövlət Teatrı, Bələdiyyə Teatrı, İbrus teatrı və.s.

Açar sözlər: teatr, memarlıq, bina, tamaşa, zal.

SUMMARY:

Summary: The national theater, which is one of the bright pages of our cultural history, entered a new stage of its development after gaining our state independence. The attention and care of our state to the national theater was further increased. Repair and restoration works of theater buildings were carried out for efficient and perfect performance of actors and directors. In order to ensure the efficient operation of 27 state theaters operating in the republic and other institutions included in this network, the state takes care of them in every way. The rapid development of theater architectural monuments also affected the appearance of our cities and played an important role in the formation of their artistic and aesthetic image. On March 22, 1873, a group of Azerbaijani intellectuals, under the leadership of Hasan bey Zardabi, the first naturalist scientist of the prominent Islamic world, and with the active participation of dramatist Najaf bey Vazirov, staged the comedy "Sarguzeshti-vaziri-khani Lankaran" by genius Mirza Fatali Akhundzade in the "Noble Club". managed to put it, and with this, the foundation of the professional theater of Azerbaijan was laid. Today, twenty-six state theaters, a creative stage called "Uns", a municipal theater, about fifty folk theaters and thirteen theater studios are operating in our country. "Opera and Ballet Theatre", "State National Drama Theatre", "Russian Drama Theatre", "Young Spectators Theatre", "Educational Theatre", "Musical Comedy Theatre", Pantomime and Puppet Theaters, "Azerbaijan State Yugh Theatre" in Azerbaijan Ibrus and Uns theaters, "Ganja State Puppet Theatre", "Ganja State Drama Theatre", "Mingachevir State Drama Theatre", "Nakhchivan State Puppet Theatre", "Nakhchivan State Musical Drama Theatre", "Aghdam State Drama Theater named after Abdurrahim Bey Hagverdiyev" ", "Fuzuli State Drama Theater", "Iravan State Azerbaijan Drama Theater" are available. As a result of the strong development dynamics of the Azerbaijani national theater process during the period of independence, there are several newly created theater collectives in the capital's theater network: Yug State Theater, Pantomime State Theater, Municipal Theater, Ibrus Theater, etc.

Keywords :theater, architecture, building, performance, hall.

Tarixə ekskurs etdiyimiz zaman görürük ki, XIX - XX əsrlər Azərbaycan tarixinin iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malik dövrlərdən biridir. Bütün bunlar bizə Azərbaycan memarlığının zənginliyindən, onun çoxsaylı fərqliliklərindən xəbər verir, həmçinin, bu nümunələr arasında özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahib olan teatr memarlığnın öyrənilməsinin vacibliyindən xəbər verir.

Müsəlman Şərqində ilk peşəkar teatrın məhz bizim Vətənimizdə yaranması mədəniyyət tariximizin əhəmiyyətli hadisələrindəndir. O, xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin tarixinə böyük Mirzə Fətəli Axunzadənin adı və məramı ilə bağlı realist bir sənətin yüksəlişi ilə eyni vaxtda daxil olmuş və həmin istiqamətdə də öz yolunu davam etdirməkdədir.

Hələ qədim dövrlərdən zəngin mədəniyyətə sahib Bakı təkcə Qafqazda deyil, Yaxın Şərqdə də öz tarixinə görə qədim şəhərlərdən biri olmuşdur. Bakı şərq və qərbin memarlıq üslublarının xüsusiyyətlərini özündə yüksək səviyyədə qovuşdurduğundan hər zaman özünəməxsus olmuşdur.

Bakıda XIX əsrin sonunda neft sənayesinin inkişafı və bunun sayəsində kapital yığımının artması şəhərin sosial həyatında yeni mərhələnin əsasını qoymuşdu. Belə ki, bəhs edilən dövrdə Bakıda müşahidə edilən bu memarlıq inkişafında yerli və klassik memarlıq ənənələri ilə yanaşı, bir çox Avropa memarlıq ənənələrinin təsiri müşahidə edilir. Neftdən əldə olunan gəlirlər hesabına, eləcə də Bakı milyonçularının bir-birinin bəhsinə Avropada tanınmış memarları Bakıya dəvət olunurdu. Həmin memarların layihələri əsasında müxtəlif üslublarda monumental abidələrin inşasına xüsusi qayğı göstərilirdi.

XIX əsrdə Sovet İmperiyasının tərkibində inkişaf edən Azərbaycan memarlığı, eləcə də teatr memarlığı sahəsində yeni bir səhifə açıldı. XIX yüzilin 50-ci illərindən başlayaraq baş berən bu proseslər, tikilməyə başlamış teatr abidələri, binasları Azərbaycan memarlığında əhəmiyyətli səhifələrdən biri idi və tamamilə yeni, maraqlı hadisəyə çevrilmişdi. İlk teatr binası Şamaxı şəhərində (1858, memar Q. Hacıbababəyov), sonralar isə Bakı şəhərində "Tağıyev Teatrı" (indiki "Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı") və "Mayılov teatrı"nın inşası Azərbaycanın teatr memarlığı sahəsində atılan mühüm addımlardan olmuşdur.

1910-cu ildə məşhur inşaatçı və mühəndis olan Nikolay Bayev tərəfindən inşa olunmuş "Mayılovlar teatrı" – indiki "Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı" Bakı şəhərinin simasını yaradan əvəzedilməz memarlıq incilərindən biridir. Bina bir il ərzində tikildiyi üçün milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev söz verdiyi kimi bütün inşaat xərclərini ödəyir.

Teatr binasının təyin edilən yerin mərkəzi hissəsində yerləşdirilməsi və dar hissələrdə binanın ətraf ərazisində təxmini 9,6 metr enində boş məkanın saxlanılması 1620 izləyici üçün layihə tərtib edilmişdir. Teatr binasının əsas girişi Torqovaya küçəsindən olmuşdur. Həmin küçədən də keçid vasitəsiylə lojalara aparacaq iki pilləkən quraşdırılmışdır. Binaya kifayət qədər ehtiyat çıxışları əlavə edilmişdi ki, yanğın zamanı teatr binasından insanların tam olaraq evakuasiyası təmin edilsin.

"Teatr binası səhnə tərəfdən yerləşdirilmiş zirzəmilər tamaşaçı zalında ikiyaruslu, foyedə isə üçyaruslu olaraq düşünülmüşdü. Birinci yarusda 776 yerdən ibarət parter yerləşirdi ki, buraya tamaşaçılar bilavasitə foyenin ümumi eni 4,98 metr olan dörd qapısından və hər birinin eni 1,42 metr olan yan dəhlizlərin dörd qapısından daxil olurdular. Hesablamalar göstərirdi ki, qapının hər metrinə 52 tamaşaçı düşür, yol verilən optimal norma isə 1 metr üçün 75 tamaşaçıdır. Zalın ikinci yarusunda yanlardan altı nəfərlik 28 loja yerləşirdi. Liter lojalar şəhər rəisi üçün ayrılmışdır. Yan dəhlizlərdən giriş və çıxışları, küçə ilə rahat əlaqəsi olan iki pilləkən bilavasitə lojalara aparırdı. Səhnə ilə üzüzə Nikolay Bayev ikinci yarusun davamı kimi lojaları yox, amfiteatr və qalereyanı yerləşdiridi ki, bu da ona teatrda yerlərin sayını artırmaq imkanı verdi" [1, səh. 227].

Birinci yarusun foyesindən 406 yerdən ibarət olan amfiteatra ümumi eni 4,27 metr olan iki pilləkən aparırdı. Bu pilləkənlər vasitəsiylə çölə birbaşa çıxış mövcud idi. Həmin çıxışlar ehtiyac olduğu zaman amfiteatrda oturan tamaşaçılara teatrın digər hissələrindən keçmədən rahatlıqla teatrın binasını tərk etmək imkanı yaradırdı. Binanın 328 yerdən ibarət qalareyasında da həmin qayda tətbiq edilmişdi. Aktyorlar üçün foye, artistlər üçün dörd otaq, statistlər üçün iki otaq və bərbərxana səhnənin altındakı zirzəmidə yerləşdirilmişdi. Teatrın birinci yarusunda yerləşən vestibüldə kassalar, ikinci hissədə yerləşən lojalar, foye, amfiteatr, bufet və qalereyalar var idi. Teatr binasında olan üçüncü bölmədə amfiteatrın üzərində foye, dəhliz, qalereya və sanitariya qovşaqları yerləşdirilmişdi.

Teatrın inşası prosesində yaradılmış olan və divar fasadını tamalayan memarlıq dekorları ilə daha da zənginləşdirilmiş detalların fonunda təqdim edilən poetik eyvan öz sadəliyi ilə yaddaqalır. İşıq və kölgə oyunu fasadın kompozisiya quruluşuna dinamika gətirir və canlandırır. Bu da binanın zahiri görünüşünün bədii-estetik xüsusiyyətlərini aydın olaraq göstərməyə kömək edir. Həmçinin, fasadın əsas hissələrinin proporsional nisbətdə bölünməsi, tağ açırımlarının böyük formaları, relyef elementlərinin ahəngdar uyğunluğu teatrın özünəməxsus, cazibəli, ifadəli monumental kompozisiyasını uğurla tamamlayır.

"Teatr binasının tamaşaçı zalının və foyesinin yapma bəzəklərlə daha görkəmli edilmiş, zənginləşdirilmiş interyer tərtibatı istər ümumi kompozisiya baxımından, istərsə də elementlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə görə olduqca güclü təsir bağışlayırdı" [1, səh. 230].

Mayılov teatrı binası həcm-məkan quruluşu, memarlıq həlli və ümuni kompozisiyası baxımından ifadəli məzmuna sahibdir. Çağdaş və özünəməxsus bədii-estetik həll fasadın və interyer tərtibatının dekorativ görünüşünü müəyyənləşdirən amillərdəndir. Bəhs olunan dövrdə bu teatr binası Bakı memarlığında öz əksinin tapmağa başlayan Avropa memarlıq üslubunun xüsusiyyətlərinin bədii təzahürlərindən biri idi.

Teatr binası 1911-1928-ci ilə qədər Mayılov teatrı kimi məşhurlaşmış və insanlar arasında da bu adla tanınmışdı. 18 oktyabr 1918-ci il tarixində Azərbaycan Demokratik Respublikası rəhbərliyi həmin teatr binasını alır və rəsmi şəkildə dövlət teatrı kimi fəaliyyət göstərməsi barədə qərar qəbul etdi. Dövlət opera teatrının yaranma tarixi elə bu vaxtdan başlayır və 1959-cu il tarixindən etibarən "Akademik Opera və Balet Teatrı" adlanır. Azərbaycanda ən böyük musiqili teatrı hesab olunan "Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı" 1920-ci ildən günümüzədək bu binada fəaliyyətdədir. 1928-ci ildən etibarə isə teatr dahi Mirzə Fətəli Axundovun adını daşıyır.

Günümüzdə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı Bakı şəhərinin – paytaxtımızın ən dəyərli memarlıq incilərindən, eləcə də aparıcı sənət ocaqlarından biridir. Teatrın repertuarında milli, klassik, o cümlədən opera və balet sənətinin seçilən əsərləri yer alır. Burada simfonik orkestr, xor kollektivi, opera və balet truppası fəaliyyət göstərməkdədir. Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının binasında dəfələrlə əsaslı şəkildə restavrasiya, təmir işləri aparılmışdır. Bunlar yanğından sonra 1987-1988-ci və daha sonrakı illərdə olmuşdur. 5 may 2022-ci ildən etibarən qədim binada memar Elçin Əliyevin rəhbərliyi və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə yenidən bərpa işləri aparılır.

1873-cü ildə Azərbaycanın milli peşəkar teatrı yaranandan sonrakı dövrdə yerli əhali arasında teatr tamaşaları populyarlıq qazanmağa başlamışdı. Bundan təxminən 10 il sonra tanınmış milyonçu və mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev bəhs etdiyimiz sözdə teatr binalarından sonra bu məsələyə əl atır və Bakı şəhərinə əsl teatr binası bəxş etməyi qərarlaşdırır. Bu ideya ilə 1882-ci ildə görkəmli mesenat təsdiq olunması üçün rəsmi idarəyə Qorçakovskaya və Merkuryevskaya küçələrinin kəsişməsində yerləşən öz mülkiyyəti ərazisində tikilməsi planlaşdırılan teatr binasının layihəsini təqdim edir.

Teatr binasının ucaldılmasına mühəndis və texnoloq olan Ferdinand Lemkul başçılıq etmişdir. Nəhayət, 1883-cü ilin sonlarında teatr binası ucaldıldı. Həmin ilin 23 noyabr tarixində isə tikilinin təhvil-təslimi ilə əlaqədar xüsusi planlaşdırma və yanğına qarşı bir sıra çatışmazlıqlardan ibarət akt tərtib edildi. Aktda əsasən, birinci mərtəbə ilə zalın yuxarı yarusları arasında, məhdud sayda pilləkən və qapıların olması səbəbindən lojalar qalereyası ilə kifayət qədər əlaqənin olmaması haqqında məlumat qeyd edilirdi. Aktyor otaqlarının planlaşdırılması nahamar şəkildə həll edilmişdi. Bütün bunlar son zamanlar səhnədə tez-tez müşahidə edilən yanğınlar zamanı böyük təhlükənin yaranmasına səbəb ola bilərdi. Bundan əlavə, həmin aktda qeyd edilmişdi ki, açıq taxta çatqılı səhnə qutusunun ikiköbərli dam örtüyü də yanğına qarşı həssasdır. Yeni teatr binasının sadalanan bu çatışmazlıqları memarın tamaşa binalarının inşa edilmə xüsusiyyətlərini, spesifikasını və texnologiyasını bilməməsinin nəticəsi olmuşdur.

Teatr binaları Bakı şəhərinin özünəməxsus memarlıq görkəminin yaranmasında əhəmiyyətli dərəcədə iz buraxmışdır. Məsələn ictimai tikililərdən biri olan "Məclis binasının yay klubu" yəni, indiki "Müslüm Maqomayev adına Filarmoniya"nın binası məhz belə binalardandır. Bu tikili mülkimühəndis, memar olan Qavriil Ter-Mikelovun layihəsi üzrə 1910-1912-ci illərdə Bakı şəhərinin ən uğurlu ərazilərindən birində - Nikolayevskaya və Sadovaya küçələrinin (indiki Niyazi və İstiqlaliyyət küçələrinin) kəsişməsində tikilmişdir. Bu görkəmli tikili Bakı şəhərinin amfiteatr terrasının yüksək səviyyəsində yerləşərək yalnız Qubernator bağı ilə deyil, həmçinin, XX əsrin əvvəllərində formalaşmaqda olan ətraf mühitlə çox gözəl harmoniya yaradır.

Binada ötən əsrdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra müsiqi həvəskarları, sənətsevərlər, müxtəlif ansambl və orkestrlar toplaşırdı və beləliklə, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası yaradıldı. 1936-1937-ci illər ərzində bu memarlıq abidəsində bərpa işləri aparılmışdı. 17 avqust 1937-ci ildə filarmoniyaya Əməkdar İncəsənət Xadimi, görkəmli bəstəkar Müslüm Maqomayevin adı verilərək əbədiləşdirilmişdir.

Yerli filarmoniya binasının xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədi ilə memar Qavriil Ter-Mikelov Azur sahilə - Monte Karloya göndərilir. Memar bu səfərdən sonra Bakı şəhəri üçün Monte Karlo filarmoniyasına olduqca oxşayan bina layihəsi tərtib edir. Monte Karlo filarmoniyası öz bədii-plastik xüsusiyyətlərinə görə Avropanın ən özünəməxsus konsert salonlarından biri hesab olunurdu. Beləliklə, Monte Karlodakı flarmoniyanın yaratdığı təəssürat ilə Qavriil Ter-Mikelov möhtəşəm bina inşa edir.

Beləcə, Bakı şəhərinin obrazı daha bir bədii-estetik zövqlə və yüksək peşəkarlıqla ərsəyə gəlmiş bina ilə zənginləşdirildi. Məclis binasının yay yerləşgəsinin binasında Q.Ter-Mikelovun seçdiyi italyan renessans üslubu abidənin eksteryerinin kompozisiya həllinə daha uyğun idi. Binanın ikl öncə memarlıq-planlaşdırma həlli və tikinti üçün seçilən sahənin yerləşdiyi fəza-məkan quruluşu, əlverişli relyef-məkan iqliminin xüsusiyyətləri bunu müəyyənləşdirən əsas amillərdən idi. Tərtib edilən bi layihədə memar olduqca cazibəli və ifadəli kompozisiya quruluşu yaratmağa nail olmuşdu. Bina bir qədər renesans dövrünə məxsus italyan villalarını xatırladır. Burada işıq və kölgə həcm kütlələrinin bədii-plastik ifadə vasitəsi olaraq istifadə edilir və terrasların, eyvanların çox olması bu təəssüratı daha da gücləndirir.

Binanın bütövlükdə, ayrı-ayrı hissələrinin nisbətləri, elementlərin məharətlə yerinə yetirilməsi o cümlədən, bu detalların son renessans üslubunda zərifliklə işlənməsi yaddaşlarda İntibah dövrünün Palladio, Serlio kimi ustalarının memarlıq quruluşlarını canlandırır. Tikiliyə cənub hissədən baxıldığında klassik orderlərdən istifadə edilməsi incəlik və zərfətlə yerinə yetirilən bina təntənəli, ifadəli çoxyaruslu kompozisiya təəssüratı yaradır.

Q.Ter-Mikelov dekorativ xarakter daşıyan detalların ön hissəsinin inkişafını davam etdirən "qış konsert salonu"nun interyerini də olduqca ifadəli şəkildə həll etmişdir. Həmin tikilidə memarlıq həllinin daxili və xarici məzmunun ahəngini, vəhdətini pozan eklektiktik üsluba yer verilməmişdir. Təkcə memar düşüncəsinin məntiqinə və təcrübəsinə tabe olan İtaliya renessans üslubunun stilizasiyası vardır və bunun arxasından nisbətlərin saflığı, formaların mükəmməlliyi və vəhdətin ahəngdarlığı açılır. Bu binanın tikilməsi ilə ətraf mühitlə çox uyğunlaşan intibah memarlığının maraqlı bir nümunəsini əldə etmiş oldu. Bu abidə günümüzdə də şəhər binaları arasında öz memarlıq bənzərsizliyi ilə yadda qalır.

"Palladiya ruhunda İtaliya intibahı, memarın layihəsini işlədiyi tikilinin obrazlı həllinə son dərəcə yaxşı uyğun gəlirdi. Bu həlli, memarlıq-planlaşdırma ideyasının, tikili üçün ayrılan torpaq sahəsinin yeri – yerin uduşlu relyefini və iqlim xüsusiyyətlərini əvvəlcədən müəyyən edirdi. İctimai məclisin layihəsində koloritli və ifadəli (binanın aid olduğu mövzuya uyğun olaraq) kompozisiya yaradılmışdır. İşıq və kölgə oyunlarının böyük kütlələri ifadə etmək üçün vasitə kimi istifadə edildiyi, terras və verandalara zəngin bina İntibah dövrü İtaliya villalarını xatırladır. Bina dənizə, mənzərəli Bakı buxtasına tərəf yönəlmişdir. Cənub tərəfdən bu binada klassik order sistemindən istifadə etməklə incə və zərif şəkildə ayrın göstərilmiş təntənəli, çoxyaruslu kompozisiya kimi qəbul olunur.Əsas həcm memarlıq kütlələrinin artan ritmik özəyi üzrərində yan qanadlardan mərkəzə doğru inşa edilib. Bütün həcmli-məkan quruluşu dekorativ fənərlə birgə günbəz və minarə üslublu cinahlardan çxan düzgün quruluşlu qüllələr tamamlayıb. Fasad mövzusunun inkişafını davam edən dekorativ işləmələr interyerin həllini maraqlı edir. Bu binada memarlığın xarici və daxili vahidliyini pozan eklektikaya yer verilməmişdir. İnteryerlərdə proporsiyaların dəqiqliyinin, formaların gözəlliyinin və bütövlüyünün həmahəngliyini açan, memarlıq düşüncəsinin məntiqinə birlikdə tabe edilmiş, ən gözəl anlamda İtalyan İntibahının yalnız stilizasiyası mövcuddur" [2, səh 34].

1996-2004-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Filarmoniya binası əsaslı surətdə restavrasiya edilmişdir və 2004 cü il yanvarın 27-sində bu görkəmli binanın açılışı baş tutmuşdur.

Bakı memarlığının şah əsərlərindən biri hesab edilən indiki Dövlət Kukla Teatrının binası 1908-1910-ci illərdə İsmayiliyyə sarayı, Murtuza Muxtarov sarayı və s. kimi memarlıq abidələrinin müəllifi memar İosif Ploşkonun layihəsi əsasında ucaldılmış, ilk olaraq, "Fenomen" kinozalı adı ilə fəaliyyətə başlamışdı. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, müxtəlif zamanlarda bu məkanda əyləncə mərkəzi – kaazino, "Satirogit teatrı", "Musiqili Komediya teatrı" və "Kənd Təsərrüfatı nailiyyətləri muzeyi" olaraq fəaliyyətdə olmuşdur.

Borokko üslubunda inşa edilmiş bu zərif memarlıq əsəri yeni bulvarda tikilmişdi. Bu məkan Xəzər dənizinin sahilində o zamanlar yaranmaqda olan "Primorski" bulvarının lap kənarında yerləşirdi. Bakı şəhər hökümətinin 10 iyun tarixli 155 saylı sərəncamı ilə təyin olunan komissiya 11 iyun 1910-cu ildə binaya baxış keçirməli və bütün elektirik qurğuları yoxlanmalı idi. 17 iyun 1910-cu il tarixli "Kaspi" qəzeti artıq "Fenomen" kinoteatrının fəaliyyətə başlaması haqqında yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində məlum olduğu kimi Bakıda ictimai binalarla yanaşı, teatr-tamaşa binalarının planlaşdırma və inşasına yeni memarlıq mövzusu – səssiz kinoların nümayişi üçün sinematoqraf binaları əlavə olunur. Beləcə, yeni bulvarda ilk sinematoqraf binası inşa edilir və "Fenomen" adı altında fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu binanın tikintisi fərdi sahibkarlara 60 000 rubla başa gəldi. Torpağın icarə haqqı ilk 7 ildə 3500 rubl olmuşdu. Gələcəkdə icarə müddəti şəhər hökümətinin qərarı ilə uzadılmalı və ya şəhərin mülkiyyətinə çevrilməli idi.

Yeni tikilmiş "Fenomen" sinematoqrafı 1910-cu ildə - tikildiyi dövr üçün ən böyük kinoteatr idi. Bu tikili digər ictimai binaları ilə müqayisədə şəhərin daha uğurlu və əlverişli hissəsində yerləşirdi. Binanın kifayət qədər hündür olan stilobat üzərində qurulmuş iri orderlə yerinə yetirilmiş və sürahibənd attiklə yekunlaşdırılmış əsas fasadı dəniz kənarında son dərəcə ifadəli, baxımlı, eləcə də təntənəli kompzisiya quruluşu ilə göz oxşayırdı.

Borokko üslubunda tikilmiş "Fenomen" binasının cinah hissələrində yerləşən rifli səthə malik olan iki saxta günbəz tikilinin ümumi siluetini tamamlayır. Bu xüsusiyyət şəhərin bütün özünəməxsus memarlğı üçün ənənəvi olan kompozisiya stilini davam etdirirdi. Mərkəzi fasadın əsas hissəsi açıq pilləkənin apardığı girişin yarımdairəvi tağı ilə vurğulanmışdır. Fasad kompozisiyasının dəbdəbəsi künclər hissələrdə qoyulmuş heykəllərlə daha da gücləndirilmişdir. Onu qeyd etməliyik ki, Bakı şəhərində memarlıq və heykəltaraşlığın sintezi ilk dəfə məhz Ploşkonun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Teatrın sonrakı fəaliyyət dövrünün ilk illərində binanın fasadı qədim yunan tanrıçalarının ikisi öndə, ikisi yanlarda olmaqla dörd qadın heykəlləri ilə üzvi şəkildə bəzədilmişdi. Bina 1921-ci ildə memar Zivər bəy Əhmədbəyovun hazırladığı layihəyə uyğun olaraq köklü şəkildə rekonstruksiya olundu və inqilabdan sonrakı dövrdə "Satir-Aqit" adlı fəhlə teatrı üçün uyğunlaşdırıldı. Eyni zamanda, 1920-ci illərin əvvəllərində yarıçılpaq qadın heykəlləri məkandan çıxarılmış və onların yerləşdiyi nişlər pəncərələrə çevrilmişdir. Maraqlı məlumatlardan biri odur ki, ilk dəfə Bakı şəhərində ictimai yerdə vintelyasiya sistemi bu tikilidə tətbiq edilmişdir. Günümüzdə fəailliyyət göstərən Abdulla Şaiqin adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrının əsası 1931-ci ildə Molla Ağa Bəbirli tərəfindən qoyulmuşdur.

Bəhs edilən teatrda ilk tamaşa1932-ci ildə göstərilən "Sirk" adlanırdı. 1931-1941-ci illərdə, o cümlədən 1946-1950-ci illərdə müstəqil teatr olaraq, müxtəlif dövrlərdə isə (1941-1946-cı illər) Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar Teatrı və 1950-ci illədə isə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası nəzdində fəaliyyət göstərmişdi.

Müharibədən əvvəl və ondan sonra – XX əsrin 40-cı illərin sonu, hətta 50-ci illərdə bu binada filmlər nümayiş olunurdu. Zalı kiçik və çox havasız idi, çox da ziyarət olunmurdu. 1952-ci ildən 1965-ci ilə qədər binada Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Muzeyi fəaliyyət

göstərmişdir. Bu zaman onun qarşısında yerləşdirilən heykəllər götürülmüş və ayrı-ayrı postamentlərdə qapının soluna çoban, sağına isə kolxozçu qadın heykəlləri əlavə edilmişdi. Burada muzey sərgisi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı mövzularında mühazirələr oxunurdu, filmlər nümayiş olunurdu. 3 may 1965-ci il tarixində isə bina yeni status aldı və Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı adı ilə tam müstəqil olan teatr məhz bu binada öz fəaliyyətinə başladı. 1970-ci illərin əvvəllərində Abdulla Şaiqin adını daşımağa başladı.

Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrında yenidənqurma işləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi haqqında" 19 fevral 2007-ci il tarixli sərəncamına əsasən həyata keçirilmişdir. Yenidənqurma-bərpa işləri 2007-ci ildə başlamış və həmin ilin dekabr ayında sonlandırılmışdır. Bu zaman bina ən müasir tələblərə uyğun avadanlıqlarla – səhnə mexanikası, professional səs sistemləri ilə yenidən təchiz edilmişdir. Həmçinin, səhnə və 200 nəfərlik tamaşaçı salonu, qrim otaqları tam olaraq təmir edilmişdi. Eyni zamanda, ikinci mərtəbədə kiçik tamaşaçı salonu olaraq da fəaliyyət göstərən məşq zalı da yaradılmışdı. Bundan əlavə, tikilinin damı örtüyü yenidən qurulmuş, fasadı isə bərpa olunmuşdur. Binanın təkcə fasadı dəyişməmişdir, həmçinin səs və işıq sistemləri tamamilə dəyişdirilmişdir.

Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrının binasının kürsü hissəsi dənizin yaxınlıqda olması nəzərə alınaraq ağlay daşla üzlənmişdi. Bundan başqa, onun fasadı xarici işıqlandırma sistemi ilə təmin edilmişdi. Teatrın foyesində yerləşən pannoları (260 $m^{2)}$ Xalq rəssamı Toğrul Nərimanbəyov işləmişdir. Burada Azərbaycan xalq nağıllarının bütün məşhur personajları təsvir edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Binanın birinci mərtəbəsində görkəmli rəssam Toğrul Nərimanbəyovun məşhur divar rəsmi müəllifin özü tərəfindən bərpa olunmuşdu. Hazırda Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrının səhnəsinə xalq dastanları, nağılları, oyunları, dünya klassik nağılları eləcə də müasir dramaturgiyamıza əsaslanaraq tamaşalar hazırlanır. Azərbaycan milli memarlıq sənətimizin dəyərli incilərindən hesab edilən bu abidə tədqiqata və qorunmağa ehtiyacı olan qiymətli sərvətlərimizdəb biridir.

Naməlum memarın layihəsi əsasında tikilən digər sinematoqraf və yaxud artıq kinoteatr adlandırılan bina Qoqol və Molokanskaya küçələrinin kəsişməsində yerləşən "Mikado" idi. Binanın planlaşma quruluşunu tamaşaçılar üçün yan qalereyalar, vestibül və tamaşaçı salonuyla müəyyənləşən qeyri-mürəkkəb struktur təşkil edirdi.

"Ancaq burada klassik, modern və "Çin" üslubu elementlərinin konqlomeratının nümayiş etdirən kinoteatr arxitekturasının qabarıq şəkildə ifadə olunan eklektizmi şəhərin mərkəzi hissəsinin küçə tikililərinin və məhəllələrinin ümumi xarakterinə kəskin disharmoniya qatdı. Əsas fasad maraqlı şəkildə həll olunmuşdur və tamaşa binasının daxili məzmununa cavab verir. Fasadın tağ açırımları olan aşağı hissəsi teatr mövzusunda barelyefli frontallarla başa çatan plastik şəkildə işlənmiş yuxarı hissə ilə qarşılaşdırılır. İkinci mərtəbədə "Çin" üslubunda künc pavliyonunun əlavə edilməsi kompozisiyanın ciddi tərzinə aşkar uyğunsuzluq qatır. Hər halda, ətraf tikililərə tamamilə yad olan "Çin" üslubu uğur qazanmamış və binanın Bakı Fəhlə Teatrı üçün (indiki "Səməd Vurğun adına Rus Dram Teatrı") köklü rekonstruksiyasından sonra bütünlüklə aradan qaldırıldı" [1, səh. 237].

25 dekabr 2006-cı il tarixində "Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı" binasında yenilənmə-bərpa işlərinin layihəsi yekunlaşdırılmış və obyektin tikintisinə başlanmışdır. Binanın bərpa və yenidənqurma işləri 2008-ci ilin aprel ayında yekunlaşmışdır. Teatr binasının 547 yerdən ibarət tamaşaçı salonu tam sökülərək yenidən qurulmuşdur. Binada səhnə mexanikası, profesional işıq-səs sistemləri və digər qurğu-avadanlıqları Almaniya və Avstriyadan gətirilən avadanlıqlar ilə təmin olunmuşdur. İyirmi iki hazırlanma otağı və sexləri bütövlükdə yeniləşdirilmiş və dekorasiya anbarı, dülgər, butafor və dərzi sexləri yeni avadanlıqlarla təmin edilmiş və bütün mühəndisi, xarici və daxili kommunikasiyalar (elektrik təchizatı, isitmə, soyutma, havalandırma, drenaj və s.) tam yenidən hazırlanmışdır.

Beləliklə, Bakı memarlığında bina kompozisiya həllində ayrılmaz element qismində heykəltəraşlıq nümunələrinin istifadə edilməsinin daha bir binası meydana gəldi. Bu zamana qədər şəhərin ictimai tikililərinin fasadında heykəllərdən istifadə edilməyə yol verilmirdi. "Fenomen" və "Mikado" dan başqa kinoteatrlar əsasən, yaşayış binalarında və passajlarda fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, kinoteatr "Mulen-Elektrik" (1911) Olqinskaya küçəsindəki passajda yerləşirdi (indiki Caparidze küçəsi, 6 - da ərzaq mağazı). Ev sahibi Haciyevin dar həyətində isə - indiki "Vətən" kinoteatrı kinematoqrafik seanslar üçün yay bölməsi olan xalq tamaşaçı salonu tikilmişdi. Yalnız "Fenomen" və "Mikado" memarlıq həllinin və tikinti keyfiyyətinin müxtəlifliyinə baxmayaraq şəhər tikililəri arasında müvafiq yer tutdular, keçmişdə təkcə yaşayış və ayin qurmaları ilə tanınan şəhərin obrazına keyfiyyət cəhətdən yenilik qatdılar.

1900-1920-ci illərdə Bakıdakı bir çox teatr dərnəkləri, o cümlədən "Hökümət Dövlət Teatrosu" (1930-cu illərə qədər mətbuatda, sənədləşmələrdə, afişalarda və təqvim proqramlarında "teatro" olaraq yazılmışdı) öz tamaşalarını müxtəlif illərdə bir çox binada nümayiş etdirmişdir. XIX əsrin sonlarında bəhs edilən binaların az bir qismində də tamaşalar görstərilmişdi. Bu dövrlərdə teatr afişalarında, mətbuatda və s. tamaşanın Qoşa qala qapısının yaxınlığında yerləşən Gənclər meydanında, zamanında "Haşımov" və "Duma" deyilən meydanda nümayiş ediləcəyi yazılırdı. Bundan başqa, tamaşalar "Köhnə Duma" – hazırda Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin yerləşdiyi binanın ikinci mərtəbəsindəki salonda, indiki "Gənc Tamaşaçılar Teatrı"nın binasının yerində yerləşən "Kolizey" teatrında, Qoşa qala qapısına yaxınlığında yerləşmiş Gənclər meydanındakı bina olan Haşımovun evində göstərilirdi. Milyonçu Hacıbaba Haşımovun evi fasaddan dörd mərtəbədən, tamaşa salonu isə üç mərtəbədən ibarətdir. Bina müəyyən zaman kəsiyində "Siyasi Maarif Evi" adlanırdı və günümüzdə Konstitusiya Məhkəməsi həmin tikilidə fəaliyyət göstərir.

Tamaşalara ev sahibliyi edən məkanlar arasında Sahil bağının qarşısında yerləşən Dənizçilər evinin (Morskoe sobraniye) birinci mərtəbəsini də qeyd etməliyik. Girişi Bülbül prospektindən olan teatr reklam lövhələrində "Bəhriyyə klubu" olaraq qeyd edilirdi. "Dənizçilər evi" əvvəllər "Nəciblər klubu"nda və digər binalarda yerləşmişdi. Günümüzdə burada "Bakı Dənizçilər Klubu" fəaliyyətdədir.

Bəhs olunan dövrdə milyonçu Hacıbaba Haşımovun oğlu Yaponiyanın şəhərlərində səyahətdə olarkən görüb bəyəndiyi kazino binasını Bakı şəhərində, indiki Xaqani küçəsində yerləşən "Rus Dram Teatrı"nın binasının indiki yerində daş və taxta materialdan inşa etdirmişdi. "Pelmel" adlandırılan həmin teatr "həftəbecər" kimi qəbul edilirdi. Çünki, burda kazino ilə yanaşı, həm konsertlər göstərilir, həm əyləncəli musiqili proqramlar nümayiş etdirilir, həm də əsərlər tamaşaya qoyulurdu. "Pelmel teatrı"nın binasında rus o cümlədən, digər millətlərə mənsub olan sənətsevərlər, teatr və musiqi həvəskarları, o cümlədən əcnəbi truppalar çıxış edirdilər. Bu tikili "Mikado teatrı" adlandırılmışdı.

"İnsanpərvərlər klubu" və ya "İnsanpərvərlər cəmiyyəti" Səməd Vurğun küçəsi ilə L.N.Tolstoy küçəsinin sol tərəfdəki kəsişməsində yerləşirdi. Son illərdə mətbəə olaraq çalışırdı. Günümüzdə burada çoxmərtəbəli bina yerləşir və onun birinci mərtəbəsində isə müxtəlif dükanlar fəaliyyət göstərir. "Qran vio salon"u isə "Azərbaycan" kinoteatrının qarşısında yerləşən sol tərəfdəki ikimərtəbədən ibarət böyük mülkün birinci mərtəbəsi "Lalayev pasajı" kimi tanınmışdır. Uzun müddət bu bina şəhər növbətçi qastronomu yəni, baqqaliyəsi olaraq işləmiş və pasajın daxilində kiçik zal mövcud idi. "Qran vio" kimi tanınan həmin salonda həvəskar teatr qrupları müxtəlif əsərləri səhnələşdirirdilər. Bəhs olunan bina 1886-1896-cı illər ərzində inşa edilmişdir.

Bakı memarlığının əvəzedilməz incilərindən biri İstiqlaliyyət küçəsində (1920-ci ilədək "Nikolayevskaya", daha sonralar "Kommunist" adlandırılmışdır) yerləşən və günümüzdə "Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti"nin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasıdır. Milyonçu Musa Nağıyev möhtəşəm memarlıq abidəsi olan

“İsmailliyyə” binasını gənc yaşlarında vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişən oğlu İsmayılın xatirəsinə inşa etdirmişdi. Əsası 1908-ci ildə qoyulan binanın inşası müxtəlif vaxtlarda bir neçə dəfə dayandırılsa da 1913-cü ildə yekunlaşmışdı. Tamaşalar ikinci mərtəbədəki böyük zalda göstərilirdi. Bengendorfun ümumi teatrı isə Balaxanıda yerləçirdi və daha sonralar isə Balaxanı klubu adı ilə tanınmışdır.

XIX əsrin 80-ci illərində Bakı şəhərində teatrlar, sinematoqraflar, konsert salonları, kazinolar ilə yanaşı, daimi və ya müvəqqəti fəaliyyət göstərən sirklər mövcud idi. Sirklər insanların sıx olduğu məkanlarda - bazara yaxın ərazilərdə və ya geniş şəhər meydanlarında yerləşirdi.

Bakı şəhərində Taurek truppasının Nikolayevskaya küçəsində qurulan taxta sirkin ilk inşa layihəsi 1882-ci ildə təqdim edilmişdi. Teatr meydanında “Taurek sirki”nin tikintisindən daha sonra memar A.Koşinskinin hazırladığı layihə əsasında “Forrer sirki”nin binası tikilmişdi. Ancaq tez-tez yanan bina dəfələrlə yenidən inşa edilmiş və funksional baxımdan görkəmi dəyişmişdi. 1890-cı illərdə “Forrer sirki”nin binası artıq teatr-sirk olaraq fəaliyyət göstərirdi. Sirk tamaşaları üçün istifadə olunan bütün həmin binalar hansısa dərəcədə qeyri-kapital cəhət daşıyır və şəhər görünüşünü zənginləşdirmirdi. Çünki, əhəmiyyətli memarlıq xüsusiyyətləri daşımayan və çox hissəsi taxtadan hazırlanan bina sonralar sökülüb yerində dörd mərtəbədən ibarət mülk inşa edilmişdi.

1950-ci illərdən etibarən, Bakı şəhərində müasir memarlıq baxımından bir sıra əhəmiyyətli ictimai binalar inşa edilməyə başlandı. Şəhərsalma nöqteyi-nəzərdən və memarlıq baxımından müxtəlif xüsusiyyətləri olan bu tikililəri birləşdirən bir cəhət də mövcud idi. Memarlar Azərbaycan milli memarlıq ənənələrindən məharətlə istifadə edərək, binaların yaddaqalan olmasına cəhd etmişdilər. Belə tikililər arasında “Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı”nın binası milli və çağdaş üslubu ilə seçilir. 1960-cı ildə inşa olunan bu binanın (ill. II.9.) layihəsini yerli memarlarımız Qəzənfər Əlizadə və M.Mədətov hazırlamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1964 nömrəli, 19 fevral 2007-ci il tarixli “Azərbaycan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi haqqında” və “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 fevral 2009-cu il tarixli, 228 nömrəli sərəncamları”na əsasən, “Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı”nın binasının çağdaş tələbata uyğun olaraq, tam bərpa işlərinə başlanılmış və 2010-cu il oktyabr ayında tamamlanmışdır.

Məlumdur ki, Bakı nəinki ölkəmizin, o cümlədən dünyanın ən müasir və bənzərsiz şəhərlərindən biridir. Bakı şəhəri hər zaman tarixi cəhətdən, həmçinin memarlıq baxımından bir-birindən maraqlı, diqqətçəkən abidələri, tikililəri ilə göz oxşamışdır. Zaman keçdikcə bu siyahəya yeni, bənzərsiz binalar əlavə olunmuşdur. Belə binalardan biri də “Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı” idi. 1969-cu ildə ucaldılmış “Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı” özünəməxsus xarici obraza sahib idi. 1988-ci ildə isə bina (ill. II.10.) memar Sənan Salamzadənin layihəsinə uyğun olaraq, yenidən hazırlanmışdır. Binanın interyerində ikinci mərtəbəsində yerləşən foye və tamaşaçı salonu yenidən bərpa edilmişdir. Səhnə tərtibatı yenidən qurulmuş, dördüncü mərtəbədə 2 məşq zalı, beşinci mərtəbədə isə kiçik tamaşaçı salonu yaradılmışdır. Binanın eksteryerində panoram lift quraşdırılmış eləcə də, fasad gecə işıqlanma sistemi ilə təchiz olunmuşdur. Binanın fasadı spayder adlanan sistemli şüşə ilə örtülmüşdür. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı fasadında keramik lövhələrdən ibarət panno yerləşdirilmişdir. Bu binanın zəngin bədii-estetik görkəminin tamalanmasına səbəb olmuşdur.

Bakı şəhərində 1960-cı illərin ortalarında şəhərin mayoru, Azərbaycan dövlət xadimi Əliş Lənbəranski tərəfindən inşa edilən Yaşıl Teatr isə açıq hava altında yerləşir. Burada da ənənvi antik dövrün teatr quruluşlarının planından istifadə edilmişdir. 2500 nəfərlik yerə malik teatr vacib mədəni hadisələrin nümayiş edilməsi məqsədiylə hazırlanmışdı. Yaşıl teatrda il ərzində çoxsaylı tamaşa və konsertər nümayiş olunur. 1993-cü ildə fəaliyyəti

dayandırılan teatrda 2005-ci ilin avqust ayında Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə təmir işlərinə başlanıldı.

22 aprel 2006-cı il tarixində yaradılmış "Üns Yaradıcılıq Səhnəsi" teatrının əsas məqsədlərdən biri odur ki, Azərbaycandakı zəngin ənənələrə malik teatr sənətinə dayaqlanan günümüz teatrı müasir səviyyəyə çatdırılsın. Həmçinin, burada şərq və qərb mədəniyyətinin sintezinin bədii-estetik əksinin gördüyümüz "Üns Yaradıcılıq Səhnəsi"nin rəhbəri Nərgiz Paşayevadır.

Müasir Azərbaycanın özünəməxsus memarlığı inkişaf etməkdədir. Yeni üslublar özünü bir çox memarlıq nümunələrində göstərir. Azərbaycan memarları öz milli ruhunu, mədəniyyətini, ənənələrini unutmadan yeni üslublarda özünü sınamışdır. Bu cəhətlər əlbəttə ki, teatr memarlıq abidələrindən də yan keçməmişdir.

"Yuğ" Dövlət Teatrı 1989-cu ildə məşhur rejissor Vaqif İbrahimoğlunun rəhbərliyi ilə yaradılmış, 1993-cü ildən etibarən bu teatr dövlət təsisatına keçmişdir. "Qam-şaman zamanından bəlli olan yuğ mərasimi"nin ("dünyasını dəyişmiş şöhrətli gəhrəmanın xatirəsinə keçirilən ağı, ağlama mərasimi") gözəllik xüsusiyyətləri əsasında formalaşan kollektiv yarandığı gündən etibarən Akademik teatrın binasının üçüncü mərtəbəsindəki kiçik səhnədə fəaliyyət göstərmişdir. Bir müddət öncə Akademik teatrın arxa tərəfində - Murtuza Muxtarov, 83-də yerləşən köhnə hamam binası "Yuğ" teatrına verilmiş və orada əsaslı surətdə bərpa tikinti işləri görülüb. Kollektiv 2003-cü ilin axırlarından öz çıxışlarını həmin binada edirlər.

"Dövlət Pantomima Teatrı" 1994-cü ildən "Dəli yığıncağı" teatr studiyası olaraq öz yaradıcılığına başlamışdır. 2002-ci ildən dövlət statusu alan teatrın kollektivi pantomima janrında göstərilər səhnələşdirən yeganə teatrdır. Bakı şəhərinin Azadlıq prospektində, keçmiş Stanislavski küçəsində yerləşən "Dövlət Pantomima teatr"nın binası 1911-ci ildə qotika üslubunda baptistlərin ibadət evi kim inşa edilmişdir. 1930-cu illərdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dinə qarşı mübarizə başladığına görə bəhs olunan bina onlardan müsadirə olunur. Müqəddəs binada uzun müddət "Şəfəq" kinoteatrı fəaliyyət göstərmişdir. Teatr "Şəfəq" kinoteatrının binasına köçənə qədər Gənc Tamaşaçılar Teatrının binasında fəaliyyət göstərmişdi. Truppanın əsas üzvləri Mədəniyyət və İncəsənət Universitetini məzunları olan istedadlı gənclərdir.

1962-ci il tarixində Bakı şəhərində İncəsənət İnstitutunun nəzdində "Səda" teatrı fəaliyyətə başladı. Hazırda "Səda" Tədris Teatrının ikimərtəbədən ibarət binası, geniş səhnəsi, yüz doxsan nəfərlik tamaşaçı zalı, səs yazma studiyası, müxtəlif məşq otaqları vardır. Bunlar teatrda istənilən tamaşanı hazırlayaraq nümayiş etdirməyə imkan verir.

Günümüzdə Müsəlman Şərqində ilk teatrın, ilk kinonun, ilk operanın yarandığı məkan olan ölkəmizdə - Bakı və digər şəhərlərimizdə mədəniyyət sahəsinin inkişafına olduqca böyük diqqət yetirilir. Çünki, ilk teatr əsərinin səhnələşdirilməsindən günümüzə qədər çox yol irəliləmişdir. Teatr memarlıq abidələrinin yenidən qurulması, bərpa olunması üçün xüsusi tədbirlər görülməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

9. Fətullayev-Fiqarov Ş., XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq.
10. Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. - Bakı: Maarif, 2002.

11. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. // "İncəsənət və mədəniyyət problemləri" №3 (29). Bakı, 2009.
12. Azərbaycanın Tarixi abidələri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı-1958.
13. Bakıda şəhərsalma XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində. Bakı 2013, Şərq-Qərb, 352.
14. Bədəlbəyli Ə. və Qasımov Q. Mirzə Fətəli Axundzadə adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı. - Moskva, 1959
15. Dadaşov S. Mirzə Fətəli Axundzadə adına Lenin ordenli Azərbaycan Opera və Balet Teatrının əlli illiyi.-Bakı:Azərnəşr, 1958.
16. Əfəndiyev R., Kərimov K., Rzayev İ., Həbibov D. Azərbaycan incəsənəti. Monoqrafiya. Bakı: İşıq-1992.

AZƏRBAYCAN – TARİXİ VƏ MÜASİR İPƏK YOLU TİCARƏTİNDƏ

AZERBAIJAN – IN HISTORICAL AND MODERN SILK ROAD TRADE.

АЗЕРБАЙДЖАН – В ИСТОРИЧЕСКОЙ И СОВРЕМЕННОЙ ТОРГОВЛЕ ШЕЛКОВОГО ПУТИ.

Qadir Əkbərov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ:

Bəşər cəmiyyətinin əsas sosial varlığı olan insanın rifahı və xoşbəxtliyi müəyyən dərəcədə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin mənbəyindən, həmçinin iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaradılmasında böyük rolu olan yollardan asılıdır. Müasir dünyamızda formalaşan ölkələrarası sosial və mədəni əlaqələr müxtəlif formalarda yaranan iqtisadi və qarşılıqlı münasibətlərin sintezi vasitəsilə ortaya çıxır. Bu sintezin əsasını digər vasitələrlə bərabər tarixi İpək Yolu da təşkil edir. İpək Yolu əsrlər boyu Asiya və Avropa qitələri arasında ticarətin, xüsusən də mədəni mübadilənin təmin edildiyi tarixi hadisə olmuşdur. Bu baxımdan böyük dünya irsi olan İpək Yolu bugünkü şəraitdə təkcə "ticarət yolu" kimi deyil, həm də "mədəni yol" kimi şərh edilməlidir. Çünki Asiya və Avropa mənzərəsində böyük bir zaman dərinliyi və müxtəliflik ölçülərini ehtiva edən tarixi İpək Yolu daimi mədəniyyətlərin mənbəyi olmuşdur.

Tarixi İpək yolu və yaxud Orta Asiyadan keçən ticarət yolları haqqında qədim Çin mənbələrində və orta əsr yazılı qaynaqlarında məlumatlar çoxluq təşkil edir. Bu mənbələrdə, tarix kitablarında İpək yolunun keçdiyi şəhərlər, sərhədlər ayrıca göstərilmişdir. Tarix boyu mövcud olmuş dövlətlər, o cümlədən Böyük Hun imperiyası ipək və karvan yollarının təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynamışdı. İmperiyanın şəhərlərindən keçən karvanlar ölkə iqtisadiyyatının güclənməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdi. Türküstan şəhərləri İpək yolları üstündə olan böyük ticarət mərkəzləri olmuşdur. VIII yüzillikdən Ərəb xilafətinin tabeliyinə keçən İpək yolu üzərində yerləşən ölkələr bu yolun inkişafına, yolun üzərində yerləşən şəhərlərin tərəqqisinə böyük əhəmiyyət vermişdilər. Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan şəhərləri dünya ticarətində əhəmiyyətli rol oynamışdırlar. Orta əsrlərdə və sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların və Azərbaycan vasitəsilə aparılan tranzit yüklərin ölkədən kənara daşınmasında Azərbaycan dövlətlərinin mühüm rolu olmuşdur.

XX yüzilliyin sonlarında Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bərpa olunan Tarixi İpək yolu yenidən dünya dövlətləri arasındakı mədəni və iqtisadi əlaqələrin yaranmasına xidmət etməkdədir. Azərbaycanın beynəlxalq yükdaşımalar sahəsindəki daim inkişafı, tranzit yüklərin bir ölkədən digərinə daşınmasında yaradılmış imkanlar onun lokal, regional və beynəlxalq ticarət əlaqələrində rolunun artmasına təkan verir.

Açar sözlər: İpək yolu, tranzit, ticarət, iqtisadiyyat, strategiya

SUMMARY:

Human well-being and happiness, which is the main social entity of human society, depends to some extent on the source of cross-cultural interaction, as well as the ways that play a major role in creating economic and cultural relations. International social and cultural relations formed in our modern world emerge through the synthesis of economic and mutual relations that arise in various forms. The basis of this synthesis, along with other means, is the historical Silk Road. The Silk Road has been a historical event that ensured trade, especially cultural exchange, between the continents of Asia and Europe for centuries. In this regard, the Silk Road, which is a great world heritage, should be interpreted not only as a "trade route" but also as a "cultural route" in today's conditions. Because the historical Silk Road, which contains a great depth of time and dimensions of diversity in the landscape of Asia and Europe, has been the source of permanent cultures.

Information about the historical Silk Road or trade routes through Central Asia is abundant in ancient Chinese sources and medieval written sources. In these sources and history books, the cities and borders crossed by the Silk Road are indicated separately. The states that existed throughout history, including the Great Hun Empire, played an important role in the security of the silk and caravan routes. The caravans that passed through the cities of the empire provided an invaluable service in strengthening the country's economy. The cities of Turkestan were large trade centers on the Silk Roads. The countries located on the Silk Road, which came under the control of the Arab caliphate from the 8th century, attached great importance to the development of this road and the progress of the cities located on the road. Azerbaijani cities located on the Great Silk Road played an important role in world trade. In the Middle Ages and the following centuries, the Azerbaijani states played an important role in the transportation of products produced in Azerbaijan and transit goods carried through Azerbaijan. The Historical Silk Road, which was restored at the end of the 20th century at the initiative of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, is once again serving the establishment of cultural and economic relations between the countries of the world. The constant development of Azerbaijan in the field of international cargo transportation, the opportunities created in the transportation of transit cargo from one country to another, give impetus to its role in local, regional and international trade relations.

Keywords: Silk Road, transit, trade, economy, strategy

РЕЗЮМЕ:

Благополучие и счастье человека, являющегося основным социальным субъектом человеческого общества, в определенной степени зависит от источника межкультурного взаимодействия, а также от способов, играющих главную роль в создании экономических и культурных отношений. Международные социальные и культурные отношения, формирующиеся в нашем современном мире, возникают путем синтеза экономических и взаимных отношений, возникающих в различных формах. Основой этого синтеза, наряду с другими средствами, является исторический Шелковый путь. Шелковый путь был историческим событием, которое на протяжении веков обеспечивало торговлю, особенно культурный обмен, между континентами Азии и Европы. В связи с этим Шелковый путь, являющийся великим мировым наследием, в современных условиях следует трактовать не только как «торговый путь», но и как «культурный путь». Потому что исторический Шелковый путь, который содержит в

себе огромную глубину времени и размеры разнообразия ландшафта Азии и Европы, был источником постоянных культур.

Информация об историческом Шелковом пути или торговых путях через Среднюю Азию содержится в древних китайских источниках и средневековых письменных источниках. В этих источниках и книгах по истории города и границы, пересекаемые Шелковым путем, указаны отдельно. Государства, существовавшие на протяжении всей истории, в том числе Великая империя гуннов, играли важную роль в обеспечении безопасности шелковых и караванных путей. Караваны, проходившие через города империи, оказали неоценимую услугу в укреплении экономики страны. Города Туркестана были крупными торговыми центрами на Шелковом пути. Страны, расположенные на Шелковом пути, перешедшие с VIII века под контроль Арабского халифата, придавали большое значение развитию этого пути и прогрессу городов, расположенных на пути. Азербайджанские города, расположенные на Великом шелковом пути, играли важную роль в мировой торговле. В Средние века и последующие века азербайджанские государства играли важную роль в транспортировке продукции, произведенной в Азербайджане, и транзитных грузов, перевозимых через Азербайджан. Исторический Шелковый путь, восстановленный в конце XX века по инициативе общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева, еще раз служит установлению культурных и экономических связей между странами мира. Постоянное развитие Азербайджана в области международных грузоперевозок, возможности, создаваемые при перевозке транзитных грузов из одной страны в другую, придают импульс его роли в местных, региональных и международных торговых отношениях.

Ключевые слова: Шелковый путь, транзит, торговля, экономика, стратегия.

Böyük İpək Yolu - e. ə. II əsrin axırlarından b.e. XVI əsrinə qədər aktiv fəaliyyət göstərən Çindən Şimali Afrika və İspaniyaya qədər uzanan karvan yolu olmuşdur. Böyük İpək Yolunun əsası e.ə II əsrdə Xan sülaləsi (e.ə 206-b.e.220-ci illəri) zamanında qoyulmuşdur. Qədim dövrlərdə bu tarixi ticarət yolu Çin, Yaponiya, Hindistan, Monqolustan, İran, Özbəkistan, Tacikistan, Azərbaycan və digər ölkələrdən keçmişdir. Mövcud olduğu dövrdə Böyük İpək yolu keçdiyi ölkələrin həyatında mühüm rol oynayaraq, onların mədəni, iqtisadi və digər əlaqələrinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Böyük coğrafi kəşflərdən sonra əhəmiyyətini itirən bu yol sonrakı yüzilliklər boyu diqqətdən kənarda qalmış, yalnız dövlətlərarası ticarət yolu kimi məhdud əhəmiyyət kəsb etmişdir. Haqqında bəhs olunan Böyük İpək Yolu və ipək ticarəti ilə bağlı müasir geomorfologiyanın banisi hesab olunan və Çin imperiyası ilə bağlı araşdırmalar aparan alman səyyahı Baron Freiherr Ferdinand Von Richtofen olmuşdur. O, özünün "Çin. Səyahətlərimin nəticələri və onlara əsaslanan tədqiqatlar (1877-18885)" adlı əsərində "İpək yolu" temrinini işlətmişdir (8;7).

"Böyük İpək Yolu"nu ilk dəfə II yüzilliyin tanınmış coğrafiyaçısı və astronomu Klavdi Ptolomey (70-147) təsvir etmişdi. K.Ptolomey özündən əvvəl yaşamış yunan-Roma müəlliflərinin topladığı məlumatlardan istifadə edərək dünyanın dəniz və quru yollarının çox cüzi səhvliklə koordinatlarını verə bilmişdi (4, s. 5).

İpək yolu və yaxud Orta Asiya ticarət yolları haqqında qədim Çin mənbələrində məlumatlar çoxluq təşkil edir. Hətta Çinin qədim tarix kitablarında bu yolun keçdiyi şəhərlər, sərhədlər ayrıca göstərilmişdir. Qərbə gedən bütün ticarət yolları Tunhuanqdan başlayıb yayılırdı. Tunhuanq Türküstan ticarət yollarının birləşdiyi bir yer idi. Qərbə açılmış karvan yolu vasitəsilə Çin ölkəsindən Hun ölkəsinə ipək, qumaş, şərab, çəltik və müxtəlif ərzaq məhsulları daşınırdı. Bunların nəticəsi olaraq hər iki xaqanlıq arasında dostluq və sülh

münasibətləri mövcud olmuşdu. Bu dövrdə ticarət yollarına nəzarət Çinin və Hunların ixtiyarında idi. Hun dövlətinin davamlılığı və taleyi Çinin qərb şəhərlərinin varlığına bağlı idi. Hunlar ticarət yollarının qərbə gedən hissəsinə nəzarətə böyük əhəmiyyət verirdilər. Qərb ticarətinin artması Çinin iqtisadiyyatı üçün dirçəliş yaratmışdı. Çin paytaxtına hər yandan qiymətli mallar gəlməyə başlamış, Orta Asiya ilə ticarət artmışdı. Bu ticarətdən yalnız tacirlər deyil, ticarət yollarının keçdiyi yerlərin də böyük qazancı olurdu. Bu dövrdə qərbə gedən yolların hamısı hunların əlində idi (4, s. 16).

Böyük Hun imperiyası ipək və karvan yollarının təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynamışdı. İmperiyanın şəhərlərindən keçən karvanlar ölkə iqtisadiyyatının güclənməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdi. Türküstan şəhərləri İpək yolları üstündə olan böyük ticarət mərkəzləri idi. Bu mərkəzlər Türküstanda qədimdən müxtəlif tayfalar tərəfindən yaradılmışdı. Hunlar da Göytürklər kimi iqtisadi inkişaf baxımından bu şəhərlərin daxili işlərinə qarışmamışlar. Göründüyü kimi Böyük İpək Yolu Çinin bütün sülalələrinin hakimiyyəti zamanında əsas işlək yol olmuşdur. Yolun Çindən İspaniyaya qədər uzanan digər hissələrində isə mövcud olmuş dövlətlər iqtisadi maraqlarını müəyyən çərçivədə hər zaman bu yolun üzərindən qururdular. Böyük İpək Yolu üzərində VIII əsrdən etibarən əsas nəzarət ərəb xilafətinə keçmişdir. Xilafət zamanında genişlənən İpək Yolu demək olar ki, Ərəb xilafətinə daxil olan ərazilərin tacirlərinin əsas ticarət yollarına çevrilmişdi. Bu mənada Azərbaycan şəhərləri də mühüm önəm daşımışdılar. Belə ki Azərbaycan şəhərləri Xilafətlə Şimal-Şərqi Avropa və Asiya ölkələri arasındakı ticarətdə vasitəçilik edirdilər. Azərbaycan zərbxanalarında kəsilən sikkələrdən Rusiya, Almaniya, Skandinaviya və Pribaltika ölkələri ilə ticarətdə istifadə olunmuşdu. Xəzər dənizi hövzəsində yerləşən Dərbənd, Bakı, Astarabad, Abaskun və digər limanlar Ərəb xilafətininn Şimal və Şərq ölkələri ilə ticarətində başlıca mərkəzlərə çevrilmişdilər.Xilafət zəiflədikdən sonra onun tərkibinə daxil olan vilayətlərin müstəqillik qazanmaları Böyük İpək Yolunun tədricən parçalanmasına və müxtəlif dövlətlər tərəfindən idarə olunmasına şərait yaratmışdı (5, s. 50).

Göründüyü kimi, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın cənubunda və şimalında yerləşən şəhərlər Böyük İpək Yolu üzərindəki ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş, azərbaycanlı tacirlər həm ipək ticarətində, həm də digər yerli malların öklə hüdudlarından kənara daşınmasında əsas rol oynamışdılar. Azərbaycan şəhərləri bütün orta əsrlər boyu, istər Səlcuq imperiyası zamanında, istər monqolların qarətçi yürüşləri zamanında, istərsədə XIV yüzillikdə tacir karvanlarının əsas ticarət məskənləri olmuşdur. Şəhərlərdə yerləşən karvansaralar xarici karvanların təhlükəsizliyində də önəm daşımış və Azərbaycan şəhərlərinə tacirlərin diqqətinin yönəlməsinə səbəb olmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində yerləşən karavansaraların bir çoxunu şəhər hakimləri özləri tikdirimişlər. Onlar bu karvansaralardan böyük gəlir əldə edirlərmiş (5, s. 108). Orta əsrlərin əsas ticarət mərkəzləri olan Azərbaycan şəhərlərində yerləşən karvansaraların, böyük bazarların yaradılması XV-XVIII əsrlər boyu davam etdirilmişdir. Çar Rusiyasının tabeliyində olduğu zamanlarda da Azərbaycan şəhərləri əsas ticarət mərkəzləri rolunu saxlamışdılar.

Yetmiş il sovet hakimiyyəti altında qaldıqdan sonra müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanda yenidən xarici ticarət əlaqələrinin yaradılması istiqamətində önəmli adımlar atılmış, dünya iqtisadiyyatında əsas rol oynayan dövlətlərlə siyasi münasibətlərlə yanaşı iqtisadi-ticarət əlaqələri də yaradılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev məqsədyönlü və kompleks tədbirlər həyata keçirməklə “Tarixi İpək yolu”nun bərpası ideyasını xəyaldan reallığa çevirdi. Bu nəhəng layihənin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan Şərqlə-Qərb arasında strateji körpü

rolunu oynayan əlverişli tranzit əhəmiyyətli ölkəyə, Cənubi Qafqazın lider dövlətinə çevrilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakı şəhərində 9 ölkənin (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) dövlət başçısı, 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlətin nümayəndə heyətinin iştirakı ilə tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi. Bu konfransın yekununda Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı əsasında "Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş" imzalandı və Bakı Bəyannaməsi qəbul edildi (3, s. 310). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Tarixi İpək yolunun bərpasına dair beynəlxalq Bakı konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 1998-ci il 26 oktyabr tarixli fərmanında TRASEKA proqramı cərcivəsində imzalanmış coxtərəfli əsas sazişin həyata kecirilməsi ucun Nazirlər Kabineti və muvafiq icra strukturları qarşısında duran vəzifələr muəyyənləşdirimişldi (2, s. 326). İmzalanmış sazişə uyğun olaraq, TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin Bakıda yerləşdirilməsi qərara alınmış və 2001-ci il fevralın 21-də rəsmi açılışı olmuşdu. Bununlada Azərbaycan tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsinə öz töhfəsini verməklə, əsas inkişaf trayektoriyalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamış oldu. Konfransda imzalanmış sənədlər böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edərək, Avropa Qafqaz Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafı, onların təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi, iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunması, ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın genişiənməsi üçün etibarlı zəmin yaratmışdı.

TRASEKA proqramı Azərbaycanın dəmir yolu nəqliyyatının, dəniz nəqliyyatının və avtomobil yollarının müasirləşdirilməsi ilə yanaşı, yuklərin daşınmalarından və eyni zamanda birbaşa mənfəət goturulməsi baxımından da faydalı olmuşdur. Əldə olunmuş razılığa əsasən dəmir yolu ilə daşınan beynəlxalq yuklərin hər tonuna gorə Azərbaycan Respublikasının budcəsinə 15 dollar vəsaitin daxil olması bu kimi layihələrin nə qədər önəmli olmasını göstərməkdədir. Dəmir yolları vasitəsilə yukdaşımalarının ilbəil artırılması Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təhfəsini verməkdədir. Müqayisə üçün 1996-cı illə 2000-ci il arasındakı fərqə nəzər saldıqda görürük ki, 1996-cı ildə dəmir yolu ilə Azərbaycandan kecməklə 650 min ton, 2000-ci ildə 5,2 milyon ton yuk daşınmışdır (2, s. 269). Bu rəqəm onu göstərir ki, dörd illik bir zaman daxilində bu nəqliyyat yolları vasitəsilə səkkiz dəfədən çox yük daşınması həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan dəmir yolunun texniki iqtisadi göstəricilərində miisbət irəliləmələr dövrü 1999 ildən baslamışdır. Neft sənayesiniıı inkişafı ilə əlaqədar müvafıq sisternlərin sayı xeyli artmış, bir sıra stansiyalarda müasir konteyner parkları yaradılmışdır. Dəmir yol slansiyalarında yenidənqurma işləri aparılır. TRASEKA Proqramı cərcivəsində Poylu-Salahlı və Tovuz Qovlar körpüləri və Biləcəri buxarla yuma stansiyası bərpa olunmuşdur. 2002-ci ildə dəmir-beton şpallar zavodu (illik istehsal gücü 350 min *ədəd)* istifadəyə verilmişdir (1, s. 465).

Böyük İpək Yolu layihəsinin reallaşmısı çərçivəsində görülən işlərdən biri də Çin dövlət başçısı Si Cinpin 2013-cü ildə elan etdiyi "Bir kəmər, bir yol" iqtisadi inkişaf strategiyasıdır. İpək yolu üzərində yerləşən dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına və ticarət əlaqələrinin inkişafına , yeni infrastrukturun yaradılmasına yönəlmiş bu startegiya iki mühüm inkişaf istiqamətini əhatə edir: "İpək Yolu İqtisadi Kəməri" və Dəniz İpək Yolu". Bu istiqamətlər malların Şərqdən-Qəbə göndərilməsi zamanı güzəştli şərtlərlə göndərilməsi üçün dəhlizlaərin yaradılmasını özündə ehtiva edir. Azərbaycan Çin dövləti tərəfindən hazırlanmış bu strategiyanı dəstəkləyən ilk ölkələrdən olmuşdur. 2015-ci ilin dekabrında Prezident İlham Əliyevin Çinə dövlət səfəri çərçivəsində "İpək Yolu İqtisadi Kəməri"nin

yaradılmasının birgə təşviq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır (6).

Azərbaycanın Böyük İpək Yolu layihəsindəki ən böyük uğurlarınadn biri olan, 2017-ci il oktyabrında istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Avropa və Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşdirilməsini təmin etməklə, qədim İpək Yolunun polad magistrallar üzərində bərpasının realaşdırılmasında əsas rol oynamış oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisinə dair Saziş 2007-ci il fevralın 7-də Gürcüstanın paytaxtı Tbilisidə imzalanmışdır. 2007-ci ilin noyabrında Gürcüstan Respublikasının Marabda məntəqəsində dəmir yolu xəttinin, 2008-ci ilin iyulunda isə Qars şəhərində Qars-Gürcüstan sərhədi hissəsinin tikintisinin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. Ümumi uzunluğu təxminən 850 kilometr olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin əsas - 504 kilometrlik hissəsi Azərbaycan, 263 kilometri Gürcüstan, 79 kilometri isə Türkiyə ərazisindən keçir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Çindən Avropaya yüklərin çatdırılması müddətini dəniz daşımalarına nisbətən iki dəfədən çox azaldır. Sabitlik və təhlükəsizliyə xidmət edən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu vasitəsilə birinci mərhələdə 5 milyon ton, ikinci mərhələdə 17 milyon ton, ondan sonra isə daha böyük həcmdə yüklərin daşınması nəzərdə tutulur (9).

Bu layihənin tarixi İpək Yolu üzərində qurulması region ölkələri üçün onun cəlbediciliyini artırır və eyni zamanda Türkmənistanın, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Qırğızıstanın və Tacikistanın, həmçinin Əfqanıstanın Avropa və dünya bazarları ilə əlaqəsini asanlaşdırmaqla, onların ticarət əlaqələrinin, iqtisadiyyatlarının inkişafında, inteqrasiyasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin əsas əhəmiyyətlərindən biri də odur ki, Azərbaycan Türkiyə ilə birbaşa dəmir yolu əlaqəsi yaratmaqla qardaş ölkə ilə münasibətləri daha da irəliyə aparır. Bu layihədə əsas məsələ dəmir yolu xəttinin Naxçıvan Muxtar Respublikasına qədər uzanmasıdır. Gələcəkdə Qarsdan Naxçıvana ayrıca dəmir yolu xəttinin çəkilməsi nəzərdə tutulur ki, bu da Naxçıvan cammatının Türkiyə üzərindən Azərbaycanın digər rayonları, o cümlədən paytaxt Bakı ilə əlaqəsində mühüm rol oynayacaqdır (9).

Göründüyü kimi Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ticarət həcmlərinin müntəzəm artırılmasına imkan verir. Olkəmizin beynəlxalq yükdaşımalar sahəsindəki daim inkişafı, tranzit yüklərin bir ölkədən digərinə daşınmasında yaradılmış imkanlar onun lokal, regional və beynəlxalq ticarət əlaqələrində rolunun artmasına təkan verir. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizi üzərindəki əlverişli coğrafi mövqeyi Azərbaycana tranzit ticarəti, eyni zamanda idxal və ixrac əməliyyatlarından da gəlir əldə etmək imkanı yaradır. Yeni liman və dəmir yolları ilə bağlı bir sıra mühüm layihələrin gerçəkləşdirilməsi də Azərbaycana ticarət üstünlüyünü əlində saxlamaq imkanı verir.

Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyi qələbədən sonra imzalanmış üçtərəfli bəyannəmə ilə reallaşacaq Zəngəzur dəhlizi də Azərbaycanın Böyük İpək Yolu ilə ölkələrarası əlaqəsinə mühüm tohfəsini verəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətindəki siyasi fəaliyyəti, bu yolun üzərində yerləşən ərazilərdə yeni infrastrukturun yaradılması yaxın gələcəkdə reallaşacaq Zəngəzur yolunun əhəmiyyətinin təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də dünya ölkələri üçün nə dərəcədə mühüm olduğunu göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: 2007,884 s.
2. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2003). I cild,Heydər Əliyev dövrü. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 704 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 608 s
4. Əmrahov M.İ. Böyük İpək Yolu. *Dərs vəsaiti.* Bakı: 2011, 84 s.
5. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: 2012, 214 s.
6. Vəliyev V. Azərbaycan-Çin əlaqələri sağlam təməllər üzərində qurulub. “Səs” qəz, 2021-ci il 3 iyun
7. Ferdinand Von Richtofen, coğrafiyaçı və kəşfiyyatçı, 1833-1905. https://inlibris-com.translate.goog/de/authors/ferdinand-von-richthofen
8. Güler Şahin, İrfan Kalaycı. Yeni Bir Küresel Kalkınma Paradigması: Sürdürülebilir İpek Yolu. https://www.researchgate.net/publication
9. Böyük İpək yolunun bərpası. https://president.az/az/pages/view/azerbaijan

IDEAS OF TURANISM IN WESTERN-EASTERN LITERARY-ARTISTIC THOUGHTS

Karimli Turan Arif

Azerbaijan University of Languages

ABSTRACT

In the study, Matthew Arnold's realistic view of Iran-Turanian relations on the basis of historical events in the Western literary and artistic thought is especially noteworthy. Huseyn Javidi, an influential representative of the romanticism literary trend that was created under the influence of Western romanticism in the 20th century Azerbaijani literature, was a Turanian in the truest sense of the word. He glorified the idea of Turanism in the tragedy "Sayavush" created by the great poet of the Eastern literature A. Firdausi, using the epic "Shahname", he focused on humanistic human values, relations between Turanian ethnic groups, concepts of love and friendship. Firdausi ---------- Arnold ---------- Javid

In this model, while A. Firdausi glorifies the idea of Iranism, H. Javid - the idea of Turanism, M. Arnold seems to take a neutral position between them. This is natural, because while Firdausi is a staunch Iranian, Javid is a staunch Turanist (Turkist), M. Arnold was neither an Iranian nor a Turkist. Matthew Arnold's research on Celtic literature, especially in his scientific-literary thoughts dedicated to King Arthur, the fact that the heroes also take a stand in the sky may at first glance coincide with the historical reality of his glorification to one degree or another in the ancient Turkish epic traditions. In addition to influencing the epic thinking, literature, and culture of both Western and Eastern peoples, the ancient Turkish epic tradition has been the main spiritual and cultural transmitter between the East and the West for about a thousand years."Ogam" alphabet has a special place in the recording of Celtic history, culture and literature. In ancient Mesopotamia or the cuneiform inscriptions of the "Gilgamesh" epic, Ogam letters were engraved on stone as well. It is a historical reality. In Ireland, those engraved on the left side of the stone give a dedication to Ireland. MAGGI DECCEDDAS AVI TURANIAS - its meaning is "Mak Deixet u: Belongs to Tor..." In fact, if you carefully examine the sentence, it can be argued that it is dedicated to Turanian.

Keywords: Matthew Arnold, Abulgasim Firdausi, Huseyn Javid, Turanism, "Rustum and Sohrab", Turkism

NEW SILK ROAD'' IS A WAY OF INTEGRATION AND COOPERATION

YENİ İPƏK YOLU" İNTEQRASİYA VƏ ƏMƏKDAŞLIQ YOLUDUR

НОВЫЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ» — ПУТЬ ИНТЕГРАЦИИ И СОТРУДНИЧЕСТВА

Hüseynov Yusif Hüseyn oğlu

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru ,dosent Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ:

Qədim İpək Yolunun yenidən bərpası üzrə sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni sahələr əsasında müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Mövzunun aktuallığından irəli gələrək hələ də tədqiqatlar davam etdirilir. Çünki, bu problemi müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmək və dəyərləndirmək lazım gəlir ki, bunun əhəmiyyət və nəticələri bütün təfərrüatı ilə üzə çıxarılsın.

Tədqiqatın başlıca məqsədi tarixi İpək Yolunun ölkələrin iqtisadi-siyasi və mədəni inteqrasiyası və əməkdaşlıq əlaqələrini öyrənib elmi cəhətdən əsaslandırmaqdır.

Məqalədə eləcə də, Azərbaycan Respublikasının bu layihədə iştirak etməsi halında əldə edəcəyi sosial-iqtisadi faydaların müxtəlif aspektlərdən düzgün şəkildə dəyərləndirilərək mümkün qədər gerçəyə yaxın nəticələrin alınmasına nail olmaqdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanın davamlı hərtərfli inkişafının təminatı üçün regional və global iqtisadi-ticari birliklərə inteqrasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim ipək yolunun yenidən bərpası nəticəsində yaranacaq mega iqtisadi-ticari birliyə üzv olmaq və fəal şəkildə iştirak etmək iqtisadi-ticari və əməkdaşlıq əlaqələrinin yüksək səviyyəsini təmin edəcəkdir.

Yeni ipək yolunun potensial imkanlarından istifadə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirəcək, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində ahənngdarlığı, dayanıqlı və davamlı inkişafı təmin edəcəkdir.

Müasir dövrdə qurulacaq hər cür əlaqə və ediləcək hər tip əməkdaşlıq səmərəliliyin arıtılmasına, resursların düzgün bölünməsinə xidmət etməklə yanaşı, iqtisadi-ticari əməkdaşlıqdan başqa ictimai, hüquqi, istehsal-texnoloji əlaqələrin qurulmasına xidmət edəcəkdir

Açar sözlər. Böyuk İpək yolu, inteqrasiya, əməkdaşlıq, nəqliyyat infrastrukturu, TRACEKA, ticari-iqtisadi əlaqələr

SUMMARY

On the basis of social, economic, political and cultural fields, various studies have been conducted on the restoration of the ancient Silk Road. Due to the relevance of the topic, research is still ongoing. Because, it is necessary to study and evaluate this problem from different aspects so that its importance and consequences are revealed in all the details.

The main goal of the research is to study and scientifically substantiate the economic-political and cultural integration and cooperation relations of the countries of the historical Silk Road.

Also, in the article, the socio-economic benefits that the Republic of Azerbaijan will get if it participates in this project are correctly assessed from various aspects, and the results are as close to the truth as possible.

In our time, the integration of Azerbaijan into regional and global economic and trade unions is of great importance for ensuring the sustainable comprehensive development of Azerbaijan. Joining and active participation in the mega-economic and commercial union, which will be created as a result of the restoration of the ancient Silk Road, will ensure a high level of trade, economic and cooperation relations.

Using the potential of the New Silk Road will further accelerate the socio-economic development of Azerbaijan and ensure harmonious, stable and sustainable development in all areas of the country's economy.

In modern times, all kinds of connections and all types of cooperation will serve to increase efficiency, the correct distribution of resources, and in addition to economic and commercial cooperation, to the establishment of social, legal, production and technological relations.

Key words. The Great Silk Road, integration, cooperation, transport infrastructure, TRACEKA, commercial and economic relations

РЕЗЮМЕ

На основе социальной, экономической, политической и культурной областей были проведены различные исследования по восстановлению древнего Шелкового пути. В связи с актуальностью темы исследования продолжаются. Потому что необходимо изучить и оценить эту проблему с разных сторон, чтобы ее важность и последствия были раскрыты во всех деталях.

Основной целью исследования является изучение и научное обоснование экономическо-политических и культурных отношений интеграции и сотрудничества стран исторического Шелкового пути.

В статье социально-экономические выгоды, которые Азербайджанская Республика получит в случае своего участия в этом проекте, правильно оценены с разных сторон и результаты максимально приближены к истине.

В наше время интеграция Азербайджана в региональные и глобальные экономические и профсоюзы имеет большое значение для обеспечения устойчивого всестороннего развития Азербайджана. Вступление и активное участие в мегаэкономико-коммерческом союзе, который будет создан в результате восстановления древнего Шелкового пути, обеспечит высокий уровень торгово-экономических и кооперационных отношений.

Использование потенциальных возможностей Нового Шелкового пути еще больше ускорит социально-экономическое развитие Азербайджана и обеспечит гармоничное, стабильное и устойчивое развитие во всех сферах экономики страны.

В новое время всевозможные связи и все виды кооперации будут служить повышению эффективности, правильному распределению ресурсов, а кроме хозяйственно-коммерческой кооперации - установлению социальных, правовых, производственно-технологических отношений.

Ключевые слова. Великий шелковый путь, интеграция, сотрудничество, транспортная инфраструктура, ТРАСЕКА, торгово-экономические отношения

"Böyük İpək Yolu" bu gün də çox aktuallıq kəsb edir. "Böyük İpək Yolu"nun bərpasına dair ilk addımlar hələ 1991-ci ildə atılmış, 1993-cü ildən etibarən isə bu sahədə əməli işlər görülməyə başlanmışdır. 1993-cü ilin mayında "Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi" proqramı qəbul olundu ki, bunun da davamı kimi 1998-ci il sentyabrın 7-8-də ümummilli lider H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda "Böyük İpək Yolu" beynəlxalq konfransı keçirildi. Konfransda 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir. 1

Qədim ipək yolunun yenidən bərpası quru və dəniz yollarının üzərində yerləşən dövlətlərin iqtisadi-siyasi və mədəni əməkdaşlığına geniş yol açır. Uzaq Çinlə Avropanı birləçdirəcək bu keçiş xəttləri əsasən aşağıdakı koridordan ibarətdir;

1). Şimali Çindən Monqolustan yolu ilə Şərqi Rusiyaya

2).Qərbi Çindən Qərbi Rusiyaya;

3).Qərbi Çindən Orta və Qərbi Asiya yolu ilə Türkiyəyə;

4).Cənub-qərbi Çindən Pakistana;

5).Cənubi Çindən Banqladeş və Myanmar yolu ilə Hindistana;

6).Cənubi Çindən Sinqapura çin-hind yolu ilə; (2)

Avropa Asiya və Afrika qitələrində yerləçəcək bu koridorlar Bir Kəmər Bir Yol layihəsinin reallaşmasına xidmət göstərəcəkdir.

Çin ayrı-ayrılıqda Asiya və Avropa ölkələri ilə ticari mühitin hazırlanması üçün münasibətlərini yaxşılaşdırmaq yolunda addımlar atır. Amma bütün ölkələrin İpək yolu ticari əməkdaşlığına daxil edilməsi effektiv diplomatiya tələb edir. Həmçinin bəzi ölkələrin güclü rəqabət şəraitində ticari-iqtisadi əlaqələrə girməsi də bu əməkdaşlıq sahsində çətinlik törədir.

Digər tərəfdən Rusya, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya ilə birlikdə Avrasiya iqtisadi birliyində birləşməyə həvəslidir ki, bu da İpək yolunun yaratdığı bir başqa imkandır.

Çin və Qazaxısatan arasındakı yaxın inteqrasiya cəhdlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Transavrasiya dəmir yolu marşrutu Çinin Siçuan əyalətindən Qazaxıstan Rusiya Belarusiya Polşa arasında habelə Duisburqdan Almaniyaya qədər olan məsafədə birləşdirəcəkdir. Qazaxıstan və Çinin bu təşəbüslərlə azad ticarət zona formalaşdırmaq istəyi də istisna olunmur.

Həmçinin Monqolustan və Çin arasında iqtisadi əməkdaşlıq zonası da yaradılmışdır.Təşkil edilmə zamanı 135 milyon ABŞ dolları məbləğində xərc çəkilmişdir.

Ötən illər ərzində İpək yolu layihəsinin çatışmazlığı olaraq nəqliyyat infrastrukturunu göstərən Yaponiya hazırda Çinin ipək yolu üzrə çoxsaylı layihələrdə əməkdaşlığa qoşulduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Türkiyənin beynəlxalq arenada yeni əməkdaşlıq və ticari imkanlar axtardığı məlumdur. Öz geostrateji mövqeyinə görə Türkiyə ipək yolunda xüsusi yer tutur. Türkiyənin son illərdə infrastrukturun yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirdiyi layihələr olan Trabzona qədər sürətli qatar xətti, TANAP təbii qaz boru kəməri və 3-cü hava limanı yeni ipək yolunun bərpasına nə qədər əhəmiyyət verdiyinin əsas göstəriciləridir.

Afrikanın bəzi ölkələrinin ipək yolu ticarət marşrutları üzərində yerləşməsi Çinin bu ölkələrə xüsusi diqqət yetirməsinə səbəb oldu.Tanzaniyada inşa edilməsi planlanan Bagamoyo limanı Afrikadakı ən böyük dəniz limanı olacaq. Bu dəniz limanında yük daşımaları asanlaşdırmaq üçün texnoloji logistik və turistik parklar kommersiya və sənaye zonalar həmiçinin təhsil bölgələri olacaq. Afrika ölkələri olan danışıqlar uzun müddətdir davam etsə də Çin yalnız Kenya və Efiopiya ilə konkret razılığa gəlmişdir. Nayrobidən Mombasa limanına qədər olan 466 km-lik dəmir yolu 2017-ci ildə istifadəyə verilmişdir.. Eyni zamanda Efiopiyanın paytaxtı olan Əddis Əbəbədən Cibuti limanına qədər 756 km-lik elektrik dəmir yolu xətti də çəkilmişdir.

Digər Afrika dövlətləri olan Cənubi Sudan Uganda Uranda Burundi ilə də yaxın əlaqələrin qurulması hədəflənir. Çin infrastruktur layihələrini daha çox Şərqi Afrika üçün müəyyən etsə də Anqola və Nigeriyanı daxil etməyi həmçinin marşrut xəttlərini genişləndirməyi nəzərdə tutur.

Son zamanlarda Çinin İpək yolunun təşkili məqsədi ilə Kamboçaya qoyduğu birbaşa investisiyalar yerli əhalinin yaşayış səviyyəsinə müsbət təsir etdi. Kamboçayla-Çin arasında olan azad iqtisadi zonadakı əksər şirkətlər çin şirkətlərdir.

Almaniya ilə Çinin ipək yolu çərcivəsində əməkdaşlığı sahəsində Duisburg liman şəhərinin əhəmiyyət böyükdür. Çindən gələn yük qatarları bu şəhərdə boşaldılır. Məhz buna görə Duisburga Almaniyadakı Çin şəhəri deyirlər.

Orta Asiyada yerləşən Qazaxstan, Özbəkistan və Qırğızıstan dövlətlərinin İpək yolu layihəsində rolu böyükdür. Lakin Çin ilə Özbəkistan dövləti arasında birbaşa dəmir yolu mövcud deyildir. Bu isə ölkələr arasındakı əlaqələri çətinləşdirir. Qırğızıstan, Özbəkistan və Çinin təşəbbüsü ilə bu istiqamətdə dəmir yolu xətti olacaq. Taciktan dövlətinin Çin ilə son zamanlardakı əlaqələri yaxşı vəziyyətdədir.

“Böyük İpək yolu diplomatiyası”nın əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-etimad və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsi üçün İpək yolu ölkələri arasında siyasi dialoqu təmin etmək;

-bölgənin tərəqqisi üçün iqtisadi və təbii ehtiyatların ictimai sahəsində əməkdaşlığı formalaşdırmaq;

-demokratikləşmə və sabitləşmə vasitəsilə sülhə nail olmağa yönəldilmiş əməkdaşlığı həyata keçirmək.

Eyni zamanda bu diplomatik əlaqələrin inkişafını dəstəkləyən Çin xalq Respublikası da ipək yolunun bərpası uğrunda ən fəal təşəbbüsçülərdən biridir.(3)

Bir çox yönü ilə potensial imkanları olan Yeni İpək yolu məqsədlərin və hədəflərin reallaşdırılmasında təşviqedicidir. Tarxi ipək yolunun bərpasının nəqliyyat infrastrukturu sahısində də geniş hədəfləri vardır.

Erkən sivilizasiya dövründən min illər mövcud olmuş qədim İpək Yolu öz xətti boyunca düzlənən məmləkətləri, mədəniyyətləri birləşdirmişdir. Bu yol həm də möhtəşəm dövlətlərin, qüdrətli sərkərdələrin - İsgəndər şahın, Çingiz xanın, Teymurləngin siyasi-iqtisadi maraqlarının, ehtiraslarının toqquşduğu, böyük orduların keçdiyi ərazi olmuşdur. İpəyin, sənətkarlıq əşyalarının ticarət məkanı XVəsrdə yeni dəniz yollarının kəşfi ilə əzəli əhəmiyyətini itirsə də, 5 əsr ötdükdən sonra güclənən inteqrasion proseslər 1993-cü ildə Brüssel konfrasında bu tarixi yolun bərpasına yeni nəfəs gətirmişdir. Böyük İpək Yolunun mərkəzi qərargah şəhəri kimi Bakının seçilməsi isə Azərbaycanı daha uğurlu müstəviyə qovuşdurmuşdur.(4)

Ümumiyyətlə, İpək yolunun Azərbaycan Respublikasi ücün əhəmiyyətini qısa şəkildə belə ifadə etmək olar;

1.Bölgədə yerləşən ölkələrin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi;

2.Nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, yük və sərnişinlərin beynəlxalq daşınmasının həyata keçirilməsi;

3.Tranzit daşımaları üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

4.Yükdaşıma müddətinin qısaldılması;

5.Nəqliyyat sahəsində müvafiq siyasətin hazırlanması;

6.Daşıma tarifləri və güzəştlərin müəyyən edilməsi;

7.Müxtəlif nəqliyyat növləri arasında əlaqələrin tənzimlənməsi;

8.Yük və sərnişin daşımaları üzrə beynəlxalq və daxili tariflər sahəsində uyğunlaşdırılmış siyasətin aparılması;

9.Çoxmodallı(birləşmiş) daşımaların təşkil olunması üzrə uyğunlaşdırılmış fəaliyyət proqramının işlənib hazırlanması.(6)

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Avropa ilə Asiya arasında daşınmalarda yekun bənd kimi çıxış edir. Bu layıhənin tarixi İpək yolu üzərində qurulması region ölkələri üçün onun cəlbediciliyini artırır. Belə ki, əlverişli multimodal infrastruktura malik TRASEKA məkanı çərçivəsində üzv ölkələrinin artıq baş vermiş təcrübəyə əsasən bu istiqamətdə mənfəətlərinin artırılması ilə bağlı xüsusi tariflər qəbul etməsi sahəsində asan razılaşmaları ola bilir. Asiyada yüklərin əsas yaranış ölkəsi Çinin də bu layihənin gerçəkləşməsinə marağı yüksəkdir. Bu istiqamətdə də TRASEKA nəqliyyat dəhlizinın əlverişliliyi baxımından alternativi yoxdur. Statistika göstərir ki, hazırda dəmir yolu ilə daşınan yüklər ümumilikdə TRASEKA dəhlizilə daşınan yüklərin 55%-ni təşkil edir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşməsində çatışmayan bağlantı olaraq 102,3 km-i əhatə edir.

Bakı Tbilisi Qars dəmir yol xəttinin Çin və Mərkəzi Asiyanı Bosfor Boğazından Mərmərə dəmir yolu xətti vasitəsilə Avropaya birləşdiriləcəyi nəzərdə tutulur. Gələcəkdə Avropa və Asiya yüklərinin bu dəmir yoluna cəlb edilməsi hər iki istiqamətdə multimodal daşımaların həcmini artıracağı gözlənilir. Beləliklə, xəttin dövriyyə qabiliyyətinin üçüncü əməliyyat ilində 3-5 milyon ton yükə, beşinci əməliyyat ilində 6-8 milyon ton yükə, daha sonra 3 milyon sərnişin və 17 milyon ton yükə bərabər olması gözlənilir. İlkin hesablamalara görə, BTQ layihəsi ilə ÜDM -in 300-400 milyon manat artacağı ehtimal edilir .(2)

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında aparılan ciddi islahatlar və nail olunan böyük irəliləyişlər xarci ticarət üzrə diqqətəlayiq artış əldə etməmizlə nəticələnmişdir.

Xarici təsirlərə qarşı olan dayanıqlılığın başlıca səbəblərindən biri də son illərdəki qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə göstərilən qayğı və diqqətdir. Xüsusilə kimya, tekstil və toxuculuq yeyinti sənayesi məhsullarının ixracında olan artışı qeyd etmək lazımdır. Həmçinin onu da qeyd etmək olar ki, maşın, mexanizm, elektrotexniki avadanlıq məhsulları üzrə respublikamızın potensialı böyükdür. Qədim ipək yolunun yenidən bərpasının respublikamıza olacaq müsbət təsirləri beynəlxalq ticarət üzrə mövcud potensialımızdan səmərəli şəkildə istifadə edərək ixtisaslaşma ilə daha da artırıla bilər.

Hər ötən il ölkəmizdə müxtəlif sahələrə tətbiq edilən texnoloji avadanlıqlar və informasiya və komunikasiya qurğularının sayı artır. Daim özünü yeniliklərlə təkminləşdirən qlobal ticari mühitə uyğunlaşmaq üçün bu çox yaxşı göstəricidir.Ticarət partnyorlarının artması nəticəsidə Azərbaycan ixrac səviyyəsini artırmaqla yanaşı bir çox inkişaf etmiş ölkələrə müxtəlif çeşidli ərzaq, tekstil və səhiyyə məhsulları idxal edir.

Formlaşdırılmağa çalışılan müasir ipək yolunun daxil olduğu ölkələr arasında problemsiz ticarətin təşkil olunması üçün ölkələrin buna uyğun gömrük və vergi sistemi olmalıdır. Respublikamızın son zamanlarda bu sahələr üzrə apardığı lazımlı islahatlar azad sahibkarlığı dəstəkləyərək yeni investorların ölkəyə cəlb olunmasına əlverişli şərait yaradır.

Beynəlxalq xarici ticarət mühitinə uyğunlaşmaq üçün qlobal ticari qaydaların tətbiq edilməsi nəticəsində həm Azərbaycanımızın idxal və ixrac əməliyyatlarında ciddi artış baş vermiş, həm də əməkdaşlığının əhatə dairəsi genişlənmişdir. Xarici ölkələrə ixrac edilən bir çox malların rüsumlarının ləğv edilməsi ixrac zamanı tələb olunan lisenziyaların və kvotaların nisbətən məhdudlaşdırılması və s. də bu sahədəki artışlara səbəb olur.

Regional iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları ilə beynəlxalq maliyyə institutları və banklarla əməkdaşlıqların getdikcə genişlənməsi buna yaxşı bir nümunədir.

Yeni ipək yolu layihəsinin həyata keçirilməsi ölkəmizin qarşısında əvəzolumaz imkanlar açır. TRASEKA layihəsi Azərbaycan və Orta Asiya və Avropa ittifaqı ölkələri arasında 1993-cü ildə imzalanan müqaviləyə əsasən həyata keçirilir. Həmçinin 1993-cü ildə Heydər Əliyevin səyləri nəticəsində Azərbaycanda Böyük ipək yolunun bərpası və inkişaf olunması haqqında beynəlxalq forum keçirilmişdir. Dünyanın 42 ölkəsinin iştirak etdiyi forumda Ümummilli lider Heydər Əliyevin dediyi kimi, "Bakıda keçirilmiş zirvə görüşü əməkdaşlığın inkişafında,sülhün qorunmasında, hər bir ölkə və ümumiyyətlə bütün Avrasiya məkanına firravanlıq və rifahlığın gətirilməsində öz tarixi rolunu oynayacaqdır."(5)

Qeyri-neft məhsullarımızın xarici göstəriciləri yüksəkdir. Bundan əlavə qeyri-neft sektoru ilə neft və qaz sektorunun Ümumi Daxili Məhsulun formalaşmasında dəyər nisbəti illər üzrə dəyişir. Ümumilikdə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac olunan məhsullar arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının payı artmışdır. İpək yolu iqtisadi-ticari birliyində ixrac əməliyyatları zamanı məhsulların diversifikasiyası üçün bu əhəmiyyətli göstəricidir. Sahib olduğumuz təbbi resursların işlənib satılması dünyada "Made in Azerbaijan" brendinin yaradılması istiqamətində atılan mühüm addımdır.

Azərbaycanın beynəlxalq ticari və iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatlarına üzv olmasıhəm global miqyasda iqtisadi və əməkdaşləq əlaqələrini artırır həm də xarici aləmə inteqrasiyasına xidmət edir:

-Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

-Qara İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı

-İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı

-Beynəlxalq valyuta Fondu
-Dünya Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
-İslam İnkişaf Bankı

Xüsusilə müasir dövrün hər sahəsindəəldə edilən bütün növ əlaqələrin dəyər formalaşdırmaqda rolu böyükdür. Çinin nəhəng layihəsində əməkdaşlıqlar daha da güclü olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il yanvar ayı göstəriciləri üzrə Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsasən ümumi ixracı 1,3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.Bu rəqəm qeyri-neft sektoru üzrə 138 milyon ABŞ dollarıdır. Keçdiyimiz 2018-ci il yanvar ayı ilə müqayisədə 15 milyon ABŞ dolları, yəni 12% artmışdır.

Mövcud dünya şəraitində heç bir ölkə risklərdən və təhlükələrdən sığortalanmayıb. Bunun üçün ixracın coğrafiyasını diversifikasiya etmək strateji cəhətdən məqsədyönlüdür. Məhz buna görə dövlətlərin baş verə biləcək potensial təhlükələrdən mümkün qədər qorunması üçün ixracın coğrafiyasını şaxələndirmək lazımdır. Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın təxminən 77 % beş ölkə - Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İsveçrə və İtaliya tərəfindən təmin olunur.

Yeni ipək yolunun bərpası nəticəsində coğrafi məhdudluğu azaldaraq iqtisadi əməkdaşların artırılması mümkündür. Məhsulların daşınmasının asanlaşması və əlaqələrin güclənməsi Yeni İpək yolunun iqtisadiyyat və əməkdaşlığa qatacağı dəyərlərdən biridir.

Əgər ixracdan daha böyük məbləğlərdə gəlir əldə etmək və yeni ticari partnyorların qazanılması üçün 2-ci və 1-ci səviyyəli texnologiya ilə istehsal olunan məhsulların ümumi istehsal üzrə payının artırlıması vacibdir.

İpək yolu layihəsinin həyata keçirilməsi ixracatçı məhdudluğun aradan qaldırılmasına səbəb olacaq və beləliklə Azərbaycan həm daha ucuz həm də daha keyfiyyətli məhsullar ixrac edə biləcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Əmrahov M. İ. Böyük İpək Yolu. *Dərs vəsaiti.* – Бакы: Mürtəcim, 2011

2..Bilalzadə P.“İpək Yolu” layihəsində Azərbaycanın logistika infrastruktunun potensialının artırılması imkanları və mövcud problemlər –Bakı, Demokratik təçəbbüslər institutu-2021

3.İsayev E.S. Böyük İpək yolu və Naxçıvan, Bakı “Elm təhsil nəşriyyatı” MMC, 2012

4. Böyük İpək Yolu və sosial-iqtisadi yüksəlişin stimullaşdırılması aspektləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyilləri. Azərbaycan Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. /məqalələr toplusu/ VI cild. Bakı. Elm. 2000. 0,2 ç.v. 66

5..https://lib.aliyev-heritage.org/az/4477498.html

6. Iqtisadiyyat.com 67

FROM THE HISTORY OF THE RESEARCH OF THE PROBLEM OF USING PROVERBS IN THE EDUCATION OF CHILDREN

UŞAQLARIN TƏRBIYƏSINDƏ ATALAR SÖZLƏRINDƏN ISTIFADƏ PROBLEMININ TƏDQIQI TARIXINDƏN

Gulsum Karimova

Nakhchivan State University

Orcid id: 0009-0003-3233-4988

Xülasə

Etnos qədim yunan sözü olub xalq, millət mənasını ifadə edir. Buradan yola çıxaraq, etnopedaqogika anlayışı, etnik pedaqogika, xalq pedaqogikası, etnodidaktik kimi terminlərini bir-birinə ekvivalent və ya yaxın anlayışlar kimi qəbul etmək olar.

İnsanların sosiallaşmasının birinci mərhələsində (məktəbəqədər) mütləq şəkildə etnopedaqoji yanaşma izlənilir. Uşaq ailə mühitində ilk öncə ana dilini öyrənir. Daha sonra, həmin dil vasitəsilə o, öz mədəniyyətini bir kök dəyər kimi öyrənməyə və dərk etməyə başlayır. Bu atributlar yəni, kök dəyərlər mədəniyyətin DNT-sidir və yaxud etnik mədəniyyətin toxumudur. Fərd bu toxumun cücərməsi nəticəsində ailəsinin və nəhayət, öz xalqının etnik dəyər daşıyıcısına çevrilir.

Pedaqogika nəzəriyyələrində yaxın mənalı iki termin işlədilir. Bunlar "xalq pedaqogikası" və "etnopedaqogika" terminləridir. Keçmiş Sovet Sosialist İttifaqının tərkibindəki Çuvaşistan Respublikasında dünyaya gələn, çuvaş əsilli alim Gennadi Nikandroviç Volkov (1927-2010) ilk dəfə etnopedaqogika terminini ortaya atmışdır. O, ilk dəfə "etnopedaqogika" anlayışının "xalq pedaqogikası" anlayışından fərqləndirmişdir. Bu termin xüsusilə, ilk dəfə Sovet İttifaqı coğrafiyasında və sovet təsiri altında olan ölkələrdə istifadə olunmağa başlanmışdır.

Etnopedaqogika, etnik qrupların yetişmədkdə olan yeni nəsillərinin tərbiyəsində istifadə etdiyi empirik bilikləri ailədə, nəsildə, sosial həyatda və cəmiyyətdə davam edən dəyərləri, etik və estetik mentaliteti araşdıran elmdir. Qərbdə multikulturalizm anlayışı ilə ifadə olunmağa çalışılsa da, etnopedaqogiak tamamilə başqa məzmuna malik anlayışdır. Multikultural təhsil müxtəlif mədəniyyətlərin fərqlilikləri ilə birlikdə yaşama və yaşadılmasına kömək etmək məqsədinə fokuslandığı halda, etnopedaqogika etnik qrupun tərbiyə məsələləri ilə məşğul olur.

Odur ki, etnopedaqogikanın keyfiyyət xüsusiyyətlərini müvafiq ədəbiyyatlar əsasında aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik (Volkov 2000; Əliyev 2009; Əliyeva 2016; Çınar 2019; Etnopedaqogika 2020):

– Təhsilin subyekti ümumiyyətlə insandır, daha konkret desək, uşaqdır.

– Məqsədi insanları kamilliyə çatdırmaq, ideal insanlar yetişdirməkdir.

– Təhsil və təlimin məzmunu, onun məqsədi, vasitələri, metodları, təşkili və s.haqqında xalqların tarix boyu gündəlik müşahidələri nəticəsində əldə etdikləri baxışların, ideyaların, biliklərin, qavrayışların, təcrübələrin və adət-ənənələrin məcmusudur.

Folklor irsi - dəyərli əxlaqi ideyalar üzərində dayanan atalar sözləri, tapmacalar, dastanlar, nağıllar, uşaq mahnıları və s. böyüməkdə olan nəslin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bu folklor janrlarında olan əsərlər uşaqların, böyüməkdə olan nəslin şüuruna, intellektinə güclü təsir göstərir. Bu baxımdan, Azərbaycanın zəngin və çox qatlı milli folklor ədəbiyyatı etnopedaqogika, xalq pedaqogikası üçün qiymətli mənbələrdən biridir.

Açar sözlər: Xalq, təlim, tərbiyə, uşaq, etnopedaqogika, ailə

SUMMARY

This article explores the concept of ethnopedagogy as a science that examines the values, ethics and aesthetic mentality used by ethnic groups in the education of new generations in the family, social and public context. Although similar ideas are expressed in the concept of multiculturalism used in the West, the concept of ethnopedagogy has a different meaning. It not only aims at the coexistence of different cultures, but also focuses on educational aspects within specific ethnic groups. Researchers such as Gennady Nikandrovich Volkov have extensively studied ethnopedagogy and distinguished it from folk pedagogy. Scholars of various nationalities, including scholars of Turkish origin such as Aliheydar Hashimov and Nurettin Kazimov, have contributed to the study of the science of ethnopedagogy. The goals of ethnopedagogy include aspects such as child education, the study of cultural sources, character development, and understanding the traditions and values of different ethnic groups. In general, ethnopedagogy examines the educational practices of nations and peoples with the aim of improving modern educational programs from the ethno-pedagogical point of view. It draws on folk wisdom and philosophy and emphasizes the involvement of children in a variety of activities within family and cultural contexts.

This article highlights the historical development and importance of learning proverbs in the education of young schoolchildren in Azerbaijan. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the basis of the systematic study of Azerbaijani proverbs was laid in the ethnographic studies, which aimed to preserve and understand the country's folklore and cultural heritage. During the Soviet period, the study of proverbs was widely spread within the framework of Soviet ethnography and folklore studies, researchers such as Nariman Narimanov, Rasul Rza, Aliagha Vahidov paid attention to the linguistic, cultural and educational aspects of proverbs. In the post-Soviet period, proverbs were recognized as valuable tools for language development, moral education and culture preservation. In order to increase linguistic competence, cultural awareness and ethnic values among students, they have been integrated into school curricula and textbooks, especially Azerbaijani language and literature classes. Pedagogical studies have investigated the effectiveness of using proverbs in teaching methods, the impact on students' cognitive and language development, and their role in character formation and socialization. Recent research has explored innovative approaches to incorporating proverbs into teaching materials and using digital technologies and multimedia resources for enhanced learning experiences. The continuous study of proverbs in the education of children in Azerbaijan serves a deeper understanding and effective implementation of their educational advantages. The theoretical foundations supporting the use of proverbs in the education of young schoolchildren in Azerbaijan are also discussed. These theoretical principles provide a basis for incorporating proverbs into educational practices, emphasizing the role of proverbs in shaping children's understanding, values, and socialization.

Keywords: Ethnopedagogy, Azerbaijani proverbs, folklore, cultural heritage, pedagogical aspects, education

INTRODUCTION

Ethnos is an ancient term referring to people or nation. From this point of view, concepts such as ethnopedagogy, ethnic pedagogy, folk pedagogy, and ethnodidactics can be considered closely related to each other.

The initial phase of socialization for individuals that occurs during early childhood (preschool) naturally takes an ethnopedagogical approach. Children learn primarily from their immediate family environment, they acquire the basics of cultural values through language. These qualities serve as core values, the essence of inherited DNA or ethnicity. As this seed germinates, individuals become bearers of their family's ethnic values and eventually form their own identity.

In pedagogical theories, two similar terms are used in a general sense: "folk pedagogy" and "ethnopedagogy". The Chuvash scholar Gennady Nikandrovich Volkov (1927-2010) from the Republic of Chuvashia in the former Soviet Socialist Union was the first to describe the ethnopedagogical period. He distinguished between the concepts of "ethnopedagogy" and "folk pedagogy". This term gained popularity especially in the geographical region of the Soviet Union and the countries under its influence.

Ethnopedagogy is a field of study that examines traditions, values, ethics and aesthetics related to raising a new generation within an ethnic community, which includes family, society and social life (Berezhnova, Nabok, Shcheglov, 2013: 224). Although attempts are made to express similar ideas using the concept of multiculturalism in the West, ethnopedagogy has a different meaning. While multicultural education focuses on facilitating the coexistence and preservation of different cultures, ethnopedagogy deals with educational processes within a specific ethnic group.

Throughout history, there have been proverbs in the language of every nation and tribe. The oldest written proverbs are found in tablets discovered in Mesopotamia and are considered to be the oldest known proverbs in history. In the Torah, there is a connection between proverbs and words called "Proverbs of Solomon". The Sumerians used proverbs as a teaching tool in their schools. There is a close connection between Sumerian proverbs and proverbs used by many other peoples.

The study of proverbs has led to the development of a field of science called "paremiology". Proverbs have become an important topic of discussion at language and folklore congresses. Proverbs have evolved and changed over time due to various factors such as social structure, value judgments, regional differences, language development, religion, tradition, civilization and dialect characteristics. Some proverbs have been forgotten and fallen into disuse, while others have remained specific to certain regions or environments.

The oldest written examples of Turkish proverbs date back to the 8th century, especially in Orhon writings. Mahmud Kashgari is the first known compiler of Turkish proverbs and has done various studies on proverbs, many of which are still used today with some phonetic and morphological changes.

"Dade Gorgud Book" is an important literary work that contains proverbs used in its time and serves as a rich source for Oghuz Turkish proverbs. Kitab-i Atalar and other manuscripts in the National Library contain proverbs from the 19th century. These proverbs have been the object of research and analysis, shedding light on the cultural and linguistic heritage of Turkish proverbs. Overall, the study and compilation of proverbs has helped us understand language, folklore, and cultural traditions.

All sources that provide information about proverbs underline that they can express a lot with few words. This provision also points to the function that proverbs perform in terms of meaning.

Proverbs are stable expressions by their structure. Proverbs have the characteristics of brevity, precision and clarity of meaning. Both in literary works and in everyday life, the expression of thought gains more power and color through proverbs (Proverbs, the eye of the mind, 25).

The characteristics of proverbs can be summarized under the following items:

• Proverbs always convey judgment.
• They are full and rich in meaning.

• Often two of the words in proverbs rhyme fully or partially with each other.
• Azerbaijani proverbs are similar to verses, they have their own melodies.
• The words used in most proverbs have lost their literal meaning and gained a "figurative" meaning.
• Proverbs are born in society, develop and live based on principles.
• It is anonymous, so it is considered public domain.
• The strong moral principles of the Azerbaijani nation express deep historical truths in these words.

Based on these definitions and explanations, it can be said that proverbs are stereotyped and verbal expressions of societies according to different experiences. Although proverbs appear in various formal forms, from a linguistic and educational point of view, they are mainly cultural values developed for teaching purposes such as the transmission of experience.

The concept of education covers the full development of a child from birth to adulthood. It means providing care and support to ensure that the child grows up healthy, intelligent and well-rounded. As children move through adolescence, new educational tools are introduced into their lives, the scope of pedagogical work expands, and expectations increase. Interactive activities related to allegorical tales, proverbs, etc. are used in their education. Folklore motifs decorate children's lives and contribute to their spiritual development.

Proverbs have an important role in the formation of correct, clear and logical speech patterns in children and in the formation of healthy thinking. Many of the proverbs contain ideas about or emphasize the importance of re-education. Proverbs and sayings also play a supporting role in educating individuals and re-educating them. However, it is more appropriate for the society to create a solid foundation in education from the beginning and immediately eliminate any defects in education. Delaying re-education can result in bigger problems over time. Based on years of experience, people express these judgments in the form of examples: "He who goes in with milk leaves with bones", "He who learns in his forties plays in the eye", "Gozbeli makes a grave" and so on.

Re-education should take place primarily in the early stages of a person's life, such as childhood, adolescence, and early youth, when their personality is still being formed. Otherwise, it may be too late to effectively address the issues.

Self-education, which refers to the concept of individuals educating themselves, is a crucial aspect of personal development. Its foundation is laid in early childhood, and it continues to be emphasized during adolescence and adulthood. People use a variety of methods to support self-discipline, such as stories, reminders, advice, warnings, threats, punishments, reprimands, and even curses. Folklore, including proverbs, serves as a valuable tool for self-education.

Analysis of historical works shows that our society attaches great importance to education and evaluates its results in a unique way. The use of proverbs has become customary in everyday life. In addition, giving advice to children has been an important tradition, as evidenced in the "Kitabi-Dada Gorgud" saga, which is a rare literary-historical monument in the world. This tradition continues to live and be formed in our society.

One of the tools of special importance in the organization of educational work is proverbs. Achieving success in incorporating proverbs into educational work is partly related to the collection and publication of these wise words. Therefore, let's take a look at the scientific activities of several researchers who have contributed to the collection and joint publication of proverbs.

The book "Proverb of the Fathers" written by Dr. Matanat Yakubgizi Abdullayeva, published in Baku in 2013, is a collection of Azerbaijani proverbs collected from various

sources starting from the 16th century. Here are about 11,300 proverbs, illustrated in alphabetical order without meaning.

The book was reviewed and edited by Prof. Dr. Israfil Abbasli, a well-known people's writer of Azerbaijan. The author explains the main features and principles of writing the book, including the difficulties he faced in the preparation process, such as distinguishing proverbs, idioms, and beliefs. He stated that proverbs that do not conform to moral standards and are incomplete have been removed from the book. This is a factor that makes it easier for teachers to use proverbs as a teaching tool.

In the book, the sources of proverbs were studied, including the works of Abulgasim Huseynzade, Mammadvali Kamarli, Teymur Ahmadov, Allahshukur Gurbanov and others. The author emphasizes the importance of these sources in maintaining the ancient origin of Azerbaijani proverbs.

In addition, Aslan Esedov, Mahmudbey Mahmudbeyov, Rashitbey Efendizadeh, Ali Suleymanov, Maraghayi Abbasgulu, Mumtaz Salman, Samad Alizadeh, Khaliq Agha Hasanoglu Rzayev, Henefi Zeynalli and Jalal Beydili are examples of folklorists and researchers who contributed to the compilation and preservation of Azerbaijani proverbs. Their works such as Azerbaijan Folklore Anthology (23 volumes), "Azerbaijani Folklore", "South Azerbaijani Folklore", "Karabulag (Fuzuli) Folklore Anthology and Karabakh: Folklore is a History", "Karabakh Folklore" (9 volumes) are considered a collection of proverbs. Collecting and combining Azerbaijani proverbs was a valuable contribution (Badalova, 17).

Proverbs and sayings are often used in rhetoric to enhance memorability. Not every advice or idea becomes a proverb, not every figurative expression becomes a saying. The formation of certain expressions as stereotypes and idioms is a long process.

Two notable sources mentioned in the book are the manuscript "Kitâb-ı Oghuznam/Mecmaü'l Emsâl-i Mahammadali" dated 1600-1601 and the book "Proverbs" published in 1899 by Mammadvali Kamarli. These sources provide valuable information about the oldest Azerbaijani proverbs. These studies emphasize the wide use of proverbs in Azerbaijan and their similarity with Turkish sayings. Therefore, the book serves as a valuable resource for researchers, and demonstrates the cultural and linguistic richness of Azerbaijani folklore.

A. Hashimov's research was aimed at reaching a wide audience, covering the entire nation, regardless of age and profession. His research is focused on various aspects, including promoting the importance of folk pedagogy, promoting the study of folk literature for different age groups, solving educational issues through Azerbaijani folk tales and proverbs, and promoting the dissemination of folk literature through library resources. In his work, the decisive role of pedagogy in education was emphasized and it was emphasized that folk pedagogy was considered as an important component of the educational process (Hashimov, 41).

Hashimov gave a concise and clear description of the origin and development of morality in his work. He traced the formation of intra-family relationships and the development of patterns of behavior from primitive community structures through joint struggle. Over time, these attitudes became moral norms supported by rules and customs.

According to Hashimov, folk pedagogy includes such values as friendship, brotherhood, patriotism, courage, diligence, honesty, truthfulness, and humility. He considered these values to be an important source of scientific pedagogy. Hashimov analyzed people's attitude to these moral qualities through scientific research and made generalizations based on pedagogical requirements. He emphasized the profound

influence of high moral ideas existing in oral literature on the creativity of artistic writers and dramatists inspired by folk wisdom.

His research has covered various aspects, including the study of moral ideas conveyed in proverbs, parables, love poems, epics and fairy tales. Hashimov investigated the interaction of educational components and came to the conclusion that according to the people:

- The role of the teacher in instilling noble moral qualities is decisive.
- Educators should serve as exemplary personalities in terms of education, skills and humanity for those under their guidance.
- In addition to experienced elders, educated young people should also take on the role of mentors.
- Students should respect and listen to their teachers while developing an independent, active and conscious attitude to the ideas expressed.
- The teaching process should include examples, tips, instructions, as well as exams and assessments.
- In some cases, the inculcation of positive moral qualities may involve fear and punishment.
- Vital needs and practical activities in the educational process offer individuals numerous opportunities for independent self-development.
- Ethnopedagogy includes a wide range of teaching tools and extensive research is conducted in this field.

Aliheydar Hashimov taught many prominent personalities such as professors Farahim Sadigov, Ismayil Aliyev, associate professors Ingilab Khalilov, Ayaz Kazimov, Khumara Salimkhanova, Zakir Rasulov, Nububbat Babayeva and others, and had an important impact as an educator. These students, in turn, mentor their own students, continuing to explore and apply pedagogical ideas in various research areas, uncovering new insights and implementing them in practical settings.

In his book "Ethnopedagogy of Azerbaijan", Ismayil Aliyev summarized the research conducted in the field of folk pedagogy and noted its general and important features as follows (Aliyev I., 33):

- Folk pedagogy is a pedagogy that is deeply rooted in life and serves the masses, society, and people.
- Represents the historical development of empirical knowledge about personality and their educational process from ancient times to the present day.
- One of the characteristic features of folk pedagogy is its ability to concisely, comprehensively and succinctly reflect what is happening in the public life of the people.
- Unlike other pedagogical fields, folk pedagogy has no specific laws, systematized theories, and stable scientific terminology. Instead, it emphasizes the role of people's way of thinking, social lifestyle, folk psychology, and the way individuals express themselves within society.

Cultivating moral values and improving human spirituality is an important aspect in modern education. It is crucial to enrich and improve the comprehensive development of individuals, taking into account their national characteristics. Pedagogy plays an important role in this process. Ethnopedagogy, which covers various areas of life such as activities, household chores, and work, has received new forms of expression.

Ethnopedagogical materials, which include empirical knowledge and historically collected experiences, have a great impact on children's character, morals and behavior. They offer ample opportunities for shaping actions and are integrated into the content of school education. The structure-content model of moral education of young students, which includes ethnopedagogical resources, is an important component of general education work.

Textbooks are the initial and distinguishing stage for comprehensive and multifaceted inclusion of ethnopedagogical materials. They provide theoretical and partially empirical information about our national values, traditions, and national psychology. The textbooks show students how to live and study by describing the everyday life and domestic experiences of our people in accordance with these traditions. They figuratively show noble qualities such as bravery, loyalty, honor, dignity, respect for parents, elders, and compassion for the poor and sick.

Folk creativity serves two important purposes: educational purposes and the expression of various educational qualities. It covers all types and genres of folklore, serving as a spiritual textbook. Therefore, it is important to use pedagogical experience, based on historically proven experiences, in the teaching process.

Extracurricular activities aimed at moral education with ethnopedagogical materials offer various methods and opportunities. Through conversations, discussions, literary and artistic compositions, and the performance of traditional ceremonies, students can experience the national-spiritual identity of our people in a visible and prominent way. By applying the acquired knowledge about ethnopedagogical resources in practical situations, extracurricular activities create opportunities for the formation of students' moral qualities and the development of their moral dimensions.

METHODOLOGY

The methodology used in the article includes research and analysis of various literatures related to the topic. The article begins by providing preliminary information about the concept of ethnopedagogy and its relationship with other terms. The article cites various sources and researchers to support statements and provide historical context for the topic.

The methodology used includes a review of existing literature and scientific works, as well as analysis and interpretation of data presented in those sources. The used research methods include deduction, induction, analysis, synthesis, explanation, comparison.

DISCUSSION

In the article, the concepts of ethnopedagogy, folk pedagogy, and proverbs in the context of cultural values and upbringing are given a broad overview. He emphasizes the importance of these concepts in the formation and transmission of cultural heritage, especially in the cultural history of Azerbaijan.

Ethnopedagogy is described as a field of science that examines traditions, values, ethics and aesthetics related to raising a new generation, focusing on educational processes within a specific ethnic group. It emphasizes the role of the immediate family environment and language acquisition in the transmission of cultural values during the early socialization stage of children.

The article also examines the importance of proverbs as a cultural expression and teaching tool. Proverbs are considered concise and meaningful expressions that convey judgment, have brevity and clarity, and often rhyme. They have been used throughout history to convey wisdom, moral principles and historical truths, as well as reflect the cultural and linguistic heritage of societies.

The collection and preservation of proverbs are emphasized as valuable contributions to the understanding of language, folklore, and cultural traditions. Several researchers and folklorists who are active in compiling and publishing collections of Azerbaijani proverbs, which are valuable resources for researchers and contribute to the cultural richness of Azerbaijani folklore, are mentioned.

The importance of folk pedagogy is discussed in connection with educational work, attention is paid to its inclusion in teaching practice. Folk pedagogy is deeply rooted in

life, serves the masses, and reflects the historical development of knowledge about personality and the process of education. The role of educators, the transmission of moral qualities, the importance of exemplary personalities, and the integration of practical activities are emphasized as the main directions of public pedagogy.

In addition to the contributions of prominent educators and researchers such as Aliheydar Hashimov and Ismayil Aliyev to the study and application of pedagogical ideas, their influence in this field is also discussed. The text emphasizes that their students continue to explore and implement these ideas in various fields of research, contributing to the continuous development of pedagogical knowledge.

In summary, ethnopedagogy, folk pedagogy, and the importance of proverbs in cultural and educational context are fully discussed in the text. He emphasizes the role of these concepts in the formation of cultural values, the transfer of knowledge and the formation of a sense of identity and belonging within the Azerbaijani community.

The article focuses on discussing the role of proverbs in different cultures, especially Azerbaijani proverbs. The author refers to various sources and studies related to proverbs, including books, manuscripts, and scientific works. They analyze the characteristics of proverbs, their cultural significance, and their influence on language and folklore.

In many parts of the article, a descriptive approach was used to present information about the topic. Definitions, explanations and examples are provided to support the ideas mentioned in the article. Notes were also made about specific researchers on the topic, their proverbs and their contributions to the science of ethnopedagogy. The article illuminates the works of various scientists and folklorists who collected and compiled proverbs, and emphasizes the importance of their research in the preservation of cultural heritage.

In addition, the article referred to specific books and studies investigating the use of proverbs in educational settings and the pedagogical value of folk literature. The article presents the perspectives of researchers on the role of proverbs in education and moral development, and discusses the ideas and conclusions of these researchers.

In general, the methodology used in the text includes a combination of literature review, descriptive analysis, and references to various sources and studies.

CONCLUSION

The article emphasizes the importance of ethnopedagogy, folk pedagogy, and proverbs in the cultural and educational context of Azerbaijani society. Ethnopedagogy examines the traditions, values, ethics, and aesthetics associated with raising a new generation, focusing on educational processes within a specific ethnic group. As an expression of societies based on different experiences, proverbs play the role of educational cultural values, conveying moral considerations concisely and effectively. Collecting and studying proverbs helps to understand language, folklore and cultural traditions.

Various researchers and scientists have made valuable contributions to the preservation and collection of Azerbaijani proverbs. Their efforts to collect, publish and analyze proverbs have led to a deeper understanding of Azerbaijan's cultural and linguistic heritage. Works such as "Proverbs" mentioned in the text and various folklore anthologies serve as an important source for researchers interested in the richness of Azerbaijani folklore.

In addition, the article emphasizes the role of folk pedagogy in education, promotion of moral values, and formation of behavioral patterns. Through the analysis of folk literature, including proverbs, parables, love poems, epics, and fairy tales, folk pedagogy creates ideas about the moral ideas and qualities valued by the people of Azerbaijan. In the studies conducted in this field, the importance of teachers as examples of noble moral

qualities is emphasized, the necessity of establishing independent, active, conscious relationships among students is emphasized.

As a whole, the field of ethnopedagogy and the study of proverbs contributes to the understanding and preservation of cultural heritage, the promotion of moral values, and the transmission of knowledge and wisdom from generation to generation. By recognizing the importance of cultural values, educational processes can be enriched and individuals can develop a strong sense of identity based on their ethnic heritage.

OFFERS

Since the topic of the article covers a wide area and is of considerable relevance when viewed from the perspective of modern teaching methodology, the following suggestions can be made regarding the subject and object of the research:

1. Taking into account the importance of ethnopedagogy in primary education, more research should be conducted in this field.

2. One-by-one research and summarization of historical sources, which are the basis of the formation of ethnopedagogy, will result in obtaining more detailed materials. Therefore, it is appropriate to continue the work of collecting and publishing folklore samples.

3. More attention should be paid to the collection of folklore examples and their inclusion in textbooks.

4. More space and time should be devoted to the use of folklore examples such as proverbs in the education of young schoolchildren.

5. In extracurricular activities, students, especially younger schoolchildren, should be involved in learning wise words such as proverbs.

REFERENCES

1. Proverbs and proverbs. Baku, "Altun Kitab". 2007.

2. Proverbs, the mind's eye. Baku, "Science". 1976

3. Agayev A. The problem of personality formation in the social and pedagogical thought of Azerbaijan. Baku, "Europe". 2005.

4. Badalova A.S. Azerbaijan folk pedagogy. Baku: "Teacher" publishing house, 2009.

5. Badalova A.S. Education. Baku: 2005, 291 pages.

6. Alibeyzade E. History of the spiritual culture of the Azerbaijani people (pre-Islamic period). Baku, "Youth", 1998.

7. Aliyev I., The effect of using ethnopedagogical materials to improve the quality of teaching and learning in secondary schools, Institute of Educational Problems of the Republic of Azerbaijan, 2002.

8. Aliyev I. Use of ethnopedagogical materials in the educational process. Baku, "Nurlan", 2005

9. Aliyev I.I. Theoretical and practical issues of using ethnopedagogical materials in secondary schools. Baku: Nurlan-2004.

10. Aliyev I., Azerbaijani ethnopedagogy. Baku, Karaagac and Education Summer, 2009.

11. Aliyeva S. A. (2016). Basics of ethnopedagogy. Baku: ADPU Pub. http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000524543 (22.9.2020).

12. Aliyev P.B. Organization of educational work in educational institutions. Baku: Education-2006.

1. Hashimov A. Some issues of Azerbaijan People's pedagogy. Baku, "Maarif", 1970.

2. Hashimov A. Folk pedagogy as one of the sources of academic pedagogy (Ethnopedagogy and ethnopsychology: sources and modern problems. Abstracts of the Republican scientific conference). Baku, 1992.

3. Hashimov A., Sadigov F. Azerbaijan folk pedagogy. Baku, "Patronat", 1993.

4. Hashimov A., Sadigov F. Azerbaijan folk pedagogy (textbook). Baku, "Unsiyat", 2000.

13. Garalov Z.I. Education. Volume III. Baku-2003.

14. Pedagogy (Training, education, upbringing). Baku-2006, 556 pages.

Russian

15. Berezhnova, L. N., Nabok, I. L., Shcheglov, V. I. (2013). Ethnopedagogy, Moscow, Izdatelsky center "Academy".
16. Ethnopedagogy (2020). Ethnopedagogy. (Ethnopedagogy). http://www.interpedagogika.ru/shapka.php?secttype=111&menu_id=131&alt_menu=-1 (22.9.2020).
17. Volkov, G. N. (2000). Volkov, G. N. Ethnopedagogy. (Ethnopedagogy), Moscow: Academy Pub.

Internet Resources

18. http://www.anl.az/el/Kitab/2017/06/Azf-262787.pdf
19. http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=538772&pno=85
20. https://islamansiklopedisi.org.tr/atasozu
21.cademia.edu/38887848/meb_2013_okul_öb_12013_okul_öncesi_Egitim_Program_TNOPEDGOGOGOGE_OCKELENME_VE_YGULAs_IsAs_AsSessment_OmOne_2013_Pressment_CurRICULAGE_N_TRESSME_CURRICUM_IN_TRESS_OF_HTHNO_PEDAGY_AND_REFLEC TIONS_ON_PRACTICE
22. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1226793
23. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/255465
24.https://www.academia.edu/40773859/Etnopedagoji_Atabek_Yurdu?email_work_card=view-paper
25. https://www.academia.edu/50815700/Ethnopedagoji?email_work_card=view-paper

THE ROLE OF THE ZANGEZUR CORRIDOR IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY

QLOBAL TƏHLÜKƏSIZLIK KONTEKSTINDƏ ZƏNGƏZUR DƏHLIZININ ROLU

Gunel Isayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid id:009-0004-3321-0714

Summary

The sphere of transport in the world has been evolving for centuries, the requirement for new road transport system and opening of corridors has increased. Historically, mobility, an important human need, has required the development, comfort, and safety of vehicles, both during travel and for the transportation of finished goods. At this time, he revealed how and why the movement was carried out, according to the needs of people, such as meeting the needs of security, various jobs, services, shopping or recreation.

The tourism potential of our country, its geostrategic position, advantages such as the presence of a number of corridors, and the Zangezur corridor are one of the main reasons that increase the attractiveness of modern tourism, and the realization of this corridor is necessary from the point of view of economic, regional cooperation, and international relations. The use of Zangezur, which is an important crossing point for both international and domestic tourism trips of Azerbaijan, for this purpose is not only the realization of the possibilities of this corridor, which has been unused for a long time, but also in the way of creating long-term stability in the region after the brilliant Victory won by our country as a result of the 44-day Patriotic War in 2020. is also an important task. The creation of a new tourist route such as Nakhchivan-Zangezur-Karabagh, as well as their use and security issues. In this article, issues such as Zangezur Corridor's important tourism opportunities and contributions to international security and cooperation have been investigated.

Keywords: tourism; Zangezur Corridor; security; cooperation

Xülasə

Dünyada nəqliyyat sahəsi əsrlər boyu təkamül yolu keçmiş, yeni yol-nəqliyyat sistemi və dəhlizlərin açılması tələbini artmışdır. Tarixən, insanların mühüm tələbatı olan mobillik həm səyahət zamanı, həm də hazır malların daşınması, nəqliyyat vasitələrinin inkişafını, konfortluluğunu və təhlükəsizliyini tələb etmişdir. Bu zaman hərəkətin necə və nə üçün həyata keçirildiyini, insanların ehtiyaclarına uyğun olaraq olaraq təhlükəsizlik, müxtəlif iş,

xidmətləri, alış-veriş və ya istirahətlə bağlı tələbatların ödənilməsi kimi məsələləri ortaya çıxarmışdır.

Ölkəmizin turizm potensialı, yerləşdiyi geostrateji mövqeyi, bir sıra dəhlizlərin varlığı kimi üstünlükləri və müasir turizmin cazibə gücünü artıran əsas səbəblərdən biri kimi də Zəngəzur dəhlizini göstərmək olar ki, bu dəhlizin reallığa çevrilməsi həm iqtisadi, həm regional əməkdaşlıq, həm də beynəlxalq münasibətlər baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Həm beynəlxalq, həm də Azərbaycanın daxili turizm səfərləri üzrə mühüm keçid məntəqəsi olan Zəngəzurdan bu məqsədlə istifadə, uzun müddət istifadəsiz qalmış bu dəhlizin imkanlarının reallaşdırılması ilə yanaşı, həm də 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində ölkəmizin qazandığı parlaq Qələbədən sonra bölgədə uzunmuddətli sabitliyin yaradılması yolunda da mühüm vəzifədir. Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ kimi yeni turizm marşrutunun yaradılması və eləcə də ondan istifadə edilməsinin özü təhlükəsizlik məsələlərini yaratmış olur. Bu məqalədə Zəngəzur dəhlizinin turizm əhəmiyyətli imkanları və beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlığa verdiyi töhfələr kimi məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: turizm; Zəngəzur dəhlizi; təhlükəsizlik; Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ

Bu gün dünya iqtisadiyyatında mühüm rola malik olan nəqliyyatın inkişafı, onlarda təhlükəsizlik və konforluluğun təmin edilməsi maraqlı yol keçmişdir. Tarixən insanların nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatı müxtəlif olmuşdur. Əgər müasir dövrdə turistlərin daşınmasında xüsusən hava nəqliyyatından, çeşidli yüklərin daşınmasında müxtəlif nəqilyyatlardan istifadə olunurdusa, keçmişdə bu əsasən karvan yolları ilə mümkün olmuşdur və burada əsas məqsəd daşınma olsa da, bu marşrutlar həm də regional və qlobal əməkdaşlığa xidmət edirdi. Buna misal olaraq, tarixi Böyük İpək yolu kimi məhşur marşrutu göstərmək olar. Onun üzərində yerləşən şəhərlər mühüm strateji məntəqə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, burada ölkələrarası həm ticari, həm mədəni, qarşılıqı anlaşma, dostluq kimi əlaqələr qurulurdu. Sözügedən marşrut üzərində yerləşən Cənubi Qafqazın aparıcı ölkəsi, öz coğrafi mövqeyinə görə Avrasiyanın əsas quru və hava nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşmiş Azərbaycan iki qitənin - Avropa və Asiya mədəniyyətinin kəsişdiyi əlverişli bir coğrafi məkanda yerləşməklə yanaşı mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi kimi də inkişaf etmişdir. Bu ərazi Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinin həyatında hələ qədim dövrlərdən çox mühüm siyasi, strateji və iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Müasir dövrdə isə yaşadığımız makroregiondakı Çin-Avropa ticarət, Orta Asiya-Cənubi Qafqaz-Avropa enerji koridorları boyunca yaradılmış ticarət-iqtisadi əlaqələrinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək olar. Bu mənada, hazırda fəaliyyət göstərən bu koridorların və yaradılacaq Zəngəzur koridoru kimi perspektiv marşrutlar boyunca təhlükəsiz və məntiqi şəkildə bir-birini tamamlayan müasir nəqliyyat-logistika şəbəkəsinin yaradılması, avtomobil və dəmiryol qovşaqlarının yaradılması, sosial obyektlər kimi infrstrukturların yaradılması kimi məsələlər ortaya çıxır. Bütün bunlar isə qlobal təhlükəsizlik üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan turizm sahəsinin inkişafı üçün zəmin rolunu oynayacaqdır.

Qlobal təhlükəsizlik sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan regoinal təhlükəsizlik onun davamlılığını şərtləndirən mühüm amillərdəndir. Dünya xəritəsinə nəzər salsaq, geopolitik subyektlərin daim qarşılıqlı təsirdə olmasına, hətta bir sıra hallarda bir regiondakı vəziyyətin digərinin təhlükəsizlik vəziyyətinə təsirsia ötüşmədiyini müşahidə edə bilərik. Müasir dövrdə ölkə daxilində və xaricində terrorizmə qarşı mübarizə təhlükəsizliyini təmin etmək istəyən hər bir dövlətin siyasi strategiyasının tərkib hissəsinə daxildir. Həmçinin, ayrı-ayrı dövlətlərin və bütövlükdə regionların təhlükəsizliyi siyasi, iqtisadi, xüsusilə isə enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından səciyyələndirilir. Xüsusilə, iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin milli

təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsi olub, dövlətin geosiyasi gücü hesab edilməklə müstəqilliyin möhkəmlənməsinə xidmət göstərir. Artıq 21 ildir müstəqil dövlət kimi balanslandırılmış xarici siyasət yürüdən Azərbaycan həm də unikal coğrafi mövqeyə malik olmaqla bir deyil, bir neçə regionun təhlükəsikliyinin etibarlı və davamlı olmasında mühüm geopolitik faktor kimi çıxış edir.

Son illərdə beynəlxalq səviyyədə ölkəmizə qarşı diqqətin davamlı olaraq yüksəlməsinə gətirib çıxaran ən mühüm səbəblərdən biri də sürətli inkişaf yolunda irəliləyən Azərbaycanın qazandığı nailiyyətlərin miqyasını daim genişləndirərək uğurlu bir tərəqqi modelinin əsasını qoymasıdır. Özündə çoxsaylı maraqları qovuşduran və geniş inkişaf perspektivləri olan Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan, sözsuz ki, özünün məqsədəuyğun və ardıcıl inkişaf siyasəti ilə regional tərəqqidə təkanverici amildir. Bölgənin üç dövlətindən biri olan Ermənistanın qeyri-konstruktiv və qeyri-adekvat siyasəti üzündən region ölkələri arasında ikitərəfli əsasda sıx qonşuluq və dostluq əlaqələrinin qurulumasında maneələr qalmaqdadır. Bu gərgin vəziyyətə baxmayaraq, Azərbaycan bölgədə və bütün dünyada məhz sülh və stabilliyin tərəfdarı olmaqla Qafqaz regionununda təhlükəsizliyin etibarlı təminatı üçün əlindən gələni edir və müvafiq siyasəti davam etdirəcəyini dəfələrlə bəyan etməkdədir.Azərbaycan Avropa İttifaqının "Qonşuluq Siyasəti" proqramı çərçivəsində mühüm strateji ölkə olduğunu göstərir və Cənubi Qafqaz ölkələrinin Birliyə inteqrasiyasında hərəkətverici dövlət statusunu təsdiqləyir. Bölgədə sülhə, sabitliyə və əməkdaşlığa ən çox meylli və bu işə yardım edə biləcək dövlət də məhz Azərbaycandır. Bu gün geniş iqtisadi, siyasi, hüquqi və sosial islahatları davam etdirən ölkəmiz Avropa dəyərlərinə yiyələnmiş, savadlı, demokratik təbiətli, inkişafa meylli və tolerant əhaliyə, bəşəri dəyərləri yüksək qiymətləndirən elitaya malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyada təkcə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması deyil, həmçinin dövlətin daxilində və dövlətlərarası münasibətlərdə də bərabər hüquq və ədalətlilik prinsipinin rəhbər tutulması bütövlükdə bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə və əmin-amanlığa şərait yaratmış olur, stabilliyi təmin edir. Bu baxımdan beynəlxalq təşkilatların sadalanan istiqamətdə dövlətlərin birgə fəaliyyətə və qarşılıqlı əməkdaşlığa cəlb olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hal – hazırda müstəqil Azərbaycan özünün sülhpərvər mövqeyi, qonşu, region və bütövlükdə əməkdaşlığa meylli olan bütün dövlətlərlə etibarlı əlaqələrinin səviyyəsi, həmçinin yüksək siyasi, iqtisadi, inkişaf potensialı ilə dünya dövlətləri arasında rəğbət və dəstək qazanmaqda davam edir və tərkib hissəsi olduğu regionun stabil inkişafı və təhlükəsizliyinin təminatında üzərinə düşən rolu uğurla yerinə yetirir.

Vətən müharibəsindən sonra ölkəmizin qazandığı uğur onun üçün yeni inkişaf prespektivləri açmaqla yanaşı, regiondakı geosiyası vəziyyəti dəyişdirdi, yeni reallıqlar yaratdı, bölgənin tranzit xəritəsinə mühüm yeniliklər gətirən Zəngəzur dəhlizinin strateji əhəmiyyətini gündəmə gətirdi. Tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurdan keçəcək yeni kommunikasiyalar Azərbaycanla yanaşı Türkiyə, Avropa İttifaqı, Rusiya, Çin, İran, Ermənistan və digər ölkələr üçün də yeni nəqliyyat imkanları yaradacaq. Həmçinin bu koridor Türkiyədən başlayaraq quru yolu xətti ilə Azərbaycana, daha sonra Xəzər dənizi vasitəsilə Orta Asiya ölkələrinə və Çinə çıxış imkanlarının yaranmasını təmin edəcəkdir. Başqa sözlə, Türk dünyası uzun illərdən sonra yenidən Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə birləşəcək, regionda yeni layihələr, o cümlədən beynəlxalq turizm marşrutları yaradılacaq.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasına ən böyük maraqlı tərəf şübhəsiz, Azərbaycan Respublikasıdır. Bununla yanaşı mövcud vəziyyəti və gestrateji maraqları nəzərə almaqla Zəngəzur dəhlizinin açılmasına maraqlı olan ölkələri dörd qrup halında təsnif etmək mümkündür:

1. Azərbaycanın da daxil olduğu Türk dünyası dövlətləri qrupu;

2. Bir-birinə bənzər ortaq maraqları olan İran və Rusiya;

3. ABŞ, Çin, İngiltərə, Fransa kimi iri dövlətlər;

4. İqtisadi cəhətdən olduqca zəif və asılı vəziyyətə düşmüş Ermənistan

Hazırda dünyada baş verən hadisələr, xüsusən Rusiya-Ukrayna münasibətlərinin gərginləşməsi, Orta Asiya və Çinə qarşı olan maraqların kəsişməsi və eləcə də texnogen faktorlar zəminində (Süveyş kanalında baş vermiş gəmi qəzası nəticəsində) Avropa-Asiya dəhlizində ənənəvi maşrutlara nisbətən yeni alternativ tranzit koridorunun formalaşdırması zərurət kimi ortaya çıxmaqdarır. Daha da irəli perspektivə nəzər salsaq, Zəngəzur koridorunun XXI əsrdə yeni geopolitik münasibətlər yaradacağını, dünya enerji və texnlologiya bazarında yeni münasibətlər formalaşdıracağını fikrini deməyə imkan verir. Koridorun işə salınması ilə yaranacaq yeni regional əməkaşlıqların daha da inkişaf edib, gələcəkdə hətta təhlükəsizlik sahəsində yeni əməkdaşlıq formatlarına keçilməsinə də səbəb olacağını düşünmək olar ki, bu da qlobal sülhə böyük töhfə olacaqdır. Bütün bu müsbət tərəfləri nəzərə alsaq, Zəngəzur koridorunun Qarabağın işğaldan sonra yenidən inşası üçün mütləq şərtlərdən biridir. Azərbaycan hökuməti özünün daxili resursları hesabına bu mühüm vəzifəyə uğurla başlamış və qısa müddətdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə minaların təmizlənməsindən başlamış, müasir yaşayış məntəqələri, enerji, yol, su, lojistika təminatında, öz doğma yurdlarında yenidən məskunlaşacaq insanların normal sosial həyatı üçün zəruri şəraitin yaradılmasınadək bütün işləri sürətlə aparmaqdadır. Belə ki 26 oktyabr 2021-ci ildə Horadiz-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun (Zəngəzur Dəhlizi) təməlinin qoyulması ilə bu işlərə başlanımışdır.

Erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış ərazilərdə ağıllı yaşayış məntəqələrinin yaradılması (Zəngilan rayonunda) , yaşıl enerji(Kəlbəcər, Laçın rayonlarında külək enerjisi, Zəngilan, Cəbrayıl rayonlarında isə günəş enerjisi) ekoloji təmiz istehsal standartlarının tətbiqi bu mənada təkcə Cənubi Qafqaza deyil, bütün yaxın regiona yeni istehsal idarəetmə modelləri də qazandaracaq. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin müqayisəli üstünlükləri əsasında 4 regional mərkəzin yaradılması nəzərdə tutulub. Cəbrayılda logistika və ticarət mərkəzi, Şuşada mədəniyyət və turizm mərkəzi, Kəlbəcərdə hasilat və turizm mərkəzi yaradılacaqsa, Ağdamda sənaye mərkəzi təşkil olunacaq(11).

Azərbaycan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasında yaxından iştirak edən bir ölkə kimi həm birbaşa həmin nəqliyyat dəhlizlərinin regional hissəsinin inkişafına mühüm təsir göstərərək, bu işə mühüm maliyyə dəstəyi də nümayiş etdirir. Gələcəkdə Zəngəzur dəhlizindən istifadə nəticəsində region iqtisadiyyatına yeni fürsətlər yaranacaqdır. Bu dəhlizin reallaşması ilə Şərqi Zəngəzur və eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının əldə edəcəyi yeni imkanlara baxdıqda burada aşağıdakı nəticələri görmək mümkündür:

· Uzun illər ərzində davam etmiş blokadaya son qoyulacaq

· Ərazidə yeni uzunmüddətli xarici investisiyalar üçün əlverişli şərait yaranacaq

· Nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yenidən qurulması üçün həyata keçiriləcək layihələrdə ən son texnologiyanın tətbiq olunması və bunun da nəticəsində innovativ layihələrin daha çox yayılması

· Bölgədən hər iki istiqamətdə daha çox turistin hərəkət edəcəyi

· Tranzit sərnişin və yüklərdən gəlirlərin əldə olunacağı

· Bölgə dövlətləri üçün üçün əhəmiyyətli olan ortaq iqtisadi, mədəni və hətta təhlükəsizlik layihələrində iştirak

"Vaxtilə Azərbaycan tarixi torpağı, əzəli torpağı Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirilməsi, demək olar ki, böyük türk dünyasının coğrafi baxımdan parşaladı. Yəni türk dünyasının vahid bir ailə kimi, vahid bir qüvvə kimi fəaliyyəti onilliklər ərzində dayandırılmışdır. Ancaq biz bugün qəbul edilmiş qərarlarla, atılmış addımlarla bu bağlantını daha da gücləndiririk" . Prezident İlham Əliyev bu sözləri 12 il əvvəl – 2009-cu ildə Naxçıvanda Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX Zirvə görüşündə demişdir(10). Zəngəzur dəhlizi Türk dünyasında bilik yaratmaqla yanaşı, həmçinin qardaş ölkə Türkiyənin XXI əsrdə həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf və regional əlaqələrin genişləndirilməsi siyasətinin mühüm zəncirlərdən biridir. Belə ki, qonşuları ilə hərtərəfli əməkdaşlıq formulu üzərində öz siyasətini quran Türkiyə üçün Azərbaycan, Orta Asiya, Pakistan, Əfqanıstan və Rusiyanın Sibir bölgəsi və hətta Çin də iqtisadi maraq dairəsindədir. Əlavə olaraq, Türkiyə üçün Zəngəzur dəhlizi yeni turizm və iqtisadi əməkdaşlıq körpüsü də deməkdir. Türkiyənin şərq vilayətlərinin iqtisadi potensialının daha da artması bu dəhlizin fəaliyyətindən gözlənilən nəticələr arasındadır.

Nəticə

Dünyada gedən siyasi , iqtisadi proseslər qloballaşmanı daha da sürətləndirir. Dünya dövlətləri, həmçinin xalqlar arasında münasibətləri tənzimləyən, iqtisadi və mədəni əlaqələlərinin tənzimlənməsinin və möhkəmləndirilməsinin ən optimal yolu turizmdir. Beynəlxaq sülhün davamlılığı, Qafqaz regionunda sabitliyin yaradılması Zəngəzur dəhlizinin açılmasını və burada turizm inkişafı məsələsinin çox əhəmiyyətli olduğunu önə çıxarmış olur. Region xalqlarının əməkdaşlığı, həmçinin təhlükəsizliyi burda turizmin yaradılması və dayanıqli inkişafını şərtləndirir. Turizmin dayanıqlı inkişafı üçün vacib şərtlərdən olan turistlərin davranışı asprktindən yanaşsaq, turistləri səyahət etdiyi ölkənin ətraf mühitinə zərər verməməli olduqları, mədəni –sosial həyatına hörmətlə yanaşmalı kimi vacib məqamların oladuğunu da görərik. Həmçinin beynəlxalq terrorizm, separatizm, ekstremizm və transsərhəd cinayətkarlıqla mübarizə üzrə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi, iqtisadi artım , sosial və mədəni inkişaf, ticarət və investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılması baxımından da bu dəhlizin əhəmiyyətini vurğulamaq olar. Bütün dünya ölkələrinin maraq dairəsində olan bu regoinda gedən proseslər, xüsusilə Boyük İpək yolunun bir hissəsi olan Zəngəzur dəhlizinin açılması, onun prespektivliyi baxımından ortaya qoyduğu imkanlar bir çox dövlətlərin siyasi, iqtisadi maraqları ilə bir müstəvidə yer almaqla yanaşı, regional və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığa öz töhfəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Cabbarov Ə., Abbasova S., Tanriverdi H. Zəngəzur-Naxçıvan-İstanbul marşrutu üzrə regional əməkdaşlıq perspektivləri. Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi, International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences. E-ISSN: 2602-4411, 6(1): 42-52, 2022 https://ijtebs.org/index.php/ijtebs/article/download/532/440
2. Əliyeva M. Zəngəzur dəhlizinin açılması nəinki Azərbaycanda, bütün türk dünyasında yeni bir mərhələnin başlanğıcı olacaq. https://respublika-news.az/news/zengezur-dehlizinin-acilmasi-neinki-azerbaycanda-butun-turk-dunyasinda-yeni-bir-merhelenin-baslangici-olacaq

3. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında, o cümlədən Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərinə səfəri https://president.az/az/articles/view/46840
4. Jabbarov A. Abbasova S. Tanriverd H. Zəngəzur-Naxçıvan-İstanbul marşrutu üzrə regional əməkdaşlıq perspektivləri. https://ijtebs.org/index.php/ijtebs/article/download/532/440 Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences E-ISSN: 2602-4411, 6(1)
5. Zəngəzur dəhlizinin böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var. https://ikisahil.az/post/214832-zengezur-dehlizinin-boyuk-regional-ve-beynelxalq ehemiyyetivar
6. Zəngəzur dəhlizi tarixi və geosiyasi reallıqlar işığında http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyul/750154(meqale).pdf

7. What is the Zangezur Corridor and why does it matter Eurasia? https://www.trtworld.com/magazine/what-is-the-zangezur-corridor-and-why-does-it-matter-to-eurasia-58405
8. Президент: Зангезурский коридор важен не только для Азербайджана и Армении, но и в мировом масштабе https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-ehemiyyeti-boyukdur-1635803974

9. Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti Avropa və Asiya ölkələri üçün də böyükdür. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-iqtisadi-ehemiyyeti-avropa-ve-asiya-olkeleri-ucun-de-boyukdur-1630444295

10. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın növbəti tarixi qələbəsidir. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizi-azerbaycanin-novbeti-tarixi-qelebesi-olacaq-1619209890

11. Dünyanın ən "ağıllı"layihələri Qarabağda. https://ikisahil.az/post/260565-dunyanin-en-agilli-layiheleri-qarabagda

12. Nəcəfova K, İsmayılov O. Qarabağda turizmin davamlı inkişafına nail olunmasına təsir göstərən faktorlar və onların tətbiq imkanları "Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialının sektoral qiymətləndirilməsi" mövzusunda IV iqtisadiyyat və İdarəetmə sahəsində tədqiqatçıların elmi konfransı. Bakı UNEC . 2022 s.11 https://conferences.az/uploads/file/165c4-qarabag-ve-serqi-zengezurun-iqtisadi-potensialinin-sektoral-qiymetlendirilmesi.pdf

HEIDEGGER'S VIEW OF THE PROBLEM OF BEING IN PHILOSOPHY

HAYDEGGER`İN FƏLSƏFƏDƏ VARLIQ PROBLEMİNƏ BAXIŞI

ВЗГЛЯД ХАЙДЕГГЕРА НА ПРОБЛЕМУ БЫТИЯ В ФИЛОСОФИИ

Ziyad Rəhimov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Varlığın nəliyi ilə əlaqəli sual fəlsəfənin mahiyyətini müəyyən edici xüsusiyyətə sahibdir. Belə ki, ilk fəlsəfə bir varlıq sorğulaması ilə başlayır. İlk olaraq təbiət incələməsi ilə bu problemə cavab axtarılır ardından isə insana, sonra da Tanrı incələmlərinə istiqamətlənir. Nəhayətində 20-ci əsrlə yenidən insan fəlsəfənin mərkəzini təşkil edən məsələ halına gəlir. Bu minvalda məqalədə, varlığın fələsəfə tarixində problemləşmə mərhələlərinə baxılaraq Haydegger`in varlığı, insan varoluşu mövqeyindən incələmələrinə yer verilib, filosofun fəlsəfəyə daxil etdiyi qavram olan dasein analizi çərçivəsində problemin tarixsəl seyrinə nəzər yetirilməkdədir.

Fəlsəfə məna etibarilə daim axtarışda olmaq, yolda olmaq olsa da sofyanı (müdrikliyi) tapmaq, ələ keçirmək deyil. Buna görə də "Fəlsəfə nədir?" Suala cavab verə bilmək həm də özündə bir fəlsəfə qurmağı tələb edir. Bu nümunələrin sayının nəsli kəsilmək əvəzinə bir gün artacağı ehtimalı yüksəkdir. Haydegger fəlsəfəsi özlüyündə bir yol kimi həmişə yolda olmağın nümunəsidir.

Haydegger`in fəlsəfənin təbiəti ilə bağlı çıxışı əsərə çevrilmişdir. Bu çıxışında o, əvvəlcə fəlsəfəni rasional bir şey kimi deyil, ağlın hökmdarı kimi bəyan edir. Ancaq bu iddia ilə fəlsəfənin tərifi verilmir, tam da fəlsəfə edilməyə başlanır və ratio`nun (ağıl) nə olduğu və hansı haqla bu vəzifəyə gətirildiyi sual altına alınmağa və araşdırılmağa başlanır. Həqiqətən də, Haydegger tədqiqatı təfəkkürün təqvası kimi müəyyən etmişdir. Fəlsəfənin rasional yoxsa irrasional olub olduğuna dair yekun mühakimə yenə ratio`ya nisbətlə verilir. Bu iddia bizim rationun nə olduğu haqda məlumatımız olduğunu güman edir. Amma Haydegger başqa yol təklif edir və deyir ki, fəlsəfəyə onun mənbəyindən yanaşmaq lazımdır. Qarşımızda bir yol kimi dayanan fəlsəfə Haydeggerci ifadə ilə yunan dili ilə danışır. O qədər ki, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar: Qədim Yunan Sivilizasiyası əvvəlcə fəlsəfənin mahiyyətini müəyyən etmişdir. Haydegger bu iddianı bir az da irəli aparır və bildirir ki, bu fəlsəfə sualında olan şey yunanların sual vermə üsuludur. Sual vermənin bu üsulu Platonik və Aristotelçidir. Düzdür, yunanların sual vermə üsulu olan nədir`li? (ti estin) sual veririk, lakin zaman-zaman bu estin`ə Platon fərqli cavablar verir, Aristotel fərqli, Kant fərqli, Hegel fərqli cavablar verir. Amma bu nədir sualları həmişə müəyyən bir öz probleminə işarə etmişdir. İş o yerə çatıb ki, verilən sual, özünə sual istiqamətlənən varlıq qaranlıq və mürəkkəbləşəndə, adamın mövcud

problemə marağı sarsılanda canlanır. Ona görə də Haydeggerə görə, əgər biz bu gün fəlsəfə nədir sualını veririksə, bu, məsələ ilə bağlı mürəkkəbliyin yaşandığına işarət etməkdədir.

Açar sözlər: Varlıq, Varoluş, Haydegger, Dasein, İnsan

SUMMARY

The question related to the nature of existence has a characteristic that defines the essence of philosophy. Thus, the first philosophy begins with an inquiry into existence. First, the answer to this problem is sought with the study of nature, and then it is directed to man, and then to the study of God. Finally, in the 20th century, man again becomes the central issue of philosophy. In this example, the article examines the stages of problematization of existence in the history of philosophy and gives place to Haydegger's elaborations from the standpoint of existence and human existence, and examines the historical course of the problem within the framework of the analysis of dasein, a concept introduced by the philosopher into philosophy.

In the sense of philosophy, it is not about finding or capturing sophia (wisdom), even though it is always in search and on the way. Therefore, "What is philosophy?" Being able to answer the question also requires building a philosophy. It is highly likely that the number of these specimens will increase one day instead of becoming extinct. Heidegger's philosophy is an example of always being on the road as a road in itself.

Heidegger's speech on the nature of philosophy has been turned into a work. In this speech, he first declares philosophy not as something rational, but as the ruler of reason. However, with this claim, the definition of philosophy is not given, it begins to be philosophized, and what ratio (reason) is and by what right it is brought to this position is questioned and investigated. Indeed, Heidegger defined research as the piety of thinking. The final judgment about whether the philosophy is rational or irrational is again given in relation to the ratio. This claim assumes that we know what the ration is. But Heidegger suggests another way and says that philosophy should be approached from its source. Philosophy, which stands before us as a path, speaks Greek in Heideggerian terms. So much so that the following conclusion can be drawn from here: Ancient Greek Civilization first defined the essence of philosophy. Heidegger takes this claim a little further and states that what is at stake in this question of philosophy is the Greek way of asking questions. This way of asking questions is Platonic and Aristotelian. It's true, what is the Greek way of asking questions? (ti estin) we ask a question, but from time to time Plato gives different answers to this estin, Aristotle gives different answers, Kant gives different answers, Hegel gives different answers. But the questions of what it is always pointed to a certain problem of its own. It has come to the point that the question comes alive when the being to whom the question is directed becomes dark and complex, when the person's interest in the existing problem is shaken. Therefore, according to Heidegger, if we ask the question of what is philosophy today, it indicates the complexity of the issue.

Keywords: Being, Existence, Haydegger, Dasein, Man

РЕЗЮМЕ

Вопрос о природе бытия имеет характеристику, определяющую сущность философии. Таким образом, первая философия начинается с исследования существования. Сначала ответ на этот вопрос ищется при изучении природы, затем он направляется к человеку, а затем к изучению Бога. Наконец, в 20 веке человек снова становится центральной проблемой философии. На этом примере в статье рассматриваются этапы проблематизации бытия в истории философии и уступает место хайдеггеровским разработкам с позиций бытия и человеческого бытия, а исторический ход проблемы рассматривается в рамках анализа dasein, понятие, введенное философом в философию.

В смысле философии речь не идет о том, чтобы найти или уловить софию (мудрость), хотя она всегда в поисках и в пути. Следовательно, «Что такое философия?» Способность ответить на вопрос также требует построения философии. Весьма вероятно, что количество этих экземпляров однажды увеличится, а не вымрет. Философия Хайдеггера — это пример того, как всегда быть в пути как дороге самой по себе.

Речь Хайдеггера о природе философии превратилась в произведение. В этой речи он впервые объявляет философию не чем-то рациональным, а владычицей разума. Однако при этом утверждении определение философии не дается, она начинает философствовать, а что такое отношение (разум) и по какому праву доведено до этого положения, подвергается сомнению и исследованию. Действительно, Хайдеггер определял исследование как благочестие мышления. Окончательное суждение о том, является ли философия рациональной или иррациональной, опять-таки дается по отношению к ratio. Это утверждение предполагает, что мы знаем, что такое рацион. Но Хайдеггер предлагает другой путь и говорит, что к философии следует подходить от ее истоков. Философия, которая предстает перед нами как путь, говорит по-гречески хайдеггеровскими терминами. Настолько, что отсюда можно сделать следующий вывод: древнегреческая цивилизация впервые определила сущность философии. Хайдеггер развивает это утверждение немного дальше и утверждает, что в этом философском вопросе речь идет о греческом способе постановки вопросов. Этот способ задавать вопросы является платоническим и аристотелевским. Это правда, а как по-гречески задавать вопросы? (ti estin) мы задаем вопрос, но время от времени Платон дает разные ответы на этот estin, Аристотель дает разные ответы, Кант дает разные ответы, Гегель дает разные ответы. Но вопросы о том, что это всегда указывало на некую собственную проблему. Дошло до того, что вопрос оживает, когда существо, к которому обращен вопрос, становится темным и сложным, когда интерес человека к существующей проблеме расшатывается. Поэтому, по Хайдеггеру, если мы задаем вопрос о том, что такое философия сегодня, это указывает на сложность вопроса.

Ключевые слова: Бытие, Существование, Хайдеггер, Dasein, Человек.

THE GREAT SILK ROAD IS OUR HISTORY

ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ – НАША ИСТОРИЯ BÖYÜK İPƏK YOLU TARİXİMİZDİR

Dos. Dr. Ələkbər Həsən oğlu Cabbarlı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Tarixən mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların qovşağında yerləşən Azərbaycan Böyük İpək yolunun keçdiyi dövlətlərdən biridir. Beş minillik dövlətçilik tarixi olan Aərbaycan ərazisi çox qədim dövrlərdən Şərqlə-Qərb, Şimalla-Cənub arasında körpü rolunu oynamış, əlaqələrin yaranmasında vasitəçi olmuşdur.

Böyük İpək Yolu Azərbaycanda ticarətin və ipəkçiliyin inkişafına təkan vermişdir. Sonradan dəniz yollarının kəşfi ilə əlaqədar İpək Yoluna diqqət azalmış və o unudulmuşdur.

XX əsrin sonlarında sovet imperiyası dağıldıqdan sonra Tarixi İpək yolunun canlandırılması məsələsi gündəmə gəlir. 1993-cü il may ayında Mərkəzi Asiyanın və Cənubi Qafqazın 8 dövlətinin yüksək səviyyəli nümayəndələri Brüsseldə görüşərək İpək Yolunun bərpası ilə bağlı müxtəlif məsələləri müzakirə edirlər. Böyük İpək Yolunun canlandırılması ideyası ilə çıxış edən ölkələrdən biri də Azərbaycan idi.Ulu öndərimiz Heydər Əliyev bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş, böyük işlər görmüşdür. Elə bu səbəbdəndir ki, ulu öndərimizin təşəbbüsü ilə tarixi ipək Yolunun bərpası üzrə ilk beynəlxalq konfrans 1998-ci il sentyabr ayında Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilir. Müvafiq qərarlar qəbul edilir.

Məqalədə bu kimi məsələlər şərh edilir.

Açar sözlər: İpək Yolu, Azərbaycan, sivilizasiya, beynəlxalq konfrans, mədəni əlaqələr

SUMMARY

Historically located at the crossroads of cultures and civilizations, Azerbaijan is one of the states along which the Great Silk Road passes. The territory of Azerbaijan, which has a five-thousand-year history of statehood, has played the role of a bridge between East and West, North and South, and has been a mediator in the establishment of relations since ancient times.

The Great Silk Road gave impetus to the development of trade and sericulture in Azerbaijan.

Later, due to the discovery of sea routes, attention to the Silk Road decreased and it was forgotten After the collapse of the Soviet empire at the end of the 20th century, the question of revitalizing the Historical Silk Road is on the agenda. In May 1993, high-level representatives of the 8 states of Central Asia and the South Caucasus met in Brussels and discussed various issues

related to the restoration of the Silk Roadthey do.Azerbaijan was one of the countries that came up with the idea of revitalizing the great Silk Road. Our great leader Heydar Aliyev paid special attention to this field and did great work. It is for this reason that the first international conference on the restoration of the historic Silk Road was held in Baku, the capital of Azerbaijan, in September 1998 at the initiative of our great leader. Appropriate decisions are made.

Such issues are explained in the article.

Key words: Silk Road, Azerbaijan, civilization, international conference, cultural relations

РЕЗЮМЕ

Исторически расположенный на перекрестке культур и цивилизаций, Азербайджан является одним из государств, по которым проходит Великий шелковый путь. Территория Азербайджана, имеющего пятитысячелетнюю историю государственности, с древних времен играла роль моста между Востоком и Западом, Севером и Югом, была посредником в установлении отношений.

Великий шелковый путь дал толчок развитию торговли и шелководства в Азербайджане. Позже, в связи с открытием морских путей, внимание к Шелковому пути уменьшилось и о нем забыли.

После распада советской империи в конце XX века на повестку дня встал вопрос возрождения Исторического Шелкового пути. В мае 1993 г. в Брюсселе встретились представители высокого уровня 8 государств Центральной Азии и Южного Кавказа и обсудили различные вопросы, связанные с восстановлением Шелкового путиони делают. Азербайджан был одной из стран, выдвинувших идею возрождения Великого Шелкового пути, наш великий лидер Гейдар Алиев уделял этому направлению особое внимание и проделал огромную работу. Именно поэтому в сентябре 1998 года в столице Азербайджана Баку по инициативе нашего великого лидера была проведена первая международная конференция по восстановлению исторического Шелкового пути. Принимаются соответствующие решения.

Такие вопросы описаны в статье.

Ключевые слова: Шелковый путь, Азербайджан, цивилизация, международная конференция, культурные связи

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, beş minillik dövlətçilik tarixi olan Aərbaycan ərazisi çox qədim dövrlərdən Şərqlə-Qərb, Şimalla-Cənub arasında körpü rolunu oynamış, əlaqələrin yaranmasında vasitəçi olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Şərqi Avropanı, habelə Rusiya və Volqaboyunu Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaz, İran, Kiçik Asiya və Hindistanla birləşdirən karvan yolları məhz Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Azərbaycanın Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı, Qəbələ, Təbriz, Ərdəbil, Gəncə kimi şəhərləri "Tarixi ipək yolu"nun fəaliyyətində mühüm rol oynamış, Azərbaycanın Yaxın Şərq, Rusiya və Avropa ölkələri ilə ticarət-iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Demək, tarixən mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların qovşağında yerləşən Azərbaycan Böyük İpək yolunun keçdiyi dövlətlərdən biridir.

Çindən başlayıb Orta Asiyadan, Qafqazdan və digər regionlardan keçərək Avropayadək çatan bu yol onun üstündəki ölkələrin əsas məhsullarının şərəfinə "İpək Yolu" adlandırılmışdır. Bu yol həm də iqtisadiyyatın bir qoludur. Bu yol ölkələr arasında mal mübadiləsini təmin edir. "İpək Yolu"nun digər tarixi əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu yol qədim Çin mədəniyyətinin Avropaya yayılmasında, Avropa mədəniyyətinin isə Asiyada yayılmasında mühüm rola malikdir.

Bəs bu "İpək yolu" nə vaxt yaranıb? İpək Yolunun bizim eradan əvvəl 138-ci ildə yarandığı ehtimal olunur. Bu yol Azərbaycanda ticarətin və ipəkçiliyin inkişafına təkan vermişdir. Sonradan dəniz yollarının kəşfi ilə əlaqədar İpək Yoluna diqqət azalmış və o unudulmuşdur.

XX əsrin sonlarında sovet imperiyası dağıldıqdan sonra Tarixi İpək yolunun canlandırılması məsələsi gündəmə gəlir. 1993-cü il may ayında Mərkəzi Asiyanın və Cənubi Qafqazın 8 dövlətinin yüksək səviyyəli nümayəndələri Brüsseldə görüşərək İpək Yolunun bərpası ilə bağlı müxtəlif məsələləri müzakirə edirlər.

Böyük İpək Yolunun canlandırılması ideyası ilə çıxış edən ölkələrdən biri də Azərbaycan idi.Ulu öndərimiz Heydər Əliyev bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş, böyük işlər görmüşdür. Elə bu səbəbdəndir ki, ulu öndərimizin təşəbbüsü ilə tarixi ipək Yolunun bərpası üzrə ilk beynəlxalq konfrans 1998-ci il sentyabr ayında Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilir. Konfransda dünyanın 32 ölkəsinin, 13 beynəlxalq təşkilatın nüfuzlu nümayəndələıri qatılır. Konfransda tarixi İpək yolunun bərpası ilə bağlı maraqlı fikirlər səsləndirilir.

Bu tədbirin yekunlarına əsasən, Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı üzrə "Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş" imzalanır və Bakı Bəyannaməsi qəbul olunur. Əsas Çoxtərəfli Sazişin müddəalarına uyğun olaraq, Bakıda TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi katibliyinin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilir və 21 fevral 2001-ci ildə onun açılış mərasimi keçirilir.

Böyük İpək Yolu adlanan və tarixən ölkələr və xalqlar arasında iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsində müstəsna əhəmiyyəti olan bu yolun keçdiyi əsas ərazilərdən biri Şərqlə Qərb arasında mühüm məntəqə sayılan və Azərbaycanın qədim zamanlardan inkişaf etmiş mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən olan Naxçıvan ərazisidir.

Bildiyimiz kimi, Naxçıvanın coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları ölkənin həyatında mühüm rol oynamış, İpək Yolunun inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Naxçıvan Azərbaycan, eləcə də, Cənubi Qafqaz üçün çox mühüm coğrafi-strateji mövqedə yerləşən bir ərazi kimi Şərqin ən qədim mədəniyyət mərkızlərindən biri kimi də həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri təsdiq edirlər ki, Naxçıvan bölgəsi ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı ərazilərdən biri olmuşdur. Şübhəsiz ki, tədqiq olunan bölgədə yaranan ilk şəhər Naxçıvan şəhəri olsa da, zaman keçdikcə bu ərazilərdə yeni şəhərlər də meydana gəlmişdir. Bu şəhərlər içərisində Naxçıvan, Ordubad, Azad, Gilan və Qarabağlar şəhərləri xüsusilə fərqlənmişlər.

Naxçıvan sənətkarlarının hazırladıqları zərif parçalar, zinət əşyaları, incə naxışlı ağ qablar, keramika məmulatları, duz, mis, pambıq, taxıl, quru meyvə, balıq və sair məhsullar Azərbaycanın digər şəhərlərinə, qonşu Cənubi Qafqaz regionlarına və Yaxın Şərq bazarlarına aparılırdı. Naxçıvanın əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları, şəhərin əsrlər boyunca ölkənin həyatında mühüm rol oynaması ona yenidən inkişaf üçün zəmin yaratmışdır.

Bildiyimiz kimi, İpək Yolu, sadəcə, ticarət əhəmiyyətinə görə deyil, həm də mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişafına da ciddi təsir göstərmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

ACTIVITIES AND MERITS OF MUHAMMEDTAGI SIDGI IN THE LITERARY AND SCIENTIFIC ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN AT THE END OF THE XIX CENTURY

XIX ƏSRİN SONLARI NAXÇIVAN ƏDƏBİ-ELMİ MÜHİTİNDƏ MƏHƏMMƏDTAĞI SİDQİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ XİDMƏTLƏRİ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ЗАСЛУГИ МУХАММЕДТАГИ СИДГИ В ЛИТЕРАТУРНО-НАУЧНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА КОНЦА XIX ВЕКА

F.ü.f.d, dosent Aygün Orucova

Naxçıvan Dövlət Universiteti, "Fəlsəfə və Sosial iş" kafedrası

ÖZET

XIX əsrin 70-90-cı illərində Naxçıvanda da maarifçilik hərəkatı geniş vüsət almış, dünyəvi məktəblər, rus-tatar məktəbləri, nəhayət bütün fənlərin ana dilində tədris olunduğu məktəblər, ilk dərsliklərin, kitabxanaların, teatrın yaranması, müxtəlif mətbuat orqanlarının yaradılması üçün edilmiş cəhdlər, dünyanın bir çox şəhərlərindən qəzetlərin əldə olunması, dünya və rus, türk ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin mənimsənilməsi və s. ədəbiyyatda da realist metodun və xüsusən də, zamanın tələbi olan maarifçi realizmin ön plana keçməsinə şərait yaratmışdır. Satiranın ədəbiyyatın xüsusi bir istiqamətinə çevrilməsi XIX əsr Azərbaycan maarifçi realizminin xidmətidir.

XIX əsrin sonlarında Naxçıvan ədəbi mühitində maarifçilik hərəkatının və maarifçi ədəbiyyatın inkişafı sahəsində Məhəmmədtağı Sidqinin çox mühüm xidmətləri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, onun maarif, mədəniyyət, ədəbiyyat və publisistika sahəsindəki xidmətləri Azərbaycan maaarifçi realizminin ən yüksək mərhələsini təşkil etmiş, tənqidi realizmə keçid mərhələsi hesab olunmuşdur. Dünyada gedən mədəni, elmi, iqtisadi yüksəliş və demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində aparılan tədbirlərdən hali olan M.Sidqi məqamında deyilincə qılıncdan da kəskin olan bədii sözlə öz xalqını bütün istiqamətlərdə inkişaf etməyə çağırmış və bu sahədə ədəbi əsərlərin üzərinə çox böyük ictimai vəzifələr qoymuşdur. M.Sidqi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının, ilk anadilli dünyəvi məktəbin, ilk dərsliklərin müəllifi olmuş, təpədən dırnağadək milli, vətənpərvər, maarifçi və xəlqi xüsusiyyətlərlə fərqlənən çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, gələcəyin bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərinni də milli ruhda təlim-tərbiyə almasında mühüm rolu olmuş, vətənə layiqli xidmət etməyi əsas vəzifə sayan H.Cavid, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi kimi şəxsiyyətlərin formalaşmasına çox böyük təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: maarifçilik hərəkatı, maarifçi realizm, tənqidi realizm, hekayə, dərslik

АННОТАЦИЯ

В 70-90-е годы XIX века в Нахчыване также развернулось просветительское движение, появились светские школы, русско-татарские школы, школы, в которых все предметы преподавались на родном языке, появились первые учебники, библиотеки, театр, предпринимались попытки создания различных органов печати, из многих городов мира поступали газеты, развивались мировые и прогрессивные традиции русской, турецкой литературы, освоение и т.д. в литературе. Он также способствовал выдвижению на первый план реалистического метода и, в частности, просветительского реализма, что было требованием времени. Превращение Сатиры в особое направление литературы-заслуга азербайджанского просветительского реализма XIX века.

В конце XIX века в литературной среде Нахчывана произошли очень важные заслуги Мухаммедтаги Сидги в развитии просветительского движения и просветительской литературы. Не случайно его заслуги в области просвещения, культуры, литературы и публицистики составили высшую ступень азербайджанского просветительского реализма, стали этапом перехода к критическому реализму. Из мер, направленных на культурный, научный, экономический подъем и строительство демократического государства в мире, своим художественным словом, острым, как меч, Сидги призывал свой народ развиваться во всех направлениях и ставил перед литературными произведениями в этой области очень большие общественные задачи. М.Сидги был автором Азербайджанской детской литературы, первой светской школы с родным языком, первых учебников, осуществлял многогранную деятельность, отличавшуюся национальными, патриотическими, просветительскими и народными особенностями, сыграл важную роль в воспитании в национальном духе ряда выдающихся личностей будущего, считал главной задачей достойное служение Родине, оказал огромное влияние на формирование таких личностей, как Г.Джавид, А.Гамкусар, M.S. Ордубади.

Ключевые слова: движение просвещения, просветительский реализм, критический реализм, рассказ, учебник

ANNOTATION

In the 70-90s of the XIX century, an educational movement also unfolded in Nakhchivan, secular schools, Russian-Tatar schools, schools appeared in which all subjects were taught in their native language, the first textbooks, libraries, theater appeared, attempts were made to create various press bodies, newspapers came from many cities of the world, world and progressive traditions of Russian, Turkish literature, mastering, etc. in literature. He also contributed to the advancement of the realistic method and, in particular, educational realism, which was a requirement of the time. The transformation of Satire into a special direction of literature is the merit of the Azerbaijani enlightenment realism of the XIX century.

At the end of the XIX century in the literary environment of Nakhchivan there were very important achievements of Muhammedtaga Sidgi in the development of the educational movement and educational literature. It is not by chance that his achievements in the field of

education, culture, literature and journalism constituted the highest stage of Azerbaijani educational realism, became a stage of transition to critical realism. Of the measures aimed at cultural, scientific, economic recovery and the construction of a democratic state in the world, with his artistic word, sharp as a sword, Sidgi called on his people to develop in all directions and set very big social tasks for literary works in this area. M.Sidgi was the author of Azerbaijani children's literature, the first secular school with a native language, the first textbooks, carried out multifaceted activities, distinguished by national, patriotic, educational and folk characteristics, played an important role in educating a number of outstanding personalities of the future in the national spirit, considered the main task worthy service to the Motherland, had a huge influence on the formation of such personalities as G.Javid, A.Gamkusar, M.S. Ordubadi.

Keywords: enlightenment movement, enlightenment realism, critical realism, story, textbook

GİRİŞ

XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında klassik ənənəvi şeirlə yanaşı, yeni – realizmə meyl göstərən Molla Pənah Vaqif kimi şairlərin təmsil etdikləri erkən, ilkin, predorealizm mərhələsi yaranmışdır. Bu şairlər heca vəznində, nikbin əhval-ruhiyyə ilə, xalq şeirinin janrlarında, xalqın anladığı dildə yazıb-yaradır, real insan və onun hisslərindən, arzu və istəklərindən söz açırdılar. "Lakin insanın daxili aləminin, ictimai həyatın müxtəlif mürəkkəb cəhətlərini zəif verdikləri üçün bu şeirlərdə realizm məhdud və təsviri səciyyə daşıyırdı" [1, s. 228]. Bu mərhələ realist məzmunlu ədəbiyyatın davamlı prosesə çevrilməsi və "kamal axtarışlarında" olan maarifçi realizm mərhələsinin" [1, s. 228] meydana gəlməsi üçün zəmin rolunu həyata keçirmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi çox zəngin, məhsuldar, rəngarəng, maraqlı və eyni zamanda ziddiyyətli bir dövrdür. Ölkənin çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması, müstəqilliyinin itirilməsi onun bütün hüquqları əlindən alınmış müstəmləkə ölkəsinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Xalqın gələcəyini düşünən mütərəqqi görüşlü insanlar və ziyalılar yeganə çıxış yolu kimi kütləvi savadlanmanı vacib şərt hesab edirdilər. Bu səbəbdən də, dövrün əsas aparıcı istiqamətini maarifçiliyin hərəkat səviyyəsinə yüksəlməyi təşkil etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizmin ədəbi yaradıcılıq metodu kimi meydana gəlməsi, dramaturgiyanın, bədii nəsrin kiçik və irihəcmli janrlarının, milli mətbuatın, milli teatrın, professional ədəbi tənqidin, ictimai və fəlsəfi fikir sahəsində sistemləşmiş baxışların ilk dəfə meydana çıxması məhz bu əsrlə bağlıdır. XIX əsr Azərbaycan xalqına Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov kimi böyük ədəbi simalar vermişdir.

XIX əsrin 70-90-cı illərində Naxçıvanda da maarifçilik hərəkatı geniş vüsət almış, dünyəvi məktəblər, rus-tatar məktəbləri, nəhayət bütün fənlərin ana dilində tədris olunduğu məktəblər, ilk dərsliklərin, kitabxanaların, teatrın yaranması, dünya və rus, türk ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin mənimsənilməsi və s. ədəbiyyatda da realist metodun və xüsusən də, zamanın tələbi olan maarifçi realizmin ön plana keçməsinə şərait yaratmışdır. Satiranın ədəbiyyatın xüsusi bir istiqamətinə çevrilməsi XIX əsr Azərbaycan maarifçi realizminin xidmətidir. Bu baxımdan yanaşdıqda adlarını qeyd etdiyimiz ədiblərdən satirik üslubda çoxlu sayda əsərləri günümüzə gəlib çatan, şeirləri Şərqin böyük şairi Ömər Xəyyam yaradıcılığı ilə səsləşən F.Ordubadi seçilir.

BÖYÜK MAARİFÇİ-REALİST M.SİDQİ

XIX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin ağsaqqalı və müəllimi olmuş M.Sidqi isə bütün fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə maarifçilik hərəkatı və maarifçi realizmlə daha yaxından bağlı olmuş, xalqının savadlanması, mədəni inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. "Sidqinin çoxcəhətli ədəbi-pedaqoji və elmi fəaliyyəti milli maarifçilik hərəkatının və ədəbiyyatımızın tarixində S.Ə.Şirvani dövrünün davamı, A.Şaiq və S.S.Axundov mərhələsinin ərəfəsi və başlanğıcıdır" [2, s. 123]. Onun maarifçilik hərəkatında iştirakı son dərəcə planlı şəkildə həyata keçirilmiş, bir neçə mühüm sahəni əhatə etmişdir:

1. "Əxtər" və "Tərbiyə"məktəblərini təsis edən və orada bir sıra dünyəvi elmləri ana dilində tədris edən maarifçi-pedaqoq kimi.

2. Gənc nəsli elm əldə etməyə həvəsləndirən maarifçi-realist şair kimi.

3. Əxlaqi-tərbiyəvi məzmunlu nəsihətlər və uşaq hekayələri müəllifi kimi.

4."Nümuneyi-əxlaq", "Coğrafiya risaləsi", "Töhfeyi-bənat, yainki qızlara hədiyyə" kimi ilk dərsliklərin müəllifi kimi.

5. İnsanlığın keçdiyi inkişaf yolunun fonunda cəmiyyətdə gedən proseslərin mahiyyətini izah edən "Heykəli-insanə bir nəzər" ictimai-fəlsəfi əsərinin müəllifi kimi.

Təxminən 1885-ci ildə İrandan Ordubada qayıdan Sidqinin ailəsini dolandırmaq üçün açdığı çayxana oğlu, tanınmış publisist və tərcüməçi Məmmədəli Sidqi Səfərovun yazdıqlarına görə Ordubad ziyalılarınm yığıncaq yeri olmuş, burada Sədi, Hafiz, Firdovsi, Nizami Gəncəvi kimi şairlərin şeirləri oxunur və təhlil olunmuş, eyni zamanda, Sidqinin o zaman İrandan, Rusiyadan və Türkiyədən aldığı qəzetlər də gizlində oxunmuşdur. 1892-ci ildə açıqfikirli, rus və Avropa mədəniyyətinə dərin rəğbət bəsləyən Hüseyn Sultan Kəngərlinski ilə birlikdə Ordubad şəhərində açdığı "Əxtər" adlı yeni üsullu məktəblə M.T.Sidqi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Şəriət fənnindən başqa, ana dili, hesab, coğrafiya dərslərinin ana dilində keçirildiyi bu məktəbdəki səmərəli məktəbdarlıq işləri onu daha da məşhurlaşdırmışdır. "Əxtər" məktəbinin şagirdi M.S.Ordubadi həmin tədris müəssisəsini "gələcək üçün üsuli-cədid müəllimləri hazırlayan" [8] ciddi təhsil ocağı adlandırmışdır. M.Sidqi 1894-cü ildə Naxçıvana dəvət olunub "Tərbiyə" məktəbinin əsasını qoymuşdur. Burada dünyəvi elmlərin tədrisinə ciddi fikir verilmiş, rus dili və ədəbiyyatı da öyrədilmiş, tərcümə dərsləri təşkil olunmuşdur. "Tərbiyə" məktəbi Azərbaycan məktəbi tarixində ilk milli məktəblərdən biridir. M.T.Sidqinin "Məktəbi-Tərbiyə"si rus dilinin xarici dil kimi ayrıca tədris olunduğu, digər fənlərin ana dilində keçirildiyi milli məktəb idi. Məsələnin bu cəhəti vaxtilə Cəlil Məmmədquluzadənin də diqqətini cəlb etmiş və o, "Tərbiyə" məktəbindən bəhs edərkən "Naxçıvan şəhərində haman məktəbi Həzrəti-Sidqi təsis edən zaman belə qaydalı müsəlman mədrəsəsi nəinki İrəvanda, bəlkə Qafqazın böyük müsəlman şəhərlərinin çoxunda yox idi" [6, s. 10] qənaətinə gəlmişdir. M.Sidqinin səyi nəticəsində az vaxtda "Tərbiyə" məktəbi ədəbi-mədəni fikrin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Buna görədir ki, böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə "Tərbiyə" məktəbini yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün darülürfan kimi qiymətləndirmişdir. Hüseyn Cavid məktublarında bu məşhur məktəbin yaradıcısı M.Sidqiyə "böyük ustad və cəlallı atamız" deyə müraciət etmişdir. Yeniyetmə maarifçi gəncliyin böyük bir dəstəsi "Tərbiyə" məktəbindən çıxmışdır. Sonralar görkəmli yazıçı, şair, alim, publisist, sənətşünas, aktyor kimi tanınmış Hüseyn Cavid, Əziz Şərif, Əliqulu Qəmküsar, Bəhruz Kəngərli, Rza Təhmasib, Ələkbər Abbasov (Qərib), Əli Səbri Qasımov, Ələkbər Məmmədquluyev, Məmmədəli Səfərov və onlarla başqaları Məhəmmədtağı Sidqinin şagirdləri olmuşlar.

M.Sidqi hələ Ordubadda yaşadığı illərdə buradakı "Əncümənü-şüəra" ədəbi məclisinin ən fəal iştirakçılarından və rəhbərlərindən biri olmuşdur. XIX əsrin axırlarından etibarən cəmiyyət həyatında müşahidə olunan canlanma, dirçəliş, məktəbdarlıqla əlaqədar yayılan maarifçi ideyalar onun qəzəllərinə ictimai məzmun gətirmişdir. O, bir sıra ictimai mətləbləri klassik üslubda yazdığı şeirlərində mənalandırmağı bacarmışdır. Qəzəl formasında qələmə alınmış "Dostlardan birinə mədəniyyətin yayılması haqqında yazılmış şeir"də deyilir:

Gəzər bağı-maarifdən xəbərsizlər ulaqlar tək,

Odur kim, nəqli-daniş payimal olmuş alaxlar tək.

...Məcali şerguluq qalmayıb biçarə millətdə,

Qalıbdır vacib işlər bir-bir üstündə qalaqlar tək [9, s. 28].

Akademik İsa Həbibbəylinin "Sənətkarın elmi pasportu"ndan 27-ci kitab olan "Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-maarifçi fəaliyyəti" kitabında gəldiyi qənaətinə görə qəzəl janrını maarifçi ideyaların bədii ifadəsinə doğru inkişaf etdirmək Məhəmməd Tağı Sidqinin novatorluğu idi [3, s. 32]. Sidqinin "Tərcüman" qəzetinin 10-cu ildönümü münasibətilə təbrik" adlı klassik qəsidə təsiri bağışlayan şeirində maarifçi görüşləri ilə yanaşı, bilik və məlumat dairəsinin genişliyinin də şahidi oluruq. Sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı şeirlər, əsasən, tərbiyəvi məzmunda olan öyüdnamələrdən ibarətdir. M.Sidqinin "Oğlum Məhəmmədəliyə nəsihət" şeirindəki maarifçi-poetik düşüncələr geniş mənada gənc nəsillər üçün faydalı öyüdnamələrdən yoğrulmuşdur:

Nə qədər ki, əlində var fürsət,

Dərsinə eylə hər zaman diqqət.

Yetişibdir zəmani-elmü ədəb.

Mənzilin eylə guşeyi-məktəb [9, s. 21].

Sidqinin "Məktəbdə", "Dərsə diqqət", "Elmin şərafəti", "Oğlan", "Yüz il yatandan sonra" adlı şeirlərində dövrün ən aktual maarifçi ideyaları öz əksini tapmışdır. Xüsusən, M.Sidqinin qızların maariflənməsi məsələlərinə həsr etdiyi şeirlər öz dövrünə görə mühüm mütərəqqi əhəmiyyətə malikdir. Onun "Elmin şərafəti" şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında məktəbli qızlara həsr olunmuş birinci maarifçi poetik öyüdnamədir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən A.Bakıxanovun maarifçi görüşlərinin nəzəri əsaslarından ibarət olan "Təhzübül-əxlaq" ("Əxlaqı islah etmək") və onun ədəbi və həyati təcrübəsi əsasında yazılmış 102 nəsihəti özündə cəmləşdirən "Kitabi-nəsihət" əsərləri, S.Ə.Şirvaninin oğlu Cəfərə, M.Sidqinin isə oğlu Məmmədəliyə yazdığı nəsihətlər ümumilikdə gənc nəslin sağlam mənəviyyata sahib olması, düzgün tərbiyələnməsi, milli-mənəvi özünüdərki üçün qələmə alınmışdı. Sidqinin "Nəsihətnamə"sində verilən 80 nəsihətin əksəriyyəti elmə, təhsilə, bilik eldə etməyin zəruriliyinə çağırışdan yoğrulmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli Sidqinin bəzi nəsihətlərinin miniatür hekayə təsiri bağışladığını qeyd etmişdir [1, s. 238]. M.Sidqinin "Nümuneyi-əxlaq" kitabındakı kiçik hekayələr uşaq ədəbiyyatının ilkin nümunələri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

M.SİDQİ AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Böyük müəllim, görkəmli pedaqoq kimi şöhrət qazanan M.Sidqi həm də tanınmış uşaq yazıçısıdır. Onun qələmindən çıxmış uşaq ədəbiyyatı nümunələrində mütərəqqi maarifçi ideyalar öz əksini tapmışdır. Məktəbə və elmə rəğbət, müəllimə hörmət, yeni nəslin tərbiyəsi,

insanı və cəmiyyəti dərk etməyə çağırış maarifçi yazıçının əsərlərində qabarıq şəkildə ifadə olunur. Müəllim-yazıçının uşaqlar üçün müxtəlif janrlarda yazılmış bədii əsərləri onun maarifçi-pedaqoji ideyaları ilə vəhdət təşkil edir, bir-birini tamamlayır. M.Sidqi uşaq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında maraqlı bədii əsərlər yazmışdır. Maarifçi şeir, poetik öyüdnamə, mənzum hekayət və didaktik hekayələr onun uşaq əsərlərinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatın əsas janrlarından olan mənzum hekayə janrı da M.Sidqinin "Kəblə Nəsir" əsərinin timsalında yeni ənənələrlə zənginləşdirilmişdir. "Kəblə Nəsir" iki müstəqil hissədən ibarətdir: isfahanlı dəlləyin başına gələn əhvalatın təqdimi və şərhi. Əhvalatın təqdimində klassik mənzum hekayələrin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Burada qədim zamanlarda baş vermiş ibrətamiz bir hadisə nağıl edilir. Məlum olur kİ, usta Əmir kişinin oğlu dəllək Kəblə Nəsir səfərə çıxan zaman öz avamlığının ucbatından ulağını və keçisini oğrularm güdazına verir. Hələ bu azmış kimi, yolda oğrulardan biri onu aldadıb, guya itirilmiş qiymətli daş-qaşlar aşkar etmək məqsədilə quyuya saldırır, paltarlarını götürüb aradan çıxır. Mənzum hekayənin şərhlər hissəsində isə şair təqdim etdiyi hadisəni həm həyati mövqedən, həm də maarifçi baxımdan aydınlaşdırmağa çalışmışdır. "Kəblə Nəsir" mənzum hekayəti təkcə ideya- məzmununa görə deyil, forma və quruluşu etibarilə də orijinal xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, həmin poetik mənzumə bədii forma etibarilə məktəbdə təşkil olunmuş mənalı bir dərsin imkanlarını və xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Bu "dərsdə" şair müəllim sifətində iştirak edir. Təlimlə tərbiyəni, biliklə əxlaqı vəhdətdə aşılamağı qarşısına məqsəd qoyan şair-müəllim öz şagirdlərini "zəmanədə bir ad", nişanə qoymaq nümunəsində tərbiyə etməyə səy göstərir. Kəblə Nəsirin başına gələn əhvalat qəflətdən ayılmağa, "haqqa əda etməyə" xidmət edir. Kəblə Nəsirin başına gələn əhvalatlar söylənib başa çatdıqdan sonra mənzum hekayətin ikinci hissəsində yenidən şair-müəllimlə görüşürük. Bu məqamda isə o, başa çatmış hekayətin mənasını izah edən tərbiyəçi sifətində çıxış edir. Şərh prosesi ona özünün maarifçi-didaktik görüşlərini müəyyən sistem halında izah etməyə imkan verir. Həmin əxlaqi-maarifçi qənaətlər isə təkcə həmin dövrün oxucuları üçün deyil, hətta müasirlərimiz üçün də faydalı və düşündürücüdür:

Keçəcəkdir tamam yaxşı-yaman,

Bir gözəl ad qalar cahanda nişan.

Ömür bihudə keçməmiş bada,

Biz də bir ad qoyaq bu dünyada.

... Millətin haqqını əda eylə,

Məscidi mədrəsə bina eylə [9 , s. 39-42].

"Kəblə Nəsir" mənzum hekayəsi Azərbaycanda dərs-hekayət» formasında yazılmış ilk uşaq ədəbiyyatı nümunəsidir. M.Sidqi milli uşaq nəsrinin də ilk nümunələri sayıla biləcək kiçik hekayələr yazmışdır. Onun uşaqlar üçün hekayələri əsasən "Əxlaq nümunələri" və "Qızlara hədiyyə" dərsliklərində toplanmışdır. "Məktəbə davam", "Gözü tox olan uşağın hekayəti", "Yalançı uşaq" və s. hekayələr bu qəbildən olan maraqlı ədəbi nümunələrdir. Dərsliyin tələblərinə uyğun olaraq həmin hekayələrdə əxlaqi məsələlər ön mövqeyə çəkilmişdir. Hekayələrdə uşaq və məktəbli obrazları da bacarıqla canlandırılmışdır. "Qızlara hədiyyə" dərsliyindəki hekayələrin böyük əksəriyyətində isə hekayəyə məxsus xüsusiyyətlər maarifçi-pedaqoji mülahizələri üstələmişdir. Bunların çoxu indiki ibtidai məktəb dərsliklərinə salınmış kiçik hekayələr kimi sadə dildə yazılmış, yığcam, maraqlı hadisələri əks etdirən, əxlaqi-tərbiyəvi qənaətlər aşılayan yaddaqalan müstəqil bədii əsərlərdir [4]. Dərslikdəki "Rübabə", "Sitarə ilə xalası", "Ruqiyənin söhbəti", "Övlad məhəbbəti" və s. hekayələr milli uşaq nəsrinin ilk bitkin nümunələridir. İdeya-məzmununa görə bunları "məktəb hekayələri",

forma baxımından isə “miniatür hekayə” adlandırıla bilər. M.Sidqinin kiçik hekayələrində maarifçi didaktik ideya-məzmunla yanaşı hadisələri müəyyən süjet əsasında təqdim etmək prinsipinə də əməl edilmişdir. Yığcam süjet kiçik hekayənin ana xəttini, daxili məntiqini çatdırmaqda mühüm rol oynayır. Sidqi əksər hallarda süjeti dialoqların əsasında qurmuşdur. Hekayələrdəki bədii obrazlar da maarifçi yazıçının ifadə etmək istədiyi mətləblərin əsas daşıyıcıları kimi çıxış edirlər.

Sidqinin elmi irsində “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” əsərinin xüsusi yeri vardır. Xalq müəlliminin hələ XIX əsrin sonlarında böyük çətinliklə coğrafi məlumatları toplayıb sistemləşdirməsi, müstəqil bir dərslikdə əks etdirməsi mütərəqqi elmi hadisədir. Onun hazırladığı “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” Azərbaycanda ilk coğrafiya dərsliyidir. Bu dərslik Sidqinin həm də yüksək hazırlıqlı və məlumatlı bir coğrafiyaşünas olduğunu isbat edir. “Məhəmmədtağı Sidqinin şəxsi kitabxanasının təsvirindən” aydın olur ki, o, bu dərsliyi hazırlayarkən coğrafiyaya dair Türkiyədə nəşr olunmuş dərsliklərdən istifadə etmişdir (Süleyman Şövkətin “Müxtəsər coğrafiya” və müəllifi qeyd olunmayan “Məcmueyi-coğrafiya”). Bu risalə dövrünə görə əsaslı və sistemli coğrafi məlumatları özündə cəmləşdirən əhəmiyyətli bir mənbədir.

Maarifçi şair və yazıçı olmaqla yanaşı, M.Sidqi həm də tanınmış alim-pedaqoq, əxlaq nəzəriyyəçisi və görkəmli məktəbşünasdır. Onun elmi fəaliyyətində ədəbi-fəlsəfi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Sidqinin “Heykəli-insana bir nəzər” əsəri nəsrlə yazılmış kiçik ədəbi-fəlsəfi traktatdır. Burada müəllifin həyat və cəmiyyət, ictimai-mədəni tərəqqi haqqındakı fikir və düşüncələri əks etdirilmişdir. Sidqinin insanın formalaşması və bəşər cəmiyyətinin keçdiyi inkişaf mərhələləri barədəki elmi mülahizələri öz dövrü üçün yeni və cəlbedici idi. Əsərdə insanlığın keçdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunda əldə etdiyi nailiyyətlər əsasında cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərdən bəhs edilir. Buna görə də həmin əsər M.Sidqinin vəfatından sonra 1912-ci ildə Bakıda “Ziya” mətbəəsində kitab halında çap olunmuşdur. “Heykəli-insana bir nəzər” əsəri nəticə etibarilə maarifçiliyə çağırış kimi səslənən faydalı elmi mənbədir. Burada bədii təfəkkürün məhsulu olan fikir və mülahizələrdən də istifadə olunmuşdur. M.Sidqinin elmi irsində onun “Puşkin” adlı kitabı xüsusi yer tutur. Bu kitab müəllim-şairin 26 may 1899-cu il tarixdə Naxçıvanda “Tərbiyə” məktəbinin pedaqoji kollektivi və şəhər ictimaiyyətinin nümayəndələri qarşısında A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibətilə oxuduğu məruzənin mətnidir. Əsər Azərbaycanda Puşkinə həsr olunmuş ilk elmi mənbələrdən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitab 1914-cü ildə Bakıda İsabəy Aşurbəylinin “Kaspi” mətbəəsində çap olunmuşdur. M.T.Sidqi Puşkinin ədəbi xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir. Kitabda Puşkinin həyatı və fəaliyyəti onun sələfləri və müasirləri ilə əlaqəli şəkildə dəyərləndirilmiş, rus ədəbiyyatı nümayəndələrindən N.M.Karamzin, İ.A.Krilov, A.S.Qriboyedov, M.Y.Lermantov haqqında da məlumat verilmişdir. M.Sidqinin “Puşkin” kitabında rus ədəbiyyatındakı Qafqaz mövzusuna da toxunmuşdur. “Puşkin” əsəri ilə Sidqi həm də ciddi, səriştəli bir ədəbiyyatşünas olduğunu isbat etmişdir.

Publisistika ilə də məşğul olan M.Sidqi “Tərcüman”, “Həblül-mətin”, “Əxtər”, “Şərqi-Rus”, “Kaspi” qəzetləri ilə yaxından əlaqə saxlamış, həmin mətbuat orqanlarında məqalələrlə çıxış etmiş, əsl mənada qəzetçi kimi tanınmışdır. Onun “Qəzet, yainki qəzetə nədir?”, “Təəssüf, yenə təəssüf” kimi məqalələri yeni dövr Azərbaycan publisistikasının dəyərli nümunələrindəndir.

NƏTİCƏ

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, M.Sidqi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının, ilk anadilli dünyəvi məktəbin, ilk dərsliklərin müəllifi olmuş, təpədən dırnağadək milli, vətənpərvər, maarifçi və xəlqi xüsusiyyətlərlə fərqlənən çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, gələcəyin bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərinni də milli ruhda təlim-tərbiyə almasında mühüm rolu olmuş, vətənə layiqli xidmət etməyi əsas vəzifə sayan H.Cavid, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi kimi şəxsiyyətlərin formalaşmasına çox böyük təsir göstərmişdir. "Bütövlükdə, M.Sidqinin maarifçi ideyaları, bədii yaradıcılığı və elmi-pedaqoji əsərləri XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəlləri maarifçilik hərəkatının və maarifçi-realist ədəbiyyatın mühüm hadisəsidir. Onun maarifçi ideyaları və elmi-bədii əsərləri təkcə məktəb mühiti ilə məhdudlaşmayaraq, geniş mənada əsri qabağa aparan ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır" [3 , s. 77].

ƏDƏBİYYAT:

1.Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019, 452 s.

2.Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik.Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.

3.Həbibbəyli İ. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-maarifçi fəaliyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 84 s.

4.Həbibbəyli İ. İlk uşaq hekayələri / "Ədəbiyyat qəzeti", 1 oktyabr 1993, №39

5.Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə, II c. Bakı: Elm, 1981, 460 s.

6.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cilddə,VI c. Bakı: Azərnəşr, 1985, 311 s.

7.Ordubadi F. Ağlar qələm əlimdə (Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğət Ə.Qədimovundur). Bakı: Yazıçı, 1989, 232 s.

8.Ordubadi M.S. Əski və yeni şeir məktəbləri / "Kommunist" qəzeti, 30 noyabr 1923, № 277

9.Sidqi M. Əsərləri (Tərtib edəni akademik İsa Həbibbəyli). Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 280 s.

ECONOMIC SITUATION IN THE CITY OF NAKHCHIVAN LOCATED ON THE SILK ROAD (XIX CENTURY)

İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏ YERLƏŞƏN NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNDƏ İQTİSADİ DURUM (XIX ƏSR)

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ГОРОДЕ НАХЧЫВАН, РАСПОЛОЖЕННОМ НА ШЕЛКОВОМ ПУТИ (XIX ВЕК)

Abdullayev Arzu Kamal oğlu

Naxçıvan Dövlət Universiteti

РЕЗЮМЕ

В начале 19 века город Нахчыван находился в глубоком экономическом кризисе из-за межханских конфликтов, а также первой и второй русско-каджарских войн. В результате войн и междоусобиц производительные силы города и пригородных селений были практически уничтожены. Столица Нахчыванского ханства, в целом город Нахчыван, один из экономических и политических центров региона, переживала период экономического запустения. С конца XVII века возрастающее значение морских путей в торговле между странами Востока и Запада отрицательно сказывалось на торговой жизни городов, в прошлом расположенных на важных торговых путях, в том числе и города Нахчыван. Ремесленничество было одним из традиционных занятий жителей Азербайджана, в том числе и Нахчывана, с древних времен. Развитие ремесел в Нахчыванском крае определяется спросом на товары, производимые отдельными его отраслями, а также уровнем торговых отношений. Иными словами, ремесленничество и его отдельные отрасли выступали индикатором уровня экономического развития общества, с одной стороны, и внешнеэкономических связей страны, с другой. В изучаемый нами период ремесленничество не было на таком высоком уровне ни в Нахчыване, ни в Ордубаде, являющихся главными городами Нахчыванской области. В конце 18 века и начале 19 века город Нахчыван много раз переходил из рук в руки, в результате различных войн город подвергался разграблению. Как писал Роберт Керр Портер, посетивший Нахчыван в 1920-х годах, в XIX веке былая слава города сильно поубавилась.

В результате проведенного выше анализа мы приходим к выводу, что, в отличие от начала XIX века, в хозяйственной жизни города Нахчывана произошло определенное оживление, и в промышленности были внедрены новые технологии, хотя и была вызвана колониальной политикой. Строительство дорог и введение новых путей сообщения положительно сказались на развитии как торговых, так и социально-культурных отношений.

SUMMARY

At the beginning of the 19th century, the city of Nakhchivan was in a deep economic crisis due to inter-khan conflicts, as well as the first and second Russian-Qajar wars. As a result of wars and civil strife, the productive forces of the city and suburban villages were practically destroyed. The capital of the Nakhchivan Khanate, in general, the city of Nakhchivan, one of the economic and political centers of the region, was going through a period of economic desolation. Since the end of the 17th century, the growing importance of sea routes in trade between the countries of East and West had a negative impact on the trade life of cities that were located on important trade routes in the past, including the city of Nakhchivan. Handicraft has been one of the traditional occupations of the inhabitants of Azerbaijan, including Nakhchivan, since ancient times. The development of handicrafts in the Nakhchivan region is determined by the demand for goods produced by its individual branches, as well as the level of trade relations. In other words, handicraft and its individual branches acted as an indicator of the level of economic development of society, on the one hand, and the country's foreign economic relations, on the other. In the period we studied, handicraft was not at such a high level either in Nakhchivan or Ordubad, which are the main cities of the Nakhchivan region. At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, the city of Nakhchivan changed hands many times, as a result of various wars, the city was plundered. As Robert Kerr Porter, who visited Nakhchivan in the 1920s, wrote, in the 19th century the former glory of the city greatly diminished.

As a result of the above analysis, we come to the conclusion that, in contrast to the beginning of the 19th century, there was a certain revival in the economic life of the city of Nakhchivan, and new technologies were introduced in industry, although it was caused by colonial policy. The construction of roads and the introduction of new means of communication had a positive impact on the development of both trade and socio-cultural relations.

Açar sözlər: Xanlıq, müharibə, sosial-iqtisadi, siyasi, bölgə, ticarət, sənətkarlıq

Ключевые слова: ханство, война, социально-экономическая, политическая, область, торговля, ремесла

Key words: Khanate, war, socio-economic, political, region, trade, crafts

XIX əsrin başlanğıcında xanlıqlararası çəkişmələr, eləcə də baş verən I və II Rusiya-Qacarlar müharibələri səbəbindən Naxçıvan şəhəri dərin iqtisadi böhran içərisində idi. Şəhərin və şəhərətrafı yaşayış məntəqələrinin məhsuldar qüvvələri demək olar ki, baş verən müharibələr, daxili çəkişmələr nəticəsində dağıdılmışdı. Naxçıvan xanlığının paytaxtı, ümumilikdə, bölgənin iqtisadi və siyasi mərkəzlərindən olan Naxçıvan şəhəri təsərrüfat düşkünlüyü dövrünü keçirirdi. Hələ XVII əsrin sonlarından etibarən Şərq və Qərb ölkələri arasındakı ticarətdə dəniz yollarının əhəmiyyətinin artması da nəticə etibarı ilə keçmişdə mühüm ticarət yolları üzərində yerləşmiş şəhərlərin, o cümlədən Naxçıvan şəhərinin ticarət həyatına mənfi təsir göstərmişdir. Bu prosesdən bəhs edən tarixçi E.İsayev yazır: *"Artıq XVII*

yüzilliyin sonlarından başlayaraq bütün Şərq dövlətlərinin ticarət iqtisadi həyatında tənəzzül başlayır və bu proses getdikcə dərinləşir. Bu tənəzzül Azərbaycandan da yan keçməmiş, özünü ilk növbədə şəhərlərin həyatında göstərmişdir. Əvvəllər böyük ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət qazanmış iri şəhərlər öz qüdrətini itirmiş, zəifləmiş, hətta kiçilmişdilər" [6, s.79]. XIX əsrin başlanğıcında isə Azərbaycan ərazisində feodal pərakəndəliyinin güclənməsi, xanlıqların müstəqil siyasi vahidlər olaraq mövcud olması ticarət əlaqələrinin zəifləməsini şərtləndirən, dolayısı ilə də şəhərlərin sosial-iqtisadi tərəqqisini ləngidən əsas amillərdən biri idi. Hər bir xanlığın ərazisindən keçərkən ticarət karvanlarının gömrük vergisi ödəməyə məcbur olması ticarəti xeyli çətinləşdirirdi. Bunu nəzərdə tutaraq A.Milman rəhdari sistemini ticarətin inkişafı qarşısında başlıca əngəl kimi qiymətləndirmişdir [11, s.98; 10, s.114].

Beləliklə, əgər orta əsrlərdə Naxçıvan şəhəri Fransa, İtaliya şəhərləri ilə davamlı və güclü iqtisadi ticarət əlaqələrinə malik idisə, XIX əsrdə şəhərin ticarət əlaqələri xanlıq daxili, qonşu xanlıqlar və yaxın qonşu ölkələrlə məhdudlaşırdı. Professor Qabil Əliyev bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafını tədqiq edərkən Naxçıvan xanlığının mərkəzi olan Naxçıvan şəhərindən keçən ticarət yollarının istiqamətlərinə toxunaraq yazır: *"Naxçıvan xanlığından keçən başlıca karvan yolları İrana və Təbrizə doğru uzanırdı. Bu yollar tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın şimal torpaqlarına İran malları, əsasən, Naxçıvan vasitəsilə daxil olurdu. Eyni zamanda xanlığın daxilində də Naxçıvanı və Ordubadı ayrı-ayrı yerlərlə birləşdirən karvan yolları mövcud idi"* [5, s.18-19]. Naxçıvan xanlığından bir sıra xarici bazarlara qırmızı və ağ bez parçalar, düyü, şərab və s. məhsullar aparılırdı. Bez, əsasən, Qarabağa və İrəvan xanlıqlarına, düyü Mərənd, Xoy və Təbriz xanlıqlarına, pambıq parça Bayazid, Qars, Tiflis, Şuşa və digər şəhərlərə ixrac edilirdi [4, s.56]. Naxçıvan xanlığının Qacarlardan asılı olduğu dövr barədə məlumat verən İ.Şopen və K.Smirnov göstərirlər ki, bu dövrdə Naxçıvan bazarının dövriyyəsi 80 min tümən idi [12, s.31].

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan diyarında qədim zamanlardan əhalinin ənənəvi məşğuliyyət sahələrindən biri də sənətkarlıq olmuşdur. Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. Başqa şəkildə desək, sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən, cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi. Öyrəndiyimiz dövrdə Naxçıvan diyarının əsas şəhərləri olan istər Naxçıvan, istərsə də Ordubadda sənətkarlıq o qədər də yüksək səviyyədə olmamışdır [1, s.72]. Bununla belə sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da sənayesinin özəyini təşkil edirdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, sənətkarlığı təkcə şəhərlərə aid etmək səhv olardı. Çünki kənd yerlərində ilkin tələbatı kənd sənətkarları, xüsusilə dəmirçilər, nalbəndlər, dulusçular və bu kimi sənətkarlar təmin edirdilər [3, s.60]. Az olan məhsulu yığdıqdan və kiçik torpaq sahəsini əkdikdən sonra bekar qalan kəndlilər üçün sənətkarlıq istər-istəməz qış məşğuliyyətinə çevrilmiş olurdu. Belə hallar qışı sərt keçən Naxçıvan xanlığında daha çox gözə çarpırdı. Çox cəhətli təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər ilk növbədə öz ailələrinin və təsərrüfatlarının ehtiyaclarını nəzərə alırdılar. Belə ki, kəndli ailələri çörək bişirir, ipək lifləri açır, yunu darayır, yun sapları əyirir, rəngləyir, geyim paltarları tikir, dəri aşılayır, çarıq tikir, xalça toxumaqla məşğul olur, əl dəyirmanlarında un üyüdür, yaşayış evi və tövlə inşa edir, əmək alətləri hazırlayır, dülgərlik və dəmirçiliklə də məşğul olurdular [3, s.60].

Sənətkarlıq şəhərlərdə, xüsusilə Naxçıvan xanlığının siyasi və iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində mərkəzləşmişdi. XVIII əsrin sonunda Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda aşağıdakı sənət və peşələr mövcud idi: dərzi, papaqçı (börkçü), çəkməçi (başmaqçı), zərgər, sərrac, dəmirçi, misgər, toxucu, boyaqçı, qəssab, çörəkçi, bənna, xarrat, dülgər, şüşəsaz, keçəçi, palançı, dabbaq, bəzzaz, kababçı və s. [4, s.54]. Sənətkarlıqda primitiv texnikadan istifadə edildiyindən hər bir sənətkardan yüksək ustalıq tələb olunurdu.

Yuxarıda sadalanan sənət növlərindən Naxçıvan xanlığında toxuculuq, xüsusilə pambıq parça toxumaq sənətinin daha geniş yayılmasını mübaliğəsiz qeyd etmək olar. Toxuculuqla məşğul olan hər bir ailədə, demək olar ki, primitiv da olsa əyirici və toxucu dəzgahı (mancanaq) var idi. Bu barədə İ.Şopenin əsərində oxuyuruq: *"Buradakı sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edirlər. Hər ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırlar"* [14, s.851]. Mütəxəssislərin verdiyi məlumata görə, təkcə Naxçıvan şəhərində 40 ailədə bez parça toxunurdu. Toxuculuq məhsulları ilk növbədə hər bir ailənin öz təsərrüfat-məişət tələbatını ödəyirdi. Naxçıvan şəhərində pambıq parça istehsalını ifadə edən sənət növü bəzzazlıq və ya culfaçılıq adlanırdı [7, c.1, s.87].

Naxçıvanda boyaqçılığın inkişafına da diqqət yetirilirdi. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanılmasında təbii bitkilərdən istifadə olunurdu [1, s.73].

Naxçıvan şəhərində şüşəsazlıq inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Burada hasil olunan adi şüşələrlə yanaşı, şəbəkələrin hazırlanmasında istifadə olunan al-əlvan şüşələr də hazırlanırdı. Tədqiqatçılar Matenadaran arxivlərində saxlanılan sənədlərdən biri əsasında müəyyən etmişlər ki, İrəvan xanlığının hakimi Hüseyn Əli xan Naxçıvana məktub göndərərək Kalbalı xandan İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamın pəncərə şəbəkəsi üçün 400 ədəd müxtəlif rəngli şüşə göndərilməsini xahiş etmişdir [4, s.55]. Beləliklə, elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvanın şüşə istehsal edən sənətkarları öz məhsullarını xaricə göndərmək iqtidarında idilər. Bu isə həmin sənətkarların yüksək iş qabiliyyətinə malik olmalarına işarədir.

Bu dövr Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində sənətkarın emalatxana-dükanları əsasən bazar meydanlarında cəmləşirdi. Bu isə başlıca olaraq yerli, xarici və tranzit ticarətlə bağlı idi. Naxçıvan bazarında irili-xırdalı 138 dükan vardı [13, s.9; 9, s.88]. Naxçıvan bazarında dükansız fəaliyyət göstərən peşə sahibləri də var idi ki, onları peşələri üzrə bu və ya digər yerlərdə işləmək üçün dəvət edirdilər. Həmin peşə sahiblərinə daşyonan (daşkəsən), bənna, xarrat, dülgər və b. daxil idilər.

Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gön və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükan (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişafı sayəsində əldə edilən yun xalçaları lazımi qədər xammalla təmin edirdi. Naxçıvan xalçaçılarının hazırladıqları gəbə, palaz, xalça, cecim, məfrəş evin otaqlarını bəzəmək üçün, xurcun və çuval yola çıxanlar üçün istifadə olunurdu. Naxçıvan diyarında toxunan və xarici bazarda ən çox satılan parçalardan qırmızı rəngli bez parça olmuşdur. Bez parça çox zaman daha artıq ehtiyac duyulan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına satmağa aparılırdı.

XIX əsrin başlanğıcında – yəni Rusiya işğalına qədərki dövrdə Naxçıvan şəhərində sənayenin əsas sahələrindən biri duzçıxarma sənayesi olmuşdur. Daşduz Şıxmahmud, Cəhri və Sust kəndləri arasındakı dağlıq ərazidən çıxarılırdı. 1828-ci ilədək duz mədənləri Kalbalı

xanın ixtiyarında olmuşdur [2, c.4, s.70]. Naxçıvan şəhərində və göstərilən kəndlərdə yaşayan əhalinin bir hissəsi bu mədənlərdə duz çıxarılmasına təhkim olunmuşdu. Z.Şahverdiyev yazır ki, XVIII əsrin sonlarınadək Naxçıvanda duz istehsalı ilə istisnasız olaraq Cəhri kəndinin sakinləri məşğul olurdular. Lakin Kalbalı xanın vaxtında, XIX əsrin əvvəllərində cəhrililər bu işdən kənarlaşdırılmış, duz çıxarılması hüququ Şıxmahmud kəndinin sakinlərinə verilmişdi [8, s.84].

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhəri dəfələrlə əldən-ələ keçmiş, müxtəlif müharibələr nəticəsində şəhərdə talanlar olmuşdur. XIX əsrin 20-ci illərində Naxçıvanda olmuş Robert Ker Porterin də yazdığı kimi XIX əsrdə şəhərin əvvəlki ehtişamı böyük ölçüdə azalmışdı [15, s.211].

Yuxarıdakı təhlillər nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, müstəmləkəçilik siyasətindən irəli gəlsə belə, XIX əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq II yarısından etibarən Naxçıvan şəhərinin iqtisadi həyatında müəyyən dirçəliş baş vermiş, sənayedə yeni texnikanın tətbiqinə başlanılmışdır. Yolların çəkilməsi və yeni rabitə vasitələrinin tətbiqi həm ticarət əlaqələrinin, həm də ictimai-mədəni əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, A.K. Naxçıvanda sənətkarlığın tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı XIX əsrin birinci yarısı) // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2015. №2 (67), – s. 72-74.
2. 12. Azərbaycan tarixi (XIX əsr): [7 cilddə] / Məs. red. M.Ə.İsmayılov. – Bakı: Elm, – c. 4. – 2007. – 504 s.
3. Budaqova, S.İ. Naxçıvan diyarının siyasi tarixi / S.İ.Budaqova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 108 s.
4. 30. Əliyev, F.M. Naxçıvan xanlığı / F.M.Əliyev, M.Əliyev – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 120 s.
5. 32. Əliyev, Q.Ə. XIX-XX yüzilliyin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafı / Q.Ə.Əliyev. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, – 1995. – 115 s.
6. 58. İsayev, E.S. Böyük İpək yolu və Naxçıvan / E.S.İsayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 214 s.
7. 96. Naxçıvan Ensiklopediyası / Bur. məs. V.Y.Talıbov. – İstanbul: Bakanlar media, – c. 1. – 2005. – 356 s.
8. Şahverdiyev, Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində / Z.Ə.Şahverdiyev. – Bakı: Elm, – 2008. – 264 s.
9. Абдуллаев, Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией / Г.Б. Абдуллаев. – Баку:Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, –1965. – 620 s.
10. Мамедова, А. М. Экономическая политика Царизма в Азербайджане в первой половине XIX века // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2012. №1, – s. 111-118
11. Мильман, А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX вв / А.Ш.Мильман. – Баку: Азернешр, – 1966. – 318 с.

12. Смирнов, К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края: [Электронный ресурс] / www.nakhchivan. – yanvar 24, 1999. URL: www.nakhchivan.preslib.az/ebooks/45.pdf.
13. Сумбатзаде, А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в / А.С.Сумбатзаде. – Баку : Изд-во АН Азерб. ССР, – 1964. – 501 с.
14. Шопен, И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи / И.И.Шопен. – Санкть-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, – 1852. – 1231 с.
15. Ker Porter, R. Travels Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820 / R.Ker Porter. - London: Ternoster-row, – 1821. – p. 882

DETERMINING THE POSSIBILITIES OF APPLYING THE ACTIVE LEARNING METHOD IN THE EDUCATIONAL PROCESS

TƏDRİS PROSESİNDƏ FƏAL TƏLİM METODUNUN TƏTBİQİ İMKANLARININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Dr. Əlvan Cəfərov

ADPU, ETM-in böyük elmi işçisi

Mehdizadə Gülşən Kamal qızı

ADPU, ETM-in elmi işçisi

XÜLASƏ

İnkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin təhsil sistemində istifadə edilən aktiv və ya interaktiv təlim metodlarından respublikamızın təhsil müəssisələrində yüksələn xətlə istifadə edilməkdədir. Bu metodların şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında xüsusi yeri vardır. Təlimi humanistləşdirmədən, humanitarlaşdırmadan, demokratikləşdirmədən şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq olmaz. Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət edir. "Məlum olduğu kimi islahatın əsas mahiyyətini təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması və inteqrasiya kimi prinsiplər təşkil edir. Bu prinsiplər isə milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan dünyəvi təhsil sisteminin yaradılmasının, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onun təlim-tərbiyə prosesinin bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur". Yeni təlim texnologiyalarında şagirdlərin intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana keçirilir. Yeni texnologiyaların təlimdə tətbiqi şagirdlərin öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcıllıqla ifadə etmələrinə şərait yaradır. Bu metodlar şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin kollegiya iclasının materiallarında göstərilir: "Fasiləsiz təhsil konteksində şəxsiyyətin, kamil insanın hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya prinsipi zəruri faktor kimi qəbul edilməli, həmin istiqamətdə konkret fəaliyyət həyata keçirilməlidir". Bu şagirdləri müəyyən qədər fəallaşdıran, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən ənənəvi təlim metodlarından bütövlükdə imtina etmək demək deyildir. Ənənəvi metodların müsbət cəhətlərindən istifadə edərək yeni yanaşmanın, yeni təlim texnologiyalarının, innovasiyaların pedaqoji, psixoloji əsaslarını işləmək və nəticəyönümlü, şagirdə isti- qamətlənmiş təlim-tərbiyə prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə uyğun araşdırmaların aparılması təhsil sisteminin qarşısında duran ən aktual problem kimi qiymətləndirilir.

Tədrisdə fəal təlimin tətbiqi, öyrənin qiymətləndirilməsi və öyrənənlərin bu istiqamətdə təklif və töfsiyələrini araşdırıb müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin "ADPU-da mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi: elmi- metodoloji əsasları və həyata

keçirilməsi” mövzusunda layihə üzrə İbtidai təhsil fakültəsinin İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasında keçirdiyi sorğunun qısa təhlilini diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: interaktiv təlim, ənənəvi metod, ədalətlilik prinsipi, peşəkar kompetensiyalar, inteqrasiya

ABSTRACT

interactive training, traditional method, principle of fairness, professional competencies, integration. The active or interactive learning methods used in the educational system of the developed Western countries are increasingly being used in the educational institutions of our republic. These methods have a special place in the formation of the student's personality. It is impossible to form a student's personality without humanizing, humanitarianizing, and democratizing education. The principle of humanization of education serves social, human and cultural ideas. "As it is known, the main essence of the reform consists of principles such as humanization, humanitarianization, democratization, differentiation and integration of education. These principles set as a task the creation of a secular education system based on the national ground, human values, and the formation of the learner as an individual, making him an equal subject of the educational process. The intellectual and moral development of students is prioritized in new learning technologies. Application of new technologies in training enables students to express their ideas in a clear, logical sequence. These methods ensure the development of students' creative abilities and form a high communication culture in them. The materials of the board meeting of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan state: "In the context of continuous education, the principle of integration of the personality into the world experience of the preparation of a perfect person should be accepted as a necessary factor, and specific activities should be implemented in that direction." This does not mean to give up the traditional teaching methods, which activate the students to a certain extent and allow them to succeed in training. Using the positive aspects of traditional methods, working out the pedagogical and psychological bases of new approaches, new learning technologies, innovations, and conducting research in accordance with modern requirements of the scientific bases of the result-oriented, student-oriented training process is considered the most urgent problem facing the education system.

In order to apply active learning in teaching, evaluate learning and investigate and determine the suggestions and recommendations of learners in this direction, the subject of "Mentor training at ADPU as an important factor in the application of modern learning technologies: scientific-methodological foundations and implementation" of the Applied Research Department of Azerbaijan State Pedagogical University In ¬¬, a brief analysis of the survey conducted by the Faculty of Primary Education in the Department of Pedagogy of Primary

Key words: Education was brought to attention.

AZƏRBAYCANDA KOSMONAVTIKA SAHƏSINDƏ HEYDƏR ƏLIYEVIN ROLU

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FIELD OF COSMONAUTICS IN AZERBAIJAN

Vəfa CƏFƏROVA
Füzuli rayon 1 saylı tam orta məktəbin Fizika müəllimi

XÜLASƏ

Ölkəmiz tarixən kainatın və səma cisimlərinin Yerin təbiətinə və insan həyatına təsirini öyrənən elmi-fəlsəfi cərəyanların mərkəzində olub, Şərq elmi məktəbinin Nəsrəddin Tusi kimi dahi nümayəndələrini yetişdirib, bu sahədə elmi kitabxana və rəsədxanaların qurulmasına, fəaliyyətinə şahidlik edib.

Ötən əsrin 70-ci illərində keçmiş SSRİ məkanında artıq kosmonavtika sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmiş, ilk kosmonavtlar nəsli formalaşmış, Yerin və yerətrafı fəzanın tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı müşahidələr aparılmışdı. Həmin dövrdə dünyada Yerin təbii ehtiyatlarının və ətraf mühitin vəziyyətinin kosmik vasitələrlə daha operativ və qlobal miqyasda öyrənilməsi məsələləri ön plana çəkilirdi. Kosmik sahənin insanları hələ o zaman 1950-ci ildən bəri fərqli ölkələrdə keçirilən Beynəlxalq Astronavtika Konqreslərində kosmosun elmi və ümumbəşəri əhəmiyyəti barədə çağırışlar edirdilər.

Milli kosmik sənayenin yaranması Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin Sovet dönəmində hakimiyyətdə olduğu illərə təsadüf edir. Ulu Öndər hələ ölkəmizə birinci dəfə rəhbərlik etdiyi dövrdə bugünkü müstəqil Azərbaycan dövləti üçün mühüm elmi və maddi-texniki bazanın yaradılmasına başladı. Sovet cəmiyyətinin və kommunist ideologiyasının ən sərt dövrü olan həmin illərdə belə addımların atılması o qədər asan olmasa da, Ümummilli Lider Heydər Əliyev bunu məharətlə bacara bilmişdi. Ölkəmizdə ən müasir sənaye müəssisələrinin tikilməsinə, ali hərbi məktəbin açılmasına, iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına yönəlmiş tədbirlərin görülməsinə, eləcə də Azərbaycanda beynəlxalq aləmdə tanınmasına nail ola bilmişdi. Məhz Ulu Öndərin bütün dünya üçün yeni olan kosmos elminin görkəmli simalarının iştirakı ilə yarım əsr əvvəl 1973-cü ilin oktyabrında ilk dəfə Bakıda 24-cü Beynəlxalq Astronavtika Konqresini keçirməsi bunu əyani şəkildə sübut edir. "Kosmik tədqiqatlar - elm və texnikaya nüfuz" devizi altında keçirilən bu konqres Azərbaycanın kosmonavtika tarixinin təməlini qoydu.

Konqresə hazırlıq mərhələsi və təşkilati işlər daim Ümummilli Liderin diqqətində olub. Konqresin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün təşkilat komitəsi yaradılıb. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi (KP MK) katibliyinin "Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının 24-cü Konqresinin Bakıda keçirilməsi üçün Respublika Təşkilat komitəsi haqqında" 1973-cü il 27 mart tarixli Qərarında deyilir: "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının 24-cü Konqresinin keçirilməsi ilə bağlı təqdim etdiyi Respublika Təşkilat komitəsinin tərkibi təsdiq edilsin. Təşkilat komitəsinə tapşırılsın ki, Konqresin hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər planını iyirmi gün ərzində hazırlasın və Azərbaycan KP MK-ya təqdim etsin".

Hələ o zaman həmin tədbirin beynəlxalq əhəmiyyətli bir hadisəyə çevrildiyi, konqresdə məşhur kosmonavtların və astronavtların iştirak etdiyi tarixi şəkil və sənədlərdə və öz əksini tapıb.

Təşkilat komitəsinin təsdiq edilmiş tərkibinə nəzər salırıq. On səkkiz nəfərlik bu heyətdə Azərbaycan elminin və ictimai-siyasi həyatının ən görkəmli simalarının adı var. Təşkilat komitəsinin sədri Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü İsmayıl İbrahimov, müavini isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti Həsən Abdullayev olub.

Konqreslə bağlı mühüm tarixi sənədlərlə tanış olarkən görürük ki, beynəlxalq tədbir çox yüksək səviyyədə keçirilmiş və onun uğurla başa çatması münasibətilə Azərbaycan rəhbərliyinə çoxlu minnətdarlıq məktubları ünvanlanmışdır.

Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının prezidenti Luici Napolitanonun Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi komitəsinin Birinci katibi Heydər Əliyevə ünvanladığı 1973-cü il 20 oktyabr tarixli təşəkkür məktubunda bildirib ki, Bakıda keçirilən konqresə o günə qədər baş tutan konqreslərlə müqayisədə rekord sayda iştirakçı cəlb edilib.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, fizika, astrofizika, kosmik sənaye.

SUMMARY

Historically, our country has been at the center of scientific-philosophical trends that study the influence of the universe and celestial bodies on the nature of the Earth and human life.

In the 70s of the last century, in the space of the former USSR, important achievements in the field of cosmonautics were already achieved, the first generation of cosmonauts was formed, and numerous observations related to the study of the Earth and the surrounding space were made. At that time, the issues of studying the Earth's natural resources and the state of the environment more quickly and on a global scale by space means were brought to the fore. Even then, the people of the space field were making calls about the scientific and universal importance of space at the International Astronautical Congresses held in different countries since 1950.

The creation of the national space industry coincides with the years when Heydar Aliyev, the National Leader of the Azerbaijani people, was in power during the Soviet era. The Great Leader started the creation of an important scientific and material-technical base for today's independent state of Azerbaijan when he was leading our country for the first time. Although it was not so easy to take such steps in those years, which were the harshest period of Soviet society and communist ideology, National Leader Heydar Aliyev was able to do it skillfully. He was able to build the most modern industrial enterprises in our country, open a higher military school, take measures aimed at the comprehensive development of the economy, as well as achieve international recognition in Azerbaijan. The fact that the Great Leader held the 24th International Astronautical Congress in Baku for the first time half a century ago in October 1973 with the participation of prominent figures of space science, which was new to the whole world, clearly proves this. This congress held under the motto "Space research - penetration of science and technology" laid the foundation of the history of cosmonautics of Azerbaijan.

The stage of preparation for the Congress and organizational work were always in the attention of the National Leader. An organization committee was established to hold the Congress at a high level. The Resolution of the Secretariat of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan (KP MK) "On the Republican Organizing Committee for holding the 24th Congress of the International Astronautical Federation in Baku" dated March

27, 1973 states: "The 24th Congress of the International Astronautical Federation of the Presidium of the Azerbaijan SSR Academy of Sciences to approve the composition of the Republican Organization Committee presented in connection with the holding. The organizing committee should be instructed to prepare a concrete action plan for the preparation and holding of the Congress within twenty days and submit it to the Central Committee of the KP Azerbaijan.

Even at that time, the event became an internationally important event, and it was reflected in historical photos and documents, where famous cosmonauts and astronauts participated in the congress.

We take a look at the approved composition of the organizing committee. This eighteen-person team includes the names of the most prominent figures of Azerbaijani science and social and political life. The chairman of the organizing committee was the first deputy chairman of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR, corresponding member of the Academy of Sciences Ismayil Ibrahimov, and the deputy was the president of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR Hasan Abdullayev.

While studying the important historical documents related to the congress, we see that the international event was held at a very high level and many letters of gratitude were addressed to the leadership of Azerbaijan on the occasion of its successful completion.

In the thank you letter of October 20, 1973, addressed to the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, Heydar Aliyev, the President of the International Astronautical Federation, Luigi Napolitano, said that a record number of participants were attracted to the congress held in Baku compared to the congresses held until that day.

Keywords: Heydar Aliyev, physics, astrophysics, space industry.

THE ROLE OF THE ZANGEZUR CORRIDOR IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY

QLOBAL TƏHLÜKƏSIZLIK KONTEKSTINDƏ ZƏNGƏZUR DƏHLIZININ ROLU

Günel İsayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid id:009-0004-3321-0714

XÜLASƏ

Dünyada nəqliyyat sahəsi əsrlər boyu təkamül yolu keçmiş, yeni yol-nəqliyyat sistemi və dəhlizlərin açılması tələbini artmışdır. Tarixən, insanların mühüm tələbatı olan mobillik həm səyahət zamanı, həm də hazır malların daşınması, nəqliyyat vasitələrinin inkişafını, konfortluluğunu və təhlükəsizliyini tələb etmişdir. Bu zaman hərəkətin necə və nə üçün həyata keçirildiyini, insanların ehtiyaclarına uyğun olaraq olaraq təhlükəsizlik, müxtəlif iş, xidmətləri, alış-veriş və ya istirahətlə bağlı tələbatların ödənilməsi kimi məsələləri ortaya çıxarmışdır.

Ölkəmizin turizm potensialı, yerləşdiyi geostrateji mövqeyi, bir sıra dəhlizlərin varlığı kimi üstünlükləri və müasir turizmin cazibə gücünü artıran əsas səbəblərdən biri kimi də Zəngəzur dəhlizini göstərmək olar ki, bu dəhlizin reallığa çevrilməsi həm iqtisadi, həm regional əməkdaşlıq, həm də beynəlxalq münasibətlər baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Həm beynəlxalq, həm də Azərbaycanın daxili turizm səfərləri üzrə mühüm keçid məntəqəsi olan Zəngəzurdan bu məqsədlə istifadə, uzun müddət istifadəsiz qalmış bu dəhlizin imkanlarının reallaşdırılması ilə yanaşı, həm də 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində ölkəmizin qazandığı parlaq Qələbədən sonra bölgədə uzunmuddətli sabitliyin yaradılması yolunda da mühüm vəzifədir. Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ kimi yeni turizm marşrutunun yaradılması və eləcə də ondan istifadə edilməsinin özü təhlükəsizlik məsələlərini yaratmış olur. Bu məqalədə Zəngəzur dəhlizinin turizm əhəmiyyətli imkanları və beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlığa verdiyi töhfələr kimi məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: turizm; Zəngəzur dəhlizi; təhlükəsizlik; Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ

Bu gün dünya iqtisadiyyatında mühüm rola malik olan nəqliyyatın inkişafı, onlarda təhlükəsizlik və konforluluğun təmin edilməsi maraqlı yol keçmişdir. Tarixən insanların nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatı müxtəlif olmuşdur. Əgər müasir dövrdə turistlərin daşınmasında xüsusən hava nəqliyyatından, çeşidli yüklərin daşınmasında müxtəlif nəqilyyatlardan istifadə olunurdusa, keçmişdə bu əsasən karvan yolları ilə mümkün olmuşdur və burada əsas məqsəd daşınma olsa da, bu marşrutlar həm də regional və qlobal əməkdaşlığa

xidmət edirdi. Buna misal olaraq, tarixi Böyük İpək yolu kimi məhşur marşrutu göstərmək olar. Onun üzərində yerləşən şəhərlər mühüm strateji məntəqə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, burada ölkələrarası həm ticari, həm mədəni, qarşılıqı anlaşma, dostluq kimi əlaqələr qurulurdu. Sözügedən marşrut üzərində yerləşən Cənubi Qafqazın aparıcı ölkəsi, öz coğrafi mövqeyinə görə Avrasiyanın əsas quru və hava nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşmiş Azərbaycan iki qitənin - Avropa və Asiya mədəniyyətinin kəsişdiyi əlverişli bir coğrafi məkanda yerləşməklə yanaşı mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi kimi də inkişaf etmişdir. Bu ərazi Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinin həyatında hələ qədim dövrlərdən çox mühüm siyasi, strateji və iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Müasir dövrdə isə yaşadığımız makroregiondakı Çin-Avropa ticarət, Orta Asiya-Cənubi Qafqaz-Avropa enerji koridorları boyunca yaradılmış ticarət-iqtisadi əlaqələrinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək olar. Bu mənada, hazırda fəaliyyət göstərən bu koridorların və yaradılacaq Zəngəzur koridoru kimi perspektiv marşrutlar boyunca təhlükəsiz və məntiqi şəkildə bir-birini tamamlayan müasir nəqliyyat-logistika şəbəkəsinin yaradılması, avtomobil və dəmiryol qovşaqlarının yaradılması, sosial obyektlər kimi infrstrukturların yaradılması kimi məsələlər ortaya çıxır. Bütün bunlar isə qlobal təhlükəsizlik üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan turizm sahəsinin inkişafı üçün zəmin rolunu oynayacaqdır.

Qlobal təhlükəsizlik sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan regoinal təhlükəsizlik onun davamlılığını şərtləndirən mühüm amillərdəndir. Dünya xəritəsinə nəzər salsaq, geopolitik subyektlərin daim qarşılıqlı təsirdə olmasına, hətta bir sıra hallarda bir regiondakı vəziyyətin digərinin təhlükəsizlik vəziyyətinə təsirsia ötüşmədiyini müşahidə edə bilərik. Müasir dövrdə ölkə daxilində və xaricində terrorizmə qarşı mübarizə təhlükəsizliyini təmin etmək istəyən hər bir dövlətin siyasi strategiyasının tərkib hissəsinə daxildir. Həmçinin, ayrı-ayrı dövlətlərin və bütövlükdə regionların təhlükəsizliyi siyasi, iqtisadi, xüsusilə isə enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından səciyyələndirilir. Xüsusilə, iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin milli təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsi olub, dövlətin geosiyasi gücü hesab edilməklə müstəqilliyin möhkəmlənməsinə xidmət göstərir. Artıq 21 ildir müstəqil dövlət kimi balanslandırılmış xarici siyasət yürüdən Azərbaycan həm də unikal coğrafi mövqeyə malik olmaqla bir deyil, bir neçə regionun təhlükəsikliyinin etibarlı və davamlı olmasında mühüm geopolitik faktor kimi çıxış edir.

Son illərdə beynəlxalq səviyyədə ölkəmizə qarşı diqqətin davamlı olaraq yüksəlməsinə gətirib çıxaran ən mühüm səbəblərdən biri də sürətli inkişaf yolunda irəliləyən Azərbaycanın qazandığı nailiyyətlərin miqyasını daim genişləndirərək uğurlu bir tərəqqi modelinin əsasını qoymasıdır. Özündə çoxsaylı maraqları qovuşduran və geniş inkişaf perspektivləri olan Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan, sözsuz ki, özünün məqsədəuyğun və ardıcıl inkişaf siyasəti ilə regional tərəqqidə təkanverici amildir. Bölgənin üç dövlətindən biri olan Ermənistanın qeyri-konstruktiv və qeyri-adekvat siyasəti üzündən region ölkələri arasında ikitərəfli əsasda sıx qonşuluq və dostluq əlaqələrinin qurulumasında maneələr qalmaqdadır. Bu gərgin vəziyyətə baxmayaraq, Azərbaycan bölgədə və bütün dünyada məhz sülh və stabilliyin tərəfdarı olmaqla Qafqaz regionununda təhlükəsizliyin etibarlı təminatı üçün əlindən gələni edir və müvafiq siyasəti davam etdirəcəyini dəfələrlə bəyan etməkdədir.Azərbaycan Avropa İttifaqının "Qonşuluq Siyasəti" proqramı çərçivəsində mühüm strateji ölkə olduğunu göstərir və Cənubi Qafqaz ölkələrinin Birliyə inteqrasiyasında hərəkətverici dövlət statusunu təsdiqləyir. Bölgədə sülhə, sabitliyə və əməkdaşlığa ən çox meylli və bu işə yardım edə biləcək dövlət də məhz Azərbaycandır. Bu gün geniş iqtisadi, siyasi, hüquqi və sosial islahatları davam etdirən ölkəmiz Avropa dəyərlərinə yiyələnmiş, savadlı, demokratik təbiətli, inkişafa meylli və tolerant əhaliyə, bəşəri dəyərləri yüksək qiymətləndirən elitaya malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyada təkcə insan hüquq və

azadlıqlarının qorunması deyil, həmçinin dövlətin daxilində və dövlətlərarası münasibətlərdə də bərabər hüquq və ədalətlilik prinsipinin rəhbər tutulması bütövlükdə bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə və əmin-amanlığa şərait yaratmış olur, stabilliyi təmin edir. Bu baxımdan beynəlxalq təşkilatların sadalanan istiqamətdə dövlətlərin birgə fəaliyyətə və qarşılıqlı əməkdaşlığa cəlb olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hal – hazırda müstəqil Azərbaycan özünün sülhpərvər mövqeyi, qonşu, region və bütövlükdə əməkdaşlığa meylli olan bütün dövlətlərlə etibarlı əlaqələrinin səviyyəsi, həmçinin yüksək siyasi, iqtisadi, inkişaf potensialı ilə dünya dövlətləri arasında rəğbət və dəstək qazanmaqda davam edir və tərkib hissəsi olduğu regionun stabil inkişafı və təhlükəsizliyinin təminatında üzərinə düşən rolu uğurla yerinə yetirir.

Vətən müharibəsindən sonra ölkəmizin qazandığı uğur onun üçün yeni inkişaf prespektivləri açmaqla yanaşı, regiondakı geosiyasi vəziyyəti dəyişdirdi, yeni reallıqlar yaratdı, bölgənin tranzit xəritəsinə mühüm yeniliklər gətirən Zəngəzur dəhlizinin strateji əhəmiyyətini gündəmə gətirdi. Tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurdan keçəcək yeni kommunikasiyalar Azərbaycanla yanaşı Türkiyə, Avropa İttifaqı, Rusiya, Çin, İran, Ermənistan və digər ölkələr üçün də yeni nəqliyyat imkanları yaradacaq. Həmçinin bu koridor Türkiyədən başlayaraq quru yolu xətti ilə Azərbaycana, daha sonra Xəzər dənizi vasitəsilə Orta Asiya ölkələrinə və Çinə çıxış imkanlarının yaranmasını təmin edəcəkdir. Başqa sözlə, Türk dünyası uzun illərdən sonra yenidən Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə birləşəcək, regionda yeni layihələr, o cümlədən beynəlxalq turizm marşrutları yaradılacaq.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasına ən böyük maraqlı tərəf şübhəsiz, Azərbaycan Respublikasıdır. Bununla yanaşı mövcud vəziyyəti və gestrateji maraqları nəzərə almaqla Zəngəzur dəhlizinin açılmasına maraqlı olan ölkələri dörd qrup halında təsnif etmək mümkündür:

1. Azərbaycanın da daxil olduğu Türk dünyası dövlətləri qrupu;
2. Bir-birinə bənzər ortaq maraqları olan İran və Rusiya;
3. ABŞ, Çin, İngiltərə, Fransa kimi iri dövlətlər;
4. İqtisadi cəhətdən olduqca zəif və asılı vəziyyətə düşmüş Ermənistan

Hazırda dünyada baş verən hadisələr, xüsusən Rusiya-Ukrayna münasibətlərinin gərginləşməsi, Orta Asiya və Çinə qarşı olan maraqların kəsişməsi və eləcə də texnogen faktorlar zəminində (Süveyş kanalında baş vermiş gəmi qəzası nəticəsində) Avropa-Asiya dəhlizində ənənəvi maşrutlara nisbətən yeni alternativ tranzit koridorunun formalaşdırması zərurət kimi ortaya çıxmaqdarır. Daha da irəli perspektivə nəzər salsaq, Zəngəzur koridorunun XXI əsrdə yeni geopolitik münasibətlər yaradacağını, dünya enerji və texnlologiya bazarında yeni münasibətlər formalaşdıracağını fikrini deməyə imkan verir. Koridorun işə salınması ilə yaranacaq yeni regional əməkaşlıqların daha da inkişaf edib, gələcəkdə hətta təhlükəsizlik sahəsində yeni əməkdaşlıq formatlarına keçilməsinə də səbəb olacağını düşünmək olar ki, bu da qlobal sülhə böyük töhfə olacaqdır. Bütün bu müsbət tərəfləri nəzərə alsaq, Zəngəzur koridorunun Qarabağın işğaldan sonra yenidən inşası üçün mütləq şərtlərdən biridir. Azərbaycan hökuməti özünün daxili resursları hesabına bu mühüm vəzifəyə uğurla başlamış və qısa müddətdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə minaların təmizlənməsindən başlamış, müasir yaşayış məntəqələri, enerji, yol, su, lojistika təminatında, öz doğma yurdlarında yenidən məskunlaşacaq insanların normal sosial həyatı üçün zəruri şəraitin yaradılmasınadək bütün işləri sürətlə

aparmaqdadır. Belə ki 26 oktyabr 2021-ci ildə Horadiz-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun (Zəngəzur Dəhlizi) təməlinin qoyulması ilə bu işlərə başlanımışdır.

Erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış ərazilərdə ağıllı yaşayış məntəqələrinin yaradılması (Zəngilan rayonunda) , yaşıl enerji(Kəlbəcər, Laçın rayonlarında külək enerjisi, Zəngilan, Cəbrayıl rayonlarında isə günəş enerjisi) ekoloji təmiz istehsal standartlarının tətbiqi bu mənada təkcə Cənubi Qafqaza deyil, bütün yaxın regiona yeni istehsal idarəetmə modelləri də qazandaracaq. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin müqayisəli üstünlükləri əsasında 4 regional mərkəzin yaradılması nəzərdə tutulub. Cəbrayılda logistika və ticarət mərkəzi, Şuşada mədəniyyət və turizm mərkəzi, Kəlbəcərdə hasilat və turizm mərkəzi yaradılacaqsa, Ağdamda sənaye mərkəzi təşkil olunacaq(11).

Azərbaycan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasında yaxından iştirak edən bir ölkə kimi həm birbaşa həmin nəqliyyat dəhlizlərinin regional hissəsinin inkişafına mühüm təsir göstərərək, bu işə mühüm maliyyə dəstəyi də nümayiş etdirir. Gələcəkdə Zəngəzur dəhlizindən istifadə nəticəsində region iqtisadiyyatına yeni fürsətlər yaranacaqdır. Bu dəhlizin reallaşması ilə Şərqi Zəngəzur və eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının əldə edəcəyi yeni imkanlara baxdıqda burada aşağıdakı nəticələri görmək mümkündür:

· Uzun illər ərzində davam etmiş blokadaya son qoyulacaq

· Ərazidə yeni uzunmüddətli xarici investisiyalar üçün əlverişli şərait yaranacaq

· Nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yenidən qurulması üçün həyata keçiriləcək layihələrdə ən son texnologiyanın tətbiq olunması və bunun da nəticəsində innovativ layihələrin daha çox yayılması

· Bölgədən hər iki istiqamətdə daha çox turistin hərəkət edəcəyi

· Tranzit sərnişin və yüklərdən gəlirlərin əldə olunacağı

· Bölgə dövlətləri üçün üçün əhəmiyyətli olan ortaq iqtisadi, mədəni və hətta təhlükəsizlik layihələrində iştirak

“Vaxtilə Azərbaycan tarixi torpağı, əzəli torpağı Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirilməsi, demək olar ki, böyük türk dünyasının coğrafi baxımdan parşaladı. Yəni türk dünyasının vahid bir ailə kimi, vahid bir qüvvə kimi fəaliyyəti onilliklər ərzində dayandırılmışdır. Ancaq biz bugün qəbul edilmiş qərarlarla, atılmış addımlarla bu bağlantını daha da gücləndiririk” . Prezident İlham Əliyev bu sözləri 12 il əvvəl – 2009-cu ildə Naxçıvanda Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX Zirvə görüşündə demişdir(10). Zəngəzur dəhlizi Türk dünyasında bilik yaratmaqla yanaşı, həmçinin qardaş ölkə Türkiyənin XXI əsrdə həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf və regional əlaqələrin genişləndirilməsi siyasətinin mühüm zəncirlərdən biridir. Belə ki, qonşuları ilə hərtərəfli əməkdaşlıq formulu üzərində öz siyasətini quran Türkiyə üçün Azərbaycan, Orta Asiya, Pakistan, Əfqanıstan və Rusiyanın Sibir bölgəsi və hətta Çin də iqtisadi maraq dairəsindədir. Əlavə olaraq, Türkiyə üçün Zəngəzur dəhlizi yeni turizm və iqtisadi əməkdaşlıq körpüsü də deməkdir. Türkiyənin şərq vilayətlərinin iqtisadi potensialının daha da artması bu dəhlizin fəaliyyətindən gözlənilən nəticələr arasındadır.

Nəticə

Dünyada gedən siyasi , iqtisadi proseslər qloballaşmanı daha da sürətləndirir. Dünya dövlətləri, həmçinin xalqlar arasında münasibətləri tənzimləyən, iqtisadi və mədəni

əlaqələlərinin tənzimlənməsinin və möhkəmləndirilməsinin ən optimal yolu turizmdir. Beynəlxaq sülhün davamlılığı, Qafqaz regionunda sabitliyin yaradılması Zəngəzur dəhlizinin açılmasını və burada turizm inkişafı məsələsinin çox əhəmiyyətli olduğunu önə çıxarmış olur. Region xalqlarının əməkdaşlığı, həmçinin təhlükəsizliyi burda turizmin yaradılması və dayanıqli inkişafını şərtləndirir. Turizmin dayanıqlı inkişafı üçün vacib şərtlərdən olan turistlərin davranışı asprktindən yanaşsaq, turistləri səyahət etdiyi ölkənin ətraf mühitinə zərər verməməli olduqları, mədəni –sosial həyatına hörmətlə yanaşmalı kimi vacib məqamların oladuğunu da görərik. Həmçinin beynəlxalq terrorizm, separatizm, ekstremizm və transsərhəd cinayətkarlıqla mübarizə üzrə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi, iqtisadi artım , sosial və mədəni inkişaf, ticarət və investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılması baxımından da bu dəhlizin əhəmiyyətini vurğulamaq olar. Bütün dünya ölkələrinin maraq dairəsində olan bu regoinda gedən proseslər, xüsusilə Boyük İpək yolunun bir hissəsi olan Zəngəzur dəhlizinin açılması, onun prespektivliyi baxımından ortaya qoyduğu imkanlar bir çox dövlətlərin siyasi, iqtisadi maraqları ilə bir müstəvidə yer almaqla yanaşı, regional və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığa öz töhfəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

7. Cabbarov Ə., Abbasova S., Tanriverdi H. Zəngəzur-Naxçıvan-İstanbul marşrutu üzrə regional əməkdaşlıq perspektivləri. Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi, International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences. E-ISSN: 2602-4411, 6(1): 42-52, 2022 https://ijtebs.org/index.php/ijtebs/article/download/532/440
8. Əliyeva M. Zəngəzur dəhlizinin açılması nəinki Azərbaycanda, bütün türk dünyasında yeni bir mərhələnin başlanğıcı olacaq. https://respublika-news.az/news/zengezur-dehlizinin-acilmasi-neinki-azerbaycanda-butun-turk-dunyasinda-yeni-bir-merhelenin-baslangici-olacaq
9. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında, o cümlədən Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərinə səfəri https://president.az/az/articles/view/46840
10. Jabbarov A. Abbasova S. Tanriverd H. Zəngəzur-Naxçıvan-İstanbul marşrutu üzrə regional əməkdaşlıq perspektivləri. https://ijtebs.org/index.php/ijtebs/article/download/532/440 Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences E-ISSN: 2602-4411, 6(1)
11. Zəngəzur dəhlizinin böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var. https://ikisahil.az/post/214832-zengezur-dehlizinin-boyuk-regional-ve-beynelxalq ehemiyyetivar
12. Zəngəzur dəhlizi tarixi və geosiyasi reallıqlar işığında http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyul/750154(meqale).pdf
13. What is the Zangezur Corridor and why does it matter Eurasia? https://www.trtworld.com/magazine/what-is-the-zangezur-corridor-and-why-does-it-matter-to-eurasia-58405
14. Президент: Зангезурский коридор важен не только для Азербайджана и Армении, но и в мировом масштабе https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-ehemiyyeti-boyukdur-1635803974
15. Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti Avropa və Asiya ölkələri üçün də böyükdür. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-iqtisadi-ehemiyyeti-avropa-ve-asiya-olkeleri-ucun-de-boyukdur-1630444295

16. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın növbəti tarixi qələbəsidir. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizi-azerbaycanin-novbeti-tarixi-qelebesi-olacaq-1619209890

17. Dünyanın ən "ağıllı"layihələri Qarabağda. https://ikisahil.az/post/260565-dunyanin-en-agilli-layiheleri-qarabagda

18. Nəcəfova K, İsmayılov O. Qarabağda turizmin davamlı inkişafına nail olunmasına təsir göstərən faktorlar və onların tətbiq imkanları "Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialının sektoral qiymətləndirilməsi" mövzusunda IV iqtisadiyyat və İdarəetmə sahəsində tədqiqatçıların elmi konfransı. Bakı UNEC . 2022 s.11 https://conferences.az/uploads/file/165c4-qarabag-ve-serqi-zengezurun-iqtisadi-potensialinin-sektoral-qiymetlendirilmesi.pdf

SUMMARY

The sphere of transport in the world has been evolving for centuries, the requirement for new road transport system and opening of corridors has increased. Historically, mobility, an important human need, has required the development, comfort, and safety of vehicles, both during travel and for the transportation of finished goods. At this time, he revealed how and why the movement was carried out, according to the needs of people, such as meeting the needs of security, various jobs, services, shopping or recreation.

The tourism potential of our country, its geostrategic position, advantages such as the presence of a number of corridors, and the Zangezur corridor are one of the main reasons that increase the attractiveness of modern tourism, and the realization of this corridor is necessary from the point of view of economic, regional cooperation, and international relations. The use of Zangezur, which is an important crossing point for both international and domestic tourism trips of Azerbaijan, for this purpose is not only the realization of the possibilities of this corridor, which has been unused for a long time, but also in the way of creating long-term stability in the region after the brilliant Victory won by our country as a result of the 44-day Patriotic War in 2020. is also an important task. The creation of a new tourist route such as Nakhchivan-Zangezur-Karabagh, as well as their use and security issues. In this article, issues such as Zangezur Corridor's important tourism opportunities and contributions to international security and cooperation have been investigated.

Keywords: tourism; Zangezur Corridor; security; cooperation

A CONCEPTUAL OVERVIEW OF OCCUPATIONAL CHOICE
MESLEK SEÇİMİNE KAVRAMSAL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Kasım TATLILIOĞLU
Bingöl Üniversitesi, Psikoloji Bölümü

ÖZET

Bireyler eğitim-öğretim hayatları boyunca gelecek ile ilgili önemli kararlar alırlar. Bu kararların en önemlilerinden birisi de meslek seçimine yönelik alınan kararlardır. Meslek seçimine yönelik kararların alınmasında birçok faktör etkili olmaktadır. Meslek seçimi bireyin hayatı boyunca aldığı en önemli kararlardan biridir. İnsanların yaptıkları seçimler hayatlarındaki diğer kararları da etkilemektedir. Meslek seçimi genel anlamda geri dönüşü oldukça zor ve önemli bir karardır. Birey, hayatında önemli yer tutan bu seçimi yaparken çeşitli zorluklar yaşamaktadır. Kendi ilgi, yetenek ve değerlerini keşfetmiş ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda bir mesleğe yönelen bireyin mesleki karar verme konusunda zorluk yaşaması olası değildir. Türkiye'de meslek seçimi ortaöğretimden yükseköğretime geçiş noktasında yoğunlaşmaktadır. Meslek seçimi güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyen bir konudur ve insan hayatını etkileyen önemli bir karardır. Yapılan araştırmalarda Türkiye'de ve dünyada meslek seçiminin yaygın olarak yanlış yapıldığı görülmektedir. Meslek seçimine karar verirken kişilerin fiziksel özelliklerine, ilgi ve yeteneklerine dikkat etmesi gerekmektedir. Meslek seçimi, insan yaşamını en çok süren ve kişinin tüm hayatını derinden etkileyen aşamalardan biridir. İnsan hayatının üçte biri mesleki etkinlikleri içermektedir. Bireyin kişiliğine, isteklerine ve yeteneklerine uygun yapılan tercihler bireyde mutluluğu ve iş hayatında başarıyı doğurur. Bu konuda yapılan araştırma sonuçlarına göre, öğrenciler tercih ettikleri meslekler ile ilgili bilgi sahibi olmadıklarını ve meslek seçimi öncesinde yeterli rehberlik hizmeti almadıklarını belirtmişlerdir. Türkiye'de ve dünyada meslek seçiminin yaygın olarak yanlış yapıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Meslek, meslek seçimi, mesleki rehberlik, meslek seçimini etkileyen faktörler.

ABSTRACT

Throughout their academic careers, individuals take important decisions regarding the future. One of the most important decisions that people make is the one related to the choice of a profession. Many factors come into play accounting for the decisions taken for the choice of a profession. Choosing a profession is one of the most important decisions made by the individual throughout his or her life. The choices made by people affect other decisions in their lives. The choice of profession generally is a very difficult and important decision to return. The individual has various difficulties in making this choice, which holds an important place in her or his life. It is not possible to have difficulty in career decision making for the individual who discovers his/her own interests, talents and values and tends to a profession in the direction of the needs of the society. In Turkey, choice of profession are concentrated in the transition from secondary to higher education. Choosing a career is an important decision that affects people's lives. In latest researches carried out in Turkey and in the world, it has

been shown widely that the wrong career choice widely exists. This choice should be made by taking into account some factors such as physical properties, interests. The choice of profession is one of the most lasting stages in human life and deeply affecting one's whole life. One third of a lifespan involves vocational activities. The right choice fitting the needs, personality and capabilities of the individual results a happy life. According to the results of research on this subject sudents also, have expressed that they do not have any information about the vocations that they choose and they haven't been provided enough vocational guidance before the choosing a career. Turkey and in the world, it has been shown widely that the wrong career choice widely exists.

Keywords: Occupation, choice of occupation, vocational guidance, factors affecting occupational choice.

GİRİŞ

Meslek seçimi insanın önündeki en önemli seçimlerden birisidir Meslek seçimi kararı, hem gelecek yaşamı belirlemesi açısından hem de kişilerin kendisini gerçekleştirebilme olanakları sunması açısından bireylerin hayatları boyunca verdikleri en önemli kararlardan biridir. Bu seçimin öncelikle bireysel mutluluk ve sonrasında da dolaylı olarak toplum refahı üzerinde büyük etkileri bulunmaktadır. Öğrencilerin çoğu artık eğitimleri ve kariyerleri için zamanlarını planlama yapma ile geçirirler. Her bir öğrenci için kariyer planlama süreci kendi deneyimleri, ilgileri, yetenekleri ve değerlerine göre farklılık gösterir. Öğrencilerin eğitimlerinin ilk veya son döneminde kariyer hedeflerine yönelik farkındalıkları, geleceklerini yönlendirmede önemli bir unsur haline gelmiştir (Cevher, 2015: 164).

Her insan belki okul öncesi yıllardan itibaren ilerde ne olacağını düşünür, geleceği hakkında bazı planlar kurar. Başlangıçta tamamen duygusal ve hayali olan meslek seçimi yaş ilerledikçe daha gerçekçi ve daha rasyonel temellere dayanmaya başlar (Tatlılıoğlu, 2011). Bu süreçte kişinin yetenekleri, ilgileri, değerleri, ihtiyaçları gibi psikolojik, sosyo-ekonomik düzey ve cinsiyet gibi sosyal faktörler de belirleyici olmaktadır.

Çalışma ve iş hayatında mutlu olmanın, iyi bir kariyer elde etmenin ilk adımı, kişinin kendisini tanıyarak potansiyeline (özüne) uygun meslek seçmesidir. Meslek, sadece bir para kazanma, geçim sağlama yolu değil, bunların daha da ilerisinde bir anlam taşıyan kendini gerçekleştirme sürecinin ve iddiasının da en önemli aracıdır. Erken yaşlardan itibaren meslek seçimine yönelik profesyonel bir kariyer planlamasının sağlanması, kendi kendine yetebilen, eğitimli ve özgüveni yüksek toplumlar inşa etmek için önemli bir rol oynar. Meslek seçimi, kişinin hayatında yaptığı en önemli seçimlerden birisi olarak, hem özel hayatlarını hem de çalışma hayatlarını etkilemektedir. Seçimin önem derecesi, karar verme olgunluğuna erişme öncesinde yapıldığında daha da önemi artmaktadır. Bu alanda yapılan araştırma bulgularına göre, yetenek, beceri, ilgi ve ideallerine uygun meslek seçmiş bireylerin sayısı az; iş veya mesleğinden şikâyet edenlerin sayısı ise oldukça fazladır (www.ugurkariyermerkezi.net). Yanlış meslek seçimi, daha çok üniversite sınavı öncesinde yapıldığı görülmektedir. Doğru meslek seçimi yapılmadığında, piyasayı çok sayıda niteliksiz bireylersarmakta, bunlar da kamuya büyük bir külfet oluşturmaktadır.

ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı, öğrencilerin meslek seçiminde planlama yapabilmeleri ve kariyerlerine doğru bir şekilde yön verebilmeleri amacıyla farkındalık oluşturmada bütüncül bir görüş ortaya koymaktır. Meslek seçimi kararı, kişinin hayatı boyunca yaşayacaklarını belirleyen bir karardır; kişinin işteki başarı durumunu, gelecekteki iş bulma olasılığını, nerede oturacağını, kiminle evleneceğini ve kimlerle bir arada vakit geçireceğini belirleyebilecek bir etkiye

sahiptir. Kişilerin gelecekte yapacakları işleri belirlemeye yönelik olarak verdikleri meslek seçimi kararının, yaşamlarında aldıkları en önemli kararlardan birisi olduğunu bilmeleri ve bu doğrultuda karar vermeleri oldukça önemlidir.

METOD

Bu çalışmada alan yazın taraması yapılmıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

Meslek Nedir?

Meslek kavramı, farklı şekillerde tanımlanmıştır. Meslek, insanlara mal üretme ve hizmet verme yönüyle sosyal ve toplumsal boyutu olan bir olgudur. Meslek kelimesi Türk Dil Kurumu'nun (TDK) güncel Türkçe sözlüğünde, "Belli bir eğitim ile kazanılan sistemli bilgi ve becerilere dayalı, insanlara yararlı mal üretmek, hizmet vermek ve karşılığında para kazanmak için yapılan, kuralları belirlenmiş iş" şeklinde tanımlanmıştır (https://sozluk.gov.tr). Dökmeciler & Bozkurt'a (2009) göre meslek, "insanların hayatını kazanmak, geçimini sağlayarak iyi bir yaşam sürmek için yaptıkları iş"; Pekkaya & Çolak'a (2013) göre meslek, "eğitim ile elde edilen sistemli bilgilere ve yeteneklere dayanan, insanlara faydalı ürün ve hizmet üretmek ve karşılığında bir kazanç sağlamak için yapılan iş"; Vurucu'ya (2010) göre ise meslek, "topluma faydalı mal veya hizmet sağlamak ve bunun neticesinde para kazanmak için yapılan belirli bir eğitim süreci ile kazanılan pratik ve teorik bilgilere dayalı kuralları toplumca belirlenmiş etkinlikler bütünüdür". Diğer bir ifadeyle meslek, "insanın yaşamını sürdürebilmesi için yaptığı, bir eğitim ve bilgi birikimi gerektiren ve tüm bu sürecin sonunda bireylerin kazandığı unvanın adıdır".

Meslek Seçimi

Meslek seçimi güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyen bir konudur ve insan hayatını etkileyen önemli bir karardır. Bireyin kişiliğine, isteklerine ve yeteneklerine uygun yapılan tercihler bireyde mutluluğu ve iş hayatında başarıyı doğurur (Bulut & Bozyılan, 2016: 97). İnsanlar hayatları boyunca farklı alanlarında bir çok seçim ve tercihlerde bulunurlar. Bu seçimlerden en heyecam veri olanlardan biri de meslek seçimidir. Taşlıyan, vd., (2016) meslek seçimini, "bireylerin yapmaya istek duydukları mesleklerin içerisinden bir tanesini belirlemesi ve bu mesleği yerine getirebilecek yetkinliğe ulaşabilmek adına çabalaması ve bunun neticesinde icra edeceği mesleğe karar vermesi" olarak tanımlamışlardır.

Öğrencilerin ilgi ve yeteneklerinin erken yaşlarda tespit edilerek, ilerde buna uygun mesleklere ve okullara yönlendirilmesi rehberlik hizmetlerinin "Yöneltme" fonksiyonunu teşkil etmektedir. Bu durum Avrupa'da, 2. Dünya Savaşı sonrasında benimsenmeye ve tartışılmaya başladı. Öğrencileri uygun okullara yöneltmek için gerekli gözlem ve değerlendirmelerin, ilkokuldan başlatılarak sürdürülmesi benimsendi. 15-18 yaşlarında ise, öğrencinin ilerde tutacağı işe yakın bir alana ağırlık verilmesi benimsendi (Reuchlin, 1970; akt: Tatlılıoğlu, 2011: 81).

Bireyler her gün değişik önemlerde karar verirler. Dolayısıyla karar verme, ilk bakışta oldukça karmaşık olarak görülmeyebilir. Birey bir karar verme ihtiyacı hissettiğinde karar verme süreci başlamaktadır. Daha sonra birey, bir hedef veya bir amaç belirleyerek hedefine veya amacına yönelik seçenekler hakkında bilgi toplar. Gelecekte seçeneklerin sonuçlarına erişme olasılığı ve kendi değerleri üzerinde durur. Burada, bireysel farklılıklar önemlidir (Tatlılıoğlu, 2011: 22). Kuzgun'a (2003) göre, olgun bir kişiliğin en önemli göstergesi kendini tanımaktır. Kendini bilme, sahip olduğu kişisel özelliklerini elden geldiği kadar nesnel kriterlerle değerlendirebilme, yeteneklerine ilişkin olguları yeteneklerine uygun şekilde gerçekleştirmeye çalışmaktır. Kendini doğru tanıyan kişi ne istediğini bilen ve isteklerinin ne kadarını yapma potansiyeli olduğunu doğru değerlendirebilen kişidir.

Türkiye'de adayların meslek seçiminde en çok sırasıyla; dershane öğretmenleri, rehberlik öğretmenleri, aile, okuldaki öğretmenler, internet, arkadaşlar, o meslekte tanıdıkları, dershane yayınları, ÖSYM kitapçığı, web siteleri, üniversitede okuyan tanıdıkları, basın, katalog ve broşürler, üniversite ziyaretleri, TV programları, gazete yazıları, eğitim fuarları, açık hava reklamları gelmektedir.

Meslek seçimi ile ilgili olarak çok sayıda kuram geliştirilmiştir. Burada hepsine yer vermek ümkün değildir. Bu kuramlardan ilki olan "Özellik Faktör Kuramı; kişinin kendi niteliklerini bilmesini ve meslekleri tanıyarak ikisi arasında anlamlı bir ilişkiyi kurabilmesini ön planda tutar. Bireyler kendileri için doğru meslekleri seçtikleri ve kişisel nitelikleri ile uyumlu eğitimleri aldıkları takdirde iş yaşamlarında daha başarılı olacağını kuramın temel görüşü olarak ortaya koymuşlardır (Sharf, 2006; Chartrand, 1991; Lent & Brown, 2006). Özellik Faktör Kuramı, öncelikle işlere en uygun elemanların yerleştirilmesi amacıyla geliştirilmiş olmasına karşın, ilerleyen zamanda okul başarısı konusu da kapsamına alarak öğrencilerin niteliklerine uygun eğitim programlarına yerleştirilmesi amacıyla da kullanılmıştır (Hepkul, 2014: 43). Meslek seçimi ile ilgili bazı kuramcılar, "bireyin doğumundan ölüme kadar olan süreçlerini ele alarak belli yaş aralıklarında beklentilerinin değiştiğini ve çeşitli karar verme aşamalarından geçtiğini gözlemlemişlerdir.

Meslek Seçiminin Önemi

Kuzgun'a (2000) göre, seçtikleri meslekte başarılı olanlar, topluma ve insanlara faydalı ürünler üretebilecekleri bir ustalığa sahip olduklarını düşünürler. Bu düşünce ise, bireylerin kendilerine olan özgüvenlerini artırmaktadır. İş tatmini ve toplumsal statü, işlerin kişilere sağladığı psikolojik ve sosyolojik getirilerdir. Kişinin seçtiği meslek, kişinin mesleğe güdülenmesini, kendi hakkındaki içgörüsünü, yeteneklerini algılama biçimini ve o meslek hakkındaki bilgisini ve algısını yanısıtması bakımından önemli bir seçimdir.

Meslek seçimi hayatımızdaki önemli kararlardan biridir. Ancak günümüzde meslek tercihleri sıklıkla rastgele yapılmaktadır. Bunun sonucunda da tercih edilen meslek bireyin yaşam şekline uygun olmadığında kişilerin iş doyumunda azalmalar olmakta hatta bu durum meslekten ayrılmaya kadar ilerleyebilmektedir (Karakaya, Pelin & Sert, 2022: 343). Bu mesleğe yeni katılacak olan meslek adaylarının sorumluluklarının bilincinde olmaları, insanlara yardım etme konusunda istekli ve gönüllü olmaları ve mesleği isteyerek seçmiş olmaları mesleğinin statüsünün yükseltilmesi ve gelişimi açısından oldukça önemlidir. TRT'nin haftalık olarak hazırladığı "1000 kişiye Sorduk" programında yapılan bir anket çalışmasında da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Bireylerin %32,9'unun kendilerine uygun olmayan bir meslekte çalıştıkları; %42,3'ünün ise mesleklerinden memnun olmadıkları saptanmıştır (Bulut & Bozyılan, 2016: 2). Acat & Köşgeroğlu (2006); Çelik, Şahin, Sıdal & Akyüz (2014); Özlü, Gümüş, Güngörmüş, Avşar &Özer (2014) ve Bilgin & Ocakçı (2011) ise meslek seçiminde güdülenmenin önemine vurgu yapmışlardır. Bu durumda, mesleğe güdülenme ile iş doyumu arasında doğrusal bir ilişkinin var olduğu söylenebilir. Madem, dünya çok hızlı değişiyor, bu hızlı değişime ayak uydurabilen hatta değişimin öncüsü olan ülkeler veya insanlar gelişecekler ve çağa ayak uyduracaklardır.

21. yüzyıl temaları ve yetkinlikeri şunları gerekli kılmaktadır:

- Küresel bilinç
- Finans, ekonomi, işletmecilik ve girişimcilik okuryazarlığı
- Yurttaşlık okuryazarlığı
- Sağlık okuryazarlığı
- Çevre okuryazarlığı
- Yaratıcılık ve inovasyon
- Kritik düşünme ve problem çözme
- İletişim ve işbirliği
- Bilgi okuryazarlığı

- Medya okuryazarlığı
- Bilişim ve iletişim teknolojileri okuryazarlığı
- Esneklik ve uyum sağlayabilirlik
- İnsiyatif alma ve özyönlendirme
- Sosyal ve kültürlerarası yetkinlikler
- Üretkenlik ve hesap verebilirlik
- Liderlik ve sorumluluk.

Meslek Seçimi Sürecini Etkileyen Faktörler

Meslek seçimi birey için son derece önemli bir karardır. Seçilen mesleğin bireyin kişilik özelliklerine, yeteneklerine, yaşam tarzına, ailenin sosyo ekonomik durumuna uyumlu olması o mesleğin icra edilmesi açısından önem arz etmektedir. Birey mesleğini seçerken birtakım faktörlerden etkilenmektedir. Meslek seçimi son derece karmaşık bir süreçtir. Meslek, bir an evvel hayata atılmak için iyi bir seçenek olarak görülmesine karşın, pek çok sorun boyutunu da kapsamaktadır. Sürecin bu niteliğinden dolayı da süreçte etkili olan faktörlerin belirlenmesi, faktörleri birbirleri arasındaki ilişkilerin açıklanması ve üzerinde çıktıları olumlu şekilde etkileyecek olanların ya da her bir faktörün çıktıya olan etkisinin belirlenmesi güçleşmektedir (Germenijs & Verschueren, 2007; Esbroeck, vd., 2005; akt: Hepkul, 2014: 43). Öğrencilerin meslek seçimleri pek çok nedene bağlıdır. Öğrencinin okulda ve meslek hayatında başarılı olması, öğrencinin mesleğe ilk adım attığı yıllardan itibaren geliştirmeye başladığı mesleki beklentilerine, meslek algısına ve güdülere bağlıdır. Meslek seçiminde başka bir önemli konu ise eğitimdir. İnsanların seçtikleri meslek dalları ile ilgili yeterli bir eğitimden geçmeleri gerekmektedir (Işık, Tırak & Çapan, 2017: 16). Meslek seçimi yapılması sürecinde yaş da önemli bir faktördür. Meslek seçiminde aile mutlaka göz önünde bulundurulması gereken bir faktördür. Uzun yıllardır ailenin meslek seçimine etkileri konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Bu konuda literatürde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Aypay'a (2003) göre, öğrencilerin meslek seçimi sürecinde etkili olan faktörlerin; "cinsiyet, sosyo-ekonomik durum, akademik başarı, şehirde ya da köyde yaşama, okul seçiminde aile olduğunu ; Caner & Ökten (2010) meslek seçimi sürecinde ailenin geliri, babanın kendi işini kurma durumu ve sigortalı olma koşullarının etkili olduğunu; Cenkseven-Önder vd. (2010) meslek seçiminde daha otoriter ailelerin çocuklarının ilgisiz olanlara göre mesleki açıdan daha kararlı olduğunu ve ailelerine orta düzeyde bağlı olan öğrencilerin az ya da çok bağlı olanlara göre daha kararlı olduğunu; Ay, Keçe, İnci, Alkan & Acar'a (2018: 74) göre ise, öğrencilerin meslek seçimleri pek çok nedene bağlı olmakla birlikte öğrencinin okulda ve meslek hayatında başarılı olması, öğrencinin mesleğe ilk adım attığı yıllardan itibaren geliştirmeye başladığı mesleki beklentilerine, meslek algısına ve güdülere bağlı olduğu; Dinç'in (2008) yaptığı araştırma bulgularına göre, yüksek kazanç ve sorumluluk beklentisi, kariyer beklentisi, mesleki bilgi ve becerisi, mesleki tecrübe ile sosyal statü beklentisinden oluşan 5 faktörün mesleğini seçmede etkili olduğu, aile çevresi ve eğitim çevresi etkenlerinin ise önemli olmadığı; Yılmaz'ın (2017) yaptığı araştırma bulgularına göre, öğrencilerin meslek seçimlerini bir mesleğe duyulan ilginin en fazla etkilediği sonucuna ulaşmış, öğrencilerin üniversite giriş sınavından alacakları puanların da meslek seçimlerini büyük oranda etkilediği; Vurucu'nun (2010) yaptığı araştırma bulgularına göre, Meslek seçiminde ailelerinin sosyo-ekonomik durumlarının etkili olduğunu kabul eden öğrenciler %41; meslek seçiminde ailelerin beklentisi ve öğrencilere yönelik düşüncelerinin etkili olduğunu kabul eden öğrenciler %59; meslek seçiminde arkadaşların ve çevrenin etkili olduğunu kabul eden öğrenciler %47, ankete katılan öğrencilerin yaklaşık %80'i mesleklerini sevdikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 1. Meslek seçimini etkileyen faktörler

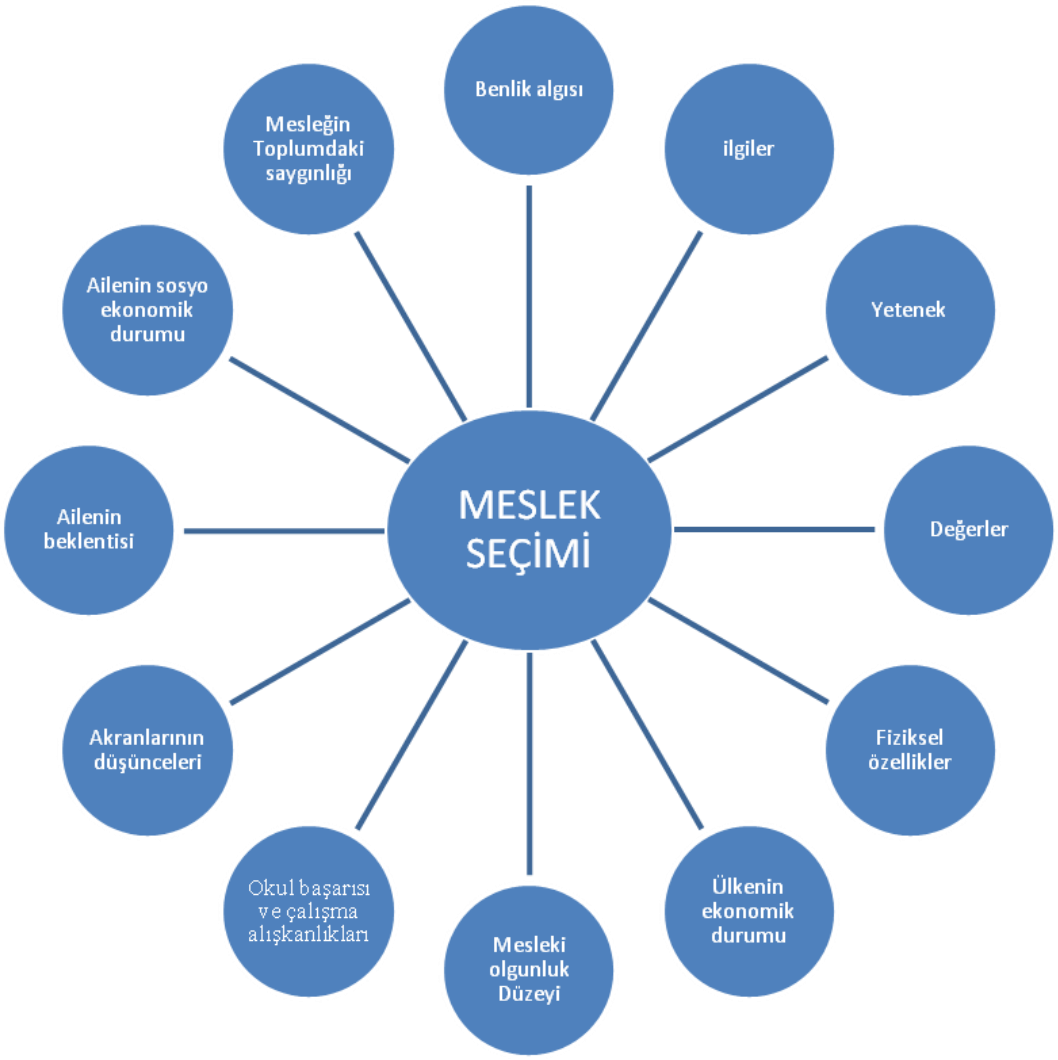

SONUÇ VE ÖNERİLER

Meslek seçimi, kişinin hayatında yaptığı en önemli seçimlerden biridir. Meslek hayatında ulaşılan başarı, bireye hem iş hem de sosyal hayatında mutluluk şansı sunmaktadır. Hepkul'un (2014: 41) yaptığı araştırma bulgularına göre, meslek seçimi tercihleri yapan öğrencilerle yaptığı derinlemesine görüşmelerde, öğrencilerin çoğunluğunun kendilerini tanımadığı, ilgi alanlarını bilmediği, tercihlerini ailelerin yönlendirmesine, aldıkları puanlara ve not ortalamasına göre yapmakta oldukları, öğrencilerin kendileri için uygun olmayan bölümlerde eğitim aldıkları, öğrenciler tercih ettikleri meslekler ile ilgili bilgi sahibi olmadıklarını ve kayıt öncesinde yeterli rehberlik hizmeti almadıkları; Sarsıkoğlu & Bacanlı'nın (2019) yaptıkları araştırma bulgularına göre, üniversite öğrencilerinin kariyer engelleri arttıkça kariyer uyumluluklarının azaldığı ve üniversite öğrencilerinin kariyer engellerinin, onların kariyerlerini yapılandırmalarını olumsuz etkilediği; Karakaya, Pelin & Sert'in (2022) yaptığı araştırma bulgularına göre, öğrencilerin hemşirelikte mesleğini seçimlerinde en çok sırasıyla, "hemşirelikten başka seçim şansım yoktu", "hemşirelik dışında yapabileceğim başka iş yoktu", maddeleri en düşük düzeyde çıkarken; "Her zaman insanlara yardım etmek istemişimdir" ve "çevremdeki insanlar iyi bir hemşire olacağımı söylerler" maddelerinden ise en yüksek ortalamanın çıktığı; Işık, Tırak & Çapan'ın (2017: 342) yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, araştırmaya katılan öğrencilerin %64.8'nin Turizm meslek lisesini kendi tercihleriyle seçtikleri, %37.2'sinin ailelerinin isteği ile tercih ettikleri, %41.9'unu Turizm Meslek lisesinni getireceği avantaj ve dezavantajlarının farkında oldukları, %36.8'nin bu

mesleğin kendi yeteneklerine uygun olduğunu söyledikleri, %60.1'nin de yüksek öğretime bu alanda devam etmek istedikleri; Keçe, İnci, Alkan & Acar'ın (2018: 74) ebelik öğrencileri üzerine yapmış oldukları araştırma sonucuna göre, öğrencilerin bölüm tercihlerini bilinçli yaptıkları, eğitim ile birlikte mesleğe olumlu bakış açısı geliştirdikleri, mesleğin gelecekte iyi konumda olacağı ile ilgili olumlu düşüncelerinin olduğu ancak mesleğin zorluklarının farkında oldukları; Uğur Kariyer Merkezi'nin 2004-2010 yılları arasında elli binden fazla öğrenci üzerinde yaptığı araştırmada, kariyer planlama sürecinin ilk adımlarından biri olan meslek seçiminin çoğu kez gerçek dışı beklentilerle ya da moda akımlarıyla yapıldığını ortaya koymuştur. Bu araştırmada insanların %85'inin hatalı meslek seçimi yaptıkları görülmüştür (www.ugurkariyermerkezi.net).

Öneriler: Meslek seçimi sürecinin çıktıları, ülkenin gelecekteki işgücünü belirleyecek olan yetişmiş insan kaynağıdır. Dolayısıyla bu sürecin, ülkenin insan kaynaklarının ve eğitim kaynaklarının en verimli kullanımı amacıyla sürekli gözetim altında bulundurulmasının gereği ve yapılabilecek her hangibir iyileştirme çalışmasının büyük katma değerler sağlayacağı son derece açıktır. Bu denli karmaşık faktörlerin etkili olduğu meslek seçimi sürecinin, bireyler için en büyük faydayı sağlayabilmesi için süreçte mesleki rehberlik gereği ortaya çıkmaktadır. Mesleki rehberlik prosedürü eğitim sistemi boyunca sağlanmalıdır. Farklı kişilik yapısına sahip bireyleri uygun meslek veya pozisyonlara yönlendirmek gerekir. Yaptıkları meslek seçiminin gerçekçi olmamasının büyük oranda "geri dönülmez" nitelikte olması nedeniyle hem bireyin mutluluğu üzerindeki, hem de ülke ekonomisindeki etkisi yadsınamaz (Vurucu, 2010: 12). Öğrencilerin eğitim hayatı başladığı ilk yıllardan itibaren mesleki rehberlik danışmanlığı verilerek öğrencinin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda meslek seçimine yardımcı olunmalıdır. Bu nedenle verilen rehberlik/yönlendirme hizmetlerinin titizlikle yapılması ve bireyler üzerinde uygulanan envanterler doğru şekilde değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

Acat, B. & Köşgeroğlu, N. (2010). Güdülenme kaynakları ve sorunları ölçeği. Anatolian Journal of Psychiatry, 7, 204-210.

Aypay, A. (2003). The tough choice at high school door: an investigation of the factors that lead students to general or vocational schools. International Journal of Vocational Development, 23, 517-527.

Ay, F., Keçe, M., İnci, İ., Alkan, N. & Acar, G. (2018). Ebelik öğrencilerinin meslek algıları ve kariyer puanlarını etkileyen faktörler. Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi, 7(2), 74-82.

Bilgin, Z. & Ocakçı, AF. (2011). Ebelik öğrencilerinde mesleki güdülenme. Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi. 14(3), 40-46.

Bulut, F. & F. & Bozyılan, D. (2016). Çok katmanlı algılayıcılar ile doğru meslek seçimi. Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi A- Uygulamalı Bilimler ve Mühendislik, 17(1), 97-109. doi: 10.18038/btda.45787.

Caner, A. ve Ökten C. (2010). Risk and career choice: Evidence from Turkey. Economics of Education Review, 29, 1060–1075.

Cenkseven-Önder, F., Kırdök, O. ve Işık, E. (2010). High school students' career decision-making pattern accross parental styles and parental attachment levels. Electronic Journal of Research in Educational Psychology, 8(1) 263-280.

Chartrand, J. M. (1991). The evolution of trait-and-factor career counseling: A person x environment fit approach. Journal of Counseling & Development, 69(6), 518-524.

Cevher, E. (2015). Üniversitelerde Kariyer Planlama Faaliyetleri Ekseninde Kariyer Merkezlerine Yönelik Bir Araştırma. Karabük Üniversitesi Sosyal Biimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), 164-177.

Çelik, S., Şahin. E., Dadak, F., Sıdal, SG. & Akyüz, F. (2014). Hemşirelik öğrencilerinin mesleki güdülenme düzeyleri ve etkileyen faktörler. Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi, 1(2), 43-56.

Dinç, E. (2008). Meslek seçiminde etkili olan faktörlerin incelenmesi: Meslek yüksekokulu-muhasebe programı öğrencileri üzerine bir araştırma. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(2), 90-106.

Dökmeciler, B. & Bozkurt, Ç. (2009). Gençlerin meslek seçimi sürecinde içinde yaşadıkları toplumun yükselen değerlerinin gençlerin tercihlerine etkisi. İzmir, Özel Ege Fen Lisesi.

Hepkul, A. (2014). Meslek Lisesi tercihi sürecinin keşifsel olarak incelenmesi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(2), 41-52.

Işık, C., Tırak, L. & Çapan, O. (2017). Turizm meslek lisesi öğrencilerinin meslek seçimlerini etkileyen faktörlerin belirlenmesi. Mesleki Bilimler Dergisi, 6(1), 16-26.

Karakaya, D., Pelin M. & Sert, H. (2022). Hemşirelik Bölümü Öğrencilerinin Meslek Seçimi ve Etkileyen Faktörler. Sakarya Üniversitesi Holistik Sağlık Dergisi, 5(3): 342-350. doi: 10.54803/sauhsd.1213763.

Kuzgun, Y. (2003). Meslek rehberliği ve danışmanlığına giriş. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Lent, R. W. & Brown, S. D. (2006). Integrating person and situation perspectives on work satisfaction: A social-cognitive view. Journal of Vocational Behavior, 69, 236-247.

Özlü, ZK., Gümüş, K., Güngörmüş, K, Avşar, G., & Özer, N. (2014). Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde öğrenim gören öğrencilerin mesleklerine ilişkin güdülenme kaynakları ve sorunlarının incelenmesi. HEMARGE, 11, 47-53.

Pekkaya, M. & Çolak, N. (2013. Üniversite öğrencilerinin meslek seçimini etkileyen faktörlerin önem derecelerinin AHP ile belirlenmesi. Journal of Academic Social Science Studies, 6(2), 797-818.

Sarsıkoğlu, A. F. ve Bacanlı, F. (2019). Üniversite öğrencilerinin kariyer engelleri ile kariyer uyumlulukları arasındaki ilişkilerin incelenmesi. Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 7(13), 95-113.

Sharf, R. S. (2006). Applying Career Development Theory to Counselling (4th), Thomson, California.

Soysal, A. & Arıcıoğlulları, K. (2021). Meslek seçiminde yeterlilik ve meslek seçimini etkileyen faktörler: sağlık yönetimi öğrencileri üzerinde bir araştırma. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(3), 2138-2153. DOI: 10.33437/ksusbd.968647.

Tatlılıoğlu, K. (2011). Rehberlik ve psikolojik danışmanlık servisinden beklentiler üzerine bir araştırma. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,1(1), 79-102.

Tatlılıoğlu, K. (2011). Farklı öz-anlayış düzeylerine sahip üniversite öğrencilerinin karar vermede öz-saygı, karar verme stilleri ve kişilik özelliklerinin değerlendirilmesi. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,1(2), 19-41.

Vurucu, F. 82010). Meslek Lisesi öğrencilerinin meslek seçimi yeterliliği ve meslek seçimini etkileyen faktörler. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Yüksek Lisans Programı.

Çevrim İçi Kaynaklar:

https/: www.ugurkariyermerkezi.net. Meslek seçimi araştırması. Erişim tarihi: 03.06.2023.

https://sozluk.gov.tr/, meslek nedir? Türk Dil Kurumu, Erişim Tarihi: 05.06.2023).

ANALYSIS OF THE BESMALA INTERPRETATIONS IN THE BEGINNINGS OF SURAS IN ACCORDANCE WITH THE COMMENTS OF NI'METULLAH NAHCIVANI AND OTHER MUFASSIRS (FIL-NAS SURAS EXAMPLE)

SÛRE BAŞLARINDAKİ BESMELE TEFSİRLERİNİN Nİ'METÜLLAH NAHCİVÂNÎ VE DİĞER MÜFESSİRLERİN YORUMLARI DOĞRULTUSUNDA TAHLİLİ (FİL-NÂS SÛRELERİ ÖRNEĞİ)

Doç. Dr. Murat SARIGÜL

The University of Kafkas, Türkiye

ABSTRACT

The method of interpreting each basmala at the beginning of the sura in accordance with the names of Allah and the content of the surah has not been a style of interpretation applied by the overwhelming majority of the commentators. However, although their number is small, we have commentators who make interpretations in various colors and depths in a rhymed writing style with the perspective of interpreting how the names of Allah, Rahman, Rahim are reflected in the content of the surah and thus, contribute to the formation of an important accumulation of tafsir. One of these people, the sufi mufassir Ni'metullāh b. Mahmud Nahjuvani (d. 920/1514). He states that he wrote his commentary without reference to any source. These interpretations, which are generally seen in ishari tafsir writers and based on inspirations arising from the heart, add diversity and originality to the interpretations of the Qur'an. According to our determinations, other commentators who interpret the basmala-i sherifs at the beginning of the surah are: Abdülkerim Kuşeyrî (d. 465/1072), Ömer Nesefî (d. 537/1142), Abdülkadir Geylani (d. 561/1166), Mehâimi (d. 835/) 1432) Bikâî (d. 885/1480) and Hatîb Şirbînî (d. 977/1570). The fact that the commentators are sufi people and ishari commentators, Ömer Nesefî, Mehâimî and Bikâî are the leading authors of the science, giving special importance to the relations between the verses, shows the importance of the basmala interpretations and the relevant schools of tafsir.

A comparative study will be carried out by showing the interpretations of our commentators mentioned in the study together. For this reason, the surahs between Fil-Nâs, which are the last 10 surahs, will be taken as samples. As a matter of fact, understanding the content of short surahs more easily allows the interpretations of commentators to be seen and compared more closely. While it is aimed to show the contributions of Ni'metullāh Nakhcuvani's interpretations to this type of tafsir, revealing the nature of basmala tafsirs and the method of interpretation through induction, accompanied by the interpretations of other commentators, is another important main goal of the study.

Keywords: Tafsir, Ishari tafsir, Basmalah tafsir, Münâsebetü'l-Kur'ân, Ni'metullāh Nahcivânî.

ÖZET

Sûre başlarındaki her bir besmele, müfessirlerin kahir ekseriyetince yeniden tefsire tabi tutulmamıştır. Genelde Fâtiha sûresinin girişinde ayrıntılı bir şekilde tefsir edilmiştir. Sayıları az da olsa sûre başlarındaki besmeleleri tefsir eden müfessirlerimiz de mevcuttur. Bu tefsir üslubunda besmelede yer alan Allah-Rahmân-Rahîm isimlerinin, sûredeki belli âyetlerle ilişkisi ya da bu isimlerin, sûrenin ana teması, hedefi ile alakası yani bir nevi izdüşümü gösterilmeye çalışılmıştır. Böylece besmele özelinde önemli bir tefsir müktesebatının teşekkül ettiği görülmektedir. Bu te'villeri yapan zevât-ı âlîden biri de tefsirini hiçbir kaynağa müracaat etmeden yazdığını ifade eden sûfi müfessir Ni'metullāh b. Mahmûd Nahcıvânî (ö. 920/1514)dir. Genelde işârî tefsir yazarlarında görülen ve kalbe doğan mevhibelere dayanan bu te'viller, Kur'ân yorumlarına çeşitlilik ve özgünlük katmaktadır. Tespitlerimize göre sûre başlarındaki besmele-i şerifleri te'vil eden diğer müfessirlerimiz şunlardır: *Abdülkerim Kuşeyrî* (ö. 465/1072), *Ebü'l-Hafs Ömer Nesefî* (ö. 537/1142), *Mehâimî* (ö. 835/1432) *Bikâî* (ö. 885/1480) ve Hatîb Şirbînî (ö. 977/1570). Müfessirlerin tasavvuf ehli zâtlar ve işârî tefsir yazarlarından olmaları, *Ömer Nesefî, Mehâimî ve Bikâî'*nin âyetler arası münâsebetlere özel önem veren ve bu ilmin öncü müellifleri olmaları, yapılan besmele te'villerinin önemini ve ilgili tefsir ekollerini gösterir niteliktedir.

Çalışmada adı geçen müfessirlerimizin te'villeri bir arada gösterilerek, mukayeseli bir çalışma yürütülmüştür. Bu nedenle son 10 sûre olan Fil-Nâs arası örneklem olarak alınmıştır. Nitekim kısa sûrelerin muhtevasının daha rahat anlaşılması müfessirlerin yorumlarının daha yakından görülüp kıyaslanmasına imkân sağlamaktadır. Ni'metullāh Nahcivânî'nin yorumlarının bu tefsir çeşidine katkıları gösterilmesi amaçlanmakla birlikte, diğer müfessirlerin te'villeri eşliğinde besmele tefsirlerinin mahiyeti ve yorum yönteminin tümevarım yoluyla ortaya çıkarılması, çalışmanın diğer önemli temel hedefi olmuştur.

Anahtar kelimeler: Tefsir, İşârî tefsir, Besmelelerin tefsiri, Münâsebetü'l-Kur'ân, Ni'metullāh Nahcivânî.

GİRİŞ

Besmele-i şerif, klasik tefsirlerimizde genelde Fâtiha sûresi'nin başında incelenerek tefsir edilmiştir. Müstakil risaleler tertip edilmek sûretiyle te'vil edildiği ve bir literatürün de teşekkül ettiği görülmektedir.[136] Akademik düzlemde besmelenin fıkhî, işârî, dil ve kıraat yönüne bakan tarafları, farklı tefsir ekollerine göre incelenen çalışmalar da mevcuttur. Bunların yanı sıra farklı bir tür olarak, süre başlarındaki her bir besmeleyi tefsir eden müfessirlerin yorumlarına bakıldığında hem işârî tefsir olgusu veya yöntemi içinde hem de münâsebetü'l-Kur'ân ilmi doğrultusunda tefsire tabi tutulduğu müşâhade edilmiştir. Bu yönelişe göre, sûre başlarındaki her bir besmeleyi özgün bir şekilde tefsir eden beş müfessir ve eserini tespit ettik. Şöyle ki:

1. Bu türün ilk örneği Abdülkerîm el-Küşeyrî (ö. 465/1072)'nin *Letâifü'l-İşârât* adlı eserinde yer almaktadır. Kuşeyrî besmeleyi hem sûfî-işarî yorum kapsamında hem de besmele ve sûre muhtevasını dikkate alarak yorumladığı görülmektedir. Nitekim Kureyş sûresinin tefsirinde de görüleceği üzere, besmelenin başındaki "be" "sin" "mim" harflerini işarî yoruma tabi tutmuştur.
2. Kendisinden sonra Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142) ve *et-Teysîr fi't-tefsîr* adlı eseri gelmektedir. Ömer Nesefî bu tefsirinde işârî yorumlara dair *Letâifü'l-işârât'*tan önemli ölçüde nakil yapmasına rağmen besemele-i şerif tefsirinde tamamen özgün bir üslup ve yorum yöntemi oluşturmuştur. Ömer Nesefî besmeledeki *Allah, Rahmân ve Rahîm* isimlerini sûre içindeki bir âyetle ilişkilendirmek sûretiyle ve

[136] Süleyman Gür, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü,* FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 12 (Güz 2018), 405-477.

seçtiği âyetin önüne genelde *ellezî* eki koyarak secili, Kur'ân'ın nazım şeklini yansıtan bir cümle formu oluşturma yoluna gitmiştir. Ömer Nesefî'nin besmele ile sûre arasında gâyet açık ve anlamlı bir alakanın oluştuğunu gösteren örnekler sunması hasebiyle, bu tür tefsir yazımının daha rahat anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur.

3. Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ahmed b. İbrâhîm *el-Mehâimî* (ö. 835/1432) *Tebṣîrü'r-raḥmân ve teysîrü'l-mennân fî tefsîri'l-Ḳurʾân* isimli Nazmü'l-Kur'ân ve münâsebâtü'l-âyât ve's-süver alanında kıymetli bir mevkiye sahip tefsirinde bu türün pek mühim örneklerini sunmuştur. Mutasavvıf bir zat olmakla birlikte besmele tefsirinde, âyetler arası münâsebet ilişkisini dikkate almış, Kuşeyrî'ye nisbetle özel işârî yorumlara pek girmemiştir. Mehâimî de Ömer Nesefî gibi veciz cümleler ile Kur'ân nazmına benzeyen bir üslup takip etmiştir.
4. İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî (ö. 885/1480)'nin *Naẓmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver* nâmındaki tefsiri, adından da anlaşılacağı üzere, besmele tefsirlerinde âyetler arası münâsebete ve muhteva analizine dikkat etmiştir. Ömer Nesefî gibi âyetten iktibasla cümleler kurmamış, kendi uslubu içinde fakat âyetlere de ittiba ederek fâsılalı cümleler oluşturmuştur. Çalışmada her iki müellifin tefsirlerinin Arapçasını vermek sûretiyle mütalaa edilmesi sağladık.
5. Bu türün son örneği Ni'metullāh b. Mahmûd Nahcıvânî (ö. 920/1514)'nin *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye* adlı tefsiridir.[137] Sûfî bir müfessir olan Nahcivânî besmele-i şeriflerin tefsirinde türün son örneği olmasına rağmen diğer müfessirlerden bir iktibas barındırmamakta ve özgün te'viller sunmaktadır. Kendisi de tefsirini yazarken yanında bir kaynağının olmadığını belirtmektedir. Onun yorumlarının farklılığı çalışmada diğer müfessirlerle mukayese edilerek verilmiştir.

Kendisinden sonra besmeleleri tefsir eden müellif Hatîb Şirbînî (ö. 977/1570)dir. *es-Sirâcü'l-Münîr* adlı tefsiri, besmele tefsirleri açısından bir çalışmaya da konu olmuş,[138] fakat yorumlarının özgün olmadığı, birebir ya da ihtisar yolu ile Bikâî'den alındığı fark edilememiştir. Bu nedenle çalışmada başlangıçta yer verdiğimiz Hatîb Şirbînî'yi listeye dahil etmedik.

Çalışmada örneklem olarak Fil sûresinden Nâs sûresine kadarki son 10 sûreyi seçtik. Bu yöntem besmele-sûre ilişkisini görme hususunda çok açık bir tahlil yapmayı sağladı. Zira bu örneklemde sûreler kısa olması nedeniyle müfessirlerin tefsir yöntemlerinin daha yakından görme imkânı verdiği gibi takip ettikleri ya da gönüllerine doğan tefsir yapısının çeşitli yön ve yöntemlerini tespit etmede faydalı olmuştur. Çalışmada sûre meallerinden sonra müfessirlerin yorumlarının açıkça görülmesi için ibarelerini, tarihi sıra içinde alt alta verilerek tercüme edilmiştir. Kitap sayfalarına özel atıf yapılmamıştır. Kaynakçada belirtilen eserlerde ilgili sûrenin besmele kısmına müracaat edilebilir. Çalışmada müfessirlerin tefsirleri analiz edilerek ve bir sonraki müfessir yorumu ile mukayese etmek sûretiyle kullandıkları yöntemleri tespit edilmiştir. Bunlar sonuç kısmında kaydedilerek, bu tefsir türünün yapısı ortaya çıkarılmaya çalışmıştır.

---

[137] Nimetüllah Nahcivanî'ye nisbeti daha sahih olan eser, Abdülkadir Geylanî'ye de nispet edilmiştir. Tefsir *"el-Fevâtibu'l-ilahiyye ve'l-mefâtibu'l-gaybiyye el-Muvazzba li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye,* (*Geylanî Tefsiri), trc.* Dilâver Gürer, Ceylanî İlim Araştıma ve yayın merkezi, İstanbul 2012 yılında basılmıştır. Bu çalışmada bu eserin tercümesinden yararlanılmıştır. Konu hakkında Musakhanov, Orkhan - Necdet Tosun şöyle bir araştırma makalesi yayınlamışlardır: *Tefsîru'l-Ceylânî'nin Abdülkadir Geylânî'ye Nisbeti Meselesi*, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 2014, cilt: XV, sayı: 33, s. 1-16. Bu araştırmada tefsirin esâsen Nahcivanî'ye ait olduğuna dair güçlü deliller sunmuşlardır. Tefsir, Nahcivanî'ye nisbet edilerek Ali İhsan Türcan tarafından ilk olarak 2014'de ikinci olarak 2020 yılında farklı bir baskı ile güncel bir tercümesi yapılmış, Yasin Yayınlarınca neşredilmiştir.

[138] Abdullah, Temizkan, *Şirbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri,* Dicle İlahiyat Dergisi, 22 (2020/1), 1-15.

1. FİL-NÂS ARASI SON ON SÛREDEKİ BESMELE-İ ŞERİF TEFSİRLERİ

Tefsirlere geçmeden önce Besmeledeki *Rahmân* ve *Rahîm* isimlerine dair bazı değerlendirmeleri ifade etmekte yarar vardır. Yaygın kanaate göre *Rahmân* dünya hayatında herkesi, *Rahîm* ise âhirette sadece müminleri kapsayan ilâhî rahmeti ifade eder.[139] Müfessirlerimiz besmele tefsirlerinde her iki ismin tecellilerini hem dünya hem âhiret hayatı için geçerli olacak şekilde açıklamış, *Rahmân* ismini *Rahîm* ismine göre daha umûmî manalar ile te'vil etmişlerdir. Bu husus aşağıdaki tefsirler incelerken yaygın bir şekilde görülecektir.

1.1. FİL SÛRESİ

Meali: *Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.* ***1.*** *Rabbin fil sahiplerine neler etti, görmedin mi?* ***2.*** *Onların planlarını boşa çıkarmadı mı?* ***3.*** *Onların üstüne sürü sürü kuşlar gönderdi.* ***4.*** *O kuşlar, onların üzerlerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar atıyordu.* ***5.*** *Böylece Allah onları yenilip çiğnenmiş ekine çevirdi.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	*Bismillah,* öyle bir *Ganî*'nin adıdır ki O'na itaat edeni zengin eder, O'na muhalefet edeni de saptırıp kör eder. O, öyle bir *Aziz*'in adıdır ki O'na uyanı en yüksek mertebeye yükseltir, O'na muhalefet edeni de en büyük sıkıntının içine atar.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Fil sahiplerini helak eden *Allah'ın adıyla.* Planlarını boşa çıkaran *Rahmândır.* Beytine kastedenlere Ebâbil kuşlarını gönderen *Rahîmdir.* **باسم الله** (الذي أهلك اصحاب الفيل) **الرحمن** (الذي جعل كيدهم في تضليل) **الرحيم** (الذي أرسل على قاصدي بيته طيرا أبابيل)
Mehâimî (ö.835/1432)	Beytine kemalâtıyla tecelli eden ve nihâyet orayı, düşmanlarının kahra uğradığı ve dostlarının güven bulduğu bir mekân kılan *Allah'ın adıyla.* Bu kahrını, düşmanlarının çekinmesi için bir ibret kılması ile *Rahmândır.* Bunu Allah'a karşı örtülü olma halinden uzaklaşarak Allah yolunda O'na yönelenlerin güven içinde olacaklarına bir işaret kılmasıyla *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Kendisini her şeyde faal, etkin kılan *Allah'ın adıyla.* Kuşatıcı nimetlerin sahibi olan *Rahmândır.* Eksiksiz nimeti seçilmiş kullarına özel kılan *Rahîmdir.* **بسم الله** (الذي له الإحاطة فقدرته في كل شيء عاملة) **الرحمن** (الذي له النعمة الشاملة) **الرحيم** (الذي يختص أهل الاصطفاء بالنعمة الكاملة)
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allah'ın adıyla* başlarım ki o, kendi ilim ve irâdesi dairesine giren her şey üzerinde mutlak güç ve kudret sâhibidir. Allâhü Teâlâ, kullarının işlerini kendisinin sapasağlam ve beliğ hikmetine göre tedbir ve idare etmekle onlara karşı çok merhametlidir, *Rahmândır.* Yine o, kullarını lâhûtî yüce derecelere ulaştırmakla onlara karşı sonsuz rahmet sâhibidir, *Rahîmdir.*

Abdülkerim Kuşeyrî, sûre başlarındaki besmelede yer alan *Allah* isminin tefsirini yapmış, diğer müfessirler gibi *Rahmân* ve *Rahîm* isimlerinin tefsirini yapmamıştır. Kuşeyrî bu sûrede

[139] Bekir Topaloğlu, *Rahmân md.,* DİA, İstanbul: Tdv Yayınları, 2007, 34/415.

Allah ismini sûrenin muhtevasını dikkate alarak *"el-Ganî"* ve *"el-Azîz"* isimleri ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca Kâbeyi yıkmak isteyen taraf ile onu Allah'ın evi görerek koruyan taraflara ism-i a'zâm olan *Allah*'ın ayrı yansımaları olacağını belirtmiştir. Sûre lafzen Kâbeyi yıkmak isteyenler ve akıbetlerinden bahsetse de sonuçları itibariyle Kâbe'ye hürmet edenleri hem zengin kılmış hem de diğer insanlar nezdinde *izzet*, saygınlık kazandırmıştır. Kuşeyrî bu vurgusuyla besmeleyi sadece sûrenîn lafzına değil, nüzul sebeplerine ve tarihi sonuçlarına bakarak tefsir etme yöntemini takip ettiğini göstermiştir. Ya da mana verili olarak gönlüne doğmuştur. *Allah* ismi diğer tüm isimleri içine alan Zât-ı akdes'in en kapsamlı ismidir ve O'na isim olma konumuna yükselmiştir. Bu nedenle *Allah* isminin, sûredeki manaları içine alıp en çok öne çıkardığı diğer isimlere göre mana şöyle olmaktadır: *"el-Ganî" ve "el-Azîz" olan Allah'ın adıyla.*

Ömer Nesefî tefsirini yazarken Kuşeyrî'den çokça istifade etmesine rağmen besmele tefsirinde kendine özgü bir yol izlemiştir. Ömer Nesefî, besmele tefsirinde Kuşeyrî gibi te'vilini sadece *Allah* ism-i şerifine bağlamaz, *Rahmân* ve *Rahîm* isimlerinin de âyetlerdeki iz düşümünü, bu isimlerin hemen ardından göstermeye çalışır. Tefsirini âyetten seçtiği cümleye bir bağlaç eklemek sûretiyle ilgili esmâyı tefsir eder. Kureyş sûresindeki ibâresi şöyledir:

باسم الله (الذي أهلك اصحاب الفيل) **الرحمن** (الذي جعل كيدهم في تضليل)

الرحيم (الذي أرسل على قاصدي بيته طيرا أبابيل)

Görüldüğü üzere ilahî isimler âyetlerle ilişkilendirilmiştir. Sûre kısa olduğu için bu alakaları incelemek daha kolay ve açık olacaktır. Buna göre Fil sahiplerinin helak edilmesi, *Allah* ismi ile ilişkilendirildi. Bu durum *Allah* isminin celâl vasfı ile alakalıdır. Planlarının boşa çıkarılması *Rahmân* ismi ile irtibatlandırılmıştır. *Rahmân* isminin varlıkların geneline bakan bir vasfı olması hasebiyle, burada bu yıkım ordusunun etkisiz hale getirilmesinin başta insanlar olmak üzere umûmî bir faydası ortaya çıkmaktadır. *Rahîm* ismi ile Allah'ın beytine kastedenlerin üzerine Ebâbil kuşlarının gönderilmesi arasında bir münâsebet kurulmuştur. *Rahîm* ismi müfessirlerce genelde Allah'ın müminlere özel bir iltifatı olarak tefsir edilegelmiştir. Bu bağlamda Kabenin yıkılmaktan korunması müminlere has bir merhamet ve fayda temin etmektedir. Ömer Nesefî'nin isimlerle âyetler arasında kurduğu alakanın anlamlı bir zemine oturduğunu pekala söylenebilir. Ömer Nesefî'nin tefsirinde secili cümleler oluşturarak âyetlerle şekli bir uyum gözettiği görülmektedir. Ne var ki bu üslubu oluştururken genelde âyetlerden iktibas yapmaktadır. Bikâî ise kendi cümleleriyle bu seciyi oluşturmaktadır.

Mehâimî'ye gelecek olursak; bilindiği üzere *Allah* ismi, diğer isimleri kapsamına alan ism-i azâmdır. Mehâimî de onu, dosta güven düşmana korku verme manası ile tefsir ederek sûrenin tüm ana teması ile ilişkilendirerek gâyet güzel münâsebet kurmuştur. *Rahmân* ismini, düşmanlarının çekinmesi için bir ibret verme manası ile alaka kurmuştur. Zira korku vermekle önlenen fesat, insanların geneline gösterilen merhamettir. Mehâimî'nin *Rahîm* ismini Allah (c.c.) ile arasındaki gaflet perdelerini aşmak isteyenlere verilen güven olarak tefsir etmesi, *Rahîm* isminin müminlere has tecellisine gâyet mutabık düşmektedir.

Bikâî'nin tefsirine bakıldığında diğer müfessirler gibi *Allah* ismini her şeyde etkin olmak ile tefsir etmiş, *Rahmân* ismini kuşatıcı nimetlerin sahibi, *Rahîm* ismini ise seçkin kullara sunulan bir rahmet şeklinde te'vil ederek bu esmâlara dair genel tefsir anlayışına mutabaat etmiştir. Bikâî, birinci tefsiri **عاملة** ikinci tefsiri **الشاملة** üçüncü tefsirini ise **الكاملة** kelimeleri ile bitirerek secili bir cümle üslubu kurmuştur.

Nimetüllah Nahcivânî'nin besmele tefsirinde üç büyük esma-i ilahînin, sûrede tecelli ettiği alt esmâ-i ilahilerle ilişkisini daha açık bir şekilde ifade ettiği görülmektedir. *Allah* ism-i azâmını; *Kâdir, Müktedir* isimleri ile tefsir etmiştir. *Rahmân* isminin tefsirinde ise *Hakîm* ismini öne çıkarmıştır. Rahîm ism-i şerifinin sûredeki etkin olan yönünü *Refî'* ismi olarak

belirlemiştir. Nahcivânî'nin besmele tefsirinde üç kapsamlı esmâ-i ilâhinin sûrenin âyetlerinde hangi alt esmâlar ile ilişkili olduğunu tefsirine daha fazla yansıtması ile diğer müfessirlerden ayrıştığı görülmektedir.

1.2. KUREYŞ SÛRESİ

Meali: *Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.* ***1.*** *Kureyş'i ısındırıp alıştırdığı için* ***2.*** *onları kışın (Yemen'e) ve yazın (Şam'a) yaptıkları yolculuğa ısındırıp alıştırdığı için,* ***3.*** *Kureyş de, kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve onları korkudan emin kılan bu evin (Kâbe'nin) Rabbine kulluk etsin.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	(باسم) lafzındaki (ا) harfi, tevhid ehlinin sırrının, varlıkları hesaba katmaktan ve daha önce var olmayıp sonradan var olan her şeyden uzak oluşuna ve varlıkta, darlıkta, sıkıntıda ve bollukta Allah'a bağlanmasına işaret eder. (س) harfi de onların bütün hallerinde edebe riâyet şartını gözeterek, gayptan ortaya çıkan icraatın altında *sükûnet* içinde olduklarına işaret eder. (م) harfi ise Allah'ın onlar üzerindeki *muvaffakiyet* nimetine işaret etmektedir: Çünkü onlar, marifetini hakikat olarak yaşadılar ve ibadetini ahlak edindiler.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Beyt-i haram'ın Rabbi olan *Allah'ın adıyla.* Taamları yediren *Rahmândır.* Canlılara güven veren *Rahîmdir.* **باسم الله** (رب البيت الحرام) **الرحمن** (مطعم الطعام) **الرحيم** (مؤمن الانام)
Mehâimî (ö.835/1432)	Kemâlatıyla beytine tecelli eden *Allah'ın adıyla.* O beytin ehline îlâf etmesiyle *Rahmândır.* Şükretmeleri ve böylece onlarda ziyadelik hasıl etmek için onlardan kulluk etmelerini talep etmesi sebebiyle *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Bütün mükemmelliklere haiz olan ve bu nedenle de tesbihlerin ve hamdin sahibi olan *Allah'ın adıyla.* Var etme ve beyan etme gibi kapsamlı nimetler bahşeden *Rahmândır.* Uzaklaştırmak sûretiyle intikam alan ve yakınlaştırmak ve yüceltmek sûretiyle dilediği kullarını mutlu kılan *Rahîmdir.* **بسم الله** (ذي السبحات والحمد فله جميع الكمال) **الرحمن** (ذي النعم العامة بالإيجاد والبيان فهو ذو الأفضال) **الرحيم** (ذي الانتقام بالإبعاد والاختصاص بمن يشاء بالإسعاد بالتقريب والإجلال)
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'ın adıyla* başlarım ki o, her şeyi adem/yokluk iken zuhura getirendir. Allâhü Teâlâ, herkese ve her şeye bütün cömertliğiyle çok merhametlidir, *Rahmândır.* Yine o, kullarına ibâdeti emretmekle ve onları ibâdetle kayıtlı kılmakla onlara karşı sonsuz rahmet sâhibidir, *Rahîmdir.*

Kuşeyrî burada besmelede tek başına harflerinde sembolik anlamlara sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu teviller ya kalbe doğan manalardır ya da harflerin yapısına dair yapılan

tevillerden çıkarılan bir yorumdur. *Sin* harfinin sükûnet; *mim* harfinin de muvaffakiyet şeklinde, ifade ettiği mananın ilk harfi ile başlaması, nisbeten anlaşılabilir bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Ömer Nesefî, *Allah* ismi ile beyt-i haram arasındaki irtibatı gâyet yerindedir. Kâbeye yansıyan yüksek ilâhî tecellinin kendisine bağlı olacağı en layık esmâ, ism-i a'zâm olan *Allahtır. Rahmân* isminin *Rezzâk* ismi ile bağı çok kuvvetlidir. Zira Rahmâniyetin varlıklarda en fazla somutlaşan şekli onlara rızık verilmesidir denebilir. İnsanların yeme-içme ihtiyacı her gündür. Güvenlik ihtiyacı ise yaygın olmakla birlikte her gün yoğun hissedilmez. Bir derece ötededir. Bu nedenle Ömer Nesefî'nin bunu *"Rahîm"* ismi ile ilişkilendirmesi kabul edilebilir. Ömer Nesefî yine *mim* harfi ile secili bir cümle örgüsü sunmuştur. *Allah, Rahmân* ve *Rahîm* isimlerinin tefsirî karşılıklarının, sûrede peşpeşe yer aldığını görülmektedir. Bu da dikkat çekici durmaktadır. Bu durum diğer sûrelerde takibe değer bir yapı sunmaktadır.

Mehâimî de *Allah* ismi ile *beytullah* arasında ilişki kurmuştur. Ardından O beytin ahalisini oraya ısındıracak imkânları vermesi ile Rahmâniyete vurgu yapmıştır ki orada dönem itibariyle müşrikler ağırlıktadır. Bu da Rahmâniyetin kapsayıcılığı ile uyumludur. Mehâimî âyetteki kulluk etme emrini, onların şükürlerinin ve durumlarının daha iyi hale gelmesi için istendiğine dayandırması, Rahîm ismi ile uyumludur. *"Kulluk edin"* emri herkese hitap olması yönü ile *Rahmân* isminin, fakat sonuçta bu görevi belli sayıda kişi yapacağı için daha has kişilerin ameli ile sonuçlanması itibariyle *Rahîm* isminin kapsamına girdiği açıktır.

Bikâî *Allah* ismini, âyetteki *"kulluk edin"* fiilinin gereği olan tesbih etme ve hamd etme ile ilişkilendirmiş görünmektedir. *Rahmân* ismini ise özelde ahir zaman peygamberinin kavmi olma nimeti ve zamanla gelişen meziyetleri olan beyan etme gücünü bahşetmesi ile ilişkilendirdiği söylenebilir. Bu bakış açısı tüm insanlar içinde aslında geçerlidir. Bu durum *Rahmân* isminin kuşatıcılığı ile uyumludur. Bikâî *Rahîm* ismini ise kullarına karşı özel iltifatı bağlamında, kimi kullarını yakınlaştırması, yine bu kulları rahatsız edenlerden de intikam alması ile ilişkilendirmiştir. Bikâî, sûredeki ana temayı tespit ettikten sonra, besmeledeki esmâyı bu ana konu üzerinden tefsir etme yöntemini tercih etmiştir.

Nahcivânî Allah isminin tefsirinde, her şeyi yok iken var etmesi, yani *el-Vâcid* ismini öne çıkarmıştır. Bize göre bu, Kureyş kavminin, peygamberliğin son halkası olan Resûlüllah'ın kavmi olma bahtiyarlığı ile irtibatlıdır. Kureyş'in yaz-kış seyahatlerini güven içinde yapıp kolay rızık temin etme nimeti rahmâniyete bir misal olmaktadır. Diğer insanlar da onlar gibi çeşitli nimetler görmektedirler. Dolayısıyla burada özel bir husus değil genel bir durum söz konusudur. Nahcivânî kulluğu emretmeyi insana olan rahîmiyet ile ilişkilendirmiştir. Zira rahîmiyet rahmâniyete göre daha özel nimetler barındırmaktadır. İnsanlar, bu nimetlere kulluk ile erişebilecekleri için ibadet; ardında özel, yüksek vasıflara, cemâlullah gibi üstün lütuflara ermenin sebebi konumundadır.

Nahcivânî yöntem ya da gönle doğan mana itibariyle *Bikâî* gibi isimleri, âyetteki Kureyş'in yaz-kış seyahatlerine ve sahip oldukları güvenlik ile doğrudan irtibatlandırmamış, bunları birer misal kabul edip, Zât-ı akdesin insanlığa sayılan isimleri ile nasıl tecelli ettiğine dikkat çekerek tefsir yapmıştır.

1.3. MÂÛN SÛRESİ

Meali: *Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.* ***1.*** *Gördün mü, o hesap ve ceza gününü yalanlayanı!* ***2.*** *İşte o, yetimi itip kakandır.* ***3.*** *yoksula yedirmeyi özendirmeyen kimsedir.* ***4.*** *Vay o namaz kılanların haline.* ***5.*** *Onlar namazlarının özünden uzaktırlar.* ***6.*** *Onlar gösteriş yaparlar. Ufacık bir yardıma bile engel olurlar.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	*Bismillah,* öyle bir sözdür ki onu işitmek sevenlerin ruhlarının gıdası, vecd ehlinin sırlarının aydınlığı, aşk sersemlerinin kalplerinin şifası, miskinlerin ruhlarının imtihanı ve her zavallı fakirin ilacıdır.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Dini yalanlayanları tehdit eden *Allah'ın adıyla.* Yetime ve miskine acıyan, merhamet eden *Rahmândır.* Gafili, riyâkarı ve cimriyi kınayan *Rahîmdir.* **باسم الله** (الذي اوعد المكذبين بالدين) **الرحمن** (الذي عطف على اليتيم والمسكين) **الرحيم** (الذي ذم الغافل و المرائي والضنين)
Mehâimî (ö.835/1432)	Dinde bütün kemâlâtıyla tecelli eden *Allah'ın adıyla.* yetimin ve miskinin hakkını tazim edim kıymet vermesiyle *Rahmândır.* Namaz ve zekâtın hakkını tazim edip yüceltmesiyle *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Azameti, her türlü eksiklik ve kusurda olma halinden yüce olan ve böylece her türlü mükemmelliğe sahip olan *Allâh'ın adıyla.* Nimeti hem İyilik edenleri hem de kötülükte bulunanları kuşatan ve hibeler vermesiyle herkesi bağışlayan *Rahmândır.* Nimetini tam elde etmeyi evliyasına has kılan ve böylece vuslata erme nimetiyle onları kendine yürüten, yaklaştıran *Rahîmdir.* **بسم الله** (الذي تعالت عظمته عن كل شائبة نقص فكان له كل كمال) **الرحمن** (الذي عمت نعمته المحسن والمسئ فغمر الكل بالنوال) **الرحيم** (الذي خص أولياءه بإتمام النعمة فحباهم بنعيم الاتصال).
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'ın adıyla başlarım* ki o dini, canlılar arasına, onlara dârü's-selâma yâni cennete giden yolu göstermek için koymuştur. Allâhü Teâlâ, kullarına teklif ve hükümlerini indirmiş olmakla onlara karşı çok merhametlidir, *Rahmândır.* Yine o, kullarını en yüce mertebelere ve en yüksek makamlara eriştirmekle onlara karşı sonsuz rahmet sahibidir, *Rahîmdir.*

Kuşeyrî, Maûn sûresindeki besmele tefsirini, âyetlerde tenkit edilen kişiler üzerinden değil, bu olumsuz vasıflara sahip olmayan Allah'a bağlı olan kullar bağlamında yapmaktadır. Bu da yöntem olarak farklı bir ufuk açmaktadır. Böylece Allah bir takım kulları tenkit ederken aslında böyle olmayanları övmüş olmaktadır. *Allah* ism-i a'zâm olup diğer isimleri câmi olduğundan, zikredilen manayı kapsamaktadır. Diğer taraftan âyetteki *miskinin taamı,* ibaresi batinî-sûfî anlama hamledilmiş, *miskin,* Allah'tan başka bir şeyi ve kimsesi olmayan makamına erişmiş sûfî kişiler üzerinden tevil edildiği anlaşılmaktadır. Böylece bu *miskinin taamı*da manevî şeyler olmuştur.

Ömer Nesefî, yöntemi itibariyle *Allah* ismi ile alaka kurduğu âyet, diğerlerinden önce gelmektedir. Dini yalanlayanların tehdit edilmesi *Allah* isminin celâl ve azamet yönü ile bağdaşmaktadır. Bu durum celâlî isimlerin cemâlî isimlerden çoğu zaman önce gelmesiyle de uyumludur. *Rahmân* ismine yaptığı tefsir açıktır. *Rahîm* isminin gafil, riyâkar ve cimrinin kınanması ile alakası, bu kişilerin İslam toplumu içinde olup, İslam'dan nasiplerini almadan geçip gitmemeleri için yapılan bir uyarı yönüyle olabilir. Ya da ihlaslı müslümanları bunların şerrinden koruma yönüyle ilişkilidir.

Mehâimî'nin *Allah* için kurduğu alaka Ömer Nesefî'ye göre daha geneldir. *Rahmân* isminde her ikisi de ortak bir yön seçmişlerdir. *Rahîm* isminde ise Mehâimî, namaz ve zekâtın hakkının tazim edilmesini ve sonuç olarak bunun özellikle müslümanlara has faydasını öne çıkarması itibariyle, bu ism-i şerifin yaygın tefsiri ile daha açık ve mutabık bir alaka kurmuştur.

Bikâî'nin besmele tefsirinin, diğer müfessirlere göre daha genel kaldığı, sûrenin âyetlerine vurgudan ziyade, bu esmâların hangi esas üzere tefsir edilegeldiğini gösterir niteliktedir.

Nahcivânî'nin besmele tefsiri Ömer Nesefî ve Mehâimî'ye göre daha genel düşmektedir. Fakat Nahcivânî, *Allah, Rahmân* ve *Rahîm* isimlerinin her biri ile İslam dininin çeşitli yönleri arasında bir alaka kurarak tefsir yapmıştır. Buna göre *Allah* ile *din* alakasını, dinin gayesi ile açıklamıştır. *Rahmân* ve *din* ilişkisini, dinin hükümleri yani tatbikatı ile irtibatlandırmıştır. *Rahîm* ve *din* münâsebetini ise dinin lütfettiği sonuçlarla açıklamıştır. Bu izahlara göre *Allah, Rahmân* ve *Rahîm* isimleri *gaye, tatbikat* ve *sonuç* sırasını takip etmektedir ki bu da besmeledeki tertipte gâyet ince bir mana olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Nahcivânî'nin bu besmele değerlendirmesi diğerlerinden hayli farklı ve orijinal bir tefsirdir.

1.4. KEVSER SÛRESİ

Meali: *Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.* ***1.****(Resûlüm!) Kuşkusuz biz sana Kevser'i verdik.* ***2.*** *Şimdi sen Rabbine kulluk et ve kurban kes.* ***3.*** *Asıl sonu kesik olan, şüphesiz sana hınç besleyendir.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	*Bismillah,* kulun yüceltmekle yüceltildiği bir isimdir. O ise ancak ezeldeki yüceliğine olan liyakatiyle yücedir: O, öyle bir *Azîz*'in adıdır ki dilediğini lütfu ve ikbali ile aziz kılar: Düşmanlarını da zincirleriyle, bukağılarıyla, cehenneminde ve azaplarında ebedi olarak bırakmasıyla zelil kılar.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Peygamberine Kevseri veren *Allah'ın adıyla.* Kendisine namaz kılınmasını ve kurban kesilmesini emreden *Rahmândır.* Resülüne buğzedeni sonu kesik hale getiren *Rahîmdir.* **باسم الله** (الذي أعطى رسوله الكوثر) **الرحمن** (الذي أمره أن يصليَ له و ينحر) **الرحيم** (الذي شانئه هو الابتر)
Mehâimî (ö.835/1432)	Resülüne bütün kemâlâtıyla tecelli eden *Allah'ın adıyla.* Kevseri ona lutfemesiyle *Rahmândır.* Namaz ve kurbanı emretmesiyle *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Lütfunun akışı için sınır olmayan sonsuz kerem ve cömertlik sahibi yüce hükümdar *Allah'ın adıyla.* Yarattıklarını ihsanları ile kuşatan, döktüğü suyla aralarını (sorunları) savuşturan *Rahmândır.* İrşadı ile doğru yola sevketmeyi ve ipine tutunmayı kendi ordusuna has kılan *Rahîmdir.* **بسم الله** (الملك الأعظم الجواد الأكرم الذي لا لفائض فضله) **الرحمن** (الذي شمل الخلائق بجوده وفاوت بينهم في صوب وبله) **الرحيم** (الذي خص حزبه بالاهتداء بهديه والاعتصام بحبله).

Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allah'ın adıyla başlarım* ki o, bütün esmâ-i hüsnâsı ve sıfat-ı ulyâsının eserlerinin yansıdığı bir ayna olması için Habibi üzerinde, bütün kemâlâtı ile mütecellidir. Allâhü Teâlâ, kendilerini dârü's-selâma, selâmet yurduna, cennete götüren Habîbini peygamber olarak göndermekle, bütün canlılara karşı çok merhametlidir, *Rahmândır.* Yine o, havâs kullarını, vehim karanlıklarından kurtarıcı olan tevhid-i zâtîye eriştirdiği için onlara karşı sonsuz rahmet sâhibidir, *Rahîmdir.*

Kuşeyrî açıkça "Bismillah" kelimesini tefsir etmiştir. Fakat bu ism-i a'zâmdan tecelli eden ve kapsamına giren diğer isimlerin *el-Âli, el-Azîz* olduğunu göstermektedir. Buna göre her sûre aslında *Allah* isminin tahtında bulunan çeşitli sıralarla kendini gösteren diğer esma-i ilahilerin toplamından ibarettir. Kuşeyrî'nin bu sunduğu ufuk üzerinden bakılarak özellikle kısa sûrelerdeki âyetlerin esmâ sırası çıkarılabilir.

Ömer Nesefî'nin *Allah* ismi ve *Kevser* alakası manidardır. Zira Zât-ı akdes'in üstün nimetlerinin zuhur mekanlarından olan Kevser ile, ism-i a'zâm ve ism-i câmî olan *Allah* ilişkisi gâyet münasiptir. Namaz ve kurbanın umûmî faydası rahmâniyete, has kulunu incitenlere karşı gazap etmesi de rahîmiyete uygundur.

Mehâimî'nin *Allah* ismini *Kevser* ile değil de doğrudan *Resulullah* ile ilişkilendirmesi daha üstün bir tefsir olmuştur. Zira Allah'ın Resülü Kevser'e nisbetle daha çok esmâdan hatta sıfat ve zâttan tecelli görmektedir. Mehâimî'nin Kevser'in lütfedilmesini rahmâniyetle açıklaması da gâyet münasip düşmüştür. Zira ondan Müslümanlar da nasiplenecektir ki *Rahmân* ismindeki umumî tecelliye daha uygun düşmektedir. Namaz ve kurbanın emredilmesinin rahîmiyetle ilişkisi ise has kullarının daha çok nimet almaları için gerekli olanları yapmaya sevketme fiili olsa gerektir. Bu sûrede Mehâimî'nin besmele tefsirinin âyetlerle olan ilişkisinin daha muvafık olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Bikâî'nin besmele tefsirinin daha önce Nahcivânî'nin Maun sûresindeki tefsirine yöntem olarak çok benzediği görülmektedir. Buna göre Bikâî *Allah, Rahmân* ve *Rahîm* isimlerinin her birini *Kevser* üzerinden yorumladığı anlaşılmaktadır. Buna göre, *Allah* isminin *el-Ekrem* oluşu ve *Kevser* ile bunun somutlaşmasıdır. Kevser'deki ihsanlar ve müminlerin içlerini temizlemesi, Rahmâniyetin umûmî tecellisine münasip düştüğü görülmektedir. *Rahîm* ismi ile *Kevser*'in alakası ise Kevser'in manasının dinin kendisi olduğuna dair tefsirlere dayanmaktadır. Bu manaya göre de doğru yola, İslam'a irşad etmek sebeptir, iptir. Tersten bir okuma yapılacak olursa rahîmiyetle yapılan şeyler kişiyi rahmâniyete götürmektedir. Rahmâniyette ism-i a'zâm olan ve Zât-ı akdese isim olan *Allah*'a ulaştırmaktadır.

Nahcivânî de *Bikâî* ile aynı yöntemi kullanarak besmele tefsiri yapmakla birlikte, kendisi, esmâların *Kevser* ile alakasını değil *Habibullah* ünvanı ile münâsebetini tercih etmiştir. Böylece *Allah*, *Rahmân* ve *Rahîm* isimlerini, kendi manalarını en iyi yansıtacak bir zeminde tefsir etme imkanına kavuşturarak, diğer müfessirlere göre daha üstün bir te'vil sunmuştur.

1.5. KÂFİRÛN SÛRESİ

Meali: *Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.* ***1.*** *De ki: "Ey Kâfirler!"* ***2.*** *Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk etmem.* ***3.*** *Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz.* ***4.*** *Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk edecek değilim.* ***5.*** *Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz.* ***6****. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	*Bismillah,* kendisine iman eden kimsenin, nimetlerin zevalinden emin olduğu, dünya ve ahiret nimetlerinden yararlandığı, bir daha mutsuz olmayacak şekilde mutlu olduğu, yok olmayacak bir mülk bulduğu ve azizlik ve yüksek mertebelerde kaldığı bir sözdür.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Kafirleri aşağılayan *Allah'ın adıyla.* Onlara mühalif olmayı müminlere emreden *Rahmândır.* Onlara dinin hayrını ikram eden *Rahîmdir.* **باسم الله** (الذي اهان الكافرين) **الرحمن** (الذي أمر بمخالفتهم المؤمنين) **الرحيم** (الذي أكرمهم بخير دين)
Mehâimî (ö.835/1432)	Kendine kulluk edenlerde bütün kemâlâtıyla tecelli eden *Allah'ın adıyla*. İki cihanda nitelikli ömür sürmeleri için onları kulluk etmeye muvaffak kılması sebebiyle, onların dışındakilerinde durumlarının tamamlanması için kendilerine tabi kılması sebebiyle *Rahmândır.* Ahirette Faydasının kemali sebebiyle bunu onları tahsisiyle *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Kudreten ve ilmen ihata eden, bu nedenle kadr-i kıymetini hiç kimsenin takdir edemeyeceği *Vâhid* olan *Allâh'ın adıyla.* Kendisine şükretmelerini vacip kıldığı kişilere, bunu ifade etme imkânını vermesiyle rahmeti kuşatıcı olan *Rahmândır.* Bunları da kendisini seven ve sonuç olarak da emir ve yasaklarına riâyet eden kullarına özgü kılan *Rahîmdir.* **بسم الله** (المحيط علما وقدرة، فهو الواحد الذي لا يستطيع أحد أن يقدر قدره) **الرحمن** (الذي عم برحمة البيان من أوجب عليهم شكره) **الرحيم** (الذي خص أهل وده فالتزموا نهيه وأمره.)
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'ın adıyla başlarım* ki o, bütün kullarının içinde olan hidâyet veyâ dalâlete âit ne varsa hepsine muttalîdir. Allâhü Teâlâ; kendilerini selâmet ve doğru yola dâvet eden peygamberleri kullarına göndermekle onlara karşı çok merhametlidir, *Rahmândır.* Kullarını iyiliğe ve güzelliğe ulaştırmakla onlara karşı rahmeti sonsuzdur, *Rahîmdir.*

Kuşeyrî, besmele tefsirini Kâfirûn sûresindeki bir manaya bina ettiği görülmektedir. Bu da Resûlullah'ın ve ashabının ciddi baskılar alında olduğu Mekke döneminde can siperane gösterdikleri *gayrettir*. Kuşeyrî besmele tefsirinde, âyetin lafızlarından ziyade sebeb-i nüzul ve tarihi vetireyi takip eden bir yöntem izlemiştir. Ya da gönlüne gelen mana böyledir.

Ömer Nesefî, İlk isim ve ilk âyet arasında alaka kurmuştur. Buna göre *Allah* isminin celâl yönü öne çıkmıştır. Kafirlere muhalefet ise başta müminler olmak üzere ve azılı kafirlerin tasallutu altındaki kişilere sonuçları itibariyle genel bir rahatlık sağlayacaktır. Bu nedenle rahmâniyetle ilişkilidir. Rahîmiyet ise en değerli ve geçerli dinin onun has kullarına nasip edilmesidir.

Mehâimî, bu besmele tefsirinde kafirleri değil Müslümanları merkeze koymuştur. Onları kulluğa muvaffak kılmasını iki cihan mutluluğu ile te'vil ederek rahmâniyetin şümullü etkisini göstermiş, ahirette görecekleri faydanın onlara tahsis edilmesini nazara vererek *Rahîm* isminin genel kabul gören manasına işaret etmiştir.

Bikâî *Allah* ismini *el-Vahid* ile açıklamış olmasında sanki Allah'ın kendi eşsizliğinden müminlerin de özel bir pay alacağına ve kıymet kazanacaklarına bir gönderme vardır. *Rahmân* ismini, Allah'ın kendisine şükredenlere bunu ifade etme imkânı vermesinin, herkese fayda sağlayacak bir yönü olması ile açıklamış, Bu da *Rahmân* ismine muvafık düşmüştür. *Rahîm* ismini de bilindiği üzere belli kullara has bir keyfiyet olarak tefsir etmiştir.

Nahcivânî *Allah* isminin sûreye yansımasını *el-Alîm* ismi ile tefsir etmesi gâyet yerindedir. Zira sûre hem ânâ hem de geleceğe hitap etmekte kafirlerin ne yapıp edeceklerinin bilindiği ifade edilerek, Müslümanlar tarafından onlara rest çekilmesi istenmektedir. Rahmâniyetin umûmî faydasının, gönderilen peygamber ile tefsir edilmesi de bu esmânın kabul gören tefsirine uygun düşmektedir. Ayrıca müminlere özel olarak iyilik ve güzelliğin ulaştırılması da *Rahîm* isminin tefsirine uygun düşmektedir. Nahcivânî'de besmele-sûre ile alakasının daha iyi sağlandığı görülmektedir.

1.6. NASR SÛRESİ

Meali: *Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.* ***1.*** *Allah'ın yardımı ve fetih (Mekke fethi) geldiğinde* ***2.*** *insanların bölük bölük Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde* ***3.*** *Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O'ndan bağışlama dile. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir.*

Kuşeyrî	*Bismillah,* gören ve örten, bilen ve halim davranan, öven ve rezil etmeyen ve kulun işlediği bütün suçları bağışlayan *Kerim*'in adıdır. Kul aralıksız günah işlerken Hak da umursamaksızın bağışlar.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî	Yardım ve fethi kendi uhdesinde bulunduran *Allah*'ın adıyla. O, Hamd ve övgünüm kendisine layık ve hak olduğu *Rahmândır.* Öyle *Rahîm*dir ki istiğfar edenlere ondandır af ve bağış. **باسم الله** (الذي من عنده النصر و الفتح) **الرحمن** (الذي له يحق الحمد و الفتح) **الرحيم** (الذي للمستغفرين منه العفو و الصحف)
Mehâimî	Bütün kemâlâtıyla tecelli edip Resülüne yardım etmesi ve nihâyet onu, dininin ortaya çıkmasına sebep kılması sebebiyle *Rahmândır.* İnsanları hızlıca grup grup İslam'a dahil etmesiyle *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Tüm emir ve işlerin kendisine ait olan, zira *Alîm* ve *Hakîm* olan *Allâh'ın adıyla.* Seni alemlere rahmet olarak gönderendir. Onları var etme nimetini, geçimlerini sağladığını onlara açıklamakla; seninle ve kulak veren kimseye ki onu *Alî* ve *Azîm* olan Allah'tan dinliyormuş gibi sana indirdiği Kur'ân'ın mucizesiyle, onlara ahiretteki kurtuluş yollarını apaçık bir şekilde beyan etmek sûretiyle nimetinin kapsamını genişleten *Rahmândır.* Onun ordusuna dahil olmakla rahmetini isteyen ve Cenâb-ı Hakk'ın da sırât-ı müstekîmin gereklerini yapmayı müyesser kılmasıyla o kişileri kurbiyet ehli kılan *Rahîmdir.* **بسم الله** (الذي له الأمر كله، فهو العليم الحكيم) **الرحمن** (الذي أرسلك رحمة للعالمين، فعمهم بعد نعمة الإيجاد بأن بين لهم إقامة لمعاشهم ومعادهم بك طريق النجاة غاية البيان، بما أنزل عليك من معجز القرآن الذي من سمعه فكأنما سمعه من العلي العظيم) **الرحيم** (الذي خص من أراده بالإقبال به إلى حزبه وجعله من أهل قربه بلزوم الصراط المستقيم.
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'ın adıyla başlarım* ki O, Habibinin bütün işlerinin mükemmel ve en muhkem bir şekilde düzenleyendir. Allâhü Teâlâ, onun yakınlarına nusret bahşedip, düşmanlarını kahretmek sûretiyle ona karşı

	çok merhametlidir, *Rahmândır.* Yine o, gayb ve sehâdet (görünen ve görünmeyen) âlemlerinin ve âlem-i lâhuttan, mânevî âlemden coşup gelen füyûzât-ı ledünniye kapılarını onun üzerine açmakla, ona karşı sonsuz rahmet sâhibidir, *Rahîmdir.*

Kuşeyrî besmeleyi sûrede etkin olan pek çok esmâ ile münâsebet kurarak tefsir etmiştir. Bir nevi sûrede içkin olan esmaları göstermiş gibidir.

Ömer Nesefî âyetlerde kudret ve celâl muhtevasına sahip manaları *Allah* ile irtibatlı tefsir etmektedir ki burada feth ve yardım, ism-i a'zâma bağlıdır. Yine birinci âyet, birinci sırada olan lafzatullah ile tefsir edilmiştir. İkinci âyetteki teşbih ve hamd ikinci sıradaki *Rahmân* ismi ile gâyet uyumludur. Rahmâniyetin insana verdiğine karşılık aldığı meyvedir. Üçüncü âyet üçüncü isme karşılık gelmiştir. Bağışlanma müminlere has bir keyfiyet olmaktadır.

Mehâimî, rahmâniyetin umûmî faydası ile dinin ortaya çıkıp yayılması ile kurduğu irtibat gâyet yerindedir. İnsanların İslamiyete grup grup gelmesi Allah'ın hem bu kişilere hem de muhacire ve ensara sağladığı özel bir iltifat-ı rahîmiyettir.

Bikâî'nin *Allâh* ismini sûrenin yirmi üç yıllık bir süreci özetlemesi nedeniyle *Alîm* ve *Hakîm* ismi ile ilişkilendirmesi gâyet münasip bir tefsir olmuştur. Bikâî burada *Rahmân* ismini, âyetteki "*Allah'ın yardımı"* ibaresini detaylandırarak açıklamıştır. Bu izah, rahmâniyetin umûmî yönüne mutabık düşmektedir.

Nahcivânî daha öncede sergilediği bir yöntem olarak, *Allah*, *Rahmân* ve *Rahîm* isimlerini tamamen *Habibullah'a* tecelli eden yönleri ile tefsir etmiştir ki onun bu besmele tefsiri, tercihe şayan ve özgün olmasının yanı sıra kalbe doğan bir tefsir olduğu izlenimini güçlendirmektedir.

1.7. TEBBET SÛRESİ

Meali: 1. *Ebu Leheb'in iki eli kurusun! Kurudu da.* ***2.*** *Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi.* ***3.*** *O, alevli bir ateşte yanacak.* ***4-5.*** *Odun taşıyıcı olarak ve boynunda hurma lifinden bükülmüş bir ip olduğu halde karısı da (ateşe girecek).*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	*Bismillah,* günahkârları ıslah eden, amellerini düzelten, ümidini gerçekleştiren bir sözdür. Bu söz; ariflerin hallerini, gözlerinde küçültür. Madde âleminden büsbütün kopmalarını tamamlar ve onlar kendilerinden geçtikten sonra vuslatlarını gerçekleştirir.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Ebu Lehebi tehdit eden *Allah'ın adıyla.* Yaptıklarını kendisine faydasız kılan *Rahmândır.* Küfrü sebebiyle o alevli ateşe atan *Rahîmdir.* **باسم الله** (الذي أوعد ابا لهب) **الرحمن** (الذي لم يجعل له نفعا بما كسب) **الرحيم** (الذي بكفره يصليه نار ذات لهب)
Mehâimî (ö.835/1432)	Bu dinde kemâlâtı ile ve kendi ehline cemâli ile muhaliflerine de celâli ile tecelli eden *Allah'ın adıyla.* Onları ziyan olmaktan kurtaran olması ile *Rahmândır*. Kendine düşman olanları helak etmesi yönüyle kendi ehline karşı *Rahîmdir.*

Bikâî (ö.885/1480)	*Mütekebbir, Cebbar, Mudill* ve *Hâdi* olan *Allah'ın adıyla.* Var olma ikramından sonra nimetleriyle yarattıklarını kuşatan *Rahmândır.* Başarıya ulaşmayı, kendisine sevgi ile bağlı olanlara özgü kılan *Rahîmdir.* **بسم الله** (الجبار المتكبر المضل الهاد) **الرحمن** (الذي عم الولي والعدو بنعمة البيان بعد الإكرام بالإيجاد) **الرحيم** (الذي خص بالتوفيق أهل الوداد.)
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'ın adıyla başlarım* ki o, bütün mazhar ve masnuâtından/mahlükâtından bizâtihî müstağnidir, hiçbir şeye muhtaç değildir. Allâhü Teâlâ, kendilerine varlık bahşetmek sûretiyle yarattıklarına karşı çok merhametlidir, *Rahmândır.* Yine O, *Hallâk* ve *Vedud* olan kendisine, taat ve teveccühte/yönelmede ihlaslı olan kullarını kıyâmet günü keşf ve şühûd mertebesine eriştirmekle onlara karşı sonsuz rahmet sâhibidir, *Rahîmdir.*

Kuşeyrî, besmele tefsirini Ebû Leheb üzerinden değil onun temsil ettiği nefsani halleri te'vil ederek, sûrenin hitap alanını genişletmiştir. El, gücü temsil etmektedir fakat bu sûrede, nefisten alınan bir güçtür. Böylece âyetler, sûfi'nin nefsinin tesirini kurutan, böylece onu ıslah eden ve sufinin nefsî cihadında başarı ümidini besleyen bir mana sunmaktadır. Âyette yer alan *malın ve evladın fayda vermemesi* durumu ile arifin amellerini gözünde küçültmesini temin eden bir alaka söz konudur ki böylece madde aleminden kalben koparak vuslata ermiş olmaktadır. Kuşeyrî'nin bu tefsiri ile şu da anlaşılmış olmaktadır ki besmele tefsiri, sûrenin işârî yorumuna bağlı kalınarak yapılabilmektedir. İşârî yorum ise Ebû Leheb'in tutumlarının kaynağı olan nefs, heva esas alınarak yapılmıştır, ya da gönle öyle doğmuştur.

Mehâimî *Allah* ismini sûrenin konusunu çok iyi takip ederek dosta cemâl düşmana celâl tecellisi üzerinden açıklamıştır ki gâyet yerinde bir izahtır. Düşmanlara yönelen celâl tecellisi esasen onları tedavi etmek içindir ki rahmâniyet özünde herkese umûmîyetle bir fayda sağlamaktadır. Fakat bunu anlamayıp Allah'ın has kullarına dokunulması noktasına varıp hikmet de gerekli kılarsa, ilgili kişileri helak etme veya zarar verme gerekliliği doğar ki bu da ehlullaha karşı bir rahîmiyet tecellisidir. Mehâimî'nin besmele tefsiri, sûrenin âyetleri ile gâyet münasip bir zeminde ilerlemiştir.

Bikâî ise sûrede etkin olan tâlî esmâlar ile *Allah*, *Rahmân* ve *Rahîm* isimlerinin ilişkisini doğrudan gösterme yoluna girmiştir. Daha öncede belirtildiği üzere Kur'ân-ı Hakîm, bir birini kapsayan esmaî hüsnaların bir meydanı gibidir. Bikâî burada tefsirini daha özlü bir formda sunmuştur

Nahcivânî burada çok önemli gizli bir soruya cevap vermektedir. O da Allah'ın (c.c.) bir insanı muhatap alıp bu derece gazabını göstermesi, onun azameti ile nasıl bağdaşır sorusu olabilir. Nahcivânî, bu gazabın Allah'ın salt kendi adına verdiği bir tepki olmadığını, onun tüm varlıklardan bir fayda ve zarar görmekten berî' olduğuna bir cevap vermektedir. Burada Cenâb-ı Hakk'ın, has kullarına verilen zarar nedeniyle celâllendiği anlatılmak istenmektedir. Değilse Allah inanmayanlara bile varlık bahşeden olarak *Rahmândır*. Rahîmiyet tecellisi ise şöyledir: Burada Rab Teâlâ sûrenin hedef tahtasına koyduğu kişileri değil, onların zararından korumak istediği has kullarına gizli iltifatını göstererek *Rahîmdir.* Nahcivânî böylece kafirlere celâlin altında müminlere rahmetin gizli olduğu okumasını yaptırmaktadır.

1.8.İHLAS SÛRESİ

Meali: 1. *De ki: O, Allah birdir.* ***2.*** *Allah sameddir.* ***3.*** *O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	*Bismillah,* onu zikreden dilin aziz olduğu aziz bir sözdür O dilden daha aziz olan ise bu sözü tanıyan bir kalptir. Bundan da aziz olan, onu seven bir ruhtur. Bundan da daha aziz olan, onu gören bir sırdır. Ancak onu kasteden herkes onu bulacak değildir, bütün herkes de onunla beraber kalacak değildir.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Ehad ve Samed olan *Allah'ın adıyla.* Doğmayan ve doğrulmayan *Rahmândır.* Kendisine hiçbir şeyin denk olmadığı *Rahîmdir.* **باسم الله** (الأحد الصمد) **الرحمن** (الذي لم يلد و لم يولد) **الرحيم** (الذي لم يكن له كفوا أحد)
Mehâimî (ö.835/1432)	Sıfatlarında kemâlâtı ile tecelli eden *Allah'ın adıyla*. Sıfatlarının irfanını kullarına sunmasıyla *Rahmândır.* Bilinen sıfatlarını en güzel bir tertip üzere cem etmesiyle *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Celâl ve cemâl vasfına haiz bütün kemalin kendisine ait olduğu *Allah'ın adıyla.* Umûmî lütfunu yarattıklarının tamamına akıtan *Rahmândır.* Nur nimetini tamamlamak ve kemale erdirmekle kendisini sevenlere özellikle bahşeden *Rahîmdir.* **بسم الله** (الذي له جميع الكمال بالجلال والجمال) **الرحمن** (الذي أفاض منت طوله على جميع الموجودات عموم الأفضال) **الرحيم** (الذي خص أهل وداده من نور الإنعام بالإتمام والإكمال).
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'ın adıyla başlarım* ki o, mazharlarından ve yarattıklarından hareketle, zâtının künhüne vâkıf olunamaz. Allâhü Teâlâ; kendi zâtını kullarına açıklamakla onlara karşı *Rahmândır.* Kullarının havaslarını, seçkinlerini marifetinin ve tevhidinin sırlarına ulaştırıp mazhar kılmak sûretiyle: *Rahîmdir.*

Kuşeyrî Bismillah kısmının tefsirini Rab Teâlâ'nın *el-Aziz* ismini merkeze koyarak ele almıştır ki sûrede bu ismin manası fazlasıyla mevcuttur. Kuşeyrî, Allah'ın yüce makamına ve izzetine erişmenin herkesin haddi olmadığını belirtir.

Ömer Nesefî, üç ismi üç âyetle tefsir etmiştir. Bu alakaları izah etmemiştir. Mesela *Allah* ismini *Ehad* ile *Rahmân* ismini de *Samed* (herkesin kendine muhtaç olduğu) ismi ile tefsir etseydi, daha münasip olurdu.

Mehâimî, besmele tefsirini Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları ile yapmıştır. Fakat bunu âyetlere atıfla değil sûrenin genel hedefi ve durumu üzerinden tefsir etmiştir ki kendi içinde tutarlı bir yöntem olmuştur.

Bikâî sûrede Allah'ın *Ehad* oluşunun anlatımı nedeniyle *Allah* ismini tüm celâl ve cemâl vasıflarına ve bu kapsamdaki isimler ile tefsir ettiği söylenebilir. *Rahmân* isminin umûmî lütuf yansıtmasından bahsedip âyete bir gönderme yapmasa da muhtemelen *Samed* ismini vurgulamak istemiştir. Ayrıca *Rahîm* ismini tefsirinde ifade ettiği "kendisini sevenlere nuru tamamlama lütfu" da yine *Samed* ismi ile açıklanması gerekmektedir. Zira 2. ve 3. âyette müminlere özel bir muameleyi açıkça ifade edecek bir anlam yer almamaktadır.

Nahcivânî, *Allah* ismini zâtının künhüne vakıf olunamayacağı ve müteâl oluşu ile tefsir etmiştir. Bu te'vil gâyet yerindedir. Zira *Allah* ismi kapsamındaki diğer isimler ile bir nevi bilinmezliği de ifade eder. Cenâb-ı Hakk'ın bizi varlığından haberdar etmesi ise kendisinin tüm varlıklara lütfudur, Rahmâniyetidir. Nahcivânî'nin *Rahîm* ismini havas olan özel kullarına marifetinin ve tevhidinin sırlarına ulaşmaya mazhar kılmak sûretiyle tefsir etmesi de gâyet yerinde bir izah olmuştur.

1.9.FELAK SÛRESİ

Meali: 1. *De ki: Sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.* ***2.*** *"Yarattığı şeylerin kötülüğünden,* ***3.*** *karanlığı çöktüğü zaman gecenin kötülüğünden,* ***4.*** *düğümlere üfleyenlerin kötülüğünden,* ***5****. haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	*Bismillah,* bir kalbe tecelli ettiği zaman eğer ona cemâliyle lütufta bulunursa kendisini ihya eder. Şâyet ona celâliyle görünürse, kendisini yok edip fenaya kavuşturur. Bu itibarla kul, bekâ ve fenâ, mahviyet ve ispat, vecd ve kendini kaybetme hallerinden ikisini yaşar.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	Felakın rabbi olan *Allah'ın adıyla.* Yarattıklarının şerrinden def eden *Rahmândır.* Hased eden ve öfke besleyenlerin şerrinden koruyan *Rahîmdir.* **باسم الله** (رب الفلق) **الرحمن** (الدافع شرّ ما خلق) **الرحيم** (الذي المعيذ من ذي الحسد والحنق)
Mehâimî (ö.835/1432)	Fâlik nurunda kemâlâtıyla tecelli eden *Allah'ın adıyla.* Bu nuru yaymasıyla *Rahmândır.* Kendisine sığınanları o nurun şerrinden korumasıyla *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Bütün hareketlerin kendisiyle mümkün olduğu *Allah'ın adıyla.* Bütün gücün kendisiyle mümkün olduğu *Rahmândır.* Bütün hediyeleri kendisini sevenlere tam olarak veren *Rahîmdir.* **بسم الله** (الذي له جميع الحول) **الرحمن** (الذي استجمع كمال الطول) **الرحيم** (الذي أتم على أهل وداده جميع النول بالسلام من علي القول)
Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'n adıyla başlarım* ki o, kendisine cân u gönülden sığındıkları, ihlasla ilticâ ettikleri takdirde, ihlaslı ve samîmî kullarını her türlü zarardan ve şerden koruyandır. O, kullarının kendisine yakınlaşmasına izin vermekle, kendisine duâ etmelerini onlara emretmekle onlara karşı merhametlidir, *Rahmândır.* Dua ve ilticâda ihlaslı olan kullarını dertten, sıkıntıdan ve hastalıktan kurtarmakla onlara karşı *Rahîm'dir.*

Kuşeyrî'nin *Bismillahı*, celâl ve cemâl tecellisi ile açıklaması, surenin muhtevasındaki hem zarar vermek isteyenlerin ve hem bundan korunmak isteyenlerin durumuna mutabık bir tefsir olmuştur.

Ömer Nesefî'nin tefsirindeki alakalar münasip düşmüştür. Özellikle yaratıkların şerrinden korunma talebi geniş bir muhafaza gerektirir ki bu da *Rahmân* isminin şümullü faydasına uygun düşer. Buna karşılık haset ve öfkeden korunma ise ona göre daha dar kapsamlıdır ki bu da *Rahîm* isminin *Rahmân*'a göre daha dar olan tecellisine uygun düştüğü söylenebilir.

Mehâimî ise besmeledeki isimlerle "nur" arasında alaka kurarak tefsir etmiş, her bir isme uygun keyfiyette izah etmiştir. Yöntem olarak mihver bir konu tercihi vardır.

Bikâî ise surede yer alan olumsuzlukların Allah'ın kontrolünden bağımsız gerçekleşmediğine gönderme yapmaktadır. Hased, nazar, sihir vb şeylere karşı Rabbe sığınmaya işaret edecek bir tefsir sunmuştur. *Rahmân* ismi irade kudretini hayır-şer herkese kullandırması itibariyle kapsayıcı tarafına münasip düşmektedir. *Rahîm* yorumu da gâyet açıktır.

Nahcivânî bu sûrenin ana konusunun *"Allah'a sığınma"* oluşunu dikkate alarak besmeledeki isimleri bu doğrultuda tefsir etmiştir. İhlasla kendisine yönelen kullarını her türlü zarardan korumasını *Allah* isminin şümulüne dahil etmiştir. *Rahmân* ismini ise Cenab-ı Hak'ın kullara dua ederek kendisine yakınlaşmalarına izin vermesi şeklinde tefsir etmiştir. Burada *"Rahmân"* ismi *Allah* isminin kapsamındaki şeylere erişmek için bir *sebep* konumundadır. *Rahîm* isminin tefsirine baktığımızda onu "duada samimi olan kullarını sıkıntılardan kurtarması" olarak tefsir etmiştir ki *Rahîm* ismi burada "*Rahmân*" ismindeki duanın kabul *şartı* konumunda izah edilmiştir. Bu da göstermektedir ki *Rahmân* ismi sebep ve *Rahîm* ismi şart konumunda olup kişiyi *Allah* ism-i azâmına ve diğer isimleri ihtiva eden ism-i câmîsine ulaştırmaktadır. Nitekim "İnsanlara merhamet etmeyene Allah da merhamet etmez." buyruğu rahîmiyetin şart konumunda bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

1.10. NÂS SÛRESİ

Meali: 1. *De ki: "İnsanların Rabb'ine sığınırım;* ***2.*** *İnsanların hükümdârına,* ***3.*** *"İnsanların İlâhına!"* ***4.*** *O sinsi vesvesecinin şerrinden.* ***5****. O ki, insanların kalplerine kötü düşünceleri fısıldar.* ***6.*** *Gerek cinlerden, gerek insanlardan.*

Kuşeyrî (ö.465/1072)	Hakkında akılların yetersiz kalıp durduğu, idrakinden ilimlerin aciz kalıp şaştığı, bilgilerin yetmeyip mahcup olduğu, kavrayışların tükenip dehşete kapıldığı *Allah'ın adıyla.* O, yücelik sıfatı, üstünlük ve güzellik vasfı ve büyüklüğünün izzeti ile bilinir. Fakat O'nu bilgiyle kuşatmak imkânsızdır. O görülür lakin vasfı bakımından idraki mümkün değildir. O bilinir ancak sıfatı itibariyle O'na muttali olmak gerçek değildir.
Ebu'l-Hafs Ömer Nesefî (ö.537/1142)	İnsanların rabbi *Allah'ın adıyla.* Vesveselerden koruyan *Rahmândır.* Hannastan koruyan *Rahîmdir.* **باسم الله** (رب الناس) **الرحمن** (الذي العاصم من الوسواس) **الرحيم** (المعيذ من الخناس)
Mehâimî (ö.835/1432)	İnsanda bütün esmâ, sıfat ve fiilleri ile mütecelli olan *Allah'ın adıyla***.** İnsanlar üzerine varlık nurunu yaymasından sonra onları bu ilahi vasıfları ile tekmil ederek kemale yükseltmesiyle *Rahmândır***.** İnsanlarda bulunan ve onlardan çıkan şerlerden kendilerini korumasıyla *Rahîmdir.*
Bikâî (ö.885/1480)	Bütün zâhir varlığı ihata ettiği gibi bütün bâtinî varlığı kuşatan *Allâh'ın adıyla*. Nimetlerini gaibte ve hazırda bulunan herkese yayan *Rahmândır.* Kendisini sevenlerin mazi, muzari ve gelecekteki tüm işlerinde onlara nimetini tamamlayan *Rahîmdir.* **بسم الله** (المحيط علما بكل باطن كإحاطته بكل ظاهر) **الرحمن** (الذي عمت نعمته كل باد وحاضر) **الرحيم** (الذي خص أولياءه بإتمام النعمة عليهم في جميع أمورهم الأول منها والأثناء والآخر).

Nahcivânî (ö.920/1514)	*Allâh'ın adıyla* başlarım ki o, lütuf ihsan ve cömertliğinin bir gereği olarak, dâimâ kullarının iyiliğini gözetir. O, kendisine sığınmış kullarını, kendisine gelen saldırılardan korumakla onlara karşı merhametlidir, *Rahmândır.* Dîn-i kavimde, sırât-ı müstekîmde istikrarlı ve sarsılmaz bir hâle ulaşmaları gâyesiyle, kendilerine zarar verecek, onları azdırıp saptıracak şeyler konusunda kullarını uyarmakla onlara karşı *Rahîmdir.*

Kuşeyrî, diğer müfessirlerin daha çok ihlas sûresindeki besmele tefsirlerini Nâs sûresinde yapmıştır. Muhtemelen bu sûrede *insanların rabbi, ilâhı ve hükümdarı* şekildeki izafetlerdeki vurgu nedeniyle onun kuşatılamayacağı tefsirine yönelmiş olabilir.

Ömer Nesefî adeta esmâ ile âyetleri eşleştirmiştir. Esmâdan ism-i azâm *Allah, Rahmân* ismini, *Rahmân* da *Rahîm* ismini kapsamaktadır. Buna göre isimler gibi onlara yapılan tefsirde genelden özele doğru gitmektedir ki *insanların rabbi* şümullü bir mana, *vesveselerden koruma* sadece müminlere has bir durum değildir. *Hannas'tan koruma* ise kişinin ameline bağlı olarak salih kullara has bir keyfiyet olması nedeniyle daha özel bir tecellidir. Ömer Nesefî'nin esmâ-âyet irtibatı isabetli gözükmektedir.

Mehâimî *Allah* ismini en geniş manada tefsir ettikten sonra, Allah'ın insanları kemale doğru yükseltmesini *Rahmân* isminin bir etkisi olarak tefsir etmesi, bu ismin şümullü tesiri ile mutabık düşmektedir. *Rahîm* ismini ise insanlarda bulunan ve onlardan yayılan şerlerden korunması ile tefsiri *Rahîm* ismine muvâfıktır. Zira şerler yıkıcıdır, insanın burada yardıma, şefkate daha çok ihtiyacı olmaktadır.

Bikâî'nin verdiği manalar besmeledeki isimlerin umumdan hususa doğru tefsirine mutâbıktır.

Nahcivânî, Nâs sûresinin, Allah'a sığınmayla başlamasından hareketle besmele tefsiri yaptığı anlaşılmaktadır. *Allâh* ismini, daima kullarının iyiliğini gözetmekle tefsir etmiştir. *Rahmân* ve *Rahîm* isimlerini ise bunun farklı açılımları olarak tefsir etmiştir. Buna göre *Rahmân* kendisine sığınmış kulları korumasıdır. Nahcivânî bu korumayı Müslümanlarla sınırlamamıştır. *Rahîm* ismini tefsir ederken ise sırât-ı müstekîmde olanların korunması vurgusu yaparak, Rahîm ismini Müslümanlara hasretmiş görünmektedir.

SONUÇ

Kuşeyrî ile başlayan ve son özgün örneğinin Nimetullah Nahcivânî'de görüldüğü sûre başlarındaki Besmele-i şeriflerin tefsirlerine dair ayrıntılı sonuçlar veren bir örneklem içinde yaptığımız tahliller neticesinde, bu tefsir türünün yapısını ve tespit edilen usüllerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Allah isminin, ism-i azâm olarak diğer isimleri kapsadığı kabulüne göre, bu ismin en geniş manada tefsir edilmesi.
2. Rahmân isminin Rahîm ismini kapsadığı kabulüne göre Rahmân'ın şümullü; Rahîm'in ise daha özel, has bir mana ve tecelli olarak tefsir edilmesi.
3. Besmeledeki ism-i şeriflerin, sûrenin içinde en fazla hâkim olan ilâhî isim veya isimlerle ilişkilendirerek tefsir edilmesi. Müfessirlerin esmâ tercihleri farklılık gösterebilmektedir.
4. Besmeledeki ism-i şeriflerin sûredeki tek bir ana tema ile ilişkilendirmesi. Müfessirlerin ana konu veya mihver ifade tercihi farlılık arz edebilmektedir.
5. Besmeledeki esmâ-i şeriflerin sûrenin temel hedefi gözetilerek tefsir edilmesi.
6. Besmelenin sûrenin işârî yorumunun ana temasına göre te'vil edilmesi. Bu yöntem Kuşeyrî de görülmektedir.
7. İsm-i şeriflerin sadece sûrenin cümle ve elfâzına bağlı olarak değil sebeb-i nüzül, tarihi arka plan da dikkate alarak tefsir edilmesi.

8. Besmelenin âyetteki asıl muhataba göre değil onun karşıtı olan tarafın dikkate alınarak tefsir edilmesi. Mesela, Maun sûresinde tenkit edilenleri değil ilgili vasıflara sahip olmayan Allah'ın dostlarının besmele tefsirine konu edilmesi, ya da Kafirûn sûresinde de kafirlerin değil de Mekke döneminde onlara direnen Resûlüllah ve ashabının besmele tefsirine konu edilmesi.
9. Allah, Rahmân ve Rahîm isminin âyetlerdeki açılımına bakıldığında bunların, gaye, tatbikat ve sonuç sırasını takip eden bir yol takip etmesine işaret edilmesi. Bu doğrultuda bir örnek görülmüştür. Fakat besmelenin sûre ile ilişkisine dair ince anlamlar sunmaktadır.
10. Allah isminin *gaye*, Rahmân isminin bu gayeye ulaştıran *sebep* Rahîm isminin de Rahmân ismine vâsıl eden bir *şart* konumunda ele alınması. Âyetlerin de bu sıraya mutabık bir anlam silsilesi oluşturması. Bu usûl tüm besmelerlerde gösterilmemekle birlikte besmelenin yapısında içkin olduğu dikkate alınmalıdır.
11. Besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm isimlerinin tefsiri, âyetlerle irtibatlandırılırken Allah ismi ile ilgili âyet, Rahmân isminin ilişkili olduğu âyetten önce gelmektedir. Rahîm ismi ile alakalı âyet de diğer âyetlerden sonra gelmektedir. Buna göre âyetler besmeledeki sıraya göre açılım göstermektedir. Bu yaklaşım Ömer Nesefi'de daha bariz görünmektedir.
12. Son olarak, Kur'ân'daki icaza raiyet ederek âyet sonlarındaki tıbak sanatına uygun cümlelerle tefsir yapılması. Ömer Nesefî ve Bikâî'de görülen bir üsluptur.

Nimetullah Nahcivânî'nin besmele tefsirini, diğer müfessirlerle mukayese edecek olursak, Nahcivânî'de yukarıdaki usüllerin hemen tamamı görülmektedir. Fakat 9. ve 10. sırada verilen maddelerin sadece Nahcivânî'nin besmele tefsirinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu çalışma tüm besmeleleri içeren bir araştırma olmamakla birlikte daha objektif tahliller yapma ve bu tefsir türünü anlama da açık bir anlama zemini sunduğu için usule dair tespit edilen sonuçların geriye kalan 103 sûreye dair besmele yorumlarının yapısını çok büyük oranda yansıtacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda besmele yorumlarının anlaşılmasına epeyce katkı sunacağı inancındayız. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerim'in nazmındaki anlam alakalarının ne derece birbiri ile ilişkili olduğunu göstermesi açısından da yeni bir ufuk sunduğunu belirtmek isteriz. Tarihi zenginliğimizin daha yakından görülmesi adına Nimetullah Nahcivânî ve saklı kalan pek çok müfessirlerimize ait kıymetli te'villerin, Kur'ân araştırmalarına devam etmekle keşfedileceği muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Bikâî, Burhânudîin Ebû'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer, *Nazmü'd-Dürer fî tenâsübi'l-âyi ve's-süver,* Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, Kâhire, ts.

Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *et-Teysir fi't-tefsir,* Lübab Yayınları, İstanbul, 2019.

Geylanî, Abdülkadir. *"el-Fevâtibu'l-ilahiyye ve'l-mefâtibu'l-gaybiyye el-Muvazzba li'l-helimi'l Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-Furkâniyye,* (*Geylanî Tefsiri), trc.* Dilâver Gürer, Ceylanî İlim Araştıma ve yayın merkezi, İstanbul 2012.

Gür, Süleyman, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü,* FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 12 (Güz 2018), 405-477.

Kuşeyrî, Abdülkerim *Letâifü'l-İşârât,* trc. Metin Yalar, İlk Harf Yayınları, İstanbul, 2013

Mehâimî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ahmed b. İbrâhîm *Tebṣîrü'r-raḥmân ve teysîrü'l-mennân baʿḍa mâ yüşîru ilâ iʿcâzi'l-Ḳurʾân,* Bulak Matbaası, Mısır, ts.

Ni'metullāh b. Mahmûd Nahcıvânî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye,* Maarif Nazırlığı Matbaası, İstanbul, 1325.

Temizkan, Abdullah, *Şirbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri*, Dicle İlahiyat Dergisi, 22 (2020/1), 1-15.

Topaloğlu, Bekir, *Rahmân,* DİA, Tdv Yayınları, İstanbul, 2007, 34/415-417.

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN KUŞAK VE YOL GİRİŞİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Salih Berk Büyükyurt

Tekirdağ Namık Kemal University

ÖZET

Kafkasya bölgesi tarih boyunca pek çok çatışma ve savaşa sahne olmuş, küresel ve bölgesel güçlerin savaş alanı olarak kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan iki Kafkas devleti olan Azerbaycan ile Ermenistan arasında sınır anlaşmazlıkları yaşanmıştır. Sovyet döneminde Azerbaycan'ın kontrolünde olan ancak Ermenistan tarafından işgal edilen Dağlık Karabağ konusu uluslararası bir soruna dönüşmüş ve etkileri Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ndeki çıkarlarıyla çelişecek boyuta ulaşmıştır.

Kuşak ve Yol Girişimi, ülkeler arasında kara, deniz ve hava taşımacılığı yoluyla ticaret yolları oluşturarak Çin'in küresel ekonomik etkisini artırmayı hedefliyor. Azerbaycan ile Ermenistan arasında gerginliğe neden olan Dağlık Karabağ sorunu, bu girişimin başarılı olabilmesi için çözülmesi gereken bir sorundur. Çin'in Kafkasya bölgesindeki enerji kaynaklarına erişimini ve bu kaynakların ulaşımını olumsuz etkilemektedir. Bölgedeki petrol ve doğal gaz kaynakları Çin için önemlidir.

Dağlık Karabağ Anlaşmazlığı, Çin'in Kafkasya bölgesindeki enerji kaynaklarına erişimini ve ulaşımını olumsuz etkileyen bir sorundur. Bölgedeki petrol ve doğal gaz kaynakları Çin için önem arz ediyor. Enerji kaynaklarının taşınması ve Kuşak ve Yol ile bağlantılı Orta Koridor güzergâhının çeşitlendirilmesi önünde önemli bir engel oluşturma potansiyeline sahip Dağlık Karabağ Çatışması nedeniyle bölgedeki siyasi ve güvenlik durumu belirsizliğini koruyor.

Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ savaşında kaybettiği toprakları geri kazanmasına rağmen taraflar arasında devam eden çatışmalar, ateşkese bağlılık çağrısı yapan Çin'i kaygılandırıyor. Her iki ülke ile ticari ilişkileri ve Kuşak ve Yol Girişimi'ne müdahil olan Çin, bölgede genel olarak tarafsız bir duruş sergiliyor.

İkinci Dağlık Karabağ savaşı ile Azerbaycan kaybedilen topraklarını geri kazansa da taraflar arasında ki çatışmalar Çin tarafını rahatsız etmekte ve Çin, ateşkese bağlı kalınmasını istemektedir. İki devlet ile de "Kuşak Yol" girişimi ve ticari ilişkileri bulunan Çin bölgede genel olarak tarafsız bir tutum sergilemektedir. Çalışmada Çin'in Karabağ meselesine yaklaşımı, İsrail-Filistin ihtilafında Çin'in önerdiği "Kalkınma Odaklı Barış" yaklaşımı üzerinden değerlendirilecek olup, Çin'in Karabağ meselesine yaklaşımı, bölgedeki ülkelerle ilişkileri nasıldır? Kuşak ve Yol Girişimi'ne bağlı Merkez Koridorda Karabağ sorununun etkisi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kuşak Yol Girişimi, Azerbaycan, Ermenistan, Çin Enerji Güvenliği

ABSTRACT

The Caucasus region has been the scene of many conflicts and wars throughout history, and has remained a battlefield for global and regional powers. There have been border disputes between Armenia and Azerbaijan, two of the Caucasus states that gained independence after the collapse of the Soviet Union. The issue of Nagorno-Karabakh, which was under Azerbaijani control during the Soviet era but was occupied by Armenia, has turned into an international problem, and its effects have reached a level that contradicts Chinese interests in the Belt and Road Initiative.

The Belt and Road Initiative aims to increase China's global economic influence by creating trade routes between countries through land, sea, and air transportation. The Nagorno-Karabakh issue, which has caused tension between Azerbaijan and Armenia, is a problem that needs to be solved for this initiative to be successful. It negatively affects China's access to energy resources in the Caucasus region and the transportation of these resources. The oil and natural gas resources in the region are important for China.

The Nagorno-Karabakh Conflict is a problem that negatively affects China's access to and transportation of energy resources in the Caucasus region. The oil and natural gas resources in the region are of importance to China. The political and security situation in the region remains uncertain due to the Nagorno-Karabakh Conflict, which could potentially create a significant obstacle to the transportation of energy resources and the diversification of the route for the Middle Corridor, which is linked to the Belt and Road Initiative.

Despite Azerbaijan regaining the territories it lost in the Nagorno-Karabakh war, the ongoing conflicts between the parties have been concerning for China, which calls for a commitment to the ceasefire. China, which has trade relations and involvement in the Belt and Road Initiative with both countries, generally maintains a neutral stance in the region. In the study, the approach of China to the Karabakh issue will be evaluated through the "Development-oriented Peace" approach proposed by China in the Israel-Palestine conflict, and how China's approach to the Karabakh issue, its relations with the countries in the region, and the impact of the Karabakh issue on the Central Corridor dependent on the Belt and Road Initiative will be assessed.

Keywords: Belt and Road Initiative, Azerbaijan, Armenia, China Energy Security.

GİRİŞ

Karabağ, tarihi sınırları güneyde Araz Nehri, kuzeydoğuda Hakari Nehri'ne, kuzeybatıda Zegamçay'a, kuzey ve kuzeydoğuda Kura Nehri'ne (Şirvan bölgesi), güneydoğuda ise Gustaşfi'ye kadar uzanan bir bölgedir. Bu bölge, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batısında yer alır ve Kür Nehri ile Aras Nehri arasındaki dağlık bölgeler ve bu bölgeye bağlı ovalardan oluşur. Tarihi kaynaklarda Karabağ, Arran eyaletinin bir bölgesi olarak geçmektedir. Verimli toprakları sayesinde tarım ve ipek üretimi için elverişlidir. Aynı zamanda Karabağ, stratejik bir konuma sahip olması sebebiyle jeopolitik açıdan önemlidir. Bu nedenle, bölgedeki anlaşmazlıklar daha çok tarihi ve politik temellere dayanır.[140]

[140] Özyılmaz, E. V. (2013). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15 (2), 191–208.*

Sıcak Denizlere inmek isteyen Rusların bu amaçlarına hizmet edeceğini düşündükleri Kafkas coğrafyasına hakim olmak için I. Pedro döneminde[141] İranlılar ile girdikleri savaşalar sonucunda Ruslar kazanmış[142] 1813 yılında Gülistan Barış Antlaşmasıyla bölgede hakimiyet alanı oluşturup bölgeye Ermenilerin göç etmesini teşvik ederek[143] ve Dağlık Karabağ sorununun temelini oluşturmuştur [144]1828 yılında Türkmençay Antlaşmasıyla da Azerbaycan bölgesinin kuzeyini Rusya alırken güneyi İran'a kalmış ve Azerbaycan bu şekilde ikiye ayrılmıştır [145]

1.Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya'nın çöküşüyle Azerbaycan halkının Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım talebi üzerine Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşı kaybetmesiyle bölge İngilizlerin kontrolüne geçti. İngilizler, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu doğruladı. İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmesiyle Ruslar fırsatı değerlendirerek Bakü'yü işgal etti.[146] 1920'de Paris Barış Konferansı'nda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu kabul edildi. 1921'de bölge tekrar Sovyetlerin himayesine girdi ve Dağlık Karabağ'a özerk bölge statüsü verildi. Sovyetler döneminde çatışmaların önlenmesi amaçlandı, ancak Ermeni göçüyle bölgenin demografik yapısı değişti. Dağlık Karabağ'ın özerk bölge olarak ilan edilmesi, Ermenilerin bölgeyi Ermenistan'a dahil etme umutlarını artırdı.[147] 1936 yılında, Sovyet Anayasası'nın kabul edilmesiyle birlikte Ermeniler, Stalin'den Karabağ konusunda taleplerde bulundular, ancak Stalin bu taleplere olumlu yanıt vermedi.[148]

Ermeni yönetimi, umutlarını Kruşçev'e bağlamış ve 1963'te sunulan taleplerinde önemli bir değişiklik yapmıştır. Ancak Kruşçev, bu taleplere olumlu yanıt vermemiştir. Talepler, 1985 yılında Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle birlikte biraz daha dikkate alınmaya başlanmıştır.[149] Gorbaçov döneminde Ermeni lobileri, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a bağlanması için faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak bir sonuç elde edilememiştir.[150]

1988 yılında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'a bağlanma talebiyle başlayan olaylar, Azerbaycan'ın bu talebi reddetmesiyle şiddetli protesto gösterileri ve çatışmalara dönüşmüştür. 1989'a kadar süren çatışmalar, Ermeni Ulusal Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi gibi grupların ortaya çıkmasıyla daha da şiddetlenmiştir. 1991 yılında Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle sorun yeni bir boyut kazanmıştır. Bu süreçte Azerbaycan'ın kontrolünü sağlamak amacıyla müdahaleler gerçekleşmiştir. [151]1994 yılında

---

[141] Özyılmaz, E. V. (2013). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15 (2), 191–208.*

[142] BİÇER, S. (2019). Ermenistan İşgali Altındaki Dağlık Karabağ Sorununa Bir Çözüm Önerisi. *Bilge Strateji* , *11* (20), 117-133.

[143]ERBAŞ, G. (2020). *Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2), 167-181.

[144] Asker, A., & Şeyban, S. (2021). *Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği Ve Siyasi Sonuçları. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *7*(1), 34-50.

[145] İğdeli, E., & Asal, U. (2022). *Dağlık Karabağ Sorunu*: 1994-2020. *Working Paper Series Dergisi*, *3*(4), 19-29. http://workingpaperseries.ticaret.edu.tr/index.php/wps/article/view/182

[146] Özyılmaz, E. V. (2013). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15 (2), 191–208.*.

[147] İĞDELİ, E., & ASAL, U. Y. (2022). *Dağlık Karabağ Sorunu*: 1994-2020. *Working Paper Series Dergisi*, *3*(4), 19-29. http://workingpaperseries.ticaret.edu.tr/index.php/wps/article/view/182

[148] NECİYEV, E.(2011). *Azerbeycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi*. Ermeni Araştırmaları,(39), 193-186.

[149] NECİYEV, E.(2011). *Azerbeycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi*. Ermeni Araştırmaları,(39), 193-186.

[150] ÖZDEMİR, L. *Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat Ve Türkiye'nin Rolü. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, *11*(2), 81-107.

[151]YİĞİT, S., & GÜLBİTEN, G. (2017). Rusya'nın Güney Kafkas Dış Politikası: Dağlık Karabağ Ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, *5*(2), 1-30..

ateşkes ilan edilene kadar süren silahlı çatışmalarda Azerbaycan'ın topraklarının %20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve milyonlarca insan yerinden edilmiştir. [152]

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Birinci Karabağ Savaşı

Dağlık Karabağ Savaşı, 1988 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Azerbaycan ve Ermenistan arasında patlak veren bir çatışmadır. Bu çatışma, Dağlık Karabağ bölgesindeki toprak anlaşmazlıkları ve etnik gerilimlerden kaynaklanmıştır.[153]

Dağlık Karabağ, coğrafi olarak Azerbaycan sınırları içinde yer almasına rağmen çoğunluğu Ermeni nüfusa sahip bir bölgedir. 1988 yılında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Ermenistan Sovyetler'in himayesi altında özerklik ilan etti. Bu durum, Azerbaycan'da büyük tepkilere neden oldu ve bölgede çatışmalar başladı.[154]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Dağlık Karabağ, Azerbaycan'dan ayrılmak isteyen bir taleple çatışmalara yol açtı.[155] Azerbaycan, bağımsızlık öncesi dönemde Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı faaliyetlere karşı mücadele etti.[156] Düzenli bir ordudan mahrum olan Azerbaycan'a Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Sovyet ordusundan kalan silahlar ile saldırmıştır.[157] 1991-1993 yılları arasında Dağlık Karabağ'ı ve çevre bölgeleri işgal etti. Bu süreçte Dağlık Karabağ ayrılıkçı yönetimi bağımsızlığını ilan etti[158] ve Dağlık Karabağ sorunu, 1992'nin başlarında çatışmalar bir savaşa dönüşmüş ve bu savaşın sonunda Azerbaycan topraklarının Dağlık Karabağ ile birlikte %20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.[159] Bu durum karşısında Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfez Elçibey'in görevi bırakmak zorunda kalmıştır.[160]

[152] ERBAŞ, G. (2020). *Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2), 167-181.
[153] İSMAİLZADE, F. (2005). Dağlık Karabağ Anlaşmazlığının Jeopolitiği. *Küresel Diyalog* , *7* (3/4), 104.
[154] YİĞİT, S., & GÜLBİTEN, G. (2017). Rusya'nın Güney Kafkas Dış Politikası: Dağlık Karabağ Ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, *5*(2), 1-30.
[155] KAZIMLI, E. (2018). Azerbaycanın Jeopolitik Konumu Ve Karabağ Sorunu. *Karadeniz Ve Kafkaslar*, 101.
[156] YİĞİT, S., & GÜLBİTEN, G. (2017). Rusya'nın Güney Kafkas Dış Politikası: Dağlık Karabağ Ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, *5*(2), 1-30.
[157] ÖZDEMİR, L. Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat Ve Türkiye'nin Rolü. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, *11*(2), 81-107.
[158] KAZIMLI, E. (2018). Azerbaycanın Jeopolitik Konumu Ve Karabağ Sorunu. *Karadeniz Ve Kafkaslar*, 101.
[159] YİĞİT, S., & GÜLBİTEN, G. (2017). Rusya'nın Güney Kafkas Dış Politikası: Dağlık Karabağ Ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, *5*(2), 1-30.
[160] ERGUN, A. (2012). Azerbaycan'da Sovyet Sonrası Dönemde Değişim ve Dönüşüm, M. Aydın (ed.), Kafkasya'da Değişim Dönüşüm (Avrasya Üçlemesi; III) içinde (s. 7-42), Ankara: Nobel.

Harita 1: Birinci Dağlık Karabağ savaşı Ermenistan ordusunun işgal etti Azerbaycan toprakları

Kaynak: Falco, N. N., (15.04.2018), University of Kent," Mapping the Nagorno-Karabakh Conflict" https://blogs.kent.ac.uk/carc/2018/04/15/the-nagorno-karabakh-conflict/ (Erişim tarihi: 19.05.2023)

Yerine gelen Haydar Aliyev 1994 yılında, Rusya'nın arabuluculuğunda Ermenistan ile ateşkes anlaşması imzalandı ve Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sona erdi. Ateşkes anlaşmasıyla çatışmalar durduruldu[161], ancak toprak anlaşmazlığı tam olarak çözüme kavuşturulamadı.

Savaşın sonucunda Dağlık Karabağ ve çevresindeki toprakların büyük bir kısmı Ermenistan ve Dağlık Karabağ kontrolüne geçti. Ayrıca, Azerbaycan'ın birçok bölgesi işgal altında kaldı ve yüz binlerce Azerbaycanlı yerinden edildi. [162]

Karabağ Savaşın bitirilmesi için 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından oluşturulan Minsk Grubu savaşı bitirememiş sadece savaşın donmuş bir çatışmaya dönüşmesini sağlayarak başarısız bir girişim olmuştur Ateşkesin sağlanmasına rağmen, toprak anlaşmazlığı çözülemedi ve çatışmanın köklü sonuçları, daha sonraki dönemlerde ikinci bir savaşa zemin hazırladı. [163]

2016 Dört Gün Savaşları

2016'da gerçekleşen Dağlık Karabağ 4 Gün Savaşları, Azerbaycan ve Ermenistan arasında şiddetli çatışmalara yol açan bir dönemdi.[164] Taraflar stratejik bölgeleri ele geçirmek ve toprak kontrolünü sağlamak için yoğun çaba gösterdi. Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ı geri alma amacıyla askeri operasyon başlattı. 4 gün süren çatışmalar sonucunda her iki taraf da büyük kayıplar verdi. [165] Rusya'nın arabuluculuğunda ateşkes anlaşması imzalanmasına rağmen toprak anlaşmazlığı çözülemedi ve bölgedeki gerilim artarak devam etti.[166]

[161] ÇAKIR, M. F., & Ataman, O. (2020). Post-Sovyet Dönemde Güney Kafkasya'da Güvenlik: Başlıca Gelişmeler ve Çatışma Ortamının Dönüşümü. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2), 201-225.
[162] İSMAİLZADE, F. (2005). Dağlık Karabağ Anlaşmazlığının Jeopolitiği. *Küresel Diyalog* , *7* (3/4), 104.
[163] ERBAŞ, G. (2020). *Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2), 167-181.
[164] İĞDELİ, E., & ASAL, U. (2022). *Dağlık Karabağ Sorunu*: 1994-2020. *Working Paper Series Dergisi*, *3*(4), 19-29. http://workingpaperseries.ticaret.edu.tr/index.php/wps/article/view/182
[165] Hülya, K. O. Ç., & TARCAN, B. H. (2020). 19. Yüzyıldan Günümüze Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *3*(2), 87-116.
[166] Elnur, P. A. Ş. A. "Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar Ve Çözüm Süreci." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 192-215.

Harita 2: Birinci Dağlık Karabağ savaşı Ermenistan ordusunun işgal etti Azerbaycan toprakları

Kaynak: Jarosiewicz,A. & Falkowski, M. (06.04.2016), OSW," The four-day war in Nagorno-Karabakh" https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2016-04-06/four-day-war-nagorno-karabakh (Erişim tarihi: 19.05.2023)

İkinci Karabağ Savaşı

İkinci Karabağ savaşı (27 Eylül-9 Kasım 2020), Azerbaycan tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Bu savaş, işgal altındaki toprakların geri alınması için bir çaba oldu. Barış çağrılarına rağmen, Ermenistan'ın işgaline son verme konusunda etkili bir adım atılmadı. [167]

12 Temmuz 2020'de Ermenistan'ın Tovuz bölgesinde gerçekleştirdiği provokasyonlar, sınır ihlalleri ve saldırılar, bölgenin güvenliğini tehdit etmiştir. 12 Temmuz 2020'de Ermenistan, stratejik önemi olan Tovuz şehrine saldırdı. Bu bölgeden geçen enerji hatları, Türkiye'ye doğru ilerleyip Avrupa'ya ulaşmaktadır.[168] Tovuz, Azerbaycan'ın en önemli ekonomik ikmal noktalarından biri olup aynı zamanda bölge dışı ülkelerin ortak olduğu projelerin ve enerji nakil hatlarının geçtiği stratejik bir bölgedir. Bu saldırılar, bölgedeki projelere ortak olan tüm devletlerin çıkarlarına zarar verdi ve enerji güvenliği açısından projelerle ilişkili ülkeleri ve enerji tedarikini sağlayan ülkeleri de tehdit etti.[169] Sivillere ve Azerbaycan ordusuna ateş açılması, Ermenistan'ın Dondar Kuşçu ve Ağdam köylerini hedef almasıyla başka bir saldırıya dönüştü.[170] Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi üzerine 2020 yılının Eylül

[167] ELEKBERLİ, F. "Yukarı Karabağ Probleminin Tarihi, Felsefi, Siyasi ve İdeolojik Açıdan Değerlendirilmesi." *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 3.3 (2021): 530-555.
[168] ÖZDEMİR, L. "Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat Ve Türkiye'nin Rolü." *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 11.2: 81-107.
[169] ÖZDAŞLI, E. "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 51-83.
[170] ELNUR, P. A. Ş. A. "Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar Ve Çözüm Süreci." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 192-215.

ayında[171]Azerbaycan, silahlı kuvvetlerine saldırı emrini verdi ve bu vesileyle 44 günlük 2. Karabağ Savaşı başlamış oldu.[172]

2020'de başlayan İkinci Karabağ savaşı, Azerbaycan saatiyle 27 Eylül'de Ermenistan kuvvetlerinin Terter, Ağdam, Fuzuli ve Cebrail'in sivil yerleşim yerlerine saldırılarıyla başladı. Azerbaycan ordusu hızlı bir şekilde karşılık verdi[173] ve cephe hattında üstünlük sağladı. Ermenistan kayıplar yaşayarak yenilgiyi kabul etmeye başladı. Savaşın kırılma noktası 8 Kasım 2020'de Şuşa'nın kurtarılması oldu ve bu durum Ermenistan'ın yenilgisini hızlandırdı. [174] Azerbaycan ordusunun etkili operasyonları sonucunda zafer kazanıldı ve birçok köy, kasaba ve kent işgalden kurtarıldı. Ermenistan savaşı kaybettiğini kabul etti. [175]

9 Kasım 2020 de Azerbaycan ve Ermenistan ateşkes anlaşması sağlandı. Bu anlaşma, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin tarafından imzalandı. Rusya, AGİT Minsk Grubu'nu devre dışı bıraktı ve Dağlık Karabağ'dan temsilci bulunmamıştır. Savaşın aktörleri olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında, Rusya tek etkin güç oldu. Azerbaycan önemli topraklarını geri aldı, ancak Dağlık Karabağ'ın siyasi statüsü ve resmi sınırları açık bir şekilde belirtilmedi. Ermenistan, Aralık sonuna kadar Ağdam, Kelbecer ve Laçin bölgelerinden çekildi. Rusya, Dağlık Karabağ'da barış gücü olarak görev yapmak üzere asker konuşlandırdı. Rus barış gücü, Dağlık Karabağ'daki silahlı grupları silahsızlandırmak, sivil Ermeni nüfusunu korumak, Azerbaycanlı göçmenlerin güvenli bir şekilde geri dönüşünü sağlamak, Dağlık Karabağ'da birleşik bir yönetim yapısı kurmaya yardımcı olmak ve bölgenin Bakü'nün egemenliğine dönüş sürecine katkıda bulunmak gibi görevler üstlendi.[176]

Ortak bildirinin hükümlerine göre, Azerbaycan'ın sınır bütünlüğünün ve egemenliğinin sağlanmasını, Ermeni askerlerinin Azerbaycan topraklarından çekilmesini ve yerinden edilmiş kişilerin Dağlık Karabağ ve çevre bölgelere yerleştirilmesini içermektedir. Ayrıca, bölgedeki ekonomi ve ulaşım bağlantılarının yeniden sağlanması hedeflenmektedir. Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliği ve Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlarının ve araçlarının serbest dolaşımı garanti altına alınmıştır. Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin sınır muhafaza servisi, ulaşım konusundaki kontrolü sağlamaktadır. Nahçıvan ile Azerbaycan'ın batı bölgelerini birbirine bağlayacak yeni ulaşım yollarının inşası, tarafların anlaşmasına dayalı olarak gerçekleştirilecektir.[177]

[171] ERBAŞ, G. "Dağlık Karabağ meselesi: Bölgesel güvenlik dinamikleri üzerine bir değerlendirme." *Güvenlik Çalışmaları Dergisi* 22.2 (2020): 167-181.
[172] ELNUR, P. A. Ş. A. "Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar Ve Çözüm Süreci." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 192-215.
[173] ÖZDAŞLI, E. "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 51-83.
[174] Hülya, K. O. Ç., & TARCAN, B. H. (2020). 19. Yüzyıldan Günümüze Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *3*(2), 87-116.
[175] ÖZDEMİR, L. "Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat Ve Türkiye'nin Rolü." *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 11.2: 81-107.
[176] İĞDELİ, E., & ASAL, U. (2022). *Dağlık Karabağ Sorunu*: 1994-2020. *Working Paper Series Dergisi*, *3*(4), 19-29. http://workingpaperseries.ticaret.edu.tr/index.php/wps/article/view/182.
[177] Elnur, P. A. Ş. A. "Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar Ve Çözüm Süreci." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 192-215.

Harita 3: İkinci Dağlık Karabağ savaşı ateşkes anlaşması sorası

Kaynak: Hedlund, S., (17.02.2021), GIS," The Nagorno-Karabakh war's double tragedy for Armenia" https://www.gisreportsonline.com/r/nagorno-karabakh-armenia/ (Erişim tarihi: 19.05.2023)

Azerbaycan, yıllardır Ermenistan'ın işgali altında olan Dağlık Karabağ topraklarının bir kısmını ve çevre illeri geri almıştır. Ancak anlaşma uyarınca Azerbaycan, Dağlık Karabağ'da beş yıl boyunca Rus barış gücünün bulunmasını kabul etmiştir. Türkiye ve Rusya ise ateşkesin gözlemlenmesi amacıyla Ağdam'da ortak gözlem faaliyeti yürütmektedir. Türk ve Rus askerleri, ortak gözlem merkezinde insansız hava araçları kullanarak ateşkesin ihlal edilip edilmediğini kontrol etmektedir. [178]

Ancak bu barışın kalıcılığı şaibelidir. Ermenistan, 10 Kasım 2020'de imzalanan ateşkes anlaşması gereği Ermenistan toprakları üzerinden, Nahçıvan'a güvenli bir ulaşım bağlantısı sağlamayı kabul etmiştir, ancak Ermenistan, bu bağlantının kendi kontrolü altında olması gerektiğini savunmaktadır. Ermenistan, Zengezur koridorunun açılmasına karşı çıkıyor. Bunun etkisiyle Azerbaycan ile Ermenistan arasında Dağlık Karabağ anlaşmasının ardından oluşturulması beklenen Zengezur Koridoru'nun yakınlarında çatışmalar olmuştur. Bazı uzmanlar İran'ın kendi toprakları üzerinden Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesine erişimine izin verildiğini ve bu durumun Zengezur Koridoru'nun önemini azalttığı için bu bölgede ki çatışmaların sebebinin bu koridor olmadığını iddia etse de [179] bölgenin güvenliğinin tartışılır olduğu gerçeği değişmemektedir. Bunun yanında Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıdığını açıklaması durumu biraz daha karmaşıklaştırmaktadır.[180]

[178] ÖZDEMİR, L. "Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat Ve Türkiye'nin Rolü." *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 11.2: 81-107.
[179] BBC New Türkçe, (14.09.2022)," Ermenistan'da Azerbaycan'la son çatışmaya nasıl bakılıyor?", https://www.bbc.com/turkce/articles/cd12qy9qjk4o (Erişim tarihi: 25.05.2023)
[180] Akşam, (17.05.2023), "Ermenistan: Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıyoruz", https://www.aksam.com.tr/dunya/ermenistan-azerbaycanin-toprak-butunlugunu-taniyoruz/haber-1367656 (Erişim Tarihi:25.05.2023)

Kuşak Yol Girişimi

Kuşak Yol girişimi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin öncülüğünde başlatılan ve Afro-Avrasya'yı birbirine bağlamayı hedefleyen geniş çaplı bir altyapı ve ekonomik işbirliği girişimidir.[181] Resmi olarak "Bir Kuşak, Bir Yol" olarak da adlandırılan proje, 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından Kazakistan'ın Nazarbayev üniversitesinde Dünya'ya önerilmiştir. [182]

Bu projenin temel amacı, eski İpek Yolu güzergahlarını yeniden canlandırarak ticaretin ve iş birliğinin artırılmasını sağlamaktır. Eski İpek Yolu, tarih boyunca Afro-Avrasya boyunca uzanan bir ağ olarak[183] Proje, altyapı yatırımlarını artırmayı, bölgesel kalkınmayı desteklemeyi ve küresel ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi hedeflemektedir. [184]

Kuşak Yol girişimi, kara ve deniz hatları olmak üzere iki ana bileşenden oluşmaktadır:

Kara Kuşağı: Kara Kuşağı, Asya ve Avrupa arasındaki ulaşımı sağlayan altı ana ekonomik koridordan oluşan bir kara ağı oluşturuyor. Bu koridorlar, büyük ölçüde demiryollarından oluşur ve Çin-Avrupa, Çin-Orta ve Batı Asya, Çin-Güney Asya ve Çin-Güneydoğu Asya bağlantılarını sağlar. Bu koridorlar sadece ulaşım amaçlı değildir, aynı zamanda sanayi yatırımlarını ve ekonomik işbirliği kuşaklarını da içerir.[185]

Harita 4: Kuşak Yol girişimi haritası

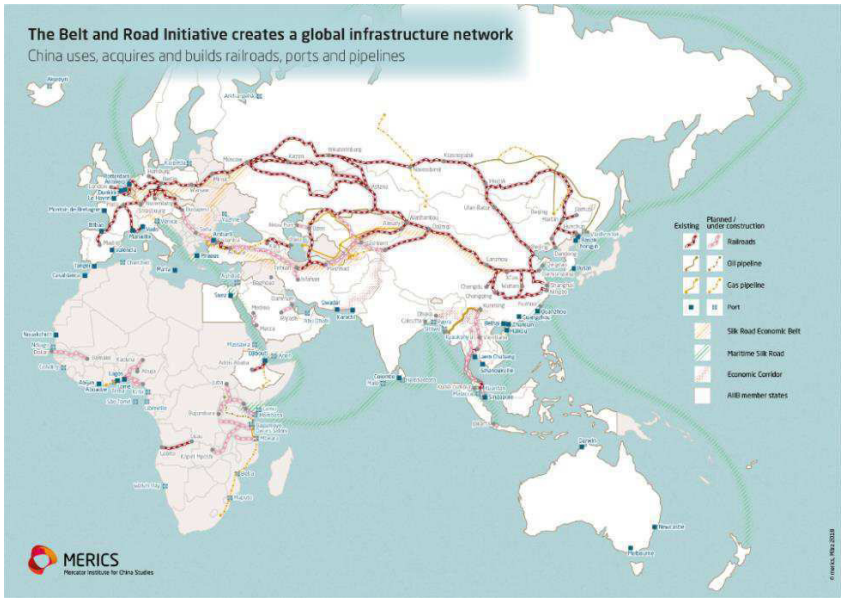

Kaynak: MERICS, (07.06.2018), " Mapping the Belt and Road initiative: this is where we stand" https://www.merics.org/en/tracker/mapping-belt-and-road-initiative-where-we-stand (Erişim tarihi: 25.01.2023)

[181] TBMM, (24.02.2016)," Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İpek Yolu Ekonomik Kuşağının, 21. Yüzyıl Denizdeki İpek Yolunun ve Orta Koridor Girişiminin Uyumlaştırılmasına İlişkin Mutabakat Zaptının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı" https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss378.pdf (Erişim Tarihi:25.11.2022)

[182] BALCI ,Z. (2018), Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi, İnsamer, Ocak. s.3

[183] GOV, (30.03.2015), "Initiative offers road map for peace, prosperity", http://english.www.gov.cn/archive/publications/2015/03/30/content_281475080041500.htm (Erişim Tarihi:25.05.2023)

[184] ÇAKAN, V. "Yeni İpek Yolu projesi: Beklentiler sorunlar ve gerçekler." *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1.1 (2017): 35-52.

[185] GÜNER, B. "Obor Girişimi'nin Coğrafyasi." *Marmara Coğrafya Dergisi* 37 (2018): 112-123.

Kuşak ve Yol Girişimi altında altı kara koridoru bulunmaktadır. Bunlar:

Çin-Moğolistan-Rusya Ekonomik Koridoru

Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridoru

Çin-Hindiçini Yarımadası Ekonomik Koridoru

Yeni Avrasya Kara Köprüsü Ekonomik Koridoru

Bangladeş-Çin-Hindistan-Myanmar Ekonomik Koridoru

Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'dur.[186]

Kuşak ve Yol Girişimi 3 ana kara güzergahı bulunmaktadır. Bunlar:

Kuzey Hattı; Kazakistan'dan başlamakta, Trans-Sibirya demiryolu hattı üzerinden Polonya'ya varmaktadır. [187]

Orta Hat: İpek Yolu ekonomik kuşağı olarak da isimlendirilen bu hat Çin'den Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşmaktadır.[188]

Güney Hattı; Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, İran, Türkiye üzerinden Avrupa'ya varmaktadır. [189]

Deniz Yolu: Deniz Yolu, Çin'in sahil şehirlerinden başlayarak Güneydoğu Asya, Hindistan, Orta Doğu ve Afrika'ya uzanan denizyolu güzergahlarını kapsamaktadır. [190] Limanlar, liman tesisleri ve deniz taşımacılığı altyapısının geliştirilmesi, bölgesel ticareti ve bağlantıları güçlendirmeyi hedeflemektedir. Deniz Yolu, deniz aşırı ticaretin büyümesini destekleyerek ekonomik entegrasyonu artırmayı amaçlamaktadır. [191]

Kuşak Yol Projesi temelde Çin ile Afro-Avrasya devletleri arasında ortak çıkarlara dayalı bir girişimdir ve bölgesel üretim, ulaşım, limanlar, otoyollar, fiber optik kablolar, havaalanları, enerji altyapıları ve değer zincirlerini geliştirmeyi hedeflemektedir. [192] Projenin güzergahı boyunca yer alan ülkelerin küresel ekonomi ile entegrasyonunun sağlanacağı ve bu sayede bu ülkelerdeki iç refahın artacağı savunulmaktadır. Ayrıca, proje sayesinde güzergah üzerindeki ülkelerde sermaye akışı sağlanacağı ve bu ülkelerde istihdamın artırılmasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir. [193]
Kuşak Yol girişimine göre ekonomik kuşak, karayolu, demiryolu, boru hatları ve fiber optik ağları etrafında oluşacaktır. Kurulan altyapı, katılan ülkeler arasında yoğun ticari bağlar

[186] YILMAZ, S. (2020). "Bir Kuşak Bir Yol Projesinin Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'ye Etkisi". OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi. 16 (32), 5274-5301.
[187] ERALP, İ. (2018). "Çin'in 21. Yüzyıl Stratejisi: Kuşak, Yol Girişimi ve Türkiye". Türkiye Günlüğü. 138 (2), 6-24. S.12
[188] GÜNAY, E., ÇETİNER, S., SEVİNÇ, S., & KÜTÜKÇÜ, E. (2019). Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye-Çin ekonomik işbirliği çerçevesinde Orta Koridor ile Kuşak ve Yol Girişimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9*(2), 157-175.
[189] ERALP, İ. (2018). "Çin'in 21. Yüzyıl Stratejisi: Kuşak, Yol Girişimi ve Türkiye". Türkiye Günlüğü. 138 (2), 6-24. S.12
[190] MUTLU, N. "Kuşak ve Yol Girişimi (KYG) Projelerinin İncelenmesi; Türkiye İçin Öneriler." *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5.2 (2021): 129-150
[191] BENNETT, M. M., (2016). "The Silk Road goes north: Russia's role within China's Belt and Road Initiative". Area Development and Policy, 1(3), 341-351.
[192] UMBACH, F., RASZEWSKİ, S., (2016)."Strategic Perspectives for Bilateral Energy Cooperation between the EU and Kazakhstan - Geo-economic and Geopolitical Dimensions in Competition with Russia and China's Central Asia Policies". Konrad-Adenauer-Stiftung, 34.
[193] ÇAKAN, V. "Yeni İpek Yolu projesi: Beklentiler sorunlar ve gerçekler." *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1.1 (2017): 35-52.

kurulmasını getirmekle kalmayacak, başka sektörlerde de (kültür, siyaset ve güvenlik) iş birliğini teşvik edici olacaktır.[194]

Çin'in Güney Kafkasya Bölgesine İlgisi

Güney Kafkasya, bölgenin Sovyet sonrası tarihinin büyük bir bölümünde Çin için "düşük öncelikli" bir bölgeydi.[195]2000'li yıllarda ilişkiler yeniden kurulmaya başlanmış, Kuşak Yol girişimi ilan edildikten sonra bölge ülkeleri ile ilişkiler gelişme göstermiştir.[196] Böylece Çin, Azerbaycan[197], Ermenistan[198] ve Gürcistan[199] dış ekonomik ilişkilerinde ilk sıralarda yer alan ülke konumuna yükselmiştir.

Çin'in Güney Kafkasya'ya olan ilgisi, bölgedeki jeopolitik ve ekonomik gelişmelerle birlikte artmıştır. Bölge, enerji kaynakları ve stratejik konumuyla Çin için önemli bir potansiyele sahiptir. [200] Çin, enerji güvenliği, ekonomik işbirliği ve politik etkinliğini artırmak amacıyla Güney Kafkasya'ya odaklanmaktadır. Enerji kaynaklarına erişim, Çin'in bölge ülkeleriyle enerji projeleri ve anlaşmaları üzerinde çalışmasını sağlamaktadır. Ayrıca, Çin, bölgeyle ticaret ve altyapı projeleri aracılığıyla ekonomik iş birliğini genişletmektedir. Çin'in politik amaçları arasında bölgedeki etkinliğini artırma ve jeopolitik dengeyi etkileme yer almaktadır. Bölgedeki diğer aktörlerle ilişkilerini güçlendirme ve diplomatik adımlar atma yoluyla politik etkisini artırmayı hedeflemektedir. [201]

2013 yılında Kuşak ve Yol Girişimi'nin duyurulmasının ardından bölge Çin'in dikkatini daha çok çekmiştir. Bölge ülkelerinin Çin yatırımlarına olan ilgisi bu sürecin hızlanmasını sağlamıştır. Bölge ekonomisi gerilemekte olan İran, Rusya ve Türkiye'ye yakınlığı ile Çin'in ekonomik etkisinin akışı için daha fazla alan yaratmaktadır. Bu da Çin için bölgenin daha önemli olmasında bir etkendir.[202]

Güney Kafkasya ülkeleri, Çin'in çıkarlarıyla uyumlu bir şekilde hareket etmektedir. Çünkü Çin, Kuşak Yol girişimi kapsamında bu ülkelere siyasi koşul olmaksızın yatırım yapma sözü vererek onların ilgisini çekmektedir. Bu ülkeler, bağımsızlıklarının ardından Asya ile Avrupa arasında enerji ve mal ticareti için stratejik geçiş koridorları ve kavşaklar olarak kendilerini konumlandırmışlardır. Güney Kafkasya ve Doğu Avrupa, ulaşım ve telekomünikasyon altyapılarının modernizasyonuyla birlikte yeni pazarlar sunarak ve potansiyel yatırımlarla ekonomik büyümelerini canlandırmak için Çin'e güvenmektedir.[203]

---

[194] ROLLAND, N. (2018). China's Ambitions in Eastern Europe and the South Caucasus. Russie Nei Visions, (112), s. 10

[195] Hüseynov,Vasıf, (24.06.2019), The Diplomat, "Can China Broker the Resolution of the Armenia-Azerbaijan Conflict?", https://thediplomat.com/2019/06/can-china-broker-the-resolution-of-the-armenia-azerbaijan-conflict/ (Erişim Tarihi:25.05.2023)

[196] ÇAKIR, M. F., & Ataman, O. (2020). Post-Sovyet Dönemde Güney Kafkasya'da Güvenlik: Başlıca Gelişmeler ve Çatışma Ortamının Dönüşümü. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2), 201-225.

[197] Global Edge,"Azerbaijan: Trade Statistics", https://globaledge.msu.edu/countries/azerbaijan/tradestats Erişim tarihi: 20.05.2023

[198] Global Edge,"Armenia: Trade Statistics", https://globaledge.msu.edu/countries/armenia/tradestats Erişim tarihi: 20.05.2023

[199] Global Edge,"Georgia: Trade Statistics", https://globaledge.msu.edu/countries/georgia/tradestats Erişim tarihi: 20.05.2023

[200] ROLLAND, N. (2018). China's Ambitions in Eastern Europe and the South Caucasus. Russie Nei Visions, (112), s. 1-7

[201] ÇAKIR, M. F., & Ataman, O. (2020). Post-Sovyet Dönemde Güney Kafkasya'da Güvenlik: Başlıca Gelişmeler ve Çatışma Ortamının Dönüşümü. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2), 201-225.

[202] Hüseynov,Vasıf, (22.06.2019), The Diplomat, "Can China Broker the Resolution of the Armenia-Azerbaijan Conflict?", https://thediplomat.com/2019/06/can-china-broker-the-resolution-of-the-armenia-azerbaijan-conflict/ (Erişim tarihi: 20.05.2023)

[203] ROLLAND, N. *China's Ambitions in Eastern Europe and the south Caucasus*. Institut français des relations internationales, 2018.

Güney Kafkasya bölgesinde gerçekleştirilen önemli ulaştırma projeleri, bölgenin ekonomik büyümesini desteklemekte ve uluslararası ticaretin gelişimine katkıda bulunmaktadır. İşte bazı önemli Güney Kafkasya ulaştırma projeleri:

1-Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu (BTK): Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu projesi, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında bir demiryolu bağlantısı oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu proje, Hazar Denizi'ndeki Bakü Limanı'ndan başlayarak Türkiye üzerinden Avrupa'ya uzanan bir demiryolu hattı inşa etmeyi hedeflemektedir. BTK Demiryolu, bölgenin ekonomik entegrasyonunu ve ticaretini artırmakta önemli bir rol oynamaktadır.[204]
2-Alat Uluslararası Deniz Ticaret Limanı: Azerbaycan'ın Bakü şehri yakınlarında bulunan Alat Limanı, bölgenin deniz ticaretine hizmet vermektedir. Alat Limanı, büyük konteyner terminalleri, rıhtımlar ve modern lojistik altyapıya sahip olmasıyla Güney Kafkasya'nın önemli bir lojistik merkezi haline gelmiştir. Bu liman, bölgenin ticaret potansiyelini artırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır.[205]
3-Trans-Hazar Uluslararası Ulaştırma Koridoru (TITR): Trans-Hazar Uluslararası Ulaştırma Koridoru, Çin ile Avrupa arasında bir demiryolu ağı oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu proje, Güney Kafkasya'dan geçerek Hazar Denizi'ni kullanarak Orta Asya ve Kafkaslardan geçen bir demiryolu hattı sağlamayı hedeflemektedir. TITR projesi, bölgenin lojistik ve ticari potansiyelini artırarak Çin-Avrupa ticaretinde önemli bir rol oynamaktadır.[206]
Çin-Azerbaycan İlişkileri

Çin ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, karşılıklı iş birliği ve dostane bir ortamda ilerlemektedir. Çin, Azerbaycan'ı coğrafi ve stratejik olarak önemli bir ortak olarak görüyor. Azerbaycan'ın Hazar Havzası ile Batı arasındaki ulaşım altyapısının sahibi olması, onu öne çıkarıyor. Trans-Hazar Uluslararası Ulaştırma Koridoru (TITR) çerçevesinde Çin ile çok taraflı iş birliğinin geliştirilmesi, Azerbaycan hükümeti için büyük önem taşıyor. Bu iş birliği, Azerbaycan'ın ulaşım ve transit sektöründen daha fazla kar elde etme, ticari seçeneklerini çeşitlendirme ve yabancı sermaye akışını artırma fırsatı sunabilir. Orta koridora rotasına öncelik verilmesi, Çin'in Hazar bölgesindeki etkisini artıracak ve Azerbaycan'ın desteğinden yararlanmasını sağlayacaktır. Azerbaycan, en kısa demiryolu rotası üzerinde yer alması ve önemli enerji projelerine ev sahipliği yapmasıyla stratejik bir avantaj sağlamaktadır. Çin'in bölgedeki konumunu güçlendirmek ve Hazar Denizi üzerindeki etkisini artırmak için Azerbaycan ile karadan ve denizden iş birliği içinde olması lazım.[207] Bu doğrultuda Çin Azerbaycan ile ekonomik ilişkilerini zaman geçtikçe güçlendirmekte [208] ilişkilerini askeri alanda ki işbirlikleri ile de güçlendirmek istemektedir. Bu doğrultuda 2011'de Azerbaycan silahlı kuvvetlerine yardım teklifinde bulunmuş ve 2013'te yaklaşık yarım milyon dolar değerinde teçhizat hediye etmiştir. Azerbaycan, "askeri, askeri teknik ve askeri-eğitim"

---

[204] Sümer, A., T.C. Dışişleri Bakanlığı," Kars - Tiflis Bakü Demiryolu (KTB) Projesi" https://www.mfa.gov.tr/kars---tiflis-baku-demiryolu-_ktb_-projesi-.tr.mfa (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[205] TRT Avaz," (14.05.2018), Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı genişletildi" https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/baku-uluslararasi-deniz-ticaret-limani-genisletildi/5af98db901a30a06b047a6ae(Erişim tarihi: 19.05.2023)
[206] Akhmetova,Ramilya, (10.05.2023), "Asya'dan Avrupa'ya Trans-Hazar üzerinden", https://www.asstra.com.tr/asstra-yenilikleri/2023/5/asyadan-avrupaya-trans-hazar-%C3%BCzerinden/#:~:text=Trans%2DHazar%20%C3%BCzerinden%20ge%C3%A7en%20Uluslararas%C4%B1,tona%20kadar%20y%C3%BCk%C3%BCn%20sevkiyat%C4%B1%20ger%C3%A7ekle%C5%9Ftirilmektedir. ,Erişim Tarihi:(20.05.2023)
[207] ALİZADA, N. "Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nde Güvenilir Ortak: Azerbaycan." *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12.2 (2022): 107-118.
[208] Hüseynov,Vasıf, (22.06.2019), The Diplomat, "Can China Broker the Resolution of the Armenia-Azerbaijan Conflict?", https://thediplomat.com/2019/06/can-china-broker-the-resolution-of-the-armenia-azerbaijan-conflict/ (Erişim tarihi: 20.05.2023)

sektörlerinde Çin ile işbirliği yapmaya ilgi gösterdi.[209] Çin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanımakta ve iş birliği anlaşmaları ile ilişkileri güçlendirmektedir. [210]Hatta Dağlık Karabağ meselesinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından soruna ilişkin alınan kararlara uyulması çağrısında bulunmuştur. Azerbaycan, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın kurulmasını teşvik etmek amacıyla mutabakat zaptını imzalamıştır. Taraflar arasında ikili ekonomik ilişkilerin ivme kazanmasında Çin'in Güney Kafkasya ile ticaretinde Azerbaycan'ın %43'lük bir paya sahip olması da göz önünde tutulmalıdır.[211] Bunun yanında Hazar havzası zengin petrol ve doğal gaz yataklarına sahip olması ve bu kaynakların önemli bir kısmı Azerbaycan'a ait olan bölgede bulunması da Azerbaycan'ı Çin için önemli kılmaktadır[212]
Bu konum ve Kuşak Yol girişiminde Azerbaycan'ın önemini en güzel örneklendiren husus Bakü-Tiflis-Kars demiryolu (BTK) ve Trans Anadolu doğalgaz boru hattı (TANAP) gibi projelerin Gürcistan'dan geçmesinin aslında, Azeri-Ermeni uyuşmazlığı olmasıdır. [213]

Çin-Ermenistan İlişkileri

Çin'in Azerbaycan ve Ermenistan ile ticari ilişkileri gelişmekte ve bu durum Çin'in Ermenistan üzerindeki etkisini artırmaktadır. [214] Birinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndan bu yana, Ermeni politika yapıcılar, Çin'in Sincan eyaletindeki Uygur ayrılıkçı hareketine karşı olan tutumu nedeniyle Güney Kafkasya'da güçlü bir Ermenistan'ın Çin'in pan-Türk fikirlerine karşı bir denge unsuru olabileceğine inanmışlardır. Ermeniler, Çin'i her zaman karşılıklı stratejik çıkarları olan bir dost ülke olduğunu düşünmektedir. [215]

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın 2019'da Pekin'e yaptığı ziyaret sırasında Çin lideri Xi Jinping, Çin'in Ermenistan'daki ulaşım ve altyapı projelerine yatırım yapmaya hazır olduğunu ifade etmiş, ancak somut bir plan açıklanmamıştır.[216] Çin'in Ermenistan'a verdiği destekler arasında 1915 olaylarıyla ilgili olarak yapılan anma törenlerinde canlı yayın ekipmanı desteği sağlaması da yer almaktadır.[217] Politik olarak, Çin Ermenistan'ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü desteklemektedir. Çinli iş adamları, Ermenistan'ın güvenliği konusundaki endişelerini sık sık dile getirerek bu alanda ciddi yatırımlar yapma isteklerini ifade etmektedir. [218]

Askeri alanda, Çin ve Ermenistan arasında etkileşim ve yakınlaşma artmaktadır. Her iki ülke de ilişkilerini güçlendirmek ve karşılıklı fayda sağlamak için çaba sarf etmektedir.[219]

---

[209] ROLLAND, N. *China's Ambitions in Eastern Europe and the south Caucasus*. Institut français des relations internationales, 2018.
[210] Abrahamyan, Paruyr, (06.02.2021), EVN Report," Was China All Innocent During the 2020 Artsakh War?", https://evnreport.com/opinion/was-china-all-innocent-during-the-2020-artsakh-war/ (Erişim tarihi: 18.05.2023)
[211] ALİZADA, N. "Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nde Güvenilir Ortak: Azerbaycan." *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12.2 (2022): 107-118.
[212] KAZIMLI, E. "Azerbaycanın Jeopolitik Konumu Ve Karabağ Sorunu." *Karadeniz Ve Kafkaslar* (2018): 101.
[213] POGHOSYAN, B.China's OBOR Initiative - Opportunities for the South Caucasus. IndraStra Global (2018), 4(7), s. 1-5.
[214] DOSTER, B. "Çin'in Yükselişi ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi." *İran Araştırma Merkez,-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi* (2018): 7-16.
[215] Abrahamyan, Paruyr, (06.02.2021), EVN Report," Was China All Innocent During the 2020 Artsakh War?", https://evnreport.com/opinion/was-china-all-innocent-during-the-2020-artsakh-war/ (Erişim tarihi: 18.05.2023)
[216] Hüseynov,Vasıf, (22.06.2019), The Diplomat, "Can China Broker the Resolution of the Armenia-Azerbaijan Conflict?", https://thediplomat.com/2019/06/can-china-broker-the-resolution-of-the-armenia-azerbaijan-conflict/ (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[217] Emil Sanamyan, China in the Caucasus: For Armenia, Azerbaijan, and Georgia, China is an Important Investor and Possible Regional Stabilizer, 6 February 2016, https://thediplomat.com/2016/02/china-in-the-caucasus/ E.T.11.05.2023.
[218] BAKIŞ, DEVECİ ,Y., İlişkilerine Genel Bir. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Çin-Ermenistan." *Proceedings Book/Bildiriler Kitabı*: 117.
[219] ROLLAND, N. *China's Ambitions in Eastern Europe and the south Caucasus*. Institut français des relations internationales, 2018.

Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye tarafından ticaretten soyutlanmasını aşmak için[220] İran ve Gürcistan üzerinden "Basra Körfezi-Karadeniz" çok modlu ulaşım ve transit koridoru oluşturma çabasındadır. Bu koridorun inşası, Çin'in yatırımlarını çekmeyi hedeflemektedir. Dağlık Karabağ sorunu sebebiyle siyasi ve ekonomik olarak zor durumda kalan Ermenistan Çin'in destekleyeceği bu projeye muhtaç durumda kalmıştır.[221] Çin, kuzey-güney yönlü hat üzerindeki kara yolu bölümüne destek vererek İran'dan gelen demiryolunu bu hatta bağlamayı ve Kuzey-Güney Koridoru'nun bir parçası haline getirmeyi planlamaktadır.[222]

Çin'in Dağlık Karabağ Sorununa Yaklaşımı

Çin, temel olarak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmektedir ancak Dağlık Karabağ sorununa tarafsız bir yaklaşım sergilemekte ve uzlaşmaya dayalı bir çözümü desteklemektedir. Bölgesel istikrarın ve barışın korunmasını önemseyen Çin, taraflar arasında diyalog ve müzakerelerin önemini vurgulamaktadır. Çin bu konunun çözümü için Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası toplumlarda destek vermeye hazır olduğunu belirtmektedir.[223]

Çin'in temel hedefi, taraflar arasında karşılıklı anlayışın sağlanması ve kalıcı bir çözüm bulunmasıdır. Bu amaç doğrultusunda, Çin AGİT Minsk Grubu'na verilen görevi ve çabalarını desteklemektedir. AGİT Minsk Grubu, Dağlık Karabağ sorununun barışçıl bir çözümü için uluslararası bir platform olarak faaliyet göstermekte ve genellikle Rusya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından temsil edilmektedir. Çin ayrıca, Kasım 2020 anlaşmalarını memnuniyetle karşıladıklarını ve AGİT Minsk Grubu'ndaki olumlu ilerlemeleri desteklemeye devam edeceklerini belirtti.[224]

Çin, bölgedeki tüm taraflara çatışmanın sona erdirilmesi, diyaloğun yeniden başlatılması ve sorunun barışçıl bir şekilde çözülmesi çağrısında bulunmaktadır. Ayrıca, bölgesel istikrar ve güvenliğin sağlanması için tüm taraflar arasında sürdürülebilir bir uzlaşıya ulaşılmasını desteklemektedir. [225]

Kuşak Yol Girişimi'nin ilerlemesinde Dağlık Karabağ Engeli

Temelde güvenlik sorunları ve risklerle dolu bir bölgeden Kuşak ve Yol girişimi geçemez.[226] Dağlık Karabağ Sorunu, Kafkasya bölgesindeki enerji kaynaklarına erişimi ve bu kaynakların taşınmasını etkileyen bir sorundur.[227] Bölgede bulunan petrol ve doğalgaz kaynakları, [228] Dünyanın en çok enerji tüketen ülkesi olan[229] Çin'in "Kuşak ve Yol" girişiminde önemli bir

[220] ÇAKIR, M. F., & ATAMAN, O. (2020). Post-Sovyet Dönemde Güney Kafkasya'da Güvenlik: Başlıca Gelişmeler ve Çatışma Ortamının Dönüşümü. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2), 201-225.
[221] Hüseynov,Vasıf, (22.06.2019), The Diplomat, "Can China Broker the Resolution of the Armenia-Azerbaijan Conflict?", https://thediplomat.com/2019/06/can-china-broker-the-resolution-of-the-armenia-azerbaijan-conflict/ (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[222] POGHOSYAN, B. (2018). China's OBOR Initiative - Opportunities for the South Caucasus. IndraStra Global, 4(7), s. 1-5.
[223] GOV, (24.12.2013), "Nagorno-Karabakh Conflict" https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/dqzzywt_665451/2633_665453/2639_665461/200011/t20001115_697241.html Erişim:(20.05.2023)
[224] Armenpress, (15.02.2022), "Armenia-Azerbaijan normalization is inseparable from NK conflict resolution – China at UN Security Council",https://armenpress.am/eng/news/1092662/ (Erişim tarihi: 20.05.2022)
[225] Aytekin, E., Aydın N. , Öğütcen B. , Kabakcı F. , (10.11.2020), AA, "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ anlaşması dünya medyasında yankı buldu",https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ile-ermenistan-arasindaki-daglik-karabag-anlasmasi-dunya-medyasinda-yanki-buldu/2038598 (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[226] CHENG, Y, Ortadoğu'da Güvenlik İkileminin Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne Etkisi Çev. Kurtuluş Özgür Yıldız Briq, Cilt 1, Sayı 2, Bahar 2020

[227] ÖZDAŞLI, E. "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 51-83.
[228] KAZIMLI, E. "Azerbaycanın Jeopolitik Konumu Ve Karabağ Sorunu." *Karadeniz Ve Kafkaslar* (2018): 101.
[229] DOSTER, B. "Çin'in Yükselişi ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi." *İran Araştırma Merkez,-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi* (2018): 7-16.

rol oynamaktadır. [230] Ancak, Dağlık Karabağ Sorunu nedeniyle bölgedeki siyasi ve güvenlik durumu belirsizliğini korumaktadır ve bu durum, enerji kaynaklarının taşınması ve girişimin genel ilerlemesi için önemli bir engel olabilir. [231]

Bununla birlikte, Çin'in "Kuşak ve Yol" girişimi, bölgesel iş birliği ve kalkınmayı teşvik etmektedir. Bu inisiyatif, bölgedeki ülkeler arasında ticaret ve yatırım fırsatları yaratarak, ekonomik büyümeyi ve refahı artırmayı hedeflemektedir. Ancak, Dağlık Karabağ Sorunu, bölgedeki iş birliği ve kalkınma çabalarını olumsuz etkilemesi muhtemeldir [232]

Özetle, Dağlık Karabağ Sorunu, bölgedeki jeopolitik durumu etkilerken, aynı zamanda Çin'in Kuşak ve Yol girişimini de etkileyebilir. Bu sorun, bölgedeki enerji kaynaklarına erişimi ve taşınmasını etkilediği gibi, bölgedeki iş birliği ve kalkınma çabalarını da olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, bölgedeki taraflar arasında barışçıl bir çözüm bulunması, bölgesel istikrar ve iş birliği için hayati önem taşımaktadır.

İkinci Dağlık Karabağ Savaşında Gizli Kazanan Kuşak Yol Girişimi

İkinci Karabağ Savaşı'nı sonlandıran Dağlık Karabağ Ateşkes anlaşmasında[233] ki bazı maddeler Kuşak Yol Girişimi orta koridorda ikinci bir yol sunarak yeni bir fırsat yaratmaktadır. Dağlık Karabağ Ateşkes anlaşmasında, Azerbaycan'ın Nahçıvan'a ulaşmak için Ermenistan topraklarından geçen Zengezur koridorunun oluşturulmasını içeriyordu. Bu koridor ile Azerbaycan'dan Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaşan yola alternatif olarak bu koridor üzerinden direkt Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye ulaşan bir yola imkan vermekte ve Gürcistan'a bir alternatif oluşturmaktadır.[234] Bu koridorun korunması ise Rus askerleri tarafından olacak olması da Çin için ikinci bir kazanç olarak ortaya çıkmaktadır.[235] Zengezur koridoru ile Ermenistan ve İran Bypass edilebilecek ve bu durum Çin'in İran'a bir baskı aracı olarak kullanabileceği bir koz kazandıracaktır.[236] Bu görüşü Çin'in Azerbaycan Büyükelçisi Go Min'in Zengezur Koridorunun Kuşak Yol girişimine katkıda bulunacağını söylemesi[237] ile destekleyebiliriz.

[230] GÜNER, B. "Obor Girişimi'nin Coğrafyasi." *Marmara Coğrafya Dergisi* 37 (2018): 112-123.
[231] ÖZDEMİR, L. "Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat Ve Türkiye'nin Rolü." *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 11.2: 81-107.
[232] Hüseynov,Vasıf, (22.06.2019), The Diplomat, "Can China Broker the Resolution of the Armenia-Azerbaijan Conflict?", https://thediplomat.com/2019/06/can-china-broker-the-resolution-of-the-armenia-azerbaijan-conflict/ (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[233] Aytekin, E., Nuri Aydın, Büşra Selvi Öğütcen, Fuat Kabakcı, (10.11.2020), AA, "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ anlaşması dünya medyasında yankı buldu",https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ile-ermenistan-arasindaki-daglik-karabag-anlasmasi-dunya-medyasinda-yanki-buldu/2038598 (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[234] Khorrami,Nima, (02.12.2020), Eurasianet, "Perspectives | How China gains from Armenia-Azerbaijan war" https://eurasianet.org/perspectives-how-china-gains-from-armenia-azerbaijan-war (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[235] Abrahamyan, Paruyr, (06.02.2021), EVN Report," Was China All Innocent During the 2020 Artsakh War?", https://evnreport.com/opinion/was-china-all-innocent-during-the-2020-artsakh-war/ (Erişim tarihi: 18.05.2023)
[236] Khorrami,Nima, (02.12.2020), Eurasianet, "Perspectives | How China gains from Armenia-Azerbaijan war" https://eurasianet.org/perspectives-how-china-gains-from-armenia-azerbaijan-war (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[237] Abrahamyan, Paruyr, (06.02.2021), EVN Report," Was China All Innocent During the 2020 Artsakh War?", https://evnreport.com/opinion/was-china-all-innocent-during-the-2020-artsakh-war/ (Erişim tarihi: 18.05.2023)

Harita 5: Zengezur Koridoru

Kaynak: TRT World," What is the Zangezur Corridor and why does it matter to Eurasia?" https://www.trtworld.com/magazine/what-is-the-zangezur-corridor-and-why-does-it-matter-to-eurasia-58405 (Erişim tarihi: 25.01.2023)

Orta Doğuda Sorun Çözme Yöntemi Olarak "Kalkınmacı Barış" Yaklaşımı

Çin, Kuşak ve Yol girişiminin başarısı için terör örgütlerinin ortadan kaldırılması ve güvenliğin sağlanması gerektiğini düşünmektedir.[238] Bu nedenle, Çin Orta Doğu'da "Kalkınmacı Barış" tezini ortaya atmıştır.[239] Çin'in "Kalkınmacı Barış" politikası, ekonomik önlemlerle birlikte Orta Doğu'daki güvenlik yönetimine katılımını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu görüş, ilk olarak 2016 yılında Çin Cumhurbaşkanı Xi Jinping tarafından Arap Birliği'nin Kahire merkezinde açıklanmıştır. "Kalkınmacı Barış" yaklaşımına göre, istikrarsızlık ve çatışmanın temel nedeni ekonomik zorluklardır. Bir devlet ekonomik refaha ulaştığında, çatışmaya ihtiyaç duymayacak ve istikrarı sürdürebilecektir. Bu nedenle, Çin Orta Doğu'da bölgenin refahını ve saygınlığını gözeterek bir kalkınma stratejisi oluşturma çabasındadır. [240]

Çin'in kalkınma deneyimi, büyük sorunların temelinde yoksulluğun olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, Çin yoksulluğun temel olduğuna inandığı için "Kalkınmacı Barış" politikasını benimsemektedir. Çin'e göre, devletler siyasi sistemlerini değiştirmeden de ekonomik kalkınmayı ve sosyal istikrarı sağlayabilirler. Çin, kalkınma projeleri, ticaret fırsatları ve yatırımlar aracılığıyla Orta Doğu'daki ülkelerin ekonomik büyüme ve refahlarını desteklemeyi hedeflemektedir.[241]

[238] Zreik, M., & Changfeng, Z. Doğu Akdeniz'de Çin Varlığı: Suriye Örneği. BRIQ Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi, 4(1), 72-89.
[239] DEGANG, S., & JIEYING, Z. Çin'in Doğu Akdeniz'de Çözüm Önerisi:"Kalkınmacı Barış" Yaklaşımı. Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi, 4(1), 32-53
[240] Jinping, Xi, (21.01.2016), " President Xi's Speech at Arab League Headquarters", https://www.chinadaily.com.cn/world/2016xivisitmiddleeast/2016-01/22/content_23191229.htm (Erişim tarihi: 20.05.2023)
[241] DEGANG, S., & JIEYING, Z. Çin'in Doğu Akdeniz'de Çözüm Önerisi:"Kalkınmacı Barış" Yaklaşımı. Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi, 4(1), 32-53(Erişim tarihi: 20.05.2022)

METODOLOJİ

Bu çalışmanın odak noktasını Dağlık Karabağ sorunu ve Dağlık Karabağ sorununun Çin'in öncülük ettiği Kuşak Yol girişimi üzerinde ki etkisi oluşturmaktadır. Çalışmada genel olarak tarihten günümüze Dağlık Karabağ sorunu anlatılmış Kuşak Yol girişimi ve güzergahları anlatılmıştır. Çin'in Dağlık Karabağ'ın bulunduğu Güney Kafkasya'ya olan ilgisi, ile birlikte Çin ile Azerbaycan'dan ve Ermenistan ilişkileri incelenmiştir. Çin'in Dağlık Karabağ sorunu ve bu sorundan Kuşak Yol girişiminin olumlu ve olumsuz etkilendiği noktalar incelenmiştir. Son olarak başka Ortadoğu da İsrail-Filistin sorununa çözüm olması için Çin'in önerdiği Kalkınmacı barış yaklaşımına değinilmiştir. Literatür taraması yapılırken akademik makalelerden, dijital kaynaklardan, sözlü ve yazılı basından faydalanılmıştır.

SONUÇ

Tarihi geçmişi çok eskilere dayanan Dağlık Karabağ sorunu için hala tam bir barışın geldiğini söylemek mümkün görünmemektedir. 2. Dağlık Karabağ savaşı sonrasında Rusya önderliğinde bir ateşkes anlaşması imzalanması çatışmaları bitirmemiş Ermenistan anlaşmadan mutlu ayrılan taraf olmamıştır. Dağlık Karabağ sorunları ile Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan tarafından ekonomik olarak kuşatılmış, denize ulaşmak için İran ve Gürcistan'a ihtiyaç duymaktadır. Ermenistan ekonomisi bölgenin küçük ekonomilerinden biri olmasına karşın Azerbaycan Çin'in öncülüğündeki Kuşak Yol girişimi için önemli bir konumda olması ve sahip olduğu enerji kaynakları ile siyasi ve ekonomik gücünü arttırmaktadır. Dağlık Karabağ sorunları Kuşak Yol girişiminin ihtiyaç duyduğu güvenlik ve istikrarı bozması bakımından Çin'i rahatsız etmekte ve bölgede kalıcı barışın oluşmasını istemektedir ancak yine de Çin'in her iki tarafa da silah satması bu duruma gölge düşürmektedir. Yine de 2.Karabağ savaşından Kuşak Yol girişimi Orta koridorda Gürcistan'a Zengezur koridoru ile alternatif bir yol kazanmış Rusya da Orta Koridorda söz hakkını elde etmiştir. Ermenistan ekonomisinin Azerbaycan ekonomisinden küçük olması, dinlerinin farklı olmaları gibi etkenler göz önüne bulunduğunda Çin'in Kuşak Yol güzergahında olan İsrail ve Filistin devletleri özelinde Orta Doğu devletleri için önerdiği "Kalkınmacı Barış" yaklaşımı bir gün bu devletler içinde önerilebilme potansiyelini taşımaktadır.

REFERANSLAR

Abrahamyan, Paruyr, (06.02.2021), EVN Report," Was China All Innocent During the 2020 Artsakh War?", https://evnreport.com/opinion/was-china-all-innocent-during-the-2020-artsakh-war/ (Erişim tarihi: 18.05.2023)

Akhmetova,Ramilya, (10.05.2023), "Asya'dan Avrupa'ya Trans-Hazar üzerinden", https://www.asstra.com.tr/asstra-yenilikleri/2023/5/asyadan-avrupaya-trans-hazar-%C3%BCzerinden/#:~:text=Trans%2DHazar%20%C3%BCzerinden%20ge%C3%A7en%20Uluslararas%C4%B1,tona%20kadar%20y%C3%BCk%C3%BCn%20sevkiyat%C4%B1%20ger%C3%A7ekle%C5%9Ftirilmektedir. ,Erişim Tarihi:(20.05.2023)

Akşam, (17.05.2023), "Ermenistan: Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıyoruz", https://www.aksam.com.tr/dunya/ermenistan-azerbaycanin-toprak-butunlugunu-taniyoruz/haber-1367656 (Erişim Tarihi:25.05.2023)

ALİZADA, N. "Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nde Güvenilir Ortak: Azerbaycan." *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12,2 (2022).

Anadolu Ajansı, Çin, Azerbaycan-Ermenistan anlaşmazlığı konusunda diyalog çağrısında bulundu (aa.com.tr) (Erişim tarihi:20.05.2023)

Armenpress, (15.02.2022), "Armenia-Azerbaijan normalization is inseparable from NK conflict resolution – China at UN Security Council",https://armenpress.am/eng/news/1092662/ (Erişim tarihi: 20.05.2023)

Asker, A., & Şeyban, S. (2021). *Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği Ve Siyasi Sonuçları. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*.

Aytekin, E., Nuri Aydın, Büşra Selvi Öğütcen, Fuat Kabakcı, (10.11.2020), AA, "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ anlaşması dünya medyasında yankı buldu",https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ile-ermenistan-arasindaki-daglik-karabag-anlasmasi-dunya-medyasinda-yanki-buldu/2038598 (Erişim tarihi: 20.05.2023)

Bakış, Yıldız Deveci, İlişkilerine Genel Bir. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Çin-Ermenistan." *Proceedings Book/Bildiriler Kitabı*.

BALCI,Z. (2018), Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi, İnsamer, Ocak.

BBC New Türkçe, (14.09.2022)," Ermenistan'da Azerbaycan'la son çatışmaya nasıl bakılıyor?", https://www.bbc.com/turkce/articles/cd12qy9qjk4o (Erişim tarihi: 25.05.2023)

Bennett, M. M., (2016). "The Silk Road goes north: Russia's role within China's Belt and Road Initiative". Area Development and Policy,.

BİÇER, S. (2019). Ermenistan İşgali Altındaki Dağlık Karabağ Sorununa Bir Çözüm Önerisi. *Bilge Strateji*.

CHENG, Y, Ortadoğu'da Güvenlik İkileminin Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne Etkisi Çev. Kurtuluş Özgür Yıldız Briq, Cilt 1, Sayı 2, Bahar 2020

ÇAKAN, V. "Yeni İpek Yolu projesi: Beklentiler sorunlar ve gerçekler." *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1.1 (2017).

ÇAKIR, M. F., & Ataman, O. (2020). Post-Sovyet Dönemde Güney Kafkasya'da Güvenlik: Başlıca Gelişmeler ve Çatışma Ortamının Dönüşümü. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2).

DEGANG.S. & Z., JIEYING. (2022).Çin'in Doğu Akdeniz'de çözüm önerisi: "kalkınmacı barış" yaklaşımı. BRIQ Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi, 4(1).

DOSTER, B. "Çin'in Yükselişi ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi." *İran Araştırma Merkez,-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi* (2018).

ELEKBERLİ, F. "Yukarı Karabağ Probleminin Tarihi, Felsefi, Siyasi ve İdeolojik Açıdan Değerlendirilmesi." *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 3.3 (2021).

Elnur, P. A. Ş. A. "Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar Ve Çözüm Süreci." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021).

Emil Sanamyan, China in the Caucasus: For Armenia, Azerbaijan, and Georgia, China is an Important Investor and Possible Regional Stabilizer, 6 February 2016, https://thediplomat.com/2016/02/china-in-the-caucasus/ E.T.11.05.2023.

ERALP, İ. (2018). "Çin'in 21. Yüzyıl Stratejisi: Kuşak, Yol Girişimi ve Türkiye". Türkiye Günlüğü. 138 (2).

ERBAŞ, G. (2020). *Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, *22*(2).

ERGUN, A. (2012). Azerbaycan'da Sovyet Sonrası Dönemde Değişim ve Dönüşüm, M. Aydın (ed.), Kafkasya'da Değişim Dönüşüm (Avrasya Üçlemesi; III), Ankara: Nobel.

Falco, N. N., (15.04.2018), University of Kent," Mapping the Nagorno-Karabakh Conflict" https://blogs.kent.ac.uk/carc/2018/04/15/the-nagorno-karabakh-conflict/ (Erişim tarihi: 19.05.2023)

Global Edge,"Azerbaijan: Trade Statistics", https://globaledge.msu.edu/countries/azerbaijan/tradestats Erişim tarihi: 20.05.2023

Günay, E., Çetiner, S., Sevinç, S., & Kütükçü, E. (2019). Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye-Çin ekonomik işbirliği çerçevesinde Orta Koridor ile Kuşak ve Yol Girişimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9*(2).

GOV, (30.03.2015), "Initiative offers road map for peace, prosperity", http://english.www.gov.cn/archive/publications/2015/03/30/content_281475080041500.htm (Erişim Tarihi:25.05.2023)

GOV, (24.12.2013), "Nagorno-Karabakh Conflict" https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/dqzzywt_665451/2633_665453/2639_665461/200011/t20001115_697241.html Erişim:(20.05.2023)

GÜNER, B. "Obor Girişimi'nin Coğrafyasi." *Marmara Coğrafya Dergisi* 37 (2018).

Hedlund, S., (17.02.2021), GIS," The Nagorno-Karabakh war's double tragedy for Armenia" https://www.gisreportsonline.com/r/nagorno-karabakh-armenia/ (Erişim tarihi: 19.05.2023)

Hülya, K. O. Ç., & TARCAN, B. H. (2020). 19. Yüzyıldan Günümüze Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *3*(2).

Hüseynov,Vasıf, (24.06.2019), The Diplomat, "Can China Broker the Resolution of the Armenia-Azerbaijan Conflict?", https://thediplomat.com/2019/06/can-china-broker-the-resolution-of-the-armenia-azerbaijan-conflict/ (Erişim Tarihi:25.05.2023)

İsmailzade, F. (2005). "The Geopolitics of the Nagorno-Karabakh Conflict." *Global Dialogue*,*7* (3/4).

İğdeli, E., & Asal, U. (2022). *Dağlık Karabağ Sorunu*: 1994-2020. *Working Paper Series Dergisi*, *3*(4).

Jarosiewicz,A., Falkowski, Maciej (06.04.2016), OSW," The four-day war in Nagorno-Karabakh" https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2016-04-06/four-day-war-nagorno-karabakh (Erişim tarihi: 19.05.2023)

Jinping, Xi, (21.01.2016), " President Xi's Speech at Arab League Headquarters", https://www.chinadaily.com.cn/world/2016xivisitmiddleeast/2016-01/22/content_23191229.htm (Erişim tarihi: 20.05.2023)

KAZIMLI, E. (2018). Azerbaycanın Jeopolitik Konumu Ve Karabağ Sorunu. *Karadeniz Ve Kafkaslar*.

Khorrami,Nima, (02.12.2020), Eurasianet, "Perspectives | How China gains from Armenia-Azerbaijan war" https://eurasianet.org/perspectives-how-china-gains-from-armenia-azerbaijan-war (Erişim tarihi: 20.05.2023)

MERICS, (07.06.2018), " Mapping the Belt and Road initiative: this is where we stand" https://www.merics.org/en/tracker/mapping-belt-and-road-initiative-where-we-stand (Erişim tarihi: 25.01.2023)

MOHAMAD, Z.. & CHANGFENG Z., (2022). Doğu Akdeniz'de Çin Varlığı: Suriye Örneği. BRIQ Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi, 4(1).

MUTLU, N. "Kuşak ve Yol Girişimi (KYG) Projelerinin İncelenmesi; Türkiye İçin Öneriler." *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5.2 (2021).

NECİYEV, E.(2011). *Azerbeycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi*. Ermeni Araştırmaları,(39).

ÖZDAŞLI, E. "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021).

ÖZDEMİR, L. *Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat Ve Türkiye'nin Rolü*. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, *11*(2).

Özyılmaz, E. V. (2013). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15 (2,.*

POGHOSYAN, B.China's OBOR Initiative - Opportunities for the South Caucasus. IndraStra Global (2018), 4(7).

ROLLAND, N. (2018). China's Ambitions in Eastern Europe and the South Caucasus. Russie Nei Visions.

Sümer, A., T.C. Dışişleri Bakanlığı," Kars - Tiflis Bakü Demiryolu (KTB) Projesi" https://www.mfa.gov.tr/kars---tiflis-baku-demiryolu-_ktb_-projesi-.tr.mfa (Erişim tarihi: 20.05.2023)

TBMM, (24.02.2016)," Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İpek Yolu Ekonomik Kuşağının, 21. Yüzyıl Denizdeki İpek Yolunun ve Orta Koridor Girişiminin Uyumlaştırılmasına İlişkin Mutabakat Zaptının Onaylanmasının Uygun

Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı” https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss378.pdf (Erişim Tarihi:25.11.2023)

TRT Avaz,” (14.05.2018), Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı genişletildi” https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/baku-uluslararasi-deniz-ticaret-limani-genisletildi/5af98db901a30a06b047a6ae(Erişim tarihi: 19.05.2023)

TRT World,” What is the Zangezur Corridor and why does it matter to Eurasia?” https://www.trtworld.com/magazine/what-is-the-zangezur-corridor-and-why-does-it-matter-to-eurasia-58405 (Erişim tarihi: 25.01.2023)

Umbach, F., Raszewski, S., (2016).”Strategic Perspectives for Bilateral Energy Cooperation between the EU and Kazakhstan - Geo-economic and Geopolitical Dimensions in Competition with Russia and China’s Central Asia Policies”. Konrad-Adenauer-Stiftung, .

YILMAZ, S. (2020). “Bir Kuşak Bir Yol Projesinin Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye’ye Etkisi”. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi. 16 (32).

Yiğit, S., & Gülbiten, G. (2017). Rusya’nın Güney Kafkas Dış Politikası: Dağlık Karabağ Ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, *5*(2),

THE PROVINCE OF KARS IN THE 1926, 1927 AND 1928 STATE WARRANTY

1926, 1927 VE 1928 DEVLET SALNAMELERİNDE KARS VİLAYETİ

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin Hangül

Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde bilgilendirme amaçlı yıllık olarak çıkarılan yayınlara salname ismi verilmiştir. Resmi ve özel olarak ikiye ayrılan salnamelerden vilayet salnameleri resmi yayın niteliğine sahiptir. Vilayet salnamelerini yayımlama geleneği Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etti. Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi ismiyle Matbuat-ı Müdüriyeti Umumiyesi tarafından 1925 yılından 1928 yılına kadar Osmanlıca olarak yayınlandı. Yayınlandıkları vilayetlere göre farklılıklar göstermekle birlikte genellikle vilayetlerin idari taksimatı, kazaları, coğrafyası, nüfusu, üretim faaliyetleri gibi coğrafi, iktisadi, sosyal ve kültürel istatistikî bilgileri bulunuyordu. Salnameler içerdiği bu bilgiler bakımından şehir tarihi, halk kültürü ve ekonomi çalışmaları açısından son derece önemli kaynak niteliğindedir.

Bu çalışmada 1926, 1927 ve 1928 yıllarında çıkarılan üç Türkiye Cumhuriyeti Devlet salnamesinden faydalanıldı. Kars vilayetinin coğrafi yapısı, demografik yapı, idari taksimatı, hayvanat ve hayvanlardan elde edilen mahsulât, zirai durum, ormanlar, fabrikalar, yollar, dernekler, bankalar, mülki amir ve memurlar, mektep ve cemiyetler ile ilgili istatistikî bilgilere ulaşıldı. Elde edilen bu bilgilerle Cumhuriyetin ilk yıllarında Kars vilayetinin sosyal, kültürel ve ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışıldı. Temel kaynağın devlet salnamesi olması dışında, telif eserler ve tez çalışmalarından da faydalanıldı.

Anahtar Kelimeler: Salname, Devlet Salnamesi, Kars Vilayeti

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, the annual publications published were called salnames. Provincial yearbooks, which are divided into two as official and private, have the quality of official publication. The tradition of publishing provincial yearbooks continued in the republican period. It was published in Ottoman Turkish from 1925 to 1928 by the General Press of the Press under the name of the Republic of Turkey State Yearbook in the Republican period. Although they differed according to the provinces in which they were published, they generally had geographical, economic, social and cultural statistical information such as administrative division, districts, geography, population, production activities of the provinces. Yearbooks are an extremely important source in terms of city history, folk culture and economic studies in terms of the information they contain.

In this study, three Turkish Republic State Yearbooks issued in 1926, 1927 and 1928 were used. Statistical information about the geographical structure of Kars province, demographic structure, administrative division, crops obtained from livestock and animals, agricultural situation, forests, factories, roads, associations, banks, administrative chiefs and

officials, schools and societies were obtained. With this information obtained, the social, cultural and economic situation of Kars province in the first years of the Republic was tried to be revealed. Apart from the state yearbook being the main source, documents from the Prime Ministry Republic Archive, copyrighted works and thesis studies were also used.

Keywords: Yearbook, State Yearbook, Kars Province

Giriş

Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin, askeri kurumların ve vilayetlerin bilgilendirme amaçlı yıllık olarak çıkardıkları yayınlara salname ismi verilmiştir. Resmi ve özel olarak ikiye ayrılan salnamelerden vilayet salnameleri resmi yayın niteliğine sahipti (Aydın, 2009:51-52). Hazırlanmasındaki genel amaç; merkezi idare ile taşra, yönetenler ile yönetilenler arasında iletişim kurulması, halkın, kamu görevlilerinin, iç ve dış çevrelerin bilgilendirilmesine yardımcı olmaktı. Olayların ve gelişmelerin meydana geldiği anda kaydedilmesi salnamelerin devletin ve şehirlerin hatıra defterleri gibi algılanmasına yol açtı (Sağlam Tekir, 2014:134) . Osmanlı Devleti'nde ilk salname Sadrazam Reşid Paşa'nın isteğiyle Ahmed Vefik Paşa tarafından 1847'de hazırlanan Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye adıyla çıkarılan salnameydi(Sütçü, 2004:84). Bu tarihten 1912'ye kadar düzenli olarak çıkarılan salnameler 1913-1916 yılları arasında savaş sebebiyle yayınlanmadı. 1918'de son defa yayınlandı. Osmanlı Devleti döneminde yayınlanan salname sayısı 68 idi(Palalı, 2010:3-4).

Vilayet salnamelerini yayınlama geleneği Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etti. Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi ismiyle Matbuat-ı Müdüriyeti Umumiyesi tarafından 1925 yılından 1928 yılına kadar Osmanlıca olarak yayınlandı (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926: 696;Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, 1927: 1032; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1010). Latin harflerinin kabul edilmesiyle 1928-1929 yıllarını içeren bir cilt devlet salnamesi yayınlandı. Sonrasında devlet salnamesi yerine il yıllıkları çıkarılmaya başlandı(Karadağ, 2020:36).

Yayınlandıkları vilayetlere göre farklılıklar göstermekle birlikte genellikle vilayetlerin idari taksimatı, kazaları, coğrafyası, nüfusu, üretim faaliyetleri gibi coğrafi, iktisadi, sosyal ve kültürel istatistikî bilgileri bulunuyordu. Salnameler içerdiği bilgilerin güvenilir olması hasebiyle 19. ve 20. yüzyıl şehir tarihi, halk kültürü ve ekonomi çalışmaları açısından son derece önemli kaynak niteliğindedir(Aydın, 2009:53).

Araştırma ve Bulgular

Bu çalışmada 1925-1928 yılları arasında çıkarılan Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnameleri ışığında Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kars vilayetinin sosyal, kültürel ve iktisadi yapısının tespit edilmesi amaçlandı.

1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesindeki veriler doğrultusunda Kars vilayetiyle ilgili idari, coğrafi, demografi ve iktisadi bilgilere yer verildiği görüldü. 1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesinde ise Kars vilayetiyle ilgili verilen bilgilerin sınırlı olduğu ve sadece Kars mebusları, mülki amir ve memurların isimlerine yer verildiği tespit edildi. 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesinde Kars vilayetinin coğrafi yapısı, demografik yapısı, idari taksimatı, hayvancılık ve hayvanlardan elde edilen mahsulâtı, zirai durumu, ormanları, fabrikaları, yolları, dernekleri, bankaları, mülki amir ve memurları, mektep ve cemiyetleriyle ilgili ayrıntılı istatistikî bilgilere ulaşılarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kars vilayetinin durumunu aydınlatacak bilgilere ulaşıldı.

1. Coğrafi ve İdari Yapı

Doğal sınırları itibariyle stratejik bir konumda bulunan Kars, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından 1064'te fethedildi. 1071 Malazgirt zaferiyle Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynadı. 1534'e kadar bölge devletleri arasında sık sık el değiştiren Kars, bu tarihte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. 344 yıl Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan vilayet, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıyla birlikte Çarlık Rusya'nın eline geçti(Ural, 2006:125). Birinci Dünya Savaşı'nda 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşmasına dayanılarak 25 Nisan 1918'de kurtarılan vilayet Mondros Mütarekesi ile yeniden elden çıktı. Mütareke döneminde Ermenilere karşı verilen mücadelenin merkezlerinden biri olan Kars, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde başlatılan Milli Mücadele sonucunda ikinci ve son kez 30 Ekim 1920'de kurtarıldı (Kurat, 1967:400; Ural, 2006:125). Gümrü ve Kars Antlaşmaları ile birlikte Türkiye'nin ayrılmaz parçası haline geldi(Ural-Oran Arslan, 2015:32).

1925 devlet salnamesine göre Kars vilayeti kuzeyinde Ardahan vilayeti, doğusunda Ermenistan Cumhuriyeti, güneyinde Bayezid vilayeti, batısında Erzurum vilayetinin Pasinler kazasıyla çevriliydi(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:696). 1927 devlet salnamesinde sınır vilayeti olan Kars'ın yüzölçümü 15.708 km^2'ydi(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1010).

1925 yılında Kars vilayeti merkez kaza ile Sarıkamış, Zaruşad (Arpaçay) ve Kağızman kazalarından oluşuyordu. Merkez kazanın Vladikars/Ladikars (Kümbet köyü) ve Susuz nahiyeleri ile bu nahiyelere bağlı 80 köyü vardı. Sarıkamış kazasının Selim, Karakurt, Bardız nahiyeleri ile 111 köyü, Zaruşad kazasının Kızılçakçak merkez nahiyesi ile Zaruşad ve Başgedikler nahiyeleri ve 100 köyü, Kağızman kazasının ise merkez nahiyesi ile Digor ve Kötek nahiyeleri ve bunlara bağlı 132 köyü vardı (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:696). 1926 yılında Ardahan vilayeti kanunla vilayet statüsünden çıkarılarak kazaya dönüştürüldü. Böylece Ardahan'a bağlı Çıldır, Posof ve Göle kazaları da Ardahan'la birlikte Kars vilayetinin kazası konumuna getirildi (Şimşek, 2015:207).

1927 salnamelerinde Kars vilayeti merkez kazasıyla Sarıkamış, Posof, Ardahan, Göle, Arpaçay (Zaruşad), Çıldır kazalarından meydana geliyordu. Merkez kazanın Susuz ve Digor isimlerinde 2 nahiyesi ve 106 köyü vardı. Kağızman kazası Kötek nahiyesi ile 40 köyden, Arpaçay'da Başgedikler ve Kızılçakçak (Şuragel) nahiyeleriyle 82 köyden Sarıkamış kazası Selim, Karakurt, Bardız ve Karaurgan nahiyeleriyle 136 köyden ibaretti. Posof kazası Cilvana ve Gınya nahiyeleriyle 76 köyden, Ardahan kazası, Hanak ve Yalnızçam nahiyeleriyle 75 köyden ve Çıldır kazası da Cala ve Kurtkale nahiyeleriyle 47 köyden oluşuyordu (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1010).

Tablo 1: 1925-1928 tarihli Devlet Salnamelerine göre Kars Vilayetinin ve Kazalarının memurları ve isimleri (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:699; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, 1928: 1032; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1020-1021).

Görevi	1925	1926	1927
Vali	Ethem Bey	Şefik Bey	Selim Bey
Muhasebeci	Fehmi Bey	Fehmi Bey	
Defterdar	---	----	Hulusi Bey
Tahrirat Müdürü	Nazım Bey	Nazım Bey	Cevdet Bey
Müftü	Ali Rıza Efendi	Ali Rıza Efendi	Ali Efendi
Mahkeme-i Asliye Reisi	---	İsmail Hakkı Bey	
Ağır Ceza Dairesi Reisi	--	--	İsmail Hakkı Bey
Mahkeme-i Müdde-i Umumiyesi	Zühdü Bey	Muhiddin Subhi Bey	Nazım Bey
Mahkeme-i Müdde-i Umumi Muavini	---	Mehmed Zühdü Bey	Alaleddin Bey
Mahkeme-i Cinayet Umumiyesi	Subhi Bey	--	--
Mahkeme-iCinayet Azası	Recep Tevfik Bey Said Bey	Recep Tevfik Bey Seyid Mahmud Bey	Seyid Mahmud Efendi Zühdü Bey
Mahkeme-i Cinayet Azası Mülazımı Mahkeme-i Müdde-i Umumi Mülazımı	Yusuf Ziya Bey Ali Rıza Bey Fehmi bey	Mehmed Fahim Fehmi Bey Yusuf Ziya Bey Ali Rıza Bey	Ali Efendi
Müstantık	İsmail hakkı Bey	--	Şefik Bey

Jandarma Kumandanı Binbaşı	Osman Bey	---	Mustafa Bey
Maarif Müdürü	Cenab Muhiddin Bey	Cenab Muhiddin Bey	Şevket Turgut Bey
Sıhhiye Müdürü	İsmail Hakkı Bey		İsmail Hakkı Bey
Baytar Müdürü	Sıdkı Bey	Sadık Bey	Sadık Bey
Nüfus Müdürü	Fehim Bey	Fehim Bey	Fehmi Bey
Tapu Müdürü	Mehmed Asım Bey		Yunus Bey
Muhasebe-i Hususiye Müdürü	Naci Bey		Hikmet Bey
Baş Mühendis	Hüsnü Saadeddin	---	
Belediye Reisi	Hüseyin Han	--	Hüseyin Han Bey
Evkaf Müdürü		--	Talat Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	--	Ekrem Bey	--
Orman Müdür Vekili	--	--	Cemal Bey
Ziraat Müdürü	--	Cevdet Bey	
Merkez Hükümet Tabibi	--	--	Selim Bey

Sarıkamış Kazası

Görevi	1925	1926	1927
Kaymakam	Ahmed Bey	İhsan Bey	İhsan Bey
Mal Müdürü	Mehmed Halid	--	Halid Bey
Müftü	Hafız Bahri	Bahri Efendi	Bahri Efendi
Hakim	Mehmed Hakkı	Mehmed Hakkı Bey	Hakkı Bey
Müdde-i Umumi	---	---	Yakub Bey
Müstantık	Latif Bey	Latif Bey	Latif Bey
Hükümet Tabibi	----	--	Yafes Nuri
Posta ve Telgraf Müdürü	------	--	Cevad Bey

Zaruşad (Arpaçay) Kazası

Görevi	1925	1926	1927
Kaymakam	Şevket Bey	Raif Cavid Bey	Raif Cavid Bey
Mal Müdürü	---	Mehmed Kemal Bey	Kemal Bey
Müftü	İbrahim Efendi	İbrahim Efendi	İbrahim Fehmi Efendi
Hakim	---	--	Mehmed Emin Bey
Hükümet Tabibi	---	--	Nihad Nazım Bey

Kağızman Kazası

Görevi	1925	1926	1927
Kaymakam	Ahmed Tahir Bey	Tahir Bey	Mehmed Tahir Bey
Mal Müdürü	Kazım	--	Kemal Bey
Müftü	Ferhad Hilmi Efendi	Ferhad Efendi	Ferhad Hilmi Efendi
Hakim	Hasan Fehmi	Hasan Fehmi Bey	Hasan Fehmi Bey
Mahkeme-i Müdde-i Umumiyesi		Tevfik Bey	Abdullatif Bey
Müstantık	Agah cemil	Mehmed Agah Bey	Mustafa Bey
Posta ve Telgraf Müdürü		--	Hüseyin Bey

Çıldır Kazası

Görevi	1927
Kaymakam	Ahmed Feridun
Mal Müdürü	Hamid Efendi
Müftü	-----
Hakim	İsmail Hakkı
Hükümet Tabibi	Selahaddin Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Hami Efendi

Posof Kazası

Görevi	1927
Kaymakam	Halil Rafet Bey
Mal Müdürü	Ahmet Tahir Efendi
Müftü	Mehmed Tevfik Bey
Hakim	Mehmed Bey
Hükümet Tabibi	Ali Rıza Tevfik
Posta ve Telgraf Müdürü	Mehmet Fahri Efendi

Göle Kazası

Görevi	1927
Kaymakam	Ali Nihad Bey
Mal Müdürü	Hüseyin Hüsnü Bey
Hükümet Tabibi	Rıza derviş Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Ahmed Bey

Ardahan Kazası

Görevi	1927
Kaymakam	Ahmed Edip Bey
Mal Müdürü	Mustafa Fehmi Bey
Müftü	Abbas Tevfik Efendi
Ağır Ceza Mahkemesi Reisi	Hilmi Bey
Ağır Müda-i Umumiyesi	Hasan Sabri Bey
Aza	Edip Bey
Aza	Seyid Yahya Bey
Aza Mülazımı	Mustafa Asım Bey
Müstantık	Musa şekib Bey
Hükümet Tabibi	Muharrem Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Süleyman Necati Bey

2. Nüfus

1828 yılından itibaren Rus ve Ermeni işgali ve saldırılarına maruz kalan Kars 1921 yılına kadar göç veren vilayetlerin başında geliyordu. Milli Mücadele yıllarında imzalanan Gümrü ve Kars antlaşmalarıyla birlikte Kars vilayetine geri dönüşler başladı. Kafkas muhacirlerinin iskânıyla birlikte vilayette nüfus artmaya devam etti(Ural-Oran Arslan, 2015:31-32).

Tablo 2: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Kars Vilayetinin Nüfusu(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1017)

Kaza İsimleri	Talak	Münakehat			Vefiyat			Tevellüdat			Mukayyet-i Nüfus-u Umumiye		
		İnas	Zükur	Yekun	İnas	Zükur	Yekun	İnas	Zükur	Yekun	İnas	Zükur	Yekun
Kars	19	104	104	208	37	47	84	130	100	230	12.717	11.585	24.302
Ardahan	4	49	49	98	61	72	133	82	61	143	21.662	16.442	38.104
Posof	0	0	0	0	77	88	165	182	128	310	12.318	11.982	24.300
Göle	2	5	5	10	42	44	86	116	100	216	11.262	10.908	22.170
Çıldır	5	6	6	12	17	12	29	32	20	52	9.760	9.060	18.820
Arpaçay	11	53	53	106	62	75	137	226	216	442	13.123	12.365	25.488
Kağızman	8	93	93	186	97	114	211	260	280	540	8.765	8.338	17.103
Sarıkamış	3	26	26	52	16	21	37	77	75	152	19.001	16.129	35.130
Yekun	52	336	336	672	409	473	882	1.105	980	2.085	108.608	96.809	205.417

1924 yılı içerisinde doğum sayısı ölüm sayısından fazlaydı. 696 erkek, 534 kadın olmak üzere 1.229 doğum sayısına karşı 404'ü erkek ve 310'u kadın olmak üzere toplam 714 kişi öldü(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:697).

1925- 1926 devlet salnamesinde Kars vilayetinin toplam nüfusunun kadın ve erkek olmak üzere 90.443 olduğu belirtiliyordu(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:696). 1926-1927 devlet salnamesinde nüfusla ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmezken 1927-1928 devlet salnamesinde boşanma hariç evlenme, ölüm ve doğum, cinsiyet esaslı olarak ayrıntılarıyla birlikte verildi. Bu salnameye göre Kars vilayeti 108.608'i kadın ve 96.809'u erkek olmak üzere toplam 205.417 nüfusa sahipti. Salnamelere bakıldığında 1925'ten 1927'ye kadar vilayetin nüfusunun iki kat arttığı görülmekte. Bunun en önemli nedenlerinden biri 1926 yılında Ardahan vilayetinin kazaya dönüştürülerek Kars'a bağlanmasıdır.

Nüfusla ilgili tablo incelendiğinde en fazla boşanma 19 ile Kars'ın merkez kazasında gerçekleşiyorken Posof'ta boşanma ve evlilikle ilgili verilerin kayıtlara sıfır olarak geçtiği görülmektedir. Bir yıl içerisinde kaza genelinde evliliğin olmama ihtimali çok düşüktür. Bu nedenle Posof kazasıyla ilgili bu konularda verilere ulaşılamadığı düşünülebilinir. Vilayet

genelinde doğum sayısına bakıldığında ise Kağızman 540 ile birinci sırada yer alıyorken onu 442 ile Arpaçay, 310 ile Posof kazası takip ediyordu. Vilayetin en kalabalık kazası 38.104 ile Ardahan'dı. Vilayet genelinde en fazla kadın ve erkek nüfus Ardahan'a aitti. En az nüfusa sahip kazası ise 17.103 ile Kağızman'dı.

3. Sosyal ve Kültürel Yapı

1924'te vilayet genelinde eğitim-öğretim veren muhtelif 41 adet okul mevcuttu. Bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı ise 2.377 idi(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:697). 1927'deki eğitim-öğretim faaliyetlerine bakıldığında vilayet dâhilinde 57 talebeli iki orta mekteple 3.453 talebeli muhtelif 64 ilk erkek ve kız mektebi vardı(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1018).

1924 yılında vilayette bir Ticaret Odası ile Türk Ocağı, Cumhuriyet Halk Fırkası, İdman Yurdu, Himaye-i Etfal ve Hilal-i Ahmer cemiyetlerinin bir şubesi vardı(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:698) 1927'de Ardahan, Çıldır ve Sarıkamış kazalarında da Cumhuriyet Halk Fırkası, Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal, Türk Ocağı ve Teyyare Cemiyetlerinin şubeleri bulunuyordu(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1018).

1927 devlet salnamesinde vilayetin genel olarak sağlık durumunun iyi olduğu belirtiliyordu. Ayrıca merkez vilayette bir memleket hastanesi vardı(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1018). Basın hayatına bakıldığında ise vilayette Varlık gazetesi en önemli yayın organıydı. Gazetenin sahip imtiyazı Yusuf Efendi'ydi. 25 Ağustos 1921 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlayan gazete haftada Pazartesi ve Çarşamba olmak üzere iki defa çıkarılıyordu. Siyasi, içtimai, ilmi, ahlaki ve edebi bir gazeteydi(Oran Arslan-Tekir, 2011:88; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:698; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1019).

4. İçmeler ve Kaplıcalar

Kars vilayeti, şifalı su kaynakları bakımından büyük bir zenginliğe sahipti. Kağızman kazasıyla Kötek karyesinde birer ılıca ve iki maden suyu vardı. Ayrıca Çıldır'da Öncül köyü ve Deveboynu, Göle'deki Göle ve Koruvenk kaplıcaları mevcuddu. Fakat bu kaynakların çoğunda tesis bulunmadığı için yeteri kadar faydalanılamıyordu (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928: 1018-1019; Yurt Ansiklopedisi, 1983:4478).

5. İktisadi Yapı

5.1. Ziraat

Kars ve çevresinde olumsuz hava koşullarına karşı en iyi uyum gösteren tarım ürünü tahıllar oldu (Demir, 2021:90). Kars'ta 1924 yılı içerisinde 382,000 dönüm çeşitli hububat tarımı yapıldı. 137,653 dönüm buğday, 232,189 dönüm arpa, 862 dönüm mısır, 500 dönüm darı, 400 dönüm çavdar, 6.012 dönüm patates, 2.980 dönüm susam, 980 dönüm mercimek ve 424 dönüm fasulye ekildi. Vilayetin Kağızman kazasında bol miktarda bal üretimi yapıldı. Vilayetin merkez kazasında biri Boğatepe mevkiinde diğeri Ladikars nahiyesinin Büyüktikme köyünde ve Sarıkamış kazasının Selim köyü merkezinde halk arasında zavot denilen peynir imalathaneleri mevcud olup buralarda makinelerle tereyağı, yağlı ve yağsız peynirler, kaşar ve gravyer peyniri yapılıyordu. Kağızman mıntıkasında sebze ve meyve bahçeleri mevcuddu. Meyve bahçeleri 7.200 dönümden ibaret olup hâsılatı elma, armut, erik, vişne, şeftali, ceviz, kiraz, dut ve az miktarda üzümden ibaretti (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:696-697)

Tablo 3: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Kars Vilayetinde Ziraatı Yapılan Ürünler ve Ekim Alanları(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1011)

Kazaların isimleri	Arı Kovanı	Buğday Dönüm	Arpa Dönüm	Çavdar Dönüm	Burçak Dönüm	Mısır Dönüm	Mercimek Dönüm	Bakla Dönüm	Patates Dönüm
Kars Merkez Kazası	322	91.606	131.630	1.035	180	0	0	0	19.023
Sarıkamış	1258	17.000	2.200	0	0	250	0	410	1.000
Kağızman	360	41.356	16.884	870	0	8	0	10	30
Arpaçay	0	70.000	89.000	0	0	0	25.000	0	3.570
Göle	0	0	75.000	0	0	110	0	0	0
Posof	0	2.000	13.000	0	0	120	0	50	300
Ardahan	1614	61.000	125.000	0	0	0	0	0	2.000
Çıldır	0	9.000	40.000	1.000	0	0	0	0	1.000
Toplam	3554	291.962	492.514	2.905	180	488	25.000	470	26.923

1927 yılında vilayet genelinde zirai faaliyet yapılan arazi miktarı yaklaşık 860 bin civarındadır. Tablodaki veriler incelendiğinde ekilen ürünler arasında Kars merkez dâhil olmak üzere bütün kazalarda arpa ekiminin yapıldığı görülüyordu. Bunun en önemli nedeni arpanın sert iklim koşullarına dayanıklı olmasıdır. Burçak üretilen alanın Kars merkez ve mercimek üretilen alanın Arpaçay'la sınırlı kaldığı tespit edildi. Çeşitlilik bakımından en fazla ürünün ekimi Kağızman'da yapılıyorken en az ürün Göle'de yapılıyordu. Bu durum kazaların sahip olduğu coğrafi ve iklim şartlarıyla alakalıdır.

Tablo 4: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Kars Vilayetinde Ziraatı Yapılan Ürünler ve Elde Edilen Ürün Miktarı (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1012)

Kazaların isimleri	Bal Kilo	Buğday Kilo	Arpa Kilo	Çavdar Kilo	Burçak Kilo	Mısır Kilo	Mercimek Kilo	Bakla Kilo	Patates Kilo
Kars Merkez Kazası	2.880	1.415.380	2.287.430	99.100	612.000	0	0	0	325.360
Sarıkamış	7.000	1.230.000	1.500.000	0	0	7.000	0	1.380	37.000
Kağızman	5.760	3.300.000	1.860.000	59.600	0	2.320	0	1.200	4.000
Arpaçay	0	1.600.000	2.000.000	0	0	0	8.000	0	96.000
Göle	0	0	6.000.000	0	0	3.200	0	0	0
Posof	0	10.000	300.000	0	0	3.800	0	8.000	18.000
Ardahan	8.070	1.500.000	3.500.000	0	0	0	0	0	100.000
Çıldır	0	300.000	2.500.000	80.000	0	0	0	130.000	0
Toplam	23.710	9.355.380	19.947.430	238.700	612.000	16.320	8.000	140.580	580.360

Ekilen ürünler arpa başta olmak üzere buğday, patates, mercimek, çavdar, mısır ve baklaydı. Ekilen arazilerden 19.947.430 kilo arpa, 9.355.380 kilo buğday, 612.000 kilo burçak, 580.360 kilo patates, 238.700 kilo çavdar, 140.580 kilo bakla, 16.320 kilo mısır, 8.000 kilo mercimek elde edildi. Buğday dönüm olarak en fazla merkez kazada ekilmesine rağmen en fazla ürün 3.300.000 kilo ile Kağızman'da üretildi. Aynı şekilde Sarıkamış'ta 250 dönüme 7.000 kilo mısır elde ediliyorken Kağızman'da 8 dönüme 2.320 kilo mısır elde edildi. Bakla üretiminde de durum aynıydı. Sarıkamış'ta 410 dönüme 1.380 kilo bakla elde ediliyorken Kağızman da 10 dönüme 1.200 kilo bakla elde edildi. Bu durum tamamen Kağızman'ın vilayetin güneyinde yer alması ve diğer kazalara göre ikliminin tarım yapmaya daha uygun olmasıyla açıklanabilir.

Arıcılık faaliyetine bakıldığında kovan sayısı bakımından Ardahan birinci sıradayken Sarıkamış ikinci sırada takip ediyordu. Azda olsa merkez kaza ve Kağızman'da da arı kovanı bulunuyordu. Arı kovanlarından elde dilen bal miktarının kovan sayılarıyla doğru orantılı olduğunu söyleyebiliriz. Yani en fazla bal üretimi Ardahan olmak üzere onu Sarıkamış, Kağızman ve merkez kaza izliyordu.

5.2. Fabrikalar

Tablo 5: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Kars Vilayetinde Bulunan Fabrikalar (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1015)

Bulundukları Yerler	İsimler	Ne ile iştigal eylediği	Nevi Fabrika Değirmen	Sahibi	Tabiiyet	Tarih Tesisi	Kuvve-i Muharrikelerinin Cinsleri	Kaç Beygir Kuvvetinde olduğu	Bir senedeki İstihsalatı Kilo
Kars	Dakık Değirmeni	Buğday ve Arpa	23 Değirmen	Emvali Metruke	T. C.	Rus Zamanında	Su ile	4	1.900.000
Çıldır	‘‘	Buğday ve Arpa	14 Değirmen	Emvali Metruke	T. C.	‘‘	Su ile	4	1.800.000
Ardahan	‘‘	Buğday ve Arpa	12 Değirmen	Emvali Metruke	T. C.	‘‘	Su ile	4	1.150.000
Sarıkamış	Tamirhane, hızar ve Elektrik fabrikası	Demir, dökme ve tahta ve elektrik istihsali	6 Fabrika	Hükümete Aid	T. C.	‘‘		23, 65, 25, 59,15	Malum olmadığı
Sarıkamış Köylerinde	Dakık Değirmeni	Buğday ve Arpa	4 Değirmen	Emvali Metruke	T. C.	‘‘	Su ile	4	487.500
Sarıkamış Selim Köyü	Yağ ve Peynir fabrikası	Yağ ve Peynir	1 Fabrika	Emvali Metruke	T. C.	‘‘		Yirmi	50.000
Arpaçay	Dakık Değirmeni	Buğday ve Arpa	19 Değirmen	Emvali Metruke	T. C.	‘‘	Su ile	4	900.000

Fabrikalara bakıldığında Sarıkamış’ta Ruslardan kalıp devlete ait tamirhane, hızar ve elektrik fabrikaları bulunmaktaydı. 6 adet olan bu fabrikalar demir, dökme, tahta ve elektrik üretimi yapıyordu. Sarıkamış köylerinde 4 değirmen bulunuyordu. Bu değirmenlerden senede 487.500 kilo ürün elde ediliyordu. Sarıkamış’ın Selim köyünde ise 1 adet yağ ve peynir fabrikası bulunuyordu. Senede 50 bin kilo ürün elde ediliyordu. Diğer fabrikalara baktığımızda Arpaçay’da 19 değirmen, Ardahan’da 12 değirmen, Çıldır’da 14 değirmen, Kars merkez kazada 23 değirmen bulunuyordu. Değirmenler arasında en fazla üretim 1.900.000 ile merkez kaza iken Çıldır 1.800.00 ile ikinci sıradaydı. En az üretim ise 487.500 ile Sarıkamış köylerinde yapılıyordu.

5.3.Ormanlar

Tablo 6: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Kars Vilayetinde Bulunan Ormanlar (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1014)

	Ormanların İcnas İşcar Üzerine Takimatı						Bir Senede Kesilen Kereste Ve Mahrukat Miktarı		
Kazaların isimleri	Ormanların Mesai Sathiyeleri Hektar	Akçam	Karaçam	Kızılçam	Meşe Envai	Mütenevi Çalılıklar	Kereste Metre Mekabi	Odun Kantar	Kömür Kantar
Kars Merkez Kaza	---								
Sarıkamış	75.000	50.000					250.821	49.496	1.545
Ardahan	7.700	8.200			600		162	13.550	
Posof	28.000	11.200	11.200		4.200	1.400	760	60.000	
Göle	30.000			30.000			1.641	51.000	
Kağızman	10.000							500	50
Arpaçay	---								
Çıldır	---								
Toplam	151.800	29.400	11.200	30.000	4.800	1.400	11.903.821	174.546	1.595

Kars'ta ormanlar soğuk iklimden dolayı vilayette çok dar bir alanı kaplıyordu. 1924 yılında Sarıkamış'ta 50.000 hektar ormanlık alan bulunuyordu. Bu alanın % 93'ü sarıçam, % 2'si kara kavak, % 5'i kayın ağacıydı (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926: 697).

1927'de vilayet genelinde en önemli ormanlık alanı yine Sarıkamış'taydı. 1924'e göre ormanlık alan Sarıkamış'ta 75.000 hektara kadar yükseldi. Gölede 30.000, Posof'ta 28.000, Kağızman'da 10.000, Ardahan'da 7.700 olmak üzere toplam 151.800 hektar orman mevcuttu. Ağaç çeşitliliğine bakıldığında en fazla tür Posof'ta bulunuyordu. Sarıkamış'ta sadece Akçam mevcutken Göle'de de kızılçam mevcuttu.

Bir senede kesilen kereste 11.903.821 metre küptü. 250.821 ile en fazla Sarıkamış'ta kereste kesiliyordu. Mahrukat (yakacak madde) miktarı 174.546 kantar odun, 1.595 kantar kömürdü. Odun en fazla Posof'tan elde ediliyorken kömür sadece Sarıkamış ve Kağızman'dan elde ediliyordu.

5.4. Bankalar

1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi'ne göre Kars-Merkez kazasıyla Ardahan kazasında Ziraat Bankası'nın birer sandığı vardı(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1016).

5.5.Hayvancılık

Tablo 7: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Kars Vilayetinde Hayvan Sayısı ve Elde Edilen ürünler (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1013)

	Hayvan Sayısı Ve Cinsi										Mahsulatı hayvaniye		
Kazaların isimleri	Bargir (Beygir)	Kısrak	Merkeb	Katır	Deve	İnek	Öküz	Manda	Koyun	Keçi	Süt	Yün Yapağı	Keçi Kılı
Kars Merkez Kaza	574	400	144	0	7	15.909	9.000	400	12.450	12.537	9.545.830	145.830	12.810
Sarıkamış	631	480	67	82	0	3.800	2.900	118	71.796	39.150	7.900.000	5.600	2.100
Göle	300	396	0	0	0	13.011	10.000	0	50.351	14.000	5.000.000	3.200	1.000
Kağızman	304	600	877	0	12	8.308	5.561	773	66.907	20.388	2.700.000	23.000	2.500
Posof	305	254	29	0	0	9.332	10.494	2.362	30.154	9.423	4.260.000	2.600	750
Arpaçay	429	811	98	0	0	13.916	10.437	1.537	68.141	7.972	8.800.000	7.200	3.000
Ardahan	394	665	107	2	0	14.507	12.485	3.058	28.653	7.455	9.000.000	3.000	500
Çıldır	297	728	0	0	0	10.889	8.530	1.975	51.637	5.799	11.000.000	5.000	300
Toplam	3.234	4.334	1.322	84	19	89.672	69.407	10.223	380.089	116.724	58.205.830	195.430	22.960

Kars'ta zengin bir bitki örtüsü ile kaplı çayır ve meraların olması, iklim koşullarının bitkisel üretimi sınırlaması hayvancılığın temel geçim kaynağı olmasına ve hayvan varlığının büyük sayılara ulaşmasına neden oldu (Yurt Ansiklopedisi, 1983:4516). Vilayette beslenilen hayvanlar beygir, kısrak, manda, inek, katır, deve, koyun, keçi, merkep, öküz idi. Vilayet genelinde beslenilen hayvanlara baktığımızda koyun birinci sırayı alırken keçi ikinci sırada bulunuyordu. Bunun en önemli nedeni koyun ve keçinin derisinin yerel dericilikte kullanılıyor olmasıydı(Yurt Ansiklopedisi, 1983:4517). Beslenilen bu hayvanlardan süt, keçi kılı ve yün yapağı elde ediliyordu. En fazla süt üretimi Çıldır'da iken yün yapağı ve keçi kılı merkez kazadan elde ediliyordu. Bunu merkez kazada bu işi yapan tesislerin olma ihtimaline bağlayabiliriz.

6. Gelirler

1924'te Kars vilayetinin umumi geliri 229,807 lira ve hususi geliri 102,999 lira, belediye geliri 2,734 liraydı(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:697). 1927-1928 devlet salnamesine göre Kars vilayetinin umumi geliri 554.845 lira, hususi geliri de 627.803 liraydı. Sarıkamış kazası belediyesinin geliri: 14.131 lira, Arpaçay kazası belediyesinin geliri: 32.000 lira, Posof kazası belediyesinin 1.500 lira, Ardahan kazası belediyesinin 10.000 lira Göle kazası belediyesinin 314 lira, Çıldır kazası belediyesinin 720 lira Kars merkez kazası belediyesinin geliri: 90.614 liraydı (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1017).

7. Asayiş

1924 yılı içerisinde vilayet genelinde 367 çeşit suç vuku buldu(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, 1926:697). 1927 yılında ise Kars'ta 1.298 suç işlendi. Suç tablosuna bakıldığında en fazla adli suçlar, darp, sırkat (hırsızlık) ve cerh (yaralama) vakalarının olduğu görülmekteydi(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1019).

8. Yollar

Tablo 8: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Kars Vilayetinde Mevcut Yollar (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, 1928:1016)

Yolun İbtidası-Nihayeti	Yolun Tulu Km	Şoseler		
		Sağlam Kısmı Km	Tamire Muhtaç Kısmı	
			Tamir Olunmakta Km	Tamire Başlanmamış Km
Kars-Sakaltutan ve Ardahan Şosesi	102	15	87	--
Kars-Melikköyü, Merdenik	66	10	56	--
Merdenik-Ardahan	51	8	43	--
Merdenik-Oltu Hududu	8	5	3	--
Melikköyü-Uzunzaim, Zaruşad, Zuzuna	71	21	50	--
Zuzuna-Ardahan Göleberdi	36	10	26	--
Uzunzaim-Ermenistan Hududu	52	22	30	--
Melikköyü-İncesu	5	3	2	--
Kars-Sarıkamış, Karaurgan, Zivin	112	0	112	--

Handere-Mücingird	10	2	8	--
Handere-Yazılıtaş	10	2	8	--
Sarıkamış-Karakurt, Başköy	52+600	600+12	40	--
Başköy-Karaköse	15	5	10	--
Viladikars-Kars Çayı	13	3	10	--
Benliahmed-Kağızman	63	23	40	--
Kağızman-Pirnavut (Beyazıt Hududu)	28	8	20	--
Akçay Köprüsü-Akçay Karyesi	6	3	3	--
Yolgeçmez-Alisofu, Sarıkamış	18	8	10	--
Halıkışla-Digor	5	2	3	--
Kireçhane-Çakmak	5	2	3	--
Şose Yekunu	728+60	164+600	564	--
	448	--	--	--

Sonuç

Devlet salnamelerinde yer alan bilgilere göre Kars'ın nüfusunun 1925 yılına göre 1927'de iki kat arttığı tespit edildi. Bu durumun en önemli nedenini Ardahan'ın kazaya dönüştürülerek Kars'a bağlanması ve Kafkas muhacirlerinin bölgeye göç etmesi olarak açıklayabiliriz.

Vilayetin ekonomisine bakıldığında ise coğrafi şartlar ve iklimin ekonomiyi yakından etkilemesi sonucu tarımın sınırlı alanlarda sınırlı ürünlerle yapılması hayvancılığın ön plana çıkmasına neden oldu. Özellikle başta koyun ve keçi olmak üzere küçükbaş hayvancılık yaygındı. Bu alanla ilgili 1927 salnamesine göre Sarıkamış'ın Selim köyünde senede 50 bin kilo ürün elde edilen 1 adet yağ ve peynir fabrikası bulunuyordu.

Vilayetin zirai durumuna bakıldığında Kağızman'da bağ, bahçe tarımı yapıldığı diğer kazalarda özellikle coğrafyadan kaynaklı tahıl üretimi yapıldığı dikkati çekmekte. Yine diğer kazalarda bu durumla bağlantılı olarak merkez kaza, Ardahan, Çıldır, Sarıkamış, Arpaçay kazalarında bulunan değirmenlerde arpa ve buğday öğütülüyordu. Bu ürünlerin ihraç edilip edilmemesiyle ilgili vilayet salnamelerinde herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Üretilen ürünlerin bölge halkının ihtiyacını karşıladığı söylenebilir.

Salnamelerde Kars vilayetiyle ilgili sosyo-kültürel hayata ilişkin verilen bilgiler sınırlı kalmıştır. Bu bilgiler ışığında vilayette bir hastane hizmet veriyordu. 1927'de iki orta okul bulunduğu, 64 adet ilk erkek ve kız mektebinin olduğu belirtiliyordu. Ayrıca Ardahan, Çıldır, Sarıkamış kazalarında Cumhuriyet Halk Fırkası, Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal, Türk Ocağı ve Teyyare Cemiyetlerinin şubeleri bulunuyordu.

Kaynaklar

1. Resmi Yayınlar

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926. (1926). İstanbul:Matbua-i Amire

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927. (1927). İstanbul:Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928. (1928). İstanbul:Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi

2. Telif Eserler

Aydın, B.(2009), "Salname", TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt:36: 51-54.

Demir, M.(2021). Kars İlinde Tarım Faaliyetlerinin Coğrafi Esasları. Doğu Coğrafya Dergisi. Sayı:45:77-106.

Karadağ, C.(2020).1925-1928 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti Salnameleri (Amasya). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Kilis.

Kars, Yurt Ansiklopedisi. Cilt:6 (1982-1983), İstanbul.

Kurat, A.N.(1967). Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918), Belleten. C:31, Sayı:123:375-414

Oran Arslan, N., Tekir, S.(2011). Kars Basın Tarihi (1921-1980). Erzurum: Eser Ofset ve Matbaacılık

Palalı, İ.(2010). Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri.Harran üniversitesi ilahiyat fakültesi Dergisi. 23(Ocak-Haziran):1-14.

Sağlam Tekir, H.(2014), "1927-1928 Devlet Salnamesinde Sinop Vilayeti".Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:13:133-145.

Sütçü, T. (2004). Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar. İlmi Araştırmalar. Sayı:18: 79-92.

Şimşek, O.(2015), Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımında Ardahan Vilayeti'nin Nüfus Özellikleri, Belgü, Sayı 1:201-227.

Ural S., Oran Arslan N.(2015),Cumhuriyet Devri Kars Tarihi (1923-1950), Kars:Eser Basın Yayın Dağıtım

Ural, S. (2006). Atatürk Döneminde Kars'ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu, Kars Beyaz Uykusuz Uzakta. İstanbul: Yapı kredi Yayıncılık

AVRUPA UYUMUNDA KRİZ: AVUSTURYA-MACARİSTAN'IN 1896 GİRİT ABLUKASI TEKLİFİNE İNGİLTERE'NİN MUHALEFETİ

CRISIS IN CONCERT OF EUROPEAN: BRITAIN'S OPPOSITION TO AUSTRIA-HUNGARY'S PROPOSAL FOR 1896 BLOCKADE OF CRETE

Dr. Öğretim Üyesi Serdar Bay
Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET
Avrupa Uyumu diğer adıyla Viyana Sistemi 19. yüzyıl boyunca büyük güçler arasındaki uluslararası ilişkileri belirleyen önemli bir diplomasi sistemiydi. Doğu Sorunu olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bu topraklarda yaşayan Hristiyanların durumu, Avrupa Uyumunun en önemli konularından olmuştur. Büyük Güçler içerisindeki en etkin devletlerden olan İngiltere'nin Doğu Sorununda izlediği politika özellikle 19. yüzyıl boyunca belirleyici olmuştur. 1878 Berlin Kongresi'ne kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, kongrenin ardından bu politikasından vaz geçmiş ve Osmanlı aleyhtarı bir politika takip etmeye başlamıştır. İngiltere, Akdeniz'in stratejik bir konumunda bulunan Girit Adası'nda 1895'te başlayan isyanı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışarak diğer büyük güçlere çağrıda bulunmuş ve sorunu Avrupa Uyumuna zarar vermemesi adına yerelleştirmeleri gerektiğini savunmuştur. Babıali'nin almış olduğu önlemler neticende isyan bastırılmış ve büyük güçlerin adaya müdahalesi engellenmiştir. Ancak 1896'da Yunanistan'ın adadaki isyancıları kışkırtması, adaya kaçak yollardan silah ve mühimmat sevk etmeye devam etmesi Girit'te isyanların tekrardan başlamasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin ve büyük güçlerin her türlü çağrısına kulak tıkayan Yunanistan'ın adaya müdahalesini engellemek için Avusturya-Macaristan Girit'in büyük güçlerin donanmalarından oluşacak bir filoyla ablukaya alınması teklifinde bulunmuştur. Bu plana İngiltere'nin muhalefette bulunması Avrupa Uyumunda kısa süreli krize neden olmuş ancak daha sonra diğer devletler de İngiltere'yi destekleyince plan suya düşmüştür. Bu çalışmada Avusturya-Macaristan'ın hangi amaçla böyle bir teklifte bulunduğu, İngiltere'nin bu teklifi neden reddettiği ve teklifin uygulanmamasının Girit'in geleceğini nasıl etkilediği incelenmiştir. Çalışmada Osmanlı, İngiliz arşiv kaynakları ile İngiliz Parlamento kayıtlarının yanı sıra Avrupa ve Amerikan basınından gazetelerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Uyumu, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Girit, Abluka

ABSTRACT
Concert of European, also known as the Vienna System, was an important diplomatic system that determined international relations between the great powers throughout the 19th century. The territorial integrity of the Ottoman Empire, characterised as the Eastern Question, and the situation of the Christians living in these lands have been among the most important issues of Concert of European. The policy pursued by Britain, one of the most influential states among the Great Powers, on the Eastern Question was particularly decisive throughout the 19th century. Until the 1878 Berlin Congress, Britain defended the territorial integrity of the Ottoman Empire, but after the congress, Britain abandoned this policy and started to pursue an anti-Ottoman policy. Britain tried to use the rebellion that started in 1895 in Crete Island, which is strategically located in the Mediterranean, in line with its own interests and called on other great powers and argued that they should localise the problem in order not to harm

Concert of European. As a result of the measures taken by the Porte, the rebellion was suppressed and the intervention of the great powers in the island was prevented. However, in 1896, Greece's provocation of the rebels in the island and the continued smuggling of arms and ammunition to the island led to the resumption of rebellions in Crete. In order to prevent the intervention of Greece, which ignored all appeals of the Ottoman Empire and the great powers, Austria-Hungary proposed to blockade Crete with a fleet consisting of the navies of the great powers. Britain's opposition to this plan caused a short-lived crisis in Concert of European, but later on, when other states supported Britain, the plan fell through. In this study, it is analysed for what purpose Austria-Hungary made such a proposal, why Britain rejected this proposal and how the non-implementation of the proposal affected the future of Crete. In the study utilises Ottoman and British archival sources, British Parliamentary records, as well as European and American press and newspapers.
Keywords: Concert of Europe, Austria-Hungary, England, Crete, Blockade

Giriş

1878 Halepa Sözleşmesi Girit'e geniş haklar tanımıştı. Bu haklar içerisinde hiç şüphesiz en önemli olanlarından bir tanesi Osmanlı tebaasından Hristiyan birinin Girit'e vali atanabilmesiydi. Ancak bu vali büyük devletlerin onayıyla beş yıllık süre ile atanacaktı. Ayrıca adada 49 Hristiyan üye ve 31 Müslüman üyeden oluşan genel bir meclis açılması kararı alınmıştı.[242]

Girit, Halepa Sözleşmesi gereği Osmanlı Devleti'nin en ayrıcalıklı vilayetlerinden biri olurken, aynı zamanda da 1878'den 1889'a kadar adayı Rum Ortodoks valiler yönetmiştir.[243] Ancak bu süre içerisinde Yunanistan'ın da tahrikleriyle adada sükûnet sağlanamadığı gibi ada büyük bir borç yükünün altına girmiştir. Hristiyan valilerin keyfi yönetimi ve adada hâkim olan iki Hristiyan partinin çekişmeleri neticesinde Babıâli adaya müdahale etmek zorunda kalmış ve 1886'da genel meclisin açılmasını ertelemiştir.[244] Babıâli'nin ilk etapta aldığı tedbirler etkili olmamış adada asayiş sağlanamamış cinayet ve yaralamalar da artmıştı. Babıâli de bunun üzerine 1889'da adaya 40.000 asker göndermiş, aynı yıl alınan bir kararla Halepa Sözleşmesiyle Girit'e bahşedilen hakları da kısıtlamıştır. Yeni alınan karara göre, valinin süresi beş yıl olmayıp sınırsız hale getirilmiş, kumandanlıkla valilik birbirinden ayrılmış, genel meclisin oranı 35 Hristiyan 22 Müslüman olacak şekilde adanın nüfus oranına göre tekrar düzenlenmiştir.[245]

Babıâli'nin almış olduğu kararlar neticesinde 1894'e kadar adada büyük bir olay görülmemiştir. 1894'te ise Girit Genel Valisi Mahmud Celalettin Paşa'ya yapılan suikast girişiminin ardından Babıâli ilk olarak Turhan Paşa'yı vali atamış ancak Hristiyan vekillerin meclisin tekrar açılması yönündeki eylemleri ve isyancıların saldırılarını arttırmasıyla Paşa İstanbul'a geri çağrılmıştır. Bu sırada İstanbul'a Atina'dan ulaşan bir raporda, Girit'teki olayları İstanbul'daki büyükelçilerden birinin yönlendirdiğinin ifade edilmesi üzerine Babıâli derhal bir soruşturma yapmış ancak bir netice elde edememiştir.[246] Olaylar sırasında Atina'ya giden Girit Genel Meclisi'nin Hristiyan vekilleri ise burada dernekler kurarak meclisin tekrar açılması için faaliyetlerde bulunurken, İngiltere'nin Atina Elçisi Egerton da onlara destek sağlamıştır.[247]

---

[242] Theocharis E. Detokrakis, *History of Crete*, (trans. John C. Davis), Iraklion, Heraklion 1994, p.353-354

[243] Pınar Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyan 1895-1898*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 103.

[244] Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994, s. 29.

[245] Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, s. 32.

[246] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y..A...HUS.), 315/105, 27 C 1312.

[247] Serdar Bay, *İngiliz Sir Philip Henry Wodehouse Currie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1893-1898)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2022, s. 208.

Turhan Paşa'nın geri çağrılmasının ardından Babıâli Aleksandr Karatodari Paşa'yı vali atamış, bunun üzerine de Girit Genel Meclisi'nin dokuz milletvekili 6 Mart 1895'te Sultan II. Abdülhamid'e teşekkürlerini bildirmişlerdir. Adadaki malî sorunlar Karatodari Paşa'nın icraatlarını zorlaştırırken, yaklaşık 300 Hristiyan isyancı Anadolu'daki Ermeni olaylarını da fırsat bilerek Klema platosunda bir araya gelmiş ve Babıâli'den birtakım taleplerde bulunmuşlardır.[248] Bu talepler, Halepa Sözleşmesi'nin tekrardan uygulanması, valinin beş yıllık süreyle daima Ortodoks Rumlardan seçilmesi, Babıâli'nin adada en fazla 4.000 asker bulundurması, valinin genel meclisin çıkaracağı kanun ve af gibi yasaları onaylama yetkisinin bulunmasıydı.[249] Ancak isyancılar bununla da yetinmeyerek adada isyan başlatmış ve Vamos'ta bulunan Osmanlı askerlerini kuşatmışlardır. Babıâli derhal Karatodari Paşa'yı görevden almış ve Turhan Paşa'yı yeniden adaya vali olarak atamıştır. Bu sırada büyük devletler de Osmanlı'nın adaya asker sevk etmemesi ve isyancılara karşı aşırılıklarda bulunulmamasına dair İstanbul üzerinde baskıda bulunmuşlardır.[250]

1. 1896 Girit İsyanı ve Büyük Devletler

1895'te başlayan isyan 1896'da da büyüyerek devam etmiştir. Turhan Paşa'nın atanması Hristiyanlar tarafından hoş karşılanmamıştır. Hristiyanlar, Ortodoks vali yerine Müslüman birinin atanmasını kabul etmezken, Turhan Paşa'nın adanın ihtiyacı olan parayı getirmediği takdirde onun da başarılı olamayacağını ayrıcı parayı getirmesi durumunda bu imkânın neden Karatodari Paşa'ya verilmediği sorusunun ortaya çıkacağını İngiltere'nin Hanya Konsolosu Biliotti'ye ifade etmişlerdir.[251]

Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki çatışmalar mart ayında iyice yoğunlaşmıştır. Büyük devletler tarafından olayların başlıca kaynağı olarak Babıâli'nin Halepa Sözleşmesi'ni askıya alması ve genel meclisin açılmasının engellenmesi olarak görülmüştür. Adadaki Hristiyanlar meclisin tekrardan açılıp, sözleşmenin yürürlüğe girmesi için Girit'te bulunan yabancı devlet konsolosları nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Büyük devletler de konsoloslarının çağrısıyla meclisin açılması ve sözleşmenin yeniden yürürlüğe girmesi için Babıâli üzerindeki baskılarını arttırmışlardır.[252]

Bu sırada Osmanlı Devleti'nin atmış olduğu adımlarla ilgili büyük devletler arasında görüş ayrılığı bulunmaktaydı. İngiltere, Babıâli'nin adadaki askerî varlığını arttırmasını doğru bulmazken, Almanya olayların başlıca sorumlusu olarak Yunanistan'ı görüyordu. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Goluchowski ise Yunanistan ve Osmanlı Devleti'ne sağduyu çağrısı yaparken, olayların büyümesinin Yunan Kralı ve hükümetini zor durumda bırakacağından endişe ediyordu. Ayrıca Goluchowski Girit'teki olayların başlıca sorumlusu olarak Osmanlı Devleti'ni görüyordu.[253] Girit'teki olaylara daha fazla seyirci kalamayan İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya gerek Girit'teki vatandaşlarını korumak gerekse isyanın önünü alabilmek adına adaya savaş gemisi gönderdiler. Savaş gemilerinin adaya gelmesiyle isyan bir nebze dahi olsun hafiflemiştir.[254]

Donanmaların Girit'e geldiği günlerde büyük devletlerin İstanbul temsilcileri de 28 Mayıs'ta bir araya gelerek adadaki konsoloslara, isyancılar ile Türk makamları arasında olası bir düzenlemeye geçilmesi adına iki taraf arasında görüşmelerde bulunmaya yetkili olduklarına dair talimat göndermişlerdir.[255] Turhan Paşa da isyan hali bitip, düzen yeniden sağlandıktan sonra genel meclisin en geç ağustos ayı içerisinde açılacağına dair adada bildiri yayınlamıştır.

---

[248] Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyan 1895-1898*, s. 130.

[249] Bay, *İngiliz Sir Philip Henry Wodehouse Currie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1893-1898)*, s. 210.

[250] British Accounts and Papers. Turkey No. 7 (1896), Correspondence Respecting the Affairs of Crete, (London 1896). No. 58.

[251] Turkey No. 7 (1896), No. 91.

[252] Turkey No. 7 (1896), No. 110.

[253] Turkey No. 7 (1896), No. 139.

[254] Turkey No. 7 (1896), No. 148.

[255] Turkey No. 7 (1896), No. 144.

Ancak bu bildiri de fayda etmemiş, Hristiyan isyancılar Müslümanlara daha şiddetli saldırılara başlamışlardır. Turhan Paşa'nın duruma hâkim olamaması üzerine Babıâli, adanın askerî komutanlığını da uhdesinde bulunduracak olan Abdullah Paşa'yı vali olarak atadığını büyük devletlerin İstanbul'daki temsilcilerine bildirmiştir.[256]
Abdullah Paşa'nın yanında yaklaşık iki buçuk tabur asker ve yüklü miktarda mühimmatla gelmesiyle isyan hafiflemiş ve bir süredir Vamos'ta kuşatma altında bulunan Osmanlı askerleri de kurtarılmıştır.[257] Abdullah Paşa'nın yanında askerle gelmesi ve Girit'te Osmanlı askerî varlığının 30 tabura çıkması büyük devletleri endişelendirmiştir.[258] Büyük devletler vakit kaybedilmeden genel meclisin açılması ve adadaki askerî varlığın azaltılması için Babıâli nezdinde baskılarını arttırmışlardır. Babıâli, meclisin açılacağını, Halepa Sözleşmesi'nin yeniden yürürlüğe gireceğini ve umumi bir af çıkarılacağını 12 Haziran'da büyük devletlere bildirmiştir.[259] Daha sonra Corci Berovic Paşa'nın da vali olarak atandığı duyurulmuştur.

2. Yunanistan'ın Girit'e Müdahalesi

Osmanlı Devleti'nin Girit'e yönelik attığı olumlu adımlara karşılık, Yunanistan'ın adaya silah ve mühimmat sevkiyatını devam ettirmesi, büyük devletlerin tepkisine neden olmuştur. Büyük devletler, Yunanistan'ın Girit'e asker ve mühimmat sevk etmesini engellemek için adanın savaş gemileriyle abluka altına alınmasını temmuz ayı sonlarına doğru gündeme getirmeye başlamışlardı. Bu süre içinde Girit'e sadece Yunanistan tarafından silah ve mühimmat sevk edilmiyordu. Rum tacirler, özellikle İngiliz hâkimiyetindeki Malta'dan[260] adaya mühimmat taşıyordu. Osmanlı Devleti de bu Rum gemilerine karşı önlemler almaya başlamıştı.
Osmanlı Rüsumat İdaresi'nin, Hanya'ya gönderilen çok sayıda tüfek ve yaklaşık 200.000 mermiye el koyması üzerine İngiliz büyükelçiliği Babıâli nezdinde girişimde bulunmuştur. Büyükelçilik, yakalanan malların tacir Kasti Tacoraki'ye ait olduğunu ve buna el konulamayacağını söyleyerek, silahların ve mühimmatın teslim edilmesini istemiştir.[261] Ancak Osmanlı Devleti bütün baskılara rağmen ele geçirilen mühimmatı iade etmemiştir.
Malta'dan barut ve silah ihracatı yasakken bazı Rum tüccarların silah ve mühimmat ihracatına İngiliz Hükümeti'nin müsaade ettiğine dair çok sayıda istihbarat İstanbul'a geliyordu. Sultan II. Abdülhamid de bunun üzerine Babıâli'den, gümrüklerce gerekli tedbirlerin acilen alınmasını istemiştir.[262]
Adadaki isyancılara birçok kesimden mühimmat sevk edilirken, yaşanan bazı ufak tefek hadiseler de var olan gerginliği iyice arttırmaktaydı. Girit Vilayet Polisi İkinci Komiseri Vasilenski'nin halkı galeyana getirmesi üzerine çarşıda büyük bir heyecan yaşanmıştı. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında çıkan arbedeye müdahale etmek isteyen Hanya'daki İngiliz zırhlısı mürettebatı yanlarında üç seri ateşli top, altı sandal ve bir istimbotla karaya çıkmıştır. İngiliz askerlerinin karaya çıkması heyecanı daha da arttırmış ve onlardan destek alan Hristiyanlar da Müslümanlara şiddetle saldırmaya başlamışlardır. Babıâli'nin bu durumu Girit Komutanlığından haber alması üzerine derhal İngiliz büyükelçiliğiyle iletişime geçilmiştir. Babıâli, Girit açıklarında bekleyen zırhlılardan karaya asker çıkarılmaması ve böyle bir durumun bir daha yaşanmaması için elçiliğe resmî uyarıda bulunmuştur.[263] Ancak

[256] Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyan 1895-1898*, s. 148.
[257] Bay, *İngiliz Sir Philip Henry Wodehouse Currie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1893-1898)*, s. 216.
[258] Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, s. 148.
[259] BOA., Yıldız Esas Evrakı (Y..EE..), 50/40, 1 M 1314.
[260] Malta Adası 1800'de İngiltere tarafından işgal edilmişti. İdris Bostan, "Malta", *TDVİA,* C. 27, Ankara 2003, ss. 539-542.
[261] BOA., Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), 862/64604, 7 S 1314.
[262] BOA., BEO, 819/61408, 19 S 1314.
[263] BOA., Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH..), 178/110, 7 S 1314.

Hanya çarşısında iki Hristiyan'ın ateş etmesi üzerine çıkan karışıklıklara müdahale etmek için İngiliz zırhlısından karaya yeniden asker çıkarılmıştır.[264]
Diğer taraftan Girit'te herhangi bir kargaşanın yaşanmadığı bölgelere, Yunanistan'dan çok sayıda gönüllü, silah ve mühimmat sevk edilmesi nedeniyle İstanbul'daki büyükelçiler 22 Temmuz'da bir araya gelmişlerdi. Yunan Hükümeti bu hareketleriyle adadaki isyancıları cesaretlendirmeye devam ederken, barışçıl çabaları da baltalamaktaydı. Bu koşullarda altı devletin temsilcileri hükümetlerine, Yunanistan'dan gelen isyancıların adada bulunan Hristiyanları cesaretlendirmelerine bir son verilmezse, barışı yeniden sağlama girişimlerinin başarısızlığa mahkûm olduğunu bildirmişlerdir. Temsilciler mevcut durumun devam etmesi halinde Sultan'a hareket hürriyetini iade etmek mecburiyetinde kalacaklarını, aynı zamanda sorumluluğun Avrupa'nın barışı yeniden tesis etme çabalarını baltalayanlara ait olacağını dair mesaj yayınlamışlardır.[265]
Yunanistan'ın Girit'e asker ve mühimmat sevkini engellemesi için Girit'te bulunan konsoloslar da girişimlerde bulunmuşlardır. İngiliz Konsolosu Biliotti Vali Corci Paşa'nın yanına giderek, Yunan Hükümeti'ne adaya sevkiyat yapmaması yönünde çağrıda bulunduklarını ancak Yunanistan Başbakanının buna dair bir şey yapamayacağı cevabını verdiğini söylemiştir.[266]
Osmanlı Devleti de Yunanistan'ın Makedonya ve Girit'teki düşmanca tavrına karşı Atina'ya sert bir kınama notası göndermiştir. Gönderilen notada, Avrupa barışının tehlikeye atıldığı, Yunanistan'ın Girit'e asker ve silah sevkiyatını durdurmak için bir şey yapmadığı takdirde sorumlu tutulacağı belirtilmiştir.[267]

3. Avusturya Dışişleri Bakanı Goluchowski'nin Abluka Teklifi

Yunanistan'ın gerek Osmanlı Devleti'nin gerek se büyükelçilerin ve konsolosların çağrılarını dikkate almaması üzerine Avusturya Dışişleri Bakanı Goluchowski, altı devletin donanmalarının bir araya gelerek, Girit açıklarında bir teftiş seferi yapmaları fikrini ortaya atmıştır.[268] Buna göre Avusturya'nın Londra Büyükelçisi Kont Deym, hükümetinden aldığı bir teklifi İngiliz Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Salisbury'e sundu. Deym, Girit'teki Türklerle Hristiyanlar arasında hemen bir anlaşma yapılması ihtimalinin çok uzak göründüğünü, Yunanistan'ın adaya silah ve gönüllü sevkinin devam ettirdiği sürece bunu başarmanın da umutsuz olduğunu ifade etmiştir. Adanın sükûnete kavuşmasında ve meclisin açılmasındaki en büyük engelin bu sevkiyatların olduğunu, bunun için büyük devletler tarafından daha sert önlemler alınması gerektiğini söylemiştir. Goluchowski'nin bu anlamda iki önerisi olduğunu, ilk olarak büyük devletler Atina'daki temsilcilerine, hükümetleri adına, Yunanistan'dan Girit'e gönüllü, silah ve mühimmat sevkiyatını engellemesi için Yunan Hükümetine baskı yapan toplu bir nota vermeleri talimatını göndereceklerdi.[269] Goluchowski'nin ikinci teklifi ise birinci teklifin etkisiz kalması ya da Yunanistan'ın isyancılara silah ve adam gönderilmesini engelleyemeyeceğini açıklaması halinde, imzacı devletlerin Girit'i abluka altına almayı kabul etmeleri ve Atina'ya bu adımı atma niyetlerini belirten ikinci bir ortak nota iletmeleriydi. Salisbury "Sultan'a hareket özgürlüğünü iade etmek" ifadesinin doğru olmadığını, abluka teklifinde ise İngiltere'yi Hıristiyan tebaasının ayaklanmasını bastırma görevinde Sultan'ın müttefiki konumuna getirecek böyle bir teklifi kabul edemeyeceğini bildirdi. Müttefik filoların deniz harekâtı, isyancılara askerî malzeme ithalini engellemede

[264] BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y..MTV.), 144/95, 16 S 1314.
[265] Turkey No. 7 (1896), No. 374.
[266] BOA., Y..A...HUS., 355/74, 11 S 1314.
[267] BOA., Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y..A...RES.), 80/87, 15 S 1314.
[268] BOA., Y..A...HUS., 356/27, 19 S 1314.
[269] Bu nota 22 Temmuz'da Atina ve İstanbul'a gönderilen notanın içeriğiyle aynı olup bu notanın son iki cümlesi "Mevcut durum devam ederse, büyük devletler Sultan'a hareket özgürlüğünü iade etmek zorunda kalacaklardır. Bunu Atina'da duyurmak ve sonuçların sorumluluğunun barışın yeniden tesisi için Avrupa'nın çabalarını engelleyenlere ait olacağı" ifadesinin eklenmesi gerektiğini ifade etmiştir.

başarılı olunur ve sonucu Sultan'ın onlara karşı askerî bir zafer kazanması olursa, Sultan'ın bu askerî başarıyı kullanmayı uygun görebileceği herhangi bir kullanımdan devletlerin bir dereceye kadar sorumlu olmadıkları iddia edilemezdi.[270]
Avusturya, İngiltere'ye yapmış olduğu bu iki teklifi diğer büyük devletlere de sundu. Rusya birinci teklifin beklenen etkiyi yaratıp yaratmayacağından kuşku duyarken, abluka teklifini diğer tüm devletlerin kabul etmesiyle onaylayabileceğini bildirdi.[271] Almanya abluka teklifini desteklemekle birlikte Akdeniz'de bu amaç için kullanılabilecek Alman gemisinin olmadığını açıkladı.[272] İtalya ise İngiltere'nin cevabını bekleyeceğinin yanıtını verdi.
Goluchowski, Fransa'nın da teklife olumlu yaklaşmasının ardından İngiltere'nin abluka konusundaki muhalefetini aşmak için Salisbury nezdinde iletişime geçti. Goluchowski ablukanın amacının sadece barışçıl değil, aynı zamanda insani bir amaç olduğunu, isyancıların silahlı direnişi sürdürerek başarı umuduna kapılmalarını önleyeceğini ve Türk makamları ile birlikleri üzerinde kontrol sağlayacağı mesajını göndermişse de Salisbury görüşünü değiştirmemiştir.[273]
Salisbury, Babıâli'nin tebaası arasındaki iç savaş durumlarına müdahale edilmesini her zaman reddettiğini, şikâyet edecekleri çok ciddi sorunları olan Hıristiyan isyancılara karşı müdahale edecekleri gerçeğinin itirazlarını daha da arttıracak olmasından endişe ediyordu. Ayrıca Doğu Anadolu'da yaşanan son Ermeni olaylarının ardından, Babıâli'nin elde edebileceği herhangi bir zaferi hangi ılımlılıkla ya da merhametle kullanacağına güvenmek zordu. Bu nedenle İngiliz Hükümeti, Sultan'ın otoritesini yeniden tesis etme işine maddi müdahalede bulunarak katılmaktan çekinmiştir. Salisbury, yaklaşık on yıl önce Yunan ablukasına atıfta bulunarak, eğer Yunanistan Babıâli'ye karşı düşmanca bir tavır takınır ve Osmanlı'nın bağımsızlığına ya da bütünlüğüne karşı herhangi bir saldırıda bulunursa, Paris Antlaşması'nda imzalanan ortak garantinin ciddi bir değerlendirme konusu haline gelebileceğini ve eğer tüm taraflar bu garantiyi yürürlüğe koymaya karar verirse, İngiltere'nin çekimser kalmayacağını açıkladı. Ancak şimdi Salisbury'e göre Yunanistan'ın tutumu tamamen doğruydu. Silah ihracatının önlenmesindeki yetersizlik Paris Antlaşması'nın ihlali anlamına gelmiyordu. Başarısından çok şüphe ettiği abluka teklifine ikinci itirazı ise Girit gibi girintili çıkıntılı bir kıyıyı korumak ve ablukanın Afrika'nın ya da Yunanistan'ın komşu kıyılarından gelen küçük balıkçı tekneleri tarafından delinmesini önlemek hiç de kolay bir iş değildi. Ayrıca sonbaharın ilk aylarında Girit ile Yunanistan arasındaki denizde genellikle hüküm süren fırtınalar karşısında ablukayı sürdürmek sanıldığı gibi kolay olmayacaktı.[274]
Goluchowski ada etrafında büyük devletlerin donanmalarıyla yapılacak pasif bir ablukanın Yunanistan üzerinde büyük bir etkisi olacağını ancak abluka kararının da bölgesel güç olarak Babıâli'nin ilan etmesinin uluslararası hukuka daha uygun olacağını düşünüyordu. Goluchowski teklif kabul edilmediği takdirde ise son denemde adadaki Hristiyan nüfus için sağlanan avantajların tehlikeye gireceğini ve Sultan'ın ayaklanmayla başa çıkmada serbest kalacağına dair endişesini büyük devletlere bir kez daha bildirmiştir.[275]
Diğer taraftan Akdeniz'de daha büyük çıkarları bulunan Fransa, İtalya ve İngiltere'ye göre böyle bir teklifin ilk olarak Avusturya'dan gelmesi gayet doğaldı. Yunanistan'ın Girit'e karşı sergilediği saldırgan politika, özellikle Balkan ülkelerinin tepkisini çekmişti. Dahası Yunanistan, Makedonya'daki isyancıları üstü kapalı desteklerken, sınıra da askerî sevkiyat yapmaya başlamıştı. Balkanlarda çıkacak bir savaşın en çok kendisini etkileyeceğini düşünen Avusturya, Yunanistan'ın dizginlenmesini istiyordu.[276]

[270] Turkey No. 7 (1896), No. 389.
[271] Turkey No. 7 (1896), No. 391.
[272] Turkey No. 7 (1896), No. 395.
[273] Turkey No. 7 (1896), No. 403.
[274] Turkey No. 7 (1896), No. 405.
[275] Turkey No. 7 (1896), No. 407.
[276] William Langer, *The Diplomacy of Imperialism (1890-1902),* Alfred A. Knopf, New York 1956, p. 319.

Rus Dışişleri Bakanı Lobanoff da Yunanistan'a uygulanabilecek etkili baskının kapsamı, niteliği ve diğer detayların vakit kaybedilmeden düzenlenmesini istiyordu. Ancak Lobanoff, Yunan Hükümeti'ne toplu bir nota vermeye ise yanaşmıyordu. Lobanoff, Salisbury'nin Yunanistan'a uygulanacak baskı ve Girit ablukası hakkında görüşlerini öğrenmesi için Londra'daki Rus Maslahatgüzarına talimat vermişti.[277] Ona göre hızlı hareket edilmeliydi aksi takdirde tüm depolar ve isyancıların ihtiyaç duyduğu mühimmat, hiçbir şey yapılmadan adaya girecekti.[278]

4. Ablukanın Kapsamı ve Kamuoyundaki Yankıları

Londra'daki Rus Maslahatgüzarı da 29 Temmuz'da İngiliz Dışişleri Bakanlığıyla iletişime geçerek, Yunanistan'ın Girit'teki isyancılara silah ve yardım gönderilmesini engellemekte aciz olduğunu ilan etmesi gerçeğini göz önünde bulundurarak, Rusya'nın Avusturya tarafından ortak bir abluka için yapılan öneriye uymaya hazır olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte Rus Hükümeti, Babıâli'nin bölgesel güç sıfatıyla, ablukayı bildirmesi ve büyük devletleri bu ablukaya katılmaya davet etmesi gerektiğini düşünüyordu. Rusya, ablukanın nasıl uygulanacağının da belirtilmesi gerektiğini; yani büyük devletlerin savaş gemileri Girit'e giden her gemiyi mi, yoksa sadece mühimmat kaçakçılığı yaptığından şüphelenilen gemileri mi tutuklayacaktı? Böyle bir durumda da büyük devletlerin amiralleri, şüpheli gemileri arama ve ziyaret etme hakkına sahip olacak mıydı?[279]

Lobanoff, Osmanlı Sefiri Hüsnü Paşa'yı, Sultan'ın teklif etmesi şartıyla Rus Hükümeti'nin Girit ablukasına katılmaya hazır olduğu konusunda bilgilendirdi. İstanbul'daki büyükelçiler ise Sultan'ın henüz böyle bir adım atmaya istekli olmadığını ve kendisi tarafından önerilene kadar da bu konuda başka bir adım atılmaması gerektiği konusunda ortak görüş birliğine varmışlardır.[280]

Salisbury ise Viyana büyükelçisiyle iletişime geçerek, Avusturya'nın önerdiği abluka fikrinin Rusya'nın düşüncesiyle farklılıklar içerdiğini ve bunun netleştirilmesi gerektiğini bildirmiştir. Çünkü Avusturya büyükelçisi durumu Girit kıyılarında altı devlet tarafından yapılacak bir abluka olarak tanımlamıştı. Rusya ise Babıâli'nin bölgesel güç olarak abluka ilan etmesi ve devletlerin bunun uygulanmasında iş birliği yapmalarını şart koşmuştu. Dahası Avusturya Dışişleri Bakanı Goluchowski, ablukayı uygulayacak gemilerin Giritlilerin silah indirmesini engellemek amacıyla değil, Türkleri adadaki Hıristiyanları katletmekten caydırmak amacıyla hazır bulunması gerektiğini öne sürmüştü.[281]

Abluka teklifinin kamuoylarında duyulmasıyla birlikte eleştiriler ve destekler de arka arkaya gelmeye başladı. Teklife yapılan eleştirilerin en yoğun olduğu yer İngiliz kamuoyu olmuştur. Abluka için İngiliz gemilerinin kullanılmasını doğru bulmayan kamuoyu, Giritliler ile Sultan arasında hakem rolünün uygulanmasının daha doğru olduğunu savunmuştur. Ayrıca isyanın bastırılmasında büyük devletlerin askerlerinin ve gemilerinin Sultan'ın jandarması olarak hareket etmesini İngiliz Hükümeti'nin kabul etmemesi gerektiği savunulmuştur.[282] St. James Gazetesi, Akdeniz siyaseti gibi her zaman İngiltere'ye çok yakın olduğu düşünülen bir konuda, Avrupa Uyumunun dışına itilme ihtimalinin olması ve diğer büyük devletlerin abluka kararını uygulamaları durumunda, Osmanlı'yı razı edebilecekleri herhangi bir düzenlemeyi yapmayı bu devletlere bırakmanın tehlikeleri üzerinde durarak, hükümetin son derece ciddi ve zor bir durumun içinde olduğunu belirtmiştir.[283]

Teklife yapılan eleştirilen bir diğer merkezi ise Yunanistan olmuştur. Yunan basını gönüllülerin Girit'e gitmesinin ve savaş mühimmatının gönderilmesinin engellenmesini

[277] Turkey No. 7 (1896), No. 402.
[278] Turkey No. 7 (1896), No. 428.
[279] Turkey No. 7 (1896), No. 404.
[280] Turkey No. 7 (1896), No. 418.
[281] Turkey No. 7 (1896), No. 419.
[282] The New York Herald, European Edition, 31 July 1896, p. 1.
[283] St. James's Gazette, 31 July 1896, p. 3.

protesto ederken, adanın abluka altına alınması önerisini adaletsiz ve Hristiyanlık karşıtı olarak nitelendirerek bu teklifi kınamıştır.[284]

Fransız Le Temps Gazetesi ise 31 Temmuz tarihli nüshasında, abluka teklifinin asıl kaynağının Rusya olduğunu, Doğu'daki Ortodoks Hristiyanların koruyucusu olma iddiası nedeniyle kartları Avusturya'ya verdiğini[285], onun da bu rolü kabul ettiğini ve Almanya'nın rızasının alındığını iddia etmiştir. Gazete, İngiltere'de abluka fikrinin, Avrupa adına ve Avrupa'nın müdahalesiyle Doğu'daki krize son vermeyi amaçlayan hiçbir önlemin kabul görmediği gibi bu teklifin de kabul görmediğini, İngiliz kamuoyu ya da en azından organlarının, İngiltere tek başına müdahale etmedikçe veya başrolü oynamadıkça düzenin yeniden tesis edilmemesinin kendi çıkarına olduğunu düşündüklerini belirtmiştir.[286]

Alman National Zeitung abluka kararını desteklemiş, büyük devletlerin İngiltere'nin kendi bencil çıkarları için hareket etmelerine izin vermeyeceklerini ifade ederken,[287] Bismarck'çı Neueste Narchrichten ise abluka teklifine atıfta bulanarak, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün artık Doğu'daki İngiliz politikasının temel bir ilkesi olmadığı çıkarımında bulunmuştur.[288]

Abluka teklifinin kaynağı olan Viyana kamuoyu ise öneriyi kabul etmeyen İngiltere'yi Avrupa Uyumuna vermiş olduğu zarardan dolayı suçlamıştır. Neu Freie Presse Gazetesi, Salisbury'nin izolasyon politikasını sert bir şekilde eleştirirken, Ermeni sorunları ve Girit'teki karışıklıklardan onu sorumlu tutmuştur. Diğer devletlerin birlikte hareket ederek Atina'ya çağrıda bulunacaklarını kabul edilmediği takdirde ise Sultan'a hareket özgürlüğü sağlanacağını ve böylesi bir durumda meydana gelebilecek herhangi bir kan dökülmesinde Salisbury'nin sorumlu olacağını belirtmiştir.[289] Aynı gazete İngiltere'nin Giritliler için imtiyazlar elde etme yolunda diğer devletlerden daha ileri gitmek istediğini[290] bu yüzden abluka teklifini kabul etmediğini iddia etmiştir.[291]

Teklif hakkında belki de iki farklı görüşün yaşandığı tek yer Fransa olmuştur. Fransız kamuoyunun bir kısmı son dönemde Rusya ile kurulan yakın dostluğun da etkisiyle teklifi desteklerken, bazı gazeteler ise İngiltere'nin takip ettiği siyaseti savunmuştur. Figaro Gazetesi'nde Denis Guibert'in yayınlanan bir makalesinde, çeşitli uluslardan büyük deniz kuvvetlerini bir araya getirmenin riskine dikkat çekmiş ve "İngilizler, Avusturyalı Bakanın Polonyalı beyninden çıktığından şüphelendiğimiz bu fikre heves göstermeyerek büyük bir bilgelik sergilemişlerdir" diyerek Salisbury'nin teklifi reddetmesini desteklemiştir.[292]

New York Herald ise büyük devletlerin Panhelenik coşkuyu dizginlemekte isteksiz olduklarını, büyük devletlerin daha enerjik ve ortak hareket ederek Yunanistan'dan Girit'e yapılan silah ve mühimmat sevkiyatının biran evvel engellenmesi gerektiğine dair çağrıda bulunmuştur.[293] Aynı gazete 1 Ağustos tarihli nüshasında "Oybirliği Şart" başlıklı yazısında, Avrupa Uyumunun en ihtiyaç duyulduğu böylesi bir ortamda İngiltere'nin Girit sorunundaki tutumunun yol açtığı tehlikeden bahsederek, ablukanın uygulanmasını savunmuştur. Ayrıca bunun uygulanmasının büyük devletler için zor olmaması gerektiğini çünkü 1885 Doğu Rumeli Krizi'nin ardından Yunanistan'ın saldırgan tavırları karşısında İngiliz, Avusturyalı,

---

[284] The New York Herald, European Edition, 31 July 1896, p. 1.

[285] Goluchowski'nin 1895'te Dışişleri Bakanlığı'na gelmesinin ardından Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında bir yakınlaşma başladı. Eurof Walters, "Austro-Russian Relations under Goluchowski, 1895-1906", *The Slavonic and East European Review*, Dec., 1953, Vol. 32, No. 78 (Dec., 1953), pp. 187-214

[286] Le Temps, 31 Juillet 1896, p. 1.

[287] National Zeitung, 31 Juli 1896, p. 1.

[288] Neueste Narchrichten, 31 Juli 1896, p. 1

[289] Neu Freie Presse, 2 August 1896, p. 2.

[290] İngiltere'nin özellikle bu dönemde Girit ve Yunanistan'da önemli derecede siyasi ve ekonomik çıkarları bulunuyordu. Iosif Maravelakis, "British Policy in the Cretan Question (1893–1913): Prioritizing between Diplomatic and Economic Affairs", *Mediterranean Historical Review,* 2018, Vol. 33, No. 1, pp. 45–66

[291] Neu Freie Presse, 4 August 1896, p. 4.

[292] Le Figaro, 3 Aout 1896, p. 2.

[293] The New York Herald, European Edition, 3 August 1896, p. 1.

Alman ve İtalyan temsilcilerinin Atina'ya silahsızlanma çağrısı bulunduktan sonra 7 Mayıs 1866'da ülkeyi terk ederek diplomatik ilişkilerini kestiklerini belirtmiştir.[294]

Kamuoylarında tartışmalar devam ederken Goluchowski ablukanın kapsamı ve niteliği hakkında yeni açıklamalar yaparak Salisbury'nin fikrini değiştirmeyi umuyordu. Goluchowski, ablukaya karar verilmesi halinde limanlardan birinin gerektiğinde ticaret amacıyla açık tutulabileceğini ancak silah ithalatının kesinlikle yasaklanması gerektiğini bildirmiştir. Goluchowski böyle bir önlemle birlikte, Giritliler ile Babıâli arasında arabuluculuk ve müzakere yetkisine sahip olacak yabancı konsoloslardan oluşan bir komisyonun da oluşturulmasını öneriyordu. Bu komisyon aynı zamanda vadedilen ıslahatların uygulanmasını sağlamakla görevlendirilecekti.[295]

Viyana'daki İngiliz büyükelçisi ise edindiği istihbarata göre abluka teklifi fikri Rusya'dan gelmişti. Babıâli'nin bu ablukayı etkili kılacak araçları yoktu ve bu ancak dış yardımla sağlana bilirdi. Ablukayla birlikte savaş gemilerinin ada etrafında bulunması iddia edilen Osmanlı askerlerinin aşırılıklarının da önüne geçecekti.[296] Goluchowski daha sonra İngiliz Büyükelçisi Monson'a gerekli önlemler alınmazsa ayaklanmanın tüm gücüyle devam edeceğini, adanın Yunanistan'a ilhak edilebileceğini bunun sonucunda ise Osmanlı Devleti'nin isyanı daha sert bastırmasından endişe ettiğini söylemiştir. Her iki durumda da sonuçların kaçınılmaz olarak Osmanlı egemenliğinin diğer bölgelerinde, özellikle Makedonya ve Bulgaristan'da ayaklanmalar ve karışıklıklar olacağına dair endişelerini paylaşmıştır. Tüm bunların muhtemelen sonbaharda ya da gelecek yılın ilkbaharında Yunanistan ile bir savaşa neden olacağını, bunun da Şark meselesini yeniden açıp tüm Avrupa'yı genel bir savaşa sürükleyebileceğine dair endişelerini dile getirmiştir.[297]

Goluchowski, büyük devletler arasında Avusturya-Macaristan'ın, Osmanlı topraklarında yeni isyanların önlenmesiyle en doğrudan ilgilenen devlet olduğuyla ve Girit'teki ayaklanmanın ilerlemesini durdurmanın ülkesi adına çok önemli olduğunu her fırsatta İngiltere'ye açıklamaya çalışıyordu. Bu nedenle Girit'teki isyanın bir an evvel sonlandırılmasını bunun da yolunun abluka olduğunu belirtmiştir. İngiltere ise Yunanistan'dan adaya silah ve cephane sevkiyatının neredeyse tamamen küçük yelkenli gemiler ya da balıkçı tekneleri tarafından yapıldığı için ablukanın ise yaramayacağını savunuyordu. Bu gemilerin kıyıdaki girintilere kolayca girebildiklerini ve geceleyin Çuha Adası'ndan (Cerigo) ya da diğer Yunan adalarından birinden gözlemlenmeden geçebildikleri için adanın etrafına bir kruvazör kordonu çekilmesi halinde bu sevkiyat engellenebilirdi.[298] Tüm bu nedenlerden dolayı Avusturya'nın teklifinin İngiltere'ye göre başarı şansı yoktu.

İngiltere, Avusturya'nın öne sürdüğü konsolosluk komisyonu fikrine de pek sıcak bakmıyordu. Bu komisyonun herhangi bir garanti veremeyeceğini Goluchowski'ye bildirilmişti. İngiltere'nin Viyana Büyükelçisi Monson, 5 Ağustos'ta Goluchowski'ye, Sultan'ın önerilen ıslahatları kabul etmesi için büyük devletler tarafından zorlanması gerektiğinden neyi kastettiğini sormuştur. Goluchowski, konsoloslar tarafından önerilen ıslahatların, meclis ile istişareden ve 50.000 Müslüman adalının çıkarlarına gereken saygı gösterildikten sonra, İstanbul'daki altı temsilcinin değerlendirmesine havale edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Gerekirse ilgili hükümetlerin daha sonra Sultan'ı şartları kabul etmesi için gerekli baskının yapılabileceğini ifade etmiştir.[299]

Yunanistan'da ise durum kritik bir hal almıştı. Daily Chronicle'nin iddiasına göre Kral George ve Başbakan Delyannis Kabinesi arasında görüş ayrılıkları olduğu, Kral George'un Savaş Bakanı'na Girit'e savaş malzemelerinin sevkini durdurmasını emrettiğini ancak

[294] The New York Herald, European Edition, 1 August 1896, p. 1.
[295] Turkey No. 7 (1896), No. 430.
[296] Turkey No. 7 (1896), No. 433.
[297] Turkey No. 7 (1896), No. 438.
[298] Turkey No. 7 (1896), No. 474.
[299] Turkey No. 7 (1896), No. 447.

Delyannis'in Babıâli'nin ve büyük devletlerin önerilerine uymayı reddederek istifasını sunduğunu belirtmiştir.[300]
Rus Dışişleri Bakanı Lobanoff'la 8 Ağustos'ta görüşen Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa, Avusturya'nın Girit'in ablukaya alınması fikrini kendisine sormuştur. Lobanoff, bu teklifin Rus Hükümeti tarafından kabul gördüğünü ancak İngiltere Hükümeti'nin abluka esnasında adadaki Müslümanların Hristiyanlara karşı mezalim uygulayacağı iddiasıyla itiraz ettiğini söylemiştir. Avusturya Dışişleri Bakanı Goluchowski de bunun üzerine Girit ablukası fikrini muhafaza etmekle beraber, İngiliz Hükümeti'nin Müslümanlar hakkındaki düşüncesine dikkat ederek yeni bir öneri sunmuştur. Girit'te bulunan konsoloslardan oluşacak bir komisyon oluşturulmasını ve Yunanistan'dan gelen gönüllülerin, silah ve mühimmatların adaya girişini engellemek için Girit limanlarının abluka altına alınmasını önermişti. Suda ve Hanya limanlarının ise sadece ticaret için açık bırakılmasıyla ilgili olarak İngiliz Hükümeti'ne ikinci bir teklif sunmuştur. Lobanoff işte bu son teklife, İngiliz Hükümeti tarafından ne cevap verildiği konusunda henüz bir haber almadığını Hüsnü Paşa'ya ifade etmiştir. Lobanoff bu teklifin Rusya, Avusturya ve Fransa tarafından kabul edildiğini de sözlerine eklemiştir.[301]

5. Salisbury'nin Abluka Teklifini Reddi

Girit'in abluka altına alınmasına dair İngiliz Parlamentosu'nda 12 Ağustos'ta hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Muhalefet vekilleri, hükümeti yeterli önlem almamakla, Girit'e halen bir savaş gemisi göndermemekle ve olaylara göz yummakla suçlamıştır. Vekiller, 1880 ve 1881'deki hükümetin, Mısır'da yaşananlara karşı aktif önlem almamasını gelişmeleri Arabi ayaklanmasına götürdüğünü, bu yüzden de benzer hatanın Girit'te yapılmamasını belirtmişlerdir. Son Ermeni olaylarında yaşanan fiyaskonun Girit'te yaşanmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Çünkü o zaman gemilerin dağları aşamayacağı ve Ermenilere yardım edemeyeceği hükümet tarafından kendilerine söylenmişti. Vekillere göre aynı mazeret şimdi işe yaramazdı çünkü Girit denizle çevriliydi ve büyük İngiliz donanması bu amaç kullanılmalıydı. Tüm bu iddialara ve eleştirilere Parlamento Dışişleri Müsteşarı Curzon cevap vermiştir. Babıâli'nin kendisinden istenilen bütün şartları yerine getirdiğini söyleyen Curzon, büyük devletlerin politikasının karşı karşıya kaldığı iki ana zorluktan bahsetmiştir. Birincisi Yunanistan'ın adaya aralıksız gönüllü ve mühimmat sevk etmesiydi. Yunanistan'a bu konuda gerekli uyarıların yapıldığını ancak ülkede hükümet üzerinde çok yoğun kamuoyu baskısı olduğunu ifade etmiştir. İkincisi ise adada yerel dini ve siyasi husumet gerginlikleri hat safhadaydı. Huzursuzluk yaşanan mahallelerde hüküm süren isyan o kadar üst seviyedeydi ki rastgele bir tabancanın ateşlenmesiyle kısa sürede paniğe yol açarak, bir katliamla sonuçlanması muhtemeldi. Parlamento ve hükümet abluka teklifini ise Hristiyanların isyanının bastırılması görevinde Sultan'a yardım olarak algılanacağı için bu teklife pek sıcak bakmamışlardır.[302]
Bu sırada Girit'in ablukaya alınması fikri Salisbury tarafından kesin bir dille reddedilmişti. İngiliz Parlamentosu'nda 14 Ağustos'ta yapılan oturumda ise vekiller, Girit'in abluka fikrinin hükümet tarafından reddedilmesinden memnun olduklarını ifade etmişlerdir.[303]
Avusturya'nın resmî olarak teklif ettiği, Almanya ve Fransa'nın desteklediği Rusya'nın ise şartlı olarak kabul ettiği Girit'in abluka fikri İngiltere'nin karşı çıkmasıyla gündemden kalkmıştır.[304] Londra Sefiri Antopulos Paşa 20 Ağustos'ta İngiliz Dışişleri Müsteşarı Sanderson'la abluka meselesini görüşmüştür. Antopulos Paşa, İngiltere'nin itirazlarıyla

[300] The New York Herald, European Edition, 5 August 1896, p. 1.
[301] BOA., Y..A...HUS., 357/7, 28 S 1314.
[302] HC Deb 12 August 1896 cilt 44 cc655-70; Langer, *The Diplomacy of Imperialism (1890-1902),* p. 319.
[303] HC Deb 14 August 1896 vol 44 cc853-87.
[304] Rus Çarının Viyana'ya seyahat düzenlemesi, iki imparatorun ağustos ayında hediyeleşmesi özellikle İngiltere'de bu iki devletin yakınlaşması olarak yorumlandı. Avusturya'nın ortaya attığı abluka fikrinin Rusya tarafından benimsenip İngiltere tarafından benimsenmemesinde bu yakınlaşmanın da etkisi söz konusu olmuştur.

gündemden düşen abluka fikrinin, Avusturya'nın bu planı değiştirip yeniden ortaya atacağına dair söylentiyi sormuştur. Sanderson, Viyana büyükelçisinin abluka hakkında bir rapor hazırladığını ve İngiliz Parlamentosu tarafından bu raporun uygulanmasına onay verilmediğini, Antopulos Paşa'ya söylemiştir.[305]

Salisbury'nin abluka fikrini reddetmesi Londra basınında da uzun süre gündem olmuştur. Bristol Mercury Gazetesi 8 Ağustos tarihli nüshasında, Salisbury'nin abluka fikrini önlemedeki diplomatik gayretinden dolayı büyük bir övgü topladığını ifade etmiştir.[306] Aynı gazete 22 Ağustos'taki nüshasında ise Avusturya'nın Girit için ortaya attığı abluka fikrini "*aptalca*" bularak, Salisbury tarafından reddedilmesini mantıklı bir hareket olarak yorumlamıştır. Gazeteye göre, büyük devletler Avusturya'nın abluka teklifini kabul etmiş olsaydı, Sultan II. Abdülhamid'e büyük fayda sağlanmış olacaktı ki bu asla kabul edilemezdi.[307]

Avusturya'nın yarı resmi Fremden Blatt Gazetesi 15 Ağustos tarihli nüshasında, Goluchowski'nin mecliste Avusturya politikasının yol gösterici ilkelerini ortaya koyduğu konuşmasına yer vermiştir. Gazeteye göre bu ilkeler, Osmanlı Devleti'nin toprak statükosunun korunması ve Osmanlı'nın Hıristiyan nüfusuyla ilgili meseleleri çözümlemek adına çağın ruhuna uygun reformların eşzamanlı olarak uygulamaya konulması şeklindeydi. İngiltere'nin itirazlarıyla abluka önerisinin başarısızlığa uğraması nedeniyle, bir yandan Hıristiyanlar direniş konusunda cesaretlendirilirken, diğer yandan Osmanlı'nın daha sert baskı eylemlerine başvuracağından korkulması gerektiği ve bu durumdan İngiltere'nin tüm sorumluluğu reddetmesinin pek mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Ablukanın Osmanlı Devleti'nin çıkarları için önerilen bir önlem olduğu varsayımı ne kadar haksızsa, Yunan Hükümeti'nin iyi niyetinden tamamen emin olan ve Girit'te olup bitenler karşısında onun zor durumunu takdir edebilen Yunan basınının Avusturya'ya karşı takındığı sert tavrın da o kadar az dayanağı olduğunu belirtmiştir.[308] Nihayetinde Girit konusunda İngiltere'nin politikası Kıta Avrupası'nın politikasına üstün gelmiştir.[309]

Sonuç

Girit'in büyük devletler tarafından abluka altına alınması önerisi üzerine yapılan tartışmalar yaklaşık bir ay gibi kısa bir süre sürmüştür. Ancak bu kısa süre içerisinde büyük devletler Osmanlı Devleti ile Girit'in geleceği hakkındaki fikirlerini asıl niyetlerini gün yüzüne çıkardıkları gibi etkisi uzun süre sürecek kararlar almışlardır. Sorunun ortaya çıkmasıyla beraber büyük devletler Akdeniz, Balkanlar ve Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları doğrultusunda duruma müdahil olmak istemişlerdir. Girit'teki isyanın büyüyüp, Balkanlara sıçramasından endişe eden Avusturya-Macaristan, kendi nüfuz alanı olarak gördüğü bu bölgede olası bir karışıklığın önüne geçebilmek adına inisiyatifi ele alarak, adayı abluka teklifinde bulunmuştur. Her ne kadar basın ve bazı belgeler teklifin mimarının Rusya olduğunu iddia etse de sonuç olarak resmî teklif Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Goluchowski'den gelmiştir. Gerek ülkesi adına haklı gerekçelerle gerekse Avrupa Uyumunun bozulmaması adına sunmuş olduğu abluka teklifi, İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Salisbury tarafından yine ülkesinin ve hükümetinin menfaatleri doğrultusunda reddedilmiştir. Ancak şöyle bir gerçek var ki ablukanın gerçekleşmemesi yakın gelecekte yeni sorunların çıkmasına neden olduğu gibi Goluchowski'yi de haklı çıkarmıştır. Goluchowski abluka uygulanmazsa adanın Yunanistan tarafından işgal edilebileceğini ve bunun sonucunda da Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir savaşın çıkabileceğini iddia etmişti. Diğer taraftan teklifi reddeden Salisbury soruna tamamen Müslüman ve Türk karşıtlığı üzerinden yaklaşmış ve kamuoyunun da etkisi altında kalarak teklifi reddetmiştir. Çünkü 1894-1895

[305] BOA., Y..A...HUS., 357/110, 12 RA 1314.
[306] Bristol Mercury, 08 August 1896, p. 5.
[307] Bristol Mercury, 22 August 1896, p. 5.
[308] The New York Herald, European Edition, 16 August 1896, p. 1.
[309] The New York Herald, European Edition, 22 August 1896, p. 1.

Ermeni olayları İngiliz kamuoyunda Sultan II. Abdülhamid ve Müslüman karşıtlığının iyice yükselmesine neden olmuştur. Ermeni olaylarının şiddetle bastırıldığını iddia eden İngiliz kamuoyu, şimdi Girit meselesinde de Sultan'ın aynı yolu izleyeceğini ve Hristiyanların katledileceğini, bundan dolayı hükümetin yaşananlara sessiz kalmamasını istiyordu. Salisbury de ablukanın uygulanmasıyla Sultan'a açık bir destek verileceğini, adadaki Hristiyanların durumunun daha da kötü olacağını ve teknik olarak da böyle bir ablukanın uygulanmasının mümkün olmadığı gerekçeleriyle teklifi reddetmiştir. Ancak Şubat 1897'de Girit'te başlayan isyan Goluchowski'yi haklı çıkartmış, Yunanistan'ın adayı işgal etmesi üzerine Osmanlı-Yunan Harbi meydana gelmiştir. Harbin hemen öncesinde ise yaklaşık sekiz ay önce adanın abluka altına alınmasına türlü bahanelerle karşı çıkan, ablukanın yapılmasının bir fayda sağlamayacağını iddia eden İngiltere, 21 Mart 1897'de bu defa Girit'in abluka altına alınmasını kabul etmiştir. Goluchowski'nin teklifinin kabul edilmemesiyle İngiltere 21 Mart'taki ablukayı kabul etmesindeki amaç Yunanistan'ın adaya müdahalesini engellemekten ziyade Osmanlı'nın adaya asker sevkinin önüne geçebilmekti. Ağustos 1896'da büyük devletlerin baskıları neticesinde adaya yeni haklar tanınarak, Babıâli'nin adaya doğrudan müdahalesinin önüne geçilmiş, Girit'teki Osmanlı askerî varlığı büyük ölçüde azaltılmış ve bu da Girit'i işgale hazır bir konuma getirmiştir. Eğer Goluchowski'nin planı uygulanmış olsaydı isyan daha erken sonlandırılabilir, büyük devletlerin müdahalesinin önüne geçilebilir ve adadaki Osmanlı askerî varlığı azaltılmayabilirdi. Böyle bir durumda ise adadaki asayiş sağlanıp bir isyanın önüne geçilebileceği gibi Yunanistan da isyan bahanesiyle adayı işgale cesaret edemeyecek ve böylece bir harbin önü de alınmış olacaktı.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), 862/64604, 819/61408.
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH..), 178/110.
Yıldız Esas Evrakı (Y..EE..), 50/40.
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y..MTV.), 144/95.
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y..A...HUS.), 315/105, 355/74, 356/27, 357/7, 357/110.
Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y..A...RES.), 80/87.

İngiliz Parlamento Belgeleri

British Accounts and Papers. Turkey No. 7 (1896), Correspondence Respecting the Affairs of Crete, (London 1896). No. 58, No. 91, No. 110, No. 139, No. 148, No. 144, No. 374, No, 389, No. 391, No. 395, No. 403, No. 405, No. 407, No. 402, No. 428, No. 404, No. 418, No. 419, No. 430, No. 433, No. 438, No. 474, No. 447.

İngiliz Parlamento Tartışmaları

HC Deb 12 August 1896 cilt 44 cc655-70
HC Deb 14 August 1896 vol 44 cc853-87.

Süreli Yayınlar

Bristol Mercury
Le Figaro
Le Temps
National Zeitung
Neu Freie Presse
Neueste Narchrichten
St. James's Gazette
The New York Herald, European Edition

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adıyeke, Ayşe Nükhet, (1994), *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Bay, Serdar, (2022), *İngiliz Sir Philip Henry Wodehouse Currie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1893-1898)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Bostan, İdris, (2003), "Malta", *TDVİA,* C. 27, Ankara, ss. 539-542.

Detokrakis, Theocharis E., (1994), *History of Crete*, (trans. John C. Davis), Iraklion, Heraklion.

Langer, William, (1956), *The Diplomacy of Imperialism (1890-1902),* Alfred A. Knopf, New York 1956.

Maravelakis, Iosif, "British Policy in the Cretan Question (1893–1913): Prioritizing between Diplomatic and Economic Affairs", *Mediterranean Historical Review,* 2018, Vol. 33, No. 1, pp. 45–66

Şenışık, Pınar, (2014), *Girit Siyaset ve İsyan 1895-1898*, Kitap Yayınevi, İstanbul

Walters, Eurof, "Austro-Russian Relations under Goluchowski, 1895-1906", *The Slavonic and East European Review*, Dec., 1953, Vol. 32, No. 78 (Dec., 1953), pp. 187-214

RUSYA'NIN NAHÇIVAN POLITIKASI VE NAHÇIVAN'IN STRATEJIK KONUMU

THE NAKHCHIVAN POLICY OF THE RUSSIA AND THE STRATEGIC POSITION OF NAKHCHIVAN

Dr. Öğr. Üyesi Sibel ORHANKAZİ

Kafkas Üniversitesi

Özet

1696-1725 yılları arasında hüküm sürmüş olan Çar I. Petro döneminden başlayarak Rusya'nın güneydeki bölgelerle alakalı politikası aşikârdır. Rusya güney politikası doğrultusundaki hareketlerini kimi zaman Ermenistan kimi zaman da Gürcistan ile işbirliği içerisinde gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Rusya, Nahçıvan ve civarındaki sahada ise Osmanlı ve İran ile karşı karşıya kalmıştır. 1514 Çaldıran Savaşı ile sancak olarak Osmanlı idaresi altına giren Nahçıvan, Osmanlı ve İran arasında çekişmelere sahne olup 1813 Gülistan Anlaşması ile İran'ın nüfuzunda yer alırken 1828 Türkmençay Anlaşması ile Rusya hâkimiyetinde kalmıştır. Şöyle ki Nahçıvan, İran ile Rusya arasında gelişen Kafkasya taksimatındaki yerini almıştır. Bu süreçten sonra ve özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus savaşının ardından meydana gelen göçler bölgedeki siyasi ve sosyal durumu daha da karmaşıklaştırmıştır. Bununla beraber her uc bölgede olduğu gibi Nahçıvan'da da sancak, nahiye, kaza ve beylerbeylik olarak idari yapıda değişimler görülmüştür. Osmanlı-İran ve Rusya arasındaki savaşlara bağlı olarak farklı hâkimiyet sahalarına giren Nahçıvan'ın idari yapısındaki değişimler haliyle bölgedeki demografik yapıya da etki etmiştir. Bugün Azerbaycan'ın bir şehri ve özerk cumhuriyet olarak varlık sürdüren Nahçıvan yüz ölçüm olarak küçük olsa da Türkiye, İran ve Ermenistan'a sınır olması nedeniyle tarihi ve stratejik önemini korumaya devam etmektedir.

Çalışmada mevcut araştırmalar ile arşiv kaynaklarından yararlanılarak Nahçıvan'ın tarihi ve stratejik önemi ile Osmanlı-Rus ve İran arasındaki çekişmelerde Nahçıvan'ın yerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Nahçıvan.

Abstract

Starting from the reign of Tsar Peter I, who ruled between 1696 and 1725, Russia's policy towards the southern regions is evident. Russia endeavoured to carry out its actions of southern policy sometimes in cooperation with Armenia and sometimes with Georgia. Russia confronted the Ottomans and Iran in and around Nakhichevan. Coming under Ottoman rule as a sanjak upon the 1514 Battle of Chaldiran, Nakhichevan became the scene of conflicts between the Ottomans and Iran, remained under the influence of Iran with the 1813 Gulistan Treaty, then came under the rule of Russia with the 1828 Turkmenchay Treaty. In other words, Nakhichevan took its place in the Caucasus division between Iran and Russia. After these periods and especially after the Ottoman-Russian War of 1877-1878, migrations further complicated the political and social situation in the region. Consequently, like other frontier provinces, Nakhichevan also underwent changes in its administrative structure as a sanjak, nahiye, kaza, and beylerbeylik. The demographic structure of Nakhichevan was naturally affected by the changes in the administrative structure of the region, which underwent different dominations due to the wars between the Ottoman Empire, Iran, and Russia. Today,

Nakhichevan, which continues its existence as a city of Azerbaijan and an autonomous republic, maintains its historical and strategic importance due to its border with Turkey, Iran, and Armenia.

Drawing upon existing research and archival sources, the present study aims to reveal the historical and strategic importance of Nakhichevan, and its place in the conflicts between the Ottomans, Russia, and Iran.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Nakhchivan.

Araştırma ve Bulgular

Tarihte pekçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Nahçıvan, kara bağlantısı olarak Türk dünyasından koparılmış olsa da siyasi bağını ve önemini hâlâ korumaktadır. Bu bağı incelemek amacıyla hazırlanan bu çalışmada arşiv kayıtlarından yararlanılarak Nahçıvan ile ilgili kayıtlar değerlendirilmiştir.

1554-1523 yıllarına ait 157 arşiv kaydını kapsayan Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan *"Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan"* ve *"Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri"* adlı eserlerden Nahçıvan hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu eserlerin yanı sıra Osmanlı Arşivi *İbnü'l-Emin, Ali Emiri, Hariciye Nezareti Belgeleri* tasniflerinden de yararlanılmıştır. Bu kaynaklardan ve hazırlanmış olan diğer çalışmalardan istifade ile Nahçıvan'ın tarihi ve konumu ile Osmanlı Devleti, Rusya ve İran'ın Nahçıvan politikaları irdelenmiştir. Buna göre Nahçıvan'ın Rusya ve komşu diğer devletler tarafından güneyde ulaşılabilecek stratejik bir konuma sahip olduğu ve günümüzde dahi Türk dünyası açısından korunması gereken bir bölgede olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Giriş

Nahçıvan, Güney Kafkasya'da Aras Nehri'nin kuzey tarafında kalan şehirin ve bu şehrin bulunduğu bölgenin adıdır. Kuzeyi ve doğusu Ermenistan, Güneyi ve batısı İran ile çevrelenen Nahçıvan'ın Türkiye ile 12 km'lik sınırı bulunmaktadır (Demir, Yıldırım, 1992, s. 31). Nahçıvan'ı değerli kılan da bu konumudur. Nahçıvan şehrine, ilk olarak II. yüzyılda kaleme alınmış olan Batlamyus'un coğrafya eserinde Naksuana şeklinde rastlanır. Nahçıvan, Ermeni tarihçileri Horenli Moses ve Faustos Buzand tarafından M.Ö. VI. yüzyıl olayları anlatılırken zikredilir (Karamanlı, 2006, s. 296) . Arap kaynaklarında Naşava olarak geçen Nahçıvan, İlhanlı ve Selçuklular tarafından Nakcuvan, Ermeniler tarafından Nahçuvan şeklinde kullanılmıştır (Demir, Yıldırım, 1992, s. 31).

Nahçıvan, Arap, İldenizli Atabegler, Harzemşah hâkimiyeti ve Moğol istilalarından sonra nihayet 1387'de Timur tarafından zapt edilmiştir. 1412'ye kadar Timurlular ile Celâyirliler arasında el değiştirmiş ve daha sonra bu tarihte Karakoyunlu sınırına dâhil edilmiştir. 1429-1435 tarihlerinde yeniden Timurluların idaresine geçtmiştir. 1435-1468 tarihlerinde Karakoyunlu hâkimiyeti altında varlık sürdürmüştür. 1501'de Safevi devletinin ortaya çıktığı sırada Akkoyunlu Safevi mücadelesi sonrası Safevi hâkimiyetine girmiştir (Karamanlı, 2006, s. 295). Şah İsmail Akkoyunlu Elvend Beyin üzerine giderek Nahçıvan havalisindeki Şurur civarında yapılan savaşta Azerbaycan'ı ele geçirmişti (Soofizadeh, 2020, s. 16). 1514'e kadar Safevilerin elinde kalan Nahçıvan, Çaldıran savaşından sonra Yavuz Sultan Selim'in emriyle halkının Kızılbaş olmasından dolayı tahrip edilmiştir. Daha sonra terkedildiği için burada Safevi idaresi kurulmuştur. Daha sonra 1530-1534-1548 tarihlerinde Nahçıvan, İran'a yapılan seferlerde kısa aralıklarla Osmanlı idaresinde kalmıştır (Karamanlı, 2006, s. 295).

Nahçıvan, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1553-1554'te İran üzerine üçüncü kez gerçekleştirdiği ve Nahcıvan Seferi adı verilen sefer sırasında tahribatlara uğramıştır. Bu esnada Tahmasp'ın sarayı da yakılıp yıkılmıştır (Atik, 2001, s. 140). III. Murat zamanında Osmanlılar tarafından alınan (Demir, Yıldırım, 1992, s. 32) ve 1583 Mayısında sağlam bir kale yapılması istenilen

Nahçıvan 1603'te Tebriz'in Safeviler tarafından alınmasından sonra İranlılar tarafından ele geçirilmiştir (Kütükoğlu, 1993, s. 139, 263). Erivan ile beraber Nahcıvan da Safevi hâkimiyetine girince Osmanlı nüfuzu büyük ölçüde sarsılmıştır ve Kürt beylerinden sonra Karabağ ve Şirvan'daki Türkmen oymaklarıyla Gürcü prensleri Osmanlı hâkimiyetinden çıkıp Safevi nüfuzuna girmişlerdir (Danişmend, 1972, s. 233). IV. Murad'ın Revan Seferi sırasında 1635'te Osmanlılar yeniden Nahçıvan'a girmiş ve kısa süre sonra geri çekilmişlerdir (Karamanlı, 2006, s. 295). Afganların 1722'de İran'ı işgal etmeleri ve İran'daki iç karışıklıklar sebebiyle Osmanlı Devleti sınırdaki İran vilayetlerinin korunması hedefiyle Rusların da doğudaki işgal hareketlerine karşı 1722'de Tiflis üzerine yürüyerek 1724'e kadar Nahcıvan, Tebriz, Karabağ ve Erdebil'i ele geçirmişlerdir. Bu şekilde Rusların Kafkaslara inmesine engel olunmuştur. Ancak Nadir Han'ın Afgan Kralı Eşref Şahı yenilgiye uğratıp İran'a hâkim olması Osmanlı Devleti'ni bölgede pasif hale getirmiştir (Aydın, 2008, s. 42). 1731'de Revan Eyaletine dâhil bir sancak konumunda olan Nahçıvan (BOA. AE. SMHD. I. 197. 15440. s. 1) 1732'de Şah Tahmasb'ın Sultan I. Mahmud'un orduları tarafından yenilgisinden sonra yapılan Bağdat Anlaşması ile Tiflis, Gence, Şamahı ve Erivan ile beraber Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Aras ise iki ülke arasında sınır kabul edilmiştir (Soofizadeh, 2020, s. 34).

Nahçıvan, Nadir Şahın ölümü ile Azerbaycan hanlıklarının bağımsızlıklarını kazandıkları dönemde İran yönetiminden tam olarak kopamayan bir hanlık haline gelirken (Demir, Yıldırım, 1992, s. 32) 1803'te Gence, Şuşa, Şamahı, Nuha, Tiflis, Revan ve Derbent ile beraber Rusların istilasına uğramıştır. 1804'te Revan ve Nahçıvan'a askeri yığınaklar yapan Rusya'ya karşı İran harekete geçmek istemiştir (Gurulkan, Genç, 2011, s. 103-118). Ancak 1807-1808 yıllarında Rusların Erivan'ı ele geçirmesinden sonra Nahçıvan da zapt edilmiş, 1807'de İran ve Rusya arasında yapılan müzakereler neticesinde (Aydın, 2008, s. 120) 1828'de İran tarafından Rusya'ya bırakılmıştır (Demir, Yıldırım, 1992, s. 32).

1917 ihtilâlinden sonra Nahçıvan, Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet haline getirilmiştir. Ancak Nahçıvan ile bağlı bulunduğu Azerbaycan arasında toprak bağı bırakılmamış, ikisini birbirine bağlayacak olan Zengenzur bölgesi Ermenistan'a verilmiştir (Demir, Yıldırım, 1992, s. 32, 33).

1- Osmanlı'nın Nahçıvan Politikası

Nahçıvan'ın Osmanlı, İran ve Rusya'ya farklı dönemlerde komşu olması ve bu devletlerin hâkimiyet sahasında kalması buranın stratejik önemini ön plana çıkarır. Nahçıvan'ın konumunu farketmiş olan Osmanlı Devleti, fethinden itibaren Nahçıvan idarecilerine emirnameler göndererek burada güvenliğin sağlanmasına dikkat çekmiştir. Sınır şehri teşkil etmesinin yanı sıra ticari konumu da Nahçıvan'a olan ilgiyi artırmıştır. Nahçıvan ticari güzergâh olarak kullanıldığı ve buraya zahire ikmali önemli olduğu için devletin bir takım uygulamaları olmuştur. 1590 tarihli bir arşiv kaydından Revan ile beraber Nahçıvan, Gence ile Karabağ arasında zahire alışverişinin yapılmakta olduğu ve buna karşılık vergi talep edilmediği anlaşılmaktadır. Burada zahire alışverişi ile beraber yük hayvanlarının teminine de önem verilmiştir (Gurulkan, Genç, 2011, s. 34).

Ağustos 1603 Gence ile beraber Nahçıvan'a gönderilen emirnamelerde sınırda bulunan ve hizmette yararlılık gösterenlerin korunması ile devlet hazinesinin zarar görmemesi vurgulanır. Bu durum üç yıl boyunca Tebriz'in tahrir olunup defterinin İstanbul'a ulaşmaması ile ilgiliydi. Tahrir defterinin korunup acele ile İstanbul'a ulaştırılmasına ehemmiyet verilmiştir (BOA. İE DH. 5. 492. s. 1) . Ekim 1603'te aralarında kethüdaların da bulunduğu on beş arkadaşı ile Revan ve Nahçıvan'da karışıklık çıkaran tımar defterdarı İstanbul'a çağırılmışlardır (BOA. İE. DH. 7. 687. s. 1).

Haziran 1725'te gönderilen bir hükümden anlaşıldığı üzere Gence ve Şirvan'dan ziyade Revan kalesinin korunması ile beraber Nahçıvan ve çevresinin tanzimine özen gösterilmesi üzerinde durulmuştur (BOA. İE. C. AS. 111. 4981. s. 1).

2- Rusya'nın Nahçıvan Politikası

Rusların dış politikadaki en önemli meselelerinden biri sıcak denizlere inme arzusu olmuştur. Bu arzu ile Ruslar zamanla zayıflayacak olan İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı çeşitli politikalar geliştirmiştir (Soofizadeh, 2020, s. 220). Rusya'nın güneye inme politikası dolayısıyla sağladıkları en önemli gelişme Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanması olmuştur. Tiflis'i hareket üssü olarak kullanan Rusya, Türk hanlıklarını zamanla kuşattığı gibi bölgede Türk olmayan unsurların ittifakını elde etmeye çalışmıştır (Şimşir, 2018, s. 91).

1696-1725 yıllarını kapsayan iktidarı süresince genel olarak yayılmacı bir dış politika izleyen Rus Çarı I. Petro'nun Kafkaslara yönelik politikası, esasında Hindistan ve İran ile ticareti geliştirmeyi amaçlayan stratejinin bir parçasıydı. Kafkasya ve Hazar siyasetinin merkezinde ekonomik nedenler yer almaktaydı. Rusya'nın ihtiyacı olan hammaddeden petrol ve tuz Hazar kıyılarında, ham ipek ise İran'ın Şirvan ve Gilan vilayetlerinde bulunmaktaydı. Çar ve Rus aristokratları 1717'de Moskova ve St. Petersburg'da ipek fabrikaları açmak için bir şirket kurmuşlardı. Çar, ekonomik amaçlar doğrultusunda İran'ın konumu ve Şah ile Osmanlı sultanı arasındaki münasebetler hakkında İran'a gönderdiği elçilik aracılığıyla bilgi toplanmasını istemişti. Bölgedeki Ermeniler ve Gürcülerin de Rusya tarafına çekilmesi için talimatlar vermişti. Rusya, ilk etapta 1720'lerde Afganların isyanı ile uğraşan İran ile savaşmak istememiş, Osmanlı Devleti ile de sıcak savaşa girilmeden (Köse, 2017, s. 55-58), muhtemelen Prut hezimetinden sonra Osmanlı ile ihtilaftan çekinerek (Kurat, 2014, s. 281), Hazar sahillerinden uzaklaştırmayı hedeflemişti (Köse, 2017, s. 55-58). Ancak Rusların 1722'de İran'a yardımı bahane ederek Kafkaslara saldırması Osmanlıları harekete geçirmiş ve bu temas Tiflis ve Revan ile beraber Nahçıvan'ın fethedilmesi ile sonuçlanmıştır (Aydın, 2008, s. 39). XVIII. yüzyılda Safevi Devleti dağılmaya başladığında Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Nahçıvan üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla Safevilere karşı mücadeleye başladıkları görülür. Kafkasya bölgesi bu şekilde Rusya ve Osmanlı Devleti tarafından zapt edildikten sonra Temmuz 1724'te İstanbul'da imzalanan anlaşmaya göre Hazar denizi bölgesi Rusya'ya, Tiflis, Revan, Gence-Karabağ, Tebriz ve Erdebil eyaletleri Osmanlı'ya verilmiştir. Nahçıvan ise Nahçıvan sancağı merkezi olarak 1724-1735 yıllarında Osmanlı idaresinde kalmıştır (Karamanlı, 2006, s. 295). Bu süreçte Rusların İran topraklarındaki işgalleri yerini Osmanlı-İran savaşına dönüştürmüş ve bu sırada Avusturya ile ittifaka giren Rusların da Osmanlı Devleti'ne saldırması neticesinde yapılan savaşlardan sonra 1739'da Belgrad Anlaşması yapılmıştır. Kabartay iki devlet arasında sınır kabul edilmiş, bu aşamadan sonra Ruslar Kafkasya'daki varlıklarını tesis etmişlerdir (Aydın, 2008, s. 39). Osmanlı Devleti bu sahadan elini çekmemiş olsa dahi Rusya'nın Kafkasya'ya nüfuz etmesi giderek artmıştır. Ocak 1787 tarihinde Ereğli Han, Rusya ve İran'dan askeri destekle, Gürcistan ve Erivan'dan da 8 bin neferin toplanmasıyla Nahçıvan'a saldırmıştır. Bu saldırı geri püskürtülmüş olsa da Karabağ gibi bazı Azerbaycan hanlıklarının hangi tarafa eğilim göstereceklerinin belli olmaması ve muhtemelen Rusya eğilimindeki tutumu bölgenin dengesini değiştirmiştir. Rusların yayılımı ise bölgenin müttefikler tarafından hâkimiyet altına alınması ihtimallerini güçlendirmiştir (Gurulkan, Genç, 2011, s. 92,93).

Nahçıvan ve Karabağ'a Rusya tarafından silahlanarak konuşlanmış olan Ermenilerin özellikle 1800'lü yılların sonunda buradaki çeşitli noktalardan geçerek Muş, Van ve Bayezid gibi Doğu Anadolu'nun kilit noktalarına yayılma durumlarının söz konusu olduğu söylenebilir (BOA. HR. TO. 621.100). Bunlar ilerleyen tarihlerde Rusların himayesiyle Bakü, Şuşa ve Erivan'da faaliyet göstereceklerdi (BOA. HR. SFR. 1. 141. 95). 1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Ruslar, Kafkaslara hareket ederek 1813'te İran'a Gülistan Antlaşması'nı kabul ettirmişlerdir ve Nahçıvan İran nüfuzuna bırakılmıştır. İran kayıpları telafi etmek için 1826'da Ruslara karşı mücadeleye girse de tekrar yenilerek anlaşma imzalamak zorunda kalmıştır (Saray, 2006, s. 81, 82). Bu süreçte Rusya, Osmanlı ve İran arasında çekişmelere sahne olan Nahçıvan 1828 Türkmençay Anlaşması ile Rusya hâkimiyetine girmiştir (Demir, Yıldırım, 1992, s. 32).

Sonuç

Osmanlı Döneminde Nahçıvan'a yapılan ilk seferler ve hizmet karşılığında uygulanan tımar tevcihleri ile ilgili oldukça fazla arşiv kaydı mevcuttur. Osmanlı Devleti fethettiği her bölgede olduğu gibi Nahçıvan'a hâkim olduğunda burada istihkâm ve idarenin güçlenmesi için çaba sarf etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgede İran ile mücadelesi zamanla yerini Rusya ve Gürcistan ile temasa bırakmıştır. Nahçıvan, Rusya'nın güneye inerek ticaretine ivme kazandırma politikası doğrultusunda ulaşabileceği önemli bölgelerden biriydi. Nitekim Rusya'nın, Osmanlı ve İran ile sürekli mücadele halinde olması, bölgede Gürcü ve Ermeni unsurlardan taraftar toplanmaya çalışması ve Nahçıvan'ın Azerbaycan ile kara bağlantısını koparmaya çalışması Kafkasya politikasının bir parçasıydı. Bu politika 1813 ve 1828 yıllarında yapılan anlaşmalarla amacına ulaşmıştır.

Rusya'nın 1828 Türkmençay Anlaşmasını kabul ettirmesi ile Nahçıvan'a hâkim olması nihayet 1917'de son bulmuştur. Ancak bu tarihte Nahçıvan Azerbaycan'a bağlanmış olsa da Azerbaycan ile kara bağlantısı koparılarak etki alanı daraltılmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı:

BOA. Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri; HR. TO. 621. 100;

BOA. Hariciye Nezâreti Belgeleri; HR. SFR. 1. 141. 95.

BOA. Ali Emiri, SMHD. I. 197. 15440; BOA.

BOA. İbnü'l-emin, DH. 5. 492; İE. DH. 7. 687; BOA. İE. C. AS. 111. 4981.

Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Haz.

ATİK, Kayhan, Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

AYDIN, Mustafa. Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar(1800-1830), Bilimevi Basın Yayın, İstanbul, 2008.

DANİŞMEND, İsmail H. İzahlı Osmanlı Kronolojisi, c:III, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

DEMİR, İsmet, Hacı Osman Yıldırım vd. Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1578-1914), Ankara, 1992.

GURULKAN, Kemal, Yusuf İhsan Genç vd. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2011.

KARAMANLI, Hüsamettin M. "Nahcıvan", TDVİA. C:32, İstanbul, 2006, s. 294-297.

KÖSE, Ensar Köse, Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi (1724 İstanbul Antlaşması), Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017.

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar), TTK, Ankara, 2014.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, Osmanlı-İran Siyasi münasebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993.

SARAY, Mehmet, Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925), TTK. Ankara, 2020, s. 16.

ŞİMŞİR, Sebahattin Şimşir, Türk Dünyası Tarihi, Post Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 91.

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF SOUTH CAUCASUS FOR THE NEW SILK ROAD AND THE RUSSIA-UKRAINE WAR

RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI VE YENİ İPEK YOLU İÇİN GÜNEY KAFKASYA'NIN STRATEJİK ÖNEMİ

PhD Candidate IMEDA PAKSADZE

Kayseri University, Kayseri

https://orcid.org/0000-0003-3772-9308

ÖZET

Bu çalışma, Güney Kafkasya'nın stratejik önemini Rusya-Ukrayna savaşı ve Yeni İpek Yolu'nun (Bir Kuşak Bir Yol İnisiyatifi) bağlamında incelemektedir. Sistematik Literatür İncelemesi yöntemi kullanılarak yapılan bu çalışma, mevcut akademik kaynakların detaylı bir analizini sunmaktadır.

Rusya-Ukrayna savaşı, bölgedeki güvenlik ve istikrar açısından büyük bir endişe kaynağı olmuştur. Bu çatışmanın etkileri yalnızca doğrudan taraflarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda küresel politika ve ekonomiyi derinden etkilemiştir. Çalışma, bu savaşın Güney Kafkasya üzerindeki stratejik etkilerini değerlendirmektedir.

Çalışmada, Yeni İpek Yolu projesinin Güney Kafkasya için taşıdığı önem de ele alınmıştır. Bu proje, Asya ile Avrupa arasında daha etkili bir bağlantı sağlamayı hedefleyen kapsamlı bir altyapı girişimidir. Yeni İpek Yolu'nun Güney Kafkasya'dan geçen rotaları, bölgenin jeostratejik konumunu daha da önemli hale getirmektedir. Bölgenin enerji kaynakları, ulaşım hatları ve jeopolitik konumu, uluslararası aktörlerin dikkatini çekmektedir. Bu nedenle, Güney Kafkasya'nın istikrarı ve güvenliği, bölgenin ve küresel güvenliğin sağlanması açısından hayati bir öneme sahiptir.

Son olarak, çalışmada SLR yöntemine dayalı olarak Yeni İpek Yolu projesi kapsamında Güney Kafkasya bölgesinin önemi incelenmiştir. Çalışmada, Rusya ile Ukrayna arasında olan savaş sebebiyle Avrupa'da yaşanan enerji krizin giderilmesi konusunda Gürcistan ve Azerbaycan tarafından sunulan ortak projesi kapsamında Avrupa'ya petrol ulaştırmanın en kısa ve ucuz yolunu değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada, TRACECA koridorunun aktifleştirme konusu ile birlikte AGRI projesinin yeniden gündeme gelmesine ve bu projelerin stratejik öneme değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeni İpek Yolu Projesi, TRACECA, AGRI, Gürcistan, Azerbaycan

ABSTRACT

This study examines the strategic importance of the South Caucasus in the context of the Russia-Ukraine war and the New Silk Road (One Belt, One Road Initiative). Conducted through the method of Systematic Literature Review, this study presents a detailed analysis of existing academic sources.

The Russia-Ukraine war has been a major source of concern for security and stability in the region. Its effects have not been limited to the direct parties involved but have deeply impacted global politics and the economy as well. The article evaluates the strategic effects of this war on the South Caucasus.

The study also addresses the significance of the New Silk Road project for the South Caucasus. This project is a comprehensive infrastructure initiative aiming to establish more effective connectivity between Asia and Europe. The routes of the New Silk Road passing

through the South Caucasus further enhance the region's geopolitical importance. The region's energy resources, transportation lines, and geopolitical position attract the attention of international actors. Therefore, the stability and security of the South Caucasus hold vital importance for the region and global security.

Finally, the study examines the importance of the South Caucasus region within the scope of the New Silk Road project based on the Systematic Literature Review method. The study evaluates the shortest and most cost-effective means of delivering oil to Europe as part of the joint project proposed by Georgia and Azerbaijan to address the energy crisis in Europe resulting from the war between Russia and Ukraine. Additionally, the study highlights the re-emergence of the TRACECA corridor and the AGRİ project, along with their strategic significance.

Keywords: New Silk Road Project, TRACECA, AGRI, Georgia, Azerbaijan

1. GİRİŞ

Sanayi devriminden önce, dünya ekonomisinde ipek ve baharat yolları doğu ile batı arasındaki ana ulaşım koridorlarını oluşturuyordu. Bu yollar üzerinde bulunan ülkeler, tarıma dayalı ekonomileriyle ürettikleri tarımsal ürün fazlasını takas etmek için kervanlar aracılığıyla bu yolları kullanıyorlardı. Bu nedenle, yollarını kontrol etmek ve yol güvenliğini sağlamak o dönemin güçlü imparatorlukları için büyük bir öneme sahipti. M.S. 1. yüzyıldan 16. yüzyılın başlarına kadar süren bir dönemde ipek yolu dünya ticaretinin ana arterlerini oluşturarak Çin ve Hindistan'dan başlayarak Anadolu üzerinden geçerek Avrupa'nın en batısına kadar uzanıyordu. İpek Yolu adını o dönemin en değerli ve yoğun ticaret yapılan malı olan ipekten almıştır. Zamanla sadece ticaretin ötesine geçerek kültürlerin, geleneklerin, yeniliklerin ve buluşların taşındığı çok yönlü bir ağ haline dönüşmüştür. Ancak deniz yollarının daha güvenilir ve maliyet açısından avantajlı olduğunun anlaşılmasıyla birlikte bazı önemli coğrafi keşifler ortaya çıkmıştır. Bu durum, İpek Yolu'nun stratejik önemini azaltmış ve deniz yollarının ticaret yapısında daha belirleyici bir rol oynamasına neden olmuştur. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinin serbestleşmesiyle birlikte ABD ve SSCB gibi iki süper gücün ortaya çıkması, Tarihi İpek Yolu'nun işlevini tamamen yitirmesine neden olmuştur. Ancak son dönemlerde antik İpek Yolu'nun ruhunu canlandırmak tekrar gündeme gelmiştir.

Asırlar boyunca doğu ile batı arasındaki ana ulaşım koridorlarını oluşturan Tarihi İpek Yolu'nun güzergâhlarını yeniden canlandırmak, Çin'in stratejik projelerinden biridir. Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi, "Bir Kuşak, Bir Yol" veya "Kuşak ve Yol Girişimi" olarak da bilinir, Çin'in küresel ticaret ve ekonomik entegrasyonu teşvik etmek amacıyla başlattığı bir inisiyatiftir. Bu proje, antik İpek Yolu'nun ruhunu canlandırarak Asya, Avrupa ve Afrika arasında kara ve deniz yolları üzerinde bir ağ oluşturmayı hedeflemektedir. Çin'in İpek Yolu Projesi, uluslararası ticareti kolaylaştırmayı, ekonomik işbirliğini teşvik etmeyi, altyapı projeleri geliştirmeyi ve kültürel etkileşimi artırmayı amaçlamaktadır. Proje, bir dizi altyapı yatırımını içerirken, demiryolu hatları, karayolları, limanlar ve enerji projeleri gibi alanlarda geniş kapsamlı işbirliği sağlamayı hedeflemektedir. Yeni İpek Yolu fikri, 2013 yılında Çin tarafından ortaya atılmış olup, o tarihten itibaren birçok ülke ve uluslararası kuruluş tarafından desteklenmiştir. Proje, 2013'ten bu yana birçok ilerleme kaydetmiş ve dünya genelinde dikkat çekmiştir.

Yeni İpek Yolu Projesi (Bir Kuşak, Bir Yol) çerçevesinde TRACEKA (Trans-Kafkasya Demiryolu Hattı) projesi de önemli bir yer tutmaktadır. TRACEKA projesi, Yeni İpek Yolu'nun bir parçası olarak düşünülmekte olup Çin'den başlayarak Orta Asya, Kafkasya ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya kadar uzanan bir demiryolu projesidir. Bu proje, mevcut

demiryolu hatlarını genişletmek, yeni hatlar inşa etmek ve lojistik altyapıyı geliştirmek suretiyle bölgesel ve küresel ticaretin ve ekonomik işbirliğinin artırılmasını hedeflemektedir.

Ayrıca Yeni İpek Yolu Projesi için AGRI (Azerbaijan-Georgia-Romania-Interconnector) projesi, önemli bir yere sahiptir. AGRI projesi, doğalgazın sıvılaştırılması ve taşınması yoluyla enerji işbirliğini teşvik etmeyi hedeflemektedir. AGRI projesi, enerji kaynaklarının taşınması ve dağıtımı alanında önemli bir adımdır. Yeni İpek Yolu Projesi'nin bir parçası olarak AGRI projesi, Azerbaycan, Gürcistan ve Romanya arasındaki enerji işbirliğini artırarak bölgesel kalkınmayı teşvik etmeyi ve ekonomik entegrasyonu güçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu proje, bölgesel enerji güvenliği ve sürdürülebilir kalkınma için önemli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Yeni İpek Yolu Projesi ile paralel olarak yapılan bu enerji projeleri, Güney Kafkasya ülkelerinin özellikle Azerbaycan ile Gürcistan'ın ekonomik gelişmesine katkı sağlamaktadır. Enerji ihracatı, bölge ülkelerine ekonomik gelir ve dış ticaret imkânı sunarken, enerji kaynaklarının taşınması için yapılan altyapı yatırımları, bölge ülkelerinin ulaşım ağına ve bağlantılarına katkıda bulunmaktadır. Buna yanı sıra Rusya-Ukrayna savaşı, Yeni İpek Yolu projesi için Güney Kafkasya'nın stratejik önemini daha da artırmaktadır. Bölge, Hazar Denizi enerji kaynaklarına erişimi, enerji taşımacılığı altyapısı ve Yeni İpek Yolu'nun geçiş güzergâhı olarak uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Bu da bölgedeki ülkelerin siyasi, ekonomik ve güvenlik stratejilerini etkilemektedir. Bu bağlamda, bu çalışmada SLR yöntemine dayalı olarak Yeni İpek Yolu projesi kapsamında Güney Kafkasya bölgesinin stratejik önemi incelenmektedir.

METODOLOJİ ve LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çalışmanın başlangıcında belirtildiği gibi, bu konuda yapılan akademik çalışmaların literatür taraması ve Yeni İpek Yolu projesinin stratejik önemi hakkında uzmanlar ve ülkeler tarafından yayınlanan raporlar kullanılmıştır. Bu literatür taraması, Sistematik Literatür İncelemesi (SLR) yöntemine dayanmaktadır. Sistematik bir literatür taraması (SLR), belirli bir soruya yanıt aramak için bir araştırmanın tanımlanması, seçimi ve eleştirel bir şekilde değerlendirilmesi sürecini ifade eder (Dewey, A. & Drahota, A. 2016). Sistematik bir inceleme, inceleme yapılmadan önce açıkça belirlenen ve net bir protokol veya planı takip eder. Bu plan, inceleme için aranan, eleştirilen ve raporlanan bilginin türünü, arama terimlerini, arama stratejilerini (veri tabanı adları, platformlar, arama tarihleri gibi) ve dâhil etme/hariç tutma kriterlerini belirler. Dâhil etme ve hariç tutma kriterlerine tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Literatür taraması için kabul edilen dâhil etme ve hariç tutma kriterleri.

Dâhil Etme Kriterleri	Hariç Tutma Kriterleri
-Tam dergi, konferans ve kongre makaleleri -Uzman ve ülke raporları -Uluslararası kuruluşların raporları -Yeni İpek Yolu projesine odaklı -Avrupa-Kafkasya-Asya bölgelerine odaklı	-Yasal olmayan dergi, konferans ve kongre makaleleri -Köşe yazılar -Bireysel kanıt olmayan görüşler -Yeni İpek Yolu projesine yakın ilgisi olmayan -Avrupa-Kafkasya-Asya bölge dışındaki çalışmalar

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu başlık altında Yeni İpek Yolu projesinin başlangıcı gözden geçirilmekte ve yeni bir kuşağın izleyebileceği potansiyel yolları ele alınmaktadır. Ayrıca, Çin-Avrupa arasında artan

siyasi ve ekonomik işbirliği ile birlikte Rusya-Ukrayna savaşı sebebiyle Güney Kafkasya bölgesinin kazandığı stratejik önem üzerinde durulmaktadır.

YENİ İPEK YOLU PROJESİNİN SİYASİ VE EKONOMİK BOYUT

Yeni İpek Yolu proje fikri, Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından 2013 yılında Kazakistan'a yaptığı ziyaret sırasında ortaya çıkmıştır. Bir ay geçer geçmez Endonezya ziyareti sırasında Başkan Xi Jinping, tekrar bu çağrıyı yineledi ve aynı yıl içinde Asya Altyapı Geliştirme Bankası'nın (Asian Infrastructure Development Bank-AIIB) kurulması ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu'nun inşası konusunda ek bir çağrıda bulunmuştur (Liu ve Dunford, 2016). Yeni İpek Yolu projesinin liderliğini Çin üstlenerek resmi olarak, Kasım 2013 tarihinde parti yetkilileri tarafından Çin'in 2020'den önce anahtar bir politika önceliği olarak reform planına dâhil edilmesiyle başlamıştır (Huang, 2016).

Bu projeye göre, yeni yol kuşağı Çin'in kıyı bölgesinden kuzeybatıya, Orta Asya ve Orta Doğu'ya uzanan antik İpek Yolunu takip ederek deniz, kara ve demiryolları ile Avrupa'ya bağlanacaktı (Clover, Jui ve Hornby, 2017). Çin'den başlayıp Afrika kıtasına kadar uzanan bu kuşak projesinin temel amacı ticaret ve altyapı ağlarını geliştirerek toplumsal refahı artırmak ve bölgesel ekonomik kalkınmayı desteklemekti. Söz konusu proje hem siyasi hem de ekonomi açısından çok önemli olup diğer uluslararası işbirliklerinden farklı olarak kapsayıcılığa ve altyapıya odaklanmanın yanı sıra, bu girişim dünyaya daha fazla yenilikçilik ve sürdürülebilirlik sunmaktadır. Eski tarihi İpek Yolu'ndan farklı olarak bu proje, temelde İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu olmak üzere iki ayağı olan bir girişim olarak tasarlanmıştır. Yeni ipek yolu haritası Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil.1 Yeni İpek Yolu Haritası

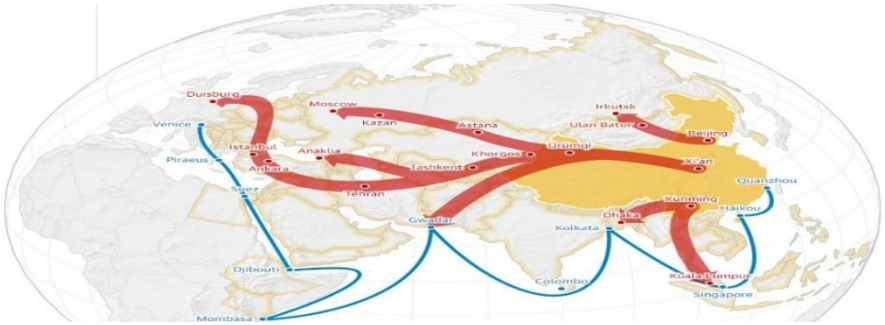

Kaynak: https://iberiamagazine.com/

Şekil 1'de gösterildiği gibi İpek Yolu Ekonomik Kuşağı, Çin'i Orta Asya üzerinden iki farklı güzergâhla biri kara ve demir yolları ile Türkiye üzerinden, diğeri ise güney Kafkasya (Azerbaycan-Gürcistan) üzerinde geçerek Karadeniz'i takip ederek Avrupa'ya ulaşmaktadır. 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu kuşağı ise denizden Güneydoğu Asya bölgesini limanlar ve demiryolları kullanarak Çin'in güney eyaletlerine bağlamayı amaçlanmıştır. One Belt One Road (OBOR)'un yayıldığı son resmi kayıtlara göre günümüzde Yeni İpek Yolu projesi dünyanın 155 ülkeyi kapsamaktadır. Kuşak ve Yol Girişimi ile ilgili işbirliği belgelerini imzalayan ülkeler listesi aşağıdaki şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil.2 Kuşak ve Yol Girişimi ile ilgili işbirliği belgeleri imzalayan ülkeler

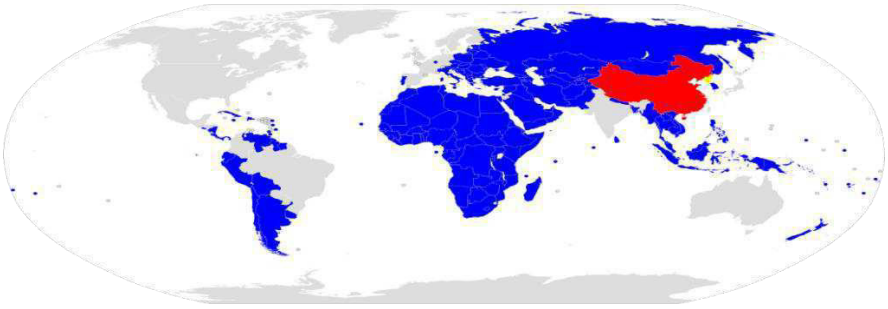

Kaynak: https://iberiamagazine.com/

Çin'in dünya ticaretteki payı dikkate alındığında, bu projeye verdiği önemi anlamak, küresel ticaret açısından son derece önemlidir. Birleşmiş Milletler Comtrade Veritabanı'nın yıllık uluslararası ticaret istatistiklerini içeren verilerine göre, 2022 yılında Çin, 6,3 trilyon dolarlık ticaret hacmiyle dünya ticareti içindeki payını yaklaşık %13 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu başarıyla Çin, ticarette dünyanın önde gelen diğer ekonomileri olan ABD ve Almanya'nın önüne geçmeyi başarmıştır (China Power Team, 2020). Bu durum, Çin'in küresel ticaretin merkezi konumunu güçlendirdiğini ve bu projeye verdiği önemin büyüklüğünü vurgulamaktadır.

Huang (2016) çalışmasında dört argüman ile OBOR'un neden Çin için önemli bir politika olduğunu şu şekilde özetlemiştir:

I. Çin'in ekonomik reform sürecinin ilk otuz yılında ihracat artışı ve doğrudan yabancı yatırımlarla hızla büyüyen ekonomisi, son yıllarda yavaşlamıştır. OBOR, Çin'in batıya yönelerek yeni ekonomik fırsatları elde etmesini sağlayarak yavaşlayan ekonomik büyümesine ivme kazandıracaktır.

II. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların ekonomik kalkınma için uyguladığı planlar (örneğin, Washington Mutabakatı) sınırlı başarıya ulaşmıştır. Bu nedenle, küresel ekonomik sistemi geliştirmek için yeni modellere ihtiyaç vardır. OBOR, başarıyla uygulandığında Çin'i küresel ekonomik entegrasyonda öncü bir konuma getirecektir.

III. OBOR çok boyutlu bir girişimdir ve politika diyaloğu, altyapı bağlantısı, engelsiz ticaret, finansal destek ve insanlar arası değişimi kapsar. Çin'in önceki ekonomik kalkınma planlarından elde ettiği tecrübeyle birlikte altyapı bağlantısı, bölgesel işbirliği ve kalkınmada önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, Yeni İpek Yolu projesi (özellikle ilk aşamaları) Çin için bir öncelik teşkil etmektedir. Finansman sağlamak için Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB), BRICS ülkeleri tarafından kurulan Yeni Kalkınma Bankası ve uluslararası kuruluşlar olan Dünya Bankası ve Asya Kalkınma Bankası (ADB) gibi kuruluşlarla birlikte Çinli kurumlar (Çin Kalkınma Bankası-CDB, Çinli şirketler vb.) büyük yatırımlar yapmayı planlamaktadır.

IV. Yeni İpek Yolu projesinin özellikle gelişmekte olan ekonomilerin kalkınmasına destek sağlayacağı açıktır; ancak bu girişimle birlikte ortaya çıkabilecek politik ve ekonomik riskler de göz önünde bulundurulmalı ve mali ve siyasi konularda dikkatli olunmalıdır.

Çin Halk Cumhuriyeti tarafından ortaya atılan bu küresel proje, aslında Çin'in kendini yeniden, Avrasya jeopolitik ve ekonomik haritasının merkezinde konumlandırma hayalinin bir ürünü olduğu gibi, Çin bu projede bölgesel entegrasyon ve altyapı geliştirmesi için küresel bir strateji olarak diğer ülkelerin katılımını da teşvik etmiştir (Oliveira, 2020). Buna ek olarak, Yeni İpek Yolu projesi kapsamında, eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra kurulan TRACEKA projesi, yakın geçmişte hayata geçirilen BTK demiryolu projesi ve AGRI projelerinin stratejik önemi daha da artmıştır.

TRACECA KORİDORU

Eski Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından Kafkasya ve Orta Asya'da ortaya çıkan boşlukta, Avrupa Birliği (AB) bölgeyle tarihi ve ekonomik bağlarını güçlendirmek için adımlar atmıştır. Bu adımlarla AB, tarihi İpek Yolu'nun bir parçasını canlandırarak bölgedeki enerji kaynaklarıyla zenginleşebilecek ülkelerle bağlarını yeniden kurma amacıyla TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) projesini uygulamaya geçirmiştir. Daha genel bir ifadeyle, uluslararası bir işbirliği programı olan TRACECA, Avrupa Birliği ile ortak ülkeler, Avrupa ve Asya ülkeleri arasında bu bölge devletleri arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerin gelişmesini sağlayan bir sistemdir. Avrupa-Kafkasya-Asya ulaşım koridoru günümüzde Avrupa'dan Karadeniz ve Hazar Denizi üzerinden Orta Asya ülkelerine uzanan ve Avrupa'ya ulaşan tek koridordur. TRACECA koridoru haritası Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil.3 TRACECA Koridoru Haritası

Kaynak: https://www.turan.az/

Günümüzde TRACECA projesinde 27 AB üyesi ülkesi, İngiltere ile Azerbaycan, Bulgaristan, Türkiye, Türkmenistan, Moldova, Romanya, Gürcistan, Ermenistan, Tacikistan, Ukrayna, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan yer almaktadır. İran, 2009 yılında organizasyona dâhil olmak için resmi başvuruda bulunmuştur. Ancak Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği'nin İran'a uygulanan ambargoları nedeniyle, İran'ın projelere katılımı konusunda bugüne kadar sorunlar yaşanmaktadır. Aşağıdaki Şekil 4'te TRACECA projesine üye olan ülkelerin haritası gösterilmiştir.

Şekil.3 TRACECA Projesine Üye Olan Ülkelerin Haritası

Kaynak: https://iberiamagazine.com/

TRACECA projesi ilk olarak Avrupa Komisyonu tarafından finanse edilmiştir. Örgütün daimi sekreterliği Azerbaycan'ın başkenti Bakü şehrindedir. Ayrıca Ukrayna'da bulunan Odessa şehrinde bir bölgesel ofisi bulunmaktadır. 2009 yılından bu yana, organizasyon tamamen üye devletler tarafından finanse edilmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, TRACECA projesi hem siyasi hem ekonomik açıdan büyük öneme sahiptir. Bugünkü dünya ekonomisinin gelişme eğilimlerine baktığımızda, 21. yüzyılda ana finans, ticaret ve bilgi akışlarının ABD-Avrupa-Asya üçgeninde dağıldığını görüyoruz. Ayrıca Avrupa ile Asya arasındaki ticaret hacmi yılda yaklaşık 3 trilyon ABD dolarıdır ve bu ticaretin nakliye masrafları yaklaşık 150 milyar ABD dolarına ulaşmaktadır. Mevcut yük taşıma güzergâhları, TRACECA koridorunun iki katı uzunluğunda olduğundan, TRACECA koridoru üzerinden mal taşımacılığı oldukça çekici bir seçenektir. Bu bağlamda, söz konusu proje ile Yeni İpek Yolu projesinin bütünleşmesi hem siyasi hem ekonomik açıdan büyük öneme sahiptir.

AGRI PROJESİ

Söz konusu proje fikri ilk kez 2010 yılında ortaya çıkmıştır. Aynı tarihte üç ülke lideri İlham Aliyev, Traian Besescu ve Mikheil Saakashvili tarafından bir işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Azerbaycan'da bulunan Şah Deniz Gaz tesisinden temin edilen gaz, Gürcistan'ın Poti-Kulevi limanında özel olarak inşa edilen tesiste sıvılaştırılıp Karadeniz üzerinde tankerlerle Romanya'ya nakledilecekti. Program çerçevesinde Azerbaycan, "Sokar", Gürcistan Petrol ve Gaz Kurumu ve Romanya "Rumgaz"ın eşit hisseye sahip olduğu bir şirket kurmuştur. AGRI (Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnector) kelimesi bu üç ülkenin yapacakları ortak projenin isminin kısaltmasıdır. Program ilk başta çok cazip hale gelmiş ve söz konusu ülkelerde altyapı hazırlamaya bile başlamıştı. Plana göre Azerbaycan, gaz üretimini artırıp paralel olarak gerekli altyapı düzenlemelerini yaparak 2017 yılında gazı tüketicilere ulaştıracaktı. Kısacası AGRİ projesinin amacı, Hazar Denizi'nden Gürcistan'a giren gazın Gürcistan'da bulunan limanlarda sıvılaştırılarak tankerlerle Romanya üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasıdır (Nicut, 2018). Ancak Avrupa'nın Gazprom'a bağlı olması ve bu projenin Avrupa'yı Rusya'dan kısmen bağımsız hale getirmesi sebebiyle Rusya'nın gizli müdahaleleri sonucunda 2015 yılında proje durdurulmuştur. Aşağıdaki şekil 4'te AGRİ projesinin haritası gösterilmiştir.

Şekil.4 AGRİ Projesinin Haritası

Kaynak: https://www.economica.net/

Rusya'nın gizli müdahaleleri sonucunda askıya alınan bu proje, 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya-Ukrayna arasındaki savaş sayesinde tekrar devreye alınmıştır. Şöyle ki, savaştan önce Kazakistan ile Türkmenistan'ın petrol ve doğal gazı Rusya Federasyonu üzerinden Avrupa'ya sevk ediliyordu. Ancak Rusya ile Ukrayna arasındaki savaşın başlamasıyla birlikte Rus gazı ve petrolüne uygulanan ambargo nedeniyle Kazak ve Türkmen petrolünün Avrupa'ya geçişi durdurulmuştur. Bu iki devletin ana geliri petrol ihracatından geldiği için Rusya'yı bypass ederek Avrupa'ya petrol tedarik etmek için alternatif yollar bulmaya çalıştılar. Bu durumda en uygun alternatif yol, Güney Kafkas rotası olarak adlandırılan Hazar Denizi'ni kullanarak Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden kara veya deniz yoluyla Avrupa'ya uzanan güzergâhtır.

Bu koridorun aktif hale getirilmesi için Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile Gürcistan Başbakanı Garibaşvili Orta Asya cumhuriyetleriyle çok taraflı görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerden sonra Azerbaycan ve Gürcistan, altyapıyı iyileştirmek ve Avrupa'ya petrol sağlamak için gerekli tüm koşulları yaratma konusunda yoğun çalışmalara başlamışlardır. Bu hareket, 2015 yılında askıya alınan AGRİ projesinin yeniden gündeme gelmesine sebep olmuştur. Artık sadece Azerbaycan ve Gürcistan değil, projeye Kazakistan ile Türkmenistan da dâhil olup Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş nedeniyle Avrupa'da ortaya çıkan enerji krizini gidermek için yeni adımlar atmışlardır. Gürcistan ve Azerbaycan'ın önderliğiyle yapılacak bu projede Avrupa, Hazar Denizi'ndeki petrole en kısa ve ucuz yoldan ulaşacaktır.

SONUÇ

Tarihi İpek Yolu, Antik Çin'den başlayarak Orta Doğu, Orta Asya ve Avrupa'ya uzanan büyük bir ticaret yolu sistemidir. Asırlar boyunca ipek, baharatlar, değerli metaller, sanat eserleri ve kültürel etkileşimler gibi birçok ürün ve fikir bu yolu takip ederek farklı bölgeler arasında dolaşmıştır. Bu yol üzerinde gerçekleşen ticaret, ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşimleri teşvik etmiş, farklı kültürlerin birbiriyle temas etmesini sağlamış ve bölgeler arasında bilgi ve teknoloji transferini kolaylaştırmıştır. Antik İpek Yolu, büyük devletlerin, şehirlerin ve medeniyetlerin gelişmesine katkıda bulunmuş, dünyada zenginlik ve refahın artmasına yardımcı olmuştur.

Günümüzde, Yeni İpek Yolu olarak adlandırılan bir inisiyatif tekrar gündeme gelmiştir. Bu proje, Çin'in liderliğindeki bir girişim olup Asya, Orta Doğu ve Avrupa arasında daha modern bir ulaşım ağı oluşturmayı amaçlamaktadır. Yeni İpek Yolu Projesi, kara ve deniz yollarını birbirine bağlayarak ticareti kolaylaştırmayı, altyapıyı geliştirmeyi ve bölgesel ekonomik entegrasyonu teşvik etmeyi hedeflemektedir. Çin ile diğer ülkeler arasında daha güçlü

bağlantılar kurmayı, lojistik maliyetleri düşürmeyi ve bölgesel kalkınmayı teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda toplumlar arasında daha fazla anlayış ve işbirliği sağlamayı hedeflemektedir. Tarihi İpek Yolu ve Yeni İpek Yolu, geçmişten günümüze kadar uzanan bir ticaret ve kültürel etkileşim ağıdır. Bu yollar, farklı bölgeler ve ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmiş, ekonomik büyümeyi teşvik etmiş ve kültürel alışverişi desteklemiştir. Günümüzde, Yeni İpek Yolu Projesi ile bu tarihi yolun mirası devam ettirilmekte ve bölgesel işbirliği ve kalkınma için yeni fırsatlar yaratılmaktadır.

Çokça açıklandığı gibi, Yeni İpek Yolu Projesi Asya ve Avrupa arasındaki ticaretin ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesini hedefleyen kapsamlı bir altyapı inisiyatifi olarak öne çıkmaktadır. Bu proje, kara ve deniz yollarını birbirine bağlayarak bölgesel entegrasyonu ve ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Güney Kafkasya, bu stratejik rotanın önemli bir parçasını oluşturmakta ve bölgedeki ülkelerin ekonomik, politik ve jeopolitik açıdan büyük bir rol oynamaktadır.

24 Şubat 2022 tarihinde başlayan ve hala devam eden Rusya-Ukrayna savaşı, bölgedeki güvenlik durumunu derinden etkilemiştir. Bu çatışma, Güney Kafkasya'daki dengeleri ve ilişkileri kökten değiştirmiştir. Bu durum, Güney Kafkasya'nın stratejik önemini artırmış ve bölgedeki ülkelerin jeopolitik konumlarını daha da belirginleştirmiştir.

Savaş nedeniyle dünyanın Rusya'ya karşı uyguladığı ambargo, Hazar Denizi petrollerinin Rusya üzerinden Avrupa'ya geçişini durdurmuştur. Hazar bölgesi devletlerinin ana geliri petrol ihracatından geldiği için, Rusya'yı atlayarak Avrupa'ya petrol sevkiyatı için Güney Kafkas rotası alternatif bir yol olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yıllardır pasif duran bu koridor, yüksek hacimli petrol ve mal sevkiyatı için altyapılarını geliştirme ve yeniden inşa etme sürecine girmiştir. Ayrıca, altyapı hazırlıklarıyla birlikte yıllar önce askıya alınan birçok proje tekrar hayata geçirilmiştir.

Güney Kafkasya'yı Asya ve Avrupa arasında bir ulaşım koridoru haline getiren TRACECA (Trans-Caspian International Transport Route) projesi son dönemlerde önem kazanmaya başlamıştır. Bu projenin tekrar aktif bir şekilde hayata geçirilmesi, bölge ülkelerinin ekonomik büyüme potansiyelini artırmıştır. Güney Kafkasya'nın coğrafi konumu, TRACECA projesinin başarısı için kritik bir faktördür. Bu bağlamda Azerbaycan ve Gürcistan tarafından gereken altyapı geliştirmeleri konusunda yoğun çalışmalar başlamıştır.

Yapılan bu çalışmalar çerçevesinde 2015 yılında askıya alınan AGRI (Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnector) projesinin tekrardan gündeme geldiğini görüyoruz. AGRI projesi, sıvılaştırılmış doğal gazın Güney Kafkasya'dan Romanya'ya taşınmasını hedeflemektedir. Bu proje, bölgedeki enerji kaynaklarının Avrupa'ya entegrasyonunu sağlamak için önemli bir adımdır. AGRI projesi, Güney Kafkasya'yı enerji koridorları açısından daha önemli stratejik bir geçit haline getirmektedir. Gürcistan ile Azerbaycan, bölgedeki stratejik önemlerini artıran önemli aktörlerdir. Gürcistan, Güney Kafkasya'da bir köprü rolü oynamaktadır ve Yeni İpek Yolu'nun kara yolu rotasında önemli bir geçiş noktasıdır. Azerbaycan ise enerji kaynakları açısından zengin bir ülke olarak bölgedeki stratejik konumunu güçlendirmektedir. Bu iki ülke, bölgesel işbirliğini teşvik etmek ve Yeni İpek Yolu'nun başarısını desteklemek için önemli adımlar atmaktadır.

Rusya-Ukrayna savaşı ve Yeni İpek Yolu Projesi Güney Kafkasya'nın stratejik önemini artırmaktadır. Bölgedeki ülkeler, Yeni İpek Yolu'nun potansiyelinden yararlanmak ve bölgesel entegrasyonu desteklemek için işbirliği yapma gerekliliğini anlamaktadır. Bu çalışma, Güney Kafkasya'nın jeopolitik konumunu, ekonomik büyüme potansiyelini ve bölgesel işbirliğinin önemini vurgulamaktadır. Gelecekte, bu bölgedeki stratejik önem daha da artacak ve bölgedeki aktörlerin işbirliği ve çabaları bölgesel istikrarın ve refahın sağlanmasında kritik bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

Adnan, S. (2018). Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası Ve Karadeniz. A. Seyaz İçinde, *Karadeniz Jeopolitiği* (S. 218-825). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. Https://Hdl.Handle.Net/20.500.11857/1340 Adresinden Alındı

China Power Team. (2020). Is China The World's Top Trader?. Https://Chinapower.Csis.Org/, (Erişim Tarihi: 16.05.2023). Adresinden Alındı

Clover, C., Ju, S. F. Ve Hornby, L. (2017). China's Xi Hails Belt And Road As 'Project Of The Century. Financial Times, May 14, 2017. URL: Https://Www.Ft.Com/. (Erişim Tarihi: 16.05.2023).

De LT Oliveira, G., Murton, G., Rippa, A., Harlan, T., & Yang, Y. (2020). China's Belt And Road Initiative: Views From The Ground. Political Geography, 82, 102225. Doi:Https://Doi.Org/10.1016/J.Polgeo.2020.102225

Gan Junxian, M. Y. (2016). China's New Silk Road: Where Does It Lead? *Asian Perspective*, 105-130. Doi:10.1353/Apr.2016.0004

Gechbaia, B Tsilosani, A. (2020). *STEPS, CHALLENGES AND PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF THE "EUROPE-CAUCASUS-ASIA TRANSPORT CORRIDOR" (TRACECA)* (Cilt 7). Batumi: Batumi Navigation Teaching University And National Institute Of Economic Research And Refereed Peer – Reviewed Scientific Journal. Doi:DOI: Https://Doi.Org/10.46361/2449-2604.7.2.2020.104-113

Huang, Y. (2016). Understanding China's Belt & Road İnitiative: Motivation, Framework And Assessment. China Economic Review, 40, 314-321. Doi:Https://Doi.Org/10.1016/J.Chieco.2016.07.007

Isakov, H. (2013). AZERBAIJAN REPUBLIC ON THE WAY OF REALIZATION TRACECA PROJECT: PERSPECTIVES AND ITS BENEFITS. *Journal Of Eurasian Inquiries, 2*, 207-2018. Https://Dergipark.Org.Tr/ Adresinden Alındı

Kaw, M. A. (2019). Theorizing EU-TRACECA Relationship İn Eurasian Context. *Strategic Analysis*, 418-434. Doi:Https://Doi.Org/10.1080/09700161.2019.1665231

Liu, W., & Dunford, M. (2016). Inclusive Globalization: Unpacking China's Belt And Road İnitiative. Area Development And Policy, 1(3), 323-340. (Tarih Yok). Doi:Https://Doi.Org/10.1080/23792949.2016.1232598

Mardanov, S. V. (2006). Avrupa Birliğin Kafkasya Politikası. *Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi*. Doi:Http://Hdl.Handle.Net/20.500.12575/29271

Nicut, M. (2018). Guvernul Scoate De La Naftalină Proiectul AGRI, În Contextul Creşterii Livrărilor De LNG Către Europa. Economica.Net. Https://Www.Economica.Net/ Adresinden Alındı

Pachlaner, H, Ershbamer, G & Thees, H. (2020). *China And The New Silk Road* (Cilt 21). Switzerland: Springer Nature Switzerland AG. Doi:Https://Doi.Org/10.1007/978-3-030-43399-4

Peiyue Li, Hui Qian, Ken W. F. Howard & Jianhua Wu. (2015). Building A New And Sustainable "Silk Road Economic Belt". *Springerlink, 74*, 7267–7270. Doi:Https://Doi.Org/10.1007/S12665-015-4739-2

Ş.D, A. (2009). Avrupa Birliği Ve Güney Kafkasya. *Karadeniz Araştırmaları, 22*, 21-42. Https://Www.Ceeol.Com/ Adresinden Alındı

Shen, S. X. (2015). Special Issue: New Silk Road Project. *Springerlink*, 1-5. Https://Link.Springer.Com/ Adresinden Alındı

Societyandspace.Org. (2018). *The New Silk Road And Logistical Geopolitics.* Essay. Https://Www.Societyandspace.Org/ Adresinden Alındı

Üzümcü, A. &. (2014). Yeni İpek Yolu: TRACECA Ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi. *45*, 1-11. Https://Dergipark.Org.Tr/ Adresinden Alındı

Valiyev, J. (2015). Azerbaijan-Georgia-Turkey Triangle: The Main Features Of Cooperation. *5*(3), 27-44. Https://D1wqtxts1xzle7.Cloudfront.Net/ Adresinden Alındı

Yalçınkaya, A. (2021). BÖLGESELLEŞME ÖRNEKLERİ OLARAK TRACECA, AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ, YENİ İPEK YOLU VE KUŞAK-YOL. *ULUSLARARASI AFRO-AVRASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, 6*, 100-124. Https://Dergipark.Org.Tr/ Adresinden Alındı

Yeni İpek Yolu Girişimi. (2023). *İberiamagazine*. Https://İberiamagazine.Com/. Erişim Tarih: 16.05.2023 Adresinden Alındı

Yıldırır, K. (2015). Importance Of Transport Corridors İn Regional Development: The Case Of TRACECA. *Sosyoekonomi*, 163-182. Doi:Https://Doi.Org/10.17233/Se.96735

ARTWORKS OF INTERNATIONAL SILK ROAD ARTISTS CULTURE AND ART ASSOCIATION PLATFORM (ISAC)

ULUSLARARASI İPEK YOLU SANATÇILARI KÜLTÜR VE SANAT BİRLİĞİ PLATFORMU'NUN (ISAC) SANAT ÇALIŞMALARI

Assoc. Prof. Dr. Mutlu ERBAY
Bogazici University, Department of Fine Arts, Istanbul, Turkey Vice President of the International University Museums Association Platform UNIMUZED
President of the International Silk Road Artists Culture and Art Association Platform (ISAC)

ABSTRACT

The Silk Road, which connected different geographies and brought economic prosperity and political superiority to the regions it passed through, has played important roles in the transfer of cultural and artistic heritage. The power of the Silk Road has been transformed into economic contributions through the visual representation of artists' artworks for years. This article will discuss the art works of international silk road artists culture and art association platform (ISAC) since 2018. The artistic works initiated with the establishment of the International Silk Road Artists Culture and Art Association Platform by Assoc. Prof. Dr. Mutlu ERBAY in 2018 has created new working areas for many artists. The platform, which aims to develop Silk Road studies, highlights the importance of the Silk Road with exhibitions it has opened in Turkey and abroad.

The exhibition in 2018 was hosted by Bursa Metropolitan Municipality. In 2019, exhibitions were opened in August, September, and October at Bogazici University.

The exhibition areas abroad were mainly focused on the Balkans. In 2019, as Plovdiv was selected as the cultural capital, Silk Road exhibitions were opened. The Heritage and Art Project Exhibition Silk Road 2019/2 was held in Philibe, Bulgaria, and the 2019 Silk Road Exhibition was hosted by Belgrade University. Artistic activities interrupted after the pandemic in 2019 have resumed in 2023. It is planned to be held in Sarajevo from May 22-26, 2023.

In the artistic works aimed at developing Silk Road artists and designs together, we are setting out to rediscover the Silk Road.

Keywords: Silk Road, Silk Road museums, UNIMUZED, ISAC, Museum projects.

ÖZET

Farklı coğrafyaları birbirine bağlayarak bulunduğu bölgelere ekonomik refah ve siyasi üstünlük getiren İpek Yolu kültürel ve sanatsal mirasın aktarımında önemli roller üstlenmiştir. İpek Yolu'nun gücü yıllardır sanatçıların sanat eserleriyle görsel anlatılma dönüşerek ekonomik katkı sağlamaktadır. Bu makalede 2018 yılından itibaren uluslararası İpek Yolu Sanatçılarının Kültür ve Sanat Birliği Platformu (ISAC) sanat çalışmaları ele alınacaktır. 2018 yılında Doç. Dr. Mutlu ERBAY tarafından Uluslararası İpek Yolu Sanatçıları Kültür ve Sanat Birliği Platformu'nun kurulmasıyla başlanan sanatsal çalışmalar pek çok sanatçıya yeni çalışma

alanları yaratmıştır. İpek Yolu çalışmalarının geliştirilmesini hedefleyen platform Türkiye ve yurtdışında açtığı sergilerle ipek yolunun önemini ortaya koyulmaktadır.

2018 tarihinde Bursa Büyükşehir Belediyesi ev sahipliğinde gerçekleşmiştir. 2019 yılında Boğaziçi Üniversitesi ev sahipliğinde ağustos, eylül ve ekim aylarında sergiler açılmıştır. Yurtdışı sergileri kapsamında Balkanlar ağırlıklı sergi alanı olarak seçilmiştir. 2019 yılında Plovdiv kültür başkenti seçilmesi nedeni İpek Yolu sergileri açılmıştır. "Heritage and Art Project Exhibition Silk Road 2019/2" sergisi Bulgaristan'ın Filibe şehrinde Belgrad Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleşmiştir. 2019 pandemi sonrası kesintiye uğrayan sanatsal etkinlikler 2023 yılında tekrar başlamıştır. 22-26 Mayıs 2023 tarihleri arasında Saraybosna'da gerçekleşmesi planlanmıştır.

İpek Yolu sanatçıları ile İpek Yolu tasarımlarının gelişmesini hedefleyen sanatsal çalışmalarda birlikte olarak, İpekyolu'nu yeniden keşfe çıkmaktayız.

Anahtar kelimeler: İpek yolu, İpek yolu müzeleri, UNIMUZED, ISAC, müze projeleri

INTRODUCTION

Silk Road Artists Culture and Art Union Platform (ISAC) was established in 2018. It is a formation that aims to develop Silk Road studies by opening various exhibitions in Turkey and abroad, with the support of the founding president, in cooperation with Nikart Gallery, as a group of artists and academics, with an artist group consisting of University education staff. Establishing international communication networks with artistic activities on the Silk Road, and explaining the historical change and development of the Silk Road to the new generation are among its goals.

The establishment of this platform was realized with the official letter sent by the Ministry of National Education to the institutions. This formation, which is a non-governmental association, was established to gather university lecturers and artists working on the silk road and to gain the habit of working together.

T.C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü

Sayı : 94166756-730.10-E.7334782 10.04.2019
Konu : İpek Yolu Online Platformu

DAĞITIM YERLERİNE

İlgi: UNESCO Türkiye Milli Komisyonunun 27/03/2019 tarihli ve 000.1/306 sayılı yazısı.

UNESCO İpekyolu Online Platformu UNESCO 36. Genel Konferansında kabul edilen ülkemizin de ortak sunucusu olduğu karar gereği başlatılmış bir girişimdir. Platform İpek Yolları üzerinde kültürlerarası diyalog, sosyal uyum, iş birliği ve sürdürülebilir barışın teşvik edilmesini amaçlamakta, konuya ilişkin bilgi toplama, paylaşma ve aktarma yoluyla anılan amaçları gerçekleştirmeyi hedeflemektedir.

UNESCO Türkiye Milli Komisyonu tarafından İpek Yolu Online Platformu ile ilişkilendirilebilecek etkinliklerin ve çalışmaların raporlaması yapılarak UNESCO Genel Merkezine iletilecektir.

Bu kapsamda, söz konusu rapora eklenebilecek 2019 yılında düzenlenmiş ya da düzenlenmesi planlanan İpek Yolları ve bu yollarla ilişkili etkinlik, girişim, işbirliği, araştırma vb. çalışmaların 18 Nisan 2019 tarihine kadar Genel Müdürlüğümüze bildirilmesi ve bahse konu çalışmalarla ilgili çıktıların (kitap, rapor, yayın, broşür vb.) birer nüshasının paylaşılması hususunda gereğini rica ederim.

Burcu EYİSOY DALKIRAN
Bakan a.
Genel Müdür V.

Fig 1- Official letter No. 2019 sent by the Ministry of National Education of the Republic of Turkey to institutions.

As a result of the decisions adopted by the UNESCO Turkish National Commission at the 36th General Conference on the Silk Road online platform, it was decided to establish online platforms to promote intercultural dialogue, social cohesion, cooperation and sustainable peace on the Silk Road. The targeted intercultural information transfer will be realized by collecting, compiling, sharing, opening exhibitions and transferring art works related to the Silk Road to those who are interested. It has been seen that this official article aims to support publications, books, reports, brochures, art activities and exhibitions on the silk road.

In this direction, since then, conferences, events and exhibitions have been organized with municipalities, various institutions and organizations, and primarily in cooperation with Istanbul University and Boğaziçi University.

In addition, an artist-academic platform with the short name ISAC has been created for this purpose. Silk Road Art Platform was opened on April 24, 2019 via Facebook social media network. It has 220 continuous followers and is increasing day by day. Activities in this area are shared on the aforementioned social media account.

Fig 2- Silk Road Art Platform is actively used on the social media network. (Facebook)

From the moment ISAC was founded, that is, in 2018, artistic and cultural works have started to be carried out and supported within the scope of Silk Road projects. With the efforts of the platform, exhibitions were held in the Balkans, Bulgaria and Turkey with the participation of artists from various countries in 2018 and 2019.

In line with Kestel Municipality Culture and Art Activities, an exhibition of chests and dowry from the 1930s to the present was opened on December 18, within the scope of World Immigrants Day, in Bursa, which is on the silk road and received immigrants from the Balkans.

On 18 December 2018, Bursa Kestel Municipality hosted the conference and exhibition on Migration and Women through the Eyes of Artists, A Look at the Issue of Migration and Immigration in Turkey, and attention was drawn to the issue of migration on the silk road from the eyes of the artists.

Fig 3, 4, 5, and 6-Kestel Municipality, 2018 The Issue of Migration Through the Eyes of Artists

Due to the fact that Plovdiv was chosen as the cultural capital in 2019, Silk Road 2019 exhibition and conference was held in Bulgaria, hosted by Nikart, Platform of the International Association of University Museums.

Fig 7, 8-Trakia Conference Hall Exhibition Center, Ramada Philibe/19-24 April 2019

Heritage and Art Project Exhibition Silk Road 2019/2 held on April 19-24, 2019, Ramada Trakia Conference Hall Exhibition Center was opened in Philibe, Bulgaria. The importance of the Silk Road was expressed through art works with the people of culture and art participating in the Silk Road 2019 Project from various countries.

Seljuk eagle motifs were among the themes of the artists at the Silk Road Exhibition within the scope of the 3rd International Symposium on Silkroad Academic Studies conference organized by Varna Municipality on 19-23 April 2019. In addition, this and some works were taken by the Municipality

Fig 9, 10 and 11- Plovdiv Exhibition Hall /22-23 April, 2019.

Fig 12- Plovdiv Exhibition Hall /19-23 April 2019.

Boğaziçi University, Fine Arts Department organized an art exhibition on International Silk Road Istanbul 2019 during the summer school period. This exhibition attracted particular attention from students and academics.

Fig 13, 14, 15 and 16- Boğaziçi University Fine Arts Department Exhibition Hall /5-9 August 2019

Exhibitions and conferences named 2019/2 on 23-27 September and 2019/3 on 3 October 2019 were held at the Albert Long Hall Exhibition Center, hosted by Boğaziçi University.

Fig 17 and 18- Boğaziçi University 2019/2

Fig 19 and 20- Boğaziçi University Albert Long Hall 2019/3

An exhibition titled Heritage and Art was opened in Veliko Tarnova, Bulgaria. An efficient organization was held with the participation of 25 local and foreign artists.

Fig 21, 22, 23 and 24- Veliko Tarnova , Bulgaria, 2019.

In addition to these activities, an exhibition called International Tokyo Group Ehibition was held in 2018. Our platform member colleagues also participated in the national group exhibition in Japan.

Fig 25- Tokio 10-17 September 2018.

On May 13, 2022, in September 2021, an exhibition was held at the Metropolitan Museum in Tokyo Ueno Park, on the 50th anniversary of the museum, and participation was provided here as a platform. The catalogs and participation certificates of the exhibition opened in Tokyo at the Istanbul International Expo Heritage Conservation, Restoration, Archeology, Museum Technologies Fair and Conference were presented to the artists with a ceremony.

Fig 26, 27 and 28-, while the award ceremony of the painting exhibition of "Tokio 10-17 September 2021"was held at the Istanbul International Expo Heritage Conservation, Restoration, Archeology, Museum Technologies Fair and Conference.

International Silk Road film artists were supported by being a jury member in the 7th International Silk Road Documentary Animation and Short Film Film Awards competition held under the presidency of Mehmet Güleryüz in 2019.

Fig 29 and 30- Istanbul/7th International Silk Road Film Awards 2019

Due to the Covid19 pandemic in 2019, as in the whole world, Silk Road artists continued their artistic production on a personal scale, and events could not be held together. With the decrease of the effects of the pandemic in May 2023, new initiatives were given importance and for this purpose, silk road projects and exhibitions were brought to the agenda again.

Fig 31. Exhibition poster to be held in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina on 21-27 May 2023

After a long break, it is planned to hold an international exhibition and conference abroad in Sarajevo on 21-27 May 2023 for this purpose. Participation in the exhibition is very intense. Again, there are 30 artists in the exhibition, which will be watched at an

international level. Being included in such a busy group after the pandemic is important for the continuity and visibility of art by bringing together individual works. For this reason, the exhibition can be evaluated at an international level and in an important place on the Platform.

CONCLUSION

With this study, in which we try to compile ISAC art works of the International Silk Road Artists Culture and Art Union Platform, the non-profit activities that have been done so far are listed. These activities are very meaningful for many countries on the silk road. Cultures get to know each other through arts and cultural activities. Recognition of cultures brings together individuals focused on peaceful conciliatory diplomacy. Frictions between some countries can turn into reconciliation through art and collaboration. Individuals who know each other and try to understand their social structure and traditions can better understand and cooperate. In this way, the goal of a more livable world can be achieved. In addition, artists who can produce products can cooperate with other nations and make a profit by exchanging and selling their works. Most importantly, they can contribute to their own artist personalities and styles. Collaborative artists pave the way for a more reconcilable, sustainable and peaceful world.

In essence with this article, it is aimed to contribute to this joint work area with ISAC, which supports the works and artists on the historically valuable high cultural treasure such as the Silk Road, and to record these works that have been done voluntarily since 2018.

RESOURCES

Erbay, Mutlu (2020). "Marie of Romania (Marie Alexandra Victoria) and The Bachik Palace". ISRASS 4th Congress. Cappadocia.

Erbay, Nuri Özer, Mutlu Erbay (2020). "Felt from Past to Present: The Projects of Nihal Keriman Erbay". Golden Man Memorial Conference on its 85th Anniversary. 20 November Kazakh University Almaty.

Erbay, Mutlu. (2021)"Female Hairstyles in Painting And Sculpture". 2nd International World Women Conference Baku Girls University. Conference Book. Baku, Azerbaijan, Vol.2- P.349-359. February 11-12 2021. (online)

Erbay, Mutlu. (2021). "The Importance of Painter Jean Baptista Vanmour 1671-1737 in International Culture and Trade". ISRASS 5th. International Symposium on Silkroad Academic Studies Congress Book. 16-17 September 2021.

Erbay, Mutlu. (2021). "Egyptian Woman Mummies Leader Hairs and Facial Reconstruction Projects". International Scientific and Practical Conference. 22 November Kazakh. Esik, Congress Book.

PROVINCIAL CONVERGENCE AND MIGRATION IN TURKEY

Prof. Dr. Kahraman Kalyoncu
The University of Aksaray in Turkey

Dr. Maya Moalla
Independent Researcher

ABSTRACT

Wealth differences between countries, regions, and provinces are one of the most essential questions economists seek to provide answers to it. Migration could be one possible basis of convergence as predicted by the neoclassical theory. Flam and Flanders (1991) emphasized that changes in factor prices in different economies will take place unless the production factors' magnitudes change by means of migration or population growth, leading to insufficient use of the world's production factors. To the best of our knowledge limited studies investigated migration's impact on the provincial growth rates in Turkey. Therefore, the main motivation of this paper is to fill this gap and provide an up-to-date analysis to cover this framework. This paper scrutinizes β-convergence across Turkish provinces during the period between 2008 and 2021 based on the neoclassical growth framework and utilizing the Least Squares with Dummy Variables. Three main variables from the database are used: Gross domestic product per capita value in U.S. dollars and at current prices (2009 = 100); annual population growth rate (per thousand); and the net migration rate in 81 Turkish provinces (NUTS3) during the phase (2008-2021). The results revealed an absolute β-convergence rate equivalent to 0.02. Moreover, we found evidence of conditional convergence across the Turkish provinces during the studied interval. With period fixed dummy variables, while the population growth rate had a negative significant mien, the net migration growth rate had a positive mien on the per capita income growth during the studied interval. The same results had been revealed when investigating the two-way fixed effect regression. The positive impact of migration was significant when including period-fixed dummies. However, while a convergence had been captured with cross-section and period fixed dummies, a divergence had been recorded with two-way fixed dummies. Furthermore, the convergence rate increases with fixed effects when including the net migration growth rate in the analysis.

Keywords: Economic growth, provincial convergence, population growth, net migration growth rate, β-convergence.

PROBLEMS OF INTERNATIONAL CRIMINAL RESPONSIBILITY OF STATES

ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВ

LL.M student, Yarmetova Lala Ruhid

Baku State University

ABSTRACT

It is known that individuals whose actions constitute an international crime of the state are brought to international criminal responsibility. The tendency to prosecute individuals rather than organizations has been the standard line in international (criminal) law since the days of military tribunals after World War II until the establishment of the ICC. This practice is reflected in international legal documents, such as the Charter and the Judgment of the International Military Tribunal at Nuremberg, the Rome Statute, the draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind of 1994.

The decision of the Nuremberg Tribunal states that "crimes against international law are committed by human beings and not by abstract entities…", this decision establishes the principle of individual criminal responsibility for all those who commit such acts as the cornerstone of international criminal law. However, the tension observed on the world stage in the last decade, the gross disregard for the imperative principles of international law, have led to the fact that issues related to the responsibility of states, and the concepts of its implementation, have again entered the agenda.

This article is devoted to the issue of one of the most controversial concepts of transnational criminal law - the concept of criminal responsibility of states. The main purpose of the concept of state criminal responsibility is to substantiate the special regime of state responsibility for international crimes, the desire to separate it from the general theory of responsibility for violation of international law. The prevention of wars and violations of international law by states through the application of severe sanctions to the delinquent state is one of the goals of the concept and the creation of a mechanism for its implementation. The article provides a theoretical and practical analysis of the legal issues of the criminal responsibility of states for the commission of international crimes. A special place in the article is given to the consideration of the process of historical development and formation of this idea in legal science, the positions of lawyers conducting research in the field of criminalization of state responsibility are compared. Despite the fact that the concept has not been reflected in the current international legal documents, it continues to remain relevant in the legal doctrine.

Keywords: responsibility, international responsibility, criminal responsibility, responsibility of state, crime, international crime

АННОТАЦИЯ

Известно что, индивиды, действия которых составляют международное преступление государства, привлекаются к международной уголовной ответственности. Тенденция к судебному преследованию отдельных лиц, а не организаций, стала стандартной линией в международном (уголовном) праве со

времен военных трибуналов после Второй мировой войны и вплоть до учреждения МУС. Подобная практика нашла отражение в международно-правовых документах, таких как Устав и Приговор Международного военного трибунала в Нюрнберге, Римском Статуте, проекте Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества 1994 г.

В решении Нюрнбергского трибунала говорится, что «преступления против международного права совершаются людьми, а не абстрактн ыми субъектами …», этим решением устанавливается принцип индивидуальной уголовной ответственности всех тех, кто совершает такие деяния, в качестве краеугольного камня международного уголовного права. Однако напряженность, наблюдаемая на мировой арене в последнее десятилетие, грубое пренебрежение императивными принципами международного права, привели к тому, что вопросы, связанные с ответственностью государств, и концепции ее реализации вновь вышли на повестку дня.

Данная статья посвящена вопросу одной из самых неоднозначно оцениваемых концепций транснационального уголовного права - концепции уголовной ответственности государств. Главной целью концепции уголовной ответственности государства является обоснование специального режима ответственности государств за международные преступления, стремление выделить ее из общей теории ответственности за нарушение норм международного права. Предупреждение войн и нарушений международного права со стороны государств посредством применения к государству-делинквенту строгих санкций являются одними из целей концепции и создания механизма ее имплементации. В статье проводится теоретический и практический анализ правовых вопросов уголовной ответственности государств за совершение международных преступлений. Особое место в статье отводится рассмотрению процесса исторического развития и становления данной идеи в юридической науке, сравниваются позиции правоведов, проводящих исследования в области криминализации ответственности государств. Невзирая на то, что концепция не нашла своего отражения в действующих международно-правовых документах, она продолжает сохранять актуальность в правовой доктрине.
Ключевые слова: ответственность, международная ответственность, уголовная ответственность, ответственность государства, преступление, международное преступление.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема реализации ответственности в международном уголовном праве до сих пор остается дискуссионной в правовой литературе. Множество разногласий вызывает вопрос ответственности государств. Правовое происхождение ответственности государств строго определено, так как ответственность государств может носить только международно-правовой характер, в отличие от ответственности индивида (Mamedov, 2012). Сомнения вызывает различный подход к содержательной стороне ответственности за международные преступления (конкретному перечню мер, подлежащих применению исходя из их направленности) и оценке ее характера (является ли ответственность политической, моральной, уголовной и др.). Теоретически сама возможность несения государством ответственности за совершение международных преступлений является общепризнанной.

Идея уголовной ответственности государства впервые начала обсуждаться на рубеже XIX-XX вв., но отношение правоведов того времени к данной концепции

было весьма неоднозначным. Выдающийся британский юрист Р. Филлимор в своих трудах утверждал, что «говорить о возложении наказания на государство - значит извращать принципы уголовного правосудия» (Phillimore, 1879). Тем временем на сессиях Ассоциации международного права с 1922 г. по 1926 г. периодически звучала идея о потенциальной возможности возникновения уголовной юрисдикции в отношении государств.

Идея особого режима международной ответственности государства за совершение международных преступлений и создания международного юрисдикционного органа для ее реализации остается актуальной ввиду невозможности с помощью одного института международной уголовной ответственности индивида предупредить совершение международных преступлений. Данная идея обсуждалась при разработке многих документов, таких как проект Конвенции о геноциде 1948 г., Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества. В Статуте МУС отмечается, что ни одно положение Статута, касающееся индивидуальной уголовной ответственности, не влияет на ответственность государств по международному праву. Таким образом формально исключаются препятствия для параллельного развития ответственности индивидов и государств. Еще Устав Нюрнбергского военного трибунала содержал замечание о том, что "за одно и то же международное преступление наступает уголовная ответственность физического лица и международно-правовая ответственность государства". Однако, архитекторы Нюрнбергских процессов, остановившись на этой точке, не сделали последующего шага, не объявили само нацистское государство обвиняемым.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА

В доктрине международного уголовного права существует весьма влиятельное направление, признающее возможность уголовной ответственности государств. Его основоположником принято считать В.Пеллу, который в своем труде «Коллективная ответственность государств и уголовное право будущего» подробно изложил концепцию, согласно которой государство претворяет в жизнь волю нации, и если такая воля является преступной, то ответственность должна ложится на государство, и, соответственно, на нацию. Помимо реализации ответственности за уже содеянные преступления одним из обсуждаемых аспектов криминализации ответственности государств стал вопрос о перспективах предотвращения международных преступлений. В.Пелла связывает признание института уголовной ответственности государств с предупреждением международных преступлений: «Тот факт, что не одни лишь руководители, но и государство в целом может стать объектом применения уголовных мер, может способствовать развитию сопротивления преступникам, которые находятся во главе государства» (Pella, 1952). В качестве санкций против государств В.Пелла предлагал применение дипломатических (предупреждение, разрыв дипломатических и консульских отношений); юридических (наложение секвестра на имущество граждан государства); экономических (блокада, эмбарго) и иных санкций (порицание, штраф, лишение права представительства в международной организации, лишение мандата на управление подопечной территорией, полная либо частичная оккупация территории государства, ограничение суверенитета). Уже после Второй мировой войны В.Пелла, проведя анализ ст. 51 Устава ООН, продолжал утверждать, что в ней содержится положение, косвенно признающее уголовную ответственность государств: «Законная самооборона является инструментом уголовного права, освобождающим от всякого наказания субъекта права по причине признания за ним права самому отразить нападение» (Pella, 1952).

Эффективность уголовной защиты мира Пелла связывал с политикой великих держав, так как именно в их руках в рамках международного права

сосредоточивается важнейший элемент уголовного права – сила, возможность применения мер принуждения. Но механизм реализации уголовной ответственности государств нуждается в более прочных гарантиях, чем политика великой державы, которая в значительной степени будет находиться в зависимости от совпадения решений международного правосудия с интересами данной державы. Преодоление этой проблемы Пелла видел в принятии основных документов международного уголовного права – Международного уголовного кодекса и Статута Международного Уголовного Суда, обязательных для всех государств – членов ООН при отсутствии возможности их денонсирования.

Одним из сторонников концепции уголовной ответственности государств следует отметить А.Доннедье де Вабра, считавшего, что государство может быть субъектом только международной уголовной ответственности, а не международного уголовного права в целом. В качестве цели концепции он называет предупреждение войн и нарушений международного права со стороны государств посредством применения к государству-агрессору серьезных наказаний. Условием реализации данной процедуры выступает наличие реальной силы в распоряжении международной организации. Позиция А.Доннедье де Вабра по вопросу об уголовной ответственности Германии после Второй мировой войны вызывает особый интерес. Считая, что основными причинами, помешавшими осуществлению такой ответственности, явились временное лишение Германии ее суверенитета при признании безоговорочной капитуляции и полная ее оккупация, де Вабр признает в качестве причин, сыгравших негативную роль, осуществление мер, которые рассматривались со стороны В. Пелла в качестве уголовных санкций против государств (Fisenko, 1998).

Иранский исследователь М. Фархад признает за государством возможность предстать перед судом за совершение международного преступления. Среди отличительных характеристик государства как субъекта международного уголовного процесса М. Фархад отмечает долгое существование, как правило, намного превышающее человеческую жизнь, более явный характер нарушения международно-правовых норм и, как следствие, большую возможность доказательства совершения международного преступления со стороны государства, более высокий уровень гарантий возмещений причиненного ущерба по сравнению с индивидом, а также невозможность государства скрыться от преследования ввиду привязанности к определенной территории. Ученый предусматривает применение в основном имущественных санкций по отношению к самому государству и персональных санкций к официальным представителям преступного государства, общественного образования, вооруженных сил (Farhad, 1985). В. Пелла связывал агрессивность государства с биологическими характеристиками народа, что очень близко к преступным нацистским трактовкам. Среди юристов были и те, кто предлагал подвергнуть наказанию весь народ, населяющий государство, а также и последующие поколения. По их мнению, подтверждением необходимости привлечения всего народа к уголовной ответственности является тот факт, что народ мог и должен был предупредить совершение преступления, такой подход к вопросу ответственности народа послужит сдерживающим фактором для инициаторов преступлений и фактором, побуждающим народ принять меры по предотвращения преступлений. Здесь встает вопрос о правомерности осуждения целого народа за то, что было совершено правительством. Безусловно, подобный подход подрывает основы прав человека и нарушает императивные принципы современного международного права.

В советской доктрине международного права в некоторой мере концепции международной уголовной ответственности государства придерживался А.Н. Трайнин, который в книге "Защита мира и уголовный закон" во многом исходил из

отождествления юридического лица с государством, Трайнин утверждал, что ни один принцип права не исключает применения к юридическим лицам мер безопасности, которые предусмотрены уголовным законом, опровергая тем самым принцип "юридические лица совершать преступления не могут". Поскольку существует гражданско-правовая ответственность юридического лица, постольку возможно перенесение на юридическое лицо и уголовно-правовых последствий, учиненных органами юридического лица. Соответственно, возможно и привлечение государства к уголовной ответственности за международные преступления, в частности за геноцид. Одновременно А. Н. Трайнин считал неправильным вывод о том, что государство может отвечать и в уголовном порядке: «Государство нельзя посадить на скамью подсудимых, государство нельзя сослать или выслать. Ни одно из начал уголовного правосудия неосуществимо, если пытаться предать уголовному суду такую сложную, своеобразную и многомиллионную фигуру, какой является современное государство» (Traynin, 2004).

Одним из основных возражений против концепции международной уголовной ответственности государств и международного уголовного суда над ними является несовместимость с принципами государственного суверенитета, невмешательства, необходимости предварительного согласия государства на отправление правосудия в отношении его собственных действий. И. М. Иванова отмечала, что при придании какому-либо органу функций международного уголовного суда, обладающего юрисдикцией и в отношении действий государств, будет уничтожен принцип суверенитета равенства всех членов ООН (Ivanova, 1959).

Противоположное мнение, выдвинутое И.П.Блищенко и И.В.Фисенко, представляется нам более обоснованным. Для объяснения своей позиции они исходят из принципа «равный над равным власти не имеет», на основании которого невозможно осуществление правосудия судами одного государства в отношении другого без его согласия, а если это будет невозможным и в рамкам Международного Уголовного Суда в связи с так называемым нарушением нормы jus cogens –принципа суверенного равенства – то сама идея правосудия над преступным государством представляется несостоятельной (Blishcheko & Fisenko, 1998). Нельзя не согласиться с тем, что МУС не нарушает суверенитета, так как в случае совершения государством международного преступления, оно фактически теряет свое равенство с другими государствами. Международное право налагает на преступное государство обязательство по прекращению преступного деяния, восстановлению положения, существовавшего до преступления и предоставлению гарантий более не совершать его. Как следует, в такой ситуации преступное государство становится несвободным и ограничивается волей других членов сообщества, мирное существование которых оно поставило под угрозу. МУС действует именно в этой области. Следовательно, совершением преступления государство само изменяет границы своего суверенитета (Aliyev, 2018).

Как известно, Международный Уголовный Суд создавался с целью борьбы с международными преступлениями (Safarov, 2002). Здесь необходимо внести ясность в понятие международного преступления. Первая попытка дать легальное определение международному преступлению была сделана Комиссией международного права ООН в первоначальной редакции проекта статей об ответственности государств. В ст.19 данного проекта подразумевалось, что международное преступление есть ни что иное, как «международно – противоправное деяние, возникающее в результате нарушения государством международного обязательства, столь основополагающего для обеспечения жизненно важных интересов международного сообщества, что его нарушение рассматривается международным сообществом в целом как преступление». В дальнейшем большинство западных государств выступили против данной

формулировки, аргументируя свою позицию тем, что она криминализирует ответственность государств и противоречит международному праву, после чего было принято решение исключить ст. 19 и не использовать термин «преступление». Таким образом, дефиниция «международное преступление» была исключена из текста статей об ответственности государств.

Международные преступления могут совершаться как государствами, так и физическими и юридическими лицами. МУС привлекает к ответственности только физических лиц. Однако необходимо отметить, что МУС, как и другие международные судебные учреждения, в своих решениях и приговорах не ограничивается лишь наказанием физических лиц. Привлекая к ответственности за совершение международных преступлений конкретных физических лиц, одновременно являющихся и должностными лицами соответствующего государства, он тем самым опосредованно дает оценку и деятельности этого государства, поскольку указанные лица олицетворяют собой государство (Khamidova, 2017).

По мнению Трайнина концепция уголовной ответственности государств в международном праве развивалась в основном криминалистами, которые были более склонны переносить категории внутригосударственного права в международное, чем специалисты по международному праву, среди которых эта концепция находит сравнительно мало сторонников (Traynin, 2004).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом концепция международной уголовной ответственности государств продолжает оставаться актуальной в доктринальных разработках. Для реализации данной концепции необходимо существование международного юрисдикционного органа, обладающего полномочиями в вопросе отправления правосудия в отношении государств, а также единый документ, предусматривающий ответственность государств за совершение международных преступлений. Рассматривание некоторых функций Совбеза ООН как международного суда и Устава ООН в качестве своеобразного международного уголовного кодекса не представляется продуктивным, поскольку основной практической целью концепции является создание новых гарантий для поддержания мира и безопасности человечества.

Необходимо подчеркнуть сугубо принудительный характер международной уголовной ответственности государств, практически исключающий возможность согласия государства-преступника на ее реализацию. Однако, с учетом особой общественной опасности деяний государства, которые угрожают международному миру и безопасности и представляют собой международные преступления, практическое внедрение института уголовной ответственности государств может способствовать сохранению международного мира и защите прав и свобод человека.

ССЫЛКИ

1. Aliyev A.I. (2018) *Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis*. Baku: Nurlar.

2. Blishcheko I.P. & Fisenko I.V. (1998) *International Criminal Court*. Moscow: Yuniti. (in Russ.).

3. Farhad M. (1985) *International Criminal Responsibility of States*. Stockholm.

4. Fisenko I.V. (1998) State responsibility for international crimes. *Belorusskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnosheniy (Belarusian Journal of International Law and International Relations),* 3, 17–22. (in Russ.).

5. Ivanova I.M. (1959) *International criminal justice and crimes against humanity* (Doctoral dissertation). Moscow. (in Russ.).

6. Khamidova M.F. (2017) Establishment of the International Criminal Court and legal issues of responsibility for international crimes, *Bulletin of St. Petersburg State University: Law (Vestnik Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta: Pravo)*, 8 (№2), 337–348. (in Russ.).

7. Mamedov R.K. (2012) *International criminal law and criminal legislation of the Republic of Azerbaijan*. Baku: NAT MMC. (in Azerb.)

8. Pella V. (1952) *The Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind.* Lausanne. (in French).

9. Phillimore R. (1879) *Commentaries upon International Law*. London: Butterworth.

10. Safarov N.A. (2002) *Problems of Ensuring Compatibility of the Rome Statute of the International Criminal Court and National Legal Systems*. Moscow: Legal literature. (in Russ.).

11. Traynin A.N. (2004) *Selected writings*. St. Petersburg: Legal Center Press. (in Russ.).

HAYDER ALIYEV AND ISSUES OF THE TURKISH WORLD
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TÜRK DÜNYASI MƏSƏLƏLƏRİ

ABULFAZ GULIYEV

Corresponding member of ANAS, Nakhchivan State University (Azerbaijan)

ALIYA GULIYEVA

Nakhchivan State University (Azerbaijan)

ABSTRACT

H. Aliyev is the architect and founder of the independent state of Azerbaijan. The path leading Azerbaijan to independent state-building began precisely after he came to power. The great leader always treated our national ideals with great respect, penetrated the roots of our national history, language and literature, and national culture, focused on the unity of our past and future, and its main issues. Heydar Aliyev's political-ideological activity is not limited to Azerbaijan and covers the entire Turkic world.

Strengthening the unity of the Turkish peoples, protecting spiritual bridges, returning to the national roots, and uniting our common values have been the main goals of the great leader Heydar Aliyev's activities. In 1994, at the Istanbul summit of the heads of state, the great leader gave special importance to the development of relations between the Turkic states and the unity of the Turkic peoples and said: "Our cooperation is the rule of time. Our cooperation is based on the historical roots of our peoples and countries, unity of traditions collected over centuries, unity of language and unity of activities. This is a very important basis and we should use these opportunities effectively." The oil contract (the contract of the century), which he prepared and implemented with great foresight, the 500th anniversary of Fuzuli's birth, the 1300th anniversary of "Kitabi-Dada Gorud" sagas, the events of the 1st congress of the world Azerbaijanis, etc. were of great cultural and political importance from the point of view of the Turkic world. In the article, the multifaceted activities of the great leader in the field of development of the economic-political and cultural-social relations of the Turkish states and peoples were widely studied and analyzed.

Key words: Heydar Aliyev, Turkic world, Azerbaijan, Soviet period, years of independence

ÖZET

H.Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusudur.Azərbaycanı müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yol məhz onun hakimiyyətə gəlişindən sonra başlamışdır. Ulu öndər milli ideallarımıza həmişə böyük hörmətlə yanaşmış, milli tariximizin, dilimiz və ədəbiyyatımızın, milli mədəniyyətimizin köklərinə nüfuz etmiş, keçmiş və gələcəyimizin vəhdətinə, onun ümdə məsələlərinə diqqəti yönəltmişdir. Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyəti Azərbaycanla məhdudlaşmayıb bütövlükdə türk dünyasını əhatə edir. Türk xalqlarının birliyini möhkəmləndirmək, mənəvi körpüləri qorumaq, milli kökə qayıdış, ortaq dəyərlərimizi birləşdirmək ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən olmuşdur. Ulu öndər1994-cü ildə dövlət başçılarının İstanbul sammitində türk dövlətlərinin əlaqələrinin inkişafına, türk xalqlarının birliyinə xüsusi önəm verərək demişdir: ”Bizim əməkdaşlığımız zamanın hökmüdür. Bizim əməkdaşlığımız xalqlarımızın, ölkələrimizin tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrinin birliyi, dil birliyi və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub. Bu çox böyük əsasdır və biz bu imkanlardan səmərəli istifadə etməliyik”. Onun böyük uzaqgörənliklə hazırlayıb həyata keçirdiyi neft müqaviləsi(əsrin müqaviləsi), Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi ,”Kitabi-Dədə Qorud” dastanlarının 1300 illiyi,dünya azərbaycanlılarının I qurultayı təddbirləri və s. türk dünyası baxımından çox böyük mədəni-syasi əhəmiyyət daşıyırdı. Məruzədə ulu öndərin türk dövlət və xalqlarının iqtisadi-siyasi və mədəni-ictimai əlaqələrinin inkişafı sahəsindəki çoxcəhətli fəaliyyəti geniş şəkildə tədqiq və təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər:Heydər Əliyev,türk dünyası,Azərbaycan,sovet dövrü,müstəqillik illəri

THE MIGRATION WAY OF JEYRANCHOL

CEYRANÇÖLÜN KÖÇ YOLU

Musa MURSAGULIYEV
Director of the "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve,
Aghstafa,Azerbaijan
ORCİD ID:0000-0003-4438-5252

Saadet ALIYEVA
Ph.D on Pedagogy, Director of the "Avey" State historical and cultural reserve,
Gazakh,Azerbaijan
ORCİD ID:0000-0002-5370-3178

ÖZET

Ceyrançölün Köç mədəniyyəti Azərbaycanın, o cümlədən bütün türk dünyasının genetik yaddaşıdır. Köç mədəniyyəti çadır mədəniyyəti və çadır arxitekturası ilə birlikdə bəşər sivilizasiyasının dan yeri kimi xarakterizə edilməlidir. Dünyanın ən qədim mədəniyyəti, ən qədim kəşfləri, ən qədim dövlətçilik ənənələri, ən qədim yasa (qanun) və törə (hüquq normaları) köç mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Bəşəriyyət mədəniyyətlərin yarandığı, inkişaf edərək yayıldığı bir məkan olaraq qalmaqdadır. Dünyada neçə-neçə mədəniyyətlər Hind-Qanq, Misir, Yunan-Roma, Çin və Mesopotamiya-Babil mədəniyyəti elə mədəniyyətlərdəndir ki, bu mədəniyyətlər barəsində xeyli araşdırmalar aparılıb, yazılar yazılıb. Tarix boyu nədənsə çox zaman araşdırılmayan ulu əcdadılarımızın yaratdığı türk dünyasına doğma olan qədim Turan-Köç mədəniyyətidir. Bu gün də alternativ tapa bilmədiyimiz sürət vasitəsini təmin edən təkər məhz köçəri türk tayfalar tərəfindən yükdaşımalar üçün icad edilib. Hərb tarixində barıtın kəşfinə bərabər tutulan üzəngi hərbi vasitə kimi yenə köçərilər tərəfindən yaradılıb. Çünki üzəngi olmasa, at üstündə qılınc çalmaq üçün müvazinətini saxlamaq olmaz. Atın əhliləşdirilməsi skiflər tərəfindən 5-7 min il əvvəl baş verib. At minik və qoşqu vasitəsi kimi kəşf edilməsəydi, nə dövlət, nə imperiyalar qurmaq olardı. Köçəri türklər tarixdə ilk dəfə dəmiri emal etməyi öyrəndilər və üzəngidən sürüşməsin deyə çarıxa daban düzəltdilər. Bu siyahını nə qədər desəniz uzatmaq olar. Ancaq gəlin bir anlıq dünyanı bunlarsız təsəvvür edək. Tutaq ki, təkər kəşf olunmayıb. Qədim mədəniyyətlər tarixinə qısa nəzər saldıqdan sonra bu mədəniyyətlər içərisində mühüm yeri olan köç mədəniyyəti, köçəri mədəniyyəti düşündükdə qarşımızda Qara dənizin yaxın ərazilərindən başlayan Xəzər dənizininə qədər uzanan ucsuz-bucaqsız alçaq dağlıq tirələrdən, vadilərdən və yaylalardan ibarət olan Ceyrançöl nəzərə çarpır. Ceyrançöl yaylasında köç mədəniyyəti tarixi bizim eradan öncəyə xalkolit dövrünə təsadüf edir ki, bu dövrdə heyvandarlığın və maldarlığın inkişaf edərək əsasən də davarların (qoyun, keçi) sayının artması, habelə atdan istifadə nəticəsində maldarlığın yeni sahəsi – köç meydana gəlmiş, bu ənənə günümüzdə də aktual olaraq qalmaqdadır. Aradan uzun əsrlər keçməsinə baxmayaraq tarix boyu heyvandarlar yaz aylarında Kür çayının sol və sağ sahilində yerləşən Böyük və Kiçik Qafqaz sıra dağlarında yerləşən, Ağrı, Murov, Kəpəz, Kazbek digər dağların yaylaqlarından öz heyvandarlıq təsərrüfatlarını tarix boyu qışlaq kimi istifadə etdikləri Ceyrançölə, payız aylarıda isə həmin dağlara böyük köç edərdilər. Yaz və payız aylarında heyvandarların köçü zamanı dağların köç yollarından yaşıl yamaclarına yayılan

sürülərin, atların tarixin qədim qatlarından gələn kişnərti səsləri, oymaq-oymaq səpələnmiş binələr, alaçıqlar elə bir möhtəşəm mənzərə yaradırdı ki, əcdadlarımızın ən qədim dövrlərdən üzü bəri yaratdığı, yaşatdığı bu köç mədəniyyəti xalqımızın yaddaşına hopmuş və bundan sonra əsrlər boyu bu mədəniyyəti özündə yaşadacaqdır.

Açar sözlər: Turan-Köç mədəniyyəti, Ceyrançöl, köç

ABSTRACT

The migration culture of Jeyranchol is the genetic memory of Azerbaijan, including the entire Turkic world. Nomadic culture should be characterized as the birthplace of human civilization along with tent culture and tent architecture. The oldest culture of the world, the oldest discoveries, the oldest traditions of statehood, the oldest yasa (law) and tore (legal norms) are related to the nomadic culture. Humanity remains a place where cultures are born, developed and spread. There are several cultures in the world: Indo-Gangetic, Egyptian, Greco-Roman, Chinese and Mesopotamia-Babylonian cultures are among the cultures that have been studied and written about. It is the ancient Turan-Nomadic culture native to the Turkic world, created by our great ancestors, which for some reason has not been researched throughout history. The wheel, which provides a means of speed that we cannot find an alternative to today, was invented by the nomadic Turkic tribes for cargo transportation. In military history, the stirrup, which is equal to the discovery of gunpowder, was created by the nomads as a military tool. Because if you don't have a stirrup, you can't keep your balance to swing a sword on a horse. The horse was domesticated by the Scythians 5-7 thousand years ago. If the horse had not been discovered as a means of riding and carriage, neither states nor empires could have been built. For the first time in history, nomadic Turks learned to process iron and made a heel for the wheel so that it would not slip from the stirrup. This list can be extended as much as you want. But let's imagine a world without them for a moment. Suppose the wheel is not discovered. After taking a brief look at the history of ancient cultures, when we think of migration culture, nomadic culture, which has an important place in these cultures, we can see Jeyranchol, which consists of endless low mountainous ridges, valleys and plateaus, starting from the Black Sea and reaching the Caspian Sea. The history of nomadic culture in the Jeyranchol plateau coincides with the Chalcolithic period before our era, during which livestock breeding and cattle breeding developed, mainly due to the increase in the number of cattle (sheep, goats), as well as the use of horses, which led to the emergence of a new field of cattle breeding - migration, and this tradition is still relevant today. Although many centuries have passed since then, during the history, cattle breeders have been moving to Jeyranchol, which is located on the left and right banks of the Kura River, in the mountains of the Greater and Lesser Caucasus, and from the summer pasture of Agrı, Murov, Kepaz, Kazbek, and other mountains, where they have used their livestock farms as winter quarters throughout history, and in the autumn months to the same they would migrate to the mountains. In spring and autumn, during the migration of cattle breeders, the sound of herds and horses spreading from the migratory ways of the mountains to the green slopes of the mountains, the sounds of horses coming from the ancient layers of history, the scattered buildings and sheds created such a magnificent scene that this migratory culture created and lived by our ancestors since the most ancient times is our people's. absorbed into his memory and will continue to live this culture for centuries.

Keywords: Turan-migration culture, Jeyranchol, migration

DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMET PROGRAMLARINDA SANAYİ (1950-1960)

Uzm. Mehtap ÇINAR

ÖZET

Demokrat Parti 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimleri kazanarak iktidar oldu. Ardından 1954 ve 1957'de yapılan genel seçimleri de kazanarak ülkeyi 10 yıl tek başına yönetti. İktidara geldiğinde hükümet programında Türkiye'nin de hızla sanayileşen ülkeler grubuna dahil edilmesi için hızla çalışılacağından bahsetti. Türkiye'nin diğer batı devleti gibi hızla sanayileşebilmesi için gerekli olan yeraltı kaynaklarına sahip olduğu ve bu kaynakların doğru kullanımıyla sağlanabileceğini bildirdi. Demokrat Parti ülkenin tarım ülkesi olması hasebiyle tarım sektörüne ayrıca ağırlık verdi ve bundan ötürü sanayi çalışmalarının temelini tarıma dayandırdı. Tarım kapsamında makineleşme, zirai sulama, gübreleme, yol yapımı gibi çalışmalara da ivme kazandırarak, tarım merkezli, sanayileşmeyi ve refah seviyesini artırmaya öncelik verildi. Ancak Demokrat Parti sanayide gelişme kaydedebilmek için 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonra ekonomide kendini iyice belli eden devletçiliğin yerini liberal politikanın almasını savunuyordu. Dolayısıyla iktidara gelmesini takiben liberal politikalarını hayata geçirmek ve gerekli kanuni düzenlemeleri yürürlüğe sokmak için harekete geçti. Sanayicilerden alınan Muamele Vergisini kaldırdı. Sanayi çalışmalarında özel sektörün yakından takip edilebilmesi ve hız kazanması için İşletmeler Vekaleti yerine bir Sanayi ve Maden Vekaleti kuruldu. Ziraati geliştirmek için traktör sanayisine önem verdi. Kendi iktidarı döneminde onlarca şeker ve çimento fabrikası kurdu. Yabancı sermayeyi teşvik için düzenlemeler yaptı. Neticede liberal ekonomiyi savunsa da bunu başaramadı ve devlet müdahalesi her alanda kendini gösterdi. Muhalefet tarafından ciddi eleştiriler maruz kalarak iktidarının sonunu getirdi. Demokrat Parti iktidarı henüz görev süresi dolmadan 14 Mayıs 1960 yılında bir darbeyle devrildi. Bu çalışmada 1950-1960 yılları arasında beş defa kurulan Menderes Hükümeti programlarında sanayiye ayrılan husus ve program üzerine yapılan meclis görüşmelerinde dile getirilen eleştiri ve önerilerini ortaya koymaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Fabrika, Sanayi, Maden, Liberal Ekonomi

ABSTRACT

The Democratic Party won the general elections held on May 14, 1950 and came to power. Afterwards, he won the general elections held in 1954 and 1957 and ruled the country alone for 10 years. When he came to power, he mentioned in the government program that he would work quickly to include Turkey in the group of rapidly industrializing countries. He stated that Turkey, like other western states, has the underground resources necessary for rapid industrialization and that these resources can be provided with the correct use. Since the country is an agricultural country, the Democratic Party also gave weight to the agricultural sector and therefore based its industrial activities on agriculture. Within the scope of agriculture, priority was given to increasing the level of industrialization and welfare based on agriculture by accelerating the works such as mechanization, agricultural irrigation, fertilization and road construction. However, the Democratic Party advocated liberal policy replacing the statism, which became evident in the economy after the 1929 Economic Depression, in order to make progress in the industry. Therefore, following his coming to

power, he took action to implement his liberal policies and to put into effect the necessary legal regulations. It abolished the Transaction Tax levied from the industrialists. In order to closely monitor and accelerate the private sector in industrial activities, an Industry and Mining Ministry was established instead of the Enterprises Ministry. He gave importance to the tractor industry to develop agriculture. During his rule, he established dozens of sugar and cement factories. It made arrangements to encourage foreign capital. As a result, although he defended the liberal economy, he could not achieve this and state intervention showed itself in every field. He was severely criticized by the opposition and brought the end of his rule. The Democratic Party government was overthrown in a coup on May 14, 1960, before the end of its mandate. In this study, it was tried to put forward the criticisms and suggestions expressed in the parliamentary meetings on the program and the issue allocated to the industry in the programs of the Menderes Government, which was established five times between the years 1950-1960.

Keywords: Democratic Party, Factory, Industry, Mining, Liberal Economy

GİRİŞ

Türkiye, Milli Mücadele'yi başarmasının ardından toplumun her alanında olduğu gibi sanayide de büyük kalkınma projeleri başlattı. Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayi tesisleri sayıca çok az olduğu gibi sadece İstanbul ve İzmir'de görülmekteydi. Türkiye hem savaşın getirdiği ekonomik çöküntülerle, hem de Osmanlı'dan devraldığı ağır yükümlülüklerle karşı karşıya bulunuyordu. Dolayısıyla ağır şartları değiştirme zorunluluğu kalkınma politikalarını zorunlu kılıyordu (Eroğlu-Yıldız, 2004;44).

1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresinde milliyetçi, liberal özel teşebbüse önem veren bir politika benimsendi. Milli kalkınmanın vazgeçilmez unsuru olan sanayi sektöründe 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak sanayi üretimini artırmak üzere belli koşullar çerçevesinde özel teşebbüs teşvik edildi. Tarımsal makine, araç ve gereçleri ithalatında gümrük muafiyeti sağlanırken yerli üretim ve sanayiyi korumak için özellikle iplik ve kumaş, şeker, un ve diğer gıda maddeleri, deri ve ağaç mamulleri, çimento gibi maddelerin ithalatı yüksek gümrük vergileriyle kısıtlandı. Liberal uygulamalar 1929 Dünya Ekonomik Buhranına kadar devam ederken bu tarihten itibaren devletçi politikalar izlenmeye başlandı (Özdemir vd. 2016; 152).

Merkez Bankasının 1931 yılında kuruluşundan sonra, 1932'de sanayiye kredi sağlamak üzere, Sanayi Kredi Bankası, kamu ve özel sektör projelerini inceleyip değerlendirecek Devlet Sanayi Ofisi ve 1933 yılında tekstil ürünlerinin üretimi ve ticaretini gerçekleştirmek üzere Sümerbank kuruldu. 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planıyla birlikte büyük sermaye gerektiren sanayi yatırımlarını ve bunun yanında hammaddesi ülkeden temin edilebilecek sanayinin kurulmasını devlet üstlenecekti. Bu kapsamda devlet dokuma, kimya, selüloz gibi sektörlerde yatırımlar gerçekleştirmeye başladı. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde demiryollarının yanı sıra Zonguldak Kömür Şirketi ve İzmir Telefon Şirketi gibi şirketler kamulaştırıldı, yerli hammaddeyi kullanacak sanayi kuruluşları teşvik edildi ve sanayi üretimiyle kalkınma hızı artış gösterdi. Birinci Sanayi Planının başarılı olmasıyla 1938 yılından itibaren uygulamaya konulmak üzere İkinci Sanayi Planı hazırlandı. Ancak İkinci Dünya Savaşının patlak vermesiyle plan uygulanamadı (Özdemir vd., 2016; 154).

Savaş şartları altında hükümet 18 Ocak 1940'da Millî Korunma Kanunu ile ekonomiyi tamamen devlet kontrolüne aldı. Öyle ki hükümet sanayide ve madenlerde hangi ürünün ne kadar üretileceğine dahi kendisi karar verir oldu. 11 Kasım 1942'de "Varlık Vergisi Kanunu" kabul edildi. Savaş yıllarında enflasyonla mücadele etmek ve zenginlerden vergi alarak gelirleri arttırmak amacıyla çıkarılan vergi, zamanla gayrimüslimlere karşı bir hal aldı. Nitekim Başbakan Şükrü Saraçoğlu, verginin amacını piyasanın Türkleştirilmesi olarak

nitelendirebiliyordu. Ancak beklenilen gelir sağlanmayınca kanun 1943 yılında yürürlükten kaldırıldı (Ural-Hangül, 2019; 80).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte hükümet muhalif söylemlere rağmen "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" çıkardı. Bu kanun uygulamaya konulunca Adnan Menderes, Emin Sazak, Cavit Oral ve Fevzi Karaosmanoğlu gibi vekillerin büyük tepkisiyle karşılaştı. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 11 Haziran 1945'de kabul edildi. Ancak kanunun görüşmeleri sırasında CHP içerisinden yeni bir muhalefet hareketi doğdu. Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün başını çektiği muhalefet hareketi 7 Haziran 1945'te, tarihe *"Dörtlü Takrir"* olarak geçen ve CHP'nin demokratik esasları hayata geçirmesini talep eden önergeyi grup başkanlığına sundu (Kocak, 2012; 25-26). Türk siyasi tarihinde "Dörtlü Takrir" olarak anılan hareket başladı. Bu muhalif kadro, daha sonra CHP'den ayrılarak 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurdu (Baytal, 2007, 549).

Partinin kurucuları Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü idi. Antalya Milletvekili Cemal Tunca ve Eskişehir Milletvekili Emin Sazak'ın da katılımıyla DP mecliste beş (5) milletvekiliyle temsil edilmeye başlandı. Parti hızla teşkilatlanmaya başladı. Öyle ki kuruluşundan üç ay sonra 26 il ve 75 ilçede parti teşkilatı mevcut hale geldi (Yücel, 2001; 52).

10 Haziran'da, seçimlerin Ekim 1947 yerine 21 Temmuz 1946'da yapılması kararı alındı. DP, seçimin öne alınmasına karşı çıksa da 16 Haziran 1946'da taşradan gelen parti mensuplarının katılımıyla yapılan toplantıda seçime girmeye karar verdi. Seçimler 21 Temmuz 1946'da yapıldı. Sonunda DP'nin, dört yüz altmış beş (465) milletvekilliği için gösterebildiği iki yüz yetmiş üç (273) adaydan sadece altmış ikisi (62) seçilebildi ve bu altmış iki kişinin sekizi (8) bağımsızdı (Eroğul, 2001; 36). 21 Temmuz 1946'da 62 koltukla meclise giren DP 14 Mayıs 1950 seçimlerinde oyların çoğunluğunu alarak dört yüz otuz dört (434) koltukla iktidar parti olmayı başardı (Turp, 2017; 95).

9. Dönem TBMM, 22 Mayıs 1950'de en yaşlı üye Kars Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın başkanlığında açıldı. Ardından Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. Dört yüz elli üç (453) kişinin katıldığı seçimlerde Celal Bayar üç yüz seksen yedi (387) oyla yeni Cumhurbaşkanı seçildi. İsmet İnönü ise altmış dört (64) oyda kaldı. Seçimlerde Halil Özyörük bir (1) oy alırken bir (1) oy da çekimserdi (TBMMTD), Dönem 9, Cilt: 1, Birleşim: 1, s.6-7, 22.05.1950). Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin ardından hükümet istifasını sundu. Bayar, İstanbul Milletvekili Adnan Menderes'i yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Böylece Celal Bayar Türkiye Cumhuriyeti'nin 3. Cumhurbaşkanı ve Adnan Menderes de yeni Başbakan'ı oldu (Zafer, 23.05.1950, Sayı: 387).

1.BİRİNCİ MENDERES HÜKÜMETİ (22.05.1950-09.03.1951)

1.1. Hükümet Programında Sanayi

Demokrat Parti 14 Mayıs 1950'de seçimi kazandı ve 22 Mayıs 1950'de Celal Bayar, Adnan Menderes'i yeni hükümeti kurmakla görevlendirdi ve aynı gün kuruldu (TBMMTD), Dönem: 9, Toplantı: Olağan, Cilt: 1, Birleşim: 1, s.6-7, 22.05.1950). Cumhurbaşkanlığı tezkeresi okunmasının ardından hükümet açıklandı. Hükümet şu kişilerden oluşuyordu; Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı Samet Ağaoğlu Devlet Bakanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu Adalet Bakanı Halil Özyörük, Milli Savunma Bakanı Refik Şevket İnce, İçişleri Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu, Dış İşleri Bakanı Prof. Dr. Fuat Köprülü, Maliye Bakanı Halil Ayan, Milli Eğitim Bakanı Avni Başman, Bayındırlık Bakanı Korgeneral Fahri Belen, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Nihat R. Belger, Gümrük ve Tekel Bakanı Nuri Özsan, Tarım Bakanı Nihat İyriboz, Ulaştırma Bakanı Tevfik İleri, Çalışma Bakanı Hasan Polatkan, İşletmeler

Bakanı Prof. Dr. Muhlis Ete olarak belirlendi. Adnan Menderes o dönem sanayi çalışmalarını da içine alan Ekonomi ve Ticaret Bakanlığına İzmir Milletvekili Zühtü Velibeşe'yı atadı (Neziroğlu-Yılmaz, 2013, 747-749).

Adnan Menderes 22 Mayıs 1950'de TBMM'de yaptığı açılış konuşmasında eski iktidarın uyguladığı devletçilik politikasıyla ekonomiyi nüfuz altına almasını eleştirerek iş ve ekonomi kaynaklarının gelişmesine engel olduğunu belirtti(TBMMTD), Dönem: 9, Toplantı: Olağan, Cilt: 1, Birleşim: 1, s.6-7, 22.05.1950).

Yeni hükümet programı 29 Mayıs 1950'de Başbakan Adnan Menderes tarafından açıklandı. Menderes kendi iktidarı süresince devlet hizmetlerinin görülmesinde devlet masraf ve külfetlerinin asgariye indirileceğini ve böylece ekonominin ferahlığa kavuşturulacağını söyledi. İktisadi teçhizatı hızlandırmak ve bu maksatla bütçede yatırım kısmını olabildiğince genişletmek, özel teşebbüsün kendini hukuki ve fiili emniyet altında hissetmesini sağlayacak tedbirleri almak, yabancı teşebbüs sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalanabilmenin şartlarını tahakkuk ettirmek için gerekli planlarının olduğunu ifade etti. Gayelerinin üretim hayatını devletin zararlı müdahalelerinden ve her çeşit bürokratik engellerden kurtarmak için çalışmak olduğunu vaad etti. Sanayi alanında milletlerarası ödeme sisteminin kurulmasında, milletlerarası ticaretin ve bizzat memleketin menfaati için Avrupa İşbirliği camiasına katılmakta olduğunu belirtti. Ayrıca sanayinin korunması gerekliliğini ihmal etmeksizin dünya ticaretinin serbestleştirilmesi hususunda dünya ticaretindeki yerlerini alarak, ekonomi ve sanayide devlet elinin azalacağını vurguladı(TBMMTD), Dönem 9, Cilt 1, Birleşim 3, s.26-27, 29.05.1950).

1.2.Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

CHP Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu kürsüye gelerek program metninin kendilerine geç ulaştığını belirtti ve Çarşamba gününe kadar zaman istedi. Teklifin kabul edilmesiyle görüşmelerin 31 Mayıs'ta yapılması kararlaştırıldı. (Neziroğlu-Yılmaz, 2013; 760-761).

31 Mayıs 1950'de başlayan hükümet programı hakkında başlayan görüşmeler kapsamında görüşleri için kürsüye gelen Mardin Milletvekili Kemal Türkoğlu, yeni hükümetin ekonomi alanında tedbirli olacağını gördüğünü söyledi. Devletçilik ilkesinin asgariye indirilmesi kararını onayladığını liberalizme kaydığını fakat bu iki sahanın sınırlarını programda net bir şekilde belirtmediğini ifade ederek hem olumlu hem olumsuz eleştiride bulundu(Neziroğlu-Yılmaz, 2013; 804).

DP İstanbul Milletvekili Ahmet Hamdi Başar ise Demokrat Parti hükümetinden önce uygulanan devletçilik politikasının ülkede tarımdan sanayiye her iktisadi harekete karışmasının ekonomiyi olumsuz yönde etkilediğini belirtti (Neziroğlu-Yılmaz, Cilt 2; 2013; 814).

DP Zonguldak Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller de, parti programıyla kilitlenmiş olan iş ve çalışma sahaları açılabileceğini söyledi. Sınai ve ticari rekabet ile serbest faaliyet sahasını da bir memlekette kurulacak sanayiyle ilerleyeceğini, Amerika, Fransa, İtalya, Belçika, İngiltere, Finlandiya'nın bugün yüksek seviyeye sanayi sayesinde ulaştığını hamlenin DP iktidarından da beklendiğini bildirdi (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 1, Birleşim 4, s.83-85, 31.05.1950).

DP İzmir Milletvekili Osman Kapanı hükümetin beyannamesine bakıldığında devraldığı iktidarın zor şartlar altında bulunduğunu belirtti. Keza 2,5 milyara yaklaşan devlet borçlarının altından kalkmasının büyük gayretle olacağını söyledi. İkinci Dünya Savaşı'ndan zararla çıkan devletlerden birinin Fransa olduğunu ve ekonomisini kalkındırmak için "Monnet Plânı"nı uygulayıp başarılı olduğunu söyledi. Bu plana göre Fransa öncelikle memleketin en

önemli ekonomik unsuru olan sanayiyi yeniden korumak için harap olan sanayisini tamir etmek suretiyle işe başladığını ve başardığını ifade etti. Elbette ki bunun önemli sebeplerinin başında Fransa'nın bir sanayi ülkesi olmasından kaynaklandığını, Türkiye'nin savaşa katılmamasına rağmen katılan ülkelerden daha geride kaldığını, Türkiye'nin tarım ülkesi olması hasebiyle tarımı ön plana çıkarıp milli ekonomiyi sanayideki atılımlarla geliştirebileceğini açıkladı (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 1, Birleşim 4, s.87-88, 31.05.1950).

Kayseri Milletvekili Suat Ürgüblü, memlekette halihazırda var olan fabrikaların, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının varlığının özel teşebbüse uygun olmadığını söyledi. Daha önce yapılan bazı fabrikalar gibi devletin sağlayacağı kredilerle tekrar edilmesinin daha uygun olduğunu, yabancı dövizine aldanılmaması uyarısında bulundu. Türkiye'yi İsviçre ve diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslayarak yer altı kaynakları bakımından Avrupa devletlerinden zengin olmasına rağmen, sanayileşme bakımından onların gerisinde kalmasına üzüldüğünü ifade etti. Ürgüblü, son olarak hükümetin İktisat, Ticaret ve İşletmeler Bakanlıklarını fabrikacılıktan, kunduracılıktan ve çorapçılıktan kurtararak bunları Milli Ekonomi Bakanlığı altında toplayarak müspet bir hedefe ulaştırmasını dileyerek sözlerini tamamladı (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 1, Birleşim 5, s.123-126, 02.06.1950).

1.3. Birinci Menderes Hükümetinin Sanayi Alanında Çıkardığı Kanunlar

DP Hükümet programı çerçevesinde tarım ve hayvancılık gibi alanlardan başka sanayi alanında da çok sayıda kanuni düzenleme yapıldı. Daha sonra yapılacak sanayi çalışmaları için kanunlarda düzenlemelere gidildi. Özelikle çay, şeker, pamuk gibi tarım ağırlıklı sanayi düzenlemelerine ağırlık verildi. Kanunlarda yapılan düzenlemelere örnek verecek olursak aşağıdaki şekilde sıralanabilir.

1. 13 Aralık 1950 tarih 5690 sayılı Sanayi ve Ticarette İş Teftişi hakkındaki 81 numaralı Milletlerarası Çalışma Sözleşmesinin onanmasına dair Kanun (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 3, Birleşim 16, s.116, 22.12.1950).
2. 12 Temmuz 1950 tarih ve 5675 sayılı Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Hakkındaki Kanunun 23ncü Maddesi ile 24 üncü Maddesinin (A) Fıkrasının Son Bendinin Kaldırılması Hakkında Kanun (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 1, Birleşim 52, s.982, 05.07.1950).
3. Tekel Genel Müdürlüğü 1951 Yılı Bütçe Kanunu (TBMMTD, Dönem 9, Cilt 5, Birleşim 52, s.982, 26.10.1951).
4. 23 Şubat 1951 tarih ve 5728 sayılı Tekel Genel Müdürlüğü 1950 Yılı Bütçe Kanununa Bağlı (A) İşaretli Cetvelde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun(TBMMTD), Dönem 9, Cilt 5, Birleşim 52, s.585, 26.11.1951).
5. 27 Şubat 1951 tarih 5743 sayılı Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı Hakkındaki Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılması Hakkında Kanun (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 5, Birleşim 26, s.24, 05.01.1951).

2.İKİNCİ MENDERES HÜKÜMETİ (09.03.1951-17.05.1954)

2.1.Hükümet Programında Sanayi

Birinci Menderes Hükümeti 8 Mart 1951'de istifa etti (Ulus, 09.03.1951, s.16663). 9 Mart'ta İkinci Menderes Hükümeti kuruldu. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığına Muhlis Ete atandı (Neziroğlu-Yılmaz, Cilt 2; 2013; 918). İkinci Menderes Hükümeti, aynı gün 396 milletvekilinin 346 kabul oyuyla güvenoyu aldı(TBMMTD), Dönem 9, Cilt 1, Birleşim 59, s.124, 02.04.1950) ve 9. Dönem TBMM'nin çalışma süresinin sonuna kadar görevi başında kaldı (Milliyet, 12 Mart 1951, Sayı: 310).

Hükümetin kurulmasının ardından Adnan Menderes, 30 Mart 1951'de hükümet programını sunmak üzere kürsüye çıktı. Eski ve yeni program arasında esaslı bir fark olmadığını belirten Menderes, ilk hükümetin dokuz aylık faaliyetleri sırasında program üzerinde görüş birliği sağlandığını belirtti. 14 Mayıs inkılâbı olarak nitelendirdiği dönemin ilk safhasının aşılmış olduğunu beyan etti. Ancak yine de gizli ya da açık bir şekilde bu inkılâbın neticelerini ortadan kaldırmak isteyenlere çalışmalarına daha şiddetle devam edeceklerini iddia etti. Bu sebeple yeni hükümetin ilk görevinin, inkılâbın neticelerinin korunması olduğunu belirtti(TBMMTD Dönem 9, Cilt: 6, Birleşim 64, s.60-61, 30.03.1951). Devlet işletmeciliğinin sadece ana sanayiye bağlı olan kamuya ait kurumlarda devam etmesi bunlar haricindeki sahalarda yeniden iktisadi teşebbüslere girişilmemesi, daha önce çeşitli amaçlarla Devlet tarafından kurulmuş işletmelerden bu şartlara uymayanların bir plân dâhilinde ve elverişli şartlarla özel teşebbüslere devrine çalışılması ve böylece devletin iktisadın içinde değil üstünde yer alması şeklinde ifadelendirebileceği temel görüşü üzerinde duracağını bildirdi (TBMMTD, Dönem 9, Cilt 6, Birleşim 64, s.63, 13.04.1951).

Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete'nin Meclise yazılı olarak sunduğu bilgiye göre ekonominin sektörlere dağılımı şu şekildeydi "*Ziraatin millî gelirlerimizdeki payı genellikle % 50 nin üstündedir, ticaretin payı % 25 - 29, endüstrinin Millî gelirlerimizdeki yeri ise, ancak % 14 - 19 arasındadır"(TBMMTD),* Dönem 9, Cilt: 6, Birleşim 64, s.194, 13.04.1951).

2.2. Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

Hükümetin programını açıklamasından sonra programa yönelik görüş ve eleştiriler o günün dünya siyasetini etkileyen Kore Savaşı üzerinde yoğunlaştı. Dolayısıyla vekiller savaş karşısında Türkiye'nin dış siyasette nasıl bir program izlemesi gerektiği konusunda önerilerde bulundu. Sanayi konusu ele alınmadı(TBMMTD), Dönem 9, Cilt 6, Birleşim 59, s.76-122, (02.04. 1951). 2 Nisan 1951'e kadar süren görüşmeler sonunda İkinci Menderes Hükümeti, aynı gün 396 milletvekilinin 346 kabul oyuyla güvenoyu aldı (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 6, Birleşim 59, s.124, (02.04. 1951).

2.3.İkinci Menderes Hükümetinin Sanayi Alanında Çıkardığı Kanunlar

İkinci Menderes Hükümeti döneminde sanayi alanında kanunlar hükümet programına göre hazırlandı. Birinci Menderes Hükümetinin programında sanayi ile ilgili vurgulanan konulara ilişkin düzenlemeler yapıldı. Sanayi çalışmalarını destekleyecek kuruluşların sermayesini artırma, sanayiye katkı sağlamasından ötürü hidro-elektrik santrallerinin inşaatına destek verme gibi teşebbüslerde bulundu.

1. 4851 Sayılı 5 Temmuz 1953 tarihli Etibank sermayesinin (500 000 000) liraya çıkarılması hakkında Kanun (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 24, Birleşim 105, s.395, 08.07.1953). Bu kanunla yeraltı kaynakları ve enerji kaynaklarının işletilmesi amacıyla 14 Haziran 1935'te 20 milyon liralık sermaye ile kurulan Etibank'ın, gelişen ekonomi karşısında sermayesi 500 000 000 'a çıkarıldı.

2. 9 Temmuz 1953 tarih 8453 sayılı Askerî Fabrikalar Tekaüt ve Muavenet Sandığına bağlı işçilere mesken yaptırmaları için borç para verilmesine dair Kanun (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 24, Birleşim 100, s.95, 02.07.1953).

3. 15 Temmuz 1953 tarih ve 6168 sayılı Şeker Fabrikalarına bahşolunan İmtiyaz ve Mufiayat Hakkındaki Kanunun 2. Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun (Kavanin Mecmuası, Cilt 36, 1954; s.285-286).

4. 4 Şubat 1954 tarihli 8625 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çukurova Elektrik Türk Anonim Ortaklığı arasında Seyhan Barajı Hidro-elektrik tesislerinin devrine mütaallik olarak akdedilen mukavelenin tasdiki hakkında Kanun (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 27, Birleşim 24, s.3, 04.01.1954). "Bakanlar Kurulu'nun 3/14482 sayılı kararı esasları dairesinde 16 000 000 lira sermayeli Çukurova Elektrik Türk Anonim Ortaklığı kurulmuş ve Hükümetçe adı geçen ortaklığa bu hidroelektrik tesisleri işletmek üzere 49 sene vadeli bir imtiyaz verilmiştir. 6 Haziran 1953 tarihindeki Bakanlar Kurulu kararıyla (Yalnız Seyhan barajından istihsal olunan enerjinin Seyhan ve İçel ilçelerinde de ihtiyaç olduğu takdirde nakledilmesi, buralarda mevcut veya kurulacak işletmelere ve istimlâkleri 500 kilovatı geçen sanayi müesseselerine Bayındırlık Bakanlığının kontrol ve tasdik edeceği tarifeler esasları dâhilinde toptan satış yapmak ve 49 sene muteber olmak üzere) imtiyaz verilmiştir.

3. ÜÇÜNCÜ MENDERES HÜKÜMETİ (17.05.1954-09.12.1955)

3.1. Hükümet Programında Sanayi

2 Mayıs 1954 seçimlerinin DP lehine sonuçlanmasının ardından yeni meclisin yaptığı seçimle Celal Bayar, 486 oy alarak tekrar Cumhurbaşkanı seçildi (Akşam, 18.05.1954; s.12797). Genel seçimlerin ardından başbakan Adnan Menderes 14 Mayıs'ta istifa etti. Yeni hükümeti kurma görevi 17 Mayıs'ta yeniden Adnan Menderes'e verildi. Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı İktisat ve Ticaret Bakanı olarak atandı (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 2, s.18, 17.05.1954). 17 Mayıs'ta ilk toplantısını yapan kabine hükümet programı için çalışmaya başladı (Akşam, 18.05.1954; s.12797).

24 Mayıs 1954'te Başbakan Menderes meclis kürsüsüne gelerek hükümet programını açıkladı(TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 3, s.26, 24.05.1954). Adnan Menderes, programda sanayiyle ilgili olarak Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu (TBMMTD), Dönem 9, Cilt 27, Birleşim 26, s.39, 06.01.1954) ile petrollerin işletilmesi konusunda tedbir almakta kararlı olduklarını söyledi. Memleketin sanayileşmesinde, zengin tabiî kaynakların ve petrollerin bir an önce işletmeye açılmasında ve milletin hizmetine sunulmasında yabancı sermaye ve 'teknik bilginin ortak mesaisine verilen önemi, her türlü olumsuz yayın ve propagandalara rağmen, milletin tam onayına mazhar olunduğunu ifade etti (TBMMZC) Devre 10, Cilt 1, İnikat 2, s.27, 17.05.1954).

Bir taraftan ihracatı artırıp ithalâtı memlekette kurulacak sanayi üretimine ham madde sağlamak için üretim hacmini artıracak envestismanlara gitmek diğer taraftan da iktisadi kalkınma dolayısıyla artan tüketim seviyesini tatmin etmek, yabancı memleketlerden geniş ölçüde ithalât yapılmasını sağlamak amacında olduklarını bildirdi (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 2, s.28, 17.05.1954). Daha önce kendi iktidarları süresince yaptığı ulaşım, baraj, elektrik, yol, tarım, sanayi, madencilik, iç ve dış ticaret hacminin büyümesi gibi hizmetlerden

bahsederek gelecekte yapılacak olan sanayi çalışmalarına değindi (TBMMZC) Devre 10, Cilt 1, İnikat 3, s.34, 24.05.1954).

3.2. Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

Hükümet programının sunulmasının ardından CHP Meclis Grubu Adına Sinop Milletvekili Server Somuncuoğlu hükümete karşı yapılacak yabancı yatırımlara karşı dikkatli olunması dileğinde bulundu. Sanayi ve maden sahası için esnaflara uygun kredilerin sağlanması tavsiyesinde bulundu (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 4, s.49-52, 26.05.1954). Sözlerine devam eden Somuncuoğlu sanayi hayatını gelişmeden alıkoyan İmalât Muamele Vergisi'nin bugünkü şekil ve tatbikatiyle kaldırılmasını tasvip etti (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 4, s.53, 26.05.1954).

Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı, sanayileşme ve mahsulleri değerlendirme hususundaki tedbirler neler olacaktır? Alelûmum iktisadi meselelerimizi ihya edecek bir plân-program hazırlanması düşünülüyor mu (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 4, s.66, 26.05.1954)? Şeklinde iki soru yöneltti ve bu soruları DP adına Sivas milletvekili Nuri Demirağ yanıtladı. Demirağ, memleketin devletçilik uygulamasının vermiş olduğu tahribattan kurtarılacağını bildirerek bu amaçla 8 Temmuz 1946'da Millî Kalkınma Partisi kurulduğu zaman kanunların demokrasiye uygun olarak düzeltilmesi için partice faaliyete geçildiğini adli, idari, askeri, mali, iktisadi, sınai, zirai, kültürel, bayındırlık ve ulaşım vs. olanlar bir araya getirilerek 6 komisyon teşkil edildiğini, fakat faaliyet ve devamının gelmediğini bildirdi. Meclisin bu ana davayı yeniden faaliyete koymasını önerdi. Amerika'daki gibi nüfusun çoğunluğunun daha önce tarımla uğraşırken daha sonra büyük kesiminin sanayinin artmasına bağlı olarak fabrikalarda istihdamının sağlanması örneğini vererek aynı teşebbüsün Türkiye'de uygulanabileceği tavsiyesinde bulundu (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 6, s.72-76, 09.06.1954).

Trabzon Milletvekili Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, şu sıralar bir traktör fabrikası kurulması girişiminden haberdar olduklarını ifade etti. Ancak traktör fabrikasında ne gibi aletler yapılacağı, burada çalışacak işçilerin durumu, yapılacak ürünlerin Türkiye dâhilinde olup olmayacağı hususlarında sorular sordu.

İşletmeler Bakanı, Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş ise Tarakçıoğlu'na katılarak daha önce aynı şekilde ciddi yatırım yapılan teyyare motoru fabrikalarının çalıştırılmadığına değinerek öncelikle dış ticarette rekabet alanlarının oluşturulması gerekliliğinden ve dış pazara çıkarılması gerekliliğinden bahsetti. Ayrıca traktör sanayinin kurulması ile birlikte Makina ve Kimyanın iştirak payı olarak faaliyete geçirilerek ekonomiye katılabileceğini söyledi(TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 6, s.97-98, 09.06.1954).

Başbakan Menderes ise, Türkiye'de bir traktör sanayii kurulmasının imkân dâhilinde olduğunu bu itibarla traktör sanayiyle meşgul olmak üzere Türkiye'de kurulacak Anonim şirketlerin faaliyete geçmeleri halinde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumuna ait Motor Fabrikasının iştirak payı karşılığı olarak kısmen veya tamamen bu şirketlere devredilebilmesini, kısmen veya tamamen kiraya verilebilmesini sağlamak amacıyla bir kanun tasarısı hazırlandığını beyan etti (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 6, s.99, 09.06.1954).

3.3.Üçüncü Menderes Hükümetinin Sanayi Alanında Çıkardığı Kanunlar

Üçüncü Menderes Hükümeti döneminde sanayi ile ilgili en önemli planın Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile petrollerin işletilmesi konusundaki kararları oldu. tarım ülkesi olması hasebiyle tarım makineleri yapmak için kanunlarda düzenlemeler yapıldı.

Sanayi teşebbüslerini desteklemek için kurulmuş olan Sümerbank'ın desteklediği kuruluşlarda düzenlemeler yapıldı.

Aynı zaman da şeker fabrikalarına geçmiş dönemde ithalat ürünlerine getirilen vergi indirimleri bu dönemde de devam etti.

1. 16 Haziran 1954 tarih 5591 sayılı Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kanununa ek Kanun (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 6, s.104, 09.06.1954). "Bu kanun tarımsal üretim için gerekli olan traktör ve yedek parça ekipmanlarının Türkiye'de de yapılabileceği anlaşıldığı ve bu amaçla kurulan anonim şirketlerine devletin destek verebileceği, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na a Motor Fabrikası'nın ortaklık payının bu şirketlere devredilebileceği amacıyla hazırlanan kanun tasarısıdır.

2. 21 Mayıs 1955 tarih 9011 sayılı Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Kanunu (TBMMZC), Devre 10, Cilt 7, İnikat 71, s.57, 04.05.1955). Bu kanunla "Türkiye Demir ve Çelik işletmeleri" adı bir teşebbüs kurulmuştur. Sümerbank'a bağlı olan Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın gereksiz harcamalara yöneldiğini, bu yüzden bu tür müesseselerin ayrı bir teşkilat tarafından idare edilmesi ve müstakil birer kuruluş olması yönünde yapılan kanun çalışmasıdır.

3. Devlet orman işletmelerince ve kereste fabrikalarınca yapılmış olan harcamalara ait 1947, 1948, 1949, 1950, 1951 ve 1952 yılları bilânçolariyle kâr ve zarar hesaplarının tasdiki hakkında kanun(TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 54, s.47, 23.03.1955).

4. 21 Mayıs 1955 tarih 9011 sayılı Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları işletmesi Kanunu (TBMMZC), Devre 10, Cilt 7, İnikat 71, s.57, 04.05.1955). "Bu kanunla 'Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi' adı ile bir teşekkül kurulmuştur. Bu kanunda, Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi 'Seka' remziyle ifade olunmuştur. Sümerbank'a bağlı bir müessese hâlinde idare edilmekte bulunan Selüloz Sanayii faaliyet ve idare şekliyle farklı teknik, idari ve malî sistemlere ihtiyaç gösteren çok değişik sınai ve iktisadi mevzuları kendi bünyesinde toplamış bir müessesedir. Bu sebeple yine ekonomik finansmanı ve idaresini kolaylaştırmak amacıyla Sümerbank'tan ayırarak ayrı bir teşkilat haline getirilmiştir."

5. 27 Mayıs 1955 tarihli Etibank Kanununun 10 ncu Maddesinin Kaldırılması hakkında Kanun. 14 Haziran 1935 tarihli ve 2805 sayılı Etibank Kanununun 10 ncu maddesi kaldırılmıştır (TBMMZC), Devre 10, Cilt 1, İnikat 75, s.194, 13.05.1955).

6. 2 Nisan 1955 tarihli Mensucat Sanayii Mevzuunda Türkiye'ye Teknik Yardım Temini Hususunda Türkiye Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Arasında İmzalanan 12 Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki hakkında Kanun (TBMMZC), Devre 10, Cilt 5, İnikat 41, s.161, 11.10.1955).

4. DÖRDÜNCÜ MENDERES HÜKÜMETİ (09.12.1955-25.11.1957)

4.1. Hükümet Programında Sanayi

Muhalefetin ekonomik gerileme ve hayat pahalılığı baskısı karşısında Menderes kabinesinin tamamı istifa etti. Adnan Menderes Anayasa gereği kabinesinin istifasını Cumhurbaşkanı'na sundu. Cumhurbaşkanı, kabineyi kurma görevini tekrar Menderes'e verdi (Cumhuriyet, 30 Kasım, 1955).

30 Kasım 1955'te Adnan Menderes dördüncü hükümeti kurdu. Menderes, 14 Aralık 1955'te hükümet programını hazırladı. Yeni kabinede İktisat ve Ticaret Bakanı olarak İstanbul Milletvekili Fahrettin Ulaş görev aldı (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 12, İnikat 12, s.235, 09.12.1955).

Adnan Menderes dördüncü hükümet programını kısa tutarken daha önce kurdukları üç hükümet programını kısaca müzakere etti. Beslenme ve giyim sanayisinin hammaddesinin ziraate dayandığını söyledi (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 12, İnikat 12, s.252, 14.12.1955). Milli ekonominin temelinin ziraate dayanmakla birlikte bu temel üzerinden sanayi ve diğer alanların geliştirilebileceğini vurguladı. İktisadi teşebbüsleri teşvik etmek ve hızlandırmak için İşletmeler Vekâleti yerine bir Sanayi ve Maadin Vekâleti'nin kurulması lüzumuna değindi. Sanayi teşebbüsleri için ayrı bir bakanlık kurulması konusunun bir neticeye bağlanacağını ifade etti (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 12, s.254, 14.12.1955).

4.2. Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

Program hakkında 16 Aralık'ta başlayan görüşmelerde CHP Meclis Grubu adına konuşan İsmet İnönü, zirai ve sınai alanda programda belirtilen hususlara kimsenin karşı çıkmadığını, ancak yatırımların programsız olduğunu iddia etti. 1947'den beri dış yardım yapılmasına rağmen yardımların plansız olduğunu ve israf edildiğini ekledi(TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.264, 16.12.1955). Birtakım fabrikalar tamamen veya kısmen faaliyetlerini tatil etmeye mecbur olduklarını beyanla eleştirilerini sürdürdü(TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.264, 16.12.1955). Dış ticaret açığının beş yıl önce 62 milyon iken 1955 Ekim'inde 10 aylık borcunun, 482 milyon liraya yükseldiğini yani senelik açığın dokuz katına çıktığını belirtti(TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.265, 16.12.1955). Son olarak içinde bulunulan mali ve iktisadi güçlüklerin cenderesinden kurtulmanın ilk şartının Adnan Menderesin çekilmesi tavsiyesinde bulunarak konuşmasını sonlandırdı(TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.266, 16.12.1955).

Eleştiriler karşısında DP Meclis Grubu adına Erzurum Milletvekili Bahadır Dülger (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.281, 16.12.1955), yapılan işleri yakından takip etmek için İşletmeler Bakanlığı yerine bir Sanayi ve Maadin Bakanlığının kurulacağını(TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.284, 16.12.1955), bazı fabrikaların tamamen veya kısmen faaliyetlerini durdurmasının sebebinin ise ithalat mallarındaki darlıktan kaynaklandığını söyledi (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.264, 16.12.1955).

Adnan Menderes yapılan eleştirilere karşı iktidarda oldukları süre zarfında yaptıkları fabrikalardan bahsederek hangisinin gereksiz ve israf olduğu sorusunu sordu. CHP'nin 25 yıllık iktidarı süresince yalnızca dört şeker fabrikası kurduğunu söyleyerek (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.303, 16.12.1955) kendi iktidarlarında onlarca çimento ve şeker fabrikası açtıklarından bahsetti. Giyim sanayisinin hammaddesi olan pamuk üretiminden ve pamuk fabrikalarından bahsetti (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.305, 16.12.1955). Bunlara ek olarak elektrik üretiminden, yol ve liman yapımlarından bahsederek bunlarının getirisinin ileriki yıllarda ortaya çıkacağını belirtti(TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.308, 16.12.1955).

Program muhalefet tarafından eleştirilse de yapılan görüşmelerin ardından Dördüncü Menderes Hükümeti, 16 Aralık 1955'te 455 milletvekilinin 398'inin oyunu alarak görevine başladı (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 8, İnikat 15, s.327, 16.12.1955).

4.3. Dördüncü Menderes Hükümetinin Sanayi Alanında Çıkardığı Kanunlar

Dördüncü Menderes Hükümeti döneminde gıda sanayi olan şeker ve çay yetiştirilmesine ilişkin yeni düzenlemeler yapıldı. Tarımda ekin ve bicinin hızlanması amacıyla traktör sanayi ile ilgili çalışmalarına devam etti. Sanayi alanında çalışmaların eri şekilde yürütülmesi amacıyla Sanayi Vekaleti kurarak Ticaret Vekaletinden ayırdı. Tüm bunların haricinde o yıllarda dünya da moda haline gelen atom sanayi ile ilgili çalışmalarda yapılacağını belirtildi.

1. 16 Haziran 1954 tarih 5591 sayılı Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kanununa Ek kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 1, İnikat 5, s.89, 28.05.1954). "Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumuna ait Motor Fabrikasının ve bu fabrika ile ilgili tesislerin traktör sanayi ile meşgul olmak üzere Türkiye'de kurulacak anonim şirketlere, İşletmeler Bakanlığının teklifi, Bakanlar Kurulu kararıyla resmen veya tamamen kiralanmasının, satılmasının veyahut kurumun ortaklık karşılığı olarak devredilebileceği ilgili bir kanun düzenlemesiydi."

2. 29 Haziran 1956 tarih 9345 sayılı Şeker Kanunu (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 12, İnikat 77, s.433, 15,05.1956). Ülkemizde şeker üretimi ve pazarlaması; bir iktisadî devlet teşekkülü olan Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (Türkşeker) ile Türkşekerin bağlı ortaklığı durumundaki Adapazarı Şeker Fabrikası A.Ş. ve Kütahya Şeker Fabrikası A.Ş. ile kooperatiflere ait Konya, Kayseri ve Amasya Şeker Fabrikaları tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu tasarı ile;

- Şeker üretiminde istikrarın sağlanması ve korunması,

- Sektörün iç piyasada rekabet kurallarına göre yönlendirilmesi,

- Avrupa Birliği düzenlemeleri yanı sıra, Dünya Ticaret Örgütü ve diğer uluslararası taahhütlere uyum sağlanması,

- özelleştirmeye olanak sağlayacak hukukî alt yapının hazırlanması, Bu düzenlemeler pancar üreticileri ve işleyicilerinin menfaatlerini buluşturan düzenlemeler olup, sektörü yapısal anlamda düzenleyici bir nitelik arz etmekteydi.

3. 14 Temmuz 1956 tarihli Askerî Fabrikalar Tekaüt ve Muavenet Sandığına bağlı işçilere mesken yaptırmaları için borç para verilmesine dair olan 6096 sayılı Kanunun 6302 sayılı Kanunla muaddel birinci maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 13, İnikat 87, 09.07.1956).

4. 18 Temmuz 1956 tarihli Devlet orman işletme ve fabrikalarının tomruk ve kereste piyasa satışları hakkında Kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 13, İnikat 96, s.315, 16.07.1956). "Millî Koruma Kanunu düzenlenen ve yeni hükümetin bu kanunda gerekli görüldüğü takdirde yenili yapılmasına müsaade edilmesini sağlayan bir kanundur"

5. 4 Eylül 1956 tarihli Atom Enerjisi Komisyonu kurulması hakkında Kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 13, İnikat 85, s.53, 04.07.1956). Mevcut dünyada yapılan Atom çalışmalarına Türkiye'nin de katılacağı bildiren bir kanuni düzenlemedir.

6.10 Eylül 1956 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Ege Elektrik Türk Anonim Ortaklığı arasında Demirköprü Barajı Hidro - Elektrik tesislerinin devrine mütaallîk olarak akdedilen mukavelenin tasdiki hakkında Kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 16, İnikat 56, 08.04.1957).

7. 24 Mart 1957 tarihli sayılı Sanayi Sicili Kanunu (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 17, İnikat 57, s.131, 10.04.1956. "Türkiye'de son yıllarda gelişen ekonomik kalkınma hareketlerinin sanayi alanında da kendini göstermesi fakat ülkede bunu takip edecek bir sanayi sicilinin eksikliğinin giderilmesi amacıyla oluşturulan bir kanundur. Böylelikle bu sicil kurulduğu takdirde, sanayi politikasının gerekli olan maliyetin net rakamla belirtilmesi, memleket ihtiyacının zamanında karşılanması, alınacak himaye tedbirlerinin isabetli olması imkânları daha kuvvetle elde edilmesi amaçlanmaktadır"

8. 27 Mayıs 1957 tarihli Sanayi Vekâleti kuruluş ve vazifeleri hakkında Kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 19, İnikat 67, s.67, 13.05.1957). "Büyük bir hızla konomik kalkınma gösteren Türkiye'de kalkınmanın en mühim unsurları olan sanayi, madenler ve enerji işlerini bir elde toplamak, devlet ve özel sektör farkı gözetmeksizin aynı iktisadi politikanın gereklerine göre düzenlemenin zamanının geldiği gerekçesiyle düzenlemeye gidildi. Görev ayrımı yapılması

ve işlerin daha kolay yürütülmesi için Sanayi Vekaleti'nin İşletmeler Vekaleti'nden ayrı bir kuruluş olması uygun görülerek oluşturulan bir kanundur".

9. 3460 sayılı 31 Mayıs 1957 tarihli Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu Kanunu (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 19, İnikat 67, s.111, 13.05.1957). "Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu" adında bir teşekkül kuruldu. Bu kanunda 'Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu', 'TKİ' şeklinde ifade edildi. Etibank'a bağlı bir müessese halinde idare edilmekte bulunan Ereğli Kömürleri İşletmesi'nin mahiyet, faaliyet ve idare tarzları itibariyle birbirlerinden farklı teknik, idari ve malî sistemlere gerek duyan bir kuruluş olması nedeniyle, Etibank'a bağlı bu ve bu gibi müesseselerin Müstakil birer İktisadi Devlet Teşekkülü haline getirilmesi amacıyla oluşturulan kanuni düzenlemeydi.

10. 5842 sayılı 1 Haziran 1957 tarihli Denizcilik Bankası Türk Anonim Ortaklığı Kanununun 37 nci maddesinin tadili hakkında Kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 19, İnikat 71, s.267, 22.05.1957).

11. 19 Haziran 1957 tarihli Ankara Elektrik ve Havzası ve Adana Elektrik müesseselerinin idare ve işletmelerine dair olan 4325 sayılı Kanunun birinci maddesinin tadili hakkında Kanun (TBMMZC), Dönem 10, Cilt 20, İnikat 82, s.173, 12.06.1957).

5. BEŞİNCİ MENDERES HÜKÜMETİ (25.11.1957-27.05.1960)

5.1. Hükümet Programında Sanayi

1957 seçimlerinin ardından Cumhurbaşkanı Celal Bayar 1 Kasım 1957'de yeni hükümeti kurma görevini Adnan Menderes'e verdi (Ulus, 4.12.1957; 12483). Yeni hükümette Manisa Milletvekili Samet Ağaoğlu Sanayi Bakanı olarak atandı (TBMMZC), Devre 11, Cilt 1, İnikat 7, s.43, 04.12.1957).

Hükümet programı 4 Aralık 1957'de Başvekil Adnan Menderes tarafından sunulurken (TBMMZC), Devre 11, Cilt 1, İnikat 10, s.57, 04.12.1957), sanayi konusunda iktidarları boyunca sanayileşme çalışmalarından bahsetti. Sanayileşmenin ve sanayi alanında ilerlemenin ilk şartı olan çimento, demir ve çelik, inşaat malzemesi, şeker, mensucat, kâğıt, kimya, gıda, deri gibi esaslı sanayie ait birçok fabrikalar ve tesisler kurulduğunu dile getirdi(TBMMZC), Devre 11, Cilt 1, İnikat 10, s.61, 04.12.1957). Yedi senelik süre zarfında sanayi için dört mislinden fazla harcama yapıldığını özel teşebbüs ve yabancı sermayenin gelişmesi için gerekli ortamlar oluşturulduğunu söyleyerek sözlerini sonlandırdı (TBMMZC), Devre 11, Cilt 1, İnikat 10, s.62, 04.12.1957).

5.2.Beşinci Menderes Hükümetinin Sanayi Alanında Çıkardığı Kanunlar

Hükümet programında sanayi alanında ilerlemenin ilk şartı olan çimento, demir ve çelik, inşaat malzemesi, şeker, mensucat, kâğıt, kimya, gıda, deri gibi esaslı sanayie ait birçok fabrikalar ve tesisler kurulduğunu belirtildi. Yapılan sanayi çalışmalarında mevcut olan sanayinin ilerlemesi için çalışmalara devam edildi ve bu çalışmalar kanunlara da yansıdı.

1.16 Haziran 1959 tarih 2805 sayılı Etibank Kanununun 12 nci maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun (TBMMZC), Devre 11, Cilt 9, İnikat 77, s.526, 05.06.1959).

2. 5 Nisan 1959 tarihli Türkiye Atom Enerjisi Programının tatbik şekli hakkında Kanun (RG, 8.4.1959; s.10180).

3. 11 Haziran 1959 tarihli Atom Enerjisi sahasında bir Emniyet Kontrolü kurulması hakkındaki Sözleşme ve bu Sözleşme ile ihdas olunan mahkeme ile alâkalı Protokolün ve Radyoaktif Yakıtlar Kimyevi Ayırma Avrupa Şirketi Sözleşmesi ve Statüsünün tasdiki hakkında Kanun (RG. 3.6.1959; s.10221).

4. 6973 sayılı 16 Haziran 1956 tarih Sanayi Vekaleti kuruluş ve vazifeleri hakkındaki Kanunun 3 ncü maddesinin (G) fıkrasının tadiline ve bu kanuna bazı maddeler eklenmesine dair Kanun(TBMMZC), Dönem 10, Cilt 9, İnikat 78, s.570, 08.06.1959).

5.29 Ocak 1960 tarih 5842 sayılı 5842 sayılı Denizcilik Bankası Kanununun 18 nci maddesinin tadili hakkında Kanun (TBMMZC), Devre 11, Cilt 11, İnikat 25, s.223, 18.01.1960).

6.1 Mart 1960 tarihli Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Kanunu (TBMMZC), Devre 11, Cilt 12, İnikat 46, s.321, 24.02.1960). Sanayileşme hamlesi doğrultusunda Karadeniz Ereğlisi'nde yapılan etütler sonucunda, Karabük tesisleri gibi ikinci bir Demir-Çelik Sanayisinin kurulması amacıyla oluşturuldu. Bu Fabrikada Karabük'te imâl edilmeyen, fakat Türkiye'nin ihtiyacı olan çeşitli levhalar, soğuk ve sıcak haddelenmiş ince ve kalın saclar, şeritler, boru bantları, geniş ve dar teneke levhalar, yassı demir, çelik mamulleri kendi hammaddelerimizle bol miktarda imâl edilmesi amaçlandı.

Sonuç

Çok partili sisteme geçiş siyasal alanda olduğu gibi ekonomi alanında da önemli politika değişikliği getirdi. Kamunun ekonomideki rolünü azaltıp, özel sektöre öncelik veren liberal politikalar uygulanmak istendi. Ancak Demokrat Parti sanayi çalışmalarına bütün olarak bakıldığında bu beklenti gerçekleşmedi. Ekonomide devletçilik yerine liberal anlayış benimsendi. Fakat yeterli girişimci sınıfının olmaması sebebiyle devlet etkisi devam etti. Liberal anlayış Sanayi alanında da uygulanmak istendi fakat ekonomiden devlet müdahalesini esirgemedi ve muhalefet tarafından eleştirilere maruz kaldı. Hükümet Programlarının sanayi alanındaki bölümleri ile DP iktidarının sonunda varılan noktalar mukayese edildiği zaman, bazı alanlarda düşünülen hedeflere ulaşılamadı, bazı alanlarda da yeni problemlerin ortaya çıktı.

Kaynakça

A. Resmi Kaynaklar

TBMM Tutanak Dergisi.

TBMM Zabıt Ceridesi,

Kavanin Mecmuası,

B. Süreli Yayınlar

Resmi Gazete

Akşam,

Zafer

Ulus

Cumhuriyet

Milliyet

C. Telif Eserler

Baytal, Y. (2007). Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957). *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(40).

Eroğlu, Ö. Akyıldız, H. (2004). Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9*(1).

Eroğul, C. (2019). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Yordam Kitap.

Koçak, C. (2012). Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): İktidar ve Demokratlar. İstanbul: İletişim Yayınları

Neziroğlu İ., Yılmaz, T. (2013). Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (22 Nisan 1950-20 Kasım 1961) Cilt 2, Ankara, TBMM Basımevi.

Özdemir, Ü. vd., (2016). Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi, *Doğu Coğrafya Dergisi*, *21*(35), 149-174.

Turp, M. (2017). Demokrasi Sürecinde Dokuzuncu Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi, .Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kars.

Ural, S. Hangül, N. (2019*).* Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları*, Türkiye'de Tarım Politikaları ve ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri 12-14 Nisan 2018 Şanlıurfa*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Yücel, M. S. (2001). *DemokratPparti* . Ülke Kitapları.

GREEN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES USING SYRINGA VULGARIS L. FLOWERS

Prof.Dr. Ramazan Erenler

Igdir Universiyt

ABSTRACT

Nanotechnology is one of the most important branches of science in recent years. Since it has effective and widespread usage in areas such as biomedicine, pharmacy, and textiles. The diameters of nanoparticles are between 1-100 nm. Physical and chemical methods are used effectively for nanoparticle synthesis. Nevertheless, these methods are not advantageous due to their high cost, toxic chemicals, and environmental damage. Therefore, researchers prefer biological methods for the synthesis of nanoparticles from different plant parts, as these techniques are simple, environmentally friendly, and cost-effective. In this study, silver nanoparticles (sv-AgNPs) were synthesized from Syringa vulgaris L., and their structures were identified by Ultraviolet-visible (UV-Vis) spectroscopy, Fourier transform infrared (FTIR), X-ray diffraction (XRD), Transmission Electron Microscopy (TEM). Particle size was calculated as 19.2 nm by TEM image. The maximum absorption was detected as 445 nm in UV-Vis spectroscopy. The hydroxyl group peak appeared at 3223 cm^{-1} in the FTIR spectrum. TEM image and XRD spectrum revealed the silver nanoparticles to be face-centered cubic structures.

Keywords: Syringa vulgaris, silver nanoparticles, green synthesis.

INTRODUCTION

Nanotechnology is one of the most popular research topics in recent years due to its wide range of usage areas such as biomedicine, pharmacy, catalysis, sensors, cosmetics, agriculture, textiles, mechanics, optics, electronics, and energy (Burlacu et al., 2019). The physicochemical methods have been developed for the synthesis of nanoparticles. Yet these methods include harsh reaction conditions, high temperatures, and toxic chemicals. Therefore, green synthesis, which is an environmentally friendly, inexpensive, scalable, and easy approach has attracted great attention in recent years (Erenler et al., 2021). Nanotechnology involves manipulating matter at the nanoscale, typically at dimensions less than 100 nanometers (Ghaffari-Moghaddam et al., 2014). In the food industry, nanoparticles are being explored for various purposes such as improving food quality, enhancing nutritional properties, and extending shelf life (El-Seedi et al., 2019). Nanoparticles are being investigated for their potential use in food packaging materials. For example, nanocomposites with enhanced barrier properties could help prolong the shelf life of food products by preventing the entry of oxygen, moisture, and microbial contaminants. Certain nanoparticles are being studied as food additives to enhance specific properties. For instance, nano-sized emulsions may improve the texture and stability of food products, while nanoencapsulation techniques can help protect sensitive ingredients like vitamins or flavors from degradation. Nanoparticles may offer opportunities for targeted delivery of nutrients and bioactive

compounds. By encapsulating them within nanoparticles, their stability can be improved, and their controlled release can be achieved in the body. The safety of nanoparticles in food is a subject of ongoing research. Concerns revolve around their potential toxicity, bioavailability, and long-term health effects. Due to their small size, nanoparticles may interact differently with the human body compared to larger particles, which raises questions about their potential to penetrate tissues or cross biological barriers (Faraz et al., 2019).

Medicinal plants play an important role in drug development since they consist of bioactive compounds called secondary metabolites (Aksit et al., 2014; Demirtas et al., 2013; Elmastas et al., 2004; Sahin Yaglioglu et al., 2013; Topçu et al., 1999). These metabolites act as reducing agents and stabilizers in nanoparticle synthesis (Genc, 2021). Moreover, Certain bacteria, fungi, and algae possess the ability to synthesize nanoparticles. These microorganisms produce enzymes or metabolites that can act as reducing or capping agents in nanoparticle formation (Gecer et al., 2021). Microbial synthesis has been demonstrated for silver, gold, and other metallic nanoparticles. Biomolecules such as proteins, peptides, and polysaccharides can be derived from natural sources like plants or microorganisms and employed in nanoparticle synthesis. These biomolecules can act as stabilizers, reducing agents, or templates for the formation of nanoparticles (Gecer, 2021).

Syringa vulgaris is the most common species in this genus. It is effectively used as a folk remedy for the treatment of various diseases (Gabryszewska, 2011).

In this study silver nanoparticles were synthesized from Syringa vulgaris and their structures were identified by spectroscopic study.

Materials and methods

Synthesis of silver nanoparticles

Syringa vulgaris L. flowers were collected from Tokat province and dried in the shade, then powdered. Afterward, powdered flowers (5.0 g) were extracted with deionized water (150 mL) at 45°C for 3 hours, filtered with Whatman (No 1) filter paper, and the filtrate was reacted with silver nitrate deionized water solution (100 mL, 0.1 mM) for 2 hours. After centrifugation, the product was dried by lyophilization (Genc et al., 2021).

Characterization of silver nanoparticles

The green synthesized product was elucidated by a spectroscopic study. UV-Visible analysis revealed the maximum absorption. The morphology of sv-AgNPs was determined by TEM analysis (Hitachi HT-7700). The functional groups of plant extract acting as reducing agents were displayed by Fourier transform infrared spectroscopy (FTIR). X-ray diffraction (XRD) displayed the crystalline structure of nanoparticles (Dag, 2022).

Results and discussions

Since nanoparticles have attracted great attention recently, intensive scientific studies have been carried out for the efficient synthesis of nanoparticles. The use of plants in nanoparticle synthesis, especially the usage of flavonoid-rich plants, is important for food and pharmacy. In this study, sv-AgNPs were synthesized using Syringa vulgaris L. The maximum absorption was defined as 445 nm by UV-Vis study (Fig. 1) proving the formation of silver nanoparticles.

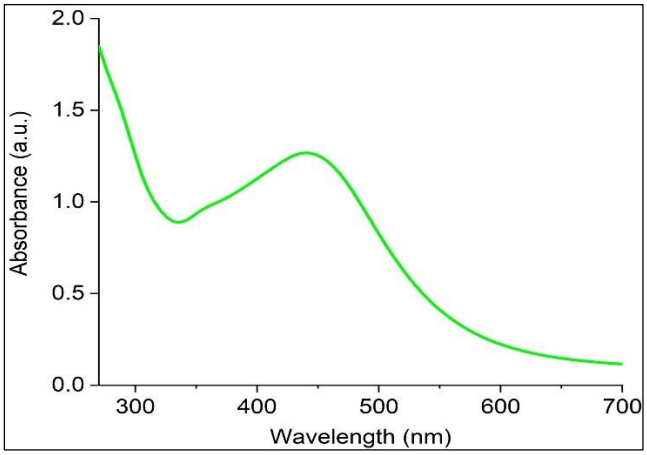

Fig. 1. UV-Vis spectrum of sv-AgNPs

FTIR analysis revealed the functional moiety of bioactive compounds acting as reducing agents. The signals that appeared at 3215 cm^{-1} and 2930 cm^{-1} could be due to the OH stretching. The peaks at 1594 cm^{-1} and 1402 cm^{-1} may belong to C=C stretching and OH bending respectively. In addition, the signals at 1250 cm^{-1} and 1018 cm^{-1} could be due to the C-O stretching and C=C bending respectively (Fig. 2).

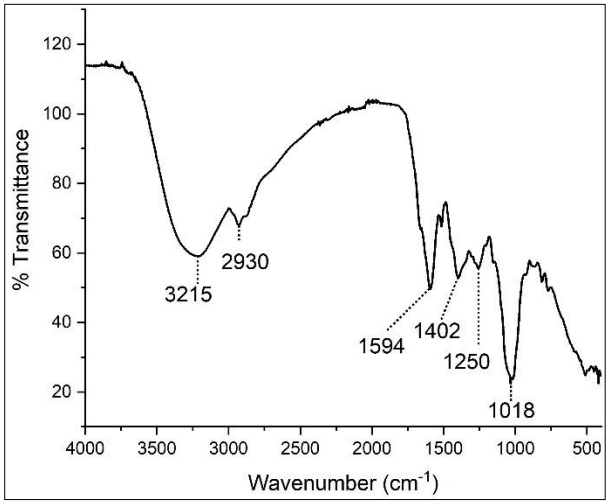

Fig. 2. FTIR spectrum of sv-AgNPs

The morphology and size of sv-AgNPs were assigned by TEM analysis. The particle size was calculated as 19.2 by TEM analysis (Fig. 3). Nanoparticles may exist in various states, such as individual dispersed particles or aggregates/clusters. In a TEM image, you might observe nanoparticles arranged in clusters or chains, depending on their interactions and sample preparation techniques.

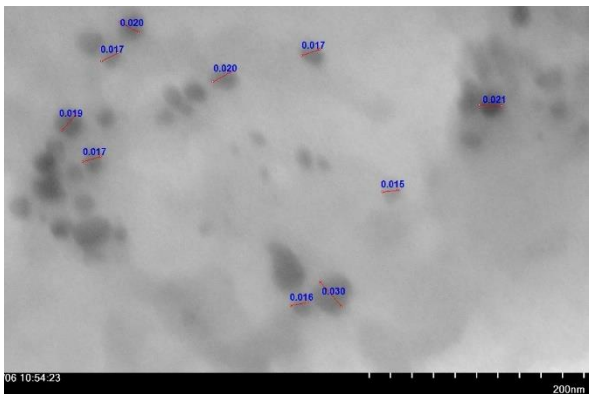

Fig.3. TEM image of sv-AgNPs

X-ray Diffraction (XRD) analysis is a commonly used technique to determine the crystal structure, crystalline phases, and particle size of nanoparticles. XRD analysis provides valuable information about the crystalline properties and particle size of nanoparticles. It can help confirm the presence of specific phases, determine crystallographic orientations, and assess the degree of crystallinity. By combining XRD analysis with other characterization techniques, a comprehensive understanding of the nanoparticles' structure and properties can be obtained. In this study, the peaks (2θ) at 38.12°, 44.62°, 64.28°, 77.52°, and 82.36° indexed to (111), (200), (220), (311), and (222) planes respectively specified the face-centered cubic structure.

The size of sv-AgNPs was calculated by the Scherrer equation (Eq. 1)

$$D = 0.9\,\lambda/\beta\cos\theta \qquad (1)$$

In this equation, the diameter of nanoparticles was defined by D, the wavelength of the x-ray radiation source was assigned by λ, the angular line with half maximum intensity was determined by β, and Braggs angel was stated by θ. The average particle size was calculated by XRD analysis as 22.4 nm which is close to TEM values.

Conclusion

The silver nanoparticles were synthesized using Syringa vulgaris L. by an eco-friendly, easy, fast, scalable, and cheap approach. The extensive spectroscopic study assigned the structure of green synthesized silver nanoparticles. Since the plants include bioactive compounds, silver nanoparticles synthesized from Syringa vulgaris could be effective for the food and pharmaceutical industry.

References

Aksit, H., Çelik, S. M., Sen, Ö. et al. (2014). Complete isolation and characterization of polar portion of Mentha dumetorum water extract. Records of Natural Products, 8(3): 277-280

Burlacu, E., Tanase, C., Coman, N.-A. et al. (2019). A review of bark-extract-mediated green synthesis of metallic nanoparticles and their applications. Molecules, 24(23): 4354. https://doi.org/10.3390/molecules24234354.

Dag, B. (2022). Green synthesis, characterization, and antioxidant activity of silver nanoparticles using Stachys annua L. subsp. annua var. annua. Particulate Science and Technology, 40(4): 512-520. https://doi.org/10.1080/02726351.2021.1966689.

Demirtas, I., Erenler, R., Elmastas, M. et al. (2013). Studies on the antioxidant potential of flavones of Allium vineale isolated from its water-soluble fraction. Food Chemistry, 136(1): 34-40. https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2012.07.086.

El-Seedi, H. R., El-Shabasy, R. M., Khalifa, S. A. et al. (2019). Metal nanoparticles fabricated by green chemistry using natural extracts: biosynthesis, mechanisms, and applications. RSC advances, 9(42): 24539-24559. https://doi.org/10.1039/C9RA02225B.

Elmastas, M., Ozturk, L., Gokce, I. et al. (2004). Determination of antioxidant activity of marshmallow flower (Althaea officinalis L.). Analytical letters, 37(9): 1859-1869. https://doi.org/10.1081/AL-120039431.

Erenler, R., Gecer, E. N., Genc, N. et al. (2021). Antioxidant activity of silver nanoparticles synthesized from Tagetes erecta L. leaves. International Journal of Chemistry and Technology, 5(2): 141-146. https://doi.org/10.32571/ijct.1005275.

Faraz, A., Faizan, M., Sami, F. et al. (2019). Nanoparticles: biosynthesis, translocation and role in plant metabolism. IET nanobiotechnology, 13(4): 345-352. https://doi.org/10.1049/iet-nbt.2018.5251.

Gabryszewska, E. (2011). Effect of various levels of sucrose, nitrogen salts and temperature on the growth and development of Syringa vulgaris L. shoots in vitro. Journal of Fruit and Ornamental Plant Research, 19(2): 133-148

Gecer, E. N. (2021). Green Synthesis of Silver Nanoparticles from Salvia aethiopis L. and Their Antioxidant Activity. Journal of Inorganic and Organometallic Polymers and Materials, 31(11): 4402-4409. https://doi.org/10.1007/s10904-021-02057-3.

Gecer, E. N., Erenler, R., Temiz, C. et al. (2021). Green synthesis of silver nanoparticles from Echinacea purpurea (L.) Moench with antioxidant profile. Particulate Science and Technology, 40(1): 50-57. https://doi.org/10.1080/02726351.2021.1904309.

Genc, N. (2021). Biosynthesis of silver nanoparticles using Origanum onites extract and investigation of their antioxidant activity. Particulate Science and Technology, 39(5): 562-568. https://doi.org/10.1080/02726351.2020.1786868.

Genc, N., Yildiz, I., Chaoui, R. et al. (2021). Biosynthesis, characterization and antioxidant activity of oleuropein-mediated silver nanoparticles. Inorganic and Nano-Metal Chemistry, 51(3): 411-419. https://doi.org/10.1080/24701556.2020.1792495.

Ghaffari-Moghaddam, M., Hadi-Dabanlou, R., Khajeh, M. et al. (2014). Green synthesis of silver nanoparticles using plant extracts. Korean Journal of Chemical Engineering, 31(4): 548-557. https://doi.org/10.1007/s11814-014-0014-6.

Sahin Yaglioglu, A., Akdulum, B., Erenler, R. et al. (2013). Antiproliferative activity of pentadeca-(8E, 13Z) dien-11-yn-2-one and (E)-1,8-pentadecadiene from Echinacea pallida (Nutt.) Nutt. roots. Medicinal Chemistry Research, 22(6): 2946-2953. https://doi.org/10.1007/s00044-012-0297-2.

Topçu, G., Erenler, R., Çakmak, O. et al. (1999). Diterpenes from the berries of Juniperus excelsa. Phytochemistry, 50(7): 1195-1199. https://doi.org/10.1016/S0031-9422(98)00675-X.

QUANTITATIVE ANALYSIS OF BIOACTIVE COMPOUNDS IN COMMERCIAL PLANT FOR SILK ROAD BY HIGH PERFORMANCE LIQUID CHROMATOGRAPHY

Öğr. Gör. Özlem Abı
Igdir University

Prof.Dr. Ramazan Erenler
Igdir University

ABSTRACT

Due to the bioactive compound contents and revealing considerable biological activity, Origanum species have been utilized for medicinal purposes. Origanum genus belongs to Lamiaceae and includes 23 species and 6 hybrids in Turkey flora. In addition to its culinary uses, Origanum has also been used for medicinal purposes for centuries. It is believed to have anti-inflammatory, antimicrobial, and antioxidant properties, and has been used to treat a variety of conditions, including respiratory infections, digestive problems, and menstrual cramps. O. species are cultivated for their essential oils. Since this genus consists of high concentration of essential oils. The essential oils of this genus comprise the thymol and carvacrol as major products. In this study, Origanum saccatum was dried and extracted with hexane, ethyl acetate and water successively and water extract was used for quantitative analysis of bioactive compounds. Quantification of natural compounds was accomplished by High-Performance Liquid Chromatography (HPLC). Neohesperidin was detected to be chief compound with the value of 2.73 (mg/g extract). Resveratro (0.12), rutin (0.67), catechin (0.64), gallic acid (1.07), quercetin (0.77), t-cinnamic acid (0.72), o-coumaric acid (0.11) were determined in O. saccatum water extract.

Keywords: Natural products, Origanum saccatum. HPLC, compounds, quantitative analysis.

INTRODUCTION

Aromatic plants have been employed commonly all over the world for food and medicinal purposes for years (Topçu et al., 1999). The Origanum genus belonging to the Lamiaceae family is native to Mediterranean regions, Eurasia and Western. This genus is represented by twenty three species and six hybrids in the flora of Turkey (Erenler et al., 2017a). Origanum species have been used as medicinal plants for centuries due to their effective antioxidant, antifungal and antibacterial properties. The secondary metabolites contained in the plant, besides showing biological activity, also contributed to its perfect adaptation to extreme drought and harsh environmental conditions. The efficiency of the Origanum plant can be attributed to the secondary metabolites it contains, and leaves, stems and flowers show different biological activities because they contain different phytochemicals. Carvacrol and thymol are the chief compounds of essential oil of this genus species (Erenler et al., 2017b).

Origanum vulgare has an antimicrobial effect due to the high concentration of essential oil content. In addition, these volatile components contribute substantially to the aroma and

flavor of the plant. Phenolic compounds are responsible for its antioxidant activity (Elmastas et al., 2018). Moreover, these phenolic compounds have various biological activities, such as anti-ulcer, anti-inflammatory, antidiabetic, antiviral, cytotoxic and anti-tumor. In addition, Origanum species are widely used against dental caries and rheumatoid arthritis, as well as respiratory, digestive, and urinary disorders. Origanum was stated to have noteworthy biological activity such as anticarcinogenic, antimicrobial, antioxidant, antiparasitic, antibacterial activities. Origanum majorona is the most common of the Origanum species. Scientific studies on the above-ground parts of Origanum majorona have shown to have phenolic compounds including phenolic acids, flavonoids and terpenoids (Erenler et al., 2016).

There are essential oil studies on Origanum saccatum P. H. Davis. Essential oil analyses of this plant were carried out and p-Cymene (83.75%) was determined as the main component (Tümen et al., 1995). Another study was conducted on O. saccatum essential oil. The essential oils were obtained by microwave extraction and hydrodistillation. The quantity of microwave extraction was higher than the hydrodistillation. P-cymene, thymol, carvacrol were found as chief compounds (Sozmen et al., 2011).

In this study, quantitative analysis of natural compounds was investigated of O Origanum saccatum P. H. Davis by High pressure liquid chromatography.

Material and methods

Extraction

Origanum saccatum (5.0 g) was extracted with hexane, ethyl acetate and water sequentially. Each solvent was 100 mL. After removing of the solvent under reduced pressure, the crude extracts were obtained. The water extract was employed for quantification of natural components.

HPLC analysis

High-performance liquid chromatography (Agilent 1260 infinity) was utilized for quantitative analysis of natural compounds of water extract of O. saccatum. ACE Generix column was uses (4.6 mm × 250 mm, 5 μm). Diode-Array Detection was used for detecting of compounds. The injection volume was 10 μL and flow rate was 0.8 mL/min. 0.1% phosphoric acid in water (A) and acetonitrile (B) were used as the gradient system. The programme was adjusted as follows: 0 min, 70% A; 0–7 min, 65% A; 8–12 min, 55% A; 13–18 min, 50% A; 19–25 min, 45% A; 26–32 min, 40% A; 33–40 min, 35% A; 41–50 min (Erenler et al., 2023).

Results and discussion

Quantitative analysis of bioactive compounds of O. saccatum water extract was determined by High Performance Liquid Chromatography. The bioactive compounds were employed as standards. Rosmarinic acid was calculated as a main product (28.41 mg/g extract). Flavone was determined as high amount in plant extract (3.02 mg/g extract). The others bioactive compounds found in O. saccatum methanol extract were gallic acid (1.07 mg/g extract), neohesperidin (2.73 mg/g extract), coumarin (1.85 mg/g extract) (Table). These natural compounds play a significant role in plant metabolism. Moreover, the corresponding compounds have been reported to reveal significant biological activity. Rosmarinic acid is important compound displaying biological activity such as antioxidant, anticancer, antibacterial, anti-inflammatory. Gallic acid (3,4,5-trihydroxicbenzoic acid) has a special function in plant survival. Moreover, it demonstrates selectively cytotoxic effect against various tumour cells such as stomach cancer, colon adenocarcinoma, prostate carcinoma, lung

cancer, cervical cancer. Gallic acid is an endogenous plant polyphenol abundant in tea, grapes, strawberries and other fruits (Verma et al., 2013). Flavones correspond to one of the largest subgroups within the flavonoids. Flavones are useful targets for metabolic engineering due to their many biological functions in plants, human nutrition, and health. Flavones are synthesized by anthocyanidin pathway from flavanones. Neohesperidin belongs to flavonoid class that displays the biological activity including antioxidant, anti-inflammatory, and antiapoptotic effects and dietary properties (Ortiz et al., 2022).

Table HPLC analysis of compounds in Origanum saccatum (mg/g extract)

Compounds	Quantity
Ferulic acid	nd
Naringin	0.05
o-Coumaric acid	0.11
Ascorbic acid	0.05
Neohesperidin	2.73
Coumarin	1.85
Resveratrol	0.12
Hydroxybenzoic acid	nd
Vanillic acid	nd
Rutin	0.67
Alizarin	nd
Protocatechuic acid	0.26
Catechin	0.64
Rosmarinic acid	28.41
p-Coumaric acid	nd
Gallic acid	1.07
Quercetin	0.77
t-Cinnamic acid	0.72
Hesperidin	0.04
Gentisic acid	nd
Flavone	3.02

nd: not detected

Conclusion

Due to the commercial, food and pharmaceutical importance of Origanum species, O. saccatum should be considered for drug development process. In addition, O. saccatum could be an important source of corresponding bioactive compounds. The cultivation condition of O. saccatum should be improved.

REFERENCES

Elmastas, M., Celik, S. M., Genc, N. et al. (2018). Antioxidant activity of an anatolian herbal tea—Origanum minutiflorum: isolation and characterization of its secondary metabolites. International Journal of Food Properties, 21(1): 374-384. https://doi.org/10.1080/10942912.2017.1416399.

Erenler, R., Adak, T., Karan, T. et al. (2017a). Chemical Constituents isolated from Origanum solymicum with Antioxidant activities. The Eurasia Proceedings of Science, Technology, Engineering & Mathematics, 1: 139-145

Erenler, R., Meral, B., Sen, O. et al. (2017b). Bioassay-guided isolation, identification of compounds from Origanum rotundifolium and investigation of their antiproliferative and antioxidant activities. Pharmaceutical Biology, 55(1): 1646-1653. https://doi.org/10.1080/13880209.2017.1310906.

Erenler, R., Sen, O., Aksit, H. et al. (2016). Isolation and identification of chemical constituents from Origanum majorana and investigation of antiproliferative and antioxidant activities. Journal of the Science of Food and Agriculture, 96(3): 822-836. https://doi.org/10.1002/jsfa.7155.

Erenler, R., Yaman, C., Demirtas, I. et al. (2023). Phytochemical Investigation of Hypericum heterophyllum Flowers: LC-ESI-MS/MS Analysis, Total Phenolic and Flavonoid Contents, Antioxidant Activity. The Natural Products Journal, 13(7): e120123212672. https://doi.org/10.2174/2210315513666230112165545.

Ortiz, A. d. C., Fideles, S. O. M., Reis, C. H. B. et al. (2022). Therapeutic effects of citrus flavonoids neohesperidin, hesperidin and its aglycone, hesperetin on bone health. Biomolecules, 12(5): 626. https://doi.org/10.3390/biom12050626.

Sozmen, F., Uysal, B., Oksal, B. S. et al. (2011). Chemical composition and antibacterial activity of Origanum saccatum PH Davis essential oil obtained by solvent-free microwave extraction: comparison with hydrodistillation. Journal of AOAC International, 94(1): 243-250. https://doi.org/10.1093/jaoac/94.1.243.

Topçu, G., Erenler, R., Çakmak, O. et al. (1999). Diterpenes from the berries of Juniperus excelsa. Phytochemistry, 50(7): 1195-1199. https://doi.org/10.1016/S0031-9422(98)00675-X.

Tümen, G., Baser, K. H. C., Kirimer, N. et al. (1995). Essential Oil of Origanum saccatum P. H. Davis. Journal of Essential Oil Research, 7(2): 175-176. https://doi.org/10.1080/10412905.1995.9698493.

Verma, S., Singh, A., & Mishra, A. (2013). Gallic acid: molecular rival of cancer. Environmental toxicology and pharmacology, 35(3): 473-485. https://doi.org/10.1016/j.etap.2013.02.011.

PEARLS OF AZERBAIJAN CARPETS IN ARTISTS' WORKS

AZƏRBAYCAN XALÇAÇILIQ İNCİLƏRİ RƏSSAMLARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Müəl. Namazova Nərminə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

f.f.d. Rzayeva Aynur
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəl. İsayeva İlahə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XÜLASƏ

Azərbaycanda ipək, toxuculuq və xalça məmulatları İpək Yolu ilə ticarətin əsasını təşkil edirdi. Lakin, sənətkarlığın müxtəlif sahələri arasında xalçalar daha aktual hesab edilirdi. Çünki, tarix boyu xalçalar maddi- mədəni irs kimi qəbul edilmiş, özündə böyük məna yükü daşımış və eyni zamanda yüksək təbəqəli cəmiyyətlər üçün sərvət və gücün simvolu kimi qəbul edilmişdir. Yüksək sənətkarlıq və son dərəcə incə ornamental tərtibatlar xalçaları Şərqdə olduğu kimi Qərb dünyası üçün də çox qiymətli əmtəəyə çevirmişdir. Xalça məmulatları funksional istifadə əşyaları olsalar da, burada yer alan bədii tərtibatlar və incə texnikadan istifadə onun estetik və dekorativliyini də önə çıxarmışdır. Özlərində belə məna yükü daşıyan xalçalar hər zaman insanlar üçün müqəddəs olmuşdur. Xalaçalarda istifadə edilən ornament və motivlər insanların həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Asiyanın müxtəlif yerlərindən xalçalar və digər toxuculuq məmulatları qədim və tarixi əhəmiyyət kəsb edən ticarət yolu ilə yayılırdı. Şərq xalçaları Qərb dünyasının böyük marağına səbəb olmuş və Avropaya ixrac edilmişdir. Bu xalçalar gündəlik həyatda funksional elementlər olmaqla yanaşı, həm də yüksək səviyyədə texniki bacarıq və estetik gözəlliyi təcəssüm etdirirdi. Ənənəvi və müqəddəs naxışlar tez-tez bu əsərlərə daxil edilirdi.

Azərbaycan şəhərləri əsrlər boyu Şərqlə Qərb arasında ticarət və digər əlaqələrin nümunəsinin bir hissəsi olmuşdur. Böyük İpək Yolunu birləşdirən marşrut regional güclərin böyüməsi ilə nəticələndi, şəhərlərin sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi inkişafına birbaşa təsir etdi.

Namı bütün dünyaya yayılan Azərbaycanın maddi-mədəni irsi olan xalçalarımız hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan xalçalarının özünəməxsus rəng çalarları, toxunma texnikasının müxtəlifliyi, əsrarəngiz ornamental kompozisiya həlləri onları nadir sənət incisinə çevirmişdir. Azərbaycanda inkişaf edən xalçaçılıq məktəbləri sayəsində bölgələrin də

özünəməxsus şəkildə səciyyələnən xalçaları mövcud idi. Bu gün də Azərbaycanın gözəl xalça nümunələri dünya muzeylərində nümayiş etdirilməkdədir.

Azərbaycan xalçaçılıq sənətinə aid olan nümunələrin təsvirləri məhşur rəssamların əsərlərində geniş şəkildə yer almış və böyük marağa səbəb olmuşdur. Belə əsərlərdən Flandriya rəssamlıq məktəbinin yaradıcısı Yan Van Eykin Məryəm ananın təsviri olan tabloda arxa fonda Quba xalısı təsvir edilmişdir. Eləcə də Hans Holbein "Səfirlər" tablosunun mərkəzi detallarından biri də məhz, Azərbaycan xalçasıdır. Aərbaycanın dünyaya nam salan qədim xalça nümunələri, onların ecazkar çalarlarla olan rəng ilmələri bu gün dünya və Azərbaycan rəssamlarının kətanlarında aktual olub, böyük maraq sahəsini əhatə etməkdədir.

Açar sözlər: xalça, sənət, irs, ipək yolu, maddi-mədəni

SUMMARY

In Azerbaijan, silk, textile and carpet products were the basis of trade along the Silk Road. However, carpets were considered more relevant among the various fields of craftsmanship. Because, throughout history, carpets have been accepted as a material and cultural heritage, carrying a great burden of meaning and at the same time as a symbol of wealth and power for high-class societies. High craftsmanship and extremely delicate ornamental designs have made carpets as highly prized commodities in the Western world as they are in the East. Although carpet products are functional items, the artistic arrangements and the use of fine techniques have also highlighted its aesthetic and decorative features. Carpets, which carry such a burden of meaning, have always been sacred to people. The used ornaments and motifs were of special importance in people's lives.

Carpets and other textiles from different parts of Asia were spread through ancient and historically significant trade routes. Oriental carpets attracted great interest in the Western world and were exported to Europe. Apart from being functional elements in everyday life, these carpets also embodied a high level of technical skill and aesthetic beauty. Traditional and sacred patterns were often incorporated into these works.

Azerbaijani cities have been part of the pattern of trade and other relations between East and West for centuries. The connecting route of the Great Silk Road resulted in the growth of regional powers, directly affecting the development of cities as centers of crafts and commerce.

Our carpets, which are the material and cultural heritage of Azerbaijan, whose name has spread all over the world, have always been in the center of attention. Unique color shades of Azerbaijani carpets, variety of weaving techniques, mysterious ornamental compositional solutions have turned them into a rare pearl of art. Thanks to the carpet weaving schools that developed in Azerbaijan, there were carpets of the regions that were characterized in their own way. Even today, beautiful examples of Azerbaijani carpets are exhibited in world museums.

Descriptions of samples related to the art of Azerbaijani carpet weaving were widely included in the works of famous artists and caused great interest. Among such works, Jan Van Eyck, the founder of the Flemish school of painting, depicts the image of the Virgin Mary, and the Guba carpet is depicted in the background. Also, one of the central details of Hans Holbein's "Ambassadors" painting is the Azerbaijani carpet. Azerbaijan's world-renowned ancient carpet samples, their color loops with wonderful shades are relevant today on the canvases of world and Azerbaijani artists and are of great interest.

Key words: carpet, art, heritage, silk road, material and cultural

GİRİŞ

Azərbaycan dünyanın ən qədim xalçaçılıq mərkəzlərindən olmuşdur. Azərbaycan ərazisində aparılan araşdırmalar və eləcə də ədəbi əsərlərin təhlil nəticələri onu göstərir ki, Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin inkişafı qədim tarixə malikdir. Azərbaycan xalçası əsrlər boyu dünya miqyasında mədəniyyətimizi, tarixi keçmişimizi və milliliyimizi layiqincə təmsil etmişdir. Odur ki, bu xalçalar təkcə valehedici dekorativ sənət nümunəsi kimi qalmamış, həm də tədqiqatçıların araşdırma sahəsi olaraq tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Azərbaycan xalçaları özündə hər zaman harmoniya, ritm və rəng estetikası ilə yanaşı həm də sirli bir aləmi təcəssüm etdirib. Bu xalçalar özündə estetik, mənəvi və maddi dəyər kəsb etməklə xalq fəlsəfəsinin mahiyyətini hərtərəfli əks etdirən sənət nümunəsidir.

Xalçaların əsasını təşkil edən ornamentlərin təkmilləşməsi prosesi öyrənilərkən əsasən xalqın özünü ifadəsinə çevrilən naxışlara daha çox diqqət yetirilir. Hər bir ornament özü bir tarix olub keçmişin şahididir. Məhz bu səbəbdən xalçaları təşkil edən ornamentlər tiplərə, kompozisiya quruluşlarında bədii işləmə üslubuna görə fərqlənir. Azərbaycan xalçalarının çeşnisi xüsusilə nəbati, həndəsi, astral, zoomorf və bitki motivlərinin sistemində təzahür etməklə spesifik xüsusiyyətlərə malik omuş və hər zaman diqqət çəkmişdir. Qədim sənət nümunəsi kimi Azərbaycanın maddi mədəni irsi olan, özündə böyük məna yükü daşıyan xalçalar bütün dünyada məşhur olmuşur. Hələ XIII-XIV əsrlərdə xarici ölkələrə Azərbaycan xalçaları ixrac edilmişdir. Buraya gələn səyyahlar Azərbaycan xalçalarının bədii tərtibatı, ornamental kompozisiya zənginliyi, toxunma texnikasına valeh olaraq bu xalçalar haqqında fikirlər söyləmişdirlər. Bu gün də Azərbaycanda zərif ornametal kompzisiyaları və sujetləri ilə seçilən saysız-hesabsız xalça növləri toxunmaqdadır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1983-cü ildə Bakıda Şərq Xalça Sənəti üzrə I Beynəlxalq Simpozium təşkil edildi. Bununla əlaqədar “Azərbaycan xalça sənəti” adlı elmi-biblioqrafik göstərici tərtib edildi. Biblioqrafik göstəricidə Azərbaycan, rus və xarici dillərdə olan materiallar əks edilmişdi (K.Tahirov 2012).

Azərbaycan xalçalarının bütün dövrlərdə olan populyarlığı onun estetikası, zəngin bədii tərtibatı güclü emosional təsir qabiliyyəti ilə bağlı idi.

TƏDQİQAT

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı və onun dünyada tanınmasında rolu olan Böyük İpək Yolu mədəniyyətlərin inkişafı üçün vacib amil olmuşdur. İpək Yolu ilə Azərbaycan sənətkarlarının əl əməyi məhsulları, eləcə də bədii tərtibatı ilə diqqət çəkən xalçaları xaricə çıxarılırdı. Azərbaycan xalçalarının forma, tərtibat, toxunma texnikası, ornament, rəng və təşkil olunduğu kompozisiya həlli məhs bu sahədə tədqiqatların aparılması üçün geniş meydan açır.

Xalça Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı, memarlığı, miniatür və dekorativ sənəti ilə bağlıdır. Azərbaycan xalçalarının tədqiqi geniş dövrü əhatə edir ki, bu da xalçaçılığın yaranma tarixinin qədimliyinin göstəricisidir. Buraya həm eneolit dövrünə aid tapıntılar, antik və orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş səyyahların məlumatları, xalq folkloru və miniatür, klassik ədəbiyyat nümunələri, bir çox ölkələrin və eləcə də Azərbaycan alimlərinin elmi-tədqiqat işləri və Avropa rəssamlarının əsərləri daxildir.

XV-XVI əsrlərdə avropa məişətinə nüfuz edən ecazkar Azərbaycan xalçaları Avropanın məşhur rəssamlarının tablolarında öz əksini tapmışdır. Belə nümunələrdən Qarabağın "Muğan" xalçasını Hans Memlinqin XV əsrə aid "Məryəm körpəsi ilə" tablosunda rast gəlirik. Azərbaycan xalçası eləcə də venesiyalı rəssam Karlo Krivellonun XV əsrə aid "Müjdə" tablosunda, italyan rəssamı Antonello de Messinanın "Müqəddəs Sebastyan" əsərində də əks etdirilib.

Şəkil 1. Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid Zili xalçası Hans Memlingin "Still Life with a Jug with Flowers" əsərində.

Mənbə: https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_xal%C3%A7alar%C4%B1

Şəkil 2. Quba xalçaçılıq məktəbinə aid Zeyvə xalçası (Madonnanın ayağı altında) Jan van Eyckın "The Madonna with Canon van der Paele" əsərində

Mənbə: https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_xal%C3%A7alar%C4%B1

Azərbaycan xalçasının yüksək estetikası təkcə Avropa rəssamlarının əsərlərində deyil, həm də Azərbaycanın miniatürçü rəssamlarının əsərlərində də geniş yer almışdır. Azərbaycan xalçalarının bədii təsvirlərinə XIII-XIV əsrlərdə tərtib edilmiş Təbriz miniatürlərində rast gəlinir. Miniatür rəssamlığı həmin miniatürlərdə təsvir edilən xalçaları tədqiq etməyə imkan verir. Bu əsərlərdə xalça ornamentlərinin, kompozisiya həllərinin təşkili göstərilir. Belə Aərbaycan xalçalarının yer aldığı miniatürlərdə onları təşkil edən ornamentlər, kompozisiya prinsipləri və qanunları, eləcə də ecazkar rəng həlli günümüzdə toxunan xalçaların bir çoxunun əsasını təşkil edir.

Təbrizdə böyük saray emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi ki, burada xalça ustaları peşəkar miniatürçü rəssamlarla birgə çalışır və mürəkkəb kompozisiyalı eskizlər ərsəyə gətirirdilər. XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövrü hökmdarları məhs, xalça ixracının xəzinəyə mühüm gəlir mənbəyi olduğunu hesab edirdilər.

Qədim Azərbaycan xalçaları müasir dövrümüzün rəssamlarının da daim diqqət mərkəzindədir. Belə xalça nümunələrinə öz rəsm əsərlərində yer verən bir çox rəssamlardan Aynur Rzayevanı nümunə göstrəmək olar. UNEC Dizayn məktəbinin təşkilatçılığı ilə “Xəzinə” adlı sərgisində müəllifin yaratmış olduğu tablolarda xalçaçılığın ayrı-ayrı məktəblərinə aid çeşniləri fərqli konfiqurasiyalarda təqdim edilmişdir. Sərgidə “Şuşa xalçası”, “ Şirvan xalçası”, “Qollu çiçi xalçası”, “Bakı xalçası”, “Şahnəzərli xalçası”, “Mis qablarla Şirvan xalçası”, “ Mis qablarla Bakı xalçası”, “Qaraqaşlı çeşnisi”, “Qazax xalçası”, “Gəncə xalçası-Yuxu” və s. əsərlər nümayiş etdirilmişdir. Tablolarda vaxtı ilə dünyaya səs salan, bu gün də diqqət mərkəzində olan Azərbaycan xalçaları mis qablar və digər sənətkarlıq nümunələri ilə daha mürəkkəb kompozisiya həlli yaradılmışdır. Tablolar rəssamın özünəməxsus tərzi ilə fərqlənir. Belə əsərlərin yaradılması, sərgilərdə gənc nəsilərə təqdim edilməsi və Azərbaycan maddi-mədəniyyət nümunələrinə müraciət vacibdir. Natürmort janrında Azərbaycan xalçalarının belə təqdimatı, fərqli yanaşma, böyük maraqla qarşılanır. Müxtəlif çeşnili xalçalar, onları təşkil edən ornamentlərin bədii-texniki xüsusiyyətləri böyük ustalıqla diqqətə çatdırılmışdır. Azərbaycanın çox çeşidli xalçaları rəssamın ilham mənbəyi olmuşdur.

Şəkil 3. Aynur Rzayeva. ″Şuşa xalçası″. Aynur Rzayeva

Şəkil 4. Şirvan xalçası" 200/120 kətan, yağlı boya. Aynur Rzayeva

Şəkil 5. “ Qollu çiçi” xalçası - Quba 200/120 kətan, yağlı boya. Aynur Rzayeva

Şəkil 7. ″Bakı xalçası″ 170/90 kətan, yağlı boya. Aynur Rzayeva

Bu səpkidə tablolar yaradan Əli İsmayıl Əliyevin əsərləri də diqqət çəkir. Rəssamlığın müxtəlif janrlarında çalışan Əli İsmayıl Əliyev əsasən milli-etnoqrafik, məişət və mənzərə janrında çalışır. Əsasən realizm texnikasında işləməklə özünəməxsus janr yaradan Əli İsmayıl məişət-mənzərə janrında işlədiyi əsərlərdə milli etnoqrafiyaya-xovlu, xovsuz xalça və onlardakı qədim simvol, naxışların ifadəsi, qədim mis məişət əşyaları və bütün bunları Azərbaycanın tarixi coğrafiyası ilə ümumiləşdirərək bütöv bir vəhdətdə verilməsinə nail olur. Müxtəlif çeşnili xalçaları kompozisiyalarda təqdim edən Əli Əliyev maddi-mədəniyyət nümunəmizin boyaları və ornamentlərini tamaşaçıya ustalıqla çatdırır. Xalçaların məna daşıyan hər ilməsi ümumi koloritdə məzmun və sujet yaratmış olur. Xalçaların yer aldığı bu tablolardakı kompozisiyaların əsas üstünlüyü müasir dövrümüzdə bu el sənəti nümunələrinin orijinallığı ilə təqdimatıdır. Xalçaların kompozisiya, rəsm həlli və koloriti bədii və texniki məzmun daşıyır.

Tablolarda xalça növləri, ilmələrinin sıxlığı, rəng çalarları, toxunuşu və ornamentlər böyük ustalıqla çatdırılmışdır. Rənglərin ahəngi və harmoniyası tamaşaçını sanki, bu gündən alıb keçmişə aparır.

Şəkil 8.”Kəpəzin göz yaşları”Əli İsmayıl Əliyev.

Şəkil 9. “Yovşan” Əli İsmayıl Əliyev

Şəkil 10.” Göydən üç alma düşdü” Əli İsmayıl Əliyev

Şəkil 11. “Nağıl” Əli İsmayıl Əliyev

Belə rəsm əsərləri ilə bu sahədə də xalçalarımız mədəniyyətimizin bir parçası olaraq diqqət çəkir, dünyada təbliğ edilir, öz gözəlliyi, çeşniləri ilə milli ruhumuzu əks etdirir.

NƏTİCƏ

Bu gün müasir rəssamların, eləcə də gənclərin rəsm tablolarında qədim Azərbaycan xalçalarına rast gəlmək, onların bu cür təqdimatı təbii ki, maraqlı olmaqla yanaşı həm də təqdirəlayiqdir. Milli xalçalarımızın rəngkarlıq əsərləri, natürmortlarda əsas kompozisiya elementi kimi təqdimatı maddi-mədəniyyət nümunələrimizin əsrlər keçsə də öz ecazkarlığını saxlamasının, hər zaman diqqət mərkəzində olmasının baris nümunəsidir. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrindən olan xalçalarımızın zənginliyi, özündə məna yükü daşıması estetikliklə yanaşı həm də xalqın mənəvi zənginliyinin güzgüsüdür. Bir-birindən fərqli rəng harmoniyası və naxışları ilə zəngin olan “xalçanın dili” onu seyr edən tamaşaçıda fərqli ovqat və əhval yaratmaqla sanki, sirli aləmlərə aparır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Abdullayevə N. Xalça ornamentlərində müasirlik / / Ədəbiyyat və incəsənət. 1959.29 avqust

Tərlanov. M. Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri [Mətn] /M.Tərlanov, R.Əfəndiyev.- Bakı, 1959.- 52 s.

Tərlanov, M.Azərbaycan xalq sənəti [Mətn] /M.Tərlanov,R.Əfəndiyev.-Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1960.- 122 s.

Qurbanov, B. Azərbaycan incəsənəti: Təriflər, təhriflər [Mətn] /B.Qurbanov.- Bakı: Araz nəşriyyatı, 2001.- 192 s.

Erix Fayql. İpək yolu üzərində Odlar Yurdu [Mətn]: Azərbaycan tarixi /Erix Fayql; elmi red.: F.Vahabov, K.Şükü-rov; layih. rəh.: Y.Mahmudov, E.Mahmudov, A.Aslanov.- Bakı: AzərTAc, 2009.- 183 s.

https://www.baki-xeber.com/layihe/37302.html

https://525.az/news/75659-azerbaycan-xalcalari-milli-ve-beseri-deyer-kimi

https://www.azerbaijans.com/content_184_az.html

https://medeniyyet.az/page/news/18495/Azerbaycan-xalcasi-haqqinda-yeni-tedqiqat.html

http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_mart2009/70903.htm

https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99dim_Minar%C9%99_xal%C3%A7alar%C4%B1

TEBRİZ-BATUM KERVAN YOLU ÜZERİNDE FARKLI BİR GÜZERGÂH IĞDIR KERVANYOLU VE KERVANSARAYI

A DIFFERENT ROUTE ON THE TABRIZ-BATUM CARAVAN ROAD IĞDIR CARAVAN ROAD AND CARAVANSERAI

Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK

Igdir University

ÖZET

İnsanların ve eşyanın bir yerden farklı bir yere naklinde temel vasıta olan yolar, yerleşmeleri ve bölgeleri birbirine bağlayan ulaştırma vasıtası işlevi görmektedir. Bunun yanında yolların; sosyoloji, ekonomi bilimlerinde olduğu gibi coğrafya ve tarih bilimlerinde de sebep-sonuç bağlantısında çok önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

Bilindiği gibi tarihin eski dönemlerinden günümüze kadar, Avrupa ile Asya'nın çeşitli bölgeleri arasında bağlantı sağlayan tarihi yolların önemli bir bölümü Anadolu üzerinden geçmektedir. Genel olarak alman bilim adamı Ferdinand F. Von Richthofen'in İpek Yolu (Seidenstraße) olarak adlandırdığı bu yollar, çeşitli bakımdan (göçler, askeri seferler ve ticaret) dönem dönem milletlerarası önem kazanmıştır. Özellikle bu tarihi yollardaki faaliyetler ve önemin Selçuklular devrinde arttığı görülmektedir. Bu devirde bilhassa milletlerarası ticari faaliyetlerde büyük rol oynayan Anadolu yollarının Karadeniz liman şehirleri ile Tebriz arasındaki güzergâhlarından biriside, pek fazla bilinmeyen ve hakkında yeterli araştırma yapılmayan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğusunda Iğdır (Sürmeli Çukuru) rotasıdır. Adından ilk defa yirminci yüzyılın başında bir Rusça dergide bahsedilen Erzurum-Doğubayazıt güzergâhının kuzeyinde kalan bu alternatif yol, kervansaray ve tarihi kalıntılar hakkında 1966 ve 1967 yıllarında Türk araştırmacılar dikkat çekmiştir. Daha sonra birkaç Türk sanat tarihçi tarafından ele alınan kervansaray ve yol güzergâhı hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüş, ancak başlangıç ve varış noktaları hakkına tam bir fikir birliğine varılamamıştır.

Bu makalede Erzurum-Doğubayazıt yoluna alternatif olan bu güzergâh, çevre yerleşmeleri ve tarihi yapılar hakkında görüşler ortaya konularak, ipek yolunun farklı bir güzergâhı olan bu yol ve kervansaray hakkında alternatif bir yaklaşım sergilenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimler: Iğdır, Kervansaray, Karakale, Nerzuvan

ABSTRACT

Roads, which are the main means of transporting people and goods from one place to another, serve as a means of transportation connecting settlements and regions. In addition, the roads;

It is known that it plays a very important role in the cause-effect connection in the sciences of geography and history, as well as in sociology and economics.

As it is known, a significant part of the historical roads connecting Europe and various regions of Asia pass through Anatolia, from the ancient times of history to the present. These roads, which the German scientist Ferdinand F. Von Richthofen called Silk Road (Seidenstraße) in general, gained international importance from time to time in various aspects (migration, military expeditions and trade). It is seen that especially the activities and importance on these historical roads increased during the Seljuk period. One of the routes between the Black Sea port cities and Tabriz of the Anatolian roads, which played a major role especially in international commercial activities in this period, is the Iğdır (Sürmeli Çukuru) route in the east of the Eastern Anatolia Region, which is not well known and has not been adequately researched. Turkish researchers drew attention in 1966 and 1967 about this alternative road, caravanserai and historical ruins on the north of the Erzurum-Doğubeyazıt route, whose name was mentioned for the first time in a Russian magazine at the beginning of the twentieth century. Various opinions were put forward about the caravanserai and the road route, which were discussed later by a few Turkish art historians, but a complete consensus could not be reached about the starting and destination points.

In this article, opinions about this route, which is an alternative to Erzurum-Doğubayazıt road, surrounding settlements and historical structures are put forward, and an alternative approach is tried to be presented about this road and caravanserai, which is a different route of the silk road.

Keywords: Iğdır, Caravanserai, Karakale, Nerzuvan,

GPT-3: AN OVERVIEW OF ITS CAPABILITIES, LIMITATIONS, AND IMPLICATIONS

Arş. Gör. Nimet YAMAN

Kafkas Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi

ABSTRACT

GPT-3 (Generative Pre-trained Transformer) is a deep learning language model used to create human-like texts that stand out among artificial intelligence technologies. Developed by OpenAI, GPT-3 is an artificial intelligence system used for natural language processing tasks. The model was trained using an unlabeled text dataset in English and other languages. This model can be used in a variety of areas, including summarizing, translating, correcting grammar, answering questions, chatbots, email creation, and more. GPT models are based on transformer architecture and use the attention mechanism. The attention mechanism allows the model to work more efficiently by focusing on important parts rather than memorizing the entire input. The biggest feature of GPT-3 is that it requires much less human intervention compared to other models in natural language processing. This allows the model to improve itself and give more accurate results. Also, the learning process of GPT-3 is quite fast, which sets it apart from other NLP (Natural Language Processing) models in the industry. Since its launch, the GPT-3 has been used in different fields and many exciting applications have been developed.

An overview of the GPT-3 deep learning language model, which is used to produce text that resembles human speech, is given in this study. Along with a discussion of some of GPT-3's important characteristics and an examination of the datasets utilized in machine learning models, the historical evolution of this technology is also covered. The study covers both academic and industrial uses of GPT-3 in a range of industries, including software development, the creation of artistic works, and business productivity.GPT-3 is the most powerful language model ever developed and produces impressive results in many areas. However, this model also has limitations and drawbacks. The difficulties encountered by GPT-3, such as size limitation, biases and inaccurate responses, are examined, along with the potential for further research in this area.

Keywords: GPT-3, NLP, Deep Learning,AI

1.INTRODUCTION

Recent advancements in artificial intelligence and natural language processing have further amplified the power and effectiveness of language models. In this context, GPT-3 (Generative Pre-trained Transformer 3) emerges as one of the most sophisticated and powerful large-scale language models available in the market today. An in-depth exploration of the nature, development process, potential, and constraints of GPT-3 provides valuable insights into the future possibilities and application domains of language models (Yenduri vd.,2023).

In this article, we delve into GPT-3 extensively. Firstly, we discuss the fundamental workings and training process of this language model. Subsequently, we focus on the areas of application and existing use cases of GPT-3. Specifically, we highlight its performance in

common natural language processing tasks such as text completion and summarization. However, concerns regarding the generation of inaccurate, erroneous, or biased content have also been addressed.

We observe practical applications of GPT-3 in areas such as chatbots and software development tools. Nevertheless, the research community emphasizes the necessity of establishing auditing systems, not only for GPT-3 but also for future language models. These systems would ensure transparency and accountability, mitigating potential risks associated with the use of large-scale language models.

2.WHAT İS GPT-3?

GPT-3, the latest iteration of the Generative Pre-trained Transformer (GPT) model series, is a language model created by researchers at OpenAI (Wikipedia, 2023). Language models are AI systems used in the domain of natural language processing (NLP). These models are trained to process language-related tasks and subsequently employed to aid in comprehending or generating text in human language (Brown, 2020). OpenAI, established in 2015, is an artificial intelligence research facility dedicated to advancing and fostering beneficial AI that can serve the betterment of humanity (Floridi & Chiriatti, 2020). The research paper that announced OpenAI's GPT-3 was published in May 2020, followed by the launch of access to GPT-3 via API by OpenAI in June 2020. Since the release of GPT-3, individuals from various fields such as technology, art, literature, marketing, and more, from around the world have had exciting opportunities to develop applications using methods such as interacting with the model, learning and text classification, and text generation (Kublik & Saboo, 2022).

GPT-3, which stands for Generative Pre-trained Transformer, represents a language model that employs deep learning techniques to produce text that closely resembles human-generated content. Put differently, it constitutes a computational framework that can generate text, code, or datasets by leveraging given prompts or existing information sources. The training process of this language model involves using a vast amount of unlabeled text data, primarily in English, obtained from diverse outlets such as Wikipedia and various websites. The efficacy of these statistical models relies heavily on the availability of substantial training data. Notably, the initial iteration of GPT, introduced in 2018, incorporated 110 million learning parameters to optimize the neural network. This parameter count was subsequently increased to 1.5 billion in its subsequent version, GPT-2, released the following year. Currently, GPT-3 boasts an impressive 175 billion parameters and is trained using Microsoft Azure's AI supercomputer. This computational approach proves to be versatile and applicable in a wide array of scenarios, including text summarization, translation, grammar correction, question answering, chatbot development, email generation, and much more (Wiggers, 2020).

GPT-3 can be considered highly useful and readily applicable for information retrieval, similar to a search engine. Just like Google processes our queries and delivers relevant answers, GPT-3 generates text by extending word sequences (prompts) without truly comprehending their meaning. Regardless of the task's complexity, logic, or meaning within the given text length, GPT-3 consistently generates output. GPT models, based on the transformer architecture, exploit the attention mechanism, allowing the model to focus on crucial input elements instead of remembering the entire input. Consequently, the model theoretically has an unbounded context window for predicting output sequences, enabling it to perform well on lengthy input sequences. Armed with these components and trained on extensive data, pre-trained GPT models have emerged as leading language models in the field of natural language processing (NLP) (Hayati et al., 2022).

GPT-3, as a versatile commercial offering, has been seamlessly integrated into numerous real-world applications, providing valuable assistance across diverse domains. GPT-3 finds utility in a various use cases, encompassing customer support chatbots, applications for summarizing reports, tools for software development, and other functionalities. OpenAI has gone a step

further in democratizing access to this model, making it available to the general public through a user-friendly playground (https://beta.openai.com/playground) and an accessible API. Users who register for the service are granted $18 worth of free credits, allowing them to explore the capabilities of the model. Additionally, users have the flexibility to adjust various parameters, such as the mode and temperature, to tailor the output according to their specific requirements (Zong & Krishnamachari, 2022).

2.1.USING THE GPT-3

OpenAI Playground is an online application that simplifies the process of constructing and evaluating language models with predictive capabilities, providing a seamless and efficient experience. The OpenAI Playground interface provides users with an accessible platform to interact with OpenAI models, including the highly acclaimed GPT-3. This interface offers various modes and functionalities to facilitate exploration and experimentation with the model's capabilities. One such mode is the Completions Mode, where users can generate text completions by providing prompts and adjusting the temperature to control the output's randomness. Another mode is the Chat Mode, allowing users to engage in interactive conversations with the model, using system instructions to guide its behavior. Additionally, the Documents Mode enables users to simulate longer document contexts, providing the model with comprehensive background information for generating more informed responses. Furthermore, the Examples and Prompts section provides pre-defined prompts and examples tailored to different use cases, helping users start various tasks. Lastly, the Advanced Settings allow for further customization of parameters such as response length and temperature. By using these modes and functionalities within the OPENAI Playground interface, researchers and practitioners can effectively explore and experiment with GPT-3's language generation capabilities in a controlled and interactive manner (Wu,2023).

3.HISTORICAL PERIOD BEFORE GPT-3

Since the GPT series are pre-trained language models, they are trained on large amounts of data and provide high accuracy rates in language processing tasks. Therefore, GPT models can be used in many different applications such as language processing, text generation, chatbot technology automatic text summarization (Radford, 2019).

GPT-2 and GPT-1, predecessors of GPT-3, have played a crucial role in the evolution of this language model. GPT-1, its initial version of the GPT series, was introduced in 2018. It consisted of 117 million parameters and, although smaller in scale compared to GPT-2, it was widely regarded as a highly successful model at the time. GPT-2, the second version in the GPT series, was released by OpenAI in 2019. With a substantial leap in size, it boasted 1.5 billion parameters and achieved remarkable success in language processing. GPT-2 proved to be versatile, serving tasks such as text completion, text generation, language translation, and question answering, among others. While GPT-3 is the third iteration, the overall system design and architecture do not differ significantly from GPT-2. However, the key distinction lies in the size of the training dataset employed, which sets GPT-3 apart (Tingiris, 2021).

GPT-3 underwent training using an extensive dataset comprising texts obtained from the internet, books, and various other resources. This dataset was vast, containing approximately 57 billion words, and the model itself consisted of an impressive 175 billion parameters. To provide context, this model size is ten times larger than GPT-2 and surpasses the scale of any other existing language model. To put it in perspective, an average individual, over the course of their entire life, may read, write, speak, and hear slightly more than one billion words. Hence, GPT-3's training data encompasses an estimated 57 times the number of words that an average person typically processes.

4.APPLICATIONS OF GPT-3

4.1. Applications In Questıon-Answer Systems

Using GPT-3, products that assist in question-and-answer interactions typically fall into two categories: customer service providers and chatbots. Customer service is sometimes delivered through a chatbot. For example, Kustomer is a platform for customer experience management. Kustomer uses GPT-3 to answer customers' questions, resolve their issues, and track their requests. Kustomer can also analyze customers' past interactions, provide personalized recommendations, and increase satisfaction rates (Mpost.io, 2021). Retailers who use Replier.ai can avoid manually responding to customer reviews. This application provides a top-notch solution that automatically responds to feedback after an easy setup process (Replier, 2023). Chatbots are developed and used for various purposes, ranging from entertainment to simulating the dead. AIBuddy is a GPT-3 powered version of WhatsApp. A user can engage in discussions with the representative on any topic of interest. Another application example is Kibo. Kibo is a personal assistant powered by GPT-3, helping users manage daily tasks, schedule appointments, create reminders, and send emails (Kibo.ai, 2023). Project December is a text-based adventure game supported by GPT-3. Project December allows users to create their own characters or interact with pre-defined characters. The game progresses based on the text entered by users (Project December, 2023). Another example of a chatbot application is Emerson. This application functions as a digital therapist supported by GPT-3. Emerson helps users express their emotions, cope with stress, and improve their mental health.

4.2.Creative Works Contribution Application Examples

GPT-3 based authoring tools are tools that utilize GPT-3's natural language processing capability to produce texts of different genres and purposes. These tools can be used to save writers time, increase creativity and improve content quality.

To give some examples of GPT-3 based authoring tools; Jasper is a generative artificial intelligence platform that helps create brand-specific content. It can create blog posts, emails, social media posts, advertising texts and more (Writer.com ,2022). Copysmith is a content creator that creates product descriptions, slogans, landing page copy and more. It also offers analytical tools to optimize and test copy (NoGood,2021). Copy.ai is an artificial intelligence assistant that creates Marketing content. It can create logo designs, brand names, blog titles, email subjects and more (Copy.ai.,2023). Another example of an AI product is ShortlyAI, a software tool that allows users to automatically generate various texts. By entering a few keywords or phrases, users can generate relevant text. The tool can also summarize, translate and more. Wordtune, another creative writing tool, is a software tool that offers users suggestions to make their writing more fluent and attractive. This tool works with features such as rearranging sentences, changing word choices or changing the tone of the text.

In addition to these applications, productive AI technologies in the media and advertising industry are rapidly growing, not only providing a better experience for viewers but also helping media practitioners carry out their work more efficiently. These technologies can be applied to various applications in media, such as writing robots, news presenters, and caption generation.

The use of text generation technologies can make productive AI journalism more effective and responsive. Associated Press utilizes these technologies to produce approximately 40,000 news articles per year, increasing the company's earnings; the number of articles has risen from 1,200 to 14,800. The Los Angeles Times News uses the robot journalist Quakebot to complete a relevant article in just three minutes, particularly assisting in rapidly developing news such as the Los Angeles earthquake. International financial media company Bloomberg

News aimed to provide one-sentence summaries of personalized stories generated by chatbots using Bulletin in 2018 (Zhang et al., 2023).

These examples showcase only a fraction of GPT-3-based writing tools. GPT-3-based writing tools are continually advancing and diversifying with each passing day.

4.3.Examples Of Software Development Tools

There are several software development tools that leverage the power of the GPT-3 model. One such tool is the Tailwind CSS Code Generator, which is designed to generate CSS code based on textual requirements. In 2021, OpenAI developers introduced Codex, a system built on GPT-3 that can transform natural language descriptions into actual code. Codex acts as an AI programmer and supports languages like Python, JavaScript, C#, Java, and more. Another helpful application is Debuild.co, an AI designer that generates code for websites and applications using HTML, CSS, JavaScript, and React. Additionally, Sudowrite serves as an AI-powered code analyzer that assists in solving coding problems specifically in Python. These examples demonstrate how GPT-3-based tools contribute to software development by automating code generation, facilitating natural language programming, designing web applications, and aiding in problem-solving tasks.

5.ACADEMIC RESEARCH ON GPT-3 APPLICATIONS

Clinical informatics has a rich heritage in the realm of natural language processing (NLP), which involves pioneering research utilizing computer algorithms to analyze and interpret text and spoken language. Throughout the years, significant advancements have been made in this field, harnessing the power of computational methods to extract valuable insights from unstructured clinical data. Nath et al. discussed the potential benefits and applications of language modeling tools like GPT-3 in the field of ophthalmology, specifically in the area of ocular diseases. According to their findings, the use of these technologies can be an important tool in better understanding patients' diagnoses, treatments, and outcomes. In particular, NLP technology and language modeling tools like GPT-3 can be used to analyze large amounts of ophthalmological data and improve the decision-making process regarding the diagnosis, treatment, and management of diseases. However, the authors also noted the limitations of these technologies. For example, language modeling tools can provide misleading results when faced with a different dataset than the one they were trained on. Additionally, the use of these technologies cannot replace the role of doctors in the medical decision-making process and should be combined with doctors' judgments based on their clinical experience (Nath et al., 2022).

The article by Diane M. Korngiebel and Sean D. Mooney discusses the potential benefits and limitations of using language modeling tools like GPT-3 in healthcare services. The authors highlight that these technologies can be utilized in various areas of healthcare due to their natural language processing capabilities. They provide examples of potential applications of language modeling tools like GPT-3 in the delivery of healthcare services. These examples include understanding and diagnosing patients' symptoms, analyzing medical records and generating meaningful data, treatment planning and creating dialogue systems, conducting medical literature research and summarizing findings, as well as analyzing and interpreting patient satisfaction surveys. (Korngiebel & Mooney, 2021).

Another article discusses the use of language modeling technologies like GPT-3 within the US healthcare system. The authors examine the applications and implementation models of this technology in healthcare services and provide recommendations on how GPT-3 can be applied as a service model. The article highlights that GPT-3 can be utilized in various areas of healthcare and can particularly benefit areas such as medical documentation, patient tracking, and treatment planning. It also emphasizes the potential for this technology to enhance efficiency for healthcare providers. (Sezgin et al., 2022).

5.1. Academıc Studies On Text-Based Writing Applications

In a study conducted by Dou et al., the comparability of GPT-3 language model with human text is discussed. Using a framework called Scarecrow, the study examines how different the texts generated by GPT-3 are from natural human text. The study consists of both quantitative and qualitative analyses. The quantitative analyses focus on measuring the stylistic differences between the texts generated by GPT-3 and human text. The qualitative analyses evaluate the semantic coherence, logical consistency, and realism of the texts generated by GPT-3. The results of the study demonstrate that the texts generated by GPT-3 are noticeably different from human text. However, it is also found that there are cases where these differences are not distinct, and some aspects of the texts generated by GPT-3 closely resemble human text. Therefore, it is concluded that GPT-3 produces a natural language that can be mistaken for human text, but it cannot be completely indistinguishable from human text. (Dou et al., 2022)

In another study, a language model called Medically Aware GPT-3, which is used as a data generator for medical dialogue summarization, is discussed. Medically Aware GPT-3 is considered as a language model that can accurately summarize medical dialogues due to its familiarity with medical terminology. The study evaluates the performance of Medically Aware GPT-3 in summarizing medical dialogues. The model is trained using data obtained from medical conversations and then used for the summarization task. The results demonstrate that Medically Aware GPT-3 is highly successful in summarizing medical dialogues. (Chintagunta et al., 2021) These studies initiate an important discussion about the similarity and difference between language models and human text, providing a framework for future research.

6.GPT-3 LIMITATIONS AND DRAWBACKS

GPT-3 exhibits remarkable capabilities as the most advanced language model created thus far and delivers exceptional outcomes across various domains. Nevertheless, it is essential to acknowledge the limitations and drawbacks associated with this model. The following points elucidate these concerns and challenges:

Data Dependency: GPT-3 is trained on large amounts of data and generates results based on what it has learned from that data. However, the model's outputs are directly related to the dataset used. Therefore, as GPT-3 moves away from the training data, it produces less accurate results. When generating text, GPT-3 does not consider criteria such as logic, consistency, or accuracy. This can lead to it producing incorrect, contradictory, or harmful text. For example, if GPT-3 generates medical advice or legal interpretations, they should be verified for accuracy. Size Limitations: Training language models like GPT-3 requires large datasets and high computational resources. As a result, these models have size limitations. Even the largest version of GPT-3 contains 13.5 billion parameters. In some cases, this may not be sufficient and may require larger models (Brown, 2022).

Bias in Training Data: Language models like GPT-3 can learn biases present in the training data and reflect those biases in their responses. For instance, if the training data frequently includes sexist or racist terms, GPT-3's responses may also reflect those biases (Bender, 2021).

Performance Degradation with Insufficient Data: Language models like GPT-3 require a sufficient amount of training data to work accurately. However, there may be cases where there is not enough data available, resulting in a decrease in the model's performance. For specific topics requiring specialized terminology, the language model may provide incorrect answers (Dathathri, 2021).

Reliability Issues: Language models like GPT-3 can occasionally provide incorrect or misleading responses, raising concerns about their reliability. Additionally, the level of security provided by large language models like GPT-3 is a topic of debate. For example, malicious use of these models can lead to various ethical and security concerns (Dathathri, 2021).

Creativity Capability: GPT-3 can perform well in tasks that require creativity, but it is not specifically designed to produce entirely creative results. Therefore, in some cases, the outputs generated by the model may be limited and repetitive. Additionally, since GPT-3 is trained solely on text data, it cannot interact with visual, auditory, or numerical data. This may limit its effectiveness in certain application areas (Reality Movement, 2021).

Language Barriers: GPT-3 may struggle to understand different languages and cultures. It grapples with subtle nuances in language and can lead to incorrect or inappropriate results. Specifically, it is known that GPT-3 may encounter difficulties in translation tasks for certain languages.

In conclusion, large language models like GPT-3 represent significant progress in the field of natural language processing and produce impressive results in many domains. However, these models also have their limitations and drawbacks, and it is important to be aware of these issues. The limitations of GPT-3 can affect its accuracy and reliability, and therefore, the use of these models should be approached with care.

7.CONCLUSION AND DISCUSSION

We have presented GPT-3, possibly the most sophisticated and potent large-scale language model currently on the market. This overview has shed light on its nature, growth process, potential, and constraints. The GPT-3 language model, which is currently the most comprehensive language model currently available to the public, performs well on many common natural language processing (NLP) tasks, such as text completion and summarization. Although there are worries about the potential for inaccurate, incorrect, or biased content to be produced, this architecture is currently being used in practical applications like chatbots and software development tools. However, the research community stresses the necessity of setting up auditing systems, which would help GPT-3 as well as next language models.

In conclusion, GPT-3 represents a significant milestone in the field of language models, showcasing its sophistication and power. It has proven to be a valuable asset in various NLP tasks, offering promising results and enabling the development of practical applications such as chatbots and software tools. However, it is crucial to acknowledge the concerns regarding the generation of inaccurate or biased content, which emphasizes the need for robust auditing systems. These systems would ensure transparency, accountability, and mitigate potential risks associated with the use of large-scale language models like GPT-3.

Moving forward, further research and development are needed to address the limitations of GPT-3. It is imperative to improve the model's understanding of context, enhance its ability to detect and prevent biased outputs, and increase its generalization capabilities to handle a wider range of tasks effectively. Additionally, continued collaboration between academia, industry, and regulatory bodies will be essential to establish guidelines and ethical frameworks to govern the responsible use of language models like GPT-3.

Overall, GPT-3 holds immense potential for advancing natural language understanding and generation. However, it is essential to tread cautiously, ensuring responsible and ethical deployment while actively working towards overcoming its limitations. By doing so, we can

harness the power of GPT-3 and future language models to enhance various applications, drive innovation, and benefit society as a whole.

REFERENCES

Bender, E. M., & Gebru, T. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big?. *arXiv preprint arXiv:2012.15718.*

Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J., Dhariwal, P., ... Amodei, D. (2020). Language models are few-shot learners. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 33, 1-14.

Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J., Dhariwal, P., … & Agarwal, S. (2020). Language models are few-shot learners. *arXiv preprint arXiv:2005.14165.*

Chintagunta, B., Katariya, N., Amatriain, X., & Kannan, A. (2021). Medically aware gpt-3 as a data generator for medical dialogue summarization. In NLPMC

Copy.ai. (Erişim tarihi: 2023, Mayıs 10). Create marketing copy in seconds. https://www.copy.ai/

Dathathri, R., Madotto, A., & Fung, P. (2021). Plug and Play Language Models: A Simple Approach to Controlled Text Generation. *arXiv preprint arXiv:2103.11555.*

Debuild.co. (2021). Debuild.co - Build websites and apps without code using AI. https://debuild.co/

Dou, Y., Forbes, M., Koncel-Kedziorski, R., Smith, N. A., & Choi, Y. (2022). Is GPT-3 text indistinguishable from human text? Scarecrow: A framework for scrutinizing machine text. In Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics.

Floridi, L., & Chiriatti, M. (2020). *GPT-3: Its nature, scope, limits, and consequences. Minds and Machines*, 30, 681-694.

Hayati, M. F. M., Ali, M. A. M., & Rosli, A. N. M. (2022). Depression Detection on Malay Dialects Using GPT-3. *In 2022 IEEE-EMBS Conference on Biomedical Engineering and Sciences (IECBES) (pp. 360-364).* Kuala Lumpur, Malaysia. doi: 10.1109/IECBES54088.2022.10079554.

Kibo.ai. (Erişim tarihi: 2023, Nisan 9). Kibo [Web sitesi]. Retrieved from https://kibo.ai/

Korngiebel, D. M., & Mooney, S. D. (2021). Considering the possibilities and pitfalls of generative pre-trained transformer 3 (GPT-3) in healthcare delivery. *NPJ digital medicine*, 4, 1-6. https://doi.org/10.1038/s41746-021-00426-2

Kublik, S., & Saboo, S. (2022). *GPT-3: Building Innovative NLP Products Using Large Language Models*.

Mpost.io. (2021). En İyi 15 GPT-3 Sohbet Robotu: Yapay Zeka İle Konuşur, Soru Sorar. Retrieved from https://mpost.io/tr/en-iyi-15-gpt-3-sohbet-robotu-yapay-zeka-ile-konu%C5%9Fur-soru-sorar/

Nath, S., Marie, A., Ellershaw, S., Korot, E., & Keane, P. A. (2022). New meaning for nlp: the trials and tribulations of natural language processing with gpt-3 in ophthalmology. *British Journal of Ophthalmology*, 106, 889-892.

NoGood. (2021, Haziran 25). Top 10 GPT-3 tools for developers [Blog yazısı]. Retrieved from https://nogood.io/2021/06/25/gpt-3-tools/

Project December. (Erişim tarihi: 2023, Nisan 9). Project December [Web sitesi]. Retrieved from https://projectdecember.net/

Radford, A., Wu, J., Child, R., Luan, D., Amodei, D., & Sutskever, I. (2019). Language models are unsupervised multitask learners. *OpenAI Blog*, 1(8).

Reality Movement. (2021, Ocak 11). The Advantages and Disadvantages of GPT-3. Retrieved from https://reality-movement.org/the-advantages-and-disadvantages-of-gpt-3/

Replier. (Erişim tarihi: 2023, Mayıs 9). Replier: AI-powered chatbots for better customer engagement [Web sitesi]. Retrieved from https://www.replier.ai/

Scott, K. (2020). Microsoft teams up with OpenAI to exclusively license GPT-3 language model. Official Microsoft Blog.

Sezgin, E., Sirrianni, J. W., & Linwood, S. L. (2022). Operationalizing and implementing pretrained, large artificial intelligence linguistic models in the US health care system: Outlook of generative pretrained transformer 3 (GPT-3) as a service model. *JMIR Medical Informatics*, 10(1), e31936. https://doi.org/10.2196/31936

Sudowrite. (2021). Sudowrite - Your AI Writing Assistant. https://sudowrite.com/

Themesberg. (2021, Ocak 5). GPT-3 + Tailwind CSS: AI code generator [Blog yazısı]. Retrieved from https://themesberg.com/blog/tailwind-css/gpt-3-tailwind-css-ai-code-generator

Tingiris, S. (2021). *Exploring GPT-3*. Birmingham, UK: Packt Publishing Ltd. ISBN 978-1-80056-319-3.

Writer.com. (2022, Şubat 16). What is GPT-3? How does it work? [Blog yazısı]. Retrieved from https://writer.com/blog/gpt-3/

Wu, Garling. (2023, Mart 15). How to Use GPT-3 in OpenAI Playground? MakeUseOf. URL: https://www.makeuseof.com/how-to-use-gpt-3-openai-playground/

Yenduri, G., Srivastava, G., Maddikunta, P. K. R., Jhaveri, R. H., Wang, W., Vasilakos, A. V., & Gadekallu, T. R. (2023). Generative Pre-trained Transformer: A Comprehensive Review on Enabling Technologies, Potential Applications, Emerging Challenges, and Future Directions. *arXiv preprint arXiv:2305.10435*.

Zong, M., & Krishnamachari, B. (2022). A survey on GPT-3. *arXiv preprint arXiv:2212.00857*.

Zhang, C., Zhang, C., Zheng, S., Qiao, Y., Li, C., Zhang, M., ... & Hong, C. S. (2023). A Complete Survey on Generative AI (AIGC): Is ChatGPT from GPT-4 to GPT-5 All You Need?. *arXiv preprint arXiv:2303.11717*.

MULTIMEDIA DATABASES

Doç. Dr. AZADƏLİYEV Emin
Bakı Mühəndislik Universiteti,Mühəndislik Fakültəsi

ABSTRACT

A multimedia database is a controlled collection of multimedia data items such as text, images, graphic objects, video and audio. A multimedia database management system (DBMS) provides support for the creation, storage, access, querying and control of a multimedia database. The requirements of a multimedia DBMS are: multimedia data modeling; multimedia object storage; multimedia indexing, retrieval and browsing; and multimedia query support. This paper discusses a general framework for multimedia database systems and describes the requirements and architecture for these systems.

Key words:multimedia,database,media,audio,video,text

INTRODUCTION

A multimedia database system is comprised of a multimedia database management system (MM-DBMS) that manages a multimedia database, which is a database containing multimedia data. Multimedia data may include structured data as well as semistructured and unstructured data such as voice, video, text, and images. That is, an MM-DBMS provides support for storing, manipulating, and retrieving multimedia data from a multimedia database. In a certain sense, a multimedia database system is a type of heterogeneous database system because it manages heterogeneous data types. An MM-DBMS must provide support for typical database management system functions. These include query processing, update processing, transaction management, storage management, metadata management, security, and integrity. In addition, in many cases, the various types of data such as voice and video have to be synchronized for display, and, therefore, real-time processing is also a major issue in an MM-DBMS. MM-DBMSs are becoming popular for various applications including C4I, CAD/CAM, air traffic control, and, particularly, entertainment. While the terms multimedia and hypermedia are often used interchangeably, we differentiate between the two. While an MM-DBMS manages a multimedia database, a hypermedia DBMS not only manages a multimedia database, but also provides support for browsing the database by following links. That is, a hypermedia DBMS contains an MM-DBMS. Recently, there has been much research on designing and developing MMDBMSs, and, as a result, prototypes and some commercial products are now available.3,4,21,61-63,92,102,129 However, as stated by Dao and Thuraisingham,124 there are several areas that need further work. Research on developing an appropriate data model to support data types such as video is needed. Some experts have proposed object-oriented database management systems (OO-DBMS) for storing and managing multimedia data because they have been found to be more suitable for handling large objects and multimedia data such as sound and video which consume considerable storage space.139 Although such systems show some promise, they are not sufficient to capture all of the requirements of multimedia applications. For example, in many cases, voice and video data which may be stored in objects have to be. synchronized when displayed. The constraints for synchronization are not specified in the object models. Another area that needs research is the development of efficient techniques for indexing. Data manipulation

operations such as video editing are still in the early stages. Furthermore, the multimedia databases need to be integrated for many applications as they are distributed. For example, audio data in database 1 has to be integrated with video data in database 2 and displayed to the analyst.

DEVELOPMENT

Various architectures are being examined to design and develop a multimedia database management system (MM-DBMS). These architectures fall under different categories, and this chapter examines the various types of architectures. One architecture type involves integrating multimedia data with the database system. There are two approaches. In the loose coupling approach, the multimedia data is managed by the file system, while the database system manages the metadata. In the tight coupling approach, the multimedia data is managed by the database system. Another type of architecture is schema architecture. For example, does the three-schema architecture apply for a multimedia database system? A third type of architecture is functional architecture, describing the functions of a multimedia database system. A fourth type of architecture is whether a multimedia database system extends a traditional database system. This is what we call a system architecture. A fifth type of architecture is a distributed architecture, where a multimedia database is distributed. Finally, multimedia databases may be heterogeneous in nature and need to be integrated. The architecture for integrating heterogeneous databases is known as interoperable architecture.

Metadata means many things to many people. Metadata started with a simple definition, i.e., data dictionary or schema. Initially, three-schema architecture was proposed for centralized databases. Then, for distributed databases, the schema architecture was extended to five layers. Additional considerations arose for heterogeneous and federated databases such as export schemas. Then came the Internet and the Web, and metadata included information about usage patterns, policies, and procedures as well as administration information. For multimedia databases, metadata plays a key role. Metadata may include information about the multimedia databases, such as text, image, audio, and video data. This information could be of the form “Frames 2000 to 3000 contain information about the president’s speech.” In that case, the data is the president’s speech. Metadata may also contain annotations for text, images, audio, and video.

A distributed database system includes a distributed database management system (DDBMS), a distributed database, and a network for interconnection. The DDBMS manages the distributed database, which is data that is distributed across multiple databases. Distributed database system functions include distributed query management, distributed transaction processing, distributed metadata management, and enforcing security and integrity across multiple nodes. This chapter describes the impact of multimedia data on distributed database systems. That is, we discuss various aspects of distributed multimedia database systems (DMM-DBMS). For example, one node may have audio data and another node may have video data. In some cases, the multimedia database may also be distributed. We discuss concepts such as architecture and database design, and functions such as query processing, transaction management, metadata management, and security and integrity management for distributed multimedia database systems. We also address interoperability issues.

Although the notion of computer supported cooperative work (CSCW) was first proposed in the early 1980s, only recently has any real interest been shown in this topic. Several research papers have now been published in collaborative computing, and prototypes/products have been developed. Collaborative computing enables individuals, groups of individuals, and

organizations to work together in order to accomplish a task or a collection of tasks. These tasks may vary from participating in conferences to solving a specific problem to working on the design of a system. Specific contributions to collaborative computing include the development of team workstations (where groupware creates a shared workspace supporting dynamic collaboration in a work group), multimedia communication systems supporting distributed workgroups, and collaborative computing systems supporting cooperation in the design of an entity (such as an electrical or mechanical system).2 Several technologies, including multimedia, artificial intelligence, networking and distributed processing, and database systems, as well as disciplines such as organizational behavior and human computer interaction, have contributed significantly towards the growth of collaborative computing.2,64 One aspect of collaborative computing of particular interest to the database community is workflow computing. Workflow is defined as the automation of a series of functions that comprise a business process such as data entry, data review, and monitoring performed by one or more people. An example of a process that is well suited for workflow automation is the purchasing process. Applications can range from simple user-defined processes such as document review to complex applications such as manufacturing processes. Original custom-made workflow systems developed over the past twenty years for applications such as factory automation were built using a centralized database. Many commercial workflow system products targeted for office environments are based on a messaging architecture. This architecture supports the distributed nature of current workteams. However, the messaging architecture is usually file based and lacks many of the features supported by database management systems such as data representation, consistency management, tracking, and monitoring. Although the emerging products show some promise, they do not provide the functionality of database management systems. This chapter identifies the database systems technology issues to support collaborative computing in general and workflow computing applications in particular. Many of the ideas discussed here also apply for collaborative computing systems. However, we have limited the scope of our discussion by focusing mainly on workflow applications. There are two ways to design a data management system for a workflow application. One is a top-down approach, i.e., to design the entire application and then determine the type of data management system that is needed. The other is to focus only on the data management system. The data management system developed under the first approach would be specialized for the particular application, whereas the one developed under the second approach would be more general purpose. Both approaches are discussed here.

CONCLUSION AND DISCUSSION

It described various multimedia database management technologies. These include architectures, data modeling, query processing, metadata management, storage management, and data distribution. Essentially, we examined the functions of database systems and discussed the impact of managing multimedia data. Recent years have seen much progress in multimedia database systems management, and we now have commercial database system products. It consisting of two chapters, described various aspects of multimedia data mining. It is discussed multimedia data mining technologies, including multimedia data management and warehousing, statistical reasoning, and machine learning. We then discussed the need for multimedia data mining and gave examples. We also provided an overview of multimedia data mining techniques. It is discussed issues of mining text, image, video, and audio data. We discussed the differences between text mining and text processing; image mining and image processing; video mining and video processing; and audio mining and audio

processing. We described various taxonomies and also discussed issues of mining combinations of data types. The technologies discussed necessary for various Web applications. That is, the large amounts of multimedia data on the Web have to managed and mined. Therefore, effective multimedia data management and mining techniques for the Web are needed. For applications such as e-commerce and e-business, it is necessary to manage not only text but also other types of data such as images, video, and audio.

REFERENCES:

1.Managing and Mining Multimedia Databases , Bhavani Thuraisingham

2.Kuo F. – Effelsberg W. – Garcia-Luna-Aceves J.;Multimedia Communiciations,1998

3.Boardman J., Eakins J.,Graham M.; "Similarity Retrieval of Trademark Images", IEEE Multimeda, April-June 1998

4.Held G.; Data and Image Compression,John Wiley&Sons Ltd.,1996

5. (PDF) Multimedia databases (researchgate.net)

YARADICI TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFINDA FƏAL TƏLİMİN ROLU

THE ROLE OF ACTIVE LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING

Dr. Əlvan Cəfərov

ADPU-nun ETM-nin əməkdaşı

ElmiraM əhərrəmova

ADPU-nun ETM-nin əməkdaşı

XÜLASƏ

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir. Onlardan birincisi, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir. İlkin araşdırmalar göstərir ki, Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İkincisi, inkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tətbiqinin həyata keçirilməsi vacib bir məsələ olub, aktuallığı ilə seçilir. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür. Pedaqoji innovasiyalar kimi öyrənilən bu təcrübələrin keyfiyyət göstəricisi həmin ölkənin vətəndaşlarının ümumi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir və gənc nəsildə formalaşan həyati bacarıqlar ümumi səviyyənin zəruri göstəriciləri kimi çıxış edir.

Ənənəvi pedaqoji tədqiqatların bir mühüm cəhəti kimi istənilən yanaşma eksperimental və təcrübi qaydada sınaqdan keçirilməli, bundan sonra hər hansı innovasiyanın tətbiqinə qərar verilməlidir.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası,fəal və interaktiv metodlar sahəsində müəllif məktəblərinin, novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-

psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməli, ümumiləşməli və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına,pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Açar sözlər: təhsil,müəllim, interaktiv

SUMMARY

The development of the education system in Azerbaijan, bringing it to the level of world standards, is characterized by the organization of activities in two directions. The first is to study, summarize and analyze the achievements in the field of education in the country. First of all, it is important to determine the current state of education, the needs of society and what has been achieved in the formation of civil society and identify potential opportunities for the future. Preliminary research shows that the Republic has accumulated a lot of advanced experience in the field of personality formation, assessment of achievements, as well as education management as a result of building the activities of both teachers and schools in accordance with the requirements of society. Therefore, the generalization of these materials and their widespread use is, of course, important in terms of rebuilding the Azerbaijani education system on a national basis.

Secondly, it is important to study and summarize the progressive aspects of the work experience of developed foreign countries and implement them taking into account the national and spiritual characteristics, and is distinguished by its relevance. Much has been done in this direction in Azerbaijan in recent years. The quality of these practices, studied as pedagogical innovations, is determined by the general level of development of the citizens of that country, and the life skills formed in the younger generation act as necessary indicators of the general level.

As an important aspect of traditional pedagogical research, any approach must be tested experimentally and empirically, after which it must be decided to apply any innovation.

At the beginning of the 21st century, the reconstruction, modernization of the Azerbaijani education system and the implementation of this work using active and interactive methods are considered a priority problem. New pedagogical research is needed to solve them.

The development trend of the education system, the useful experience of author schools, innovative teachers in the field of active and interactive methods, the results of pedagogical and psychological research should be constantly systematized, generalized and require updating the content of the educational process. The solution of these problems poses as an important problem the introduction of the concept of active and interactive methods in the field of education, the pedagogical process on a scientific basis, and actualizes the application of technological approaches in education as a whole.

Keywords: education, teacher, interactive

THE ROLE OF NOMINAL PHRASES IN THE FORMATION OF COMPOUND ADJECTIVES IN ARAB LANGUAGE

ARAP DİLİNDE İZAFET TERKİBİNİN MÜREKKEP SIFAT OLUŞUMUNDA ROLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ZEKİ

Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri Ve Edebiyatlari Bölümü, Arap Dili Ve Edebiyati Anabilim Dali

ORCID ID: 0000-0003-4879-7875

Arap Dilinde İzafet Terkibinin Mürekkep Sıfat Oluşumunda Rolü

ÖZET

Arapçada sıfat genel olarak ait olduğu isimden sonra geliyor ve onunla belirli yönlerden uyum içinde oluyor. Kendilerine ait harekeleri bulunmayıp irab (hal) bakımından kendinden önceki kelimeye tabi olan bu sıfatların nitelediği kelimeler Arap dilinde mevsuf (nitelenen kelime) adını taşımaktadır. Sıfatlar kendi mevsuflarına dört bakımdan uyum gösterirler. Bunlar cins, irab, sayı, belirlilik ve belirsizlik adli önemli gramer kategorilerdir. Sıfatın Arapçadaki genel pozisyonu bu şekildedir. İster modern, isterse de klasik kaynaklarda sıfatlar ele alınırken ilk önce bu şekilde kullanımı üzerinde durulmuş ve birçok eserlerde "tabiiler" adlı bölüm içinde bedel, tekit, atıf gibi gramer kategorileri ile birlikte işlenmiştir. Arapçada sıfatları incelediğimiz zaman onların karşımıza manası yönünden aşağıdaki şekillerde çıkmaktadır: Keyfiyet ve alamet bildiren sıfatlar:

حسن iyi, جميل güzel, قبيح kötü, كبير büyük. Renk bildiren sıfatlar ابيض beyaz, أخضر yeşil. Fiziki kusur bildiren sıfatlar أطرش sağır, أعرج topal. Aitlik, sahiplik bildiren ismi mansup şeklinde sıfatlar: مصري Mısırlı, قرشي Kureyşli , كمياوي kimyevi. Kuruluşu itibari ile ise sıfatlar düzeltme ve mürekkep olmak üzere iki kısımdır. Sade sıfatlara gelince bunları Arapçada özel bir gruba ayırmak zordur. Dilin gelişim aşamasında bir sıra fiiller sıfatlardan, sıfatlar ise fiillerden yapıldığı için bunlardan hangisinin daha önce, hangisinin daha sonra meydana çıktığını belirlemek o kadar da kolay değildir. Bu yönü ile sade sıfatları modelleri ile birlikte ezberlemek en iyi yoldur.

Arapçada mürekkep sıfatların sayısı düzeltme sıfatlardan daha azdır. Mürekkep sıfatların oluşmasında izafet terkibi aktif rol almaktadır. İzafet terkibinin Arapçada birçok görevlerde yer aldığı bizlere malumdur. Bunların içinde yeni kelimler üretmekle dilin leksik terkibini zenginleştirmek- محطة القطار tren istasyonu (gar), ilim adlarını ifade etmek علم الفلك - astronomi, izafet şekilli şahıs adları yapmak – عبد الله Abdullah (Allah'ın kulu) خير النساء Hayrunnisa (kadınların hayırlısı) ve başka bir sıra görevlerde izafet terkibinden istifade olunmaktadır. İzafet (ismi birleşme) terkibi Arapçada mürekkep sıfat yapımında da kullanılır. Bunların içerisinde sıfatın kendinden sonra gelen isimle izafet şeklinde birleşmesi ve izafet teşkil eden iki ismin birleşmesi ile oluşan mürekkep sıfatlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür mürekkep sıfatlar klasik Arapçada olduğu gibi modern Arapçada da geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Bu makalede izafet şekilli mürekkep sıfatların yapılışı ve kullanım şekilleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Arapça, sıfat, mürekkep sıfat, isim tamlaması

ABSTRACT

The adjectives in arabic come after the nouns and agrees with the predicate of the sentence in several ways. Nouns that come after adjectives are called definable in arabic. They have the categories of gender, case, number, competence and non-competence. This is the general position of the adjective in the arab language. Both in modern and classic sources, the adjectives have been studied together with the conjunctions, adverbs and suggestions. The gender of adjectives in the arabic language is as follows: qualifying adjectives like: good, bad and beautiful; color adjectives like white, black and green; adjectives of physical defects like deaf, lame; appointive adjectives like egyptian; chemical, etc.

According to the structure, adjectives in arabic are divided into two parts: simple and compound. İt is a little hard to divide simple adjectives into a separate section in arabic, because in the process of language development a number of adjectives originated from verbal adjectives, some of them were

formed from verbs, so it rather difficult to say which of them was formed earlier. So it is the best way to memorize simple adjectives with their forms.

The number of compound adjectives is less than the number of simple adjectives. Some nompound adjectives were formed with the help of nominal phrases, so the nominal phrases play an active role in the in the formation of compound adjectives. It is known that the noun combinations in arabic have many meanings. For example, they are used to enrich the lexical composition of the language with new words; to participate in the correction of science names; to take part in the correction of personal names and so on. Nominal phrases take part in the formation of compound adjectives in arabic as well. Compound adjectives were formed in two ways: in the form of a combination adjective+noun and a combination noun+noun. Complex adjectives that occur in those images occupy a particularly important place in arabic. Such complex adjectives are widely used both in modern and classical arabic. The article deals with the formation and use of the compound adjectives in nominal phrases.

Keyword: Arabic, Adjective, Compound Adjective, Noun phrese

GİRİŞ

Arapçada sıfat genel olarak ait olduğu isimden sonra geliyor ve onunla belirli yönlerden uyum içinde oluyor. Kendilerine ait harekeleri bulunmayıp irab bakımından kendinden önceki kelimeye tabi olan bu sıfatların nitelediği kelimeler Arap dilinde mevsuf adını taşımaktadır. Bu dilde sıfat na't, mevsuf ise men'ut terimleri ile de veriliyor.(ibn Acurrum Muhammed bin Davud:1998, s 14) Sıfatlar kendi mevsuflarına dört bakımdan uyum gösterirler. Bunlar cins, irab, sayı, belirlilik ve belirsizlik adlı önemli gramer kategorilerdir. Sıfatın Arapçadaki genel pozisyonu bu şekildedir. İster modern, isterse de klasik kaynaklarda sıfatlar ele alınırken ilk önce bu şekilde kullanımı üzerinde durulmuş ve birçok eserlerde "tabiiler" adlı bölüm içinde bedel, tekid, atf gibi gramer kategorileri ile birlikte işlenmiştir. Ananevi bu tip sıfatlar hakiki sıfatlar adını da alıyor. Bu tür sıfatlar anlam bakımından mevsufu niteler ve onunla dört kategori bakımından uyum içinde olur. (Akbaş Fatih: 2021, s 59)

اشتريت كتابا مفيدا Faydalı bir kitap satın aldım.

Örnek verilmiş cümlede sıfat+ mevsuf terkibi vardır. Faydalı sıfatı مفيد ait olduğu isim كتاب kitap kelimesinden sonra gelerek onunla cins, sayı, irab, belirlilik ve belirsizlik bakımından uyum içine girmiştir. Dikkat edersek sıfat kendi nitelediği kelimeye tam tabiidir. Kitap kelimesinin burada belirsiz olması, meful bih konumunda olması, müzekker cinste olması ve tek sayıda olması onu faydalı kelimesi ile niteleyen sıfatında da tezahür etmektedir. Sovyetler Birliği zamanında Azerbaycan Şarkiyat okulunun mümtaz simalarından olan Profesör Ali Asker Memmedov bu tip birleşmeleri uzlaşan tayini söz birleşmeleri gibi ele alarak bu birleşmelerin Arapça öğreniminde iyi kavranması gerektiğinin altını çiziyor. O, Arap dilinde sıfattan ibaret uzlaşan tayinlerin esasen isimden sonra gelerek onunla yukarıda belirtilen dört önemli kategori bakımından uyumda olmasını, yani uzlaşmasını vurgulamaktadır. (Ali Asker Memmedov: 2014, s 39)

كتابٌ شهيرٌ Meşhur bir kitap

كتابٍ شهيرٍ Meşhur bir kitabın

كتابا شهيرا Meşhur bir kitabı

Örneklerde gördüğümüz gibi kitap kelimesi irabını değiştikçe sıfat onu takip etmiş, onunla aynı harekeyi almıştır. Diğer kategoriler üzere de uyum tam gerçekleşmiştir. Eğer burada kitap kelimesini marife-belirli şekle sokarsak الكتاب o zaman sıfat da belirli olarak ال takısını kabul etmek zorunda kalacaktır. Yoksa o zaman sıfat mevsuf terkibinden ismi cümleye geçiş الكتاب شهير- gerçekleşecektir ki, tüm bunlar sıfatın kullanım şekillerini iyi bilmenin önemini göstermektedir. Tabii ki, burada tam şekilde yapılan uyumlar hakiki sıfatlara aittir. Bu tür sıfatlar bizzat mevsufunu niteleyen ve mevsufa ait bir zamiri ihtiva eden sıfatlardır. Örnek olarak verirsek:

حضر التلميذُ المجتهدُ Çalışkan öğrenci geldi. Görüldüğü üzere bu cümledeki çalışkan anlamındaki المجتهد kelimesi sıfat olarak öğrenci kelimesi ile tam uyum içindedir ve التلميذ ismine raci (dönen) هو takdirindeki bir zamiri ihtiva etmektedir. (Tural: 2019 s 598) Hakiki sıfatların esas özelliklerinden birisi sıfatın direk mevsufunu nitelemesi ve onunla tam bir uyum içinde olmasıdır: رأيت الرفيقين الناجحين İki başarılı dostu gördüm. (Afgani: 2003, s 353) Klasik Arapçada sebebi adını alan sıfatlara gelince ise bu tür sıfatlar direk kendi mevsufuna değil, o mevsufa ait bir özelliğe bağlanmaktalar: هذا رجل حسنة أخلاقه Bu ahlakı güzel bir adamdır. Bu örnekte güzel sıfatı bir başa adama değil, onun bir özelliğine bağlanmıştır. Bu şekil sıfatlarda taraflar arasında uyum hakiki sıfatlardan farklıdır. (Afgani: 354) Yukarıda da değindiğimiz gibi bazen sıfat klasik Arap kaynaklarında نعت na't şeklinde de adlandırılmaktadır ki, nitelediği kelimeye de منعوت man'ut denilir. (Sibeveyhi:1988 cilt 1 s 424) Arap dilciliğinde bu konu التوابع "tabii olanlar" başlığı altında incelenmektedir. (İbn Serrac: h 1431,cilt 2 s 19) Sıfatın en önemli özelliği kendi tabii olduğu söze uyum sağlaması irap, cins, sayı, belirlilik- belirsizlik yönünden uzlaşmasıdır. (İbn Serrac: s 24) Klasik Arap dilcilerinden ibn Serrac sıfatın kendi mevsufunu çeşitli yönlerden nitelediğini söyleyerek bunu beş ana başlık altında toplamıştır. İlk önce sıfat kendi mevsufunu renk ve ya fiziksel bir yön bakımından nitelemektedir: الباب الابيض beyaz kapı ve ya الرجل الأعور kör adam örneklerinde olduğu gibi sıfat mevsufu bu iki kapsamda niteliyor. İkinci ismi fail şeklinde mevsufu nitelemektedir. (İbn Serrac cilt 2,s 24) Biz biliyoruz ki, Arap gramerinde ismi failler Türkçemizdeki Sıfat fiiller gibi hem fiil, hem sıfat özelliklerini taşıyorlar. Bu yönü ile sıfat bazen ismi-fâil şeklinde gelerek mevsufunu geçici bir vasıfla nitelemektedir. İbn Serracın verdiği şu örneklerde olduğu gibi: مررت برجل قائم Ayakta duran adama uğradım. Ve ya مررت برجل نائم / مررت برجل ضارب Uyuyan ve ya vuran birinin yanından geçtim (İbn Serrac, cilt 2, s 25) Göründüğü gibi mevsuflar ismi fail yardımı ile geçici bir vasıfla

vasıflandırılmışlardır. Şöyle ki, ayakta duran kişi otura, uyuyan kişi kalka, vuran kişi ise dura bilir. Klasik Arap dilcilerinden İbn Serrac ismi-faillerin ister sade, isterse de düzeltme şekillerinin bu pozisyonda kullanılabilmesinin mümkün olduğunu ifade ediyor. (İbn Serrac cilt 2, s 25) Üçüncü olarak sıfatlar akıl, ilim, anlayış, hüzün, sevinç gibi soyut kavramları gösteren sıfatlardan oluşa bilir: مررت برجل عالم أبوه Babası âlim olan birine uğradım. Dördüncü bir yere ve ya bir varlığa ait edilmiş kelimeler ki, bunlar da Arapçada daha çok ismi-mensup olup sıfat pozisyonunda yer alabilirler: مررت برجل هاشمي Hâşimi soyuna bağlı olan birine uğradım. تعلمت اللغة العربية بيد مدرس مصري Arapçayı Mısırlı bir öğretmenin vasıtasıyla öğrendim. İlk cümlede bir tayfaya, diğer örnekte ise bir ülkeye bağlılık ifade eden isim sıfat olarak kendi mevsufunu nitelemektedir. Bir iş ve ya mesleğe bağlı olan kelimeler de حمّال ,نجّار جرّاح (marangoz, hamal, cerrah) bu kategoriye ait edilebilir. Beşinci bölümde ise İbn Serrac ذو kelimesinin yardımı ile oluşan sıfatları işlemektedir. Beş isimden birisi olan ve malikiyet, sahiplik bildiren bu kelime ile yapılan sıfatlar Arapçada geniş yer tutmaktadır. Hem de izafet şekilli bir birleşime örnek olabilen bu sıfatlar bazen tam isim ve şahıs adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zülfikar, Zülcenah, Zülkarneyn gibi kelimeler buna örnek ola bilir. مررت برجل ذي أدب Terbiyeli birine uğradım cümlesinde ذو + أدب birleşmesinden oluşan izafet şekilli mürekkep sıfat رجل adam kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır. Bu örneklerin sayını uzatmak mümkündür. Dikkat edersek klasik Arap dilinde hakiki sıfatlar adlanan bu sıfatların büyük bir kısmı düzeltme sıfatlardır. İsim ve fiillerden yapılan bu sıfatlar içerisinde örneklerden de göründüğü üzere renk ve kusur bildiren sıfatlar, ismi-fail ve ismi-meful şekilli sıfatlar, ismi-mansup adlanan nispet sıfatları, sade fiil bablarından yapılan sıfatlar mühim yer tutmaktadır.

İzafet şekilli mürekkep sıfatlar üzerine

Arapçada sıfatları incelediğimiz zaman onların karşımıza manası yönünden ya keyfiyet bildiren حسن iyi جميل güzel قبيح kötü ya renk bildiren ابيض beyaz, أخضر yeşil ya alamet bildiren كبير büyük, أطرش sağır ya da aitlik, sahiplik bildiren ismi mansuplar şeklinde مصري Mısırlı, هاشمي Haşimi , كمياوي kimyevi ve s şekillerde çıktığını görmekteyiz. Kuruluşu itibari ile ise sıfatlar düzeltme ve mürekkep olmak üzere iki kısımdır. Sade sıfatlara gelince bunları Arapçada özel bir gruba ayırmak zordur. Dilin gelişme aşamasında bir sıra fiiller sıfatlardan, sıfatlar ise fiillerden yapıldığı için bunlardan hangisinin daha önce hangisinin daha sonra meydana çıktığını belirlemek o kadar da kolay değildir. (Mammedov Ali Asker: s 591) Düzeltme sıfatlara renk ve fiziki kusur bildiren özel grup sıfatlar, ismi fail ve mefullar, birinci bab فعُل - فعِل - فعَل fiillerden yapılan sıfatlar dâhildir. Sonuncu grup sıfatlar Arapçada sıfatların büyük bir kısmını oluşturarak birçok modellerde karşımıza çıkmaktadır. Büyük sıfatı كبير -فعيل kalıbında, çok gülen ضحّاك - فعّال kalıbında, katı, sert صُلْب - فعْل kalıbındadır. Bu sıfatlar daha çok keyfiyet, hal ifade ederek semai adlanan bir metotla ezberleniyor. Semai metot işitme yolu ile ezberlemektir.

Arapçada mürekkep sıfatlar sayısı düzeltme sıfatlardan daha azdır. Bu mürekkep sıfatların oluşmasında izafet terkibi aktif rol almaktadır. İzafet terkibinin Arapçada birçok görevlerde yer aldığı bizlere malumdur. Bunların içinde yeni kelimler üretmek- محطة القطار Tren istasyonu (Gar), ilim adlarını ifade etmek علم الفلك- Astronomi, علمُ الأصواتِ Fonetik, علم الأحياء Biyoloji, izafet şekilli şahıs adları yapmak – عبد الله Abdullah (Allah'ın kulu) , خير النساء Hayrunnisa

(Kadınların hayırlısı) Seyfullah سيف الله (Allah'ın kılıcı) ve. s gibi görevlerde izafet terkibinden istifade olunmaktadır. Uluslararası ilişkiler, diplomasi ve politika terimlerinin yapılışında da izafetten aktif yararlanılır:

دعم الاستراتيجيةِ Stratejiyi destekleme, بلورة الاستراتيجية Stratejinin netleşmesi, جبهة السلامِ Barış bloğu,خطفُ الطائرةِ Uçak kaçırma (Ergüven Şahabettin: 2019 ,s 324.s 363, s 185) İzafet terkibi Arapçada mürekkep sıfat yapmada da aktif rol oynamaktadır. Bunların içerisinde sıfatın kendinden sonra gelen isimle izafet şeklinde birleşmesi şeklinde oluşan mürekkep sıfatlar mühim bir yer tutmaktadır.

حسنُ الوجهِ Güzel yüzlü sıfatı bir mürekkep sıfat olarak buna örnek olabilir. Dikkat edersek حسن güzel, iyi sıfatı kendinden sonra gelen وجه yüz ismi ile izafet şekilli birleşmiştir. İzafet terkibinin esas unsurları olarak ilk kısım muzaf, ikinci kısım muzaf'un ileyh olarak görev yapıyor. Yüz kelimesinin kesra harekesi ile mecrur olması da onun izafetin ikinci tarafı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu mürekkep sıfata meşhur dilci Sibeveyhi de ünlü eserinde dokunarak şöyle bir örnek vermektedir:

مررتُ برجلٍ حسنِ الوجهِ Güzel yüzlü bir adama uğradım. Burada adam yüzünün güzel olması ile vasıflandırılmıştır. Bu örnekte zamir verilmemiştir. Bu örneği müzekker cinse ait olduğu için حسنٌ وجهُه şeklinde zamirle de vermek olur. Burada ise izafet şeklinde kullanılarak güzelliğin sadece yüzle bağlı olduğuna işaret edilmiştir. (Sibaveyhi, cilt 1, s 424) Bu örnek kadın cinsi için verildiği zaman sıfat mevsufuna uyarak ة kapalı te kabul edecektir: مررت بامرأة حسنة الوجهِ Güzel yüzlü bir kadına uğradım. Burada verilmiş mürekkep sıfatı yukarıda verildiği gibi حسن وجهه şeklinde değiştiremeyiz. Cins kategorisine dikkat edilmelidir. Burada vasıf güzelliktir. Yani حسن sıfatıdır. Bu sıfatı biz izafet şeklinde sadece yüz değil istediğimiz bir muzaf ileyhe bağlaya biliriz. Bu tür sıfatlar nitelediği kelime ile birleştiği zaman ilk kısım olan muzaf hareke, irab, cins hatta belirlilik ve belirsizlik bakımından mevsufu ile bir uyum içinde olur. Aşağıda verdiğimiz örnekte bu uyumun nasıl gerçekleştiğini görmekteyiz:

الولدُ الوطيدُ الثقةِ kendinden emin çocuk

Bu terkibe dikkat ettiğimiz zaman ilk önce onun bir cümle değil bir söz terkibi olduğunu görmekteyiz. Çocuk kelimesi الولد başındaki el belirlilik takısı ile marifedir. Bu zaman mürekkep sıfatın muzaf kısmı da ال takısı kabul etmiş ve onun sıfatı gibi iştirak etmiştir. Gramer derslerinden biz izafet terkibinin birinci kısmı olan muzafın el takısı kabul etmeyeceğini öğrenmişiz. Çünkü izafette ikinci tarafın zaten birinci tarafa bir belirlilik kazandırması söz konusudur. Ancak bu tür mürekkep sıfatlarda muzaf istisna olarak ال el takısı kabul edebilmektedir. Burada وطيد kelimesinin el takısı kabul etmesi onun marife pozisyonunda olan çocuk kelimesinin haberi değil sıfatı olduğuna dikkat çekmek içindir. Çünkü sıfatta esas olan mevsufuna tam uyumadır. Eğer الوطيد kelimesi ال takısız olursa o zaman bir ismi cümle yaranacaktır:

Çocuk kendinden emindir.الولد وطيد الثقة

Bu ise bir ismi cümledir. Çocuk kelimesi mübteda, kendinden emin sıfatı ise haber gibi amel etmiştir. İsim cümlesinin esas kurallarından olan mübtedanın marife (belirli) , haberin ise nekra (belirsiz) gelmesi gerçekleşmiştir. Cümleni bir söz terkibine dönüştürmek için ise ya her iki tarafı belirli الولد الوطيد الثقة ve ya belirsiz şekle ولد وطيد الثقة geçirmemiz gerekecektir. Diğer bir örneğe bakalım:

الطالبةُ الحسنةُ الوجهِ Güzel yüzlü kız öğrenci

Bu birleşmede izafet şekilli mürekkep sıfatımız öğrenci kelimesinin sıfatı olarak onunla aynı zamanda cinse göre uzlaşmıştır. حسن sıfatının sonuna gelen kapalı te ة öğrenci kelimesinin müennes-kadın cinsinde olduğunda kaynaklanmaktadır. Sıfatın isme tabi olarak onunla tüm kategorilerde uyum içinde olması burada da tezahür etmiştir. Eğer öğrenci kelimesi müzekker olursa bu zaman örnek bu şekilde verilecektir: الطالب الحسن الوجه Güzel yüzlü erkek öğrenci. Bu tür uyumlarda Arap gramerinde insan olmayan varlıkların çoğulunun müennes cinste kabul görmesi, insanların çoğulda da kendi cins ve sayını koruması, izafet içinde muzafta ن nun harfinin düşmesi gibi durumlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Aşağıdaki misaller buna örnek teşkil edebilir:

الاشتباكاتُ الواسعةُ النطاقِ Geniş çaplı çatışmalar

الأمهاتٌ الكثيراتُ الأولادِ Çok çocuklu anneler

مدرسون كثيرو الجهة Çok yönlü öğretmenler

Verilmiş örneklerde izafet şekilli mürekkep sıfatlar kendi mevsufuna uygun olarak Arap gramerinde kabul edilmiş kurallara uymuştur. İlk örnekte mevsuf insan olmayan bir şeyin çoğulu olduğu için sıfat ة kapalı te kabul etmiş, ikinci örnekte الأمهات anneler kelimesi çoğulda da kendi cins ve sayını koruduğu için sıfat da çoğul ve müennes gelmiştir. Sonuncu örnekte ise كثيرون sıfatının sonundaki ن harfi düşmüştür. Çünkü sıfat izafet şeklinde birleştiği için kurala uygun olarak muzaf sonundaki ن nun harfini kaybetmiştir.

مهندس هذه الشركة رجل طويلُ القامةِ Bu şirketin mühendisi uzun boylu bir adamdır.

Bu örnekte de mürekkep sıfat طويلُ القامةِ uzun boylu yer almaktadır. Gördüğümüz üzere sıfat+isim izafet şeklinde birleşmiştir. Bu cümlede uzun boylu mürekkep sıfatı haber olan رجل adam kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır. Diğer bir örneğe bakalım:

هما شخصانِ مُحبّا السلمِ

O ikisi barışsever insanlardır. Bu cümlede مُحِبُّ السّلمِ barışsever kelimesi mürekkep sıfattır ve gördüğümüz üzere izafetin muzaf olan kısmı tesniyede olduğu için nun harfi kural gereği düşmüştür. Cümlede yer alan sıfat malum kurallar ışığında شخصان kelimesi ile uyum içindedir.

Bazı sıfatların kendi formasını değişmeden sonraki isimle izafeti şeklinde ortaya çıkan mürekkep sıfatlar ister modern, isterse de eski dönemlerde Arapçada sık bir kullanıma sahip olmuştur. Hatta Allah Resulü Hz. Peygamber efendimizin hadisi şeriflerinde de bu tür sıfatların kullanımına sık-sık rastlamaktayız. Bir hadisinde Kainatın Efendisi şöyle buyurmaktadır:

اللَّهمَّ إنِّي أعوذُ بِكَ منَ البرصِ والجنونِ والجذامِ ومن سيّئِ الأسقامِ

Ya Rab, delilikten, cüzamdan, cilt hastalığından ve tüm kötü hastalıklardan sana sığınıyorum. (Ebu Davud: 1992, Vitr. 32)

Yüce kitabımız Kurâni-Kerimde de izafet şekilli mürekkep sıfatlara rastlamamız mümkündür:

رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ اَمْرِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَاۤءُ مِنْ عِبَادِهٖ لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِۙ

Allah) dereceleri yükselten ve arşın sahibi olandır. (İnsanları) Kavuşma Günü olan (ahiretle) uyarmaları için ruhu (vahyi) emriyle kullarından dilediğinin (kalbine) bırakır. (Kuran, Ğafir

/15) Bu ayette رفيع الدرجاتِ dereceleri yükselten sıfatı izafet şekilli mürekkep sıfattır. Aynı zamanda ayette Arapça sahiplik manasında kullanılan **ذو** kelimesinin yardımı ile de izafet şekilli diğer bir mürekkep sıfat da görmekteyiz. ذو Arapçada esma-i hamse denilen beş isimden biridir ve bu kelime daim muzaf olarak kendinden sonra gelen muzafun-ileyhler ile birlikte mürekkep sıfat oluşumunda aktif rol üsteniyor:

ذو علمٍ bilgili, ilim sahibi

ذو مال devletli, mal sahibi

ذو الفقار omurgalı, Zülfikar

ذو القرنين Zülkarneyn

İlk verilmiş örnek Yusuf suresinin 76 ayetinin sonunda isimleşmiş şekilde karşımıza çıkmaktadır:

وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ Her bilgilinin üzerinde bir bilen vardır. (Yusuf/76)

Örneklere dikkat edersek bu kelimenin yardımı ile yapılan sıfatlar içinde tam isimleşmiş ve dilimize hatta insan adı olarak geçmiş kelimeler de vardır. Aynı zamanda Hz. Alinin kılıcının adı olan Zülfikar buna örnek olabilir. Başka bir izafet şekilli mürekkep sıfat olan Hayrunnisa خيرُ النساءِ ismi de kız çocukları için tercih edilen adlar içerisinde yer alır ki, anlamı kadınların en hayırlısı demektir. Aslında bir sıfat anlamı taşıyan kelime insan adı olarak zamanla tam isimleşmiş ve onun sıfat olma özelliği arka plana geçmiştir. Kutsal kitabımızdan diğer bir ayete bakalım:

بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ۖ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır; bir şeyin olmasını dilediğinde ona “ol!” der, hemen oluverir.(Bakara /117)

Burada da göklerin eşsiz yaratıcısı izafet şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kutsal kitaptan bu örneklerin sayısını uzatmamız mümkündür. Çünkü izafet şekilli mürekkep sıfatların günümüz kaynaklarında olduğu gibi kutsal metinlerde de örnekleri çoktur. İzafet şekilli sıfatları deyimlerde de sıkça görmekteyiz. Aşağıda verilmiş mürekkep sıfatlar aynı zamanda Belağat ilminde kinaye sanatının da en güzel örneklerindendir:

فلان طويل النجاد_Falancanın kını uzundur. Deyimde izafet şekilli sıfat kullanılmıştır. Burada النجاد sözcüğü kılıcın kını anlamındadır. Bir kişi hakkında bu deyim kullanıldığı zaman kastedilen asıl anlam onun boyunun uzunluğu, babayiğitliğidir. Çünkü kının uzun olması boyun da uzun olmasını gerektirmektedir. Yine cömert bir kişi için كثير الرمادِ denildiğinde bu deyimdeki sözcükler ile onlarla anlam arasında şu aşamaların olduğu düşünüle bilir:

كثيرُ الرمادِ – كثيرُ احراق الوقودِ - كثيرُ الطبخِ - كثيرً الطعامِ – كثيرُ الاكلينَ - كثيرُ الضيوفِ

Araplar cömert birine külü çok derlerdi. Burada kinaye sanatı vardır. Külü çok olmak çokça yakıt yakmaya, bu çok pişirmeye, çok pişirme çok yemeye, çok yemek çok misafire ve bu ise neticede ev sahibinin cömert olduğuna işarettir. (Doğru Erdinç: 2011, s 54)

Dikkat edersek yukarıda **كثير** sıfatı kendinden sonraki isimlerle izafet şeklinde birleşerek birçok mürekkep sıfatlar meydana getirmiştir. Genel olarak isim tamlaması şeklinde olan deyimler Arapçada geniş bir kullanıma sahiptir: خارج النص sıra dışı, خفيفُ الدمِ sıcakkanlı , رقيق

الحواشي yumuşak huylu, uysal başlı, رقيق القلبِ yufka yürekli ve başka bu tür onlarla izafet şekilli sıfatlar deyim olarak kullanılabilir. (Ergüven: 2020, s 32)

Arapçada izafet şekilli mürekkep sıfatları cümle şekline, cümle şekilli sıfatları izafet şekilli mürekkep sıfatlara dönüştürmek mümkündür. (Cerim Ali, Emin Mustafa: h.1431 cilt 1 s 380) Aşağıdaki örneklerde bu değişimler gösterilmektedir:

مضى يوم **شديدٌ الحر** = مضى يوم **حرهُ شديد**

Anlamı "Çok sıcak bir gün geçti" olan bu cümlede sıfat birinde cümle şeklinde diğerinde ise izafet şeklinde verilmiştir. Göründüğü üzere izafet terkibi şeklinde gelmiş شديد الحر sıfatı حرِهُ شديد formasında ismi cümleye dönüştürülmüştür.

أوقدتُ مصباحًا **نوره قويّ** Işığı gür olan bir lamba yaktım. Bu cümleye baktığımız zaman altı çizili cümle isim cümlesi olarak lamba kelimesinin cümle şekilli sıfatıdır. Arapça bu cümleni izafet terkibine dönüştürmekle sıfatı hem müfret sıfat, hem de izafet şekilli mürekkep sıfat yapmak mümkündür:

أوقدتُ مصباحا **قويّ النور** Cümlenin Türkçeye çevrisinde hiçbir değişim yoktur. Burada sadece cümle olan bir sıfat cümle olmaktan çıkmış izafet şeklinde sunulmuştur ki, bunun Arapça örneklerini çoğaltmak mümkündür:

نصيد في بركة **كثيرة السمك** – نصيد في بركة **سمكها كثيرة**

Balığı bol olan bir gölde avlanıyoruz. Verilmiş bu örnekte de isim cümlesi şeklinde gelmiş bir sıfatın izafete dönüştürüldüğünü görmekteyiz.

Arapçada sebebi bir sıfat kurallar ışığında hakiki sıfata da dönüştürüle bilir. Bu zaman izafet şekilli mürekkep sıfat olarak karşımıza çıkabilir. Aşağıdaki örneği inceleyelim:

هذا رجل حسنة أخلاقه_Bu ahlakı güzel bir adamdır. Bu cümlede güzel sıfatı adamın direk kendisine değil onun bir özelliği olan ahlakına bağlanmakla sebebi sıfat olarak görev yapmaktadır. Cümleye baktığımızda sıfat olan حسنة kendinden önceki رجل kelimesi ile irab, belirli ve belirsizlik kategorileri yönünden, ahlak kelimesi ile ise cins bakımından uyum içindedir. Bu cümlede sebebi sıfatı hakiki sıfata dönüştüre biliriz: هذا رجل حسن الاخلاق_Bu ahlakı güzel bir adamdır. Gördüğümüz gibi sıfat kendinden sonra gelen ahlak ismi ile izafet şeklinde birleşti ve direk olarak adam kelimesine bağlandı. Bu zaman önceki örnekten farklı olarak cins bakımından da uyum içinde oldu.

Sonuç

Sonuç olarak izafet şekilli sıfatların Arapçada mühim bir yer tuttuğunu ve sıkça kullanıldığını söyleye biliriz. Bu makalede sıfat+ isim şeklinde birleşen ve Türkçede mürekkep sıfatı hatırlatan bu yapıları tam manada ele almak, işlemek kolay değildir. Çünkü Arapça sahili olmayan bir okyanus, dillerin uzay boşluğundaki en parlak yıldız, dilde katre, âlemde derya, gönülde umman olan bir dildir. (Oruç İbrahim: 2021, s 17) Ancak yine de bu zenginlik içinde bazı önemli hatlara dokunduğumuz ve elde ettiğimiz sonuçlar oldu. Arapçada sıfatların kuruluş itibari ile düzeltme ve mürekkep olarak ele alına bilmesi ve mürekkep sıfatların düzeltme sıfatlara kıyasla çok az bulunmasının bir gerçek olması görülmektedir. Arapçada sıfatın isimle izafet şeklinde birleşmesi sonucu oluşan mürekkep sıfatlar hem klasik hem de modern Arapçada sık kullanıma sahiptir. Arapçada "esmâ'ul hamse" (beş isim) den birisi olan

ve sahiplik manasını veren ذو kendinden sonra gelen isimle sıfat oluşturur ve bu sıfatlar da mürekkep sıfat kategorisine ait edile bilir. Arapçada izafet şekilli sıfatlar kendinden önceki mevsufunu belirli kurallar ışığında niteler. Burada dikkati çeken husus nitelenen kelime belirli olursa izafetin ilk tarafı olan muzaf ال takısı kabul edebilir: الولدُ الكبير البطنِ Ancak diğer izafet birleşmelerinde biz bunu görmemekteyiz. Fonksiyonlarına baktığımız zaman izafet şekilli mürekkep sıfatlar hakiki sıfatlar kategorisine ait edilebilir. Arapçada izafet şeklinde karşımıza çıkan mürekkep sıfatların bir kısmı Türkçemizde tam isimleşerek kendi yerini almıştır: Zülfikar, Zinnureyn, Hayrunnisa ve başka bu gibi adlar örnek verile bilir. Son olarak Arapçada sıfatın isimle birleşmesi sonucunda karşımıza çıkan bu terkipler hem tema, hem de forma yönü ile sıfat özellikleri taşıdığı için mürekkep sıfat olarak adlandırıla bilir.

Kaynakça

Kuran'i Kerim Mealli (2011) Mekki Yayıncılık, Baskı 13, İstanbul.

Afgani Sait bin Muhammed (2003) el-Mucez fi Kavâidu'l Luğati'l Arabiyye, Deru'l Fikr, Lübnan, Beyrut.

Hüseyin Tural (2019) Arapça Gramer ve İrap Teknikleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3 baskı, İstanbul.

Akbaş Fatih Yaşar (2014) Arapça Sarf-Nahiv, Çantaş Yayınları, İstanbul.

Memmedov Aliasker (2014) Arap Dili, Zerdabi Yayınları, Bakü.

Sibeveyhi Ömer bin Osman bin Kanber (1988) el-Kitap, Tahkik: Abdu's- Selam Muhammet Harun, cilt 1, Kahire.

İbn Serrac Ebu Bekir Muhammed(h.1431) Usul en-Nahiv, cilt 2, Tahkik: Abdu'l Hüseyin el-Feteli, Lübnan, Beyrut.

Ergüven Şahabettin (2019) Uluslararası ilişkiler Diplomasi Ve Politika Terimleri Sözlüğü, Mektep yayınları, İstanbul.

Ergüven Şahabettin (2020) Arapça Deyimler, Lafız, Mana ve Kullanım Özellikleri, Fecr yayınları, Ankara.

Doğru Erdinç(2011) Dilin Derin Devleti Deyimler, Fecr yayınları, Ankara.

Cerim Ali, Emin Mustafa(h.1431) Nehv'ul-Vadıh**,** Derul Mısriyyetu-s Suudiyye 1 cilt

Oruç İbrahim(2021) Arapçanın Dehlizleri, Murarrip Yayınları, İstanbul.

Ebu Davud (1992) Süneni Ebu Davud, Vitr babı, Çağrı yayınları, İstanbul.

İbn Acurrum Muhammed bin Davud es-Sanhâci (1998) Metnu Acurrumi, Daru's Samiyyi, er-Riyad.

SALES AND MARKETING ACTIVITIES OF MEDICAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF HEALTH TOURISM

SAĞLIK TURİZMİ KAPSAMINDA MEDİKAL TURİZM İŞLETMELERİNİN SATIŞ PAZARLAMA FAALİYETLERİ

Ahu YAZICI AYYILDIZ

Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Turizm Fakültesi,
Turizm İşletmeciliği Bölümü, Aydın, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1301-2428

Oğuz DOĞAN

Yüksek Lisans Öğrencisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü,
Sağlık Turizmi Anabilim Dalı, Aydın, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7667-9107

Gamze KÖSE

Yüksek Lisans Öğrencisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü,
Sağlık Turizmi Anabilim Dalı, Aydın, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1225-5118

Ecem DENİZ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü,
Sağlık Turizmi Anabilim Dalı, Aydın, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5045-9563

ÖZET

Bu çalışmada Kuşadası ilçesinde sağlık turizmi yetki belgesine sahip, dental turizm hizmetleri sunan altı diş kliniği ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde kliniklerin genel bilgileri, tedavi türleri, hasta potansiyelleri, pazarlama çözümleri, reklam ve sosyal medya stratejileri konusunda bilgiler alınmıştır. Ayrıca kliniklerin sağlık turizminin geliştirilebilmesi için neler yapılması gerektiğiyle ilgili önerileri de toplanmıştır. Yapılan görüşmeler bağlamında uygulanan içerik analizi neticesinde çok çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre, kliniklerin kaliteli hizmet sunma motivasyonlarının yüksek olduğu, dental turizminde tıbbi ve estetik uygulamaların yanısıra dijital laboratuvar kullanımının da yaygınlaştığı anlaşılmış,

hasta potansiyellerinin çoğunlukla İngiltere'yi kapsadığı, yine Orta Avrupa‘ya da açılma hedeflerinin söz konusu olduğu dikkat çekmiştir. Satış pazarlama ekseninde dikkate alındığında ise kliniklerin güncel bilgi ve iletişim teknolojilerine olan adaptasyonlarının yüksek seviyede olduğu tespit edilmiş, genel olarak faaliyetlerin sosyal medya başta olmak üzere çeşitli dijital araçlar yardımıyla desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır. Görüşmeler neticesinde ortaya çıkan önemli sonuçlardan biri de, kliniklerin satış pazarlama süreçlerinde dijital araçlar üzerinden gerçekleştirdikleri tanıtım uygulamalarında esnekliğe daha fazla ihtiyaç duydukları, geleceğin bu yönde politikalar ve desteklerle şekillendirilmesi gerektiği yönündeki ortak görüşlerdir.

Anahtar kelimeler: sağlık turizmi, medikal işletmeler, satış ve pazarlama, dental turizm, sağlık turizminde pazarlama

ABSTRACT

In this study, interviews were conducted with six dental clinics that have health tourism authorization certificate and provide dental tourism services in Kuşadası district. During the interviews, general information regarding the clinics, treatment types, patient potentials, marketing solutions, advertising and social media strategies were obtained. In addition, suggestions of clinics about what to do in order to advance the health tourism were also collected. As a result of the content analysis applied in the context of the interviews, a wide variety of results were obtained. It has been understood that the motivation of the clinics to provide quality services is high, use of digital laboratories in addition to medical and aesthetic applications in dental tourism is widespread, and majority of patient potential is associated with England as keeping the objective for reaching out the Middle Europe. Considering the sales and marketing direction, it has been determined that the adaptation of the clinics to the current information and communication technologies is at high level, and it has been concluded that the activities are generally supported with the help of various digital tools, especially social media. One of the important results that emerged from the interviews is the common opinion that clinics need more flexibility for their promotional activities within sales and marketing processes through digital tools, and that the future should be shaped with policies and supports in this direction.

Keywords: health tourism, medical companies, sales and marketing, dental tourism, marketing in health tourism

1. GİRİŞ

Ülkemizin kalkınmasında önemli bir role sahip olan turizm, insanların ziyaret ve konaklama amacıyla yaşadığı bölgeler dışında yapmış oldukları seyahatleri ifade etmektedir. Kişilerin yaşadıkları lokasyonların dışında konaklamak suretiyle aynı zamanda tedavi olmaları kapsamındaki eylemleri genel olarak sağlık turizmine tekabül etmektedir (Aydın, 2012). Söz konusu çerçevedeki turizm odaklı faaliyetler ülkenin turistlik olanakları beraberinde sağlık hizmetlerini de efektif şekilde işe koşarak turist çekme yönünde değerlendirilebilmektedir.

2022 yılı, Eylül ayı TÜİK verilerine göre 2022'nin ilk dokuz ayında ülkemizi ziyarete gelmiş olan turist sayısı yaklaşık olarak 40 milyon civarı raporlanırken bu rakamın yıl sonunda 50 milyonu geçeceği tahmin edilmektedir. 40 milyon kapsamındaki turistlerin sadece %1,3'lük bir kesiminin (ortalama 650.000 turistin) sağlık turizmi çerçevesinde ziyarette bulunduğu görülmektedir. Bu noktada Türkiye'ye turizm aktiviteleri doğrultusunda gelen kişilerin ortalama kişi başına 890 Amerikan Doları harcadığı, sağlık turizmi cephesinde ise aynı değerin 2500 Amerikan Dolarından başladığı raporlanmaktadır (Doğan ve Öter, 2022).

Sağlık turizminin ülke ekonomisi için büyük öneme sahip olduğu göz önünde bulundurularak bu alanda yapılan hizmetlerin desteklenmesi, planlanması ve teşvik edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Türkiye'de söz konusu planlama süreçleri ve teşvik stratejileri Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı tarafından gerçekleştirilmektedir. Sağlık turizmi alanında iki bakanlık öne çıkmaktadır. Konaklama, seyahat gibi süreçlerle ilgili olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı faaliyet göstermekte ve işletmeler için kurallar oluşturma ve denetlemede bulunma gibi süreçleri işletmektedir. Diğer yandan, sağlık alanında görev yapan personellerin eğitimi, istihdamı, sağlık kurumlarının kurulması ve denetlenmesi ise Sağlık Bakanlığı tarafından yapılmaktadır. Sağlık turizmi çerçevesindeki süreçler Devlet Planlama Teşkilatı'nın sürdürdüğü kalkınma ve yatırım planları içerisine girmektedir (Karagülle, 2010). Türkiye, Japonya, Yunanistan ve İran başta olmak üzere bazı ülkeler sağlık turizmi alanındaki faaliyetleri desteklemek amacıyla kendi bünyelerinde hem ekonomik hem de siyasi desteklerin yer aldığı stratejiler geliştirmektedirler (Lunt vd., 2016).

Ülkemizde, son yıllarda önem kazanarak iyi bir ivme yakalayan sağlık turizmi, kapsamı ve içerikleri itibariyle çeşitli alt dallara da ayrılmaktadır. Buna göre güncel sınıflandırma ileri yaş (geriatri) turizmi, engelli turizmi ve medikal turizm şeklindedir (Özkan, 2019). Sağlık turizmi başlığı altında incelenen medikal turizm; cerrahi veya tıbbi tedavi almak için seyahat planlayan hastalara özel sağlık hizmetiyle beraber tatil, konaklama ve gezi gibi turistik faaliyetleri de sunmak amacıyla turizm endüstrisiyle iş birliği yapılmasıdır. (Özsarı ve Karatana, 2013).

Ülkemizde medikal turizm kapsamında yapılan hizmetlerin başlıcaları diş tedaviler, saç ekimi, obezite cerrahisi, estetik cerrahiler, transplantasyon, inferfilite (tüp bebek uygulamaları…vs.) ve göz tedavileri şeklindedir. Medikal turizm kapsamında dental hizmet veren yetkili kliniklerin yoğunlaştığı önemli destinasyonlardan biri de Kuşadası'dır. Kuşadası ilçesi Efes, Priene, Didim, Milet lokasyonlarına ve hatta Dilek Yarımadası Milli Parkı, Selçuk Şirince Köyü, Meryem Ana Evi, Bafa Gölü gibi diğer turistik önemli bölgelere de yakın bir konumdadır. Bu nedenle bölgede yapılan dental hizmetler, sağlık turizmi potansiyelini büyük ölçüde arttırmaktadır (Adıgüzel, 2020). Dolayısıyla Kuşadası'ndaki dental hizmetlerin sağlık turizmi çerçevesinde değerlendirildiği araştırma çalışmaları mevcut durumu değerlendirmek ve gelecek süreçlere fikir oluşturmak açısından oldukça önemlidir.

Açıklamalardan hareketle bu çalışmada Kuşadası ilçesinde sağlık turizmi yetki belgesine sahip, sağlık turizmi kapsamında dental hizmetler sunan altı diş kliniği ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde kliniklerin genel bilgileri, tedavi türleri, hasta potansiyelleri araştırılıp, pazarlama, reklam ve sosyal medya stratejileri konusunda bilgiler alınmıştır. Ayrıca kliniklerden sağlık turizminin geliştirilebilmesi için neler yapılması

gerektiğiyle ilgili de ek öneriler alınmıştır. Elde edilen bulgular mevcut durumu kavramak ve geleceğe dair potansiyelleri anlamak adına genel olarak yorumlanmıştır.

2. SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık turizmi, bireylerin sağlık ve esenliklerini arttırmak amacıyla yaptıkları yurt içi ve yurt dışı seyahatlerini, genel sağlığını iyileştirmeyi, korumayı amaçlayan tıbbi tedavilere ve müdahalelere odaklanan çeşitli seyahat biçimlerini kapsamaktadır (Büyüközkan vd., 2021). Sağlık turizmi, bireylerin kendi destinasyonları dışındaki destinasyonlarda sağlık hizmeti almalarına olanak sağlamakta ve bu nedenle onları sağlık turisti olarak kategorize etmektedir (Köse ve Mürteza, 2023). Bazı ülkelerdeki yüksek sağlık maliyetleri, uzun hasta bekleme listeleri veya yeni tedavilere erişimin olmaması nedeniyle birçok sağlık turisti ABD, Kanada ve Batı Avrupa'dan genellikle Asya, Orta ve Güney'de sağlık hizmetlerine erişim aramaktadır (Zhong vd., 2021). Ayrıca sağlık turizmi, bireylere sağlık ihtiyaçlarını eğlence ve dinlenme ile birleştirme fırsatı sunmaktadır. Tıbbi tedavi ve prosedürlerden geçtikten sonra, bireyler pitoresk bir ortamda iyileşebilir, sağlıklı yaşam aktivitelerine girebilir ve destinasyonun kültürünü ve cazibe merkezlerini denetimleyebilmektedir.

Yapılan araştırmalar doğrultusunda, gençleşme, rahatlama ve çeşitli tıbbi müdahaleler arayan bireylere hitap eden sağlık turizmi içindeki çeşitli pazarları göstermektedir. Pazarların çeşitliliği sektörde rekabet stratejilerini de arttırmaktadır. Rekabetin artması ile birlikte işletmeler sağlık alanında teknolojik faaliyetlerden yararlanarak fark yaratmayı hedeflemektedir (Oduncuoğlu vd., 2023). Bu niş sektörü, bireylerin boş zaman seyahatlerini yurtdışında tıbbi, diş ve cerrahi bakım alma ile birleştirme arzusundan gelmektedir (Hartwell, vd., 2018). Esenliğe yönelik bu bütünsel yaklaşım, hastalar için daha hızlı iyileşmeye, stresin azalmasına ve genel olarak geliştirilmiş bir deneyime katkıda bulunmaktadır. Sağlık turizmi çok sayıda fayda sunarken zorlukları ve dikkate alınması gereken hususlar da bulunmaktadır. Dil engelleri, sağlık standartları ve düzenlemelerindeki farklılıklar, seyahat lojistiği ve kültürel farklılıklar, bireylerin sağlık turizmi seyahatlerine çıkarken yönlendirmesi gereken faktörlerden oluşmaktadır.

Türkiye'de sağlık turizminin son yıllardaki önemi giderek artmaktadır. Türkiye, Avrupa'ya yakın olması, genel olarak stratejik düzeydeki coğrafi konumu; bununla birlikte Orta Doğu, Asya, Kuzey Afrika, Orta Afrika, Rusya gibi konumlara erişilebilirliği ile birlikte gelişmiş düzeydeki sağlık sistemi ile dikkat çekmektedir. Etik kuralları, hastane ekipmanları, teknolojik özellikleri ile sağlık turizmi sektöründe altyapı ve eğitimli sağlık personeli, Türkiye'yi öncelikli olarak tercih edilebilir hale getirmektedir. (İştar, 2016). Türkiye'de sağlık turizminin gelişmesi açısından farklı niteliklerde tesisler kurulmakta ve bu kapsamda sağlık tesisleri, klinik misafirhaneler ve geriatrik tedavi merkezleri gibi tesislerde artışlar olduğu görülmektedir (Yazan vd., 2017). Bu durumda Türkiye'nin sağlık turizmi için oldukça popüler hale geldiği görülmektedir. Her yıl artış katlanarak devam etmektedir.

3. MEDİKAL SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık turizmi başlığı altında incelenen medikal turizm; cerrahi veya tıbbi tedavi almak için seyahat planlayan hastalara özel sağlık hizmetiyle beraber tatil, konaklama ve gezi gibi turistik faaliyetleri de sunmak amacıyla turizm endüstrisiyle iş birliği yapılmasıdır. Medikal turizmde, turistin temel amacı tıbbi tedavi olsa da aynı zamanda turistik destinasyonlarda istirahat edip, boş vakit aktiviteleri gerçekleştirme gibi turizm süreçlerinde de yer alabilmektedir (Mugomba ve Danell, 2007). Günümüzde medikal turizm terimi yeni duyulmaya başlansa da dünya genelinde yıllardır uygulanan bir turizm çeşididir. (Sevim ve Sevim, 2019) Uzun yıllardır insanlar daha iyi bir hekim daha iyi bir sağlık kuruluşunda yer alma ve daha kaliteli sağlık hizmetleri alabilmek adına seyahat etmektedirler. Ancak bu seyahatler geçmiş dönemlerde daha çok gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere yapılmaktaydı. Günümüz şartlarında gelişmiş ülkelerde yaşayan bireyler sağlık hizmetlerine erişimde; uzun bekleme listeleri, yetersiz sigorta kapsamları ve yüksek maliyet gibi birtakım sınırlılıklar ile karşılaşmaktadırlar. Bu sınırlılıklar neticesinde gelişmiş ülkelerde yaşayan bireylerin gelişmekte olan ülkelere medikal turizm amacıyla seyahat etmelerine sebep olmaktadır. (Wongkit ve McKercher, 2013). Böylelikle gelişmiş ülkelere kıyasla daha ekonomik ve engelleyici prosedürleri bulunmayan ülkelere (Tayland, Singapur, Türkiye, Hindistan, Malezya…vs.) medikal turizm amacıyla ilgi yükselmektedir (Doğan ve Öter, 2022). Mckinsey'in gerçekleştirdiği bir çalışmada, medikal turizm amacıyla bireylerin ikamet etmekte oldukları ülkeden farklı bir ülkeye seyahat etmelerindeki nedenlerin başında %40 ile en yüksek teknoloji gelirken, bu oranı %32 ile yüksek düzeyde kalite ile tanımlanan medikal uygulamalar ve bu çerçevedeki tıbbi tedaviler takip etmektedir. Ayrıca %15 oranıyla daha çabuk erişim, %9 oranla düşük seviyede maliyet ve %4 ölçeğinde ise keyfi uygulamalar yönünde düşük maliyet taraflı faktörler tespit edilmiştir (Yiğit, 2016: 111). Uluslararası turizm hizmeti veren ülkelerde yatırım, dinamizm ve istihdam bağlamında ciddi artışlar gözlemlenmektedir. Uluslararası turizmin göz ardı edilmemesi gereken bir niteliği de mevsimlik olması yani bir bakıma yılın 12 ayına yayılmamasıdır. Bu durum yatırımcılar başta olmak üzere çalışanlar ve ülke için büyük problemler teşkil etmektedir. Bu dezavantajların giderilmesi için farklı turizm alanlarında faaliyet göstererek turizm mevsimini daha geniş bir aralığa yaymak gerekmektedir. (Hacıoğlu, 2000: 117-118). Uluslararası turizm ülkelerinden olan Türkiye'de de turizm faaliyetleri mevsim sınırlılıklarına tabiidir. Türkiye'de uluslararası turizmin mevsimsel sınırlılıklara takılmadan tüm yıla yayılmasında medikal turizmin büyük rol oynayacağı düşünülmektedir. Ülkeye ekonomik anlamda çeşitli katkılar sağlayan uluslararası turizmin bir parçası olarak bilinen medikal turizmin gelişebilmesi için medikal turizm hizmeti sunan hastanelerin ve şirketlerin uluslararası turizm piyasasına paydaş olmaları, çeşitli pazarlara dahil olabilmeleri, hedefteki pazar kapsamlarını iyi tercih etmeleri, dış piyasaları yakından takip edip güncel yaklaşımlardan haberdar olmaları, misyon ve vizyonlarını tanıtmak için gerekli girişimlerde bulunmaları ve bunları gerçekleştirebilmeleri için devlet tarafından teşvikler ile desteklenmeleri gerekmektedir (Demirer, 2010).

3.1. Dental Turizm

Sağlık turizminin altında gelişmekte olan alt ilgi alanlarından biri de dental turizmdir. Dental turizm kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, diş sağlığı için seyahat etmenin medikal turizmin en yaygın şekli olduğu ve hatta bu seyahat türünün turizm gelirlerinin %60'ını oluşturduğu ifade edilmektedir (Crooks vd., 2010). Buradan hareketle dental turizm, sağlık turistlerinin gülüş estetiğine sahip olmak ve diş eti kaynaklı rahatsızlıklarını gidermek için tercih ettiği; aynı zamanda destinasyon alanlarında zaman geçirme yaklaşımı da içeren seyahatler bütünü olarak tanımlanabilmektedir (Deasy vd., 2014; Enderwick ve Nagar, 2010). Gelişen teknoloji ile birlikte diş tedavisi eylemlerinin pratikleşmesi ve müdahaleler sonrası iyileşme sürelerinin de kısalması, hastalar nezdinde artan boş vakitlerin, farklı aktivelere katılım ile değerlendirilmekte (Loubeau, 2009), böylelikle son zamanlarda hızla ilerleyen dental turizm faaliyetlerinin, çevrimiçi iletişim araçları sayesinde hızlı ve ulaşılabilir hizmetlerle ilişkilendirildiği görülmektedir (akt. Gönül ve İçöz, 2020; Turner, 2008). Dental turizminin faaliyet kapsamının artışı aynı zamanda hava yollarının fiyat politikaları ve tasarlanan düşük maliyet seviyeleri ile bağlantılı olduğunu ifade etmek de doğru bir tespit olarak dikkat çekmektedir (Milosevic, 2009).

Dental turizminin gelişimi aynı zamanda dünya çapında önde gelen ülkelerin politikaları sayesinde de ilerlemektedir. En basitinden Amerikan Diş Hekimleri Birliği, diş turizmini araştırmak ve sınır ötesi diş bakımına yönelik bir politika geliştirmek için 2006 yılında birtakım kararlar almıştır (Furlong, 2006). Bu tür karar mekanizmalarının oluşturulması, dünya çapında standartların elde edilmesi ve sağlık-turizm boyutunda ilerlemelerinin yaygın etki faktörleri üzerinden tetiklenmesi açısından oldukça kritiktir. Dental turizm kapsamını hastaların motivasyonları destinasyon ihtiyaçları gibi faktörler bakımından ele alıp daha da genişletilmeye gerek duyulmaktadır. Medikal turizme yönelik bir turizm sistemleri yaklaşımının benimsenmesi bu açından önemli bir öneri olarak değerlendirilebilmektedir (Leiper, 1979). Söz konusu yaklaşım, turizm sisteminin tüm öğelerini içermesi suretiyle, tüm paydaşları tetikleyen bir çözümdür (Hall ve Lew, 2009: 10).

Seyahat konsepti ve onun bir turizm modeli aracılığıyla temsil edilmesi, turizmin sadece bir destinasyon odağında değil, aynı zamanda transit güzergâh ve geniş etkileşim çevresi bakımından dikkate alınarak araştırılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla turizmin etkilerini ölçmek ve anlamak akademik ve bilimsel araştırmalar bakımından kritiktir. Araştırmalar dental turizm bağlamında dikkate alındığında, ülke katkılarının da önemli bir etken faktör olduğu anlaşılmaktadır. Dental turizm özelinde ABD. başta olmak üzere Asya kapsamında Singapur ve yine Batı Avrupa ülkeleri, özellikle 1997 yılına kadar dikkat çeken merkezler konumunda olmuşlardır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise Asya coğrafyasında Hindistan ve Tayland gibi ülkeler ile birlikte Avrupa'da Çekya, Polonya, Bulgaristan, İspanya Macaristan ve Türkiye gibi ülkeler ucuz sağlık hizmetleri sunmaları dolayısıyla daha popüler ve avantajlı ülkeler haline gelmiş durumdadır (Kamath vd., 2015; Loubeau, 2009). Ayrıca, ülkeler arası sınırlar ve komşuluklar da turizm faaliyetlerinin yönlendirilmesi bakımından önemli bir hale gelmektedir. Örneğin ABD. Bu açından turizm destinasyonu olarak Meksika ile yakın etkileşim içerisindedir. Yine dental turizm bağlamında eylemler Avusturyalılar açısından 1980'lerin sonlarına kadar uzanmaktadır. Avusturyalılar çok daha ucuz maliyetli olduğu için Macar diş hekimlerini ziyaret etmişlerdir. Bu durum 1990'larda Alman ve İsviçreli hastalar için de söz konusu olmuştur. İlgili sağlık göçü hareketleri 2003 civarında bazı diş kliniklerinin

seyahat düzenlemeleri ve konaklama boyutundaki daha titiz organizasyonları neticesinde destinasyon, pazarlama fiyat tasarrufu ve fiyat-performans analizleri gibi süreçlerin de ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu noktada son yıllarda özellikle teknolojik çözümler de etkin araçlar haline gelmiştir. Örneğin, RevaHealth adlı bir sistem, İnternet tabanlı sağlık hizmetleri veri tabanlarını tıp ve turizm boyutunda analiz eden, çevrimiçi pazar tahmini yapan ve reklam kampanyaları, Web izlenim verileri gibi veriler ışığında diş sağlığı hizmetleri açısından dental pazarlama kapsamındaki önemli teknolojik araçlardan biri olarak bilinmektedir (Zoltan ve Maggi, 2010).

4. ARAŞTIRMA

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Medikal turizm işletmelerinin satış ve pazarlama faaliyetleri, destinasyonları tanıtma, uluslararası hastaları çekme, marka itibarı oluşturma ve güven oluşturmada hayati önem taşımaktadır. Bu faaliyetler, potansiyel hastaları eğitme, ortaklıklar geliştirme ve medikal turizm destinasyonlarını güvenilir ve arzu edilen sağlık merkezleri olarak konumlandırma amacına hizmet etmektedir. Medikal turizm işletmeleri, etkili ve pazarlama stratejileri uygulayarak, uluslararası hastalara kaliteli sağlık hizmeti sunulmasına sağlarken sağlık turizmi endüstrisinin büyümesine ve başarısına katkıda bulunabilmektedir.

Bu çalışmada, görüşmelere dayalı olarak altı diş kliniğinin karşılaştırmalı bir analizinin yapılması amaçlanmaktadır. Çalışmanın önemi, diş hekimliği hizmetleri arayan bireylere değerli içgörüler ve bilgiler sağlamakta ve diş kliniği seçerken bilinçli kararlar vermelerine yardımcı olmaktadır. Okuyucular, bu kliniklerin temel faktörlerini ve özelliklerini inceleyerek sunulan hizmetleri, bakım kalitesini, müşteri memnuniyetini ve genel itibariyle daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu karşılaştırmalı analizin önemi, bireyleri güvenli seçimler yapma konusunda güçlendirmede, dişçilik endüstrisinde şeffaflığı arttırmada ve hasta merkezli bakım kültürünü teşvik etmede yatmaktadır.

4.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evreni, Türkiye'de medikal turizm alanında çalışmalar yürüten şirketlere tekabül etmektedir. Araştırmanın örneklemini ise Kuşadası ilçesinde medikal turizm adı altında dental turizm hizmeti veren 6 diş kliniği oluşturmaktadır.

4.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada araştırma yöntemi olarak, Kuşadası'nda bulunan altı diş kliniği üzerinde görüşme yöntemi uygulanması sağlanmış, buna göre yarı yapılandırılmış bir yaklaşım organize edilmiştir. Genel olarak çalışmada gerçekleştirilen görüşmeler sayesinde elde edilen bulguların dental turizmin mevcut durumu ve gelişimi açısından önemli ipuçlarını barındıracağı düşünüldüğünden, diş klinikleri ile yapılacak görüşme süreçlerinin yönlendirici bir vazife ortaya koyacağı düşünülmüştür.

Çalışmanın genel amaç ve önemiyle ilişkilendirildiğinde; görüşme için tasarlanan sorular, öncelikli olarak ilgili klinikleri tanımlayan profil bilgilerini çıkaracak sorularla başlamakta, ardından pazarlama faaliyetlerinin mevcut teknolojik araçlar (örneğin, sosyal medya) üzerinden nasıl uygulandığı boyutundan cevapları alacak sorularla görüşmeye devam

edilmektedir. Bu soruların ardından görüşme içeriği, kliniklerin müşterilere ulaşmak adına uyguladıkları süreçleri, dikkate aldıkları rekabetçi stratejileri ve hatta mevcut durum ile gelecek süreçler açısından fikirlerini toplama yönünde sorularla tamamlanmaktadır. Yapılan görüşmeler yine elde edilen cevaplarla birlikte farklı detaylara hâkim olmak adına alternatif sorularla ilerletilmiş olmaktadır. Sonuç olarak bu çalışmanın yöntemi özelinde olmak üzere dental turizm ve Kuşadası perspektifinin önemli bulgular ortaya çıkaracak şekilde değerlendirilmesi sağlanmıştır.

5. BULGULAR

Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilen bulgular, araştırmanın amacı doğrultusunda fikirlerin elde edilmesinde rol oynamıştır. Buna göre görüşmeler çerçevesindeki demografik özellikler ve diğer dönütler sonucunda elde edilen bulgular ilerleyen tablolar altında sunulmuştur.

Tablo1. Diş hekimlerinin demografik özellikleri.

KATILIMCI	CİNSİYET	EĞİTİM DÜZEYİ	FAALİYET YILI	DİL
Klinik1	Kadın	Uzman	18	İngilizce
Klinik2	Kadın	Lisans	8	İngilizce
Klinik3	Erkek	Lisans	1.5	İngilizce
Klinik4	Kadın	Ön Lisans	2	İngilizce
Klinik5	Erkek	Lise	4	İngilizce
Klinik6	Erkek	Master	1	İngilizce

Tablo 1'de görüldüğü gibi görüşme yapıların 3’ü kadın 3’ü erkektir. Dil becerileri genel itibariyle İngilizce olarak görülmektedir. Eğitim düzeylerine bakıldığında; 1 Uzman, 1, Master, 2 Lisans, 1 Ön Lisans ve 1 Lise olarak belirtilmektedir. Faaliyet yılları ortalama 18 yıla kadar uzanmaktadır. Katılımcıların ayrıntıları, araştırmaya katılan bireylerin farklı geçmişlerini ve nitelikleri hakkında bilgi sağlamaktadır.

Tablo 2. Ana Tema: Sağlık turizminde pazarlama ve tanıtım stratejileri.

ANA TEMA	ALT TEMA	KATILIMCI
Pazarlama ve Tanıtım için Kullanılan Dijital Platformlar	E-posta, Telefon, Instagram	**Klinik1**
	Instagram, Facebook	**Klinik2**
	Web sitesi, Instagram, Facebook	**Klinik3**
	Google, Facebook ve Instagram	**Klinik4**
	Google	**Klinik5**
	Web sitesi, Facebook, Instagram	**Klinik6**

Tablo 2 kliniklerin pazarlama ve tanıtımda kullandıkları dijital platformları karşılaştırmaktadır. Bu dijital platformlar, diş kliniklerinin hedef kitleleriyle bağlantı kurmasına, hizmetleri hakkında bilgi paylaşmasına ve potansiyel hastaları çekmesine olanak tanımaktadır. Çeşitli platformları kullanarak online görünürlüklerini arttırıp daha geniş bir kitleye ulaşabilmekte ve sonuç olarak sağlık turizmi alanındaki pazarlama ve tanıtım çalışmalarına katkı sağlamaktadır.

Tablo 3. Diş kliniklerinin müşteri profilleri.

KATILIMCI	MÜŞTERİ PROFİLİ
Klinik1	Kıbrıs, İngiltere, Orta Avrupa Ülkeleri
Klinik2	Almanya, İrlanda
Klinik3	Bütün Ülkeler
Klinik4	İrlanda, İngiltere, Rusya
Klinik5	Orta Avrupa, İngiltere, İrlanda
Klinik6	İngiltere, İrlanda, İskoçya, Rusya, Ukrayna

Tablo 3'te kliniklerin müşteri profilleri, her bir kliniğin hizmetlerinin coğrafi erişimi ve hastaları çektikleri ülkeler hakkında bilgi sağlamaktadır. Kliniklerin belirli bir hedef pazara veya çeşitli uluslararası müşterilere hitap etme yeteneğini göstermektedir. Müşteri profillerini anlamak, kliniklerin pazarlama ve tanıtım stratejilerini bu belirli bölgelerdeki hedef kitlelerine etkili bir şekilde ulaşmak ve onlarla etkileşim kurmak için uyarlamasına yardımcı olmaktadır.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan görüşmeler sonucunda sağlık turizminde kliniklerin nasıl çalıştığını, hangi kanallar aracılığıyla iletişim kurdukları tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada yapılan araştırma sayesinde pazar payının önemi anlaşılmış ve pazarlama faaliyetlerinin teknolojik araçlar aracılığıyla oldukça verimli etkiler yarattığı yönünde bir algı ortaya çıkmıştır. Kliniklerde rekabet

stratejilerinde benzerlikler olsa da teknoloji kullanımı sayesinde farklar oluşturulabildiğini söylemek mümkün hale gelmiştir.

Görüşme yapılan kişilerin cinsiyet dağılımları eşittir. Yabancı dil olarak Uluslararası ortak kullanılan İngilizce diline ağırlık verildiği sonucu görülmektedir. Eğitim düzeyleri bir lise mezunu haricinde ön lisans ve üstü olarak gözlemlenirken faaliyet yıllarının yüksek olması bu alanda kazanmış oldukları tecrübeyi göstermektedir.

Gerçekleştirilen çalışmada dijital platformların tanıtım ve pazarlamada büyük rol üstlendiği sonucu gözlemlenirken, kliniklerin genellikle; Facebook, Instagram gibi ağları bünyesine alan ‘‘Meta ’’ve Google üzerinden tanıtım ve pazarlama stratejilerini gerçekleştirdikleri tespit edilmektedir. Bu dijital platformlar, diş kliniklerinin hedef kitleleriyle bağlantı kurmasına, hizmetleri hakkında bilgi paylaşmasına ve potansiyel hastaları çekmesine olanak tanımaktadır. Çeşitli platformları kullanarak online görünürlüklerini arttırıp daha geniş bir kitleye ulaşabilmekte ve sonuç olarak sağlık turizmi alanındaki pazarlama ve tanıtım çalışmalarına katkı sağlamaktadır.

Araştırmada kliniklerin müşteri profillerine bakıldığında İngiltere, Amerika, Rusya, Almanya başta olmak üzere çoğunun gelişmiş ülkeler olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca kliniklerin özellikle Ticaret Bakanlığı’nın sağlık turizmi destekleri için açıkladığı hedef ülkeler üzerinde çalıştıkları da görülmektedir. Kliniklerin belirli bir hedef pazara veya çeşitli uluslararası müşterilere hitap etmeleri aynı zamanda müşteri profilleri hakkında tecrübe kazanmalarını sağlamaktadır. Müşteri profillerini anlamak, kliniklerin pazarlama ve tanıtım stratejilerini bu belirli bölgelerdeki hedef kitlelerine etkili bir şekilde ulaşmak ve onlarla etkileşim kurmak için uyarlamasına yardımcı olmaktadır.

Önümüzdeki yıllarda medikal turizm kapsamında verilen dental hizmetlerin dünya çapında sağlık turizmi kalitemizin puanlanmasında etkin rol oynayacağı gerçeği göz önünde bulundurularak; sağlık turizminde pazarlama ve reklam stratejilerinin geliştirilmesi ve sağlık turizmi amacıyla ülkemizi ziyaret eden yıllık turist sayısının artırılabilmesi için ülke genelinde daha geniş kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca Chatbot kullanılarak potansiyel hastalar ile otomatik iletişim süreçleri gerçekleştirilen yazılım altyapıları da kullanılabilir. Deneyimli ekipler ve başarılı işlemler devam ettiği sürece Kuşadası’nın ve Türkiye’nin sağlık turizminde popüler bir ziyaret odağı (yani destinasyon) haline gelmesi kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, M. (2020). Kuşadası Sağlık Turizm Potansiyelinin Araştırılması (Master's thesis, Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü).

Aydın, O. (2012). Türkiye'de alternatif bir turizm; sağlık turizmi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2012(2), 91-96.

Büyüközkan, G., Mukul, E., & Kongar, E. (2021). Health tourism strategy selection via SWOT analysis and integrated hesitant fuzzy linguistic AHP-MABAC approach. Socio-Economic Planning Sciences, 74, 100929.

Deasy, R., Kim, J.-Y. & Hong, S.-A. (2014). A Comparative Study of Knowledge, Attitude and Experience towards Dental Tourism between Indonesian and Korean People, Journal of Digital Convergence, 12(3), 299-308

Demirer, E. Ö. (2010). Türkiye'de medikal turizm ve geliştirilmesi: örnek bir araştırma (Master's thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Doğan, O., & Öter, E. G. (2022). Medikal Turizm Alanı Olan Obezite Cerrahisinde Dijital Teknolojilerin Kullanımı. III. Uluslararası Farklı Boyutlarıyla Sağlık Konferansı, 90.

Enderwick, P. & Nagar, S. (2011). The Competitive Challenge of Emerging Markets: the Case of Medical Tourism, International Journal of Emerging Markets, 6 (4), 329-350

Gönül, E. & İçöz, O. (2020). İDental Turistlerin Destinasyon Ziyaret Motivasyonları ve Didim Örneği, Turizm Akademik Dergisi, 7 (1), 195-208.

Hartwell, H., Fyall, A., Willis, C., Page, S., Ladkin, A., & Hemingway, A. (2018). Progress in tourism and destination wellbeing research. Current issues in Tourism, 21(16), 1830-1892.

İştar, E. (2016). Health tourism in Turkey: a study on newspapers. Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi, 1(3), 26-35.

Kamath, K., Hugar, S., Kumar, V., Gokhale, N., Uppin, C., & Hugar, S. S. (2015). The business and pleasure of teeth: Dental tourism. International Journal of Contemporary Dental & Medical Reviews, 2015.

Köse, G. & Mürteza, F. (2023). Sağlık Turizminde Engelli Dostu Mobil Hizmetler ve Etkin İletişim. 10. Uluslararası Atlas Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, 819-833.

Loubeau, P. (2009). The Globalization of Dental Care: An opportunity for Croatian Tourism, Professional Paper, 57(2), 193-199.

Lunt, N., Horsfall, D., & Hanefeld, J. (2016). Medical tourism: A snapshot of evidence on treatment abroad. Maturitas, 88, 37-44.

Milosevic, A. (2009). Dental Tourism - A Global Issue? Journal of Esthetic and Restorative Dentistry, 21(5), 289-291.

Mugomba, C., & Caballero-Danell, S. (2007). Medical Tourism, and its Entrepreneurial Opportunities – A Conceptual Framework for Entry into the Industry. Yayımlanmamış Master Tezi, School of Business, Economics and Law, Göteborg University.

Oduncuoğlu, F., Köse, G., Doğan, O., & Deniz, E. (2023). Sağlık Turizminde Dijital Dönüşüm Güncel Trendler: Kuramsal Bir Çalışma. X. Uluslararası Atlas Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi.

Özkan, M. E. (2019). Sağlık turizmi kapsamında türkiye'nin medikal turizm potansiyeline yönelik bir değerlendirme. Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi, 1(1), 50-64.

Özsarı, S. H., & Karatana, Ö. (2013). Sağlık Turizmi Açısından Türkiye'nin Durumu. Journal of Kartal Training & Research Hospital/Kartal Egitim ve Arastirma Hastanesi Tip Dergisi, 24(2)

Sevim, E. & Sevim, E. (2019). Medikal turizm tercihini etkileyen faktörlerin incelenmesi: Türkiye örneği. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 22(3), 633-652.

Turner, J. (2008). Cross-Border Dental Care: 'Dental Tourism 'and Patient Mobility, British Dental Journal, 204, 553-554

Wongkit, M., & McKercher, B. (2013). Toward a typology of medical tourists: A case study of thailand. Tourism Management, 38, 4-12.

Yazan, T., Girgin, A., & Karadag, E. (2017). Health tourism in Turkey. Examination of Control Focus and Psychological Endurance Levels by Various Variables According to Sports Activity, 196.

Zhong, L., Deng, B., Morrison, A. M., Coca-Stefaniak, J. A., & Yang, L. (2021). Medical, health and wellness tourism research—A review of the literature (1970–2020) and research agenda. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(20), 10875.

Zoltan, J., & Maggi, R. (2010). What is tourism in dental tourism. Faculty of Economics, University of Lugano, Switzerland.

REGIONAL CHARACTERISTICS OF POPULATION INCOME FORMATION

ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ REGİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aygun Mammadova
Azerbaijan State Economic University

ABSTRACT

The article examines the role and characteristics of regions in the formation of population incomes in Azerbaijan and worldwide. The article also discussed ways to study and eliminate income inequality in regions that have become chronic in many countries, such as Azerbaijan and the world, and obtained results. The transition of the countries of the world to the market economy model and the hegemonic role played by concepts such as market economy and capitalism in the world economy in the 21st century have led to socio-economic inequality between regions in developing countries as well as developed countries. Imbalance in income distribution and the country's economic power remaining on the shoulders of one region causes the emergence of such a negative economic situation that leads to mass concentration of the population in one region in any country, thereby increasing economic activity in that region and in the future "false urbanization" and economic burden. On the contrary, in other regions, economic growth slows down and even goes into recession, the population decreases and the region needs massive subsidies to stay afloat. Such cases do not directly affect the income of the population.

Studying the regional effects of population income and income inequality is a key issue for national economies. So, as we mentioned above, if the level of regional income disparity across the country is high, it creates problems for national economies and puts the economic burden on a region. This also leads to the delay diversification of the economy and maintenance of sustainable economic growth important for national economies and after a while total shutdown of process.

In the article, the World and Azerbaijani experiences of regional development and the growth and formation of population incomes by regions are studied, and the ways of maintaining sustainable economic development in the regions for the future are discussed, and the application of the obtained results to other risk regions and countries is investigated.

Keywords: Regional Income, Income inequality, Regional economy

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və Dünya miqyasında əhali gəlirlərinin formalaşdırılmasında regionların rolunu və xüsusiyyətləri araşdırılır. Məqalədə həmçinin, Azərbaycan və Dünya örnəyində bir çox ölkələrdə xroniki hal almış regionlarda gəlir qeyri-bərabərliyinin öyrənilməsi və aradan qaldırılması üçün yollar müzakirə edilmiş və nəticələr əldə edilmişdir. Dünya ölkələrinin bazar iqtisadiyyatı modelinə keçməyi və XXI əsrdə bazar iqtisadiyyat və kapitalizm kimi anlayışların dünya iqtisadiyyatında oynadığı hegamon rolu İnkişaf Etməkdə Olan ölkələrlə yanaşı, İnkişaf Etmiş Ölkələrdə də regionalar arasında sosial-iqtisadi bərabərsizliyə, gəlir bölgüsündə tarazlığın pozulmasına və ölkənin iqtisadi gücünün bir regionun çiyinləri üzərində qalmasına səbəb olur. Belə neqativ iqtisadi vəziyyətin yaranması istənilən ölkədə əhalinin kütləvi olaraq bir regiona cəmlənməsi, bununla da iqtisadi aktivliyin həmin regionda artmasına və gələcəkdə "yalançı urbanizasiya" və iqtisadi yüklənməyə səbəb olur. Bunun əksi olaraq digər regionlarda iqtisadi artımın yavaşlaması və hətta tənəzzül halına keçməsi, əhalinin azalması və regionun ayaqda qalması üçün kütləvi dotasiyalara möhtac vəziyyətə düşməsi kimi hallar baş verir. Bu kimi hallar birbaşa əhali gəlirlərinə təsirsiz ötüşmür.

Əhali gəlirlərinin və gəlir qeyri-bərabərliyinin regional təsirlərinin öyrənilməsi milli iqtisadiyyatlar üçün əsas məsələdir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkə üzrə regional gəlir qeyri-bərabərliyi səviyyəsi çox olarsa, bu milli iqtisadiyyatlara problemlər yaradır və iqtisadi yüklənməni bir regionun üzərinə yükləyir. Bu da gələcək də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və davamlı iqtisadi artımın saxlanması kimi dövlət üçün vacib əhəmiyyətli iqtisadi aktivliyin ləngiməsinə və bir müddətdən sonra ümumiyyətlə dayanmasına səbəb olur.

Məqalədə regional inkişafın və əhali gəlirlərinin regionlar üzrə artımının və formalaşdırılmasının Dünya və Azərbaycan təcrübələri öyrənilir və gələcək üçün regionlarda davamlı iqtisadi inkişafın saxlanılması yolları müzakirə edilərək, əldə olunmuş nəticələrin digər risk regionaları və ölkələrində tətbiq edilməsi araşdırılır.

Açar sözlər: Regional gəlirlər, Gəlir qeyri-bərabərliyi, Regional iqtisadiyyat.

THE ROLE OF TOURISM EDUCATION AND CAPACITY BUILDING IN SUPPORTING SUSTAINABLE DEVELOPMENT ALONG THE SILK ROAD: A CASE STUDY OF THE XINJIANG UYGHUR AUTONOMOUS REGION, CHINA

Thi-Hoang-Anh TRAN

Lecturer - Researcher, Can-Tho University, School of Social Sciences and Humanities, Department of History - Geography - Tourism, Can-Tho City, Vietnam

ORCID number: https://orcid.org/0000-0002-8264-8585

ABSTRACT

This study investigated the role of tourism education and capacity building in supporting sustainable development along the Silk Road, focusing on the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, China. The region, a vital part of the ancient Silk Road, has witnessed increased tourism development in recent years, resulting in both opportunities and challenges for local communities and the environment. The purpose of this research is to identify effective strategies to enhance tourism education and capacity-building initiatives, fostering sustainable tourism development in the region. A mixed-methods research design was employed, including surveys, interviews, and document analysis. The study examined the current state of tourism education and capacity-building programs, as well as their impact on sustainable tourism development in Xinjiang. It also analyzed the challenges, gaps, and opportunities for improvement in these programs. The results revealed a strong need for enhancing tourism education and capacity-building initiatives in the region. Key findings included the importance of partnerships between educational institutions, government, and the tourism industry; the need for a localized and context-specific curriculum; and the value of incorporating sustainability principles into tourism education and training. Additionally, the study identified several challenges, such as limited resources, inadequate infrastructure, and a lack of skilled trainers. Based on these findings, the research provided several recommendations to strengthen tourism education and capacity building in Xinjiang. These included fostering collaboration among stakeholders, developing a context-specific curriculum, and promoting innovative teaching methodologies. The study concluded that a comprehensive approach to tourism education and capacity building is crucial for sustainable tourism development along the Silk Road.

Keywords: Silk Road, Xinjiang Uyghur Autonomous Region, tourism education, capacity building, sustainable development, stakeholder collaboration

1. INTRODUCTION

The tourism industry, a powerful economic growth engine, has been accelerating rapidly over the past few decades, bolstering economies around the globe (United Nations World Tourism Organization [UNWTO], 2022). Notably, the Silk Road, once a historical trade route, has been revitalized, emerging as a vibrant tourism corridor, linking the East and the West (Suocheng et al., 2015; Teczke et al., 2022). Central to this revitalization is the Xinjiang Uyghur Autonomous Region (XUAR) in China, a region rich in cultural and natural heritage

(Xinhua, 2022). Despite the burgeoning tourist inflow, creating both opportunities and challenges, a need to enhance tourism education and capacity building for sustainable development remains (Abdursul, 2018; Tuohan, 2019).

There is a growing body of research substantiating the importance of education and capacity building in achieving sustainability in tourism (Baptista Alves et al., 2022). This is particularly relevant to XUAR, where tourism development has seen a staggering growth of approximately 40% in visitor arrivals over the last five years (China National Tourist Office, 2023). Such rapid growth requires an appropriately skilled workforce to ensure the industry's sustainability and resilience. Despite this need, evidence suggests a significant gap in capacity building and tourism education initiatives in the region (Yang et al., 2014; Liu et al., 2022). Furthermore, the development of tourism in XUAR has raised environmental and socio-cultural concerns, such as resource depletion and cultural assimilation (Keyim, 2016). These issues further emphasize the necessity for adequate tourism education and capacity-building measures that integrate sustainability principles, a need currently unmet within XUAR (Yang et al., 2014; Abdursul, 2018; Tuohan, 2019). To address these challenges, a localized, context-specific approach to tourism education is critical, fostering sustainable tourism practices while preserving local culture and environment (Streimikiene et al., 2021).

The present study seeks to fill the identified gaps in the literature by examining the role of tourism education and capacity building in supporting sustainable development in XUAR, a crucial part of the Silk Road. This research aims to identify effective strategies to enhance tourism education and capacity-building initiatives in the region, thereby fostering sustainable tourism development. In light of the importance of tourism education and capacity building for sustainable development along the Silk Road, specifically in the XUAR, the present study aims to address the following research questions:

Research question 1 (RQ1): What is the current state of tourism education and capacity-building programs in the XUAR, and what are their impacts on sustainable tourism development?

Research question 2 (RQ2): What are the key challenges and gaps in the existing tourism education and capacity-building initiatives in the region?

Research question 3 (RQ3): How can the existing partnerships between educational institutions, government, and the tourism industry be leveraged to enhance tourism education and capacity building in the region?

Research question 4 (RQ4): What role does a localized and context-specific curriculum play in enhancing tourism education and promoting sustainable tourism in the region?

Research question 5 (RQ5): How can sustainability principles be effectively incorporated into tourism education and capacity-building initiatives in the region?

Guided by these questions, this study generates evidence-based insights to strengthen tourism education and capacity-building initiatives in the region, thereby fostering sustainable tourism development along the Silk Road.

The remainder of this paper is organized as follows: The next section will review relevant literature on the role of tourism education and capacity building in promoting sustainable development, focusing specifically on the Silk Road and XUAR. This is followed by a

description of the mixed-methods research design employed in this study, including the methods used for data collection and analysis. The results section presents the findings, along with a discussion of their implications for sustainable tourism development in XUAR. The final section provides several recommendations for enhancing tourism education and capacity building in the region and concludes with suggestions for future research.

2. LITERATURE REVIEW

This section focuses on establishing a theoretical foundation for understanding the role of tourism education and capacity building in supporting sustainable development. The following key topics were covered:

2.1. The Concept of Sustainable Tourism Development

Sustainable tourism development, as an evolving concept, has continued to gain substantial traction in academic research and industry practice (Amerta et al., 2018). Stemming from the broader notion of sustainable development, sustainable tourism development encompasses a balance of economic, environmental, and sociocultural aspects. It aims to ensure the long-term viability of tourist destinations while minimizing negative impacts and enhancing benefits for local communities and environments (UNWTO, 2022). This balance aligns with the objectives of sustainable development in the United Nations' 2030 Agenda for Sustainable Development, which recognizes tourism as a significant contributor to sustainable development (UN, 2015). Butler's (1993) seminal work posited the principles of sustainable tourism, emphasizing its responsibility towards current and future generations and its commitment to conservation and preservation. These principles underpin the current discourse on sustainable tourism practices, where the focus is on managing resources, fostering environmental stewardship, and ensuring social and economic equity (Huang et al., 2019; Yang et al., 2023).

In today's tourism industry, the relevance of sustainable tourism development is especially evident. Hall (2019) noted that tourism, as one of the world's leading economic sectors, carries substantial responsibility in driving sustainable practices. This responsibility is heightened in areas experiencing rapid tourism development, such as the Silk Road and the XUAR (Yang et al., 2014). Indeed, the revitalization of the Silk Road as a vibrant tourism corridor presents opportunities for implementing sustainable tourism practices, especially in the context of the post-Covid-19 pandemic (Teczke et al., 2022). Similarly, the burgeoning tourism industry in the XUAR underscores the importance of integrating sustainability principles to support responsible and resilient growth (Suocheng et al., 2015; Abdursul, 2018; Sen & Bingqin, 2019; Tuohan, 2019). Hence, understanding the concept of sustainable tourism development and its application in areas like the Silk Road and the XUAR is crucial. The present study contributes to this understanding by investigating the role of tourism education and capacity building in advancing sustainable tourism development in the region.

2.2. The Role of Education in Sustainable Tourism

Education plays a pivotal role in promoting sustainable tourism, as it functions as a catalyst for fostering awareness, shaping attitudes, and influencing behavior toward sustainability (Tilbury, 2011; Malihah & Setiyorini, 2014; Gössling, 2018; Ruhanen & Bowles, 2020). As UNWTO (2015) noted, education equips individuals with the knowledge and skills necessary to integrate sustainability into the tourism sector effectively. Consequently, education acts as

a tool to facilitate the transformation of the tourism sector towards sustainable practices (Cotterell et al., 2017; Cotterell et al., 2019; Ruhanen & Bowles, 2020; Stoyanova-Bozhkova, 2020). From the theoretical perspective, the transformative learning theory, as proposed by Stoyanova-Bozhkova (2020), elucidates the impact of education on achieving sustainable practices. The theory posits that through critical reflection, education can induce a paradigm shift in learners, encouraging them to rethink and modify their attitudes and behaviors toward sustainability. Empirically, numerous studies have demonstrated the positive impact of education on sustainable tourism practices. In their survey of tourism students, Ilieș et al. (2017) found that education significantly increased awareness of sustainability issues and positively influenced students' attitudes and behaviors. Similarly, a study by Cotterell et al. (2019) demonstrated that tourism education programs could help students comprehend the complex interrelations between tourism development and sustainability, subsequently influencing their sustainability-oriented behaviors. Therefore, the role of education in sustainable tourism is undeniable. Recognizing this role is especially crucial in rapidly developing tourist regions, such as the XUAR, where education can serve as a potent tool to navigate the challenges of sustainable development (Yang et al., 2014; Abdursul, 2018; Tuohan, 2019; Liu et al., 2022).

2.3. The Importance of Capacity Building in Tourism

Capacity building in the tourism sector is critical for fostering a skilled workforce capable of meeting the evolving demands of the industry and contributing to sustainable development (Gasparini, 2008). The concept of capacity building pertains to the development of human capital through training and education, aiming to improve individual and organizational capabilities (UNWTO, 2015). Koutra & Edwards (2012) noted that capacity building enhances the ability of individuals, organizations, and communities to manage the challenges and benefits of tourism development effectively. It is, thus, not only about training but also about empowering local communities to participate in and benefit from, tourism development (Tang, 1999). Indeed, the significance of capacity building in the context of sustainable tourism cannot be overstated. A study by Ruhanen et al. (2015) suggested that capacity building in tourism could lead to improved management of natural and cultural resources, enhanced local livelihoods, and strengthened the resilience of communities. This finding also aligns with the observation found in the study by Ghaderie et al. (2018). In regions like the XUAR, where tourism is rapidly expanding, capacity building is imperative to ensure the industry's sustainability (Abdursul, 2018; Tuohan, 2019). By equipping local communities with the necessary skills and knowledge, capacity-building initiatives can facilitate the transition towards sustainable tourism practices in such areas.

2.4. The Interplay between Tourism Education, Capacity Building, and Sustainable Development

There is a significant interplay between tourism education, capacity building, and sustainable development, creating a complex yet essential dynamic in the tourism industry (Ruhanen et al., 2015; Gössling, 2018). This synergy is fundamental to achieving tourism practices that respect and protect both the cultural and natural environment while ensuring economic benefits (Abdursul, 2018; Tuohan, 2019). Tourism education plays a pivotal role in creating awareness and understanding of sustainable development principles (Baptista Alves et al., 2022). By incorporating these principles into curricula, education can influence attitudes and behaviors toward sustainability, thereby initiating a shift in the industry's trajectory (Yang et al., 2014; Abdursul, 2018; Tuohan, 2019). Capacity building, on the other hand, equips the tourism workforce with the skills and knowledge needed to implement these sustainable

practices (Koutra & Edwards, 2012; Carr et al., 2016; Ghaderi et al., 2018; Khalid et al., 2019). It enhances the ability of individuals, organizations, and communities to manage tourism resources efficiently and effectively, fostering sustainable development (Tosun, 2000). Thus, the interplay between tourism education and capacity building can directly impact sustainable development, particularly in regions experiencing rapid tourism growth, such as the XUAR. Here, a focus on both these areas can help navigate the challenges and opportunities arising from tourism expansion, ultimately leading to more sustainable outcomes (Streimikiene et al., 2021).

2.5. Sustainable Tourism along the Silk Road and in XUAR

Over the past few decades, the Silk Road, an ancient trade route, has been revitalized, forming a vibrant tourism corridor linking diverse cultures, traditions, and landscapes from the East to the West (Teczke et al., 2022). The XUAR in China, an area renowned for its rich cultural and natural heritage, lies at the heart of this corridor. According to Hsieh and Falkenheim (2023), Xinjiang, conventional Sinkiang, in full Uygur Autonomous Region of Xinjiang, officially Xinjiang Uygur Zizhiqu, Chinese (Pinyin) Xinjiang Weiwu'er Zizhiqu or (Wade-Giles romanization) Hsin-Chiang Wei-wu-erh Tzu-chih-ch'ü, Uygur also spelled Uyghur or Uighur, an autonomous region of China, occupying the northwestern corner of the country. It is bordered by the Chinese provinces of Qinghai and Gansu to the east, the Tibet Autonomous Region to the south, Afghanistan and the disputed territory of Kashmir to the southwest, Kyrgyzstan and Tajikistan to the west, Kazakhstan to the northwest, Russia to the north, and Mongolia to the northeast. It is China's largest political unit. Its capital is at Ürümqi (Wulumuqi).

Figure 2. Xinjiang Uygur Autonomous Region

Source: Xinjiang | History, Map, Population, People, & Facts | Britannica

A study by Qian et al. (2021, p.1) revealed that "the Xinjiang Uygur Autonomous Region's Statistical Bulletin on National Economic and Social Development for 2018 reported a remarkable advancement in the region's tourism sector. The year saw an influx of 150.2489 million tourists to the region, a striking 40.1% growth compared to the prior year. In terms of economic impact, the total tourism expenditure surged to 257.971 billion yuan, marking an impressive increase of 41.6%. These figures underscore the positive trajectory of the tourism industry in Xinjiang." Nonetheless, these researchers also found that when scrutinizing the tourism industry across Xinjiang's 14 Prefectures, noticeable disparities in development remain evident. The rapid expansion of the tourism sector has brought forward a unique set of challenges and opportunities concerning sustainable development. A significant challenge lies in the realm of tourism education and capacity building. A study by Abdursul (2018, p. 114) has revealed the scarcity of skilled professionals in the area is a significant impediment to local tourism growth in Xinjiang, posing a substantial challenge for this sector: "Xinjiang, situated in China's northwest, is a relatively underdeveloped area due to its geographic isolation. Its talent development is not on par with more advanced regions within the country. Rural tourism sites in Xinjiang are primarily operated by local farmers, lacking trained tourism managers and a robust personnel training infrastructure. Moreover, these farmers were not provided with specific, science-based training when they embarked on rural tourism initiatives." Such gaps necessitate an increased emphasis on tourism education and capacity-building initiatives, as these factors are instrumental in fostering sustainable practices (Yang et al., 2014; Abdursul, 2018; Tuohan, 2019; Baptista Alves et al., 2022).

Simultaneously, the rapid growth of tourism in XUAR has been accompanied by escalating environmental and socio-cultural concerns. Issues such as overutilization of natural resources (Han & Jia, 2022), degradation of heritage sites (Liu et al., 2009; Han et al., 2011; Liu et al., 2023), and the ongoing transformation of intricate relationships and the common deficiencies in knowledge, financial resources, and negotiation skills among minority groups (Yang et al., 2014). These concerns further underscore the importance of capacity building in the tourism sector, a view echoed by scholars such as Koutra and Edwards (2012), Ghaderi et al. (2018), and Tang (2019). They posited that strengthening the skills and knowledge of the local workforce, particularly in areas such as resource management and sustainable operations, can play a crucial role in promoting sustainable development. In conclusion, the situation along the Silk Road and in the XUAR provides a compelling case for a concerted focus on enhancing tourism education and capacity building. Such an approach, grounded in the principles of sustainable development, would equip the local workforce with the necessary skills and knowledge to effectively manage the rapid expansion of tourism. It would also help in fostering a more inclusive and sustainable tourism industry, thereby contributing to the overall socio-economic development of the region.

2.6. The Gap in Literature

Despite the substantial body of research exploring sustainable tourism, education, and capacity building independently, there is a conspicuous gap when it comes to investigating these elements synergistically, particularly within the context of the Silk Road, and more specifically, the XUAR. Existing studies have either dealt with the broader issues of sustainable tourism (Koutra & Edwards, 2012; Carr et al., 2016; Ghaderi et al., 2018; Khalid et al., 2019) or focused on capacity building in general terms of tourism (Koutra & Edwards, 2012; Ghaderie et al., 2018; Tang, 2019), often not adequately addressing their intersection. Furthermore, even though some research has highlighted the challenges related to the dearth of trained professionals in the region substantially hinders the expansion of local tourism in Xinjiang, creating a notable hurdle for this industry such as Yang et al. (2014) and Abdursul (2018, p.114), they have not delved deep enough into exploring strategies and context-specific initiatives to address these gaps effectively. The local socio-cultural and environmental aspects unique to XUAR, which significantly influence sustainable tourism, have not received adequate attention. This underlines the need for research that considers the interplay between tourism education, capacity building, and sustainable development within the context of XUAR, a vital part of the Silk Road. Such research would not only contribute to the existing literature but could also provide valuable insights for policy-making and strategic planning for sustainable tourism development in the region. In short, the purpose of this section is to provide a comprehensive review of existing knowledge on the subject, establish the importance of the research, and identify the areas where this study will contribute new insights.

3. METHODOLOGY

3.1. Research Hypotheses

After a thorough review of relevant literature, this investigation established the following hypotheses to delve into the impact of tourism education and capacity building on sustainable development in the XUAR, China, along the Silk Road:

Hypothesis 1 (H1): Existing tourism education and capacity-building programs in the XUAR significantly influence the sustainability of tourism development in the area.

Hypothesis 2 (H2): There are substantial challenges and gaps present in the current tourism education and capacity-building initiatives in the XUAR.

Hypothesis 3 (H3): Leveraging partnerships among educational institutions, government, and the tourism industry significantly enhances tourism education and capacity building in the region.

Hypothesis 4 (H4): A localized and context-specific curriculum plays a significant role in improving tourism education and promoting sustainable tourism in the region.

Hypothesis 5 (H5): Effective incorporation of sustainability principles into tourism education and capacity-building initiatives significantly improves the sustainability of tourism in the XUAR.

3.2. Research Model

Following the generation of these hypotheses, the author has designed the ensuing framework for this study accordingly:

Figure 1. Research Model

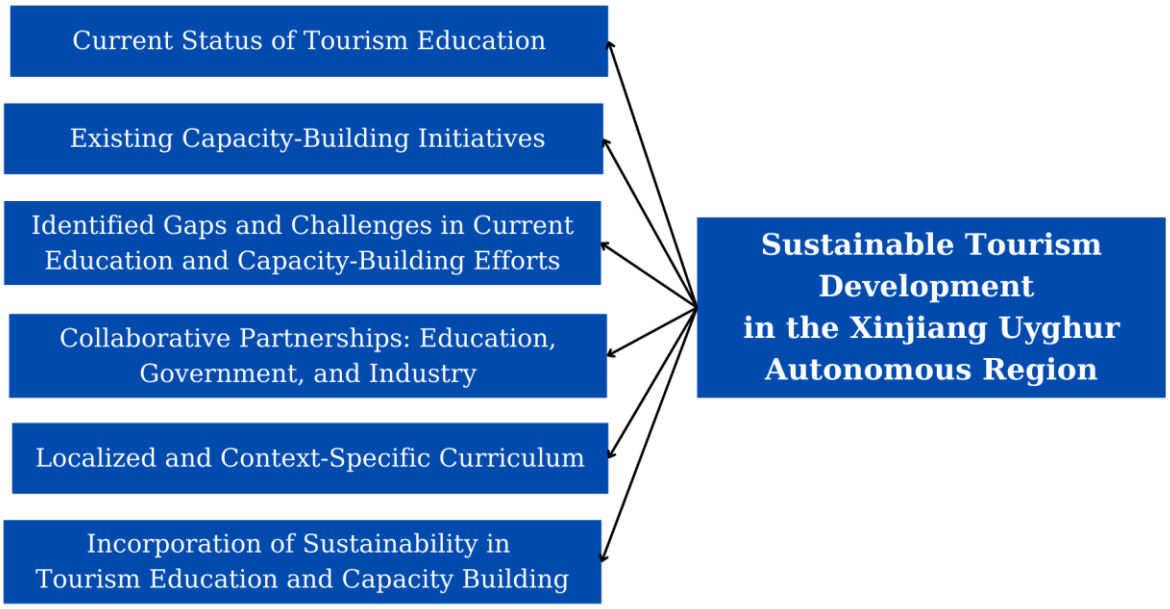

Source: The author (2023)

3.3. Mixed-Methods Approach

In the pursuit of comprehending the intricate terrain of tourism education and capacity building in Xinjiang, a comprehensive mixed-methods research design was deployed, a design rooted in the proven efficacy of the approach as per Johnson et al. (2007). This multi-pronged strategy, consistent with the premise of the data triangulation paradigm propounded by Patton (1999), incorporated quantitative surveys, qualitative interviews, and extensive document analysis. First of all, in the quantitative phase, a survey was disseminated among a broad spectrum of stakeholders within the tourism industry (n=225), including industry practitioners, educators, and students. The survey mirrored the structure of successful research

exemplified by Smith (1983), employing closed-ended questions to gauge the perception and experience of existing tourism education and capacity-building initiatives. This phase sought to quantify the impact and effectiveness of these programs in fostering sustainable tourism, thereby aligning with the sustainable development goals (UN, 2015). Simultaneously, in-depth semi-structured interviews were conducted with a select subset of respondents (n=18), a technique that was successfully applied in previous research by Baxter & Jack (2008). These interactions aimed to excavate subtleties and complexities in the sphere of tourism education and capacity building. The interviews also aimed to uncover latent challenges and potential pathways for improvement, in line with the qualitative research principles proposed by Strauss and Corbin (1990). Furthermore, in resonance with the suggestions made by Bowen (2009), document analysis was performed on an array of policy documents, academic literature, and industry reports relevant to tourism education, capacity building, and sustainable development in Xinjiang. This approach provided an overarching context and augmented the understanding of the prevailing situation.

The data obtained were then meticulously scrutinized. Quantitative data from the surveys were statistically analyzed using the reliable SPSS 20.0 software, a method recommended by Field (2013). In contrast, the qualitative data underwent a thorough thematic analysis, involving transcription of interviews, coding of responses, and identification of emergent themes and patterns, as guided by the process delineated by Braun & Clarke (2006).

3.4. Strategic Selection of Research Area and Participants in the XUAR

In the context of Xinjiang's 14 prefectures, the study narrowed its focus to a representative subset, judiciously chosen considering several crucial factors. The selected areas manifested a blend of fast-paced tourism growth, rich cultural heritage, and unique sustainable tourism challenges. In this research, the participant selection was meticulously executed to represent a broad spectrum of stakeholders engaged in Xinjiang's tourism industry. This encompassed tourism professionals, educators involved in tourism education, and students currently enrolled in tourism-related courses. The strategy was to adopt purposive sampling, enabling the collection of in-depth insights from individuals whose knowledge and experience are specifically relevant to the research's objectives. This research process was conducted over nine months (from August 2022 to April 2023). Given the geographical spread, all interviews and surveys were conducted online. This online approach ensured broad participation across the region, overcoming the logistical and time constraints posed by distance. This strategy echoes Johnson et al. (2007) endorsement of strategic selection in mixed methods research for enhancing the richness and depth of data. Further, the online approach aligns with Hewson’s (2007) proposition that technological advancements can mitigate geographical constraints in research data collection. Overall, this research adopted a strategic selection of regions and participants within Xinjiang to facilitate a comprehensive understanding of tourism education and capacity-building's role in sustainable development. The online implementation of interviews and surveys further optimized the collection of rich, relevant data, contributing substantially to the study's validity.

4. FINDINGS AND DISCUSSION

4.1. Survey Participant Demographic Summary

The author distributed 225 surveys in total and collected 218 valid responses, which results in a response rate of roughly 96,9%. This actual sample size was validated to exceed the minimum requirement, enabling this study to proceed with additional analytical techniques.

Using the data analysis software SPSS 20.0, a detailed statistical overview of the sample was provided in Table 1.

Table 1. Demographics of Research Sample (n=218)

Survey Respondents		**Frequency**	**Percent (%)**
Gender	Female	98	44.9
	Male	107	49.1
	Other	6	2.8
	Prefer not to say	7	3.2
Age group	18-24 years old	69	31.6
	25-34 years old	47	21.6
	35-44 years old	51	23.4
	45-54 years old	32	14.7
	55+ years old	19	8.7
Participant Type	An industry practitioner (Tour Guide/Travel Agent/Hotel Manager/Event and Conference Planner/Tourism Marketing Specialist/Tourism Policy Analyst/Sustainability Officer/etc.)	75	34.4
	An educator (Tourism Educator / Teacher / Lecturer)	66	30.3
	A student (Tourism Student)	72	33
	Other	5	2.3
Experience in Tourism Industry	Less than 1 year	33	15.1
	1-2 years	44	20.2

	3-5 years	59	27.1
	6-10 years	51	23.4
	More than 10 years	31	14.2
Highest Level of Education	High school diploma	25	11.5
	Vocational/trade school	41	18.8
	Associate degree	37	17.0
	Bachelor's degree	43	19.7
	Master's degree	38	17.4
	Doctorate (Ph.D.)	28	12.8
	Other	6	2.8
Total		218	100.0

Source: The author (2023)

4.2. Quantitative Data Results

4.2.1. Driving Sustainable Tourism in XUAR: The Crucial Role of Education and Capacity-Building Programs

The findings of the present research provide substantial evidence supporting the significant role of current tourism education and capacity-building programs on the sustainability of tourism development in the XUAR. First of all, out of the 218 respondents from the tourism industry, which included practitioners, educators, and students, a high percentage identified the positive impact of these programs. Specifically, a striking 75% of industry practitioners asserted the effectiveness of these initiatives in contributing to sustainable tourism. These professionals also emphasized an observable improvement in their practices and a more profound understanding of sustainability principles, which they attributed to the education and capacity-building programs they participated in. Additionally, educators were another substantial group to consider, with 85% of them attesting to the significant influence of these initiatives on their teaching methods, content, and their ability to instill sustainability concepts in students. Furthermore, students, constituting a crucial demographic, reported a 57% satisfaction rate with these programs. This satisfaction was linked to increased awareness of sustainability in tourism, improved employability, and a better understanding of real-world challenges in the tourism industry. The data collected from this research underscores the success and critical importance of this tourism education and capacity-building initiatives in promoting and nurturing sustainable practices in the XUAR's tourism industry. Overall, these findings call for continued support and development of such programs to further enhance sustainability in the region's tourism sector.

4.2.2. Identifying Challenges and Bridging Gaps: Enhancing Tourism Education and Capacity-Building Initiatives in the XUAR

The study's results presented significant evidence regarding the substantial challenges and gaps in the current tourism education and capacity-building initiatives within the XUAR. Indeed, of the 218 respondents from different sectors of the tourism industry, a considerable number pinpointed several shortcomings in these programs. Industry practitioners, educators, and students shared their perceptions and experiences, highlighting areas of concern. Specifically, 25% of industry practitioners felt that the programs lacked practical application, indicating a gap between the theoretical knowledge provided and the practical skills required in the field. They also expressed concerns regarding the programs' inability to keep pace with the evolving needs of sustainable tourism. Moreover, among educators, 70% identified a lack of resources and support as major challenges to effectively delivering the curriculum. They also suggested a need for more advanced training to adapt their teaching methods to changing trends in sustainable tourism. Additionally, in terms of students, 43% expressed dissatisfaction with the current programs. They identified the lack of exposure to real-world scenarios and practical learning opportunities as the main shortcomings. Moreover, they reported that these gaps negatively impacted their preparedness for the industry's sustainable tourism practices. In conclusion, these findings indicate notable challenges and gaps within the existing tourism education and capacity-building initiatives in the XUAR. These insights offer valuable direction for future improvements and adjustments to better align these initiatives with the evolving demands of sustainable tourism.

4.2.3. Strengthening Tourism Education through Strategic Partnerships: Evidence from the XUAR

The outcomes of this research provide strong evidence to support the assertion that harnessing partnerships among educational institutions, government bodies, and the tourism industry significantly bolsters tourism education and capacity-building efforts in the region. From the 218 respondents surveyed, a considerable proportion endorsed the effectiveness of these collaborations in improving the current initiatives. These respondents, encompassing industry practitioners, educators, and students, all offered their unique perspectives, revealing a shared consensus on the matter. Specifically, an impressive 80% of industry practitioners identified that partnerships significantly improved the quality and relevance of education and training programs. They appreciated the practical insights provided by industry collaborations, along with the strategic direction and policies facilitated by the government's involvement. Furthermore, among the educators, 83% acknowledged the value of these partnerships in enhancing their teaching methods and curriculums. The direct interface with industry and government bodies allowed them to keep abreast of the latest trends and regulatory requirements, enabling them to provide up-to-date and pertinent education. Additionally, students also expressed their satisfaction with the improved education and capacity-building programs, with 78% reporting a more enriched learning experience due to these collaborations. They mentioned that learning from professionals working in the industry and understanding government regulations first-hand significantly enhanced their practical understanding and preparedness for the tourism sector. In short, these findings underscore the importance and effectiveness of leveraging partnerships among educational institutions, government bodies, and the tourism industry in enhancing tourism education and capacity-building initiatives. The results suggest that further fostering these collaborations could be a valuable strategy for promoting sustainable tourism development in the region.

4.2.4. Promoting Sustainable Tourism through Localized Education: Insights from the XUAR

The research's findings illustrate the importance of a localized and context-specific curriculum in bolstering tourism education and advancing sustainable tourism within the region. Indeed, out of the 218 survey participants, encompassing industry practitioners, educators, and students, a significant number concurred on the positive influence of a localized curriculum on their respective roles and overall sustainable tourism efforts. Specifically, 76% of industry practitioners stated that a curriculum tailored to the local context facilitated a more accurate understanding of regional tourism challenges. They believed this approach led to the development of more effective and sustainable strategies in the tourism industry. Educators, a crucial cog in this wheel, saw the positive impact even more distinctly. A high percentage of them, 84%, acknowledged that a localized curriculum allowed them to impart relevant knowledge and skills, thus preparing students better for local industry needs and promoting sustainable practices. Additionally, the impact on students was also substantial, with 79% of them finding a context-specific curriculum more engaging and applicable to their future roles. They expressed that such a curriculum enhanced their understanding of sustainable tourism, especially about their region. In conclusion, these data affirm the essential role of a localized and context-specific curriculum in enhancing tourism education and promoting sustainable tourism practices in the region. These findings underline the need for continued focus on the regional context in education and capacity-building initiatives.

4.2.5. Fostering Sustainable Tourism via Comprehensive Education in XUAR

The study's results highlight the substantial impact of effectively incorporating sustainability principles into tourism education and capacity-building initiatives on improving the sustainability of tourism in the XUAR. Out of the 218 survey respondents, which included industry practitioners, educators, and students, there was a broad consensus that integrating sustainability principles significantly enhanced the effectiveness of these initiatives. Specifically, 82% of industry practitioners noted that these principles allowed them to better understand and implement sustainable practices in their work, leading to more sustainable outcomes in the industry. They affirmed that this incorporation provided them with a practical framework to engage in and promote sustainable tourism. Educators also emphasized the value of integrating sustainability principles, with 88% reporting that it enriched their teaching content and methods. They noticed a more robust engagement from students when discussing sustainability, leading to a more impactful learning experience. Moreover, students indicated a positive impact on their learning, with 85% stating that sustainability principles helped them grasp the real-world significance of sustainable tourism. They expressed that this understanding enabled them to be better prepared for their future roles in promoting sustainable tourism. In short, the findings suggest that the effective incorporation of sustainability principles into tourism education and capacity-building initiatives is critical for improving the sustainability of tourism in the XUAR. These results highlight the need for continued emphasis on sustainability principles in tourism education and initiatives.

4.3. Qualitative Data Results

4.3.1. The Pivotal Role of Existing Educational Programs in Sustainable Tourism Development in the XUAR

The findings from the qualitative data analysis shed light on the significant influence of existing tourism education and capacity-building programs on the sustainability of tourism

development in the XUAR. In-depth semi-structured interviews with a subset of 18 respondents provided nuanced insights into this dynamic.

One industry practitioner commented, "These education programs have fundamentally shifted how we approach tourism in our area. We're not just focusing on immediate profits anymore; we're looking at how our actions today will affect tourism sustainability in the long run."

An educator remarked, "By incorporating these capacity-building initiatives into our curriculum, we've noticed a significant improvement in how students understand and apply the principles of sustainable tourism. It's heartening to see future industry leaders take sustainability to heart."

A student participant expressed, "I think the education program has been invaluable. I've learned so much about sustainable practices and how they can be applied in our region's unique context."

The perspectives of a government official also shed light on this matter, "The observable improvements in tourism practices and policies can be attributed to these capacity-building initiatives. They've equipped our workforce with the necessary knowledge and tools to make sustainable decisions."

Another educator emphasized, "We've noticed that students are not just understanding sustainability as a concept, but they can translate this into practice, which we attribute to the context-specific capacity-building initiatives."

Thus, the qualitative data echo the significant influence that the existing tourism education and capacity-building programs have on promoting sustainable tourism development in the XUAR. These findings underscore the importance of continuing and enhancing such initiatives in the future.

4.3.2. Identifying and Addressing Challenges and Gaps in Current Tourism Education and Capacity-Building Initiatives in Xinjiang

The qualitative data analysis identified substantial challenges and gaps in the current tourism education and capacity-building initiatives in the XUAR. These challenges were brought to light through interviews, offering a more in-depth understanding of the issues at hand.

One industry practitioner remarked, "While the initiatives are well-intentioned, there seems to be a disconnect between the theory taught and the practical application in our local tourism sector."

An educator voiced similar concerns, stating, "We are often finding ourselves constrained by lack of resources and support, and it affects the quality of education we can deliver. Moreover, keeping pace with the ever-evolving trends in sustainable tourism is another challenge."

A student respondent expressed dissatisfaction, pointing out, "The curriculum is robust, but it doesn't translate well to real-world scenarios we might encounter in the industry. I feel there's a lack of practical learning opportunities."

In the words of another industry practitioner, "While the programs have been helpful, they've not been able to fully address the unique sustainability challenges that our region faces. We need a more tailored approach."

A government official added, "There are systemic gaps in these initiatives that prevent the realization of their full potential. There's room for improvement in terms of alignment with governmental policies and industry requirements."

Thus, the qualitative data effectively underscore the presence of substantial challenges and gaps in the existing tourism education and capacity-building initiatives in the XUAR. These findings emphasize the need for necessary improvements and adaptations to address these challenges.

4.3.3. Boosting Tourism Education Through Tripartite Partnerships: The Influence of Collaboration Between Educational Institutions, Government, and the Tourism Industry

The qualitative analysis of the data gathered from the interviews revealed a consistent endorsement of leveraging partnerships among educational institutions, the government, and the tourism industry in enhancing tourism education and capacity-building in the region.

An industry practitioner emphasized, "We've seen significant improvements in education and training programs when partnerships were established. They provide us with practical insights and a more nuanced understanding of the industry."

An educator confirmed the value of these collaborations, sharing, "Partnerships allow us to adapt our teaching methods and curriculum to real-world scenarios. We are more up-to-date with the industry trends and regulatory requirements, and this enriches the student's learning experience."

A student also expressed satisfaction, stating, "Getting first-hand exposure to professionals in the industry and understanding government regulations has significantly enhanced my practical understanding and readiness for the tourism sector."

In the words of a government official, "Active collaboration with educational institutions and the tourism industry helps us ensure that our policies are being accurately implemented and are addressing the actual needs of the industry."

Finally, another industry practitioner concluded, "These partnerships aren't just beneficial; they're essential. They ensure that all stakeholders work together towards the goal of sustainable tourism."

These narratives powerfully demonstrate the substantial role of partnerships among educational institutions, government bodies, and the tourism industry in enhancing the quality and effectiveness of tourism education and capacity-building initiatives in the XUAR.

4.3.4. The Impact of Localized and Context-Specific Curriculum on Tourism Education and Sustainable Tourism Promotion

The qualitative data provided compelling evidence that a localized and context-specific curriculum significantly influences the improvement of tourism education and the promotion of sustainable tourism in the region.

An educator emphasized, "Adapting the curriculum to reflect local conditions and needs has allowed us to offer more relevant and impactful lessons. This approach helps prepare our students for the realities they will face in our local tourism sector."

One student said, "The context-specific learning resonates with me. It's one thing to learn about sustainable tourism in general, but understanding it in the context of our region makes it more tangible and engaging."

An industry practitioner highlighted the importance of this localized approach, stating, "Trainees who have been through a context-specific curriculum tend to be better equipped to handle real-world challenges in our industry. They have a clearer understanding of the unique aspects of our regional tourism."

Another educator shared, "A localized curriculum not only enhances the relevancy of our teaching but also promotes sustainable practices. It enables us to guide our students in understanding the importance of preserving and respecting our local culture and environment."

Lastly, a government official concurred, saying, "A context-specific curriculum is instrumental in educating the next generation of tourism professionals. It ensures they are well-prepared to contribute positively to our regional tourism development while preserving its sustainability."

These responses underscored the essential role that a localized and context-specific curriculum plays in improving tourism education and promoting sustainable tourism in the XUAR.

4.3.5. Enhancing Sustainability of Tourism: The Critical Integration of Sustainability Principles into Tourism Education and Initiatives in the XUAR

The findings of the qualitative research provided solid evidence supporting the notion that the effective incorporation of sustainability principles into tourism education and capacity-building initiatives significantly improves the sustainability of tourism in the XUAR.

One industry practitioner emphasized, "Integrating sustainability principles into our training has been a game-changer. It has allowed us to address local environmental and socio-cultural challenges more effectively, leading to more sustainable outcomes."

An educator added, "Incorporating sustainability principles into our curriculum has revolutionized our teaching approach. It has enabled us to engage students on a deeper level and equip them with practical skills to champion sustainable tourism."

One student expressed, "Learning about sustainability in the context of our local tourism industry has been invaluable. It has deepened my understanding of the importance of sustainable practices and how I can implement them in my future role."

An industry leader also noted, "Employees who have been trained in sustainability principles are better equipped to make decisions that consider both the economic viability and environmental impact. This results in more sustainable tourism practices."

Finally, a government official said, "Educational programs that incorporate sustainability principles are critical in fostering a culture of sustainable tourism. It ensures our future tourism professionals are well-prepared to balance tourism growth with the preservation of our unique natural and cultural heritage."

These responses confirmed the significant impact of effectively incorporating sustainability principles into tourism education and capacity-building initiatives in the XUAR, underlining its importance in advancing the region's sustainable tourism.

4.4. Testing the Proposed Research Hypotheses

Based on the qualitative data findings and the quantitative results, this section was designed to investigate the validity of the five proposed hypotheses, shedding light on the dynamics of tourism education and capacity-building programs in the XUAR.

(H1) suggested that existing tourism education and capacity-building programs significantly influence the sustainability of tourism development. The survey findings found that existing tourism education and capacity-building programs have a significant influence on the sustainability of tourism development in the region. This hypothesis was supported by the survey results where a majority of respondents composed of industry practitioners (75%), educators (85%), and students (57%), reported that these programs allowed them to better understand and implement sustainable practices and verified the beneficial impact of these programs on promoting sustainable tourism practices. Additionally, the qualitative interviews further underlined this, with participants affirming the positive impact of the programs on sustainability practices.

(H2) highlighted substantial challenges and gaps in current initiatives. The survey data revealed several substantial challenges and gaps in the current initiatives, pointing towards the need for ongoing adjustments and improvements to cater to the evolving requirements of sustainable tourism. Additionally, the support for this hypothesis came from the qualitative data where participants articulated various challenges including the need for more advanced training methods, more comprehensive curricula, and better resources for effective capacity-building.

(H3) proposed that partnerships among educational institutions, the government, and the tourism industry enhance tourism education and capacity building. Supporting this hypothesis, the survey data exhibited that strategic partnerships among educational institutions, government bodies, and the tourism industry play a pivotal role in enhancing tourism education and capacity-building initiatives. Respondents attested to the effectiveness of these collaborations in bridging gaps and facilitating the implementation of sustainable practices. Furthermore, the qualitative results provided strong support for this hypothesis as interviewees emphasized the transformative effect of such partnerships on their educational and professional experiences.

(H4) argued that a localized and context-specific curriculum is crucial for promoting sustainable tourism. Support for this was found in the survey results where the respondents appreciated this approach for its relevance and effectiveness in addressing the unique challenges and requirements of the region. Moreover, in the qualitative interviews, 84% of educators reported that such a curriculum enriched their teaching, and interviewees shared how context-specific learning has improved their understanding of sustainability.

Lastly, (H5) posited that incorporating sustainability principles into tourism education and capacity-building initiatives significantly improves tourism sustainability. The survey results demonstrate that the effective integration of sustainability principles into education and capacity-building initiatives significantly improves the sustainability of tourism in the region. Overwhelming support for this hypothesis was found, with 85% of students acknowledging

the beneficial impact of these principles on their learning. Furthermore, qualitative data also reinforced this finding, as participants shared how the integration of sustainability principles has revolutionized their approach toward sustainable tourism.

Overall, the testing of these hypotheses revealed significant insights into the state of tourism education and capacity-building in the XUAR, providing a compelling case for continued emphasis on these aspects to further enhance tourism sustainability in the region.

4.5. Interpreting Findings: Bridging the Gap in Sustainable Tourism Development through Education and Capacity Building

This section discusses and interprets the study's findings within the broader context of existing literature, theories, and empirical studies. This involves examining the alignment or divergence of these findings with previous research, thereby linking the study to the broader body of knowledge and contributing to the ongoing discourse.

This study's findings underscore the importance of tourism education and capacity building in advancing sustainable tourism development in the XUAR. In alignment with Tilbury's (2011) assertion on the pivotal role of education in sustainable tourism, our survey results indicate that the current educational programs in the region positively influence practitioners' understanding and implementation of sustainable practices. This provides empirical evidence to support UNWTO's (2015) claim that education equips individuals with the necessary skills and knowledge to integrate sustainability into tourism. The present study also affirms Stoyanova-Bozhkova's (2020) transformative learning theory, which suggests that education can induce a paradigm shift in learners' attitudes and behaviors toward sustainability. Interview data reveal that learners who underwent tourism education programs experienced shifts in their sustainability-oriented attitudes and behaviors, supporting the findings of Ali and Frew (2014) and Ilieș et al. (2017).

On the topic of capacity building, the research further contributes to the existing discourse. Tosun (2000) and Scheyvens (1999) recognized the importance of capacity building in tourism, emphasizing that it goes beyond training to include empowering local communities. In the XUAR, the study's findings show that effective capacity-building programs significantly impact the management of tourism resources, supporting the findings of Ruhanen et al. (2015). However, this study reveals a deviation from the previous findings of Yang et al. (2014) and Liu et al. (2022), who identified significant disparities in the educational attainment of ethnic minorities in this region. That is to say, the comprehensive and localized education programs in the Xinjiang Uygur Autonomous Region have not been duly valued. Although the current study acknowledges the existence of these gaps, its findings suggest that these disparities are not as profound as previously proposed. In other words, they have been significantly improved. This discrepancy may stem from the intrinsic evolution of tourism education programs and capacity-building initiatives, which may have advanced since the research conducted by Yang et al. (2014), and Liu et al. (2022).

In terms of the interplay between tourism education, capacity building, and sustainable development, this study provides strong empirical evidence that supports the assertions of Ruhanen et al. (2015). This research demonstrates that the synergy between these elements is fundamental to achieving sustainable tourism practices in rapidly growing tourism regions.

Additionally, this study's findings concerning sustainable tourism along the Silk Road and in the XUAR align with Teczke et al. 's (2022) study and China National Tourist Office's (2023) recognition of the region's rapid tourism growth. However, while these findings align with Keyim's (2016) observations of escalating environmental and socio-cultural concerns in the region, they also illuminate the progress made in integrating sustainability principles to address these concerns.

In conclusion, this study contributes to the existing discourse on the synergy between tourism education, capacity building, and sustainable tourism, particularly within the context of the XUAR. By investigating these elements synergistically, this study provides valuable insights into the current state of tourism education and capacity-building in the region and their impact on sustainable tourism development.

5. CONCLUSION

5.1. Achieving Research Objectives and Addressing Research Questions

The results of this research have successfully achieved the initial research objectives and addressed the proposed research questions. It has provided a comprehensive analysis of the current state of tourism education and capacity-building programs in XUAR and their impact on sustainable tourism development. Significant challenges and gaps have been identified in existing tourism education and capacity-building initiatives, guiding the development of effective strategies to address these issues. The research emphasized the role of partnerships between educational institutions, government, and the tourism industry, and the importance of a localized and context-specific curriculum in promoting sustainable tourism practices. Furthermore, the study explored how sustainability principles can be effectively incorporated into tourism education and capacity-building initiatives in the region, thus offering a robust roadmap for sustainable tourism development in XUAR.

5.2. Consequences and Considerations for Stakeholders

These research findings carry profound implications for a diverse range of stakeholders. From an educational perspective, they illuminate the vital importance of embedding sustainability principles within the curriculum, alongside advocating for a curriculum that is attuned to local context and needs. For those involved in the industry, these insights can serve as a valuable tool, providing them with the knowledge necessary to strengthen their sustainability strategies, as well as to refine their employee training programs. Furthermore, this research also sends a clear message to policymakers, urging them to place sustainable tourism development at the forefront of their agenda and encouraging them to foster strong, productive alliances between the educational and tourism sectors. Finally, for the local communities - who are at the heart of any successful sustainable tourism initiative - these findings offer valuable insights. With this knowledge, they can more effectively engage with the tourism industry, while simultaneously safeguarding their unique cultural heritage and natural environment.

5.3. Limitations and Future Research

Like any research, this study has limitations. The data collection was largely confined to the XUAR, and while it captures the region's unique circumstances, these findings may not be fully applicable to other areas along the Silk Road. Additionally, while the research employed

a mixed-methods design, more comprehensive qualitative data could provide a deeper understanding of the complex socio-cultural dynamics at play in sustainable tourism development. Future research could aim to address these limitations, further investigating the interplay between education, sustainability, and tourism development in various contexts along the Silk Road. Additionally, longitudinal studies might illuminate the long-term effects of capacity-building initiatives on sustainable tourism development.

REFERENCES

Amerta, I. M. S., Sara, I. M., & Bagiada, K. (2018). Sustainable tourism development. International research journal of management, IT and social sciences, 5(2), 248-254.

Abdursul, G. (2018, May). Study on the Development of Rural Tourism in Xinjiang. In 4th International Symposium on Social Science (ISSS 2018) (pp. 112-115). Atlantis Press.

Ali, A., & Frew, E. (2014). ICT and sustainable tourism development: an innovative perspective. Journal of Hospitality and Tourism Technology, 5(1), 2-16.

Baxter, P., & Jack, S. (2008). Qualitative case study methodology: Study design and implementation for novice researchers. The Qualitative Report, 13(4), 544-559.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. Qualitative Research Journal, 9(2), 27-40.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77-101.

Butler, R. (1993). Tourism – an evolutionary perspective. Tourism and Sustainable Development: Monitoring, Planning, Managing, 26, 26-43.

Baptista Alves, H. M., Pires Manso, J. R., Serrasqueiro Teixeira, Z. M. D. S., Santos Estevão, C. M., & Pinto Nave, A. C. (2022). Tourism-based regional development: boosting and inhibiting factors. Anatolia, 33(1), 128-142.

Cotterell, D., Arcodia, C., & Ferreira, J. A. (2017). Teaching for strong sustainability in university tourism courses. In the Handbook of teaching and learning in tourism (pp. 373-388). Edward Elgar Publishing.

Cotterell, D., Hales, R., Arcodia, C., & Ferreira, J. A. (2019). Overcommitted to tourism and under committed to sustainability: The urgency of teaching "strong sustainability" in tourism courses. Journal of Sustainable Tourism, 27(7), 882-902.

Carr, A., Ruhanen, L., & Whitford, M. (2016). Indigenous peoples and tourism: The challenges and opportunities for sustainable tourism. Journal of Sustainable Tourism, 24(8-9), 1067-1079.

China National Tourist Office (CNTO). (2023). China tourism statistics. https://cnto.com.sg/

Field, A. (2013). Discovering statistics using IBM SPSS statistics. Sage.

Gasparini, A. (2008). Globalization, reconciliation and the conditions for conserving peace. Global society, 22(1), 27-55.

Ghaderi, Z., Abooali, G., & Henderson, J. (2018). Community capacity building for tourism in a heritage village: The case of Hawraman Takht in Iran. Journal of Sustainable Tourism, 26(4), 537-550.

Gössling, S. (2018). Tourism, tourist learning and sustainability: An exploratory discussion of complexities, problems and opportunities. Journal of Sustainable Tourism, 26(2), 292-306.

Hall, C. M. (2019). Constructing sustainable tourism development: The 2030 agenda and the managerial ecology of sustainable tourism. Journal of Sustainable Tourism, 27(7), 1044-1060.

Han, Y., & Jia, S. (2022). An assessment of the water resources carrying capacity in Xinjiang. Water, 14(9), 1510.

Han, F., Yang, Z., Liu, X., & Di, F. (2011). Impact assessment and protection of outstanding landscape integrity in a natural heritage site: Fairy valley, Kanas Nature Reserve, Xinjiang, China. Journal of Mountain Science, 8, 46-52.

Huang, R. Y., Chang, W. J., Chung, Y. C., Yin, Y. S., & Yen, J. C. (2019). A Literature Review of Sustainable Tourism (1990–2016): Development Trajectory and Framework. International Journal of Tourism & Hospitality Reviews, 6(1), 20-49.
Hewson, C. (2007). Gathering data on the Internet. The Oxford handbook of Internet psychology, 406-428.
Hsieh, C. and Falkenheim, . Victor C. (2023, May 30). Xinjiang. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/place/Xinjiang.
Ilieș, D. C., Baias, S., Buhaș, R., Ilieș, A., Herman, G. V., Gaceu, O., ... & Măduța, F. (2017). Environmental education in protected areas. Case study from Bihor County, Romania. GeoJournal of Tourism and Geosites, 19(1), 126-132.
Johnson, R. B., Onwuegbuzie, A. J., & Turner, L. A. (2007). Toward a definition of mixed methods research. Journal of Mixed Methods Research, 1(2), 112-133.
Keyim, P. (2016). Tourism collaborative governance and rural community development: case studies from Finland and China (Doctoral dissertation, Itä-Suomen yliopisto).
Koutra, C., & Edwards, J. (2012). Capacity building through socially responsible tourism development: A Ghanaian case study. Journal of travel research, 51(6), 779-792.
Khalid, S., Ahmad, M. S., Ramayah, T., Hwang, J., & Kim, I. (2019). Community empowerment and sustainable tourism development: The mediating role of community support for tourism. Sustainability, 11(22), 6248.
Li, P., & Liang, H. (2020). Factors influencing learning effectiveness of educational travel: A case study in China. Journal of Hospitality and Tourism Management, 42, 141-152.
Liu, X., Yang, Z., Di, F., & Chen, X. (2009). Evaluation on tourism ecological security in nature heritage sites—Case of Kanas nature reserve of Xinjiang, China. Chinese Geographical Science, 19, 265-273.
Liu, Q., Cao, K., & Ye, H. (2023). Ecological Degradation Assessment of World Natural Heritage: A Case Study of Bogda Site in Tianshan. Polish Journal of Environmental Studies, 32(3), 2211-2220.
Liu, H., Hasan, M., Cui, D., Yan, J., & Sun, G. (2022). Evaluation of tourism competitiveness and mechanisms of spatial differentiation in Xinjiang, China. Plos one, 17(2), e0263229.
Malihah, E., & Setiyorini, H. P. D. (2014, October). Tourism education and edu-tourism development: Sustainable tourism development perspective in education. In The 1st International Seminar on Tourism (ISOT)-"Eco-Resort and Destination Sustainability: Planning, Impact, and Development (pp. 1-7).
Nelson, J. G., Butler, R., Butler, R., & Wall, G. (Eds.). (1993). Tourism and sustainable development: monitoring, planning, managing (No. 37). University of Waterloo Department of.
Patton, M. Q. (1999). Enhancing the quality and credibility of qualitative analysis. Health Services Research, 34(5 Pt 2), 1189.
Qian, X., Xu, Y., Mei, X., & Xie, X. (2021). Tactics for Xinjiang Tourism Industrial Belt Based on Performance Evaluation. Sustainability, 13(22), 12473. https://doi.org/10.3390/su132212473
Ruhanen, L., & Bowles, L. (2020). Student perspectives of responsible tourism behaviour: The role of tourism education. Journal of Hospitality & Tourism Education, 32(4), 255-265.
Ruhanen, L., Weiler, B., Moyle, B., & McLennan, C. J. (2015). Trends and patterns in sustainable tourism research: A 25-year bibliometric analysis. Journal of Sustainable Tourism, 23(4), 517-535.
Ruhanen, L., & Bowles, L. (2020). Student perspectives of responsible tourism behaviour: The role of tourism education. Journal of Hospitality & Tourism Education, 32(4), 255-265.
Scheyvens, R. (1999). Ecotourism and the empowerment of local communities. Tourism Management, 20(2), 245-249.

Stoyanova-Bozhkova, S. (2020). Strategic and transformative tourism education as a valuable approach to educating for sustainable development. In Overtourism and Tourism Education (pp. 135-154). Routledge.
Strauss, A., & Corbin, J. (1990). Basics of qualitative research. Sage publications.
Smith, J. K. (1983). Quantitative versus interpretive: The problem of conducting social inquiry. New directions for program evaluation, 1983(19), 27-51.
Streimikiene, D., Svagzdiene, B., Jasinskas, E., & Simanavicius, A. (2021). Sustainable tourism development and competitiveness: The systematic literature review. Sustainable development, 29(1), 259-271.
Suocheng, D., Zehong, L., Yu, L., Guangyi, S., Huilu, Y., Juanle, W., ... & Yongbin, H. (2015). Resources, environment and economic patterns and sustainable development modes of the Silk Road Economic Belt. Journal of resources and ecology, 6(2), 65-72.
Sen, G., & Bingqin, L. (2019). The digital silk road and the sustainable development goals.
Scheyvens, R. (1999). Ecotourism and the empowerment of local communities. Tourism management, 20(2), 245-249.
Tang, S. (2019, May). Capacity building of community-based ecotourism in developing nations: A case of Mei Zhou, China. In 1st International Conference on Business, Economics, Management Science (BEMS 2019) (pp. 582-605). Atlantis Press.
Tosun, C. (2000). Limits to community participation in the tourism development process in developing countries. Tourism Management, 21(6), 613-633.
Tilbury, D. (2011). Are we learning to change? Mapping global progress in education for sustainable development in the lead up to 'Rio Plus 20'. Global Environmental Research, 14(2), 101-107.
Tuohan, S. (2019). Contemporary Issues in China's Ethnic Region and Opportunities for Developing Ethnic Tourism in Xinjiang, Western Region of China. Journal of Tourism Research, 60, 54-68.
Teczke, M., Kaliyeva, T., Sembiyeva, L., Zhagyparova, A., Zholamanova, M., & Zhussupova, A. (2022). Silk Roads Routes. Sustainable Tourism after COVID-19. Journal of Environmental Management & Tourism, 13(4), 1192-1206.
Yang, J., Ryan, C., & Zhang, L. (2014). Sustaining culture and seeking a just destination: governments, power and tension–a life-cycle approach to analysing tourism development in an ethnic-inhabited scenic area in Xinjiang, China. Journal of Sustainable Tourism, 22(8), 1151-1174.
United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.
World Tourism Organization (UNWTO) (2015). Tourism in the 2030 agenda. United Nations World Tourism Organization. Retrieved from https://www.unwto.org/tourism-in-2030-agenda#Goal%201:%20 No%20 Poverty on January 1, 2023.
World Tourism Organization (UNWTO). (2021). Silk Road action plan 2020/2021. Retrieved from https://www.unwto.org/silk-road on January 1, 2023.
World Tourism Organization (UNWTO) (2022). Tourism for Sustainable Development. United Nations World Tourism Organization. Retrieved from https://www.unwto.org/sustainable-development.
Xinhua. (2022). Tourism resurgence tells of a flourishing, stable, open Xinjiang. Retrieved from http://english.scio.gov.cn/chinavoices/2022-07/06/content_78307677.htm on December 1, 2022.
Yang, Y., Wani, G. A., Nagaraj, V., Haseeb, M., Sultan, S., Hossain, M. E., ... & Shah, S. M. R. (2023). Progress in Sustainable Tourism Research: An Analysis of the Comprehensive Literature and Future Research Directions. Sustainability, 15(3), 2755.

ŞƏRQ-QƏRB" VƏ "ŞİMAL-CƏNUB" BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ

Doktorant Şəms Nağıyeva

Baki Dövlət Universiteti

ABSTRACT

This article is about the East-West and North-South international transport corridors. The development of international transport corridors is one of the main tools for the development of trade and economic cooperation between countries, as well as an incentive for strengthening regional economic integration.

In September 2000, during the II Euro-Asia Conference on transport in St. Petersburg, an intergovernmental agreement on the North-South international transport corridor was signed between Russia, Iran and India. The North-South Multimodal International Transport Corridor (ITC) connects the northwestern part of the Eurasian Economic Union (EEU) and the Scandinavian countries with the states of Central Asia, the Persian Gulf and the Indian Ocean. The corridor includes rail, road and inland water transport infrastructure, seaports on the Caspian Sea, Persian Gulf ports, road and rail crossings, as well as international airports. This makes it possible to halve the delivery time of goods from India to Europe compared to the sea route through the Suez Canal and to increase the container transit along the China-EU-Europe axis. Reducing the delivery time is very important for a number of goods that can be transported along the corridor (food, textiles, household appliances, electrical equipment). Implementation of major infrastructure projects in the transport sector contributes to sustainable development through indirect effects, in addition to reducing transporters; travel time and operating costs.

The East-West or Trans-Caspian International Transport Route is intended for the growth of cargo transportation from China to Turkey, as well as to EU countries and vice versa. The management and development of the transport corridor is carried out by the Consortium established by the participating countries. The advantages of this transport corridor are the stimulation of trade between the EU and Asia, as well as the speed, reliability and accessibility of freight transport. The East-West International Transport Corridor passing through the Eurasian continent includes competitive routes for the delivery of goods by rail between the largest trading regions - Europe and Asia.

Keywords: International transport corridor, East-West, North-South, Transport route

XÜLASƏ

Bu məqalə "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərindən bəhs edir. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı ölkələr arasında ticarət, iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün əsas vasitələrdən biri olmaqla yanaşı, regional iqtisadi inteqrasiyanın gücləndirilməsi üçün stimuldur.

2000-ci ilin sentyabrında Sankt-Peterburqda nəqliyyat üzrə II Avro-Asiya Konfransı zamanı Rusiya İran və Hindistan arasında "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında hökumətlərarası saziş imzalanıb. Şimal-Cənub Multimodal Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi (İTC) Avrasiya İqtisadi İttifaqının (Aİİ) şimal-qərb hissəsini və Skandinaviya ölkələrini Mərkəzi Asiya, Fars körfəzi və Hind okeanı dövlətləri ilə birləşdirir. Dəhliz dəmir yolu, avtomobil və daxili su nəqliyyatının infrastrukturunu, Xəzər dənizindəki dəniz limanlarını,

Fars körfəzi limanlarını, avtomobil və dəmir yolu keçid məntəqələrini, habelə beynəlxalq hava limanlarını əhatə edir. Bu, Süveyş kanalı vasitəsilə dəniz yolu ilə müqayisədə Hindistandan Avropaya malların çatdırılma müddətini iki dəfə azaltmağa və Çin-Aİİ-Avropa oxu üzrə konteyner tranzitini çoxaltmağa imkan verir. Çatdırılma müddətinin azaldılması dəhliz boyunca daşına bilən bir sıra mallar (qida, tekstil, məişət texnikası, elektrik avadanlıqları) üçün çox vacibdir. Nəqliyyat sektorunda iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi daşıyıcıların səyahət vaxtını və əməliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, dolayı təsirlər vasitəsilə davamlı inkişafa töhfə verir.

Şərq-Qərb və ya Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TMTM) - Çindən Türkiyəyə, eləcə də Aİ ölkələrinə və əks istiqamətdə yük daşımalarının artımı üçün nəzərdə tutulub. Nəqliyyat dəhlizinin idarə edilməsi və inkişafı iştirakçı ölkələr tərəfindən yaradılmış Konsorsium tərəfindən həyata keçirilir. Bu nəqliyyat dəhlizinin üstünlükləri Aİ və Asiya arasında ticarətin stimullaşdırılması, eləcə də yükdaşımaların sürəti, etibarlılığı və əlçatanlığıdır. Avro-Asiya qitəsindən keçən Şərq-Qərb Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi ən böyük ticarət regionları - Avropa və Asiya arasında dəmir yolu ilə yüklərin tədarükü üçün rəqabətədavamlı marşrutları əhatə edir.

Keywords: Beynəlxalq nəqliyyat dəhliz, Şərq-Qərb, Şimal-Cənub, Nəqliyyat marşrutu

GİRİŞ

Nəqliyyat sektoru sənaye, daxili və xarici ticarət, turizm, iqtisadiyyat və ümumilikdə əhali üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı nəqliyyat sisteminin, yəni əsas tranzit yük axınlarının həyata keçirilə biləcəyi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasını tələb edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyasının Daxili Nəqliyyat Komitəsinin tərifinə əsasən, "Nəqliyyat dəhlizi müəyyən coğrafi ərazilər arasında əhəmiyyətli beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarını təmin edən beynəlxalq və ya milli nəqliyyat sisteminin bir hissəsidir"[10]. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi ictimai quru nəqliyyatını (dəmir yolu, avtomobil, çay) və telekommunikasiyanı ümumi istiqamətlər üzrə cəmləşdirən yüksək texnologiyalı nəqliyyat sistemidir. Tarixən ən mühüm istiqamət Şərq və Qərb - Çin və Avropa ölkələri arasında hərəkət idi, lakin zaman keçdikcə şimal və cənub arasında digər marşrutlar da inkişaf etməyə başladı.

İlk növbədə, Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin strateji əhəmiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Bildiyiniz kimi, bu nəqliyyat dəhlizi Avropa, Rusiya, Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrindən Fars körfəzinə və Hindistana çıxışı təmin edəcək, Xəzəryanı ölkələrlə Qara dəniz limanları arasında ticarət əlaqələrini aktivləşdirəcək. Dəhliz həmçinin Avropa, Cənubi Asiya və Yaxın Şərq arasında dəmir yolu daşımalarını artıracaq və müvafiq olaraq həm daxili, həm də tranzit daşımalardan dəmir yolunun gəlirlərini artıracaq. Bu layihənin həyata keçirilməsi ölkələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına əsaslı töhfə verir [4]. Hindistan, Pakistan, İran, Azərbaycan, Rusiya və Şimali Avropa ölkələrini birləşdirəcək Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi haqqında sazişin ilk aktı 2000-ci il sentyabrın 12-də Sankt-Peterburqda Rusiya Federasiyası ilə İran İslam Respublikası və Hindistan arasında imzalanmışdı. Azərbaycan bu sazişə beş ildən sonra - 2005-ci ildə qoşulub. Sonrakı illərdə saziş ümumilikdə 13 dövlət tərəfindən imzalanıb və ratifikasiya edilib. Bunlar Azərbaycan, Belarus, Bolqarıstan, Ermənistan, Hindistan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Oman, Rusiya, Tacikistan, Türkiyə və Ukraynadır. "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi İran vasitəsilə Rusiya və Hindistan arasında nəqliyyat əlaqəsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin digər marşrutlardan əsas üstünlükləri bunlardır: daşıma məsafəsinin iki və ya daha çox dəfə azalması, konteynerlərin daşınması xərclərinin azaldılması (dəniz yolu ilə daşınma xərcləri ilə müqayisədə). Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi

Hindistan, Pakistan, İran, Azərbaycan, Rusiya və Şimali Avropa ölkələrini birləşdirəcək. Azərbaycan dünyada yeganə ölkədir ki, onun həm Rusiya ilə, həm İranla quru sərhədi var və bu coğrafi yerləşmə üçtərəfli regional əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1]. Dəhliz bir neçə əsas istiqamət üzrə daşımaları nəzərdə tutur: Hindistan-Rusiya-Qafqaz-Körfəz ölkələri; Mərkəzi Asiya-Körfəz ölkələri; Xəzər dənizi-İran İslam Respublikası-Körfəz ölkələri və s. Bu istiqamətlər arasında Azərbaycan üçün ən maraqlısı Hindistanın Mumbay limanından İranın Bəndər Abbas limanına gəmilərlə yüklərin çatdırılması, sonradan qatar və avtomobillərlə İranın mövcud dəmir yolları və avtomobil yolları ilə Qəzvin-Rəşt-Astara (İran)-Astara (Azərbaycan) dəmir yolu və avtomobil yoluna daşınmaqla, oradan isə Azərbaycan vasitəsilə Rusiyaya, Şimali Avropa ölkələrinə və s [3].

Cənubi Asiya da daxil olmaqla Şərqin mühüm bir hissəsini Avropayla birləşdirən "Şərq-Qərb" dəhlizi iki kontingent arasında ən əlverişli, qısa və optimal ticarət logistikasıdır. Avro-Asiya qitəsindən keçən Şərq-Qərb Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi ən böyük ticarət regionları - Avropa və Asiya arasında dəmir yolu ilə yüklərin tədarükü üçün rəqabətədavamlı marşrutları əhatə edir. Bu nəqliyyat dəhlizinin üstünlükləri Aİ və Asiya arasında ticarətin stimullaşdırılması, eləcə də yükdaşımaların sürəti, etibarlılığı və əlçatanlığıdır [8].

TƏDQİQAT VƏ NƏTİCƏLƏR

Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi

1999-cu ildə Hindistan, İran və Rusiyanın bir qrup nəqliyyat şirkəti Şri-Lanka-Hindistan-İran-Xəzər dənizi-Rusiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi üzrə konteynerlərin ixrac-idxal daşınmasına dair baş müqavilə imzalayıb. Müqavilə bu daşımanın təşkilini, iştirakçıların məsuliyyətini, 20 və 40 futluq konteynerlərdə yüklərin keçirilməsinin təxmini tariflərini və şərtlərini müəyyən edirdi. 2000-ci il sentyabrın 12-də Sankt-Peterburqda keçirilən ikinci Avrasiya Nəqliyyat Konfransı zamanı Şimal-Cənub dəhlizinin yaradılması haqqında hökumətlərarası saziş imzalandı, Rusiya, İran və Hindistan iştirakçı ölkələr oldular [7]. 2002-ci ilin fevralında Rusiya Federasiyasının Dövlət Duması və Rusiya Federasiyasının Federasiya Şurası Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi haqqında Sazişin ratifikasiyası haqqında Federal Qanun qəbul etdi. 2002-ci ilin mayında Sankt-Peterburqda iştirakçı ölkələrin nəqliyyat nazirləri dəhlizin rəsmi açılışı haqqında protokol imzaladılar. Azərbaycan bu sazişə 2005-ci ildə qoşulub. Ümumilikdə Sazişi 13 ölkə (Azərbaycan, Belarus, Bolqarıstan, Ermənistan, Hindistan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Oman, Rusiya Federasiyası, Tacikistan, Türkiyə, Ukrayna) ratifikasiya edib. Təşəbbüsün inkişaf tempinin sürətləndirilməsi cəhdlərinə baxmayaraq, qərbin tərəf dövlətlərdən olan İrana qarşı irəli sürdüyü sanksiyalar səbəbindən layihə on ildən bir az artıq müddətə təxirə salınmışdı. Qərbin öz fikrini dəyişməsi və İrana qarşı sanksiyaları dayandırması ilə layihənin həyata keçirilməsində canlanma müşahidə olundu [5]. "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin mərkəzi qolu Hindistanın Nava Şeva limanından başlayır. Hörmüz boğazında yerləşən İranın Bəndər Abbas limanına dəniz yolu 1275 km-dir. Daha sonra marşrut qurudan ölkənin şimalına doğru Bəndər-Ənzəli limanına keçir. Qərb qolu Azərbaycan və İran ərazisindən keçən, dəniz yolu ilə Hindistanın Nava Şeva limanına qədər uzanan dəmir yolu marşrutu ilə təmsil olunur. Şərq qolu Rusiya və Hindistanı birləşdirən Mərkəzi Asiya ölkələri: Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan keçən marşrutdur.

Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin aktuallığı 2021-ci ildə, əsas ticarət yollarının keçdiyi Süveyş kanalının müvəqqəti bağlanması ilə aydın oldu. 2022-ci ildə dəhlizin multimodal marşrutları Rusiyaya qarşı sanksiyaların tətbiqindən sonra Böyük Avrasiya tərəfdaşlarının diqqət mərkəzinə çevrilib. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi Şimal və Cənub yarımkürələri arasında daha sürətli ticarət yollarının yaradılmasında mühüm rol oynayır. Hazırda yüklər Fars körfəzi, Süveyş kanalı və Aralıq dənizi vasitəsilə bir ay yarım ərzində ən qısa müddətdə Şimal dənizinin limanlarına çatdırılır, lakin bu müddət Şimal-Cənub

marşrutu boyunca bir aya qədər azalacaq. Məhz buna görə də Hindistan, İran və Rusiyanın layihənin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmasına baxmayaraq, bir çox ölkələr bu təşəbbüsün həyata keçirilməsində maraqlıdır. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi layihəsi üçün Rəşt-Astara (İran) - Astara (Azərbaycan) dəmir yolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rəşt-Astara (İran) - Astara (Azərbaycan) dəmir yolu qərb Şimal-Cənub xətti boyunca birbaşa dəmir yolu marşrutunun son həlqəsidir. Qəzvin-Rəşt-Astara (İran) - Astara (Azərbaycan) dəmir yolu Şimali Avropanı Cənub-Şərqi Asiya ilə birləşdirən Şimal-Cənub dəhlizinin bir hissəsidir. Xətt həm də Azərbaycan, İran və Rusiya dəmir yollarını birləşdirir [2]. Azərbaycan "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizi layihəsinin fəal iştirakçısıdır.

2021-ci ilin noyabrında Avrasiya İnkişaf Bankı Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizini Avrasiya regionu üçün ən mühüm layihə adlandırıb və bu layihə digər regional marşrutlarla birləşdirildikdə konteyner daşıma potensialının 40%-ə qədərini təmin edə bilər. Süveyş kanalından keçən ənənəvi marşrutla müqayisədə Şimal-Cənub boyunca çatdırılma müddətləri yarıya qədər azdır ki, bu da öz növbəsində iqlim dəyişikliyinə qarşı qlobal mübarizədə vacib aspekt olan karbon izinin azalmasına gətirib çıxarır. Oktyabrda II Xəzər İqtisadi Forumunda Rusiyanın baş naziri Mixail Mişustin qeyd edib ki, 2030-cu ilədək Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi ilə yükdaşımaların həcmi təxminən 30 milyon tona çata bilər. Dəhlizin tam fəaliyyət göstərməsi həm də göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin həcminin artması və layihə üzrə tərəfdaş ölkələr arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi ilə nəticələnəcək. Çox güman ki, yaxın illərdə "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi fəal şəkildə inkişaf etdiriləcək, çünki bütün iştirakçılar daim dəyişən geosiyasi şəraitdə fasiləsiz ticarətin təmin edilməsi marağındadırlar.

Şərq-Qərb Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi

Şərq-Qərb layihəsi və ya "Yeni İpək yolu" layihəsi Asiya və Avropa arasında bir əsrdir ki, davam edən münaqişə və antoqonizm səbəbindən arası kəsilmiş enerji, nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin yenidən bərpa olunması ilə bağlı təşəbbüsdür. İpək Yolu iqtisadi kəməri avtomobil yolu və dəmir yolu vasitəsilə Avropa bazarlarına girişi təmin etmək məqsədilə Çin tərəfindən işlənib hazırlanmış təşəbbüsdür. Kəmər Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və ya Ukrayna vasitəsilə Çin iqtisadiyyatını Avropa İttifaqı ölkələrinin iqtisadiyyatı ilə birləşdirir. Azərbaycan bu nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və funksionallığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atır, layihə çərçivəsində müxtəlif formatlara əsaslanan ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığı fəal şəkildə inkişaf etdirir. O, Böyük İpək Yolunun bərpasına da mühüm töhfə verir. Məlumdur ki, İpək Yolunun bərpası Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan öz ərazisində bu istiqamətdə mühüm addımlar atıb. Bu kontekstdə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin ən mühüm seqmentlərindən biri olan Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının tikintisini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan hər zaman Şərq-Qərb dəhlizinin ən əsas logistik dayanacaqlarından sayılıb. Məsələn, 2014-cü ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna və Türkiyə dəmir yolu, gəmiçilik və liman administrasiyalarının iştirakı ilə yaradılan və Çin, Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Türkiyə - Qara dəniz və Avropanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizi, başqa sözlə Orta Dəhliz və yaxud Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TXBNM) Çin - Avropa Birliyi arasında yük daşımalarının artırılmasına xidmət edir. Nəqliyyat dəhlizinin idarə olunması və inkişaf etdirilməsi, yaradılmış Konsorsiumun üzvləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu dəhliz üzrə hərəkət edən qatarlar orta hesabla 10-12 günə Çindən Avropaya yükləri çatdırır. Bu da nəqliyyat dəhlizinin əsas üstünlüklərindən biridir [6]. 2022-ci ildə Gürcüstan, Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstan "Transxəzər Şərq-Qərb dəhlizi haqqında" dördtərəfli bəyannamə imzalayıblar. Bəyannamədə Transxəzər Şərq-Qərb dəhlizinin əhəmiyyəti və iştirakçı dövlətlərin tranzit potensialının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar vurğulanıb. Sənəddə, həmçinin Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin Avropa ilə Asiya arasında rəqabətədavamlı nəqliyyatın inkişafında mühüm rolu qeyd edilib, dəmir yolu xəttinin ötürücülük qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tikinti işlərinin başa çatdırılmasının

vacibliyinə diqqət yetirilib. Bəyannamədə bu marşrut üzrə nəqliyyat əməliyyatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün infrastruktur investisiyalarına əhəmiyyətli ehtiyac da vurğulanıb [9].

Ümumilikdə, demək olar ki, Şərq-Qərb Layihəsi və ya Yeni İpək Yolu layihəsi Asiya ilə Avropa arasında əsrlər boyu davam edən münaqişə və antaqonizm nəticəsində kəsilmiş enerji, nəqliyyat və ticarət əlaqələrini bərpa etmək təşəbbüsüdür. İpək Yolu İqtisadi Kəməri Avropa bazarlarına avtomobil və dəmir yolu ilə çıxışı təmin etmək üçün Çin tərəfindən hazırlanmış təşəbbüsdür. Boru kəməri Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və ya Ukrayna vasitəsilə Çin iqtisadiyyatını Avropa İttifaqının iqtisadiyyatı ilə birləşdirir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri nəqliyyat xidmətlərinin inteqrasiya olunmuş qlobal bazarının formalaşmasında aparıcı rol oynayırlar. Avropanı Asiya ilə birləşdirən Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizi və ya Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu tarixi Böyük İpək Yolunun canlanmasıdır. Bu layihə Çindən Türkiyəyə və Avropa ölkələrinə, eləcə də əks istiqamətdə yük daşımalarının həcmini artırmaq üçün hazırlanıb. Sadələşdirilmiş inzibati prosedurlar və daşıma prosesinin təkmilləşdirilmiş texnologiyaları sayəsində Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizi müxtəlif ölkələrin, o cümlədən coğrafi baxımdan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu xəttində yerləşməyən şirkətlər üçün maksimum səmərəliliyi təmin edir. Nəqliyyat dəhlizi növbəti marşrut üzrə hərəkət edir: Çin – Qazaxıstan – Xəzər dənizi – Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə və/və ya Qara dəniz – Avropa.

Qlobal təchizat zəncirlərini və nəqliyyat şəbəkələrini pozan əhəmiyyətli geosiyasi dəyişikliklər dövründə Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rolu artır. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin həyata keçirilməsinin arxasında duran ən mühüm amil Ukrayna münaqişəsidir və Qərbin Rusiyaya tətbiq etdiyi sanksiyalar nəticəsində Moskvanın Körfəz ölkələri, Şərqi Afrika, Hindistan və Cənubi Asiyakimi qlobal bazarlara alternativ yollar tapmağa çalışmasıdır.Multimodal nəqliyyat dəhlizinə dəmir yolu, avtomobil, hava, dəniz və çay nəqliyyatının infrastrukturu daxildir. Tədqiqatçıların fikrincə, "Şimal-Cənub" İTC-nin yük potensialı 2030-cu ilə qədər 14,6 milyon tondan 24,7 milyon tona qədər olacaq. Beləliklə, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin işə salınması makroregional nəqliyyat və logistika sisteminin – Avrasiya nəqliyyat strukturunun yaradılmasına öz töhfəsini verir. Bu strukturun yaradılması Avrasiya daxilində ticarət və investisiya əlaqələrinin inkişafı üçün zəmin yaradır. O, həmçinin Avrasiya qitəsinin bir çox ölkələrinin, xüsusən də dənizə çıxışı olmayan ölkələrin uzunmüddətli iqtisadi maraqlarına cavab verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan — Avrasiyanın nəqliyyat qovşağı. https://azerbaijan.az/related-information/165
2. Bayramov V., "Xalq qəzeti" 26 Avqust 2019 15:03. Nəqliyyat dəhlizləri Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını genişləndirir https://xalqqazeti.com/az/news/29087
3. Hikmət Babaoglu.Dünya siyasəti və Beynəlxalq münasibətlər, Dərslik.2009
4. Hikmət Babaoğlu. Xarici siyasət. Bakı-ELM-2019.
5. Kerimkhanov, Abdul (2018). Azerbaijan, Belarus ink agreement for North-South project. https://www.azernews.az/business/141142.html
6. Pərviz Sadayoğlu. Şimal-Cənub, yoxsa Şərq-Qərb? https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e74130_az.html
7. Международный транспортный коридор "Север – Юг". https://web.archive.org/web/20200813135733/https://oldcargo.rzd.ru/static/public/ru
8. Восток — Запад. https://index1520.com/topics/vostok-zapad

9. Грузия, Азербайджан, Турция и Казахстан подписали декларацию «О Транскаспийском коридоре Восток-Запад». https://www.newsgeorgia.ge/gruzija-azerbajdzhan-turcija-i-kazahsta/
10. Троицкая Н.А. Транспортные коридоры России для международного сообщения. М. : АСМАП, 2000.

ADDRESSING DIGITAL DIVIDE: A STUDY ON DIGITAL INDIA CONNECTIVITY IN JAMMU AND KASHMIR

Umer Iqbal
Doctoral Fellow Indian Council of Social Science Research, New Delhi. Ph.D. Scholar, Department of Journalism & Mass Communication, Islamic University of Science & Technology, Awantipora, J&K, India.

ABSTRACT

Technology has become significantly relevant for purpose of education, communication, business and others in the contemporary times. It has the potential to opportunities for employment, governance, communication and lessen the digital divide as well. Information and communication technologies (ICT's) are engines of e-governance, educated society, social development and economic growth. Even though ICTs contribute widely for economies, there are still challenges that need to be addressed. From USA to Haiti, impact of digital divide still persists based on ethnicities, regions, literacy & other components. Much has been done yet a lot needs to be achieved to dream of tech savvy world.

In India technology was adopted in late 70s and computers replaced type writers and other manual practices in the following decades. To connect and empower masses, an initiative known as Digital India was launched on 1st July 2015 with three key components: digital infrastructure, governance and services on demand, digital empowerment of citizens in order to remodel India into a knowledgeable economy and digitally empowered society. A survey of the available corpus of literature available indicates that the digital divide and barriers in communication still persist in the country, within states, within districts or between rural and urban areas. Although with the launch of Digital India programme, a flagship programme of government of India, the divide is being bridged by various initiatives of the Digital India programme.

This descriptive and analytical research paper aims to study and analyse connectivity and communication perspective of Jammu and Kashmir citizens with the government through Digital India e- governance initiatives by employing the survey method using cluster sampling and probability random sampling.

Keywords: Digital divide, Digital India, e-governance, empowerment, J&K.

ARENA MODELING OF A LOGISTICS PLATFORM AS A DECISION SUPPORT TOOL

Ph.D. Meroua SAHRAOUI
Laboratory of Transport Engineering and Environment, Faculty Science of Technology, Transport Engineering Department, University of Constantine 1, Algeria.
ORCID ID : 0000-0002-5735-450X

Prof. Dr. Ahmed BELLAOUAR
Laboratory of Transport Engineering and Environment, Faculty Science of Technology, Transport Engineering Department, University of Constantine 1, Algeria.

ABSTRACT

Through the introduction of the Industry 4.0 paradigm, a collection of information and communication technologies (ICT) are introduced that disperse information processing and decentralize decision-making to several autonomous and intelligent entities, including production resources, operators, and products. As a result, industrial systems are getting increasingly complicated. Manufacturers must create new, more adaptable control systems in the wake of this complexity to handle the numerous production disruptions. Manufacturers must first complete the simulation process, which enables them to risk-free analyze, test, and verify novel architectures. However, in this article, we review the analytical simulation models of the production system of a logistics platform.

With the aid of this literature research, we are specifically attempting to pinpoint the many features and traits that may be included in a general model of a production system as well as the benefits and constraints of modeling the system using the Arena software. This study's goal is to develop a cutting-edge plan specifically designed for simulating a manufacturing system or logistics platform.

Keywords: Arena, modeling, simulation, performance, production system, logistics platform.

1. INTRODUCTION

In a world of perpetual economic, technological, and social change evolution, and to remain competitive in volatile growing, and changing markets [1], the various industrial players must continually improve the structure, behavior, control, and performance of their production systems.

The Advent of the Industry 4.0 Paradigm [2], also known as the factory of the future, introduces a set of information and communication technologies that make it possible to distribute information processing and decentralize decision-making on several autonomous and intelligent entities, including production resources (machinery, robots, transport equipment, etc.), operators and products [3]. This distribution and decentralization push towards the design and development of new management architectures, where the products have a certain intelligence allowing them to have an active role in the operational and decision-making processes [4].

Due to the fact, that industrialists are frequently averse to the idea of testing new piloting architectures on their production system owing to a variety of risks (breakage, breakdown, unavailability, loss of production capacity, etc.). The simulation of flows in industrial systems offers a methodology [5] and a set of tools to test, evaluate, and validate various alternatives and design choices, as well as a reduction in cost and risk [6].

In the literature and on the market, there are several software commercial and open-source event simulation discrete, particularly well-suited to flow simulation, and evaluation of pilot architectures [5], ARENA is part of this offer. Arena simulation software is the most widely used discrete event simulation software in the world [6]. With ARENA, we can integrate programming, read and write from Microsoft databases and perform 2D animations [6].

To model logistics platforms and their interdependencies for their security, many methods have already been employed. This article intends to offer the most recent state-of-the-art modeling techniques for the production system of logistics platforms. Firstly, we present the fundamentals of agent-based modeling (ABM), which is essential for simulation, in this particular case, we are referring to ABM&S (Agent-Based Modelling and Simulation), often known as ABS.

In the next section, we will discuss the many Petri network kinds that are often utilized in logistics and ICT[310] situations. We also found the co-simulation-based behavioral modeling method to be interesting.

Finally, this study will examine the most recent modeling technique, which is based on complex network theory (systems) and is concerned with the static or statistical characterization of networks.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

This section will present a conceptual framework of a logistic platform's modeling techniques that successively addresses six strands that guide this research, namely:

- Agent Modeling
- Petri Networks
- Complex Networks
- Boolean Logic Driven Markov Processes
- ARENA Software

3. METHODOLOGY OF WORK

This article's study attempts to examine cutting-edge approaches tailored for the modeling of logistics platforms. The reflection's analytic approach in this situation is both analytical and descriptive.

It is founded on the processing of information gathered from numerous sources linked to the study issue and the relevant scientific literature.

[310] Information and communication technologies

4. AGENT MODELING

4.1. **Modelling principle**

Modeling based on agents called ABM (Agent-Based Modeling) is a modeling technique for the necessary computer simulation [7]; in this case, we are talking about ABS (Agent-Based Simulation or ABM&S (Agent-Based Modeling and Simulation). This modeling approach was first used in the social sciences [7], and in ecology where it was usually called Individual-Based Modeling (IBM). it is an intrinsically distributed bottom-up approach, using a society of intelligent agents connected [8].

These techniques make it possible to model a very large range of systems, from human societies to systems of electrical technologies in interaction. The subfamily of these models, “cognitive” agents, model entities able to reason based on their perception of the world [8].

To make it easier to analyze complex systems later on, a group of passive (things) or active (people) agents must straightforwardly interact with one another. Therefore, to be computable and maintain the characteristics of the real system, the best modeling approach should provide the option of various degrees of detail, component by component.

Many software programs are available for such modeling, several of which are available in technical reports [8] and online [9].

4.2. **Pros and Cons**

Compared to traditional modeling methods, this methodology provides several advantages, which are detailed in [10] and [11].

The complicated behavior of a logistics platform may be described without the requirement to create a high-level model, to start with. Instead, we use the relatively straightforward behavior of several low-level components as a starting point and let them work together. Then, the increasingly complicated high-level behavior manifests on its own. The model is further modular.

Each agent incorporates their modeling (whether it be Markov chains, algorithmic complexity, or anything else), which means they might differ for each fundamental piece of the same environment.

Another benefit is that it takes an innately distributed approach, which makes it easier to split the computation across numerous processors if the simulation calls for it.

Not the model's underlying assumptions, but rather the simulation results show how difficult multi-agent modeling is. However, multi-agent system implementation can be rather difficult at times, which frequently prevents the modeling of extremely complex systems.

5. PETRI NETWORKS

A Petri network (PN) is a graph consisting of two kinds of nodes: Places (represented by circles) and transitions (represented by bars). The graph is oriented: Arcs go from one kind of node to another (never from place to place, or from transitions to transitions directly). See the example in the following figure [12].

Fig.1 Petri Network graph [12].

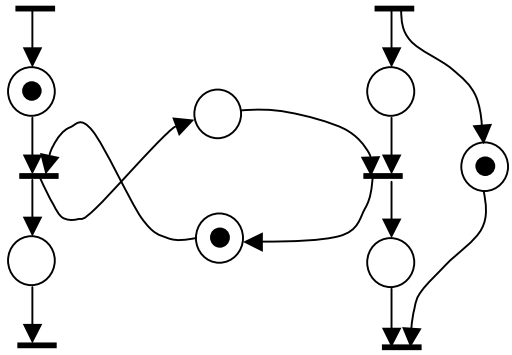

More formally, a PN[311] can be defined by:

4-fold <P, T, Pre, Post> such as:

P = {P_1, P_2, L, P_n} is a finite and not empty set of seats;

T = {T_1, T_2, L, T_m} is a finite and not empty set of transitions;

Pre: $P \times T \rightarrow \{0, 1\}$ is the front incidence application: *Post:* $P \times T \rightarrow \{0, 1\}$ is the rear incidence application.

Pre (P_i, T_j) is the weight of the arc (oriented) connecting the square Pi to the transition Tj; this weight is 1 if the arc exists and 0 otherwise.

Post (P_i, T_j) is the weight of the arc (oriented) connecting the transition Tj to Pi square.

5.1. Petri network definition for ICT systems

5.1.1. Class of colored Petri nets

In [13] R. Wu et al., a model of Petri nets colored (Colored Petri Net: CPN) has been proposed for dynamically analyzing the flow of information and highlighting the approaches that lead to flight information by examining the accessibility of the CPN model.

To assess whether a flow is secure or not, the solution, in particular, introduces the identification of secure marks. The system's information exchange channels are represented by the locations in this solution. A transition is a systemic process. The approach makes use of the idea of a security class, which may be connected to a channel or a token. A security class assigned to a token represents the information's level of sensitivity, whereas a class assigned to a channel reflects the information's level of sensitivity that the channel may transmit. The transferable data and security level are both contained in a token. The information in the channel is matched by the set of tokens in a given slot.

5.1.2. Class of hybrid Petri networks

To assess the effectiveness of TCP/IP transmissions via the Internet (and specifically the impact of communication networks on the transfer of TCP/IP[312] data), M. Bitam et al. [14] propose a hybrid Petri model. In contrast to the TCP protocol, which is viewed as a discrete event model, the behavior of TCP/IP communications (the flow of data) is treated as a

[311] Petri Network

[312] Transmission Control Protocol/Internet Protocol

continuous system. In this method, the data flow is estimated to be a continuous flow and connected with transients, while the buffer is approximated to real values. The router is symbolized by a continuous square with a fixed integer buffer capacity. The memory capacity of the channel is zero. The answer takes into account the transition speeds (or speeds), commonly known as the incoming and outgoing speeds at a router.

A model that D. Xu et al. [15] provide tries to describe IT security threats (for instance, bank card payments). Petri Network Oriented Aspect is the name of this model.

To spot security concerns, the culprits check functional model transitions to see if they can be connected to abuse or other irregularities that go against security goals.

5.2.**Pros and Cons**

The effect and repercussions of the risks on both sides of the infrastructure can only be qualitatively identified by the analysis of the PN[313] modeling (however, a sufficient degree of granularity of the INPUT is required). The PN may unite the elements of the electrical and ICT systems on a single model, taking into account their interdependencies. There is a risk of combinatorial explosion in complicated systems, robustness is still in question for the PN, and sadly, no tool or platform that addresses the electrical context could be discovered.

6. COMPLEX NETWORKS

6.1.**Use of ICT technologies in complicated networks**

Information and communication technologies have been studied since the invention of complex networks, especially to model the Internet [16], the return networks.

Paul Oman, Axel Krings, Daniel Conte de Leon and Jim Alves-Foss found that complex real-time control can have problems that can be solved using graph theory [17]. To achieve this objective and verify the model's operation, they used the SCADA system as a test system.

Numerous research institutions conducted studies to mimic communication and information network. For instance, Carlos Ruggiero, Gonzalo Travieso, and Luciano da Fontoura researched the features of communication networks and information utilizing complex networks [18].

Ying-Ju Chi, Ricardo Oliveira, and Lixia Zhang studied interconnection between routers on systems they have obtained a network of more than 30,000 nodes and 100000 links [19]. Failure analysis and unforeseen occurrences encourage each other through this strategy.

6.2.**Pros and Cons**

The modeling of complex systems in a variety of domains (such as biological, technical, sociological systems, etc.) and the study of a variety of events (in cascade) that apply to electrical networks, epidemiological phenomena, targeted assaults, and random attacks all employ complex networks. They exhibit a variety of topologies that reflect the network's behavior. As a result, they assist in extracting topological information from networks, such as the degree of interconnectedness and distance between knot pairs. Additionally, they provide a chance to research the electrical networks' dependability, security, and vulnerability. However, one of the drawbacks of networks is the absence of a mechanism for analyzing several infrastructures, such as software that is tailored to our needs and electrical and communication networks. In actuality, today's tools create based on the application field and the unique requirements of the users [19].

[313] Petro Networks

7. BOOLEM LOGIC-DRIVEN MARKOV PROCESSES

7.1. **Origin and general presentation**

BDMP (Boolean logic Driven Markov Processes) denotes a graphic formalism from the field of hal-00560494, version 1 - 28 Jan 2011operating safety. Invented by Marc Buissou in the early 2000s [20]. They combine the Markov modeling strength with the visual appeal of fault trees, inheriting its readability and simplicity.

According to the first method, the BDMP alters the traditional semantics of fault trees in two key ways:

- They are connected to the process tree's leaves. A Markov chain models the behavior of components in various modes. Each sheet can be thought of more specifically as either being in a "requested" mode, which corresponds to a system where the component it models contributes to the system's overall functionality, or as being in a "non-solicit" mode, which denotes that the corresponding component is not required (it is, for instance, at rest because of cold redundancy).

The component's failure and repair behavior was modeled for each mode using a straightforward Markov process. The procedures of sheet model redundancies are depicted in Figure 2 below. The failure value (λ) varies depending on the mode (the repair value μ is assumed to be the same); the sheet corresponds to cold redundancy when $\lambda_0 = 0$.

- They add a brand-new kind of connection called a trigger, which is symbolized by a red dotted arrow and enables you to choose sheet mode depending on the condition of other sheets. In other words, this relationship graphically illustrates which other components are dependent on a component's form of stress.

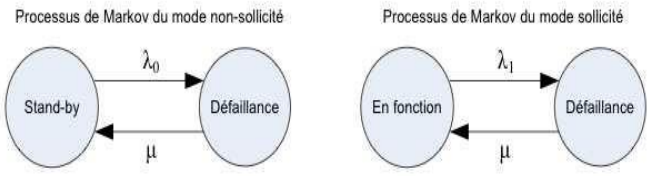

Fig.2: Examples of Markov processes associated with sheet modes [20].

A "controlled Markov process" is made up of the processes corresponding to each mode for a given sheet and the functions indicating the transition from one mode to the other, specifically activated by the triggers. In terms of safe operation, this formalism has three major benefits over other dynamic models:

- On the one hand, it enables the creation of intricate dynamic models while continuing to be almost as legible and simple to construct as a fault tree. For example, passive, simple, or cascading redundancies, common cause failures, load carry-overs, differing operations depending on the sequence of events, etc., are just a few common scenarios that may be readily and rapidly modeled using BDMP;
- However, due to their mathematical qualities, BDMPs that are comparable to Markov processes but have a very wide state space can be treated effectively. During the treatment of the model, combinatorial in the investigation of the pathways leading to the feared event may be considerably reduced thanks to a pruning process known as event filtering relevant;

- Lastly, they enable the acquisition of valuable qualitative information in the form, of addition to the conventional estimates of availability and dependability. Lists of possible sequences leading to the feared event are quantitatively described and ranked according to how likely they are to occur within the mission time taken into account for the system.

7.2.**Pros and Cons**

The general advantages of BDMP have previously been described, including rigorous mathematical formalization, efficient model processing, and feedback industrialist. These advantages apply to compact and understandable representations of complicated systems.

Regarding the latter, it should be emphasized that BDMPs utilize the KB3 software platform, which EDF has been using for more than fifteen years to research operational safety [21].

Less specifically, the BDMP has a certain amount of fundamental flaws that must be addressed to meet the needs of the issue being solved. In addition, they have trouble simulating cyclic behaviors and loops as well as accounting for the formation and destruction of elements during the course of the model system. Petri networks are frequently more pertinent in these circumstances.

8. ARENA SOFTWARE

Various simulation tools perform to manage, production, and other systems, among the existing simulation software; we wrote about the most used in the world: ARENA.

SIMAN-ARENA - designed in 1982 by C.D. Pedgen of System Modeling Corporation is a simulation language of the type process interaction, ARENA representing the version chart by SIMAN. The description of the model (software) of the simulated system is using an assembly consisting of serial, parallel, or feedback of different functional blocks from ARENA libraries (templates). Such a modeling approach makes it possible to obtain a model (software) structure close to that of the (real) system to be simulated [22].

The simulation will give results to determine the architecture errors of our system and increase the production and minimize the waiting time of a product or a customer, all this is managed with computer tools (software) For this we used the ARENA simulator under Windows [22].

8.1.**Basic Points**

- **Entity:** An entity is an object that evolves in the different functional blocks that make up the system model. It usually corresponds to a concrete object, such as a person or a room in a workshop. Moving entities within different blocks - for example, moving parts in a workshop - causes a change in the state of the simulation model, which is analogous to moving tokens in a PN model.
- **Attribute:** An attribute is a variable individually associated with entities (the variable is local) to represent their states or their parameters. For example, each entity, representing a piece circulating in a workshop, may have the following attributes:

  - Type_de_piece to identify the type of a part (for example, Type_de_piece = A or B);

  - Prioritized index to identify the priority index of a part (for example, Priority Index = Low or Important);

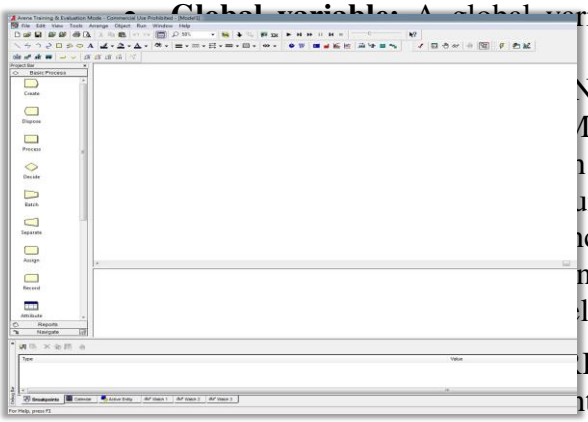

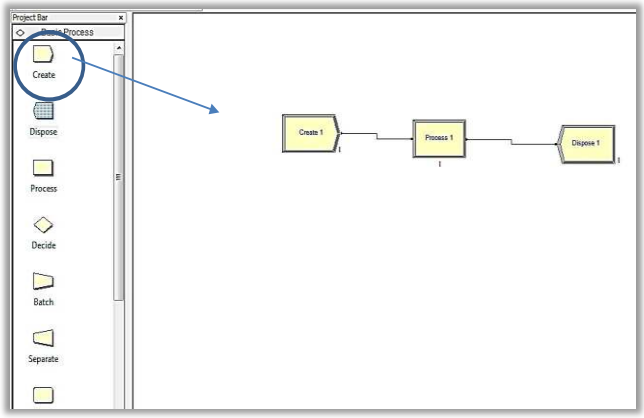

- **Global variable:** A global variable

For
NOW
MAN)
the
urrent
ce in
nning
l.

ENA
tities
evolving from one functional block to another in the model, from its creation to its destruction. The sequencing over time of the various events related to the evolution of the entities in the blocks constituting the model is done through a schedule [12].

When an entity is introduced into a functional block, it triggers/activates the associated "service", which causes a change in the status of the model. A “service” can act [12]:

- On the entity through the value of its attributes. For example, through an Assign block, we can assign to the prioritization index attribute of an entity representing a part, present in the block, the important value;
- On the global variables of the software model. For example, passing an entity into a Delay block causes a pure delay, which will affect the TNOW variable.

A program (or software model) developed with ARENA is saved in a file with a. doe extension and consists of [12]:

- A model part, which represents the algorithm describing the static and dynamic characteristics of the different functional blocks making up the model;
- The experimental framework, which groups together the data specifying the parameters specific to a given simulation (initial conditions, duration of the simulation, etc.).

The entities only cross the functional blocks of the model part.

Fig.3 Basic Model Arena Interface [12].

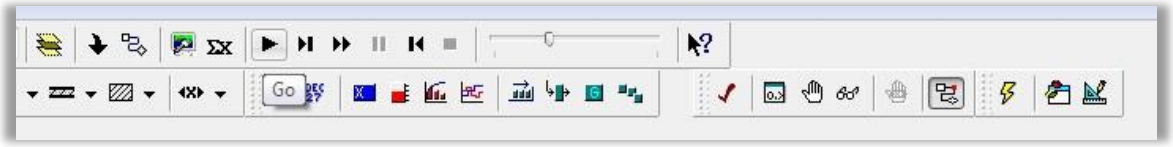

Fig.4 Model Execution [12].

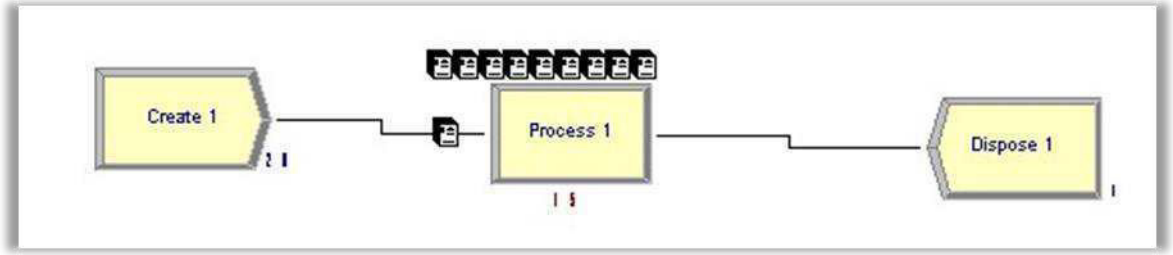

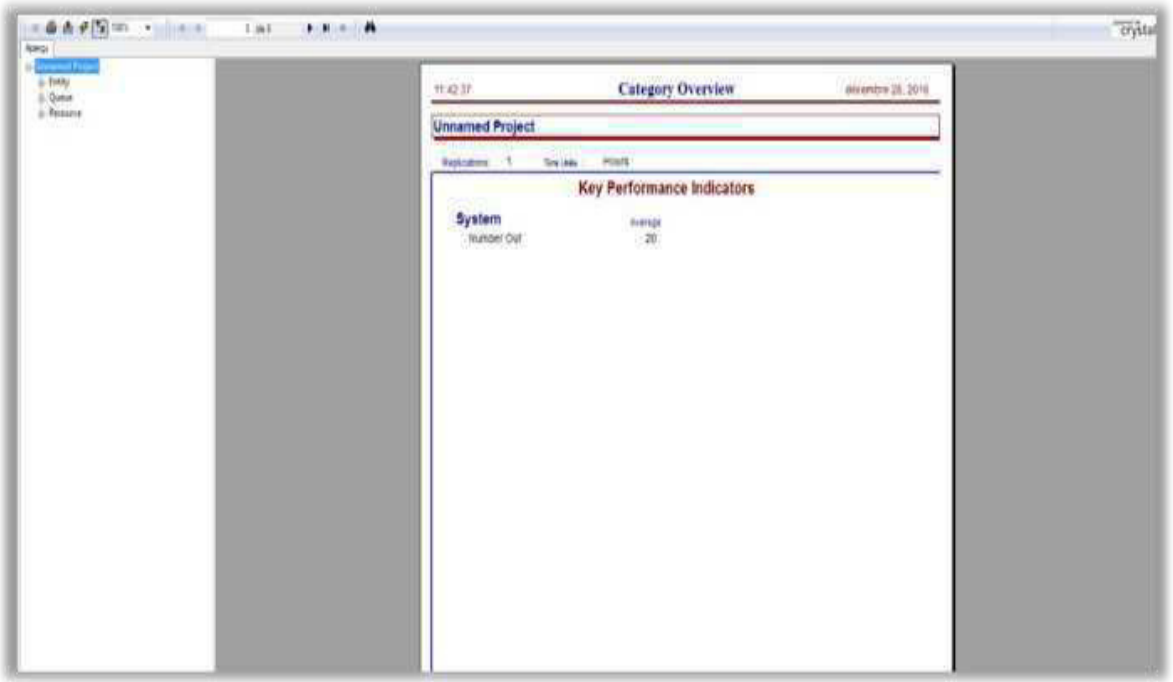

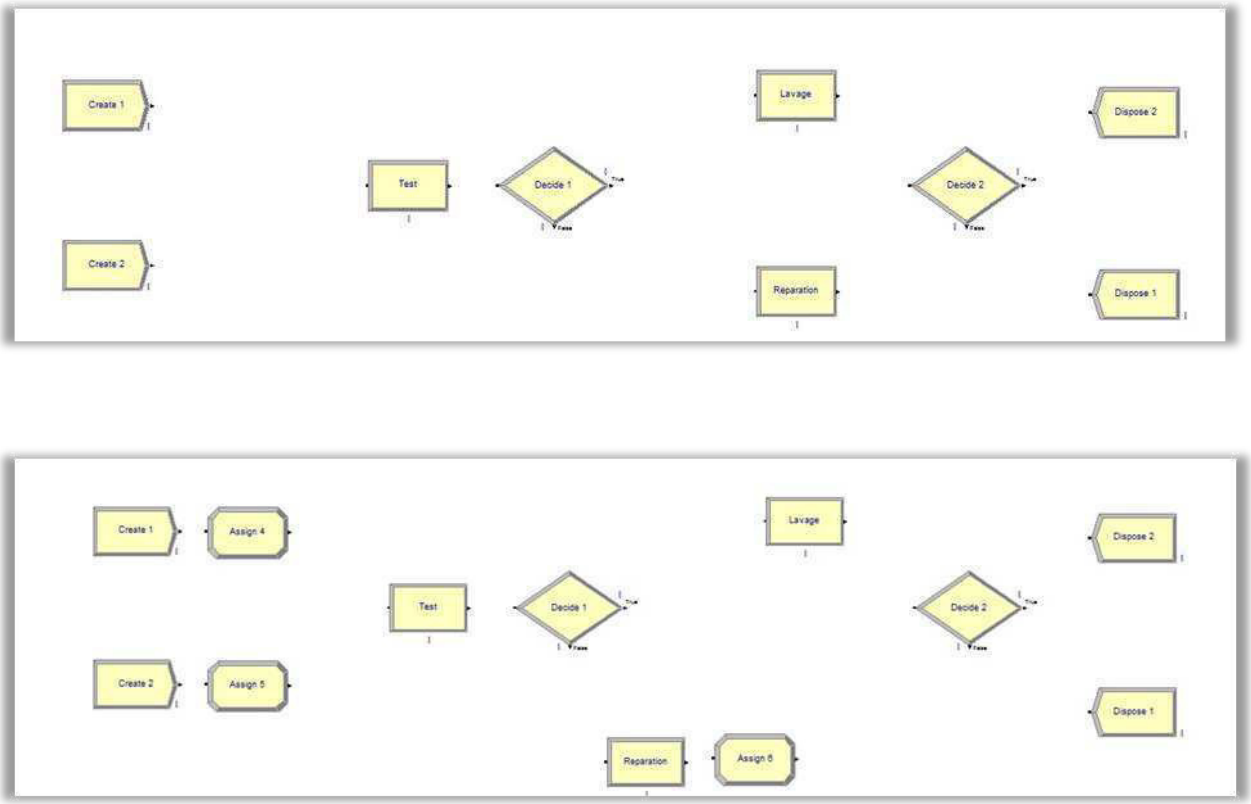

Fig.5 Execution Result [12].

8.2.**Pros and Cons**

8.2.1. Pros [23]

- It helps you to detect problems and bottlenecks in the processes. The simulation report is very useful with good insight to help you with decision-making.
- For a little while, I had access to the full version during a workshop, I participated in the Rockwell representative company in Brazil, and I was amazed by the possibilities it offers.
- Perfect for both students learning Monte Carlo discrete-event simulation and for those in industries practicing the technique on behalf of their business.
- Arena is a very good simulation software for beginners.

8.2.2. Cons [23]

- The program lagged many times while used and suddenly shut down.
- No online resources available on how to fix errors. The software is only compatible with Windows.
- It was a constant struggle to train the average user on the software.
- Perfectionists will have a nightmare of a time making their lines from one block to another straight--fix one, and you have inevitably caused a staggered line somewhere else.

9. CONCLUSION

There are numerous advantages to the growing usage and development of information and communication, which meet actual demands. Despite this, the employment of these methods, which are subject to fast change, can occasionally affect how the power grid functions and can even provide security risks.

A literature study was done to determine the current state of the art for modeling infrastructure interdependencies. These techniques will be used and put to the test in the future as part of the multi-attribute modeling of logistics platforms project.

REFERENCES

[1] « Hoda ElMARAGHY, “Smart Changeable manufacturing systems,” Procedia Manuf., vol. 28, pp. 3–9, 2018. ».

[2] V. Alcácer et V. Cruz-Machado, « Scanning the Industry 4.0: A Literature Review on Technologies for Manufacturing Systems », *Engineering Science and Technology, an International Journal*, vol. 22, juin 2019, doi 10.1016/j.jestch.2019.01.006.

[3] « Distributed control of production systems - ScienceDirect ». https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0952197609000797 (consulté le 15 mai 2023).

[4] Y. Sallez, « Produit “actif” tout au long de son cycle de vie », 2012.

[5] « L. M. S. Dias, A. A. C. Vieira, G. A. B. Pereira, and J. A. Oliveira, “Discrete simulation software ranking -A top list of the worldwide most popular and used tools,” Proc. - Winter Simul. Conf., vol. 0, pp. 1060–1071, 2016. ».

[6] « SIMULATION SYSTÈMES DE PRODUCTION RÉSEAUX DE PETRI SIMAN - ARENA ».

[7] « E. Bonabeau. Agent-based modeling : Methods and techniques for simulating human systems. In Proc. of the National Academy of Sciences of the USA, volume 99, pages 7280–7287. National Academy of Sciences of the USA May 2017 ».

[8] « Rob Allan, Survey of Agent-Based Modelling and Simulation Tools, Available Online ».

[9] https://www.trustradius.com/simulation
[10] « Dianne C. Barton and Kevin L. Stamber. An agent-based microsimulation of critical infrastructure systems. In 8th International Energy Forum, Las Vegas, March 2000. International Energy Foundation's ENERGEX 2010. ».
[11] http://en.wikipedia.org/wiki/Comparison_of_agent-based_modeling_software
[12] Jean-Louis Boimond, « SIMULATION SYSTÈMES DE PRODUCTION RÉSEAUX DE PETRI SIMAN - ARENA »,
[13] « Ruoyu Wu and al., "Colored Petri Nets Based Modeling of Information Flow Security," International Workshop on Knowledge Discovery and Data Mining, January 2009, pp. 681-684 ».
[14] « M. Bitam, H. Alla, "Performance evaluation of a TCP/IP transmission using hybrid Petri nets," Computer Systems and Applications, ACS/IEEE International Conference on, pp. 54-I, ACS/IEEE 2005 International Conference on Computer Systems and Applications (AICCSA'05), 2005 ».
[15] « D. Xu and K E. Nygard, "Threat-Driven Modeling and Verification of Secure Software Using Aspect-Oriented Petri Nets", IEEE Transactions on Software Engineering, April 2006, pp.265-278. ».
[16] « J.-P. Onnela, J. Saramaki, J. Hyvonen, G. Szabo, D. Lazer, K. Kaski, J. Kertesz, A.-L. Barabási. "Structure and tie strengths in mobile communication networks". Proceedings of the National Academy of Sciences. Vol. 104, No. 18, pp. 7332-7336, 2007. ».
[17] « p. Oman, A. Krings, D. Conte de Leon, J. Alves-Foss. "Analyzing the security and survivability of Real-Time Control Systems", Proceedings of the 2014 IEEE, Workshop on Information Assurance. pp. 342- 349. Juin 10-11 2014. ».
[18] « Y-J. Chi, R. Oliveira et L. Zhang. "The AS-level connectivity observatory". ACM Computer Communications Review. Vol. 38, No. 5. Oct. 2008. ».
[19] « Ludovic Piètre Cambacédès, Des relations entre sûreté et sécurité, Thèse de doctorat, Télécom ParisTech, novembre 2010 ».
[20] « M. Bouissou and J.-L. Bon, A new formalism that combines advantages of fault-trees and Markov models : Boolean logic is driven Markov processes, Reliability Engineering & System Safety, vol. 82, p. 149–163, nov. 2003. ».
[21] « Schneier, B. Attack trees: Modeling security threats Dr. Dobb's Journal, 2015, 12, 21-29. ».
[22] « Professeur Jean-Louis Boimond : « simulation systèmes de production réseaux de petri siman –arena », thèse de doctorat, http://laris.univ-angers.fr/_attachments/jean-louis-article2/Cours%2520de%2520simulation.pdf?download=t ».
[23] « pros/cons ARENA ». [En ligne]. Disponible sur: https://www.capterra.com/p/144460/Arena/reviews/

MOBILITY AND ITS FUTURE DIRECTIONS

Dr. Ramona Marinache
University of Bucharest, Faculty of Letters, Department of Cultural Studies

Prof. Dr. Valentina Marinescu
University of Bucharest, Faculty of Sociology and Social Work, Department of Sociology

ABSTRACT

Human societies wouldn't have been possible in an immobile world. Throughout history's crossroads there were numerous mobile Deus ex Machinas (for example vehicles moved by animals) that played major roles in the progress of human societies, by propelling them to new heights.

Today we see the world at a new crossroad. We see the fast approaching peak of the Fourth Industrial Revolution. The current world realities are accelerating exponentially the coming of the post carbon world, which for mobility would bring a dramatic drop in the physical mobility and an increase in the virtual movement in the cyber physical space.

The actual physical mobility of humans it is set to take place in two ways 1) for essential travels on longer distances thought the use of autonomous vehicle; 2) for the rest of the acts of physical mobility by travelling on foot or using bicycles or by returning to traditional, sustainable means of travelling that use the power of natural elements and the animal power (traction animals). In this future reality, our presentation will provide possible answers to the questions: how will the two ways of physical mobility coexist? What is the place of horses in the future of human mobility?

We will present our findings as scenarios of the future non-human- robotic and AI interaction.

Keywords: physical mobility, future, history

MAXIMIZING BUSINESS RETURNS TO CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY (CSR): THE ROLE OF CSR COMMUNICATION

Gajender Kaushik

Research Scholar, Gujarat University, India

ORCID ID: 0000-0002-5041-504X

ABSTRACT

By engaging in corporate social responsibility (CSR) activities, companies can not only generate favorable stakeholder attitudes and better support behaviors (e.g. purchase, seeking employment, investing in the company), but also, over the long run, build corporate image, strengthen stakeholder–company relationships, and enhance stakeholders' advocacy behaviors. However, stakeholders' low awareness of and unfavorable attributions towards companies' CSR activities remain critical impediments in companies' attempts to maximize business benefits from their CSR activities, highlighting a need for companies to communicate CSR more effectively to stakeholders. In light of these challenges, a conceptual framework of CSR communication is presented and its different aspects are analyzed, from message content and communication channels to company- and stakeholder-specific factors that influence the effectiveness of CSR communication.

Keywords: Corporate social responsibility, Governance, philanthropy

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF NATIONAL ORNAMENTS APPLIED IN MODERN CLOTHES

MÜASIR GEYİMLƏRDƏ TƏTBİQ OLUNAN MILLI ORNAMENTLƏRİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ismayilzadeh Sanam Huseyn
Azerbaijan State Economic University Second year master's student of design and aesthetics.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir geyimlərdə tətbiq edilən milli ornamentlərin bədii xüsusiyyətləri və müasir dövr geyim dizaynında onların əhəmiyyəti təhlil edilir.

Azərbaycan xalqı çoxəsrlik tarixi boyu zənginliyi və orijinallığı ilə fərqlənən elə mədəni irs qoymuşdur ki, onun göstəricisinə çevrilən milli ornamentlər bütün sənət sahələrində geniş istifadə edilərək günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Müxtəlif sənət sahələrinə - xalçaçılıq, dulusçuluq, bədii tikmlərə xarakterik olan milli ornamentlərin geyim mədəniyyətində geniş tətbiqini təhlil edilərək növlərinə, qruplarına, elementlərinə görə bölünmüşdülər.

Bu gün müasir geyimlərdə etnik elementlərə daha çox üstünlük verilir, milli ornamentlər müasir geyimlərdə tədbiq edilərək onlara milli, tarixi zənginliyin qatılması müşahidə edilir. Müasir dövrdə müxtəlif çalarları əldə edən ənənəvi ornamentlər dövrün geyimlərinə zənginlik, incəlik qataraq onları tarixi köklərimizə bağlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dövlərdə hər bir xalqın özünəməxsus milli geyimləri olub, onları bəzəyən,tarixi köklərinə bağlayan milli naxışlar, milli ornamentlər olub. Bu gün bu ornamentlər, naxışlar müəyyən dəyişikliklərlə, stilizasiya edilməklə müasir geyimlərə tədbiq edilərək etnik üslub kimi gündəlik həyatımızda öz əksini tapır. Geyim dizaynerləri müasir tələblərə cavab verən lakin eyni zamanda tarixi ruhumuzu yenidən canlandıra bilən zövqlü, dəyərli geyim kompozisiyaları yaratmağa nail olurlar. Geyim mədəniyyətin zəngin ənənələrə sahib sahələrdən biri kimi qiymətləndirilir, öz xalqının milli nailiyyətlərinin qorunub saxlanmasını təmin edir. Müasir dövrdə yeni nəsil nümayəndələrinin milli ənənələrə, milli üsluba meylinin artması sevindirici haldır. Bu gün nəinki xüsusi tədbirlərdə, hətta gündəlik həyatda milli ornament, milli çalarları özündə daşıyan geyimlərə üstünlük verildiyi aydun duyulur. Geyimdə mövcud olmuş modanın xüsusiyyətlərinin təhlili hər bir xalqın mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini müəyyən etməyə böyük imkan yaradır.

Tədqiqat mövzusunun əsas məqsədi milli geyim elementlərini, naxışlarını, ornamentlərin bədii xüsusiyyətlərini təhlil edərək müasir dəbli geyimlərin layihələndirilməsində onlardan geniş istifadə edilməsini təbliğ etməkdir.

Açar sözlər: milli ornamentlər, bədii tikmə, milli geyim, müasir geyim, naxışlar, bədii parçalar, ənənəvilik,milli çalarlar.

SUMMARY

The article analyzes the artistic features of national ornaments used in modern clothing and their importance in modern clothing design.

The people of Azerbaijan have left such a rich and original cultural heritage throughout their centuries-long history that the national ornaments which became its indicator have been widely used in all fields of art and have survived up to this day.

The wide application of national ornaments in clothing culture, characteristic of various art fields - carpet making, pottery and artistic embroidery were analyzed and divided according to their types, groups, and elements.

Today ethnic elements are more preferred in modern clothes, national ornaments are applied in modern clothes adding national and historical richness to them. Traditional ornaments, which acquire different shades in modern times, add richness and delicacy to the nowadays clothes and connect them to our historical roots.

It should be noted that in all eras, each nation had its own national costumes, national patterns and ornaments that decorated them and tied them to their historical roots.

Today, these ornaments and patterns are applied to modern clothes with certain changes and stylization and are reflected in our daily life as an ethnic style. Clothing designers manage to create tasteful, valuable clothing compositions that meet modern requirements but at the same time can revive our historical spirit.

Clothing is considered one of the areas of culture with rich traditions, it ensures the preservation of the national achievements of its people. In modern times, it is a gratifying thing that the representatives of the new generation are more inclined to national traditions and national style. Today, it is clear that not only in special events, but also in everyday life, clothes with national ornaments and national colors are preferred. The analysis of the characteristics of the existing fashion in clothing provides a great opportunity to determine the stages of development of the culture of each nation.

The main goal of the research topic is to analyze the elements of national clothing, patterns, artistic features of ornaments and promote their wide use in the design of modern fashionable clothes.

Key words: national ornaments, artistic embroidery, national clothing, modern clothing, patterns, artistic fabrics, traditionalism, national colors.

ORNAMENTAL HERITAGE OF AZERBAIJAN ARCHITECTURAL MONUMENTS IN MODERN CLOTHING COLLECTIONS

MÜASİR GEYİM KOLLEKSİYALARINDA AZƏRBAYCAN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN ORNAMENTAL İRSİ

assoc. Elfana Gasımova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)

teacher. Parvin Namazova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)

teacher. Lala Gafarova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)

XÜLASƏ

Məqalədə son dövrlərdə başlayan milli oyanış prosesi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan memarlıq abidələrinə məxsus ornamentlərdən istifadə edərək müasir geyimlərin hazırlanmasından bəhs edilir. Azərbaycan memarlıq abidələrinə məxsus ornamentlərin əsasən də Qarabağ və Naxçıvan memarlıq abidələrindəki ornamentlərin yenidən mənimsənilməsi və dərk edilməsi ornament sənətinin müasir istifadəsi üçün yeni şərait yaradacaqdır. Memarlıq abidələrinə məxsus ornament sənəti moda dizaynerlərinin diqqətini çəkərək yeni geyim siluetləri yaratmaq üçün adətən ilham mənbəyi oldu.

Moda çoxsaylı kreativ idealları qəbul edərək dizaynerlərin bu idealardan istifadə etməyinə şərait yaradır. Memarlıq da heç bir zaman dizaynerlərin nəzərindən kənarda qalmadı. Moda dizaynerlərimiz yeni geyim siluetləri yaratmaq üçün memarlıq abidələrindən ilham alaraq, yeni geyimlər dizayn etdilər. Memarlıq ornamentləri xalçalar, geyimlər, parçalar üzərində öz əksini tapmağı ilə daha çox diqqət çəkdi. İki sənət arasında əlaqələrin yaranması incəsənətin bir növünün digəri üçün materiala çevrilməsi ilə müasir geyimlərdə özünü göstərməyə başladı. Geyim və sənaye dizaynında bu, ornamentin qayıdışı kimi müzakirə edilməsi xüsusi diqqət çəkdi. Bu məqalədə biz ornamentlərin diqqəti daha estetik və mədəni ölçülərə yönəldə biləcəyi və istehlak mallarından olan geyimlər üzərinə tətbiq oluna biləcəyi anlayışını yenidən müzakirə etmək istəyirik. Bundan ilham alaraq, Qarabağ və Naxçıvan bölgələrindəki

memarlıq abidələrində istifadə olunan ornamentlərdən geyimlər üzərində istifadə etdik. Memarlıq abidələri üzərində bəzək xarakteri daşıyan bir çox ornament motivləri mövcuddur ki, bunlar da keçmişdən gələn rəmzi və ya simvolik mənanı əks etdirir, xalqın həyatında xüsusi rol oynadığını bildirir. Azərbaycan memarlıq abidələri arasında bir neçə memarlıq nümunəsindən istifadə edilərək hazırlanan geyim nümunələri üzərində Qarabağda yerləşən Molla Pənah Vaqif türbəsi, Naxçıvan MR-in ərazisində Möminə Xatun türbəsi, Şəki xan sarayı üzərindəki ornamentlərin xarici formasından ilhamlanmışdır. Nəticə olaraq bildirə bilərik ki, məqalə memarlıq abidələrində tapılan ornamental motivlərin milli irsindən müasir geyim kolleksiyalarının tərtibatında yaradıcılıq mənbəyi kimi istifadə imkanlarının nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində müəlliflər müasir modellər üçün yaradıcı axtarışlar təqdim edir və ornamental motivlər irsinin analitik işinin və yaradıcı şərhinin nəticəsi olan obrazlı həllər nümunələri hazırlayırlar. Ornamental motivlərin, xüsusən də Qarabağ və Naxçıvan məktəblərinin memarlıq abidələrinin naxışlarının tədqiqi müasir kolleksiyalarda təcəssüm olunmuş milli elementlərin təsvirləri arasında təmas nöqtələri və oxşarlıqlar tapmağa imkan vermişdir.

Açar sözlər: Memarlıq və moda, Ornamentlər, Qarabağ memarlığında ornamentlər, Naxçıvan memarlığında ornamentlər, Geyimdə ornamentlər.

GİRİŞ

Memarlıq və geyim arasında birbaşa əlaqə varlığı təkcə məqsəd şəklində deyil – həm ətraf mühitdən, həm də onun düşüncə ehtiyacında, fərdiliyini, gəldiyi zamanın unikallığını vurğulamaq istəyindədir. Ticarətin genişlənməsi sənətkarlara işlərini fərqləndirmək üçün yeni yollar icad etməyə imkan verdi. Keçən əsrdən bəri elmin inkişafı və qabaqcıl texnologiyaların meydana çıxması ilə geyim moda sənayesi memarlıq ilə ortaq keçmişə malikdir. Bu, tikintidə modelyer texnikasının, tikiş kolleksiyalarında isə mürəkkəb çoxsəviyyəli dizaynın istifadəsində özünü göstərirdi. Geyim və memarlığın qarşılıqlı təsirinin qısa tarixinə, moda və memarlıq arasındaki sıx əlaqə müxtəlif dizaynerlərə ilham mənbəyi oldu. Onların əlaqəsi simvolikdir, tarix boyu geyimlər, binalar forma və görünüş baxımından bir-birini əks etdirirdi. Bu anlayış təbii ki, geyim və memarlıq bədən üçün sığınacaq və qorunma mənasını təmin etmək kimi əsas funksiyanı bölüşməklə yanaşı, materiallarda məkan və həcm anlayışını yaradır. Son illərdə isə moda və memarlıq arasındakı əlaqələr dizaynerlər tərəfindən daha da maraq doğurmağa başladı. Əsrin son rübündə moda və memarlığın bir-birinə qarışması yaradıcılıq praktikasında yeni məna və imkanlar tapmağa imkan verdi. Başlanğıc nöqtəsi 1980-ci illərin əvvəlləri hesab olunur. Bu dəfə memarlıq və modada əhəmiyyətli mədəni dəyişikliklər qeyd edildi. 1980-ci illər böyük mədəni müxtəliflik, enerji və öyrənmə dövrü idi.

Xüsusilə Londonda, eləcə də dünyanın digər böyük şəhərlərində, məsələn, Nyu-York, Paris və Tokioda cəsarətli fərdiyyətçilik və qeyri-uyğunluq ruhunda tez-tez etika şəhər tənəzzülünə və post-pank nihilizminə qarşı qoyulurdu. Fənlər arasında sərhədlər sanki parçalanmış və mədəniyyətlər zəngin fikir və imkanlar mübadiləsini təşviq edən dialoqda birləşmişdir. Bu dövr memarların və dizaynerlərin bütöv bir nəsli üçün formalaşma prosesində münbit zəmin yaratdı.

Tom Ford öz yazılarında bildirirdi ki, "paltar və binalar insanın yaşadığı qabıqdır" və bu deyim həqiqəti əks etdirir. Ancaq bundan başqa deyimlərə də nəzər yetirsək , təbii olaraq oxşar ifadələrlədə də buna oxşar fikirləri tapa bilərik: dövrün istənilən üslubuna baxdıqda, hər moda memarlığın əks etdirir və ya memarlıqda modanı görmək olur. Beləliklə, 1960-cı illərin bir çox dəbli şəkillərdə bəzi binalarda və Rokoko dövrünün geyimlərində o dövrün memarlığının ornamentlərini dekorasiyasiyada görmək çətin deyil. Müasir moda da bunlar heçdə istisna deyil: dizaynerlər bəzən ilham almaq üçün məhz binalardaki ornamentlərə müraciət edirlər. Bu dizaynerlərə nümunə olaraq Rosie Assoulin x memarlıq Carlo Scarpa tərəfindən, Zaha Hadid tərəfindən Milly x memarlığı, Chloe x Ərəb memarlığı və s. İki sahə arasındaki sıx əlaqədən bizdə ilhamlanaraq, Azərbaycan memarlıq abidələri arasında bir neçə memarlıq nümunəsindən istifadə edərək hazırlanan geyim nümunələri üzərində Qarabağda yerləşən Molla Pənah Vaqif türbəsi, Naxçıvan MR-in ərazisində Möminə Xatun türbəsi, Şəki xan sarayı üzərindəki ornamentlərin xarici formasından geyimlər hazırladıq.

Şəkil.1 Şuşa Molla Pənah Vaqif məqbərəsi

Geyim nümunəsində(şəkil.1) Şuşada yerləşən Molla Pənah Vaqifin məqbərəsindən ilhamlanaraq yaradılmışdır. Üzərindəki detallar türbənin üzərində olduğu kimi bir birinə keçərək naxış yaradan 6 bucaqlı formalardan istifadə edilərək hazırlandı. Bu həndəsi ornamentlər türbədə olduğu kimi geyimdədə stilizə olunmuş şəkildə önə çıxarılmışdır.

Şəkil.2 Naxçıvan Möminı xatun türbəsinin ornamentləri

Növbəti geyim (şəkil.2) Naxçıvanda yerləşən Möminə xatun türbəsindən ilhamlanaraq yaradılmışdır. Bu geyim türbənin formasından və üzərində ki naxışlardan stilizə olunmuş şəkildə yaradılmışdır. Geyimdəki rəng həlli türbənin üzərindəki rəngləri əks etdirir ki, bunlar oxra və mavi rənglərdir. Bu naxışlar və həndəsi formalar memar Əcəminin yaradıcılığının xarakterik xüsusiyyətləri olduğu üçün bu memarlıq abidəsinin ornamentlərindən istifadə edərək geyim silueti hazırlamamaq qeyri mümkün idi.

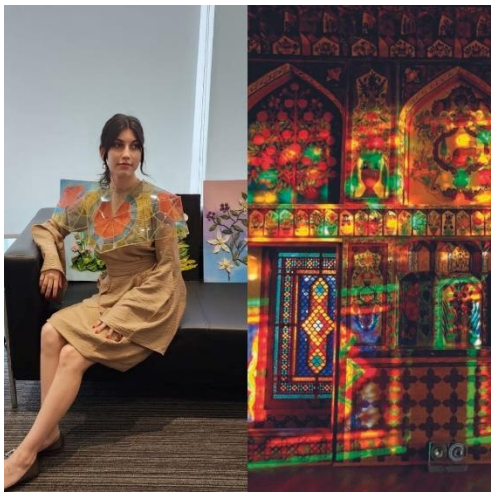

Şəkil.3 Şəki xan sarayının ornamentləri

Sonuncu geyim (şəkil.3) isə Şəkidə yerləşən Xan sarayından ilhamlanaraq yaradılan geyimdir. Geyimdə istifadə olunan bəzək detalı Şəki xan sarayının divar rəsimləri qədər önəmli olan şüşə şəbəkələrindən ilhamlanaraq stilizə olunmuş şəkildə dizayn edilmişdir. Şəbəkə həndəsi naxış formalarının olduğu kimi istifadə edərək quruluşunun və istifadə yerini dəyişərək geyimdə aksesuar kimi istifadə dizayn edilmişdir. Mədəniyyətin komponentləri kimi dəb və memarlıq bir-birinin kontekstində mövcuddur və buna görə də hər ikisində eyni obraz və formalar təcəssüm olunur.

Moda və Memarlığın əslində bir-birindən ayrılmaz anlayışlar olduğunu Unec Dizayn Məktəbinin dizaynerləri Elfanə Qasımova, Pərvin Namazova, Lalə Qafarova tərəfindən hazırlanan geyim siluetləri vasitəsiylə məqalədə də öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullahi, Y., & Embi, M. R. B. (2013). Evaluation of Islamic geometric patterns. Frontiers of Architectural Research.
2. Alothman, H., & Akcay, A. (2018). Fashion inspired by architecture: The interrelationship between Mashrabiya and Fashion World. Journal of History Culture and Art Research.
3. Bobila, M. (2017).Why does architecture have influence on fashion—and can it go the other way? Accessed 12 Nov 2018.
4. Ertas, S., & Samlioglu, T. (2015). Architecture education and fashion design: “Fashion – Reject Studio” in international architecture students meeting. Procedia-Social and Behavioural Sciences,.
5. Hedayat, A. (2012). Inquiry on interrelationships between architecture and fashion design. Master of Science in Architecture. Thesis (M.S.)-Eastern Mediterranean University, Faculty of Architecture, Dept. of Architecture. Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Hıfsiye Pulhan.

ABSTRACT

The article describes the development of modern clothing using ornaments belonging to Azerbaijani architectural monuments in connection with the national awakening process that began in recent times. The re-appropriation and understanding of the ornaments belonging to the architectural monuments of Azerbaijan, especially the ornaments in the architectural

monuments of Karabakh and Nakhchivan, will create new conditions for the modern use of ornament art.The art of ornamentation belonging to architectural monuments attracted the attention of fashion designers and was usually a source of inspiration for creating new clothing silhouettes.

Fashion has embraced numerous creative ideas, enabling designers to use them. The craftsmanship was never overlooked by designers. Our fashion designers designed new clothes inspired by architectural monuments to create new clothing silhouettes. Architectural ornaments attracted more attention with their reflection on carpets, clothing, fabrics. The emergence of connections between the two arts began to manifest itself in modern clothing, with the transformation of one type of art into a material for the other.In clothing and industrial design, it was a special consideration to discuss as the return of the ornament. In this article, we would like to renegotiate the concept that ornaments can focus on more aesthetic and cultural dimensions and apply to clothing from consumer goods. Inspired by this, we used the ornaments used in the architectural monuments of Karabakh and Nakhchivan regions on the clothes.Among the architectural monuments of Azerbaijan, the clothing samples made using several architectural examples were inspired by the outer form of the ornaments on the Molla Panah Vagif tomb located in Karabakh, Momina Khatun tomb in the territory of Nakhchivan MR, Sheki Khan palace. As a result, we can say that the article was devoted to reviewing the possibility of using the national heritage of ornamental motives found in architectural monuments as a creative source in the design of modern clothing collections. In the framework of the study, the authors provide creative research for modern models and produce figurative solutions that are the result of analytical work and creative commentary on the ornamental motivations heritage. The study of ornamental motives, especially the architectural monuments of Karabakh and Nakhchivan schools, has enabled us to find contact points and similarities between descriptions of national elements represented in modern collections.

Keywords: Architecture and fashion, Ornaments, ornaments in Karabakh architecture, ornaments in Nakhchivan architecture, ornaments in clothing.

THE ROLE OF ART-DESIGN IN FORMING THE CREATIVE SKILLS OF FUTURE DESIGNERS
GƏLƏCƏK DİZAYNERLƏRİN YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ART-DİZAYNIN ROLU

Senior Lecturer.Nisakhanim Huseynova

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

Senior Lecturer.Gulchohra Salehzadeh

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

Teacher.Shahla Sharifli

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

ABSTRACT

Art-design is one of the most beautiful development lines of modern design. The main quality of designer solutions of this direction is a strong artistic element based on the principles of pure art.

Design as a dynamic and rapidly developing system created a new direction – art-design of focused on design of the objects, products, and environment, interior, exterior, etc. in the 20th century. By creating art-design objects (installations, floristic compositions, carnival masks, folk toys, decorative panels in the tapestry technique, batik, stained-glass windows, images, etc.) with their own talents, students acquire certain knowledge, skills, innovations, develop their artistic abilities, and reveal their creative potential.

A new direction in art design has become an ecological approach, which involves the reprocess of materials for the production of new art products. It is known everyone that currently the ecology of the planet is being discussed seriously; human activity has a negative impact on the environment. And as a solution to this global problem, eco-design emerged in the 1970s. According to A.V. Uvarov, "Ecological design is a type of project activity that exists as a conscious or intuitive reaction to natural changes and is manifested in the creation of objects and spaces. The purpose of ecological design is to stabilize the relationship between people and the environment."

This article explains the issues related to the specifics of teaching design to students, researches the role of art-design as an effective way to develop artistic skills and gain individual experience in creative activity.

Creative activity is the skill to realize one's own creative ideas in educational and professional activities in accordance with individual interests and goals. The indicators of the student's creative activity can be considered original innovation, deviation from the template, violation of traditions, unexpectedness, appropriateness, and value, transfer of knowledge from one field to another or to the sphere of professional competences.

Keywords: creativity, individual creative potential, creative free personality, ecological approach in design.

ANNOTASİYA

Dizayn dinamik və sürətlə inkişaf edən bir sistem olaraq XX əsrdə obyektlərin, məmulatların, ətraf mühitin, interyerin, eksteryerin və s. dizaynına yönəlmiş yeni bir istiqaməti–art-dizaynı yaratdı. Öz əlləri ilə art-dizayn obyektləri yaratmaqla (installyasiyalar, floristik kompozisiyalar, karnaval maskaları, xalq oyuncaqları, qobelen texnikasında dekorativ pannolar, batik, vitrajlar, təsvirlər və s.) tələbələr müəyyən bilik, bacarıq, yeniliklər əldə edir, bədii qabiliyyətləri inkişaf etdirir, özlərinin yaradıcılıq potensiallarını üzə çıxarırlar.
Art-dizaynda yeni bir istiqamət ekoloji yanaşma yeni art-məhsulların istehsalı üçün materialların təkrar emalını nəzərdə tutan ekoloji yanaşmaya çevrildi. Heç kimə sirr deyil ki, hazırda planetin ekologiyası ciddi şəkildə müzakirə olunur, insan fəaliyyəti ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Və bu qlobal problemin həlli kimi eko-dizayn 1970-ci illərdə yaranıb. A.V.Uvarova görə: "Ekoloji dizayn təbii dəyişikliklərə şüurlu və ya intuitiv reaksiya kimi mövcud olan, obyekt və məkan yaradıcılığında təzahür edən layihə fəaliyyətinin bir növüdür. Ekoloji dizaynın məqsədi insan və ətraf mühit arasında əlaqəni sabitləşdirməkdir".
Bu məqalə tələbələrə dizaynın öyrədilməsinin xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələləri açıqlayır, bədii bacarıqların inkişafı və yaradıcılıq fəaliyyətində fərdi təcrübə qazanmağın effektiv yolu kimi art-dizaynın rolunu araşdırır.
Yaradıcı fəaliyyət fərdi maraq və məqsədlərə uyğun olaraq təhsil və peşə fəaliyyətində öz kreativ ideyalarını həyata keçirmək bacarığıdır. Tələbənin yaradıcılıq fəaliyyətinin göstəriciləri orijinal yenilik, şablondan kənaraçıxma, ənənələrin pozulması, gözlənilməzlik, məqsədəuyğunluq, dəyərlilik, biliyin bir fənn sahəsindən digərinə və ya professional kompetensiyalar sferasına ötürülməsi hesab edilə bilər.

Açar sözlər: yaradıcılıq, fərdin yaradıcı potensialı, yaradıcı azad şəxsiyyət, dizaynda ekoloji yanaşma.

Dizayn memarlıq və tətbiqi sənətlə birlikdə sənaye istehsalı texnikasına əsaslanan layihə-yaradıcı fəaliyyətin bədii-oriyentasiya növlərindən olub maddi bədii yaradıcılığa aiddir.
Maddi bədii yaradıcılıq incəsənət dünyasına aid olub təxminən, sırf utilitar, texniki-konstruktiv obyekt yaradıcılığı və bədii yaradıcılıq sferalarının kəsişməsində yaranıb, formalaşıb və inkişaf edib. Eyni zamanda bu maddi mədəniyyət (o cümlədən, obyekt yaradıcılığı) və mənəvi mədəniyyət (o cümlədən, "təmiz" sənətlər dünyası) sferalarının kəsişmə nöqtəsidir.
Maddi bədii yaradıcılıq növlərinin mahiyyətində utilitar-praktik və estetik (müxtəlif obyektlərdə müxtəlif çəkiyə malik), eləcə də maddi və mənəvi prinsiplər birləşir və bu maddi bədii yaradıcılıq növləri arxitektonik sənət qrupuna aiddirlər. Buraya ilk növbədə memarlıq, tətbiqi sənət (onun bütün növləri), dizayn, xalq sənətkarlığı daxildir.
Rəssamlığın, heykəltəraşlığın, qrafikanın, bədii fotoqrafiyanın, bədii ədəbiyyatın, kinonun, teatr və musiqi sənətinin monofunksionallığından fərqli olaraq memarlıq bifunksionallıq (gözəllik və faydalılıq vəhdəti) ilə xarakterizə olunur.
Monofunksional sənətlər utilitarlıqdan azaddır, yalnız bədii funksiyaya və mənəvi dəyərə malikdirlər. Onlar-"təmiz sənətlər"ə münasibətdə memarlıq, dizayn, tətbiqi sənət maddi bədii yaradıcılıqda incəsənət və sənətdən kənarda dialektik vəhdətinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.
Təyinatına, konstruksiyasına, formasına görə fərqlənən sırf utilitar təyinatlı məmulatlar və tikililər (binalar) sırf işarə-informasiya funksiyasına malik arxitektonik incəsənətə aid olmayan obyektlərlə eyni çəkini daşıyırlar. Estetik əhəmiyyətə malik olmayan praktiki

təyinatlı obyektlər kimi onlar da bədiilikdən məhrum olmuş maddi yaradıcılıq məhsullarıdır.
Yalnız insanları və ya maddi mühiti (daxili və binadan kənarda) bəzəmək üçün yaradılmış, yəni sırf dekorativ funksiyaya malik olan və yalnız estetik əhəmiyyət kəsb edən əşyalar maddi bədii yaradıcılıqdan daha çox incəsənət sahəsinə yaxındır.
Onlar dekorativ sənət sahəsini ən təmiz formada təşkil edirlər. Mahiyyətcə tətbiqi sənətə aid olan bir çox məmulatlar öz dekorativliyini artırmaq, dekorativ-tətbiqi sənət sahəsini təşkil etmək istiqamətində inkişaf etmiş, sonra isə (çox vaxt formaca deyil, mahiyyət etibarilə) praktiki faydalılıq funksiyasını itirmişdirlər, onlar sırf dekorativ sənət sahəsini formalaşdırdılar.
Bəzək məhsulları, sırf dekorativ əşyalar təkcə peşəkar tətbiqi sənət sahəsində deyil, bildiyimiz kimi daha əvvəllər-xalq sənətkarlığında yaradılmışdır. Maddi bədii yaradıcılığın bu növlərində sırf dekorativ məmulatların yaradılması öz yerini dizayna ötürdü və dizaynın yaradıcılıq fəaliyyətinin xüsusi istiqaməti olan Art-dizayn önə çıxdı. Art-dizayn şüurlu şəkildə yalnız estetik tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş bir istiqamətdir.
"Art-dizayn" anlayışının qeyri-müəyyənliyi yaradıcı fəaliyyətin bu növünün formalaşması prosesi, onun araşdırılması aspektlərinin axtarışı və perspektivlərin nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı olmaqla obyektiv bir hadisədir. Müasir Art-dizaynın əsas xüsusiyyətini funksional rəngarəngliklə yanaşı, onun sistem layihələndirilməsinə yönəlməsi təşkil edir.
Onun özəlliyi ondadır ki, dizaynerin səyləri ilk növbədə (və çox vaxt, yalnız) qavranılan obyektin obrazından əldə olunan bədii təəssüratların təşkilinə yönəlir. Məmulatlar utilitar dəyərini itirir (və ya az miqdarda saxlayır) və demək olar ki, müstəsna olaraq dekorativ, sərgi üçün olur, yəni faktiki olaraq emosiyalar layihələndirilir. "Emosional alış" bazarına keçidlə əlaqədar olaraq Art-dizayn əsərlərinin yaradılması təcrübəsindən sənaye dizayn məhsullarının layihələndirilməsində getdikcə daha çox istifadə olunur.
Art-dizaynın sosial-mədəni mənşəyinə və bədii təbiətinə keçməzdən əvvəl onu "utilitar" və "estetik" kateqoriyalarına münasibətinə görə fərqləndirilən dizayn növləri sistemində diqqətdən keçirmək lazımdır. Bu sistemdə dizayn növləri özlərinin "utilitar" və "estetik" kateqoriyalara münasibəti kimi xüsusiyyətlərə görə fərqlənirlər. Dizayn növlərində "utilitar" və "estetik" kateqoriyalar ya ahəngdardır, yaxud da ya utilitar başlanğıc, ya da estetik başlanğıc üstünlük təşkil edirlər.
Art-dizayn bədii və memarlıq formayaradılması ilə sintezə yönəlmiş bir sıra yaradıcı tendensiyalardır. Bu, bilavasitə funksional məqsədi olmayan obyektlərin, məhsulların dizaynı ola bilər, lakin bütün formayaranma, koloristika və harmoniya qanunlarına uyğun yaradılaraq bu obyektlər sənət əsərlərinə qoyulan yüksək tələblərə cavab verirlər, ona görə də onları sərgi salonlarında nümayiş etdirmək olar. Tamamilə gərəksiz görünən əşyalar bəzən heykəl, abidə, memarlıq detalı və ya suvenir kimi praktiki əhəmiyyət kəsb edə bilir.
Art-dizayn qavranılan obyektdən alınan bədii təəssüratın təşkilinə yönəlmiş və estetik başlanğıcın açıq-aşkar üstünlük təşkil etdiyi dizayn növüdür. Bu, maddi bədii yaradıcılıq vəzifələrindən uzaqlaşaraq məqsədləri dekorativ və ya hətta təsviri sənətin vəzifələrinə yaxın olan "duyğuların layihələndirilməsidir". Çox vaxt Art-dizayn obyektləri nümayiş və sərgi eksponatlarıdır, lakin onlar təsviri və ya dekorativ sənət əsərləri deyil, vizual əlamətlərlə tamaşaçıya tanış olan əşyaların dekorativ təsvirləridir: rəssamın fantaziyası ilə dəyişdirilmiş geyimlər, baş geyimləri, qablar, mebellər, lampalar və s.
Mövcud dizayn növləri ilə "bir əlaqədə" art-dizaynın ətraf dünyaya "ekspansiyası" müəyyən bir tendensiya yaradır ki, bu da obrazın layihələndirilən predmetin (obyektin) sənət, bədii yaradıcılıq sahəsinə "çıxması" əsasında yaradılımasına spesifik bir yanaşmada öz ifadəsini tapır. Bu zaman layihələndirilən predmet (obyekt) öz funksional "müstəqilliyi"nin, özyetərliyinin ən azı bir hissəsini qoruyub saxlayır.
Öz növbəsində, Art-dizayn özünü sənətə o qədər "möhkəm" birləşdirir ki, nəinki orada (sənətdə) öz varlığını "müəyyənləşdirir", həm də çox vaxt ondan ayrılmaz olur. Obrazlı formanın tam qovuşmasının bu kimi variantını, məsələn, Art-dizayn və konseptual sənət

obyektlərini müqayisə edərkən izləmək olar. Zahirən bu obyektlər tam eyni ola bilir, lakin kontekstdə fərqli obrazlı və semantik yük daşıyırlar. Art-dizaynla onunla əlaqəli olan konseptual sənətin "təsir zonalarının" məhdudlaşdırıcısı kimi məhz obyektin "kontekstuallığı" çıxış edir.

Əslində art-dizayn obyektləri-çox vaxt başqa sənət növlərindən götürülən obrazlarla kəsişən bu və ya digər qrup, növ və tip məhsulların sərbəst şərh olunan mövzusunda dekorativ kompozisiyalardır. Bəzən bu kompozisiyalar həqiqətən orijinal, ifadəli, gözəl olur, lakin çox vaxt onlar hər hansı bir yolla yeniliyə can atan sənətkarların özünütəsdiq naminə predmetlər aləminin komponentlərinin ümuməhəmiyyətli dəyərlərini və gözəllik meyarlarını alt-üst etmək üçün tamaşaçıları epataj etmək məqsədlərini güdürlər. İstənilən vasitə ilə istənilən yeniliyə can atmaqdır.

Digər dizayn növlərində əşyalar yaratmaq üçün istifadə olunan demək olar ki, bütün materiallar art-dizayn obyektlərində müxtəlif birləşmələrdə istifadə olunur, lakin ilk növbədə dekorativ məqsədlər üçün. Bunlar metallar, ağac, şüşə, keramika, plastik, rezin, boyalar, parçalar, trikotaj, dəri, xəz, qiymətli daşlar, daş və s.

Art-dizaynın verilmiş substansiyalardakı fəaliyyət sahəsi daima genişlənərək, getdikcə onu spesifik açıq inteqrativ sistem kimi ifadə edir. Art-dizaynı sistemli hadisə kimi nəzərdən keçirərkən ona aşağıdakı kimi tərif vermək olar: Art-dizayn–predmet-məkan, antropo-predmet, natura-predmet sistemləri və onlarda yerinə yetirilən hərəkətlər (fəaliyyət) çərçivəsində dil formalarının (o cümlədən, onların sintezlərinin) müxtəlif vasitələri ilə layihələndirmə növüdür ki, onun da xüsusiyyəti qavranılan obyektin (hərəkətin) obrazından əldə olunan bədii təəssüratın təşkil olunmasından ibarətdir.

Art-dizayn–müasir dizaynın ən gözəl inkişaf xətlərindən biridir. Bu istiqamətin dizayner həllərinin malik olduğu əsas keyfiyyət–xalis (yüksək) incəsənətin prinsiplərinə əsaslanan güclü bədii elementdir.

Hazırda Art-dizayn predmetlərin və ətraf mühitin dizaynı ilə əlaqəli olan bir çox sahələrdə: gecə klublarının və mənzillərin interyerindən, dəri, dırnaq, saç düzümü dizaynını ehtiva edən bədən üzərində art-dizayna (body-art) qədər geniş yayılmışdır. Art-dizayn müxtəlif poliqrafiya növlərinin yaradılmasında geniş tətbiq olunur.

Art-dizaynın bədii təbiətini aşkar etmək üçün, eləcə də çox çeşidli dizayn aləmində onun yerinin və rolunun müəyyən olunması üçün dizayn fəaliyyətinin tipologiyalaşdırılmasının məhz son əsası üzərində diqqəti cəmləşdirmək lazımdır. Bu əlamətə görə dizaynın aşağıdakı növləri ayırd edilir və xarakterizə olunur: non-dizayn (non-design), sistemli dizayn, mühəndislik dizaynı, klassik dizayn, staylinq (styling) və Art-dizayn.

Non-dizayn növündə utilitar başlanğıc və layihələndirmənin fəaliyyət səviyyəsi üstünlük təşkil edir. Non-dizayn–layihələndirmənin verbal, mətnli, sözlü-məntiqi formasıdır. Dizaynın digər növlərindən fərqli olaraq onun məhsulu işləmələrin layihə-qrafika və ya maket-model nəticələri deyil, məsələn, müəyyən fəaliyyət strategiyalarını əks etdirən və daha effektiv metodlarla arzu olunan nəticələrə nail olmağa imkan verən ssenariləri, normaları, qaydaları, proqramları ehtiva edən mətnlərdən ibarətdir.

Art-dizayn sənaye dizaynı və staylinqin mahiyyətini müəyyən edən meyarlardan məqsədyönlü şəkildə uzaqlaşaraq, məkan və plastika incəsənətlərində avanqardizmin müxtəlif istiqamətlərini və ya dekorativ sərgi sənətinin konseptual cəhətdən xüsusi növlərini tamamlayır.

Art-dizayn əsərlərinin yaradıcıları çox vaxt özlərini insanların həyat fəaliyyətində onlara lazım olan praktiki cəhətdən faydalı və eyni zamanda gözəl, ən müxtəlif təyinatlı məmulatların sənaye üsulu ilə tətbiq olunmasına oriyentasiyalı dizayner deyil, onların ideyaları ilə başqa şəklə salınmış əşyaların xüsusi bir aləminin rəssamı hesab edir.

Art-dizayn həmçinin sənaye dizaynı və ya staylinq obyektlərini (yalnız texniki cəhətdən sadə olanları) təşkil edən əşyalar və ya onların bədii yolla transformasiya olunmuş obrazları ilə əlaqədardır.

Dizayner fəaliyyətinin tipologiyalaşdırılması bir-birini qarşılıqlı tamamlayan bir neçə əsasla mümkün və məqsədəuyğundur: dizayn fəaliyyəti sahəsi üzrə (dizayn subyektləri), dizayn fəaliyyətinin istiqamətləri (mövcud perspektivlər) üzrə, dizayn obyektlərinin siniflərindən, qruplarından və növlərindən asılı olaraq onun ixtisaslaşması üzrə və nəhayət, "utilitar" və "estetik" kateqoriyalara aidiyyəti üzrə.

Art-dizaynın faydalı funksiyalarının məcmusu onun qiymətli yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən təşkil olunur. Art-dizayn aksiologiyası sosial mədəniyyətin müxtəlif dairələrində və sahələrində onun tətbiq olunmasının (layihələndirmə fəaliyyətinin spesifik forması kimi) perspektivlərində açıqlanır.

Art-dizayn dizaynerlik yaradıcılığının növü kimi pozisiyalaşdırılır. Art-dizaynı müstəqil yaradıcılıq forması kimi təhlil edərkən onun formalaşan funksional struktur bütövlüyü çərçivəsində aşağıdakı substansiyalarını ayırd etmək olar:

- Art-dizayn üslub kimi;
- Art-dizayn layihələndirmə metodu kimi;
- Art-dizayn müstəqil yaradıcılıq növü kimi.

Art-dizayn obyekti polliqrafiya məhsulu, xalq istehlak malları, mədəni-məişət təyinatlı predmet və məmulatlar, tətbiqi sənət əsərləri, kostyum aksessuarları, reklam məhsulu, interyer və vitrinlər, kütləvi tədbirlər, idman və siyasi aksiyalarin təşkili üçün predmetlər, firma nişanları, eləcə də konseptual tətbiqi obyektlər: assamblaj, kollaj, instalsiya və s. ola bilər.

Müəyyən mühitə cızılmış obyekt funksionallığın və bədii əhəmiyyətin eyni dərəcədə vacib əhəmiyyət daşıyan xüsusiyyətlərin olduğu dizaynın mühüm elementinə çevrilir. Çox zaman art-obyekt mühüm məna aksentinə çevrilməklə, yaradılan məkanda dominantlıq təşkil edir. Bu gün art-obyektə həm şəhər mühitinin formalaşmasında, həm də interyerin dizaynı zamanı tələbat var. Hazırda memarlıq kompozisiyasını artıq art-obyekt kimi parlaq ştrix olmadan təsəvvür etmək çox çətindir. Mühitin dizaynında istifadə olunan art-obyektin aşağıdakı vacib əlamətlərə malik olduğu hesab olunur: inteqrativlik və ya konkret mühitə uyğunlaşmaq; özünü təmin etmək–yəni öz özlüyündə o bir incəsənət əsəridir. Bu zaman art-obyektin üslub xarakteristikası-funksionallığı əhəmiyyət kəsb etmir. Axırıncı xüsusiyyət obyektin Art-dizaynda istifadəsi zamanı mühüm xarakteristika təşkil edir. Bu, istirahət məkanı, su üçün çən, işıq mənbəyi, reklam daşıyıcısı və s. ola bilər.

Art-dizayn obyektləri şəhər məkanını bəzəməklə və ya turistləri cəlb etmək üçün vasitə kimi xidmət etməklə yanaşı, həm də xüsusi bir atmosfer – həmin məkanın ruhunu, müəyyən emosional abı-havanı yaradır. Bu isə qeyd etdiyimiz kimi "emosiyaların layihələndirilməsidir". Art-dizayn əsərləri kütləvi tamaşaçı üçün nəzərdə tutulub, attraktivdir-cəlbedicidir, estetikdir, eyni zamanda müasir incəsənətlə sıx əlaqəlidir.

Bu gün Art-dizaynda yeni bir istiqamət ekoloji yanaşma yeni art-məhsulların istehsalı üçün materialların təkrar emalını nəzərdə tutan ekoloji yanaşmaya çevrildi. Heç kimə sirr deyil ki, hazırda planetin ekologiyası ciddi şəkildə müzakirə olunur, insan fəaliyyəti ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Və bu qlobal problemin həlli kimi eko-dizayn 1970-ci illərdə yaranıb. A.V.Uvarova görə: "Ekoloji dizayn təbii dəyişikliklərə şüurlu və ya intuitiv reaksiya kimi mövcud olan, obyekt və məkan yaradıcılığında təzahür edən layihə fəaliyyətinin bir növüdür. Ekoloji dizaynın məqsədi insan və ətraf mühit arasında əlaqəni sabitləşdirməkdir".

Ekoloji dizayn layihə növü kimi təbiətlə insanı harmoniyaya salmaq, insanların diqqətini bu problemə cəlb etmək məqsədi daşıyır. Dizaynerlərin vəzifəsi isə ekoloji cəhətdən təmiz həyat tərzinə zidd olmayan dizayn obyektləri yaratmaqdır. Art-dizaynda ayrıca bir istiqamət təbii materiallardan floristik obyektlərin, "zibildən" instalyasiyaların, "tullantılardan" panel-kolajların yaradılmasıdır. Gələcək dizaynerlər əvvəlcə obyekti dizayn edir, ənənəvi texnologiyaları öyrənir, eskizlər hazırlayır, sonra materialda öz fantaziyalarını təcəssüm etdirir-təbii materiallardan dekorativ kompozisiyalar yaradırlar: çiçəklər, yarpaqlar, budaqlar, meyvələr və s.

Ətraf mühitin dizaynı layihə fəaliyyətinin bir növü təbiətdəki dəyişikliklərdən xəbərdarlığın təzahürüdür. Bu tip dizayn ilk növbədə insan və ətraf mühit arasındakı əlaqəni yaxşılaşdırır.

Son zamanlar yüksək keyfiyyətli Art-dizayna açıq tələbat var. Bir çox cəhətdən buna interyerlərin bəzədilməsi ilə bağlı məşhur televiziya şouları təşviq edir. Dekorator peşəsi bu gün dəb halını alıb. Son zamanlar sərgi dizayn obyektlərinin layihələndirilməsi getdikcə daha çox populyarlıq qazanır. Burada ilk növbədə müxtəlif materiallarla müxtəlif eksperimentlər aparılır, obyektlə ətraf mühit arasında daim yeni formalar, strukturlar və qarşılıqlı əlaqə axtarışları aparılır.

Art-dizaynın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu, yaradıcı insanın özünüifadə vasitəsidir. Kütləvi istehsal üçün, tirajlama üçün nəzərdə tutulmayan hər hansı müəllif obyekti, məhsulu art-obyektdir.

Bu gün kompüter texnologiyasının və proseslərin avtomatlaşdırılmasının inkişafı ilə müasir insan dünyaya elmi nöqteyi-nəzərdən baxır. Bu gün ənənəvi texnikanın, xalq sənətkarlığının öyrənilməsinə yönəlmiş dizayner tələbələrin hazırlanması aktual məsələlərdəndir. Dizayn dinamik və sürətlə inkişaf edən bir sistem olaraq XX əsrdə obyektlərin, məmulatların, ətraf mühitin və s. dizaynına yönəlmiş yeni bir istiqaməti–Art-dizaynı yaratdı. Öz əlləri ilə art-obyektlər yaratmaqla (installyasiyalar, floristik kompozisiyalar, karnaval maskaları, xalq oyuncaqları, qobelen texnikasında dekorativ pannolar, batik, vitrajlar və s.) tələbələr müəyyən bilik, bacarıq, yeniliklır əldə edir, bədii qabiliyyətləri inkişaf etdirir, özlərinin yaradıcılıq potensiallarını üzə çıxarırlar.

İ.L.Belova qeyd edir ki, tələbənin yaradıcı potensialı motivasion-hədəf, məzmun, əməliyyat-yaradıcı və reflektor-qiymətləndirici komponentdən ibarətdir.

Motivasion-hədəf komponenti-məqsəd qoyuluşunda, maraqlarda, motivlərdə dizayn fəaliyyətinə şəxsi münasibəti əks etdirir; yaradıcılıq prosesinə marağı nəzərdə tutur; sosial biliklər, peşəkar bacarıq və yeniliklərə yiyələnmək arzusunu əks etdirir.

Məzmun komponentinə fərdi yaradıcılıq səviyyəsində tədqiqat və bədii-layihə tapşırığının həllinə yol açan ümumi təhsil və professional dövrünün bilik, bacarıq, yeniliklər məcmusu daxildir.

Əməliyyat və fəaliyyət komponenti yaradıcı, tədqiqat, bədii, layihə konstruktor fəaliyyətinin təşkili üçün bacarıq və yeniliklər kompleksinə; əqli fəaliyyətin və əqli məntiqi əməliyyatların üsulları, habelə praktik fəaliyyətin formaları: ümumi əmək, texniki, sosial fəaliyyətlərə əsaslanır.

Reflektor-qiymətləndirici komponentə daxildir: anlayış və özünü analiz daxili proseslər, yaradıcılıq fəaliyyəti və onun nəticələrinin tələbənin özü tərəfindən qiymətləndirilməsi. Estetik oriyentasiya, "kütlədən fərqlənmək", ekssentrik olmaq qabiliyyətini əks etdirir.

Art-dizaynla obyektlər yaratmaq üçün tələbələr kompozisiya, rəngkarlıq, koloristika, modelləşdirmə, layihələndirmə, rəsmxətt, maketləşdirmə kimi biliklərə, həmçinin çalışqanlıq və əməksevərlik kimi xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar. İstənilən nəticəyə nail olmaq üçün ilk uğursuzluqda təslim olmamalı, çox çalışmalıdırlar. Belə olduğu halda tələbələr məqsədyönlü bədii fəaliyyət sayəsində öz əlləri ilə tamamilə unikal məhsullar yaradacaq, hər hansı məkan mühitinin unikal görüntüsünü formalaşdıracaqlar.

Art-dizayn yaradıcı obrazlı düşüncə (dizayner bədii obrazlarda düşünməlidir); müxtəlif materialların bədii dekorativ emalı və dekorasiya priyomlarında praktik yeniliklər; bədii və estetik zövq kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirir**.** Dizayner təkcə fundamental biliklərə deyil, həm də hansı istiqamətdə hərəkət etməyin daha yaxşı olduğunu söyləyən öz intuisiyasına arxalanmalıdır; fərdi fəaliyyət tərzi (dizayner analoqu olmayan yeni bir şey yaradır); strategiya qurmaq bacarığı (planlaşdırma tələbələrə işlərini vaxtında təhvil vermək üçün vaxtı hesablamağa imkan verəcək, vaxta əməl etməyi mütləq özlərinə aşılamalıdır); əməksevərlilik-bu yaradıcı peşə sahiblərinə xas fərqləndirici xüsusiyyətdir.

Dizayn təhsilinin əsas məqsədi bir mütəxəssisin peşəkar yetişməsi, onun layihə mədəniyyətinin inkişafı, tədris prosesində hər bir tələbənin yaradıcı potensialının üzə

çıxarılmasıdır. Tələbənin yaradıcılıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması peşəkar marağı, biliyə ehtiyacı və nəhayət, onların şüurlu şəkildə mənimsənilməsi kimi üsulları tələb edir. Gələcək dizaynerin bədii qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün universal bir üsul "sınaq və səhv" üsuludur, onun mahiyyəti ondadır ki, layihə-tədqiqat tapşırığının həlli yollarını axtararkən hər cür variantları əldə olunur, müxtəlif modellər işlənib hazırlanır və ən uyğun optimal variant tapılır. Bədii fəaliyyət prosesində tələbə təkcə art məmulatların, məhsulların yaradılmasının üsul və texnologiyalarını öyrənməməli, həm də bu üsulları praktikada yaradıcı şəkildə tətbiq etməlidir.

Yaradıcı fəaliyyət fərdi maraq və məqsədlərə uyğun olaraq təhsil və peşə fəaliyyətində öz kreativ ideyalarını həyata keçirmək bacarığıdır. Tələbənin yaradıcılıq fəaliyyətinin göstəriciləri orijinal yenilik, şablondan kənaraçıxma, ənənələrin pozulması, gözlənilməzlik, məqsədəuyğunluq, dəyərlilik, biliyin bir fənn sahəsindən digərinə və ya professional kompetensiyalar sferasına ötürülməsi hesab edilə bilər. Yaradıcı fəaliyyət insanın peşəkar və şəxsi inkişafının tükənməz ehtiyatıdır. Tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafının əsas məqsədi həqiqi yaradıcı azad şəxsiyyətin yetişdirilməsidir.

Bu məqsədə çatmaq üçün tələbələrdə:

-müstəqil düşünmək, bilik əldə etmək və tətbiq etmək bacarığını formalaşdırmaq; idrak, tədqiqat və yaradıcılıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək;

- yaradıcı fəaliyyətlərdə iştiraka marağı tərbiyə etmək;

-peşəkar dünyagörüşünü və öz peşə fəaliyyətinə yaradıcı yanaşmanı formalaşdırmaq lazımdır.

Art-dizayn fəaliyyəti tələbələrin bədii qabiliyyətlərinin inkişafı, yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılması üçün fərdi trayektoriya və şəxsi strategiyanın işlənib hazırlanmasına yol açır. Onlar mədəni ənənələrin, xalq sənətkarlığının, dekorativ-tətbiqi sənət və dizaynın inkişaf tarixinin qorunub saxlanılması və öyrənilməsi şərti ilə ənənəvi və yeni təhsil formalarından istifadə edərək innovativ yanaşmaların tətbiqi ilə kreativ obyektlər yaradırlar.

Sonda yaradıcılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əsas şərtləri qeyd edək:

-dizaynın kateqoriyalı aparatını bilmək, bədii-layihə fəaliyyətinin, müasir yanaşma və tendensiyaların əsas tərifl ərinin əhəmiyyəti və mənasını dərk etmək (o cümlədən ekoloji yanaşma);

-dekorativ-tətbiqi sənət və dizaynın peşəkar dilini fəal, daha dərindən müstəqil öyrənməyə hazır olmaq;

- əldə edilmiş biliklərdən praktiki peşə fəaliyyətində istifadəyə və onların yaradıcı interpretasiyalarına hazır olmaq;

-yaradıcılıq işlərinin icrasında bədii qabiliyyətlərin, estetik zövqün, fərdi fəaliyyət tərzinin, orijinallığın və kreativliyin mövcudluğu;

-öz bacarıqları, yaradıcılıq təcrübələri, peşəkar fəaliyyətin praktiki yeniliklərini Dünya ilə bölüşmək istəyi.

Ədəbiyyat siyahısı

Проектное моделирование из бумаги: монография / И.Л. Белова. – Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing is a trademark of: OmniScriptum GmbH & Co. KG., 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www. lap-publishing. ru

Дизайн-образование: особенности развития креативности будущих дизайнеров // Белова И.Л. Структура творческого потенциала личности будущего дизайнера. – Н. Новгород: Мининский университет, 2015.

Уваров А. Экологический дизайн. История, теория и методология эколо-гического проектирования. 2015.

Джудит Уилсон. Экологичный дом. Стили, вдохновленные природой. Арт-Родник. 2008.

Проектные умения в подготовке специалистов в области дизайна / Е.А. Чембаров, И.Л. Белова // Культура и образование. – 2014. – №2 (6).

Формирование у студентов интереса к научно-исследовательской дея-тельности в процессе обучения дизайну / Е.А. Швецова, И.Л. Белова // Тради-ции и инновации в дизайне. – 2018.

А.Г.Тарасова. Проектирование арт-объектов: учебное пособие / Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2015.

Л.В.Браиловская: Арт-дизайн: красивые вещи "hand-made". Феникс, 2006.

Майк Монтейро "Дизайн – это работа" Манн, Иванов и Фербер. 2013.

Пол Рэнд «Дизайн: форма и хаос». Студия Артемия Лебедева. 2016.

У.Лидвелл, К.Холден, Д.Батлер, «Универсальные принципы дизайна». КоЛибри, 2022.

Арт-объект [Электронный ресурс] // Art-house. Режим доступа: http://www.art26.ru/gallery/objects.

ART IN LANDSCAPE DESIGN

ИСКУССТВА В ДИЗАЙНЕ ЛАНДШАФТА

teacher. Shahla Sharifli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)

РЕЗЮМЕ

Ландшафтный дизайн - сфера деятельности, направленная на создание комфортной архитектурной среды с использованием зелени, водных устройств, малых архитектурных форм, декоративных покрытий, элементов освещения.

Основная задача ландшафтного дизайна - создание комфортной среды для жизни человека по экологическим, функциональным и эстетическим показателям.

Ландшафтный дизайн - искусство, находящееся на стыке трёх направлений: с одной стороны, архитектуры, строительства и проектирования (инженерный аспект), с другой стороны, ботаники и растениеводства (биологический аспект), и, с третьей стороны, в ландшафтном дизайне используются сведения из истории (особенно из истории культуры) и философии. Кроме того, ландшафтным дизайном называют практические действия по озеленению и благоустройству территорий. Ландшафтный дизайн — новое направление ландшафтной архитектуры и ее необходимое ответвление.

Многие из приемов ландшафтного проектирования итальянских, французских парков, английских и японских малых садов и других объектов могут быть использованы и в настоящее время. Современный ландшафтный дизайнер, безусловно, должен опираться на богатую традицию садово-паркового искусства прошлого и владеть всей необходимыми знаниями проектирования средовых объектов. Для создания гармоничных ландшафтных объектов необходимо, прежде всего, знание основ архитектурной композиции, художественного цикла дисциплин, а также дендрологии, агротехники, ландшафтного проектирования. Следует также изучить историю развития ландшафтной архитектуры.

Главная задача ландшафтного дизайнера- организовать пространство в соответствии с функциональными, экологическими и эстетическими требованиями, создать его яркий художественный образ и вызвать у человека положительные эмоции.

В отличие от садоводства и огородничества, основная задача которых имеет сельскохозяйственную направленность (повышение урожайности садово-огородных культур), ландшафтный дизайн — более общая и универсальная дисциплина. Еще одна из главных задач ландшафтного дизайна — создание гармонии, красоты в сочетании с удобствами использования инфраструктуры зданий.

Задачи ландшафтного проектирования участков – это прежде всего, создание гармоничных и красивых ландшафтов, а также оптимизация пространства и реализация возможностей функционально использовать территорию. Грамотное ландшафтное проектирование, которое выполняют опытные специалисты, учитывает назначение территории, ее размер, экологические условия. Более того, удачный ландшафтный дизайн способен во многом изменить к лучшему и исходные данные: создать более

благоприятный микроклимат, видоизменить рельеф, сделав его более интересным и привлекательным, улучшить экологию, за счет посадки растений, дающих кислород и фильтрующих атмосферу, устройства искусственных водоемов, увлажняющих воздух. Цель ландшаф тного дизайна — органичное слияние архитектуры с природными элементами.

Ключевые слова: Дизайн, ландшафт, архитектура, техника, экология.

ВСТУПЛЕНИЕ

Ландшафтный дизайн – это настоящий творческий процесс по облагораживанию участка, при котором по максимуму используются природные компоненты для создания гармоничного пространства.

Сейчас ландшафтный дизайн позволяет создавать собственный мир на фоне однообразия городской архитектуры. Также его можно считать средством самовыражения, поскольку каждый садовый участок неизбежно обретает индивидуальные черты.

Зачастую дизайнеры в работе отталкиваются от размера участка. В расчет также берется наличие и внешний вид построек, растения, водоемы, элементы декора.Дачные участки не обладают большим пространством. При разработке проекта ландшафта в ход идут методы визуального увеличения площади с помощью элементов обстановки. Вместо глухого забора можно установить ажурную ограду с вьющимися растениями, проложить через сад кривую дорожку или разместить в нем небольшой водоем (отражение создаст иллюзию расширения пространства). Большие участки встречаются реже и располагаются обычно вдали от городов. Простор позволяет отдельно разместить детскую и спортивную площадки, сад и огород, уголок для отдыха и зону хозяйственной деятельности. На большой территории важно проработать систему дорожек для быстрого и удобного доступа ко всем областям. При создании ландшафтного дизайна для коттеджного участка изучают рельеф местности, микроклимат территории, структуру почвы. Перед обустройством водоемов и фонтанов продумывается система коммуникаций, ведутся другие подобные работы. Итоговый внешний облик можно назвать лишь вершиной айсберга, реальная же работа по облагораживанию территории состоит из множества инженерно-технических операций.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА

Стили ландшафтного дизайна- Регулярный (классический) стиль отличается строгостью геометрии, прямыми дорожками и идеально подстриженными деревьями. Оформление под классику выбирают люди, которые ценят проверенные традиции.

Французский стиль основан на симметрии форм и придает облику сада гармонию за счет правильных линий. Участок украшают декоративные деревья, около дома располагают мощеную площадку, по краям дорожек устанавливают невысокие бордюры. Дополнительным украшением выступают фонтаны.

В английском (пейзажном) стиле, наоборот, симметрия не признается и все элементы декора располагаются свободно. Естественность исполнения создает ощущение, будто бы над окружающим пространством «поработала» природа.

Восточный стиль выделяется пестрыми оттенками и экзотическими деталями. Основное требование – достаточное количество проникающего солнечного света. При оформлении важно использовать зеркала. Стилизация под Восток предусматривает:

- ковровые клумбы;
- керамические элементы, мозаику;
- внутренний дворик;
- куполообразные крыши.

Японский стиль создает атмосферу спокойствия, которая располагает к философским размышлениям и созерцанию. Каждый элемент декора должен быть символичным.

Стиль кантри формирует непринужденную сельскую обстановку. Садовый участок наполнен множеством красивых цветов, которые придают ему вид пестрого деревенского луга.

Экодизайн выбирают любители дикой природы. В своей естественности он даже более радикален, чем английский стиль. Один из важных элементов – маленький пруд, вокруг которого располагаются большие камни и лесные деревья.

Средиземноморский стиль воссоздает солнечные просторы южных стран. Здесь не используются газоны, а растения выставляются группами в корзинах или контейнерах. В оформлении используются элементы керамики, строгие орнаменты и морские мотивы.

Стиль фэнтези создает загадочную атмосферу. На таком участке непременно должно быть ощущение сказочности и древних тайн. Фэнтезийному оформлению присущи извилистые тропинки, заросшие пруды и камни, покрытые мхом.

Стиль барокко отличает сияющая изысканность. Здесь не применяются темные цвета и используются только светлые и яркие тона. Стилизацию под роскошь создает обилие декоративных деталей. Для барокко характерны живые изгороди, живописные газоны, ажурные беседки. Вся красота такого сада требует тщательного ухода.

Данный перечень далеко не полный. Помимо классических и проверенных стилей существуют модерновые и экспериментальные направления вроде минимализма или хай-тека.

Ценители экзотики могут превратить садовый участок в уголок тропического леса, а свободные творческие личности – оформить окружающее пространство под образы из своих смелых фантазий.

Основные элементы ландшафтного дизайна

Если стили позволяют задать вектор для будущего украшения территории, то детали обстановки создают законченный образ участка.

Важной частью сада является газон, который не только подчеркивает эстетику окружающего пространства, но и насыщает воздух кислородом. На нем хорошо заниматься спортом или отдыхать под тенью деревьев в летний зной. Газону требуется постоянный уход, иначе вместо слоя аккуратно постриженной травы вы получите обыкновенную поляну.

Деревья и кустарники – один из главных элементов, позволяющих превратить участок в настоящий сад с тенистыми уголками. Растительность скрывает неприглядные постройки и придает территории благородный вид. До появления современных

технологий посадку деревьев проводили маленькими саженцами. Сейчас для достижения быстрого результата используют деревья-крупномеры.

Для перемещения по саду прокладывают декоративные тропинки. Материал для дорожек бывает различным, в зависимости от стиля участка и практических соображений. Для больших тропинок используют тротуарную плитку и натуральный камень, а для узких петляющих дорожек применяют гравийное или щебеночное покрытие.

Камни, расположенные среди зеленых насаждений, придают саду элементы дикой природы. Альтернатива или дополнение камням – малые архитектурные формы. Их многообразие ограничивается только дизайнерской фантазией: скульптуры, мебель для сада, фигуры животных, фонтаны и т.д. Для имитации горного участка устанавливают альпийские горки, которые выгодно выделяются на равнинном рельефе.

Настоящим украшением участка становятся грамотно подобранные цветники. Разнообразие их оттенков и форм позволяет подобрать гармоничное решение для любого стиля ландшафтного дизайна. В некоторых случаях устанавливаются перголы и шпалеры, чтобы визуально разбить растительность сада на отдельные зоны.

Чтобы участок выглядел более естественно, в нем размещают искусственный пруд. Чтобы получился полноценный природный уголок, лучше разместить водоем неправильной формы. Современные дизайнерские решения позволяют оборудовать на участке настоящий ручей или каскад. Водоем обычно предусматривает наличие живописного мостика и берегов, украшенные кустарником и красивыми клумбами.

Беседки построены на многих садовых участках. В них можно устроить обед в семейном кругу или приготовить барбекю. Беседка – яркий элемент ландшафта, находясь в котором владельцы и гости дома могут по достоинству оценить окружающую красоту.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ОБСУЖДЕНИЕ

Современный ландшафтный проект может включать в себя такую яркую деталь, как мост. В зависимости от его конструкции и дизайна роль данного предмета может быть следующей:
· Являться декоративным дополнением к саду. Если нужно разбавить обилие зелени на участке, то мост подойдет для этих целей.
· В качестве обзорной площадки. Конструкция приподнимается на территории. Поэтому с высоты, например, можно осмотреть клумбы. Чтобы получить максимальный эффект для расположения моста выбирают возвышенность.
· Служить в качестве акцента или как дополнение к водоему. Когда цель – внести на участок элемент, притягивающий внимание, то мост будет хорошей идеей. Украсить мостиком можно дачную и приусадебную территории. С его помощью повышают функциональность местности. Например, когда нужно создать удобный переход через ручей (искусственный или настоящий). Искусная конструкция моста также может стать частью изящной клумбы.

Сделать ландшафтный дизайн проект с мостиком можно в следующих стилях:
· Классика. Этому направлению свойственны строгие линии, симметрия деталей. Поэтому в планировании предпочтение отдают мостам с минимальным количеством декора.
· Сельский или кантри. Любой из этих стилей подразумевает сближение с природой. Поэтому в ландшафтный дизайн проект включают деревянные мосты. Украшают их

кадками с цветами или подвесными кашпо на перилах.
· Модерн. В отличие от классического направления тут не придерживаются строгой симметрии. Поэтому можно поиграть с видами мостовых конструкций и использовать самую-причудливую.
· Японский. В этом стиле мостик можно сделать даже без присутствия водоема на участке. Вместо него выступит ручей в виде морской гальки.
Плюс в том, что подобрать мост реально под любой участок.

ЛИТЕРАТУРА

Книга Татьяны Шиканян «Библия ландшафтного дизайна

Книга Екатерины Ожеговой «Ландшафтная архитектура. История стилей»

Книга Сергея Экономова «100 проектов. Дизайн сада»

ABSTRACT

Landscape design is a field of activity aimed at creating a comfortable architectural environment using greenery, water devices, small architectural forms, decorative coatings, lighting elements.

The main task of landscape design is to create a comfortable environment for human life according to ecological, functional and aesthetic indicators.

Landscape design is an art located at the junction of three directions: on the one hand, architecture, construction and design (engineering aspect), on the other hand, botany and plant growing (biological aspect), and, on the third hand, landscape design uses information from history (especially from the history of culture) and philosophy. In addition, landscape design is called practical actions for landscaping and landscaping of territories. Landscape design is a new direction of landscape architecture and its necessary offshoot.

Many of the techniques of landscape design of Italian, French parks, English and Japanese small gardens and other objects can be used at the present time. A modern landscape designer, of course, should rely on the rich tradition of landscape art of the past and possess all the necessary knowledge of designing environmental objects. To create harmonious landscape objects, it is necessary, first of all, to know the basics of architectural composition, the artistic cycle of disciplines, as well as dendrology, agricultural engineering, landscape design. It is also necessary to study the history of the development of landscape architecture.

The main task of a landscape designer is to organize the space in accordance with functional, environmental and aesthetic requirements, create its vivid artistic image and evoke positive emotions in a person.

Unlike gardening and horticulture, the main task of which has an agricultural orientation (increasing the yield of horticultural crops), landscape design is a more general and universal discipline. Another of the main tasks of landscape design is to create harmony, beauty in combination with the convenience of using the infrastructure of buildings.

The tasks of landscape design of sites are, first of all, the creation of harmonious and beautiful landscapes, as well as the optimization of space and the realization of opportunities to use the territory functionally. Competent landscape design, which is carried out by experienced specialists, takes into account the purpose of the territory, its size, environmental conditions. Moreover, a successful landscape design is able to change the initial data for the

better in many ways: to create a more favorable microclimate, modify the relief, making it more interesting and attractive, improve the ecology by planting plants that give oxygen and filter the atmosphere, the device of artificial reservoirs that moisten the air. The purpose of landscape design is an organic fusion of architecture with natural elements.

Keywords:.

Design, landscape, architecture, techniques, ecological.

INTRODUCTION

Landscaping is a real creative process of ennobling a site, in which natural components are used to the maximum to create a harmonious space.

Now landscape design allows you to create your own world against the backdrop of the monotony of urban architecture. It can also be considered a means of self-expression, since each garden plot inevitably acquires individual features.

Often, designers in their work are repelled by the size of the site. The presence and appearance of buildings, plants, ponds, decorative elements are also taken into account. Suburban areas do not have much space. When developing a landscape project, methods are used to visually increase the area with the help of furnishings. Instead of a blank fence, you can install an openwork fence with climbing plants, lay a curved path through the garden, or place a small pond in it (the reflection will create the illusion of expanding the space). Large areas are less common and are usually located far from cities. The space allows you to separately place a children's and sports grounds, a garden and a vegetable garden, a recreation area and a zone of economic activity. In a large area, it is important to work out a system of tracks for quick and convenient access to all areas. When creating a landscape design for a cottage plot, they study the terrain, the microclimate of the territory, and the structure of the soil. Before the arrangement of reservoirs and fountains, a communication system is thought out, other similar works are being carried out. The final appearance can be called only the tip of the iceberg, but the real work on beautification of the territory consists of many engineering and technical operations.

CONCEPTUAL FRAMEWORK

Landscaping Styles - The regular (classic) style is characterized by strict geometry, straight paths and perfectly trimmed trees. Classic design is chosen by people who appreciate proven traditions.

The French style is based on the symmetry of forms and gives harmony to the appearance of the garden due to the correct lines. The site is decorated with ornamental trees, a paved area is located near the house, low curbs are installed along the edges of the paths. Fountains are an additional decoration.

In the English (landscape) style, on the contrary, symmetry is not recognized and all decorative elements are located freely. The naturalness of the execution creates the feeling that nature has “worked” on the surrounding space.

Oriental style is distinguished by colorful shades and exotic details. The main requirement is a sufficient amount of penetrating sunlight. When decorating, it is important to use mirrors. Styling under the East provides:

- carpet beds;
- ceramic elements, mosaics;
- patio;

• domed roofs.

The Japanese style creates an atmosphere of calm, which is conducive to philosophical reflection and contemplation. Each element of decor should be symbolic.

Country style creates a relaxed rural environment. The garden plot is filled with many beautiful flowers that give it the appearance of a colorful rustic meadow.

Ecodesign is chosen by wildlife lovers. In its naturalness, it is even more radical than the English style. One of the important elements is a small pond surrounded by large stones and forest trees.

The Mediterranean style recreates the sunny expanses of the southern countries. Lawns are not used here, and plants are displayed in groups in baskets or containers. The decoration uses elements of ceramics, strict ornaments and marine motifs.

Fantasy style creates a mysterious atmosphere. On such a site there must certainly be a sense of fabulousness and ancient secrets. The fantasy setting features winding paths, overgrown ponds and moss-covered rocks.

Baroque style is distinguished by radiant sophistication. Dark colors are not used here and only light and bright colors are used. Styling under luxury creates an abundance of decorative details. Baroque is characterized by hedges, picturesque lawns, openwork arbors. All the beauty of such a garden requires careful care.

This list is far from complete. In addition to classic and proven styles, there are modern and experimental trends like minimalism or hi-tech.

Exotic connoisseurs can turn a garden plot into a corner of a tropical forest, and free creative individuals can decorate the surrounding space according to their wildest fantasies.

The main elements of landscape design

If the styles allow you to set a vector for the future decoration of the territory, then the details of the situation create a complete image of the site.

An important part of the garden is the lawn, which not only emphasizes the aesthetics of the surrounding space, but also saturates the air with oxygen. It is good to play sports or relax under the shade of trees in the summer heat. The lawn needs constant care, otherwise, instead of a layer of neatly cut grass, you will get an ordinary clearing.

Trees and shrubs are one of the main elements that allow you to turn the site into a real garden with shady corners. Vegetation hides unsightly buildings and gives the area a noble appearance. Before the advent of modern technology, tree planting was carried out with small seedlings. Now, to achieve a quick result, large-sized trees are used.

Decorative paths are laid to move around the garden. The material for the tracks varies, depending on the style of the site and practical considerations. For large paths, paving slabs and natural stone are used, and for narrow winding paths, gravel or crushed stone is used.

The stones, located among the green spaces, give the garden elements of the wild. An alternative or addition to stones is small architectural forms. Their diversity is limited only by the designer's imagination: sculptures, garden furniture, animal figures, fountains, etc. To imitate a mountainous area, alpine slides are installed, which stand out favorably on a flat terrain.

Properly selected flower beds become a real decoration of the site. A variety of their shades and shapes allows you to choose a harmonious solution for any style of landscape design. In some cases, pergolas and trellises are installed to visually divide the garden vegetation into separate zones.

To make the site look more natural, an artificial pond is placed in it. To get a full-fledged natural corner, it is better to place an irregularly shaped pond. Modern design solutions allow you to equip a real stream or cascade on the site. The reservoir usually provides for the presence of a picturesque bridge and banks, decorated with shrubs and beautiful flower beds.

Arbors are built on many garden plots. You can have lunch in them.

CONCLUSION AND DISCUSSION

A modern landscape project may include such a bright detail as a bridge. Depending on its construction and design, the role of this item may be as follows:

· Be a decorative addition to the garden. If you need to dilute the abundance of greenery on the site, then the bridge is suitable for these purposes.

· As a viewing platform. The structure rises in the territory. Therefore, from a height, for example, you can inspect the flower beds. To get the maximum effect, a hill is chosen for the location of the bridge.

Serve as an accent or as an addition to a pond. When the goal is to add an eye-catching element to the site, then a bridge is a good idea.

You can decorate the dacha and backyard territories with a bridge. With its help, the functionality of the area is increased. For example, when you need to create a convenient transition through a stream (artificial or real). The skillful design of the bridge can also become part of an elegant flower bed.

You can make a landscape design project with a bridge in the following styles:

· Classic. This direction is characterized by strict lines, symmetry of details. Therefore, in planning, preference is given to bridges with a minimum amount of decor.

Rural or country. Any of these styles implies a rapprochement with nature. Therefore, wooden bridges are included in the landscape design project. Decorate them with tubs of flowers or hanging planters on the railing.

· Modern. Unlike the classical direction, strict symmetry is not adhered to here. Therefore, you can play with the types of bridge structures and use the most bizarre.

· Japanese. In this style, the bridge can be made even without the presence of a reservoir on the site. Instead, a stream will appear in the form of sea pebbles.

The advantage is that it is really possible to pick up a bridge for any site.

REFERENCES

Tatyana Shikanyan's book "The Bible of Landscape Design"

The book of Ekaterina Ozhegova “Landscape architecture. History of styles»

The book by Sergei Ekonomov “100 projects. Garden Design»

NATIONAL COSTUME AS A FINE ACCENT OF UNIQUE FOLK ART

MİLLİ GEYİM UNİKAL XALQ SƏNƏTİNİN İNCƏ VURĞUSU KİMİ

Yegana Aghamaliyeva

Doctor of Philosophy in Architecture, associate professor Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Ayten Aghayeva

Senior Lecturer Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Aida Dadashova

Senior Lecturer Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

XÜLASƏ

Ənənəvi xalq kostyumu – maddi və mənəvi mədəniyyətin unikal abidəsidir, hər bir xalqın mədəni irsində xüsusi yer tutur. O, parlaq informasiya qaynağı kimi öz tərkibində və dekorunda ayrı-ayrı xalqların məskunlaşma ərazisini və qonşularla olan təmaslarını, ailə və sosial statusu, təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirir. Ənənəvi kostyumda xalqın dünyagörüşü və estetik təsəvvürləri, utilitarlıq və dekorativlik kəsişir. Muzey fondlarında, fərdi şəkildə saxlanılan xalq kostyumlarından ibarət kolleksiyalar mütəxəssislər tərəfindən heyrətamiz xalq incəsənətinin xəzinəsini açır, insanların tükənməz fantaziyasının, onların bədii zövqünün, ixtiraçılığının və yüksək məharətin göstəricisinə çevrilir.

Tam əminliklə qeyd edə bilərik ki, dünya ölkələrinin heç biri xüsusilə Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Şərq ölkələri qədər milli xalq incəsənəti sahəsində ənənələrin nəhəng zənginliyinə malik deyil. Burada forma və obrazların müxtəlifliyi, konstruktiv-kompozisiya həllərinin qeyri-adiliyi, elementlərin və ümumilikdə kostyumun rəngarəngliyi, dekorun və xüsusilə də tikmə naxışların zərifliyi və təkrarolunmazlığı cəmlənmişdir. Bu olduqca nəhəng və çox maraqlı bir dünyadır, həmin dünya müasirlər üçün tükənməz həyat qüvvələri ilə zəngindir. Müasir kostyumun yaradılması sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssis - dizaynerlər üçün isə öznəməxsusluğu və qeyri-adiliyi ilə seçilən biliklər və yaradıcı ideyalar bankıdır.

Bu gün dizayn sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər əsrlər boyu yaranan və formalaşan Azərbaycan milli mədəniyyətinin zəngin xəzinəsinə çevrilmiş dəyərlərə laqeyd qalmırlar. Xalq sənətinin incilərini müasir geyim və aksesuarlarda yaşadırlar.

Açar sözlər: Azərbaycan mədəniyyəti, milli kostyum, ənənə, xalq sənəti, müasir geyim.

SUMMARY

Traditional folk costume is a unique monument of material and spiritual culture. It occupies a special place in the cultural heritage of every nation. As a bright source of information, it reflects in its composition and decor the settlement area of individual peoples and their contacts with neighbors, family and social status, and economic activity. People's outlook and aesthetic ideas, utilitarianism and decorativeness intersect in traditional costume. Collections of folk costumes stored in museum funds are revealed by experts as a treasure of amazing folk art, becoming an indicator of people's inexhaustible imagination, their artistic taste, ingenuity and high skill.

It can be stated that none of the countries of the world has such a huge wealth of traditions in the field of national folk art as the countries of the East located on the Great Silk Road. The diversity of forms and images, the unusualness of constructive-compositional solutions, the colorfulness of the elements and the costume in general, the elegance and uniqueness of the decor and especially the embroidered patterns are concentrated here. This is a huge and very interesting world, rich with inexhaustible life forces for modern people. It is a bank of knowledge and creative ideas, distinguished by its originality and unusualness, for designers who work in the field of modern costume creation.

Nowadays, the specialists working in the field of design are not indifferent to the values that have become a rich treasure of the national culture of Azerbaijan, created and formed over the centuries. The pearls of folk art are kept alive in modern clothes and accessories.

Keywords: Azerbaijani culture, national costume, tradition, folk art, modern clothing.

GİRİŞ

Xalq geyimi modelyer-dizayner üçün son dərəcə zəngin bir xəzinədir. Müxtəlif xalqların kostyumları bir - birindən biçim xüsusiyyətləri, plastik kompozisiya həlli, parçanın

fakturası və koloriti, dekorun xarakteri (ornamentin motivləri və yerinə yetirilmə texnikası ilə), eləcə də kostyumun tərkibi və onun müxtəlif hissələrinin geyinilməsi üsulu ilə fərqlənir.

Milli geyim – əsrlər boyu formalaşan xalq mədəniyyətinin qiymətsiz var-dövlətidir. Öz inkişafında uzun bir yol qət etmiş geyim, onun yaradıcılarının tarixi və estetik dünyagörüşü ilə sıx şəkildə bağlıdır. Müasir kostyumun tarixi xalq, milli ənənələrdən kənarda, uzaqda inkişaf edə bilməz. Ənənələri dərindən öyrənmədən müasir incəsənətin istənilən növü və janrının mütərəqqi inkişafı mümkün deyil.

Milli kostyum – mədəniyyətin təkcə parlaq və orijinal bir elementi deyil, həmçinin dekorativ yaradıcılığın müxtəlif növlərinin sintezidir ki, onun sayəsində əvvəllər milli geyimə xas olan biçimin və ornamental quruluşun, eləcə də materialların istifadəsinin ənənəvi elementləri XX əsrə qədər qorunub saxlanılmış və müasir dövrə çatdırılmışdır.

Milli kostyumun tərkibinin, biçiminin, ornamentasiya xüsusiyyətlərinin formalaşması prosesinə təsir göstərən amillər sırasında coğrafi mühit və iqlim şəraiti, təsərrüfat quruluşu və məhsuldar qüvvələrin inkişafı səviyyəsi qeyd edilməlidir. Burada tarixi-sosial proseslər kifayət qədər mühüm və əhəmiyyətli faktorlar kimi xidmət etmiş, geyimin xüsusi formalarının yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, həmçinin yerli mədəniyyət ənənələrinin təsiri də kifayət qədər önəmli və əhəmiyyətli olmuşdur.

TƏDQİQAT

Ötən əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycan xalq kostyumu əsasən şəhərdən uzaq məskunlaşan əhalisinin bədii görkəminin ayrılmaz hissəsini təşkil edirdi. Bir çox xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan milli kostyumu da bu günə qədər bayram kostyumu qismində qalmaqda davam edir. Bu geyimlər müasir modelyerlər tərəfindən Azərbaycanın bədii irsi kimi mənimsənilir, xalq mahnıları və rəqs ansambllarının yaradıcılığında yaşamaqda davam edir.

Ənənəvi xalq kostyumu – maddi və mənəvi mədəniyyətin unikal abidəsidir, hər bir xalqın mədəni irsində xüsusi yer tutur. Parlaq informasiya qaynağı kimi, o, öz tərkibində və dekorunda ayrı-ayrı xalqların məskunlaşma ərazisini və qonşularla olan təmaslarını, ailə və sosial statusu, təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirirdi. Ənənəvi kostyumda xalqın dünyagörüşü və estetik təsəvvürləri, utilitarlıq və dekorativlik kəsişir.

Xalq kostyumu yüzilliklər boyunca dəyişməz halda qalmırdı, tarixin gedişatı ilə birgə inkişaf edir, onun sahibinin yeni həyat şəraitinə uyğunlaşırdı. Xalq incəsənətində yer alan problemlər haqqında sual kifayət qədər aktualdır və hər zaman tədqiqatçıları, modelyerləri maraqlandırır. Bu sual XXI əsrin müasir kostyumuna da böyük təsir göstərir. Xalq kostyumunun formalarının bərpası, onun elementlərinin müasir geyimdə istifadəsi, ənənəvi yarmarkaların, sərgilərin, bayramların keçirilməsi, tədris müəssisələrində yeniyetmə

gənclərin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi yolu ilə qədim ailə və xalq ənənələrini bərpa etmək, onlara qayıtmaq lazımdır.

Bu gün dizayn sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər əsrlər boyu yaranan və formalaşan, Azərbaycan milli mədəniyyətinin zəngin xəzinəsinə çevrilmiş dəyərlərə laqeyd qalmırlar.

Müasir kostyuma və geyim tərzinə milli geyimin təsirinin öyrənilməsi problemi çağdaş dövrümüzdə də öz aktuallığını quruyub saxlayır. Xalq geyiminə maraq həmişə olmuşdur. Xalq kostyumu mədəniyyətin təkcə parlaq və orijinal bir elementi deyil, həmçinin dekorativ yaradıcılığın müxtəlif növlərinin sintezidir.

Ənənələrin dərindən öyrənilməsi aparılmadan müasir incəsənətin mütərəqqi inkişafını təsəvür etmək qeyri-mümkündür. Bu, məişət və səhnə kostyumunun yaradılmasına aiddir.

Xalq motivləri üzrə əsərləri yaratmazdan öncə, dizayner ilkin mənbəyi müfəssəl və hərtərəfli surətdə öyrənir, parça yaxud tikmə naxışların özəyini, koloritin xüsusiyyətlərini tapmağa və ya biçim prinsiplərini dərk etməyə çalışır. Tikmə naxışların yerləşdirilməsində ənənəvi prinsiplər tətbiq edilir.

Kostyumun yaradılması zamanı mühüm amil assosiativ təsəvvürlərlə bağlıdır. Həmin təsəvvürlər görünən obrazın müxtəlifliyinə, həllin yeniliçiliyinə nail olmağa şərait yaradır.

Müasir moda çox yönlüdür. Etnik üslub moda dövrünə sanki bir nümunə olmuşdur. Etno moda meyli olaraq, ötən əsrin 60-cı illərində, hippilərin mədəniyyətinin xüsusilə populyar olduğu dövrdə meydana çıxmağa başlamışdır. Bu alt mədəniyyətin pərəstişkarları və yaradıcıları təbii parçalardan istifadə edərək parlaq rənglər və müxtəlif xalqların milli geyimlərini cəsarətlə birləşdirən motivləri seçirdilər. Bu stil nəhayət moda dünyasının qiymətli məqamlarından biri kimi etnik istiqamətlə təmin edilir və Versaçi, Kenzo kimi bir çox məşhurların əfsanəvi kolleksiyalarında özünü göstərirdi.

Geyimdə etnik üslubun əsas xüsusiyyəti ətrafı mühitlə uyğunlaşmasıdır. Onun ərsəyə gəlməsi üçün əsasən təbii rahat və hərəkətləri məhdudlaşdırmayan parçalardan istifadə olunur. Geyimlər tikmə, aplikasiya və digər bəzək elementləri ilə bəzədilir. Aksessuarlar həmçinin təbii materiallardan hazırlanır: ağac, iplər, qabıqlar, sümüklər və s. İndi bir çox onlayn mağazalarda oxşar məhsullara, eləcə də müvafiq ayaqqabıları və geyimləri tamamlayacaq çantalara çox rast gəlinir.

Etnik və ya milli geyimlər hər bir cəmiyyətin əvəzsiz atributudur. Əsrlər boyu aparılan təcrübələrə əsasən, insanlar iqlimə, həyat tərzinə, işğala, materiallara, sənətkarlığa və digər təbii faktorlara görə ən rahat geyim növü seçmişdir. Daha sonra cəmiyyətin inkişafı ilə

paltarları yalnız iqlim problemlərindən qoruya bilmək üçün deyil, həm də estetik məsələ kimi, hər bir insanın şəxsiyyətini və fərdiliyini vurğulayan dekorativ yaradıcılıq elementləri sırasına əlavə etməyə başladılar.

Bu gün müasir modelyer-dizaynerlər müxtəlif xalqların etnik geyimlərinin bütün yaradılış tarixini davamlı öyrənərək onu öz yaradıcı fantaziyalardan, fikirlərdən istifadə edərək yeni kolleksiyalarında tətbiq edirlər.

Etnik geyim unikal estetik zövqünüzün incə cazibəsinə töhfə verərkən həmişə fərdiliyinizi və cazibədarlığımızı vurğulayayır. Böyük əmək və pul xərcləmədən etnik üslublu geyimlər vasitəsilə şəxsiyyətimizi və cazibəmizi incə bir tərzdə ifadə edə bilərik.

Bu günə qədər etnik üslub trend üslublar arasında daha çox populyarlıq qazanmışdır. Hal-hazırda etnik geyim böyük bir inkişaf dövrü keçərək müasir gənc geyim kateqoriyasında da layiqli bir yer tutur. Etno üslubun başlıca prinsipləri aşağıdakılardı:

- maraqlı konstruktiv quruluş və biçim;
- parlaq rəng palitrası;
- çoxsaylı bəzək elementləri və dekorasiya.

Xalq kostyumunun kompozisiya quruluşu prinsipləri – formaların dəqiqliyi və dürüstlüyü, konstruksiyanın məntiqliyi, dekorun formaya, funksiyaya, materiala və konstruksiyaya tabe etdirilməsi deməkdir.

NƏTİCƏ

Bu gün moda dizaynerləri diqqətli bir şəkildə müxtəlif etnik qrupların geyimlərini tədqiq edərək yeni ideyalar axtarışındadırlar. Orijinal milli geyimin yenidən yaradılması vacib deyil, parlaq və qeyri-adi görünmək üçün müasir tendensiyaları və etnik elementləri birləşdirə bilmək vacib məsələdir. Etnik üslub bir neçə istiqamətə malikdir və hər birinin öz xüsusiyyətləri vardır, bu da imic yaradılan zaman nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan milli kostyumun ecazkar qüvvəsi o dərəcədə böyükdür ki, bu sirlər xəzinəsinə hər dəfə baş vurduqca və xalqımızın adət - ənənələri, Azərbaycan mədəniyyətinin son dərəcə qədim mənbələri ilə onun bağlılığının nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirdikcə həmin əsrarəngiz dünyadan ayrılmaq qeyri-mümkün olur. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan milli geyimi nə dərəcədə dərindən öyrənilərsə, o məhz incəsənət əsəri kimi nə qədər hərtərəfli araşdırılarsa, bu sirli dünyadan daha çox dəyər görmək mümkündür, çünki bu geyimlər əjdadlarımızın obrazlı səlnaməsidir, məhz burada rəng dili, ornament formaları vasitəsilə bizə xalq incəsənətinin gözəlliyinin sirləri və qanunları aydın olur. Məhz bu səbəbə görə xalq kostyumu bu gün də yaşayır və tanınır.

Beləliklə, milli kostyum dizaynerin yaradıcı fəaliyyətinin xüsusi obyektidir. İstəniən hər hansı digər incəsənət növü olduğu kimi, etno üslubunda kostyumun yaradılması sənəti də

onu yaradan ustadan məharət, bilik, fantaziya, incə zövq və müəyyən biliklər tələb edir. Milli kostyumun dəbə təsiri inkar edilməzdir, bütün dövrlərdə modelyerlərin ideya mənbəyini təşkil edən bu geyimləri dünya podiumlarında görə bilirik.

Milli geyimində xalqımızın qəlbi və onun gözəllik haqqında təsəvvürləri öz əksini tapıb... Müasir geyimlərdə istifadə olunan milli elementlər nə qədər üslublaşdırılmış olsa da, onların cəlbediciliyi azalmır, çünki xalq incəsənətində insanlara əbədi dəyərlər yaratmağa, hər zaman hamıya lazım olan incəsənəti ərsəyə gətirməyə kömək edən insan və təbiətin dərin vəhdəti gizlənir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Paşayev B.S., Ağamalıyeva Y.Ç., Məmmədova L.H. Moda və kostyumun tarixi, Bakı: Azərnəşr, 2009, 218 s., 56 ill.

Клабукова Т. Современные стили одежды//Проект «Очаровательная Леди» М., 2002, с.103

Шарлай А. Психология стиля, М., 2022, с.249

https://azerbaijan.az/related-information/51

https://medeniyyet.az/page/news/18495/Azerbaycan-xalcasi-haqqinda-yeni-tedqiqat.html

https://1news.az/az/news/20220610041905946

INTERNATIONAL SILK ROAD MUSEUMS AND MUSEUM RESEARCHERS PLATFORM (IMAB) WORK ON SILK ROAD MUSEUMS

ULUSLARARASI İPEKYOLU MÜZELERİ VE MÜZE ARAŞTIRMACILARI BİRLİĞİ PLATFORMU'NUN (IMAB) İPEKYOLU MÜZELERİ ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Fethiye Erbay

Department of Museology, Faculty of Letters, Istanbul University, Turkey Head of International University Museum Association Platform (UNIMUZED) Head of International Silk Road Museums and Museum Researchers Platform (IMAB) Istanbul, Turkey

ABSTRACT

Today, Silk Road museums that define and exhibit cultural heritage along the Silk Road are prominent. Especially with the Modern Silk Road Belt and Road Initiative in 2013, the Silk Road, which was historically and culturally valuable as a trading route, has been revived. In Silk Road projects, structures that are no longer used in cities in Silk Road regions, which have been built as a commercial transit route throughout history, are transformed into museums by being given new functions. Silk Road museums have become places where cultural heritage is revitalized, and they are now participating in intercultural dialogue.

In 2018, considering the importance of Silk Road projects, the International Silk Road Museums and Museum Researchers Platform (IMAB) was established under the leadership of Prof. Dr. Fethiye Erbay, who has made Silk Road museums her research subject. This platform, consisting of museum professionals and academics, organizes various conferences and academic studies to highlight the importance of Silk Road projects, with the participation of UNIMUZED, Nikart, and museum professionals.

In this study, the conferences, academic studies, and publications organized by the platform to enhance the Silk Road museum works will be introduced. As part of the Heritage and Art Project Silk Road 2018-2019, the Silk Road studies were conveyed to those interested in the subject through exhibitions and conferences. Silk Road conferences that held in the Balkans and Turkey will influence inter-country projects on Silk Road museums and projects for the next generation. They will also provide resources for the development of many Silk Road museum works in the future.

Keywords: Silk Road, Silk Road museums, UNIMUZED, IMAB, Museum projects

ÖZET

Günümüzde İpekyolu üzerindeki kültürel mirası tanımlayan ve sergilerle etkileşimini ortaya koyan İpek yolu müzeleri öne çıkmaktadır. Özellikle 2013 yılında Modern İpek Yolu Kuşağı Projesi ile ticaret yolu, tarihsel ve kültürel değer olarak ipek yolu yeniden canlandırılmaya çalışılmaya başlamıştır. İpekyolu projeleri ile tarih boyunca ticari geçiş yolu olarak inşa edilmiş İpek yolu bölgelerinde şehirlerinde artık kullanılmayan yapılar, yeni işlevlendirilerek, müzeye dönüştürülmektedir. İpekyolu müzeleri kültürel mirasın yeniden yaşatıldığı mekanlara dönüşerek kültürlerarası dialog yaratma çalışmalarında yer almaya başlamışlardır.

2018 yılında ipekyolu projelerinin önemi kapsamında; İpekyolu müzelerini kendisine araştırma konusu yapan Prof. Dr. Fethiye Erbay'ın öncülüğünde Uluslararası İpekyolu Müzeleri ve Müze Araştırmacıları Birliği Platformu (IMAB) kurulmuştur. İpek yolu ticaret yolunun önemini anlatmak ve eski güçlü günleri araştırmak amacı ile bu platformlar oluşturulmuştur Müzeci ve akademisyenlerden oluşan bu platform UNIMUZED, Nikart ve müzecilerin katılımı ile İpekyolu çalışmalarının önemini ortaya koyan etkinlikler çeşitli konferanslar düzenlemektedir.
Bu çalışmada platformun ipekyolu müzeleri çalışmalarını geliştirmek amacıyla düzenledikleri konferans, akademik çalışma ve yayınlar tanıtılacaktır. Heritage and Art Project Silk Road 2018-2019 projesi kapsamında İpekyolu konusundaki çalışmaları sergi ve konferans yolu ile konuya olan ilgi ilgilenenlere aktarılmıştır. Balkanlar'da ve Türkiye'de düzenlenen İpekyolu konferansları ile İpekyolu müzeleri ve projeleri ülkelerarası yeni kuşak projelerini etkileyecektir. Gelecekte de pek çok İpekyolu müze çalışmalarının gelişimine kaynak olacaktır.

Anahtar kelimeler: ipek yolu, İpekyolu müzeleri, UNIMUZED, IMAB, müze projeleri

INTRODUCTION

BC.2, The Silk Road, which stretched from the west of China to Central Asia and Anatolia from the 16th century to the end of the 14th century, connected many states and influenced their development. The Silk Road, which has the longest highway in the ancient world, has been of great strategic importance. Throughout history, the states that have dominated the Silk Road have gained superiority in political, military, social, cultural and economic fields. Although the silk road, as the trade route connecting to Europe, is the first example of globalization of trade, it has lost its importance over time.
This issue was brought up by Chinese President Xi Jinping during the G-20 Summit held in St. Petersburg in 2013. Here, the One Belt One Road Project, which revitalized the Silk Road, was put into practice. It is thought that Eastern countries will gain a significant advantage over European countries with the New Modern Silk Road Belt Project, which was initiated with the participation of 65 countries. This project is also known as 6E. Today, it is planned to open a new era in terms of trade with the countries located on the line route that will start from China and extend to England by land, sea and train routes. It is defined as a project of agreement and reconciliation involving economics, education, environment, ethics, engineering, entertainment.

Especially in 2013, the Silk Road Project and the studies that convey the historical and cultural value that revive this road have also affected the opening of the museums on this route. In Silk Road regions, which were built as a commercial passageway throughout history, buildings that are no longer used in their cities, which have lost their historical function, are re-functioned and turned into museums. Silk Road museums have started to take place in the works of creating intercultural dialogue by transforming into places where cultural heritage is re-lived. Today, Silk Road museums stand out, which define the cultural heritage on the Silk Road and reveal its interaction with the exhibitions.

International and national non-governmental organizations that will revive the Silk Road have been establishing since 2010, organizing conferences, exhibitions, art events, and opening museums. Based on the importance of the Silk Road, conferences and events are held once again.

In this study, the Silk Road and Silk Road museum conferences held abroad are examined and the conference organized by the International Association of Silk Road Museums and Museum Researchers (IMAB) is conveyed, contributing to Silk Road Museum Studies.

1-Silk Road Museum Conferences Which Held Abroad

Conferences are held in various countries in order to introduce and compare the history and features of Silk Museums in the world from an interdisciplinary perspective. Below are examples of international conferences organized to reintroduce the cultural richness of the regions where the Silk Road passes.

• Silk Road-International Association of Museums Conference (Fuzhou,China, 2018)

The Silk Road International Association of Museums held its first conference in Fuzhou, China on November 24, 2018. More than 30 museum representatives from 21 countries participated in the Symposium conducted by the National Museum of China. Within two years, 157 Chinese and foreign museums became members of the association. Cooperation agreements have been signed in order to organize changing international exhibitions. The 2nd Silk Road International Association of Museums Conference was held in Beijing, China in 2020. A conference was held in order to know and compare the history and features of Silk Museums in the world from an interdisciplinary perspective.

• Silk Museums International Conference (Valencia, Spain, 2018)

The International Silk Conference was held on 15-17 November 2018 in Valencia, Spain, with the participation of UNESCO Silkroad Online Platform, International Council of Museums (ICOM), International Society for Education with Art (INSEA), Valencia Museum of Modern Art, Valencia University. Officials of silk museums from Spain, Italy, France, Georgia, Kazakhstan, Sweden and Turkey attended the conference in Valencia, which was selected as a European silk city by UNESCO.[314]

In the International Conference of Silk Museums, the museums of Bursa Metropolitan Municipality were introduced, and the works carried out by Bursa Metropolitan Municipality in order to develop sericulture, especially in villages, were explained. Bursa Metropolitan Municipality's Muradiye Silk Factory, Umurbey Silk Design Center and silk activities in the mountain villages of Bursa, the importance of Kozahan, the commercial center of Bursa silk, on the Silk Road route and the development of museums are explained.

• Turkmenistan Heart of the Great Silk Road Conference (Turkmenistan, 2018)

In Turkmenistan, an international conference was held in cooperation with the Ankara Embassy of Turkmenistan and Kastamonu University, due to the declaration of 2018 as the "Year of the Heart of the Turkmenistan Great Silk Road" and Kastamonu being the "2018 Turkic World Capital of Culture".[315]

• Kazakhstan Silk Road Conference (Astana, Kazakhstan/2018)

A joint conference was held in Astana, Kazakhstan, on 13-14 April 2018 by Oxford Brookes University (England), Hong Kong Polytechnic University (Hong Kong, China), Muğla Sıtkı Koçman University (Turkey) and (Astana, Kazakhstan) Higher School of Economics. . The socio-cultural, economic, political, environmental and technological importance of the development of tourism and the impact of its development on the future of the world economy of the 'Silk Road' project, which is called the world's largest economic infrastructure initiative, has been discussed.[316]

• ISSRAS-International Silk Road Academic Studies Symposium (2017-2023)

---

[314] UNESCO, https://en.unesco.org/silkroad/events-festivals/silk-museums-international-conference-valencia-spain (Access date: 01.04.2023)
[315] MFA of Turkmenistan, https://www.mfa.gov.tm/en/articles/236, (Access date: 01.04.2023)
[316] The Astana Times, https://astanatimes.com/2018/06/almaty-hosts-central-asia-on-great-silk-road-conference/, (Access date: 20.03.2023)

The 1st International Silk Road Academic Studies Symposium ISSAS was held between 21-23 September 2017 in Nevşehir. The 2nd International Silk Road Academic Studies Symposium ISSAS was held between 20-22 September 2018 in Nevşehir with the participation of 300 academicians from 28 different countries and 98 different universities.[317] The 3rd International Silk Road Academic Studies Symposium was organized by the University of Belgrade on 3-5 May 2019. The 4th zoom was held online on 17-18 December 2020, on 17-18 September 2021 hosted by the 5th Kocaeli University. The 6th Silk Road Academic Studies Symposium, with its interdisciplinary structure, will be held on 1-2 June 2023 in Belgrade, Serbia, hosted by the United Nations Peace University (ECPD).[318]

Universities, in particular, play an important role in the transfer of wealth and cultural values in the regions where the Silk Road passes. They organize international conferences jointly with a university from Turkey.

2-The Importance of Silk Road and Silk Road Museums Conferences Held in Turkey

Silk Road conferences held in Turkey and Silk Road museums and projects affect international new generation projects. In Turkey, in 2011, T.R. Silk Road Development Agency realized the Silk Road Route Cultural Economy Inventory project.

Marmara University organized an International Symposium on "Silk Road from Past to Present: Expectations and Realities" on 18-19 October 2007. The conferences titled “International Silk Road Congress: Rethinking the Trade, Cooperation and Peace Basin” hosted by Istanbul Commerce University on 31 October 2013 are some of the conferences held until 2017.

• Silkroad Masters Project Workshop (Gaziantep, 2012)

The "Masters of the Silk Road" Project Workshop was held between January 13, 2012 with the slogan "Masters of the Silk Road are the lifeblood of Gaziantep". It has been organized with the aim of developing and promoting handicrafts with the works of expert designers and academicians for the producers of handicrafts. It was discussed in the workshop that Gaziantep was an important trade and art center on the silk road for a very long time. Many silk road researchers came together to promote the cultural heritage and society in which handicrafts are included, and to create working environments in these professions again.[319]

• İpekyolu Mediterranean Mersin Tourism Workshop (Mersin, 2018)

İpekyolu Mediterranean Mersin Tourism Workshop was held on 23.07.2018 by İpekyolu Akdeniz Mersin Tourism Initiative Group (IAMTGG), Mersin University (MEU) Tourism Faculty. Strengths and weaknesses, opportunities and threats analysis and action plan of İpekyolu Akdeniz Mersin Tourism Initiative Group (IAMTGG) are defined.

• 7th Silk Road Mayors Forum (Gaziantep 2012)

WCO Silk Road Mayors Forum Representatives of 30 countries on the historical Silk Road gathered on 9-12 November 2012. In this meeting, it was emphasized that student exchange programs, creating a network for the promotion of cities over the internet, developing a modern trade environment, and Silk Road being the way of peace. WCO İpekyolu Mayors Forum was held in Urumci in 2014.

---

[317] Kongre Uzmanı, https://www.kongreuzmani.com/5-uluslararasi-ipek-yolu-akademik-calismalar-sempozyumu.html, (Access date: 20.03.2023)
[318] ISSRAS, https://www.issras.com/arsiv/#, (Access date: 20.03.2023)
[319] Kalkınma Kütüphanesi, https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/c4-b0pekyolu-20turizm-20koridoru-nda-20yeni-20fikirler-20turizmde-20yeni-20f-c4-b1rsatlar-20-c3-87al-c4-b1-c5-9ftay-c4-b1-20raporu-20-8-9-20aral-c4-b1k.pdf, (Access date: 20.03.2023)

• 10.İpekyolu Mayors Forum (Bursa, 2015)

10. In the declaration of the Ipekyolu mayors forum; In order to alleviate the current suffering faced by the people of the Silk Road region, they have decided to spend at least 1% of their municipal budgets on projects focused on solving intercultural or international problems in their cities, on studies aimed at creating a tourism economy.

• 13. Silk Road Mayors Forum (Antalya,2018)

It was held in Antalya on 21-23 October 2018, hosted by Antalya Metropolitan Municipality, with the participation of 42 mayors from 67 cities from 32 countries. Antalya, one of the most critical ports of the historical Silk Road to reach Europe by sea, was discussed, and the existence of 11 Silk Road caravanserais came to the fore.

• Bursa Silk Road International Association of Museums Conference Conference (Bursa, 2018)

It was held on 15-17 November 2018, hosted by Bursa Metropolitan Municipality. Bursa Silk was introduced at the meeting. UNESCO Silkroad online platform, international council of museums (ICOM), international art education community (INSEa), Valencia Museum of Modern Art, Valencia University and Valencia Tourism Agency brought Bursa to the fore again as the silk center of the world with Bursa International Silk Conference.

• Marmara Group Foundation Silk Road Project Conference (Istanbul, 2014)

The Silk Road Project was held in Istanbul on November 9, 2014, hosted by the Marmara Group Foundation. A joint meeting on Silk Road philosophy was held in Istanbul with the Peace and Disarmament Association of the People's Republic of China and the Marmara Group Foundation.

In addition to the Silk Road, Turkish-Chinese civil society relations were also brought to the agenda at the meeting.

Dr. Akkan Suver; The Marmara Group Foundation has been approaching the meetings of the international Eurasian Economic Summits with the view and principle of Great Atatürk "Peace at home, peace in the world" for 17 years. The agreement on the Asia-Pacific is very important for the world and Turkey. We want to know the policies of the east and the Balkans. We consider the Silk Road project as the project of the era," and the socio-political structures of the countries on the Silk Road route have also been the subject of research.

Fig 1- Left to right; Ambassador Hakan Kıvanç, Ertuğrul Kumcuoğlu, Dr. Akkan Suver, Dr. Fatih Saraçoğlu and Necdet Timur

Dr. Akkan Suver, in his opening speech stated that;

> With the realization of this project, wealth and prosperity will come to the corridor stretching from Mongolia to Kyrgyzstan, from Kazakhstan to Uzbekistan, from Turkmenistan to Azerbaijan, from Iran to Turkey and Russia. Not only prosperity, but also peace will come with it. The Silk Road project, which will reach cultural dimensions through this magnificent economic route stretching from Central Asia to the Caucasus and then to the Balkans, will first reach the Balkans, Central Europe, and eventually England through Turkey. When the Marmaray Project and the Baku Tbilisi Kars Railway Project are completed, the iron silk road from Beijing to London will be realized. This road, which was shaped by the silk trade yesterday, will develop and grow tomorrow with energy lines and industrial products. As for the sea route; In this way, the Pacific Ocean will extend to the Atlantic Ocean. When the Suez Canal is used, the Mediterranean will be included in this roadmap. Again, the Silk Road philosophy will be a bridge for the transfer of China's increasing production capabilities to the world and the world's developing technological findings to China. Türkiye is the key in this bridge. Turkey's transportation and facility capabilities are indisputable in bringing Europe to Asia, Asia to Europe, and both Asia and Europe together with Africa and even the world. That's why we embrace the Silk Road." With his words, he defined it as the new name of the change in the Silk Road, in the trade, economy and energy trends in the changing world.
>
> In the changing world, it has been stated that energy and industrial products will lead to new horizons, new thoughts and new formations in a road map to be created from China to the world and from the world to China. The importance of Silk Road projects in the development strategy after 2013 has been expressed. Türkiye is the meeting point of eastern and western civilizations as a bridge of civilizations as it has been in history.[320]

• International Silk Road Symposium from Past to Future (Ankara,2022)

The International Silk Road Symposium from the Past to the Future, organized by Ankara Hacı Bayram Veli University on 06-08 October 2022, aimed to discuss the Silk Road and the communities in this geography with interdisciplinary studies. The importance of the Silk Road from the past to the future is evaluated.[321] It is aimed to provide international interaction of the Silk Road in many fields including History, Literature, International Relations, Politics, Economy, Art, Folklore, Law and Theology. The intercultural importance of the silk road was revealed in the rich event, in which 51 foreign nationals from Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, Japan, South Korea, Spain, India, Mongolia and Switzerland and 38 Turkish academics from 22 universities from Turkey took part.[322]

3- Conferences of the International Silk Road Museums and Museum Researchers Association Platform (IMAB)

Within the scope of the importance of İpekyolu projects; The Platform (IMAB), which makes Silkroad museums its research subject, was established in 2018. We came together to conduct interdisciplinary studies to explain the importance of the Silk Road trade route and to exhibit in museums with cultural interaction. This platform, which consists of museum professionals

[320] Marmara Grubu, http://www.marmaragrubu.org/ipek-yolu-projesi-istanbulda-ele-alindi, (Access date: 02.04.2023)
[321] Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, https://hacibayram.edu.tr/ipekyolusempozyumu, (Access date: 10.04.2023)

[322] Halil Metin Anadolu Haber https://www.anadolugazete.com.tr/ankara/uluslararasi-gecmisten-gelecege-ipek-yolu-sempozyumu-yapildi-107400h.htm, 21.10 2022.

and academics, organizes conferences in Turkey and the Balkans, opens exhibitions and publishes books. The Silk Road brings up the effects of cultural heritage and the importance of Silk Road museums in conferences organized with academic studies on the Silk Road.

Bogazici University and Istanbul University joint projects bring new research topics to the fore and conferences covering current issues are organized to draw attention to the museums exhibiting the silk road cultural heritage.

• Heritage and Art Project Silk Road 2019 (Plovdiv,2019)

Due to the fact that Plovdiv was chosen as the cultural capital in 2019, Veliko Turnova in Bulgaria and Silk Road IMAB/1 Conference in Plovdiv is the first meeting held outside the borders of Turkey. It is tried to make the Silk Road cultural heritage and museums known within the understanding of learning and discussing science. For this reason, conferences and Silk Road researches affect various museums of our country in terms of guiding museums. As a cultural actor, Boğaziçi University Istanbul University Museum Management Program continues to be a leader in silk road studies, art and museology studies.

• Silk Road Conference 2019/1 (Istanbul, 2019)

On September 23, 2019, the 1st IMAB Silk Road Conference was hosted by Boğaziçi University. The conference, in which many museologists presented papers, attracted great attention. Silk collections in Turkish museums and collections in various museums such as Bursa Uluumay Museum were examined. It was possible to establish collaborations to produce international shared projects in the fields of art, culture and museology.

Fig 2 and 3- 2019/1 Silk Road Conference, Boğaziçi University

• Silkroad Conference 2019/2 (Istanbul, 2019)
The International Silk Road Conference (IMAB) was held on October 23, 2019/3, hosted by Boğaziçi University. With the conference, the issue of researching the Silk Road cultural heritage and museums came to the fore. In the conference, the functions of Anatolian caravanserais were revealed and the silk road commercial market in Anatolia was discussed. Istanbul Foundations Museums, Maritime Museum, Topkapi Turkish World, Panorama Museums, Subaşı Migration Museum, ethnographic materials and silk textile collections were introduced. Considering the importance of the Silk Road, important projects for the development of the Silk Road, which has come to the fore again, have been evaluated by museum professionals.

Fig 4 and 5-2019/2 Silk Road Conference, Boğaziçi University

• May 18 International Museum Day-Silkroad Museums, Museologist, Curators (Istanbul-2020):

On May 18, 2020, with the participation of a group of museums and curators from Greece, Indonesia, Iran, Kazakhstan, Pakistan, Poland, Republic of Kyrgyz, Serbia, Uzbekistan and Turkey, with the network they created in the digital environment, İpekyolu cultural resources together with the images of the cultural heritage and museums in their countries are on-site and A strong network has been created to ensure its effective use. By emphasizing the importance given to Silk Road studies, cooperation studies were carried out at the national and international level by developing cooperation between private sector and non-governmental organizations and activating Silk Road cultural heritage and museum studies.

• Silk Road Conference 2023/4 (Sarajevo, Kosovo,2023)

With the conference and exhibition to be held in Sarajevo on 6 June outside of Turkey, the change in the Silk Road museum and cultural heritage will be questioned. Conferences and academic studies in terms of developments in cultural codes equip them with the latest information that reveals the importance of silk road museums. For this reason, the Silk Road has an important cultural place in the historical past of the geography we live on today. Collections related to the Silk Road are included in ethnography museums, city museums, and history museums.

Fig 6 and 7: 2023 Silk Road conference and exhibition posters.

After 2000, silk road museums were opened in many places where this historical road passed. The revival of Silk Road studies, the opening of international conferences and exhibitions will also pioneer the Silk Road museums to be opened in this area.

CONCLUSION

With the conferences and exhibitions held with the theme of Silk Road, Silk Road researches are increasing. The increasing number of conferences, symposiums, exhibitions and workshops in this field raises awareness of the Silk Road in the society. In addition, these conferences and events are also a source for the development of studies for the revitalization of Silk Road Tourism.

As a cultural actor in Silk Road conferences, both Boğaziçi University and Istanbul University Museum Management Program continue to be a leader in art and museology studies. Silk Road trade routes will be revived in the future with conferences and events organized by the Platform of the International Association of Silk Road Museums and Museum Researchers (IMAB). This study will also be a source for many researches on the Silk Road. It will guide the protection of the Silk Road cultural heritage and professional development. It will make the cultural heritage and museums known in terms of Silk Road studies within the understanding of learning and discussing science. It is important to maintain the sustainability of Silk Road studies with a holistic focus in cooperation adapted to changing local trends.

RESOURCES

"Mugla Gazetesi. “Astanada İpek Yolu Konferansı.”

[https://www.muglagazetesi.com.tr/astanada-ipek-yolu-konferansi-33710h.htm]" Access Date: 30.04.2023.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi. [https://hacibayram.edu.tr/ipekyolusempozyumu]. Access Date: 10.04.2023.

Halil Metin. (21.10.2022). “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu Yapıldı.” [https://www.anadolugazete.com.tr/ankara/uluslararasi-gecmisten-gelecege-ipek-yolu-sempozyumu-yapildi-107400h.htm]. Access Date: 30.04.2023.

ISSRAS. [https://www.issras.com/arsiv/#]. Access Date: 20.03.2023.
Kalkınma Kütüphanesi. [https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/c4-b0pekyolu-20turizm-20koridoru-nda-20yeni-20fikirler-20turizmde-20yeni-20f-c4-b1rsatlar-20-c3-87al-c4-b1-c5-9ftay-c4-b1-20raporu-20-8-9-20aral-c4-b1k.pdf] Access Date: 20.03.2023.

Kars Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü. Dünya Miras Listesinde Ani Ören Yeri [http://karskultur.gov.tr/TR-54868/dunya-miras-listesinde-ani-oren-yeri.html]. Access Date: 30.04.2023.

Kongre Uzmanı. [https://www.kongreuzmani.com/5-uluslararasi-ipek-yolu-akademik-calismalar-sempozyumu.html] Access Date: 20.03.2023.

Kültür ve Yaşam. 8 Madde ile Tarihte Ticarete Yön Veren İpek Yolu [https://kulturveyasam.com/8-madde-ile-tarihte-ticarete-yon-veren-ipek-yolu/ Access Date: 30.04.2023.

Marmara Grubu. [http://www.marmaragrubu.org/ipek-yolu-projesi-istanbulda-ele-alindi]. Access Date: 02.04.2023.
NTV. İpek Yolu Müzesi İle Tarihe Yolculuk [https://www.ntv.com.tr/sanat/ipek-yolu-muzesi-ile-tarihe-yolculuk,enqGIQZ9kUuXN0bMNKYl4g]. Access Date: 10.04.2023.

T.C. Ankara Kalkınma Ajansı ve T.C. Doğu Marmara Kalkınma Ajansı. Ayaş-Sapanca İpekyolu Turizm Koridorunda" Yeni Fikirler, Turizmde Yeni Fırsatlar Çalıştay Programı. Taksim International Abant Palace Otel, 8-9 Aralık 2011.

The Astana Times. [https://astanatimes.com/2018/06/almaty-hosts-central-asia-on-great-silk-road-conference/]. Access Date: 20.03.2023.

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS ON CUSTOMER JOURNEY VIA VOSVIEWER

MÜŞTERİ YOLCULUĞU ÜZERİNE VOSVİEWER ARACILIĞIYLA BİBLİOMETRİK BİR ANALİZ

Ass. Prof. Caglar SAMSA

Kafkas University

ÖZET

Müşteri deneyimleri dinamik pazar koşullarında karmaşıklaşan müşteri davranışlarını açıklamada anahtar rol oynamaktadır. Son yıllarda müşteri deneyimilerinin bu roldeki kritik aktörlerinden biri ise müşteri yolculuğudur. Müşteri yolculuğu temelinde, müşteri deneyimlerinin "Müşterilere unutulmaz deneyimler sunma" misyonuna süreç temelli "müşteri deneyimlerini süreçler (temas noktaları) dahilinde mükemmelleştirme" misyonunu eklenmiştir. Bu açıdan kavram mecazi bir yolculuk olarak nitelendirilmiş ve deneyimler planlanırken bu yolculuğun temas noktalarının dikkate alınması ve kusursuz hale getirilmesinin önemi vurgulanmıştır.

Çalışmada ise son yıllarda önem kazanan müşteri yolculuğuna ilişkin bibliometrik bir değerlendirme yapılmıştır. Bu açıdan çalışmada müşteri yolculuğu ile ilgili tarihsel süreçte yapılan çalışmaların incelenmesi; en yeni ve ilgi çeken çalışmaların değerlendirilmesi amaçlanmıştır. "Web of Science" veri tabanında "müşteri yolculuğu" anahtar kelimesi "all fields" kısıtlaması ile araştırılmıştır. Araştrma sonucunda 482 çalışmaya ulaşılmıştır. Farklı birçok alanda yapılan bu çalışmalara "işletme" ve "yönetim" sınırlandırması getirilmiş ve 242 çalışma incelenmiştir. İnceleme sonucunda 242 çalışmadan 8 adedi araştırma amaçları dışında kaldığı için 234 çalışma değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Verilerin analizi aşamasında ise nitel bir analiz yöntemi olan bibliometrik analizden faydalanılmış ve veriler sosyal ağ analizi tekniği aracılığıyla analiz edilmiştir.

Araştırma, müşteri yolculuğu ile ilgili en önemli makaleleri, yazarları, dergileri ve ülkeleri tanımlamaktadır. Araştırma sonucunda müşteri yolculuğu ile birlikte en çok incelenen anahtar kelimelerin müşteri deneyimleri, yapay zeka, işletmeden işletmeye, temas noktaları, müşteri yolculuğu haritaları, müşteri memnuniyeti, müşteri katılımı ve sosyal ağ siteleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu WOS veri tabanından en fazla atıf alan yazarın Verhoef, Peter C. olduğu gözlenmiştir. WOS veri tabanından en fazla atıf alan çalışmanın ise Lemon ve Verhoef (2016) tarafından yapılan çalışma olduğu görülmüştür. Dergi bazlı değerlendirme yapıldığında en fazla atıf alan derginin "journal of marketing" olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ülke bazlı atıf değerlendirmesinde ise ilk sırada ABD'de yayınlanan çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu veriler doğrultusunda çalışmanın müşteri yolculuğu literatürüne ilişkin yayın, yazar, dergi ve atıf sayılarına dayalı bir bakış açısı sunması yönüyle gelecek çalışmalara destek sunması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Müşteri Deneyimleri, Müşteri Temas Noktaları Hizmet Tasarımı, Bibliometrik Analiz,

ABSTRACT

Customer experiences play a key role in explaining complex customer behavior in dynamic market conditions. In recent years, one of the critical actors of customer experiences in this role is the customer journey. On the basis of the customer journey, the customer experience mission of "delivering unforgettable experiences to customers" is supplemented by the

process-based mission of “perfecting customer experiences within processes (touchpoints)”. In this respect, the concept is described as a metaphorical journey and the importance of considering and perfecting the journey touchpoints while planning experiences is emphasized.

In this study, a bibliometric evaluation of customer journey, which has gained importance in recent years, was made. In this respect, the study aims to examine the studies on customer journey in the historical process and to evaluate the most recent and interesting studies. The keyword “customer journey” was searched in the “Web of Science” database with the restriction of “all fields”. As a result of the research, 482 studies were reached. These research, which were conducted in many different fields, were limited to "business" and "management" and 242 studies were reviewed. As a result of the review, 234 studies were evaluated since 8 of 242 studies were outside the research purpose. In the data analysis phase, bibliometric analysis, a qualitative analysis method, was used and the data were analyzed through social network analysis technique.

The research identifies the most important articles, authors, journals and countries related to the customer journey. As a result of the research, it was concluded that the most analyzed keywords along with customer journey are customer experiences, artificial intelligence, business-to-business, touch points, customer journey maps, customer satisfaction, customer engagement and social networking sites. It was also observed that the most cited author from this WOS database was Verhoef, Peter C. The most cited study from the WOS database is the study by Lemon and Verhoef (2016). When journal-based evaluation was made, it was concluded that the most cited journal was “journal of marketing”. In the country-based citation evaluation, studies published in the USA ranked first. In line with these data, the study is expected to support future studies by providing a perspective on customer journey literature based on the number of publications, authors, journals and citations.

Keywords: Customer Experience, Customer Touchpoints, Service Design, Bibliometric Analysis.

GİRİŞ

Müşteri deneyimleri 20. Yüzyılın sonundan beri dikkatleri üzerine çekmiş ve pazarlama literatüründe oldukça önemli yer edinmiştir. Müşteri deneyimleri müşteriler için benzersiz ve akılda kalıcı deneyimler yaratmayı hedefleyen bir stratejik bir süreci ifade etmektedir (Jain et al., 2017). Bir süreci ifade etmesi ve stratejik bir yapı sergilemesi firma başarısında ve rekabet avamtajı elde etmede kavramın organizasyon temelinde önemini de gözler önüne sermektedir (Pine & Gilmore, 1998). Müşterilerin pozitif deneyimleri müşteri memnuniyeti (Choi et al., 2013), müşteri sadakati (Manyanga et al., 2022), birlikte değer yaratma (Samsa & Yüce, 2022), marka değeri (marka farkındalığı, marka sadakati, algılanan kalite, marka çağrışımı) (Biedenbach & Marell, 2010) gibi birçok müşteri davranışını etkilemektedir. Bu noktada araştırmacılar önemli bir sorunsal ile karşılaşmaktadırlar. Bu sorunsal ise yapılan çalışmalarda müşteri deneyim süreçlerinin bir bütün olarak ele alınmasıdır. Ancak deneyim bir süreci kapsamaktadır. Bu sürecin hangi aşamasının müşteri davranışlarında söz sahibi olduğu yada bu sürecin hangi aşamasının müşteri davranışlarını daha fazla etkilediğinin araştırılması da oldukça önemlidir. Bu durum ise literatürde müşteri deneyimlerine bütünsel bakış açısı sunan bir kavram olarak müşteri yolculuğunun literatürde önem kazanmasına sebep olmuştur (Herhausen et al., 2019; Rosenbaum et al., 2017; Samsa, 2022a; Tueanrat et al., 2021; Vakulenko et al., 2019). Bu noktada müşteri deneyimleri farklı bir boyuta geçmiş ve bir yolculuk olarak nitelendirilmiştir. Bu yolculuğun ise tüm aşamalarının (temas noktaları) ayrı bir sekilde değerlendirilmesinin oldukça önemli olduğu ve bu aşamaların her birinin

müşterilerin davranışlarında söz sahibi olduğu aşikardır (Halvorsrud et al., 2016; Lemon & Verhoef, 2016; Samsa, 2022; Tueanrat et al., 2021; Vakulenko et al., 2019). Dolayısıyla son yıllarda önem kazanan müşteri yolculuğunun müşteri deneyimlerinde ve bu deneyimlerin yönetilmesinde kritik öneme sahip olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki verilerden hareketle pazarlama literatüründe oldukça önemli hale gelen "müşteri yolculuğu" kavramına ilişkin yapılan çalışmalar voswiever arayüzü kullanılarak bibliometrik analize tabi tutulmuştur. Bu doğrultuda çalışmada "müşteri yolculuğu" kavramına ilişkin "web of science" veri tabanında taranan çalışmalar ile ilgili; çalışma sayısının yıllara göre dağılımı, ortak anahtar kelime analizi, yazar atıf analizi, doküman atıf analizi, kaynak atıf analizi ve ülke atıf analizi gerçekleştirilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Müşteri temelli bir felsefe olarak pazarlama alanında yer edinen müşteri yolculuğunun (Crosier & Handford, 2012) literatürde yer bulması oldukça yenidir. Müşteri deneyimlerinden türeyen müşteri yolculuğu ile ilgili yazında birçok tanıma ulaşmak mümkündür. Müşteri yolculuğu bir müşterinin firmanın sunduğu bir hizmete erişmek veya onu kullanmak için içinden geçtiği süreçtir (Følstad & Kvale, 2018)**.** Farklı bir tanıma göre ise müşteri yolculuğu firmanın satın alma öncesinde, satın alma anında ve satın alma sonrasında müşteriler ile girdiği etkileşimlerdir (Lemon & Verhoef, 2016; Stein & Ramaseshan, 2016). Hizmet deneyimi bakış açısıyla incelendiğinde ise hizmet öncesi, hizmet anı ve hizmet sonrası süreçler müşteri yolculuğu olarak ifade edilmektedir (Sticdorn & Zehrer, 2009). Bu anlamda müşteri yolculuğu bir öykü olarak nitelendirilmektedir. Bu öykünün başlangıcı müşteri-firma temasının ilk başladığı noktadır. Bu temasın devamı ise müşterilerin deneyim öyküsü olarak nitelendirilmekte ve müşteri yolculuğu olarak tanımlanmaktadır (Meredith, 2016).

Genel bir değerlendirme yapıldığında; müşteri yolculuğu firma ile müşteri arasındaki etkileşimi temel alan ve bu etkileşimlerdeki temas noktalarını bütüncül olarak değerlendiren bir tekniktir (Canfield & Basso, 2017). Dolayısıyla müşteri yolculuğu kavramının iki temel öğesi bulunmaktadır. Bu öğeler müşteri ile temas kurulan her bir noktayı ifade eden temas noktaları ve bu temas noktalarını geniş açından görmeyi mümkün kılan ve bu temas noktalarının bir araya gelmesi ile oluşan müşteri yolculuğu haritasıdır(Steward et al., 2019).

Müşteri yolculuğunu müşteri temelli ilk öğesi müşteri temas noktalarıdır. Temas noktaları, müşterilerin hizmet sağlayıcı ile buluştuğu etkileşim noktaları olarak tanımlanmaktadır (Roth & Menor, 2003). Temas noktalarının temelini etkileşim oluşturmaktadır. Bu etkileşim sadece fiziksel mekanda meydana gelmemekte, aynı zamanda elektronik kanallarda da meydana gelmektedir. Bu açıdan temas noktaları müşterilerin deneyimleri boyunca firma ile etkileşime girdiği eketronik ve mekânsal etkileşim noktaları olarak değerlendirilmektedir (Dhebar, 2013). Farklı bir tanımlamada ise ortam faktörü ön plana çıkmış ve temas noktaları yine etkileşim temelli olarak müşteriler ile firmaların etkileşime girdiği her bir ortamın temas noktası olarak değerlendirilebileceği ifade edilmiştir (Baxendale et al., 2015). Bu açıdan müşteri deneyimlerinin müşteri davranışlarında oldukça önemli yer edindiğini bilinmektedir. Müşterilerin ürün ve hizmetler ile ilgili yeni deneyimlerini teşvik eden ve onları cesaretlendiren itici bir güç olarak ise temas noktaları önem kazanmaktadır (Varnali, 2019). Özellikle müşteri temelli bir yapı olarak müşteri istek ve ihtiyaçlarına göre şekillenen müşteri deneyimleri organizasyon başarısında da kritik rol oynamaktadır (Halvorsrud et al., 2016).

Müşteri deneyimlerinin bir diğer kritik öğesi ise müşteri yolculuğu haritalarıdır. Müşteri yolculuğu haritaları hizmet sürecinin bütünsel olarak ele alınmasını sağlayan bir dizayn süreci olarak değerlendirilmektedir (Følstad & Kvale, 2018). Bu açıdan müşteri yolculuğu haritaları müşterilerin firma ile etkileşime girdiği tüm aşamaların doğrusal bir şekilde ve zamana dayalı olarak ele alan bir temsil olarak değerlendirilmektedir (Terragni & Hassani, 2018). Bu açıdan müşteri yolculuğunu haritalarını müşterilerin firma ile etkileşime girerken atıığı tüm adımları

gösteren bir diagram olarak değerlendirmek gerekir. Bu karmaşık diagramın bir bütün olarak görülmesi ve analiz edilmesi müşteri yolculuğu haritasının en önemli işlevlerinden biridir (Richardson, 2010). Bu doğrultuda değerlendirildiğinde ise müşteri yolculuğu haritaları bu karmaşık diagramı etkin bir şekilde yönetmeyi sağlayan oldukça önemli bir yönetim aracı olarak ta değerlendirilebilir (Rosenbaum et al., 2017). Kısaca bir değerlendirme yapıldığında; müşteri yolculuğu haritası, bir hedefe ulaşmak için gereken çeşitli adımları ve temas noktalarını gösteren, müşteri yolculuğunun görsel bir temsili olarak tanımlanmaktadır (Marquez et al., 2015).

YÖNTEM

Çalışma 30.03.2023 tarihinde "Web of Science (WOS)" indeksli dergilerde "customer journey" anahtar kelimesi aranarak "all fields" seçeneği işaretlenerek elde edilen bilimsel çalışmalar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Arama sonucunda birçok alanda yapılan 458 adet çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan "Business" ve "Management" kategorisi seçilmiş ve bu başlık altında toplamda 242 çalışmaya ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmalar incelenmiş ve bu çalışmalardan 8 adedi araştırma yapılan alanla ilgili bulunmamış ve toplamda 234 çalışma değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmaların analiz edilmesi aşamasında ise bibliometrik analizden faydalanılmıştır.

ANALİZ VE SONUÇLAR

Çalışma analizi kapsamında ilk olarak "customer journey" anahtar kelimesinin kullanıldığı çalışmaların göstergeleri yıllara göre değerlendirilmiştir. Sonraki aşamada ise bu çalışmaların bibliometrik analizi gerçekleştirilmiştir.

Çalışmalara İlişkin Göstergeler

Çalışmada temel istatistiksel analiz ve sosyal network analizine yer verilmiştir. Temel istatistiksel analiz kapsamında yıllara göre çalışma sayılarına yer verilmiştir. Bu veriler Şekil 1 ve Tablo 1' de sunulmuştur.

Şekil 1: Yıllara Göre Çalışma Sayısı

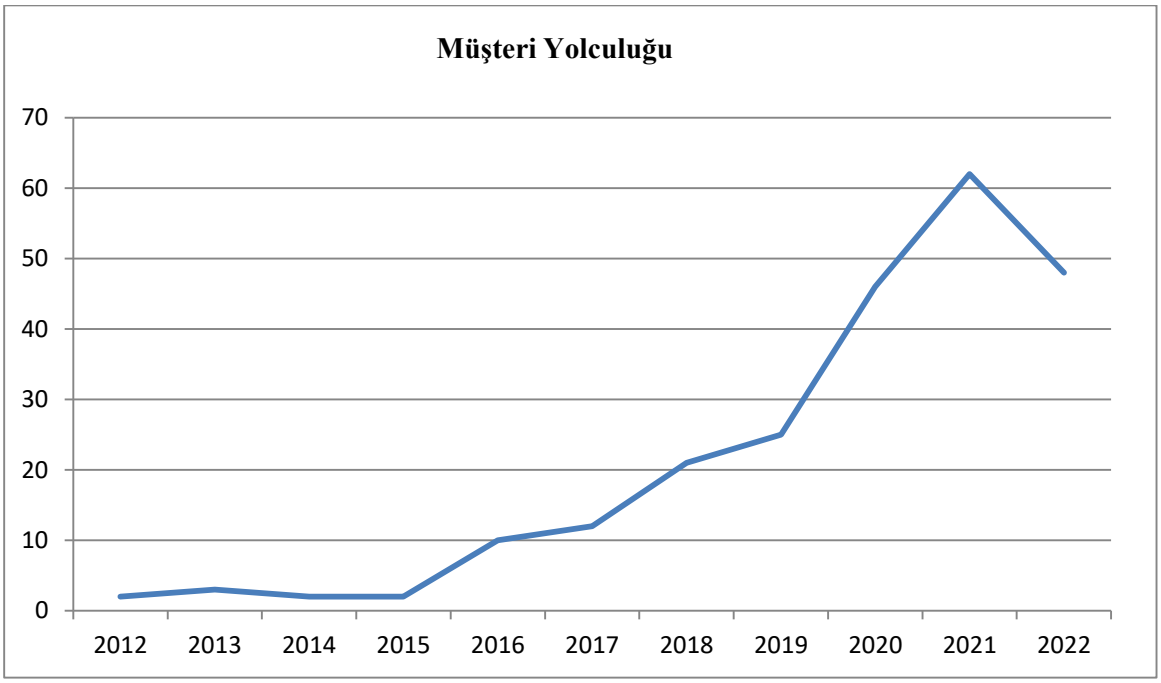

Tablo 1: Çalışma Sayısı

Yıl	Çalışma Sayısı	Yıl	Çalışma Sayısı
2011	1	2017	12
2012	2	2018	21
2013	3	2019	25
2014	2	2020	46
2015	2	2021	62
2016	10	2022	48

Şekil 1 ve Tablo 1 incelendiğinde Voswiever verilerine göre web of science veri tabanında yer alan çalışmalar dikakte alındığında müşteri yolculuğu anahtar kelimesinin geçtiği çalışmalar 2011 yılında başlamıştır. Bu yıldan sonra sürekli bir artış göstermiştir. Bu durum müşteri yolculuğu kavramının teorik anlamda oldukça güncel bir konu olduğunu göstermektedir.

Bibliometrik Analiz

Çalışmadaki verilerin analizinin bir diğer aşamasında bibliometrik analizden faydalanılmıştır. 1972 yılında Garfield tarafından geliştirilen bibliometrik analiz yöntemi bir araştırma alanı ile ilgili stratejik kararlar geliştirmek için mevcut literatürü sayısal olarak inceleyen bir analiz yöntemidir (Bonilla et al., 2015). Bu açıdan bibliometrik analiz belirli bir alanda modeller oluşturmak için yayınlanmış çalışmaların nicel analizi olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla analiz belirli bir alana yönelik yapılan çalışmaların yapısını gösteren bilimsel bir haritalama tekniği olarak değerlendirilmektedir. Bibliometrik analiz kapsamında atıf analizi, ortak atıf analizi, anahtar kelime analizi ve ortak yazar analizi gerçekleştirilmektedir (Nyakurukwa & Seetharam, 2023). Çalışmada ortak anahtar kelime analizi, yazar atıf analizi, çalışma atıf analizi, kaynak atıf analizi ve ülke atıf analizi gerçekleştirilmiştir.

Anahtar kelime analizi kapsamında yapılan çalışmalarda ortak olan anahtar kelimeler incelenmiştir. Şekil 2 ve Tablo 2' de ortak anahtar kelime analizine ilişkin verilere yer verilmiştir. Şekil 2'de yazı tipi boyutunun büyüklüğü kelimenin çalışmalarda ortak kelime olarak kullanımının çokluğu ile ifade edilmektedir. Tablo 2'de ise bu anahtar kelimelerin ortak kullanım sayısı görülmektedir.

Şekil 2: Ortak Anahtar Kelime Analizi Haritası

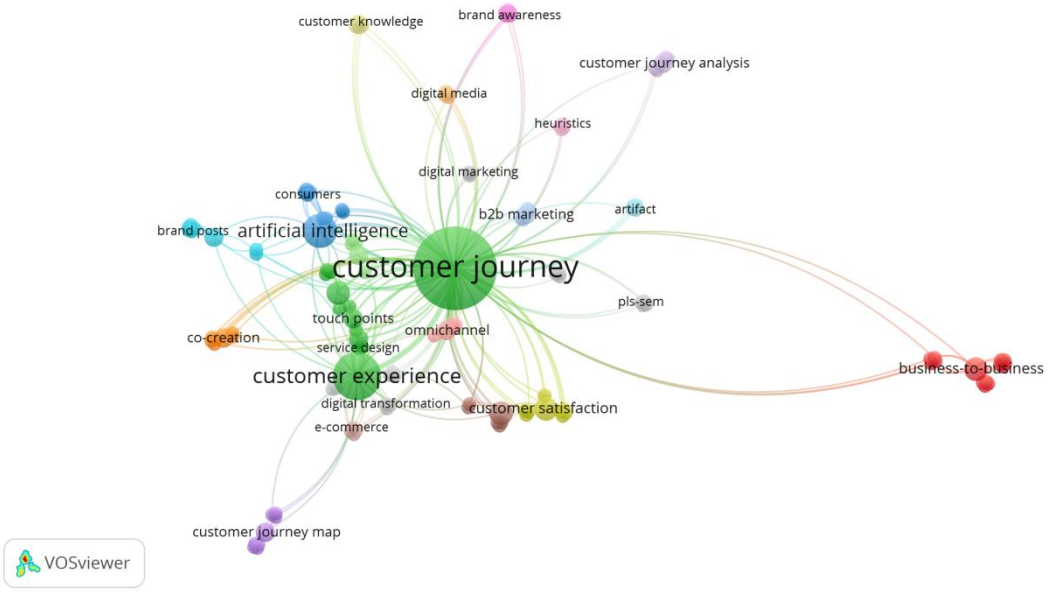

Tablo 2: Ortak Anahtar Kelime Analizi

Anahtar Kelime	**Oluşum**	**Toplam Bağlantı Gücü**
Müşteri yolculuğu	36	141
Müşteri deneyimi	12	47
Yapay zeka	6	26
İşletmeden işletmeye	3	14
Temas noktası	3	13
Müşteri yolculuğu haritası	3	12
Müşteri memnuniyeti	3	12
Müşteri katılımı	3	11
Sosyal ağ siteleri	2	10

Yapılan analizde dikkat edilmesi gereken iki temel öğeden bahsetmek mümkündür. Bunlar herbir anahtar kelimeye ait oluşum ve toplam bağlantı gücüdür. Oluşum; bu anahtar kelimelerin geçtiği belge sayısını ifade etmektedir (van Eck & Waltman, 2013). Toplam bağlantı gücü ise iki anahtar kelimenin birlikte geçtiği yayınların sayısını göstermektedir (Guo et al., 2019). Bu noktada müşteri yolculuğu anahtar kelimesinin geçtiği yayın sayısının 141 olduğu gözlenmeştir. Yine müşteri yolculuğu anahtar kelimesi ile müşteri deneyimi anahtar kelimesinin birlikte geçtiği çalışma sayısının (toplam bağlantı gücünün) 47 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu açıdan müşteri yolculuğu anahtar kelimesi ile toplam bağlantı gücü

en fazla olan diğer anahtar kelimeler ise sırasıyla yapay zeka, işletmeden işletmeye, temas noktaları, müşteri yolculuğu haritası, müşteri memnuniyeti, müşteri katılımı ve sosyal ağ siteleri anahtar kelimeleri olduğu görülmektedir.

Çalışmada gerçekleştirilen bir diğer analiz müşteri yolculuğu anahtar kelimesine ilişkin yazar atıf analizidir. Bu analize ilişkin veriler Şekil 3 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Şekil 3: Yazar Atıf Analizi Haritası

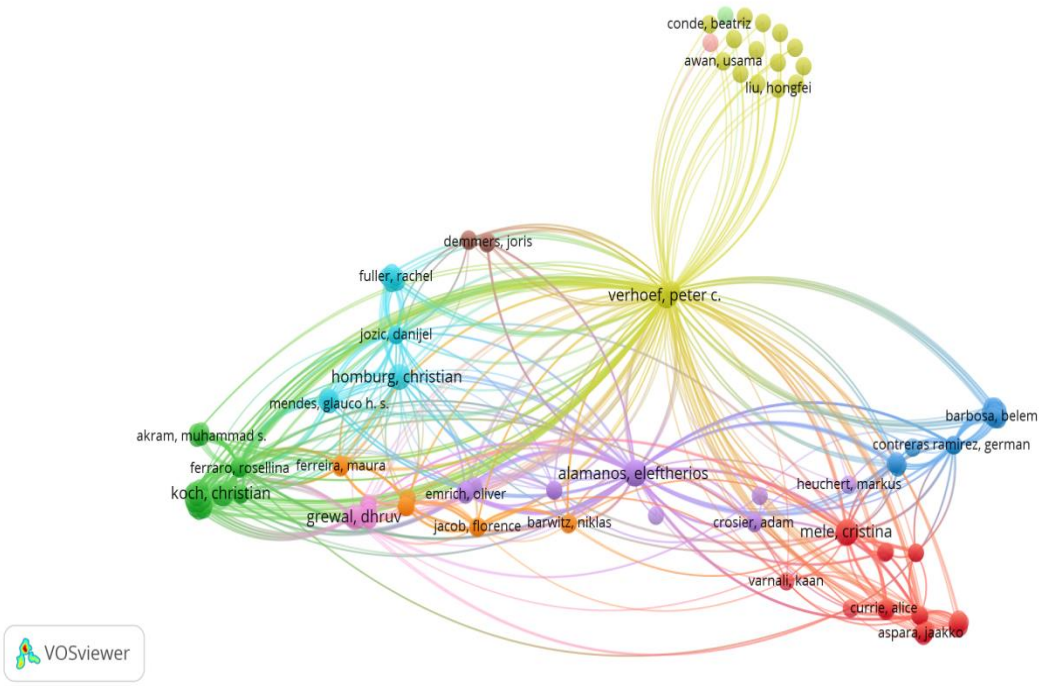

Tablo 3: Yazar Atıf Analizi

Yazar	**Atıf**	**Toplam Bağlantı Gücü**
Verhoef, Peter C.	1629	141
Lemon, Katherine N.	1553	127
Contreras, Ramirez	108	29
Losada Otalora, Mauricio	108	29
Rosenbaum, Mark S.	108	29
Homburg, Christian	94	52
Jozic, Danijel	94	32
Kuehnl, Christina	94	32
Folstad, Asbjorn	92	28
Halvorsrud, Ragnhild	92	28

Yazar atıf analizi incelendiğinde web of science veri tabanında en fazla atıf alan ve toplam bağlantı gücü en falza olan yazarın Verhoef olduğu görülmektedir. İkinci sırada ise Lemon yer almaktadur. Bu yazarları sırasıyla Contreras, Losada Otalora, Rosenbaum, Homburg, Jozic, Kuehnl, Folstad ve Halvorsrud izlemektedir. Ayrıca Tablo 3' te görülen yazar ile müşteri yolculuğu anahtar kelimesinin birlikte geçtiği yayın sayısı ise bağlantı gücünü oluşturmaktadır. Bu noktada müşteri yolculuğu anahtar kelimesi ile toplam bağlantı gücü en yüksek olan yazarların ise sırasıyla Verhoef, Lemon, Contreras, Losada Otalora, Rosenbaum, Homburg, Jozic, Kuehnl, Folstad ve Halvorsrud olduu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada incelenen bir diğer konu ise doküman atıf analizidir. Bu analize ilişkin veriler Şekil 4 ve Tablo 4'te sunulmuştur.

Şekil 4: Doküman Atıf Analizi Haritası

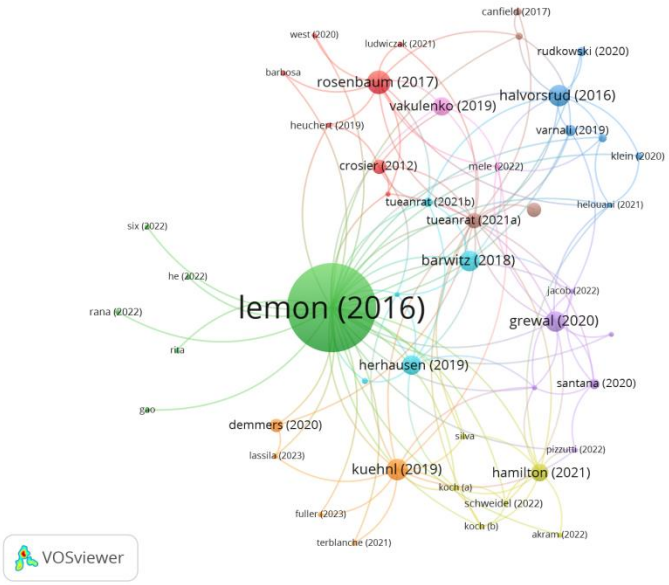

Tablo 4: Doküman Atıf Analizi

Yazar	**Atıf**
Lemon ve Verhoef (2016), "*Understanding customer experience throughout the customer journey*"	1553
Rosenbaum vd. (2017), "*How to create a realistic customer journey map*"	108
Kuehnl vd.. (2019), "*Effective customer journey design: consumers' conception, measurement, and consequences"*	94
Halvorsrud vd. (2016), "*Improving service quality through customer journey analysis*"	92
Barwitz ve Mass (2018), "*Understanding the omnichannel customer journey: determinants of ınteraction choice*"	85
Grewal ve Roggeveen (2020), "*Understanding retail experiences and customer journey management*"	83

Herhausen vd. (2019), "*Loyalty formation for different customer journey segments*"	76
Vakulenko vd. (2019), "*Service innovation in e-commerce last mile delivery: Mapping the e-customer journey*"	72
Hamilton vd. (2021), "*Traveling with companions: the social customer journey*"	64
Tueanrat vd. (2021), "*Going on a journey: A review of the customer journey literature*"	48

Doküman atıf analizi incelendiğinde web of science veri tabanında en fazla atıf alan kaynağın Lemon ve Verhoef (2016) tarafından gerçekleştirilen "*Understanding Customer Experience Throughout the Customer Journey*" isimli çalışmanın olduğu gözlenmiştir. İkinci sırada ise Rosenbaum ve arkadaşları (2017) tarafından gerçekleştirilen "*How to create a realistic customer journey map*" isimli çalışmanın olduğu görülmüştür. Bu yazarları atıf sıralamasına göre Kuehnl ve arkadaşları (2019), Halvorsrud ve arkadaşları (2016), Barwitz ve Mass (2018), Grewal ve Roggeveen (2020), Herhausen ve arkadaşları (2019), Vakulenko ve arkadaşları (2019), Hamilton ve arkadaşları (2021) ve Tueanrat ve arkadaşları (2021) tarafından yapılan çalışmalar izlemektedir.

Çalışmada incelenen bir diğer önemli faktör ise kaynak atıf analizidir. Kaynak atıf analizi çalışmalara yayınlandığı dergilerin kaç atıf aldığıyla ilgili sayısal veriler sunmaktadır. Web of Science veri tabanı dikkate alınarak gerçekleştirilen kaynak atıf analizi sonuçları Şekil 5 ve Tablo 5 'te sunulmuştur.

Şekil 5: Kaynak Atıf Analizi Haritası

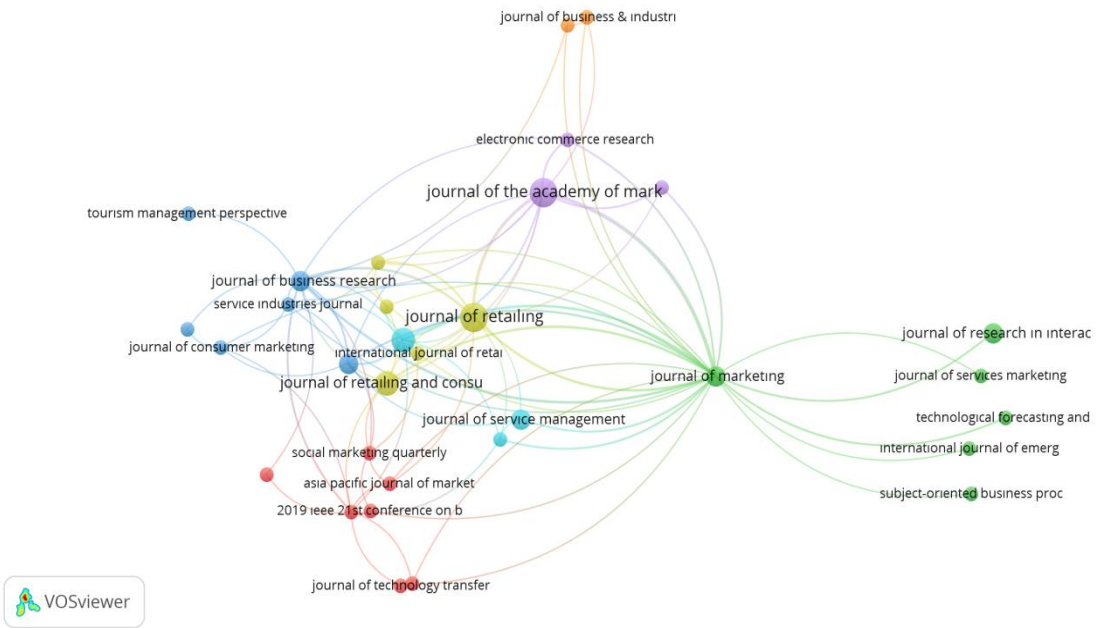

Tablo 5: Kaynak Atıf Analizi

Kaynak	**Döküman**	**Atıf**
Journal of Marketing	2	1617
Journal of Retailing	4	189
Journal of Business Research	2	118
Journal of Academy of Marketing Science	4	103
Journal of Service Theory and Practice	2	92
Journal of Interative Marketing	1	85
Tourism Management Perspectives	1	44
Social Marketing Quarterly	1	42
Journal of Retailing and Consumer Services	3	40
International Journal of Electronic Commerce	1	38

Kaynak atıf analizi kapsamında değerlendirildiğinde web of science veri tabanında en fazla atıf alan derginin "Journal of Marketing" olduğu gözlenmiştir. Farklı bir veri ise bu dergilerde kaç makale yayınlandığına ilişkin veridir. En fazla atıf alan ilk on dergi incelendiğinde müşteri yolculuğu anahtar kelimesi kullanılarak yapılan araştırmalarda en fazla makalenin dört çalışma ile "Journal of Retailing" ve "Journal of Academy of Marketing Science" dergilerinde olduğu görülmüştür. Dergilerin toplam bağlantı gücü incelendiğinde ise en fazla bağlantı gücünün "Journal of Marketing" dergisine ait olduğu, ikinci sırada ise "Journal of Academy of Marketing Science" dergisinin yer aldığı görülmektedir.

Çalışmada bibliometrik analiz kapsamında incelenen son değişken ise ülke atıf analizidir. Bu değişken hangi ülkelerdeki çalışmalara daha fazla atıf yapıldığı temeline dayanmaktadır. Ayrıca hangi ülkeden daha fazla yayın yapıldığı da analiz kapsamında incelenen bir diğer önemli konudur. Analize ilişkin veriler Şekil 6 ve Tablo 6'da sunulmuştur.

Şekil 6: Ülke Atıf Analizi Haritası

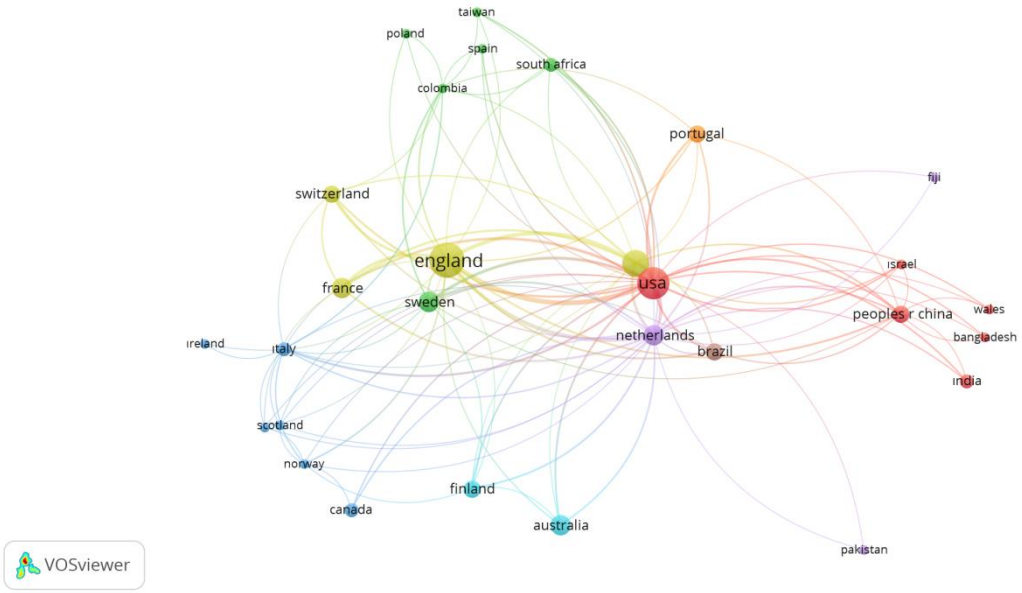

Tablo 6: Ülke Atıf Analizi

Country	**Documents**	**Citation**
USA	10	1864
Netherlands	4	1677
England	12	216
Germany	7	175
Switzerland	3	162
Sweden	4	117
Colombia	1	108
Norvey	1	92
France	4	82
China	3	67
Türkiye	1	29
Azerbaycan	0	0

Ülke atıf analizi kapsamında en fazla atıfın ilk 10 ülke ve kongreyi ortak düzenleyen iki ülkenin verileri incelnmiştir. İnceleme sonucunda en fazla atıf Amerika Birleşik Devletlerinde gerçekleştirilen çalışmalara yapıldığı gözelenmiştir. Atıf sıralamasında ikinci sırada ise Hollanda yer almaktadır. Müşteri yolculuğu ile ilgili web of science veri tabanında en fazla çalışma yapan ilk üç ülke ise sırasıyla İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya olarak sıralanmıştır. Kongrenin düzenlendiği ülkelerdeki ülke atıf analizi incelendiğinde Türkiye'de müşteri yolculuğu hususunda yapılan tek çalışmaya 29 web of science atıf bulunduğu görülmektedir. Bu açıdan Türkiye müşteri yolculuğu hususunda ülke atıf sıralamasında 17. Sırada yer almaktadır. Kongrenin ortak düzenlendiği Azerbaycan'da ise

müşteri yolculuğu hususunda web of science veri tabanında herhangi bir çalışma ve atıfa rastlanmamıştır.

SONUÇ

Çalışma amacı müşteri yolculuğunun mevcut literatürde araştırma eğiliminin ne olduğunun saptanması; literatürde etkin kaynakların belirlenmesi, çalışmalarda öne çıkan konuların bulunması, bu anlamda araştırmadaki boşluğun saptanması ve gelecek çalışmalara kaynak oluşturmaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada çeşitli boyutlar incelenmiş ve bibliometrik analiz hususunda temel bilgilere yer verilmiştir. İlk aşamada web of science veri tabanında müşteri yolculuğu konusunda yapılan çalışmaların incelenmesidir. Bu açıdan müşteri yolculuğunun 2011 yılında işletme literaütüründe yer bulmaya başladığı söylenebilir. Bu yıldan sonra kavram her geçen yıl literatürde daha fazla yer edinmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Değerlendirilmesi gereken ikinci bir nokta ise bu anahtar kelime ile ilgili hangi yazarların çalıştığı ve atıf sayısıdır. Bu açıdan Verhoef ve Lemon (2016) çalışması özellikle aldığı atıflar dikkate alındığıda alana öncülük etmektedir. Dikkate alınması gereken oldukça önemli bir husus ise çalışmalarda bu anahtar kelimenin hangi anahtar kelimeler ile birlikte yer aldığıdır. Analiz sonuçları dikkate alındığında müşteri yolculuğu ile birlikte kullanılan ilk on anahtar kelimelerin sırasıya müşteri yolculuğu, müşteri deneyimleri, yapay zeka, işletmeden işletmeye, temas noktaları, müşteri yolculuğu haritaları, müşteri memnuniyeti, müşteri katılımı ve sosyal ağ siteleri olduğu görülmekteidir. Bu verilerin dışında oldukça önemli bir değişken ise hangi dergilerde en fazla yayın yapıldığı ve en çok atıf alan çalışmaların hangi dergilerde yer aldığıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde en çok atıf alan çalışmaların "journal of marketing" dergisinde yer aldığı; en fazla çalışmanın ise "journal of retailing" ve "Journal of Academy of Marketing Science" dergilerinde yayınlandığı görülmektedir. Oldukça dikkate değer bir sonuç ise çalışmaların hangi ülkelerde yapıldığıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde bu anahtar kelimenin yer aldığı çalışmalar en fazla Amerika, İngiltere, Almanya, Çin gibi gelişmiş ülkelerde yapıldığı görülmektedir. Türkiye'de tek çalışmanın olduğu, Azerbaycan'da ise henüz herhangi bir çalışmanın bulunmadığı görülmektedir.

Bu verilerin yanında araştırmanın çeşitli kısıtları da bulunmaktadır. Bu kısıtlardan en önemlisi anahtar kelimenin sadece "web of science" veri tabanında araştırılmış olmasıdır. Diğer bir kısıt ise sadece web of science veri tabaında taranan dergilerden yapılan atıfların dikkate alınmasıdır.

Kısaca özetlemek gerekirse hizmet sektöründe müşteri deneyimlerinin yönetiminde oldukça önemli bir kavram olarak literatürde yer bulan müşteri yolculuğunun literatürde oldukça önemli bir kavram olduğu aşikardır. Ayrıca çalışmada müşteri yolculuğu kavramının hangi anahtar kelimeler ile birlikte kullanıldığı da incelenmiştir. Bu yönüyle literatürde konu ile ilgili büyük bir boşluğun olduğu görülmektedir. Ayrıca en çok atıf alan çalışmalar, en çok atıf alan yazarlar, en çok atıf alan dergiler, en çok yayın yapılan dergiler, en fazla yayın yapılan ülkeler ve en çok yayın yapılan ülkeler gibi veriler müşteri yolculuğunun önemini ve literatürdeki mevcut durumu gözler önüne sermektedir.

Bu açıdan oldukça bakir bir alan olan müşteri yolculuğunun pazarlama literatüründe birçok farklı konu ile birlikte çalışılması, hizmet sektörünün bir çok alanına uygulanması, farklı coğrafyalarda incelenmesi literatürdeki boşluğu doldurma açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

Barwitz, N., & Maas, P. (2018). Understanding the omnichannel customer journey: Determinants of interaction choice. *Journal of Interactive Marketing*, *43*, 116–133. https://doi.org/10.1016/j.intmar.2018.02.001

Baxendale, S., Macdonald, E. K., & Wilson, H. N. (2015). The impact of different

touchpoints on brand consideration. *Journal of Retailing*, *91*(2), 235–253. https://doi.org/10.1016/j.jretai.2014.12.008

Biedenbach, G., & Marell, A. (2010). The impact of customer experience on brand equity in a business-to-business services setting. *Journal of Brand Management*, *17*(6), 446–458. https://doi.org/10.1057/bm.2009.37

Bonilla, C. A., Merigó, J. M., & Torres-Abad, C. (2015). Economics in Latin America: a bibliometric analysis. *Scientometrics*, *105*(2), 1239–1252. https://doi.org/10.1007/s11192-015-1747-7

Canfield, D. de S., & Basso, K. (2017). Integrating satisfaction and cultural background in the customer journey: A method development and test. *Journal of International Consumer Marketing*, *29*(2), 104–117. https://doi.org/10.1080/08961530.2016.1261647

Choi, E. K. (Cindy), Wilson, A., & Fowler, D. (2013). Exploring customer experiential components and the conceptual framework of customer experience, customer satisfaction, and actual behavior. *Journal of Foodservice Business Research*, *16*(4), 347–358. https://doi.org/10.1080/15378020.2013.824263

Crosier, A., & Handford, A. (2012). Customer journey mapping as an advocacy tool for disabled people. *Social Marketing Quarterly*, *18*(1), 67–76. https://doi.org/10.1177/1524500411435483

Dhebar, A. (2013). Toward a compelling customer touchpoint architecture. *Business Horizons*, *56*(2), 199–205. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2012.11.004

Følstad, A., & Kvale, K. (2018). Customer journeys: a systematic literature review. *Journal of Service Theory and Practice*, *28*(2), 196–227. https://doi.org/10.1108/JSTP-11-2014-0261

Garfield, E. (1972). Citation Analysis as a Tool in Journal Evaluation Author (s): Eugene Garfield Published by : American Association for the Advancement of Science Stable. *Science*, *178*(3), 471–479.

Grewal, D., & Roggeveen, A. L. (2020). Understanding Retail Experiences and Customer Journey Management. *Journal of Retailing*, *96*(1), 3–8. https://doi.org/10.1016/j.jretai.2020.02.002

Guo, Y. M., Huang, Z. L., Guo, J., Li, H., Guo, X. R., & Nkeli, M. J. (2019). Bibliometric analysis on smart cities research. *Sustainability (Switzerland)*, *11*(13). https://doi.org/10.3390/su11133606

Halvorsrud, R., Kvale, K., & Følstad, A. (2016). Improving service quality through customer journey analysis. *Journal of Service Theory and Practice*, *26*(6), 840–867. https://doi.org/10.1108/JSTP-05-2015-0111

Hamilton, R., Ferraro, R., Haws, K. L., & Mukhopadhyay, A. (2021). Traveling with Companions: The Social Customer Journey. *Journal of Marketing*, *85*(1), 68–92. https://doi.org/10.1177/0022242920908227

Herhausen, D., Kleinlercher, K., Verhoef, P. C., Emrich, O., & Rudolph, T. (2019). Loyalty Formation for Different Customer Journey Segments. *Journal of Retailing*, *95*(3), 9–29. https://doi.org/10.1016/j.jretai.2019.05.001

Jain, R., Aagja, J., & Bagdare, S. (2017). Customer experience – a review and research agenda. *Journal of Service Theory and Practice*, *27*(3), 642–662. https://doi.org/10.1108/JSTP-03-2015-0064

Kuehnl, C., Jozic, D., & Homburg, C. (2019). Effective customer journey design: consumers' conception, measurement, and consequences. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *47*(3), 551–568. https://doi.org/10.1007/s11747-018-00625-7

Lemon, K. N., & Verhoef, P. C. (2016). Understanding customer experience throughout the customer journey. *Journal of Marketing*, *80*(6), 69–96. https://doi.org/10.1509/jm.15.0420

Manyanga, W., Makanyeza, C., & Muranda, Z. (2022). The effect of customer experience, customer satisfaction and word of mouth intention on customer loyalty: The moderating

role of consumer demographics. *Cogent Business and Management*, *9*(1). https://doi.org/10.1080/23311975.2022.2082015

Marquez, J. J., Downey, A., & Clement, R. (2015). Walking a Mile in the User's Shoes: Customer Journey Mapping as a Method to Understanding the User Experience. *Internet Reference Services Quarterly*, *20*(3–4), 135–150. https://doi.org/10.1080/10875301.2015.1107000

Meredith, B. (2016). Marketing and the customer experience. *NZBusiness+ Management Magazine*, *40*.

Nyakurukwa, K., & Seetharam, Y. (2023). The evolution of studies on social media sentiment in the stock market: Insights from bibliometric analysis. *Scientific African*, *20*, e01596. https://doi.org/10.1016/j.sciaf.2023.e01596

Pine, J., & Gilmore, J. H. (1998). Economy leadership when there is no one to ask: welcome to the experıence economy. *Harvard Business Review*, *76*(4), 97–105.

Richardson, A. (2010). Using customer journey maps to improve customer experience. *Harvard Business Review*. https://hbr.org/2010/11/using-customer-journey-maps-to

Rosenbaum, M. S., Otalora, M. L., & Ramírez, G. C. (2017). How to create a realistic customer journey map. *Business Horizons*, *60*(1), 143–150. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2016.09.010

Roth, A. V., & Menor, L. J. (2003). Insights into service operations management: A research agenda. *Production and Operations Management*, *12*(2), 145–164. https://doi.org/10.1111/j.1937-5956.2003.tb00498.x

Samsa, Ç. (2022). *Müşteri Yolculuğu Bakış Açısıyla Sağlık Sektöründe Müşteri Deneyimlerinin Değerlendirilmesi* (A. Yüce (ed.); 1.Baskı). Sonçağ Yayınevi.

Samsa, Ç., & Yüce, A. (2022). Understanding customers hospital experience and value co-creation behavior. *TQM Journal*, *34*(6), 1860–1876. https://doi.org/10.1108/TQM-09-2021-0282

Stein, A., & Ramaseshan, B. (2016). Towards the identification of customer experience touch point elements. *Journal of Retailing and Consumer Services*, *30*, 8–19. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2015.12.001

Steward, M. D., Narus, J. A., Roehm, M. L., & Ritz, W. (2019). From transactions to journeys and beyond: The evolution of B2B buying process modeling. *Industrial Marketing Management*, *83*(May), 288–300. https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.05.002

Sticdorn, M., & Zehrer, A. (2009). Service design in tourism: Customer experience driven destination management. *First Nordic Conference on Service Design and Service Innovation, Oslo*, *March*. https://govservicedesign.net/2014/

Terragni, A., & Hassani, M. (2018). Analyzing Customer Journey with Process Mining: From Discovery to Recommendations. *Proceedings - 2018 IEEE 6th International Conference on Future Internet of Things and Cloud, FiCloud 2018*, 224–229. https://doi.org/10.1109/FiCloud.2018.00040

Tueanrat, Y., Papagiannidis, S., & Alamanos, E. (2021). Going on a journey: A review of the customer journey literature. *Journal of Business Research*, *125*(February 2020), 336–353. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.12.028

Vakulenko, Y., Shams, P., Hellström, D., & Hjort, K. (2019). Service innovation in e-commerce last mile delivery: Mapping the e-customer journey. *Journal of Business Research*, *101*(June 2018), 461–468. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.01.016

van Eck, N. J., & Waltman, L. (2013). VOSviwer Manual. *Leiden: Univeristeit Leiden*, *January*. http://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.1.pdf

Varnali, K. (2019). Understanding customer journey from the lenses of complexity theory. *Service Industries Journal*, *39*(11–12), 820–835. https://doi.org/10.1080/02642069.2018.1445725

REFLECTION OF THE GREAT SILK ROAD IN THE NATIONAL AZERBAIJANI COSTUME

Doc. **Lala Mamedova**

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan

teach. **Lidiya Safronova**

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan

teach. **Aytan Yusifkanan**

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan

ABSTRACT

The article deals with the reflection of the Great Silk Road in the Azerbaijani national dress. Since ancient times, Azerbaijan has been a kind of "gateway" between rich Europe and mysterious distant China; trade routes of the Great Silk Road passed here. The Great Silk Road was the first experience of mankind in the development of economic and cultural ties and, of course, the oldest fashion that occupied an important place in the lives of men and women who lived along the route of caravans. The shape and design of clothing, as well as the fashion associated with them, became an important part of the cultural exchange along the Silk Road. Azerbaijani national clothes are the fruit of the people's material and spiritual culture, which has gone through a long and very difficult path of development. The Great Silk Road was also reflected in the clothes of Azerbaijanis, it gradually changed, new forms and motifs appeared, which was facilitated by the development of both individual types of arts and crafts, and all art in general.

Keywords: Great Silk Road, clothing, fashion, costume history, national Azerbaijani costume.

Азербайджан издревле был своеобразными «воротами» между богатой Европой и загадочным далеким Китаем, здесь проходили маршруты торговцев Великого Шелкового Пути. В I-II вв. до н.э. самая оживленная торговая дорога из Китая и Индии через Центральную Азию, по реке Узбай, которая доходила до Каспийского моря, проходила по территории Страны Огней, здесь она делилась на две ветви, первая – вверх по течению реки Куры в сторону Колхиды и Иберии, а вторая – вдоль западного побережья Каспия через Дербент и Кавказские степи, этот маршрут получил название «Страбонский», по имени впервые упомянувшего его великого географа. Территория Азербайджана являлась наиболее безопасной частью Великого Шелкового Пути, а находящиеся дальше Грузия, Иберия и Колхида обеспечивали нормальное функционирование этой трассы, являясь политически стабильными государствами, это привлекало купцов, кроме того, большая часть трассы была водная, что обеспечивало дешевую перевозку товаров. Длительность, стабильность и интенсивность этой трассы способствовали тому, что она стала одним из важнейших направлений Великого Шелкового Пути в античный период. Вдоль ветвей «Страбонского пути» появилось множество городов Азербайджана.

В период Средневековья Азербайджан также играл важную роль на Великом Шелковом Пути, город Барда, являвшийся в V веке столицей Азербайджана, стал самым крупным мировым центром торговли и ремесленного искусства на всем Ближнем Востоке и в Транскавказском регионе почти до X века. Талантливые и умелые ремесленники предлагали заграничным купцам много различных товаров: великолепные ювелирные изделия, духовые и струнные музыкальные инструменты, ценное оружие, прекрасные ковры, местные сорта шелка. Торговцы вывозили отсюда в Европу нефть, драгоценные камни, соль, ртуть, квасцы, шерсть, лен, хлопок, минеральные красители, лечебные снадобья и многое другое. Особенно славились медные изделия: посуда, подносы, подсвечники, астрономические приборы.

Проходили века, ислам утвердился как официальная религия Азербайджана, и в Средние века страна продолжала торговать и обмениваться культурными ценностями с другими странами. В XIV-XVIII веках, благодаря развитию освоенного русскими и английскими торговцами маршрута - Волга-Каспий, значительно возросла роль городов Азербайджана, располагающихся на Великом Шелковом Пути. В этот период, например, такие города как Шемаха, Дербент, Баку, Ардебиль, Тебриз, Марага, Гянджа, Нахичевань становятся центрами перевозки и хранения товаров, привезенных из Европы и Востока, здесь собирались и торговцы из России, Европы, Турции, Центральной Азии и Дальнего Востока. За время путешествия караванов товары переходили из рук в руки, из страны в страну, так Великий Шелковый Путь стал первым опытом человечества по развитию экономических и культурных связей, распространялись секреты производства шелка, пороха, бумаги, религиозные верования, происходил обмен искусством – танцами, музыкой, живописью, архитектурой и конечно древнейшей модой, которая занимала не последнее место в жизни мужчин и женщин, проживавших на пути следования караванов.

Форма, силуэт, стиль и дизайн одежды создавали определенную моду, которая стала важным предметом обмена культурами на Великом Шелковом Пути. Особенно ярко это выражалось в слиянии культур степных народов с другими культурами, различные типы одежды и традиционные мотивы объединились в так называемую популярную моду, которая сочетала в себе традиции, образы и символы разных народов. Обмен предметами одежды смешивал дизайнерские мотивы и новые материалы, которые создавали необычные объекты, практичные или отражающие социальный статус. Созданная таким образом новая одежда являлась как элементом материальной культуры, так и вектором передачи самой культуры при помощи дизайнерских решений, материалов, образов и стилей, передаваемых по маршрутам Шелкового Пути.

Значительную часть обмена одеждой на Шелковом Пути составляла торговля роскошным шелковым текстилем, кроме этого, был обмен и множеством других товаров и предметов не только с Востока на Запад, но и в других направлениях. Обнаруженные в результате археологических раскопок предметы одежды помогают лучше понять культурные связи и контакты, а также раскрывают общественное устройство и экономическое развитие регионов, находившихся на дорогах Великого Шелкового Пути. Популярность шелка в одежде – это далеко не единственный пример обмена нормами и модой в одежде, также осуществлялся обмен товаров и идей в сложной паутине взаимоотношений и взаимосвязей между народами. В частности, в Китае в ходе археологических раскопок было обнаружено множество предметов одежды периода Шелкового пути, включая брюки, юбки и кафтаны, а также сапоги, кожаные пальто и ремни, что свидетельствует о влиянии в западном Китае I в. до н.э. - III в. н.э. купцов и путешественников из Греко-римской империи, Парфии, Согдиа и сакских городов Кушанской империи, расположенных на южной стороне Таримского бассейна, в многочисленных стилях, дизайнах, материалах и типах одежды.

Также одним из примеров обмена одеждой с Запада на Восток является популяризация брюк, которые использовали монгольские кочевники. Брюки с кафтаном, как предметы одежды, иллюстрирующие сложное культурное взаимодействие, были очень популярны на Шелковом Пути, так как они спасали при передвижении и способствовали более комфортной и практичной верховой езде на дальние расстояния. Брюки ткали из шерсти с особым орнаментом, который изображал мужчину, держащего копье и с изображением кентавра над ним.

Важным предметом одежды, считавшимся престижным во многих культурах от Черного моря до монгольской степи, были тканые пояса. Фрагмент тканого шелкового пояса с надписью на греческом языке был обнаружен в памятнике "Мощевая балка" на Северо-Западном Кавказе, что свидетельствует о тесных связях между тюркскими булгарами на Северном Кавказе и Византийской империей (330 - 1453 гг. н.э.). Подобные фрагменты поясов были обнаружены и в близлежащих районах, что позволяет предположить, что такие пояса дарили византийцы важным местным деятелям. Кроме того, другой пояс I века н.э. с золотыми медальонами, прекрасный образец, демонстрирующий статус и моду, был обнаружен на археологическом объекте Тилля Тепе на севере современного Афганистана. Пояс выполнен в стиле, напоминающем скифо-сибирское искусство, однако на золотых медальонах в центре изображена женская фигура в охотничьем наряде греческой богини Артемиды, сидящая на льве, это изображение является производным от греко-римских изображений бога Диониса, сидящего верхом на пантере. Вероятно, эта женская фигура является изображением иранской и среднеазиатской лунной богини Наны, которая также появляется на кушанских монетах I - III вв. н.э., иллюстрируя сочетание многих дизайнерских мотивов региона.

Великий Шелковый Путь, сыграв огромную роль в интеграции народов, чье географическое местоположение было с ним связано, явился создателем множества сказок, легенд и привел к появлению литературы различных направлений: культурологического, политического, экономического, дипломатического и исследовательского.

Азербайджан долгое время был важным центром торговли на Шелковом пути. Со средневековой истории Баку, Нахчывана, Барды и Шеки сохранились памятники архитектуры, отражавшие влияние ранее правящих здесь династии Ширваншахов, монгольской династии в Центральной Азии и Сефевидов. Именно в это время в Азербайджане появились интеллектуалы - математики, астрономы, философы и поэты. Азербайджанская культура обогатилась под влиянием купцов и ученых из стран Центральной Азии, Ближнего Востока и Европы, Индии, Ирана, Турции. В свою очередь на Шелковом Пути продавались высококачественные азербайджанские изделия из дерева, керамики, металла, шелка. Но самыми востребованными были азербайджанские ковры, которые славились своими удивительной красоты композициями.

Азербайджанский национальный костюм на протяжении веков отражал самобытную культуру азербайджанского народа, национальный менталитет, и мог рассказать многое о традициях и обычаях народа Азербайджана. Азербайджанская национальная одежда – образец материальной и духовной культуры народа, прошедшей долгий и сложный путь развития. Костюмы представляют собой один из ценных источников изучения культуры народа, поскольку тесно связаны с его историей. Национальные костюмы азербайджанцев очень красивы и самобытны. Мужская одежда показывает мужественность, не стесняет движений, а женские платья, украшенные замысловатой вышивкой и отделанные красивой «золотой» тесьмой, имеют изящный силуэт и покрой, подчеркивающие гибкие станы азербайджанских красавиц.

Среди излюбленных украшений Азербайджанских женщин можно отметить богазалты (женское украшение в виде ленты, идущей от виска к виску проходя ниже подбородка), чичек (украшение в виде цветка), гарабатдаг (украшение в виде баклана – птицы) и т.д. Самым распространенным среди них были ожерелья из драгоценного бисера, жемчужин или ожерелья удлиненной формы, сделанные из золота, называвшиеся «арпа» («ячмень»). Посередине этого ожерелья свисала закрепляемая на груди часть в форме круга, украшенная прекрасными узорами.

Традиции национальной азербайджанской одежды формировались в результате весьма сложного и длительного процесса развития материальной и духовной культуры народа Азербайджана. Одежда достаточно в наибольшей степени отражает культуру народа, свойственные ей особенности и является одним из этнических маркеров национальной культуры. В национальной одежде нашли свое отражение история народа, художественные особенности народного творчества, их формы в различных состояниях, художественные узоры убранства, ткачество.

Азербайджанская народная одежда, отражая в себе общие черты вкуса народа, его самые передовые и красивые материально-культурные образцы, развивается до сегодняшнего дня. Во время археологических раскопок был найден ряд фрагментов ткани, которые доказывают то, что еще задолго до нашей эры, народы, жившие на территории Азербайджана, обладали достаточно высокой культурой одежды. Узорчатые фрагменты тканей, а также найденные вместе с ними украшения, говорят о высоком эстетическом вкусе и культуре азербайджанского народа.

Национальная азербайджанская одежда достаточно сильно и тесно связана с историей народа, она в наибольшей степени отражает культуру народа, свойственные ей особенности и является одним из этнических маркеров национальной культуры. В национальной одежде нашли свое отражение история народа, художественные особенности народного творчества, их формы в различных состояниях, художественные узоры убранства, ткачество. Азербайджанский народ создал свою национальную школу одежды. В наши дни художники создают одежду и украшения, соответствующие климату, природе и вкусу населения на основе древних традиций.

Состоятельные и знатные люди всегда способствовали развитию моды. Желание отличаться от простого народа и стремление показать все богатство и могущество владельца, заставляло их тратить на наряды порой целые состояния. Искусные мастера вышивки и кроя терпеливо воплощали свои самые смелые замыслы в роскошные произведения искусства пошива. Мода в Азербайджане берет истоки от народного костюма, символизируя всю роскошь и богатство красок Востока.

Конец XIX - начало XX века ознаменовано расцветом народного костюма Азербайджана. И если сейчас мы можем увидеть национальные наряды только на традиционных или тематических мероприятиях, посвященных народным танцам, то в начале XX века национальные костюмы использовали повсеместно как мужчины, так и женщины.

Интересно то, что каждый предмет одежды имел строго определенное назначение и символизировал ту или иную деталь – принадлежность к знатному роду, возраст и даже семейное положение. Например, девушки незамужние носили яркие платки келагаи, расписанные национальными узорами и орнаментами бута. Более взрослое поколение женщин предпочтительно носили шелковые платки приглушенных и более «взрослых» цветов. То же самое правило наблюдалось и в верхней одежде женщин. Несмотря на то, что здесь использовались более плотные ткани, такие как тирьме, напоминающие по фактуре и орнаменту ковер, костюмы были невероятно женственными и подчеркивали точеные фигуры азербайджанских женщин. Вопреки мнению о том, что восточная женщина должна быть скрыта от глаз незнакомцев за широкими балахонами, скрывающими силуэт, азербайджанские женщины уже с начала XX века одевались довольно демократично и всегда уделяли особое внимание деталям

нарядов и головных уборов. В повседневной одежде преимущественно присутствовали все оттенки красного, изумрудного, бирюзового, фиолетового и белого. Для особых случаев использовали богатое сочетание бордового, черного и синего с золотом. Мужчины тоже имели собственные правила в ношении костюма. Так, например, самый традиционный предмет одежды, папаха, говорил о владельце очень многое. Имело значение все – и высота папахи, и качество, и отделка меха, и даже подкладка. Ее разрешалось снимать только при обряде омовения перед намазом, а сбить рукой с головы мужчины его головной убор считалось настоящим оскорблением всего его рода.

С течением времени одежда азербайджанцев постепенно изменялась, появлялись новые формы и мотивы, чему способствовало развитие как отдельных видов декоративно-прикладного искусства, так и всего искусства в целом. Распространение ткачества, вышивки, кожевенного дела, ювелирного мастерства влияло на развитие моды. Декоративное решение и силуэт костюма определялись пластичностью шелковых тканей, фактурами атласа, бархата, образующими четкие линии или мягкую драпировку. Декоративное решение костюма строилось на сопоставлении фактур материалов. Мастера при создании новых образов использовали как художественное наследие прошлого, так и новые возможности, а творческий подход помогал развивать исторические традиции костюма.

Сегодня национальные силуэты и мотивы стали появляться в коллекциях современных азербайджанских дизайнеров все чаще. Азербайджан снова обратился к истокам, знакомя мировую общественность с богатой культурой нашего народа.

Выводы. Одежда, являясь существенным аспектом общественной жизни, помимо практического применения оказывает огромное влияние на культуру древнего и современного мира. Одежда и мода пересекаются не только с искусством, но и с политикой и наукой, а элементы одежды, такие как, украшения, аксессуары, ювелирные украшения влияют на материальную культуру в целом. Форма и дизайн одежды, а также связанная с ними мода, как для мужчин, так и для женщин, стали важной частью культурного обмена на Шелковом пути. С помощью сложных торговых сетей Великого Шелкового Пути был создан своеобразный язык культуры, на котором одежда, мотивы и образы служили средой для обмена культурными ценностями и традициями не только между различными народами, но и между индивидом и обществом. Шелковый Путь стал дорогой, познакомившей цивилизации Востока и Запада, задуманная как торговый маршрут, она стала основой для зарождения новых городов и стран, распространения культур, науки, религий и традиций.

В настоящее время идеи и образы Великого Шелкового Пути остаются неисчерпаемыми источники вдохновения для современных модных дизайнеров, создающих новые коллекции, успешно соединяя эстетику Востока с минимализмом и аккуратностью современности. Глубокая цветовая гамма, драпировки, яркие принты с восточными мотивами и узорами, свободный крой создают новые образы, наполненные энергией и динамикой.

Литература

1. Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. М.: Вече, 2002, 416 с.
2. Докашева Е.С. Великий Шелковый Путь. Полная история. М.: АСТ, 2020, 320 с.
3. Мамедов И.А. Великий шелковый путь и Азербайджан. Баку: Элм, 2005, 118 с.
4. Меркулов Г.А., Владыкин Р.А. Великий Шелковый путь. В тисках империй. М.: АСТ, 2020, 416 с.
5. Мустафаев Ш.М. Азербайджан на Шелковом Пути. Баку: «Tahsil», 2020. 384 с.
6. Электронные ресурсы: https://a-r.az/ru/article/12042, https://www.advantour.com/rus/silkroad/azerbaijan.htm

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF CALCINATION TEMPERATURE ON THE OSTRICH EGG SHELL-DERIVED HAP

Res. Assist. Melike Aver

Fırat Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi

Assoc. Prof. Dr. Haşim Pıhtılı

Fırat Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi

ABSTRACT

In this study, the shell of an ostrich egg was converted into an important material, hydroxyapatite. In the conversion process, calcination and precipitation methods were used. The effect of calcination temperature on material characterization and grain size was investigated by SEM, EDS, FTIR and Particule Sizer methods. The results obtained were transferred to graphics and the usability of this material in biomedical and similar fields was investigated. According to result patterns, temperature of calcination affects on particul size of HAp.

The aim of this study was on the availability of all kinds of plant and especially animal wastes in the market. It was seen that there were few studies on ostrich eggs in particular. Due to, hydroxyapatite from ostrich eggshell was produced.

Keywords: Calcination Temperature, Ostrich, Shell, Hydroxyapatite

INTRODUCTION

Hydroxyapatite (HAp) is the main inorganic component of bone, composed of calcium, phosphate, and hydroxyl ions. This mineral is produced by the body to form bone structures. Due to its similarity in composition to the mineral component of bones and hard human tissues, hydroxyapatite with the chemical formula $Ca_{10}(PO_4)_6(OH)_2$ is widely used in the medical field. The term "hydroxy" refers to the OH^- anion (Evis, Z., 2011).

Hydroxyapatite has high biocompatibility, bioactivity, osteoconductivity, and biodegradability, which makes it widely used in biomedical applications. However, its weak mechanical strength limits its use as a single material in load-bearing implant systems. Therefore, HAp ceramics are used as a coating layer on metallic implants. This has shown significant progress, especially in orthopedic and dental applications (Saxena, V.,2019).

Natural Hydroxyapatite Sources

Natural hydroxyapatite is usually extracted from biological sources such as mammalian bone (e.g. cattle, camels, and horses), marine or water sources (e.g. fish bones and scales), shell sources (e.g. seashells, eggshells, and mollusk shells), and plants, algae, and also mineral sources (e.g. limestone) as waste and sources. Stoichiometric HAp primarily consists of calcium and phosphorus with a Ca/P molar ratio of 1.67. This ratio has been

validated in many studies as the most effective ratio in triggering bone regeneration (Pu'ad, N.M.,2019).

Natural HAp is either non-stoichiometric or insufficient in calcium or phosphorus. The most common disadvantage in HAp is the substitution of cations in calcium positions, where cations such as Na^{+}, Mg^{2+} , and Al^{3+} can replace calcium positions, while carbonate ions can replace phosphate or hydroxyl ions and fluoride ions can replace hydroxyl ions (Cacciotti, I. 2016). Shell sources such as mussel, oyster, and eggshells are rich in calcium carbonate (CaCO3), which can be converted to HAp. For instance, eggshells contain 94% CaCO3, which can be a good source of Ca for HAp production. These shells are abundant in nature and are usually discarded (Baláž, M. 2018).

Hydroxyapatite Production Method

Various methods are available to obtain hydroxyapatite, including sol-gel method, chemical precipitation, microemulsion, and hydrolysis. Due to the complexity and biological unreliability of these methods, hydroxyapatite can also be obtained by calcination of biological sources such as eggshell, fish bone, tooth, and bone.

Chemical Precipitation Method

The size, shape, and surface area of particles obtained by precipitation reaction, as well as the addition rate of orthophosphoric acid and reaction temperature, are highly sensitive. Orthophosphoric acid addition rate is strongly linked to suspension stabilization and the pH obtained at the end of the synthesis. Reaction temperature determines whether synthetic HAp crystals are monocrystalline or polycrystalline (Bouyer, E. et al,2000).

CONCEPTUAL FRAMEWORK

Mammalian sources commonly used for the synthesis of HAps for elderly include cattle bones, pig bones, goat bones, and monohump bones. When the Ca/P ratio is lower than the stoichiometric ratio of 1.67, it is considered as calcium-deficient apatite [52]. Mammalian bones are composed of approximately 65% mineral (HAp) by weight, 25% protein by weight, and the remaining water. Barua et al. treated chicken bones with acid, alkaline, and acid-alkaline solutions, followed by calcination at three different temperatures above 700°C. As a result, the study showed that pure crystalline HAp was obtained at temperatures above 700°C, and no toxic element phase was found at 900°C (Hussin, M. S. F., 2022).

Apart from mammalian sources, fish bones can also be used as raw materials for the synthesis of high-value-added chemicals for various biological and pharmaceutical applications. Fish bones are a natural source of P and Ca and a natural source of HAp. When calcined above 600°C, HAp can be partially converted to β-calcium phosphate (β-TCP). As a result of the calcination of fish bones, monophasic (HAp) or biphasic (hydroxyapatite-tricalcium phosphate) bioceramics will be formed depending on the processing criteria and the contents of the fish bones (Sunil, B. R. et al, 2016).

Shell sources such as eggshells, snail shells, and mussel shells are examples of calcium-rich sources of biological waste shells that can be used to synthesize HAp. Eggshells show appropriate potential and can be used as high-quality implant materials to synthesize bioactive hydroxyapatite. Using this source in the HAp synthesis process can reduce environmental pollution. Eggshells constitute approximately 11% of the total egg weight, consisting of about 94% calcium carbonate, 1% calcium phosphate, and 4% organic matter. In addition, snail shells in particular are excellent high-purity HAp sources. Snail shells are the outer skeletons of aquatic invertebrates consisting of calcium carbonate

($CaCO_3$, 95-99%) and other organic compounds ($MgCO_3$, 1-5%)(Abdulrahman, I. et al, 2014).

METHODOLOGY

Numerous methods have been developed for synthesizing nano HAp, such as hydrothermal, sol-gel, solid-state reaction, and similar processes. Among the alternative methods, the sol-gel synthesis of HAp powders has recently received much attention due to its high product purity, homogeneous molecular mixing, and low processing temperature. The sol-gel process requires strict pH control and strong agitation, and also takes a long time for hydrolysis. Calcination and Chemical Precipitation Method are more easy method than others.

Production of hydroxyapatite material is achieved by synthesizing calcined chicken eggshell, ostrich eggshell, and mussel shells using the chemical precipitation method. Before being used in experiments, these shells were thoroughly washed and then passed through distilled water, followed by drying. They were then calcined for 3 hours in a kiln. During the calcination process, it is expected that $CaCO_3$ in the structure of the shells will be converted to CaO, as shown in Equation 1.

• Ostrich eggshell is an excellent natural source of HAp, containing over 94% calcium carbonate compound ($CaCO_3$) by weight.

• Ostrich eggshells were obtained from a farm. First, the shells were cleaned with tap water to remove impurities. They were then disinfected and washed with pure acetone and distilled water to clean them.

• After the washed shells were dried at room temperature for 24 hours, they were calcined for 3 hours at three different 800°C, 850°C and 900°C in a kiln.

Figure 1. Kiln

Before room temperature:

$CaCO_3 + 2H_3PO_4$ ---- Ca (H_2PO_4) 2.H_2O+ CO_2 (1)

After 3 hours of calcination:

$2CaCO_3 + 2H_3PO_4$ ---- $CaHPO_4.2H_2O$+ $CaHPO_4 + 2CO_2$ (2)

• The calcined shells were then crushed into fine powder in a porcelain mortar and ground for 120 minutes in an agate mortar to reduce particle size.

a) b)

Figure 2. a)Porcelain Mortar and b)Agate Mortar

• The calcium carbonate obtained from the ostrich eggshell can react with phosphoric acid (H_3PO_4) at a weight ratio of 10:6 at room temperature to produce chemical reactions shown in equations (1)-(3).

• The resulting reaction was stirred using a heated magnetic stirrer (WEIGHTLAB) at 80°C for three hours at 300 rpm before synthesis.

$10CaCO_3 + 6H_3PO_4$ --- Ca_{10} (PO_4) 6.(OH) 2 + $10CO_2 + 8H_2O$ (3)

Figure 3. Senthesis Prosses

• The precipitated calcium hydrogen phosphate compounds before and after synthesis were characterized by FT-IR(SHIMADZU), X-ray diffraction (XRD) (PANalytical Empyrean XRD) combined with Fourier transform infrared spectroscopy and scanning electron microscopy (SEM) (Zeiss Sigma 300).

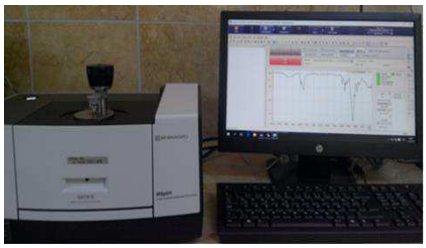

Figure 4. FT-IR

Figure 5. SEM

Figure 6. XRD

CONCLUSION AND DISCUSSION

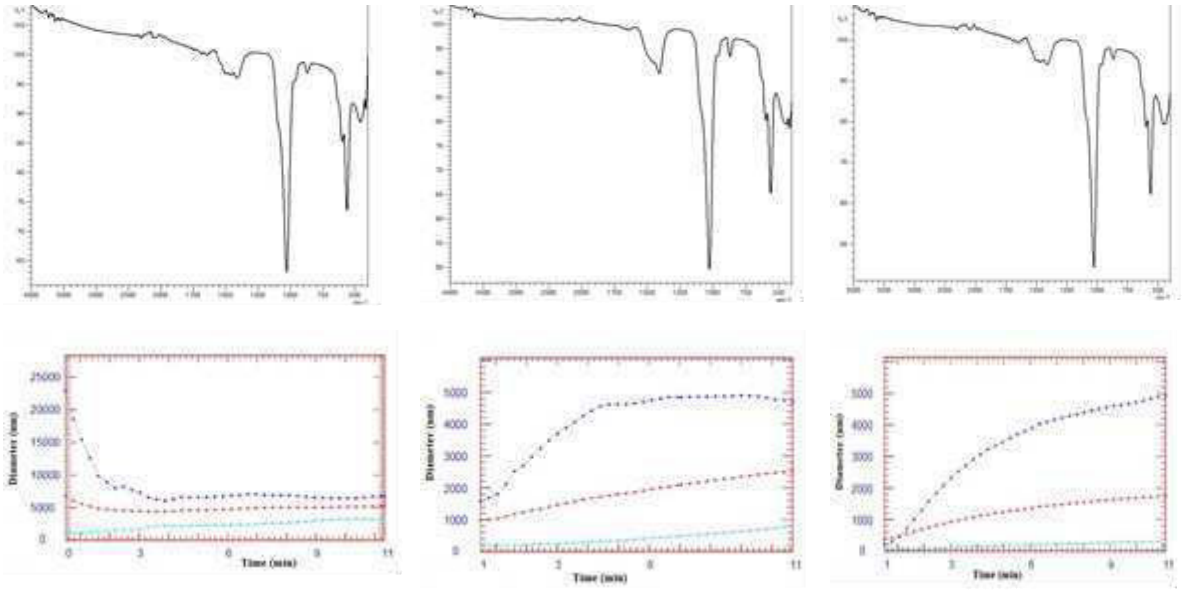

Figure 7. Results of FT-IR a) 800ºC, b)850ºC and c)900ºC and Particule Sizer d) 800ºC, e)850ºC and f)900ºC

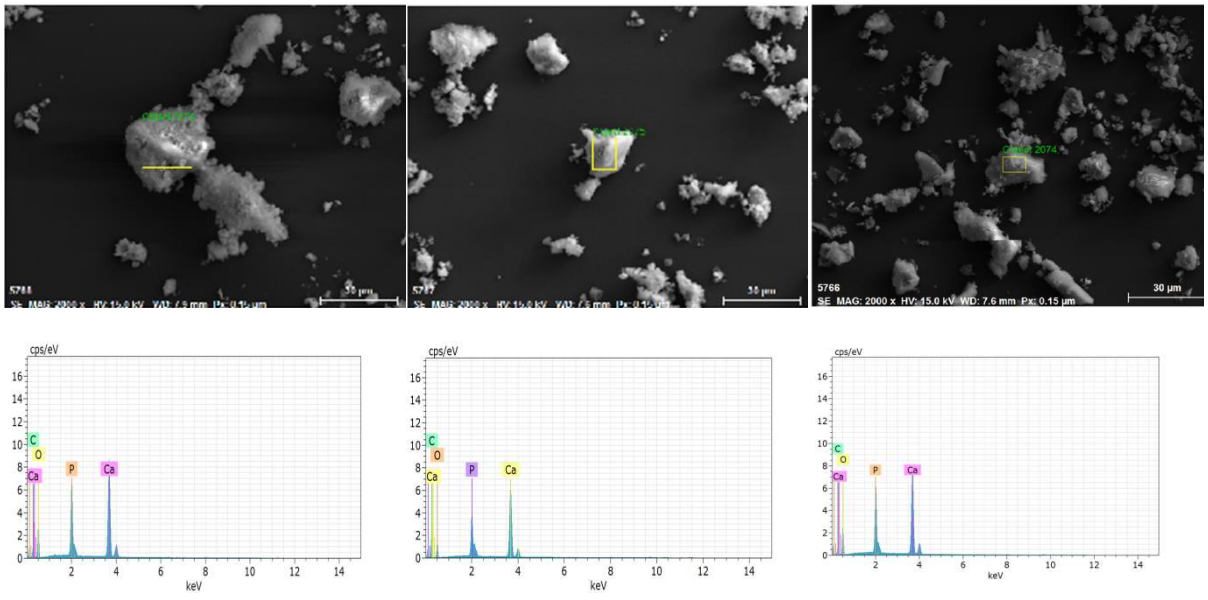

Figure 8. Results of SEM a) 800ºC, b)850ºC and c)900ºC and EDS d) 800ºC, e)850ºC and f)900ºC

Hydroxyapatite from derived ostrich shell was successfully synthesized by using chemical precipitation at three different calcination temperatures techniques. The formation of hydroxyapatite particles was confirmed by Fourier transform infrared spectroscopy (FT-IR). Hydroxy(OH^-) bonds are seen at 3500 cm^{-1} wavelengths at all three calcination temperatures. Phosphate (PO_4) peaks are observed at 1000 cm^{-1}, 900 cm^{-1} and 600 cm^{-1} wavelengths.

Particle Sizer analysis revealed that the particle size was approximately 3 to 7 microns at 800^0C, 1-5 microns at 850ºC, and 0.4 to 4 microns at 900ºC as seen in the Figure 7. The effect of calcination temperature on particle size was observed. Elemental compositions were examined using EDX analysis. The size and morphology of the samples were characterized using scanning and transmission electron microscopy (SEM) as seen in the Figure 8.

REFERENCES

Evis, Z., (2011). Çeşitli İyonlar Eklenmiş NanoHidroksiapatitler: Üretim Yöntemleri, İç Yapı, Mekanik ve Biyouyumluluk Özellikleri Yönlerinden İncelenmesi. International Journal of Engineering Research and Development, 3(1), 55-65.

Saxena, V., Shukla, I., & Pandey, L. M. (2019). Hydroxyapatite: an inorganic ceramic for biomedical applications. In Materials for biomedical engineering (pp. 205-249). Elsevier.

Pu'ad, N. M., Koshy, P., Abdullah, H. Z., Idris, M. I., & Lee, T. C. (2019). Syntheses of hydroxyapatite from natural sources. Heliyon, 5(5), e01588.

Cacciotti, I. (2016). Cationic and anionic substitutions in hydroxyapatite. Handbook of bioceramics and biocomposites, 145-211.

Baláž, M. (2018). Ball milling of eggshell waste as a green and sustainable approach: a review. Advances in colloid and interface science, 256, 256-275.

Bouyer, E., Gitzhofer, F., & Boulos, M. I. (2000). Morphological study of hydroxyapatite nanocrystal suspension. Journal of Materials Science: Materials in Medicine, 11(8), 523-531.

Hussin, M. S. F., Abdulah, H. Z., Idris, M. I., & Wahap, M. A. A. (2022). Extraction of natural hydroxyapatite for biomedical applications—A review. Heliyon, e10356.

Sunil, B. R., & Jagannatham, M. (2016). Producing hydroxyapatite from fish bones by heat treatment. Materials Letters, 185, 411-414.

Abdulrahman, I., Tijani, H. I., Mohammed, B. A., Saidu, H., Yusuf, H., Jibrin, M. N., & Mohammed, S. (2014). From garbage to biomaterials: an overview on egg shell based hydroxyapatite. J. Mater, 2014, 802467.

We would like to thank Fırat University BAP unit. This study was carried out with the support of Fırat University scientific research projects.

COMPREHENSIVE REVIEW OF POLYHERBAL FORMULATION AND ITS APPLICATION

A.SREESIVASAKTHI

B.PHARM STUDENTS

R.DEVI

ASSOCIATE PROFESSOR

Dr.R.SRINIVASAN

DEAN AND PROFESSOR

N.JAYARAMAKANI

ASSISTANT PROFESSOR.

E.SAM DAVID

B.PHARM STUDENTS

A.DHAVAMANIKANDAN

B.PHARM STUDENTS.

FACULTY OF PHARMACY,
BHARATH INSTITUTE OF HIGHER EDUCATION AND RESEARCH ,
CHENNAI, INDIA.

Corresponding author's mail id:

Polyherbal formulations refer to herbal remedies that combine two or more medicinal plant extracts to treat specific ailments. The use of polyherbal formulations is a common practice in traditional medicine and has gained significant attention in recent years due to its potential to provide effective treatment for various health conditions with fewer side effects. Formulation of polyherbal products involves the selection of plant materials with complementary properties and the determination of appropriate ratios to achieve the desired therapeutic effect. Evaluation of polyherbal formulations involves various pharmacological and toxicological tests to ensure their safety and efficacy. The development of polyherbal formulations involves a multidisciplinary approach, which includes ethnobotanical studies, phytochemical analysis, and preclinical and clinical evaluations. Ethnobotanical studies provide information on traditional uses of medicinal plants and help identify potential sources of novel compounds. Phytochemical analysis involves the identification and quantification of bioactive compounds in plant extracts, which is essential for determining the appropriate formulation ratios. Preclinical studies involve the evaluation of pharmacological properties, including anti-

inflammatory, antioxidant, and antimicrobial activities. Clinical studies are carried out to evaluate the safety and efficacy of polyherbal formulations in humans. The formulation and evaluation of polyherbal products require a comprehensive approach that involves a combination of traditional knowledge, scientific evidence, and modern analytical techniques. The use of polyherbal formulations has the potential to provide safe and effective treatment for various health conditions, and further research is needed to optimize their formulation and improve their therapeutic efficacy.

KEYWORDS: Polyherbal, formulation, evaluation, phytochemical analysis, pre clinical studies.

STUDY OF MECHANICAL PROPERTIES OF CONCRETE USING CITRIC ACID AS ADMIXTURE

B.Rohini

Assistant Professor, Department of Civil Engineering ,G Pulla Reddy Engineering College(Autonomous), Kurnool, Andhra Pradesh, ,India,

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4921-0426

R. Bala Murali Krishna

Assistant Professor, Department of Civil Engineering, University College of Engineering, JNTU GV, Vizianagaram, Andhra Pradesh,India,

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0000-0003-1944

ABSTRACT

Citric acid is an organic acid naturally present in fruits. It can be used as a retarder in a concrete mix. As retarders are used to delay the initial time of concrete hardening. By introducing this retarder the time of hardening and compressive strength will be improved. That is sample is used with variation of citric acid content. Amount of citric acid used was 0%, 0.15%, 0.3%, 0.45% for the weight of cement. The results obtained were greater the addition of citric acid the longer the hardening of concrete and the greater workability of concrete, compressive strength increases when compared to nominal concrete. Apparatus used for vicats apparatus for setting time, Abram cone for slum test, CTM for compressive strength test.

ELABORATION AND CHARACTERIZATION OF MULLITE REFRACTORY PRODUCTS FROM MOROCCAN ANDALUSITE

Dr.Nassima RIOUCHI
LCM2E, Laboratoire de Chimie Moléculaire, Matériaux et Environnement, Faculté Pluridisciplinaire de Nador (FPN), Université Mohammed Premier, B.P. 300, 62700, Selouane, Nador, Morocco.

Prof.Dr.Mohamed LOUTOU
LCM2E, Laboratoire de Chimie Moléculaire, Matériaux et Environnement, Faculté Pluridisciplinaire de Nador (FPN), Université Mohammed Premier, B.P. 300, 62700, Selouane, Nador, Morocco.

Dr.Oussama RIOUCHI
LCM2E, Laboratoire de Chimie Moléculaire, Matériaux et Environnement, Faculté Pluridisciplinaire de Nador (FPN), Université Mohammed Premier, B.P. 300, 62700, Selouane, Nador, Morocco.

Prof.Dr.Mohamed ABOU-SALAMA
LCM2E, Laboratoire de Chimie Moléculaire, Matériaux et Environnement, Faculté Pluridisciplinaire de Nador (FPN), Université Mohammed Premier, B.P. 300, 62700, Selouane, Nador, Morocco.

ABSTRACT :

Enrichment of schist mined in Morocco resulted in an extract essentially made of andalusite, quartz and muscovite, which was investigated with the aim to synthesize mullite refractory materials. X-ray diffraction analysis was used to assess phase transformations upon heating at different temperatures. Mullite formation starts as early as 1200˚C and seems almost total at 1450˚C. This process correlates with a weak shrinkage (3.5% at 1450˚C) and the formation of an important glass phase. Green compacts obtained by unidirectional pressing the extract powder were heated under air in the temperature range 1200˚C - 1600˚C. Chemical and mechanical properties of these materials were investigated and correlated with their microstructure.

Keywords: Andalusite; Mullite Refractory; Structure; Mechanical Properties ….

LAC INSECT

Dr Madan Lal Regar

Assistant Professor, Department of Fashion Design, National Institute of Fashion Technology Jodhpur, Rajasthan India.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7821-4410

Ms. Bhumika Pareek

Student, Department of Fashion Design, National Institute of Fashion Technology, Jodhpur, Rajasthan

ABSTRACT

India is known as the land of agriculture even after the modernization, Indian still remains rooted to soil. The Farmer grows a variety of crops in different-different parts of India. Jharkhand, Chhattisgarh and Madhya Pradesh, states of India, farmers grow quite different crops which are Insects'. Cultivators grow 'Lac Insect' or Kerria lacca- tiny creatures that produce lac. The favourite host of Lacca beetle certain trees that are found mainly in India and Thailand and are known as 'kusum', 'Ber', 'Tak', 'Palash', 'Tesu'. The male is 'reddish black' and 'female' is 'yellowish brown'.

Lac farming gives good foreign exchange to the country. High end handicraft products are made through lac resin such as 'laquer dyes', 'laquer paints', 'laquer gloss ceramics', 'hydralised sealing wax', 'abrasive wheels or shellac discs', metal foil', 'colourful painting', 'storage boxes', 'nail polishes', 'fruit polishes', 'indeginous medicines' and several 'beauty product'. There Are 26 species of Lac Insect, out of which three are most common i.e. Kerria lacca(cultivated in big areas), Kerria chinensis(Cultivated in North East India) and Kerria sharda (cultivated in coastal areas).

An attempt has been made to study the manufacturing process of lac. Further different applications of lac have been aimed to study. Lac farming and cultivation is a good source of income and livelihood for the people living in rainy areas. They get around 25-30% of their total earnings and the farmers are earning a good livelihood from this.

Keywords: Rajasthan, Lac, Insect, Handicraft, Insects

MECHANICAL PROPERTIES OF CONCRETE MADE WITH RUBBER : A REVIEW

Doç. Dr Ameur Belmouhoub
20 Aout 1955, Technical Science, Civil Engineering, Skikda, Algeria.

Prof. Dr. Assia Abdelouahed
20 Aout 1955, Technical Science, Civil Engineering, Skikda, Algeria.

ABSTRACT

One of the sustainable environmental solutions that increases the economic factor is replacing cement or natural aggregate in civil engineering with waste rubber. This review paper was conducted to compare previous research that studied the mechanical properties of concrete with different rubber rations for 5%, ,15% and 20% as aggregate and cement replacements. It was observed that the inclusion of rubber ash resulted in an improvement in the impact resistance of concrete.

Keywords: Rubber, Recycling, concrete, Mechanical properties

A SIMULATION-BASED COMPARATIVE STUDY OF CONTROLLED DELAY (CODEL) WITH RANDOM EARLY DETECTION (RED) FOR NETWORK PERFORMANCE EVALUATION

Komolafe T.A.
Department of Computer Engineering, Federal Polytechnic, Ile Oluji, Nigeria.

Oladimeji O.A.
Department of Statistics, Federal Polytechnic, Ile – Oluji, Nigeria.

Adelekun A.
Department of Mechanical Engineering, Osun State College of Technology, Esa-Oke, Nigeria.

Oyejide O.T
Department of Statistics, Federal Polytechnic, Ile – Oluji, Nigeria.
.

ABSTRACT

The rising need to use the internet for time/delay-sensitive applications with different Quality Of Service (QOS) requirements has made network management and control an even more challenging. The current congestion avoidance and control mechanisms for Transport Control Protocol (TCP) are insufficient to offer good service in all circumstances. For few decades ago, the TCP has successfully regulated Internet congestion control. However, it is already widely acknowledged that TCP has reached its limits and that new congestion control protocols will be required in the near future. This has prompted a significant amount of research on novel congestion control designs that will meet the demands of the future Internet. With widespread public attention and study, the full buffer problem has not gone away, but rather worsened. As a result, there has been a surge in interest in using Active Queue Management (AQM) in Internet routers to minimize queue latency. The effectiveness of a recently developed AQM, Controlled Delay (CoDel) algorithm, designed to work in today's network setups and can be deployed as a main part of the bufferbloat solution, is evaluated in this research study. CoDel's effectiveness is evaluated by running simulations in ns-3 and compared its results to that of Random Early Detection (RED), another promising network queue management technique.
KEYWORDS: AQM, network simulation; traffic-flow; traffic-congestion; ns3, Bufferbloat, CoDel, RED.

1. INTRODUCTION

The Internet has seen a massive transformation in the past few decades. High delays and jitter have been noticed [5] on the Internet, which are caused by enormous network buffers, often known as Bufferbloat. Transmission Control Protocol (TCP) communications that take a long time fill these buffers, causing all traversing packets to be delayed. Novel applications with essentially and sometimes orthogonal requirements have evolved. Some have a high bandwidth need, while others require low loss, low delay, or a mix of these characteristics. Meeting all of the needs of fresh applications is difficult and necessitates unique approaches. With the emergence of network-intensive internet applications, the desire for increased

bandwidth has pushed router buffer management to the top of the priority list. Buffering is required for the network to function properly, absorbing bursts of traffic and ensuring that links are used to their full capacity. As a result, routers must be designed in such a way that they can survive enormous queues in their buffers to accommodate temporary congestion. Currently, congestion is detected by the Transport Control Protocol (TCP) only after a packet has been discarded. With the rise of high-speed networks, it's more vital than ever to have high throughput while keeping average queue sizes low. Bufferbloat is a phrase used to describe when computer network buffers (queues) underperform, causing extra slowness. Many Active Queue Management strategies (such as Drop-tail, RED, CODEL, PIE, PPV, and others) have been shown to decrease the consequences of bufferbloat.

TCP performance in RED of accurately sharing received packets has been shown to be influenced by management issues [3]. According to [14], having bursts of packets flowing at full speed can cause TCP to slow down and fail to function effectively in the face of congestion. Furthermore, the lack of QoS data on AQM performance makes it difficult to prevent TCP failure or slowdown, which can be caused by a variety of performance characteristics in different network conditions [14].

As a result, this research examined two methods, Random Early Detection (REM) and Controlled Delay (CoDel), which were chosen based on evidence found by academics in fair traffic circumstances.

We proposed a simulation-based comparison assessment of modern AQM approaches in this paper. Simulations are important in research and teaching because they allow us to investigate systems that are too complicated for mathematical study. On the other hand, it provides a simple approach to reproduce results, which is especially useful in dynamic network contexts where topology changes regularly. Simulation is useful for analyzing, testing, and comparing novel algorithms to current ones. Simulating the network also makes it easier to scale it up or down. We utilized ns-3 [2], a discrete-event network simulator that was launched in 2008. This simulator provides a high level of realism, including kernel implementation and the ability to mix real application code with a virtual machine environment or test-bed [11]. Many studies have shown that protocols entities built in ns-3 are similar to real computers. However, in this work, simulation will be used to compare RED and CoDel.

2. RELATED STUDY

The authors of [1] investigated the performance of Drop-Tail queuing, Codel, Pie, and PPV in simulated rural broadband networks with limited capacity. They compared the new algorithms to Adaptive CODEL as a benchmark, and found that in order to attain a low queuing delay, the techniques increase packet loss. The performance of Drop-Tail queuing, Codel, Pie, and PPV in constant capacity networks was studied, and the results showed that PIE and CoDel perform better than the others in terms of packet loss rates influencing video quality.

According to [6], some researchers recommend active queue management (AQM) as a solution to bufferbloat, while others recommend end-to-end low-priority congestion control (LPCC) strategies. For LPCC, CoDel is an example of AQM and LEDBAT. The methodologies of AQM and LPCC were merged in this paper. The problem was demonstrated in the real world for any tested combination of AQM rules and LPCC protocols in a series of experiments conducted on both controlled testbeds and the Internet.

According to [12], routers that use Passive Queue Management (PQM) techniques only have control over queue occupancy, which increases queue latency. The authors tested CoDel's efficiency by simulating it in ns-2 and compared it to existing AQM techniques in a number of Internet configurations. The benefits and drawbacks of CoDel have been explored based on the simulation results.

Delays on the order of seconds have become widespread due to the installation of unreasonably-sized FIFO/Drop-Tail buffers at the edge of many networks, according to [9]. Despite being recently introduced and debated at the IRTF and the IETF, CoDel and PIE have

not yet been extensively examined or compared, except through simulation. In this paper, the authors conducted an experimental evaluation utilizing real-world implementations in both wired and wireless test beds, and compared them to an older RED variant known as Adaptive RED.
[7] looked at how PIE and CoDel performed on simulated rural broadband networks with low capacity. They examined the new algorithms against Adaptive RED and found that PIE and CoDel both increase packet loss in order to achieve a short queuing time. Loss-sensitive unreliable multimedia applications such as real-time and near-real-time video were investigated, and the results revealed that PIE outperforms CoDel in terms of packet loss rates affecting video quality, and that ARED's performance in constant capacity links is comparable to that of PIE and CoDel.

3. THE PHENOMENON OF BUFFERBLOAT

To handle bursts of packets on an entering connection and then play them out on an outgoing link, every piece of network equipment requires some level of buffering. Buffering allows packets waiting for transmission to be queued, decreasing data loss.
Bufferbloat is characterized as an excess of buffering in network equipment that is poorly managed, resulting in excessive latency and lower performance. Excessive packet buffering, in other words, causes significant end-to-end latency and throughput reduction. It's best described as the buffering of too many packets in transit between two network end points, which causes excessive delays and causes TCP's flow control algorithms to become confused. Bufferbloat causes queues to grow too lengthy before any packets are lost, causing packets to be dropped. Consider it a basic problem with an easy solution of making the buffers smaller, and it will only get more complicated. A precise remedy to bufferbloat necessitates a better knowledge of what's going on as well as software improvements across the net.

4. ACTIVE QUEUE MANAGEMENT

Algorithms and approaches for controlling the quantity of data kept in network node buffers are referred to as AQM. AQM's primary premise is to drop packets in advance based on some gauge of local congestion or queue utilization. They can also be used to provide explicit congestion notification, for example, by marking packets rather than dropping them. When buffers full up, they can't fulfill their job of managing bursts of packets, and TCP can't function correctly in the face of congestion unless it's told to slow down by packet drop.
To address the delay issue, active queue management strategies are also required. Buffers are required to handle traffic surges, hence bufferbloat cannot be remedied by reducing buffer sizes to extremely small numbers. AQMs are required in more than just Internet routers. They're required wherever there's a risk of a backlog forming, such as in our home routers, computers, and smartphones, where AQMs are now lacking. Because most deployed algorithms are RED [4] versions, they require tuning and are frequently left unconfigured, even on routers where they may be very useful. CoDel Controlling Queue Delay [10] by Kathie Nichols and Van Jacobson has several implementation advantages over other AQMs and may solve the above-mentioned adaptive AQM difficulties. Almost bulk of its work is done at the dequeue stage (when packets are transmitted). Although CoDel necessitates adding a timestamp to each every packet as it is received, timing information is readily available from a CPU register in current CPUs, even if this cannot be done by network hardware.

5. CONTROLLING QUEUE DELAY AND RANDOM EARLY DETECTION

According to [8], the core idea is to keep queue length under control by keeping enough queueing to keep the outgoing connection active while avoiding building up the queue beyond that point. Controlling Delay (CoDel) is a novel Active Queue Management (AQM) approach for dealing with the Internet's Bufferbloat problem. There has been a lot of talk recently about Internet delays that can last several seconds or even minutes. Delay-sensitive services like VoIP/Skype are hampered by these delays. Large buffers in Internet routers, which will be filled up by long-lasting TCP connections, such as downloads, are part of the problem. The CoDel algorithm [CoDel] was released into the public domain in May 2012, and the authors have provided an open source implementation.

It is designed to overcome bufferbloat in network links (such as routers) by setting limits on the delay network packets suffer due to passing through the buffer being managed by CoDel. CoDel tries to improve the RED algorithm's overall performance by correcting some underlying misconceptions about the method. The following are some of CoDel's most important characteristics:

i. It is parameter-free, requiring no knobs or handles for operators, users, or implementers to change.
ii. It differentiates between good and bad queues, keeping delays minimal while allowing for traffic spikes.
iii. It manages delays while being unaffected by round-trip delays, link rates, or traffic volumes. As each packet is received and queued, CoDel adds a timestamp to it. The time spent in the line is calculated when the packet reaches the front of the queue. The technique sets a timer to remove a packet at dequeue if the time spent by a packet within the queue exceeds a predetermined threshold. When the queuing delay inside a time interval exceeds the threshold value and the queue contains at least one MTU's worth of bytes, the queue is dropped.

CoDel, in comparison to RED, keeps the packet delay closer to the goal value over the whole bandwidth range (from 0.064kbps to 1Mbps). Because the measured link utilizations are consistently near 100% of link bandwidth, this appears to result in a decent queue. The CoDel method is depicted in Figure 1 in a simplified manner, as described in [13].

6. PERFORMANCE METRICS

The following criteria can be used to assess the performance of the Controlled Delay active queue management system for the Internet:

i. **Average time from start to finish**: It is the average time it takes for a packet to go from source to destination. All conceivable delays caused by queuing at the interface queue, propagation and transfer times, and retransmission delays are included in this statistic. In our simulation findings, Delay represents the queue delay.
ii. **Rate of Packet Loss**: The packet loss rate refers to the number of packets lost due to router buffer overflow and congestion notifications (in AQM approaches), as well as data lost by the source or intermediary nodes throughout the simulation period.
iii. **Throughput**: The average data rate of a source delivering packets and received by the receiver is known as throughput.

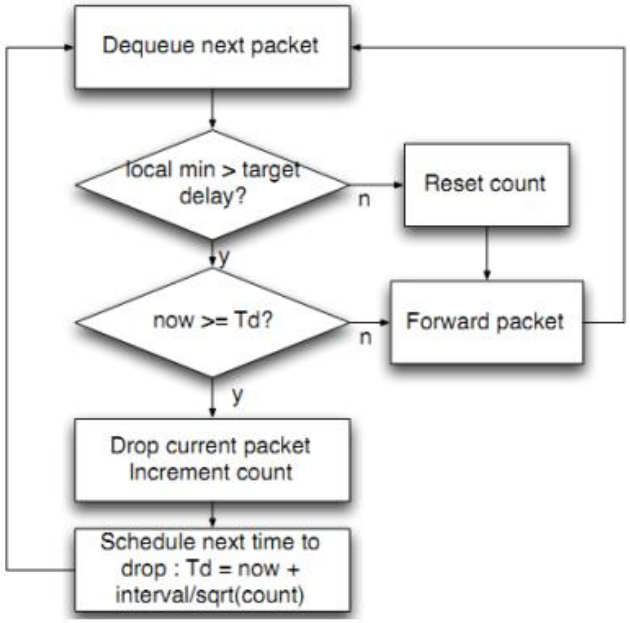

Figure 1 Simplified CoDel algorithm flowchart

7. SIMULATION SETTING AND ENVIRONMENT

Network Simulator 3 was used to run simulations and assess the proposal's performance. NS-3 is a discrete event simulator for networking research that supports simulation of both wired and wireless transport protocols. Figure 2 shows the basic structure of an NS-3 topology, which is made up of nodes connected by links. A network element such as a host, switch, or router is represented by a node. The physical and MAC layers of a connection between two nodes are represented by a link. Source and sink agents are attached to individual nodes and create traffic. The link is in charge of buffering and buffer management.

Data is transmitted from one wireless node to another wireless node in this example (A and D). In the simulation, the wireless nodes are immobile. To test the veracity of the technique in discourse, all simulations in the thesis are run many times across multiple circumstances. The purpose of the simulations in this part is to compare the CoDel algorithm's performance against that of other queue management techniques; RED. End-to-end average The major criterion for comparison is the time spent queuing. More particularly, latency under load is measured using CoDel and RED's respective queuing systems. Only the throughput and packet loss ratio are taken into account. In the simulations, there is a hint of possible enhanced packet delivery or bandwidth utilization. The test cases were run with the ns-3 RED AQM module in place of CoDel for comparison. The most recent ns-3 RED settings and code, which examines the initial link bandwidth and delay to change its settings, were utilized.

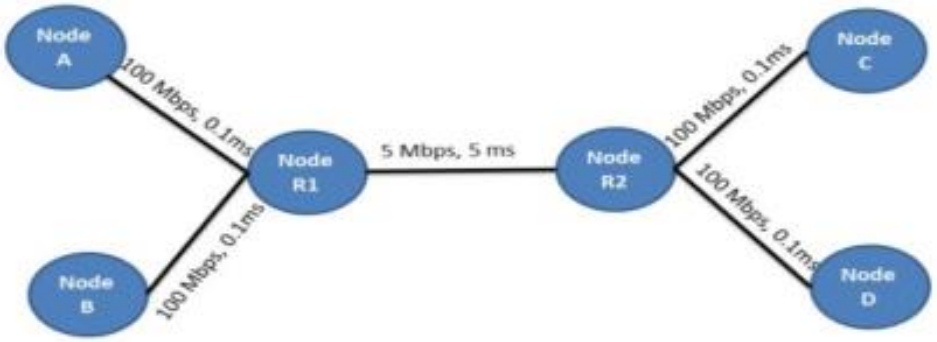

Figure 2 Network Topology

The parameters that were utilized in the simulation are mentioned below, along with their values.

- The simulation software utilized was Network Simulator 3 (NS-3).
- The algorithms that are being compared are CoDel and RED.
- File transfer application used Linux TCP suite
- Single bottleneck topology with two-way traffic
- The target delay was set to 6ms throughout the simulation.

8. SIMULATION RESULTS AND DISCUSSION

8.1. **Results**

The simulation results was analyzed by Microsoft Excel 2010. During simulation, the bottleneck bandwidth varied from 64 kbps to 1 Mbps,. The outcomes for bottleneck packet loss at the bottleneck, queuing delay, and bottleneck throughput are shown in figures 3 through 5.

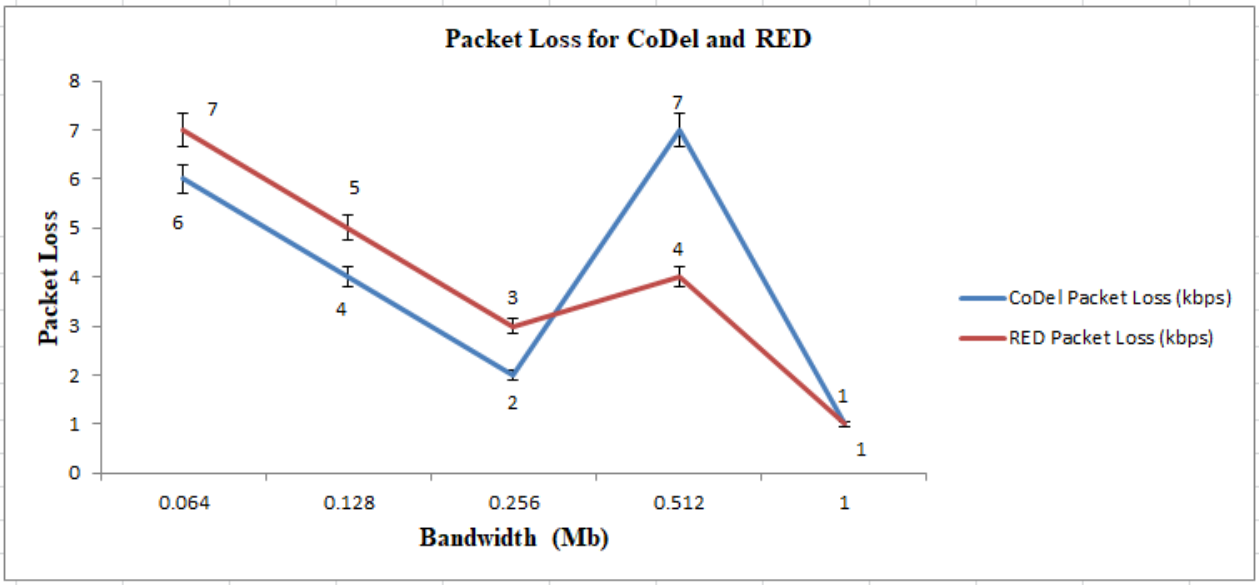

Figure 3 Packet Loss for both CoDel and RED

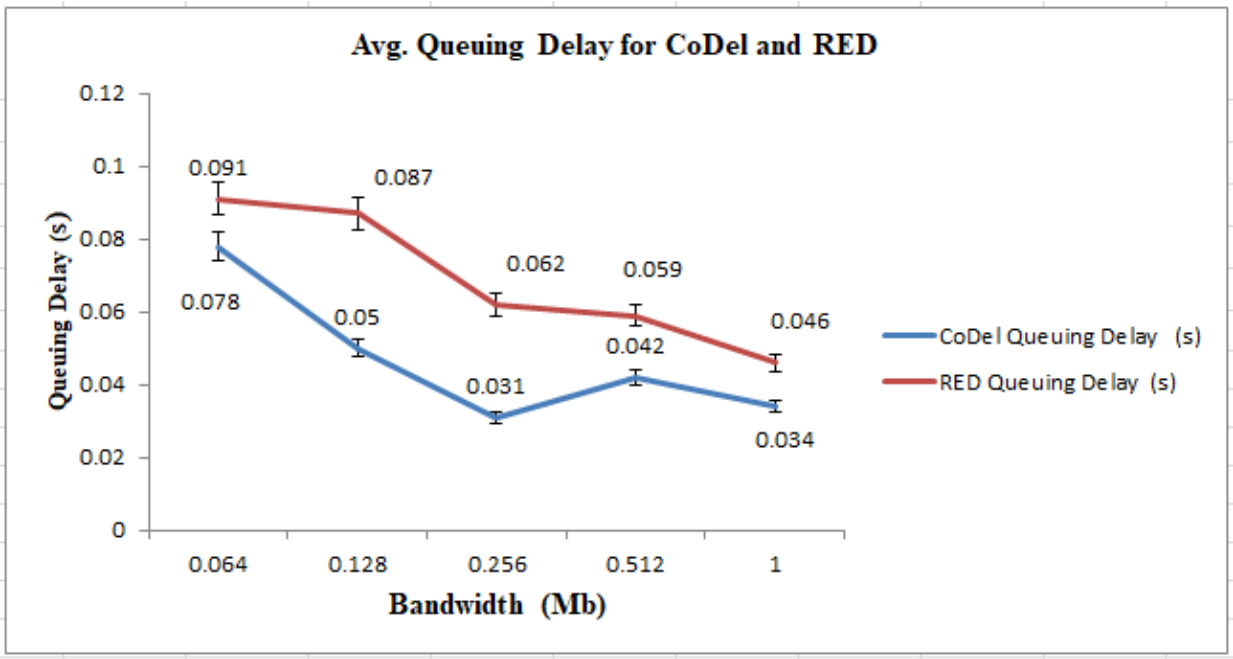

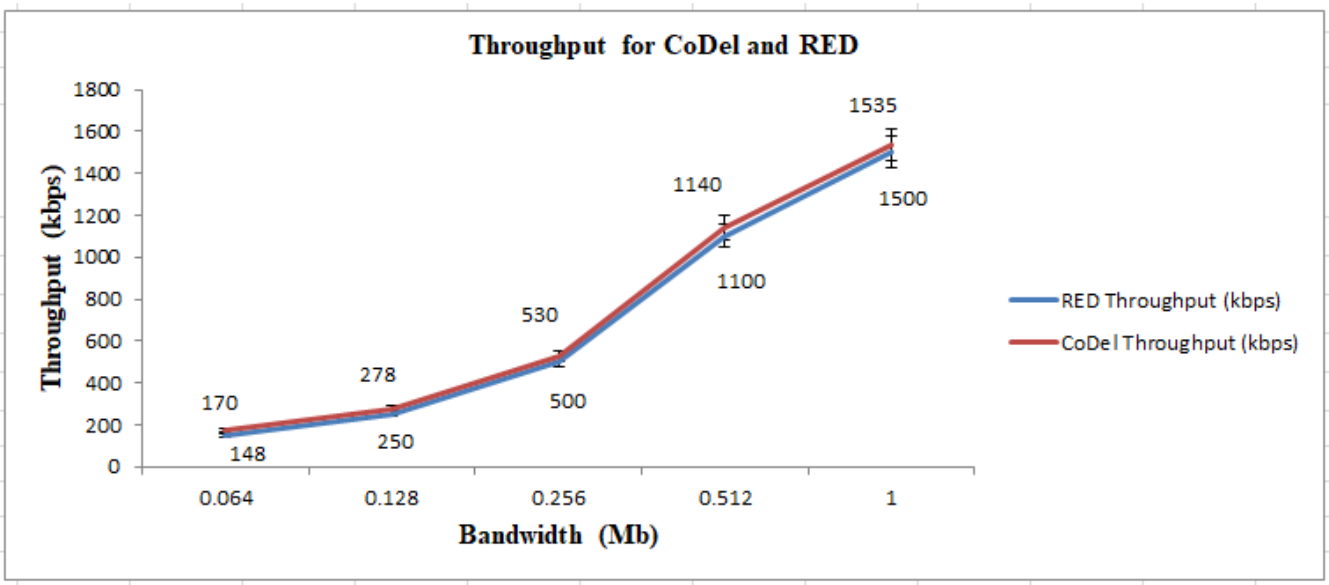

Figure 5 Throughput for both CoDel and RED

Low packet drop rate, minimum queuing latency and high throughput are all desirable qualities of an optimal AQM mechanism. CoDel satisfies all of the desirable features, as seen in the graphs above. When bandwidth is limited, the delay caused by bursts of packets is predicted to be greater, resulting in higher queue occupancy. When bandwidth is increased, the latency caused by bursts of packets should be reduced, and queue occupancy should be reduced as well.

8.2. Discussion

In CoDel and RED, Figure 3 depicts the variation in bottleneck bandwidth and the resulting Packet losses. CoDel has lesser drop rate of all the simulated AQMs except at 0.512Mbps. This is due to the fact that it strives to keep the line small and the queuing delay below a predetermined threshold (6ms). As a result, it drops as many packets as it requires. When congestion arises at the rate set during configuration, RED begins dropping packets.

Before the buffer is filled, packets in RED are dropped at random, and the probability of a drop increases as the average queue size grows. Looking at Figures 3 and 4, it can be deduced that as the queue size reduces in RED (i.e. the delay reduces), the packet drops descent as well. It employs early packet dropping to reduce congestion, reduce queuing delays, and prevent buffer overflows.

The queuing time is depicted in Figure 4 as the bottleneck bandwidths change. The bottleneck variation as changed from 64kbps to 1Mbps, and the testing yielded positive findings, as expected: when transmitting a packet from one end to the other, CoDel had the shortter latency when compared to RED. Packets cannot reach their destination quicker than the time it takes to send them at the bottleneck rate. In the presence of a bandwidth bottleneck, a packet must incur at least a minimal delay.

When a packet stays in the queue for more than 6 milliseconds, CoDel drops it, preventing the buffer from being congested. In RED, however, packets are discarded at random before the buffer is full, and the probability of a drop increases as the average queue size grows and vice visa. RED governs the macroscopic behavior of the queue length (looking at the average fixed

in the specified parameters). As a result, in the case of RED, as the bottleneck grows, there is a considerable fluctuation in end-to-end latency.
Figure 5 depicts how CoDel's performance varies in response to bottleneck variations in terms of throughput. Because the overall question is how well CoDel handles the internet latency, throughput and packet loss ratio are only addressed in this study as an indication of possible better packet delivery or bandwidth utilization by CoDel in the simulations. The average data rate of a source sending packets and the receiver receiving them is known as throughput. In terms of throughput, CoDel performed better when compared to RED. A source cannot send a packet faster than the receiver's line's bottleneck bandwidth. The lesser the packet loss, the grater the throughput.

8. CONCLUSIONS AND FUTURE WORK

The goal of this research is to find out how effective CoDel is under different network congestion situations. CoDel's performance is compared to that of RED. CoDel is an AQM technique for congested queues that is very broad, efficient, and parameterless. It's a crucial tool for dealing with bufferbloat. It achieves a low end-to-end delay and better throughput compared to RED. This suggests that the performance of CoDel can be tweaked for specific networking applications. The CoDel technique bridges the gap between optimal TCP behavior and bufferbloat resolution.
More research could provide more information on performance in a wider range of scenarios, as well as on CoDel's performance in comparison to other active queue management systems. Future research could also focus on updating CoDel to make it more effective for multiple queues in addressing the bufferbloat problem.

REFRENCES

1. Alwahab, D. A., & Laki, S. (2018, February). A simulation-based survey of active queue management algorithms. In *Proceedings of the 6th International Conference on Communications and Broadband Networking* (pp. 71-77).
2. Carneiro, G., Fortuna, P., & Ricardo, M. (2009, October). Flowmonitor: a network monitoring framework for the network simulator 3 (ns-3). In *Proceedings of the Fourth International ICST Conference on Performance Evaluation Methodologies and Tools* (pp. 1-10).
3. Farzaneh, N., & Yaghmaee, M. H. (2011, June). Joint active queue management and congestion control protocol for healthcare applications in wireless body sensor networks. In *International conference on smart homes and health telematics* (pp. 88-95). Springer, Berlin, Heidelberg.
4. Floyd, S., & Jacobson, V. (1993). Random early detection gateways for congestion avoidance. *IEEE/ACM Transactions on networking*, *1*(4), 397-413.
5. Gettys, J. (2011). Bufferbloat: Dark buffers in the internet. *IEEE Internet Computing*, *15*(3), 96-96.
6. Gong, Y., Rossi, D., Testa, C., Valenti, S., & Täht, M. D. (2014). Fighting the bufferbloat: on the coexistence of AQM and low priority congestion control. *Computer Networks*, *65*, 255-267.
7. Grigorescu, E., Kulatunga, C., & Fairhurst, G. (2013, October). Evaluation of the impact of packet drops due to AQM over capacity limited paths. In *2013 21st IEEE International Conference on Network Protocols (ICNP)* (pp. 1-6). IEEE.
8. Hoeiland-Joergensen (2018) The Flow Queue CoDel Packet Scheduler and Active Queue Management Algorithm, Internet Engineering Task Force (IETF). Request for Comments: 8290. ISSN: 2070-1721

9. Khademi, N., Ros, D., & Welzl, M. (2013). The new AQM kids on the block: Much ado about nothing?. *Khademi, Naeem (2013) Reducing Latency in Internet Access Links with Mechanisms in Endpoints and within the Network. Doctoral thesis. http://urn. nb. no/URN: NBN: no-52066*.
10. Nichols, K., & Jacobson, V. (2012). Controlling queue delay. *Communications of the ACM*, *55*(7), 42-50.
11. Pan, J., & Jain, R. (2008). A survey of network simulation tools: Current status and future developments. *Email: jp10@ cse. wustl. edu*, *2*(4), 45.
12. Raghuvanshi, D. M., Annappa, B., & Tahiliani, M. P. (2013, April). On the effectiveness of CoDel for active queue management. In *2013 Third International Conference on Advanced Computing and Communication Technologies (ACCT)* (pp. 107-114). IEEE.
13. Sharma, T. (2014). Controlling Queue Delay (CoDel) to counter the Bufferbloat Problem in Internet. *Int. J. Curr. Eng. Technol*, *4*(3), 2210-2215.
14. Sheikhan, M., Shahnazi, R., & Hemmati, E. (2013). Adaptive active queue management controller for TCP communication networks using PSO-RBF models. *Neural Computing and Applications*, *22*(5), 933-945.

SYSTEMATIC EVALUATION AND ASSESSMENT OF BUILDING CONSTRUCTION ACTIVITIES ON OUR ENVIRONMENT

Akomolafe M. A.
Department of Building Technology, Osun State Polytechnic, P.M.B 301, IREE Osun State.

Oluwagbemi E.B.
Department of Estate Management, Osun State Polytechnic, P.M.B 301, IREE Osun State

Ajao F.O.
Department of Building Technology, Osun State Polytechnic, P.M.B 301, IREE Osun State.

ABSTRACT

The environment is threatened severely by so many problems, some of which are caused by the activities of Construction Projects. The global concern to address environmental degradation caused by various developmental actions (construction projects inclusive) is the basis for calls to evaluate and assess environmental impacts of building construction projects in Nigeria. This paper deals with the effect of environment in construction work in a particular area. Surrounding environment has immense effect in construction plan, site management, costs and implementation. On the contrary, it affects the workmanship's availability as well as material availability. Moreover, duration of a certain projects also depend on the impact of environment. Effect of climate, rainfall, humidity and temperature are the noticeable fact in the paper. This article represents the environmental effect of a particular place in south western Nigeria. Outcome of the investigation shows that the significant effect can be observed in the various ingredients of environment as well as construction project. Also, all environmental regulatory agencies and sensitization organizations should continuously sensitize the building construction public on requisite environmental management practice and sanction erring agents.

Keywords: Environmental Impact, Humidity and Temperature, Construction Projects, Building Construction, Material

1. Introduction

Environmental quality has become increasingly influenced by the built environment and buildings play an important role in energy consumption, for the sustenance and dynamism of livelihood, every growing society is characterized by the erection of either permanent or

temporary structures for the purpose of shelter which is the second necessity of life (George, 2002). The quest for housing has tremendously increased urbanization and the built environment resulting in various environmental impacts and environmental degradation which is recently being traced to human activities with construction projects/works taking a lion's share. Environmental Impact according to Rubin and Davidson (2001); Babawale (2004); CIOB (2004) and Majumdar (2006), are used to describe some implications of human activities on the environment. At the highest level, this includes the study of interactions among all forms and activities of the environment. More commonly, Environmental Impact refers to effects of human activities on his environment (Bertone, 1991). According to Federal Environmental Protection Agency (FEPA) (2008), the various environmental impacts may be connected to the mass flooding in Ibadan and Lagos cities of Nigeria as a result of blockage of water ways and channels. Also the mass pollution of water and air in Brass Island of Bayelsa is also traced to human activities like mining, refining and construction activities (FEPA, 2008).

The state of affairs of the construction industry in Nigeria is not quite different from other developing countries. The focus of the Nigerian construction industry is largely on economic growth and improving the quality of life of the people whilst environmental protection is utterly downgraded. Accordingly, the construction industry was the third largest sector in the their economy illustrating its contribution to the social and economic gains whilst its negative contribution to the environment is absolutely neglected. In spite of the social and economic gains, construction activities extend beyond the erection of houses, hospitals, schools, offices and factories to civil engineering works such as roads, bridges and communication infrastructure which support the economy. In meeting these demands, the Nigerian construction industry exerts enormous pressures on global natural resources. Moreover, in spite of the benefits of the construction industry, unsustainable design and construction processes as well as constant degradation of the environment for construction purposes exist in Ghana (Dadzie & Dzokoto, 2013). It is against this backdrop that investigating the major impacts of construction activities on the environment in Ghana and recommending measures to minimize the impacts assume great importance.

Objective of the Study

The main objective of this study is to identify the major impacts of building construction activities on the environment in Nigeria. The study sought to identify the perceptions of practitioners (architects, estate consultants, quantity surveyors and structural engineers),

consultants and contractors regarding the impacts of building construction activities on the environment in Nigeria and to suggest possible ways of minimizing the impacts.

2. Literature Review

The construction industry has a significant irreversible impact on the environment across a broad spectrum of its activities during the off-site, on site and operational activities, which alter ecological integrity (Uher, 1999). According to Levin (1997), buildings are very large contributors to environmental deterioration. It is clear that actions are needed to make the built environment and construction activities more sustainable (Hill & Bowen, 1997; Barret et al., 1999; Cole, 1999; Holmes & Hudson, 2000; Morel et al., 2001; Scheuer et al., 2003). Therefore the analysis of the impact of the construction activities on the environment may need to look at a "cradle to grave" view point (Ofori et al., 2000). The construction industry is one of the largest exploiters of both renewable and non-renewable natural resources (Spence &Mulligan, 1995; Curwell & Cooper, 1998; Uher, 1999). It relies heavily on the natural environment for the supply of raw materials such as timber, sand and aggregates for the building process. According to World watch institute (2003), building construction consumes 40 percent of the world's raw stones, gravel and sand and 25 percent of the virgin wood per year. It also consumes 40 percent of the energy and 16 percent of water annually. In Europe, the Austrian construction industry has about 50 percent of material turnover induced by the society as a whole per year (Rohracher, 2001) and 44 percent in Sweden (Sterner, 2002). The extraction of natural resources causes irreversible changes to the natural environment of the countryside and coastal areas, both from an ecological and a scenic point of view (Curwell & Cooper, 1998; Ofori & Chan, 1998;Langford et al., 1999). The subsequent transfer of these areas into geographically dispersed sites not only leads to further consumption of energy, but also increases the amount of particulate matter in the atmosphere. Raw materials extraction and construction activities also contribute to the accumulation of pollutants in the atmosphere. According to Levin (1997), in the USA construction is responsible for 40 percent of atmospheric emissions, 20 percent of water effluents and 13 percent of other releases. Dust and other emission include some toxic substances such as nitrogen and sulphur oxides. They are released during the production and transportation of materials as well as from site activities and have caused serious threat to the natural environment (Spence & Mulligan, 1995; Ofori & Chan, 1998; Rohracher, 2001). Other harmful materials, such as chlorofluorocarbons (CFCs), are used in insulation, air conditioning, refrigeration plants and fire-fighting systems and have seriously depleted the ozone layer (Clough, 1994; Langford et al., 1999). Pollutants have also been released into the biosphere causing serious land and

water contamination, frequently due to on-site negligence resulting in toxic spillages which are then washed into underground aquatic systems and reservoirs (Kein et al., 1999). According to Langford et al (1999), about one third of the world's land is being degraded and pollutants are depleting environmental quality, interfering with the environment's capacity to provide a naturally balanced ecosystem.

A large volume of waste results from the production, transportation and use of materials (Ofori & Chan, 1998; Kein et al., 1999). It should be noted that construction activities contribute approximately 29 percent of waste in the USA, more than 50 percent in the UK and 20-30 percent in Australia (Teo & Loosemore, 2001). According to Levin (1997), in the USA construction contributes 25 percent of solid waste generation. In the European Union, the construction industry contributes about 40-50 percent of wastes on per year (Sjostrom & Bakens, 1999; Sterner, 2002). Most construction waste is unnecessary (Sterner, 2002). He added that many construction and demolition materials have a high potential for recycle and reuse. Nevertheless, screening, checking and handling construction waste for recycling are time consuming activities and the lack of environmental awareness amongst building professionals may create significant barriers to the usefulness of recycling (Langston & Ding, 1997). The depletion of natural resources by the building industry is a topic of serious discussion as most of the recyclable material from building sites ends up in landfill sites. Sterner (2002) stated that implementing a waste management plan during the planning and design stages can reduce waste onsite by 15 percent, and delivers cost savings of up to 50 percent on waste handling.

Identification of Environmental Impacts of Construction Activities

According to Chen et al. (2000), sources of pollution and hazards from construction activities can be divided into seven major types: dust, harmful gases, noises, solid and liquid wastes, fallen objects, ground movements and others. Chen et al. (2005) considered construction impacts under eight categories: soil and ground contamination, underground water contamination, construction and demolition waste, noise and vibration, dust, hazardous emissions and odours, wildlife and natural features impacts and archaeology impacts. On the other hand, Cole (2000) stated that the environmental impacts of the construction process embrace resource uses, ecological loadings and human health issues. March (1992) observed the construction industry's environmental impacts under the categories of ecology, landscape, traffic, water, energy, timber consumption, noise, dust, sewage, and health and safety hazards. According to Cardoso (2005), typical negative impacts of the construction activities include waste production, mud, dust, soil and water contamination and damage to public drainage

systems, destruction of plants, visual impact, noise, traffic increase and parking space shortage and damage to public space. From the review above, it is apparent that there is no single approach regarding the environmental impacts associated with the construction process in the literature. Eco-Management and Audit Scheme (EMAS) regulation (Gangollels, n.d.) provides a standardized and comprehensive list of environmental aspects covering almost all the previous mentioned environmental aspects. So finally, guidance provided in EMAS regulation was used to initially identify generic environmental impacts: (1) emissions to air, (2) releases to water, (3) avoidance, recycling, reuse, transportation and disposal of solid and other wastes, particularly hazardous wastes, (4) use and contamination of land, (5) use of natural resources and raw materials (including energy), (6) local issues (noise, vibration, odour, dust, visual appearance, etc.), (7) transport issues, (8) risks of environmental accidents and impacts arising, or likely to arise, as consequences of incidents, accidents and potential emergency situations and (9) effects on biodiversity. However, environmental impacts coming from EMAS regulation had to be customized to the construction processes and for this reason an exhaustive preliminary analysis with a process oriented
approach (Zobel & Burman, 2004) was carried out. Environmental impacts provided in EMAS
regulation were analysed for the entire construction process.

3. Methodology

Data Collection

The data collection process involved two stages. The first stage consisted of literature search for information on the impacts of construction activities on the environment in other countries and interview of some experts involved in the implementation process. The purpose of interviewing the experts was essentially to validate a preliminary set of impacts of construction activities on the environment gleaned from the literature and to determine from their experience other impacts of construction activities on the environment in Ghana. The first phase resulted in the identification of thirty-three (33) impacts of construction activities on the environment. The second stage involved the development of questionnaire incorporating the 33 impacts of
construction activities on the environment identified in the literature reviewed. The questionnaire was organized in the form of an importance scale (i.e. 4 = ‘highly important’, 3 = ‘very important’, 2 = ‘important’, 1 = ‘not important’). Respondents were then asked to indicate by ticking a column, the relative importance of each of the impacts of construction activities on the environment. A total of 100 questionnaires were personally distributed by the

researchers to respondents in the Greater Accra Region of Ghana where the concentration of practitioners
is highest. Fifty-eight (58) of the total questionnaires were dispensed to Architects, thirty-seven (37) to Quantity surveyors and five (5) to Structural engineers. In total, 83 questionnaires (83%) were retrieved from the respondents for analysis as presented in table 1. In the same second stage, semi-structured interviews were also conducted amongst some contractors and consultants for the qualitative study. The interviews adopted an attitudinal approach which is used to subjectively evaluate the opinion of a person or a group of people towards a particular attribute, variable, factor or a question.

Data Analysis Technique

The quantitative data were analysed using the Statistical Package for Social Sciences (SPSS) and Microsoft excel software. Two forms of statistical analysis were undertaken: Descriptive statistics such as percentages were used to summarize information from respondents. Also inferential statistics such as relative importance index method (RII) was used herein to determine architects, quantity surveyors, and structural engineers' perceptions of the relative importance of the identified environmental impacts of construction activities. Kendall's coefficient of
concordance was used to determine whether there is a significant degree of agreement among the 3 groups of respondents (Architects, Quantity Surveyors and Structural Engineers), Kendall's coefficient of concordance is used as a measure of agreement among raters. It indicates the degree of agreement on a zero to one scale. Kruskal-wallis test was also used to validate the results of Kendall's coefficient of concordance. The interview data was analysed using conceptual content analysis which takes into account the appearance of a concept or the numbers of times (frequency) a particular concept appears in a text. Bordens and Abbott (2008) note that content analysis is a useful technique to help in understanding behaviour adopting a purely descriptive approach.

4. Results

Out of 83 total respondents in the survey, 57.8% were architects, 36.2% of them were quantity surveyors while 6.0% of the respondents were Structural engineers. It was also found that 15.66% of the total respondents work with contractors, 48.19% work with consultants whilst 28.92% work with clients. The survey data consisting of the 33 causes of environmental deterioration were analysed and grouped into nine major areas: Atmospheric emissions, water emissions, waste generation, soil alteration, resource consumption, local

issues, and transport issues, effects on biodiversity, and accidents and incidents. The results of the study provide an indication of the relative importance index and rank of impacts of construction activities
on the environment in Nigeria as presented in table 2.

5. Discussion

The relative importance index and ranks of environmental impacts by all the respondents are presented in Table 2. Table 2 also illustrates the average relative importance index and ranks of environmental impacts by all respondents. Generally, all major stakeholders agreed that the top ten most important environmental impacts of building construction activities in Nigeria are:

- raw materials consumption
- noise and vibration generation
- vegetation removal
- interference with the ecosystem
- water consumption
- electricity consumption
- loss of edaphic soil
- dust generation from machinery
- ordinary waste
- fuel consumption

Based on the different groups of environmental impacts, the respondents generally agreed that the top three
groups of impacts are:

- resource consumption
- effects on biodiversity
- local issues

The following discussion is focused on the nine groups of environmental impacts in descending order of their ranking.

5.1 Resource consumption

The resource consumption group of environmental impacts was ranked highest by all the respondents put together. Raw materials consumption was determined by all respondents under the resource consumption group of environmental impacts as the first major environmental impact of construction activities. It is encouraging to note that contractors and

consultants interviewed also admitted that raw materials consumption is the most important environmental impact. The world watch institute (2003) opined that building construction consumes 40 percent of the world's raw stones, gravel and sand and 25 percent of the virgin wood per year. It also consumes 40 percent of the energy and 16 percent of water annually. Water, electricity and fuel consumption which are all under the resource consumption group of environmental impacts were ranked within the top ten most important environmental impacts of construction activities in Nigeria.

5.2 Effects on biodiversity

The effects on biodiversity group were ranked the second most important environmental impact of construction activities by the three groups of respondents. Vegetation removal, interference with the ecosystem and loss of edaphic soil which are all under the effects on biodiversity group of environmental impacts were also ranked within the top ten most important environmental impacts of construction activities. This was also corroborated by the contractors and consultants interviewed.

5.3 Local issues

Architects, Quantity surveyors, and Structural engineers together ranked local issues group as the third most crucial environmental impact of construction activities with the relative importance index of 0.932, 0.933, and 0.800 respectively. Within this group, Architects ranked noise and vibration generation as the most important environmental impact of construction activities. Quantity surveyors as well as Structural engineers also ranked noise and vibration generation as the most important. This result may be due to the personal experience of the respondents in their day to day activities.

5.4 Transport issues

Transport issues as an environmental impact group was ranked the fourth most important environmental impact of construction activities by the three groups of respondents. Within this group, architects and quantity surveyors agreed that interference in road traffic was the most important environmental impact of construction activities. On the other hand, Structural engineers ranked road traffic the most important factor. It is imperative to also note that contractors and consultants interviewed raised the issue of road traffic but attributed it by and large to road construction.

5.5 Waste generation

Architects, quantity surveyors, and structural engineers together ranked waste generation as the fifth most essential environmental impact of construction activities with relative

importance index of 0.896, 0.883, and 0.850 respectively. Within this group, architects and Structural engineers ranked ordinary waste as the most important environmental impact of construction activities. Quantity surveyors on the other hand ranked inert waste as the most important. According to Ofori and Chan (1998) majority of the wastes generated from construction activities resulted from the production, transportation and the use of materials. A study conducted by Teo and Loosemore (2001) also posited that construction activities contributes approximately 29 percent of waste in the USA, more than 50 percent in the UK and 20-30 percent in Australia to the overall landfill volume. However, Sterner (2002) stated that implementing a waste management plan during the planning and design stages can reduce waste on-site by 15 percent, with 43 percent less waste going to the landfill through recycling, and it delivers cost savings of up to 50 percent on waste handling.

5.6 Atmospheric emissions

The atmospheric emissions group of environmental impacts was ranked sixth by all the respondents. Architects, Quantity Surveyors and Structural Engineers all agreed that within the atmospheric emissions group of environmental impact of construction activities, emissions of volatile organic compounds (VOCs) and chlorofluorocarbons (CFCs) was a major environmental impact. According to Levin (1997), in the USA construction is responsible for 40 percent of atmospheric emissions. The emissions include some toxic substances such as nitrogen and sulphur oxides. They are released during the production and transportation of materials as well as from site activities and have caused serious threat to the natural environment (Spence &

Mulligan, 1995; Ofori & Chan, 1998; Rohracher, 2001).

5.7 Accidents and incidents

Accidents and incidents as an environmental impact group was ranked the seventh most important environmental impact of construction activities by the three parties put together. Within this group, architects and quantity surveyors agreed that fire outbreak was the most important environmental impact of construction activities. On the other hand, Structural engineers' ranked breakage of service pipes as the most important factor. Some contractors and consultants interviewed also raised the issue of building collapse in the course of construction as

part of accidents and incidents.

5.8 Soil alteration

The three groups of respondents together ranked soil alteration as the eighth most essential environmental impact of construction activities. Soil alteration as an environmental impact

group was ranked relatively low. All parties agreed that land occupancy was the most important factor in this category.

5.9 Water emissions

The water emissions group was ranked the lowest by the three groups of respondents. Regarding all the factors in the group, all three parties ranked water from excavation high. As indicated by the respondents, water emissions from construction activities do not impact the environment so much.

5.10 Degree of agreement

To determine whether there is a significant degree of agreement among the 3 groups (architects, quantity surveyors, and structural engineers) Kendall's coefficient of concordance is used as a measure of agreement among raters.

H_0: There is no significant degree of agreement among Architects, Quantity surveyors and Structural engineers.

H_1: There is a significant degree of agreement among Architects, Quantity surveyors and Structural engineers.

For all the environmental impact groups, the p-values (Sig.) are greater than ά = 0.05 (ά is the level of significance), the null hypothesis, H_0, is rejected. Thus, it can be said that there is a sufficient evidence to support the alternative hypothesis, H_1. Therefore, there is a significant degree of agreement among the Architects, Quantity Surveyors and Structural Engineers regarding the environmental impacts of construction activities in Nigeria. The Kruskal-Wallis (KW) test was used to validate the result of the Kendall's coefficient of concordance test. KW test is a statistical test that is used to compare the ranks means between two or more samples. This test is used in order to check out if there are any significant differences in the point of view of the respondents (Architects, Quantity Surveyors and Structural Engineers) regarding the levels of each of the environmental impacts of construction activities.

H_0: There is no significant difference between the responses of the Architects, Quantity surveyors and Structural engineers.

H_1: There is a significant difference between the responses of the Architects, Quantity surveyors and Structural engineers.

For all the environmental impact groups, the p-value (sig.) for each group is greater than ά = 0.05 (ά is the level of significance), hence it can be concluded that there is no significant difference between the three group of practitioners' responses regarding the environmental impacts of construction activities. This result validates the previous result. Therefore, it can be

reliably stated that the three groups of respondents' agree with each other in terms of environmental impacts of construction activities.

6. Conclusion

This study focused on impacts of construction activities on the environment in Nigeria. The study sought the views of architects, quantity surveyors and structural engineers on the relative importance of the environmental impacts of construction activities in Nigeria. The study showed that, out of a total of 33 environmental impacts identified, the top ten most important environmental impacts factors agreed by all the respondents are as follows:

raw materials consumption, noise and vibration generation, vegetation removal, interference with the ecosystems, water consumption, electricity consumption, loss of edaphic soil, dust generation from machinery, ordinary waste and fuel consumption. The 33 environmental impacts identified in the study were grouped into nine categories and ranked accordingly. The results also indicated that, all the respondents agreed that the resource consumption group of environmental impacts was the most influential impact. Effects on biodiversity impacts were considered the second most important causing environmental deterioration followed by local issues impacts.

Finally, there is a pressing need for government to intervene in order that the use of sustainable

construction designs and construction strategies that is environmentally friendly becomes the custom in Nigeria. The paper therefore recommends that government with the support of stakeholders in the construction industry should come up with special legislations, codes or standards relating to sustainable construction practices specific to ensure its proper and effective implementation. Besides, all forms of construction activities should be subjected to an environmental impact assessment to determine the potential impacts and also come up with some mitigation measures before they are executed.

References

Azqueta, D. (1992). 'Social project appraisal and environmental impact assessment: a necessary but complicated theoretical bridge', in Development Policy Review, Vol. 10, pp. 255–270.

Barrett, P. S., Sexton, M.G. & Green, L. (1999). 'Integrated delivery systems for sustainable construction', in Building Research and Information, Vol. 27, No. 6, pp. 397–404.

Bentivegna, V., Curwell, S., Deakin, M., Lombardi, P., Mitchell, G. & Nijkamp, P. (2002). 'A vision and methodology for integrated sustainable urban development: BEQUEST', in Building Research and Information, Vol. 30, No. 2, pp. 83–94.

Cardoso J.M. (2005). Construction site environmental impact in civil engineering education. European Journal of Engineering Education, 30(1), pp. 51-58.

Chen Z., Li H. & Wong C.T.C. (2005). Environmental Planning: Analytic network process model for environmentally conscious construction planning. Journal of Construction Engineering and Management, 131(1), pp. 92-101.

Chen Z., Li H. & Wong C.T.C. (2000). Environmental management of urban construction projects in China. Journal of Construction Engineering and Management, 126(4), pp. 320-324.

Clough, R. (1994). 'Environmental impacts of building construction', in Proceedings of First International Conference: Building and the Environment, BRE, Watford, UK, May.

Cole R.J. (2000). Building environmental assessment methods: Assessing construction practices. Construction Management and Economics, 18(8), pp. 949-957.

Cole, R.J. (1999). 'Building environmental assessment methods: clarifying intentions', in Building Research and Information, Vol. 27, No. 4/5, pp. 230–246.

Curwell, S. & Cooper, I. (1998). 'The implications of urban sustainability' in Building Research and Information, Vol. 26, No. 1, pp. 17–28.

Djokoto S.D., & Dadzie, J. (2013). Barriers to sustainable construction in the Ghanaian construction industry: consultants perspectives In: Laryea, S. and Agyepong, S. (Eds) Procs 5th West Africa Built Environment Research (WABER) Conference, 12-14 August 2013, Accra, Ghana, 223-234.

Hill, R.C. & Bowen, P.A. (1997). 'Sustainable construction: principles and a framework for attainment', in Construction Management and Economics, Vol. 15, pp. 223–239.

Holmes, J. & Hudson, G. (2000). 'An evaluation of the objectives of the BREEAM scheme for offices: a local case study', in Proceedings of Cutting Edge 2000, RICS Research Foundation, RICS, London.

Kein, A.T.T., Ofori, G. & Briffett, C. (1999). 'ISO 14000: its relevance to the construction industry of Singapore and its potential as the next industry milestone', in Construction Management and Economics, Vol. 17, pp. 449–461.
Langston, C. & Ding, G.K.C. (1997). 'The Planet in Crisis', in Sustainable practices: ESD and the construction industry, C. Langston, (Ed.), Envirobook, NSW, pp. 13–20.

Levin, H. (1997). 'Systematic evaluation and assessment of building environmental performance (SEABEP)', in Proceedings of Second International Conference, Building and the Environment, June, Paris, pp. 3–10.

Ofori, G. & Chan, P. (1998). 'Procurement methods and contractual provisions for sustainability in construction', in Proceedings of Construction and the Environment: CIB World Building Congress, Gavle, 7–12 June, pp. c296.

Rohracher, H. (2001). 'Managing the technological transition to sustainable construction of buildings: a sociotechnical perspective', in Technology Analysis and Strategic Management, Vol. 13, No. 1, pp. 137–150.

Scheuer, C., Keoleian, G.A. & Reppe, P. (2003). 'Life cycle energy and environmental performance of a new university building: modelling challenges and design implications', in Energy and Buildings, Vol. 35, pp. 1049–1064.

Shen L.Y. & Tam V.W.Y. (2002). Implementation of environmental management in the Hong Kong construction industry. International Journal of Project Management, 20(7), pp. 535-543.

Sjostrom, C. & Bakens, W. (1999). 'CIB Agenda 21 for sustainable construction: why how and what', in Building Research and Information, Vol. 27, No. 6, pp. 347–353.

Spence, R. & Mulligan, H. (1995). 'Sustainable development and the construction industry', in Habitat International, Vol. 19, No. 3, pp. 279–292.
Yamane, T. (1967). "Statistics, An introductory analysis", 2nd Ed., New York: Harper and Row.
Zobel T. & Burman J. O. (2004). Factors of importance in identification and assessment of environmentalaspects in an EMS context: Experiences in Swedish organizations. Journal of Cleaner Production, 12 (1), pp. 13-27.

Table 1: Field Data (Percentage of questionnaires distributed and responses received)

Respondents	**Questionnaires Distributed**	**Questionnaires Returned**	**Percentage of Response**
Architects	58	48	83%
Quantity Surveyors	37	30	81%
Structural Engineers	5	5	100%
Total	100	83	83%

Table 2: The relative importance index (RII) and rank of impacts of construction activities on the environment in Ghana according to the three groups

Environmental Impact	**Achitects**		**Quantity Surveyor**		**Structural Engineers**		**Overall**	
	RII	RANK	RII	RANK	RII	RANK	RII	RANK

AUTOMATIC DIAGNOSIS OF SKIN CANCER USING DERMOSCOPIC IMAGES: A COMPARISON OF RESNET101 AND GOOGLENET DEEP LEARNING MODELS

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Akif YENİKAYA
Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Erdal GÜVENOĞLU
Maltepe Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu

ABSTRACT

Melanoma, one of the deadliest tumors in the world, can spread rapidly to other parts of the body if not detected in its early stages. People usually visit doctors when melanomas are in their advanced stages and difficult to treat. Skin lesions are typically considered common illnesses, such as any infection from the surrounding environment. Therefore, self-examination of any suspicious lesion becomes necessary. Today's medical sector relies on computer-aided diagnosis in addition to doctor diagnosis. Automatic diagnosis systems have caused a major revolution in the medical field, as they can help doctors and even ordinary people identify certain types of diseases. The main goal behind this research is to detect skin cancer in its early stages with higher accuracy and quick results. These approaches help with the diagnosis of the lesion area without direct contact with the skin. The reason behind the goal is to address the increasing number of skin cancer patients worldwide, high medical costs, and the risk of death increasing exponentially due to delayed diagnosis resulting in late detection in early stages. In this study, a labeled dataset of 9200 dermoscopic images, including 4600 malignant and 4600 benign images, was trained and tested with the Convolutional Neural Networks (CNN) models of ResNet101 and GoogLeNet deep learning network models. The findings showed that the ResNet101 model achieved a classification accuracy rate of 93.45%, while the GoogLeNet model achieved a rate of 93.19%. Therefore, while the rates obtained were close to each other, it was found that the ResNet101 model has a relatively better classification rate than the GoogLeNet model. This study can help in the development of automatic diagnostic systems that could be used in the future for the diagnosis of skin cancer and could contribute to the early diagnosis and treatment of skin cancer patients.

Keywords: Artificial Intelligence, Deep Learning, Convolutional Neural Networks, ResNet101, GoogleNet, Melanomia.

INTRODUCTION

Developing an efficient method for automated classification of skin cancer is crucial, considering its growing occurrence and the significance of early detection. The skin, being the largest organ in the human body (Swann, 2010), not only assumes the role of safeguarding other bodily systems but also becomes increasingly susceptible to various diseases (Montagna, 2012). In 2018, skin cancer emerged as the most prevalent form of cancer worldwide for both women and men, with approximately 300,000 new situations were reported (Samuel et al., 2019). Additionally, basal cell carcinoma and squamous cell

carcinoma, two significant skin diseases, accounted for over 1 million cases in the same year (ACS, 2018). Rogers et al. (2015) emphasized that in the United States, skin cancer diagnoses outnumber all other cancer types combined. However, early detection plays an important role in improving treatment outcomes. Unfortunately, early signs of skin cancer are not always visible, relying heavily on the expertise of dermatologists for accurate diagnosis (Sheha, Mabrouk & Sharawy, 2012). To address this issue, an automated diagnostic system is essential, particularly for less-experienced practitioners, enabling more precise diagnoses. Moreover, relying solely on visual examination for skin cancer diagnosis is highly subjective and lacks generalizability (Massone, Di Stefani & Soyer, 2005). Therefore, there is a pressing need to develop a more accurate, cost-effective, and efficient classification method for skin cancer (Hoang et al., 2022). Furthermore, the implementation of such automated diagnostic systems can significantly reduce skin cancer-related mortality, benefiting both patients and healthcare systems (Anas, Gupta & Ahmad, 2017).

Detecting skin cancer at an early stage is vital for effective treatment, as emphasized previously (Premier Surgical Staff, 2023). Currently, doctors commonly employ the biopsy method for diagnosing skin cancer, which involves extracting a sample from a suspicious skin lesion and conducting a detailed medical examination to determine its cancerous nature. However, this procedure is associated with pain and is time-consuming, leading to delays in diagnosis. The emergence of computer-based technology has revolutionized the field by enabling comfortable, cost-effective, and prompt diagnosis of skin cancer symptoms (Dildar et al., 2021). Non-invasive techniques have been proposed to differentiate between melanoma and non-melanoma symptoms. The typical process of skin cancer diagnosis involves acquiring images, pre-processing them, segmenting the pre-processed images, extracting relevant features, and performing classification. Diagnosing skin cancer is a complex task that requires dermatologists to analyse multiple visual characteristics to determine whether a lesion is malignant or benign. The evaluation of dermoscopic images presents particular challenges and carries a risk of misdiagnosis, which can have severe consequences. Consequently, automated diagnostic systems should exhibit high accuracy and reliability to improve diagnosis outcomes.

In their study, Gomathi and Sudhakar (2021) discussed various Residual Network-based models for detecting skin cancer, compared their applications and classification parameters, and discussed the difficulties and challenges in existing models. Manne et al. (2020) discussed in their study the advancements in machine learning, particularly deep learning techniques, and how they can prevent potential human errors in misclassifying and diagnosing diseases, emphasizing the assistance provided by convolutional neural networks using deep learning.

Deep learning has brought a revolutionary transformation to the field of machine learning in recent times. It is regarded as an advanced subfield that harnesses artificial neural network algorithms, drawing inspiration from the intricate workings of the human brain. The applications of deep learning span various domains, including speech recognition (Rashid, Tanveer & Aqeel Khan, 2019), pattern recognition (Bisla et al., 2019), and bioinformatics (Farag et al., 2017). Within the literature, several notable deep learning models have emerged, such as ZFNet, GoogLeNet, AlexNet, ResNet, and R-CNN, capturing significant attention (İnik & Ülker, 2017). This study specifically focuses on comparing the performance of two pretrained deep learning models, ResNet101 and GoogLeNet, in the context of diagnosing skin cancer using dermoscopic images. Setting

itself apart from prior research, this study provides a comprehensive analysis of accuracy and effectiveness across different models. Moreover, it underscores the importance of ongoing research efforts to continue exploring comparative evaluations and advancements in assessing the efficacy of deep learning models for diagnosing skin cancer using dermoscopic images.

MATERIAL AND METHOD

In this study, the required dermoscopic image dataset for detecting skin cancer was obtained from the openly accessible Kaggle website (Kaggle, 2023). This dataset consisted of a total of 9,200 dermoscopic images, including 4,600 labeled as malignant and 4,600 labeled as benign. Example visuals of these stages are provided in Figure 1. The dermoscopic images in the dataset were divided into a 70% training set and a 30% test set (Polat, 2021).

Figure 1. Skin cancer categories

Convolutional Neural Networks (CNN) were employed in the study to grade skin cancer. The CNN was trained using a dataset of labeled dermoscopic images. The study examined the ResNet101 and GoogLeNet deep learning models' categorization performance. Figure 2 shows the study's flowchart.

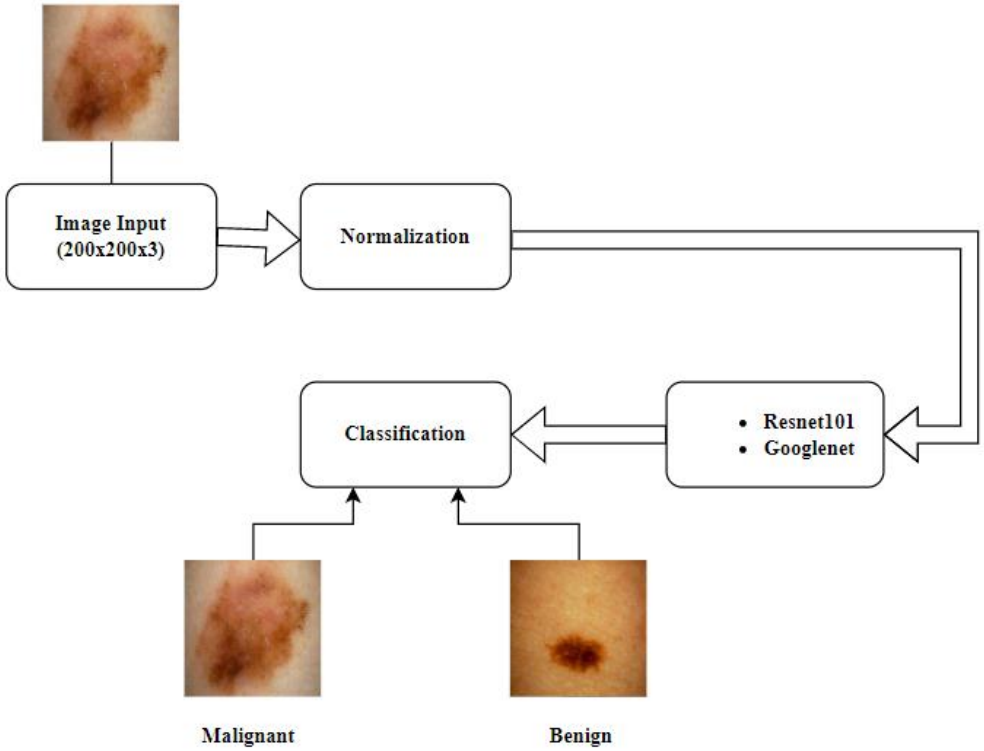

Figure 2. Flowchart of the study

The computer used for education has NVidia RTX 4000 Quadro GPU card and 128 GB RAM hardware. During the network training, the loss functions in the validation data set were calculated at each step and it was observed that the loss function decreased. When the loss function in the validation data set grew, the training was terminated to prevent over-learning.

The cycle-accuracy and cycle-loss graph for the training of the GoogLeNet deep learning network are shown in Figure 3. The network is trained for 250 iteration and 5 epochs. As expected, the accuracy increased at the end of each cycle and the calculated loss value decreased after each cycle.

Figure 3. The cycle-accuracy and cycle-loss graph of the GoogLeNet

The cycle-accuracy and cycle-loss graph for the training of the ResNet101 deep learning network are shown in Figure 4. The network is trained for 250 iteration and 5 epochs. As expected, the accuracy increased at the end of each cycle and the calculated loss value decreased after each cycle.

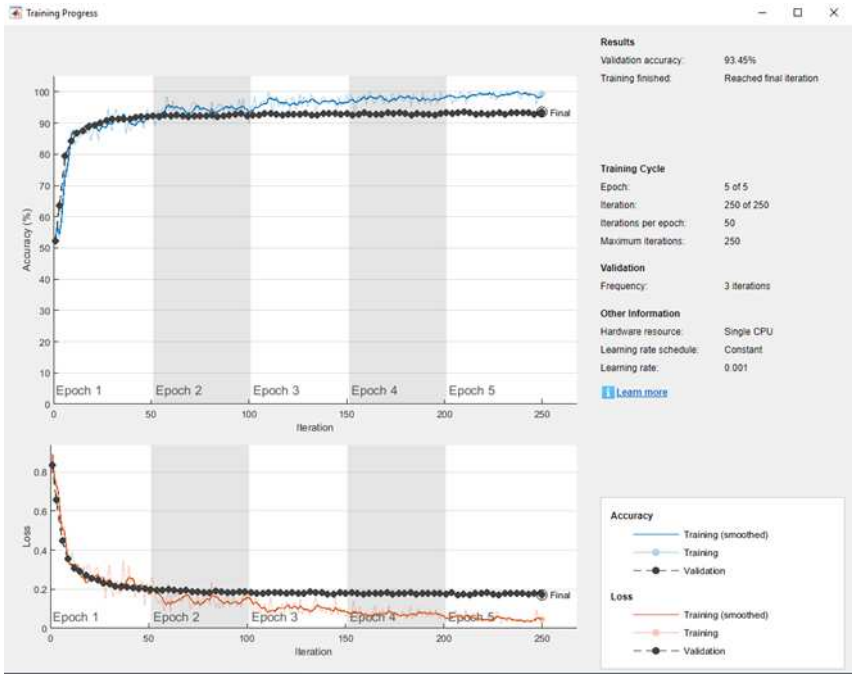

Figure 4. The cycle-accuracy and cycle-loss graph of the ResNet101

ResNet101

Convolutional neural network ResNet-101 has 101 layers, making it a deep and intricate network. It has been trained on an extensive dataset of over one million images from the ImageNet database, and a pre-trained model is available for use. The pre-trained model demonstrates remarkable capabilities in accurately classifying images across 1000 different object categories, including items like keyboards, mice, and pens. Through this training, the network has acquired intricate and informative feature representations that are applicable to a wide array of images. Figure 5 illustrates the architecture of the ResNet101 network (Gomathi & Sudhakar, 2021).

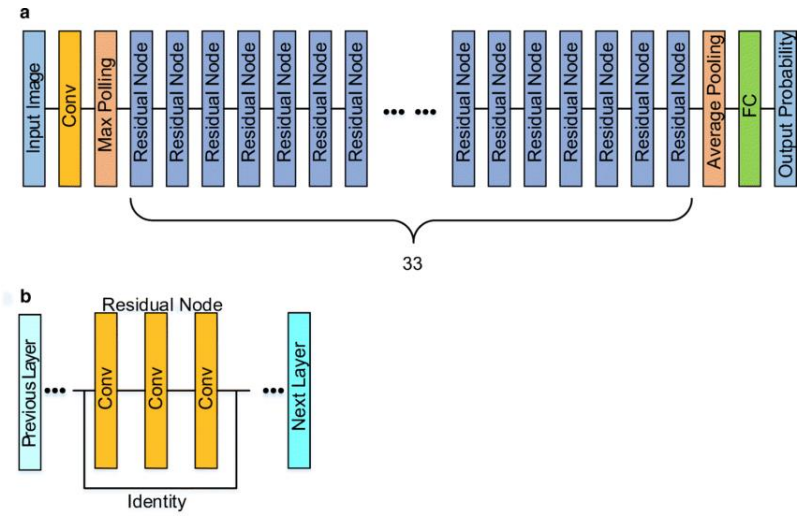

Figure 5. Architecture of ResNet101 (Li et al, 2020)

GoogLeNet

The convolutional neural network known as GoogleNet has 22 layers. It offers the flexibility to load a pre-trained model trained on either the ImageNet or Places365 datasets (Zhou et al., 2016). The ImageNet-trained model demonstrates impressive performance in accurately classifying images across 1000 different object categories, such as keyboards, mice, and pens. On the other hand, the Places365-trained model, similar to the ImageNet model, specializes in classifying images into 365 distinct place categories, including fields, parks, tracks, and lobbies. These networks have been trained to discover various feature representations that function well with a variety of images. Figure 6 provides a visual depiction of the GoogLeNet network architecture.

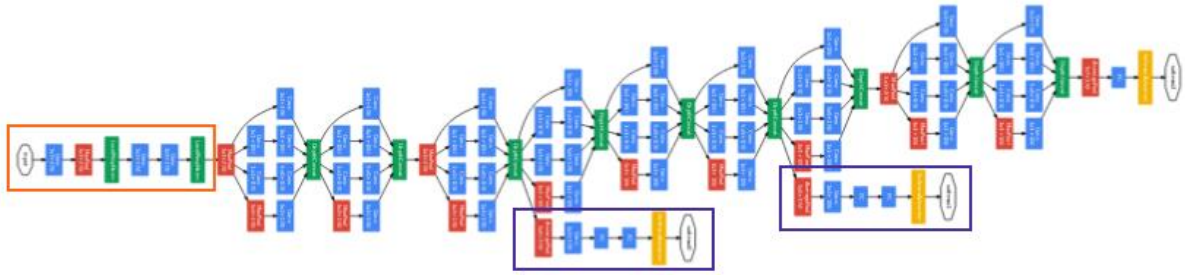

Figure 5. Architecture of GoogLeNet (Szegedy et al., 2015)

Trained models were tested with dermoscopic images reserved for testing. The hyper-parameters accuracy (1), precision (2), sensitivity (3) and F1 score (4) values that should be interpreted as a result of the training are given below (Gjoreski et al., 2017).

$$Accuracy = \frac{TP+TN}{TP+TN+FP+FN} \quad (1)$$

$$Precision = \frac{TP}{TP+FP} \quad (2)$$

$$Sensivity = \frac{TP}{TP+FN} \quad (3)$$

$$F1\ Score = \left(\frac{Sensivity^{-1}+Precision^{-1}}{2}\right)^{-1} \quad (4)$$

A number of terms are utilized in the calculations listed above to assess a model's performance. True Positive (TP) denotes the precise classification forecast for the positive class, whereas True Negative (TN) denotes the precise classification prediction for the negative class. False Positive (FP) denotes the model's inaccurate forecast of the positive class, and False Negative (FN) denotes the model's inaccurate prediction of the negative class (Anwar & Zakir, 2020). Accuracy measures the overall correctness of predictions across all instances. Precision determines the percentage of accurate positive predictions out of all occasions where a positive prediction was made. Sensitivity, on the other hand, quantifies the proportion of instances that should have been positively predicted and were correctly identified as positive. The F1 score is a balanced evaluation metric that represents the harmonic mean of precision and sensitivity (To et al., 2021). The computed values for these parameters for the deep learning models can be found in Table 1.

Table 1. Calculated parameters of the deep learning models

Models	Accuracy	Precision	Sensivity	F1 Score
ResNet101	0.9345	1.00	0.9345	0.9345
GoogLeNet	0.9319	1.00	0.9319	0.9319

The data in Table 1 shows the performance of ResNet101 and GoogLeNet deep learning models used in the study according to different evaluation metrics. The results reveal an accuracy rate of 0.9345 obtained with the ResNet101 network and an accuracy rate of 0.9319 obtained with the GoogLeNet network.

CONCLUSION

The purpose of this study was to examine how well ResNet101 and GoogleLeNet deep learning models performed when autonomously detecting skin cancer in dermoscopic images. The results demonstrate that both models exhibit high accuracy in diagnosing skin cancer using dermoscopic images. While their accuracy rates are similar (ResNet101: 93.45% and GoogLeNet: 93.19%), it is observed that their performance may vary depending on the dataset and testing conditions. Consequently, selecting the most suitable model should be based on specific application requirements and the characteristics of the dataset employed.

The study's findings underscore the efficacy and potential of deep learning models in automatically diagnosing skin cancer using dermoscopic images. This technology can support dermatologists by providing rapid and accurate results during the diagnostic process. However, further validation and verification studies are necessary to consolidate these findings.

This work also demonstrates the efficacy and comparative evaluation of deep learning models for dermoscopic image-based skin cancer diagnosis. The findings will have a big impact on practical applications, helping dermatologists with diagnosis and improving the early detection and treatment of skin cancer.

Future research should aim to expand upon the present findings to enhance the performance of deep learning models in diagnosing skin cancer with dermoscopic images. This can involve incorporating different datasets, increasing the number of images, and conducting tests under diverse conditions to gain a comprehensive understanding of model selection and performance evaluation.

REFERENCES

ACS. (2018). *Cancer Facts & Figures 2018*. In Cancer Facts Fig. Atlanta, GA, U.S.: American Cancer Society (ACS), 1–71.

Anas, M., Gupta, K., & Ahmad, S. (2017). *Skin Cancer Classification Using K-Means Clustering*. International Journal of Technical Research and Applications, 5, 62–65.

Anwar, T., & Zakir, S. (2020). *Deep Learning Based Diagnosis of COVID-19 Using Chest CT-Scan Images*. In 2020 IEEE 23rd International Multitopic Conference (INMIC) (pp. 1-5). doi: 10.1109/INMIC50486.2020.9318212

Bisla, D., Choromanska, A., Stein, J. A., Polsky, D., & Berman, R. (2019). *Towards Automated Melanoma Detection with Deep Learning: Data Purification and Augmentation*. arXiv preprint arXiv:1902.06061. Retrieved from http://arxiv.org/abs/1902.06061
Dildar, M., Akram, S., Irfan, M., Khan, H. U., Ramzan, M., Mahmood, A. R., Alsaiari, S. A., Saeed, A. H. M., Alraddadi, M. O., & Mahnashi, M. H. (2021). *Skin Cancer Detection: A Review Using Deep Learning Techniques*. International journal of environmental research and public health, 18(10), 5479. https://doi.org/10.3390/ijerph18105479
Farag, A., Lu, L., Roth, H. R., Liu, J., Turkbey, E., & Summers, R. M. (2017). *A Bottom-Up Approach for Pancreas Segmentation Using Cascaded Superpixels and (Deep) Image Patch Labeling*. IEEE Transactions on Image Processing, 26, 386–399.
Gomathi, S., & Sudhakar, S. (2021). *A Deep Review On Skin Cancer Through Deep Residual Networks*. 2021 4th International Conference on Computing and Communications Technologies (ICCCT), 464-468.
Gjoreski, M., Luštrek, M., Gams, M., & Gjoreski, H. (2017). *Monitoring stress with a wrist device using context*. Journal of Biomedical Informatics, 73, 10.1016/j.jbi.2017.08.006.
Hoang, L., Lee, S. H., Lee, E. J., & Kwon, K. R. (2022). *Multiclass Skin Lesion Classification Using a Novel Lightweight Deep Learning Framework for Smart Healthcare*. Applied Sciences, 12, 2677. doi: 10.3390/app12052677
ImageNet. (2023). Retrieved from http://www.image-net.org
İnik, Ö., & Ülker, E. (2017). *Derin Öğrenme ve Görüntü Analizinde Kullanılan Derin Öğrenme Modelleri*. Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi (GBAD), 6(3), 85-104.
Kaggle. (2023). *Melanoma Skin Cancer Dataset of 10000 Images*. Retrieved from https://www.kaggle.com/datasets/hasnainjaved/melanoma-skin-cancer-dataset-of-10000-images
Li, F., Yan, L., Wang, Y., Shi, J., Chen, H., xuedian, Z., Jiang, M., Wu, Z., & Zhou, K. (2020). *Deep learning-based automated detection of glaucomatous optic neuropathy on color fundus photographs*. Graefe's Archive for Clinical and Experimental Ophthalmology, 258. doi: 10.1007/s00417-020-04609-8
Manne, R., Kantheti, S., & Kantheti, S. (2020). *Classification of Skin cancer using deep learning*, Convolutional Neural Networks - Opportunities and vulnerabilities- A systematic Review.
Massone, C., Di Stefani, A., & Soyer, H. P. (2005). *Dermoscopy for Skin Cancer Detection*. Current Opinion in Oncology, 17, 147–153. doi: 10.1097/01.cco.0000152627.36243.26
Montagna, W. (2012). *The Structure and Function of Skin*. Amsterdam, Netherlands: Elsevier.
Polat, Ö. (2021). *Detection of Covid-19 from Chest CT Images using Xception Architecture: A Deep Transfer Learning based Approach*. Sakarya University Journal of Science, 25(3), 813-823.
Premier Surgical Staff. (2023). *What Is the Difference between Melanoma And non-Melanoma Skin Cancer?* Retrieved from https://www.premiersurgical.com/01/whats-the-difference-between-melanoma-and-non-melanoma-skin-cancer/
Rashid, H., Tanveer, M. A., & Aqeel Khan, H. (2019). *Skin Lesion Classification Using GAN Based Data Augmentation*. In Proceedings of the 2019 41st Annual International Conference of the IEEE Engineering in Medicine and Biology Society (EMBC) (pp. 916–919). Berlin, Germany.
Rogers, H. W., Weinstock, M. A., Feldman, S. R., & Coldiron, B. M. (2015). *Incidence Estimate of Nonmelanoma Skin Cancer (Keratinocyte Carcinomas) in the US Population*, 2012. JAMA Dermatology, 151, 1081–1086. doi: 10.1001/jamadermatol.2015.1187

Samuel, E., Moore, M., Voskoboynik, M., Shackleton, M., & Haydon, A. (2019). *An Update on Adjuvant Systemic Therapies in Melanoma*. Melanoma Manage, 6, MMT28. doi: 10.2217/mmt-2019-0009
Sheha, M. A., Mabrouk, M. S., & Sharawy, A. (2012). *Automatic Detection of Melanoma Skin Cancer Using Texture Analysis*. International Journal of Computer Applications, 42, 22–26. doi: 10.5120/5817-8129
Swann, G. (2010). *Journal of Visual Communication in Medicine*, 148–149. New York, NY, United States: Foundation of Computer Science (FCS). doi: 10.3109/17453054.2010.525439
Szegedy, C., Liu, W., Jia, Y., Sermanet, P., Reed, S., Anguelov, D., ... Rabinovich, A. (2015). *Going deeper with convolutions*. 2015 IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 1-9. doi: 10.1109/CVPR.2015.7298594
To, Q., To, K., Huynh, V., Nguyen, N., Ngo, D., Alley, S., ... Vandelanotte, C. (2021). *Applying Machine Learning to Identify Anti-Vaccination Tweets during the COVID-19 Pandemic*. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(8), 12. doi: 10.3390/ijerph18084069
Zhou, B., Khosla, A., Lapedriza, A., Torralba, A., & Oliva, A. (2016). Places: An image database for deep scene understanding. arXiv preprint arXiv:1610.02055.

METABOLİK SENDROMLU BİREYLERİN DEPRESYON VE YORGUNLUK ŞİDDETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE INTENSITY OF DEPRESSION AND FATIGUE IN INDIVIDUALS WITH METABOLIC SYNDROME

Fzt. Büşra Sarıkaya

Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Anabilim Dalı

ORCID ID:0000-0002-8035-6060

Doç. Dr. Meral Sertel

Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Anabilim Dalı

ORCID ID:0000-0002-7575-9762

ÖZET

Bu çalışmanın amacı metabolik sendromlu bireyler ile aynı yaş grubundaki asemptomatik bireylere göre depresyon ve yorgunluk şiddetlerinin karşılaştırılması hedeflendi.

Bu çalışma Gülhane Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nin Endokrinoloji ve Metabolizma Hastalıkları Bölümü'nden metabolik sendrom tanısı almış, çalışmaya dahil edilme kriterlerine uyan gönüllü 107 birey ve kar topu yöntemi ile hasta yakınlarından, sağlıklı herhangi bir kronik hastalık tanısı olmayan 107 asemptomatik birey dahil edildi. Çalışmaya dahil edilen bireylerin yaş, boy, kilo, vücut kitle indeksi (VKİ) gibi demografik bilgileri kaydedildi. Metabolik Sendrom ve Asemptomatik Grubun depresyon düzeylerini belirlemek için Beck Depresyon Ölçeği (BDÖ) ve yorgunluk şiddetlerini değerlendirmek için Yorgunluk Şiddeti Ölçeği (FSS) kullanıldı.

Çalışmaya dahil edilen metabolik sendromlu bireylerin yaş ortalamaları 50,80±7,78 yıl, VKİ değerleri 30,54±6,20 kg/m^2 ve asemptomatik bireylerin ise yaş ortalamaları 45,16±9,59 yıl, VKİ değerleri 23,58±2,48 kg/m^2 di. Yapılan istatistiksel analiz sonucunda metabolik sendromlu grubun BDÖ skoru 23,79±4,50; yorgunluk şiddeti 4,99±1,13 iken, asemptomatik grupta ise BDÖ skoru 5,48±3,00; yorgunluk şiddeti 2,40±0,89 değerleri arasında olduğu bulundu. Analiz sonucunda depresyon ve yorgunluk şiddetleri bakımından Metabolik Sendromlu bireyler ile asemptomatik bireyler arasında anlamlı farklılık olduğu görüldü ($p<0,05$).

Bu çalışma sonucunda metabolik sendrom tanılı bireylerin depresyon ve yorgunluk şiddetleri aynı yaşıttaki sağlıklı bireylere göre daha yüksek bulundu. Metabolik sendromlu bireylerin tedavisinde psikoljik durum ve yorgunluk semptomlarının göz önünde bulundurulmasının önemli olduğu kanısındayız.

Keywords: Metabolik Sendrom, Depresyon, Yorgunluk

ABSTRACT

The aim of this study was to compare the severity of depression and fatigue between individuals with metabolic syndrome and asymptomatic individuals in the same age group.

In this study, 107 volunteers who were diagnosed with metabolic syndrome from the Endocrinology and Metabolic Diseases Department of Gülhane Training and Research Hospital and met the inclusion criteria of the study, and 107 asymptomatic individuals who were healthy and without any chronic disease diagnosis from the relatives of the patients were included using the snowball method. Demographic information such as age, height, weight, body mass index (BMI) of the individuals included in the study were recorded. Beck Depression Scale (BDI) was used to determine the depression levels of the Metabolic Syndrome and Asymptomatic Group and Fatigue Severity Scale (FSS) was used to evaluate the severity of fatigue.

The mean age of individuals with metabolic syndrome included in the study is 50.80±7.78 years, BMI values are 30.54±6.20 kg/m^2 , and the mean age of asymptomatic individuals is 45.16±9.59 years, BMI values are 23.58±2.48 kg/m^2 ' he said. As a result of the statistical analysis, the BDI score of the group with metabolic syndrome was 23.79±4.50; while the severity of fatigue was 4.99±1.13, the BDI score was 5.48±3.00 in the asymptomatic group; fatigue severity was found to be between 2.40±0.89. As a result of the analysis, it was observed that there was a significant difference between individuals with Metabolic Syndrome and asymptomatic individuals in terms of severity of depression and fatigue ($p<0.05$).

As a result of this study, depression and fatigue severity of individuals with metabolic syndrome were found to be higher than healthy individuals of the same age. We believe that it is important to consider the psychological state and fatigue symptoms in the treatment of individuals with metabolic syndrome.

Keywords: Metabolic Syndrome, Depression, Fatigue

GİRİŞ

Metabolik sendrom, insülin direnciyle başlayan abdominal obezite, glikoz intoleransı veya diabetes mellitus, dislipidemi, hipertansiyon ve koroner arter hastalığı (KAH) gibi sistemik bozuklukların birbirine eklendiği ölümcül bir endokrinopatidir. Metabolik sendrom ayrıca insülin direnci sendromu, sendrom X, polimetabolik sendrom, ölümcül dörtlü ve uygarlık sendromu gibi farklı terimlerle de tanımlanmaktadır (1,2)

Metabolik sendromun tüm bileşenlerinin etiyopatogenezini açıklayabilecek tek bir genetik, infeksiyöz yada çevresel faktör henüz tanımlanamamıştır. Metabolik sendrom, insülin direnci zemininde gelişen heterojen bir hastalıktır. Poligenik yatkınlık söz konusu olsa da, modern kent hayatının getirdiği sedanter yaşam ve yüksek kalorili beslenme sendromun seyrini alevlendirmektedir (3,4).

Metabolik sendrom günümüzde, dünyada ve ülkemizde giderek yaygınlaşan bir hastalık türü olmuştur. Farklı coğrafi özelliklere, farklı tanı kriterlerine, yaş ve cinsiyet özelliklerine göre değişen MetS prevalansının, geçen yıllara bağlı olarak bir artış göstermiştir (5,6,7)

Amerika Birleşik Devleri Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi'ne (CDC) göre hastalığın ortaya çıkmasından 2012'ye kadar MetS prevalansında %35'lik bir artış olmuştur . MetS artışı obezite ve Tip2 DM ile uyumludur. Tip2 DM hastalarının yaklaşık %85'inde MetS vardır. Bu hastalar daha yüksek KVH riski altındadır . Son yıllardaki Ulusal Sağlık ve Beslenme Muayenesi Araştırması (NHANES), erkeklerde %24 ve kadınlarda %22 ile hastalık sayılarının azaldığını gösteren son verileri yayınladı (5).

TEKHARF(TÜRK Erişkinlerinde Kalp Hastalığı ve Risk Faktörleri) ülkemizde yaptığı son çalışmalarda MetS diğer ülkelerde olduğu gibi ciddi bir sağlık sorunu haline geldiğini göstermekte.TEKHARF'e göre ülkemizdeki 30 yaş ve üstü erişkinlerde MetS sıklığı %32,8 olarak bulunmuştur. MetS görülme sıklığı kadınlarda erkeklere göre daha fazladır(erkeklerde %27,kadınlarda %38,6).Bir diğer araştırma kurumu olan METSAR'ın (Türkiye Metabolik Sendrom Araştırması) verilerine göre ise 20 yaş ve üstü yetişkinlerimizde MetS görülme sıklığı %33,9 olarak bulunmuştur. METSAR'ın çalışmasında da MetS görülme sıklığı yetişkin erkeklerde %28 kadınlarda ise%39,6 olarak saptanmıştır. Bu yapılan çalışmalara göre da kadınlarımızın MetS'a yakalanma olasılığı erkeklerden daha fazladır ve ülkemizde her üç yetişkin kişiden birinde metabolik sendrom olduğunu göstermektedir (8)

Pek çok ulusal ve uluslararası dernek kendi metabolik sendrom tanı kriterlerini tanımlamıştır. Görülmüştür ki, kılavuzların çeşitliliğine rağmen, aralarında kavramsal bir uyum söz konusudur (8,9)

RİSK FAKTÖRÜ	DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ (WHO) (1998)	ULUSAL KOLESTEROL EĞİTİM PROGRAMI (NCEPIII) (2001)	ULUSLARARASI DİYABET CEMİYETİ (IDF) (2006)
VKİ	VKİ>30 kg/m2		
BEL/KALÇA ORANI KADIN/ERKEK	>0,85 >0,90		
BEL ÇEVRESİ KADIN/ERKEK		>88 cm , >102 cm	≥80 cm , ≥94 cm
TRİGLİSERİD(TG)	>150 mg/dL	>150 mg/dL	>150 mg/dL
HDL KADINLARDA ERKEKLERDE	<40 mg/Dl <35 mg/Dl	<50 mg/dL <40 mg/dL	<50 mg/dL <40 mg/dL
KAN BASINCI	KB≥140/90 mm Hg	KB≥135/85 mm Hg	KB≥130/85 mm Hg
Glikoz	Bozulmuş glukoz toleransı veya Tip 2 DM	Açlık glukozu ≥110 mg/Dl	Açlık glukozu ≥100 mg/dl veya tip 2 DM
DİĞER	Mikroalbuminüri Bozulmuş glukoz toleransı veya doğrulanmış Tip2 DM ve yukarıdaki kriterlerden herhangi iki tanesi	Yukarıdaki herhangi üç kriter	Abdominal obezite ve yukarıdaki kriterlerden herhangi ikisi

Türkiye Endokrinoloji Metabolizma Derneği Metabolik Sendrom Çalışma Grubu; metabolik sendrom tanı kriterleri arasında insülin direncinin yer alması gerektiğini savunur. Bu gerekçeyle; insülin direncini de içeren 1999-Dünya Sağlık Örgütü Metabolik sendrom tanı kriterleriyle, insülin direncini içermeyen fakat daha sıkı metabolik eşik değerler hedefleyen 2001-NCEP ATP III tanı kriterlerinden oluşturulan yeni bir tanı kılavuzunu önerir(8,9).

Türkiye Endokrinoloji Metabolizma Derneği, Metabolik Sendrom Çalışma Grubunun önerdiği, Metabolik Sendrom Tanı Kriterleri (2005)(8,9)

- Aşağıdakilerden en az biri:

  Diabetes mellitus veya

  Bozulmuş glukoz toleransı veya

  İnsülin direnci ve

- Aşağıdakilerden en az ikisi:

  Hipertansiyon (sistolik kan basıncı >130, diyastolik kan basıncı >85 mmHg veya antihipertansif kullanıyor olmak)

  Dislipidemi (trigliserid düzeyi > 150 mg/dl veya HDL düzeyi erkekte < 40 mg/dl, kadında < 50 mg/dl)

  Abdominal obezite (VKİ > 30 kg/m2 veya bel çevresi: erkeklerde > 94 cm, kadınlarda> 80 cm)*

* Yerel veriler olmadığından IDF 2005 kılavuzunda Avrupalılar için önerilen değerler baz alınmıştır(8,9).

Bu çalışmanın amacı, Metabolik Sendromlu bireyler ile aynı yaş grubundaki asemptomatik bireylere göre depresyon ve yorgunluk şiddetlerinin karşılaştırılması hedeflendi.

YÖNTEM

Bu çalışma Gülhane Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nin Endokrinoloji ve Metabolizma Hastalıkları Bölümü'nden metabolik sendrom tanısı almış, çalışmaya dahil edilme kriterlerine uyan gönüllü 107 birey ve kar topu yöntemi ile hasta yakınlarından, sağlıklı herhangi bir kronik hastalık tanısı olmayan 107 asemptomatik birey dahil edildi. Çalışmaya dahil edilen bireylerin yaş, boy, kilo, vücut kitle indeksi (VKİ) gibi demografik bilgileri kaydedildi. Metabolik Sendrom ve Asemptomatik Grubun depresyon düzeylerini belirlemek için Beck Depresyon Ölçeği (BDÖ) ve yorgunluk şiddetlerini değerlendirmek için Yorgunluk Şiddeti Ölçeği (FSS) kullanıldı.

Beck Depresyon Ölçeği (BDÖ): Beck Depresyon Ölçeği ile bireylerin depresyon durumu değerlendirildi. Envanter 21 maddelik kendini değerlendirme türü bir ölçektir. Maddeler depresyonun ciddiyetine göre sıfırdan 3'e kadar değişen dereceli bir ölçek üzerinde değerlendirilmektedir. Puan ranjı 0-63'tür. Beck Depresyon Ölçeğinin Türk toplumuna uyarlanarak geçerlik ve güvenirlik çalışması, (Hisli 1989) tarafından yapılmıştır.

Yorgunluk Şiddet Ölçeği (YŞÖ): Yorgunluk Şiddet Ölçeği ile bireylerin yorgunluk durumu değerlendirildi. Ölçeğin Türkiye için geçerlik güvenirlik çalışması Armutlu ve ark. Tarafından yapılmıştır.22 Ölçek toplam 9 maddeden oluşmaktadır. Kişi her maddeye ne kadar katıldığını 1'den 7'ye kadar bir değer seçerek belirtir. 1 hiç katılmıyorum, 7 tamamen katılıyorum ifadelerini belirtmektedir. Ölçeğin toplam puan aralığı 9-63'tür. 36 ve üstü skorlar şiddetli yorgunluğun göstergesidir.

BULGULAR

Çalışmaya dahil edilen Metabolik Sendromlu bireylerin yaş ortalamaları 50,80±7,78 yıl, VKİ değerleri 30,54±6,20 ve asemptomatik bireylerin ise yaş ortalamaları 45,16±9,59 yıl, VKİ değerleri 23,58±2,48' di(Tablo1).

Tablo 1.Bireylerin fiziksel özellikleri

Bireylerin Fiziksel Özellikleri	**Metabolik Sendrom (n=107)**	**Asemptomatik(n=107)**
	Ortalama±SS	**Ortalama±SS**
Yaş (yıl)	50,80±7,78	45,16±9,59
VKİ (kg/m²)	30,54±6,20	23,58±2,48

n=Birey Sayısı; SS: Standart Sapma, VKİ: Vücut Kitle İndeksi

Yapılan istatistiksel analiz sonucunda metabolik sendromlu grubun BDÖ skoru 23,79±4,50; yorgunluk şiddeti 4,99±1,13 iken, asemptomatik grupta ise BDÖ skoru 5,48±3,00; yorgunluk şiddeti 2,40±0,88 değerleri arasında olduğu bulundu.Metabolik Sendromlu bireylerin BDÖ vr YŞÖ ortalamaları asemptomatik bireylere gore daha yüksek değerlere sahip olduğu tespit edildi (Tablo 2).

Tablo 2. Metabolik Sendrom ve Asemptomatik Bireylerin Beck Depresyon Ölçeği ve Yorgunluk Şiddeti Ölçeği Değerlendirme Sonuçları

Ölçekler	**Metabolik Sendromlu (n=107)**		**Asemptomatik (n=107)**	
	Ort. ± SS	**Medyan (Min-max)**	**Ort. ± SS**	**Medyan (Min-max)**
Beck Depresyon Ölçeği	23,79±4,50	24(15-37)	5,48±3,00	5 (0-12)
Yorgunluk Şiddet Ölçeği	4,99±1,13	5,3 (1,3-7,1)	2,40±0,89	2,4 (0,3-5)

Ort.: Ortalama, SS: Standart Sapma; min:Minimum; Max:maksimum

Metabolik Sendromlu bireyler ile asemptomatik bireyler arasında Beck Depresyon Ölçeği ve Yorgunluk Şiddeti Ölçeği toplam skorları açısından farklılığın olup olmadığını tespit etmeye yönelik yapılan analiz sonuçları Tablo 3'de verlmiştir.Bireyler arasında istatitiksel olarak fark bulundu (p<0,001) (Tablo 3).

Tablo 3. Metabolik Sendrom ve Asemptomatik Bireylerin Beck Depresyon Ölçeği ve Yorgunluk Şiddeti Ölçeği Değerlendirme Sonuçlarının Karşılaştırılması

Ölçekler	**MetS**	**Asemptomatik**	**Mann-Whitney U**
	Ort. ± SS	**Ort. ± SS**	
Beck Depresyon Ölçeği	23,79±4,50	5,48±3,00	U=0,000
			p=<0,001
Yorgunluk Şiddet Ölçeği	4,99±1,13	2,40±0,89	U=611,000
			p=<0,001

p<0,001; U: Mann-Whitney U testi, n=Birey Sayısı; Ort.: Ortalama, SS: Standart Sapma

TARTIŞMA

Bu çalışmada Metabolik Sendromlu bireylerin depresyon ve yorgunluk düzeylerini araştırmak amaçlandı. Metabolik Sendromlu olan ve asemptomatik bireyleri karşılaştırmak amacıyla yapılan bu çalışma sonucunda, Metabolik sendromlu bireylerin asemptomatik bireylere göre yorgunluk ve depresyon düzeyleri daha yüksek bulundu.

Demir ve arkadaşlarının yaptığı bir araştırmada depresyonla MetS arasındaki ilişki araştırılmış BDÖ ile bulunan depresif şikâyet prevalansının kadınlarda (%31) erkeklere (%9,9) oranla daha fazla olduğu görülmüş ama İstatistik analizlerde MetS ve depresif semptomlar arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir (10).

Pan ve arkadaşları yaptıkları araştırmada MetS ve depresyon arasında herhangi bir ilişki kuramadıklarını bildirmişlerdir (11).

Vancampfort ve arkadaşları araştırmalarında metabolik sendrom ve depresyon arasında az da olsa bir ilişki kurduklarını bildirmişlerdir (12).

Moon-Jung ve Yun-Jung metabolik sendrom hastalarında depresyon ve stresi yönetmek gerekliliği konusunda akademik bir temel sağlamak amacıyla yaptıkları çalışmalarda, depresyon ve stres düzeyini MetS'in bileşenleri ile bağlantısını belirlemek için bağımlı değişken olarak belirlemişlerdir. Stres tanıma için, metabolik sendrom bileşenlerinin hiçbiri belirgin bir korelasyon göstermedi. Analiz sonucu olarak, çalışma sonunda MetS bileşenleri üzerinden glikozun depresyon ile ilişkili olduğu bildirmişlerdir (13).

Leite ve arkadaşlarının 91 hastayı değerlendirdikleri çalışmalarında depresyon için yapılan taramada hastaların % 61,3'ünün depresyon açısından pozitif bulunduğu bildirmişlerdir(14).

Maloney ve ark., metabolik sendrom ile kronik yorgunluk sendromu arasındaki ilişkiyi araştırdığı bir çalışmada, metabolik sendrom faktörlerinin (abdominal obezite, hipertansiyon, yüksek trigliserit, yüksek açlık glikozu ve azalmış yüksek yoğunluklu lipid) sayısı ile kronik yorgunluk sendromu arasında anlamlı derecede derecelendirilmiş bir ilişki bulmuşlardır. Aynı çalışmada; her ek metabolik sendrom faktörü, kronik yorgunluk sendromuna sahip olma

olasılığını %37 oranında artırmıştır(15). Ayrıca kronik yorgunluk sendromu olan kişilerde metabolik sendrom faktörlerinin sayısı daha kötü yorgunluk ile anlamlı derecede ilişkili bulunmuştur. Farklı bir çalışmada metabolik sendrom sıklığının uzun süreli yorgunluk yaşayan bireylerde daha yüksek olduğu saptanmıştır(16). Literatüre paralel olarak metabolik sendrom ile yorgunluk arasında anlamlı bir ilişki bulundu.

SONUÇ

Bu çalışma sonucunda metabolik sendrom tanılı bireylerin depresyon ve yorgunluk şiddetleri aynı yaşıttaki sağlıklı bireylere göre daha yüksek bulundu. Metabolik sendromlu bireylerin tedavisinde psikolojik durum ve yorgunluk semptomlarının göz önünde bulundurulmasının önemli olduğu kanısındayız.

KAYNAKÇA

1. Onat, A. (2009). Erişkinlerimizde Kalp Hastalıkları Prevalansı,Yeni Koroner Olaylar ve Kalpten Ölüm Sıklığı. Erişim 20 Mayıs 2023,

http://www.tekharf.org/ images/ 2009/bolum2.pdf

2. Onat, A., Ceyhan, K., Basar, O., Erer, B., Toprak, S., Sansoy, V. (2002).Metabolic syndrome major impact on coronary risk in a population with low cholesterol levels-a prospective and crosssectional evaluation. Atherosclerosis, 165(2), 285-292.

3. Alexander, C., Landsman, P., Teutsch, S., Haffner, S. (2003). NCEP-Defined metabolic syndrome, diabetes, and prevalence of coronary heart disease among NHANES III participants age 50 years and older. Diabetes, 52(5),1210-1214.

4. Codario, R. (2011). Type 2 Diabetes, Pre-Diabetes, and the Metabolic Syndrome. Pennsylvania: Humana Press.

5. Hasan Hacıosman. Akut Koroner Sendromlu Olgularda Gorulen Metabolik Sendrom Đnsidansı ve Cinsiyete Gore Dağılım Farklılıkları. 2005: 18-32.

6. Gregory L. Welch, MS. Learn and earn continuing education units with AFAA's homestudy.American Fitness 2006; 59-65.

7. Christ M, Klima T, Maisch B. [Arterial hypertension and metabolic syndrome] Herz.2003 Dec;28(8):674-85.

8. Laaksonen, D., Lakka, H., Lynch, J., Lakka,T., Niskanen, L., Rauramaa, R.,Salonen, J., Kauhanen, J. (2003). Cardiorespiratory fitness and vigorous leisure-time physical activity modify the association of small size at birth with the metabolic syndrome. Diabetes Care, 26(7), 2156-2164.

9. Regitz ,V., Lehmkuhl, E., Weickert , M. (2006). Gender differences in the metabolic syndrome and their role for cardiovascular disease. Clinical Research In Cardiology, 95(3), 136–147.

10.Demir, D. Bucaktepe, E. G. Kara, İ. H. (2010). Metabolik sendrom, tip 2 diyabetes mellitus ve sağlıklı bireylerin sosyodemografik, antropometrik ve biyokimyasal özelliklerinin karşılaştırılması. Konuralp Tıp Dergisi [Konuralp Medical Journal] 2(1):12-9.

11.Pan, A. Keum, N.N. Okereke, O.I. Sun, Q. Kivimaki, M. (2012). Depression and Metabolic Syndrome. Diabetes Care, care.diabetesjournals.org

12.Vancampfort, D. Correll, C.U. Wampers, M. (2014). Metabolic Syndrome and Metabolic abnormalities in patients with majör depressive disorder. http:// journals.cambridge.org

13.Moon-Jung, S. and Yun-Jung, K. (2014). Metabolic Syndrome Korean J Clin Lab Sci 2014,46:68-74 http://dx.doi.org/10,15324/kjcls.2014.46.2.68 Copyright © 2014 Korean Society for Clinical Laboratory Science.

14.Leite, A. A. Gesteira Costa, A. J. de Arruda Matheos de Lim, B. Lopes, P. A. V. Cavalcanti de Albuquerque, E. Lopes Marques, C. D. (2011). Comorbidities in patients with osteoarthritis: frequency and impact on pain 73 and physical function. Rev Bras Reumatol 51(2):113-123] © Elsevier Editora Ltda

15. Egerton T, Chastin SF, Stensvold D, Helbostad JL. Fatigue may contribute to reduced physical activity among older people: an observational study. J Gerontol A Biol Sci Med Sci. 2016;71(5):670-676.

16. Maloney EM, Boneva RS, Lin JM, Reeves WC. Chronic fatigue syndrome is associated with metabolic syndrome: results from a case-control study in Georgia. Metabolism. 2010;59(9):1351-1357.

THE EFFECT OF VIBRATION, MODIFIED RESTRICTIVE COMPULSORY MOTION THERAPY AND PHYSIOTHERAPY AND REHABILITATION APPLICATIONS APPLIED TO INDIVIDUALS WITH STROKE ON QUALITY OF LIFE

İNMELİ BİREYLERDE UYGULANAN VİBRASYON, MODİFİYE KISITLAYICI ZORUNLU HAREKET TEDAVİSİ VE FİZYOTERAPİ VE REHABİLİTASYON UYGULAMALARININ YAŞAM KALİTESİ ÜZERİNE ETKİSİ

Fzt. Zuhal Şevval Gökdere

Kırıkkale University, Kırıkkale, Turkey

ORCID ID: 0000-0003-0216-5688

Doç. Dr. Meral Sertel

Kırıkkale University, Kırıkkale, Turkey

ORCID ID:0000-0002-7575-9762

Prof. Dr. E. Dilek Keskin

Kırıkkale University, Kırıkkale, Turkey

ÖZET

Bu çalışma, inmeli bireylerde konvansiyonel rehabilitasyon programına ek olarak üst ekstremite fleksör kas gruplarına uygulanan Lokal Vibrasyon ve mKZHT'nin kas tonusuna ve azalmış el ve üst ekstremite fonksiyonelliğine etkisini incelemek amacıyla planlandı. Çalışmaya, Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesi'nde tedavi gören gönüllü, inme tanısı almış 18-75 yaş arası çalışmaya dahil edilme kriterlerine uyan 45 birey dâhil edildi. Çalışmaya dahil edilecek birey sayısını belirlemek için güç analizi yapıldı. Bu analiz sonuçlarına göre çalışmaya 45 birey alındığında (her grup 15 birey) %95 güvenle %90 güç elde edileceği hesaplandı. Çalışmanın yapılabilmesi için Kırıkkale Üniversitesi girişimsel olmayan etik kurulundan onay alındı. Bireylerin demografik bilgileri hazırlanmış olan olgu veri formu ile sorgulandı. İnmeli bireylerin yaşam kaliteleri, İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği ile değerlendirildi. Çalışmaya dahil edilen inmeli bireylerin yaş ortalamaları 55,33±14,47 yıl, VKİ değerleri 28,10±3,98'di.

Vibrasyon CIMT ve rutin tedavi uygulanan bireylerin tedavi öncesi ve tedavi sonrası değerleri arasında yaşam kalitesi üzerinde istatistiksel anlamlı farklılık olduğu görüldü ($p<0,05$).

Çalışmamızın sonucunda elde ettiğimiz verilere göre inmeli bireylerde üst ekstremiteye uygulanan rutin konvansiyonel fizyoterapi ve rehabilitasyon programları ile birlikte uygulanacak Vibrasyon, MKZHT gibi alternatif tedavi yöntemlerinin yaşam kalitesini olumlu yönde etkilediği görüldü.

Anahtar kelimeler: İnme; Lokal Vibrasyon; mKZHT; Konvansiyonel Tedavi; Yaşam Kalitesi

ABSTRACT

This study was planned with the aim of expeditions to the muscle tone and decreased hand and upper extremity functionality of Local Vibration and mCIMT applied to the upper extremity flexor muscle in addition to conventional restrictions in people with stroke. The study included 45 volunteers who were treated at Kırıkkale University Faculty of Medicine, Physical Therapy and Rehabilitation Hospital, between the ages of 18 and 75, who had a stroke and met the inclusion criteria. Power analysis was performed to determine what protection would be included in the study. According to these analysis archives, the study group of 45 people (15 people in each group) was taken into the account of 95% team and 90% power recovery. The study was approved by the non-entrepreneurial ethics organizations of Kırıkkale University. The demographic information of the individuals was questioned with the prepared case data formula. The quality of life of individuals with stroke was evaluated with the Stroke-Specific Quality of Life Scale. The mean age of stroke individuals included in the study was 55.33±14.47 years, and BMI values were 28.10±3.98 years.

It was observed that the measurement method on the quality of life changed between the values before and after the treatment of the individuals who received vibration mCIMT and routine treatment ($p<0.05$).

According to the results of our study, it was seen that the use of alternative treatment methods such as vibration and mCIMT together with routine conventional physiotherapy and protection programs applied to the upper extremity in stroke individuals had a positive perspective on life preservation.

Keywords: Stroke; local vibration; mCIMT; Conventional Treatment, Quality of Life

GİRİŞ

Beyin damarlarında kan akışının zayıflaması veya tamamen durması ya da beyin damarlarının yırtılması sonucu gelişen kanama nedeniyle ortaya çıkan hastalıkların tamamı serebrovasküler hastalıklar (SVH) yani beyin damar hastalıkları olarak tanımlanır. Halk arasında genelde 'inme' ya da 'felç' olarak bilinen serebrovasküler hastalıklar nedeniyle dünyada ve ülkemizde ölüm oranları yüksektir. Dünyada ölüm nedenleri arasında serebrovasküler hastalıklar 3. sırada yer alırken, bu hastalık sonrasında engelli kalma oranı dünyada 1. Sıradadır (1).

İnmede görülen bazı klinik semptomlar; motor semptomlar, konuşma/lisan bozuklukları, duyusal semptomlar, vizüel semptomlar, vestibüler semptomlar ve davranışsal/kognitif semptomlardır. Spastisite de bu semptomların başında gelen bir tablodur (2).

Spastisite, üst motor nöron lezyonlarının bir sonucu olarak kaslarda artmış tonus ve refleks aktivitesi ile karakterizedir. İnme gibi birçok nörolojik hastalıkta spastisite ortaya çıkabilir ve inme sonrası ilk haftada bile görülebilir (2). Spastisite, bireylerin fiziksel ve fonksiyonel durumunu olumsuz etkileyebilir ve günlük aktiviteleri zorlaştırabilir. Bu nedenle, spastisitenin yönetimi ve tedavisi, inme sonrası rehabilitasyonun önemli bir parçasıdır. Fizyoterapi, egzersiz, ilaç tedavisi ve bazı durumlarda cerrahi müdahale gibi çeşitli yöntemler, spastisitenin azaltılmasına yardımcı olabilir (2).

İnme sonrası üst ekstremite spastisitesi olan hastalarda omuzun adduksiyon ve iç rotasyonda, dirseğin fleksiyonda, ön kolun pronasyonda, el bileğinin ve parmakların fleksiyonda olduğu anormal bir ekstremite postürü gelişmektedir. Bu da, hastalarda hijyen problemlerine ek olarak cilt tahribatına, bası yaralarına ve enfeksiyonlara neden olmaktadır. Ayrıca bu postür, bireylerin günlük yaşam aktivitelerinde bağımsızlıklarını azaltmakta ve yaşam kalitelerini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, üst ekstremite spastisitesinin tedavisi, bireylerin yaşam kalitesini ve bağımsızlıklarını artırmak için önemlidir (3,4). SVH, kişi, aile ve toplum üzerinde psikososyal problemlere neden olabilir. İnme sonrası fiziksel ve bilişsel fonksiyon

kayıpları, bireylerin ve ailelerinin yaşam kalitesini önemli ölçüde etkileyebilir. Ayrıca, inme sonrası bakım ve rehabilitasyon maliyetleri de oldukça yüksek olabilir. Bu nedenle, SVH'ların önlenmesi ve tedavisi, halk sağlığı açısından büyük bir önem taşır. Risk faktörlerinin yönetimi, sağlıklı bir yaşam tarzının benimsenmesi, düzenli sağlık taramaları ve inme sonrası rehabilitasyon, SVH'ların azaltılmasına yardımcı olabilir. Ayrıca, kamuoyu eğitimi ve erken tanı ve tedavi hizmetlerinin geliştirilmesi de önemlidir (1). İnme tedavisinde fizik tedavi ve rehabilitasyonda sıklıkla uygulanan konvansiyonel tedavi yaklaşımı, genellikle bir multidisipliner ekip tarafından yürütülen ve farklı rehabilitasyon hedeflerine yönelik çeşitli tedavi yöntemlerini içeren bir programdır. Bu yaklaşım, inme sonrası rehabilitasyonda yaygın olarak kullanılan bir tedavi planını ifade eder. Konvansiyonel tedavi yaklaşımının temel bileşenleri şunlar olabilir: Eklem Hareket Açıklığı Egzersizleri, Germe, Kuvvetlendirme Egzersizleri, Mobilite ve Transferler Aktiviteleri, Yürüme Eğitimi, Günlük Yaşam Aktivitelerine Katılım (5,6).

İnme tedavisinde fizik tedavi ve rehabilitasyonda uygulanan vibrasyon uygulaması, titreşimli bir cihazın kullanıldığı bir tedavi yöntemidir. Bu yöntemde, hasta veya terapist tarafından titreşimli bir cihaz (vibratör) kullanılarak vücuda titreşimli bir uyarı verilir. Vibrasyon uygulaması, kasların ve dokuların tepkisini etkileyerek çeşitli faydalar sağlayabilir. Vibrasyon uygulamasının bazı olası faydaları kas performansı ve kuvvetinin artması, dolaşımın iyileştirilmesi, ağrı ve stresin azaltılması, kas gevşemesi ve spazmların azaltılmasıdır (7,8).

Fizik tedavi ve rehabilitasyonda kullanılan bir diğer yöntem de Modifiye Kısıtlayıcı Zorunlu Hareket Tedavisi (Modified Constraint-Induced Movement Therapy - mCIMT)'dir. İnme sonrası etkilenmiş üst ekstremitenin motor kontrolünü ve fonksiyonunu artırmak, günlük yaşam aktivitelerinde kullanımını teşvik etmek ve öğrenilmiş kullanımsızlığı azaltmak amacıyla kullanılan bir rehabilitasyon yaklaşımıdır. Bu tedavi yaklaşımında, sağlam üst ekstremite kısıtlanırken, etkilenmiş üst ekstremite üzerinde zorunlu ve yoğun bir hareket egzersiz programı uygulanır (9). İnme sonrası bireylerin %85'inde görülen hemiparezi, yani vücudun bir tarafında güçsüzlük veya felç, üst ekstremitelerde güç kaybına, duyusal bozukluklara, koordinasyon bozukluğuna, spastisiteye ve diğer fonksiyonel sorunlara neden olabilir. Bu nedenle, bu bireylerin %55-75'i, üst ekstremite fonksiyonel kısıtlılığı, inme sonrası yaşam kalitesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (10). İnme sonrası meydana gelen fonksiyonel bozukluklarda üst ekstremitenin disfonksiyonu, büyük bir orana sahiptir (11). Literatür incelendiğinde inmeli bireylerde genelde gövde ve alt ekstremite ağırlıklı çalışmalar yer almaktadır. Ayrıca literatürde inmeli bireylerde vibrasyon, mKZHT ve konvansiyonel tedavi yaklaşımlarının ayrı ayrı uygulandığı çalışmalar mevcuttur. Literatürde inmeli bireylerde uygulanan vibrasyon, modifiye kısıtlayıcı zorunlu hareket tedavisi ve fizyoterapi ve rehabilitasyon uygulamalarının yaşam kalitesi üzerine etkisini araştıran ve hangi tedavi yönteminin daha etkili olduğunu gösteren çalışmalara rastlanmamıştır. bu doğrultuda çalışmamızın amacı inmeli bireylerde uygulanan vibrasyon, modifiye kısıtlayıcı zorunlu hareket tedavisi ve fizyoterapi ve rehabilitasyon uygulamalarının yaşam kalitesi üzerine etkisinin tedavi süreci ve etkinlik bakımından farklarını objektif ve net bir şekilde belirlemek ve hastanın günlük yaşam aktivitelerinde el ve üst ekstremite kullanımlarının artırılmasıdır.

YÖNTEM

Bu çalışmaya Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesinde tedavi gören gönüllü, inme tanısı almış, dahil edilme kriterlerine uyan, 18–75 yaş arası 45 birey dâhil edilmiştir. Çalışmanın yapılabilmesi için Kırıkkale Üniversitesi girişimsel olmayan etik kurulundan onay alınmıştır.

Çalışmaya Dâhil Edilme Kriterleri

- Çalışmaya katılmaya gönüllü olan inmeli hastalar
- 18 yaş ve üzeri inme tanısı alan ve ayakta durabilen
- Kognitif ve iletişim problemi olmayan
- 150 kilodan az olan kişiler
- Botoks uygulaması yapıldıysa üzerinden en az 10 gün geçmiş olan hastalar
- İnme tanısı aldıktan sonra en az 8 hafta olmuş hastalar

Çalışmaya Dâhil Edilmeme Kriterleri

- Vital bulgular yönünden istikrarlı olmayan kişiler
- Üst ekstremitesinde herhangi bir açık yarası olanlar
- Taban temasını engelleyecek derecede spastisitesi ve kontraktürü olanlar
- Üst ekstremite duyusunu etkileyen patolojik durumlar (kırık sonrası cerrahi geçirmiş vs.)
- Mini Mental Test puanı 24 altında olanlar
- Posterior dolaşım inmesi (Baziller arter ve serebellumun etkilendiği inme tipi)
- Arteriel kan dolanım bozuklukları
- Lenfatik Ödem
- Multiple Skleroz, Parkison diğer nörolojik hastalık tanısı almış olanlar
- Görme ve işitme problemi olanlar

Bireyler randomize olarak her grup 15 kişi olmak üzere 3 gruba ayrıldı. Eğitim grubundaki hastalardan 1. gruba 8 hafta boyunca haftada 3 seans 45 dakikalık seanslar halinde rutin konvansiyonel tedavi olarak eklem hareket açıklığı egzersizleri, kuvvetlendirme egzersizleri, mobilite ve transfer aktiviteleri ve günlük yaşam aktivitelerine katılımı artırmak amacıyla çeşitli aktiviteleri içeren program uygulandı. Ayrıca 1. gruptaki hastalara konvansiyonel fizyoterapiye ek olarak seanslardan hemen sonra haftada 3 seans olmak üzere sırt üstü pozisyonda hemiplejik taraftaki üst ekstremite fleksör kas gruplarına (deltoideus, biceps brachii, fleksör carpi radialis, fleksör carpi ulnaris,palmaris longus, abduktor pollicis brevis, fleksör pollicis brevis, abduktör digiti minimi, fleksör digiti minimi brevis) 50-110 Hz frekanslı ve 1-4 mm amplitüdlü CE sertifikalı vibrasyon cihazıyla 15'er dakika vibrasyon yapıldı.

Eğitim grubundaki hastalardan 2. gruba ise 8 hafta boyunca, haftada 3 gün, 60 dakikalık seanslar halinde rutin konvansiyonel tedavi olarak eklem hareket açıklığı egzersizleri, kuvvetlendirme egzersizleri, mobilite ve transfer aktiviteleri ve günlük yaşam aktivitelerine katılımı artırmak amacıyla çeşitli aktiviteleri içeren program uygulandı. Ayrıca seanslardan sonra hastaların evlerinde sağlam ekstremiteleri omuz stabilizasyon ortezi ile kıstlanıp, hemiplejik tarafta kavrama, kaşık-çatal kullanma, saç tarama günlük yaşam aktiviteleri çalıştırılarak, 8 hafta, haftada 3 gün ve yaklaşık 3 saat Modifiye Kısıtlayıcı Zorunlu Hareket Tedavisi (MKZHT) uygulandı.

Eğitim grubundaki son grup olan 3. gruba ise 8 hafta boyunca, haftada 3 gün, 60 dakikalık seanslar halinde sadece rutin konvansiyonel tedavi olarak eklem hareket açıklığı egzersizleri, kuvvetlendirme egzersizleri, mobilite ve transfer aktiviteleri ve günlük yaşam aktivitelerine katılımı artırmak amacıyla çeşitli aktiviteleri içeren program uygulandı.

Tüm bireylerin; yaş, cinsiyet, boy, kilo gibi demografik özellikleri olgu rapor formu ile sorgulandı. Tüm bireylerin tedavi öncesi ve tedaviden 8 hafta sonrası yaşam kaliteleri, İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği ile değerlendirildi.

İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği: Ölçek; enerji, aile rolleri, lisan, mobilite, ruh hali, kişilik, öz bakım, sosyal roller, düşünme, üst ekstremite fonksiyonu, görme, iş/üretkenlik olmak üzere 12 alandan, 49 maddeden oluşur. Her bir alanda en az 3 madde vardır. Her bir madde son bir hafta dikkate alınarak 5'li Likert skalada değerlendirilir. Daha yükek skorlar daha iyi fonksiyonu yansıtır (12).

İSTATİSTİKSEL ANALİZ

İstatistiksel analizler IBM SPSS Statistics 26.0 paket programı kullanılarak yapılmıştır. Tanımlayıcı istatistikler; nominal ve ordinal değişkenler için frekans ve yüzde, normal dağılım göstermeyen numerik değişkenler için medyan ve çeyrekler arası aralık, normal dağılım gösteren numerik değişkenler için ise ortalama ve standart sapma kullanılarak verilmiştir.

Değişkenlerin normal dağılıma uygunluğu, görsel (histogram ve olasılık grafikleri) ve analitik yöntemler (Shapiro-Wilk Testi) kullanılarak incelenmiştir.

Parametrik test varsayımlarının sağlandığı durumlarda gruplar arası karşılaştırma "tek yönlü ANOVA testi" ile yapılmıştır. Çoklu ikili karşılaştırmalarda "Tukey testi" veya "Tamhane testi" kullanılmıştır. Parametrik test varsayımlarının sağlanamadığı durumlarda ise gruplar arası farklar "Kruskal Wallis testi" ile değerlendirilip ve çoklu ikili karşılaştırmalarda "Bonferronni düzeltmesi" dikkate alınarak Mann Withney U Testi kullanılmıştır.

İstatistiksel anlamlılık sınırı $p < 0.05$ olarak kabul edilmiştir. Grupların kendi içerisinde tedavi öncesi ve tedavi sonrası değerlendirmelerinde oluşan farklar "Eşleştirilmiş t testi" ve "Wilcoxon işaretli sıralar testi" ile incelenmiştir.

BULGULAR

Çalışmaya katılan vibrasyon grubunda yer alan inmeli bireylerin yaşları 62,07± 11,47 yıl; CIMT grubunda 51±14,82 yıl, kontrol grubunda ise 52,93±15,23 yıl olduğu bulundu. Grupların yaş, kilo, boy, VKİ ve inme süresi değişkenlerine göre anlamlı farklılık olmadığı görüldü ($p>0,05$).

Çizelge 1.1. Bireylerin yaş, boy uzunluğu ve vücut ağırlığıyla ilgili bilgileri

Değişkenler	**Vibrasyon Grubu**	**CIMT Grubu**	**Kontrol Grubu**	
	(n=15) **X±SS Min-Max**	**(n=15)** **X±SS Min-Max**	**(n=15)** **X±SS Min-Max**	**P**
Yaş (yıl)	**62,07±11,47 (30,00-78,00)**	**51,00±14,82 (21,00-72,00)**	**52,93±15,23 (23,00-73,00)**	**0,08**
Kilo (kg)	**77,20±6,98 (65,00-90,00)**	**80,07±15,07 (52,00-106,00)**	**76,80±8,44 (55,00-89,00)**	**0,67**
Boy (cm)	**163,87±7,82(155,00-180,00)**	**169,33±7,68(158,00-180,00)**	**167,40±6,02(158,00-178,00)**	**0,12**
VKİ(kg/m^2)	**28,88±3,34 (23,88-35,16)**	**27,92±4,95 (18,87-35,65)**	**27,50±3,62 (19,03-35,65)**	**0,63**
İnme süresi(ay)	**16,60±9,01 (5,00-29,00)**	**23,40±27,05 (2,00-106,00)**	**26,80±20,72 (11,00-100,00)**	**0,38**

Çizelge 1.2 incelendiğinde, inmeye özgü yaşam kalitesi ölçeğinin toplamından elde edilen değerlerin ortalamalarında vibrasyon uygulanan bireylerin tedavi öncesi ve tedavi

sonrası değerleri arasında anlamlı farklılık olduğu görüldü (p<0,05). Vibrasyon CIMT ve rutin tedavi uygulanan bireylerin tedavi öncesi ve tedavi sonrası değerleri arasında anlamlı farklılık olduğu görüldü (p<0,05). Tüm gruplardaki bireylerin iş/üretkenlik alt boyutu tedavi sonrası değerlerinin, tedavi öncesi değerlerinden yüksek olduğu; vibrasyon uygulamasının yaşam kalitesi üzerinde orta etki büyüklüğüne (Cohen d=0,72); CIMT ve rutin tedavi uygulamalarının yaşam kalitesi üzerinde geniş etki büyüklüğüne (CIMT: Cohen d=1,37); RT: Cohen d= 1,50) sahip olduğu görüldü.

Çizelge 1.2 Bireylerin İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeğinin Sonuçlarının gruplar arası karşılaştırılması

İnmeye özgü yaşam kalitesi ölçeği skorları	**Tedavi öncesitedavi sonrası karşılaştırması**	**Vibrasyon Grubu**	**CIMT Grubu**	**Kontrol Grubu**
		(n=15)	**(n=15)**	**(n=15)**
		X±SS	**X±SS**	**X±SS**
Enerji	**TÖ**	6,60±2,82	7,73±2,40	6,87±1,51
	TS	8,40±2,35	10,20±1,90	9,60±1,59
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,69	1,14	1,76
Aile rolleri	**TÖ**	6,40±1,92	7,47±1,73	8,27±2,87
	TS	7,80±1,78	9,80±1,90	10,53±2,72
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,76	1,29	0,81
Lisan	**TÖ**	17,53±4,24	17,60±5,37	19,40±4,31
	TS	19,20±3,75	20,13±4,85	20,60±3,70
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,42	0,50	0,30
Mobilite	**TÖ**	16,47±5,93	17,20±3,99	17,20±3,55
	TS	18,93±5,61	20,27±4,28	19,40±3,27

	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,43	0,74	0,70
Ruh Hali	**TÖ**	11,00±2,95	13,40±4,69	11,53±3,14
	TS	13,47±2,59	16,60±4,63	13,93±2,87
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,89	0,69	0,80
Kişilik	**TÖ**	7,20±2,48	8,20±1,90	7,20±2,70
	TS	8,07±2,12	10,40±1,92	9,47±2,23
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,38	1,15	0,91
Öz Bakım	**TÖ**	15,67±2,85	14,73±3,01	15,27±3,53
	TS	17,33±2,47	17,60±2,44	17,33±3,15
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,63	1,05	0,62
Sosyal Roller	**TÖ**	11,07±2,22	10,67±2,38	10,20±2,11
	TS	13,00±1,77	13,80±2,27	12,30±2,23
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,96	1,35	1,11
Düşünme	**TÖ**	6,73±1,58	7,13±2,10	8,20±2,24
	TS	7,93±1,53	9,67±2,06	11,00±2,75
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,73	1,22	1,12
Üst Ekstremite Fonksiyonu	**TÖ**	14,20±4,07	14,00±4,04	14,93±2,58
	TS	16,20±3,49	18,00±3,14	17,40±2,75

	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,53	1,11	0,93
Görme	**TÖ**	9,80±2,65	12,07±2,28	11,07±2,19
	TS	10,07±2,52	13,27±1,98	11,73±2,05
	p	**0,04***	**0,01***	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,10	0,56	0,31
İş/Üretkenlik	**TÖ**	7,33±2,26	8,13±2,29	8,20±1,37
	TS	8,33±2,23	11,07±1,53	9,87±1,41
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,45	1,50	1,20
Toplam	**TÖ**	130,07±27,40	139,80±24,46	137,47±16,79
	TS	148±24,27	170,67±20,32	163,47±17,91
	p	**0,00****	**0,00****	**0,00****
	Cohen d etki büyüklüğü	0,72	1,37	1,50

Çizelge 1.3 incelendiğinde, inmeye özgü yaşam kalitesi ölçeğinin enerji, aile rolleri, lisan, mobilite, ruh hali, kişilik, öz bakım, sosyal roller, düşünme, üst ekstremite fonksiyonu, iş/üretkenlik alt boyutları ve ölçek toplam tedavi öncesinden elde edilen değerlerin ortalamalarında bireylerin grup değişkenine göre anlamlı farklılık olmadığı görüldü ($p>0,05$). Vibrasyon, CIMT ve rutin tedavi öncesi bireylerin enerji, aile rolleri, lisan, mobilite, ruh hali, kişilik, öz bakım, sosyal roller, düşünme, üst ekstremite fonksiyonu, iş/üretkenliklerinin birbirine yakın olduğu bulundu. İnmeye özgü yaşam kalitesi ölçeğinin görme alt boyutu tedavi öncesinden elde edilen değerlerin ortalamalarında bireylerin grup değişkenine göre anlamlı farklılık olduğu görüldü ($p<0,05$). Uygulamadan önce CIMT uygulanacak bireylerin görme değerinin (12,07±2,28) vibrasyon uygulanacak bireylerin görme değerinden (9,80±2,65) yüksek olduğu saptandı.

Çizelge 1.3 İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği Skorlarının Grupların Tedavi öncesi Karşılaştırılması

İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği Skorları	Tedavi Öncesi	Vibrasyon Grubu (n=15) X±SS	CIMT Grubu (n=15) X±SS	Kontrol Grubu (n=15) X±SS	P	F
Enerji	**TÖ**	6,60±2,82	7,73±2,40	6,87±1,51	0,38	0,99
Aile Rolleri	**TÖ**	6,40±1,92	7,47±1,73	8,27±2,87	0,08	2,65
Lisan	**TÖ**	17,53±4,24	17,60±5,37	19,40±4,31	0,47	0,77
Mobilite	**TÖ**	16,47±5,93	17,20±3,99	17,00±3,55	0,90	0,10
Ruh Hali	**TÖ**	11,00±2,95	13,40±4,69	11,53±3,14	0,18	1,76
Kişilik	**TÖ**	7,20±2,48	8,20±1,90	7,20±2,70	0,42	0,88
Öz Bakım	**TÖ**	15,67±2,85	14,73±3.01	15,27±3,53	0,72	0,33
Sosyal Roller	**TÖ**	11,07±2,22	10,67±2,38	10,20±2,11	0,57	0,56
Düşünme	**TÖ**	6,73±1,58	7,13±2,10	8,20±2,24	0,13	2,17
Üst Ekstremite Fonksiyonu	**TÖ**	14,20±4,07	14,00±4,04	14,93±2,58	0,76	0,27
Görme	**TÖ**	9,80±2,65	12,07±2,28	11,07±2,19	**0,04***	3,41
Post-Hoc	CIMT > Vibrasyon					
İş/Üretkenlik	**TÖ**	7,73±2,26	8,13±2,29	8,20±1,37	0,43	0,85
Toplam	**TÖ**	130,07±27,40	139,80±24,46	137,47±16,79	0,50	0,43

**p<0,01; *p<0,05; TÖ: Tedavi Öncesi; F:Anova Testi

Çizelge 1.4 incelendiğinde inmeye özgü yaşam kalitesi ölçeğinin **toplam** tedavi sonrasından elde edilen değerlerin ortalamalarında bireylerin grup değişkenine göre anlamlı farklılık olduğu görüldü (p<0,05). Uygulamadan sonra CIMT uygulanan bireylerin toplam değerinin (170,67±20,32) vibrasyon uygulanan bireylerin görme değerinden (148,73±24,27) yüksek olduğu görüldü.

Çizelge 1.4 İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği Skorlarının Grupların Tedavi sonrası Karşılaştırılması

İnmeye Özgü Yaşam	Tedavi Sonrası	Vibrasyon Grubu	CIMT Grubu	Kontrol Grubu		

Kalitesi Ölçeği Skorları		**(n=15) X±SS**	**(n=15) X±SS**	**(n=15) X±SS**	**P**	**F**
Enerji	**TS**	8,40±2,35	10,20±1,90	9,60±1,59	**0,049***	3,23
Post-Hoc	CIMT> vibrasyon					
Aile Rolleri	**TS**	7,80±1,78	9,80±1,90	10,53±2,72	**0,00****	6,35
Post-Hoc	CIMT > vibrasyon , kontrol > vibrasyon					
Lisan	**TS**	19,20±3,75	20,13±4,85	20,60±3,70	0,64	0,45
Mobilite	**TS**	18,93±5,61	20,27±4,28	19,40±3,27	0,71	0,34
Ruh Hali	**TS**	13,47±2,59	16,60±4,63	13,93±2,87	**0,04***	3,54
Post-Hoc	CIMT> vibrasyon					
Kişilik	**TS**	8,07±2,12	10,40±1,92	9,47±2,23	**0,01***	4,72
Post-Hoc	CIMT> vibrasyon					
Öz Bakım	**TS**	17,33±2,47	17,60±2,44	17,33±3,15	0,95	0,05
Sosyal Roller	**TS**	13,00±1,77	13,80±2,27	12,60±2,23	0,29	1,26
Düşünme	**TS**	7,93±1,53	9,67±2,06	11,00±2,75	**0,00****	7,51
Podt-Hoc	kontrol > vibrasyon					
Üst Ekstremite Fonksiyonu	**TS**	16,20±3,49	18,00±3,14	17,40±2,75	0,29	1,28
Görme	**TS**	10,07±2,52	13,27±1,98	11,73±2,05	**0,00****	7,96
Post-Hoc	CIMT > Vibrasyon					
İş/Üretkenlik	**TS**	8,33±2,23	11,07±1,53	9,87±1,41	**0,00****	9,10
Post-Hoc	CIMT> vibrasyon					
Toplam	**TS**	148,73±24,27	170,67±20,32	163,47±17,91	**0,02***	4,25
Post-Hoc	CIMT> vibrasyon					

**p<0,01; *p<0,05; TS: Tedavi Sonrası; F:Anova Testi

Çalışmaya katılan bireylerin grup değişkenine bağlı olarak inmeye özgü yaşam kalitesi ölçeğinin alt boyutlarının tedavi sonrası değerleri arasında anlam farklılığı olmayan alt boyutların tedavi öncesi ve sonrası farklarının sonuçları Çizelge 1.5'te gösterildi.

Çizelge 1.5 İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği Skorlarının Tedavi öncesi ve sonrası Farkların Grup arasında karşılaştırılması

İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi Ölçeği Skorları	**Tedavi Öncesi ve Sonrası Farklar**	**Vibrasyon Grubu**	**CIMT Grubu**	**Kontrol Grubu**		
		(n=15) **X±SS**	**(n=15)** **X±SS**	**(n=15)** **X±SS**	**P**	**F**
Lisan	CIMT> kontrol	1,67±0,90	2,53±1,73	1,20±0,94	**0,02***	4,41
Mobilite	**TS**	2,47±1,06	3,07±1,75	2,40±1,12	0,34	1,11
Öz Bakım	**TS**	1,67±0,72	2,87±1,06	2,07±1,03	**0,00****	6,19
Post-Hoc	CIMT> vibrasyon					
Sosyal Roller	**TS**	1,93±1,10	3,13±1,60	2,40±1,12	**0,047***	3,28
Post-Hoc	CIMT> vibrasyon					
Üst Ekstremite Fonksiyonu	**TS**	2,00±1,07	4,00±1,60	2,47±1,19	**0,00****	9,62
Post-Hoc	CIMT > vibrasyon , CIMT> kontrol					

**p<0,01; *p<0,05; TS: Tedavi Sonrası; F:Anova Testi

TARTIŞMA

Bu çalışma inmeli bireylerde uygulanan vibrasyon, modifiye kısıtlayıcı zorunlu hareket tedavisi ve fizyoterapi ve rehabilitasyon uygulamalarının yaşam kalitesi üzerine etkisini ve birbirleri arasında tedavi süreci ve etkinlik bakımından farklarını tespit etmek ve hastanın günlük yaşam aktivitelerinde el ve üst ekstremite kullanımlarını artırmak amacıyla planlandı.

Mevcut çalışma ile hemiplejik inmeli bireylerde konvansiyonel fizyoterapiye ek olarak üst ekstremite fleksör kaslarına kısa süreli uygulanan lokal vibrasyon ve modifiye kısıtlayıcı zorunlu hareket tedavisi (mKZHT) uygulamalarının yaşam kalitesi üzerinde

etkili olduğu ve konvansiyonel fizyoterapi ve rehabilitasyon programında destekleyici bir uygulama olarak kullanılabileceği sonucuna varıldı.

Çalışmalar yaş ve vücut kitle indeksi gibi faktörlerin inme riskini arttırdığını belirtmektedir (13).

Çalışmamızda vibrasyon grubunda yer alan inmeli bireylerin yaşlarının 62,07± 11,47 yıl; CIMT grubunda 51±14,82 yıl, kontrol grubunda ise 52,93±15,23 yıl olduğu görüldü. Yaşla birlikte inme riskinin arttığı göz önüne alındığında ve inme üzerine yapılan diğer çalışmalar incelendiğinde çalışmamızdaki her üç gruptaki bireylerin yaş ortalamasının literatürle benzer olduğu görüldü. Sırasıyla vibrasyon, CIMT ve kontrol grubunda yer alan hastaların VKİ değerleri, 28,88±3,34 - 27,92±4,95 - 27,50±3,62 şeklindedir. Bu değerler 25-29,9 kg/cm^2 değerleri arasında olduğu için bireylerin fazla kilolu olduğu saptandı. Bu durumun bireylerin inme geçirmesinde etkili olmuş bir faktör olabileceği düşünüldü.

İnmenin etiyolojisi ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında olguların %85-90'ı iskemik kökenlidir (14). Çalışmamıza baktğımızda sırasıyla vibrasyon, CIMT ve kontrol gruplarındaki iskemik inme oranlarının %67,7 - %50,0 - %73,3 olduğu görüldü. Yapılan diğer çalışmalarla karşılaştırıldığında çalışmamızda yer alan her üç grubun sonuçlarının da literatürü desteklediği görüldü.

Çalışmamızdaki tüm gruplardaki inmeli bireylerin cinsiyete göre dağılımı; 28 erkek ve 17 kadın şeklindeydi. Kadınların erkeklere göre daha fazla inme geçirdiği düşünüldüğünde, çalışmamıza daha fazla erkek katılması erkeklerin inme sonrası rehabilitasyona daha kolay ulaşabildiği şeklinde yorumlandı.

İnme, beyin hasarının neden olduğu bir durumdur ve genellikle ani nörolojik işlev kaybına, motor beceri kaybına, konuşma bozukluklarına, duyusal bozukluklara ve diğer birçok etkiye yol açar ve bunların sonucunda yaşam kalitesini önemli ölçüde azaltabilir. Bu etkiler, bireyin günlük yaşam aktivitelerini, işlevselliğini, bağımsızlığını ve genel refahını etkiler (15,16).

İnme sonrası yaşam kalitesini olumsuz etkileyen bazı faktörler şunlardır:

Fiziksel Etkiler: İnme sonucunda oluşan fiziksel işlev kaybı, hareket kısıtlamaları, güçsüzlük ve yorgunluk gibi durumlar, yaşam kalitesini olumsuz etkiler. Bu durumlar günlük aktivitelerin gerçekleştirilmesini zorlaştırabilir ve bağımsızlığı azaltabilir.

Duygusal ve Psikolojik Etkiler: İnme sonrası depresyon, anksiyete, stres, özgüven kaybı ve duygusal dengesizlik gibi durumlar sık görülebilir. Bu psikolojik etkiler, yaşam kalitesini etkileyebilir, sosyal ilişkileri, işlevselliği ve genel refahı olumsuz yönde etkileyebilir.

Sosyal Etkiler: İnme sonrasında kişinin sosyal etkileşimleri ve ilişkileri etkilenebilir. İşlevsel kayıplar, konuşma problemleri veya hareket kısıtlamaları sosyal etkileşimleri zorlaştırabilir. Bu durum, sosyal izolasyon, yalnızlık ve yaşam kalitesinde azalmaya yol açabilir.

Ekonomik Etkiler: İnme sonrası tedavi ve rehabilitasyon maliyetleri, bakım gereksinimleri ve iş kaybı gibi faktörler, bireyin ekonomik durumunu etkileyebilir. Bu durum da yaşam kalitesini olumsuz etkileyebilir (17).

Rocha ve ark., CIMT (Modifiye Kısıtlayıcı Zorunlu Hareket Tedavisi) 'nin kronik hemiparetik hastaların yaşam kalitesi ve işlevselliği üzerindeki etkisini değerlendirmişlerdir. Otuz gönüllü hastayı Kontrol (CG) ve CIMT (CIMTG) olarak iki gruba ayırıp 12 ve 24 müdahale seansından önce ve sonra değerlendirmişlerdir. Kullandıkları ölçeklerden biri, İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi (SS-QOL)'dir. CIMT grubundaki ve kontrol grubundaki İnmeye Özgü Yaşam Kalitesi (SS-QOL) genel puanları ve değişkenlerin çoğunun puanları artmıştır. CIMTG'deki kas tonusu 24 seanstan sonra CG'ye göre daha düşük çıkmıştır. Çalışmada kullanılan her iki protokol de etkili gelmiştir. CIMT protokolü, hemiparetik üst ekstremitenin işlevselliğini, artırmada ve kas tonusunu azaltmada sonuç olarak yaşam kalitesindeki iyileşmede faydalar göstermiştir (18).

Mevcut çalışmamızda inmeye özgü yaşam kalitesi ölçeğinin tüm alt boyutlarında vibrasyon, modifiyiye kısıtlayıcı zorunlu hareket tedavisi (CIMT) ve rutin konvansiyonel fizyoterapi ve rehabilitasyon uygulamalarının etki büyüklüğü ayrı ayrı hesaplandı.Tüm alt boyutlarında bu üç uygulamanın da olumlu etkisinin olduğu görüldü. Toplamından elde edilen değerlerin ortalamalarında ise vibrasyon CIMT ve rutin tedavi uygulanan bireylerin tedavi öncesi ve tedavi sonrası değerleri arasında anlamlı farklılık olduğu görüldü ($p<0,05$). Tüm gruplardaki bireylerin toplam tedavi sonrası değerlerinin, tedavi öncesi değerlerinden yüksek olduğu; vibrasyon uygulamasının yaşam kalitesi üzerinde orta etki büyüklüğüne (Cohen d=0,72); CIMT ve rutin tedavi uygulamalarının yaşam kalitesi üzerinde geniş etki büyüklüğüne (CIMT: Cohen d=1,37); RT: Cohen d= 1,50) sahip olduğu görüldü.

SONUÇLAR

Bu çalışma sonucunda inmeli bireylerde üst ekstremiteye uygulanan rutin konvansiyonel fizyoterapi ve rehabilitasyon programları ile birlikte uygulanacak Vibrasyon, Modifiye Kısıtlayıcı Zorunlu Hareket Tedavisi (mKZHT) gibi alternatif tedavi yöntemlerinin yaşam kalitesini olumlu yönde etkilediği görüldü.

Ancak üç tedavi yöntemi birbirleriyle karşılaştırıldığında Konvansiyonel Tedavi Yöntemleri'ne ek olarak uygulanan Modifiye Kısıtlayıcı Zorunlu Hareket Tedavisi'nin ve Konvansiyonel Tedavi Yöntemleri'nin içerisinde yer alan tek başına uygulanan Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Uygulamalarının yaşam kalitesi üzerinde daha anlamlı sonuçlar ortaya çıkardığı bulunmuştur.

Literatür incelendiğinde inme hastalarında genelde gövde ve alt ekstremite ağırlıklı çalışmalar yer almaktadır. Ayrıca literatürde inmeli bireylerde vibrasyon, mKZHT ve konvansiyonel tedavi yaklaşımlarının ayrı ayrı uygulandığı çalışmalar mevcuttur. Ancak inme hastalarının tedavisinde kullanılan Vibrasyon, mKZHT ve Konvansiyonel Yaklaşımların karşılaştırılması sonucu yaşam kalitesine etkisini araştıran ve hangi tedavi yönteminin daha etkili olduğunu gösteren çalışmalara rastlanmamıştır. Mevcut çalışmamızın bu anlamda literatüre katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

1. Sade A, Otman AS. Serebral paralizi'de değerlendirme ve tedavi yöntemleri, 2. baskı. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Yüksekokulu Yayınları, 1997;1-18.
2. Couto BP, Silva HR, Filho AG et al. Acute effects of resistance training with local vibration. Int J Sports Med 2013; 34(9):814-9.
3. Chou R, Peterson K, Helfand M. Comparative effcacy and safety of skeletal muscle relaxants for spasticity and musculoskeletal conditions: a systematic review. Journal of pain and symptom management.2004;28(2):140-75.
4. Kaku M, Simpson DM. Spotlight on botulinum toxinand its potential in the treatment of stroke-related spasticity. Drug design, development and therapy.2016;10:1085.
5. Otman S, Karaduman A, Livanelioğlu AJHFTvRYYA. Hemipleji rehabilitasyonunda nörofizyolojik yaklaşımlar. 2001:16-64.
6. Sheffler LR, Chae J. Technological advances in interventions to enhance poststroke gait. Phys Med Rehabil Clin N Am. 2013;24(2):305-23.
7. Fzt Ceyhun T, Prof Dr Nezire K Vibrasyon: Fizyoterapide Kullanımı ve Etkileri Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Bölümü, Ankara, Türkiye.
8. Fábio S. Wanderley, PT, Francisco Alburquerque-Sendín, PhD, Nivaldo A. Parizotto, PT, PhD, José R. Rebelatto, PT, PhD Effect of Plantar Vibration Stimuli on the Balance of Older Women: A Randomized Controlled Trial 11. 2011 by the American Congress of Rehabilitation Medicine.
9. Sun S-F, Hsu C-W, Sun H-P, Hwang C-W, Yang C-L, Wang J-L. Combined botulinum toxin type A with modifed constraint-induced movement therapy for chronic stroke patients with upper extremity spasticity: a randomized controlled study. Neurorehabilitation and neural repair. 2010;24(1):34-41.
10. Wolf SL, Winstein CJ, Miller JP, Taub E, Uswatte G, Morris D, et al. Effect of constraint-induced movement therapy on upper extremity function 3 to 9 months after stroke: the EXCITE randomized clinical trial. 2006;296(17):2095.
11. Nakayama H, Jørgensen HS, Raaschou HO, Olsen TSJAopm, rehabilitation.Recovery of upper extremity function in stroke patients: the Copenhagen Stroke Study. 1994;75(4):394-8.
12. Williams, L. S., Weinberger, M., Harris, L. E., Clark, D. O., & Biller, J. (1999). Development of a stroke-specific quality of life scale. *Stroke*, *30*(7), 1362–1369. https://doi.org/10.1161/01.str.30.7.1362.
13. Şahan M. İskemik İnme ve Akut Faz Reaktanları. Arşiv Kaynak Tarama Dergisi. 2009;19(2).
14. AHA, 2010; Bilge ve ark., 2005; Keskin ve ark., 2005; Kutluk, 2004; Ralph, 2006; Sudlow ve Warlow, 1996.
15. Hantal AÖ, Doğu B, Büyükavcı R, Kuran B. İnme etki ölçeği 3, 0: Türk toplumundaki inmeli hastalarda güvenilirlik ve geçerlilik çalışması. Türk Fiz Tıp Rehab Derg. 2014;60:106-16**.**
16. Bayrak Özarslan B. Diyabetik Koroner Arter Hastalarında Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları ve Yaşam Kalitesinin Belirlenmesi. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara (Danışman: Prof. Dr. Nuran Akdemir),2013;1-4.
17. Demir Ş, Zeynep Ö. Kardiyovasküler hastalıklarda yaşam kalitesinin değerlendirilmesi. MN Kardiyoloji. 2014 Eylül;21(3):182-9.

18. Rocha, L. S. O., Gama, G. C. B., Rocha, R. S. B., Rocha, L. B., Dias, C. P., Santos, L. L. S., Santos, M. C. S., Montebelo, M. I. L., & Teodori, R. M. (2021). Constraint Induced Movement Therapy Increases Functionality and Quality of Life after Stroke. *Journal of stroke and cerebrovascular diseases : the official journal of National Stroke Association*, *30*(6), 105774. https://doi.org/10.1016/j.jstrokecerebrovasdis.2021.105774.

NEW HORIZONS IN PSORIASIS MANAGEMENT: WHAT YOU NEED TO KNOW

Major Gheorghe Giurgiu
Deniplant-Aide Sante Medical Center, Biomedicine, Bucharest, Romania
https://orcid.org/0000-0002-5449-2712

Prof Dr Med Manole Cojocaru
SciRes I, EuSpLM Titu Maiorescu University, Faculty of Medicine, Bucharest, Romania
https://orcid.org/0000-0002-6871-577X

ABSTRACT

Background A growing body of evidence highlights that intestinal dysbiosis is associated with the development of psoriasis. The gut-skin axis is the novel concept of the interaction between skin diseases and microbiome through inflammatory mediators, metabolites and the intestinal barrier. The gut microbiome affects skin homeostasis through its influence on the signaling pathways that coordinate epidermal differentiation.

The objective of this study was to synthesize current data on the Deniplant natural modulator of the gut microbiome in patients with psoriasis.

Materials and methods All studies confirmed the association of psoriasis and gut microbiota dysbiosis. We describe the recent advances regarding the interplay between gut microbiota and the skin. Thus, the microbiome can be considered an effective therapeutical target for treating this disorder.

Results This presentation provides a detailed and comprehensive systematic study regarding gut microbiome in patients with psoriasis. These results are supported by clinical observations based on a case serie showing improvement in psoriatic skin lesions after Deniplant natural modulator. It is still not clear whether psoriasis is an effect or a cause of the observed disbalance between beneficial and pathogenic microbes. In this context, the study provides very interesting results, showing significantly greater changes in the gut microbiome of patients with psoriasis treated Deniplant natural modulator

Conclusion There is a significant association between alterations in gut microbial composition and psoriasis. Intestinal dysbiosis is a state of imbalanced gut microbiome that eventually has a negative impact on skin function and integrity. Deniplant natural modulator is a potential therapeutic strategy in patients with psoriasis

Keywords: dysbiosis, microbiome, psoriasis, gut-skin axis, gut barrier, Deniplant natural modulator

MÜNAZARA ETKİNLİĞİNİN BİREYİN MENTAL İYİ OLUŞ DÜZEYİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF THE DEBATE ACTIVITY ON THE INDIVIDUAL'S MENTAL WELL-BEING LEVEL

Dr. Onur OKTAYSOY

Kafkas University, Türkiye

Doç. Dr. Gökhan KERSE

Kafkas University, Türkiye

ÖZET

Münazara, bir konu hakkında farklı görüşleri olan insanların tartışarak bir sonuca varmaya çalıştığı bir etkinliktir. Bireyi düşünme, muhakeme etme, eleştirme ve analiz etmeye sevk eden münazara etkinliğinin, iletişim becerileri ile farklı perspektiften bakabilme düzeyini artırdığı, yapılan çalışma bulgularınca ortaya konulmaktadır. Bu doğrultuda münazara faaliyetinin eğitim müfredatlarına entegre edilmesinin önemi üzerine temellenen bu çalışmada, münazara etkinliğinin üniversite düzeyindeki öğrencilerin mental iyi oluş düzeylerine etkisi incelenmiştir. Araştırmanın çalışma grubu, lisans düzeyinde eğitim alan 12 üniversite öğrencisidir. Deneysel nitelikteki bu araştırmada öntest - sontest kontrol gruplu yarı deneysel yöntem kullanılmıştır. Araştırma 6 kişilik deney grubu ve 6 kişilik kontrol grubuyla yürütülmüştür. Araştırma verilerinin edinilmesinde Mental İyi Oluş Ölçeği ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Münazara etkinliğinin katılımcıların mental iyi oluş düzeylerine etkisini tespit edebilmek için öntest sonrasında beş hafta süresince farklı konularda münazara faaliyetleri düzenlenmiş ve beş haftanın sonrasında sontest yapılarak değişim düzeyi belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen nicel veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir. Bulgularda ön test ortalamalarının birbirine yakın olduğu, dolayısıyla deney ve kontrol grubu arasında anlamlı düzeyde farklılığın bulunmadığı görülmüştür. Bunun yanında bulgular münazara faaliyetinin katılımcıların mental iyi oluş düzeylerini arttırdığını göstermiştir. Araştırmadaki nitel kısımda deney grubundaki katılımcılardan yarı yapılandırılmış görüşme formuyla veriler elde edilmiştir. Bu kısımda münazara etkinliğine ilişkin katılımcı görüşleri sorulmuştur. Elde edilen veriler çözümlenmiştir. Bulgulardan münazaranın ilk haftasında katılımcıların kaygılanmasına yol açtığı, daha sonraki haftalarda bu kaygının azaldığı görülmüştür. Nihayetinde de katılımcıların kendilerini daha iyi hissettikleri yönünde görüş bildirdikleri tespit edilmiştir. Yine katılımcılar münazara etkinliğinin öz güvenlerinin artması, farklı düşünme, olaylara eleştirel bakabilme ve araştırmaya sevk etme gibi önemli etkilerinin olduğu katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Dolayısıyla katılımcı cevapları öntest - sontest bulgularıyla örtüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Münazara, Mental İyi Oluş, Eğitim, Müfredat.

ABSTRACT

Debate is an activity where people with different views on a topic try to reach a conclusion by discussing it. It has been determined by the findings of various studies that the debate activity, which encourages the individual to think, reason, criticize and analyze, increases the communication skills and the level of looking from a different perspective. In this respect, in this study, which is based on the importance of integrating debating activity into educational curricula, the effect of the debate activity on the mental well-being of university students has been examined. The group of the research was 12 undergraduate university students. In this experimental study, quasi-experimental method with pretest-posttest control group was used. The research was carried out with an experimental group of 6 people and a control group of 6 people. The Mental Well-Being Scale and semi-structured interview technique were used to obtain the research data. In order to determine the effect of the debating activity on the mental well-being of the participants, debating activities were organized on different themes for five weeks after the pretest, and after five weeks, the posttest was conducted to determine the level of change. The quantitative data obtained were analyzed with the SPSS program. In the findings, it was seen that the pre-test averages were close to each other, therefore, there was no significant difference between the experimental and control groups. In addition, the findings showed that the debating activity increased the mental well-being of the participants. In the qualitative part of the research, data were obtained from the participants in the experimental group with a semi-structured interview form. In this part, the views of the participants on the debate activity were asked. The obtained data were analyzed. From the findings, it was observed that the participants became anxious in the first week of the debate, and this anxiety decreased in the following weeks. Finally, it was determined that the participants stated that they felt better. It was also stated by the participants that the debate activity had important effects such as increasing their self-confidence, thinking differently, being able to look at events critically and prompting them to research. Therefore, participant answers overlapped with pretest-posttest findings.

Keywords: Debate, Mental Well-Being, Education, Curriculum.

GİRİŞ

İçerisinde yer aldığımız zaman dilimi hayatın neredeyse her alanında radikal değişimlerin olması ve dinamik yapısıyla dikkat çekmektedir. Söz konusu bu hızlı değişim eğitim alanında da kendisini belirgin şekilde hissettirmekte ve çağın dinamizmine uygun eğitim modellerini bir gerekliliğe dönüştürmektedir. Bilgi çağının gerekliliklerine sahip, nitelikli insan kaynağının yetiştirilebilmesi ancak bilgiye ulaşabilme noktasında yetkin, sahip olduğu bilgiyi kullanabilen, iletişim becerisi yüksek, ikna kabiliyeti olan, eleştirel ve rasyonel bakış açısı geliştirebilen bireyler yetiştirmeye olanak sunan bir eğitim modeliyle mümkündür. Bu noktada interaktif (etkileşimci-katılımcı) eğitim modelleri, bahse konu yetkinliklere sahip bireyler yetiştirme noktasında önemli bir kabul oranına sahiptir. İnteraktif modeller, öğrencilerin öğrenme sürecine aktif olarak katıldığı, etkileşim ve işbirliği ile ilerleyen bir öğretim yaklaşımını ifade etmektedir. Bu yaklaşım, geleneksel öğretim modellerinden farklı olarak, öğrencilerin eğitim sürecinde pasif kalması yerine

katılım gösterme, deneyim elde etme ve sürecin aktif bir unsuru olma fırsatı bulduğu bir modeldir. Teorik bakımdan ele alındığında, alan yazında önemli bir yere sahip olan Vygotsky, bilişsel gelişim kuramında öğrenme ve gelişim sürecinde etkileşim, iletişim ve işbirliğinin üst düzey zihinsel fonksiyonların (odaklanma, içselleştirme, muhakeme geliştirme vb.) gerçekleşmesi noktasında son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda sürece katılım bakımından öğrenciyi araştırmaya, öğrenmeye, fikirlerini topluluk karşısında savunmaya, karşıt fikre tolerans göstermeye, eleştirel bakabilmeye, takım çalışması ve işbirliğine sevk eden münazara etkinliklerinin, eğitsel anlamda çağın gerekliliklerine uygunluğu bakımından dikkat çekici olduğu ortadadır. Yine mental iyi oluş, bireyin duygusal ve zihinsel bakımdan sağlıklı, dengeli ve tatmin durumunda olması anlamına gelir (Keyes, Shmotkin ve Ryff, 2002). Mental iyi oluş, bireyin genel anlamda olumlu duygu durumda olması, kendisini iyi hissetmesi, olumsuz duyguları yönetmeyi başarabilmesi ve stresle başa çıkıp pozitif ilişkiler kurabilmesi ile ilişkilidir. Münazara etkinliğinin kazanımları ile mental iyi oluş gereklilikleri göz önüne alındığında, kavramlar arasındaki ilişki belirginlik kazanmaktadır. Bu çalışma bahse konu iki kavram arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır.

Münazara

Münazara, 4000 yıldan fazla bir geçmişe sahip olduğu bilinen (MÖ 2080 yıllarında mısır döneminde), bir öğretim metodu olarak kullanımı ise 2400'den fazla yıl öncesine filozof Protagoras'a kadar uzanan bir etkinliktir. İki uçlu bir tema üzerinde, belirli kural ve yöntemler doğrultusunda iki grup arasında ve tarafsız değerlendiriciler huzurunda gerçekleştirilen seviyeli tartışma-konuşma (Karataş, 2004) şeklinde tanımlanan münazara, ele alınan konuyu etraflıca inceleme, karşı tarafı düşünceye ikna etme ve düşünsel bir sinerji yaratma etkisine sahiptir. Bu yönüyle münazaranın bir düşünce ve söylem yarışması olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

Bir eğitim yöntemi olarak ele alındığında münazara, öğrencilerin eğitim sürecine doğrudan katılım göstermelerini sağlayan işlevi bakımından kritik düşünme teorisyenlerince (Ennis, 1996) ehemmiyet atfedilen bir yöntem olarak görülmekte ve muhakeme edip, akıl yürütebilen bireylerin yetiştirilebilmesinde kullanılabilecek etkin bir araç olarak tanımlanmaktadır (Kennedy, 2009).

Etkileşimci-interaktif eğitim modellerinin, katılımcılar üzerindeki etkilerini konu edinen çok sayıda çalışma yer almaktadır. Yapılan çalışmalar bu eğitim modelinin öğrencilerin iletişim becerilerini geliştirme (Kennedy, 2009), kritik düşünme becerisi edindirme (Proulx, 2004), eleştirel düşünme yeteneklerini güçlendirme (Durkin, 2004), araştırma ve bilgi toplamaya sevk etme (Suppe, 1998), özgüven ve ikna yeteneğini artırma (Özden, 1999), takım çalışması ve işbirliğini destekleme (Linn, Shear, Bell ve Slotta, 1999), genel kültürü ve bilgi düzeyini artırma (Ohlsson, 1995), analitik düşünme ve problem çözme yetisi kazandırma (Durkin, 2004) noktasında önemli etkileri olduğunu ileri sürmektedirler.

Mental İyi Oluş

İlk kez 1948 yılında dünya sağlık örgütü tarafından tanımlanan mental iyi oluş kavramı, bireyin sahip olduğu yeteneklere ilişkin farkındalığı, amaç ve anlam bütünlüğü olan bir yaşam sürmesi, duyumsadığı stresi yönetebilmesi, içsel mutluluk ve huzura sahip olması, pozitif ilişkiler kurabilmesi, kendinden emin, sorumluluk alabilen ve içerisinde yer aldığı

topluma fayda sunabilen bir birey olmanın öznel ve psikolojik karşılığı olarak ifade edilmektedir (WHO, 2004). Yapılan bu tanımdan hareketle bireyin ruh sağlığı yerinde olmasının ve herhangi bir psikolojik sorununun olmamasının mental iyi oluşu karşılamadığı, bunun yanı sıra bireyin işlevsel olması gerekliliğinin de vurgulandığı görülmektedir. Dolayısıyla içerisinde yer aldığı sosyal yapıda aktif role sahip olmanın mental iyi oluş ile sıkı ilişki içerisinde olduğunu ifade etmek, yapılan araştırmanın kurgusal çerçevesi bakımından da yerinde olacaktır.

Mental iyi oluş, bireyin geçmiş veya mevcut tecrübeleri ile ilişkili, zihinsel, fiziksel ve sosyal sağlığına etki kabiliyetine sahip koşullar ile ilgilidir. Bu bağlamda mental iyi oluşun pozitif duygular, memnuniyet ve psikolojik ekinliklerden beslenen çok boyutlu bir yapı olduğu ifade edilebilir. Alan yazında mental iyi oluşun temel bileşenleri; duygusal durum, psikolojik dayanıklılık, özsaygı ve kendine değer verme, sosyal ilişkiler, anlam ve amaç şeklinde sıralanmaktadır. Mental iyi oluş, kişinin kendisi ile ilgili olumlu bir algıya sahip olmasını, sınırlılıklarına rağmen durumundan memnun olmasını, çevresiyle güvenli ve sıcak ilişkiler kurabilmesini, bireysel beklenti ve ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde çevresini dizayn etmesini, özerk hareket edebilmesini, kapasitesinin farkında olmasını ve niteliklerini geliştirme eğiliminde olmasını kapsamaktadır (Keyes, Shmotkin ve Ryff, 2002).

Yapılan araştırmalar mental iyi oluş düzeyi yüksek bireylerin, psikolojik ve fiziksel sağlıkları ile yaşam doyum düzeylerinin de yüksek olduğunu (Keldal, 2015), daha iyi sosyal ilişki kurduklarını ve sorun çözme yeteneklerinin daha yüksek olduğunu (Lyubomirsky, King ve Diener, 2005), öz-saygı ve öz-güven düzeylerinin yüksek olduğunu (Avşaroğlu, 2017) ortaya koymaktadır. Bu nedenle mental iyi oluşu artıracak değişkenlerin belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada mental iyi oluşu münazara etkinliğinin artıracağı düşünülmüştür. Yukarıda da ifade edildiği gibi münazara etkinliğinin kazanımları (eleştirel düşünme becerisi, sosyal ilişkiler kurabilme yeteneği, kendini ifade edebilme ve özgüven vb.) ile mental iyi oluş gereklilikleri (fiziksel ve zihinsel olarak dengede olma, sorumluluklarını bilme ve gereğini yerine getirme, topluma uyum ve fayda sağlama vb.) dikkate alınarak aşağıdaki araştırma sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında münazara etkinliğine ilişkin katılımcıların görüşleri yarı yapılandırılmış görüşme formu ile belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma Sorusu: Münazara etkinliği katılımcıların mental iyi oluş düzeyinde bir farklılık ortaya çıkarır mı?

YÖNTEM

Araştırmada yarı deneysel yöntem kullanılmıştır. Yani ön test son test deney-kontrol gruplarıyla karşılaştırmalar yapılmıştır. Beş (5) haftalık zaman zarfında münazara etkinliğine katılın deney grubu ile katılmayan kontrol grubunun karşılaştırması yapılmıştır.

Araştırmada nitel yöntem de kullanılmıştır. Bunun sebebi yapılan münazara etkinliği sonrasındaki bulguları desteklemek ve münazara etkinliğine ilişkin eksikleri ve önerileri katılımcı görüşlerini edinebilmektedir. Bu doğrultuda münazara etkinliğine katılan 6 bireye açık uçlu sorular sorulmuştur.

Örneklem

Araştırma için Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü üçüncü sınıf öğrencilerinden araştırmaya katılım için gönüllü olan 12 öğrenci kolayda örnekleme ile seçilmiştir. Bu öğrencilerden yine isteğe bağlı olarak deney ve kontrol grupları oluşturulmuştur. Dolayısıyla çalışma grubu 6 deney ve 6 kontrol olmak üzere 12 öğrenciden oluşmuştur. Bu öğrencilere ait demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Çalışma Grubu Bilgileri

Değişken		**Kontrol**	**Deney**
		Frekans	**Frekans**
Cinsiyet	Kadın	1	2
	Erkek	5	4
Aile Geliri	5.500 ve altı	-	2
	5.501-10.000	5	3
	10.001 ve üstü	1	1
Kardeş Sayısı	1	1	1
	2	2	2
	3	2	1
	4	1	-
	5	-	1
	6 ve üzeri	-	1
Aile Eğitim	İlkokul	2	1
	Ortaokul	1	1
	Lise	1	3
	Önlisans/Lisans	1	1
	Lisansüstü	1	-
Geleceğe Dair Plan	Yok	1	-
	Farkında Değil	2	1
	Var	3	5

Veri Toplama Aracı

Araştırmada öğrencilerin mental iyi oluş düzeylerinin tespiti için Tennant ve arkadaşları tarafından (2007) geliştirilen, Keldal (2015)'ın Türkçe uyarlamasını yaptığı 14 maddelik

"Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek için 1-Kesinlikle Katılmıyorum…5-Kesinlikle Katılıyorum arasında değişen 5'li Likert derecelendirme kullanılmıştır. Uyarlamanın yapıldığı çalışmada ölçek Cronbach alpha değerinin 0.92 ile güvenilir olduğu belirlenmiştir.

Araştırmanın nitel kısmında "Münazara etkinliğinin size akademik anlamda fayda sağladığını düşünüyor musunuz?, Münazara faaliyetleri stres düzeyinizi ne şekilde etkiledi?, Münazara faaliyetinin bir ders olarak müfredata eklenmesi hakkına ne düşünürsünüz?, Münazara etkinliklerinin size en önemli katkısı ne oldu?, Münazara faaliyetleri ile ilgili bir eleştiri yapmanız gerekirse bu ne olurdu?" soruları sorulmuştur.

Uygulama

Çalışma öncesinde öncelikle öğrencilerle bir toplantı yapılmış ve çalışmanın 5 hafta devam edeceği, gönüllülük esasına dayandığı ve çalışmaya başladıktan sonra herhangi bir sebeple istedikleri an çalışmayı bırakabilecekleri söylenilmiştir. Araştırmanın güvenilirliği ve geçerliliği için bazı önlemler alınmıştır. Öncelikle kullanılan maddeler daha öncesinde güvenilirliği ve geçerliliği kanıtlanmış ve özellikle de uyarlaması yapılmış ölçekten alınmıştır. İkinci olarak çalışmanın sadece bilimsel olarak kullanılacağı, bu nedenle hiçbir kaygı ve endişe taşımadan sorulara cevap vermeleri gerektiği belirtilmiş, isim yazmak yerine kendilerinin belirleyeceği bir kodlama yapmaları istenmiştir. Ayrıca istedikleri an anketi cevaplamaktan çekilebilecekleri belirtilmiştir. Münazara etkinliği öncesinde tüm katılımcılara ön test uygulaması yapılmış, ardından katılımcılar 6 deney 6 kontrol grubu olarak ikiye ayrılmıştır. Kontrol grubunda yer alan 6 kişi münazara faaliyeti dışında tutulmuş, deney grubundaki 6 katılımcı ise 3 er kişilik iki takıma ayrılmış ve sonrasında moderatör eşliğinde 5 hafta boyunca bu grupla münazara etkinliği gerçekleştirilmiştir. 5 haftalık münazara etkinliği sonrasında yine tüm katılımcılara zaman kaybetmeden son test uygulanmıştır. Ön test-son test verilerinin karşılaştırması ile araştırma sorusunun cevabı bulunmaya çalışılmıştır.

Söz konusu deneysel çalışmanın yanı sıra, bu çalışmadan elde edilen verilerin desteklenmesi ve katılımcıların süreç hakkındaki görüşlerinin tespit edilebilmesi için bir de yarı yapılandırılmış görüşme formları vasıtasıyla nitel bir uygulama yapılmıştır. Bu doğrultuda etkinlikler sonrasında deney grubunda yer alan 6 katılımcıya, gerçekleştirilen faaliyete ilişkin önceden hazırlanmış 5 soru yöneltilmiş ve elde edilen cevaplar yorumlanarak çıkarımda bulunulmuştur.

BULGULAR

Araştırmada öntest-sontest analizleri öncesinde veriler için normallik testi analizi yapılmıştır. Verilerin az olması nedeniyle normallik testinde Shapiro-Wilk tercih edilmiştir. Deney ve kontrol grubu için elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Normallik Varsayımı Bulguları

Tests of Normality				
Grup		Shapiro-Wilk		
		İstatistik	**Serbestlik Derecesi**	**Sig.**
Ön test	Kontrol	,894	6	,342
	Deney	,875	6	,246
Son test	Kontrol	,903	6	,392
	Deney	,731	6	,056

Tablo 2'deki bulgulara göre ön test kontrol ve deney grubu ve son test kontrol grubu verileri için normallik varsayımı sağlanırken, son test deney grubu için varsayımın sağlanmadığı görülmektedir. Bu nedenle bu aşama sonrasında yapılacak analizler elde edilen normallik varsayımı bulgusu dikkate alınarak yapılmıştır.

Araştırmada öncelikle kontrol ve deney grubunun ön test ortalamalarında farklılık tespit etmek amacıyla bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Bağımsız Örneklem T Testi (Ön Test-Kontrol/Deney)

Gruplar	**Ortalama**	**Std. Sapma**	**t**	**Sig.**
Kontrol	3,6667	,51044	1,038	,324
Deney	3,3571	,52294		

Mental iyi oluşa göre deney ve kontrol grubunun ön test ortalamalarının yer aldığı Tablo 3'teki bulgular farklılığın olmadığını göstermiştir. Yani münazara öncesi süreçte her iki grubun da mental iyi oluş düzeyleri birbirine yakındır.

Kontrol grubunun mental iyi oluş ön test ve son test düzeylerinde farkın olup olmadığını belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t testi yapılmış ve bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Kontrol Grubu Mental İyi Oluş-Bağımsız Örneklem T Testi (Ön Test-Son Test)

Gruplar	**Ortalama**	**Std. Sapma**	**t**	**Sig.**
Kontrol Ön test	3,6667	,51044	-,324	,753
Kontrol Son test	3,7619	,50843		

Tablo 4'teki bulgular kontrol grubunun mental iyi oluş düzeylerinin ön test ve son testte farklılık göstermediği yönündedir.

Deney grubunun mental iyi oluş ön test ve son test düzeylerinde farkın olup olmadığını bağımsız örneklem t testi ile belirlenmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Deney Grubu Mental İyi Oluş-Bağımsız Örneklem T Testi (Ön Test-Son Test)

Gruplar	**Ortalama**	**Std. Sapma**	**t**	**Sig.**
Kontrol Ön test	3,3571	,52294	-3,133	,011
Kontrol Son test	4,2143	,41894		

Tablo 5'e göre deney grubunda ön test ve son test ortalamaları anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Kontrol grubunun ön testte mental iyi oluş düzeyleri 3,3571'iken son testte 4,2143'tür. *Dolayısıyla münazara sonra mental iyi oluş düzeyinde anlamlı düzeyde (p=0,011) artış gerçekleşmiştir.* Elde edilen bu bulgu, münazara etkinliğinin, katılımcıların mental iyi oluş düzeylerini pozitif yönlü anlamlı etkilediğini ortaya koymaktadır.

Yapılan nicel araştırma neticesinde elde edilen bulguları desteklemek amacıyla deney grubunda yer alan katılımcıların tamamıyla, daha önceden hazırlanmış 5 sorunun yer aldığı yarı yapılandırılmış görüşme formu çerçevesinde görüşme gerçekleştirilmiştir (Bogdan ve Biklen, 2007). Yapılan nitel araştırmada desen olarak fenomenoloji (Birden çok kişinin tecrübelerinin konu edildiği nitel araştırma deseni) ve fenomenolojik deseninin hermeneutik (yorumlayıcı) modeli tercih edilmiştir. Sosyal çalışmalarda sıklıkla kullanılan yarı yapılandırılmış mülakat tekniği, katılımcıların yöneltilen sorular karşılığında verdikleri cevapların karşılaştırılması suretiyle ortak/farklı noktaların tespit etmesini amaçlamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

Tablo 6: Nitel Araştırma Görüşme Soruları

Amaç: Münazara Faaliyetinin Mental Iyi Oluş Düzeyine Etkisinin Tespit Edilmesi

Görüşme Soruları

1. *Münazara etkinliğinin size akademik anlamda fayda sağladığını düşünüyor musunuz?*
2. *Münazara faaliyetleri stres düzeyinizi ne şekilde etkiledi?*
3. *Münazara faaliyetinin bir ders olarak müfredata eklenmesi hakkına ne düşünürsünüz?*
4. *Münazara etkinliklerinin size en önemli katkısı ne oldu?*
5. *Münazara faaliyetleri ile ilgili bir eleştiri yapmanız gerekirse bu ne olurdu?*

Yapılan görüşmelerde geneli temsil edebilecek ifade örnekleri aşağıda sunulmuştur.

1. Münazara etkinliğinin size akademik anlamda fayda sağladığını düşünüyor musunuz?

Cevap K2: ''*Bence kesinlikle faydalı. Çünkü bir konuyu araştırmak, elde ettiğin bilgi ile konuşmak, saygı çerçevesinde karşılıklı tartışmak bana çok iyi geldi. Bir konuyu*

araştırırken başka birçok konuda da bilgi ve fikir sahibi olduğumu gördüm. Bilginin cesaret verdiğini anladım. Bu çok iyi. Evet bazen zorlandım ama bana çok iyi geldi''.

2. Münazara faaliyetleri stres düzeyinizi ne şekilde etkiledi?

Cevap K5: ''*Strese sokmadı dersem yalan olur hocam. Ama bu ilk iki haftada geçti. Düşündüğüm gibi sıkıntılı değilmiş. Konuşmak rahatlatıyor. Şunu fark ettim her etkinlikte hem daha rahatladım hem de kendimi daha iyi ifade ettim. Benim için unutulmayacak bir deneyim oldu. Hatta bitmesine üzülüyorum şuan''.*

3. Münazara faaliyetinin bir ders olarak müfredata eklenmesi hakkına ne düşünürsünüz?

Cevap K1: *Olabilir. Hatta olmalı da bence çünkü bu tür etkinlikler heyecan verici ve farklı hissettiriyor. .....Öğrenci değilmiş gibiydim. Bu etkinlikler boyunca araştırdım öğrendim, tartıştım öğrendim, dinledim öğrendim… okulun amacı da bu değil mi zaten?*

4. Münazara etkinliklerinin size en önemli katkısı ne oldu?

Cevap K3: ''*Çok faydası var ama en önemlisi arkadaşlarla keyifli zaman geçirdiğimiz, sohbet ettiğimiz ve bunları yaparken de bir şeyler öğrendiğimiz bir etkinlik oldu. …Kendim açısındansa asla topluluk önünde konuşamam diyordum hocam, konuştum. Bu konudaki ön yargım kırıldı bu çok iyi oldu. Belki daha önceden de yapılsaydı bu tarz etkinlikler, çok daha iyi olurdu''.*

5. Münazara faaliyetleri ile ilgili bir eleştiri yapmanız gerekirse bu ne olurdu?

Cevap K2: *Bu konuda birkaç şey söyleyebilirim. Bunlardan biri konu seçimi. Bazı konular beni hiç cezbetmedi, çok sıkıldım açık söyleyeyim. Bir diğeri bazı arkadaşların kendi gibi düşünmediğimizde bazen çirkin bir tavır takınmaları oldu. Ayrıca puanlamalarında bazen adil olmadığını düşündüğüm oldu. Son olarak sınıf yerine karşılıklı konuşabileceğimiz bir oturma düzeni olan alan olsa daha iyi olurdu bence.*

SONUÇ

Yapılan bu çalışma doğrultusunda elde edilen bulgular dikkate alındığında, münazara etkinliğinin mental iyi oluş düzeyi üzerinde anlamlı artış oluşturduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalar mental iyi oluş düzeyi yüksek bireylerin, psikolojik ve fiziksel sağlıklarının daha iyi ve yaşam kalitelerinin daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur (Keyes, 2002; Keyes, Dhingra ve Simoes, 2010). Ayrıca, mental iyi oluş düzeyi yüksek bireylerin yaratıcılıklarının yüksek olduğu, daha iyi sosyal ilişkiler kurdukları, iş yaşantılarında yüksek başarı ve performans sergiledikleri saptanmıştır (Lyubomirsky, King ve Diener, 2005).

Nitel veriler doğrulusunda 1 katılımcı hariç diğer tüm katılımcıların münazara faaliyetinin kendisi üzerinde önemli etkileri olduğunu net bir şekilde ifade ettiği görülmüştür. Tüm katılımcılar münazaranın nitelikli öğrenme noktasında etkili bir araç ve müfredatta yer alması gereken bir faaliyet olduğunu ifade etmiştir. Yine katılımcıların genelinin münazarayı öğrenme, sosyalleşme, araştırma, kendini ifade etme gibi önemli etkileri olan bir faaliyet olarak tanımladıkları tespit edilmiştir.

Araştırma bulguları doğrultusunda münazara faaliyetinin eğitimin her aşamasında kullanılan, hem MEB hem de YÖK tarafından eğitim müfredatlarına dâhil edilen bir etkinlik olması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Avşaroğlu, Z. (2017). *Bir Dönem Boyunca Verilen Pozitif Psikoloji Dersinin Öğrencilerin Mental İyi Oluş ve Kişisel İyi Oluşlarına Olan Etkisinin İncelenmesi*. Yüksek lisans tezi. Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bogdan, R. C. & Biklen, S. K. (2007*). Qualitative Research for Education: An Introduction to Theories and Methods* (5th ed.). Boston, MA, Allyn & Bacon.

Durkin, K. (2004). *Adapting to western norms of academic argumentation and debate*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bournemouth Üniversitesi, İngiltere.

Ennis, R. H. (1996). *Critical Thinking*. London: Prentice Halla.

Karataş, T. (2004). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayıncılık, 334.

Keldal, G. (2015). Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği'nin Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being, 3*(1), 103-115.

Kennedy, R. (2009). The power of in-class debates. *Active Learning in Higher Education, 10*(3), 225-236.

Keyes, C. L., Ryff, C. D., & Shmotkin, D. (2002). Optimizing Well-Being: The Empirical Encounter of Two Traditions. *Journal of Personality and Social Psychology, 82* (6), 1007-1022.

Keyes, C.L., Dhingra, S.S. & Simoes, E.J. (2010). Change in level of positive mental health as a predictor of future risk of mental illness. *American Journal of Public Health, 100*(12), 2366-2371.

Linn, M. C., Shear, L., Bell, P. & Slotta, J. D. (1999). Organizing principles for science education partnerships: Case studies of students' learning about 'rats in space' and 'deformed frogs'. *Educational Technology Research and Development, 47*(2), 61-84.

Lyubomirsky, S., King, L., & Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success?. *Psychological Bulletin, 131*(6), 803-855.

Ohlsson, S. (1995). *Learning to do and learning to understand? A lesson and a challenge for cognitive modelling*. P. Reimann & H. Spads (Eds.), Learning in humans and machines. Oxford: Elsevier, 37-62.

Özden, Y. (1999). *Öğrenme ve öğretme* (3. baskı), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık

Proulx, G. (2004). Integrating Scientific Method and Critical Thinking in Classroom Debates on Environmental Issues. *Aster, 25*, 217-225.

Suppe, F. (1998). The structure of a scientific paper. *Philosophy of Science, 65*, 381- 405.

Tennant, R., Hiller, L., Fishwick, R., Platt, S., Joseph, S., Weich, S., Parkinson, J., Secker, J. & Stewart-Brown, S. (2007). The Warwick-Edinburgh mental well-being scale (WEMWBS): Development and UK validation. *Health and Quality of Life Outcomes, 5*(1), 50-63.

World Health Organisation (2004). *Promoting mental health: Concepts emerging evidence and practice.* Summary report, World Health Organisation, Geneva.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, 6. Baskı, Ankara.

BALANCE DISORDER IS RELATED TO HIGH DISEASE ACTIVITY IN INDIVIDUALS WITH RHEUMATOID ARTHRITIS: A PILOT STUDY

MSc. Betül Satılmış
Sivas Cumhuriyet University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Selvin Balki
Sivas Cumhuriyet University, Türkiye

Prof. Dr. Ali Şahin
Sivas Cumhuriyet University, Türkiye

ABSTRACT

Rheumatoid arthritis (RA) is a systemic and autoimmune disease that usually causes balance disorders. The study aims to compare the Functional Reach Test (FRT) result and healthy controls in people with RA and to determine the correlations of FRT result with disease activity in people with RA.

The study was conducted with RA and non-RA groups with a total of 35 people. Twenty-one patients with RA (15 females, 6 males; mean age 54years; range 40 to 62 years) were compared with age and sex-matched 14 healthy controls (9 females, 5 males; mean age 45 years; range 37.50 to 52.25 years). The balance performance of the participants was evaluated with FRT. The performance in FRT of all participants was measured between 10 and 11 a.m. In addition, the pain levels of RA patients were determined using the numerical pain scale. The duration of illness, and demographic informations were recorded. The disease activity level of the RA group was determined as the Disease Activity Score in 28 joints using the Erythrocyte Sedimentation Rate (DAS28-ESR). ESR is an inflammatory parameter. The Shapiro–Wilk, Spearman's Correlation, Independent Samples t, Mann-Whitney U and Chi-square tests were used. In the correlation analysis, a dummy coding was performed as male: 0 / female:1. The effect size (d) was calculated for the FRT result of the intergroup comparison.

The average disease duration of patients were 4 years (range 1 to 10 years) in the RA group. In the RA group, 5 patients had moderate (DAS28-ESR < 5.1) and 16 (76.2%) had high (3.3 > |DAS28-ESR| < 5.1) activity of the disease. The FRT results showed that the

RA group (median 20.47 cm) had significantly lower reach distance compared to the non-RA group (median 40.25 cm) ($P < 0.05$) and a huge effect size was observed ($d = 3.526$). No significant relationship was between the demographic factors and FRT outcomes except gender and height ($P > 0.05$). There were significant correlations between the FRT result and gender ($r = -0.737$, $P < 0.001$), height ($r = -0.631$, $P < 0.01$), DAS28-ESR ($r = -0.789$, $P < 0.001$), and ESR ($r = -0.741$, $P < 0.001$) in the RA group. It can be said that the high levels of inflammation observed in RA patients will cause balance disorder. This should be taken into account when designing a balance exercise plan in RA patients.

Keywords: Balance Disorder; Rheumatoid Arthritis; Inflammation; Functional Reach Test.

MYKOLA GOGOL'S WAYS OF EXPRESSION OF CULTURAL IDENTITY IN "EVENINGS ON A FARM NEAR DYKANKA"

MYKOLA GOGOL'UN "DYKANKA YAKININDA BİR ÇİFTLİKTE AKŞAMLAR" ADLI ESERİNDE KÜLTÜREL KİMLİĞİ İFADE YOLLARI

Doç. Dr. Nadiia Senchylo-Tatlilioglu
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, TÜRKİYE

ÖZET

Küreselleşen bir dünyada değişen kültürel düzenlerin, "kültürel savaşların" olduğu bir zamanda yaşıyoruz, bu nedenle farklı tarihsel dönemlerde kültürel kimliğin çeşitli çalışmaları araştırmacıların dikkatini çekiyor. Seçkin yazar Mıkolai Gogol'un eseri, araştırma için önemli bir kaynak olmaya devam ediyor. M. Gogol, dünya edebiyatının zirvesi sayılan ve ilgisini kaybetmeyen eserlerin yazarı olarak karşımıza çıkıyor. M. Gogol'un iki ciltten oluşan ve dikkatimizi çeken ilk kitabı "Dykanka Yakınında Bir Çiftlikte Akşamlar" (1831-1832) adlı kitaptır. Eserlerde yazar, Ukrayna'daki hayatı farklı tarihsel dönemlerde -17. 18 ve 19. yüzyıllarda- tasvir ediyor. Gogol'un çalışması, tüm dünya için Ukrayna hakkında bir bilgi kaynağı olmuştur. Gogol'ün sanat eserinde kültürel kimliğin ifade edilmesinin başlangıç noktası, ortak değerler, yaşam tarzı, ahlaki ilkeler, zevkler, tercihler etrafında bütünleşmedir. Bu çalışma, yazarın eseri inşa etmek için kullandığı kültürel kimliği ifade etmenin sanatsal yollarını analiz edecektir. Eserin kompozisyon, üslup, tematik seviyelerde analizi, yazarın esere temel oluşturan ana kültürel kimliklerin belirlenmesini sağlamaktadır. Kompozisyon düzeyinde, yazar Ukrayna halk sanatına (şarkılar, efsaneler) hitap eder ve hikâyeleri anlatıcılarla birleştirir. Stilistik ve tematik seviyelerde, örneğin, antitezin sanatsal alımının yardımıyla, M. Gogol, "kendi" ve "yabancı" karşıtlığını gösterir. Bu çalışma, dünyaca ünlü yazar M. Gogol'ün "Dykanka yakınındaki bir çiftlikte Akşamlar" adlı eserinde ulusal bir kimlikle sosyo-kültürel ortamı oluşturan ve temsil eden teknikleri ortaya çıkaracaktır.

Anahtar Kelimeler: Mykola Gogol, ulusal kimlik, kültürel kimlik, antitez, değerler.

ABSTRACT

We live in a time of changing cultural orders, "cultural wars" in a globalizing world, so various studies of cultural identity in different historical periods attract the attention of researchers. The work of distinguished author Mykola Gogol remains an important resource for research. M. Gogol appears as the author of works that are considered the pinnacle of world literature and that have not lost their relevance. M. Gogol's first book, consisting of two volumes and attracting our attention, is "Evenings on a Farm Near Dykanka" (1831-1832). In the works, the author describes life in Ukraine in different historical periods -17th century. It depicts the 18th and 19th centuries. Gogol's work has become a source of information about Ukraine for the whole world. The starting point for

the expression of cultural identity in Gogol's work of art is the integration around common values, lifestyle, moral principles, tastes, preferences. This study will analyze the artistic ways of expressing the cultural identity that the author used to construct the work. The analysis of the work at the composition, style and thematic levels enables the author to determine the main cultural identities that form the basis of the work. At the compositional level, the author addresses Ukrainian folk art (songs, legends) and combines stories with narrators. At the stylistic and thematic levels, for example, with the help of the artistic reception of the antithesis, M. Gogol demonstrates the opposition of "own" and "alien". This study will reveal the techniques that constitute and represent the socio-cultural environment with a national identity in the work of the world famous writer M. Gogol called "Evenings on a farm near Dykanka".

Key Words: Mykola Gogol, national identity, cultural identity, antithesis, values.

1. GİRİŞ

Ünlü yazar Mykola Gogol'un “Dykanka Yakınında Bir Çiftlikte Akşamlar” çalışması, bu alanda yapılan çalışmalar için önemli bir kaynak olmaya devam ediyor (Keskin, 2020; Uzelli, 2003). 1828 yılında, genç Mykola Gogol, kariyer yapma niyetiyle St. Petersburg'a geldi. Daha sonra orada iki ciltlik sanat eserini yayınladı - "Dykanka Dolayındaki Çiftlik Geceleri" adlı eserini 1831 ve 1832 yıllarında yayınlandı. Bu eserler çok başarılıydı. Eserlerdeki olaylar Ukrayna'da geçen hikâyelerdi. Bu eserler Rusça yazılmıştır, ancak eserlerinde birçok Ukraynaca kelime ve ifadeyi içeren özel bir dil kullanmıştır. Çocukluğu geleneksel bir Ukrayna ortamında geçen Mykola Gogol, "Dykanka Dolayındaki Çiftlik Geceleri" adlı eserinde, geleneksel Ukrayna lezzetini yabancı bir Rus dilinde aktaramadığı için Rus ve Ukrayna dillerinin unsurlarını birleştirmiştir. Semenchenko'ya göre anadili Ukraynaca olan Gogol, Ukraynalı olması, o dönemin Rusya'da neredeyse hiç bilinmeyen Ukrayna kültürünü bilmesi ve eserlerini çevirmiş olması nedeniyle Rus edebiyatında da önemli bir yer edinmiştir. Böylece, Gogol, Rus okuyucular için de ünlü olmuştur (Семенченко, 2009). V. Ageyeva, bir şair veya romancı için dil değiştirmenin her zaman son derece zor bir süreç olduğunu söylemektedir. Poltava'lı bu büyük yazar için, kendi "iki ruhun" yüzleşmesi” ifadesini kullanmıştır. Diğer taraftan modern bir ifadeyle söylemek gerekirse, “iki ulusal kimliğin yüzleşmesi” olarak da söylenebilir (Агеєва, 2019).

1820'lerin ortalarından itibaren Rus edebiyatında milliyet meselesi çok önemli hale geldi. Yeni romantizm gelenekleri, Rus yazarların Batı edebi modellerini kopyalamaktan uzaklaşmasına yol açtı ve halk temaları giderek daha popüler hale geldi. Ukrayna halk şarkıları ve Ukrayna şairlerinin şiirleri bazen Rus dergilerinde yayımlandı. Bu bağlamda, 1827'de Mihail Maksimovich'in Ukrayna şarkılarından oluşan bir koleksiyonu yayımlandı. Ayrıca, "Ukrayna Bülteni", "Ukrayna Dergisi" ve "Ukrayna Almanak" gibi yayınlar da çıktı. Bunlar Ukrayna’da da kısa sürede popüler oldu. Araştırmacı Yuriy Barabash, Gogol'ün eserini ayıran ve onu Rus edebiyatında benzersiz bir fenomen haline getiren özellikler olan "romantik tarihsel gelenek ve onun acımasızlığının komedi ve grotesk unsurlarla, dini katılığın fanteziyle, hüznün kahkahayla birleşimi" olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, yazarın Rusya'daki çalışmalarının başlangıcında orada tamamen bilinmeyen ve bu nedenle egzotik olarak algılanan Ukrayna barok geleneğinden geldiğini iddia etmektedir (Семенченко, 2009).

Hasan Ali Edize göre, “Çiftlik Geçeleri”ndeki hikâyelerin en büyük özelliği bunların idyllique (kır hayatına ait, sessiz, sakin) bir nitelik taşımaları idi. “Çiftlik Geceleri”nin birinci bölümündeki “Mayıs Gecesi” ile “Soroçyntsi Fuarı” Gogol’un kır yaşamı betimlemelerine en güzel birer örnek oluştururlar (Ediz, 1998).

2. ÇALIŞMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı; yazarın "Dykanka dolaylarındaki Çiftlik Geceleri" adlı kitabından yeni ve özgün eserler yaratmak için kullandığı kültürel kimliği ifade etme biçiminin sanatsal yollarını analiz etmektir. "Dykanka Dolaylarındaki Çiftlik Geceleri" eserlerinin kompozisyon yapısının özelliklerinin analizi ve yazarın sanatsal antitez tekniğini kullanması, Mykola Gogol'un hikayelerinin temelini oluşturan kültürel kimlikleri ortaya konacaktır.

3. METOD

Bu çalışmada, konunun amaçları doğrultusunda, literatür taraması yapılmıştır. Elde edilen bilgiler, çalışmanın amacı doğrultusunda betimlenmiştir.

4. ÇALIŞMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

4.1. "Dykanka Dolayındaki Çiftlik Geceleri" Adlı Eserlerinin Kompozisyon Yapısının Özellikleri

Yayıncı, önsözüyle "Dykanka Dolaylarındaki Çiftlik Geceleri" hikâyeleri döngüsünü başlatan arıcı Sarı (Rudıy) Panko'dur. Resmi olarak, "Dykanka Dolayındaki Çiftlik Geceleri"nin birinci ve ikinci kitaplarının yalnızca giriş bölümünün yazarlığı ona aittir. Diğer hikâyeler, diğer hikâye anlatıcıları tarafından anlatılır. Din katipi (dyachok) Homa Grigorovich, “İvan Kupala'nın Arifesinde Akşamı”, “Kayıp Mektup”, “Büyülü Yer”, Stepan İvanoviç Kurochka (Shponka'nın hikayesi), “korkunç hikayelerin anlatıcısı”, bezelye paniği hikayeyi anlatıyor “Korkunç İntikam”, “Sorochinsky Fuarı” ve “Mayıs gecesi”. Anlatıcıların ve anlatım türlerinin değişmesi - "Akşamlar" da 2 ana anlatım türü, romantik-duygusal ve günlük-taşralı - döngünün uyumlu bir kompozisyonunu ortaya çıkartmıştır.

Bu nedenle, örneğin, V. Gippius, döngüde dört kompozisyon çifti seçmiştir. Bunlar sırasıyla şunlardır:

1) Bir halk biçimine sahip bir diyakozun 2 öyküsü ("Kayıp Mektup" ve "Büyülü Yer")

2) Hafif güçlerin şeytani olanlarla rekabetini daha ciddi bir şekilde anlatan 2 aşk hikayesi ("Mayıs Gecesi" ve "Noelden Önceki Gece")

3) İblislerle tartışmaya çalışan herkesin öldüğü iki peri masalı-trajedi ("İvan Kupala'nın Arifesinde Akşamı" ve "Korkunç İntikam")

4) Demonolojinin dışında kalan 2 hikâye (“Ivan Fedorovich Shponka ve teyzesi”) ve (“Sorochyntsi Fuarı”) (Гиппиус, 1994).

Mykola Gogol'un Ukrayna halkından veya yazarın eserlerinden alıntılar kullanması da hikâyelere bir kompozisyon duygusu veriyor. Örneğin: "Sorochyntsi Fuarı" hikâyesi eski bir efsanenin sözleriyle başlar:

« Мені нудно в хаті жить.
Ой, вези ж мене із дому,
Де багацько грому, грому,
Де гопцюють все дівки,
Де гуляють парубки!» (Гоголь: 2017).

"Sorochyntsi Fuarı"nın ikinci bölümü, eski bir Ukrayna komedisinden sözlerle başlıyor:

«Що, боже то мій, господе! чого нема на той ярмарці! Колеса, скло, дьоготь, тютюн, ремінь, цибуля, крамарі всякі… так, що хоч би в кишені було рублів і з тридцять, то й тоді б не закупив усієї ярмарки» (Гоголь: 2017).

Bu çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümleri, Ukrayna edebi dilinin kurucusu sayılan Ivan Kotlyarevsky'nin "Aeneid" adlı eserinden şu sözlerle başlamaktadır:

«Чи бачиш, віи який парнище?
На світі трохи естъ таких.
Сивуху так, мов брагу, хлище!

«Хоть чоловікам не онее,
Та коли жінці, бачиш, тее,
Так треба угодити…» (Гоголь: 2017).

Beşinci bölümün başında Mykola Gogol, bir Ukrayna halk şarkısından sözler kullanıyor:

«Не хилися, явороньку,
Ще ти зелененький;
Не журися, козаченьку,
Ще ти молоденький!» (Гоголь: 2017).

Dokuzuncu bölüm bir halk masalından alıntılarla başlamaktadır:

«Ще спереду і так, і так;

А ззаду, ей же ей, на черта!» (Гоголь: 2017).

On birinci bölümde, metinden önce bir ata sözü gelmektedir:

«За моє ж жито та мене й побито». (Гоголь: 2017).

On ikinci bölümde Ukraynalı yazar Hulak-Artemovsky'nin "Bay ve Köpek" masalından şu sözler aktarılmaktadır:

«Чим, люди добрі, так оце я провинився?
За що глузуете? – сказав наш неборак. –
За що знущаетесь ви надо мною так?
За що, за що?» – сказав, та й попустив патьоки,
Патьоки гірких сліз, узявшися за боки» (Гоголь: 2017).

Sorochyntsi Fuarı'nın on üçüncü bölümünde, Mykola Gogol Ukrayna halk şarkılarından alıntılar yapmaktadır:

«Не бійся, мотінко, не бійся,
В червоні чобітки обуйся.
Топчи вороги
Під ноги;
Щоб твоі підківки
Бряжчали!
Щоб твоі вороги
Мовчали!»; (Гоголь: 2017).

«Зелененький барвіночку,
Стелись низенько!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько!

Зелененький барвіночку,
Стелись щи нижче!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще ближче!» (Гоголь: 2017).

"Mayıs Gecesi" hikayesinde Ukrayna halk şarkılarından alıntılar da dikkatleri çekmektedir:

«Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, мое серденько!» (Гоголь: 2017).

«Ой та, місяцю, мій місяченьку!
І ти, зоре ясна!
Ой, світіть там по подві'рі,
Де дівчина красна» (Гоголь: 2017).

"Noelden Önceki Gece" öyküsünde Kazak şarkısından ve Noel tatillerinde söylenen geleneksel Ukrayna şarkılarından alıntılar görülmektedir:

«Мені з жінкою не возиться…» (Гоголь: 2017).
«Щедрик, ведрик!
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски! (Гоголь: 2017).

Birincisi, yazarın böyle bir kompozisyon kararı, eserlerde ön plana çıkarılan kahramanların kültürel kimliğini ve olayların meydana geldiği geleneksel kültürel arka plan vurgulanmaktadır. İkincisi, Mykola Gogol, Ukrayna halk sanatının tür çeşitliliğine ve zenginliğine açıkça işaret etmekte ve böylece eserlerinde kültürel kimliğin ifadesini açıkça vurgulamaktadır.

4.2. Mykola Gogol'ün Kültürel Kimliği ve Sanatsal Antitez Tekniğinin Kullanımı

Antitez; daha fazla inandırıcılık için izlenimleri geliştirmek için iki karşıt fakat ilgili kavramın, fenomenin, şeyin, fikrin ve görüntünün kasıtlı olarak vurgulanan yan yana getirilmesinden oluşan retorik bir figürdür. Bu nedenle I. Kochan şunları belirtmektedir: "Modern dilbilim ve retorikte antitez, içerikte zıt, zıt kelimelerin (imgelerin) yan yana gelmesi olarak anlaşılır"(Кочан, 2008). L. Palyuga'ya göre, dildeki zıtlıklar temelinde, genellikle antitez gibi popüler bir üslup figürü yaratılır – belirli yaşam gerçeklerini, fenomenleri, düşünceleri, görüntüleri birbiriyle karşılaştırmak, güçlendirmek için bir yan yana koyma. anlatılmak istenenin izlenimi, anlatılması, bir şeyin vurgulanması, daha canlı yansıtılması için geçerlidir (Палюга, 2006).

Mykola Gogol eserlerinde sıklıkla antitez kullanır. İyi ve kötüyü, kahkaha ve hüznü, güzellik ve çirkinliği, köy ve şehri, zenginlik ve yoksulluğu, Ukraynalılar ve Moskovalıları, gece ve gündüzü, aydınlık ve karanlığı vs. sürekli olarak karşılaştırır.

Antitezin kabulü, temel özellikleri paralellik ve simetri olan, ifadenin kendine özgü bir sözdizimsel bileşimini gerektirir. Antitezin dilbilimsel ve estetik kategorilere ait olmasını mümkün kılan özellikler bunlardır.

Mykola Gogol, "Dykanka yakındaki bir çiftlikte akşamlar" adlı eserinin önsözünde, asil ve çiftlik yaşamını ve Ukrayna köy akşamlarını şehir balolarıyla karşılaştırır (antitez – balo – gençlik eğlencesi (вечорниці)). «Это у нас вечерницы! Они, изволите видеть, они похожи на ваши балы; только нельзя сказать чтобы совсем. На балы если вы едете, то именно для того, чтобы повертеть ногами и позевать в руку; а у нас

соберется в одну хату толпа девушек совсем не для балу, с веретеном, с гребнями…».

Bir düğün – cenazesinin antitezi, "Sorochyntsi Fuarı" hikayesinde de görülebilir: «…только не будет музыки на нашей свадьбе: будут дьяки петь вместо кобз и сопилок».

Kantor Foma Hryhorovych'ın görünüşünün ve alışkanlıklarının açıklaması da antitez aracılığıyla gerçekleştirilir:

«Он никогда не носил пестрядевого халата, какой встретите вы на многих деревенских дьячках; но заходите к нему и в будни, он вас всегда примет в балахоне из тонкого сукна, цвету застуженного картофельного киселя…»;

«Никто не скажет также, чтобы он когда-либо утирал нос полою своего балахона, как то делают иные люди его звания; но вынимал из пазухи опрятно сложенный белый платок, вышитый по всем краям красными нитками».

Ya da "Sorochyntsi Fuarı" öyküsünde gencin giyimi de antitez üzerinden değerlendirilmektedir: «Одна свитка больше стоит, чем твоя зеленая кофта и красные сапоги».

Gogol, Dykanka Çiftliği'ni St. Petersburg şehriyle (köy ve şehrin antitezi) karşılaştırır.

«И то сказать, что там дом почище какого-нибудь пасичникова куреня. А про сад и говорить нечего: в Петербурге вашем, верно, не сыщете такого»… «…дороги по хуторам нашим не так гладки, как перед вашими хоромами».

Bu nedenle Mykola Gogol, karşılaştırmalarda antitez kullanır ve tasvir edilen olaylardan, görüntülerden veya karakterlerden sürpriz etkisini artırır. Yazar, antitez yardımıyla öykülerde kültürel kimlikleri seçmiştir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Mykola Gogol, "Dykanka Dolayındaki Çiftlik Geceler"de Ukraynalıların kültürel kimliklerini yeniden canlandırmıştır. Bu katkıları şu şekilde özetlenebilir:

1) Belirli bir yazar tavrıyla, Ukraynalıların kültürüne ilişkin derin bilgi ve anlayışa dayanan Ukrayna halkının yaşamının orijinal renkli resimlerini yeniden yaratmıştır.
2) Eylem yeri (zaman ve mekan) orijinal Ukrayna toprağı, yazarın anavatanı olan Poltava bölgesidir. Yazar, Ukraynalıların gelenek ve göreneklerini, kutlamalarını, günlük yaşamlarını, alışkanlıklarını vb. şimdiye kadar bilinmeyen, gizemli ve çok renkli dünyasını okuyucuya göstermiştir.
3) İşlerin merkezinde derin ve gizemli bir "Ukraynalı ruhu" ya da diğer kimliklere zıt bir Ukraynalı kimliği vardır. Yazar, Ukraynalıların kültürel kimliğini vurgulamak için antitez kullanmıştır.
4) Eserlerin duygusal yapısı hem hüzün hem de neşe açısından zengindir, okuyucuya çeşitli duygular hissettirmektedir: Komik kahkaha, hüzün, trajik deneyimler. Böylesine duygusal bir dünya, Ukrayna folklorunun ve

dolayısıyla 17. ve 19. yüzyılların edebi geleneğinin de bir karakteristiğini yansıtmaktadır.

Mykola Gogol'ün öykülerindeki kültürel kimlikler, sanatsal antitez tekniği sayesinde ifade edilir. M. Gogol'un "Dykanka yakındaki bir çiftlikte akşamlar" öykülerindeki kültürel kimlikler, "kendi ve yabancı" veya "kendi ve yabancı kültürel çevre" olarak bölünme yoluyla oluşturulur.

KAYNAKLAR

Ediz, Hasan Ali (1998). Gogol Üzerine. Gogol. Mayıs Gecesi. Engin Matbaacılık Topkapı. İstanbul.

Keskin, U. (2020). Gogol'un Yaşam Öyküsünün Eserlerindeki Yansımaları. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi , 5 (1) , 307-323 . DOI: 10.31454/usb.723550

Uzelli, G. (2003). Gogol Gerçekçiliği ve Rus Resim Sanatındaki Yansımaları. Sanat Tarihi Yıllığı , 0 (16) , 89-106 .

Агеева В. (2019). Как Гоголь с Мицкевичем высмеивали россиян. https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-russian-47775877

Гиппиус В.(1994). Гоголь. (Судьбы. Оценки. Воспоминания. XIX–XX вв.). СПб: Logos. http://feb-web.ru/feb/gogol/critics/gzd/gzd-009-.htm

Гоголь М. (2017). Вечори на хуторі біля Диканьки : повісті / Микола Гоголь; пер. з російської. Навчальна книга - Богдан. Тернопіль.

Кочан І. М. (2008). Лінгвістичний аналіз тексту: Навч. посіб. Знання, Київ.

Полюга Л. М. (2006). Повний словник антонімів української мови. Довіра, Київ.

Семенченко О. (2009). Микола Гоголь як провідник української культури у світ. https://web.archive.org/web/20170113012200/http://www.radiosvoboda.org/a/1566234.html.

THE SIGNIFICANCE OF THE SAFAVI STATE ON THE GREAT SILK ROAD IN EAST-WEST TRADE

BÖYÜK İPƏK YOLU ÜZƏRİNDƏ YERLƏŞƏN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ŞƏRQ-QƏRB TİCARƏTİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Sevinj Gurbanova
Azerbaijan University of Languages Azerbaijan Institute of History named after A.A.Bakikhanov NASA Azerbaijan

ABSTRACT

The "Great Silk Road" stretching for centuries from the Pacific to the Atlantic coast ensured the development of trade between countries located in a large geographical area. The location of the Safavid state, one of the strongest states of its time, on the Great Silk Road determined its role in the formation and development of trade relations between Eastern and Western countries, in its domestic and foreign policy.

In the presented study, the role of the Great Silk Road in the trade relations between Eastern and Western countries after the establishment of the Safavid state is studied, based on historical facts that prove the existence of several directions of the Great Silk Road and the passage of various routes from Asia to the West. From one of the directions passing through the territory of Azerbaijan caravans were leaving for Europe along the Mediterranean and Black Sea coasts. The passage of the Great Silk Road through the territory of Azerbaijan gave a strong impetus to the development of sericulture in many of its cities, such as Darband, Shirvan, Ganja, Tabriz, Nakhchivan. Along with silk, spices, silver, gold and other products were transported from the East to the West, while cloth, mercury, tin, zinc, etc. were transported from the West to the East.

After the great geographical discoveries, the Silk Road lost its importance in the second half of the 17th century. Undoubtedly, this process also affected the economic life of the Safavid state on the Silk Road. There was almost no need for the Great Silk Road after the discovery of the sea route to India. The Safavid state was still important because it was located at the main trade and transport junction between East and West. Thus, there was a competition between the Ottoman state, Portugal and Venice on East-West trade routes. This, in turn, affected the relations of these countries with the Safavid state.

Shah Abbas I decided to move the capital of the Safavid state from Qazvin to Isfahan in 1590. One of the main reasons for this was the position of the city of Isfahan at the crossroads of trade routes. In the presented study, one of the reasons for the establishment and expansion of relations with the Safavid state of Western European countries such as Italy, Spain, Britain, and Portugal is investigated, as well as its convenient geographical position, location at the trade and transport junction.

Keywords: Safavid state, trade, Western countries, Silk Road

XÜLASƏ

Sakit okeandan Atlantik okeanı sahillərinə qədər yüzillər boyunca uzanan "Böyük İpək Yolu" böyük bir coğrafiyada yerləşən ölkələr arasında ticarətin inkişafını təmin etmişdi. Dövrünün güclü dövlətlərindən biri olan Səfəvi dövlətinin Böyük İpək yolunun üzərində yerləşməsi onun daxili və xarici siyasətinə, Şərq və Qərb ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin formalaşması və inkişafında rolunu müəyyən etmişdi.
Təqdim olunan araşdırmada Böyük İpək Yolunun bir neçə istiqamətinin olmasını və Asiyadan Qərbə tərəf müxtəlif yolların keçdiyini sübut edən tarixi faktlara əsaslanaraq, Səfəvi dövlətinin yaranmasından sonra Şərq və Qərb ölkələri arasında ticarət əlaqələrində rolu tədqiq olunur. Azərbaycan ərazisindən keçən istiqamətlərin birindən karvanlar Aralıq və Qara dəniz sahili ilə Avropaya yola düşürdülər. Böyük İpək Yolunun Azərbaycanın ərazisindən keçməsi onun Dərbənd, Şirvan, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan kimi bir çox şəhərlərində ipəkçiliyin inkişafına güclü təkan vermişdi. Şərqdən Qərbə ipək ilə yanaşı, ədviyyat, gümüş, qızıl və digər məhsullar daşındığı halda, Qərbdən Şərq ölkələrinə mahud parça, civə, qalay, sink və s. aparılırdı.
Böyük coğrafi kəşflərdən sonra İpək Yolu öz əhəmiyyətini XVII əsrin ikinci yarısında itirdi. Bu proses sözsüz ki, İpək Yolu üzərində yerləşən Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatına da təsir etdi. Böyük İpək Yoluna Hindistana dəniz yolu kəşf olunduqdan sonra demək olar ki, ehtiyac olmamışdır. Səfəvi dövləti isə hələ də Şərq-Qərb arasında əsas ticarət və nəqliyyat qovşağında yerləşdiyinə görə əhəmiyyət kəsb edirdi. Beləki, Osmanlı dövləti, Portuqaliya və Venesiya arasında Şərq-Qərb ticarət yolları üstündə rəqabət gedirdi. Bu da öz növbəsində bu ölkələrin Səfəvi dövləti ilə münasibətlərinə təsir etmişdi.
I Şah Abbas 1590-cı ildə Səfəvi dövlətinin paytaxtını Qəzvindən İsfahana köçürmək qərarına gəldi. Bunun əsas səbəblərindən biri İsfahan şəhərinin ticarət yollarının kəsişməsindəki mövqeyi idi. Təqdim olunan tədqiqatda İtaliya, İspaniya, Britaniya, Portuqaliya kimi Qərbi Avropa ölkələrinin Səfəvi dövləti ilə əlaqələrinin qurulması və genişləndirməsinin səbəblərindən biri də onun əlverişli coğrafi mövqeyi, ticarət və nəqliyyat qovşağında yerləşməsi araşdırılır.

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, ticarət, Qərb ölkələri, İpək yolu

GİRİŞ

Qədim karvan yolları Hindistan və Çindən Avropaya qədər Azərbaycan ərazisindən keçərək Aralıq dənizi və Qara dənizə kimi uzanırdı (Bayramlı, 2017, s. 301). Şərq-Qərb arasında əhəmiyyətli ticarət yolu - "Böyük İpək Yolu"nun üstündə yerləşən dövlətlərdən biri XVI-XVIII əsrlərdə mövcud olan Səfəvi dövləti idi. Dünyada əsas tranzit ticarət yolunun üzərində yerləşməsi Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatına, o cümlədən ticarət əlaqələrinin inkişafına böyük təsir edib.
1501-ci ildə İsmayılın Təbriz şəhərində özünü şah elan etməsi ilə Səfəvi dövlətinin əsası qoyuldu. Bununla, I Şah İsmayıl Ağqoyunluların hakimiyyətinə son qoyaraq güclü mərkəzi hakimiyyətə malik bir dövlət yaratdı.

T.Nəcəfli (2020) tədqiqatında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Asiya ilə Avropa arasında ticarət yolları üstündə yerləşməsinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, Səfəvi dövlətinin tranzit daşımalardan böyük gəlir götürdüyünü qeyd etmişdi. Şah I İsmayıl

Avropa ölkələri ilə əlaqələr qurduqdan sonra Səfəvi dövlətinin paytaxtı Təbrizə Avropadan ticarət missiyaları gəlməyə başladılar (Nəcəfli, 2020, s. 296). Sonrakı Səfəvi hökmdarların, xüsusilə də Şah I Abbasın hakimiyyət dövründə bu əlaqələr daha da genişlənmişdi. Tarixi faktdır ki, I Şah Abbas 1599-cu ildə Avropa ölkələrinə nümayəndə heyətini göndərəndə Antoni Şerli ilə bir sıra dövlət başçılarına xüsusi fərman göndərmişdi. Burada Səfəvi dövlətində sərbəst ticarət etmək hüququnun xristian dininə mənsub olan bütün tacirlərə verilməsi qeyd olunmuşdu. Fərmanda xristian tacirlərinə bir sıra güzəştlər də öz əksini tapmışdır. Həmçinin I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə ticarətin inkişafı üçün yollar abadlaşdırılmış, karvansaralar tikilmiş və karvan yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün quldurlara qarşı mübarizə gücləndirilmişdi (Süleymanov, 2021, s.183). Yaqub Mahmudov tədqiqatlarında qeyd edirdi ki, Səfəvi dövlətinin tarixi ərazisini bərpa etmək üçün Şah I Abbas ilk ölkə üçün iqtisadi əhəmiyyət əraziləri Osmanlı dövlətindən geri almaq üçün onunla müharibəyə hazırlaşırdı (Mahmudov, s. 100). Beləliklə, Səfəvi dövləti qərbdə Osmanlı dövləti, Avropa ölkələri, şərqdə isə Hindistan, Çin və digər ölkələr ilə ticarət əlaqələri qurmuş və bu əlaqələri genişləndirmişdi.

TƏDQİQAT

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ ƏRAZİSİNİN GENİŞLƏNMƏSİ

Ağqoyunlu dövlətini bürümüş böhran 1497-ci ildə özünü büruzə verməyə başladı. 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandıqdan sonra əsas məqsəd mərkəz hakimiyyəti gücləndirmək idi. 1503-1508-ci illərdə I Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyətinin əsas məqsədi keçmiş Ağqoyunlu dövlətinə məxsus əraziləri ələ keçirmək idi. 1503-1504-cü illərdə Fars və İraq-i Əcəm vilayətlərinin fəthi nəticəsində İsfahan, Kaşan, Qum, Yəzd, Kirman, Şiraz, Kazerun, Şüştər və digər şəhərlər qızılbaş ordusu tərəfindən tutuldu (Musalı, 2011, s.139; 141). Azərbaycan və İranın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına alan I Şah İsmayıl diqqətini Şərqi Anadoluya yönəltdi. Şərqi Anadolu strateji baxımından çox önəmli ərazi olaraq karvan ticarət yolları üstündə yerləşirdi. Nəticədə, 1507-ci ildə Şərqi Anadolu Səfəvi dövlətinə birləşdirildi. Çox keçmədi ki, 1508-ci ildə Şərqi Anadolunun ardınca dini-ideoloji cəhətdən önəmli olan İraq və İran (Xorasan istisna olmaqla) fəth olundu (Əfəndiyev, 2007, s. 55). Eyni ildə İranın cənub-qərb bölgəsində olan Luristan və Xuzistan əmirlikləri tutuldu. 1509-cu ildə o, Şirvanın asılılığını gücləndirdi (Musalı, 2011, s. 177). 1510-cu ildə isə Mərv yaxınlığında döyüşdə I Şah İsmayılın özbək hökmdarı Məhəmməd Şeybanini məğlub etməsi ilə Xorasan vilayəti Səfəvi dövlətinə keçdi (Əfəndiyev, 2007, s. 55). Buna baxmayaraq, I Şah İsmayılın ölümündən sonra, vaxtaşırı bu ərazilərə qonşu dövlətlər tərəfindən yürüşlər olmuş, bir sıra ərazilər Səfəvi dövlətinin əlindən çıxmışdı.

I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə I Sultan Süleyman iki dəfə Azərbaycana yürüş etmişdi (Əfəndiyev, 2007, s. 79; 83). Onun hakimiyyəti dövründə Şirvanın Səfəvi dövlətinə daxil olması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. O.Əfəndiyev öz tədqiqatlarında (2007, s. 88) qeyd etmişdi ki, cənub və şimal vilayətlərinin Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibində birləşməsi ölkənin sonrakı iqtisadi inkişafına, o cümlədən ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratmışdı.

Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövləti geniş ərazini əhatə edirdi. Dövlətin ərazisinə Təbriz, Qarabağ, Çuxursəd, Diyarbəkr, Ərzincan, Həmədan, Herat, Fars, Kirman, İraq-i Əcəm,

Kirmanşah-Kəlhur, Mərv, Məşhəd, Astarabad əyalətləri daxil idi. Luristan, Xuzistan, Bidlis, Sistan, Şirvan, Şəki, Qəndəhar, Gilan, Mazandaran, Bədəxşan vilayətləri və Gürcüstan knyazlıqları isə Səfəvi dövlətindən asılı idilər (Musalı, 2011, s. 294). Tofiq Mustafazadə (2002) öz əsərində qeyd etmişdi ki, Səfəvi dövləti öz hüdudlarını genişləndirərək, təxminən 3 mln. kv.km əraziyə sahib olan imperiya idi. Qeyd etmək lazımdır ki, cənub-şərqdə Səfəvi dövləti Böyük Moğollar dövləti ilə həmsərhəd idi. Baxmayaraq ki, I Şah İsmayıl Moğollar ilə ittifaq münasibəti qurmuşdu, lakin onlar arasında çox vacib hərbi-strateji əraziyə görə münaqişə yaranmışdı. Bu münaqişə İran və Hindistan arasında əsas şəhərlərdən biri olan Qəndəhara yiyələnmək uğrunda baş vermiş və o əldən ələ keçmişdi. Nəticədə isə Moğol padşahı Hümayun I Şah Təhmasibin hərbi yardımı müqabilində Qəndəharı ona güzəştə getmişdi (Əfəndiyev, 2 007, s.113).

Öz təbii sərvətləri və vacib strateji mövqeyinə görə Azərbaycan Səfəvi dövləti həmişə qonşu dövlətlərin diqqət mərkəzində olub. Azərbaycanın xam ipək, pambıq, zəfəran və bir çox digər məhsullarına qonşu ölkələrdə tələbat var idi. Xüsusilə ipək və pambıqdan hazırlanan məmulatlar, meyvə qurusu Avropa ölkələrində məşhur idi. Bununla yanaşı, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin mühüm strateji əhəmiyyətli ticarət yollarının üzərində yerləşməsi qonşu dövlətlərin onunla siyasi, diplomatik və iqtisadi əlaqələr yaratmasına səbəb olmuşdu (Mustafazadə, 2002).

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏSAS TİCARƏT YOLLARI ÜZƏRİNDƏ YERLƏŞƏN ŞƏHƏRLƏRİ

Səfəvi dövlətində ticarətin inkişafında şəhərlərin böyük rolu var. Burada Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Qəzvin, Marağa və bir çox digər şəhərlər mühüm iqtisadi mərkəzlər idi. Bu şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olmaqla, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatında önəmli rol oynayıblar. Sənətkarlar, tacirlər və ruhanilər məhz şəhərlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərirdilər. Səfəvilər dövründə toxuculuq, zərgərlik, xalçaçılıq, dulusçuluq və digər sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdir (Musalı, 2011, s. 364). Təxminən 300 min əhalisi olan Təbriz şəhərini Şah I İsmayılın Səfəvi dövlətinin paytaxtı elan etdi. Təbriz şəhərinin əhalisinin əksəriyyətini tacirlər və sənətkarların təşkil etməsi, burada ipəktoxuma və pambıq parçanın istehsalına, onun mühüm ticarət şəhəri kimi tanınması və inkişafına töhfə vermişdi. Bu məhsullar xarici bazarlara - Osmanlı dövləti və Avropa şəhərlərinə göndərilirdi. Xüsusilə göndərilən məhsullar arasında ipək parçalar üstünlük təşkil edirdi. Lakin XVI əsrin ikinci yarısında Təbriz şəhərinin ticarət əhəmiyyəti osmanlı basqınları nəticəsində zəifləmişdi. Oqtay Əfəndiyev (2007, s. 273) Təbriz haqqında məlumat verən ingilis diplomatı Antoni Cenkinsona əsaslanaraq qeyd etmişdi ki, "Təbriz İranın (Azərbaycanın - Q.S.) ən böyük şəhəri olmasına baxmayaraq, tacirlər üçün əvvəlki əhəmiyyətini itirib..." Şəhərin özünün ticarət əhəmiyyətini itirməsinin səbəblərindən biri də paytaxtın Qəzvinə köçürülməsi idi. Təbriz şəhərində ticarət dövriyyəsinin azalmasına XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Aralıq dənizinin şərqində yerləşən limanları işğalı ilə də əlaqəli idi (Əfəndiyev, 2007, s. 275).

İpəkçiliyin əsas mərkəzlərindən biri olan Şamaxı şəhəri Şirvanın həm iqtisadi həm də mədəni mərkəzi idi. Səfəvi dövləti Şirvanı tutduqdan sonra bu şəhər Şirvan bəylərbəyliyinin paytaxtı oldu. XVI əsrdə ipəyin istehsalı və ticarəti Cənubi Qafqazda əsasən Şamaxı və Ərəşdə təmərküzləşmişdi (Əfəndiyev, 2007, s. 280). İpək almaq üçün

Şamaxı şəhərinə digər ölkələrdən tacirlər üz tuturdu, beləki Şirvan ipəyi öz yüksək keyfiyyəti ilə seçilirdi.
XVI əsrdə Səfəvi dövlətinin ticarət həyatında əsas rol oynayan şəhərlərdən biri Ərdəbil idi. Məhz Ərdəbil şəhəri Gilan-Şirvan-Təbriz-İrana aparılan ipəyin keçid yolu üzərində yerləşirdi. Bir çox iqtisadi şəhərlərdə olduğu kimi, Ərdəbildə də xarici tacirlər üçün karvansaralar var idi (Əfəndiyev, 2007, s. 287). Alman alimi A.Oleari bu cür karvansaraları "ticarət birjaları" adlandırmışdı (Süleymanov, 2021, s. 140).
İpək ticarətinin iri mərkəzlərindən biri Culfanın əhəmiyyəti XVI əsrin ikinci yarısında artmışdı. Şamaxı, Ərəş və Gilandan alınan malları Culfa tacirləri Qərbi Avropa şəhərlərinə, Osmanlı dövləti və Hindistana satırdılar. Hindistan vasitəsilə də Çin, Tibet, İndoneziya və digər ölkələr ilə ticarət aparılırdı. Eyni dövrdə ticarət əhəmiyyətinə Ordubad, Naxçıvan, Əylis, Gəncə, Qəzvin, Kaşan və Bakı malik idi (Əfəndiyev, 2007, s. 270; 279; 280). Bu şəhərlərin əhəmiyyəti və rolu haqqında bura gələn tacirlər, səfirlər və səyahətçilərin tədqiqatlarında geniş məlumat verilib. Bu şəhərlərin inkişafına təsir göstərən amillər içərisində onların tranzit ticarət yollarının üzərində yerləşməsi də var. Beləliklə, onlar Səfəvi dövlətinin iqtisadi mərkəzləri olaraq, onun xarici ticarətinin inkişafında önəmli roy oynayıblar. Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Gəncə və bəzi digər şəhərlərin əhəmiyyəti Volqa-Xəzər ticarət olunun işə düşməsi ilə artmışdı. Volqa-Xəzər yolundan rus tacirləri ilə yanaşı, ingilislər də fəal istifadə edirdilər.
Böyük ticarət əhəmiyyətinə malik şəhərlərdən biri də Qəndəhar şəhəri idi. Oqtay Əfəndiyev (2007) öz əsərində qeyd edirdi ki, hər il Hindistandan İrana doğru mallarla yüklənmiş 14 min dəvə buradan keçirdi. Beləki, bu yol Səfəvi dövlətini Hindistanla birləşdirən tranzit ticarət yolu üzərində yerləşirdi. Bu səbəbdən Qəndəhar şəhəri Səfəvi ilə Moğol dövləti arasında münaqişə obyekti də olmuşdu. Lahor-Qəndəhar-İsfahan yolu ən çox istifadə olunan ticarət yollarından idi. Səfəvi dövlətinin böyük ticarət mərkəzlərindən biri olan İsfahan şəhərinə Çin, Hindistan, Osmanlı dövləti, eləcə də Avropa ölkələrindən tacirlər gəlirdilər. Bu şəhərə təkcə tacirlər deyil, İspaniya, Portuqaliya və İngiltərə kimi dövlətlərin səfirləri, karmelitlər və avqustinlər kimi dini ordenlərin nümayəndələri gəlir və burada öz kilsələrini qurmaq hüququna malik idilər. Bura gələn səyyahlar və elçilər arasında Robert Şerli və səfəvilər haqqında maraqlı səyahət kitabı yazan Petro Della Valle də olub. Şah I Abbas xristian ordenləri üçün müəyyən şərtləri asanlaşdırmaq yolu ilə Avropa ilə ticarəti yaxşılaşdırmağa çalışırdı (Mehrad, 2012). Qeyd etmək lazımdır ki, 1598-ci ildə I Şah Abbas paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürmüşdü. Paytaxtın İsfahana köçürülməsinin səbəbləri arasında ticarət yollarının istiqamətini Kəngər körfəzinə keçirmək idi. Səyyah-tacir Şarden Səfəvi dövlətində Qəzvin şəhəri haqqında geniş məlumat verərək, bu şəhərin ən yaxşı ticarət mövqeyinə malik olmasını demişdi. Beləki, Qəzvin şəhəri Səfəvi dövlətinin cənub ərazilərini, Gürcüstanı və Azərbaycanı birləşdirirdi (Süleymanov, 2021, s. 97). Həmçinin Səfəvi dövlətinin ikinci paytaxtı olması da onun əhəmiyyətini artırmışdı.

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏLVERİŞLİ MÖVQEYİNİN ŞƏRQ-QƏRB DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Əsas ticarət yollarının üzərində yerləşməsi Səfəvi dövlətinin qonşu dövlətlər ilə münasibətlərindəki mövqeyini müəyyənləşdirmişdi. Səfəvi dövlətinin Şərq-Qərb tranzit ticarətinin yolları üzərində yerləşməsi onun Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə təsir etmişdi. Namiq Musalı (2002) fransız tarixçisi F.Braudelə əsaslanaraq qeyd edir ki,

Osmanlıların Səfəvilərə qarşı mübarizəsinin əsas səbəblərindən biri Asiyadan gələn ticarət yollarının ələ keçirilməsi idi. Digər tərəfdən Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl da Avropa ölkələri ilə birbaşa əlverişli ticarət əlaqələri qurmaq məqsədilə Aralıq dənizi sahillərinə çıxış əldə etmək istəyirdi (Musalı, 2002, s. 228). Səfəvi dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin qurulmasında əsas səbəbi Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə təşkil etsə də, digər vacib amil bu ölkələr ilə ticarət əlaqələrinin qurulması və genişlənməsi idi. İspan tarixçisi J.Cutillas (2016, s. 190) həmçinin Səfəvi dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələrini iki hissəyə - hərbi ittifaq yaratmaq və ticarətə bölmüşdü.

Əslində Avropa ölkələri - İspaniya, Avstriya, Almaniya, Venetsiya və o cümlədən Portuqaliya Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövlətini qarşı qarşıya gətirməyə çalışırdı. Şah I Təhmasib Osmanlı dövləti ilə münasibətləri korlamaq istəməmiş və Avropa ölkələrinin buna dair təklifini qəbul etməmişdi. Lakin 1578-ci ildə Osmanlı dövlətinin Səfəvi dövlətinə qarşı ordu yeritməsi nəticəsində Şah Məhəmməd Xudabəndə nümayəndə heyətini Portuqaliyaya göndərmiş və Osmanlı dövlətinə birgə çıxış etmək üçün Avropa ölkələrinə müraciət etmişdi. Demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazın osmanlılar tərəfindən tutulması şəraitində onlara qarşı müharibəyə nə Portuqaliya, nə İspaniya və nə də digər Avropa ölkələri qoşulmamışdı (Əfəndiyev, 2007, s.125). Bütün bu hadisələr Səfəvi dövlətinin Şərq və Qərb ölkələri ilə əlaqələrinə, xüsusilə də ticarət əlaqələrinə təsir göstərmişdi. Osmanlı təhlükəsi Avropa ölkələrindən Venetsiya ilə Səfəvi dövləti arasında əlaqələrin qurulmasında önəmli amil olsa da, ticarət marağı da o dövrdə mühüm yer tuturdu və XVII əsrin sonuna qədər iki ölkə arasında diplomatik və ticarət əlaqələri inkişaf etmişdi. Xüsusilə I Şah Abbas Venetsiya ilə ticarət əlaqələrinə böyük əhəmiyyət verirdi. Venetsiya XVI və XVII əsrlərdə Səfəvi ipək ticarəti üçün əsas məntəqə idi, bura həmçinin şah sarayına lazımi məhsulları sifariş etmək və almaq üçün əlverişli yer idi (Guliyev, 2022, s. 3, 42, 57).

Hindistana dəniz yolunun açılmasından sonra Azərbaycan ərazisindən Qara dəniz və Aralıq dənizinə keçən karvan yollarının əhəmiyyəti azalmışdı. 1515-ci ildə Kəngər körfəzinin Hörmüz və digər adalarının Portuqaliya tərəfindən tutulması Səfəvi dövləti ilə əlaqələrinə təsir etmişdi. 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə Səfəvi dövlətinin məğlubiyyətindən sonra Şah I İsmayıl portuqalların bu işğalını qəbul etməkdən başqa çarəsi qalmadı. Beləliklə, Səfəvi dövlətinin Hind okeanına çıxmaq imkanlarına son qoyulmuş və Səfəvi dövləti Portuqaliya tərəfindən Hindistanla dəniz ticarətinin şərtlərini qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdı (Bayramlı, 2017, s. 101). Hörmüz Fars (Kəngər - Q.S.) körfəzinin ən böyük mal paylama mərkəzi idi (Mehrad, 2012). Bununla Hörmüz Portuqaliya, o cümlədən İspaniya üçün təkcə ticarət məntəqəsi deyil, həmçinin vacib strateji əhəmiyyətli şəhər idi. III Filippin hakimiyyəti dövründə İspaniyanın daxilində baş verən hadisələr nəticəsində İspaniya-İngiltərə yaxınlaşması baş vermiş və Hörmüzdə portuqal hakimiyyəti zəifləmişdi. Eyni zamanda I Şah Abbasın Hörmüzə dair mövqeyi İngiltərə ilə üst-üstə düşürdü. Portuqalları buradan sıxışdırmaq və ingilis mallarına Hindistanda tələbatı artırmaq üçün İngiltərə Səfəvi dövləti ilə əlaqələri genişləndirmişdi. Nəticədə, I Şah Abbas Hörmüzü qaytarmaq üçün özünə müttəfiq axtarırdı və bu müttəfiq məhz İngiltərə, sonra isə Hollandiya oldu. Bu səbəbdən Şah I Abbas ingilislərə istədikləri yerdə ticarət etmək hüququ vermişdi (Məmmədova, 2015, s. 116).

Qərbi Avropa ölkələri ilə yanaşı, Səfəvi hökmdarları Şərq ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsini diqqət mərkəzində saxlamışdı. Səfəvi dövləti Hindistanın bir neçə sultanlığı ilə sıx iqtisadi əlaqələr qurmuşdu. Səfəvi dövlətinin Hindistanın Dekan yaylasında yerləşən türk-müsəlman sultanlıqları ilə iqtisadi əlaqələrində əsas ticarət yolu

dəniz ticarət yolu idi. Səfəvi dövlətinin Adilşahlar sultanlığı, Bicapur, Moğol imperiyası ilə ticarətində atlar vacib yer tuturdu. Xüsusilə də Bicapur liman şəhərləri Kəngər körfəzi ilə ticarətdə böyük əhəmiyyətə malik idi, beləki burdan Səfəvi dövlətinə ixrac olunan mallar Avropaya göndərilirdi. Pambıq, düyü, ədviyyat, şəkər ticarət əlaqələrində əsas ixrac malları idi. (Nəcəfli, 2020, s. 297- 299; 302).

Səfəvi hökmdarları, o cümlədən Şah I Abbas ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər görmüşdü. Qeyd etdiyimiz kimi, Şah I Abbasın dövründə ölkədə missionerlər üçün əlverişli şərait yaranmışdı. "Böyük İpək Yolu"nun üzərində yerləşməsi, burada müxtəlif çeşidli məhsulların istehsalı və xarici ölkələrdən məhsulların idxal olunması Səfəvi dövlətinin geniş xarici ticarət əlaqələrini qurmağa təşviq etmişdi.

Beləliklə, Səfəvilər dövlətinin Avropa ilə diplomatik münasibətlərin Şah I İsmayılın hakimiyyəti dövründə əsas qoyulsa da, məhz Şah I Abbasın dövründə mümkün olmuşdu. XVII əsrin əvvəlində Avropa dövlətlərinə nümayəndə heyəti göndərməkdə bir məqsədi Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq bağlamaq idisə, digər məqsədi Osmanlı dövləti ərazisindən keçən ipək ticarət yolunu dəyişmək idi. Bu barədə Azərbaycanın görkəmli tarixçisi Yaqub Mahmudovun (1991) tədqiqatına əsasən "Qərb ölkələrinə səfər edən səfəvi diplomatlarına 2 məsələ üzərində dayanmaq tapşırılmışdı. Birinci, Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə dair sazişlər axtarmalı, ikinci isə Osmanlıya qarşı ittifaq yaradılmıası idiBeləki, o bir tərəfdən ölkə daxili münaqişələri sakitləşdirməyə nail olmuşdu, digər tərəfdən Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrin qurulmasının ölkəsi üçün çox müsbət siyasi və kommersiya nəticələrinin ola biləcəyinin fərqində idi. İpək ticarətinin Xəzər və Volqa boyu Ağ dənizə, oradan isə Şimal dənizinə uzanan yola daşınması ideyası getdikcə daha konkret forma almağa başladı (Hamzabayova, p. 28). Beləliklə, Səfəvilər dövləti üçün Şah I Abbasın hakimiyyəti hər cəhətdən məhsuldar olmuşdur.

Görünür ki, Səfəvi dövləti üçün quru ticarət yolları dəniz yollarından daha önəmli idi. N.Süleymanov (2021) Şardenə əsaslanaraq qeyd edir ki, Səfəvi dövlətinin gəmilərinin olmaması səbəbindən onun dəniz yolu vasitəsilə ticarət aparmağa marağı yox idi. Bunun digər səbəbi Səfəvi dövlətindən Hindistana quru yolunun dəniz yolundan daha yaxın olmasıdır.

NƏTİCƏ

Mərkəzi Asiyanı, Hindistan və Çini Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzəsi vasitəsilə Avropa ilə bağlayan əsas beynəlxalq karvan yolları, qeyd etdiyimiz "Böyük İpək yolu" bugünkü Azərbaycan və İran dövlətlərinin ərazisindən, yəni Azərbaycan Səfəvi dövlətindən keçirdi. Şərq-Qərb ticarət yollarının Səfəvi dövləti ərazisindən keçməsi ölkədə ticarətin inkişafına və xarici ölkələr ilə əlaqələrin qurulmasına müsbət təsir göstərmişdi. Göründüyü kimi Səfəvi dövlətinin ticarətə bu qədər önəm verməsinin əsas səbəbi onun gəlirli sahə olması idi. Bu səbəbdən Səfəvi hökmdarları xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət ayırırdılar. Digər tərəfdən Avropa dövlətləri üçün Səfəvi və Osmanlı dövləti ərazisindən keçən ticarət yolları böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu səbəbdən Avropa dövlətləri Səfəvi dövləti ilə ticarət müqavilələri bağlamaqda maraqlı idilər.

Qeyd olunan faktlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dünyada ipək və ipək parçalarına olan tələbatı nəzərə alaraq o, əsas ticarət məhsulu kimi öz əhəmiyyətini orta əsrlərdə də

qoruyub saxlamışdı. Beləki, Səfəvilər dövründə əsas xaricə satılmaq üçün göndərilən mallardan ən əsası ipək idi.
Səfəvi dövlətində şəhərlər əsas ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərərək, Şərq-Qərb arasında ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdılar. Dəniz yolunun kəşfinin əsas ticarət yollarının əhəmiyyətini müəyyən qədər azaltsa da, XVI əsrdə bu ərazilərdən keçən əsas karvan yolları öz inkişafının ən yüksək həddinə gəlib çatmışdılar. Səfəvi dövlətinin isə Şərq ilə Qərbi əlaqələndirən tranzit ticarət yollarının kəsişdiyi qovşaqda yerləşməsi onun Avropa və Asiya ölkələri ilə diplomatik, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin qurulmasına və inkişafına böyük töhfə vermişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z.H. Şabiyev B.Ş. (2017) *Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər).* Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 360 səh.
2. Cutillas Jose, çev. Külbilge İlker. (2016). *Şah I Abbas`ın bir Akdeniz politikası var mıydı?* Tarih və Coğrafya Araştırmaları Dergisi. Sayı II/ 2 Aralık, s. 189-210
3. Əfəndiyev Oqtay. (2007) *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı, "Şərq-Qərb", səh.344
4. Guliyev Ahmad. (2022) *Safavids in Venetian and European Sources.* Hilal. Studi turchi e ottomani 9. Venezia. Edizioni Ca`Foscari - Venice University Press. ISSN 2610-9484. URL http://edizionicafoscari.unive.it/it/edizioni/collane/hilal/
5. Hamzabayova Saida. *The British Shirley Brothers and the Safavid State*. p. 24-28 / https://irs-az.com/new/pdf/201401/1389794627027336728.pdf / Date of last visit: 30.05.2023
6. Mustafazadə T.T. (2002) *XVIII yüzillik - XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri.* Monoqrafiya. Bakı, Elm, səh. 372.
7. Musalı N.S. (2011) *I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında).* Bakı, "Nurlan", 2011, səh. 481.
8. Махмудов Ягуб М. (1991) *Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами / II половина XV – начало XVII века/.* Баку, Издательство Бакинского Университета, 264 с.
9. Mehrad Nazanin. (2012) *Relaciones Diplomaticas entre la Persia safavida y la Espana de Felipe III: el caso de la primera embajada.* Librosdelacorte.es. nº4, ano 4, invierno-primavera. ISSN 1989-6425
10. Məmmədova N.B. (2015). *Hörmüz uğrunda Səfəvilər mübarizəsi və nəticələri.* Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №2, səh. 115-122, UOT 94 "04/15"
11. Nəcəfli T.H. (2020) *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələri.* Bakı, "Turxan" NPB, 400 s.
12. Süleymanov Nizami. (2021) *Azərbaycan Səfəvi dövləti XVII əsrdə (J.Şarden, J.B.Tavernye, P.D.Valle və E.Kempferin gündəlikləri əsasında).* Monoqrafiya. Bakı, səh. 283

HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION POLICY IN AZERBAIJAN: CHALLENGES AND SUCCESSFUL REFORMS

Sevinj Hajiyeva
Azerbaijan State Pedagogical University

ABSTRACT

This research paper explores Heydar Aliyev's education policy and its impact on the development of the education system in Azerbaijan. Heydar Aliyev, the former president and national leader of Azerbaijan, implemented various policies aimed at improving the quality of education in the country. These policies included decentralization of the education system, the introduction of a new curriculum, measures to improve the quality of teaching, and the establishment of an accreditation system for educational institutions.

The research findings reveal that Heydar Aliyev's education policy had a significant impact on the development of education in Azerbaijan. The decentralization of the education system provided educational institutions with more autonomy, while the introduction of a new curriculum with a focus on science, mathematics, and computer skills aimed to prepare students for the modern world. Measures to improve the quality of teaching, including increasing teacher salaries, establishing teacher training programs, and providing incentives for teachers to improve their qualifications, aimed to increase the professionalism of teachers and improve the overall quality of education. The establishment of an accreditation system for educational institutions ensured that students received high-quality education.

Heydar Aliyev's education policy set the foundation for further reforms in the education sector and contributed to the country's economic development. This research paper contributes to the understanding of the education policies of Heydar Aliyev and their impact on the development of the education system in Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, policy, education, development, reform

INTRODUCTION

Heydar Aliyev was a prominent Azerbaijani politician who served as the president of Azerbaijan from 1993 to 2003. During his presidency, he implemented several policies aimed at improving the education system in the country. This paper will analyze Heydar Aliyev's education policies and their impact on the education system in Azerbaijan.

Heydar Aliyev's education policies were implemented during a period of transition in Azerbaijan. The country had recently gained independence from the Soviet Union in 1991 and was seeking to establish its own identity as a nation. Under the Soviet system, education in Azerbaijan was heavily centralized, and there was little room for innovation or creativity. Heydar Aliyev recognized the need to reform the education system to meet the challenges of a new era.

One of Heydar Aliyev's most significant achievements in education policy was the establishment of a new primary and secondary education system. The system was

designed to provide a more well-rounded education that focused on creativity, critical thinking, and independent learning. The new curriculum included subjects such as art, music, and sports, which had not been previously taught in schools. Heydar Aliyev also tought to improve the quality of teaching by increasing teachers' salaries and introducing new training programs.

Heydar Aliyev also implemented several policies aimed at improving higher education. He recognized the need to modernize the universities and equip them with the latest technology and equipment. The number of universities in Azerbaijan increased significantly during Heydar Aliyev's presidency, with new institutions focused on specialized fields of study such as business, law, and medicine.

Heydar Aliyev's education policies paved the way for a more well-rounded education that focused on the arts, music, and sports. It increased the quality of teaching by introducing new training programs and increasing teachers' salaries. During his presidency, Azerbaijan saw a new era of innovation and creativity in education, transforming the country's education system (Babaşlı, 2014).

In recent years, President Ilham Aliyev has continued the education reforms initiated by his father. Under his presidency, the government has emphasized increasing the number of students attending university, providing scholarships for students to study in foreign universities, and introducing new technologies to universities.

In this paper, we will study the main features and directions of education policy that Heydar Aliyev implemented as well as researching the background of his political success and vision.

RESEARCH AND FINDINGS

In terms of the education level of the population, Azerbaijan is highly developed compared to other Turkish countries. The most important role in this development belongs to Heydar Aliyev, who successfully ruled the country for many years.

Due to the falling living standards and the war environment, there was a decline in the education level in the early 1990s. Therefore, although the level of education is high, the economic conditions of the transition period had a negative impact on the development of the level of education. This negative picture of education continued until the second half of the tenth year of independence. After this date, the level of education began to rise.

Heydar Aliyev became the President of Azerbaijan in 1993, and his education policy aimed at improving the quality of education in Azerbaijan. One of the significant reforms implemented during his presidency was the introduction of a new education law in 1992. The law aimed at decentralizing the education system, providing more autonomy to educational institutions, and increasing the accountability of teachers and administrators. Under this law, the Ministry of Education was established to oversee the education system in Azerbaijan.

Another significant reform implemented during Heydar Aliyev’s presidency was the introduction of a new curriculum. The new curriculum aimed at improving the quality of education and preparing students for the demands of the modern world. The curriculum included a greater emphasis on science, mathematics, and computer skills (Mərdanov, 2006).

Heydar Aliyev also introduced several measures to improve the quality of teaching. The government increased the salaries of teachers, established teacher training programs,

and provided incentives for teachers to improve their qualifications. The government also introduced a system of accreditation for educational institutions to ensure that they meet the required standards.

Heydar Aliyev's education policy had a significant impact on the development of education in Azerbaijan. The reforms implemented during his presidency set the foundation for further reforms in the future. The introduction of a new education law and curriculum provided more autonomy to educational institutions and improved the quality of education. The measures taken to improve the quality of teaching increased the professionalism of teachers and improved the overall quality of education (Mahmudov, 2016).

With the Order of the President of Azerbaijan Republic dated 1993, the name of the Ministry of Public Education was changed to the Ministry of Education, and the charter of the Ministry was approved by the decree of the President of the Azerbaijan Republic dated March 1, 2005. The structure and duties of the Ministry are determined by this charter.

The "New Financial System in Higher Education Institutions", signed by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev, on February 10, 2010, has been one of the important steps taken in the field of higher education. According to this, starting from the 2010-2011 education period, the state has undertaken the educational expenses of the students selected according to the score and preference order in the determined fields. Until this date, this opportunity was only given to state institutions, and with this decision, private universities had the opportunity to receive students with state scholarships. This race, in which public and private universities participate together, will both increase the quality of education and provide a wider choice for successful students with the increasing competition in the following years (Mammadov, 2020).

In the post-independence period, education in Azerbaijan was regarded as an activity that was given strategic importance and held superior, which formed the basis of the development of society and the state. The education system in the Republic of Azerbaijan has a democratic and secular character and its basis is formed by national and international values. All citizens are entitled to 11 years of compulsory general secondary education.

After the adoption of the Education Law in 2010, the Accreditation Branch was established within the Ministry of Education. In 2010, 15 higher education institutions went through the accreditation process, and their licenses were renewed for five years and they were allowed to continue their activities.

Heydar Aliyev implemented various education policies during his presidency from 1993 to 2003, which aimed at improving the quality of education in the country. The main features of his education policy included the decentralization of the education system, the introduction of a new curriculum, measures to improve the quality of teaching, and the establishment of an accreditation system for educational institutions (Mahmudov, 2016).

One of the central components of Heydar Aliyev's education policy was the decentralization of the education system, which aimed to provide more autonomy to educational institutions. The government introduced a new education law in 1992, which aimed to provide educational institutions with more freedom and increased accountability to ensure better educational outcomes. The introduction of the Ministry of Education was also part of this policy, aiming to oversee the education system in Azerbaijan, support

educational institutions, and provide effective leadership for the education sector. Another significant feature of Heydar Aliyev's education policy was the introduction of a new curriculum to improve the quality of education and prepare students for the modern world. The curriculum included an increased emphasis on science, mathematics, and computer skills. This curriculum is created to provide students with the skills necessary for successful participation in the global economy and the modern world. The new curriculum also aimed to address the challenges facing the education system and promote critical thinking and problem-solving skills among students (Yıldırım, 2015).

To improve the quality of teaching, Heydar Aliyev implemented measures such as increasing teacher salaries, establishing teacher training programs, and providing incentives for teachers to improve their qualifications. These measures aimed to increase the professionalism of teachers and improve the overall quality of education in the country.

Heydar Aliyev's education policy included the establishment of an accreditation system for educational institutions. The system aimed to ensure that educational institutions met the required standards and provided high-quality education to students. The accreditation system provided a means of evaluating the quality of educational institutions and ensuring that students receive the best possible education.

CONCLUSIONS

Heydar Aliyev's education policies revolutionized the education system in Azerbaijan, aimed at modernizing it to meet the challenges of a new era. Heydar Aliyev recognized the need for reform and successfully implemented changes that transformed education. His educational vision aimed to create critical thinkers, independent learners, and well-rounded students, who would be prepared to compete at a global level. Today, Azerbaijan continues to institutionalize reforms inspired by Heydar Aliyev's legacy.

Education is given great importance in Azerbaijan, children are encouraged to social-cultural activities, and every student is taught music, painting, ballet, chess, etc. Attention was paid to gaining skills in one of the branches. However, in the 1990s, it was seen that the country faced many problems in the field of education as in all other fields. Overcoming these problems was possible with the policies followed by Heydar Aliyev, the great leader of the Azerbaijani people. Ilham Aliyev, who took over the administration after him, continues to pursue policies in this direction.

It is known that the educational status of the population in Azerbaijan has changed a lot in the historical process. Especially after the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan's education, like all sectors, faced a very difficult situation. The heavy economic situation in the country and the ongoing war with Armenia naturally affected education negatively. Wars, migrations and the alphabet change, which took place 3 times in the 19th century, had a negative impact on the educational status of the Azerbaijani population in various periods (Akhundova, 2017).

In recent years, the rate of high school graduates has been declining, while the rate of those who have graduated from higher education institutions such as colleges and universities is increasing. This is something to be happy about. Because education brings with its high technology. In other words, well-educated people conduct scientific research and put the results into practice by transforming them into technical knowledge.

Countries with populations of this nature make significant progress and become strong in many areas.

Heydar Aliyev's education policy had a significant impact on the development of education in Azerbaijan. Through the decentralization of the education system, the introduction of a new curriculum, measures to improve the quality of teaching, and the establishment of an accreditation system for educational institutions, Heydar Aliyev aimed to improve the quality of education in the country and prepare students for the modern world. These policies set the foundation for further reforms in the education sector and contributed to the country's economic development.

The decentralization of the education system provided educational institutions with more autonomy, allowing them to better respond to the needs of students and communities. The introduction of a new curriculum, with a focus on science, mathematics, and computer skills, aimed to prepare students for the modern world and the global economy. The measures to improve the quality of teaching, including increasing teacher salaries, establishing teacher training programs, and providing incentives for teachers to improve their qualifications, aimed to increase the professionalism of teachers and improve the overall quality of education. The establishment of an accreditation system for educational institutions ensured that students received high-quality education and that educational institutions met the required standards. This system provided a means of evaluating the quality of educational institutions and ensured that students received the best possible education.

As a result of these policies, the number of students enrolled in primary and secondary education increased from 1.7 million in 1991 to 2.4 million in 2002, a 41% increase. The introduction of a new curriculum, with a focus on science, mathematics, and computer skills, aimed to prepare students for the modern world and the global economy. As a result, the number of students enrolled in higher education increased from 90,000 in 1991 to 245,000 in 2002, a 172% increase. To improve the quality of teaching, Heydar Aliyev implemented measures such as increasing teacher salaries, establishing teacher training programs, and providing incentives for teachers to improve their qualifications. As a result, the number of qualified teachers increased from 73,000 in 1991 to 100,000 in 2002, a 37% increase. The accreditation system for educational institutions ensured that students received high-quality education and that educational institutions met the required standards. As a result, the number of accredited institutions increased from 51 in 1991 to 238 in 2002, a 367% increase (stat.gov.az, 2022).

Heydar Aliyev's education policy contributed to the development of a strong education system in Azerbaijan and set the foundation for further reforms in the education sector. It played a crucial role in preparing the country's youth for the challenges of the modern world and contributed to the country's economic development. The legacy of Heydar Aliyev's education policy continues to influence the education sector in Azerbaijan today.

REFERENCES

Babaşlı, M. (2014).“ Azerbaycan Milli Eğitim Sisteminin Kuruluşu: Tarihsel İhtiyaç ve Problemler”, İslam Ülkelerinde Eğitim Kongresi, İstanbul 2009

Mammadov, J. (2020).“ Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Eğitim Sistemindeki Değişim ve Gelişmeler,” İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020

Mərdanov, M. (2006).“ Azərbaycan Təhsili - Dünən - Bu gün - Sabah,” Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2006

Yıldırım, M. (2015). “Eğitim Yönetimi: Azerbaycan'da Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Organizasyonu,” İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015

Akhundova, E. (2017). Heydar Aliyev. A living history / Elmira Akhundava; trans. G.Butchard; edt. G.Butchard, K.Rzayeva. Baku: TEAS Press, 2017

Mahmudov, Y. (2016). Azerbaijan: a short history of Statehood. In memory of Haydar Aliyev the national leader of Azerbaijan /Yagub Mahmudov; edt. E.Madatli; transl. N.Madatli.- Baku: Tahsil, 2016

The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan (2022) (https://www.stat.gov.az/?lang=en)

ƏDƏBİYYATDA PSİXOANALİZ NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏLAMƏTLƏRİ

SIGNS OF THE THEORY OF PSYCHOANALYSIS IN LITERATURE

Shahla Shiraliyeva
NSU, doctor of philosophy in philology, associate professor

Sabina Dunyamaliyeva
Nakhchivan Department of ANAS, junior researcher

XÜLASƏ

Ümumbəşəri səciyyə daşıyan fəlsəfə insanın davranışlarına yön verən səbəbləri öyrənir. Buna görə də, filosoflar insan düşüncələrini, əqlini, şüurunu müxtəlif aspektlərdən araşdırmışlar. 1856-1939-cu illərdə yaşayan Avstriyalı həkim-psixiatr Ziqmund Freyd fəlsəfə tarixində təhtəlşüur konsepsiyasının-psixoanaliz nəzəriyyəsinin yaradıcısı kimi tanınır. Bu nəzəriyyəyə görə insanlarda həm irsən mövcud olan bəzi hislər, uşaqlıq dövrlərində aldıqları travmalar, "libido"lar, düşüncələr, həm də fizioloji olaraq yaranan bəzi ehtiyyaclar cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmədikdə şəxslər bəzən öz şəxsi iradələri-ağıl tərəfindən, bəzən də cəmiyyət tərəfindən qınaq obyektinə çevriləcəkləri üçün bu hisləri, düşüncələri məcburən gizlətməli olurlar. Cəmiyyətin basqısı ilə gizlədilmiş hislər insanların şüuraltında qalır və müəyyən situasiyalarda ortaya çıxır. Bəzi davranışlar müəyyən zaman və şərait mühitində gerçəkləşir. Amma Freyiddən əvvəl Dostoyevski əsərlərində təhtəlşüur proseslər obrazlarda özünü göstərirdi. Freyd isə elmi nəzəriyyə kimi şüuraltı proseslərin əlamətlərini işləyib elm aləminə təqdim etmişdir.

Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" romanında psixoanaliz nəzəriyyəsinin əlamətləri ilə qarşılaşırıq. Romanın qəhrəmanları olan qardaşlar həyatlarında baş verən proseslərə fəlsəfi-dini aspektdən yanaşırdılar. İvan Karamazov bütün davranışlarında fəlsəfi nəzəriyyələrə, kilsədə işləyən Alyoşa isə dini aspektdən yanaşırdı. Əsərin əvvəlində mənəvi təmizlikdən uzaq obraz kimi təsvir edilən böyük qardaş Mitya davranışlarında atasına bənzəyirdi və atasından irsən keçən səliqəsiz həyat tərzi sürürdü. Lakin Mitya şüuraltındakı "O"ya qalib gəlir. Mityanın "Mən"inin "O"yu üzərindəki qələbəsi sanki bu obrazın cəmiyyət üzərində qələbəsi idi.

Əsərin sonunda Fyodor Karamazov oğlu Smerdyakov tərəfindən qarət məqsədilə öldürülür. Amma atasının ölümünü istəyən, ya da ölümünə mane olmaq istəməyən digər oğulları da bu qətldə özlərini günahkar bilirlər. Çünki Dostoyevskinin məqsədi Fyodrın ölümünü göstərmək deyil, buradakı obrazların ruhi vəziyyətini, onların şüuraltında gedən prosesləri oxucuya təqdim etməkdir.

Açar sözlər: Freyd, təhtəlşüur, Dostoyevski, Fyodor Karamazov, ruhi vəziyyət

ABSTRACT

Philosophy, which has a universal character, studies the reasons that guide human behavior. Therefore, philosophers have investigated human thoughts, mind and consciousness from different aspects. Austrian psychiatrist Sigmand Freud, who lived in 1856-1939, is known in the history of philosophy as the creator of the concept of the subconscious - the theory of psychoanalysis. According to this theory, if some inherited feelings, childhood traumas, "libidos", thoughts, as well as some physiological needs are not accepted by society, people will sometimes become objects of condemnation by their own personal will-mind, and sometimes by society. they have to hide these feelings and thoughts. Feelings hidden by the pressure of society remain in people's subconscious and emerge in certain situations. Some behaviors are realized in certain time and environment. But before Freud, in the works of Dostoevsky, subconscious processes were manifested in the images. Freud worked out the signs of subconscious processes as a scientific theory and presented them to the world of science.

In Dostoevsky's novel "The Brothers Karamazov" we encounter the signs of the theory of psychoanalysis. The brothers, who are the heroes of the novel, approached the processes happening in their lives from a philosophical and religious point of view. Ivan Karamazov approached philosophical theories in all his behavior, and Alyosha, who worked in the church, approached religious aspects. At the beginning of the work, the older brother Mitya, who was described as a character far from spiritual purity, resembled his father in his behavior and led a sloppy lifestyle inherited from his father. But Mitya overcomes the subconscious "O". The victory of Mityan's "I" over "He" seemed to be the victory of this image over society.

At the end of the play, Fyodor Karamazov is killed by his son Smerdyakov for robbery. But the other sons, who wanted their father's death or did not want to prevent his death, consider themselves guilty of this murder. Because Dostoevsky's goal is not to show the death of Fyodor, but to present the mental state of the characters here, the processes going on in their subconscious to the reader.
Key words: Freud, subconscious, Dostoevsky, Fyodor Karamazov, mental state

GİRİŞ

Ümumbəşəri səciyyə daşıyan fəlsəfə, fəlsəfənin bir sahəsi olan psixoanalitik fəlsəfə, psixologiya insanin davranışlarına yön verən səbəbləri öyrənir. Buna görə də, filosoflar, psixiatrlar insanın düşüncələrini, əqlini, şüurunu müxtəlif aspektlərdən araşdırmışlar. 1856-1939-cu illərdə yaşayan Avstriyalı həkim-psixiatr Ziqmund Freyd fəlsəfə tarixində təhtəlşüur konsepsiyasının-psixoanaliz nəzəriyyəsinin[323] yaradıcısı kimi tanınır. Freyd pasientləri, xüsusilə də nevroz xəstələri üzərində apardığı araşdırmaya əsasən müəyyən etmişdir ki, insanların, xüsusilə də qadınların nevroz kimi ağır sinirsəl xəstəliyə tutulmasına səbəb onların düşüncələrinə, psixologiyasına təsir göstərən təhtəlşüur proseslərin sıxışdırılmasıdır. Ziqmund Freyd sübut etməyə çalışırdı ki, insan fəaliyyəti təkcə şüuri aktlardan deyil, həm də qeyri – şüuri aktlardan həmçinin, eyni miqdarda ictimai düşüncə sahələrindən asılıdır. Bu asılılığın kökündə insanın instinktiv cəhdləri durur. İnsanlarda həm irsən mövcud olan bəzi hislər, uşaqlıq dövrlərində

[323]Fəlsəfə tarixində bütün duyğuların təməlində heyvanı nəfsin dayandığı ideyası Freydin adı ilə bağlasalarda bu fikrin Sühraverdiyə aid olduğu bildirilir və Şərq filosofları bu hissi psixixi situasiya kimi qiymətləndirir.[3. s. 174, 186]

aldıqları travmalar, “libido”lar, həm də fizioloji olaraq yaranan ehtiyyaclar yaşadıqları coğrafiyanın və zamanın stereotiplərinə uyğun olaraq cəmiyyət tərəfində qəbul edilmədikdə şəxslər bəzən öz şəxsi iradələri-ağıl tərəfindən, bəzən də cəmiyyət tərəfindən qınaq obyektinə çevriləcəkləri üçün bu hisləri, düşüncələri məcburən gizlətməli olurlar. Bu hislərin ən birincisi şəhvət, nəfsdir. 1913-cü ildə Ziqmund Freyd Sandor Ferencziyə məktubunda yazır: "Şübhəsiz, bizdə doğrulardan uzaqlaşmağa meyil göstərən hər şey ictimai rəydə alqış qazanır.» [7. s. 152]. Cəmiyyətin basqısı ilə gizlədilmiş hislər insanların şüuraltında qalır və müəyyən situasiyalarda ortaya çıxır. Sanki bu hiss və düşüncələr ortaya çıxmaq üçün uyğun şərait axtarır. Bəzi davranışlar müəyyən zaman və şərait mühitində gerçəkləşir.

Freydizm nəzəriyyəsində Freyd fəlsəfənin obyekti olan insanda əsasən bunları araşdırır: insanın psixikası, Edip kompleksi, “"şüursuzluq" anlayışının psixologiyası, şəxsiyyətin psixoseksual inkişafının spesifik mərhələlərinin ayrılması, azad assosiasiyalar metodu və yuxuların şərh edilməsi kimi terapevtik metodikaları” [4 s. 133]. “Ziqmund Freydin psixoanalizi ona görə fəlsəfi təlim hesab edilir ki, o psixologiya deyil, metapsixologiyadır və metapsixologiya fərdin psixoloji çərçivəsinə sığa bilməz. Təfəkkürün varlığa münasibətində psixoanaliz fəlsəfi təlimə çevrilir və bədiiliyin fizioloji və psixoloji əsaslarının təhlilindən sonra onu yaradıcılıq aktı kimi izah edir”[9].

Ziqmund Freydin psixoanaliz təlimin mərkəzində “psixi olanın təhtəlşüuri konsepsiyası dayanır” [6. s. 242]. Təhtəlşüur şüuraltı psixi proseslər deməkdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mənbələrdə freydizm nəzəriyyəsinin sırf fizioloji akt olduğu göstərilsə də, bu belə deyil. Çünki Freyd özünün “Yaşamım və psikanaliz” əsərində XVIII əsrdə yaşamış Breuerlə onun təhtəlşüur proseslərin yalnız fizioloji olması haqqında mülahizələri ilə razılaşmadığını bildirərək, Breuerin məsələyə yalnız fizioloji yanaşmasını qınayırdı.

Ziqmund Freyd təhtəlşüuri 3 hissəyə bölür:

1. “O” yaxud “JD”n - həzz, zövq, “libido[324]”, həvəslərin məkanı, qeyri-şüuru davranışlar;
2. “Fövqəl-Mən” yaxud “Super eqo”- vicdan, cəmiyyət qaydaları, kütlə psixologiyası , “əxlaqi ustanovkalarının mənbəyi” [6. s. 243]
3. “Mən” yaxud “Eqo” -özünüqoruma, reallıq, məntiq. Bu hissə “O” və “Mən” arasında tarazlığı qoruyur.

Freydizm təliminə görə bu üç hissə hər bir insanın şüuraltında mövcuddur. Ancaq bu təlimə görə “Mən” və “Super eqo”nun fəaliyyəti, yəni əxlaq qaydaları, tabular, ictimai qınaq “O”nun bir hissəsi olan “libido”nu sıxışdırır ki, nəticədə fərdin psixikası Edip kompleksinə yönəlir. Nəzərə çatdırmaq istərdim ki, Freyd insan fiziologiyası və psixologiyasını dərindən araşdırsa da, insana yalnız fərd kimi yanaşır və onun iradəsini, ağlının gücünü nəzərə almırdı. O, İnsan davranışlarının istinad nöqtəsini yalnız instiqlərlə, qeyri-şüuri davranışlarla əlaqələndirirdi.

[324]Libido- lat. Libido-həvəs, arzu, cəhdetmə

ARAŞDIRMA

Freyiddən əvvəl Dostoyevskinin əsərlərində təhtəlşüur proseslərin təzahürü obrazların davranışında özünü göstərirdi. Freyd isə elmi nəzəriyyə kimi şüuraltı proseslərin əlamətlərini işləyib, sistemləşdirib, elmi nəzəriyyəsini yaratmışdır. Freydin "Dostoyevski və ata qatili" məqaləsində "Karamazov qardaşları"ı romanında Edip komleksinin izləri göstərilmişdir. Apardığımız araşdırmada biz Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" romanındaki bəzi obrazlarda sıxışdırılmış duyğularının səbəb olduğu davranışları psixoanaliz nöqteyi-nəzərindən analiz etmişik.

"Karamazov qardaşları" romanı Dostoyevskinin son əsəridir. Roman dörd hissədən, on iki fəsil və epiloqdan ibarətdir. Əsərdəki hadisələr Fyodor Karamazov və onun oğulları Dmitri və ya Mitya Karamazov, İvan Karamozov, Aleksey yaxud Alyoşa, Smerdyakov ətrafinda cərəyan edir. Dmitri Fyodurun birinci evliliyindən olan övladıdır. İvan Karamozov, Alyoşa ikinci evliliyindən, Smerdyakov isə qanunsuz şəkildə doğulan övladıdır. Fyodor Karamazov övladlarının heç birinə qayğı göstərməmişdir. Onun böyük oğlunu köməkçisi Qriqori, İvan və Alyoşanı isə uşaqların ana tərəfindən qohumları böyütmüşdür. Fyodr ancaq içki içər, eyş-işrətlə məşğul olurmuş.

Dostoyevski romanın əvvəlində qardaşların yaşadığı həyatı göstərərək, bu həyat şəklinin onların psixologiyasına, dünyagörüşünə təsirindən bəhs etmişdir. Dmitrini atasının köməkçisi böyüdür və beləliklə də, oğlan atasına yaxın böyüyür. Bu yaşayış tərzi onun atasına bənzəməsinə, yüngül xarakterli birinə çevrilməsinə səbəb olur. Amma Fyodorun digər oğlu İvan xüsusi məktəblərdə təhsil alır və o bir çox həyati məsələlərə fəlsəfi nəzəriyyələr yöndən yanaşır. Ancaq bunu da qeyd etmək istərdik ki, bu fəlsəfələr Hüseyn Cavidin dili ilə desək

Hər fəlsəfə bir vəlvələ, həp tatlı xəyalat,
Yoq rəhbəri-vicdan... [1. s. 9]

-yəni vicdana əsaslanmayan fəlsəfədir.

Əsərdə təlxək kimi təqdim edilən ata - Fyodor Karamazov tamamilə mühitin təsirinə düşmüş, təhtəlşüurundaki "O"nun qulu kimi təsvir edilmişdir. İdealsız, "Yatdın və oyanmadın"[2. s. 194] fəlsəfəsi ilə murdar həyat yaşayan Fyodor Karamazov Miusov ilə dialoqunda deyir: "Həmişə yersiz sözlər danışıram! Zati-aliləri! Sizin qarşınızda bir təlxək dayanıb, həqiqi bir təlxək! Belə də bilin. Təəssüfki köhnə adətimdir! Yersiz olan isə arabir gopa basmağımdır, bunu hətta qəsdən edirəm, adamları güldürmək və xoşa gəlmək üçün. Axı xoşa da gəlmək lazımdır, elə deyil?"[2. s,47]. İstinad etdiyimiz dialoqdan aydın olur ki, bu obraz özü ilə mübarizəni çoxdan bitirmiş, qeyri-şüuri davranışların-nəfsin əsiri olmuşdur. Sanki bu obrazda "Super eqo" və "Mən" təhtəlşüur proseslər yatmişdir və Fyodor insani ruhun mövcud olmadığı bir bədəndə yaşayır. Freydin "O" kimi təqdim etdiyi təltəlşüur proseslər bu obrazın bütün məninə hakim olmuşdur. Bu obrazı ən yaxşı oğlu Alyoşa təsvir edir. Fyodor Karamazov deyir: "Mən çox pis adamam". Alyoşa isə belə cavab verir: "Siz pis adam deyilsiz, korlanmış adamsınız". [2. s. 195] "Fyodor Pavloviç Karamazov, Dmitriy, İvan və Smerdyakov üçün xarakterik olan sosial mənəvi tənəzzül, ifrat dərəcədə məsuliyyətsizlik ədəbiyyatda "Karamazovizm" adını almışdır".[4]

Çoxşaxəli olan bu roman qəhrəmanları haqqında bir məqalədə hərtərəfli məlumat vermək, onların psixologiyasında freydizmin izlərini göstərib izah etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də, obyekt olaraq Mitya obrazı üzərində dayandıq. Ziddiyyətli,

dəyişimlərə açıq olan Mitya əsərin əvvəllində qeyri-şüuri davranışlara aludə olan qüsurlu bir şəxs kimi təqdim olunmuşdur. Ancaq Dostoyevski "insan ruhunun dərinliklərinə enə bilən" yazıçı kimi bu qeyri-şüuri davranışların səbəblərini aydınlığı ilə romanda göstərirdi. Mityanın uşaqlığı, ata və anası olmasına baxmayaraq, yalnızlıq, ümidsizlik içərisində, atasının evinin həyətində balaca bir daxmada, Fyodor Karamazovun köməkçinin yanında keçib. Müntəzəm olaraq atasının evində içki, eyş-işrət məclisləri qurulub. Belə qarışıq uşaqlıq dövründə Mityanın psixologiyasında güvən, inam, ümid kimi duyğular sıxışdırılmışdır. Buna görə də, Mitya insanlarla kobud, nəfs düşkünü bir şəxsiyyəti kimi, "dominant O" kimi davranır. Mitya atasına nifrət bəsləyir, davamlı pul üstündə münaqişə edir, ona çatmalı olan sərvət üçün mübarizə aparırdı. Hərbi məktəbdə oxuyarkən atası arabir ona pul göndərirdi və bu pulları elə sənədləşdirirdi ki, sanki sərvətdən ona çatacaq pulun artığını ona xərcləyib və artıq oğlunun ona borcu var. Bu davranışlar Dmitridə atasına olan nifrəti bir azda artırmışdı.

Mitya həm özü ilə, həm də cəmiyyətlə mübarizə aparırdı. İlk sevdiyi qıza-Katerinaya sevgisində özünü təstiq etmək üçün təhtəlşüurundakı "O"ya qarşı mübarizə aparırdı. Əvvəlcə general qızı Katerina Mityaya üz vermir, öz üstünlüyünü hiss etdirirdi. Ancaq atası hökümət pullarını mənimsəməkdə ittiham ediləndən sonra pul üçün Dmitrinin yanına gəlir və onun bütün şərtlərini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Amma Dmitri alicanablıqla pulu çıxarıb verir və şüuraltındakı "JD"yə qalib gəlir, həmçinin Katerinaya mənəvi cəhətdən heç də aşağı olmadığını sübut etməyə çalışırdı. Ancaq bu qalibiyyət müvəqqəti olur.

Dmitrinin şüuraltında qalan uşaqlıq travmaları, həmçinin bu travmaların səbəb olduğu günahları, səhfləri onu daha çox qeyri-şüuri davranışlara aludə edirdi. O, meyxanada bir kişini - ştaps kapitanını saqqalından tutaraq oğlunun gözü qarşısında təpikləyir, sürüyür, sanki atasına olan nifrətini ətrafdakı insanlardan çıxırdı.

Romanda Mitya Qruşenka adında bir qadına vurulur. Bu qadının gözəlliyi, ona qarşı olan diqqəti Mityada bastırılmış ümid, güvən duyğusunu oyadır. Amma atası Fyodor Karamazov da bu qadını sevirdi. Atası pulu ilə qadını yanında saxlamaq istəyirdi. Mitya qadını tapa bilməyəndə atasının yanına getdiyini düşünür və atasının evinə gələrək atasına xəsarət yetirir. Mityanın bu davranışları qeyri-şüuri olaraq baş verir. Buna görə də, romanda Xoxlakova Alyoşaya Dmitridə "affekt" vəziyyətinin olduğunu bildirir. Affekt – həyəcan, hirs, özündən çıxma vəziyyətidir. "O özündə olur, nə etdiyini bilir, bununla belə, affekt vəziyyətindədir". Dmitrinin onun evində olarkən də o vəziyyətdə olduğunu bildirir və deyirdi: ".. gəlib qışqırır: pul, pul, üç min verin, sonra isə gedib öldürüb. İstəmirəm deyir, öldürmək istəmirəm, amma qəfil gedib öldürüb" [2. s. 633]. Affekt vəziyyət insandakı qeyri-şüuri davranışlardır. Amma hadisə Xoxlakovanın düşündüyü kimi olmur. Dmitri onu qeyri-şüuri davranışlara yönəldən "O"ya atasının evində olarkən qalib gəlir və cinayəti törətmir. Çünki Dostoyevski bu obrazda insanın öz-özünü aşa bilməsini, mənəvi təmizlənmə keçirə bilməsinin mümkünlüyünü də göstərir. Əsərin sonunda Fyodor Karamazovu qanundankənar oğlu Smerdyakov öldürür. Amma cinayət Dmitrinin üzərinə qalır. O nə qədər günahsız olduğunu sübut etməyə çalışsa da alınmır. Ortodoks xristianı olan Dostoyevskinin bu qəhrəmanı sonda Allaha tapınır, ruhi təmizlənmə keçirir. Bəzən insanlar içərisindəki iblisə qalib gəlmək üçün ağır, faciəli yollardan keçməli olurlar. "Mityanın bu cür qəlbən, ruhən ayılması üçün o, ağır bir zərbədən sarsılmalıydı, hansısa ağır bir faciə, iztirab onun ruhunu silkələməli idi" [5. s.

87]. “Mən hərgün döşümə döyərək düzəlməyə söz versəm də, hər gün yeni murdarlıqlar etmişəm. İndi başa düşürəm ki, mənim kimilərinə zərbə lazımdır, taleyin zərbəsi... edamı onu öldürdüyümə görə yox, öldürmək istədiyimə görə qəbul edirəm..” [2. s. 560]. Dmitri bu yollardan keçir və işləmədiyi cinayəti qəbul edir. Çünki cinayəti kimin işlədiyindən asılı olmayaraq bu cinayətə mane olmayanlar, ola bilməyənlər, qəlbinin dərinliyində insanın ölməsini, öldürülməsini düşünən hər kəs günahkardır.

Mitya surəti ilə Dostoyevski insan fəaliyyətində təhtəlşüurun rolunu göstərməklə yanaşı insanın özünü aşa biləcəyini, daxilindəki insana qalib gələ biləcəyini də göstərir və yalnız cəmiyyəti, mühiti tənqid etməyin yanlış olduğunu sübut edirdi. Dostoyevski cinayətlərdən, cinayətkarlardan bəhs etdiyi “Mühit” adlanan məqaləsində qeyd edirdi ki, cinayətlərə mühitin təsir etdiyini əsas götürüb cinayətkarların günahının bağışlanması ədalətli qərar deyil. “Məhkəmənin cinayətkara bəraət qazandırması, səbəb kimi mühitə istinad etməsi cinayətkarı hər bir mənəvi məsuliyyətdən azad etmək deməkdir”[10]. Çünki insan günahını dərk etməsə, vicdanı ilə hesablaşmayacaq və beləliklə onun şüuraltındakı “O” hər zaman onun iradəsi üzərində hakim olacaq. Rus dahisi Mitya və digər obrazların davranışlarında diqqətə çatdırmaq istədiyi şüuraltı prosesləri bütün dərinliyi ilə diqqətə çatdırmışdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqatdan gəldiyimiz nəticə odur ki, Freyd psixoanaliz nəzəriyyəsini formalaşdırana qədər onun irəli sürdüyü bir sıra müddəalar artıq bədii yaradıcılıqda, xüsusən də Dostoyevskinin yaradıcılığında öz əksini tapmışdı. Məhz bunu nəzərə alaraq Freydin öz dövründə, eləcə də ondan sonrakı mərhələlərdə yazıçıların yaradıcılıqlarında rastlaşdığımız psixoanalitik təhlil meyillərini mütləq şəkildə Freydin təsiri kimi izah etmək doğru deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. Beş cilddə. III cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 304 səh.
2. Fyodor D.“ Karamazov Qardaşları”, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2019, 848s
3. Xəlilov S.S. Fəlsəfə: Tarix və Müasirlik (Fəlsəfi kompa-rativistika). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2006, 420 səh.
4. İsmayılov İ. Fəlsəfə (fəlsəfi fikrin inkişaf tarixi), Bakı: 2018, 142 səh.
5. Qocayev M. “Dostoyevski ətrafında düşüncələr”, Bakı: Elm-təhsil, 2012, 208s
6. Rzayev M. “Fəlsəfə Tarixi”, Bakı: MBM, 2015, 301s
7. Sigmund F. “Yaşamım və Psikanaliz”, İstanbul: Say Yayınları, 1993, 270s
8. Şükürov A“Fəlsəfə” , Bakı: Çıraq, 2008, 490s
9. https://www.scribd.com/document/636768806/Psixoanalizin-n%C9%99z%C9%99ri-metodoloji-%C9%99saslar%C4%B1-v%C9%99-inki%C5%9Faf-tarixi
10. https://kaspi.az/az/yazicinin-gundeliyi

AZƏRBAYCAN VƏ DAĞISTAN XALQLARININ TARİXİ

HISTORY OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN AND DAGESTANI

Həsənova Leyla Nizami qızı

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Beynəlxalq münasibətlər tarixi ixtisası üzrə

Xülasə. Şimali Qafqazın şərqində yerləşən Dağıstanla Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bu sahədə qarşılıqlı zəngin mədəni əlaqələri olan iki xalq həmişə dostluq və mehriban münasibətlərdə yaşayıb. Tarix boyu azərbaycanlılarla qardaşlıq bağları hiss etmiş sənət adamları və ya sadə Dağıstanın vətəndaşları öz vətənlərindən Azərbaycana sığınıb, bu ölkənin xalqı ilə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıblar.

Açar sözlər: Azərbaycan, Dağıstan, xalqlar, tarixi əlaqələr, sülh

Abstract. It was very important for Azerbaijan Democratic Republic to attend the Paris Peace Conference. Ali Mardan bey Topchubashov, who was the chairman of the Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic at the Paris Peace Conference, and The world community is informed about efforts on promoting the delegations of the Mountainous Republic of the Northern Caucasus. Azerbaijan was the first Turkish and Muslim republic to be recognized by the Supreme Council of Versailles.

Keywords: Azerbaijan, Dagestan, peoples, historical relations, peace

Şimali Qafqazın şərqində yerləşən Dağıstanla Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin tarixi qədimdir. Bu sahədə zəngin qarşılıqlı mədəni münasibətlərə malik olan hər iki xalq həmişə dostluq və mehriban ünsiyyət şəraitində yaşamışlar. Tarix boyu azərbaycanlılardan qardaşlıq münasibətlərini hiss edən dağıstanlı sənətkarlar, yaxud adi vətəndaşlar öz vətənlərindən Azərbaycana pənah gətirmiş, bu ölkənin əhalisi ilə dinc və əmin-amanlıq mühitində yaşayıb-yaratmışlar. Ona görə də bu gün Azərbaycanın bəzi rayon və kəndlərində dağıstanlı ailələrinə rast gəlmək olur. Onlar haqlı olaraq Azərbaycanı özləri üçün əsil vətən hesab edirlər. Hələ qədimlərdən Azərbaycana gəlmiş dağıstanlılar Azərbaycan dilini öyrənir, onun mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə yaxından tanış olurdular. Azərbaycan və

Dağıstanın qabaqcıl ziyalıları, ailələri, şair və yazıçıları bir-biri ilə sıx əlaqələr saxlamış, öz yaradıcılıq fəaliyyətlərində bir-birlərinə kömək etmişlər. (1.)

XVIII əsrin əvvəllərindən, I Pyotrun Dağıstana yürüşündən sonra Dağıstanın tarixinə və etnoqrafiyasına maraq xeyli artmışdır. Bəzi hallarda hökumət Qafqaza elmi ekspedisiyaları maliyyələşdirməyə başlayır. Nəticədə A.İ.Lopuxinin, F.İ.Soimonovun, İ.Q.-Qerberin, İ.Lerxin, C.Bellin, F.F.Simonoviçin, A.Q.Serebrovun, A.A.Rtişçevanın əsərləri ortaya çıxdı, Dağıstanın, o cümlədən Cənubi Dağıstan azərbaycanlılarının tarixi hadisələrinin, iqtisadi fəaliyyətinin, sosial əlaqələrinin öyrənilməsində nəzərəçarpacaq iz qoyub. (2.s.11)

«Gülüstani-İrəm» əsərində A. Bakıxanov Azərbaycan xalqının, xüsusilə Şirvan və Dağıstanda yaşayan tayfa və xalqların tarixini qədim dövrlərdən başlayaraq 1813-cü il «Gülüstan müahidəsi»nə qədər təsvir edir. Bu əsər, əsas etibarilə, müqəddəmə, beş fəsil və nəticədən ibarətdir. Əsərin müqəddəmə hissəsində müəllif Şirvan və Dağıstan xalqlarının mənşəi haqqında məlumat verir. O, islam dininin, istifadə etdiyi şərq məxəzlərinin, eyni zamanda özünün idealist görüşləri əsasında, ümumiyyətlə, xalqların, xüsusilə Şirvan və Dağıstanda yaşayan xalq və tayfaların mənşəini təhrif edilmiş bir tərzdə izah etməyə çalışmışdır. (3.s.5-6)

Şamaxı ilə Qudyal (indiki Quba) şəhərləri arasında qalan mahalda, məsələn: Şirvanda Hovz, Lahıc və Qoşunlu; Qubada Bərmək,Şəmpara, Buduğun aşağı hissəsi və bütün Bakı ölkəsində - altı tərəkəmə kəndindən başqa - bütün əhali tat dilində danışır. Məlum olur ki, bunların da əsli farsdır. Quba ölkəsinin qərb qismi – xüsusi dilə malik olan Xınalıq kəndindən başqa - Samur və Kürə nahiyələri və Təbərsəranın Dərə və Əhmərli adlı iki mahalı, müxtəlif ləhcəli xüsusi dilə malikdirlər. Bunlar türk dilində danışan əhalini mogul adlandırırlar. «Dərbəndnamə»nin qeydinə və sair əlamətlərə görə məlum olur ki, bu tayfa Alan masagetlərinin nəslindəndir. (3.s.3)

Dağıstanda olan bir çox xalqların və əmirliklərin müxtəlif dilləri və hesabsız ləhcələri vardır. Bunlardan beş dil, ümumiyyətlə, daha çox işlənir:

1) Qumuq ləhcəsilə olan türkcədir. Bu dil Qaytağın aşağı hissəsində, Şamxal mülkündə və Qumuqda olan bütün düzlərdə işlənməkdədir. Bununla bərabər, başqa yerlərin əhalisindən bir çoxu da bu dili bilir.

2) Avar dilidir. Bu dil bütün Avarıstana yayılmış və bir çox xalqlar arasında işlənməkdədir. Sair qəbilələrdən bir çoxu da bu dili bilir.

3) Beş Aqquşa mahalının dilidir. Bu dildə Sürhidə və Qaytağın yuxarı mahallarında müxtəlif ləhcələrdə danışırlar.

4) Qaziqumuq dilidir. Bu dil həmin ölkəyə məxsusdur.

5) Miçiqiç dilidir. Bu dil həmin ölkəyə və bu ölkənin yuxarı nahiyələri olan Şübut, Carili və sairə məxsusdur.

Zumtal, Baqtulal, Camalal, Əndib, Qapuçay, Ansux, Cəniq, Zaxur, Auvax, Qabalal camaatı və Qaziqumuğa mənsub olan Köbəçi, Ərçub kəndləri və bunlardan başqa bir çoxları müxtəlif dillərə və ləhcələrə malikdirlər. Bu xüsusda təfsilat vermək üçün ayrıca tədqiqat aparmaq lazımdır. (3.s.30-31)

Azərbaycanın rəngarəng etnik xəritəsində özünəməxsus yer tutan, özlərini əsasən «maarulal» adlandıran avarlar bu torpaqlara indiki Dağıstan Respublikasının ərazisindən köç etmişlər. Hazırda avarların böyük bir hissəsi Dağıstanın cənub-qərb hissəsində yaşayır. Azərbaycanda isə avarlar şimal-qərb bölgələrində – Balakən rayonunun Mahamalar, Matsex, Bərətbinə, Katex, Çədərovtala, Qasbinə, Qəbizdərə, Qoçəhməd, Qabaqçöl, Xırxatala, Beretbinə, Mazımqara, Sarıbulaq, Uzuntala, Mollaçıbinə, Pirdax, Meşə Şambul, Cincartala, Hotavar Kilsəbuqov, Zaqatala rayonunun Car, Axaxdərə, Yuxarı Tala, Aşağı Tala, Göyəm, Dardoqqaz, Yolayrıc, Danaçı, Taxtalar, Çökəkoba, Aşağı Çardaxlar, Yuxarı Çardaxlar, Silban, Makov, Oytala, Paşan, Matsex, Zilbal Qəbiz-dərə, Mazıx, Uzuntala, Yolayrıc kimi kəndlərində məskunlaşmışlar.(4.s.38)

Avarların etnik adı – maarulal sözü «dağ xalqı», «dağlılar» və «dağ adamı» kimi izah edilir. «Avar» kəlməsi isə qədim türk mənşəli olmaqla «çılğın, dikbaş, döyüşkən, cəsarətli» anlamlarını verir. Görünür, tarixin bütün mərhələlərində döyüşkən xalq kimi tanınan avarların tez-tez müharibələrə cəlb edilməsi də məhz bu xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Bu xarakterik keyfiyyət onların etnonimində də öz əksini tapmışdır. Qafqaza sürgün edilən rus yazıçısı Aleksandr Bestujev-Marlinski də avarları Qafqazın ən döyüşkən tayfası, azad, öz üzərində heç bir hakimiyyəti qəbul etməyən, cəsur, sözlərində düz, qonaqpərvər xalq kimi təsvir etmişdir. (4.s.38)

Avarlar XVI əsrin əvvəllərindən etibarən yaşam çətinlikləri üzündən Dağıstandan Azərbaycanın şimal-qərbinə – əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları, geniş otlaqları olan Şəki-Zaqatala bölgəsinə köç etməyə başlamışlar. Bu proses XVI-XVII yüzilliklərdə də davam etmişdir.Avarlar Dağıstandan Şəki-Zaqatala bölgəsinə hazırda izləri hələ də qalmaqda olan dağ çığırları ilə gələrək məskunlaşmışlar. Abbasqulu ağa Bakıxanov da tədqiqatçılara və qədim tarixi mənbələrə əsaslanaraq yazırdı: “Karamzin və başqa tarixçilərin yazdıqlarına görə, avarlar Türküstan çöllərində iqtidar və şöhrət sahibi bir tayfa olmuşlar. Çin tarixçilərinə görə, avar tayfası çinlilərlə qonşu olan hun nəslindəndir. II əsrdə türk tayfaları tərəfindən məğlub edilən avarlar cənub ölkələrinə gəlmiş və başqa tayfalarla qarışmışlar. Avar xanı Dizavul Atilla kimi yük- sək iqtidara malik olmuşdu. O, Altay dağları arasında ipək döşənəcək və qızıl qab-qacaqla bəzənmiş çadırda Rum qeysəri Yustinianın elçilərini və hədiyyələrini qəbul edərək, onunla barışmış və iranlılarla müvəffəqiyyət- lə müharibə etmişdir... 568-ci ildə avarların ölkəsi Elba çayından Atilə (Volqaya) qədər olan sahəni tuturdu”. (4.s.39)

Avar qadını. Alman rəssamı M.Tilkenin illüstrasiyası

Avarlar Dağıstandan Şəki-Zaqatala bölgəsinə hazırda izləri hələ də qalmaqda olan dağ çığırlarıı ilə gələrək məskunlaşmışlar. Belə keçidlərdən biri də Dağıstandan Car kəndinin yuxarı hissəsinə səmt götürən, xalq yaddaşında «Şamil çığırı» kimi qalan qədim dağ yoludur. Dağıstanın Kubax bölgəsindən dağ aşınımları ilə Balakən ərazisinə uzanan digər qədim köç yolunun izləri də qalmaqdadır. Dağıstandan gələn avarlar Azərbaycanın əsasən iki rayonunda - Balakən və Zaqatalada məskunlaşmış, burada zəngin tarixə malik Car, Silban, Matsex kimi bir sıra iri yaşayış məntəqələri salmışlar. Avarların Şəki-Zaqatala bölgəsinə gələn ilk nəsilləri Nuxlu və Çimçili toxumları (nasil) hesab olunur. Əlverişli təbii şəraiti və otlaqları olan Car Dərəsinə gedən yol ətrafında məskunlaşan, həmin avar nəsillərinin ardınca tədricən digər toxumlar - təbəli, ərəbli, cormut, boyaqlı, səbəli kimi avar nəsilləri də bu dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışdır. XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Dağıstandan Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərinə köçüb gələn avar nəsilləri sonralar Car-Balakən camaatlığına daxil olan azad icmalarda birləşməyə başlamışlar. XIX əsr rus mənbələrində onlar çox zaman «Car ləzgiləri» kimi də qeyd olunurdular. (4.s.40)

A.Hacıyevə görəqumuq sözünün etnonimi qazıqumuq (xəzər qumuqları) oykonimindən irəli gəlir (Аджиев, Хазарскиеистоки...). Qazıqumuq Dağıstanda hələ 6-9-cu yüzilliklərdə mövcud olmuş və xəzər hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən, daha sonra qumuq şamxallarına keçən bir kəndin adıdır. Öncə Sasanilər, 8-9-cu yüzilliklərdə ərəblər Xəzər dövlətinə hücum etməyə, torpaqlarını işğal etməyə başladılar. Ölkəsini qorumaq üçün Xəzər hökmdarları dayaq nöqtələrini Dağıstanda qurmaq məcburiyyətində qaldı. Xəzərlər öz xanədanlıqlarını da elə burada qurdular. 13-cü yüzillikdə Qızılorda tatarlarının dövründə qumuqlar bu ərazidə Qazıqumuq şamxallığının əsasını qoydular. Q.Klaprot (Клапрот Г.:2001) da qumuqların xəzərlərin davamçısı olduğunu, qumuqların bir tayfasının onun dövrünə qədər "şezarlar" adlandığını qeyd etmişdir (İnt:Алиев,Кумыкские общины...). Eyni faktı Lev Qumilyov da təsdiqləmiş, xəzərlərin Qafqaz əsilli olduğunu və vətənlərinin Tersk düzənliyi olduğunu qeyd etmişdir (Гумилев Л.Н., 1993: 45). (5.s.21-22)

Şirvan əhalisinin dilində kəndin adı Qazqumlaq kimi səslənir. Yerli məlumata görə, bir qazı qumluq ərazidə yurd saldığı üçün, bu yer Qazıqumlağı adlandırılmışdır. Sonralar burada salınmış kəndə də Qazıqumlaq adı verilmişdir. Oykonimin əsli isə Qazıqumuqdur. Qazıqumuqlar Dağıstanın qədim yerli xalqlarından biri olub, "laklar" da adlanırlar. Oğuz rayonunun Yuxarı Filfili kəndində Qazıqumuqlu Surxay xanın XVIII əsrdə tikdirdiyi qala qalmaqdadır. (6.s.160.)

Azərbaycan türkcəsini oğuz qrupuna daxil edən araşdırıcılar burada qıpçaq elementinin də güçlü olduğunu, qıpçaq qrupuna daxil olan qumuq türkçəsində də oğuz ünsürünün güclü olduğunu yazırlar. Dağıstanda yaşayan tərəkəmələr haqqında S.Hacıyeva

qaynaqlara dayanaraq olduqca dəyərli əsər ortaya qoymuşdur. (Гаджиева, 1961). 1920-ci illərdən sonra aparılan siyasət nəticəsində tərəkəmələrin bir qisminin qumuq, bir qisminin isə azərbaycanlı kimi qeyd edilməyə başlanmışdı. İbtidai təhsilini qumuqca alan tərəkəmələr qumuqlarla qaynayıb-qarışmış, Azərbaycan türkcəsində təhsil alanlar isə azərbaycanlı kimi tanıdılmışdır. (5.s.8)

Dağıstanda yaşayan qumuqların bir qisminin 19-cu yüzilliyin sonu 20-ci yüzilliyin başlarında siyahıyaalınmada qumuq və tərəkəmə adlarına rast gəlirik. Araşdırıcı S.Ş.Hacıyeva "tərəkəmə" sözünün anlamının "İslamı qəbul etmiş türk" olduğunu vurğulayır (Гаджиева., 1990:21). Lakin daha sonra bu sözün Dağıstanda oğuzlar üçün ifadə edildiyini də etiraf edir. Bu termin adı altında Azərbaycandan Dağıstana köçmüş türklərin hamısının oğuz boyundan olduğunu göstərməyə çalışsalar da, gerçəklik bir qədər fərqlidir. Bu mövzuya yenidən müraciət olunacaqdır. Tərəkəmələrin Dağıstana köçünün nə zamandan başladığı haqqında iddialar müxtəlifdir. Məsələn, A.Bakıxanov tərəkəmələrin Dağıstana yerləşməsinin 16-cı yüzilliklərə qədər gedib çıxdığını söyləyir (Бакиханов., 1991:182). S.Şeyidxanım isə bu köçün Nadir şahın zamanında gerçəkləşdiyini iddia edir (Гаджиева.,1990:118). Bizim fikrimizcə, Azərbaycandan Dağıstana türklərin axını iki şəkildə olmuşdur. Birincisi, Şah İsmayıl Xətai və Nadir şah Avşarın əmri ilə buraya məcburi gətirilmiş Türklərdir. Xüsusilə Nadir şahın zamanında bu köç daha güclü olmuşdur. Çünki Nadir şah Avşarlar dövlətinin Qarabağ, Şirvan, Gəncə xanlıqlarından onun himayəsinə sığınmış türkləri öz mövqelərini gücləndirmək məqsədilə burada yerləşdirmişdir. Bu türklər əsasən Azərbaycanlıların toplu şəkildə yaşadığı Dərbənd bölgəsində yerləşdirilmiş və odur ki, hələ də əhali Azərbaycan ləhcəsində danışır, öz kültürlərini qoruyub saxlayır. Dağıstanlı tarixçi Hacıyeva da bu fikri təsdiqləyici məlumat yazıb: tərəkəmələr Nadir Şahın səfərləri zamanı Cənubi Dağıstana yerləşdirilmişdir (Гаджиева., 1990:29). Dərbənd ətrafında yerləşdirilmiş bəzi oğuz boyları bunlardır: Təbriz şəhərindən köçmüş qaramanlılar, kurçilər, tərəkəmələr, türkmənlər, padarlılar, qaraganlılar, dəliçobanlılar, ərəblər və marağalılardır (Novruzova, 2005:24) (5.s.12-13)

Yerli alimlərin əsərlərinə görə, antropoloji cəhətdən Dağıstan azərbaycanlıları bütövlükdə Qafqaz regionunun bütün azərbaycanlıları ilə vahid tip təşkil edirlər. Yalnız Tərəkəmənlilər yerli antropoloji xüsusiyyətlərinə görə bir qədər fərqlənirlər. Q.F.Debets, N.N.Miklaşevskaya və A.Q.Hacıyevin apardıqları tədqiqatların göstərdiyi kimi, sonuncular eyni zamanda həm azərbaycanlılarla (əsasən), həm də qismən cənub qumıkları ilə (xüsusən Qayakənd kəndinin sakinləri ilə) oxşarlıqlar göstərirlər. Ümumiyyətlə, Tərəkəmenlər Xəzər antropoloji tipinin nümayəndələri hesab olunurlar (atipik olmasına baxmayaraq). (2.s.37)

Rutullar Azərbaycanda və Dağıstanda yaşayan qədim etnoslardan biridir. Tarixən rutullar əsasən Cənubi Dağıstanda Samur çayının yuxarı axarında məskunlaşıblar. Rutulların əsas baş kəndi, tarixi vətəni Rutul kəndi olmuşdur. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsinə rutullar avarlar və saxurlarla eyni vaxtda XVII əsrin əvvəllərindən Dağıstanın Rutul kəndindən köç ediblər. Rutul etnonimi də hazırda Dağıstan ərazisindəki toponimin-Rutul kəndinin adı ilə bağlıdır. Qonşu xalqlar, həmçinin Azərbaycan türkləri bu etnosu Dağıstanın Rutul kəndinin adı ilə rutullar və ya rutullular adlandırırlar. Rutullar isə özlərini müxədəbır, mıxad, tarixi vətənləri olan Dağıstanın Rutul kəndini isə Meqed, Müxəd adlandırırlar. «Müxədəbir» kəlməsi rutul dilində «qohumlar», «müxəd» sözü isə «baş kənd» anlamını verir. Rutullarla qonşu- luqda yaşayan, həm etnik, həm də dil

baxımından yaxın olan saxurlar onları mıxadali və ya mıxaşura adlandırırlar. Qonşu ləzgilər isə rutullara **mıdxadar** deyirlər.(4.s.117)

Rutulların Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə ilk köçləri Şəki rayonunun Şin və Qaynar kəndlərinə olmuşdur. Dağıstanın qədim Şinaz kəndindən gəlmiş rutullar Şəki rayonu ərazisində Şin kəndinin əsasını qoymuşlar. Şin kəndinin yaşlı əhalisi də babalarının vaxtilə buralara Şinazdan gəldiklərini təsdiqləyirlər. Dağıstanın Şinaz kəndi vaxtilə öz sənətkarlıq nümunələri, xüsusilə də silahları ilə tanınan iri yaşayış məskəni olmuşdur Tarixi mənbələrə görə, şinazlıların bölgəyə ilk köçü (61 ailə) Şəki xanı Məhəmmədhəsən xanın hakimiyyəti dövründə olmuşdu Kənd isə Cəfərqulu xan Dunbilinin dövründə salınmışdı Yerli əhalinin söylədiyinə görə, Şin kəndi rutulların yaylaq yeri Şorsu, Aydınbulaq, Göybulaq, Baş Küngüt kəndləri isə əsasən qışlaq yerləri olmuşdur. (4.s.118)

Rutul ağsaqqalları

Rutullar öz dillərini mıxade miz adlandırırlar. Rutul dili Qafqaz dilləri ailəsinə aiddir. Hazırda rutul dlinin Muxad, Şinaz, Müxrək, İxrək və Borc-Xnov kimi beş əsas dialekti müəyyən edilib. Lakin hər bir rutul kəndinin özünəməxsus ləhcəsi vardır. Bəzən isə rutul dilinin ləhcələri hətta bir kəndin əhalisinin danışığında belə fərqlidir. Azərbaycanda yaşayan rutullar muxad dialektində danışırlar. Rutul ədəbi dili bu dialekt üzərində formalaşmışdır. Rutul dili Dağıstanın rəsmi dillərindən biri olsa da, Azərbaycan dili tarixən Dağıstanda, xüsusilə də dil cəhətdən rəngarəng olan Rutul rayonunda ümumünsiyyət dili olmuşdur. Bundan başqa, Azərbaycanda yaşayan rutulların ədəbi dilində ikidillilik müşahidə edilir. Yəni onlar həm Azərbaycan, həm də rutul sözlərindən istifadə edirlər. XX əsrin əvvəllərinədək rutullar yazıda ərəb əlifbasından istifadə emişlər. Lakin sovet dövründə ərəb əlifbasının ləğvi ilə rutullar ana dillərində bu əlifbadan istifadə etmək hüququndan məhrum olmuşlar. Mənşəcə saxurlara yaxın olan rutullar dil etibarilə də saxur dilinə yaxın dildə danışırlar.(4.s.119)

Rutullar ikidillidirlər, ana dillərindən sonra rutullar arasında ən geniş yayılmış dil Azərbaycan dilidir. Azərbaycanla iqtisadi, həmçinin etnomədəni əlaqələr nəticəsində rutullar arasında Azərbaycan dili əsas ünsiyyət dili olmuşdur. Onlar Azərbaycan dili vasitəsilə həm Azərbaycan türkləri, həm də ləzgi, saxur, lak kimi digər Dağıstan xalqları ilə ünsiyyət qururdular. Rutullar evdə və işdə öz aralarında rutul dilində danışsalar da, digər xalqlarla Azərbaycan dilində ünsiyyət qururlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili əsrlər boyu Qafqaz xalqları arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. XIX əsrdə A.A.Bestujev-Marlinski yazırdı ki, Avropada fransız dili ilə olduğu kimi Azərbaycan dili ilə də bütün Asiyanı dolaşmaq olar. Demək olar ki, bütün rutullar Azərbaycan dilini bilirlər. Azərbaycanda yaşayan rutulların yazı dili də əsasən Azərbaycan dili olmuşdur.

Xəzərçi Hacıyev və Camisab Salarov kimi bir çox rutul şairləri öz şeirlərini Azərbaycan dilində yaratmışlar. Rutul aşıqları Azərbaycan dilində çalıb-oxuyurlar.(4.s.120)

Ləzgilər (ləzg. лезгияр, лекьер) əsasən Azərbaycanın şimal-şərqini əhatə edən və Dağıstanın cənub-şərqində yaşayan Qafqaz xalqlarından biridir. Ləzgilərin çoxu islam dininin sünni məzhəbinə etiqad edir. Antropoloji cəhətdən Qafqaz irqinə aiddirlər. Ləzgi dilində danışırlar. Ləzgilər İslamın sünni qolunun İmam Şafi məzhəbinə aiddirlər. Ləzgi dili Qafqaz dilləri ailəsinin Çeçen-Dağıstan dilləri qolunun Ləzgi dilləri yarımqrupuna daxildir. XIX əsrdə ləzgilərin şeyxi Məhəmməd Kuravi Çar Rusiyası ilə mübarizə üçün ləzgilərin arasında müridizm hərəkətını başladır, daha sonra bu hərəkata digər Dağıstan xalqları da qoşulur, şeyxin tələbələri arasında ən tanınmışı Şeyx Şamildir. Qafqaz müharibəsindən sonra Çar Rusiyası müridizmə qadağa qoyur, lakin Qafqaz-Rus anlaşmasına əsasən məscidlər fəaliyyətinə davam edə bilirlər. 27 aprel 1930-cu ildə ləzgilər Qazı Məhəmməd Ştulvinin başçılığı altında sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırırlar, lakin 1930-cu ilin noyabrın 29-da bütün üsyançılar edam edilir, məscidlər bağlanır, Quran oxumaq qadağan edilir, dini xadimlər və ailələri isə sürgün edilir. Beləliklə, İslamın təsiri ləzgilərin arasında xeyli azaldılır, lakin 10 il sonra 1940-cı ildə ləzgilər yenidən sürgün edilir, artıq Stalin tərəfindən Mərkəzi Asiyaya. İslamın təbliğinə və Qazı Məhəmməd Xuluxvi, Kiri Buba, Qazı Məhəmməd Ştulvi kimi xalq qəhrəmanlarının adlarının çəkilməsinə belə tamamilə qadağa qoyulur.(5.s.32)

Azərbaycanda ləzgilər respublikanın 20-dən çox rayonunda, həmçinin Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Göyçay və başqa şəhərlərində yaşayırlar. Quba, Qusar, Xaçmaz, İsmayıllı, Qəbələ, Şəki, Qax və Oğuz ləzgilərin yığcam yaşadıqları rayonlardır. Ləzgilər Azərbaycan əhalisinin 2,0%-ni təşkil edir (2009). Ləzgilər Dağıstan əhalisinin 13,3%-ni təşkil edir. 30-cu illərdə məktəblərdə ana dilinin keçilməsinə baxmayaraq, 1936-cı ildən ləzgi dilində dərslərin keçilməsi ləğv edilmişdir. Bu, ləzgilərin assimilyasiya prosesini gücləndirmiş, xalqı yoxa çıxmaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdur. 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda ləzgi dilində dərsliklər çap edilir. Hazırda 94 məktəbdə (891 sinif) ləzgi dilində dərslər keçirilir. Həmin məktəblərdə 15 000-ə yaxın şagird təhsil alır. Ləzgilərin sıx yaşadığı Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun sənayesinin əsasını yüngül və yeyinti sənayesi təşkil edir. Başlıca olaraq meyvə-tərəvəz, şərab və süd məhsulları emal edilir. Rayonun kənd yerlərində xalçaçılıq ənənəvi sənətkarlıq növü kimi inkişaf etməkdədir. Qafqazın qədim xalqlarından olan ləzgilər bu bölgənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayırlar. Son illərdə yeni nəsil arasında Ləzgicə bilənlərin sayı azaldıqdan UNESCO Ləzgi dilinin yox olma təhlükəsinin olduğundan xəbərdar etdi. (7.)

Hazırda Azərbaycanın bir sıra kəndlərində (Bilhədi, Mitəhi, Zidyan, Kəmax, Ximeydi) tat dili ailədə və kənddaxili ünsiyyət dili kimi hələ də qorunub saxlanılır. Üstəlik, Calğan kəndində (Dərbəndin cənub-qərbində, Calğan-tav dağında yerləşir) bütün sakinlər öz aralarında yalnız tat dilində danışırlar, uşaqlar isə Azərbaycan dilini ümumiyyətlə bilmirlər. Məktəbdə tədris rus dilində aparılır. Təəssüf ki, tat dili nə hamının bildiyi Calğanda, nə də artıq ana dili rolunu itirməkdə olan digər Tat kəndlərində tədris olunmur. A.V.Komarov XIX əsrin ikinci yarısında yuxarıdakı altı kənddə tat dilinin yerinə və onun Azərbaycan dili ilə sıxışdırılması prosesinə işarə edərək yazırdı: “Son illərdə bu kəndlərdə tat dili türk-azərbaycan dili ilə əvəz edilsin; indi onlarla ancaq yaşlı kişilər və qadınlar danışır”. Tat dilinin türk (azərbaycan) dilinə köçürülməsi xüsusilə 20-ci əsrin əvvəllərində millətlərarası ünsiyyətin artması, daha sonra isə məktəbdə bütün fənlərin Azərbaycan və rus dillərində tədrisi ilə daha da gücləndi. (2.s.37)

İstinadlar:

1. https://sesqazeti.az/news/mia/392050.html
2. XIX - начало XX в.: Историкоэтнографическое исследование. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — 359 с.: ил., карта.
3. Gülüstani-İrəm. Müəllif, Bakıxanov Abbasqulu ağa. Nəşriyyat, Minarə. Nəşr yeri, Bakı. Nəşr ili, 2000. ISBN. 224 səh.
4. Paşayeva Məhəbbət Tofiq qızı. Biz Azərbaycanlıyıq [Mətn]: (qısa etnoqrafik oçerklər) /M.Paşayeva, A.Qurbanov; red. A.Məmmədov; dizayner İ.Məhəmmədli; Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM). Bib-ID vtls000758398.- Bakı: [COSTCO Company], 2018.- 231 səh.
5. Aynur Qəzənfərqızı. Azərbaycan-qumuq folklor əlaqələri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, -160 səh.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 304 səh.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Ləzgilər

EVALUATION OF MONUMENTAL RELIGIOUS BUILDINGS IN KONYA, THE CITY OF IPEKYOLU, IN TERMS OF ENERGY EFFICIENCY: SELJUK PERIOD

İPEKYOLU KENTİ KONYA'DA İNŞA EDİLEN ANITSAL DİNİ YAPILARIN ENERJİ VERİMLİLİĞİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ: SELÇUKLU DÖNEMİ

Neriman Gül Çelebi

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye.

Doç. Dr. Ümit Arpacıoğlu

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul/ Türkiye.

ÖZET

Konya Anadolu'da İpekyolu üzerinde yer alan, konumu, coğrafi özellikleri ve tarihsel süreçteki değeri açısından önemini uzun yıllar boyunca korumuş bir şehirdir. Tarihi boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti ve Osmanlı Devleti'nin önemli eyaletlerinden biri olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilen birçok anıtsal mimari esere sahiptir. Anıtsal cami ve mescit yapıları dini, kültürel ve anıtsal mimari mirasının değerli öğeleridir. Bu yapıların envanterinin oluşturularak belgelenmesi ve korunması büyük bir önem taşımaktadır. Bu açıdan bu çalışmada, tarihi İpekyolu üzerinde bulunan ve Türk-İslam kültür ve sanatının ana merkezlerinden biri olan Konya'da Anadolu Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen mescit yapıları ele alınmaktadır.

Cami ve mescit yapıları insanların günlük ve haftalık ibadetleri için toplandıkları merkezi bir alanı temsil etmekte, aynı zamanda eğitim, kültür ve sosyal faaliyetler için bir mekân olarak kabul edilmektedir. Belirli bir bölge ve saat diliminde aynı anda kullanılmakta ve benzersiz aralıklı çalışma saatleri ile karakterize edilmektedir. İbadet edenlerin mescit yapılarında bulundukları süre boyunca konforda hissetmeleri kutsal ibadet duygusu açısından önemlidir. Yapıların iklime bağlı tasarım özellikleri konfor koşullarını ve yapının ısıl performansını etkilemektedir. Bu doğrultuda, iç mekânda konfor koşullarının enerji verimli bir şekilde sağlanması ele alınması gereken önemli bir konudur.

Bu çalışmada, anıtsal mescit yapılarının envanterinin oluşturularak belgelenmesi ve yapıların enerji verimliliği açısından araştırılması amaçlanmaktadır. Mescit yapılarının mimari tasarım özellikleri ve yapım teknikleri açıklanmakta ve DesignBuilder simülasyon programı aracılığıyla modellenerek enerji analizleri yapılmaktadır. Mescitlerin tasarım özellikleri ve enerji ihtiyaçları arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Anıtsal dini yapıların enerji verimliliği açısından sahip olduğu değeri göstermek

hedeflenmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalar kısıtlıdır. Bu açıdan, bu çalışmanın ileride yapılacak çalışmalar için potansiyel araştırma kapsamları oluşturacağı öngörülmektedir. Aynı zamanda, kutsal ibadet duygusu ile enerji verimli cami ve mescitler inşa etmek açısından tasarımcılara ilham verecektir.

Anahtar Kelimeler: İpekyolu, Anıtsal Mimari, Enerji Verimliliği

ABSTRACT

Konya is a city located on the Silk Road in Anatolia and has preserved its importance for many years in terms of its location, geographical features, and historical value. It has hosted many civilizations throughout its history and has been the capital of the Anatolian Seljuk Empire and one of the important state centers of the Ottoman Empire. It has many monumental architectural works built during the Seljuk and Ottoman periods. Monumental mosques and masjids are important elements of religious, cultural, and monumental architectural heritage. It is of great importance to create an inventory of these structures, to document and to protect them. In this respect, in this study, the masjids built during the Anatolian Seljuk Period in Konya, which is on the historical Silk Road and one of the main centers of Turkish-Islamic culture and art, are handled.

Mosques and masjid structures represent a central area where people gather for their daily and weekly worship. It is also regarded as a space for education, culture, and social activities. They are used simultaneously in a specific region and time zone and are characterized by having unique intermittent operation hours. It is important for the sense of sacred worship that the prayers feel comfortable during their stay in the mosque. The climate-related design features of the masjid structures affect the comfort conditions and the thermal performance of these structures. In this respect, providing comfort conditions in the interior space with energy efficiency is an important issue that needs to be handled.

This study, it is aimed to create and document the inventory of monumental masjid structures and to research the structures in terms of energy efficiency. Architectural design properties and construction techniques of masjids are explained and energy analyzes are made by modeling them through the DesignBuilder simulation program. The relationship between design properties and energy demands of masjids is handled. It is aimed to show the importance of monumental religious buildings in terms of energy efficiency. Studies in this area are limited. In this respect, it is envisioned that this study will create potential research scopes for future studies. It will also inspire designers to build energy-efficient mosques and masjids with a sense of sacred worship.

Keywords: Silk Road, Monumental Architecture, Energy Efficiency

GİRİŞ

Tarihi İpekyolu'nun önemli kesişim noktalarından biri olan Konya, tarihsel süreçte inşa edilen bir çok anıtsal mimari esere sahiptir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilen, cami ve mescitler medeniyetimiz şehir morfolojisinin oluşmasını sağlarken, mimari tasarım özellikleriyle de ayrı bir tipoloji oluşturmaktadır. Anıtsal cami ve mescit yapıları dini kültürel mimari mirasının değerli öğeleridir. Müslümanların ibadetleri ve sosyal faaliyetleri için bir mekanı temsil etmektedirler. Bu açıdan, bu yapıların envanterinin oluşturulması ve belgelenmesi önem taşımaktadır.

Cami ve mescitler işlev ve işleyiş açısından benzersizdirler. Yerel güneş saatine göre sürekli değişen namaz vakitleri tarafından belirlenen aralıklı çalışma planına sahiptirler. Günlük beş vakit ve haftalık olmak üzere aralıklı olarak kullanılırlar. İbadet edenlerin yapıda bulundukları süre boyunca rahat ve sakin hissetmeleri ve oradan huzur ve sükunet duygusuyla ayrılabilmeleri cami ve mescit yapıları için büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan, iç mekanda konfor koşullarının sağlanması dikkatle değerlendirilmesi gereken bir konudur (Al-Homoud vd., 2009).

Cami ve mescit yapılarının aralıklı kullanım planları ve iç mekanda konfor koşullarının sağlanması, yapıların ısıtma ve soğutma istenen dönemlerde iklim bölgelerine bağlı olarak enerji talebi üzerinde etkili olmaktadır (Al-Homoud vd., 2005). Yapıların iklime bağlı tasarım özellikleri konfor koşullarını ve yapının ısıl performansını etkilemektedir (Abdou vd., 2005). Dünyada tüketilen enerjinin önemli bir bölümünün binalarda ısıtma ve soğutma amacıyla kullanıldığı bilinmektedir ve benzer bir yüksek enerji kullanımının cami ve mescit yapıları için de gerçekleştiği belirtilebilir (Al-Homoud vd., 2005). Cami ve Mescit yapılarının enerji verimliliği büyük ölçüde, bir sistem olarak birlikte çalışan duvarlar, çatı ve pencereler gibi yapı bileşenlerinin genel ısıl performansına bağlıdır (Al-Homoud ve diğ., 2009). Isıl performansı zayıf olan bir camide konfor koşullarını sağlamak için daha fazla enerji tüketilir.

Cami yapılarında enerji verimliliğine etki eden faktörleri belirlemek amacıyla yapılan bir çalışmada (Azmi ve diğ., 2021), camilerde enerji kullanımına ilişkin çağdaş literatür gözden geçirilmiştir. Çalışmanın sonucunda, yapı kabuğu tasarımının ve iklimsel faktörlerin camilerin enerji kullanımının en önemli etkenleri olduğu belirtilmiştir. Isıtma/soğutma sistemlerinin cami yapılarında tüketilen enerjinin büyük bölümünü oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Aynı zamanda, çalışmada enerji tüketimini azaltmayı hedefleyen çalışmalar ile enerji verimliliğini artırmak isteyen çalışmalar karşılaştırılmıştır. Elde edilen bulgular, cami yapılarının tasarımı ve operasyonel stratejilerinin optimizasyonu ile enerji kullanımının yarı oranda azaltılabileceğini göstermiştir. Aynı zamanda, enerji verimli camilerin tasarlanmasında etkili olabilecek araştırmaların eksikliği tespit edilmiştir.

Al-ajmi yaptığı çalışmada kuru çöl ikliminde yer alan klimalı camilerde termal konforu ele almıştır. Kuveyt'in sıcak-kuru iklim bölgesinde yer alan altı cami termal koşullar açısından incelenmiştir. Saha ölçümleri gerçekleştirilmiş ve ibadet edenler ile termal konfor koşullarını etkileyen faktörleri araştırmak için bir anket yapılmıştır. Çalışma, önemli ölçüde enerji tasarrufu elde etmek için, Kuveyt'te cami yapılarının 26,1 ^{0}C'lik bir iç ortam sıcaklığını koruyacak şekilde tasarlanmasını önermiştir (Al-ajmi, 2010).

Bu çalışmada, Türk-İslam kültürünün önemli öğeleri olan mescitlerin envanterinin oluşturularak belgelenmesi ve yapıların enerji verimliliği açısından araştırılması hedeflenmektedir. Literatürde cami ve mescit yapılarının temel tasarımı ve enerji performansı hakkında sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu açıdan, enerji verimliliği ve camiler kapsamında yapılan çalışmalara katkıda bulunmak ve yüzyıllar önce inşa edilmiş anıtsal mimari mirasının önemli öğeleri olan yapıların günümüzdeki enerji ihtiyacını araştırmak ve bu yapıların enerji verimliliği açısından sahip olduğu değeri göstermek hedeflenmektedir. Aynı zamanda, anıtsal cami ve mescit yapılarının mimari tasarım özellikleri ve yapım teknikleri ile günümüzdeki enerji ihtiyaçları arasındaki ilişki, tasarımcılara ilham vermek ve yol göstermek açısından önem taşımaktadır.

METODOLOJİ

Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) kapsamında hazırlanan bu çalışmada, analiz edilen yapılardan Anadolu Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen Kadı İzzettin Mescidi ve Hoca Hasan Mescidi ele alınmaktadır. Öncelikle literatürde tarama tekniği kullanılarak Konya ili ve Anadolu Selçuklu Döneminde inşa edilen mescitler ile ilgili bilgiler toplanmıştır. Mescitlerin yerinde uçan göz (drone) ile görüntülemesi gerçekleştirilmiş, fotoğraflar ile özellikleri belgelenmiştir. Mescit yapılarının, Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden alınan elektronik ortamdaki çizimleri renklendirilerek yerinde tespitlere dayalı mevcut durumu, yakın çevresiyle olan ilişkileri çizimler üzerine işlenmiştir. Literatür taraması, görseller ve çizimler doğrultusunda plan, kesit, cephe, üst örtü öğeleri açıklanarak tipolojik analizler yapılmıştır ve yapım tekniği ve malzeme özellikleri açıklanmıştır. Mimari tasarım özellikleri belgelenen mescit yapıları, DesignBuilder simülasyon programında modellenerek, mescitlerin ısıtma-soğutma ve toplam enerji yükleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda bir değerlendirmede bulunulmuştur.

BULGULAR

Anadolu Selçuklu Dönemi Mescit Yapılarının Mimari Özellikleri

Bu bölümde Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Konya'da inşa edilen Kadı İzzettin Mescidi ve Hoca Hasan Mescidi'nin mimari tasarım özellikleri açıklanmaktadır. Kadı İzzettin Mescidi 1252 yılında Kadı İzzeddin tarafından inşa ettirilmiştir. Yapım tekniği kagirdir. Hoca Hasan Mescidi'nin yapımı 13. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir ve mescit kâgir teknikte inşa edilmiştir (Konyalı, 2007). Mescitlere ait görseller Şekil 1'de gösterilmektedir. Kadı İzzettin Mescini'nin mimari tasarım özellikleri Tablo 1'de, Hoca Hasan Mescidi'nin mimari tasarım özellikleri Tablo 2'de gösterilmektedir.

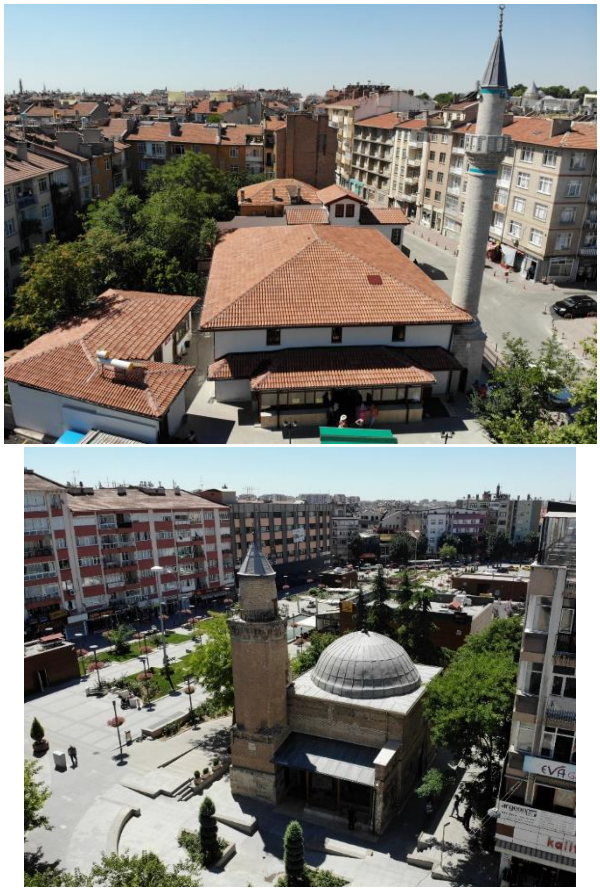

Şekil 1. Kadı İzzettin Mescidi ve Hoca Hasan Mescidi (Yazarlara ait görsel, 2019)

Tablo 1. Kadı İzzettin Mescidi Mimari Tasarım Özellikleri

<table>
<tr><td colspan="4">Tasarım Tipolojisi</td></tr>
<tr><td rowspan="6"> </td><td>Yapıldığı Dönem</td><td colspan="2">13.yy., Selçuklu Dönemi</td></tr>
<tr><td>Plan Şeması</td><td colspan="2">Dikdörtgen plan</td></tr>
<tr><td>Mekân Organizasyonu</td><td colspan="2">İki mekânlı</td></tr>
<tr><td>Üst Örtü</td><td colspan="2">Kırma Çatı</td></tr>
<tr><td>Yapı Nizamı</td><td colspan="2">Ayrık nizam</td></tr>
<tr><td>Cami Alanı Toplam m²</td><td colspan="2">298.35 m²</td></tr>
<tr><td colspan="4">Yapım Teknikleri ve Malzeme Özellikleri</td></tr>
<tr><td rowspan="10"> 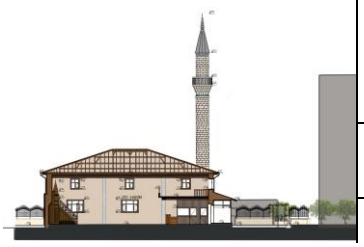
 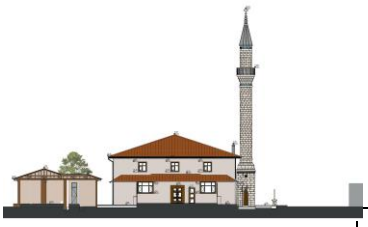 </td><td rowspan="4">DUVAR</td><td>Örgü Tekniği</td><td>Kagir</td></tr>
<tr><td>Malzeme</td><td>Beden duvarları taş</td></tr>
<tr><td>Boyut (hxd)</td><td>660 x 75</td></tr>
<tr><td>Dolulu k-Boşluk</td><td>Pencere oranları karma şeklindedir. Giriş kapısı kuzey-batı cephesindedir.</td></tr>
<tr><td>DÖŞEME</td><td>Malzeme</td><td>Ahşap kaplama</td></tr>
<tr><td rowspan="3">ÜST ÖRTÜ</td><td>Örgü Tekniği</td><td>Kırma Çatı</td></tr>
<tr><td>Malzeme</td><td>Ahşap konstrüksiyon-Kiremit kaplama</td></tr>
<tr><td>Dolulu k-Boşluk</td><td>Açıklık mevcut değildir.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">MİNARE</td><td>Örgü Tekniği</td><td>Kagir</td></tr>
<tr><td>Malzeme</td><td>Kesme taş</td></tr>
<tr><td rowspan="2">TEKİL TAŞIYICI</td><td>Form</td><td>Sütun</td></tr>
<tr><td>Malzeme</td><td>Betonarme</td></tr>
</table>

Tablo 2. Hoca Hasan Mescidi Mimari Tasarım Özellikleri

Tasarım Tipolojisi			
	Yapıldığı Dönem	13.yy., Selçuklu Dönemi	
	Plan Şeması	Kare plan	
	Mekân Organizasyonu	İki mekânlı	
	Üst Örtü	Kubbe	
	Yapı Nizamı	Ayrık nizam	
	Cami Alanı Toplam m^2	94.17 m^2	
Yapım Teknikleri ve Malzeme Özellikleri			
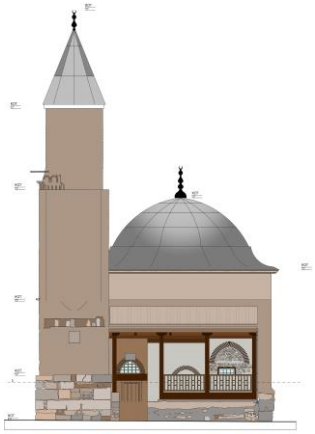 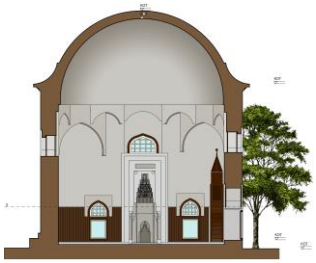	**DUVAR**	Örgü Tekniği	Kagir
		Malzeme	Su basman seviyesine kadar taş, bu seviyeden sonra tuğla
		Boyut (hxd)	564 x 90
		Doluluk-Boşluk	Pencere oranları karma şeklindedir.
	DÖŞEME	Malzeme	*
	ÜST ÖRTÜ	Örgü Tekniği	Kagir
		Malzeme	Tuğla
		Doluluk-Boşluk	Açıklık mevcut değildir.
		Boyut (Çap/Kalınlık)	750/45
	MİNARE	Örgü Tekniği	Kagir
		Malzeme	Taş ve tuğla
	TEKİL TAŞIYICI	Form	Dikme
		Malzeme	Ahşap (son cemaat yeri)

Anadolu Selçuklu Dönemi Mescit Yapılarının Enerji Analizleri

Bu bölümde Anadolu Selçuklu Döneminde inşa edilen Kadı İzzettin ve Hoca Hasan Mescitleri literatür taraması ışığında ve simülasyon sonuçları doğrultusunda enerji verimliliği açısından analiz edilmektedir. Anadolu Selçuklu Dönemi, Kadı İzzettin ve Hoca Hasan Mescitleri DesignBuilder simülasyon programı kullanılarak modellenmiştir. Design Builder yapı tasarımını enerji, karbon, aydınlatma ve konfor açılarından performans ölçmek ve kontrol etmek için geliştirilmiş EnergyPlus tabanlı bir yazılım aracıdır (Zhang, 2014).

Konya ili Türkiye'nin ılımlı-kuru iklim bölgesinde yer almakta ve enerji verimliliği açısından, Ilımlı-kuru iklim bölgelerinde ısıtmanın istendiği dönem ön plana çıkmaktadır. Bir yapının enerji performansını etkileyen tasarım parametreleri yapının konumu, diğer yapılar ile arasındaki mesafe, yapının yönlendirilişi, yapının formu, yapının optik ve termofiziksel özellikleri ile güneş kontrolü ve doğal havalandırma düzeni olarak ele alınmaktadır. Cami ve mescit yapıları kıble, kıble duvarı, mihrab ve minber gibi temel tasarımına yön veren unsurlara sahiptir. Bu açıdan, karakteristik bir tasarım anlayışına sahip cami ve mescit yapılarının yönlendirilişi kıble yönüdür. Çalışma kapsamında ele alınan yapıların yönlendirilişi, kıblesi güney yönündedir. Kadı İzzettin ve Hoca Hasan Mescitleri ayrık nizam özelliğine sahiptir. Bu, güneş ışınımı kazancı ve doğal havalandırma açısından önem taşıyan ve dolayısıyla yapıların enerji yükünü etkileyen faktör olarak ele alınmalıdır. Mescit yapılarının formu ılımlı-kuru iklim bölgesinde beklenen kare veya dikdörtgen biçimindedir. Bununla birlikte, anıtsal cami ve mescit yapılarında enerji verimliliği kapsamında yapının hacmi önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadı İzzettin ve Hoca Hasan Mescitlerinin enerji yüklerini etkileyen mimari özellikleri ve m^2 başına ısıtma-soğutma ve toplam enerji yükleri Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Kadı İzzettin ve Hoca Hasan Mescitlerinin Enerji Yüklerini Etkileyen Mimari Özellikleri ve Enerji Yükleri

Yapı İsmi/ Yapıldığı Tarih		**Kadı İzzettin Mescidi**	**Hoca Hasan Mescidi**
Cami Alanı Toplam m^2		298.35 m^2	94.17 m^2
Cami Yüksekliği (h)		9.11 m	11.00 m
Duvar Malzemesi		Taş	Tuğla
Duvar Kalınlığı		75 cm	90 cm
Örtü Kalınlığı		Kırma çatı	45 cm
Örtü Malzemesi		Kiremit kaplama	Tuğla
Pencere-Duvar Oranı (%)	**Kuzey**	13.96	0.47
	Güney	16.13	2.27
	Doğu	12.01	0.82
	Batı	12.05	1.35
m^2 Başına Soğutma Yükü kWh		12.24	6.08
m^2 Başına Isıtma Yükü kWh		155.29	97.15
m^2 Başına Harcanan Enerji kWh		174.34	110.04
Mescit Enerji Modellemesi		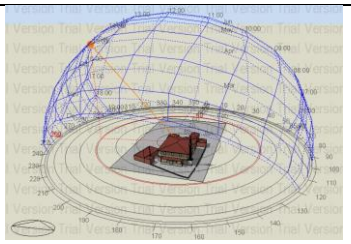	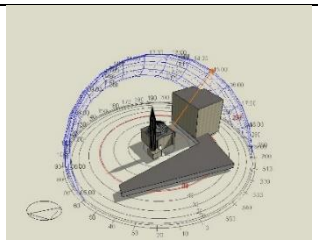

Kullanılan yapı malzemeleri açısından Kadı İzzettin Mescidi'nde taş kullanılmıştır ve duvar kalınlığı 75 cm'dir. Hoca Hasan Mescidi'nde tuğla kullanılmıştır ve duvar kalınlığı 90 cm'dir. Taş ve tuğla yapı malzemeleri ısıl performans açısından yapıların ısıtma ve soğutma yüklerine katkı sağlayabilecek niteliktedir. Yapı kabuğu opak ve saydam bileşenlerinin ısıl geçirgenlik özelliklerinin yapıların enerji yükleri üzerinde etkili olabilecek önemli bir parametre olduğu belirtilmelidir. Duvarın ısı geçirgenlik özelliği yapı malzemesinin özellikleri, duvar kalınlığı gibi özelliklere bağlı olarak değişim göstermektedir. Analiz edilen mescit yapılarının inşa edildiği yıllar veya zamansal farklılıklar, kullanılan taş malzemenin türü, taş ve tuğlanın farklı ısıl iletkenlik değerine sahip olması ve yapıların duvar kalınlıkları arasındaki farklılıklar duvarların ısıl geçirgenlik özelliklerini etkileyen faktörlerdir. Bu açıdan, duvar kalınlıkları da göz önünde bulundurulduğunda, incelenen mescitlerde kullanılan yapı malzemelerinin yapıların enerji yükünü azaltabilecek nitelikte olduğu belirtilebilir.

Üst örtü açısından, Kadı İzzetin Mescidi'nde kırma çatı, Hoca Hasan Mescidi'nde tuğla kubbe görülmektedir. Bu açıdan, üst örtünün yapıların enerji yükleri arasındaki

farklılıkları etkileyen faktörlerden olduğu söylenebilir. İncelenen mescitlerdeki yönlere bağlı açıklık oranları farklılık göstermektedir. Güney yönündeki açıklıkların doğrudan güneş ışınımı kazancı sağlayacağı, fakat çok yönlü açıklıkların ısı kayıplarına neden olacağı belirtilmelidir. Bu açıdan, yönlere bağlı açıklıklar mescitlerin enerji ihtiyaçları ve enerji yükleri arasındaki farklılıklar üzerinde etkili olacaktır.

Sonuç olarak, bir yapının enerji yükünü etkileyen parametreler, incelenen mescit yapılarında özellikle kabuk tasarımı, kullanılan yapı malzemesi, duvar kalınlıkları, cephe açıklıkları ve yapıların boyutu olmak üzere, yapıların enerji yükleri arasında farklılık oluşturmaktadır. Bu farklılıklarla birlikte, incelenen mescit yapılarının m^2 başına harcanan yıllık enerji yükleri ve toplam enerji yükleri ele alındığında, enerji verimliliği açısından olumlu sonuçlar elde edildiği belirtilmelidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, Türk-İslam kültür ve sanatının en önemli ana merkezlerinden ve İpekyolu'nun önemli kesişim noktalarından biri olan ve sosyo-kültürel işleve sahip anıtsal yapılara ev sahipliği yapan Konya şehrinde, Anadolu Selçuklu Dönemine ait anıtsal mescit yapıları enerji verimliliği açısından araştırılmaktadır.

Kadı İzzettin Mescidi'nin m^2 başına harcanan enerji miktarı 174.34 kWh, Hoca Hasan Mescidi'nin m^2 başına harcanan enerji miktarı 110.04 kWh'dir. Yapıların enerji ihtiyaçları mimari tasarım özellikleri doğrultusunda farklılık göstermektedir. İncelenen yapıların m^2 başına harcanan enerji yükleri ele alındığında, enerji verimliliği açısından olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilen cami ve mescitlerin analiz edildiği belirtilerek, anıtsal mimari mirasın önemli öğeleri olan mescit yapılarının, geleneksel tasarım özellikleri ve yapım teknikleri ile enerji verimli yapılar olduğu söylenebilir.

Enerji analizlerine ek olarak, anıtsal mescit yapıları gibi hacmin önemli bir faktör olduğu yapılar için m^2 başına enerji yükü hesaplayan DesignBuilder simülasyon programının yeterli olmadığı ve hacimle ilişkili analiz sonuçlarının gerekliliği belirlenmiştir. Anıtsal cami ve mescit yapıları enerji ihtiyaçları ve enerji verimliliği doğrultusunda yapılan çalışmaların yetersizliği göz önünde bulundurulduğunda bu çalışmanın gelecekteki araştırmalar için potansiyel araştırma kapsamları oluşturacağı öngörülmektedir. Ayrıca, dini ve kültürel mirasın belgelenerek korunması ve enerji verimliliği açısından analiz edilmesi minimum enerji ihtiyacı ile dini ve kültürel bir mimari öğe olarak tasarlanacak camiler ve mescitler için yol göstermek açısından büyük bir değere sahiptir.

BİLGİ NOTU

Bu çalışma, "Anıtsal Mimari Mirasının Konfor Parametreleri ve Enerji Verimliliği Bakımından Araştırılması, Selçuklu-Osmanlı Dönemi" başlıklı Doç. Dr. Ümit ARPACIOĞLU'nun yürütücülüğünde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) 'nden türetilmiştir.

KAYNAKÇA

Abdou, A., Al-Homoud, M., & Budaiwi, I. (2005). Mosque Energy Performance, Part I: Energy Audit and Use Trends Based on the Analysis of Utility Billing Data. Journal of King Abdulaziz University-Engineering Sciences, 16(1), 155–173. https://doi.org/10.4197/ENG.16-1.10

Al-ajmi, F. F. (2010). Thermal comfort in air-conditioned mosques in the dry desert climate. Building and Environment, 45(11), 2407–2413. https://doi.org/10.1016/J.BUILDENV.2010.05.003

Al-Homoud, M., Abdou, A., & Budaiwi, I. (2005). Mosque Energy Performance, Part II: Monitoring of Energy End Use in a Hot-Humid Climate. Journal of King Abdulaziz University-Engineering Sciences, 16(1), 175–191. https://doi.org/10.4197/ENG.16-1.11

Al-Homoud, M. S., Abdou, A. A., & Budaiwi, I. M. (2009). Assessment of monitored energy use and thermal comfort conditions in mosques in hot-humid climates. Energy and Buildings, 41(6), 607–614. https://doi.org/10.1016/J.ENBUILD.2008.12.005

Azmi, N. A., Arıcı, M., & Baharun, A. (2021). A review on the factors influencing energy efficiency of mosque buildings. Journal of Cleaner Production, 292, 126010. https://doi.org/10.1016/J.JCLEPRO.2021.126010

Konyalı İ.H. (2007). Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi. Konya Büyük Şehir Belediyesi, s.198-199.

Zhang, L. (2014). Simulation Analysis of Built Environment Based on Design Builder Software. Applied Mechanics and Materials, 580–583, 3134–3137. https://doi.org/10.4028/WWW.SCIENTIFIC.NET/AMM.580-583.3134

A CASE DETERMINATION OF ARTICLES ON BOLL, SILK PRODUCTION AND SILK TRADE IN THE 1935-1946 ISSUE OF ULUDAĞ MAGAZINE

ULUDAĞ DERGİSİNİN 1935-1946 YILLARINDAKİ SAYILARINDA YER ALAN KOZA, İPEK ÜRETİMİ VE İPEK TİCARETİYLE İLGİLİ YAZILARA AİT BİR DURUM TESPİTİ

Dr. Berrin Sarıtunç

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Elif Uzun

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Tuğba Saygılı

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1930 yılları arasında yaşadığı pek çok olay, yapılan inkılapların halka benimsetilmesini zorunlu kılmıştır. Böylelikle dünyada örnekleri bulunan Halkevlerinin, ülkemizde açılması kararı alınmıştır. Türk Ocaklarının kapatılmasından sonra kurulan Halkevleri, 1932-1951 yılları arasında pek çok alanda önemli görevleri üstlenmiştir. 19 Şubat 1932'de açılan 14 Halkevinden birisi de Bursa Halkevidir. Bursa Halkevi aracılığıyla yayınlanan Uludağ dergisi, yazılarıyla Bursa tarihi, kültürü ve daha pek çok farklı alandaki önemli bilgileri aktarmıştır.

Çalışmada Bursa Halkevi dergisi olan "Uludağ"ın 1935-1946 yıllarında basılan sayılarında koza, ipek, ipekçilik konuları taranmıştır. Dergilerde ipeğin üretimi ve ipekçiliğin dünya ekonomisindeki önemiyle ilgili bilgilere ve istatistiki bilgilere sıkça rastlanmıştır.

Uludağ dergisinin konuyla ilgili sayılarında öncelikle ipek böceği, ipekli kumaş ve dut ağacıyla ilgili Çin, Japon efsanelerine yer verilmiştir. Ardından Çin ve Hint tarihi kaynaklarındaki ipek ve kozacılıkla ilgili bazı bilgiler aktarılmıştır. İpek böceğinin keşfedilişi, üretimi, kozadan ipek ipliği elde edip kumaş dokunması işlerinin tarihte ilk kim tarafından yapıldığı anlatılmıştır. Çin'in ipekli kumaş üretip satmasıyla dünyada ipeğin tanınması ve değer kazanması hatta kumaşların altın fiyatında satılması pek çok ülkenin ipekli kumaş üretimini merak edip öğrenmesini sağlamıştır. İpek böceği ve dut ağacı tohumlarının Çin'in ardından Batı Asya'ya, Avrupa ve Amerika'ya götürülmesinin akabinde dünya ipek ticaretinin başladığını görmekteyiz. İpek ticaretinde birbiriyle yarışan ülkelerin bu yolla büyük bir kazanç elde ettiği ancak 1929 yılında başlayan ve

1930’lu yıllar boyunca devam eden, dünyadaki büyük ekonomi kriziyle ipek ihraç ve ithalatının sıkıntıya girdiği anlaşılmaktadır.

Dergilerde 1929-1933 yıllarına ait, koza üreten ve ipekli kumaş dokuyan ülkelerin üretim miktarları, üretimdeki düşüş ve artışlar, ülkelerin ürünlerini satış fiyatlarıyla ilgili istatistiksel bilgiler ve tablolar verilmiştir. Ayrıca New York ve Milano borsasındaki ipek fiyatlarıyla ilgili bilgiler aktarılmıştır.

Suni ipeğin üretilmeye başlanması ve ticarete etkisi; don, yağmur, kuraklık, hava koşulları, mevsimsel koşullar, devletlerin ipekçiliği teşviki gibi koza ve ipekli kumaş üretiminin artmasına, azalmasına sebep olan etkenler ve bunlarla ilgili oranlara değinilmiştir. İtalya, Japonya, Rusya, Çin, Kore, Bulgaristan, Fransa, Macaristan, Yunanistan, Yugoslavya, İspanya, Romanya, İran, Türkiye, Brezilya ve Hindistan’daki koza tohumu, yaş koza üretimi düşüş ve artışlarından bahsedilmiştir.

Dünyadaki ipekçiliğin yanı sıra dergilerde, Bursa’daki kozacılık ve ipekçilikle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. İstiklal Savaşı’ndan sonra makineli dokuma sanayisinin gelişmesiyle Bursa’da bu konuda üretimin çoğaldığını ve kumaşların kalitesinin üst düzeyde oluşuyla ülke genelinde çokça tercih edildiği anlatılmıştır. Devletin bu alanda kaliteyi korumak için nizamname çıkarıp kesin kurallar koyduğunu görmekteyiz. Ayrıca dergilerde Bursa’nın ipek, ipekli kumaş üretimi ve ticaretiyle alakalı bazı tarihi vesikalara ve bunların tercümesine yer verilmiştir. Elde edilen bilgiler, istatistiksel veriler bu alanda araştırma yapmak isteyenler için yol gösterici niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Halkevi, koza, ipekçilik, kültür.

ABSTRACT

Many events Experienced by the Republic of Turkey between 1923 and 1930 made it necessary fort he people to adopt the reforms made. Provisions have been made regardng the opening of the registrations of the Community Centers locaed in the places where they are located. The Community Centers located in the places where they are lcated. The Community Centers, which were established after the children of the Turkish Hearths, undertook important duties in many fields between 1932-1951. Bursa Community Center is one of the 14 Community Centers opened on February 19, 1932. Uludağ Magazine, published through Bursa Community Center, conveyed important information about Bursa history, culture and many other articles with its articles.

In the study, the issues of cocoon, silk and sericulture were scanned in the issues of "Uludağ", which is the journal of Bursa Community Center, published in 1935-1946. Information and statistical information about the production of silk and the importance of sericulture in the world economy were frequently encountered in the magazines.

In the related issues of Uludağ magazine, primarily Chinese and Japanese legends about silkworm, silk fabric and mulberry tree were included. Then, some information about silk and cocoon in Chinese and Indian historical sources is given. The discovery of the silkworm, its production, obtaining silk thread from the cocoon and weaving the fabric are explained by who was the first in history. With China's production and sale of silk fabric, the recognition and appreciation of silk in the world and even the sale of fabrics at gold prices made many countries wonder and learn about silk fabric production. We see that world silk trade started after the silkworm and mulberry tree seeds were taken to Western Asia, Europe and America after China. It is understood that the countries competing with each other in the silk trade gained a great deal in this way, but the export and import of silk was in trouble due to the great economic crisis in the world, which started in 1929 and continued throughout the 1930s.

In the magazines, statistical information and tables are given about the production amounts of the countries producing cocoon and weaving silk fabric, decreases and increases in production, and the sales prices of the products of the countries for the years 1929-1933. In addition, information on silk prices in the New York and Milan stock exchanges was given.

The beginning of the production of artificial silk and its effect on trade; Factors such as frost, rain, drought, weather conditions, seasonal conditions, and the incentives of states to increase and decrease the production of cocoons and silk fabrics and the rates related to them are mentioned. Decreases and increases in boll seed and wet boll production in Italy, Japan, Russia, China, Korea, Bulgaria, France, Hungary, Greece, Yugoslavia, Spain, Romania, Iran, Turkey, Brazil and India are mentioned.

In addition to sericulture in the world, there are also information about cocoon and sericulture in Bursa in the magazines. It has been explained that with the development of the machine weaving industry after the War of Independence, the production in this field increased in Bursa and the fabrics were highly preferred throughout the country due to their high quality. We see that the state has issued a regulation to protect the quality in this field and set definite rules. In addition, some historical documents related to silk and silk fabric production and trade in Bursa and their translations were included in the magazines. The obtained information and statistical data are a guide for those who want to do research in this field.

Keywords: Bursa, Community Center, Cocoon, Silk.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE YAM ORGANIZATION (POST SYSTEM) IN THE COMMERCIAL LIFE OF THE MONGOLIAN PERIOD

MOĞOL DÖNEMİ TİCARİ HAYATINDA YAM TEŞKİLATI'NIN (POSTA SİSTEMİ) YERİ VE ÖNEMİ

Assist. Prof. Yavuz DELİBALTA

Kafkas University Turkiye

ÖZET

XIII. Yüzyılda Cengiz Han liderliğinde kurulan Moğol İmparatorluğu onun ve haleflerinin geniş çaplı askerî seferleri neticesinde dünyanın en büyük kara imparatorluğu haline geldi. Moğol İmparatorluğu Kore'den Akdeniz'e ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alanı kapsıyordu. Moğollar, askerî, siyasî ve idarî ihtiyaçlar doğrultusunda geniş imparatorluk toprakları üzerinde dönemin en hızlı ve etkili haber alma sistemini kurdular. *Yam* adı verilen bu posta teşkilatı her 35-40 km de bir inşa edilen istasyonlardan oluşmaktaydı. İstasyonlarda haberciler atlarını değiştirebiliyor, erzak ve konaklama gibi ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. Ögeday Kağan, Cengiz Han'ın başlatmış olduğu alt yapı ve posta ağını yeni düzenlemelerle genişletip geliştirdi. *Yam* sistemi Mönge Han ve Kubilay Han dönemlerinde yapılan yeni düzenlemelerle gelişimini sürdürmüştür. Bu sistem önceki örneklerine nazaran kapsamı ve etkinliği açısından emsalsizdi. *Yam* teşkilatı Altın Orda, Çağatay, İlhanlı ve Kubilay uluslarının hâkim oldukları coğrafyalarda etkili bir şekilde uygulanmış ve yeni fethedilen bölgeler sisteme dâhil edilmiştir.

Bununla birlikte *Yam* sistemi hızlı ve güvenli haberleşmeyi temin etmenin yanı sıra imparatorluk çapındaki ticarî faaliyetler üzerinde de büyük katkı sağlamıştır. Nitekim Moğollar Cengiz Han devrinden başlayarak ticarete büyük önem vermiş ve tacirlere çeşitli ayrıcalıklar tanımışlardır. Moğolların ticaret yollarını ellerinde bulundurmaları ve ticarete verdikleri öneme paralel olarak Ögeday Kağan zamanından itibaren posta teşkilatının hizmetlerinden tacirlerin de faydalanmasına izin verilmiştir. *Yam* teşkilatı ticaret yollarının güvenliğini sağlamış, kervanların seyahatini ve malların nakliyesini hızlandırmış ve böylece İpek Yolu üzerindeki ticareti kolaylaştırmıştır.

Bu çalışmada *Yam* teşkilatı ticaret bağlamında ele alınarak sistemin Moğol dönemi ticarî hayatındaki rolü ve önemi üzerinde durulmuştur. Ana kaynaklardan elde edilen veriler ve çağdaş araştırmalar incelenerek *Yam* teşkilatının sunduğu olanaklar, ticarî hayata katkıları ve tacirlerin sistemden ne şekilde faydalandığı açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Yam, Posta, Ticaret

ABSTRACT

Founded in the 13th century under the leadership of Genghis Khan, the Mongol Empire became the largest land empire in the world as a result of his and his successors' extensive military campaigns. The Mongol Empire covered a wide area from Korea to the Mediterranean and Central Europe. In line with their military, political and administrative needs, the Mongols established the fastest and most effective information system of the period on the vast empire lands. This postal organization, called *Yam*, consisted of stations built at intervals of 35-40 km. At the stations, the messengers could change their horses and meet their needs such as food and lodging. Ogedei Khagan expanded and developed the infrastructure and postal network initiated by Genghis Khan with new regulations. The *Yam* system continued its development with the new arrangements made during the periods of Mongke Khan and Kublai Khan. This system was unsurpassed in its scope and effectiveness compared to previous examples. The *Yam* organization was effectively implemented in the geographies dominated by the Golden Horde, Chagatai, Ilkhanid and Kublai nations, and the newly conquered regions were included in the system.

In addition to providing fast and secure communication, the *Yam* system also made a great contribution to the commercial activities throughout the empire. Starting from the Genghis Khan era, the Mongols gave great importance to trade and granted various privileges to the traders. In parallel with the Mongols' possession of trade routes and the importance they gave to trade, merchants were also allowed to benefit from the services of the postal organization from the time of Ogedai Khagan. The *Yam* organization ensured the security of trade routes, accelerated the travel of caravans and the transportation of goods, thus facilitating trade on the Silk Road.

In this study, the Yam organization was handled in the context of trade, and the role and importance of the system in the commercial life of the Mongolian period was emphasized. By examining the main sources and modern researches, the opportunities offered by the *Yam* organization, their contributions to commercial life and how the traders benefited from the system were tried to be explained.

Keywords: Mongols, Yam, Postal, Trade

GİRİŞ

13. yüzyıl başında Cengiz Han liderliğinde kurulan Moğol İmparatorluğu, onun ve haleflerinin geniş çaplı askerî seferleri neticesinde dünyanın en büyük kara imparatorluğu haline geldi. Moğol İmparatorluğu, Kore'den Akdeniz'e ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alanı kapsıyordu. Bu dönemin belki de en önemli değişikliği, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar tüm ticaret yollarının tek bir siyasi egemenliğin altında birleşmesi ve bütün bu coğrafyada gümrük birliğinin tesis edilmiş olmasıdır. Batılı bilim adamları 14.

Yüzyılda uluslararası alanda gittikçe yayılan insan, mal ve kültür transferini, "Moğol Barışı" anlamındaki *Pax Mongolica* kavramıyla açıklamışlardır.[325]

Eski dünyanın yaklaşık üçte birine hükmeden Moğol İmparatorluğu, Avrasya genelinde yüksek derecede hareketlilik sağladığı için İpek Yolu'nun en parlak dönemlerinden birini oluşturur. Bozkırda yaşayan Moğol aristokrasinin oluşumu yerleşik halkların zirai ve mamul üretimlerine talebi artırmıştır. Moğollar tarafından kurulan Karakurum, Saray, Hanbalık ve Sultaniye gibi şehirler de yerel tedarik kapasitelerini aşan kalabalık nüfuslarıyla Avrasya ticaret ağları içerisinde önemli bir pazar haline gelmeye başlamıştır. Ticarî malların artan önemi İpek Yolu boyunca ticarî faaliyetlerde uzun mesafeli ticaretin önemini artırmıştır. Bunun en önemli sebebi Moğol İmparatorluğunun geniş Avrasya topraklarında nispeten istikrarlı ve güvenli bir seyahat ortamı sağlamış olmasıdır. Moğol egemenliği altında ulaşım ve uluslararası temaslar gelişmiştir. Kaynaklar 13. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kıtalararası bağlantıların artık istisnai olmadığını ve uzun mesafeli ticaretin düzenli olarak uygulandığını göstermektedir. Bu durum Plano Carpini, Rubruck, Marco Polo, Odoric Pordonone ve İbn Battuta gibi dönemin elçi, tüccar ve seyyahlarının kıtalar arası seyahatlerine ilişkin raporlarında açıkça görülebilmektedir. Bu anlamda Moğol dönemi küreselleşme yönünde önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir.[326]

Pax Mongolica olarak tanımlanan bu dönemin en önemli yapıtaşlarından birini *yam* teşkilatı oluşturmaktadır.[327] Moğol İmparatorluğunun en gelişmiş kurumlarından olan *yam* teşkilatı esas itibariyle, hızlı ulaşım ve haberleşmeyi temin etmekteydi. Bunun yanı sıra *yam* sistemi imparatorluk çapında gerçekleşen ticarî faaliyetleri ve devletin bu konudaki başlıca politikalarını anlayabilmek için de dikkatle incelenmesi gereken bir konudur. Dolayısıyla bu çalışma *Pax Mongolica* döneminde *yam* sisteminin ticarî hayat üzerindeki rolüne ve önemine odaklanmaktadır.

Moğol *Yam* Teşkilatı

Moğol imparatorluğunun posta teşkilatı, "at direği" anlamına gelen "*yam*" (Türkçe *yam*/ Moğolca *jam*) olarak adlandırılıyordu.[328] Cengiz Han, imparatorluğun kuruluş tarihi olan 1206 yılı kurultayından hemen sonra devletin askerî ve idarî ihtiyaçları doğrultusunda bu teşkilatı kurmuştur. Sistem, ana yollarda belirli aralıklarla tesis edilen istasyonlar arasında atlı posta hizmetiyle süratli haberleşmeyi temin etmekteydi. Her 35-40 km'de bir inşa edilen *yam* menzillerinde resmî postacılar ve elçiler atlarını değiştirebiliyordu. *Yam* menzilleri, haberciler için yiyecek, barınak ve taze at imkânları sağlıyordu.[329] Posta

[325] Jack Weatherford, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, çev. Sermin Karakale, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 291; Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e*., s. 289-316; Peter Jackson, *The Mongols And The West, 1221-1410*, Roudledge Taylor and Francis Group, London and New York 2005, s. 309-313.

[326] Szilvia Kovacs, Marton Ver, "Mongols and the Silk Roads: an Overview", *Acta Orientalia Hung*, 74 (2021), 1, pp. 1-10.

[327] Sinan Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)" *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019, s. 53, 93.

[328] Cristopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, New York 2004, s. 258-259.

[329] Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 459-460; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 272-274; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*, çev. Seniha Sami Moralı, hzl. Gülnar Kara, TTK Yay., Ankara 2020, s. 462-463; İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu",

istasyonlarının giderleri, insan, hayvan, su, erzak ve diğer gereçler konusundaki yük ve masraflar civar halkın arasında taksim edilmişti. Her iki tümene bir *yam* menzili düşüyordu. Posta hizmetiyle ilgili Cengiz Han yasalarında çok sayıda kurallar belirlenmiş, yıldan yıla teftiş edilerek eksikleri giderilmiş ve bu program yeni alınan bölgelerde uygulamaya konulmuştur.[330]

Teşkilatın kökeni en fazla tartışılan konulardan biridir. Genel olarak araştırmacılar Çin etkisi[331] üzerinde durmuş olsalar da sistemin daha ziyade bozkır askerî geleneklerine dayandığı anlaşılmaktadır.[332] Cengiz Han zamanında (1206-1227) Moğol bozkırlarında ve çevresinde posta, seyahat ve ticareti kolaylaştıran büyük yollar ve köprüler de inşa edilmiştir. Çin ve İran seferlerinde yapılan yolların yanı sıra Tiyenşan ve Sayan Dağlarındaki yol inşaatına dair bilgiler mevcuttur. Çinli Taoist Keşiş Chang Chun, 1221-1224 yıllarındaki seyahati sırasında bu yollardan geçmiş ve *yam* hizmetlerini de kullanmıştır.[333]

Tarihî posta sistemlerinin modern dönemdekinden biraz farklı anlamlar içerdiği söylenebilir. Modern öncesi posta sistemlerinin asıl amacı elçi ve haberciler aracılığıyla devletin resmî iletişimini sağlamaktı. Moğollar söz konusu olduğunda ise posta sisteminin amaçlarına ticarî faaliyetlerin desteklenmesini de eklemek gerekmektedir. Nitekim Cüveynî, Moğol *yam* sisteminin iki ana amaç doğrultusunda kurulduğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisi ülkenin büyüyüp genişlemesi dolayısıyla düşmanlar, olaylar ve çeşitli hadiselerle ilgili haberleri ulaştırmaktır. İkinci amaç ise, doğudan batıya, batıdan doğuya doğru yollardan geçen malları ve eşyaları korumak düşüncesidir.[334] İbnü't-Tıktaka, Cüveynî'nin Moğol teşkilatına ilişkin bu pasajını aktarırken "*Posta teşkilatının haberlerin süratle ulaşmasından başka faydası olduğunu düşünmüyorum. Bunun malları korumakla ne alakası var?*" demektedir.[335] Ancak Moğol posta teşkilatının tüccarlar tarafından kullanımına izin verilmiş olması ve istasyonlarda yolların güvenliğini sağlayan askerî birliklerin bulundurulmuş olması dikkate alındığında *yam* sisteminin malı ve eşyayı koruma fonksiyonu anlaşılmış olacaktır.[336]

Ögeday Reformları ve *Yam*'ın Ticarî Fonksiyonu

1235 yılı kurultayında Ögeday Kağan (1229-1241) *yam* teşkilatını geliştirerek kapsamlı düzenlemeler yapmıştır. Yeni düzenlemeyle istasyonların hizmetleri genişletilmiş ve sayıları artırılmıştır. Ögeday Kağan reformlarıyla *yam* menzillerindeki binek hayvanların devlet tarafından temini sağlanarak sistemin mücavir halkın sırtına yüklediği yük

Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları, hzl. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 56; Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 164-165.

330 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 91.

331 Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, s. 258-259; Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 67-73.

332 *Mangholun Niuça Tobça'an: Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 70-71; Timothy May, *The Mongol Art of War, Chinggis Khan and the Military System*, Westholme Publ., Pennsylvania 2007, s. 70-71.

333 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020, s. 177; Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Taoist Kimyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224*), çev. ve not. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Yay., İstanbul 2019, s. 93-96.

334 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 90.

335 İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî, (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 88.

336 Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 53.

hafifletildi. Her bin kişiden biri ulak veya seyis olarak hizmete alınırken her yüz koyundan biri de teşkilatın işleyişine ayrıldı. Her bir istasyon için yirmi haberci tayin edilip, istasyonlarda bulundurulacak atlar, yolculara erzak için kesilecek koyunlar, sağılacak kısraklar ve arabalara koşulacak öküzlerin miktarı tespit edilerek karara bağlandı. Kağan, ayrıca sistemin işleyişine paralel olarak kurak bölgelerde su kuyuları açtırıp yol ağını genişletti. Yeni düzenlemeyle imparatorluğun ulaşım ve iletişim imkânları büyük bir hız ve düzen kazanmış, Ögeday bu icraatının en büyük başarılarından biri olduğunu ifade etmiştir.[337]

Bu dönemde Kuzey Çin, iletişim ağına dâhil edilmiştir. Ayrıca Deşt-i Kıpçak ve Rusya'ya yönelik seferler posta sisteminin batıya doğru genişlemesini sağlamıştır. Çağatay ve Batu topraklarındaki bu iletişim ağı düzenlenerek Moğol merkeziyle irtibatı temin edilmiş[338] ve imparatorluk toprakları Orta Avrasya boyunca yatay olarak bağlanmıştır. Bu yolun güzergâhı Moğolistan, Altay Dağları, İrtiş Nehri, Alagöl Vadisi, İli Nehri, Çu ve Talas Havzası, Seyhun'un kuzey kıyıları, Aral Gölü, Ural Nehri ve Volga boyunca uzanıyordu. Yol boyunca *yam* istasyonları düzenli aralıklarla kuruldu.[339] Ögeday ayrıca ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için de devriyeler yerleştirmiştir.[340] *Karakçi* ve *tutgaul* isimli askerî birlikler yolların güvenliğinin sağlanmasından sorumlu tutulmuştur.[341]

Yam teşkilatının işleyişine dair önemli bir unsur *gerege* ve *payza* denilen bir nevi yetki levhası veya pasaportlardı. Altın, gümüş ya da ahşaptan yapılan daire veya dikdörtgen şeklindeki *payza* tabletlerinin her biri değerine göre rütbe ve imtiyazı göstermekteydi. Okuma yazma bilmeyenler *payza*da hangi metalin ya da hangi sembolün kullanıldığına bakarak yolcunun önemini anlayıp kendisine uygun hizmeti belirleyebiliyordu. *Payza* taşıyan ulaklar ve elçiler imparatorluğun dört bir tarafındaki *yam* istasyonlarının yiyecek, konaklama, binek hayvan ve diğer hizmetlerini kullanabiliyorlardı. Bunun yanı sıra Moğol hanlarının ticarete verdikleri öneme paralel olarak çok sayıda tacire *payza*lar dağıtılmıştı. Tacirler ellerindeki *payza*lar sayesinde *yam* teşkilatının geniş hizmetlerinden ücretsiz bir şekilde istifade edebiliyorlardı.[342]

Moğollar tüccarların güvenliğini sağlamak ve ticaretin gelişimini hızlandırmak amacıyla imparatorluk çapında ayrıca "*ortak*" teşkilatını kurmuştu. Moğolların Uygurlardan devraldıkları bu teşkilat bir tür ticaret şirketi olup teşkilata katılan tüccarlar devlet hazinesinden düşük faizli kredi alıyor ve özellikle büyük çapta uluslararası ticaret yapıyorlardı. Teşkilat mensubu tüccarlar bu sayede birçok yükümlülük ve vergiden muaf olmakla birlikte diğer tacirlere karşı devlet desteğini arkalarına alarak büyük imtiyazlara

[337] *Mangholun Niuça Tobça'an*, s. 203-205.
[338] *Mangholun Niuça Tobça'an*, s. 203-204.
[339] Hosung Shim, "The Jam Systems", *The Mongol World*, edit. Timothy May, Michael Hope, Routledge, London 2022, s. 357.
[340] May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 165.
[341] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 116; Ekrem Kalan, "Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru", *Cengiz Han ve Mirası*, Ankara 2021, s. 52.
[342] Shao Hung "Meng Ta pei lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev. Ankhbayar Danuu, hzl. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 79; el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah, *Mesâliku'l Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 63; May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 196; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 173; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 158-162; Spuler, *İran Moğolları,* s. 319; Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 41-47; Jack Weatherford, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, s. 292.

sahip oluyorlardı. Bu ayrıcalıklı tacirler Moğol aristokrasisine lüks mallar temin ediyor ve ayrıca mültezim olarak vergilerin toplanmasına yardım ediyorlardı.[343]

Ögeday döneminde *yam* teşkilatının aktarma istasyonlarına tüccarların erişimi Çin kaynakları tarafından da teyit edilmektedir. 1233 tarihli bir yarlıkta kısmen şöyle denmektedir: "*Askeri karargâhlardan gelen elçiler, herhangi bir Müslüman tüccarla karşılaşırsa, ihtiyaç halinde tüccarın işi ne olursa olsun istasyonlar arasında binmek için atlarına el koyabilecektir.*" 1229 yılına ait bir diğer fermanda "*Ögeday Kağan, bir yüzbaşıya istasyonlarda konaklayan seyyar tüccarlara pirinç taşımak için çeki öküzleri çalıştırma izni verilmesini emretti.*" demektedir. Bu pasajlar, tüccarların sistemi yoğun bir şekilde kullandıklarını ve askerî emirlerin akışını engellemedikleri takdirde sistemi kullanma haklarının olduğunu göstermektedir.[344]

Bununla birlikte Spuler, *yam* teşkilatının *narin yam* isimli özel bir türünden bahsetmiştir. Ancak bunun sadece Karakurum ve Kuzey Çin arasındaki etaplı bir yol olduğunu düşünmüştür.[345] Olbright, Çin kaynaklarından hareketle *yam* teşkilatının Moğol adlarını taşıyan üç çeşidi bulunduğunu tespit etmiştir. Bunlar; *morin yam* (at direği), *tergen yam* (vagon direği) ve *narin yam* (gizli veya dar direk)'dır. Thomas Allsen, Çin kayıtlarını Reşidüddin'in eseriyle karşılaştırarak bu üç türün kaynakta bulunabileceğini belirtmiş ve tanımlamalar yapmıştır.[346] Buna göre; *morin yam* resmî habercilerin ve elçi heyetlerinin kullandığı normal posta koludur. *Narin yam* bizzat hükümdara has posta olup daha çok askerî durumlarda ve acil meselelerde istihbarî bir fonksiyon icra etmekteydi. Vagon istasyonu anlamına gelen *tergen yam* ise taşımacılıkta uzmanlaşarak genellikle tüccarlar tarafından kullanılan nakliye sistemini ifade etmektedir. Ögeday Kağan zamanında Moğol bozkırını Kuzey Çin'e bağlayan üç posta yolu inşa edilmişti. *Tergen yam*, Dadu, Shangdu, Gobi Çölü ve Kerulen Havzası'ndan Karakurum'a ulaşıyordu.[347] Bununla birlikte Reşidüddin, *narin yam*'ın da Kuzey Çin ile Karakurum arasında ticarî bir nakliye görevi gördüğünü belirtmektedir. İki merkez arasında beş fersah aralıklarla kurulan toplam 37 *narin yam* istasyonunun olduğu, her istasyonda oranın korunması için bin askerin görev yaptığı ve her gün yiyecek-içecek yüklü 500 yüz arabanın buradan erzak nakliyatı gerçekleştirdiği ifade edilmiştir.[348]

Moğol hâkimiyeti kervan yollarına gerekli özeni gösteriyordu. Uluslararası ticaret yapan yüksek sermayeli büyük ticaret kervanları ağır ritimde hareket etmek, hayvanların yiyecek temin edeceği geniş otlaklar ve sulak alanlarda konaklamak durumundaydı.[349]

---

[343] Togan, 172-173, 436-437; A. Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine", Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s. 170-178; İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları*, s. 55-56; Şirinay Aziz, "Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi" *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni, İMÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, C. II, 2022, s. 54-73.

[344] Thomas T. Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260" *Asia Major*, Third Series, Vol. 2, No. 2, 1989, s. 97.

[345] Spuler, *İran Moğolları,* s. 460.

[346] Thomas T. Allsen, "Imperial Post, West, East, East and North": A Review Article, *Archivum Eurassiae Medii Aevi*, 17, 2010, s. 257-258; Reşidüddin ayrıca *tayan yam* ifadesini kullanmaktadır ki bunun da normal postanın İlhanlılarda geçerli tam karşılığı olabileceği düşünülebilir. Bkz. Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh I-II, Açıklamalı İngilizce Tercüme W. M. Thackston*,
hzl, Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi 1998, s. 325; Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, trans. John Andrew Boyle, Colombia University Press, New York 1971, s. 62.

[347] Hosung Shim, "The Jam Systems", s. 357.

[348] Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh I-II, Thackston*, s. 328-329.

[349] Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 273-274.

Allsen, malların taşınmasının *yam* teşkilatının ana görevleri arasında olduğunu belirtmektedir.[350] Bu itibarla *tergen yam*ın sunduğu taşımacılıkta ticaret mallarının coğrafî şartlara bağlı olarak at arabaları, develer, altı öküz koşulu yük arabaları, eşekler yahut köpeklerin çektiği kızaklarla taşındığı anlaşılmaktadır.[351] Ancak *yam* sistemi nakliye sahasının yanı sıra özellikle ticarî ilişkileri sürdürmek noktasında tüccarlara çok daha önemli kazanımlar sağlamıştır. Tacirler sistemin sağladığı ulaklar aracılığıyla daha kısa sürede ticarî bağlantılar kurabiliyordu. *Yam* istasyonları tacirlere erzak, binek, konaklama gibi genel hizmetlerin yanı sıra yolculukları sırasında yanlarına kılavuzlar tayin etme gibi ayrıcalıklar sunuyordu. Böyle bir hizmetin mevcudiyeti seyahat eden tüccarlar için çok büyük avantajlar sağlıyordu. Modern öncesi zamanlarda uzun mesafeli ticaretin en önemli giderleri ulaşım ve koruma maliyetleriydi. *Yam* sisteminin ticarete dair en önemli sonucu yolların emniyete kavuşması ve güvenlik endişelerini gidermiş olmasıdır. *Yam* sistemi sayesinde tüccarlar imparatorluk boyunca ucuz ve güvenli bir şekilde seyahat edebilmiş ve bu tür ayrıcalıklı muamelenin bir sonucu olarak da kârlı girişimlerde bulunabilmişlerdir.[352]

Yam Teşkilatının Suiistimali ve Mönge Han Reformları

Güyük Kağan (1246-1248) döneminde Papalık elçisi Plano Carpini, Moğol sarayına yaptığı seyahate ilişkin raporlarında *yam* teşkilatının hizmetlerinden bahsetmiştir. Kiev'den itibaren Karakurum'a kadar posta menzillerinde günde 3-4 tez at değiştirme ve konaklama imkânlarından, yolların emniyetli ve güvenli oluşundan, yanlarına verilen kılavuzlardan ve hızla yol alabilmelerinden hayranlıkla bahsetmektedir.[353] Carpini, seyahatine tanıklık edenler arasında ticaret yapmak amacıyla Moğol ülkesine gidip gelen çok sayıda İtalyan tacirlerin, büyük toptancıların veya daha küçük çapta tacirlerin isimlerini zikretmektedir ki bunlar da muhtemelen onun *yam* istasyonlarında karşılaşmış olduğu kimselerdir.[354] Aynı şekilde Fransisken rahip Rubruck, 1253-1255 yılları arasında Moğol Hanı'na seyahati sırasında *yam* teşkilatının geniş hizmetlerinden faydalanmıştır. Rubruck, birer günlük mesafeli istasyonlar, çok sayıda at değiştirme imkânları, yanlarına verilen kılavuzlar, yüklerini taşıyan at ve öküz arabaları gibi sistemin işleyişi hakkında bilgiler vermiştir.[355]

Güyük döneminde *yam* teşkilatında bir takım bozulma ve aksamalar başlamıştır. Bu bozulmanın sebepleri arasında özellikle tacirlerin *yam* teşkilatının hizmetlerini suiistimal etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Güyük Kağan ve sonraki karışıklık döneminde hanedan mensuplarının işbirliği yaptığı ortak tüccarlarının sayısı bir hayli artmış ve ortaklar ellerindeki *payza*lar sayesinde posta hizmetinin imkânlarını ücretsiz kullanım hakkını elde etmişlerdir. Bu süreçte hanedan mensuplarının şahsi menfaatleri için

---

[350] Allsen, "Imperial Post, West, East, East and North", s. 257-258; Marton Ver, "The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan", *University of Szeged, Doctoral School of History, Medieval Studiaes Program, PhD Dissertation*, Szeged 2016, s. 44.
[351] Marton Ver, "The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan", s. 280.
[352] Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260", s. 97; Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, s. 429.
[353] Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yay., İstanbul 2018, s. 127-142
[354] Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi,* s. 161-162.
[355] Wilhelm Von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 40, 60-63, 92-93, 107-111.

haddinden fazla *payza* yayınlanmaları ve ortak tüccarların sistemi suiistimal ederek adeta sömürmeleri posta altyapısının aksamasına ve özellikle at ve erzak tedariki gibi hizmetleri karşılayamamasına sebep olmuştur.[356] Ayrıca Moğol yasalarına göre, istasyon civarındaki yerel halk, seyahat eden tüccarlar tarafından kaybedilen tüm mallardan topluca sorumlu tutuluyordu.[357] Bu durum art niyetli bir kısım tacirlerin düzmece hırsızlık veya soygun suçlamaları ileri sürerek söz konusu nüfusu zorbaca bir yükün altında bırakmalarına sebep oluyordu. Bu girişim bir Moğol prensinin veya komutanının dikkatini çekse bile imparatorluk ailesinin hizmetindeki bir tüccarın sözü, Çinli bir çiftçinin sözünden daha muteber kabul edilmekteydi.[358]

Bu itibarla Mönge Kağan, (1251-1259) hükümdarlığı sırasında posta sistemi üzerinde ayrıntılı düzenlemeler yapmıştır. Mönge, ilk olarak Cengiz Han zamanından beri dağıtılmış olan tüm *payza*ların toplanmasını, yeni *payza* sahiplerinin kayıtlara geçirilmesini ve bundan böyle tacirlere *payza* verilmemesini emretti. Yeni reformlar çerçevesinde her kim olursa olsun yolculuk süresince istasyonlardan alınabilecek at sayısı en fazla 14 adetle sınırlandırılıp ulakların alabileceği erzak miktarı da belirli bir standarda tabi tutuldu. İstasyon yakınlarındaki halktan hayvan tedariki yapılması ve meskûn mahallere girilmesi kesin olarak yasaklandı. Ayrıca posta vergisiyle ilgili düzenlemeler yapılarak halkın sırtındaki yük hafifletildi.[359] Mönge Han'ın reformlarıyla aslında tacirlerin sistemi ücretsiz olarak kullanmalarının önüne geçilmiş ve onların masraflarını kendilerinin karşılayarak seyahat etmeleri emredilmiştir. Bu durum her ne kadar tacirlerin *yam* hizmetinden faydalanmalarını kısıtlamış ve ücretlendirmişse de tacirler her halükârda yolların güvenli oluşundan ötürü sistemin nimetlerinden istifade etmeye ve büyük kârlar sağlamaya devam etmişlerdir.[360] Bu dönemde Güney Çin ve Orta Doğu'ya yönelik iki büyük seferle *yam* teşkilatı önemli ölçüde genişlemiştir.[361] Mönge Kağan zamanında tacirlerin posta hizmetlerine erişimine yönelik başlayan kısıtlamaların Kubilay Kağan zamanında gevşediği yahut tamamen ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.[362]

Kubilay Döneminde *Yam* Teşkilatının Ticarî Önemi

Kubilay Han (1260-1294) döneminde *yam* teşkilatı en mükemmel haline gelmiştir. Güney Çin'in hâkimiyet altına alınmasıyla birlikte Çin'in tamamında yeni posta istasyonları kurulmuştur. Eski Song İmparatorluğu'nun başkenti Li-an şehrinde bu faaliyetler yoğunlaştırılmıştır. Yine Chiang-che Eyaletinde 262, Chung-shu Eyaletinde 198 istasyon kurulmuştur. Moğolların Çin'de kuruldukları bu posta istasyonlarıyla özellikle bölgenin ticarî faaliyetlerinin artırılması amaçlanmıştır.[363] İstasyon ağı, Güney Çin, Tibet ve Kore

[356] Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 55.
[357] Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta shi lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev. Ankhbayar Danuu, hzl. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 129-130.
[358] Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260", s. 99.
[359] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 490-491; May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 229-230.
[360] Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 161.
[361] Aknerli Grigor, Okçu Milletin Tarihi, s. 59; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 416, 426.
[362] Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 55-56.
[363] Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, Cambridge University Press, 2007, s. 152; Marton Ver, "The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan", s. 48-49; Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 57.

Yarımadası,[364] Mançurya, Tarım Havzası ve Güney Sibirya bölgelerini içine alacak şekilde genişletilmiştir.[365]

Kubilay Han zamanında tüccarlar el üstünde tutulmuş ve uluslararası ticaret gelişmiştir. Çin, Orta Asya ve İran arasındaki ticaret daha çok Müslüman tüccarlar tarafından yürütülüyordu. *Yam* teşkilatı ticareti kolaylaştırmış, tacirlere konak olmuş ve taşıma sistemlerini geliştirmiştir.[366] Venedikli tüccar Marco Polo, bu dönemdeki *yam* istasyonları hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ana yollar üzerinde 25-30 mil arayla inşa edilen her bir istasyonda at sayısı 300-400'e kadar çıkmış ve istasyonların teftişi aylık olarak yapılmaya başlanmıştır. Marco Polo'ya göre; bu dönemde *yam* teşkilatı imparatorluk genelinde toplam on bin istasyon ve 200 binden fazla ata sahipti. Polo, belki biraz coşku ve abartıyla belki de Kubilay dönemindeki reformlar sonucunda *yam* istasyonlarının oldukça lüks hale getirilmesinden kaynaklı olarak, her bir konak yerinin ipekli çarşaflarla döşenmiş yataklarının bulunduğunu ve krallara layık saray gibi yapılar olduğunu ifade etmektedir. [367]

Ticarî hayata devlet desteğinin önemli bir katkısı taşıma sistemlerinin geliştirilmesiydi. Hanbalık şehrine bir gün ve bir gecede on günlük mesafeden meyve ve sair şeylerin nakliyatı gerçekleşiyordu. Kubilay, ticaret kervanlarının gölgede dinlenebilmesi için tüm ana yolların her iki tarafında iki-üç adım aralıklarla büyük ağaçlar diktirmiştir. Tacirler gece-gündüz yollarını kaybetmesinler diye ıssız yollarda, dağlık veya çöl bölgelerinde yolu gösteren taş sütunlar veya işaret levhaları dikilmiştir. Marco Polo, Moğol başkentindeki ticarî hayatın canlılığını şu sözlerle ifade etmektedir. "*Bu kadar çok tacirin geldiği, bu kadar değerli ve paha biçilmez şeyin bol miktarda geldiği dünyada başka bir şehir daha yoktur.*"[368]

Yuan-shi kayıtlarına göre; Kubilay Han'ın hâkimiyet döneminin sonlarında Çin'de 1400'den fazla *yam* istasyonu bulunuyordu. Bu istasyonlarda toplam 50 bin at, 8400 öküz, 6700 katır, 4000 araba, 6000 kadar tekne, 200'den fazla köpek ve 1150 koyun bulunuyordu. *Yam* istasyonlarının tasarımı yapıdan yapıya göre değişiklik gösterse de konaklama yerleri, mutfakları, bir ana avlusu, hayvan damları ve tahıl ambarları buluyordu.[369]

Yam teşkilatının hizmetlerinden istifade eden büyük seyyah İbn Battuta (ö. 1368), Çin seyahati anlatısında buranın misafirlerin güvenliği açısından tüm memleketlerden daha iyi olduğunu ve orada bir yolcunun yanında epey bir servetle dokuz aylık güzergâhı hiç kaygılanmadan tek başına aşabileceğini vurgulamaktadır. İbn Battuta, Çin'de her konak yerinde yaya ve atlı bir grup asker tarafından korunan bir han bulunduğunu belirterek sistemin işleyişine dair bilgiler vermektedir. Buna göre; hanlardaki amirler akşamleyin özel kâtipleriyle gelerek yolcuların adlarını kayda geçirip mühürledikten sonra hanın kapısını kilitler, sabahleyin tekrar ayrıntılı bilgiler aldıktan sonra yolcuların bir sonraki konağa ulaşması için yanlarına kılavuzlar tayin ederdi. Kılavuzlar bir sonraki hanın

[364] Yam teşkilatının Kore uzantısı hakkında bkz. Tschung-Sun Kim, "The Development of the Silk Road: The Postal Relay Route of Mongol and Goryeo", *Acta Via Serica*, December 2016, pp. 105-117.
[365] Hosung Shim, "The Jam Systems", s. 360-361.
[366] Morris Rossabi, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2021, s. 119-121.
[367] Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 219-221.
[368] Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, s. 211, 219; Rossabi, *Kubilay Han,* s. 121.
[369] Rossabi, *Kubilay Han,* s. 121.

amirinden yolcuyu güvenle ulaştırdığına dair belge alıp bunu önceki hanın amirine götürmek zorundaydı. Yol boyunca her konakta sistem bu şekilde işliyordu. Müslüman bir tacir Çin şehirlerinden birine geldiği zaman bu hanlardan birine gidip konaklaması serbestti. Bütün malını han sahibine teslim eder ve gerektiğinde han sahibi tacirin istediği her şeyi onun namına temin ederdi.[370] Dönemin bir diğer meşhur seyyahı Odoric Pordonone de Marco Polo ve İbn Battuta'nın *yam* teşkilatına dair izlenimlerini teyit edici bilgiler vermektedir.[371]

Altın Orda ve İlhanlı Ticarî Sahasında *Yam*

Altın Orda'da ticaret yollarının güvenliğine özel önem veriliyordu. Altın Orda topraklarından geçen *yam* yolları, Hazar Denizi ve Kafkasya'daki Derbent'ten geçerek Astrahan, Volga Boyu ve Tana şehrinden Don Nehri boylarına ulaşıyordu. Bu yollar İtalyan ve Bizanslı tüccarlar tarafından da kullanılıyordu.[372] 14. yüzyıl başında Floransalı tüccar Francesco Balducci Pegolotti (1290-1347) *Ticaret Uygulaması* (*Practica della mercatura*) adlı kitabında dönemin uluslararası ticareti ve tüm büyük ticaret şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Pegolotti, Tana'dan Çin'e giden yolların gece gündüz son derece güvenli olduğunu vurgulamıştır. Tüccar seyahat esnasında ölürse, malları ve parası öldüğü ülkenin hükümdarına teslim edilir ve bu varlıklar varislerine ulaştırılırdı.[373] Yine 14. Yüzyıl başlarına ait bir İtalyan kaynağında Cenova ve Venedik'ten ticaret amacıyla Çin'e gitmek isteyen tacirlerin yanlarına alacakları mallarla direkt yolun bulunduğu Tana'ya gitmeleri gerektiği, burada öküzlerin, atların ve develerin çektiği arabalarla karayolundan mallarını naklettirebilecekleri ve bu yol üzerinde güvenliği sağlamak üzere silahlı Moğol askerlerinin bulunduğu ifade edilmektedir.[374]

Moğol hâkimiyeti altında Karadeniz uluslararası ticarete açılmıştı. Bu dönemde Cenevizliler İlhanlı, Venedikliler ise Altın Orda Moğollarıyla ticarî ittifaklar kurmuşlardı.[375] Trabzon-Tebriz hattındaki yoğun ticaret trafiği İlhanlı hâkimiyeti tarafından kontrol ediliyordu. İtalyan tüccar Pegolotti, Aras ve Tebriz arasındaki menzillerde görev yapan memurların ticaret yollarının güvenliği için büyük çaba sarf ettiklerini, menzillerde tacirlerin ihtiyaç duyduğu hamam ve benzeri tesislerin bulunduğunu aktarmıştır.[376] İran sahasında vali Körgüz'ün ve daha sonra Hülagü'ün *yam* istasyonlarının inşasına yönelik faaliyetleri kaynaklara yansımıştır.[377] Mönge Kağan'ın ortak tüccarları *yam* hizmetlerinden men eden kararının İlhanlı sahasında uygulanmadığı anlaşılmaktadır.[378] İlhanlılar zamanında inşa edilen *yam* istasyonlarının ve başka ulaşım

[370] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. S. Aykut, YKY Yay., İstanbul 2019, s. 616-617.
[371] Bkz. Songja Lee, "Odoric Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 62.
[372] A. Zhaksylykova, M. Nogaybaeva, "Micro Factors That Influenced the Formation of the Political and Diplomatic System of Altyn Orda" *Norwegian Journal of Development of the International Science*, No 59/2021, s. 25.
[373] Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, edit. Allan Evans, The Medieval Academy of America Cambridge, Massachusets, 1936, s. 21-23.
[374] Ekrem Kalan, "Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru", s. 49-50.
[375] İlyas Kemaloğlu, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s. 36-38, 46-47.
[376] Özkan Dayı, "Moğol İranı'nda Ticaret", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (2), 2021, s. 590.
[377] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 416,430; Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2012, s. 59.
[378] Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 76.

yollarının, büyük kervansarayların ve köprülerin inşası da ticarî hayatın gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.[379] Bununla birlikte zaman zaman İlhanlılarda da *yam* sisteminde aksaklıklar yaşanmıştır. Ancak Gazan Han'ın (1295-1304) reformları istasyonların bölgedeki etkinliği ve yolların güvenliği hususunda olumlu sonuçlar vermiştir.[380] İlhanlı Veziri Reşidüddin Fazlullah, coğrafyaya dair hazırladığı bir külliyatta İran ve Orta Asya'da Moğollar tarafından açılan yolların ve *yam* istasyonlarının enlem-boylamlarını haritalarla göstermişse de bu eserin herhangi bir nüshası günümüze ulaşmamıştır.[381]

SONUÇ

Moğol imparatorluğunun en önemli kurumlarından olan *yam* teşkilatı, sınırların benzeri görülmemiş genişlemesiyle birlikte Kore'den Akdeniz'e ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan büyük bir iletişim ve ulaşım ağı haline gelmiştir. *Yam* sistemi, yabancı tüccarları Moğol ülkesine çeken en önemli unsurlardan biri olarak ticarete ilgiyi artırmış ve yabancı tüccarlara uygun koşullar hazırlamıştır. *Yam*, özellikle yeni yolların ve köprülerin inşası, eskilerin onarılması ve iyileştirilmesi noktasında büyük katkılar sağlamıştır. Gelişmiş yol ağı, mal sahiplerine imparatorluğun her yerinde seyahat edebilme fırsatı sunmuştur. Yolların ve istasyon ağının askerî birliklerce korunmuş olması eşkıyalık ve hırsızlık olaylarına karşı endişeleri ortadan kaldırarak tacirlerin güvenle seyahat edebilmelerini ve kervanların emniyet ortamı içinde hareketini temin etmiştir.

Moğol *yam* sistemi daha önce görülmemiş düzeyde yüklerin taşınmasına yönelik ticarî destek sağlamıştır. *Yam* teşkilatının, *tergen yam* isimli bir alt kolu ticaret mallarının taşınması noktasında hizmet etmiştir. At ve öküz arabaları, kızaklar ve deve kervanlarıyla sağlanan nakliye hizmetinde ticarî emtianın hızlı ve kolay ulaşımı gerçekleşmiştir. *Yam* teşkilatı, tacirlerin ekstra vergi ve yol masraflarını önemli ölçüde azaltmıştır. Kısa mesafelerde inşa edilen *yam* istasyonlarında tacirler, konaklama ve yeme-içme gibi ihtiyaçlarını karşılayacakları uygun koşullara kavuşmuşlardır. İstasyonlar, tacirlere seyahatleri boyunca yedek at desteği, koruma ve rehberlik hizmeti sunmuştur. Tacirler *yam* teşkilatının hızlı ulaşım ve iletişim alt yapısını kullanarak ticarî bağlantılar kurabilmiş ve kârlı alış-verişler gerçekleştirebilmişlerdir. Bu sistem, *Pax Mongolica* olarak adlandırılan dönemde doğu-batı arasındaki insan, mal, bilgi ve kültür transferini kolaylaştırmıştır.

KAYNAKÇA

Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2012.

Allsen, Thomas T., "Imperial Post, West, East, East and North": A Review Article, *Archivum Eurassiae Medii Aevi*, 17, 2010, pp. 237-276.

Allsen, Thomas T., "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260" *Asia Major*, Third Series, Vol. 2, No. 2, 1989, pp. 83-126.

Atwood, Cristopher P., *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, New York 2004.

[379] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 436-437.
[380] Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, s. 161; Spuler, *İran Moğolları*, s. 460-463; Meriç, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)", s. 78-80.
[381] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 390.

Aziz, Şirinay, "Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi" *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni, İMÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, C. II, 2022, s. 54-73.
Barthold, V. V., *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*, çev. Seniha Sami Moralı, hzl. Gülnar Kara, TTK Yay., Ankara 2020.
Carpini, Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yay., İstanbul 2018.
Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Taoist Kimyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224*), çev. ve not. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Yay., İstanbul 2019.
Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
Dayı, Özkan, "Moğol İranı'nda Ticaret", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (2), 2021, s. 579-597.
el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah, *Mesâliku'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
Hung, Shao, "Meng Ta pei lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev. Ankhbayar Danuu, hzl. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 39-90.
İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. S. Aykut, YKY Yay., İstanbul 2019.
İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî, (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
Jackson, Peter, *The Mongols And The West, 1221-1410*, Roudledge Taylor and Francis Group, London and New York 2005.
Kalan, Ekrem, "Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru", *Cengiz Han ve Mirası*, Ankara 2021, s. 43-62.
Kemaloğlu, İlyas, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları*, hzl. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 29-67.
Kemaloğlu, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003.
Kovacs, Szilvia, Marton Ver, "Mongols and the Silk Roads: an Overview", *Acta Orientalia Hung*, 74 (2021), 1, pp. 1-10.
Lee, Songja, "Odoric Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
Mangholun Niuça Tobça'an: Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2019.
May, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021.
May, Timothy, *The Mongol Art of War, Chinggis Khan and the Military System*, Westholme Publ., Pennsylvania 2007.
Meriç, Sinan, "13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)" *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019.
Özyetgin, A. Melek, "Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s. 170-178.
Pegolotti, Francesco Balducci, *La Pratica Della Mercatura*, edit. Allan Evans, The Medieval Academy of America Cambridge, Massachusets, 1936.

Peng Da Ya ve Xiu Ting, "Hei Ta shi lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev. Ankhbayar Danuu, hzl. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 97-162.
Polo, Marco, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.
Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, trans. John Andrew Boyle, Colombia University Press, New York 1971.
Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh I-II, Açıklamalı İngilizce Tercüme W. M. Thackston*, hzl. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi 1998.
Rossabi, Morris, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2021.
Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
Rubruck, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
Shim, Hosung, "The Jam Systems", *The Mongol World*, edit. Timothy May, Michael Hope, Routledge, London 2022.
Silverstein, Adam J., *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, Cambridge University Press, 2007.
Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.
Temizsu, Habibe, *Yasak: Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken Yay., İstanbul 2018.
Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020.
Tschung-Sun Kim, "The Development of the Silk Road: The Postal Relay Route of Mongol and Goryeo", *Acta Via Serica*, December 2016, pp. 105-117.
Ver, Marton, "The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan", *University of Szeged, Doctoral School of History, Medieval Studiaes Program, PhD Dissertation*, Szeged 2016.
Vernadsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
Weatherford, Jack, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, çev. Sermin Karakale, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
Zhaksylykova, A., M. Nogaybaeva, "Micro Factors That Influenced the Formation of the Political and Diplomatic System of Altyn Orda" *Norwegian Journal of Development of the International Science*, No 59/2021, s. 24-25.

THE CITY OF TBILISI IN THE MIDDLE OF THE SILK ROAD AND ITS TRADE IN THE XI-XIII CENTURIES

İPEK YOLU KAVŞAĞINDA TİFLİS KENTİ VE XI.-XIII. YÜZYILLARDAKİ TİCARETİ

Dr. Öğr. Üyesi, Abdurrahman SEÇKİN

Kafkas University

ABSTRACT

The history of Tbilisi spans thousands of years. People associated its origin with the name Vakhtang Gorgasli. The story of the founding of the city is told by a special legend, but studies on the territory of Georgia confirm that Tbilisi and its surrounding areas have been inhabited since ancient times.

Tbilisi has become the focal point of many states due to its location. Due to the long Arab rule that lasted until 1122, the Arabs considered Tbilisi a holy Arab city. For the Arabs, Tbilisi represented a kind of extreme point of Arab political and economic influence.

12.-13. In the centuries, the importance of Tbilisi as a center of trade and economy increases significantly. Like the cities of Armenia, Aran and Shirvan, Tbilisi's 12.-13. Its rapid growth over the centuries must be the result of the general economic development characteristic of the entire region.

The special economic promotion of Tbilisi since the 10th century must have resulted from the strategic location of the city. Tbilisi was connected by two important trade and transit routes: 1. Tbilisi-Bardavi-Zenjani; 2. Tbilisi-Dvini-Maraga. In these aspects, Tbilisi was connected to the Aran, Shirvan and Armenia roads from the 10th century, albeit earlier. Since these roads are connected to the main trade routes in the Near East, we can assume that the products produced in Tbilisi were easily transported. From Georgia to distant markets, precisely Tbilisi, as an "Arab city", its trade bond with Islam, along with the World, has resulted in significant economic growth.

In this study, the prices of the products that Tbilisi traded in the centuries we mentioned will be investigated.

Keywords: Tbilisi, Silk Road, Trade, Georgian silk,

Özet

Tiflis'in tarihi binlerce yılı kapsamaktadır. İnsanlar kökenini Vakhtang Gorgasli adıyla ilişkilendirdi. Şehrin kuruluş hikayesini özel bir efsaneyle anlatılıyor, ancak Gürcistan topraklarında yapılan çalışmalarda, Tiflis ve çevresindeki bölgelerin eski çağlardan beri iskân edildiğini doğrulanmaktadır.

Tiflis konumu itibariyle birçok devletin odak noktası haline gelmiştir. 1122 yılına kadar süren uzun Arap egemenliği nedeniyle, Araplar Tiflis'i kutsal bir Arap şehri olarak görüyorlardı. Araplar için Tiflis, Arap siyasi ve ekonomik etkisinin bir tür aşırı noktasını temsil ediyordu.

12.-13. yüzyıllarda Tiflis'in ticaret ve ekonomi merkezi olarak önemi önemli ölçüde artar. Ermenistan, Aran ve Şirvan şehirleri gibi, Tiflis'in 12.-13. yüzyıllardaki hızlı büyümesi, tüm bölgenin genel ekonomik kalkınma özelliğinin sonucu olmalıdır.

10. yüzyıldan beri Tiflis'in özel ekonomik tanıtımı, şehrin stratejik konumundan kaynaklanmış olmalıdır. Tiflis, iki önemli ticaret ve transit yolu ile birbirine bağlanmıştı: 1. Tiflis-Bardavi-Zenjani; 2. Tiflis-Dvini-Maraga. Bu yönlerden Tiflis, daha erken de olsa 10. yüzyıldan itibaren Aran, Şirvan ve Ermenistan yollarına bağlandı. Bu yollar Yakın Doğu'daki ana ticaret yollarına bağlı olduğu için Tiflis'te üretilen ürünlerin kolaylıkla taşındığını varsayabiliriz. Gürcistan'dan uzak pazarlara, tam olarak Tiflis, Bir "Arap şehri" olarak, İslam'la ticaret bağı Dünya ile birlikte, önemli ekonomik büyümesine neden oldu.

Coğrafi olarak Tiflis, tanımladığımız ticaret yollarının en kuzeyinde yer aldığı için bir tür çevreyi temsil ediyordu.

Bu çalışmada Tiflis'in belirttiğimiz yüzyıllarda yaptıkları ticareti sattıkları ürünleri dönemindeki fiyatları araştırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tiflis, İpek Yolu, Ticaret, Gürcü ipeği,

Giriş

Yaklaşık olarak 2000 yıllık bir mazisi olan ve ilk defa MÖ II. yy.'nin sonlarında açıldığı hakkında bilgilerimiz olan İpek Yolu; Doğu'nun, ürettiği ipek ve ipekli mallarına pazar aradığı, Batı'nın da Doğu'daki ipek ve diğer kıymetli malları elde etmek maksadıyla girişimlerde bulunarak açtığı bir yollar ağıdır (Tezcan, 2014, 94). Çok eski bir geçmişe sahip olan İpek yolu, tarih boyunca pek çok medeniyetin etkileşim güzergâhı olmuştur. Bu yol dünyanın yarısını kaplamakta. Tüm dünya hızla yeni ürünlerle ilgilendi ve amaçları bu ürünleri satma imkanını ellerinde bulundurmaktı. Sadece ipek değil, diğer birçok mal da İpek Yolu boyunca Doğu'dan Batı'ya taşındı. Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve İslam, çeşitli mezhepler, çeşitli sanat eserleri bu yolla yayılmıştır.

Gürcistan'ın eski çağlardan beri kara ve nehir yollarından geçen bu ipek yolu güzergahı ticaret yolunun bir parçasıydı. Buna, diğer birçok faktörle birlikte, Gürcistan'ın elverişli coğrafi konumu neden oldu.

Tarihi kaynaklara göre bu bölgede uluslararası ticaretin temelleri M.Ö. VIII. yüzyılda atılmış olup M.Ö. IV-III yüzyıllardan itibaren ticaret geniş bir uluslararası karakter kazandı (Shevardnadze,1999, 13-16).

Eski Gürcistan'da var olan ticaret yolları, eski çağların Grek-Roma yazarlarının yazılarına elbette yansımıştır. Yunan coğrafyacı Strabon (MÖ 64/63- MS 23/24) Kartli krallığını

dünyaca ünlü "Coğrafya" adlı eserinde anlatırken, Karadeniz'den bir yolun Fasis Nehri'ni takip ettiğini söylüyor. (Rion) ve Sarapanis Kalesi (modern Shorapani) üzerinden başkenti İberya'ya, Mtskheta'ya gitti. Strabon'a göre o dönemde Fasis (Rion) nehri üzerinde 120 köprü vardı. Kafkasya'ya uzanan başka bir tarihi yol daha vardı. Bugünkü Azerbaycan ve çevresi civarından Kartliye gelen yol, Bu ikinci yol, Gürcistan'ın Kuzeyinde bulunan Albanya dan Mtsheta ya gidiyordu. Bu yol önce kayaya oyulmuş, ardından Strabon'a göre nehrin oluşturduğu bataklıktan geçmiştir (Shevardnadze,1999, 17).

Strabon'a göre üçüncü bir yol daha vardı. Bugünün Ermenistan'dan Kafkasya'nın İberya'sına giriş yoluydu. O yol Mtkvari'nin dar boğazlarından geçiyordu.

Bir de dördüncü yol vardı. Strabon ve diğer yazarlara göre bu yol kuzeydeki göçebe ülkeler Dariali (Daryalani), Alanta Kari'den Tergi vadisi ve Aragvi Nehri üzerinden Kafkasya'nın başkenti Mtsheta'ya gidiyordu.

Bu dört tarihi yol, Kartli'nin (Kafkas İberyası) başkenti Mtsheta'da birleşti. Bizim için bu yolların en ilginci Strabon'un "Coğrafya"sına göre Hindistan ve Çin'den İberya ve Kolhis'e gelen yoldur. Uluslararası önemi büyük olan bir ticaret yoluydu (Shevardnadze,1999, 18).

M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Hindistan ve Çin'den gelen büyük ticaret yolu yeni bir işlev kazandı. Bu sayede yüksek kaliteli Çin ipeği önce Roma'ya, ardından 1000 yılı aşkın bir süredir Gürcistan'ın yanında bulunan "İkinci Roma" (Bizans) imparatorluğuna ithal edilmeye başlandı. Bundan sonra bu karayoluna "Büyük İpek Ticaret Yolu" adı verildi. Gürcistan Krallığı'nın Bagration hanedanının temsilcileri ve Bizans'ın birçok yerinde Bizans ordularına komuta eden büyük Gürcü şövalyeleri Büyük ipek ticareti de dahil olmak üzere imparatorluk, yol boşluğunda o yolun korunmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunmuştur (Shevardnadze,1999, 19).

II. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar, yeni yollar keşfedilmeden önce İpek Yolu tek alternatif kervan yoluydu. İpek Yolu, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, İran, Türkiye ve Orta Asya ülkelerini birbirine bağlayan bir güzergâhtadır.

Büyük İpek Yolu sadece bir ticaret yolu değildi, bu yolun aynı zamanda büyük bir siyasi ve askeri amacı da vardı. Pek çok durumda, İpek Yolu boyunca giden kervanlara elçiler, diplomatik taraflar eşlik ediyordu (Khozrevanidze, 2019, 18).

Tiflis'in İpek Yolu Ticaretindeki durumu

X.-XII. yüzyıllarda Aran, Şirvan ve Ermenistan'ın ticaret ve ekonomik yollarının kurulması, birleşik bir Gürcü monarşisinin kurulmasına paralel olarak gerçekleşti.

Tiflis, iki önemli ticaret ve transit yolu ile birbirine bağlanmıştı: 1. Tiflis-Bardavi-Zenjani; 2. Tiflis-Dvini-Maraga. Bu yönlerden Tiflis, daha erken de olsa 10. yüzyıldan itibaren Aran, Şirvan ve Ermenistan yollarına bağlandı. Bu yollar Yakın Doğu'dan geçen ana ticaret yollarına bağlı olduğu için Tiflis'te üretilen ürünlerin Gürcistan'dan uzak pazarlara kolaylıkla taşındığını söyleyebiliriz. Kesinlikle Tiflis, bir "Arap şehri" olarak, İslam dünyasıyla olan ticari bağlantısı, onun önemli ekonomik büyümesine neden oldu. İbn Havkal, 10. yüzyılın Tiflis'inden Derbent 'ten daha küçük bir şehir olarak bahsetmesine rağmen, bu, Tiflis'in küçük ve önemsiz olduğu anlamına gelmez. Derbent,

Bardavi(Berde) ile birlikte bu dönemde bölgenin en büyük şehirleriydi ve Tiflis'in daha küçük olması, şehrin bölgede artan önemini azaltmadı (Avdaliani, 2019, 138).

1122'de Tiflis'in Davit Ağmaşenebeli tarafından alınmasının ardındaki ideolojik ve askeri-politik nedenlerin yanı sıra ekonomik nedenler de olmalıdır. Ancak birleşik bir Gürcü monarşisinin başkenti olmaktan Moğolların ortaya çıkmasına kadar Tiflis, Arap yönetiminde olduğundan daha fazla gelişme buldu. Bu, çağdaş Doğu kaynaklarında iyi belgelenmiştir. Böylece Zakaria al-Kazvin'e göre ipek, cıva, huş ağacı, koşu hayvanları, kestane, kitap derileri, giysiler, halılar, şallar, köleler Tiflis'ten ihraç edildi. 13. yüzyıla ait "Acayip ad-Dünya'nın yazarı da köle erkek ve kadınlara odaklanıyor. Aynı yazar, Tiflis'ten fildişinden yapılmış eyer, dizgin, çipura, meyvelik, cam, şişe ve kristal ürünlerin ihraç edildiğini belirtmektedir (İstakhri, 1937, 15-16).

Gürcistan'ın 9-12. Yüzyıllarda Bizans ile ne tür mal ticareti yaptığına dair çok az bilgi var. Bu dönemde Bizans'tan ağırlıklı olarak çeşitli el sanatları üretimi ürünleri alındı. Gürcistan'dan Bizans'a ilk etapta keten, kenevir, bal ve balmumu gibi geleneksel ihraç ürünleri teslim edildi. Yavaş yavaş Gürcistan'dan Bizans'a gelen mallar arasında Gürcistan'da yapılan el sanatları ve her şeyden önce pahalı kumaşlar artan bir yer tutmaya başladı (Берадзе, 1974, 74).

Büyük olasılıkla, Tiflis'ten Gence ve Bardava'ya gelen çeşitli ürünler, Ermenistan'ın ana şehirlerinden, Aran'ın geri kalanından, Şirvan'dan ve Kuzey İran'dan kolayca geçti. Oradan, tarif ettiğimiz büyük ticaret yollarıyla daha uzak ülkelere nüfuz edebilirdi. İskenderiye'den Gürcistan'a getirilen değerli yün, büyük olasılıkla önce Yakın Doğu'nun merkezi ticaret yollarından, ardından zaten Gürcistan'a yakın veya topraklarında bulunan ticaret yollarından Tiflis'e geldi. Tiflis ve Gürcistan'ın geri kalanındaki ithalata gelince, yazılı kaynaklarda korunan veriler oldukça azdır. Ancak yünle ilgili yukarıda belirtilen bilgilere ek olarak İran ve Orta Asya'dan Gürcistan'a değerli taşlar ve değerli taşların getirildiği bilinmektedir. İran ve Hindistan, uluslararası değerli taş pazarında önemli bir rol oynadı ve Bizans, Doğu ile Batı arasındaki bu kırılgan aracı rolünü oynadı.

Kıymetli taşlar İran ve Bizans üzerinden Gürcistan'a geldi ve değerli taşlar doğudan Gürcistan üzerinden Rusya'ya götürülüyordu (Avdaliani,2019, Gabashvili,1981, 111).

X.-XIII. yüzyıllarda Tiflis'in büyüklüğünü gösteren altyapı objelerinden biri de değirmendi. Musul ve Rakka gibi büyük şehirler deki gibi Tiflis'te de değirmenlerin olduğunu biliniyor. Görünüşe göre Tiflis gerçekten de değirmenleriyle ünlüydü, çünkü XIII. yüzyılın ilk yarısında yazılan "Ajaib Ad-Duniya" adlı eserinde anonim yazar Tiflis değirmenlerinden de bahsediyor. Yazarın eserin diğer bölümlerinde, Bağdat'ın 30.000 değirmeni dışında, Yakın Doğu'nun büyük şehirlerini anlatırken hiçbir yerde değirmenlerden bahsetmediğini dikkate alırsak, Tiflis'in ne kadar büyük ve önemli olduğunu tahmin edebiliriz. 13. yüzyılın başında. Hamamların Tiflis'te etkileyici büyümesinden bahsediyor. XII-XIII yüzyıllarda, yabancı kaynaklarda korunan bilgilere göre, Tiflis hamamlarının sayısının 40'tan 65'e çıkmış olması, şehrin büyüklüğünü de göstermektedir (Avdaliani, 2019, 143-144).

Tiflis'te tekstil üretimi geliştirildi, kıymetli kumaşlar yapıldı. Buradaki ürünler dünyanın en değerli kumaşlarından biri olarak kabul ediliyordu. Taberistan hükümdarı İbn İsfandiyar'a göre Ardashir İbn Hasan, diğer hediyelerle birlikte "Bizans (Mevlana), Bağdat ve Tiflis dokumalarını kilimlerle" Harezmşah Tekeş'e hediye etti. "Tiflis kumaşı"

ipek gibi görünüyor, çünkü Taberistan hükümdarı muhtemelen değerli bir kumaş ve hediye olarak ipek göndermişti. Devlet armağanında o dönemin yaygın kabul gören ve yaygın Bizans ve Bağdat dokumalarının yanında Tiflis dokumalarının adının geçmesi, Gürcistan Krallığı'nın başkentinde yapılan lüks tekstil ürünlerinin uluslararası otoritesinin çok açık bir ifadesidir. Tiflis'ten gelen kumaş, kalitesi hem Taberistan'da hem de Harezmşah sarayında iyi bilinmeseydi, güçlü Harezm tahtının fatihine yönelik en değerli hediyeye dahil edilemezdi (Dumbadze,1990, 111).

Tiflis'te kuyumculuk atölyeleri olmalıydı. Burada kazılan arkeolojik malzemede bir kuyumcu aleti bulundu üzerinde altın damlaların donduğu küçük bir pota veya "buta". Bu gerçek, uygun atölyelerin varlığını göstermektedir. Diğer birçok mal Tiflis'teki atölyelerde yapılır ve burada satılır ya da satılmak üzere buradan alınırdı. "Dünya Harikaları"(XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde Farsça kaleme alınan Coğrafya çalışmaları) yazarı bilinmeyen bu eserde Tiflis'ten gelen ürünler hakkında bilgi verir: eyer, fildişinden dizginler, çipura ve çipura, bal, kavrulmuş tatlılar, birçok nar, kunduz, su köpeği, köle erkek ve kadın, cam, küçük şişeler ve ince kristal ürünler. Bu "Tiflis malları listesi", Zakaria al-Qazvini'nin bu şehirden cıva, huş ağacı, köleler ve dört ayaklı malların ihraç edildiğine dair raporuyla daha da destekleniyor (Dumbadze,1990 111, Kiknadze, 1975, 40).

Buradaki kök boyası ayrıca tüm Asya'da ünlüydü. Alidris'in ifadesine göre, toplanıp oradan Gurgani'ye götürülen Bab al-Abwab'tan Tiflis'e kadar tüm dünyada en iyi kök boyası burada idi. Buradan da Hindistan'a götürüldü. XI-XII yüzyıllar da Gürcistan'da El yazması kitaplar Tiflis'te hazırlanırdı. Bu zanaatın neticesinde kitapları deri yapmak ve kaplamak çok ün kazandı. Kitap kaplamak için deriler buradan ihraç edildi (Dumbadze,1990,112).

X-XIII. yüzyıllarda Aran, Şirvan, Ermenistan ve Kuzey İran şehirlerinin genel etkisi nedeniyle Tiflis'in ticari rolü arttı. Ekonomik yükselişine yardımcı oldu. Tiflis doğrudan transit ticaret yolu üzerinde yer almıyordu, ancak şehir, onların aşırı kuzey kolunu temsil eden Aran ve Şirvan yollarına doğrudan bağlıydı. X-XIII yüzyıllarda Tiflis'in ticari bağlantıları üç coğrafi mesafeye ayrılabilir: yerel, bölgesel ve kıtalar arası. Uluslararası ticaret düzeyinde Gürcülerden söz edilmesinin XII.-XIII. yy Tiflis'in Gürcü şehirleri ile aktif ticari ilişkileri yerel olacak ki hakkında çok az bilgiye sahibiz, ancak Tiflis'in ticari ve siyasi önemi nedeniyle, komşu Gürcü şehirlerinden birçok tüccarın Tiflis'e gelmiş olması doğal karşılanmıştır (Avdaliani, 2019, 149).

XI-XII yüzyıllarda Tiflis ünlü bir ticaret merkeziydi. Köprünün bulunduğu bölgede şehrin birçok ticaret atölyesi bulunuyordu. Kuşkusuz, Tiflis'in başka yerlerde ticaret yerleri olacaktı. Tiflis'in semtleri ve meydanları birbirine sokaklar veya pazarlar ve bulvarlarla bağlanıyordu. Kaynaklar, İnşaatçı David'in krallığındaki yolların iyileştirilmesine gereken özeni gösterdiğine tanıklık ediyor. Kentte kaldırım döşeme tekniğinin de bu dönemin Gürcistan'ında iyi bilindiği bilinmektedir. Tiflis, önemi ve ekonomik gücü açısından Gürcistan'daki diğer tüm şehirleri geride bıraktı.

Tiflis'te çok sayıda yerli ve yabancı tüccar vardı. Yolları daha iyi anlayabilmek için şehrin kapılarına uygun mesafe ve yön levhaları konulmuştur. Onlardan biri bize ulaştı. 8. yüzyılda inşa edilmiştir. XI-XII yüzyıllar. Nehir, Tiflis'te kargo taşımak için kullanılıyordu. Nehir akışı yönünde hareket ettikleri Mtkvari. "Mtkvari kıyılarında

tekneler için uygun park yerleri olmalıydı. "Dünyanın Harikaları" kitabının yazarı, 13. yüzyılın sonlarında Tiflis köprüsü hakkında çok ilginç bir bilgiye sahiptir: "Nehrin üzerine tek açıklıklı büyük bir köprü inşa edilmiştir (Mtkvarze) şehri ortadan ikiye bölen".

Bağdat ve Tiflis'te de buna benzer köprüler olduğunu ve kendisinin gördüğünü söylüyor. Hamamların bolluğu, Tiflis'in 12.-13. yüzyıllardaki refahına ve kültürel seviyesinin yüksek olduğuna da işaret ediyor. Aynı yazara göre Tiflis'te altmış beş hamam vardır, tüm hamamlarda su ateşsiz ısıtılır. Orada hamam için kira ödemiyorlar." Tiflis'te tüccarlar ve gezginler için XII.- XIII. yüzyıllarda "kervan hanları" olarak adlandırılan çok sayıda "misafirhane" vardı.

Funduki(Kervancıların dinlenip ticari malları barındırdıkları bir tür otel). Bu yerleri sadece şehirlerde değil, ticaret yollarında da inşa edildi. Elimizde Kraliçe Tamar'ın Cavakheti yolu üzerinde ekonomik önemi nedeniyle biri sırtın diğer tarafında, diğeri sırtın diğer tarafında olmak üzere iki kervan barınağı yaptırdığının görülebildiği bir rapora sahibiz (Meshkia, Gviritishvili,Surguladze, 1958, 67).

Tiflisli tüccarlar (görünüşe göre çoğunluğu Müslüman kökenliydi). Bu tüccarlar Transkafkasya ve Yakın Doğu şehirleri ile yakından bağlantılıydılar (Gabashvili, 1967, 203). Gürcistan topraklarında da yabancı tüccarların olması muhtemeldir. Büyük ticaret merkezlerindeki yabancı tüccarların uzun yolculuklarda uğrayacakları bir tür küçük yerleşim koloni oluşturmaları o dönemde dünyada yaygın olarak kabul gören bir uygulamaydı. Örneğin, X.-XIII. Yüzyıllarda Tiflis'te büyük bir Arap nüfusu yaşıyordu ki bu kanıtlanmıştır.

Al-Farik'e göre, Davit Agmashenebeli'nin 1122'den beri Tiflis Araplarına getirdiği ayrıcalıkları anlatırken. İbn Haukal, Tiflis'i anlatırken yabancılardan da bahsediyor. Ayrıca yazar, şehirde bir yıl kalan güvenilir kişilerden de bahsetmektedir (Avdaliani, 2019, 152).

XIII-XIV yüzyıllar, Gürcistan'ı çevreleyen ve içinden geçen ticaret yollarının tam bir dönüşüm geçirdiği ve ülkenin kalkınmasına doğrudan etki ettiği dönemdir. Söz konusu dönemde kıtalararası ve bölgesel ticaret yolları Gürcistan'dan güneye, Tebriz-Trabzon istikametinde hareket etmiştir. Ayrıca Avrasya bozkırlarında birkaç otoyol oluşturulmuş ve Hazar Denizi'nin batı kıyısı ile Derbend şehri, Yakın Doğu ile bozkırları birbirine bağlayan bir koridor olmaya devam etmiştir. Karadeniz'de, Kırım'dan Küçük Asya kıyılarına kadar birçok rota başlatıldı.

XIII.-XIV. yüzyıllarda Yakın Doğu, karşıt güçlerin ipek ticaret yollarına hakim olmasını kolaylaştıran kilit coğrafi bölge olarak kaldı. Moğollar ve daha sonra Emir Timur, Suriye-Irak ve Küçük Asya'yı ele geçirerek Akdeniz'e erişim sağlamayı kritik önemde gördüler. XV. Yüzyılın sonlarında yeni Deniz yollarının bulunması ipek Yolu'nun önemini azaltmıştır (Avdaliani, 2022, 161-162).

Sonuç

Büyük İpek Yolu'nun Orta Çağ'daki işleyişi, güzergahları ve Gürcistan'ın bu devasa uluslararası otoyol aracılığıyla Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilere katılımı Tiflis Çok önemli bir yer tutmaktadır.

XI-XIII yüzyıllarda Gürcistan krallarının politikasında, ticaretin çok yönlü teşviki önemli bir yer tuttu. IV. Bagrat'ın hükümdarlığı kadar erken bir tarihte, örneğin Atina'nın kurulmasının bir sonucu olarak, ekonomik büyüme yolundaki şehirlere dikkat edildi. IV. Bagrat 'ın Tiflis'i üçüncü kez aldıktan sonra dağ yollarını genişletme kararının da ticari ve ekonomik nedenlerle ilgili olması gerekirdi. Davit Agmashenebeli döneminde, ticari ve ekonomik nedenlerle de ilgili olması gereken etnik Ermenilerin yerleşiminden sonra Gori şehri tanıtılmıştır. Davit Agmashenebeli Selçuklularla Başarılı savaşa paralel olarak yollar, köprüler, tüccarlar için özel evler inşa etti ve şehirlerin düzenlenmesine yardımcı oldu.

Gürcistan'ın güney, güneybatı, güneydoğu ve bazı durumlarda doğu yönlerinde oldukça geniş bir büyük ve orta ölçekli ticaret yolları ağının ülkeyi çevrelediği gösterilmiştir. Çeşitli tarihsel kaynakların analizi Aran, Şirvan, Azerbaycan ve Ermenistan şehirlerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu gösteriyor. Bu şehirler ve yollar, güneyde Suriye, Irak, Orta İran ve Orta Asya şehirleri ile bile uluslararası ticarete dahil olduğundan, bu yollardaki ticaret sirkülasyonu geniş olmalıdır. Buradan, söz konusu yolların kontrol edilmesi gerektiği görüşü gelmektedir.
Gürcü kralları için büyük mali ve siyasi kazançla ilişkilendirilecekti. Ticaret ve bundan elde edilen mali kazançlar, genellikle farklı düşman güçler arasında barış yapmanın nedenidir. Bununla birlikte, kesin ticaret yolları üzerinde sürekli savaşların olması da yaygındır. Tamamen siyasi nedenler veya coğrafi faktörler önemlidir, ancak X-XIII. Onlar aracılığıyla. Gürcülerin askeri seferlerinin arkasında Ermenistan, Aran ve Şirvan topraklarındaki zengin doğal kaynak yataklarını ele geçirme arzusu da olsa gerek. Tiflis ise daha erken de olsa 10. yüzyıldan itibaren Aran, Şirvan ve Ermenistan yollarına bağlanmıştı. Bu yollar Yakın Doğu'dan geçen ana ticaret yollarına bağlı olduğu için Tiflis'te üretilen ürünlerin Gürcistan'dan uzak pazarlara kolaylıkla taşındığını varsayabiliriz. Kesinlikle Tiflis, bir "Arap şehri" olarak, İslam dünyasıyla olan ticari bağlantısı, onun önemli ekonomik büyümesine neden olmalıydı.

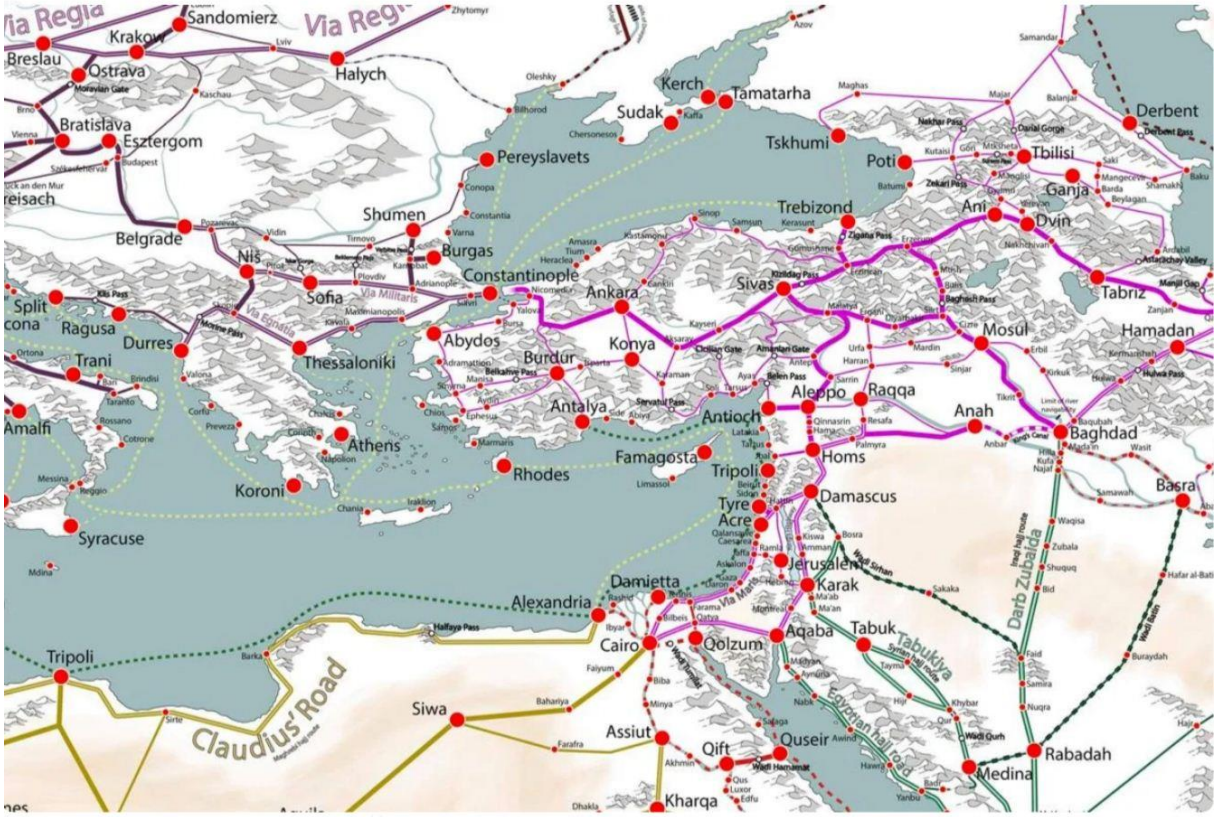

https://fortuna.ge/fortuna/post/saqartveloc-yofila-shuasaukuneebis-savachro-gzebis-ruqa

Ortaçağ ticaret yollarının haritası

https://solaspress.wordpress.com/2015/05/10/%E1%83%90%E1%83%91%E1%83%A0%E1%83%94%E1%83%A8%E1%83%A3%E1%83%9B%E1%83%98%E1%83%A1-%E1%83%92%E1%83%96%E1%83%90-%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A/

Kaynakça

Avdaliani, Emil, Sakartvelo da Abreshumis Savach'ro Gzebi (XIII-XIV ss.) Ts'igni Meore Gamomtsemloba „Meridiani" Tbilisi 2022.

Avdaliani, Emil, Sakartvelo da Abreshumis Savachro Gzebi(XI-XIII), Gamomtsemloba „Meridiani" Tbilisi 2019.

Dumbadze, Mamia Viktor Guchua, Tbilisis İstoria, (tbilisi udzvelesi droidan. XVIII saukunis bolomde) Tomi, I, Mecniereba, Tbilisi, 1990.

Gabashvili, Valerian, „Sakartvelos Savach'ro Urtiertobani XII Sauk'uneshi". TSU Shromebi, 121, Aghmosavletmtsodneobis seria, VII. Tbilisi, 1967.

Gabaşvili, Manana, Sakartvelos Kalakebi XI-XII Saukuneebşi, Mecniereba, Tbilisi, 1981.
İstakhri, Hodud al-Alem, Hamdallah Qazvini, notlar ve indeks ile çeviri, V. Futuridze, Tb., 1937.

Khozrevanidze, Levan, Samkhret K'avk'asiis Roli Dasavletis Regionalur P'olit'ik'ashi, sakartvelos sap'at'riarkos ts'mida t'bel abuserisdzis sakhelobis sasts'avlo universit'et'i, Samagistro Nashromi, Khichauri, 2019.

Kiknadze Revaz, Zaqaria Al-Kazvinis Cnobebi Sakartvelosa da Kavkasiis Shesaxeb, Mtavari Redaktori, , Mecniereba, Tbilisi.

Meskhia, Şota D. Gviritişvili, M. Dumbadze, A. Surguladze, Tbilisis İstoria, Sakhelmwipo Gamomcemloba, Tbilisi, 1958.

Shevardnadze, Eduard, Didi Abreshumis Gza, Mecniereba, Tbilisi, 1999.

Tezcan, Mehmet "İpek Yolu'nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi" Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/1 2014 s. 96-123, TÜRKİYE.

Берадзе Т. Н., „МОРЕПЛАВАНИЕ И МОРСКАЯ ТОРГОВЛЯ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГРУЗИИ" АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР, 1989.

HORSE RACES, STATE AND POLITICS IN THE OTTOMAN STATE

OSMANLI DEVLETİ'NDE AT YARIŞLARI, DEVLET VE SİYASET

Associate Prof. Tolga AKAY

Kafkas University

ÖZET

At insanlık tarihinde müstesna bir yere sahiptir. İnsanlar ulaşım, beslenme ve savaş gibi hemen her konuda atlardan faydalanmışlardır. Özellikle eski Türk hayatında at, günlük hayatın en önemli unsurlarından biriydi. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dünyaca bilinen ve kabul gören at varlığı zayıflamaya başladı. Toprak kayıpları ve ekonomik sebeplerden dolayı başta Anadolu olmak üzere Osmanlı topraklarında at varlığı nitelik ve nicelik olarak gerilemeye başlamıştır. 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra devlet, ülkedeki at varlığını geliştirmek için önlemler almak zorunda kaldı. Bu süreçte ithalat da kaçınılmaz bir seçenek olarak Osmanlı atçılığının bir gerçeği haline gelmiştir. Osmanlı Devleti nitelikli at temin edebilmek için ithalatçı bir devlet haline gelmiştir. Yeni at çiftliklerinin kurulması, ihracat yasakları, at ırklarının ıslah faaliyetleri artan ithalatın sonuçlarıdır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, ülkede atçılığa olan merakı ve isteği uyandırmak için at yarışları düzenlemeye ve desteklemeye başlamıştır. Ülkenin birçok yerinde yerel veya bölgesel yarışlar düzenlenmeye başlandı. Bu yarışlar aynı zamanda dönemin insanları için toplanma ve eğlence yerleri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, at ırkının ıslahı kapsamında at yarışlarını desteklerken bir yandan da toplum ile ilişkilerini geliştirme yöntemi olarak at yarışlarını kullanmıştır. Toplumun devlete ve iktidara bağlılığının artmasında at yarışlarına önem verilmiştir. Bir başka yönüyle at yarışları, muhalif seslerin yükseldiği yerlerdi. Bu durumlarda devlet, at yarışlarını desteklerken bir taraftan da kontrol etmeye çalıştı. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaygınlaşan at yarışları, at yetiştiriciliğinin ötesinde anlamlar kazanmış ve toplumda merak uyandırmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde düzenlenen yarışlarının, yarışlara yüklenen fonksiyonların ötesindeki işlevleri incelenecektir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve basından elde edilecek verilerle, devlet politikaları ve halkın at yarışlarına bakışı üzerine bir projeksiyon yapılacak.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, At Yarışları, Siyaset.

ABSTRACT

The horse has an exceptional place in human history. People have benefited from horses in almost in all respects such as transportation, nutrition and war. Especially in the nomadic Turkish life, the horse was one of the most important elements of daily life. In the 19th century, the world-known and accepted equine presence of the Ottoman

Empire began to weaken. Due to land losses and economic reasons, horse existence in Ottoman lands, especially in Anatolia, started to decline in terms of quality and quantity. After the 1853-1856 Crimean War, the state had to take measures to improve the horse presence in the country. In this process, import has also become a reality. The Ottoman State has become an importer state in order to supply qualified horses. Establishment of new horse farms, export bans, breeding activities of horse breeds are the results of increasing imports.

In this period, the Ottoman Empire started to organize or support horse races in order to encourage the curiosity and desire for horse breeding in the country. In many parts of the country, local or regional races have begun to be organized. These races have also become places of gathering and entertainment for the people of the period. While the Ottoman Empire supported horse races within the scope of the improvement of the horse breed, on the other hand, it also used horse races as a method to consolidate the society. Horse races have been given importance in increasing the society's commitment to the state and administration. In another aspect, horse races were places where dissenting voices could rise. In these cases, the state tried to ban or control horse races. In this respect, horse races, which became widespread in the last period of the Ottoman Empire, gained meanings beyond horse breeding and arousing the curiosity of the society.

In this study, the functions of the races organized in the Ottoman Empire beyond the organization will be examined. With the data to be obtained from the Presidency State Archives and the press, a projection will be made on the state policies and the public's view of horse races.

Keywords: Ottoman Empire, Horse Races, Politics.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en eski eğlence aktivitelerinden biri olan at yarışlarının ilk ne zaman başladığı konusu kesin olarak bilinmese de Eski Mısır, Babil, Yunan ve Romalılar tarafından arabalı at yarışı organizasyonları popülerlik kazanmıştı (Tan, 2015, 113). Roma'da tıpkı gladyatörlerin arenaları gibi hipodromlar da eğlence mekânları olmaları yanında iktidarların meşruiyet kazandığı veya kaybettiği alanlardı.

Avrupa'da at yarışları Orta Çağ'da büyük oranda ortadan kalkmış, Rönesans'la birlikte yeniden gündeme gelmeye başlamıştır. Avrupa'da 18. yüzyılda at yarışları at cinslerinin ıslahı ve geliştirilmesi adına yapılan organizasyonlardı. Atların beden yapısı, hızları ve dayanıklılıklarının geliştirilmesi amacıyla at ırklarına yapılan müdahaleler ile yarışlar aracılığıyla cins geliştirilmesi faaliyetleri yapılmıştır (Tan, 2015, 113-114).

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla kadar gerek zengin at kaynaklarına sahip olması gerekse kurduğu teşkilatlarla atçılık bakımından her zaman için önde gelen devletlerden biri olmuştur. 19. yüzyılda özellikle de yüzyıl ortalarından itibaren ise yapısal bazı sebeplerden dolayı at yetiştirmede ve askerî amaçlarla istihdam edilmek üzere nitelikli at tedarikinde zorlanmaya başlamıştır. Bu süreçte at yarışları, at yetiştiriciliğini

desteklemek üzere bir yöntem olarak teşvik edilmiş, desteklenmiş ve kısa sürede de önemli bir gelişim kaydetmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde düzenlenen at yarışlarının bazı dönemlerde fonksiyonlarından biri olarak gösterilebilecek toplum-devlet ilişkisi ele alınmaktadır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşan at yarışlarının toplumu konsolide etmek amacıyla kullanılıp kullanılmadığı çalışmanın ana sorusunu teşkil etmektedir. Bu amaçla çalışma temelde üç kısma ayrılmıştır. Birincisi at yarışlarının henüz yaygınlık kazanmadığı fakat tahtta at yarışlarına meraklı bir padişah olarak Sultan Abdülaziz devri ele alınacaktır. İkinci kısım özellikle Müslüman unsurları bir arada tutmayı hedefleyen Sultan II. Abdülhamid dönemidir. Bu devrin en belirgin özelliği sınırlı sayıda ve mekânda düzenlenen at yarışlarının taşraya yayılması ve nicelik olarak artmasıdır. II. Abdülhamid, at yarışlarını teşvik eden bir padişah olmakla birlikte toplumsal hareketlere karşı şüpheci bir padişahtır. Bu bakımdan onun döneminde at yarışlarının ele alınış biçimi önem arz etmektedir. Çalışmanın son kısmı II. Meşrutiyet devrinde, İttihat ve Terakki idaresinin at yarışlarına bakışı incelenecektir. Toplumda *milli birlik* ve beraberlik fikrinin ön plana alındığı bu dönemde at yarışlarının fonksiyonu ve devlet müdahalesinin boyutları neler olmuştur? Üç kısım arasında yapılacak karşılaştırma aynı zamanda ön plana çıkan fikir akımlarının at yarışları üzerinden değerlendirilmesinde katkı sunacaktır. Bu sebeplerle ve at yarışlarının başlangıç tarihleri göz önünde bulundurulduğunda çalışmamız 1860'lı yıllardan Osmanlı Devleti'nin tarihe mâl olduğu dönemi kapsamaktadır.

OSMANLI DEVLETİ'NDE İLK AT YARIŞLARI VE SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda at yarışları 1856 yılında Sultan Abdülmecid döneminde başlamıştır. Buna karşın yarışlara pek de merakı olmayan Abdülmecid döneminde at yarışlarıyla ilgili belirgin bir gelişmeden söz edilemez.

Programlı ilk yarışlar 23 Eylül 1856'da İzmir'de düzenlenmiştir. İzmir'de yerleşik İngilizlerden Whittall ve Rees'in düzenlediği yarışlarla birlikte, İngiltere Başkonsolosu Patterson'un ön ayak olmasıyla Smyrna Races Club adı verilen kulüp de kuruldu. Ancak kulübün yapısı gibi yarışları düzenleyenler, atları hazırlayanlar, koşturanlar ve kazananlar da ağırlıklı olarak İngilizler olmak üzere ecnebi veya gayrimüslimlerdi. Uzunca bir süre atları yarış kazananlar için göndere çekilen bayraklar yabancılara aitti. Şehirdeki Türkler yarışlarda seyirci fonksiyonu görüyordu, yarışların ilk dönemlerinde Levantenler dışında at sahipleri organizasyona dâhil de edilmiyordu. Bu durum 1885'teki yarışları kazanan Ahmet Bekri Bey ile değişti (Emiroğlu, Yüksel, 2010, 154-155) ancak uzun bir süre Türkler Tanzimat sürecinde verilen imtiyazlar ile yabancı ve gayrimüslimlerin daha faal oldukları bu alanlarda söz sahibi olamadılar (Torun, 2021, 25).

İzmir'de yarışların başlaması ve Levanten üstünlüğü şehir tarihiyle bağlantılıdır. 19. yüzyılda İzmir, sosyal ve ekonomik olarak Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılan penceresiydi. Osmanlı Devleti'nin en büyük ihracat liman kenti olmasının yanında önemli bir Levanten nüfusa ev sahipliği yapıyordu. Levantenler yurtlarından getirdikleri kültürel unsurlar ve sportif aktiviteleri İzmir'e taşımışlardır ve sosyal hayatta ekonomik güçleri sayesinde de ön plana çıkmışlardır. Toplumsal hiyerarşide Levantenler ilk sırada yer alırken sonra Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gelmekteydi (Kasaba, 1993, 87).

Tıpkı at yarışlarını düzenleyen ve yarış atı sahiplerinin Levanten ağırlıklı olması ve diğer gayrimüslim unsurların yarışlarla ilgili diğer işleri yapmaları, Türklerin de ancak seyirci olabilmeleri gibi.

Sultan Abdülaziz 1863 yılında Mısır seyahati dönüşünde uğradığı İzmir'de izlediği at yarışlarını çok beğenmiştir. 31 Ekim 1863 tarihli irade ile düzenli olarak 25 bin kuruşluk bir yardımda da bulunmuştur ve dört senede 100 bin kuruş yarışlara harcanmıştır (BOA, ŞD, 3218/6). 1868'de yarışların yılda iki kez tertip edildiği ve her sene bu yardımın yapılmayacağı ve yardım parasının numune çiftliklerine gönderilmesinin daha faydalı olacağı önerildiğinde *"böyle şeylerin numune-i neşat ve asayiş"* olarak hükümetin desteğinin önemi vurgulanmıştır (BOA, HR. MKT, 618/8). Abdülaziz'in İzmir at yarışları ziyaretinden dolayı yarış programına Sultan Koşusu adıyla bir yarış da eklenmiştir. Ancak halihazırda Levantenler tarafından düzenlenen bu yarışların at cinslerinin ıslahı amacından ziyade sosyal bir aktivite olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. 1863 yılında Sultan Abdülaziz'den yarışlar için izin istendiğinde İzmir'deki ecnebilerin "*eğlenmelerine müsaade"* verilmişti (BOA, A. MKT. MHM, 282/28).

Şûrâ-yı Devlet 1868 Temmuz'unda ise, İzmir at yarışlarının ilk zamanlarında usulüne uygun olarak kamuya faydalı şekilde icra edildiğini sonraları ise Aydın demiryolu memurlarından birkaç İngiliz'in eline geçerek çocuk oyuncağına döndüğünü ve verilen paranın da beyhude sarf edildiği, herhangi bir fayda elde edilemediği ifade edilmiştir. Hatta ödenen 100 bin kuruşun da nerelere harcandığının araştırılması istenmiştir (BOA, ŞD, 3218/6).

Sultan Abdülaziz'in at yarışlarına ilgisi bilinmektedir. Muhtemelen İzmir yarışlarından etkilenmişti ki İstanbul'da düzenli at yarışları da onun döneminde başlamıştır. Padişahın ilgisi sadece yarış düzenlemekle sınırlı da değildi, at yarışlarını izlemeyi de severdi. 1863 yılında Kâğıthane'de düzenlenen at yarışında Sultan Abdülaziz ve şehzadeler ile vükelanın yarışları izlemesi için 170.400 kuruşa kasırlar inşa edilmiştir. Diğer masraflarla birlikte toplam 378.370 kuruşa mal olan yarışta Sultan 25.000, Bab-ı Ali 15.000 mükâfat parası ihsan etmiştir ki dağıtılan mükâfatlar 28.000 kuruştu.[382] Üstelik yarışlar için banker Openhaim'dan borç alınmıştı (BOA, İ. DH, 525/36259).

Kâğıthane yarışları programının kapağında Sultan Abdülaziz'in tuğrası bulunduğu gibi padişahın teşvik ve himayesi vurgulanmıştı. 1863'te Dersaadet Jokey Kulübü kurulur. Yarıştan sonra oluşturulan ve İstanbul'daki yarışları düzenlemekle görevli komisyonun başkanlığına Sefer Paşa getirildi ve birkaç sene daha Kağıthane yarışları devam etti (Emiroğlu, Yüksel, 2010, 156-157). Kağıthane yarışlarıyla ilgili düzenlenen nizamnamede hanedan üyeleri kulübün doğal üyeleriyken üst düzey bürokrat, asker, elçiler vb.'nin üyelik hakkı vardı. *Sıradan* kişilerin üyelikleri ancak üst düzey üyelerin tavsiyesiyle mümkündü. Bu açıdan nizamnamenin at yarışlarına biçilen aristokratik geçmişi yansıttığı ve yarışların da elit bir zümreye hitap ettiği açıktır (Torun, 2020, 143).

[382] Sultan kasrı için arşın fiyatı 420 kuruştan 267 arşın kasr 112.140; şehzadeler için inşa edilen kasır arşını 220 kuruştan 85 arşın kasr 18.700 kuruşa mal olmuştur. Vükela için inşa edilen köşklerin arşın fiyatı 46 kuruş olmak üzere 860 arşın 39.560 kuruş harcanmıştır. (BOA, HR. TO, 444/39).

Halkın yarışlara katılımı büyük oranda seyirci pozisyonundaydı buna karşın Sultan Abdülaziz'in, İzmir ve Kâğıthane yarışlarında Türklerin de yarışların organizasyonda yer alması ve yarış kazanmalarında müdahalesi söz konusudur. Sultan Abdülaziz yarışları maddi manevi anlamda desteklemiştir ancak at yarışlarına at ıslahı konusunda büyük önem atfedildiği söylenemez. Kağıthane yarışlarının sürekliliğine dair bilgiler dahi kısıtlıdır ve birkaç yıl devam ettiği en azından arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Bu bakımdan Abdülaziz'in at yarışlarına olan desteğinin süreklilik göstermediği de açıktır. Diğer taraftan Sultan Abdülaziz devrinde at yarışlarının olarak halkın toplanarak sosyalleştiği bir mekân olarak görülmektedir. Ayrıca *"ma'muriyet-i mülkiyenin teşvikat"* (BOA, İ. DH, 532/36868) ifadesinden de anlaşıldığı üzere devletin büyüklüğü ve gelişmişlik seviyesinin de bir göstergesiydi.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ AT YARIŞLARI

II. Abdülhamid saltanatının başında Osmanlı at politikasını da etkileyen 93 Harbi mağlubiyeti yaşanmıştır. Osmanlı at varlığı nitelik ve nicelik olarak 19. yüzyılda açık bir gerilemeye maruz kalmıştır. Toprak kayıpları, sosyo-ekonomik koşullar, kıtlıklar, uzman eksikliği gibi birçok faktöre bağlı olarak Osmanlı at varlığı gerilemiştir. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti askeri kullanıma yönelik süvari ve koşum atı bulmakta zorlanmaya başlamıştır. Bu durum kaçınılmaz olarak ithalatı beraberinde getirmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde başlamak üzere II. Abdülhamid döneminde başta Rusya ve Avusturya'dan olmak üzere binlerce at ithal edilmiştir. Artan ithalat, yerel atçılığın vaziyetini daha da kötüleştirmiştir. Dolayısıyla artan maliyetler yanında ithalat kaynağı iki ülkeyle yaşanan siyasi krizler Osmanlı yerel atçılığının geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Askeri at yetiştirme işinin yeni kurulan veya modernize edilen Çifteler, Sultansuyu, Çukurva, Veziriye gibi çiftliklere tevdi' edilmesi, damızlık ithalatı, nitelikli atlara uygulanan ihraç yasakları, at yetiştiren ahalinin doğrudan ya da dolaylı olarak desteklenmesi bu geriye gidişi tersine çevirmek için uygulanan yöntemlerden bazılarıdır. Bu süreç özellikle 93 Harbi'nden sonra hayatî bir hal almıştır. II. Abdülhamid bir taraftan ordu ihtiyacı atları ithal etmekten çekinmemiş diğer taraftan yerel kaynakların geliştirilmesi için de yoğun çalışmalara öncülük etmiştir (Akay, 2021, 103). İşte bu süreçte at yarışları başta askeri amaçlarla olmak üzere Osmanlı at varlığının nitelik ve nicelik olarak geliştirilmesine hizmet eden bir aygıt olarak düşünülmüştür (Emek, 2021).

II. Abdülhamid döneminde yarışlardaki en önemli fonksiyon değişikliği, at yarışlarının ülke atçılığını geliştirme yönüydü. Yarışlar bir devlet politikası olarak teşvik edilmiş, ödüller dağıtılmış, at sevgisinin umuma yayılması için çaba sarf edilmiştir. Yarışlar devlet açısından at cinslerinin ıslahına katkı sağlayan, atçılığa ilgiyi arttıran ve rekabeti özendiren faaliyetlerdendi. 1879 yılında Süvari Miralayı Muzaffer Paşa'nın, 1893'te Süvari Muallimi Mehmed Ali Bey'in atçılığı geliştirme faaliyetleri kapsamında at yarışlarının önemine vurgu yapılarak, ödüllü yarışların düzenlenmesi tavsiye edilmiştir (BOA, Y. MTV, 75/23). Sultan Abdülaziz döneminde de Osmanlı atçılığını geliştirmek amacıyla Avrupa'dan damızlık tedariki gibi küçük ve etkisiz bazı yöntemlere başvurulmuştu fakat II. Abdülhamid döneminde bu çalışmalara hız verilmiştir. At yarışları bakımından da yarışların at ıslahı alanındaki fonksiyonu ön plana alınmıştır. Bu politika gereği belirli bir at varlığına sahip yörelerde at yarışlarının düzenlenmeye başladığı görülmektedir. Bu süreçte at yarışlarının sosyal ve siyasal fonksiyonları da zaman zaman belirli ölçüde kullanılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Kâğıthane yarışları düzenli olarak yapılmasa da bazı yarışlar düzenlenmiştir ve Kâğıthane harasına bazı binalar eklenmiştir. 1888 yılında Kâğıthane'de düzenlenen at yarışına II. Abdülhamid 200 lira bağışlamıştır. 9 yarışın 3'ünün ödülleri Padişah tarafından karşılanırken diğer yarışlara Osmanlı Bankası, Rumeli Demiryolu Şirketi Şehremaneti ve bazı özel cemiyetler sponsor olmuşlardır (BOA, Y. PRK. M, 2/72). Kâğıthane arasında inşa edilen poligon başlı başına devletin haşmetini vurgulamaktaydı (Resim 1).

1890'lı yılların sonlarından itibaren at yarışlarının pragmatik fonksiyonlarının ön plana alınmasıyla yarışların sayısı artmış aynı zamanda da taşraya yayılmıştır. II. Abdülhamid'in saltanatında artık ülkenin birçok yerinde nitelikleri tartışılabilecek yarışlar düzenlenmeye başlanmıştır.

Musul'da, Arap atlarının da yoğunluğu sayesinde 1907-1908 yıllarından itibaren I. Dünya Savaşı'na kadar at yarışları düzenlenmiştir (Tan, 2015, 119). Suriye'de Şam, Beyrut ve Halep'te 20. yüzyılın başlarında pek de düzenli olmayan şekillerde at yarışları organize edilmiştir. Bu yarışlarda bölgedeki at varlığının geliştirilmesi amacıyla II. Abdülhamid de desteklemiştir (Akay, 2021, 120). Osmanlı topraklarında Sivas, Konya, Erzurum, Bursa gibi daha büyük kentlerde kısmen düzenli ve görece daha büyük yarışlar düzenlenmiştir. Daha az düzenli ve daha küçük boyutlarda da Trablusgarp, Yozgat, Kosova, Kudüs, Çorum, Diyarbakır, Van, Bağdat ve Edirne'de at yarışları düzenlenmiştir (Akay, 2021, 108).

Haşmetli görüntüsü ve bayraklarla Kâğıthane harası poligonu II. Abdülhamid dönemi at yarışlarının yapısını da kısmen yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nde düzenlenen at yarışlarının en azından bazılarında millileşme ve padişaha saygı ön plana çıkacaktır. Uzun süre İzmir'de Levantenlerin elinde olan at yarışları yanında yerel düzeyde at yarışları düzenlenmeye başlamıştır. Örneğin İzmir'de Buca dışında birçok at yarışları tertip edilmeye başlanmış yarışlar gitgide millileşmiştir. Tepeköy yarışlarında Osmanlı bayrağı göndere çekiliyor, Hamidiye Marşı eşliğinde padişahım çok yaşa nidaları yükseliyordu. İzmir gibi enternasyonal bir şehirde sosyo-kültürel hayatta yabancılara karşı Türk kimliğinin öne çıkarılışı yarışlar üzerinden somutlaşıyordu (Kayış, 2017, 600).

20. yüzyıl başlarında ise bazı yarışların yasaklandığı ve ruhsat alma zorunluluğunun getirilmesiyle yarışların kontrol altına alınmaya çalışıldığı da gözlemlenebilir. Eylül 1901, İzmit'teki at yarışı, güreş gibi müsabakalar Padişah tarafından kesin olarak ileri bir tarihe ertelendi (BOA, ZB, 361/47). Musul, Akşehir, Çifteler yarışları ise kesin surette yasaklandı (BOA, DH. ŞFR, 266/10). Bunda 1899 yılında Paris'teki at yarışlarında Fransa Cumhurbaşkanı'na karşı yapılan gösterilerin (BOA, Y. PRK. EŞA, 33/23) de etkisi olabilir. At yarışları aynı zamanda birer güvenlik sorunu olarak da görülmekteydi Örneğin İzmir'de Nisan 1900'de düzenlenecek at yarışları ve birkaç gün sonra Bornova'daki velespit yarışlarında ahalinin toplanacağından ve jandarmanın yetersizliğinden dolayı 50 nefer asker Aydın Vilayeti tarafından ordudan talep edilmiştir ve askerler İzmir'e gönderilmiştir (BOA, Y. MTV, 201/109).

Bununla birlikte yasaklama kararları çok kısa sürmüştür. İzmir, Adana, Samsun ve Musul'da at yarışı müsabakaları tertip edildi (BOA, DH. ŞFR, 267/2). 6 Aralık 1901'de ise at yarışı gibi müsabakalar için hükümetten izin alınması gereği padişah emri olarak vilayetlere bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 2567/66).

Zor Mutasarrıflığı'nın 1901 de düzenleyeceği at yarışında, hükümetten ruhsat alınmadıkça bu gibi şeylerin mesuliyeti olacağı bildirilerek ruhsat verilmiştir (BOA, İ. DH, 1394/36). Ruhsat alma zorunluluğu 1902 yılında düzenlenecek Edirne at yarışları için de tekrarlanmıştır (BOA, DH. MKT, 488/25). Dolayısıyla at yarışlarında uzun süreli yasaklamalar söz konusu değilse de izin alınması gereği vurgulanmıştır.

1903 yılında Sivas'a bağlı Aziziye'de (Pınarbaşı) düzenlenen at yarışlarında Sivas Valisi ve bazı konsoloslar dâhil 20 binin üzerinde izleyici yarışları takip etmiştir. Katılımın yoğunluğu at yarışlarına taşradaki ilgiyi de göstermektedir (Akay, 2019, 155).

At yarışlarına genellikle izin verilmesine karşın bazı dönemlerde ruhsat verilmediğini de belirtmek gerekir. 1904'de Yozgat'ta düzenlenmesi için ruhsat talebine, at yarışı sebebiyle ahalinin toplanacağı ve bu sıralarda bazı uygunsuzlukların meydana gelebileceği sebebiyle olumsuz cevap verilmiştir (BOA, DH. MKT, 844/91). Yasağın gerekçesi redif efradının bir ay boyunca talim yapacak olması gösterilmişse de ahalinin toplu halde bulunmasının yaratacağı uygunsuzluk vurgulanmıştır(BOA, Y. A. RES, 125/105).

1904'de Erzurum'da düzenlenen at yarışlarında mülki ve askeri erkânın ve halkın geniş katılımı ile Sultan II. Abdülhamid de yâd edilerek dua edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1009/53).

Büyükdere'de Amerikan ve Belçika sefaretlerinin nezareti altında yapılacak at yarışlarında II. Abdülhamid'in rızasına aykırı bir vukuatın meydana gelmemesine dikkat edilmesi istenmiştir (BOA, ZB, 470/50).

Yukarıda bir kısmına değinilen yarışlarI haricinde Osmanlı topraklarının birçok yöresinde at yarışları düzenlenmiştir. Genellikle de yarışların büyük rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Yarışlar İstanbul'da zaman zaman padişah ve hanedan üyelerinin, taşrada ise yerel yöneticilerin dâhil olduğu organizasyonlardı. Bu yönüyle halkın devletle karşılaştığı mekânlardı.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki, at yetiştiriciliği yaklaşımlarında bazı değişikliklere gitmiştir. II. Abdülhamid döneminde daha fazla önem verilen askeri çiftlikler kapatılarak yerel düzeyde at yetiştiriciliğinin ıslahı daha fazla ön plana alınmış; damızlık ithalatı ile aygır depoları yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ordunun doğrudan at ihtiyacının karşılanması için ise askeri remont depoları tesis edilmiştir. Bu doğrultuda doğrudan orduda istihdam edilecek atların ithalatından büyük oranda vaz geçilmiştir.

Bu dönemde at yarışları da teşvik edilmeye devam edilecektir. II. Abdülhamid devrinde İstanbul at yarışları oldukça azalmıştı. İttihat ve Terakki idaresi İstanbul'da ilk ve sonbaharda iki defa at yarışı düzenlemeye başlamıştır ve artık at yarışlarının propaganda yönü, toplumu birleştirici ve aynı zamanda militarist rolü ön plana çıkarılmaya başlanacaktır. II. Abdülhamid devrinin *"padişahım çok yaşa"* nidaları yerini, toplumu milli duygular etrafında birleşmeye ve savaşa hazırlıklara bırakmıştır. İttihat ve Terakki döneminde özellikle gençler arasında spor ve beden terbiyesini yaygınlaştırmak yanında asker-millet anlayışını güçlendirmek amacıyla Donanma Cemiyeti, Müdafa-i Milli Cemiyeti gibi paramiliter örgütlenmelere gidilmişti. Vatan evlatlarının, her zaman çevik, zinde askerî kabiliyete sahip olabilmeleri için diğer sportif faaliyetler yanında at yarışlarına iştirakleri de gerekiyordu (Zamancı, 2015, 60).

Orduya at yetiştirmenin gerekliliğinin ifade edildiği Mayıs 1912 tarihli Dâhiliye Nezareti yazısında at yarışları, milletin at yetiştiriciliğine olan aşinalığının arttırılması için bir araç olarak görülmekteydi. Bu bakımdan mülkiye memurları ile askerlerin de yarışlara iştirak etmesi tavsiye edilmiştir (BOA, DH. MB. HPS. M, 4/10). Dâhiliye Nazırı, İstanbul dışında da taşranın her köşesinde at yarışları düzenlenerek halkın bir zamanlar şöhret kazandığı süvariliğe yeniden alıştırılması gereğini vurgulamıştır (BOA, DH. MB. HPS. M, 4/10). Bu söylem İttihat ve Terakki'nin kurduğu ve daha çok izcilik, jimnastik, atıcılık gibi sporlara ilgi duyan ve asker-millet ilişkisini yeniden sağlamayı amaçlayan paramiliter cemiyetlerin programlarına uygundu (Toprak, 1979).

Atçılık alanında İttihat ve Terakki'nin temel politikası nitelik ve nicelik olarak ordu ihtiyacı atların yerel kaynaklardan yetiştirilmesiydi. Bu doğrultuda cemiyetleşme faaliyetleri de başlamıştır. Osmanlı Jokey Kulübü bu süreçte kurulmuştur. Faaliyetleri hakkında çok fazla bilgi olmayan bu kulüp dışında ve çok daha iyi örgütlü bir cemiyet olan Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti 1912 yılında kurulmuştur. Cemiyet padişahın himayesinde ve Enver Paşa'nın ön ayak olmasıyla kurulduğu gibi İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri de cemiyete üyeydi. 1913 yılında da binici, avcı ve nişancı şubelerinden oluşan Sipahi Ocağı adıyla bir kulüp kurulmuştur (Emiroğlu, Yüksel, 2004, s. 168). Ordunun hareket kabiliyetini yükseltecek biniciler yetiştirmek ocağın aslî

vazifelerindendi. Kulübün yönetiminde Enver Paşa, Said Halim Paşa, Talat Paşa, Mahmud Şevket Paşa, Mahmut Muhtar Paşa gibi isimler bulunuyordu. En önemli amacı at yarışları tertip etmek olan bu cemiyetler, İstanbul'daki at yarışlarını organize etmeye başlamışlardır. Bu bakımdan İttihat ve Terakki'nin at yetiştiriciliğine ve at yarışlarına daha fazla önem atfettiği görülmektedir. Sipahi Ocağı Cemiyeti'nin yayın organı olarak çıkarılan Sipahi Mecmuasının birinci sayısında da *spor, büyük milletlerin hayatında rol oynayan* bir unsur olarak gösterilmiştir (Sipahi, 1333, 1).

Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti, Veliefendi'de Eylül ve Ekim 1912'de yarışlar düzenledi. Cemiyet'in askeri yönünün etkisiyle yarışlara askerlerin seyirci olarak katılımı tavsiye edilmiştir. Binlerce kişinin izlediği yarışlar basının da yoğun ilgisini çekmiştir. İkdam Gazetesi, at yarışlarının faydasından bahsettikten sonra, yarışların ruhsuz payitahta bir parça hayat geleceğini, örfi idare ve darbeler yerine hayır işlerine sıra geldiğini yazarak halkın memnuniyetini ifade etmiştir (Emiroğlu, Yüksel, 2010, 159). Cemiyet'in tertip ettiği yarışlarda Enver Paşa'nın atları da koşmuştur.

Enver Paşa 1913 yılında Veliefendi çayırının ıslahı ve yeni hipodromlar inşası için Alman uzmanlar getirtir ve yarış sahası eklenen bazı binalar ile daha modern bir görüntüye kavuşur (Emiroğlu, Yüksel, 2010, 159). Ayrıca atlara ve Batı tarzı eğlencelere ilgili ve açık olan İttihatçılar sayesinde yarışlarda gayrimüslim ağırlığı ortadan kalkar (Torun, 2020, 170). 1908 sonrası birçok alanda görülen millileşme, at yarışlarında da kendisini göstermiştir. Yarış günlerinde Veliefendi'de askeri bandonun sahne alması, Bahriye gibi kurumlar için yarışlar tertibi, askerlerin katılımının teşviki, savaş dönemlerinde ihtiyaç duyulan birlik beraberlik ve dayanışma duygularının yoğun olarak yaşanmasını sağlamaktaydı (Torun, 2020, 170).

19 Ekim 1913'te Veliefendi'de düzenlenen at yarışı, Padişah himayesinde Sadrazam'ın başkanlığında düzenlenmiş neredeyse tüm nazırlar yanında Almanya Ateşe Militeri Strempel de yarışa katılmıştır. Yarışta aşiret süvarileri için de ayrı bir koşu tertip edilmişti. Servet-i Fünun'da Osmanlı içtimai hayatı geliştikçe at yarışlarına rağbetin de artacağı ifade edilirken hürriyet havası övülmekteydi (Servet-i Fünun, 1329, 581). Tabi olarak bu süreçte yaşanan mağlubiyetler ve bu mağlubiyetlerin iç siyasete etkileri, İttihat ve Terakki açısından siyasi propaganda mecralarının bulunmasını da gerektiriyordu. At yarışları da dönemin en yoğun seyirci çeken faaliyetleri arasındaydı.

Haziran 1914'te padişahın himayesinde, Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti tarafından Veliefendi'de düzenlenen at yarışının geliri Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin orduya hediye edeceği uçakların alımına ayrılmıştı. Müdafaa-i Milliye bu yarıştan 37.000 kuruş gelir elde etmişti (Torun, 2020, 151). Yarışta hanedan üyeleri yanında Sadrazam Said Halim Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maliye Nazırı Cavid Bey, Mebusan Reisi Halil Bey gibi isimlerle birlikte Keçecizade İzzet Fuad Paşa, Müşir Osman Paşa, Ömer Rüştü Paşa, Merkez Kumandanı Halil Bey ile bazı vali ve mutasarrıflar ile sefirler de hazır bulunmuştu. Yarışta Harbiye Mızıkası sanatını icra etti. On yedi zabit de yarışa katılmıştı. Tarife harici tren ve vapur seferleri sayesinde binlerce insan yarışı izlemeye geldi (İdman, 1330, 521). İstanbul, Galatasaray sultanileri ve Darülmuallimin izci takımları resmigeçitte bulunmuşlardır (BOA, MF. MKT, 1197/67). 1914 yarışlarında at yarışlarına ordu mensupları ve idareciler büyük katılım göstermişler, Harbiye Mızıkası marşlar çalmış ve yarış hasılatı orduya aktarılmıştır. Bu yönüyle yarışlar yalnız at ıslahı veya yarışların sosyal ve kültürel tarafı yanında milli

birliğin uyandırıldığı, militarizmin desteklendiği siyasi propaganda mecraiar olma niteliği de göstermekteydi (Sivaz, 2016, s. 235). Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin at yarışlarının organizasyonunda yer alması asker-sivil kaynaşması bakımından da ilgi çekicidir (Sivaz, 2016, s. 236). At yarışlarında boy gösteren izciler, İttihat ve Terakki tarafından 1914 yılında kurulan, milli değerlere sahip, vatanperver, yiğit nesiller yetiştirmeyi amaç edinen İzciler Ocağı aynı zamanda paramiliter gençlik örgütlerini yansıtmaktaydı. Böylelikle mağlubiyetlerle geçen son yılların yarattığı moral bozukluğunun giderilmesi, halkın manevî durumunun yükseltilerek militarist duygularla mobilize edilmesi at yarışlarının bir fonksiyonu haline gelecektir.

Bir yıl sonra 5 Temmuz 1915 yılında yani savaş koşullarında yapılan Veliefendi yarışı, aynı birimler tarafından düzenlenmişti. Bu kez yarış şehitlerin evlat ve dulları menfaatine düzenlenmişti. Bahriye ve Harbiye nezaretleri birer bando yanında Darülaceze musikisi katılmışlardı (Donanma, 79).

Sipahi Ocağı'nın diğer bir şubesi nişancılık da at yarışlarında halkın silah kullanma becerilerinin geliştirilmesi için kullanılmaktaydı. 1913'te Sivas'ta düzenlenen at yarışlarında yarış meraklılarının nişancılık kabiliyetlerini geliştirmek amacıyla bir sandık cephane dağıtılmıştır (BOA, DH. İD, 99/26).

At yarışları, binicilik, atıcılık gibi faaliyetlerin bir araya getirilmesi, dönemin özellikle gençler arasında tertip edilen İdman Bayramlarının birer küçük numunesi izlenimi vermektedir. İttihat ve Terakki spor etkinlikleri ile milli birlik ve bütünlük duygularını pekiştirmek ve gençler arasında sporun ve beden terbiyesinin geliştirilmesi amacıyla İdman Bayramları ismiyle 1916'dan itibaren etkinlikler düzenlemekteydi (Sivaz, 2016, s. 243).

At yarışlarındaki siyasal sembolizm ve propaganda yarış isimlerinde de kendisini göstermiştir. Meşrutiyet Koşusu, Osmanlı Koşusu gibi isimlendirmeler bu dönemde görülmeye başlanmıştır (Torun, 2020, 139).

1912 yılında Üsküp'te düzenlenecek at yarışlarının Osmanlı at cinslerinin ıslahı noktasında önemi vurgulanarak, bu gibi eğlencelerin asayişin sağlanması yanında ahalinin asker ve hükümetle olan ilişkilerinde olumlu olduğu vurgulanmıştır (BOA, DH. İD, 100/7).

Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı üzere, at yarışları aracılığıyla devlet ve toplum arasında bir bağ kurulması, Osmanlı devlet idarecileri tarafından birincil öneme sahip fonksiyonlardan biri olarak görülmüştür. Halkı seferber etme, gerektiğinde ulusun istikbali için silah kullanabilme, orduyu maddi-manevi destekleme gibi misyonlar üstlenilmesi İttihat ve Terakki döneminde birçok farklı pratikte olduğu gibi at yarışlarında da sağlanmaya çalışılmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl ortalarından itibaren gerileyen atçılığın gerek nitelik gerekse nicelik olarak tekrar ayağa kaldırmak amacıyla çeşitli yöntemler denenmiştir. 1856 yılında devlet dışı olarak gerçekleştirilen ilk at yarışlarından sonra at yarışları da bu yöntemlere dâhil edilmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde halk için sosyal bir etkinlik gibi görülen at yarışları II. Abdülhamid devrinde büyük oranda at cinslerinin ıslahı amacıyla bir yöntem olarak benimsenmiştir. At yarışları Sultan Abdülaziz döneminde

daha elit bir görünümdeyken, II. Abdülhamid döneminde taşraya yayılmıştır ve pragmatik yönü ön plana alınmıştır.

At yarışlarının at ıslahı konusunda bir yöntem olarak benimsendiği II. Abdülhamid döneminde yarışlarda Türk ve Müslüman unsurların etkisi artmaya başlamıştır. Bununla paralel olarak yarışlardaki din, millet ve özellikle padişaha atıflar artmıştır. Milli marşlar, bayrak ve sadakat vurgusu ön plana gelmiştir.

II. Meşrutiyet'ten sonra ise İttihat ve Terakki iktidarının etkisi yanında İttihat ve Terakki mensupları ve devlet idarecileri tarafından kurulan veya desteklenen cemiyetlerin organize ettiği yarışlar görülmeye başlamıştır. Bu sayede dönemin ruhuna da uygun olarak at yarışlarında devlet, ordu, askerlik vurguları artmaya başlamıştır. Yarışlar ordu veya şehit aileleri menfaatine düzenlenirken askeri bandolar marşlar çalıyordu. Diğer taraftan at yarışlarıyla birlikte nişancılık, silah kullanımı gibi militarist unsurlar da at yarışlarının düzenlendiği organizasyonlarda yer alamaya başlamıştır. Böylelikle ordu-millet bütünleşmesinin sağlandığı, savaşa hazır gençlerin yetiştirilmesinin amaçlandığı dönemin etkinliklerine at yarışları da eklenmiş oldu.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A. MKT. MHM, 282/28, 10.05.1280.

DH. İD, 100/7,

DH. İD, 99/26, 15.08.1332.

DH. MB. HPS. M, 4/10, 25.05.1330.

DH. MKT, 1009/53, 23.07.1323.

DH. MKT, 2567/66, 28.08.1319.

DH. MKT, 488/25, 17.01.1320.

DH. MKT, 844/91, 05.02.1322.

DH. ŞFR, 266/10, 18.07.1317.

DH. ŞFR, 267/2, 28.07.1317.

HR. MKT, 618/8, 29.02.1285.

HR. TO, 444/39, 24.11.1863.

İ. DH, 1394/36, 21.12.1319.

İ. DH, 525/36259, 18.12.1280.

İ. DH, 532/36868, 03.08.1281.

MF. MKT, 1197/67, 17.06.1332.

ŞD, 3218/6, 15.10.1285.

Y. A. RES, 125/105, 12.02.1322.

Y. MTV, 201/109, 24.12.1317.

Y. PRK. EŞA, 33/23, 24.01.1317.

Y. PRK. M, 2/72, 29.12.1305.

ZB, 361/47, 16.07.1317.

ZB, 470/50, 17.06.1322.

Telif ve Tetkik Eserler

Akay, Tolga. (2019). Kuruluşundan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Aziziye (Pınarbaşı) ve Çevresinde At Yetiştiriciliği, *Kafdağı*, C. 4, S. 2, 149-159.

Akay, Tolga. (2021). *Osmanlı Ordusu'nda At (1856-1908).* İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.

Donanma, C. 7, S. 54.

Emek, Fatma. (2021). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Islah ve Üretim Aracı Olarak At Yarışları, *Journal of Economics and Social Research,* C. 8, S. 1, 28-35.

Emiroğlu, Kudret; Yüksel, Ahmet. (2004). *Yoldaşımız At.* İstanbul Yapı Kredi Yayınları.

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-65---0002.jpg

İdman, 2. Sene, S. 33, 29 Mayıs 1330, 521.

Kasaba, Reşat (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi,* İstanbul: Belge Yayınları.

Kayış, Yasin. (2017). Tarihten Günümüze Türkiye Atçılığında Torbalı. *At Kitabı* (Edt. Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: Kitabevi, 593-641.

Servet-i Fünun, C. 45, S. 1169, 17 TA 1329, 581.

Sivaz, Bayram Ali. (2016). *İttihat ve Terakki Partisinin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları.* (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.

Tan, Seda. (2015). *Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1842-1918).* (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi SBE.

Toprak, Zafer. (1979). İttihat ev Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri, *B.Ü. Beşeri Bilimler Dergisi,* VII, 95-113.

Torun, Ozan (2020). *Türkiye'de At Yarışlarının Tarihi ve Etnografisi*. (Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi SBE,

Torun, Ozan (2021). *Son Ayakta Kim Geldi Türkiye'de At Yarışlarının Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zamancı, Ayşe. (2015). *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri.* (Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi SBE, Edirne.

ANALYSIS OF BUSINESS FEASIBILITY AT THE SAUDI DEPARTMENT STORE BRANCH OF PAMUTIH VILLAGE, ULUJAMI DISTRICT IN VIEW FROM MARKET AND MARKETING ASPECTS

Lala Ratu Khotimah

Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID:0000-0003-1820-9526

Muhammad Taufiq Abadi

Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID:0000-0001-9705-7756

Happy Sista Devi

Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID:0000-0002-2966-6389

Abstract

Doing business can be an opportunity to get a better life and business activities can be carried out by anyone who intends to do it. To be able to survive entering the business world, an entrepreneur needs to conduct a business feasibility study to measure the sustainability of the business in the long term. Studying the feasibility of this business is very useful for business people in seeing estimates of how their business will change in the future. The data analysis method used is a qualitative analysis of the Business Feasibility Study in terms of market and marketing aspects, the setting of this research is located at the Saudi Department Store branch of Pamutih village, Ulujami sub-district, Pemalang district. The purpose of this study is so that researchers can broadly determine the feasibility of existing businesses in the Saudi department store branch of Pamutih village, Ulujami sub-district, seen from the market and marketing aspects. The results and discussion include the 4Ps namely Product, Price, Place, and Promotion. As well as the conclusion that the Saudi department store branch of Pamutih village, Ulujami sub-

district, is feasible when viewed from the market and marketing aspects. A. Products: The products offered by the Saudi Department Store are to meet household needs from primary to secondary needs, b. Price: Prices applied in Saudi department stores can compete with other minimarkets, c. Place: The business location of the Saudi Department Store is very strategic because it is on the main road so that many people pass it and right in the middle of a residential area for residents of Pamutih Village, Ulujami District, making it easier for people to meet their daily needs and is superior to the surrounding minimarkets, d. Promotions: Promotions carried out by the Saudi Department Store are by giving coupons at the start of the store's opening and membership programs that are useful for getting price discounts as well as providing direct gift programs and lottery programs and distributing or giving brochures regarding the prices of goods sold.

Keywords: Business Feasibility Study, Business Economics & Marketing Aspects

BUSINESS FEASIBILITY ANALYSIS LIKE MIE AND COFFEE IN BATANG

Emilia Alfiesyah
Faculty of Islamic Business Economics, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan
ORCID: 0000-0002-6618-8355

MUHAMMAD TAUFIQ ABADI
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia
ORCID: 0000-0001-9705-7756

MUHAMMAD SULTAN MUBAROK
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID: 0000-0002-6168-0439

WILDA YULIA RUSYIDA
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia
ORCID: 0000-0001-9756-2197

ABSTRACT

Marketing mix is a collection of marketing variables that are carried out in an integrated manner or a marketing strategy that is carried out simultaneously by the company to pursue the desired sales target in the target market. The research method used in this study uses a qualitative descriptive method. The variables used by Like Mie and Coffee companies include product, place, price, and promotion. The materials used in the manufacture of products are of good quality. It has a strategic and instagramable place. The prices offered are very affordable and provide lots of discounts. In promoting its products using print media and social media, Like Mie and Coffee is a business that deserves to be developed from all aspects that have been carried out by the company. Apart from that, establishing a second branch in Semarang is proof that the business is very feasible to develop.

Keywords: Product, Place, Price, Promotion

ANALYSIS OF BUSINESS FEASIBILITY STUDY OF BOBA YAGA SHOP

Sifa'ul Rohmah
Faculty of Islamic Business Economics, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan

MUHAMMAD TAUFIQ ABADI
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia

ABSTRACT

A business feasibility study is a study that examines a business plan and determines whether a business is feasible to build and when to operate regularly to generate profits. In this day and age, selling current food can attract consumers to buy selling products. Millennials will be curious about these products and try to buy them. It is widely accepted that offering customers value and happiness by providing high quality goods and services at a reasonable cost is the key to success in the marketplace. Guaranteed customer satisfaction will encourage clients to continue using or remain loyal to the products provided. Boba drink is one of the drinks that was first discovered and originated in Taiwan in 1980 and is now well known everywhere, including the people of Indonesia. This drink is becoming increasingly popular among Indonesians as a whole as it changes over time. Researchers used descriptive qualitative research methods. The results of the study show that the feasibility study at Boba Yaga's shop is quite good and feasible to run, this can be seen from the product, service, location and very affordable prices. However, it should be noted that the beverage business also has many competitors, so market and marketing analysis is needed to attract consumers. Boba Yaga's shop doesn't only sell boba drinks, but Jasuke Moller and iced mocktails with a variety of menus with unique toppings. Marketing aspects are also carried out online such as delivery orders where buyers can buy this boba ice by simply messaging WhatsApp, goofood, goojek, or grab.

Keywords: UMKM, Business feasibility study, Market Analysis and Marketing

FEASIBILITY STUDY OF TAMAM BATIK SHOP

M.Syafi'ul Anam
Faculty of Islamic Business Economics, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan

MUHAMMAD TAUFIQ ABADI
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia

MUHAMMAD SULTAN MUBAROK
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

WILDA YULIA RUSYIDA
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia

ABSTRACT

Batik is part of Indonesian culture which until now is still loved by Indonesian people ranging from children to adults. Researchers conducted research at Toko Batik Tamam with the aim of knowing the interests of batik consumers in Toko Batik Tamam. In addition, researchers also want to know how competitors, segmentation, target markets and products are in the Tamam Batik Shop and also the selling prices, promotions carried out and distributors at the Tamam Batik Shop. The method carried out in this study is to use qualitative methods and use primary data. The results of the study show that the feasibility study at the Tamam Batik Shop is quite good, this can be seen from the product, service and location as well as very affordable prices.

Keywords : Pekalongan batik, products and consumers

BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF MAKE-UP SERVICES ARTIST DUWI SAMAWA WEDDING IN PEMALANG REGENCY

Siti Robiah
Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia
ORCID: 0000-0003-4196-3973

Muhammad Taufiq Abadi
Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia
ORCID: 0000-0001-9705-7756

Muhammad Sultan Mubarok
Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia
ORCID: 0000-0002-6168-0439

Wilda Yulia Rusyida
Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia
ORCID: 0000-0001-9756-2197

ABSTRACT

Spending life and growing old with your ideal lover can be said to be a dream for everyone. The implementation of a wedding reception is one of the events that is expected to be carried out once in a lifetime. The selection of MUA services is important to carve out a sweet marriage with MUA who is reliable and has good quality. So that the documentation of marriage becomes impressive to look back on when old age arrives. This study aims to analyze the business feasibility of MUA services. The research method used is a qualitative approach. The location for choosing the MUA service coincided with the Duwi Samawa Wedding MUA Service, Pemalang Regency. The results of the study show that the analysis of market, competitor and marketing mix aspects shows that the prospects for the MUA Duwi Samawa Wedding service business are very good, this can be seen from the interest in renting MUA services where during Eid al-Fitr they make up three times the contract and reception in one day . The price range for renting is quite friendly, starting from Rp. 8.0000.000,- to Rp. 30,000,000,-. Through digital marketing and word of mouth promotional media, it becomes a supporting strategy in improving the marketing mix and expanding the market share network.

Keywords: Eligibility, Marketing, Services MUA

FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF S3 CASTING CHIPS BUSINESS

DEFTA NASYA BERLIANI
Faculty of Islamic Economics and Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan
ORCID: 0009-0001-7735-0602

MUHAMMAD TAUFIQ ABADI
Faculty of Islamic Economics and Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan
ORCID: 0000-0001-9705-7756

MUHAMMAD SULTAN MUBAROK
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia
ORCID : 0000-0002-6168-0439

WILDA YULIA RUSYIDA
Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia
ORCID: 0000-0001-9756-2197

ABSTRACT

The industrial sector has an important role in improving the community's economic wheels. One of the food industries that can be developed and last a long time is the cassava chips business. Cassava chips are one of the snacks/snacks that are favored by all walks of life. This study aims to determine the business feasibility of cassava chips business. The author uses qualitative methods in analyzing market/marketing aspects, HR (Human Resources) aspects and economic aspects. This research was conducted in March 2023 at the S3 Cassava Chips Business located in Bulakpelem Village, Sragi District, Pekalongan Regency. The results showed that the business prospects in the snack food sector, namely the S3 Cassava Chips Business, were very good because of market demand every month. The marketing mix strategy is also very good. Production is carried out continuously for 6 days and is only closed on Sundays. There are quite a lot of human resources in this business, namely around 13 people so that it can be said to be able to develop and have long business prospects.

Keywords: Feasibility, Industry, and Cassava Chips

ONLINE BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS (CASE STUDY AT IKA OLSHOP)

Astri Fajar Zakiya

Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCHID : 0009-0003-3436-5497

Muhammad Taufiq Abadi

Orchid en Lecturer Supervisor : 0000-0001-9705-7756

Faculty of Islamic Economics and Business , UIN KH Abdurrahman Wahid, Pekalongan , Indonesia

MUHAMMAD SULTAN MUBAROK

Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID : 0000-0002-6168-0439

SYAMSUDDIN

Faculty of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia

ORCID : 0009-0006-4915-1151

ABSTRACT

This research discusses the Ika Olshop online business located in Pagumenganmas Village, Karangdadap District, Pekalongan Regency. The purpose of this research is to find out whether the Ika Olshop online business fulfills business prospects well or not. This research method uses a type of qualitative research with interview methods on the owner of Ika Olshop. There are several aspects of marketing and markets discussed therein, namely: product strategy, price strategy, location and distribution strategy, promotion strategy, market demand, competitors, market share. This is an aspect that must exist in a business that will determine how the existing business feasibility study. The results of this study indicate that

the prospects for online business, namely Ika Olshop, are good, seen from marketing and market analysis.

Keyword : market aspects; marketing mix

1. INTRODUCTION

According to Umar (2015), a business feasibility study in a narrow sense is research on the ability of a business to be run successfully by considering financial benefits or profits. Meanwhile, in a broader definition, a business feasibility study is a study related to the success of an investment project that is carried out profitably from various aspects, namely employment, utilization of remaining resources, foreign exchange efficiency, and the opening of new business opportunities. According to Wibowo (2008), the definition of appropriate in assessing a business is the possibility that the idea of a business being implemented can provide significant benefits, both in terms of financial benefits and in terms of social benefits.

The use of the internet in Indonesia from year to year has increased dramatically. The internet is currently not only used as a medium of communication between individuals or individuals but has also penetrated into business communication. This is because markets, industries and businesses are changing to meet economic and technological demands. The internet offers a variety of opportunities to sell daily necessities products directly to consumers in the consumption market or consumers in the industrial market. So many emerging e-commerce businesses. E-commerce is an online trade that utilizes the internet where there are websites that provide get and delivery.

Online business can now be done at home. Offices are no longer always in buildings. Work no longer always has to be done in the office. Anywhere people can do work. Websites, social networks, e-mail, messengers are examples of aspects of information that have changed the way of human life in many ways. If in the previous era people attended high school to get a decent job and income, tie and dress elegantly as a prestige and a symbol of success, now it is no longer an absolute thing as a way to achieve success.

Understanding Online Shop itself is a medium that allows customers to buy goods or services directly from sellers with internet media using a web browser. With an online shop, we as buyers can shop for various kinds of needs without having to meet face to face with the seller. Online Shop itself has the advantage in terms of being more

economical. Apart from not taking up a lot of time and costs, online shops also offer a lot of things that conventional shops in general cannot provide. Such as the convenience of transactions, more economical and efficient costs, more diverse product offerings, and of course the energy expended is reduced a lot.

2. RESEARCH METHODS

In this study using a type of qualitative research by interviewing the owner of Ika Olshop. Data presented according to the results of interviews include simple marketing methods and the results of these efforts

3. RESULTS AND DISCUSSION

3.1.Research result

Marketing and market analysis shows that the prospects for an online business, namely Ika Olshop, are quite good, this can be seen from the demand for products which is always there every year without experiencing a very significant decline. With affordable prices and a pretty good marketing mix strategy

3.2.Discussion

Feasibility analysis of marketing aspects and market aspects. This marketing aspect at Ika Olshop can be analyzed with several marketing mix indicators, namely:

a. Product strategy

Ika Olshop provides various types of women's and men's clothing in the form of robes, shirts, pants, koko shirts, jackets, mukenas, sarongs, shirts, and sweaters. In addition to clothing, they also provide various kinds of bags and wallets, both women and men. The product strategy carried out by Ika Olshop is to have the Ika Olshop logo on every sticker on every product purchased. Here's the Ika Olshop sticker

b. Pricing Strategy

The pricing strategy at Ika Olshop is correct, the price is set based on the calculation of the cost of goods sold, which has been calculated based on the formula (COGS = initial inventory + net purchases - ending inventory) so that the cost of goods sold is

formed. Apart from that, the purpose of determining the price at this olshop has also been analyzed, namely at an affordable price for various groups. Can survive, get maximum profit, enlarge marketing, get satisfied customers because the price is affordable, still maintain quality, and can compete superior.

c. Location and Distribution Strategy

Ika Olshop is in Pagumenganmas Village, Karangdadap District. The location is on the edge of the highway, has easy access to transportation and great opportunities if you get orders from outside. Ika Olshop's location is close to the Jnt expedition location making it easier to send ordered goods, near housing or community settlements, near educational institutions, so it's easy to reach customers who want to buy directly. In addition, distribution channels are also online (Whatsapp), delivery orders to consumer addresses and through Shopee.

d. Promotion Strategy

Ika Olshop's promotion strategy is through word of mouth, Whatsapp, and social media (Facebook). Apart from that, the promotion strategy is also by giving purchase discounts with terms and conditions that apply. Another convenience that can be obtained by Ika Olshop customers is being able to buy through the Shopee online application. Here's Facebook social media that you can see

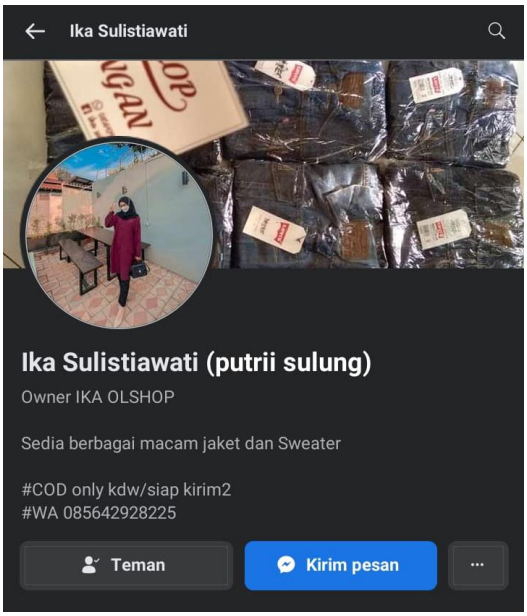

Market Aspect

a. Market Demand

The demand for Ika Olshop products will always be there because the products contained in Ika Olshop are goods that are needed by every individual. As long as humans still need clothes, market demand will always be there.

b. Competitor

Ika Olshop's competitor in the Karangdadap sub-district is another online shop located in the Karangdadap sub-district and its surroundings and which sells the same goods as Ika Olshop.

c. Market share

Ika Olshop's business market share is quite broad, namely all young women to adults and also young men to adults.

4. CONCLUSION

Marketing and market analysis shows that the prospects for an online business, namely Ika Olshop, are quite good, this can be seen from the demand for products which is always there every year without experiencing a very significant decline. With affordable prices and a pretty good marketing mix strategy

5. THANK-YOU NOTE

The author would like to thank Mr. M. Taufik Abadi, MM as a lecturer in the Business Feasibility Study course and to the owner of Ika Olshop who agreed to be interviewed

6. REFERENCE

Aliefah, Aniesatun Nurul and Eka Arilia Nandasari. “BUSINESS FEASIBILITY ANALYSIS VIEWED FROM MARKETING AND FINANCIAL ASPECT OF KEDAI OLAN'Z FOOD KEBUMEN”. Journal of Islamic Economics Volume 6, Number 1 (2022). Pgs 50-52

Philemon, TA, Inge B. Sundjaja, A Budiono. “FEASIBILITY STUDY OF ONLINE TRAVEL AGENT BUSINESS”. Parahyangan Catholic University, Bandung. pg 3

Sonata, Fifin. "FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF E-COMMERCE SERVICES USING THE ANALYTICAL HIERARCHY PROCESS (AHP) METHOD". Journal of Communication, Media and Informatics, Vol. 7 No. 2 /August 2018. Pg 59

Nugraha, Cahya Setya. “FEASIBILITY EVALUATION OF ONLINE SHOP BUSINESS DOMICILED IN MALANG CITY”. Malang Muhammadiyah University. Pages 3-4

BUSINESS FEASIBILITY STUDY ANALYSIS OF CHOCOLATE ICE STORE BUSINESS

(CASE STUDY THERE IS A CHOCOLATE ICE BUSINESS IN KAJEN)

Hilmi Dzaki

Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID: 0009-0005-5251-792X

Muhammad Taufiq Abadi

Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID: 0000-0001-9705-7756

Muhammad Sultan Mubarok

Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID: 0000-0002-6168-0439

Wilda Yulia Rusyida

Faculty Of Economics and Islamic Business, State Islamic University K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan Indonesia

ORCID: 0000-0001-9756-2197

ABSTRACT

Talking about the culinary business is certainly an interesting discussion to review. The reason is, the culinary world which is closely related to the human need for drinks is certainly a business opportunity that never dies. One of the culinary businesses in the beverage sector is chocolate ice. The purpose of this study is to analyze the feasibility of the business at the chocolate ice shop. This research method was conducted using a qualitative approach. The location for selecting the chocolate ice shop coincided with Pak Han's ice chocolate shop, Kajen square. The results showed that the analysis of market, competitor and marketing mix aspects showed that the business prospects for the chocolate ice shop were very good, with a cheap price of IDR 6,000.00 + bread of IDR 1,000.00, you can enjoy this fresh drink. This can be seen from the chocolate ice enthusiasts where until now the seller can make a profit of IDR 5,000,000.00/month. By selling on the roadside of the Kajen Square, it is a strategy to increase marketing and expand the market share network.

Keywords: Feasibility Study, Culinary, Chocolate Ice

A STUDY OF THE ARCHITECTURE OF IRANIAN CARAVANSERS DURING THE SAFAVID ERA - A CASE STUDY OF THE CARAVANSERS OF THE MANTEH REGION OF AZERBAIJAN

Kazem. Golizadeh
Department of Architecture and Urban Planning, Technical and Vocational University (TVU), Tehran, Iran

ABSTRACT

The Silk Road is the most famous and longest communication highway between East and West throughout history. The land of Iran is called the gateway to Asia because of its location, which is the border between the Far East and Europe. One of these routes of the Silk Road in Iran and the province of Azerbaijan was the Ray route to Tabriz, which during the Ilkhanid and Safavid periods, important cities such as Ardabil Qazvin, Sultaniyeh, Zanjan and Tabriz were connected to this highway through secondary routes. It is with the formation of the powerful Safavid government that due to the interest of the Safavid kings in the matter of trade with European countries and the support of domestic productions, we see a huge boom in the trade of Iranian silk and cloth and other artifacts in this period. The important cities of Azerbaijan, such as Ardabil, Tabriz, Qazvin, and Zanjan, each was the capital of the Safavid Empire and even the previous governments of Iran and had prosperous markets. It is during this period that we see the boom in the construction and repair of caravansers in the Azerbaijan region. In this article, it has been tried to be studied and divided in terms of the morphology and morphology of the plan and the materials used in the architecture of caravanserai in this region of Azerbaijan from Iran.

Keyword: Silk Road, Caravanserai, Safaviyeh, Azerbaijan.

THE IMPERATIVE OF THE PARADIGM OF PATIENCE IN SOCIAL MEDIA THROUGH THE LENS OF YORUBA ETHOS

Olubanjo-Olufowobi, Olufunso

Philosophy/Religion Department

Mountain Top University

ABSTRACT

The unprecedented global proliferation of various social media platforms, continues to amplify dynamic shifts in social norms and ethos across various human societies. This leads to cultural fluidity, with the redefinition of several cultures along global trends as dictated by social media standards. Once regarded as a 'Disney world' of fantasies, social media is fast becoming an alternate reality that distorts the societal perception of the public sphere, dictating what is regarded as an acceptable standard of living. Characterized by flagrant displays of opulence and extravagance, the majority in society are pressured to acquire wealth regardless of the cost, oftentimes eroding socio-cultural ethos on wealth acquisition. Nigerian society, a conserved culture teeming with a large number of youths, is also highly impacted, with an increased spate of ritual killings to acquire wealth, prostitution and celebrated internet fraud. The culture of hard work and successive progressions through life as a means for wealth acquisition is gradually eroded with the prevalence of the "get rich quick or die trying' syndrome. This poses security, economic and socio-cultural challenge and several attempts made at mitigating these continue to fail. Hence, the need for sociocultural approaches to demystify the unreal world of social media. This paper analyses the Yoruba deontological and ethical approach to wealth acquisition, with the specific aim of reducing unethical quest acquisition of wealth by re-echoing the consequences of unjustly acquired wealth as enshrined in the Yoruba paradigms of altruism. We presented the social media influence and Yoruba paradigm of patience as twins which must be well-balanced for healthy living. Premised on deontological and virtue ethical arguments, this paper provides a philosophical, yet realistic model of how this dichotomy can be harmonized and deployed for the proper orientation of the larger African society on the opulence fantasy world of social media.

Keywords: Social media, Patience, Paradigm, Wealth acquisition, Yoruba altruism

JAPAN: SYMBOLIC CULTURAL ITEMS

Lecturer, PhD. Irina-Ana DROBOT
Technical University of Civil Engineering Bucharest
ORCID https://orcid.org/0000-0002-2556-6233

ABSTRACT

The purpose of the present paper is to look at what distinguishes Japanese culture from Western culture, at what makes it completely different and, from our point of view as Western culture members, impossible or almost difficult to understand.

In order to understand the Japanese culture specificities, we can look, on the one hand, at its specific way of communication, which is indirect, and not direct, the latter being frequently found in Western culture. For illustrating the indirect communication style, we can resort to cultural products such as the haiku poem, where we notice various suggested and implied details. Yet, this same style of communication may be found in Western culture poems as well, while the modern and experimental ones make use of direct language.

The Zen Buddhist mindset can also distinguish the philosophical mindset of Japanese culture from that of Western culture, in the sense that Japanese mindset is most often focused on the present moment. According to them, past and future can only be understood as parts of our lives which no longer exist or which do not yet exist. In Western culture, moving from past to future and present is something usual, visible in literature and visual arts as well.

Food culture is another element where cultural differences are visible. Whereas, in Western culture, the usual practice is to cook meat, in Japanese culture the usual custom is to eat raw, and fresh, foods. Meat is often eaten raw, uncooked, and in order for it to be safe, they use various spicy sauces and spices.

Keywords: Food culture, Art, Haiku, Mindset.

INTRODUCTION

Fascination with Japan is a well-known phenomenon throughout history and it is visible in the case of people belonging to various other cultures, but mainly American and European culture. The reason for this fascination is that the Western world and the Eastern world are very different in terms of mindset, values, aesthetics, lifestyle, philosophy, communication style, and various cultural products. It is within such radical differences that the experience of culture shock (Oberg, 1954) can appear, yet, by getting to know other very different cultures through the amount of information we have today, we can reduce or avoid the impossibility to function in the new setting, the impossibility

to accept the differences, and also the unpleasant feelings of disillusionment with the previous stage of fascination with the Japanese or other radically different from our own, Western-world, culture. At the same time, culture shock is considered "an active process of dealing with change rather than as a noxious event" (Ward et al, 2001). Therefore, culture shock could be a natural part of adapting to change and of getting into contact with a radically different culture, since various aspect of it can surprise us and catch us off guard. The different culture can offer us a different, and fresh perspective on life, we can discover that our ways of living and thinking are not the only ones possible and are not a symbol of absolute truth about what we are supposed and not supposed to do.

Cultures can be defined as ways of thinking specific to certain societies, a definition which explains the strong clashes between two mindsets and ways of understanding the world in the case of different cultures coming into contact. According to Baciu (2013, p. 8), "Culture […] generally refers to patterns of human activity (thinking or doing) and the symbolic structures that give such activities significance and importance." The different ways of thinking and doing could be explained by the fact that within a culture we find "what has worked in the history of the society - tools, concepts, ideologies, norms, values, prejudices, standard operating procedures, unstated assumptions, patterns of sampling information from the environment" (Triandis, 2004, p. 29). From this point of view, of cultures as ways of thinking and doing, we can explain the differences, roughly, between Eastern and Western civilizations, as well as their fascination with each other. The contact between the two cultures has resulted in taking over cultural products from one another on both sides. As we know, the Japanese culture has gone through a period of Westernization.

Since "Culture is to society what memory is to individuals (Kluckhohn, 1954)" (Triandis, 2004, p. 29), we can include all the historically and traditionally based practices, as a foundation for the differences in mindsets and values between Western and Eastern cultures. Otherwise, nowadays, with the phenomenon of globalization, we could say that we have, ensured, in the contemporary lifestyle, to a large extent, a common, universal component, which is familiar to us. The differences may be more subtle, or it depends how deep connections we can form with the members of the other cultures in order to notice them and be surprised by them. Usually, it is within the traditions and practices that were set up in the past that the cultures differ, as well as to what extent these traditions are incorporated in today's world. The world changes, and the cultures change in time, to the extent that, nowadays, they are fighting to preserve what is specific to them in order to reinforce their nationalist and patriotic feelings, as well as to make their tourist industry work. The Japanese are conservative with their past traditions, and they coexist with the present-day technological development, and it is precisely this apparently contradictory mixture that leads to our fascination, as Western culture members, with Japan (Zeek, 2020).

In the past, the differences between Western and Eastern cultures were more obvious, as the entire world of the Japanese was different from all points of view. We could notice a different style of dressing, of architecture (under the form of temples, shrines, Torii gates), interior design, furniture, different gardens, ways of behaving. Nowadays there are familiar elements from the globalized world, such as same types of modern buildings, the ways boulevards look in large cities are similar, dressing style is the same as worldwide,

as the kimono is only worn for special occasions. At the same time, visible differences include the following: an entirely different alphabet, entirely different geographic conditions, as Japan is made up of islands, and the country is frequently under the threat of earthquakes and tsunamis, as well as a different race of people, with strikingly different features.

We can recall the early explorations by Western culture members, fascination with traditions, mindset, language, and, more recently, with "Japanese popular culture and Japanese cultural products that began to take shape between the late 1990s to the early 2000s" (Lavin et al, 2017, pp. 179-180). The name for other cultures' fascination with Japan and its culture is Japanophilia (Lavin et al, 2017, p. 179). We could claim that Japan has an "exotic identity" that is "historically rooted" with American and European cultures, starting from the early explorations and travels to today's understanding of Japanese anime and manga popular culture as "an international language and style" (Lamerichs, 2013, p. 154).

Fascination with Japanese culture can result in Western cultures members writing travelling memoirs of their trip to Japan, where they mention their impressions of the respective culture. Another example of result coming from this fascination can be the desire to study the language, to dream about visiting Japan, of experiencing the way of life of the people that are native to the place. At the same time, Westerners can imagine various stories about Japan and its culture which are not necessarily true, but a result of their perception of the land and of the people. This holds true for all Asian culture, and for the other way around, as the Japanese can imagine the members of Western culture in a way that is not a reflection of reality. For instance, the large eyes of anime characters show the way the Japanese see the physical appearance of Western culture members.

An example of Western culture fascination with Japanese culture can be seen in adopting a version of Japanese culture products: "In the nineteenth century, Euro-Americans performed their fascination for the island through 'Orientalism' in Western impressionist art, Zen garden and architecture (Napier, 2007; Said, 1978)" (Lamerichs, 2013, p. 154).

From this example, we can see how cultural products that make the difference between our Western culture and Asian culture, and how reality is interpreted, through them, differently. Seeing reality from a fresh perspective helps us lose our usual, everyday understanding which makes everything so common. This can be done through literary works or through getting into contact with and experiencing the mindset of a completely different culture: "The notion that stylistic features of literary texts deautomatize perception is central to a tradition of literary theory from Coleridge through Shklovsky and Mukařovský to Van Peer" (Miall and Kuiken, 1994, p. 389). As we can see, it is a frequent phenomenon. Deautomatization involves a challenge to usual, everyday life perception, which can be achieved through art or through looking at everyday life through the lens of a different cultural mindset. As an example, Japanese culture is collectivist, emphasizing the good of the entire group, not of the individual, and high power distance (Ghosh, 2011), meaning that there is a focus on a hierarchical society, and that authority is to be obeyed at all times. This means that the liberalism and individualism felt in Western societies is not usual in Japanese culture, and that this could be seen as a source

of culture shock, even if individualism is seen as a cultural dimension on the rise everywhere in the world (Hamamura, 2012).

MATERIALS AND METHODS

In order to make the differences between Japanese, as a specific Asian culture, and general Western cultures, visible, we could resort to applying the grid of "culture identity manifestations" developed by Baciu (2013, p. 31), and which includes the following categories of cultural products: "a. symbols; b. heroes; c. rituals, practices and traditions; d. values" (Baciu, 2013, p. 32).

Among the practices, we could start with the different style of communication, direct vs indirect, or low-context vs high context communication cultures (Nishimura, 2008). Hall (1976) makes the distinction between high and low communication cultures, showing how generally, Asian cultures are high context communication cultures, in the sense that an outsider needs to know additional information about the communication context, and culture, together with behaviour in the respective culture, with allusions to the language of gestures, and low context communication cultures, where the members of the culture say what they mean, as is frequently the case with Western culture. We can find cases of indirectness in Western cultures in very polite exchanges, yet not to the same extent as in Japanese culture, where, in a business-related conversation, the Japanese representative can say "yes" when he means "no", but instead offer clues by including moments of silence and hesitation.

The indirect communication style, or high context communication style, showing that it requires extended knowledge on the cultural specificity, can be visible in the short poetry form that is specific to Japanese culture, the haiku poem, and which is practices by online communities writing in the English language. This is an example of the fascination with Japanese culture, and also of its adaptation to Western cultural mindset. Western cultures are, currently, adopting the experimenting trend in literature, which is visible in Modernist and Postmodernist literary trends. The short form, of three lines and 5-7-5 syllables, in its traditional form, has been adapted to shorter or longer syllable form in the Western culture languages. Therefore, the perception of the haiku as fixed poetry form can be, itself, challenged, by the experimental mode in Western cultures. Usually, the haiku poem is understood as a reflection of Zen Buddist mindset, dealing with capturing the here and now, and with having moments of revelation or insight with respect to these moments. A *kigo* refers to a seasonal word that provides the readers with a clue as to what season the poem's action refers to. At the same time, contemporary, or modern haiku poems, can have *kigo* as an optional element. We could refer to the communication type in haiku poems as indirect, since the reader needs to decode the context, and to guess about what is missing in the poem. Some words can provide further clues as to the poem's meaning, and, therefore, we could claim that this type of poem is an example of indirect communication, since some words provide clues as to what is missing, and the reader and reconstruct the context and of what is intended to be communicated by the haiku poem in the same way as an interlocutor does when listening to the communication of a member of the Japanese culture. Yet, we can also consider it as a usual practice in the case of poetry to suggest various meanings further, related to the message intended by the

author of the poem to his/ her readers. We could consider haiku poems as requiring "the maximum economy of words" (Miyamori, 2002) and, thus, leaving room for the readers' interpretation.

The haiku poem can be understood as a cultural product of Japanese culture, which is, however, taken over by Western culture, and as a practice, within Japanese culture settings of master and disciples, and Western culture members, in a setting imitating the original Japanese one, but translating it, just like contemporary Japanese culture members, to contemporary times, and to the possibilities offered by the Internet communities. While the original haiku contests would take place in nature, nowadays they take place in online communities and contests.

Haiku could be generally understood by Westerners as a poem of nature, yet it is not a pure description. While it incorporates elements of nature, it has a two-fold structure, which leads to a juxtaposition between the two parts, which can make allusions, comparisons, and various other figures of speech. For instance, in the haiku poem written by a Westerner, "finding the part of myself/ I thought I lost/ spring breeze", by Stephen A. Peters from Washington, USA, selected by Dhugal J. Lindsay in the *Mainichi* from April 22, 2023, we notice that the seasonal element is just part of a poem that is not simplistic and childish, but a true philosophical poem in the sense that Western poems are understood to be. The "spring breeze" is connected and associated to philosophical thinking by the poetic persona, related to the search for self and identity.

Zen Buddhism (Ellwood, 2016) is the main religion of Japan, form of spirituality and philosophy, which is present in the haiku poem by portraying it as an instant of the here and now. According to Zen philosophy, we only have the present moment, as past and future no longer or do not yet exist. While Western culture can be nostalgic or looking forwards towards the future, the Japanese culture focuses on the awareness of the present instant. The Japanese gardens are also such a cultural product, and they are considered space of Zen Buddhist meditation. Since not all people wanted to live in isolation, and outside the villages and towns, gardens were created, in an attempt to bring for those wishing to meditate a small corner of nature within the setting of the urban life. Nature is an element frequently present not only in haiku poems due to the seasonal reference, but also with respect to the kimono. Kimonos are categorized according to season, and include on them an element giving the clue to the season, just like haiku poems. According to Kate Nakai, "'sensitivity to nature' is one of those commonplaces about Japanese tradition" (Bowring, 2013).

The close relationship to nature is reflected not only in haiku poems and in traditional dressing style, in the symbolism of kimono design, of the gardens and meditation in nature, considering that temples are set up in forests and include large openings towards landscapes of various seasons, but also in the food choice. It is believed that the Japanese eat raw meat and raw eggs, in contrast to the usual Western diets, in an attempt to show that these foods are very fresh (The Yomiuri Shimbun, 2021), and chosen according to the season.

Among the values of Japanese culture, we can include the following: "amae, enryo, wa, on, giri, and seishin" in Japanese, which in English could be translated as: "gratitude, justice, honor, dependence, or harmony," though the translation may not be entirely

accurate, since the Japanese versions of the terms “are in fact obfuscating them rather than clarifying” (Wierzbicka, 1991, p. 333).

We could also mention among the Japanese values the minimalism (Haimes, 2020) of Japanese interior design, with few objects (Sasaki, 2017) and little furniture, and the value placed on the empty space, as a space inspiring creativity and also giving the sensation of personal space.

The symbols of Japanese culture can include, from the past, geisha and samurai, which exist nowadays only in relation to the modern world and as adaptations to the contemporary society. The geisha are considered to be preservers of traditions and the arts, while the samurai can be considered in relation to their practicing their skills and meditation techniques, yet their lifestyle cannot be practiced as in the past. The feudal, hierarchical order of society is currently gone.

With respect to practices, we can notice the meditation entering the arts such as calligraphy, haiku poetry writing, practicing shooting with the bow of arrows, the latter being visible in Herrigel’s (2021) account of an experience of a Westerner trying to learn the art of Zen and archery with a traditional master. Zen archery is not only a matter of skill and sports training, as the Westerner presenting his experience and account was thinking. It is a matter of philosophy and meditation.

The Zen Buddhist mindset can, thus, be seen in various traditional practices, such as looking at gardens, writing haiku poetry, practicing shooting with the bow of arrows, calligraphy, as well as the art of flower arrangement, or the ikebana.

Various values such as wabi-sabi, or the art of imperfection, and impermanence (Juniper, 2011) are also associated with the Japanese culture mindset. We can consider “wabi sabi, mono no aware, and ma” as examples of the Japanese “distinct sense of aesthetics,” which have as a purpose “to guide their feelings in regard to nature and its influence in their art and culture.” To go into details, “Wabi sabi represents rustic and desolate beauty; mono no aware, a fleeting, varying beauty; ma, an empty or formless beauty” (Prusinksi, 2012).

We can, therefore, notice how symbolic items such as the cherry blossoms resonate with the mindset provided by Zen Buddhism and the other aethetic values. From Zen Buddhism, we find the idea that everything is transient in life, and can be lost at any time, in the fragility of the cherry blossoms whose petals fall, and in the flowers that are only in full bloom for a limited amount of time. During the time when they are in full bloom, the Japanese celebrate by going for picnics with their families and on this occasion they watch them. Images on social media showing the beautiful cherry blossoms in Japanese cities, parks and gardens abound, and could be understood as symbolic for the culture of Japan. The cherry blossoms could be understood as examples of “fleeting [...] beauty,” symbolized by mono no aware.

The bonsai can also be seen as a recognized symbol of Japan, representing a tree in miniature.

The samurai can be understood as symbols of honour in Japanese culture, as they have an elaborate code. The geisha can be seen as symbols of preserving culture and respecting

the arts, such as music, dancing, conversation, the tea ceremony, the practice of ikebana or flower arrangement.

The art of the tea ceremony can be seen as a ritual that has transcended time, and which can be practiced by Buddhist monks and by geisha alike.

Such cultural products and symbols, as well as rituals are not present in Western culture. Similarly, specific foods which are known for their specificity and aesthetic value such as *sushi*, and *wagashi*, the latter referring to sweets served with green tea, made up of ingredients that underline their relationship with the seasons. In general, Japanese food is based on the principle of seasonality, as well as on a harmony of colours and of the five senses. We could go as far as to claim that Japanese food is about a philosophical understanding, related to a sense of aesthetics, freshness, colour harmony, seasonality, as well as on balance of colours and nutritional value: "White, black, green, red, and yellow are Japan's five elemental colors, Just like artists and architects have aspired to feature in balance of these colors within their work, chefs try to work all five into a perfect meal. This also lends itself to a healthy balance of nutrition" (Wild Wasabi Sushi Lynwood, 2013). What is more, rice is considered a specific element in Japanese cuisine and culture, according to Wojtan (1993): "Rice is so important in Japanese society that it has been called the essence of the culture." To go into detail, the cultivation of rice was based on wa, meaning harmony, and amae, meaning feelings of dependency. The cultivation of rice would emphasize the collaboration of families, as they worked together, and "they also shared their water resources and irrigation facilities." Therefore, rice cultivation showed "an emphasis on group interests, the enhancement of skills in group decision-making and the avoidance of friction between families who would be neighbors and workmates for generations."

One means of experimenting the Japanese culture can, therefore, be through culinary means. It is a handy way, as Japanese restaurants can be found all over the world. Another way is to look at cultural events and workshops organized within Western cultures in order to popularize Japanese culture. Various cultural events and workshops organized by certain associations of teaching Japanese language and culture, as well as by the Embassy of Japan in various Western countries, can serve as means of showing various cultural products. Book launchings of books translated from Japanese into Western languages can be part of the same popularizing process. We could refer to this process as making known the culture identity manifestations of Japanese culture, or to presenting its soft power strategy. Soft power relies of the "resources of culture, values, and policies" (Nye, 2008), in contrast with hard power, which refers to military resources of a country. Curiosities posted on social media about Japanese culture are also means of getting to know this very different culture. We can find out about the way the Japanese work very hard, to the point that they sleep in strange positions in the streets, on the subway or in other means of transport, about how the Japanese students and teachers do the cleaning in schools, as there are no janitors hired, about how a train station in a remote village would keep working only for one girl until she finished school, as well as about the evaporating people of Japan, relying on specialized companies to help them start a new life, after they had disappointed their families, not succeeded in college, got fired from their job and felt a strong sense of shame (Mauger, 2016). The fast trains of

Japan are also a cultural product being advertised on social media, and which fascinated viewers.

For Westerners, Japan can be the symbol of a different, exotic, delicate, artistic, and disciplined world.

RESULTS

We can notice, in the case of Japanese culture, how various cultural products become elements that can symbolize its identity and that can be associated with Japan right away. A common example can be the cherry blossoms, or even more, the Japanese gardens, with their symbolic simple arrangement. Some elements have been taken over by Western cultures, and we can find in many Western countries Japanese-style gardens with specific stones, small bridge, and cherry blossom trees. More recently, Japanese anime and manga characters and stories are also seen as such a specific symbol, together with Japanese students and their uniforms, which are frequently present in anime and manga.

Mindfulness and self-help books for a better life include notions related to Japanese Zen Buddhism and Minimalism. Western culture now benefits from books popularizing practices that can be adopted in the personal lives of Western cultures members in order to feel more relaxed and happy in their everyday life.

Writing haiku poems could be included within the context of art therapy or within the benefits of self-expression. At the same time, it is used as a serious activity, within various associations and online communities, where the practice is taken very seriously. Publications online and in print by associations worldwide periodically publish the best haiku poems, and contests periodically take place. Comments and prizes are given for the best haiku poems.

Otherwise, those passionate about Japanese culture can go as far as to take cooking lessons for specific foods, sushi especially, practice specific Japanese painting and calligraphy, origami (the art of creating paper figures and objects), as well as learn the Japanese language. Reading novels by Japanese authors is another known pass-time activity for those passionate about Japanese culture.

Specific cultural products can acquire the value of symbols. Images of such symbols, when placed on a map, can immediately form in the viewers' minds associations with Japan and its culture. Such examples include the cherry blossoms, the bonsai tree, wisteria, the Japanese gardens with specific, big, austere, simple stones, small bridges, sand, samurai, geisha, kimono, ikebana, anime and manga characters, temples, shrines, Torii gates, tea ceremony tools, Japanese fans, paper umbrellas, sake, sushi, rice, fast trains, technological gadgets, Coca Cola with cucumber aroma, square melons, and so on.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Fascination with Japan remains to this day. To the cultural products of the past, which have the role of maintaining the specificity of this culture, new ones, related to popular culture, have been added, such as anime, manga, and various gadgets, which are equally

specific of Japanese culture, and which are right away associated with it. Young people can be very much attracted to these popular culture products and current habits, including subculture fashion styles, such as Lolita fashion. These popular culture products have been adopted by young people all over the world in Western cultures and are currently considered universal, although they are recognized as having as a source the Japanese culture. The practice of going out for sushi is also frequent in the Western world, to the point that some sushi has been adapted to suit the needs of Western culture members who prefer to avoid eating raw fish, and, as a result, sushi with cooked fish is also available, or sushi for vegetarians.

The land of Japan maintains its fascination for members of Western cultures of all ages. Tourism in Japan is very popular once the cherry blossom season begins in spring. Then, various tours are being organized and many visitors wish to see the beauty of the cherry blossoms at the time of the Cherry Blossom Festival. Some villages are reconstructed and preserved, and tourists can try to experiment life in traditional Japanese villages from old times. They can benefit from the stories told by a guide and from their explanations regarding life in the past in such circumstances.

What can shock a Western culture member is the difficulty with which the Japanese can leave behind their past and start a new life. What is more, we can also see the difficult life the Japanese can have once they are fired. Normally, a Western culture member can look for another job, but for the Japanese this is seen as shameful and there are stories of men being fired, and pretending to go to work every day for their families, and afterwards deciding to vanish with the help of specialized companies. Failing examinations and dropping out of school is also shameful, and people in this case resort to evaporating, and breaking off any further connections with their families. We could claim, therefore, that this is a means of seeing the specific Japanese mindset related to the feeling of shame, in a way that is not experienced and understood by Western culture members.

REFERENCES

Baciu, Sorin. (2013). Culture: An Awareness-Raising Approach. Cavallioti Publishing House, Bucharest, Romania.

Bowring, R. (2013). Japan and the Culture of the Four Seasons: Nature, Literature, and the Arts. by Haruo Shirane. *The Journal of Japanese Studies*, *39*(2), 427-430.

Ellwood, R. (2016). *Introducing Japanese Religion*. Routledge.

Ghosh, A. (2011). Power distance in organizational contexts-a review of collectivist cultures. *Indian Journal of Industrial Relations*, 89-101.

Haimes, P. (2020). On Japanese minimalism. *Contemporary Aesthetics (Journal Archive)*, *18*(1), 10.

Hall, E. (1976). Beyond culture. New York: Doubleday.

Hamamura, T. (2012). Are cultures becoming individualistic? A cross-temporal comparison of individualism–collectivism in the United States and Japan. *Personality and social psychology review*, *16*(1), 3-24.

Herrigel, E. (2021). *Zen in the Art of Archery*. Digital Fire.

Juniper, A. (2011). *Wabi sabi: The Japanese art of impermanence*. Tuttle Publishing.

Kluckhohn, C. (1954). Southwestern studies of culture and personality. *American Anthropologist*, *56*(4), 685-697.
Lamerichs, N. (2013). The cultural dynamic of doujinshi and cosplay: Local anime fandom in Japan, USA and Europe. *Participations: Jourunal of Audience & Reception Studies*, *10*(1).
Lavin, M., Yang, L., & Zhao, J. J. (Eds.). (2017). *Boys' love, cosplay, and androgynous idols: Queer fan cultures in Mainland China, Hong Kong, and Taiwan*. Hong Kong University Press.
Mauger, L. (2016). *The Vanished: The" Evaporated People" of Japan in Stories and Photographs*. Simon and Schuster.
Miall, D. S., & Kuiken, D. (1994). Foregrounding, defamiliarization, and affect: Response to literary stories. *Poetics*, *22*(5), 389-407.
Miyamori, A. (2002). *Classic Haiku: an anthology of poems by Basho and his followers*. Courier Corporation.
Napier, S. J. (2007). From Impressionism to anime : Japan as fantasy and fan cult in the mind of the West (1st ed.). New York: Palgrave Macmillan.
Nishimura, S., Nevgi, A., & Tella, S. (2008). Communication style and cultural features in high/low context communication cultures: A case study of Finland, Japan and India. *Teoksessa A. Kallioniemi (toim.), Uudistuva ja kehittyvä ainedidaktiikka. Ainedidaktinen symposiumi*, *8*(2008), 783-796.
Nye Jr, J. S. (2008). Public diplomacy and soft power. *The annals of the American academy of political and social science*, *616*(1), 94-109.
Oberg, K. (1954). *Culture shock* (p. 1). Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill.
Peters, Stephen A. (2023). *Mainichi* from April 22, 2023, Washington, USA, selected by Dhugal J. Lindsay. Retrieved from https://mainichi.jp/english/articles/20230323/p2g/00m/0su/061000c
Prusinksi, L. (2012). Wabi-sabi, mono no aware, and ma: Tracing traditional Japanese aesthetics through Japanese history. *Studies on Asia*, *4*(2), 25-49.
Said, E. W. (1978). Orientalism (1st Vintage Books ed.). New York: Vintage.
Sasaki, F. (2017). *Goodbye, things: the new Japanese minimalism*. WW Norton & Company.
The Yomiuri Shimbun. (2021). Innovation improves Japan's raw food culture. Retrieved from: https://japannews.yomiuri.co.jp/society/general-news/20211207-7061/
Triandis, H. C. (2004). Dimensions of culture beyond Hofstede. In *Comparing Cultures* (pp. 28-42). Brill.
Ward, C. A., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). The psychology of culture shock. Routledge.
Wierzbicka, A. (1991). Japanese key words and core cultural values. *Language in society*, *20*(3), 333-385.
Wild Wasabi Sushi Lynwood. (2013). The Japanese Rule of Five. Retrieved from: https://wildwasabisushi.com/2013/08/12/the-japanese-rule-of-five/
Wojtan, L. S. (1993). Rice: It's More Than Just a Food. *Japan Digest*, *6*.
Zeek, Jay. (2020). Fascination Japan. The Country of the Rising Sun. Retrieved from: https://medium.com/culture-talk/fascination-japan-8beb03021e5b

EVALUATE THE IMPACTS OF DETERMINANTS ON ONLINE SHOPPING BEHAVIOR OF YOUTH CUSTOMERS

Que Nhu Duong

Can Tho University, School of Economics, Can Tho City, Vietnam.

ORCID ID: 0000-0002-3734-0960

Yen Nhi Thi Tran

Greenwich University Vietnam.

ABSTRACT

This research is to analyze the effects of determinants on online shopping behavior of the youth in Can Tho City. Three determinants of online shopping behavior were assessed in this study, including Perceived Benefit; Domain Specific Innovativeness; Shopping Orientation. The data was collected from 160 young customers living in Can Tho by non-probability sampling method, specifically the snowball sampling method. The collected data were analyzed by using SPSS software. Cronbach's testing, linear regression analysis, and descriptive statistics were used to analyse data. The results show that only Domain Specific Innovativeness has significantly positive effects on customer online shopping behavior, the study did not find any supporting evidence for significant impacts of Perceived Benefit and Shopping Orientation on online shopping behavior of young customers.

Keywords: Online Shopping Behavior, Perceived Benefit; Domain Specific Innovativeness; Shopping Orientation, Young Customers.

INTRODUCTION

Because of the benefits of efficiency and cost, as well as interactivity with consumers, e-business is a trend that is attracting the attention of organizations, particularly small-sized and medium-sized firms and individual household businesses (Brzozowska et al, 2015). Traditional and internet transactions have a similar customer purchasing selection process (Kotler and Armstrong, 2012). Pavlou and Fygenson (2006) have stated that there is a

significant relationship between e-commerce and online shopping behavior. Through e-commerce, customers may search for information and purchase things over the Internet. The fast digital revolution, particularly information technology and the Internet, has profoundly impacted and modified the present norms of the industrial sector in general, as well as consumer purchasing behavior in general (Kotler and Armstrong, 2012).
Consumer behavior varies as a result of technological advancements, trends, lifestyle, disposable money, and other comparable things (Helgeson et al, 1984) Understanding consumer behavior is critical to a company's product success. If a corporation does not understand customer reactions to a product, it is quite probable that the product will not reach consumers.

Much prior research on the factors influencing shopping behavior in Vietnam and throughout the world have been conducted. However, there hasn't been much particular research on the variables influencing young people's internet purchasing activity in Can Tho. Therefore, this is necessary to evaluate the determinants of online shopping behavior of the youth in Can Tho. That is also the main goal of this study. Specifically, the objective of this study was to examine the impact of Perceived Benefits (PB), Sector-Specific Innovation (DSI), and Procurement Orientation (SO) on Online shopping behavior of young people in Can Tho City.

LITERATURE REVIEW

Customer online shopping behavior

Customer behavior is defined as the thoughts and sentiments, experiences, and activities that consumers attract in when shopping (Gaile-Sarkane, 2008). When deciding whether to buy products or services, customers frequently depend on their reasoning to maximize the worth of usage based on the price, taking into account the type of product or service to buy, the purpose for purchasing, when to purchase, and where to purchase. Consumer behavior is influenced by contextual elements that influence the buyer's consciousness, attributes, and decision-making processes, which lead to specific buying habits (Kotler, 2003).

E-shopping, often known as online purchasing, is a variety of e-commerce that permets people to purchase items or services from any business directly over the internet via websites (Zahid et al, 2017). Companies can sell their products and services not just via traditional channels like retail locations, but also through an online virtual store. So, there are many ways to identify online shopping and customer behavior. Table 1 below shows the definitions of customer online shopping behavior.

Table 1 Definition of consumer online shopping behavior

Author	Year	Definition
Kotler	2003	The decision-making process based on characteristics that influence the buyer's consciousness.
Chincholkar and Sonwaney	2017	People's approaches for selecting, acquiring, and disposing of goods, services, and experiences.
Hong et al	2020	A decision-making procedure for individuals to take in order to purchase and use a product.
Kuester	2012	People's methods for selecting, securing, and organizing things or services.
Biswas et al	2014	Customers' interest in purchasing a product through the internet is connected with their online purchasing behavior.
Sahney et al	2013	The extent to which customers access, browse, shop, and transact, as well as the frequency with which they repeat the behavior.
Constantinides	2004	Purchase a particular product with the help of interactive technologies and Internet
Czinkota and Kotabe	2001	Belong to an user's intent, perspective, preference, and decision-making for a certain product or service.
Varma and Agarwal	2014	The process of using the Internet to investigate and purchase items or services.
Li and Zhang	2002	The process of acquiring goods or services on the Internet.

(Source: Author's summary, 2022)

The options for delivering products and services have altered considerably since the invention of the Internet (Van den Poel, 2005). Because of its convenience and quickness, online shopping has brought convenience and innovation into people's lives (Yu and Wu, 2007). While data gathered from purchases in brick-and-mortar establishments simply collect information about consumers' spending habits, data obtained from internet transactions gives more information (Moe and Fader, 2002). Trust and perceived benefits are the two most important factors influencing online shoppers' purchasing decisions (Akroush, 2015). According to Ho's (2020) research, the majority of customers in Vietnam still have a lot of concerns while purchasing online, such as items not being of the claimed quality, the seller's reputation, delivery delay, not getting goods, fear of personal information exposure, and customer service. In the research on factors impacting on online shopping behavior in Pakistan by Zahid Ahmed et al, (2017) three factors were mentioned: perceived benefit, domain specific innovativeness and shopping orientation.

Perceived benefit and online shopping behavior

According to Delafrooz et al. (2009), perceived benefit is the utilitarian views of customers toward online purchasing in terms of ease, price, and larger choices. Traditional retail acquisition justifications may not completely capture the fullness of the shopping experience; it is likely that hedonic Internet applications may also provide significant benefits to online shoppers (Bloch & Richins, 1983). Childers et al. (2001) conclued that hedonic reasons for internet purchasing were significant determinants of attitudes regarding online-shopping. Internet purchasing is more frequent for searching items than for experience products, according to Chiang and Dholakia (2003). The perceived advantages of internet purchasing include expediency, a wide range of items and a wealth of information (Ho, 2020). Table 2 will show the various definitions of perceived benefit.

Table 2 Definition of perceived benefit

Author	Year	Definition
Arora and Aggarwal	2018	The influence of perceived price advantage, convenience advantage, and product variety advantage on online buying attitude
Bhatti and Rehman	2020	Perceived demonstrated by the convenience and variety of online shopping.
Chang	1970	Convenience and time savings, effective research tool, cheaper search costs and better product selection, improved pricing information and lower cost.
Santana and Loureiro	2010	Convenience, variety and quality of merchandise, its price and physical facility.
Delafrooz et al	2009	Perceived benefit is the utilitarian orientation of consumers about convenience, price, wider selection.
Al-Debei et al	2015	Perceived advantage in finding information and comparing pricing without feeling pressed.
Zamid	2017	The primary goal of perceived advantages is to save time and make life easier.
Wani and Malik	2013	Convenience as a result of the time and effort saved by purchasing online rather than going to physical stores
Cheema et al	2013	Buyers' effort and time in the purchasing process may be reduced through convenience.
Choudhury and Karahanna	2008	Lowering costs or saving time and effort make internet purchasing more convenient than traditional means of shopping.

(Source: Author's summary, 2022)

According to Forsythe et al. (2006), purchasers who shopped more regularly and spent a lot of money online perceived greater rewards and much less risk associated with online purchases. Correlations between perceptions of the Internet as a shopping channel, increase in online visiting, purchasing behavior, cost money paid, and amount of time shopping online were found to be positively related to perceived advantages and negatively related to perceived potential dangers, indicating reliability coefficient. Furthermore, perceived benefits were shown to be a positive indicator of future intentions to visit and purchase online, but perceived risks were found to be a negative indication of future intentions to purchase online. Finally, a practical examination of these scales revealed that those who bought online saw much more benefit and less threat, and that intensive online shoppers perceived significantly greater convenience and product options. Alba et al (1997) have examined the advantages of online purchasing and discovered the effects of these perceived advantages on customers' Internet shopping behavior. As a result, it demonstrates the link between perceived advantages and online purchase behavior.
H1: There is a significant positive relationship between perceived benefits and online shopping behavior of consumers.

Domain-specific innovativeness and online shopping behavior

The Domain-Specific Innovativeness (DSI) scale had been created to assess the amount of inventiveness and customer acceptability of innovation in a specific product or service category (Goldsmith and Hofacker, 1991). Consumers' cognitive styles lead them to be willing to break away from old norms and habits in order to pursue fresh aims (Foxall, 1999). It is understandable that the Internet and online shopping provide customers with a huge range of options and accept consumers to branch out from their regular purchasing patterns. Look at table 3 to understand many different definitions of domain-specific innovativeness.

Table 3 Definition of Domain Specific Innovativeness

Author	Year	Definition
Rogers and Shoemaker	1971	The degree to which a person embraces an invention early than others.
Rogers	1995	Acceptance of individuals who adopt innovations the earliest.
Midley and Dowling	1978	An individual's readiness to experiment with new technologies.
Robinson et al	2005	Members' perceptions on the overall degree of innovation
Flynn and Goldsmith	1993	Innovativeness or the tendency of human to adopt an innovation soon after it appears in a specific domain.
Agarwal and Prasad	1998	An individual's readiness to experiment with new information technologies.
Hirschman	1980	A concept of innovativeness and consumer creativity related to new products adoption by technology
Joseph and Vyas	1984	Adoption of new technologies, goods, and ideas in their own experience.
Citrin et al	2000	The acceptance of technology usage along with consumers' adoption behaviour
Bigne-Alcaniz et al	2008	The consumer's degree of receptiveness to innovation

(Source: Author's summary, 2022)

Eastlick and Lotz (1999) stated the motive for individuals to accept innovation as being to be opinion leaders on electronic commerce in general. According to Roerich (2002), persons with a high level of natural creativity toward to own more innovative items. Customer behavior tends to be stable over time, which means that greater Internet use enhances a person's probability of making a purchase (Aldridge et al., 1997). Online shoppers may require more knowledge of Internet technology and tools, thus they spend more time each week than other consumer categories on the Internet (Rangaswamy and Gupta, 1999). Because this group of people is quickly persuaded by new trends, they are frequently convinced to do new things (Wysocki, 2000). According to Modahl (2000), the most important factor of customers' Internet use and online buying is their fascination with technology. It was hypothesized that an innovative predisposition and ability to absorb new technology applications would be positively related with online purchase of customer behavior.

H2: There is a significant positive relationship between domain specific innovativeness and online shopping behavior of consumers.

Shopping orientation and online shopping behavior

The fundamental basis of shopping orientation differs. According to Zahid (2015), shopping orientation relates to a person's approach to shopping. Shopping orientations are a type of lifestyle that is complexed by a variety of activities, priorities, and viewpoint perspectives related to shopping acts (Li et al., 1999). Individual gender and age disparities have distinct incentives that impact buying preferences (Baker, 2012). They are often researched by finding AIO factor (activitie, interest, and opinion) statements and interpreting the individual announcements that stuff on each direction (Kenneth, 2012). Demographics (Jayawardhena et al., 2007), preferences for sources of information (Moschis, 1976), preferences for merchant kinds (Shim and Drake, 1990), and distributor attribute significance have all been studied (Lumpkin and Hawes, 1985). Table 4 shows more definitions of shopping orientation.

Table 4 Definition of Shopping Orientation

Author	Year	Definition
Swaminathan et al	1999	A significant signal to shop online may be displayed in many purchasing activities such as information search, alternative judgment, and product selection.
Li et al	1999	A specific aspect of life style and are functionalized by a variety of activities related to shopping acts.
Tauber	1972	Shopping behavior and orientated by personal motives and social motives
Hawkins	1989	Shopping orientations reflect a consumer's view of shopping, that is, his or her motivations for shopping
Visser et al	2001	Made up of a personal dimension and a market behavior component, or it is a broad strategy to obtaining things and services.
Solomon & Rabolt	2009	A shopper's general attitude about shopping,
Vijayasarathy	2003	A consumer's decision-making process influences a variety of aspects of his or her buying habit.
Gehrt et al	1992	The overall proclivity of customers to engage in the act of shopping.
Brown et al	2003	The orientations of a variety of shopping-related attitude, interest, and opinion expressions.
Darden et al	1971	Shopping personalities of human are shown through shopping activity, interest, and opinion statements

(Source: Author's summary, 2022)

Shopping orientation is a substantial predictor of online buying (Swaminathan et al., 1999). Researchers have recently explored the influence of shopping orientation on customers' intention to buying online, but the consequences have been conflicting. Brown et al (2003) discovered no statistically significant link between shopping attitude and online buying intention. In contrast, Nazir et al. (2012) discovered that some Internet users prefer online purchasing over in-store shopping due to its ease and time savings. According to Zahid Ahmed et al. (2017), web merchants should know their customers' purchasing preferences in order to increase their customers' e-buying intentions in the face of increased market rivalry. So, based on the findings, it is possible to conclude that diversity of shopping styles, i.e. shopping orientation, is associated with customer online purchase behavior.

H3: There is a significant positive relationship between shopping orientation and online shopping behavior of consumers.

METHODOLOGY

Data collection methods

Primary data is needed to be used in this study. This data will be collected from a survey of young people on online shopping behavior and influencing factors in Can Tho city. In various social media and news forums, the young in Vietnam are referred to as Gen Y (millennials) and Gen Z (iGen), and nearly all of them have access to technology (DeVaney, 2015). In this paper, respondents are defined by two groups: GenZ (16-25 years old), and Millennials (26-40 years old). The survey collects data through a questionnaire designed on the Microsoft form tool and submits the online survey link. The survey questionnaire consists of four main parts. The first section of the questionnaire was the description about the research and screening question. The second section was about age, monthly income and education level. The third section includes questions about awareness of shopping online and current conditions of shopping online for young customers. The final section is also known as the main part of the survey. The questionnaire contains four sections including: Consumer Online shopping behavior; Perceived Benefits; Domain Specific Innovativeness; Shopping Orientations.

The Likert scale technique for scale construction moves from strongly disagree to strongly agree. Likert-type scale which is often used in collecting attitudinal in public opinion research (Zahid et al, 2017). Jacoby (1971) determined whether these conclusions are generalizable to different populations with high reliability. Therefore, a multiple options type questionnaire on 5 points Likert scale is suitable for this study with the reliability. Snowball sampling method used in this study to collect data is one of the non-probability sampling methods. It is a method of using networking to help encourage other cases to participate in research through previous participants (Etikan and Bala, 2017). The research samples will be weighed from many different perspectives using the social relationships of the researcher. Carolan (2003) argues that personal relationships are necessary to connect with other individuals in society. So it will help the researcher get enough participants quickly. First, diversify the area of respondents by sending surveys to friends studying at different universities in Can Tho city.

Next is diversifying the age of respondents through friends and colleagues in the part-time workplace. Young people focus not only on students but also high school students, graduates and young people who have worked. Finally, diversify their behavior in terms of their awareness of online purchases. Not only focus on people who often shop online but also look for people who have a low frequency of online purchases.

The goal of this study is to focus exclusively on young people in Can Tho City known as Generation Y (millennials) and Generation Z (iGen). According to Brown (1947), there is no one sampling approach that is perfect for all issues; it is just more appropriate and has several advantages over other research. For specific interviews, the snowball approach produced superior accuracy (Brown, 1947). Etikan and Bala (2017) further claim that it is advantageous when the researcher knows little about a group or organization to examine because the researcher simply needs to contact a few persons, who will refer him to another group. Furthermore, Taherdoost (2016) feels that this technique aids the researcher in estimating the sample size's unusual qualities. However, determining these characteristics will take time throughout the study's sample identification phase (Taherdoost, 2016). This method's fundamental disadvantage is that it is biased. Specifically, participants are chosen based on non-randomized criteria, and not every individual gets the option to participate in the research (Etikan and Bala, 2017). To prevent bias in the data collection procedure for the study, the researcher should look at the individual's ignorance of behavioral perspectives, the respondents' excessive trust, and other similar roadblocks that hamper the investigator, as well as the variety of the samples (Brown, 1947). The sample bias must be incorporated in the questionnaire development and sampling approach to minimize and reduce bias. A well-planned research design has been developed in this study for data collecting and analysis. Because respondents must be a pleased Internet user with an online purchase intention, an online poll that eliminates persons without Internet access inherently excludes bias. This study will apply the understanding and diversity of respondents' online shopping behavior and trends. Furthermore, the researcher will actively monitor the submitted surveys in order to ensure higher quality responses.

Data analysis methods

Data analysis is an important step in the understanding and processing of data. Following the collection of all necessary data, the first stage in data analysis is to clean the data in order to improve the quality of the main data. Low-quality surveys must be reviewed in the event of a duplicate survey, a survey form with missing information, a survey that only checks automatically, or the same opinion check. It should be eliminated since it may have an effect on forecast accuracy (Chu et al, 2016). To clean the data and prepare it for research data analysis, the data will be coded using the outline labeling rule approach to find and handle outliers. SPSS statistical software is being used to assist with data analysis. This analytics tool has been added to make it easier to evaluate and analyze large, complicated, and large amounts of data (Verma, 2012). This study will use many data analysis methods including descriptive statistics, frequency, Cronbach’s Alpha testing and linear regression. The methods will be used alternately to obtain the best analytical results.

RESULTS AND DISCUSSION

Sample description

Survey on factors influencing online shopping of young people in Can Tho reached 160 participants. During the survey, 3 respondents who do not currently live in Can Tho stopped the survey. Therefore, there are 157 respondents to continue the survey. Then remove another 5 unsatisfactory survey questionnaires because the participants answered that they do not know anything about shopping online. The final sample size that this study accepts is 152. Therefore, the results of the analysis of the following sections will use data from 152 responses.

Regarding gender, out of 152 respondents who continue to survey, 46% represent 70 male survey participants, the remaining 82 female survey participants are represented by 54 %.

Regarding proffessions, there are 117 survey participants who are still students/students with a ratio of 72.7%, the rest is 25.5%, representing 41 survey respondents who have jobs. It can be seen that the majority of young people who are students tend to like and care more about online shopping.

Regarding income, average income is mostly in the low end of 2,000,000 (36%) and 2,000,000 – 5,000,000 (39%). Because the majority of survey respondents are young and do not have a job. This income is a family allowance. Only 25% of people have an income of over 5,000,000 VND. These people are more financially self-sufficient.

Regarding generations, there are 128 respondents to the survey who are in the GenZ group, equivalent to 84%. GenY group has 24 survey participants, equivalent to 16%. It is understandable because GenZ is a group of young people who are far from trends and like to follow new trends. So they pay more attention to modern shopping trends.

Reliability tests of perceive benefits, domain specific innovation, shopping orientation, and customer behavior scales

If a measure variable has a Item-Total Correlation greater than 0.3, the variable is met. For Cronbach's Alpha coefficient, the scale is very good when it has a distribution from 0.8 to close to 1; good scale to use when the value is between 0.7 and 0.8; The scale qualifies when it reaches a value of minus 0.6 or more. So when the value of Cronbach's Alpha is above 60% or 0.6, it shows that the questionnaire used is reliable to collect information.

The table below shows results of reliability tests

Table 5 Reliability tests of scales used to measure constructs in this research

Items	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
(PB1) I like shopping online because I can shop in privacy	0.982	0.989
(PB2) I like shopping online because it saves time	0.982	0.989
(PB3) I like shopping online because I can shop from anywhere	0.982	0.989
(PB4) I like shopping online because I can shop anytime	0.948	0.990
(PB5) I like to do online shopping because I can get better assortment of products/service	0.929	0.991
(PB6) I like shopping online because I can compare price	0.982	0.989
(PB7) I like shopping online because I can get full product details	0.948	0.990
(PB8) I like shopping online because I can get an extensive collection of goods and best offers available 2	0.882	0.993
(PB9) I like shopping online because I can get more promotions	0.982	0.989
Perceived Benefits	**Cronbach's Alpha = 0.991**	
(DSI1) I like shopping online because my friends /family /colleagues also do online shopping	0.572	0.74
(DSI2) I am assured of shopping online without the help of someone	0.520	0.755
(DSI3) I feel confident of using website for buying after watching other users	0.531	0.751
(DSI4) Usually I am the first all of my friends to experience with new technologies	0.579	0.735
(DSI5) My friends/family/colleagues approach me to consult before trying anything new	0.603	0.729
Domain Specific Innovativeness (DSI)	**Cronbach's Alpha =0.783**	

Items	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
(SO1) When my intention is to just make purchase on website	0.364	0.683
(SO2) I just buy product spontaneously	0.341	0.688
(SO3) I carefully plan online purchasing	0.392	0.676
(SO4) I will prefer to purchase well-known brands	0.385	0.678
(SO5) I like doing online shopping for entertaining	0.451	0.663
(SO6) Once a brand I liked from e-business, I would buy	0.492	0.661
(SO7) Quality products availability is essential for me	0.183	0.711
(SO8) I find high quality items through e-retailer	0.473	0.661
(SO9) I have very lofty standard and expectation from the product	0.346	0.685
Shopping Orientation (SO)	**Cronbach's Alpha = 0.704**	
(CB1) I have bought online from website before	0.382	0.837
(CB2) I have visited multiple websites	0.545	0.821
(CB3) I think buying from online website is better than real store	0.574	0.817
(CB4) I spend too much time on the internet for online shopping	0.604	0.814
(CB5) I have bought online more than one a days	0.556	0.821
(CB6) Buying online is a good idea	0.588	0.816
(CB7) I definitely buy online again	0.559	0.82
(CB8) My experience with online shopping is very good	0.652	0.809
(CB9) I certainly recommend for my friends and family to shop online	0.491	0.826
Customer Behavior (CB)	**Cronbach's Alpha = 0.837**	

(Source: results from analyzing data collected from 152 participants, 2022)

In the scale of perceived benefits (PB) for online shopping built based on 9 independent variables PB1, PB2, PB3, PB4, PB5, PB6, PB7, PB8, PB9 have the value of Cronbach's Alpha is 0.991, which is at 0.8-1. So this scale is very well used. Corrected Item-Total Correlation of each variable is greater than 0.3, so the variables do not need to be removed. However, Cronbach's Alpha if Item Deleted of variable PB8 is 0.993, greater than Cronbach's Alpha sum of this scale (0.991). Therefore, it is necessary to remove the variable PB8 to increase the Cronbach's Alpha score for this scale.

After removing the variable PB8, the scale is tested for reliability again. The final Cronbach's alpha test results show that the variable PB5 has a coefficient of Cronbach' Alpha = 0.994, which is larger than Cronbach's alpha coefficient of PB of 0.993. This difference is not significant and the variable PB5 is an important variable in the PB scale. So the variable PB5 is kept for and Cronbach's alpha coefficient for this total scale is 0.993.

In the domain specific innovativeness (DSI) scale for online shopping built based on 5 independent variables DSI1, DSI2, DSI3, DSI4, DSI5, the value of Cronbach's Alpha is 0.783, located at 0.7-8. This scale is well put to use. Corrected Item-Total Correlation of each variable is greater than 0.3, so the variables do not need to be removed. Besides, Cronbach's Alpha if Item Deleted of 5 variables in this scale are all smaller than Cronbach's Alpha coefficient. Therefore, there is no need to remove any variable in this scale. Cronbach's alpha coefficient for this total scale is still 0.783.
The scale of shopping orientation (SO) was built based on 9 independent variables SO1, SO2, SO3, SO4, SO5, SO6, SO7, SO8, SO9 with reliability coefficient Cronbach's Alpha is 0.704. It is in the 0.7-0.8 range, so this scale is of good use. Corrected Item-Total Correlation of each SO7 variable is less than 0.3. Therefore, the SO7 variable is unsatisfactory and should be discarded. The remaining variables with Corrected Item-Total Correlation coefficient greater than 0.3 should be kept. After removing the SO7 variable, continue to test the scale again. The results show that the remaining variables are consistent with the model. So, Cronbach's Alpha coefficient for this total scale is 0.711.

The online shopping behavior scale was built based on 9 independent variables CB1, CB2, CB3, CB4, CB5, CB6, CB7, CB8, CB9, the value of Cronbach's Alpha is 0.837, is at 0.8-1. So this scale is very well used. Corrected Item-Total Correlation of each variable is greater than 0.3, so the variables do not need to be removed. Cronbach's Alpha if Item Deleted variables are all smaller than Cronbach's alpha coefficient. So the variables in this scale are kept and the coefficients do not change. Cronbach's Alpha coefficient for this total scale is 0.711

Descriptive statistics of perceive benefits, domain specific innovation, shopping orientation, and customer behavior

The descriptive statistics of all constructs in this research are illustrated in the table below.

Table 6 Descriptive statistics of constructs in this research

Item	Mean	Std. Deviation	Meaning
(PB1) I like shopping online because I can shop in privacy	4.23	1.220	Strongly agree
(PB2) I like shopping online because it saves time	4.38	1.019	Strongly agree
(PB3) I like shopping online because I can shop from anywhere	4.53	0.959	Strongly agree
(PB4) I like shopping online because I can shop anytime	4.64	0.902	Strongly agree
(PB5) I like to do online shopping because I can get better assortment of products/service	3.72	1.063	Agree
(PB6) I like shopping online because I can compare price	4.39	1.038	Strongly agree
(PB7) I like shopping online because I can get full product details	3.85	1.092	Agree
(PB9) I like shopping online because I can get more promotions	4.50	0.971	Strongly agree
Perceived Benefits (PB)	**4.31**	**1.479**	**strongly agree**
(DSI1) I like shopping online because my friends/family/colleagues also do online shopping	3.78	1.061	Agree
(DSI2) I am assured of shopping online without the help of someone	4.07	0.806	Agree
(DSI3) I feel confident of using website for buying after watching other users.	4.01	0.917	Agree
(DSI4) Usually I am the first all of my friends to experience with new technologies	3.65	0.951	Agree
(DSI5) My friends/family/colleagues approach me to consult before trying anything new	3.88	0.876	Agree

Item	Mean	Std. Deviation	Meaning
Domain Specific Innovativeness (DSI)	**3.88**	**0.677**	**Agree**
(SO1) When my intention is to just make purchase on website	3.43	1.059	Agree
(SO2) I just buy product spontaneously	3.60	1.050	Agree
(SO3) I carefully plan online purchasing.	3.84	0.945	Agree
(SO4) I will prefer to purchase well-known brands.	3.95	0.828	Agree
(SO5) I like doing online shopping for entertaining	3.64	1.052	Agree
(SO6) Once a brand I liked from e-business, I would buy	4.07	0.781	Agree
(SO8) I find high quality items through e-retailer.	3.87	0.882	Agree
(SO9) I have very lofty standard and expectation from the product.	4.21	0.851	Strongly agree
Shopping Orientation (SO)	**3.82**	**0.539**	**Agree**
(CB1) I have bought online from website before	4.18	0.817	Agree
(CB2) I have visited multiple websites	4.19	0.795	Agree
(CB3) I think buying from online website is better than real store	3.69	0.998	Agree
(CB4) I spend too much time on the internet for online shopping	3.48	1.104	Agree
(CB5) I have bought online more than one a days	3.45	1.109	Agree
(CB6) Buying online is a good idea	4	0.854	Agree
(CB7) I definitely buy online again	4.07	0.811	Agree
(CB8) My experience with online shopping is very good	3.89	0.896	Agree
(CB9) I certainly recommend for my friends and family to shop online	4.03	0.861	Agree
Consumer Behavior (CB)	**3.89**	**0.609**	**Agree**

(Source: results from analyzing data collected from 152 participants, 2022)

Perceived benefits (PB)

The perceived benefit group (PB) for online shopping behavior has a mean of 4.31. This index shows that young people in Can Tho City have a very positive attitude towards online shopping. The coefficients are evaluated quite high ranging from 3.7 to 4.6. The majority of young people are aware of the great benefits of shopping online. The higher this value is, the more consumers realize the great benefits of online shopping. Therefore, their shopping behavior will also become stronger. The element with the highest value is (PB4) I like shopping online because I can shop anytime. It is clear that young people are interested in online shopping because they can shop at any time. This benefit is obvious because consumers can shop while working, studying or even having fun. For example, they can buy food or necessary items for the family at any time while working. Its convenience has always been of interest to most consumers, especially in the era of digitalisation, people's lives are gradually becoming busier, and the convenience and speed of online shopping. The factor with the lowest value in the perceived benefit criterion for online shopping behavior is (PB5) I like to do online shopping because I can get a better assortment of products/services. It can be explained that young people in Can Tho do not feel that online shopping brings better products/services. They also feel worried about the quality of online products that may not be as described and need to have a real on-store experience. Today, there are still many cases of online sellers taking advantage of the convenience and trust of customers and selling products that do not match the description or picture. Therefore, consumers are still hesitant to shop online.

Domain specific innovativeness (DSI)

The Domain Specific Innovativeness (DSI) criterion group for online shopping behavior has a score of 3.88 with the level of mean is agree. This proves that young people in Can Tho agree with the views that capture regional trends. The factors in this scale range from 3.65 to 4.01 as agree. Specifically, DSI3: I feel confident of using website for buying after watching other users was rated the highest with 4.01. It can be seen that young people are a group of people who like to catch up with new trends and they have the ability to easily keep up with trends in the community. So it is understandable when they see other users using an e-commerce platform to shop online and they can afford to use the same later. The most underrated element is DSI4: Usually I am the first all of my friends to experience with new technologies. This shows that young people today are still quite humble to be able to assert themselves as the leader, becoming 'the first' in the new trend. It can be seen that online shopping technology in Vietnam still has some limitations. Consumers are less likely to access this form of shopping on a regular basis. So they have little experience with new technologies.

Shopping Orientation (SO)

The indicator shopping orientation group is based on 8 factors with mean of 3.82. In terms of meaning, young people in Can Tho mostly agree with the stated views. The values of the evaluated factors ranged from 3.43 to 4.21. Specifically, the assessment SO9: I have very lofty standard and expectation from the product has the new highest value of 4.21 with the level of meaning is strongly agree. This is quite understandable when using a certain product or service, consumers tend to have very high expectations about the product. Especially for online shopping, the buyer has no real experience in product selection. So they tend to expect a lot from the product they will receive. Criterion SO1: When my intention is to just make purchase on website was rated the lowest with 3.43. It is explained that consumers still intend to shop in-store, not just online. Online shopping is a modern and convenient trend, but it cannot completely replace offline shopping. Although the trend of online shopping is gradually becoming more popular, consumers still have other options instead of online shopping and they can also choose both online and offline shopping methods instead of just buying. goods on the web

Online shopping behavior

The online consumer behavior (CB) criterion group is based on 9 independent criteria with a score of 3.89 with the level of meaning is agree. It can be explained that most of Can Tho youth agree with the evaluation criteria for online shopping behavior. Online shopping behavior of young people in Can Tho according to research results is generally quite popular and is paid much attention by most young people. Specifically, (CB2) I have visited multiple websites is rated the highest with a score of 4.19 equivalent to the level of meaning is agree. This result shows that online shopping is quite popular among young people in Can Tho. They are familiar with this form of shopping. The proof that the website visits are very high is the variety of different websites. It can be said that visiting different websites has a positive influence on online shopping behavior. Consumers today tend to surf the web more and that positively drives online shopping behavior during their surfing time. (CB5) I have bought online more than one a day has the highest rating with 3.45 points equivalent to the level of meaning if agree. This may explain that young people do not tend to shop online continuously. They are more likely to make planned and selective purchases instead of buying in bulk and continuously. This can be seen as good and positive shopping behavior. Instead of buying products continuously and without consideration in the selection can cause disappointment when receiving the product. Buying selectively helps them better understand the product and the seller. This helps them to get into the right product with a more realistic level

Impacts of PB, DSI, SO on CB

The topic has performed linear regression analysis to analyze the factors affecting the shopping behavior of young people in Can Tho. This part demonstrates that all independent variables Perceived Benefits (PB), Domain Specific Innovativeness (DSI) and Shopping Orientations (SO) are positively related with dependent variable, Consumer Online-Buying Behavior (CB).

Table 7 Results of regression analysis

	Unstandardized Coefficients		**Standardized Coefficients**	**t**	**Sig.**
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	0.276	0.549		0.502	0.628
PB	-0.095	0.417	-0.104	-0.228	0.825
DSI	1.047	0.424	1.108	2.468	0.036
SO	-0.097	0.25	-0.076	-0.386	0.708
R = 0.946 R Square = 0.896 Adjusted R Square= 0.861					

(Source: results from analyzing data collected from 152 participants, 2022)

According to the Model summary, the value of R squared is 0.896, using the predictors of perceived benefit, domain-specific innovation, and procurement orientations together. The R Square coefficient is a measure to evaluate the fit of a linear model. Usually this value of 30% or more is a well-reviewed study. From the results of figure 14 the fit assessment of the model shows that the R Square coefficient is 0.896 which means that the explanatory level of the mentioned factors of this model is appropriate. However, this coverage is only true for the data sample. To expand the real population, it is necessary to check the fit of the model.

The t test results show that out of the 3 independent variables, only the DSI variable has sig=0.036 < alpha. So accept the Domain Specific Innovativeness (DSI) variable. Both PB and SO variables have sig>alpha, so they are removed from the model. This means that there is a positive relationship between Domain Specific Innovativeness (DSI) on shopping behavior (CB).

This study has identified and evaluated the determining factors that can affect the online purchasing behavior of young people in Can Tho, in which the selected determinants are Perceived benefits, Domain specific innovativeness, and Shopping orientation. Therefore, a survey was conducted online to collect information from consumers participating in online purchases. For young people in Can Tho city, research results show that two factors Perception of benefits are assessed to have no impact on consumers' online shopping behavior (sig>alpha). This result contradicts the study of Thanaporn et al, (2015) and Lee, (2009). This shows that usefulness has now become an obvious and default factor when customers use online shopping. Moreover, e-commerce platforms, online shopping websites are racing to show off their preeminent features so that they can be chosen by customers. A form of shopping that does not show its usefulness will definitely be eliminated. The element "Shopping orientation" has sig>alpha results and has no impact on the online shopping behavior of young people in Can Tho. This result is contrary to the study (Lumpkin, 1985; Baker et al, 2012). This can be explained that young people in Can Tho have specific experiences and forms of shopping that they feel are most needed. It is not possible for them to follow the online shopping trend and perhaps offline shopping still plays a more important role in their shopping experience. Meanwhile, the results of this study have found that Domain Specific Innovativeness has a positive impact on online consumption behavior with a mean of 3.88 at agree of level score. There are a lot of previous studies that have focused on DSI on consumers' online shopping behavior. Many concluded that DSI has a significant positive relationship with online shopping intention and usage. However, the results for innovation are generally mixed (Limayem et al, 2000; Donthu and Garcia, 1999; Sin and Tse, 2002. Online shopping can be seen as a creative way of shopping, so innovation will affect its adoption

The results of the regression analysis of this study show that DSI has an impact on the online shopping behavior of customers, so businesses should focus on improving the organization's DSI. The factor "I am the first all of my friends to experience with new technologies" was rated the lowest with 3.65 points. In fact, it will be difficult for businesses and retailers to influence these factors because it belongs to the acceptability of innovation by consumers. However, there are some recommended recommendations for online traders as follows. First, businesses should focus on building online business websites that are more accessible to consumers. An easy-to-use website motivates consumers and helps them feel confident about being able to use it easily. In addition, businesses can enhance activities to help consumers have the opportunity to access and experience new technologies to increase the online shopping experience. For example, Bach Hoa Xanh will have activities to introduce online shopping software "Bachhoaxanh Market" to consumers at retail stores. That helps them bring the online sales application to consumers and guide consumers to give them a chance to experience and easier to use. Besides, online retailers can encourage old consumers to refer new consumers with codes for old customers. When each old customer introduces the online shopping app to a new customer, both will receive a gratitude voucher. This will help consumers be motivated to use and popularize these forms more widely to other customers.

In general, innovation has a strong impact on buyers' decisions to purchase the latest fashion items (Rahman et al., 2014) and is more likely to influence their future purchases (Rahman et al., 2014). Ha & Stoel, 2004). Therefore, identifying innovators is seen as a logical way to develop marketing strategies. Fashion creativity is considered a compatibility determinant that needs further research to be able to drive online purchasing behavior.

CONCLUSION

It is predicted that the e-commerce store or online shopping sector will grow as the e-commerce retail market grows (Statista, 2018). To support the growth of online transactions and attract customers to buy online, we have worked hard to understand the dynamics of online shopping adoption. Understanding the impact on online shopping acceptance behavior is important for targeting the right customers. By knowing what customers care about in the pre-purchase information search stage, companies can prioritize initiatives that need improvement. In the study of factors affecting online shopping behavior of young people in Can Tho, it was shown that DSI has a positive influence on online purchasing behavior with the level of the mean score is 3.88. In order to improve the purchasing behavior of young consumers in Can Tho, businesses should build online business websites that are easier to use and more familiar to consumers to easily reach a variety of consumers. use. In addition, online businesses can enhance activities to help consumers have the opportunity to access and experience new technologies to increase the online shopping experience. In addition, it is also a good idea to give a customer code to someone who has used an online shopping app so that they can refer new customers.

Like other studies, this study also has some limitations. The study uses convenient sampling method, so the collected data may not have high reliability. Since the survey was conducted during the COVID-19 outbreak in Vietnam and Can Tho city, it became more difficult to collect survey samples. This also leads to a gender disparity in survey respondents and a small sample size only in the Can Tho city area. Further studies need to be more flexible in sampling method and expand the research scope to create more coverage for the topic, find many new insights in online shopping behavior of consumers. Except for motivational factors, further research can identify the barrier factors affecting online shopping behavior to help businesses have a better strategy to promote online shopping behavior.

REFERENCES

Akroush, M. N., and Al-Debei, M. M. (2015) ‘An integrated model of factors affecting consumer attitudes towards online shopping’, Business Process Management Journal, 21(6), pp.1353-1376.

Al-Debei, M.M., Akroush, M.N. and Ashouri, M.I. (2015) ‘Consumer attitudes towards online shopping: The effects of trust, perceived benefits, and perceived web quality’, Internet Research, 25(5), pp.707-733.

Aldridge, A., Forcht, K. and Pierson, J. (1997) ‘Get linked or get lost: marketing strategy for the Internet’, Internet Research, 7(3), pp.161-169.

Arora, N. and Aggarwal, A. (2018) 'The role of perceived benefits in formation of online shopping attitude among women shoppers in India', South Asian Journal of Business Studies, 7(1), pp.91-110.
Baker, J. and Wakefield, K.L., (2012) 'How consumer shopping orientation influences perceived crowding, excitement, and stress at the mall'. Journal of the Academy of Marketing Science, 40(6), pp.791-806.
Barari, M., Ross, M., Thaichon, S. and Surachartkumtonkun, J. (2020) 'A meta-analysis of customer engagement behaviour', International Journal of Consumer Studies.
Bhatti, A. and Rehman, S.U. (2020) 'Perceived benefits and perceived risks effect on online shopping behavior with the mediating role of consumer purchase intention in Pakistan', International Journal of Management Studies, 26(1), pp.33-54.
Biswas, A., Ajmani, J. and Roy, M. (2014) 'Leveraging factors for online shopping-a study in an emerging economy', Journal of Management Information System and E-commerce, 1(1), pp.19-28.
Breweton, P. & Millward, L. (2001) Organizational Research Methods. London: Sage.
Brown, G. H. (1947) 'A Comparison of Sampling Methods', Journal of Marketing, 11(4), pp.331-337.
Brown, M., Pope, N. and Voges, K. (2003), 'Buying or browsing? An exploration of shopping orientations and online purchase intention', European Journal of Marketing, 37(11,12), pp.1666-1684.
Brzozowska, A. and Bubel, D. (2015) 'E-business as a new trend in the economy', Procedia Computer Science, 65(1), pp.1095-1104.
Carolan, M. (200) 'Reflexivity: a personal journey during data collection', Nurse Researcher, 10(3), p.7.
Chang, J. (1970) 'Online shopping: advantages over the offline alternative'. The Journal of Internet Banking and Commerce, 8(2), pp…..
Cheema, U., Rizwan, M., Jalal, R., Durrani, F. and Sohail, N. (2013) 'The trend of online shopping in 21st century: Impact of enjoyment in TAM Model', Asian Journal of Empirical Research, 3(2), pp.131-141.
Chiang, K.P. and Dholakia, R.R. (2003) 'Factors driving consumer intention to shop online: an empirical investigation', Journal of Consumer Psychology, 13(1), pp.177-183.
Chincholkar, S. and Sonwaney, V. (2017) 'Website attributes and its impact on online consumer buying behaviour: An empirical study of online consumers in Mumbai region', Indian Journal of Science and Technology, 10(47), pp.1-9.
Choudhury, V. and Karahanna, E. (2008) 'The relative advantage of electronic channels: a multidimensional view', MIS Quarterly, 32(1), pp.179-200.
Chu, X., Ilyas, I.F., Krishnan, S. and Wang, J. (2016) 'Data cleaning: Overview and emerging challenges', In Proceedings of the International Conference on Management of Data, 16(1), pp.2201-2206.
Connelly, L.M., (2014) 'Ethical considerations in research studies'. Medsurg Nursing, 23(1), pp.54-56.
Constantinides, E. (2004) 'Influencing the online consumer's behavior: the web experience', Internet Research, 14(2), pp.111-126.
Creswell, J. W. (2014) Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage
Czinkota, M.R. and Kotabe, M. (2001) Marketing Management, USA: South Western College.
Darden, W. R., & Reynolds, F. D. (1971) 'Shopping Orientations and Product Usage Rates', Journal of Marketing Research, 8(4), pp.505–508.
David, G. (1999) Retail marketing management. Harlow: Pearcon Education Limited.

Delafrooz, N., Paim, L.H., Haron, S.A., Sidin, S.M. and Khatibi, A., (2009) 'Factors affecting students attitude toward online shopping', African Journal of Business Management, 3(5), pp.200-209.
DeVaney, S.A. (2015) 'Understanding the millennial generation', Journal of financial service professionals, 69(6), pp.11-14.
Donthu, N., and Garcia, A., (1999) 'The internet shopper'. Journal of Advertising Research, 39(3), pp.52-58.
Eastlick, M.A. and Lotz, S. (1999) 'Profiling potential adopters and non-adopters of an interactive electronic shopping medium', International Journal of Retail & Distribution Management, 27(6), pp.209-223.
Etikan, I and Bala, K. (2017) 'Sampling and Sampling Methods', Biom Biostat Int J, 5(6). pp.215-217.
Forsythe, S. Liu, C. Shannon, D. and Gardner, L.C. (2006) 'Development of a scale to measure the perceived benefits and risks of online shopping', Journal of interactive marketing, 20(2), pp.55-75.
Foxall, G. R., & Szmigin, I. (1999) 'Adaption-Innovation and Domain-Specific Innovativeness', Psychological Reports, 84(3), pp.1029–1030.
Gaile-Sarkane, E. (2008) 'What Does The E-Customer Really Wants?'. Economics & Management, 1(1), pp.256-260.
Gehrt, K.C. and Carter, K. (1992) 'An exploratory assessment of catalog shopping orientations: the existence of convenience and recreational segments', Journal of Direct Marketing, 6(1), pp.29-39.
Goldsmith R.E. and Hofacker, C.F. (1991) 'Measuring consumer innovativeness', Journal of the Academy of Marketing Science, 19(3), pp.209-221.
Goldsmith, R. E. (2001) 'Using the Domain Specific Innovativeness Scale to identify innovative Internet consumers', Internet Research, 11(2), pp.149-158.
Hansen, T., & Møller Jensen, J. (2009) 'Shopping orientation and online clothing purchases: the role of gender and purchase situation', European Journal of Marketing, 43(9), pp.1154-1170.
Hawkins, D., Best, R. J., & Coney, K. A. (1989) Consumer behavior (3rd ed.). New York, NY: McGraw-Hill Higher Education.
Helgeson, J.G., Kluge, E.A., Mager, J. and Taylor, C. (1984) 'Trends in consumer behavior literature: a content analysis', Journal of Consumer Research, 10(4), pp.449-454.
Ho, X., T. (2020) 'E-Commerce And Online Shopping Behavior Of Vietnamese Consumers'. Industry and Trade Magazine.
Hong, L.M., Nawi, N.B.C., Hamsani, N.H. and Zulkiffli, W.F.W. (2020) 'Online store image effect on perceived risks towards online purchasing behaviour', International Journal of Business Information Systems, 35(1), pp.27-44.
Jacoby, J., & Matell, M. S. (1971). Three-Point Likert Scales Are Good Enough. Journal of Marketing Research, 8(4), 495–500.
Jayawardhena, C., Wright, L.T. and Dennis, C. (2007) 'Consumers online: intentions, orientations and segmentation', International Journal of Retail & Distribution Management, 35(6), pp. 515-526.
Kenneth C. Gehrt, Mahesh N. Rajan, G. Shainesh, David Czerwinski, Matthew O'Brien, (2012) 'Emergence of online shopping in India: shopping orientation segments', International Journal of Retail & Distribution Management, 40(10), pp.742-758.
Kotler, P. (2003). Marketing Management (7th Ed). New York: Prentice-Hall.
Kuester, S. (2012) 'MKT 301: Strategic marketing & marketing in specific industry contexts', University of Mannheim, 110(1), pp.393-404.

Lee, M.C., (2009) 'Factors influencing the adoption of internet banking: An integration of TAM and TPB with perceived risk and perceived benefit'. Electronic Commerce Research And Applications, 8(3), pp.130-141.

Li, H., Kuo, C. and Rusell, M.G. (1999) 'The impact of perceived channel utilities, shopping orientations, and demographics on the consumer's online buying behavior', Journal Of Computer-Mediated Communication, 5(2).

Li, N and Zhang, P. (2002) 'Consumer Online Shopping Attitudes and Behaviour: Assessment of Research', Americas Conference on Information Systems, 31(74), pp.508-517.

Lian, J. W., & Lin, T. M. (2008) 'Effects of consumer characteristics on their acceptance of online shopping: Comparisons among different product types', Computers in Human Behavior, 24(1), pp.48-65.

Limayem, M., Khalifa, M., and Frini, A., (2000) 'What makes consumers buy from internet? A longitudinal study of online shopping'. IEEE Transactions on Systems Man and Cybernetics Part A-Systems and Humans 30 (4), pp. 421–432.

Liu, M.T., Brock, J.L., Shi, G.C., Chu, R. and Tseng, T.H. (2013) 'Perceived benefits, perceived risk, and trust: Influences on consumers' group buying behaviour', Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics, 25(2), pp.225-248.

Lumpkin, J.R., (1985) 'Shopping orientation segmentation of the elderly consumer'. Journal of the Academy of marketing Science, 13(1), pp.271-289.

Moe, W.W. and Fader, P.S. (2004) 'Dynamic conversion behavior at e-commerce sites', Management Science, 50(3), pp.326-335.

Moschis, G.P. (1976) 'Shopping orientation and consumer uses of information', Journal of Retailing, 50(1), pp.99-112.

Nazir, S., Tayyab, A., Sajid, A., Rashid, H., Javed, I. (2012) 'How online shopping is affecting consumers buying behaviour in Pakistan?', International Journal of Computer Science Issues, 9(3), pp.486-495.

Park, H.S. and Kim, H.S., (2011) 'The effect of benefits and online shopping risks on channel selection for luxury fashion items', Journal of the Korean Society of Clothing and Textiles, 35(1), pp.13-25.

Pavlou, P. A., & Fygenson, M. (2006) 'Understanding and predicting electronic commerce adoption: An extension of the theory of planned behavior', Management Information Systems Quarterly, 30(1), pp.115-143.

Punjakinapom, T. and Techakittiroj, R., (2015) 'Factors Influencing Official Mobile Application Purchase Intention In Bangkok'. International Journal Of Management And Applied Science, 1(1), pp.159-164.

Rahman, S. U., Saleem, S., Akhtar, S., Ali, T., & Khan, M. A. (2014) 'Consumers' Adoption of Apparel Fashion: The Role of Innovativeness, Involvement, and Social Values'. International Journal of Marketing Studies, 6(3), pp.49–64.

Rangaswamy, A. and Gupta, S. (2000) 'Innovation adoption and diffusion in the digital environment: some research opportunities', New product diffusion models, 1(1), pp.75-98.

Roerich, G., Valette-Florence, P. and Ferrandi, J.M. (2002) 'An exploration of the relationships between innate innovativeness and domain specific innovativeness'. Asia-Pacific Advances, 5(1), pp.379-386.

Sahney, S., Ghosh, K., & Shrivastava, A. (2013) 'Conceptualizing consumer "trust" in online buying behaviour: an empirical inquiry and model development in Indian context' Journal of Asia Business Studies, 7(3), pp.278–298.

Santana, S. and Loureiro, S., (2010) 'Assessing benefits and risks of online shopping in Spain and Scotland', Portuguese Journal of Management Studies, 15(2), pp.161-172.

Shim, S. and Drake, M.F. (1990) 'Consumer intention to utilize electronic shopping', Journal of Direct Marketing, 4(3), pp.22-33.
Sin, L,. and Tse, A., (2002) 'Profiling internet shoppers in Hong Kong: demographic, psychographic, attitudinal and experiential factors'. Journal of Interactive Marketing, 15(1), pp. 7–29.
Solomon, M. R., and Rabolt, N. J. (2009) Consumer behavior in fashion (2nd ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
Sonwaney, V and Chincholkar, S. (2019) 'Identifying The Factors Impacting Online Consumer Buying Behaviour', International Journal Of Scientific & Technology Research, 8(8), pp.445-456.
Sproles, E.K. and Sproles, G.B. (1990), 'Consumer decision-making styles as a function of individual learning styles', The Journal of Consumer Affairs, 24(1), pp. 135-147.
Statista. (2018), E-commerce share of total global retail sales from 2015 to 2021. Retrieved from https:// www.statista.com/statistics/534123/e-commerceshare-of-retail-sales-worldwide/
Swaminathan, V., Lepkowska-White, E., and Rao, B. P. (1999) 'Browsers or buyers in cyberspace? An investigation of factors influencing electronic exchange', Journal of Computer-Mediated Communication, 5(2), pp.1-23.
Taherdoost, H., (2016) 'Sampling Methods in Research Methodology; How to Choose a Sampling Technique for Research', International Journal of Academic Research in Management. 5(2), pp.18-27.
Tauber, E.M. (1972) 'Why do people shop?', Journal of Marketing, 36(4), pp. 46-49.
Van den Poel, D., and Buckinx, W. (2005) 'Predicting online-purchasing behaviour', European Journal of Operational Research, 166(2), pp.557–575.
Van den Poel, D., Leunis, J., (1999) 'Consumer acceptance of the Internet as a channel of distribution', Journal of Business Research, 45(3), pp.249–256.
Varma, I.G. and Agarwal, M.R., (2014) 'Online buying behaviour of homemakers in Western Suburbs of Mumbai and social media influence', IOSR Journal of Business and Management, 16(8), pp.42-65.
Verma, J.P., (2012) 'Data analysis in management with SPSS software. Springer Science & Business Media', Internet research, 14(2), pp.111–126.
Vijayasarathy, L. R. (2003) 'Psychographic profiling of the online shopper', International Journal of Electronic Commerce in Organization, 1(3), pp.48–72.
Vijayasarathy, L.R. and Jones, J.M. (2000) 'Print and Internet catalog shopping: assessing attitudes and intentions', Internet Research, 10(3), pp.191-202.
Wani, S.N. and Malik, S., (2013) 'A Comparative Study of Online Shopping Behaviour: Effects of Perceived Risks and Benefits', International Journal of Marketing & Business Communication, 2(4), pp.41-55.
Watson, R. (2015) 'Quantitative research', Nursing Standard, 29(31), pp.44–48.
Wysocki, B. (2000) 'Need for profits pares the dot-coms' options'. Wall Street Journal, 1(1).
Yin, R. K. (2003) Case study research, design and methods. Newbury Park, CA: Sage.
Yu, T., & Wu, G. (2007) 'Determinants of internet shopping behavior: An application of reasoned behavior theory', International Journal of Management, 24(4), pp.744-762.
Zahid, A., Ling, S, Kalsoom, R., She, Z. K., and Sadaf, J. (2017) 'A study on the factors affecting consumer buying behavior towards online shopping in Pakistan', Journal of Asian Business Strategy, 7(2), 44-56.

PRODUCING LIPBALM AND LIPSCRUB FROM HONEY, BROWN SUGAR AND ASIAN PENNYWORT

Dennise Audrey Vitalis
Keningau Vocational College, Cosmetology Department, Keningau, Malaysia

Altha Greecia Obit
Keningau Vocational College, Cosmetology Department, Keningau, Malaysia

Prisca Eileen Lo
Keningau Vocational College, Cosmetology Department, Keningau, Malaysia

ABSTRACT

This project is intended to produce and subsequently examine the effectiveness of a hybrid product created from the combination of honey, brown sugar and extracts of Asian pennywort that can be used as a lipbalm and lipscrub. Majority of women who live in Keningau, Sabah, Malaysia work in harsh enviroments such as open markets or closed air-conditioned workpace and they are also exposed to extreme tropical weather that can be very humid and hot. These harsh environments, coupled with some unhealthy daily routines, might cause their lips to be frequently chapped with dry surface and cracked skin.Their regular use of lipsticks in their daily makeup can sometimes worsen the conditions of their lips since many lipsticks pose harmful effects on the exterior areas of the lips. Thus, this product was created to help these women prevent their lips from becoming cracked and to feel more moist and smooth. Women's faces especially lips are prone to becoming chapped due to dry and cracked skin that is often associated with cold or dry weather, sun exposure, dehydration and harsh environment. Therefore, this product seeks to combine the functions of two most common cosmetic items that help to protect and preserve the lips, lip scrub and lip balm. Lip scrub is a type of mechanical exfoliation which can be translated as substance that helps to physically remove dead skin cells. Lip scrub helps women buff away dry skin to restore smoothness and softness of their lips. On the other hand, lip balm protects the lips as it contains mostuirizing ingredients that prevent water loss. It soothes the lips and it makes the lips feel better and moist which may prevent future chapping. There will be 30 respondents for this product. They will be expected to try this product for two weeks and answer a self-rating questionnaire to obtain their feedback on the product and to understand their experience in using it. These findings might help to identify the ways that this product can be improved and commercialized in order to ensure better public acceptance.

Keywords: chapped lips, lip balm, lip scrub, women

CONCEPTS OF MORALITY AND FRIENDSHIP IN EMRE'S POEMS

Nurila Bimakhanbet
Al-Farabi Kazakh National University, Oriental studies, Turksoy,
Almaty, Kazakhstan

ABSTRACT

Emre's poems are described with excerpts from his poems depicting the concepts of humanity and friendship. Yunus Emre wrote many books and inspired many poets and writers. Yunus Emre is a very important figure in the history of Turkish culture. There is insufficient information about the life of Yunus Emre, the founder of mysticism and Turkish poetry in Anatolia, the greatest among Turkish poets, when he was born, where he lived, and what kind of life he experienced. Historical documents related to this issue are insufficient. There are various sources of information about him. Some data from his personal works, some stories, mostly from epic sources, some data found in some sources form the basis of our knowledge about his life. Yunis Emre, an important representative of the Anatolian region, lived in the second half of the 13th century and the first half of the 14th century. Yunus Emre managed to leave his mark as a very important person in the history of Turkish culture and literature. Yunis Amire is considered the founder of Sufism and Turkish poetry in Anatolia, the greatest of Turkish poets. Many social and cultural activities were carried out in the country during this period, when the Anatolian Seljuk state weakened and collapsed, and the Ottoman Empire began to form its place. Madrasahs and lodges, which have an important place in Anatolian religious history, were founded and supported by rich funds.

CLIMATE CHANGE IS THE BIGGEST THREAT TO THE INDIAN OCEAN SECURITY

Sheeba Irfan

PhD Scholar, Centre for South Asian Studies, University of the Punjab, Lahore, Pakistan

ABSTRACT

The Indian Ocean is warmer than the other Ocean of the world. Climate change is now uncertain dynamics of the Indian Ocean Region (IOR). Heat waves in the Indian Ocean are reducing monsoonal rains over central India, while the rapid warming of the ocean's northern portions is intensifying cyclones. The IPCC shed light on the potential disasters that the world and the Indian Ocean region might have to face in the coming decades. Huge problem is that the sea levels are rising worldwide. Also the expansion of ocean water is caused by warmer ocean temperatures. The crucial issues of climate change and global warming involve all the components of the earth system, atmosphere, oceans, land, biosphere, and cryosphere. The research has analyzed the data under subjective approach using the qualitative method of research. The research has adopted the descriptive method of research. This study shows the importance of understanding the Indian Ocean security processes and their representation in models for regional climate studies. The threat of an existential crisis due to natural disasters for a number of island states in the region requires a joint plan of action to tackle the current situation for the revival of the Indian Ocean Rim Association.

Key Words: Indian Ocean, IPCC, Global Warming, Threat, Security

SILK ROAD: TRADE-STRATEGIC CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN THE 21ST CENTURY

Muhammad Ismail

Visiting Lecturer, Department of Politics and International Studies Karakorum International University Gilgit, Pakistan

ABSTRACT:

The Silk Road, a network of ancient trade routes connecting Asia, Europe, and Africa, has re-emerged as a modern-day initiative called the Belt and Road Initiative (BRI). The Silk Road (SK) aims to connect countries through infrastructure projects such as roads, railways, and ports, with the ultimate goal of promoting trade and economic growth. The Silk Road faces several strategic challenges and opportunities in the 21st century. The initiative presents opportunities for participating countries to increase trade, investment, and economic growth. It could also lead to greater connectivity and regional integration, which could reduce conflicts and promote stability, the project could lead to the development of infrastructure and connectivity in underdeveloped regions. The Silk Road presents significant opportunities for economic growth and regional integration, but it also faces strategic challenges that must be addressed for the initiative to be successful. The main way to the accomplishment of the plan will be transparency, cooperation, and a focus on the development of sustainable infrastructure. The Silk Road initiative also presents significant opportunities, such as increased trade and economic growth, enhanced cultural exchange, and improved infrastructure development. These benefits could help alleviate poverty and promote stability in the region, while also providing opportunities for companies to expand their operations and tap into new markets. The successful implementation of project will require careful coordination and cooperation between all parties involved, as well as a commitment to tackle the social, economic, and environmental concerns that come with such a large-scale development project. This route connecting Asia to the rest of the world, known as the Silk Road, was beneficial for the world's important nations since it increased trade and improved strategic routes, South Asia, central Asian Republics, and countries in the Middle East.

Keywords: Silk Road, trade, Strategic, infrastructure, connectivity, Economical, Environmental, Sustainability

Introduction:

The Silk Road is an ancient trade route that linked the East and West, facilitating the exchange of goods, ideas, and culture. It originated in China and extended through Central Asia, the Middle East, and Europe, connecting various civilizations for over 2,000 years. In recent years, there has been renewed interest in the Silk Road as countries seek to revive this historic trade route through new infrastructure projects and economic partnerships. The Silk Road was not only a trade route but also a pathway for cultural exchange, spreading knowledge, ideas, and beliefs across Eurasia. It facilitated the exchange of goods such as silk, spices, tea, porcelain, and precious metals, as well as ideas, religions, and technologies. The Silk Road played a significant role in the development of the economies, societies, and cultures of the countries it connected. In the 21st century, the Silk Road has the potential to become a key driver of global economic growth and development. With the rise of China as an economic superpower and the increasing demand for resources and markets in Asia, the Silk Road presents a unique opportunity for countries to collaborate and tap into new markets (Klemensits 2018).

However, there are also strategic challenges that need to be addressed to realize the full potential of the Silk Road. These include geopolitical tensions, security risks, infrastructure gaps, and regulatory barriers that can hinder trade and investment. The success of the Silk Road will depend on how effectively these challenges are addressed and how countries work together to create a framework for economic cooperation. The strategic challenges and opportunities of the Silk Road in the 21st century, the historical context of the Silk Road, the current state of the route, and the economic and geopolitical implications of the Silk Road for the countries involved. The paper will also analyze the challenges facing the Silk Road, including security risks, infrastructure gaps, and regulatory barriers. Finally, the paper will explore strategies to mitigate these challenges and capitalize on the opportunities presented by the Silk Road for global economic growth and development(Clarke 2018)

The Silk Road has been revived as a concept, with China's Belt and Road Initiative (BRI) being a major driver of this revival. The BRI is a massive infrastructure project that aims to connect Asia, Europe, and Africa through a network of roads, railways, ports, and pipelines.

It seeks to promote economic development and connectivity by building new infrastructure, creating new trade routes, and fostering regional cooperation. The BRI, other regional initiatives have emerged to revive the Silk Road, including the Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) program, the China-Mongolia-Russia Economic Corridor (CMREC), and the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC). These initiatives seek to leverage the historic Silk Road routes to promote economic development and regional integration. The BRI has the potential to transform the economic landscape of the countries involved, as well as the broader region. It presents significant opportunities for countries to expand their markets, increase trade, and attract foreign investment. However, it also poses several challenges, including the risk of debt trap diplomacy, the lack of transparency in project financing, and concerns over environmental impact and labor standards (Sintusingha and Wu 2021).

The Silk Road is an ancient network of trade routes that connected the East and West, allowing for the exchange of goods, ideas, and cultures between the regions. In the 21st century, the Silk Road has become a strategic challenge and opportunity for countries along its route. The Silk Road was an ancient network of trade routes that connected Asia with Europe and Africa, facilitating the exchange of goods, ideas, and culture. In the 21st century, the Silk Road has been revived as the Belt and Road Initiative (BRI) launched by China in 2013. This initiative aims to connect Asia, Europe, and Africa through a network of infrastructure projects, including ports, railways, highways, and energy pipelines(Smith 2018).

The success of these initiatives will depend on how effectively they can address the challenges facing the Silk Road, including security risks, infrastructure gaps, and regulatory barriers. They will also need to address the concerns of the international community regarding debt sustainability, environmental impact, and labor standards. Nevertheless, the Silk Road presents a unique opportunity for countries to collaborate and create a more integrated and prosperous region.

Trade- Strategic Challenges:

The Silk Road is a historical network of trade routes that connected the East and the West, stretching from China to the Mediterranean Sea. Today, the term "Silk Road" is often used to refer to the modern-day trade routes and economic corridors that are being developed between Asia, Europe, and Africa.

Challenges in Silk Road trade in the 21st century include political instability, economic sanctions, and protectionist policies. For example, the ongoing conflict in Syria has disrupted trade routes and hindered economic development in the region. Sanctions imposed on Iran have also had a significant impact on trade, making it difficult for businesses to engage in commerce with Iranian companies(Gereffi, Frederick et al. 2010).

Geopolitical tensions: The BRI has been criticized by some countries, particularly the US, for being a tool for China to expand its influence and gain strategic advantages. This has led to geopolitical tensions and competition, particularly in regions like the South China Sea and the Indian Ocean.

Debt Trap: The BRI has also been criticized for creating debt traps for participating countries, as some of the infrastructure projects are costly and may not be financially viable. This could lead to countries becoming dependent on China and sacrificing their sovereignty.

Environmental concerns: The BRI's infrastructure projects have raised environmental concerns, as some of them may have negative impacts on ecosystems and biodiversity. For example, the construction of dams and ports could lead to the displacement of local communities and the loss of habitats**.**

Infrastructure: One of the primary challenges of the Silk Road is the lack of modern infrastructure, particularly in the less developed countries along the route. This limits the ability of these countries to fully participate in the benefits of the Silk Road.

Security: The Silk Road passes through regions that are prone to conflict, terrorism, and political instability. This poses a significant security risk for the trade and transportation of goods.

Political tensions: The Silk Road passes through regions where there are long-standing political tensions, such as between India and Pakistan, or between China and India. These tensions could potentially disrupt the flow of trade along the route.

Environmental concerns: The Silk Road passes through environmentally sensitive regions, such as deserts and mountains. The construction of new infrastructure and transportation networks could have negative impacts on these ecosystems. Traders on the Silk Road were lack of safety and security, adverse weather conditions, rugged landscape, and lack of adequate drinking water. The Silk Road passed through many dangerous territories that were infested with robbers (Bhagwati 1994). There are also many opportunities for trade and

economic growth along the Silk Road. The development of new infrastructure, such as railways and highways, has made it easier and more cost-effective to transport goods between Asia, Europe, and Africa. The rise of e-commerce has also created new opportunities for small businesses to participate in global trade. Promoting trade along the Silk Road is China's Belt and Road Initiative (BRI), which aims to build infrastructure and promote trade and investment between China and other countries in Asia, Europe, and Africa. The BRI has been met with some criticism and skepticism, particularly regarding debt sustainability and geopolitical concerns, but it has also generated significant interest and investment from countries around the world.

Economic growth: The Silk Road has the potential to boost economic growth in countries along its route, particularly in less developed areas. Improved infrastructure and increased trade could lead to increased investment and job creation.

Increased connectivity: The Silk Road can increase connectivity between countries along its route, allowing for greater exchange of ideas, cultures, and technology.

Energy security: The Silk Road passes through regions that are rich in natural resources, particularly oil and gas. This could help to diversify energy supplies and increase energy security for countries along the route.

Tourism: The Silk Road has the potential to become a major tourist destination, attracting visitors from around the world to explore its rich history and cultural heritage.

Economic growth: The BRI has the potential to spur economic growth and development in participating countries, particularly those with underdeveloped infrastructure. This could lead to increased trade, investment, and job opportunities.

Connectivity: The BRI aims to improve connectivity between countries, which could lead to increased cultural exchange and understanding. This could also facilitate the transfer of knowledge and technology (Luft 2016).

Regional integration: The BRI could help promote regional integration and cooperation, particularly in regions that have historically been divided. This could lead to greater stability and peace in these regions.

Recommendations:

Foster Cooperation: Countries along the Silk Road should prioritize cooperation and dialogue to address political tensions and security challenges. They should work together to establish mutual trust and understanding, and create a conducive environment for trade and investment**.**

Invest in Infrastructure: Countries should invest in infrastructure development to improve connectivity and transportation along the Silk Road. This will require significant financial resources and collaboration between governments, international organizations, and private sector investors.

Promote Sustainability: Environmental protection and sustainable development should be integrated into the planning and implementation of Silk Road projects. Countries should work together to minimize negative environmental impacts and promote sustainable practices.

Encourage Private Investment: Private sector investment can play a key role in the development of the Silk Road. Countries should create a favorable business environment and provide incentives to attract private investment(Lo 2015).

Embrace Technology: Digital technology can facilitate the development of the Silk Road and enhance connectivity between countries. Governments should promote the adoption of digital technologies and develop policies to address potential risks associated with digital trade and transportation**.**

Develop Human Capital: Countries should invest in human capital development to build a skilled workforce that can support the development of the Silk Road. This can include training programs, education initiatives, and workforce development policies.

Foster Cultural Exchange: The Silk Road presents an opportunity for cultural exchange and tourism. Countries should promote cultural exchange and tourism initiatives to showcase their cultural heritage and promote mutual understanding(Lam, Cullinane et al. 2018).

Silk Road significant for Azerbaijan

Azerbaijan is a country located in the South Caucasus region of Eurasia, bordered by Russia to the north, Georgia to the northwest, Armenia to the west, Iran to the south, and the Caspian Sea to the east. Azerbaijan gained independence from the Soviet Union in 1991 and has since developed into a modern and dynamic country with a diverse economy. The country is rich in

natural resources, including oil, natural gas, and minerals, which have helped to drive its economic growth. The capital of Azerbaijan is Baku, which is a modern and vibrant city known for its beautiful architecture, museums, and historical sites. Other notable cities in Azerbaijan include Ganja, Sumgait, and Nakhchivan. Azerbaijan is also known for its cuisine, which features a mix of Middle Eastern, Turkish, and Central Asian influences. Traditional Azerbaijani dishes include pilaf, kebabs, dolma, and piti. Azerbaijan is a country with a rich history, culture, and economy. Its strategic location, natural resources, and modern infrastructure make it an important player in the region and a hub for trade and commerce. Azerbaijan is situated on the southern slopes of the Caucasus Mountains at the intersection of Eastern Europe and Western Asia. It can be found in both the Northern and Eastern halves of the planet. Russia, Georgia, Armenia, the Caspian Sea borders it on its eastern side(Lianlei 2016).

The Silk Road is important for Azerbaijan for several reasons:

Historical significance: Azerbaijan has a rich history dating back to the ancient Silk Road era. Azerbaijan was an important stop along the Silk Road and was known for its trade in silk, spices, and other goods. Many of the historical sites and cultural monuments in Azerbaijan are connected to the Silk Road.

Strategic location: Azerbaijan is strategically located at the crossroads of Europe and Asia, which makes it an important transit hub for trade between these two regions. Azerbaijan's location along the Silk Road has enabled it to connect with other countries in the region and beyond, facilitating trade and economic growth.

Energy resources: Azerbaijan is a major producer of oil and gas, which has helped it to develop its economy and build infrastructure. The country's oil and gas pipelines, such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, are important for the transportation of energy resources to global markets(Lianlei 2016)

Economic opportunities: The modern-day Silk Road presents many opportunities for Azerbaijan to expand its trade and economic ties with other countries. The development of new infrastructure, such as the Baku-Tbilisi-Kars railway and the Alat Free Trade Zone, has made it easier for Azerbaijan to connect with other countries and attract investment.

The Silk Road is important for Azerbaijan both from a historical and economic perspective. Azerbaijan's strategic location and energy resources, combined with the development of new infrastructure and economic opportunities, make it an important player in the modern-day Silk Road (Adalat And Rasim 2019). Trade and Investment the BRI aspires to improve commerce by enhancing transport and logistics networks. It offers up new markets for enterprises, particularly in less developed regions. More trade can lead to more economic cooperation, higher export volumes, and broader market access for participating countries. The Energy Collaboration BRI includes the construction of energy infrastructure like as power plants and pipelines. This encourages energy cooperation and facilitates the transfer of resources, technology, and experience. It allows countries with energy resources to export to those in need, promoting economic integration and energy security.

The BRI has met various criticism and hurdles, including concerns about debt sustainability, environmental damage, and geopolitical ramifications. However, supporters say that the project can provide considerable economic benefits as well as contribute to regional and global development.

Geographical Map of Azerbaijan

Sources: https://en.wikipedia.org/wiki/Armenia%E2%80%93Azerbaijan_border, 12-5-2023, time: 3:03pm

Suggestions:

There are some suggestions based on the topic of the Silk Road and the BRI

- Conduct further research on the impact of the BRI on participating countries, particularly in terms of economic growth, infrastructure development, and environmental sustainability.
- Consider the geopolitical implications of the BRI, particularly the potential impact on regional stability, and explore ways to mitigate any risks.
- Evaluate the financial risks associated with the BRI, including the potential for participating countries to fall into debt traps, and explore ways to ensure that projects are financially sustainable.
- Examine the role of technology in the BRI, particularly in improving connectivity and facilitating cross-border trade and investment.
- Explore the cultural and social implications of the BRI, including the potential for increased cultural exchange and cooperation between participating countries.
- Consider the role of international organizations, such as the United Nations, in supporting the BRI and ensuring that it aligns with global goals, such as sustainable development.
- Examine the potential impact of the BRI on the environment, particularly in areas of high biodiversity, and explore ways to mitigate any negative impacts.
- Evaluate the role of private sector investment in the BRI and explore ways to encourage responsible investment practices.
- Explore the potential for other regional initiatives, such as the Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) program, to contribute to the revival of the Silk Road.
- Consider the broader implications of the Silk Road for regional and global governance, and the role of international institutions in supporting economic cooperation and integration.
- The economic and geopolitical implications of the Silk Road for the countries involved, including the opportunities for increased trade, investment, and regional integration.

Conclusion:

The BRI presents both challenges and opportunities for participating countries. While the initiative has the potential to spur economic growth and promote regional integration, it also poses geopolitical tensions and environmental concerns. Therefore, it is important for participating countries to carefully evaluate the costs and benefits of the BRI and ensure that their interests and sovereignty are protected. The Silk Road presents both challenges and opportunities for trade in the 21st century. While there are obstacles to overcome, the development of new infrastructure and the rise of e-commerce are creating new possibilities for businesses to engage in global trade and drive economic growth. The geopolitical competition, debt sustainability, environmental impact, and security risks are all factors that must be carefully considered and addressed by the participating countries to maximize the benefits of the Silk Road. By promoting economic growth and development, improving infrastructure, promoting cultural exchange, and improving energy security, the Silk Road could significantly benefit the participating countries and the global economy as a whole.

To ensure the success of the Silk Road, it is important to prioritize sustainable development, address environmental concerns, ensure debt sustainability, and promote cooperation and understanding between participating countries. With careful planning and execution, the Silk Road could become a model for international cooperation and economic development in the 21st century. it is important to recognize that the Silk Road is not without challenges. The geopolitical competition and security risks associated with the project are particularly concerning. The project runs through several regions that are plagued by political instability, terrorism, and organized crime. This makes the construction and operation of the infrastructure projects particularly challenging. The Silk Road has the potential to exacerbate existing tensions between regional powers, particularly in the South China Sea and the Middle East. The project could also create significant environmental impacts, particularly if the participating countries do not prioritize sustainable development. It is important to promote transparency and accountability in the implementation of the Silk Road projects. Participating countries must work together to ensure that the project is implemented in a manner that is inclusive, transparent, and accountable to local communities and other stakeholders.

The Silk Road presents significant opportunities for economic growth and development in participating countries. The project has the potential to create new markets, promote regional

integration, and enhance connectivity between participating countries. The Silk Road also presents opportunities for increased trade and investment, infrastructure development, and cultural exchange. The Silk Road presents both challenges and opportunities for participating countries. To maximize the benefits of the project, participating countries must prioritize sustainable financing mechanisms, promote sustainable development practices, and prioritize the inclusion of local communities in the planning and implementation of the project. By addressing these challenges and maximizing the opportunities presented by the Silk Road, participating countries can create a more prosperous and interconnected future for the region and the world.

The Silk Road presents significant opportunities for economic growth and development in Asia, Europe, and Africa. However, these opportunities must be balanced against the potential risks associated with the project. By prioritizing cooperation and understanding and promoting transparency and accountability, the participating countries can maximize the benefits of the Silk Road while minimizing its risks. The Silk Road has the potential to become a model for international cooperation and sustainable development in the 21st century.

References:

- Adalat, J. S. And S. M. Rasim (2019). "Factors Influencing The Formation Of Tourism Services In Azerbaijan Located On The Great Silk Road And Problems That Negatively Affect The Development Of Tourism." «Ұлы Жібек Жолы–Бейбітшілік, Келісім Және Тұрақтылық Жолы-2019» I-Ші Халықаралық Конференциясының.

- Bhagwati, J. (1994). "Free trade: Old and new challenges." The Economic Journal **104**(423): 231-246.

- Clarke, M. (2018). "The belt and road initiative: Exploring Beijing's motivations and challenges for its new silk road." Strategic Analysis **42**(2): 84-102.

- Gereffi, G., et al. (2010). "The global apparel value chain, trade and the crisis: challenges and opportunities for developing countries."

- Klemensits, P. (2018). "Geopolitical consequences of the 21st century New maritime silk road for Southeast Asian countries." Contemporary Chinese Political Economy and Strategic Relations **4**(1): 107-138.
- Lam, J. S. L., et al. (2018). "The 21st-century Maritime Silk Road: challenges and opportunities for transport management and practice." Transport reviews **38**(4): 413-415.
- Lianlei, B. (2016). "Azerbaijan in the Silk Road Economic Belt: A Chinese Perspective." Caucasus International **6**(1): 27-39.
- Lo, C. (2015). "China's silk road strategy." The International Economy **29**(4): 54.
- Luft, G. (2016). "China's infrastructure play: why Washington should accept the new Silk Road." Foreign affairs **95**(5): 68-75.
- Sintusingha, S. and H. Wu (2021). Re-imagining the Silk Road for the 21st century. International Perspectives on the Belt and Road Initiative, Routledge**:** 3-22.
- Smith, J. (2018). "China’s Belt and Road Initiative: strategic implications and international opposition." Backgrounder **3331**: 2018-2008.

SİSTEM DİNAMİĞİ SİMİLASYON YAKLAŞIMI VE TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ UYGULAMALARI

SYSTEM DYNAMICS SIMILATION AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT APPLICATIONS

Doç. Dr. Özlem Karadağ Albayrak
Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kars, TÜRKİYE
ORCID ID: 0000-0003-0832-0490

ÖZET

Tedarik zinciri, küresel dünyada her işletmenin birbiri ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olduğu bir zincir yapısıdır ve yönetilmesi zordur. Bu ilişki en basit hali ile şu şekilde açıklanabilir: Tedarik zinciri boyunca bir işletme diğerinin müşterisi iken başka bir işletmenin tedarikçisi konumunda bulunabilir. Bu geniş çaplı ilişki zinciri tedarik zincirini, özellikle uluslararası ticarette, etkin olarak izlenmesi ve yönetilmesi zor ve karmaşık olan bir sistem haline getirmektedir. Karmaşık sistemler içinde pek çok farklı sistemleri barındıran ve bu sistemlerin elemanları arasında farklı boyutlarda ve farklı yönlerde nedensellik ilişkisi olan yapılar olarak açıklanabilir. İşletmeler dünya ekonomisine entegre olmaya başladıkça sisteme etki eden faktörler artmaya ve çeşitlenmeye başlamıştır. Bu artış ve çeşitlilik karar verme sürecini zorlaştırmaktadır. Çünkü her dönemde, her durumda bu faktörlerin etkisi farklı boyutlarda gerçekleşmekte ve etkilere, farklı tepkilere neden olmaktadır. Sistem dinamiği simülasyon yaklaşımı Nedensel Döngü Diyagramları (CLD) ve stok ve akış diyagramları kullanarak faktörler arası etkiyi ve yönlerini çok açık bir şekilde ifade edebilen bir simülasyon yaklaşımıdır. Bu araştırma ile tedarik zinciri yönetiminde karar alırken kullanılan en etkin yöntemlerden biri olan sistem dinamiği simülasyon yaklaşımı ve uygulamaları incelenmiştir. Bu çalışmada öncelikle tedarik zinciri yönetimi kavramı, sonrasında sistem dinamiği yaklaşımı hakkında bilgi verilmiştir. Tedarik zinciri yönetiminde yani lojistik sektöründe sistem dinamiği simülasyon yaklaşımın uygulaması ile ilgili literatür taraması yapılıp, sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sistem Dinamiği Yaklaşımı, Tedarik Zinciri Yönetimi, Lojistik

ABSTRACT

The supply chain is a chain structure in which every business is directly or indirectly related to each other in the global world and it is difficult to manage. This relationship can be explained in its simplest form as follows: Along the supply chain, a business may be a customer of another, but a supplier of another business. This wide chain of relationships makes the supply chain a complex and difficult system to monitor and manage effectively, especially in international trade.

Complex systems can be explained as structures that contain many different systems and have a causal relationship between the elements of these systems in different dimensions and in

different directions. As businesses begin to integrate into the world economy, the factors affecting the system have begun to increase and diversify. This increase and diversity complicates the decision-making process. Because in every period, in every situation, the effects of these factors occur in different dimensions and cause different reactions to the effects.

System dynamics simulation approach is a simulation approach that can express the influence and aspects of factors very clearly using Causal Loop Diagrams (CLD) and stock and flow diagrams. With this research, system dynamics simulation approach and its applications, which is one of the most effective methods used in decision making in supply chain management, were examined. In this study, firstly, the concept of supply chain management and then the system dynamics approach are given. A literature review on the application of system dynamics simulation approach in supply chain management, that is, in the logistics sector, has been made and presented.

Keywords: System Dynamics, Supply Chain Management, Logistics.

GİRİŞ

Tedarik zinciri yönetimi bir sistemin yönetimi olarak kabul edilmelidir. Sistemler ana amaca sahip elemanlardan oluşan ve bu elemanların belli düzylerde ilişkili olduğu yapılardır. Tedarik zinci hem doğrudan hem de dolaylı olarak işletmelirin birbireri ile yoğun ilişki içinde olduğu sistemlerdir. Bu kadar karmaşık sistem yapısı tedarik zinciri sistemleri ilgili karar alma sürecini zorlaştırmaktadır. Karar vermede etkin yöntemleren biri olan tahmin yöntemleri daha gerçekleşmeden geçmiş bilgiye dayanarak gelecekle ilgili fikir oluşturan çok önemli yöntemlerdir.

Lambert vd. (2000) tedarik zincirini yönetmek birbiriyle yakından ilişkili üç öğe içerdiğini ifade etmişlerdir. Bunlar;

1) tedarik zinciri ağ yapısı;

2) tedarik zinciri iş süreçleri;

3) yönetim bileşenleri. Destek katlı zincir ağ yapılarıdır.

Normalde karar fonksiyonu, stoklar veya akışlar hakkındaki bilgilere göre bazı yönler verir, ardından stoklar ve akış yönü ile değişir, bu şekilde geri besleme döngüsü üretilir ve tüm sistemin davranışı gösterilir. Bu, kurumsal envanterin stok olarak kabul edildiği, siparişin giriş olarak ve satışın çıkış olarak ifaede edildiği tedarik zincirinin işleyişi için çok uygundur (Li vd, 2010). Tedarik zinciri yönetimi, gerçek organizasyonda yapılması imkânsız, çok pahalı veya pratik değilse, modeller yardımı ile gerçekleştirilebilir. Model performansı incelenebilir ve gerçek tedarik zinciri performansına ilişkin özellikler çıkarılabilir. Tedarik zincirini simüle etmenin birkaç nedeni vardır. Gerçek bir tedarik zincirindeki belirli süreçleri, örneğin önümüzdeki yıllardaki satışları vb. gözlemlemek imkânsız veya maliyetli olabilir. Bir tedarik zinciri, onu matematiksel denklemlerle tanımlayamayacak kadar karmaşık olabilir. Matematiksel bir model formüle edilmiş olsa bile, analitik teknikler aracılığıyla bir çözüm elde etmek için çok karmaşık olabilir. Tedarik zincirindeki değişiklikleri bir modelde incelemek ve/veya analitik çözümleri doğrulamak mümkündür. Tedarik zinciri simülasyonu, en önemli değişkenler ve bunların nasıl etkileşime girdiği hakkında değerli bir fikir sağlayabilir (Campuzano ve Mula, 2011).

Bu çalışmada tedarik zinciri yönetiminde sitem modellemesinde kullanılan etkin bir yöntem olan sistem dinamiği tanıtılmıştır. Bunun yanında sistem dinamiği yöntemi ile tedarik zinciri simülasyonu yapılırken ve gerçek hayat problemleri çözümlenirken hangi değişkenlerin (anahtar değişkenlerin) kullanıldığı ve amaçlar açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın akışı şu şekilde ilerlemektedir. Birinci bölümde kavramsal çerçeve açıklanmış, ikinci bölümde kabul edilen araştırma yöntemi açıklanmış ve son bölümde tartışma sonuca yer verilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bir tedarik kanalı, tüketici talebini karşılamak için birbirine bağlanan bir ticari işletmeler sistemidir. Tedarik zinciri genel olarak malzemelerin ve ürünlerin ileriye doğru, bilginin ise geriye doğru akışıdır (Riddals vd., 2000). Tedarik zincirleri, müşteri talepleri tarafından tetiklenen karmaşık dinamik sistemlerdir. Ekipman, makine, bina ve nakliye filolarının doğru seçimi, bu tür sistemlerin başarısı için kilit bir bileşendir. Bununla birlikte, tedarik zincirlerinin etkinliği çoğunlukla, genellikle sezgi ve deneyime dayanan yönetim kararlarına bağlıdır. Tedarik zinciri sistemlerinin artan karmaşıklığı nedeniyle (müşteri tercihlerindeki değişikliklerin, ekonominin küreselleşmesinin ve şirketler arasındaki zorlu rekabetin sonucu olarak), bu kararlar genellikle optimum olmaktan uzaktır. Karar vermede zorluklara neden olan bir diğer faktör de tedarik zincirlerindeki farklı aşamaların genellikle farklı yönetim felsefelerine sahip farklı insan grupları tarafından denetlenmesidir (Sarimveis, 2008).

İşletmeler, tedarik zincirlerinin dinamik ve stokastik doğasını ele almak için daha fazla operasyonel veriye ihtiyaç duyarlar (Koot vd., 2021). Sistem dinamiği perspektifi, tedarik zincirini ardışık, sıralı olarak birbirine bağlı yerel işlem sistemlerinden oluşan bir zincir olarak görür. Bu yerel sistem kümesinin birden fazla özelliği olmasına rağmen, analizleri genellikle tek bir odak özelliğine indirgenir: Her yerel sistem, müşteri siparişlerini malzeme gereksinimlerine ve (yarı) mamul ürünlere dönüştüren bir optimizasyon kademesini temsil eder. Bu sistemler, emir alışverişi yoluyla ikili olarak bağlanır (Otto ve Kotzab, 2003).

Sistem dinamiği konusuna girmeden önce sistem düşüncesinden bahsetmek gerekir. Sistem düşüncesi, bir kümenin parçaları olan şeylerin birbirini nasıl etkilediğini anlama sürecidir. "Problemleri" belirli bir parçaya tepki vermek yerine genel bir sistemin parçaları olarak görerek problem çözme yaklaşımıdır (Russell, 2010). Sistem dinamiğininde içinde olduğu simülasyon yöntemi, tedarik zinciri performans göstergelerinin kontrol edilebilir faktörler ve çevresel faktörler karşısında nasıl tepki verdiğini açıklamak için önemli bir araçtır. Dolayısıyla simülasyon deneysel bir yöntemdir. Deneyler, farklı girdi değerleri ve bir karakutu olarak kabul edilen birkaç simülasyon modeli yapısı (çeşitli politikaları temsil eden vb.) ile yapılabilir (Spall, 2003).

Similasyona dayalı sistem dinamiği, sistemin trendlere nasıl tepki verdiğini ve davrandığını gözlemlemek için geri besleme döngüleri ve zaman gecikmeleri gibi çeşitli kontrol faktörlerini kullanır. Bir sistemin davranışları karmaşık ve dinamik olduğunda politika ve karar vericilere yardımcı olabilir (Aslani vd., 2014). Bununla birlikte sistem dinamiği modellemesi, zaman gecikmelerini ve geri besleme döngülerini hesaba katarak, karmaşık sistemlerin zaman içindeki temel davranışını anlamak için yararlıdır (Flynn vd., 2010).

Sistem dinamiği modelleri, ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi veya kesin veriler gerektirmediğinden, stratejik bir sistem kolayca modellenebilir ve simüle edilebilir. Kesin verilerin gerekmemesinin nedeni, sistem dinamiğinin geri besleme döngülerinin kombinasyonunun dinamik davranışına odaklanmasıdır. Bu, otomatik olarak yalnızca yapısal, uzun vadeli davranışın ilgi konusu olduğu ve bu nedenle sistem dinamiklerinin değişiklik yönetimi ve iş süreci yeniden mühendisliği için yararlı bir araç olduğu anlamına gelir (Ashayeri vd., 1998). Sistem dinamiği günümüzde pek çok farklı sektörde ve alanda uygulama alanı bulmuştur. Sistem dinamiği literatürü incelendiğinde yeni ihtiyaçlara cevap verme konusunda da etkin olarak kullanılabileceği görülmektedir. Kim (1999) sistem dinamiği yönteminde kullanılan terimleri stok, akış, döngü, nedensel döngü diyağramları (CLP), Feedback, yapısal diyağramlar vs. olarak açıklamıştır.

Tedarik zinciri yönetiminde Sistem Dinamiği Modellemesi üzerine yapılan mevcut araştırma, envanter kararı ve politika geliştirme, zaman sıkıştırma, talep büyütme, tedarik zinciri tasarımı ve entegrasyonu ve uluslararası tedarik zinciri yönetimine odaklanmaktadır (Angerhofer ve Angelis, 2000: 342). Tedarik zincirindeki girdi akışlarının bazı örnekleri üretim ve satışlardır. Tedarik zincirindeki bazı çıktı akış örnekleri, stoklar, doluluk oranları ve devam eden işlerdir (WIP). Sistem dinamiği, kontrolün, akışları (dolayısıyla stokları) değiştiren değişkenlerin (örneğin üretim ve satışlar) oranları değiştirilerek gerçekleştirildiğini varsayar. Aynı zamanda geri bildirim ilkesine dayalıdır, yani bir yönetici bir metrik için objektif bir değeri gerçek değerle karşılaştırır ve gerekirse düzeltici önlemler alır (Campuzano, ve Mula, 2011). Sistem dinamiği yaklaşımında, karmaşık sistemin işleyişini göstermek için geri besleme döngüsü kullanılır. Mutingi ve Mbohwa (2012) sistem perspektifinden talep arz faktörlerinin bulanık ve dinamik doğasını ele almak için bulanık teori ve sistem dinamiği simülasyonunu bütünleştirmişlerdir. Li vd. (2010) tedarik zincirinde yetenek limiti ile ilgili simülasyon araştırmasının eksikliğine gidermek ve bazı değerli bakış açılarını öne çıkarmak için tedarik zincirini sistem dinamiği yöntemiyle simüle etmişlerdir. Jeong ve Maday (1996) tipik bir çok kademeli üretim-dağıtım sisteminin dinamik davranışına ilişkin bu çalışma, sermaye ekipmanı, insan gücü, fabrika parti büyüklüğü vb. nedeniyle üretim hızının sınırlı olduğu dinamik sistemlerle ilgili bilgilerin sezgisel olarak anlaşılmasına odaklanmışlardır. Minegishi ve Thiel (2000) sistem dinamiklerinin, entegre bir gıda endüstrisinin karmaşık lojistik davranışına ilişkin bilginin geliştirilmesine nasıl katkıda bulunabileceğini araştırmışlardır. Otto ve Kotzab (2003), Tedarik zinciri yönetimi'nin (TZY) performansını ölçmek için TZY alanına en çok katkıda bulunan ana disiplinleri olan Sistem Dinamiği, Yöneylem Araştırması/Bilgi Teknolojisi, Lojistik, Pazarlama, Organizasyon ve Strateji kullanarak etkinlikleri incelemişler ve bu alternatiflerin hiçbirinin optimal bir yaklaşım olmadığı ve bunun yerine, TZY bütünsel gerekliliklerinden, farklı performans ölçütleri birleştirilmelidir sonucuna ulaşmışlardır. Tesfamariam ve Lindberg (2005), Sistem dinamiği modeli ve Analitik Ağ Süreci (ANP) kullanarak imalat sistem tasarımı uygulaması yapmışlardır. Bu uygulamada sistem dinamiği modeli, simüle edilebilecek faktörlerin nedensel ilişkilerini ve karşılıklı bağımlılığını yakalarken ANP, stratejik hedeflerle tutarlı performans hedeflerine yönelik tercihleri sağlamıştır. Campuzano vd. (2010) talep tahmininde üstel düzeltme yöntemi yerine tedarik zinciri simülasyonu için bulanık talep tahminlerine sahip bir sistem dinamiği modeli oluşturulmuşlar ve bulanık talep tahminlerini modellemek için bulanık sayılar kullanılmışlardır. Şenaras (2022) kargo lojistiğinde son günlerde sıklıkla kullanılan kargomat için sistem dinamiği modelini geliştirmiştir.

Sterman (2000) sistem dinamiği modelleme sürecini şu şekilde sıralamıştır.

- Problem Ekleme (Sınır Seçimi)

Tema Seçimi

Anahtar değişkenlerin Belirlenmesi

Zaman ufkunun belirlenmesi

- Dinamik Hipotez Formülasyonu

İlk hipotez üretimi

Endojen (İçsel) Etkilere Odaklanma:

Haritalama

Model sınır diyagramları,

Alt sistem diyagramları,

Nedensel döngü diyagramları,

Stok ve akış haritaları,

Politika yapısı diyagramları,

Diğer kolaylaştırma araçları.

- Simülasyon Modeli Formülasyonu

Yapının özellikleri (Spesifikasyon)

Tahmim

Test

- Test

Referans modlarla karşılaştırma:

Extrem durumlarda modelin sağlamlığının testi

Duyarlılık

Diğer testller

- Politika Önerisi ve Değerlendirme

Senaryo spesifikasyonu

Politika tasarımı

"Farzedelim...” analizi

Duyarlılık analizi

Politikaların etkileşimleri

YÖNTEM

Tedarik zinciri yönetiminde tedarikçi değerlemeden tutun da tedarikçi seçimine kadar pek çok süreç uygulanmaktadr. Bu süreçlerin tamamında karar verme sürecimize destek olan değişkenler veya bileşenler kullanılmaktadır.

Lambert vd. (2000) başarılı bir tedarik zinciri için aşağıdaki bileşenleri önermektedir:

• Planlama ve kontrol.

• Görevlerin ve faaliyetlerin nasıl yapılacağını tanımlayan iş yapısı.

• Organizasyon yapısı.

• Ürün akışı için tesislerin yapısı.

• Bilgi türünü ve ne sıklıkta güncellendiğini tanımlayan bilgi akışı için kurulumların yapısı.

• Kurumsal felsefe ve yönetim tekniklerine dayalı yönetim yöntemleri.

• Liderlik ve otorite yapısı.

• Paylaşılan ödüller ve riskler.

• Tutum ve kültür.

Campuzano ve Mula (2011) tedarik zinciri simülasyonu için gerekli veriler için şu şekilde bir gruplandırma yapmışlardır.

Tablo 1. Tedarik Zinciri Simülasyonu için Gerekli Veriler (Campuzano ve Mula, 2011)

Alan	Gerekli Veriler
Üretim Prosesi ve Zamanlaması	Üretim süreci verileri (işlem süresi, tedarik süreleri, hazırlık süreleri, her işlemdeki makine sayısı, alternatif rotalar). Program verileri (vardiyalar, tatiller, önleyici bakım). Makine verileri (makine sayısı, ortalama arıza süreleri, ortalama onarım süresi, alternatif kaynaklar, önleyici bakım süresi). Malzeme listeleri.
Stok Kontrol Politikası	Emniyet stoğu seviyeleri, sipariş noktaları. Nihai ürünlerin, hammaddelerin ve ara ürünlerin envanter seviyesi. Stokun üretim tesisindeki konumu.
Tedarikçi ve Lojistik	Tedarikçinin tedarik süresi. Tedarikçinin parti büyüklüğü. Tedarikçinin kapasitesi. Ufuk sağlar. Tedarik süresi.
Talep Servis Tarihi	Öncelik. Başlangıç ve bitiş tarihleri. talep modeli
Politikalar ve Stratejiler	Siparişler için kontrol politikaları. Hizmet politikaları.

Literatür uygulamaları incelendiğinde sistem dinamiği kullanılarak yapılan tedarik zinciri uygulamlarında pek çok farklı değişkenin kullanuldığı görülmüştür (Tablo 2).

Tablo 2. Tedarik Zinciri Simülasyonda Sistem Dinamiği Uygulamalrı (Yazar Tarafından Hazırlanmıştır)

Yazar	Yıl	Konu	Konu	Değişkenler	Sonuç
Ashayeri vd.	1998	Global business process re-engineering: a system dynamics-based approach	Edisko adlı bir dağıtım firmasında yeniden mühendislik inşaası için sistem dinamiği yaklaşımı	Kalite (ağırlık 0.39), esneklik (0.24), maliyet (0.20) ve teslim süresidir (0.17).	(1) Üretim kapasitesinin artması (yapısal bir değişiklik) istikrarlı bir tedarik zincirini garanti etmez. Görünüşe göre sistem dengeden çıktığında, gecikmiş geri bildirim süreçlerinden kaynaklanan dinamik bir süreç başlatılıyor. Belirsiz talep kalıpları veya güvenilir olmayan tahminlerle, sürekli olarak yeni bir dürtü verilir ve sistem kararsız kalır. (2) Toplam teslim süresi ne kadar yüksek olursa, istikrarsızlık derecesi o kadar büyük olur. Bu, manuel müdahaleye kadar sapmaya bile yol açabilir. (3) Yeterli üretim kapasitesi, istikrarlı bir tedarik zincirini garanti etmese de, tam kapasite planlaması felakettir. Talepteki küçük değişikliklerin çok büyük bir etkisi vardır. Üretilemeyen net ihtiyaçlar bir sonraki aya kayar. Teslimat güvenilirliği düşüyor. (4) Yapısal olarak çok yüksek bir tahmin, her ay gerçek elden çıkarmalarda farklılıklara neden olur. Üretim programı, üretim çalışması sırasında ayarlanmalıdır, bu da kalıcı olarak daha düşük teslimat güvenilirliği ile sonuçlanır.
Campuzano vd.	2020	Fuzzy estimations and system dynamics for improving supply chains	İki aşamalı, tek parçalı, çok dönemli bir tedarik zincirinde üstel düzeltmeye dayalı talep tahminleri yerine bulanık talep tahminlerinin davranışını değerlendiriyoruz. Tedarik zinciri simülasyonu için bulanık talep tahminlerine sahip bir sistem dinamiği modeli oluşturulmuştur.	(a) Nihai müşteri talepleri ve talepleri bir seviyeden hemen yukarı yönde yer alan seviyeye doğru. Normal dağılım, son müşteri talep sinyalini oluşturmak için kullanılır., (b) Kesin siparişler (üretici). (c) Birikmiş siparişler (üretici). (d) Eldeki envanter (üretici). (e) Talep tahmini (üretici). Üstel yumuşatma kullanılarak tahminler yapılmıştır. (f) Envanter konumu (üretici). Envanter pozisyonu, net stok artı siparişe (verilen ancak henüz teslim alınmayan siparişler) eşittir ve net stok, aşağıdaki ilişki ile tanımlanan eldeki stok eksi birikmiş iş yüküne eşittir. (g) İmalatçıya verilen siparişler (üretici seviyesi), (h) Üretim sağlama süresi (üretici). (i) Sipariş üzerine ürünler (üretici). (j) Üretim kapasitesi (üretici). (k) Doluluk oranı (üretici).	Sayısal bir örnekle, kırbaç etkisinin ve envanter varyansının (NSamp) amplifikasyonunun etkili bir şekilde azaltılabileceğini göstermiştir.
Lİ vd.	2010	System Dynamic Simulation Approach for Supply Chain with Capability Limit	Kapasite sınırına ilişkin simülasyon araştırmasının eksikliğine göre, bazı değerli bakış açılarını öne çıkarmak için tedarik zincirini sistem dinamiği yöntemiyle simüle etmektedir.	OrderM: üreticinin tedarikçiden mallar için hammadde sipariş etme oranı (Akış). GMT: Hammadde siparişinin gecikmesi. OnM: tedarikçiden üreticiye giden rotadaki hammadde sipariş stoğu (Stok veya Düzey). ComeM: Üreticiye gelen hammadde oranı (Akış). CMT: Hammaddelerin imalatçıya giden yolda taşınmasındaki gecikme. CML: üretici için taşıma kapasitesi sınırı. PM: Üretici için üretilen mal stoğu (Stok veya Seviye). ProdM: üreticinin malları ürettiği oran (Akış). PMT: Malların üretilmesindeki gecikme. PML: üretim kapasitesinin sınırı. InventM: üreticinin envanter düzeyi (Stok veya Düzey). OrderR: perakendecinin malları üreticiden gerçekten sipariş ettiği oran (Akış). GRT: mal siparişinin gecikmesi. OnR: Üreticiden perakendeciye giden yoldaki mal sipariş stoğu (Stok veya Düzey). ComeR: Malların perakendeciye gelme oranı (Akış). CRT: Güzergâh üzerindeki malların perakendeciye taşınmasındaki gecikme. CRL: perakendeci için taşıma kapasitesi sınırı. InventR: perakendecinin envanter seviyesi (Stok veya Seviye). Satış: müşteriye mal satma oranı (Akış). Talep: Müşterinin talebi. FR: perakendeci için mal satışının tahmini değeri. SafR: perakendeci için güvenlik katsayısı. GR: perakendeci için sipariş değeri. FM: üretici için mal satışının tahmini değeri. SafM: üretici için güvenlik katsayısı. GM: üretici için sipariş değeri.	Bazı değerli sonuçlar şu şekildedir: (1) satış miktarı, müşteri memnuniyeti, stok düzeyi vb. farklı aralıklarda dalgalanabilen tedarik zincirinin işleyişi üzerinde kapasite sınırının büyük bir etkisi vardır; (2) kapasite sınırı üst eşiğe geldiğinde, neden olduğu etkiler ortadan kalkabilir; (3) taşıma ve üretim gibi eşik altındaki kapasite limitlerine yapılan yatırım, daha büyük karlar getirebilir ve limit değişikliğinin neden olduğu karlar bazen dolaylı olsa da, tam değer simülasyon yoluyla hesaplanabilir; (4) kapasite sınırının iyileştirilmesi tüm tedarik zinciri üzerinde iyi bir etkiye sahip olabilir, bazen diğerleri için yatırım yapmak bir işletmenin kendisi için büyük karlar getirebilir.

Pierreval vd	2007	A continuous simulation approach for supply chains in the automotive industry	Burada, tedarik zincirinin "makroskobik" modellerini gerektiren orta veya uzun vadeli karar sorunlarıyla ilgilenilmiştir. Bu seviyelerde, tedarik zincirinde dolaşan sayısız parçanın bireysel akışlarının temsili oldukça zor olduğundan, dikkate alınan hedefler göz önüne alındığında, sürekli bir dünya görüşü seçilmiştir Önerilen yaklaşım aslında otomotiv endüstrisindeki büyük bir Fransız şirketine uygulanmaktadır. Bu makalede sunulan tedarik zinciri, iki farklı üretim alanında bulunan mevcut beş fabrikadan oluşmaktadır.	Hammadde için bekleme, hammadde için siparişi, maksimum üretim hızı, nakliye emri, ham stok seviyesi, tüketim durumu, WIP Nakliye, stoğa varış, ham, sevkiyatı sonlandırma, nakliye takvimi, ulaşım süresi, üretimin sonlanması	Sonuçlar, elde edilebilecek somut faydaları göstermektedir. Çeşitli araştırma yönergeleri önerilmektedir.
Towill vd.	1992	Industrial Dynamics Simulation Models in the Design of Supply Chains	Tedarik zincirlerinin işleyişini gözden geçiriyor ve hem üretim oranlarında hem de stok seviyelerindeki dalgalanmaları hafifletme etkisine sahip olan talep artışını azaltmanın yolları hakkında bazı basit sonuçlara varmak.	AI: Envanter için sabit AL: Fabrikada kapasite sınırını belirten sabit CP: İşlemdeki büro siparişleri DC: Büro gecikmesi DF: Emir doldurmada gecikme (değişken) DH: Minimum işlem süresi nedeniyle gecikme DI: Envanter/boru hattı ayarlamasında gecikme DM: Sipariş postalamada gecikme DP: Üretim sağlama süresinde gecikme DR: Düzeltme taleplerinde gecikme DT: Malların nakliyede gecikmesi DU: Karşılanmayan siparişlerdeki ortalama gecikme IA: Gerçek envanter Kimlik: İstenen envanter LA: Aktarım halindeki fiili boru hattı siparişleri LD: Aktarmada istenen boru hattı siparişleri MD: Üretim oranı kararı MT: Taşınan malzemeler MO: Üretim siparişleri MW: İstenen üretim oranı NI: Negatif envanter sınırı oranı PM: Posta ile satın alma siparişleri PD: Satın alma oranı kararı Not: Satınalma siparişleri gönderildi OP: Üretimdeki siparişler RR: Talep (siparişler) alındı RS: Talep (siparişler) düzeltildi SR: Sevkiyat envanterde alındı SS: Sevkiyat gönderildi ST: Nakliye ücreti denendi BM: Karşılanmayan siparişler normal UO: Karşılanmayan siparişler GI: Yumuşatma işlevi G2: İşlem hattı, stoklama ve sipariş politikaları (sabit)	Önerilen tedarik zincirlerinin bir simülasyon modelini kullanarak, bu farklı stratejiler karşılaştırılabilir ve maliyetlendirilebilir ve belirli bir örnekte iyileştirmelerin nasıl yapılabileceğini gösterilmiştir. Tedarik zincirindeki ana "oyuncu" olası iyileştirme alanlarının tümünü genel olarak uygulamak istese de, finansın pratik sınırlamaları daha seçici bir yaklaşımın kullanılmasını ve net bir öncelikler listesinin oluşturulmasını gerektirebilir.
Minegishi ve Thiel	2000	System dynamics modeling and simulation of a particular food supply chain	Sistem dinamiklerinin, bütünleşmiş bir gıda endüstrisinin karmaşık lojistik davranışına ilişkin bilginin geliştirilmesine nasıl katkıda bulunabileceğini göstermektir.	MPS: ana üretim programı (adet); AvgeTendSales: satışların ortalama eğilimi (adet/gün). Başlangıç Satış Oranı: simülasyonun başlangıcındaki satış oranı değeri (adet/gün). Mevsim Var: mevsimsel değişim (%). PDR: kanatlı ölüm oranı (%) . A-PDR: beklenen kanatlı ölüm oranı (%). CorrMPS: MPS'nin gerçek sipariş oranının (adet) gözlemlenmesinden düzeltilmesi. SMTH 1: birinci sınıf yumuşatma gecikmesi Satış Yükselme Oranı: satışların yükselme oranı. MovAvgeVariat: MPS ile gerçek sipariş oranı (adet) arasındaki değişkenlerin hareketli ortalaması. Bütün Siparişler: Bütün piliç ve oymalı ürün siparişlerini temsil eden mevcut siparişlerin tamamı (adet) Gecikme: kanatlı üreme süresi Nihai Oyma Oranı: İlk oranın düzeltilmesinden ve gerçek oyulmuş sipariş oranıyla karşılaştırılmasından sonra nihai oyma oranı. Init Forecast Carv Rate: ilk tahmin oyma oranı. Arzu Edilen Oyma Oranı: gerçek sipariş oranının gözlemlenmesinden elde edilen arzu edilen oyma oranı. Avai lChicken: MPS tarafından sunulan tavuk. SMTH 3: üçüncü sınıf yumuşatma gecikmesi. Gerçek Sipariş Oranı: n ürünün gerçek sipariş oranı; Düzgün Karşılanmayan Siparişler: maksimum düzeltilmiş "karşılanmayan siparişler" (n ürün arasında) MinStock: n oyulmuş ürün arasındaki minimum envanter seviyesi ANAHTAR: Düzgün Karşılanmayan Siparişler > Min-Stok ise 1, aksi takdirde 0. MarketInfuence (MI): taşerona verilen siparişlerin yerine getirilme	İlk olarak, kısa vadede şirket, müşteri siparişlerinin çektiği bir malzeme akışı, kısa teslimat süreleri ve iyi ürün kalitesi kullanarak faaliyet göstermektedir. İkinci olarak, 50 günlük indirgenemez bir ufukta, şirket sonraki faaliyetlerde tavuk oyma işlemi için gerekli olan ham maddeyi üretmek zorundadır. Bu tür bir şirket, kendi zincir seviyesine "dikey" olarak bütünleşmiştir ve bu nedenle kararların tutarlılığını iki çizelgeleme seviyesinde yönetmek zorundadır. Bu genel simülasyon modeli, örneğin, kümes hayvanı yetiştirme programı gibi farklı politikaların etkisini incelemeyi ve müşteri talebinde ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalan tedarik zincirlerindeki istikrarsızlık ve sistem kontrollerini göstermeyi mümkün kılmıştır.

				oranı (%) TotNFO: karşılanmayan siparişlerin toplamı (adet) NotFulfillOrdersx: bitmiş ürün x'in yerine getirilmeyen siparişleri (adet); LimOrders: dış taşeron kuruluşun talebin tamamını karşılayamadığı sipariş miktarı (adet); LimOrdersBase: Simülasyonun başlangıcındaki LimCom (adet)	
Mutingi ve. Mbohwa	2012	Fuzzy System Dynamıcs Sımulatıon For Manufacturıng Supply Chaın Systems Wıth Uncertaın Demand	Talebe dayalı bir üretim tedarik zinciri sisteminde, belirsiz bir talebin varlığı ciddi bir endişe nedenidir. Mevcut çalışma, sistem perspektifinden talep-arz faktörlerinin bulanık ve dinamik doğasını ele almak için bulanık teori ve sistem dinamiği simülasyonunu birleştirir. Sistem performansını değerlendirmek için bir dizi performans indeksi tanımlanmıştır. Tipik talep senaryolarına dayalı olarak, karşılaştırmalı simülasyon deneyleri, temel senaryo bir kıyaslama noktası olarak kullanılarak gerçekleştirilmiştir.	Sipariş Oranı. Teslim gecikmesi. Gecikmeyi Algılama Süresi, birikmiş iş, kapasite kullanımı, Gemi Oranı, Algılanan GecikmeTeslimat Hedefi, kapasite basıncı, Kapasite, istenen kapasite	Simülasyon sonuçları bulanık sistem dinamiği yaklaşımının faydasını göstermektedir: (a) yaklaşım, bulanık talebe sahip bir tedarik zincirinin gerçek dünyadaki resmini temsil eder, (b) tedarik zinciri sistemi, dinamik bulanık politikalar altında daha iyi performans gösterir ve (c) hesaplamalı "what-if analizi", dinamik bulanık tabanlı politikaların, çalkantılı talep durumlarında bile geleneksel kesin kurallardan daha sağlam olduğunu gösterdi. Bu çalışmada daha fazla yönetim anlayışı ve pratik değerlendirmeler sunulmaktadır.
Şenaras	2022	Kargo lojistik yönetiminde sistem dinamiği modeli	Kargo lojistiğinde son günlerde sıklıkla kullanılan kargomat için sistem dinamiği modelinin geliştirilmesidir.	Yeni kargo, iade kargo, kurye, kargo geliş, kargomat kapasitesi, teslim alma	Bu çalışmada, son zamanlarda sıklıkla kullanılmaya başlanan kargomatların stok yönetimine ilişkin bir Sistem Dinamiği modeli geliştirilmiştir.
Fan vd.	2010	A system dynamics modeling approach for a military weapon maintenance supply system	Bu araştırma, bir askeri silah bakım ikmal sisteminde neden olan kamçı etkisini incelemek için sistem dinamiği yaklaşımı kullanan bir simülasyon modeli geliştirmektedir.	Bakım Toplam silah sayısı, Silah Yaşam döngüsü, Toplam Bakım Süresi, İnsan kaynağı Zaman, Silahların Bakımı Başarılı, Yeni silah, Sıra dışı silahlar, İnsan kaynakları maliyeti, Tutar maliyeti, Otomatik Ekipman Düzenleme Olasılığı, Otomatik Ekipman çalışma süresi, Seri çalışan, İnsan kaynakları	Bu araştırma, bu sistem ortamı sorunlarını simüle etmek için sistem dinamiklerini kullanır ve askeri tedarik zinciri ikmal sisteminde sistem verimliliğini ve etkinliğini artırabilecek stratejiler geliştirir. Bu araştırma, askeri silah bakım tedarik sistemindeki en büyük sorunun insan kaynakları verimsizliği olduğunu ve örgütsel yeniden yapılanma gibi bazı çözümlerin sistemin kamçı etkisini azaltabileceğini ve genel sistem performansını iyileştirebileceğini ortaya koymaktadır.
Çil vd.	2018	Bir tekstil firmasında satış tahminleri üzerinden emniyet stoğu gün sayısının sistem dinamiği yaklaşımıyla belirlenmesi	Satış miktarları üzerinden nasıl bir emniyet stoğu politikası belirlenmesi gerektiği, bu sistemin ne gibi dinamiklerden etkilendiğinin tespitleri yapılmış ve öngörülerde bulunulmuştur	Üretim süresi, üretim miktarı, stpk girişi, bitmiş ürün stoğu, satılmayı bekleyen, ürün miktarı, gerçek stok, sevkiyat, hedeflenen üretim miktarı, karşılanmayı bekleyen sipariş, sipariş gönderme, satış tahmini, bekleme süresi, sipariş girişi müşteri talebi	Bir tekstil firması için nedensel döngü diyagramı geliştirilmiştir. Bu firmanın emniyet stoğu bekleme süresini sistem dinamiği yaklaşımıyla simüle ederek stok politikası ortaya konulmuştur.
Orji ve Wei	2015	An innovative integration of fuzzylogic and systems dynamics in sustainable supplier selection: A case on manufacturing industry	Bu çalışma, daha güvenilir ve sorumlu bir karar destek sistemi ile sonuçlanan sistem dinamiği simülasyon modelleme tekniği ile bulanık ortamdaki tedarikçi davranışı hakkındaki bilgileri entegre eden yeni bir modelleme yaklaşımı sunmaktadır.	İş güvenliği, çevresel yeterlilikler, politikaya saygı, bilgi ifşası, yeşil tasarım ve kalite	Farklı tedarikçilerin sürdürülebilirliğe yatırım oranlarındaki artışın, tedarikçilerin toplam sürdürülebilirlik performanslarında üstel bir artışa neden olduğunu göstermektedir. Ayrıca tedarikçilerin toplam performansındaki büyüme oranı, yaklaşık 12 ay sonra sürdürülebilirliğe yaptıkları yatırım oranını aşıyor. Sistem dinamiği modelinden elde edilen sonuçları karşılaştırmak için dinamik bir çok kriterli karar verme modeli sunulmuştur.

Yeğengil vd.	2011	Örnek Bir Tedarik Zincirinin Sistem Dinamikleri Yaklaşımı İle Modellenmesi	Bu çalışmada, tedarik zinciri sisteminde stok yönetimi "sistem dinamikleri" yaklaşımı kullanılarak Matlab/Simulink ortamında modellenmiş ve geleneksel stok modellerine ilave olarak yeni bir "kesikli zaman sürekli gözden geçirmeli" stok yönteminin geliştirilmesi üzerinde çalışılmıştır.	Talep, Gelen sipariş, Tenis Stoku, Alım emri, Sipariş Miktarı	Tedarik zinciri sisteminde stok yönetimi "sistem dinamikleri" yaklaşımı kullanılarak Simulink ortamında modellenmiş ve geleneksel stok modellerine ilave olarak yeni bir "kesikli zaman sürekli gözden geçirmeli" stok yönteminin geliştirilmesi üzerinde çalışılmıştır. Bir klasik kontrol yöntemi olan "PID kontrol " yönteminin bağımsız bir stok modeli olarak kullanılması üzerinde çalışılmıştır. Çok kademeli Tedarik Zinciri modelinde PID politikası Enk-Enb ve Ekonomik Sipariş Miktarı stok politikaları ile karşılaştırılmıştır

Bu nicel bileşenlerin yanında subjektif değerlendirmeleri içeren nitel değerlendirme bileşenlerinden de söz edilmektedir. Bunlar müşteri memnuniyeti (sipariş öncesi, sipariş sırasında ve siparişten sonra (Christopher, 1998), esneklik, malzeme ve bilgi akış entegrasyonu, etkin risk yönetimi, tedarikçi performansı vs. Bu bileşenler her ne kadar subjektif değerlendirme ölçütleri olsalar da farklı nicel yöntemler ile sayısallaştılabilmektedir (Örneğin Bulanık mantık).

TARTIŞMA SONUÇ

Bu çalışmada tedarik zinciri yönetilirken alınacak kararların daha etkin olabilmesi için sistem dinamiği similasyon yönteminin uygulamaları incelenmiştir. Araştırma için web of science ve google akademik sayfalarındaki makaleler incelenmiştir. Bu şekilde sistem dinamiği similasyonu tedarik zinciri yönetimi alanlarında uygulanırken anahtar değişkenlerinin meydana gelen değişim ve evrilme incelenebilmiştir. Genel olarak miktar, termin tarihi, kalite, esneklik gibi ana anahtar değişkenler kullanılmıştır. Farklı düzeylerde stok miktarları, talep miktarları, gecikmeler, farklı ifadeleri içeren oranlar da alt anahtar değişkenlerolarak kullanılmıştır. Uygulamada dinamik sistemlerin modellenmesi için MATLAB, Simulink gibi paket programlar ile similasyon çalıştırılmaktadır.

Bu araştırma sonucunda, tedarik zinciri yönetiminin doğası çok farklı, karmaşık, çift yönlü nedensellik ilişkisi içeren anahtar faktörleri barındırdığından karmaşık ve zor karar süreçlerinde sistem dinamiği yaklaşımının etkin bir şekilde kullanılabildiği sonucuna ulaşılmıştır. İlerleyen dönemlerde farki anahtar fakörler veya değişkenlerin karar sürecine etki düzeylerinin ortaya konulabilmesi için farklı karar verme yöntemleri ile birleştirilerek sistem dinamiği uygulamaları incelenebilir.

KAYNAKÇA

Angerhofer B.J., Angelis M.C. (2000). System dynamics modelling in supply chain management: research view, ed. by Joines et al. In: Proceedings of the 2000 Winter Simulation Conference, Orlando, 342–351.

Ashayeri J., Keij R., Bröker A., 1998. Global business process re-engineering: A system dynamics based approach. Int. J. Oper. Prod. Manage. 18, 817–831.

Aslani A., Helo P., Naaranoja M., 2014, Role of renewable energy policies in energy dependency in Finland: System dynamics approach. Appl Energy, 113(Supplement C):758–65. http://dx.doi.org/10.1016/j.apenergy.2013.08.015.

Campuzano F., Mula J., Peidro D. (2010). Fuzzy estimations and system dynamics for improving supply chains. Fuzzy. Set. Syst. 156, 1530–1542.

Campuzano F. ve Mula J. (2011). Supply Chain Simulation A System Dynamics Approach for Improving Performance Springer: Verlag London.

Christopher M. (1998). Logistics and Supply Chain Management: Strategies for Reducing Costs and Improving Service, Prentice Hall, Financial Times, London.

Fan, C. Y., Fan, P. S., & Chang, P. C. (2010). A system dynamics modelling approach for a military weapon maintenance supply system. International Journal of Production Economics, 128, 457–469

Flynn H. vs (2010). System Dynamics Modeling of the Massachusetts SREC Market. Sustainability 2010, 2, 2746-2761; doi:10.3390/su2092746

Forrester J. W., (1961). *Industrial dynamics*, Cambridge: MIT Press.

Jeongand S. ve Maday C. J. (1996). Dynamic information control for multiechelon production-distribution systems with constrained production capacity, System Dynamics Review, 12, 331-343.

Kim D. H. (1999). Introduction to Systems Thinking. 1999 by Pegasus Communications, Inc.

Koot M., Mes M. R.K., Iacob M.E. (2021). A systematic literature review of supply chain decision making supported by the Internet of Things and Big Data AnalyticsComputers & Industrial Engineering, 154, 107076. https://doi.org/10.1016/j.cie.2020.107076.

Lambert D.M., Cooper, M.C. (2000). Issues in supply chain management. Ind. Marke Manag. 29, 65–83 (2000)

Li J., Zhai J., Chen Y., Liu S. (2010). System dynamic simulation approach for supply chain with capability limit. JCP, 7:1125–1132.

Minegishi S., Thiel D. (2000). System dynamics modeling and simulation of a particular food supply chain Simulation Practice and Theory, 8 (5), 321–339.

Mutingi M, Mbohwa C. (2012). Fuzzy system dynamics simulation for manufacturing supply chain systems with uncertain demand. In: CIE42 Proceedings of the International Conference on Computers and Industrial Engineering. South Africa; 292-304.

Orji I.J. ve S. Wei, (2015), An innovative integration of fuzzy-logic and systems dynamics in sustainable supplier selection: A case on manufacturing industry, Computers & Industrial Engineering, 88, 1-12.

Otto A. ve Kotzab H. (2003). Does supply chain management really pay? Six perspectives to measure the performance of managing a supply chain. Eur. J. Oper. Res., 144, 306–320

Pierreval H., Bruniaux R., Caux. C. 82007).A continuous simulation approach for supply chains in the automotive industry". Simulation Modelling Practice and Theory. 15(2),185-198.

Riddals, C. E., Bennett, S., & Tipi, N. S. (2000). Modelling the dynamics of supply chains. International Journal of Systems Science, 31(8), 969–976. https://doi.org/10.1080/002077200412122

Russell L. Ackoff (2010). Systems thinking for curious managers. Triarchy Press; ISBN: 978-0-9562631-5-5

Tesfamariam D. ve Lindberg B., 2005. , Aggregate analysis of manufacturing systems using system dynamics and ANP. Comput. Ind. Eng. 49, 98–117

Sarimveis, H., Patrinos, P., Tarantilis, C. D., & Kiranoudis, C. T. (2008). Dynamic modeling and control of supply chain systems: A review. Computers & Operations Research, 35, 3530–3561. https://doi.org/10.1016/j.cor.2007.01.017.

Sterman J. (2000). Business dynamics: systems thinking and modeling for a complex world, McGraw-Hill Higher Education: United States of America.

Sherif, A. M. (2005). Industrial viewpoint. Can systems dynamics be effective in modelling dynamic business systems? Bus. Process. Manag. J., 11, 612–615.

Şenaras A. E., 2022. Kargo lojistik yönetiminde sistem dinamiği modeli, Journal of Life Economics. 9(4): 255-261, 10.15637/jlecon.9.4.04.

Spall J.C. (2003). Introduction to Stochastic Search and Optimization: Estimation, Simulation and Control, Wiley, Hoboken, New Jersey.

Towill D.R., Naim N.M., Wikner J. (1992). Industrial dynamics simulation models in the design of supply chains", International Journal of Physical Distribution and Logistics Management, 22 (5). 3– 13.

Yegengil M., Arslan H. ve Sevinç A. (2011). Örnek Bir Tedarik Zincirinin Sistem Dinamikleri Yaklaşımı İle Modellenmesi, International Journal of Research and Development, 3(1), 1-10.

İCTIMAI PROSESLƏRDƏ IŞTIRAK ZAMANI SOSIAL MEDIANIN FUNKSIYALARI VƏ MEYDANA ÇIXAN ÇƏTINLIKLƏR

FUNCTIONS OF SOCIAL MEDIA AND CHALLENGES ARISING WHEN PARTICIPATING IN PUBLIC PROCESSES

Dr. Elnarə ALLAHVERDİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Sosial media platformalarından istifadə ayrı-ayrı fərdlərə, qruplara həm ümumi maraq dairələrini, həm də öz etiraz və narazılıqlarını bildirmək üçün vahid tribuna yaradıb. Sosial medianın insan fəaliyyətinə təsiri onların cəmiyyətdə gedən proseslərdə iştirakına mütənasibliyi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Bu platforma informasiya mübadiləsi, ictimai rəyin öyrənilməsi, vətəndaş cəmiyyətində iştirak səviyyəsi və vətəndaşların öz səslərini hakim dairələrə çatdırması baxımından mühüm vasitə hesab olunur. Eyni zamanda, sosial media platformasının əks təsirləri barədə müzakirələr də geniş vüsət almaqdadır. Sosial mediadan ünsiyyət və iştiraka təşviqetmə amili kimi istifadə ilə yanaşı, onun duyğu və qavrayışın yayılması vasitəsi kimi ifadə imkanları barədə mülahizələr irəli sürülür. Bu platformadan istifadə zamanı informasiya yayımında qərəzli münasibət, rəy və fikirlərin qütbləşməsi, dezinformasiyaların yayılması kimi bir sıra problemlərin mövcudluğu iddia olunmaqdadır. Sosial medianın xüsusiyyətləri və problemləri ilə media və kommunikasiya tədqiqatları, sosiologiya, psixologiya və siyasət elmləri kimi bir çox elm sahələri məşğul olur.

Sosial medianın bir sıra dəstək funksiyaları əməkdaşlıq proseslərinin müxtəlif mərhələlərinə təsirsiz ötüşmür. Məsələn, qiymətləndirmə və planlaşdırma mərhələsində vətəndaşların iştirakını təmin etmə, yerli və xarici informasiyalardan istifadə və rəy formalaşdırma kimi imkanlar meydana çıxır. Eyni zamanda, növbəti mərhələlərdə birgə fəaliyyətə dəstək verən yeni sosial kapitalın yaradılmasına xidmət edən sosial şəbəkələr formalaşa bilir.

Vətəndaşın təhsil alma mərhələsində sosial media platformaları ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə yaradaraq maraqlara uyğun perspektivlər barədə məlumat mübadiləsi həyata keçirir.

Müəyyən məsələlər barədə müzakirələrin aparılması və həlli yollarının tapılması mərhələsində sosial mediadan planlaşdırma kontekstlərində istifadə imkanı mövcuddur. Konkret təkliflərə qarşı çıxmaq, kollektiv fəaliyyəti təşkil etmək üçün yerli icmalar və vətəndaş cəmiyyətləri tərəfindən sosial media platformaları aktiv istifadə olunur.

Vətəndaşların icra prosesləri barədə məlumatlandırılması mərhələsində sosial media yerli sakinlər və icra nümayəndələri arasında mühüm ünsiyyət vasitəsinə çevrilə bilir. Bu zaman ölkədə həyata keçirilən rəqəmsal texnologiya mərhələsinə keçid bu prosesi xeyli sadələşdirmişdir. İcra məsələləri barədə mütəmadi verilən məlumatlar müəyyən layihələrdə baş verə biləcək münaqişə risklərini azaldır.

Ümumiyyətlə sosial media və rəqəmsal vasitələrdən istifadə genişləndikcə vətəndaşlar, vətəndaş cəmiyyəti, hökumət və digər aktorlar arasında qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət üçün böyük imkanlar açılır. Sosial medianın qərəzli yanaşma, özünüsenzura və qütbləşmə kimi mənfi təsirləri isə konkret fəaliyyətlər real məkanda təzahür etdiyi zaman ortaya çıxır. Sosial ədalətsizlik və ya digər çətin situasiyalarda sosial media kütlənin hiss və emosiyalarını ifadə etmək üçün ictimai məkan təqdim edir. Sosial medianın əməkdaşlıq prosesində kommunikativ və ya mübahisəli yanaşmalara təsirini anlamaq geniş tədqiqat fəaliyyəti tələb etməkdədir.

İPƏK YOLU ÖLKƏLƏRİNDƏ SİYASİ SOSİALLAŞMA PROSESİ

THE PROCESS OF POLITICAL SOCIALIZATION IN THE SILK ROAD COUNTRIES

ПРОЦЕСС ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ В СТРАНАХ ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Kamran VƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində cəmiyyətin siyasi sosiallaşması siyasi mədəniyyətin tərkib hissəsi olub şəxsiyyətin sosiuma tam hüquqla daxil olmasını səciyyələndirir. Bugünkü Azərbaycan cəmiyyətində gənc nəslin siyasi sosiallaşması ictimai –siyasi xarekterli problemlərin mövcudluğu onlarda tolerantlığı ,vətəndaşlıq mövqeyini və vətənpərvərliyi formalaşdıran güclü amillərdəndir. Məqalədə məhz siyasi sosiallaşma prosesində dəyərlərin rolu araşdırılmışdır. Müəllif haqlı olaraq bu nəticəyə gəlmişdir ki ,siyasi sosiallaşma idrakın emosional –hissi qiymətləndirici və davranış elementlərinin məzmununun mənimsənilməsi prosesidir .Müəllif məhz bu prosesdə dəyərlərin rolunu təhlil prizmasına gətirərək bu nəticəyə gəlmişdir ki ,Azərbaycanda qloballaşma şəraitində siyasi sosiallaşmanın perspektivləri cəmiyyətin demokratik dəyərləri mənimsəmə prosesindən asılıdır.

İnsan və cəmiyyətin siyasi həyatı siyasi varlığın praktiki ,mənəvi,hissi, emosional predmet formalarından ibarətdir . Müəllif məqalədə müasir qloballaşma şəraitində siyasi həyatın strukturunu şərh etmişdir. O , bu nəticəyə gəlmişdir ki, siyasi həyat anlayışı konkret dövrün ,ölkənin,cəmiyyətin siyasi və sosial şəraitini, siniflərin, sosial təbəqələrin , qrupların , ayrı – ayrı insanların fəaliyyətlərini və siyasi davranışlarını ümumi şəkildə özündə birləşdirir. Eyni zamanda "siyasi həyat "anlayışı sintezlilik (siyasi və adi həyatın sintezi)siyasi sahə ilə müqayisədə adi və qnoseoloji qavrayış səviyyəsini, ekzistensial resursluğu, konkretliliyi və çoxcəhətliliyi özündə əks etdirir .

Məqalədə müasir hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti şəraitində siyasi şüurun formalaşması problemi təhlil edilmişdir.

Tədqiqatda qeyd edilmişdir ki , müasir demokratik proseslər şəraitində siyasi şüurun praktik problemlərinin həlli yollarını müəyyən etmək ,bu ideyaları Azərbaycanın siyasi şüuru və reallığının tərkib hissəsinə çevirmək olduqca vacibdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, demokratik şəraitdə siyasi şüurun formalaşmasına maddi həyat şəraiti ilə yanaşı , siyasi mədəniyyət, siyasi sistem ,kütləvi informasiya və informasiya kommunikasiya texnologiyaları da ciddi təsir göstərir .

Açar sözlər : şəxsiyyət , millət , siyasət , dəyər , mənafe , cəmiyyət

Summary

In the modern era, the political socialization of the society is an integral part of the political culture and characterizes the individuals full right access to society

The political socialization of the younger generation in the present-day Azerbaijani society, and the existence of social-political problems is one of the strongest

Factors that shapes tolerance, civic stance and patriotism. The role of values in the political socialization process has been investigated in the article. The author has justly come to the conclusion that political socialization is a process of mastering emotional and behavioral elements of cognition. The author analyzes and points out the role of values in this process, thus concluding that the prospects of political socialization in Azerbaijan depend on the process of gaining democratic values of society.

The political life of human and society consists of the practical, spiritual and emotional forms of political existence. The author has commented on the structure of political life in the context of modern globalization. He concluded that the concept of political life generally combines the political and social conditions of a particular period, country, society, and also the activities and political behaviors of individual people, classes, social layers and groups in itself.

At the same time, the notion of "political life" synthesis (synthesis of political and ordinary life) reflects the usual and gnoseological perception level, the existential resource, concreteness and multiculturalism compared to the political sphere. The article analyzes how political consciousness is developing under the conditions of modern legal state and civil society. According to the study, in the context of modern democratic processes, it is essential to identify ways of solving practical problems of political consciousness and to make these ideas part of Azerbaijan's political consciousness and reality. The author goes on to emphasize that in democratic conditions the development of political consciousness is influenced not only by the standard of living but also by political culture, political system, mass information as well as information communication technologies.

Key words: personality, nation, politics, values, interest, society

Резюме

В современную эпоху политическая социализация общества является неотъемлемой частью политической культуры и характеризует вхождение личности полноправным членом в социум. Политическая социализация молодого поколения в современном азербайджанском обществе является мощным фактором, формирующим в нем толерантность, гражданскую позицию и патриотизм. В статье изучается именно роль ценностей в процессе политической социализации. Автор в ней пришел к выводу, что политизация - это процесс овладения эмоциональными и поведенческими элементами познания. Автор указывает на роль ценностей в этом процессе, заключая таким образом, что перспективы политической социализации в Азербайджане зависят от процесса завоевания демократических ценностей общества.

Политическая жизнь человека и общества состоит из практических, духовных и эмоциональных форм политического существования. Автор описывает структуру политической жизни в условиях современной глобализации. Он приходит к выводу о том, что понятие политической жизни включает в себя политические и социальные

условия конкретного периода, страны, общества, политическую деятельность и политическое поведение классов, социальных слоев и групп, отдельных людей в целом. Понятие политическая жизни также отражает в себе синтез политической и обычной жизни, по сравнению с политической сферой уровень обычного и гносеологического восприятия, экзистенциальный ресурс, конкретность и многоаспектность.

В статье анализируется проблема формирования политического сознания в условиях современного правового государства и гражданского общества. В исследовании отмечается, что в контексте современных демократических процессов крайне важно определить пути решения практических проблем политического сознания и сделать эти идеи неотъемлемой частью политического сознания и реальности Азербайджана. Автор отметил, что в демократических условиях формирование политического сознания наряду с материально-бытовыми условиями жизни также оказывает значительное влияние на политическую культуру, политическую систему, массовую информацию и *информационно-коммуникационные технологии.*

Ключевые слова: личность, нация, политика, значения, интерес, общество

İnsanın siyasət aləminə daxil olması mürəkkəb prosesdir. İpək yolu ölkələrində bu daxil olmanın sürəti və dərəcəsi bir çox amillərlə şərtlənir. Onlara aşağıdakı təsirlər özünü göstərir: 1.Makromühit –dövlət, sinif, millətlər, digər sosial qruplar, cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti; 2. Mikromühit-institusional və qeyri-formal birliklər, məktəblər, ailələr, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər; 3. Biopsixoloji səciyyələr; 4.Özünü- tərbiyə.

İpək yolu ölkələrində fərdin siyasi sosiallaşmasına təsir edən amillər arasında xüsusi təsisatlar əsas yer tutur. Bu institutlar fərdə mədəni dəyərlər, normalar davranış nümunələri ötürürlər. Z.Ağayeva bununla əlaqədar yazır: "Dəyərlər iki komponentin cəmi olub, bir tərəfdən hansısa subyektə və ya hadisəyə dəyər nöqteyi-nəzərindən müəyyən qiymətin verilməsindən, digər tərəfdən isə verilən qiymətin mütləq emosional çalarlar daşımasından ibarətdir. İnsanın mədəni fəaliyyətinin bütün sahələri ona xas dəyər ölçülərinə malikdir. Belə ki, maddi həyatın, iqtisadiyyatın, sosial nizamın, siyasətin, mədəniyyətin, dinin, elmin, incəsənətin dəyərləri kifayət qədər sərbəstdir. Lakin bunları dəyərlərin daha yüksək səviyyələri: həyati mahiyyət daşıyan dəyərlər və ekzistensial dəyərlər şərtləndirir. Bu dəyərlər şəxsi həyatının ölümlə nəticələnəciyini dərk edən insanı (hətta ruhun ölməzliyinə inam olsa belə) öz mövcudluğunun mənası haqqında düşünməyə sövq edir. Məhz həyati mahiyyət daşıyan dəyərlər insan həyatını istiqamətləndirir, onun həyatdakı məqsədini, norma və ideallarını müəyyənləşdirir"[Ağayeva,2014:19]. Müəllif insanları, xalqları, millətləri istiqamətləndirən dəyərlərin öz milli mədəniyyətlərindən qidalandığını qeyd edir, millətlərin əsrlər boyu formalaşdırdığı ənənəvi dəyər strukturlarına uyğun müasir ideallarını seçdiklərini diqqətə çatdırır. Ekzistensial dəyərlərə aid olan milli dəyərlər- "öz xalqı üçün xarakterik və zəruri olan yazılmamış həyat qanunlarının, idealların. milli adət-ənənələrin cəmi olub, nəticədə, ümumilikdə insanın təyinatına, onun həyatdakı yerinin müəyyənləşməsinə istiqamətlənmişdir" [Ağayeva,2014:20].

Siyasi sosiallaşmaya yalnız siyasi deyil, qeyri-siyasi şərait də təsir edir. Bu amillərə siyasi ideya, baxış və dəyərlərin ötürülməsində əsas rol oynayan ailəni, məktəbləri, məscidləri, incəsənəti, mədəniyyəti, kütləvi informasiya vasitələrini aid etmək olar. Onlar münaqişə və qayda-qanun, zorakılıq və dözümlülük, azadlıq və intizamın müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Cəmiyyətin siyasi sosiallaşmasına təsir edən ictimai təsir daşıyıcıları,

sosiallaşma agentləri arasında müəllimləri, ictimai hərəkatın fəallarını, ictimai xadimləri, jurnalistləri və başqala-rını göstərmək olar.

Siyasi sosiallaşma iki yolla həyata keçirilir: "Birincisi-əhalinin siyasi maariflənməsi üçün siyasi sistemlərin məqsədyönlü səyləri yolu ilə. Buraya hər şeydən əvvəl təhsil müəssisələrində tarix və humanitar (o cümlədən fəlsəfi elmlər), siyasi elmlərin öyrənilməsinin sosiallaşma təsirləri, rəsmi təbliğatın, siyasi partiya və hərəkatların təsiri daxildir. İkinci yol-makrosəviyyədə-beynəlxalq və daxili siyasi reallıqda sosial və siyasi praktikanın, müasir dövrün qlobal problemlərinin, iqtisadi və sosial şəraitin, ayrı-ayrı siyasi hadisələrin şəxsiyyətlərin siyasi şüur və davranışlarına kortəbii təsiri yoludur"[Гуманизация порядка формирования государственных органов и ее аксиологическая начала: [Электронный ресурс]/Москва, /https/lawbook.online/qosudarstvennıx-pra-va-teoriya/ qumanizatiya-poruadka-formiorvaniya-71861/html.21.05.2015/,c.49].

Bütün bunlar göstərir ki, siyasi sosiallaşma mürəkkəb, daxili ziddiyyətli prosesdir. Bir tərəfdən siyasi sosiallaşma şəxsiyyətin müəyyən norma və dəyərləri mənimsəməsini, digər tərəfədən bu ənənə və təsəvvürləri seçim ilə mənimsəyərək hakimiyyətə təsiri nümayiş etdirməni, siyasi partiya və hərəkatlarda iştirakı özündə əks etdirir. Siyasi sosiallaşma prosesi fasiləsiz olaraq insanın həyatı boyu davam edir.

Beləliklə, cəmiyyətin siyasi sosiallaşmasının əsas mənası siyasət aləmində zəruri bacarıqlar əldə etmək, maraqları uzlaşdırmaq, siyasi şəraiti qiymətləndirmək, müəyyən siyasi taktika və strategiya qəbul etmək, siyasətin digər subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqdır. Siyasi sosiallaşmanın bu cəhətinə diqqət yetirən şəxsiyyətin dəyər yönümü və dövlət maraqlarının qarşılıqlı əlaqəsinə toxunan Ş.Musayeva yazır: *"*Dövlətin xüsusiyyətləri bilavasitə tələbatların məzmununa daxil olmur, onlar tələbatların ödənilməsi olan uyğun hərəkətlərin yönümünün müəyyənləşməsi zamanı əsas rol oynayır. Hər hansı maraq tələbatların dərk olunmasını özündə əks etdirir. Dövlətin praktikada siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni inkişafının xüsusiyyətləri kimi çıxış edən müxtəlif sahələrdəki konkret, spesifik parametrləri nəzərə alınmadan bu sahələrdəki maraqların maddi məzmununu, uyğun hərəkətlərin yönümünü müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Dövlət suverenliyi və maraqları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Suveren dövlət maraqlarının digər sosial-siyasi birliklərin, xüsusilə milli maraqlardan və qeyri-suveren milli dövlət təşkilatlarının maraqlarından və ideologiya maraqlarından fərqli cəhətləri və daha çox dövlətin hüquqi bazası ilə bağlı xüsusiyyətləri vardır"[Musayeva, 2013:81]. Şübhəsiz ki, fərdin siyasi sosiallaşması prosesi ciddi maraq doğurur. Bu halda siyasi norma və dəyərlərin möhkəmlənməsi, siyasi sosiallaşma agentlərinin, mexanizm və metodlarının rolunun artması prosesi baş verir. Lakin siyasi sosiallaşmanın bütün cəmiyyətlər və dövlətlər üçün ideala modelini yaratmaq qeyri-mümkündür.

"Dəyərlərin dinamik məzmunlu olması, zaman getdikcə dəyişməsi çox uzun müddət ərzində baş verir. Hər hansı mərhələdə sıradan çıxmış dəyərlər bir müddət sonra yenidən dirçəldilə, gündəmə gətirilə bilər. Bu baxımdan demək olar ki, bəşəriyyətin dəyərlər sistemi müəyyən tarixi mərhələdə, müəyyən cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən dəyər oriyentasiyasından ibarətdir. Sivilizasiya dəyər fenomenini bir dəfə kəşf etmiş və həmişəlik ona bağlı olaraq qalmışdır. İnsan həyatında fəallığın, təşəbbüsün bütün yaşayışın hədləri, səviyyəsi,dəyərlərlə ölçülür"[Arslan, 2018:5].

Cəmiyyətin siyasi sosiallaşması gedişində də siyasi dəyərlər dəyişikliyə məruz qalır. Siyasi dəyərlər cəmiyyətin inkişafına inteqrasiyaedici təsir edir. Siyasi tərbiyə vasitəsilə insan siyasi sosiallaşma şəraitinə uyğunlaşır.“Siyasi təhsil mühafizəkar tərkib hissəsilə yanaşı (onu siyasi sosiallaşma və siyasi tərbiyəyə bağlayır) özünə innovasion dalğanın elementini daxil edir, fərdlərin intellektual tənqidi qabilliyətlərinin inkişafına səbəb olur” [Щербанин, 2003:170].

Siyasi tədqiqatlar nəticəsində siyasi sosiallaşmaya dair nəzəriyyələr və konsepsiyalar formalaşmış, siyasi sosiallaşmanın bir çox baza modelləri təşəkkül tapmışdır. Lakin yaranmış nəzəriyyələr və konsepsiyalar yeni tarixi reallığın nəzərə alınması sayəsində yenidən nəzərdən keçirilməyə, yenidən qiymətləndirilməyə məruz qalaraq yeni məna çalarları kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan tədqiqatçısı A.Şirinov ölkəmizdə siyasi sosiallaşma şəraitində mədəni-mənəvi sərvətlərin yenidən dəyərləndirilməsində bir neçə amilin əsas rol oynadığını göstərir:“1.Vərdiş və adətlərin, onların təhlilinin, cəmiyyətin və insanların indiki yaşayış və həyat tərzinə nə dərəcədə uyğun olub-olmamasını aşkarlamaq; 2. Adət və ənənələri saf-çürük edərək onların tərəqqi və inkişafa müsbət və mənfi təsir göstərən cəhətlərini müəyyənləşdirmək; 3. Müsbət cəhətlərini daha da dolğunlaşdırmaq, mənfi və kohnəlmiş cəhələri atmaq. 4. Dinin və dini etiqadın sərbəst buraxılması və vətəndaşların öz seçimlərinə verilməsi ilə əlaqədar olaraq dini fanatizmin və xürafatın yayılmaması üçün islam dininin həyati və humanist dəyərlərini mövhumatdan təmizləmə*k”*[Şirinov, 2008:111]. Müəllif bununla da yeni sosial siyasiləşmə şəraitinə uyğun dəyərlərin mənfi, köhnəlmiş cəhətlərdən təmizlənmiş halda mövcudluğunu göstərir və qeyd edir ki, din təriqətçilikdən uzaq olmalıdır. O, haqlı olaraq tarixən təriqətlərin yaranmasında türklərin, azərbaycanlıların iştirak etmədiyini, bunun ərəblərin arasında siyasi çəkişmədən yarandığını diqqətə çatdırmışdır.

Müxtəlif mədəniyyətlər və unikal dəyərlər sisteminin mövcudluğu şəraitində eyni siyasi təsisatlar fərqli nəticələr verir. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi normalar, dəyərlər və qaydalar konkret sosial kontekstdə mövcud olur və fərdin iqtisadi, mədəni və siyasi ətrafının transformasiyası ilə əlaqədar olan müəyyən mədəniyyətə əsaslanır. Zaman və məkan dəyişdirici amil kim çıxış edir ki, bunlar da siyasi sosiallaşma prosesinin tədqiqində nəzərə alınır.

Əsrlər boyu formalaşan ənənəvi mənəvi sərvətlər tədricən cəmiyyətdə stabil dəyərlər sistemi yaradır.S.Xəlilov haqlı olaraq qeyd edir:“İnsan müəyyən milli-mənəvi dəyərlər sistemində formalaşdıqdan sonra başqa bir mühitə düşərsə, onunla mühit arasında ziddiyyətlərin yaranması qaçılmazdır. Belə ki, hər bir insanın fərdi-mənəvi aləmi adekvat ictimai mühit tələb edir. Yalnız bu zaman insanla cəmiyyət arasında harmoniya mümkündür*”* [Xəlilov, 2001:260]. Müəllif göstərir ki, yad mədəni mühitə insan yalnız öz milli-mənəvi köklərindən ayrılarsa uyğunlaşa bilər.

Filosof daha sonra yazır: “Bu gün milli özündərk problemi həm də ona görə aktualdır ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımız öz milli-mənəvi köklərinə qayıtmağa, öz milli mentalitetinə adekvat olan həyat tərzi qurmağa çalışır. Lakin buna nail olmaq üçün ilk növbədə əsrlərdən və nəsillərdən bizə miras qalmış milli sərvətlərimizi qoruyub saxlamağı və onları dəyərləndir-məyi bacarmalıyıq”[Xəlilov, 2001:260]. Müəllif siyasi sosiallaşmaya təsir edən amillər arasında ənənəvi və müasir dəyərlərin vəhdətini xüsusi qeyd edir.

Şübhəsiz ki, siyasi sosiallaşmaya təsir edən amillər içərisində müasir dəyərlərin rolu böyükdür. “Söhbət avropalaşan, qərbləşən, müasirləşən bir islam ölkəsində milli və dini

dəyərlərə münasibətdən, qloballaşma şəraitində milli-ictimai təfəkkür qarşısında duran vəzifələrdən gedir"[Xəlilov, 2001:272-273].

Azərbaycanda ən ideal qloballaşma modeli Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüş milli və ümumbəşəri dəyərlərin sintezinə əsaslanan ideal qloballaşma modelidir: "Ən doğru yol yeni ümumbəşəri mədəniyyətin milli mədəniyyətlərin fövqündə deyil, onlarla sintez halında formalaşmasıdır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin milli ideologiyamızın əsas prinsipi kimi irəli sürdüyü "milliliklə ümumbəşəriliyin vəhdəti" ideyası əsas götürülməlidir. Biz başqalarından öyrəndiyimiz kimi, başqaları da bizdən öyrənməlidir. Həm də burada "ortaq məxrəc" prinsipi əsas tutulmamalıdır. Hansı millətdə hansı milli-mənəvi keyfiyyət üstündürsə, onun bütün bəşəriyyət tərəfindən qəbul olunması ideal qloballaşma mödelinə daha çox uyğundur"[Xəlilov, 2001:275]. Bu model bu gün də Azərbaycan sosial-siyasi gerçəkliyində reallaşmaqdadır, dövlət siyasi sosiallaşmaya təsir edən milli-mənəvi dəyərləri bütün təhlükələrdən qoruyaraq, onun inkişafına qayğı göstərir.

Siyasi sosiallaşma prosesinin gedişində hakimiyyət strukturlarının nəzarət sistemi vətəndaşlarda siyasi şüurun formalaşmasına səbəb olur və siyasi sistemin tələblərindən və dəyərlərindən asılı olan mümkün modifikasiya imkanı yaradır. Qarşısıalınmaz inteqrasiya prosesinə qoşulan "dövlət və cəmiyyət hər zaman vətəndaşlarının kommunikasiya imkanlarını artırmalıdır. Həmin prosesin tərkib hissəsini ideyaların transilyasiyası ilə yanaşı, dünya və zamanın, xristianlarla müsəlmanlar, varlılarla kasıblar və s. arasında dialoqun aparılmasına dair yerli dəyərli prinsiplərin formalaşdırılması tələbi təşkil edir. Bu dəyərlər Qərbdən irəli gəlsə belə, digərləri də onları əsas kimi qəbul edə bilər. Bu prinsiplərin mənası "hüquq və insan hüquqları", "rəqabət və əməkdaşlıq" ifadələrində əks olunur. Aydındır ki, yeni müstəqil dövlətlərin əksəriyyəti, Asiya və Afrika ölkələri kimi, bu prinsipləri qəbul etməyə hazır olmayıblar"[Məmmədzadə, 2009:89]. Müəllif siyasi sosiallaşmaya mənfi təsir edən proses kimi dəyərlərin lazimi səviyyədə qəbul olunmamasını göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Ağayeva, Z. Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gerçəklik/Z.Ağayeva.-Bakı: Elm, -2014.-186 s.

Гуманизация порядка формирования государственных органов и ее аксиологическая начала: [Электронный ресурс]/Москва, /https/lawbook.online/qosudarstvennıx-pra-va-teoriya/ qumanizatiya- poruadka-formiorvaniya-71861/html.21.05.2015/

Musayeva, Ş. Dəyərlər və vətəndaş cəmiyyəti:bəzi etik aspektlərin təhlili/Ş.Musayeva.- Bakı: Elm və Təhsil, -2013. -s.78-79.

Məmmədzadə, İ.R. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında/İ.R.Məmmədzadə.-Bakı:Təknur,-2009. -226 s.

Xəlilov, S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət/ S.Xəlilov.-Bakı: Azərbaycan Universiteti, -2001. -378 s.

Щербанин, А.И. Что же будет с Родиной и с нами? (Предвзятье заметки о российской политической науке и проблемах политического образования)//- Москва:Политические исследования, 2003. № 4, -с.109-175

Şirinov, A. Ə. Sosial fəlsəfə və sosial gerçəklik/A.Şirinov.-Bakı:Qanun, -2008. -340 s.

Xəlilov, S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət/ S.Xəlilov.-Bakı: Azərbaycan Universiteti, -2001. -378 s.

LOGİSTİKANIN ÖLKƏLƏRİN TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

THE ROLE OF LOGISTICS IN THE DEVELOPMENT OF TRADE RELATIONS BETWEEN COUNTRIES

РОЛЬ ЛОГИСТИКИ В РАЗВИТИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СТРАНАМИ

Babayev Hüseyn Emil

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Qədim zamanlardan başlayaraq ticarət natural təsərrüfat məhsullarının mübadiləsi kimi yollarla formalaşmağa başlamışdır. Əvvəllər bu proses yaxın çevrə ilə məhdudlaşırdısa, daha sonralar yeni ərazilərin kəşf edilməsi ilə prosesin əhatə dairəsi də genişlənmişdir. Nəticədə hazırda logistika adlandırdığımız xidmətin yaranması zərurəti meydana gəlmişdir. Müasir dünyada artıq logistika ilə ticarət anlayışları bir-birinin ayrılmaz hissələridir. Hətta ölkədaxili və ya beynəlxalq ticarətin məhz logistikadan asılı olduğunu da vurğulamaq lazımdır. Logistik xidmətlər nə qədər inkişaf edərsə, şirkətlərarası və ölkələrarası ticarət əlaqələri də bir o qədər inkişaf etmiş olacaqdr. Hazırda dünyada logistika sahəsində yüksək inkişaf müşahidə edilməkdədir. Müasir texnologiyaların logistika xidmətlərinə inteqrasiyası ilə bu xidmət sahəsində yeni dövrün başladığını deyə bilərik. Buna misal olaraq son zamanlar intensiv inkişaf edən dron texnologiyasının logistikaya inteqrasiyasını göstərə bilərik.

Açar sözlər: logistika xidməti, beynəlxalq ticarət, çatdırılma xidməti, logistikada yeni texnologiyalar

Summary

Since ancient times, trade began to be formed in ways such as the exchange of natural farm products. Previously, this process was limited to the immediate area, but later, with the discovery of new areas, the scope of the process was expanded. As a result, there was a need to create a service that we now call logistics. In the modern world, the concepts of logistics and trade are already inseparable parts of each other. Even domestic or international trade depends on logistics. The more developed logistics services are, the more developed inter-company and inter-country trade relations will be. At present, high development in the field of logistics is being observed in the world. With the integration of modern technologies into logistics services, we can say that a new era has begun in this service field. As an example, we can show the integration of drone technology into logistics, which has been developing intensively recently.

Keywords: logistics service, international trade, delivery service, new technologies in logistics

Аннотация

С древних времен торговля стала формироваться такими способами, как обмен натуральными сельскохозяйственными продуктами. Раньше этот процесс ограничивался непосредственной территорией, но позже, с открытием новых территорий, масштабы процесса были расширены. В результате возникла потребность в создании услуги, которую мы сейчас называем логистикой. В современном мире понятия логистика и торговля уже являются неразрывными частями друг друга. Даже внутренняя или международная торговля зависит от логистики. Чем более развиты логистические услуги, тем более развитыми будут внутрифирменные и межстрановые торговые отношения. В настоящее время в мире наблюдается высокое развитие в сфере логистики. С внедрением современных технологий в логистические услуги можно сказать, что в этой сфере услуг началась новая эра. В качестве примера можно привести интеграцию беспилотных технологий в логистику, которая интенсивно развивается в последнее время.

Ключевые слова: логистический сервис, международная торговля, служба доставки, новые технологии в логистике

Nəqliyyat, anbar və təchizat zəncirinin idarə edilməsi kimi fəaliyyətləri əhatə edən logistika sektoru demək olar ki, bütün digər sənaye sektorları ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqədədir. İstər istehsal üçün xammal, istərsə də pərakəndə satış üçün hazır məhsul olsun, demək olar ki, hər bir məhsul müəyyən nöqtədə logistikadan asılıdır.

Logistika sektoru hazırda əhəmiyyətli transformasiya və inkişaf prosesindən keçir. Bu, texnologiyadakı irəliləyişlər, ticarət qaydalarında dəyişikliklər və ya qlobal tələb modellərində dəyişikliklər kimi müxtəlif amillərin təsirindən baş verir. Bu dəyişikliklər diqqətlə izlənilir, çünki onlar dünya ticarətinə böyük təsir gücünə malikdirlər. Logistika sektorunda qəbul edilən qərarlar ölkənin ticarəti üçün həyati nəticələr verə bilər. Məsələn, logistika sahəsində təkmilləşdirmələr xərcləri azalda və səmərəliliyi artıraraq, ölkənin məhsullarını beynəlxalq bazarlarda daha rəqabətli edə bilər. Əksinə, yüksək xərclər və ya gecikmələr kimi logistikadakı problemlər bir ölkənin mallarını ixrac etməsini çətinləşdirə bilər və bu, ticarətə mənfi təsir göstərə bilər.

Logistika sektoru məşğulluğa və iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Sektor genişləndikcə və inkişaf etdikcə iş yerləri yaradır və iqtisadi fəallığı stimullaşdırır. Bu kimi amillər logistika sektorunu sürətli inkişaf edən iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri kimi qiymətləndirməyə əsas verir (Hollweg C. 2009: s.2).

Cədvəl 1: "2017-2021-ci illər ərzində Azərbaycanda nəqliyyat sektorunda muzdlu işçilərin sayındakı dəyişikliklər".

2017	2018	2019	2020	2021
126,1	126,8	130,8	141	144,1

Mənbə: bu cədvəl "https://www.stat.gov.az/source/transport/az/001_1.xls" internet resursundakı məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dünya bazarları zamanla daha çox inteqrasiya edir, yəni bir-biri ilə daha sıx əlaqələnirlər. Bu, məhsulların istehsalı və ticarəti üsullarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklər, təchizat zənciri və logistika idarəetməsini - məhsulların yaradılmasından müştəriyə çatdırılmasına qədər olan bütün prosesi, və bu prosesdə malların hərəkət və saxlanılmasını özündə əhatə edir. Ticarət maneələrinin götürülməsi, yəni bazarlara girişi asanlaşdıran tədbirlər, paradoksal şəkildə logistika xidmətlərinin qiymətini artırır. Bu, genişlənmiş qlobal təchizat zəncirlərinin mürəkkəbliyi və əhatə dairəsi ilə bağlı olan bir prosesdir. Bu artan xərclərə cavab olaraq, şirkətlər məhsulların saxlanılması və yenidən bölüşdürülməsi üsullarını yeniləyirlər.

Məlumdur ki, şirkətlərin məhsullarını daha effektiv və minimum xərclə daşıya biləcəkləri təqdirdə üstünlük əldə edəcəklər. Bu, müxtəlif logistika rejimləri ilə, yəni müxtəlif nəqliyyat və saxlama metodları ilə, logistika fəaliyyətlərini həyata keçirərək mümkün olur. Əsasən, qlobal logistikanın getdikcə mürəkkəb və bahalaşan dünyasını idarə edə bilən şirkətlər, əlavə dəyər xidmətləri təklif edərək və nəqliyyat xərclərini minimuma endirərək rəqabət qabiliyyətlərini yüksəldirlər (Küçük O. 2017: s.39).

Logistika xidmətlərinin efektivliyi, ticarətin və ümumi olaraq iqtisadiyyatın daha geniş kontekstində mühüm rol oynayır. Logistika, məhsulların daha tez və təhlükəsiz bir şəkildə nəqliyyatını idarə edərək, onların hərəkətliliyini təmin edir. Bu xidmətlər, daşıma xərclərinin qənaətbəxş optimizasiyası vasitəsi ilə beynəlxalq ticarəti stimullaşdırır.

Logistikanın effekti, anbarlama, daşıma və paketləmə proseslərinin səmərəli idarə edilməsinə əsaslanır. Logistika sistemi yaxşı idarə edildikdə, bu, həm şirkətlərin, həm də geniş mənası ilə dövlətlərin rəqabət imkanlarını yaxşılaşdırır. Dövlətlər arası ticarəti yüngülləşdirməkdə mühüm rol oynayan keyfiyyətli logistika xidmətləri və infrastrukturlar mövcuddur. Lakin, səmərəsiz logistika, qlobal ticarət prosesində maneələr yaradaraq, ölkələrin və ticarətə girişən təşkilatların zamanını və maddi resurslarını boşa sərf etməsinə səbəb olur.

Logistika - qlobal rəqabət, beynəlxalq ticarətin formalaşmasında və iqtisadi artımın yaranmasında kritik bir rol oynayır. Bu mənası ilə, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, onun davamlı inkişafının təmin edilməsi, beynəlxalq ticarət həcminin böyüdülməsi və ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün logistika sektoruna və onun səmərəliliyinin artırılmasına ciddi ehtiyac vardır (Marti L. 2014: s.2982).

Ölkələrin qarşılıqlı daha sıx ticarət münasibətləri həm də yeni innovativ texnologiyaların inkişafına və logistikanın təkmilləşməsinə səbə olacaqdır. Misal olaraq, hazırda dünya təcrübəsində məhsulların çatdırılması üçün pilotsuz uçuz aparatlarından istifadə təcrübəsi vardır. Yəni dron texnologiyası ilə dəqiq nöqtələrə malların göndərilməsi həyata

keçirilir. Bu texnologiyann gələcək perspektivi onu deməyə əsas verir ki, logistikada mühüm inqilab dövrü hələ qabaqdadır.

Qrafik 1: Azərbaycanın qonşu ölkələrə ixrac həcmi (milyon ABŞ dolları ifadəsində).

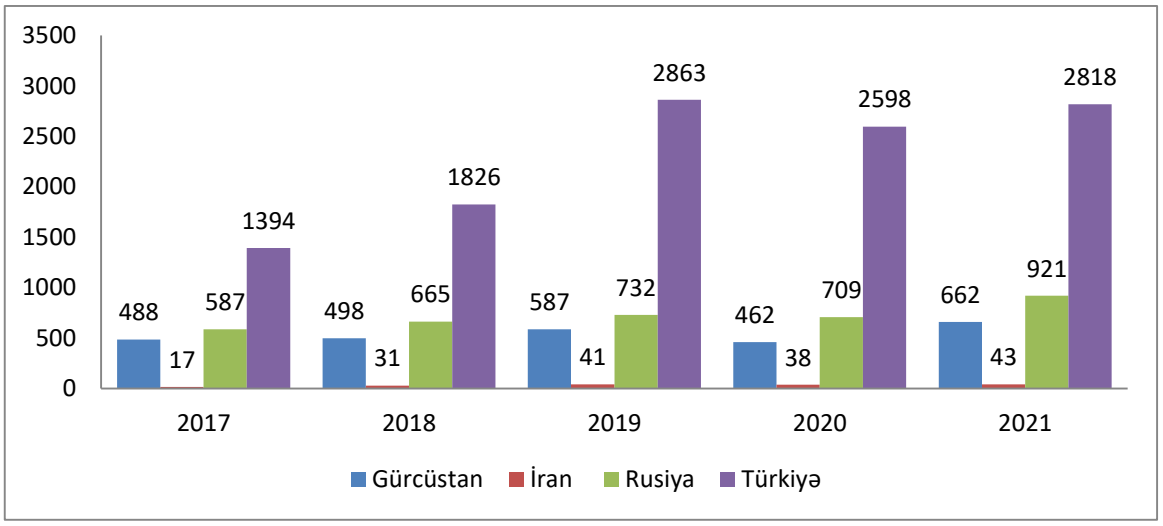

Mənbə: https://stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt002_5.xls

Beynəlxalq ticarət prosesinin bir bütün olaraq effektiv işləməsi logistika xidmətləri və təchizat zənciri idarəetməsi kimi iki mühüm aspektdən asılıdır. Bu iki komponentin məqsədi, məhsulların daha sürətli, təhlükəsiz və maliyyət-effektiv bir şəkildə hərəkət etməsini təmin etmək, həmçinin şirkətlərin bazar payını artırmaq və daha geniş bir müştəri bazasına çatmaq imkanını yaratmaqdır. Logistika, məhsulların anbarlama və paketləmə proseslərini idarə edərək, onların bir yerden digərinə hərəkətini təmin edir. Təchizat zənciri idarəetməsi isə, məhsulların istehsalından son müştəriyə çatana qədər olan bütün prosesləri nəzarət etmək üçün mühüm rol oynayır. İdmanın məqsədi, xərcləri azaltmaq, istehsal prosesini effektivləşdirmək və müştəri məmnuniyyətini artırmaqdır. Bu iki aspektin doğru idarə olunması, bir şirkət və ya dövlətin qlobal rəqabətdə daha çox üstünlük əldə etməsinə kömək edə bilər (Gaudenzi B. 2016).

Ədəbiyyat

1. Küçük O., Yeşilyurt E ve Kartal Ö. “Lojistik köy performans faktörlerinin önem düzeyinin belirlenmesi: Kastamonu örneği”. The International New Issues In Social Sciences, 2017, (4), s.37-42

2. Hollweg C. & Wong M.H. “Measuring Regulatory Restrictions in Logistics Services”, ERIA Discussion Paper Series, 2009, p.1-37

3. Marti L., Puertas R. ve Garcia L. “The Importance of The Logistics Performance Index in International Trade”, Applied Economics, 2014, 46(24), p.2982-2992.

4. Gaudenzi B., & Christopher M. “Achieving supply chain ‘Leagility’through a project management orientation”. International Journal of Logistics Research and Applications, 2016, 19(1), p.3-18

BÖYÜK İPƏK YOLU VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNIYYƏTI
GREAT SILK ROAD AND AZERBAIJANI CULTURE

Xumar MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, "Jurnalistika və xarici ölkələr ədəbiyyatı" kafedrası

XÜLASƏ

Məlumdur ki, Böyük İpək yolu Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Çindən Orta və Ön Asiya ölkələrinə aparan ticarət yolu olmuşdur. Tarixi ticarət marşrutları Çin, Yaponiya, Hindistan, Monqolustan, İran, Özbəkistan, Tacikistan, Azərbaycan və digər ölkələrdən keçmişdir. İpək Yolu bizim eranın I minilliyindən başlayaraq II minilliyin ortalarına qədər Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən marşrutlar şəbəkəsini əks etdirir. İpək Yolunun əsas hissəsi öz başlanğıcını Çinin paytaxtı Çanqandan (Xian) götürmüşdür.

XV əsrin sonunda Amerikaya və Hindistana dəniz yolunun kəşfi ilə öz əhəmiyyətini itirməyə başlayan Böyük İpək yolu XVI əsrdə tamamilə süquta uğramışdır. Mövcud olduğu dövrdə Böyük İpək yolu keçdiyi ölkələrin həyatında mühüm rol oynayaraq, onların əlaqələrinin inkişafına böyük təkan vermişdir.

"İpək Yolu" anlayışını ilk dəfə elmə 1877-ci ildə alman coğrafiyaçısı Rixthofen gətirmişdir. Adından da göründüyü kimi, klassik mənasında eramızdan əvvəl ikinci əsrdən etibarən Şərqi Asiyadan, konkret olaraq, Çindən Aralıq dənizi ölkələrinə əsasən ipək ticarəti yolu funksiyasını yerinə yetirən bu yol getdikcə inkişaf edərək, qədim dünyanın daha geniş ticarət və mədəniyyət əlaqələrini mümkünləşdirən zəruri kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Ancaq adındakı kimi, həmişə "ipək" yumşaqlığına, rahatlığına malik olmamış, cürbəcür təhlükələrlə üzləşmiş, taleyi müxtəlif zamanlarda müxtəlif hərbi-siyasi qüvvələrin, iqtisadi-mədəni mərkəzlərin necə yaranmasından, geopolitik vəziyyətin hansı əlverişli imkanları açmasından bilavasitə asılı olmuşdur.

Azərbaycanın qədim guşələrindən olan Naxçıvan bölgəsinin İpək Yolu üzərində yerləşməsi regionun hərtərəfli inkişafına şərait yaratmışdır. Məlumdur ki, Naxçıvan şəhərinin yaşı 3500-4000 illə hesablanır. Ümumiyyətlə, qədim Naxçıvan torpağının coğrafi mövqeyi, onun mühüm ticarət yolu üzərində yerləşməsi təbii ki, mədəniyyətimizə də öz mühüm təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan ərazisindən keçən karvan yolları boyunca uzanıb gedən orta əsrlər dövründə inşa edilmiş karvansaraların, körpülərin, bazar meydanlarının qalıqları vaxtilə burada gərgin ticarətin aparılmasından xəbər verir. Bu abidələrin dövrümüzə gəlib çatması, eyni zamanda keçmişdə şəhərlər arasında aparılan ticarət yollarının hansı istiqamətdə getdiyini müəyyən etməkdə bizə köməklik edir.

Məhz bu dövrdə Azərbaycanda xalçaçılıq, toxuculuq, ipəkçilik, dəriçilik, boyaqçılıq, zərgərlik və s. yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir.

Naxçıvan bölgəsində də qədim və orta əsrlər zamanı yaranmış şəhərlər mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri kimi inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: İpək Yolu, Naxçıvan, mədəniyyət, Azərbaycan, kommunikasiya

ABSTRACT

It is known that the Great Silk Road was a trade route from China to the countries of Central and Eastern Asia in ancient times and the Middle Ages. Historical trade routes passed through China, Japan, India, Mongolia, Iran, Uzbekistan, Tajikistan, Azerbaijan and other countries. The Silk Road represents a network of routes crossing Europe and Asia from the 1st millennium AD to the middle of the 2nd millennium AD. The main part of the Silk Road began in Chang'an (Xian), the capital of China.

The Great Silk Road, which began to lose its importance at the end of the 15th century with the discovery of the sea route to America and India, completely collapsed in the 16th century. During its existence, the Great Silk Road played an important role in the life of the countries it crossed and gave a great impetus to the development of their relations.

The concept of "Silk Road" was first brought to science in 1877 by the German geographer Richthofen. As its name suggests, in the classical sense, since the second century BC, this road, which mainly served as a silk trade route from East Asia, specifically China, to the Mediterranean countries, gradually developed and became a necessary means of communication that enabled wider trade and cultural relations of the ancient world. However, as its name suggests, it has not always had the softness and comfort of "silk", it has faced all kinds of threats, and its fate has directly depended on how different military-political forces, economic-cultural centers were created at different times, and what favorable opportunities the geopolitical situation opened up.

The location of Nakhchivan region, one of the ancient corners of Azerbaijan, on the Silk Road has created conditions for the comprehensive development of the region. It is known that the age of the city of Nakhchivan is estimated at 3500-4000 years. In general, the geographical position of the ancient land of Nakhchivan, its location on an important trade route, naturally had an important impact on our culture.

Remains of caravansaries, bridges, and market squares built during the Middle Ages along the caravan routes passing through the territory of Azerbaijan indicate that intense trade was conducted here in the past. The survival of these monuments also helps us to determine the direction of the trade routes between the cities in the past.

It was during this period that carpet weaving, weaving, silk weaving, leather weaving, dyeing, jewelry, etc. were carried out in Azerbaijan. highly developed.

In the Nakhchivan region, the cities that were created during the ancient and medieval times developed as important centers of trade, crafts and culture.

Key words: Silk Road, Nakhchivan, culture, Azerbaijan, communication

Məlumdur ki, Böyük İpək yolu qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Çindən Orta və Ön Asiya ölkələrinə aparan ticarət yolu olmuşdur. Tarixi ticarət marşrutları Çin, Yaponiya, Hindistan, Monqolustan, İran, Özbəkistan, Tacikistan, Azərbaycan və digər ölkələrdən keçmişdir. İpək Yolu bizim eranın I minilliyindən başlayaraq II minilliyin ortalarına qədər Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən marşrutlar şəbəkəsini əks etdirir. İpək Yolunun əsas hissəsi öz başlanğıcını Çinin paytaxtı Çanqandan (Xian) götürmüşdür.

XV əsrin sonunda Amerikaya və Hindistana dəniz yolunun kəşfi ilə öz əhəmiyyətini itirməyə başlayan Böyük İpək yolu XVI əsrdə tamamilə süquta uğramışdır. Mövcud olduğu dövrdə Böyük İpək yolu keçdiyi ölkələrin həyatında mühüm rol oynayaraq, onların əlaqələrinin inkişafına böyük təkan vermişdir.

"İpək Yolu" anlayışını ilk dəfə elmə 1877-ci ildə alman coğrafiyaçısı Rixthofen gətirmişdir. Adından da göründüyü kimi, klassik mənasında eramızdan əvvəl ikinci əsrdən etibarən Şərqi Asiyadan, konkret olaraq, Çindən Aralıq dənizi ölkələrinə əsasən ipək ticarəti yolu funksiyasını yerinə yetirən bu yol getdikcə inkişaf edərək, qədim dünyanın daha geniş ticarət və mədəniyyət əlaqələrini mümkünləşdirən zəruri kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Ancaq adındakı kimi, həmişə "ipək" yumşaqlığına, rahatlığına malik olmamış, cürbəcür təhlükələrlə üzləşmiş, taleyi müxtəlif zamanlarda müxtəlif hərbi-siyasi qüvvələrin, iqtisadi-mədəni mərkəzlərin necə yaranmasından, geopolitik vəziyyətin hansı əlverişli imkanları açmasından bilavasitə asılı olmuşdur.

Azərbaycanın qədim guşələrindən olan Naxçıvan bölgəsinin İpək Yolu üzərində yerləşməsi regionun hərtərəfli inkişafına şərait yaratmışdır. Məlumdur ki, Naxçıvan şəhərinin yaşı 3500-4000 illə hesablanır. Ümumiyyətlə, qədim Naxçıvan torpağının coğrafi mövqeyi, onun mühüm ticarət yolu üzərində yerləşməsi təbii ki, mədəniyyətimizə də öz mühüm təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan ərazisindən keçən karvan yolları boyunca uzanıb gedən orta əsrlər dövründə inşa edilmiş karvansaraların, körpülərin, bazar meydanlarının qalıqları vaxtilə burada gərgin ticarətin aparılmasından xəbər verir. Bu abidələrin dövrümüzə gəlib çatması, eyni zamanda keçmişdə şəhərlər arasında aparılan ticarət yollarının hansı istiqamətdə getdiyini müəyyən etməkdə bizə köməklik edir.

Məhz bu dövrdə Azərbaycanda xalçaçılıq, toxuculuq, ipəkçilik, dəriçilik, boyaqçılıq, zərgərlik və s. yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük İpək Yolunun eyni zamanda ədəbi əlaqələrin genişlənərək daha dərin təşəkkül tapmasında böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan ədiblərinin VIII və XI əsrlərdə ərəb dilində, daha sonra Yaxın Şərqdə poeziya dili olan fars və türk dillərində qələmə aldıqları əsərlər Orta Asiyada, o cümlədən ərəb ölkələrində, İranda, Hindistanda və Avropada geniş yayılmışdır. Məhz bu kitab mübadiləsi nəticəsində həyata keçirilmişdir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si Şərq ölkələriondə böyük şöhrət qazanmışdır. Təbii ki, Nizaminin əsərləri Böyük İpək Yolu ilə hərəkət edən

karvanlar vasitəsilə bir sıra yaxın və uzaq ölkələrə aparılmış və həmin yerlərdə yayılmışdır. Eyni zamanda həmin karvanlar digər ölkələrdə əldə olunan elmi və ədəbi nailiyyətləri Azərbaycana gətirmişlər. Təbii ki, bu mübadilə prosesi baş verməsəydi Nizami Gəncəvi Avropa və Asiyanın təbii şəraiti ilə uyaxından tanış ola bilməzdi.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elbrus İsayev müəllifi olduğu "Böyük İpək Yolu və Naxçıvan" adlı monoqrafiyasında yazır: "Nizami poetik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də fars-tacik ədəbiyyatının klassiki Əbdurrəhman Cami olmuşdur. Böyük Gəncə mütəfəkkirinin bədii fəlsəfi dühasının pərəstişkarı olan Ə.Cami "Xəmsə"yə daxil olan "Məxzənül-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") müqabilində eyni adda poema, "İsgəndərnamə" müqabilində isə "Xərednameye İsgəndəri" əsərini yazmışdı. Gətirilən bu lakonik müqayisələr Nizami bədii fəlsəfi dühasının təsir gücünü göstərməklə yanaşı, Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafından xəbər verir. Əlbəttə, ölkələr arasında ədəbi əlaqələrin qurulma vasitəsi isə bu dövr üçün yalnız beynəlxalq yollar və bu yollarla hərəkət edən ticarət karvanları ola bilərdi" (1. s.153).

Qeyd edək ki, orta əsrlərdə memarlıq üslubunun inkişafında alim və memarların karvansaralarda qalmasının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan memarlığının Naxçıvan ədəbi məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani irsinin Yaxın və Orta Şərq memarlığının inkişafında müsilsiz xidmətləri olmuşdur. Bu proses isə təbii ki mədəni mübadilə nəticəsində həyata keçmişdir. Deməli, Böyük İpək Yolunun mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində yetişən və yaşayıb-yaradan memarlar, toxucular, bəzək-zinət şeyləri ustaları və digər sənətkarlar öz sənətkarlıq məharətləri ilə qonşu və uzaq ölkələr arasında şöhrət qazanmışdılar.

Böyük İpək Yolunun təsir etdiyi əsas sahələrdən biri şəhərsalma mədəniyyəti olmuşdur. Məlumdur ki, şəhərlərin yaranması bilavasitə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Məşhur ticari obyektləri olan orta əsr şəhərlərinə nəzər salsaq, görərik ki, bu şəhərlər məhz beynəlxalq karvan yolu üzərində mühüm məntəq olduqları üçün bu qədər inkişaf edib məşhurlaşmışlar. Məhz orta əsrlər Azrbaycan şəhərləri də bu qəbildəndir. Belə ki, tranzit əlaqələrinin, karvan yollarının Naxçıvanda Şərq və Qərb mədəniyyətini əlaqələndirməsi, informasiya mübadiləsinin güclənməsi bu diyarda elmin, o cümlədən təhsilin, mədəniyyətin və ədəbiyyatın da inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Hamıya məlumdur ki, Şərqdən Qərbə uzanan Böyük İpək Yolununu ən mühüm xətləri Azərbaycan ərazisindən keçmişdir. Bu yollar isə beynəlxalq ticarət yollarının əlavəsi deyil, onun tərkib hissəsi olmuşdur. Qədim zamanlardan ölkənin beynəlxalq iqtisadi-mədəni əlaqəsinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli mövqedə yerləşməsi istər Azərbaycan şəhərlərinin tərəqqisinə, istərsə də bütövlükdə Azərbaycanın ticarət əlaqəsinin həyata keçirilməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın inkişaf etmiş ticarət şəhərləri içərisində Naxçıvan, Ordubad, Azad, Gilan, Qarabağlar kimi şəhərlər xüsusilə fərlənmişlər. Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri içərisində nəinki Azərbaycanda, hətta Yaxın Şərqdə qədim mədəniyyət

mərkəzlərindən, şəhər mədəniyyətinin yarandığı ilk ocaqlardan biri olan Naxçıvan şəhəri xüsusi yer tutur.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri təsdiqləyir ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı əsas ərazilərdən biri kimi məşhur olmuşdur.

Orta əsr müəlliflərindən olan Əylisli Zəkəriyyə öz "Gündəliyi"ndə XVI-XVII əsrlərdə Əylisdə olan və həmin vaxt inşa edilən ticarət mərkəzləri haqqında məlumat verir. Həmin ticarət obyektlərinin qalıqları indi də qalmaqdadır. Keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində olmuş, Azərbaycanı Tədqiq və Tətöbbə Cəmiyyətinin elmi katibi, rus alimi V. Sısoyev həmin abidələri görmüş və yazmışdır ki, burada yarıdağıdılmış vəziyyətdə olan dükan və karvansaralar vardır. Tarixin yadigarı olan bu abidələr Böyük İpək Yolunun əhəmiyyətini bir daha diqqətə çatdırır.

Göründüyü kimi, Naxçıvan memarlıq məktəbi öz təsirini məhz karvan yolları vasitəsilə bütün dünyaya yaya bilmişdir. Böyük İpək Yolunun Azərbaycanda digər sahələrlə yanaşı mədəniyyətin də inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində də qədim və orta əsrlər zamanı yaranmış şəhərlər mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri kimi inkişaf etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elbrus İsayev. Böyük İpək Yolu və Naxçıvan. Bakı, 2012
2. Mais Əmrahov. Böyük İpək Yolu. Bakı, 2011
3. https://kayzen.az/blog/co%C4%9Frafiya-tarixi/19/b%C3%B6y%C3%BCk-ip%C9%99k-yolu.html
4. https://medeniyyet.az/page/news/56368/Azerbaycan-Boyuk-Ipek-Yolu-uzerinde.html

BÖYÜK İPƏK YOLUNA XİDMƏT EDƏN NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

ABOUT NAKHCHIVAN MONUMENTS SERVING THE GREAT SILK ROAD

О ПАМЯТНИКАХ В НАХЧЫВАНЕ СЛУЖИВШИХ ВЕЛИКОМУ ШЕЛКОВОМУ ПУТИ

Prof. Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Məqalədə bəzi nümunələr (körpülər, karvansaralar, xanəgahlar, məscidlər və s.) əsasında orta əsrlər zamanı Böyük İpək Yoluna xidmət edən Naxçıvan abidələrindən bəhs bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Çindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrinə və əksinə uzanan Böyük İpək Yolunun keçdiyi ölkələrdən biri də Azərbaycan və onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan diyarı idi. Böyük İpək Yolu keçdiyi digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da bir cıra təsərrüfat sahələrinin, mədəniyyətin inkişafına, dövlətlər arasında mədəni-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yaranmasına münbit şərait yaratmışdı. Nəticədə ticarət karvanlarının keçdiyi ölkələrdə şəhərlər böyümüş, inkişaf etmişdi. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvan diyarında da Böyük İpək Yolunun marşrutları ilə hərəkət edən karvanlara xidmət göstərmək, onların hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdi. Məsələn, bu məqsədlə karvanların və əhalinin hərəkətini asanlaşdırmaq üçün böyük çayların üzərində çoxlu körpülər saldırılmış, karvan əhlinin və əhalinin suya olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə kəhrizlər qazdırılmışdı. Həmçinin, yerli əhalinin və karvan əhlinin yuyunması üçün hamamlar, ibadət etməsi üçün məscidlər tikdirilmişdi. Ticarət karvanlarının hərəkətinin təhlükəsizliyində mühüm rol oynayan müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlərin yaşaması, ibadət etməsi və s. üçün yol boyu xanəgahlar inşa olunmuşdu. Məqalədə orta əsrlər zamanı Maxçıvan ərazisində inşa olunan bu abidələrdən bir neçə nümunə haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Böyük İpək Yolu, ticarət, karvan, körpü, karvansara.*

Резюме

В статье на основе некоторых примерах (мосты, караван-сараи, ханака, мечети и др.) рассказывается о памятниках Нахчывана, служивших Великому Шелковому Пути в средние века. Отмечается, что Азербайджан, одним из его древних культурных центров, Нахчыван, были одной из стран, через которую проходил Великий Шелковый Путь, протянувшийся из Китая в страны Западной Европы и наоборот. Как и в других странах, через которые проходил Великий шелковый путь, в Азербайджане были созданы благоприятные условия для развития ряда отраслей экономики, культуры, налаживания культурно-экономических и торговых связей между государствами. В результате в странах, через которые проходили торговые караваны, росли и развивались города. Как и во всех уголках Азербайджана, в Нахчыване был осуществлен ряд мер для обслуживания караванов, двигавшихся по маршрутам Великого Шелкового Пути, и обеспечения безопасности их движения. Например, для облегчения движения караванов и населения было построено множество караван-сараев мостов через крупные реки, вырыты кяхризы для удовлетворения потребностей караванов и населения в воде. Также были построены бани для местного населения и людей каравана для мытья и мечети для богослужений. Проживание, поклонение и т. д. дервишей, принадлежащих к различным суфийским орденам, играющих важную роль в обеспечении

безопасности движения торговых караванов. по пути были построены ханаках. В статье приводится информация о нескольких примерах этих памятников, построенных на территории Нахчывана в средние века.

Ключевые слова: Нахчыван, Великий Шелковый Путь, торговля, караван, мост, караван-сарай.

Summary

The article talks about the monuments of Nakhchivan, which served the Great Silk Road during the Middle Ages, on the basis of some examples (bridges, caravansary, khanaghahs, mosques, etc.). It is noted that Azerbaijan and Nakhchivan, one of its ancient cultural centers, was one of the countries crossed by the Great Silk Road, which started from China to Western European countries and vice versa. The Great Silk Road created fertile conditions for the development of economic fields, culture, and the establishment of cultural-economic and trade relations between the states in Azerbaijan, as well as in other countries it passed through. As a result, cities grew and developed in the countries where trade caravans passed. As in all parts of Azerbaijan, a number of measures were implemented in Nakhchivan to provide services to caravans traveling along the routes of the Great Silk Road and to ensure the safety of their movement. For example, in order to facilitate the movement of caravans and the population, many bridges were built over large rivers, and wells were dug to meet the water needs of the caravans and the population. Also, bath-house were built for the local population and the people of the caravan to wash, and mosques for worship. Living, worshiping, etc., of dervishes belonging to various Sufi sects, who play an important role in the security of the movement of trade caravans. inns were built along the way. The article provides information about several examples of these monuments built in the territory of Nakhchivan during the Middle Ages.

Key words: *Nakhchivan, Great Silk Road, trade, caravan, bridge, caravansary.*

Qədim və orta əsrlər zamanı Çindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrinə və əksinə uzanan Böyük İpək Yolunun keçdiyi ölkələrdən biri də Azərbaycan və onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan diyarı idi. 12 min kilometrdən artıq uzunluğa malik olan Böyük İpək yolunun əsas marşrutlarından biri də qərbdə Ordubad ərazisindən başlayaraq Naxçıvan ərazisindən keçərək şərqə doğru Sədərəyədək uzanırdı. Bu yola şimaldan cənuba doğru bir neçə istiqamətdə gələn yollar qovuşurdu. Həmçinin bu marşrutdan cənub istiqamətində də yollar uzanırdı. Əvvəllər bu yolla Avropa ölkələrinə əsasən ipək, sonralar isə zəngin çeşidli məhsullar (ədviyyatlar, zinət əşyaları, daş-qaşlar, xalçalar, pambıq, duz, zəy, neft və s.), Avropadan isə Sərq ölkələrinə mahud parçalar, sink, qalay, civə və s. daşınırdı.

Böyük İpək Yolu keçdiyi ölkələrdə bir cıra təsərrüfat sahələrinin, xüsusilə ipəkçiliyin inkişafına münbit şərait yaratdı. Məhz həmin vaxtlarda Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə onun Ordubad mahalında ipəkçilik xeyli inkişaf etdi. Bu inkişaf sonralar yüksək səviyyəyə çatdı və Ordubad Azərbaycanın ən mühüm ipəkçilik mərkəzlərindən birinə çevrildi. Hətta Ordubad ipəyi digər məhsullarla yanaşı Böyük İpək Yolu ilə Avropa ölkələrinə doğru hərəkət edən ticarət karvanlarının əsas yüklərindən birinə çevrildi.

Böyük İpək Yolu, həm də keçdiyi ölkələrdə mədəniyyətin inkişafına və dövlətlər arasında mədəni-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yaranmasına, həmçinin bu əlaqələrin inkişafına böyük təkan verdi. Ticarət karvanlarının keçdiyi şəhərlər böyüyür, iqtisadi cəhətdən inkişaf edirdi. Bir sıra şəhərlər, o cümlədən Naxçıvan şəhəri yüksək səviyyədə inkişaf edərək ölkənin mühüm ticarət, sənətkarlıq, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən brirnə çevrildi. Hətta Naxçıvan şəhəri, paytaxt şəhəri statusu aldı. Şəhər X əsrin sonlarından XI əsrin 60-cı illərinədək mövcud olan Naxçıvanşahlığın,

təxminən 30 il ərzində 1136-cı ildə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin (1136-1225-ci illər) paytaxtı oldu.

Orta əsrlər dövründə bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da Böyük İpək Yolu ilə hərəkət edən karvanlara xidmət göstərmək, onların hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdi. Məsələn, bu məqsədlə karvanların və əhalinin hərəkətini asanlaşdırmaq üçün böyük çayların üzərində dövlət səviyyəsində, yaxud da imkanlı şəxslər tərəfindən çoxlu körpülər saldırılmışdı. Mənzil başında karvan əhlinin istirahətini təmin etmək məqsədi ilə yol boyu karvansaralar inşa etdirildi. Böyük İpək Yolunun Naxçıvan ərazisindən keçən marşrutları üzərində karvan əhlinin və əhalinin suya olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə çoxlu kəhrizlər qazdırılmışdı. Həmçinin, yerli əhalinin və karvan əhlinin yuyunması, təmizlənməsi və istirahəti üçün çoxlu hamamlar, insanların ibadət etməsi üçün məscidlər tikdirilmişdi. Ticarət karvanlarının hərəkətinin təhlükəsizliyində mühüm rol oynayan müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlərin yaşaması, istirahət etməsi, təhsil alması, ibadət və zikrlə məşğul olması üçün yol boyu xanəgahlar inşa olunmuşdu.

Orta əsrlər zamanı digər səbəblərlə yanaşı ölkədə ticarətin inkişafında mühüm rol oynayan bölgədən keçən ticarət karvanlarına xidmət etmək məqsədi ilə inşa olunan bu memarlıq abidələri Azərbaycan memarlığının ən mühüm qollarından biri olan Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub ustalar tərəfindən inşa olunmuşdu. Bu abidələr çox möhtəşəm və gözəl olduqları üçün orta əsrlər zamanı Naxçıvanda olmuş səyyahların diqqətini cəlb etmiş və onlar öz əsərlərində, yol qeydlərində bu abidələr haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər.

Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarının və əhalinin rahat hərəkətinin təmin olunması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərdən biri iri çaylar üzərində körpülərin saldırılması idi. Bu məqsədlə Naxçıvan bölgəsinin ən böyük çaylarından Arazın, Əlincəçayın, Gilançayın və digər çayların üzərində müxtəlif yerlərdə çoxlu körpülər salınmışdı:

Ziyaül-Mülk körpüsü. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində Araz çayının üzərində salınan və şimalla cənubu birləşdirən körpülərdən biri hazırda Culfa şəhəri yaxınlığında qalıqları qalan Ziyaül-Mülk körpüsüdür. Körpü ticarət iqtisadi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu körpünün salınması ilə qədim Culfa şəhərinin Böyük İpək yolu üzərində mühüm mərkəz kimi əhəmiyyəti daha da artmışdır. Orta əsr müəllifi Ə.Bakuvi bu möhtəşəm körpünü "dünyanın möcüzələrindən" adlandırmışdır (1, s. 79).

Körpünün tikintisi üçün əsas inşaat materialı kimi əhəng məhlulundan və qırmızımtıl qumdaşından istifadə edilmişdir. Əmir Teymur 1386-cı ildə Mərənd və Zər dərəsi istiqamətindən Naxçıvana gələrkən Ziyaül-Mülk körpüsündən keçmişdir. Körpünün xarabalıqları xalq arasında "İsgəndər körpüsü" adı ilə də tanınır. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış tarixçi və coğrafiyaşünas Həmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl-qülub" ("Qəlblərin əyləncəsi") əsərində verdiyi məlumata görə, körpünü Ziyaül-Mülk Naxçıvani tikdirmişdir (5, s. 489).

Aza (Şah Abbas) körpüsü. Orta əsrlər zamanı Gilançayın üzərində də böyük və möhtəşəm körpülər inşa edilmişdir. Belə körpülərdən biri Ordubad rayonunun Aza və Darkənd kəndlərini birləşdirən Aza körpüsüdür. Qırmızımtıl rəngli yonulmuş yerli dağ daşından beş aşırımlı şəkildə inşa edilmiş körpü inşa edilərkən onun yerləşdiyi ərazi nəzərə alınmış, tağların oturacaqları təbii özüllər – qayalar üzərində hörüldüyü üçün tağlar arasındakı məsafələr müxtəlif ölçülərdə qoyulmuşdur. Körpünün şimal üzündə, yəni suyun gəldiyi tərəfdə dörd tağın qarşısında dalğakəsən düzəldilmişdir.

Böyük İpək Yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarının və əhalinin işini asanlaşdıran, onların rahatlığını təmin edən bu körpü Şərq ölkələrini, o cümlədən Çin və Hindistanı Qara dəniz sahilləri və Avropa ölkələri ilə birləşdirən mühüm strateji mövqedə inşa edilmişdir. Bu yollarla şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən ticarət karvanlarının sahibləri keçdikləri ərazilərin malları ilə yanaşı Naxçıvan bölgəsinin məhsullarını da, o cümlədən duz, quru meyvə, sənətkarlıq məhsulları, xam ipək, ipək məhsullarını və s. də alıb aparır getdikləri ölkələrdə satırdılar (5, s. 31-32).

Körpü müəyyən vaxtlarda təbii fəlakətlər və tarixi hadisələr nəticəsində dağıntılara məruz qalmış, sonralar bərpa olunmuşdur. Belə bərpa işlərindən biri XIX yüzilliyin ortalarında aparılmışdır. Bu

haqda vaxtılə onun üzərində ərəb-fars və rus dillərində qoyulmuş kitabələr vasitəsi ilə məlumat verilmişdir (15, s. 24). XX yüzilliyin 90-cı illərinin ortalarında güclü sel suları körpünün qərb tərəfini dağıtmış, həmin vaxt haqqında bəhs olunan kitabələr də itib bataraq məhv olmuşdur.
Körpü 1997-ci ildə bərpa olunmuşdur.

Qazançı körpüsü – Qozbel körpü. Orta əsrlər zamanı əhaliyə və ərazidən keçən ticarət karvanlarına xidmət etmək məqsədi ilə Əlincəçay üzərində inşa edilmiş körpülərdən biri Culfa rayonunun Qazançı kəndinin cənub tərəfində inşa edilmiş biraşırımlı körpüdür. Yerli əhali arasında "Qozbel körpü" adı ilə tanınan bu körpü zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Nəqliyyat üçün yararsız olsa da, çayda suyun çox olduğu vaxtlarda həmin ərazidə hərəkət edən insanlar və heyvan sürüləri bir sahildən o biri sahilə keçmək üçün körpüdən yararlanmışlar.
Körpü Qazançı kəndindən keçən, qərbə və şərqə hərəkət edən və Ordubad ərazisində Böyük İpək yolunun əsas marşurutlarına birləşən ticarət karvanlarına və əhaliyə xidmət etmişdir. Şərq memarlıq üslubunda inşa edilən və Azərbaycan ərazisində zəmanəmizədək müəyyən qədər salamat vəziyyətdə gəlib çatan biraşırımlı körpülərin möhtəşəm nümunələrindən olan körpünün üzərində epiqrafik sənəd – kitabə olmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında sanballı və dəqiq elmi fikir söyləmək mümkün deyildir.
Tikinti texnikasına və memarlıq-konstruktiv quruluşuna əsasən körpünün inşa tarixini XVII əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.
Naxçıvan ərazisində indiyədək gəlib çatan orta əsr memarlıq abidələri içərisində ərazidən keçən ticarət karvanlarına və əraziyə gələn insanlara xidmət etmək məqsədi ilə inşa edilən karvansaralar mühüm yer tutur. Şəhər mədəniyyətinə xas olan orta əsr tikililəri arasında karvansaraların özünəməxsus yeri vardır. Mürəkkəb söz olan "karvansara" iki kəlmədən – "karvan" və "saray"dan ibarətdir. Karvan dəvə ilə hərəkət edən dəstə, saray isə "bina", "tikili" anlamına gəlir (4, s. 155). Zəmanəmizədək orta əsrlər zamanə Naxçıvan ərazisində inşa edilmiş çoxlu karvansaraların qalıqları gəlib çatmışdır:

Culfa karvansarası. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsindən keçən ticarət karvanlarının rahatlığını və ticarətini təmin etmək məqsədi ilə inşa edilən karvansaralardan biri Culfa karvansarası olmuşdur. Zəmanəmizədək ancaq xarabalıqları gəlib çatan bu karvansara Culfa rayonunun indiki Gülüstan kəndindən bir az şimalda, Araz çayının sol sahilində yerləşir. Culfa karvansarasının qalıqları 1974-cü ildə çöl tədqiqat işləri zamanı aşkar edilmiş, 1978-ci ildə isə karvansaranın xeyli hissəsi üzə çıxarılmışdır.
Culfa karvansarası Azərbaycanda yol karvansaraları içərisində ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ümumi uzunluğu 37 metr olan Culfa karvansarasının eyni tipi Araz çayının sağ sahilində, Cənubi Azərbaycanda demək olar ki, bütünlüklə salamat qalmışdır. Karvansaraların hər iki sahildə üzbəüz yerləşməsi Araz çayı üzərində Ziyaül-Mülk körpüsünün tikilməsindən əvvəl burada çay bərəsinin işlədiyini göstərir və karvansaraların tikilmə dövrünü 13 əsrin əvvəllərinə aparıb çıxarır (5, s. 62).

Yuxarı Əylis karvansarası. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərmiş böyük karvansaralardan biri də Ordubad rayonu ərazisində ticarət-iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsində olan Əylis şəhərindəki (indiki Yuxarı Əylis kəndi) karvansara idi. Yuxarı Əylis kəndinin mərkəzində, hazırda "Bazar meydanı" adlanan yerdə orta əsrlər zamanı böyük ticarət mərkəzi olmuş, müxtəlif ölkələrdən gələn tacirlər burada alver etmişlər. Bazar meydanının cənub tərəfində iri həcmli karvansara olmuşdur. Yerli əhalinin fikrincə, karvansara Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas zamanında inşa etdirilmişdir. Fikrimizcə, qaynaqlarda verilən məlumatlarda göstərildiyi kimi Əylisli Musa bəyin nəvəsi Musa bəyin Əylis bazarının cənub tərəfində bünövrəsini qoyduğu karvansara (13, s. 122) bu karvansaradır. Karvansaranın qərb və cənub divarları, həmçinin, zirzəmiləri indiyədək salamat vəziyyətdə qalmışdır. Onun geniş həyəti, həyətin ətrafında təsərrüfat binaları, anbarlar, tövlələr var imiş. Kəndin yaşlı əhalisinin dediyinə görə karvansaranın həyətində müxtəlif istiqamətlərdən gələn ticarət karvanlarına məxsus 50-60 dəvə yatışa və yemlənərək dincələ bilirmiş.

Əylis şəhərinə cənub tərəfdən daxil olan karvanlar "Qala qapısı" adlanan və gömrük məntəqəsi rolu oynayan yerdən keçib bu karvansaraya gedirmişlər (11, s. 13-14).

Karvansara I Şah Abbas dövrünə (1587-1629-cu illər) – XVII əsrə aiddir.

Orta əsrlər zamanı ərazidə fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub olan dərvişlər öz xanəgahlarını əsasən ticarət yollarının kənarlarında, gediş-gəlişin sıx olduğu yerlərdə yaradırdılar ki, ticarətin inkişafına kömək etməklə yanaşı daha çox adamla ünsiyyətdə olsunlar və öz ideyalarını onlara qəbul etdirsinlər. Bu xanəgahlarda yaşayan, ibadət və zikrlə məşğul olan dərvişlər ölkənin iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ticarəti öz nəzarətləri altında saxlayırdılar. Onlar özləri və xanəgahları vasitəsilə Böyük İpək yolu boyu hərəkət edən ticarət karvanlarının asayişini təmin edir, ortaya çıxan problemləri və çətinlikləri həll edirdilər. Qaçaq və quldurların hücumlarının qarşısını almaq və onlardan müdafiə olunmaq üçün xanəgah kompleksləri hündür divarlarla və bürclərlə hasarlanırdı.

Xanəgah başçıları olan şeyxlər ehtiyac olarkən və yaxud da istədikləri zaman hökmdarlardan və imkanlı tacirlərdən lazımi maliyyə vəsaiti alıb ticarət yollarının kənarlarında, bir günlük yol məsafəsində, mənzil başında bu yollarla hərəkət edən karvanlara, onların üzvlərinə, minik və yük heyvanlarına xidmət edəcək karvansaralar tikdirir, su quyuları (ovdanlar) qazdırırdılar. Onlar həmçinin, yolun abadlığını və karvanların təhlükəzisliyini, soyğunçulardan mühafizəsini təmin edirdilər.

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində də çoxlu belə xanəgahlar fəaliyyət göstərirdi:

Əlincəçay xanəgahı. Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı yaradılan və Böyük İpək yoluna xidmət edən dini-memarlıq abidələri sırasında xanəgah kompleksləri xüsusi yer tutur. Belə komplekslərdən biri XII-XV əsrlərdə inşa olunan və zəmanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan Əlincəçay xanəgahı – elmi ədəbiyyatda adlandığı kimi Xanəgah Memarlıq Kompleksidir. Xanəgah Memarlıq Kompleksi Culfa rayonunun Xanəgah kəndindən təxminən bir kilometr şimal-şərq tərəfdə yerləşir. Kompleks türbə, məscid və digər tikililərdən ibarətdir. Kitabəsindən məlum olur ki, kompleksin əsasını təşkil edən türbə Uluğ Qutluğ Lələ bəyin əmrilə Xacə Cəmaləddin tərəfindən inşa edilmişdir (14, s. 163). Türbə memarlıq quruluşuna görə XII əsrə aid edilir.

Türbənin daxilində bir qəbir vardır. Əhali arasında belə bir fikir vardır ki, həmin qəbirdə XIV əsrdən etibarən Azərbaycanda geniş yayılan Hürufilik təliminin banisi, görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Nəimi dəfn edilmişdir. Xanəgah kompleksinə bitişik, cənub tərəfdə inşa edilmiş türbə-məscidin kitabəsindən aydın olur ki, türbə-məscid Şeyx Hacı Lələ Məlikin xatirəsinə Həvva Bədr Bikə xatının səyi ilə 901-ci ildə (21.9.1495-8.9.1496-cı il) inşa olunmuşdur (15, s. 95).

Burada orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub adamlar yaşamış və fəaliyyət göstərmişlər. Orta əsrlər zamanı əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında böyük təsir gücünə malik olan, şərq ölkələrində mövcud olan sufiliklə bağlı mərkəzlərlə bir sırada duran bu xanəgahda yaşayan sufi təriqəti mənsubları bölgənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış, xüsusi ilə xarici müdaxilələr zamanı ərazinin işğalçılardan qorunması üçün əhalinin təşkilatlanmasında xüsusi rol oynamış, ön sırada dayanmışlar.

Kompleks 2005-ci ildə bərpa olunmuşdur. Bərpa işləri aparılarkən abidənin ətrafı abadlaşdırılmış, Xanəgah kəndindən oraya gedən yol asfaltlanmış və əhalinin, bölgəyə gələn qonaqların ziyarət yerinə çevrilmişdir. 2016-cı ildə abidənin ətrafında yenidən abadlıq-bərpa işləri aparılmışdır.

Pir-i Süleyman xanəgahı. Bu xanəgah Şərur rayonunun Tənənəm kəndində yerləşir. El arasında "Pir-i Süleyman" kimi taninan xanəgah-ziyarətgah bir binadan ibarətdir. Binanın günbəzi tacvari formalı olub, dairəvi planlıdır. Vaxtı ilə abidənin giriş qapısı üzərində kitabə olsa da, zaman keçdikcə sıradan çıxmışdır. Binanın içərisində ziyarət obyekti olan qəbir vardır. Qəbirin və binanın üstündə kitabə olmadığı üçün onların tarixi, mənsubiyyəti və təyinatı haqqında əsaslı fikir söyləmək mümkün deyildir.

Xanəgahın adındakı "Pir" sözü sufi təriqəti rəhbərlərinə verilən ən yüksək titullardan biridir. Görünür, Süleyman sufilikdə ən yüksək məqam olan "Pir" səviyyəsinə qədər yüksəlmiş şəxsiyyət

olmuşdur. Təriqət pirlərinə məxsus bütün keyfiyyətlər Pir Süleymanda da olmuş və o, Tənənəm kəndi ərazisində fəaliyyət göstərən xanəgahın rəhbər şeyxi kimi fəaliyyəti ilə müridləri və yerli əhali arasında böyük nüfuz qazanmışdır. Xanəgah şeyxləri adətən öz xanəgahında yaşadıqlarından və öldükdən sonra orada, yaxud da xanəgahın ətrafında dəfn edildiklərindən, Pir Süleyman da vəfat etdikdən sonra öz xanəgahında torpağa tapşırılmışdır. Bundan sonra onun qəbri müridləri və yerli əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişdir. Ona görə də, kənd əhalisi xanəgahı "Tənənəm piri" və ya şeyxin adı ilə "Pir-i Süleyman" adlandırır.

Xanəgah zəmanəsinin nüfuzlu sufi mərkəzlərindən olmuş, təkcə Tənənəm kəndində deyil, bütövlükdə Şərur bölgəsində böyük nüfuz qazanmış, zəmanəsinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır. Xanəgahın yerləşdiyi Tənənəm kəndi ərazidən keçən karvan yolunun Naxçıvan-Qarabağlar-Axura-Sədərək istiqamətində növbəti dayanacağı və bulağı olmuşdur (3).

Abidənin ətrafında tapılan orta əsrlər dövrünə, xüsusilə XIV əsrə aid saxsı qab qırıqları və kaşı parçalarına əsasən demək olar ki, bu sufi məskəni XIV-XV əsrlərdən etibarən fəaliyyət göstərmiş, Pir-i Süleyman isə onun rəhbər şeyxlərindən olmuşdur.

Orta əsr yaşayış məskənlərində əhaliyə və ərazidən keçən karvan əhlinə xidmət edən hamamlar da inşa olunurdu. Cəmiyyətin həyatında xüsusi rola malik olan hamamlar insanların yuyunub paklandığı yerlər idi. Hamanlar həm də uzaq yerlərdən günlərlə yol gələn ticarət karvanları əhlinin də mənzil başında yuyunaraq istirahət etdiyi yerlər idi. Orta əsr müəllifləri, o cümlədən XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbi Naxçıvanda inşa olunmuş hamamlar haqqında maraqlı məlumatlar verirlər (2, s. 13). Naxçıvan ərazisində indiyədək gəlib çatan hamamların bir hissəsi yaşayış məskəninin əsas məscidinin yaxınlığında, bəzi hallarda məscidə bitişik şəkildə inşa olunmuşdur. Bu isə məscidə gələn adamların burada yuyunub paklanması və yaxud dəstəmaz alması zərurətindən irəli gəlmişdir.

Gənzə hamamı. Naxçıvan bölgəsində ən qədim hamam nümunələrindən biri Ordubad rayonunun Gənzə kəndindəki hamamdır. Hamam kəndin mərkəzində yerləşən Hacı Hüseynqulu məscidinin şimal-şərq tərəfində, məscidə bitişik şəkildə inşa olunmuşdur. Yerli əhalinin verdiyi məlumata görə məscid kimi bu hamamı da Hacı Hüseynqulu inşa etdirmişdir.

Hamam yeraltı hamamlar qrupuna aiddir. Girişi şimal-şərq tərəfdən olan hamam planda düzbucaqlı formada inşa olunmuşdur. Uzunluğu 22,6 metr, eni 9,4 metr, umumi hündürlüyü 5,6 metrdir. Umumi sahəsi 213 m^2 olan hamamın soyunma və yuyunma salonları, ona birləşdirilən köməkçi otaqlar iki günbəzlə örtülmüşdür. Hamamı digər orta əsr hamamlarından fərqləndirən cəhət onun divalarının, günbəz və tağtavanlarının dağ daşı ilə inşa olunmasıdır. Hamamı qızdırmaq üçün samandan və odundan istifadə edirmişlər. Saman ocağa qoyulduqdan sonra ocağın bacası və ağzı qapanır, yaranan istilik həm xəzinədəki suyu, həm da hamamın döşəməsinin altında yerləşdirilən borulardan keçərək yuyunma zalını qızdırarmış (10, s. 40; 5, s. 131-132).

Kənd əhalisi və ərazidən keçən karvan əhlinin istifadə etdiyi hamam XV əsrdə inşa olunmuşdur.

Vənənd hamamı. Naxçıvan ərazisindən keçən ticarət-karvan yolları üzərində fəaliyyət göstərən hamamlardan biri də Ordubad rayonunun Vənənd kəndindəki hamamdır. Uzunluğu 18 metr, eni 15,4 metrdir. Hamam dörd ədəd kvadrata yaxın və ardıcıl yerləşən otaqlardan ibarətdir ki, bu da binaya T-yə bənzər forma verir. Hamamın divarları dağ daşı, tağtavanları və günbəzləri isə bişmiş kərpiclə inşa olunmuşdur. Giriş soyunma zalının sağ tərəfindəki vestibüldəndir. Soyunma zalınında eni 2,2 metr və 1,1 metr olan 7 ədəd dərin taxça var. Soyunma zalının yuyunma zalı ilə əlaqəsi əks tərəfdən balaca vestibül vasitəsilə yaradılıb. Digər yuyunma zalı 2 bölmədən ibrətdir. Şimal hissədən mərkəzi yuyunma zalına isti su hovuzu və qazanxana birləşdirilmişdir. Hər iki zalın tavanı sferik günbəzlə örtülmüşdür. Hündürlüyü günbəzlə birlikdə 5,5 metrə bərabər olan hamamın su ehtiyacı yaxınlıqdakı çeşmənin suyu ilə ödənilirmiş.

Hamamın binası memarlıq-konstruktiv quruluşuna əsasən XVII əsrə aid edilir (5, s. 97).

Məlumdur ki, Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarının üzvlərinin böyük bir qismini müsəlman tacirlər təşkil edirdi.Ona görə də, hər mənzil başında onların ibadət etməsi üçün şəraitin yaradılması mühüm şərtlərdən biri idi. Bu məqsədlə də ticarət karvanları əhlinin dayanacağı hər

mənzil başında və yaşayış məskənlərində yerli əhali ilə birlikdə onların da ibadət etməsi üçün məscidlər inşa edilirdi.

Naxçıvan şəhər Came məscidi. Naxçıvan bölgəsində indiyədək bizə məlum olan ən qədim məscid nümunəsi Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi, görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən Naxçıvan şəhərində XII əsrin sonlarında inşa edilmiş Came məscididir. XIX yüzilliyin sonlarınadək yarımuçuq vəziyyətdə mövcud olan, bizədək ancaq fotoşəkli və rəsmi gəlib çatan bu məscid Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan ən möhtəşəm memarlıq nümunələrindən biri olmuşdur. XVII əsr fransız səyyahı Jan Tavernye bu məscid haqqında yazır: "Bu, Asiyanın ən yaxşı və gözəl məscidlərindən idi. Deyirlər ki, Nuhun qəbirinə yadigar olaraq bina edilmişdir" (8, s. 90). Naxçıvan şəhər Came məscidi haqqında V.A.Engelqardt maraqlı məlumatlar vermişdir: "Bu türk məscidi yonulmuş daşdan tağları olan nəhəng bir tikilidir. Onun daxilində gözəl oyma izləri hələ də qalmaqdadır. Binanın bir hissəsi uçaraq tökülmüş, qalan hissəsi isə daim uçmaq təhlükəsi altındadır" (9, s. 186).

Bu məscid Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, Atabəylər memarlıq kompleksində inşa edilmişdi. Bu kompleksin əsas tikililərindən biri Eldənizlər sarayı idi. Ehtimal ki, bu məscid Atabəy hökmdarlarının ibadət etməsi lüzumundan sarayın yaxınlığında inşa etdirilmişdir. Məscid inşa edilərkən Atabəylər dövlətinin qüdrəti, dövlətin başında duran Eldənizlərin əzəməti nəzərə alınmış, paytaxtın baş məscidi olmaq etibarı ilə bu məscid çox möhtəşəm tikilmişdi.

Vənənd kənd Came məscidi. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində inşa olunan qədim məscidlərdən biri də Ordubad bölgəsinin Vənənd kəndindəki Came məscididir. Zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatan Came məscidi düzbucaqlı formada inşa edilmişdir. Məscidin hündürlüyü 7 metrə, sahəsi 400 kvadratmetrə yaxındır. Məscidin daxili ağac və taxtalardan istifadə olunmaqla düzəldilən balkon vasitəsilə iki mərtəbəli şəklə salınmış və ikinci mərtəbə, yəni balkon qadınların ibadət etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Balkonun taxtalarından birinin üzərində qara rənglə geniş həcmli bir kitabə yazılmışdır. Süls elementli nəsx və şikəstə xətti ilə yazılan kitabənin məzmunundan aydın olur ki, hicri 1145-ci (miladi 1732-ci) ildə məscidin binası bərpa edilmişdir.

Bu kitabəyə əsaslanaraq bəzi tədqiqatçılar məscidin tarixini XVIII əsrə aid edirlər. Ancaq kitabənin məlumatından da aydın olur ki, məscid 1732-ci ildə inşa deyil, bərpa olunmuşdur. Məscidin inşa tarixi daha qədimdir. Məscidin vaxtilə qərbdən giriş qapısı olmuş və həmin giriş qapısının baş tərəfində kitabə qoyulmuşdur. İndiyədək salamat vəziyyətdə qalan kitabənin mətnindən aydın olur ki, məscid hicri-qəməri təqvimi ilə 725-ci ildə (miladi ilə 1325-ci ildə) inşa edilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində məsciddə təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Hacı Hüseynqulu məscidi. Ordubad rayonunun Gənzə kəndinin mərkəzində kəndin hörmətli sakinlərindən Hacı Hüseynqulu tərəfindən inşa edilən məscid Naxçıvan bölgəsində ən qədim məscid nümunələrindən biridir. Məscidin daxili böyük salondan ibarətdir. XX əsrin əvvəllərində məscidin qərb tərəfindən əlavə bina tikilərək kişilərə aid salona birləşdirilmiş və məcidin sahəsi genişləndirilmişdir. Məscidin əsas, qədim hissəsi daşdan hörülmüş, tavanı üç böyük sütunun və divarların üstündə dayanmışdir. Sütunların arası və sütunlarla divarların arası tağvari hörülərək birləşdirilmişdir. Divarların qalınlığı 1 metrdir.

Məscidin cənubunda olan qəbiristanlıq da vaxtı ilə Hacı Hüseynqulunun torpaq sahəsi olmuş, onu qəbiristanlıq üçün bağışlamışdır. Orada olan məzar kitabələrinin üzərində olan tarixlərə əsasən demək olar ki, Hacı Hüseynqulu XV əsrdə yaşamış, məscidi də həmin vaxt inşa etdirmişdir (12, s. 40-41).

Qədim və orta əsrlər zamanı əhalinin və ərazidən keçən ticarət karvanlarının suya olan tələbatını ödəmək üçün istifadə olunan vasitələrdən biri də kəhrizlərin qazdırılması idi. Dinimizdə və milli mentalitetimizdə insanları su ilə təchiz etmək xeyirxah əməl, savab iş sayıldığından müxtəlif təbəqəyə mənsub görkəmli şəxsiyyətlər, imkanlı şəxslər, kənd icması üzvləri, yerli hakimlər, hətta hökmdarlar və s. tərəfindən yaşayış məskənlərində kəhrizlər qazdırılırdı. Bu məqsədlə kəhriz qazdırıla biri də Naxçıvan bölgəsi idi.

Canan bəy kəhrizi. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan şəhərində tələbata uyğun olaraq qazdırılan kəhrizlərdən biri də şəhər əhalisi arasında "Cananbər kəhrizi" kimi tanınan "Canan bəy kəhrizi" olmuşdur. Canan bəy kəhrizi Naxçıvan şəhərinin şimal-şərq tərəfində, Babək rayonunun Şıxmahmud kəndindən cənub tərəfdə yerləşir. Kəhriz Şıxmahmud kəndinin cənubundan başlayaraq bir kilometrdən artıq məsafə qət edir və indiki Xətai qəsəbəsinin şimal-şərq tərəfində yerin səthinə çıxır. Bu kəhrizi orta əsrlər zamanı Naxçıvan şəhərində fəaliyyət götsərən "Bektaşiyyə" sufi təriqətinə mənsub olan Canan bəy adlı şəxsiyyət qazdırmışdır.

Kəhrizin uzunluğu 1067 metr, quyularının sayı 28 ədəddir. Ehtimal ki, kəhriz qazıldığı zaman quyularının sayı daha çox olmuş, zaman keçdikcə onların bir neçəsi bataraq məhv olmuşdur.

Vaxtilə kəhrizdən Naxçıvan şəhərinə "Bektaş arxı" adlanan kanal çəkilmişdir. Bu kanalın suyu ilə Naxçıvan şəhərinin bir sıra əraziləri, o cümlədən Əlixan, Pirqəmiş (Pir Xamuş), Şahab, Qurdlar və s. məhəllələrin əkinlərinin, bağ və bağçalarının suvarılmasında istifadə olunmuşdur.

2021-ci ildə Naxçıvan MR Kəhrizlər idarəsi kəhrizdə təmir-bərpa işləri aparmışdır.

Şıxəli xan kəhrizi. Ordubad şəhərində indiyədək tarixin müxtəlif çağlarında qazılmış çoxlu kəhrizlər qalmaqdadır. Bunların çoxunun yaşı bir neçə yüz, min illə hesablanır. XVII yüzilliyə aid başqa bir qaynaqda Ordubad şəhərində əla keyfiyyətli suyu olan 72 kəhrizin olması qeyd edilmişdir (6, s. 71; 7).

Kəhrizlərin qazdırılması böyük xərc tələb etdiyindən adətən bu işi imkanlı şəxslər həyata keçirirdi. Belə şəxsiyyətlərdən biri də bir müddət Ordubadın naibi olmuş Şeyxəli bəy Kəngərlidir. O, Ordubad şəhərini idarə edərkən orada həyata keçirdiyi bir sıra xeyirxah tədbirlərlə yanaşı suya olan tələbatı ödəmək üçün müəyyən işlər də həyata keçirmişdir. Bu məqsədlə o şəhərdə XVI əsrdə (bəzi məlumatlara görə XII əsrdə) qazdırılmış bir kəhrizi bərpa etdirmişdir. Qədim və orta əsrlər zamanı kəhrizlər əsasən onları qazdıran və ya bərpa etdirən adamların adı ilə adlandırıldığından bu ənənə XIX yüzillikdə də davam etdiyindən, həm də kəhrizin əsil adı unudulduğundan kəhriz Şeyxəli bəyin adı ilə adlandırılmışdır.

Ordubad şəhərinin Səməd Vurğun küçəsində yerləşən kəhriz başlanğıcını köhnə hamamın cənub tərəfindən götürür. 550 metrə yaxın uzunluğu, 20 quyusu olan kəhrizin çıxışı Səməd Vurğun küçəsində, Sovet hakimiyyəti illərində komendaturanın yerləşdiyi binanın həyətindədir. Bu səbəbdən də bəzən kəhrizə "Komendatura kəhrizi"də deyirdilər.

Zaman keçdikcə kəhrizin bəzi quyuları uçub töküldüyü üçün su gələn gözlər tutulmuş, bu səbəbdən də suyu azalmışdır. Hazırda kəhrizin su sərfi 1,5 litr saniyədir. Kəhrizin suyundan bir neçə ailə içmək və məişət məqsədi ilə istifadə edir. Kəhriz qazdırıldıqdan sonra onun üzərində "qırxpillə" inşa edilmişdir.

Naxçıvan şəhər buzxanası. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri içərisində orta əsr Azərbaycan memarlığının nadir nümunələrindən sayılan buzxanaların xüsusi yeri vardır. Özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən belə abidələrdən biri Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində, İmamzadə kompleksinin yaxınlığında yerləşən XII-XIV əsrlərə aid buzxanadır. İnşa olunduğu zamandan etibarən Naxçıvan şəhəri əhalisinin yay mövsümündə rahatlığına və sərinlənməsinə xidmət edən, Azərbaycan ərazisində ən böyük buzxanalardan biri olan abidə planda düzbucaqlı formada inşa olunmuşdur. Uzunluğu 20 metr, eni 9 metr, hazırkı vəziyyətdə hündürlüyü 9,6 metrdir. Yüksək texniki səviyyədə kərpicdən qurulmuş örtük konstruksiyasının mükəmməl həlli, naturada tikilməsi, bina örtüyünün uzununa, yüngül və dinamik konstruksiya sxemi tərzində yaradılması Naxçıvan buzxanasının səciyyəvi cəhətlərindəndir (5, s. 336).

Naxçıvan buzxanasının yüksək səviyyəli, mükəmməl həlli bu abidənin Naxçıvan memarlıq məktəbinin inkişafı dövründə, XII-XIV əsrlərdə tikildiyini göstərir. Burada qış fəslində hazırlanan buzla Naxçıvan şəhəri əhalisi isti vaxtlarda buzla təmin olunurmuş. Müasir soyuducuları əvəz edən buzxanalar, o cümlədən Naxçıvan şəhərindəki buzxana ötən əsrdə soyuducular dan istifadənin genişlənməsi ilə fəaliyyətini dayandırmış, sıradan çıxmışdır.

Buzxanada 2001-ci ildə təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Ordubad şəhər buzxanası. Naxçıvanda orta əsrlər zamanı yaradılmış türk-islam mədəniyyətinin nadir nümunələrindən sayılan abidələrdən biri də Ordubad şəhərində XIV əsrdə inşa edilən buzxanadır. Naxçıvan ərazisində zəmanəmizədək gəlib çatan xronoloji cəhətdən ikinci qədim buzxana olan bu abidə Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşir. Came məscidinin yaxınlığında inşa edilən buzxananın hazırkı vəziyyətdə ümumi sahəsi 166 kvadratmetr, zirzəmisinin daxili sahəsi 89,4 kvadratmetrdir. Buzxananın tikintisi bişmiş kərpic (20x20x50 santimetr) və əhəng məhlulu ilə aparılmışdır. Bina girişdə boyük otaqdan, 36 pilləli pilləkəndən, buz hazırlanan və saxlanılan zirzəmidən ibarətdir.

Ordubad şəhər buzxanası XIV yüzillikdə inşa, XVIII əsrdə bərpa edilmişdir (5, s. 50). 2014-cü ildə buzxanada yenidən təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Naxçıvan bölgəsində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş haqqında bəhs olunan bu və onlarla digər abidələr yerli əhali və bölgəyə səfər edən insanlarla birlikdə ərazidən keçərək şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən ticarət karvanlarına da xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakuvi Ə. "Abidələrin" xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhləri Ziya Bünyadovundur. Bakı: "Şur" nəşriyyatı, 1992, 176 s.
2. Evliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
3. Eyvazov S. Tənənəm abidəsi – tarixi abidədir. "İşıqlı yol" qəzeti, 12 noyabr 1988-ci il.
4. Məmmədova İ. Təbriz şəhərinin maddi-mədəniyyəti. Bakı: Çaşıoğlu, 2016, 500 s.
5. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
6. Onullahi S. Azərbaycan tarixinə dair qaynaq. Az.SSR EA Məruzələri. T. XXXI, № 4. Bakı, 1975, s. 71.
7. Onullahi S.M. Ordubad. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 5 iyun 1987-ci il.
8. Onullahi S. Jan Batist Tavernye Naxçıvan haqqında. Naxçıvan Muxtar Respublikası. "Bakı Universiteti" Xəbərlərinin xüsusi buraxılışı. Bakı: BDU, 1999, s. 87-93.
9. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
10. Səfərli H. Gənzə kəndinin epiqrafik abidələri. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2006, № 4, s. 39-42.
11. Səfərli H. Yuxarı Əylis kəndi: tarixi, abidələri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 3, s. 11-17.
12. Səfərli H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 216 s.
13. Акулисский З. Дневник. Еревань: Айастан, 1939, 160 с.
14. Алескерзаде А.Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Архитектура Азербайджана эпоха Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
15. Сафарли Г. Эпиграфичиские памятники Нахчывана. Нахчыван: ИПО «Аджеми», 2017, 200 с.

“MOLLA NƏSRƏDDIN” REALIZMININ ÖMƏR XƏYYAM OPTIMIZMI ILƏ VƏHDƏTI

ЕДИНСТВО РЕАЛИЗМА «МОЛЛА НАСРЕДДИНА» И ОПТИМИЗМА ОМЕРА ХАЙЯМА

Dos. İman Cəfərov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

РЕЗЮМЕ

Джалил Мамедгулузда, основатель журнала «Молла Насреддин», и другие молланасреддинисты уважительно отзывались об Омере Хайяме, великом гении Востока. Можно сказать, что именно Сабир начал работу по переводу рубаев Хайяма на наш родной язык в Азербайджане. Рубаи Омара Хайяма также повлияли на творчество Мирзы Алекбара Сабира. Некоторые произведения Сабира можно назвать первыми образцами сатирического рубая в азербайджанской литературе.

В «Молле Насреддине» мы встречаем карикатуру на основе рубаи Омера Хайяма. Мы полагаем, что Дж. Мамедгулузаде передал содержание рубана Роттеру для рисования этого karikatura.

В миниатюрном фельетоне под названием «Я схожу с ума», опубликованном в 42-м номере журнала «Молла Насреддин», куда вошли представители мировой философии и литературы, такие как Эдисон, Жан-Жак Руссо, Дарвин, Мирза Фатали Ахундзаде. Встречаются также имена Льва Толстого, Ницше, Омера Хайяма.

По нашему мнению, моланасреддины, всю жизнь искавшие истину, видели близость своей судьбы и судьбы Омера Хайяма и приглашали своих современников, подобных Омеру Хайяму, жить в царстве мысли.

ABSTRACT

The unity of "Molla Nasreddin" realism and Ömer Hayyam's optimism Celil Memmedguluzda, the founder of the "Molla Nasreddin" magazine, and other Mollanasreddinists spoke respectfully of Ömer Hayyam, the great genius of the East.

Mirza Alakbar Sabir preceded Jalil Mammadguluzadeh, the founder of the "Molla Nasreddin" literature school, in terms of addressing the art of Khayyam. It is possible to say that it was Sabir who started the work of translating Khayyam's rubais into our mother tongue in Azerbaijan. Omar Khayyam's rubai also influenced Mirza Alakbar Sabir's creativity. Some of Sabir's works can be called the first examples of satirical rubai in Azerbaijani literature.

In "Molla Nasreddin" we come across a caricature based on Ömer Hayyam's rubai. We think that J. Mammadguluzadeh presented the content of the rubain to Rotter for drawing that cartoon.

In the miniature feuilleton titled "I'm Going Crazy" published in the 42nd issue of the "Molla Nasreddin" magazine, which includes representatives of world philosophy and literature such as Edison, Jean-Jacques Rousseau, Darwin, Mirza Fatali Ahundzade. We also come across the names Leo Tolstoy, Nietzsche, Ömer Khayyam.

In our opinion, Molanasreddins, who were in search of truth throughout their lives, saw a closeness between their own destiny and that of Ömer Hayyam and invited their contemporaries like Ömer Hayyam to live in the realm of thought.

Azərbaycan mirzəcəlilşünaslığına aid bütün probelmlərin həlli istiqamətində təxminən son 30 il ərzində sistemli iş aparan, bu sahədə minlərlə yeni faktın elmi dövriyyəyə daxil olmasını reallaşdıran akademik İsa Həbibbəylinin mirzəcəlilşünaslığa bəxş etdiyi qiymətli əsərlərdə diqqətəlayiq cəhətlərdən biri Cəlil Məmmədquluzadə sənətinin Azərbaycan bədii fikri, eləcə də dünya ədəbiyyatı müstəvisində təqdimidir. Alim "Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə" əsərində bədiiyyat üçün müəyyənləşdirilmiş həm milli, həm də bəşəri meyarlar nəzərə alınmaqla Mirzə Cəlil dühasına qiymət verərək yazmışdır: "Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai xadimi, böyük demokrat kimi şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadə ilk növbədə mənsub olduğu ölkənin və xalqın, geniş mənada isə ümumiyyətlə, azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə aparmış xalqların qüdrətli vətəndaş sənətkarıdır. Ədibin əsl sənətkarlıq nümunəsi sayılmağa layiq olan bədii əsərləri və publisistikası hər cür milli və dini ayrıseçkiliyin, ictimai-mənəvi əsarətin, fanatizm və cəhalətin aradan qaldırılmasına, milli oyanışa, maariflənməyə, tərəqqi və dirçəlişə həsr olunmuşdur. Buna görədir ki, onun mənsub olduğu Azərbaycan xalqının milli istiqlal tarixi və taleyi ilə möhkəm surətdə bağlı olan ölməz adı dünya ədəbiyyatının da vətəndaş yazıçılarının cərgəsində çəkilməkdə davam edir. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının milli iftixarı, dünya bədii mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsidir." (2, s. 38)

Əlbəttə ki, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin dünya ədəbiyyatı ilə bağlılığını təsdiqləyən göstəricilərdən biri böyük ədib tərəfindən ölməz sənət adamlarına məxsus əsərlərin özünəməxsus şəkildə gündəmə gətirilməsidir. Bu sırada qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzdə, eləcə də digər mollanəsrəddinçilər ayrı-ayrı məqamlarda rübai ustadı Ömər Xəyyam (1040- 1123) dühasından da ehtiramla söz açmışlar.

Şərqin böyük şairi Xəyyamın rübailəri doğma dilimizə əsasən 1910-1950-ci illərdə tərcümə olunmuşdur. Ümumi elmi fikrə görə, Ömər Xəyyam rübailərinin Azərbaycan dilində oxuculara təqdimi Mikayıl Müşfiqin, Əkrəm Cəfərin və Mir Mehdi Seyidzadənin adı ilə bağlıdır. Ömər Xəyyamın 2004-cü ildə oxuculara təqdim edilən "Rübailər" kitabında tərtibçi kimi Əlibala Hacızadənin aşağıdakı fikirləri maraq doğurur: "Mikayıl Müşfiq keçən əsrin 30-cu illərində Xəyyamın rübailərinin bir qismini ana dilimizə çevirmiş, görkəmli alim və əruzşünas Əkrəm Cəfər isə şairin bütün rübailərinin öz vəznini və qafiyə sistemini saxlamaqla tərcümə edərək ayrıca kitab haqqında nəşr etdirmişdir. İndi Ömər Xəyyamın oxuculara təqdim etdiyimiz «Rübailər» kitabı görkəmli şairimiz Mir Mehdi Seyidzadənin yaradıcılıq axtarışlarının məhsuludur. Şair Ömər Xəyyamın rübailərindən etdiyi tərcüməni iki dəfə – 1955-ci ildə və 1969-cu ildə ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdir." (12)

Şübhəsiz ki, Əlibala Hacızadənin nəzər nöqtəsinə çəkdiyi tərcümələr heç də o dövrə qədər Azərbaycan ziyalısının Xəyyam sənətindən xəbərsizliyi demək deyildi. Akademik İsa Həbibbəyli "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" monoqrafiyasında Mirzə Cəlilin naxçıvanlı müasirlərindən bəhs edərkən Cümşüd-Paşa Sultanovun timsalında maarifçilk hərəkatı nümayəndələrinin kitab dünyasını məxsusi canlandırmış və həmin dünyada Ömər Xəyyam yaradıcılığının yer tutmasını ayrıca qeyd edərək yazmışdır: "C.P.Sultanov açıq fikirli, maarifpərvər, savadlı ziyalı kimi tanınmışdır. Onun öz dövrünə görə zəngin hesab edilən kitabxanasında rus və Avropa ədiblərinin əsərləri ilə yanaşı, Şərq klassiklərinin əsərləri, o cümlədən Hafizin divanı,

Mollayi-Ruminin məsnəviləri, Ömər Xəyyamın rübailəri də var imiş.” (1, s. 164)
Yenə də “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyasından öyrənirik ki, Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi olan Əli bəy Hüseynzadə İstanbulda tələbə həyatı yaşayarkən Ömər Xəyyam sənətinin ədəbi ictimaiyyətə çatdırılması işinə xüsusi diqqət yetitmiş, rübai ustadı haqqında alman şərqşünası F.Bodenştentin məqaləsini, eləcə də Xəyyamın türkcəyə çevrilmiş rübailərini Abdulla Cövdətin nəşr etdirdiyi “Ramazan bağçası” məcmuəsində dərc etdirərək (1891) türkdilli oxucunun Ömər Xəyyam haqqında bilgilərini xeyli zənginləşdirmişdir (1, s. 318-319).
İslam Qəribli bu problemlə bağlı tədqiqatlara bir qədər də zənginlik gətirmiş, “Ömər Xəyyamın rübailəri M.Hadinin tərcüməsində” məqaləsi vasitəsilə elmi ictimaiyyətin diqqətinə yeni faktlar təqdim etmişdir. (13).
Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazarlarının, o cümlədən mollanəsrəddinçilərin az-az, lakin xüsusi hörmətlə yaradıcılığına üz tutduqları Şərq klassik yazarlarından biri də Ömər Xəyyamdır.
O da var ki, fars şairi Xəyyam sənətinə müraciət baxımından Mirzə Ələkbər Sabir “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı Mirzə Cəlili müəyyən mənada qabaqlamışdır. Hətta belə demək mümkündür ki, Azərbaycanda Xəyyam rübaisinin doğma dilmizə tərcüməsi işinə məhz Sabir başlamış, “Həqiqət” qəzetinin 22 iyun 1910-cu il tarixli 141-ci sayında aşağıdakı 4 misranı “Xəyyamdan məalən tərcümə” sözləri ilə oxuculara təqdim etmişdir:
Bizi aldatma, xacə, hər sözünə,
Bizə yox, get nəsihət et özünə!
Görüyorkən gözün düzü əyri,
Bizdən əl çək də, çarə qıl gözünə! (9, s. 287)
Məmmədəli Sidqi Səfərov tarix etibarilə 1911-ci ilə aid xatirələrində məxsusi göstərmişdir ki, Sabir boş vaxtlarında məhz türk şairi Əşrəfin həcvlərini və fars şairi Ömər Xəyyamın rübailərini oxumuşdur. (Bax: 10, s. 12) Əlbəttə, Ömər Xəyyam rübailəri də öz növbəsində müəyyən qədər Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Bu zəmində mollanəsrəddinçi şairin bəzi əsərlərini Azərbaycan ədəbiyyatında satirik rübailərin ilk nümunələri adlandırmaq mümkündür. Məsələn, Ömər Xəyyamın rübailərində dönə-dönə insan oruc tutmaq kimi vacib şəriət əməllərindən uzaq olmağa, ömrü şadlıqla başa vurmağa çağırılır. Rübai ustadı meyxanəni məscidə qarşı qoymuş, oruc tutmaqdansa, şərab içməyi məsləhət görərək yazmışdır:
Yetməzmi bu məscid, bu oruc, namaz!

Yollan meyxanaya, şərab iç bir az.

Bir gün torpağından kuzə qayrılar,

Ey Xəyyam, bu ömür əbədi qalmaz. (8, s. 36)

Eyni ideyanın Sabir tərəfindən qələmə alınmış, elmi ədəbiyyatlarda taziyanə adlandırılan bəzi şeirlərdə də ifadə edildiyini görürük. Məsələ ondadır ki, haqqında danışdığımız əsərlərdə nəzər nöqtəsinə çəkilən məsələlərə Sabir sanki Ömər Xəyyam məntiqi, Ömər Xəyyam üsyankarlığı ilə yanaşmışdır. Budur, “Molla Nəsrəddin”in məşhur Hophopu hətta dindarların oruc tutmağa qarşı mövqelərini beləcə satiranın predmetinə çevirmişdir.

Əl’əman artıq orucdan, əl’əman!
Qoymadı taqət oruc məndə, inan!

Sən oruc yersən, balam, lakin məni
Yer oruc hər ləhzə, hər an, hər zəman! (9, s. 302)

Əlbəttə, XX əsrin əvvəllərində Ömər Xəyyam yaradıcılığının Azərbaycan ziyalıları tərəfindən təqdir olunması elmi fikrin də diqqətindən yayınmamışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov "Sabirin klassik irslə əlaqəsinə dair" əsərində Xəyyam və Azərbaycan ədəbi-estetik fikri məsələsinə bir qədər aydınlıq gətirərək yazmışdır: "Xəyyamı təkcə Sabir deyil, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Cavid və başqa klassiklərimiz də yüksək qiymətləndirmişlər...

Sabir Xəyyamın təkcə pərəstişkarımı olmuşdur? Xeyr. O, eyni zamanda, Xəyyamdan tərcümə də etmişdir. Bu barədə bizə hələlik ancaq bir misal məlumdur.

"Hophopnamə"nin müxtəlif nəşrlərində çox gözəl, təsirli bir rübai çap olunmuşdur:

Dəhr bir müddət oldu mənzilimiz,
Onda həll olmaz oldu müşkilimiz,
Yaşadıqca çoxaldı düşmənimiz,
Nə edək, doğru söylədi dilimiz!..

Bu vaxtadək Sabirin orijinal şeiri kimi tanıyıb təhlil etdiyimiz həmin rübai əslində Xəyyamdan ustalıqla edilmiş tərcümədir." (4, s. 245)

Düşündürücüdür ki, "Molla Nəsrəddin"də Ömər Xəyyamın yaradıcılığına müraciət şairin rübailəri kimi birmənalıdır, konkretdir. Məsələn, məcmuənin 26 iyun 1913-cü il tarixli 18-ci sayının birinci səhifəsində Rotter tərəfindən çəkilmiş maraqlı bir karikatura ilə qarşılaşırıq. Karikaturada göstərilir ki, buludların üstündə dayanmış bir öküz heyrətlə yerə baxmaqdadır. Yerin altından da başqa bir öküz üzünü yerə, yəni insanlara tutub nərə çəkməkdədir. Rəssam Yer deyilən planetin sakinlərini, yəni insanları isə müxtəlif varlıqların vəhdəti formasında canlandırmışdır. Daha doğrusu, çuxaları, əbaları, papaqları, əmamələri, ayaqqabıları, fəsləri ilə müsəlman dünyasını təmsil edən həmin varlıqların sifətləri qoyun, eşşək, öküz, at, camış kimi heyvanları xatırlatsa da, hamısının qulaqları uzundur. Karikaturanın yuxarısında, hətta məcmuənin adından aşağıda Ömər Xəyyamın belə bir rübaisi yazılmışdır:

Gavist dər asiman naməş Pərvin,
Yek gave digər nəhoftə dər zire-zəmin.
Zirə zəbəre do gav moşti xər bin,
Çeşme xirədət baz kon ey əhli yəqin. (6, s. 587)

Karikaturanın altında Ömər Xəyyamın sözləri və karikaturanın məzmunu oxucuya bu cür çatdırılmışdır: "Yəni bir öküz ki, onun adı Pərvindir, göydə durub, ikinci öküz də gizlənib yer altında, bunların arası doludur Allahın heyvanları ilə." (6, s. 587)

Bəli, demək olar ki, Rotter öz karikaturasını birbaşa Xəyyamın rübaisi əsasında çəkmişdir. Bununla belə, insanları dünya qəmi çəkməməyə çağıran Xəyyamın öz rübailərində doğma din qardaşlarının kütləvi tənqidinə geniş ver verdiyini sözləmək də qeyri-obyektivlik olar. Başqa sözlə, mollanəsrəddinçi karikatura ustasına mövzu üçün elə bir rübai verilmişdr ki, həmin rübai ideya müəllifinin Xəyyam yaradıcılığına dərindən bələd olmasını təsdiqləməkdədir. Haqqında danışılan rübai Azərbaycan dilinə M.Seyidzadə tərəfindən belə tərcümə olunmuşdur:

Göydə Pərvin adlı bir öküz yaşar,
Yer altında da başqa öküz var.
Bu iki öküzün arasındasa
Görər eşşəkləri aqil adamlar. (8, s. 40)

Faktlar deməyə imkan verir ki, Cəlil Məmmədquluzadə xalqın tərəqqisinə mane olan köhnə adətləri, eləcə də məhərrəmlik günlərində müsəlman dünyasının bütünlüklə yasa batmasını, insanların dərd-kədər içərisində yaşamasını daim pisləmiş, bəşər övladını sevinc içərisində ömür sürməyə çağırması səbəbindən orta əsrlər şairi Ömər Xəyyamın yaradıcılığını məxsusi dəyərləndirmişdir. Əslində Mirzə Cəlil öz ideyalarının təsdiqi üçün Şərq mütəfəkkürlərinin əsərlərinə üz tutaraq istinad nöqtəsi axtarmış və bu məqamda Ömər Xəyyam cəsarətinə heyrətini gizlədə bilməmişdir. Budur, qüdrətli yazıçının 6 iyun 1929-ci il tarixdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 23-cü sayında çap etdirdiyi "Mədfən" əsərindən oxuyuruq: "Mədfən"—ərəb ləfzidir. Mədfən o yerə deyilir ki, orada ölü dəfn olunur, yəni ölü basdırılır.

.... "Mədfəni-fikr" bizim bəzi köhnə və təzə şair, qələm sahiblərinin o kitablarına deyilir ki, orada mömün müsəlman millətlərinin çürümüş qafasını sındırıb içindəki mövhumatı dağıtmaq yolunda ikicə kəlmə danışılmayıbdır.

"Mədfəni-fikr" olan minlərcə müsəlman kitablarını lazım gəlir yandırmaq ki, bu yanğının şöləsi vasitəsilə millətə lazım olan kitabları görmək mümkün ola. Onda bizim gözümüzə keçmiş əsrlərin qaranlığında bir kitab rast gələcək. O kitab uzaqdan bar-bar bağıracaq: "Açın məni, açın məni! Görün mən kiməm!"

O kitabın cildinin üstündə bir belə ad nəzərimizə gələcək: Ömər Xəyyam." (7, s. 180)

Fikrimizcə, "Mədfən" felyetonu xüsusi estetik məqsədlə qələmə alınmışdır. Şübhəsiz ki, Cəlil Məmmədquluzadə ömrü boyu sənət idealına sadiq qalmış, insanları cəhalət, elmsizlik, mövhumat, ətalət bataqlığında boğulmağa təhrik edən, yaxud bu prosesə qarşı çıxmayan ədəbiyyatı daim lənətləmişdir. Mirzə Cəlil bu qənaətdə olmuşdur ki, əsrlərlə dünyanın faniliyini təbliğ edərək insanları real həyatdan uzaqlaşdıran, qəlblərə yalnız ələm, qüssə gətirən Şərq ədəbiyyatı nümunələri yandırılmalı, həmin şölənin işığında böyük mütəfəkkirlərin aydın fikirləri xalqa çatdırılmalıdır. Bu mənada "Mədfən" əsəri həm də Ömər Xəyyam yaradıcılığını elmi ictimaiyyətə təqdim etmək baxımından qiymətli örnəkdir. Cəlil Məmədquluzadə Ömər Xəyyam şəxsiyyətini hələ XX əsrin 20-ci illərində sadə bir dillə müasirlərinə belə təqdim etmişdir: "Bu kişi haman adamdır ki, yeddi-səkkiz əsrin müddətində tək birinci olaraq biçarə müsəlmanlara mərd-mərdanə belə xitab etdi: "Ay biçarələr! Ərəbistan çöllərində iki nəfər ərəb, hökumət üstə "portfel" davası saldılar və bir-birini vurub öldürdü,—bəs indi siz nə səbəbə müftəcə yerə məhərrəm ayında başınıza döyüb ağlaşırsız?"

Bə niyə bu neçə əsrlər ötüb keçəndən sonra yüzlərcə və minlərcə qələm sahiblərinə və şairlərə müftəcə əl çaldıq, alqışladıq? Ancaq Ömər Xəyyam hissini, Ömər Xəyyam qeyrətini çoxunda gör-mədik, hətta indi də görmürük." (7, s. 180*)*

Aydınlıq üçün deyək ki, Cəlil Məmmədquluzadə qüdrətli rübai ustadı Ömər Xəyamla bağlı bu təqdimatında müəyyən qədər ifrata varmışdır. Yəni əslində bolşevizm dövründəki sayaq, bu gün Ömər Xəyyam rübailərində ateizm axtarmaq yanlış qənaətlərə gəlməklə nəticələnə bilər. Halbuki XI-XII əsrlərdə yaşamış Şərq filosofu olaraq Ömər Xəyyam dini müddəalara kor-koranə itaət fikri ilə razılaşmadan istənilən bir mübahisəni məntiqin gücü ilə yekunlaşdırmaq üsuluna üstünlük vermişdir. Məsələyə bir qədər də konkret münasibət bildirsək, deməliyik ki, Kərbəla faciələrinə dair Şərq şairinin hər hansı bir rübaisinə rast gəlmirik. Bununla belə, Ömər Xəyyam bəzi dini müddəalardakı boşluqların fərqində olmuş, müasirlərini ağıla, zəkaya, məntiqi təfəkkürə səsləmişdir. Bu mənada şairin hər bir rübaisi milli düşüncənin işığında yenidən təhlil olunmalıdır.

Məsələn, hətta sonuncu səma kitabında axirət dünyası ilə bağlı bilgiləri diqqətə çəkən şair yenə də insanları nikbin formada yaşamağa çağıraraq yazmışdır:

Deyirlər, məhşərdə cənnət, huri var,

Gözəl bulaqlardan bal şərab axar.

Demək, gözəl sevmək, mey içmək xoşdur,

Madam ki, orda da olacaq bunlar. (8, s. 47)

Yaxud Ömər Xəyyam istənilən bir ay ərzində kədərli, ələmli ömür sürməyin mənasızlığını xatırladaraq bir rübaisində müasirlərini hətta ramazan ayında da xoş yaşamağa dəvət etmişdir. Başqa bir rübaidə isə Ömər Xəyyam və Cəlil Məmmədquluzadənin haqqa , yəni Allaha bağlılıqlarında bir eyniyyət görürük: Biz haqda görürük lütfü-inayət,

Nə günah bilirik, nə də ibadət.

Ümid kəsilməmiş kəramətindən

Çünki doğruluğa etmişik adət. (8, s. 66)

Yəqinliklə, bu misraların kim tərəfindən qələmə alınması haqqında əvvəlcədən heç bir məlumat verilməsə, hesab etmək olar ki, müəllif Mirzə Cəlildir. Digər tərəfdən, həmin misralarda XI əsr fars şairi sanki XX əsr Azərbaycan yazıçısının portretini yaratmışdır.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 17 oktyabr 1929-cu il tarixli 42-ci sayında çap olunmuş "Az qalıram dəli olam" başlıqlı miniatür felyetonda dünya fəlsəfəsi və ədəbiyyatının Edisson, Jan Jak Russo, Darvin, Mirzə Fətəli Axundzadə, Lev Tolstoy, Nitşe kimi nümayəndələri ilə bir sırada Ömər Xəyyamın da adına rast gəlirik. Bəri başdan qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, əsərləri külliyyatına daxil edilməsə də, fikrimizcə, "Dəli" imzası ilə getmiş bu felyetonun da müəllifi Cəlil Məmmədquluzadədir və belə bir mövqedən çıxış etməyimizin başlıca səbəbkarı elə Mirzə Cəlilin özüdür. Maraqlıdır ki, felyetonun mətni bütünlüklə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını göz önünə gətirir. Aydınlıq üçün bütünlüklə felyetonun təqdimini məqsədəuyğun sayırıq: "Bilmirəm kimə inanım...

Fazil Dərbəndiyə inansam, gərək buna da inanam ki, heyvanların tufandan nicat tapmağına səbəb Nuh peyğəmbər oldu.

Darvinə də inansam, gərək Fazilin həmin rəvayətini inkar edəm. Çünki Darvinin mülahizəsincə, heç insanlarla heyvanlar arasında xəlq olunmaq qanunlarınca bir təfavüt yoxdur.

Kimə inanım? Edissonamı, ya Fazili-yeganə Mamağani müctəhidə. Mamağanicə, göyün guruldamağı xudavənd aləmin qeyzinin əlamətlərinin biridir. Amma Edissonca, göyün gurultusu ildırımın səsidir və Allah həzrətlərinin bu işlərdən xəbəri yoxdur.

Min ildən çoxdu, ata-babalarımız deyir: oruc tut. Vaiz deyir: namaz qıl. Bir tərəfdən də Mirzə Fətəli və Ömər Xəyyam deyirlər ki, bunlar hamısı hədərdir.

Hansına inanım?

Rus filosofu Tolstoy, firəng filosofu Jan Jak və nemsə filosofu Nitşe insanları bir yola çəkirlər. Amma islam filosofları müsəlmanları bir özgə yola dəvət edirlər. (Bu yol çox ləzzətli yoldu). İndi

mən də çaşmışam. Əgər cənnət və cəhənnəm söhbətlərinə qail olmasam, onda da lazım gəlir çox-çox Avropa alimlərinin kitablarını çölə tullayam.

Xülaseyi-kəlam, az qalır ki, ağlım çaşsın!

Pənah bir Allaha!" (7, s. 336)

Qeyd etdiyimiz kimi, düşünürük ki, bu felyetonun müəllifi Mirzə Cəlildir və fikrimizi təsdiqləyəcək dəlillərimiz aşağıdakılardır:

1. Q.Məmmədlinin "İmzalar" kitabında göstərilir ki, "Dəli" imzasından C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə və Üzeyir Hacıbəyli istifadə etmişdir. (3, s. 36) Ü.Hacıbəylinin eyni imzalı əsərləri "Sovqat" qəzetinin 1916-cı ilə aid saylarında yer tutduğundan "Az qalıram dəli olam" başlıqlı miniatür felyetonun müəllifi o ola bilməz. Ömər Faiq Nemanzadə isə 1923-1927-ci illərdə Gəncə Kənd Təsərrüfütı Texnikumunun direktoru vəzifəsində çalışmış, təqaüdə çıxdıqdan sonra Bakıda yaşayaraq Hötenin "Faust" əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.
2. "Az qalıram dəli olam" miniatür felyetonunda işlənmiş ifadə formaları, cümlə tipləri Mirzə Cəlil yaradıcılığı üçün daha çox səciyyəvidir. Məsələn, yaşadığı cəmiyyətin onu dəliyə çevirəcəyini C.Məmmədquluzadə öz əsərlərində dönə-dönə bildirmişdir. Budur, "Həqiqət" felyetonundan ("Molla Nəsrəddin", 28 dekabr 1908, № 52) oxuyuruq: "Əgər bir gün xəbər çıxa ki, xudanəkərdə, bütün İran camaatı dəli olub-mən heç təəccüb eləmənəm, səbəbi budur ki, bir gün Kərbəla və Nəcəfül-əşrəf müctəhidlərindən teleqraf gəlir ki, məşrutiyyət müvafiqi-şəriətdir. Bir gün cəmi İranın müstəhidlərindən teleqraf gəlir ki, məşrutiyyət xilafi-şəriətdir. Biri belə deyir, o biri elə deyir. Hansına inanım? Vallah, insan dəli ola bilər. O da müctəhiddir, bu da müctəhiddir. Hansına inanım?

Bu gün biri deyir "məşrutiyyət yaxşı şeydir"- məşrutiyyət tərəfdarı oluram, sabah o biri deyir "məşrutiyyət şeytan işidir" istibdad tərəfdarı oluram. Bəs nə eləyim? Vallah, az qalıram dəli-divanə olam." (5, s.436)

Təbii ki, bu kimi ifadələrə Mirzə Cəlil yaradıcılığında bol-bol rast gəlmək mümkündür.

3. Cəlil Məmmədquluzadə cəhalətə, mövhumata qarşı mübarizə apararkən öz əsərlərində dönə-dönə Darvinin, Edissonun, Mirzə Fətəlinin, Tolstoyun fikirlərinə istinad etmişdir. Ümumiyyətlə, bir əsər daxilində məhşur zəka xadimlərinin xatırladılması da Mirzə Cəlil üslubunun göstəricisidir. Sübut üçün "Molla Nəsrəddin" jurnalının 18 yanvar 1911-ci il tarixli 3-cü sayında çap olunmuş "Lağlağı" imzalı "Pişik" felyetonunu yada salmaq kifayətdir. Adıçəkilən felyetonda həzrət Məhəmməd, Musa, İsa kimi peyğəmbərlərdən, Qaliley, Tolstoy, İbn Rüşd, Midhəd paşa kimi böyük şəxsiyyətlərdən eyni vaxtda söz açıldığını görürük.
Bir daha qeyd edək ki, Ömər Xəyyamın onlarla rübaisində insanların oruc və namazla ömür sürmələri pislənilir, bəşər övladı şən yaşamağa çağrılır. "Az qalıram dəli olam" felyetonundakı "Min ildən çoxdu, ata-babalarımız deyir: oruc tut. Vaiz deyir: namaz qıl. Bir tərəfdən də Mirzə Fətəli və Ömər Xəyyam deyirlər ki, bunlar hamısı hədərdir" cümlələri düşünməyə əsas verir ki, Mirzə Cəlil fars şairi Ömrə Xəyyamın rübailərinə küll halında və dərindən bələd olmuşdur.

Düşündürücüdür ki, C.Məmmədquluzadə Şərqin böyük şairi Ömər Xəyyamdan məhz "Molla Nəsrəddin"in Bakı nəşrlərində, daha doğrusu, 1929-cu ildə, yəni artıq Azərbaycanda ateizmin "bütün cəbhə boyu hücuma keçdiyi", cəmiyyət üzvləri tərəfindən müqəddəsləşdirilmiş bütün məfhumların aşağılandığı dövrdə söz açmışdır. M.S.Sultanov rübainin böyük ustadı Ömər

Xəyyamın yaradıcılığını belə səciyyələndirmişdir: “Xəyyamın bütün rübailəri dərin fəlsəfi fikirlərlə doludur. O hər şeyin əsl mahiyyətini bilməyə çalışan, həqiqət axtaran, onu tapmadıqda məyus olan bir filosof – şairdir. Xəyyamın hər rübaisi insanı fikrə daldırır, onu ayıldır, onu bu dünyaya bağlayaraq, o biri dünyanın boş vədlərindən uzaqlaşdırır. Buna görə də müftilər, din xadimləri Xəyyamı kafir adlandıraraq, onu lənətləndirirdilər. Lakin Xəyyam ona etiraz edən belə müftilərə cavab olaraq, qorxmadan onları qaniçən adlandırır və yüksək səslə deyirdi:

Ey şəhər müftisi, səndən pərgarıq!

Bunca sərxoşluqla səndən huşyarıq.

Biz şərab içirik sən xalq qanını,

İnsaf et, hansımız daha qəddarıq?” (12, s. 5)

Fikrimizcə, ömrü boyu həqiqət axtarışında olan, zülmə qarşı mübarizə aparan, cəmiyyət üzvlərini din adı ilə cəhalətə sürükləyənəri tənqid edən mollanəsrəddinçilər məhz ədalət axtarışında olmaq baxımından öz taleləri ilə Ömər Xəyyam taleyi arasında bir yaxınlıq görmüş, Ömər Xəyyam kimi onlar da müasirlərini düşüncə səltənətində yaşamağa dəvət etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007
2. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997
3. Məmmədli Q. İmzalar. Bakı: Azərnəşr, 1977
4. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Maarif, 1983
5. Molla Nəsrəddin. 10 cilddə, II cild, Bakı: Azərnəşr, 2002
6. Molla Nəsrəddin. 8 cilddə, IV cild, Bakı: Çinar-Çap, 2008
7. Molla Nəsrəddin. 8 cilddə, VIII cild. Bakı: Çinar-Çap, 2010
8. Ömər Xəyyam. Rübai. Bakı: Azərnəşr, 1975
9. Sabir. Hophopnamə. 2 cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
10. Sabir xatirələrdə. Bakı: Gənclik, 1982
11. Sultanov M. Ömər Xəyyam. Ömər Xəyyam. Rübailər. Bakı: 2004
12. https://azkurs.org/omer-xeyyam.html
13. http:// edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/4918-omer-xeyyamin-ruba ile ri-hadinin-tercumesinde

ORTAÇAĞ'DA ARAS NEHRİ ÜZERİNDEKİ KÖPRÜLERİN ÖNEMİ VE MİMARİSİ

THE IMPORTANCE AND ARCHITECTURE OF BRIDGES ON THE ARAS RIVER IN THE MIDDLE AGES

Doç. Dr. Gülnare Kanbarova
Nahçıvan Devlet Universitesi, Mimarlık bölümü

ÖZET

Güney Kafkasya'nın ikinci büyük nehri Araz Nehri'dir. Türkiye'nin Erzurum bölgesinde bulunan Bingöl Dağları'ndan (2990 m) kaynaklanır. 1072 kilometrekarelik bir uzaklıkta akarak Azerbaycan'ın Sabirabad ilçesine bağlı Sugovushan köyünde Kur Nehri'ne dökülür.
Antik ve Ortaçağ kaynaklarında Araz Nehri'nin su açısından zengin olduğunu ve insanların tarihsel olarak buraya yerleştiğini biliyoruz. Suyun insan yaşamındaki önemi nedeniyle su kaynaklarındaki konumu tarım ve hayvancılığın gelişmesine yol açmıştır. Zamanla ustalığın gelişimi, ticari ilişkilerin kurulmasına ve Orta Çağ'da İpek Yolu'nun geçişine yol açtı.
Ticari ilişkilerin gelişimi bölgede mimari yapılarında inşasına neden oldu. Sivil mimari yapılarından karvansaray, banyo, köprü inşasıda gelişdi. Aras Nehri üzerindeki köprülerin tarihini araştırarken, gezgin ve tarihçilerin eserlerine göre çok eski olduğunu görüyoruz.
Manna Krallığı döneminde köprü inşaatı alanında bazı başarılar elde edildiğini ve taş köprülerin yapılması ile ilgili de kaynaklarda bilgiler vardır. Yunan ve Roma kaynaklarına göre de köprüler hakkında fikir söylemek mümkündür. Örneğin, Heredot ve Ksenofona göre, Aras Nehri ve diğer Azerbaycan nehirleri üzerine, birliklerin geçmesini sağlamak için köprüler inşa edilmesi hakda bilgi vermişler. Vergili ve Tasit'in Aras Nehri üzerindeki köprüler hakkındakı bilgilerinde, Vergili "Nehir o kadar hızlı akıyor ki, üzerine bir köprü inşa etmek imkansızdı-Köprü Araks'a dayanmıyor" bildirmişdi.
Hamdullah Kazvini "Nuzhat el-Qulub" adlı kitabında Marand ilçesindeki ticaret kenti Gargar hakkında "... Ziya-ülmülk Nahçıvani, Aras Nehri üzerinde güzel bir köprü inşa etti (Cuğa köprüsü, şimdiki adı Julfa Köprüsü). Bu hayırseverlik alanındaki en büyük bina"dır bildiriyor.
Çin'den Avrupa'ya uzanan İpek Yolunun keçdiyi Aras Nehri ve üzerinde inşa olunan köprüler, Moğol istilalarına ve bölgedeki uzun süren savaşlarada rağmen önemini korumağı başarmıştır.
Aras nehri üzerinde tarihen devletleri bir-biri ile bağlayan, ticari ilişkilerin gelişmesine neden olan, tarihi kültürümüzün bir parçası sayılan köprüler, öz mimarisi ile de ayırt ediliyor. İlginç mimari tiplerinden biri olan ortaçağda çok ve her yerde inşa edilen köprüler, kompozisyon çözümleri zenginliği ve çeşitliliği ile farklılıklar göstermekte. Köprülerin form ve fonksiyon vahdetine dayalı boyutları ve mimari işlenmesi geçiş (kayaların çıkışı) için rahatlık maksimum dikkate alınarak, yerli doğal duruma ve yerel inşaat malzemelerine uygun inşa edilmişdi. Aras nehri üzerinde zamanımıza kadar gelen bir sıra köprüler vardır ki, bunlar Türkiye bölgesinde Aras nehri üzerinde yerleşen Çobandede köprüsü, Azerbaycan topraklarını bağlayan Xudaferin köprüleri (Güney Azerbaycan, İran ile Cebrayıl ilçesi, Azerbaycan), Ziya-ülmülk köprüsü, Şah Abbas köprüsüdür (Naxçıvan, Azerbaycan və Güney Azerbaycan, İran).
Yaptığımız çalışmalardan ve köprü yapıların tarihinden de anlaşılmaktadır ki, Ortaçağda "İpek yolu"nun Aras nehri üzerinden geçmesi, burada bulunan kent ve yerleşim alanlarının'da gelişmesine neden olmuştur. Aras nehri üzerinde ve Aras nehri boyunca kent ve yerleşim yerlerinde çok sayıda köprüler yapılmışdır. Bunlardan Culfa ilçesinin Kazancı köyünde

Qozbel ve ya Kazancı köprü, Ordubatın Aza köyünde Aza köprüsü, Bist köyünde Bist köprüsü ve.b. gösterebiliriz.
Bildiride "İpek yolu"nun geçtiği Aras Nehri üzerinde kurulmuş köprülerden bahsedilecek, onların mimarisi hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Aras Nehri, Kent, Yerleşim alanları, İpek Yolu, Köprü, Kemer, Taş malzeme.

ABSTRACT

The second largest river in the South Caucasus is Araz River. Located in Turkey/ Erzurum over Bingol Mountains (2990 m). It flows at a distance of 1072 square kilometers and flows into the Kur River in the village of Sugovushan in the district of Sabirabad in Azerbaijan.
We know from ancient and medieval sources that the Araz River was rich and that people settled here historically. Due to the importance of water in human life, its position in water resources has led to the development of agriculture and animal husbandry. The development of craftsmanship over time led to the establishment of trade relations and the passage of the Silk Road in the Middle Ages.
The development of commercial relations led to the construction of architectural structures in the region. It developed in the construction of caravanserais, baths and bridges among the civil architectural structures. While investigating the history of the bridges on the Aras River, we see that it is very old compared to the works of travelers and historians.
There is information in the sources about the construction of stone bridges and some successes in the field of bridge construction during the period of the Manna Kingdom. According to Greek and Roman sources, it is possible to tell about bridges. For example, according to Herodotus and Xenophon, they gave information about the construction of bridges over the Aras River and other Azerbaijani rivers to allow troops to pass. In their information about the bridges on the Aras River by Vergili and Tasit, Vergili reported that "The river flows so fast that it was impossible to build a bridge on it - the bridge does not rest on Araks."
Hamdullah Khazvini in his book "Nuzhat al-Khulub" about the commercial city of Gargar in Marand district "... Ziya-ulmulk Nakhichevani built a beautiful bridge over the Aras River (Cuga Bridge, known as Julfa Bridge). This is the largest building in the field of philanthropy,"he reports.
The Aras River, the goat of the Silk Road from China to Europe, and the bridges built on it have managed to maintain their importance despite the Mongolian invasions and the long wars in the region.
Bridges, which connect historical states with each other, cause the development of commercial side on the Aras river and are considered as a share of our historical culture, are also chosen by their original architecture. One of the interesting types of architecture, bridges built in everywhere in the Middle Ages are chosen for their richness and diversity of compositional solutions. The dimensions of the bridges based on the form and function and the architectural processing were built in accordance with the local natural situation and local construction materials, taking into account the maximum comfort for the transition (the emergence of rocks). Araz has a well corpus on the roof over the river. These are settled Chobandede the corpus on the river Araz in Turkey.Xudaferin bridges, which connecting Azerbaijani lands (South Azerbaijan, (Iranian) territory with the corpus of (Jabrail district of

Azerbaijan), Zia-ul property corpus, Shah Abbas the bridge (Nakhcıvan, Azerbaijan və South Azerbaijan, Iran).
It is understood from our work and the history of the bridge structures that the “Silk Road” passing over the Aras river in the Middle Ages caused the development of the city and residential areas here. Numerous bridges have been built on the Araz river and in the cities and settlements along the Araz river. Among them, Qozbel or Kazancı bridge in Kazancı village of Julfa district, Aza bridge in Aza village of Ordubad, Bist bridge in Bist village, etc. we can show.
In the paper, the corpuscles built on the Aras River, which the “Silk Road” was built, will be mentioned and information about their architecture will be given.

Keywords: Aras River, Settlements, Silk Road, Bridge, Arch, Stone material.

GİRİŞ. Sürükleyin çokluğuna göre Güney Kafkasya'da ikinci nehir olan Aras nehri kendi başlangıcını Türkiye'nin Erzurum bölgesi içinde bulunan Bingöl dağlarından (2990 m) alır. 600 km mesafede Türkiye, Azerbaycan (Zengezur, Ermenistan ve Güney Azerbaycan, İran) sınırını oluşturan Aras nehri, 1072 kv.km mesafede akarak Azerbaycan'ın Sabirabad kendinin Suqovuşan köyünde Kür nehrine dökülüyor (www.google.com.).
Aras Nehri boyunca yer alan yerleşim yerleri ve bölgede meydana gelen olaylarla ilgili kaynakları Heredot'un dokuz ciltlik “Tarih” kitabının ilk bölümünden alıyoruz. Heredot Massaget'lerin Aras'ın kuzeyinde yaşayıp Aras'ta avlandıklarını ve Medlerin kralı II Kirin Massagetlere savaş ilan ettiği zaman ordularının Aras'ı geçmesi için Krezin taktik planına uygun olarak gemilerden köprüler inşa etdirdiyini yazıyor (Heradot 1998:10-11).
Manna Krallığı döneminde köprü inşaatı alanında bazı başarılar elde edildiğini ve taş köprülerin yapılması ile ilgili de kaynaklarda bilgiler vardır. Yunan ve Roma kaynaklarına göre de köprüler hakkında fikir söylemek mümkündür. Örneğin, Heredot ve Ksenofona göre, Aras Nehri ve diğer Azerbaycan nehirleri üzerine, birliklerin geçmesini sağlamak için köprüler inşa edilmesi hakda bilgi vermişler. Vergili ve Tasit'in Aras Nehri üzerindeki köprüler hakkındakı bilgilerinde, Vergili “Nehir o kadar hızlı akıyor ki, üzerine bir köprü inşa etmek imkansızdı – Köprü Araks'a dayanmıyor” bildirmişdi (Allahverdiyeva, Səlimova, Həsənova 2006:25).
Hamdullah Kazvini “Nuzhat el-Qulub” adlı kitabında Marand ilçesindeki ticaret kenti Gargar hakkında “... Ziyaulmulk Nahçıvani, Aras Nehri üzerinde güzel bir köprü inşa etti (Cuğa köprüsü, şimdiki adı Julfa Köprüsü). Bu hayırseverlik alanındaki en büyük bina”dır (Allahverdiyeva, Səlimova, Həsənova 2006:31). Bu bilgiler çok eskilere dayansa da, Aras Nehri çevresinde yaşayan halklar hakkında bilgilerle birlikte, Aras Nehri'nin devrinden asılı olmayarak her zaman önemi olduğunu gösteren değerli kaynaklardır.

Coğrafi olarak Araz Nehri'nin geçtiği alanlar

Coğrafi olarak Aras nehri boyunca-Türkiye'nin Erzurum, Iğdır, Azerbaycanın Nahçıvan, Zangazur (Ermenistan), Fuzuli, Güney Azerbaycan'da (İran) yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda, eski çağlardan beri Aras Nehrinin geçdiği alanlarda insanların yerleştiğini göstermektedir. Bu yerleşim yerleri zamanla büyümüş ve çoğu kent kültürünün en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu süreçler, eski çağlardan beri yerel kabilelerin sosyal, ekonomik ve kültürel gelişiminden doğmuş, antik çağda özel bir aşama oluşturmuş, Ortaçağ'da yüksek bir seviyeye ulaşmıştır (Qənbərova 2018: 49).

Aras nehri suyu bol olan, çevre bölgeleri insanların yaşaması için her devirde önemli olan tarihi bir arazi olduğunu Ortaçağ kaynaklarından da okuyoruz. Çin'den Avrupa'ya uzanan İpek Yolu, Moğol istilalarına rağmen önemini uzun zaman koruduğunu tarihi kaynaklardan öğreniyoruz (Azərbaycan tarixi 2007: 234).

Bu dönemde Uluslararası ticaretin güvenliğini sağlamak için "İpek Yolu"nun geçtiği nehirler üzerine çok sayıda köprü yapılmıştır. Araştırmamızda bu köprülerin nehir geçişlerini geçen karavan ticareti için önemli olduğunu ve köprü keçişleri'nin yakınında kervansaraylarında inşa olunduğunu görüyoruz. Zor nehir geçişleri üzerine yapılan köprüler, ülkeler için ticaretin geliştirilmesindeki engellerin kaldırılmasında da önemli rol oynamıştı (Kanbarova, Güneri 2016: 234).

Aras nehri tarihen insanların mesken salıp yaşadıkları bir bölge olmuş ve farklı mimari yapıları ile de zengindir. Aras nehrini "mucizevi çay" adlandıran Yakup Hemevi yazmıştır: "Deyirler, Aranda, Aras boyunca bin kent olup" (Qiyasi, 1991:136). Bu rakam büyütülse de, Aras nehri boyunca araziler yetiştirme ve hayvancılığa yararlığı ile insanların zamanla burada yerleşmesine, Ortaçağda'da sanat ve ticarinin gelişimile kentlerin büyümesine neden olmuşdur. Bölgede çıkan savaşlar, depremler nedeniyle köy ve kentler dağınık hale gelmiş, bir dizi kentler tamamile yok olmuştur. Bir kısım kentler yeniden canlanmış, bir kısmı ise köylere çevrilmiştir. Bütün bunlara rağmen Aras nehri boyunca zamanla anıta çevrilen mimari yapılar öz benzersiz görünümleri ile çeşitli devletlerin tarihini, mimarisini ve sanatını sergilemektedir.

ORTAÇAĞ'DA ARAS NEHRİ ÜZERİNDEKİ KÖPRÜLERİN ÖNEMİ VE MİMARİSİ. Aras Nehri'nin karmaşık bir araziye sahip alandan geçmesi nedeniyle üzerine köprü kurma geleneği çok eski zamanlara dayanmaktadır. Aras nehri dışında zamanla iç yollardaki engelleri azaltmak ve bölgedeki ana uluslararası ticaret yollarındaki trafiği kolaylaştırmak için de birçok anıtsal köprü inşa edilmişdi. Bu zengin sivil mimari mirasının yerel ve bölgesel önemi, yüksek sanatsal ve teknik performansı nedeniyle köprüler en ünlü anıtlardır (Qiyasi 1991: 118).

Yaptığımız çalışmalardan ve mimari yapıların tarihinden de anlaşılmaktadır ki, Ortaçağda "İpek yolu"nun Aras nehri üzerinden geçişi, burada bulunan kent ve yerleşim alanlarının'da gelişmesine neden olmuşdur. Aras nehri boyunca yerleşim yerlerinde ve kentlerde dini ve sivil mimariye sahip olan yapılara tanık olduk. Bölgede ayakda kalmayı başaran sivil mimari anıtları arasında köprü mimari yapıları ve kalıntıları da çoğunlukla.

Aras nehri üzerinde tarihen devletleri bir-biri ile bağlayan, ticari ilişkilerin gelişmesine neden olan, tarihi kültürümüzün bir parçası sayılan köprüler, öz ilginç mimari tipleri ile ayrıt ediliyor. Ortaçağda çok ve her yerde inşa edilen köprüler, kompozisyon çözümleri zenginliği ve çeşitliliği ile de farklanıyor. Köprülerin form ve fonksiyon vahdetine dayalı boyutları ve mimari işlenmesi geçiş (kayaların çıkışı) için rahatlık maksimum dikkate alınarak, yerli doğal duruma ve yerel inşaat malzemelerine uygun inşa edildiğini görüyoruz.

Köprülerin bir çoğu ticari yolların üzerinde inşa olunmuştur. Bunlar Güney Azerbaycanın Tebriz, Erdebil, Miyana[383] kentlerindeki köprüler, Azerbaycanın Berde kendindeki köprü[384], Kazax-Tiflis yolunda, Tepegöy nehri üzerinde Kırmızı köprü[385] vb. Kırmızı köprü üslup özelliklerine göre Gence, Hudaferin, Marağa ve Erdebil köprülerile aynı. Köprü XVII yüzyılda Şah Abbas tarafından iyice restore edimiş. Kırmızı köprüden 100 metre aralıda yerleşen Kırık köprü[386] Kırmızı köprüden daha eski olup, Kafkaz Albaniyası devrinde (V. yüzyılda) inşa edilmiş (Muradov 1976:76). Nahçıvan bölgesinde Culfa ilçesinin Qazançı köyünde "Qozbel köprü", Ordubatın Aza köyünde Aza köprüsü, Eylis köyünde Eylis köprüleri, Bist köyünde Bist köprüsü v.b. zamanla ticaret yolları üzerinde yapılmış köprülerdir. Aras nehri ile birlikde, onun bulunduğu bölgede ticari amaclar için yapılmış köpüler çokluk oluşturuyor. Bizim konumuz "İpek yolu" olduğu için Aras Nehri üzerinde yerleşen bir kaç köprü hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Aras nehri üzerinde günümüze kadar gelen bir sıra körpüler vardır ki, bunlar Türkiye bölgesinde Aras nehri üzerinde yerleşen Çobandede körpüsü, Güney Azerbaycan (İran) ile Azerbaycan topraklarını birleşdiren Hudafer'in körpüleri (Cebrayıl ilçesi), Ziya-ül mülk körpüsü, Şah Abbas köprüsüdür (Naxçıvan, Azerbaycan və Güney Azerbaycan, İran). Bu köprülerden Şah Abbas köprüsü ağır hasar görmüştür.

ÇOBANDEDE KÖPRÜSÜ (Türkiye). Köprü, Bingöl Deresi ile Pasinler deresi'nin birleşerek Aras nehri'ni oluşturduğu bölgede, Aras nehri havzasındadır. Erzurumun Köprüköy ilçesinde, Karga bazarı dağları Aras nehrinin birleştiği yere İlhani hükümdarı Gazan hanın veziri Emir Çoban Salduz tarafından miladi 1297-1298 yıllar arasında yaptırılmıştır. Köprü mimari bakımından Anadolu-Selçuklu taş köprülerinin özelliklerini taşımaktadır. İri bir plana sahiptir. Kemer göz ededi 7 olan köprünün uzunluğu 128 m, genişliği 8,50 m, en yüksük noktası 30,0 m olmakla kesme taşdan yapılmıştır. Kesme üç renkden yapılan kemerlerin aşrımları 11 buçuk, 13,14 buçuk, 15,15 buçuktur. Köprü ayakları izgaralarla desteklenmiştir. Orta ayaklarda odacıklarla her iki yönde 4 elli, 8 köşe mövcutdur.

---

[383] "Şerernehri"nehri, 260 m, 23 aralık,Sefeviler devri

[384] Ter-ter nehri üzerinde

[385] XII.yüzyılda Atabek hökmüdarı Muhammed Cahan Pehlevan zamanında tikilmiş. Dörd aşrımlı, aşrımların uzunluğu 8,2 mş, 16,1 m.,8m., 26,1m., köprünün uzunluğu 175metr. Sahilde eni 12, 4m., keçid hissesi 4,3m dir. Kırmızı tuğla ile inşa edildiyinden "Kırmızı köprü" adı alıb. Sahil dayaklarında vahtile karvanların gecelemesi için geniş otaklar var, sol sahilinde 168 kv.m., sağ sahilinde 116 kv.m. bele iri karvansarayların olması köprünün karvan yollarında böyük önem taşıdığını gösteriyor.

[386] İnşasından uzun ıllar sonra köprünün tacı, taş çatmasının biri sındığından "Sınık köprü adı almıştır. Zamanla tağıntılara meruz kalmış köprünün kalıntıları kalmaktadır. Zamanla köprülere "Qoşa köprü"adı verilmiştir.

Foto 1.Çobandede köprüsü.1297-1298.Türkiye.

XIV yüzyılın başlarından çok tarihi hadiselerle dolu sayısız kervanlara keçit vermiş köprü 1638, 1727, 1872, 1987 yıllarda sel baskımına maruz kalmıştır. Sel baskınlarına maruz kalan köprü defalarca zarar görmüş ve 1729 yılında restore edilmiştir. 1872' de yine bir sel baskını nedeniyle kemerlerden biri yıkılmış ve yeniden restore edilerek tamamen kapatılmıştır (www.google.com. Çobandede köprüsü).

ZİYA-ÜL MÜLK KÖPRÜSÜ. Köprü Aras nehri üzerinde kervan yolu istikametine uyğun inşa edilmiş ve onun yanındakı Cuğa kenti (zamanla köye çevrilmiş, Nahcıvan) bu sebebden iri ticari merkeze çevrilmiştir. Köprünün zamanla dağılması nedeniyle, ancak devrimize dayakları kalmıştır.

Köprünün yapım teknikleri yetenekli mühendisleri hayrete düşürüyor. Şu anda 5 adet Ziya-ül mülk köprüsü iskelesi kalmıştır. Birincisi hariç, tüm destekler kötü durumda. Bunlar üst üste bindirilmiş nehir taşı duvar işçiliğinin kalıntılarıdır. Sağ kalan kıyı şeridinin suya bakan yüzeyinde 4 sıra dairesel boşluklu köprü kemerinin topuğu görülebilmektedir. Muhtemelen duvarın içine inşa edilmiş ahşap bağlantı elemanlarının yuvalarıdır. Bu tür boşluklar, diğer desteklerin kalıntılarında da mevcuttur. Köprü ayağının nehre bakan tarafında ince ve yüksek bölmelerle 3 kısma ayrılmış geniş bir kapı vardır. Nehirdeki ikinci destekte de 3 parçalı bölünmenin izleri görülmektedir. Dağlara uzanan sahil direğinin duvar kalıntıları, ortaçağ tarihçisi Şarafaddin Ali Yazdi'nin anlattığı kervansaray kalıntılarıdır. Köprünün yapımında ana yapı malzemesi olarak kireç harcı ve kırmızı kumtaşı kullanılmıştır. Bu döneme özgü dikdörtgen tuğla duvar işçiliği, inşaat alanının farklı bölümlerinde görülmektedir (Qənbərova, Güneri 2018:158-159). Amir Teymur, 1386'da Marand ve Zar boğazları yönünden Nahçıvan'a gelerek Ziya-ül mülk köprüsünü geçmişti. Köprünün kalıntıları aynı zamanda halk arasında "İskender Köprüsü" olarak da bilinmekte (NAE, 2008: 489-490).

Foto 2.Ziya-ül mülk köprüsü.Nahcıvan-Culfa ilçesi. Cuğa köyü. Ortaçağ.

Köprünün zamanla dağılması nedeniyle, ancak devrimize dayakları kalmıştır. Kırmızı kum taşın- dan kireç çözeltisi ile inşa edilen köprünün sahil dayanağı gerçekten köprünün inşaat tekniğinin yüksek olmasından haber veriyor. Köprünün kalmış harabeleri üzerinde kendi devri için karakte- rik olan dikdörtgen tuğla hörgüsü görünüyor. Köprü iki gözlü, tonoz formada inşa edilmiş,gözler den birinin eni 60 arşın (gəz), digerinin eni 55 arşın (gəz) idi. Pek yüksek olan köprünün her iki tarafında taştan kapı olmuş, kemerlerden birinin altı kervansaray olarak kullanılmıştır.

HUDAFER'İN KÖPRÜLERİ. Tarihe göre Azerbaycanın Kuzeyi ile Güneyini birleştiren Hudaferin köprüleri[387] Azerbaycan mimarlık sanatı tarihinin incisi sayılan muhteşem tarihi abidelerdir. Aras nehri üzerinde inşa edilmiş iki çift köprü olmakla Hudaferin köprüsü kimi tanınmaktadırlar.

Mimarisi ile öne çıkan Hudaferin köprülerinin inşasında devri için yayğın olan tuğla ve taş yönteminden ustaca kullanılmıştır. Hudaferin köprüleri, destekleri doğal temeller-kayalar üzerine inşa edildiğinden, tarihin fırtınalarına uzun süredir dayanıyor.

Köprü, eski ve orta çağda güney ve kuzey Azerbaycan'ı birbirine bağlayan en yoğun geçiş yollarından biriydi. Hudaferin köprüleri, ülkenin tarihi geçmişinin olağan üstü mimari anıtları ve yaşayan tanıklarıdır. Yerel ve bölgesel önemi ve uygun coğrafi konumu nedeniyle köprü, iç ve dış ticaret ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. Kaynaklarda, köprülerin askeri-stratejik öneme sahip olduğu da söyleniyor.

Aras Nehri üzerine inşa edilen birçok köprü arasında, Hudaferin yüksek teknik düzey yapısına göre daha güçlüydü. Büyük kayalar üzerine inşa edilen mesnet ve kırıcılar bu köprülerin sağlamlığını sağlamıştır. İnşaat yazıtlarının bulunmaması nedeniyle köprünün kesin yapım tarihini belirleyemiyoruz. Ancak eski zamanlarda Hudaferin köprülerinin yerinde köprülerin olduğuda söylenilir. Hudaferin köprüleri hakkında ilk bilgi tarihçi ve coğrafyacı Hamdullah Kazvini'ye (XIV.Yüzyıl) aitdir.

Hamdullah Kazvini, 14. yüzyılda Aras Nehri üzerindeki köprülerin inşası hakkında şunları yazmışdı: “Aras Nehri üzerinde Zengilan yakınlarında, Hz.Muhammed'in sahabelerinden Bakr ibn Abdullah tarafından 736 da yaptırılan bir Hudaferin köprüsü var. 15. yüzyıl AH (MS 636)”. 19. yüzyıl tarihçisi A. Bakıhanov, H. 22. (MS 644) olaylarından bahseden “Gulustani-Irəm” adlı kitabında “Muğan vilayetlerinin işgali sırasında Bukayir ibn Abdullah'ın Aras Nehri üzerinde Hudaferin köprüsünü inşa ettiğini” bildirmişdi (Qiyasi, 2010: 135).

[387] Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, Hudafarin Köprüsü'nün bulunduğu Jabrail bölgesini 4 Ekim 2020'de Ermeni işgalinden, Hudafar'ın Köprülerini 18 Ekim 2020'de işğaldan kurtardı.

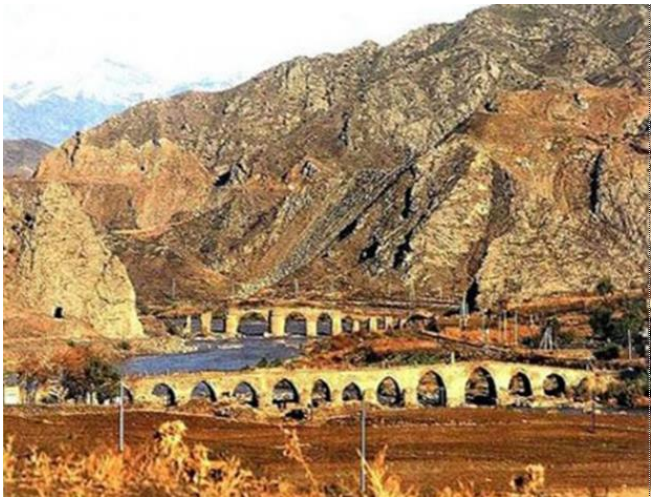

Foto 3.Hudafer'in köprüleri

Bilgilere dayanarak, araştırmacılar 7. yüzyılda Arap birliklerinin hareketi için Hudaferin geçidinde yeni bir köprünün inşa edildiğini veya eski bir köprünün restore olunduğu bildiriyorlar. Osmanlı tarihçisi Munajjim'e göre, 1027'de Azerbaycan hükümdarı Şaddai I Fazl ibn Muhammad, Ravvadis'lerle savaşmak için Aras Nehri üzerinde büyük ve güçlü bir köprü inşa etti. Köprü daha sonra Azerbaycan'ın kuzeyinde hanlıkların kurulduğu Gajar döneminde ağır hasar gördü. A. Bakıhanov'a göre, 1795 yılında Ağa Muhammed Şah Gajar Karabağ'a saldırdığında, İbrahim Han tarafından yıkılan Hudaferin köprüsünü restore ettiğide bildiriliyor (Azerbaycan tarixi 2007:346).

ON BEŞ KEMERLİ HUDAFER'İN KÖPRÜSÜ. Köprü, yüksek inşaat tekniklerinin bir örneği olan kare pişmiş tuğlalı nehir taşından yapılmıştır. İlk zamanlarda, Azerbaycan mimarisine özgü karma duvarcılık yöntemi burada ustaca uygulanıyor. Köprünün mimari yapısını belirlemenin ilginç yöntemine de dikkat çekmek gerekir: köprü ayaklarını inşa etmek için nehrin içindeki doğal kaya çıkıntılarının kullanılması ve bunun sonucunda köprünün ek güç kazanmasıdır. Bu yöntem, bir yandan mukavemeti ve dayanıklılığı artırırken, diğer yandan inşaat sürecini önemli ölçüde basitleştirerek mimarları, akan sudaki bina temellerinden ve desteklerden kurtardı. Ana olarak nehirde kayaların kullanılması nedeniyle geçitlerin boyutları ve kemerlerin eğriliği değişkenlik göstermiş; nehrin ortasındaki geçitler daha yüksek ve daha büyük, kıyıya yakın geçitler ise alçak ve küçüktür. Üst geçitlerin büyümesi, Roma mimarisi (MÖ 1. yüzyılın ortalarında Roma'da inşa edilen Fabrice Köprüsü) dahil olmak üzere dünyanın dört bir yanındaki diğer köprülerde görülebilir. 4,5 m genişliğindeki köprü 200 m uzunluğa kadar. Köprünün en yüksek noktası sudan 10 m yükseklikte. Su seviyesi yükseldiğine göre köprü ayaklarını koruyan üçgen dalga kılavuzları kaba nehir taşından yapılmıştır. Öte yandan, yarım daire şeklindedirler. Köprünün tüm kemerleri Müslüman mimarisine özgü sivri bir şekle sahiptir. Kemerlerin başvoltları eskiden taştan yapılmıştır. Köprünün geri kalanı kaba taştan, üst kısımdaki erişim yolunun yan duvarları tuğladan yapılmıştır. Yapılar ve benzeri yapıların analizine göre köprünün XII. Yüzyılda Atabey Eldegiz döneminde inşa edildiği de söylene bilir (Britanitsky, Useynov 1963:61).

Foto 4.Hudafer'in köprüleri.On beş ve on bir kemerli köprü.

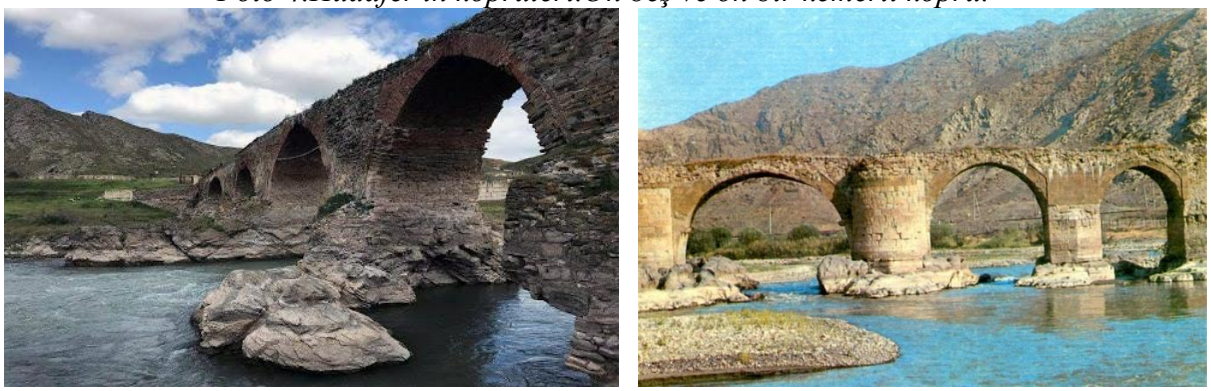

Foto 5.Hudafer'in köprülürinin kemer duvarları ve taş dayakları

ON BİR KEMERLİHUDAFER'İN KÖPRÜSÜ. 15 kemerli köprünün 750 m batısında 11 kemerli köprü bulunmaktadır. Köprü durumu iyi olmasa da, orta geçit, kıyı iskeleleri ve nehirde bazı iskelelerin kalıntıları korunmuştur. 15 kemerlı köprü ile ortak birçok özelliği vardır: İskelelerde kaya çıkıntıları, farklı büyüklükteki nehrin ortasında daha geniş ve daha yüksekte kullanılmış ve kıyılara doğru daha küçük açıklıklar uygulanmıştır. Köprünün toplam uzunluğu 130 m, genişliği 6 m, su yüzeyinden maksimum yüksekliği 12 m'dir. Orta geçit erişim ile örtülüdür, yan kemerler yarım daire şeklindedir. Köprü iyi yontulmuş kireçtaşı bloklarla kaplıdır. 15 kemerli köprüden biraz daha büyük kemerler (3 m'den fazla) ile farklılık gösteriyor. Yapım tekniklerinde de bir farklılık vardır, antik döneme aittir. Yukarıda belirtildiği gibi, köprü daha eski bir döneme aittir, defalarca yeniden inşa edilmiş ve değiştirilmiştir. Tarihi verilere göre, Karabağ'a düşman birliklerinin saldırısını önlemek için küçük köprü yıkıldı. En son 13. yüzyılda İlhaniler döneminde (Kızıl Orda ile savaş sırasında askeri operasyonlar için) eski bir köprünün kalıntıları üzerine yeniden inşa edildiği söyleniyor (Qiyası,2010:138). Şu anda köprünün 3 kemeri ayakta.

Köprüden 1930' lara kadar bir kargaşa yaşandığı ve nüfusun bir uçtan bir uca gelip gittiği söyleniyor. O yıllarda, İran ve Sovyetler Birliğinin Azerbaycan'ın kuzeyi ile güneyi arasındaki bağları kesme kararıyla köprünün kemerleri yıkıldı. O zamandan beri, yerliler köprüye ikinci bir isim verdiler-"Kırık Köprü".

Zamanla Aras Nehri üzerine birçok köprü inşa edilmiş olsa da, bunların en ünlüsü Hudaferin köprüleridir. Aras Nehir yatağının en uygun geçişlerinden biri olan Hudaferin vadisinin genişleyen nehir yatağında geniş kayalık alanlar var. Kayaların üzerindeki iki köprü, bu geçidin eski ve orta çağda iletişimde ne kadar önemli olduğuna tanıklık ediyor. Köprülerin birleştiği her iki kıyı da dağlık bir manzara. Bu doğal anıtın üyeleri olarak dahil edilen köprüler, çevre ile insan etkileşiminin başarılı bir örneğidir. Bu nedenle, Hudaferin vadisi değerli bir doğa ve tarih anıtıdır. Her iki köprünün de temellerinin antik dönemle ilişkili olduğuna inanılıyor.

Bu köprüler, kıtalararası yüzlerce yol üzerinde bulunmaktadır ve sadece iç ve dış yollarda değil, aynı zamanda kıtalararası ilişkilerde de yararlı olmuştur. Farklı zamanlarda farklı halkların ve güçlerin göçünü yönlendiren Hudaferin köprüleri, aynı zamanda Azerbaycan ilçelerinin ana göç yollarının da kesişme noktasıydı. Güneyden Arran ve Karabağ'a her yıl güçlü mevsimsel akışlar oluyordu.
Köprü kemerlerinin destekleri doğal destekler üzerinde yükselirken, kemerler farklı boyutlarda ve serbestçe düzenlenmiştir. Yapı malzemeleri ve mimari formlar açısından daha anıtsal görünen on bir kemerli köprüde oymalı, dairesel taş dekoratif plaklar da bulundu. Büyük yapıcı istikrarının yanı sıra, Hudaferin köprüleri, özellikle "Kırık Köprü", güçlü bir sanatsal ifadeye sahiptir. Hudaferin köprüleri, dünyaca ünlü tarihi olaylarla bağları, güzel manzara ile organik birliktelik leri ve mimari-mühendislik çözümleri nedeniyle Azerbaycan mimarisinin eşsiz değerli eserlerinden biridir.
Köprülerle birbirine bağlanan her iki kıyı da güzel dağ manzarasına sahip yerlerdir. Her iki köprünün de temellerinin antik çağlarla bağlantılı olduğu iddia ediliyor. Bu köprüler, kıtalararası yüzlerce yol üzerinde yer almaktadır ve sadece yurtiçi-yurtdışı ilişkilerde değil, aynı zamanda kıtalararası ilişkilerde de faydalı olmuştur.

SONUC. Ortaçağ'da "İpek Yolu"nun Aras nehri boyunca geçerek Nahçıvan ve Culfa'ya, oradan da Tebriz'e ve Batı'ya dönüyordu. İpek, Azerbaycan'ın dörd bir yanından getirilerek, Culfada böyük depolara toplanıyordu. Bütün bu geniş İpek yollarının yanı sıra olumlu doğal koşulların yardımıyla Azerbaycan, dünyanın en böyük ipek üreticisi ve ticaretinde uzun zamandır merkezi bir rol oynamıştır. Bu yolla Doğudan merkezi Avropa ulkelerine ipek daha sonra baharat, altın, gümüş, elmas, mirvari ve.b. taşınmıştır. Avrupadan Doğuya kalay, sink, cıva, mahur parça v.b. getiriliyordu. Bu sebebtende ortaçağda Azerbaycanın Bakü, Derbent, Şamahı, Şirvan, Nahçıvan, Güney Azerbaycanda Merent, Tebriz, Türkiyenin Erzurum, Kars, Iğdır v.b. bölgelerinde tüccarların rahatlıklarını sağlamak için kervansaraylar da inşa edilmiş. İğdır, Çuğa (Culfa-Aras nehrinin her iki sahilinde) kervansarayları.
Nehirleri geçen karavanların güvenliği için köprülerin de yapılması, ipek yolu geçidlerinin sağlamlığını daha da artırmışdır. Bu yüksek sanat eserleri, köprülerin kemerleri Aras Nehri'ne dayanabilmeleri için Nehir yatağında yerleşen kayalar üzerine taştan inşa olumuştu. Bir kaç köprüler farklı özelliklere'de sahipti-çeşitli biçimde kemer duvarları taştan yapılmakla inşasında tuğlada kullanılmış, aynı zamanda barınak görevini'de taşımıştır.
Köprü inşaatı, mimarların ve usta inşaatçıların çalıştığı özel bir inşaat sanatı alanıydı. Köprülerin inşası, derin vadiler, dik yamaçlar ve hızlı akan nehirler ile karmaşık alanlarda büyük kuleler ve kemerler inşa etme tekniğinde ustalaşmış son derece yetenekli ustalar tarafından gerçekleştirildi. Ticari yollar üzerindeki köprüler yerel yönetimler ve askeri komutanlar tarafından onarılırdı.
Köprünün inşası için yer seçimi sadece yolun yönüne değil, aynı zamanda araziyi de bağlayırdı. Suyun ara desteklerden akmasını önlemek ve kemer sayısını azaltmak için nehrin en dar ve en düz kısımlarına olabildiğince köprüler inşa edilirdi. Dağlık bölgelerde, bir destek genellikle nehrin yüksek kıyısındaydı ve diğeri alçak kıyıdaydı, bu nedenle şerit kısmen veya tamamen köprü boyunca eğimliydi.
Bu tür köprüler, taş bolluğu nedeniyle yaygındır. Bazı durumlarda yerel çamurla pişirilen tuğlalarda kullanılmıştır. Sadece yüksek kaliteli kireç kullanılıyordu. Köprülerin ana yapısal parçası olan kemerler düzgün yontulmuş taş ve pişmiş tuğlalardan yapılmıştır. Geri kalanı ise tuğla duvar dokusu kullanılarak kısmen kesme taştan, nehir taşından yapılmıştır. Böylece mimarlar kasıtlı olarak köprünün yapıcı şemasını ve tektonik yapısını gösterdiler.
Bir mühendislik tesisi olan köprünün gücü, öncelikle konum seçimine bağlıydı. Doğal temellerin altında kayaların varlığına büyük önem veriliyordu. Nehirdeki kayalar, üzerine köprü ayakları ve dalga kırıcıların inşa edildiği en iyi temeldi. Dalgakıranlar genellikle üçgen

şeklindeydi ve nehrin dibinde yarım daire şeklinde inşa edilmişti. Dalgakıranlar yokuş aşağı yerleştirilp, suyun ana kısmının aktığı iskelelerin önüne inşa ediliyordu, bu yüzden bazı köprüler simetrik değil. Köprünün taşıyıcı sistemi kemerli geçişlerden oluşuyordu.
Ana ticaret yolları üzerindeki köprülerdeki inşaat çalışmalarının kalitesi, anıtsal saraylar ve dini yapılar ile aynıydı. Köprüler, mimari formların hafifliği ve kemer profillerinin zarafeti ile ayırt edilir. Hacim-mekansal çözüm, yapıcı bir şemaya tabi tutuluyordu ve köprülerin sanatsal görüntüsünde dekoratif dekorasyon birincil değil ikincil öneme sahipti.
Azerbaycan'da inşa edilmiş ortaçağ köprüleriyle ilgili 60'tan fazla farklı tikili var. Bazıları Nahçıvan topraklarına düşüyor. Ne yazık ki, sadece küçük bir kısmı korunmuştur. Günümüze ulaşan anıtlar, mühendislik yapılarının inşasına, mimari görünümlerine, yapım yöntemlerine ve yapıcı çözümlerine genel bir bakış sunmaktadır. Nahçıvan'daki Aras Nehri üzerindeki köprülerin aksine, dağlık alanlarda inşa edilen tek açıklıklı köprüler nispeten sağlam kalmıştır. Alanda yapılan arkeolojik verilere ve araştırmalara göre önemsiz değildiler.
Araştırmacılar Aras Nehri üzerindeki köprülerin yapımını VII-XIV ve XVI-XVII yüzyıllara tarihlendirirken, bazı kaynaklarda çoğunun antik çağlara dayandığını görüyoruz. Antik çağlardan Orta Çağ'a kadar ticaret hızla geliştikçe nehirlerin üzerine yoğun köprüler inşa edilmişdi. Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan kervan yolları Azerbaycan'dan geçerken, ticaret yerel feodal beylere büyük kazançlar getiriyor, yolların inşasına ve iyileştirilmesine çok dikkat ediliyordu.
Aras nehri üzerinde çok sayıda köprülerin inşa edilmesi nehrin su seviyyesi ve yatağında kayalıkların çok olması ve eskiden köprü inşası üçün uygun olmasıdır.
Tarihçiler, gezginler ve bilim adamları, Aras Nehri üzerine inşa edilen köprülerle ilişkili pek çok bilgiye sahipler. Antik ve Ortaçağ gezginleri ve tarihçilerinin bilgilerinden anlaşılıyor ki, M.Ö ve Orta Çağ'da Aras Nehri etrafında yaşayan insanlar için bir besin kaynağı olmakla birlikte, aralarındaki ilişkilerin ve ticaretin gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

Allahverdiyeva S. & Səlimova A. &Həsənova Ə. Azərbaycanın mülki tikililərinin memarlığı. Bakı, 2006,75s.
Azərbaycan tarixi (yeddi cilddə), II cild, Bakı, ELM nəşriyatı, 2007, 467 s.
Бретаницкий Л. &Усейнов М., История архитектуры Азербайджана. Москва. 1963.
Qiyası Cəfər. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, İşıq, 1991, 242s.
Qiyası Cəfər. Xudəfərin həsrət köprüsü. Güney Azərbaycan,tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (məqalələr toplusu). Bakı, Azərnəşr, 2010,172 s.
Qənbərova Gülnarə. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı, 2018, 304 s.
Kanbarova Gülnara & Güneri Alaettin.Nahçıvanın Mülki tikililərinin memarlığı.Bakı,2018, 280s.
Kanbarova Gülnara & Güneri Alaettin. Batıyı Döğu ile birleştiren Dünya Ticareti Yollarında Selçuklu Kervansaraylarının önemi. I Uluslararası İpek Yolu Akademik çalışmalar sempozyumu. İSSAS, 21-23 eylül, 2017, Nevşeher.
Nahcıvan Abideleri Ansiklopedisi. Baku, 2008, 520 s.
Muradov V.Xudafərin körpüləri. Bakı.Qobustan jurnalı №1,1976.s.75-77.
Herodot.Tarix (doqquz cild) Birinci hissə. Tərcümə edəni Dr.Pənah Xəlilov. Bakı,1998, 119s.
www.google.com. Azərbaycanda Böyük İpek Yolu.
www.google.com. Çobandede köprüsü.

TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞ PEDAGOJİ VE DİDAKTİK BİLİMİNİN ÖNCÜLERİNDEN SELİM SABİT EFENDİ

SELİM SABIT, ONE OF THE PIONEERS OF CONTEMPORARY PEDAGOGY AND DIDACTIC SCIENCE IN TURKEY

Dr. Bilal Yıldırım
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Mehmet Yılmaz
Millî Eğitim Bakanlığı

ÖZET

1829-1910 yılları arasında yaşayan Selim Sabit Efendi, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında öğretmenlik, öğretim üyeliği, yöneticilik ve komisyon üyeliği gibi birçok görevde bulunmanın yanı sıra eğitim ve öğretimle ilgili birçok eser kaleme almıştır. Eğitim ve öğretimle ilgili bu deneyim ve eserleri, düşünüre ilk çağdaş Türk pedagog kimliğini kazandırmaktadır. Bu araştırmada Selim Sabit Efendi'nin Türkiye'deki eğitim ve didaktik biliminin gelişimine yaptığı katkıları ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçla düşünürün "*Rehnuma-i Muallimin*" adlı eseri doküman analizi tekniğiyle incelenmiştir. Bu analiz ve incelemelerden elde edilen tespitler ve sonuçlar şunlardır: Rehnuma-i Muallimin kitabı, okul kuruluş sistemleri, sınıf ve şube tasnifi, ders içeriği ve derslerin düzenlenmesi, ilkokuma yazma öğretimi, yönetmelikler, okul yönetimi, eğitim-öğretim yöntemleri ve öğretmen niteliklerini kapsayan didaktik bir eserdir. Ayrıca eğitim programının birçok unsurunu da içermektedir. Bu kitap, öğretimle ilgili "usûl-i cedid" (yeni yöntemler) ve genel öğretim ilkeleri açısından Türkiye'nin ilk didaktik (öğretim bilimi) kitabı olarak kabul edilebilir. Ayrıca Rehnuma-i Muallimin kitabı, "öğretim ilke ve yöntemleri", "eğitimde program geliştirme", "eğitim programları ve öğretim" ve "eğitimde ölçme ve değerlendirme" gibi ders içeriklerini de içerdiği için, eğitim programları ve öğretim disiplini ile çağdaş eğitim programlarının öncülü olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, tüm bu katkılarıyla çağdaş Türk eğitimcileri arasında öncü rolüyle dikkat çeken Selim Sabit Efendi, Rönesans'ın etkisiyle o dönemde Avrupa'da popüler olan pedagojik bilgileri Osmanlı'ya aktarmak ve uygulamada liderlik etmekle öne çıkmaktadır. Kitabın en önemli sınırlılığı ise Doğu ve Batı'nın sentezini yansıtan, yerel ve küresel dengeye önem veren, özgün bir pedagojik ve didaktik model sunamamasıdır.

Anahtar Kelimeler: Selim Sabit Efendi, Didaktik Bilim, Müfredatın öncüleri.

ABSTRACT

Selim Sabit Efendi, who lived between the years 1829-1910, wrote many works related to education and training, in addition to holding various positions such as teacher, manager, and commission member in the last century of the Ottoman Empire. These experiences and works related to education and training make him the first contemporary Turkish pedagogue. The aim of this research is to uncover Selim Sabit Efendi's contributions to the development of education and didactic science in Turkey. To achieve this purpose, the

author's work titled "*Rehnuma-i Muallimin*" has been examined using the technique of documentary analysis. The findings and conclusions derived from these analyses and examinations are as follows: "*Rehnuma-i Muallimin*" is a didactic work that covers school organization systems, class and subject classification, content and organization of courses, primary literacy teaching, regulations, school management, educational and teaching methods, and teacher qualifications. It also includes many elements of the education program. This book can be considered as Turkey's first didactic (teaching science) book in terms of teaching new methods and general teaching principles. Additionally, the book "Rehnuma-i Muallimin" contains course contents such as "teaching principles and methods," "curriculum development in education," "curriculum and instruction," and "measurement and evaluation in education." It can be regarded as the precursor to the discipline of curriculum and instruction and contemporary curricula. Ultimately, Selim Sabit Efendi, through these contributions, garnered attention for his pioneering role among contemporary Turkish educators by transferring pedagogical knowledge, which was popular in Europe at that time under the influence of the Renaissance, to the Ottoman Empire and playing a leading role in its implementation. The most significant limitation of the book is its inability to present a unique pedagogical and didactic model that reflects the synthesis of the East and West and takes into account the local and global balance.

Keywords: Selim Sabit Efendi, Didactic Science, Pioneers of the Curriculum.

GİRİŞ

Eğitim ve öğretim, birlikte var olan iki temel pedagoji kavramıdır. Bunlardan eğitim (terbiye), öğretimi (talim) de kapsayan daha üst bir kavramdır. Bu anlamda eğitim bilimi, teorisi ve uygulaması olan bir disiplindir. Bu disiplinin uygulama boyutu öğretim süreci olarak ifade edilebilir. Disiplin anlamında eğitim, terbiye olgusunun teorik boyutunu oluştururken; öğretim ise, bunun yaşamın belirli bir kesitinde (yıl, dönem, sömestr), belirli bir mekânda (okul, sınıf), planlı (program) ve belge (diploma, karne, sertifika) ile sonuçlanan kısmıyla ilgilidir (Sönmez, 2009). Aslında eğitimin, yaşayan birey davranışlarına dönüşmesi, yani bir anlamda ete-kemiğe bürünmesi olan öğretim çok önemli bir disiplindir. Bu disiplin, didaktik bilim, öğretim bilimi, talim, tedris veya usûl-ü tedris (Akyüz, 2021) gibi isimlerle anılmaktadır. Ülkemizde eğitimin kapsamı içinde kaybolmuş görüntüsü veren öğretim bilimi (didaktizm), aslında eğitimin tamamlayıcı öğesidir. Eğitimin kapsayıcı ve bazen de kutsanan amacı ve kapsamı (Cevizci, 2011), eğitime dair fikir, düşünce ve görüşleri gerçek yaşama taşıyan didaktik bilimin anlaşılmasını geciktirmiştir. Bu gecikmenin maliyeti ise, eğitim sisteminin sadece teorik olarak anlaşılması ve bunun uygulama boyutunun etkisiz ve verimsiz kalmasıdır. Dolayısıyla Türk Eğitim Sistemi (TES)'in teorik ve uygulama boyutlarıyla bütünsel olarak etkili ve verimli olması bakımından öğretim disiplini olan didaktik sürecin anlaşılması önemlidir.

Uzun yıllar kendi kendine yeten eğitim sistemine sahip olan toplumumuz (Akyüz, 2021), son iki asırdır eğitim dahil birçok disiplini ithal etmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak da eğitimle ilgili bütün kavram ve kelimelerde olduğu gibi öğretim kavramı da Avrupa kökenli "didaktik" kelimesine dayandırılır. Bu anlamda didaktik kelimesi, eğitimin pratik sürecinde bilgi ile öğrenciyi eşleştirmek için kullanılan yol, yöntem ve teknikleri

(uygulamaları) ifade eder. Öğretim süreci, aslında insanlar arasında bir etkileşim olduğu için didaktik süreç öğretmen ile öğrenci arasındaki bilgi alışverişi olarak da açıklanabilir (Hesapçıoğlu, 1998). Bu ilişkide öğretmen "öğretici" ve öğrenci ise "öğrenen" konumundadır. Bu ikisi arasındaki ilişkiyi düzenleyen bilim de öğretim bilim, yani didaktizm (Oğuzkan, 1985) olarak ifade edilebilir. Aslında insanoğlunun yaşamıyla eş olan öğretim kavramının, Batı pedagojisi eksenindeki tarihi geçmişi, Erasmus (1469-1536), Ratke (1571-1635) ve Comenius'a (1592-1671) dayandırılır. Elbette Aydınlanma filozofları Rousseau, Locke, Kant ve Pestalozzi'nin de büyük katkısı vardır (Hesapçıoğlu, 1998). Öğretim bilimi anlamında didaktizmin bilimsel miladı, Comenius'un 17. yüzyılda kaleme aldığı 'Didaktika Magna' "Büyük Didaktik" (Çırak, 2020: 41) adlı eserine dayandırılmaktadır. Bundan asırlar öncesinde Farabi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşt başta olmak üzere birçok İslam filozofunun çocuk eğitimindeki öğretim ilkelerine rağmen (Aruç, 2004) bu eser milat kabul görmektedir.

Batı pedagojisindeki bu kavramsal gelişmenin sonucunda bağımsız bir disiplin olma yoluna giren didaktik bilim, Osmanlı'ya ancak 19. yüzyılda yansımıştır. Ancak bu gecikme, anlam ve kapsam olarak değil, kavramsal bakımından ele alınmalıdır. Yoksa daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı Devleti, Selçuklu'dan miras aldığı eğitimi sürekli geliştirerek uzun yıllar kendi kendine yeten bir eğitim sistemine sahipti. Bu sistemde öğretim (didaktik), ayrı bir kavram olarak değil, eğitim (terbiye) ile birlikte ele alınır ve talim veya tedris olarak adlandırılırdı (Akyüz, 2021). Bu terbiye ve talim ikilisinin dengesi, İslam'ın "ilim ve amel dengesi" içinde değerlendirilmelidir. Osmanlı eğitim sisteminde öğretim bilimi anlamında didaktik bilimin bağımsız bir disiplin olarak görülmesi 19. yüzyıla denk gelir. Bu noktada Osmanlı aydınlatmasını başlatmak üzere bir devlet politikası olan Avrupa'ya öğrenci veya uzman gönderme politikasının büyük bir etkisi vardır. Nitekim, Selim Sabit Efendi başta olmak üzere birçok düşünür (Gençoğlu, 2020), Avrupa'ya gittiklerinde didaktik gibi kavramları ülkemize getirmişlerdir. Selim Sabit Efendi, eğitim meclisi üyeliği, rüştiye okulları daire müdürlüğü, teftiş ve denetim meclisi başkanlığı ile Darülmuallimîn'de hocalık (Ata, 2009) gibi birçok görevde bulunmuştur. Düşünür, eğitimle ilgili yaptığı görevler ve yazdığı eserlerle çağdaş Türk pedagojisinin öncüsü olarak kabul edilir. Nitekim düşünürün 1870'te kaleme aldığı Rehnümâ-yı Muallimîn adlı eseri (Şanal, 2003), çağdaş anlamda ilk Türkçe didaktik eser olarak kabul edilebilir. Bu çalışmada, Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimîn adlı eseri üzerinden Türk Eğitim Sistemi'nin çağdaş bir yapıya kavuşması, modern bir sistem haline gelmesi ve öğretim (didaktik) bilimine yaptığı katkılar, eğitim programı çerçevesinde analiz edilmiştir.

YÖNTEM

Genel amacı, Selim Sabit Efendi'nin, Rehnümâ-yı Muallimîn adlı eseri üzerinden Türkiye'de didaktik biliminin gelişmesi, eğitim ve öğretim teorisinin gelişmesi ile eğitim programlarına yaptığı katkıları analiz etmektir. Bu genel amaca uygun olarak, nitel paradigma ekseninde yürütülen çalışma derleme yöntemiyle yürütülmüş olup, doküman analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Çalışma paradigmasına uygun olarak, veri kaynakları ilgili belgelerden (dokümanlardan) elde edilmiştir. Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimîn adlı eserine yönelik olarak seçilen bu belgeler, "belge tarama" yöntemine uygun olacak şekilde belirli ölçütlere göre seçilip taranmıştır. Yıldırım ve Şimşek'in

(2013) belirttiği gibi, belgesel tarama veya doküman inceleme tekniğine uygun olarak, kapsamı belirlenen belgeler (eserler, dokümanlar), ilgili bilimsel kitap ve makaleler, ulusal veya uluslararası kongrelerde sunulup basılmış bildiriler ile yine konuyla ilgili akademik tezlerden oluşmaktadır. Belge tarama yöntemi ve doküman analiz metoduna (Sönmez ve Alacapınar, 2016; Karasar, 2009) uygun olarak, bu belgeler; bilimsel olma, tahrifata uğramamış olma, birinci elden ulaşılabilirlik olma ölçütlerine göre seçilmiştir. Seçilen bu belgeler, çalışmanın amacına uygun olarak taranmış, betimlenmiş ve yorumlanmıştır. Yorumlardan hareketle elde edilen sonuçlar, bilimsel makale formatında metin haline getirilerek okuyucuya sunulmuştur.

DİDAKTİK BİLİM ve SELİM SABİT EFENDİ

Kavramsal Çerçeve ve Tarihi Gelişim

Türk Dil Kurumu Sözlüğünde sıfat olarak, "*öğretici*" ve isim olarak da "*eğitim bilimi, öğretim yöntemlerini ele alan bilgi, öğretim bilgisi*" (https://sozluk.gov.tr/) şeklinde ifade edilen didaktik kavramı, Latince "öğretmek" manasında '*didaskein*' kelimesinden türetilmiştir. Eğitim ile ilişkilendirildiğinde "*öğretmek*, "*öğreti*", "*ders*", gibi kelimelerin karşılığı olarak kullanılmaktadır (Hesapçıoğlu, 1998). Anlam olarak didaktik, "*öğretici kişi*" anlamında ve tane tane tarif ederek öğretmek (dikte etmek) biçiminde tanımlanabilir (Özçelik, 1998; Hesapçıoğlu, 1998). Eğitimde, öğrenciye yol gösterme anlamı da olan didaktik, okul veya sınıfta yürütülen planlı, düzenli ve programlı aktiviteleri (Büyükdüvenci, 2001) olarak da anlaşılabilir. Didaktik, okuldaki formal eğitim çerçevesinde ele alındığında, girdi, süreç ve çıktı gibi üç aşamadan oluşan bir sistemi (Açıkgöz, 2003) de ifade edebilir. Öğretmen, öğrenci, kitap (müfredat) ve yöntem öğelerinden oluşan didaktik (öğretim), bilimsel anlamda ise ders bilimi şeklinde ele alınabilir. Bu anlamda didaktik (öğretim) bilim, İngilizce 'deki "*Instruction*" ve Osmanlıcadaki "*usulü tedrisiye*" ile çağdaş eğitim literatüründeki öğretim ilke ve yöntemlerinin karşılığıdır (Akpınar, 2017). Günümüzdeki çağdaş eğitim literatüründe ise, öğretim kavramı, eğitim kelimesinin altında yer alan ve daha çok uygulama, yeterlilik, pratik ve beceri geliştirmeyi ifade eden bir kavramdır. Bu anlamda ise didaktik bilim, öğretim kuramları, modelleri, stratejileri, yöntem ve tekniklerini kapsayan "genel öğretim ilke ve yöntemleri" dersi başlığı altında yer almaktadır.

Türkiye'de Didaktik Bilimin Tarihi Gelişimi ve Selim Sabit Efendi

Türkiye'de didaktik bilimin tarihi, eğitim bilimlerinden ayrı ele alınmaz. Çünkü eğitim ve öğretim (talim ve terbiye) hep beraber olmuş, birbirini tamamlayan iki kavramdır. Aralarındaki fark, eğitimin daha teorik, kapsamlı, teorik ve randomize süreçleri içermesi; öğretimin ise daha dar kapsamlı, planlı, uygulama ve yöntemi çağrıştırmasıdır (Demirel, 1999). Dolayısıyla aslında Türkiye'de öğretim biliminin (didaktik bilim) gelişimi, genel eğitimin gelişim seyri içerisinde olmuştur. Konu bu şekilde ele alındığında, bir bütün olarak TES'in tarihi çok eskilere dayandırılmaktadır. Daha sonraları Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde uzun yıllar kendi kendine yeten bir eğitim sistemi vardı (Akyüz, 2021). Eğitim ve öğretimin amaç, kapsam, içerik ve sunumunu kapsayan bu yeterliliğin felsefi ve düşünsel temeli ise Kur'an ve Sünnetten ilham akmaktaydı. Son yüzyıl sayılmazsa Osmanlı eğitim sistemi, okulöncesinden yükseköğretime kadarki bütün kademeleri kapsayan, içerik olarak dini ve dünyevi bilgileri içeren özgün bir yapıdaydı. Bu eğitimin insan profilini ifade eden felsefi veya uzak hedefi (Sönmez, 2009), "İnsan-ı Kâmil" idi. Öğretim (didaktik) ise, kitap takibine dayanan teori ağırlıklı olsa da medrese yöntemleri

olarak bilinen tümdengelim (dedüktif) yöntem ağırlıklı genellikle ezber, tekrar, yazma, soru-cevap, mütalaa ve münazara gibi metotlardı (Demir, 2017). Bu yöntemlerin ortak noktası (birkaç istisna), İdealist felsefeye uygun, öğretmen ve kitap merkezli dikte ederek, öğrencinin not tutmasına dayanmaktaydı (Türk, 2009). Tabii ki bu öğretim usulleri, okul türüne göre değişmekte olup, tıp, astronomi ve askeri eğitimde gözlem ve uygulamaya da yer verilmekteydi. Bunun en tipik örneği, İbrahim Hakkı'nın Doğru ve Batı bilimlerini sentezlediği, gözlem, gezi ve uygulamalı öğretim yaklaşımıdır (Kazar, 2010). Ancak bunun gibi istisnai durumlar hariç, "medreselerde tümdengelim temelli, kitap bitirme, takrir şeklindeki didaktik usuller oldukça yaygındı" (Tarhan, 2012: 22).

Batı'da manastır ve Doğuda medreselerin, İdealist felsefeye uygun, teorik, öğretmen ve kitap merkezli aktarıma dayalı didaktik yaklaşımı, Rönesans'la değişmeye başlamıştır. Rönesans'ın Batı yaşam tarzında yol açtığı değişim, kısa sürede eğitim ve öğretime de yansımış, bugün çağdaş olarak nitelendirilen birçok didaktik yöntemin temelleri atılmıştır. Bu akım çok uzun olmayan bir süreçte Osmanlı'ya da yansıyarak, didaktik ve epistemolojik bir ayrışmayı ifade eden mektep ve medrese ikilemine yol açmıştır. Avrupa'ya giden öğrenciler, Avrupa basınını izleyen aydınlar ve sonrasında değişimi benimseyen yöneticilerin de ön ayak olmasıyla, Osmanlı'da yeni didaktik usuller görülmeye başlanmıştır. Bu yüzden 18. yüzyıl eğitim alanındaki reformlarla anılır. Bu dönemde, diğer birçok yenilik gibi, yeni müfredat, araç-gereç ve didaktik metotlar okullara girmiştir (Yoluk, 2010: 13). Bu dönemde Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı 1851 tarihli Darülmuallimin nizamnamesinde de Usul-i İfade ve Talim adında bir ders yer almıştır. Bu Osmanlı'daki ilk didaktik bilim dersi olabilir. Yine 1874'te Darülmuallimin-i Ibrahim Sıbyan'da ve 1869'da Darülmuallimat'ta "Usul-i Talim" dersi konulmuştur. Aynı dönemde Takvim-i Vekayi'de 1870'de yayımlanan "Ulum ve Funun" başlığı altında, "İlm-i Terbiye-yi Etfal" adıyla yayınlanmış bir makalede, eğitim bilim olarak ilk kez kayıtlara geçmiştir. İlginç olan, Usul-i Talim" dersinin içeriğinin, bugünkü çağdaş öğretim ilke ve yöntemleri dersiyle büyük benzerlik göstermesidir. Bu derste, günümüzde de kabul gören genel öğretim ilkeleri, bireysel öğretim, karma yöntem gibi daha sonra Selim Sabit Efendi'nin eserlerinde de rastlanan didaktik ilke ve yöntemlere yer verilmiştir (Türk, 2009: 271-272).

Görüldüğü gibi, Osmanlı'da uzun yıllar geleneksel şekilde sürdürülen eğitimde, yeni usuller adıyla bugünküne benzeyen didaktik usullere yer verilmesi 18. yüzyıla rastlamaktadır. Birçok yönetici, aydın, gazeteci ve düşünürün katkısıyla gerçekleşen bu durum, esas olarak Batı (Avrupa) kaynaklı transferlere dayanmaktadır. Avrupa'nın didaktik bilim başlangıcının, Comenius'un 17. yüzyılda kaleme aldığı 'Didaktika Magna' (Büyük Didaktik) olduğu (Çırak, 2020: 41) düşünüldüğünde, Osmanlı'da didaktik bilimin çok geç olmayan bir zamanda başladığı belirtilebilir. Bunda, dönemin reform taraftarı yöneticileri ile Selim Sabit Efendi gibi çağdaş eğitimi savunan aydınların da payı büyüktür. Aşağıda Selim Sabit Efendi'nin çağdaş didaktik anlayışına detaylı biçimde yer verilmiştir.

Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimîn Adlı Eserinin Didaktik Perspektiften Analizi

Çağdaş Türk didaktik biliminin öncülerinden olan Selim Sabit Efendi'nin eğitim ve öğretim ile ilgili katkı ve görüşlerinden önce, hayatına bakmakta yarar vardır. Çünkü bir düşünürün fikir ve görüşlerinde, onun hayat macerasının büyük izleri vardır. Tanzimat Devri Osmanlı eğitimcilerinden olan Selim Sabit Efendi, 1829'da Edirne Vize'de

doğmuştur. Medrese eğitiminden sonra, 1851'de Daru'l Muallimin'e girmiş ve 1855'te mezun olmuştur. 1857'de Paris'e Türk Osmanlı menşeli öğrencilere Türkçe öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Düşünürün daha sonra çağdaş didaktik bilime dair dile getireceği görüşleri, bu görev (1857-1861) sırasındaki gözlem ve deneyimlerinden oluşmuştur (Aşıkoğlu, 1995: 116). Selim Sabit Efendi, yurda döndükten sonra, o dönemdeki değişim ve reform rüzgârının da etkisiyle, eğitimde yeni usuller olması gerektiğini düşünen aydınların başını çekmiştir. Selim Sabit Efendi, öğretmenlik, öğretim üyeliği, memurluk, yöneticilik, çeşitli komisyon üyelikleri gibi çok ciddi bir eğitim deneyimine sahiptir. Bu deneyimin sonucu olarak birçok eser (Miyaru'l-Ke'lam, Muhtasar Hesab, Elifbay-ı Osmani, Muhtasar Coğrafya, Muhtasar Tarih-i Osman, Muhtasar Sarf-ı Osmani) kaleme alan Selim Sabit Efendi'nin didaktik bakımdan en dikkat çeken eseri ise, 1870'te yazdığı Rehnuma-i Muallimin (Öğretmenlere Rehber) kitabıdır (Şanal, 2003). Eğitimle ilgili oldukça çeşitli ve zengin bir deneyim kazandıracak yaşımdan sonra Selîm Sâbit Efendi, 5 Ocak 1911 tarihinde Sarıyer'deki evinde vefat ederek Eyüp'te, Kaşgarî Dergâhı yakınlarında bulunan aile kabristanına defnedilmiştir (Gökçe, 2007).

Rehnuma-i Muallimin kitabı, her şeyden önce o dönemde popüler olan eğitimde yeni yöntemleri öne çıkararak, öğretmen adaylarını ve öğretmenleri, klasik medrese eğitimi zihniyetinden çıkararak, yeni yöntemleri kullanmaya teşvik etmek amacıyla yazılmıştır (Turan, 2007). Buradan anlaşılan, Selim Sabit Efendi'nin eğitimde idealist felsefeden ziyade, o dönemin temel dinamiklerinden olan hümanizm ve dolayısıyla natüralist felsefeden etkilendiğidir. Bu etkinin yansıması olarak da Selim Sabit Efendi, Osmanlı eğitimindeki etkisizlik ve verimsizliği daha çok yöntemle ilişkilendirmektedir. Buna çözüm olarak da "Usûl-i infirâdiyye, usûl-i içtimâiyye ve usûl-i mütekabile" şeklinde sınıflandırdığı yöntemlerden bahsetmektedir. Düşünür, o dönemde Avrupa'da Rönesans'la filizlenen "öğrenci merkezli" akıma benzer şekilde, rastgele veya yaşa göre sınıf oluşturma yerine, yaş ve seviye sınıfları önermektedir. Ayrıca bu sınıflarda sıra düzenine önem veren düşünürün, Avrupa'da yaygın olan okul ve sınıf tipinden etkilendiği görülmektedir. Bu bakış açısı, Selim Sabit Efendi'nin eğitiminde etkin olmayı, sadece yöntemlerle ilgili görmediği, şekil ve görüntüye de önem verdiği şeklinde belirtilebilir. Bu ise, daha sonra çağdaşlaşmayı, kıyafet, şekil ve yaşayış biçimini kapsayan topyekûn bir değişimle ilişkilendiren Jön Türkler ve İttihat ve Terakki gibi akımların batılılaşma görüşlerini (Mardin, 2015) çağrıştırmaktadır.

Selim Sabit Efendi'nin Rehnuma-i Muallimin kitabında, matematik dersinde aritmetikte dört işlem ve basit problemlerin parmak veya hububat taneleriyle yapılmasını, coğrafya derslerinde harita ve küre kullanılmasını, harita çizdirilmesini önermektedir (Gökçe, 2007). Öğretim sürecinde materyal kullanımıyla ilgili olan bu öneriler, Selim Sabit Efendi'nin didaktik biliminde materyal, araç ve gerecin önemine vakıf olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Aslında bu durum şaşırtıcı değildir. Çünkü eğitimde materyal kullanımı neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir (Ergin, 1998). Selim Sabit Efendi, ilkokulda yaptığı görev sırasında, o dönem için oldukça yeni ve önemli sayılan hesap tahtası, küre ve harita kullanması, öğretimde materyal kullanımına verdiği önemi göstermektedir (Turan, 2007).

Selim Sabit Efendi, bir yönüyle didaktik bilimi ve bir yönüyle de programı çağrıştıran "Rehnuma-i Muallimin" kitabında, öğretmen niteliklerine de değinmiştir. Düşünüre göre, öğretmen yirmi beş yaşından genç olmamalı, edep sahibi, sabırlı, şefkatli, olgun ve iyi ahlâklı olmalıdır. İlkokul öğretmenliği için kadınlar tercih edilmelidir. Çünkü çocukların ilk muhatabı anne ve dadılarıdır. Ayrıca kadınlar daha merhametli olup, küçük çocuklarla daha iyi iletişim kurabilirler (Altın, 2013: 205). Selim Sabit Efendi, ilkokul öğretmen

adaylarının sahip olması gereken nitelikleri şu şekilde sıralamaktadır (Şanal,2003; Haktanır, 2006):

- Türkçeyi güzel konuşmak,
- Ahlâklı olmak,
- Merhametli ve şefkatli olmak,
- Sabırlı ve geniş yürekli olmak,
- Adaletli olmak,
- Kin ve garaz beslememek,
- Hatır, gönül, iltimas kabul etmemek.

Selim Sâbit Efendi, öğretmenlere, öğrencilerin aile ve gelişimiyle ilgili notlar tutmaları gibi çeşitli önerilerde (TDV, 2009; Haktanır, 2006) bulunmaktadır. Düşünürün bu görüşlerinde Rönesans'ın etkileri ile mensubu olduğu İslam medeniyetinin etkilerini görmek mümkündür. Çünkü Selim Sabit Efendinin sıraladığı nitelikler ile birçok İslami eserde sıralanan öğretmen vasıfları (Aruç, 2004; Akpınar, 2017) büyük benzerlik göstermektedir. Rönesans'ın Selim Sabit Efendi'nin sıraladığı niteliklere etkileri ise, öğrencinin kimlik, ilgi ve yeteneğinin eğitimde dikkate alınması, öğretimde bilimsellik, onun kişiliğine saygı gösterilmesi, okulun çocuklar için çekici hale getirilmesi (Dağdelen, 2013; Haktanır, 2006) şeklinde ifade edilebilir.

SONUÇ

Selim Sâbit Efendi'nin Rehnuma-i Muallimin kitabı, ihtiva ettiği usûl-i cedid (yeni yöntemler) itibarıyla, Türkiye'nin ilk didaktik bilim (öğretim bilim) kitabı sayılabilir. Çünkü bu eser, günümüzdeki "program ve öğretim", "öğretim ilke ve yöntemleri" ve "özel öğretim yöntemleri" gibi çeşitli isimlerle okutulan didaktik ders içeriği ile büyük benzerlik göstermektedir. Diğer taraftan, Selim Sabit Efendi, gözlem, okuma ve deneyimlerine dayanarak sadece öğretim ilke ve yöntemlerine değil, okul kuruluş sistemleri, sınıf ve şube tasnifi, derslerin içeriği ve düzenlenmesi, ilk okuma yazma öğretimi, yönetmelikler, okul yönetimi, eğitim-öğretim metotları ile öğretmen nitelikleri gibi birçok eğitim ve öğretim konusuna değinmiştir. Bütün bunlar, Selim Sâbit Efendi'nin yaşadığı dönemin değişim dinamiklerinden etkilenmiş ve bu etkiyi eğitim ve öğretimin bütün boyutlarına yansıtmış bir pedagog ve didaktik bilim insanı vasfını hak ettiği şeklinde değerlendirilebilir. Bundan dolayı, Selim Sâbit Efendi'nin yazdığı birçok kitap içinde en çok dikkat çekeni olan Rehnuma-i Muallimin kitabının ona "eğitimci" veya "öğretim bilim" vasfını kazandırdığı belirtilebilir.

Selim Sâbit Efendi'nin yazdığı Rehnuma-i Muallimin kitabı, yukarıda belirtildiği gibi eğitim ve öğretimin birçok boyutuna temas etmiştir. Ancak bunlardan başka Rehnuma-i Muallimin kitabında yer alan öğretime dair, ilke, yöntem ve modeller, bu kitabı "Eğitim Programları ve Öğretim" (EPÖ) disiplini ile de ilişkili kılmaktadır. Çünkü kitap içeriği, günümüzdeki EPÖ disiplini ve bu disiplinin önde gelen dersleri olan, "öğretim ilke ve yöntemleri", "eğitimde program geliştirme", "eğitim programları ve öğretim" ve" eğitimde ölçme ve değerlendirme" gibi derslerin içeriklerini de ihtiva etmektedir. Bu yönüyle, Rehnuma-i Muallimin kitabı sadece bir didaktik bilim (genel öğretim bilimi) kitabı veya eğitim programlarının uygulama kısmını da içeren bir "öğretim" kitabı değildir. Rehnuma-i Muallimin kitabı, topyekûn eğitimi oluşturan; sistem, süreç, plan, program, öğretim ve öğretmen gibi konulara da değinen bir didaktik kitap ve EPÖ

disiplininin öncülü olarak da sayılabilir. Bütün bu katkılarıyla çağdaş Türk eğitimcileri arasında öncü rolüyle dikkat çeken Selim Sâbit Efendi'nin baskın işlevi, Avrupa kaynaklı çağdaş pedagojik bilgileri Osmanlı'ya aktarmak ve bunların uygulanmasında öncü rol üstlenmektir. Bu çerçevede, Selim Sâbit Efendi'nin ortaya koyduğu Rehnuma-i Muallimin kitabının, daha çok fikir, felsefe ve bilgi ithaline dayalı olduğu; dönemin eğitimle ilgili sorunlarına yine ithal çözümler önerdiği ve bu yönleriyle de Türkiye'ye uygun, Doğu ve Batı sentezini yansıtan, milli ve küresel dengeyi gözeten özgün bir eğitim modeli koyma konusunda sınırlı kaldığı değerlendirilebilir. Çünkü Topçu'nun (2016) perspektifinden bakıldığında, küresel yönleri olsa da kültürel ve milli yönleri baskın olan eğitim, ithal edilemez, ancak ve ancak yerli dinamiklerle üretilir.

KAYNAKLAR

Açıkgöz, Ün. K.(2003). *Etkili Öğrenme ve Öğretme*. İzmir: Eğitim Dünyası Yayınları.

Akpınar, B. (2017). *Eğitimde Program Geliştirme ve Değerlendirme*. Ankara: Data Yayınları.

Akyüz, Y. (2021). *Türk Eğitim Tarihi* M.Ö. 1000 - M.S. 2021. Ankara: Pegem Akademi.

Aruç, N. Y. (2004). *İbn-i Rüşd'ün Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Aşıkoğlu, N. (1995). Selim Sabit ve Rehnümâ-yı Muallimîn Adlı Eserindeki Eğitim Görüşleri. *Diyanet İlmi Dergi*, 31(4), 119-120.

Ata, B. (2009). Selim Sabit Efendi'nin Okul Tarihi İnşası. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 377-392.

Büyükdüvenci, S.(2001). *Eğitim Felsefesine Giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Cevizci, A. (2011). *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.

Çırak, A. (2020). Jan Ámos Komenský'nin Eğitim Sisteminin Özellikleri Üzerine: Bir Eğitim Tarihi Çalışması. *Journal of Universal History Studies*, 3 (1), 39-52.

Dağdelen, S. (2013). *Selim Sabit Efendi'nin Nahv-i Osmani Adlı Eserinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demir, H. (2017). Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 6(2), 614-622.

Demirel, Ö. (1999). *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Ergin, A. (1998). *Öğretim Teknolojisi İletişim*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Gençoğlu, M. (2020). Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839). *ESOGÜ Tarih Dergisi,* 3(2), 6-22.

Gökçe, H. (2007). *Selîm Sâbit, Miyârü'l-Kelâm: Metin, İnceleme, Sözlük.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Haktanır, A. E. (2006). *Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimîn Adlı Eserinin Öğretim Teknikleri Açısından İncelenmesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hesapçıoğlu, M. (1994). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Karasar, N. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Kazar, M. (2010). Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği, Eserleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 333-350.

Mardin, Ş. (2015). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Oğuzkan, F. (1985). *Orta Dereceli Okullarda Öğretim-Amaç, İlke, Yöntem ve Teknikle*r. Ankara: Emel Matbaacılık.

Özçelik, D. A. (1998). *Eğitim Programları ve Öğretim-Genel Öğretim Yöntemi*. Ankara: ÖSYM Yayınları.

Sönmez V. & Alacapınar F.G. (2016). *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Sönmez, V. (2009). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Şanal, M. (2003). Selim Efendi'nin Öğretim Yöntemleri ile Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Milli Eğitim Dergisi*, 158, 1-4.

Tarhan, M. (2012). *Osmanlı Medrese Sistemi İçerisinde Çankırı Medreseleri ve Müderrisleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.

TDV (2009). *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Turan, M. (2007). *İlköğretim 1. Sınıf Türkçe Dersi İle Okuma Yazma Programında Uygulanan Ses Temelli Cümle Yönteminin Uygulamadaki Etkililiği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Türk, İ. C. (2009). Osmanlı Devleti'nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 267-291.

Topçu, N. (2016). *Türkiye'nin Maarif Davası*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yoluk, M. E. (2010). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı.

“İPƏK YOLU” AVROPA ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TÖHFƏDİR

“SILK ROAD” CONTRIBUTION TO EUROPEAN ENERGY SECURITY

ВКЛАД “ШЕЛКОВОГО ПУТИ” В ЭНЕРГЕТИЧЕСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ ЕВРОПЫ

Hüseynov Sadiq Nəsrulla oğlu
Naxçıvan Dövlət Universiteti,

Musayev Etibar Adil oğlu
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan,

Tağıyeva Afərim Vüqar qızı
Müəllim, Gəncə Dövlət Universiteti,

İmanlı Sevinc Salman qızı
Müəllim, Gəncə Dövlət Universiteti,

Keywords: TACIS, TRACECA, GUUAM, Azerbaijan, Europe, terminal, oil, East-West, South Caucasus, geopolitical

Summary: The article analyzes the restoration of the Historical Silk Road, the place of the Caucasus and Central Asia in the energy security policy of the European Union, and the strategic importance of the region. In addition, the provision of geostrategic interests in the South Caucasus, the exceptional role of this region, which plays a major role in international energy security, has been analyzed. and its role in European energy security has been widely analyzed. Based on the TRASEKA program, the political struggle for the restoration of the Historical Silk Road and its results were objectively analyzed.

Xülasə: Məqalədə Tarixi İpək Yolunun bərpası, Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi siyasətində Qafqaz və Orta Asiyanın yeri və regionun strateji əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Həmçinin geostrateji maraqların Cənubi Qafqazda təmin edilməsi, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyində böyük rol oynanyan bu regionun müstəsna rolu təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.Strateji baxımdan enerji təchizatında həm karbohidrogen ehtiyatlarının zənginliyi baxımından, həm də enerji ehtiyatlarının Avropa və dünya bazarlarına çıxarılması baxımından əhəmiyyətli strateji coğrafi üstünlüyə malik Azərbaycan respublikasının dünya və Avropa enerji təhlükəsizliyində oyanadığı rol geniş təhlil edilmişdir. TRASEKA proqramı əsasında Tarixi İpək Yolunun bərpası uğrunda gedən siyasi mübarizə və onun nəticələri obyektiv olaraq təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: TACIS, TRACECA, GUUAM, Azərbaycan,Avropa, terminal, neft, Şərq-Qərb,Cənubi Qafqaz, geosiyasi

"TRASEKA" proqramı üzrə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin-"Böyük İpək Yolu"nun bərpa edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən, zəruri məsələlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim "İpək Yolu"nun yenidən bərpa edilməsinə dair ilk addımlar hələ 1991-ci ildə atılmışdı. Belə ki, həmin ildə Avropa Şurası tərəfindən TASIS-yardım proqramı qəbul edilmiş və bu proqramda yeni müstəqil dövlətlərdə demokratik islahatların keçirilməsini sürətləndirmək, milli dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatı sistemini formalaşdırmaq, xüsusilə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə xidmət edən yeni nəqliyyat dəhlizi layihələrinin yaradılması və həyata keçirilməsinə kömək göstərmək nəzərdə tutulmuşdu.

Böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan "Brüssel bəyannaməsi"nin qəbul olunmasından sonra region dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində əlaqələr dinamik xarakter almışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dövlətini Şimaldan nəqliyyat blokadasına almaq cəhdləri də baş tutmadı. Belə ki, 1997-ci ilin martında Rusiya Federasiyası Azərbaycanla sərhəddəki məhdudiyyətləri götürdü, şose, dəmir və su yollarını açdı. Üçillik fasilədən sonra 1997-ci ilin may ayında Bakı-Moskva, Bakı-Kiyev, Bakı-Mahaçqala, Bakı-Həştərxan qatarları yenidən işləməyə başladı. Bakı-Poti limanı arasında etibarlı dəmiryol əlaqəsi yaradıldı[17,s.221].

Nəqliyyat blokadasını dəf etmiş Azərbaycan dövlətinin rəhbərliyi region ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə yeni nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına çalışırdı. Uzun müddət aparılan danışıqların nəticəsində Azərbaycan hökuməti 1998-ci ilin yanvar ayında Bakı yaxınlığında Orta Asiya neftinin Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan əraziləri vasitəsilə Qara dənizin Batum limanına çatdırılması üçün nefti tankerlərdən dəmiryol sisternlərinə yükləməyə imkan verən Dübəndi terminalının istifadəyə verilməsinə nail oldu[5]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər Qazaxıstanın Tengiz yatağından çıxarılan neft tankerlərlə Bakıya gətirilir, Azərbaycan və Gürcüstan dəmir yolları vasitəsilə Avropaya ixrac olunurdu. Yeni terminalın istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Dəmiryol Nazirliyinin rəhbərliyi bildirmişdi: "Qazaxıstanın Aktau limanından Batumiyə qədər 1600 km məsafə vardır. Gəmilərlə Dübəndiyə gətirilən neft boru kəməri ilə Əli Bayramlıya nəql olunurdu. Sonra, neft dəmir yolu ilə Batumi limanına daşınır və orada tankerlərə yüklənilirdi. Bu gündən etibarən Dürbəndi stansiyasından da dəmir yolu ilə neft göndəriləcəkdir. Biz ümid edirik ki, 1998-ci ildə Batuni limanına 4 milyon ton neft göndərə biləcəyik. Ümumiyyətlə, ildə 4 milyon ton Qazaxıstan neftini daşımaq imkanı olan bu stansiyanın istifadəyə verilməsi nəticəsində Azərbaycan dəmir yolunda yük daşınmasının həcmi 1,4 dəfə artacaqdır"[5]. Göründüyü kimi, Dübəndi terminalının istifadəyə verilməsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafında böyük müvəfəqqiyyət idi.

AB nəzdində Orta Asiya və Qafqazın enerji tədarükündə necə bir rol boynuna götürdüyünü, birliyin Rusiya ilə olan əlaqələrindən sərbəst başa düşmək mümkün deyil. Avropa Birliyi üçün Rusiya tarixən etibarlı və böyük ticarət ortağıdır. TACIS, TRACECA kimi programlar və EBRD kimi təşkilatlar vasitəsilə verilən dəstəklər, Orta Asiyanı Qafqaz və Türkiyə üzərindən Avropa Birliyinə bağlamağı prioritetli bir hədəf olaraq təyin etmişdir. TRASEKA və GUUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldova) kimi cəhdlər, Orta Asiya və Qafqazın ticarət, siyasi və təhlükəsizlik strukturları baxımından Avropa dəyərlərinə yaxınlaşmasını hədəfləməktədir. Orta Asiya və Qafqaz, Almaniya kimi bəzi dövlətlərlə çox millətli enerji firmalarının əhəmiyyətli maraq sahəsi olmaqdan başqa, AB-nin yumşaq güc sahəsini genişləndirməyə xidmət edəcək qonşuluq siyasəti çərçivəsində qiymətləndirilmişdir. Buna müqabil, ən azından yanvar 2009-cu qədər, AB-nin Rusiyanın maraqlarını enerji üzərindən zədələyəcək cəhdlərdən qaçındığını təsbit etmək mümkündür. Rusiyanın AB-nin ən böyük üçüncü ticarət ortağı olması, başda Qazprom mərkəzində olmaq üzrə AB-də güclü bir lobbisinin olması və AB üzvlərinə böyük investisiyalar etməsi kimi səbəblər Rusiyaya bir növ ixtiyarlı bir ölkə kimi göstərir. AB ilə Rusiya arasındakı bu xüsusi əlaqənin təbii qaza söykənən bir arxa planı vardır. Rusiya təbii qaz üzərindən AB-nin ən əhəmiyyətli enerji tədarükçüsüykən, AB Rusiyanın enerji məhsullarının ən böyük satın alıcısıdır(10, s.1-5). Soyuq Müharibə dövründə, üstəlik ABŞ-ın əks istiqamətdəki təzyiqinə qarşı, 1967-ci ildə başlayan qaz ticarəti, heç bir siyasi və ya iqtisadi xarici faktordan təsirlənmədən günümüzə qədər problemsiz bir şəkildə davamlı artmışdır. Yanvar 2009-cu ildəki Rusya-

Ukrayna təbii qaz böhranı bu mənada çox əhəmiyyətlidir. Rusiya ilə Ukrayna və Rusiya ilə Belarus arasında qaz əvəzi, tranzit ödənişi, saxlama miqdarları kimi mövzularda bir neçə dəfə böhran çıxmış olsa da 1967-ci ildən bu yana kəsilməz davam edən Rusiyadan Avropaya qaz axını Yanvar 2009-cu ildə tarixdə ilk dəfə durmuş və bəzi Avropa ölkələri qışın ortasında pis duruma düşmüşdülər. AB-nin Orta Asiya və Qafqaza enerji təchizatı təhlükəsizliyi üzərindən baxışının bu böhranla birlikdə tamamilə dəyişdiyini söyləmək mümkün deyil. AB-nin Orta Asiya və Qafqazı enerji təchizatı müxtəlifliyini əhəmiyyətli bir Paydaş olaraq görməsi Komissiya tərəfindən dəstəklənərkən, üzv ölkələrin Rusiya və Qazpromla etdikləri ikitərəfli sazişlər səbəbiylə çətinə düşdülər. Komissiyanın cəhdləri və təlqini ortaq bir AB enerji siyasətinə doğru (Ən azından prinsipləri təyin baxımından) bir gediş vardır. Komissiya Orta Asiya və Qafqazdan Avropaya uzanan Poseidon, Nabucco və bənzəri layihələri qaynaq müxtəlifliyi vurgusuyla Orta Şərq və Afrikadan gələcək xətlər qədər dəstəkləməktədir. Orta Asiya və Qafqazı Avropaya bağlayan mövcud iki xətt (BTC neft və BTƏ təbii qaz) Azərbaycan qaynaqlıdır. Orta Asiyadan Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan başlayıb və Xəzəri qət edərək (Trans-Xəzər layihələri) ya da Xəzəri by pass edərək İran üzərindən Türkiyəyə çatacaq layihələrə bu ölkələrin daxil edilməsinin önündəki ən əhəmiyyətli mane isə Rusiya ilə qurmuş olduqları orqanik bağ və Çinə neft və qaz satma imkanlarının artmaqda olmasıdır. Qısacası mövcud şərtlərdə böyük dəyişiklik olmadığı müddətcə, Avropa ölkələrinin Azərbaycan xaricində Türkmənistan, Qazaxıstan ya da Özbəkistandan enerji təchizatı etməsi çox da asan deyil. Rusiya AB-nin enerji tədarükündə ən əhəmiyyətli aktorkən, Orta Asiya neft və qazının ən böyük itxalatçısıdır. Necə ki, AB hal-hazırda Nabucconun tək tədarükçüsü olan Azərbaycan xaricində ehtiyac duyduğu qazı əvvəlcə Orta Şərqdən tədarük etmə səyindədir.

AB Azərbaycan xaricində Orta Asiya və Qafqazı enerji perspektivinin mərkəzində deyil, sahilində tutmaqda və bu coğrafiyanı enerji istehsalçılarının xüsusiyyətlərinə görə konsepsiyalaşdırır(10, s.253-172). AB-nin Orta Asiya və Qafqaza istiqamətli enerji layihələrinə kafi dəstəyi verməməsinin səbəbləri bu şəkildə yekunlaşdırıla bilər:

Tarixi “İpək Yolu”nun bərpa edilməsinə qiymət verərək ümummilli liderimiz, prezident Heydər Əliyev bildirmişdir ki, Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişafında qədim “İpək Yolu”nun bərpasını nəzərdə tutan TRASEKA proqramının həyata keçirilməsinə başlanması mühüm yer tutur. Bu nəhəng nəqliyyat dəhlizinin mərkəzində yerləşən ölkə kimi Azərbaycan Şərq və Qərbin qovuşmasında mühüm rol oynayır. Dünyanın ən böyük dövlətlərindən biri və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvi olan Çin Xalq Respublikası, həmçinin, nəhəng intellektual potensiala malik Yaponiya bu illər ərzində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi tərəfdaşına çevrilmişdir ki, bu, xarici siyasətimizin şəksiz uğurlarıdır[3].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın çox zəngin xammal ehtiyatı və intellektual potensialı, Avropadan Asiyaya uzanan yolda əlverişli coğrafi mövqeyi onun dünya birliyində nüfuzunun güclənməsinə imkan verir. TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasında körpü “Böyük İpək Yolu”nun bərpası isə ölkəmiz qarşısında daha yeni intensiv inkişaf üfüqləri açır. Azərbaycan dövlətinin mövcud potensialı ölkə ərazisində bütün rabitə vəsitələrini inkişaf etdirmək və qlobal informasiya sistemi yaradılmasında iştirak etməyə imkan verir.

Bu sazişlərin imzalanmasının yüksək qiymətləndirərək ümummilli liderimiz, prezident Heydər Əliyev konfransın sonunda yekun nitqində qeyd etdi ki, bu gün konfransımızda bütün nümayəndə heyətlərinin 45 çıxışı oldu və beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan üç sənəd imzalandı. Birincisi , Avropa– Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqnda əsas çoxtərəfli saziş və onun texniki əlaqələri; İkincisi, “Bakı bəyanaməsi”; Üçüncüsü, “Tarixi İpək Yolu”nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekun məlumatı»dır. Birinci sənəd 14 dövlət tərəfindən imzalandı. «Bakı bəyannaməsi»ni bir çox dövlətlər imzaladı. Üçüncü sənəd yekun rəsmi məlumatdır ki, bu sənəd 29 dövlətin və Avropa Birliyinin nümayəndə heyətləri tərəfindən imzalanmışdır[13].

“Tarixi İpək Yolu”nun Azərbaycan respublikası ərazisindən keçən hissəsi il boyu fəaliyyt göstərməklə yanaşı ən əlverişli və qısa yoldur. Bu yol digər dəhlizlərdən 2000 km qısa olmaqla bərabər, həm də yüklərin təhlükəsiz daşınması cəhətdən çox sərfəlidir[4,s.104]. Bu yolun bərpası, həmçinin, Avropa, Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii ehtiyatlardan istifadəyə, ticarətin inkişafına və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa kömək edir.

Beynəlxalq Bakı konfransının başa çatmasından sonra konfransın qəbul etdiyi qərarların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ölkəmizdə çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilmiş, dövlət başçısı tərəfindən fərmanlar verilmişdir. Belə ki, 1998-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev “Tarixi İpək Yolu”nun bərpası üzrə beynəlxalq Bakı konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə

əlaqədar tədbirlər haqqında fərman imzalamışdır. Fərmanda göstərilmişdir ki, burada imzalanmış sənədlər böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edərək Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafı, onların təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi, iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunması, ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün etibarlı zəmin yaradır. Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə aparılan işlər Azərbaycan Respublikasının Dünya birliyi ölkələri ilə inteqrasiyanın daha da güclənməsinə xidmət edir[15]. Elə həmin gün Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Avropa Birliyinin nümayəndə heyətini qəbul etmiş və görüşdə bildirmişdir ki, "Böyük İpək Yolu"nun bərpası ilə əlaqədar beynəlxalq Bakı konfransının qəbul etdiyi qərarlar əməli sürətdə həyata keçirilir. Biz, TRASEKA proqramını inkişaf etdirərək Azərbaycan vasitəsilə Qərblə Şərq arasında iki nəqliyyat dəhlizi yaradırıq: Birincisi, neftin ixracı, ikinci isə bütün başqa malların həm Avropadan Asiyaya, həm də Asiyadan Avropaya daşınması üçündür[8].

Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanının yük dövriyyəsi sürətli xarakter almış və liman üzrə 1996-cı ildə 485 min ton, 1997-ci ildə 1570 min ton və 1998-ci ildə təkcə neft terminalı vasitəsi ilə 4 milyon ton neft nəql edilmişdir [4,s.170]. Göründüyü kimi, Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı Xəzər dənizi sahilində öz mövqeyini qoruyub saxlamaqla yanaşı, TASIS-TRASEKA proqramı çərçivəsində fəaliyyətini genişləndirmişdir.

"Böyük İpək Yolu"-TRASEKA proqramı layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində 2002-ci ildə də irimiqyaslı tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal terminalında Bakı–Tibilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin təntənəli şəraitdə təməli qoyulmuşdur[11,s.156]. Həmin ilin dekabrın 6-da Londonda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin rəhbərləri ilə Bi-pi şirkətinin rəhbərliyi arasında görüş keçirilmişdir. Görüşdə Bi-pi şirkətinin idarəetmə qrupunun direktoru Riçard Oliver Qazaxıstan Neftinin Aktau–Bakı–Tibilisi–Ceyhan marşrutu ilə nəql edilməsi barədə Londonda Azərbaycan və Qazaxıstan arasında aparılmış danışıqların nəticəsini yüksək qiymətləndirmişdir[9].

Ümumiyyətlə, "Böyük İpək Yolu"nun bərpası və Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaradılması XXI yüzilliyin astanasında qlobal tarixi hadisələrdəndir. Bu layihələrin reallaşdırılması ilə yol boyunca yerləşən dovlətlər arasında iqtisadi əlaqələr möhkəmlənəcək eyni zamanda ölkəmizdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi sürətlənəcək, iqtisadiyyatımız yüksələn xətt üzrə inkişaf edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1.Aqil Əliyev, Əbülfəz Qasımov, Natiq Qasımov. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu.Bakı,1998.

2. "Azərbaycan" qəzeti. 9 sentyabr 1998

3.Heydər Əliyev. Azərbaycan XX əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 1997.

4.Heydər Əliyev. İşığı-İpək Yolu. Bakı, 2000.

5. "Xalq" qəzeti. 6 yanvar 1998.

6. "Xalq" qəzeti. 9 sentyabr 1998.]

7. "Xalq" qəzeti. 11 sentyabr 1998.

8. "Xalq" qəzeti. 27 oktyabr 1998

9. "Xalq" qəzeti. 7 dekabr 2002.

10.Mert Bilgin, Türkiye'nin Küresel Konumu, İstanbul, IQ Yayınları, 2008

11.Ramiz Mehdiyev. XXI əsrdə milli dövlətçilik, Bakı,2003.

12. "Respublika" qəzeti. 6 yanvar 1998.

13. "Respublika" qəzeti. 10 sentyabr 1998.

14. "Respublika" qəzeti. 12 sentyabr 1998.

15. "Respublika" qəzeti. 27 oktyabr 1998.

16.Reyhan Mirzəzadə. Azərbaycanı dünyaya qaytaran insan. B. 1998

17.Tahir Qaffarov. Azərbaycan Respublikası əsrə bərabər on il 1991-2001.B.2002.

18. “Бакинский рабочий” газеты. 8 сентября 1998.

Ключевые слова: ТАСИС, ТРАСЕКА, ГУУАМ, Азербайджан, Европа, терминал, нефть, Восток-Запад, Южный Кавказ, геополитика

Резюме: В статье анализируется восстановление Исторического Шелкового пути, место Кавказа и Центральной Азии в политике энергетической безопасности Европейского Союза, стратегическое значение региона. Также были проанализированы обеспечение геостратегических интересов на Южном Кавказе и исключительная роль этого региона, играющего большую роль в международной энергетической безопасности, широко проанализирована его роль в энергетической безопасности Европы. На основе программы ТРАСЕКА объективно проанализирована политическая борьба за восстановление Исторического Шелкового пути и ее результаты.

AZƏRBAYCANIN “YENİ İPƏK YOLU” MARŞRUTLARI ÜZRƏ LOGİSTİK LAYİHƏLƏRİ

LOGISTICS PROJECTS ON THE "NEW SILK ROAD" ROUTES OF AZERBAIJAN

Quliyeva Firuzə Nizami qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti Fəlsəfə və sosial iş kafedrası

ABSTRACT

The article shows the work done by Azerbaijan in the implementation of logistics infrastructure projects along the routes of the "New Silk Road" and other projects in which it participated, made generalizations and comparisons, and substantiated the results.

In the course of the study, information in this area from such prestigious international financial institutions as the World Bank, the Asian Development Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, the State Statistics Committee, the Baku International Trade Port and the Azerbaijan State Railways were widely used joint-stock companies.

The article considered the proposed transport corridors of the Silk Road project and the East-West transport corridor, on which Azerbaijan is located, the development of Azerbaijan's trade, logistics and economic opportunities and the improvement of the quality of the logistics of this project. is also considered.

The article also includes information on the initiatives and infrastructure implemented by Azerbaijan within the framework of the Silk Road project.

The recent growth of global projects related to the restoration of the old trade route connecting Europe and Asia - the Silk Road - and as a transit country has greatly increased international interest. Azerbaijan also has this interest during the highly productive period, and the projects to acquire its logistic capabilities and the formation of this potential financial infrastructure may not be implemented.

The projects and infrastructure implemented within the framework of Azerbaijan's Silk Road project have been explained and justified in detail. In the Strategic Way adopted in 2016 regarding the development of logistics infrastructure, the facilities and source statistics were restored until 2020. The main results of the research and the development of logistics capabilities are generalized and more production versions are sustainable. It is not only the construction of roads and ports that is limited to infrastructure, but also the status and legal regulation of customs clearance points, storage warehouses, customs procedures, and transit fees. The danger of the important steps taken by Azerbaijan for the rescue operation of the "Rip Yolu" route as a transit country was noted.

Key words: Logistics, Silk Road Projects, BTK, Transport Corridor, World Bank, infrastructure

Xülasə

Məqalədə “Yeni İpək Yolu” marşrutlarları üzrə Azərbaycanın logistika infrastruktur layihələrini həyata keçirməsi sahəsində gördüyü işlər və qşulduğu digər layihələr tədqiq olunmuş ,ümumiləşmələr və müqayisələr aparılmış, nəticəsi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat zamanı Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı kimi nüfuzlu beynəlxalq maliyyə qurumlarının və Dövlət Statistika Komitəsinin, Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanının, “Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolları” səhmdar cəmiyyətinin bu sahədəki məlumatlarından, geniş istifadə edilib.

Məqalədə İpək Yolu Layihəsi üzrə təklif olunan nəqliyyat dəhlizləri və Azərbaycanın da üzərində yerləşdiyi Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi, bu layihənin Azərbaycanın ticarət, logistika və iqtisadi imkanlarının inkişafı və logistikanın keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycanın İpək Yolu layihəsi çərçivəsində həyata keçirdiyi təşəbbüslər və infrastruktur haqqında məlumatlar da məqalədə yer almışdır. Son illərdə Avropa ilə Asiyanı birləşdirən qədim ticarət yolunun - İpək Yolunun bərpası ilə bağlı qlobal təşəbbüslərin artması Azərbaycana da tranzit ölkə kimi beynəlxalq marağı xeyli artırıb. Azərbaycan da bu marağı nəzərə alaraq ötən dövr ərzində özünün logistik imkanlarını, bu sahədə zəruri infrastrukturun formalaşdırılması istiqamətində çoxsaylı layihələr həyata keçrilməyə başlayıb.

Azərbaycanın İpək Yolu layihəsi çərçivəsində həyata keçirdiyi təşəbbüslər və infrastruktur ətraflı şəkildə şərh olunmuş və əsaslandırılmışdır. Logistika infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı 2016-cı ildə qəbul edilmiş Strateji Yol Xəritəsində 2020-ci ilə qədər qarşıya qoyulmuş hədəflər və mövcud statistik vəziyyətin müqayisəsi aparılmışdır. Tədiqqatın əsas nəticələri və logistika imkanlarının inkişafı ümumiləşdirilmiş və daha əlverişli versiyalar üzərində dayanılmışdır. Bu infrastruktur yalnız yolların və limanların tikintisilə məhdudlaşmır, gömrük-buraxılış məntəqlərinin, saxlama anbarlarının, gömrük prosedurlarının, tranzit haqlarının hüquqi tənzimləməsinin durumu da həlledici faktorlardır. Azərbaycanın “İpək Yolu” marşurutu çərçivəsində tranzit ölkə kimi cəlbediciliyinin artırılması üçün atdığı mühüm addımların əhəmiyyəti qeyd edilib.

Açar sözlər: Logistika , İpək yolu Layihələri, BTQ, Nəqliyyat dəhlizi, Dünya bankı, infrastruktura

Nəqliyyat Azərbaycanın iqtisadi infrastruktrunun əsas tərkib hissəsidir. Onun səmərəli fəaliyyəti bir tərəfdən iqtisadiyyatın təskilində və sosial sahənin isində vacib sərt hesab edilir, digər tərəfdən iqtisadiyyat və cəmiyyət nəqliyyat sistemi üçün “ictimai sifarisi” formalasdırır. Belə ki nəqliyyat sektoru müstərilərin tələb və təkliflərinə uygun xidmət göstərmək xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır. Belə şəraitdə iqtisadiyyatın yüksəlməsində nəqliyyatı yalnız bir sahə kimi qiymətləndirmk olmaz. Nəqliyyat yük və sərnisin dasımalarında, təsərrüfatın idarə olunmasında, habelə insanların həyat fəaliyyətində mövcud şəraiti yaxsılasdıran sahələrarası sistemdir.

Nəqliyyatın davamlı inkisafı iqtisadi sahədə bütövlüyün, mal və xidmətlərin sərbəst mübadiləsinin, iqtisadi fəaliyyətdə sərbəstliyin, rəqabətin və əhalinin həyat səraitinin yüksəlmısinin təminatıdır. Malların istehsalının və mübadiləsinin normal prosesinin formalasdırılması məhz nəqliyyat vasitələrinin köməyi ilə təmin edilir.

Nəqliyyatın inkisaf səviyyəsi ölkədə sivilizasiyanın Inkisaf səviyyəsinə müəyyən dərəcədə təsir edir.. Nəqliyyat iqtisadiyyatın çox sahələri ilə bilavasitə

əlaqəlidir. Nəqliyyat əməyin məhsuldarlıgını yüksəltmək və yüklərin çatdırılmasına sərf olunan vaxtı azaltmaqla iqtisadiyyatın inkisafına təsir edən mühüm amil hesab olunur.

Dünyada bas verən qloballasma dövründə nəqliyyat ölkəmizin milli sərvətlərinin səmərəli istifadəsi və dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya prosesində açar rolunu oynayır.

Azərbaycan üzrə 2016-cı ildə təsdiqlənmiş "Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra tədbir və layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Ölkənin qeyri-neft sektorunu inkişafı, 2025-ci illərə qədər və sonrakı dövrləri əhatə edən logistika, nəqliyyat və ticarət sahəsində infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, logistika xidmətlərinin yaradılması, Bakı və regionlarda logistiks mərkəzlərinin yaradılması, Azərbaycanın regional tranzit mərkəzə çevrilməsi , Ələt limanını fəaliyyətə başlaması, xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması, Bakı-Tbilisi -Qars və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi üzrə dəmir yolu layihələrinin tamamlanması Strateji Yol Xəritəsinin əsas prioritetləri kimi müəyyən edilmişdi. Bura həm də nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, qanunvericilikdə təşviq mexanimlərinin nəzərdə tutulması, sərhəd-keçid məntəqələrində proseslərin elektronlaşdırılması, digər ölkə və qurumlarla azad ticarət müqavilələrinin imzalanması, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, logistika sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin məhsuldarlığının artırılması və ya bir çox xidmətlərin özəl şirkətlərə həvalə edilməsi kimi geniş istiqamətlər daxildir. (1)

Ölkənin tranzit daşımaları sahəsində potensialından daha geniş və səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 oktyabr 2015-ci il tarixli 655 saylı fərmanı ilə Tranzit Yüklərin Koordinasiyası Şurası yaradılmışdır . Şuranın əsas vəzifəsi daşımaların vahid prinsip və şərtlərinin müəyyən olunması, tariflərin optimallaşdırılması, daşıyıcılar ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, şəffaflığın təmin olunması, tranzit prosedurlarının asanlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, onların sayının və müddətinin azaldılması, tranzit yükdaşımalar sahəsində tam əlverişli sistemin tətbiqi, yüklərin daşındığı ölkələr və aidiyyəti qurumlar arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi və bu kimi işlərin yerinə yetirilməsini təmin rtməkdir.

21 noyabr 2017-ci ildə Avropa Birliyi ölkələri və Şərq Tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində Azərbaycan, Moldova , Belarus, Gürcüstan, Ermənistan və Ukrayna Trans-Avropa Nəqliyyat Şəbəkəsinin (TEN-T) genişləndirilməsi üçün investisiya hərəkət planına qoşuldular. Dünya Bankının dəstəyi ilə təşkil olunan bu investisiya hərəkət planının əsas məqsədi nəqliyyat infrastrukturunda strateji investisiya prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində qərarvericilərə köməklik etməkdir. 2030-cu ilə qədər tamamlanması gözlənilən və büdcəsi 12.8 milyard olan bu investisiya planında Şərq Tərəfdaşlıq ölkələrinin avtomobil, dəmir yolu və limanların, aviasiya, logistika, smart nəqliyyat sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə layihələrin yerinə yetirilməsi hədəflənməkdədir. Bu layihə çərçivəsində Azərbaycana beş logistika mərkəzinin (Xaçmaz, Astara, Gəncə, Naxçıvan, Tovuz) yaradılması üzrə 360 milyon, Ələt Azad İqtisadi və logistika zonasının yaradılması üzrə 410 milyon, Şərq-Qərb dəmiryolunu siqnallaşdırılması, teleokommunikasiya və elektrikləşməsi üzrə 328 milyon avro dəyərində layihələr hazırlanmışdır. Avtomobil yolu infrastrukturu üzrə 613 kilometrlik iki layihə üzrə 613 milyon, dəmiryolu infrastrukturu üzrə (2 layihə) 663 milyon, logistika mərkəzləri üzrə 802 milyon avro olmaqla Azərbaycan üzrə bu layihəyə ayrılmış investisiyanın ümumi məbləği 2.078 milyard avro təşkil edir (2).

Bu istiqamətdə "Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu xəttinin çəkilməsinin özünəməxsus yeri var. 7 fevral 2007-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə tərəfinin iştirakı ilə Gürcüstanda keçirilmiş üçtərəfli regional əməkdaşlıq sammitində "Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu xətti haqqında" üçtərəfli Saziş imzalanmışdır. Bundan başqa, həmin gün Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında ikitərəfli bir sazişə də qol çəkilmişdir. Bu saziş "Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu xətti layihəsinin həyata keçirilməsi çərçivəsində Marabda-Kartsaxi dəmir yolu sahəsinin maliyyələşdirilməsi, layihələndirilməsi, inşası və

istismarının prinsip və şərtlərini müəyyən edirdi. Layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədilə Azərbaycannın Nəqliyyat Nazirliyi və Gürcüstanın "Marabda-Kartsaxi Dəmir Yolu" MMC arasında BTQ-nin tərkib hissəsi kimi "Marabda-Kartsaxi dəmir yolu sahəsi"nin maliyyələşdirilməsinin şərtlərinə dair Kredit Müqaviləsi imzalanmışdır . Ümumi uzunluğu 846 km olan bu dəmir yolu xəttindən Azərbaycana 504 km, Gürcüstana 263 km və Türkiyəyə isə 79 km düşür. BTQ dəmir yol xəttinin Çin və Mərkəzi Asiyanı Bosfor Boğazından Mərmərə dəmir yolu xətti vasitəsilə Avropaya birləşdirəcəyi nəzərdə tutulur. Gələcəkdə Avropa və Asiya yüklərinin bu dəmir yoluna cəlb edilməsi hər iki istiqamətdə multimodal daşımaların həcmini artıracağı planlanır. Beləliklə, xəttin dövriyyə qabiliyyətinin üçüncü əməliyyat ilində 3-5 milyon ton yükə, beşinci əməliyyat ilində 6-8 milyon ton yükə, daha sonra 3 milyon sərnişin və 17 milyon ton yükə bərabər olması gözlənilir. İlkin hesablamalara görə, BTQ layihəsi ilə ÜDM -in 300-400 milyon manat artacağı ehtimal edilir (3) Hazırda BTQ xətti ilə yük daşımaları uğurla davam etdirilir.

Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizinin Azərbaycandan keçən marşrutunun bir hissəsi olan Sumqayıt-Yalama dəmir yol xəttinin 165.5 km hissəsinin yenidən qurulması üzrə AİB ilə 400 milyon dollar və Fransa İnkişaf Agentliyi ilə 75 milyon dolları məbləğində kredit müqavilələri imzalanmışdır. AİB-in ayırdığı kreditin 250 milyon dolları Azərbaycan Dəmir Yolları Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin idaretməsini təkmilləşdirilməsi üzrə islahatların aparılmasına, 160 milyon dolları isə Sumqayıt-Yalama xəttinin yenidən qurulmasına ayrılmışdır. Sumqayıt-Yalama dəmir yol xəttinin yenidən qurulması və bərpası üzrə işlərin 2022-ci ilin 2 ci rübündə tamamlanması nəzərdə tutulub Dövlət Neft Fondunun hesabatlarına əsasən Bakı- Dəmir Yolları Sektorunun İnkişaf Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası ilə Asiya İnkişaf Bankı arasında 19 dekabr 2017-ci il tarixdə "Dəmir yolları sektorunun inkişafı layihəsi üzrə Kredit Müqaviləsi" imzalanmışdır. Dövlətdaxili prosedurların həyata keçirilməsindən sonra Kredit Müqaviləsi 16 yanvar 2018-ci il tarixdə Asiya İnkişaf Bankı tərəfindən qüvvəyə minib. Layihənin maliyyələşdirilməsində Asiya İnkişaf Bankı ilə yanaşı Fransa İnkişaf Agentliyi də iştirak edir. Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizinin Azərbaycandan keçən marşrutunun bir hissəsi olan Sumqayıt-Yalama dəmir yol xəttinin 165.5 km hissəsinin yenidən qurulması üzrə AİB ilə 400 milyon dollar və Fransa İnkişaf Agentliyi ilə 75 milyon dolları məbləğində kredit müqavilələri imzalanmışdır. AİB-in ayırdığı kreditin 250 milyon dolları ADY QSC-nin idaretməsini təkmilləşdirilməsi (korporativ idarəetmə, maliyyə və mühasibat sahəsində yeniliklər, işçilərin bilik və bacarıqlarının artırılması, maliyyə nəzarəti və hesabatlılıq) üzrə islahatların aparılmasına, 160 milyon dolları isə Sumqayıt-Yalama xəttinin yenidən qurulmasına ayrılmışdır. Dəmir Yolları Sektor İnkişaf Proqramının dekabr 2020-ci il tarixli hesabatına əsasən Sumqayıt-Yalama dəmir yol xəttinin yenidən qurulması və bərpası üzrə işlərin 2022-ci ilin 2 ci rübündə tamamlanması gözlənilir (4). Sumqayıt –Yalama dəmir yolu xəttı 2022-ci ildə tamamlanmışdır.

İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə kredit xətti çərçivəsində "Dəmir Yol Nəqliyyatı haqqında" Qanun layihəsi hazırlanaraq müvafiq dövlət orqanına təqdim edilmiş, 5 illik biznes plan hazırlanmış, borc öhdəliklərinin restruktizasiyası və əməliyyatların səmərəliliyinin yaxşılaşdırılması həyata keçirilmişdir. Bundan başqa, effektiv korporativ restruktizasiyaya - qatarların hərəkət qrafikinin hazırlanmasının avtomatlaşdırılması və proqram təminatının satınalınması və hərəkət tərkiblərinin və yük daşımalarının idarəetmə sisteminin tətbiqi və proqram təminatının satınalınması addımlarının atılmasına başlanılmışdır(5)

BTQ dəmir yolu xəttinin yenidən qurulması və bərpası ilə paralel olaraq 2018-ci ildə Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanı fəaliyyətə başlamışdır. Liman Şimal-Cənub, Şərq-Qərb dəhlizi üzərində, həmçinin magistral yollarının keçdiyi hissədə və Bakı Gəmiqayırma Zavodunun da yerləşdiyi Ələt qəsəbəsində yerləşir. Ümumi sahəsi 400 hektar, açıq anbar sahəsi 35000 kv. metr, qapalı anbar sahəsi 9400 kv.metr olan Ələt Limanının 1-ci mərhələləsi üzrə işlər 2019-

cu ildə yekunlaşıb. Onun yükaşırma qabiliyyəti 15 milyon ton yük və 100.000 TEU konteynerdir, üç terminala, 13 körpüyə malikdir. Bərə terminalın yük götürmə qabiliyyəti illik 6.2 milyon tondur. Birbaşa dəmir yolu ilə limana daxil olan vaqonlar bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə boşaldılmaya ehtiyac olmadan bərəyə (qatar daşıyan gəmiyə) yüklənir. Bu terminalda hər birinin uzunluğu 155 metr olan iki körpü var. Əsas yük terminalının illik yükaşırma qabiliyyəti 7 milyon tondur və ümumi 7 körpüyə malikdir . Körpülərin 4-ü dəmir yolları və müxtəlif spesifikasiyalara malik 6 ədəd yeni portal kran və 2 ədəd modernizasiya olunmuş mobil kran ilə təchiz olunub. Burada müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən (gəmi, vaqon, yük avtomobili) bir çox unifikasiya edilmiş konteynerdə daşınan yüklər (o cümlədən konteynerlərdə yerləşdirilənlər) və qalaq şəklində olan yüklər boşaldıla və yüklənilə bilər..

Nəhayət, bu istiqamətdə mühüm təşəbbüslərdən biri kimi Qazaxısatn və Azərbaycan şirkətləri arasında birgə əməkdaşlıq layihələrini qeyd etmək vacibdir. 2014-cü ilin avqustunda Bakıda AZPROMO, "Azərsun Holding" "Aktau Dəniz Limani" Xüsusi İqtisadi Zonası və "Aktau İstehsal və Logistika üçün Mərkəz" öz aralarında memorandumu imzalanmışdır. Bu memoranduma görə "Aktau Dəniz Limanı" logistika mərkəzi yaradılması, layihənin "Azərsun Holding" tərəfindən reallaşdırılması, eləcə də, AZPROMO tərəfindən dəstəklənməsi nəzərdə tutulur. Logistik mərkəz vasitəsilə hər iki ölkənin tranzit və ixrac imkanların genişləndirilməsi ilə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi hədəflənir. (6)

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və xarici ticarətin genisləndirilməsiə nəqliyyat infrastrukturunun ona uygun yenidən qurulmasını, Azərbaycanın tranzit ölkəsi kimi mövcud imkanlarından tam istifadə edilməsini, ölkə yükdasıyıcılarının rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasını və nəqliyyat xidmətləri ixracının inkisafını tələb edir. Geosiyasi şəraitin dəyisməsi və Azərbaycan Respublikasının dünya miqyasında layiqli mövqe tutması milli Təhlükəsizlik sisteminin bir elementi kimi, nəqliyyatın qarsısında da yeni tələblər qoyur

Qədim İpək yolunun bərpa edilməsinə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri ayrılmışdır. İpək yolunun bərpasına ayrılmış investisiyalar, ticarət qaydalarının sadələşdirilməsi, gömrük əməkdaşlığının yaxşılaşdırılması, nəqliyyat vasitələrinin sərhədləri daha asan keçməsi beynəlxalq yük dövriyyəsinin artmasına kömək etdi və müsbət nəticələr verdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1.https://president.az/az/articles/view/22383-Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir

2. ten-t_iap_web-dec13.pdf (europa.eu)

3. https://www.railwaypro.com/wp/iran-agrees-loan-rasht-astara-railway-project/ "

4. https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/48386/48386-004-pam-en_1.pdf

5. https://ady.az/az/content/index/75/73

6..Bilalzadə P."İpək Yolu" layihəsində Azərbaycanın logistika infrastruktunun potensialının artırılması imkanları və mövcud problemlər –Bakı, Demokratik təçəbbüslər institutu-2021

РЕЗЮМЕ

В статье изучена работа, проделанная Азербайджаном в области реализации проектов логистической инфраструктуры вдоль маршрутов «Нового Шелкового пути» и других проектов, в которых он участвовал, сделаны обобщения и сравнения, а также обоснованы результаты.

В ходе исследования широко использовались информация в этой области таких престижных международных финансовых институтов, как Всемирный банк, Азиатский банк развития, Европейский банк реконструкции и развития, Государственный комитет по статистике, Бакинский международный торговый порт и «Азербайджанские государственные железные дороги»

В статье были рассмотрены предлагаемые транспортные коридоры проекта Шелковый путь и транспортный коридор Восток-Запад, на котором расположен Азербайджан, развитие торгово-логистических и экономических возможностей Азербайджана и улучшение качества логистики этого проекта.

В статью также включена информация об инициативах и инфраструктуре, реализуемых Азербайджаном в рамках проекта «Шелковый путь».

В последние годы рост глобальных инициатив, связанных с восстановлением древнего торгового пути, соединяющего Европу и Азию, — Шелкового пути — значительно повысил международный интерес к Азербайджану как к транзитной стране. Принимая во внимание этот интерес, Азербайджан за прошедший период приступил к реализации многочисленных проектов в направлении формирования своих логистических возможностей и необходимой инфраструктуры в этой сфере.

Азербайджана, инициативы и инфраструктура подробно объясняются и обосновываются. В принятой в 2016 году Стратегической дорожной карте по развитию логистической инфраструктуры сравнивались цели, поставленные до 2020 года, и текущая статистическая ситуация. Основные результаты исследования и развития логистических возможностей обобщены и основаны на более благоприятных вариантах. Эта инфраструктура не ограничивается только строительством дорог и портов, решающими факторами также являются статус пунктов таможенного оформления, складов хранения, таможенных процедур, правовое регулирование транзитных сборов. Отмечена важность предпринятых Азербайджаном важных шагов по повышению своей привлекательности в качестве транзитной страны в рамках маршрута «Шелковый путь».

Ключевые слова: логистика, проекты Шелкового пути, БТК, транспортный коридор, Всемирный банк, инфраструктура.

MUSİQİ SAHƏSİNDƏ TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ZƏRURƏTİ

THE NECESSITY OF IMPROVING THE EDUCATION SISTEM IN MUSIC

Güllü Həsən qızı İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ORCİD=0000-0002-8494-8776

TEZIS

Güllü İsmayılovanın "Musiqi sahəsində təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti" məqaləsində Azərbaycandakı musiqi yönümlü ali təhsil ocaqlarında mövcud təhsilin daha da təkmilləşdirilməsi və tədris problemlərinin həlli üçün bir sıra metodların hazırlanmasına və tətbiqinə ehtiyac olması vurğulanır. Müasir dövrdə Azərbaycandakı bəstəkarlıq ixtisası üzrə musiqi təhsili, respondentlərlə aparılan sorğu əsasında digər ölkələrdəki təhsillə müqayisə edilir. Məqalədə həmçinin müasir dünyada bu sahədə əldə edilən uğurlu texnologiyalardan və təcrübələrdən məqsədyönlü şəkildə bəhrələnilməsi və musiqi sahəsində təhsil sisteminin təkmilləşməsi üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi konkret olaraq göstərilir.

Açar sözlər: musiqi, qloballaşma, təhsil sistemi, elektron baza, Manhetten, texnologiya, təcrübə, Moodle, Blackboard, Catalyst və s.

ABSTRACT

Gullu Ismayilova's article "The necessity of improving the education system in music" emphasizes the need for further improvement of existing education system in music-oriented higher education institutions in Azerbaijan, and the development and application of a number of methods for solving teaching problems. Modern music education on the composer's specialty in Azerbaijan is compared with the education in other countries on the basis of surveys conducted with the respondents. The article also outlines specific objectives for the successful use of technologies and experiences gained in this field in the modern world and the improvement of the education system in the music field.

Keywords: music, globalization, education system, electronic base, Manhattan, technology, experience, Moodle, Blackboard, Catalyst, etc.

GİRİŞ

Hər bir insanın və eləcə də müxtəlif xalqların mənəvi inkişafında mühüm vasitə hesab olunan musiqi, estetik zövqün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda, mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan musiqi - musiqi mədəniyyəti sisteminin dominant, dayaq elementidir. Bu mənada pedaqoq V.A.Suxomlinskinin "gənclərin qəlbinə təsir edən çoxsaylı

vasitələr arasında, vacib yer musiqiyə məxsusdur, gimnastika bədəni qamətləndirdiyi kimi, musiqi də insanın qəlbində bir nizam, ahəng yaradır" [Suxomlinski, 1990, 5;] fikri həmişə aktualdır. Hələ orta əsr məktəblərində və universitetlərdə təhsil sistemi əsasən 7 fənn əsasında qurulur və tədris olunurdu: triviy (qrammatika, ritorika və dialektika) və kvadriviy (hesab, musiqi, astronomiya və həndəsə). Yəni ən geniş anlamda təhsil - həyatın sosial davamı üçün bir vasitədir (Con Dyui), uzun əsrlərin sınağından çıxmış, incəsənət növlərindən biri olan musiqi təhsili isə, öz bədii-estetik gücünə və tərbiyəvi xüsusiyyətlərinə görə müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir sahədir.

Musiqi sahəsində təhsilin təkmilləşdirilməsi nə üçün vacibdir?

Məlum olduğu kimi, bu gün dünyada heç zaman baş verməyən bir proses, yəni yer üzünü vahid bir sistem halına gətirən qloballaşma hadisəsi baş verir. Bunun nəticəsində bir növ ümumiləşmə, ortaqlaşma, yəni ölkələrin yaxınlaşması, inteqrasiya prosesi gedir. Qloballaşma və inteqrasiya prosesi ictimai həyatın bütün sahələrini, eləcə də mədəniyyət və onun bir parçası olan musiqi sferasını, o cümlədən onun təhsil sahəsini də əhatə edir. Məlumdur ki, "təhsil" məhfumu, praktik fəaliyyət üçün gərəkli olan biliklərin və müvafiq bacarıq və səriştələrin məcmusu deməkdir. Yəni, digər sferalarda olduğu kimi, musiqi sahəsinin tədris olunduğu ali təhsil müəssisələrində də nəzəri və təcrübi biliklərin məcmusunun düzgün metodlarla və sistemli şəkildə tələbələrə çatdırılması, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan vacib amillərdən biridir.

Azərbaycanda - Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan Milli Konservatoriyası kimi musiqi yönümlü ali tədris ocaqlarından başqa, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti və s. təhsil ocaqlarında da musiqi sənəti tədris olunur. Hal-hazırda musiqi sahəsində mövcud təhsilin daha da təkmilləşdirilməsi və tədris problemlərinin həlli üçün bir sıra metodların hazırlanmasına və tətbiqinə böyük ehtiyac duyulur. Çünki dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində innovasiyalı texnologiyalara keçidlə və təhsilin qloballaşması prinsipləri ilə bağlı olaraq ali təhsildə müəyyən islahatlar aparılır. İstənilən təhsil sferasının, o cümlədən də musiqi təhsil sisteminin əsas funksiyası, yetişdirilən kadrların bu və ya digər cəmiyyətdə hökm sürən sosial-mədəni reallıqlara adekvat uyğunlaşması üçün bütün şərtlərin yaradılması və yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlanmasına nail olmaqdır. Ümumiyyətlə, təhsil cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini, onun maraqlarını, tələblərini həmin cəmiyyətin tipik nümayəndəsi hesab olunan konkret fərdin timsalında əks etdirir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına əsasən, təhsil səviyyəsi yüksək olan peşəkar kadrlar, məhz ölkənin intellektual potensialının əsasıdır. Həmçinin mövcud elmi-texnoloji tərəqqi, kadrların bilik və bacarıqlarının müntəzəm yenilənməsini, innovasiyaların tətbiqini tələb edir. Təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklər kifayət deyil, təcrübi bilik və bacarıqlar, səriştə ön planda olmalıdır. Tədqiqatın əsas məqsədi də məhz yüksək təhsil səviyyəsinə malik, peşəkar musiqiçi kadrların yetişməsinə dəstək ola biləcək imkanların, şərtlərin əlaqələndirilməsi, daha uğurlu təhsil sisteminin yaradılması üçün müqayisəli metodlar, konkret mexanizmlər təklif etməkdir.

Məlum faktır ki, həm kulturologiya, həm də fəlsəfə elmi, biliyin müstəqil formaları olmaqla, cəmiyyətin məqsədi, mədəni-tarixi prosesin subyekti olan insanın inkişaf məsələsi prinsipindən çıxış edir. "Musiqi təhsili, şəxsiyyətlə cəmiyyətin, musiqi mədəniyyətinin ünsiyyət prosesidir" [PES; 2009, 152]. Dəyərlər istehsal edilən bir sahə kimi mövcud olan mədəniyyət sferasında isə bəstəkar yaradıcılığının özünəməxsus yeri danılmazdır. Bəstəkar yaradıcılığına - musiqi psixologiyasının təsnifatına aid olan musiqi təhsili, pedaqoji fəaliyyət, yaradıcılıq psixologiyası, musiqi-ifaçılıq fəaliyyətinin psixologiyası, musiqinin interpretasiyası ilə bağlı olan suallar, ifanın tamaşaçıya təsiri və s. aid edilir. "Musiqi, son

dərəcə xüsusi, affektli dil olaraq öz sərbəstliyini itirmədən şifahi obrazın məzmununu dərinləşdirir və onun psixoloji həllinin daha ifadəli olmasına kömək edir. Bu mənada biz musiqini psixoloji fenomen kimi qavranılmasına riayət edirik"[Anserme, 1985,7].

Musiqi təhsili məsələsində sosioloji metoddan istifadə olunması da vacib şərtlərdəndir, çünki bu sahədə istər bəstəkarların, istər ekspertlərin, istərsə də ifaçıların fikirlərinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur. Buna görə də mənim, bəstəkarlarla musiqi təhsili ilə bağlı apardığım sosioloji müsahibə, həm birbaşa, həm də dolayısı ilə (telefon vasitəsilə) fərdi şəkildə yerinə yetirilmişdir. Bu zaman tətbiqi sosiologiyada mövcud olan standart (əvvəlcədən işlənilmiş ssenari üzrə), diqqət çəkən (konkret suallar üzrə informasiya almaq məqsədilə formal şəkildə aparılan) və sərbəst (təsadüfi söhbət formasında) müsahibələr həyata keçirilmişdir. Məlumdur ki, incəsənətin əsas sferalarından biri olan musiqinin yaradıcı siması olan bəstəkarlar - öz təhsillərini Bakı Musiqi Akademiyasında və Azərbaycan Milli Konservatoriyasında və Naxçıvan Dövlət Universitetində alırlar. Bəstəkarlıq sənəti mütləq şəkildə yaradıcılıq istedadının mövcud olmasını və xüsusi bəstəkarlıq texnikasına yiyələnərək təhsili alınmasını, nəzəri və tarixi musiqi fənlərinin dərindən öyrənilməsini tələb edir. Maraqlıdır ki, müstəqillik dövründə bakalavr pilləsi üzrə BMA-da , AMK-da və yaxud NDU-da bəstəkarlıq ixtisasına yiyələnən tələbələr, magistr və ya doktarantura üzrə musiqi təhsilini daha geniş arealda davam etdirmək imkanına malikdirlər.

Bəstəkarlıq ixtisasına yiyələnmiş respondentlər Azərbaycanda və xaricdə musiqi təhsili ilə bağlı hansı fikirləri söylədilər?

Belə ki, əvvəl Azərbaycanda, sonra isə fərqli xarici ölkələrdə təhsili alan bir neçə bəstəkarın təhsilin mövcud səviyyəsi ilə bağlı gəldikləri müəyyən qənaətləri araşdıraraq, musiqi təhsilinin bu sahədəki üstünlüklərini və yaxud çatışmazlıqlarını aşkara çıxarmağa çalışdım. Məlum oldu ki, bəstəkarlıq ixtisasına yiyələnən tələbələrin təhsil səviyyələri, eləcə də müasir texnologiyalara istinadən yazdıqları əsərlər xaricdə böyük maraq doğurur. Məsələn, 1994-1998-ci illərdə Bakı Musiqi Akademiyasinda bəstəkarlıq (professor Xəyyam Mirzəzadənin sinfi) ve musiqişunaslıq üzrə bakalavr, 1998-2000-ci illərdə isə magistratura pilləsini bitirən Xədicə Zeynalova, 2005-2006-ci illərdə Almaniyanın məşhur Detmold Konservatoriyasında bəstəkarlıq üzrə professor Martin Christoph Redelin sinfində təhsilini davam etdirdi. O, 2006-2012-ci ildə Almaniyanin Paderborn Universitetinde Doktoranturada ilk azərbaycanlı bəstəkar ve musiqişünas olaraq "Azərbaycanın 20-ci əsr musiqi mədəniyyəti ve Qərb musiqisinin təmayülləri" mövzusunda dissertasiya mudafiə etdi. Almaniyada bizim musiqi mədəniyyətimiz haqqında yazılan bu ilk elmi iş və 400 səhifəlik məlumat 2013-cu ildə Almaniyanın məşhur Peter-Land-Verlag nəşriyatında çap olundu. Yəni, artıq özünü savadlı alim, istedadlı bəstəkar və təcrübəli pedaqoq kimi təsdiqləyən Xədicə Zeynalova, 2012-ci ildən bu vaxta qədər Almaniyanin Bielefeld şəhərində musiqi ve incəsənət məktəbində, 2013-cü ildən bu günədək Detmold Musiqi Konservatoriyasında ve Paderborn Universitetində dosent vəzifəsində çalışır. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvü olan X.Zeynalovanın əsərləri muxtəlif ölkələrdə, Azərbaycanda, Almaniyada, Avstriyada, İngiltərədə, Macarıstanda, Omanda, Turkiyədə, Fransada, İsveçrədə, Şimali Kiprdə və s. ugurla ifa edilmişdir. Həm Bakı, həm də Almaniya konservatoriyalarında oxuyan, "Səsin körpüsü" adlandırılan musiqi ansamblının yaradıcısı və bədii rəhbəri, bəstəkar kimi geniş coğrafiyada əsərləri səslənən, respondent kimi müraciət etdiyim X.Zeynalova, Almaniyada və Azərbaycanda ali musiqi təhsili sferasında aşağıdakı müəyyən fərqlərin mövcud olduğunu göstərdi:

1) Məsələn, Azərbaycanda bakalavr ve magistratura sistemi 90-ci illərdən yaransa da, Almaniyada bu sistem təxminən 2000-ci illərdən Paderborn Universitetində tətbiq olunmağa başlayıb, Detmold Musiqi Akademiyasinda isə yeni yaradılıb.

2) Almaniyada təhsil əvvəllər pullu idi (1 semestr üçün 750 €), bu da müəyyən çətinliklər yaradırdı, lakin bir neçə il bundan əvvəl bu qərar ləğv edildi. Azərbaycanda isə imtahandan yığılan baldan asılı olaraq həm ödənişli, həm də dövlət sifarişilə təhsil almaq mümkündür.

3)Almaniyada təhsilini davam etdirmək istəyən hər bir tələbənin hesabında müəyyən məbləğdə (7.500-8.000 €) pul olması vacib şərtdir. Bu, xüsusilə xarici ölkələrdən gələn bütün tələbələrə aid edilir.

4) Almaniyada təhsil alan bütün tələbələrin mütləq tibbi sığortası olmalıdır (amma təəssüf ki, Bakıda bu yoxdur).

5) Almaniyada təhsilin səviyyəsi çox yüksəkdir, professorlar da Bakıda olduğu kimi çox professionaldırlar. Burada hər bir tələbə müxtəlif musabiqələrdə və festivallarda, konsertlərdə çıxış edə bilər. Amma Bakıda hər bir tələbə maddi problemlər səbəbindən xaricdə keçirilən müsabiqəyə qatıla bilmir.

6) Qəbul imtahanları BMA ilə muqayisədə çox sadədir. Bakı Musiqi Akademiyasinda bəstəkarlıq və musiqişünaslıq ixtisaslarının hər birinə qəbul zamanı 6 qabiliyyət imtahanının verilməsi vacibdir. Almaniyada isə 6 imtahan yoxdur (2-3 imtahan vardır və ən əsası isə alman dili kursunun sertifikatı tələb olunur).

7) Almaniyada doktorantura təhsili de çox fərqlidir və doktoranturada təhsil almaq çox çətindir. Azərbaycandan fərqli olaraq əvvəl namizədlik, sonra elmlər doktoru adı almırlar. Almaniyada mudafiədən sonra diplom verilir və bir mərhələdə doktor elmi dərəcəsi qazanırsan.

Respondent kimi müraciət etdiyim digər bəstəkar Səid Qəni isə BMA-da bakalavr pilləsində Arif Məlikovun sinfində dərs alıb, magistr təhsilini isə 2011-2013-cü illərdə Amsterdam Konservatoriyasında bitirib. BMA-da olduğu kimi, ixtisas fənlərinin həftədə 2 dəfə keçilməsi, lakin 2 illik təhsilin 8000 € başa gəldiyi Amsterdam konservatoriyasında Wim Henderickx və Richard Ayres kimi bəstəkarların sinfində təhsil alan Səid Qəni, Niderlanddakı bu ali təhsil ocağında məcburi heç bir estetikanın tətbiq olunmamasını söylədi. Bakıda aldığı biliklərin mükəmməl olduğunu, əsasən tonal-harmonik tərzdə əsərlər yazdığını vurğulayan bəstəkar, əsərlərində fərqli texnologiyalardan istifadə etdiyini də qeyd etdi. O, magistr hazırlığının Amsterdamda daha sərbəst şəkildə aparılmasından, yönəltmə və diktənin olmamasından, tələbənin istənilən janrda və texnologiyada əsərlər yaza bilməsindən danışdı. Səid özünün əsasən müxtəlif tərkiblər üçün - saksafon kvarteti, solo kontrabas, solo gitara üçün əsərlər, kvintet və ən çox 11 nəfərdən ibarət ansambl tərkibi üçün yazdığı əsərlərinin Amsterdamda, eləcə də Haaqada müxtəlif konsertlərdə səsləndiyini, ümumiyyətlə, orada tələbələrin əsərlərindən ibarət 2 ayda bir dəfə konsertlərin təşkil olunmasından danışdı.

Digər gənc bəstəkar Tahir İbişov, Xəyyam Mirzəzadənin sinfində musiqi yazmağa başlasa da, təhsilini BMA-da Nazim Mirişlinin sinfində bitirmişdir. 2017-ci ildə isə o, Avstriyada Graz Musiqi və Təsviri incəsənət Universitetini magistr kimi tamamlamışdır. O, yenidən imtahan verərək, həmin universitetdə "Bəstəkarlıq və Musiqi nəzəriyyəsi pedaqoqu" fakultəsində təhsilini davam etdirmişdir. T.İbişov hesab edir ki, bizimlə Avstriya arasındakı fərqin izahı, musiqi təhsili ilə deyil, daha çox mühitlə bağlıdır. Ümumiyyətlə, bunu sərbəst yaradıcı şəxsiyyətlər olan gənc bəstəkarların əksəriyyəti vurğulayır ki, bu fərq professor və tələbə münasibətlərindən tutmuş, təhsildə total yanaşma və bürokratik sistem quruluşu ilə də əlaqələndirilə bilər.

Bakı Musiqi Akademiyasında Xəyyam Mirzəzadə, İsmayıl Hacıbəyov və Aydın Əzimovun siniflərində bəstəkarlığın bakalavr dərəcəsinə yiyələnən Türkər Qasımzadə isə musiqi təhsili sahəsində öz maraqlı düşüncələri və təklifləri ilə mətbuat səhifələrində tez-tez rast gəldiyimiz imzalardandır. Savadlı pedaqoqlardan dərs almaq şərəfi nəsib olduğu üçün özünü çox şanslı

hesab edən Türkər söyləyir ki, onların yaradıcılığı ilə tanış olduğu üçün Azərbaycan musiqisinin çox önəmli səhifələrini təhlil etmək imkanı qazana bilib. T.Qasımzadə, H.Əliyev Fondu və Təhsil Nazirliyinin təqaüdü ilə daha sonra Amerikanın ən nüfuzlu Konservatoriyalarından birində - Nyu-Yorkun Manhetten Musiqi Məktəbində (Manhattan School of Music) alman əsilli bəstəkar Reiko Fuetingin sinfində magistratura təhsili almışdır. O, ABŞ-ın Ohayo Ştatında yerləşən Sinsinnati Universitetində bəstəkarlıq üzrə doktorluq dərəcəsi verən proqram üzrə amerikalı bəstəkarlar Mara Helmuth və Michael Fidayin siniflərində elmi işini uğurla müdafiə etmiş və 2014-cü ildə Musiqi Sənətləri Doktoru dərəcəsinə yiyələnmişdir. T.Qasımzadə doktorluq təhsili illərində Sinsinnati Universitetində həm də professor assistenti qismində bəstəkarlıq və elektron musiqi fənlərindən bakalavr və magistr tələbələrə dərslər də vermişdir. Təhsilini tam bitirdikdən sonra isə o, elə həmin universitetdə bir il "Yaxın Şərq musiqi tarixi" fənnini tədris etmiş, amerikalı tələbələri bir neçə dərs ərzində ümumi Azərbaycan musiqisi - Azərbaycan operası, baleti, simfoniyası, muğamı, aşıq musiqisi, rok musiqisi, caz musiqisi ilə bağlı məlumatlandırmışdır. Azərbaycana döndükdən sonra ADA Universitetində Azərbaycan musiqisi və ümumi musiqi fənlərindən, AMK-da isə bəstəkarlara ixtisas fənnini tədris edən T.Qasımzadə, 2017-ci ildən etibarən Küveytdə yerləşən Yaxın Şərq Amerika Universitetində "Dünya musiqisi" və "Müasir musiqidə ritm" fənlərini tədris edir. İki simfoniya və balet süitası, "Xəzri", "Qurama", 9 rübai, fortepiano üçün "Bütün yağan qar üçün ağ boşluqlar", "Zikr", "Breath" ("Nəfəs"), "Zühur" və s. əsərlərin müəllifi olan T.Qasımzadə, Boston, Nyu-York, Melburn kimi şəhərlərdə keçirilən nüfuzlu beynəlxalq musiqi festivallarının qalibi olmuşdur. Əsərlərinin harada ifa edilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanı təmsil etdiyini söyləyən bu istedadlı gənc Azərbaycan bəstəkarı, San-Fransisko Dövlət Universitetində, Manhetten Musiqi Məktəbində, Norveçin Stavanger Dövlət Universitetində, Moldova Academia de Muzica Teatru si Arte Plastice (AMTAP) və s. müxtəlif mövzular üzrə mühazirələr oxumuş və ustad dərsləri vermişdir. Türkər vurğulayır ki, bu tədris ocaqlarında tətbiq edilən və onun da mənimsədiyi metodika, yeni texnologiyalardan istifadəni, elektronlaşmanı və daimi yenilənməni tələb edir. Amma Azərbaycanda bu qəbildən olan metodika yalnız ADA Universitetində tətbiq olunur. Tədrisdə Moodle, Blackboard, Catalyst kimi sistemlərin tətbiqi tədris prosesini xeyli səmərəli, şəffaf və sürətli edir. O, ümid edir ki, Azərbaycanın bütün universitetləri bu sistemləri mənimsəyəcək, çünki bu, təhsilimizin inkişafı üçün vacibdir. T.Qasımzadə, Azərbaycan ali musiqi tədrisindəki çatışmayan məqamları - yenilənmənin olmaması, müasir dövrdən xəbərsizlik, tədris edilən musiqi ədəbiyyatında böyük boşluqlar və əksər proqramlar üzrə dünya standartlarına uyğun kadr çatışmazlığı məsələləri ilə əlaqələndirir. O, ABŞ və başqa xarici dövlətlərin musiqi tədrisində olan yeniliklərlə Azərbaycanda məşğul olmağı həmişə dəyərləndirməyə hazır olduğunu bildirir və söyləyir: "Ümid edirəm ki, xarici ölkə universitetlərində dərs deyən peşəkar musiqiçilərimizin təcrübələrini tətbiq etmək üçün münbit mühit bizdə də tezliklə yaranacaq" [Nuri E;1918]. Sevindirici haldır ki, bəstəkar T.Qasımzadə hal-hazırda Bakıda çalışır, 2016-cı ildə yaradılan, Respublika və Beynəlxalq festivalların iştirakçısı Müasir Cadenza Orkestrinin (Cadenza Contemporary Orchestra) bədii rəhbəri, ADMİU-da rektorun müşaviridir. Cadenza orkestri Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərir. Bu kollektivin əsas məqsədi muasir musiqini Azərbaycan diləyicisinə çatdırmaqdır və əsasən Azərbaycan bəstəkarlarının müasir əsərləri ilə yanaşı, xarici bəstəkarların da müasir əsərlərinə müraciət edərək orkestrin repertuarını gündən-günə genişləndirməkdir. Konsertlərin proqramda yer alan əksər əsərlər, Cadenza orkestrinin ifasında ölkəmizdə ilk dəfə səsləndirilir. Cadenza kamera orkesrtinin musiqinin təbliği ilə bağlı həyata keçirdiyi digər bir yenilik isə kollektivin maarifləndirici məqsəd daşıyan mütəmadi məktəb ziyarətləri, interaktiv görüşlərin təşkil edilməsi, yetişən gənc nəsli əyani şəkildə musiqi alətləri, onların tembri və s. ilə tanış etmək və onlarda professional musiqiyə maraq yaratmaqdır. Eyni

zamanda Azərbaycan bəstəkarlarının və xarici bəstəkarlarının musiqi tarixinin müxtəlif mərhələlərində yazılmış əsərlərinin səsləndirilməsi də professional musiqi ilə geniş auditoriyanın tanışlığı və maarifləndirilmə məqsədinə xidmət edir. Ümumtəhsil məktəbləri ilə yanaşı, ali məktəblərdə də Cadenza orkestri ilə təşkil edilən interaktiv konsert-görüşlər (Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası) müasir musiqi ifaçılığı ilə tanışlıq və təbliğat səciyyəsi daşıyır. Həmçinin ustad dərslərin təşkil olunması (Qleb Xoxlov, Aleksandr Xubeyev), bəstəkarlıq sənətinin təbliği və gənc bəstəkarların əsərlərinin ifası üçün Workshop (vörkşop) təşkili, "Partiturlar üçün Çağırış (Call for Scores) müsabiqəsi"nin keçirilməsi və qaliblərin əsərlərinin Cadenza orkestri tərəfindən ifa olunması da təqdirəlayiqdir. Cadenzanın qarşısına qoyduğu böyük missiya, "Azərbaycan bəstəkarları üçün musiqi laboratoriyası kimi fəaliyyət göstərməkdən əlavə, məşhur Beynəlxalq müasir musiqi festivalları və mərkəzləri ilə yaradıcılıq əlaqələrinin yaranması və bu minvalla ən yeni peşəkar musiqimizin təbliğatı ilə də məşğul olmaqdır" [1, 2022].

NƏTİCƏ

Təhsilin qloballaşdığı bir zamanda Azərbaycan bəstəkarlarının dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası ilə bağlı olaraq hər iki sistemin yaradıcılıq laboratoriyasından keçmiş gənc bəstəkarların verdiyi informasiyaların ali məktəblərdə musiqi təhsilinin təkmilləşdirilməsinə müəyyən kömək göstərəcəyini düşünürəm. Məşhur musiqişünas alim B.Asafyev hələ ümumtəhsil məktəblərində musiqiyə böyük diqqət verilməsini, musiqini həmin dövrün bədii tendensiya və ölçülərinə uyğun olaraq tədrisdə vacibliyini mühüm məsələ kimi vurğulayaraq yazırdı: "Həm bədii qiymətləndirmə, həm də estetik zövq, musiqi ilə təmas prosesində yaranır" [Asafyev;1965]. Musiqi sferasında təhsilin təkmilləşdirilməsi məsələsində qloballaşan, gündən-günə mürəkkəbləşən cəmiyyətin xüsusiyyətləri, mövcud reallıq nəzərə alınarsa və müasir dünyada bu sahədə əldə edilən uğurlu texnologiyalardan və təcrübələrdən məqsədyönlü şəkildə bəhrələnilərsə, bu prosesin faydalı olacağı şübhə doğurmur. Tədrisin keyfiyyətinə verilən əsas tələblərdən biri də dəstəkləyici mühitin yaradılmasıdır, belə ki, müəllimin daxil olduğu hər bir auditoriyada müasir avadanlıqların - komputer, proyektor və ya interaktiv lövhələrin olması dərsin çatdırılması və mənimsənilmə faizinin artmasına, mükəmməl nəticə əldə olunmasına şərait yaratmış olur. Bu mənada, düşünürəm ki, musiqi sahəsində təhsil sisteminin təkmilləşməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır:

1. Təhsil müəssisələrinin müasir tələblərə uyğun Elektron Məlumat Bazaya (EMB) malik Musiqi mərkəzi olmalıdır. Bu mərkəzdə həm milli, həm də klassik və müasir dünya musiqisinin ən gözəl nümunələri toplanılmalıdır. Belə ki, vahid mərkəzdəki kartotekaya tədris proqramına aid bütün musiqi nömrələrinin daxil edilməsi, bu resursların ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinə paylanılması müəllimlərin və tələbələrin biliklərinin, musiqi zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər.

2. Hər bir musiqi tədrisi mərkəzində xüsusi Ekspert Şuraları olmalıdır. Hər yarım ildə tədris prosesinin müzakirə edilməsi və təkmilləşirilməsi üçün bu ekspertlər dəvət olunmaqla onların tövsiyələri dinlənilməlidir.

3. Musiqinin tədris olunduğu ali məktəblərdə planlaşdırmaya uyğun olaraq 2 ayda bir dəfə müəyyən musiqi cərəyanları ilə bağlı və yaxud konkret bəstəkarların yaradıcılıqlarına həsr olunmuş tədbirlər təşkil olunmalıdır.

4. Üç ayda bir dəfə tələbələr və müəllimlər arasında musiqinin təkmilləşdirilməsi sahəsində təklifləri öyrənmək üçün az sayda, lakin aktual suallar qoyulmuş (1 səhifəlik) anketlə sosioloji sorğu keçirilməlidir.

5. Keçilən bütün musiqi fənlərinə dair müasir tələblərə cavab verən, azərbaycan dilində yazılmış dərsliklərin olması vacib şərtdir.

6. Ali məktəb müəllimlərinin özünün təkmilləşməsi sahəsində də işlər görülməlidir. Öz biliklərini artırmaqla və müasir texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə, onlar şəxsi metodoloji sistemlərini yaratmalıdırlar.

7. Qəbul planlaşdırılması məhz musiqiçi kadrlara ehtiyacı olan sahələrə görə aparılmalıdır. Tələbələrin seçdikləri ixtisas sahələri və perspektivləri ilə bağlı müəyyən məlumatlar verilməli və həmin sferaların nümayəndələri ilə görüşlər keçirilməlidir.

8. Müasir təhsil sisteminə yeniliklərin daxil edilməsi məqsədilə hal-hazırda dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunan, xaricdə musiqi təhsili sferalarında çalışan mütəxəssislərlə online əlaqələr yaradılmalı, müəllimlərin, təhsil alanların iştirakı ilə müzakirələr təşkil olunmalıdır. Bu mənada sosioloq Daveltşina D.M. yazır: "Musiqi mədəniyyəti XXI əsrə yeni komputer texnologiyaları, qlobal dünya komputer şəbəkələri, möcüzələr yaratmağa və sivilizasiya olunmuş bütün dünyanı eyni zamanda həm tamaşaçı, həm də dinləyici etməyə qadir olan virtual reallıqla daxil olur" [Daveltşina, 1998].

Musiqi sahəsində təhsil sisteminin təkmilləşməsi üçün təklif olunan zəruri tədbirlərin həyata keçiriləcəyi təqdirdə öz müsbət nəticələrini göstərəcəyi real bir faktdır. Çünki, bilavasitə tələbələrin və müəllimlərin lazımı resurslardan rahat və məqsədəuyğun şəkildə istifadə edə biləcəyi şəraitin yaradılması, məzunların gələcəkdə real iş yerləri ola biləcək sferalara yönləndirilməsi, planlaşdırılmanın düzgün təşkil olunması və dünya təhsil sistemindən yararlanaraq təhsil sisteminə yeniliklərin daxil edilməsi faydalı və məqsədyönlü bir nəticəyə gətirib çıxara bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Anserme E. Besedı o muzıke: per. s franç. V.Aleksandrovoy, E.Bronfin, 2-e izd. – L: Muzıka, 1985. – 104 s.

Asafyev B. İzbrannıe stati o muzıkalnom prosveşenii i obrazovanii / Pod red. E.Orlovoy. M. L, Muzıka, 1965. – 151s

Davletşina D.M. Muzıkalnaya kultura kak faktor formirovaniya duxovnıx çehhostey ctudençeskoy molodoji v sovtemennıx usloviyax. Disssertaçiya na coiskanie uçenoy stepeni kanditata soşioloqiçeskix nauk. Kazan, 1998

Pedaqoqiçeskiy Ensiklopediçeskiy Slovar. /pod red.B.M.Bim-Bada; M.Bolşaya Possiyskaya ensiklopodiya, 2009, 528 s.

Suxomlinski V.A.Kak vospitat nastoyaşeqo şeloveka. M, Pedaqoqika, 1990, 54

Nuri E. Tanınmış ailənin Küveytdə dərs deyən alim övladı: "Müasir dövrdən xəbərsizlik". Az.edu.Azərbaycan təhsil portalı. 01.03.2018

1.https://hurriyyet.az/az/post/workshop-genclerin-musiqisi-ve-solcu-usyani---fotolar-374307

LAÇIN RAYONU HOCAZ ÇAYIN AXINLARINDAN HİDROENERGETİKA MƏQSƏDİ İLƏ MƏNİMSƏNİLMƏSİ ÜÇÜN YENİ SUQƏBULEDCİ QURĞULARIN İŞLƏNMƏSİ

DEVELOPMENT OF NEW WATER INTAKE FACILITIES FOR THE USE OF RIVER FLOW FOR HYDROPOWER PURPOSES ON THE KHOJAZ RIVERS OF THE LACHINSKY DISTRICT

РАЗРАБОТКА НОВЫХ ВОДОЗАБОРНЫХ СООРУЖЕНИЯ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕЧНОГО СТОКА В ГИДРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ЦЕЛЯХ НА РЕКАХ ХОДЖАЗ ЛАЧИНСКОГО РАЙОНА

t.ü.f.d., böyük elmi işçi, Əbilov Rəşad Səffan oğlu
Azərbaycan Elmi Tədqiqat Layihə Axtarış Energetika İnstitutu

Xülasə: Məqalədə, işğaldan azad olmuş Laçın rayonunun Hocaz çayında uzunmüddətli müşahidələr aparılmış, çoxlu sayda məlumatlar toplanmışdır. Hocaz çayın hidroloji rejimi öyrənilmiş, onun çoxillik su sərfləri, maksimum, minimum sərfləri haqqında məlumatlar toplanılmış, suqəbuledici qurğu və su elektrik stansiyasının binasının yeri seçilmişdir. Məqalədə dağlıq və dağətəyi ərazilər üçün suqəbuledici qurğuların təkmilləşdirilməsi də nəzərdən keçirilmişdir. Hidroenergetika üçün suqəbuledici qurğuların sxemi təklif edilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində suqəbuledici qurğuların yeni konstruksiyaları hazırlanmış və Kiçik Su Eektrik Sansiyaların layihələndirilməsində istifadə edilmişdir. Yaradılmış yeni konstruksiyalı suqəbuledici qurğulara Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyəti Agentliyinin faydalı model üçün bir neçə patent alınmışdır.

Açar sözlər: çay, suqəbuledici qurğu, dağ və dağətəyi ərazi, su sərfi, hidroloji xüsusiyyətlər, konstruksiya.

Резюме: В статье проведены многолетние наблюдения за рекой Ходжаз Лачинского района, освобожденной от оккупации, и собран большой объем данных. Изучен гидрологический режим реки Ходжаз, собраны данные о ее многолетнем водопотреблении, максимальном и минимальном расходе, выбрано место расположения водозаборного сооружения и здания ГЭС. Также в статье рассмотрено усовершенствование водозаборных сооружений для горных и предгорных районов. Предложена и усовершенствована схема водозаборных сооружений для гидроэнергетики. В результате многочисленных исследований разработаны и использованы при проектировании Малых ГЭС новые конструкции водозаборных сооружений. На вновь созданные заборные устройства получено несколько патентов на полезные модели Агентства интеллектуальной собственности Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: река, водозаборное сооружение, горно-предгорный район, водопотребление, гидрологические особенности, строительство.

Annotations The article carried out long-term observations of the Khojaz River in the Lachin region, liberated from occupation, and collected a large amount of data. The hydrological regime of the Khojaz River was studied, data were collected on its long-term water consumption, maximum and minimum flow, and the location of the water intake structure and the hydroelectric power station building was chosen. The article also considers the improvement of water intake facilities for mountainous and foothill areas. A scheme of water intake facilities for hydropower has been proposed and improved. As a result of numerous studies, new designs of water intake structures have been developed and used in the design of small hydropower plants. Several patents for utility models of the Intellectual Property Agency of the Republic of Azerbaijan have been received for the newly created intake devices.

Key words: river, water intake structure, mountain-foothill region, water consumption, hydrological features, construction.

Giriş

Hocaz çayı Laçın rayonunda yerləşir **.**

İşğaldan azad edilmiş ərazilər, Azərbaycanda yerli su ehtiyatlarının formalaşdığı əsas rayonlardan biridir. Ermənistan qəsbkarları Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti və respublikanın 20 faizdən çox ərazisini işğal etməsi nəticəsində bu zonada yerləşən və respublika iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan su ehtiyatlarına və su təsərrüfatı fonduna külli miqdarda ziyan dəymişdir. İşğaldan azad olunan ərazilərin zəngin su ehtiyatları ölkənin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi ölkə ərazisində su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 15 aprel tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Dövlət Komissiyası fəaliyyət göstərir.** Bu sərəncamdan irəli çıxan məsələlərdən biri də işğaldan azad edilmiş ərazilər su ehtiyatlarından səmərəli istifadə və işğal dönəmində su ehtiyatlarına dəyən zərərin hesablanmasıdır. Uzun müddət işğal altında qalan ərazilərdə su ehtiyatlarının öyrənilməsi baxımından heç bir monitorinq aparılmadığından, ərazinin hidroqrafik xüsusiyyətlərinin təhlili və su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır [1]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə çoxlu çaylar vardır. Bu çaylar böyük hidroenerji potensialına malikdir. Erməni qəsbkarları işğal dövründə bu çaylar üzərində çoxlu sayda Kiçik Su Elektrik Stansiyaları (KSES) tikib istismar etmişdilər. Müharibə ərəfəsində ermənilər bu KSES-in turbin və hidrogeneratorlarını, mexaniki avadanlıqlarını söküb aparmış, apara bilmədiklərinin hamısını yandırmışlar. 44 günlük müharibədən sonra Azərenerji ASC Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə-Axtarış Energetika İnstitutu ilə birlikdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, çaylar üzərində tikilmiş KSES-lərin mövcud vəziyyətini öyrənmiş, eləcə də onların bərpası və yeni KSES-lərin tikintisinə aid təkliflər verilmişdir. Ona görə də çox qısa müddətdə Həkəri çayı üzərində Güləbird KSES, Suqovuşan KSES,Qamışlı KSES və Kəlbəcər-1 KSES bərpa edilib istifadəyə verilmişdir. Hal-hazırda çoxlu sayda KSES- lər bərpa edilir, yeni KSES-lərin layihələndirilməsi və tikintisi davam etdirilir [1].

Materiallar və metodlar

Tədqiqatın əsas məqsədi ərazidə suölçmə məntəqələrinin (monitorinqi) məlumatları əsasında ərazinin hidroqrafik səciyyəsinin təhlil edilməsi və bu təhlil əsasında çayların su ehtiyatlarının hesablanmasıdır. Bu məqsədlə Laçın rayonunun Hocaz çayının üzərində fəaliyyət göstərmiş hidroloji müşahidə məntəqələri məlumatlarından istifadə edilmişdir. Ondan başqa bu çaylar üzərində layihələndirilən KSES-lərin suqəbuledici qurğuları, dağ çaylarında layihələndirilən və tikilən suqəbuledici qurğuların tələblərinə tam cavab verməlidir.

Şəkil 1 Ağbulaq KSES-in kosmosdan görünüşü

Çünki dağ çaylarının özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu çaylar çoxlu dib gətirmələri, qum-çınqıl və daş, eləcə də yarpaq və ağac kötüyü gətirirlər. Bu gətirmələr derivasiya borularına daxil olub, KSES binasında hidroturbinin pərlərini sındırır, onları sıradan çıxarır, KSES - in iş rejimini pozur. Bunun üçün Azərbaycan Elmu Tədqiqat Layihə Axtarış və Energetika İnstitutunun Arxiv materiallarından geniş istifadə edilmişdir.Bütün bunları nəzərə alıb tədqiqatların gedişində müəllif tərəfindən yeni suqəbuledici qurğu təklif edilmişdir və Əqli Mülkiyyəti Agentliyinin tabeliyində olan Patent və Əmtəə Nişanları Ekspertizası Mərkəzinin Patenti alınmışdır[2,3].

Tədqiqat işlərinin daxil olduğu Kiçik Qafqaz ərazisinin hidroqrafik şəbəkəsi yaxşı inkişaf etmişdir.

Hocaz çayı mənbəyini Qarabağ vulkanik yaylasından 3000 m yüksəklikdən Hocaztəpə dağından alır. Yuxarı axımda İldırımsu adlanır. Şəlvəçay ilə birləşərək Laçın rayonunun ən böyük çayı olan Həkəri çayını əmələ gətirir. Çayın uzunluğu 70 km, Hövzəsinin sahəsinin sahəsi 414 km^2-dir.

Hocaz çayı su rejiminin xarakterinə görə aydın seçilən yaz gursululuğuna malikdir. Çayın qidalanmsının əsas hissəsini yeraltı sular təşkil edir. Lakin gursluluq dövründə çayda su sərfinin artması yağış və qar sularının əriməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, çayda gursululuq hövzənin dağlıq hissəsində qarların əriməsi ilə əlaqədar olaraq aprel ayının əvvəllərinə təsadüf edir. Yaz gursululuğunun maksimal sərfi əsasən may ayına təsadüf edir. Gursulu dövr əsasən iyun ayına qədər, bəzən isə çoxsulu dövrdə iyul ayına qədər davam edə bilir. Qeyd edilən dövrdə çayda illik axımın 45-55% - ə qədəri keçir. Avqust ayından etibarən qıtsulu dövr başlayır və çayın qidalanmasının əsasını yeraltı sular təşkil edir. Minimal axım əsasən dekabr-yanvar aylarında müşahidə edilir. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumlu olmaqla minerallaşma dərəcəsi 170-270 mq-l olur

Hocaz çayının Hocaz hidroloji müşahidə məntəqəsinin məlumatlarına əsasən çayın orta çoxillik su sərfi 7.03 m^3/san – dir. Çayda müşahidə edilən maksimal su sərfi 37.7 m^3/san 4 iyul 1957-ci ildə, minimal su sərfi isə 3.1 m^3/san 8 yanvar 1958-ci ildə müşahidə edilmişdir.

Empirik və analitik əyrilərin təhlilinə əsasən Hocaz çayının müxtəlif təminatlı qiymətlərə əsasən su sərfini aşağıdakı kimi qəbul etmək olar:

Hocaz çayının müxtəlif təminatlı qiymətlərə əsasən su sərfi Cədvəl 1

Çay-məntəqə	Təminat, P %	1	10	25	50	75	95
Hocazçay-Hocaz	Orta illik su sərfi, m^3/san	13,4	10	8,3	6,79	5,6	4,5

Sahənin seysmiklik xassələri. Ekzogen geoloji proseslər və təzahürlər.

Layihə olunan**"**Ağbulaq" KİSES Laçın rayonu Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən AzDTN 2.3-1 normativ sənədinin 1 saylı əlavəsinə əsasən 9_2 ballıq (MSK şkalası üzrə) seysimik zonaya aiddir.

Ərazidə ekzogen geoloji proseslər və təzahürlərdən səthi yuyulmanı qaya tip qruntların aşınmasını göstərmək olar.

"AĞBULAQ" KSES-in ƏSAS QURĞULARI

"Ağbulaq" KSES Laçın rayonunun Həkərə çayının hidroenergetik potensialından isitifadə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu KSES-in qoyuluş gücü 8.2 MVt olmaqla üç "Pelton" tipli hidroturbin seçilmişdir. Həkəri çayın hesablama energetik məqsədi ilə istifadə olunan sərfi Q=4.91m^3/s-dir.

Dağıdıcı daşqınların hidrotexniki qurğulardan təhlükəsiz ötürülməsi, KSES-i III sinif qurğulara aiddir.

"Ağbulaq" KSES Laçın rayonun ərazisində yerləşdiyindən, layihəni tərtib edən zaman, tikinti aparılan sahənin ekoloji vəziyyətinin saxlanmağına böyük diqqət verilmişdir. "Ağbulaq" KSES-in kompanovkasının elementləri tərkibinə aşağıdakı qurğular daxildir:

- baş qurğu;
- derivasiyalı basqılı boru kəməri;
- SES binası;
- aparıcı trakt.

Baş qurğu

Hidroqovşaqda qurğuları əlverişli yerləşdirmək həm də tikinti-quraşdırma işlərinin həcmini azaltmaq üçün, yuxarı və aşağı byef bir konstruksiyada yerinə yetirilib. Yuxarı byefdə sukeçirməyən ponur nəzərdə tutulmuşdur. Ponurun sağ və sol hissələri dəmir-beton sahil mühafizə qurğularına, qalan hissəsi isə hidrotexniki qurğulara birləşir. Ponurun sukeçirməyən materialı texniki parametrləri "HDPE" membranı 2 mm, geotekstil 500 qr/m^2 və s. verilmişdir.

Sukeçirməyən qat aşağıdakı ardıcıllıqla qoyulur. Əvvəlcə (D<20 mm) t=20 sm qum-çınqıl qatı, geotekstil 500 qr/m^2 – membran "HDPE" t=2 mm – geotekstil 500 qr/m^2, daha sonra dəmir-beton t=50 sm qoyulur. "HDPE" membranı xüsusi ankerlər vasitəsi ilə beton qurğulara bütün perimetri boyu möhkəm bağlanır. Sukeçirməyən qat qalınlığı 50 sm olmaqla dəmir-beton tavadan ibarətdir. Gətirici kanal yuxarı byefdə çay axımının hidroqovşağa yönəltmək üçün layihələndirilib. Bu kanal, həm də axımda fırlanma hərəkəti yaradaraq dib gətirmələrini və çöküntüləri suqəbuledici qurğudan uzaqlaşdırır. Onun yamacları 1:2.0 və 1:2.5 m olub, qabion döşək – "RENO" t=23 sm, Geotekstil 500 qr/m^2 işlənmişdir. Qurğunun sonunda dəmir beton diş nəzərdə tutulmuşdur.

Sutullayıcı bənd

Sutullayıcı bənd daşqın keçən zaman çay axımının maksimum sərflərini aşağı byefə təhlükəsiz ötürülməsini təmin edir. Bu bənd praktiki profilli suaşıran kimi yerinə yetirilib, onun suaşıran hissəsi Kriger-Ofisserovun metodu ilə qurulmuşdur. Hocaz çayında gözlənilmədən daşqın baş verməsini nəzərə alaraq, suaşıran avtomatik sutullayıcısı şəklində yerinə yetirilib. Suaşıran bəndin sol hissəsi sahil divarlarına, sağ hissəsi isə deformasiya tikişləri vasitəsi ilə sipərli bəndə birləşdirilib.

Sipərli bənd

Bu bənd daşqın axımlarını buraxmaq, yuxarı byefdə dib gətirmələrini yuyub aşağı byefə ötürmək, eləcə də KSES-in işlədiyi vaxt axımın sərfini nizamlamaq üçün nəzərdə tutulub. İşçi bağlayıcıların hərəkət etdirilməsi vintli mexanizmlə, təmir bağlayıcılar isə avtokran vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bağlayıcıların təmiri və onların saxlanması üçün sağ sahildə meydanca nəzərdə tutulmuşdur.. Sipərli bənd sağ tərəfdən suaşıran bəndə, sol tərəfdən isə durulducu cibə TİP 120/5 PVC-dən olan deformasiya tikişləri vasitəsi ilə birləşir.

Frontal suqəbuledici

Suqəbuledici bənd, “cib”-i olan frontal sugötürən kimi yerinə yetirilmişdir. “Cib” dib gətirmələri ilə dolduqda yuyucu sipər qaldırılır, dib gətirmələrinin qurğunun aşağı byefinə yuyulması baş verir. Durulducunun sonunda sipərlər yerləşdirilmiş fasilə ilə onları açıb bağlamaqla durulducuda çökmüş lillər yuyucu boruya, oradan aşağı byefə ötürülür. Yuyucu boruda coşqun axım rejimi yaranır. Borunun sonu risberma ilə əlaqələndirilmişdir.

Basqılı hovuz və SES-in suqəbuledicisi

Şəkil 2 Ağbulaq KSES - in basqılı hovuzu

Basqılı hovuzun qarşısında zibiltutan tor qoyulmuşdur.Suqəbuledici sipər vintli mexanizmlə, zibiltutan tor isə avtokranla hərəkətə gətirilir.

Sudöyən quyu və risberma

Hidroqovşağın aşağı byefinə sudöyən quyu və risberma daxildir. Sudöyən sonunda sudöyən divar nəzərdə tutulmuşdur. Risberma qalınlığı t=0.75 m, B25; W6; F100 olan dəmir beton tavalardan yığılmışdır. Risbermanın sonunda dəmir-beton diş nəzərdə tutulmuşdur.

Risbermanın sonu d≥200 mm daşlarla düzəldilərək Hocazsuçay ırməcrası ilə qarşılıqlı əlaqələndirilmişdir .

Şəkil 3 Ağbulaq KSES - in durulducusu

Basqılı boru kəməri

Derivasiyalı basqılı boru kəməri KSES binasında yerləşən 2 hidroturbinə suyun verilməsini təmin edir.

Basqılı boru kəməri diametri d=1420 mm,uzunluğu 5745 olan polad borudan ibarətdir.

İstismar dövründə boru kəmərinin normal işləməsi üçün boru kəmərinin trassası boyu hərəkət etməyən ankerlər, sürüşən dayaqlar, kompensatorlar, laz-lyuk, flanslar, keçidlər və başqa avadanlıqlar nəzərdə tutulmuşdur. Basqılı boru kəmərinin sonunda KSES binasının girişində axımı iki turbinə yönəldən polad borudan şaxələnmə nəzərdə tutulmuşdur.

Təhlil və müzakirələr

Azərenerji ASC, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə-Axtarış Energetika İnstitutu ilə birlikdə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, çaylar üzərində tikilmiş KSES-lərin mövcud vəziyyətini təhlil etmiş, eləcə də onların bərpası və çaylar üzərində yeni KSES-lərin tikintisinə aid təkliflər

verilmişdir. Bütün çayların yerləşdiyi ərazinin xəritəsini və kosmosdan görüntüsü əldə edilmiş və onların maksimum, minimum və orta çoxillik sərfləri haqqında, eləcə də onların gətirdikləri çoxillik dib gətirmələri haqqında məlumatlar əldə edilmişdir. Bu çayların parametrləri geniş müzakirə edilib, ilkin olaraq, İlkin növbədə Laçın rayonu Hocaz çayının uzununa profili qurulmuş və onun üzərində suqəbuledici hidrodüyünün yeri müəyyənləşdirilmişdir. Orada ilkin olaraq, Ağbulaq Kiçik Su Elektrik Stansiyalarının (KSES) layihələndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Şəkil 4 Suqəbuledici qurğunun ümumi görünüşü

Suqəbuledici qurğuların su ilə qidalandığı mənbələrin tipinə uyğun olaraq çay, dəniz, yeraltı və yaxud məcraaltı sugötürənlər adlanırlar. Suqəbuledici qurğular əsasən çay və digər mənbələrdən suyu götürüb kanal və başqa sistemlərə ötürmək üçün tikilib istifadə olunur [4,5]. Çayların dağ və dağətəyi hissələrində tikilən dağ sugötürən qurğuların zahiri sadəliyinə baxmayaraq, onlar su təsərrüfatı praktikasında təşəkkül tapmış ən məsuliyyətli hidrotexniki qurğulardır. Dağ çayları üzərində yaradılan sugötürən qovşaqlar əksər hallarda çoxcəhətli olub, yəni çaydan götürülən suyun kompleks (irriqasiya, energetika, su təchizatı və b.) istifadə olunması məqsədilə tikilirlər. Belə sugötürən qurğuların əsasən çayların məişət axımlarının mənimsənilib istifadə olunmamasını təmin edirlər. Lakin bəzi hallarda dağ çayları çox sulu olmur və onların kompleks mənimsənilməsi iqtisadi baxımdan özünü doğrultmur. Ona görə də az və dayanıqsız axımları ilə xarakterizə olunan dağ çayları üzərində düzəldilən suqəbuledici qurğular hidroenergetikanın suya olan tələbatını ödəməyə xidmət edir [3].

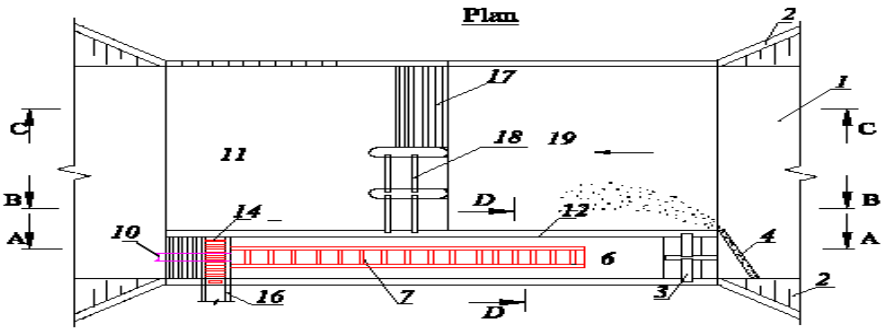

Fiq.1

A-A

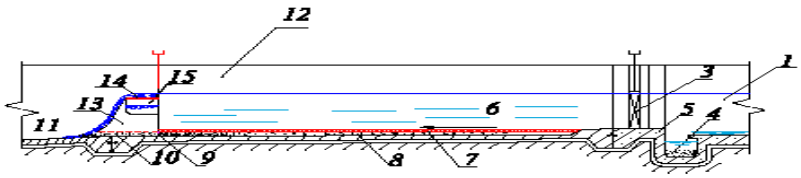

Fiq.2

B-B

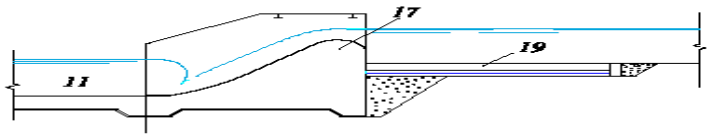

Fiq.3

C-C

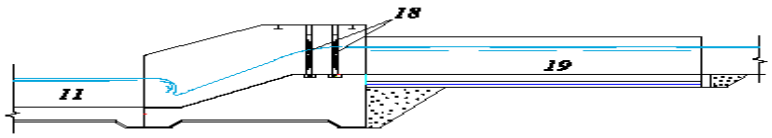

Fiq.4

D-D

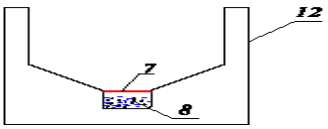

Fiq.5

Şəkil 5. Suqəbuledici qurğunun plan və kəsikləri: yuxarı byef - 1; axın istiqamətləndirici damba - 2; durulducu kamerasın girişində bağlayıcılar- 3 ; çəpşəkilli qum-çınqıl tutan xəndək - 4 ; astana - 5 ; durulducu kamerası -6 ; kameranın dibində onun uzunu boyu üstü metal şəbəkə -7; xəndək -8; çıxışda nizamlayıcı bağlayıcı -9; lilötürən boru -10; aşağı byef - 11; durulducu kamerasının yan divarı-12; Durulducu kamerasının sonunda kiçik astanalı suaşıran bənd - 13; suaşıran divarın bəndin daxilində metal şəbəkə -14; suqəbuledici qalereya- 15; suvarma kanalı və ya derivasiya borusu-16; avtomatik suaşıran bənd-17; sutullayıcı dəliklər – 18 ;ponur-

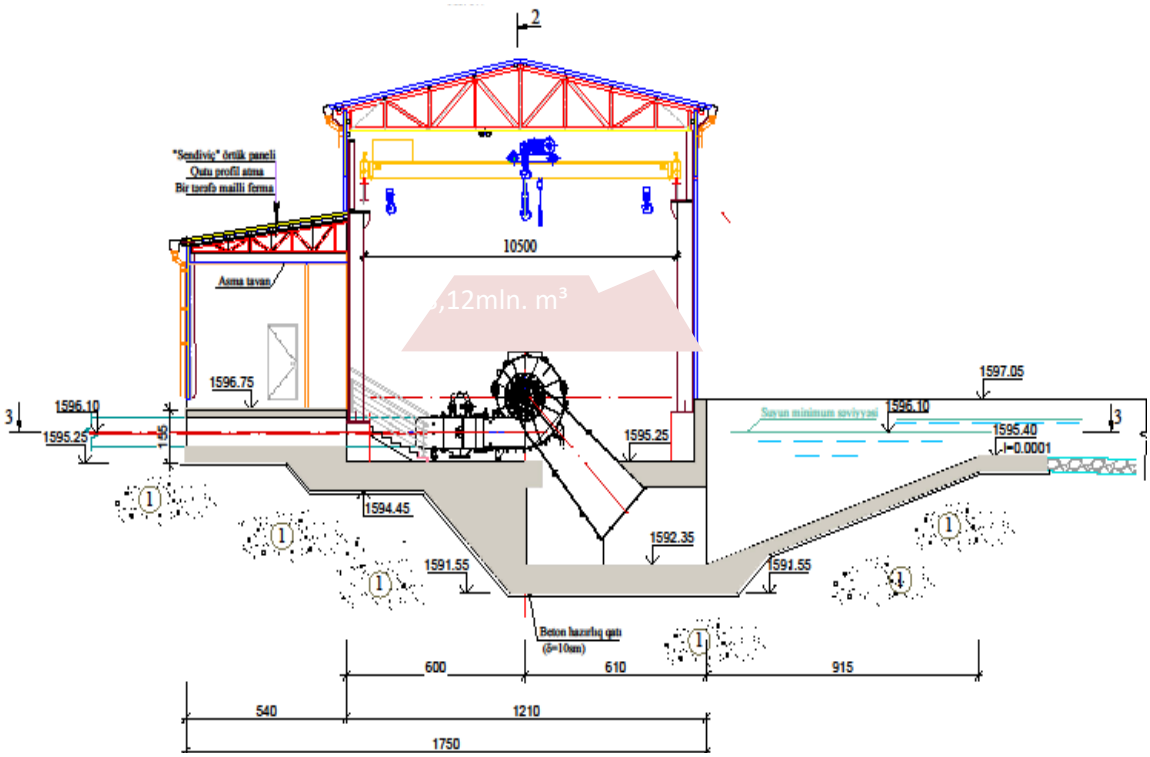

Şəkil 4. Kiçik Su Elektrik Stansiyasının (KSES) binasının eninə kəsiyi

Hesablama sərfi $Q_h = 4.0\ m^3/san$;

Statiki basqı $- H_{st} = 350.61\ m$;

D=1.20 m - polad borunun daxili diametridir.

L=4800.0 m - derivasiya borusunun uzunluğu

Canlı en kəsik sahəsi

$$\omega = \frac{\pi D^2}{4} = 1.13\ m^2;$$

Orta sürət

$$v = \frac{Q_h}{\omega} = \frac{4.0}{1.13} = 3.53\ m/s;$$

Kinetik özüllük əmsalı $\nu = 1.31 \cdot 10^{-6} m^2/san$ (T=10°c)

Reynolds ədədi

$$R_e = \frac{v \cdot D}{\nu} = \frac{3.53 \cdot 1.20}{1.31 \cdot 10^{-6}} = 3.23 \cdot 10^6;$$

Ekvivalent kələ-kötürlük əmsalını köhnə işlənmiş polad borular üçün k_e=0.30 mm qəbul edirik.

$$R_e = 3.23 \cdot 10^6 > 500 \frac{d}{k_e} = 2.0 \cdot 10^6;$$

olduğu üçün borunun işləməsi kvadratik müqavimət zonası olacaqdır?

$\lambda = f\left(\frac{k_e}{d}\right).;$

B.L.Şifrinsonun düsturuna əsasən

$\lambda = 0.11\left(\frac{k_e}{d}\right)^{0.25} = 0.0138;$

$\lambda = 0.0138;$

Ümumi itki:

$h_w = h_l + \Sigma h_y;$

Uzunluq boyunca itki Darsi-Veysbaxa görə

$h_l = \lambda \cdot \frac{L}{D} \cdot \frac{v^2}{2g} = 0.0138 \cdot \frac{4800.0}{1.19} \cdot \frac{3.53^2}{19.62} = 35.35\ m;$

Yerli itki

$$\Sigma h_y = 0.15 h_l = 0.15 \cdot 35.35 = 5.3\ m;$$

$$h_w = 35.35 + 5.3 = 40.65\ m;$$

Hesablama basqısı

$H_h = H_{st} - h_w = 350.61 - 40.65 = 309.96\ m;$

$H_h = 309.96\ m$

Turbinin f.i.ə. (Pelton) $\eta_{tur} = 0.908;$

Generatorun f.i.ə. (Pelton) $\eta_{gen} = 0.975;$

SES-in gücü

$N_{SES} = 9.81 \cdot Q_{SES} \cdot H_h \cdot \eta_{tur} \cdot \eta_{gen} = 9.81 \cdot 4.0 \cdot 309.96 \cdot 0.908 \cdot 0.975 = 10767.75\ kVt$

$N_{SES} = 10.76\ MVt;$

2 Aqreqat, bir turbinin gücü – 5383.5 kVt = 5.3 MVt;

Laçın rayonu Hocaz çayın üzərində Kiçik Su Elektrik Stansiyasının göstiriciləri Cədvəl 2

Stansiyanın ümumi gücü 1 0760 KVt	**Tipi** **Pelton** **Gücü** **10.76 MVt** **Hesab basqı** **309.96 m** **Hesabi sərfi** **4.0 m^3/s** **Hidrogenerator** **2** $\eta_{tur} = 0,908$ $\eta_{gen} = 0,975$ **Derivasiya:** **Su axının rejimi** **Təzyiqli** **Boru diametri** **1420 mm** **Materialı polad** **L= 4800 m-dir.**

Nəticələr: Laçln rayonu Hocaz çayın məcrası boyu geniş miqyasda hidroloji,geoloji və hidravliki araşdırmalar aparılaraq aşağıdakı nəticələr alınmışdır.

Tədqiqatların gedişində yeni suqəbuledici qurğu təklif olunmuşdur, onun cizgiləri verilmiş, plan və kəsikləri göstərilmişdir.

Hocaz çayı üzərində bir ədəd Ağbulaq Kiçik Su Elektrik Stansiyasının parametrləri dəqiqləşdirilmişdir və onların quraşdırılmış gücü və illik enerji istehsalı hesablanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1.İsmayılovR.A.Qarabağ çaylarının su ehtiyatları, Su problemləri Elm və texnologiyalar №1, səh.20-37,

2. Əbilov R.S Suqəbuledici qurğu**,** Azərbaycan Aqrar Elmi,№ 2s**.**85-88,2018

3. Əbilov R.S Suqəbuledici qurğu,Sənaye mülkiyyəti,ixtiralar və faydalı modellər bülleteni,№ 9 u 20170027,E02B9/04 Dərc olunma 30.10.2019

4. Əbilov R.S Frontal suqəbuledici qurğu,Sənaye mülkiyyəti,ixtiralar və faydalı modellər bülleteni,№ 7 u 20170014,E02B9/04 Dərc olunma 30.09.2019

5.Ахмедов Б.М Патент СССР. Водозаборное сооружение для горных рек.

MÜLKİ İŞDƏ İDDİALAR MƏHKƏMƏ MÜDAFİƏSİ HÜQUQUNUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN ƏSAS VASİTƏSİ KİMİ

CLAIMS IN CIVIL CASES AS THE MAIN METHOD OF EXERCISING THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION

ИСКИ ПО ГРАЖДАНСКИМ ДЕЛАМ КАК ОСНОВНОЙ СПОСОБ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРАВА НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ

İSMAYIL QƏRİBLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq, bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədi ilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Məhkəməyə müraciət etmək hüququndan imtina edilməsi etibarsızdır. Beləliklə, iddia konkret iş üzrə mülki icraatın başlanmasının əsas vasitələrindən biridir, yəni məhkəmə müdafiəsi və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi mexanizmini işə salan iddia icraatıdır.

Açar sözlər: *Mülki prosessual hüquq, iddia icraatı, iddia, ərizə, iddia ərizəsi*, *iddianın predmeti*, *iddianın əsası, məhkəmə baxışı, qarşılıqlı iddia, etirazlar*

İddia icraatında iddia qaldırmaq, iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət etmək konstitusion hüququn - Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsində təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı hüququnun tərkib hissəsidir.

Məhkəmələr tərəfindən baxılan mülki işlərin əsas hissəsini qanunla iddia icraatına aid edilən müxtəlif hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrə dair işlər təşkil edir.

İddia icraatı məhkəmənin mülki, ailə, əmək və digər hüquq münasibətlərindən irəli gələn subyektiv hüquqa və ya qanunla qorunan mənafeyə dair mübahisələrə baxmaq və həll etmək üçün mülki prosessual qanunla tənzimlənən və iddia ilə başlanmış fəaliyyətidir [7, s.131].

İddia icraatının öyrənilməsi zamanı bu mövzunun aşağıdakı əsas anlayışlarını aydınlaşdırmaq və başa düşmək vacibdir: iddia, onun elementləri, iddiaların növləri, iddia vermək hüququ, iddia vermək hüququnun yaranmasını və cavabdehin iddiaya qarşı müdafiə üsulları.

İddia subyektiv hüquqların pozulması və ya pozulma təhlükəsi halında, yəni maddi mübahisə olduqda onların müdafiəsi vasitəsi və üsuludur.

İddia mülki prosessual hüquq institutları arasında mərkəzi yer tutur. Öz mənasına və həcminə görə məhkəmə çəkişməsi bütün mülki icraatın ən mühüm hissəsi və mülki işlər üzrə ədalət mühakiməsinin prosessual formasıdır. İddia mülki prosessual hüququn bütün institutları ilə sıx

əlaqədədir, mülki işlərə baxılması üzrə bütün prosesin "ruhunu" müəyyən edir və məhkəmə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi üçün rəhbər rolunu oynayır.

İddia iddiaçının (subyektiv maddi hüququn ehtimal olunan daşıyıcısı) və cavabdehlə (subyektiv vəzifənin ehtimal olunan daşıyıcısı) arasındakı maddi-hüquqi mübahisəyə baxılması və həll edilməsi, habelə pozulmuş subyektiv hüququnun və ya qanunla qorunan mənafeyinin müdafiəsi tələbi ilə məhkəməyə müraciətidir [7, s.132].

İddia maddi-hüquqi münasibətlərin tərəfləri arasında hüquqla bağlı mübahisənin məhkəmə icraatı qaydasında həll edilməsi üzrə məhkəmə fəaliyyətinə başlamaq üçün prosessual vasitə rolunu oynayır.

Beləliklə, iddia iddiaçının mənafeyinin müdafiəsinin prosessual vasitəsidir, iddia ilə iddia icraatı başlayır və bununla da mübahisə məhkəməyə verilir. İddianın bir neçə əsas anlayışı var:

Birincisi, bu, iddianın maddi-hüquqi və prosessual-hüquqi mənada başa düşülməsidir.

Maddi-hüquqi mənada iddia öz tələblərini təmin etmək hüququdur. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 18-ci fəslində "iddia" sözü "iddia hüququ" və "iddia müddəti" anlayışlarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində "iddia" maddi subyektiv hüququn məhkəmə yolu ilə həyata keçirilməsi qabiliyyəti kimi başa düşülür. Hüququ pozulmuş şəxsin iddiası ilə hüququn müdafiəsi üçün müddət iddia müddəti sayılır.

İddia müddətinin buraxılması maddi mənada iddia hüququnun itirilməsinə səbəb olur. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 375-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərildiyi kimi, mübahisə tərəfinin tətbiq edilməsi barədə ərizə verdiyi iddia müddətinin keçməsi məhkəmənin iddiadan imtina barəsində qərar çıxarması üçün əsasdır. Beləliklə, maddi mənada iddia icra oluna bilən ən mübahisəli subyektiv hüquqdur.

Prosessual-hüquqi mənada iddia öz hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üçün birinci instansiya məhkəməsinə ünvanlanmış tələbdir. Bu baxımdan, iddia mülki prosesin başlanması üçün bir vasitədir.

İkincisi, bir sıra mütəxəssislər iddiaya iddianın hər iki - maddi-hüquqi və prosessual-hüquqi tərəfini əhatə edən vahid anlayış kimi baxırdılar. İddianın *prosessual-hüquqi tərəfi* iddiaçının öz hüquqlarını qorumaq üçün məhkəməyə ünvanladığı tələbidir. İddianın *maddi-hüquqi tərəfi* maddi hüququn və ya mənafenin qorunması tələbidir.

İddia prosessual hüququn anlayışı və institutudur, ona görə də o, belə ikili maddi-prosessual institut ola bilməz. Buna görə də iddianı birinci instansiya məhkəməsinə müraciət etmiş iddiaçının öz hüququnun və ya qanunla qorunan mənafeyinin müdafiəsi barədə cavabdehə ünvanlanmış tələbi kimi xarakterizə etmək daha doğru olardı. İddia iddiaçının mənafeyinin müdafiəsi üçün prosessual vasitədir, iddia iddia icraatını qaldırır və bununla da mübahisəni məhkəməyə təqdim edir. İddianın irəli sürülməsi şərtləri və iddia icraatı qaydasında məhkəmədə işin başlanmasının mümkünlüyü prosessual hüquq qaydasının halları ilə bağlıdır ki, bununla əlaqədar olaraq iddia yalnız prosessual hüquq kateqoriyası kimi daha dəqiq səciyyələndirilə bilər [6, s.223].

İddia daxili bir quruluşa malikdir və iddiaların fərdiləşdirilməsinə və təsnifatına imkan verən xüsusiyyət **elementlərindən** ibarətdir.

Elementlərin məzmununun düzgün başa düşülməsi yalnız növlər üçün iddiaların Prosessual təsnifatı üçün əsas kimi nəzəri əhəmiyyətə malik deyil, həm də iddiaların kimliyini müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, iddianın elementləri fərdiləşdiricidir və bir iddianı digərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Bəzi müəlliflər üç elementi (predmet, əsas və məzmun), digərləri iki elementi (predmet və əsas) ayırırlar. Son illərdə iddianın tərəfləri bəzən mövcud iki və ya üç elementə əlavə olunur [3, s.94].

İddianın predmeti dedikdə, iddiaçının cavabdehə qarşı müəyyən tələbi, məsələn, müəlliflik hüququnun tanınması, işə bərpa edilməsi, ziyanın ödənilməsi, cavabdehin vəzifələri, o cümlədən inzibati xəta, müəyyən hərəkətlər etmək və ya müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinmək və s. başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 149-cu maddəsinin 2-ci hissəsinin 3-cü bəndinə əsasən iddiaçı iddia ərizəsində iddianın predmetini göstərməlidir. İddianın predmetini mübahisənin maddi predmeti (obyekti), yəni pul vəsaitləri, əşyalar, mənzil və s. ilə qarışdırmaq olmaz. İddia predmetinin düzgün müəyyən edilməsi məhkəmə aktının gələcək icrasını müəyyən edir, çünki iddiaçı tərəfindən düzgün tərtib edilməmiş tələblər gələcəkdə onun icrasına imkan verməyə bilər.

Mübahisənin hər bir obyekti üzrə müxtəlif xarakterli iddialar irəli sürülə bilər. Məsələn, daşınmaz əmlakla əlaqədar iddialar binaya mülkiyyət hüququnun tanınması, köçürülmə, çıxarılma, bölünmə, sökülmə və s. haqqında ola bilər. Beləliklə, mübahisənin maddi predmeti (obyekti) ilə iddianın predmeti müxtəlif anlayışlardır.

İddianın əsası dedikdə, iddiaçının tələb hüququnun irəli gəldiyi faktiki hallar başa düşülür. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 149-cu maddəsinin 2-ci hissəsinin 3-cü bəndinə əsasən iddiaçı öz tələblərinin əsası kimi istinad etdiyi fakt və halları və onları təsdiq edən sübutların siyahısını iddia ərizəsində göstərməlidir. İddiaçı iddia ərizəsində sadəcə halları deyil, hüquqi faktları da, yəni hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və ya xitam verilməsi ilə bağlı olan halları göstərməlidir. Bu faktlar daha sonra mülki məhkəmə icraatında iddiaçı tərəfindən sübuta yetirilməlidir.

İddianın əsasına daxil olan faktlar üç qrupa bölünür: bilavasitə hüquqyaradıcı faktlar, aktiv və passiv qanuniləşdirmə faktları və iddiaya səbəb olan faktlar. Bir qayda olaraq subyektiv hüquq bir hüquqi fakta deyil, onların birləşməsinə əsaslanır, yəni iddianın əsasını müəyyən faktiki tərkib təşkil edir.

İddianın əsası faktiki və hüquqi əsaslara bölünür. İddianın faktiki əsası hüquqi faktların məcmusu, hüquqi əsası isə iddiaçının tələbinin əsaslandığı konkret hüquq normasının göstərişləridir.

İddianın məzmunu pozulmuş və ya mübahisəli subyektiv hüququn müdafiəsi üçün iddiaçının tələb etdiyi məhkəmənin hərəkətidir. İddianın məzmunu qanunla nəzərdə tutulmuş müdafiə üsullarına əsaslanmaqla iddiaçı tərəfindən müəyyən edilir.

İddianın elementləri iddiaların eyniliyini müəyyən edərkən əsas meyardır, çünki iddiaların eyniliyi iddianın predmetinin, faktiki əsasın və tərəflərin üst-üstə düşməsi ilə müəyyən edilir. Əgər tərəflər, iddianın predmeti və ya faktiki əsası üst-üstə düşmürlərsə, məsələn, iddianın əsasında yeni hüquqi faktlar dayanırsa, bu halda iddiaların eyniliyindən danışmaq mümkün deyil və iddiaçı yenidən məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Doktrinada qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsi əsasında ayrı-ayrı iddia növlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verən bir sıra təsnifatlar hazırlanmışdır.

İddiaları üç əsasa görə **təsnif** etmək olar:

- iddianın predmetinə görə - iddiaların prosessual-hüquqi təsnifatı;

- müdafiə obyektinə görə - iddiaların maddi-hüquqi təsnifatı;

- qanunla qorunan mənafelərin xarakterinə görə [6, s.223].

İddiaların **prosessual-hüquqi təsnifatında** tanınma haqqında, icraedici və dəyişdirici iddialar fərqləndirilir.

Tanınma haqqında iddialar müəyyən subyektiv hüquqa malik olduğunu güman edən, lakin başqa şəxs tərəfindən mübahisələndirilən iddiaçının mənafeyini müdafiə etmək məqsədi daşıyır (məsələn, yaşayış sahəsinə hüquq haqqında iddia).

Tanınma haqqında iddialar iki növə bölünür - müsbət və mənfi.

Tanınma haqqında *müsbət iddia* ondan ibarətdir ki, iddiaçı ona görə müəyyən hüququn tanınması tələbini, məsələn, yaşayış sahəsinə mülkiyyət hüququnun tanınması tələbini əsaslandırır.

Tanınma haqqında *mənfi iddiada* iddiaçı müəyyən bir hüququn mövcudluğunu inkar edir, iddiaçı iddia edir ki, onun, məsələn, atalığa dair akt qeydinin mübahisələndirilməsi iddiası üzrə müəyyən bir vəzifəsi yoxdur.

Beləliklə, tanınma haqqında iddianı səciyyələndirən ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, iddiaçı məhkəmədən ona heç bir şey verilməsini tələb etmir, subyektiv hüququn, mənafeyini tanınmasını tələb edir və ya onların mövcudluğunu inkar edir.

İcraedici iddialar onunla xarakterizə olunur ki, iddiaçı onun üçün müəyyən subyektiv hüququ tanımağı, cavabdehi bu tanınmış hüquqa müvafiq olaraq müəyyən hərəkətlər etməyə (pul vəsaitini, əmlakı verməyə, binanı, torpaq sahəsini boşaltmağa, zərərin ödənilməsinə və s.) məcbur etməyi xahiş edir.

Göründüyü kimi, hüquqi xüsusiyyətlərinə görə *icraedici iddialar* daha genişdir, çünki iddiaçı məhkəmədən həm onun üçün müəyyən hüququ tanımağı, həm də onun məcburi həyata keçirilməsi üçün müəyyən hərəkətlər etməyi xahiş edir. Çox vaxt tanınma və icraedici iddialar üzrə tələblər bir iddia ərizəsində birləşdirilə bilər. Məsələn, yaşayış sahəsinin alqı-satqı müqaviləsinin etibarsız sayılması və əvvəlki mülkiyyətçilərin oradan çıxarılması.

İcraedici və tanınma haqqında iddialar üçün ümumi xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi prosesdən əvvəl və ondan asılı olmayaraq, inkişaf etdikləri və mövcud olduqları forma və məzmunda hüquq və vəzifələrin məhkəmə tərəfindən təsdiqinə yönəldilir. Hər iki halda qərar məhkəmə qərarından sonra prosesdən əvvəl olduğu kimi qalan mövcud hüquq münasibətlərini dəyişmir. Buna görə də mülki prosessual hüquq nəzəriyyəsində bu iki iddia növü "deklarativ" adlanır [5, s.216].

Dəyişdirici iddialar dedikdə maddi hüquq münasibətlərinin dayandırılması, dəyişdirilməsi və bəzi hallarda yaranması ilə bağlı iddialar başa düşülür. Bu halda məhkəmə qərarı maddi hüquq münasibətlərinin strukturunu dəyişdirən maddi hüququn hüquqi faktı kimi çıxış edir. Məsələn, mülkiyyət hüququnda payın ayrılması haqqında iddia birgə mülkiyyəti paylı mülkiyyətə çevirir. Qanuna görə mübahisə zamanı payın ayrılması məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir. Bu işdə məhkəmə qərarı maddi hüququn hüquqi faktı kimi çıxış edir və bununla da mürəkkəb faktiki tərkibi tamamlayır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir məhkəmə fəaliyyəti kifayət qədər yaradıcı xarakter daşıyır, məhkəmə bir çox faktiki halları müəyyən etməlidir, xüsusilə də o hallarda ki, tənzimləmə nisbətən müəyyən və qeyri-müəyyən fərziyyələrlə normaların köməyi ilə həyata keçirilir. Məhkəmə faktiki tərkibi dəqiqləşdirməli və müəyyən faktlara hüquqi əhəmiyyət verməlidir. Məsələn, tərəflərin təqdim etdiyi sübutlar əsasında müxtəlif qiymətləndirmə anlayışlarını şərh etməlidir. Bütün belə hallarda iddia və məhkəmə qərarı dəyişdirici xarakter daşıyır və məhkəmə qərarı əvvəlki məhkəmə fəaliyyətinin bütün nəticəsini obyektivləşdirərək maddi hüququn hüquqi faktı kimi çıxış edir.

Mübahisəli **maddi-hüquqi münasibətlərin xarakterindən asılı** olaraq mülki, əmək, ailə və hüququn digər sahələri üzrə mülki, əmək, ailə-nigah, torpaq, maliyyə, vergi, gömrük və digər hüquq münasibətlərindən irəli gələn iddialar ayrılır.

Sonra hər bir iddia növü, məsələn, mülki hüquq münasibətlərindən, hüquqi öhdəliklərdən, müqavilədənkənar zərər vurmadan, müəlliflik hüququndan, ixtiraçılıqdan, vərəsəlik hüququndan və s. irəli gələn tələblərə bölünür.

Hüquqi öhdəliklərlə bağlı tələblər isə öz növbəsində alqı-satqı, bağışlama, dəyişdirmə, icarə, saxlama və s. müqavilələrdən irəli gələn tələblərə bölünür. Göründüyü kimi, iddiaların maddi hüquq əsasında təsnifatı kifayət qədər ətraflı və dərin ola bilər.

İddiaların maddi-hüquqi təsnifatının praktiki əhəmiyyəti aşağıdakı kimidir:

birincisi, bu, məhkəmə statistikasının əsasını təşkil edir və məhkəmələrdə bu və ya digər işlərin sayına, onların sayının artmasına və ya azalmasına görə konkret sosial proseslərin vəziyyətini izləmək mümkündür;

ikincisi, onun əsasında mülki işlərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi həyata keçirilir, Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları qəbul edilir;

üçüncüsü, iddiaların maddi-hüquqi təsnifatı ayrı-ayrı kateqoriyalı işlərin məhkəmə baxışının xüsusiyyətləri üzrə bir çox elmi və tətbiqi tədqiqatların əsasını təşkil edir [6, s.229].

Son illərdə hüquq ədəbiyyatında **qanunla qorunan mənafelərin xarakterinə görə** iddiaların təsnifatı əlavə edilmişdir. Bunlara *şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinin müdafiəsinə dair iddialar, qrup iddiaları, dolayı (törəmə) iddialar, şəxsi iddialarla, ictimai və dövlət maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı iddialarl* aiddir.

"İddia" termini ərəb dilində "tələb, istəmə" mənasına gəlir. Mülki Prosessual Məcəlləsinin 4-cü maddəsinə (Müdafiə üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ) uyğun olaraq, bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədi ilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Belə ki, iddia ərizəsi formasında məhkəmə müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququnun həyata keçirilməsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada mümkündür. **İddia vermək hüququ** bu baxımdan məhkəməyə müraciət etmək hüququnun həyata keçirilməsi formasıdır. *İddia vermək hüququ* birinci instansiya məhkəməsində müəyyən konkret maddi-hüquqi mübahisəyə onun həlli məqsədi ilə məhkəmə baxışını başlatmaq və müdafiə etmək hüququdur. Bu, konkret maddi-hüquqi mübahisə üzrə ədalət mühakiməsi hüququdur [5, s.222].

Mülki prosesdə məhkəmə müdafiəsi mahiyyəti üzrə məhdudiyyətsiz iddia vermək hüququ ilə təmin edilir (MPM-in 4-cü maddəsi). İddia vermək hüququ hər bir halda yalnız müəyyən minimum və asanlıqla müəyyən edilmiş şərtlərin - iddia qaldırmaq hüququ üçün ilkin şərtlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

İddia vermək hüququnun ilkin şərtləri - qanunun müəyyən şəxsin konkret iş üzrə iddia qaldırmaq üçün subyektiv hüququnun yaranmasının mövcudluğu və ya olmaması ilə əlaqələndirdiyi hallardır.

Əgər belə ilkin şərtlər mövcuddursa, həmin şəxsin onun maddi-hüquqi tələbinə məhkəmə yolu ilə baxılması hüququ vardır. Əgər şərtlərdən hər hansı biri yoxdursa, onda bu hüququn özü mövcud deyildir. Belə bir işdə məhkəməyə müraciət etmək iddiaçının göstərdiyi mübahisənin məhkəmə qaydasında baxılmasına səbəb ola bilməz.

İddia vermək hüququnun ilkin şərtləri kimi fərqləndirilir:

a) *ümumi və xüsusi şərtlər* - müraciət etdikləri halların dairəsindən asılıdır;

b) *müsbət və mənfi şərtlər* - iddia qaldırmaq hüququnun qanunla nəzərdə tutulmuş halların mövcudluğundan və ya olmamasından asılıdır.

Hər hansı bir iddia qaldırmaq hüququ üçün *ümumi ilkin şərtlər* aşağıdakılardır:

1) iddiaçı və cavabdehin prosessual hüquq qabiliyyəti, yəni mülki işdə tərəf olmaq qabiliyyəti (Mülki Prosessual Məcəllənin 48-cı maddəsi);

2) mübahisələrin məhkəməyə aidiyyəti (Mülki Prosessual Məcəllənin 24-cü maddəsi). Ərizəyə məhkəmə qaydasında və ya mülki məhkəmə icraatı qaydasında baxılmalı deyildirsə hakim iddianın yolverilməzliyinə görə iddia ərizəsini qəbul etməkdən imtina edir (Mülki Prosessual Məcəllənin 153-cü maddəsinin 2-ci hissəsinin 1-ci bəndi);

3) eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisəyə dair məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi və ya iddiaçının iddiadan imtina etməsi ilə əlaqədar iş üzrə icraata xitam edilməsi və ya tərəflərin barışıq sazişinin təsdiq edilməsi haqqında məhkəmənin qərardadının olmaması (Mülki Prosessual Məcəllənin 153-cü maddəsinin 2-ci hissəsinin 2-ci bəndi);

4) məhkəmə, eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisəyə dair münsiflər məhkəməsi qətnaməsinin məcburi icra edilməsi üçün icra vərəqəsi verməkdən imtina etdiyi və ya iş yenidən baxılmaq üçün qətnamə qəbul etmiş münsiflər məhkəməsinə qaytarıldığı, lakin işin həmin münsiflər məhkəməsində baxılması mümkün olmadığı hallar istisna edilməklə, münsiflər məhkəməsinin qəbul etdiyi, qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsinin olmaması (Mülki Prosessual Məcəllənin 153-cü maddəsinin 2-ci hissəsinin 3-cü bəndi);

5) eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisəyə dair başqa məhkəmənin icraatında işin olmaması (Mülki Prosessual Məcəllənin 153-cü maddəsinin 2-ci hissəsinin 4-cü bəndi).

İlk iki şərt müsbət, sonrakı şərtlər isə mənfi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi iddiaçı və cavabdehə məhkəmə araşdırması zamanı hüquqlarını qorumaq üçün bərabər imkanlar verir. Müvafiq olaraq, qanun cavabdehə iddiaya qarşı müdafiə imkanlarını təqdim edir. İddiaya qarşı cavabdehin müdafiəsi maddi-hüquqi və prosessual-hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etməklə, habelə iddiaya qarşı etiraz və qarşılıqlı iddia verməklə həyata keçirilə bilər.

İlk növbədə cavabdehin **iddiaya qarşı etiraz** etmək hüququ var. Bu etirazlar xüsusiyyətlərinə və məzmununa görə maddi-hüquqi və prosessual-hüquqi olaraq təsnif edilir. Cavabdehin bu cür etirazlarını irəli sürmək hüququ və imkanı mülki məhkəmə icraatının çəkişmə xarakterindən irəli gəlir.

Cavabdehin iddiaya qarşı ***maddi-hüquqi etirazları*** iddianı mahiyyəti üzrə təkzib etmək üçün maddi hüquq normalarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Beləliklə, cavabdeh iddiaçının iddiasının əsaslandığı heç bir qanunun və ya digər normativ hüquqi aktın olmadığını, bu qanunun və ya normativ aktın bu və ya digər səbəbdən qüvvədən düşdüyünü (məsələn, icra hakimiyyəti orqanının normativ aktının etibarsız sayılması nəticəsində) və ya normativ aktın mövcud olduğunu, lakin bu hüquq münasibətlərinə şamil edilmədiyini və ya yanlış təfsir edildiyini iddia edə və sübut edə bilər.

Beləliklə, iddiaya qarşı maddi-hüquqi etirazın əsas məqsədi və mənası ən müxtəlif səbəblərə görə iddiaçının müdafiəsini tələb etdiyi subyektiv maddi hüququn olmaması barədə dəlillərin gətirilməsidir. İddiaya qarşı uğurlu maddi-hüquqi müdafiənin nəticəsi iddiaçının öz tələblərini təmin etməkdən imtinası olacaq, məhkəmə iddianı tamamilə və ya qismən rədd etmək barədə qərar qəbul edəcəkdir [6, s.241].

İddiaya qarşı ***prosessual-hüquqi etirazlar*** cavabdehin həmin məhkəmə prosesinin hüquqazidd olduğunu sübut etməyə çalışdığı dəlillərdir. Belə ki, cavabdeh iddia edə və sübut edə bilər ki, iş ümumi yurisdiksiya məhkəməsinin və ya kommersiya məhkəməsinin aidiyyətinə daxil deyil və ya aidiyyəti olmayan halda baxılmasına mane olan və ya bu işə məhkəmədə baxılmasının mümkünsüzlüyünü göstərən digər hallar mövcuddur. Uğurlu prosessual-hüquqi müdafiənin nəticəsi iş üzrə icraata xitam verilməsi və ya ərizənin baxılmadan buraxılması haqqında məhkəmə qərardadının çıxarılması olacaqdır.

Qarşılıqlı iddia əsas prosesdə iddiaçının ərizəsi ilə birlikdə baxılması üçün cavabdehin iddiaçıya qarşı qaldırdığı iddiadır. Qarşılıqlı iddianın qəbul edilməsi şərtləri Mülki Prosessual Məcəllədə müəyyən edilmişdir. Hakim qarşılıqlı iddianı aşağıdakı hallarda qəbul edir:

- *qarşılıqlı tələb ilk tələbin qarşılıqlı ödənilməsinə yönəlmişsə.* Məsələn, iddiaçı zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia irəli sürdükdə, cavabdeh isə hər hansı öhdəlik üzrə iddiaçıdan borc məbləğinin tutulması barədə iddia qaldırdıqda;

- *qarşılıqlı iddianın təmin edilməsi ilk iddianın tam və ya qismən təmin edilməsini aradan qaldırırsa*. Məsələn, məhkəmə nikahın pozulması haqqında icraatda cavabdehin nikahın etibarsız sayılması barədə qarşılıqlı iddiasını da nəzərdən keçirə bilər;

- *qarşılıqlı və ilk iddia arasında qarşılıqlı əlaqə vardırsa və onlara birlikdə baxılması mübahisələrə daha tez və düzgün baxmaqla nəticələnərsə.*

İlkin və əks iddiaların bir prosesdə birgə baxılması bir sıra üstünlüklərə malikdir. Birincisi, bu müəyyən bir işdə prosessual vasitələrə qənaət etməyə kömək edir. İkincisi, belə bir baxış həm iddiaçının, həm də cavabdehin hüquqlarının qorunmasına, mübahisələrinin düzgün həll olunmasına zəmanət verir və konkret iş üzrə ziddiyyətli qərarlar qəbul etmək ehtimalını istisna edir [4, s.339].

Beləliklə, Mülki Prosessual Məcəllənin 4.1-ci maddəsinə əsasən, bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədi ilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Buna görə iddia vermək hüququ ümumi icazə kimi müəyyən edilə bilər, çünki bu Mülki Prosessual Məcəllənin 48-ci maddəsinə uyğun olaraq prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olan hər hansı bir şəxsə verilir. Bu hüquq konstitusion-hüquqi xarakter daşıyır və prosessual məcəllə bu hüququn həyata keçirilməsinin şərtlərini və qaydasını müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi

3. Гражданский процесс (гражданское процессуальное право) России: учебник / отв. ред. А.А. Мохов. - М.: «ЮРИДИЧЕСКАЯ ФИРМА КОНТРАКТ», 2017. - 384 с.

4. Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М.К. Треушникова. - М.: Статут, 2014. - 960 с.

5. Гражданский процесс: учебник для бакалавров / отв. ред. В. В. Блажеев, Е. Е. Уксусова. Москва: Проспект, 2015. - 736 с.

6. Гражданское процессуальное право: учебник : в 2 томах / под ред. П. В. Крашенинникова. – Москва: Статут, 2020. Том 1: Общая часть. − 489 с.

7. Гражданское процессуальное право России: Учебник для вузов / Под ред. проф. П.В. Алексия, проф. Н.Д. Амаглобели. М.: ЮНИТИ, 2005. - 432 с.

SUMMARY

In accordance with Article 4 of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, all individuals and legal entities have the right to use judicial protection in the manner prescribed by law in order to protect and ensure their legally protected rights and freedoms, as well as interests. The denial of the right to apply to the court is invalid. Thus, a lawsuit is one of the main means of initiating civil proceedings in a particular case, that is, it is the lawsuit that launches the mechanism of judicial protection and administration of justice.

Key words: *Civil procedural law, lawsuit proceedings, claim, statement, statement of claim, subject of the claim, grounds for claim, litigation, counterclaim, objections*

РЕЗЮМЕ

В соответствии со статьей 4 Гражданского процессуального кодекса Азербайджанской Республики все физические и юридические лица имеют право пользоваться судебной защитой в установленном законом порядке с целью защиты и обеспечения своих охраняемых законом прав и свобод, а также интересов. Отказ в праве обратиться в суд недействителен. Таким образом, иск является одним из основных средств возбуждения гражданского производства по конкретному делу, то есть именно исковое производство запускает механизм судебной защиты и отправления правосудия.

Ключевые слова: *Гражданское процессуальное право, исковое производство, иск, заявление, исковое заявление, предмет иска, основание иска, судебное разбирательство, встречный иск, возражения*

AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL TRADE RELATIONSHIP SYSTEM (ANTIQUE PERIOD)

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ (ANTİK DÖVR)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nizami Zeynalov
Mingəçevir Dövlət Universiteti

ABSTRACT

The presented article is dedicated to one of the actual problems of the historiography of the homeland - the role of the historical lands of Azerbaijan in international trade relations based on the information of the ancient Greek geographer Strabon and other ancient authors. Throughout the centuries, trade relations played a major role in the process of economic and cultural integration of Eastern and Western nations. In this regard, the ancient territories of Azerbaijan also contributed to the process of integration of the East and the West. Despite the limited amount of information from written sources and archaeological materials, these materials show that the historical territories of Azerbaijan have been dated to BC. It gives an opportunity to think about its important role in international trade relations from the junction of the IV-III centuries to the first centuries of our era. There are good reasons to believe that the northern territories of Azerbaijan, the ancient state of Albania, mainly played an important role in transit trade around the Caspian Sea.

In fact, ancient Albania's favorable geostrategic position and location on transit trade routes was one of the factors that determined it to be an important actor in the system of international trade relations. Based on the information of the written sources, it can be considered that there were several important trade routes connecting Caucasian Albania with the neighboring regions and the international world, passing directly through the territory of Albania. It can be considered that one of these roads came from the south, from the central provinces of Iran, and passed through the Darband Pass along the western shores of the Caspian Sea, and was directed towards the north. It is aimed at the coast of the Black Sea. These routes were undoubtedly different branches of the Great Silk Road from Ancient China.

Despite the fact that the question of trade routes passing through the territories of Azerbaijan in ancient times has been widely studied both in the historiography of the homeland and in the historiography of the world, no unanimous conclusion has been reached regarding the activity of these trade routes. The purpose of the study is to shed light on the issues that are almost not touched upon in the researches, which are mostly passed over in silence or are little touched upon. The method of comparative analysis of the data of ancient sources was used in the research work. At the same time, as appropriate, the opinions of the researchers investigating the problem were also criticized. During the research, the following conclusions were reached:

1) The territories of Azerbaijan formed an important link in the system of international trade relations between the East and the West in ancient times, the last BC and the first

centuries AD. 2) The Caspian Sea and Kura River played an important role as the main water artery in these trade relations. 3) A careful examination of the information of the written sources proves that the Caspian-Black Sea water trade route through ancient Caucasian Albania and Iberia was not only in working condition, but also of great importance. 4) Allusions in the sources reveal that the Roman ruling circles had a special interest in this water trade route and their attempts to control this route. 5) It is fully proved by the data of the sources that the dry trade route along the western shores of the Caspian Sea through the Derbend Pass to the north formed one of the main links that connected Front Asia to Sarmatia and the Great Desert zone through the territories of Azerbaijan.

Key words: Historical Azerbaijan, Caspian Sea, Kura River, Caucasian Albania, Atropat Media, Black Sea, Great Silk Road, Iberia, Fasis River

GİRİŞ

Antik dövrdə regional və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin öyrənilməsi və ölkəmizin bu əlaqələrdə rolu məsələsi Azərbaycan tarixinin də aktual problemlərindən biridir. Əsrlər boyu Şərq və Qərb xalqlarının iqtisadi və mədəni inteqrasiyası prosesində ticarət əlaqələrinin böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan qədim Azərbaycan əraziləri də Şərqlə Qərbin inteqrasiyası prosesinə öz töhfəsini vermişdir. Yazılı qaynaqların məlumatlarının və arxeoloji materialların məhdud olmasına baxmayaraq, bu materiallar Azərbaycanın tarixi ərazilərinin hələ e.ə. IV-III əsrlərin qovşağından başlayaraq eramızın ilk əsrlərinə doğru beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rol alması haqqında əsaslı fikir yürütmək imkanı verir. Hesab etməyə tam əsaslar vardır ki, Azərbaycanın şimal əraziləri, antik Albaniya dövləti əsasən Xəzərətrafı tranzit ticarətində mühüm rol oynamışdır.

Əslində, antik Albaniyanın əlverişli geostrateji mövqeyə malik olması və tranzit ticarət yollarının üzərində yerləşməsi onun beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemində mühüm aktor olmasını şərtləndirən amillərdən biri idi. Yazılı qaynaqların məlumatları əsasında hesab etmək olar ki, Albaniyanı qonşu regionlarla və beynəlxalq aləmlə birləşdirən, bilavasitə Albaniyanın ərazisindən keçən bir neçə mühüm ticarət yolları mövcud olmuşdur. Hesab etmək olar ki, bu yollardan biri cənubdan, İranın mərkəzi əyalətlərindən gələrək Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçməklə üzü şimala döğru istiqamətlənmiş, digəri Orta Asiya ərazisindən gələrək Xəzər dənizi vasitəsilə Kür çayının mənsəbinə çıxmış, Kür çayı vasitəsilə İberiyaya, buradan isə Fasis çayı vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə yönəlmişdir (Bax: xəritə-sxem 1). Bu yollar heç şübhəsiz ki, Qədim Çindən gələn Böyük İpək yolunun müxtəlif qolları olmuşdur.

PROBLEMİN ARAŞDIRILMA VƏZİYYƏTİ

Qeyd etmək lazımdır ki, antik dövrdə Azərbaycan ərazilərindən keçən ticarət yolları məsələsi istər vətən tarixşünaslığında, istərsə də dünya tarixşünaslığında kifayət qədər geniş araşdırılmışdır. Xüsusilə, Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı su ticarət yolu məsələsi

tarixşünaslığın geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin bu qədər geniş tədqiq edilməsinə baxmayaraq bu ticarət yollarının fəaliyyəti ilə bağlı yekdil nəticəyə gəlinməmişdir. Bir qrup tədqiqatçılar antik Albaniya ərazisindən keçən tranzit ticarət yollarının, xüsusilə, Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı su ticarət yolunun varlığını ümumyyətlə şübhə altına almış və ya müəyyən qeyd-şərtlərlə qəbul etmişlər (Tarn, 1901; Тревер, 1959; Бартольд, 2002; Braund, 1994; Ефремов, 2012). Digər qrup tədqiqatçılar isə bu yolların mövcudluğunu və antik dövrdə bu yollarla qızğın ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsi qənaətində olmuşlar (Пьянков, 1997; Пьянков, 2013; Вайнберг, 1999; Расулова, 2008; Наджафова, 2009; Маджидов, 2021). Əlbəttə, kifayət qədər araşdırılan tezislər üzərində dayanmadan araşdırmalarda demək olar ki, toxunulmayan, üzərindən daha çox sükutla keçilən iki məqama diqqət yetirmək istərdik. Bunlardan birincisi Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı Kür çayı vasitəsilə su ticarət yolunun Orta Asiyadan keçən hissəsinin Oks çayı boyunca həm də quru yolla davam etdirilməsi ehtimalı, ikincisi Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçməklə üzü şimala döğru istiqamətlənmiş tranzit ticarətdə Albaniyanın adının mənbələrdə xatırlanmaması məsələsidir. Birinci məsələ ilə bağlı tarixşünaslıqda ümumiyyətlə heç bir fikri irəli sürülməmiş və bu ehtimal tamamilə istisna edilmişdir. İkinci məsələ - Dərbənd keçidi vasitəsilə aparılan ticarətdə Albaniyanın adının xatırlanmaması məsələsi ilə bağlı problemi araşdıran tədqiqatçılar, xüsusilə vətən tədqiqatçıları bunun üzərindən sükutla keçmişlər. Halbuki məhz bu məsələ, yəni Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçməklə üzü şimala döğru istiqamətlənmiş tranzit ticarət yolunun işlək olmamasını sübuta yetirmək üçün opponentlərin, xüsusilə də erməni tədqiqatçılarının əlində əsas arqumentlərdən biri olmuşdur. Erməni tədqiqatçıları bu faktoru xüsusilə qabartmaqla Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidindən keçən ticarət yolunu və bu ticarət əlaqələrində Albaniyanın rolunu tamamilə heçə endirməyə çalışmışlar (Манандян, 1954: s.54-57). Buna gərə də biz hazırkı tədqiqatda tarixşünaslıqda toxunulmayan bu məqamların araşdırılmasına diqqət yetirəcəyik. Hesab edirik ki, bu, hazırkı tədqiqatın aktuallığını müəyyən edən əsas cəhətdir.

PROBLEMİN MƏNBƏŞÜNASLIQ BAZASI.

Problemin araşdırılması üçün bir sıra antik qaynaqların materiallarından, ilk növbədə, Strabonun məlumatlarından istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı məsələnin araşdırılması üçün ən dolğun və nisbətən geniş məlumatlar Strabonun "Coğrafiya" əsərində öz əksini tapmışdır. Antik müəllif Strabonun və onun "Coğrafiya" əsərinin elmi-tənqidi baxımdan öyrənilməsi işi XIX əsrdən başlanmışdır. Məlumdur ki, Amasiyalı Strabon e.ə. 64/63 və eramızın 23/24-cü illəri aralığında yaşamış, onun tərəfindən iki məşhur əsər – "Tarixi qeydlər" və "Coğrafiya" əsərləri qələmə alınmışdır. Lakin bizə məlum olmayan səbəblərdən müəllifin "Tarixi qeydlər" əsəri itirilmiş, 17 kitabdan ibarət olan "Coğrafiya" əsəri isə dövrümüzədək gəlib çata bilmişdir. Bu sonuncu əsərini Strabon "Tarixi qeydlər" əsərindən sonra yazmış, təqribən e.ə. 7-ci ildə başa çatdırmışdır (Страбон, 1964: s.778). Hətta bəzi mütəxəssislərin fikrincə "Coğrafiya" əsərindəki bəzi bütöv mətnlər "Tarixi qeydlər" əsərinin qısaldılmış parçalarından ibarətdir. Əsərin XI kitabı bilavasitə Qafqaz, Xəzərətrafı ərazilər, o cümlədən tarixi Azərbaycanın əraziləri olan antik Albaniya və Atropatena haqqında son dərəcə qiymətli məlumatlarla zəngindir.

Strabonun “Coğrafiya” əsəri hələ antik dövrdə müəlliflər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və ona mötəbər qaynaq kimi istinad edilmişdir. Heç şübhəsiz, Strabonun özünün də bu əsərini yazmaq üçün istifadə etdiyi mötəbər mənbələri olub və müəllifin istifadə etdiyi belə mənbələr onlarladır. Lakin hazırkı tədqiqat işində bizi maraqlandıran XI kitabın mənbələridir. Mütəxəssislərin ümumi rəyinə görə “Coğrafiya” əsərinin XI kitabının mənbələrini Mitilenli Teofan, Amasiyalı Hipsikrat, Skepsisli Metrodor və Kvint Dellinin bizim dövrümüzədək gəlib çatmayan əsərlərindən istifadə etmişdir (Страбон, 1964: s.787).

Strabonun “Coğrafiya” əsəri ilə yanaşı, hazırkı tədqiqatda Böyük Plini, Klavdi Ptolemey, Flavi Arrian, Qay Yuli Solin, Klavdi Elian və b. antik müəlliflərə də yeri gəldikcə istinad edilmişdir.

XƏZƏR DƏNİZİNİN QƏRB SAHİLİ BOYUNCA UZANAN TİCARƏT YOLU

Antik Albaniyanı qonşu regionlarla birləşdirən və Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca keçən ticarət yolu barədə antik coğrafiyaşünas Strabonun məlumatı əsasında fikir irəli sürmək mümkündür. Strabon, Albaniyadan şimalda, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində yaşayan, sarmat tayfa birliyinə aid olan aors tayfalarının təsvirini verərkən yazır: “...*onlar* (aorslar – Zeynalov N.D.) *Kaspi* (Xəzər dənizi – Zeynalov N.D.) *sahillərinin böyük bir hissəsinə sahibdirlər. Buna görə də onlar dəvə karvanı ilə Babil və Hind mallarını ermənilərdən və midiyalılardan alırlar, həddən ziyadə var-dövlətləri sayəsində qızıl bər-bəzək gəzdirirlər*” (Strabo, 1961: XI,5,8). Strabonun bu məlumatından aydın görünür ki, Albaniyadan şimalda, Kaspi keçidi (Dərbənd keçidi) yaxınlığında yaşayan aors tayfaları Şərq ölkələri olan Armeniya və Midiya ilə karvan ticarətinə malik olmuşlar və bu ticarətdən böyük mənfəət əldə etmişlər. Lakin görünür ki, bu ticarət əlaqələri bilavasitə deyil, tranzit ticarətdə fəal aktor kimi çıxış edən Albaniya vasitəsilə saxlanmışdır. Lakin maraqlıdır ki, qədim coğrafiyaşünas özünün bu məlumatında Albaniyanın adını ümumiyyətlə xatırlatmamışdır. Halbuki Strabona Albaniya çox yaxşı məlum idi və qədim müəllif özünün “Coğrafiya” əsərinin 17-ci kitabının 4-cü fəslini bilavasitə Albaniyaya həsr etmişdir. Məlumdur ki, nə Armeniya, nə də Midiya aors tayfalarının geniş yayıldığı Sarmatiya ərazisi ilə bilavasitə sərhədə malik olmamışlar. Albaniya isə, Klavdi Ptolemeyə görə, bilavasitə Sarmatiya ilə həmsərhəd idi (Ptol, 1991: V,8,7). Tarixi Armeniya Albaniyadan cənub-qərbdə, Mesopotamiyanın şimalında, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarında yerləşirdi (Дьяконов, 1968: 227). Midiyaya gəlincə isə Strabonun elə özünün məlumatına görə bu ölkənin bir hissəsi olan “Atropat Midiyası”nın sərhədləri e.ə. II-I əsrlərin qovşağınadək Kaspiana vilayətini də əhatə etməklə Kür çayının aşağı axarlarına kimi uzanmışdır (Strabo, XI,14,5). Kür çayından şimaldakı Xəzərsahili vilayətlər isə bilavasitə Albaniyaya məxsus olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Böyük Plini də Xəzər dənizinin məhz bu hissəsini Alban dənizi adlandırmışdır (Plin, 1961: VI,38). Deməli, aydın olur ki, istər Midiya, istərsə də Armeniya tacirlərinin Sarmatiya və Böyük Çöl zonası ilə ticarət əlaqələri məhz Albaniya vasitəsilə aparılmışdır. Bəs bu ticarət əlaqələrində Albaniyanın adının xatırlanmamasının səbəbi nədir? Hesab etmək olar ki, əsərinin 4-cü fəslində Albaniyadan danışan müəllif, 5-ci fəsildə Qafaqaz sıra dağları vasitəsilə Albaniyanın şimal qonşularının vəziyyətindən və onların apardıqları ticarət əlaqələrindən danışarkən Albaniyanın adını təkrar xatırlatmaq istəməmişdir. Çünki aydın məsələ idi ki, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində böyük bir

əraziyə sahib olan aorslarla aparılan bu ticarət əlaqələri Albaniyanın ərazisi nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməzdi.

Strabonun məlumatında Şərq mallarının bilavasitə "ermənilərdən və midiyalılardan" alınması məsələsinə gəlincə isə erməni tarixçiləri hesab edirlər ki, bu vəziyyət Armeniya və Midiyanın Dərbənddən keçən ticarət yolundan deyil, başqa yoldan, daha dəqiq desək Meotida-Kolxida yolundan istifadə etməklə həyata keçirilirdi (Манандян, 1954: s.59-60). Lakin erməni tarixçilərinin bu fikirləri ilə razılaşmaq qətiyyən mümkün deyil. Əvvəla ona görə ki, Strabon bu ticarət əlaqələrinin Armeniya və Midiya vasitəsilə aparıldığını deyil, armeniyalı və midiyalı tacirlər tərəfindən aparıldığını açıq şəkildə vurğulayır. Yəni qədim coğrafiyaşünası bu ticarətin konkret ölkələr (Armeniya və Midiya) vasitəsilə deyil, tacirlər vasitəsilə aparıldığını yazır. Hesab edirik ki, aorslarla ticarət əlaqələri Albaniyanın ərazisi vasitəsilə həyata keçirilsə də, bu ticarət əlaqələrində Alban tacirləri bilavasitə iştirak etmirdilər. Bu da təbiidir. Görünür şərq ölkələri ilə aparılan ticarətdə üstünlük armeniyalı və midiyalı tacirlərin əllərində cəmləşdiyindən onlar bu malları özləri bilavasitə Albaniyanın ərazisindən keçməklə, dəvə karvanları vasitəsilə Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərinə aparırdılar. Heç şübhəsiz ki, Albaniya onun ərazisindən keçən bu vasitəçilik ticarətində maraqlı olmuş, armeniyalı və midiyalı tacirləri öz ərazisindən əcnəbi ölkələrin tacirləri sifətilə buraxmışdır. Strabonun qeyd etdiyi "Babil malları" məhz Armeniya tacirləri, "Hind malları" isə Midiya tacirləri vasitəsilə şimal ölkələrinə ötürülürmüş. Bu ticarət aorslara böyük gəlir gətirdiyi kimi, görünür həm də Albaniya üçün mənfəətli olmuş və Albaniya bu ticarət əlaqələrinə heç bir maneəçilik törətməmişdir.

Midiyalı tacirlərin aorslarla aparılan bu ticarətdə bilavasitə iştirakını başqa bir amillə də izah etmək mümkündür. Məlumdur ki, e.ə. son əsrlərdə Atropatenanın sərhədləri Kaspiana vilayətini əhatə etməklə Kür çayının mənsəbinə kimi uzanmışdır. Bu barədə Strabon yazır: "*Əvvəllər kiçik bir ölkə olan Armeniyanı Artaksi və Zariadrın müharibələri böyütdü. Onlar öz mülklərini genişləndirərək qonşu xalqlardan, məhz midiyalılardan Kaspiananı, Favnitidanı və Basoropedanı aldılar*" (Strabo, 1961: XI, 14,5). Strabon bu məlumatında "midiyalılar" dedikdə qonşu ərazi kimi Atropatenanı nəzərdə tutmuşdur. Məlumdur ki, Strabonun əsərində Atropatena həm də "Atropat Midiyası" kimi xatırlanmışdır (Strabo, 1961: XI, 13,1). Atropat Midiyasının ərazisinə daxil olan Kaspianada yaşayan kaspilər görünür, bu ticarət əlaqələrində kifayət qədər fəal olmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, kaspilərin bu ticarət əlaqələrində iştirak etmələri fikri tarixşünaslıqda yeni deyildir. Vaxtilə bu fikir Dağıstan alimi M.Hacıyev tərəfindən irəli sürülmüş bir fərziyyədir (Гаджиев, 1997: s.108; Гаджиев, 2008:, s.27). Vətən tarixşünaslığında arxeoloq İ.Babayev də bu fikrə tərəfdar çıxmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ.Babayev mexaniki səhvə yol verərək öz tədqiqatında antik müəllif Klavdi Eliandan gətirilən parçanın istinad yerini və eyni zamanda antik müəllifin adı ilə bağlı tarixşünaslıqda qəbul edilmiş abreviaturanı da düzgün göstərməmişdir (Бабаев 2008, s.23). Biz də bu fərziyyəyə tərəfdar olaraq hesab edirik ki, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca aparılan tranzit ticarət əlaqələri kaspilərin iştirakını nəzərə almadan həyata keçirilə bilməzdi. Kaspilərin ticarət əlaqələrində fəal iştirakı yazılı qaynaqların materialları ilə də təsdiq edilir. Kalvdi Elianın məlumatından görünür ki, kaspilər məhz dəvələr vasitəsilə karvan ticarətində iştirak edir, öz mallarını Ekbatan şəhərinə qədər aparırdılar (Aelian, De anim., 1959: XVII, 32). Güman etmək olar ki, kaspi tacirləri bu ticarət yolu vasitəsilə təkcə cənuba doğru deyil, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca həm də üzü şimala doğru hərəkət edir, aorslarla ticarət əlaəqələrinin fəal iştirakçısı olurdular. İstisna etmirik ki, Strabonun "midiyalı" tacirlər ifadəsi altında kaspilər də nəzərdə tutula bilərdi. Məhz Ekbatanda Hind mallarını alan kaspi tacirləri,

digər midiyalılarla birlikdə bu ticarətdə fəal iştirak edə bilərdilər. Təsadüfi deyil ki, antik ənənədə Xəzər dənizinin istər cənub-qərb, istərsə də şimal-qərb sahillərində bir sıra əlverişli keçidlər məhz kaspilərin adları ilə bağlı olmuşdur (Strabo, 1961: XI,9,1; Arr., 1967: Anab, III,20,30; Ptol., 1991: Plin., 1961: VI,30; Luc., 1962: De bell., VIII, 220; Tac., 1962, Hist., I, VI; Tac. 1882: Ann., VI,33; Jos. Flav., 1965: Ant. Jud., XVIII, 97). Kaspilərin nəinki təkcə antik Qafqaz Albaniyasında, həm də bütün Qafqazda, hətta Ön Asiyada, Yaxın və Oreta Şərqdə kifayət qədər tanınmış tayfa birliyi olmuşdur (Меликов, 1997: s.91-104). Qədim Dünyada həm də əla gəmiqayıranlar kimi tanınan kaspilərin Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolunda müstəsna rola malik olmaları şübhəsizdir.

KÜR ÇAYI BOYUNCA KEÇƏN TİCARƏT YOLU

Antik Qafqaz Albaniyası ərazisindən keçən digər mühüm tranzit ticarət yolu isə Xəzər dənizi və Kür çayı vasitəsilə Qara dənizin şərq sahillərinə çıxan ticarət yolu olmuşdur (Bax: xəritə-sxem 1). Strabonun məlumatına əsasən bu ticarət yolu vasitəsilə Baktriya və Hindistanla əlaqələr saxlanılmışdır. Bu ticarət yolunun işlək olması haqqında Strabon yazır: "*Aristobul qeyd edir ki, Oks...* (Amudərya çayı – Zeynalov N.D.) *Asiyada görünən ən böyük çaylardandır. Onun sözlərinə görə bu çay gəmiçilik əhəmiyyətinə malikdir* (*həm o,* (Aristobul – Zeynalov N.D.) *həm də Eratosfen bu məlumatı Patrokldan götürmüşlər*) *və çoxlu Hind malları onun aşağı axarları vasitəsilə Hirkan* (Xəzər dənizi – Zeynalov N.D.) *dənizinə, buradan isə Albaniyaya, Kür çayı vasitəsilə Evksinə* (Qara dəniz – Zeynalov N.D.) *aparılır"* (Strabo, 1961: XI,7,3). "Coğrafiya" əsərinin digər yerində isə Strabon yazır ki, "*...Baktriana və Soqdiananı bir-birindən ayıran Oks çayı, deyirlər ki, özünün gəmiçilik əhəmiyyəti ilə fərqlənir, dağların o tərəfindən gətirilən* (müasir Əfqanıstan və Hindistanı ayıran dağların şərq tərəfi nəzərdə tutulur – Zeynalov N.D.) *Hind malları onun aşağı axarları vasitəsilə Hirkan dənizinə gətirilir, buradan isə qonşu ölkələrin çayları vasitəsilə Ponta qədər aparılır*" (Strabo, 1961: II,1,15). Göründüyü kimi Strabonun hər iki məlumatı bir-birini tamamlayır. "Qonşu ölkələrin çayları" dedikdə, heç şübhəsiz ki, Strabon məhz Albaniyanı və İberiyanı, bu ölkələrin ərazisindən axan Kür və Rioni çaylarını nəzərdə tutmuşdur. Antik coğrafiyada müasir Qara dəniz Evksin Pontu və ya sadəcə Pont dənizi adlandırılırdı. Deməli, Şərq mallarının qərb istiqamətində daşınması təkcə quru yolları vasitəsilə deyil, həm də dəniz və çay yolları vasitəsilə də həyata keçirilmişdir, gəmiçilik əhəmiyyətinə malik olan Kür çayı bu tranzit ticarətdə mühüm rol oynamışdır. Kür çayı vasitəsilə bu mallar İberiyaya (müasir Gürcüstan – Zeynalov N.D.), burada isə Böyük Plininin qeyd etdiyi kimi, "*5 gündən çox olmayan quru yolu vasitəsilə Pont dənizinə tökülüən Fasis* (müasir Rioni çayı – Zeynalov N.D.) *çayına aparılırdı*" (Pliny, 1961: VI,19,52). Beləliklə, digər antik müəllif Böyük Plini də Strabonun məlumatlarını təsdiq edir. Böyük Plininin başqa bir məlumatından o da aydın olur ki, romalılar hələ e.ə. II əsrin sonlarında Hindistandan Baktriyaya qədər yolun 7 günlük məsafədə olmasını da araşdırmışlar (Pliny, 1961: VI,19,52). Həm də bu məlumatında Böyük Plini bilavasitə e.ə. II-I əsrin müəllifi Mark Varrona istinad etmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, Xəzər dənizi, Kür çayı, Rioni çayı və Qara dəniz vasitəsilə aparılan ticarət Xəzərin cənub sahilləri boyunca quru yolları vasitəsilə aparılan ticarətdən daha əlverişli olmuşdur. Bu, əlbəttə quru yolları ilə müqayisədə dəniz və çay yollarından istifadə etməklə ticarət əlaqələrinin daha sürətli və qısa müddətdə həyata keçirilməsi demək idi. Çünki Kür çayı vasitəsilə həyata keçirilən su ticarət yolu uzunluğuna görə Xəzər dənizinin cənubundan ötüb keçməklə gedən quru ticarət yolundan daha qısa və təhlükəsiz idi. Yazılı qaynaqların

məlumatları əsasında hesab etmək olar ki, Böyük ipək yolu vasitəsilə daşınan şərq malları antik ənənədə Oks adlandırılan Amu-Dərya çayı vasitəsilə onun aşağı axarlarına gətirilir, buradan təxminən 850-900 km məsafədə Xəzər dənizinin sahillərinə daşınır və Xəzər dənizi vasitəsilə Kür çayının mənsəbinə çatdırılırdı. Heç şübhəsiz gəmiçilik üçün yararalı olan Oks çayı vasitəsilə 850-900 km məsafəni quru yola nisbətən daha sürətlə qət etmək mümkün olurdu. Hərçənd, yuxarıda göstərdiyimiz kimi bir çox tədqiqatçılar Oks çayı vasitəsilə hərəkətin mümkün ola bilməyəcəyini, ümumiyyətlə çayın Xəzər dənizinə tökülməsi ehtimalını qəbul etmirlər. Lakin ötən əsrin 70-80-cı illərində aparılan tədqiqatlar Oks çayının e.ə. VIII-VII əsrlərdən eramızın IV əsrinədək Xəzər dənizi istiqamətində bolsulu şəkildə axdığını və gəmiçilik üçün əlverişli olduğunu inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirdi (Тезджан, 2012: s.148). Hesab edirik ki, Hindistan və Çindən gətirilən mallar təkcə Oks çayı vasitəsilə deyil, həm də çay boyunca quru yol vasitəsilə Xəzər dənizinin əlverişli sahillərinə çatdırıla bilərdi. Güman etmək olar ki, xüsusilə Oks çayının bolsulu olmadığı və gəmiçilik üçün az yararlı olduğu bəzi vaxtlarda bu quru ticarət yolu daha mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hər halda bu yol vasitəsilə daşınan mallar yenə də Qara dəniz sahillərinə Xəzər dənizinin cənubundan ötüb keçən Hirkaniya-Midiya-Atropatena-Armeniya marşurutu üzrə quru yollara nisbətən daha tez çatdırıla bilərdi. Məlumdur ki, müasir xəritədə Amu-Dərya çayı məhz Aral gölünə töküldüyü mənsəbinə yaxın ərazidə 60^0 və 52^0 uzunluq dairəsi ilə 50^0 və 40^0 en dairələri arasındakı meridianlarda Xəzər dənizinə daha çox yaxınlaşır (18) . Bu isə o deməkdir ki, Amu-Dərya çayının mənsəbinə gətirilən mallar hətta quru yolları vasitəsilə belə, Xəzər dənizi sahillərinə, buradan isə dənizi üzüb keçməklə Qara dəniz sahillərinə alternativ yollardan daha tez çatdırıla bilərdi. Oks çayı boyunca quru yolun olması ehtimalını mənbə materialları da təsdiq edir. Belə ki, bununla bağlı Çin mənbələri bizim köməyimizə çatır. Mötəbər qaynaqlardan biri hesab edilən Sıma Tsyanın Şi Tsizi (Tarixi qeydlər) əsərinin 123-cü fəslində Ansi (Parfiya) ölkəsinin təsviri verilərkən Quy-Şuy (Amu-Dərya) çayı sahillərində yaşayan tacirlərin su və quru yolları vasitəsilə qonşu ölkələrlə bəzən hətta min li məsafədə ticarət aparmalar haqqında qiymətli məlumatlar vardır (Бичурин, 1950: s.151). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu məlumata istinad edən Dağıstan tədqiqatçısı M.Hacıyev mexaniki səhvə yol verərək Şi Tsizinin 127-ci fəslinə istinad etmişdir (Гаджиев, 1997: s.103). A.Vyatkinin redaktorluğu altında edilən tərcümədə isə Quy-Şuy çayı sahilində yaşayan tacirlərin *arabalar* və *qayıqlardan* (fərqləndirmə - N.Zeynalov) istifadə edərək öz mallarını bəzən min li məsafəyə qədər apardıqları aydın şəkildə qeyd edilmişdir (Сыма, 2010: s.202). Qədim Çin ölçü vahidi olan 1 li təxminən 360 addım və ya 450 metrdən çox məsafə demək idi (Страны, 1982: s.223). Məlumdur ki, Tarixi Qeydlər əsəri Sıma Tsyan tərəfindən e.ə. II-I əsrlərdə qələmə alınmışdır bu da həmin ticarətin ən qızğın dövrünə təsadüf edir və antik müəlliflərin məlumatları ilə bir-birini tamamlayır. Buradan isə aydın olur ki, Amu-Dərya boyunca Şərq malları ilə ticarət edən tacirlər çox uzun məsafələrədək gedib çıxırdılar. Xəzər dənizini üzüb digər sahilinə keçməyə gəlincə isə Herodotun məlumatından görünür ki, bu, ən çoxu 8 gün vaxt ala bilərdi (Herod, 1975: I, 203).

Maraqlıdır ki, Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolu əsasən Roma imperiyasının maraq dairəsində idi. Hesab etmək olar ki, bu marağın həm də siyasi motivləri olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Xəzər dənizinin cənub sahillərindən keçən ticarət yolları Parfiya imperiyasının bilavasitə nəzarəti altında idi və e.ə. II əsrdə Roma ilə Parfiya hegemonluq uğrunda mübarizə aparırdılar, onda, Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolunun Roma üçün hansı əhəmiyyətə malik olduğu aydın olar. Oks çayı vasitəsilə Baktriya və Hindistanla aparılan ticarət yolu isə Parfiyanın nəzarətindən kənarda idi. Strabon yazır ki, "...*Oks çayı parfiyalıların ölkəsinin*

yaxınlığından axır" (Strabo, 1961: XI,7,3). Deməli, Oks çayı Parfiyanın sərhədinə daxil deyildi. Həm də Strabon özünün bu məlumatında e.ə. II əsrdə yaşamış və "Parfiya tarixi" əsərinin müəllifi olan Artemitli Apollodora istinad edir, bu isə onun məlumatının mötəbər olduğunu göstərir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Strabonun, habelə bir sıra antik müəlliflərin məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan əraziləri antik dövrdə, eradan əvvəl son və eramızın ilk əsrlərində Şərqlə Qərb arasındakı beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir həlqəni təşkil etmişdir. Bu ticarət əlaqələrində əsas su arteriyası kimi Xəzər dənizi və Kür çayı mühüm rol oynamışdır. Yazılı qaynaqların məlumatlarının diqqətlə araşdırılması antik Qafqaz Albaniyası və İberiya vasitəsilə Xəzər-Qara dəniz su ticarət yolunun nəinki işlək vəziyyətdə olduğunu, həm də böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut edir. Mənbələrdəki eyhamlar hətta Roma hakim dairələrinin bu su ticarət yolunda xüsusi marağının olduğunu və bu yolu nəzarətə almaq cəhdlərini biruzə verir. Qaynaqların məlumatları ilə tam sübuta yetirilir ki, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Dərbənd keçidi vasitəsilə şimala doğru uzanan quru ticarət yolu isə Ön Asiyanı həm də Azərbaycan əraziləri vasitəsilə Sarmatiya və Böyük Çöl zonasına bağlayan əsas həlqələrdən biri təşkil etmişdir. Bəzi erməni tədqiqatçılarının fikirlərinə rəğmən hər iki ticarət yollarının işlək vəziyyətdə olması və böyük maraq doğurması müasir dövrdə olduğu kimi, antik dövrdə də Azərbaycanın tarixi torpaqlarının beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rolundan xəbər verir.

Ədəbiyyat:

1. Бабаев И. (2009) Археологические следы Великого Шелкового пути на территории Азербайджана / Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути: Материалы международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMİ-ASİA, с. 21-24

2. Бартольд В.В. (2002) Работы по исторической географии. М.: Восточная литература, 711 с.

3. Вайнберг Б.И. (1999) Этногеография Турана в древности VII в. до. н.э. – VIII в. н.э. М.: Восточная литература, 359 с.

4. Гаджиев М.С. (1997) Между Еврепой и Азией: Из истории торговых связей Дагестана в албано-сарматский период. Махачкала: Института истории, археологии и этнографии ДНЦРАН, 1997, 154 с.

5. Гаджиев М.С. (2009) Страбон о караванной торговле аорсов / Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути: Материалы международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMİ-ASİA, с. 25-30

6. Дьяконов И.М. (1968) Предыстория армянского народа: История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, лувийцы, протоармяне. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 264 с.

7. Ефремов Н.В. (2012) К вопросу о торговых путях в восточным причерноморье в эллинистический период, или об историческом мифе // Проблемы истории, филологии, культуры, № 3(37), с. 3-27

8. Маджидов О.Ш. (2021) Куда впадала река Амударя: палеогеографические исследование // Центральноазиатский журнал географических исследований, №3-4, с. 45-54

9. Манандян Я.А. (1954) О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н.э. – XV в. н.э.). Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 347 с.

10. Меликов Р.С. (2003) Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычество (VI-IV вв.). Баку: Нурлан, 198 с.

11. Наджафова И. (2009) О роли Каспия в международной торговле (по Страбону) / Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути: Материалы международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMİ-ASİA, с. 78-83

12. Пьянков И.В. (1997) Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ. М.: Восточная литература, 343 с.

13. Пьянков И.В. (2013) Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ. М.: Восточная литература, 343 с

14. Расулова М.П. (2008) Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. – III век н.э. Баку: Мутарджим, 228 с.

15. Страбон (1964) Страбон и его “География” в кн. География в 17 книгах / пер., стат., и коммент. Г.А.Стратановского. М.: Наука, с. 775-790

16. Страны (1982) Страны и народы Востока: Дальний Восток. Выпуск XIII / под общей ред. Д.А.Ольдерогге. М.: Наука, 243 с.

17. Тезджан М. (2012) Торговля с Востоком в эллинистический и римский периоды и борьба за восточно-западную торговлю на Кавказе // Кавказ и глобализация, том. 6, выпуск 4, с. 142-158

18. Физическая карта Евразии / *Elektron resurs* / http://bigkarta.ru/evrazia/evrazia-fiz.jpg

19. Braund D. (1994) Georgia in antiquity: a history of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 bc – ad 562. Oxford: Clarendon press, 359

20. Tarn W.W. (1901) Patrocles and the Oxo-Caspian trade route // The Journal of Hellenic Studies, volume XXI, pp. 10-29

Mənbələr:

21. Бичурин Н.Я. (1950) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех томах. Том 2. М.-Л.: АН СССР, 333 с.

22. Сыма Цянь (2010) Исторические записки: Ши Цзи: В 9-ти томах: Том IX / пер. с китайского, коммент. под ред. А.Р.Вяткина (Памятники письменности Востока: осн. в 1965 г.; XXXII, 9) М.: Восточная литература, 623 с.

23. Ael. (1959) Aelian Claudius. On the characteristics of animals: In three volumes. Vol III, books XII-XVII / with an Eng. translation by A.F.Scholfield. Cambridge: Harvard University Press, MCMLIX, 445 p.

24. Arr. (1967) Arrian. Anabasis Alexandri: In two volumes. Vol I, books I-IV / with an Eng. translation by B.D.Robson. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXVII, 449 p.

25. Herod. (1975) Herodotus. History: In four volumes. Vol. I, books I-II / with an Eng. translation by A.D.Godley. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXXV, 504 p.

26. Jos. Flav. (1965) Josephus. Jewish Antiquities: In nine volumes. Vol. IX, books XVIII-XIX / with an Eng. translation by L.H.Feldman. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXV, 504 p

27. Luc. (1962) Lucan. The civil war (Pharsalia). Books I-X / with an Eng. translation by J.D.Duff. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXII, 638 p.

28. Plin. (1961) Pliny the Elder. Natural history: In ten volumes. Vol. II, libri III-VII / With an En. translation by H.Rackham. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXI, 664 p.

29. Ptol. (1991) Ptolemy Claudius. The Geography / Translated and edited by E.L.Stevenson. New-York: Dover publication, 167 p.

30. Strabo (1961) The Geography of Strabo: In eight volumes. Vol V, books X-XII / with an Eng. translation by H.L.Jones. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXI, 542 p.

31. Tac. (1882) The Annals of Tacitus / Edited with notes by G.H.Holbooke. London: Macmillan and CO. MDCCCLXXXII, 530 p.

32. Tac. (1962) Tacitus. The Histories: In four volumes. Vol. I, books I-III / with an Eng. translation by C.H.Moore. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXII, 479 p.

Xəritə-Sxem 1
52
56
60
SKİFİYA
SARMATİYA
Tanais
Meotida
PONT DƏNİZİ
SİRAKLAR
AORSLAR
KASPİ (HİRKAN) DƏNİZİ
Aparn-daylar
Meotida (Aral)
Sak-massagetlər
Oks
(Sarıqamış)
(Uzboy)
İBERİYA
Albaniya
Kabalaka
Tigranokert
Armeniya
Atropatena
Qazaka
Babilistan
Ekbatan
MADA
Kaspi keçidi
Raqa
HİRKANİYA
PARFİYA
Şərti işarələr
Ticarət yolları

QIYMƏTLƏNDIRMƏ STANDARTLARI VƏ VASITƏLƏRI

EVALUATION STANDARDS AND TOOLS

R.ü.f.d dos Cəmilə Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ismayilova Ayten Vasif gizi
Azerbaijan State Pedagogical Universty AZERBAIJAN

Xülasə: Hazırladığımız məqalədə fənn kurikulumunun məzmun hissəsinə daxil olan bilik və onun dörd növü haqqında qeyd etmişik. Onların şagird öyrənmə mərhələsindəki rolu, formalaşdırılması haqqında söhbət açmışıq.Eyni zamanda bilik növlərinin tərifləri,onların sualları, açar sözləri də məqaləmizdə yer almışdır. Bəs bilik dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Bilik sadəcə verilən mövzunu nəzəri olaraq bilmək deyil, həmçinin onu praktikada da tətbiq etməkdən və onda dəyişikliklər etmək lazım gəldikdə strateji qurmaqla öyrənməkdən ibarət olmalıdır. Eyni zamanda təhsil alan biliyini əsaslandırmalı və düzgünlüyü üçün doğru mənbələrlə işləməyi bacarmalıdır.

Açar sözlər: faktoloji, konseptual, deklorativ, metakoqnitiv kateqoriya, terminoloji, spesifik, bilik, strategiya, proses, idrak, bilik, nəzəriyyə, metod, metodologiya, kateqoriya

summary

In our article, we have discussed the content component of the curriculum and its four types of knowledge. We have talked about their role in student learning stages and their formulation. Furthermore, the definitions of knowledge, their questions, and key terms are included in our article. But what do we mean by knowledge? Knowledge should not only be about theoretical understanding of a given subject, but also about its practical application, strategic planning, and the ability to make changes when necessary. Additionally, acquiring knowledge in education should be based on reliable sources and the ability to work with them effectively.

Keywords: factual, conceptual, declarative, metacognitive, category, terminological, specific, knowledge, strategy, process, comprehension, theory, method, methodology, category.

Резюме

В нашей статье мы обсудили содержание компонента учебного плана и его четыре типа знаний. Мы говорили о их роли на различных стадиях учебного процесса и

о методах их формирования. Кроме того, в статье были представлены определения типов знаний, их вопросы и ключевые термины. Но что мы подразумеваем под понятием "знание"? Знание должно быть не только теоретическим пониманием определенной темы, но и практическим применением, а также умением стратегически планировать и вносить изменения при необходимости. Кроме того, в процессе образования необходимо основываться на достоверных источниках и уметь эффективно с ними работать.

Ключевыеслова: фактический, концептуальный, декларативный, метакогнитивный, категория, терминологический, специфический, знание, стратегия, процесс, понимание, теория, метод, методология, категория.

Bilik və onun növləri

Bilik nədir və hansı şərtləri ödənməlidir ? Bilik öyrənmə, araşdırma və müşahidə nəticəsində əldə edilən, etibarlılığı və düzgünlüyü güman edilməsi mümkün olan həqiqətlərə və prinsiplərə verilən ümumi ad kimi tərif edilir. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, biliyin tərifi ilə bağlı fikirlər istifadə sahəsinə və perspektivlərinə görə dəyişə bilər. Şagirdlərə bilik vermək və onlarda bacarıq formalaşdırmaq təhsilin əsas məqsədlərindən, müəllimlərin isə əsas vəzifələrindən biridir. Bu mülahizə bilik və bacarıqlarlabağlı daha ətraflı düşünməyə yol açır və müəyyən suallara gətirib çıxarır.

Bilik deyəndə nə nəzərdə tutulur? Şagirdin sualı düzgün cavablandırması həmişəmi mövzunu bildiyindən xəbər verir? Bəs şagirdin bilib-bilmədiyini necə ayırd etmək olar?

Hansı fənnin tədris olunmasından asılı olmayaraq, təhsilin başlıca məqsədlərindən biri düzgün olduğu təsdiqlənmiş biliyin (nəzəri və praktik) öyrədilməsidir . Biliyin etibarlı olması üçün müayyən şərtlərə cavab verməsi lazımdır. Həmin şərtlar qədim yunan fəlsəfəsində irəli sürülmüş və hələ də biliyə əsas baxış hesab olunur. Beləliklə, klassik bilik nəzəriyyəsinə görə, bilmək üçün, ilk növbədə, informasiyanın doğruluğuna inanmaq vacibdir. Məsələn, müəllim bilir ki, güclü şagird metakoqnitiv biliklərə yiyələnmiş şagirddir. Çünki o bu məlumatın doğru olduğuna inanır. Əks təqdirdə, müəllim yuxarıdakı məlumatın düzgün olmasına şübhə ilə yanaşmış olar. Ancaq təkcə inanmaq bilməyə kifayət edirmi? Bilmək üçün ikinci olaraq, bildiyimizi hesab etdiyimiz informasiyanın doğru olması vacibdir. Yuxarıdakı situasiyaya uyğun olaraq həqiqətən da metakoqnitiv təsəvvür şagirdlərin öyrənməsinə müsbət təsir etməlidir. Lakin yenidən sual yaranır: bəlkə informasiyanın haqiqi olmasına baxmayaraq düzgün bilən şəxs təsadüfən bu informasiyaya yiyələnib? Müəllim şagirdin güclü olduğu qənaətinə dəlillər əsasındamı gəlib? Və sonuncu olaraq, bilmək üçün biliyin əsaslı olması və

ya əsaslandırılması vacibdir. Yuxarıdakı misalda müvafiq araşdırma nəticələrinə istinad edərək metakoqnitiv biliklə yüksək şagird nəticələri arasında əlaqənin oluğunu və onun izahını bilmək lazımdır.

İlk olaraq, hər inandığımız və əsaslandırması olan həqiqəti təhsil proqramına daxil etməliyikmi? Davamlı olaraq bu tip biliyi toplamaq öyrənmə üçün kifayətdirmi? Tədrisin məqsədi, əlbəttə məlumat paylamaq deyil, daha çox vacib olan və dərk etməyə, anlamaya və bilavasitə düşünməyə kömək edən biliyi qruplaşdıraraq öyrətməkdir. Buna baxmayaraq, təhsil üçün həqiqət vəəsaslandırmanın əhamiyyəti danılmazdır. Əgar hansısa məlumatın həqiqi olmadığını düşünürüksə, onun tədris edilməsi düzgün olmaz. Həmçinin, müəllimin fikirlərini əsaslandırması - bir şeyin doğruluğuna inanma səbəblərini açıqlaması vacibdir. Çünki şagirdlər anlama və müstəqil mühakimayə qadirdirlər və onlara da öz növbəsində qəbul etdikləri informasiyanı dəyərləndirmə və tənqid etmək şansı verilməlidir. Bundan əlavə, şagirdləri akademik biliyi yalnız qəbul edən tərəf kimi yox, eyni zamanda yeni biliyin yaranmasında iştirak edən şəxslər kimi qəbul etmək lazımdır. Bu da tədrisdə nəzərə alınmalı, onlarda lazımi qabiliyyətlər formalaşdırılmalıdır.

Bilməyin əsas göstəricilərindən biri əsaslandırmaq olduğu üçün şagirdlərin öz yanaşma və fikirləriniəsaslandırarkən verdikləri izahların keyfiyyəti dəyərləndirilməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir informasiyanın doğruluğunu əsaslandırmaq mümkün olmaya bilər. Amma bu o demək deyil ki, şagirdlər müxtəlif mənbədən əldə etdikləri bilikləri araşdırmadan əsas götürməlidirlər. Şagird əlda etdiyi informasiyanı tənqidi və məntiqi təfəkkür süzgəcindən keçirməlidir. Əsaslandırmaların subyektiv deyil, obyektiv olması da vacib şərtlərdəndir. Ola bilər ki, izahını bilmədiyi halda düzgün cavabı bilən şagirdlə müqayisədə, öz subyektiv izahlarını bölüşüb cavabı səhv bilən şagird daha üstün hesab olunsun. Amma hər iki halda da müəllim onlara daha uğurlu mühakimə yürütməyə kömək etməli, yol göstərməlidir. Bunun üçün müəllimin tətbiq etdiyi metodikada mühakimə etmək bacarıqlarına yer ayırması lazımdır.

Biliyin dörd növü var: Faktoloji, prosedural, konseptual, metoqonitiv.

Faktoloji (deklarativ) bilik.

Faktoloji bilik müəyyən bir sahə haqqında danışmaq, onu başa düşmək və sistemləşdirmək üçün həmin sahənin lazım olan bütün əsas elementlərini əhatə edir. Bura hər hansı bir fənnə bağlı olan elmi informasiyalar aiddir. Amma, təbii ki, hər bir fəndə bu cür faktoloji informasiyalar həddindən artıq çox olduğu vəbu qədər biliyin qavranılması mümkün

olmadığı üçün onların heç də hamısı şagirdlərə təqdim olunmur. Başqa şəkildə, öyrədici olması üçün informasiyanın seçici şəkildə təqdim edilməsi vacibdir.

Faktoloji bilik iki kateqoriyaya bölünür:

a) terminoloji bilik

b) spesifik bilik

a) Terminoloji bilik xüsusi bir sahə ilə bağh olan elementləri əhatə edir. Bildiyimiz kimi, terminoloji ad olduğu müvafiq sahənin peşəkarlarının bu sahəni tədqiq və müzakirə edərkən istifadə etdikləri dildir. Şagirdlər hər fənnə aid olan terminlərlə tanış olmalıdırlar. Bu onların nitqinin savadlılığını artırır. Lakin şagirdlərə bir dərs müddətində verilən terminlərin sayı onların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Terminoloji biliyə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- terminologiya (fotosintez, indulgensiya, tangens, morfologiya və s.)
- müxtəlif sənət sahələrində (müəllimlik, rassamlıq, mühasibatlıq və s.) istifadə olunan ixtisas sözləri

b) Spesifik biliyə isə hadisə, yer, insanlar, tarixə və s. aid olan informasiya aid edilir. Burada çox spesifik, məsələn, bir hadisənin dəqiq başvermə tarixi kimi informasiya nəzərdə tutulur. Spesifik bilik terminologiyadan bununla fərqlənir ki, terminologiya bir sahəni başa düşmək üçün bu sahə üzrə razılaşdırılmış ümumi dili ifadə etdiyi halda, spesifik bilik bu sahə üzrə olan xüsusi məlumatları ifadə edir. Məsələn, əlifba, hərf, səs, sait, samit və terminoloji bilik olduğu halda, Azərbaycan dilinin əlifbasının 32 hərfdən ibarət olması spesifik bilikdir. Və ya feodalizm sözü termin, feodalizmdə feodal və asılı kəndli siniflərinin olması faktı spesifik biliyə aiddir. Spesifik biliyə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- ədəbi cərəyanların xüsusiyyətləri;
- demokratik idarəetmənin xüsussiyyətləri;
- ixtiralar və kəşflər haqqında faktlar;
- alkanların fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri;

Konseptual bilik kateqoriya, təsnifat, prinsip, ümumiləşdirmə, nəzəriyyə, model və strukturlar, həmçinin onlar arasındakı əlaqəni göstərən daha mürəkkəb bilik deməkdir. Konseptual bilik, bir növ,əlimizdə olan faktoloji biliklər arasında əlaqə yaradabilməyimizdir, terminologiya və spesifik faktlarla (faktoloji bilikla) müqayisədə bir daha geniş və mücərrəddir. Konseptual bilik iki və daha artıq deklarativ biliyin müqayisasi, ümumiləşdirilməsi nəticəsində formalaşır. Bu bilik "nə?", "nə üçün?" sualına cavab verən bilikdir. Məsələn, şagirdin "Fəsillər üçün yaramır?" sualına cavab verməsi üçün Yer, Günəş sistemi, Yerin Günəş ətrafında fırlanması, Yerin Günəşə tərəf əyilmə meylliyi və s. bu kimi

məlumatları bilməsi kifayət deyil, bu biliklər arasında əlaqə qurmaq lazımdır. Əgər şagird bu biliklər arasında əlaqə qurub fəsillərin yaranma səbəbini izah edə bilirsə, demək konseptual biliyə sahibdir. Biologiyada təkamül nəzəriyyəsinin və müxtəlif bioloji fenomenlərin təkamül nəzəriyyəsi baxımından izahını bilmək konseptual biliyə aid digər bir misaldır.

Konseptual bilik üç kateqoriyaya bölünür:

a) təsnifat və kateqoriyalar

b) prinsip və ümumiləşdirmələr

c) nəzəriyyə, model və strukturlar

Nümunələr:

- nitq hissələrinin təsnifatının izahı;
- müxtəlif geoloji dövrlər haqqında ümumiləşdirmələr;
- ayrı - ayrı mədəniyyətlər barədə ümumiləşdirmalar;
- qələvi və qələvi-torpaq metallarının müqayisəsi;
- öyrənmənin prinsipləri ilə bağlı bilik;
- dövlət idarəçilik modellərinin, təşkilat va funksiyaların ümumi strukturunu bilmək;
- takamül nəzəriyyəsinin tam formulyasiyasını bilmək;

Prosedural bilik

Prosedural bilik bir şeyi necə etmək haqqındakı, başqa sözlə, müəyyən bir tapşırığın icrası üçün lazım olan bilikdir. Bu bilikdə, adətən, ardıcıl şəkildə tətbiq olunan addımlar seriyası nəzərdə tutulur və bizim prosedur kimi təsvir etdiyimiz bacarıq, alqoritm, texnika və üsulları əhatə edir. Faktoloji va konseptual bilik "nə" "nəüçün" sualına cavab axtardığı halda, prosedural bilik "necə" sualı ila əlaqəlidir. Başqa sözlə, prosedural bilik müxtəlif proseslər haqqındakı biliyi əks etdirir. Məsələn, riyaziyyatda uzun tənlikləri həll edərkən ya dəqiq fənlərdə eksperiment apararkən müəyyən alqoritmlərdən, metodlardan istifadə olunur. Bəzən bu addımlar müəyyən sabit ardıcıllıqda, bəzən isə dəyişkən şəkildə həyata keçirilir, amma buna baxmayaraq nəticə həmişə bir cür olur. Yəni tətbiq və ya həll zamanı prosedural bilikdən istifadə edildiyi halda, əldə olunan nəticə həmişə faktoloji və ya konseptual bilik olur. Məsələn, toplama əməliyyatı zamanı əməliyyatı necə edəcəyimizi bilmək (məsələn, cavabı 4 olan hesablama əməliyyatının yolunu bilmək) prosedural, aldığımız nəticə yəni hesablama nəticəsində aldığımız 4 cavabı) faktoloji bilikdir. Prosedural bilik müəyyən bir müddət sonra avtomatikləşə, yəni düşünülmədən birbaşa tətbiq oluna bilir. Bunun üçün təlim prosesində prosedural biliyin tətbiqini tələb edən çoxlu tapşırıqlar işləyərək şagirdlərdə bu vərdişi yaratmaq lazımdır. Prosedural biliklə bağlı geniş yayılmış səhv stereotip ondan ibarətdir ki,

pedaqoqlar prosedural biliyi tətbiqetmə bacarığı kimi görürlər. Tətbiqetmə zamanı prosedural bilik möhkəmlənir, lakin tətbiqetmə olmasa da, şagirdlar prosedur biliyə malik olurlar. Halbuki burada şagirdin biliyi tətbiq etmək bacarığına deyil (çünki tətbiq etmək fəaliyyətdir, bilik deyil), həmin biliyin tətbiqi yolları haqqındakı biliyinin olmamasına diqqət edilməlidir.

Prosedural bilik də üç kateqoriyaya bölünür:

a) hər hansı fənnə aid olan bacarıqlar və alqoritmlər;

b) hər hansı fənnə aid olan texnika və metodlar;

c) müvafiq prosedurlardan yerində istifadə etmək meyarı.

Nümunələr:

- cümlənin sintaktik tahlili yolunu bilmak
- sistem tənliklərin həlli üçün alqoritmələrı bilmək
- hündürlüyə tullanmaq üçün lazım olan bacarıqları bilmək
- sosial elmlər üçün olan tədqiqat metodlarını bilmək
- problem həlli üçün alimlar tərəfindən istifadə olunan texnikaları bilmək
- müxtəlif esse növlərinin meyarlarnın müəyyənləşdirilməsi
- əməli yazı növlərinin yazılması

Metakoqnitiv bilik

Metakoqnitiv bilik ümumilikdə, idraki proseslər haqqındakı məlumatllıqdır. Hansıöyrənmə nəzəriyyələrini dəstəkləmələrindən asılı olmayaraq bütün nəzəriyyəçilər təsdiq edir ki, şagirdlər idraki proses haqqında nə qədər çox məlumatlı olsalar, bir məlumatlı olsalar, bir o qədər daha yaxşı öyrənə bilərlər. Burada söhbət həm idraki prosesləri bilməkdən, həm da bu cür proseslərə nəzarət etmək, onları tənzimləməkdən gedir. Məsələn , bir məlumatın yadda saxlanılmasını təmin etmək üçün istifadə olunan strategiyalar və ya öyrənmənin planlaşdırılması, öyrənmə məqsədlərinin qoyulması və s.

TƏRS TRIQONOMETRIK FUNKSIYALAR ARASINDA ƏSAS MÜNASIBƏTLƏR

BASIC RELATIONSHIPS AMONG INVERSE TRIGONOMETRIC FUNCTIONS

dosent Cəmilə Novruz qızı Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elnara Mammad Osmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə: Riyaziyyatın tədrisində triqonometriya mövzusunun əhəmiyyəti çoxdur. Triqonometriya şagirdlərin məntiqi təfəkkürünüi nkişafetdirir. Tərs triqonometrik funksiyaların müxtəlif üsullarla tərifi və onlar arasında kı əlaqələr nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə deyilən qaydalar və münasibətlərə misallar göstərilib və həll edilmişdir.

Açar sözlər: triqonometriya, tərstriqonometrikfunksiyalar, arqument, vahiddairə, eynilik, düstur.

Summary:

The importance of studying the subject of trigonometry in the teaching of mathematics is great. Trigonometry develops students' logical thinking. The definition of inverse trigonometric functions in different ways and the relations between them were considered. The examples have been shown and solved related to the rules and relationships mentioned in the article

Keywords: trigonometry, inverse trigonometric functions, argument, unit circle, identity, formula

Əgər $f(x) və\ g(x)$ funksiyaları qarşılıqlı tərs funksiyalar olarsa, $f - in$ təyin oblastında götürülmüş ixtiyari $x - lər$ üçün $f\big(g(x)\big) = X$ münasibəti doğru olar. Bu verilənləri tərs triqonometrik funksiyalar üçün yazsaq alarıq (bu eyniliklərdə triqonometrik funksiyaların monoton olduqlarını və təyin oblastlarını nəzərə almaq lazımdır:

Arkfunksiyaların tərifinə əsasən aşağıdakı düsturları yaza bilərik.

$x \in [-1; 1]$ olduqda$sin(arcsin\, x) = x$

$$cos(arccos\, x) = x$$

$x \in (-\infty; \infty)$olduqda$tg(arctg\, x) = x$

$$ctg(arcctg\, x) = x$$

Həndəsi üsulla onlar arasında asılılıqları verək.

Katetləri a və $\sqrt{1 - a^2}$ olan düzbucaqlı üçbucaq götürək (şəkil 2.1).

$$(AB)^2 = (BC)^2 + (AC)^2$$

$$(AB)^2 = a^2 + 1 - a^2$$

$$AB = 1$$

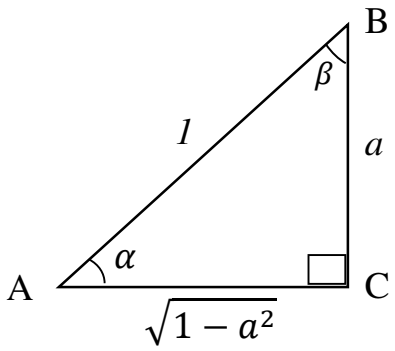

Şəkil 2.1

$sin\,\alpha = x$ üçbucaqda olduğu üçün $\alpha \in (0°; 90°)$

$\alpha = arcsin\,x.$

Üçbucaqda metrik münasibətlərə əsasən

$$cos\,\alpha = \frac{AC}{AB} \Rightarrow cos\alpha = \sqrt{1-a^2}$$

$$tg\,\alpha = \frac{BC}{AC} = \frac{a}{\sqrt{1-a^2}}$$

$$ctg\,\alpha = \frac{AC}{BC} = \frac{\sqrt{1-a^2}}{a}$$

Bu ifadələri yuxarıda nəzərə alsaq:

$$cos(arcsin\,\alpha) = \sqrt{1-a^2}$$

$$tg(arcsin\,\alpha) = \frac{a}{\sqrt{1-a^2}}$$

$$ctg(arcsin\,\alpha) = \frac{\sqrt{1-a^2}}{a}$$

Bu düsturların köməyi ilə $0 < arcsin\,\alpha < \frac{\pi}{2}$ aralığında $arcsin\,\alpha$-nın qiymətlərini tapa bilərik.

$\beta = arccos\,a$ üçbucaqda metrik münasibətlərə görə

$$\begin{cases} \sin\beta = \dfrac{\sqrt{1-a^2}}{1} \\ tg\,\beta = \dfrac{\sqrt{1-a^2}}{a} \\ ctg\,\beta = \dfrac{a}{\sqrt{1-a^2}} \end{cases} \Rightarrow \text{və ya}$$

$$\sin(\arccos x) = \sqrt{1-a^2}$$

$$tg(\arccos x) = \frac{\sqrt{1-a^2}}{a}$$

$$ctg(\arccos x) = \frac{a}{\sqrt{1-a^2}}$$

$arctg\,x$-in triqonometrik funksiyalarını hesablamaq üçün katetləri x və 1 olan düzbucaqlı üçbucaqda bəzi münasibətlərə baxaq (şəkil 2.2).

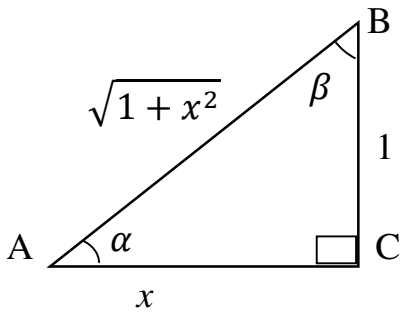

Şəkil 2.2.

$$tg\,\beta = \frac{x}{1}, \quad \beta = arctg\,x$$

$$\sin\beta = \frac{x}{\sqrt{1+x^2}}, \sin(arctg\,x) = \frac{x}{\sqrt{1+x^2}}$$

$$\cos\beta = \frac{1}{\sqrt{1+x^2}}, \cos(arctg\,x) = \frac{1}{\sqrt{1+x^2}}$$

$$ctg\,\beta = \frac{1}{x}, \text{ctg}(arctg\,x) = \frac{1}{x}$$

Həmin şəklə əsasən:

$$ctg\,\alpha = \frac{x}{1} \Rightarrow \alpha = arcctg\,x$$

$$\sin\alpha = \frac{1}{\sqrt{1+x^2}}, \sin(arcctg\,x) = \frac{1}{\sqrt{1+x^2}}$$

$$cos\,\alpha = \frac{x}{\sqrt{1+x^2}}\,, \cos(arcctg\,x) = \frac{x}{\sqrt{1+x^2}}$$

$$tg\,\alpha = \frac{1}{x} \Rightarrow \text{tg}(arcctg\,x) = \frac{1}{x}$$

Bu düsturların köməyi ilə müsbət qiymətli arkfunksiyaların triqonometrik funksiyaların qiymətlərini tapa bilərik. Funksiyaların xassələrindən istifadə edərək digər qiymətlərini hesablaya bilərik.

Arkfunksiyaların triqonometrik funksiyalarının qiymətlərini cəbri üsulla da tapa bilərik.

Cəbri üsul:

$$a = arcsin\,(sin\,x)$$

$$cos(arcsin\,x) = \pm\sqrt{1 - sin^2(arcsin\,x)} = \pm\sqrt{1-x^2}$$

Arksinus funksiyasının qiymətlər oblastı $\left[-\frac{\pi}{2};\ \frac{\pi}{2}\right]$ olduğu üçün

$\alpha = arcsin\,x$ I və IV rübün bucağıdır, yəni $cos(arc\,sin\,x) \geq 0.$

1. $cos(arcsin\,x) = \sqrt{1-x^2},\ \ -1 \leq x \leq 1$
2. $tg(arcsinx) = \frac{x}{\sqrt{1-x^2}},\quad -1 < x < 1$
3. $ctg(arcsinx) = \frac{\sqrt{1-x^2}}{x},\quad 0 < x \leq 1$

II. $arccos\,x = \alpha$ işarə edək.

$$sin(arccos\,x) = \pm\sqrt{1 - cos^2(arccos\,x)} = \pm\sqrt{1-x^2}$$

$0 \leq arccos\,x \leq \pi$bu aralıqda sinus müsbət qiymət alır, ona görə:

1. $sin(arccosx) = \sqrt{1-x^2},\ \ -1 \leq x \leq 1$
2. $tg(arccosx) = \frac{\sqrt{1-x^2}}{x},\quad 0 < x \leq 1$
3. $ctg(arccosx) = \frac{x}{\sqrt{1-x^2}},\ \ |x| \leq 1$

III. $\alpha = arcctg\,x$

$$sin\,\alpha = \pm\sqrt{\frac{1}{1+ctg^2\alpha}},\qquad arccos\,x \in (0;\,\pi)$$

1. $sin(arcctgx) = \sqrt{\frac{1}{1+x^2}}$

2. $cos(arcctgx) = \frac{x}{\sqrt{1+x^2}}$

3. $tg(arcctg\ x) = \frac{1}{ctg(arcctgx)} = \frac{1}{x},\ \ x \neq 0$

IV. $\boldsymbol{\alpha = arctg\ x}$

$$1.\ sin(arctg\ x) = \frac{x}{\sqrt{1+x^2}}$$

$$2.\ cos(arctg\ x) = \frac{1}{\sqrt{1+x^2}}$$

$3.\ ctg(arctg\ x) = \frac{1}{x},\quad x \neq 0.$

Tərs triqonometrik funksiyalar arasında əlaqə

Arksinus və arkkosinus funksiyalar arasındakı münasibətləri aşağıdakı teoremlə vermək olar.

Teorem. Təyin oblastının götürülən istənilən x-lər üçün (yəni $x \in [-1; 1]$olduqda) $arcsin\ x + arccos\ x = \frac{\pi}{2}$ münasibəti doğrudur.

İsbatı.Təyin oblastına daxil olan qiymətlər üçün $-\frac{\pi}{2} \leq arcsin\ x \leq \frac{\pi}{2}$

$\frac{\pi}{2} - arcsin\ x$ ədədini qiymətləndirək.

Çevirmə düsturlarının köməyi ilə

$\begin{cases} sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = cos\alpha \\ cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = sin\alpha \end{cases}$ ifadələrinin köməyi ilə əlaqə yarada bilərik.

$$0 \leq \frac{\pi}{2} - arcsin\ x \leq \pi$$

$$cos\left(\frac{\pi}{2} - arcsin\ x\right) = sin(arcsin\ x) = x;\quad |x| \leq 1$$

Həm də arkkosinus qövsü $[0;\ \pi]$ parçasında yerləşən və kosinusu x-ə bərabər olan yeganə qövsdür. Yəni $\frac{\pi}{2} - arcsin\, x$ və $arccos\, x$ qövslərinin hər ikisi $[0;\ \pi]$ parçasında yerləşir və kosinusları bərabərdir.

$$cos\left(\frac{\pi}{2} - arcsin\, x\right) = \cos(arccos\, x)$$

$$\frac{\pi}{2} - arcsin\, x = arccos\, x,$$
$$arcsin\, x + arccos\, x = \frac{\pi}{2}.$$

Bu bərabərliyin həndəsi təsvirini belə göstərmək olar.

Teorem 2. İstənilən həqiqi x ədədləri üçün

$arctg\, x + arcctg\, x = \frac{\pi}{2}$ bərabərliyi doğrudur.

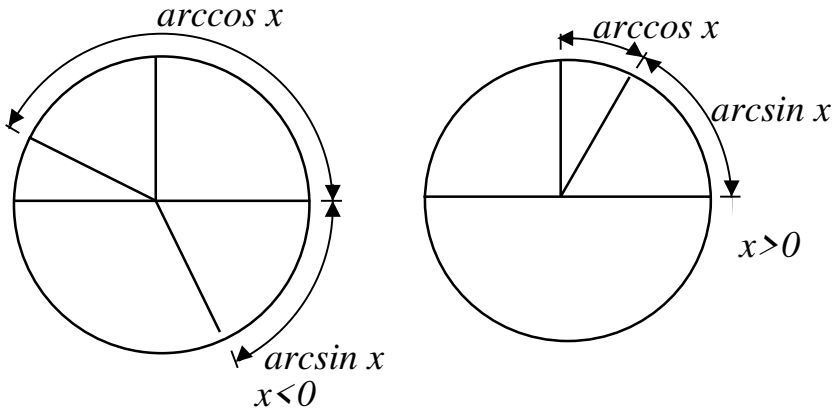

Şəkil 2.3.

İsbatı. $x \in R$ üçün $arctgx$ ədədi $\left(-\frac{\pi}{2};\ \ \frac{\pi}{2}\right)$ intervalında yerləşir. Onda:

$$-\frac{\pi}{2} < arctgx < \frac{\pi}{2}$$

$0 < \frac{\pi}{2} - arctg < \pi$ və $\frac{\pi}{2} - arctgx$ qövsünün kotangensi x-ə bərabər olan yeganə qövs olduğu üçün yaza bilərik.

$$ctg\left(\frac{\pi}{2} - arctgx\right) = tg(arctgx) = x$$

Eyni zamanda

$$ctg\left(\frac{\pi}{2} - arctgx\right) = ctg(arcctgx)$$

$arctgx$ və $\frac{\pi}{2} - arctgx$ ədədləri hər ikisi $\left(-\frac{\pi}{2};\ \frac{\pi}{2}\right)$ intervalında yerləşir.

$$\frac{\pi}{2} - arctgx = arcctgx$$

$arctgx + arcctgx = \frac{\pi}{2}$ bununla teorem isbat olundu.

Məsələn: $arcctgx - arctgx$ funksiyasının qiymətlər çoxluğunu bu eyniliyi tətbiq edərək tapaq.

$$arcctgx = \frac{\pi}{2} - arctgx$$

$$\frac{\pi}{2} - arctgx - arctgx = \frac{\pi}{2} - 2arctgx$$

$$-\frac{\pi}{2} < arctg < \frac{\pi}{2}$$

$$\frac{\pi}{2} - 2 \cdot \left(-\frac{\pi}{2}\right) = \frac{3\pi}{2}$$

$$\frac{\pi}{2} - 2 \cdot \frac{\pi}{2} = -\frac{\pi}{2}$$

Müxtəlif arqumentli arkfunksiyalar arasında əlaqə

Eyniliklərin çevrilməsi zamanı arqumentləri müxtəlif olan arkfunksiyalar arasında əlaqə tapmaq lazım olur. Məsələn, $arctgx$ verilir, $arcctgx$-i tapmaq lazım gəlir. Yəni eyni ədədi arkkotangens və arktangenslə ifadə etməli oluruq.

Ümumi şəkildə istənilən birini digərləri ilə ifadə edək. Qiymətlər oblastını nəzərə almaqla aşağıdakı bərabərsizliklərə baxaq.

$$-\frac{\pi}{2} \leq arcsin\, x \leq \frac{\pi}{2}$$

$$0 \leq arccos\, x \leq \pi$$

$$-\frac{\pi}{2} < arctg\, x < \frac{\pi}{2}$$

$$0 < arcctg\, x < \pi$$

Bu ifadələrdən görünür ki, müsbət x-lər üçün bu funksiyaların qiymətlər oblastı demək olar ki, (bəzi istisnalar var) eyni çoxluqdur. $x < 0$ olduqda isə $arcsin\, x$ və $arctg\, x$, $arccos\, x$ və $arcctg\, x$-lər üçün eyni olur.

1) Arksinusla arkkosinus arasında əlaqə

(1) bərabərliyi arqumentin mənfi qiymətlərində doğru deyil.

Bəzən bir neçə arkfunksiyaların cəminin tapılması ilə rastlaşırıq. Məsələn: **Misal 1.** $arctg3 + arctg5$ cəmini tapaq.

$$x = arctg3 + arctg5$$

$$tgx = tg(arctg3 + arctg5)$$

$$tgx = \frac{tg(arctg3) + tg(arctg5)}{1 - tg(arctg3) \cdot tg(arctg5)} = \frac{3+5}{1-3\cdot 5} = -\frac{8}{14} = -\frac{4}{7}$$

$$tgx = -\frac{4}{7}$$

$$x = arctg\left(-\frac{4}{7}\right)$$

$$x = arctg3 + arctg5 > \frac{\pi}{4} + \frac{\pi}{4}$$

yəni x ikinci rübün bucağıdır.

$$x = \pi + arctg\left(-\frac{4}{7}\right) = \pi - arctg\frac{4}{7}$$

Misal 2. $arctg3 + arctg2 + arctg1$ ifadəsinin qiymətini hesablayın.

Tərəfləri 2 sm və 3 sm olan $ABCD$ düzbucaqlısına baxaq. Bu fiquru tərəfi $1\ sm$ olan kvadratlara bölək.

$$BM = MN = \sqrt{5}$$

$$AB = \sqrt{10}$$

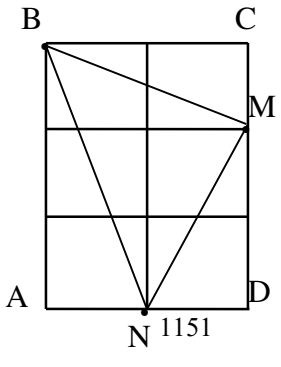

Pifaqor teoreminə görə $BN^2 = MN^2 + BM^2$ bərabərliyi doğru olduğu üçün ΔBMN düzbucaqlı üçbucaqdır. Başqa sözlə $< BMN = 90°$,

$\angle BMN = 45° = arctg1.$

ΔMND-dən $\angle MND = arctg2.$

BAN üçbucağında $\angle ANB = arctg3.$

$$arctg3 + arctg2 + arctg1 = \angle BNA + \angle DNM + \angle BNM = \pi$$

Cavab:$180°$

Ümumi şəkildə cəmləri hesablamaq üsullarına baxaq.

Misal 3.$2arctg\ \frac{1}{4} + arctg\frac{7}{23}$ cəmini tapın.

Həlli:$\alpha = arctg\ \frac{1}{4} \Rightarrow tg\ \alpha = \frac{1}{4}$

$$\beta = arctg\ \frac{7}{23} \Rightarrow tg\beta = \frac{7}{23}$$

$$tg\ (2\alpha + \beta) = \frac{tg\ 2\alpha + tg\beta}{1 - tg\ 2\alpha \cdot tg\ \beta}$$

$$tg\ 2\alpha = \frac{2tg\alpha}{1 - tg^2\alpha} = \frac{2 \cdot \frac{1}{4}}{1 - \frac{1}{16}} = \frac{8}{15}$$

Deməli $tg\ (2\alpha + \beta) = \frac{\frac{8}{15} + \frac{3}{27}}{1 - \frac{8}{15} \cdot \frac{3}{27}} = 1$

$$2\alpha + \beta = \frac{\pi}{4} + \pi k,\ \ k \in z.$$

Digər tərəfdən $0 < arctg\ \frac{1}{4} < arctg\ \frac{7}{23} < \frac{\pi}{4};$

$$0 < 2\alpha + \beta < \frac{3\pi}{4}$$

Buradan alırıq ki, $2\alpha + \beta = \frac{\pi}{4}$

Cavab: $\frac{\pi}{4}$

Misal 4. $arctg\ \frac{1}{4} + 2arctg\frac{1}{5} + arctg\ \frac{11}{75}$ cəmini tapın.

Həlli: $x = arctg\ \frac{1}{4} + 2arctg\ \frac{1}{5} + arctg\ \frac{11}{75}$ qəbul edək.

$$arctg\ \frac{1}{4} + arctg\ \frac{11}{75} = x - 2arctg\ \frac{1}{5}$$

$$tg\left(arctg\ \frac{1}{4} + arctg\ \frac{11}{75}\right) = tg\left(x - 2arctg\ \frac{1}{5}\right)$$

a) $tg\left(arctg\ \frac{1}{4} + arctg\ \frac{11}{75}\right) =$

$$= \frac{tg\left(arctg\frac{1}{4}\right) + tg\left(arctg\frac{11}{75}\right)}{1 - tg\left(arctg\frac{1}{4}\right)\cdot tg\left(arctg\frac{11}{75}\right)} = \frac{\frac{1}{4} + \frac{11}{75}}{1 - \frac{1}{4}\cdot\frac{11}{75}} = \frac{7}{17}$$

b) $tg\left(x - 2arctg\ \frac{1}{5}\right) = \frac{tgx - tg\left(2arctg\frac{1}{5}\right)}{1 + tgx\cdot tg\left(2arctg\frac{1}{5}\right)}$

$tg\left(2arctg\frac{1}{5}\right) = \frac{2tg\left(arctg\frac{1}{5}\right)}{1 - tg^2\left(arctg\frac{1}{5}\right)} = \frac{5}{12}$ olduğundan

$$tg\left(x - 2arctg\ \frac{1}{5}\right) = \frac{tgx - \frac{5}{12}}{1 + \frac{5}{12}tgx} = \frac{2tgx - 5}{12 + 5tgx}$$

c) $\frac{2tgx - 5}{12 + 5tgx} = \frac{7}{17}$

$$7(12 + 5tg\ x) = 17(12tg\ x - 5)$$

$$tg\ x = 1 \Rightarrow x = \frac{\pi}{4} + \pi k$$

$0 < arctg\frac{1}{4} < \frac{\pi}{4}$; $\qquad 0 < 2arctg\frac{1}{5} < \frac{\pi}{2}$

$0 < arctg\frac{11}{25} < \frac{\pi}{4}$ olduğundan

$$arctg\ \frac{1}{4} + 2arctg\frac{1}{5} + arctg\ \frac{11}{75} < \pi . x = \frac{\pi}{4}$$

Cavab: $\frac{\pi}{4}$

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. C.Abdullayeva. Tərs triqonometrik funksiyalar. Dərs vəsaiti. Bakı – 2021. 181 səhifə.
2. A.Quliyev, C.N.Abdullayeva və b. "Triqonometriya". Bakı-2017, 352 s.
3. M.C.Mərdanov, M.Yaqubov və b. "Cəbr və analizin başlanğıcı" ümumtəhsil məktəblərin 10-cu sinif üçün dərslik. Çaşıoğlu-2009, 205 s.
4. A.N.Kolmoqozov, A.N.Abramov və b. "Cəbr və analizin başlanğıcı" ümumtəhsil məktəblərin 10-cu sinif üçün dərslik, 341 s.
5. R.Məmmədov, N.Xəlilov və b. "Riyaziyyat" I hissə. Abituriyentlər və hazırlıq şöbəsinin dinləyiciləri üçün, Maarif-1993, 425 s.
6. Г.И.Фалин., А.И.Фалин. "Обратные тригонометри-ческиефункции". 10.М.: *Экзамен*, *2012*. 221 с.

TURKISH-SOVIET RELATIONS IN TURKISH FOREIGN POLICY IN THE AP PERIOD (1965-1971)

AP DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ (1965-1971)

Prof. Dr. Selçuk Ural
Kafkas University Turkey

Özet

Adalet Partisi iktidara geldiğinde hükümet programında dış politikada temel prensip olarak ülkenin güvenliğini sağlam esaslara dayandırmak, dünya barışını korumak ve katkı sağlamak adına işbirliklerine katılma girişimlerinde bulunacağını bildirdi. Türkiye'nin milli menfaatlerinin diğer ülkelerin menfaatleriyle çatışmayacak şekilde sağlamaya gayret edeceğini ifade etti. Dış politikaya yön verirken temel prensip olarak barış ilkesi doğrultusunda hareket etse de hızla devam eden silahlanma yarışı hususundaki gerçeklerin dikkate alınması gerektiğini belirtti. Türkiye'nin esas olarak kendi barış, adalet ve iş birliği anlayışına uygun olan Birleşmiş Milletler Yasasındaki prensiplere sadık kalacağını, silahlanma karşısında alınacak gerekli tedbirlere katılacağını açıkladı. Birleşmiş Milletlerin evrensel barışı sağlayamaması durumunda üyesi olduğu NATO ve CENTO gibi bölgesel güvenlik topluluklarına tabi olacağını bildirdi. Türkiye'nin bu dönemde güvenlik hususundan başka Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı'yla Avrupa Konseyi üyeliğinden ötürü bu teşkilatların yapıcı faaliyetlerine katılacağını ekledi. Ancak AP iktidarı sırasında da devam eden Kıbrıs Meselesi dış politikada farklı girişimlerde bulunmasına sebep oldu. Batı dünyasının kurduğu teşkilatlarda yer alan Türkiye, Kıbrıs Meselesi'nde Amerika ve Avrupa Devletleri tarafından yalnız bırakılınca daha önce iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştığı Sovyet Rusya'yla ilişkilerini hızlandırdı. Kıbrıs'ta yaşanan olaylarının haksız olduğunu diğer dünya devletleri gibi Sovyet Rusya'ya da bildirerek çağrıda bulundu. İlk etapta Sovyet Rusya Kıbrıs Meselesi'ni görmezden gelse de Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova'ya yaptığı ziyaretinin ardından mesele hakkındaki görüşlerini Türkiye ile münasebetlerinin geliştiği oranda değiştirdi. Bu dönemde iktidarı elinde bulunduran AP Hükümeti için dış politikayı şekillendiren ana sebep Kıbrıs Meselesi oldu. Moskova ve Ankara arasında karşılıklı mektuplaşmalar ve görüşmeler gerçekleştirildi. Yapılan görüşmeler ise Sovyet Rusya'nın Kıbrıs Meselesi'nde genel olarak savaş karşıtı bir politika izlediğini, ancak bölgede kendi çıkarlarına göre hareket ettiğini ortaya koydu. Sovyet Rusya için önemli olan asıl konu kendi güvenliğine tehdit olan NATO askerlerinin bölgeye girmesini engellemek oldu.

Sovyet Rusya bölgede net tavır sergilememekle beraber özellikle ENOSİS konusunda Türkiye ile ortak bir politika sergilemeye yöneldi.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Sovyetler Birliği, Kıbrıs, Adalet Partisi, Dış Politika

Absract

When the Justice Party came to power, he stated in his government program that he would make attempts to participate in cooperation in order to base the security of the country on sound principles, to preserve and contribute to world peace, as the main principle in foreign policy. He stated that Turkey will endeavor to ensure its national interests in a way that does not conflict with those of other countries. He stated that although he acts in line with the principle of peace as the basic principle, while guiding foreign policy, the facts about the rapidly continuing arms race should be taken into account. He declared that Turkey would stick to the principles set forth in the United Nations Law, which is mainly in line with its understanding of peace, justice and cooperation, and would participate in the necessary measures to be taken against armament. He stated that if the United Nations could not achieve universal peace, it would be subject to regional security societies such as NATO and CENTO, of which it is a member. He added that in this period, apart from security issues, Turkey will participate in the constructive activities of these organizations due to its membership of the Organization for Economic Cooperation and Development and the Council of Europe. However, the Cyprus Issue, which continued during the EP government, caused him to take different initiatives in foreign policy. When Turkey, which is part of the organizations established by the Western world, was left alone by the United States and European States in the Cyprus Issue, it accelerated its relations with Soviet Russia, with which it had previously tried to develop good relations. He called on Soviet Russia, as well as other world states, that the events in Cyprus were unfair. Although Soviet Russia ignored the Cyprus Issue at first, after the visit of Foreign Minister Feridun Cemal Erkin to Moscow, he changed his views on the issue as his relations with Turkey developed. The Cyprus Issue was the main reason shaping the foreign policy for the EP Government, which held the power in this period. Mutual correspondence and meetings were held between Moscow and Ankara. The interviews revealed that Soviet Russia generally followed an anti-war policy in the Cyprus Issue, but acted according to its own interests in the region. The main issue for Soviet Russia was to prevent NATO soldiers, who were a threat to its own security, from entering the region. Although Soviet Russia did not display a clear stance in the region, it tended to display a common policy with Turkey, especially on ENOSIS.

Keywords: Turkey, Soviet Union, Cyprus, Justice Party, Foreign Policy

Giriş

Süleyman Demirel 28 Kasım 1964'te yapılan Adalet Partisi genel kongresinde genel başkanlığa seçildi (Kalpakçıoğlu, 1968; 110). Süleyman Demirel partinin başına geldikten sonra hükümete karşı sert bir muhalefet başlattı. Demirel diğer partilerle anlaşarak İsmet İnönü'nün liderliğindeki azınlık hükûmetini düşürdü. 13 Şubat 1965'te TBMM'ye sunulan 1965 mali yılı bütçe tasarısı muhalefetin oylarıyla reddedilince İnönü istifa etmek zorunda kaldı. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel bu gelişme üzerine liderlerle bir araya gelerek Kayseri bağımsız senatörü Suat Hayri Ürgüplü'yü tarafsız başbakan adayı olarak belirledi. Ürgüplü'nün başkanlığında Adalet, Millet, Yeni Türkiye ve Cumhuriyetçi Köylü Millet partilerinin katılımıyla koalisyon hükümeti kurulurken Süleyman Demirel de başbakan yardımcılığına getirildi. Hükümet yeni seçime kadar görevde kaldı (Arısoy, 2023; s.37).

TBMM 13. dönem milletvekilliği seçim süreci 3 Ağustos 1965'te başladı. CHP "ortanın solu" parolasıyla tabanını korumaya çalışırken, AP ise anti-komünist anlayışıyla seçim çalışmalarını yürüttü. Milli bakiye sisteminin uygulandığı genel seçimler 10 Ekim 1965'te yapıldı. 9.748.678 seçmen oy kullandı. AP birinci parti olurken onu CHP, Millet Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Türkiye İşçi Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi izledi. Bu seçimlerde Türkiye İşçi Partisi ilk defa meclise girdi (Arısoy, 2023; 39).

AP, 1960 askeri darbesinin ardından tek başına iktidar olurken Süleyman Demirel 27 Ekim 1965'te hükümetini kurarak Türkiye'nin 12. Başbakanı oldu. Süleyman Demirel başbakanlığını kesintisiz 3 Kasım 1969'a kadar devam ettirdi. İkinci Demirel hükümeti 3 Kasım 1969'da göreve gelmiş olsa da önceki gibi uzun ömürlü olmadı ve 6 Haziran 1970'te istifa etmek zorunda kaldı(Atılgan, 601-602).

A- DEMİREL HÜKÜMETİ PROGRAMI

Başbakan Süleyman Demirel, anayasa hükümlerine göre hükümeti programını Milli Meclise arz etmek üzere kürsüye geldi. Demirel, Adalet Partisi'nin anayasanın teminat altına aldığı bütün temel hak ve hürriyetleri, millî müesseseleri korumayı, millete huzur, refah ve kardeşliği vadederek iktidara geldiğini belirterek iç politika hakkında uzun bilgiler verdikten sonra dış politikaya geçti (Neziroğlu-Yılmaz, 2013:2176).

Dış politikada hükümetin başlıca hedefleri ülkenin güvenliğini sağlam esaslara dayandırmak, Türkiye'yi milletlerarası barışa ve iş birliğine faal şekilde katılmasını sağlamak ve itibar edilen, iş birliği aranan bir devlet haline getirmekti. Bunun dışında dış politikanın ülkenin ekonomik kalkınmasına yardımcı olmasını sağlamak ve nihayet millî dava olan Kıbrıs meselesini bütün ilgili tarafların meşru hak ve menfaatlerini ihlal etmeden Türkiye'nin hak ve menfaatlerini

koruyacak bir çözüme kavuşturmaktı. Bu hedeflere ulaşmak üzere küresel çapta istikrarlı bir barışı teminat altına almak; Türkiye'nin ve diğer memleketlerin menfaatlerini korumak ve idame ettirmek; Türkiye'nin kendi savunma gücüne güvenirken kolektif güvenlik tedbirleriyle milletlerarası barış ve güvenliği kuvvetlendirmek dış politikada rehber edinilen ilkeler olacaktı (Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2203).

Birleşmiş Milletler teşkilatı adil bir barışı gerçekleştirmek ve korumakla mükellef olduğu halde devletlerarasındaki çekişmeler yüzünden görevini layıkı veçhile yerine getirememekteydi. Bunun içindir ki Türk hükümeti dünya barışını tehdit eden vahim buhranları yatıştırmak ve onların yayılmasını önlemek yolunda teşkilatın gayretlerini destekleme kararlılığındaydı. Türkiye, coğrafi ve stratejik bakımdan güvenliğini ortak sistem içerisinde teminata kavuşturmak zorunda olduğundan NATO ve CENTO ittifaklarına üyeliği büyük kıymet veriyordu. Zira ittifaklar çerçevesinde karşılıklı dayanışma ve eşitlik dairesinde yapıcı işbirliğine devam etme kararlığındaydı. Türkiye, güvenlik teşkilatlarının yanında AET, Avrupa Konseyi ve Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı üyesiydi. İran ve Pakistan ile "Kalkınma için Bölgesel İşbirliği" teşkilatını kurmuştu. Bütün bu teşekküllerin faaliyetlerine yapıcı şekilde katılmak ve bunlar içindeki işbirliğini karşılıklı olarak geliştirmek zorundaydı(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2204).

Türkiye'nin muhtelif anlaşmalara dâhil olması dış politikada zümreci bir görüşle hareket edeceği manasına gelmiyordu. Bir ittifaka veya bir ideolojiye bağlı olmak başka bir ittifaka veya ideolojiye mensup devletlerle ilişkilerin geliştirilmesine engel teşkil etmediği için bütün devletlerle ilişkilerinin azami ölçüde artırılması her bakımdan faydalı görülmekteydi.

Birleşik Amerika, Kanada ve Batı Avrupa memleketleri ile ilişkiler yakın bir dostluk ve işbirliğine dayanmaktaydı ve ekonomik kalkınması için bu devletlerle ilişkilerini en ileri seviyede tutmak durumundaydı.

Türkiye bölgesindeki gerginlik ve ihtilafları daha ortaya çıkmadan önlemeye çalışırken bu prensip dairesinde Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk münasebetlerini idame ettirmek arzusundaydı. Öyle ki, iki memleket arasındaki ilişkiler olumlu seyir takip etmeye başlamıştı. Bu itibarla AP hükümeti, Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk münasebetlerinin idamesine ve gelişmesine önem veriyor ve buna gayret ediyordu. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında iyi komşuluk ilişkilerinin devamlı surette gelişmesi iki devletin menfaatine uygun olacağı gibi, bölgenin ve dünya barışının tesisini kolaylaştıracaktı(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2205).

B- HÜKÜMET PROGRAMININ GÖRÜŞÜLMESİ

Süleyman Demirel hükümet programını okuduktan sonra Meclis Başkanı oturumu sona erdirdi. Anayasa güvenoyu görüşmelerinin programın okunmasından iki gün sonra yapılmasını emrettiği için müzakere 6 Kasım 1965'te başladı(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2210).

Meclis başkanlığına yapılan başvuru doğrultusunda CHP Grubu adına Turhan Feyzioğlu, MP Grubu adına Faruk Önder, TİP Grubu adına Mehmet Ali Aybar, CKMP Grubu adına Alpaslan Türkeş, YTP Grubu adına Ekrem Alican ve AP Grubu adına Muhittin Güven'e söz hakkı verildi(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2291).

CHP Grubu Adına Turhan Feyzioğlu:

Hükümet programının dış politikayla ilgili bölümü, genel olarak, memleketin çıkarlarına uygun bir gerçeklik ve barışçı bir anlayışa hâkimdi. Gerek dünya şartlarında, gerekse Sovyetler Birliğinin genel tutumunda değişiklikler ortaya çıkmıştı. Bu şartlar altında Türkiye'nin batı ittifakıyla çelişmeden komşusuyla ilişkileri yeniden düzenlemek için CHP hükümeti zamanında atılan adımlara o günlerde muhalefette bulunan Adalet Partisi tepki göstermişti. Adalet Partisinin de katıldığı Dördüncü Koalisyon Hükümeti, Cumhuriyet Halk Partisinin çizdiği politika hattından ayrılmadı. Bu süreçte komşu devletle ilişkileri yeniden düzenleme çalışmaları devam ederken bu amaçla resmî heyetler gidip gelirken, ticari ilişkileri geliştirmek ve iktisadi yardım alma imkânları araştırıldı. Bu konunun CHP aleyhine istismar konusu yapılması doğru değildi(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2333).

Adalet Partisinin Türkiye'nin ittifak bağlantılarıyla çelişmeksizin iyi komşuluk ilişkilerinin yürütülmesini öngören hükümet programı Türk-Sovyet ilişkilerini yeni bir safhaya taşıyacak nitelikteydi. CHP, ABD ve batılı müttefiklerle yakın ilişkilerin idamesini her zamankinden daha gerekli görmekteydi. Türkiye'nin batı dünyasıyla ilişkileri yalnız geçici askeri ihtiyaçları, güvenlik zorunlulukları veya ekonomik düşüncelerinin sonucu değildi. Batı dünyasıyla ilişkiler Cumhuriyet Türkiye'sinin seçtiği hayat tarzının tabiî sonucuydu. Nitekim bu dostluk ilişkileri Türkiye'nin millî onuruna ve meşru menfaatlerine uygun yürütülmeli, Türkiye'nin komşularıyla iyi ilişkiler kurmak arzusuna engel olmamalıydı.

Batılı müttefiklerin Sovyetler Birliği ile ticari ve iktisadi ilişkileri Türkiye'nin komşusuyla ilişkilerinden çok daha sıkı ve çok daha fazlaydı. Türkiye'nin müttefikleri daha 20 yıl önce Sovyetler Birliğinin müttefikleriydi. O günlerde bütün dünyayı komünizm emperyalizmi tehlikesine karşı uyaran ve bu tehlikeye karşı duran devlet Türkiye idi(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2334).

İran ve Pakistan ile Türkiye'nin dostluğu son yıllarda yeni gelişmeler göstermekteydi. CHP bu sonucun sağlanmasına hizmet etmiş olmaktan şeref duymaktaydı. Afganistan'la da ilişkileri geliştirmeyi arzu eden hükümetin görüşü desteklenmekteydi. Arap ülkeleriyle ilişkileri düzenleyip yürütürken Arap dünyasının iç ihtilaflarından uzak durulmalıydı. Türkiye Arap dünyasıyla ilişkileri iç ihtilafların üstünde tutmalıydı(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2335).

CHP gurubu Kıbrıs meselesinin millî dâva teşkil ettiği ve bu dâvanın Türkiye'nin ve Kıbrıs'taki soydaşların haklarına ve meşru menfaatlerine uygun şekilde çözülmesi hususunda hükümetle görüş birliği içerisindeydi. Kıbrıs, Türkiye için ayrıca güvenlik meselesi halini almış bulunduğu halde Türkiye'nin hak ve menfaatlerine aykırı bir seyir takip ettiği de görülmeliydi. Hükümeti Kıbrıs Türk toplumuna yönelik emrivakiler karşısında enerjik tedbirler almaya davet etmekteydi. CHP alınacak tedbirler hakkında hükümeti destekleme kararlılığındaydı (Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2339-2340).

MP Grubu Adına Faruk Önder:

Millet Partisi gurubunun ilk ve halisane temennisi hükümetin ve icraatının millete ve demokratik rejime hayırlı ve uğurlu olmasıydı. Partinin dış ilişkilere ait beklentisi dünya barışı içinde mutlu bir Türkiye görmekti.

Birleşmiş Milletler ideali dairesinde, kolektif güvene dayalı taahhütlerine, dostluk ve ittifaklarına sadık, barışçı, açık ve dürüst bir siyasetin takibini memleket menfaatlerine en uygun yol sayılmaktadır. Bu kanaatten dolayı dış politika meseleleri bir millî güvenlik ve beka meselesi olarak görülürken iç politikanın yaratacağı her türlü huzursuzluk ve zaafın dış politika ve dış güvenlik üzerinde vahim etkiler doğurabilirdi.

Başbakan Demirel'in hükümet programında mühim meseleler hakkında muhalefet ile iktidarın danışma ve dayanışma geleneğini samimî olarak tesis edeceğine dair bir kayıt koymaması üzüntüyle karşılandı (Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2357).

Türkiye'nin dış politikası çeşitli zaaflarla malûl ve zararlı geleneğin sonucu olarak belli şahısların görüş ve kanaatlerine göre idare edilmişti. Meclis kontrolü dahi çoğu zaman şeklî ve sathi kalmıştı. Öte yandan NATO ittifakı gibi herhangi bir ittifak çerçevesinde birleşmenin kanaat ve şahsiyet sahibi olmaya mâni bulunmadığı çok zaman gözden uzak tutuldu. Türk hükümetleri geçmişte mazlum milletlere örnek olunduğunu unutarak, her meselede müttefiklerinin görüş ve düşünceleriyle hareket etmişti. Mısır'ın mâruz kaldığı İngiliz ve Fransız saldırısı karşısında seyirci kalması ve Cezayir'in mücadelesinde desteklenmemesi bu hatalı

tutumun birer misalidir. Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin karşılaştığı manzara bu gerçeğin bir tezahürüydü. Türk dış politikası biran evvel bu zaaflardan kurtarılmalıydı.

Türkiye kaderini şu veya bu devlete değil, prensiplere bağlamak ve bütün dünya devletleriyle ve bilhassa komşularıyla tarihi bağları da dikkate alarak iyi ilişkiler kurmaya çalışmalıydı. Millet Partisi bu esaslar dâhilinde temkinli hareket ederek Türk-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesine karşı değildi. Bununla beraber komünizm tehlikesine kapıları daha fazla açabilecek Türk-Rus kültür antlaşmasına karşıydı. Millet Partisine göre Sovyet Rusya ile iyi münasebetler kültür alanında değil, başka sahalarda aranmalıydı. Bu görüş ve kanaatledir ki, Millet Partisi Dördüncü Koalisyon Hükümeti zamanında bir kararnameyle Türk-Rus kültür antlaşmasının yürürlüğe konulmasını önlemişti. Adalet Partisi hükümeti bu antlaşmayı yürürlüğe koyma teşebbüsünde bulunursa Millet Partisi buna şiddetle karşı çıkacaktı (Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2358).

Türkiye Cumhuriyeti, Kıbrıs meselesinde haksız emeller peşinde koşan bir macera politikası takip etmedi. Kıbrıs konusunda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceği gibi bu düsturdan ayrılmamak Türkiye için bir beka şartıydı. Hükümet meydana gelecek olaylar karşısında zaaf ve tereddüt göstermemeliydi. Fakat zamanın Kıbrıs Türklerinin aleyhine işlediği göz önüne alınarak sorun biran evvel milli hak ve haysiyete uygun şekilde çözülmeliydi(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2359).

TİP Grubu Adına Mehmet Ali Aybar:

Hükümet programının en önemli bölümü dış politika ve dış ilişkilere ayrılan kısmıydı. Türkiye geri bırakılmış bir ülke olarak kalkınması her şeyden önce geri kalmasına sebep olan dış kuvvetlere, emperyalizm ve kapitalizme karşı çıkmasına, politik ve ekonomik bağımsızlığı korumasına bağlıydı. Demirel Hükümeti dış ilişkiler boyutunda Atatürk'ün dış politikasından ilham alarak bu doğrultuda yürüteceğini iddia etse de TİP'e göre uygulamalar aksi yönde tecelli ediyordu. Zira hükümet programında Atatürk dış politikasına atıfta bulunmadığı gibi, tam tersine mevcut bağlantıları ve ilişkileri devam ettireceğini vurguluyordu. Atatürk dış politikasının en kısa fakat en doğru tanımı; Türkiye'de her hangi bir yabancı nüfuzuna, yabancı sultasına meydan vermeyecek bir politika izlemekti(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2382). Hâlbuki Türkiye Atatürk'ün ölümünden sonra hızla Batı dünyasının nüfuzu altına girmiş ve uydusu haline gelmişti. ABD ile Türkiye arasında imzalanan ikili anlaşmalarla Türkiye'de 35 milyon metrekarelik vatan toprağı Amerikan üssü haline getirildi(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2383). Türkiye'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün başlıca dayanağı ve koruyucusu Silahlı Kuvvetlerin hareket serbestisi bu anlaşmalardan ötürü iyice sınırlandırıldı. Kıbrıs buhranı sırasında ABD ile eşit olmayan ittifakın Türkiye'ye neye mal olduğu açıkça görüldü(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2384).

Hükümet programında Sovyetler Birliği ile ilişkilerin "*bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı, hak eşitliği ve âdemi müdahale prensipleri dairesinde"* devam ettirileceği ve geliştirileceği belirtiliyordu. Diğer komşu devletlerle de aynı ilkelere uygun olarak münasebetlerin geliştirileceği ifade ediliyordu ki TİP bu beyanları memnuniyetle karşılıyordu. Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini normalleştirmesi her iki taraf için büyük faydalar sağlayacaktı. Ancak hükümet komşular ve Sovyetler Birliği ile ilişkiler konusunda bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve iç işlerine karışmama ilkeleri üzerinde haklı olarak hassasiyetle durduğu halde, acaba neden aynı hassasiyetleri Amerika ile münasebetlerde göstermedi? TİP'e göre Türkiye bağımsızlık ve egemenlik haklarını herkese karşı aynı titizlik ve kıskançlıkla korumak ve bütün devletlerle aynı ölçüler dâhilinde ilişkiler kurmak zorundaydı. Nitekim ne batının ne doğunun uydusu olmaya gerek yoktu, Amerika dâhil bütün devletlerle eşitlik, karşılıklı menfaat ve saygı esasları dairesinde tam bağımsız münasebetler kurulup geliştirilebilirdi(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2386).

Hükümet programında Kıbrıs buhranının ne yolda çözümleneceğine dair her hangi bir somut beyana rastlanmıyordu. Kıbrıs dâvasının Türkiye'nin ve Kıbrıs Türk topluluğu aleyhinde gelişmesi İngiliz ve Amerikan emperyalistlerinin Yunanlı ortaklarını desteklemelerinin bir sonucuydu. Oysa hükümet Kıbrıs sorununu yine de Amerikalıların ve İngilizlerin yardımıyla çözmeye çalışıyordu ve bu durum sorunu büsbütün çıkmaza sokuyordu. Yeni Hükümetin de aynı yolu izleyeceği anlaşılıyordu. TİP'e göre; Kıbrıs meselesini emperyalistlerin elinden çekip almak için emperyalizme karşı olan devletlerin desteğini almak gerekiyordu. Bu maksatla en uygun çözüm şekli olmak üzere Kıbrıs'ın yabancı üslerden temizlenmesi, silahsızlandırılması ve milletlerarası garanti altında her iki topluluğun haklarına eşit saygı gösteren bağımsız, federatif bir devlet olmasını teklif etmekteydi. Bunun için ilgili tarafların; Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs'ta Türk ve Rum temsilcilerinin bir yuvarlak masa toplantısı yapmasını önermekteydi(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2387).

Türkiye İşçi Partisi imzalanan bütün anlaşmaların derhal gözden geçirilmesini ve bunlar arasında millî bağımsızlığa, egemenlik haklarına aykırı bulunanların derhal feshedilmesini milli bir vazife olarak talep ediyordu(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2388).

AP Grubu Adına Muhiddin Güven:

Hükümet bugünkü şartlar altında Birleşmiş Milletler çerçevesinde evrensel bir güvenlik sisteminin sağlanması için gayret etmektedir. Türkiye'nin maziden beri maruz kaldığı tehlikeler, talep ve tehditler varlığını bir güvenlik sistemi içinde korumayı emretmekteydi. Bundan dolayı NATO'ya ve CENTO'ya iltihak edilmişti. Bu sistemler içindeki mevcudiyeti asla bir vesayet

altına girmek veya başka devletlere tabi olmak değildi. Barışı korumak ve milletlerarası işbirliğine faal bir şekilde katılmak, olayların arkasından sürüklenmek yerine, hâdiselere yön vermek dış politikanın temeli olmalıydıv(Neziroğlu-Yılmaz, 2013: 2425).

C-TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ SİYASİ İLİŞKİLERİ

Soğuk savaş dönemi ikinci dünya Savaşı sonrasına damgasını vururken çok yönlü siyasi ve ekonomik ilişkilere de kapı açtı. Bu süreçte Türkiye toprak bütünlüğü ve güvenlik sorununu NATO'ya üyelikle aştıktan sonra Kıbrıs meselesine öncelik verdi. Fakat ABD Yunan lobisinin etkisiyle Kıbrıs politikasında Türkiye aleyhtarı bir tutum takındı. 1963'ten sonra bu tutum çok daha açık bir hal aldı (Kekevi-Tekinsoy-Türkmen, 2019; 597). ABD ve Yunanistan'ın desteklediği Rum kökenli Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios, Rumları ve Rum teşkilatlarını Türkler aleyhine kışkırtmaya başladı. 21 Aralık 1963'te Kanlı Noel olarak adlandırılan soykırım hareketi ile savunmasız onlarca Türk Rumlar ve Rum çeteleri tarafından katledildi (Güler, 2004; 107).

Türkiye Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, olaylar karşısında ABD Başkanı B. Johnson'a bir mektup yazarak harekete geçmesini talep etti. Johnson'un Makarios'a gönderdiği mektupta Rumların yanı sıra Türkleri de saldırgan taraf olarak göstermesi Türkiye'yi hayal kırıklığına uğrattı (Bilgin, 2016; 10). Türkiye ABD'den yana hayal kırıklığına uğrasa da Kıbrıs Türklerinin davasını Sovyetler Birliği başta olmak üzere üçüncü ülkelere anlatmaktan geri durmadı. Türk dış işleri Sovyetler Birliğine 26 Aralık 1963 ve 29 Ocak 1964 tarihlerinde Kıbrıs'ta yaşanan olaylar hakkında bilgi vererek çağrıda bulundu. Böylelikle 1947'den itibaren dar boğaza giren ve 1952'de yol ayrımına giren Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde yeni bir başlangıç için ilk adım atılmış oldu. Kıbrıs meselesi yeni dönem ikili ilişkilerin merkezinde yer alacaktı. Sovyet Hükümeti bu zamana kadar duyarsız kaldığı ve hatta Yunan hükümetinin tezlerini desteklediği Kıbrıs meselesinde Türk Dışişleri Bakanı F. C. Erkin'in resmi ziyaretinden sonra Türkiye'nin tezlerini dikkate almaya başladı. Ayrıca iki taraf arasında ekonomi, ticaret ve kültür alanlarında ilişkilerin gelişmesi hususunda mutabakata varılarak bir Kültür Anlaşması imzalandı(Gönlübol, vd., 1996; 422).

Türk Dışişleri Bakanı F.C. Erkin'in ziyaretini 1965 yılında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Andrey Andreyevic Gromiko'nun 17-22 Mayıs 1965'te Türkiye'yi resmi ziyareti izledi(Gençalp, 2014; 321). Gromiko Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin barış içinde, iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmeyi hedeflediğini ifade ederek Türkiye'nin çok yönlü politika arayışına destek verdi. Türkiye Kıbrıs meselesinde destek ararken Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkileri

geliştirmek için önemli bir fırsat yakalamış oldu. Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, Gromiko'yu kabul ederken Kıbrıs'ta Rus yapımı silahların kullanıldığı bilgisini paylaşarak bunun ikili ilişkilere ve bölgesel barışa gölge düşürdüğünü belirtti. Bu sözlerden Sovyetler Birliğinden Kıbrıs'a; Rumlara silah yardımını kesmesi istendi (Gençalp, 2014; 322). Nitekim taraflar yayınladıkları beyannamede 6 Kasım 1964'te Moskova'da yayınlanan Türk-Sovyet ortak bildirisine göndermede bulunularak sadık kalacaklarını duyurdular. Beyannamede adaya dış müdahalenin kabul edilmeyeceği, adada iki ayrı topluluğun bulunduğu, federasyon rejimi oluşturulabileceği belirtiliyordu. Ayrıca taraflar ekonomik ve ticari ilişkileri karşılıklı fayda temelinde geliştirme hususunda kararlılıklarını dile getirdiler(Gençalp, 2014; 323).

Türkiye başbakanı Suat Hayri Ürgüplü, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Gromiko'nun davetine icap ederek 9-17 Ağustos 1965'te Moskova'ya resmi ziyarette bulundu imzalandı(Gönlübol, vd., 1996; 477). Görüşmelerde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yapacağı ekonomik yardım ile Kıbrıs sorunu gündeme gelirken kültürel işbirliğini içeren bir de anlaşması imzalandı. Ziyaretin ardından Sovyet ekonomik yardımının niteliğini belirlemek üzere 30 Eylül'de Moskova'dan 22 kişilik bir heyet geldi(Oran, 2020; 776-777).

Suat Hayri Ürgüplü'nün ziyaretinden kısa süre sonra Türkiye'de genel seçimler yapıldı. 10 Ekim 1965'te yapılan seçimleri Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi kazandı. Demirel, Sovyetler Birliği'ne karşı temkinli bir vaziyet takınsa da ikili ilişkiler hızlı bir seyir takip edecekti. Zira Demirel Hükümeti iç politikada anti-komünist söylemler kullansa da dış politikada ABD ile ilişkileri de göz önünde bulundurarak çok yönlü strateji benimseyerek Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk ve iktisadi ilişkileri geliştirme temelli bir politika izleyecekti.

Demirel hükümeti döneminde ikili ilişkilerde en önemli gelişme Sovyet Başbakanı Kosigin'in 22-27 Aralık 1966 yılında Ankara'yı ziyareti idi. Demirel iktidarının Sovyet başbakanı Kosigin'in ziyaretinden beklentisi blok tercihinden ziyade batı ile ilişkilerde tıkanıklığı aşarak Türkiye'nin ekonomik kalkınması için yeni fırsat ve kaynaklar temin etmekti. Sovyet başbakanı Kosigin ve beraberindeki heyet Esenboğa Havaalanı'nda askeri törenle karşılandı. Demirel Ankara'ya ilk defa bir Sovyet Başbakanı'nın geldiğine vurgulayarak ziyaret önemine dikkat çekerken Kosigin ise ziyaretinin sebebinin iki ülke arasındaki dostluğu kuvvetlendirmek olduğunu ifade etti. İkili görüşmelerde Kıbrıs sorununun yanı sıra iktisadi, ticari ve sınai işbirliği konuları ele alındı. Kosigin, Sovyetler Birliği hükümetinin Kıbrıs'a ilişkin görüşlerinde bir değişiklik olmadığını, Enosis'e ve adada asker üs teşkiline karşı olduklarını ifade etti. Süleyman Demirel görüşmede Kosigin'e Kıbrıs'ı bağımsız bir devlet olarak görmek istediklerini ve meseleye barışçıl yollarla çözmeye taraftar olduklarını söylediğini belirtti. Türk-Sovyet ortak bildirisinde Kıbrıs Meselesinde herhangi bir ilerleme kaydedilmese bile tarafların

genel olarak ekonomik ve ticari ilişkiler üzerinde yoğunlaştığı anlaşılıyordu. Kosigin 21 Aralık'ta Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından Çankaya Köşkü'nde kabul edilirken Rus başbakanı Cumhurbaşkanı Sunay'ı ve Başbakan Demirel'i Moskova'ya davet etti(Gençalp, 2014; 323-325).

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler Süleyman Demirel'in 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Moskova'yı ziyaretiyle yeni bir ivme kazandı. Kosigin'in ziyareti dikkate alındığında bu sürenin daha uzun olduğu ve çok sayıda alandı görüşmeye imkân veren bir programın hazırlandığı anlaşılmaktaydı. Bu ziyaret AP hükümetinin başlattığı çok yönlü dış politika stratejisinin bir sonucu olup özellikle ticari ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Bu arada Türkiye'de sosyalist düşüncenin daha serbest dile getirilmesi mümkün olurken anti-komünist kesimlerin SSCB'ye duydukları tepkiyi kısmen azalttığı görüldü. Süleyman Demirel'in 19 Eylül'de başlayan ziyaretine Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Sanayi Bakanı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı, Büyükelçi Hasan Esat Işık ve bazı bürokratlar eşlik etti. Görüşmeler esnasında komşuluk ilişkileri, ticari ilişkiler, Vietnam Sorunu, Kıbrıs Sorunu ve Avrupa'nın güvenliği gibi küresel ve bölgesel konular ele alındı (Gençalp, 2014; 328).

Demirel, Türkiye'nin Kıbrıs politikasının hiç bir ülkenin çıkarlarına aykırı olmadığını beyanla hak ve adalet prensiplerine bağlı bütün dost devletlerin yardım ve desteğini beklediklerini ifade etti. Kosigin ise Kıbrıs Sorunu için, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasını, sorunun barışçı yollarla çözülmesini, ülkenin bağımsızlığını baltalama yolundaki her girişimin karşısında durulması gerektiğini savundu. Ziyaretin sonunda iki ülke heyetlerince ortak bildiri yayınlanırken Demirel, ziyaret için iki ülkenin dostane ilişkiler geliştireceğini, toprak bütünlüğüne, egemenlik haklarına ve içişlerine karışmama prensiplerine uygun hareket edileceğinden duyulan memnuniyeti dile getirdi (Gençalp, 2014; 328).

Süleyman Demirel'in ziyaretten yaklaşık iki yıl sonra, 12-21 Kasım 1969'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Sovyetler Birliği'ne ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret Türkiye'nin devlet başkanı seviyesinde SSCB'ye gerçekleştirdiği ilk ziyaret olup Sunay 36 kişilik heyetle Moskova'nın yanı sıra Leningrad, Kiev, Tiflis ve Bakü'de de temaslarda bulunacaktı. Kremlin'de heyetler arasında başlayan resmi görüşmelerde iyi komşuluk ilişkileri başta olmak üzere Kıbrıs sorunu Avrupa güvenliği ve Yakın Doğu konuları üzerinde duruldu. Temaslarda iki ülke arasında ticari, iktisadi, sanat ve turizm alanındaki ilişkilerin kaydettiği gelişmeden memnuniyet dile getirilerek bunların artırılması gerektiği hususunda görüşler beyan edildi. Sunay, Türkiye'ye döndükten sonra yayınladığı bildiride Kıbrıs konusunda toplumlararası ön görüşmelerin barışı çözüme yol açacağından ümitli olduğunu dile getirdi (Gençalp, 2014; 330-3331).

D-TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ ARASINDA TİCARİ ANLAŞMALAR

1- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına ek olarak 1965-1966 devresi ticari mübadelelerini tanzim etmek üzere Ek Altıncı Protokol 22 Mart 1965 tarihinde Moskova'da imzalandı.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, ticari mübadelelerin kolaylaştırılması, geliştirilmesi ve denkleştirilmesi amacıyla 1 Nisan 1965 ilâ 31 Mart 1966 tarihleri arasında iki ülke arasında ithal ve ihraç edilecek emtiayı kapsayan listeleri belirleme konusunda anlaştılar (RG, 10 Nisan 1965, Sayı: 11976;5).

2- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti arasında 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına ek olarak 1966 - 1967 devresi mübadelelerini tanzim etmek üzere yedinci protokol 18 Şubat 1966 tarihinde Ankara'da imzalandı.

Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, ticari mübadelelerin kolaylaştırılması, geliştirilmesi maksadıyla 1 Nisan 1966 ilâ 31 Mart 1967 tarihleri arasında iki memleket tarafından ithal ve ihraç edilecek emtiayı kapsayan listeleri belirleme konusunda anlaştılar (RG, 5 Nisan 1966, Sayı: 12266; 1).

3- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına ek olarak 1967-1968 devresi mübadelelerini tanzim etmek üzere sekizinci protokol 9 Şubat 1967 tarihinde Moskova'da imzalandı.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, ticari mübadelelerin kolaylaştırılması, geliştirilmesi ve denkleştirilmesi amacıyla 1 Nisan 1967 ilâ 31 Mart 1968 tarihleri arasında iki memleket tarafından ithal ve ihraç edilecek emtiayı kapsayan listeleri belirleme konusunda anlaştılar (RG, 1 Nisan 1967, Sayı: 12562).

4- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında bazı sanayi tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair anlaşma Moskova'da 25 Mart 1967'de imzalandı.

Anlaşma kapsamında; iki ülke arasındaki ticaret seviyesinin yükselmesinde her iki millî ekonomiye sağlayacağı faydaları göz önünde bulundurarak 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasında belirtilen esasların daha geniş ölçüde uygulanması amacıyla bir Entegre Demir ve Çelik Fabrikası, bir Alüminyum Fabrikası ile Hidroelektrik Santralı, bir Petrol Rafinerisi, bir Asit Sülfrik Fabrikası, Bir Lif Levha Fabrikası, Cam Fabrikasının Telli ve

Emprime Cam İmal Edecek bir Ünitenin genişletilmesi ile Kola Fabrikasında votka imal eden ünitenin genişletilmesi konularında anlaştılar (RG, 2 Haziran 1967, Sayı: 12611).

5- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Veteriner Anlaşması 13 Nisan 1967 tarihli kararname ile verilen yetkiye dayanılarak Ankara'da imzalanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, ülkelerine bulaşıcı hayvan hastalıklarının girmesini önlemek, veteriner hekimliği sahasında ilmî ve teknik işbirliğini geliştirmek, canlı hayvan, hayvan mahsulü ve maddelerinin ticaretini alımını kolaylaştırmaya yönelik tedbirler almak hususunda anlaşmaya vardı(RG, 19 Haziran 1967, Sayı: 12625).

6- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına ek olarak ve 1968-1969 devresi mübadelelerini tanzim etmek amacıyla 23 Şubat 1968 tarihinde Ankara'da dokuzuncu protokol imzalandı.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, ticarî mübadelelerin kolaylaştırılması, geliştirilmesi ve denkleştirilmesi amacıyla 1 Nisan 1968 ilâ 31 Mart 1969 tarihleri arasında iki memleket tarafından ithal ve ihraç edilecek emtiayı havı listeleri tespit konusunda anlaştılar (RG, 13 Mayıs 1968, Sayı: 12897).

7- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti arasında 28 Şubat 1967 tarihinde Ankara'da imzalanan Türk-Sovyet hududunun yeniden işaretlenmesi (Rödemarkasyon) hakkında Protokol ile bu Protokole ek teknik Protokol ve yeniden işaretleme (Rödemarkasyon) işlerinde çalışan personelin Türk-Sovyet hududundan geçiş ve diğer taraf arazisinde muvakkat kalış esaslarına ilişkin 5 Temmuz 1968 tarihli kanun19 (RG, Temmuz 1968, Sayı: 12954).

8- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği arasında 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına ek olarak 1969 -1970 devresi mübadelelerini tanzim etmek üzere 13 Mart 1969 tarihinde Moskova'da onuncu protokol imzalandı.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, ticarî mübadelelerin kolaylaştırılması, geliştirilmesi ve denkleştirilmesi maksadıyla 1 Nisan 1969 ilâ 31 Mart 1970 tarihler i arasında iki memleket tarafından ithal ve ihraç edilecek emtiayı havi listeleri tespit hususunda mutabık kalındı(RG, 4 Haziran 1969, Sayı: 13214).

9- Türk-Sovyet Hududunun Yeniden İşaretlenmesi (Rödemarkasyonu) ile İlgili Talimatlar

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti arasında 28 Şubat 1967 tarihinde Ankara'da imzalanıp, 5 Temmuz 1968'de kabul edilen kanuna göre Bakanlar Kurulunca 14 Ağustos 1968 tarihli kararname ile onaylanmış bulunan "Türk - Sovyet Hududunun Yeniden İşaretlenmesi (Rödemarkasyonu) Hakkında Protokol" ve Ekleri hükümlerine uygun olarak, 22 Eylül 1969 tarihinde Tiflis'te Türk ve Sovyet Heyet Başkanları tarafından; 1. Hava fotoğraflarının alımı ile ilgili hususta Müşterek Komisyon kararları, 2. Ana Nirengi Şebekesi Açıklaması (5 Eylül 1969), 3. Yardımcı Nirengi Şebekesi Şemasına Ait Açıklaması, 4. Türk-Sovyet Hududunun Yeniden İşaretlenmesi (Rödemarikasyonu) Sırasında Yapılacak Geodezik ve Tepografik Çalışmalar Talimatının 'B' kısmı 8'inci bölümüne ait ek, 5. Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki Devlet Hududunun İşaretlenme ve Hudut İşaretlerinin Dikilme Nizamı Hakkındaki Talimatın 9. Maddesine (f) ve (g) bentlerinin ilâve edilmesi hakkında müşterek komisyon kararı, 6. Türk-Sovyet Hududunun Yeniden işaretlenmesi (Rödemarkasyonu) Sırasında Yapılacak Geodezik ve Tepografik Çalışmalar Talimatının Geodezi Çalışmaları Bölümüne Ait 16. Maddeye Ek olmak üzere 6 talimat imzalandı. Bu talimatlar Bakanlar Kurulunca 20 Kasım 1969 tarihinde onaylandı (RG, 24 Ocak 1970, Sayı: 13408).

10- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına Ek On Birinci Protokol Ankara'da 20 Mart 1970 tarihinde imzalandı.

Bu protokole göre iki hükümet ticarî mübadelelerin kolaylaştırılması, geliştirilmesi ve denkleştirilmesi maksadıyla 1 Nisan 1970 ilâ 31 Mart 1971 tarihleri arasında iki memleket tarafından ithal ve ihraç edilecek emtiayı havi listeleri tespit hususunda mutabık kaldı (RG, 10 Haziran 1970, Sayı: 13515).

11- 25 Mart 1967 tarihli Moskava'da imzalanmış olan "Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında bazı sanayi tesisleri kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair anlaşma mektup teatisi suretiyle 10 Ekim 1969'da imzalandı.

25 Mart 1967 tarihli Türk - Sovyet Anlaşmasında öngörülen, İskenderun'da inşa edilecek Demir ve Çelik Tesisleri için teçhizat, malzeme ve teknik hizmetler sağlanmasıyla ilgili mukavelenin imzalanmasını süratlendirmek amacıyla, Sovyet teşekküllerince sağlanacak söz konusu teçhizat, malzeme ve hizmetler bedellerinin ödenmesi Türk tarafınca aşağıda belirtilen şekilde olacaktı:

1. 26.9 milyon ABD Dolarlık kısmı 25 Mart 1967 tarihli Türk-Sovyet Anlaşması gereğince açılmış bulunan 200 milyon ABD Dolarlık krediden karşılanacaktır.

2. 113.7 milyon ABD Dolarlık kısmı 25 Mart 1967 tarihli Türk-Sovyet Anlaşmasının 2 inci maddesi hükümleri uyarınca karşılanacaktır. Bu meblâğın vadesi Taraflarca 1 Ocak 1970 tarihinden önce kararlaştırılacaktır.
3. 45.4 milyon ABD Dolarlık kısmı, halen yürürlükte bulunan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmasının ilgili hukukî hükümleri saklı tutulmak kaydıyla, Taraflar arasında varılacak özel bir kliring tertibi çerçevesinde karşılanacaktır (RG, 20 Haziran 1970, Sayı: 13524).

12- Türk Hükümeti ile Sovyetler Birliği Hükümeti arasında mektup teatisi suretiyle 10 Ocak 1970 tarihinde Ankara'da anlaşma imzalandı.

Seydişehir Alüminyum Tesisi için Sovyetler Birliğinden ithal edilecek demir-çelik malzeme bedellerinin ödenmesi ile ilgili anlaşma imzalandığı tarihten itibaren yürürlüğe girdi. Kararnameye göre:

1. Sovyet teşekkülleri Türk teşekküllerine Seydişehir Alüminyum Tesisinin inşaatında kullanılmak üzere, 1970, 1971 ve 1972 yıllarında inşaat demiri ve çelik konstrüksiyon malzemesi teslim edecektir. Her yıl teslim edilecek inşaat demiri ve çelik konstrüksiyon malzemesinin bedeli 4 milyon ABD Dolarını geçmeyecek, ancak bahis konusu demir ve çeliğin katî miktar ve evsafı ilgili Türk ve Sovyet teşekkülleri arasında imzalanacak mukavelelerde tespit edilecektir.
2. Sovyetler Birliğince sağlanacak demir ve çeliğin bedelleri, işbu Mektuba ek üstede belirtilen Türk mallarının, 1970, 1971 ve 1972 yıllarında ve Sovyetlerce gönderilecek malzeme miktarını karşılayacak nispette ihracı suretiyle tasfiye edilecektir. İşbu mallar, yıllık Ticaret Protokollerinde tespit olunan kontenjanlardan ayrı olarak Sovyetler Birliğine ihraç edilecektir.
3. Türkiye'ye sağlanacak inşaat demiri ve çelik konstrüksiyon malzemesinin fiyatı ile bunların bedellerini karşılamak üzere, işbu Mektup hükümleri tahtında, Türkiye tarafından Sovyetler Birliğine ihraç edilecek malların fiyatı Dünya fiyatlarına göre tespit olunacaktır; şöyle ki, bu fiyatlar, Tarafların söz konusu maddeleri belli başlı Dünya piyasalarında serbest döviz karşılığı alıp sattıkları rekabet fiyatları olacaktır.
4. Sovyetler Birliğince sağlanacak inşaat demiri ve çelik konstrüksiyon malzemesinin bedelleri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdinde ABD Doları üzerinden açılacak özel bir hesaba alacak kaydedilecektir. Bu hesapta teraküm edecek meblâğlar işbu Mektuba ekli Listede yer alan Türk ihraç mallarının mubayaasına tahsis edilecektir. ABD Dolarının altın paritesinin değişmesi halinde (Bugün için 1 A BD

Doları 0.888671 gram saf altın ihtiva etmektedir), değişikliğin meydana geldiği tarihte özel hesapta mevcut miktarlar, değişikliğe uygun olarak yeniden hesap edilecektir.

5. Özel hesabın tutulması ile ilgili teknik hususlar, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ile Sovyetler Birliği Devlet Bankası tarafından müştereken tespit edilecektir.
6. Yetkili Türk ve Sovyet teşekkülleri, Sovyetler Birliğince Türkiye'ye verilecek ve 1 inci paragrafta bahis konusu edilen inşaat demiri ve çelik konstrüksiyon malzemesi ile Türkiye tarafından Sovyetler Birliğine ihraç edilecek ekli Listede belirtilen malların hacmi, evsafı ve teslim şartlarını tespit eden mukaveleler akdedeceklerdir (RG, 20 Haziran 1970, Sayı: 13524).

13- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında, sınaî tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair 25 Mart 1967 tarihli Anlaşma mucibince 1970 yılında Türkiye'den Sovyetler Birliğine ihraç edilecek malların yıllık listesi ve miktarlarının tespit edilmesi maksadıyla, 20 Mart 1970 tarihinde mektup teatisi suretiyle anlaşma imzalandı.

Buna göre; 1970 yılında Türkiye'den Sovyetler Birliğine 2.500.000 dolar tutarında tütün, fındık, çekirdeksiz kuru üzüm, narenciye, zeytin, pamuk, tiftik, canlı hayvan, sinai mamuller gibi cins ve miktarları kayıtlı Türk mallarının ihracı öngörüldü (RG, 27 Haziran 1970, Sayı: 13531).

14- Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına Ek On ikinci Protokol

Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'de kurulacak bazı sınaî tesisler için Sovyetler Birliğince Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair 25 Mart 1967 tarihli Anlaşmanın 9 uncu maddesi uyarınca 1971 yılında Sovyetler Birliğine ihraç edilecek mallara alt, mektup teatisi suretiyle tespit edilen listenin 1 Nisan 1971 tarihinden İtibaren yürürlüğe girmek üzere onaylandı. Buna göre Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, ticari mübadelelerin kolaylaştırılması, geliştirilmesi ve denkleştirilmesi amacıyla 1 Nisan 1971 ilâ 31 Mart 1972 tarihleri arasında iki memleket tarafından ithal ve ihraç edilecek emtiayı havi listeleri tespit hususunda mutabık kalındı (RG, 8 Mayıs 1971, Sayı: 13830).

15-Türkiye Cumhuriyeti İle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına Ek Protokol 2 Mart 1971 tarihinde Moskova'da imzalandı.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti iki taraf arasında yürürlükte olan 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasındaki hesap parasının İngiliz Lirasından ABD Dolarına çevrilmesi ve bununla ilgili olarak bahsi geçen Ticaret ve Tediye Anlaşması ve diğer dokümanlarda değişikliklerin yapılması hususunda mutabakata varıldı (RG, 12 Mayıs 1971, Sayı: 13834).

Sonuç

AP'nin hükümet programının en önemli bölümü dış politika ve dış ilişkilere ayrılan kısmıydı. Özellikle Hükümet programında Kıbrıs buhranının ne yolda çözümleneceğine dair her hangi bir somut beyana rastlanmıyordu. Oysa hükümet Kıbrıs sorununu yine de Amerikalıların ve İngilizlerin yardımıyla çözmeye çalışıyordu ve bu durum sorunu büsbütün çıkmaza sokuyordu.

Türkiye Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Kıbrıs'ta Türk halkına yapılan katliamlar karşısında ABD Başkanı B. Johnson'a bir mektup yazarak harekete geçmesini talep etti. Johnson'un Makarios'a gönderdiği mektupta sadece Rumların değil Türklerin de saldırgan olduğunu ifade etti ve Türkiye'yi hayal kırıklığına uğrattı. Türkiye ABD'den yana hayal kırıklığına uğrasa da Kıbrıs Türklerinin davasını Sovyetler Birliği başta olmak üzere üçüncü ülkelere anlatmaya başladı. Türk dış işleri Sovyetler Birliğine de Kıbrıs'ta yaşanan olaylar hakkında bilgi vererek çağrıda bulundu. Böylelikle 1947'den itibaren dar boğaza giren ve 1952'de yol ayrımına giren Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde yeni bir başlangıç için ilk adım atılmış oldu. Kıbrıs meselesi yeni dönem ikili ilişkilerin merkezinde yer alacaktı. Sovyet Hükümeti bu zamana kadar duyarsız kaldığı ve hatta Yunan hükümetinin tezlerini desteklediği Kıbrıs meselesinde Türk Dışişleri Bakanı F. C. Erkin'in resmi ziyaretinden sonra Türkiye'nin tezlerini dikkate almaya başladı. Ayrıca iki taraf arasında ekonomi, ticaret ve kültür alanlarında ilişkilerin gelişmesi hususunda mutabakata varılarak bir Kültür Anlaşması imzalandı. AP hükümeti süresince Kıbrıs konusunda her ne kadar beklenen destek görülmese de iki ülke arasında karşılıklı ilişkiler hızla devam etti.

Kaynakça

1.Resmi Yayınlar

Resmi Gazete, 10 Nisan 1965, Sayı: 11976.
Resmi Gazete, 5 Nisan 1966, Sayı: 12266.
Resmi Gazete, 1 Nisan 1967, Sayı: 12562.

Resmi Gazete, 2 Haziran 1967, Sayı: 12611.

Resmi Gazete, 19 Haziran 1967, Sayı: 12625.

Resmi Gazete, 13 Mayıs 1968, Sayı: 12897.

Resmi Gazete, 19 Temmuz 1968, Sayı: 12954.

Resmi Gazete, 4 Haziran 1969, Sayı: 13214.

Resmi Gazete, 24 Ocak 1970, Sayı: 13408.

Resmi Gazete, 10 Haziran 1970, Sayı: 13515.

Resmi Gazete, 20 Haziran 1970, Sayı: 13524.

Resmi Gazete, 27 Haziran 1970, Sayı: 13531.

Resmi Gazete, 8 Mayıs 1971, Sayı: 13830.

Resmi Gazete, 12 Mayıs 1971, Sayı: 13834.

2.Telif ve Tetkik Eserler

Arısoy, S. (2023). Adalet Partisi Dönemi Sağlık Politikaları (1065-1971), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Kars.

Atılgan, A. (2015) Tarımsal Kapitalizm Sancağı Altında (1950-1960), *Atılgan G., Saraçoğlu C., Uslu A., Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat,* İstanbul, Yordan Kitap.

Bilgin, M. S. (Eds (2016). *1964 Johnson Mektubu Öncesi ve Sonrası Dönemde Kıbrıs' ta Türk-İngiliz İlişkileri. Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu Gazimağusa-Kıbrıs (11-13 Aralık 2014), Bildiriler Kitabı*, *3-12*. Atatürk Araştırma Merkezi

Gençalp, E. (2014). Türk basınında ikili ziyaretler boyutunda Türk-Sovyet ilişkileri (1965-1980). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *14*(29), 315-352.

Gönlübol, M., vd., (1996), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),* Ankara, Siyasal Kitabevi.

Güler, Y. (2004). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (Ahi Evran Üniv. Kırşehir Eğt. Fak. Derg.)*, *5*(1), 101-112.

. Kekevi, S., Tekinsoy, Y.E., Türkmen, İ. (2019). *Türk Dış Politikası (1830-1989),* Ankara, Berikan Yayınevi.

Kalpakçıoğlu, Ö. (1968). İkinci Cumhuriyetin Üç Başbakanı ve Olaylar, 1. Cilt, Ankara, Nüve Matbaası.

Neziroğlu, İ., Yılmaz, T., (2013). *Demirel Hükümeti, Hükümetler, Programlar ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 4 (27 Ekim 1965-26 Mart 1971),* Ankara, TBMM Basımevi.

Oran, B., (2020). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I (1919-1980).* İstanbul, İletişim Yayınları.

AİLƏ, MƏKTƏB VƏ İCTİMAİYYƏTİN ƏLBİR İŞİNDƏ MÜƏLLİMİN MÜSTƏSNA ROLU
TEACHER'S WORK IN FAMILY, SCHOOL AND COMMUNITY

Dos. İsmət Məmmədova

ADPU-nun İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrası
ismetmemmedova49@mail.ru

ABSTRACT

This article discusses the contributions of the international studies in this special issue and presents a few emerging topics on school, family, and community partnerships. The studies in Part I confirm that, across countries, future teachers are inadequately prepared to conduct effective partnership programmes with all students' families. Part II reports the results of interventions that provide future teachers with opportunities to practice the kinds of communications with parents that they will use as new teachers. In my and colleagues' studies, several topics of family and community engagement have emerged that will extend and enrich college courses for future teachers and school leaders. These include a redefinition of the 'professional' teacher; understanding partnerships as a component of good school organisation; the importance of goal-linked family and community engagement for student success in school; the role of the community in partnership programmes; and the connections of preservice and inservice education for preparing and sustaining productive connections of home, school, and community.

A healthy youth is an important condition for the development of a nation. Because the further strengthening of statehood and independence in each country, the reliable guarantee of the future depends very much on the training of personnel with high intellectual potential and their transformation into a leading force. In this regard, measures taken in the field of work with youth in our country stimulate the development of Azerbaijani youth and play a major role in their self-affirmation in society.

Key word's: family, society, statehood, teacher, intellect

Giriş

Böyük mütəfəkkirlərin əsrlərin sınağından çıxmış bu tövsiyyələri bu gündə öz aktuallığını itirməmişdir. Müəllim və onun peşəsi haqqında böyük şəxsiyyətlər tarix boyu ən yüksək fikirdə olmuş, müəllim əməyinin cəmiyyət üçün əvəzsiz rolunu xüsusi vurğulamışlar. Məlumdur ki, bütün elm sahələrinin yaranmasının ilk səbəbi həyatın tələbidir. Müəyyən edilmişdir ki, cəmiyyətin surətli və ya inkişaf etməsi böyüyən nəslin tərbiyəsinin necə qurulmasından asılıdır.

Ailə cəmiyyətin ilk özəyidir. O, uşağa həyat verir, burada uşağın ətraf aləmi, dünya haqqında ilk təsəvvürləri yaranır. Ailədə anlayışların, baxışların, hisslərin, adətlərin təməli qoyulur. Ailə də uşağın tərbiyəsi üçün dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyır.

A.S.Makarenkonun dediyi kimi "Məktəb dövlət təşkilatıdır, ailə isə məişət təşkilatıdır". Ona görə də məktəb dövlət tərbiyəsinin müvəkkili kimi ailə tərbiyəsinə təsir göstərməlidir.

Uşağın ailədə düzgün tərbiyə olunması onun məktəbdəki təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Düzgün ailə tərbiyəsi nəticəsində uşaqlar məktəbdə birinci gündən etibarən müəllimin hörmətini saxlayır, onun tapşırıqlarını səliqə ilə yerinə yetirir məktəbin müəyyən etdiyi daxili intizam qaydalarına əməl edirlər.

Ailə tərbiyəsi məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə prosesini ya möhkəmləndirir, ya da ona mane olub zəiflədir. Uşağın məktəbdə yaxşı oxuması, özünü intizamlı aparması müəyyən dərəcədə onun ailə tərbiyəsindən asılıdır. Tərbiyə işində məktəbdə ailənin əlbir işləməsi, valideynlərin məktəbin tələblərini ailədə həyata keçirməsi, uşağın düzgün tərbiyə olunması üçün mühüm şərtdir.

Ailə tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideyn pedaqoji biliyə və bacarığa malik olmalıdır. Valideynləri pedaqoji cəhətdən savadlandırmaq onlar arasında pedaqoji təbliğat aparmaq vəzifəsi meydana çıxır. Bu vəzifə birinci növbədə məktəbin, müəllimin və tərbiyəçinin üzərinə düşür. A.S.Makarenkonun dediyi kimi ata və ana ilk müəllim və tərbiyəçidirlər. Uşağın məktəbə necə gəlməsi, onun qəlbində hansı əxlaqi dəyərlərin təməlinin qoyulması, ilk növbədə, onlardan asılıdır. V.A.Suxomlinskinin sözləri ilə desək, uşaqların tərbiyəsi üçün valideynlərin özləri tərbiyəli olmalıdırlar, onlarda tərbiyə ilə bağlı pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlər olmalıdır.

Valideynlər daim özlərinə, öz hərəkət düşüncələrinə bir insan kimi nəzarət edilməsi, öz ləyaqətlərini hər yerdə gözləməsi və özünü qiymətləndirməsi nüfuz qazanmağın ən yaxşı yoludur. Valideynlər bunu unutmamalıdırlar ki, uşaqlar ancaq onların nümunəsində ailə bacarığının nə qədər məsuliyyətli bir işin ağırlığını çiyinlərində gəzdirdiklərinin canlı şahidi olurlar. Onlar həm də dərk edir və görürlər ki, valideynlər övladlarının səadəti üçün namus və idrakla öz əməlləri və hərəkətləri haqqında özləri-özlərinə hesabat verirlər. Bu o deməkdir ki, valideynlər bu işləri öz qazandıqları nüfuzları hesabına həyata keçirirlər.

Ailə uşaqlardan başlayır. Valideynlər bunu hər vaxt unutmamalıdırlar ki, V.A.Suxomlinskinin dediyi kimi, uşaq ailənin güzgüsüdür. Günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, ata və ananın saflığı da uşaqda əks olunur. Deməli, uşağın sonrakı həyat tərzi valideynin tərbiyəsindən asılıdır. Ailənin əxlaqi əsasını təşkil edən ər-arvad arasında məhəbbət olmadığı yerdə hər bir mal-dövlət sərvət mülahizələri heç vaxt ailə ləzzəti verə bilməz.

Həyat göstərir ki, məhəbbət hissi bütün ömrümüz boyu bizə hakimdir. Uşaqlıqda biz öz valideynlərimizi cavanlıqda həyat yoldaşımızı, yaşa dolduqca uşaqlarımızı daha düzgün bir məhəbbətlə sevirik. Dünyanın məşhur əxlaq nəzəriyyəçiləri ər-ərvad, valideyn-övlad arasında olan

məhəbbəti həyatın musiqisi adlandırılır, hətta böyük Yunan filosofu Platon ər-arvad məhəbbətinin mahiyyətinə dair xüsusi bir əsər də yazmışdır. Başqa əxlaqı keyfiyyətlərlə yanaşı, şagirdlərin elmi dünyagörüşünün əsası da ailədə qoyulur. Ailə belə bir çətin və mürəkkəb işin öhdəsindən o vaxt müvəffəqiyyətlə gələ bilər ki, ailənin yaxın köməkçisi olan məktəb və məktəbəqədər tərbiyə ocağının tərbiyəçiləri ilə sıx əlaqədə iş aparsın.

A.S.Makarenko haqlı olaraq göstərirdi ki, müəllim üstəgəl şagird cütü haqqında təsəvvürdən hər bir üsul çıxarıla bilməz. Məhz ona görə də tərbiyə işində ailə özünün yaxın köməkçilərinin qüvvəsindən bacardıqca istifadə etsə qarşısında qoyduğu vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilər. Məlumdur ki, uşaqların ixtiyarında olan vaxtın böyük hissəsi ailədə, bir hissəsi isə məktəbdə olur, qalan hissəsini məktəbdənkənar yerlərdə keçirirlər. Deməli, uşaqların tərbiyəsində məktəb və ailə ilə yanaşı, ictimai mühit və mühüm rol oynayır. Uşaqların həyata ilk baxışı və xarakterləri valideynlərin təsiri altında formalaşır. Ailədə yaranan ilk həyat tərzi, oradakı adət və görüşlər ailənin ictimai həyat hadisələrinə baxış və münasibətlər çox vaxt bütün ömrü boyu uşaqların mənəvi simasını müəyyən edən həlledici bir amil kimi onların hafizəsindən silinmir.

Ümumiyyətlə, tərbiyə işinin müvəffəqiyyəti bu işdə iştirak edən bütün qüvvələrin ilk növbədə, pedaqoji üçlüyün – məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işindən asılıdır. İnsan bir şəxsin – müəllim və ya tərbiyəçinin, hətta ən yaxşı müəllim və tərbiyəçinin təsiri ilə tərbiyə oluna bilməz.

Ata və ana ilk müəllim və tərbiyəçilər uşağın məktəbə necə gəlməsi onun qəlbində hansı əxlaqı dəyərlərin təməlinin qoyulması ilk növbədə onlardan asılıdır. Uşağın həyatında ibtidai müəlliminini çox böyük rolu vardır.

Suxomlinskiyə görə, ibtidai sinif müəllimi uşaq üçün valideyn qədər əziz və doğma insan olmalıdır. Balaca məktəblinin müəllimə inamı onların bir-birinə qarşılıqlı etimadı, uşağın öz müəlliminində gördüyü insanlıq idealı – bu, tərbiyənin ən mürəkkəb, ən müdrik qaydasıdır; buna nail olan müəllim əsl mənəvi tərbiyəçiyə çevrilir. Tərbiyəçinin ən qiymətli keyfiyyətlərindən biri – uşağa qəlb nəvazişi ilə müdrik ciddiliyin və tələbkarlığın vəhdətinə əsaslanan insanlıq uşaqlara dərin sevgidir.

Böyük pedaqoq tərbiyə işində valideynlərin rolundan danışaraq göstərirdi ki, uşağı tərbiyə etmək valideynlərin ictimai, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik borcudur "Valideyn pedaqogikası" kitabında o, ata-analara müraciətlə deyirdi: "Siz özünüzdən sonra yer üzündə bir iz qoymaq istəyirsinizsə tanınmış yazıcı və ya alim, kosmonavt və ya hər hansı kimyəvi elementin ixtiracısı olmanız vacib deyil. Siz yaxşı uşaqlar tərbiyə etməklə cəmiyyətdə özünüzü təsdiq edə bilərsiniz".

Ədəbiyyat

1. S.Quliyev. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı, "Nurlan", 2005

2. S.Quliyev, Y.Talıbov, A.İmanov, İ.Quliyeva. Azərbaycan mütəfəkkirləri və maarifçilərinin əsərlərində ailə tərbiyəsi. Bakı, “Nurlan”, 2002
3. A.Abdullayev, S.Abdullayeva. İbtidai təhsilin pedaqogikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016
4. Paşayev Ə.X. Rüstəmov F.A. Pedaqogika.Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, Nurlan, 2007, 464 s.
5. Mehrabov A.O. Təhsilin yeni məzmununun bəzi yeni pedaqoji konturları // Kurikulum. Bakı, 2008, № 1, s. 64-70

SILK ROAD
1st INTERNATIONAL CONFERENCE

May 26-27, 2023

Nakhchivan State University, Azerbaijan

20.06.2023

REF: Akademik Teşvik

İlgili makama;

1. Uluslararası İPEKYOLU Kongresi, 26-27 Mayıs 2023 tarihleri arasında Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan'da 15 farklı ülkenin (Türkiye 59 bildiri- Diğer ülkeler 130 bildiri) akademisyen/araştırmacılarının katılımıyla gerçekleşmiştir

Kongre 16 Ocak 2020 Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliğine getirilen "Tebliğlerin sunulduğu yurt içinde veya yurt dışındaki etkinliğin uluslararası olarak nitelendirilebilmesi için Türkiye dışında en az beş farklı ülkeden sözlü tebliğ sunan konuşmacının katılım sağlaması ve tebliğlerin yarıdan fazlasının Türkiye dışından katılımcılar tarafından sunulması esastır." değişikliğine uygun düzenlenmiştir.

Bilgilerinize arz edilir,

Saygılarımla

Assoc. Prof. Elbrus ISAYEV
Rector of Nakhchivan State University
Chairman of the Conference